

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI; S. K. BELVALKAR; R. N. DANDEKAR,
K. BE, F. EDGERTON, A. B. GAJENDRAGADKAR; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR,
G. HARA NJPE, V. K. RAJAVADE, N. B. UTGIKAR †, P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA †,
RAGHU VIRA, M. WINTERNITZ †, R. ZIMMERMANN, S.J. †,

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

VOLUME 4

Under the Patronage of the Raja of Aundh, the British Academy, London, the Imperial Government of India; the Provincial Governments of Bombay, Madras and Burma, the Gwalior, Hyderabad (Deccan), Baroda, Dhabnagar, Phaltan and Mysore States, the University of Bombay, and other distinguished donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1942

CONTENTS OF VOLUME FOUR

	PAGES
TEXT AND CRITICAL APPARATUS OF THE ĀRANYAKA (PART 2)	513-1041
APPENDIX I ("ADDITIONAL" PASSAGES)	1043-1089
CRITICAL NOTES	1101-1109
ERRATA	111

LIST OF PLATES AND ILLUSTRATIONS IN VOLUME FOUR

FACSIMILE OF A MS OF A COMMENTARY OF THE ĀRANYAKA, BELONGING TO THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL	FRONTISPIECE	
ILLUSTRATION TO 3 262 17	FACING PAGE	910
ILLUSTRATION TO 3 281 16	"	974
FACSIMILE OF ŚĀRADĀ MS OF THE ĀRANYAKA, BELONGING TO THE ROYAL ASIATIC SOCIETY OF BENGAL	"	1112

ABBREVIATIONS AND DIACRITICAL SIGNS

add. = adding
 addl = additional.
 adhy = adhyāya(s)
 App = Appendix
 Arj = Arjunamīśra.
 B = Bombay edition of the Mbh. (Śaka 1799).
 Bom or Bomb. = Bombay (edition)
 C. = Calcutta edition of the Mbh (*editio princeps*).
 Cal or Calc. = Calcutta (edition).
 comm = commentary
 cont = continue(s)
 corr = corrected, correction.
 Crit. App = Critical Apparatus
 Dev = Devabodha
 ēd = edition.
 fig = figure(s).
 fol = folio(s)
 foll = following
 fragm = fragment(ary)
 hapl = haplographic(ally)
 illeg = illegible.
inf ln = *infra lineam*
int ln = *inter lineas*
 interp. = interpolate(s)
 introd = introduction, introductory.
 K = Kumbhakonam edition of the Mbh
 Kumbh = Kumbhakonam (edition)
 L = Line.
 M = Madras edition of the Mbh (of P P S Sastri, 1931-1936)
 Mad = Madras (edition).
 m or marg = marginal(ly)
 Mañj. = Bhāratamañjarī (Kāvyaṃālā 65)
 Manu = Manusmṛti (ed N. S. P.).
 Mbh = Mahābhārata
 Nil = Nilakaṇṭha
 om = omit(s), omitting

orig = original(ly).
 post = posterior.
pr. m. = *propria manu*.
 Rām. = Rāmāyaṇa (ed N. S. P.)
 ref = refer(ence).
 resp. = respective(ly).
sec m. = *secunda manu*.
 st. = stanza(s).
 subst = substitute(s).
 suppl. = supplementary.
sup. lin. = *supra lineam*.
 transp = transpose(s), transposition.
 v = verse
 (var.) = (with variation).
 v. l = varia(e) lectio(nes).

-
- ⊗ ⊗ (in the critical footnotes) enclose citations from commentators.
 - [] besides their normal uses, enclose *additions* to MS readings.
 - () besides their normal uses, enclose superfluous letters, which should be *omitted* from MS readings.
 - * (superior star) in the text indicates an *emendation*
 - * * (in the MS readings) indicate syllables lost through injury to MS
 - ~~~~~ printed below any part of the constituted text indicates that the reading of it is less than certain.
 - C denotes a "Commentary", prefixed to the abbreviation of the name of a commentator, thus, Cd = Commentary of Devabodha, Ca. d n = Commentaries of Arjunamīśra, Devabodha and Nilakaṇṭha. A "p" is added on to denote a "pāṭha", thus, Cnp = a pāṭha mentioned in the Commentary of Nilakaṇṭha.

THE
ĀRANYAKAPARVAN
(PART 2)

BEING THE THIRD BOOK OF THE MAHĀBHĀRAT
THE GREAT EPIC OF INDIA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S SUKTHANKAR
OF THE BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

POONA
BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE
1942

The Contents of this Volume were issued,
in 1942, as a part of Fascicule 12
of this Edition

All rights reserved

Published by the Bhandarkar Oriental Research
Institute, Poona. Text Printed by Prof Sadhu
Ram, M A, at the Arya Bharati Press, Lahore.
Title pages Printed by Mr R Y Shedge, at the Nirnaya Sagar
Press, 26-28, Kolbhat Street, Bombay

॥ आरण्यकपर्व ॥

[पूर्वतोऽनुवृत्तम्]

वैशंपायन उवाच ।

निहते राक्षसे तस्मिन्पुनर्नारायणाश्रमम् ।
अभ्येत्य राजा कौन्तेयो निवाममकरोत्प्रभुः ॥ १
म ममानीय तान्मर्वान्भ्रातृनित्यव्रवीद्वचः ।
द्रौपद्या महितान्काले मम्मरन्भ्रातरं जयम् ॥ २
समाश्रतमोऽभिगताः शिवेन चरतां वने ।
कृतोद्देश्य वीभन्सुः पञ्चमीमभितः समाम् ॥ ३
प्राप्य पर्वतगजानं श्वेतं शिखरिणां वरम् ।
तत्रापि च कृतोद्देशः समागमदिदृशुभिः ॥ ४
कृतश्च ममयस्तेन पार्थनामिततेजसा ।
पञ्च वर्षाणि वत्स्यामि विद्यार्थीति पुग मयि ॥ ५
तत्र गाण्डीवधन्वानमवाप्तास्त्रमरिंदमम् ।
देवलोकादिमं लोकं द्रक्ष्यामः पुनरगतम् ॥ ६

इत्युक्त्वा ब्राह्मणान्मर्वानामन्त्रयत् पाण्डवः ।
कारणं चैव तत्तेयामाचक्षे तपस्विनाम् ॥ ७
तमुग्रतपसः प्रीताः कृत्वा पार्थं प्रदक्षिणम् ।
ब्राह्मणास्तेऽन्वमोदन्त शिवेन कुशलेन च ॥ ८
सुखोदर्कमिमं ह्येगमचिराद्भरतर्यम ।
क्षत्रधर्मेण धर्मज्ञ तीर्त्वा गां पालयिष्यसि ॥ ९
तत्तु राजा वचस्तेषा प्रतिगृह्य तपस्विनाम् ।
प्रतस्थे मह विप्रैस्तैर्भ्रातृभिश्च परतपः ॥ १०
द्रौपद्या सहितः श्रीमान्हेडिम्बेयादिभिस्तथा ।
राक्षसैर्नुयातश्च लोमणेनाभिरक्षितः ॥ ११
क्वचिज्जगाम पद्भ्यां तु राक्षसैरुह्यते क्वचित् ।
तत्र तत्र महातेजा भ्रातृभिः मह सुव्रतः ॥ १२
ततो युधिष्ठिरो राजा बहून्केशान्विचिन्तयन् ।

155

- 1 ^{a)} S₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ १ राजन (for तस्मिन्) — ^{d)} B₃ T₁ नरा, G₁ विभु (for प्रभु)
- 2 ^{c)} S₁ K₂ D₃ २ T G₁₋₃ M₁ महिन (for महितान्)
- 3 ^{a)} S₁ K₁ २ ४ विगता, D_६ हि गता, T₁ गमिता, G₁ [S]धिगता, M [S]भिगता — ^{b)} T G₃ ४ जवेन (for जि) — ^{c)} B₃ Dn D_६ ६ तु, B₃ ४ म (for च)
- 4 After 4^{ab}, K₃ B D (except D₁₋₃ २) ins 787* पुनिर्भद्रमन्वर्षेऽश्च मत्तकोक्लिपटपदे ।
मयूरश्चातकैश्चापि नित्योऽमत्रविभूषितम् ।
व्याघ्रैर्वराहैर्महिषैर्गवैर्यहिरिणैस्तथा ।
श्वर्षदेव्यान् रूपैश्च कम्भिश्च निषेवितम् ।
पुच्छं महस्रपत्रैश्च शतपत्रैस्तथोपले । [5]
प्रफुल्लं कमलैश्च तथा नीलोत्पलैरपि ।
महापुण्य पवित्र च सुरासुरनिषेवितम् ।
- [(L 4) B₃ व्याघ्रैश्च B₄ करिभिश्च (for कृभि) — (L 6) B₃ वृषु* (for वनरै*) B₁ नाडोत्पलवरेणपि] — ^{c)} S₁ K₁ २ G₁ कृतोद्देश, T₁ ममे देसे — ^{d)} M ममा गम्य (for समागम)
- 5 ^{c)} T₁ पत्र वत्स्यामि विद्यार्थे — ^{d)} S₁ K₂ D₁ विद्यार्थी च, K₁ र्थं च, D₃ G₄ र्थीव, D_६ र्थं तु, T₁ वर्त*ति, G₁

- विद्यार्थी तु S₁ K₁ २ ४ Dc D₁₋₃ १ पुरदरे, K₃ Dn₃ पुरा मया
- 6 ^{a)} Dn D_{4-६} अत्र (for तत्र) — ^{b)} D₁ ३ मप्राप्ता (for भवाप्ता)
- 7 ^{c)} D_६ काल चैव हि त तेषा
- 8 Before 8, T₂ G₂ ३ ins ब्राह्मणा — ^{a)} B₁₋₃ D (except D₁₋₃ १) तान (for तम्) T₂ G₂ M₁ तपम, G₄ तपमा S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ १ प्रीत्या, B₃ Dn D_६ ६ प्रीतान् K₄ तमृनुसुनय सर्व — ^{b)} B₁₋₃ Dn₃ D_६ ६ पार्थान्, Dn₁ पार्था, Dn₃ पार्थे Dn₁ n₃ प्रदक्षिणा
- 9 Before 9, B₄ ins ब्राह्मणा ऊं — ^{d)} K₄ B₄ जिवा, D_६ सर्वा, T₁ G₂ नीत्या (for तीर्त्वा)
- 10 Before 10 B₃ ४ D₁ ३ ins वैशं डं — ^{a)} K₁ ३ B₃ Dn T₁ नत्र, K₄ म तु (for तत्तु) — ^{c)} T₂ G₂₋₄ विप्रैर्दृ (for विप्रैर्) K₄ प्रतस्थे भ्रातृभिश्च — ^{d)} K₄ ममाश्रम (for भ्रातृभिश्च) A few MSS परतप
- 11 N om 11^{ab} — ^{a)} T₁ M च मह (for सहित) — ^{c)} N (except K₄) यातो व (for यातश्च)
- 12 ^{a)} S₁ K₁ ३ Dc क्वचिपञ्चा ममानाच्छ (Dc छे)द्, K₃ ४ D₁₋₃ १ क्वचिपञ्चा तदागच्छद्, B Dn D_६ ६ क्वचिपञ्चा ततोगच्छद् — ^{c)} T₂ G₂ ४ क्वचित् (for the first तत्र) — ^{d)} K₄ भि म महासुज, D_६ भि सुमहाप्रत

सिंहच्याघ्नराजाकीर्णासुदीचीं प्रययौ दिशम् ॥ १३
 अवक्षमाणः कैलासं मैनाकं चैव पर्वतम् ।
 गन्धमादनपादांश्च मेरुं चापि शिलोच्चयम् ॥ १४
 उपर्युपरि शैलस्य बह्वीश्च सरितः शिवाः ।
 प्रस्थं हिमवतः पुण्यं ययौ सप्तदशेऽहनि ॥ १५
 दृश्युः पाण्डवा राजगन्धमादनमन्तिकात् ।
 पृष्ठे हिमवतः पुण्ये नानाद्रुमलतायुते ॥ १६
 सलिलावर्तसंजातैः पुष्पितैश्च महीरुहैः ।
 समावृतं पुण्यतममाश्रमं वृषपर्वणः ॥ १७
 तमुपक्रम्य राजर्षिं धर्मात्मानमरिंदमाः ।
 पाण्डवा वृषपर्वणमवन्दन्त गतक्लमाः ॥ १८
 अभ्यनन्दत्स राजर्षिः पुत्रवद्भरतर्षभान् ।

पूजिताश्चावसंस्तत्र सप्तरात्रमरिंदमाः ॥ १९
 अष्टमेऽहनि संप्राप्ते तमृषिं लोकविश्रुतम् ।
 आमन्त्र्य वृषपर्वणं प्रस्थानं समरोचयन् ॥ २०
 एकैकशश्च तान्विप्रात्रिवेद्य वृषपर्वणे ।
 न्यासभूतान्यथाकालं बन्धूनिव सुसत्कृतान् ॥ २१
 ततस्ते वरवस्त्राणि शुभान्याभरणानि च ।
 न्यदधुः पाण्डवास्तस्मिन्नाश्रमे वृषपर्वणः ॥ २२
 अतीतानागते विद्वान्कुशलः सर्वधर्मवित् ।
 अन्वशासत्स धर्मज्ञः पुत्रवद्भरतर्षभान् ॥ २३
 तेऽनुज्ञाता महात्मानः प्रययुर्दिशमुत्तराम् ।
 कृष्णया सहिता वीरा ब्राह्मणैश्च महात्मभिः ।
 तान्प्रस्थितानन्वगच्छद्वृषपर्वो महीपतिः ॥ २४

13 ^b) Dc T₂ G₂₋₄ अचित्तयन् (for विचिन्तं) — °)
 Ś₁ D₃ G₁ गणां, D₁ समां; D₂ T₂ G₂₋₄ 'सृगां', T₁
 सुवा (for 'गजा) — °) B₄ (m as in text) कौवेरीं
 (for उदीचीं) D₆ उदीचीं दिशमाययौ

14 ^a) Ś₁ K₁ ३ अन्वीक्षणं, K₄ B Dc₂ Dn₁ D₁₋₃
 G₄ अवेष्यं Some MSS कलाश — °) B D (except
 D₁₋₃ ३) श्वेत (for मेरु)

15 ^a) = 30° Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ ३ शैलाना (for
 शैलस्य) — °) K₃ B Dn D₄ ६ पृष्ठ (for प्रस्थ) — D₂
 om (hapl) 15^d-16^c — °) G₁ ३ ४ M ययु (for ययौ)

16 D₂ om 16^{abc} (cf v l 15) — °) K₃ B D
 (except D₂) लतावृते

17 ^a) K₁₋₃ Dc D₁ ३ ६ 'सचाते — °) Ś₁ K₄ T₁
 महाद्रुमै (for मही) — °) T₁ पुण्यकर्मा (for 'तमम्),
 and द्याश्रम (for आश्रम)

18 Ś₁ K₁ ३ om 18^{ab} — °) K₄ B D (except
 D₁₋₃) उपागम्य, G₄ उपाक्रम्य — °) MSS 'दम, 'दम
 also — D₂ om (hapl) 18^c-19^d — T₂ G₃ om
 (hapl) 18^d-20^c — °) All MSS except S₁ K₃ Dc₂
 Dn₂ G₂ M (D₂ T₂ G₃ om) अवदत् (for अवन्दन्त) ।

19 D₂ T₂ G₃ om 19 (cf v l 18) — °) K₃ Dc
 D₁ ३ ३ अभ्यनदत् (Dc₂ 'दद्य) — °) = 23^d Some
 MSS 'पंभ — °) D₂ T₁ G₂ ४ ते (for च) — °) K₄
 कुरुद्वहा (for अरिंदमा)

20 T₂ G₃ om 20^{abc} (cf v l 18) — °) S₁ K₁ ३
 मशित(Ś₁ 'श्रित, K₂ 'सति)प्रत (for लोक) — °) S₁

K₁ ३ D₅ चाम्यं, K₃ Dc D₁₋₃ तेभ्यं, B Dn D₄ ६ प्रत्यं
 (for मम)

21 ^b) K₂ B₂ Dc वृषपर्वणं, K₄ B₁ ३ ४ Dn D₂ ४-६
 'णि — G₃ lacuna for 21^c-25^b K₂ om (hapl)
 21^c-22^d — °) K₃ D₁ ३ सुसत्कृतान्, T₁ सुहस्तुतान्
 — After 21, S₁ K₁ ३ B₂ ३ D (except D₂ ६) ins
 788* परिवर्हं च त शेष परिदाय महात्मने ।

[S₁ B₂ ३ Dc Dn₂ पारिवर्हं K₁ Dc ते (for न) S₁
 प्रदाय वृषपर्वणे (for the posterior half)]

22 K₂ G₃ om 22 (cf v l 21) — °) Ś₁ K₁ ३
 D₁₋₃ ततो मुख्यानि वस्त्राणि, K₄ B Dc Dn D₄ ६ ततन्ते यज्ञ
 पात्राणि, D₅ ततन्ते स्वथ वस्त्राणि, T₁ M ततन्ते स्थपत्राणि
 — °) K₄ T₁ शुभ्राणि, Dn D₄ ६ रत्नाणि (for शुभानि)
 — °) K₃ ४ B₂ D₃ ३ G₂ ४ निदधु B₂₋₄ Dc₁ Dn D₄ ६
 G₁ राजन्, D₅ सर्वे (for तस्मिन्) — °) T₂ G (G₃ om)
 भरतर्षभ (for वृषं)

23 G₃ om 23 (cf v l 21) — °) K₃ जानन्,
 B_{1m} D₃ काले, D₂ वृद्धान् (for विद्धान्) — °) Ś₁ K₁ ३
 D₁₋₃ ३ अन्वजानात्, K₃ B₂ ४ अन्वजानत् — °) = 19^b
 Ś₁ K₁ ३ 'पंभ

24 G₃ om 24 (cf v l 21) — °) S₁ K₁ ३ D₁ ३
 अनुज्ञाता, B₄ ते प्रस्थिता (for तेऽनु) B₁ महाप्राज्ञा
 — N om 24^{cd} — °) T₁ 'तान्पार्थान्, M₁ 'ता पार्थो
 (for ता वीरा) — °) B Dn D₄ ६ अभ्य, D₅ M₁ अन्व-
 (D₅ 'व)गमद् — °) B₁₋₃ Dc D₄ महामति, B₄ Dc
 महाद्युति, T₁ G₁ ४ महीपतीन्

उपन्यस्य महातेजा विप्रेभ्यः पाण्डवांस्तदा ।
 अनुसंमाध्य कौन्तेयानाशीर्भिरभिनन्द्य च ।
 वृषपर्वा निवधृते पन्थानमुपदिश्य च ॥ २५
 नानामृगगणैर्जुष्टं कौन्तेयः सत्यविक्रमः ।
 पदातिभ्रातृभिः सार्धं प्रातिष्ठत युधिष्ठिरः ॥ २६
 नानाद्रुमनिरोधेषु वसन्तः शैलमानुषु ।
 पर्वतं विविशुः श्वेतं चतुर्थेऽहनि पाण्डवाः ॥ २७
 महाभ्रघनसंक्राशं सलिलोपहितं शुभम् ।
 मणिकाञ्चनरम्यं च शैलं नानासमुच्छ्रयम् ॥ २८
 ते ममासाद्य पन्थानं यथोक्तं वृषपर्वणा ।
 अनुसस्युर्यथोद्देशं पश्यन्तो विविधान्नगान् ॥ २९
 उपर्युपरि शैलस्य गुहाः परमदुर्गमाः ।

सुदुर्गमांस्ते सुवहून्सुखेनैवाभिचक्रमुः ॥ ३०
 धौम्यः कृष्णा च पार्थाश्च लोमशश्च महानृपिः ।
 अगमन्सहितास्तत्र न कश्चिद्वह्नीयते ॥ ३१
 ते मृगद्विजसंघुष्टं नानाद्विजसमाकुलम् ।
 शाखासृगणैश्चैव सेवितं सुमनोहरम् ॥ ३२
 पुण्यं पद्मसरोपेतं सपल्वलमहावनम् ।
 उपतस्थुर्महावीर्यां माल्यवन्तं महागिरिम् ॥ ३३
 ततः किंपुरुषावासं सिद्धचारणसेवितम् ।
 ददृशुर्हृष्टरोमाणः पर्वतं गन्धमादनम् ॥ ३४
 विद्याधरानुचरितं किंनरीभिस्तथैव च ।
 गजसिंहसमाकीर्णमुदीर्णशरभायुतम् ॥ ३५
 उपेतमन्यैश्च तदा मृगैर्मृदुनिनादिभिः ।

25 G₂ om 25^{ab} (cf १1 21) — °) Ś1 सत्र
 ममाप्य, K₁ २ स तु ममाध्य, K₂ स तु मस्थाय्य; B₁ Dn
 D₄ ° अनुसमार्यं, D₁ २ अनुसमाप्य, D₅ स तु सशाम्य, T₁
 अनुशास्य स, T₂ G अभिममाप्य (G₁ अपि मवाच) — °) T₁ G₂ M₂
 अभिनदितान् (M₂ °दित)

27 °) Ś1 K₁ २ Dc₁ D₁₋₃ विविशेषु — °) T₂ G₃ ४
 वसन्तं (for वसन्त) — °) K₄ lacuna, Dn₂ ते त ('),
 T₂ चैत, G₄ चैन (for श्वेत)

28 °) Ś1 K₁₋₃ D₁₋₃ मल्लिलवन (D₁ न) त शुभ, K₄
 °लावृत्तनिर्भरं, Dc °लातहितशुभ, D₅ G₁ M₂ °लावहित शुभ
 — °) Ś1 K₁ २ °रूप्येषु, K₂ B₂₋₄ Dn D₃ ४ °रूप्यस्य, K₃
 B₁ Dc D₅ °रूप्यस्य, D₁ २ °रूपाणा (for °रम्य च) — °)
 N शिलाणा च समुच्च (K₃ °च्छ)य, G₁ २ शैल नानामसुच्चय
 — After 28 T₂ G ins

789* रम्य हिमवत प्रस्य बहुकन्दरनिर्झरम् ।

शिलाविहगवित्प लतापादपमकुलम् ।

29 °) Ś1 K₂ अवससुर, K₃ अनुजसुर, T₁ अनुस्य

30 30^a=15^a — °) Dc₂ D₃ मृदु (for सुदु) K₁
 मद्रुर्गमास्तेषु यहून्, K₄ M सुदुर्गमांस्ते वह्नीश्च, B₁ दुर्गमा
 स्तेषु सुवहून्, D₁ २ ३ सुदु (D₅ अमा) र्गमार्गान्सुवहून्, T₁
 ममावमतो वह्नीश्च, T₂ G मरित (G₁ दुर्गमा; G₂ सुदीर्घा)श्च
 सुवह्नीश्च — °) Ś1 दुर्गमैर्नवोपचक्रमु, K₃ B₄ T₁ G₁ २ M
 सुवैनेयाति

31 °) D₁ २ महायशा (for °नृपि) — °) Ś1 K
 B₁ ३ ४ D अ (Dc₁ Dn₂ D₄ आ) गच्छन् B₂ अभ्यगच्छत
 महिता — °) Ś1 K₃ Dc D₁₋₃ पर्वहीयत, K₁ २ ४ परि
 हीयते, D₅ अवसीदति, T₁ G₂ अपि हीयते, T₂ G₃ ३ M

अपहीयते

32 K₁ २ om 32 — °) Ś1 नानापक्षिममावृत्, K₂ ४
 B₄ D₁₋₃ ° M नानाद्विज (K₄ °सत्र-, D₅ °मृग, M₁ द्विप)
 गणायुत, B₁₋₃ Dc Dn D₄ ° °द्रुमलतायुत (Dc कुल),
 T₁ नागद्विपगणायुत; G₁ नानाद्विजसमायुत — °) Ś1 K₃
 Dc D₁₋₃ ३ चापि (for चैव) — °) Ś1 B₂ Dn D₄₋₆ G₁
 सुमनोरम

The sequence of stanzas 33-70 in Ś1 K₁₋₃ Dc
 D₁₋₃ ३ is given in a tabular form on the next page

33 °) Ś1 K D₁₋₃ पुण्यगधरजो (K₂ ४ D₁₋₃ मो)पेत,
 B Dc Dn D₄ ° पुण्य पद्मसरोयुक्त, D₅ पुण्यगधवहोपेत;
 G₁ ४ पुण्यपद्मसरो, G₂ पुण्यपद्मवने — °) N महाभागा
 (K₄ °त्मानो) — After 33, Ś1 K₁₋₃ Dc D₁₋₃ ३ ins

790* गजसघममावाम सिंहव्याघ्रगणायुतम् ।

[K₃ D₃ गनमघममावापि (D₃ °प), Dc D₁ २ सिंहसमा
 वाम (D₁ प) Ś1 सिंहव्याघ्रममाकुल, K₁ २ ममा (K₁
 गणा)वृत्, K₂ सिंहव्याघ्रममाकुल, D₅ मृगव्याघ्रममायुत]
 — Ś1 K₁₋₃ Dc D₁₋₃ ३ cont B Dn D₄ ६ ins
 after 35

791* शरभोत्तादमघुष्ट नानामृगनिपेवितम् ।

[K₃ सुरभीनाद, Dc D₁ शरभोन्माद B₁ ३ मृगनिनापित]

35 B₁ om 35 — °) Ś1 K₁₋₃ D₁₋₃ ३ भिश्च सर्वश
 — °) B₂₋₄ Dn D₄ ° गजसघ (B₄ °सिंह)समावाम, T₂ G₂
 सिंहमहाकीर्ण — °) B₂₋₄ Dn D₄ ° सिंहव्याघ्रगणा (B₂ ३
 °ममा)युत, G₁ कानन शरभायुत — After 35 K₄ reads
 64^c-65^b, while B Dn D₄ ६ ins 791*

TABULAR CONSPECTUS OF THE SEQUENCE OF STANZAS 33-70 (TOGLTHER WITH ALL INSERTIONS) IN Ś1 K1-3 Dc D1-3 ε
[N B REPLICATIONS ARE MARKED BY "(r) "]

Ś1	K1	K2	K3	Dc	D1-3 ε
33	33	33	33	33	33
790*	790*	790*	790*	790*	790*
791*	791*	791*	791*	791*	791*
66 ^{abcd}	66 ^{abcd}	66 ^{abcd}	66 ^{abcd}	66 ^{abcd}	66 ^{abcd}
		66 ^{ef}	66 ^{ef}	66 ^{ef}	66 ^{ef}
		67 ^{ab}	67 ^{ab}	67 ^{ab}	67 ^{ab}
		67 ^{cd} (r)	67 ^{cd} (r)	67 ^{cd} (r)	67 ^{cd} (r)
68 ^{cd}	68 ^{cd}	68 ^{cd}	68 ^{cd}	68 ^{cd}	68 ^{cd}
34-61	34-61	34-61	34-61	34-61	34-61
				67 ^{ef}	
62	62	62	62	62	62
				66	
63 ^{ab}	63 ^{ab}	63 ^{ab}		67 ^{ab}	
				63 ^{ab}	63 ^{ab}
67 ^{cd}	67 ^{cd}	67 ^{cd} (r)		67 ^{cd} (r)	67 ^{cd} (r)
795*	795*	795*	795*	795*	795*
796*	796*	796*	796*	796*	796*
68 ^{ab}	68 ^{ab}	68 ^{ab}	68 ^{ab}	68 ^{ab}	68 ^{ab}
				63 ^{cd}	
797*	797*	797*	797*	797*	797*
63 ^c -64 ^d	63 ^c -64 ^d	63 ^c -64 ^d			
65 ^{ab}		65 ^{ab}			
65 ^{cd}		65 ^{cd}	65 ^{cd}	65 ^{cd}	65 ^{cd}
65 ^{ef}	65 ^{ef}	65 ^{ef}	65 ^{ef}	65 ^{ef}	65 ^{ef}
793*	793*	793*	793*	793*	793*
			(lines 1-3)		
			63 ^{ab}		
			67 ^{cd} (r)		
			793*		
			(lines 4-6)		
70	70	70	70	70	70

ते गन्धमादनवनं तन्नन्दनवनोपमम् ॥ ३६
 मुदिताः पाण्डुतनया मनोहृदयनन्दनम् ।
 विविशुः क्रमशो वीरा अरण्यं शुभकाननम् ॥ ३७
 द्रौपदीसहिता वीरास्तैश्च विप्रैर्महात्मभिः ।
 शृण्वन्तः प्रीतिजननान्वल्गून्मदकलाञ्छुभान् ।
 श्रोत्ररम्यान्सुमधुगञ्जशब्दान्प्रगमुखेरितान् ॥ ३८
 सर्वर्तुफलभाराद्यान्सर्वर्तुकुसुमोज्ज्वलान् ।
 पश्यन्तः पादपांश्चापि फलभारावनामितान् ॥ ३९
 आप्रानाम्रातकान्फुल्लान्नारिकेलान्मतित्दुकान् ।
 अजातकांस्तथा जीरान्दाडिमानीजपूरकान् ॥ ४०

पनसालिल्लकुचान्मोचान्खर्जूरानाप्रवेतसान् ।
 पारावतांस्तथा धौद्राक्षीपांश्चापि मनोरमान् ॥ ४१
 विल्वान्कपित्थाञ्जम्बूश्च काश्मरीर्वदरीस्तथा ।
 पुक्षानुदुम्बरवटानश्चत्थान्क्षीरिणस्तथा ।
 भल्लातकानामलकान्दहरीतकविभीतकान् ॥ ४२
 इड्डुदान्कश्मीराश्च तित्दुकांश्च महाफलान् ।
 एतानन्याश्च विविधान्गन्धमादनसानुपु ॥ ४३
 फलैरमृतकल्पैस्तानाचितान्स्यादुभिस्तरून् ।
 तथैव चम्पकागोकान्केतकान्चकुलास्तथा ॥ ४४
 पुंनागान्सप्तपर्णाश्च कर्णिकारान्सकेतकान् ।

C 3 11573
 B 3 158 50
 Y 3 159 51

36 B D (except D1-3) om 36^{ab} — ^a) K4 शंभू
 (for अन्धे) Ś1 मृगस, K D1-3 ६ तथा (for तदा) — ^b)
 Ś1 तथा (for मृगस) K4 द्विजनगादिभिः, G1 M2 मृदुनि
 नादिते

37 B3 om 37^{ab} — ^b) T2 G2 ३ M2 मनोनयनं
 — T1 M om 37^{cd} — ^c) K4 विद्याधरानुचरित (= 35^a)
 — ^d) Ś1 D1 ३ अरण्य, K4 पादया, B Dc Dn D4 ०
 अरण्य, D3 सुरम्य, D2 अचल (for अरण्य) — After 37,
 K4 (which om 38-60) ins 796^a, followed by 69^{ab},
 65^{cd}, 66 and 61

38 K4 om 38-60 G1 om 38^a-66^d — ^d) D1 ३ ६
 यहून्, T1 (see below) नादान (for वल्गून्) Ś1 K2
 मदकराब्, K3 मदकराब्, Dn D4 ० G4 मदकलाब् — ^e)
 T1 श्रोत्ररम्यमुत्पाण्ड्याब् — ^f) T1 श्रुत्वा (for शब्दान्)

39 K4 G1 om 39 (cf v l 38) — ^a) T2 G (G1
 om) दानाद्यान् — Ś1 K3 om 39^c-40^b, D4 om
 39^c-40^d

40 K4 D4 G1 om 40 (cf v l 38, 39) Ś1 K3 om
 40^{ab} (cf v l 39) — ^a) N (S1 K3 ६ D4 om) भग्यान्,
 M भल्लान् (for फुल्लान्) — ^b) D2 ३ T2 G2 M नाकिने
 रान् — ^c) S1 सुजीतकाब्, K1 ३ सुजीरि, K3 B D (D4
 om) G4 सु (B1 स) जातं (for अजात) K3 B D (D4
 om) तथाजीरा (Dc वा) न, T2 G2 ६ तथाभीरान् T1 M1
 अशोकाम्बिनासामान

41 K4 G1 om 41 (cf v l 38) — ^a) N (K4
 om) लकुचा (B4 इगुदान् (for लि) — ^b) N खर्जूरान्
 (D4 ना) म्, T1 M1 रक्षीय — ^c) Ś1 K1 ३ पालेवता,
 Dn3 D3 परावता, D1 ३ पलेवता S1 क्षेदान्, K1 T1
 क्षोदान्, K2 D4 क्षोदान्, K3 क्षेदान्, B1 ३ क्षोदान्, Dc

D1 ३ क्षोदान्, M1 दानान् (for क्षोदान्) — ^d) T2 G (G1
 om) निमान् (for नीपान्) Ś1 K (K4 om) Dc D1 ३ ६
 [अ]ति (Dc D1 पि) मनोहरान्, D3 [अ]निमनोरमान् T1
 पुंनागान्चकुलानपि

42 K4 D3 G1 om 41 (for K4 G1 of v l 38)
 — ^b) Ś1 काश्मीरान्, K1 D1 काश्मीरि, T1 काश्मरी, G2 M2
 काश्मरी, G3 काश्मीर, M1 काश्मरी — ^d) Ś1 K1 ३ Dc1
 Dn1 D2 ६ ० क्षीरिकास्तथा, K2 Dc2 D1 क्षीरिका, B Dn2 n3
 D4 क्षीरिका — B3 om 42^a-46^b Ś1 बल्ला K2 ६
 B1 ३ ६ Dc Dn1 n3 D1 ६ ० आमलकीर — ^f) Ś1 विभी
 तकहरीतकी, K1 हरीतकिविभीतकान्, T2 G (G1 om)
 हरीतकविभी — After 42, D4 reads 44^{cd}

43 K4 B3 G1 om 43 (cf v l 38 42) — ^a) S1
 मकरदाक्ष; K1-3 B1 ३ ६ D करमदा, M2 करवदा (for
 करवीरा) — ^b) T1 M1 चपकाश्च (for तित्दु) Ś1 K1 ३
 B4 T2 G3 ६ महावलान्; D4 मनोहरान्, T1 M1 मनोरमान्
 — ^c) T1 सुयहून् (for विविधान्)

44 K4 B3 G1 om 44 (cf v l 38, 42) — ^a) T1
 अमृतकरपान् L1 D4 T2 G3 ६ च (for तान्) — ^b) K1
 D4 द्याचितान्, T1 आहितान्, T2 G3 ६ स्वचितान् (for आचि)
 — T1 om 44^{cd} D4 (which om 45) reads 44^{cd}
 after 42 — ^d) T2 G3 ६ चकुलान्चकुलान्मथा

45 K4 B3 D4 G1 om 45 (for K4 B3 G1, cf v l 38,
 42) T2 G3 om 45^a-46^b, G4 om 45^{ab}, T1 om (hapl)
 45^b-46^c — ^b) Ś1 K (K4 om) D1-3 सवज्जुलान् (for
 सकेत) — G4 transp 45^{cd} and 46^{cd} — ^c) B1 Dc
 Dn1 पाटला, B2 Dn2 n3 D4 ० पाटल्य, M पाटली — ^d)
 G2 मदारान्दीपकास्तथा — After 45, Ś1 K1 ३ read 46^{ef}

46 K4 G1 om 46 (cf v l 38) T1 om 46^{abc} (cf

पाटलान्कुटजात्रम्यान्मन्दारेन्दीवरांस्तथा ॥ ४५

पारिजातान्कोविदारान्देवदारुतलुंस्तथा ।

शालांस्तालांस्तमालांश्च प्रियालान्कुरांस्तथा ।

शाल्मलीः किशुकाशोकश्चिशापांस्तरलांस्तथा ॥ ४६

चकोरैः शतपत्रैश्च भृङ्गाराजैस्तथा शुक्रैः ।

कोकिलैः कलविद्धैश्च हारीर्तर्ज्जीवजीवकैः ॥ ४७

प्रियव्रतैश्चातकैश्च तथान्यैर्विविधैः सर्गैः ।

श्रोत्ररम्यं सुमधुरं कूजद्विश्वाप्यधिष्ठितान् ॥ ४८

मरांसि च विचित्राणि प्रमत्तसलिलानि च ।

कुमुदैः पुण्डरीकैश्च तथा कोकनदोत्पलैः ।

कह्लारैः कमलैश्चैव आचितानि ममन्ततः ॥ ४९

ऋदम्बैश्चक्रपाकैश्च कुरैर्जलशुफुटैः ।

कारण्डवैः पुर्वहर्मैर्मर्मद्रुमिरेव च ।

एतैश्चान्यैश्च कीर्णानि ममन्ताञ्जलचारिभिः ॥ ५०

हृष्टैस्तथा तामरमग्गामवमदालमैः ।

पद्मोदरच्युतरजःकिञ्चल्लकारुणखितैः ॥ ५१

मधुरस्वैर्मधुकरैर्विरुतान्कमलाकरान् ।

पश्यन्तस्ते मनोरम्यान्गान्धमादनमानुषु ॥ ५२

तथैव पद्मपण्डैश्च मण्डितेषु ममन्ततः ।

शिरसण्डिनीभिः सहिताहृष्टामण्डपकेषु च ।

v 1 45), B₃ T₂ G₃ 4 om 46^{ab} (cf v 1 42 45) — ^a) K₃ D₁ 2 (see below) सनिलकान् (for कोरि) — ^b) Ś₁ K₁ 2 देवदारुस्तथा तरुन्, K₃ D₁ 2 (see above) को विदारतरुस्तथा, B₁ 3 De Dn D₃ 6 देवदारुदुमान्तथा, D₃ 6 शरुस्तथैव च — D₃ om 46^{cd} G₃ transp 45^{cd} and 46^{cd} — ^c) K₁ B₃ S (T₁ G₁ om) माला (for शाला) — ^d) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 2 पिशुकाहंशुचान्तथा, B De Dn D₃ 4 6 विष्पलान्दिगुका (De 'निगुदा, De 'निगुला)स्तथा, T₁ M₁ प्रियालान्मरला — S₁ K₁ 3 read 46^{ef} after 45 — ^e) S₁ K₂ 3 D₁₋₃ G₃ शाल्मली, K₁ T₂ G₃ शरुमली; D₃ शाल्मलीन्, M₂ शरुमल्य K₁ 3 D₃ शिशिपान, K₃ विष्टिपान्, B Dn₃ D₃ 4 शिशपा, De Dn₁ T₂ G₃ 4 शिशुपान्, D₁ शिशिपान्, D₃ शिशिपा K₃ B D (except D₁) M₂ मरलास्तथा T₁ शाल्मलीकिशुकास्तथा, M₁ शाल्मलीकिशुकामर्जान्मरियानथ शिशुपान्, G₃ शरुमलीकिशुकाशोकशिशुपान्मरलास्तथा, M₁ शाल्मलीकिशुकामर्जान्मरियानथ शिशुपान्

47 K₄ G₁ om 47 (cf v 1 38) — ^a) D₆ पारावतै शतपत्रैर् — ^d) Ś₁ K₁ B D₀₁ Dn₃ n₃ D₁ 6 M₂ हारितैर्, D₄ 1 हरी

48 K₄ G₁ om 48 (cf v 1 38) — ^a) S₁ प्रियमीधुमातकैश्च, K₁ 2 प्रियमीधुमातकैश्च, K₃ D₃ 2 मीधुमैश्चातकैश्च, B De Dn D₁ 4 6 मीधुमातकैश्च, D₃ 2 चारिभश्चातकैश्च, D₃ 2 चारिभश्चकोरैश्च — ^b) T₂ G (G₁ om) द्विजै (for रम्य) — ^d) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ कूजद्विश्वाव (K₁ 2 'व, D₁ 2 'व्य) धिष्ठित; D₃ 2 द्विश्च तथा द्विजै, T₁ 2 द्विश्वावचेष्टितै, T₂ G₃ 4 M 2 द्वि श्रोत्र (G₂ 2 द्विश्वाव, M₁ 2 द्विश्वाव) विष्टितै

49 K₄ G₁ om 49 (cf v 1 38) — ^a) N (K₄ om) मनोज्ञानि (for विचि) — ^b) B₂ 4 Dn D₃ 6 समताञ्जलचारिभिः (= 50^f) — ^c) Ś₁ K₁ 3 B₃ कुमुदै (for

कुमुदै) D₂ पुदरीकैश्च कुमुदै — ^e) D₂ 2 कुरैर् (for पद्म) T₂ G (G₁ om) चारि (for रम्य) T₁ 2 1 मरुगर्दीरैर् पुदरैर् — ^f) S₁ K₁ 2 D₁₋₃ म्वाग्निभिः; B₁ De नोभिः; G₃ 4 भाषी

50 K₄ G₁ om 50 (cf v 1 34) — ^a) K₁₋₃ B D (except D₁) कारुण्य M₁ कारुण्यैश्चक्रपाकैश्च — T₁ 2 1 om 50^{cd} — ^c) D₁ 2 यवैर् (for हृष्टैर्) — ^d) D₁ 2 3 स्वरैर्, T₂ G (G₁ om) स्वरैर् (for यवैर्) D₃ (marg 200 1) च मधुरस्वैर्, T₂ G (G₁ om) वत्तुनिरैश्च

51 K₄ G₁ om 51 (cf v 1 38) — ^a) S₁ तामरमैरपालममदालमै, K₃ 3 D₁ तामरमैरपालममदालमै, De तामरममरुमैर्मदालमै, D₃ 4 तामरमममममदालमै, D₃ 4 तामरममममममदालमै, D₃ 4 तामरममममममदालमै, D₃ 4 तामरममममममदालमै, T₁ तामरममममममदालमै, M₂ तामरममममममदालमै

52 K₄ G₁ om 52 (cf v 1 35) — ^a) H₁₋₂ ermetriol S₁ K₁ 3 B₃ 4 De Dn D₃ 4 मजुस्वैर्, K₃ B₁ 3 T G (G₁ om) मधुस्वैर्, D₁ 2 मजुस्वैर्, M₂ मधुस्वैर् (for मधुरस्वैर् as in M₁ only) — ^c) N (K₄ om) अपश्यन्ते (for पश्यन्तन्ते) B₂ 4 om Dn D₃ 6 नरग्याप्त (for मनोरम्यान्) — 52^d = 43^d, e.c

53 K₄ G₁ om 53 (cf v 1 38), D₃ om from 53^a up to 'केषु in 53^d — ^a) K₂ De Dn D₁ 4 6 पद्मपण्डैश्च, K₃ D₃ 2 मण्डेषु, T₂ G₃ 2 वृक्षपण्डैश्च, G₃ 2 वृक्षपण्डैश्च — ^b) B₂ 3 Dn D₃ 6 मण्डिताश्च (for 'तेषु) — ^c) K₃ T₁ G₃ M₂ सहिता (for सहिताहृष्टै) — ^d) B D (except D₁ 3 4 D₃ om) T₂ G₃ लतामण्डल, T₁ 2 मण्डप — De om 53^a-53^b — ^e) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 2 मन्दनाक (K₃ 2 'ग) लितान्, T₁ G₃ 2 मन्दे (G₂ 2) नाकुलिता

मेघतूर्यरवोद्दाममदनाकुलितान्मृगम् ॥ ५३
 कृत्वेव केकाविह्वरं संगीतमधुरस्वरम् ।
 चित्रान्कलापान्विस्तीर्य सविलामान्मदालसान् ।
 मयूगन्ददृशुश्चित्रान्मृत्यतो वनलासकान् ॥ ५४
 कान्ताभिः महितानन्यानपश्यन्नमतः सुरसम् ।
 वल्लीलतासंकटेषु कटकेषु स्थितास्तथा ॥ ५५
 काश्चिच्छकुनजाताश्च विटपेषूत्कटानपि ।
 कलापरचिताटोपान्विचित्रमुकुटानिव ।

विवरेषु तरूणां च मुदितान्ददृशुश्च ते ॥ ५६
 सिन्धुवारानथोद्दामान्मन्मथस्येव तोमरान् ।
 सुवर्णकुसुमाकीर्णाङ्गिरीणां शिखरेषु च ॥ ५७
 कर्णिकारान्विरचितान्कर्णपूरानिवोत्तमान् ।
 अथापश्यन्कुरवकान्वनराजिषु पुष्पितान् ।
 कामवश्योत्सुककरान्कामस्येव शरोत्करान् ॥ ५८
 तथैव वनराजीनामुदारात्रचितानिव ।
 विराजमानास्तेऽपश्यन्स्तिलकास्तिलकानिव ॥ ५९

C- 3 11591
B 3 158 68
K 3 159 67

54 K₄ Dc G₁ om 54 (cf v.l 38, 53) — °) T₁ शुचैव केकाविह्वरं, T₂ G (G₁ om) शुचैव मयुगेच्चाभि, M₁ कुर्वत केकाविह्वर — °) S₁ संगीतमधुरम्बन, K₃ B Dn D₁ 2 4 6 M₂ न (K₃ म) गीत मधुगम्बर (B₃ न), T₁ संगीत मधुगम्बरान्, T₂ G (G₁ om) केकाभि कृत्वीतक (G₂ गीतक, G₄ केतक) — °) T G (G₁ om) मलीलान्मम (T₁ वं) दाल्मान् — °) N (K₄ Dc om) हृद्यान् (for चित्रान्) — °) Ś₁ वनमालकान्, K₁ 2 B Dn D₁₋₆ वन लालमान् (B₄ सुमनोरमान्, D₂ वनलालकान्), T₁ वनवा मिकान्, T₂ G (G₁ om) च वनौक्यम्

55 K₄ G₁ om 55 (cf v.l 38), Dc om 55^{ab} (cf v.l 53) — °) M₂ महिता T₁ G₂ वदयान्, M पदयन् (for अन्यान्) N (K₄ Dc om) काश्चिद्विषयाभि महितान् — °) K₁ [अ]पश्यद, M₁ [अ]गच्छत् T₁ नृपति, G₄ अमृत (for रमत) S₁ K₁₋₃ B₃ D₁₋₃ शिखीन्; M सुखीन् (for सुखम्) B₂ 4 Dn D₄ 6 र (Dn₁ अ) ममाणा न्कलापिन, B₁ ***** शिखीन्, D₆ अपश्यन्टिचिन शत — °) S₁ कुटिलेषु, K₁ 3 B D कुटिलेषु, M₁ lacuna, M₂ कुटिलेषु D₁ 2 3 G₄ तदा, T₂ G₃ मदा (for तथा) T₁ कुजेपृक्षितामया (catalectic)

56 K₄ G₁ om 56 (cf v.l 38) — °) T₁ M ते (for च) Ś₁ काश्चिच्छकुनजाताः, K₁ 2 काश्चिच्छकुनजातानि, K₃ काश्चिद्विषयाभि महिता (cf v.l 55^a), B Dc Dn D₄₋₆ काश्चिच्छकुनजाता नु, D₁₋₃ काश्चिच्छकुनजाते — °) K₁ B Dn D₄ निव, K₂ 3 निति, Dc D₄ 6 नि च (for नपि) — K₁ om 56^{cd} — °) Ś₁ K₂ पलाशरचिताटोपान् (K₃ चोपा), K₃ कटीपरचिन्ता, B Dc Dn D₄ 6 कलापरचिरा (B₃ रचिता)टोप, D₁ 2 कलापरचिराटोपान्; D₂ कलापात्र चितान्मूर्द्धि, T₁ कलापरचिराटोपा, T₂ G₂ 3 कलापिचरिता टोपान्, G₄ कलापरचिराटोपान् — °) S₁ निचितान्मुकुटानपि, K₂ 3 B₁ 4 Dc Dn D₁ 2 4 निचितान्मुकुटानिव (K₃ दानि च, Dn₁ लानि च), B₂ 3 निचिन्तानु (B₃ न्यु) कटानि च,

D₂ T₁ G₂ 3 विचित्रम (D₄ सु) कुटानि च, D₆ निचितान्वि टपानिव, D₆ वितानान्मुकुटानि च, M विचित्रान्म (M₂ न्यु) कुटानिव — °) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn₂ D₁₋₃ 6 रुचिरान्, B Dn₁ ns D₄ 6 रुचिर, T₁ मुदिता, M उपि (M₂ चि) तान् (for मुदि) K₃ D₃ T₁ M स, T₂ m G₄ तु (for च)

57 K₄ G₁ om 57 (cf v.l 38) — °) K₃ D₁₋₃ 6 T₂ G₂ 3 M सिन्धुवारान् Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 6 M अयोदारान्, B Dc Dn D₄ 6 T₁ तथोदारान् (for अयोद्दामान्) — °) S₁ K₂ D₆ तोरणान्, T₁ तोपणान् (for तोम) — °) S₁ K₂ सुवर्णवर्णमुकुटान्, K₁ 3 B D वर्णकुसुमान्, T₁ कुसुमो क्तीर्णान्

58 K₄ G₁ om 58 (cf v.l 38) — °) B Dn D₃ 6 विकमितान्, T₁ M₁ विचित्राभान् (for विरचितान्) — °) D₁ 3 कर्षुरानिव चोत्तमान्, D₆ कर्णपाशानिवोद्यतान् — After 58^{ab}, D₆ ins

792* तथा वनस्पतीभार भूरिभारासमद्युतिम् ।

दधन्त्य सगताश्चारुलतापुष्पसमागताः ।

— °) N (K₄ om) G₄ तथापदयन् Ś₁ कुरुवटान्; K₁ कुरुवटान्, K₂ कुरुवटान्, D₂ 3 कुरुवकान्; T G₂ 3 M कुरु वकान् — K₁ 2 om 58^{cd} — °) Ś₁ कामवश्यैत्सुककारान् (sic), K₃ B₁ G₄ कामव (G₄ वे) श्योत्सुककरान्; B₂ Dc Dn D₄ 6 कामस्येवोत्सुक (Dc क्य) करान् (not adopted in old printed ed) B₄ T₂ G₂ कामवश्यो (B₃ श्यो) सव करान्, D₁ 2 कामवदयान्मधुकरान्, D₃ कामवश्योत्सुककरान्, D₆ कामस्यैवोत्सवकरान्, T₁ कामवश्योत्सुकराश्चैव, text as in B₃ G₂ M only — °) T G (G₁ om) M₂ तथैव वनरा जितान् (T₁ जिपु; M₂ जिना), M₁ तथैवाभिविराजिकान्

59 K₄ G₁ om 59 (cf v.l 38), T₂ G₂ 4 om (hapl) 59-60 — °) T₁ G₂ तास्वलकामधुर (G₂ रान्), M तास्वल (M₂ स्वेव) कामधुरान् — °) Ś₁ मुकुटान्, K₁ 3 D₁₋₃ 6 कुसुमान्, K₃ कुसुदान् (for उदारान्) Dc रुचितानिव, D₆ निचिता T₁ संगीत सुमनोहर, G₂ M

तथानङ्गशराकारान्सहकारान्मनोरमान् ।
 अपश्यन्भ्रमरारावान्मञ्जरीभिर्विराजितान् ॥ ६०
 हिरण्यसदृशैः पुष्पैर्दावाग्निमदृशैरपि ।
 लोहितैरञ्जनाभैश्च वैदूर्यसदृशैरपि ॥ ६१
 तथा शालांस्तमालांश्च पाटल्यो वकुलानि च ।
 माला इव समासक्ताः शैलानां शिखरेषु च ॥ ६२
 एवं क्रमेण ते वीरा वीक्षमाणाः समन्ततः ।
 गजसंघसमावाधं सिंहन्याघ्रसमायुतम् ॥ ६३

मगी (G₂ ग) तान्सुमनोहरान् — T₁ om 58^c-59^b — ^d)
 De कानने, D₂ रचिरान् (for the first विष्कान्)

60 K₄ T₂ G₁ s 4 om 60 (cf v 1 38, 59) T₁
 om 60^{ab} (cf v 1 59) B₂ om 60^a-62^b — ^b) B₂ De
 D₁₋₃ M मनोहरान् — S₁ om 60^d — ^c) T₁ G₂ M₂
 भ्रमरा (G₂ 'गन्' राजन्, M₁ भ्रमराकीर्णान् — ^d) T₁
 द्विरैकाभिविरां

61 B₂ G₁ om 61 (cf v 1 60, 38) K₄ reads 61
 after 66 — ^a) Ś₁ K₁ s पंथर् (for पुंथर्) — ^d) Ś₁
 हिरण्यं, B G₄ वैदूर्यं — After 61, B₁ s 4 D (except
 D₁₋₃ s) read 67^d

62 G₁ om 62 (cf v 1 38), B₂ om 62^{ab} (cf v 1
 60), K₄ om 62^a-64^b — ^a) Ś₁ शालान् (see below),
 K₁ s T₁ मालान्; D₁ s तस्य (for तथा) Ś₁ K₁ s D₂
 T₁ मालान्, T₂ G (G₁ om) M मालान् (for शालान्)
 — ^b) Ś₁ K₁₋₃ B₂ De Dn₁ D₂ 4-6 पाटल्या, B₁ 4 Dn₂ n₂
 D₁ s M₁ पाटलान्, G₂ पाटलीर् (for पाटल्यो) Ś₁ नियु
 दानि च, K₁ s निकुडानि च, K₃ त्रगुडानि च, B₁ s 4 Dn
 D₁₋₄ s M₁ वकुलानपि (B₂ 'न्यपि, D₂ 'निव), D₂ कुटजा
 स्तथा (for वकुलानि च) — ^d) B₁ s T₁ M₁ वै; De [अ]पि
 (for च)

63 T₁ om 63-64, K₄ G₁ om 63 (cf v 1 62, 38),
 K₃ B D om 63^c-65^b B Dn D₄ s read 63^{ab} after
 67^{ab} — ^d) Ś₁ K₁ s गजराज (Ś₁ 'स्कध) समावाय विह
 न्याघ्रगणायुत

64 K₃ B D T₁ G₁ om 64 (cf v 1 63, 38), K₄
 om 64^{ab} (cf v 1 62) — ^a) Ś₁ 'सयुक्त — ^b) Ś₁
 K₁ s नानामृगनिना, M नानारुनविना — K₄ reads
 64^c-65^b after 35 — ^c) K₁ 'भारदवा — 64^d=43^d, etc

65 G₁ om 65 (cf v 1 38), K₁ om (hapl) 65,
 K₃ B D om 65^{ab} (cf v 1 63) For K₄ cf v 1 64
 — ^a) Ś₁ K₂ पीतभास्करं, T₂ G₃ पीता भास्वर्णं, G₂ 4

शरभोन्नादसंघुष्टं नानागवनिनादितम् ।
 सर्वर्तुफलपुष्पाद्यं गन्धमादनमानुषु ॥ ६४
 पीता भास्वरवर्णाभा वभूयुर्वनराजयः ।
 नात्र कण्टकिनः केचिन्नात्र केचिदपुष्पिताः ।
 स्निग्धपत्रफला वृक्षा गन्धमादनमानुषु ॥ ६५
 विमलस्फटिकाभानि पाण्डुरन्लदनेर्द्विजैः ।
 राजहंसेरुपेतानि मारुमाभिरुतानि च ।
 मगंसि मरितः पार्थाः पश्यन्तः शूलमानुषु ॥ ६६

पीतभास्वरं, M पीता भास्करं — G₄ om 65^c-66^d — ^c)
 K₄ फलायमा; T₂ G₃ पटलिया — ^d) B₂ T₂ G₂ s न च
 (for नात्र) S₁ K₂ s D₁₋₃ s विचन नां K₃ D₂ 71) प्य-
 पुष्पिता, B₁₋₃ De Dn D₄ s न च विचयं — ^c) K₄ 'पत्र
 पलायश्च; D₂ s 'पत्रपला वृक्षा — 65^d=43^d etc
 — After 65, N (except K₄) ins

793* भ्रमरायमपुग नन्तिः कुटपद्मजा ।

विलोच्यमाना पश्यन्ता मरिभि मर्षेणुभि ।

पश्येता नन्तिनी चान्या कमलोपलमात्त्रिनीम् ।

श्रधरा विमहर्षी साक्षात्पुष्पिमापरात् ।

नानारुमुगन्धाद्यमान्येता वाननोत्तमे । [5]

उपगीयमाना अमरे राजन्ते जनराजयः ।

[(L 1) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ s 'पदुता (for 'मपुता)
 — (L 3) Ś₁ K₁₋₃ B₂ De D₁₋₃ s trap [र]ना and
 [अ]न्वा K₃ B₂ De 'दाभिनी (for 'नन्तिमात्) — (L 6)
 Hypermetric! Ś₁ K₁ s उरीयताना K₃ D₁ s पदर, B₂
 D₂ s पश्येता (for गान्ता) Ś₁ K₁ s राजनी विचय]

66 G₄ om 66 (cf v 1 65), T₁ om 66-67, G₁
 om 66^{abc} (cf v 1 38) — ^a) Ś₁ K D₂ s s 'स्फाटि-
 कामोभि (K₄ 'स्फाटिकाभ्रं), B Dc Dn D₁ s s 'स्फाटिका
 भानि, T₂ G₃ 'स्फाटिका भाति — ^b) Some MSS पाठ
 — ^c) B₁₋₃ D (except D₂ s s) कर् (for राजं)
 — S₁ K₁ om 66^c-67^b Before 66^d, G₁ ins द्रौपदी
 — ^c) N (S₁ K₁ om) यदुता (for मरित) K₄ मयं
 (for पार्था) — After 66, M₂ ins

794* विविशु क्रमनो वीरा अनन्य शुभमाननम् ।

पश्यन्ती विविधान्दृक्षान्त्र वृष्णा मनोहरान् ।

अन्तिकम्धमथ प्रीत्या भीमयेनमुत्राच ह ।,

followed by 796*, while K₄ reads 61

67 K₄ T₁ M₁ om 67 (for T₁ cf v 1 66), S₁ K₁
 om 67^{ab} (cf v 1 66) For K₂ s Dc D₁₋₃ s cf v 1
 38 — ^a) N (except D₂ S₁ K₁ s om) 'विमिध्रानि,

पद्मोत्पलविचित्राणि सुखस्पर्शजलानि च ।
 गन्धवन्ति च माल्यानि रमवन्ति फलानि च ।
 अतीव वृक्षा राजन्ते पुष्पिताः शैलसानुषु ॥ ६७
 एते चान्ये च बहवस्तत्र काननजा द्रुमाः ।
 लताश्च विविधाकाराः पत्रपुष्पफलोच्चयाः ॥ ६८
 युधिष्ठिरस्तु तान्वृक्षान्पश्यमानो नगोत्तमे ।
 भीमसेनमिदं वाक्यमत्रवीन्मधुराक्षरम् ॥ ६९
 पश्य भीम शुभान्देवान्देवाक्रीडान्समन्ततः ।
 अमानुपगतिं प्राप्ताः संसिद्धाः स वृकोदर ॥ ७०
 लताभिश्चैव बह्वीभिः पुष्पिताः पादपोत्तमाः ।
 मंश्लिष्टाः पार्थ शोभन्ते गन्धमादनमानुषु ॥ ७१

शिखण्डिनीभिश्चरतां सहितानां शिखण्डिनाम् ।
 नर्दतां शृणु निर्घोषं भीम पर्वतसानुषु ॥ ७२
 चक्रोराः शतपत्राश्च मत्तकोकिलशारिकाः ।
 पत्रिणः पुष्पितानेतान्संश्लिष्यन्ति महाद्रुमान् ॥ ७३
 रक्तपीतारुणाः पार्थ पादपाग्रगता द्विजाः ।
 परस्परमुदीक्षन्ते बहवो जीवजीवकाः ॥ ७४
 हरितारुणवर्णानां शाद्वलानां समन्ततः ।
 सारसाः प्रतिदृश्यन्ते शैलप्रस्रवणेष्वपि ॥ ७५
 चदन्ति मधुरा वाचः सर्वभूतमनोनुगाः ।
 भृङ्गराजोपचक्राश्च लोहपृष्ठाश्च पत्रिणः ॥ ७६
 चतुर्विपाणाः पद्माभाः कुञ्जराः सकरेणवः ।

C 3 11613
 B 3 158 90
 K 3 159 89

T₂ G₃ 4 'सुचित्राणि — ^b) D_n 'शीत (for 'स्पर्श')
 — ^c) B₁ 4 D_n D₁ 4 6 [अ]य (for च) — After 67^{cd},
 N (except H₄) ins

795* सरामि च मनोज्ञानि वृक्षाश्चातिमनोरमान् ।
 विविशु पाण्डवा मर्व विन्मयोत्कुल्ललोचना ।
 कमलोत्पलकह्लारपुण्डरीकसुगन्धिना ।
 मेव्यमाना वने तस्मिन्सुखस्पर्शेन वायुना ।
 ततो युधिष्ठिरो भीममहिद प्रीतिमद्वच ।

N cont (K₄, which om 38-60, ins after 37)
 M₂ ins after 794*

796* अहो श्रीमदिदं भीम गन्धमादनकाननम् ।

— Thereafter K₄ reads 68^{ab}, repeating it in its
 proper place — S₁ K₁₋₃ B₃ D₁₋₃ 5 T₂ G M₂ om
 67^{cd}, while B₁ 2 4 Dc Dn D₄ 6 read it after 61

68 T₁ om 68 (cf v.l. 66) — ^a) N (K₄ first
 time) M₂ वने द्यन्मिन्मनो (Dc वनेस्मिन्मदनो) म्ये — ^b)
 N (K₄ first time) M₂ द्विन्या (K₂ द्विन्य); K₄ (second
 time) पश्य (for तत्र) D₄ कनक (for 'कानन') — For
 sequence of 68^{cd} in S₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃, cf v.l. 33
 — ^d) S₁ K₁ 2 'कलोदका', H₃ 4 B D पत्रपुष्प (D₈ by
 transp पुष्पयत्र) कपोतया, G₁ फलोदया — B Dc Dn
 D₄ 6 ins after 68^{cd} S₁ H₁₋₃ D₁₋₃ 5 (which all
 transp 68^{cd}) ins after 68^{ab}

797* भान्येते पुष्पविक्रवा पुस्कोकिलकुलाकुला ।

69 N (except K₄) om 69, but cf last line of
 795* — ^a) G₄ पश्यन् (for वृक्षान्) — ^b) T₁ वीक्ष
 माणो K₄ वीक्ष्यमाणो नगोत्तम

70 ^a) S₁ K₁₋₃ B₄ Dc D₈ 5 पश्य चेमाष्, D₁ 2 पश्ये
 माश्च (for पश्य भीम) S₁ K₁₋₃ B₄ D₁₋₃ 5 शुचीन्देशान्
 (K₁ 2 'न्देव'), K₄ वनोद्देशान् — ^b) K₁ 2 क्रीडारण्यान्
 (K₂ 'रण्य'), Dc Dn₂ D₁ 2 T₂ G₃ देवक्रीडान् K₄ देव
 क्रीडाश्च सर्वत — ^c) S₁ D₈ अमानुषीं गति — ^d) D₈ सु'
 (for स') S₁ K₃ D₈ स्तो (for स)

71 ^a) G₄ बहुभि N M₂ लताभि पुष्पिताप्राभि
 — 71^d = 49^d, etc

72 D₂ om (hapl) 72 — ^c) K₁ 2 नर्दता, B₄
 Dn D₁ T₂ G₃ नर्दता T₂ G₃ घोष च (for निर्घोष) — ^d)
 S₁ K₁₋₃ D₁ 3 5 गधमादनमानुषु (= 52^d, 65^f, 71^d)

73 ^b) K₃ 4 B D 'सारिका' — ^d) N सपतति, T₁
 आश्लिष्यति

74 ^a) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ पीतरक्तारुणा, D₈ रक्तसितारुणा
 — ^b) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) त्रगा (for द्विजा)
 — ^c) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 निरीक्षते (for उदी) — ^d) S₁
 K₂ D₁ G₄ 'जीविका

75 ^b) K₄ Dc Dn₁ ns D₁ S (except G₄) शाद्व-
 लाना, D₄ 6 शाद्वलाना N (except K₄ D₁ 2) समीपत
 — ^c) S₁ K D₁₋₃ 5 मप्रदृश्यते, B₁ 2 4 Dc G₄ M प्रत्य-
 दृश्यत — ^d) S₁ K₃ 4 B₃ D₂₋₄ प्रव्रवणेषु S₁ H₁₋₃
 D₈ 5 [अ]मी, B₂ 3 Dc D₁ च (for [अ]पि)

76 G₄ om 76 — ^b) S₁ B₂ 3 4m D (except
 D₁₋₃ 5) T G₃ M₁ मनोरमा — ^d) N लोहपृष्ठा पत्रत्रिण

77 ^a) T₁ लयद्विपाणा T₂ G₂₋₄ पद्माद्या — ^b) S₁
 K₁ 2 सक्रेणुका, D₈ चापतल्यध — D₈ om 77^c-78^d
 — ^c) T₂ G₂₋₄ यिन (for पृते) Some MSS वेद्यं

एते वैदूर्यवर्णाभिं क्षोभयन्ति महत्सरः ॥ ७७
 बहुतालसमुत्तेधाः शैलशृङ्गात्परिच्युताः ।
 नानाप्रस्रवणोभ्यश्च वारिधाराः पतन्त्यमूः ॥ ७८
 भास्कराभप्रभा भीम शारदाभ्रघनोपमाः ।
 शोभयन्ति महाशैलं नानारजनधातवः ॥ ७९
 क्वचिदञ्जनवर्णाभाः क्वचित्क्राञ्चनसंनिभाः ।
 धातवो हरितालस्य क्वचिद्विहुलकस्य च ॥ ८०
 मनःशिलागुहाश्चैव संघ्याभ्रनिकरोपमाः ।
 शशलोहितवर्णाभाः क्वचिद्वैरिक्धातवः ॥ ८१
 सितासिताभ्रप्रतिमा चालसूर्यसमप्रभाः ।
 एते बहुविधाः शैलं शोभयन्ति महाप्रभाः ॥ ८२
 गन्धर्वाः सह कान्ताभिर्यथोक्तं वृषपर्वणा ।

दृश्यन्ते शैलशृङ्गेषु पार्थ किंपुरुषैः सह ॥ ८३
 गीतानां तलतालानां यथा माम्ना च निम्बनः ।
 श्रूयते बहुधा भीम सर्वभृतमनोहरः ॥ ८४
 महागङ्गामृदीक्षस्य पुण्यां देवनदीं शुभाम् ।
 क्लहंमगर्णैर्जुष्टामृपिर्किनरमेतिताम् ॥ ८५
 धातुभिश्च गरिद्विश्च किनर्मृगपक्षिभिः ।
 गन्धर्वैर्गणैश्चोमिश्च कानर्नश्च मनोर्गमैः ॥ ८६
 ज्यालैश्च त्रिविधाकारैः अनर्शीर्षैः समन्ततः ।
 उपेतं पश्य कान्तेय शैलगङ्गमरिन्दम ॥ ८७
 ते प्रीतमनसः शृगः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ।
 नातृप्यन्पतेन्द्रस्य दर्शनेन परंतपाः ॥ ८८
 उपेतमथ मान्यैश्च फलवद्भिश्च पादपैः ।

K₂ 'वर्णाभा, B₁ Dc S (except G₁ M₂) 'वर्णाभा
 78 D₅ om 78 (cf v l 77) — ^a) T₂ G₂ & 'मात्र'
 (for 'ताल') — ^b) N (except K₂, D₂ om) M₂ शैल
 शृङ्गात्परिच्युता — ^c) K₂ B Dc Dn D₄ & पतति च (B₄
 'त्यत); K₂ पतत्यमी, D₁ T₂ G₂ & पतत्यध; T₁ G₁ & M
 पतत्युत
 79 ^a) Dn(1) D₆ भास्कराभ्रप्रभा (not adopted in
 the old printed ed !) B Dc Dn D₆ & G₁ भीमा,
 T₂ G₂ & ईमा (for भीम) S₁ K D₁₋₃ & भास्कराभा
 प्रभाभिश्च — K₄ om 79^b-80^a
 80 K₄ om 80^a (cf v l 79) — ^b) Ś₁ K₁ & &
 D₁ & रजत , D₂ अजन , T₁ M काचनसप्रभा — ^c) T₂
 G₂₋₄ M क्वचिद्विगुलिकप्रभा (G₂ M₂ 'कस्य चा)
 81 ^a) K₄ D₁₋₃ T₁ 'शुभा', T₂ G₂ & 'गुणा' M₁
 'निभा' (for 'गुहा') — ^b) S₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ & निचयो',
 T₁ G₁ M 'दिम्बरो'; G₂ & 'रधरो' (for 'निकरो') — ^c)
 K₄ क्वचिद्वरिद्र', D₂ मंत्र लोहित — ^d) B₄ G₁ 'सनिभा ;
 T₂ G₂ & 'सभवा , G₂ 'सप्रभा
 82 K₄ om 82^{cd} — ^a) T₁ G₁ & M₁ महाप्रभ
 83 ^b) T₁ M₁ यथेष्ट (for यथोक्त) T₁ G₂ & भीम
 विक्रमा , T₂ G₁ & M₁ भीमविक्रम
 84 ^a) Ś₁ K₁ & D₁₋₃ & वीणाना (for गीताना)
 K₁ & चैत्र तालाना , K₄ ललनाना च , B Dc Dn D₄ & T₂
 G₂ समतालाना , D₁ कर ; D₂ & कल , D₆ T₁ ताल — ^b)
 Ś₁ K₁ & D₁₋₃ & गीतसाम्ना च ; K₂ B Dc Dn D₄ & तथा
 साम्ना च , K₄ लताना चैव MSS निम्बना , निम्बना,

निम्बन , निम्बन — ^c) S₁ F₂ & D₁₋₃ & T₁ वृषणे — ^d)
 Ś₁ D₂ T₁ 'मनोरमा , K₁₋₂ D₁₋₃ & M₂ 'मनोरमा', K₄
 महतीना च निम्बना , B₂ Dc T₂ G₁₋₃ M₁ मन्मनोरम
 85 ^b) D₁ & नाद (for वेद) — ^c) S₁ K D₁₋₂ &
 'रवैर्'; G₂ 'जनेर्', M₂ 'कनेर्' (for 'गनेर्') — ^d) S₁ K₄
 मुनि' (for 'ऋषि')
 86 G₄ om 86 — ^a) T₁ धातुमद्विश्च महिश्च — ^b)
 T₁ नानैर्' (for निरैर्')
 87 ^a) K₄ जैत्र देवनिषेधिन
 88 Before 89 N (except D₄₋₆) मन् 'यस' च'
 — ^a) D₄ T₂ G मय (for दास) — After 89 Ś₁ K₁ &
 B₂ D₁₋₃ & m-
 799^a द्रौपद्या मतिता गौरान्ध्र विप्रमहात्मभि ।
 89 G₄ om 89^{ab} — ^a) T₁ दारणि' (for पारपै)
 — ^c) Ś₁ आविषेणस्य B भाद्रिजमेन(B₁ 'दिमेन , B₄
 'लिषेण)स्य
 90 ^a) S₁ K₁ & दीह , D₂ दीपे , G₁ & निष्ट' (for
 सीघ्र) K₂ & D₁₋₃ M₂ नतोद्यतपस्य ता' K₄ D₂ M₂ दा)न,
 B Dc Dn D₄ & गतन्ते निग्मपपस — ^c) B₄ T₁ M₁ मन्-
 यदानाम् , T₂ G₂₋₄ 'भूदानाम् , G₁ 'दिवानाम् — ^d) B₂₋₄
 भाद्रिजमेनम् (B₂ 'येणम्)

Colophon — Major partan Ś₁ K₁ & T₂ G₂₋₄
 आरण्य — Sub partan K₄ B₁ & तीर्थयात्रा (followed
 by गधमादनप्रवेशेन in K₄) K₂ & B₂ & Dn D₂₋₄ M₁ (nl
 om sub partan name) mention only गधमादनप्रवेशे

आर्ष्टिपेणस्य राजर्षेराश्रमं ददृशुस्तदा ॥ ८९
ततस्तं तीव्रतपसं कृशं धमनिसंततम् ।

पारगं सर्वधर्माणामार्ष्टिपेणमुपागमन् ॥ ९०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५५ ॥

१५६

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य तपसा दग्धकिल्बिषम् ।
अभ्यवादयत प्रीतः शिरसा नाम कीर्तयन् ॥ १
ततः कृष्णा च भीमश्च यमौ चापि यशस्विनौ ।
शिरोभिः प्राप्य राजर्षिं परिवार्योपतस्थिरे ॥ २
तथैव धौम्यो धर्मज्ञः पाण्डवानां पुरोहितः ।
यथान्यायमुपाक्रान्तस्तमृषिं संशितव्रतम् ॥ ३
अन्वजानात्स धर्मज्ञो मुनिर्दिच्येन चक्षुषा ।
पाण्डोः पुत्रान्कुरुश्रेष्ठानास्यतामिति चात्रवीत् ॥ ४
कुरूणामृपभ्रं प्राज्ञं पूजयित्वा महातपाः ।

सह भ्रातृभिरासीनं पर्यपृच्छदनामयम् ॥ ५
नानृते कुरुपे भावं कच्चिद्धर्मे च वर्तसे ।
मातापित्रोश्च ते वृत्तिः कच्चित्पार्थ न सीदति ॥ ६
कच्चित्ते गुरवः सर्वे वृद्धा वैद्याश्च पूजिताः ।
कच्चिन्न कुरुपे भावं पार्थ पापेषु कर्मसु ॥ ७
सुकृतं प्रतिकर्तुं च कच्चिद्वातुं च दुष्कृतम् ।
यथान्यायं कुरुश्रेष्ठ जानासि न च कथसे ॥ ८
यथाहं मानिताः कच्चित्त्वया नन्दन्ति साधवः ।
वनेष्वपि वसन्कच्चिद्धर्ममेवानुवर्तसे ॥ ९
कच्चिद्दौम्यस्त्वदाचारैर्न पार्थ परितप्यते ।

C 3 11637
B 3 159 10
K 3 160 10

(K₂ मादनवाम), D₁ १, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा
(followed by गद्यमादनप्रवेदा in D₁) — Adhy name
B₄ Dc आर्ष्टिपेणा(B₄ आर्ष्टिपेना)श्रमप्राप्तिः, D₁ २ आर्ष्टिपेण-
स्याश्रमागमन, T₂ G₃ गद्यमादनवर्णन — Adhy no
(figures, words or both) Dn 157 (Dn₃ 158), D₁
163, S 159 (M₂ sup lin 161) — Śloka no
Dn 102

156

1 °) T₁ तु धर्मांसा (for तमामाद्य)
2 °) M₁ चैव (for चापि) B Dc Dn D₄ ६ सुतप
स्विनौ, D₅ पुम्पर्यमौ (for [अ]पि यशस्विनौ) T₂ G तप
(for यग) — °) D₅ तदा त (for शिरोभि) D₄ ६
राजर्षे — °) B₁ (m as in text) मनिघायोप°, S
प्रणिपत्योप°
3 °) Ś₁ K₂ D₁₋₃ ६ उपक्रामन्, K₁ G₁ उपक्रामत्,
K₂ T₂ G₂₋₄ M₁ उपक्रामत्, Dc₂ M₂ उपक्रामत् — °) Ś₁
मुनि (for ऋषि) Some MSS शमित°
5 °) K₁ (sup lin as in text) B₁₋₃ Dc Dn D₄₋₆

T₁ प्राप्त, B₄ गजन, D₁₋₃ M₂ प्राज्ञ

6 K₄ om 6-8 Before 6, B₄ Dc ins आर्ष्टिपेण ष°
— D₄ ६ om (hapl) 6^b-7^c — °) B₄ D₁ ३ G₁ धर्मण,
T G₂₋₄ M धर्मेषु (for धर्मं च) B₁ ३ Dn D₆ प्र- (for च)
Dc G₁ वर्तते

7 K₄ om 7, D₄ ६ om 7^{abc} (cf v.1 6) — °) T₁ विप्रा,
G₄ M विद्वा (for वृद्धा) — °) T₁ G₁ पाप
(for भाव)

8 K₄ om 8 (cf v.1 6) — °) S₁ K (K₄ om)
D₂ ३ ६ प्रतिपत्तु, D₁ प्रतिहर्तुं — °) Ś₁ K₁ ३ स्यात्, Dc₂
उक्त, Dc पार्थ, T G₂₋₄ नास्ति, G₁ M क्षतु (for हातु)
K₁ ३ M₁ न, T₁ [इ]ति, G₄ हि (for च) — °) S₁ D₁ ३
G₂ (by transp) च न, K₂ B₁₋₃ Dc Dn D₄₋₆ न वि, T₂
G₃ ४ स्व न (for न च) T₁ विजानासि न हीयसे

9 °) T₂ G यथा स (for यथाहं) — °) T₂ G₂₋₄
त्वयि (for त्वया) Dc कहित्वि (for साधव) — After
9, S₁ K₁ ३ read 11^{cd}

10 D₆ om (hapl) 10^a-11^b — °) B₄ D₅ ६ T₁
M तवाचारैर्, T₂ G तवाचारे (for त्वदाचारैर्) — °) B₄
कच्चिन्न (for न पार्थ) — °) Ś₁ K₁ ३ ४ दानधर्माजैवधने-

दानधर्मतपःशौचैरार्जवेन तितिक्षया ॥ १०
 पितृपैतामहं वृत्तं क्वचित्पार्थानुवर्तसे ।
 क्वचिद्राजर्षियातेन पथा गच्छसि पाण्डव ॥ ११
 स्वे स्वे किल कुले जाते पुत्रे नत्परि वा पुनः ।
 पितरः पितृलोकस्थाः शोचन्ति च हसन्ति च ॥ १२
 किं न्वस्य दुष्कृतेऽस्माभिः संग्राप्तव्यं भविष्यति ।
 किं चास्य सुकृतेऽस्माभिः प्राप्तव्यमिति शोभनम् ॥ १३
 पिता माता तथैवाग्निर्गुरुरात्मा च पञ्चमः ।
 यस्यैते पूजिताः पार्थ तस्य लोकावृभौ जितौ ॥ १४
 अम्भक्षा वायुभक्षाश्च पुत्रमाना विहायसा ।
 जुषन्ते पर्वतश्रेष्ठमृषयः पर्वमधिषु ॥ १५
 कामिनः सह कान्ताभिः परस्परमनुव्रताः ।
 दृश्यन्ते शैलशृङ्गस्थास्तथा किंपुरुषा नृप ॥ १६

अरजांमि च वामामि वमानाः कौशिकानि च ।
 दृश्यन्ते बहवः पार्थ गन्धर्वाप्सरसां गणाः ॥ १७
 विद्याधरगणाश्चैव स्रग्विणः प्रियदर्शनाः ।
 महोरगगणाश्चैव सुपर्णाश्रीरगादयः ॥ १८
 अस्य चोपरि शैलस्य श्रूयते पर्वमधिषु ।
 भेरीपणवगह्वाना मृदङ्गानां च निम्बनः ॥ १९
 इहर्ष्यरेव तत्परं श्रोतव्यं भगवत्पमाः ।
 न कार्या वः कर्तव्यं चित्स्यात्तत्राभिमरणे मतिः ॥ २०
 न चाप्यतः पर शक्यं गन्तुं भगवत्पमाः ।
 विहागे ह्यत्र देवानाममानुपगतिस्तु मा ॥ २१
 ईष्यचपलकर्माणं मनुष्यमिह भारत ।
 द्विपन्ति सर्वभूतानि ताडयन्ति च राक्षसाः ॥ २२
 अभ्यतिक्रम्य शिखरं शैलस्यास्य युधिष्ठिर ।

पंढनेन तितिक्षया

11 S₁ K₁ ३ read 11^{cd} after 9

12 ^a) D₆ मोदति (for शोचन्ति) S रमति (for हसन्ति)

13 ^a) Ś₁ K₁ ३ ४ D₆ D₂ ३ ६ M₂ त्वस्य, K₂ B₁ ३ D_n D₁ ४ ६ तस्य, T₂ G₂ ३ तस्य, G₂ न्वस्य (for न्वस्य) B₂ ४ किं नु दुष्कृतमस्माभि — ^b) K₂ प्राप्तव्यं वै (for संग्राप्तं) — ^c) B₁ D₆ D₂ M वास्य; D₂ त्वस्य (for चास्य) K₄ सुकृतैरपि तस्यैव, B₂ किं वा सुकृतमस्माभि — ^d) Ś₁ B₂ D₂ T₂ G₂ अति (for इति) K₄ प्राप्तव्यमथ वा भवेत्, D₂ संग्राप्तव्यं सुशोभन

14 ^a) S₁ K₁ ३ transp पिता and माता — ^b) Ś₁ K₁ ३ वाराश (for आत्मा) — After 14, S₁ K₁ ३ B D (except D₄ ६) ins

798a⁺ युधिष्ठिर उवाच ।

भगवद्वाक्यमाहृतस्यथापद्धर्मनिश्चयम् ।

यथाशक्ति यथान्याय क्रियतेऽयं विधिमेया ।

[(L 1) B D_n आयम् (for न्यायन्) D_n ३ D₁ ३ यथा धर्मनिश्चय — (L 2) B₁ D_n D₂ विधिवन (for स्य विधिर्)]

15 Before 15, Ś₁ K₁ ३ B D (except D₄ ६) ins आर्षियेण उ⁺ — After this ref., D₆ reads 25^{cd}, 25^{ab}, 26, repeating the lines in their proper place — ^b) S (except T₁ M₁) विहायसा — ^c) D₆ श्रूयते, T₂ G₂ ३ जुषते — ^d) K₂ ३ D_n ३ सवमधिषु, D₆ सर्वमानुषु

16 ^a) B₂ ४ D_n D₄ ६ T₂ G₂ ३ यथा (for तथा)

17 ^a) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ पश्चात्ति (for वामानि) — ^b) S₁ K₁ ३ D₁ ३ ३ [अ]पि, T₁ ना (for त)

18 K₂ ४ cm (hapl) 1^{bc} — ^c) S₁ K₁ ३ D₁ ३ ३ रम (S₁ चर) मागा यथाकाम — ^d) K₂ D₆ D₁ ३ T₁ 'नि चोरगात्रना (D₆ जिन, M₁ 'जन) T₂ G₂ ३ चारणादय K₄ सुपर्णाना गणाश्चैव

19 ^a) K₁ ३ श्रूयते (for शैल) — ^b) K₂ B D₆ D₁ ३ ३ G₁ श्रूयते — ^c) T₁ 'मृदगान्तराना, G₂ 'पणव यथाना — ^d) T₁ पणवाना (for मृदङ्गाना) 'MSS f₁ म्वन, नि (or नि) म्वना also

20 ^b) A few MSS 'वृभ — ^c) B₁ D₂ T₂ (before corr) G₂ कार्यं (for कार्या) Ś₁ K₁ ३ ना, K₁ ति (for व) — ^d) B D (except D₁ ३) 'गमने (for 'संगे) B₂ D₆ मन

21 ^a) B₂ S transp श्रूयते and गन्तु — ^c) D₂ विययो, M विहारम् S₁ K₁ ३ ह्यप, K₂ B₂ ३ S मय, D₂ यत्र (for ह्यत्र) — ^d) K₁ ३ मामानुष, D₁ ३ ६ T G₂ ३ न मानुषं (for भमानुषं) S₁ K₁ ३ M₁ हि म; K₂ ४ D₆ D₁ ३ हि मा, T G M₂ नव (G₁ तथा) (for तु मा) B₂ मानुषाणा न वै गति — After 21 Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ ३ read 31^{ab} (D₁ ३ repeating it in its proper place)

22 ^a) K₁ ३ 'वर्माणि — ^b) S₁ मानुष चिह्न, K₁ ३ मानुषाणीत् (for मनुष्यं) — ^d) K₄ युधिष्ठिर, T₁ च भारत, T₂ G M₂ च पार्थिव (G₁ च पातर) (for च राक्षसा)

23 ^a) K₂ अत्यनि, K₄ B D (except D₁ ३ ६) T₂

गतिः परममिद्वानां देवर्षीणा प्रकाशते ॥ २३
 चापलादिह गच्छन्तं पार्थ यानमतः परम् ।
 अयःशूलादिभिर्घ्नन्ति राक्षसाः शत्रुसूदन ॥ २४
 अप्सरोभिः परिवृतः समृद्धा नरवाहनः ।
 इह वैश्रवणस्तात पर्वसंधिषु दृश्यते ॥ २५
 शिखरे तं ममासीनमधिपं सर्वरक्षमाम् ।
 प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि भानुमन्तमिवोदितम् ॥ २६
 देवदानवमिद्वाना तथा वैश्रवणस्य च ।
 गिरेः शिखरमुद्यानमिदं भरतसत्तम ॥ २७

उपासीनस्य धनदं तुम्बुरोः पर्वसंधिषु ।
 गीतसामस्वनस्तात श्रूयते गन्धमादने ॥ २८
 एतदेवंविधं चित्रमिह तात युधिष्ठिर ।
 प्रेक्षन्ते सर्वभूतानि बहुशः पर्वसंधिषु ॥ २९
 भुञ्जानाः सर्वभोज्यानि रमन्ति फलानि च ।
 वमध्वं पाण्डवश्रेष्ठा यावदर्जुनदर्शनम् ॥ ३०
 न तात चपलैर्भाव्यमिह प्राप्तैः कथंचन ।
 उपित्वेह यथाकामं यथाश्रद्धं विहृत्य च ।
 ततः शस्त्रभृता श्रेष्ठ पृथिवीं पालयिष्यसि ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पट्टञ्जाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५६ ॥

C 3 11660
B 3 159 32
K 3 160 33

(b₁ corr) G₂ अन्यानि^१, G₁ अभ्यभि^२, G₂ ४ अत्यभि^३
 (for अभ्यनि) G₁ दिग्म (for दिग्मर) — ^b) B Dc₁
 Dn D₄ ६ कंगमस्य (for दंग) K₄ महादने (for युधि)
 L₃ शैल्य त्रिपसाणि च — ^c) T₁ मर्षीणा (for देव)
 L₃ नायमे पर्वमानानामिय तात परा गति

24 ^a) L₄ B₄ D₄ G₂ M₁ चापल्याट, D₂ ३ T₂ G₂
 चपलाट D₄ अथ गनस्य, S हि न गनस्य (for इह गच्छन्त)
 — ^b) L₁ ३ ४ B₁ ३ Dc₁ Dn₂ n₃ D₃ ६ प्रार्थयानम्, G₄
 M₁ प्रार्थयानस्य, M₂ प्रार्थयामि (for पार्थ यानम्) K₂ B
 Dn₁ D₄ ६ T₂ (after corr) G₂ इत, T₂ (before corr)
 G₁ २ ४ M तत (for अत) — ^c) S₁ K₁ D₁₋₃ मीर्झर
 (for घ्नन्ति) L₂ D₄ अयशूलाभिभिर्घ्नन्ति, K₂ ४ T₁ M
 अय (K₄ नून, T₁ अय) दिग्मभिर्घ्नन्ति, T₂ G₂₋₄ अयशूला
 भिर्घ्नन्ति, G₁ अत शूलैर्हि निघ्नति — ^d) K₄ टुष्टचेतम,
 B₁ तत्र पाटन (for त्रयु) S₁ K₁ ३ D₁₋₃ ६ घ्नति रत्नाणि
 पाटन (S₁ भाग, D₃ पाटन)

26 For D₂ cf v1 15 — ^a) S₁ K₁ ३ दिग्मर त,
 K₄ दिग्मरेभिर्घ्न, B₂ Dn₁ n₃ D₁₋₄ ६ G₁ दिग्मस्य B₄
 दिग्मर चवमासीन — ^b) K₂ B₂ ४ D (except Dc) यक्ष
 (for सर्व) — ^c) Some MSS प्रेक्षन्ति

28 ^a) D₄ S मनन (for धनद) K₄ उपामनीह मनन
 — ^b) K₁ २ D (except Dc₂ D₃) T₂ G₁ ३ तुम्बुरो K₄
 तुम्बुराश्च गायना — L₄ om 28^{cd} D₄ om (hapl)
 28^c-29^d — ^c) S₁ गीत सामस्वनस्य, L₁ २ गीत साम^१, T
 G गीत (T₁ त) सामध्वनिस्य, M₂ गीत सामस्वनस्य T₂ G
 तत्र (for तात) — ^d) T₁ पर्वते (for श्रूयते)

29 D₂ om 29 (cf v1 28) — ^a) K₄ तात, D₁
 तत्र (for चित्रम्) — ^b) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ [आ]श्रयं (for तात)
 K₄ वनद नरवाहन — ^c) K₁ ३ ४ प्रेक्षति, T₂ G₂ ४ रक्षते

(for प्रेक्षन्ते)

30 ^a) B D (except D₁₋₃ ६) मुनि^१ (for सर्व)
 — ^d) B₁ Dn D₄ ६ अर्जुनदर्शनात्

31 S₁ K₁ ३ D₁₋₃ ६ read 31^{ab} after 21, D₁₋₃
 repeating it here — After 31^{ab}, S ins

798b^{*} चपल सर्वभूताना द्वेष्यो भवति मानव ।

— ^c) K₄ D₄ S (by transp) इहोपिरा — ^a) N
 (except K₄) दाम्भजिता S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ पार्थ, B Dc
 Dn D₄ ६ तात (for श्रेष्ठ)

Colophon — Major parvan S₁ K₁ ३ D₆ T G₂ ४
 आरण्य — Sub parvan K₄ B₁ ३ Dn D₄ तीर्थयात्रा
 K₁ २ B₂ (all om sub parvan name) mention only
 गधमादनयाम, K₃ D₁ ३, likewise, only लोमशतीर्थयात्रा
 (followed by गधमादनप्रवेश in K₂ D₁) and D₃ ६ T₂
 G₂ ४, only गधमादनप्रवेश — Adhy name B₁ Dc
 आष्टिपेणा (B₄ आष्टिपेना)नुशासन, D₁ ३ आष्टिपेणवाक्य, G₁
 आष्टिपेणममागम — Adhy no (figures words or
 both) Dn 158 (Dn₃ 159), D₁ 164, S 160 (M₂
 sup lin 162) — Sloa no Dn₁ n₃ 32 D₁ 33

157

1 After the ref., S₁ K₁₋₃ Dn D₁₋₃ ६ ins
 799* आष्टिपेणाश्रमे तन्मिन्मस पूर्वपितामहा ।
 — K₃ om 1^{ab} — After 1, N (except K₄) ins

800* किं चक्रुस्तत्र ते वीरा सर्वेऽतिरत्नपौरुषा ।

[B₂ ४ Dn D₄ ६ किं च चक्रुमहावीर्या]

2 ^a) S₁ K₁ ३ कायाणि चाश्रयार्थानि, K₂ फानि

जनमेजय उवाच ।

पाण्डोः पुत्रा महात्मानः सर्वे दिव्यपराक्रमाः ।
 कियन्तं कालमवसन्पर्वते गन्धमादने ॥ १
 कानि चाभ्यवहार्याणि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
 वसतां लोकवीराणामासंस्तद्रूहि सत्तम ॥ २
 विस्तरेण च मे शंस भीमसेनपराक्रमम् ।
 यद्यच्चक्रे महाबाहुस्तसिन्हैभवते गिरौ ।
 न खल्वासीत्पुनर्धुद्वं तस्य यक्षैर्द्विजोत्तम ॥ ३
 कच्चित्समागमस्तेषामासीद्वैश्रवणेन च ।
 तत्र ह्यायाति धनद आर्षिपेणो यथावचीत् ॥ ४
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ।
 न हि मे शृण्वतस्तृप्तिरस्ति तेषां विचेष्टितम् ॥ ५

वैशंपायन उवाच ।

एतदात्महितं श्रुत्वा तस्याप्रतिभतेजसः ।
 शासनं सततं चक्रुस्तथैव भरतर्षभाः ॥ ६

शुद्धाना मुनिभोज्यानि रमन्ति फलानि च ।
 शुद्धवाणहतानां च मृगाणां पिशितान्यपि ॥ ७
 मेघ्यानि हिमवत्पृष्ठे मधूनि विविधानि च ।
 एवं ते न्यवमंस्तत्र पाण्डवा भरतर्षभाः ॥ ८
 तथा निवमतां तेषां पञ्चमं वर्षमभ्यगात् ।
 शृण्वतां लोमशोक्तानि वाक्यानि विविधानि च ॥ ९
 कृत्यकाल उपस्थास इति चोक्त्वा वटोत्कचः ।
 राक्षसैः सहितः सर्वैः पूर्वमेव गतः प्रभो ॥ १०
 आर्षिपेणाश्रमे तेषां वमतां च महात्मनाम् ।
 अगच्छन्वहवो मामाः पश्यतां महद्द्रुतम् ॥ ११
 तैस्तत्र रममाणंश्च विहरद्भिश्च पाण्डवैः ।
 प्रीतिमन्तो महाभागा मुनयश्चारणास्तथा ॥ १२
 आजग्मुः पाण्डवान्द्रष्टुं सिद्धात्मानो यतव्रताः ।
 तैस्तैः सह कथाश्चकृर्दिक्ष्या भरतमत्तमाः ॥ १३
 ततः कतिपयाहस्य महाहृदनिवामिनम् ।

भोज्यानि चार्हाणि — °) K₄ वसता वीरलोकाना गतस्य
 रूहि स

3 Ś₁ K₁ ३ transp 3 and 4 — °) S₁ L₁ ३ ४ B₁
 D₁₋₃ ३ T₂ G₂ ४ [ए]व; B₂ हि (for च) B₂ मा (for मे)
 B₄ पुनर्द्विहि (for च मे शस) — °) T G₂₋₄ क रत्वा (G₁
 तेषा चा) — After 3, 8 (except T₁ G₁) ins

801* धनदाश्रुपिते नित्य वमतस्तस्य पर्वते ।

4 T₁ om 4^a-5^b S₁ K₁ ३ transp 3 and 4 — °)
 K₁ ३ कश्चित्; D₂ ३ ३ G₂ कचित् (for कश्चित्) — °)
 D₁₋₃ ३ वैश्रवणस्य Ś₁ K₂ ३ ह (for च) — °) G₂ ४
 [अ]भि (for हि) K₄ आयाति धनदस्तत्र — °) B आर्षि
 (B₁ 'र्षि)येनो, D₆ आर्षिपेणो K₁ ३ यदा (for यथा)

5 T₁ om 5^{ab} (cf v 1 4) — °) K₁ ३ D₆ द्विजो
 त्तम (for तपो) — °) K₄ S [अ]स्ति (for हि) — °)
 K₁₋₃ D₁₋₃ ३ इह; K₄ S इति (for अस्ति)

6 °) K₄ एतद्य वचन, D₁ ३ ते तदात्महित — K₂
 om 6^{cd} — °) M₂ ३ ते ततश्च (for सतत) T₁ वचन चक्रु
 रभ्यमास — °) K₄ आर्षिपेणस्य पाण्डवा

7 7^{ab} = (var) 3 156 30^{ab}

8 K₄ om 8^{cd} — °) Ś₁ K₁ ३ B₁ ३ ४ D₆ D₁₋₃
 पुरं (for भरत) S रमायनममर्षा (T₁ 'मुष्या; G₁
 'सृद्धा)नि तत्रोपुन्ने म् भारत

9 °) Ś₁ L₂ काम्यानि, K₄ त्र्यामि (for वाक्यानि)
 K₁₋₃ B₁ ३ Dn D₂₋₆ M [उ]न, D₆ [अ]पि (for च)

10 °) Ś₁ कृतकाल, T₁ कृष्या काल; T₂ G₂₋₄ कृतकार्य
 — °) B D (except D₁₋₃ ३) राक्षसैः सह सर्वैश्च — °)
 Ś₁ K₁ ३ D₆ प्रभु (for प्रभो)

12 °) T₂ G तत्रं (for तत्र) B₁₋₃ D₆ Dn D₄ ३
 transp रममाणं and विहरद्भिः S₁ L₁ ३ D₁₋₃ ३ तथा
 च रममाणाना (D₁ ३ वसमानाना) मुन्य विहरता तदा — °)
 Ś₁ K₁ ३ ऋषयश्च (for मुनयश्च) K₄ चचार मुनयन्तथा
 (marg चारणा मुनयन्तथा)

13 °) S₁ K₁ ३ यतात्मानो, B D (except D₂ ३) T₂
 G₁ ३ शुद्धरमानो — °) K₄ B D (except D₁ ३ ४) T₂
 G₂ M₂ ३ ते तैः; T₁ एतै (for तैस्) K₄ महितान्ते (for
 तैस् सह) B D (except D₁ ३ ३) T₁ G₁ ४ M कथा
 चक्रुर — °) B D (except D₁ ३ ३) दिव्या S₁ K₁ ३
 श्रवणभूषणा (for भरत) L₄ पाण्डवैः सह भारत

ऋद्धिमन्तं महानागं सुपर्णः सहमाहरत् ॥ १४
 प्रारुम्पत महाशैलः प्रामृद्यन्त महाद्रुमाः ।
 ददृशुः सर्वभूतानि पाण्डवाश्च तदद्भुतम् ॥ १५
 ततः शैलोत्तमस्याग्रात्पाण्डवान्प्रति मारुतः ।
 अवहत्सर्वमाल्यानि गन्धवन्ति शुभानि च ॥ १६
 तत्र पुष्पाणि दिव्यानि सुहृद्भिः सह पाण्डवाः ।
 ददृशुः पञ्चवर्णानि द्रौपदी च यशस्विनी ॥ १७
 भीमसेनं ततः कृष्णा काले वचनमत्रवीत् ।
 विविक्ते पर्वतोद्देशे सुरासीनं महाशुजम् ॥ १८
 सुपर्णानिलवेगेन श्रमनेन महाचलात् ।
 पञ्चवर्णानि पात्यन्ते पुष्पाणि भरतर्षभ ।
 प्रत्यक्षं सर्वभूताना नदीमश्वरथा प्रति ॥ १९

साण्डवे सत्यसंधेन भ्रात्रा तव नरेश्वर ।
 गन्धर्वोरगरक्षांसि वासवश्च निवारितः ।
 हता मायाविनश्चोग्रा धनुः प्राप्तं च गाण्डिवम् ॥ २०
 तत्रापि सुमहत्तेजो महद्बाहुवलं च ते ।
 अविपक्षमनाभृष्यं शतक्रतुचलोपमम् ॥ २१
 त्वद्बाहुवलवेगेन त्रासिताः सर्वराक्षसाः ।
 हित्वा शैलं प्रपद्यन्तां भीमसेन दिशो दश ॥ २२
 ततः शैलोत्तमस्याग्रं चित्रमाल्यधर शिवम् ।
 व्यपेतभयसंमोहाः पश्यन्तु सुहृदस्त्वव ॥ २३
 एवं प्रणिहितं भीम चिरात्प्रभृति मे मनः ।
 द्रष्टुमिच्छामि शैलाग्रं त्वद्बाहुचलमाश्रिता ॥ २४
 ततः क्षिप्तमिवात्मानं द्रौपद्या स परतपः ।

C 3 11687
 B 3 160 27
 K 3 161 34

14 ^a) T G कनिपयाह-सु — ^c) Ś1 K1 २ महानाद्
 15 ^b) K1 २ 4 B1 M2 प्रमृद्यन्त, Dc T1 प्रानृत्यत्, T2
 G2-4 प्रादद्यन्त, G1 प्रापयन्त — M2 om (hapl) 15^d-17^c
 16 M2 om 16 (cf v.1 15) — ^c) S1 K1-3 D1
 आवहन्त — Dc om (hapl) 16^d-17^a
 17 M2 om 17^{a,b,c} (cf v.1 15), Dc om 17^a (cf
 v.1 16) — ^a) S1 K D1-3, M1 तानि; T2 G तत (for
 तत्र) L4 transp पुष्पाणि and दिव्यानि D8 कुलानि
 (for पुष्पाणि) G1 मान्यानि (for दिव्यानि) — ^b) D8
 सुरभीष्येव पाडवा — ^c) K4 उह्वर्णानि, G1 सर्वभूतानि
 19 Before 19, B4 Dc D1 २ ins द्रौपद्युवाच — ^a)
 K2 4 D1-3 ६ मनमस्मुल्यं, M2 सुपर्णानिल — ^b) Ś1
 महावने, K1 २ 'चले', K4 'सुज', D2 'चलात्', D8 T1 G2 4
 M यत्, T2 G3 'यत्' — ^c) K4 कुनोप्यत्रैव पात्यते — ^d)
 K4 S च फलानि च, D8 विविधानि च (for भरत) — After
 19^a, T G ins

802* दिव्यवर्णानि दिव्यानि दिव्यगन्धवर्णानि च ।

मदयन्तीव गन्धेन मनो मे भरतर्षभ ।

येषा तु दर्शनाम्यर्गाग्यौरम्याच्च तथैव च ।

नदयतीव मनोदुःखं ममैव शशुतापन ।

इदं कुसुमैर्दिव्यैर्दिव्यगन्धवर्णैः शुभैः । [5]

देवतान्यर्चयित्वाहमिच्छेय मगम त्वया ।

इदं तु पुरुषव्याघ्र विदोषेणाम्बुज शुभम् ।

गन्धमन्यामपन्न मम मानमवर्धनम् ।

— ^a) S (except M2) सर्वलोक्यम् — ^f) Ś1 K1 २ अद्म
 मका (in S1 the first three letters are lost), K2 B2

अश्वर्ती, K4 मदाकिर्ती, D1-3 अश्ववर्ती; D8 (in as in
 text) वैम्यायका, G1 अश्वनिका, M1 अन्वडमर्की, M2 अश्वमता
 T1 दीवश्चकारा (sic) प्रति, T2 G2-4 न ह्यदृश्यत मा प्रति
 — After 19, T G ins

803* वासुदेवमहायेन वासुदेवप्रियेण च ।

20 ^a) B1 २ 4 Dc Dn D4 ६ महात्मना, B2 D1-3
 M2 जनेश्वर (for नरे) K4 पाडवेन तव भ्रात्रा मत्यमधेन
 मानद — ^d) K4 पुन्दर, B4 S पराजित, Dn1 महारथ
 (for निवा) — ^e) K4 जिग्वा, G1 हस्ता G1 २ M2
 मायाविदं D8 निहता मायिनश्चोग्रा

21 ^a) Ś1 तथा हि, K2 तथापि; K4 तथा च (for
 तत्रापि) G1 सुमहात्तेजो — ^b) S1 K1 २ महाबाहु — ^c)
 D8 अविपक्षतम लोके — ^d) K1 B Dc Dn D4 ६ शक्रतुल्य-
 जलोपम (B2 Dc पराक्रम), D1 २ 4 शतक्रतुचलोपम

22 ^a) B4 T2 G2-4 'वीर्येण (for वेगेन) — ^b) K2
 नादिता, K4 चन्दिता, G4 तादिता (for त्रामिता) Ś1
 हता सर्व हि राक्षसा

23 K1 om (hapl) 23^b-24^c — After 23, K2
 ins

804* सादान मनत कुर्तुन्तर्धेव भरतर्षभ ।

24 D8 om 24, K1 om 24^{a,b,c} (cf v.1 23) — ^d)
 B1 २ 4 Dc Dn D4 ६ 'चलपालिता' — After 24, T G
 ins

805* इच्छामि च नरव्याघ्र पुष्प प्रत्यक्षमीदृशम् ।

आनीयमान क्षिप्र वै त्वया भरतमत्तम ।

25 Before 25, B2 4 Dc ins वैश उ — ^a) Ś1

C 3 11658
B 3 160 27
K 3 161 34

नामृष्यत महाबाहुः प्रहारमिव सद्रवः ॥ २५
सिंहर्षभगतिः श्रीमानुदारः कनकप्रभः ।
मनस्वी बलवान्दृष्टो मानी शूरश्च पाण्डवः ॥ २६
लोहिताक्षः पृथुव्यंसो मत्तवारणविक्रमः ।
सिंहदंष्ट्रो वृहत्स्कन्धः शालपोत इवोद्गतः ॥ २७
महात्मा चारुसर्वाङ्गः कम्बुग्रीवो महाभुजः ।
रुक्मपृष्ठं धनुः खड्गं तूणांश्चापि परामृशत् ॥ २८
केसरीव यथोत्सिक्तः प्रभिन्न इव वारणः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलमभ्यपतद्दली ॥ २९
तं मृगेन्द्रमिवायान्तं प्रभिन्नमिव वारणम् ।
ददृशुः सर्वभूतानि वाणसङ्घधनुर्धरम् ॥ ३०

तत् यत्तद्गमात्मान, K₁ २ तत्तश्चा (K₂ 'श्च')क्षिप्तमात्मान — D₂
om 25^c-26^b — ^d) K₁ २ सद्रव, B₁ शत्रव, B₄ सगर,
D₂ T₂ (before corr) G₂ ४ M सद्रज, T₁ सद्रति, T₂ G₂
मद्रच (for सद्रव)

26 D₂ om 26^{ab} (cf v 1 25), T G₂ om 26-27,
K₄ D₁ M om 26 — ^b) Ś₁ K₁ २ B₁₋₃ Dc Dn₁ ns
D₂ ६ G₂ ४ उदार (for उदार) — G₄ om 26^c-27^b

27 T G₂ om 27, G₄ om 27^{ab} (cf v 1 26) — ^a)
S₁ K₁ २ पृथुभुजो, B₂ पृथुग्रीवो, D₂ पृथु प्राशुर — ^c)
K₂₋₄ Dc G₂ ४ M वृषस्कध, B₄ D₂ महास्कध — ^d) Ś₁
K₁ २ G₂ ४ M सालपोत

28 ^b) Ś₁ K₁₋₃ B₄ D₁₋₃ T₁ G₁ 'हनु' (for 'भुज')
— ^c) K₂ ४ D₂ ६ गृह्य, D₁ २ विभ्रत, D₄ ६ शख (for
खड्ग) — ^d) Ś₁ K₁ २ तूण; K₂ D₁ २ ६ खड्ग, D₂ G₁
तूणो, T G₂₋₄ M₂ तूणी (for तूणात्) Ś₁ K₁ २ D₄ ६ परा
मृपत्, B₁ ३ ४ 'मृपत्, T₁ G₁ २ 'मृशत्

29 ^a) N (except K₄) T₂ G₂ सकेसरी (for केसरीव)
Ś₁ K₂ यथोत्सृष्ट, K₁ ३ B D (except D₂ ६) T₂ G₂ [हृ]व
चोत्सिक्तः, T₁ इवोत्सिक्त, G₁ यलात्सिक्त, G₄ वधोत्सिक्तः
(for यथोत्सिक्तः) — ^b) B₂ G₁ कुजर (for वारण) — M₂
om 29^c-30^d — ^c) = 31^c D₂ प्रणम्य भयमत्रास; G₁
द्रौपदीवचसमोहात् — ^d) D₂ गिरिम् (for शैलम्)

30 M₂ om 30 (of v 1 29) — ^a) B D (except
D₁₋₃ ६) वाणकार्मुकधारिण; T₂ G₂ ३ पार्थ खड्गधनुर्धर

31 K₄ om 31^{cd} — ^c) = 29^c K (K₄ om)
D₁₋₃ 'सत्रास — ^d) B₁₋₃ D शैलराज समाश्रित (D₂
क्षिप्रमेवापतद्दली)

32 ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ वैक्लव्य, D₂ मात्सर्य (for कातर्य)

द्रौपद्या वर्धयन्हर्षं गदामादाय पाण्डवः ।
व्यपेतभयसंमोहः शैलराजं समाविशत् ॥ ३१
न ग्लानिर्न च कातर्यं न वैक्लव्यं न मत्सरः ।
कदाचिज्जुपते पार्थमात्मजं मातरिश्चनः ॥ ३२
तदेकायनमासाद्य विपमं भीमदर्शनम् ।
बहुतालोच्छ्रयं शृङ्गमारुरोह महाबलः ॥ ३३
स किंनरमहानागमुनिगन्धर्वराक्षसान् ।
हर्षयन्पर्वतस्याग्रमाससाद् महाबलः ॥ ३४
तत्र वैश्रवणावासं ददर्श भरतर्षभः ।
काञ्चनैः स्फाटिकाकारैर्वेदमभिः समलंकृतम् ॥ ३५
मोदयन्सर्वभूतानि गन्धमादनसंभवः ।

— ^b) K₄ च क्लम., D₂ सत्रम' (for मत्सर) Ś₁ K₁₋₃
D₁₋₃ न भय न च सत्रम — ^c) Ś₁ K₁ २ भजते (for जुपते)

33 ^a) T₂ G₂₋₄ मृगन्यालसमाकीर्ण; G₁ तद्वैकात्म्यमा
साद्य — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ६ महागिरि' (K₂ वृकोदर) (for
महा')

34 ^{ab}) K₄ D₂ सकिंनरमहाभागमुनिगन्धर्वराक्षसान्, D₂
'महानागगधर्वमुनिराक्षसान्, T₁ M₁ 'महाभागानृपिगधर्व',
M₂ सकिंनरान्महाभागान्मुनीन्गधर्व' — ^c) K₁₋₃ D₁₋₃ ६
धर्ष' (for हर्ष') — ^d) B₁₋₃ Dc Dn D₂ ६ आरुह्य स,
B₄ D₂ G₁ आरुरोह (for भाससाद्) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६
परतप (for महा')

35 ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) T₂ G₂₋₄ ततो (for
तत्र) — ^b) K₄ दृष्टो पाठवस्तथा — ^c) K T₂ G₂ स्फटिका
कारैर्, B D (except D₁₋₃ ६) स्फाटिकैश्च T₂ ३ (before
corr) G₁ २ M काचनस्फ (M₁ 'स्फा')टिका' — After 35,
K₂ B D (except D₁₋₃ ६) ins

806* प्राकारेण परिक्षिप्त सौवर्णेन समन्तत ।

सर्वरत्नद्युतिमता सर्वोद्यानवता तथा ।

शैलादभ्युच्छ्रयवता चयाट्टालकशोभिना ।

द्वारदोरणनिर्व्यूहध्वजसवाहशोभिना ।

विलासिनीभिरत्यर्थं नृत्यन्तीभि समन्तत । [5]

वायुना धूममानाभि पताकाभिरलंकृतम् ।

धनुष्कोटिमवष्टम्य वक्रमावेन याहुना ।

पश्यमान स खेदेन द्रविणाधिपते पुरम् ।

36 ^a) K₂ D₂ मादयन्, B₄ S ह्याद (M₂ मान)यन्
— ^d) S₁ K₁ २ सुसुख; K₂ D₁ ३ ६ स सुखो, Dc सुसुखो
K₄ B मारुत् सुखशीतल, B₄ मारुत् प्रवचो सुख, D₂ मारुत्
सुसुखोचित

सर्वगन्धवहस्तत्र मारुतः सुसुखो ववौ ॥ ३६
 चित्रा विविधवर्णाभाधित्रमञ्जरिधारिणः ।
 अचिन्त्या विविधास्तत्र द्रुमाः परमशोभनाः ॥ ३७
 रत्नजालपरिक्षिप्तं चित्रमाल्यधर गिवम् ।
 राक्षसाधिपतेः स्थानं ददर्श भरतर्षभः ॥ ३८
 गदाखड्गधनुष्पाणिः समभित्यक्तजीवितः ।
 भीमसेनो महाबाहुस्तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ ३९
 ततः शङ्खमुपाध्मासीद्विपतां लोमहर्षणम् ।
 ज्याघोपतलघोपं च कृत्वा भूतान्यमोहयत् ॥ ४०
 ततः संहृष्टरोमाणः शब्दं तमभिदुद्रुवुः ।
 यक्षराक्षसगन्धर्वाः पाण्डवस्य ममीपतः ॥ ४१
 गदापरिघनिस्त्रिशक्तिशूलपरश्वधाः ।

प्रगृहीता व्यरोचन्त यक्षराक्षसबाहुभिः ॥ ४२
 ततः प्रवृत्ते युद्धं तेषां तस्य च भारत ।
 तैः प्रयुक्तान्महाकायैः शक्तिशूलपरश्वधान् ।
 भल्लैर्भीमः प्रचिच्छेद भीमवेगतैस्ततः ॥ ४३
 अन्तरिक्षचराणां च भूमिष्ठानां च गर्जताम् ।
 शरैर्विव्याध गात्राणि राक्षसानां महाबलः ॥ ४४
 सा लोहितमहाघृष्टिरभ्यवर्षन्महाबलम् ।
 कायेभ्यः प्रच्युता धारा राक्षसाना समन्ततः ॥ ४५
 भीमबाहुबलोत्सृष्टैर्वहुधा यक्षरक्षसाम् ।
 विनिकृत्तान्यदृश्यन्त शरीराणि शिरांसि च ॥ ४६
 प्रच्छाद्यमानं रक्षोभिः पाण्डवं प्रियदर्शनम् ।
 ददृशुः सर्वभूतानि सूर्यमभ्रगुणैरिव ॥ ४७

C 3 11715
 B 3 160 54
 K 3 161 62

37 ^a) D₅ चित्रान्विविधवर्णाभान् — ^b) Ś₁ K₂ फल-
 (K₂ फुल्ल)माल्यममाचिता , D₅ नानाफलममाचिता , D₆ फल
 माल्यममाचितान् — ^d) B Dc Dn D₄ ६ 'शोभिन' (for
 'शोभना') S₁ K₁ ३ D₆ मनमापि महाद्रुमा (D₆ 'मान'),
 K₂ D₁₋₃ मनमोपि महाद्रुमा

38 ^b) B_{1m} ३ D (except D₁₋₃ ६) 'माल्यविभूषित
 — ^d) B D (except D₁₋₃ ६) दृश्ये (for ददर्श) K₄
 पवनाम्भज , a few MSS भरतर्षभ

39 ^a) Ś₁ तदा, Dc महा (for गदा) — ^b) K₄
 मतत ममरप्रिय , T₁ स भीमस्यक्तलाध्वय , G₄ समभिदुत्य
 वेगत — 39^d = 1 179 14^d, 181 4^d 4 5± 13^d,
 etc Cf Hopkins, *Great Epic of India*, App A (p
 414), No 91

40 ^a) T₂ G उपाध्माय — ^b) S रोमहर्षण — ^c)
 Ś₁ K₁ ३ 4 Dc M ज्याघोप तलघोप च, B Dn D₄ ६ T₂
 G ज्याघोप (B₁ 4 D₄ ६ 'प'तलशब्द च, D₅ ६ घोपाश्च
 — ^d) [अ]क्रपयत् (for [अ]मोह') D₆ नादयामाम पर्वत

41 Dn₂ om 41 — ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६,
 Dn₂ om) T₂ G₁ ३ प्र' (for स') — ^b) B₂ ३ Dc
 Dn₁ n₃ D₄ ६ transp शब्द and त K₂ D₅ समभिदुद्रुवु',
 T₁ तमनुशुश्रुवु', G₂ तमभिदुद्रुवु', M₂ तदभिदुद्रुवु

42 ^b) Cf 43^b B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) T₂ G₂
 शूलशक्तिपरश्व(or 'स्व')धा — ^c) Dc G₂ व्यराजत, D₅
 व्यदृश्यत, T₁ व्यरोभत (for व्यरो') — ^d) D₅ 'किन्नरौ

43 After 43^{ab}, S ins
 807* मरुद्धाना महावोप विहाणामिव नर्दताम् ।
 — ^c) K₁ ३ Dc₁ D₂ ३ T₁ M₁ तै' प्रयुक्तान्, K₄ निर्मुक्तास्तै',

G₁ ३ तैर्विमुक्तान् B₁ ३ 4 D (except D₁₋₃ ६) महा
 मायै', G₁ ३ M महाकायान् — ^d) Cf 42^b K₄ B D
 (except D₁₋₃ ६) शूलशक्तिपरश्व(or 'स्व')धान् — ^e) K₄
 मितैर्भल्लैश्च चिच्छेद — ^f) S₁ K₂ B₄ D₁₋₃ ६ भीमवेगपरा
 क्रम', K₄ M₂ भीमो भीमतरैर्नृप (M₂ रस्तत), Dc T₁ भीम
 वेगदारस्तया (T₁ 'दा), T₂ G M₁ तरै'(G₁ जर्वे)स्तदा
 44 ^a) B D (except D₁₋₃ ६) T₁ 'गताना च — ^b)
 K₄ D₁₋₃ ६ T₁ M भूमिस्थाना K₄ B₄ तर्जता — After
 44, S ins

808* शोणितस्य ततः पेतुर्धनानामिव भारत ।
 Thereafter, S reads 45^{cd}, T G repeating the line
 in its proper place

45 K₄ om 45^{ab} — ^a) S₁ K₁ ३ D₅ ६ 'मयी (for
 महा) — ^b) K₁ ३ महात्मना, D₅ T G महाबल ; M
 महाबल — B D (except D₁₋₃ ६) ins after 45^{ab} T
 G ins after 45

809* गदापरिघपाणीना रक्षसा कायसभवा ।
 — S reads 45^{cd} after 808*, T G repeating it here
 — ^c) K₄ S (T G first time) गात्रे (for काये') Ś₁
 K₁₋₃ B₁ Dc D₂ ३ T₂ G₃ (the latter two second time)
 घोरा (for धारा) — After 45, T G ins 809*

46 ^b) Ś₁ विशिखैर्, B D (except D₁₋₃ ६) आयुधैर्,
 M मायकैर् (for बहुधा) — ^c) Dc Dn₂ n₃ D₅ विनि
 कृतानि, D₅ शरैः कृतानि K₄ 4 B D (except D₅ ६)
 दृश्यते

47 ^d) K₃ 4 S (except G₂, T₂ by corr) 'घनैर्
 (for 'गणैर्')

स रश्मिभिरिवादित्यः शरैररिनिघातिभिः ।
 सर्वानार्हन्महाबाहुर्वलवान्सत्यविक्रमः ॥ ४८
 अभितर्जयमानाश्च रुवन्तश्च महारवान् ।
 न मोहं भीमसेनस्य ददृशुः सर्वराक्षसाः ॥ ४९
 ते शरैः क्षतसर्वाङ्गा भीमसेनभयार्दिताः ।
 भीममार्तस्वरं चक्रुर्विप्रकीर्णमहायुधाः ॥ ५०
 उत्सृज्य ते गदाशूलानमिशक्तिपरश्वधान् ।
 दक्षिणां दिग्मजाङ्गमुत्सासिता दृढधन्वना ॥ ५१
 तत्र शूलगदापाणिर्व्यूढोरस्को महाभुजः ।
 सरसा वैश्रवणस्यासीन्मणिमान्नाम राक्षमः ॥ ५२
 अदर्शयदधीकारं पौरुपं च महाबलः ।
 स तान्दृष्ट्वा परावृत्तान्समयमान इवाव्रवीत् ॥ ५३

एकेन बहवः संख्ये मानुषेण पराजिताः ।
 प्राप्य वैश्रवणाग्रामं किं वक्ष्यथ धनेश्वरम् ॥ ५४
 एवमाभाष्य तान्सर्वाङ्ग्यवर्तत स राक्षसः ।
 शक्तिशूलगदापाणिरभ्यधावच्च पाण्डवम् ॥ ५५
 तमापतन्तं वेगेन प्रभिन्नमिव वारणम् ।
 वत्सदनतैस्त्रिभिः पार्श्वे भीमसेनः समर्पयत् ॥ ५६
 मणिमानपि संक्रुद्धः प्रगृह्य महतीं गदाम् ।
 प्राहिणोद्भीमसेनाय परिक्षिप्य महाबलः ॥ ५७
 विद्युद्गूपां महाधोरामाकाशे महतीं गदाम् ।
 शरैर्वहुभिरभ्यर्च्छद्भीमसेनः शिलाशितैः ॥ ५८
 प्रत्यहन्यन्त ते सर्वे गदामासाद्य सायकाः ।
 न वेगं धारयामासुर्गदावेगस्य वेगिताः ॥ ५९

48 ^a) K₄ T₁ G₂ स्व, D₁ ३ ते (for स) — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ शरैर्बहुभिर्गचित् (K₁ चित्, D₃ वृत्), K₃ D₅ (m as in text) ररिभिराचित्, K₄ रश्मिशिखोपमै, B₁ (m as in text) Dc ररिनिपातितै, T G₂₋₄ M रिव (T₁ रभि, G₂ M रव) निपातिभि, G₁ शरैर्ममैविदारणै — ^d) K₄ भीमसेन प्रतापवान्

49 ^a) K₃ अभिगर्जयमानाश्च, K₃ D₁ ३ T₂ G₃ ४ M₁ तर्जयमानस्य (K₃ D₁ ३ श्च), K₄ मग्जमानस्य तदा, B₄ अभितर्जयमानाना, D₅ गर्जमाना बहव (hypermetric) T₁ मत्तर्जयमानाश्च — ^b) T₁ G₁ ३ ४ M₂ रवत्; M₁ रुवत् K₄ रवतो भैरवाव्रवान्, D₅ तत्र तत्र महा — ^c) D₁ ३ न भय, D₅ न श्लानि, T₂ G₃ ४ सनाद, G₁ अमोघ, G₂ सनाह (for न मोह) K₄ न वेदिरैय त नाद — ^d) K₄ मयार्ताश्च प्रसृष्टु

50 ^a) K₁ ३ ४ D₃ ते शरैः कृत्तयवांगा, B₁₋₃ Dc Dn D₄ ० यक्षा विक्र (Dc क्ष)तसवांगा, S ते हि वि (T₁ ते भीम, M₁ ते तु वि, M₂ तेभित) क्षत — ^b) T₂ G₃ ३ वलादिता

51 ^a) Ś₁ K₁ ३ गदाशूलानि — ^b) Ś₁ K₁ ३ Dc असिचक्रं, D₅ पासागक्ति Some MSS स्वधान् — ^d) K₄ भीमधन्वना, D₁ ३ T₁ G₂ दृढधन्विना, D₅ गिरिवासिनः, T₂ G₃ ४ स्थिरधन्विना — After 51, Dc reads an addl colophon, followed by वैजं उ

52 ^a) B₁ T₁ G₁ ३ M₁ तत् (for तत्र) — ^b) B₂ D₁ ३ ४ वल, Dc हनु (for भुज) — ^d) K₄ यक्षराट (for राक्षस)

53 ^a) K₄ S दर्शयन्म (G₂ यान) प्रतीकार — ^b)

K₄ आददान च पौरुप — ^c) T₁ M₁ तान्म, T₂ G M₂ तास्तु (for स तान्)

54 Before 54, Dc reads मणिमानुवाच — ^a) T₁ M मखे, G₂ ४ सवे — ^c) Ś₁ K₁ ३ गम्वा (for प्राप्य) B₂ D₁ ३ वैश्रवणाभ्याम् — ^d) Ś₁ K D₂ ३ M₂ वनाधिप, D₁ नराधिप, T₂ (before corr) G₂ नरेश्वर

55 Before 55, B₄ Dc read वैजं उ — ^b) B₁ ३ ४ D (except D₁₋₃ ३) T₂ G₃ अभ्यवर्तन, B₂ समवर्तत (for न्यवर्तत स) — ^d) B₁ ३ ४ Dc Dn D₄ ० G₄ स पाडव, D₂ वृकोदर (for च पाण्डवम्) S₁ K₁₋₃ D₁ ३ ४ योधयिप्यन्वृ (D₁ वृ)कोदर, K₄ B₂ अभ्यधावत पाडव

56 ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ सप्रेक्ष्य (for वेगेन) — 56^b = 30^b — ^c) B₂ D₅ पार्थो (for पार्श्वे) — ^d) S₁ B Dc Dn D₂₋₄ ० समार्दयत्, K₁ ३ D₁ समर्द, D₅ [अ]भ्यताडयत्

57 ^a) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ अय (for अपि) — ^b) D₁ प्राहिणोन् (for प्रगृह्य) — D₁ om 57^c-58^d — 57^c = 65^c — ^d) B Dc Dn D₄ ० परिगृह्य (B₄ समुत्क्षिप्य), D₅ परिक्षिप्या, T₂ (before corr) G₂ परिक्षिप्तान्

58 D₁ om 58 (cf v1 57) — ^c) S₁ अध्यार्हद्, K₃ ४ B₄ D₂ आनर्हद्, D₅ आजघ्ने, T₁ आच्छन्नो, T₂ G अभ्यघ्नन्, M₁ अभ्यार्हद्

59 ^a) K₁₋₃ D₁ ३ अभ्यहन्यत — ^b) Ś₁ K₂ B₁₋₃ आदाय (for आयाद्य) S₁ K₂ राक्षसा (for मायका) D₅ गदया भीमसायका, G₁ समामाद्य गदा शरा — K₃ om 59^c — ^d) K₄ S तस्य वै (for वेगिता)

60 Dc om 60 — ^a) S₁ T G₂ ३ समाचाराद्, K₄

गदायुद्धसमाचारं बुध्यमानः स वीर्यवान् ।
व्यमयामाम तं तस्य प्रहारं भीमविक्रमः ॥ ६०
ततः शक्तिं महाघोरां रुक्मदण्डामयम्मयीम् ।
तस्मिन्नेवान्तरे धीमान्प्रजहागथ राक्षसः ॥ ६१
मा भुजं भीमनिर्हादा भित्त्वा भीमस्य दक्षिणम् ।
साग्निज्वाला महारौद्रा पपात महमा भुवि ॥ ६२
सोऽतिविद्धो महेष्वासः गक्त्यामितपगक्रमः ।
गदा जग्राह कौरव्यो गदायुद्धविशारदः ॥ ६३
तां प्रगृह्णोन्नदन्भीमः सर्वशैक्यायमीं गदाम् ।
तरमा सोऽभिदुद्राव मणिमन्तं महाबलम् ॥ ६४
दीप्यमानं महाशूलं प्रगृह्य मणिमानपि ।

प्राहिणोद्गीमसेनाय वेगेन महता नदन् ॥ ६५
भङ्क्त्वा शूलं गदाग्रेण गदायुद्धविशारदः ।
अभिदुद्राव तं तूर्णं गरुत्मानिव पन्नगम् ॥ ६६
मोऽन्तरिक्षमभिप्लुत्य विधूय सहसा गदाम् ।
प्रचिक्षेप महाबाहुर्विनद्य रणमूर्धनि ॥ ६७
सेन्द्राग्निरिवेन्द्रेण विसृष्टा वातरंहसा ।
हत्वा रक्षः क्षितिं प्राप्य कृत्येव निपपात ह ॥ ६८
तं राक्षसं भीमबलं भीमसेनेन पातितम् ।
दृश्युः सर्वभृतानि सिहेनेव गदां पतिम् ॥ ६९
तं प्रेक्ष्य निहतं भूमौ हतशेषा निशाचराः ।
भीममार्तस्वरं कृत्वा जग्मुः प्राचीं दिशं प्रति ॥ ७०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकशततमोऽध्याय ॥ १५७ ॥

C 3 11738
B 3 160 77
K 3 161 85

G₁ M समाचारान्, B₁ (m as in text) समागन्थ — ^b)
K₁ B₁ M₂ वष्यमान, K₃ 4 B₃ 4 Dn₃ D₅ T G युष्यं,
D₁ युद्धिमाश्च (for युष्यं) — ^c) K₃ 3 T₁ चमयामाम,
B₄ कल्, G₂ व्ययं T₁ तम्यवं, T₂ G तत्रस्य, M₂ तत्तम्य
— ^d) S₁ K D₁₋₃ 5 M₂ लघु (for भीम)

61 ^b) S₁ K₁ 2 D₁₋₃ 5 M₂ अयोमयी — ^c) K₄ S
तस्मै (T₁ भीम) (for धीमान्) — ^d) D₁ 2 प्रजहाद, D₃
प्राहिणोद, T₂ G₁ 3 4 प्रचिक्षेप (for प्रजहार) B₄ T
G₁ 3 4 M म (for [अ]थ) K₄ प्राक्षिपद्राक्षसो यली, G₂
प्रचिक्षेप निशाचर

62 ^a) K₄ S भीमसकाश — ^c) S₁ K₁ अग्नि (for
माग्नि)

63 ^a) K₂ B₂ मोभिविद्धो, 5 म निविद्धो — ^c) Dn
D₄ 6 कौरव्यो (for कौरव्यो) B Dc D₅ गदायुद्धेषु कुशल
— ^d) = 66^b B D (except D₁₋₃) क्रोधपर्याकुलेक्षण
— After 63, B₁(marg) 2 3 Dc Dn D₅(marg) 6
ins

810* रुक्मपट्टपिनद्धा ता शत्रूणा अयमधिनीम् ।

64 ^a) B D (except D₁₋₃) प्रगृह्याथ, T₁ म प्रगृह्य
(for ता प्रगृह्य) K₃ Dn D₄₋₆ नदद्, B Dc नदन्, D₁₋₃
[अ]नदद् (for [उ]नदन्) — ^b) A few MSS शैक्या
(for शैक्या) B Dc Dn D₅₋₆ शैक्या (D₅ प्रेक्ष्य) सर्वा
यमीं गदा, T₂ G₁ 3 4 सर्वशैक्या (G₄ काल)यमीं गदा
— ^c) S₁ K D₁₋₃ नतन् (for तन्मा स) B Dc Dn
D₄ 6 च (for स)

66 ^a) D₃ (marg sec m) भित्त्वा, T₂ G हत्वा — ^b)
= 63^d S (except G₁) विभागवित् — ^c) B₁ 3 Dn
D₄ 6 त इतु, B₄ वेगेन, D₅ न भीमो (for त तूर्ण)

67 ^a) K₃ 4 B D (except D₅) M₂ अव (for अभि)
— ^c) T G₁₋₃ M₁ चिक्षेप च, M₂ प्रजग्राह (for प्रचिक्षेप)
— ^d) T₂ G विनदन्नग (G₁ 'ग्रण)मूर्धनि — After 67,
M₂ ins

811* ततस्त गदया भीमो मणिमन्त निशाचर ।
जघान सहसा मूर्ध्नि स पपात समार च ।

69 M₂ om 69 (together with 68) — ^b) Dc
D₁ 5 5 M₁ भीमसेन (Dc₂ D₃ ने)निपातित, T₂ G भीम
सेनबलाहत — ^d) S (M₂ om) महाद्विप (for गदा पतिम्)

70 ^a) S₁ K D₃ 3 5 M₂ पतित (for निहत) — For
70^c cf 50^c

Colophon Dc₂ reads it in marg sec m — Major
parian S₁ K₁ 2 Dn₂ T₂ G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan
K₁ 2 B₂ T₂ G₁ 3 4 M₁ (all om sub parvan name)
mention only गधमादनवाम (T₂ G₃ 'निवाम, G₄ M₁
'प्रवेश), Dc likewise, only गधमादन, and D₁ 2, only
लोमशतीर्थयात्रा — Adhy name K₁ B₂₋₄ D G₁ मणि-
मद्वध, K₃ मणिभद्रवध, K₄ मणिमतवध, B₁ मणिमानवध
— Adhy no (figures, words or both) Dn 159
(Dn₅ 160) D₁ 165 S (M₂ sup ln) 161 (M₂ omg
163) — Śloka no Dn 77, D₁ 71

१५८

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा बहुविधैः शब्दैर्नाद्यमाना गिरेर्गुहाः ।
 अजातशत्रुः कौन्तेयो माद्रीपुत्रावुभासपि ॥ १
 धौम्यः कृष्णा च विप्राश्च सर्वे च सुहृदस्तथा ।
 भीमसेनमपश्यन्तः सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ २
 द्रौपदीमार्ष्टिपेणाय प्रदाय तु महारथाः ।
 सहिताः सायुधाः शूराः शैलमारुरुहुस्तदा ॥ ३
 ततः संप्राप्य शैलाग्रं वीक्षमाणा महारथाः ।
 ददृशुस्ते महेष्वासा भीमसेनमरिंदमम् ॥ ४
 स्फुरतश्च महाकायान्गतसत्त्वांश्च राक्षसान् ।
 महाबलान्महाघोरान्भीमसेनेन पातितान् ॥ ५
 शुशुभे स महाबाहुर्गदासङ्गधनुर्धरः ।

निहत्य समरे सर्वान्दानमान्मद्यवानिव ॥ ६
 ततस्ते समतिक्रम्य परिप्लव्य वृकोदरम् ।
 तत्रोपनिविशुः पार्थाः प्राप्ता गतिमनुत्तमाम् ॥ ७
 तंश्चतुर्भिर्महेष्वासांस्त्रिगिरिगुह्यमशोभत ।
 लोकपालैर्महाभागैर्दिवं देववैरिव ॥ ८
 कुबेरमदनं दृष्ट्वा राक्षसांश्च निपातितान् ।
 भ्राता भ्रातरमासीनमभ्यभापत पाण्डवम् ॥ ९
 साहसाद्यदि वा मोहाद्भीम पापमिदं कृतम् ।
 नतच्चे सदृशं वीर मुनेरिव मृषावचः ॥ १०
 राजद्विष्टं न कर्तव्यमिति धर्मविदो विदुः ।
 त्रिदशानामिदं द्विष्टं भीमसेन त्वया कृतम् ॥ ११
 अर्थधर्माचनादृत्य यः पापे कुरुते मनः ।

158

1 ^a) B₁₋₃ चाक्यैर्, D₁ २ नादैर् (for चाक्यैर्) — ^b)
 Ś₁ आम्यमाना; K₄ B D (except D₁ ३) नाद्य (B₁ नद्यं)
 माना K₃ ४ B D (except D₁₋₃) गुहा — ^d) K₁ ३
 उभौ माद्रीसुतापि

2 ^b) Ś₁ K₁ ३ ते (for च) — K₁ om (hap)
 2^{c-3} — ^d) K₁ ३ D₁₋₃ श्रुदा (for सर्वे)

3 K₁ om 3^{ab} (cf v 1 2) — ^a) B (as usual)
 आण्डिसेनाय — ^b) K₄ प्रदाय च, B Dn D₄ ६ सप्रधार्य
 (B₄ समावेश्य), Dc सप्रदाय, D₁₋₃ परिदाय (for प्रदाय तु)
 — ^c) Ś₁ K₁ ३ B₂ D₅ वीरा (for शूरा)

4 ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ३ महारथ (K₄ समतत) — ^c) K₃
 D₃ महात्मान, Dc₂ D₁ ३ T₁ G₁ ४ महेष्वाय — ^d) K₄ B
 D (except D₁₋₃ ३) अरिंदमा (B₄ भवस्थित)

5 ^a) K₁ ३ परितश्च; K₄ समताच, Dn₁ D₁ ३ ६ स्फुरतश्च;
 T G M₃ पुरत (for स्फुरत) M₁ मणिमयसुखाच्छरान्
 — ^c) K₃ महावर्णान्, K₄ D₁₋₃ T₁ M₂ कायान्, B₁ ३ Dn
 D₄ ६ सत्वान्, B₄ D₅ महोत्साहान्, Dc T₂ G महेष्वासान्,
 M₁ महावीर्यान् (for घोसान्) — ^d) Cf 3 157 69^b
 B₄ D₃ ३ ६ S भीमसेननिपाति (T₁ वलादि) तान्

6 D₃ om (hap) 6^{a-9}

7 D₃ om 7 (cf v 1 6) — ^a) K₃ T₁ G₁ M सम

भिक्रम्य, B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ भ्रातर दृष्ट्वा — ^b) B₁₋₃ Dc
 Dn D₄ ६ महारथा (for वृकोदरम्)

8 D₃ om 6 (cf v 1 6) — ^b) T₁ M गिरि श्रगम्
 K₄ गिरिश्रगैरिगुह्यमशोभते — ^c) T₂ (before corr) G₃ मठा
 वैरैर्, G₂ महेष्वासांस्त्रि (for महाभागैर्) — ^d) S₁ स्वर्गां, K₄
 T₂ (before corr) G₃ ४ द्विवि, T₁ दिव्यैर् (for द्विवि)
 B₂ Dc देवगणैरिव B₁ दौर्देवप्रवर्सरिव

9 D₃ om 9^{ab} (cf v 1 6) — ^a) T₁ G₂ कुबेरभयन
 — ^d) B D (except D₁₋₃) नम्रवीर्यधिवीपनि, S अयोवाच
 (G₃ उवाच च) युधिष्ठिर

10 Before 10, N reads युधिष्ठिर उ — ^d) K₃ D
 (Dn₃ before corr) वध (for वच)

11 ^a) T₁ राजानिष्ट (for राजद्विष्ट) — T₁ om
 11^{c-12} — ^c) K₄ यद्विद कृतमान्भीम — ^d) B₁ ३ D₃
 S (T₁ om) transp स्वया and कृत K₄ विद्विष्ट तद्विद्वौ
 कया, Dc भीम यद्विद्वित स्वया

12 T₁ om 12^{abcd} (cf v 1 11) — ^a) D₁ ३ अर्थ-
 कामां, S (T₁ om) धर्माधर्मां — ^c) S₁ K D₁ ३ ६ तात,
 D₃ कृत (for पार्थ) D₅ दुष्टाना, M₁ सर्वेषां, M₂ सर्वस्मात्
 (for पापाना) — ^d) S₁ K D₁₋₃ ३ लभते (for विन्दते)
 M पापान् परिमुच्यते — After 12^{cd}, K₄ ms

812* कर्मणा पार्थ सर्वेषां न पापात्परिमुच्यते ।,
 while S (except T₁) ms

कर्मणां पार्थ पापानां स फलं विन्दते ध्रुवम् ।
 पुनरेवं न कर्तव्यं मम चेदिच्छामि प्रियम् ॥ १२
 एवमुक्त्वा म धर्मात्मा भ्राता भ्रातरमच्युतम् ।
 अर्थतत्त्वविभागज्ञः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 विरराम महातेजास्तमेवार्थं विचिन्तयन् ॥ १३
 ततस्तु हतशिष्टा ये भीमसेनेन राक्षसाः ।
 सहिताः प्रत्यपद्यन्त कुबेरसदनं प्रति ॥ १४
 ते जवेन महावेगाः प्राप्य वैश्रवणालयम् ।
 भीममार्तस्वर चक्रुर्भीमसेनभयादिताः ॥ १५
 न्यस्तशस्त्रायुधाः श्रान्ताः शोणिताक्तपरिच्छदाः ।
 प्रकीर्णमूर्धजा राजन्यक्षाधिपतिमयुवन् ॥ १६
 गदापरिधनिस्त्रिशतोमरप्रासयोधिनः ।
 राक्षसा निहताः सर्वे तव देव पुरःसराः ॥ १७
 प्रमृद्य तरसा शैलं मानुषेण धनेश्वर ।

एकेन सहिताः संख्ये हताः क्रोधवशा गणाः ॥ १८
 प्रवरा राक्षसेन्द्राणां यक्षाणां च धनाधिप ।
 शेरते निहता देव गतसत्त्वाः परासवः ॥ १९
 लब्धः शैलो वयं युक्ता मणिमांस्ते सखा हतः ।
 मानुषेण कृतं कर्म विधत्स्व यदनन्तरम् ॥ २०
 स तच्छ्रुत्वा तु संक्रुद्धः सर्वयक्षगणाधिपः ।
 कोपसंरक्तनयनः कथमित्यत्रवीद्वचः ॥ २१
 द्वितीयमपराध्यन्तं भीमं श्रुत्वा धनेश्वरः ।
 चुक्रोध यक्षाधिपतिर्युज्यतामिति चात्रवीत् ॥ २२
 अथाभ्रघनमंशाशं गिरिकूटमिवोच्छ्रितम् ।
 हयैः संयोजयामासुर्गान्धर्वैरुत्तमं रथम् ॥ २३
 तस्य सर्वगुणोपेता विमलाक्षा हयोत्तमाः ।
 तेजोबलजवोपेता नानारत्नविभूषिताः ॥ २४
 शोभमाना रथे युक्तास्तरिष्यन्त इवाशुगाः ।

C 3 11764
 B 3 161 25
 K 3 162 26

813* माहम यत नद्द्र ते देवानामपि चाप्रियम् ।

13 ^b) K₄ T₁ M₁ अग्रन ; B₂₋₄ D₀₃ अच्युत , T₂ G₂₋₄ उत्तम — After 13^{ab}, S ins

814* भीमसेन महायाहुमप्रष्टप्यपराक्रमम् ।

— ^c) Ś₁ K D₁₋₃ अर्थधमविधान (K₄ भाग)ज्ञ , B₁ ; D₅ G₂ M₂ अर्थतत्त्वविभाव (D₅ M₂ धान)ज्ञ

14 ^a) B D (except D₁₋₃ ;) ते (for तु) K₄ G₄ हतशोपा , M₂ हतचित्ता — ^d) K₁₋₃ B₄ D₁₋₃ ; T₁ कुबेर-म (D₁ सु)वन

15 ^a) S₁ K B₁ ; D₁₋₃ महाभागा (K₄ राज) — 15^c = 3 157 50^c — ^d) T₂ G₂₋₄ गदादिता

16 ^a) T₁ न्यमन्च्छ्रायुधा , T₂ G न्यमन्मर्वायुधा K₁ B Dn D₁ ; ; ६ छाना , K₂ Dc D₅ काना — ^b) S₁ K₁ ; 4 D₂ ; शोणितौव (D₅ नेन)परिमुता ; K₂ B Dc Dn D₁ ; 4 ६ वाक्त्रननुच्छदा , T₁ G₂ नार्द्रपरिच्छदा — ^d) Dc रक्षाधि , D₅ M₁ वनाधि (for यक्षाधि) S₁ K D₁₋₃ घनाधिपमथायुवन्

18 ^a) S₁ K D₁₋₃ ; आक्रम्य , T₁ प्रविश्य ; G₁ ; 4 प्रभज्य (for प्रमृद्य) S₁ तु महा , K₁ ; च महा , K₂ ; 4 D₁₋₃ महमा (for तग्मा) — ^c) S (except M₁) निहता (for सहिता) Ś₁ K₄ D₅ T₁ M सर्वे , G₂ ; 4 सवे (for मख्ये) — ^d) B Dn D₁ ; रणे , Dc सर्वे ; T₁ मृता (for हता)

19 ^b) Ś₁ Dn D₁ ; 4 ६ M₂ नराधिप , B₄ T₂ G₂₋₄ धनेश्वर — ^c) T₁ तत्र (for देव) — ^d) T₁ पुरमायाच सर्वदा

20 ^a) Ś₁ ध्रुव , K₄ रक्षा , D₅ दग्ध ; T₂ G भद्र (for लब्ध) K₁₋₃ D₁₋₃ लब्धशैला (K₃ लो) , B₂ Dn D₄ ; ६ T₁ लब्धशोपा , M₁ हतशोपा K₄ क्षिता , T₂ G भद्रा (for युक्ता) ❀ Cn लब्धशैला इति गौडपाठे तु लब्धो भीमेन जित शैला । ❀ — ^b) T₂ G त्वत् (for ते)

21 Before 21, Dc G₂ read वैश्र — ^a) S₁ K D₂ ; ६ एतत् (for स तत्) B₂ Dn₁ D₅ M सु- , D₁ ; च (for तु) — ^b) S₁ K₂₋₄ D₁₋₃ ; सर्वयक्षध (D₂ ज)नाधिप ; T₁ यक्षरक्षोगणा — ^c) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ; T₁ क्रोध

22 ^b) S₁ T₂ G घना (G₂ नरा)धिप (for घने) — ^d) K₂ D₁₋₃ G₄ युज्यताम् G₄ युज्यता मे रथस्त्विति

23 ^b) K₄ B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ;) T₁ G₁ M गिरिश्रमम् — ^c) B D (except D₁₋₃ ;) रथ (for हयै) K₂ D₁ ; सयोजयामाम — ^d) K₂ ; 3 B D (except D₂) S (except T₁ M₁) गधर्व B D (except D₁₋₃ ;) हेममालिभि , T₁ M₁ रथमुत्तम (by transp) — D₅ read 37 after 23, repeating it in its proper place

24 M₂ om (hapl.) 24^{bc} — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ; मल्लिकाक्षा (S₁ K₁ ; ख्या) D₅ महाहया (for हयो) — ^c) S₁ K₁ ; 4 तेजोवसमायुक्ता , K₂ Dc D₁ ; जवबलोपेता , B Dn D₄₋₆ यलगुणोपेता — K₄ om (hapl)

हर्षयामासुरन्योन्यमिङ्गितैर्विजयावहैः ॥ २५
 स तमास्थाय भगवान्राजराजो महारथम् ।
 प्रययौ देवगन्धर्वैः स्तूयमानो महाद्युतिः ॥ २६
 तं प्रयान्तं महात्मानं सर्वयक्षधनाधिपम् ।
 रक्ताक्षा हेमसंकाशा महाकाया महाबलाः ॥ २७
 सायुधा बद्धनिस्त्रिशा यक्षा दशशतायुताः ।
 जवेन महता वीराः परिवार्योपतस्थिरे ॥ २८
 तं महान्तमुपायान्तं धनेश्वरमुपान्तिके ।
 ददृशुर्हृष्टरोमाणः पाण्डवाः प्रियदर्शनम् ॥ २९
 कुवेरस्तु महासत्त्वान्पाण्डोः पुत्रान्महारथान् ।

आत्तकार्मुकनिस्त्रिशाण्डश्री प्रीतोऽभवत्तदा ॥ ३०
 ते पक्षिण इवोत्पत्य गिरेः शृङ्गं महाजवाः ।
 तस्थुस्तेषां ममभ्यागे धनेश्वरपुरःमगः ॥ ३१
 ततस्तं हृष्टमनसं पाण्डवान्प्रति भारत ।
 समीक्ष्य यक्षगन्धर्वा निर्विकारा व्यवस्थिताः ॥ ३२
 पाण्डवाश्च महात्मानः प्रणम्य धनदं प्रभुम् ।
 नकुलः सहदेवश्च धर्मपुत्रश्च धर्मवित् ॥ ३३
 अपराद्धमिवात्मानं मन्यमाना महारथाः ।
 तस्थुः प्राञ्जलयः सर्वे परिवार्य धनेश्वरम् ॥ ३४
 शय्यासनधर श्रीमत्पुष्पकं विश्वकर्मणा ।

24^a-25^a

25 K₄ om 25^a (cf v l 24) — ^a) K₁ : रणे
 (for रथे) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ : पतियत् (for तरि) T₂
 G₂ : [अ]वहन्, G₄ [अ]भवन् (for [अ]शुगा) — After
 25^{ab}, T₂ G ins

815* ततस्ते तु महायक्षा मुद्ग दृष्ट्वा धनेश्वरम् ।
 — ^c) Ś₁ K₁ : 4 D₈ शोभं, K₃ B D_o D_n D₄ : हेपं
 (for हर्षं) — ^d) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ : s) हेपितर्
 (for हृष्टिवैर)

26 ^b) K₂ G₁ M₁ महारथ, T₁ रथोत्तम — ^d) Ś₁ K
 D₁₋₃ महात्मभि (for 'द्युति')

27 ^a) A few MSS प्रयात Ś₁ K₁₋₃ B₄ D₁₋₃ महा
 बाहु — ^b) Of 21^b and v l B D_n D₄ : T₂ G₂₋₄ सर्वे
 यक्षधनाधिप, D_o D₈ : G₁ सर्वयक्षगणा (D₈ G₁ 'जना')धिप
 — After 27^{ab}, S ins

816* अनुजग्मुर्महात्मान धनद घोरदर्शना ।

[M₁ महात्मानो T₁ M₁ यक्षरक्षोगणाधिपा (for tho pos
 terior half)]

— ^c) T₁ राक्षसा (for रक्ताक्षा) — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃
 जवा (for 'बला')

28 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ : s समताद् (for सायुधा) K₁ :
 रतं (for बद्धं) — ^b) Ś₁ यक्षास्तस्य महाबलाः ; K₁ : 4
 D₈ : यक्षास्तस्य शतावरा ; K₃ यक्षास्तस्य सतावरा, B D_o
 D_n D₁ : 4 : यक्षा दशशतावरा — ^c) B D (except
 D₁₋₃ : s) S ते जवेन महावे (B_{1m} 4 'भा')गा — ^d) B D
 except D₁₋₃ : s) S लुभवमाना विहायसा (S 'स) — After
 28, K₃ (om line 2) B D (except D₁₋₃ : s) S ins

817* गन्धमादनमाजग्मुः प्रकर्षन्तमिवाभ्यवरम् ।
 तत्केपरिमहाजाल धनाधिपतिपालितम् ।

5 cont

818* रम्य चैव गिरि शृङ्गमामेदुर्यत्र पाण्डवा ।

29 ^{ab}) K₁ : ने (for न) K₃ : D₁₋₃ त महात्मान
 मायात, D₂ तमायात महात्मान B D_o D_n D₄ : S कुंश
 च महात्मान यक्षरक्षोगणायुत (B₄ G₁ 'धिप) — ^d) Ś₁ D₁
 प्रियदर्शना, T₂ G 'मादिन

30 ^a) D₂ T₂ G₂₋₄ महामय — ^b) Ś₁ K₁ : D_o
 पाहु (for पाण्डो) S₁ K₃ : D₁₋₃ महाबलात् — After
 30, S ins

819* सर्वं चेमे नरसपात्रा पुत्रदरममौजसः ।

[T₁ M₂ न मत्वेन, T₂ (before corr) G₂ : 4 मम त्विमे,
 M₁ न तु मेने]

— S cont K₃ B D (except D₁₋₃ : s) ins after 30

820* देवकार्यं चित्रीपन्म हृष्टयेन तुतोय ह ।

[S करिष्यति (for चित्रीपन्म)]

31 ^a) S₁ K₂ ह्याश्वस्य, K₁ : 4 D₁₋₃ ह्यागम्य, B
 D_o D_n D₄ : G₁ इयापेतुर, D₂ ह्याकादो; T₂ G₂₋₄ ह्यो
 स्तुत्य — ^b) B₂₋₄ D_n D₄ : गिरिशृङ्ग, M₂ गिरे शृङ्गान्
 T₂ G₂₋₄ महाबला Ś₁ K D₁₋₃ : s सर्वे सकृत्परहस्य — M₂
 om (hapl) 31^c-36^b — ^c) K₁ : 4 B₁ D_o D₁ : s
 समाभ्यासे, S (M₂ om) सक्रादो (T₂ G₂ 4 'ज') वै; a few
 MSS समभ्यासे

32 M₂ om 32 (cf v l 31) — ^a) K₁ : B₄ D₂ :
 T G₂₋₄ M₁ ततः स (T₁ M₁ 'तस्ते')हृष्टमनस्य — ^d) Ś₁ K₁ :
 निर्विदोष, K₃ D₁ : निर्विशका B₂₋₄ D_o D_n D₄ :
 निर्विकारमवस्थिता

33 M₂ om 33 (cf v l 31) — ^c) Ś₁ पाडवान्,
 K₄ D₈ 'वास्ते, M₁ 'चापि S₁ K₁ D₁ : s महात्मान — S₁
 K₂ om (hapl) 33^b-34^a — ^d) D_o T₂ G₂₋₄ धर्मराजश्च

विहितं चित्रपर्यन्तमातिष्ठत घनाधिपः ॥ ३५
 तमासीनं महाकायाः गङ्गुकर्णा महाजवाः ।
 उपोपविविशुर्यक्षा राक्षसाश्च महस्रगः ॥ ३६
 गतञ्चापि गन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ।
 परिवार्योपतिष्ठन्त यथा देवाः गतक्रतुम् ॥ ३७
 काञ्चनीं शिरसा विभ्रङ्गीमसेनः स्रजं शुभाम् ।
 बाणखड्गधनुष्पाणिरुद्धैश्चत घनाधिपम् ॥ ३८
 न भीर्भीमस्य न ग्लानिर्विश्वतस्यापि राक्षसैः ।
 आसीत्तस्याभवस्थायी कुबेरमपि पश्यतः ॥ ३९
 आददानं शितान्बाणान्योद्धुकाममवस्थितम् ।
 दृष्ट्वा भीमं धर्मसुतमत्रवीन्नराहनः ॥ ४०
 विदुस्त्वां सर्वभूतानि पार्य भूतहिते रतम् ।
 निर्मयश्चापि शैलाग्रे वस त्वं मह वन्द्युभिः ॥ ४१
 न च मन्युस्त्वया कार्यों भीमसेनस्य पाण्डव ।

कालेनैते हताः पूर्वं निमित्तमनुजस्तव ॥ ४२
 व्रीडा चात्र न कर्तव्या साहसं यदिदं कृतम् ।
 दृष्ट्वापि सुरैः पूर्वं विनाशो यक्षरक्षसाम् ॥ ४३
 न भीमसेने क्रोपो मे प्रीतोऽस्मि भरतर्षभ ।
 कर्मणानेन भीमस्य मम तुष्टिरभूत्पुरा ॥ ४४
 एवमुक्त्वा तु राजानं भीमसेनमभाषत ।
 नैतन्मनसि मे तात वर्तते कुरुसत्तम ।
 यदिदं साहसं भीम कृष्णार्थं कृतवानसि ॥ ४५
 मामनादृत्य देवांश्च विनाशं यक्षरक्षसाम् ।
 स्वबाहुबलमाश्रित्य तेनाहं प्रीतिमांस्त्वयि ।
 जापादस्मि विनिर्मुक्तो घोरादद्य वृक्रोदर ॥ ४६
 अहं पूर्वमगस्त्येन क्रुद्धेन परमर्षिणा ।
 जप्तोऽपराधे कस्मिंश्चित्तस्यैषा निष्कृतिः कृता ॥ ४७
 दृष्टो हि मम संकेशः पुरा पाण्डवनन्दन ।

C ३ 11789
 B ३ 161 51
 K ३ 162 54

35 Ms om 35 (cf v.l 31) — °) B Dc Dn
 D₂ ६ ६ म द्या (B₁ °ज्या)ननवर, D₁ २ ६ दय्यामनधर, T
 G₂₋₄ °युन, M₁ °गन S₁ K₁ ३ B₁ Dc₂ D₆ G₄ श्रीमान
 — °) B₁₋₃ D₄ ६ पुण्यके
 36 Ms om 36^{ab} (cf v.l 31) — °) Ś₁ K₁ २ M₁
 °यला (for °जवा)
 37 °) Ś₁ K D₂ २ ६ चैव (for चापि) — °) K₃
 D₁₋₃ ६ म् निष्ठति, D₄ B₂ ३ T₂ G₂₋₄ [उ]पनिष्ठति — °)
 K B₂ M देव
 38 °) T₂ G दिवा (for शुभाम्) — °) B₁ ६ Dn
 D₄ ६ पादं, B₂ ३ प्राय (for वागं) — °) S₁ K₁ २
 नाप्रेक्षत
 39 °) B₁₋₃ Dn D₄ ६ भीमसेनस्य न गगानिद् — °)
 Ś₁ K₁ २ विद्विप्तस्यापि, K₄ D₁ ३ G₁ विद्वि, D₆ ईक्षि, °)
 G₄ M वीक्षि
 40 °) T₁ G₂ ६ M इव (for जव) — °)
 41 Before 41, B₄ Dc read कुबेर उ° also in the
 sequel frequently — °) S₁ K₃ M₃ त्वा (for त्वा)
 — °) Ś₁ K D₂ २ ६ चैव (for चापि) — °) B₁₋₃ D
 (except D₁₋₃ ६) वानृप्ति मह, B₄ मह रक्षभि
 42 °) Ś₁ K₁ २ तु (for च) — °) S मेनाय — °)
 K₄ D₂ G₂ [ए]व (for [ए]ते) Ś₁ K D₁₋₃ ६ सर्व (for पूर्व)
 43 °) Dc च ते, T₂ G चापि (for चात्र) — °) S₁

K₁ २ D₆ transp माहम and यद्विद — °) Dc₂ T₁ दिष्टश्,
 G₁ ६ दिष्ट
 44 °) D₆ प्रीतोह K D₃ पुरपर्यभ (for भरत°) D₁
 प्रीतश्चास्मि नरर्षभ — °) B₂₋₄ Dn D₄ ६ T₂ G₃ कर्मणा
 भीमसेनस्य — °) B₁ ३ ६ Dc Dn₂ D₁ २ ६ ६ M₁ परा
 (for पुरा) — After 44, K₄ reads an addl. colophon
 45 Before 45, all MSS except K₃ G₁ read वैश
 उ (S MSS om उ) — °) B₄ D₃ S (except T₁ G₁)
 म प्वसुक्त्वा राजान — °) Ś₁ K₁ २ तात (for भीम), cf
 45° — °) K D₁₋₃ ६ कृष्णार्थं
 46 °) D₆ देवाना (for देवाश्च) — °) D₆ विनाश
 कृतवानमि, T₂ G विनाशयमि राक्षसाम् — °) Ś₁ K₁ २
 °यलवीर्येण — °) Ś₁ K D₁₋₃ ६ तव (for स्वयि) — °)
 B Dc Dn D₄ ६ अद्य, D₆ अपि, S चाह (T₁ अस्माद्) (for
 अस्मि) °) विमुक्तोद्य (for विनिर्मुक्तो) — °) B₁₋₃ Dc
 Dn D₄₋₆ T₂ G₃ अस्मि, D₁ २ G₁ २ ६ M अस्माद्, T₁ चाह
 (for अद्य)
 47 °) Manv MSS नि कृति B₂ M₂ परा, D₄ किल;
 T₂ G₂ ३ ध्रुव, G₁ पुरा, G₄ ध्रुवा (for कृता)
 48 °) Dc दृष्टो (for दृष्टो) D₆ S दृष्टोय मे (T₁ G₄
 °ष्टो धर्मे) परिकृष्टा — °) B₁ तव नात्रा, D₆ न ते चात्रां,
 T₁ तत्तवात्रां, T₂ G₁₋₃ तवात्र नां — °) T₁ G₁ न किञ्चि-
 दपि (for कथ) B D (except D₁₋₃ ६) पाण्डव (B₄

न तवात्रापराधोऽस्ति कथंचिदपि शत्रुहन् ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं शप्तोऽसि भगवन्नगस्त्येन महात्मना ।

श्रोतुमिच्छाम्यहं देव तवैतच्छापकारणम् ॥ ४९

इदं चाश्चर्यभूतं मे यत्क्रोधात्तस्य धीमतः ।

तदैव त्वं न निर्दग्धः सवलः सपदानुगः ॥ ५०

वैश्रवण उवाच ।

देवतानामभूमन्त्रः कुशवत्यां नरेश्वर ।

वृत्तस्तत्राहमगमं महापद्मगतैस्त्रिभिः ।

यक्षाणां घोररूपाणां विविधायुधधारिणाम् ॥ ५१

अध्वन्यहमथापश्यमगस्त्यमृपिसत्तमम् ।

उग्रं तपस्तपस्यन्तं यमुनातीरमाश्रितम् ।

नानापक्षिगणाकीर्णं पुष्टिपतद्रुमशोभितम् ॥ ५२

तमूर्ध्वग्राहं दृष्ट्वा तु सूर्यस्याभिमुखं स्थितम् ।

तेजोगशि दीप्यमानं हृताशनमिर्वधितम् ॥ ५३

राक्षसाधिपतिः श्रीमान्मणिमान्नाम मे यसा ।

मौर्य्याद्वज्रानभावाच्च दर्पान्मोहाच्च भारत ।

न्यष्टीवटाकागगतो महर्षेस्तस्य मूर्धनि ॥ ५४

स क्रीपान्मामुवाचेदं दिशः सर्वा दहन्निव ।

मामत्रजाय दृष्टात्मा यस्मादेव यसा तत्र ॥ ५५

धर्पणां कृतवानेता पश्यतप्ते धनेश्वर ।

तस्मात्सहैमिः सैन्येस्ते वधं प्राप्स्यति मानुपात् ॥ ५६

त्वं चाप्येभिर्हतैः सैन्यैः क्लेशं प्राप्स्यसि दुर्मते ।

तमेव मानुषं दृष्ट्वा किल्बिषाद्विप्रमोक्ष्यसे ॥ ५७

भारत) (for शत्रु) — After 48, B₄ De ins a colo phon

49 D₈ transp 49 and 50 — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ transp कथं and शप्त, and read स्य (for [अ]नि) Ś₁ मरुपिणा (for महा) D₈ क्रिमथं वाशपकुद्रुस्यमगस्त्य-स्तपोधन — ^c) K₄ D₁ : [अ]ह सप; D₈ [अ]नेपेण, T₂ G₂₋₄ [अ]ह राजन् (for [अ]ह देव) — ^d) K₁ : D₈ तथे, S (except T₁ M₁) यथे (for तत्र) K₄ D₁ : तत्र (for [ए]नत्) D₈ तत्र शापत्य कारण

50 D₈ transp 49 and 50 — ^a) S₁ k D₂ : तु (for च) D₈ आश्चर्यमेतन्नगम् — ^c) D₈ M₂ तस्मिन्क्षणे, T₁ G₂ तथैव स्य — ^d) D₈ : मन्त्र्य, T₂ G महय (G₁ सा) (for मयल) S₁ च मवाहन, D₈ बलवाहन (for सपदा)

51 K₈ B₁ : De Dn D₄ : धनेश्वर उ, K₄ D₈ धनद उ, B₂ : G₁ कुधेर उ (G₁ om उ) — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ G₄ सत्र, G₁ : M₂ सत्र — ^b) Ś₁ K₂ : m D₁ : मेरुष्टे, B₄ : कुशावत्या S₁ K₁ : जनाधिप, D₈ नराधिप (for नरे) — ^c) T₁ G₁ M₁ तत्राहूते, M₂ वृत्तन्मना (for वृत्तस्तत्र) — ^d) S वृत्त (for त्रिभि) — ^e) B₄ कामरूपाणा, M₁ राक्षसाना च — ^f) S₁ K₁ : पाणिना

52 After 52^{ab}, T₂ G₂ : read 53^{cd} — ^c) B D (except D₁₋₃ :) तप्यमान (for तपस्यन्त) — ^d) S नाना द्रुमविभूषित — ^e) S यमुनातीरमाश्रित (T₁ माद्य) — ^f) D₈ S पुण्य ब्रह्म (T₁ देव) पिसकुल

53 ^a) S अयो (for तसू) B De Dn₁ n₂ D₄ :

[ए]र, Dn₂ च S न (for तु) — ^b) B D (except D₁₋₃) [अ]भिसुगे S भगम्यमृपिसत्तम — T₂ G₂ : read 53^{cd} after 52^{ab} — ^d) De G₁ इवेयित, De इवानल

54 ^a) S₁ K₁ : D₂ : तत्राधिपो राक्षमाना — ^b) S₁ k D₁₋₃ (by transp) मोहात्पांच, T G₂₋₄ दर्पनोश B₁₋₃ D (except D₁₋₃ :) पाथिय (for भारत) — ^c) S₁ K B₂ : De Dn₁ D₁₋₃ : अष्टीवद् (for न्यष्टी) M शोभना काशान्मय — ^f) B₄ M परमय स मूर्धनि

55 ^{ab}) K₄ D₂ transp स and कोपात् D₈ प्रदहन्निव तेजसा S तत्र कुद्र स भगवानुवाचेद तपोधन — ^d) S₁ K₁ : देव (for ण्य)

56 ^a) S (except T₂ G₂) धर्पण K₄ ण्ता, D₁ : एव, T₁ M ण्य, T₂ (before corr) G₁ : एतत् (for ण्ता) — ^c) S₁ K₁ सैन्य G₁ : M₂ तत्र (for ने) — ^d) T₁ M₁ मानपात्

57 K₄ om 57^{ab} — ^b) B D (except D₁ : :) G₁ M₂ प्राप्येह, T₂ G₂₋₄ प्राप्सुहि (for प्राप्स्यसि) B D (except D₁₋₃ :) दुर्मति

58 ^b) K₁ : : B₂₋₄ D₈ T₁ G₁ M₁ पुण्योय बलान्वित (T₁ M₁ युग) — ^c) S₁ ने शाप; K₂ त शाप, G₂ त्रिशाप, M₂ नानाश (for न शाप) B Dc₁ Dn₂ D₈ प्राप्यते — ^d) N तत्तत्र (D₈ तोय) जा (for गच्छनेऽऽजा)

59 ^b) T₂ G₂ तत्तस्माद्, G₁ भगम्याद्; G₂ पुरासाद् (for प्राक्तस्माद्) S₁ मुनि (for ऋषि) — ^c) S₁ K D₁₋₃ : महावाहो

सैन्याना तु तवैतेषां पुत्रपौत्रवलान्वितम् ।
न शापं प्राप्स्यते घोरं गच्छ तेऽऽज्ञा करिष्यति ॥ ५८

एष गापो मया प्राप्तः प्राक्तस्मादपिसचमात् ।
स भीमेन महाराज भ्रात्रा तव विमोक्षितः ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकशततमोऽध्यायः ॥ १५८ ॥

१५९

वैश्रवण उवाच ।

युधिष्ठिर घृतिर्दाक्ष्यं देशकालौ पराक्रमः ।
लोकतन्त्रविधानानामेष पञ्चविधो विधिः ॥ १
घृतिमन्तश्च दक्षाश्च स्वे स्वे कर्मणि भारत ।
पराक्रमविधानज्ञा नराः कृतयुगेऽभवन् ॥ २
घृतिमान्देशकालज्ञः सर्वधर्मविधानवित् ।
क्षत्रियः क्षत्रियश्रेष्ठ पृथिवीमनुगास्ति वै ॥ ३
य एवं वर्तते पार्थ पुरुषः सर्वकर्मसु ।
स लोके लभते वीर यशः प्रेत्य च सद्गतिम् ॥ ४

देशकालान्तरप्रेप्सुः कृत्वा शक्रः पराक्रमम् ।
संप्राप्तस्त्रिदिवे राज्यं वृत्रहा वसुभिः सह ॥ ५
पापात्मा पापवृद्धिर्यः पापमेवानुवर्तते ।
कर्मणामविभागज्ञः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ६
अकालज्ञः सुदुर्मेधाः कार्याणामविशेषवित् ।
वृथाचारसमारम्भः प्रेत्य चेह च नश्यति ॥ ७
साहसे वर्तमानानां निकृतीनां दुरात्मनाम् ।
सर्वसामर्थ्यलिप्सूना पापो भवति निश्चयः ॥ ८
अधर्मज्ञोऽवलितश्च बालवृद्धिरमर्षणः ।

C 3 11811
B 3 162 9
K 3 163 9

Colophon — Major partan Śi K₁ 2 Dn₂ T₁ G₂ 4
आरण्य (T₁ आरण्यकाट 1) — Sub partan K₃ D₁₋₃ (all
om sub-partan name) mention only लोमशतीर्थयात्रा,
B₁ 2 4 Dn D₄₋₆ T₂ G₃ 4, likewise only गघमादनप्रवेदा
(B₁ नवान, D₅ दर्शन), and finally B₃ only गघमादन
— Adhy name K D₃ धनेश्वरममागम, Dc कुपेरमवाद,
D₁ 2 G₂ कुपेरममागम, G₁ कुपेरपादत्रमवाद — Adhy
ro (figures vords or both) Dn 160 (Dn₃ 161),
D₁ 166 S (M₂ sup lin) 162 (M₂ ong 164)
— Ś'o/a no Dn₁ n₂ D₁ 63 Dn₃ 64

159

1 B₁₋₃ Dn D₁ 2 4-6 घनट ट', B₄ Dc कुपेर ट'
— ^b) K₂ क्कार पगक्रम, B D (except D₁₋₂ 5) क्कार-
पगक्रमा — ^c) S₁ K D₁₋₃ 5 लोकतन्त्रविधान च (K₄
D₂ 5 वा), B₄ S विभागानाम् — ^d) Śi K D₂ 3 5
[अ]थ्यं (for पय) K₃ 4 D₁₋₃ 5 नय (for विधि)
2 ^c) S (except G₁) विभागज्ञा — D₅ om
(hapl.) 2^d-3^c
3 D₅ om 3^a (cf. v.l 2) — ^b) S₁ K Dc D₁₋₃ 2
G₁ M₁ सर्वच(S₁ क)र्मविभागवित् — ^d) Śi K₁ 2 4

D₁₋₃ टि, K₃ D₅ ह (for वै) B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 प्रशास्ति
पृथिवीं चिर, B₃ पृथिवीमनुशामति
5 ^{ab}) S₁ K D₁₋₃ 5 देशकालोत्तर (K₂ चर; D₅ चित)
शक्रः, and तात (for शक्रः) — ^d) Dc ययुं; T₁ M बहु'
(for वसु) S₁ K D₁₋₃ 5 मन्त्रि मह वृत्रहा — After
5, N (except B₁ D₄ 6) ins

821* यस्तु केवलमरम्भाद्यपात न निरीक्षते ।

6 K₃ D₅ om 6^{ab} — ^a) Śi K (K₃ om) B₄ D₁₋₃
च (for य) — ^d) = 7^d S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 म प्रेत्ये (for
प्रेत्य चे) K₄ B₂ Dn D₄₋₆ वि (for the second च)

7 S₁ D₅ T₂ G₃ om (hapl.) 7 — ^a) K₁₋₃ D₁₋₃
दि, M₂ म (for सु) — ^b) B₂ अविधानवित्, G₄ अवि
भानवित् — ^c) K₄ दुर्वृत्ताचारस्मरभी (m वृथाचारस्मरमात्)
— ^d) = 6^d K₃ 4in D₁ 2 म प्रेत्येह, K₄ मोचिरेण (for
प्रेत्य चेह) K₄ (m as in text) B₁ 2 Dn D₅ 6 G₁
वि (for च)

8 ^b) K₄ D₁ 3 5 निकृतीना (K_{4m} प्राकृताना), D₅
प्रवृत्तीना — ^c) S₁ K₁ 2 सर्वपामर्थ्यलुप्ता (K₁ लिप्सा)ना;
K₄ (m as in text) सर्वपामर्थ्यलिप्साना, T G सर्वपामर्थ
लिप्सूना, M₂ म स्वस्मान्स्वलिप्सूना — ^d) K_{4m} Dc
पातो, D₁ 2 T₁ पापे (for पापो) K₄ निश्चित, T₂ G₂₋₄
नित्यश

निर्भयो भीमसेनोऽयं तं शाधि पुरुपर्षभ ॥ ९
 आर्ष्टिपेणस्य राजर्षेः प्राप्य भूयस्त्वमाश्रमम् ।
 तामिस्रं प्रथमं पक्षं वीतशोकभयो वस ॥ १०
 अलकाः सह गन्धर्वैर्यक्षैश्च सह राक्षसैः ।
 मन्त्रियुक्ता मनुष्येन्द्र सर्वे च गिरिवासिनः ।
 रक्षन्तु त्वा महाबाहो सहितं द्विजसत्तमैः ॥ ११
 साहसेषु च संतिष्ठन्निह शैले वृकोदरः ।
 वार्यतां साध्वर्यं राजंस्त्वया धर्मभृता वर ॥ १२
 इतः परं च राजेन्द्र द्रक्ष्यन्ति वनगोचराः ।
 उपस्थास्यन्ति च सदा रक्षिष्यन्ति च सर्वदाः ॥ १३
 तथैव चान्नपानानि खादूनि च वहूनि च ।

उपस्थास्यन्ति वो गृह्य मत्प्रेष्याः पुरुपर्षभ ॥ १४
 यथा जिष्णुर्महेन्द्रस्य यथा वायोवृकोदरः ।
 धर्मस्य त्वं यथा तात योगोत्पन्नो निजः सुतः ॥ १५
 आत्मजावात्मसंपन्नौ यमौ चोभौ यथाश्विनोः ।
 रक्ष्यास्तद्वन्ममापीह यूयं सर्वे युधिष्ठिर ॥ १६
 अर्थतत्त्वविभागज्ञः सर्वधर्मविज्ञोपवित् ।
 भीमसेनादवरजः फल्गुनः कुशली टिवि ॥ १७
 याः काश्चन मता लोकेष्वभ्याः परमसंपदः ।
 जन्मप्रभृति ताः मर्त्याः स्थितास्तात धनंजये ॥ १८
 दमो दानं वलं बुद्धिर्हीर्षुतिस्तेज उत्तमम् ।
 एतान्यपि महासत्त्वे स्थितान्यमिततेजसि ॥ १९

9 ^{b)} D₁ 2 5 T₁ पापं (for चालं) — ^{d)} Ś₁ पुरपो
 त्तम, K₁ B₂ D₁ 3 पुरुपर्षभ K₄ एव शाधितुमिहाहंति
 — After 9, K₄ ins

822* तच्छ्रुत्वा धनदो वाक्य पाण्डवाना ममागमम् ।
 उरथाय स ह तं यार्धं चलितस्तक्षणाद्दृत्म् ।
 कुदरं प्राप्य राजान युधिष्ठिरमभापत् ।

10 ^{a)} B (as usual) आर्णिमेनस्य — ^{b)} Ś₁ K₁ 2
 D₈ transp प्राप्य and भूय Ś₁ K₁ 2 तथा (for स्वमां)
 — ^{c)} K₂₋₄ B₁ 3 4 D₈ D₈ 5 6 तामिश्रः G₂ 4 स्वरित
 T₂ G₂₋₄ प्राप्य (for पक्ष) T₁ G₁ M तमिस्रा प्रथमा प्राप्य
 (T₁ तत्र)

11 ^{a)} S₁ K₂ B₂ D₁ 3 M₁ अलका; K₁ 4 G₁ 4 M₂
 अलका, D₈ D₈ अलका, D₆ अलका, T₁ अकालं, G₂
 आलकै — ^{b)} N (except Ś₁) M₂ यक्षाश्च B₁₋₃ D
 (except D₁₋₃ 5) किनरं (for राक्षसं) — ^{d)} T₁ M₁
 सर्वैश्च गिरिवासिभि — ^{e)} Ś₁ K₂ 4 D₈ 5 रक्षति, K₁ 2
 रक्षते, D₂ रक्षितु B Dc Dn D₄ 6 रक्षिष्यति (for रक्षन्तु
 स्वा) K₁ 3 4 D₁ 3 5 T G स्वा (for स्वा)

12 ^{a)} G₁ न (for च) Ś₁ K₁ 2 साहसे चापि सतिष्ठन्,
 K₄ (marg sec m as in text) साहस स्वयमातिष्ठन्, B D
 (except D₁₋₃ 5) साहसादनुसमाप्त (D₆ सा); T₂ G₂ 4
 साहसेषु न कर्तव्य — ^{b)} B Dn D₄ 6 प्रतिषुष्य, D₆ प्रति-
 हर्षं, D₆ प्रतिबुद्धान्, T₂ G₂₋₄ स्वया शैले (for इह शैले)
 — ^{d)} B स्वय (G₁ भीमो) (for स्वया)

13 ^{a)} B D (except D₁₋₃ 2) अत (for इत) Ś₁
 K₁₋₃ D₁₋₃ 3 सर्वान्, K₄ D₆ च सर्वे; B Dn D₄ 6 चो
 राजन् (for राजेन्द्र) — ^{b)} K₁ 2 प्रेक्ष्यति, K₂ D₆ रक्षति
 — ^{c)} B₁₋₃ D₆ च सर्वान्, B₄ Dn D₄ 6 चो राजन्; D₈ M

च तदा (for च सदा) — ^{d)} Dn D₄ 6 रक्षिष्यते, G₁ 2
 मरक्ष्यति B₁ 3 sm D (except D₁₋₃ 5) च सदा (for
 सर्वदा) K₄ (marg sec m as in text) रक्षामि तव
 सर्वदा

14 ^{b)} K₂ D₁ 2 5 विविधानि; Dc च फलानि (for च
 वहूनि) — ^{c)} K₁ 2 वै गृह्य, K₄ च सदा, K₄ (marg
 sec m) D₁₋₃ 5 [उ]पादाय (for वो गृह्य) B Dc Dn
 D₄ 6 आहरिष्यति मत्प्रेष्या — ^{d)} D₈ श्रुत्या (for प्रेष्या)
 K₄ भरतर्षभ B Dc Dn D₄ 6 सदा च. (B₂ Dc सदासा)
 पुरुपर्षभा

16 ^{b)} G₂ धर्मो (for यमौ) K₁ 2 Dc T₂ G तथा
 (for यथा) K₁ 2 D₁₋₃ [अ]श्विनौ — ^{c)} Dc ते तन्, T₁
 तावन्, T₂ G₂₋₄ तथा (for तदन्) K₄ B₂ Dc D₁ 5 T
 G₂ 3 M₁ मया (for समा) K₁ 2 रक्ष्यान्मदमप्येह
 — ^{d)} B₁ स्वय (for यूय)

17 ^{a)} B D (except D₁₋₃ 5) विधानज्ञ — ^{b)} Ś₁
 K₁ 2 4 D₁ विभाषवित्, K₂ B Dc Dn D₂₋₅ विधानवित्
 — ^{c)} K₄ भीमादवरज श्रीमान्, G₁ मेनोदय राजन् — ^{d)}
 N (except Ś₁ K₁ 2) फाल्गुन

18 ^{ab)} K₄ B Dc Dn D₂ 4 6 मता लोके, S महाबुद्धिर्
 (T₁ द्या) (for मता लोकेषु) D₁ काश्चित्समता लोके;
 D₂ 5 या काश्चित्समता लोके K₄ बुद्धे, B D (except D₂)
 स्वर्ग्या, T₁ वड्या (for [अ]भ्या)

19 ^{a)} Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 transp दमो and दान — ^{b)}
 K₂ D₁₋₃ 5 T₁ एतिस्रेज पराक्रम (T₁ ज अनुत्तम) — ^{c)}
 Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 हि (for [अ]पि) T₂ (before corr)
 G₄ महाबुद्धे — ^{d)} T₁ M₁ स्थितानि हि यथा स्वयि

20 ^{a)} S₁ K (K₄ marg sec m) D₁₋₃ 5 नरा नृप, Dc

न मोहात्कुरुते जिष्णुः कर्म पाण्डव गहितम् ।
 न पार्थस्य मृषोक्तानि कथयन्ति नरा नृपु ॥ २०
 स देवपितृगन्धर्वैः कुरूणा कीर्तिवर्धनः ।
 मानितः कुरुतेस्त्राणि शक्रमद्वानि भारत ॥ २१
 योऽमौ सर्वान्महीपालान्धर्मेण वगमानयत् ।
 स शंतनुर्महातेजाः पितुस्तप पितामहः ।
 प्रीयते पार्थ पार्येन दिवि गाण्डीवधन्वना ॥ २२
 मम्यक्चासौ महावीर्यः कुलधुर्य इव स्थितः ।
 पितृन्देवास्तथा विप्रान्पूजयित्वा महायशाः ।
 मस्य मुख्यान्महामेघानाहरधमुना प्रति ॥ २३
 अधिगजः स राजंस्त्वा शंतनुः प्रपितामहः ।

स्वर्गजिच्छक्रलोकस्थः कुशलं परिपृच्छति ॥ २४
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः शक्तिं गदां खड्गं धनुश्च भरतर्षभ ।
 प्राध्वं कृत्वा नमश्चक्रे कुबेराय वृकोदरः ॥ २५
 ततोऽत्रवीद्वनाध्यक्षः शरण्यः शरणागतम् ।
 मानहा भव शत्रूणा सुहृदां नन्दिवर्धनः ॥ २६
 स्वेषु वेदमसु रम्येषु वसतामित्रतापनाः ।
 कामानुपहरिष्यन्ति यक्षा वो भरतर्षभाः ॥ २७
 शीघ्रमेव गुडाकेगः कृतास्त्रः पुरुपर्षभः ।
 साक्षान्मघवता सृष्टः संप्राप्स्यति धनंजयः ॥ २८
 एवमुत्तमकर्माणमनुशिष्य युधिष्ठिरम् ।

C 3 11834
 B 3 162 32
 K 3 163 34

नरोत्तम

21 °) T₂ (before corr) G₄ मानित, G₁ ३ मानित*
 (for मानित) — °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ९ पाण्डव, T₁ M₁
 मानद (for भारत)

22 °) B D (except D₁₋₃ ९) शान्तनुः — °) D₁ ३
 T G₃ धन्विना

23 °) T₂ G मम्यक्चापे (G₁ मम्यक्चासौ) Ś₁ K
 (K₄ marg sec m) D₁₋₃ ९ ममागम्य महाकीर्ति — °) K₄
 यथा मेन्द्र (for कुल*) T₁ M₂ [उ]ग्धित (for न्वित)
 S₁ K (K₄ marg sec m) D₆ D₃ ९ कुलधमण पार्थिव ;
 B D_n D₁ ३ ४ ९ कुलधु (D_n ३ ९ धै)र्येण पार्थिव — °)
 B D (except D₁₋₃ ९) ऋषीन्विप्रान्, T₁ पूजयित्वा (for
 तत्रा विप्रान्) — °) T₁ यात स्वर्गं (for पूजयित्वा) B D
 (except D₁₋₃ ९) महातपा — °) B₁ T₁ M₁ अनु
 (for प्रति)

24 °) K₄ D₁₋₃ अति राजा (D₁ ३ 'ज' म, T₁ अध
 आह च, T₂ G₃ अतिराजसु, G₁ ४ अधिराजसु, G₂ M₂ अति
 राजा म K₁ M₂ राजम्वा, T₁ M₁ राजेन्द्र — °) Some
 N MSS शान्तनु T₁ M₁ वा (for प्र) — °) T₂ G
 स्वग (for शक्र)

25 After the ref B₁(marg) ४ D (except
 D₁₋₃ ९) ins

923* एतच्छ्रुत्वा तु वचन धनदेन प्रभाषितम् ।
 पाण्डवाश्च नतस्त्रेण वमूवु सप्रहयिता ।
 — °) Some M₅S भरतर्षभ — D₂ om 25°-26°
 — °) S₁ K₁ ३ ४ (m as in text) D₆ T (T₂ by corr)
 G₃ प्रहू, G₁ प्रध्म, G₂ पादौ, G₄ पादे, M₁ प्राच, C_{np} प्राज्य

(= ज्यारहित Nil) (for प्राध्व) — °) T₁ पूजयित्वा (for
 कुबे*) K₄ (marg sec m as in text) महात्मने (for
 वृको*)

26 D₂ om 26^{ab} (cf v.l. 25) — °) S₁ K (K₄
 marg sec m) D₃ ९ तमत्र (for ततोऽत्र) K₄ (marg
 sec m as in text) राजराजा (for घना) — °) K₄
 (marg sec m as in text) T₁ M₁ शरणैपिणा, M₂ शरण
 गत् — °) Ś₁ K₁₋₃ D_n D₃ ९ T₁ G₃ सुहृदानन्द*, B₄
 सुहृदा मान* — After 26, T G ins

824* त्रिभवन्तात शैलाग्रे वमान सह वन्धुभि ।
 सुपर्णपितृदेवाना सतत मानकृद्भव ।
 ऋजु पश्यत मा वक्र मत्य वदत मानृतम् ।
 शीघ्रं पश्यत मा हस्व पर पश्यत मापरम् ।

[(L 1) T₁ G₁ विमय, G₂ विहरन् (for विभव)]

27 °) S सर्वेषु (for रम्येषु) — °) Ś₁ K₁₋₃ B₄
 D₁₋₃ ९ कर्षणा (for तापना) — °) B₁ ३ D_n D₄ ९
 कामान् परिहास्यति, D₆ कामान् प्रहरिष्यति, S कामान्मिहरि
 प्यति — °) K₄ सम शायनात् (भर)

28 °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ९ चापि (for एव) — °) B
 D (except D₁₋₃ ९) पुनरेष्यति (for पुरु) — °) K₄
 स्वय (for साक्षान्) Ś₁ D₃ वृष्ट, K₂ वृष्ट; T₁ M₁ [उ]
 वृष्ट, M₂ वृष्ट

29 °) Ś₁ K D₁₋₃ ९ पवसुत्तमधर्माणम् (K₄ उक्त्वा
 शुभकर्माणम्), T₁ पवसुत्तमकर्माणम् — °) K₄ S अनुदास्य
 — °) D₁ ३ श्वेत, D₆ वस्तु (for अस्त) B₃ (m as in
 text) अन्तगिरिगने सूर्य, S अन्त गिरिमिवाटिल (M₁ माय)
 — °) D₁ ३ प्रयातो

अस्तं गिरिवरश्रेष्ठं प्रययौ गुह्यकाधिपः ॥ २९
 तं परिस्तोमसंकीर्णैर्नानारत्नविभूषितैः ।
 यानैरनुययुर्यक्षा राक्षसाश्च सहस्रशः ॥ ३०
 पक्षिणामिव निर्घोषः कुबेरसदनं प्रति ।
 बभूव परमाश्वात्तमैरावतपथे यताम् ॥ ३१
 ते जग्मुस्तूर्णमाकाशं धनाधिपतिवाजिनः ।
 प्रकर्षन्त इवाभ्राणि पिबन्त इव मारुतम् ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपष्ठत्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १५९ ॥

ततस्तानि शरीराणि गतसञ्चानि रक्षसाम् ।
 अपाकृष्यन्त शैलाग्राद्वनाधिपतिशासनात् ॥ ३३
 तेषां हि शापकालोऽसौ कृतोऽगस्त्येन धीमता ।
 समरे निहतास्तस्मात्सर्वे मणिमता सह ॥ ३४
 पाण्डवास्तु महात्मानस्तेषु वेदमसु तां क्षयाम् ।
 सुखमूर्धुर्गतोद्वेगाः पूजिताः सर्वराक्षसैः ॥ ३५

१६०

वैशंपायन उवाच ।

ततः सूर्योदये धौम्यः कृत्वाह्निकमर्दिदम् ।
 आर्षिषेणेन सहितः पाण्डवानभ्यवर्तत ॥ १
 तेऽभिवाद्यार्षिषेणस्य पादौ धौम्यस्य चैव ह ।

ततः प्राञ्जलयः सर्वे ब्राह्मणांस्तानपूजयन् ॥ २
 ततो युधिष्ठिरं धौम्यो गृहीत्वा दक्षिणे करे ।
 प्राचीं दिशमभिप्रेक्ष्य महर्षिरिदमब्रवीत् ॥ ३
 असौ सागरपर्यन्तां भूमिमावृत्य तिष्ठति ।

30 °) Ś1 K1-3 4 (marg sec m) D8 5 त (Ś1 K2 ते) परिस्तोमसंकीर्णैः; K4 परिवृत्तोथ सकीर्णैः, T1 त परिव्यो मसं — °) Ś1 K D1-3 5 नानारजत (K4 नानाकनक, K4 marg sec m महारजत) भूषितं

31 °) K4 (marg sec m as in text) *माश्वर्यम् (for *माश्वानाम्) — °) Ś1 K D8 5 पुरावणपथे K2 B D (except D1-3 5) T G3 4 यथा (for यताम्)

33 °) S1 K1 3 D2 व्यपा, K3 अप

34 Before 34, T2 G2-4 ins वैशं — °) Ś1 K D2 5 त (for हि) K3 4 D8 5 नाशं (for शापं) S1 K1 3 [अ]पि, K3 4 D8 हि, B Dc Dn D4 6 न (B1 तु), D8 [अ]य (for [अ]नौ) D1 3 तेषामय शापकाल — °) B D (except D1-3 5) शापस्यातोभवत्तदा

35 °) K4 पाण्डवापि, B D (except D1-3 5) G1 *वाश्च, T G2-4 M *वा सु — °) D1 3 5 T2 G2-4 स्त्र्यु (for तेषु) N (except B2 4) ता क्षया — °) K4 S *ता सह (K4 T1 M1 *ता यक्ष) राक्षसैः

Colophon — Major parvan Ś1 K1 3 Dn2 T2 G2-4 आरण्य — Sub parvan K3 D1 3 (all om subparvan name) mention only लोमयातीर्थयात्रा (followed by गधमादनवास्य in K3, and गधमादनप्रवेश in D1), B1 4

Dn D4-5 T2 G3, likewise, only गधमादनप्रवेश (D2 T2 G3 *निवाय), and finally B2 3 Dc, only गधमादनवास्य — Adhy name K4 कुबेरसमागम, D2 धनदागमन, D8 M2 वैश्रवणसमागम, G1 वैश्रवणनिवर्तन — Adhy no (figures, words or both) Dn 161 (Dn3 162), D1 167, S 163 (M2 sup lin 165) — Śloka no Dn 38, D1 37

160

1 °) K4 पाचाली शुभदर्शना, K4 (marg sec m) D1 T1 M पाचाली सुहृदश्च ते (T1 तान्), D2 T2 G पाचालीसहिताश्च तान् (D2 *तश्च ते, G2 *तश्च तान्) — °) B आर्षिषेणेन K1 4 D1 3 M सहिता, D6 *त, T1 *तान्

2 °) K4 Dc D1 3 5 T1 G1 3 हि (for ह) — After 2, K4 Dc D1-3 S (except G1) ins

825* आर्षिषेण परिप्वज्य पुत्रवद्भरतर्षभान् ।

[T2 G2 3 M भरतर्षभ]

3 G1 om 3-4 — °) K4 D1-3 S (G1 om) धर्मराज स्पृशन्पाणौ पाणिना न महातपा — °) Ś1 K1 3 अयोदीक्ष्य (for अभिप्रेक्ष्य)

4 G1 om 4 (cf v l 3) — °) Ś1 K1 3 महावीर्य

शैलराजो महाराज मन्दरोऽभिविगजते ॥ ४

इन्द्रवैश्रवणाचेतां दिशं पाण्डव रक्षतः ।

पर्वतैश्च वनान्तैश्च काननैश्चोपशोभिताम् ॥ ५

एतदाहुर्महेन्द्रस्य राज्ञो वैश्रवणस्य च ।

ऋषयः सर्वधर्मज्ञाः सन्न तात मनीषिणः ॥ ६

अतश्चोद्यन्तमादित्यमुपतिष्ठन्ति वै प्रजाः ।

ऋषयश्चापि धर्मज्ञाः सिद्धाः साध्याश्च देवताः ॥ ७

यमस्तु राजा धर्मात्मा सर्वप्राणभृता प्रभुः ।

प्रेतमत्तगतीमेता दक्षिणामाश्रितो दिशम् ॥ ८

एतत्संयमनं पुण्यमतीवाद्भुतदर्शनम् ।

प्रेतराजस्य भवनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ ९

यं प्राप्य सविता राजन्सत्येन प्रतितिष्ठति ।

अस्तं पर्वतराजानमेतमाहुर्मनीषिणः ॥ १०

एतं पर्वतराजानं समुद्रं च महोदधिम् ।

आवसन्वरुणो राजा भूतानि परिरक्षति ॥ ११

उदीचीं दीपयन्नेप दिशं तिष्ठति कीर्तिमान् ।

महामेरुर्महाभाग शिवो ब्रह्मविदां गतिः ॥ १२

यस्मिन्ब्रह्ममदश्चैव तिष्ठते च प्रजापतिः ।

भूतात्मा विसृजन्मर्व यत्किञ्चिज्ज्ञमागमम् ॥ १३

यानाहुर्ब्रह्मणः पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।

तेषामपि महामेरुः स्थानं शिवमनामयम् ॥ १४

अत्रैव प्रतितिष्ठन्ति पुनरत्रोदयन्ति च ।

सप्त देवर्षयस्तात वसिष्ठप्रमुखाः सदा ॥ १५

देशं विरजसं पश्य मेरोः शिरसरमुत्तमम् ।

यत्रात्मवृत्तैरध्यास्ते देवैः सह पितामहः ॥ १६

यमाहुः सर्वभूताना प्रकृतेः प्रकृतिं ध्रुवम् ।

(for 'राज' — ^d) S₁ B Dc Dn D₄ ६ [S]तिविराजते (B₂ 'ति), K₃ ि विराजते, S (G₁ om) [S]भि(T₁ M₂ ि)विराजयन्

5 ^a) K₁ २ D₂ इन्द्रवैश्रवणाचेतौ, T₁ G₁ २ M₁ जोपेता, T₂ G₂ इन्द्रो वैश्रवणोपेता — ^b) K₁ रक्षित, Dc रक्षिता, D₁ ४ T₁ रक्षत (D₁ 'त), T₂ G ति — ^d) K₁₋₃ om च B₄ Dn D₄ ६ [ए]व (for [उ]प) Some MSS 'शोभित

6 D₅ om 6 — ^a) S₁ K₁ २ T₁ M एताम्, T₂ G₂ २ एतम्, G₁ एवम् (for एतद् — ^c) Dc चापि, T₂ G₂₋₄ चैव (for सर्व) — ¹) S₁ K₁ २ D₂ M₂ om (hapl) 6^d-7^c — ^d) K₄ (marg sec m as in text) S सर्व (for सन्न) Dn₂ D₁ (sup lin as in text) सयुक्ताश्च मनी

7 S₁ K₁ २ D₂ M₂ om 7^{abc} (cf v 1 6) — ^b) B₁ G₁ उपातिष्ठत; T₁ उन्तिष्ठति K₃ ४ B₄ Dc D₁ ३ ६ M₂ द्विजा (for प्रजा) — ^c) D₅ चाथ, T₂ G चैव (G₁ सर्व) (for चापि)

8 ^a) K₃ D₂ च (for तु) K₄ G₄ राजन् S₁ B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) वमंज (for धर्मात्मा) — ^b) S₁ K₁ २ B₄ D₂ G₁ वर (for प्रभु) — ^c) S₁ K₃ D₁₋₃ ६ प्रेतसर्वगं (D₂ 'यु')ताम्, K₁ २ प्रेत सर्वगंतेर (K₂ 'ताम्), K₄ अगस्त्रियेविनाम्, B Dc Dn D₄ ६ G₄ प्रेतमत्व (B₄ 'मिन्द्र)गतिम्, G₁ 'गनी B Dc ह्येता, Dn D₄ ६ ह्येना (for एता) — ^d) K₄ transp दक्षिणा and आश्रितो, D₁ २ transp आश्रित and दिश D₅ ६ आस्थितो

10 G₁ om 10 — ^a) Dc Dn D₄ त, D₂ स, D₆

म (for य) — ^d) S₁ K₁ २ एतद् (for एतम्)

11 ^a) K₂ एव, K₄ B₂ ४ Dn₁ ns D₁ ३ ६ एन, G₁ स त (for एत)

12 ^b) B Dc Dn D₄ ६ वीर्यवान् (B₄ भासुमान्), D₅ मूर्तिमान् — ^c) S₁ K₁₋₃ ६ (marg sec m) D₁₋₃ गिरिवर, T₁ महाराज, T₂ G₂ ३ महाभाग

13 ^a) K₁ २ B₃ अस्मिन् K₄ (marg sec m as in text) T₁ M₁ ब्रह्मविदश्च T₂ G यस्मिन्ब्रह्मणमर्षेण — ^b) K₃ D₅ तिष्ठति K₃ D₅ [ए]व, K₄ [अ]य; T₂ G वै (for च) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ भूतात्मा चावतिष्ठते (B₂ ३ D₄ ६ ति) — ^c) B₄ भूतानि T₁ G₁ M₂ सर्वं, T₂ G₂₋₄ विश्व, M₁ स्वर्गं (for सर्व) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) प्रजापति मृजन्मर्व

14 ^b) K₁ २ मानुषान् K₄ D₃ (hv corr) ऋषियस्त मान्, B₁ २ T₁ G₁ २ M₂ दक्षसत्तमान — ^c) S₁ K₁ २ महद्भयेतद्, K₃ महामेतु, T₁ M महामेरो (M₁ रौ) — ^d) K₄ स्थानमेतद्; B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) शिव स्थानम् (hv transp) T₂ G₂₋₄ अनुत्तमम्

15 ^b) K₃ D₂ अयुं, B₂₋₄ Dc Dn D₁ २ एवो (for अत्रो) — ^c) K₃ D₁₋₃ पार्थे (for तात) — ^d) S₁ K₃ B₃ G₁ तया, K₁ तत, B₁ Dn D₁ ४ ६ T₂ G₂₋₄ M तया

16 ^a) S₁ K₁ २ D₅ एतद्, K₃ ४ (marg sec m) D₃ एत, K₄ देव, D₁ २ एव (for देव) — ^c) K₄ (marg sec m as in text) यत्रास्ते भगवान्देवो, S आत्मवृत्तैर्यं (T₁ 'श्च)तैर्यत्र — ^d) T₁ M₁ नित्यमास्ते (for देवै सह)

C 3 11857
B 3 163 17
V 3 164 16

अनादिनिधनं देवं प्रभुं नारायणं परम् ॥ १७
ब्रह्मणः सदानात्तस्य परं स्थानं प्रकाशते ।
देवाश्च यत्नात्पश्यन्ति दिव्यं तेजोमयं शिवम् ॥ १८
अत्यर्कानलदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः ।
स्वयैव प्रभया राजन्दुष्प्रेक्ष्यं देवदानवैः ॥ १९
तद्वै ज्योतीषि सर्वाणि प्राप्य भासन्ति नोऽपि च ।

स्वयं विश्वरदीनात्मा तत्र ह्यभिविगजते ॥ २०
यत्तयस्तत्र गच्छन्ति भक्त्या नारायणं हरिम् ।
परेण तपसा युक्ता भाविताः कर्मभिः शुभैः ॥ २१
योगसिद्धा महात्मानस्तमोमोहविवर्जिताः ।
तत्र गत्वा पुनर्नेमं लोकमायान्ति भाग्य ॥ २२
स्थानमेतन्महाभाग ध्रुवमक्षयमव्ययम् ।

17 ^b) D₁ G₁ 2 M₂ ध्रुवा Ś₁ K₁ 2 4 (marg sec m) प्रवृत्ति प्रकृते परा (K₁ 2 'र'), K₂ D₁₋₃ 5 प्रकृति (K₂ 'ति) प्रकृत पर, K₄ (corrupt) प्रवृत्ति प्रकृतेर्भुज, T₁ (by transp) प्रकृति प्रकृतेर्भुव — M om 17^c-19^d, and ins 826^a after 17^{ab} — ^d) Ś₁ K₁ 2 G₁ प्रभु, K₂ 4 D₁₋₃ T₁ हरिं (for परम्)

18 K₁ M om 18 (for M, cf v 1 17) — ^c) T₂ G₂ 4 यज्ञात्, G₁ युक्तान् (for यज्ञात्) Ś₁ K₂ अपि देवान गच्छति, K₂ 4 D₁ 2 देवा अपि न पश्यति, B Do Dn D₄ 6 देवापि य न पश्यति, D₂ 5 अपि देवा य न याति — ^d) B D (except D₁₋₃ 5) सर्व- (for दिव्य) Ś₁ K₂ B Dn D₄ 6 शुभ (for शिवम्) G₁ तत्र मायामय शिव

19 M om 19 (cf v 1 17) — K₂ B Dc Dn D₄ 6 T G ins after 19 K₄, after 22 D₁₋₃, after 24 M (which om 17^c-19^d) ins after 17^{ab}

826* प्राच्या नारायणस्थान मेरावतिविराजते ।

[K₄ D₁₋₃ M नारायणस्तात (for 'स्थान) K₄ मेरोरथ, B₁ मेरावत्र, D₁₋₃ मेरावभि, T₁ मम राजन् (for मेरावनि-)] — Thereafter T₁ reads 21-22 and 828* K₂ B Dc Dn D₄ 6 T₂ G (G₁ om lines 3-4) M cont K₄ ins line 1 after 826* and lines 2-4 after 19 T₁ ins after 828*

827* यत्र भूतेश्वरस्तात सर्वप्रकृतिरात्मभू ।

भामयन्मर्वभूतानि सुश्रियाभिविराजते ।

नात्र महर्षयस्तात कुत एव महर्षयः ।

प्राप्नुवन्ति गतिं देता यतीना कुरुमत्तम ।

[(L 2) K₂ B (except T₂ G₂) भावयन्, K₄ स चाम (for मासयन्) K₂ 4 B₁ 2 S स्व (for सु) — (L 3) K₄ कुतो महर्षयस्ता, T₁ नात्र देवर्षय कुत, T₂ G (G₁ om) M कुतो देवर्षयस्ता — (L 4) T₁ प्राप्यति च (for प्राप्नु) K₄ M₁ क्षेया; T₂ G (G₁ om) क्षेना T₂ G (G₁ om) यतीना भावितात्मना]

20 G₁ om 20 — ^c) B₁ Do न तज, B₂₋₄ Dn D₄ 6 न त, S (G₁ om) नात्र (for तद्वै) K₄ (marg sec m)

नात्र ज्योतीषि शास्त्राणि — ^b) B Dc Dn D₄ 6 पाडव, T₁ G₂ 4 M₁ भारत (for नोऽपि च) K₂ 4 D₁₋₃ 5 प्राप्य ना भाति तेजसा (K₄ marg sec m प्राप्य निष्ठति पाडव) — ^c) Ś₁ K₁ 2 B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 स्वय प्रभु (Ś₁ K₁ 2 विष्णु) गच्छित्याग्मा, K₄ (marg sec m) अय वीर-म भगवान् — ^d) K₁ 2 B D (except D₂ 4 6) ह्यति, T G (G₁ om) [ए]वाभि (for ह्यभि) K₄ (marg sec m) स्वयमत्र विराजते

21 M₂ om 21-22 For T₁ cf v 1 19 — ^b) S₁ K₁₋₃ D₁ 2 5 M₁ भक्ता, T G देव (for भक्त्या) Ś₁ विशु, D₂ शुभ, D₄ प्रभु (for हरिम्) K₄ भक्ता नारायणाश्रम

22 M₂ om 22 (cf v 1 21) For T₁ cf v 1 19 — ^a) K₂ 4 जिता, D₁₋₃ 5 यता (for महा) — ^b) T₂ G₂ 4 ततो (for तमो) — ^c) T₂ G₂ 4 अत्र (for तत्र) D₁ 2 transp नेम and लोक — After 22, K₂ B D (except D₁₋₃ 5) S (except M₂) ins

828* स्वयभुव महारामान देवदेव मनातनम् ।

Thereafter T₁ reads 827*

23 ^a) K₁ 2 महाभाव, T₁ M₁ महाराज — ^c) T₁ सदाप्यत्र (for सदा ह्येतत्) — ^d) Ś₁ K₁ 2 4 (marg sec m) D₂ प्राणिकर्तुः, K₄ (orig) G₁ 4 प्राणमात्र, K₄ (also marg sec m) Dc D₁₋₃ प्रणम त्व, T₁ प्रणमाशु — After 23, N ins

829* एन त्वहरहर्मरु सूर्याचन्द्रमसौ ध्रुवम् ।

प्रदक्षिणमुपावृत्तौ कुरुत कुरुमत्तम ।

ज्योतीषि चाप्यक्षेपेण सर्वाण्यनघ सर्वत ।

परियान्ति महाराज गिरिराज प्रदक्षिणम् ।

[(L 2) B₂₋₄ Dn D₄ 6 उपावृत्त्य B₂ Dn D₄ 6 कुरु-नदन — (L 3) K₄ (marg sec m as above) ज्योती-प्यनेन मार्गेण D₂ [अ]स्य च (for [अ]नघ) Ś₁ K₄ मघश, D₁ सत्रय (for सर्वत) K₁ 2 सर्वाण्यनाम (sic) सघश, K₄ (marg sec m as above) D₂ सर्वाण्येनमसत्रय, B₄ सर्वा-प्येतानि नित्यत — K₂ om (hapl) from the posterior half of line 4 up to 25^c]

ईश्वरस्य मदा ह्येतत्प्रणमात्र युधिष्ठिर ॥ २३
 एतं ज्योर्तापि सर्वाणि प्रकर्षन्भगवानपि ।
 कुरुते वितमस्कर्मा आदित्योऽभिप्रदक्षिणम् ॥ २४
 अस्तं प्राप्य ततः मंश्यामतिक्रम्य दिवाकरः ।
 उदीचीं भजते क्राष्टां दिग्मेव विभावसुः ॥ २५
 स मेरुमुवृत्तः सन्पुनर्गच्छति पाण्डव ।
 प्राञ्चुखः मविता देवः सर्वभूतहिते रतः ॥ २६
 स मामं विभजन्कालं बहुधा पर्वमधिपु ।
 तथैव भगवान्मोमो नक्षत्रैः मह गच्छति ॥ २७
 एवमेव परिक्रम्य महामेरुमत्तन्द्रितः ।

भावयन्सर्वभूतानि पुनर्गच्छति मन्दरम् ॥ २८
 तथा तस्मिन्नेहा देवो मयूखैर्भावयञ्जगत् ।
 मार्गमेतदमंवाधमादित्यः पण्वर्तते ॥ २९
 सिसृक्षुः शिशिराण्येव दक्षिणां भजते दिशम् ।
 ततः सर्वाणि भूतानि कालः शिशिरमुच्छति ॥ ३०
 श्यावगणां च भूतानां जङ्गमानां च तेजसा ।
 तैजांसि ममुपादत्ते निवृत्तः मन्विभावसुः ॥ ३१
 ततः स्वेदः क्लमस्तन्त्री ग्लानिश्च भजते नरान् ।
 प्राणिभिः मततं स्वमो ह्यभीक्ष्णं च निपेव्यते ॥ ३२
 एवमेतदनिर्देश्यं मार्गमावृत्य भानुमान् ।

C 3 11878
 B 3 163 38
 Y 3 164 87

24 S₁ K₁ 2 D₁₋₃ 5 om 24 (for K₂ of v 1 23),
 T₂ G₂ om 24-25 — ^a) K₄ D_{n1} एन, B₁ M एतत्, B₄
 Dc₂ Dn₂ T₁ एव, G (G₂ om) एव (for एत) — ^c) K₄
 वितमः कर्ता, T₁ 'मस्करव, G₁ म स्मं, G₂ 4 'म काम
 — After 24, D₁₋₃ read 926*

25 T₂ G₂ om 25 (cf v 1 24), K₂ om 25^{abc} (cf
 v 1 23) — ^b) S₁ K₁ युधिष्ठिर (for दिवा*) — ^c) S₁
 K₁ D₂ गजन्, K₂ B₂ D₁ 2 ए पूर्व, K₄ B₁ Dc पूर्वा, M
 काले (for क्राष्टा) — ^d) L₄ D₁ 2 एव (for एव) B₄
 बहुधाय विभावसु, S (T₂ G₂ om) बहुधा पर्वमधिपु

26 G₁ M₁ om (hapl) 26^a-27^b, M₂ om 26-27
 — ^a) Dn₂ चुमेन्* Dn स (for मन) S₁ K D₁₋₃ 2
 मेन्नेनसुपाट्ट (D₂ धि)त्स, T₁ समतासुपट्ट स — ^b)
 T G (G₁ om) टपा (T₁ 'प) गच्छति (for पुनर्गच्छति)
 — ^c) B₄ स तटा, T₁ महित, T₂ G (G₁ om) मतत (for
 मविता)

27 M₂ om 27 G₁ M₁ om 27^{ab} (cf v 1 26)
 — ^a) K₄ (marg sec m as in text) सम स, Dn₁ स
 मायान्, T₁ मदा स, T₂ G (G₁ om) स सम्यग् (for स
 माम) K₄ (marg sec m) Dn₂ n₂ D₂ काले, T₂ G₂ 4
 कालान् (for क्राष्ट) — ^b) S₁ विभजन (for बहुधा) S₁
 K₁ 2 Dn₂ सर्व* (for पर्व*) — ^c) K₂ 4 D₁ 2 तमेव विभ
 जन (for नयैव भगवान्) K₄ (marg sec m) S (M₂
 om) देवो (for मोमो)

28 G₂ om 28^{ab} — ^a) S₁ K B₂ एत, D₁₋₃ एन,
 T₂ G₂ 4 एव (for एव) S₁ K₂ D₂ T₂ G₂ 4 अतिक्रम्य,
 B₁₋₃ Dc Dn₂ n₂ D₄ 6 स्वतिक्रम्य, Dn₁ ह्यति*, T₁ परिक्र
 मन् — After 28^{ab}, S (except G₂) ins

830* मोमश्च विभजन्कालं बहुधा पर्वमधिपु ।

[Cf 27^{ab}]

— ^c) L₄ (marg sec m) S माम (for भाव*) — S₁
 K₁ 2 om (hapl) 28^a-30^c — ^d) K₄ D₂ T₁ मन्दिर,
 T₂ G मागर (for मन्दरम्)

29 S₁ K₁ 2 om 29 (cf v 1 28) — ^a) K₄
 (marg sec m as in text) तथा तस्मिन्नेहा देवो — ^b)
 K₄ B₄ Dc D₁ 2 S (except T₂ G₂) माम (for भाव)
 — ^c) K₂ 4 B₁ 2 Dc D₂ T₁ M एतम्, B₄ D₁ एनम्, T₂
 G एवम् (for एतद्)

30 K₂ om from st 30 up to 4^a of the next adhy
 S₁ K₁ 2 om 30^{abc} (cf v 1 28) — ^a) T₁ विसृजन्
 (for विसृक्षु*) K₄ S दिशिर श्ये (T₁ G₁ 'पु), K₄ (marg
 sec m) B₄ Dn D₂ 4 5 शिशिराण्येव, Dc ध्येषु, D₁
 यैव — ^b) K₄ D₂ 2 S transp दक्षिणा and भजते — ^d)
 K₁ काले, T₂ G काल D₁ 2 शैशिरम् K₁ 2 D₁₋₃ अर्हति
 (for ऋच्छति) K₄ कालमर्हति शैशिर, B Dc Dn D₄₋₆
 कालोभ्यर्हति शैशिर*, T₁ M₁ काल स्पृशति शैशिर, M₂ काल
 स्पृच्छति वै शिर

31 K₂ om 31 (cf v 1 30) — ^c) S₁ K₁ 2 D₁₋₃
 पुनराट (K₁ 2 'ध)त्ते, Dc ममुपादत्त — ^d) K₄ B₂₋₄ Dn
 D₁ 2 4-6 T₂ G स (for मन)

32 K₂ om 32 (cf v 1 30) — ^a) B Dc Dn D₄₋₆
 श्वेदकृमौ; D₁ 2 G₁ M₂ श्वेदकृमम् — ^{cd}) K₄ S (except
 G₄) प्राणिन (for 'भि) K₄ स्वमे (for स्वमो) S₁ स्वमे
 एभीष्ट, K₁ 2 स्वमे स्वभीष्ट, B₄ स्वममभीष्टग S स्वमान
 भीष्टग मसु (T₂ G₂₋₄ पर्यु)पासते

33 K₂ om 33 (cf v 1 30) — ^a) K₄ एवम्; D₁₋₃
 T₁ G₁ M₁ एतम् (for एतद्) — Dc D₂ om (hapl)
 33^a-35^c — ^d) S₁ K₁ 2 ह्लाव, T₁ पाल (for भाव)

पुनः सृजति वर्षाणि भगवान्भावयन्प्रजाः ॥ ३३
 वृष्टिमारुतसंतापैः सुखैः स्थावरजङ्गमान् ।
 वर्धयन्सुमहातेजाः पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ ३४
 एवमेव चरन्पार्थ कालचक्रमतन्द्रितः ।
 प्रकर्षन्सर्वभूतानि सविता परिवर्तते ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६० ॥

१६१

वैशंपायन उवाच ।
 तस्मिन्नगेन्द्रे वसतां तु तेषां
 महात्मनां सद्व्रतमास्थितानाम् ।
 रतिः प्रमोदश्च बभूव तेषा-
 माकाङ्क्षतां दर्शनमर्जुनस्य ॥ १
 तान्वीर्ययुक्तान्सुविशुद्धसत्त्वा-
 स्तेजस्विनः सत्यधृतिप्रधानान् ।

संतता गतिरेतस्य नैप तिष्ठति पाण्डव ।
 आदायैव तु भूतानां तेजो विसृजते पुनः ॥ ३६
 विभजन्सर्वभूतानामायुः कर्म च भारत ।
 अहोरात्रान्कलाः काष्ठाः सृजत्येव सदा विभुः ॥ ३७

संप्रीयमाणा बहवोऽभिजग्मु-
 र्गन्धर्वसंघाश्च महर्षयश्च ॥ २
 तं पादपैः पुष्पधरैरुपेतं
 नगोत्तमं प्राप्य महारथानाम् ।
 मनःप्रसादः परमो बभूव
 यथा दिवं प्राप्य मरुद्गणानाम् ॥ ३
 मयूरहंसस्वननादितानि

36 K₃ om 36 (cf v 1 30) — D₂ om 36^c-37^b
 — ^c) Ś₁ K₁ ३ आदधत्स्व (K₁ 'न्म)र्वभूताना, K₄ G₁ M₂
 आदायैव तु भू, K₄ (marg sec m) D₁ ३ ६ आददत्स्व
 (D₁ ३ 'न्म)र्वभू, Dn₁ n₂ D₆ आदायैव तु भू — ^d) Ś₁
 K (K₃ om) D₁ ३ ६ तेजामि विसृजन्पुन (D₁ 'न्प्रभु)

37 K₃ om 37, D₂ om 37^{ab} (cf v 1 30, 36) — ^a)
 B₁ ३ ४ D₆ विसृजन्, G₁ भगवन् (for विभजन्) — ^b)
 K₄ S (except G₁) पाण्डव (for भारत) — ^c) K (K₃ om)
 B D₆ Dn D₄ ६ M₁ अहोरात्र, D₁ ३ ६ M₂ अहोरात्रा
 — ^d) D₁ ३ [ए]त्र (for [ए]य) B₂ भवत्प्रभु, D₈ विभावसु
 (for सदा विभु) K₄ D₆ S प्रभु, D₆ हरि (for विभु)

Colophon om in K₃ — Major parvan S₁ K₁ ३ Dn₂
 D₆ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan B₁ Dn (both om
 sub parvan name) mention only गधमादनप्रवेश; B₂ ३
 D₆ D₆ M, likewise, only 'मादनवाम, B₄ D₃ ६, only
 'मादननिवाम, and finally D₁ ३, only लोमनातीर्थ-
 यात्रा (followed by गधमादनप्रवेश in D₁) — Adhy
 name K₄ पृथिवीदर्शन; D₆ धौम्यवाक्य, D₁ ३ आट्टिपेण
 वाक्य; G₁ ३ कालचक्रवर्णन — Adhy no (figures,
 words or both) Dn 162 (Dn₃ 163), D₁ 168, S

(M₂ sup in) 161 (M₂ ong 166) — Śloka no
 Dn 42, D₁ 39

161

1 K₃ om 1^a-1^b (cf v 1 3 160 30) — ^b) Ś₁
 K₁ ४ D₁-३ M₂ धर्मा (for महा) K₄ (marg sec m as
 in text) मत्स्यवना कुरूगा, B₄ भारत पाण्डवाना, S मद्रतमाधि
 ताना — ^c) K₁ ३ B₄ D₃ ६ S राजन् (for तेषाम्) — ^d)
 S₁ अच्युतस्य (for अर्जुनस्य)

2 K₃ om 2 (cf v 1 1) — ^a) T₁ M मत्स्यसपाद्
 (for वीर्ययुक्तान्) D₁ ३ G₂ स (for सु) Dn D₄ ६ G₁
 'कामान् (for 'सर्वान्) D₆ वीर्यान्विनास्त्राश्च विशुद्ध — ^b)
 Ś₁ K₁ ३ D₃ महौजम पाण्डुसुतास्तदानीं, D₁ ३ तेजस्विन
 सायुष्टिप्रधानान्, D₆ 'न सत्यविधिप्रमाणान्, S तेज(T₁ M
 तप)स्विन शस्त्रभृता वरिष्ठान् — ^c) Ś₁ K₁ ३ D₃ T₂ G₁-३
 सप्रीयमाणान् D₁ ३ S (except M₁) बहुधा (for बहवो)
 — ^d) S₁ K₁ ३ D₁-३ ६ गधर्वमुह्या, T₁ ससिद्धसवा

3 K₃ om 3 (cf v 1 1) — ^a) K₁ D₃ पुष्पवरैर्,
 B₄ S 'फलैर्; D₆ 'वनैर् — S₁ om 3^{cd} — ^c) S प्रथमो
 (for परमो)

पुष्पोपकीर्णानि महाचलस्य ।
 शृङ्गाणि सानूनि च पश्यमाना
 गिरेः परं हर्षमवाप्य तस्थुः ॥ ४
 माक्षात्कुवेरेण कृताश्च तस्मि-
 न्नगोत्तमे संवृतकूलरोधमः ।
 कादम्बकारण्डवहंसजुष्टाः
 पद्माकुलाः पुष्करिणीरपश्यन् ॥ ५
 क्रीडाप्रदेशांश्च समृद्धरूपा-
 न्सुचित्रमाल्याघृतजातशोभान् ।
 मणिप्रवेकान्सुमनोहरांश्च
 यथा भवेयुर्धनदस्य राजः ॥ ६
 अनेकवर्णैश्च सुगन्धिभिश्च
 महाद्रुमैः संततमभ्रमालिभिः ।
 तपःप्रधानाः मततं चरन्तः
 शृङ्गं गिरेश्चिन्तयितुं न शेकुः ॥ ७
 स्वतेजसा तस्य नगोचमस्य

महौपधीनां च तथा प्रभावात् ।
 विभक्तभावो न वभूव कश्चि-
 दहर्निशानां पुरुषप्रवीर ॥ ८
 यमास्थितः स्थावरजङ्गमानि
 विभावसुर्भावयतेऽमितौजाः ।
 तस्योदयं चास्तमयं च वीरा-
 स्त्र स्थितास्ते ददृशुर्नृसिंहाः ॥ ९
 रवेस्तमिस्रागमनिर्गमास्ते
 तथोदयं चास्तमयं च वीराः ।
 समावृताः पेश्य तमोनुदस्य
 गभस्तिजालैः प्रदिशो दिशश्च ॥ १०
 स्वाध्यायवन्तः सततक्रियाश्च
 धर्मप्रधानाश्च शुचित्रताश्च ।
 सत्ये स्थितास्तस्य महारथस्य
 सत्यव्रतस्यागमनप्रतीक्षाः ॥ ११
 इहैव हर्षोऽस्तु समागतानां

4 K₃ om 4^a (cf v 1 1) — ^a) K (K₃ om)
 D₁ 3 5 G₁ 2 *स्वरनादितानि, B₄ *स्वनवनि तानि, T₁ M
 प्रतिनादितानि — ^b) K₄ पुष्पोपकीर्णानि, Dc D₅ पुष्पोप
 कीर्णान्य, G₁ पुष्पावकीर्णानि B₄ T₁ महायलस्य, Dc *चलानि
 — ^d) T गिरेणपर परमाप्य तस्थु*

5 ^a) S₁ K B₄ D₁₋₃ 5 म्वय (for माक्षात्) T₁ च
 मन्वनाश्च (for कृताश्च तस्मिन्) S₁ K₂ कृतार्था (for च
 तस्मिन्) — ^b) Ś₁ K₁ 2 4 (marg sec m) D₃ 5 *कूल-
 रोधा, K₄ *कूटगुप्ता, T₁ M *गूदगुत्ता, T₂ G *गूदगुप्ता
 (G₁ *कूटगुप्ता) (for *कूलरोधम) — ^c) K₄ D₁₋₃ 5
 कादम्बकारण्डवहंसयुक्ता, T₂ G₂₋₄ कारण्डकादयकहंसजुष्टा
 — ^d) B₁ पद्मान्विता, B₄ ममाकुला, T₂ G₂₋₄ पद्माकरा

6 ^a) D₄ om (hapl) from समृद्ध* up to 7^a — ^b)
 K₄ (marg sec m as in text) सदेविक्रानोद्यतपत्रवेगान्,
 S मवेदिकास्ते न्यवमन्सुवेदा (G₁ M₂ *वेदमा, M₁ *गुप्ता)न्
 — ^c) Ś₁ K₁₋₃ 4 (marg sec m) D₁₋₃ मणिप्रवेकप्रगृही
 तचालान् (Ś₁ K₁ हा), K₄ मणिप्रवेकान्सुमनोहराश्च, B Dc
 Dn D₅ मणिप्रकीर्णांश्च मनोरमाश्च, D₅ मणिप्रकीर्णान्सुमनो
 हराश्च

7 D₄ om 7^a (cf v 1 6) — ^b) Ś₁ K₂ महावनै-
 S₁ K D₁₋₃ मवृतम्, D₅ मगनम् (for मततम्) S₁ अभ्रमा

लिहन्, K₁ 2 4 अभ्रमालिन, K₃ B Dc Dn D₄ 5 G₁ अभ्र-
 जालं, D₁₋₃ अभ्रमालि (D₂ *ली), D₅ अभ्रवद्युः; T₂ G₂₋₄
 अभ्रलेहिमि — ^c) S *प्रभावात् (T₁ *व) (for प्रधाना)
 — ^d) T₂ G₂ 4 सर्वं, G₂ शृगान्

8 ^c) S₁ K₁ विभिन्नभावो K₄ B₄ S विभ (T₂ G₂₋₄
 विवि)त्तरूप न्विता वभूव — ^d) B Dn D₄ 5 अहोनि
 शाना K₄ S दिवानिश प्राप्य नरपभागा

9 ^a) Ś₁ K D₅ यस्तेजसा, D₅ T₂ G₂₋₄ समास्थित K₂
 D₅ S (except G₁) *जगमाना — ^b) Ś₁ K₁₋₃ भावयन्नेव
 भा (K₁ 3 या)ति, K₄ भातिनिशा***, B₄ D₅ 5 भावयते
 महौजा (D₅ च यानि, D₅ महात्मा); D₁ 2 भावयन्नेव याति;
 S भावयिता हरीश — ^c) B D (except D₁₋₃) G₁ 4
 चास्तमन, cf v 1 10 S₁ K D₁₋₃ पार्थांश्च, D₅ वीर (for
 वीराश्च) — ^d) T₁ M [आ]श्रिता; T₂ G₂₋₄ [उ]थिता (for
 स्थिता)

10 ^a) K₁ *निर्गमाना; D₁ 2 5 S *निर्गम ते (for
 *निर्गमास्ते) Ś₁ K₂ 3 Dc D₁₋₃ 5 T₂ G च (for ते)
 — ^b) Ś₁ तस्योदय B D (except D₁₋₃) चास्तमन, cf.
 v 1 9 — ^c) Dc T₁ समागता

11 ^c) S रता (for स्थिता)

13 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ 5 T₂ G₂₋₄ गिरेर् (for गिरौ)

क्षिप्रं कृतास्त्रेण धनंजयेन ।
इति श्रुवन्तः परमाशिपस्ते
पार्थास्तपोयोगपरा बभूवुः ॥ १२
दृष्ट्वा विचित्राणि गिरौ वनानि
किरीटिनं चिन्तयतामभीक्षणम् ।
बभूव रात्रिर्दिवसश्च तेषां
संवत्सरेणैव समानरूपः ॥ १३
यदैव धौम्यानुमते महात्मा
कृत्वा जटाः प्रव्रजितः स जिष्णुः ।
तदैव तेषां न बभूव हर्षः
कुतो रतिस्तद्गतमानसानाम् ॥ १४
भ्रातृनियोगात्तु युधिष्ठिरस्य
वनादसौ चारणमत्तगामी ।
यत्काम्यकात्प्रव्रजितः स जिष्णु-

स्तदैव ते शोकहता बभूवुः ॥ १५
तथा तु तं चिन्तयतां मिताश्व-
मस्त्रार्थिनं वामवमभ्युपेतम् ।
मासोऽथ कृच्छ्रेण तदा व्यतीत-
स्तस्मिन्नगे भारत भारतानाम् ॥ १६
ततः कदाचिद्दरिसंप्रयुक्तं
महेन्द्रवाहं सहगोपयातम् ।
विद्युत्प्रभं प्रेक्ष्य महारथानां
हर्षोऽर्जुनं चिन्तयतां बभूव ॥ १७
स दीप्यमानः सहसान्तरिक्षं
प्रकाशयन्मातलिसंगृहीतः ।
बभौ महोत्केव घनान्तरस्था
शिखेव चायेर्ज्वलिता विधूमा ॥ १८
तमास्थितः संदृष्टो किरीटी

— ^a) Ś₁ K₂ s T₂ G₂ M₂ [द्]त्र (for [ए]त्र) Ś₁ K₂ B₂
समानकल्प

14 D₂ om 14 — ^a) T₁ s (before corr) G₂
यथैव (for यदैव) Ś₁ K₂ धौम्यानुमतो — ^b) B₂₋₄ Dn
D₄ s G₁ जटा

15 ^a) M निदेशात् (for नियोगात्) K₂ G₄ च,
K₁ G₂ M₁ स (for तु) — ^b) S₁ जिष्णुर्वनाद्, K₁ s
वनाजिष्णुर, K₄ वनादगाद् (for वनादसौ) S यदा
वनान्मत्तगजेंद्रगामी — ^c) S (except T₁) स (for यत्)
Ś₁ K₂ D₂ स पार्थ, K₁ s D₁ s T₁ s (after corr) G₁ M
तदैव, T₂ (before corr) G₂₋₄ तथैव (for स जिष्णुस्)
— ^d) K₁ s D₁ s पार्था सर्वे, K₄ पार्थाश्च ते, S पार्थास्तदा
(for तदैव ते) K₁ s 4 D₁ s S (except G₁) शोकपरा
Ś₁ K₂ तदैव शोको महता बभूव, K₄ (marg sec m) D₂ s
तदैव शोकोपहता बभूवु — After 15, T₁ ins

831* सत्यज्य कामान्प्रव्रजितास्तदैव
पार्थास्तदा शोकपरा बभूवु ।

16 ^a) K₂ s 4 (marg sec m) B₄ D₁₋₂ s एव (for
तथा) K₄ (marg sec m as in text) द्वि, B₁₋₂ Dc Dn
D₄ s एव (for तु) B₄ D₂ अभीक्षणम् (for सिताश्वम्) — ^b)
B₄ अभ्युपैति — ^c) Ś₁ K₁ व्यपेतस् (for व्यतीतस्) K₄ S
काल' स कृच्छ्रेण महानतीत, D₂ मासाश्च कृच्छ्रेण तथा व्यतीता'
— ^d) K₂ D₂ s तस्मिन्वने; D₂ नगोत्तम — After

16, N (except D₄ s) ins (a passage composed in
ślokas 1)

832* उपित्वा पञ्च वर्षाणि महस्त्राभनिवेदाने ।
अवाप्य दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि विदुधेश्वरात् ।
आग्नेय चारुग शौम्य वायव्यमथ वैष्णवम् ।
ऐन्द्र पाशुपत ब्राह्म पारमेष्ठ्य प्रजापते ।
यमस्य धातु' सत्रितुस्त्रष्टुर्वैश्रवणस्य च । [5]
तानि प्राप्य महस्त्राक्षादभिवाद्य शतक्रनुम् ।
अनुज्ञातस्तदा तेन कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ।
आगच्छदंजुन प्रीत' प्रहृष्टो गन्धमादनम् ।

[(L 1) K₁ s वामवम्य (for महस्त्राक्ष) — (L 2) D₂
अपीत्य सर्वशास्त्राणि दृष्ट्वा च विदुधेश्वरात् — (L 3) Ś₁ K₁ s
वायव्यम(Ś₁ व्य चा)स्त्रमायुध — (L 7) Ś₁ K₂ चाभि- (for
चापि) — (L 8) S₁ K Dc₁ दृष्टो द्वैतवन नर (for the
posterior half)]

— Thereafter, K₁ s 4 B D ins an addl colophon
(adhy no Dn₁ 163, Dn₂ 164, D₁ 169)

17 Before 17, N ins धैत्रं' ड' — ^a) K₄ S नरर्ष
भाणा (for महा')

18 ^a) K₄ D₂ T₁ G₁ म, D₁ म (for स)

19 ^a) K₄ S (except M₂) समा' (for तमां)
— ^b) Ś₁ K₁₋₂ B D नवान्या', Dc समाल्या' (for
वरारण्या') — ^d) Ś₁ K₁ s D₂ पर्वतमाससाद, T₁ G₁ M₂

क्षत्री वराप्यामरणानि विभ्रत ।
 धनंजयो वज्रध्वग्रमावः
 श्रिया ज्वलन्वर्षतमाजगाम ॥ १९
 न शैलमानाद्य किरीटमाली
 महेंद्रवाहाद्वल्क्ष तस्मान् ।
 शौम्यस्य पादावभिवाद्य पूर्व-
 मजातञ्जरोस्तदन्तरं च ॥ २०
 वृकोदरस्यापि ववन्द पादौ
 मारुसुतास्यामभिवादितश्च ।
 ममेत्य कृष्यां परिमान्त्व्य चैनां
 ग्रहोऽभवच्छातुल्यहुरे मः ॥ २१
 बभूव तेषां परमः प्रहर्ष-
 स्तेनाप्रमेयेण समागतानाम् ।
 स चापि तान्प्रेक्ष्य किरीटमाली
 ननन्द राजानमभिप्रशंसन् ॥ २२
 यमास्थितः सप्त जवान पूगा-
 न्दितेः सुतानां नमुचेनिहन्ता ।
 तमिन्द्रवाहं समुपेत्य पार्याः
 प्रदक्षिणं चहुरर्गनमत्त्वाः ॥ २३

ने मातलेखदुरतीव हृष्टाः
 मत्कारमभ्यं सुगजतुल्यम् ।
 नर्वं यथावच्च द्विवौकमस्ता-
 न्यप्रच्छुरेनं कुलाजपुत्राः ॥ २४
 तानप्यमौ मातलिरम्यनन्द-
 त्पितेव पुत्राननुशिष्य चैतान् ।
 ययौ ग्येनाप्रतिमप्रमेण
 पुनः सकात्रं त्रिदिवेश्वरस्य ॥ २५
 गते तु तस्मिन्वरदेववाहे
 शक्रात्मजः सर्वरिपुप्रमार्थी ।
 शक्रेण दत्तानि ददौ महात्मा
 महाधनान्युत्तमरूपवन्ति ।
 दिवाकरामाणि विभूषणानि
 प्रीतः प्रियायै सुतसोममात्रे ॥ २६
 ततः स तेषां इत्युपगतानां
 तेषां च सूर्याग्निमप्रमाणात् ।
 विप्रर्षमाणामुपविश्य मध्ये
 सर्वं यथावत्कथयांश्चभूव ॥ २७
 एवं मयात्वाप्युपमिश्रितानि

C. 3 1 914
 S. 3 1 914
 K. 3 1 914

नेल्लयावतान

20 ९) K₁ (मन्त्रे ३२* १ २३ ३३ ३३) विप्रर्षणात्
 (for शौम्यस्य पादात्) S. D. कल्पिन्ध; K₁ D₂ कल्पिन्ध
 S₁ K₁ B D वीनात्; K₂ पादात् (for पूर्वत्)
 21 ९) S₁ K₁ [कल्पिन्ध, K₂ D₂ [कल्पिन्ध, T₁
 [कल्पिन्ध ववन्द (for [कल्पिन्ध ववन्द) B₂ D₂ च वध, D₂
 [कल्पिन्ध (for ववन्द) T₁ G₂ पादौ ववन्द (for
 ववन्द पादौ)
 22 ९) S₁ पन्नः प्रमोदम्; K₁ 4 D₂ T₁ G₁ 3 M पन्न-
 प्रवन्द — ३) S₁ K D₂ D₂ 3 T₁ G₁ 4 M₁ 'येन (for
 'ये) S मनेत्य वत्र (for मना) — ९) K₁ S नं (for
 नत्) — ९) K₁ T₁ इति; D₂ कति (for कति)
 23 ९) B₁ पनाश्रितः; T₁ G₂ 4 चान्स्थितः; G₁ M
 मना. S₁ वेन्दात् (for पूगात्) — ९) T₁ G₂ 4 वान्द्र-
 वाहात्.
 24 ९) D₂ 3 कर्णनमत्त्वाः (for कर्णन हृष्टा); c. 23^f

— ९) S₁ K₁ 4 D₂ नर्वं, B₁ D₂ D₂ D₂ नर्वान् (for
 नर्वं) K₁ S द्विवौकमं (K₁ 'वा, M₁ 'वा); D₁ 3 द्विवौ
 क्कां वे (for द्विवौकमत्) B D₂ D₂ D₂ 3 ने (for वात्)
 25 ९) K₁ 3 B₄ D₂ न्युगत्य B. D₁ 3 T₁ G₁ 3
 चैवात्, B₂ 4 D₂ D₂ 4 पार्यात् (for चैनात्) — ९) D₂
 D₂ 3 T₁ G₁ त्रिदिवेश्वरस्य
 26 ९) S₁ K₁ 3 B D नन्देववर्ष (S K₁ 'यं), K₁ T₁
 नन्देववाहे — ३) S₁ K₁ 3 B₂ 4 D₂ D₁ 3 3 शक्रे, D₂
 तस्य (for नर्वं) — After 23^f S ms
 233* नाशान्प्रदत्तास इव प्रीत
 श्रीनान्स्वदेहादवतुल्य दिप्यु ।
 — ९) D₂ D₂ 4 T₁ G₁ M₁ 'करानानि — ९) K₁ B₂ D₂
 D₂ 3 द्विय (for प्रीतः) K₁ प्रीतो पनान्नातय पाह्येत्याः
 B₄ प्रीत द्विनायै शवसा प्रहृष्ट-
 27 After 27 B₂ 4 ms
 233* देवैस्तु मना द्वि यथास्तुत्या

अक्राच्च वाताच्च शिवाच्च साक्षात् ।
तथैव शीलेन ममाधिना च
प्रीताः सुग मे सहिताः सहेन्द्राः ॥ २८
मंक्षेपतो वै स विशुद्धकर्मा

तेभ्यः ममाख्याय दिवि प्रवेशम् ।
माद्रीसुताभ्यां सहितः किरीटी
सुप्वाप तामावसतिं प्रतीतः ॥ २९

इति श्रीमहाभागने आरण्यकपर्वणि एकपष्टयधिकशततमोऽध्याय ॥१६१॥

१६२

वैशंपायन उवाच ।
एतस्मिन्नेव काले तु सर्ववादित्रनिखनः ।
वभूव तुमुलः शब्दस्त्वन्तरिक्षे दिवौकसाम् ॥ १
रथनेमिखनश्चैव घण्टाशब्दश्च भारत ।
पृथग्न्यालमृगाणां च पक्षिणां चैव सर्वशः ॥ २

तं समन्तादनुययुर्गन्धर्वाप्सरसस्तथा ।
विमानैः सूर्यसंकाशैर्देवराजमरिंदमम् ॥ ३
ततः स हरिर्भिर्युक्तं जाम्बूनदपरिष्कृतम् ।
मेघनादिनमारुह्य श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४
पार्थानभ्याजगामाशु देवराजः पुरंदरः ।

प्रख्यापयद्वल्कलचौरात्मा ।

28 ^a) D₁ ३ च शस्त्रां (for मयास्त्रां) — ^b) K₃
D₁₋₃ T₂ G वायोश्च (for वाताच्च) — ^c) B₂₋₄ D₁ D_n
D₁ ६ [अ]थ (for च) — ^d) K₁ सुदिता (for सहिता)
Ś₁ K D₁ ३ ६ उभूयुः; D_n T₂ G सुरेंद्रा (for सहेन्द्रा)

29 Before 29, D_c ins वशं उं — ^a) K₁ ३
D₃ सुविशुद्धं, K₃ D₁ ३ म (K₃ सु) विशुद्धभावस, T₁
म विशुद्धकर्मा — ^b) K₄ T G₂ ४ M₁ दिव (for दिवि)
K₄ B D (except D₁₋₃ ६) प्रवाम (for प्रवेशम्) — ^c)
B₁ ३ D_c माद्रा सुताभ्या — ^d) K₄ सुप्वेन, T₂ G₂₋₄
प्रनीत्य (for प्रनीत) Ś₁ K D₁₋₃ ६ सुप्वाप ता वसति
म् (D_c रजनीं म) प्रतीत

Colophon om in K₃ — Major parvan Ś₁ K₁ ३
D_n T₂ G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan B₁ D₃ (both om
sub-parvan name) mention only गघमादनप्र (D₃ नि-
येन, B₂ D_c T₂ G₂ ४ likewise only, गघमादिनवाम (T₂
G₂ ४ मादनप्रवाम), and finally D₁ ३ only लोमनीयं
यात्रा (followed by गघमादन in D₁) — Adhy name
K₄ B₂₋₄ D_c D_r १ ३ D₄ ६ G₂ अर्जुनममागम, D₁ अर्जुन
ममागने दृष्टवाक्यः; D₂ ६ अनुनागमन, T₂ G₁ ३ ४ M घनं
तयममागम (G₄ म) — Adhy no (figures, words
or both) D_n १ ३ 161 D_n ३ (M₂ sup lin)
165 (M₂ ori. 167) D₁ 170 — Stola no D_n
D₁ 14

162

1 After the ref, N ins

835* ततो रजन्वा व्युष्टाया धर्मराज युधिष्ठिरम् ।
आतृभि सहित सवैरवन्दत धनजय ।

[(L 1) K₁ ३ ४ D₁ ३ ६ निशयां (for रजन्वां)
— (L 2) D₂ अव्यर्चन (for अवन्दत)]
— ^a) K₄ तत प्रभातमसये, G₁ पृतेनैव तु कालेन — ^b)
N (except B₃ ४ D₂) G₄ निम्बन — ^c) K₄ D₂ तुमल
B₁ ३ D_c D₃ भीमस (for शब्दस)

2 D₁ om 2^{cd} — ^a) K₄ तथा (for पृथग्) G₁
सुजगन्याप्रविहाना — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₃ ६ चापि, B₁ ३
D_n D₄ ६ इव (for चैव) B₃ नित्यश, D₃ भारत (for
सर्वश) — After 2, S ins

836* रजोन्मुखास्ते मप्रेक्ष्य प्रीयमाणा कुरुद्वहा ।
मन्दिरन्वित शक्यमापतन्त विहायमा ।

[(L 1) G₂ दृष्ट्यु (for मप्रेक्ष्य)]
3 ^a) D_n ३ ने (for त) S (except G₂ M₂) अमि-
(for अनु) — ^b) B D_n D₃₋₆ प्यरमा (for प्यरमस)
Ś₁ K₁ G₁ तदा, B D_n D₂₋₆ गणा (for तथा) — G₁ om
3^{c-5} — ^c) K₃ विमाने

4 In G₂, the portion of the text from st 4 up to
st 39 of the next adhy is lost on a missing fol — G₁
om 4 (cf v 1 3) — ^b) Some N MSS परिष्कृतम्
— ^c) K₃ मेघन्यदनम्, D_n मेघमारुतम्, D₂ G₄ मेघना

आगत्य च सहस्राक्षो रथादवरुरोह वै ॥ ५
 तं दृष्ट्वैव महात्मानं धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितः श्रीमान्देवराजमुपागमत् ॥ ६
 पूजयामाम चैवाथ विधिवद्भूरिदक्षिणः ।
 यथार्हममितात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ७
 धनंजयश्च तेजस्वी प्रणिपत्य पुरदरम् ।
 भृत्यवत्प्रणतस्तस्थौ देवराजसमीपतः ॥ ८
 आप्यायत महातेजाः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 धनजयमभिप्रेक्ष्य विनीतं स्थितमन्तिके ॥ ९
 जटिलं देवराजस्य तपोयुक्तमकल्मषम् ।
 हर्षेण महताविष्टः फल्गुनस्याथ दर्शनात् ॥ १०
 तं तथादीनमनसं राजानं हर्षसंप्लुतम् ।
 उवाच वचनं धीमान्देवराजः पुरदरः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वेणि द्विपृथ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६२ ॥

त्वमिमां पृथिवीं राजन्प्रशासिष्यसि पाण्डव ।
 स्वस्ति प्राप्नुहि कौन्तेय काम्यकं पुनराश्रमम् ॥ १२
 अस्त्राणि लब्धानि च पाण्डवेन
 सर्वाणि मत्तः प्रयतेन राजन् ।
 कृतप्रियश्चास्मि धनंजयेन
 जेतुं न शक्यस्त्रिमिरेप लोकैः ॥ १३
 एवमुक्त्वा सहस्राक्षः कुन्तीपुत्रं युधिष्ठिरम् ।
 जगाम त्रिदिवं हृष्टः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ १४
 धनेश्वरगृहस्थानां पाण्डवाना समागमम् ।
 शक्रेण य इमं विद्वानधीयीत समाहितः ॥ १५
 संवत्सर ब्रह्मचारी नियतः संशितव्रतः ।
 स जीवेत निराबाधः सुसुखी शरदा शतम् ॥ १६

C 3 11934
B 3 166 17
K 3 167 16

दितम्

5 G₁ om 5 (cf v 1 3) G₂ missing (cf v 1 4)
 — ^a) B₁₋₄ Dn D₁ 4 [अ]थ (for [आ]यु) — ^c) Ś₁
 K₁ 4 D₁ T G₁ 4 आगम्य, D₁ (m as in text) सुगधाच
 (for आगत्य) — ^d) K₄ स्वदनादवरुश्च च

6 G₂ missing (cf v 1 4) — ^a) T G₁ 4 च (for
 [ए]व) — ^b) K₄ T₁ G₁ धमपुत्रो, G₁ देवराज (for धर्म
 राजे)

9 G₂ missing (cf v 1 4) — ^a) K₄ B Dc Dn
 D₁ 6 आघ्राय त, D₁ मूर्ध्याघ्राते, T₁ आहूय त, T₂ G₁
 आज्ञाय त, G₁ आग्राय त, G₁ भजायत (for आप्यायत)

10 G₂ missing (cf v 1 4) — ^d) N (except Ś₁)
 फाल्गुनस्य — After 10 B D (except D₁₋₃ 5) ins
 837* यभूय परमप्रीतो देवराज च पूजयन् ।

11 G₂ missing (cf v 1 4) — ^a) T₁ G₁ 4 'दीन
 यदन — ^b) K₄ हर्षगद्गदः; T G₁ 4 'स्युत — ^d)
 K₁ देवराज, K₄ प्रेक्ष्य राजा, T₂ G₁ 3 4 धर्मराज (for
 देव)

12 G₂ missing (cf v 1 4) — Before 12, M₁
 ins हृष्ट — ^b) K₄ भोक्षमे हतकटका — ^c) S₁ K₁ T₁
 G₁ चाप्नुहि (for प्राप्नुहि)

13 G₂ missing (cf v 1 4) — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5
 प्राप्तान्यथास्त्राणि; B₄ अस्त्राण्यवाप्तानि (for अस्त्राणि लब्धानि)
 T₁ धनजयेन (for च पाण्डवेन) — ^b) D₁ प्रचरेण गजन्,

T₁ M₁ गिरिद्राघ देवात (for प्रयतेन राजन्) — ^d) K₁ 4
 D₁ 5 एव (for एव)

15 G₂ missing (cf v 1 4) — ^a) K₄ धनेश्वरालय-
 स्थाना — ^c) B Dn D₁ 6 हृष्ट (for इम) Dc D₁₋₃
 धीमान् (for विद्वान्)

16 G₂ missing (cf v 1 4) — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃
 मयतद्विय, K₄ Dn₁ शमितव्रत — ^c) K₁ 1 D₁ जीवते,
 B₁₋₃ Dc Dn D₁ 6 जीवेदि, B₄ D₁ जीवति (for जीवेत)
 S (G₂ missing) म जीवेद्वरतश्रेष्ठ (T₁ G₁ ए) — ^d) Ś₁
 K₁ 1 B₂ D₁ 1 T₂ G₁ 1 म सुखी, D₁ सुसुख, T₁ स भूमौ
 (for सुसुखी)

Colophon G₂ missing — Major parvan Ś₁ K₁ 1
 Dn₁ T₁ G₁ 4 आरण्य — Sub parvan Omitting sub
 parvan name, K₁ Dc mention only गधमादननाम; B₁
 likewise, only मादनपश्चाद्गमन, D₁ 1, only लोमशतीर्थ
 यात्रा (followed by गधमादन in D₁), D₁ T₁ G₁, only
 गधमादननिवास, and finally D₁, only गधमादनप्रवेश
 (followed by समाप्त) — Adhy name K₄ B₁ 1
 Dn₁ n₁ D₁ 6 हृष्टागमन, B₄ Dc हृष्टसमागम, D₁ 1 अर्जुन
 समागमे हृष्टवाक्य — Adhy no (figures, words or
 both) Dn₁ n₁ 165, Dn₁ S (G₂ missing, M₂ sup
 lin) 166 (M₂ orig 168), D₁ 171 — Śloka no
 Dn₁ n₁ 17, Dn₁ 18, D₁ 16

वैशंपायन उवाच ।

यथागतं गते शक्रे भ्रातृभिः सह संगतः ।
 कृष्णया चैव वीभत्सुर्धर्मपुत्रमपूजयत् ॥ १
 अभिवादयमानं तु मूर्धन्युपाघ्राय पाण्डवम् ।
 हर्षगद्गदया वाचा प्रहृष्टोऽर्जुनमब्रवीत् ॥ २
 कथमर्जुन कालोऽयं स्वर्गे व्यतिगतस्तव ।
 कथं चास्त्राप्यवाप्तानि देवराजश्च तोषितः ॥ ३
 सम्यग्ना ते गृहीतानि कच्चिदस्त्राणि भारत ।
 कच्चित्सुराधिपः प्रीतो रुद्रश्चास्त्राप्यदात्तव ॥ ४
 यथा दृष्टश्च ते शक्रो भगवान्ना पिनाकधृक् ।
 यथा चास्त्राप्यवाप्तानि यथा चाराधितश्च ते ॥ ५

यथोक्तवांस्त्वां भगवान्शतक्रतुररिंदम ।
 कृतप्रियस्त्वयास्मीति तच्च ते किं प्रियं कृतम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥ ६
 यथा तुष्टो महादेवो देवराजश्च तेऽनघ ।
 यच्चापि वज्रपाणेस्ते प्रियं कृतमरिंदम ।
 एतदाख्याहि मे सर्वमखिलेन धनंजय ॥ ७
 अर्जुन उवाच ।

शृणु हन्त महाराज विधिना येन दृष्टवान् ।
 शतक्रतुमहं देवं भगवन्तं च शंकरम् ॥ ८
 विद्यामधीत्य तां राजंस्त्वयोक्तामरिमर्दन ।
 भवता च समादिष्टपसे प्रस्थितो वनम् ॥ ९

163

1 In G₂, st 1-39 are lost on a missing fol (cf v l 3 162 4) — °) Ś₁ K₁ ३ T₂ G₂ ४ सह, G₁ चापि (for चैव) — °) K₂ B₂ Dc D₁ ३ ६ G₁ धर्मराजम्, K₄ युधिष्ठिरम् (for धर्मपुत्रम्) T₁ M उपागमत् (for अपूजयत्)

2 G₂ missing (cf v l 1) — °) K₄ D G₄ त (for तु) — °) K₄ मूर्धन्याघ्राय; G₄ मूर्धन्याघ्राय K₂ B₂ Dn₂ ns D₁₋₃ पाण्डव, K₄ T₂ G₂ M₂ भारत, G₁ धर्मवित्, M₁ पार्थिव (for पाण्डवम्) — °d) Ś₁ आमने समुपावेश्य पर्यपृच्छत धर्मराट्

3 G₂ missing (cf v l 1) — °) T₁ ह्यति, T₂ G₂ M₂ [ऽ]प्यति, G₁ ४ प्रति (for व्यति) Ś₁ K₁ ३ त्वया (for तव) — D₂ ६ om (hapl) 3^d-5^c

4 G₂ missing (cf v l 1) D₂ ६ om 4 (cf v l 3) — °) B D (except D₁₋₃ ६) पाण्डव (for भारत) — °) B₄ धीमान् (for प्रीतो) — °) T₁ शक्रश्च (for रुद्रश्च) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) वा (for च) K₄ B₄ D₁ ३ T₁ G₁ M₁ दत्तवान् (for [अ]दात्तव)

5 G₂ missing (cf v l 1) D₂ ६ om 5^{abc} (cf v l 3) — °) K₂ (sup lm as in text) Dc₂ च (for वा) Ś₁ K₁ ३ पिनाकधृत्, Dn₁ ns °धृत् — T₂ G₂ om 5^c-6^d — °) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ [ए]व, D₂ वा (for च) K₄ शस्त्राणि (for चास्त्राणि) K₁ ३ वाप्तानि (for [अ]वाप्तानि)

— °) K₂ D₂ T₁ चा, B Dc Dn D₄₋₆ [ए]व (for the first च) Ś₁ K₁ D₂ आराधिताश्च K₄ हर, T₁ त्वया (for च ते)

6 G₂ missing (cf v l 1) T₂ G₂ om 6 (cf v l 5) — °) K₂ Dc D₁ ३ यचो (for यथो) M महाप्राज्ञ (for त्वा भगवान्) — °) K₂₋₄ M अरिंदम — G₁ om (hapl) 6^c-7^d — °) G₄ प्रीतस् (for प्रियस्) T₁ G₄ M तथा (for एव) — °) K₄ B₁₋₃ D (except D₁₋₃) तस्य, M₂ यच (for तच्च) T₁ त्तेति (for ते किं) D₁₋₃ transp प्रिय and कृतम् — °) K₄ D₂ धनजय, B₂ महामते (for युते)

7 G₂ missing (cf v l 1) G₁ om 7^{abcd} (cf v l 6) — °) T G₂ M₁ दृष्टो (for तुष्टो) — °) T₂ G₂ ४ सुर (for देव) B₁₋₃ Dc Dn D₄₋₆ तथा (for च ते) K₄ तथा तव, D₁ ३ च तोषित (for च तेऽनघ) — °) T₁ यद्यच्च, M यश्चापि D₂ transp वज्रपाणे and ते B₁ ३ Dc Dn D₄ ६ तु, T₂ G₂ तत् (for ते) — °) Ś₁ K₁ ३ M transp प्रिय and कृत — °) S आचक्ष्व (for आख्याहि)

8 G₂ missing (cf v l 1) D₂ धनजय (for अर्जुन) — °) K₄ श्रयता मे, D₁ ३ शृणु मत्तो, T₁ शृणु सर्वं, T₂ G₂ ४ M शृणुव त्व, G₁ शृणु त्व हि (for शृणु हन्त) D₂ शृणुष्ववहितो राजन् — °) K₄ सुरेदान, D₂ M₁ महादेव, D₂ देवराज (for अह देव)

9 G₂ missing (cf v l 1) — °) Ś₁ K₂ धौम्यो (for स्वयो) — T₂ G₂ om 9^{cd} — °) T₁ तपसा (for भवता)

भृगुतुङ्गमथो गत्वा काम्यकादास्थितस्तपः ।
 एकरात्रोपितः कंचिदपश्यं ब्राह्मणं पथि ॥ १०
 म मामपृच्छत्कौन्तेय कासि गन्ता ब्रवीहि मे ।
 तस्मा अवितथं सर्वमश्रुवं कुरुनन्दन ॥ ११
 स तथ्यं मम तच्छ्रुत्वा ब्राह्मणो राजसत्तम ।
 अपूजयत मां राजन्प्रीतिमांश्चाभवन्मयि ॥ १२
 ततो मामब्रवीत्प्रीतस्तप आतिष्ठ भारत ।
 तपस्वी नचिरेण त्वं द्रक्ष्यसे विबुधाधिपम् ॥ १३
 ततोऽहं वचनात्तस्य गिरिमारुह्य शैशिरम् ।
 तपोऽत्तप्यं महाराज मासं मूलफलाग्नः ॥ १४
 द्वितीयापि मे मासो जलं भक्षयतो गतः ।

निराहारस्तृतीयेऽथ मासे पाण्डवनन्दन ॥ १५
 ऊर्ध्ववाहुश्चतुर्थं तु मासमस्मि स्थितस्तदा ।
 न च मे हीयते प्राणस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १६
 चतुर्थे समभिक्रान्ते प्रथमे दिवसे गते ।
 वराहसंस्थितं भूतं मत्समीपमुपागमत् ॥ १७
 निम्नन्प्रोथेन पृथिवीं विलिखंश्चरणैरपि ।
 संमार्जञ्जठरेणोर्वीं विवर्तश्च मुहुर्मुहुः ॥ १८
 अनु तस्यापरं भूतं महकैरातसंस्थितम् ।
 धनुर्वाणासिमत्प्राप्तं स्त्रीगणानुगतं तदा ॥ १९
 ततोऽहं धनुरादाय तथाक्षय्यौ महेषुधी ।
 अताडयं शरेणाथ तद्भूतं लोमहर्षणम् ॥ २०

C 3 11955
 B 3 167 21
 K 3 168 21

10 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) T₂ G₃ 4 M
 भृगुतुङ्गम् K₃ D₂ अह (for अथो) — ^b) T G₃ transp
 आस्थित and तपः Ś₁ K₂₋₄ D₁ 2 काम्यकादास्थितस्तप
 11 G₂ missing (cf v l 1) — ^b) Ś₁ K₁ 2 मही
 पते, K₄ D₁ 2 T₁ M वदन्म मे (for ब्रवीहि मे) — ^c) Ś₁
 K₁ Dn₃ तस्मायवितथ; K₂ तन्मयेवि^३, K₃ तस्माच्चावि^३, K₄
 तस्मै ह्यवि^३, D₁ 2 M₁ तस्मादवि^३, D₆ तस्मै यथोचित, T₁
 तस्मै चाविगम, T₂ (before corr) G₄ तस्मै नावितथ, G₁
 M₂ तस्मै चापि तथा (for तस्मा अवितथ) — ^d) M₁ अथव
 Ś₁ K₁ 2 कुरुत्तम

12 G₂ missing (cf v l 1) — ^b) G₄ मुनिसत्तम
 (for राज^३) — ^c) T₁ मा (for मा)

13 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) T₂ G₃ 4 M न तु
 (for ततो) — ^b) T₂ G₃ 4 तप्यन्व, M₂ तप्य हि (for
 आतिष्ठ) K₄ श्रुणु मत्तो कुल्लोद्दह, B₁ 3 तप कुरुल्लोद्दह;
 Dc D₆ T₁ M₁ तत कुरुल्लोद्दह (T₁ ३द्व) — ^c) T₂ [ए]व,
 G₄ [ह]व (for एव) K₃ 4 B₁₋₃ Dc Dn D₄ M₂ तपस्य
 (K₄ B₁ M₂ ३न्वि)ञ्चिरेण एव

14 G₂ missing (cf v l 1) — ^c) Ś₁ तपोत्तप; K₁
 तपोत्तपे, K₂ तपस्तप, K₄ 8 (G₂ missing) तपस्तेपे (for
 तपोऽत्तप्य) K₄ गिरौ तस्मिन्, T₂ G (G₂ missing) M₂ च
 कौरव्य (for महा^३) — ^d) K₄ T₂ G₃ 4 मासमेक ज (K₄
 फ)लादान

15 G₂ missing (cf v l 1) — ^c) Ś₁ K₁ D₆ तृतीय
 च, K₂ ये च, K₃ 4 D₁₋₃ T₂ G₃ ३य तु, Dc T₁ 2 (before
 corr) ३योय (for ३येऽथ) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ 3 T₂ G₃
 माम, T₁ मास (for मासे)

16 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) Ś₁ K₁ 2 च

(for तु) — ^c) Ś₁ K₁ 2 हियते (for ही^३)

17 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) B Dc Dn D₄ 6
 G₃ पचमे K₂ समतिक्रान्ते, K₃ 4 D₂ 3 5 G₁ M स्वभ्यति,
 B Dc Dn D₄ 6 G₂ त्वथ मप्राप्ते, D₁ स्वप्यतिक्रान्ते, T₁
 मास्यति, T₂ G₄ ह्यतिनिष्क्रान्ते — ^c) Ś₁ K₂ वाराह मस्थितो,
 K₁ वाराहमस्थितो, K₄ वाराहसस्थित Ś₁ K₁ 2 B₄ Dc
 रूप, T₁ भीम (for भूत) D₅ वाराह रूपमास्थाय — D₄
 om (hapl) 17^d-19^a — ^d) B T₂ G₃ 4 M₂ अथा(B₁
 इहा)गमत्, Dc इहागत, Dn D₆ समागमत् (for उपा^३)

18 G₂ missing (cf v l 1) D₄ om 18 (cf v l
 17) — ^a) Dc D₁₋₃ M₁ पोत्रेण; D₅ रोपेण, D₆ (marg
 sec m) ओष्टेन (for प्रोथेन) T₂ G (G₂ missing)
 चरणैर् (for पृथिवीं), see below — ^b) Ś₁ D₂ 5 विक्रि
 रन्, K D₂ विकरन्, D₁ उक्किरन् (for विलिखन्) T₂ G
 (G₂ missing) विलिखन्नपि मेदिनीम् — ^c) G₄ समार्ज्यं
 Ś₁ K₁₋₃ D₃ [अ]पि (for [उ]र्वीं) D₆ समार्गमचिरेणापि
 — ^d) Ś₁ D₆ (marg sec m) निवर्तश्च, K₁ निवर्तं च; K₂
 विवर्तं स; K₄ विवर्तयन् (for विवर्तश्च)

19 G₂ missing (cf v l 1) D₄ om 19^a (cf v l
 17) — ^b) D₁ 3 वपु^३ (for महत्) D₃ 5 T₁ G₁ M
 कैरातमास्थित; T₂ G₃ कैरातमञ्जित — ^c) 8 धनुर्गप्यमि^३
 — ^d) K₄ D₁ 2 स्त्रिया चातु^३

20 G₂ missing (cf v l 1) — ^b) =36^b K₄
 तच्च, G₁ तदा (for तथा) K₃ [अ]क्षय, B₂₋₃ Dc₁ Dn
 D₄ 6 [अ]क्षय्ये (for [अ]क्षय्यौ) — ^d) B₄ T G₃ M
 रोमहर्षण

21 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) Ś₁ D₆ युगपत्तु,
 B D₀ Dn₁ D₁ 4 6 युगपत्त K₂ B₃ किरातस्य, Dn D₄ 6

C 3 11956
B 3 167 22
K 3 168 22

युगपत्किरारातश्च विक्रुष्य बलवद्भुः ।
अभ्याजघ्ने दृढतरं कम्पयन्निव मे मनः ॥ २१
स तु मामत्रवीद्राजन्मम पूर्वपरिग्रहः ।
मृगयाधर्ममुत्सृज्य किमर्थं ताडितस्त्वया ॥ २२
एष ते निश्चितैर्वाणैर्देषं हन्मि स्थिरो भव ।
स वर्णमवान्महाकायस्ततो मामभ्यधावत ॥ २३
ततो गिरिमिवात्यर्थमावृणोन्मां महाशरैः ।
तं चाहं शरवर्षेण महता समवाकिरम् ॥ २४
ततः शरैर्दीप्तमुखैः पत्रितैरनुमन्त्रितैः ।
प्रत्यविष्यमहं तं तु वज्रैरिव शिलोच्चयम् ॥ २५
तस्य तच्छ्रुतधा रूपमभवच्च सहस्रधा ।
तानि चास्य शरीराणि शरैरहमताडयम् ॥ २६

पुनस्तानि शरीराणि एकीभूतानि भारत ।
अदृश्यन्त महाराज तान्यहं व्यधमं पुनः ॥ २७
अणुवृहच्छ्लिग भूत्वा बृहचाणुगिगः पुनः ।
एकीभूतस्तदा राजन्मोऽभ्यवर्तत मां युधि ॥ २८
यदाभिभवितुं वाणैर्नैव शक्नोमि तं रणे ।
ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं वायव्यं भरतर्षभ ॥ २९
न चैनमशकं हन्तुं तदद्भुतमिवाभवत् ।
तस्मिन्प्रतिहते चास्त्रे विम्बयो मे महानभूत् ॥ ३०
भूयश्चैव महाराज सविशेषमहं ततः ।
अस्त्रपूगेन महता रणे भूतमवाकिरम् ॥ ३१
स्थूणाकर्णमयोजालं शरवर्षं शरोल्बणम् ।
शैलास्त्रमश्मवर्षं च समास्यायाहमभ्ययाम् ।

किरातस्तु — ^b) G (G₂ missing) M सुमहद्भुः — ^c)
Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ६ अभ्याजघ्ने, T₂ G₂ अभ्याजघ्ने, M₁ अभ्य
जघ्ने, M₂ अभिजघ्ने — ^d) S (except T₁, G₂ missing)
मेदिनी (for मे मन)

23 G₂ missing (cf v l 1) — ^c) K₃ B (B₁
marg) Dn D₃ ६ धनुष्मान् (B₁ orig धर्मवान्) (for
वर्णवान्) D₅ पार्वतीयो महामायसु — ^d) D₅ तथा माम्
S₁ K₁₋₃ Dn D₁ २ ६ ० M₁ अभ्यभापत, D₅ अभिभाष्य वै

24 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) D₅ मेघर् (for
ततो) K₃ D₁ २ ० T₂ (before corr) G₁ गिरिर् (for
गिरिम्) — ^b) Ś₁ K₁ ३ स (for मा) — ^d) K₁ ३ महत्या
(for महता)

25 G₂ missing (cf v l 1) — ^b) S₁ K₁ २ सपत्रैर्;
K₃ ६ D₁₋₃ सुपत्रैर्, B Dn D₄ ० यत्रितैर्, Dc प्रहितैर्, D₅
पातितैर्, T₂ G (G₂ missing) पतितैर् T₁ M₁ नागैरिव
त्रिपोल्येषः

26 G₂ missing (cf v l 1) — ^c) Ś₁ K₁ ३ तस्य
(for चास्य) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ६ अपीदय (for अताडयम्)

27 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) K₄ D₁ ३ तन
(for पुन) — ^b) To avoid the hiatus, S₁ K₁ ३ चंकी
भूतानि, M त्वेकी — ^c) K₁ ३ अभ्यपश्यन् (for अदृश्यन्त)
— ^d) Ś₁ K D₁₋₃ शर (for पुन)

28 G₂ missing (cf v l 1) — ^b) S (G₂ miss
ing) महान् (for बृहव) B₂ तथा, T₂ G₂ ६ तत (for
पुन) — ^c) K₁ ३ B₂ एकीभूत, K₃ ६ D₁ ३ एकीभूत्वा
Ś₁ K₁ ३ महानेक, K₃ ६ Dc D₁₋₃ तथानेक (for तदा

राजन्)

29 G₂ missing (cf v l 1) — ^b) K₃ ६ D₁₋₃ न
वै, Dn न च (for नव) T₂ G₂ ६ [अ]ह (for त) — ^c)
B Dc Dn₁ n₃ D₄₋₅ महास्त्रम् (for ष्टनस्त्रम्) Dn₂ ततो
षास्त्र समातिष्ठ

30 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) S₁ K B₄ D₁₋₃
तेनापि ना (for न चैनम) B₁ जेतु, T₁ योदुं, T₂ G
(G₂ missing) M वोदु (for हन्तु) — ^b) Epic tag! Cf
Hopkins, Great Epic, App A (Parallel Phrases),
No 83 S₁ K D₁₋₃ सद्भूतमतिवीर्यवत् (K₁ ६ वान्)

31 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) K₃ ६ D₂
भूयश्चैन, B Dc Dn D₄ ० भूय एव, S (G₂ missing)
तत्रापि च — ^c) B₄ अस्त्रजालेन, D₅ योगेन, T₁ पूतेन,
T₂ G (G₂ missing) वर्षेण

32 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) S₁ K₃ ६ D₁₋₃
स्थूणाकर्णं च जालं च, K₁ भूतं चराजालं, K₂ कले य राजा च;
B Dc Dn D₄ ० कर्णमथो जालं, D₅ कर्णमथो वाण, T₁
कर्णमिनाजालं, T₂ (before corr) कार मडोजाल — ^b)
S₁ शरवर्षं रणोद्धट, K₁ वर्षां ग्णोद्धव, K₂ वर्षरणोद्धव, B
Dc Dn D₄ ० चर्षमयोल्बण, D₅ M₁ चर्षं महो — ^c) M
तु (for च) Ś₁ K₁ ३ शालभास्त्र चाप्मवर्षं, K₃ ६ B D
शालभास्त्रमश्मवर्षं, T₁ शैलास्त्रमाश्मवर्षं तु, G₁ शालभास्त्रमहावर्षं
— ^d) T₁ [अ]हमर्दय, T₂ G₂ ६ [अ]हमभ्यया (for [अ]हम
भ्ययाम्) Ś₁ K₁ ३ समादायाहमभ्यया, D₅ समास्यायास्त्र
मभ्यया, D₅ वेगमास्याय शस्त्रवित् — ^e) Ś₁ K₁ ३ Dc
D₁₋₃ ६ T G₁ ३ ६ M₁ जग्राह, K₃ मयामे (for जग्राह),

जग्राम प्रहसंस्तानि सर्वाण्यन्त्राणि मेऽनव ॥ ३२
 तेषु सर्वेषु ज्ञान्तेषु ब्रह्मास्त्रमहमादिगम् ।
 ततः प्रज्वलितैर्वाणैः सर्वतः सोपचीयत ।
 उपचीयमानश्च मया महाक्षेत्रेण व्यवर्धत ॥ ३३
 ततः संतापितो लोको मन्त्रघ्नेन तेजसा ।
 क्षणेन हि दिग्गः सं च सर्वतोऽभिविर्दीपितम् ॥ ३४
 तदप्यन्नं महानेजाः क्षणेनैव व्यजातयत् ।
 ब्रह्मान्ने तु हतं गजन्मभयं मां महदाविशत् ॥ ३५
 ततोऽहं धनुगदाय तथाक्षर्यौ महेषुधी ।

सहसाम्यहनं भूतं तान्यप्यन्त्राण्यभक्षयत् ॥ ३६
 हतेष्वस्त्रेषु सर्वेषु भक्षितेष्वायुधेषु च ।
 मम तस्य च भूतस्य बाहुयुद्धमवर्तत ॥ ३७
 व्यायामं मृष्टिभिः कृत्वा तलैरपि समाहृतौ ।
 अपातयच्च तद्भूतं निश्चेष्टो ह्यगमं महीम् ॥ ३८
 ततः प्रहस्य तद्भूतं तत्रैवान्तरधीयत ।
 मह स्त्रीभिर्महागज पश्यतो मेऽद्भुतोपमम् ॥ ३९
 एवं कृत्वा म भगवास्ततोऽन्यद्रूपमात्मनः ।
 दिव्यमेव महाराज वमानोऽद्भुतमम्बरम् ॥ ४०

C 3 11976
B 3 167 42
K. 3 168 42

cf 36^a 37^b K₃ प्राग्रमन, B D (except D₁₋₃ १) T₂ M₂ प्रमन, G₂ प्रमन (for प्रहसन) — ^f) B D (except D₁₋₃) M मे नृप (B₁ ऋतु), T₁ वै नृप, T₂ G₁ ३ ४ नारत (for मेऽनव)

33 G₂ missing (cf v.1 1) — ^a) S₁ h₁₋₃ ऋणेषु, K₄ B Dc Dn D₄ १ नरये, D₅ ग्रन्ते (for ज्ञान्ते) — ^b) Dn₁ n₂ T₂ G₂ नरु (for ऋम्) — ^d) Ś₁ K₁ ३ D₂ पवन (for सर्वत) S₁ K स्तोपचीयते, h₂ ४ B D₁ ३ ४-६ सोपचीयते, D₃ T₁ G₁ ३ चोपचीयते M₂ सर्वैस्त्वोपचीयत — ^e) Hypocorism'ic S₁ K₁ ३ अपचीयमानं T₁ M₁ तु (for च) D₂ T G₂ ३ 1 तदा, G₁ तथा (for मया) — ^f) S (G₂ missing) मया (M₁ मया) क्षेत्रागम्यवर्तन

34 G₂ missing (cf v.1 1) — ^a) B₁₋₃ Dc Dn D₄ १ नत मनापिता लोका, D₅ तत मनीपित लोके — ^b) S₁ K D₁₋₃ नदिसृष्टं मुनेर्जन (D₁ ३ 'मं), D₅ तत्रसूतं मुनेर्जन — ^c) T₂ (before corr) G₄ दिव (for दिश) — ^d) K₃ सुविर्दी, B Dn D₄₋₆ G₃ नि विदी, Dc M₂ दिवि दी, T₁ G₁ [अ]निविगत्रित, G₄ [अ]पि विदी

35 G₂ missing (cf v.1 1) — After 35^a, D₁ ३ in

६३-^a ततोऽद्भुतम महीम् ।

तत प्रहस्य तद्भूत

— ^b) S₁ K B₄ D₁₋₃ १ व्यनागयत्, T₂ G₁ ३ ४ व्यदामं — h₂ ४ om 35^{cd}, K₃ om 35^c-35^d — ^e) S₁ K₁ D₂ ३ च, T₂ G₁ ३ ४ नि (for तु) D₁ ब्रह्मास्त्रेण च ते गजन्

36 G₂ missing (cf v.1 1) K₃ om 36 (cf v.1 35) — ^b) = 20^b B₁ ३ ४ Dn D₄ १ नयाक्षर्ये, D₁ नावक्षर्यौ, T₂ G₂ तदाक्षर्यौ — ^d) B₁ transp अपि and अस्त्राणि Ś₁ K₁ ३ T₁ त्वात्तानि, G₁ तानि च (for तान्यपि)

37 G₂ missing (cf v.1 1) K₃ om 37 (cf. v.1 35) — ^a) D₂ तेवस्त्रेषु च सर्वेषु, T₂ G₁ ३ ४ ण्तेवस्त्रेषु मूनेन (G₁ सर्वेषु) — ^b) G₁ [अ]पि (for च) M₂ भक्षिते चायुधे तदा — B₂ om 37^{cd} — ^c) T₁ धर्मतन्त्रस्य सू

38 G₂ missing (cf v.1 1) — K₃ om 38 (cf v.1 35) — ^b) T₂ G₂ ४ अग्नि (for अपि) S₁ K₁ ३ D₁ ३ समाहनत, K₄ हन्त, B₁ Dn गतं, B₄ D₂ हनम्, D₄ १ गतौ, T₁ नतौ, G₁ दितौ (for हतौ) D₅ प्रहरश्च तलैरपि — D₃ om 38^c-39^d — ^e) B Dc D₁ ३ ४-६ अपारयन् D₁ ३ तु (for च) D₁ ३ तद्रूप, T₁ न भूत, G₁ मा भूत (for तद्भूत) — D₁ ३ om 38^c-39^d — ^d) K₄ निश्चेष्टोभ्यगमन्, B Dc Dn D₄ १ निश्चेष्टमगम (B₄ निश्चेष्टो न्यपतन्), T₁ निश्चेष्टश्चागमन्, T₂ G₂ ४ अह चापतय, G₁ निश्चेष्टश्चापत, M निश्चेष्टश्चागम

39 G₂ missing (cf v.1 1) — K₃ D₃ om 39 (cf. v.1 35 38), D₁ ३ om 39^a (cf v.1 38) — After 39^{ab}, T₂ G₂ ४ ins

६३^a ततश्चिन्ता ममगम पूजयिष्याम्यह पुन ।
 इति पुण्याणि मयूहा भक्त शक्र प्रभुम् ।
 पूजयिष्यन्ममद्राज किरात पुष्पधारिणम् ।
 ततश्चान्यानि पुष्पाणि पूजयिष्यन्पुन पुन ।
 तानि सर्वाणि दृष्ट्वाह किगतस्य च सूधनि ।
 इति कृष्या महादेव प्रगतोऽस्मि पुन पुन ।

[Cf 171^a]

— ^c) T₂ G₂ ४ M₂ तत (for मह) — ^d) Ś₁ K₁ ३ पश्यतो मेऽद्भुत महत्, K₄ D₁ ३ तदद्भुतमिद महत्, D₅ तदद्भुत मिगमवत (= 30^b)

40 K₃ om 40 (cf v.1 35) G₂ resumes — ^c) S सुस्य (for प्व) — ^b) B D (except D₁₋₃ ३) आस्यित (for आसन) — ^e) Ś₁ K₁ ३ D₂ १ एक, T₂ G M चैव

तदप्रतिहतं दिव्यं सर्वास्त्रप्रतिषेधनम् ।
मूर्तिमन्मे स्थितं पार्श्वे प्रसन्ने गोवृषध्वजे ॥ ५१
उत्सादनमभिवाणां परसेनानिकर्तनम् ।

दुरासदं दुष्प्रहसं सुरदानवराक्षसैः ॥ ५२
अनुज्ञातस्त्वहं तेन तत्रैव समुपाविशम् ।
प्रेक्षतश्चैव मे देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपष्टयधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६३ ॥

१६४

अर्जुन उवाच ।

ततस्तामवसं प्रीतो रजनीं तत्र भारत ।
प्रसादाद्देवदेवस्य त्र्यम्बकस्य महात्मनः ॥ १
व्युपितो रजनीं चाहं कृत्वा पूर्वाह्निकक्रियाम् ।
अपश्यं तं द्विजश्रेष्ठं दृष्टवानस्मि यं पुरा ॥ २
तस्मै चाहं यथावृत्तं सर्वमेव न्यवेदयम् ।

भगवन्तं महादेवं समेतोऽस्मीति भारत ॥ ३
स मामुवाच राजेन्द्र प्रीयमाणो द्विजोत्तमः ।
दृष्टस्त्वया महादेवो यथा नान्येन केनचित् ॥ ४
समेत्य लोकपालैस्तु सर्वैर्वैवैखतादिभिः ।
द्रष्टास्यनघ देवेन्द्रं स च तेऽस्त्राणि दास्यति ॥ ५
एवमुक्त्वा स मां राजन्नाश्लिष्य च पुनः पुनः ।

C ३ 11997
B ३ 168 6
K ३ 169 6

B तदा, G₁ तत प्रीतियुत — ^b) S₁ K D₁ ३ वारण, D_३ वाधन; M₁ पेषक — ^d) D_३ G₁ ३ ४ वृषध्वजे
52 ^b) Ś₁ K D_३ ३ विकर्षण; B_३ ४ D_० T₁ M नि
कृतन, D_३ विनाशन, T_३ G नैन्यविकर्तन

53 D_३ om 53^{cd} — ^c) K_३ ४ D₁ ३ प्रेक्ष्य (K_३ क्ष)
माणस्य, B_३ T_३ G_३ ४ M पश्यतश्चैव (for प्रेक्षतश्चैव) T₁
पश्यतश्च स मे देवस; G₁ स पश्यतश्च मे देवस

Colophon — Major parvan S₁ K₁ ३ T G आरण्य
(G₁ श्रीमदारण्य) — Sub parvan Omitting sub-par-
van name, K₁ B D_० D_३ ३ D_० T_३ G_३ mention only
गधमादनवाम (followed by उत्तरकैरात in D_०), K_३ D₁
likewise, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादन
वाम in K_३), K_३ D_३, only उत्तरकैरात, and finally D_३
D_३ ४, only गधमादनप्रवेश (D_३ प्रवास) — Adhy name
D₁ ३ अर्जुनप्रवासकथन, G₁ अर्जुनास्त्रप्रदाने अर्जुनवाक्य
— Adhy no (figures, words or both) D_३ ३ ३
166 D_३ S 167 (M_३ 170 [sup lin 160]), D₁
172 — Śloka no D_३ D_० 57, D₁ 56 — After the
colophon, G₁ cont श्रीभगवतो महापुरुषस्य विष्णोरशाव-
तारम् (? read भू) तेन सत्यवतीनन्दनेन श्रीपराशारात्मजेन शुक
तातेन वेदव्याम्बनाम्ना कृष्णद्वैपायनेनोक्त अष्टादशपर्वाधलकृत
श्रीमहाभारताख्य पचमो वेद । श्रुतौ आरण्यके पर्वणि पूर्वारण्या
ख्य सप्तपष्टयधिकशततमाध्यायैर्निर्मित सप्तपष्टयधिकद्विशततम

पद्साहस्रैः श्लोकैरलकृत पूर्वारण्याख्य । समाप्त्यधिकशततमा
(sic) ।

164

1 ^a) T_३ G_३ ४ अथ स, G_३ अथ सु- (for अवस) D_३
रात्रि (for प्रीतो) — ^b) D_३ प्रीतोह (for रजनीं) — ^c)
Ś₁ K D₁-३ प्रसाद देवदेवाद्दे — ^d) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁-३ त
प्राप्य विपुल तदा

2 ^a) Ś₁ K_३ व्युप्य ता; K₁ व्युपिता; K_३ D₁ ३ उप्य ता,
S (except T_३ G_३) उपित्वा (for व्युपितो) — ^b) Ś₁
पूर्वाह्निकक्रिया; K₁ पौर्वाह्निकीक्रिया, K_३ D_० D_३ G_३ ३
पौर्वाह्निकी क्रिया, K_३ ४ D_३ पूर्वाह्निकी (D_३ की) क्रिया, B
D_३ D_३ ० M पौर्वाह्नि (D_३ न्हि) की क्रिया, D₁ पूर्वाह्निकी
क्रिया, D_३ पूर्वाह्निकक्रिय, T₁ G_३ पूर्वाह्निकक्रिय — ^c) S₁
K₁ ३ D_३ ३ अथ त विप्र (for त द्विजश्रेष्ठ) — ^d) Ś₁ K
D₁-३ पथि (for पुरा)

3 ^a) S₁ K D₁ ३ तस्याह तद्, M तस्मादह (for तस्मै
चाह) T₁ G₁ पुरा (for यथा) — ^d) Ś₁ K₁ समीतो
(for समेतो) Ś₁ D₁ ३ कौरव (for भारत)

5 ^a) S समेत (T₁ तैर्) Ś₁ K B₁ ३ ४ D_० D₁-३ ३
त्व (for तु) — ^c) K_३ ४ D₁-३ पश्चाद् (for [अ]नघ)

6 ^a) Ś₁ K₁ ३ D_३ तु, K_३ D₁ च (for स) K_३ T₁
महाराज (for स मा राजन्) — ^b) D₁ ३ समाश्लिष्य (for

C. 3 11997
B. 3 168 6
K. 3 169 6

अगच्छत्स यथाकामं ब्राह्मणः सूर्यसंनिभः ॥ ६
 अथापराहे तस्याहः प्रावात्पुण्यः समीरणः ।
 पुनर्नवमिमं लोकं कुर्वन्निव सपत्नहन् ॥ ७
 दिव्यानि चैव माल्यानि सुगन्धीनि नवानि च ।
 शैशिरस्य गिरेः पादे प्रादुरासन्ममीपतः ॥ ८
 वादित्राणि च दिव्यानि सुवोपाणि समन्ततः ।
 स्तुतयश्चेन्द्रसंयुक्ता अश्रूयन्त मनोहराः ॥ ९
 गणाश्चाप्सरसां तत्र गन्धर्वाणां तथैव च ।
 पुरस्ताद्देवदेवस्य जगुर्गीतानि सर्वशः ॥ १०
 मरुतां च गणास्तत्र देवयानैरुपागमन् ।
 महेन्द्रानुचरा ये च देवसन्ननिवासिनः ॥ ११
 ततो मरुत्वान्हरिभिर्व्युक्तैर्वाहैः स्वलंकृतैः ।
 शचीसहायस्तत्रायात्सह सर्वैस्तदामरैः ॥ १२

एतस्मिन्नेव काले तु कुर्वेरो नरवाहनः ।
 दर्शयामास मा राजल्लक्ष्म्या परमया युतः ॥ १३
 दक्षिणस्यां दिशि यमं प्रत्यपश्यं व्यवस्थितम् ।
 वरुणं देवराजं च यथास्थानमवस्थितम् ॥ १४
 ते मामृचूर्महाराज सान्त्वयित्वा सुरर्षभाः ।
 सव्यसाचिन्समीक्षस्व लोकरूपालानवस्थितान् ॥ १५
 सुरकार्यार्थसिद्ध्यर्थं दृष्टवानसि शंकरम् ।
 अस्मत्तोऽपि गृहाण त्वमस्त्राणीति ममन्ततः ॥ १६
 ततोऽहं प्रयतो भूत्वा प्रणिपत्य सुर्षभान् ।
 प्रत्यगृह्णं तदास्त्राणि महान्ति त्रिधिवत्प्रभो ॥ १७
 गृहीतास्त्रस्ततो देवैरनुजातोऽस्मि भारत ।
 अथ देवा ययुः सर्वे यथागतमरिदम ॥ १८
 मघवानपि देवेशो रथमारुह्य सुप्रभम् ।

आक्षिप्य च) — °) Ś1 म गच्छत्, K1 ३ प्रत्यागच्छत् (for अगच्छत्स) T1 G1 च (for म) D६ महाकायो (for यथा)

7 °) A few MSS अथापराहे — °) Ś1 K1 ३ प्रवात्, D३ T G1 ३ ४ M३ प्रायात् A few MSS पुण्य (for पुण्य) — °) T३ G३ ४ कुर्वन् (for लोकरु) — °) Ś1 K1 ३ कुर्वन्त्रितिमिग दिश, T३ G३ ४ पुण्यगधान्समुद्रहन्

8 °) S1 K D1 ३ ६ यहूनि, Dc Dn३ D३ M३ नवानि (for नवानि) — °) Ś1 K D1-३ ६ न(K६ सु)राधिप, T1 G1 M1 समतत (for समीपत), cf 9^b

9 T1 om 9^{ab} — °) G1 M1 सर्वाणि (for दिव्यानि) — °) K६ B६ Dn D६ ६ सुवोराणि — °) S1 K D1-३ ६ ध्रुयते स (for अश्रूयन्त)

10 °) Ś1 K1 सूर्यं (for गणां) K२ गणेश्चाप्सरसस्तस्य — Ś1 K1-३ D६ om (? hapl.) 10^b-11^a, K६ om 10^{bcd} — °) D1-३ S पुरासरा (G६ परम्पर) देवपतेरु

11 S1 K1-३ D६ om 11^a (cf v.l 10) — °) Ś1 K D६ स्वलंकृतं (for उपागमन्) — S1 K३ om 11^c-12^b, K1 om 11^{cd} — °) Dn D६ ६ ये च (for देव)

12 Ś1 K३ om 12^{ab} (cf v.l 11) — °) K1 ३ ४ D1-३ वातयुक्तः, Dc३ दिव्यैर्वाहै, T1 युक्तवाहे, T३ G३-४ युक्तो वाहः; M1 युक्ते वाहे (for युक्तैर्वाहै) K1 T३ G३-४ M३ अलंकृतै, T1 M1 स्वलंकृत — °) S1 K D६ तत्रामीत्, T३ G३ ४ M1 तत्रायात् (for तत्रायात्) — °) Ś1 K D1-३ ६ दिवाल्यै, B६ S सुरैस्तदा (for तदामरै)

13 °) D६ चाग्मान, G६ त काल (for मा राजन)

14 °) S1 K D1-३ ६ अपरं (for दक्षिणं) — °) D६ स्थित यम (for न्यत्रं) — °) S1 K D1-३ ६ पावक चैव, Dc देवराजान (for देवराज च) — °) Ś1 K D1-३ ६ अवस्थितौ, B६ Dc G1 व्यवस्थित (for अवस्थितम्)

15 °) B1-३ Dc Dn D६ ६ नरर्षभ (for सुरं) — °) Ś1 K D1-३ ६ समीक्षाम्यान्, B Dc Dn D६ ६ निरीक्षाम्यान् (for समीक्षन्) — °) Dn३ D६ T1 व्यवस्थितान्

16 °) T1 कार्यप्रवृत्त्यर्थं, T३ G३ कार्यप्रसिद्धयर्थं — °) S1 तदस्मत्तो (for अस्मत्तोऽपि)

17 °) A few MSS प्रणतो (for प्रयं) — °) Ś1 K1 तदास्त्राणि, T1 महाराज, T३ G३ महान्त्राणि (G1 अह राजन्) — °) T1 तदास्त्राणि, G1 अस्त्राणि (for महान्ति) B Dn D६-६ विधिवद्विभो, B३m T G विविधानि च

18 °) D६ देवाश्चापि (for अथ देवा) S1 K D1-३ ६ गता (for ययुः) T1 M केचिद् (for सर्वे)

19 °) Dc D६ T३ G३-४ भगवान् (for मघवान्) S1 K D1-३ ६ G1 अथ (for अपि) S मा देवो (for देवेशो) — °) S (except M३) आरोप्य (for आरुह्य) D६ शोभन्, T1 सुप्रभ (for सुप्रभम्) — °) B Dc Dn D६ ६ स्वर्गं, D३ ३ स्वर्गं (for वाक्य) T1 अवोचद्वाक्य मधुर, T३ G M उवाच वाक्य भगवान् (G1 मधुर) — °) S महायशा (for सुरा) B Dc Dn D३-४ ६ गतव्य फाटगुन (D३ ३ पाडव) त्वया — After 19, D३ ३ read 23 (for the first time), which in D३ is followed by a repetition of 19^{cd}

उवाच भगवान्वाक्यं स्मयन्निव सुरारिहा ॥ १९

पुरैवागमनादस्माद्वेदाहं त्वा धनंजय ।

अतः परं त्वहं वै त्वां दर्शये भरतर्षभ ॥ २०

त्वया हि तीर्थेषु पुरा समाप्लावः कृतोऽसकृत् ।

तपश्चेदं पुरा तप्तं स्वर्गं गन्तासि पाण्डव ॥ २१

भूयश्चैव तु तप्तव्यं तपः परमदारुणम् ।

उवाच भगवान्सर्वं तपसश्चोपपादनम् ॥ २२

मातर्लिर्मन्त्रियोगाच्चा त्रिदिवं प्रापयिष्यति ।

विदितस्त्वं हि देवानामृषीणां च महात्मनाम् ॥ २३

ततोऽहमब्रुवं शक्रं प्रसीद भगवन्मम ।

आचार्यं वरये त्वाहमस्त्रार्थं त्रिदशेश्वर ॥ २४

इन्द्र उवाच ।

क्रूर कर्मास्त्रचित्तात् करिष्यसि परंतप ।

यदर्थमस्त्राणीप्सुस्त्वं तं कामं पाण्डवामुहि ॥ २५

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहमब्रुवं नाहं दिव्यान्यस्त्राणि शत्रुहन् ।

मानुषेषु प्रयोक्ष्यामि विनास्त्रप्रतिघातनम् ॥ २६

तानि दिव्यानि मेऽस्त्राणि प्रयच्छ विबुधाधिप ।

लोकांश्चास्त्रजितान्पश्चाच्छभेयं सुरपुंगव ॥ २७

इन्द्र उवाच ।

परीक्षार्थं मयैतत्ते वाक्यमुक्तं धनंजय ।

ममात्मजस्य वचनं सूपपन्नमिदं तव ॥ २८

C 3 12019
B 3 168 28
K 3 169 29

20 ^a) T₂ G₂ s M₂ गमनाद् (for [आ]गमनाद्) K₄ D₁ तात् (for अस्माद्) — ^b) Ś₁ K₁ s त्वा (for त्वा) — ^c) K₄ इत्, B₂ G₂ तत् (for अत) Ś₁ K₃ च वेदाह, K₁ s 4 D₁ s च वेत्तामि, B₁ T₁ G₁ M₂ वै नाह त्वा, B₂ चैवाह त्वा (for त्वह वै त्वा) — ^d) Ś₁ K₃ D₅ दर्शने, K₁ s 4 D₁-s न, Dc₂ येद् (for ये)

21 ^a) K₄ D₁ s त्वया तीर्थेषु सर्वेषु, T₁ G₁ त्वया हि पुण्य (G₁ हिरण्य) तीर्थेषु, T₂ G₂-4 त्वया तीर्थानि च पुरा — ^b) K₄ D₁ s कृतं पूर्व समाप्लाव, D₃ सकृदाप्लावन कृत, T₁ G₁ मदा (G₁ मा) क्रातमिवाप्तकृत्, T₂ G₂-4 समाक्रातानि चामकृत्, M समाक्रातमिहा (M₂ मतो) मकृत् — ^c) T₁ G₁ s M₂ [ए]व (for [इ]द्) Ś₁ पुनस्, B Dc Dn D₄ s महत् (for पुरा) — ^d) S ततो (G₁ तपो) (for स्वर्गं) B₁ D₅ भारत (for पाण्डव)

22 ^a) B Dn D₄ s च, D₁ s T₁ G₄ हि, G₁ [अ]ग्नि (for तु) M₁ कर्तव्य (for तप्तव्य) — ^b) B Dc Dn D₄ s S तपश्चरणमुत्तम — After 22^{ab}, S ins

841* दुश्चर घोरमस्त्राणा तपसश्चोपदर्शनम् ।

[T₁ G₁ M₁ तपोवल्कलं तव, M₂ तपसश्चोपपादन (for the posterior half)]

— S cont B Dc Dn D₄ s ins after 22^{ab} (B₂, after 22)

842* स्वर्गस्त्वचक्षय गन्तव्यस्त्वया शत्रुनिपूदन ।

[G₄ M स्वर्ग (for स्वर्गम्) G₂ M गतव्य (for व्यम्) B₁ s M₂ निपूदन, B₄ निवहण]

— B₁ s 4 Dn D₄ s S om 22^{cd} — ^c) B₂ शत्रुस् (for सर्व) — ^d) B₂ तपश्चरणमुत्तम, D₅ देवाना च पुरदर

23 ^a) K₄ D₁ s s च; M₂ त्वा (for त्वा) — ^b) K₄ D₁ s दिव त्वा, D₅ स्वर्गं त्वा (for त्रिदिव) — ^d) N सुनीना (for ऋषीणा) D₅ भावितात्मना (for च महा) — After 23, S ins

843* इहस्य पाण्डवश्रेष्ठ तपं कुर्वन्सुदुष्करम् ।

24 ^a) M अग्रव! — ^c) K₃ s B₁ D₂ s s T₂ G₂-4 M वरयेह त्वाम्, B₂ s 4 Dc Dn D₁ s s य त्वाम् — ^d) K₁-s D₁-s s S (except T₂ G₂ s 4) त्रिदिवे (for त्रिदशे)

25 ^a) K₃ s B D T₁ G₁ s क्रूर (for क्रूर) — ^b) K₃ s B D T₁ G₁ s भवि (for करि) K₃ s D₁ s न सशय (for पर) — ^c) B₂ G₁ M₁ यदस्त्रम् (for र्थम्) Ś₁ अस्त्रलिप्सुस्त्व, K₁ s अर्थलिप्सुस्त्व, G₁ अस्त्राणि परित, G₄ अस्त्राणीहव — ^d) D₅ त काम समवाप्स्यमि, T₁ तत्काम ममवामुहि, G₁ त्व तत्काम समाप्सुहि

26 B D₁ s S om the ref — ^a) M अग्रव! T₁ तमब्रुव पुनरह — ^d) S₁ K D₃ विनास्त्र (Ś₁ K₃ स्र) प्रतिवारण, B Dc Dn D₄ s T₁ प्रतिघातनात्, D₁ सुस्त्रास्त्र प्रतिवारण, D₂ (catalectio) विनास्त्र निवारण; T₂ G₂ s स्रप्रतिकृतन

27 ^a) D₅ तेन (for तानि) K₁ s T₁ transp दिव्यानि and मेऽस्त्राणि — ^b) T₁ ददस्व हि पुरदर — ^c) S₁ शक्रजितान्, K D₁ s शस्त्रजितान्, B₁ अस्त्रजितान्, T₁ G₂ M₁ चास्त्रविदा (for चास्त्रजितान्) K₃ s D₁ s सर्वान् (for पश्चात्) — ^d) Ś₁ K B₄ D₁ s कामयेह सुरर्षभ, D₅ कर्मणा प्रतिपादये

28 ^b) T₂ G₂ s एवम् (for वाक्यम्) Ś₁ परतप (for धन) — ^d) D₁ s T₁ om सु

29 ^a) Ś₁ K D₁-s s मद् (for मे) — ^b) S₁ K

शिक्ष मे भवनं गत्वा सर्वाण्यस्त्राणि भारत ।
वायोरग्नेर्वसुभ्योऽथ वरुणात्समरुद्रणात् ॥ २९
साध्यं पैतामहं चैव गन्धर्वोरगरक्षसाम् ।
वैष्णवानि च सर्वाणि नैर्ऋतानि तथैव च ।
मद्रतानि च यानीह सर्वास्त्राणि कुरूद्वह ॥ ३०
अर्जुन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु मां शक्रस्तत्रैवान्तरधीयत ।
अथापश्यं हरियुजं रथमैन्द्रमुपस्थितम् ।
दिव्यं मायामयं पुण्यं यत्तं मातलिना नृप ॥ ३१
लोकपालेषु यातेषु मामुवाचाथ मातलिः ।
द्रष्टुमिच्छति शक्रस्त्वां देवराजो महाद्युते ॥ ३२
संसिद्धस्त्वं महाबाहो कुरु कार्यमनुत्तमम् ।
पश्य पुण्यकृतां लोकान्सशरीरो दिवं ब्रज ॥ ३३

इत्युक्तोऽहं मातलिना गिरिमामन्व्य ङैशिरम् ।
प्रदक्षिणमुपावृत्य समारोहं रथोत्तमम् ॥ ३४
चोदयामास स हयान्मनोमारुतरंहसः ।
मातलिर्हयशास्त्रज्ञो यथावद्भूरिदक्षिणः ॥ ३५
अवैक्षत च मे वक्त्रं स्थितस्याथ स सारथिः ।
तथा भ्रान्ते रथे राजन्विस्मितश्चेदमब्रवीत् ॥ ३६
अत्यद्भुतमिदं मेऽद्य विचित्रं प्रतिभाति माम् ।
यदास्थितो रथं दिव्यं पदा न चलितो भवान् ॥ ३७
देवराजोऽपि हि मया नित्यमत्रोपलक्षितः ।
विचलन्प्रथमोत्पाते हयानां भरतर्षभ ॥ ३८
त्वं पुनः स्थित एवात्र रथे भ्रान्ते कुरूद्वह ।
अतिशक्रमिदं सत्त्वं तवेति प्रतिभाति मे ॥ ३९
इत्युक्त्वाकाशमाविश्य मातलिर्विद्युधालयान् ।

D₁₋₃ दिव्यान्य* (for सर्वाण्य*) — °) B₁ s Dn D₄ e
[अ]पि; D₅ च (for [अ]थ) — °) T₁ G₂₋₄ मरुता गणात्
(for समरु*)

30 °) T₂ G₂₋₄ साध्यात् T₂ G₂ s पैतामहात् S₁
K₂ देव, K₃ 4 देव (for चैव) — °) S₁ K₁ *राक्षस, K₂ s
*राक्षसा, T₁ *राक्षसान् — °) D₅ वैष्णवादीनि, T₁ *न्यथ
(for *नि च) — °) K₂ नैर्ऋत्यानि, T₁ दैतेयानि T₁ G₁
[अ]पराणि; M₁ [अ]सुराणि (for तथैव) — °) K₂ मरु
द्रतानि, K₃ मरुद्राणानि, K₄ D₂ मद्रणानीह, T₁ मदीयानि च
(for मद्रतानि च) K₄ B₄ Dn D₁ s 4 जानीहि, G₁ s
याम्यानि (for यानीह) — °) S₁ सर्वाण्यपि, K₁ s *णीह;
K₃ 4 D₁₋₃ प्येव (for *स्त्राणि) T₁ G₁ समाप्सामि (for
कुरु*) T₂ G₂₋₄ M कौंतेयास्त्रायवाप्सामि

31 All MSS om the ref! — °) S₁ D₄ तथै*
(for तत्र*) — °) D₁ s हरियुज — °) B₁ उपागत, T
G₂₋₄ अवस्थित (for उपस्थितम्) — °) T G₂ s मद्य (for
दिव्य), and दिव्य (for पुण्य) — °) K₄ D₁ यत्रा, D₅ S
युक्त, D₅ युत (for यत्त) S₁ K D₁ s तदा (for नृप)

32 T₁ om 32^{ab} — °) S₁ K D₁₋₃ गतेषु लोकपालेषु
— °) S₁ K D₁₋₃ स (for [अ]थ) — °) S₁ K B₄ D₁₋₃ s
पुरदर, B₁ S महाद्युति

33 °) S₁ मसिद्धस्त्वा, K₁ s *द्वस्तु, B₁ s 4 Dc Dn
D₄ e *ध्यस्व, D₅ *दाख — °) N T₂ (by corr) G₂
अनतर (for अनुत्तमम्) — °) Most MSS *कृताल्लोकान्
— After 33, B Dc Dn D₄ e ins

844* देवराजः महस्त्राक्षस्त्वा दिदक्षति भारत ।

35 °) K₄ D₁ s 4 नोदयामास S₁ K₁ s Dc₂ D₅
T₁ सहसा (for स हयान्) — °) B Dc Dn D₄ e हयत
स्वजो — °) S₁ तत्र वाजिन*, K₁ T₁ भूरिदक्षिण; Dc D₁ 4 e
*दक्षिण

36 °) S₁ K₂ भ्रान्तरे, K₁ तत्र भ्रान्ते, S तत्राभ्रात

37 °) S₁ K₁ s D₅ मद्य, B Dc Dn D₄ e स्वद्य, T
G₁ s तेद्य, M₁ नोद्य (for मेऽद्य) — °) S₁ K D₁ s 4 च;
B Dc Dn D₄₋₆ T₂ (before corr) मे, D₃ वे, T₂ ते, G₂₋₄
मा (for माम्) — °) B₁ Dn₂ n₃ D₅ T₁ G₁ s M₂ यथा*,
D₁ तथा (for यदा*) — °) K₁ 4 B Dc Dn T₂ (before
corr) पदान्, T₁ तदा (for पदा) B Dc Dn D₄ e पद
(for भवान्)

38 °) T₁ हि (for ऽपि) T₁ मघवान्, T₂ G₂₋₄
भगवान् (for हि मया) — °) S₁ K D₁₋₃ एवो* (for
अत्रो*)

39 °) T₁ स्थिर (for स्थित) S [अ]द्य (for [अ]त्र)
— °) S₁ K₁ s न वै (K नैव) भ्रात (for रथे भ्रान्ते)
— °) B₁ s 4 Dc Dn D₄₋₆ सर्वं (for सत्त्वं) B₂ अति
सर्वमिदं कर्म

40 °) S₁ K₁ s आरुह्य (for आविश्य) — After 40,
B Dc Dn D₂ 4 e ins

845* स रथो हरिभिर्युक्तो ह्यर्ध्वमाचक्रमे तत ।

ऋपयो देवताश्चैव पूजयन्ति नरोत्तम ।

तत* कामगमाल्लोकानपश्य वै सुरर्षिणाम् ।

दर्शयामास मे राजन्विमानानि च भारत ॥ ४०
 नन्दनादीनि देवानां वनानि बहुलान्युत ।
 दर्शयामास मे प्रीत्या मातलिः शक्रसारथिः ॥ ४१
 ततः शक्रस्य भवनमपश्यममरावतीम् ।
 दिव्यैः कामफलैर्वृक्षै रत्नैश्च समलंकृताम् ॥ ४२
 न तां भामयते सूर्यो न शीतोष्णो न च क्लमः ।
 रजः पङ्क्तौ न च तमस्तत्रास्ति न जरा नृप ॥ ४३
 न तत्र शोको दैन्यं वा वैवर्ण्यं चोपलक्ष्यते ।
 दिव्यौकसां महाराज न च ग्लानिररिदम ॥ ४४
 न क्रोधलोभौ तत्रास्तामशुभं च विगा पते ।
 नित्यतुष्टाश्च हृष्टाश्च प्राणिनः सुरवेदमनि ॥ ४५
 नित्यपुष्पफलास्तत्र पादपा हरितच्छदाः ।
 पुष्करिण्यश्च विविधाः पद्मसौगन्धिकयायुताः ॥ ४६

शीतस्तत्र ववौ वायुः सुगन्धो जीवनः शुचिः ।
 सर्वरत्नविचित्रा च भूमिः पुष्पविभूषिता ॥ ४७
 मृगद्विजाश्च बहवो रुचिरा मधुरस्वराः ।
 विमानयायिनश्चात्र दृश्यन्ते बहवोऽमराः ॥ ४८
 ततोऽपश्यं वसुद्रान्साध्यांश्च समरुद्गणान् ।
 आदित्यानश्विनौ चैव तान्सर्वान्प्रत्यपूजयम् ॥ ४९
 ते मां वीर्येण यशसा तेजसा च वलेन च ।
 अस्त्रैश्चाप्यन्वजानन्त संग्रामविजयेन च ॥ ५०
 प्रविश्य तां पुरीं रम्यां देवगन्धर्वसेविताम् ।
 देवराजं सहस्राक्षमुपातिष्ठं कृताञ्जलिः ॥ ५१
 ददावर्धासनं प्रीतः शक्रो मे ददता वरः ।
 बहुमानाच्च गात्राणि पस्पर्श मम वासवः ॥ ५२
 तत्राहं देवगन्धर्वैः सहितो भूरिदक्षिण ।

C 3 12047
 B 3 168 56
 K 3 169 56

गन्धर्वाप्सरमा चैव प्रभावममितौजसाम् ।

- 41 °) T₁ G₁ २ दिव्यानि (for देवाना) — °) Ś₁ K₁ D₃ विविधानि, K₂ विद्युधानि, B₂₋₄ Dn D₄₋₆ [उ]पवनानि; B₁ Dc विपुलानि, G₂ सुवहूनि (for बहुलानि) Ś₁ B Dc Dn D₄₋₆ च (for [उ]त) — °) Ś₁ राजन्, B Dc Dn D₄ ० शीघ्र (for प्रीत्या) D₆ प्रेक्ष्यमाणान्समेत्याह
- 42 °) S₁ K₂ ३ D₁ ३ दिव्य, K₄ सर्व- (for दिव्ये) T₁ दिव्यैः कमलगर्धश्च, T₂ G₂₋₄ दिव्यं कनकवद्वैश्च; G₁ M दिव्ये कमलपद्मैश्च — °) S वृक्षैरन्यैरलंकृता
- 43 °) B Dc Dn D₄₋₆ न तत्र सूर्यरूपपति — °) K₁ शीतोष्णी, D₆ ंजौ; S (except T₂ G₃ M₂) ंप्यो — °) S₁ D₂ ंपकौ; G₁ ंपके (for पङ्क्तौ) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ० न यायते तत्र रज
- 44 °) D₁ ३ G₁ च (for वा) — °) B Dc Dn D₄ ० दौर्धत्य, T₁ वैवर्ण्यंश्च (for वैवर्ण्यं) Ś₁ वोपं, D₁ २ नोपं, T₂ (before corr) G₄ चोपलक्षित — °) B₂₋₄ Dc Dn D₄ ० न ग्लानिररिदम
- 45 °) Ś₁ गतानां चै, K₁ २ गताः प्रीना, K₃ ४ B Dc D₃ ० शुभ(Dc ंभा)धीना, Dn D₄ ० सुरादीना, D₁ २ सुबुद्धीना, T₁ G₄ अशुभश्च (for अशुभ च) — °) Dc D₄ ० T₁ G₁ नित्य (for नित्य) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ transp तुष्टा and हृष्टा M₁ प्र (for the first च) Dc Dn D₄ ० ते राजन् (for हृष्टाश्च) — °) K₂ सुरवेदिमन
- 46 °) B₃ पद्मसौगन्धिकप्रभा, D₁ ३ ंकस्तथा; D₆ कैर्धुता

- 47 K₃ om 47 — °) S सुखो (for ववौ) B Dc D₄ ० शीतलश्च (B₄ स्तत्र) सुखो वायु — °) K₁ ३ B₂ ४ Dc Dn D₄ ० सुगधी K₁ ३ विरजा (for जीवन) D₆ सौगन्धिजीवन शुभ, S सुगधो वीजते शुभ (G₂ सुख, G₄ शुभ) — °) T₂ G₂₋₄ पधं (for पुष्प)
- 48 °) Ś₁ K₁ ३ T₁ मधुरस्वना — B₂ om 48°-51° — °) B₁ ३ ४ Dc Dn D₄ ० विमानगामिनश्च — °) Ś₁ K₁₋₃ D₃ च तथा (for बहवो) B₁₋₃ Dn D₄ ० [अ]परे, Dc [अ]परे (for [अ]मरा)
- 49 B₂ om 49 (cf v1 48) — °) T₁ G₁ साध्या न्देवमहं — °) S₁ K₁ तत्र (for चैव) — °) T₁ corrupt
- 50 B₂ om 50 (cf v1 48) — °) T₁ G₁ ३ M₂ तेपा (for ते मा) — °) T₁ [अ]मलेन (for यलेन) — °) K₂ Dc D₄ ० [अ]नुजानत, D₆ [अ]त्यजानत, S [अ]न्व(T₁ ंनु)जानन्वै (for [अ]न्वजानन्त) — °) K₂ ३ B₁ ३ ४ D (except D₆) सम्रामे (for सम्राम)
- 51 B₂ om 51 (cf v1 48) — °) B₁ ३ ४ Dc Dn D₄ ० दिव्या (for रम्या) — °) B₁ ३ ४ D (except D₁ २) ंपूजिता
- 52 °) D₁ ३ T₁ वदता, M₁ गम (for वदं) K₃ D₁ ३ ४ G₄ वर; D₆ ंर (for ंर)
- 53 °) Ś₁ K D₁₋₃ ३ सस्तुतो (for सहितो) K₂ ४ S (except G₄) भूरिदक्षिण, K₃ B Dc Dn D₃ ४-६ G₄ ंदक्षिणं — °) B Dc Dn D₄ ० शिक्षाणो (for कुर्वाणो)
- 54 °) K₂ ४ D₁ ३ transp मे and पुत्र B Dc₁ Dn

अस्त्रार्थमवसं स्वर्गे कुर्वाणोऽस्त्राणि भारत ॥ ५३
विश्वावसोश्च मे पुत्रश्चित्रसेनोऽभवत्सखा ।
स च गान्धर्वमखिलं ग्राहयामास मां नृप ॥ ५४
ततोऽहमवसं राजन्गृहीतास्त्रः सुपूजितः ।
सुखं शक्रस्य भवने सर्वकामसमन्वितः ॥ ५५
शृण्वन्वै गीतशब्दं च तूर्यशब्दं च पुष्कलम् ।

पश्यंश्चाप्सरसः श्रेष्ठा नृत्यमानाः परंतप ॥ ५६
तत्सर्वमनवजाय तथ्यं विज्ञाय भारत ।
अत्यर्थं प्रतिगृह्णाहमस्त्रेष्वेव व्यवस्थितः ॥ ५७
ततोऽनुग्यत्सहस्राक्षस्तेन कामेन मे विश्वः ।
एवं मे वसतो राजन्नेप कालोऽत्यगाद्विधि ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतु पट्टश्रधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६४ ॥

१६५

अर्जुन उवाच ।

कृतास्त्रमभिविश्वस्तमथ मां हरिवाहनः ।
संस्पृश्य मूर्ध्नि पाणिभ्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १
न त्वमद्य युधा जेतुं शक्यः सुरगणैरपि ।
किं पुनर्मानुषे लोके मानुषैरकृतात्मभिः ।
अप्रमेयोऽप्रधृष्यश्च युद्धेष्वप्रतिमस्तथा ॥ २
अथान्नवीत्पुनर्देवः संप्रहृष्टतनूरुहः ।

अस्त्रयुद्धे समो वीर न ते कश्चिद्भविष्यति ॥ ३
अप्रमत्तः सदा दक्षः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
ब्रह्मण्यश्चास्त्रविचासि शूरश्चासि कुरूद्वह ॥ ४
अस्त्राणि समवाप्तानि त्वया दश च पञ्च च ।
पञ्चभिर्विधिभिः पार्थ न त्वया विद्यते समः ॥ ५
प्रयोगमुपसंहारमावृत्तिं च धनंजय ।
प्रायश्चित्तं च वेत्थ त्वं प्रतिघातं च सर्वशः ॥ ६

D₄ ० चै, Dc₁ [ए]र (for मे)

55 T₂ G₃ om 55^{ab} — ^a) B₂₋₄ D (except D₂ ३ ९)
तत्रा (for ततो)

56 ^a) B₄ अश्रौप (for शृण्वन्वै) Ś₁ K D₁₋₃ ९
शृण्वन्गीतस्वन पुण्य — ^c) S (except G₃ ४) [अ]प्सरमा
— ^d) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ९) नृत्यतीर्भरतर्षम

57 ^c) Ś₁ K B₁ ९ D₁₋₃ परि (for प्रति)

58 ^b) Dc T₁ चै (for मे) K₄ D₂ G₂ प्रसु, B₁ Dc
विभो (for विशु) — ^c) S₁ एव गतो (for मे वसतो)
— ^d) K₁ ३ ४ [ऽ]भ्यगाद्; D₂ द्यगाद् (for सत्यगाद्) Dc
D₁ S इति (for दिवि)

Colophon om in Dn₂ n₃ D₄ ० B₁ reads it in marg
— Major parvan S₁ K₁ २ T₂ G₂₋₄ आरण्य — Sub
parvan K₃ D₁ २ ९ (all om sub parvan name)
mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनवास
in K₃ D₆, and अर्जुनोक्तमुत्तरकैरात in D₁ २), K₄ like-
wise, only उत्तरकैरात, B₂ Dc, only गधमादनवास
(followed by उत्तरकैरात in Dc), and finally B₁ ४ D₃,

only गधमादनप्रवेश (B₄ प्रवास, D₃ निवास) — Adhy
name G₁ अर्जुनस्वर्गप्रवेशाकथन — Adhy no (figures,
words or both) Dn₁ 167, D₁ 173, S (M₂ sup ln)
168 (M₃ orig 170) — Śloka no Dn₁ D₁ 61

165

1 ^a) S₁ K₁ २ D₂ अभितिष्ठतम्, B Dc Dn D₃ ४ ९
अतिविश्वस्तम्, S अथ विश्वस्तम् — ^b) T₂ G₃ मघवान्, G₁
तदा मा (for अथ मा) — ^c) S₁ K₁ ३ ४ Dc₁ D₁ ३
सस्पृशन्

2 After 2, S ins

846* अजेयस्व हि मग्नामे सर्वैरपि सुरासुरैः ।

4 ^c) K₁ ३ D₁ ज्ञा (D₁ ज्ञ)स्त्रविच, T₁ मत्रविच (for
चास्त्रविच) K₃ D₆ T₁ M₁ चापि (for चासि) — ^d) K₃ ९
D₁ T₁ G₁ चापि (for चासि) K₃ ४ D₁ ३ ९ कुलोद्वह

5 ^b) B₁ तु दश, T₁ G₄ (by transp) च दश — ^d)
B₂₋₄ Dn D₂ ४ ९ विद्यते न त्वया सम (by transp)

6 ^a) T₁ चापि (for उप) — ^b) T₁ वृत्तिश्चापि (for
अवृत्ति च) — ^d) B₂₋₄ D (except D₃ ९) प्रतीघात

तव गुर्वर्थकालोऽयमुपपन्नः परंतप ।
 प्रतिजानीष्व तं कर्तुमतो वेत्स्याम्यहं परम् ॥ ७
 ततोऽहमशुभं राजन्देवराजमिदं वचः ।
 त्रिपद्यं चेन्मया कर्तुं कृतमेव निबोध तत् ॥ ८
 ततो मामत्रवीट्राजन्प्रहस्य बलवृत्रहा ।
 नाधिपद्यं तवाद्यास्ति त्रिषु लोकेषु किञ्चन ॥ ९
 निवातकवचा नाम दानवा मम शत्रवः ।
 समुद्रकुक्षिमाश्रित्य दुर्गे प्रतिवसन्त्युत ॥ १०
 तिस्रः क्रोड्यः समाख्यातास्तुल्यरूपबलभाः ।
 तांस्तत्र जहि कौन्तेय गुर्वर्थस्ते भविष्यति ॥ ११
 ततो मातलिसंयुक्तं मयूरसमरोमभिः ।
 ह्यैरुपेतं प्रादान्मे रथं दिव्यं महाप्रभम् ॥ १२
 वचन्ध चैव मे मूर्ध्नि किरीटमिदमुत्तमम् ।
 स्वरूपसदृशं चैव प्रादादङ्गविभूषणम् ॥ १३

अभेद्यं कवचं चेदं स्पर्शरूपवदुत्तमम् ।
 अजरां ज्यामिमां चापि गाण्डीवे समयोजयत् ॥ १४
 ततः प्रायामहं तेन स्यन्दनेन विराजता ।
 येनाजयद्देवपतिर्वलि वैरोचनिं पुरा ॥ १५
 ततो देवाः सर्वे एव तेन घोषेण बोधिताः ।
 मन्वाना देवराजं मां समाजग्मुर्विंशां पते ।
 दृष्ट्वा च मामपृच्छन्त किं करिष्यसि फल्गुन ॥ १६
 तानशुभं यथाभूतमिदं कर्तास्मि संयुगे ।
 निवातकवचानां तु प्रस्थितं मां वधैषिणम् ।
 निबोधत महाभागाः शिवं चाशास्त मेऽनघाः ॥ १७
 तुष्टुशुर्मां प्रसन्नास्ते यथा देवं पुरंदरम् ।
 रथेनानेन मघवा जितवाञ्छाम्बरं युधि ।
 नमुचि बलवृत्रौ च प्रह्लादनरकावपि ॥ १८
 ब्रह्मि च सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।

C 3 12073
 B 3 168 82
 K 3 170 22

7 °) B₂₋₄ D (except D₁₋₃ s) ततो (for तव)
 — °) B D (except D₁₋₃ s) समुपपन्न (for उपपन्न)
 — °) Ś₁ K D₁₋₃ प्रतिजानीहि S₁ K G₁ तन् (for त)
 — °) G₂ वक्ष्या (for वेत्स्या) S₁ K D₁₋₃ s अथ
 वक्ष्याम्यह पर

8 °) M अत्रव! — °) K₄ ते, B D (except D₁₋₃ s)
 यन् (for चेन्)

9 °) T₁ देव (for राजन्) — °) B D (except
 D₃ s) प्रहसन् G₁ s M₁ बलवृत्रहा — °) S₁ K D₁₋₃ s
 [अ]म्नीनि, Dn₃ ह्यन्ति (for [अ]द्यास्ति)

10 °) Ś₁ K D₁₋₃ s देव, B₄ सुर (for मम) — °)
 Ś₁ K₁ s आवृत्य, D₄ आगत्य, T₂ G₂₋₄ M आमाद्य (for
 आश्रित्य) T₁ समुद्रमायाद्य सदा — °) G₂ s स्वर्ग
 (for दुर्ग)

11 °) S₁ K₁₋₃ ता (for तान्) Ś₁ K D₁₋₃ s पुत्र,
 G₁ तु न्व (for तत्र) Ś₁ K D₁₋₃ s पार्थिव (K₄ पार्थे स्व)
 (for कौन्तेय) — °) M गुर्वर्थं ते

13 Ś₁ om (hapl) 13^c-14^b — °) T₂ G₂₋₄ वीर
 (for चैव) — °) S गगन्न (for अङ्ग-)

14 Ś₁ om 14^{ab} (cf v 1 13) — °) T₂ G₂ अभेद्य
 (for अभेद्य) Ś₁ B₂ G₁ चैव, K₁ s T₂ G₂₋₄ दिव्य (for
 चेद्) — °) K₄ रूपमनुत्तम, D₃ रूप तदद्भुत — °) Ś₁
 K D₁₋₃ s चैव (for चापि)

15 °) Ś₁ K₁ s देव (for तेन) — °) K₂ बलि देव,
 T₁ देवराजो, T₂ G₂₋₄ स देवैद्रो (for देवपतिर्) — °) K₂
 पतिर् (for बलि)

16 °) S मगधर्वा (for सर्वे एव) — °) Ś₁ K D₁₋₃
 शन्देन (for घोषेण) K₃ D₃ कोपिता, D₃ मोहिता (for
 बोधिता) — °) K₁ s कुरुद्रह (for विशा पते) — °) S₁
 फल्गुण, K₁ s 4 B₁₋₃ Dc Dn D₄₋₆ फाल्गुन, B₄ D₁₋₃
 पादव, T₁ G₁ फल्गुन

17 °) M अत्रव! B₁ Dc तथाभूतम्, S तथा भूतान्
 (for यथाभूतम्) — °) Ś₁ K D₁₋₃ s जयैषिण (for वधं)
 — After 17, S ins

847* ततो वारिभ प्रशस्ताभिस्त्रिदशा पृथिवीपते ।

18 D₃ om (hapl) 18^c-19^b — °) K₁₋₃ T₁ G₁
 मघवान्, K₄ D₃ भगवान्, T₂ G₂₋₄ जितवान् (for मघवा)
 — °) S₁ K₁ s हतं, T₂ G₂₋₄ मघं (for जितं) B₄
 असुर, D₄ नमुचि (for शम्बर) — K₂ om (hapl)
 18^c-19^d — °) D₄ शयर (for नमुचि) G₂ M बलवृत्रौ
 — °) K₃ s B Dc Dn₂ n₃ D₄ प्रहादं

19 K₂ om 19, Ś₁ D₃ om 19^{ab} (for K₂ D₃ of
 v 1 18) — °) T₁ [अ]युतानि (for [अ]र्बुदानि) B₁ s
 Dc₁ Dn D₄ [अ]पि (for च) — D₃ om 19^c-21^b — °)
 T₁ चै दैत्याश्च (for दैत्याना) — °) N (Ś₁ K₂ D₃ om)
 मघवा, T₁ मखवान् (for मघवान्)

C 3 12074
B 3 168 82
K 3 170 22

रथेनानेन दैत्यानां जितवान्मघवान्युधि ॥ १९
त्वमप्येतेन कौन्तेय निवातकवचात्रणे ।
विजेता युधि विक्रम्य पुरेव मघवान्वशी ॥ २०
अयं च शङ्खप्रवरो येन जेतासि दानवान् ।
अनेन विजिता लोकाः शक्रेणापि महात्मना ॥ २१

प्रदीयमानं देवैस्तु देवदत्तं जलोद्भवम् ।
प्रत्यगृह्णं जयायै नं स्तूयमानस्तदामरैः ॥ २२
स शङ्खी कवची बाणी प्रगृहीतशरासनः ।
दानवालयमत्युग्रं प्रयातोऽस्मि युयुत्सया ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६५ ॥

१६६

अर्जुन उवाच ।

ततोऽहं स्तूयमानस्तु तत्र तत्र महर्षिभिः ।
अपश्यमुदधिं भीममपांपतिमथान्वयम् ॥ १
फेनवत्यः प्रकीर्णाश्च संहताश्च समुच्छ्रिताः ।
ऊर्मयश्चात्र दृश्यन्ते चलन्त इव पर्वताः ।
नावः सहस्रशस्तत्र रत्नपूर्णाः समन्ततः ॥ २

तिमिगिलाः कच्छपाश्च तथा तिमितिमिगिलाः ।
मकराश्चात्र दृश्यन्ते जले मग्ना इवाद्रयः ॥ ३
शङ्खानां च सहस्राणि मग्नान्यप्सु समन्ततः ।
दृश्यन्ते स्म यथा रात्रौ तारास्तन्वभ्रसंवृताः ॥ ४
तथा सहस्रशस्तत्र रत्नसंधाः प्लवन्त्युत ।
वायुश्च घूर्णते भीमस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५

20 D₂ om 20 (cf v1 19) — ^a) K₁ & B₁₋₃
Dc Dn D₄ & T₂ G₂ & [अ]नेन (for [ए]तेन) — ^b) T₂
(before corr) जितवान्मघवान् (for निवातकवचात्र) S₁
K₁ & युधि (for रणे) Cf. 19^d — ^c) B₁ विजितान् (for
विजेता) — ^d) Ś₁ K₁ & B₁ Dn D₅ मघवा (for मघवान्)
K₁ & वली (for वशी) T₁ पुरत्रयमिवेश्वर

22 ^a) B Dc Dn D₄ & G₂ त (B₁ च) (for तु)
— ^c) Ś₁ K₁ & B₁ D₀₁ T₁ G₁ & *गृह्णा, D₀₂ M₂ *गृह्ण
(for *गृह्ण) Ś₁ K₁ & [ए]व; K₂ & D₁₋₃ [इ]म, T₂ G₂
[ए]त (for [ए]न) — ^d) K₄ D₁ तयामरे, D₅ यथासुरै,
G₁ सदांमरै (for तदां)

23 ^a) S₁ K₂ & B D₁₋₃ & T₂ G₂ & सदास्र (for
स शङ्खी) K₄ D₁ & T₁ G₁ खङ्गी, G₂ बाणै (for बाणी)

Colophon om in K₂ & D₅ — Major parvan Ś₁
K₁ & Dn₂ T G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan Omitting
sub parvan name, B₁₋₃ D (D₅ om) G₁ M mention
only निवातकवचवध (B₁ om वध) (preceded by लोमश-
तीर्थयात्रा) — Adhy no (figures, words or both)
Dn 168 (Dn₂ 167), D₁ 174, S 169 — Śloka no
Dn₁ D₁ 25, Dn₂ n₈ 86

166

1 K₂ & D₅ om the ref — ^a) S₁ K₁ & B₂ & च,
K₄ वै (for तु) — ^b) G₁ सुर* (for मह*) — ^d) S₁ K
D₂ & G₂ & *निधिम् (for *पतिम्)

2 ^a) S₁ K D₁₋₃ & *वत (for *वत्य) — ^b) Ś₁
चलतश्च, K₄ D₁ & महिता*, T₁ सभीता*, T₂ G₂₋₄ M
सगता* B D (except D₁₋₃) समुत्थिता* — ^c) Ś₁
K₂₋₄ तत्र (for चात्र) S अदृश्यतोर्मयस्तत्र — ^d) B₄
Dn₁ n₃ D₁ & & वरगत (for चलन्त) Dn₂ जले मग्ना
इवाद्रय — ^e) T₂ (before corr) G₂ & समन्त* (for
सहस्रश*) — M₁ om (hapl) 2^f-5^e — After 2, S
(M₁ om) ins

848* नभसीव विमानानि विचरन्त्यो विरेजिरे ।

3 M₁ om 3 (of v1 2) — ^b) S₁ चाति*, D₁ इति*,
D₅ [अ]प्यति* (for तिमि*) B₄ तिमितिमिगिलास्तथा, D₂
तिमिगिलगिलास्तथा — ^c) S₁ K D₁ & T₁ चापि, D₂
चानु (for चात्र) — ^d) K₄ D₁ & तोय-, D₂ जल- (for जले)

4 M₁ om 4 (cf v1 2) — ^b) D₂ G₁ सहस्रश
(for समन्तत) — ^c) D₅ च, T₁ [S]प्सु, T₂ G₂ & [S]थ,
G₂ [S]त्र (for स) — ^d) D₂ T₂ G₂₋₄ *युता (for *वृता*)

तमतीत्य महावेगं सर्वाभ्योनिधिमुत्तमम् ।
 अपश्यं दानवाकीर्णं तद्वैत्यपुरमन्तिकात् ॥ ६
 तत्रैव मातलिस्तूर्णं निपत्य पृथिवीतले ।
 नादयत्रथयोपेण तत्पुरं ममुपाद्रवत् ॥ ७
 रथघोषं तु तं श्रुत्वा स्तनयित्तोरिवाश्वरे ।
 मन्वाना देवराजं मां संविद्या दानवाभवन् ॥ ८
 सर्वे संभ्रान्तमनसः शरचापधराः स्थिताः ।
 तथा शूलासिपरशुगदामुमलपाणयः ॥ ९
 ततो द्वाराणि पिदधुर्दानवास्त्रस्तचेतसः ।
 संविधाय पुरे रक्षा न स कश्चन दृश्यते ॥ १०
 ततः गह्ममुपादाय देवदत्तं महास्वनम् ।

पुरमासुरमाश्लिष्य प्राधमं तं शनैरहम् ॥ ११
 स तु शब्दो दिवं स्तब्ध्वा प्रतिशब्दमजीजनत् ।
 वित्रेसुश्च निलिल्युश्च भूतानि सुमहान्त्यपि ॥ १२
 ततो निवातकवचाः सर्व एव समन्ततः ।
 दंशिता विविधैस्त्राणैर्विविधायुधपाणयः ॥ १३
 आयसैश्च महाशूलैर्गदाभिर्मुसलैरपि ।
 पट्टिशैः करवालैश्च रथचक्रैश्च भारत ॥ १४
 शतग्रीभिर्भुशुण्डीभिः खड्गैश्चित्रैः खलंकृतैः ।
 प्रगृहीतैर्दितेः पुत्राः प्रादुरासन्सहस्रशः ॥ १५
 ततो विचार्य बहुधा रथमार्गेषु तान्हयान् ।
 प्राचोदयत्समे देशे मातलिर्भरतर्षभ ॥ १६

C 3 12095
 B 3 169 17
 K 3 171 17

5 M₁ om 5^a (cf v 1 2) — ^b) D₂ रक्षपूर्णा T
 G₂ 4 फल्युत — ^c) K₂ 4 D₁ [आ]रूगते (for चूर्णते)
 S वीर (for भीमन्)

6 D₂ om (? hapt) 6 — ^a) S₁ K₁ 2 D₁ 3 समुदी
 (K₁ 2 डी) ह्य, B De Dn D₂-e तमुदीह्य (for तमतीत्य)
 S₁ K D₁ 3 महाभीम, B₂ तथा भीम (for महावेग) — ^b)
 S₁ अयाभो (for स्याभ्यो)

7 T₁ om 7^{ab} — ^a) K₂ 4 B₁ 3 De D₂-e तत्र च
 (for तत्रैव) — ^b) De T₂ G₁-3 M₁ निपात्य B₂ M₂
 पृथिवीपते, T₂ G धरणीतले D₂ निम्बे पृथ्वीतले रथ — ^c)
 K₁ 2 B₂ De Dn D₂ 4-8 inc after 7^{ab} B₂ after 7

S₁9* रथ स तु समाश्लिष्य प्राद्रवद्रथयोगवित् ।

[S₁ K₁ तु त, De दद्र (for ततु) B₂ Dn₁ 7 ह्य (for
 ह्य) Cnp आश्लिष्य D₂ ता मताश्लिष्य पृथिवी (for the
 prior hall)]

— De om 7^{cd} — ^c) B₂ Dn D₂ 4 8 ग्रामयन्, T₂ G₂-4
 दानवान् (for नादयन्) — ^d) D₂ महत्या पत्नी; T₁ ममु
 पाद्रव

8 ^a) K₂ 4 D₁ 3 ते, T₁ तत् (for त) — ^c) D₂ मा
 देवराज (by transp) — ^d) S₁ विप्रिमा; K B D (except
 D₂) T₂ G₂ आविप्रिमा (B₁ उद्विप्रिमा) (for मविप्रिमा) K₁ D₂
 स्थिता (for [अ]भवन्)

9 ^b) D₂ गद्ग (for दार) ^c) S₁ K₁ 2 तथा (for
 स्थिता) — ^c) K₂ शूलाष्टि, B D (except D₁-3 8) [अ]
 मिश्र (by transp) — ^d) De परिघ (for सुमल)
^c) S₁ K B₂ D₁-3 8 प्रगृहीतगरामना

10 ^a) K₂ 4 D₂ 3 T₁ G₂ 4 M [अ]पिद्रु (M₂ घन्)
 — ^c) S₁ ते, K₁ 2 ता (for म) — ^d) ^c) S₁ K₁ 2 किचन,

D₁ M₁ कश्चिन्न (for कश्चन) T₁ विघते (for दृश्यते)

11 ^a) D₂ M₂ उपाध्माय (for उपादाय) — ^b) B₂
 D₂ रव (for स्वनम्) — ^c) S₁ आविश्य, B₂ M₁ आश्लिष्य,
 G₁ आमाद्य (for आश्लिष्य) Dn D₂ 4 8 परमा मुदमात्रित्य,
 D₂ पुरमाश्लिष्य राजेद्र, T₂ G₂-4 भापूरयन्त (G₂ 4 7 न्म)मा
 श्लिष्य — ^d) K₂ प्रादान (sic) त, De D₂ प्राधमन्त, T₁
 प्रदध्म त, G₁ प्रधन त, G₂ प्रभावत, G₄ प्रभवत (for प्राधम
 त) D₂ दानवर् (for त शनैर्) S₁ transp दान and
 अहम्

12 ^a) D₁-3 च (for तु) K₂ विद्, D₂ प्राप्य; T₁
 गन्ना (for मन्धवा) — ^c) T₁ G₂ 4 निलीयु (for निलिल्यु)
 K₂ वित्रेसुर्यं च तत्रामन् — ^d) S च (for सु)

13 ^b) B₁-3 D (except D₁-3 8) T₁ स्वलकृता (for
 समन्तत) — ^c) Some S MSS दसिता D₁ अखेर, T₂
 G₂ 4 गणैर् (for प्राणैर्) — ^d) B D (except D₁ 2) S
 (except T₁ G₁) विचित्रायुध

14 ^b) T₁ G₁ M गदामि (for गदाभिर) Some
 MSS सुदाग्, सुपलेर् — ^c) S (except T₂ G₂) पट्ट्यै
 K₂ मुद्रैर्ध्रुव, B₂ D₂ च त्रिशूलैश्च (for कर) — ^d) K₂
 करवाल, D₂ G₂ तथा चक्रं (for रथचक्रं)

15 ^a) S₁ K₁ भुसुडीभिः, K₂ 4 D₂ भुसुडी, B₁-3
 भुसुडी, De भुसुडी, D₁ भुसुडी; D₂ सुखडी; D₃ सुखडी,
 T₁ G₁ 2 4 सुमडी; T₂ G₂ सुसुडी, M सुसुडी — ^b) T₂
 G₂-4 अल (for स्वल्) — ^{cd}) D₂ transp प्रगृहीतं
 and प्रादुरासन्

16 ^a) S₁ K D₁-3 8 विदार्य वसुधा, B De Dn D₂ 8
 विचार्य बहुदो — ^b) G₁ रथान् (for हयान्) B₂ रथमा
 मंगे तस्विवान् — ^c) K₂ 4 D₂ 5 T₁ G₂ 4 प्रचो (K₂

तेन तेषां प्रणुन्नानामाशुत्वाच्छीघ्रगामिनाम् ।
नान्वपश्यं तदा किञ्चित्तन्मैऽद्भुतमिवाभवत् ॥ १७
ततस्ते दानवास्तत्र योधव्रातान्यनेकशः ।
विकृतस्वरूपाणि भृशं सर्वाण्यचोदयन् ॥ १८
तेन शब्देन महता समुद्रे पर्वतोपमाः ।
आप्लवन्त गतैः सन्धैर्मत्स्याः शतसहस्रशः ॥ १९
ततो वेगेन महता दानवा मामुपाद्रवन् ।

विमुञ्चन्तः शितान्नाणाञ्जुतशोऽथ सहस्रशः ॥ २०
स संप्रहारस्तुमुलस्तौपां मम च भाग्न ।
अमर्तत महाघोरो निमानकृवचान्तकः ॥ २१
ततो देवर्षयश्च दानवर्षिगणाश्च ये ।
ब्रह्मर्षयश्च सिद्धाश्च समाजग्मुर्महामृधे ॥ २२
ते वं मामनुरूपाभिर्मधुराभिर्जयपिणः ।
अस्तुवन्मृगयो वाग्भिर्यथेन्द्रं तारकामये ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पट्टपट्टथधिकशततमोऽध्याय ॥ १६६ ॥

१६७

अर्जुन उवाच ।

ततो निवातकवचाः सर्वे वेगेन भारत ।

अभ्यद्रवन्मां सहिताः प्रगृहीतायुधा रणे ॥ १
आन्लिद्य रथपन्थानमुत्क्रोशन्तो महारथाः ।

D₂ ६ 'नो'दयत् (for प्राचोदयत्)

17 D₈ om 17-19 — ^a) T G ए(T₁ ने, G₁ न)
तेषा तत् (for तेन तेषा) — ^b) T₁ मार्गमत्युग्रगामिना, T₂
G₂₋₄ मार्गं चतुरगामिना — ^c) S₁ नादश्यत्, K₁ D₁ 4 T₂
G₂₋₄ नान्वपश्यत्, K₂ नान्वपश्यन्, B₂ (m as in text) पार्थ
पश्य, B₄ न चापश्य; T₁ G₁ अनपद्यन् (G₁ 'द्यत्) Ś₁ ततो,
G₁ तथा (for तदा) K₄ B₄ किं तत्, T G कश्चित् (for
किञ्चित्) — ^d) K₂ B₄ तदद्भुतम्, K₄ D₁ 2 तमोभूतम्
(for तन्मैऽद्भुतम्) Ś₁ K₁ 2 D₂ तमोभूतममृजगत्

18 D₈ om 18 (cf v l 17) — ^a) Dn₂ तावद्
(for तत्र) — ^b) N वादित्राणि सहस्रश — S₁ K₁ 2
read 20^{ab} for 18^{cd}, K₁ 2 repeating it (20^{ab}) in its
proper place — ^c) K₂ विकृतस्वनं; T₁ विकृत घोरं
— ^d) K₂ 4 B D (D₂ om) 'वाद्यन् (for 'चोदयन्)

19 D₈ om 19 (cf v l 17) — ^a) K₁ 2 4 B D
(except D₂ ६) सहसा (for महता) — ^b) S पर्वता इव
(for 'तोपमा) — ^c) Ś₁ Dn₁ आप्लवन्तो, K₁ 2 'वते, T₂
G₂₋₄ 'वति S₁ K₁ 2 राता, T G₂₋₄ हता (for गतै)

20 Ś₁ K₁ 2 read 20^{ab} for 18^{cd}, K₁ 2 repeat it
here — ^a) K₂ (second time) तेन (for ततो) D₂
सहसा (for महता) — ^b) K₁ 2 (first time) समुपां
(for मामुपां) — Ś₁ om 20^{cd} — ^c) D₂ विमुचति,
D₂ 'चत, M₂ 'चत K₁ शतान् (for शितान्)

21 ^a) K₄ D₂ तुमलस — ^b) K₁ 2 B₂ Dn D₆ च

मम (by transp), T₁ जपि च — ^c) K₁₋₂ B₁ D
(except D₂ ६) T₂ G₂ 4 आननेन, K₄ प्राव'

22 ^b) Ś₁ D₂ तथा (for च ये) D₁ 2 तथान्ये च
महर्षयः — ^c) B₁ मह' (for मद्र') — ^d) D₂ महस्रान
(for माहा')

23 ^a) S (except G₁ M₁) मानुषं (for मामनुषं)
— ^c) S (except T₂ G₂) ऋपयो (for मुनयो) — ^d) T₁
'वधे, T₂ G₂ 4 'मृधे (for 'मये)

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₁ 2 T₂ G₁₋₄
आरण्य — *Sub parvan* Omitting sub parvan name,
K B₁₋₂ D₂ Dn₁ n₂ D₁₋₂ G₁ mention only निवातकवच
वध (B₁ G₁ om वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in
K₂ D₁) — *Adhy no* (figures words or both)
Dn 169 (Dn₂ 168) D₁ 175 S 170 (M₂ 172)
— *Śloka no* Dn D₁ 21

167

1 ^b) B₄ सर्वभावेन, D₂ Dn₂ D₄ सर्ववेगेन T₁ G₁
सगता (for भारत) — ^c) K₂ अभिद्रवन् M मा (for
मा) B₂ वेगेन (for सहिता)

2 ^a) B₂₋₄ D (except D₁ ६) T₂ G₁ 2 आच्छाद्य
— ^b) S आक्रो' (for उत्क्रो) Ś₁ K B₄ महारवाञ् — ^c)

आवृत्य सर्वतस्ते मां शरवपैरैवाकिरन् ॥ २
 ततोऽपरे महावीर्याः शूलपट्टिशपाणयः ।
 शूलानि च भृशुण्डीश्च मुमुक्षुर्दानवा मयि ॥ ३
 तच्छूलवर्षं सुमहद्ददाशक्तिसमाकुलम् ।
 अनिशं सृज्यमानं तैरपतन्मद्रथोपरि ॥ ४
 अन्ये मामभ्यघावन्त नित्रातकवचा युधि ।
 गितशस्त्रायुधा रौद्राः कालरूपाः प्रहारिणः ॥ ५
 तानहं विविधैर्वाणैर्वेगवद्भिर्गजिह्वगैः ।
 गाण्डीवसुकैरभ्यघ्नमेकैकं दशभिर्वृधे ।
 ते कृता त्रिमुखाः सर्वे मत्प्रयुक्तैः गिलाशितैः ॥ ६
 ततो मातलिना तूर्णं हयास्ते संप्रचोदिताः ।

रथमार्गान्वहंस्तत्र विचेरुर्वातरंहसः ।
 सुसंयता मातलिना ग्रामध्नन्त दितेः सुतान् ॥ ७
 शतं शतास्ते हरयस्तस्मिन्पुक्ता महारथे ।
 तदा मातलिना यत्ता व्यचरन्नल्पका इव ॥ ८
 तेषां चरणपातेन रथनेमिस्वनेन च ।
 मम बाणनिपातैश्च हतास्ते शतशोऽसुराः ॥ ९
 गतासवस्तथा चान्ये प्रगृहीतशरासनाः ।
 हतमारथयस्तत्र व्यकृष्यन्त तुरंगमैः ॥ १०
 ते दिशो विदिशः सर्वाः प्रतिरुष्य प्रहारिणः ।
 निघ्नन्ति विविधैः शस्त्रैस्ततो मे व्यथितं मनः ॥ ११
 ततोऽहं मातलेर्वीर्यमपश्यं परमाद्भुतम् ।

C 3 1215
B 3 170 13
K 3 172 13

K Dc D1 ३ ६ सर्वदाश्च S1 नेपा (for ते मा) — १) S1
K1 ३ ३ वर्षम् (for ३ वर्षैर्)

3 १) S ३ पट्टिमं (for ३ पट्टिदां) — २) T1 G1 गदाश्चव
(for शूलानि च) K1 भृशुण्डीश्च, K4 सुगडी, D1 भृशुण्डी,
D2 सुवडी, T1 सुमन्त्र, T2 G3 ३ सुसुटी, G1 ३ सुमटी,
M सुसुख्यं Cf १ 1 3 166 15° — ३) M2 युधि (for
मयि)

4 १) K1 ३ त, D1 ते (for तच्च) S सुमहत्सुल वर्षं
— २) K2 अभिम- (for अभिदा) S1 K1 ३ मानं च, D2
मानाश्च — ३) S1 D2 न्यपतन्; K1 ३ न्यपतन् (for अपतन्)
G4 मे रथोपरि

5 १) K3 D3 G1 अन्योन्यन्, T2 अथ माम् (for अन्ये
माम्) K4 D3 अभिं, D5 ममं, G1 अप्यं (for अन्यं)
— २) B2 ३ Dn D4 ६ जित (D6m घृत्) (for दित-)
B2 वीरा (for रौद्रा) K3 ३ D1-3 श (K4 D5 शि)नदाश्च
घरा रौद्रा

6 १) K4 D1-3 ३ G1 निशितैर् (for विविधैर्) — २) K4 D1 ३
आविष्यम्, G1 अहनम् (for अभ्यघ्नम्) — ३) S1
K1 ३ B4 शितैः, K4 D1-3 ३ शरै (for मृधे) — ४) B1
त्रामिना, B4 अधान्यं, T1 निवृत्ता, T2 G2-4 ते कृता, M2 ते
कृत्वा (for ते कृता) D5 अथ तेमिसुत्वा सर्वं — ५) S
(except M1) मत्प्रयुक्तैः (for मत्प्र) B2 गिलाशितै (for
गिला) B4 D5 वित्रन्नास्त्र (D5 सर्वं) दानवा

7 १) K3 ३ D5 मप्रतो (D5 णो)दिता, Dn2 मप्रयोजिता
— २) T2 G3 अथ (for रथ) B D (except D1-3)
मार्गान्वहृविधास्त्र — ३) S व्यचरन् (T1 व्यधमन्, G1
ह्यचरन्) (for विचेरु) — ४) K3 D5 सुमयुता, T1 सुमयुक्ता

— १) K1 ३ ३ प्रमन्नत, B1 Dc D1 ३ G4 M ग्रामयत, B4
ग्रामधन्ते, Dn3 n3 ग्राम्य (Dn3 म)न्नत, D5 ग्रामन्नतो, T1
प्रपद्यत, G2 प्रामृदत

8 १) D5 च हयाश्च (for हरयश्च) — २) K1 ३ तस्मि
न्युक्ते, T2 G2-4 ते नियुक्ता — ३) S1 K D1-3 ततो, Dn
शावा (1), D5 T1 M तथा (for तदा) K3 T2 G1 ३ ३
यथा (for यत्ता) — ४) K2 ३ विचरन् Dc उल्मुका इव,
T2 G3 ३ अत्पवद्रथ, G1 एकवद् दृढ, G2 M एकवद्रथ (for
अल्पका इव) T1 चारयत प्रव दृढ

9 K3 om 9 — २) D5 मम बाणाभिं — ३) T1
G2 ३ M2 च (for ते) D1 ३ वहवो (for शतशो)

10 K3 om (hapl) 10^{ab} — १) S1 K1 [अ]न्ये च
(by transp) B D (except D1-3 ३) [ए]व (for च)
— २) S1 हताश्च शतशोसुरा (cf 9^d), K1 D5 S दानवा
पाडवर्षंभ (G1 भा) — ३) T2 (before corr) G4 अथ;
G1 तत, G3 हता (for हत) — ४) K4 D2 ३ विकृष्यत,
B2 G1 व्यकृष्यत; B3 प्रादृश्यत D5 विकृष्यन्ते हयोत्तमै

11 १) B D (except D1 ३) T2 (after corr) सर्वे
(for सर्वा) — २) S1 K2 प्रतिगृष्य, B4 सर्वे युद्ध; T2
G3 ३ प्रत्यनीक, G2 प्रारुष्यत (for प्रतिरुष्य) — ३) K2-4
B4 D1-3 निघ्नतो, B1-3 Dn D4 ६ अभ्यघ्नन्, S घ्नति स्म
(T1 व्यघ्नति) D5 निशितै (for विविधै) — ४) S1 K
B4 D1-3 ३ ततो मा व्यथयति च (K4 शिव, B4 शि ते)

12 १) S अद्भुत ममदर्शय (G1 अत्यद्भुतमदर्शय) — २)
S1 K D1-3 ३ तथा (S1 K1 ३ ततो) वेगवतो वाहान् (K3
वाजीन्) — ३) S1 K D1-3 अयन्नो य (K4 D1-3 ३ लाघ)
दधारयत्, D5 यद्यत्तादन्वधारं, T1 G1 यद्रथ (G1 थान्)

अश्वांस्तथा वेगवतो यदयत्नादधारयत् ॥ १२

ततोऽहं लघुभिश्चित्रैस्त्रैस्तानसुरात्रणे ।

सायुधानच्छिनं राजञ्जशतशोऽथ सहस्रशः ॥ १३

एवं मे चरतस्तत्र सर्वयत्नेन शत्रुहन् ।

श्रीतिमानभवद्वीरो मातलिः शक्रसारथिः ॥ १४

वध्यमानास्ततस्ते तु ह्यैस्तेन रथेन च ।

अगमन्प्रक्षयं केचिन्न्यवर्तन्त तथापरे ॥ १५

स्पर्धमाना इवास्माभिर्निवातकृवचा रणे ।

शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्प्रत्यवारयन् ॥ १६

ततोऽहं लघुभिश्चित्रैर्ब्रह्मास्त्रपरिमन्त्रितैः ।

व्यधमं सायकैराशु शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १७

ततः संपीड्यमानास्ते क्रोधाविष्टा महासुराः ।

अपीडयन्मां सहिताः शरशूलासिवृष्टिभिः ॥ १८

ततोऽहमस्त्रमातिष्ठं परमं तिग्मतेजसम् ।

दयितं देवराजस्य माधवं नाम भारत ॥ १९

ततः एङ्गास्त्रिशूलांश्च तोमराश्च सहस्रशः ।

अस्त्रवीर्येण शतधा तैर्मुक्तानहमच्छिनम् ॥ २०

छित्त्वा प्रहरणान्येषां ततस्तानपि सर्वशः ।

प्रत्यविध्यमहं रोपाद्दशभिर्दशभिः शरैः ॥ २१

गाण्डीवाद्दि तदा संख्ये यथा भ्रमरपङ्कयः ।

निष्पतन्ति तथा बाणास्तन्मातलिरपूजयत् ॥ २२

तेषामपि तु बाणास्ते बहुत्वाच्छलभा इव ।

नावधार , T₂ G₂₋₄ यथा यत्ना (G₂ युक्ता , G₄ -वती) द्यपारं ,
M द्वयत्नाद्यधारं

13 ^a) B₁ त्रिचिदंश (for लघुभिश्च) — ^c) Cf 20
and v1 K₃ चिच्छिद्र , K₄ D₂ 3 T₁ अच्छिद्र , D₅ T₂ G
M चिच्छिद्रे (for अच्छिन) B Dc Dn D₃ 5 चिच्छेद सायु
धान (B₄ राक्षसाश्चिच्छेद) राजन् — 13^d=17^d

14 ^a) D₃ विः ; T₂ G₂₋₄ आ (for मे) — ^c) T₁
G₁ 3 राजन् ; T₂ G₃ 4 श्रीतो , M चापि (for श्रीतो)

15 ^a) D₅ ह्यैस् (for ततस्) B₄ Dn D₂ 4-5 तैस्
(for ते) — ^b) T₁ शरैस् (for ह्यैस्) D₅ रथेन च महासुरा
— ^c) K₁ प्राक्षय , K₃ M₂ प्रक्षय , T₁ प्रत्यय , G₄ च क्षय (for
प्र) K₃ यमक्षय गता केचित् — ^d) K₃ 3 D₃ 3 प्रवर्तत ,
K₄ G₄ व्यवर्तत , D₁ अवर्तत

16 K₃ om 16 — ^c) Ś₁ K₁ 4 D₁ 3 शरानस्त्रान् ,
K₃ महानस्त्रान् , B Dc Dn D₂ 4-5 शरार्ता (B₃ 4 Dn₂ तं)
मा , T₁ समग्रमां (for महद्भिर्मां) — ^d) N (K₃ om)
महद्भिः (K₃ ऋ) (for समन्तात्) T₂ G₂₋₄ पर्यं (for
प्रत्य) — After 16, S 103

850^a शरवेगैर्निहत्याहमस्त्रं शरविधातिभिः ।

ज्वलद्भिः परमं श्रीस्त्रैस्तानविध्य महस्रपा ।

[(L 1) T₁ शस्त्रे (for अस्त्रे) — (L 2) T₁ अवध्य ,
T₂ G₃ अर्वायान् (for अविध्य)]

17 D₅ om 17^a, S om 17 — 17^a=13^a — ^b)
Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ प्रति , Dc पर (for परि) K₁ अस्त्रैस्तान
सुरात्रणे — ^c) K₃ अवध , D₁ 5 व्यधमत् (for व्यधम)
Ś₁ K D₁ 3 सायु (K₃ च) धानेव , Dc सायकैनाशु
— 17^d=13^d

18 ^b) Dn₂ रथा (for सुरा) — ^c) B₂ प्रापीडं ,
Dn (not adopted in old printed ed 1) D₅ आपीडं (for
अपीडं) K₁ M मा (for मा) — ^d) B₂ 3 Dn D₃ 5
T₂ G₃ शक्ति (for शर) G₁ जालामि (for शूलासि)
K₃ पट्टिमं (for वृष्टिभिः)

19 ^a) D₁ 2 आविष्ट , S प्रायुज (for आतिष्ठ) — ^b)
Ś₁ K₃ तिग्मतेजन , B₄ Dn₂ D₃ 5 तैजस S माधव (G₂
गाधवं , M₁ वासव) नाम भारत (=19^d) — ^c) G₁ दधीचि
(for दयित) — ^d) D₁₋₃ गाधवं (for माधव) S ब्रह्मदद
सम रणे

20 K₃ om from 20 up to 3 168 17 — ^a) Ś₁
K₁ 3 B₂₋₄ D₅ 5 T₁ Cnp गङ्गाश्च शूलाश्च , B₁ Dn सङ्ग
त्रिशूलेन ; D₁₋₃ गङ्गास्त्रिशूलानि , D₄ सङ्गस्त्रिशूलश्च , G₄ सङ्गा-
सिशूलाश्च — ^b) S₁ K (K₃ om) D₁₋₃ 5 शराश्चैव (for
तोमं) — ^c) S₁ K (K₃ om) D₁₋₃ 5 महता , T₂ G₂₋₄
सहमा (for शतधा) — ^d) Ś₁ अस्त्रान् , Dc युक्तान् (for
मुक्तान्) Ś₁ आच्छिन , B₁ Dn D₂₋₃ 5 T G अच्छिद्र (for
अच्छिनम्) , cf 13 and v1 B₄ चिच्छिद्रेहं रणे तदा

21 K₃ om 21 (cf v1 20) — ^a) S सित्वा (G₁
हित्वा) (for छित्त्वा) — ^b) S₁ तैस्त्रान् , K₁ 3 ततस्त्रानि
(for ततस्त्रान्) — ^c) Ś₁ प्रति (for प्रत्य) — ^d) S
ददसुष्टिकृतैः शरैः

22 K₃ om 22 (cf v1 20) — ^a) K₄ G₄ वित
तान् , D₁₋₃ हि तता , T₁ हि तत , T₂ G₁₋₃ वितता , M हि
तथा (for हि तदा) S₁ K₁ 3 गाडीवनिःसृता सख्ये , D₅
गाडीवेनाकृता सर्वं — ^c) D₁ 2 T₁ निपतति , D₄ 5 निष्प
तत B D (except D₁₋₃ 5) महा (for तथा) — ^d)

अवाकिरन्मां चलवत्तानहं व्यधमं शरैः ॥ २३
 वध्यमानास्ततस्ते तु निवातकवचाः पुनः ।
 शरवर्षैर्महद्भिर्मां समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २४
 शरवेगान्निहत्याहमस्त्रैः शरविधातिभिः ।
 ज्वलद्भिः परमैः शीघ्रैस्तानविध्यं सहस्रशः ॥ २५
 तेषां छिन्नानि गात्राणि विसृजन्ति स्म शोणितम् ।

प्रावृषीवातिवृष्टानि शृङ्गाणीव धराभृताम् ॥ २६
 इन्द्राशनिसमस्पर्शैर्वेगवद्भिरजिह्वगैः ।
 मद्भाणैर्वध्यमानास्ते समुद्विधाः स्म दानवाः ॥ २७
 गतधा भिन्नदेहान्त्राः क्षीणप्रहरणौजसः ।
 ततो निवातकवचा मामयुध्यन्त मायया ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपट्टयधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६७ ॥

१६८

अर्जुन उवाच ।

ततोऽञ्जमवपं सुमहत्प्रादुगसीत्समन्ततः ।

नगमात्रैर्महाघोरैस्तन्मा दृढमपीडयत् ॥ १
 तदहं वज्रसंकाशैः शरैरिन्द्रास्त्रचोदितैः ।

C 3 12133
B 3 171 2
K 3 173 2

K₁ D₁ ३ ४ G₁ गन् (for गन्)
 23 K₃ om 23 (cf v l 20) — °) Ś₁ D₁ च (for
 तु) B₁ ४ ते दाया (lx transp), T₁ दायाम् — °) Dn
 D₄ ६ तन्मात्रपर्यवयत् (= 22^d)! — °) G₁ M मा (for
 मा)! — °) S₁ M₁ व्यधमन्, T₁ चलन् (for व्यधम)

24 K₃ om 24 (cf v l 20) — °) D₁ विध्यं, S
 (except T₁ G₁) युष्यं (for वष्यं) D₁ तदा (for ततस्)
 — °) S₁ K₁ ३ पुन (for पुन) — °) M मा (for मा)!

25 K₃ om 25 (cf v l 20) — °) Ś₁ K₁ ३ वर्षान्
 (for वेगान्) Ś₁ K₁ ३ [अ]शु, D₁ [अ]शुम् (for [अ]शुम्)
 — °) S₁ शरैः, K₃ D₁ शरैः (for शरैः) K₁ ३ अपि, B
 D₁ Dn D₄ ६ G₁ अस्त्र (for शर) D₁ शरविधातिभिः
 — °) S₁ K (K₃ om) D₁ ३ परमं, M₁ च शरैः (for
 परमं) Ś₁ K₁ ३ D₁ ६ शरैः (for शरैः) — °) D₁
 मन्त्राय

26 K₃ om 26 (cf v l 20) — °) T₁ छिन्नात्र,
 T₂ G₁ ४ नीर्गानि (for छिन्नानि) — °) B₁ विसृजन्त्य (for
 न्ति स्म) — °) N (K₃ om) [अ]भिवृष्टानि; T₂ G₁ ४
 [अ]भिवृष्टानि हि — °) S₁ K (K₃ om) D₁ ३ [व]त्,
 B₁ ३ D₁ Dn D₄ ६ M₁ ३ [अ]थ (for [व]त्) T₂ G₁ ४
 मयी (for धर्म)

27 K₃ om 27 (cf v l 20) — °) M₁ ३ युधं (for
 शनिं) — °) T₁ वर्षान् (for महाशरैः) D₁ विध्यं (for
 वष्यं) — °) S₁ K (K₃ om) D₁ ३ च, D₁ T₂ G₁ ४
 तु (for स्म) B₁ सुरद्विष (for स्म दानवा)

28 K₃ om 28 (cf v l 20) — °) B₁ ४ T₁ G₁ ४

M छिन्न (for भिन्न) S₁ K₁ ३ D₁ देहात् ; B Dn D₁ ४-६
 T₁ देहात्, T₂ G₁ M₁ देहान्त्रा (for देहान्त्रा) — °) T₂
 G₁ ४ क्षीण (for क्षीण) Ś₁ प्राणगतौ; K₁ प्राणा महौ,
 K₃ प्राणमहौ (for प्रहरणौ)

Colophon om in K₃ ४ — Major parvan Ś₁ K₁ ३
 Dn₁ T₂ G₁ ४ आरण्य — Sub parvan Omitting sub-
 parvan name, B₁-३ D G₁ mention only निवातकवचवध
 (D₃ om वध) (preceded by लोमशतीर्थयात्रा in D₁)
 — Adhy no (figures, words or both) Dn 170 (Dn₁
 169), D₁ 176, S (M₁ inf lin) 171 (M₁ orig 173)
 — Śloka no Dn D₁ 29

168

1 K₃ om up to 3 168 17 (cf v l 3 167 20)
 — °) K₁ D₁ T₁ G₁ ४ M नगमात्र, D₁ नगमात्रैः, T₂
 G₁ ३ ना (G₁ न) गमस्व (for नगमात्रैः), cf 4^c K₁ D₁ ३
 S महाघोर, B D₁ Dn D₄ ६ शिलाश्वदंस्व (B₁ ३ श्वदंस्व)
 (for महाघोरैः) — °) S₁ K₁ ३ D₁ ६ ते (for तन्) K₃
 D₁ ६ G₁ (after corr) अपीडयन्

2 K₃ om 2 (cf v l 1) — °) D₁ तमह, D₁ T₁
 M₁ तानह — °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁-३ ६ दिग्धैः (K₁ D₁ शरैः)
 रिद्राश्वमत्रितैः, B₁-३ D₁ Dn D₄ ६ महद्वास्त्रचोदितैः — °)
 D₁ आचूर्णय, T₂ G₁ ४ अचूर्णय — °) N (K₃ om)
 शरवर्षैः (B₁ ४ Dn D₄ ६ शरजालैः, D₁ शितधारे) महाहवे

C 3 12133
B 3 171 2
K 3 173 2

अचूर्णयं वेगवद्भिः शतधैकैकमाहवे ॥ २
 चूर्णमानेऽश्मवर्षे तु पावकः समजायत ।
 तत्राश्मचूर्णमपतत्पावकप्रकरा इव ॥ ३
 ततोऽश्मवर्षे निहते जलवर्ष महत्तरम् ।
 धाराभिरक्षमात्राभिः प्रादुरासीन्ममान्तिके ॥ ४
 नभसः प्रच्युता धारास्तिग्मवीर्याः सहस्रगः ।
 आवृण्वन्सर्वतो व्योम दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ ५
 धाराणां च निपातेन वायोर्विरफूर्जितेन च ।
 गर्जितेन च दैत्यानां न प्राजायत किञ्चन ॥ ६
 धारा दिवि च संवद्वा वसुधायां च सर्वशः ।
 व्यामोहयन्त मां तत्र निपतन्त्योऽनिशं भुवि ॥ ७
 तत्रोपदिष्टमिन्द्रेण दिव्यमस्त्रं विशोपणम् ।

(D₁₋₃ 'वृष्टे'); T₁ शतधैकैकमा', T₂ G₂₋₄ शरैरकैकमा'
 3 K₃ om 3 (cf v 1 1) — ^a) Ś₁ K₁ D₁ T₁ चूर्णं,
 T₂ G₂₋₄ घूर्णं (for चूर्णं) — G₁ om (hapl) 3^b
 — ^b) B₂ D₄ ६ समपद्यत — ^c) D₅ ततो (for तत्र) T₂
 G₃ वर्षम् (for 'चूर्णम्) B D (except D₁₋₃ ३) तत्राश्म
 (B₂ 'स्य)चूर्णान्यपतन्, T₁ G₂ ४ M तत्र (T₁ G₂ न च)
 तत्रापि तच्चूर्णं — ^d) B₄ 'प्रगाहा इव; D₅ ६ 'प्रकरो यथा,
 T G₂ ४ पावक' (T₂ G₃ 'क) प्रयलोज्जलत्, G₂ प्रकुरेन्मिक
 तानिव; M प्रा(M₂ अ)कुरे सिकता इव — G₂ repeats 3^c
 as in T₁ above 1 — After 3, K₂ ins

851^a ततोऽह चारुणास्त्रेण अश्मवर्षं विदातवात् ।

4 K₃ om 4 (cf v 1 1) — ^a) B₁₋₃ Dc Dn₁ D₄₋₆
 विहते, B₄ D₅ T G [S]भिहते, Dn₂ [S]ग्रहते; Dn₃ D₁
 विहिते — ^b) Ś₁ K (K₃ om) D₁₋₃ ६ अनतर (for मह')

5 K₃ om 5 (cf v 1 1) — ^b) Ś₁ K (K₃ om)
 D₁₋₃ ६ 'वेगा (for 'वीर्या) Ś₁ T₁ G₁ समतत (for
 सह') — ^d) Ś₁ K₁ ३ प्र, Dn₃ D₆ वि (for [उ]व) T₁
 [ओ]पि च, T₂ G₂₋₄ [ओ]पि वा (for तथा) M दिश' सोप
 दिशोपि च (M₂ 'शो नृप)

6 K₃ om 6 (cf v 1 1) — ^a) D₅ वि (for च)
 — ^b) Some S MSS त्रिफूर्जितेन — ^c) S मेघाना (for
 दैत्या) — ^d) K₁ ३ D₁₋₃ G₁ ३ M प्रजायत, T₁ प्रायतत

7 K₃ om 7 (cf v 1 1) — ^a) K₄ धारा द्विविव,
 B₂ धाराश्च दिवि, T₁ धारा दिशि च, T₂ G₃ ४ धारादिभिश्च
 Dn₂ n₈ यवृद्धा, D₆ सवधाद्, T G₃ ४ सवाधा (for सवद्धा)
 — ^c) K₄ विमोहयति, B₁ व्यालोडयत, S मोहयति स्म (G₂

दीप्तं प्राहिणवं घोरमशुष्यत्तन तज्जलम् ॥ ८
 हतेऽश्मवर्षे तु मया जलवर्षं च शोपिते ।
 मुमुचुर्दानवा मायामग्निं वायुं च मानद ॥ ९
 ततोऽहमग्निं व्यधमं मलिलास्त्रेण सर्वशः ।
 शैलेन च महास्त्रेण वायोर्वेगमधाग्यम् ॥ १०
 तस्यां प्रतिहतायां तु दानवा युद्धदुर्मदाः ।
 प्राकृर्वन्निविधा माया यौगपद्येन भारत ॥ ११
 ततो वर्षं प्रादुरभूत्सुमहद्भ्रोमहर्षणम् ।
 अस्त्राणां घोररूपाणामग्नेर्वायोस्तथाऽमनाम् ॥ १२
 सा तु मायामयी वृष्टिः पीडयामाम मां वृष्टि ।
 अथ घोरं तमस्तीव्रं प्रादुरासीत्समन्ततः ॥ १३
 तमसा संवृते लोके घोरैरेण परुणेण च ।

च) T₁ नार, M₂ मा (for मा) — ^a) Ś₁ K₁ D₂ निप
 त्त्यो T₁ G₁ युधि (for भुवि) B₂ परामाना दिवानि
 8 K₃ om 8 (cf v 1 1) — ^a) K₂ Dc₃ G₁ ४ ततो',
 K₄ D₁ अग्ने' (for तत्रो') Ś₁ मिद्रेण, H₁ ३ नद्रेण (for
 हृन्द्रेण) — ^b) D₂ om 8^b Ś₁ K₁ ३ मुजोभन (for
 विदो') — ^c) D₅ ज्वलन् (in टीस १६ in text) B₁
 ज्वलित प्रक्षिप घोरम् — ^d) Dc वै (for नज)

9 K₃ om 9 (cf v 1 1) — ^a) S₁ B₂ Dn T₁ च
 (for तु) S तदा (for मया) — ^b) D₂ om 9^b H₁ ३
 B₁ D₁ ३ T₂ G₃ ४ M तु (for च) — ^d) Ś₁ K₁ ३ मेतघ,
 B D (except D₁₋₃ ३) M₁ भारत (for मानद)

10 K₂ om 10 (cf v 1 1) — ^b) K₁ ३ भारत (for
 सर्वश) — ^c) D₁ ३ महता' (for च महा') — ^d) Ś₁
 K₁ ३ ४ B₂ ३ Dc D₃ G₂ अवारय, D₁ न्यवा', D₂ त्वा'
 (for अथा')

11 K₃ om 11 (cf v 1 1) — ^a) B₁ ३ ४ Dn
 D₄ ६ ते (for तु) — ^c) K₄ B D (except D₃) T₂ G₃ ४
 त्रिविधा माया

12 K₃ om 12 (cf v 1 1) — ^a) K₁ वर्षां D₆
 T₂ G प्रादुरासीत् — ^b) S (as usual) रोम' (for लोम')
 — ^c) T₁ G₁ M₁ दग्घाणा (for अ') — ^d) Ś₁ K₁ ३ महा
 रमना, D₃ यथाश्मना, T₁ G₂ तदाश्मना

13 K₃ om 13 (cf v 1 1) — ^a) Ś₁ K₁ ३ याण
 मयी, D₁ मायावती — ^c) S₁ तपस् (for तमस्)

14 K₃ om 14 (cf v 1 1) — ^a) G₄ संवृते लोको
 — ^b) S₁ K₁ ३ ४ D₆ परमेण, T₂ G₂₋₄ [आ]वरणेन (for

तुग्गा विमुग्गाश्वासन्प्रास्खलञ्चापि मातलिः ॥ १४
हस्ताद्विरण्मयश्चास्य प्रतोदः प्रापतद्भुवि ।
अमकृच्चाह मा मीतः क्वामीति भग्नर्षभ ॥ १५
मां च मीराविशक्तीत्रा तस्मिन्विगतचेतसि ।
म च मां विगतज्ञानः मंत्रस्त इदमब्रवीत् ॥ १६
सुगणामसुगणा च संग्रामः सुमहानभृत् ।
अमृतार्थे पुग पार्थ म च दृष्टो मयानव ॥ १७
शम्बरस्य वधे चापि संग्रामः सुमहानभृत् ।
नागर्थ्यं देवराजस्य तत्रापि कृतवानहम् ॥ १८
तथैव वृत्रस्य वधे मंगृहीता हया मया ।
वैरोचनेर्मया युद्धं दृष्टं चापि मुदारुणम् ॥ १९
एते मया महावोगः संग्रामाः पर्वुपासिताः ।

न चापि विगतज्ञानो भूतपूर्वोऽस्मि पाण्डव ॥ २०
पितामहेन संहारः प्रजानां विहितो ध्रुवम् ।
न हि युद्धमिदं युक्तमन्यत्र जगतः क्षयात् ॥ २१
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मंस्तभ्यान्मानमात्मना ।
मोहयिष्यन्द्धानवानामहं मायामयं बलम् ॥ २२
अब्रुवं मातलिं मीतं पश्य मे भुजयोर्वलम् ।
अस्त्राणा च प्रभावं मे धनुषो गाण्डिवस्य च ॥ २३
अद्यास्त्रमाययैतेषां मायामेतां मुदारुणाम् ।
पिनिहन्मि तमश्वोत्रं मा भैः स्रत स्थिरो भव ॥ २४
एवमुक्त्वाहमसृजमस्त्रमाया नराधिप ।
मोहनी मर्वगत्रूणां हिताय त्रिदिवौकृमाम् ॥ २५
पीड्यमानासु मायासु तासु तास्वसुरेश्वराः ।

C 3 12157
B 3 171 26
V 3 173 26

परं) — °) B D (except D₁₋₃) हरयो (for तुग्गा)
D₁ विपमाद् (for विमुग्गा) S₁ K₁ 3 om च — °)
D₁ प्राञ्चव° (for प्राञ्चव)

15 K₃ om 15 (cf v 1 1) — °) D₁ हि ग्दमयद्,
T₁ हि रञ्चायद् (sic) (for द्विरण्मयद्) — °) K₁ 3 T₁
प्रपतद्, D₁ न्वपतद् — S₁ K₃ om 15^c-16^b, G₁ om
15^c — °) T₂ G₂₋₄ °M चापि (for चाह) M आह (for
मीत) — °) S (G₁ om) किं कृण्व्यात् (T₂ G₂ °म)
इत्यपि (M इत्युत्)

16 K₃ om 16 (cf 1 1), S₁ K₂ om 16^{ab} (cf
v 1 15) — °) D₁ विस्त्° (for विगत°) — °) S₁
K₁ 3 D₁ तु (for च) K₁ विगतज्ञान; T₂ (before corr)
G₂ 4 मग्न° — °) S₁ K₁ 3 मन्त, B D (except D₁₋₃)
मन्त्रम् (for °न्त्र)

17 K₃ om 17 (cf v 1 1) — °) B D (except
D₁ 3) अमृतार्थे S₁ K₁ 3 4 D₁ D₂ 3 4 मात (for पार्थ)
— °) S₁ K₁ 3 4 D₁ 3 4 वै, S मे (M₁ नो) (for च)
S मुदारुण (for मया°)

18 K₃ resumes' — °) B Dn D₁ 6 वोर, D₁
चाप्य, D₁ वोरं (for चापि) — °) D₁ मग्रामन्तारकामय°

19 °) K₃ नर्षभ (for नर्षभ) — °) D₂ 3 T₂ G₂₋₄
M मया हया (b transep) T₁ मगृहीतामह हयान् — °)
B Dn D₁ 4 6 T₁ G₁ 3 महा (B₁ T₁ महद्) (for मया)
— °) G₁ चापीन (for चापि) — After 19 B₁ ins

852° यन्प्रजादयश्चापि तथान्येषा च पाण्डव ।

20 °) B₁ G₁ मसु (for पर्वु°) — °) K₁ 3 चास्मि

(for चापि) — °) T₂ G₃ 4 [S]पि (for Sस्मि) S₁ K₂
D₃ नारत (for पाण्डव)

21 °) K₂ 3 विद्वतो, T₂ (before corr) G₂ 4 आहितो
G₁ ध्रुव — °) S₁ K D₁₋₃ 6 दृष्टम् (for युक्तम्) — °)
T₂ G₂₋₄ जगता (for °त)

22 °) =Gitā (Vulg) 3 43^b G₁ 2 M मन्त्रभ्या — °)
S₁ K₁ 3 अमोहय दान°, S मोहयन् (T₁ मोहय, G₁ अमोव)
दानवद्राणाम् — °) D₁ अय (for अह) B D (except
D₁₋₃ 6) मायावल् महत्, T₂ G₃ 4 माया महद् (G₄ महा)
यल्

23 °) M अत्रव° K₄ सूत, D₁ तत्र (for मीत) — °)
T₁ विजय (for भुजयोर्) — °) N च (S₁ D₁ च) (for मे)

24 °) D₁ अया°, T₂ G₂ 3 तथा° (for अया°) K₄
T₂ G₃ तेषा (for [एतेषा] G₁ अन्त्रमाया च वै तेषा — °)
B₁ प्ना, D₂ प्या (for प्ना) — °) T₂ (before corr)
G₁ 4 तन्त्रोत्रा (for तम्°)

25 °) D₂ 3 4 T₁ G₁ मोहिनीं Dn D₄ 6 मर्वभूताना

26 °) K₄ पीड्यमानान्तु K₃ 4 मायाभि — °)
K₂ 4 ताभिन्नेपि (K₄ ने वै), B₄ मया तासु (for तासु तासु)
K₁ B₁ T₁ सुरेश्वरा, K₃ 4 सुरेतरा, B₁ सुरोत्तमा, B₂ 3 D
(except D₁ 3 4) [अ]सुरोत्तमा (for [अ]सुरेश्वरा) — °)
K₄ बहुविधा माया — °) S₁ K₁ 3 D₁ 6 प्रकुर्वन्ति, K₃ 4 B₃
S (except G₁) प्राकुर्वन्त, B₁ प्राकुर्वन्ने (for प्राकुर्वन्)
K₃ 4 महौ (for अमितौ°)

27 °) K₄ प्राकाश्यम् (for प्रकाशम्) S अगमत् (for
अभवत्) — °) D₁ तममश्वासते, T₁ तममा गृह्णते — °)

पुनर्वहुविधा मायाः प्राकुर्वन्ममितौजसः ॥ २६
पुनः प्रकाशमभवत्तमसा ग्रस्यते पुनः ।
व्रजत्यदर्शनं लोकः पुनरप्सु निमज्जति ॥ २७
सुसंगृहीतैर्हरिभिः प्रकाशे सति मातलिः ।
व्यचरत्सन्दनाद्येण संग्रामे लोमहर्षणे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यरूपवर्षणि अष्टपष्टाधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

१६९

अर्जुन उवाच ।

अदृश्यमानास्ते दैत्या योधयन्ति स्म मायया ।
अदृश्यानस्त्रवीर्येण तानप्यहमयोधयम् ॥ १
गाण्डीवमुक्ता विशिखाः सम्यगस्त्रप्रचोदिताः ।
अच्छिन्दन्शुत्तमाङ्गानि यत्र यत्र स्म तेऽभवन् ॥ २

ततो निवातकवचा वध्यमाना मया युधि ।
संहृत्य मायां सहमा प्राविशन्पुरमात्मनः ॥ ३
व्यपयातेषु दैत्येषु प्रादुर्भूते च दर्शने ।
अपश्यं दानवास्तत्र हताञ्शतसहस्रशः ॥ ४
विनिष्पिष्टानि तत्रैषां शस्त्राण्याभरणानि च ।

B D (except D₁₋₃) भवत्यदर्शने

28 °) Ś₁ K₁ ३ असं (for सुम्) — °) K₁ 'शेन म
(for 'शे सति) — °) Ś₁ व्यरोचत्, D₄ ० प्रचरत्, T G₂
व्यचरन् Ś₁ K Dn₁ n₂ D₁₋₃ ० G₁ M₂ 'श्रेण, T₂
G₃ ४ 'श्रेयु (for 'श्रेयण) — °) S (as usual) रोमं (for
लोमं)

29 °) T₁ 'चरन्; M₁ 'तपन् (for 'पतन्) B₁ अग्रे
(for उग्रा) T₂ G₂₋₄ तत पतत्युपर्युग्रा — °) Ś₁ K₁ ३
युधि (for मयि) — °) K₄ D₁ ३ विवदान्, B₂ विवरान्,
Dc G₂ विचरन्, D₃ चरतो, T₁ विविध (for विवर) — °) D₁
K₄ प्रापय (for प्राहिण्व)

30 °) D₅ T₂ G₃ वर्धं (for वर्तं) D₁ ३ T G₂₋₄ M₁
तदा (for तथा) — °) Ś₁ K₁ ३ 'चान्युधि, K₂ D₅ M₁
'चातिके — °) K₄ मातलि (for महसा) — °) B₄
मायया युतान्

Colophon om in K₃ — Major parvan Ś₁ K₁ ३
Dn₂ T₂ G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan Omitting sub
parvan name, K₄ B₁₋₃ D G₁ mention only निवातकवच
वध (B₁ om वध) (preceded by गधमादनवास in B₂,
and by लोमशतीर्थयात्रा in D₁) — Adhy name G₁
M मायायुद्ध — Adhy no (figures, words or both)

Dn 171 (Dn₂ 170), D₁ 177, S (M₂ sup l_m) 172
(M₂ ong 174) — Śloka no Dn D₁ 30

169

1 °) Ś₁ K₂ ४ D₁₋₃ दैत्या मा, K₁ दैत्यान्ते (by transp)
— °) D₅ हि (for स्म) S ना युधि (for मायया) — °)
B D (except D₁ ३ ५) अदृश्येनास्त्रं

2 °) S 'मुक्तैर्विशिखै — °) K₂ D₂ 'नोदिता, K₄
D₁ 'योजिता, S 'चोदितं — °) K₂ अवच्छिन्, Dn₂
D₂ ० ० अच्छिदन्, D₃ आच्छिद्, T G₁ ३ अच्छिद्, G₂ ४
अच्छिद्, M अच्छिन्न (for अच्छिदन्) M पुत्तमागानि

3 °) T₁ युध्यं (for वध्यं) Ś₁ K₁ ३ मया युधि, T₂
G₂₋₄ महारणे (for मया युधि) — °) K₂ D₃ G₁ माया
(for माया) S (except G₁) तरसा (for महमा)

4 °) K₄ अदृश्य — °) Ś₁ तय (for दत्त)

5 °) K₂ ४ विनिष्पिष्टानि, T₂ G₁ ३ विनिधि — °)
K₁ ३ [अ]धि, D₁ ३ G₂ [ड]न (for च) T₁ ३ (before
con) G₁ ३ ४ M सहस्राभरणान्युत्त — °) K₁ D₁₋₃
कोटिदा, B₁₋₃ Dc Dn D₄ ० दत्तश, T G₂₋₄ कृत्वत् (for
कृत्वा) K₁ च प्र, K₂ ४ मप्र, T G₂₋₄ प्रति (for स्म प्र)
— °) K₂ शस्त्राणि (for गात्राणि) K₂ G₁ विविधानि, T₂

कूटगः स प्रदृश्यन्ते गात्राणि क्वचानि च ॥ ५
हयानां नान्तरं ह्यासीत्पदाङ्घ्रिलितुं पदम् ।
उत्पत्य सहसा तस्युगन्तरिक्षगमास्ततः ॥ ६
ततो निवातकवचा व्योम संछाद्य केवलम् ।
अदृश्या ह्यभ्यवर्तन्त विसृजन्तः शिलोच्चयान् ॥ ७
अन्तर्भूमिगताश्चान्ये हयानां चरणान्यथ ।
न्यगृह्णन्दानवा घोरा रथचक्रे च भारत ॥ ८
विनिगृह्य हरीनश्चात्रथं च मम युध्यतः ।
सर्वतो मामचिन्वन्त सरथं धरणीधरैः ॥ ९
पर्वतरूपचीयद्भिः पतमानैस्तथापरैः ।
स देशो यत्र वर्तामि गुहेव समपद्यत ॥ १०
पर्वतैश्छाद्यमानोऽहं निगृहीतैश्च वाजिभिः ।
अगच्छं परमामार्तिं मातलिस्तदलक्षयत् ॥ ११

लक्षयित्वा तु मां भीतमिदं वचनमब्रवीत् ।
अर्जुनार्जुन मा भैस्त्वं वज्रमह्नुदीरय ॥ १२
ततोऽहं तस्य तद्वाक्यं श्रुत्वा वज्रमुदीरयम् ।
देवराजस्य दयितं वज्रमह्नुं नराधिप ॥ १३
अचलं स्थानमासाद्य गाण्डीवमनुमन्त्र्य च ।
अमुञ्चं वज्रसंस्पर्शानायसान्निगिताञ्छरान् ॥ १४
ततो मायाश्च ताः सर्वा निवातकवचांश्च तान् ।
ते वज्रचोदिता वाणा वज्रभूताः समाविशन् ॥ १५
ते वज्रवेगाभिहता दानवाः पर्वतोपमाः ।
इतरेतरमाश्लिष्य न्यपतन्पृथिवीतले ॥ १६
अन्तर्भूमौ तु येऽगृह्णन्दानवा रथवाजिनः ।
अनुप्रविश्य तान्वाणाः प्राहिण्वन्यमसादनम् ॥ १७
हतैर्निवातकवचैर्निरस्तैः पर्वतोपमैः ।

C 3 12179
B 3 172 18
K 3 174 18

G₂₋₄ च शिरामि (for क्व^a)

6 ^a) D₁ T₁ अन्तर (for नान्तर) B₂ D₁ च (for हि)
— ^b) = 3 63 6^b D₁ प्रच^a, M हि च^a (for विच^a)
— ^c) D₅ उत्पेतु (for उत्पत्य) D₆ सहसोत्सन्धु, T₁ 2
(before corr) G₁ 2 4 M सममातस्यु — ^d) B₁₋₃ अत
रीक्ष S₁ K₁ 2 B₄ चगच्छ, K₂ 4 Dc₂ D₁₋₃ 5 S गतास
(for गमास) D₁ T₂ G₂₋₄ तदा, D₅ तथा (for तत)

7 ^{ab}) T₁ तथा (for ततो) D₂ निवातकवचा व्योम ते
समासाद्य केवल — ^c) Ś₁ K₁ 2 B₁₋₃ Dn D₄₋₆ ह्यल्यव^a,
T₁ ह्यत्र च^a (for ह्यभ्यव^a) B₄ अदृश्य तेभ्यवर्तत

8 ^a) S₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ तु (for च) — ^b) K₄ B₂
Dn₁ D₂₋₄ 6 T₂ G₂ M चरणान्यथ, Dc₂ G₁ णान्यथा D₅
[अ]पि (for [अ]य) — ^c) Ś₁ अगृ^a, K₁ B₁₋₃ Dc Dn
D₁ 4 6 व्य (Dn₂ वि)गृ^a, K₂ D₂ निगृ^a, D₅ निगृह्य — ^d)
B₁ रय, D₅ तथा (for रथ) K₂ 3 चक्र च, B₄ चक्राणि,
G₁ चक्रैश्च (for चक्रे च) Dn₃ रथ च मम भारत

9 ^a) D₁ ताक्षिगृह्य Ś₁ स्थान, K₁ 2 शरान्, K₄ Dc
D₂ S हयान् (for हरीन्) K₄ D₂ अड्यान्, Dc चाय, S
चान्ये (for अश्वान्) — ^b) K₁ शगन् (for रथ) — ^c) Ś₁
K₁ 2 अयुध्यत, Dn D₄ 6 अविध्यत, Cnp अचिन्वन्त (as
in text)

10 ^a) K₄ D₂ 5 उपचिन्वद्भि, Dc अपचीयद्भि — ^b)
S पतद्भिश्च (for पतमानैस्) — ^c) K₁₋₃ B₁ D₂ 3 5
वर्तामो, B₄ T₂ G₂₋₄ मि (for म) T₁ M प्राप्ता स मदाय
तत्र — ^d) K₁ गुहेव, T₁ हहेव (for गुहेव)

11 ^a) T₁ हि (for इह) — ^c) K₂ M₂ अगच्छत, K₄
D₂ अगच्छन्, Dc₂ D₂ 6 आगच्छ B₄ D₅ परमार्ति समा
पन्नो — ^d) T₁ मातलि तु न लक्षय

12 K₂ om 12 — ^a) N (except D₁₋₃, K₂ om)
च (for तु) — ^c) D₅ मा भैपृ

13 ^a) S (except G₄) अस्य (for तस्य) — ^b) Ś₁
D₂ 6 G₂ 4 उदैरय, K₁ उदैरयन्, K₂ D₁ उदीरयन् — ^d)
K B D T₂ G₁ 3 भीम^a (D₅ दिव्य^a) (for वज्र^a)

14 ^a) Ś₁ K₁ 2 अचल — ^b) D₅ अभि^a (for अनु^a)
— ^c) Ś₁ K D₁ 3 सकाशान् (for संस्पर्शान्) — ^d) S₁
K D (except D₁₋₃ 5) सायकान्, T₂ G आयतान् (for
आयसान्) D₅ आयसाव् (for निशितान्) Ś₁ K Dc Dn
D₄ 6 यहून्, D₅ शितान् (for शरान्)

15 ^a) B₄ शुभा^a (for च ता^a) — ^b) T₂ G₂₋₄ तथा
(for च नान्) — ^c) Ś₁ K₄ D₁ 5 नोदिता, K₂ शादिता
(for चोदिता)

16 ^a) B Dc Dn D₄ 6 -वि, D₁ 5 नि (for [अ]भि)
— ^c) T₁ आश्लिष्यन् — ^d) S₁ धरणी^a (for पृथिवी^a)

17 ^a) K₄ B₂₋₄ D (except D₂) च (for तु) — ^c)
Ś₁ प्रवेश्य तान्, K₁ प्रवेक्षितान् S₁ K₁ D₅ वाणान् — ^d)
K₁ 2 प्राहिण्व (for ण्वन्)

18 ^a) T₁ तैर्नैर् (for हतैर्) — ^c) B₁ ममासाद्य
दिश सर्वा — ^d) D₅ पर्वतरिव (by transp) T₁ पर्वतो
पमै (cf. ^b)

19 ^a) D₅ तैर् (for न) K₁ D₁₋₃ G₁ क्षिति, K₂

ममाच्छाद्यत देशः स विकीर्णैरिव पर्वतैः ॥ १८
 न ह्यानां क्षतिः काचिन्न रथस्य न मातलेः ।
 मम चादृश्यत तदा तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १९
 ततो मां प्रहसन्नाजन्मातलिः प्रत्यभापत ।
 नैतदर्जुन देवेषु त्वयि वीर्यं यदीक्ष्यते ॥ २०
 हतेष्वसुरसंघेषु दारास्तेषां तु सर्वशः ।
 प्राक्रोशन्नगरे तस्मिन्यथा शरदि लक्ष्मणाः ॥ २१
 ततो मातलिना सार्धमहं तत्पुरमभ्ययाम् ।
 त्रासयन्नथयोपेण निवातकवचस्त्रियः ॥ २२
 तान्दृष्ट्वा दशसाहस्रान्मयूरसदृशान्हयान् ।
 रथं च रविसंकाशं प्राद्रवन्नाणशः स्त्रियः ॥ २३
 ताभिराभरणैः शब्दस्त्रासिताभिः समीरितः ।
 शिलानामिव शैलेषु पतन्तीनामभूत्तदा ॥ २४

कृति, B₂₋₄ Dc गति, T₁ क्षता (for क्षति) T₁ केचिन्
 D₆ तस्मिन्देशे गतिस्तात — ^b) D₆ परं (for रथं) — ^c)
 Ś₁ Dc D₁ ६ G₁ ३ M₂ वादृश्यत; K₃ वारुच्यत

20 ^a) T₁ प्रहसद् — ^b) T₂ G₂₋₄ सम (for प्रत्यं)
 — ^c) Dc देवेशे (for 'पु) — ^d) S₁ K₁ ३ D₆ अच्युत,
 K₃ ४ D₁ ३ T₁ M इष्यते (for ईक्ष्यते)

21 D₄ om 21^b-22^c — ^b) Dc T G च (for तु)
 D₁ मघदा (for सर्वदा) — ^c) D₃ आक्रोशन् B₄ तत्र
 (for तस्मिन्) — ^d) B₄ सरसि (for शरदि) Ś₁ K₁ ३
 पक्षिण, B (B₁ sm as in text) Dn D₆ सारसा; Cnp
 लक्ष्मणा (as in text) K₃ कुर्यं ह्व भारत

22 D₄ om 22^{abc} (cf v1 21) — ^a) Ś₁ K₁ ततो
 मातलिमासाद्य — ^b) Ś₁ K₁ स्वह (for अह) S अभ्यगा
 (for अभ्ययाम्) — ^c) K₃ वज्र (for रथं)

23 ^a) B₁ शतं; T₁ रथं (for दशं) — ^d) K₃
 क्षणश, S शतश (for गणश)

24 ^a) K₄ D₁ ३ आकरुण (for आभरणे) K₁ शब्दैस्
 — ^c) Ś₁ K₁ ३ शिलामिर् (for शिलानाम्) Dc शल्ले
 (for शैलेषु) — ^d) Ś₁ K₁ ३ पततीनिर्, G₁ पतितानाम्
 (for पतन्तीनाम्)

25 ^a) Ś₁ K₂ D₃ विध्वस्ता (for वित्रस्ता) — ^b) D₆
 S तानि (for स्वानि) — D₆ om 25^c-26^b — ^d) Ś₁
 K₂₋₄ D₁₋₃ 'कौम' (for 'कुम्भ')

26 D₆ om 26^{ab} (cf v1 25) — ^a) Dc 'ताकार
 मय, T₁ 'तागारमह, T₂ G₃ ४ 'त महारम, G₁ 'ताकारतम

वित्रस्ता दैत्यनार्यस्ताः स्वानि वेदमान्यथाविशन् ।
 बहुरत्नविचित्राणि शातकुम्भमयानि च ॥ २५
 तदद्भुताकारमहं दृष्ट्वा नगरमुत्तमम् ।
 विशिष्टं देवनगरादपृच्छं मातलिं ततः ॥ २६
 इदमेवंविधं कस्माद्देवता नाविशन्त्युत ।
 पुरंदरपुराद्वीदं विशिष्टमिति लक्षये ॥ २७
 मातलिरुवाच ।
 आसीदिदं पुरा पार्थ देवराजस्य नः पुरम् ।
 ततो निवातकवचैरितः प्रच्याविताः सुराः ॥ २८
 तपस्तप्त्वा महत्तीव्रं प्रसाद्य च पितामहम् ।
 इदं वृतं निवासाय देवेभ्यश्चाभयं युधि ॥ २९
 ततः शक्रेण भगवानस्त्रयंभूरभिचोदितः ।
 विधत्तां भगवानत्रेत्यात्मनो हितकाम्यया ॥ ३०

— After 26^{ab}, the sequence in D₃ is 29^{cd}, 30, 28,
 29^{ab}, 26^{cd}, 27, 31, etc — ^d) K₂ ४ D₁ तदा (for तत)

27 D₆ om 27^{ab} — ^b) Ś₁ K₁ ३ देवानामिव समत,
 K₃ B D (D₆ om) देवा ना (K₃ नो)वासयस्युत — ^c) K₄
 च (for हि) Dn₁ पुरंदरस्य माहात्म्याद् — ^d) Dn₁
 आदिष्टम् (for विशिष्टम्) Ś₁ K₁ ३ ४ D₆ उप, K₃ D₁ ३
 T G₂₋₄ ह्व (for इति) K₂ लक्षये

28 T₂ G₂ om the rel For sequence in D₃ of v1
 26 — ^a) Ś₁ K₁ ३ पुर (for पुरा) — ^b) D₆ T₂ G₂₋₄
 वै (for न) Ś₁ K₁ ३ पुरा (for पुरम्) T₁ देवराज
 निवेशन — ^d) K B₂ ३ D₆ प्राच्या (K₃ 'द्रा)विता G₂
 पुरान् (for सुरा)

29 For sequence in D₃ of v1 26 — ^a) Dn₁
 दुःख प्राप्य (for तपस्तप्त्वा) B₃ तपश्चात्र महत्तप्त्वा — ^c)
 K₁ ३ वृत्त, Dn₁ D₂ ३ दत्त (for वृत) — ^d) K₁ चायुध,
 T₁ चावृत (for चाभय) — After 29, D₆ (marg sec m)
 ins

853* तथा देवैरवध्यत्व पुरस्याभेद्यत्वमेव तु ।

मनुष्याणा दुर्बलत्वादुपेक्ष्यैव महासुरैः ।

30 For sequence of D₃ of v1 26 — ^b) B₁₋₃
 D (except D₁₋₃ ६) इति, T₂ G₂₋₄ अपि (for अभि-)
 K₄ D₁₋₃ ६ नोदित (for चोदित) — ^{cd}) S₁ विदत्ता,
 D₆ व्यधत्, D₆ विधत्स्व, D₆ विधात्रा, T₁ विधत्, T₂ G₂₋₄
 दत्तवान् (for विधत्ता) Ś₁ K₁ ३ B₂ Dn₃ ns D₁₋₄ ६
 अतम्, Dn₁ एतद्, D₆ अद्य, T₂ G₂₋₄ अस्मम् (for अत्र)

तत उक्तो भगवता द्विष्टमत्रेति वामवः ।
 भवितान्तस्त्वमेवैषां देहेनान्येन वृत्रहन् ॥ ३१
 तत एषां वधार्थाय शक्रोऽस्त्राणि ददौ तव ।
 न हि शक्याः सुर्हन्तुं य एते निहतास्त्वया ॥ ३२
 कालस्य परिणामेन ततस्त्वमिह भारत ।
 एषामन्तरुः प्राप्तमन्त्वया च कृतं तथा ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोत्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

दानवानां विनागार्थं महास्त्राणां महद्बलम् ।
 ग्राहितस्त्वं महेन्द्रेण पुरुषेन्द्र तदुत्तमम् ॥ ३४

अर्जुन उवाच ।

ततः प्रविश्य नगरं दानवांश्च निहत्य तान् ।
 पुनर्मातलिना सार्धमगच्छं देवसन्न तत् ॥ ३५

१७०

अर्जुन उवाच ।

निवर्तमानेन मया महद्दृष्टं ततोऽपरम् ।
 पुरं कामचर दिव्यं पावकार्कममप्रभम् ॥ १

द्रुमै रत्नमयैश्चित्रैर्भास्वरैश्च पतत्रिभिः ।
 पौलोमैः कालकेयैश्च नित्यहृष्टैरधिष्ठितम् ॥ २
 गोपुरगङ्गालकोपेतं चतुर्द्वारं दुरामदम् ।

C 3 12199
B 3 173 3
K 3 175 3

Ś1 K1 2 4 D1-3 अन्तरुः, B1 2 Dn D4-6 T2 G2-4
 आमनो, B3 4 Dc चामनो (for [द्व]न्यामनो) T2 G2-4
 द्वितसुत्तम (for 'काम्यया)

31 ^b) K2 D1 M1 'मात्रेति, T2 G2-4 'मात्रेति (for
 'मात्रेति) B D (except D1-3 ६) भारत (for वामव)
 T1 द्विष्टमत्र पुरम् — ^c) Dn D4 ६ अर्षेया, D3 T2 G2-4
 ण्णेया (for पूर्वेया) S1 K1 2 न्वमेवैषा भवम्यनो, B2 भविता
 स्वत ण्णेया, B4 न्वमर्षेया भवन्वानो, D6 चमेया भविताम्यनो,
 T1 भवता त न्वमेवया — ^d) ॥ (except K4 D1-3) शक्रुं
 (for वृत्रं)

32 ^a) S1 K1 2 स्वेया, K3 4 B4 D6 वेया (for ण्या)
 — ^d) T2 G2-4 यतन्ने (for य ण्णे) Ś1 K1 2 [S]त्र
 (for नि)

33 ^b) G1 गतं (for तनं) — ^c) Ś1 K1 2 D1 2
 वेयाम् (for ण्याम्) S पार्थ (for प्राप्तम्) — ^d) K3 यत्
 (for तन) G1 [अ]पि (for च) S1 तथा तच्च कृत स्वया,
 D6 न्वया तच्च कृत तथा, T2 G3 4 स्वयैत्युपकृत तथा, G2
 मप्रत्युपकृत तथा

34 ^a) B1-3 D (except D1-3 ६) विनागाय — ^b)
 B D (except D1-3 ६) अस्त्राणा परम बल — ^c) S1 K1 2
 ग्रहितम्, T1 आहितं; G1 गृहीतं G2 4 मुरंद्रेण — ^d)
 B1 M1 पुरमेग (for 'पेन्द्र) Ś1 K1 2 4 D1 M [ए]तद्,
 T G [द्व]ष्टम् (for तद्) Ś1 K1 2 उच्यता; D1 अद्भुत (for
 उत्तमम्) D6 पुरपेन्द्रेनुत्तमं

35 S om theref' — ^a) B1 2 D (except D1-3 ६)

प्रदान्य, B3 'गाम्य (for 'विश्य) — ^b) K2 [अ]भिमान्य,
 B1 निहन्य (for निहत्य) — ^d) K3 4 D3 आगच्छ, S
 (except G4) अगम K3 ह (for तत्)

Colophon — Major parvan Ś1 K1 2 Dn2 D6 T1
 G2 4 आरण्य — Sub parvan Omitting sub-parvan
 name, K3 4 B1-3 D G1 M1, mention only निवातकवच
 च (B1 om वच) (preceded by लोमगतीर्थयात्रा in K3
 D1, and by गद्यमादनवाम in B2) — Adhy no
 (figures, words or both) Dn 172 (Dn2 171), D1
 178, S (M2 sup lin) 173 (M2 omg 175)
 — Śloka no Dn D1 35

170

1 ^{ab}) Ś1 K1 2 transp मया and महत् T2 G तदा
 (for मया) D2 सह, G4 मया (for महद्) K3 पुर, M1
 पर (for [अ]परम्) — ^c) K2 पर (for पुर) K3 4
 D1 3 ६ T2 G M 'गम (for 'चर) T1 तत्पुर कामग दिव्य
 — ^d) D6 पावकाच्चिं

2 ^a) B Dc Dn D4 ६ रत्नद्रुम (B4 द्रुमरत्न)मयंश्च K3
 Dc D3 ६ T1 G1 M चित्र (for चित्रैर्) — ^b) Ś1 K1 2
 Dc मासुरंश्च, B2 3 Dn D4 ६ सुस्वरंश्च — ^c) Ś1 K D1-3 ६
 कालयज्ञे; B2-4 Dc Dn D4 ६ 'वज्रं — ^d) Ś1 K D1-3 ६
 मुदा युते, S दुरामद (for अधिष्ठितम्), cf 3^b

3 ^b) T1 अनुत्तम (for दुरां) — K4 om 3^a-5^b, T1

सर्वरत्नमयं दिव्यमद्भुतोपमदर्शनम् ।
 द्रुमैः पुष्पफलोपेतैर्दिव्यरत्नमयैर्वृतम् ॥ ३
 तथा पतत्रिमिर्दिव्यैरुपेतं सुमनोहरैः ।
 असुरैर्नित्यमुदितैः शूलैर्मुसलायुधैः ।
 चापमुद्गरहस्तैश्च स्रग्विभिः सर्वतो वृतम् ॥ ४
 तदहं प्रेक्ष्य दैत्यानां पुरमद्भुतदर्शनम् ।
 अपृच्छं मातलिं राजन्किमिदं दृश्यतेति वै ॥ ५

मातलिरुवाच ।

पुलोमा नाम दैतेयी कालका च महासुरी ।
 दिव्यं वर्षसहस्रं ते चेरतुः परमं तपः ।
 तपसोऽन्ते ततस्ताभ्यां स्वयंभूरददाद्धरम् ॥ ६
 अगृह्णीतां वरं ते तु सुतानामल्पदुःखताम् ।
 अवध्यतां च राजेन्द्र सुरराक्षसपन्नगैः ॥ ७
 रमणीयं पुरं चेदं स्वचरं सुकृतप्रभम् ।

सर्वरत्नैः समुदितं दुर्धर्षममरैरपि ।
 सयक्षगन्धर्वगणैः पन्नगासुराक्षमैः ॥ ८
 सर्वकामगुणोपेतं वीतशोकमनामयम् ।
 ब्रह्मणा भरतश्रेष्ठ कालकेयकृते कृतम् ॥ ९
 तदेतत्स्वचरं दिव्यं चरत्यमरवर्जितम् ।
 पौलोमाध्युषितं वीर कालकेयैश्च दानवैः ॥ १०
 हिरण्यपुरमित्येतत्स्वयायते नगरं महत् ।
 रक्षितं कालकेयैश्च पौलोमैश्च महासुरैः ॥ ११
 त एते मुदिता नित्यमवध्याः सर्वदेवतैः ।
 निवमन्त्यत्र राजेन्द्र गतोद्वेगा निरुत्सुकाः ।
 मानुषो मृत्युरेतेषां निर्दिष्टो ब्रह्मणा पुरा ॥ १२
 अर्जुन उवाच ।
 सुरासुरैरवध्यास्तानहं ज्ञात्वा ततः प्रभो ।
 अद्भुतं मातलिं हृष्टो याद्येतत्पुरमञ्जसा ॥ १३

M₁ om 3^c-4^b, K₃ om 3^f-4^c — ^f) B D (except D₁₋₃ s) सर्वं (for दिव्यं)

4 K₄ om 4, K₃ om 4^{abc}, T₁ M₁ om 4^{ab} (cf v 1 3) — ^b) Ś₁ B₁ रम, K₁ s D₃ हर, B₃ रम (for हरै) — ^d) Ś₁ शूलाधू; D₁ s शूलामि; T₁ G₁ s 4 शूलैष्टि (for शूलैष्टि) K₃ D (except D₃) मुसलायुधै; B₁ s सुपला

5 K₄ om 5^{ab} (cf v 1 3) — ^b) D₃ पुनर् (for पुरम्) — ^d) Ś₁ K₁ s 4 D₁ s [अ]त्र वै, D₃ T₁ पुरं (for [ह]ति वै) B Dc Dn D₄ s किमिदं वतंतेद्भुत

6 ^a) D₃ पौलोमी (for पुलोमा) K₁ s दैलेया, K₃ G₁ दैलेयी (for दैतेयी) — ^b) K₃ 4 Dc₂ D₁₋₃ कालिका, T₁ तन्नामा, T₂ G₂₋₄ M कालका (for कालका) D₁ s चापि दानवी (for च महासुरी) — ^c) K₁₋₃ D₃ T₁ तु (for ते) G₂ सहस्राते — ^d) K₃ तप उत्तम (for परम तप) — ^f) B D (except D₃) अददद्धर

7 ^a) S (except T₁) वरौ (for वर) Dn त; T₁ तौ (for ते) — ^b) Ś₁ K₁ s B₁₋₃ Dc D₂ 4 s दुःखिता — ^d) D₃ सुरदानवराक्षसै

8 ^a) B D (except D₁₋₃) पुर सुरमणीय च — ^b) Ś₁ K B₁ Dc D₁₋₃ s स्वचर K₃ सुकृत प्रभो, B D (except D₁₋₃) सुमहाप्रभ, M₂ सुकृतप्रद — ^c) D₁ s सर्वकाम Ś₁ K₁ s समुचित, K₃ प्रमुदित — ^d) K₁ दुर्धर्ष, K₄ दुर्दर्शम् M₁ अपरैरपि — ^e) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ s)

महर्षियक्षगणधरं — ^f) D₁ T₂ G₂₋₄ पन्नगोरगं

9 ^a) D₃ कामफले, G₁ कर्मगुणं — ^c) B₁ D₂ S (except M₁) ब्रह्मणो S भगवान् (G₁ M₁ न) श्रेष्ठ (for भरतश्रेष्ठ) — ^d) T₁ G₁ M₁ कृत विभो, G₂ s कृत प्रभो

10 ^a) B₁ Dc इद (for एतत्) K₃ D₁ स्वचर, B₁ Dc तु पुर; B₃ स्वचरे, B₃ 4 Dn D₂ 4 s म्वपुर; T₂ G₁₋₃ M₂ स्वचर (for स्वचर) — ^c) K₄ पौलोम्याध्युषित K₃ वीर, B₃ रम्य — ^d) K₁ s D₁ s कालकेयैश्च, B₂₋₄ Dc Dn₁ n₁ D₂ 4-8 कालक (D₂ s म्व)श्च

11 ^a) B D (except D₁ s s) [ए]व (B₁ [ए]व) (for [ए]नत्) — ^b) D₃ आग्यात, T₁ भूयते (for ग्यायते) — T₁ om 11^{cd} — ^c) B₂ रक्षित, D₂ रक्षते K₃ D₁₋₃ कालकेयैश्च, B₄ कालकैश्च — ^d) K₄ D₁ पौलोम्यैश्च

12 ^a) T₂ G₂₋₄ तदा ते (for त एते) B₁₋₃ D (except D₃ s s) राजन् (for नित्यम्) — ^b) S₁ K₁ T G सर्वदेवतै — ^c) S₁ K कौतेय (for राजेन्द्र) — ^d) Ś₁ गतदोषा (for गतोद्वेगा) S₁ K मद्रो, B₃ निरामया (for निरं) — After 12^{cd}, S ins

854* सुरासुरैरवध्याना दानवाना धनजय ।
 — ^c) K₄ B₃ Dn D₁₋₄ s मानुवान्, T₂ G₂ 4 मानुष्यो — ^f) Ś₁ K D₁₋₃ निष्टो (for निर्दिष्टो) — After 12 B (B₁ inarg) D (except D₁ s s) ins

855* एतानपि रणे पार्थ कालकञ्जान्पुरामदान् ।
 चञ्जारेण नयन्वाशु जिनाया सुमहाबलान् ।

त्रिदशेशद्विपो यावत्क्षयमस्त्रैर्नयाम्यहम् ।
 न कथंचिद्धि मे पापा न वध्या ये सुरद्विषः ॥ १४
 उवाह मा ततः शीघ्रं हिरण्यपुरमन्तिक्रात् ।
 रथेन तेन दिव्येन हरियुक्तेन मातलिः ॥ १५
 ते मामालक्ष्य दैतेया त्रिचित्राभरणाश्रवाः ।
 समुत्पेतुर्महावेगा रथानास्थाय दंशिताः ॥ १६
 ततो नालीकनाराचैर्भृङ्गशक्त्यृष्टितोमैः ।
 अस्यन्नन्दानवेन्द्रा मां क्रुद्धास्तीव्रपराक्रमाः ॥ १७
 तदहं चास्त्रवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
 शस्त्रवर्षं महद्भ्राजन्विद्यावलमुपाश्रितः ॥ १८
 व्यामोहयं च तान्सर्वात्रथमार्गैश्चरत्रणे ।

तेऽन्योन्यमभिसंभूढाः पातयन्ति स्म दानवाः ॥ १९
 तेषामहं विमूढानामन्योन्यमभिधावताम् ।
 शिरांसि विशिखैर्दीप्तैर्व्यहरं शतसंघशः ॥ २०
 ते वध्यमाना दैतेयाः पुरमास्थाय तत्पुनः ।
 खमुत्पेतुः सनगरा मायामास्थाय दानवीम् ॥ २१
 ततोऽहं शरवर्षेण महता प्रत्यवारयम् ।
 मार्गमावृत्य दैत्याना गतिं चैषामवारयम् ॥ २२
 तत्पुरं स्वचरं दिव्यं कामगं दिव्यवर्चसम् ।
 दैतेयैर्वरदानेन धार्यते स्म यथासुखम् ॥ २३
 अन्तर्भूमौ निपतितं पुनरूर्ध्वं प्रतिष्ठते ।
 पुनस्तिर्यक्प्रयात्याशु पुनरप्सु निमज्जति ॥ २४

C 3 12224
 B 3 173 27
 K 3 176 28

[(L 1) B₁ मुद्राणां (for दुग्मणां) — (L 2) Dc [अ]नयति (for नयन्) B₁ विराम (for विनाय)]

13 S om the ref — Dc om 13^a-15^b — ^a) B Dn D₄ ६ अवध्य तद् (for अवध्यास्तान्) G₂ ४ सुरैरपथ्या श्रान्मयांन् — ^b) B Dn D₄ ६ विद्या पते, T₁ G₁ महा मुगन् (for तत प्रभो) — ^c) D₂ M (as usual) अत्रव S₁ K D₁₋₃ ६ तत्र (for दृष्टो)

14 Dc om 14 (cf v l. 13) — ^a) K₄ D₂ T₁ G₁ इमे; D₂ विदोन् (for हि मे) D₂ पाप (for पापा) — ^a) T₁ M₁ अवध्या, T₂ G एवध्या (for न वध्या) Ś₁ K₁ ३ हि, L₂ च (for ये)

15 Dc om 15^{ab} (cf v l. 13) — ^a) G₁ तत्र (for तन) M क्षिप्र (for क्षीघ्र) — ^b) T₂ G₂₋₄ अतिक (for अन्तिक्रान्त)

16 ^a) S₁ मामलक्ष्य, K₁ ममालक्ष्य; K₂ न मालक्ष्य K₁ ३ दैतेया K₂ तेषामलक्ष्य दैतेया — ^b) B₁ भरणायुधा — ^c) K₂ भागा (for वेगा) — ^d) Ś₁ K₁ D₂ रथम् (for रथान्) S₁ K₁ ३ आदाय (for आन्वाय) K₁ ३ 8 दमित्वा

17 ^a) Many S MSS नाडीक Ś₁ K D₁ ३ नाराच (for नागचैर्) — ^b) K₄ B Dc Dn D₄₋₆ T₁ अहं (for अह) — ^c) B₁₋₃ D (except D₁ ३) प्रत्य (for अभ्य) K₂ M₂ मा (for मा)

18 ^a) K₂ ४ B₂ ४ D₂ ६ T₁ G₁ ३ ४ M₁ तान् (for तद्) K₂ ४ B Dc Dn D₁₋₄ ६ शरं, D₆ S शस्त्रं (for चास्त्रं) — ^b) S ममवाग्य (G₁ वाकिर) — ^c) B₂ ४ अश्रवर्षं, Dc शरवर्षं K₄ D₁ अह राजन्, B₄ अभृद्भ्राजन्, S महाराज — ^d) = 1 38 39^d K₂ ४ D₂ M₂ चल्मपां,

B₂ चल्समा

19 ^a) K₁ ३ ४ Dc Dn₂ D₂ T G₂ ३ M₁ व्या (K₁ Dc Dn₂ व्य) मोहयन्, K₂ विमोहय, B₁ व्यापोहय; Dn₁ n₃ D₂ ६ G₁ M₂ व्यमोहय — ^b) K₄ मार्गान्, T G₂ ४ मार्गं (for मार्गेश) — ^c) K₂ अभिमरूढा; D₁ ६ अतिसमूढा K₂ तेन्योन्येभ्यश्च स — ^d) B₂ Dn D₄ ६ दानवान्

20 ^a) B D (except D₁₋₃ ६) एव (for अह) — ^b) D₂ अत्यतम् (for अन्योन्यम्) — ^c) T₂ G₂ ३ विविधैर् (for विशिखैर्) S₁ K₁ ३ तीक्ष्णैर् (for दीप्तैर्) D₂ शिरांसि पेतुर्विशिखैर् — ^d) B Dc Dn D₄ ६ न्यहन (B₁ र), T₁ व्याहन, T₂ G अच्छिद्र (G₁ अहर); M₂ व्याहर (for न्यहर) D₂ दीप्तै कृत्तानि सघदा

21 ^a) D₂ हन्य (for वध्यं) K₂ दैतेया — ^c) Dn₂ म्वनगरान् (for सनगरा)

22 ^a) K D₁₋₃ ६ तानह (for ततोऽह) — ^b) B D (except D₁₋₃ ६) क्रुद्धन (B₂ सत्तम), T₂ G₂₋₄ पर्ये-वारय, M₂ ममं (for प्रत्यं) — M₂ om 22^{cd} — ^c) D₂ आश्रित्य (for आवृत्य) — ^d) S₁ तेषाम् (for चैषाम्) B₄ न्यवारय

23 ^a) G₁ स्वचर — ^b) B D (except D₁₋₃ ६) सूर्यं मप्रभ (B₂ मनिभ, B₂ चर्चस), T₁ M दीप्तवर्चस; G₁ दीप्ततेजस — ^c) K₁₋₃ दैत्यैर् — ^d) Ś₁ K₂ चार्यते स्म; K₂ धारयते, D₂ चार्यते स्म; T₁ नीयते स्म

24 ^a) Ś₁ K₁ ३ अथो भूमौ, K₂ ४ D₁₋₃ ६ पुनर्भूमौ B₁₋₃ Dn₂ D₁₋₃ ६ निपतति — ^b) S₁ K₁ ३ च गच्छति; B₂₋₄ Dc Dn₂ T G प्रतिष्ठित, M प्रतिष्ठति — ^c) D₂ पपा ताशु, T₁ प्रधान्याशु

25 ^a) Dc अमरावतीव मकाश (hypermetric!), D₂

अमरावतिसंकाशं पुरं कामगमं तु तत् ।
 अहमस्त्रैर्वहुविधैः प्रत्यगृह्णं नराधिप ॥ २५
 ततोऽहं शरजालेन दिव्यास्त्रमुदितेन च ।
 न्यगृह्णं सह दैतेयैस्तत्पुरं भरतर्षभ ॥ २६
 विक्षतं चायसैर्वाणैर्मत्प्रयुक्तैर्जिह्वगैः ।
 महीमभ्यपतद्राजन्प्रभयं पुरमासुरम् ॥ २७
 ते वध्यमाना मद्भागैर्वज्रवेगैरयस्मयः ।
 पर्यभ्रमन्त वै राजन्नसुगः कालचोदिताः ॥ २८
 ततो मातलिरप्याशु पुरस्तान्निपतन्निव ।
 महीमवातरत्क्षिप्रं रथेनादित्यवर्चसा ॥ २९
 ततो रथसहस्राणि पष्टिस्तेषाममर्षिणाम् ।

युयुत्सनां मया मार्धं पर्यवर्तन्त भाग्न ॥ ३०
 तानहं निशितैर्वाणैर्व्यधमं गार्ध्रमाजितैः ।
 ते युद्धे गन्धर्वतन्त समुद्रस्य यथोर्मयः ॥ ३१
 नेमे शक्या मानुषेण युद्धेनेति प्रचिन्त्य वै ।
 ततोऽहमानुपूर्व्येण सर्वान्पयस्त्राण्ययोजयम् ॥ ३२
 ततस्तानि महस्त्राणि रथानां चित्रयोधिनाम् ।
 अस्त्राणि मम दिव्यानि प्रत्यन्वञ्चनंकरिव ॥ ३३
 रथमार्गान्विचित्रांस्ते विचरन्तो महारथाः ।
 प्रत्यदृश्यन्त संग्रामे शतशोऽथ महस्रयः ॥ ३४
 विचित्रमृकुटापीडा विचित्ररुचचध्वजाः ।
 विचित्राभरणाश्चैव नन्दयन्तीन् मे मनः ॥ ३५

मदरा अमरावत्या — ^b) Ś; K₁₋₃ D₂ ६ 'चर (for 'गम)
 D₃ T₁ G₁ शुभ (for तु तत्) B Dc Dn D₄ ६ तत्पुर
 कामग महत् — ^d) K₂ प्रतिगृह्ण, K₃ B₁ D₄ T₂ G₁ २ ६
 प्रत्यगृह्णा, K₄ D₁ २ प्रत्यनिष्य; M₁ प्रत्यागृह्ण B₁ पुर महत्;
 B₂₋₄ D (except D₁₋₃ ६) परतप

26 ^a) T₁ शैलराजेन (for शरजालेन) — ^b) Ś; K₁ २
 दिव्यास्त्रनिवहेन; K₂ B₂₋₄ D₃ 'स्त्रमुदितेन (as in printed
 ed!) K₄ 'स्त्रादुदितेन, G₁ 'स्त्रपुदितेन, G₄ 'स्त्रमुदितेन, M
 'स्त्रमुदितेन K₃ ६ Dc₁ T₂ G₂₋₄ M ह, D₃ T₁ हि (for च)
 — ^c) Ś; K₁ २ D₁ G₁ न्यगृह्णा, K₃ निगृह्णा, B₄ Dc Dn
 D₄ ६ न्यगृह्ण, T₁ निगृह्ण K₁₋₃ दैत्यैस्, S दैत्यैर्मस्
 (M₁ दैत्यैस्) — ^d) B₂ Dc₁ Dn D₄ ६ पुरम् (for
 भरत)

27 ^a) K₁ २ Dc D₁ विक्षित, D₃ विफ्रत, S विकीर्ण
 D₄ सार्धकै, S चाक्षर्यै (for चायसै) — T₁ om (hapl)
 27^b-31^a — ^b) Ś; K₁ २ D₁ २ मप्रयुक्तैर्, G₂ मप्रयुक्तैर्
 D₃ महेयुभि (for अजिह्वगै) — D₁ om 27^c-28^b — ^c)
 Ś; अभिपतद् K₄ D₂ तत्तु (for राजन्) — ^d) Ś; अगृह्णा,
 K₁ २ प्रगृह्ण, K₃ प्रणुञ्च; K₄m प्रकच, D₂ सुप्रभ, T₂ G M
 प्र (G₁ वि)रुण (for प्रभय)

28 T₁ om 28, D₁ om 28^{ab} (cf v l 27) — ^b)
 Ś; K D₂ २ ६ अजिह्वगै; G₁ अयोर्मय (for अयस्मय)
 — ^c) Ś; K D₂ २ 'आस्यत (K₃ 'त्रास्यत) (for 'भ्रमन्त)
 — ^d) K₄ D₁ २ कालनोदिता; B₄ D₄ 'मोहिता

29 T₁ om 29 (of v l 27) — ^a) B D (except
 D₁₋₃ ६) आरुह्य; S (T₁ om) अप्यत्र (for अप्याशु)
 ❀ Cn पाठान्तरे मातलिमास्त्र आलम्ब्य । महीमवातरमवतीर्णो

भवमिति श्रेय । ❀ — ^b) K₁ २ प्रभयन् (for निपतन्)
 — ^c) K₃ अयस्त्र

30 T₁ om 30 (cf v l 27) — ^b) S (T₁ om)
 महायुधि (G₁ 'स्मना) (for अभर्षिणान्) B₄ नेपां पष्टि-
 हासृधे — ^c) G₁ महाराज (for मया मार्धं)

31 T₁ om 31^a (cf v l 27) — ^a) B₁₋₃ Dc
 D₂ ६ ६ नान्यह G₁ विविधैर्वाणैर् — ^b) Ś; K₁ २ न्यहनं
 (for स्पधम) Ś; B Dn₃ D₄₋₆ गाध्रानिर्वा, K₃ D₁ २ T₁
 'वाजिभि, D₂ 'यामिनै, T₂ G M₂ गृध्रयार्जिते — ^c)
 K₂ D₂ तैर् (for ने) Ś; K D₁₋₃ पर्यं, T₁ मम (for
 मन्यं)

32 ^a) K₁ ६ D₁ २ ६ न मे; K₂ न मे, B₄ नैते, G₁ ने
 न (for नेमे) D₂ T₂ G₂ २ शफा, M₂ शक्या (for शक्या)
 S₁ K₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ मनुष्येण — ^b) K₁ २ युद्धे नेतु,
 D₂ युद्धे जेतु (for युद्धेनेति) B₄ D₂ S विचिन्त्य (for प्र)
 Ś; D₃ च, K₁ २ B₄ D₁ २ तु, K₂ ने; K₄ B₁₋₃ Dc Dn
 D₄ ६ तत् (for व) — ^c) K₂ २ T₁ 'पूर्व्येण — ^d) B D
 T₂ G₂ दिव्यानि (for सर्वाणि) D₂ [अ]नोद, T₁ [अ]चोद
 (for [अ]योज)

33 ^a) B₁ रथसह (for तानि सह) — ^b) B Dn
 D₂ ६ रथिना — ^c) S₁ K₁ २ अपि, G₄ अय (for ह्व)

34 ^a) D₂ 'मार्गं विचित्र D₁ २ च (for ने) — ^b)
 B D (except D₁₋₃ ६) घटा (for 'ग्मा) — ^c) K₁ २
 प्रत्य (K₂ 'ति)गृह्णत, G₁ 'विष्यत (for 'दृश्यन्त)

35 ^a) K₂ 'मुकुट्यान्ते य, T₂ G₂ ६ कुसुमापीडा, G₁
 'कत्रवा, G₂ M 'मकुटा — ^d) S मम प्रीतिकरामवन्

36 ^b) K₂ D₂ २ ६ 'प्रणुदितै, K₄ 'प्रमुदितान, B₁ २ ६

अहं तु शर्वपेस्तानस्त्रप्रमुदितै रणे ।
 नागक्रुवं पीडयितुं ते तु मा पर्यपीडयन् ॥ ३६
 तैः पीत्वमानो बहुभिः कृतास्त्रैः कुशलैर्युधि ।
 व्यथितोऽस्मि महायुद्धे भयं चागान्महन्मम ॥ ३७
 ततोऽहं देवदेवाय रुद्राय प्रणतो रणे ।
 स्वस्ति भूतेभ्य इत्युक्त्वा महास्त्रं ममयोजयम् ।
 यच्चद्रौद्रमिति ख्यातं सर्वाभिन्नविनाशनम् ॥ ३८
 ततोऽपश्यं त्रिशिरमं पुरुषं नवलोचनम् ।
 त्रिसुखं पद्भुजं दीप्तमर्कज्वलनमूर्ध्वजम् ।

लेलिहानैर्महानागैः कृतशीर्षमभिन्नहन् ॥ ३९
 विभीस्ततस्तदस्त्रं तु घोरं रौद्रं मनातनम् ।
 दृष्ट्वा गाण्डीवमयोगमानीय भरतर्षभ ॥ ४०
 नमस्कृत्वा त्रिनेत्राय शर्वायामिततेजसे ।
 मुक्तवान्दानवेन्द्राणां पराभावाय भारत ॥ ४१
 मुक्तमात्रे ततस्तस्मिन्नूपाण्यामन्सहस्रगः ।
 मृगाणामथ सिंहाना व्याघ्राणां च त्रिगां पते ।
 ऋक्षाणां महिषाणा च पन्नगानां तथा गवाम् ॥ ४२
 गजानां सुमरणां च शरभाणां च सर्वगः ।

C 3 12244
 B 3 173 47
 V 3 175 55

Dn D₁ ६ M प्रचुर्दिनं T₂ G₂₋₄ मत्रास्त्रमुद्रितात्रणे — ९)
 K₁ ३ D₁ G₁ ३ M₁ नागक्रुवन् — ९) B D (except
 D₁₋₃ ६) प्रयं, T₂ G₂₋₄ अप्य (for परं)

37 ९) K₄ व्यावितोस्मि D₂ तदा (for महा) — After
 37 T G ins

९56* नतोऽहं परमायन्तो मानलिं परिपृष्टवान् ।
 किमेते मम रागौर्वदिव्यास्त्रपरिमन्त्रिनै ।
 न वच्यन्ते महावोरंस्तत्रमात्याहि पृच्छत ।
 स मामुवाच पर्याप्तस्त्वमेपा भरतर्षभ ।
 तानुद्विष्याथ ममांगि प्रतिवान तदाचर । [5]
 एतच्छुत्वा तु राजेन्द्र सप्रहृष्टममुचिवान् ।
 निवर्तय रथ दौद्र पश्य चैतात्प्रियातितान् ।
 एतमुक्तो रथ तत्र सावलिं पयवर्तयत् ।
 ततो मवा रणे भद्र दानवां प्रतिहपिता ।
 विबुधुमुर्मदागान स्वंगे महता तदा । [10]
 भद्रम ऋश्विदन्वेष पाण्डवो रगमूर्धनि ।
 अस्माभि ममेवं भद्र हृत्प्रेत स्यदाच्छत ।

[(L 1) T₂ G₂₋₄ परमायन्ता — (L 2) G₂ ४ म्चिनेन
 (for ३) — (L 3) T G₂₋₄ तन्वमान्याहुनहमि — (L 4)
 T₂ G₂ पद्माहान (for तद्व) T₂ G₂₋₄ मनेताद् (for त्वमेपा)
 — (L 5) T₂ G₂₋₄ दरम (for ममांगि), and तदप्रतीवानताचर
 (for the post-eror half) — (L 7) T₂ G₂ वै तान (for
 चैतान्) — (L 10) T₁ महाद्, G₁ सुद् (for तदा)]

38 १) B₂₋₄ D (except D₁ ३ ६) T₂ G₂ ४ प्रयतो
 (for णतो) G₁ रुद्रायानुतमूर्धय — After 33^b, G₁
 ins

857* प्रयत प्रणतो भूया नमस्कृत्य महाग्मने ।
 — ९) S₁ K D₁₋₃ प्रययोजय (K₃ प्रयनोयच), B De Dn
 D₁ ६ ममचोदय, D₂ नमनोदय — ९) D₂ यद्रौद्रमिति
 विख्यात — After 39 S ins

859* अह पाशुपत दिव्य सर्वलोचनमस्कृतम् ।

[T₁ M नहत् (for ऋ)]

39 ९) T₁ मनिभ (for मूर्ध्वजम्) — ९) T₁ (corrupt)
 मूध्वन लेलिहानागं — ९) K₃ ४ B₁₋₃ Dc D₁ ३ कृतापी
 डम्, B_{3m} ४ Dn D₁ ६ M कृतशीर्षम्, T G चिह्नम् (for
 शीर्षम्) — After 39, T G ins

859* मत्तानुकम्पिन देव नागयज्ञोपवीतिनम् ।

40 ९) Ś₁ भीतस्तद्व, D₂ विभीषण, T G₂₋₄ मोह
 तम्, G₁ विचिष्याह, M विचीयाह (for विभीक्ष्णम्) — ९)
 T₂ (after corr) G₃ हड, G₁ स्पृष्ट्वा (for दृष्ट्वा)

41 ९) S₁ K D₁₋₃ ३ नमस्कृत्य — १) K₄ D₂ सर्वाया*,
 D₃ क्षिपया, G₁ रुद्राया* — ९) D₂ असुरंदागा (for दान)
 — ९) T₂ G₂₋₄ अनामार्यव (for पराभावाय) D₂ अभावाय
 परतप

42 १) K₁ अग्निन (for आम्न) — ९) T₁ अपि (for
 अध) — ९) S व्याघ्राना (for व्याघ्राणा) B₃ (m as in
 text) ४ विदोपत, D₂ महन्नय, G₁ वनौक्या (for विशा
 पते) — K₃ om (hapl) 42^f-43^c — ९) G₁ transp
 तथा and गवाम्

43 K₃ om 43^{abc} (cf v 1 42) G₁ om 43^{abc}
 — ९) K₂ T₁ M चा(M₂ च)सराणा, K₄ D₁ ३ वानराणा,
 D₂ ३ च हयाना, T₂ G (G₁ om) शरभाणा (for सुम*)
 B Dc Dn D₁ ६ शरभाणा गजाना च — १) B D (except
 D₁₋₃ ६) वानराणा, T₂ G (G₁ om) चमरणा M ऋयभाणा
 (for शर) B₁ ४ महन्नय, B₂ ३ D (except D₁₋₃ ६)
 T₂ G₂ च स्वय, M च वाजिना (for च म) T₁ वृषाणा
 चैव वाजिना — Ś₁ om (hapl) 43^{cd} K₄ om
 43^c-44^b — ९) T₁ M शरभाणा (for ऋय) — ९) T₁ M
 शुनामपि (for तर्धय च) — After 43^{cd}, T₂ G₂₋₄ ins

860* ऋक्षाश्चमेपवक्राणामुल्लूकाना तथैव च ।

ऋषभाणां वराहाणां मार्जारानां तथैव च ।
 शालावृक्षाणां प्रेतानां भुरुण्डानां च सर्वशः ॥ ४३
 गृध्राणां गरुडानां च मकराणां तथैव च ।
 पिशाचानां सयक्षाणां तथैव च सुरद्विषाम् ॥ ४४
 गुह्यकानां च संग्रामे नैर्ऋतानां तथैव च ।
 झपाणां गजवक्राणामुलूकानां तथैव च ॥ ४५
 मीनकूर्मसमूहानां नानाशस्त्रासिपाणिनाम् ।
 तथैव यातुधानानां गदामुद्गरधारिणाम् ॥ ४६
 एतैश्चान्यैश्च बहुभिर्नानारूपधरैस्तथा ।
 सर्वमासीजगद्व्याप्तं तस्मिन्नस्त्रे विमर्जिते ॥ ४७
 त्रिशिरोभिश्चतुर्दंष्ट्रैश्चतुरास्यैश्चतुर्भुजैः ।

मीनवायमरूपाणां नानावस्तुप्रचारिणाम् ।

— °) S मालां (for शालां) Some S MSS वृक्षानां
 B₁ चडाना (for प्रेताना) — °) K₂ B₂ D₂ S भुरुडाना
 (T₁ कुण्डाना), B₁ सुपडाना, D₁ भेरुडाना, D₂ उरगाना (for
 सुरं) B₁ D₁ ३ तथैव च, T₁ G₁ M₂ च चर्हिणा (for च
 सर्वश) B₁ प्रेतानामपि सर्वश — After 43, G₁ ins

861* शार्दूलानां वराहाणां शरभाणां प्रवत्तताम् ।

44 K₄ om 44^{ab} (cf v l 43) — °) K₁ 4 B₂—
 Dn D₂ 4 6 च (B₂ चा) मराणा, B₁ चारणाना, D₂ अमराणा
 (for मरु) D₁ च सर्वश, M₁ च चर्हिणा (for तथैव च)
 — After 44^{ab}, D₂ ins

862* वृक्षाणां पर्वतानां च समुद्राणां तथैव च ।

On the other hand, B Dn D₂ 4 6 ins after 44^{ab}
 D₂ cont

863* देवानां च ऋषीणां च गन्धर्वाणां च सर्वश ।

[B₁ 4 महत्तश (for च सर्वश)]

— G₁ om (hapl) 44^c-45^b — °) K₂ 3 D₂ T₂ G₂—
 च (for स) D₂ om 44^d-45^c — °) D₁ ३ T₁ राक्ष
 साना, G₂ M₁ रक्षन्ता च (for तथैव च) D₁ ३ तथैव च
 (for सुरं)

45 D₂ om 45^{ab}, G₁ om 45^{ab} (cf v l 44)
 — °) G₂ M किनराणा (for च संग्रामे) T₁ गुह्यानां किन
 राणा च — Ś₁ T₂ G₂—4 om (hapl) 45^{cd} Dn₂
 transp 45^{cd} and 46^{ab} — °) K₂ 4 D₁ ३ T₁ M झपाक्ष;
 G₁ सर्पास्य (for झपाणा) K₁ सर्पांश्चरवक्राणा; K₂ सर्पा
 श्चापरवक्राणा — °) D₂ अथापि वा, T₁ M च भारत (for
 तथैव च)

46 Dn₂ transp 45^{cd} and 46^{ab} — °) B D₂ Dn

अनेकरूपसंयुक्तमार्गमेदोऽग्नाशिभिः ।

अभीक्ष्णं वध्यमानास्ते दानवा ये समागताः ॥ ४८

अर्कज्वलनतेजोभिर्वज्राशनिममप्रभैः ।

अद्रिसारगमयेश्चान्यैर्वाणैर्गरिभिर्दारुणैः ।

न्यहनं दानवान्मर्त्तान्मुहूर्तनैव भारत ॥ ४९

गाण्डीयास्त्रप्रशुन्नास्तान्तामूत्रममञ्चयुतान् ।

दृष्ट्वाह प्राणमं भृयन्त्रिपुरघ्नाय वेधमे ॥ ५०

तथा रोद्रास्त्रनिष्पिष्टान्दिश्याभरणभूषितान् ।

निशाम्य परमं हर्षमगमद्देवमारथिः ॥ ५१

तदस्यं कृतं कर्म देवैरपि दुरामदम् ।

दृष्ट्वा मां पूजयामास मातलिः शक्रमारथिः ॥ ५२

D₂ 4 6 मीनयानि (B₂ 4 D₂ य) मरूपाणा, D₂ मीनकूर्ममरु
 चाणा, T₁ M मयूराणा; T₂ G₂—4 तथा सुमल्लम्पाना, G₁
 मीनवायमकूर्माणा — °) T₁ G₁ शस्त्रास्त्राणिना; T₂ G₂—
 शस्त्रास्त्रधारिणा — °) K₁ 2 D₁ ३ ६ T G पाणिना

47 °) D₁ ३ भूते (for चान्यै) — °) M₂ स्मृतं
 रस (for रूपधरं) K₄ M₁ तदा (for तथा) — °) Ś₁
 K₁ ३ 4 D₁ ३ त्रिभूति, K₂ D₂ ३ त्रिभूति, B₂ प्रयोनिने;
 T₂ G₂ 4 M₂ त्रिसृज्यति (for विमर्जिते)

48 °) K₁ मपत्तं — °) Ś₁ K₁—3 B₂ वयादिभि,
 Dn D₂ 6 वयादिभि — °) G₂ सुतीक्ष्ण (for अभीक्ष्ण)
 — °) Si K₁ ३ B₂—4 D₂ Dn D₁—4 ६ वा नाशमागत,
 K₂ B₁ D₂ चाना ममा, D₂ शस्त्रमंभारणे

49 °) M₁ अति (for अर्कं) — °) K₁ घत्राक्षि,
 D₂ चत्राक्षि; D₁ ३ चत्राक्षि (for चत्राक्षि) Ś₁ K₁ ३
 D₂ D₁—३ समन्वितं (for समप्रभै) — °) D₂ अद्रि, T₁
 अभि- (for अद्रि) B₁ हि (for च) — °) B₁ D₂ D₂
 ररिनिर्घर्णे, B₂—4 Dn D₂ रपि निघर्णे — °) Si K₂ ३
 D₁ ३ व्य (D₂ व्या)हन (for न्यहन) — °) Si K₁ ३
 मुहूर्तदेव

50 °) Ś₁ दानवास्त्रं — °) Si घनादीन्, K₁ घनादीन्,
 K₂ गताश, K₄ गतास्त्रान् (for गतासून्) — °) Si K
 D₁ ३ ६ प्रगतौ, D₂ T₁ प्रगम (for प्रागम)

51 °) Si K₁ ३ 4 D₁—३ तनो, D₂ अय (for तथा)
 D₂ पीडास्त्रान् (for निष्पिष्टान्) — °) Ś₁ K₁—3 D₂
 दानवान्दाराणाङ्कनीन् — °) Si K₁—3 B Dn D₁ 4—6 M₁
 निशाम्य; D₂ नियम्य (for निशाम्य)

52 Si D₂ om (hapl) 52 — °) B₁ (m as in
 text) तदस्य, T₂ G₂—4 अविपद्य (for तदस्य) — °)

उवाच चेदं वचनं प्रीयमाणः कृताञ्जलिः ।
सुरासुरैरमलं हि कर्म यत्मायितं त्वया ।
न ह्येतन्मयुगे कर्तुमपि शक्तः सुरेश्वरः ॥ ५३
सुरासुरैरवध्यं हि पुग्मेतत्स्रगं महत् ।
त्वया विमथितं वीर स्ववीर्यास्त्रतपोवलात् ॥ ५४
विध्वस्तेऽथ पुरे तस्मिन्दानवेषु हतेषु च ।
विनदन्त्यः स्त्रियः सर्वा निष्पेतुर्नगराद्बहिः ॥ ५५
प्रकीर्णकेश्यो व्यथिताः कुर्यं इव दुःखिताः ।
पेतुः पुत्रान्पितृन्भ्रातृञ्चोचमाना महीतले ॥ ५६
रुदन्त्यो वीनकण्ठ्यस्ता विनदन्त्यो हतेश्वराः ।
उगसि पाणिभिर्नन्त्यः प्रस्रस्तस्रग्विभ्रूषणाः ॥ ५७

तच्छोकयुक्तमश्रीकं दुःखदैव्यसमाहृतम् ।
न बभौ दानवपुरं हतत्विदूकं हतेश्वरम् ॥ ५८
गन्धर्वनगराकारं हतनागमिव हृदम् ।
शुष्कवृक्षमिवारण्यमदृश्यमभवत्पुरम् ॥ ५९
मा तु संहृष्टमनसं क्षिप्रं मातलिरानयत् ।
देवराजस्य भवनं कृतकर्मणमाहवात् ॥ ६०
हिरण्यपुरमारुज्य निहत्य च महासुरान् ।
निवातकवचाश्चैव ततोऽहं शक्रमागमम् ॥ ६१
मम कर्म च देवेन्द्रं मातलिर्विस्तरेण तत् ।
सर्वं विश्रावयामाम यथाभूतं महाद्युते ॥ ६२
हिरण्यपुरघातं च मायाना च निवारणम् ।

C 3 12266
B 3 173 69
K 3 175 78

K D1 : सुदुकर, B1 : 4 Dc Ds T2 (before corr)
G1 : 4 M2 दुसुमह, M1 सुदुपह (for दुग) — °) Ks
म (for मा)

53 °) Ś1 K1 : Ds [ह]द च, Ks चैव, T1 G1 चैन
(for चैद) Bs Dn वचन चैद (by transp) — After
53^{ab} S ins

864* इतास्मान्दानवान्दध्वा मया मये महत्तग ।

[G1 मन्त्ये शन, G2 4 मया मये (for मया मत्ये)]

— °) B1 : T G अशक्य (for अमद्य) — D1 om
(hapl) 53^a-54^a — /) S1 K B4 Ds : 5 पुग्दर (for
सुं) T1 अपि शक्य सुरेश्वर — After 53, T G ins

865* ध्रुव घनचय मीनन्वयि शक्र. पुगर्दन ।

[G1 न्व (for त्वदि) G2 4 शक्र (for शक्र) G1 पगर्दन]

54 D1 om 54^a (cf v1 53) — °) Ś1 K Ds : 5
अमद्य (Ks अदृश्य) (for अशक्य) — °) D1 म्वय, D2
म्वग (for म्वग) — °) B1-3 Dc Dn Ds e म्ववीर्यतपो
यलात्, D1 : म्ववीर्यास्त्रतपोवलात्

55 Before 55 T Gs ins अनुन — °) B4 Ds :
T2 G2-4 तु, Dn D2 म्व (for सथ) — °) K1 : विरुदत्य,
Ks विमदंत्य, M1 निपतत्य — °) Ks 4 Ds : M1 निपेतुर्

56 °) Bs M1 विकीर्णकेश्यो, T1 प्रकीर्णकेश्या B1
मत्रिता — °) B2 मत्रिता (for दुम्विता) T2 G सुदीना
करुगम्बना — After 56^{ab}, T2 G ins

866* कुग्य इव वागन्त्यो दुग्गिनाश्च सुदुसुहु ।

— °) Ks पिद्वन (for पेतु) Ś1 K D1-3 पतीन् (for
पिद्वन)

57 G1 om 57-58 — °) B2-4 Dn1 रुदत्यो Ś1

च, B4 तु (for ना) — Dn3 om (hapl) 57^{bc} — °)
B2 4 Dn1 n2 Ds e निनदत्यो, M1 विरुपत्यो (for विन°)
K1 महीतले (for इवे°) Ds नितरा चक्रुयुस्तदा — °) B
Dc Dn1 n2 Ds e °मि परिनिद्वय — °) B Dc Dn Ds e
M1 विस्त्र, Ds प्रध्वस्त (for प्रस्रस्त) T1 प्रसुत्तुन्वत्र
शोणिता, T2 G2-4 प्रस्रस्तारभूषणा

58 G1 om 58 (cf v1 57) — °) K1 : दैन्यदुम्ब
(by transp) Bs T1 ममागत, D1 e G4 ममाहित
— °) Ks °ध्वन्त, Ks D2 : °विह, B2 °द्विष्ट, D1 तिगम
(for °विदूक)

59 °) S1 K B Dn D1 e G4 हत (for हत) — °)
Ś1 K Ds : दुदृश्यै (K1 °दृश्य)म् (for अदृश्यम्) T1 भगमत
(for अभवत्) T2 G M2 अदृश्यत महत्पुर

60 °) D1 : मत्तुष्ट° (for महत्तुष्ट°) — °) T1 आहरत्
(for आनयत्)

61 °) Dc निहत्य (for हिरण्य) Ś1 K1 : आभज्य,
Ks 4 Ds (m as in text) T2 (before corr) Gs आरुज्य,
B Dc Dn Ds e उन्सृज्य, T2 (after corr) Gs आफ्रम्य
(for आरुज्य) — °) Ś1 K1 : Ds सुरद्विष (for महा)

62 °) Ś1 K D1 : म (for च) B Dc Dn3 D4 T2
G2-4 देवेन्द्रे — °) S (except M1) वृत्त (for °भूत) M1
मते (for °द्युते)

63 °) B2 Dn3 D4 e T2 G2 : °पात च, B4 सुसृज्य,
T1 पातश्च (for °घात च) — °) B2 निपातन (for निवा°)
— °) D2 : तु (for च) — °) Ś1 K1 : महाभना (for
महौ) — After 63 T G ins

867* कालकेयवध चैव अद्भुत रोमहर्षणम् ।

निवातकवचानां च वधं संख्ये महौजसाम् ॥ ६३
 तच्छ्रुत्वा भगवान्प्रीतः महसाक्षः पुरदरः ।
 मरुद्भिः सहितः श्रीमान्साधु साध्वित्यथाब्रवीत् ॥ ६४
 ततो मां देवराजो वै समाश्वास्य पुनः पुनः ।
 अब्रवीद्विबुधैः सार्धमिदं सुमधुरं वचः ॥ ६५
 अतिदेवासुरं कर्म कृतमेतत्तया रणे ।
 गुर्वर्थश्च महान्पार्थ कृतः शत्रून्मता मम ॥ ६६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तन्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

अर्जुन उवाच ।

ततो मामभिविश्वस्तं संरुद्धशरविक्षतम् ।
 देवराजोऽनुगृह्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १

दिव्यान्यस्त्राणि सर्वाणि त्वयि तिष्ठन्ति भारत ।
 न त्वाभिभूयितुं शक्तो मानुषो भुवि कश्चन ॥ २
 भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णः शकुनिः सह राजभिः ।

64 °) Ś1 K1 ३ महर्षि, K३ महर्षि (for मरुद्भि) — °) B1 S (except M1) च (for [अ]य) — After G4, T G ins

868* परिष्वज्य च मा प्रेम्णा मूर्ध्नुपाघ्राय मस्मितम् ।

65 °) K4 Dc [S]वौ (for वै) S तत म (M1 च) मा देवराज — °) K1 ३ विरर (for विबुधै) — °) K३ B३-4 Dc1 Dn D1 ४ T1 G३ ४ स (for सु)

66 °) B Dc1 Dn D4-6 G1 एव (for एतत्) — °) K1 Dc D३ G३ गुर्वयं च Ś1 K1 ३ B D (except D1-3) T1 G1 M1 कृत (for महान्) T1 G1 पुत्र (for पार्थ) — °) Ś1 K1 ३ B D३ ६ G1 M1 महा, Dc Dn महान्, T1 इत्वा (for कृत) T1 कृतो (for इत्ता)

68 °) Ś1 K1 ३ *पन्नग — °) Dc सयक्षोरग, D६ सदेवासुर — °) K३ सयक्ष (for सपक्षि) Ś1 K1 ३ राक्षस्य (for पन्नग)

69 °) Ś1 K1 ३ D६ T1 चैव (for चापि) — °) D६ रक्षिता, T1 निष्ठिता

Colophon — Major parvan S1 K1 ३ Dn३ T G३-४ आरण्य — Sub parvan Omitting sub parvan name, K३ ४ D३ mention only निवातकवचवध (followed by समाप्त in K३ ४), and B३ D1 ३, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by गधमादनवास in B३) — Adhy name

B1 ३ Dc हिरण्यपुरवापिध, B३ Dn D६ हिरण्यपुरवध (B३ *पुर **), D1 ३ हिरण्यपुरविध्वंस, D६ G1 कालकेयवध — Adhy no (figures, words or both) Dn 173 (Dn३ 172), D1 179, S (M३ sup lin) 174 (M३ orig 176) — Śloka no Dn 76, D1 73

171

1 °) K1 ३ B D (except D1-3 ६) अति, T1 अपि (for अभि) — °) K३ D६ मसूट, B1 G1 मरुद्ध (for मरुद्ध) K1 ३ D1-3 ६ शरविक्षित — °) Ś1 K D1-3 ६ M३ *राजो निगृह्य, B Dn D६ *गजो विगृह्य, Dc D६ *राजो विसृज्य, M1 *राजोपगृह्य K३ Dn३ [ए]तत् (for [इ]द) — °) S1 काम (for काले)

2 °) G1 दिव्यास्त्राणि च मं — °) G1 पुत्रक (for भारत) — °) T३ G३-४ *वीक्षितु (for *भविषु) — °) T1 मानुषेवपि कं

3 °) T३ G३-४ तथा (for कृप) — °) K1 देव (for सह) T1 G1 ३ मसुयोधन (for सह राजभि) — °) D६ तत (for पुत्र) — °) Ś1 K1 नार्धति (1), T1 G३ नार्धति.

4 Before 4, Dn D६ ६ ins अर्जुन उ° — °) K1-3 प्रयच्छत K३ S (except M1) भगवान् (for मधवान्)

संग्रामस्थस्य ते पुत्र कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥ ३
 इदं च मे तनुत्राणं प्रायच्छन्मघवान्प्रभुः ।
 अभेद्यं क्वचं दिव्यं स्रजं चैव हिरण्मयीम् ॥ ४
 देवदत्तं च मे शङ्खं देवः प्रादान्महारवम् ।
 दिव्यं चेदं किरीटं मे स्वयमिन्द्रो युयोज ह ॥ ५
 ततो दिव्यानि वस्त्राणि दिव्यान्याभरणानि च ।
 प्रादाच्छक्रो ममैतानि रुचिराणि बृहन्ति च ॥ ६
 एवं संपूजितस्तत्र सुखमस्म्युपितो नृप ।
 इन्द्रस्य भवने पुण्ये गन्धर्वशिशुभिः सह ॥ ७
 ततो मामत्रवीच्छक्रः प्रीतिमानमरैः सह ।
 ममयोऽर्जुन गन्तुं ते भ्रातरो हि स्मरन्ति ते ॥ ८
 एवमिन्द्रस्य भवने पञ्च वर्षाणि भारत ।
 उपितानि मया राजन्सरता द्यूतजं कलिम् ॥ ९

ततो मवन्तमद्राक्षं भ्रातृभिः परिवारितम् ।
 गन्धमादनमासाद्य पर्वतस्थास्य सूर्धनि ॥ १०
 युधिष्ठिर उवाच ।
 दिष्टया धनंजयास्त्राणि त्वया प्राप्तानि भारत ।
 दिष्टया चाराधितो राजा देवानामीश्वरः प्रभुः ॥ ११
 दिष्टया च भगवान्स्थानुर्देव्या मह परंतप ।
 साक्षाद्दृष्टः सुयुद्धेन तोषितश्च त्वयानघ ॥ १२
 दिष्टया च लोकपालैस्त्वं समेतो भरतर्षभ ।
 दिष्टया वर्धामहे सर्वे दिष्टयासि पुनरागतः ॥ १३
 अद्य कृत्स्नामिमां देवीं विजितां पुरमालिनीम् ।
 मन्ये च धृतराष्ट्रस्य पुत्रानपि वशीकृतान् ॥ १४
 तानि त्विच्छामि ते द्रष्टुं दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
 यैस्तथा वीर्यवन्तस्ते निवातक्वचा हताः ॥ १५

C 3 12288
B 3 174 15
K 3 176 15

Ś1 K Dc; D1-3 ; न्यय (for प्रभु) — °) S1 K1 ; 4
 D1-3 ; काचन (for क्वच) T1 G1 ; 4 चैव (for दिव्य)
 5 °) Ś1 K1 ; शक्रः, B Dc Dn D4-6 पुनः, D1 ;
 देवा (for देव) D1 ; प्रादुर Ś1 K1 ; महाम्बन, B4
 शनक्रु, M3 महाराज — °) Ś1 K D1-3 चैवत् (for चेद)
 — °) T1 सर्वम् (for स्वयम्) B1 च (for ए)
 6 °) G2 ; 4 चास्त्राणि (for व°) — °) Ś1 ममेतानि,
 M3 ममेतानि (for ममै) — °) Ś1 K D1-3 रोचनानि (for
 रुचि°)
 7 Dc om 7°b — °) G4 अभ्युपितो (for अस्म्यु°)
 — °) K4 भुवने (cf 9°), D1 भुवन, Dc मदेने (for भवने)
 B1 स्वये, D1 पुण्य; G1 दिष्ट्ये (for पुण्ये)
 8 °) Ś1 K D1-3 ; ते गतु (by transp), T1 गन्व्य
 — °) K4 [ऽ]त्र (for हि)
 9 °) K4 भुवने (cf 7°) — °) T1 महाराज (for
 मया राजन्)
 10 °) K3 ततो द्रष्टुमि प्राप्तो — °) K3 ; B D M3
 पादस्य (for मागाद्य)
 11 Dn3 om (hapl) 11°b — °) T1 सर्वदा (for
 भारत) — D3 om (hapl) 11°-15° — °) K3 तात;
 Dc देवो (for राजा) — °) K3 ; देवराज पुरदर
 12 D3 om 12 (cf v l 11) — °) B3 शक्रु (for
 म्याणुर) — °) G4 M1 तप (for तप) — °) B Dn
 D3 ; म्, D1 म (for सु) — °) Dc म (for च)
 13 D3 om 13 (cf v l 11) — °) Dc मगतो (for

समेतो) — °) K1 चरामहे (for वर्धा) K3 B Dc Dn
 D4-6 पार्थ (for सर्वे) T2 G3-4 दिष्टया च पार्थे (G3 by
 transp पार्थेश्च) मयुक्तो — °) Ś1 स्व, K3 ; च (for [अ]
 नि) K1 ; दिष्टया पुनरिहागत
 14 D3 om 14 (cf v l 11) — °) Dc पृथ्वीम् (for
 कृत्स्नाम्) B Dn D4 ; 6 महीं (for इमा) D5 सर्वा (for
 देवी) S1 K1 ; अद्य पृथ्वी मया देवी, Dc अद्य कृत्स्ना मही
 देवी — °) T2 G3 ; मसुद्र, G3 मसुद्र (for विजिता)
 Ś1 K1 ; Dc विजिता मालिनी — After 14°b, T G ins
 869* पश्यामि भूमिं कौन्तेय स्वया मे प्रतिपादिताम् ।
 [T1 भवगच्छामि (for पश्यामि भूमिं)]
 — °) Ś1 Dc वदो (for वदी)
 15 D3 om 15°b (cf v l 11) — °) T2 G3 च
 (for तु) G2 ; चेच्छामहे (for त्विच्छामि ते) T1 M1
 [अ]त्र (for ते) N इच्छामि तानि चास्त्राणि (Ś1 K1 D3 चै
 द्रष्टु; K3 ते द्रष्टु; K3 ; D1 ; द्रष्टु चै) — °) B Dc Dn
 D4 ; द्रष्टु दिव्यानि भारत — °) Ś1 K1 ; हता, B1 Dc
 D3 T2 G3 तदा, Dn3 D5 M1 त्वया (for तथा) — °) Ś1
 K1 ; त्वया (for हता) — After 15, K1 ins
 870* महाबला महामाया ष्केन निहिता युधि ।
 16 D2 T1 om the ref D3 om up to क्वचा
 — °) D5 T1 भारत (for सर्वदा) — °) T1 निहता प्रभो
 (for विनिपा)
 17 °) K3 D3 तात, K4 सर्वं (for तत्र) — °) K3
 महितै (for त)

अर्जुन उवाच ।

श्वः प्रभाते भवान्द्रष्टा दिव्यान्यस्त्राणि सर्वशः ।
निवातकवचा घोरा यैर्मया विनिपातिताः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि ण्कसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमागमनं तत्र कथयित्वा धनंजयः ।
भ्रातृभिः सहितः सर्वै रजनीं तामुवाम ह ॥ १७

१७२

वैशंपायन उवाच ।

तस्यां रजन्यां व्युष्टायां धर्मराजो युधिष्ठिरः ।
उत्थायावश्यकार्याणि कृतवान्भ्रातृभिः सह ॥ १
ततः संचोदयामास सोऽर्जुनं भ्रातृनन्दनम् ।
दर्शयाम्नाणि कौन्तेय यैर्जिता दानवास्त्वया ॥ २
ततो धनंजयो राजन्देवैर्दत्तानि पाण्डवः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शयामास भारत ॥ ३

यथान्यायं महातेजाः शौचं परममास्थितः ।
गिरिकूवरं पादपाद्गं शुभवेणु त्रिवेणुकम् ।
पार्थिवं रथमास्थाय शोभमानो धनंजयः ॥ ४
ततः सुदंशितस्तेन कवचेन सुवर्चसा ।
धनुरादाय गाण्डीवं देवदत्तं च वारिजम् ॥ ५
शोशुभ्यमानः कौन्तेय आनुपूर्व्यान्महाभुजः ।
अस्त्राणि तानि दिव्यानि दर्शनायोपचक्रमे ॥ ६

Colophon om in D₁ — Major parvan Ś₁ K₁ ३
T_३ G_{३-४} आरण्य — Sub parvan Omitting sub parvan
name, Ś₁ mentions only निवातकवचकालखजवध, like
wise, K₁ ३ B₁ ३ Dc Dn D_{३-४} ६, only निवातक
वचवध (followed by कालखजवध in K₁ ३, to it, K₁ ३
B₁ Dc D_३ ६, further add समास), K_३ D_३ mention
only गधमादनप्रवेदा, K_६, only गधमादनवाम; and finally
B_३, only लोमशतीर्थयात्रा (followed by निवातकवचवध)
— Adhy name Dc अर्जुनवाक्य, D_६ अर्जुनागमन
— Adhy no (figures, words or both) Dn 174 (Dn_३
178), S (M_३ sup ltn) 175 (M_३ ong 177)
— Śloka no Dn 17

172

1 ^a) K_३ ४ D₁ ३ ततो (for तस्या) B_{1-३} D (except
D_{1-३} ६) राश्या व्यतीनाया (for रजन्या व्यु) — ^c) K_३
D_३ कर्माणि (for कार्याणि)

2 ^a) K₁ सचोदं; K_६ सनोदं, D_६ प्रणोदं (for सचोदं)
B_६ T₁ चोदयामास कौन्तेय (T₁ धर्मात्मा) — ^b) B_{1-३} D
(except D_{1-३}) M मानुं (for भ्रातृ) B_६ अर्जुनं तत्र वीर्यं
वान् — ^c) S पश्यामो (T₁ M पश्येमा) (for दर्शया)
— ^d) Ś₁ K D_{1-३} ६ यैस्त्वया दानवा हता

3 ^a) T_३ G₁ ३ ४ M_३ राजा (for राजन्) — ^b) B₁ ४
पाण्डव, D_६ भारत (for पाण्डव) — D_६ om (hapl) 3^{cd}
— ^d) T₁ पार्थिवे (for भारत)

4 ^a) K_३ ४ D₁ ३ यथायोग, D_६ गम, T G_{३-४} अर्जुनस्तु
(for यथान्याय) D₁ ३ यथातेजा — ^b) S परम (T₁
प्रथम) शौचमास्थित — After 4^{ab}, S ins

871* नमस्कृत्य त्रिणेत्राय वागवाय च पाण्डव ।

[T_३ G_३ ३ स्कुत्वा (for स्कुल)]

— ^c) H_३ hypermetrio! Ś₁ K₁ ३ D_६ कूट, T G_{३-४} चक्र
(for कूर) K_३ ४ B Dc Dn D_{1-३} ६ गिरिकूवरपादाक्ष
(K_३ ४ D_{1-३} पादाग; B_३ पादाग्र, Dc_३ पादाग्य), G₁ M
त्रिकूवर समुद्राक्ष — ^d) K_६ त्रिभि शृंगैस्, B₁ ४ शुभवेणु,
Dc शुभरेवा, T G_{३-४} गिरिवेणु (for शुभवेणु) B₁ अलकृत,
B_{1m} ३ ३ Dn D_६ ६ त्रिवेणुमत् (for णुकम्) — ^e) G₁
वर रथ समास्थाय — ^f) K_६ T_३ G शोभयानो

5 ^a) T₁ G₁ ३ M स, T_३ G_३ ४ स (for सु) B_{1-३}
D (except D_{1-३} ६) द्विव्येन सवृत्स्तेन — ^b) S₁ K_{1-३}
D_६ च (D_६ सु) भास्वता (for सुवर्चसा) — ^c) D₁ ३
गाजीव — ^d) B Dn D_६ ६ स (for च)

6 ^a) S₁ K₁ ३ स शोभं, D₁ मोक्षुभ्यमाण, T₁ शोभ
मानश्च, T_३ (before corr) G_३ ४ शोशुभ्यं, M_३ शोशुभ्यं (for
शोशुभ्यं) — ^b) N (except Ś₁) पूर्वा (for पूर्वान्)
K_३ ३ D₁ ४ सुज, D_३ जनु, D_६ यशा (for सुज) — ^c)

अथ प्रयोक्ष्यमाणेन दिव्यान्यस्त्राणि तेन वै ।
 समाक्रान्ता मही पद्भ्यां समकम्पत सद्गुमा ॥ ७
 क्षुभिनाः मरितश्चैव तथैव च महोदधिः ।
 शैलाश्चापि व्यशीर्यन्त न त्रवौ च ममीरणः ॥ ८
 न त्रभासे महस्त्रांश्चुर्न जज्वाल च पावकः ।
 न वेदाः प्रतिभान्ति स्म द्विजातीना कथंचन ॥ ९
 अन्तर्भूमिगता ये च प्राणिनो जनमेजय ।
 पीड्यमानाः समुत्थाय पाण्डवं पर्यवारयन् ॥ १०
 वेपमानाः प्राञ्जलयस्ते मर्वे पिहिताननाः ।
 दह्यमानास्तदास्त्रैस्त्वैर्याचन्ति स्म घनंजयम् ॥ ११
 ततो ब्रह्मर्षयश्चैव सिद्धार्थैश्च सुरर्षयः ।
 जङ्गमानि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ॥ १२

राजर्षयश्च प्रवरास्तथैव च दिवौकसः ।
 यक्षगक्षमगन्धर्वास्तथैव च पतत्रिणः ॥ १३
 ततः पितामहश्चैव लोकरूपाश्च सर्वशः ।
 भगवाश्च महादेवः मगणोऽभ्याययौ तदा ॥ १४
 ततो वायुर्महाराज दिव्यैर्माल्यैः सुगन्धिभिः ।
 अभितः पाण्डवाश्चित्रैर्यचक्रे समन्ततः ॥ १५
 जगुश्च गाथा विविधा गन्धर्वाः सुरचोदिताः ।
 ननृतुः मंघशश्चैव राजन्नप्सरसां गणाः ॥ १६
 तस्मिन्तु तुमुले काले नारदः सुरचोदितः ।
 आगम्याह वचः पार्थ श्रवणीयमिदं नृप ॥ १७
 अर्जुनार्जुन मा युङ्क्ष्व दिव्यान्यस्त्राणि भारत ।
 नैतानि निगधिष्ठाने प्रयुज्यन्ते कदाचन ॥ १८

C 3 12309
B 3 175 19
K 3 177 10

S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ १ दिव्यास्त्रता (D₁₋₃ स्त्राणा) तदस्त्रेषा, B₁ महास्त्राणि महापाद्भ्यां, T₁ नानि दिव्यानि चास्त्राणि

7 ^a) K₁ तानि, S तेन (for अथ) K₁ M₁ प्रयोक्ष्यमाणानि, B₁ १ D₂ प्रयो (B₁ 'यु)ज्यमानेन, B₂ ४ Dn D₁ ६ प्रयोक्ष्यमाणेषु, D₁ मार्गैर् (for 'माणेन) — ^b) B₁ Dn D₁ ६ त्रिव्येवस्त्रेषु (for दिव्यान्यस्त्राणि) K₁ S भाग्न, B₁ Dn D₁ ६ तेषु वै (for तेन वै) D₁ दिव्यैरस्त्रैर्महागमना — ^c) K₁ श्रमह्याना मनी यत्र — ^d) K₂ D₁ ६ समाकपत G₁ दन्तयोचनकद्रुमा

8 ^a) K₁ मदिश (for मरित) — ^b) K₁ तथा मर्व महागवा — K₁ om S^{cd} — ^c) G₂ चैव (for चापि) K₁ D₁ ३ T₁ G₁ विशीर्यन्, B Dc Dn D₁ ६ T₂ G₂ ४ M₂ व्यशीर्यन्, G₂ [अ]म्यशीर्यन् — ^d) G₁ तथैव (for न त्रवौ)

9 ^a) Dc न त्रभासे (for न त्रभासे) — ^b) S₁ K₁₋₃ D₁ G₂ न च त्रज्वाल, T₂ G₂ ४ नापि जज्वाल (for न जज्वाल च) K₁ हुतादान (for च पावक) — ^c) Dc₁ M₂ देवा (for वेदा)

11 ^b) S₁ K₁ ३ मय ते (hv transp) B Dc Dn D₁ ६ विकृतानना, D₂ पीडिता चना, G₁ [S]पि नवानना; M त्रिनवा — ^c) S₁ K₁ ३ तदस्त्रैस्, B₁ ३ ततस्त्रैस्, G₁ महास्त्रैस्, M इवास्त्रैस् (for तदास्त्रैस्) K₁ D₂ च, Dc Dn D₁ ३ ४ १ T G ने (for तैर्) — ^d) S₁ भजति, K₁ ३ भजति, K₁ याचन (for याचन्ति)

12 ^a) D₂ T₂ G₂ ३ मह (for यक्ष) — ^b) B D (except D₁₋₃ १) ये च (for चैव) K₁ B D (except D₁₋₃) T₁ G₁ M मह (for सुर) — ^c) S₁ K₁ ३ D₂

[अ]पि (for च) — ^d) K₁ [उ]प (for [अ]व)

13 ^a) B D (except D₁₋₃ १) T₁ G₁ M देव (for राज) K₁ देवलोकगता ये च — After 13, B D (except D₁₋₃ १) ins

872* श्वेचराणि च भूतानि सर्वाण्येवावतस्थिरे ।

[=(var) 12^{cd} B₁ [उ]प (for [अ]व)]

14 ^b) T₂ G₂ ४ पाले (for पाला) — ^d) K₁ [S]पि, T₁ हि (for [अ]भि)

15 ^a) Dc महातेजा, T₁ G₂ दिव्यगन्धो (for महाराज) — ^b) T₁ G₂ दिव्यमाल्ये B₂ Dn D₁ ६ समन्वित, B₂ समन्तन (for सुरा) — ^c) K₁ ४ B D (except D₁₋₃ १) G₁ M पाडव, K₂ पाडव्ये (for पाण्डवान्) Dc चित्रम् (for चित्रैर्) — ^d) K₁ उप, S अल् (for अव) T₂ G₂ ४ समन्वित (for समन्तत)

16 T₁ om 16^a-18^b — ^{ab}) K₁ transp विविधा and गन्धर्वा K₂ ४ D₁ ३ १ सुरनोदिता — ^c) D₂ शतश, D₂ मंघश (for मवदा) — ^d) T₂ G चाप्सरसा (for अप्स) — After 16, D₁₋₃ ins

873* देवतृयाण्ययाद्यन्त रम्याणि मधुराणि च ।

17 T₁ om 17 (cf v l 16), K₂ om 17^{ab} — ^a) K₁ D₁ ३ तु, B Dn D₁ ६ M च (for तु) B D (except D₁₋₃ १) तादृशे (for तुमुले) — ^b) D₂ पवन (for नारद) S₁ सुरपूजित, K₁ D₁ ३ १ नोदित, D₂ उदित B Dc Dn D₁ ६ नारदक्षोदित सुरै — ^c) S₁ K₂ D₂ आगत्य (for आगम्य)

18 T₁ om 18^{ab} (cf v l 16) Before 18 B₂ M₁

C 3 12310
B 3 175 20
F 3 177 20

अधिष्ठाने न वानार्तः प्रयुञ्जीत कदाचन ।
प्रयोगे सुमहान्दोषो ह्यस्त्राणां कुरुनन्दन ॥ १९
एतानि रक्ष्यमाणानि धनंजय यथागमम् ।
बलवन्ति सुखार्हाणि भविष्यन्ति न संशयः ॥ २०
अरक्ष्यमाणान्येतानि त्रैलोक्यस्यापि पाण्डव ।
भवन्ति स्म विनाशाय मेवं भूयः कृथाः क्वचित् ॥ २१

अजातशत्रो त्वं चैव द्रक्ष्यसे तानि संयुगे ।
योज्यमानानि पार्थेन द्विपतामवमर्दने ॥ २२
निवार्याथ ततः पार्थ सर्वे देवा यथागतम् ।
जग्मुर्न्ये च ये तत्र समाजग्मुर्नरर्षभ ॥ २३
तेषु सर्वेषु कौरव्य प्रतियातेषु पाण्डवाः ।
तस्मिन्नेव वने हृष्टास्त ऊषुः सह कृष्णया ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विस्मसत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७२ ॥ समाप्त यक्षयुद्धपर्व ॥

१७३

जनमेजय उवाच ।
तस्मिन्कृतास्त्रे रथिनां प्रधाने

प्रत्यागते भवनाद्दृत्रहन्तुः ।
अतः परं किमकुर्वन्त पार्थाः

ins नारद उ' — °) D₃ 'धिष्ठाने ; T₂ (before corr) G₂
'धिष्ठान; G₄ 'धिष्ठाना — °) K₃ प्रयोज्यते, D₅ प्रयुज्यते,
T₁ G₁ M₁ प्रयुजीथा ; M₂ प्रयुजीत B₁₋₃ D (except
D₁₋₃) T₁ G₁ कथचन

19 T₁ G₁ om (hapl) 19^{ab} — °) Ś₁ K₁₋₃ D₅
S (T₁ G₁ om) च, D₁₋₃ [S]पि (for न) Ś₁ K₁₋₃
D₁₋₃ ६ नानार्तं, B₁ ३ ४ Dc₂ Dn₁ D₆ चानार्तं ; T₂ G₃ ४
नान्यत्र; G₂ नान्यत्त, M नान्यर्थं (for वानार्तं) K₄ अधि
ष्ठान विना नात्र — °) Ś₁ प्रयुज्यते, G₂ M₁ प्रयुजीथा
K₃ ४ B₁ ४ T₂ G₃₋₄ कथचन — °) Ś₁ K₁ ३ प्रयोगे च,
K₃ ४ D₃ ६ 'गे हि; B Dc Dn D₄ ६ 'पु, D₁ 'पि, D₃
अप्रयोगे, T₂ G₃ ४ प्रयोगे तु Ś₁ K₁ ३ महान्दोषो

20 D₂ om (hapl) from रक्ष्य' (in 20^a) up to
एतानि (in 21^a) — °) A few MSS रक्ष' (for रक्ष्य')
— °) Dc 'क्रम; T₁ G₁ 'गत (for 'गमम्). — °) B₂
महा', B₄ यथा' (for सुखा) — °) K₄ बलवति (for
भवि')

21 D₂ om 21^a (cf v l 20) — °) Ś₁ K₁ ३
अवेक्ष्य' (for अरक्ष्य') — °) D₅ च पार्थिव (for [अ]पि
पाण्डव) — °) Ś₁ K₁ ३ B₁ भविष्यति, T₁ G₁ प्रभवति
(for भवन्ति स्म)

22 °) K₃ Dc D₁ ३ T G₁ ३ M द्रक्ष्यस्येतानि मयुगे
— °) Dc D₁ ३ ६ योक्ष्य'; T₁ M युज्य' (for योज्य') T₁
G₁ ते भ्रात्रा (for पार्थेन) — D₂ om 22^d-23^c — °)
T₂ G₃ ४ विद्विषाम् (for द्विपताम्) K₃ अवमर्दने, B₂ अरि

मर्दन, B₄ चावमर्दने; Dc मर्दनेन च, D₃ एव मर्दने, D₅
अवमर्दने

23 D₂ om 23^{abc} (cf v l 22) — Before 23,
B₄ Dc Dn D₆ M₁ ins 'वद' उ' (M₁ om उ') — °)
S₁ K₁ ३ [अ]स्त्र, B₂ ३ Dc D₄ [ऋ]पि (for [अ]पि) Ś₁
K₁ ३ तथा (for तत) — °) D₅ देवा' सर्वे (bv transp)
D₃ यथागता — °) S₁ K₁₋₃ D₃ ते (for ये) — °) K₃
Dc D₃ नरर्षभा'

24 °) Ś₁ K₃ कौरव्या, T₂ G₂ ३ कौरव्या' (for कौरव्य)
— °) G₁ नगे (for वने) — °) K₁ तीर्थेषु, D₃ तत्रोपु,
D₅ ऊषुस्ते, T₁ G₁ ३ M तत्रोपु (for त ऊषु) D₁ ३
कृष्णया सह (by transp), D₅ भरतर्षभा'

Colophon — Major parvan S₁ K₁ ३ Dn₂ T₂ G₃₋₄
आरण्य — Sub parvan B₁ ३ ४ Dn D₄ ६ तीर्थयात्रा
followed by समाप्त Omitting sub parvan name, K₃ ४
B₄ Dc D₁ ३, mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed
in K₃ and preceded in B₂ by गधमादनवाम, further
followed by समाप्त in Dc and by निवातकवचवध in
D₁ ३), D₃ likewise mentions only गधमादननिवाम
— Adhy name Ś₁ K₁ ३ D₅ अस्त्रदर्शन, D₂ हिरण्यपुर
विष्वम् — Adhy no (figures, words or both) Dn
175 (Dn₂ 174), D₁ 180, S (M₂ sup lin) 176
(G₁ 170, M₂ orig 178) — Śloka no Dn 25,
D₁ 41

समेत्य शूरेण धनंजयेन ॥ १
 वैशांपायन उवाच ।
 वनेषु तेष्वेव तु ते नरेन्द्राः
 सहार्जुनेनेन्द्रममेन वीराः ।
 तस्मिंश्च शैलप्रवरे सुरस्ये
 धनेश्वराक्रीडगता विजहुः ॥ २
 वेश्मानि तान्यप्रतिमानि पश्य-
 न्क्रीडाश्च नानाद्रुमसंनिकर्पाः ।
 चचार धन्वी बहुधा नरेन्द्रः
 सोऽस्त्रेषु यत्तः सततं किरीटी ॥ ३
 अवाप्य वामं नरदेवपुत्राः
 प्रमादजं वैश्रवणस्य राज्ञः ।
 न प्राणिना ते स्पृहयन्ति राज-
 ङ्गिश्च कालः स बभूव तेषाम् ॥ ४
 समेत्य पार्थेन यथैकरात्र-

मूषुः समास्तत्र तदा चतस्रः ।
 पूर्वाश्व पट् ता दश पाण्डवानां
 शिवा बभूवुर्वसतां वनेषु ॥ ५
 ततोऽत्रवीद्वायुसुतस्तरस्वी
 जिष्णुश्च राजानमुपोपविश्य ।
 यमौ च वीरौ सुरराजकल्पा-
 वेकान्तमास्थाय हितं प्रियं च ॥ ६
 तव प्रतिज्ञा कुरुराज सत्यां
 चिकीर्षमाणास्त्वदनु प्रियं च ।
 ततोऽनुगच्छाम वनान्यपास्य
 सुयोधनं सानुचरं निहन्तुम् ॥ ७
 एकादशं वर्षमिदं वसामः
 सुयोधनेनात्तसुखाः सुखार्हाः ।
 तं वञ्चयित्वाधमबुद्धिशील-
 मजातवासं सुखामाप्नुयामः ॥ ८

C 3 12323
 B 3 176 8
 P 3 178 8

173

1 °) D₃ कृतार्थ, D₆ हि पार्थे (for कृतार्थे) S₁ K₁ ३
 B₂ वशिष्ठे, B_{1m} ३ D_n D₄ ६ प्रवीरे, T₁ प्रवर्हे (for प्रथाने)
 — °) S₁ K₁ ३ D₆ शत्रो (for 'हन्तु') — °) B₁ G₁
 नत (for अत) — °) B₄ धीरेण (for शूरेण)

2 °) T₂ G₂₋₄ [अ]नेकेषु (for तेष्वेव) K₃ ततो, T₁
 G₁ तदा, T₂ G₂₋₄ च ते, M पुनर् (for तु ते) — °) S₁ K
 D₁₋₃ ६ *ममानवीर्या (for *ममेन वीरा) — °) T₂ G₂ ३
 तु (for च) K₃ D₃ शैले (for शैल) K₁ ३ च (for सु-)
 — °) K₃ T₁ *वने (for *गता)

3 °) G₂ वानानि (for वेदमानि) D₁ [अ]पश्यन्, T₁
 तत्र (for पश्यन्) — °) S₁ K₁ ३ *द्रुत, K₃ विध (for
 द्रुम-) K₃ ४ B₁ ४ Dc D₁₋₃ ३ T₁ G₁ M मनिर्हृदा,
 B₁ ३ Dn D₃ ६ मनिर्हृदा (for मनिर्कर्पा) — °) S₁
 K₃ ३ Dc D₁ ३ ६ नरेन्द्र, T₁ G₁ M महाम्ना (for नरेन्द्र*)
 — °) T₂ G₂₋₄ शस्त्रेषु, G₁ मोक्षेण, M₁ योस्त्रेषु (for योऽस्त्रेषु)

4 °) T₁ G₁ *वीरवर्षा (for *देवपुत्रा) — °) K₃
 प्राणिने य, D₆ प्राणिना म् K₁ स्पृहयन्ति (for ते स्पृह-
 यन्ति) T₁ राज्य (for राजश्च) — °) T₁ चिर च काल
 (for निवश्च काल*) K₃ T₁ G₁ M₁ च (for म)

5 °) S₁ K₁ ऊया (for ऊयु) M तदा (for ममाश्च)

B₂ D₆ ते च (for तत्र) K₁ ३ ४ D₁₋₃ T G तथा, M
 ममाश् (for तदा) — °) K₁ तु दश, Dn₃ द्वादश, D₄ चा
 दश, S तत्र च (for ता दश) K₄ D₁₋₃ पूर्णाश्च वर्षा दश पां*,
 D₆ पूर्वान्था पच च पा — °) T₂ (before corr) G₂ ४
 सुन्वा, M₁ ममा (for शिवा) S₁ K D₁₋₃ ३ G₄ सु(K₄ म)
 सुन्वा (for वमना)

6 °) T₁ G₁ उपेत्य काले (for उपोपविश्य) — °) S₁
 K D₁₋₃ ३ T₂ G₂₋₄ आमाद्य (for आस्थाय) K₄ transp
 हित and प्रिय

7 °) Dc₁ T₁ माणस् (for माणास्) K₄ B D (except
 D₁₋₃ ३) T₁ G₄ तदनु (for त्वदनु) T₁ प्रियश् (for प्रिय)
 — °) G₁ इतो (for ततो) S₁ om ५नु K₁ ३ B₂ Dc
 D₁ ३ ४ ६ न गच्छाम, B₁ ३ ४ Dn D₃ (sup lin) [S]न्व-
 गच्छाम, D₆ [S]वगतासि, T₁ [S]धिगच्छाम, T₂ G₁ ३ ४
 [S]भि(G₁ *तु)गच्छेम (for ५नुगच्छाम) K₃ T₁ M गृहान
 पास्य (for यना*) — °) T₁ G₁ ३ दुर्यो (for सुयो)
 S₁ K₁₋₃ D₃ ३ T₂ G₂₋₄ *वध (for *चर) — After 7, K₃
 reads 9^{cd}

8 °) S₁ K T₁ G₂ इम; Dc इय (for इद) S₁ K₁ ३
 D₃ T₁ G₁ M₁ वसाम — °) D₆ दुर्यो (for सुयो*) B₂
 [आ]शु, Dc [आ]प्त (for [आ]त्त) — °) B₄ तद् (for त)
 D₆ [अ]धमयुद्धशीलम्, T₁ समशीलबुद्धि, T₂ G₃ ४ यदबुद्धि-

तवाज्ञया पार्थिव निर्विगङ्गा
 विहाय मानं विचरन्वनानि ।
 समीपवासेन विलोभितास्ते
 ज्ञास्यन्ति नास्मानपकृष्टदेशान् ॥ ९
 संवत्सरं तं तु विहृत्य गूढं
 नराधमं तं सुखमुद्धरेम ।
 निर्यात्य वैरं सफलं सपुष्पं
 तस्मै नरेन्द्राधमपूरुपाय ॥ १०
 सुयोधनायानुचरैर्वृताय
 ततो महीमाहर धर्मराज ।
 स्वर्गोपमं शैलमिमं चरद्भिः
 शक्यो विहन्तुं नरदेव शोकः ॥ ११
 कीर्तिंश्च ते भारत पुण्यगन्धा
 नश्येत् लोकेषु चराचरेषु ।
 तत्प्राप्य राज्यं कुरुपुंगवानां

शक्यं महत्प्राप्तमथ क्रियाञ्च ॥ १२
 इदं तु शक्यं सततं नरेन्द्र
 प्राप्तुं त्वया यत्कृमसे कुवेरात् ।
 कुरुष्व युद्धिं द्विपतां वधाय
 कृतागमां भारत निग्रहे च ॥ १३
 तेजस्तवोग्रं न महेत राज-
 न्समेत्य साक्षादपि वज्रपाणिः ।
 न हि व्यथां जातु करिष्यतस्तौ
 समेत्य देवैरपि धर्मराज ॥ १४
 त्वदर्थसिद्धयर्थमभिप्रवृत्तौ
 सुपर्णकेतुश्च शिनेश्च नत्ता ।
 यथैव कृष्णोऽप्रतिमो बलेन
 तथैव राजन्स शिनिप्रवीरः ॥ १५
 त्वार्थसिद्धयर्थमभिप्रवृत्तौ
 यथैव कृष्णः सह यादवैस्तैः ।

शीलम्; G₁ M₂ [अ]धमशीलबुद्धिम्, M₁ धर्मशीलबुद्धिम्
 — ^a) D₆ च सुख वसाम (for सुवमा) K₄ आसुमो वै,
 D₄ T₁ आसुयाम

9 ^a) T₁ G₁ M त्वाज्ञया — ^b) B₁ (m as in text)
 T₁ G₁ M निहृत्य (for विहाय) T₂ G₂₋₄ काम (for मान)
 S₁ K D₁₋₃ T₂ G₂₋₄ विचरामो, B₁ (m as in text)
 विचरतो; T₁ G₁ चरतो, M₁ नगरे, M₂ व्यचर (for विचरन्
 = विचरन्त Cn) M₁ वसेम (for वनानि) D₆ विहाय चैन
 त्वनुयचराम — K₃ reads 9^{cd} after 7 — ^c) D₆ विलो
 भित स; T₁ M₂ विलोकितास्ते (M₂ तास्तु), T₂ G₂ 4
 तिरोहितास्ते, G₁ 3 विमोहितास्ते, M₁ विलोभितास्तु — ^d)
 T₁ ज्ञास्यन्ति (for ज्ञास्यन्ति) K₃ 4 B₁₋₃ Dc Dn₂ D₄
 Cnp [अ]नाथान् (for नास्मान्) K₄ B₁ (m as in text)
 देहान् (for देशान्) D₆ ज्ञास्यत्यवश्य च निकृष्टदेशान्; G₁
 ज्ञास्यति देहानवकृष्टदेहान्

10 ^a) Ś₁ K₁ 3 ते तु, B D (except D₁₋₃ 5) तत्र
 (for त तु) K₃ D₂ गूढा, K₄ D₁ 3 5 T₁ G₁ M गूढा
 (for गूढ) — ^b) Ś₁ K₁ 2 T₂ G₂₋₄ उद्धराम (for उद्धरेम)
 — ^c) T₂ G₁ 3 सुपुष्प (for सपुष्प) — ^d) T₂ G₂ तस्मान्
 (for तस्मै) K₄ D₁ 3 पौरुषाय

11 ^a) T₁ G₁ 3 दुष्यो (for सुयो) K₃ धृताय, G₁
 मृताय (for वृताय) — ^b) K₃ 4 B D M आवम (D₁ 3

आप्स्यमि), G₁ प्राप्तुहि (for आहर) — ^c) Ś₁ K₁ स्वर्गम्,
 B D (except D₁₋₃ 5) देशम् (for शैलम्) Ś₁ K₁ चलद्भि
 — ^d) K₂ विहन्तुं, K₃ 4 D₁ 3 5 विहातु, B₁ Dc₂ D₃ S
 निहतु (for विहन्तु) T₂ G₂₋₄ तव (for नर) Ś₁ K₁
 लोकः; K₂ लोचन (for शोक)

12 ^a) B Dc Dn D₄ 6 T₁ G₁ M तु, D₂ 3 न (for
 च) K₃ पुण्यवद्धा, D₆ पुण्यवधो, M₂ पुण्यकीत — ^b) B
 D (except D₁₋₃ 5) नश्येद्भि — ^c) T₁ M₂ राजन् (for
 राज्य) Dc T₁ G₁ M जागलाना (for पुगगाना) — ^d)
 S₁ K₂ चक्र (for शक्य) D₆ प्राप्यम् (for प्राप्तुम्) K₂
 अविक्रियाश्च, T₁ अविक्रिया च (for अव क्रि)

13 ^a) D₆ वपं (m as in text), G₂ [अ]शक्य (for
 शक्य) — ^b) K₁ 3 यत्कृमसे (for मे) — ^d) K₁ 3 Dc₂
 G₁ निग्रहे च, K₄ निग्रहे तु, B₂ निग्रहाय, T₂ G₂₋₄ निग्रहेषु

14 ^c) K₁ करिष्यतेमौ; M₂ गमिष्यतस्तौ

15 ^a) = (var) 16^a K₁ स्वमर्थं, K₂ B₁₋₃ D
 (except D₁₋₃) त्वार्थं (for त्वदर्थं) B₂₋₄ Dn₁ अपि
 (for अभि) T₁ प्रयुक्ता, M₁ प्रवृद्धौ (for प्रवृत्तौ)
 — S₁ K₂ D₁ om (hapl) 15^b-16^a — ^b) K₃ B₃
 (m as in text) 4 सुवर्णं (for सुपर्णं) — ^c) B₁ 3 4
 Dn D₄ 6 तथैव (for यं) — ^d) B₁ 3 4 Dc वीर स
 (B₁ च), T₁ M वीरस्तु, G₁ शूरस्तु (for राजन्स) B₂ Dn

तथैव चावां नरदेववर्ष
 यमौ च वीरौ कृतिनौ प्रयोगे ।
 त्वदर्थयोगप्रभवप्रधानाः
 समं करिष्याम परान्समेत्य ॥ १६
 ततस्तदाज्ञाय मतं महात्मा
 तेषां स धर्मस्य सुतो वरिष्ठः ।
 प्रदक्षिणं वैश्रवणाधिपामं
 चकार धर्मार्थविदुत्तमौजाः ॥ १७
 आमन्त्र्य वेदमानि नदीः सरांमि
 सर्वाणि रक्षांमि च धर्मराजः ।
 यथागतं मार्गमवेक्षमाणः
 पुनर्गिरि चैव निरीक्षमाणः ॥ १८
 ममाप्तकर्मा सहितः सुहृद्भि-
 र्जित्वा सपत्नान्प्रतिलभ्य राज्यम् ।

शैलेन्द्र भूयस्तपसे धृतात्मा
 द्रष्टा तवास्मीति मतिं चकार ॥ १९
 वृतः स सर्वैरनुजैर्द्विजैश्च
 तेनैव मार्गेण पतिः कुरूणाम् ।
 उवाह चैनान्सगणांस्तथैव
 घटोत्कचः पर्वतनिर्द्दरेषु ॥ २०
 तान्प्रस्थितान्प्रीतमना महर्षिः
 पितेव पुत्राननुशिष्य सर्वान् ।
 स लोमशः प्रीतमना जगाम
 दिवोकसा पुण्यतमं निवामम् ॥ २१
 तेनानुशिष्टाष्टिपेणेन चैव
 तीर्थानि रम्याणि तपोवनानि ।
 महान्ति चान्यानि मरामि पार्थाः
 संपश्यमानाः प्रययुर्नराध्याः ॥ २२

इति श्रीमहाभागने आरण्यकपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७३ ॥

C 3 12338
 B 3 176 23
 K 3 178 23

D₄ ६ तथैव चाह नरदेववर्ष (cf 16^c)

16 S₁ K₂ D₁ om 16^a (cf v 1 15) — ^a) = (var) 15^a K₄ M प्रवृत्तो, B D (except D₁₋₃ ६) 'प्रपन्नो (for 'प्रवृत्तो) — ^b) K₃ 4 D₁ २ ६ M तथैव (for य^a) K₃ 4 D₁ २ ६ गम, D₂ गजन्, T₂ G₃ 4 कृणौ (for कृण) D₃ T₂ G₃ 4 ते (for तं) — ^c) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) T₁ M₃ चाह, T₂ G₂₋₄ चेमौ (for चावा) B₄ तत्रैव राजन्न हमेद्वीरो — ^d) D₁ वर्यां (for वीरौ) T₁ युनानौ (for प्रयोगे) — ^e) K₃ 4 'योगे (for 'योग) K₁ प्रदाना, T₁ M प्रघाल (for प्रदाना) — ^f) S₁ K D₁₋₃ ६ समी (K₁ मने), B₁ ३ 4 Dn D₄ ६ T₂ G₃ शम (for सम) S₁ K₂ २ D₂ ३ ६ करिष्यति (for प्याम) K₃ समीपे (for समेत्य)

17 Before 17, B₄ Dc Dn D₁ 4 ६ ins वैद्य उ^a — ^a) K₃ 4 B₁ ममाज्ञाय, T₂ G₂₋₄ तदाज्ञाय (for तदा ज्ञाय) K₄ D₂ मतिं (for मत) — ^b) B₂ 4 Dn D₄ ६ च (for स) K₃ धर्मज्ञवना, T₁ गजप्रवगे (for धमस्य सुतो) T₁ G₁ २ मनीषी (for वरिष्ठ) — K₃ D₁ om 17^{cd} — ^c) S 'ण स्थानमुपेत्य राणा — ^d) S₁ K₁ २ विदा वरिष्ठः, K₄ B₄ D₂ ३ ६ 'भृता वरिष्ठः (for 'विदुत्तमौजा') S पर्यक्रमदंश्रवणस्य गजः

18 ^a) K₁ 4 D₂ ३ नदीमगमि, K₂ नदीशरान्य, S

(except G₃ T₂ before corr) मरामि नद्य — ^e) Many MSS अवेक्ष्यमाण — ^d) D₆ पुर (for पुनर्) K B₂ ३ D₁₋₃ ६ S त च (for चैव) Some MSS निरीक्ष्यमाण B₄ Dc गतु स ऐच्छमह सोदरीयं — After 18, Dn D₆ ins

874* तनो महात्मा स विशुद्धबुद्धि^a
 मप्रार्थयामास नगेन्द्रवर्षम् ।

19 ^b) T₁ लब्धराज्य (for 'लभ्य राज्यम्) — ^c) T₂ G₂₋₄ शैले च (for शैलेन्द्र) B D (except D₁ २ ६) जितात्मा, T₂ G₂₋₄ य (for य) — ^d) S भवामी (for तवास्मी)

20 ^a) K₄ B D (except D₁ २ ६) च (B₁ तु) (for स) — ^b) T₂ G पुनर्निवृत्त (for पतिः कुरू) T₁ M पुनर्निवृत्त सह कृगया च — ^c) B₂ 4 Dn D₁₋₄ T G₃ चैतान्; D₆ चैव (for चैवान्) B₂ 4 Dn D₄ गणशस्, B₄ Dc D₆ ६ T₂ G₃ 4 सगणस् (for सगणास्)

21 ^b) D₆ पार्थान् (for सर्वान्) — ^{cd}) K₃ 4 D₆ S स लोमशो दिवमेवोत्तमधीर्जगाम तेषां त्रिजय तनो (K₃ दु^a, D₆ धो, G₂ M₃ तो)त्त्वा

22 K₁ T₁ M om 22 — ^a) B D (except D₁₋₃ ६) तेनाष्टिपेणेन तथानुशिष्टासः; T₂ G तेनानुशिष्टास्वाष्टिपेणेन चापि — ^d) S₁ K₂ नरेद्र, D₆ नराध्या (for नराध्या)

वैशंपायन उवाच ।

नगोत्तमं प्रसन्नवर्णैरुपेतं

दिशां गजैः किंनरपक्षिभिश्च ।

सुखं निवासं जहतां हि तेषां

न प्रीतिरासीद्भरतर्षभाणाम् ॥ १

ततस्तु तेषां पुनरेव हर्षः

कैलासमालोक्य महान्वभूव ।

कुबेरकान्तं भरतर्षभाणां

महीधरं वारिधरप्रकाशम् ॥ २

समुच्छ्रयान्पर्वतसंनिरोधा-

न्गोष्ठान्गिरीणां गिरिसेतुमालाः ।

बहून्प्रपातांश्च समीक्ष्य वीराः

स्थलानि निम्नानि च तत्र तत्र ॥ ३

तथैव चान्यानि महावनानि

मृगद्विजानेकपसेवितानि ।

आलोकयन्तोऽभिययुः प्रतीता-

स्ते धन्विनः खड्गधरा नराग्र्याः ॥ ४

वनानि रम्याणि मरांसि नद्यो

गुहा गिरीणां गिरिगह्वराणि ।

एते निवासाः सततं बभूवु-

निशानिशां प्राप्य नरर्षभाणाम् ॥ ५

ते दुर्गवासं बहुधा निरुष्य

Colophon — Major parvan Ś1 K1 2 Dn2 T2 G2-4
आरण्य — Sub parvan Omitting sub parvan name,
Ś1 K2-4 D1-3 mention only लोमशतीर्थयात्रा (followed
in D2 and preceded in D3 by गधमादननिवास), B1-3
De Dn D4 6 M mention likewise, only गधमादनवास,
to the above details, Ś1 K1 2 4 B1 3 D M add समाप्त
K1 corrupt and unintelligible — Adhy name T2
G2-4 गधमादननिवृत्ति, G1 लोमशस्वर्गगमनगधमादनपर्वतवा-
ससमाप्ति — Adhy no (figures, words or both)
Dn1 n2 176, D1 181, S (M2 sup ln) 177 (M2
ong 179) — Śloka no Dn D2 23, D1 21 and 27

174

1 °) K2-4 D1-3 प्रसन्नवर्णैर्, B4 पुष्पकलेर् (for प्रसन्न
वर्णैर्) — °) S सदिग्गजै (for दिशा गजै) K1 2 पक्षि
भिश्च, B2 यक्षपक्षिभिः; S पक्षिसर्षै (for पक्षिभिश्च)
— °) T2 G2 4 तपो (for सुत्व) K4 च (for नि) K4
D1 2 त्यजता (for जहता) Ś1 K D1-3 M1 च तेषा, T2
G2-4 हित्तिपिणा (for हि तेषा) — °) M1 कुरुगुगवाना (for
भरत)

2 °) Ś1 K1 2 च; T2 G2 4 स (for सु) — °) D2
शैल समां (for कैलासमां) K2 4 B4 D1 2 कैलाश (B4
स)मालोकयता बभूव

3 D2 om up to गोष्ठान्गिरीणा — °) K2 T2 G2
समुच्छ्रयात्, T1 G1 M1 समेत्य तान् (for समुच्छ्रयान्) K2
सर्वत मनिरोधीन् — °) K2 दृष्टान्, T2 G2 3 कोष्ट, G4 M2
गोष्ट (for गोष्ठान्) B De Dn D4 6 हरीणा (for गि)
K2 विरमे तु शाला, B2 गिरिसेव्यमाना, B4 गिरिमिचुरक्षान्,
S गिरिगह्वराणि (G2 णा) (for गिरिसेतु) — T1 om
(hapl) 3^c-5^b — °) S (T1 om) बहुप्रकाराश्च (M रणि)
(for बहून्प्रपाताश्च) B4 प्रयमीक्ष्य (for समीक्ष्य) K1 2
वीर, B4 पार्था, G1 राजन् (for वीरा) — °) D1 2
स्थानानि (for स्थलानि) G1 रत्नानि (for निम्नानि) D2
तथैव (for च तत्र)

4 T1 om 4 (cf v1 3) — °) D2 गधानि, T2 G2-4
चात्पानि (for चान्यानि) — °) K2 B2 प्रसेवि, B2 T2
G2-4 M2 निषेवि, D2 पशोभि (for पसेवि) — °) S1 K D1 2 6 [S]नुययु (for ऽभि) D2 नृवीरास् (for
प्रतीतास्) — °) B4 नरैर्द्रा (for नराग्र्या) S1 K D1-3 6
तेजस्विन सङ्गधनुर्धगाग्र्या (Ś1 ह्या)

5 T1 om 5^{ab} (cf v1 3) — °) B D (except
(D1-3 6) T2 (after corr) G2 नदी सरामि (for सरासि
नद्यो) — °) D1-3 कदराणि (for गह्वराणि) — °) T2
(before corr) G4 वाते निवाता (for एते निवासा) — °) S1 K1 3 4 De D1-3 6 निशा निशा, K2 M1 दिवानिशा; T1
G1 निशासुख (for निशानिशा) T2 G2-4 तु भारताना
(for नर)

व्यतीत्य कैलासमचिन्त्यरूपम् ।
 आसेदुरत्यर्थमनोरमं वै
 तमाश्रमाभ्यं वृषपर्वणस्ते ॥ ६
 समेत्य राजा वृषपर्वणा ते
 प्रत्यर्चितास्तेन च वीतमोहाः ।
 शशंसिरे विस्तरगः प्रवामं
 शिवं यथावद्वृषपर्वणस्ते ॥ ७
 सुखोपितास्तत्र त एकरात्रं
 पुण्याश्रमे देवमहर्षिञ्जुष्टे ।
 अभ्याययुक्ते वदरीं विशालां
 सुखेन वीराः पुनरेव वामम् ॥ ८
 ऊपुस्ततस्तत्र महानुभावा
 नारायणस्थानगता नराभ्याः ।
 कुवेरकान्ता नलिनीं विशोकाः
 संपश्यमानाः सुरसिद्धजुष्टाम् ॥ ९

तां चाथ दृष्ट्वा नलिनीं विशोकाः
 पाण्डोः सुताः सर्वनरप्रवीराः ।
 ते रेमिरे नन्दनवासमेत्य
 द्विजर्षयो वीतभया यथैव ॥ १०
 ततः क्रमेणोपययुर्नृवीरा
 यथागतेनैव पथा समग्राः ।
 विहृत्य मासं सुखिनो वदर्यां
 किरातराज्ञो विषयं सुवाहोः ॥ ११
 चीनांस्तुखारान्दरदान्सदार्वा-
 न्देशान्कुणिन्दस्य च भूरिरत्नान् ।
 अतीत्य दुर्गं हिमवत्प्रदेशं
 पुरं सुवाहोर्दृष्ट्युर्नृवीराः ॥ १२
 श्रुत्वा च तान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
 न्प्राप्तान्सुवाहोर्विषये समग्रान् ।
 प्रत्युद्ययौ प्रीतियुतः स राजा

6 ^a) S₁ K D₂ त दुर्गं, D₁ तद्दुर्गं (for ते दुर्गं) K₂ 4
 D₁ 2 नि (K₂ न्य) रूप्य, K₃ नितुप्य, D₃ तु रम्य, D₅ निरत्य
 (for निरत्य) In G₂, the portion of the text from 6^b
 up to 3 176 6^b is lost on a missing fol — ^b) D₁ 2
 विचित्य (for व्यतीत्य) A few MSS कैलासम् — ^c)
 B₁ D₂ अत्यन (for भत्यर्थं) Ś₁ K D₁₋₃ 5 मनोनुग, B₁
 मनोरथ (for मनोरम) B D (except D₁₋₃ 5) T₂ G₂ 4
 M₂ ते, T₁ G₁ तु (for वै) — ^d) T₂ G₂ 4 तद् (for तम्)
 B D (except D₁₋₃ 5) तु (for ते)
 7 G₂ missing (cf v l 6) S₁ Dn₁ D₄ om
 (hapl) 7 — ^a) T₁ G₁ वीग (for राजा) K₂ वै (for ते)
 — ^b) K₁ प्रदर्शिता (for प्रत्यर्चिता) — ^c) K₂ D₂ 5 T₁
 G₁ 4 M विन्तर — ^d) B₁ Dn गिरौ, D₅ गिरि (for शिव)
 8 G₂ missing (cf v l 6) — ^a) K₂ 3 सुखोचित्वास
 B₂ 4 Dn (Dn₃ m as in text) तस्य (for तत्र) K₂ तु,
 K₄ D₁ 2 5 च, G₄ तदा (for त) G₁ सुखोपिना पयि तत्र
 त्रिरात्र — ^d) D₂ पुनराश्रम त (for पुनरेव वामम्)
 9 G₂ missing (cf v l 6) K₁ om 9^a-10^b — ^b)
 B Dn D₄ 6 समग्रा (for नराभ्याः) — ^c) K₄ विशोका,
 D₂ वीतमोहा — Ś₁ K₂₋₄ B₂ D₅ G₁ om (hapl)
 9^a-10^a D₁ reads the lines after 11^{ab}
 10 G₂ missing (cf v l 6) K₁ om 10^{ab},

Ś₁ K₂₋₄ B₂ D₅ G₁ om 10^a (cf v l 9) — ^b) B
 D (except D₁₋₃ 5) सर्वनरप्रधाना; T₁ G₁ पच पचैद्र-
 क्त्वा T₂ G₂ 4 M नृप (for नर) — ^d) Ś₁ K
 D₁₋₃ 5 सु (D₅ न) र्षभा, G₁ 4 M₁ द्विजर्षभा (for द्विजर्षयो)
 B Dn D₄ 6 मला, D₅ माना (for भया) K₂ D₂ 5
 तथैव (for य)

11 G₂ missing (cf v l 6) — ^a) D₂ G₁ [ए]त्र
 (for [उ]प) — ^b) Dn₁ n₂ जवे, D₅ पथे (for गते)
 S₁ K₁ 3 D₅ गता (for पथा) K₂ D₂ Dn₂ T₂ G₂
 समग्रा, T₁ G₁ नराभ्या (for समग्रा) — After 11^{ab},
 D₁ reads 9^a-10^a Ś₁ om 11^{cd} — ^c) T₁ विसृज्य (for
 विहृत्य) K₂ 3 T₁ M वाम (for मास) — ^d) D₃ विषये
 (for य)

12 G₂ missing (cf v l 6) — ^a) G₄ वीरान्,
 M₁ पीनान् (for चीनान्) K₂₋₄ D T₂ G₂ तुपा (Dn₅ सी)
 गन्; B₂ तथारान्, T₁ M तुवादान्, G₁ तुवातान् (for
 तुवारान्) K₂ 3 B₂ 4 D₂ 5 सदर्वान्; B₁ 2 D₂ Dn D₂₋₅
 च सर्वान्, D₁ सदायान्, T G₁ 3 विदभान्, G₄ सुदभान्,
 M₁ सुदुदान्, M₂ सदभान् (for सदावान्) — ^b) Ś₁ K₁ 3
 D₃ कुनिदस्य, K₂ B D₂ Dn D₄₋₅ T₂ G₂ 4 कु (B₄ पु) लिदस्य
 (for कुणिन्दस्य) B Dn₂ n₃ D₅ T₂ G₂ 4 च भूरिरत्नान्
 (B₄ सर्वदुदान्), S (G₂ missing) च भूरिरत्नान् (T₁

तं चाभ्यनन्दन्वृषभाः कुरूणाम् ॥ १३
 समेत्य राजा तु सुबाहुना ते
 स्रुतैर्विशोकप्रमुखैश्च सर्वैः ।
 सहेन्द्रसेनैः परिचारकैश्च
 पौरोगवैर्यै च महानसस्थाः ॥ १४
 सुखोपितास्त्रत एकरात्रं
 स्रुतानुपादाय रथांश्च सर्वान् ।
 घटोत्कचं सानुचरं विसृज्य
 ततोऽभ्ययुर्यामुनमद्रिराजम् ॥ १५
 तस्मिन्गिरौ प्रस्रवणोपपन्ने
 द्विमोत्तरीयारुणपाण्डुसानौ ।
 विशाखयूपं समुपेत्य चक्रु-
 स्तदा निवासं पुरुषप्रवीराः ॥ १६

वराहनानामृगपक्षिजुष्टं
 महद्वनं चैत्ररथप्रकाशम् ।
 शिवेन यात्वा मृगयाप्रधानाः
 संवत्सरं तत्र वने विजहुः ॥ १७
 तत्राससादातिवलं भुजंगं
 क्षुधादितं मृत्युमित्रोग्ररूपम् ।
 वृकोदरः परितरुन्दरायां
 विपादमोहव्यथितान्तरात्मा ॥ १८
 द्वीपोऽभवद्यत्र वृकोदरस्य
 युधिष्ठिरो धर्मभृतां वरिष्ठः ।
 अमोक्षयद्यस्तमनन्ततेजा
 ग्राहेण संवेष्टितसर्वगात्रम् ॥ १९
 ते द्वादशं वर्षमथोपयान्तं

तथैव रसान्) — °) Ś1 K1 2 D2 G1 दुर्गान्, K4 D2 तूणं,
 D1 2 दुर्गं, T2 G2 4 दुग्, M1 देश (for दुर्गं) Ś1 K1 2
 'व्यदेशान्, K4 D1-3 2 T2 G2 4 'व्यदेशे (for 'व्यदेश)
 — °) Dc नरेंद्रा, D2 समृद्ध (for नृवीरा)

13 G2 missing (cf v1 6) — °) Ś1 K D1-3 2
 M1 तु (for च) — °) Ś1 K1-3 B1 4 Dc D1 2 T1 G1
 M विषय, D2 नगर (for विषये) — °) T1 प्रत्युद्ययु, T2
 (before corr) G2 प्रत्याययु; T2 (after corr) G2 प्रत्या
 ययौ T G1 2 4 M1 तदानीं (for म राजा) — °) T2
 G2 4 तान्, G1 तत् (for त) T2 G2 4 तु (for च) K2 4
 B D1 2 T G1 2 M अभ्य (M2 'प्य) नदद् (for अभ्यनन्दन्)
 Ś1 K1 2 D2 ऋषभा, K2 Dc D2 4 T2 G1 2 4 M वृषभ;
 K4 ऋषभ; D2 म पति; T1 वृषभ (for वृषभा)

14 G2 missing (cf v1 6) — °) T1 वीरास् (for
 राजा) K4 [अ]थ, D2 च (for तु) — °) D2 विदोषं
 (for विशोकं) Ś1 K2 2 Dc Dn1 ns D4 2 सर्व (for
 सर्वै) — °) S (G2 missing) चारमुख्यै (for 'चारकैश्च)
 — °) K4 'गमेद्, D2 S (G2 missing) 'गवा (for 'गवैद्)
 K1 'नसार्था, D1 G4 'सनस्था (for 'नमस्था)

15 G2 missing (cf v1 6) — °) B4 उचामतुस्
 (for सुलोपितास्) D1 (with hiatus) T2 G2 4 तु;
 D2 2 (with hiatus) च (for त) K1 2 एकरात्रे, K4
 एव सर्वे, T2 G2 4 मासमात्र (for एकरात्र) — °) K4 Dn
 D1-3 समा (for उपा) — °) B1 विसृज्य (for विसृज्य)
 — °) Ś1 K D1-3 2 ययुद् (for ऽभ्ययुद्) B1 भास्वरम्

(m यामुनम् ns in text)

16 G2 missing (cf v1 6) — °) K2 4 D2 2
 प्रश्रवणो (for प्रश्रवणो). — °) T1 G1 M 'वर्णं, G4 'वप्रे
 (for 'मानौ) T2 G2 द्विमोत्तरीये द्विमपाहुर्ने (sic) — °)
 T2 G2 4 जग्मुस् (for चक्रुस्) — °) Ś1 K B1 D1 2 2
 नरदेवपुत्रा (for पुत्र्य)

17 G2 missing (cf v1 6) — °) Dn2 D1 2 2
 वाराह- (for वराह) S1 B1 2 विध (for नृग) — °)
 B D (except D1-3 2) T1 महान (for महद्वन) B1 T2
 G1 2 M2 'रथ; T1 'न (for 'रथ) T G2 4 प्रविष्टा;
 G1 M1 प्रदष्टा (for प्रकाशम्) — °) K2 B Dc1 Dn D2 2
 पार्था, T1 G1 याता (for यात्रा) — °) K4 यत्र च ते
 (for तत्र वने)

18 G2 missing (cf v1 6) — °) Ś1 K2 2 'बलो
 (for 'बल) — °) K4 [आ]त् (for [उ]त्) — °) Ś1
 K D1-3 2 T1 'कदरेषु (for 'कन्दराया)

19 G2 missing (cf v1 6) — °) K4 'स्रत्र, T1
 'त्तात्, T2 G1 2 4 M 'त्त्र (for 'स्रत्र) — G1 om from
 19^b up to 3 175 16^d — °) K1 य मोक्षयद्, K2 यो
 मोक्ष, K2 T1 G1 अमोक्ष (for अमोक्ष) K2-4 D1 2 2
 य तम्, S (G1 om, G2 missing) चैनम् (for यस्त्रम्) Ś1
 K D1-3 2 पृथुलोहिताक्ष; T1 तमजातदायु, T2 (before
 corr) G4 M तमनतमेधा — °) T G2 4 M2 'काय (for
 'गात्रम्)

20 G2 missing (cf v1 6) G1 om 20 (of v1

वने विहर्तुं कुग्र्यः प्रतीताः ।
 तस्माद्दनाच्चैत्ररथप्रकाशा-
 च्छिद्रया ज्वलन्तस्तपसा च युक्ताः ॥ २०
 ततश्च यात्वा मरुधन्वपाश्वं
 मदा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।
 मरुस्वतीमेत्य निवामरामाः
 मरुस्ततो द्वैतवनं प्रतीयुः ॥ २१
 ममीक्ष्य तान्द्वैतवने निविष्टा-
 निवासिनस्तत्र ततोऽभिजग्मुः ।
 तपोदमाचारममाधियुक्ता-

सृणोदपात्राहरणाश्मकुट्टाः ॥ २२
 पुक्षाक्षरौहीतकवेतमाश्व
 स्तुहा वदर्यः सदिराः शिरीपाः ।
 विल्वेद्भुदाः पीलुगमीकरीराः
 सरस्वतीतीररुहा वभूवुः ॥ २३
 ता यक्षगन्धर्वमहर्षिकान्ता-
 मायागभूतामिव देवतानाम् ।
 मरुस्वतीं प्रीतियुताश्चरन्तः
 सुरसं विजहूर्नरदेवपुत्राः ॥ २४

C 3 12362
 B 3 177 24
 P 3 179 24

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतु सप्तत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १७४ ॥

19) — ^a) K₄ M₁ तद् (for ते) B Dc Dn D₄ ऽ उप,
 D₁ ऽ इह (for अयं) S₁ K₁ ऽ 4 D₁₋₃ ऽ 'याना', B Dc
 Dn D₄ e T₁ M₂ 'यान (for यान्त) — ^b) K₄ विजहु-
 (for विहर्तुं) B₁ नरदेवपुत्रा, S (G₁ om G₂ missing)
 कुग्र्य प्रयाता — ^c) T G₂ ऽ M₂ चैत्ररथाप्रदष्टा — ^d)
 K₂ ऽ Dc D₁ ऽ म, D₃ M₁ सु, D₄ T₁ [अ]भि (for च)
 T₁ तसा (for युक्ता)

21 G₂ missing (cf v 1 6) G₁ om 21 (cf v 1
 19) — ^a) S₁ K D₁ ऽ नु (for च) Dc T₂ G₂ च याता,
 D₃ तु याता, T₁ G₁ प्रयाता (for च यात्रा) D₃ 'पाश
 — ^b) S₁ K D₁₋₃ ऽ मव (for मदा) B₁ 'धरा (for 'रति)
 — ^c) T G₂ ऽ मरुन्धा, M₂ मरुन्धा

22 G₂ missing (cf v 1 6) G₁ om 22 (cf v 1
 19) — ^a) T₁ M₂ श्रुवैव, T₂ G₂ ऽ ममेत्य (for ममीक्ष्य)
 T₂ G₂ ऽ ते (for नान्) T G₂ ऽ 'वन (for 'वने) B₁
 Dc₁ T₁ प्रविष्टान्, T₂ G₂ ऽ प्रदष्टान् — ^b) B₂ प्रवासिनश्च
 K₄ D₄ [S]वि (for Sभि) — ^c) S₁ K₁ ऽ ततो, T₂
 (before corr) G₄ ते च (for तपो) — ^d) S₁ K₁ D₂ ऽ
 M तृणो (M 'ण) उपप्राप्त (D₂ रि)णादमं, K₂ तृणोदपत्राप
 णादमं, K₃ 'पत्राहरणाकुर्वेद्रिया, B D₄ e 'पात्रावर्णादम
 कुट्टा, D₂ 'पणाहरणादमं, T G₂ ऽ तृणातपत्रा (T₁ 'दव
 स्त्रा)मरुणादमं Cn तृणोदपात्रावर्णा । आमनार्थं तृणेन
 पाषाणमुदरपात्रेण च आतृणवन्ति । पादान्तरे आहरन्ति । ॐ

23 G₂ missing (cf v 1 6) G₁ om 23 (cf v 1
 19) — ^a) S₁ K Dc₁ Dn₂ D₄ M₂ इन्द्राह (K₃ 'क्षाम),
 T₁ M₁ इन्द्रात्र, T₂ G₂ ऽ इक्षाश्च (for इक्षाः) K₃ ऽ
 B₁₋₃ Dc₁ D₁ ऽ 4 गेहीतक, T₁ गेवेल्य, T₂ G₂ ऽ नागा

जुनं, M वैभीतक (for रौहीतक) S₁ K₁ वीनसाश्च, T₁
 भीतका, M₂ वेधमा (for वेतमा) — ^b) K₂ ऽ D₁₋₃ e
 स्तुही, B Dc Dn D₄ e तथा (for स्तुहा) — ^c) K₂ पीलं,
 K₄ पीडं, T₁ पिप्लं, T₂ G₂ ऽ त्रिखं, M₂ पीड (for
 पीलं)

24 G₂ missing (cf v 1 6) G₁ om 24 (cf v 1
 19) — ^a) B₁ ऽ ते (for ता) — ^b) K₁ ऽ मायागभूमा
 मिव, K₂ मायागभूत्वा इव, B₁ T G₂ ऽ आवासभूनामिव,
 B₁₋₄ Dc Dn₁ n₂ D₄₋₆ आ (D₄ e अ)गारभूता — ^c) S₁
 'युक्ता', K₂ 'यसु, Dc D₄ T₂ G₂ ऽ युज (for 'युता')
 — ^d) T₁ 'वर्षा (for 'पुत्रा)

Colophon om in G₁ G₂ missing — *Major parvan*
 S₁ K₁ ऽ Dn₂ T₂ G₂ ऽ आरण्य — *Sub parvan* B₂ ऽ Dc
 Dn D₄ e आजगर K₄ B₁ (both om sub parvan
 name) mention only गप्रमादन (followed by समाप्त in
 K₄) — *Adhy name* D₁ ऽ सरस्वतीतीरनिवाम (D₂
 'तीरवाम'), D₂ मरुन्धीवाम, D₄ द्वैतवनागमन — *Adhy*
no (figures, words or both) Dn 177 (Dn₂ 176),
 D₁ 182 S (G₁ om, G₂ missing, M₂ sup lin) 178
 (M₂ ong 180) — *Śloka no* Dn D₁ 24 (D₁ 33
 also)

175

☞ This adhv is missing in G₂ (cf v 1 3 174 6)
 the MS is mostly ignored here

1 G₁ om 1-16^d (cf v 1 3 174 19) — ^b) B₁₋₃

१७५

जनमेजय उवाच ।

कथं नागायुतप्राणो भीमसेनो महाबलः ।
 भयमाहारयत्तीव्रं तस्मादजगरान्मुने ॥ १
 पौलस्त्यं योऽऽह्वयद्युद्धे धनदं बलदर्पितः ।
 नलिन्यां कदनं कृत्वा वराणां यक्षरक्षसाम् ॥ २
 तं जंससि भयाविष्टमापन्नमरिकर्षणम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं परं कौतूहलं हि मे ॥ ३
 वैशांपायन उवाच ।
 बह्वाश्रयै वने तेषां वसतामुग्रधन्विनाम् ।
 प्राप्तानामाश्रमाद्राजप्राजर्षेर्वृषपर्वणः ॥ ४
 यदृच्छया धनुष्पाणिर्विद्वसद्भो वृकोदरः ।

ददर्श तद्वनं रम्यं देवगन्धर्वसेवितम् ॥ ५
 स ददर्श शुभान्देशान्गिरैर्हिमवतस्तदा ।
 देवर्षिसिद्धचरितानांसरोगणसेवितान् ॥ ६
 चकोरैश्चक्रवाकैश्च पक्षिभिर्जीवजीवकैः ।
 कोकिलैर्भृङ्गराजैश्च तत्र तत्र विनादितान् ॥ ७
 नित्यपुष्पफलैर्वृक्षैर्हिममंस्पर्शकोमलैः ।
 उपेतान्वहुलच्छायैर्मनोनयननन्दनैः ॥ ८
 स संपश्यन्गिरिनदीवैर्दूर्यमणिसंनिभैः ।
 सलिलैर्हिमसंस्पर्शैर्हंसकारण्डवायुतैः ॥ ९
 वनानि देवदारूणां मेघानामिव वागुराः ।
 हरिचन्दनमिश्राणि तुङ्गकालीयकान्यपि ॥ १०

D (except D1-3 ६) T1 M1 भीमो भीमपराक्रम (epio tag1) — ९) D1-3 आसादयत् (for आहारयत्)

2 G1 om 2 (cf v1 1) — ९) Ś1 K1 २ B4 योध यद्; K4 D6 योजयद्; B1-3 Dc Dn D4 ० धनदं; D8 आह्वयद्, T2 G3 योम्यघाद्, G4 अभ्ययाद् (for योऽऽह्वयद्) — ७) K2 4 D8 M3 धनदं बलदर्पितं, B1 2 Dc Dn D4 ० य आह्वयति दर्पितं, B8 आह्वयामास दं, M1 साक्षाद्भ्रवण तदा — ९) K4 बलिना, B Dc Dn D4 ० निहता, D1-3 वीराणां (for वराणां)

3 G1 om 3 (cf v1 1) — ९b) K4 D8 M कर्शनं, B1-3 Dc Dn D4 ० सूदनं; T2 G3 4 मर्दनं (for कर्षणम्) K8 इत्वा च राक्षसास्तत्र वीरो बलसमन्वित, T1 त शय भय माविष्टमापन्न मे पितामह

4 G1 om 4 (cf v1 1) — ९) Dn1 T1 श्रयं, D3 श्रयं (for श्रयं) — ७) K1 4 B3 4 D3 ० धन्विना (for धन्विनाम्) — ९) K3 B1 2 D3 ६ T2 G3 4 M2 आश्रम (for आश्रमाद्) D8 तत्र (for राजन्) — ९) K3 D3 राजर्षे (for राजर्षे)

5 G1 om 5 (cf v1 1) — ७) G4 धनुर्धरं (inf in वृकोदरं as in text) — ९) K3 4 D1-3 ६ T1 चचार (for ददर्श) K3 दिव्य, K4 मर्वं, G4 पुण्य (for रम्य) — ९) D8 मिद (for देव) T2 G3 4 M1 पूजित (for सेवितम्)

6 G1 om 6 (cf v1 1) — ९) B1 transp म and

ददर्श B3 च तान् (for शुभान्) — ७) K4 मार्गं (for गिरिर्) K4 तत, Dc तथा, D4 ६ सदा (for तदा)

7 G1 om 7 (cf v1 1) — ९) S1 K1-3 D1 ६ दत्त पत्रंश्च, K4 D2 मितपत्रं, Dc Dn D4 ० M उपचक्रैश्च (B1 उपघुष्टाश्च) (for चक्रं) — ७) D8 शोभिताम्, T1 बलैरे (for पक्षिभिर्) K1 3 G4 जीविकै (for जीवकै) — ९) B1 तु (for च) — ९) S1 K1 2 B Dc Dn D4 ० निना दितान्, K4 D1 3 विनादित

8 G1 om 8 (cf v1 1) — ७) B2 सस्पृश्य, T1 स्पर्शनं (for स्पर्शं) Ś1 कोमल, B3 कोकिलैः; D1 शीतलै (for कोमलै) — ९) K3 4 D1-3 उपेत (for उपेतान्) — ९) S1 K3-4 D1-3 ६ हृदय (for नयन) T1 नदनान् (for नन्दनं)

9 G1 om 9 (cf v1 1) — ९) B1 D8 गिरिनदीं, D4 गिरीश्रीदीर्, T1 गिरीनदीन् — ७) B Dn1 वैदूर्यं (for वैदूर्यं) — ९) B2 Dn D4 ० सकाशैर् (for सस्पर्शैर्) B3 शालिनैर्हंसस्पर्शं

10 G1 om 10 (cf v1 1) — ७) B3 पादरा, Dc D4 वागुरा (for वागुरा) T1 मेवपक्तिभिभानि च — ९) D8 चित्राणि (for मिश्राणि) — ९) D3 कालीयकानिव, T G3 4 M काले (T2 G3 4 काले) यकान्यपि (T1 केरपि)

11 G1 om 11 (cf v1 1) — ९) K3 परिधावन्, B M1 पर्यधावन्म (M1 त्स) T1 मृगयापरिधावद्भि — ७) D3 समेत्य (for पु) K4 D8 त्रिपमेपु च (for मरुं) T1

मृगया परिधावन्म ममेपु मरुधन्वसु ।
 विध्यन्मृगाञ्गरैः शुद्धैश्चचार सुमहावलः ॥ ११
 म ढर्ग महाकायं भुजगं लोमहर्षणम् ।
 गिरिदुर्गं ममापन्नं कायेनावृत्य कन्दरम् ॥ १२
 पर्वताभोगवर्ष्माणं भोगैश्चन्द्रार्कमण्डलैः ।
 चित्राङ्गमजिनैश्चित्रैर्हृदिनासदृशच्छविम् ॥ १३
 गुहाकारेण वक्त्रेण चतुर्दंष्ट्रेण राजता ।
 दीप्ताश्रेणातिताम्रेण लिहन्तं सृक्किणी मुहुः ॥ १४
 त्रामनं सर्वभूतानां कालान्तरुयभोपमम् ।
 निःश्वामक्ष्वेडनादेन मर्त्सयन्तमिव स्थितम् ॥ १५

स भीमं महामभ्येत्य पृदाकुः क्षुधितो भृगुम् ।
 जग्राहाजगरे ग्राहो भुजयोरुभयोर्वलात् ॥ १६
 तेन मंसृष्टमात्रस्य भीमसेनस्य वै तदा ।
 मंजा मुमोह सहसा वरदानेन तस्य ह ॥ १७
 दश नागमहस्त्राणि धाग्यन्ति हि यद्रलम् ।
 तद्रलं भीमसेनस्य भुजयोरममं परैः ॥ १८
 स तेजस्वी तथा तेन भुजगेन वशीकृतः ।
 विस्फुरञ्जगन्कैर्भामो न गशाक विचेष्टितुम् ॥ १९
 नागायुतममप्राणः सिंहस्कन्धो महाभुजः ।
 गृहीतो व्यजहात्सत्त्वं वरदानेन मोहितः ॥ २०

C 3 12394
 B 3 178 32
 V 3 160 31

विपमासु च भूमिषु — °) K₃ D₅ तीक्ष्णे, D₂ T G₃ 4 M₂
 शुभ्रं (for शुद्धं) — °) B₂ चचाल (for चर) K₁ B
 Dn₂ n₃ D₃-6 म महानल, T₂ G₃ 4 सुमहद्वन — After
 11, B Dc Dn D₄ ins a passage given in App I (No
 18), K₃ inserting only the first four lines thereof

12 G₁ om 12 (cf. v l 1) — °) D₃ भुजग T
 G₃ 4 M रोम (for लोम) — °) S₁ K₁ 2 D₁ 2 T₁
 गिरिदुर्गं B₂ ममापन्न — °) Ś₁ K₁ 2 कायेन (for कायेन)
 Dc D₁-3 [आवृत (for [आवृत्य) Ś₁ K₁ 2 कधरा (K₂ र)

13 G₁ om 13 (cf. v l 1) — °) Ś₁ K₁ 2 सर्वतो
 भोग, Dc D₃ पर्वताकार K₃ T₁ वर्ष्माण, G₄ वर्ष्माण (for
 वर्ष्माण) — °) S₁ कालंश, K₁ 2 कायेन, K₃ केशैश्च, K₄
 Dc D₁-3 5 कौष्टैश्च (for भोगैश्च) Ś₁ K₁ 2 चित्रागमड-
 (K₁ मान)लं, K₃ 4 D₂ 3 5 चद्रार्धम, Dc चद्राभ्रम B
 Dn D₄ 6 अत्रिकाय महानल — °) Ś₁ K₁ 2 चित्रागकोष्ट
 केश, K₃ D₁ मगर्दंश, B Dn D₂-4 6 मगर्दंश, Dc साचि-
 त्तर Dc गात्रं (for चित्रं) K₄ चित्रागजैश्चित्ररुद्रैश्च, D₅
 विचित्रमडलैश्चित्र, T₁ चित्रागमजिनं चित्रे — °) Ś₁ K Dc
 D₅ T₂ G₃ M हा (S₁ K₁ 2 ह)रिष्ट, T₁ सुरारि

14 G₁ om 14 (cf. v l 1) — °) B₂ भारत (for
 राजता) — °) K₁ 3 4 D₁-3 T₂ G₃ 4 [अ]भि (for [अ]-
 नि) — °) B Dc Dn D₄ 6 लिहान, D₃ लेलिहन् MSS
 (as usual) सृक्किणी, सृक्किणी etc (for सृक्किणी)

15 G₁ om 15 (cf. v l 1) — °) K₁ 2 Dc T₂
 G₃ 4 M सवाना (for भूताना) — °) Some MSS
 नि (for नि) K₃ नि श्वायत्रात, K₃ D₁ 2 साक्षेड, K₄m
 समिह, B₂ D₅ नि श्मन्क्षेड, Dn₃ (marg sec m)
 मोधेन, D₃ मोक्षेड — °) K₂ इव स्थित, B₁ इवास्थित,
 Dc इवोस्थित, S इवोच्छ्रित

16 G₁ om 16 (cf. v l 1) — °) K₁ भीत, K₃ 4
 Dc [उ]त्पत्य, B₁ [उ]पेत (for [अ]भ्येत्य) T₁ म ममीपस्य
 मभ्येत्य — °) S₁ K₂ तृपित, K₁ सृपित, K₃ 4 D₁-3 बल-
 वान्, B₁m क्षुधार्त्, D₅ क्षुधित, T G₃ 4 M₁ पाडव (for
 पृदाकुः) K₁ स्वधित, K₄ D₃ M₂ कुधितो, B Dc Dn D₄ 6
 कुपि, D₁ क्षुभि, D₅ तृपि (for क्षुधि) — °) K₃ बल,
 B₁ अपि (for बलात्)

17 G₁ resumes! — °) B₁m 2 Dn D₄ 6 गात्रस्य,
 Dc मानस्य (for मात्रस्य) T₂ G₃ 4 M₂ तेन मस्यर्ध (M₂
 सृष्टस्य)मानस्य — °) T₁ M₁ क्लि (for तदा) — °) Ś₁
 K D₁-3 5 ननाग (for मुमोह) — °) B₂ 4 Dn D₄ 6
 हि, Dc D₁ वै (for ह)

18 °) S₁ K₂ न, K₁ D₁-3 स, B₂ [ह]व, T G₃ M
 [ह]ह (for हि) G₁ धारयति महद्रल — °) M₁ उभयोर
 (for भुजयोर) Ś₁ K₁ 2 D₃ T₂ G₃ 4 M₁ न सम (for
 अमम) S₁ K₁ 2 बले, T₁ परे, T₂ G₃ 4 चर, G₁ पर (for
 परं) M₂ न सम विद्यते परं

19 °) K₃ 4 T₂ G₃ M₂ तदा, B₁ ततस् (for तथा)
 Ś₁ K₁ 2 भूतो (for तेन) — °) K₃ 4 भुजगेनाभिसवृत
 — °) D₅ क्तकंरु; S (G₂ missing) द्यनैरु (for गनकंरु)
 Dc दीनो, D₅ वीरो (for भीमो) — °) T₁ किलेहितु, M₁
 किलेगितु (for विचे)

20 °) T₂ G₃ 4 बल (for सम) — °) D₅ बल
 (for भुज) — °) K₁ D₁ 3 व्यजहव, Dc [S]व्यजहात्,
 M₂ [S]व्यजहात् B₁ [S]व्यहनद्देग (m व्यजहा मन्व as in
 text) D₃ सर्व (for मत्त्व) — °) B₂ 4 Dn D₄ 6 M₁
 वरदानविमोहित

21 °) T₂ G₃ 4 सर्व (for स हि) — °) K₁-3 B₅
 Dc D₁-3 M₂ प्र (for वि) — °) T₂ G₃ M₁ भीम

स हि प्रयत्नमकरोत्तीव्रमात्मविमोक्षणे ।

न चैनमशकद्वीरः कथंचित्प्रतिवाधितुम् ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

वैशंपायन उवाच ।

स भीमसेनस्तेजस्वी तथा सर्पवशं गतः ।

चिन्तयामास सर्पस्य वीर्यमत्यद्भुतं महत् ॥ १

उवाच च महासर्पं कामया ब्रूहि पन्नग ।

कस्त्वं भो भुजगश्रेष्ठ किं मया च करिष्यसि ॥ २

पाण्डवो भीमसेनोऽहं धर्मराजादनन्तरः ।

नागाद्युतसमप्राणस्त्वया नीतः कथं वशम् ॥ ३

सिंहाः केसरिणो व्याघ्रा महिषा वारणास्तथा ।

समागताश्च बहुशो निहताश्च मया मृधे ॥ ४

दानवाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च महाबलाः ।

भुजवेगमशक्ता मे सौहृदं पन्नगसत्तम ॥ ५

किं नु विद्यात्रलं किं वा वरदानमथो तव ।

उद्योगमपि कुर्वाणो वशगोऽस्मि कृतस्त्वया ॥ ६

असत्यो विक्रमो नृणामिति मे निश्चिता मतिः ।

(for वीर) — ^a) T₁ अपि (for प्रति) K₁ २ 'रोधितु
(for 'चाधितुम्)

Colophon om in B₄ G₂ missing — Major parvan
Ś₁ K₁ २ Dn₂ T₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan Ś₁
K₁ ३ ४ B (B₄ om) D G₁ M₁ आ(K₁ अ)जगर — Adhy
name T₂ G₂ ४ अजगरग्रहणानुवर्णन, M₂ अजगरसवाद
— Adhy no (figures, words or both) Dn 178
(Dn₂ 177), D₁ 183, S (G₂ missing, M₂ sup lin)
179 (M₂ orig 181) — Śloka no Dn₁ n₂ 32,
Dn₂ 33, D₁ 21

176

1 G₂ missing up to 6^b (cf v l 3 174 6) — ^b)
K₁ T G₁ ३ M₂ तदा (for तथा) — ^c) T₁ सगम्य (for
सर्पस्य) — ^a) T G₂ ४ स्ववीर्यस्याद्भुत महत्

2 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) B₁ S (except
M₁, G₂ missing) स उवाच (for उवाच च) Ś₁ K₁ ३
'सर्प; T G₂ ४ 'स्त्व', G₁ ४ M 'स्त्व (for 'सर्प) — ^b) S₁
K₂ D₂ ४ ६ काम्यया; K₁ काम्याया, K₂ D₁ २ को भवान्,
D₂ कृपया, T₁ किमय, G₁ को मया, G₂ किमेव (for कामया)
Cf 1 10 6^c, and v l — ^c) K₁ ३ [S]जगर (for भुजग)

3 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) K₆ [S]स्मि (for
S₂) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ६ M₁ 'पुत्राद् (for 'राजाद्)
— ^a) D₁₋₃ G₁ transp स्वया and कय

4 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) A few MSS
केशरिणो T₂ G₂ ४ रौद्रा (for व्याघ्रा) — ^c) T₁ समाह-
ताश्च, G₁ M₁ दमिता मया च B₄ G₂ बहवो, Dn₁ शतशो
(for बहुशो) — ^a) D₂ तु (for च) K₂ D₁ ३ T₁ G₁
M महा- (for मया) Ś₁ K₁ ३ रणे, B₁₋₃ D (except
D₁₋₃) युधि (for मृधे)

5 G₂ missing (cf v l 1) — ^a) B D (except
D₁₋₃ ६) राक्षसाश्च, S (G₂ missing) नागाश्चापि (for दान)
— ^b) B Dn D₄ ६ पन्नगाश्च, D_c यक्षाश्चैव (for राक्ष'
G₁ देत्या यक्षाश्च राक्षसा, M₁ यक्षाश्चाप्येव राक्षसा' — ^c)
K₂ ४ D₂ ६ M₁ न शक्ता, G₁ च शक्ता (for अशक्ता) K₁ ३
ते, D₁ ३ च (for मे) — ^a) M₁ चोद् (for नोद्)

6 G₂ missing up to 6^b (cf v l 1) — ^a) K₁ ३
किं न, K₄ Dn किं तु, B₂ D_c का तु, T G₂ क तु, G₁ M₂
का तु, M₁ का वा (for किं तु) B₁ ३ D_c तपो (for बल)
B₁ चापि, B₂ ४ D₄ ६ किं नु; B₂ D_c वा किं, Dn किं तु,
D₂ किंचिद् (for किं वा) — ^b) B₁ ३ D_c अथो पुन, D₁₋₃
अथापि वा (D₂ ते) — ^c) K₁ तद्योग, B₁ ३ D_c T₁ G₁ M
उद्यम, T₂ G₂ अद्य ते, G₂ ४ उद्यते (for उद्योगम्) K₂ ४
B₂ D_c D₂ T₁ G₁ M₂ ह्यपि, B₁ चापि, T₂ G₂₋₄ ह्यप, M₁
ह्यथ (for अपि) — ^a) B₁ बहुशो, T₁ G₁ ३ ४ विवशो
(for वशगो) Ś₁ K D₁₋₃ ६ स्वया कृत (by transp)

7 D₄ om 7 — ^a) D₂ अदाक्यो, S अनित्यो (for
अमत्यो) — ^b) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) धीयते; G₁
नैष्टिकी (for निश्चिता) B₂ D_c मन (B₂sm मति as in
text) — ^c) T₂ G₂ ४ वृधेद (for य') S स्वयि मे (for

यथेदं मे त्वया नाग वलं प्रतिहतं महत् ॥ ७
 इत्येवंवादिनं वीरं भीममक्लिष्टकारिणम् ।
 भोगेन महता सर्पः समन्तात्पर्यवेष्टयत् ॥ ८
 निगृह्य तं महाबाहुं ततः स भुजगस्तदा ।
 विमुच्यास्य भुजो पीनाविदं वचनमब्रवीत् ॥ ९
 दिष्ट्या त्वं क्षुधितस्याद्य देवैर्मक्षो महाभुज ।
 दिष्ट्या कालस्य महतः प्रियाः प्राणा हि देहिनाम् ॥
 यथा त्विदं मया प्राप्तं भुजंगत्वमरिंदम ।

तदवश्यं मया ख्याप्यं तत्राद्य शृणु सत्तम ॥ ११
 इमामवस्थां संप्राप्तो ह्यहं कौपात्मनीपिणाम् ।
 शापस्थान्तं परिप्रेप्सुः सर्पस्य कथयामि तत् ॥ १२
 नहुपो नाम राजर्षिर्व्यक्तं ते श्रोत्रमागतः ।
 तत्रैव पूर्वं पूर्वोपामायोर्वशकरः सुतः ॥ १३
 सोऽहं शापादगस्त्यस्य ब्राह्मणानवमन्य च ।
 इमामवस्थामापन्नः पश्य दैवमिदं मम ॥ १४
 त्वां चेदवध्यमायान्तमतीव प्रियदर्शनम् ।

C 3 12410
 B 3 179 15
 K 3 181 15

मे त्वया) S₁ K B₁ D₁₋₃ ६ यथा त्वया महाभाग — ^a)
 B₂ ४ प्रति* (for प्रति*) S₁ K D₁₋₃ मम (for महत्)
 8 Before 8, B D (except D₁₋₃ ६) ins चैशं उ*
 — ^{ab}) B₁ T₁ transp वीर and भीम K₁ *कर्मणा (for
 *कारिणम्) — ^c) B D (except D₁₋₃ ६) गृह्य, T₁ [आ]-
 विष्ट* (for सर्प) — ^d) G₁ भीम त (for समन्तात्) K₄
 T G₂₋₄ *वारयत् (for *वेष्टयत्)

9 ^a) D_n D₄ ६ [ए]न (for त) S₁ K₂ *भाग, M₂ *बाहुम्
 (for *बाहु) — ^b) D_c M₁ तथा (for तदा) K₃ समन्ता
 त्पर्यवारयन्, B₁ स तत्र भुजगस्तथा — ^c) K₁ [अ]य, D₆ च
 (for [अ]स्य)

10 ^a) B D (except D₁₋₃ ६) दिष्टम् (for दिष्ट्या)
 — ^b) S₁ K₁ D_c D₁ ३ भक्ष्यो, D₆ भक्ष्य (for भक्षो)
 S transp देवैर् and भक्षो — ^c) K₂ ४ D₁ ३ ६ S दिष्ट*
 (T₂ G₂ ४ *ष्ट), B₁ दत्त* (m दिष्ट्या as in text) G₄
 कालेन (for कालस्य) T₂ G₂ ४ महता (for महत्)

11 ^a) B₁ D_c हित; B₂ हीट (for त्विद) D_c पूर्वं
 (for प्राप्त) — ^b) B₁ न्यशंरूपम्, B₂ ३ D_c D_n D₄ ६
 सपरूपम्, T G₁ ३ भुजगत्वम् — ^c) B D_n D₄ ६ G₄
 तथा* (for तद्) S₁ K B₁ D₁₋₃ ६ मया (S₁ ममा)स्येय,
 S त्वया मत्त (for मया ख्याप्य) — ^d) B₁ कुर (m शृणु
 as in text) S₁ K D₁₋₃ ६ हत मे (for सत्तम) B
 श्रोतस्य शृणु तन्मम

12 Before 12, B₄ ins सर्प उ* — ^b) B₁ रोयात्सुर,
 T₁ मय कौपान्, G₁ कौपादसि (for इह कौपान्) B₂ ३
 D_n D₄ ६ महर्षिणा, T G₂ ३ महर्षिण*, G₁ मनीषिण, G₄
 महर्षिणा (for मनीषि*) — D₆ om 12^{cd} — ^c) S₁ प्रति
 (for परि) — ^d) S₁ K₁ ३ तत्राद्य, D₁₋₃ T G₂ ४ सर्वस्य,
 M मर्दं ते (for सर्पस्य) B D_c D_n D₄ ६ सर्वं तत्कथयामि ते

13 ^a) K₂ D_c ३ (m as in text) नहुपो (for नहुपो)
 — ^b) K₁ व्यर्थं (for व्यक्त) — ^c) S₁ K₂ G₂ तथैव (for
 तथैव) D₆ त्र्यं (for पूर्वं) S₁ D₁ ६ सर्वंपाम् (for

पूर्वंपाम्) — ^a) B₁ ३ ४ D (except D₁₋₃ ६) *धर (for
 *कर) K₁ स्मृत (for सुत) — After 13, K₂ ४ D₁ ३
 ins

875* तपोसि क्रतुभिश्चैव विचयाभिजनेन च ।
 त्रैलोक्येश्वर्यमतुल प्राप्त मे विक्रमेण च ।
 अथ सर्वनृपोन्माथी मदो मा समुपाविशत ।
 महत्त मुनिमुख्यानामुवाह क्षिपिका मम ।
 नतो विभ्रशितश्चाहमगस्त्येन महात्मना । [5]
 इमामवस्था संप्राप्त पश्य दैवमिदं मम ।
 न दैव प्रज्ञया तात न बलोत्पाहशक्तिभिः ।
 न सहायवर्लेष्वापि कश्चिदप्यतिवर्तते ।
 अथ प्रज्ञा च शौर्यं च सपद* कारण भवेत् ।
 प्रज्ञावता च शूराणा न कदाचिदसपद । [10]
 यथा प्राज्ञाश्च शूराश्च दृश्यन्ते दुःखजीविन ।
 भीष्मूर्वाश्च सुखिनस्तस्माद्देव हि कारणम् ।

[Cf 876* — (L 2) K₂ अखिल (for अतुल)
 — (L 3) K₂ *नृपोत्पाद (for नृपोन्माथी) — (L 6)=
 (var) 14^{cd} K₄ नप्राप्य (for *त), and *जुन (for *मिद)
 K₂ पश्य मे दैवपर्यय (for the posterior half) — (L 9)
 K₄ यदि (for अय) — (L 11) K₄ यदि (for यथा)]

14 ^a) D₁ ३ मोहमापङ्गतो राजा — ^b) S *मत्य (for
 मन्य) D₁ ३ वै (for च) — ^c) S₁ K₂ T₂ G₂₋₄ सप्राप्त,
 T₁ सपन्न (for आपन्न) — ^d) S₁ K₁ ३ T₂ G₂₋₄ देहम्,
 M₂ दर्पम् (for दैवम्) S₁ K₂ T₂ G₂ ४ इम (for इद्)
 M₂ मयि (for मम) — After 14, K₂ ins (a variant
 of 18-19)

876* पनितो हि विमानाभ्यात्म मुनि* प्रार्थितो मया ।
 कुरु शापान्तमित्येव प्रोवाचेद् दयास्वित* ।
 यस्तु ते व्याहृतान्प्रभान्प्रतिवक्ष्यति धर्मत* ।
 स त्वा मोक्षयिता शापात्कस्मिंश्चिकालपर्यन्ते ।
 न च ते मत्प्रसादेन स्मृतिभ्रगो भविष्यति ।
 बलवानपि जन्तुस्ते गृहीतो वश्यमेप्यति ।

अहमद्योपयोक्ष्यामि विधानं पश्य यादृशम् ॥ १५
 न हि मे मुच्यते कश्चित्कथंचिद्ग्रहणं गतः ।
 गजो वा महिषो वापि पष्टे काले नरोत्तम ॥ १६
 नासि केवलसर्पेण तिर्यग्योनिषु वर्तता ।
 गृहीतः कौरवश्रेष्ठ वरदानमिदं मम ॥ १७
 पतता हि विमानाग्रान्मया शक्रागनाद् द्रुतम् ।
 कुरु शापान्तमित्युक्तो भगवान्गुनिमत्तमः ॥ १८
 स मामुवाच तेजस्वी कृपयाभिपरिप्लुतः ।
 मोक्षस्ते भविता राजन्कस्माच्चित्कालपर्ययात् ॥ १९
 ततोऽसि पतितो भूमौ न च मामजहात्स्मृतिः ।
 स्मार्तमस्ति पुराणं मे यथैवाधिगतं तथा ॥ २०

यस्तु ते व्याहृतान्प्रश्नान्प्रतिवृत्त्याद्विज्ञेयवित् ।
 म त्वां मोक्षयिता शापादिति मामत्रवीदपिः ॥ २१
 गृहीतस्य त्वया राजन्प्राणिनोऽपि वन्दीयमः ।
 सत्त्वभ्रंशोऽधिकस्यापि सर्वस्याशु भविष्यति ॥ २२
 इति चाप्यहमश्रौयं वचस्तेषां दयावताम् ।
 मयि संज्ञानहार्दानामथ तेऽन्तर्हिता द्विजाः ॥ २३
 सोऽहं परमदुष्कर्मा जयामि निग्येऽशुचौ ।
 सर्पयोनिमिमां प्राप्य कालाक्रान्ती महाद्युते ॥ २४
 तमुवाच महाबाहुर्भीमसेनो भुजंगमम् ।
 न ते कुप्ये महागर्प न चान्मानं विगर्हये ॥ २५
 यस्मादभावी भावी वा मनुष्यः सुगदुःखयोः ।

15 ^a) Cnp अमेध्य (for अग्रध्य) B Dc Dn Ds ०
 'ध्य दयादम्; T1 ध्यमान च (for 'ध्यमायान्तम्) Ś1
 अवश्य तु मया दृष्टम्, K D1-3 ० अग्रध्य (Ks 'श्य) एषा तु
 (Ks ० च; Ds स्व) दयादम् — ^b) Ś1 K Bs D1-3 ०
 [अ]द्भुत (for प्रिय) — ^c) Gs 'भोक्ष्यामि (for 'योक्ष्यामि)
 — ^d) T1 मादृश (for या')

16 G1 om 16^a-18^a — ^a) B2 मुच्येत मे (for मे
 मुच्यते) M1 किंचित् (for कश्चित्) — ^b) T1 G2 4 M
 कदाचिद् (for कथंचिद्) B D (except D1-3 ०) प्रग्रह
 (for ग्रहण) — ^d) B1 (m as in text) प्राप्तकाले, Dc
 पष्टकाले, Dsm प्राप्ते काले Ś1 K D1-3 ० परतप, B3 (m
 as in text) द्विजोत्तम, M1 विशेषत (for नरो')

17 G1 om 17 (of v1 16) — ^a) Ds ० नासि,
 T Gs ० नासीत् (for नासि) B2 G2 'दर्पेण (for 'सर्पण)
 — ^b) Ś1 K1 ३ तिर्यग्योनौ हि, B1 'नौ प्र, D1 'नौ नि,
 D2 'नौ चि, Dc 'नौ च Ds तिष्ठता, G2 वर्तिना (for
 वर्तता)

18 G1 om 18^a (of v1 16) — ^a) B2 Dn2 ns
 विमानाग्रान् — ^b) K1 महा (for मया) Ś1 K1 ३
 सिंहा (for शक्रा) B1 Dc Ds 'सनच्युतात् (for 'सनाद्
 द्रुतम्) S तदा (for द्रुतम्) — ^c) T1 तदा; T2 G2 ३
 कदा (for कुरु) T G2 ३ शापात् — ^d) Dc मया स (for
 भगवान्)

19 ^b) Ks क्षमया (for कृपया) B2 [अ]ति (for
 [अ]भि) T1 मुनिमत्तम, T2 G2-4 M समभि (for [अ]भि
 परि) — After 19^{ab}, T2 G2-4 ins

877* यस्त्वया वेष्टितो राजन्मोहमेति महाबलः ।
 — ^d) B4 'पर्यये Dc M1 कस्मिश्चित्कालपर्यये

20 ^b) Ks D1-3 तु (for च) T1 M प्रजहात्, T2 G
 प्रजहौ (for अजहात्) — ^c) Dc स्मार्तम्, M1 स्मर्तुन् (for
 स्मार्तम्) Ds T1 G2 अग्नि (for अग्नि) — ^d) D1 यथा
 च (for यथैव) K1 ३ [अ]धिगता, D1 [अ]पि गत, T2 G2-4
 [अ]रगत (for [अ]धिगत) B2 (G2 M1 तदा (for तथा)

21 ^a) S मे (for त) — ^b) K1 ३ ० विशेषत्, Ks
 Dc T1 विशेषत, Dn Ds ० विभागिन् (for विशेष)
 — ^c) S1 Ks एष, S (except T1) मा (for मां) Ks
 राजन् (for शापाद्) — ^d) Ks शापान् (for इति) Ś1
 K1 ३ मुनि (for ऋषि)

22 ^b) Ks 4 D1 ३ प्राणतोपि — ^c) G1 चल (for
 सत्त्व) Ks D1 'श्रापि, Dc 'त्येति (for 'स्यापि) — ^d)
 G1 सर्पस्य, G2 सर्पेण, G3 (before corr) ३ सर्पथा (for
 सर्पस्य) T Gs [अ]पि (for [आ]शु)

23 ^a) T2 G2 चा (for च) — ^b) B2 T1 M वाचस्
 (for वचस्) — ^c) T1 समान (for सजात) K1 हर्षा
 पाम्, Ks हर्दस्य (for हार्दानाम्) — ^d) Ks D1 ३ नत्स
 (for अथ) T1 महिना (for Sन्तर्हिता)

24 ^a) B1 लोह कृपा सुदुष्कर्म — ^b) T1 [ह]र वने
 (for निरये) T2 Gs 4 [S]शुभे (for Sशुचौ) — ^c)
 K1 ३ प्राप्त (for प्राप्य) — ^d) D1 T G2-4 काल (for
 काला)

25 Before 25, B4 Dc1 D1 M1 m^० वेशं उ (M1
 om उ) — ^a) K1 'वाहो (for 'वाहुर) — ^b) Ds महा
 चल (for भुज) — ^c) B Dn Ds ० न च कुप्ये, D1 न
 कुप्ये तत्, T1 तत्र कुप्ये (for न ते कुप्ये) T G2-4 'राज
 (for 'सर्प) — ^d) S नात्मनो (G1 ३ ३ 'ने) द्विजमत्तम
 (G1 च द्विजोत्तम, G4 नृपम्)

आगमे यदि वापाये न तत्र ग्लपयेन्मनः ॥ २६
 देवं पुरुषकारेण को निरर्नितुमर्हति ।
 देवमेव परं मन्त्रे पुरुषार्थो निर्गर्हः ॥ २७
 पश्य देवोपवाताद्वि भुजवीर्यव्यपाश्रयम् ।
 इमामवस्था मंप्राप्तमनिमित्तमिहाय माम् ॥ २८
 किं तु नात्रानुशोचामि तथात्मानं विनाशितम् ।
 यथा तु विपिने न्यस्तान्भ्राद्भ्राज्यपरिच्युतान् ॥ २९
 हिमवाश्च सुदुर्गोऽयं यक्षगक्षममंकुलः ।
 मां च ते समुदीक्षन्तः प्रपत्तिप्यन्ति विह्वलाः ॥ ३०
 विनष्टमथ वा श्रुत्वा भविष्यन्ति निरुद्यमाः ।
 धर्मशीला मया ते हि वाध्यन्ते राज्यगृह्णिना ॥ ३१

अथ वा नार्जुनो धीमान्विपादमुपयासति ।
 सर्वास्त्रविदनाभृष्यो देवगन्धर्वगक्षमैः ॥ ३२
 समर्थः स महाबाहुरेकाह्वा सुमहाबलः ।
 देवराजमपि स्थानात्प्रन्यावयितुमोजसा ॥ ३३
 किं पुनर्धृतग्राष्टस्य पुत्रं दुर्धृतदेविनम् ।
 विद्विष्टं सर्वलोकस्य दम्भलोभपरायणम् ॥ ३४
 मातरं चैव शोचामि कृपणां पुत्रगृह्णिनीम् ।
 यास्माकं नित्यमाशास्ते महत्त्वमधिकं परैः ॥ ३५
 कथं तु तस्यानाथाया मद्विनाशाद्भुजंगम ।
 अफलास्ते भविष्यन्ति मयि सर्वे मनोरथाः ॥ ३६
 नकुलः महदेवश्च यमजौ गुरुवर्तिनौ ।

C 3 12432
 B 3 176 37
 K 3 181 37

26 °) S₁ D₃ M₂ यस्यात्, K₁ ३ ६ D₁ ३ G₁ ३ ६
 M₁ य स्याद् B₂ नम्यात् (for यस्यात्) S₁ भयान्, K₁
 अनाये (for अभायी) — °) B₁ तत्र न (by transp)
 D₁ प्राप, M₂ श्यात् (for श्यत्) T₁ तत्र (for मन)
 27 27^{ab} = (v r) 1 1 197^{cd} — °) S₁ K₂ B₁
 D₁ ३ ६ G₁ [5]निर, B₁m ३-४ Dc Dn D₄ ६ T G₂-४
 तत्र, M₂ विर (for निर) — °) G₁ श्यात् (for
 श्यत्) — °) T₁ G₁ ३ M₁ पौरव तु निरर्थक
 28 °) G₂ देवो (for देवो) B₁ श्यात् (in श्यात्
 as in text) D₂ ३ धि (for धि) — °) S₁ K₁ ३ ध्रयात्,
 B₂ धि, T₁ ध्रय — °) T₁ G₂ ६ ऽ आषत् (for
 श्यात्) S (except G₁) आपयम् (for मप्राप्तम्) — °)
 S₁ K₁ ३ यन्निमित्तम्, D₁ अनिमित्तम् (for अनिमित्तम्)
 K₁ नन्दि मा, Dc श्यात् नं, D₁ श्योषम (for श्यात् नाम्)
 29 °) K₁ नानि K₂ [अ]प न (b transp), T₂
 G₂ ६ ना न S₁ K₁ D₁ [अ]पि (for [अ]नु) G₁ ३ M₂
 अत् तु नानुशोचामि — °) S₁ K₁ ३ ति, K₂ ६ D₁-३ ६ M
 सु (for सु) D₁ व्यफात् (for व्यफात्) — °) T₁ ३
 (before corr) G₂ ६ M राज्यात् (for राज्य)
 30 °) B₁ न नामुदीक्षमागान्ते, B₂ ३ Dc Dn D₁ ६
 मा समुदीक्षमागान्ते — °) S₁ K₁ ३ B₁ Dn₁ D₁ ३ ६ G₁
 M₂ प्रयति, T₁ प्रयति (for प्रयति)
 31 °) S₁ K₁ ३ D₂ विनाशम् (for विनष्टम्) B D
 (except D₁-३ ६) G₁ ना (for ना) — °) S₁ K₂ शील
 मयम्, K₁ शूरमयाम, B₁ शीरमयाम, T₁ G₁ शीलया,
 T₂ G₂-४ शीलमया (for शील मया) S₁ K₂ तदि; S
 नेपि (for ने पि) — °) K₁ D₁ यष्यते (for वाय्यन्ते)

K₁ D₂ ३ T₁ गृह्णि, B₂ (in as in text) विग्रहा, T₂
 G गृह्णि (G₁ गृह्णा)
 32 °) K₁ [च]पि (for न) — °) G₁-३ M दिव्याम्
 (for सवाम्) T G₂ दिव्याम्निधि (T₂ after corr द)
 नाशयो — °) B₁ गधर्पदानं; G₁ ३ दानवराक्षसं
 33 °) K₁ ३ समर्थं सुमायाहो — °) B₁ एक म,
 B₁m ३-४ Dc Dn D₁ ६ ञ्चोपि; G₂ ञ्चो वा (for एकाह्वा)
 T₁ M₂ स (for सु) G₁ M₁ चारेण मा (for सुमहाबल)
 S₁ K D₁-३ ३ ञ्चोहा (K₂ ६गा) महाबल — °)
 K₁ ३ ६ D₁ प्रा (for प्रा) B D (except D₁-३ ६) अजवा
 (for जो)
 34 °) T₁ घृतेन, G₂ तु घृत (for दुर्धृत) — °) S₁
 द्विष्ट ति, K₁ पिष्ट ति, K₂ पिष्ट ति, M₂ विनष्ट (for विद्विष्ट)
 — °) B Dn D₁ ६ G₁ दभमोह, G₁ लोभमोह, G₂
 मानालोभ
 35 °) K₂ D₁-३ M श्येत्, K₁ D₁ त्वत्तु (for चैव)
 — °) D₁ T₂ G₂ ६ पुत्रगृह्णिनी, D₂ उद्विनी — °) S₁
 K₁ ३ मा (for या) S [अ]म्मासु (for [अ]म्माक) — °)
 D₂ नंर (for परं)
 36 °) S₁ K₁ ३ कथ तस्यानाथाया, K₂ D₁-३ ६ G₁
 M₁ कथ तस्या ह्य (D₂ M₁ अ, G₁ व्य)नाथाया, B Dc Dn
 D₁ ६ तस्या कथ (B₁ by transp कथ तस्यास्) स्वनाथाया
 — °) S मफला (for अफला) — °) B₁ मम (for मयि)
 K₁ T₁ G₁ M मय, T₂ G₂-३ मर्ष (for सर्व)
 37 °) B D (except D₁-३ ६) T G₂-४ यमौ च (for
 यमजौ) — D₂ om 37^c-38^b — °) S₁ K₁ ३ मममौ,
 B Dc Dn D₁ ६ मगुप्तौ, D₁ मरुधौ

मद्वाहुबलसंस्तब्धौ नित्यं पुरुषमानिनौ ॥ ३७
 निरुत्साहौ भविष्येते भ्रष्टवीर्यपराक्रमौ ।
 मद्दिनाशात्परिद्यूनाविति मे वर्तते मतिः ॥ ३८
 एवंविधं बहु तदा विललाप वृकोदरः ।
 भुजंगभोगसंरुद्धो नाशकश्च विचेष्टितुम् ॥ ३९
 युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो बभूवास्वस्थचेतनः ।
 अनिष्टदर्शनान्घोरानुत्पातान्परिचिन्तयन् ॥ ४०
 दारुणं ह्यशिवं नादं शिवा दक्षिणतः स्थिता ।
 दीप्तायां दिशि विव्रस्ता रौति तस्याश्रमस्य ह ॥ ४१
 एकपक्षाक्षिचरणा वर्तिका घोरदर्शना ।
 रुधिरं वमन्ती ददृशे प्रत्यादित्यमपस्वरा ॥ ४२

प्रववावनिलो रूक्षश्चण्डः शर्करकर्षणः ।
 अपसव्यानि सर्वाणि मृगपक्षिरुतानि च ॥ ४३
 पृष्टतो वायसः कृष्णो याहि याहीति वाशति ।
 मुहुर्मुहुः प्रस्फुरति दक्षिणोऽस्य भुजस्तथा ॥ ४४
 हृदयं चरणश्चापि वामोऽस्य परिवर्तते ।
 सच्यस्याक्ष्णो विकारश्चाप्यनिष्टः समपद्यत ॥ ४५
 स धर्मराजो मेधावी शङ्कमानो महद्भयम् ।
 द्रौपदीं परिपप्रच्छ क्व भीम इति भारत ॥ ४६
 शशंस तस्मै पाञ्चाली चिरयातं वृकोदरम् ।
 स प्रतस्थे महाबाहुधौम्येन सहितो नृपः ॥ ४७
 द्रौपद्या रक्षणं कार्यमित्युवाच धनंजयम् ।

38 D₂ om 38^{ab} (cf v 1 37) — ^a) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ० भविष्यते (B₁ 'प्येते) निरुत्साहौ — ^c) Ś₁ K₂ नाश (for 'नाशात्' — ^d) Ś₁ K₁ २ निश्चिता (for वर्तते)

39 Before 39, Dc ins वशं च — ^a) Ś₁ K₁ २ T₁ G₁ M₂ तथा (for तदा) — ^b) G₁ विलप्य च, M₂ विप्रलाप (for विल') — ^c) D₅ 'सनद्धो; M₂ 'सरब्धो (for 'सरद्धो) — ^d) Ś₁ K₁ २ D₅ न शशाक, B₁ नाशकश्च (for नाशकश्च)

40 ^a) M₁ च (for तु) — ^b) Ś₁ [अ]स्वस्तं, K₄ [आ]श्वस्तं (for [अ]स्वस्यं) — ^c) Ś₁ K₁ २ Dc अरिष्टदर्शं; T₂ G₂₋₄ अतिदुर्दर्शं — ^d) B₄ तान्निचितं, T₂ G₂ ३ बहु चितं (for परिचिन्तं)

41 ^a) Dc₂ करुण, T₂ G₂₋₄ दारुणास्य (for दारुण) T₂ G₂₋₄ तु (for हि) — ^d) Ś₁ K₁ २ Dn₂ G₁ च; K₂ ४ B₂ D₁₋₃ ० हि (for ह)

42 ^a) D₅ 'पादाक्षि (for 'पक्षाक्षि) K₂ D₁ चरणा, B₁ T G चरणान् (G₁ वचना) (for चरणा) — ^b) Ś₁ K₁ २ M₁ नर्तका, K₂ मर्तुका; K₄ M₂ नर्तुका, B₁ वर्तकी; B₂ D₂ नर्तकी; D₁ वर्तिका, D₅ जवुकी; T₁ अत्यत, T₂ G नल्यू हान् (G₁ 'हा) (for वर्तिका) Ś₁ K₂ Dc₁ M 'दर्शना, K₂ B₁ D₁ 'दर्शना, T G₂₋₄ 'दर्शनान् — ^c) Hyper metric! K₂ असृग्; B D (except D₅) G₁ रक्त (for रुधिर) Ś₁ वमते, K₂ वमती; G₁ वमती; M वमतीर् (for वमन्ती) D₅ वमती दृष्टा, T G₂₋₄ वमतोदर्शत् (G₂ 'पश्यत्) (for वमन्ती दृष्टे) — ^d) K₂ अपस्वना; B₁ Dc Dn₂ ns अभासुरा (B₁ 'रा, Dc₁ रा), B₂ ४ Dn₁ D₄ ० अभास्वरा, D₁ २ M₁ अपस्वरां (D₂ 'र; 'रा), D₅ अर्वाबरात्; T G₂₋₄ खरस्वनान् Ś₁ K₁ 'दित्यसमस्वना, K₂ 'दित्यतप-

स्वर, B₂ दित्यमहासुरा, M₂ 'दित्यपुर मरा', text as in K₄ D₅ G₁ only

43 ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ०) T G चानिलो (for [अ]निलो) — ^b) K₂ Dc₂ Dn₂ ns D₁ ० चट् (for चण्ड) Ś₁ K₁ २ T G₂₋₄ M₂ 'वर्षण (for कर्षण) — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ सव्यानि, D₅ चंवामन् (for सर्वाणि) — ^d) Ś₁ 'शतानि च

44 ^b) Ś₁ K₁ २ वाचति, K₂ B₂ D₁ २ वामं, K₄ B₁₋₃ Dc Dn D₂₋₆ शमं (for वाशं) — ^c) B Dn D₄ ० स्फुरति च, S प्रस्फुरते — ^d) S (except M₁) च (for [अ]स्य) Ś₁ तत्, K₂ तदा (for तथा)

45 ^a) Ś₁ K₁ २ चरणौ, T₁ चयनश् (for चरणश्) Ś₁ K D₁₋₃ चाम्य (for चापि) D₅ हृदय कपते तस्य — ^b) K₁ २ वामे, D₅ वामो (for वामो) Ś₁ K D₁₋₃ ० वि, T₁ G₂ M [S]पि (for Sस्य) B₁ ३ ४ Dc Dn₁ D₄ ० T₁ G₁ M परिनप्यते, B₂ Dn₂ ns 'तप्यति, T₂ G₂₋₄ 'नृत्यति — ^c) K₂ G₁ M₂ मव्यश्च (for 'स्य) K₄ Dn₁ ns D₁ T₁ G₁ [अ]ङ्गोर् (for [अ]ङ्गो) T₁ विकार च — ^d) T₂ G₂ ४ om [अ]पि Ś₁ K₂ [अ]रिष्ट, D₁ २ [अ]निश, G₂ [अ]निष्ट (for [अ]निष्ट)

46 ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ०) M₁ धर्मराजोपि मे — ^b) B D (except D₁₋₃ ०) मन्य (for दाङ्कं) K₂ ३ महाभय — ^d) K₄ भामिनि (for भारत)

47 ^a) K₂ तस्य, G₁ राजे (for तस्मै) — ^b) Ś₁ चिरा यात — After 47^{ab}, B₂ Dc ins

878* कथयामास तत्सर्वं मृगान्हन्तुमितो गतम् ।

तच्छ्रुत्वा खरितो राजा भृशमुद्दिग्गमानस ।

— ^c) K₁ B₁₋₃ Dc T₁ मप्रतस्थे, K₂ ४ D₁₋₃ ० प्रतस्थे स

नकुलं सहदेवं च व्यादिदेश द्विजान्प्रति ॥ ४८
स तस्य पदमुन्नीय तस्मादेवाश्रमात्प्रभुः ।
ददर्श पृथिवीं चिह्नैर्भूमस्य परिचिह्विताम् ॥ ४९
धावतस्तस्य वीरस्य मृगार्थं वातगंहसः ।

ऊरुवातविनिर्भ्रान्द्रुमान्वावर्जितान्पथि ॥ ५०
स गत्वा तैस्तदा चिह्नैर्ददर्श गिरिगह्वरे ।
गृहीतं भुजगेन्द्रेण निश्चेष्टमनुजं तथा ॥ ५१

इति श्रीमहाभागने आरण्यकपर्वणि पद्मसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरस्तमासाद्य सर्पभोगाभिवेष्टितम् ।
दयितं भ्रातर वीरमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १

कुन्तीमातः क्रथमिमामापदं त्वमवाप्तवान् ।
कथायं पर्वताभोगप्रतिमः पन्नगोत्तमः ॥ २
म धर्मराजमालक्ष्य भ्राता भ्रातरमग्रजम् ।

C ३ 12452
B ३ 180 ३
K ३ 182 ३

(by transp) — ^d) Ś₁ K₁ B₁ D₁ ३ ४ ६ नृप, S प्रभु
(for नृप) B₄ धीम्वेन सह पाठः

48 K₈ om 48 — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₁ इत्युक्त्वा च (for
इत्युवाच)

49 ^a) D₂ T₂ (before corr) G₂ ४ अन्वीय (for
उन्वीय) — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ ६ विभुः, B₁ पुन (for
प्रभुः) — After 49^{ab}, B Dc Dn D₄ ६ ins

879* मृगयामास कौन्तेयो भीममेन महावने ।

स प्राचीं दिशामास्थाय महतो गजयूयपात् ।

— ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ६ पट्वीं (for पृथिवीं) — ^d) Ś₁
पट्वं (for परिं) — After 49, B Dc Dn D₄ ६ ins

880* ततो मृगमहस्त्राणि मृगेन्द्राणां प्रतानि च ।

पनितानि वने दृष्ट्वा मार्गं तस्याविश्राष्टप ।

[(L 2) B₂ Dc D₄ ६ विन्दृप (for विश्राष्टप)]

50 ^a) Ś₁ K₁ ३ धावमानस्य वी(S₁ वी)रस्य, B₁im
मदश धावतस्तस्य — ^b) B Dc₁ Dn D₄ ६ मृगार्थं, Dc₂
'णा (for 'र्थ) — ^c) Ś₁ 'मिन्ना; K₁ ३ D₁ ३ 'मिन्ना, B
Dc Dn D₄ ६ G₁ ४ M 'मंन्ना (for 'मंन्ना) — ^d) K
D₁ ३ ६ न्यावति', D₂ नावति' (for न्यावति) B Dc
Dn D₄ ६ M₁ दुमा न्यावति(B₂ 'ति)ता पथि — After
50 Dc ins 881*

51 ^a) B₂ ३ D₄ ६ गत्वा च नत्स (D₄ ६ चैत्स) K₁ ३
G₁ ३ M₁ तथा (for तदा) — B₂₋₄ Dn D₄ ६ ins after
51^{ab} Dc, after 50

881* रुद्रमारुतभूयिष्ठे निष्पन्नद्रुममकटे ।

इंसिणं निर्जले देशे कण्टकिद्रुममकुले ।

अहमस्थायुषुपाकीर्णं सुदुर्गं विपमोक्ते ।

[(L 1) Dn 'मकुले (for 'मकटे)! — (L 2) Dc
निजन (for 'रे) — (L 3) Dc क्षया' (for 'क्षुपा')]

— ^d) T₂ G₂ ४ विचेष्टम् (for निश्चेष्टम्) K₃ ४ B₁ D
(except D₂) G₁ ३ M तदा, B₄ स्थित (for तथा)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ Dn₂ T₂
G₂₋₄ आरण्य — Sub-parvan K₃ ४ B₁₋₃ Dc Dn₁ ns
D₁₋₃ G₁ आजगर — Adhy no (figures, words or
both) Dn 179 (Dn₂ 178), D₁ 184, S (M₂ sup
lm) 180 (M₂ orig 182) — Śloka no Dn₁ n₂
54, Dn₂ 55, D₁ 57

177

1 ^a) G₁ धर्मराज' (for युधिष्ठिरस्य) D₂ ६ G₁ समा'
(for तमा') — ^b) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ 'भोगेन (for
'भोगाभि) — ^c) G₁ भ्रातर दयित (by transp) K₃ ४
D₁₋₃ ६ भीमम्, B Dc Dn D₄ ६ S (except G₁) धीमान्
(for वीरम्) — ^d) S (except T₁) इद्रमित्यब्रवीद्बृच

2 ^b) K₃ ४ D₁₋₃ S (except T₁) इहात' (for अवात्) B₄
आपद प्राप्तवानमि, D₂ यदि त्वमिहमाप्तवान् (sic) — ^d)
Ś₁ K₁ ३ भुजगोत्तम, B₄ नागसत्तम (for पन्न') T₂ G
-भोग पन्नगसत्तम

3 ^a) T₁ धर्मराज समालोक्य — ^b) K₃ ४ D₂ ततो
(for भ्राता) — ^d) Ś₁ K₁ ३ ग्रहेणाभिविचि(Ś₁ वे)ष्टित
— After 3, B Dc Dn D₄ ६ ins

882* भीम उवाच ।

अयमार्थं महापत्सो भक्षार्थं मा गृहीतवान् ।

ऋययामाम तन्मवं ग्रहणादि विचेष्टितम् ॥ ३
युधिष्ठिर उवाच ।

देवो वा यदि वा दैत्य उरगो वा भवान्यदि ।
मत्वं मर्ष वचो ब्रूहि पृच्छति त्वां युधिष्ठिरः ॥ ४
किमाहृत्य विदित्वा वा प्रीतिस्ते स्याद्भुजंगम ।
किमाहार प्रयच्छामि कथं मुञ्चेद्भवानिमम् ॥ ५
सर्प उवाच ।

नहुषो नाम राजाहमामं पूर्वस्तवानघ ।
प्रथितः पञ्चमः सोमादायोः पुत्रो नराधिप ॥ ६
ऋतुभिस्तपसा चैव स्वाध्यायेन दमेन च ।

नहुषो नाम राजर्षि प्राणवानिव मस्थित ।
युधिष्ठिर उवाच ।
मुच्यतामयमायुष्मन्भ्राता मेऽमितविक्रम ।
ययमाहारमन्य ते दास्याम क्षुत्रिवाणम् ।
सप उवाच ।

आहारो राजपुत्रोऽय मया प्राप्तो मुखागत । [5]
गम्यता नेह स्यात्तस्य श्वो भवानपि मे भवेत् ।
प्रतमेतन्महायातो विषय मम यो व्रजेत् ।
म मे भक्षो भवेत्तात एव चापि विषये मम ।
चिरेणाद्य मयाहार प्राप्तोऽयमनुजस्रव ।
नाहमेन विमोक्षयामि न चान्यमभिकाम्ये । [10]

[(L 3) Dc D4 विक्रम (for 'विक्रम) — For lines
9-10, cf stanza 11]

4 ^b S दैत्यनाथो वा (for यदि वा दैत्य) B1 यक्ष (for
दैत्य) — ^d D6 पृच्छते, G1 पृच्छामि (for पृच्छति) Ś1
K1-3 M स्वा (for त्वा) — After 4, B2-4 Dc Dn
D4 om

883* क्रिमथं च स्वया ग्रन्थो भीममेनो भुजंगम ।

5 5^a=1 23 11^a — ^{ab} S किं (for वा) B4
repeats 883* for 5^{ab} — ^c Ś1 K4 D1 कम् (for किम्)
D6 वा मर्ष (for आहार) D2 विद्यते स्वा, T2 G1 3 4
प्रयच्छेम (for 'च्छामि)

6 ^b K2 Dc3 पूरं (for पूरस्) K4 D1 3 पूर्वपा पूर्वज
स्रव, D6 आम पूरभस्त्रय — ^d G2 M2 नराधिप D6
आयोऽंशर सुत

7 ^b B4 S वनेन च, D6 च भारत (for दमेन च)
— B3 om (hapl) 7^{cd} — ^c Ś1 K1 3 D2 अन्यग्र, D6
अग्र्य च, G1 अप्राप्य (for अन्यग्र) — ^d K4 B D प्राप्तेह
(D6 प्राप्त मे) विक्रमेण च

त्रैलोक्यैश्वर्यमव्यग्रं प्राप्तो विक्रमणेन च ॥ ७
तदैश्वर्यं समासाद्य दर्पो मामगमत्तदा ।
सहस्रं हि द्विजातीनामुवाह शिषिकां मम ॥ ८
ऐश्वर्यमदमत्तोऽहमवमन्य ततो द्विजान् ।
इमामगस्त्येन दशमानीतः पृथिवीपते ॥ ९
न तु मामजहात्प्रजा यावदद्येति पाण्डव ।
तस्यैवानुग्रहाद्राजन्नगस्त्यस्य महात्मनः ॥ १०
पष्टे काले ममाहारः प्राप्तोऽयमनुजस्रव ।
नाहमेनं विमोक्षयामि न चान्यमभिकामये ॥ ११
प्रश्नानुच्चारितांस्तु त्वं व्याहरिष्यमि चेन्मम ।

8 ^a D6 ऐश्वर्यं हि (for तदैश्वर्यं) — ^b D6 मोहो
(for दर्पो) S1 K D1-3 5 आविद्यात् (for अगमत्) D2
पुग (for तदा) — ^c T2 G2-4 सहस्र च, M1 'क्षिकां
(for 'क्ष हि) — ^d S वदति (for उवाह)

9 ^a T2 (before corr) G2 ऐश्वर्यान् (for ऐश्वर्यं)
D6 G1 'मोहेन (for 'मत्तोऽहम्) — ^b T G2-4 M 'मत्य
(for 'मन्य) Ś1 K2 Dc द्विजोत्तमान् (for ततो द्विजान्)
G1 वाहयन्मर्वतो द्विजान् — ^c B1 इमामवस्थामगम
— ^d B1 श्रापेन (for आनीत) Ś1 पृथिवीपते, S इति
मे स्मृति

10 ^a Ś1 K1 3 D2 तत्र, M1 न च (for न तु) Ś1
D6 मा नाजहात्, K1 3 मा न ज', T2 G2 4 मा व्यज', G2
M1 मां व्याज', M2 मा प्रजहत् (for मामजहात्) — ^b Ś1
K1 3 अद्येह, Dc अद्येति, T1 अभ्येति, T2 G अन्वेति (for
अद्येति) T G पाण्डव — D6 om 10^c-11^b

11 D6 om 11^{ab} (of v l 10) — ^a B Dn1 n2
D6 मयाहार' (B4 'र), G1 ममाहार', G2 महाराज, M1
ममाहार — ^b B4 प्राप्तेस्त्रि भरतर्षभ — D2 om (hapl)
11^d-12^c — ^d K2 4 B Dc Dn D4 6 T2 G2-4 न
चान्यद् K4 B Dc Dn D1 4-6 अपि (for अभि) Ś1
K1 3 G1 'काक्षये (for कामये)

12 D6 om 12^{abc} (cf v l 11) — ^a K4 D1 3
उच्चरितान् K1 3 D6 तुभ्य, K4 D1 3 G2 श्रुत्वा, B Dc Dn
D4 6 अद्य, T1 M2 त्व तु, T2 G1 3 4 तात्त्वं (for तु त्व)
— ^b Ś1 K D1 3 5 व्याकरि' (for व्याहरि') — After
12, D1 ins 884*

13 D1 om 13^a-14^b — ^a Ś1 K1 3 मर्षं ब्रूहि (by
transp), T1 ब्रूहि मर्षं — ^b S1 K1 3 प्रतिमोक्षयामि,
cf v l 14 T1 शक्ति (for ते वच) — ^c T1 कामम्

अथ पश्चाद्विमोक्ष्यामि भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रूहि सर्पं यथाकामं प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ।

अपि चेच्छक्रुया प्रीतिमाहर्तुं ते भुजंगम् ॥ १३

वेद्यं यद्ब्राह्मणेनेह तद्भवान्वेत्ति केवलम् ।

सर्पगज ततः श्रुत्वा प्रतिवक्ष्यामि ते वचः ॥ १४

सर्प उवाच ।

ब्राह्मणः को भवेद्ब्राह्मणवेद्यं किं च युधिष्ठिर ।

ब्रवीत्यतिमतिं त्वां हि वाक्यैर्गनुमिमीमहे ॥ १५

युधिष्ठिर उवाच ।

सत्यं दानं क्षमा शीलमानुशंस्यं दमो घृणा ।

दृश्यन्ते यत्र नागेन्द्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ १६

वेद्यं सर्पं परं ब्रह्म निर्दुःखमसुखं च यत् ।

यत्र गत्वा न शोचन्ति भवतः किं विवक्षितम् ॥ १७

सर्प उवाच ।

चातुर्वर्ण्यं प्रमाणं च मर्त्यं च ब्रह्म चैव ह ।

शूद्रेष्वपि च मर्त्यं च दानमक्रोध एव च ।

आनुशंस्यमहिमा च घृणा चैव युधिष्ठिर ॥ १८

वेद्यं यच्चात्थ निर्दुःखमसुखं च नराधिप ।

ताभ्या हीनं पदं चान्यत्र तदस्तीति लक्ष्ये ॥ १९

युधिष्ठिर उवाच ।

शूद्रे चैतद्भवेच्छुभं द्विजे तच्च न विद्यते ।

C 3 12475
B 3 180 25
K 3 182 25

(for प्रीतिम्) — After 13, K₂ (on lines 1-20) ins a passage given in App I (No 19)

14 D₁ om 14^{ab} (cf v l 13) — * T₁ मन्दर (for वेद्यं) K₃ B Dc Dn D₃ & T G₂ & M₂ च, G₁ तु (for यद्) T₁ [अ]रु; M₂ [द]र (for [द]र) G₂ वेद्यं च यद्ब्राह्मणेन — D₂ ins after 14^{ab} D₁ (which om 13^a-14^b) ins after 12

584* मृत्तिं यत्ने मया वाच्यं तत्र पदं नृणां पर ।

— * Ś₁ K D₁₋₃ & वच, M मय (for यत्) G₁ मयं गतोय तदुच्यते — * Ś₁ K₁ & प्रतिमोक्ष्यामि, cf v l 13 — After 14 K₃ D₁ & ins a passage given in App I (No 19) which K₂ (partly) ins after 13

15 D₁ om 15 (with the ref) — * G₁ किं वेद्यं (by transp) — * K₃ D₂ प्रमृत्तिं (for प्रीतिं) K₂ & [अ]तिमतिम्यं हि, K₃ D₂ मतिं हि ग्या, Dc D₂ मतिं ग्याह; T₁ M मतिम्येन (M₂ ये हि), T₂ G₂ & [अ]नुमति (G₁ inf for मति) ग्या हि — * D₂ मिमीमहि, S मिनोमि ते

16 * D₂ दृश्यं (for दानं) D₁ तप (for क्षमा) Ś₁ K₁ & D₁ दौघम् (for शीघ्रम्) — * N तपो (for दमो) — * S₁ K D₁ & & नागेन्द्र (for नागेन्द्र) — * D₂ D₃ & स्मृति (for स्मृत) — After 16 K₃ D₁ & ins

525* पर्यां च गुणान्वेषी मया पुनरयम् ।

मतोऽपि दोषान्नागेन्द्र न गृह्णाति वदाचन ।

नीनानुसर्षी मया मया सायुधमलम् ।

नित्यं दानराश्रयं न देया ब्राह्मण विदुः ।

सर्प उवाच ।

यत्रेन मृत्तिं राजेन्द्र क कालं श्राद्धदानयो । [5]

प्रश्न प्रश्नविना श्रेष्ठं सर्वविश्वं मतोऽपि मे ।

युधिष्ठिर उवाच ।

यत्र वै ब्राह्मण पश्येच्छ्रोत्रिय ध्यानत परम् ।

धन मन्वेष्टिदिष्टं तु स कालं श्राद्धदानयो ।

सर्प उवाच ।

किं वेद्यं परमं राजन्नाम मे स्व युधिष्ठिर ।

सर्वज्ञोऽपि महायातो वाक्यैरनुमिमीमहे । [10]

[D₁ om (hapl) from the posterior half of line 2 up to the prior half of line 5 — (L 6) D₂ repeats 14^{ab} for line 6 — (L 8) D₁ वर (for वन) D₁ & मन्वे (for मन्दद्) D₁ न काल (for स काल) — After line 8 D₁ repeats 14, while D₂ repeats 14^{cd} — (L 9) K₃ दान (for राजन्), and किं सुखं भरनर्षभ (for the posterior half)]

17 * D₁ & यम्परम (for सर्प पर)

18 K₃ om 18^{ab} — * S₁ K₃ D₂ & & चेत्, K₂ वच, M₂ ने (for च) — * K₃ मत्यादि (for मत्य च) K₁ & & B₂ Dn D₁ & & & G₁ हि (for ह) — * K₃ D₁₋₃ & हि (for the first च) S₁ K₃ D₂ & च सत्यादि, K₃ D₁ & च मत्यानि, K₃ च ज्ञानादि, B₁ यदा सत्य (for च मत्य च) — * K₃ D₂ अक्रोधम् (for अक्रोध) — M om 18^{cd} — * S₁ K D₁₋₃ & चेति (for चैव)

19 * Ś₁ K₁ & यथार्थं, K₃ यथाथ, K₃ B Dn D₃ & यथाथ, Dc D₁₋₃ यथाथ; D₂ यद्ब्रह्म; T G₂ & M यथार्थं (for यथाथ) — * Ś₁ K₂ D₂ युधिष्ठिर, K₃ सुखं नृप (for नरा) — * Dc लक्ष्यते (for लक्ष्ये) — After 19, Dc D₃ (marg) ins

न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ २०
 यत्रैतल्लक्ष्यते सर्पं वृत्तं स ब्राह्मणः स्मृतः ।
 यत्रैतन्न भवेत्सर्पं तं शूद्रमिति निर्दिशेत् ॥ २१
 यत्पुनर्भवता प्रोक्तं न वेद्यं विद्यतेति ह ।
 ताभ्यां हीनमतीत्यात्र पदं नास्तीति चेदपि ॥ २२
 एवमेतन्मतं सर्पं ताभ्यां हीनं न विद्यते ।
 यथा शीतोष्णयोर्मध्ये भवेन्नोष्णं न शीतता ॥ २३
 एवं वै सुखदुःखाभ्या हीनमस्ति पदं क्वचित् ।
 एषा मम मतिः सर्पं यथा वा मन्यते भवान् ॥ २४
 सर्पं उवाच ।
 यदि ते वृत्ततो राजन्ब्राह्मणः प्रसमीक्षितः ।

व्यर्था जातिस्तदायुष्मन्कृतिर्यावन्न दृश्यते ॥ २५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 जातिरत्र महासर्पं मनुष्यत्वे महामते ।
 संकरात्सर्ववर्णानां दुष्परीक्ष्येति मे मतिः ॥ २६
 सर्वे सर्वास्वपत्यानि जनयन्ति यदा नराः ।
 वाञ्छैथुनमथो जन्म मरणं च समं नृणाम् ॥ २७
 इदमार्थं प्रमाणं च ये यजामह इत्यपि ।
 तस्माच्छीलं प्रधानेष्टं विदुर्ये तत्त्वदर्शिनः ॥ २८
 प्राङ्नाभिवर्धनात्पुंसो जातकर्म विधीयते ।
 तत्रास्य माता सावित्री पिता त्वाचार्य उच्यते ॥ २९
 वृत्त्या शूद्रसमो ह्येष यावद्वेदे न जायते ।

886* ताश्च सर्वानशेषेण कथयस्व नराधिप ।

20 °) B₂ s Dc च तद्, B₄ Dn D₄ तु यद्, T₁ G₂ 4 M₂ चैव (for चैतद्) B D (except D₄ s) लक्ष्म (for लक्ष्य) — °) Dc तच्चेत्, D₁ s s T₂ G₁ s 4 M चैतन्, T₁ G₂ चैव (for तच्च) S दृश्यते (T₁ लक्ष्यते) (for विद्यते) — °) K₁ नैव (for न वै) — °) T₁ G₁ ब्राह्मणो न च; T₂ G₂ 4 नैव ब्राह्मण (for न च ब्रा) — 20=B 12 189 8

21 °) G₁ तल्ल (for [ए]तल्ल) Ś₁ K D₁-s s लक्ष्यते सर्पं यत्रैतत् (Ś₁ K₁ s यस्यैतत्; K₄ यस्यैव) — °) K₂ तद्दत्त (for वृत्त स) D₂ G₁ स ब्राह्मण इति स्मृत (= 16^d) — °) Ś₁ K₁ s D₁ s s सर्व; K₂ सत्य; K₄ नित्य (for सर्प) — °) D₂ s शूद्र, T₂ G₂ 4 शूद्र तम् (for त शूद्रम्)

22 °) B₁ भुजग (for भवता) — °) Ś₁ K₁ s भव तीति ह; K₂ B₂ s Dc Dn D₄ s T₁ M₁ विद्यतीति च (B₂ Dc T₁ M₁ ह), K₄ D₁-s विद्यते त्विति (D₂ यथा also), B₄ विद्यते तथा B₁ वेद्य स्व वेद्यतीति ह, D₂ न तद्वेद्य भवेत्स्विह — °) Ś₁ K₁ अतीत्यान्यत्; B₁ 4 इतीत्यत्र; B₂ Dn₁ T₂ G₂ 4 अतोन्पत्र, Dc इति ह्येतत्, D₁ s अतो नान्यत्, D₂ अतीत्यान्यत्, D₂ पद नान्यत्, T₁ च वेद्यत्र, G₁ अतोन्पत्तु, M₁ न वेद्यत्र, M₂ न मेन्यत्र (for अतीत्यात्र) — °) D₂ अस्ति (for नास्ति) D₂ न च पश्यामि चेदपि

23 °) K₄ सत्यम् (for एवम्) M₁ मम (for एतन्) Ś₁ K₁ s पर; K₂ 4 D₁-s s पद (for मत) D₂ सौम्य (for सर्प) — °) S तु (for न) — °) K₂ 4 D₂ नैव (for भवेत्) Ś₁ K D₂ भवेच्छीत न चोष्णता

24 °) K₄ चास्ति, B D (except D₁-s s) नास्ति (for अस्ति) — °) S (except T₂ G₂) कथ (for यथा)

25 °) K₄ वै (for ते) S₁ यदि वृत्त ततो राजन्, K₁ यद्येतद्दत्ततो रा, K₂ यदम्रत ततो रा — °) K₄ मीक्ष्यते (for मीक्षित) — °) K₂ विना, B D वृथा (B₂ यथा (for व्यर्था) K₁ s B₂ D₂ s s तथा, K₂ T₁ G₁ M त्वां, T₂ G₂ 4 स्वयां (for तदा) — °) K₄ D₁ s वृत्त, B₁ s क्रिया (for कृतिर) K₄ जाते, D₁ s s यस्मात् (for यावत्) K₂ B₁-s Dc Dn D₄ s न विद्यते, K₄ D₁ s प्रशस्यते (for न दृश्यते) T₁ G₁ M कृतिर्या चात्र दृश्यते; T₂ G₂ 4 पृथिन्या चात्र दृश्यते

26 °) B₁ सत्व (for सर्प) — °) K₄ मानुषत्वे, T₂ G₂ मनुष्येषु, G₂ 4 मनुष्यत्वे K₂ 4 D₂ s विशिष्यते, B₂ 4 M₁ विधीयते, D₁ s प्रशस्यते (for महामते) — °) B₄ दुर्निरीक्ष्य इति स्मृति

27 °) Ś₁ K₁ s B Dc₁ Dn D₄ s सदा (for यदा)

28 °) Ś₁ K₁ s हि, K₄ D₂ मे (for च) — °) B₁ [उ]त्त (for [अ]पि) — °) K₂ प्रमाणेष्ट (for प्रधानेष्ट)

29 °) Ś₁ K₁ s नाभेर्वर्धनात्, K₄ नाभिदर्शनात्; T G₂ 4 M₁ कर्तनात्, G₁ लवनात् — After 29^{ab}, T G (T₂ G₂ om line 1) ins

887* ततस्तु नामकरण ततश्चौल विधीयते ।

ततोपनयन प्रोक्त द्विजादीना यथाविधि ।

[(L 2) T₁ G₁ तथो (for ततो), and °) क्रम (for विधि)]

30 °) B D (except D₁-s s) तावत् (for वृत्त्या) B₁ ज्ञेयो (for ह्येप) — °) Ś₁ K₂ वेदी, T₂ (after corr) G₂ वेदो, G₁ s वेदान् (for वेदे) K₄ युज्यते (for जायते) — °) K₂ 4 B Dc Dn D₂ s 4 G₂ तस्मिन्, D₁ s तस्मात् (for अस्मिन्) S₁ K₁ s D₂ S (except G₂ 4) एव (for

असिन्नेवं मतिद्वैधे मनुः स्वायंभुवोऽत्रवीत् ॥ ३०
 कृतकृत्याः पुनर्वर्णा यदि वृत्तं न विद्यते ।
 संकरस्तत्र नागेन्द्र बलवान्प्रसमीक्षितः ॥ ३१
 यत्रेदानीं महासर्प संस्कृतं वृत्तमिष्यते ।

तं ब्राह्मणमहं पूर्वमुक्तवान्भुजगोत्तम ॥ ३२
 सर्प उवाच ।
 श्रुतं विदितवेद्यस्य तव वाक्यं युधिष्ठिर ।
 भक्षयेयमहं कस्माद्भ्रातरं ते वृकोदरम् ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

युधिष्ठिर उवाच ।

भवानेतादृशो लोके वेदवेदाङ्गपारगः ।
 बृहि किं कुर्वतः कर्म भवेद्गतिरनुत्तमा ॥ १
 सर्प उवाच ।

पात्रे दत्त्वा प्रियाण्युक्त्वा सत्यमुक्त्वा च भारत ।
 अहिंसानिरतः स्वर्गं गच्छेदिति मतिर्मम ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

दानाद्वा सर्प सत्याद्वा किमतो गुरु दृश्यते ।
 अहिंसाप्रिययोश्चैव गुरुलाघवमुच्यताम् ॥ ३
 सर्प उवाच ।

दाने रतत्वं सत्यं च अहिंसा प्रियमेव च ।
 एषां कार्यगरीयस्त्वाद्दृश्यते गुरुलाघवम् ॥ ४

C 3 12492
B 3 181 4
K 3 183 4

एव) K₂ मतिर्वे च, B₁ मतिर्देवो, D₅ मत द्वैध, T₂ G₁ ३ ४
 मत द्वैधा, G₂ विध द्वैधा (for मतिद्वैधे) — 30^d=1 67
 9^d etc

31 ^a) K₁ T₁ G₁ कृतकृत्य S सर्ववर्णा (T₁ सर्वर्णाया)
 (for पुनर्वर्णा) — ^b) T₁ G₂ M₂ न नश्यति (M₂ 'ते'),
 G₁ न दृष्यते; G₄ ननु द्रुते (inf lin as in text) M₁
 नशिष्यति (for न विद्यते) — ^c) Dc₁ Dn₁ T G₁₋₃ मस्कारस
 (for सकरस) B D (except D₁₋₃) G₄ त्वस्य, M₂ तस्य
 (for तत्र) S₁ K D₁₋₃ ६ राजेंद्र, M₂ विप्रस्य (for नागेन्द्र)
 — ^d) Ś₁ न ह वीक्षित, K₁ मतवी, K₂ सर्प वीक्ष्यत,
 K₃ ४ D₁ ३ अममीक्षित, T G न (G₁ प्र) समीक्ष्यते (for
 प्रममी) M₁ फलभावे तु दृश्यते, M₂ तदभावे समीक्ष्यते

32 ^b) Ś₁ K D₂ संस्कृत, D₂ ६ यस्कृत (D₂ ते) (for
 संस्कृत) — ^d) D₅ तु भुजगम (for भुजगो^३)

33 ^b) G₁ महामते (for युधि^३)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₂ T₂ G₂₋₄
 आरण्य — Sub-parvan K₃ ४ B₁₋₃ Dc Dn₂ n₃
 D₁₋₃ ३ ६ G₁ M₁ आ (Dn₂ M₁ अ)जगर — Adhy no
 (figures, words or both) Dn 180 (Dn₂ 179), D₁
 185, S (G₁ corrupt, M₂ sup lin) 181 (M₂ ong
 183) — Śloka no Dn 38 D₁ 67

178

1 ^a) T₂ G₂₋₄ दशो चोक्ते (for 'दशो लोके) — ^c) T₁
 सर्प (for कर्म) — ^d) D₄ भूतिर् (for गतिर्)

2 ^a) T₂ G₂ ४ दान (for पात्रे) Dc दद्यात् (for दत्त्वा)
 — ^b) B₁ [ए]व, T₂ G₂ [अ]पि (for च)

3 ^a) K₄ S दान and सत्य (for दानाद् and सत्याद्)
 D₅ दानाद्वा सत्यवाक्याद्वा — ^b) Ś₁ K D₂ ६ किं नाम (K₃
 किमत, K₄ किं चात) पर(Ś₁ K₁ ३ वर)मुच्यते — ^c)
 D₁ ३ S चापि (for चैव)

4 ^a) K₁ G₂ दानेन तत्त्व, T₂ G₂ ४ दानेन सह (for दाने
 रतत्त्व) B₁ ३ D₀ च तत्त्व; B₂ च सत्व, B₃ D₄ च सत्य,
 D₁ ३ तत्त्व च, D₅ भारत (for रतत्त्व) Ś₁ K₂ ४ D₂ मत्वे
 वा, K₁ ३ B₂₋₄ Dc D₁ ३ ४ ६ मत्स्य वा (for सत्य च) Dn
 D₅ दान च सत्य तत्त्व वा — ^b) To avoid the hiatus N
 (except Dn D₄₋₆) [अ]प्यहिंसा (for अहिंसा) S₁ K
 D₁₋₃ ६ प्रिययोस्तथा (for मेव च) — ^c) K₄ तेषा, D₁ ३
 पर, S अत्र (for एषा) K₁ ३ 'यस्त्व (for 'यस्त्वाद्) — ^d)
 Ś₁ K D₂ ६ उच्यते (for दृश्यते)

5 ^a) T₁ क्वचिच्च (for कस्माच्चिद्) S₁ वा (for हि)
 K₂ तस्माच्च दानयोगाद्वा, T₂ G ६ क्वचिद्दानप्रयोगाद्वा, M₂ दान-
 योगाच्च केपाच्चिद् — ^b) L₄ एतद्, G₄ एव (for एव)

कस्माच्चिदानयोगाद्भि सत्यमेव विशिष्यते ।
 सत्यवाक्याच्च राजेन्द्र किञ्चिदानं विशिष्यते ॥ ५
 एवमेव महेष्वास प्रियवाक्यान्महीपते ।
 अहिंसा दृश्यते गुर्वी ततश्च प्रियमिष्यते ॥ ६
 एवमेतद्भवेद्राजन्कार्यापेक्षमन्तरम् ।
 यदभिप्रेतमन्यत्ते ब्रूहि यावद्ब्रवीम्यहम् ॥ ७
 युधिष्ठिर उवाच ।
 कथं स्वर्गे गतिः सर्प कर्मणां च फलं ध्रुवम् ।
 अशरीरस्य दृश्येत विपयांश्च ब्रवीहि मे ॥ ८
 सर्प उवाच ।
 तिस्रो वै गतयो राजन्परिदृष्टाः स्वकर्मभिः ।

मानुष्यं स्वर्गवासश्च तिर्यग्योनिश्च तत्त्रिधा ॥ ९
 तत्र वै मानुषाह्योकादानादिभिरतन्द्रितः ।
 अहिंसार्थसमायुक्तैः कारणैः स्वर्गमश्नुते ॥ १०
 विपरीतैश्च राजेन्द्र कारणैर्मानुषो भवेत् ।
 तिर्यग्योनिस्तथा तात विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥ ११
 कामक्रोधसमायुक्तो हिंसालोभसमन्वितः ।
 मनुष्यत्वात्परिभ्रष्टस्तिर्यग्योनौ प्रसूयते ॥ १२
 तिर्यग्योन्यां पृथग्भावे मनुष्यत्वे विधीयते ।
 गवादिभ्यस्तथाश्वेभ्यो देवत्वमपि दृश्यते ॥ १३
 सोऽयमेता गतीः सर्वा जन्तुश्चरति कार्यवान् ।
 नित्ये महति चात्मानमवस्थापयते नृप ॥ १४

— S₁ K₁ ३ om (hapl) 5^{cd} — °) K₅ 4 D₁₋₅ ३
 राजर्षे (for राजेन्द्र) — °) K₅ 4 D₁₋₅ ३ S (except T₁)
 कचिद् (for किञ्चिद्)

6 °) T₁ G₁ M₁ महाराज (for महे°) — °) Ś₁ K₁ ३
 G₂ 4 प्रियवाक्य; D₅ प्रिय वाक्य, M₁ प्रियाद्वाक्यान् D₅
 विशिष्यते, T₁ G₁ M₁ महामते (for मही°) — °) Ś₁ K₁ ३
 D₁₋₅ ३ तस्याश्च (for तत्°)

7 °) D₁ ३ एव (for एतद्) — °) K₅ काक्ष्याप्रेक्षम्;
 K₅ D₅ G₁ कार्यापेक्षम्; D₅ कार्यं वेद्यम् (for कार्यापेक्षम्)
 B₁ अनुत्तम (for अनन्तरम्) — °) K₅ ३ B₅ D₀₁ D₀₁ T₁
 अन्य (for अन्यत्) K₅ तु, B₂ त्व (for ते) D₁ ३ यथा
 त्व मन्यसे राजन् — °) K₅ तत्, K₄ B₄ D₁₋₃ ३ ते (for
 [अ]हम्)

8 °) Ś₁ K₁ ३ D₁ G₂ 4 स्वर्ग (for स्वर्गे) — °)
 D₀₅ D₁ S दृश्यते (for दृश्येत) — °) B₄ विपय च B₁₋₅
 D (except D₁₋₅ ३) प्रमूहि विपयाश्च मे

9 °) D₅ मिश्रा (for तिस्रो) K₄ D₂ वि (for वै)
 — °) D₅ च (for स्व) S जगदि (M°ती)ष्टा यथाविधि
 (G₂ 4 विधिस्तृता) — After 9^{ab}, M₂ reads 11 — °)
 B₄ D_n D₄ मानुष; T₂ G₅ मनुष्य (for मानुष्य) T₁ वास
 च — °) D₅ च ते, D₅ तथा, S च तास (for च तत्)

10 °) Ś₁ K₁ ३ 4 D₁ ३ G₂ तत्रैव, B₄ तत्रापि, T₁ M
 तत्रैव; T₅ G₅ तत्र त; G₁ अत्रेव D₀ मानुषाल्लोकान्; D₄
 मानुषा लोकाद्, G₁ मानुषा लोका — °) S अनादिभि (for
 अतन्द्रित) — °) G₁ अहिंसार्थं B₅ ३ (as in text) 4
 'समायुक्तः T₁ M अहिंसार्थैश्च कार्यार्थं — °) T₁ both
 उच्यते and अश्नुते (as in text)

11 M₂ reads 11 after 9^{ab} — °) B₄ गतान्; D₅
 यथा (for तथा) B₂ पार्थ, T₂ G₂₋₄ चात्र (for तात)
 — °) K₁ D₁ विशेष K₁ ३ D₁ T₁ दृश्यते, K₄ B₄ D₅
 दृश्यते (for वक्ष्यते) B₄ विपयस्तात लक्ष्यते

12 °) S₁ K D₁₋₃ ३ 'लोभ', B₄ 'राग' (for 'क्रोध')
 Ś₁ K D₁₋₃ ३ 'मोह' (for 'लोभ') S यदा त्वत्र महत्वन
 हिंसार्थो (T₂ G₂₋₄ 'यं') लोभ एव च — °) B₂ 'योनि'
 (for 'योनौ') Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ ३ प्रजायते (for प्रसू°) B₄
 तिर्यग्योनिषु जायते S मनुष्यमा (T₂ G₂₋₄ 'प्य भा') विशेषेणो
 हास तिर्यगवशो (T₂ G₂₋₄ 'वशागो') भवेत्

13 °) B D (except D₁ ३ ३) T₂ G₂ 4 तिर्यग्योन्या,
 T₂ G₅ 'ग्योनौ' D₀ पृथग्भावे — °) K₄ D₁ मनुष्यत्वाद्,
 B₅ ३ D₅ 'प्यत्व, B₄ D_n D₄ 'प्यार्थं, D₀ T₁ मानुष्यत्व
 G₄ विधीयता — °) Ś₁ तथाश्चिभ्यो — °) D₁ अभि (for
 अपि) T₂ G₅ भिद्यते, G₂ 4 M विद्य° (for दृश्य°)

14 °) B₁ ह्येता (for एता) B₁₋₅ D₀ D_n D₄ ३ तात
 (for सर्वा) M₂ सोयमेतावतीर्जातीर् — °) S₁ K₁ ३
 काल°, B₂ वीर्य° (for कार्य°) — °) T G₂ ३ M निम्ने, G₁
 तिके (for नित्ये) — °) D₁ ३ यदि (for भव) K₄ B₅ ३
 D₁ ३ ३ स्थापयति, T₂ G स्थाप्य चरेन् (G₁ च वै), M₂
 स्थापय वै (for स्थापयते) N (except Ś₁ K₁ ३) द्विज°
 (for नृप)

15 °) K₁ ३ ततो, B₅ D₀ D₅ जातौ (for जातो) D₀
 जातौ, T₁ मातुश्च (for जातश्च) K₅ 4 M₁ बलवद्; D₅
 भगवान् (for बल°) — °) S₁ नाश्माथ, K₁ चाश्माथ, K₅
 चाश्माथ; K₄ चाश्मापि, D₅ आत्मा च, T₁ नाश्माथ, T₂
 (before corr) G₂ 4 M नाश्माथ, G₁ [S]नामथ (for चात्मा

जानो जानश्च बलवान्भुङ्क्ते चान्मा म देहवान् ।
फलार्थन्तान् निष्पृक्तः प्रजालक्षणभावनः ॥ १५

बुधितिश्च उवाच ।

शब्दे स्पृजे च रूपे च तथैव रमगन्धयोः ।
तस्माधिष्ठानमव्यग्रं ब्रूहि नर्प यथातथम् ॥ १६
किं न गृह्णामि विषयान्बुगपत्तं महामते ।
एतावदुच्यता चोक्तं मयं पन्नगमन्तम् ॥ १७
नर्प उवाच ।

यदात्मद्रव्यमायुष्मन्देहनंश्रयणान्वितम् ।
ऋणाधिष्ठितं भोगानुपभुङ्क्ते यथाविधि ॥ १८
ज्ञानं चैवात्र बुद्धिश्च मनश्च भग्नर्पम ।

तस्य भोगाधिकरणे ऋणानि निबोध मे ॥ १९
मनसा तात पर्येति क्रमशो विषयानिमात् ।
विषयायतनस्थेन भूतात्मा क्षेत्रनिःसृतः ॥ २०
अत्र चापि नरव्याघ्र मनो जन्तोर्विधीयते ।
तस्माद्युगपदस्यात्र ग्रहणं नोपपद्यते ॥ २१
म आन्मा पुरुषव्याघ्र भ्रुवोरन्तर्माश्रितः ।
द्रव्येषु सृजते बुद्धिं विविधेषु पराधराम् ॥ २२
बुद्धेरुत्तमकालं च वेदना दृश्यते बुधैः ।
एष वै राजशार्दूल विधिः क्षेत्रज्ञभावनः ॥ २३
बुधितिश्च उवाच ।
मनश्चापि बुद्धेश्च ब्रूहि मे लक्षणं परम् ।

C 3 12512
B 3 181 24
P 3 183 24

म) K₃ D₁ : १ भुङ्क्ते म(K₂ मः) नमभय — १) T
G प्रत्ययेन तु (G₂ धै र्मं) (for पन्नापन्नात) S K₁ :
चात्, D₁ : तत्र (for तात) S₁ K₁ निष्पृक्त, B₁ निष्पृक्तः
(m 1810 'ast) D₁ : निर्दिष्ट, T₁ निष्पृक्त, T₂ G₁ : ४
निर्दिष्ट, G₂ निष्पृक्त (for निष्पृक्त) — २) S₁ K₁ :
पावनं (for पन्ना)

16 १) K₂ M₁ प्रच्छस्ते — १) S₁ K₁ B₁ D₁₋₃ : M₁
न्य (for तस्य) N श्रयणो (for म) — १) B₁ T₁ मयं,
D₁ : मन्मे (for मयं)

17 १) S₁ K₁ B₁ : D₂ D₃ तु (K₂ तु) D₂ च (for न)
D₁₋₃ : गृह्णति (for वि) D₁ : या, D₂ : १ च (for
य) D₁ : नर्पिनो (for नर्पिन) S युगपत्तं मनुद्रे
विषयात् (T₁ 'य, T₂ [' -cor] G₂ : 'य) हि न गृह्णति
(T₁ G₁ M गृह्णत, M₂ गृह्णते) — १) K₁ : transp चोक्त
... मयं (for १) T₂ G₂₋₄ चोक्तया (for चोक्त) T₁ म
पन्नगव्यात् चोक्त. — १) S मयं ब्रूहि भगवते

18 १) S (cor) : G₁ तदा (for यदा) S₁ K₁ :
बुद्धिम् (for 'द्रव्यम्) B₁ (cor) : यदाभुगपत्तानुपपन्न
— १) T₁ M द्रेते (for द्रेते) — १) S₁ K₁ : ४ B₁ : T₁
M₂ नानुपपिष्टित (K₂ M₂ नानु) T₂ G₂ ऋणाधिष्ठितो
(G₁ तान) — १) S₁ K₁ : D₁ 'बुधे (for बुधे)

19 १) T₁ G₁ : M ज्ञानं चैव मनश्चात्र T₂ G₂ :
नर्पिनं मन्नाम (for १) S बुद्धिश्च नरमन्तम् (for १)
— १) S₁ K₁ : D₁ M₁ भोगाधिकरणे — १) S₁ K₁ D₁ :
T₁ G₁ : M₂ क्षरं (for क्षरं)

20 १) T₁ म तु (for तात) M मन सवसमन्वति
(M₂ पर्यति) — १) S₁ K₁ : यत्नं विनि, K₂ यत्नम्ये

तु, D₂ 'न्याने, T₁ न्यो वि, G₁ 'न्याने, G₂ स्वेन — १)
S₁ K₁ : D₂ : क्षेत्रमाश्रित, K₂ : मिश्रित, B₂ D₁ :
मान्नि, T₁ M निश्चित, T₂ G₂₋₄ पिष्टित G₁ भूतक्षेत्र
विनिश्चित

21 १) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ : १) G₁ तत्र (for अत्र)
D₁ : [अ]पि च (by transp) — १) B Dn D₁ : T₁
तस्य (by transp) De जयस्य — १) S₁ K₁ : न
विधीयते (for नोप)

22 १) K₂ 'राग्यं न्यत K₃ Dn₂ S आश्रित (for
आश्रित) — M₂ om 22^c-24^c — १) K₂ तद्वै (for बुद्धि)
B D (except D₁₋₃ : १) बुद्धि द्रव्येषु सृजति — १) G₂
नियन्ते (for विधि) K₁ [अ]परायणा, K₂ : [अ]परायणा,
K₃ परागण, B₁ De परागण, D₂ परा परा, T₂ G₂ परागण

23 M₂ om 23 (cf v l 22) — १) K₂ B₁ : D₂
Dn₁ n₃ D₁ e वायाच, B₂ : ४ D₂ Dn₂ D₃ 'काला च,
D₁ : सारोच, D₂ सारोच S₁ बुद्धेरुत्तमकालाच, K₁
बुद्धेरुत्तमकालाच — १) D₁ यत्न, G₁ चेतनो, G₂ चेतना
(for यत्ना) D₂ [अ]दृश्यते (for दृश्यते) — १) D₁ :
पृथग् (for लय) S₁ K₁ : G₁ ते (for तै) T₂ G₂₋₄
तत्र (for रातं) — १) K₁ : D₁ : ४ : G₁ विधि, T₁
विधि (for विधि) D₂ क्षेत्रस्य (for क्षेत्रम्) K₃ D₂
विधिरक्षेत्रभावन

24 M₂ om 24 (cf v l 22) — १) D₂ कि (for ने)
— १) B₁ यत्तद् (for पन्त) S₁ K₁ : वपुया (for
विष्टया) — १) G₂ विधीयता

25 १) G₁ आश्रयता (for आश्रयता) K₃ [अ]न्यत,
B₂ Dn D₁ [अ]नीत (for तात) — १) S₁ K₁ D₁ : दन्पद्येन

एतदध्यात्मविदुषां परं कार्यं विधीयते ॥ २४
सर्प उवाच ।

बुद्धिरात्मानुगा तात उत्पातेन विधीयते ।
तदाश्रिता हि संज्ञेया विधिस्तस्यैपणे भवेत् ॥ २५
बुद्धेर्गुणाविधिर्नास्ति मनस्तु गुणवद्भवेत् ।
बुद्धिरूपघते कार्ये मनस्तुत्पन्नमेव हि ॥ २६
एतद्विशेषणं तात मनोबुद्धोर्मयेरितम् ।
त्वमप्यत्राभिसंबुद्धः कथं वा मन्यते भवान् ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

अहो बुद्धिमतां श्रेष्ठ शुभा बुद्धिरियं तव ।
विदितं वेदितव्यं ते कस्मान्मामनुपृच्छसि ॥ २८
सर्वज्ञं त्वां कथं मोह आविशत्सर्गवासिनम् ।

एवमद्भुतकर्मणिमिति मे संशयो महान् ॥ २९
सर्प उवाच ।

सुप्रज्ञमपि चेच्छूरमृद्धिर्मोहयते नरम् ।
वर्तमानः सुखे सर्वो नावैतीति मतिर्मम ॥ ३०
सोऽहमैश्वर्यमोहेन मदाविष्टो युधिष्ठिर ।
पतितः प्रतिसंबुद्धस्त्वां तु संबोधयाम्यहम् ॥ ३१
कृतं कार्यं महाराज त्वया मम परंतप ।
क्षीणः शापः सुकृच्छ्रो मे त्वया संभाष्य साधुना ॥ ३२
अहं हि दिवि दिव्येन विमानेन चरन्पुरा ।
अभिमानेन मत्तः सन्कंचिन्नान्यमचिन्तयम् ॥ ३३
ब्रह्मर्षिदेवगन्धर्वयक्षराक्षसकिनराः ।
करान्मम प्रयच्छन्ति सर्वे त्रैलोक्यवासिनः ॥ ३४

D₃ उत्पद्येति, D₆ उत्पन्नस्य (for उत्पातेन) — °) K₃ D₃
[अ]पि, B₄ [ए]पा (for हि) B Dc D₄ ० मज्ञा च (B₄
हि), Dn मा ज्ञेया (1), D₆ विज्ञेया, T₂ G₂ ४ तस्यैपा (for
सज्ञेया) — °) B₂ Dn D₄ ० M₁ बुद्धिस् (for विधिस्)
K₃ तस्यैपिणे, K₃ तस्यैव वै, K₄ D₁ ६ तस्यैपणा, B (B₃m
as in text) Dc तस्यैपिणे, Dn D₄ ० T₂ (after corr)
G₂ तस्यैपिणी, D₁ २ तंत्रपणे, G₁ २ तस्यैपणे

26 B₁ ४ Dn D₄ ० transp 26^{ab} and 26^{cd} — T₁
M om 26^{ab} — °) K₃ D₁ ३ बुद्धिर् (for बुद्धेर्) K₄
D₁ ३ *विधिर्नाम, B₃ (m as in text) Dc₁ Dn₂ *विधानेन,
Cnp *विधिर्नास्ति (as in text) — °) B Dc₁ Dn₂ ns
D₄ ० नदुण* (for तु गुण*) — B₃ om 26^{cd} — °) Ś₁
K₁ ३ तत्पद्यते (for उत्पद्यते) K₃ ४ B (B₃ om) D G₁
कार्यान् (for कार्यं) — °) B₄ S च (for हि)

27 °) S एतत्तात विशेषेण — °) Ś₁ K₁ २ *बुद्ध्या,
Dc D₁ ३ बुद्धेर् (for *बुद्धयोर्) B D (except D₁-३ ६)
G₄ यदतर (for मयेरितम्) — °) K₃ Dc₂ D₂ ४ अति-, K₄
Dn₂ ns T G₂-४ M अपि (for अभि-) D₂ सकृद्, D₆
सतुष्ट, T₂ G₂ सयद्, G₂ मनध, M₁ सयद् (for *सयुद्)
— °) S कथं (T₁ काम) वा मन्यसे न्वय

28 °) Ś₁ K₁ ३ शुद्धा, K₄ महा, T₁ G₂ M कृता; G₁
मता, G₄ नाज्ञा (for शुभा) K₃ M₂ अय (for इय) — °)
B₁-४ Dc₁ Dn D₄ सम् (for माम्) T₂ G₂-४ कस्मान्मनुप
पृच्छमि — K₃ ४ (which om 29-31) ins after 28
a passage given in App I (No 20)

29 K₃ ४ om 29-31 — °) S₁ K₁ सर्वज्ञत्वात्, K₃

D₁ ४ ० G₄ सर्वज्ञ त्वा, T₁ धर्मज्ञ त्वा (for सर्वज्ञ त्वा) — °)
B₁ प्राविशत्, S ह्यगमत् (for आविशात्) Ś₁ K₁ M₂
*वासिना, G₁ *गामिन — After 29^{ab}, B₁ ३ Dc ins
888* कथं च सर्पता यातो भवान्याख्यातुमर्हति ।

— °) D₁ ३ एतद्* (for एत्रम्*)

30 K₃ ४ om 30 (cf v 1 29) — °) K₁ B₄ D₁ ३ ६
T₂ (before corr) G₁ ४ M सुप्राज्ञम् D₁ ३ वै (for चेत्)
T₂ G₁ ३ ४ दूरम् (for शूरम्) — °) D₁ ३ G₁ बुद्धिर्
(for क्रद्धिर्) — °) B D (except D₁-३ ६) सुद्वती (for
नावैती*)

31 K₃ ४ om 31 (cf v 1 29) — °) S₁ K₁ यदा
विष्टो, T₂ G₂-४ मद्युक्तो B₄ [अ]वमन्य वै (for युधि*)
— °) S₁ पतित, T₁ प्रतीत* (for पतित) S₁ K₁ D₆
बुद्ध मन् (for *सयुद्धस्) — °) B₄ G₁ M₁ अत (for
अहम्)

32 °) T₁ M₂ पाप* (for शाप*) K₄ Dc₂ D₂ स (for
सु) K₄ कृत्तो, G₄ कृच्छान् (for *कृच्छ्रो)

33 °) G₁ नव्येन (for दि*) — °) Dc₂ D₁ ३ ६
[आ]चर (for चरन्) — °) Ś₁ अपि, K₃ ४ D₁-३ ६ अति
(for अभि) Ś₁ K₁ ३ मतस, D₁ ३ मनमि (for मत्त
सन्) S वै (for सन्) — °) K₃ D₁ किंचिन्, Dc Dn₁ ns
कचिन्, Dn₂ कचिन् (for कचिन्) D₆ नान्य किंचिद् (for
कचिन्नान्यम्) S कचि(G₁ किंचि-, G₂ कश्चि)दन्यन्न चिन्तये

34 °) D₆ ब्राह्मणा, M₁ महर्षि* (for ब्रह्मर्षि) K₃
व्यक्तभिर्देवगधर्वा, B₁ ब्रह्मदेवर्षिगधर्व- — °) B₁-३ D
(except D₁-३ ६) G₁ पन्नगा (for *किनरा) — °) D₃

चक्षुषा यं प्रपश्यामि प्राणिनं पृथिवीपते ।
 तस्य तेजो हराम्याशु तद्धि दृष्टिवलं मम ॥ ३५
 ब्रह्मर्षीणां महत्सं हि उवाह शिविक्रा मम ।
 स मामपनयो राजन्ब्रंशयामाम वै श्रियः ॥ ३६
 तत्र ह्यगस्त्यः पादेन वहन्स्पृष्टो मया मुनिः ।
 अदृष्टेन ततोऽस्म्युक्तो ध्वंम मर्षेति वै रुपा ॥ ३७
 ततस्तम्पाद्विमानाग्रात्प्रच्युतश्च्युतभूषणः ।
 प्रपतन्नुच्युधेऽऽत्मानं व्यालीभूतमधोमुखम् ॥ ३८
 अयाचं तमहं विप्रं शापस्यान्तो भवेदिति ।
 अज्ञानात्मप्रवृत्तस्य भगवन्क्षन्तुमर्हसि ॥ ३९
 ततः स मामुवाचेदं प्रपतन्तं कृपान्वितः ।

युधिष्ठिरो धर्मराजः शापात्त्वां मोक्षयिष्यति ॥ ४०
 अभिमानस्य घोरस्य बलस्य च नराधिप ।
 फले क्षीणे महाराज फलं पुण्यमवाप्स्यसि ॥ ४१
 ततो मे विस्मयो जातस्तद्दृष्ट्वा तपसो बलम् ।
 ब्रह्म च ब्राह्मणत्वं च येन त्वाहमचूचुदम् ॥ ४२
 सत्यं दमस्तपो योगमहिमा दाननित्यता ।
 माधकानि सदा पुंसा न जातिर्न कूलं नृप ॥ ४३
 अरिष्ट एष ते भ्राता भीमो मुक्तो महाशुभः ।
 खस्ति तेऽस्तु महाराज गमिष्यामि दिवं पुनः ॥ ४४
 वैशांपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वाजगरं देहं त्यक्त्वा स नहुषो नृपः ।

कामान्, S वर (for रगन्) — ^a) K Dc₂ D₁ सर्व (for सर्वे).

35 ^a) G₁ म (for य) D₁ च (for प्र) — ^b) K₁ T G प्राणिना B₁ ; Dc D₄ ; S 'श्वर, D₁ ; 'तले (for पते) — ^c) T₂ G₂₋₄ प्रागात् (for तेजो) — ^d) D₂ तथा (for तद्धि) L₂ B D (except D₁₋₃ ; s) दृष्टेयं (B₂ यन्तं) (for दृष्टिवलं) Dc महन (for मम)

36 ^a) S₁ K D₁₋₂ ; s महं (for महत्), and तु (for हि) T₁ G₁ ; ; M₁ मन्नागि (for 'मन् शि) — ^b) S₁ K₁ ; प्रोवाह, S (except T₂ G₂) वहन्ति (for उवाह) — ^c) Dc₂ D₂ ; T₂ G₂ ममा (for माम) — ^d) S₁ K₁ ; भारव (for वै श्रिय)

37 ^a) D₂ S [अ]वि (for दि) K₁ T₁ पापेन, B₂ तु मया (for पादेन) — ^b) B₂ पदा (for वहन्) B₂ Dn₂ D₂ G₂ ; ; M₁ मया (for मया) — ^c) B D (except D₁ ; ; T₂ G₂₋₄ अगम्येन (for अदृष्टेन) K₂ D₂ हि; K₄ T₁ [S]वि (for स्मि) K₂ ; [उ]क्त (for [उ]क्तो) — ^d) K₂ घृत् (for घम) K₂ तथा, Dc मृया (for म्या) D₂ मर्षस्य च भवेति ।

38 ^a) K₁ ; B Dc₂ Dn₁ n₂ D₂ ; G₁ ; M₁ विमा नाप्यात् — ^b) S₁ K₁ ; च्युत प्रच्युत (for प्रच्युदश्च्युत) B₂ Dn₁ (m as in text) लक्षण (for भूषण) — ^c) D₁ G₁ प्रा (for प्र) — ^d) S₁ 'व्यायं', K₂ 'व्यालं' (for व्याली)

39 ^a) D₁ नविष्यति (for नये) — Before 31^{cd}, B Dc Dn D₂ (marg) ; ins सर्वे ष — ^c) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ; ; प्रमादात्म (B₁ 'द मे) प्रमृत्तस्य — ^d) T₁ M₁ मगगात् B₁ उफुम (for धन्तुम्)

40 ^b) D₂ T₂ (before corr) G₂ प्रपतन् (for प्रपं)

S₁ K₂ ; दयां (for कृपां) — ^d) S₁ र्वा (for त्वां)

41 ^a) K₂ D₂ अति (for अभि) S चैतस्य (for चोरस्य) — ^b) K₂ धनस्य, B Dn D₂ पापं ; Dc D₂ शापं (for बल) — ^c) S स्व (G₁ ह्य) निदिष्ट (for मदा) — ^d) S₁ K D₁₋₃ पुण्य फलम् (by transp)

42 ^a) D₂ अति (for ततो) — ^b) D₂ दृष्ट्वा तत् (by transp), T₁ त दृष्ट्वा — ^c) D₂ ब्रह्मचर्यं ब्राह्मणत्वं — ^d) Dc₂ M तेन (for येन) D₂ चां (for त्वां) K₄ D₂ ; अनूचुद (for अचूचुदम्)

43 ^a) K₁ मपो दमो (for दमन्मयो) S₁ K D₁ ; ; योगम्, B Dc Dn D₂ ; ; दानम् (for योगम्) — ^b) S₁ K D₁ ; ; स्वहिमा (for अहिमा) B₁₋₃ D (except D₁ ; ; धर्म, S ज्ञान (for दान) K₁ ; Dc G₁ नित्यदा; D₂ मित्युत, T₁ मित्यत (for नित्यता) B₂ अहिमा चापि सर्वग — ^c) S सता (for सदा) — ^d) S₁ K₁ ; क्वचित् (for नृप) G₁ न ज्ञातिन यल नृप

44 ^a) S₁ K₁ ; अरिष्टात् (for अरिष्ट) T₂ G₁₋₃ एव (for एष) — ^b) T₂ G₂ Dc₂ मुक्तो भीमो (by transp) Dc₂ 'बल (for मुन) B Dc₁ Dn D₄ ; भीममेतो महायल — ^c) B₂ 'वाहो (for 'राज) — ^d) S गमिष्येह (for 'प्यामि) S₁ K₁ ; transp दिव and पुन D₂ गच्छामि त्रिदिव नृप — After 44, S ins

859* स चाय पुरुषस्याह कालं पुण्य उपस्थित ।

तदस्मात्कारगार्थं कार्यं मम महत्कृतम् ।

[(L 1) G₁ चापि (for चाय) T₂ G₂₋₄ उपागत (for उपस्थित) — (L 2) T₂ G₂₋₄ तन्मे (for मम)]

45 After the ref, S ins

890* ततस्त्वस्मिन्मुहूर्ते तु विमान कामगामि वै ।

C 3 12533
B 3 181 44
K 3 183 47

दिव्यं वपुः समास्थाय गतस्त्रिदिवमेव ह ॥ ४५
युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रात्रा भीमेन संगतः ।
धौम्येन सहितः श्रीमानाश्रमं पुनरभ्यगात् ॥ ४६
ततो द्विजेभ्यः सर्वेभ्यः समेतेभ्यो यथातथम् ।
कथयामास तत्सर्वं धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ ४७
तच्छ्रुत्वा ते द्विजाः सर्वे भ्रातरश्चास्य ते त्रयः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥ समाप्तमाजगरपर्व ॥

आसन्सुव्रीडिता राजन्द्रौपदी च यशस्विनी ॥ ४८
ते तु सर्वे द्विजश्रेष्ठाः पाण्डवानां हितेप्सया ।
मैवमित्यद्युवनमीमं गर्हयन्तोऽस्य साहसम् ॥ ४९
पाण्डवास्तु भयान्मुक्तं प्रेक्ष्य भीमं महाबलम् ।
हर्षमाहारयांचक्रुर्विजहुश्च मुदा युताः ॥ ५०

१७९

वैशंपायन उवाच ।

निदाघान्तकरः कालः सर्वभूतसुसावहः ।
तत्रैव वसतां तेषां प्रावृट् समभिपद्यत ॥ १
छादयन्तो महाघोषाः खं दिशश्च वलाहकाः ।

प्रववर्षुर्दिवारात्रमसिताः सततं तदा ॥ २
तपात्ययनिकेताश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
अपेतार्कप्रमाजालाः सविद्युद्विमलप्रभाः ॥ ३
विरूढशष्पा पृथिवी मत्तदंशसरीसृपा ।

अवपातेन महता तत्रावापतदुत्तमम् ।

[(L 1) T₁ G₁ M₁ कामग शुभ (for 'गामि वे) — (L 2)
T₁ अपदानेन, T₂ G₂ (both after corr) अपपातेन, G₄
अपवादेन (for अवपातेन)]

— ^b) B D (except D₁₋₃ ३) सुत्तवा (for त्यत्तवा) K₁
D₂ G₁ ३ नृप (for नृप) — ^c) B₂ यातस् (for गतस्)
K₂₋₄ D₂ ३ हि, B₄ च (for ह) S दिव (T₁ 'वि, T₂ G₂
'व्य) दिव्यवपुर्भूत्वा स्वकर्मविजित ययौ

46 ^a) B₁ T₂ G₂₋₄ M तु (for [अ]पि) T₁ G₁ ततो
युधिष्ठिरो राजा — ^b) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ भीममेनेन; K₂
D₂ ३ भीमेन सह (for भ्रात्रा भीमेन) — ^d) B₁₋₃ D
(except D₁₋₃ ३) आगमत्; M₁ अभ्ययात् (for अभ्यगात्)

47 ^{ab}) D₂ पूर्वैभ्य (for स^०) S ततो द्विजेषु सर्वेषु
समेतेषु यथा — ^d) T₂ G₂₋₄ M₂ 'पुत्रो (for 'राजो)

48 ^a) S द्विजश्रेष्ठा (for द्विजा सर्वे) — ^b) K₄ च
तथा, B₁ चापि ते, B₂ ३ चास्य ये, D₂ चैव ते (for चास्य ते)
— ^c) D₂ सुविस्मिता, D₁ ३ सुपीडिता T₂ G₂₋₄ पार्था
(for राजन्) M आसन्सुप्रीतमनसो

49 ^a) B₂ च, D₂ तु (for तु) D₂ D₂ द्विजा श्रेष्ठा
— ^b) D₂ M₁ 'च्छया (for 'प्नया) — K₁ om 49^c-50^d
— ^c) B₂ ४ नैवम् (for मैवम्) K₄ [उ]क्तवान्, D₂ T₁
[अ]प्रवीद् (for [अ]द्युवन्)

50 K₁ om 50 (cf v 1 49) — ^c) K₂ B₂ 'यामासुर

(for 'याचक्रुर्) — ^d) Ś₁ K₂ ३ B₂ ३ D₂ G₁ ३ [अ]न्त्रिता
(for युता)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ D₂ G₂ ४
आरण्य — Sub parvan N M₂ आजगर (followed by
समाप्त except in B₁) — Adhy name G₁ नहुप
चाप (sic) विमोचनभीमसेनमोक्षण, M₂ नहुपशापविमोचन
— Adhy no (figures, words or both) D_n 180
(D₂ 181), D₁ 186, S (M₂ sup lin) 182 (M₂
orig 184) — Śloka no D_n 49, D₁ 50

179

1 ^a) K₂ G₁ ४ M₁ निदाघानतर — ^c) K₄ D₂ स
(for [ए]व) — ^d) Ś₁ K₂ प्रावृष्णामाभ्यपद्यत, K₄ T G₁
(sup lin) ३ ४ M प्रावृट्कालोभ्यपद्यत, D₂ D₂ प्रावृट्पम
भिपद्यते, G₁ ३ प्रावृट्कालोभ्यवर्तत

2 ^a) B₁ ३ ४ महाघोरा — ^b) S वलाहका — ^c)
Ś₁ प्रववर्षुर्, D₂ अभ्यवर्षुर् — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ३ घना
(for तदा)

3 ^a) Ś₁ K₁ ३ T₂ G₂₋₄ तपात्यये निकेता, B₂ उपादाय
निकेता T₁ G₁ ३ M तु, T₂ G₂ ४ ते (for च) — ^b) S
वलाहका (for सह^०) — ^c) K₄ B₂ 'ज्वाला' (for जाला)
Ś₁ K₁ ३ अपत्रा कदलीजाला — ^d) T G सविद्युन्मडलप्रभा

तत्सर्वं भरतश्रेष्ठाः समूहुर्योगमुत्तमम् ॥ १७
तमिस्राभ्युदये तस्मिन्धौम्येन सह पाण्डवाः ।

सूतैः पौगोवैश्वैव काम्यकं प्रययुर्वनम् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९ ॥

१८०

वैशंपायन उवाच ।

काम्यकं प्राप्य कौन्तेया युधिष्ठिरपुरोगमाः ।
कृतातिथ्या मुनिगणैर्निपेदुः सह कृष्णया ॥ १
ततस्तान्परिविश्वस्तान्वसतः पाण्डुनन्दनान् ।
ब्राह्मणा बहवस्तत्र समन्तात्पर्यवारयन् ॥ २
अथान्नवीद्विजः कश्चिदर्जुनस्य प्रियः सखा ।
एष्यतीह महाबाहुर्वशी शौरिरुदारधीः ॥ ३
विदिता हि हरेर्युयमिहायाताः कुरूद्वहाः ।
सदा हि दर्शनाकाङ्क्षी श्रेयोन्वेपी च वो हरिः ॥ ४
बहुवत्सरजीवी च मार्कण्डेयो महातपाः ।
स्वाध्यायतपसा युक्तः क्षिप्रं युष्मान्समेप्यति ॥ ५

तथैव तस्य ब्रुवतः प्रत्यदृश्यत केशवः ।
सैन्यसुग्रीवयुक्तेन रथेन रथिनां वरः ॥ ६
मघवानिव पौलोम्या सहितः सत्यभामया ।
उपायाद्देवकीपुत्रो दिदृक्षुः कुरुसत्तमान् ॥ ७
अवतीर्य रथात्कृष्णो धर्मराजं यथाविधि ।
वचन्दे मुदितो धीमान्भीमं च बलिना वरम् ॥ ८
पूजयामास धौम्यं च यमाम्यामभिवादितः ।
परिष्वज्य गुडाकेशं द्रौपदीं पर्यसान्त्वयत् ॥ ९
स दृष्ट्वा फल्गुनं वीरं चिरस्य प्रियमागतम् ।
पर्यष्वजत दाशार्हः पुनः पुनररिदमम् ॥ १०
तथैव सत्यभामापि द्रौपदीं परिपस्वजे ।

Colophon — *Major parvan* S₁ K₁ १ G_१ ४ आरण्य
— *Adhy name* S₁ K_१ ४ प्रावृद्धवर्णन, K₁ प्रावृद्धलन (sic),
B₁ Dc Dn₁ n_३ D₁ काम्यकजनप्रवेश, B_२ D_४ ६ G₁ काम्यक-
प्रवेश, D_२ काम्यके पुन प्रवेश, D_६ काम्यकगमन — *Adhy*
no (figures, words or both) Dn 181 (Dn_३ 182),
D₁ 187, S 183 (M_१ 185) — *Śloka no* Dn D₁ 18

180

1 ^a) K_१ D₁ १ ६ S (except T₁ G₁ M₁) कौरव्या,
K_१ B Dn D_१ ४ कौरव्य (for कौन्तेया)

2 T₁ om 2^{ab} — ^b) Ś₁ K_{1-३} Dc D_६ वसतस्तत्र
पाडवान् — ^c) Ś₁ K_२ वसतस् (for बहवस्) — ^d) D_६
पाडवान् (for समन्तात्)

3 ^a) K_१ द्विजश्रेष्ठ, T₁ प्रिय कश्चिद् — ^c) B_२ Dn
स एष्यति, Dc आयातीह; M₁ एष्यतीति S (except G₁)
महाबुद्धिर् — ^d) B₁ शुचिर् (for शौरिर्)

4 ^c) Ś₁ K₁ १ मदा च, S स चापि (T₁ मदापि) — ^d)
Dc चरो, T₁ च यो (for च यो)

5 M om 5 — ^b) Here and in the sequel S₁
K₁ मार्कण्डेय ! K_{1-३} B_४ D_६ ६ महायज्ञा — ^d) D_६
उपेप्यति (for समे^a)

6 ^a) D_६ [ए]तद् (for [ए]व) K_४ B_२ ४ Dc₁ Dn
D_{४-६} transp तस्य and ब्रुवत — ^b) D_६ transp प्रत्य^a
and केशव — ^c) K_२ B D (except Dc_२ D₁ १) शैव्य^a
(for सैन्य^a)

8 ^b) Ś₁ K_{1-३} B_४ Dc D_{1-३} ६ युधिष्ठिर (for यथा^a)
— K_३ om 8^{cd} — ^c) Ś₁ K₁ १ B_४ Dc D_{1-३} ६ [S]य
मुदा (for मुदितो)

9 ^a) B_२ ३ Dc Dn S (except T₁ M₁) स (for च)
— ^c) T₁ G₁ महाभागं, T_२ G_{२-४} M_१ महाराज (for गुडा^a)
— ^d) K_१ B₁ Dc_२ G₁ परिमात्स्वयत्; B_२ ३ D₁ १ T_२ G_{२-४}
M परिमात्स्वयन्

10 ^a) N फाट्पुन (K₁ फट्पुण) — K_३ om 10^c-11^c
— ^c) D_२ G₁ परि (for पर्य^a) — ^d) S₁ K₁ एनम्, K_२
Dc_२ एनम् (for पुनर्) K_४ B Dn अरिदम, D_४ ६ अरिदम
D_६ पुनरेवारिमर्दन

11 K_३ om 11^{abc} (of v 1 10) — ^a) Dc D₁ ३

पाण्डवानां प्रियां भार्यां कृष्णस्य महिषीं प्रिया ॥ ११
 ततस्ते पाण्डवाः सर्वे सभार्याः सपुरोहिताः ।
 आनर्तुः पुण्डरीकाक्षं परिव्रज्य सर्वशः ॥ १२
 कृष्णस्तु पार्थेन समेत्य विद्वान्
 न्धनंजयेनासुरतर्जनेन ।
 वभौ यथा भूतपतिर्महात्मा
 समेत्य साक्षाद्गवान्गुहेन ॥ १३
 ततः समस्तानि किरीटमाली
 वनेषु वृत्तानि गदाग्रजाय ।
 उक्त्वा यथावत्पुनरन्वपृच्छ-
 त्कथं सुभद्रा च तथाभिमन्युः ॥ १४
 स पूजयित्वा मधुहा यथाव-
 त्पार्थाश्च कृष्णां च पुरोहितं च ।
 उवाच राजानमभिप्रशंस-
 न्युधिष्ठिरं तत्र सहोपविश्य ॥ १५
 धर्मः परः पाण्डव राज्यलाभा-
 त्स्यार्थमाहुस्तप एव राजन् ।

सत्यार्जवाभ्यां चरता स्वधर्मं
 जितस्तवायं च परश्च लोकः ॥ १६
 अधीतमग्रे चरता व्रतानि
 सम्यग्धनुर्वेदमवाप्य कृत्स्नम् ।
 क्षात्रेण धर्मेण वसूनि लब्ध्वा
 सर्वे ह्यवाप्ताः क्रतवः पुराणाः ॥ १७
 न ग्राम्यधर्मेषु रतिस्तवास्ति
 कामाच्च किञ्चित्कुरूपे नरेन्द्र ।
 न चार्थलोभात्प्रजहासि धर्मं
 तस्मात्स्वभावादसि धर्मराजः ॥ १८
 दानं च सत्यं च तपश्च राज-
 ञ्श्रद्धा च शान्तिश्च धृतिः क्षमा च ।
 अवाप्य राष्ट्रानि वसूनि भोगा-
 नेषा परा पार्थ सदा रतिस्ते ॥ १९
 यदा जनौघः कुरुजाङ्गलानां
 कृष्णां सभायामवशामपश्यत् ।
 अपेतधर्मव्यवहारवृत्तं

C 3 12576
 B 3 183 20
 K 3 185 21

M₂ च (for [अ]पि) — °) S₁ K₂ प्रिया भार्या
 12 M om 12^a-39^b — °) B₁ अम्यर्च्यं (for आनर्तुः)
 — °) T₁ समतत (for च सर्वशः)
 13 M om 13 (of v l 12) — °) T G 'मर्देनेन
 (for 'तर्जनेन)
 14 M om 14 (cf v l 12) — °) K₂ गदाधराय
 — °) Dn₂ T₁ G₁ अन्वगच्छत् — °) K₂ 4 B D स चा'
 (for तथा) T G तस्मिन्सु (T₁ G₁ तस्य सु) भद्रा च तथा
 भिमन्यु — After 14, T G read 22
 15 M om 15 (cf v l 12) — °) Ś₁ K₁ 2 Dc स
 (for स) T₂ G₂ 4 यथैव (for यथावत्) — °) K₁ 3 4
 B D (except D₂ 3 5) T₁ पार्थ (for पार्थान) — °) T
 G तेन (for तत्र)
 16 M om 16 (cf v l 12) — Before 16, K₁ 2
 D₁ 2 ins श्रीकृष्ण उ — °) T₂ G₂ 4 धर्मात् (for धर्मं)
 K₁ पुन', D₂ T₁ पर (for पर) K₂ B₁ Dc₂ T G₂ 4 राज्य
 नामसु — °) Ś₁ K₁-3 D₂ नयार्थं, Dc₂ तत्पार्थ, D₁-3
 तदर्थं, T G तस्यादि' (for तस्यार्थं) Dc₂ T₁ तव (for
 तप) K₁ एष (for एव) — °) K₂ च, B₁ हि, T₂ G₂ 3

सु (for स्व) — T₁ om 16^a-18^a
 17 T₁ M om 17 (cf v l 16, 12) — °) K₂ D₂
 अधीतमार्गं, B₂ अतीतमग्रे T₂ G चरित व्रत च (for चरता
 व्रतानि) — °) Ś₁ K₁ 2 सम्यक्कथा वेदसु — °) K₁ 2
 सर्वे कृताश्च, D₂ सर्वप्यवाप्ता, D₂ प्राप्ताश्च सर्वे D₁ 2
 सुपुण्या (for पुराणा)
 18 T₁ M om 18 (cf v l 16, 12) — °) Ś₁
 K₁-3 ग्राम्यधर्मेषु, D₄ 6 ग्राम्यधर्मं च — °) T₂ G कोपो
 (G₁ 4 'पे) न कश्चिदुरूपो नरेन्द्र — °) K₂ B₁ 2 4 Dn
 D₂ 6 प्रभावाद् (for स्वभावाद्) K₁ Dc धर्मराज
 19 M om 19 (cf v l 12) — °) K₂ B₁-3 Dn
 D₂ 6 श्रद्धा च श्रुद्धिश्च क्षमा धृतिश्च, B₂ T G क्षमा च (B₂
 श्रुतश्च) शांतिश्च दमो धृतिश्च — After 19^a, D₁ 2 ins
 891* आपत्त्वपि त्व न जहामि राजन्
 — °) B₂ चास्त्राणि (for राष्ट्राणि) — °) T₁ G₁ येषा (for
 एषा) D₁ 5 T₁ G₁ transp सदा and रति T₂ G₂ 4
 ण्या भवेत्पार्थ रति सदा (G₂ स्वभा)रे, G₂ येषा सदा पार्थ
 रति परार्थां

20 M om 20 (cf v l 12) — °) Ś₁ K₁ 2 D₁-3

सहेत तत्पाण्डव कस्त्वदन्यः ॥ २०

असंशयं सर्वसमृद्धकामः

क्षिप्रं प्रजाः पालयितासि सम्यक् ।

इमे वयं निग्रहणे कुरूणां

यदि प्रतिज्ञा भवतः समाप्ता ॥ २१

धौम्यं च कृष्णां च युधिष्ठिरं च

यमौ च भीमं च दशार्हसिहः ।

उवाच दिष्ट्या भवतां शिवेन

प्राप्तः किरीटी मुदितः कृताह्वः ॥ २२

प्रोवाच कृष्णामपि याज्ञसेनीं

दशार्हभर्ता सहितः सुहृद्भिः ।

कृष्णे धनुर्वेदरतिप्रधानाः

सत्यव्रतास्ते शिशवः सुशीलाः ।

सद्भिः सदैवाचरितं समाधिं

चरन्ति पुत्रास्तव याज्ञसेनि ॥ २३

राज्येन राष्ट्रैश्च निमन्त्र्यमाणाः

पित्रा च कृष्णे तव सोदरैश्च ।

न यज्ञसेनस्य न मातुलानां

गृहेषु बाला रतिमाप्नुवन्ति ॥ २४

आनर्तमेवाभिमुखाः शिवेन

गत्वा धनुर्वेदरतिप्रधानाः ।

तवात्मजा वृष्णिपुरं प्रविश्य

न दैवतेभ्यः स्पृहयन्ति कृष्णे ॥ २५

यथा त्वमेवाहसि तेषु वृत्तिं

प्रयोक्तुमार्यां च यथैव कुन्ती ।

तेष्वप्रमादेन सदा करोति

तथा च भूयश्च तथा सुभद्रा ॥ २६

यथानिरुद्धस्य यथाभिमन्यो-

र्यथा सुनीथस्य यथैव भानोः ।

तथा विनेता च गतिश्च कृष्णे

तवात्मजानामपि रौक्मिण्येभ्यः ॥ २७

गदासिचर्मग्रहणेषु शूरा-

यथा, T₂ G राज्ये (G₂ हत) (for यदा) K₁ कुरूणा, D₀ T₁ जनौघा, T₂ G₁ ३ ४ निविष्ट, G₂ च देश (for जनौघ) — ^b) D₀ च भार्याम् (for सभायाम्) G₁ भगवान् (for अवशाम्) G₂ अवशा च पश्यन् T₂ G₂ ४ अपश्यन्

21 M om 21 (cf v 1 12) — ^a) K₁ 'वेग (for 'काम') — ^c) T G अथैव तश्चिग्रहण कुरूणां

22 M om 22 (cf v 1 12) T G read 22 after 14 — ^{ab}) K₂ ४ B₂ ३ D (except D₁₋₃) transp कृष्णां and भीम B₁ धौम्य च भीम च यमौ च कृष्णा युधिष्ठिर चापि दशार्हं — ^c) D₂ दृष्टा, D₂ शिष्यो (for दिष्ट्या) Ś₁ K₁ भवता

23 M om 23 (cf v 1 12) — ^a) D₂ ततश्च, G₄ ददर्श (for प्रोवाच) Ś₁ अभि यज्ञसेनीं, K₁ अपि यज्ञं; K₂ अतियज्ञं, D₂ अथ याज्ञं — ^b) D₁ ३ G₁ दशार्हं — After 23^{ab}, N ins

892* दिष्ट्या समग्रामि धनजयेन

समागतैस्त्वेवमुवाच कृष्ण ।

[(L 1) Ś₁ K₂ समेतासि (for समग्रामि)]

— After 23^c, D₂ reads 25^{ca} — ^d) K₄ B Dn D₄ ० तवा (B₄ 'था')त्मजा' (for सत्यवता') D₂ यथान्नतास्ते शिशव

सुवार्हा — ^a) Ś₁ K₁ ३ यदि स्स दैवाचरित K₄ B₁₋₃ Dn D₄ ० सुहृद्भिश्च (for समाधिं)

24 M om 24 (cf v 1 12) — ^a) S₁ K₁₋₃ D₂ राज्येन पु (K₂ म)त्रैश्च, B₁ (m as in text) राज्येन भोगेन, B₄ राज्यैश्च भोगैश्च, D₀ राजन्यपुत्रैश्च, T₁ युक्तंनियुक्तैश्च, T₂ G राजा (G₁ 'ज्य) नियुक्तैश्च

25 M om 25 (cf v 1 12) — ^a) D₁ ३ आनर्तमेवाभिरता, T G आनर्तवासामिमुखा

26 M om 26 (cf v 1 12) — ^a) T₂ (before corr) G₂ ४ एषां (for एवा) K₂ B Dn D₄ ० वृत्त (for वृत्ति) T₁ यथा त्वमेवाभिमतेषु वृत्ति — ^b) S₁ K₁₋₃ D₂ ३ ५ G₄ तथैव (for यं) — ^c) K₂ [अ]प्रमादेषु, B₁ ४ प्रमादेन, G₂ ४ प्रमादेन (for [अ]प्रमादेन) K₂ ४ B D (except D₁₋₃) तथा, K₁ ३ सुदा (for सदा) — ^d) K₁ माता च, K₂ मा तात; K₄ B₂ ४ Dn D₄ ० तथैव, B₁ ३ D₀ ततश्च, D₂ ३ यथा च K₂ ४ B₁₋₃ D₀ D₁₋₃ सदा, T G तत (for तथा)

27 M om 27 (cf v 1 12) — ^b) Ś₁ K₁ T₂ G₁ ३ सुनीतस्य K₁ ३ तथैव (for यं) — ^c) Ś₁ रतिं (for गतिं) — ^d) B₂ ४ D₀ तथा (for तवां) S₁ K D₂ T₁

नक्षत्रेषु शिक्षासु रथाश्वयाने ।
 सम्यग्विनेता विनयत्यतन्द्नी-
 स्तांश्चाभिमन्युः सततं कुमारः ॥ २८
 स चापि सम्यक्प्रणिधाय शिक्षा-
 मन्त्राणि चैषां गुरुवत्प्रदाय ।
 तवात्मजानां च तथाभिमन्योः
 पराक्रमैस्तुष्यति रौक्मिणोः ॥ २९
 यदा विहारं प्रसमीक्षमाणाः
 प्रयान्ति पुत्रास्तव याजसेनि ।
 एकैकमेवामनुयान्ति तत्र
 रथाश्च यानानि च दन्तिनश्च ॥ ३०
 अथात्रवीद्वर्मराजं तु कृष्णो
 दशार्हयोधाः कुकुरान्धकाश्च ।
 एते निदेशं तव पालयन्ति
 तिष्ठन्ति यत्रेच्छसि तत्र राजन् ॥ ३१

आवर्ततां कार्मुकवेगवाता
 हलायुधप्रग्रहणा मधूनाम् ।
 सेना तवार्थेषु नरेन्द्र यत्ता
 ससादिपत्न्यश्वरथा सनागा ॥ ३२
 प्रस्थाप्यतां पाण्डव धार्तराष्ट्रः
 सुयोधनः पापकृतां वरिष्ठः ।
 स सानुबन्धः मसुहृद्गणश्च
 सौभस्य सौभाधिपतेश्च मार्गम् ॥ ३३
 कामं तथा तिष्ठ नरेन्द्र तस्मि-
 न्यथा कृतस्ते समयः समायाम् ।
 दाशार्हयोधैस्तु ससादियोधं
 प्रतीक्षतां नागपुर भवन्तम् ॥ ३४
 व्यपेतमन्युर्च्यपनीतपाप्मा
 विहृत्य यत्रेच्छसि तत्र कामम् ।
 ततः समृद्धं प्रथमं विशोकः

C 3 125 92
 B 3 183 36
 K 3 185 36

रौहिणेय (cf v 1 29)

28 M om 28 (cf v 1 12) — °) Ś1 K1 2 D1 2
 गदामिचक्र D1-3 T2 G2-4 शूरा (for शूरान्) — °)
 D1-3 शस्त्रेषु (for अस्त्रेषु) — °) T G विनीतान् (for विनेता)
 B Dn D4 ० विनयेद्वनद्नीम्, D1-3 विनयत्यतद्रम् — °) Ś1
 K1-3 D1 2 ० ताश्चाभिमन्यु च मनस्कमार, T G ताश्चाभि-
 मन्यु च (T G ० न्युश्च) मदा कुमारान्

29 M om 29 (cf v 1 12) — °) K1 4 B Dc1
 Dn D4 ० मन्त्राणि (for अन्त्राणि) Dc2 शिक्षा, D6 तेषा
 (for चैषां) K4 B1-3 Dc Dn D4 ० विधिवन् (for गुरुं)
 — °) Ś1 K D3 T1 रौहिणेय (cf v 1 27)

30 M om 30 (cf v 1 12) — °) K4 B2 Dn D4 ०
 T1 यथा, Dc मदा (for यदा) Dc विहारान् Some
 MSS प्रसमीक्ष्यं — °) K2 अनुयाति, D1 2 उपयाति
 — °) Ś1 K2 3 Dc2 T2 G3 रथाश्वयानानि B2 वाजिं,
 B4 हन्ति (for दन्ति)

31 M om 31 (cf v 1 12) — °) S1 K1-3 Dc
 D1-3 ० च (for तु) — °) D1 2 ० G1 2 दशार्हं — °)
 K2 4 B Dn D2 4 ० T1 पालयतस्, Dc यतु — °) K4 B
 D (except D1-3 ०) तिष्ठन् Dc G1 धर्मराज, T2 G3 यत्र
 राजन् — After 31, K2 ins

893* योधास्तवार्थेषु नरेन्द्रयन्ता

कुर्वन्तु कार्यं सरथा सनागा ।

32 M2 om 32 (cf v 1 12) — °) D1 2 वेगवाहा
 — °) G1 4 यदूना (for मधूनाम्) — °) S1 K1 तवार्थेन,
 D2 स्वार्थेषु, T1 तु पार्थीय, T2 G तवार्थीय

33 M om 33 (cf v 1 12) — °) K3 D3 ० सहायुं
 (for स सानुं) T G मसुहृद्गणश्च — °) K4 B Dc1 Dn
 D4 ० सौभस्य, D5 दशल्वं (for सौभ) D6 स मार्गं (for
 च मार्गम्)

34 M om 34 (cf v 1 12) — °) S1 K1 2 तदा
 (for तथा) K3 4 D6 नराधिप त्व (for नरेन्द्र तस्मिन्)
 — °) Ś1 K4 B Dn1 D1 ० G1 4 दशार्हयोधैस्तु (K4 B4
 G1 श्च), K3 दशार्हयेना तु, Dc यथार्हयोधैस्तु, D6 दशार्ह-
 योधास्तु S1 K1 2 समाधियोग (K1 'व), B Dn D4 ०
 हतारि(B3 4 वि)योध, Dc हतार्हयोध, D5 ममानुयात्वा
 — °) A few MSS प्रतीक्ष्यतां K3 B4 D1 3 ० नागपुरे
 T G प्रसन्न (for भवन्तम्)

35 M om 35 (cf v 1 12) — °) T G काल (for
 कामम्) — °) K4 B Dn D4 ० प्रसिद्ध (for समृद्ध)
 T G समृद्ध(T2 G3 'द्ध, G2 4 'द्धि)प्रभव (for समृद्ध प्रथम)
 K1-3 B3 4 Dc D1 3 (before corr) ० प्रसन्न, D2 प्रभव,
 D3 (by corr) सतत (for प्रथम) — °) B3 सप्राप्यसे,
 B4 प्रयात्यसे

प्रपत्स्यसे नागपुर सराष्ट्रम् ॥ ३५
 ततस्तदाज्ञाय मत्तं महात्मा
 यथावदुक्तं पुरुषोत्तमेन ।
 प्रशस्य विप्रेक्ष्य च धर्मराजः
 कृताञ्जलिः केशवमित्युवाच ॥ ३६
 असंशयं केशव पाण्डवानां
 भवान्गातिस्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।
 कालोदये तच्च ततश्च भूयः
 कर्ता भवान्कर्म न संशयोऽस्ति ॥ ३७
 यथाप्रतिज्ञं विहृतश्च कालः
 सर्वाः समा द्वादश निर्जनेषु ।
 अज्ञातचर्या विधिवत्समाप्य
 भवद्गताः केशव पाण्डवेयाः ॥ ३८
 वैशांपायन उवाच ।
 तथा वदति वाष्णेये धर्मराजे च भारत ।

अथ पश्चात्तपोवृद्धो बहुवर्षसहस्रधृक् ।
 प्रत्यदृश्यत धर्मात्मा मार्कण्डेयो महात्पाः ॥ ३९
 तमागतमृषिं वृद्धं बहुवर्षसहस्रिणम् ।
 आनर्चुर्ब्राह्मणाः सर्वे कृष्णश्च सह पाण्डवैः ॥ ४०
 तमर्चितं सुविश्वस्तमासीनमृषिसत्तमम् ।
 ब्राह्मणानां मतेनाह पाण्डवानां च केशवः ॥ ४१
 शुश्रूषवः पाण्डवास्ते ब्राह्मणाश्च समागताः ।
 द्रौपदी सत्यभामा च तथाहं परमं वचः ॥ ४२
 पुरावृत्ताः कथाः पुण्याः सदाचाराः सनातनाः ।
 राज्ञां स्त्रीणामृषीणा च मार्कण्डेय विचक्ष्व नः ॥ ४३
 तेषु तत्रोपविष्टेषु देवर्षिरपि नारदः ।
 आजगाम विशुद्धात्मा पाण्डवानवलोककः ॥ ४४
 तमप्यथ महात्मानं सर्वे ते पुरुषर्षभाः ।
 पाद्यार्घ्याभ्यां यथान्यायमुपतस्थुर्मनीषिणम् ॥ ४५
 नारदस्त्वथ देवर्षिर्ज्ञात्वा तांस्तु कृतक्षणान् ।

36 M om 36 (cf v1 12) — ^a) D₂ T G आदाय (for आज्ञाय) — ^b) T₂ G₂ ३ उक्त.

37 M om 37 (cf v1 12), Ś1 K1 ३ om 37^c-38^d T G read 37^{ab} after 38 — ^{ca}) T G कर्ता (for भूय), and तथा (for कर्ता)

38 Ś1 K1 ३ M om 38 (cf v1 37, 12) — ^a) T1 स विवृत्य काल, T₂ G च विहृत्य काल (for विहृतश्च काल) — After 38, T G read 37^{ab}, while K₂ 4 B D (D₄ om lines 1 and 2, D₆ marg) ins

894* एषं च बुद्धिर्बुधता सदा त्वा

मत्से स्थिता केशव पाण्डवेया ।

सदानधर्मा सजना सदारा

सयान्धवास्त्वच्छरणा हि पार्थाः ।

39 M om 39^{ab} (cf v1 12) — ^b) T G पार्थिवे (for भारत) — ^c) S1 K1-3 D1-3 ३ तत (for अथ) T1 वयो (for तपो) — ^d) S1 K1 ३ 'दृत्, K₂ 4 B₂ Dc D1 ३ S 'दृक् (for 'दृक्) — ^e) Ś1 K1 (as usual) मार्कण्डेयो S 'मुनि (for 'तपा) — After 39, K₄ B Dc Dn D₄ ३ ins

895* अजरश्चामरश्चैव रूपौदार्यगुणान्वित ।

व्यदृश्यत तथा युक्तो यथा स्वास्पञ्जविशक ।

K₄ cont

896* महावराहकोट्यां च ब्रह्मणामयुतानि च ।

व्यचिन्तयन्महात्मा वै तथा राम सलक्ष्मणम् ।

40 ^b) Dc T1 'सहस्रिक — ^c) B1 अभ्यर्चन् (for आनर्चुर्) Ś1 K1-3 B₂ D1-3 ३ पाडवा (for ब्राह्मणा) S उपातिष्ठत ते सर्वे — ^d) K1 ३ 4 B1-3 D₄ transp सह and पाण्डवै Ś1 K₂ B₂ D₂ ३ कृष्णश्च ब्राह्मणै सह, S पाडवा सहयादवा

41 ^a) T1 स तमभ्यर्च्य विश्वस्तम् — ^b) B1 ऋषिपुत्रव — ^c) S1 K1 ३ G₄ पाडवाना (for ब्राह्म) — ^d) Ś1 K1 ३ यादवानां, G₄ ब्राह्मणाना (for पाण्ड)

42 Before 42, B Dc Dn D₄ ३ ins कृष्ण उ — ^{ab}) K₄ D₆ transp पाण्डवा and ब्राह्मणा — ^d) Ś1 K1 ३ तवेद मधुर वच

43 ^a) Ś1 कुर्वन् (for पुण्या) — ^b) K₄ B₂-4 D (except D1-3 ३) सदाचारानसनातनान् — ^d) B1 (m as in text) दिदक्ष्व; B₂ 4 Dc S प्रचक्ष्व न, D₆ वदस्व न

44 Before 44, B Dc Dn D₄ ३ ins वैशं उ — ^a) Ś1 'विद्वेषु (for 'विष्टेषु) — ^d) S1 K1 ३ M1 भवलोकयन्

45 ^a) S1 K1 ३ ते त चाथ; K₄ नमस्कृत्य (for तमप्यथ) K₂ D1 ३ महात्मान — ^b) Ś1 K D1-3 पाडवा (for सर्वे ते) D₆ पाडवास्ते सुरर्षभा — ^c) Ś1 K₂ यथान्यायम् — K1 om 46^d-47^e — ^d) B D मनीषिण; T1 G1 M1 महासुनि

मार्कण्डेयस्य वदतस्तां कथामन्वमोदत ॥ ४६
उवाच चैनं कालज्ञः स्मयन्निव स नारदः ।
ब्रह्मर्षे कथ्यतां यत्ते पाण्डवेषु विवक्षितम् ॥ ४७
एवमुक्तः प्रत्युवाच मार्कण्डेयो महातपाः ।

क्षणं कुरुध्वं विपुलमाख्यातव्यं भविष्यति ॥ ४८
एवमुक्ताः क्षणं चक्रुः पाण्डवाः सह तैर्द्विजैः ।
मध्यंदिने यथादित्यं प्रेक्षन्तस्तं महामुनिम् ॥ ४९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८० ॥

१८१

वैशांपायन उवाच ।

तं विवक्षन्तमालक्ष्य कुरुराजो महामुनिम् ।
कथामंजननार्थाय चोदयामास पाण्डवः ॥ १
भवान्देवतदैत्यानामृषीणा च महात्मनाम् ।
राजर्षीणां च सर्वेषां चरितज्ञः मनातनः ॥ २
सेव्यश्चोपामितव्यश्च मतो नः काङ्क्षितश्चिरम् ।
अयं च देवकीपुत्रः प्राप्तोऽस्मानवलोककः ॥ ३

भवत्येव हि मे बुद्धिर्दृष्टात्मानं सुखाच्च्युतम् ।
धार्तराष्ट्रांश्च दुर्वृत्तानृध्यतः प्रेक्ष्य सर्वशः ॥ ४
कर्मणः पुरुषः कर्ता शुभस्याप्यशुभस्य च ।
स्वफलं तदुपाश्नाति कथं कर्ता स्विदीश्वरः ॥ ५
अथ वा सुखदुःखेषु नृणां ब्रह्मविदां वर ।
इह वा कृतमन्वेति परदेहेऽथ वा पुनः ॥ ६
देही च देहं संत्यज्य मृग्यमाणः शुभाशुभैः ।

G₄ उपेतु मुननीपिण

46 K₁ om 46 (cf. v.1 45) — ^a) T₁ देवास्तान्
(for देवर्षिर्) — ^b) S₁ K₂₋₄ Dc D₁₋₃ ६ च (for तु)
B₁ T₁ ज्ञान्वा तान् (T₁ विज्ञाय) कृत्वन्क्षणान्, T₂ G M
तान्विज्ञाय कृत् — ^c) S₁ K₂ मोन्वमोदन, B₃ D₆ अन्वमो
दयत्, B₄ अनुमोदते T₁ G₁ ता कथाम् (G₁ या अ)न्वमोदत

47 K₁ om 47^a (cf. v.1 45) — ^a) B₄ धर्मज्ञ, T₁
G₁ M₂ कालज्ञ — ^b) T₁ मार्कण्डेय (for स्मयन्निव) K₄
B₁ २ D (except D₁₋₃ ६) मनातन (for स नारद) — ^c)
S₁ G₂ ६ महर्ष (for ब्रह्मर्ष) T₂ G तत् (for ते)

49 ^b) D₂ ६ T₁ G₂ महितैर् (for मह तैर्) — ^c) S₁
K₃ सूर्य (for [अ]दित्य) — ^d) B₄ प्रेक्ष्यमाणा, S पश्यतन्
(for प्रेक्षन्तन्) K₁ ३ B₁₋₃ Dn D₃₋₆ ते (for त)

Colophon om in K₄ Dc Dn D₄ ६ — Major
partan S₁ K₁ २ G₂ ४ आरण्य — Adhy name B₃
कृत्वापाठवनारदसमागम, B₄ कृत्वा मार्कण्डेयनारदपाठवसमागम,
D₁ ३ वासुदेवामि (D₃ om मि)गमन, D₃ वासुदेवमार्कण्डेया
मिगमन, D₆ M₂ मार्कण्डेयसमागमन (M₂ 'गम'); G₁ मार्कण्डे
यागमन — Adhy no (figures, words or both) D₁
183 S (M₂ inf lin) 184 (M₂ orig 186) — Sloka
no D₁ 52

78

181

1 K₄ om 1^a — ^a) K₁ G₄ विवक्षितम् S₁ K₁ ३
आमन्य, T₁ आलोक्य (for आलक्ष्य) — ^b) G₁ महामुनि
— ^c) D₆ नोद^a (for चोद)

2 Before 2, T₁ G₁ M₁ ins बुद्धिर् — ^a) S
(except G₃, T₂ by corr) भगवन्देवदैत्यानाम् — ^c) S
(except T₁ G₁) पूर्वपा (for स) — ^d) K₁ ३ ४ B₁₋₃
Dn D₁ ३-६ पुरातन^a (for सना^a)

3 ^a) D₆ मेध्यश्चोपास्यबुद्धिश्च — ^b) D₁ ३ ततो न,
D₆ मनोज्ञ, G₁ मत्तो न, G₂ स्वज्ञो न

4 ^a) Dc D₁₋₃ ६ भ्रमत्येव, G₂ ४ भवानेव (for भवत्येव)
G₂ ४ बृद्धि (for बुद्धिर्) — ^c) T₂ G₂₋₄ तान्मर्वाण् (for
दुर्वृत्तान्) — ^d) K₁ नृत्यत, K₃ द्ययत (for ऋध्यत)
Dc सर्वत^a D₆ ऋद्धान्येक्ष्य च सर्वश^a

5 ^b) B₁ ३ Dc D₄₋₆ S [अ]ध (for [अ]पि) K₃ ४ B
D वा (for च) — ^c) K₂ B D (except D₁ ६) G₁ M
म फल (for स्वफल)

6 ^a) S₁ K₁ २ हटे, K₃ मोक्ता, K₄ D₃ हटो, B Dc Dn
D₄₋₆ कुतो (B₄ कय), D₁ हठाद्, D₃ (m as in text)
हर्ता (for अय) — ^b) S₁ K₃ D₃ नृणा

7 ^a) B₂ transp देही and देह^a S₁ K B₄ D₁ ३ ६

[617]

कथं संयुज्यते प्रेत्य इह वा द्विजसत्तम ॥ ७
 ऐहलौकिकमेवैतदुताहो पारलौकिकम् ।
 क्व च कर्माणि तिष्ठन्ति जन्तोः प्रेतस्य भार्गव ॥ ८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 त्वद्युक्तोऽयमनुप्रश्नो यथावद्वदतां वर ।
 विदितं वेदितव्यं ते स्थित्यर्थमनुपृच्छसि ॥ ९
 अत्र ते वर्तयिष्यामि तदिहैकमनाः शृणु ।
 यथेहामुत्र च नरः सुखदुःखमुपाश्रुते ॥ १०
 निर्मलानि शरीराणि विशुद्धानि शरीरिणाम् ।
 समर्ज धर्मतन्त्राणि पूर्वोत्पन्नः प्रजापतिः ॥ ११
 अमोघवलसंकल्पाः सुव्रताः सत्यवादिनः ।
 ब्रह्मभूता नराः पुण्याः पुराणाः कुरुनन्दन ॥ १२
 सर्वे देवैः समायान्ति स्वच्छन्देन नभस्तलम् ।

तत्र पुनरायान्ति सर्वे स्वच्छन्दचारिणः ॥ १३
 स्वच्छन्दमरणाश्रामन्तराः स्वच्छन्दजीविनः ।
 अल्पवाधा निरातङ्का सिद्धार्था निरुपद्रवाः ॥ १४
 द्रष्टारो देवसंघानामृषीणां च महात्मनाम् ।
 प्रत्यक्षाः सर्वधर्माणां दान्ता विगतमत्सराः ॥ १५
 आसन्वर्षसहस्राणि तथा पुत्रसहस्रिणः ।
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पृथिवीतलचारिणः ॥ १६
 कामक्रोधाभिभूतास्ते मायाव्याजोपजीविनः ।
 लोभमोहाभिभूताश्च त्यक्ता देवैस्ततो नराः ॥ १७
 अशुभैः कर्मभिः पापास्तिर्यङ्करकगामिनः ।
 संसारेषु विचित्रेषु पच्यमानाः पुनः पुनः ॥ १८
 मोघेष्टा मोघसंकल्पा मोघज्ञाना विचेतसः ।
 सर्वातिगङ्गिनश्चैव संवृत्ताः क्लेशभागिनः ।

T₁ G₁ M₁ सु (K₄ ह) (for च) — ^b) S₁ K₂ मृत्यु* (for मृत्यु*) — ^c) D₆ उमौ (for कथ) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ मस्युज्यते, B₄ वियुज्यते — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ देहवान् (for इह वा) T₁ इह वापि द्विजोत्तम

8 ^a) K₁ D₁₋₃ T₂ (after corr) इह* (for ऐह*) S₁ K₁ ३ D₁ एतावद्, K₄ B Dc Dn D₄ ६ एवेह (for एवैतद्) — ^c) S वा (for च) G₁ ३ कर्मणि D₆ कृतकर्माणि तिष्ठति — After 8, G₁ ins

897* एतत्पत्रं यथावत्त मुने वक्तुमिहाहंसि ।

9 ^a) Ś₁ K₁ ३ यदुक्तो, D₆ त्वयोक्तो, T G₂₋₄ त्वदुक्तो, M₂ तद्युक्तो — ^c) D₆ T₁ च (for ते) — ^d) T₂ G₂₋₄ स्मृत्यर्थम् K₁₋₃ D₆ त्वनु, B Dn D₄ ६ त्व सु, Dc त्वत्र (for अनु)

10 ^a) Ś₁ K₁ ३ अह, B₁ तान, T₁ तत्र (for अत्र) Ś₁ K₁ ३ G₂ वर्णं, K₄ B D (except D₁₋₃ ६) कथ* (for वर्त*) — ^c) K₂ अथे*, Dc यत्रे* (for यथे*)

11 ^{ab}) S transp शरीराणि and विशुद्धानि — ^c) Ś₁ K₂ दाशम (for समर्ज) T₂ G₃ ४ सर्वे* (for धर्म*)

12 ^a) N *फल* (for *वल*) — ^b) T₁ महृत्ता*, T₂ G₂₋₄ सुवृत्ता* (for सुव्रता*) B₄ सिद्धार्था निरुपद्रवा — ^d) B D (except D₁₋₃ ६) कुरुमत्तम, G₁ पुरपर्यभ

13 ^a) S₁ T₁ G₁ M₂ सर्वदेवैः S₁ K₁₋₃ D₂ ३ ६ T₁ G₁ M₁ मम याति — ^b) G₁ ४ नमस्थल — ^d) S सर्वे (T₁ G₁ M₂ स्वर्गं) छदविहारिण

14 ^b) Ś₁ K₁ ३ सर्वे* (for नरा) K₄ Dn स्वच्छन्दचा

रिण — ^c) K₂ D₂ अल्पावाधा, T₁ स्वल्पायामा, T₂ G₂₋₄ निरावाधा, G₁ M स्वल्पा(G₁ *त्व)वाधा Ś₁ निरो***, Dc₁ c₂ (b₃ corr) G₁ M निरीति(G₁ M₂ *ती)का — ^d) T₂ G₂₋₄ नीरुजा; G₁ स्वल्पार्था (for सिद्धार्था) K₃ निरुपद्रवा

15 ^a) K₁ ३ द्रष्टारो — ^c) T₁ G₁ M प्रत्यक्ष(G₁ *क्ष) सर्वधर्माण; T₂ (b_v corr) G₂ प्रत्यक्ष सर्वधर्माणा, G₂ ४ प्रकृत्या सर्वधर्माण — ^d) S₁ K₁ ३ D₁₋₃ शांता (for दान्ता) 16 ^a) D₆ आयुर् (for आमन्) K₄ B_{1m} ३ ४ Dn D₂ ४ ६ *सहस्रीया*, M *सहस्रेण — ^b) K₂ वर्ष* (for पुत्र*) — ^c) S (except T₂ G₂ M₁) तस्मिन् (for अन्यस्मिन्) — ^d) B₁ (m as in text) तथा क्षत्रमहस्रिण* (cf ^b), B₄ पृथिवीतलवासिन

17 ^b) D₆ धर्मव्याजोप*, T₁ मायान्यामोह* — ^c) S मोहलोभाभिभूताश्च Dc ते (for च) — ^d) K₄ B Dn D₄ ६ त्यक्ता देहैस् (B₄ त्यक्तदेहास्), Dc त्यक्तदेहैस् S₁ K₁ ३ D₆ मदा, K₃ ४ D₁₋₃ तदा (for ततो)

18 ^a) K₂ अशुभि, M₁ आशुभि (for अशुभै) K₂ पापैस् (for पापास्) — ^b) K₁ *निरयभागिन*, K₃ ४ B D *निरयगामिन, K₂ *गामिनभागिन*, T₂ (by corr) G M₂ *नरकभा(M₂ *भो)गिन — ^c) K₂ विचित्रेषु (for विचि*) — ^d) K₂ D₆ पश्य*, D₁₋₃ पाल* (for पच्य*)

19 ^a) D₁ ६ ६ मोघेच्छा — ^b) = Gtā (Vulg) 9 12^b T₂ G₂₋₄ विबुद्ध्य* (for विचे*) K₃ D₆ मोघ(D₂ *ह)ज्ञानविचेतम, T₁ G₁ M *ज्ञान-विबुद्ध्य — After 19^{ab}, T₁ G₁ M₁ read 20^a,

अशुभैः कर्मभिश्चापि प्रायशः परिचिह्निताः ॥ १९
 दौष्कुल्या व्याधिवहुला दुरात्मानोऽप्रतापिनः ।
 भवन्त्यल्पायुषः पापा रौद्रकर्मफलोदयाः ।
 नाथन्तः सर्वकामाना नास्तिका भिन्नसेतवः ॥ २०
 जन्तोः प्रेतस्य कान्तेय गतिः खैरिह कर्मभिः ।
 प्राज्ञस्य हीनबुद्धेश्च कर्मकोशः क्व तिष्ठति ॥ २१
 क्वस्थस्तत्प्रमुपाश्नाति सुकृतं यदि वेतरत् ।
 इति ते दर्शनं यच्च तत्राप्यनुनयं शृणु ॥ २२
 अयमादिशरीरेण देवसृष्टेन मानवः ।
 शुभानामशुभाना च कुरुते संचयं महत् ॥ २३
 आयुषोऽन्ते प्रहायेदं क्षीणप्रायं कलेवरम् ।

संभवत्येव युगपद्योनौ नास्त्यन्तराभवः ॥ २४
 तत्रास्य स्वकृतं कर्म छायेवानुगतं मदा ।
 फलत्यथ सुखार्हो वा दुःखार्हो वापि जायते ॥ २५
 कृतान्तविधिसंयुक्तः स जन्तुर्लक्षणैः शुभैः ।
 अशुभैर्वा निरादानो लक्ष्यते ज्ञानदृष्टिभिः ॥ २६
 एषा तावदबुद्धीनां गतिरुक्ता युधिष्ठिर ।
 अतः परं ज्ञानवतां निबोध गतिसुत्तमाम् ॥ २७
 मनुष्यास्तप्तपसः सर्वागमपरायणाः ।
 स्थिरव्रताः सत्यपरा गुरुशुश्रूपणे रताः ॥ २८
 सुशीलाः शुक्लजातीयाः क्षान्ता दान्ताः सुतेजसाः ।
 शुभयोन्यन्तरगताः प्रायशः शुभलक्षणाः ॥ २९

C 3 12639
 B 3 183 82
 K 3 186 30

while G₃ 4 ins

898* काङ्क्षिण सर्वकामाना नास्तिका भिन्नसेतवः ।
 — T₂ G₃ om 19^b-20^d — °) K₂ B D (except D₁₋₃ 5)
 सर्वभिः — °) Ś₁ K₁ 2 क्लेशभाजना, K₄ B₁ 2 (m as
 in text) 3 Dn D₄ 6 'दायिन' — °) D₅ S (T₂ G₃ om)
 चैव (for चापि)

20 T₂ G₃ om 20^{abc}d (cf. v.1 19) — °) K₃
 D₁₋₃ दौष्कुल्या, T₁ दुर्बला — °) S₁ K₁ 2 B₁ G₄ M 'पता
 पिन', K₃ 'पि नापिन', D₁ 2 5 T₁ G₂ 'भिसामिन', D₂
 'नुतापिन — °) D₅ पव तु (for भवन्ति) D₆ पापाद्;
 T₁ प्राणा — °) S₁ K₁ 2 'फलोपणा — T₁ G₁ M₁ read
 20^{ef} after 19^{ab} — °) Ś₁ K D₁₋₃ 5 इहत' (K₃ अभा
 ग्या), T₁ तथात, T₂ G₃ काक्षिण (for नायन्त) K₄
 सर्वकार्याणां; T G₃ 'भूताना, G₂ 4 'कामान्त्रै M₂ नाथवत
 सर्वकामान् — °) K₄ B D (except D₅) G₂ 4 भिन्न
 चेतय

21 M₂ om 21^a-23^b — °) T₂ G गति (for गति)
 S₁ K D₁₋₃ 5 पव (for इह) — Before 21^{cd}, K₂ B₁₋₃
 D₁ D₅ ins युधिष्ठिर उ' — °) S (M₂ om) प्राप्त' (for
 प्राज्ञ') Ś₁ K₁ 2 बुद्धेषु, D₅ 'बुद्धैर्वा K₄ प्रज्ञाविहीन
 बुद्धेषु

22 M₂ om 22 (cf v.1 21) — °) M₁ क्षाय (for
 कन्यस्य) Ś₁ K₂ च तमुपां, K₁ त समुपां, K₄ तत्तदुपां;
 D₃ तु तमुपां, D₅ मन्ममुपां — °) K₁ 2 M₁ वेतर, D₂
 T₁ G₂ 2 चैतरत् — After 22^{ab}, B Dc ins

899* मार्कण्डेय उवाच ।

त्वद्युक्तोऽयमनुप्रक्षं शृणु भारत तत्त्वन ।

— B₄ om 22^{cd} — Before 22^{cd}, K₂ D₅ ins मार्कण्डेय
 उ' — °) Dc (sup lin as in text) तथा, T₁ M₁ तस्य,
 G₃ 4 तच्च (for तत्र) G₁ [अ]प्यनुनीय शृणुष्व मे
 23 M₂ om 23^{ab} (cf v.1 21) — °) S₁ K₂ D₃ 5
 देवसृष्टेन, K₁ 4 देवै सृष्टेन, K₃ देवसृष्टेन — °) Ś₁ K₁ 2
 D₁ 2 5 सुहु' (for महत्) B₁ कुरुते कोपसचय
 24 °) M₁ वि' (for प्र) — °) G₄ M₁ क्षीणप्राण
 — °) D₅ [अ]त्र समव, D₆ [अ]त्र मशय' (for [अ]न्तरा
 भव)

25 °) T₁ तस्य (for तत्र) T₂ G₂₋₄ [अ]पि (for [अ]स्य)
 K₃ B₂₋₄ सुकृत, D₅ तत्कृत — After 25^{ab}, D₁ ins
 900* अनुशेते शयान च तिष्ठन्त चातुतिष्ठति ।
 अनुषावति धावन्त पूर्वकर्म कृत नरम् ।

— °) D₅ भव' (for फल) Ś₁ K₁ 2 [अ]त्र (for [अ]थ)
 Ś₁ K₁ सुखार्हं — °) Ś₁ Dc दुःखार्हं B₂ 3 Dn D₄ 6
 T₂ G₂₋₄ अथ, Dc उप, D₁ 2 5 अभि (for अपि)

26 °) T₁ स्थानदृष्टिभि, G₁ 4 ज्ञानदृष्टिभि, G₂ 'वृत्ति
 भि T₂ (before corr) लक्षणैर्ज्ञानवृत्तिभि

27 °) S₁ K G₁ M₁ अबुद्धाना — °) D₁ नराधिप
 (for युधि) — °) Ś₁ K₁ 2 M₁ गतिर

28 After 28^{ab}, S (except T₁) reads 30^{ab} — T₁
 om 28^c-30^b — °) K₂ D₃ स्थिरवृत्ता, K₃ M₂ स्थितव्रता'
 — 28^d=(var) 1 2 213^d, 57 98^d, 173 11^d, etc

29 T₁ om 29 (cf v.1 28) — °) T₂ (before
 corr) क्षान्ता, G₂ 4 क्षाता (for क्षान्ता) B₄ M₂ सुचेतस'
 — G₂ om 29^{cd} — °) K₄ B D (except D₁₋₃ 5)

शुचि

C 9 12639
B 3 183 83
K 3 186 31

जितेन्द्रियत्वाद्दशिनः शुक्लत्वान्मन्दरोगिणः ।
अल्पवाधपरित्रासाद्भवन्ति निरुपद्रवाः ॥ ३०
च्यवन्तं जायमानं च गर्भस्थं चैव सर्वशः ।
स्वमात्मानं परं चैव बुध्यन्ते ज्ञानचक्षुषः ।
कर्मभूमिमिमां प्राप्य पुनर्यान्ति सुरालयम् ॥ ३१
किञ्चिद्देवाद्दृष्टात्किञ्चित्किञ्चिदेव स्वकर्मभिः ।
प्राप्नुवन्ति नरा राजन्मा तेऽस्त्वन्या विचारणा ॥ ३२
इमामत्रोपमां चापि निबोध वदतां वर ।
मनुष्यलोके यच्छ्रेयः पर मन्ये युधिष्ठिर ॥ ३३
इह वैकस्य नामुत्र अमुत्रैकस्य नो इह ।
इह चामुत्र चैकस्य नामुत्रैकस्य नो इह ॥ ३४
धनानि येषां विपुलानि सन्ति
नित्यं रमन्ते सुविभूषिताङ्गाः ।

तेपामयं शत्रुवरम लोको
नासौ सदा देहसुखे रतानाम् ॥ ३५
ये योगयुक्तास्तपसि प्रसक्ताः
स्वाध्यायशीला जरयन्ति देहान् ।
जितेन्द्रिया भूतहिते निविष्टा-
स्तेपामसौ नायमरिम्न लोकः ॥ ३६
ये धर्ममेव प्रथमं चरन्ति
धर्मेण लब्ध्वा च धनानि काले ।
दारानवाप्य क्रतुभिर्यजन्ते
तेपामयं चैव परश्च लोकः ॥ ३७
ये नैव विद्या न तपो न दानं
न चापि मूढाः प्रजने यतन्ते ।
न चाधिगच्छन्ति सुरान्यभाग्या-

30 T₁ om 30^{ab} S (except T₁) reads 30^{ab} after 28^{ab} — ^b) T₂ (before corr) G₂ ४ सत्कृत्यान्; T₂ (after corr) G₁ ४ शुद्धत्वान् D₁ G₁ ४ मद्रागिण — ^c) K₁ ४ B₁₋₃ D_n D₄ ० अल्पावाधपरित्रासाद्, K₂ D₆ G₂ ४ M₂ अल्पवाधपरित्रासा; K₃ D₁ ४ M₁ अल्पावाधापरित्रासा; B₄ D_c अल्पावाधा निरातका, D₅ T₂ G₁ ४ अल्पवाधापरित्रासा, T₁ अत्राधा अपरित्रासा

31 ^a) K₁ ४ श्रयत, T₂ (before corr) G₂ ४ भवंत (for च्यवन्त) T₁ भवति ज्ञानमानाश्च — ^b) K₂ गतस्थ चैव, D₆ स्वर्गस्थ च, T₁ स्वर्गस्थाश्चैव Ś₁ K₁ सर्वदा, K₃ सर्वथा — ^c) D₅ स्वमात्मज — ^d) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ४) T₂ G₃ चक्षुषा — After 31^{cd}, N ins

901* ऋषयस्ते महात्मान प्रत्यक्षागमबुद्धयः ।

[Ś₁ K₁ ४ दृश्य (for बुद्धय)]

— ¹) Ś₁ K₁ ४ प्रयास्यति पुनर्दिव — After 31, S ins

902* कृत्वा शुभानि कर्माणि ज्ञानेन भरतर्षभ ।

32 32^{ab} = (var) 3 33 32^{ab} — ^a) G₁ देवात् (for दैवात्) T₂ G₂₋₄ दै (G₂ ४ दे) प्रवशात् (for दैवाद्दृष्टात्) K₅ B₁ वधात्, B₂₋₄ D_{c1} D₄ हतात् (for हृतात्) — ^b) D₁ ४ स्वभावत (cf v1 3 33 32^b) — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₁ ४ ४ महाराज, D₅ महात्मानो (for नरा राजन्) — ^d) Ś₁ तेस्त्वन्न, K₂ स्त्वन्, K₃ स्त्वन्या, B₄ T₁ G₁ M 'न्याभूद् (for तेऽस्त्वन्या) T₂ (before corr) G₂ ४ जातत्यागूद्-वारणा (G₄ चारिण)

33 ^a) K₂ अन्योपमा (for अत्रो) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ४ चैव (for चापि) — ^c) T₁ ज्ञेय (for ज्ञेय)

34 ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₅ ४ G₁ ४ ४ इहैवै (K₁ 'व) कस्य; B₅ D_c D_{n1} D₁ ४ ० M₁ इह चैकस्य — ^b) S₁ K₁ ४ कस्य (for [ए]कस्य) — K₁ ४ B₂ D₅ T₁ om (hapl) 31^{cd} — ^c) B₁ ४ D (except D_{n1} D₂ ४, D₅ om) वा (for चा)

35 ^a) T₂ (before corr) G₂ ४ चैपा (for येषा) — ^b) D₂ ४ भुवि भूषितागा, S सु (T₂ G₃ च) विभूषिताश्च — ^d) S प्राम्य (for देह)

36 ^a) K₂ ४ B₄ D₁ ४ S युक्तयोगास् (for योगयुक्तास्) K₃ D₁ ४ G₁ प्रयुक्ता, G₄ प्रसिक्ता — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ४ स्वाध्यायवतो I₂ G₄ जनयति K₁ ४ B₁₋₃ D₅ T₁ G₁ M₁ देह — ^c) B₄ भूतिपथे (for भूतहिते) Ś₁ K₁ ४ नियुक्तास् K₄ B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ४) जितेन्द्रिया प्राणिवधे निवृत्तास्

37 ^b) K₄ D_{c1} D_n D₁ ४ ० नि (for च) B₄ लोक (for काले) — ^c) K₁ ४ धनानि (for दारान्) D₂ यजति

38 ^a) D₁ ४ येषां न (for ये नैव) K₃ D₁ ४ विद्या — ^b) K₃ यजते; B₁₋₃ D_n D₆ यतति, D_c यजस्ते — ^c) B₄ D_{c1} D_n D₁ ४ ० चानु; D_{c2} T₂ G₂ M₂ चापि, T₁ चाभि (for चाधि) K₄ सुखानि भोगास्, B₂ sm ४ सुखानु (B_{sm} 'नि) भोगान्; D_n D₁ ४ ० सुखान् (D₁ 'न्य) भोगान्, D₂ सुरान्यभाग्यास्, T₁ धनानि भार्यास्, T₂ (before corr) G₂ ४ M शुभान्यभाग्यास् (M₁ 'ग्यास्), T₂ (after

स्तोपामयं चैव परश्च नास्ति ॥ ३८
सर्वे भवन्तस्त्वतिवीर्यसत्त्वा
दिव्यौजसः संहननोपपन्नाः ।
लोकादमुष्मादवनिं प्रपन्नाः
स्वधीतविद्याः सुरकार्यहेतोः ॥ ३९
कृत्वैव कर्माणि महान्ति शूरा-
स्तपोदमाचारविहारशीलाः ।

देवानृपीन्प्रेतगणांश्च सर्वा-
न्संतर्पयित्वा विधिना परेण ॥ ४०
स्वर्गं परं पुण्यकृतां निवासं
क्रमेण संग्राप्स्यथ कर्मभिः स्वैः ।
मा भूद्विशङ्का तव कौरवेन्द्र
दृष्ट्वात्मनः क्लेशमिमं सुसार्ह ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८१ ॥

१८२

चैत्रांपायन उवाच ।

मार्कण्डेयं महात्मानमृचुः पाण्डुसुतास्तदा ।
माहात्म्यं द्विजमुख्यानां श्रोतुमिच्छाम कथ्यताम् ॥१
एवमुक्तः स भगवान्मार्कण्डेयो महातपाः ।
उवाच सुमहातेजाः सर्वशास्त्रविशारदः ॥ २
हेहयाना कुलकरो राजा परपुरुंजयः ।

कुमारो रूपसंपन्नो मृगयामचरद्धली ॥ ३
चरमाणस्तु सौऽरण्ये तृणवीरुत्समावृते ।
कृष्णाजिनोत्तरासङ्गं ददर्श मुनिमन्तिके ।
स तेन निहतोऽरण्ये मन्यमानेन वै मृगम् ॥ ४
व्यथितः कर्म तत्कृत्वा शोकोपहतचेतनः ।
जगाम हेहयानां वै सकाशं प्रथितात्मनाम् ॥ ५

C 3 12657
B 3 184 6
K 3 187 6

corr) G₂ शुमान्नभोगात्, G₁ बनान्वसाम्यात् — ^a) Dc
Dn₁ n₂ D₆ न (for च) K₄ B D (except D₁₋₃ s)
लोक (for नास्ति)

39 ^a) B₄ 'वीर्यवतो — ^c) D₆ च दिव (for अवनि)
— ^d) K₃ स्वधीतवेदा, T₁ स्वधीत्य विद्या, G₁ २ ४ M₂
म्वा (G₁ स्व)धीतविद्या

40 ^a) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ [ह]ह (for [ण]व) — ^b) T
G 'हार' (for 'चार') — ^c) K₂ नृनगणाश्च, S (except
T G₂) प्रेतगनाश्च S (except T₂ M₂) पूर्वान् (for सर्वान्)

41 ^a) Ś₁ K₁ २ D₁ ३ स्वर्गं K₄ B₂₋₄ Dc₁ Dn D₄
पुण्यकृतो — ^d) T₁ दृष्ट्वा मान, T₂ G दृष्ट्वा महा (G₁ मन-)
K₁ सुत्याद्, K₃ 'हो', K₄ B₂ ३ Dc Dn D₄ ० 'हं', B₁ ४
D₁₋₃ T₁ G₁ M₂ 'हो', T₂ G₂₋₄ 'यं

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ T₂ G₂₋₄
आरण्य — Sub-parvan K₄ Dc Dn D₄ ० G₁ मार्कण्डेय
ममा (Dn₂ D₆ G₁ 'म)म्या, B₁ ३ मार्कण्डेय, D₁ ३ ४ मार्कण्डे
यवाक्य — Adhy name Ś₁ K₁ २ धर्मनिर्णय, D₁ वासु
देवममागम, D₂ वासुदेवाभिगमन — Adhy no (figures,

words or both) Dn 182 (Dn₂ 183) D₁ 190, S
(M₂ inf lin) 185 (M₂ orig 187) — Śloka no
Dn 96, D₁ 44 and 46

182

1 ^a) T₁ G₁ M₁ ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयमुवाच ह
— ^d) K₁₋₃ Dn₂ D₂ T G₁ ३ M₁ इच्छामि

2 ^b) D₆ महानृपि (for 'तपा) — ^c) K₃ ४ B₄ D₆
T₂ G₂ कथयामाम साहाय्य ग्राहणाना महात्मना, T₁ G₁ M₁
उवाच सुमहात्मान राजान सर्वशास्त्रवित्

3 Before 3, all MSS except T₂ G₂ ४ ins मार्क
(Ś₁ K₁ 'कां)देय द' (Ś₁ S om द') — ^a) S₁ K₁ S
हेहयाना Ś₁ K D₁₋₃ ३ कुले जातो (for कुल') — ^d) K₄
B D (except D₂ ३ ४) न्यचरद् (for अच')

4 ^a) B₂ ४ S च (for तु) Ś₁ K₁ २ ततो, K₃ तदा,
B₂ तु यो (for तु यो) — ^b) S₁ K₁ ३ D₂ 'ममाकुले — ^d)
T₁ मुनिमत्तम — ^c) S हिमितो (for निहतो)

5 ^c) Ś₁ K₁ S हेहयाना Ś₁ K D₂ ३ ४ स (for च')

राजां राजीवनेत्रोऽसौ कुमारः पृथिवीपते ।
 तेपा च तद्यथावृत्तं कथयामास वै तदा ॥ ६
 तं चापि हिंसितं तात मुनिं मूलफलाशिनम् ।
 श्रुत्वा दृष्ट्वा च ते तत्र बभ्रुवुर्दीनमानसाः ॥ ७
 कस्यायमिति ते सर्वे मार्गमाणास्ततस्ततः ।
 जग्मुश्चारिष्टनेमेस्ते ताक्षर्यस्याश्रममञ्जसा ॥ ८
 तेऽभिवाद्य महात्मानं तं मुनिं संशितव्रतम् ।
 तस्थुः सर्वे स तु मुनिस्तेषां पूजामथाहरत् ॥ ९
 ते तमूचुर्महात्मानं न वयं सत्क्रियां मुने ।
 त्वत्तोऽर्हाः कर्मदोषेण ब्राह्मणो हिंसितो हि नः ॥ १०
 तानब्रवीत्स विप्रर्षिः कथं वो ब्राह्मणो हतः ।
 क चामौ ब्रूत सहिताः पश्यध्वं मे तपोवलम् ॥ ११
 ते तु तत्सर्वमखिलमाख्यायास्मै यथातथम् ।

नापश्यंस्तमृषिं तत्र गतासुं ते समागताः ।
 अन्वेपमाणाः सत्रीडाः स्वभ्रवद्गतमानसाः ॥ १२
 तानब्रवीत्तत्र मुनिस्ताक्षर्यः परपुरंजयः ।
 स्वादयं ब्राह्मणः सोऽथ यो युष्माभिर्विनाशितः ।
 पुत्रो ह्ययं मम नृपास्तपोवलसमन्वितः ॥ १३
 ते तु दृष्ट्वैव तमृषिं विस्मयं परमं गताः ।
 महदाश्चर्यमिति वै विब्रुवाणा महीपते ॥ १४
 मृतो ह्ययमतो दृष्टः कथं जीवितमाप्तवान् ।
 किमेतत्तपसो वीर्यं येनायं जीवितः पुनः ।
 श्रोतुमिच्छाम विप्रर्षे यदि श्रोतव्यमित्युत ॥ १५
 स तानुवाच नास्माकं मृत्युः प्रभवते नृपाः ।
 कारणं वः प्रवक्ष्यामि हेतुयोगं समासतः ॥ १६
 सत्यमेवामिजानीमो नानृते कुर्महे मनः ।

6 ^{b)} K₃ 4 B₂ Dc₁ Dn D₁ 4 6 M₂ पृथिवीपति-
 — ^{c)} Ś₁ K₃ तथावृत्त — ^{d)} K₁ 2 कौरव (for वै तदा)
 — After 6, S ins

903* सुकुमारो महीपालो हेहयानां महीभृताम् ।

7 ^{a)} D₁ 2 ते, M₂ तत् (for त) — ^{b)} K₃ 4 B₄ Dc
 D₂ 3 S (except T₂ G₃) फलाशन — ^{c)} Ś₁ K₁₋₃ B₄
 D₂ 3 transp श्रुत्वा and दृष्ट्वा G₁ तत्रैव (for ते तत्र)

8 ^{a)} B₄ कासौ म, T₂ G₂₋₄ क चायम् — ^{c)} K₄ B
 D (except D₁ 4 6) M₂ 'नेत्रोथ, T₁ 'नाशाय, T₂ G₃
 'नेमिश्र, G₁ M₁ 'नेमेस्तु, G₂ 4 'नेमेश्र — ^{d)} Ś₁ K₁ 2
 उत्तम (for अञ्जसा)

9 ^{b)} T₁ G₁ ऋषिं (for मुनिं) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ 6 T₂
 G₃ श्रान्तिव्रत, B₂₋₄ Dc Dn D₄ 6 नियतव्रत B₁ मुनिं
 सुनियतव्रत — ^{c)} K₁ 2 च (for तु) — ^{d)} K₄ D₁₋₃
 अयाकरोत्; D₅ समाहरत्, M₁ समारभेत्

11 Before 10, Dc ins मार्कण्डेय उ^० — ^{a)} K₃
 प्रक्षपि, K₄ राजपि — ^{b)} S₁ K₁ 2 केन (for कथ) K₃
 Dn₂ ns वा; M₂ भो (for चो) — ^{c)} K₃ च मा (for चासौ)
 K₁ G₂ बृहि

12 T₁ om 12^{ab} — ^{a)} Dc ते तत्र, D₅ तच्च ते (for
 ते तु तत्) — ^{c)} M₁ मुनिं (for ऋषिं) — ^{d)} M₂ गता-
 युस् D₅ वै (for ते) T₁ समाहता, G₁ 2 समाहिता
 — ^{e)} B₁ 2 4 अन्विष्य^० B₁ M₂ मीडिता, D₅ सुत्रीडा
 — ^{f)} B₁₋₃ सुसवद्, D₁ म्वदु^०च K₄ B₂ Dc Dn D₄ 6
 गतचेतना, B₁ 2 गनचेतम T₂ G₂₋₄ त विप्र दीनमानसा

13 ^{a)} T₁ 2 (before corr) G₂ 4 सोत्र (for सोऽथ)
 — ^{d)} K₄ B D (except D₁₋₃ 6) transp यो and युष्मा-
 भिर T₁ 2 (after corr) G₁ 3 समाहत् (for विना^०)
 — Ś₁ K₁ 2 om 13^c

14 ^{a)} B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 6) च (for तु) — ^{c)}
 D₅ सहसा^० (for महदा^०) T₁ G₁ M₁ ते (for वै) — ^{d)}
 K₄ B D (except D₁₋₃ 6) ते (for वि)

15 ^{a)} Ś₁ K₁ 2 D₁ 2 [S]पि (for हि) Ś₁ K₁₋₃
 D₁₋₃ 6 अयो दृष्ट, K₄ B Dc Dn D₄ 6 उषानीत^०; T₁ G₁ 2
 M₁ इतो दृष्ट — ^{b)} Ś₁ K₁ 2 कथ जीवति स्वात्मवान् — ^{c)}
 K₁ 2 ते तत्, D₅ तु तत् (for णत्) S₁ K₁ 2 तपसा
 — ^{d)} Ś₁ K₁ 2 [अ]मौ (for [अ]य) — ^{e)} K₁ 3 B₄
 D₂ 6 S (except G₄) इच्छामि K₃ 4 ब्रह्मर्षे (for विप्र^०)

B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 श्रोतुमिच्छामहे विप्र
 16 ^{a)} K₄ S च, D₁ तत् (for व) — ^{d)} S₁ K D₁₋₃ 5
 हेतुयुक्त S₁ K₁ 2 सनातन, K₃ समागत B₂ 4 Dc₂ Dn
 D₄ 6 हेतुयोगमामत — After 16, D₁ reads 19, while
 T₁ G₁ M₁ ins

904* शुद्धाचारा अनलमा^० सधोपायनतत्परा ।
 सुशुद्धाक्षा शुद्धधना प्रह्वचर्यव्रतान्विता ।,
 and finally, T₂ G₂₋₄ M₂ ins

905* मृत्यु प्रभवते येन नास्माकं नृपमत्तमा ।
 17 ^{b)} T₁ G₁ जययज्ञपरायणा — ^{c)} G₁ कारण च न
 तिष्ठामस् — ^{d)} = 18^d, 19^d S₁ K₃ मृत्युरय
 18 S₁ K₁ 2 M₂ om (? hapl.) 18 — ^{e)} S (M₂

स्वधर्ममनुतिष्ठामस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १७

यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेयां कथयामहे ।

नैषा दुश्चरितं ब्रूमस्तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १८

अतिथीनन्नपानेन भृत्यानत्यशनेन च ।

तेजस्विदेशवामाच्च तस्मान्मृत्युभयं न नः ॥ १९

एतद्वै लेशमात्रं वः समाख्यातं विमत्सराः ।

गच्छध्वं सहिताः सर्वे न पापाद्भयमस्ति वः ॥ २०

एवमस्त्विति ते सर्वे प्रतिपूज्य महामुनिम् ।

स्वदेशमगमन्द्वा राजानो भरतर्षभ ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्व्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

१८३

मार्कण्डेय उवाच ।

भूय एव तु माहात्म्यं ब्राह्मणानां निबोध मे ।

वैन्यो नामेह राजर्षिरश्वमेधाय वीक्षितः ।

तमत्रिगन्तुमारेभे वित्तार्थमिति नः श्रुतम् ॥ १

भूयोऽथ नानुरुध्यत्म धर्मव्यक्तिनिदर्शनात् ।

संचित्य स महातेजा वनमेवान्वरोचयत् ।

धर्मपत्नीं समाहूय पुत्रांश्चेदमुवाच ह ॥ २

प्राप्स्यामः फलमत्यन्तं बहुलं निरुपद्रवम् ।

अरण्यगमनं क्षिप्रं रोचतां वो गुणाधिकम् ॥ ३

तं भार्या प्रत्युवाचेदं धर्ममेवानुरुध्यती ।

C 3 12681
B 3 185 5
K 3 188 5

om) नैषा हि (T₁ G₁ नैषा वि) चरितं ब्रूम — 18^d = 17^d, 19^d

19 D₂ om (hapl) 19 D₁ reads 19 after 16 — °) D₂ आनिष्येन, S (except M₂) अतिथिपु (for अतिथीन्) D₁ : T₁ G₁ M₁ [अ]न्नदानेन — °) B₁ G₁ भृत्या नप्यं, Dc₂ 'नन्व', T₁ 'नत्यां', M₁ 'ज्ञाय' (for 'नत्यं') D₁ भृत्याना भरणेन च, D₂ तथा भृत्यादानेन च, T₂ G₂₋₄ भृत्यानामशनेन च — After 19^{ab}, K₄ Dc₁ Dn D₄ 6 ins

906* सभोज्य शेषमस्त्रीमस्तस्मान्मृत्युभयं न न ।

क्षान्ता दान्ता क्षमाशीलास्तीर्थदानपरायणा ।

पुण्यदेशनिवामाच्च तस्मान्मृत्युभयं न न ।

— D₂ om 19^{cd} K₁ : B₁ देशे (B₁ देश) वामश्च — 19^d = 17^d, 18^d

20 °) S उद्देशमात्र (for वं लेशं) S₁ K₁₋₃ D₂ : 2 'मात्रेण (for 'मात्र च) — B₂ om (hapl) 20^d-21^d

21 B₂ om 21^a (cf v l 20) — °) Ś₁ स्व देशाम्; K₁ : स्या दिशाम्, B₁ स्वदेशान् — °) D₂ : भरतर्षभा, T₁ G₁ M₁ राजमत्तम्

Colophon — Major partan Ś₁ K₁ : T₂ G₂₋₄ आरण्य — Sub partan B₂ : D₄ मार्कण्डेय; Dn₂ D₆ G₁ मार्कण्डेयसम (Dn₂ 'गा')स्या, D₁ : मार्कण्डेयवाक्य — Adhy name K₂ : Dc D₂ : ब्राह्मणमाहात्म्यं, G₁ ब्राह्मणमाहात्म्यं

कथन — Adhy no (figures, words or both) Dn 183 (Dn₂ 184), D₁ 190, S (M₂ inf lin) 186 (M₂ orig 188) — Śloka no Dn 24

183

1 °) B₁₋₃ Dn D₄ 6 महाभाग्य (for तु माहात्म्य) — °) B₄ Dc D₆ वैन्यो T₂ G₂₋₄ [अ]त्र (for [इ]ह) — °) B₄ अश्वमेधेन — °) Ś₁ K₁ : चात्रिर् (for अत्रिर्) T₂ G₂₋₄ अत्रिगंतु तमारेभे — °) S (except M₁) धनार्थं (for वित्तार्थं)

2 °) B₁ Dc Dn D₆ भूयोर्धं (Dc 'र्थं) B₂ M₁ नान्वरुध्यत् Ś₁ K₁ : भूयो यथा नान्वरुध्यद्, K₂ D₆ भूय ण्वानुर (D₆ 'न्वद्)घ्यन्स, K₄ D₁₋₃ भूयो धनार्थिता (D₁ मार्थिनो) नैच्छद्, T₁ G₁ भूयो धनानुरुध्यन्स; T₂ G₂₋₄ भूयो (G₂ ध्रुवो) धनानुरोधाच्च — °) T₂ G₂ धर्मव्ययं (G₁ 'वृत्ति') — °) B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 स वि (B₁ स)चित्य (for सचिन्य स) Ś₁ K₁ : च, B₄ T₁ G₁ सु (for स) — °) K₂ [अ]नुरोचयत्, B₁ : [अ]न्वरोचत, D₁ [अ]न्वचि तयत्, D₂ [अ]न्वरोचयेत् — °) B₄ स आनाप्य (for समा)

3 °) K₂ T₁ प्राप्स्याम, T₂ G₂₋₄ प्राप्स्यामि G₁ अत्ययं — °) M₂ बहु तन् (for बहुल) — °) B₃ D₆ वै; Dc₂ वा (for वो)

वैन्यं गत्वा महात्मानमर्थयस्व धनं बहु ।
 स ते दास्यति राजर्षिर्यजमानोऽर्थिने धनम् ॥ ४
 तत् आदाय विप्रर्षे प्रतिगृह्य धनं बहु ।
 भृत्यान्सुतान्संविभज्य ततो व्रज यथेप्सितम् ।
 एष वै परमो धर्मो धर्मविद्धिरुदाहृतः ॥ ५
 अत्रिरुवाच ।

कथितो मे महाभागे गौतमेन महात्मना ।
 वैन्यो धर्मार्थसंयुक्तः सत्यव्रतसमन्वितः ॥ ६
 किं त्वस्ति तत्र द्वेषारो निवसन्ति हि मे द्विजाः ।
 यथा मे गौतमः प्राह ततो न व्यवसाम्यहम् ॥ ७
 तत्र स्म वाचं कल्याणीं धर्मकामार्थसंहिताम् ।

मयोक्तामन्यथा ब्रूयुस्ततस्ते वै निरर्थकाम् ॥ ८
 गमिष्यामि महाप्राज्ञे रोचते मे वचस्तव ।
 गाश्च मे दास्यते वैन्यः प्रभूतं चार्थमंचयम् ॥ ९
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा जगामाशु वैन्ययज्ञं महातपाः ।
 गत्वा च यज्ञायतनमत्रिस्तुष्टाव तं नृपम् ॥ १०
 राजन्वैन्य त्वमीशश्च भुवि त्वं प्रथमो नृपः ।
 स्तुवन्ति त्वां मुनिगणास्त्वदन्यो नास्ति धर्मवित् ॥ ११
 तमव्रवीदपिस्तत्र वचः क्रुद्धो महातपाः ।
 मैवमत्रे पुनर्व्रूया न ते प्रज्ञा समाहिता ।
 अत्र नः प्रथमं स्थाता महेन्द्रो वै प्रजापतिः ॥ १२

4 ^a) M₁ ता (for त) B₂₋₄ D (except D₁₋₃ s) [अ]व
 (for [इ]द) — ^b) S (except M₂) धनम् (for धर्मम्)
 Ś₁ अ]नवरुष्यती, K₂ s [अ]नुरुष्यते (K₂ 'ता); B Dc D₁ s s
 T₂ G₂₋₄ [अ]नु (B₁₋₃ 'व)रुधनी; Dn D₄ o [अ]नुतन्वती
 — ^c) Dc D₆ वैष्य Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ s महायाहुम् — ^d) B₁
 (m as in text) आनयस्व (for अर्थ) — Ś₁ Dc₂ G₁
 om (hapl) 4^e-5^b — ^f) K₁ महा, K₂ B₁ s Dc₁ Dn
 D₁ s 4 o [S]र्थितो (D₁ 'त) T₁ भृश (for धनम्)

5 Ś₁ Dc₂ G₁ om 5^{ab} (cf v 1 4) — ^a) B₁ (m
 as in text) तच्चादाय तु विप्रर्षे — ^b) K₁ 4 D₁₋₃ प्रति
 ग्रहधन — ^c) K₁ s धनान्; K₂ 4 D₁ वृत्त्या, D₂ s M₂
 वृत्त्यान् (for भृत्यान्) G₁ द्रव्य सपाद्य बहुदास — ^e) S₁
 K₁ s ते (for वै) D₆ प्रथमो (for परमो) — ^f) S
 विद्वङ्गि ममु (T₁ सुहृ)दाहृत (G₁ पिचरत्समृगाहृत)

6 ^a) K₂ 4 D₁₋₃ s वै (for मे) Ś₁ D₁ T₁ महाभागे
 (T₁ 'ग) — ^e) B₂ 4 Dc D₆ वैष्यो Ś₁ K₁ s धर्मसमा
 युक्त — ^d) B₂ M₂ 'परायण

7 ^{ab}) B₂ T₁ G₁ M त्व (B₂ त, T₁ चा)प्र सति (for
 त्वस्ति तत्र) T₁ निवत्स्यति B₁ च, T G₂₋₄ [इ]ह (for
 हि) Ś₁ K D₁₋₃ s द्वेषार किं तु न मति वसतस्तत्र वै द्विजा
 — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ s स (for मे) — ^d) T₁ G₁ M₂ यतो
 (for ततो) K₂ D₂ s (before corr) s न व्यवस्याम्यह
 तत् (D₆ पुन), D₃ (after corr) तथा वक्ष्याम्यह तव, T₂
 (before corr) G₂ 4 ततो वर्णामि साध्वह, T₂ (after
 corr) व्यवस्यामि तथा त्वह

8 ^a) Ś₁ K₁ s तत् म (Ś₁ स्म), T₂ G₂₋₄ तत्रापि (for
 तत्र स्म) K₂ कल्याणि — ^b) K₂ D₆ धर्मकार्या (D₆ 'मा)-
 र्थसंयुता — K₂ om (hapl) 8^e-9^d — ^d) D₁ s सर्वे

(for ते वै) Ś₁ K (K₂ om) D₆ s निरर्थक, B₁ D₁ T₁
 'र्थका, B₂ s Dc Dn D₄ o 'र्थिका, B₂ निदर्शका, M₁
 निरर्थता

9 K₂ om 9 (cf v 1 8) — ^a) K₁ महाप्राज्ञे, B₂
 महाभागे, Dc₂ [अ]थवा भद्रे, T₁ महाप्राज्ञ — ^b) T₂ G₂₋₄
 रोचता — K₁ om 9^{cd} — ^c) T₂ G₂₋₄ वैव (for गाश्च)
 B₂ 4 Dc D₆ वैष्य — ^d) Ś₁ च धन महत्, K₂ चार्थसहित,
 K₄ धनमचय

10 ^a) Dc [अ]थ, D₃ [य]व (for [आ]शु) — ^b)
 Δ few MSS वैष्य — ^d) T₂ G₂₋₄ इति (for अत्रिस्)
 D₆ मुनि (for नृपम्) — After 10, B D (except D₁₋₃ s)
 G₂ M₂ ins

907* वाक्यैर्मङ्गलसयुक्तैः पूजयानोऽथवीद्वच ।

11 Before 11, B D (except D₁₋₃ s) G₂ M₂ ins
 अत्रिहं — ^a) Ś₁ K₂ s D₁ s T₁ G₂ वैन्यस्त्वम्, K₄ B
 (B₁ m as in text) Dc Dn D₄₋₆ M₂ धन्यस्त्वम्, G₁
 विधिस्त्वम्, M₁ इद्रस्त्वम् K₁ राजन्वन्यविरिचश्च — ^b)
 T₁ G₁ M₁ विशुस्त्व, T₂ G₂₋₄ प्रसुश्च (for मुचि र्व) — ^c)
 G₂ स्तुवतु K₂ s M₁ त्वा (for त्वा) — ^d) T₂ G₂₋₄
 transp त्वदन्यो and न K₂ 4 D₆ वाग्भिर्मंत्रपरायणा

12 ^a) T₂ G₂ s ततो, G₂ तत्रा (for तम) M₂
 ऋषि B D (except D₁₋₃ s) G₂ 4 क्रुद्धो (for तत्र)
 — ^b) B D (except D₁₋₃ s) वचन वै, T₂ G₂₋₄ वचस्तत्र
 — Before 12^{cd}, D (except D₁₋₃ s) T₂ G₂ s M₂ ins
 गौतम उ — ^c) B₁ s 4 नैवम् (for मैवम्) K₂ अन्य,
 B₂ आशु, T₁ अत्र (for अत्रे) — ^d) T₁ समन्वित (for
 समाहिता) — ^e) T₁ अत्रे (for अत्र) Ś₁ K₁ s ते; D₆
 वै (for न) D₃ प्रथम स्थाता, S प्रथमो धाता

अथात्रिरपि राजेन्द्र गौतमं प्रत्यभाषत ।
अयमेव विधाता च यथैवेन्द्रः प्रजापतिः ।
त्वमेव मुह्यसे मोहान्न प्रजानं तवाम्ति ह ॥ १३

गौतम उवाच ।

जानामि नाहं मुह्यामि त्वं विवक्षुर्विमुह्यसे ।
स्तोप्यसेऽभ्युदयप्रेप्सुस्तस्य दर्शनमंश्रयात् ॥ १४
न वेत्थ परमं धर्मं न चावैपि प्रयोजनम् ।
बालस्त्वमसि मूढश्च बृद्धः केनापि हेतुना ॥ १५
मार्कण्डेय उवाच ।

विवदन्तौ तथा तौ तु मुनीनां दर्शने स्थितौ ।
ये तस्य यत्रे मंघृत्तास्तेऽपृच्छन्त कथं त्विमौ ॥ १६
प्रवेशः केन दत्तोऽयमनयोर्वैन्यममदि ।

उच्चैः समभिभाषन्तौ केन कार्येण विष्टितौ ॥ १७
ततः परमधर्मात्मा काश्यपः सर्वधर्मवित् ।
त्रिवादिनावनुप्राप्तौ तावुभौ प्रत्यवेदयत् ॥ १८
अथात्रवीत्सदस्यांस्तु गौतमो मुनिसत्तमान् ।
आवयोर्व्याहृतं प्रश्नं शृणुत द्विजपुंगवाः ।
वैन्यो विधातेत्याहात्रिरत्र नः संशयो महान् ॥ १९
श्रुत्वैव तु महात्मानो मुनयोऽभ्यद्रवन्द्भुतम् ।
सनत्कुमार धर्मज्ञं संगयच्छेदनाय वै ॥ २०
स च तेषां वचः श्रुत्वा यथातत्त्वं महातपाः ।
प्रत्युवाचाथ तानेवं धर्मार्थमहितं वचः ॥ २१
सनत्कुमार उवाच ।
ब्रह्म क्षत्रेण महितं क्षत्रं च ब्रह्मणा सह ।

C 3 12702
B 3 185 25
K 3 188 26

13 S₁ K₁ ३ om (hapl) 13^{abcd} — ^a) S ण्य (for अणि) — ^c) M₁ अल्स् (for अयस्) T₂ (before corr) G₂ ४ ण्य (for ण्व) B D (except D₁₋₃ १) द्वि (for च) — ^d) D₆ यथा चेंद्र, T₂ G M₂ तथैवेद्र (G₄ महेंद्रो वै) — ^f) S₁ K₁ ३ प्रजा न (for प्रजान) D₆ न च (for तर) S₁ K₁₋₃ B₁ D₂ १ वे, K₄ मे, S च (for ह) D₁ ३ न प्रजा विद्यते नच

14 ^a) M₁ नच, M₂ न्वा न (for नाह) Ś₁ K D₁₋₃ ३ नावमुष्ट (S₁ K₁ य, K₂ त) — ^b) K₄ विविस्मुस्व, B Dc Dn D₄ ६ स्वमेवात्र, D₁₋₃ ३ स्व विविस्मुर् S₁ K₁ ३ D₆ न्य विविस्मुर् (D₆ विविस्म्व) विमुह्यामि, K₂ न्व विक्रयन्न लज्जमे — ^c) K₂ ३ तुप्यने, K₄ न्नुप्यमि, B₁ ३ (both marg) ३ तुप्यमि, Dc₁ G₁ तुप्यमे, D₁₋₃ ३ तुप्यमि, T₁ M इत्यने (for स्तोप्यमे) S₁ K₁ तुप्यतेभ्युदये प्रेषु, B₁ ३ ४ Dc₁ Dn D₄ ६ स्तौपि त्व दर्शनप्रेप्सु — ^d) B₁ ३ (both m as in text) ४ Dc₁ Dn D₄ ६ राजान जनममदि

15 D₄ om 15^a-16^b — ^a) K₄ D₁ ३ नेमि (for वेम्) D₆ T₂ G₂ ३ ४ (s ip lin) ब्रह्म (for धर्म) — ^b) Ś₁ चावैमि, K₂ च वै मि, T G चा (T₁ वा)म्यत्र, M₁ तेम्यत्र, M₂ वास्त्वृपि (for चावैपि) T₂ G₂ ३ ४ (inf lin as in text) प्रश्रयं (for प्रयो) — ^c) T₁ अति (for अस्ति) — ^d) Ś₁ K₁ B₂ D₁ ३ ४ T₂ G₂₋₄ [अ]मि (for [अ]पि)

16 D₄ om 16^{ab} (cf v 1 15) Most MSS om मार्कण्डेय उ — ^c) D₁ ३ M₁ ये तत्र, D₆ ने तत्र; G₂ ४ ण्तस्य M₂ येस्य यज्ञ सुमद्दृत्तात् — ^d) B₁ ३ Dc D₂ पृच्छति, M₁ पृच्छत

17 ^b) B D (except D₁₋₃ ३) उभयोर् (for अनयोर्) A few MSS वैण्य — ^d) Ś₁ विष्टितौ, K₁ वेष्टितौ, K₂₋₄ B D (except Dc) विष्टितौ

18 ^a) S₁ K₁ ३ D₁₋₃ परमधर्मज्ञ — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ३ काश्यप T₂ G₂₋₄ मह (for सर्व) — ^c) S विवदतावनु — ^d) B_{1m} प्रत्यपेधयत्, M₁ पेधत

19 ^a) K₄ B₁ D₆ तान् (for तु) — ^b) Ś₁ K₁ ३ मुनिसत्तमा, T₂ G₂₋₄ तापमोत्तमान् — ^c) K₂ T₂ (before corr) G₂ ३ व्यावृत T₁ पुण्य (for प्रभ) — ^d) K₁ शृणुते, B₁ ४ शृणुष्व, B₂ शृण्वतो, D₁ शृणु तद् B D (except D₁ ३) G₄ द्विजसत्तमा — ^e) B₁ ३ Dn D₄ ६ वैन्य D₆ [अ]नाह (for [आ]हात्रिर्) — ^f) D₁₋₃ तत्र B₁ न चात्र (m अत्र नौ) B₂₋₄ D (except D₁₋₃) नौ (for न) — After 19, 8 ins

90S* ततस्तद्वीतमेनोक्त वाक्य वैन्यस्य मसदि ।

20 ^a) B₁ तु ते (for [ए]र तु) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ३ [ऽ]भ्य(Ś₁ प्या, K₁ ३ म्या)गमन्, S (except G₁) प्राद् चन् B₄ मुनय ममभिद्युवन् — ^c) T₁ सर्वज्ञ (for धर्मज्ञ) — After 20, S (except M₂) ins

909* पप्रच्यु प्रणता सर्प ब्रह्माणमिच सोमपा ।

21 T₂ G₂₋₄ om 21^{ab} — ^a) S₁ K D₁₋₃ ३ तु, B₄ वै (for च) — ^c) D₁ च, D₂ ३ स (for [अ]थ) K₁ ३ ४ D₆ G₁ M₂ एव (for एव)

22 Cf 1 76 18^{ab} — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ३ ब्रह्मसहित (for ब्रह्मणा सह) — After 22^{ab}, N (except B₂ D₄ ६) ins

राजा वै प्रथमो धर्मः प्रजानां पतिरेव च ।
 स एव शक्रः शुक्रश्च स धाता स बृहस्पतिः ॥ २२
 प्रजापतिर्विराट् सम्राट् क्षत्रियो भूपतिर्नृपः ।
 य एभिः स्तूयते शब्दैः कस्तं नार्चितुमर्हति ॥ २३
 पुरायोनिर्धुधाजिच्च अभिया सुदितो भवः ।
 स्वर्णेता सहजिद्वभुरिति राजामिधीयते ॥ २४
 सत्यमन्युर्युधाजीवः सत्यधर्मप्रवर्तकः ।
 अधर्मादृपयो भीता बलं क्षत्रे समादधन् ॥ २५
 आदित्यो दिवि देवेषु तमो नुदति तेजसा ।
 तथैव नृपतिर्भूमावधर्मं नुदते भृशम् ॥ २६

अतो राज्ञः प्रधानत्वं शास्त्रप्रामाण्यदर्शनात् ।
 उत्तरः सिध्यते पक्षो येन राजेति भाषितम् ॥ २७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः स राजा संहृष्टः सिद्धे पक्षे महामनाः ।
 तमत्रिमव्रवीत्प्रीतः पूर्वं येनाभिसंस्तुतः ॥ २८
 यस्मात्सर्वमनुष्येषु ज्यायांसं मामिहाव्रवीः ।
 सर्वदेवैश्च विप्रर्षे संमितं श्रेष्ठमेव च ।
 तस्मात्सेऽहं प्रदास्यामि विविधं वसु भूरि च ॥ २९
 दासीसहस्रं श्यामानां सुवस्त्राणामलंकृतम् ।
 दश कोट्यो हिरण्यस्य रुक्मभारांस्तथा दश ।

910* सयुक्तौ दहत शयून्वनानीवाप्तिमारुतौ ।
 Thereafter D₁ reads 24-25 — ^c) B D (except D₁₋₃ ६)
 T₂ G₃ ४ M₃ प्रथितो (for प्रथमो) — ^d) B₃ गति* (for
 पति*) — ^e) D₁ ३ S (except T₂ G₃) एष (for एव)
 K₃ ४ D₀ D₁₋₃ G₄ transp शक्र and शुक्र* T₁ एष शक्रश्च
 शुक्रश्च — ^f) T₂ G₂₋₄ सविता (for स धाता) B₁ ३ ४
 Dn D₁ ३ ४ ६ G₁ च (for the second स) K₃ धाता सह-
 (for स धाता स)

23 ^a) K₃ D₃ ६ राजा भोजो; D₁ ३ राज्यभाक्स (for
 प्रजापतिर्) — ^b) B₁ नृपतिर् (for भूपतिर्) B₃ स हि
 गोसा पतिर्नृप* — ^c) K₄ D₃ श्रूयते, G₁ ज्ञा* (for स्तू*)

24 D₁ reads 24-25 after 910* — ^b) Ś₁ K D₁₋₃
 अभियादुदि(D₁ ३ *चि)तो, G₁ M₁ सुभिक्षानुचितो; M₃
 प्रभावाभ्युचितो (for अभिया सुदितो) Ś₁ भवेत्; K₁ ३
 [S]भवत् (for भव*) T G₂₋₄ सुभिक्षानुचितोद्भव* — ^c)
 Ś₁ K₁ ३ D₃ अत्रे (K₁ *न्ये)ता, K₄ D₀ D₁ G₁ M₁ स्वर्णेता;
 D₃m T₁ G₃ M₃ स(T₁ स्व)नेता (for स्वर्णेता) K₁ सत्य*;
 B₁ विश्व* (for सह*) — ^d) K₄ B₁ D₃ G₃ विधी (for
 [अ]भिधी*)

25 For D₁ of v 1 24 — ^a) K₄ सत्यमन्युर, B₁m ३
 Dn D₄ ६ सत्ययोनिर् B₁ ३ D₀ युधाजिच्च (of 24^a),
 B₃ Dn D₄ ६ पुराविच्च, T G₂₋₄ यथा जीव* — ^c) T₂
 G₃ ४ अकर्माद् — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ६ T₁ G₁ समादधु*
 — D₃ ins after 25 D₁ (which reads 24-25 after
 910*) ins after 28

911* पुरा यो ब्रह्मणा सृष्ट प्रजानां परिपालने ।
 दुष्टानां निग्रह कर्ता स च राजामिधीयते ।
 मत्य मन्युर्देया रक्षा धर्माधर्मविलोकनम् ।
 विद्यन्ते यस्य चाराश्च स राजेत्यभिधीयते ।

On the other hand, S ins after 25

912* अस्मान्निर्वाहणं क्षत्र क्षत्रेण यत्नं चाव्ययम् ।

[T₁ G₁ M तस्मादि ब्रह्मणा क्षत्र (for the prior half)]

26 ^d) B D (except D₁₋₃ ६) T₂ G₃ ४ [अ]धर्मान्
 B₃ T₁ नृपते (for नुदते)

27 ^a) Ś₁ K₁ ३ एव, B D (except D₁₋₃ ६) T₁
 ततो, G₃ अधो (for अतो) T₂ G₂₋₄ प्रमाणत्व (for प्रधान*)
 — ^b) Ś₁ K₁ ३ शास्त्रे प्रामाण्यदर्शनम् (Ś₁ *नात्) — After
 27^a, D₃ (marg sec m) ins

913* अत्रिणा व्याहृतं पूर्वं तत्तथैव न चान्यथा ।

— ^c) K₁ ३ उत्तर Ś₁ K₁ ३ पक्षे — ^d) K₃ T₂ G₂₋₄
 भाषित

28 T₂ G₂₋₄ om the rei — ^b) K₄ D₃ M₁ महा-
 स्मना (D₃ *न), G₄ महाबला — ^c) T₂ G₂₋₄ ब्रह्मवित्
 (for अग्रवीत्) T₁ तमव्रवीत्त प्रीत — ^d) G₂ ४ यो न
 (for येन) K₁ [अ]भि मे स्तुत; T₁ [अ]पि सस्तुत, T₂
 G₂₋₄ [अ]भि(G₃ हि)सकृत*, G₁ [अ]भिसकृत

29 ^a) K₄ तस्मात्; D₃ यन्मा K B₄ D₁₋₃ ६ S
 (except G₃) सर्वमनुष्येभ्यो, D₀ Dn D₄ ६ पूर्वं मनुष्येषु;
 — ^b) D₃ एवम् (for माम्) K₁ B₁₋₃ D₀ S (except
 G₃ M₁) अग्रवीत् — ^c) G₄ M₁ सर्वैर् (for सर्व*) — ^d)
 K₃ समत D₃ ज्येष्ठमेव, T₁ श्रेय एव — ^f) D₁ ३ भूरिश्
 (for भूरि च)

30 ^a) T₂ G₂₋₄ अध्वानां (for श्यामानां) — ^b) B
 सुरूपणागम्; T₂ G₂₋₄ सुवर्णानाम् — ^c) K₄ Dn D₃₋₆
 दशकोटीर् (Dn₂ D₃ *टी); B₁₋₃ D₀ दशकोटिर् — ^d) Ś₁
 K₁ ३ D₁ ६ G₄ रुक्मभा(G₄ *हा)रास् — ^e) K₂₋₄
 Dn₂ ns D₁₋₃ ६ ६ S (except G₃ ४ M₁) ददामि B₁₋₃
 D (except D₁₋₃ ६) विप्रर्षे, M₁ ते वित्त (for ते विप्र)

एतद्द्वानि ते विप्र सर्वज्ञस्त्वं हि मे मतः ॥ ३०
तदत्रिन्व्यायतः सर्वं प्रतिगृह्य महामनाः ।
प्रत्याजगाम तेजस्वी गृहानेव महातपाः ॥ ३१

प्रदाय च धनं प्रीतः पुत्रेभ्यः प्रयतात्मवान् ।
तपः समभिसंधाय वनमेवान्वपद्यत ॥ ३२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

१८४

मार्कण्डेय उवाच ।

अत्रैव च सरस्वत्या गीतं परपुरंजय ।
पृष्टया मुनिना वीर शृणु ताक्षर्येण धीमता ॥ १
ताक्षर्य उवाच ।

किं नु श्रेयः पुरुषस्येह भद्रे
कथं कुर्वन्न च्यवते स्वधर्मात् ।
आचक्ष्व मे चारुसर्वाङ्गि सर्वं
त्वयानुशिष्टो न च्यवेयं स्वधर्मात् ॥ २

कथं चाग्निं जुहुयां पूजये वा
कस्मिन्काले केन धर्मो न नश्येत् ।
एतत्सर्वं सुभगे प्रब्रवीहि
यथा लोकान्विरजाः संचरेयम् ॥ ३
मार्कण्डेय उवाच ।
एवं पृष्टा प्रीतियुक्तेन तेन
शुश्रूषुमीक्ष्योत्तमबुद्धियुक्तम् ।
ताक्षर्यं विप्रं धर्मयुक्तं हितं च

C 3 12718
B 3 186 4
K 3 189 4

— 1) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) मतो हि मे (for हि मे मतः)

31 ^a) D₅ तत्रा, G₂ 4 ततो (for तद्) B₃ ऋषिर् (for अत्रिर्) — ^b) Ś₁ K₁ 2 B₄ G₁ महातपा, B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 [अ]भिसङ्कृत D₁ प्रतिसगृह्यमानमन — Ś₁ K₁ 2 om 31^{cd} — ^c) Dc₁ Dn D₄ G₂ प्रत्युजगाम, T₂ G₃ प्रीत्या जगाम — ^d) B₄ महामना, D₅ महायथा

32 ^a) B₄ आदाय K₁ 2 प्रीति — ^b) K₂ प्रियता स्मवान्, T₂ G₂₋₄ प्रियमाप्तवान् — ^c) Ś₁ K₁ 2 B₁ (m as in text) G₁ तत (for तप) T₂ G₂₋₄ ममनु (for ममभि) — ^d) K₁ 2 [अ]म्य (for [अ]न्व)

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₂ T₂ G₂₋₄ आरण्य — *Sub parvan* B₂ G₁ मार्कण्डेयममा (G₁ म) - स्था (followed by वैश्वयोपाख्यान् in G₁) S₁ K B₁ 3 Dc D₁₋₃ 5 T₂ G₃ M₂ (all om sub parvan name) mention only वैश्वयोपाख्यान् — *Adhy name* B₂ 4 ब्राह्मण महाभाग्य; Dn D₄ 6 G₁ ब्राह्मणमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 184 (Dns 185), D₁ 191, S (M₂ inf ln) 187 (M₂ orig 189) — *Śloka no* Dn 37, D₁ 39

184

1 D₁ 2 तु (for च) — ^b) M₂ नीत (for गीत) — ^c) D₅ जुष्टया, G₂ पृष्ट यन्; G₄ पृष्टवान् T₁ तेन, G₁ 2 M₁ (*sup ln* as in text) धीर, M₂ राजन् (for वीर) B₄ पृष्टया मुनिवाक्य हि — ^d) Ś₁ K D₅ 5 तदा, D₂ यत् (for शृणु)

2 ^a) B₄ वै, Dc₁ Dn D₄ 6 T₁ तु (for तु) K₄ D₂ श्रेष्ठ (for श्रेय) Ś₁ K₁ 2 देवि; K₃ 4 D₁₋₃ 5 T₁ लोके, T₂ (before corr) G₁ 2 4 M शोभने (for भद्रे) — ^b) T₂ (before corr) G₂ 4 पूर्व (for कुर्वन्) — ^c) D (except D₁₋₃ 5) कुर्यात् (for सर्व) — ^d) B D (except D₁₋₃ 5) T₂ G₃ om [अ]नु

3 M₂ om 3 — ^a) B₂₋₄ Dc₁ Dn D₄ 6 चाग्नि, D₅ वह्नि, T₁ G₄ M₁ चाग्निर् Dc₃ S (M₂ om) जुहुयात् Ś₁ K D₁₋₃ 5 पूजयेय, B₁ Dc S (M₂ om) पूज (T₁ र) येद्वा — ^b) K₂ यस्मिन् D₅ लोके (for काले), and धर्मेण (for धर्मो न) — ^c) K₃ 4 D₁₋₃ कृच्छ, T₁ G₄ क्षिप्र (for सर्व) — ^d) S₁ विमले; K₁ 2 विमलान्, K₃ T G₂₋₄ विरजान् (K₃ T₁ जा) S (M₂ om) सप्रपश्ये (T₁ श्येत्, T₂ G₃ षे) (for सचरेयम्)

सख्यती वाक्यमिदं वभाषे ॥ ४

सरस्वत्युवाच ।

यो ब्रह्म जानाति यथाप्रदेशं

स्वाध्यायनित्यः शुचिरप्रमत्तः ।

स वै पुरो देवपुरस्य गन्ता

महामरैः प्राप्नुयात्प्रीतियोगम् ॥ ५

तत्र स रम्या विपुला विशोकाः

सुपुष्पिताः पुष्करिण्यः सुपुण्याः ।

अरुर्दया मीनवत्यः सुतीर्था

हिरण्मयैरावृताः पुण्डरीकैः ॥ ६

तासां तीरेष्वासते पुण्यकर्मा

महीयमानः पृथगप्सरोग्भिः ।

सुपुण्यगन्धाभिरलंकृताभि-

हिरण्यवर्णाभिरतीव हृष्टः ॥ ७

परं लोकं गोप्रदास्त्वामुवन्ति

दत्त्वानद्वाहं सूर्यलोकं व्रजन्ति ।

वासो दत्त्वा चन्द्रमसः स लोकं

दत्त्वा हिरण्यममृतत्वमेति ॥ ८

धेनुं दत्त्वा सुव्रतां साधुदोहां

कल्याणवत्सामपलायिनीं च ।

यावन्ति रोमाणि भवन्ति तस्या-

स्तावद्रोष्यश्रुते स्वर्गलोकम् ॥ ९

अनद्वाहं सुव्रतं यो ददाति

हलस्य वोढारमनन्तवीर्यम् ।

4 ^{b)} D₂ शुश्रुणुणानुत्तमवृद्धिं, S शुश्रुणुणा चोत्तमवृद्धि युष्ठा (T₁ 'त्तां, G₁ M₂ 'क्त) — ^{c)} T₂ G₂ ः कर्षि, G₄ रृषि (for विप्र) S₁ धर्मयुक्ता हिता — ^{d)} Ś₁ K₁ ः वाच मिमा (for वाक्यमिदं)

5 K₂ D₁₋₃ ः G₄ M₂ om the ref — ^{a)} Ś₁ K₁ ः यथा प्रदेशं, K₄ यथानिदेश, B₂ यथोपदेश — ^{b)} Ś₁ K₁ ः स्वाध्या(K₂ स्वन्त्या)ययुक्तः, T₁ 'यत्त — ^{c)} N पार (K₂ पारे; D₂ मान); T₂ (after corr) G₂ पर (for पुरो) Ś₁ B Dc Dn D₄ ः देव(Ś₁ वेद)लोकस्य (B₂m परलोकस्य); K₁ ः घेदपुरस्य — ^{d)} K₂ प्रीतियोगात्

6 ^{a)} S (except G₂, T₂ before corr) [अ]स्य (for स) K₁ ः D₁₋₃ ः S विमला (for विपुला) — ^{b)} B₁ (m as in text) सुरम्या; D₂ T₁ च पुण्या, T₂ G₂ ः सुपुण्या

7 ^{a)} D₂ तीर्थेऽप्यामनं K₄ D₂ पुण्यदीला; B Dc Dn D₄ ः T₂ (after corr) G₂ पुण्यभाजो — ^{b)} Ś₁ K D₁₋₃ ः प्रगीयमान (K₄ D₂ ः 'ना), B Dc Dn D₄ ः T₂ (after corr) G₂ महीयमाना — ^{d)} B₁ सुवर्णवर्णाभिर्; D₁ 'वाग्नीभिर्; T₂ G₂ 'श्टगाभिर्, G₂ 'गथाभिर् K₄ B D S (except G₂ ः M₁) हृष्टा (for हृष्ट)

8 ^{a)} D₂ चामुवन्ति — ^{b)} M₁ गत्या (for दद्या) Dc₂ (before corr) Dn D₄ ः [अ]नदुत्, T₁ G₂ ः सुवर्णं, T₂ G₂ स्वर्गं B₂ D₂ स्वर्गं (for सूर्यं) B₂ प्रयाति (for गन्ति) — ^{c)} K₂ चद्रमस, K₄ B D चन्द्रमस Ś₁ K₂ च; K₂ ः B D मु (for म) K₁ वासो दद्या चद्रमश्चद्रलोक, M₁ वासो दद्या म चद्रमस सलोका — ^{d)} N अमर(Dc

त्वमर; D₂ च सुर)ध्वम् (for अमृतत्वम्) T₁ व्रजति (for एति)

9 ^{a)} B₁ Dn D₄ ः सुप्रभा, G₄ सुव्रता Ś₁ K B₂ ः D₁₋₃ ः कास्यदोहा, Dc Dn D₄ ः सुप्रदोहां, T₁ स्वादु स्वादु, G₄ साधुदेह B₂ धेनु दत्त्वा सुप्रदोहा सुश्रुती — ^{b)} Ś₁ T₂ G₂ ः अपलायिनी — ^{d)} Ś₁ B₁ Dc तानति (for तावद्) Ś₁ K₁ ः चर्षान् (for चर्षाणि) B Dc Dn D₄ ः [आ]सते देव(B₂ स्वर्ग)लोके

10 ^{a)} Ś₁ K₁ ः M₁ सुव्रतो, G₁ सुश्रुतो — ^{d)} D₂ ः T₁ लोक (for लोकान्) — After 10, N ins

914* ददाति यो वै कपिलां मर्चला

कास्योपदोहा द्रविणोत्तरीयाम् ।

तैस्त्रिगुणै कामदुहाथ भूत्वा

नर प्रदातारमुपति म्वा गौ ।

यावन्ति रोमाणि भवन्ति धेन्वा

स्तावत्फल लभते गोप्रदाने ।

पुत्राश्च पौत्राश्च कुल च सर्वं

मासप्तम तारयते परत्र ।

सदक्षिणा काञ्चनचारश्चर्द्धी

कास्योपदोहां द्रविणोत्तरीयाम् ।

धेनु तिलाना ददनो द्विजाय

लोका यस्मिन् सुलभा भवन्ति ।

स्वकर्मभिर्दानवमनिरुद्धे

तीव्रान्धकारे नरके पतन्तम् ।

महाणवे नौरिव वातयुक्ता

दान गवा तारयते परत्र ।

धुरंधरं बलवन्तं युवानं

प्राप्नोति लोकान्दश घेनुदस्य ॥ १०

यः सप्त वर्षाणि जुहोति तार्क्ष्यं

हव्यं त्वमौ सुव्रतः साधुशीलः ।

सप्तावरान्मस पूर्वाण्पुनाति

पितामहानात्मनः कर्मभिः स्वैः ॥ ११

तार्क्ष्यं उवाच ।

किमग्निहोत्रस्य व्रतं पुराण-

माचक्ष्व मे पृच्छतश्चारुरूपे ।

त्वयानुशिष्टोऽहमिहाद्य विद्यां

यदग्निहोत्रस्य व्रतं पुराणम् ॥ १२

सरस्वत्युवाच ।

न चाशुचिर्नाप्यनिर्णिक्तपाणि-

र्नात्रद्वाधिजुहुयान्नाविपश्चित् ।

बुभुक्ष्वः शुचिकामा हि देवा

नाश्रद्धानाद्धि हविर्जुपन्ति ॥ १३

नाश्रोत्रियं देवहव्ये नियुञ्ज्या-

न्मोघं परा सिञ्चति तादृशो हि ।

अपूर्णमश्रोत्रियमाह तार्क्ष्यं

न वै तादृग्जुहुयादग्निहोत्रम् ॥ १४

कृशानुं ये जुह्वति श्रद्धानाः

सत्यव्रता हुतशिष्टाग्निश्च ।

गवां लोकं प्राप्य ते पुण्यगन्धं

पश्यन्ति देवं परमं चापि सत्यम् ॥ १५

तार्क्ष्यं उवाच ।

क्षेत्रज्ञभृतां परलोकभावे

कर्मोदये बुद्धिमतिप्रविष्टाम् ।

प्रजां च देवीं सुभगे विमृश्य

यो ब्रह्मदेया तु दद्याति कन्यां

भूमिप्रदानं च करोति रिपे ।

दद्याति दानं विधिना च यश्च

स लोकमाप्नोति पुरंदरस्य ।

[20]

[(L 1) K₃ & D₂ & transp य and वं — (L 2) B

D (except D₁₋₃ & & द्विविंशत्तरायं — (L 3) Ś₁ K₁ & &

D₁ & & वाननुपाय — (L 6) B₂ & Dn D₄ & भवति (for

न्मो) — (L 9) B₁ & "गौर" (for "चान्") — (L 10)

B D (except D₁₋₃ & & द्विविंशत्तरायं — (L 13) Ś₁ K

D₁₋₃ मानवचरित्त(Ś₁ K₁ & "र") D₂ न्वक्रमनिर्माणयाणि

रुद — (L 14) B Dn D₄ & सपत्न (for पत्न)

— (L 17) B ब्रह्मदेया — (L 19) Ś₁ K D₁₋₃ &

विधिन् (for विधिना) Ś₁ K₁ & गवा (for च यद्)

— (L 20) D₂ स योगमादाति पुरन्दरस्य]

11 ^b) B₁ सुहव्य (for हव्य) K₄ D₂ चाग्नी, B₁

अग्नी; T₂ G₂ & तद्गौ, G₁ तद्गौ, G₄ तद्गौ B₁ & &

D (except D₁₋₃ & & नियत (for सुव्रत) B₂ पुण्यशील

— ^c) D₂ G₄ मत्तापरान्, M₂ मत्तापरान् — ^d) S₁ K₁ &

Dn₁ D₂ G₁ आत्मभि, B₁ & & Dn₂ n₃ D₄ अत्मान

12 ^a) K₁ फ्र (for व्रत) Ś₁ K₁ & पुराणे T₁ M₂

किमग्निहोत्रं प्रवृत्तं पुराण — ^b) S₁ चाग्नील, K₁ & साधुशीले,

B₁₋₃ D (except D₂ D₁₋₃) T₂ G₂ चानुरूपे, M₁ चानुरूपे

— ^d) S (except G₁ M₁) यद्मिहोत्रं प्रवृत्तं पुराण

13 ^a) K₃ B₂ & Dc₁ Dn₁ D₂₋₃ वा (for चा^a)

K₁ & & D₂ & T₁ G "निर्णिक्त" (G₁ "निमित्त") (for

"निर्णिक्त") M₁ न चाशुचि न व्यतिरिक्तपाणि — ^b) M₁

om (hapl) from नाविपश्चित् up to जुहुयात् in 14^d

— ^c) Ś₁ K₁ & बुभुक्षिता, B D (except D₁₋₃ & & बुभु

स्वव T₂ G₂ & शुद्धि (for शुचि) — ^d) S "धानस्य

(for "धानाद्धि)

14 M₁ om up to जुहुयात् in 14^d (of v 1 13)

— ^a) Ś₁ K₁ & & D₁ & & नाश्रोत्रियो Ś₁ K D₁₋₃ &

देवहव्य (K₂ "रथे) S (M₁ om) देवहव्येषु युज्यान् — ^b)

B₁ & & D (except D₁) T₁ पुरा (for परा) Ś₁ सादृश हि;

K₁ तादृशेव, K₂ तादृशोऽह — ^c) N अपूर्वमश्रो — ^d) Ś₁

D₂ Dc₂ T₁ न चैतादृग

15 ^a) B Dn D₄ & कृशाश्च ये, Dc ये ते कृशा, S ये वै

कृशान् (T₁ M₁ कृशान्, T₂ G₂ कृशा, M₂ विप्रा) (for

कृशान् ये) S (except T₁ G₁) जुह्वते — ^c) K₁ D₂

लोकं Ś₁ K D₁₋₃ & याति (for प्राप्य), and "गधा" (for

"गन्ध") — ^d) D₂ om from देव up to पृच्छामि in 16^d

Ś₁ K D₁₋₃ & पश्यति ते स परमादिदेव

16 D₂ om up to पृच्छामि in 16^d (of v 1 15)

— ^a) Ś₁ क्षेत्रज्ञलोक, D₂ "भूते, T₁ "भूत, K₁ "भाव

— ^b) K₂ कर्मोदये (for कर्मो) Ś₁ K₁₋₃ बुद्धिमतिप्रविष्टां,

Dc₂ D₂ & G₂ & बुद्धिमति (Dc "बु)प्रविष्टां — ^c) Ś₁ K₂

पृच्छामि त्वां का ह्यसि चारुरूपे ॥ १६

सरस्वत्युवाच ।

अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि

विप्रर्षभाणां संशयच्छेदनाय ।

त्वत्संयोगादहमेतदब्रुवं

भावे स्थिता तध्यमर्थं यथावत् ॥ १७

ताक्षर्य उवाच ।

न हि त्वया सदृशी काचिदस्ति

विभ्राजसे ह्यतिमात्रं यथा श्रीः ।

रूपं च ते दिव्यमत्यन्तकान्तं

प्रज्ञां च देवीं सुभगे विभर्षि ॥ १८

सरस्वत्युवाच ।

श्रेष्ठानि यानि द्विपदां वरिष्ठ

यज्ञेषु विद्वन्नपुपादयन्ति ।

तैरेवाहं संप्रवृद्धा भवामि

आप्यायिता रूपवती च विप्र ॥ १९

यच्चापि द्रव्यमुपयुज्यते ह

वानस्पत्यमायसं पार्थिवं वा ।

दिव्येन रूपेण च प्रज्ञया च

तेनैव सिद्धिरिति विद्वि विद्वन् ॥ २०

ताक्षर्य उवाच ।

इदं श्रेयः परमं मन्यमाना

व्यायच्छन्ते मुनयः संप्रतीताः ।

आचक्ष्व मे तं परमं विशोकं

मोक्षं परं यं प्रविशन्ति धीराः ॥ २१

सरस्वत्युवाच ।

तं वै परं वेदविदः प्रपन्नाः

परं परेभ्यः प्रथितं पुराणम् ।

स्वाध्यायदानव्रतपुण्ययोगै-

स्तपोधना वीतशोका विमुक्ताः ॥ २२

ते वदप्रज्ञा, K₁ D₁ देवीं (K₁ तव) च प्रज्ञा, T₁ प्राहा देवीं (for प्रज्ञा च देवीं) D₀ देवीं Ś₁ K₁ ३ B₁ D₀ विमृष्य, D₁ G₂ विभर्षि (for विमृष्य) K₂ ४ D₂ ३ देवीं च (K₄ D₂ om च) प्रज्ञां सुभगे त्व विभर्षि (D₂ प्रवीषि) — ^a) S (except G₁ ४) स्वा (for स्वा) T₁ G₁ M न्वसि (for ह्यसि)

17 ^a) Ś₁ K₁-३ D₂ अ(K₁ ३ इहा; D₂ ताक्षर्यां)ग्निहोत्रादहमागतास्मि; M₁ (corrupt) अग्निहोत्रादहमभ्यागतास्मि; M₂ अग्निहोत्रादाहवनीयादभ्यागतास्मि — ^b) T₂ G₂ ४ विप्रर्षिणां (for विप्रर्षं) D₂ च्छेदनाथं — ^c) K₂ D₁ ३ एवम्, K₄ B D₀ D₀ D₂ ४ ० G₂ M₂ एतम्, M₁ एवैतद् (for एतद्) M अग्रव! — ^d) T₂ G₂-४ भाव (for भावे) D₀ तध्यमन्न, T₂ (by corr) G₁-३ तध्यमर्थं, M₂ सत्यमर्थं K₂ यथाकं (for यथावत्)

18 ^c) Ś₁ K D₁-३ अत्यर्थकात्, B (B₁ marg) D₀ D₀ D₄ ० T₁ अनतकार्ति; D₂ अतीवकात् (for अत्यन्तं) — ^d) Ś₁ देवि स्वप्रज्ञां, K₁ देवीं सुप्रज्ञां; K₂ देवि सप्रज्ञां, K₄ D₁-३ ३ देवीं प्रज्ञा (for प्रज्ञा च देवीं) T₁ M₂ देवीं, T₂ G देवी (G₂ वि) K₄ D₁-३ ३ T₁ स्व विभर्षि (for विभं)

19 ^a) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁-३ ३ द्रव्याणि; K₂ ज्येष्ठानि — ^b) T₂ (before corr) G₄ विद्याम् (for विद्वन्) — ^c) B D (except D₁-३ ३) चाह (for [अ]ह) D₂ सप्रहृष्टा, T₁ सप्रवृत्ता — ^d) To avoid hiatus, B D (except

D₁-३ ३) चाप्यां (for आप्यां)

20 ^a) S पात्रम् (for द्रव्यम्) T₂ G₂-४ उपयुज्यति T₁ वा; T₂ G₂-४ [इ]ह; G₁ भवान्वा (for ह) — ^b) T₂ G₂-४ यो वानस्पत्यम् (for वानस्पत्यम्) T₁ transp आयस and पार्थिव K₁ D₂ पायस, D₁ ३ चायस, G₁ वैणव, M तैजस (for आयस) Ś₁ K B₂ D₁-३ ३ ० च (for वा) — ^c) G₂ ४ M प्रत्ययाच् (for प्रज्ञया) — ^d) D₀ D₀ D₄ ० T₁ तवैव; D₂ तेनैति, M₁ तेनैमि (for तेनैव) K₂ सिद्धैर्, K₂ D₁ M₂ सिद्धिम्, K₄ D₂ ३ सिद्धाम्, T₁ M₁ सिद्धम् Ś₁ K₁ ३ विहिता, K₄ D₁ ३ इह मां (for इति) K₂ मा च (for विद्वि)

21 Ś₁ K₁ ३ D₂ read the ref before 21^{cd} — ^b) T₂ G₂-४ यच्छदतो (for व्यायं) K₂ B₁m सुप्रणीता, B₁ सुप्रतीता, G₂ ४ मन्यमाना (for सप्रं) — ^c) D₁ मे तद्, G₁ ते तान् (for मे त) — ^d) Ś₁ K D₁-३ शुभ (for पर) K₁ ३ M₂ प्रवदति, K₄ D₁ ३ प्रदिशति — After 21, N ins 915* साख्या योगा परम य वदन्ति

पर पुराण तमह न वेदि ।

[(L 1) Ś₁ K₁ ३ साख्ये योग (Ś₁ 'गे), B₁ D₁ ३ साख्य योग K₁ B₂ ४ D₀ D₀ D₄ ० विदति]

22 ^a) T₂ G₂-४ तद्वै Ś₁ K₁ T₂ G₂ वेदविद — ^b) T₁ परम (for प्रथित) — ^c) B D₀ D₀ D₄ ० स्वाध्याय-

तस्याथ मध्ये वेतसः पुण्यगन्धः
सहस्रशाखो विमलो विभाति ।
तस्य मूलात्सरितः प्रस्रवन्ति
मधूदकप्रस्रवणा रमण्यः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८४ ॥

शाखां शाखां महानद्यः संयान्ति सिकतासमाः ।
धानापूपा मांसशाकाः सदा पायसकर्मदाः ॥ २४
यस्मिन्नग्निमुखा देवाः सेन्द्राः सह मरुद्गणैः ।
ईजिरे क्रतुभिः श्रेष्ठैस्तपदं परमं मुने ॥ २५

१८५

वैशंपायन उवाच ।
ततः न पाण्डवो भूयो मार्कण्डेयमुवाच ह ।
कथयस्वेह चरितं मनोर्वैवस्वतस्य मे ॥ १
मार्कण्डेय उवाच ।
विवस्वतः सुतो राजन्यपरमर्षिः प्रतापवान् ।

वभूव नरशार्दूल प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २
ओजसा तेजसा लक्ष्म्या तपसा च विघेपतः ।
अतिचक्राम पितरं मनुः स्वं च पितामहम् ॥ ३
ऊर्ध्ववाहुर्विशालाया वदर्यां स नराधिपः ।
एकपादस्थितस्तीव्रं चचार सुमहत्तपः ॥ ४

C 3 12749
B 3 187 4
K 3 190 4

वनो व्रतं — ^a) Ś₁ K₁ ३ गतं (for वीतं)
23 ^a) S₁ K₁ मन्थे (for मध्ये) K₃ वमत', K₄ Dn₃
चेतम', T G₃ वेचम' — ^b) B D (except D₁₋₃ ६) विपुले
(for विमलो) — ^c) B₁ तस्येह, T₁ नस्याय (for तस्य)
B₁ प्रस्रवन्ति — ^d) K₁ ३ D₃ ६ मधूदका प्रस्रवणा B Dn
D₄₋₆ सुपुण्या (B₄ वमन्थ', Dc पुण्यगंधा (for रमण्य)
K₃ मधूदक प्रस्रवण्य सुरम्या

24 ^a) G₂ ४ शाखा शाखा — ^b) B₁ संपतिः; D₃ स
याति Ś₁ K₁ ३ निकता यत्रा, K₃ D₃ ३ ६ निकता (D₆
'ता) समा, B Dc Dn D₁ ४ ६ निकताशया (B₄ पयसा
समा), M सिकतैः समा (M₁ 'म) — ^c) T₃ G₁ ३ ४
पाना (G₁ पया) पूपा S मात्वकूला (M 'कामा) Ś₁ K₁ ३
धारा प्रपा मामशोका; D₁ ३ धानापूपारगा पुण्या

25 ^a) K₃ Dc G₁ M₃ तस्मिन् (for यस्मिन्) — ^b)
B D (except D₁₋₃) T G₂₋₄ मरुद्गणा — ^c) S₁
K D₁₋₃ ६ पुण्यैस्, B₂ सुर्यैस् (for श्रेष्ठैस्) — ^d) K₃
G₂ पर (for पद) Ś₁ K₁ ३ सुख, B (B₃ marg) D
(except D₁₋₃ ६) मम, B₃ पद (for मुने) G₄ तस्य
परमशुते

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ T₃ G₂₋₄
आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयममस्या — Adhy
name K₃ ४ B Dc Dn₁ D₁₋₄ ६ M₁ मरस्वतीताक्षर्यमवाद',
Dn₃ मरस्वतीताक्षर्यमवादार्थप्रकाश, D₆ मरस्वतीयाक्य, G₁

ताक्षर्यसरस्वतीमवाद — Adhy no (figures, words or
both) K₁ 93 (= 193), Dn 185 (Dn₃ 186),
D₁ 192, S (M₃ inf ln) 188 (M₃ orig 190)
— Śloka no Dn D₁ 30

185

1 ^a) B₁ D₁ ३ तत्रश्च; B₃ तत्र स् (for तत्र स) B
D (except D₁₋₃ ६) विप्र (for भूयो) — ^c) Dc₁ Dn
D₄ ६ [इ]ति (for [इ]ह) — ^d) Ś₁ K₃ ४ B₂ D₃ ह, K₁ ३
B₁ ३ ४ Dc Dn D₁ ३ ४-६ च (for मे)

2 ^a) B₁ Dc राजा (for राजन्) — ^b) B₁₋₃ D
(except D₁₋₃ ६) महर्षि सु (Dc म; Dn₃ च) प्र' — ^c)
T G₂₋₄ M₃ मुनिशार्दूल, G₁ राजशार्दूल, M₁ नृपशा' (for
नरशा')

3 ^a) T G₂₋₄ transp तेजसा and तपसा — ^d) B₁
मर्वे (m स्व च as in text) T₃ (before corr) G₂ ४ स
(for स्व)

4 Cf 3 13 12^{ab} — ^b) S₁ K₁ ३ M जनाधिप, K₄
B₁₋₃ Dn₃ D₄ नराधिप — Ś₁ K₁ ३ om (? hapl) 4^{cd}
— ^c) K₄ D₁ 'पादे (for 'पाद) B₁ (m as in text) S
पूर्वं (for तीव्र) — ^d) G₄ चकार (for चचार) Dc स
(for सु)

5 ^a) K₁ ३ ४ Dc अर्वाक्षिशरा, B₁ अवाक्षीर्यं (m

अवाक्शिरास्तथा चापि नेत्रैरनिमिषैर्दृष्टम् ।
 सोऽतप्यत तपो घोरं वर्षाणामयुतं तदा ॥ ५
 तं कदाचित्तपस्यन्तमार्द्रचीरजटाधरम् ।
 वीरिणीतीरमागम्य मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ ६
 भगवन्क्षुद्रमत्स्योऽस्मि बलवञ्चो भयं मम ।
 मत्स्येभ्यो हि ततो मां त्वं त्रातुमर्हसि सुव्रत ॥ ७
 दुर्बलं बलवन्तो हि मत्स्यं मत्स्या विशेषतः ।
 भक्षयन्ति यथा वृत्तिर्विहिता नः सनातनी ॥ ८
 तस्माद्भयौघान्महतो मज्जन्तं मां विशेषतः ।
 त्रातुमर्हसि कर्तास्मि कृते प्रतिकृतं तव ॥ ९
 स मत्स्यवचनं श्रुत्वा कृपयामिपरिप्लुतः ।

मनुर्वैवस्वतोऽगृह्णात्तं मत्स्यं पाणिना स्वयम् ॥ १०
 उदकान्तमुपानीय मत्स्यं वैवस्वतो मनुः ।
 अलिङ्गरे प्राक्षिपत्तम चन्द्रांशुसदृशप्रभम् ॥ ११
 स तत्र ववृधे राजन्मत्स्यः परमसत्कृतः ।
 पुत्रवच्चाकरोत्तस्मिन्मनुर्भावं विज्ञेपतः ॥ १२
 अथ कालेन महता स मत्स्यः सुमहानभूत् ।
 अलिङ्गरे जले चैव नासौ समभवत्किल ॥ १३
 अथ मत्स्यो मनुं दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभापत ।
 भगवन्साधु मेऽद्यान्यत्स्थानं संप्रतिपादय ॥ १४
 उद्धृत्यालिङ्गरात्सात्ततः स भगवान्मुनिः ।
 तं मत्स्यमनयद्वापीं महतीं स मनुस्तदा ॥ १५

*क्शिरा as in text) Ś1 स्थितश्चापि, K1 ३ ततश्चापि; K4
 तथा तस्यो; D1 ३ चापि नेत्रै, D2 तु तत्रापि (for तथा चापि)
 — b) K2 B2 दृष्टे, B3 अपि (for दृष्टम्) D1 ३ रूढैरुद्धि
 मिषैर्दृष्टम् — c) K3 तप, Dc2 महा, D4 ततो (for तपो)
 — d) B4 Dc तप (for तदा)

6 D4 om 6^c-7^d — c) K3 B (B1m as in text)
 Dn D3 चीरिणी (B1 omg वीरणा); K4 D1 ३ T1 G1 ३ 4
 M1 वीरणी B3 तीर्थम् (for तीरम्) Ś1 अध्यास्य; K B4
 D1-3 ३ आगम्य (for आगम्य)

7 D4 om 7 (of v l 6) — a) B3 क्षत्रं (for क्षुद्रं)
 B1 D3 [S]ह (for ऽस्मि) — b) T1 स्थल (for भय) Dn1
 महत् (for मम) — c) B4 मत्स्यादेभ्यस् (for मत्स्येभ्यो
 हि) M1 [S]पि (for हि) Ś1 K1 ३ भयात्तं मा, K4 D1-3
 भयान्मा स्व; T2 G2-4 तथा (G2 4 *तो) भीत, M तथा
 मा स्व

8 a) G2 M2 दुर्बल (for दुर्बल) — b) B Dc Dn
 D1 4 ० मत्स्या मत्स्य (by transp) D2 मत्स्यो मत्स्य, T1
 मत्स्य मत्स्यो; G4 मत्स्यान्मत्स्या — Ś1 K1 om (hapl)
 8^c-9^b — c) K (K1 om) D3 ३ सादयति; B Dc Dn
 D4 ० आम्बदति, D1 ३ आददति (for भक्षयन्ति) B Dc1
 Dn D4 ० सदा, M1 तथा (for यथा)

9 Ś1 K1 om 9^{ab} (of v l 8) — a) B1 भयाद्धि;
 B3 भुजौघान्, T1 भयान्मां (for भयौघान्) — b) G2 मज्ज
 मान (for मज्जन्त मा) K3 4 मा; D1 ३ च (for मा)
 — d) D5 वच (for तव) M2 कृतप्रतिकृतस्वव

10 Before 10, Dc1ns मार्कण्डेय उ^० — a) Ś1 K1 ३
 G1 ३ 4 मत्स्यस्य वचनं श्रुत्वा; K4 D1-3 स मत्स्यस्य वचं श्रुत्वा

— c) D5 स्वायुभुवो (for वैवस्वतो) — d) B1 मत्स्य त
 (by transp)

11 a) G1 M1 उदकात्तम् G1 उपादाय — c) S1
 K1 ३ D3 अरजिरे, K3 4 अलजिरे, Dc2 Dn2 ns D1 ३ अलि
 जिरे, S अरजिरे Ś1 K B3 4 D3 5 T1 M च, B2 Dn
 D1 ३ 4 ० त (for स) — d) Ś1 K1-3 B1 ३ 4 D (except
 Dn2 D1 ३) *प्रभे

12 c^d) Dn D4 ० स्वीकरोत् (for चाकरोत्) K1
 तस्मान्, K3 B D (except Dc) तस्मै (for तस्मिन्) K4
 transp तस्मिन् and भाव T1 अनुभाव (for मनुर्भावं)

13 b) K D3 ३ मत्स्य स (by transp), D1 ३ सवर्धन्
 D1 ३ स, D5 तु (for सु) — c) Ś1 K1 ३ अरजिरे, K3
 अलजर, K4 D1-3 अलजिर, Dc2 Dn D4 ० अलिजिरे, S
 अरजिरे (TG3 अरजर, G1 M3 अरजर) (of v l 11^c) B1 ३
 Dc यदा, B2 4 Dn D4 ० T2 (after corr) G2 यथा (for
 जले) D3 T1 नैव (for चैव) — d) Ś1 नाय (for नासौ)
 K4 तदा (for किल)

14 c) Ś1 K1 ३ तु, K3 D1 वा; Dn2 हि (for ऽद्य)
 D5 स्व (for [अ]न्यत्) — d) S च (for स)

15 a) Ś1 K1 ३ 4 D3 अरजिरात्, K3 अलजिरात्, Dn
 D2 अलिजिरात्, S अरजिरात् (of v l 11, 13) — b) Ś1
 K1 ३ ऋपि, K4 B D (except D5) T1 ३ (after corr)
 G3 मनु (for मुनि) — c) K1 ३ 4 आनयद् — d) T1
 G1 M तु, T2 (before corr) G2 4 त (for स) T1 ततस्
 (for मनुस्) D5 स्वय (for तदा) K4 D1-3 महतीं वारि
 सञ्जता

16 a) B4 सत्कृत (for तत्र त) B3 चां (for प्रां)

तत्र तं प्राक्षिपचापि मनुः परपुरजय ।
 अथावर्धत मत्स्यः स पुनर्वर्षगणान्वहून् ॥ १६
 द्वियोजनायता वापी विस्तृता चापि योजनम् ।
 तस्यां नासौ समभवन्मत्स्यो राजीवलोचन ।
 विचेष्टितुं वा कौन्तेय मत्स्यो वाप्यां विशां पते ॥ १७
 मनुं मत्स्यस्ततो दृष्ट्वा पुनरेवाभ्यभापत ।
 नय मां भगवन्साधो समुद्रमहिषीं प्रभो ।
 गङ्गा तत्र निवत्स्यामि यथा वा तात मन्यसे ॥ १८
 एवमुक्तो मनुर्मत्स्यमनयद्भगवान्वशी ।
 नदीं गङ्गा तत्र चैनं स्वयं प्राक्षिपदच्युतः ॥ १९
 स तत्र ववृधे मत्स्यः किञ्चित्कालमरिदम् ।

ततः पुनर्मनुं दृष्ट्वा मत्स्यो वचनमब्रवीत् ॥ २०
 गङ्गायां हि न शक्नोमि बृहत्त्वाच्चेष्टितुं प्रभो ।
 समुद्रं नय मामाशु प्रसीद भगवन्निति ॥ २१
 उच्यत्य गङ्गासलिलात्ततो मत्स्यं मनुः स्वयम् ।
 समुद्रमनयत्पार्थ तत्र चैनमवासृजत् ॥ २२
 सुमहानपि मत्स्यः सन्स मनोर्मनसस्तदा ।
 आसीद्यथेष्टहार्यश्च स्पर्शगन्धसुखश्च वै ॥ २३
 यदा समुद्रे प्रक्षिप्तः स मत्स्यो मनुना तदा ।
 तत एनमिदं वाक्यं स्मयमान इवाब्रवीत् ॥ २४
 भगवन्कृता हि मे रक्षा त्वया सर्वा विशेषतः ।
 प्राप्तकालं तु यत्कार्यं त्वया तच्छ्रूयतां मम ॥ २५

C 3 12772
 B 3 187 27
 K 3 190 27

— ^b) K₃ D₅ मुनि (for मनु) K₄ Dc Dn₃ D₁ T₂ G₁ ;
 M₁ जय (for जय) M₂ मत्स्य मनुजमत्तम

17 ^a) B₂ Dc त्रि- (for द्वि) K₁ २ यतो वापि, G₂
 यतश्चापि — ^b) G₂ विस्तृताश्च K₃ चायुतत्रय, G₄ च
 द्वियोजन — ^c) B₄ Dc तस्या न स्यातुमशकन्, G₂ तस्या न
 शेषमभवत् — ^d) A few MSS लोचन — ^e) K₃ D₁
 विचेष्टित K₄ B₁ ३ ४ Dn D₄₋₅ च (for वा) G₂ यदा
 तोये (for च कौन्तेय) — ^f) T₁ अरिदम (for विशा पते)

18 ^a) K₂ लब्ध्वा (for दृष्ट्वा) — Before 18^{cd}, Dc
 ins मत्स्य ड — B₂ om (hapl) 18^b-20^c — ^c) K₃ ३
 मा (for मा) — ^d) K₂ प्रभु, K₄ B₄ D₁₋₃ प्रति; B₁m
 Dn D₄₋₅ T₂ (after corr) G₃ M₂ प्रियां (for प्रभो)
 — ^e) D₅ यथावत् (for यथा वा) S₁ K₁ ३ मन्यसे प्रभो
 (for तात मन्यसे) S गगा नात्रापि (G₂ ४ त्र वि)
 शक्नोमि वस्तु मनिमता चर T₂ (after the above) reads
 18^{cf} as in text also — After 18, N (except B₂)
 G₃ ins

916* निदेशे हि मया तुभ्य स्यात्स्वमनस्ययता ।

वृद्धिर्हि परमा प्राप्ता स्वकृते हि मयानघ ।

[(L 1) K₃ ४ D₁₋₃ ६ त्वन्निदेशे (D₅ शान्) मया निल
 (D₅ तान) (for the prior half) S₁ K₁ ३ स्वया (for
 स्यता) — (L 2) S₁ K D₁₋₃ ६ तेय (for ते हि)]

19 B₂ om 19 (cf v l 18), T₂ om 19-20 — ^a)
 S₁ K₁ ३ मुनिर् (for मनुर्) — ^b) L₄ D₁ आनयद्, T₁
 गमयद् (for अनयद्) — ^c) G₁ गगा नदीं (by transp)
 G₂ ४ नदीं ता तत्र चैवेन — ^d) B₁ ३ D₄ T₁ G₁ अच्युत,
 D₅ त, G₂ ४ एव च (for अच्युत)

20 B₂ om 20^{ab} (cf v l 18), T₂ om 20 (cf
 v l 19) — ^b) K₁ D₂ ३ ६ G₁ ३ ४ M कश्चित् (for
 किञ्चित्) — ^c) S₁ K D₁₋₃ ६ मत्स्यो (for पुनर्) — ^d)
 S₁ K D₁₋₃ ६ पुनरेवाभ्यभापत (= 18^b)

21 ^a) S₁ K D₁₋₃ ६ न हि (by transp) — ^b) S₁
 K₁ ३ महत्त्वा (for बृहत्त्वा) S₁ K₁ ३ M विभो, T₁ मुने
 (for प्रभो) — Dc om 21^c-22^b — ^d) D₅ मम (for इति)

22 Dc om 22^{ab} (cf v l 21) — ^b) D₅ त मत्स्य
 च (for ततो मत्स्य) — ^c) K₄ आनयत् M₁ राजन् (for
 पार्थ)

23 G₄ om 23 — ^a) S₁ T₁ M₁ स, B Dn D₄ ६ तु
 (B₁ [असौ], Dc त, D₅ च (for सन्) — ^b) S₁ K₁ ३
 मनो सु, B₃ मनोस्तु, M₁ मनोर्वे (for स मनोर्) B D
 (except D₁₋₃ ६) नयत्स, T₂ G₃ मुनिनस (sic) (for
 मनसस) — ^c) S₁ K₁ ३ यथेष्टमार्य, B₃ मखेपु हार्य; Dc
 सुखेष्टहार्य, D₄ यथेव हार्य, T₁ G₂ यथेष्टमार्य (for यथेष्ट
 हार्य) S₁ सन्, K₁ ३ स, B₂ तु (for च) — ^d) B₄
 Dn₂ ns D₃ ४ सुग्वस्य, D₅ सहश्च (for सुखश्च) T₁ सर्व
 गध स तत्र वै

24 ^a) K₂ D₄ प्राक्षिप्त, D₅ प्राप्त स (for प्रक्षिप्त)
 — ^b) D₅ मत्स्यस्तु, G₄ समुद्रे (for स मत्स्यो) D₅ सह
 (for तदा) — ^c) B₄ तत्र (for तत) D₅ पुनर्; T₂ G₂₋₄
 मनुर् (for एनम्) — ^d) D₅ स्वथा (for इवा)

25 ^a) Hypermetric! B₂ Dn D₄ ६ हि कृता, T₁
 कृतैव मे (for कृता हि मे) B₃ कृताभिरक्षा भगवन् — ^b)
 B₁ मम; T₁ सर्व (for सर्वा) — ^c) K₃ कालेषु (for
 काल तु) S₁ K₁ ३ यथा (for तु यत्)

अचिराद्भगवन्भौममिदं स्थावरजङ्गमम् ।
 सर्वमेव महाभाग प्रलयं वै गमिष्यति ॥ २६
 संप्रक्षालनकालोऽयं लोकानां समुपस्थितः ।
 तस्मात्त्वां बोधयाम्यद्य यत्ते हितमनुत्तमम् ॥ २७
 ब्रसानां स्थावराणां च यच्चेद्भ्रं यच्च नेद्भ्रति ।
 तस्य सर्वस्य संप्राप्तः कालः परमदारुणः ॥ २८
 नौश्च कारयितव्या ते दृढा युक्तवटाकरा ।
 तत्र सप्तर्षिभिः सार्धमारुहेथा महामुने ॥ २९
 वीजानि चैव सर्वाणि यथोक्तानि मया पुरा ।
 तस्यामारोहयेर्नावि सुसंगुप्तानि भागशः ॥ ३०
 नौस्थश्च मां प्रतीक्षेथास्तदा मुनिजनप्रिय ।

आगमिष्याम्यहं शृङ्गी विज्ञेयस्तेन तापस ॥ ३१
 एवमेतच्चया कार्यमापृष्टोऽसि ब्रजाम्यहम् ।
 नातिशङ्क्यमिदं चापि वचनं ते ममाभिभो ॥ ३२
 एवं करिष्ये इति तं स मत्स्यं प्रत्यभापत ।
 जग्मतुश्च यथाकाममनुज्ञाप्य परस्परम् ॥ ३३
 ततो मनुर्महाराज यथोक्तं मत्स्यकेन ह ।
 वीजान्यादाय सर्वाणि सागरं पुषुवे तदा ।
 नावा तु शुभया वीर महोर्मिणमरिंदम ॥ ३४
 चिन्तयामास च मनुस्तं मत्स्यं पृथिवीपते ।
 स च तच्चिन्तितं ज्ञात्वा मत्स्यः परपुरंजय ।
 शृङ्गी तत्राजगामाशु तदा भरतसत्तम ॥ ३५

- 26 ^a) G₁ M₁ लोकम् (for भौमम्) — ^b) Ś₁ K₁ ; सर्वं, D₂ जगत्, G₁ ; इम (for इद) — ^d) D₂ च (for वै)
 27 K₁ om 27^a-28^b — ^a) G₄ स (for स) — K₂ om from समुप^a (in 27^a) up to नेद्भ्रति (in 28^b)
 28 K₁ ; om 28^{ab} (cf v1 27) — ^a) Ś₁ K₂ ; 4 D₁ M₁ चराणा, T₁ भूताना; T₂ G₂ ब्रासन, G₁ जगम (for ब्रसानां) D₂ जगमाना स्थावराणा — ^b) =49^d K₄ यच्चैंग; D₄ यच्चैंग, G₁ M₁ यच्चैंगद् B₂ ; D₂ नैंगते; T₁ G₂ नैंगित (for नेद्भ्रति)
 29 ^b) K₄ दृढ; G₁ यथा (for दृढा) K₂ D₂ युक्त; K₄ D₁ ; युक्ता, D₂ रज्जु (for युक्त) K₄ B D₂ D₁ D₁ ; 4-5 'वटारका, T G₂ ; 4 'फवाटिका, G₂ M पटाकरा (for वटाकरा); of v1 37 — ^d) K₂ ; D₁ ; T₁ G₁ M आरोहेथा; D₂ आरुहेस्व; T₂ G₂-4 आरोहाथ (for आरुहेथा)
 30 ^a) B₂ D₂ वीजाना D₁ कर्माणि (for सर्वाणि) — ^b) B D (except D₁₋₃ ;) द्विजैः पुरा (B₄ पुरा मया) — ^c) Ś₁ K₁ ; 4 D₁₋₃ ; आरोपयेद् (for 'हयेद्) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ; सुगुप्तायां विभागशः (Ś₁ विज्ञेयत; K₂ विभावसु)
 31 ^a) Ś₁ तस्थुश्च, K D₁₋₃ तस्थश्च; D₂ तत्रस्थो (for नौस्थश्च) Ś₁ ता, G₂ ; 4 मा (for मा) S₁ ऋषे^a (for प्रती) — ^b) D₂ D₄ ; 6 ततो, D₁₋₃ ; 5 सदा, T₁ ; (before corr) G₁ ; 4 तथा (for तदा) K₂ D₂ T₁ G₄ 'प्रिय' — ^d) K₂ ; D₂ ; 5 तेन वै मुने, B₁ स्वेन तेजसा (m तेन तापस as in text)
 32 ^a) B₁₋₃ D₂ ; T G₂-4 एव (for एतत्) — ^b) D₂ स्वां पृष्ठा हि; G₄ स्वामापृष्टो (for आपृष्टोऽसि) — After

32^{ab}, B₂ D (except D₁₋₃ ;) ins

917* ता न शक्या महत्यो वै आपस्तुं मया विना ।

[B₂ न च शक्यमिद वारि (for the prior half), and त्वया (for आपस्)]

— ^c) Ś₁ B₂ ; 2 D₂ D₂ D₂ m ; 4 नातिशङ्क्यम्, K₂ B₁ नाति (B₁ 'भि)क्यम्, B₄ D₂ न च (D₂ वि) शङ्क्यम् (for नातिशङ्क्यम्) B₄ वारि (for चापि) — ^d) Ś₁ K₁ ; D₁₋₃ ममातिके, K₂ D₂ T₁ महामुने (for ममाभिभो) K₄ वचन मम चांतिके; B₄ त्वया त्तुं मया विना (of 917*), B₁₋₃ D₂ D₂ D₄ ; 6 वचन मे त्वया विभो

33 ^a) B₄ करिष्यामि (for करिष्ये) Ś₁ K₁ ; च (for त) — ^b) Ś₁ B₄ T₁ मत्स्य स (by transp) — ^c) K₄ D₂ तौ (for च) D₂ 'कालम् (for 'कामम्)

34 ^b) D₂ T₁ हि (for ह) — ^d) D₂ transp सागर and पुषुवे T₁ G₁ समुद्र (for सागर) — ^e) S₁ K₁ ; 2 B D₂ D₂ D₄ ; 6 नौक्या; K₂ नावाया (sic), K₄ 'शु; D₂ 'थ (for नावा तु) B₂ प्रभया (for शु') D₂ धीरो, D₁ भावी (for वीर) — ^f) D₂ T₁ 'दम (for 'दम)

35 ^a) T G₂-4 स (for च) T₂ G₂ मुनिस् (for मनुस्) — ^c) =1 216 2^a 4 41 4^c 5 41 8^c D₂ तु (for च) D₂ G₄ त (for तच्) — ^d) =98^b K₂ ; 4 D₂ D₂ ; 5 ; 6 T₂ (before corr) M₁ 'जय — T₁ om (hapl) 35^c-40^d — ^e) Ś₁ K₁₋₃ D₂ तदा, K₄ D₁₋₃ ; 5 तथा (for तत्रा) T₂ G₂ ; 4 सुग्रीवस्त जगामाशु — ^f) D₂ T₂ (before corr) G₁ तथा (for तदा)

36 T₁ om 36 (of v1 35) — ^c) S₁ K₁ ; D₂ मनुजद्वन्द्वो; B D₂ D₄ ; 6 मनुजन्याघ्न (B₁ मनुजन्यघ्नो), T₂

तं दृष्ट्वा मनुजेन्द्रेन्द्र मनुर्मत्स्यं जलार्णवे ।
 शृङ्गिणं तं यथोक्तेन रूपेणाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ ३६
 वटाकरमयं पाशमथ मत्स्यस्य मूर्धनि ।
 मनुर्मनुजगार्दूल तस्मिञ्शृङ्गे न्यवेशयत् ॥ ३७
 संयतस्तेन पाशेन मत्स्यः परपुरंजय ।
 वेगेन महता नावं प्राकर्षच्छ्रवणाम्भमि ॥ ३८
 स ततार तथा नात्रा समुद्रं मनुजेश्वर ।
 नृत्यमानमिवोर्मीभिर्गर्जमानमिवाम्भसा ॥ ३९
 शोभ्यमाणा महावातैः सा नौस्तस्मिन्महोदधौ ।
 घूर्णते चपलेव स्त्री मत्ता परपुरजय ॥ ४०
 नैव भूमिर्न च दिशः प्रदिशो वा चक्राशिरे ।

सर्वमाम्भसमेवासीत्सं द्यौश्च नरपुंगव ॥ ४१
 एवंभूते तदा लोके संकुले भरतर्षभ ।
 अदृश्यन्त सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यः सहैव ह ॥ ४२
 एवं बहुन्वर्षगणांस्तां नावं सोऽथ मत्स्यकः ।
 चकर्षितन्द्रितो राजस्तस्मिन्सलिलसंचये ॥ ४३
 ततो हिमवतः शृङ्गं यत्परं पुरुषर्षभ ।
 तत्राकर्षत्ततो नावं स मत्स्यः कुरुनन्दन ॥ ४४
 ततोऽत्रवीचदा मत्स्यस्तानुपीनप्रहसञ्चनैः ।
 अस्मिन्निमवतः शृङ्गे नावं वधीत माचिरम् ॥ ४५
 मा वद्वा तत्र तैस्तूर्णमृषिभिर्भरतर्षभ ।
 नौर्मत्स्यस्य वचः श्रुत्वा शृङ्गे हिमवतस्तदा ॥ ४६

C 3 12795
 B 3 187 50
 K 3 190 48

(before corr) G₄ जेंद्रेण, G₂ जेंद्रोथ — ^b) B₁ स तु
 मन्य, B₂ मत्स्य मनुर् (by transp) S₁ K₁ B₂ D₁₋₃ ६
 T₂ G₂ महाणवे, Dc M₁ जलाशये — ^c) K₂ 4 D₁₋₃ ६ च,
 Dc S (T₁ om) तु (for त) K₄ तथोक्तेन — ^d) B₁
 चयोच्छ्रित, B₂ D₁ मिवोरियत, T₂ G₂₋₄ मिवोच्छ्रत

37 T₁ om 37 (cf v 1 35) — ^a) K₁ D₈ वटाकारं,
 K₄ B Dc Dn D₁ 2 4 ६ वटाकर, T₂ G पटाकारं, M
 पटाकर (cf v 1 29) K₁ 2 पाशंर (for पाशम्) — ^b)
 D₁ 2 अपास्यन् (D₁ अपश्यन्) मत्स्यमूर्धनि — ^d) Dc नस्य
 (for नस्मिन्) Ś₁ K B₁ (m as in text) Dn D₁₋₃ ६
 देशे (for शृङ्गे) K₁ न्यवेशयेत्, M₂ द्ययत्

38 T₁ om 38 (cf v 1 35) — ^a) K₂ सगत, K₄
 B₁ D₂ ६ G₁ M₂ स (B₁ M₂ स)मितं, T₂ G₂₋₄ M₁ समक्तं
 (for सयतं) Ś₁ K₁ 2 स शिरस्थेन पाशेन — ^b) = 35^d
 K₂ 2 Dn₂ n₂ D₂ ६ जय — D₁ om (hapl.) 38^c-40^d
 — ^c) Ś₁ K₁ 2 योगेन (for वे)

39 T₁ D₁ om 39 (cf v 1 35, 38) — ^a) Ś₁ K₁₋₃
 B Dc Dn D₄ ६ स च तान् (K₁ 2 स तथा) तारयन्नावा
 (K₂ B₁ 2 Dc₂ यामाम्) — ^b) K₂ 2 श्वर, D₂ श्वर
 — ^c) = (var) 3 102 21^c B₂ गर्ज (for नृत्यं)
 D₂ [ऊ]र्णो व, D₂ [ट]चिंश्च (for ऊर्मीभिर्) — ^d) K₂ D₂
 चलमान, K₄ वटगमानं, B₂ तर्जयानं Ś₁ K₁ 2 गच्छन्नि
 (K₁ ते)व तटाभमि

40 T₁ D₁ om 40 (cf v 1 35, 38) — ^a) T₂ G₁
 माण (for माणा) — ^c) D₂ 2 घूर्णितेश, S (T₁ om)
 जुवर्ण (for घूर्णते)

41 K₂ om 41^{ab} — ^a) G₂ 4 न वै (for नैव)
 — ^b) T G च (for वा) — D₂ om 41^c-42^d — ^c)

B₂ सर्वदा (for सर्वम्) K₂ अभसम्; S सलिलम् (for
 आम्भसम्) D₁ सर्वमभोमय चासीत् — ^d) T₁ नद्यश्च
 (for न्व द्यौश्च)

42 D₂ om 42 (cf v 1 41) G₄ om 42^a-44^b
 — ^a) D₁ 2 काले (for लोके) — ^b) T₂ G₂ ३ ले नरपु
 गव — ^c) Sporadic prior pāda! Ś₁ K₁ 2 अदृश्यन्सप्त
 ऋषयो, Dc D₂ अदृश्यन्सप्त सप्त, D₁ 2 G₁ अदृश्यतर्षयो सप्त,
 M₁ सप्तर्षयो मनुर्मत्स्यो — ^d) M₁ [S]प्यदृश्यत (for मनुर्मत्स्य)
 S₁ सदैव, K₁ 2 4 D₁₋₃ स चैव, K₂ B Dc Dn D₄ ६ तथैव
 (for संहैव) K₂ D₁ 2 T₁ हि; K₂ B Dn₁ D₄ M₂ च
 (for ह)

43 G₄ om 43 (cf v 1 42) — ^b) D₂ नाव ता
 (by transp) K₄ स स्म, D₁ 2 स तु, D₂ स च; D₂ स
 स, T G₂ ३ सोपि, M मोस्य (for मोऽय)

44 G₄ om 44^{ab} (cf v 1 42) — ^a) K₂ हिमवते
 शृङ्गे — ^b) K₂ B D (except D₁₋₃) भरतर्षभ — B₂
 om (hapl) 44^c-47^d — ^c) D₂ G₂ पंत तां M₁ पंतदा
 (for पंततो) K₁ ताम्र, K₂ नावि (for नाव) — ^d)
 M₂ मत्स्यः (for स मत्स्य) Ś₁ K D₁₋₃ ३ M₂ कुलि (for
 कुरु) T₁ G₁ 2 4 M₂ मत्स्य कौरव (G₄ M₂ कौरवैय)
 नदन

45 B₂ om 45 (cf v 1 44) — ^a) B (B₂ om)
 D (except D₁₋₃ ३) T₂ G₂ अथा, M₁ तदा (for ततो)
 K₄ D₂ महा- (for तदा) — ^b) B₁ (m as in text) T₁
 इव (for शनैः) — ^c) K₁ 2 T₁ तस्मिन् (for अस्मिन्)

46 B₂ om 46 (cf v 1 44) — ^a) S₁ K D₂ ३ ६
 वै तूर्णम्, T₁ तस्यौ नाव् (for तैस्तूर्णम्) — D₁ om (hapl.)
 46^c-47^d, G₄ M₂ om 46^{ed} — ^c) K₄ D₂ तैर्, T₁ ते

तच्च नौचन्धनं नाम शृङ्गं हिमवतः परम् ।
 ख्यातमद्यापि कौन्तेय तद्विद्धि भरतर्षभ ॥ ४७
 अथात्रवीदिनिमिपस्तानृपीन्सहितांस्तदा ।
 अहं प्रजापतिर्ब्रह्मा मत्परं नाधिगम्यते ।
 मत्स्यरूपेण यूयं च मयास्मान्मोक्षिता भयात् ॥ ४८
 मनुना च प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
 स्रष्टव्याः सर्वलोकाश्च यच्चेद्गं यच्च नेद्गति ॥ ४९
 तपसा चातितीव्रेण प्रतिभास्य भविष्यति ।
 मत्प्रसादात्प्रजासर्गे न च मोहं गमिष्यति ॥ ५०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५ ॥

इत्युक्त्वा वचनं मत्स्यः क्षणेनादर्शनं गतः ।
 स्रष्टुकामः प्रजाश्चापि मनुर्वैवस्वतः स्वयम् ।
 प्रमूढोऽभूत्प्रजासर्गे तपस्तेपे महत्ततः ॥ ५१
 तपसा महता युक्तः सोऽथ स्रष्टुं प्रचक्रमे ।
 सर्वाः प्रजा मनुः साक्षाद्यथावद्भरतर्षभ ॥ ५२
 इत्येतन्मात्स्यकं नाम पुराणं परिकीर्तितम् ।
 आख्यानमिदमाख्यातं सर्वपापहरं मया ॥ ५३
 य इदं शृणुयान्नित्यं मनोश्चरितमादितः ।
 स सुखी सर्वसिद्धार्थः स्वर्गलोकमियान्नरः ॥ ५४

(for नौर) K₂ मनुर्मत्स्य- (for नौर्मत्स्यस्य) K₄ B₁ D₂ D₃
 मत्स्यवचन (for मत्स्यस्य वच) — K₁ om (hapl)
 46^a-47^a

47 B₂ D₁ om 47 (of v1 44, 46), K₁ om 47^a
 (of v1 46), K₄ om (hapl) 47^a-48^b — ^a) K₂
 तेद्य (for तच्च) — ^d) T₂ (before corr) G₄ तद्धि त (for
 तद्विद्धि) K₂ D₂ मनुजर्षभ; B₂ मनुजाधिप, D₂ मनुजेश्वर,
 T₂ G₁ ३ पुरुपर्षभ

48 K₄ om 48^b (of v1 47) — ^a) D₂ तथा (for
 अथा) — ^b) Ś₁ B D (except D₂ ३ ६ ६) सहित (for
 सहितान्) B₂ तथा (for तदा) — ^d) Ś₁ K₁ ३ तत्पर,
 D₂ नापर (for मत्पर) K₂ नाव; G₁ नाभि- (for नाधि)
 Ś₁ K₁ ३ गच्छति (for गम्यते) — ^e) Ś₁ K₁ ३ वै (for
 च) — ^f) K₁ ३ 4 D₂ मोक्षिता (for मोक्षिता)

49 ^b) S₁ K₁ ३ B D (except D₁ ३) 'मानुषा' (for
 मानवा) — ^d) = 28^b B₂ G₂ 4 M₂ नेगते, D₂ T₁
 नेगित (for नेद्गति)

50 ^a) B₂-4 D_n D₄ ६ [अ]पि (for [अ]ति) — ^b)
 Ś₁ K₁ प्रतिभात्र, K₂ G₁ 'भास्य; K₄ D₂ 'भाष्य, D₁
 'भास्यो; T₁ 'भाव, T₂ G₂-4 शक्तिश्चास्य — ^c) B₁ सर्वा
 (for -सर्गे) — Ś₁ K₁ M₂ om (hapl) 50^a-51^c — ^d)
 D₂ न स्व (for न च) B₂ D₂ T₁ गमिष्यसि

51 Ś₁ K₁ M₂ om 51^a-51^c (of v1 50) — ^b)
 B₁ क्रमेण (m क्षणेन as in text) — ^c) T₁ चैव (for
 चापि) — ^d) K₂ स्वायभुव (for वैव) — ^e) K₂ स
 भूयो वै; K₂ 4 D₁-३ ६ समूढोभूत् — ^f) S (except T₁
 G₄) तत्तस्य (for तपस्य) Ś₁ K₂ 4 B₂ D₁-३ ६ तदा, K₁ ३
 B₂ 4 D_n 1 स तप (for तत्) B₁ महातपा (for महत्तत)

52 ^a) Ś₁ K D₁-३ ६ transp तपसा and महता

— ^b) Ś₁ K₁ ३ 4 D₁-३ ६ तत (for सोऽथ) T₁ M₁
 transp मोऽथ and स्रष्टु.

53 ^a) D₂ एतत्ते, T₁ इत्येव (for इत्येतन्) K D₂
 D₁ ६ मत्स्यक (for सा) — ^b) K₂ पुराण, K₄ B₂ D₁ G₁
 M₁ पुराणे, B₁ प्रधाने (m पुराण as in text) — ^c) T₂
 G₂-4 transp आख्यान and आख्यात

54 ^a) D₂ इद य (by transp), G₂ य इम — ^b)
 D₂ आदत; M₂ आत्मन (for आदित) — ^c) T₁ सुख
 (for सुखी) B D (except D₁-३ ६) सर्वपूर्णार्थ (B₂
 'यु); S पूर्णकामा (M 'सर्वा)र्थ — ^d) B₁ D (except
 D₁-३ ६) G₄ सर्व (for स्वर्ग) B₁ व्रजेन् (for इयान्)
 G₂ सर्वान्कामानवामुयात्

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ D_n T₂
 G₂-4 आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमस्या K₁ ३
 (both om sub parvan name) mention only मत्स्य
 पुराण (sic), K₂ 4 B D₂ D_n D₁-६ M₁, likewise,
 only म (D₂ मा)स्त्योपाख्यान — Adhy no (figures,
 words or both) D_n 186 (D_n 187), D₁ 193, S
 (M₂ inf lin) 189 (M₂ orig 192) — Śloka no
 D_n 57, D₁ 54

186

1 ^a) T₁ [अ]ह (for [अ]म) — ^b) T G तप (for
 यत्)

2 ^a) T₁ एते; M₁ नैते (for नैके) — ^b) K₁ 'मते (for
 'मुने) — ^d) S₁ तव दृश्यते, B₁ G₁ विद्यते तव (by
 transp) B₂ ३ D (except D₁-३ ६) आयुष्मान्दृश्यते

१८६

वैशंपायन उवाच ।

ततः स पुनरेवाथ मार्कण्डेयं यज्ञस्विनम् ।
पप्रच्छ विनयोपेतो धर्मगजो युधिष्ठिरः ॥ १
नैके युगमहम्नान्तास्त्वया दृष्टा महामुने ।
न चापीह ममः कश्चिदायुषा तव विद्यते ।
वर्जयित्वा महात्मानं ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ॥ २
अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्देवदानववर्जिते ।
त्वमेव प्रलये विप्र ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ ३
प्रलये चापि निर्वृत्ते प्रयुद्धे च पितामहे ।
त्वमेव सृज्यमानानि भूतानीह प्रपश्यमि ॥ ४
चतुर्विधानि विप्रर्षे यथात्परमेष्ठिना ।

वायुभूता दिशः कृत्वा विशिष्यापस्ततस्ततः ॥ ५
त्वया लोकगुरुः साक्षात्सर्वलोकापितामहः ।
आराधितो द्विजश्रेष्ठ तत्परेण समाधिना ॥ ६
तस्मात्सर्वान्तको मृत्युर्जरा वा देहनाशिनी ।
न त्वा विशति विप्रर्षे प्रसादात्परमेष्ठिनः ॥ ७
यदा नैव रविर्नाग्निर्न वायुर्न च चन्द्रमाः ।
नैवान्तरिक्षं नैवोर्वी शेषं भवति किञ्चन ॥ ८
तस्मिन्नेकार्णवे लोके नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
नष्टे देवासुरगणे समुत्सन्नमहोरगे ॥ ९
शयानममितात्मानं पद्मे पद्मनिकेतनम् ।
त्वमेकः सर्वभूतेशं ब्रह्माणमुपतिष्ठसि ॥ १०

C 3 12818
B 3 188 14
K 3 191 14

(B₂ Dc °न्विलने) ततः; B₁ T₂ G₂ 4 आयुष्मान्ता (B₂ °न्वय) विद्यते — Alter 2, B D (except D₁₋₃ 5) S 125

915* न तेऽत्रि मदन कश्चिदायुषा प्रहविचम ।
[Dc T₁ G₁ मदनचम, M मन्तोप (for मन्विचम)]
3 S₁ K₂ Dn₂ D₂ om 3^{ab} — *) B₁ 3 T G आदि
क्षेय (B₁ 3 ई च) शोरे — °) T G नित्य (for विप्र)
— °) = 10^d S₁ K₁ 2 B₁ 2 D (except D₁₋₃) M₁
°विष्टमे, M₂ °विष्टि

4 D₂ om (? hpl) from वि of चापि (in 1^a) up
°o मा of वायुभूता (in 5^c) — *) B₁ मन्नि (for निर्वृत्ते)
D₂ 5 निर्वृत्ते प्रत्ये चापि — °) T₁ प्रयुद्धे, G₁ प्रवृद्धे — °)
K₂ B D (except D₁₋₃ 5 D₂ om) M षक (for षर)
D₂ सर्वभूतानि (for सृज्य) — °) K₂ Dc G₂ प्रपश्यति
D₂ सृज्यमानानि पश्यति

5 D₂ om up to मा of वायुभूता (cf v 1 4) — °)
Dc प्रसादात्परमेष्ठिन — K₂ om (? hpl) 5^c-6^d
— Alter 5^{ab} D₁ 2 read 8 — °) T₂ (before corr)
G₁ 4 °भूता त्वा S₁ K₁₋₂ B₂ D₂ 5 मया (for कृत्वा)
— °) M₂ निशिष्य T₁ [अ]र (for [अ]र)

6 K₂ om 6 (cf v 1 5) — Alter 6, K₂ B D
(except D₁ 2, D₂ 5 both marg see m) ins

919* मयप्रमाणम मे विप्र मयया कृतमनेकत्र ।

घोरेणाविश्या तपसा मेधमो निविगाप्तया ।

नारायणाङ्गप्रत्यस्व मापरायेऽनिपटयमे ।
भगवानेकत्र कृत्वा स्वया विष्णोश्च विश्वकृत् ।
कणिकोद्धरण दिव्य प्राण्य कामरूपिणः । [5]
रजाल कारयोगाभ्या दग्भ्या दृष्टस्त्वया पुरा ।

[(L 1) B₂ ° (for अथो) — (L 2) B₂ °मौनद्विताम्
(for °मो निर्विवाय) — (L 3) D₂ °पांश (for °पाङ्क)
B₂ म पटयमे, Dc₂ D₂ [S]तिपटयते — (L 4) D₂ विष्णुश्च
— (L 5) K₂ यार्णिकोद्धारिणा, D₂ वरकोद्धरण — (L 6)
D₂ 5 °योग्याभ्या]

7 °) S₁ देहात्तको, K D₁₋₃ 5 मयात्तगो, B Do Dn
D₂ 6 तवात्तको S₁ विष्णुर् (for मृत्युर्) — °) K₂ B₁
Dc D₂ 4 देहनाशनी, B₁ 5 S °घातिनी — °) B D
(except D₂ 5) त्वा (for त्वा) D₂ प्रहर्षे (for विप्रर्षे)

8 D₁ 2 read 8 after 5^{ab} — °) K₂ G₁ यथा (for
यदा) S₁ न (for नैव) — °) K₁ न वातरिक्ष

9 °) T₁ तस्माद् (for तस्मिन्) D₁ T₂ G₂ M₁ घोरे;
D₂ काले (for लोके) — °) S₁ K₁ 2 नष्ट — G₁ om
9^{cd} — °) S₁ K₁ 2 D₂ G₂ M₁ नष्ट — °) S₁ G₂ 4
मसुपत्त, B₁ मसुपत्ते

10 °) S₁ मक्षिता, K₁ 2 मक्षिता, D₂ अपि चा (for
अमिता) — °) B₁ 2 Dn D₂ पद्मोत्पल (for पद्मे पद्म)
B₁ G₁ M₂ निभेषण (for निकेतनम्) — °) D₁ प्व (for
प्व) — °) = 3^d S₁ °तिष्ठति, Dc D₂ °तिष्ठमे

11 °) S₁ K₁ 4 D₁ 2 प्नां, K₂ प्व; D₂ यत्त (for

एतत्प्रत्यक्षतः सर्वं पूर्ववृत्तं द्विजोत्तम ।
तस्मादिच्छामहे श्रोतुं सर्वहेत्वात्मिकां कथाम् ॥ ११
अनुभूतं हि बहुशस्त्वयैकेन द्विजोत्तम ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चित्सर्वलोकेषु नित्यदा ॥ १२
मार्कण्डेय उवाच ।

हन्त ते कथयिष्यामि नमस्कृत्वा स्वयंभुवे ।
पुरुषाय पुराणाय शाश्वतायाव्ययाय च ॥ १३
य एष पृथुदीर्घाक्षः पीतवासा जनार्दनः ।
एष कर्ता विकर्ता च सर्वभावनभूतकृत् ॥ १४
अचिन्त्यं महदाश्चर्यं पवित्रमपि चोत्तमम् ।
अनादिनिधनं भूतं विश्वमक्षयमव्ययम् ॥ १५

एष कर्ता न क्रियते कारणं चापि पौरुषे ।
यो ह्येनं पुरुषं वेत्ति देवा अपि न तं विदुः ॥ १६
सर्वमाश्चर्यमेवैतन्निर्वृत्तं राजसत्तम ।
आदितो मनुजव्याघ्र कृत्स्नस्य जगतः क्षये ॥ १७
चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ १८
त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेतायुगमिहोच्यते ।
तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ १९
तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं परिमाणतः ।
तस्यापि द्विशती संध्या संध्यांशश्च ततः परम् ॥ २०
सहस्रमेकं वर्षाणां ततः कलियुगं स्मृतम् ।

एतत्) D₂ प्रत्यक्षता, T₂ G प्रत्यक्षित S₁ K D₁₋₃ सर्वा
(K₂ पूर्व), M₁ दृष्ट (for सर्व) — ^b) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ३
पूर्ववृत्ता, B₂ ४ D₆ पूर्व वृत्त — Ś₁ K₁ om (hapl.)
11^c-12^b — ^c) K₂ B D (except D₁₋₃) T₂ G₂ 'न्यह
(for 'महे) — ^d) S (except T₁ M₁) सर्वा (for सर्व)
K₂ ३ D₆ T₂ G₂ ३ 'हेत्वात्मिकां (K₂ एवात्मि', K₂ 'हेत्वात्म')
G₄ क्रिया (for कथाम्)

12 Ś₁ K₁ om 12^{ab} (of v l. 11) — ^a) B₂ अतर्भूत
(for अनुभूत) D₂ सु (for हि) — ^b) K₂₋₄ D₁₋₃ ३ S
स्वयंतद् (D₁ 'घ) द्विजसत्तम — 12^c = 1 57 12^c 5
16 7^c

13 ^a) K₂ ४ B₂₋₄ D वर्तं (K₄ 'णं) यिष्यामि (D₆
सप्रवक्ष्यामि) — ^b) Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ ३ G₂ ४ नमस्कृत्य
— After 19^{ab}, K₂ ४ B D ins

920* अन्यक्ताय सुसूक्ष्माय निर्गुणाय गुणात्मने ।

[B₁ अध्यक्षाय (for अन्यक्ताय) D₂ महा (for गुणा)]

14 ^a) B₂ om D₁ D₂ ns D₂ G₂ ४ M₂ स एष, D₂
D₄ ६ स एष, T₁ य एष (for य एष) K₂ B D (except
D₁₋₃ ३) पुरुषव्याघ्र (for पृथु) — ^d) K₄ D₂ ३ सर्वभावेन,
B₄ S (except G₂ M₁) भूतभावन B₁₋₃ D₆ D₂ ६
भूतात्मा भूतकृत्प्रभु

15 ^b) B₄ इह; D₁ D₂ D₄ इति (for अपि) B D
(except D₁₋₃ ३) चोच्यते (B₄ विद्यते) (for चोत्तमम्)
— ^c) K₁ भूत्वा (for भूत) — ^d) K₄ B₁ D₂ D₂ ४ M₂
transp अक्षयम् and अव्ययम् T₁ रक्षकम्, G₄ अक्षरम्
(for अक्षयम्)

16 ^b) G₄ कारणादपि; M₂ शरण चापि (for कारण चापि)

K₂ D₂ पौरुषम् — ^c) Ś₁ K D₂ ३ ३ य एष, B Dn यरोष
(B₁ यत्क्षेत्र), D₆ D₄ ६ य ह्येन, D₁ यदेव, T₁ यो ह्येत, T₂
G₂₋₄ को ह्येन; M₁ य एन (for यो ह्येन) N पुरुषो (for
पुरुष) B D (except D₁₋₃ ३) वेद (for वेत्ति) — ^d)
B₂₋₄ D₂ D₂ ४ ६ T₁ वेदा (for देवा) S₁ K B₁ D₆
D₁₋₃ ३ तद् (for त)

17 ^a) T₁ 'भूत हि, T₂ G₂₋₄ 'मेतस्मिन्, G₁ M₂
'मेतद्भि; M₁ 'मेतस्मान् (for 'मेवैतन्) — ^b) S₁ K D₁₋₃
S (except G₁) निवृत्त, B₂ ४ D₂ निवृत्त

18 ^b) K₁ ३ वर्षाणि (for 'ण) — 18^{cd} = 19^{cd}, (var)
20^{cd}, 21^{cd} — ^c) K₁ ३ अस्य; B₄ कृते, T₂ (before corr)
G₂ ४ तच्च (for तस्य) B₄ चतु शती, G₄ तावद्वती (for
तावच्छती) S₁ K₁ ३ सध्या (for सध्या) — ^d) S₁ K₁₋₃
G₁ तथापर; K₄ B₂ ४ D₂ D₁₋₆ T₁ तथाविध, G₄ तत् पर

19 G₁ om (hapl) 19 — ^b) K₂ D₁ २ ३ अयो
(for इहो) S (G₁ om) त्रेता स्यात्परिमाणतः; of 20^b
— For 19^{cd}, of v l. 18^{cd} — ^c) T₁ तस्यास्, G₂ ४ तच्च
(for तस्य) K₁ ३ सध्या (for सध्या) — ^d) Ś₁ तत् पर,
K₁₋₃ B₄ तथापर; B₂ D₆ D₁ ३ ३ तथाविध

20 T₁ om (hapl) 20^a-21^d — ^a) B₂ यस्य, B₄
ततो, T₂ G अथ (for तथा) — B₂ om 20^{cd} — ^c) T₂
G₂₋₄ तत्रा (for तस्या) D₁ ३ द्वे (for द्वि-) K₁ ३
सध्या (for सध्या) — ^d) Ś₁ G₄ तत् पर, K₁ ३ B₄ G₁
तथापर; D₆ D₁ २ ४ ६ तथाविध; D₂ तत् परे

21 T₁ om 21^{abcd} (of v l. 20) — ^a) D₂ वर्षाणि
(for 'ण) — ^b) K₁ ३ B₂ D₆ D₂ ns D₆ S (T₁ om)
तथा (for तत्) — ^c) G₁ M₁ 'शती (for 'शत) Ś₁

तस्य वर्षशतं संध्या संध्यांश्च ततः परम् ।
 संध्यासंध्याशयोस्तुल्यं प्रमाणमुपधारय ॥ २१
 क्षीणे कलियुगे चैव प्रवर्तते कृतं युगम् ।
 एषा द्वादशसाहस्री युगाख्या परिकीर्तिता ॥ २२
 एतत्सहस्रपर्यन्तमहो ब्राह्ममुदाहृतम् ।
 विश्वं हि ब्रह्मभवने सर्वशः परिवर्तते ।
 लोकाना मनुजव्याघ्र प्रलयं तं विदुर्बुधाः ॥ २३
 अल्पावशिष्टे तु तदा युगान्ते भरतर्षभ ।
 सहस्रान्ते नराः सर्वे प्रायशोऽनृतवादिनः ॥ २४
 यज्ञप्रतिनिधिः पार्थ दानप्रतिनिधिस्तथा ।
 व्रतप्रतिनिधिश्चैव तस्मिन्काले प्रवर्तते ॥ २५

ब्राह्मणाः शूद्रकर्माणस्तथा शूद्रा धनार्जकाः ।
 क्षत्रधर्मेण वाप्यत्र वर्तयन्ति गते युगे ॥ २६
 निवृत्तयज्ञस्वाध्यायाः पिण्डोदकविवर्जिताः ।
 ब्राह्मणाः सर्वभक्षाश्च भविष्यन्ति कलौ युगे ॥ २७
 अजपा ब्राह्मणास्तात शूद्रा जपपरायणाः ।
 विपरीते तदा लोके पूर्वरूपं क्षयस्य तत् ॥ २८
 बहवो म्लेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।
 मिथ्यानुशासिनः पापा मृयावादपरायणाः ॥ २९
 आन्ध्राः शकाः पुलिन्दाश्च यवनाश्च नराधिपाः ।
 काम्बोजा और्णिकाः शूद्रास्तथाभीरा नरोत्तम ॥ ३०
 न तदा ब्राह्मणः कश्चित्स्वधर्ममुपजीवति ।

C 3 12840
 B 3 188 36
 K 3 191 36

K₁₋₃ B D M₂ सधि (B₁ विद्धि) (for मध्या) — ^a) Ś₁ G₁ तथापर, K₁ ३ तथापर, K₄ तत पर — ^c) S₁ K B₂ ३ D (except D₁) सधि- (for मध्या) — ^f) T₂ G अव^३, M₁ चोप^३ (for उप^३)

22 ^b) K₁₋₃ D₅ प्रवर्तत, K₄ D₂ ३ M₁ प्रावर्तत, D₆ प्रवर्तति, D₁ प्रवर्तत K₂ कृत युगे, B₂ पुन कृत, B₄ कृत पुन S₁ कृत प्रवर्तते युग — ^c) D₁ ३ G₁ ३ ६ एष, T₁ एव (for एषा) — ^d) G₁ युगसख्या प्रकीर्तिता

23 ^b) S₁ अहम्राह्मम्, K₁ महम्राह्मम्; K₂ D₅ अहम्राह्मम्, K₃ अहम्राह्मम्; K₄ D₁₋₃ अहम्राह्मम्, T₂ G₃ अयो ब्राह्मम् — ^c) K₄ भुवने, D₁ दिवने, T₂ G^३ मवने (for भवने) — ^d) B₁ ३ D (except D₁₋₃ ३) M₁ सर्वत, B₂ सर्वत्र

24 ^c) Ś₁ K₁₋₃ अल्पावशिष्टे, B₁ पुण्यावशिष्टे, D₅ अल्पेव^३ K₄ T₂ G₂₋₄ च (for तु) Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ ३ T₁ M₁ ततो (for तदा)

25 ^c) D₁ G₁ ३ ४ यज्ञ (for यज्ञ-) B₄ प्रतिविधि- B₁ दान, T₂ G₃ तात (for पार्थ) — ^b) Ś₁ धर्म (for दान) B₁ T₂ G₁₋₃ तदा (for तथा) — ^c) B₁ तत्र, B₂ ज्ञान (for घत)

26 ^b) K₄ T₂ G₁ धनार्जना D₅ (marg sec m) तथा शूद्रान्नभोनि — ^c) B₄ क्षत्र^३ (for क्षत्र) Ś₁ K₂ B₄ D₅ D₁ ३ G₄ M च^३ (for वा^३) — ^d) T₁ G₁ M वर्तते वै (for वर्तयन्ति) K₁ ३ कृते गते, K₄ D₅ D₁₋₃ युगे युगे; B₁ (m as in text) ३ कृते युगे, T₁ G₁ M कलौ युगे, T₂ G₂₋₄ युगक्षये (for गते युगे)

27 T₁ om 27-28, M₂ om (hapl) 27 — ^b) K₃ B₄ ददोदक^३, K₄ D₅ ३ स्थालीपाक^३; B₂ ३ D₅ D_n D₄ ३ ददाजिन — ^c) A few MSS "भक्ष्या" — ^d) Ś₁ K

D₁₋₃ ३ M₁ भवतीह, B₄ भवति हि (for भविष्यन्ति) Ś₁ K₁ ३ B₄ D₂ ३ (marg sec m as in text) ३ गते युगे, K₄ D₁ युगे युगे, G₁ (sup lin as in text) युगक्षये (for कलौ युगे)

28 T₁ om 28 (cf v 1 27) — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ ३ चापि, G₁ चेन, M₂ तत्र (for तात) — ^b) Ś₁ K₃ D₁ ३ M जप्य^३; K₄ D₅ जाप्य^३, G₂ ४ (inf lin जप^३ as in text) जीव^३ G₁ नित्य शूद्रप^३ — ^c) B₄ विपरीत, M^३ रीतस्य T₂ G₂₋₄ तथा (for तदा) Ś₁ K₁ ३ काले, G₁ रूपे, M लोक^३ (for लोके) — ^d) K₄ पूर्व यद्यस्य तस्य तत्, G₁ रूपे क्षये नृप, G₂ रूप गमिष्यति

29 ^b) Ś₁ K₁ ३ भरतर्षभ, K₃ ४ D₁₋₃ ३ मनुजर्षभ — ^c) B₁₋₃ D (except D₁₋₃) मृया^३ (for मिथ्या^३) — ^d) Ś₁ मिथ्या, D₅ नृपा (for मृया)

30 ^a) K₁ ३ ४ B D₅ D₂ ३ M अध्रा D₅ सुह्रा (for शका^३) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ ३ T₁ G₁ ३ धिप (for धिपा) — G₄ om 30^{cd} — ^c) S₁ K₁ ३ कामोजा B D₅ D_n D₄ ३ T₂ (after corr) G₃ बाहिका, D₅ उधका; T₁ G₁ कुणिका, T₂ (before corr) G₂ सिणिका, M₁ औदका, M₂ दौणिका (for औणिका) Ś₁ K₁ शूद्रास, B D (except D₁₋₃ ३) T₂ (after corr) G₃ शूरास (for शूद्रास) — ^d) Ś₁ K₁ ३ ४ B₁ D₅ चीना, B₂ भुवि; T₁ वीरा, T₂ (before corr) G₂ हीना (for [आ]भीरा) B₁ T₂ (before corr) G₂ नरोत्तमा, D₅ नराधिप — After 30 B₃ ins

921^a युगान्ते मनुजव्याघ्र तथाकाराश्च भारत ।

31 ^a) G₃ दाता (for तदा) — ^b) K₃ सुधर्मम्, D₁ ३ स्वधर्मान् (for स्वधर्मम्) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ ३ अनु^३ (for

क्षत्रिया अपि वैश्याश्च विकर्मस्था नराधिप ॥ ३१
 अल्पायुषः स्वल्पवला अल्पतेजःपराक्रमाः ।
 अल्पदेहाल्पसाराश्च तथा सत्याल्पभाषिणः ॥ ३२
 बहुशून्या जनपदा मृगव्यालावृता दिशः ।
 युगान्ते समनुप्राप्ते वृथा च ब्रह्मचारिणः ।
 भोवादिनस्तथा शूद्रा ब्राह्मणाश्चार्यवादिनः ॥ ३३
 युगान्ते मनुजव्याघ्र भवन्ति बहुजन्तवः ।
 न तथा घ्राणयुक्ताश्च सर्वगन्धा विशां पते ।
 रसाश्च मनुजव्याघ्र न तथा स्वादुयोगिनः ॥ ३४
 बहुप्रजा ह्रस्वदेहाः शीलाचारविवर्जिताः ।

मुखेभगाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३५
 अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केशशूलाः स्त्रियो राजन्भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३६
 अल्पक्षीरास्तथा गावो भविष्यन्ति जनाधिप ।
 अल्पपुष्पफलाश्चापि पादपा बहुवायसाः ॥ ३७
 ब्रह्मवध्यावलिप्तानां तथा मिथ्याभिज्ञसिनाम् ।
 नृपाणां पृथिवीपाल प्रतिगृह्णन्ति वै द्विजाः ॥ ३८
 लोभमोहपरीताश्च मिथ्याधर्मध्वजावृताः ।
 मिक्षार्थं पृथिवीपाल चञ्चूर्यन्ते द्विजैर्दिशः ॥ ३९
 करभारभयात्पुंसो गृहस्थाः परिमोपकाः ।

उप) — °) G₁ ४ क्षत्रियाणि (for क्षत्रिया) K₁ ४ B Dc
 Dn D₁ २ ४-६ चापि; K₂ D₂ T G₂ ३ M छापि (for अपि)
 T G₂-४ शून्यां, G₁ शूरां (for वैश्यां)

32 °) K₂ D₂ ३ G₂ ४ M स्वल्प (for स्वल्प) — °) S₁ K₂ स्वल्पतेजा पं; K₁ २ ४ D₁-३ ६ स्वल्पतेज पं, B₁-३
 Dc Dn D₄ ६ स्व (Dc₂ अ)ल्पवीर्यपराक्रमा (B₂ यणा)
 — °) K₄ B Dn D₄ ६ अल्पसाराल्पदेहाश्च, Dc साराश्च
 देहाश्च — °) Dc अल्पमत्वाल्प, G₁ अल्पसत्याल्प

33 K₂ om 33^{abcd} — °) G₁ २ M₁ रत्न (for बहु)
 B₁ D₄ मूल्या (for शून्या) — °) G₂ ४ बहु (for मृग)
 S₁ K (K₂ om) D₂ ३ दिता; D₂ न्विता (for घृता)
 — T₁ om 33^{def} — °) S (T₁ om) मनुजव्याघ्र (for
 सम) — °) = 41^d Dn D₂ ६ ब्रह्मवादिन — °) K₁ २
 चौर्यं, D₂ स्वार्थं; D₂ स्वर्थं, T₂ G₂-४ नार्यं (for चार्यं)

34 S₁ K₁ D₁ om (hapl) 34^{bcd} — °) T₂ (after
 corr) तदा (for तथा) K₄ ब्राह्मणा युक्ता (for घ्राणयुक्ताश्च)
 D₂ तु (for च) — °) D₂ सर्वं, G₁ बहु- (for सर्वं) B₂
 वनस्पतौ (for विशां पते) G₄ repeats here 32^d (for
 34^d) — °) S₁ K₁ २ माधु (for स्वादु) S थीज च
 परिहीयते

35 °) K₄ तथा लोका, D₂ M₁ मत्पदेहा (for ह्रस्वदेहा)
 — °) K₂ ३ भगमुख्या, D₁ २ सुखे रता (for मुखेभगा)
 S₁ K₁ भोगमोक्षाक्षयो राजन्, T₂ G₂ मुखक्षीरास्तथा गावो
 — °) S₁ K₁ २ भवतीह (for भवि) T₂ G₂ जनाधिप
 (for युग)

36 = (var) १ 188 ५१ — T₂ G₂ om (hapl)
 36^a-37^b — °) S₁ K₁ शीला (for शूला) — °) S₁
 K₁ २ शि(S₁ श)श्रीला — °) G₁ २ ४ सर्वा, M₂ चैव
 (for राजन्) S₁ K Dc₂ D₁-३ ६ T₁ प्रमदा (T₁ योषित)

केशशूलाश्च (S₁ शीलाश्च, K₁ ४ D₂ शूलिन्यो, K₂ शीलिन्यो) — °) G₂ ४ कलौ युगे (for युग) S₁ K₂ भवति
 युगसक्षये — After 36, G₁ ins (the gloss)

922* अट्टमश्रमिति प्राहु शूल विक्रयमुच्यते ।

वेद शिवमिति प्रोक्त ब्राह्मणाश्च चतुष्पथा ।

केशो भग इति प्रोक्तश्च विक्रीयैव मुञ्जते ।

These lines occur (with v 1) in Nilakantha's commentary !

37 G₁ om 37-38, T₂ G₂ om 37^{ab} (of v 1 36)
 — °) S₁ K₁ २ भवतीह (for भवि) S₁ K₁ २ D₂ T₁
 नराधिप, B₁ युगक्षये (for जना) — °) S₁ K D₁-३ ६
 चैव (for चापि) — °) S (G₁ om) बहुशास्त्रिन

38 G₁ om 38 (of v 1 37) — °) K₂ ४ D₂ ६
 हत्याव, B Dc Dn D₁ ४ ६ वध्यातु (B₁ वध्याभि),
 D₂ हत्याभि, T₁ वध्योव, T₂ G₂-४ विद्योप, M₂ हत्यातु
 (for वध्याव) — °) K₁ २ D₂ भिशासिनां, S (G₁ om)
 नृशा (T₂ G₂ नृश)सिनां — °) M₂ नृपशार्दूल (for पृथि)
 — °) K₂ ४ D₂ ३ M च, T₁ ते (for वै)

39 °) T₁ ध्वजव्रता — °) K₂ भक्ष्यार्थं, D₂ भिक्षार्थं
 K₄ पृथिवी सर्वा, D₄ पृथिवीपाल — °) B₁ चरिष्यति (m
 चञ्चूर्यन्ते as in text) K B₁ (m as in text) D₁-३ T₂
 (before corr) G M द्विजा दिश, D₂ दिशो वश; T₁
 द्विजातय

40 °) G₁ २ हार (for भार) T₂ (before corr)
 G₂ ४ भया (for अयात्) K₂ D₂ पुभि; B Dc Dn
 D₁ ४ ६ T₂ (after coll) G₂ भीता, D₂ पुसां (for पुसो)
 — °) K₁-३ D₂ गृहस्थ, D₂ M गार्हस्थ्य S₁ K₁ परिपो
 पका, K₂ B₂ मोचका; K₂ मोपकं, B₁ शोध (m मोषि)
 का; D₂ मोहकै, D₂ पोपकै, S मोक्षका — °) T₂

मुनिच्छद्वाकृतिच्छन्ना वाणिज्यमुपजीवते ॥ ४०
मिथ्या च नखरोमाणि धारयन्ति नरास्तदा ।
अर्थलोभान्नरव्याघ्र वृथा च ब्रह्मचारिणः ॥ ४१
आश्रमेषु वृथाचाराः पानपा गुरुतल्पगाः ।
ऐहलौकिकमीहन्ते मांसशोणितवर्धनम् ॥ ४२
बहुपापण्डसंकीर्णाः परान्नगुणवादिनः ।
आश्रमा मनुजव्याघ्र न भवन्ति युगक्षये ॥ ४३
यथर्तुवर्षी भगवान्न तथा पाकशासनः ।
न तदा सर्ववीजानि सम्यग्रोहन्ति भारत ।
अधर्मफलमत्यर्थं तदा भवति चानघ ॥ ४४

तथा च पृथिवीपाल यो भवेद्धर्मसंयुतः ।
अल्पायुः स हि मन्तव्यो न हि धर्मोऽस्ति कश्चन ॥ ४५
भूयिष्ठं कूटमानैश्च पण्यं विक्रीणते जनाः ।
वाणिजश्च नरव्याघ्र बहुमाया भवन्त्युत ॥ ४६
धर्मिष्ठाः परिहीयन्ते पापीयान्वर्धते जनः ।
धर्मस्य बलहानिः स्याद्धर्मश्च बली तथा ॥ ४७
अल्पायुषो दरिद्राश्च धर्मिष्ठा मानवास्तदा ।
दीर्घायुषः समृद्धाश्च विधर्माणो युगक्षये ॥ ४८
अधर्मिष्ठैरुपायैश्च प्रजा व्यवहरन्त्युत ।
संचयेनापि चालपेन भवन्त्याह्वया मदान्विताः ॥ ४९

G₂₋₄ मुनिच्छद्वाकृतिच्छन्ना — ^d) K₁ 3 D₅ जीव्यते, K₄ (m as in text) D₂ 3 'मेव्यते, B Dc Dn D₁ 4 6 'जी विन', T₁ G₁ 'युज्यते, T₂ G₂₋₄ 'भुजने, M₁ 'सेवते
41 ^b) N तदा (Ś₁ K₁ 3 Dc₃ D₃ 3 तथा, D₆ मदा) द्विजा, T₁ M₁ नरास्तथा, G₂ 4 नरा मदा — ^c) S₁ अल्प लोभान्, K₃ अर्थलोभान्, B₁ 3m S अमलोभान् — ^d) = 33^d Ś₁ D₅ मिथ्या च, K₁ 3 B₂ 3 Dc Dn D₁ 4 6 तथा च, B₁ चरति (for वृथा च) Ś₁ K₁ 3 ब्रह्मचारिणः
42 ^a) K₂ वृथा, T₁ दुरा (for वृथा) — ^b) T₁ मनसा, T₂ G₂₋₄ मानवा, M₂ पानगा (for पानपा) — ^c) K₁ B₂ 4 D (except D₁₋₃) T₂ (after corr) G₂ इह (for पेह) B₁ इहति, D₁ 3 कर्माते, T₁ हुंयते (for हुंन्ते) — ^d) B₂ 'वधना — After 42, D₁ 3 S (except G₂ M₂) ins

923* पारलौकिककायपु प्रमत्ता भृशान्निवृत्ता ।

[D₁ 3 प्रमत्ता (for प्रमत्ता) G₄ भृशमांनिवृत्ता]

43 ^a) S₁ K₁ 3 'पापाड'; G₂ 'पापाण' — ^b) K₁ 3 परानुगुणं, T₂ G₂₋₄ परान्ना (G₂ 'न' गहुं) — ^d) S₁ K₁ 3 प्रभवति, K₄ B Dc Dn D₁ 2 4 6 T₂ G₂ भविष्यति (for न भवन्ति) K₃ D₂ 3 T₁ G₁ M भवति युगमक्षये
44 ^a) T₁ अकालवर्षी — ^b) Ś₁ K₁₋₃ D₁ 3 T₂ G₁₋₃ M तदा (for तथा) — ^c) K₄ T₁ M₂ तथा, B Dc₁ Dn D₁ 2 4 6 चापि (for तदा) — ^d) K₄ ममारोहति, M सप्ररो — After 44^{cd}, N (except S₁ K₁ 3) ins

924* द्विग्याभिरामश्च जनन्था सपचतेऽगुचि ।

[K₃ B₁ D₁₋₃ 3 तदा (D₅ मुदा) भवति मार्ग (for the posterior half)]

— On the other hand S ins after 14

925* फल धर्मस्य राजेन्द्र सर्वत्र परिहीयते ।

[T₁ मफल धमराजेंद्र (for the prior half) M₂ सर्वत्र (for सर्वत्र)]

— ^c) K₂ इत्यर्थं, D₅ G₁ 3 अत्यत (for अत्यर्थं) — ^f) K₄ T₂ G₂ 4 M₁ तथा (for तदा) D₁ 3 भारत (for चानघ)

45 ^a) B₁ 3 4 D (except D₂ 3) T G₂ 4 M₂ तदा (for तथा) — ^b) Ś₁ K₁ 3 सहित (for 'मयुत) — ^c) K₂ G₁ ह, D₅ च, M₂ तु (for हि)

46 ^a) T₁ गृह (for कूट) — D₂ reads 46^b-47^b after 50^c — ^b) K₁₋₃ G₄ M₁ पुण्य, D₃ पणयान् K₂ Dc T₂ G₂ विक्रीयते, B₂ विक्रीडते Dc Dn T₁ G₁ M₁ जन, D₁ द्विजा — S₁ K₁ om (hapl) 46^c-47^b — ^d) T₁ छत्र (for गहुं) K₃ [अ]त्, G₁ च (for [उ]त्)

47 S₁ K₁ om 47^{ab} (cf v 1 46) For D₂, cf v 1 46 — ^a) T₁ निशिष्ठा (for धर्मिष्ठा) — ^b) D₂ पापिष्ठो (for पापीयान्) — ^c) Ś₁ K₂ 3 G₁ M₂ धर्मश्च (for स्य) K₁₋₃ B₁ Dc D₃ 3 S (except G₁ M₁) च (for स्याद्) — ^d) Ś₁ अधर्मी च, K₁ 3 [अ]प्यधर्मी च, K₃ B₁ D₃ 3 T₂ G₂ M₂ [अ]प्यधर्मश्च, Dc G₂ 4 [अ]प्यधर्मस्य, T₁ ह्यधर्मस्य (for अधर्मश्च) B₂ D₁ 3 वली तदा, Dc वलीयसा; T G₂₋₄ ग्लायति, G₁ M ग्लायते B₄ अधर्म प्रलसदा

48 B₄ transp 48^{ab} and 48^{cd} — ^b) K₁ 3 B₂ D (except D₁₋₃ 3) T₁ तथा (for तदा) — D₄ om 48^{cd} — ^d) B₁ अधर्माण (for विधर्म) D₅ दिनक्षये — After 48, B₃ Dn D₄ 6 ins (cf 51^c, 48^d)

926* नगराणां विहारेषु विधर्माणो युगक्षये ।

49 B₂ 4 om (hapl) 49^a-51^b — ^a) D₀₁ अपायै (for उपायै) D₂ तु (for च) — ^b) D₀ व्यवहरति, T₁ चान्वचरति (for व्यवहरन्ति) Ś₁ M₂ च (for [उ]त्)

धनं विश्वासतो न्यस्तं मिथो भूयिष्ठशो नराः ।
 हर्तुं व्यवमिता राजन्मायाचारसमन्विताः ॥ ५०
 पुरुषादानि सत्त्वानि पक्षिणोऽथ मृगास्तथा ।
 नगराणां विहारेषु चैत्येष्वपि च शेरते ॥ ५१
 सप्तवर्षाष्टवर्षाश्च स्त्रियो गर्भधरा नृप ।
 दशद्वादशवर्षाणां पुंसा पुत्रः प्रजायते ॥ ५२
 भवन्ति षोडशे वर्षे नराः पलितिनस्तथा ।
 आयुःक्षयो मनुष्याणां क्षिप्रमेव प्रपद्यते ॥ ५३
 क्षीणे युगे महाराज तरुणा वृद्धशीलिनः ।
 तरुणानां च यच्छीलं तद्दृष्टेषु प्रजायते ॥ ५४

विपरीतास्तदा नार्यो वञ्चयित्वा रहः पतीन् ।
 व्युच्चरन्त्यपि दुःशीला दासैः पशुभिरेव च ॥ ५५
 तस्मिन् युगसहस्रान्ते संप्राप्ते चायुषः क्षये ।
 अनावृष्टिर्महाराज जायते बहुवार्षिकी ॥ ५६
 ततस्तान्यल्पसाराणि सत्त्वानि क्षुधितानि च ।
 प्रलयं यान्ति भूयिष्ठं पृथिव्यां पृथिवीपते ॥ ५७
 ततो दिनकरैर्दीप्तैः सप्तभिर्भुजाधिप ।
 पीयते सलिलं सर्वं समुद्रेषु सरित्सु च ॥ ५८
 यच्च काष्ठं तृणं चापि शुष्कं चार्द्रं च भारत ।
 सर्वं तद्भस्मसाद्भूतं दृश्यते भरतर्षभ ॥ ५९

— D₅ om 49^c-50^b — ^c) K₁ & B₁ & D (except D₅,
 D₅ om) तथा; G₁ & [अ]सि च (for [अ]पि च) — ^d)
 K₁ & B₁ & Dn D₁ & 4 & 6 आढ्य (for आढ्या)

50 B₂ & om 50, D₅ om 50^{ab} (cf v1 49)
 — After 50^a, D₅ reads 46^b-47^b — ^b) Ś₁ K₁ & हतो,
 B₁ S मिथ्या (for मिथो) D₁ M₂ शोभना (for शो
 नरा) — ^c) De₁ D₅ हर्तुं (for हर्तुं) S₁ K₁-3 D₁-3 &
 व्यवसति तदा (for व्यवसिता राजन्) — ^d) Ś₁ मायामद ;
 K₂ & B₅ D (except D₂ & 5) T₂ G₂-4 पापाचार (for
 मायाचार) D₅ समेधिता (for समन्विता) — After 50,
 B₅ D (except D₁-3 & 5) ins

927* नैतदस्तीति मनुजा वर्तन्ति निरपत्रपा ।

[B₅ Dn₁ वर्तते (for वर्तन्ति) B₅ Dc निरुपद्रवा (for
 निरुप^a)]

51 B₂ & om 51^{ab} (cf v1 49) — ^b) G₂ [S]य
 प्रहास; G₄ [S]धिप्रहास (for Sय मृगास) Ś₁ तदा (for
 तथा) — D₅ om (? hapl) from विहारेषु (in 51^c) up
 to वर्षाणां (in 52^c) — ^d) K₅ न चैत्येष्वपि शेरते

52 D₂ om 52^{abc} (cf v1 51) — ^b) B₄ ष्टता
 (for धरा) — ^d) T₂ G₂-4 प्रसू (for प्रजा) Ś₁ K B₄
 D₁-3 & पुसा पुत्रा भवंति च

53 ^b) T₂ G₂-4 पुत्राश्च (for नरा) S च पलितं (for
 पलितिनं) B₅ नरा पलितयौवना — ^c) Ś₁ K₁ & क्षय,
 M₁ क्षये — ^d) B₅ G₁ प्रजायते, Dc प्रवर्तते (for प्रप^a)

54 Ś₁ K₁ om (hapl) 54 — ^a) K₄ B₁-3 D
 (except D₂ & 5) क्षीणायुषो (for क्षीणे युगे) — ^b) G₄
 वृद्धशालिन — ^c) T₁ तच्छील, G₁ यद्वृत्त — ^d) K₂ & B₁
 Dc D₂ & T₁ G₁ M [च]प, T₂ G₂-4 [अ]पि (for प्र)

55 ^a) Ś₁ K₂ & Dc D₂ & 5 G₁ & 4 M₂ तथा; M₁

ततो (for तदा) — S₁ K₁ & 4 D₁ & 5 om (hapl)
 55^{bcd} and the prior half of line 1 of 928*, D₅ reads
 the same in marg sec m — ^b) K₄ B D (D₁ & 5
 om) [अ]र्हत (for रह^a) G₁ परान् (for पतीन्) — ^c)
 D₅ दुर्वाचश्च, T₁ विचरति (for व्युच्चरन्ति) B₁ S (except
 M₁) च (for [अ]पि) T₁ राजेंद्र (for दुःशीला) — After
 55, N (Ś₁ K₁ & 4 D₁ & 5 om the prior half of line
 1, D₅ reading the same in marg sec m) ins

928* वीरपत्न्यस्तथा नार्यः सश्रयन्ति नरान्नृप ।

भर्तारमपि जीवन्तमन्यान्व्यभिचरन्त्युत ।

[(L 1) K₅ D₅ तदा (for तथा) S₁ K₂ & D₁ & सगृ
 ऋति; K₁ सगृहति, Dc श्रयिष्यति (for सश्रयन्ति) Ś₁ K₁ &
 B₁ (m as above) Dc नराधिप, B₄ तथा नरान् (for नरान्नृप)
 — (L 2) Ś₁ K₁ & उप- (for अपि) K₄ अन्य (for
 अन्यान्)]

56 ^b) K₂ D₅ T₂ G₂-4 च युग (for चायुष) — ^d)
 T₁ G₁ M₁ शतं (for बहु^a)

57 ^a) D₅ तद् (for तानि) — ^b) G₄ क्षुभि^a (for
 क्षुधि^a) K₄ B Dn₂ ns D₄ & G₂ M₂ वै (for च)

58 ^d) D₂ & सरसु, M नदीषु (for सरित्सु)

59 ^a) Ś₁ K₂ & B₄ Dc D₁ & 5 & T₁ M₂ चापि (for
 चापि) — Ś₁ K₁ om (hapl) 59^c-60^b, G₁ om 59^{cd}
 — ^c) G₂ तस्सवं (by transp) — ^d) M₂ पुरुषर्षभ

3 186 60-77, 122^{cd}-129^{cd}, 187 1^{ab}-47^{cd}
 agree almost verbatim (barring some omissions)
 with Brahma Purāna (Ānandāśrama ed) 52 4-8,
 53 1^{ab}-14^{ab}, 56 4-57

60 Ś₁ K₁ om 60^{ab} (cf v1 59) — ^{ab}) K₂ &
 D₁-3 & S चायुरभिना (for वद्विर्वायुना) S सहितो मृश

ततः संवर्तको बृहिविद्युना सह भारत ।
 लोकमाविशते पूर्वमादित्यैरुपशोपितम् ॥ ६०
 ततः स पृथिवीं भिक्ष्वा ममाविश्य रमातलम् ।
 देवदानवयक्षाणां भयं जनयते महत् ॥ ६१
 निर्दहन्नागलोकं च यच्च किञ्चित्क्षिताविह ।
 अधस्तात्पृथिवीपाल सर्वं नागयते क्षणात् ॥ ६२
 ततो योजनविंशानां महस्त्राणि गतानि च ।
 निर्दहत्यशिवो वायुः स च संवर्तकोऽनलः ॥ ६३
 सदेवासुरगन्धर्वं मयक्षीरगराक्षमम् ।
 ततो दहति दीप्तः स सर्वमेव जगद्विभुः ॥ ६४

ततो गजकुलप्रख्यास्तडिन्मालाविभूषिताः ।
 उत्तिष्ठन्ति महामेघा नभस्यद्भुतदर्शनाः ॥ ६५
 केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित्कुमुदसंनिभाः ।
 केचित्किञ्जल्कसंकाशाः केचित्पीताः पयोधराः ॥ ६६
 केचिद्धारिद्रसंकाशाः काकाण्डकनिभास्तथा ।
 केचित्कमलपत्राभाः केचिद्धिङ्गुलकप्रभाः ॥ ६७
 केचित्पुरवराकाराः केचिद्गजकुलोपमाः ।
 केचिद्जनसंकाशाः केचिन्मकरसंस्थिताः ।
 विद्युन्मालापिनद्वाङ्गाः समुत्तिष्ठन्ति वै घनाः ॥ ६८
 घोररूपा महाराज घोरस्वननिनादिताः ।

C 3 12883
 B 3 188 78
 P 3 191 78

(for सह भारत) — °) T₁ वर्षशते (for आविशते) — °)
 S₁ K₁ १ भास्करं (for आदित्यं) S₁ K B₂ (m as in
 text) D₁₋₃ उपतापित, B₂ Dc T₁ G₂ M₂ उपशोभित, B₄
 उपशोभित, D₅ परिवारित

61 °) S₁ K₁ २ च (for स) S₁ K₂ पृथिवी सर्वं
 (for पृथिवीं भिक्ष्वा) — °) K₄ B D (except D₁₋₃ १)
 प्रविश्य च (for ममा) — °) T₁ 'मानुषं' (for 'दानव')
 — °) K₁ B₁ महान् (for महत्)

62 °) D₅ यद् (for च) — °) D₁ २ कृतां (for
 क्षितां) — °) D₅ पृथिवीनाथ, S पृथिवीं राजन् — °)
 T₂ G₂ ३ सर्वान् (for सर्वं) S नाग(T₁ राज)यति

63 °) K₄ D₁₋₃ 'कोटीना (for 'विंशाना) S₁ K₁₋₃
 D₅ योजनाना (K₂ येन नाया) ममनादि — °) T G अदि
 चर्धारं. (for अग्निरो वायुं) M निर्दहन्नेदिर्वैधोरं — °)
 T₁ G₁ ४ तथा, T₂ G₂ ३ M तदा (for स च) S₁ K₁ ३
 मावर्तकोनल, T G मवर्तकादिभि (G₁ 'कौशुभि), M
 'काग्निभि'

64 °) K₂ D₅ १ 'गघ्यं — °) D₅ 'मानुष — °)
 D₁ ३ गजं; M₂ जगद् (for ततो) B₁ D₁ ३ व्रीसायु,
 Dn₁ Dc₂ T G व्रीस मन् B₂ ततः स दहते व्रीस — °)
 S सर्वानेव द्विौक्यं (G₁ विभासु)

65 °) K₂ ४ D₁₋₃ ३ नदिद्रुण, T₂ G₂₋₄ विद्युज्ज्वाला
 (for वदिन्माला) S₁ K₁ ३ 'ममन्विता, B₂ विभूषणा
 (for विभूषिता) — °) S₁ K₁ ३ उत्तिष्ठे S₁ K D₂ ३ ६
 घना (S₁ गणा) गन् (for महामेघा)

66 After 66^{ab}, T₂ ins
 929* काण्डकनिभा केचिन्केचिद्धुलिकप्रभा ।
 [Cf 67^b and 67^d]
 — T₁ reads 66^{cd} after 68^{cd} — °) B₄ 'हारिद्र', T G

कुजरं (for किञ्जल्कं) — S₁ K₂ om (hapl) 66^d-67^e
 — °) B₁₋₃ D₂ पीना, D₃ पीत (for पीता) D₅ केचि
 द्विमलप्रभा, M₂ केचिन्मकरमन्विता (= 69^d)

67 T₁ reads 66^c-67^d after 68^{cd} S₁ K₂ om 67^a
 (cf v l 66) B₁ G₄ om 67^{ab}, D₅ om 67 — °) T₂
 G₂ ३ द्विद्रमकाशा, M₁ हरिद्रासदशा, M₂ कुजरमकाशा
 — °) T₁ om 67^b B₂ Dc₂ D₂ ३ T₂ G₂ ३ कारडवनि-
 भाय B₄ परे, T₂ G₂ तदा (for तथा) G₁ केचिन्मकर
 मनिभा, M₁ केचिन्काकनिभास्तथा, M₂ केचित्कारडवप्रभा
 — After 67^{ab}, M₂ ins

930* केचिद्धारिद्रमकाशा केचिपीता पयोधरा ।
 [= (var) 66^{cd}]

— °) G₁ कुद्रकनिभा केचिन् — °) T₁ om 67^d K₄
 B₂ ४ Dc Dn D₄ ६ हिगुलप्रभा, B₁ किञ्जुकमप्रभा, B₂
 D₁ हिगुलमनिभा, T₂ G₂₋₄ भंक्रितप्रभा, G₁ M₁ हिगुलि-
 कप्रभा, M₂ हि स्फटिकप्रभा

68 B₁ G₄ om 68^{ab} (cf v l 67) — °) B₂ केचि
 त्केचिद्भवाकारा, D₅ केचिच्च तुहिनाकारा — °) S₁ अलि-
 कुने; K₂ कृगोपमान्मथा, M₂ मरकतप्रभा (for गजकुलो)
 — M₂ om 68^{cd} — °) B₄ कुजरं (for अञ्जनं) — °) S₁
 K D₁₋₃ ३ 'वर्षम' (K₂ 'धूमरा); B Dc Dn D₄ ६ T₂ (by
 corr) G₂ 'मनिभा' (for 'मन्विता) — After 68^{cd}, T₁
 reads 66^{cd}, followed by 67 — G₄ om 68^{ef} — °)
 K₂ 'नियद्वागा, K₄ 'वदद्वागा', D₃ M₁ 'विन(D₃ 'विनि)
 द्वागा — °) B₄ तोयदा, D₅ ते घना

69 °) S₁ K₁₋₃ महत्तोय (for महां) — °) Dc₂ D₃
 S (except T₁) 'स्वर, D₅ रूप (for स्वन) B Dc
 निनादिन, D₂ ३ S विनादिन (G₁ ता) S₁ K₁₋₃
 विमुचति नभोगता — °) D₂ S सर्वं (for सर्वं) — °)

C 3 12883
B 3 188 78
K 3 191 79

ततो जलधराः सर्वे व्यासुवन्ति नभस्तलम् ॥ ६९
 तैरियं पृथिवी सर्वा सपर्वतवनाकरा ।
 आपूर्यते महाराज सलिलौघपरिप्लुता ॥ ७०
 ततस्ते जलदा घोरा राविणः पुरुषर्षभ ।
 सर्वतः प्लावयन्त्याशु चोदिताः परमेष्ठिना ॥ ७१
 वर्षमाणा महत्तोयं पूरयन्तो वसुंधराम् ।
 सुघोरमशिवं रौद्रं नाशयन्ति च पावकम् ॥ ७२
 ततो द्वादश वर्षाणि पयोदास्त उपप्लवे ।
 धाराभिः पूरयन्तो वै चोद्यमाना महात्मना ॥ ७३
 ततः समुद्रः स्वां वेलातिक्रामति भारत ।
 पर्वताश्च विशीर्यन्ते मही चापि विशीर्यते ॥ ७४
 सर्वतः सहसा भ्रान्तास्ते पयोदा नभस्तलम् ।
 संवेष्टयित्वा नश्यन्ति वायुवेगपराहताः ॥ ७५

ततस्तं मारुतं घोरं स्वयंभूर्मनुजाधिप ।
 आदिपञ्चालयो देवः पीत्वा स्वपिति भारत ॥ ७६
 तस्मिन्नेकार्णवे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
 नष्टे देवासुरगणे यक्षराक्षसवर्जिते ॥ ७७
 निर्मनुष्ये महीपाल निःश्वापदमहीरुहे ।
 अनन्तरिक्षे लोकेऽस्मिन्भ्रामाम्येकोऽहमादृतः ॥ ७८
 एकार्णवे जले घोरे विचरन्पार्थिवोत्तम ।
 अपश्यन्सर्वभूतानि वैक्लव्यमगमं परम् ॥ ७९
 ततः सुदीर्घं गत्वा तु प्लवमानो नराधिप ।
 श्रान्तः क्वचिन्न शरणं लभाम्यहमतन्द्रितः ॥ ८०
 ततः कदाचित्पश्यामि तस्मिन्सलिलसंप्लवे ।
 न्यग्रोधं सुमहान्तं वै विशालं पृथिवीपते ॥ ८१
 शाखायां तस्य वृक्षस्य विस्तीर्णायां नराधिप ।

Ś1 K₂ D₁₋₃ ३ पूरयति, Dn₃ D₄ व्यासुवन्ति (for व्यासुं*)
 G₄ नभस्तलम् — After 69, S ins

981* गर्जन्त पृथिवीपाल पृथिवीधरसन्निभा ।

70 ^b) T₁ सपत्तनं, G₂ वनातरा — ^c) B₁ D₂
 आपूर्यते

71 ^b) D₅ भरतर्षभ B₄ घोरारावचिराविणः — ^c)
 T₂ G पर्वतान् (for सर्वतं) B₂ प्लावयन्ते, D₆ प्रचरत्याशु
 (for प्लावं) D₂ ६ नोदिं (for चोदिं) B₁ पर्या सर्व-
 तस्त्यक्ता प्लावयत्याशु चोदिता (of v 1 71^{cd})

72 ^a) M महातोय (for महत्तोय) B₁ परमेष्ठिना वर्ष
 माणा (hypermetrio!) — ^c) B₄ अघोरम् (for सुं)
 D₂ शीघ्र (for रौद्र)

73 ^b) Ś1 K₁ ३ तद्, G₂ तु (for ते) M₂ उपप्लुतां
 B₄ पयोदास्तलरुर्भर्ही — ^c) T₂ (before corr) G₂ ४ सूदं
 (for पूरं) — ^d) D₂ नोद्यं (for चोद्यं) Ś1 K₁₋₃ B₄
 धोतमाना महात्मना

74 ^a) Ś1 K₁ ३ समुद्रा B₄ T₂ (before corr) G₂ ४
 ता (for स्वा) — ^b) Ś1 K₁ ३ अतिक्रामति — ^c) B D
 (except D₁₋₃ ३) विदीं; M [अ]पि दीं (for विदीं)
 — ^d) K₄ चापि विलीयते; B D₂ D₃ D₄ ६ चाप्सु निमज्जति;
 D₁ ३ च प्रसिशीर्यते, D₂ चापि व्यलीयत, D₃ चापि व्यशीर्यत;
 G₂ M चापि विदीर्यते

75 ^a) S (except T₂ G₂) सह सभ्रातासु — ^b) D₂
 transp ते and पयोदा — ^c) D₂ संवेष्टय सद्यो नश्यति
 — ^d) Ś1 K D (except D₁₋₃ ३) समाह(K₂ समाहि)ता

76 ^a) T₂ G₂₋₄ तस्सलिल (for त मारुत) D₂ तूर्ण
 (for घोर) — ^b) Ś1 भूयो भूयो नराधिप — ^c) B D
 (except D₁₋₃ ३) T₂ G₂ ४ आदि (for आदि) — ^d)
 T₁ सपदि, G₂ M₁ स्वपिति (for स्वपिति)

77 S₁ K₁ ३ om 77^{bc} — ^c) K₂ D₂ D₃ M₂ नष्ट
 (for नष्टे) K₂ D₁ ३ T₁ G₁ ३ नरे (for गणे) — ^d) S₁
 K D₁₋₃ ३ प्रण (K₂ D₁ ३ न)घोरगराक्षसे

78 Ś1 K D₁₋₃ ३ G₁ महाराज (for मही) — ^b)
 B₂ निःस्वाध्यायं — ^c) B₁ T₁ अतरिक्षे च, G₂ नातरिक्षे च
 (for अनन्तरिक्षे) — ^d) K₂ भ्रामाम, K₃ भ्राम्यामि, D₂
 क्रामामि, T₁ भ्राम्याम (for भ्रामामि) K₂ ४ B₁ D₂ D₃ ३
 M आदित, B₂ ४ D₂ D₄ ६ आहत, T G आतुर (for
 आहत)

79 ^a) D₂ T₂ G₂₋₃ एकार्णव T₁ महा (for जले)
 B₁ तत एकार्णवजले — ^d) B₁ वैक्लव्यम् (for वैक्लव्यम्) K₄
 B D तत (B₁ D₂ तदा, D₂ as in text) (for परम्)

80 ^a) B D₂ D₃ D₄ ६ T G [अ]ह (for तु) — ^b)
 B₂ नरोत्तम; D₂ रसाधिप (for नरा) — ^c) T₁ शान्त,
 T₂ G₂₋₄ क्कृत (for श्रान्त) — ^d) B₄ अरिद्रम (for अत
 न्द्रित) S लब्धवानस्म्यनिद्रित (T₂ [by corr] G₂ तन्द्रित,
 G₁ निद्रित)

81 ^b) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३) सचये, B₄ S
 सनिधौ — ^c) T₂ G₂₋₄ तु (for सु) B₂ च (for वे)

82 ^b) T₁ विस्तीर्णस्य — ^d) K₂ ४ सभृते, B₁ m as
 in text) सेविते, B₂ ४ D₁ G₂ M सभृते Ś1 शयान दृष्टवा

पर्यङ्के पृथिवीपाल दिव्यास्तरणसंस्तुते ॥ ८२
 उपविष्टं महाराज पूर्णन्दुमदृशाननम् ।
 फुल्लपद्मविशालाक्षं बालं पश्यामि भारत ॥ ८३
 ततो मे पृथिवीपाल विस्मयः सुमहानभूत् ।
 कथं त्वयं शिशुः शैते लोके नागमृपागते ॥ ८४
 तपमा चिन्तयन्श्चापि तं शिशुं नोपलक्ष्ये ।
 भृतं भव्यं भविष्यच्च जानन्नपि नराधिप ॥ ८५
 अतसीपुष्पवर्णाभः श्रीवत्सकृतलक्षणः ।
 साक्षाद्दृश्या इवावासः स तदा प्रतिभाति मे ॥ ८६
 ततो मामत्रवीड्यालः स पद्मनिभलोचनः ।
 श्रीवत्सधारी द्युतिमान्वाक्त्र्यं श्रुतिसुखावहम् ॥ ८७
 जानामि त्वा परिश्रान्तं तात विश्रामकाङ्क्षिणम् ।
 मार्कण्डेय इहास्त्र त्वं यावदिच्छसि भार्गव ॥ ८८

अभ्यन्तरं शरीर मे प्रविश्य मुनिसत्तम ।
 आस्त्र भो विहितो वासः प्रसादस्ते कृतो मया ॥ ८९
 ततो बालेन तेनैवमुक्तस्यासीत्तदा मम ।
 निर्वंदो जीविते दीर्घे मनुष्यत्वे च भारत ॥ ९०
 ततो बालेन तेनास्यं सहसा विवृतं कृतम् ।
 तस्याहमवगो वक्त्रं देवयोगात्प्रवेशितः ॥ ९१
 ततः प्रविष्टस्तत्कुक्षिं सहसा मनुजाधिप ।
 सराप्रनगराकीर्णां कृत्स्नां पश्यामि मेदिनीम् ॥ ९२
 गङ्गां गतद्वं सीता च यमुनामथ कौणिकीम् ।
 चर्मष्वतीं चैत्रवतीं चन्द्रभागां सरस्वतीम् ॥ ९३
 सिन्धुं चैव विपाशां च नदीं गोदावरीमपि ।
 वस्त्रोक्तसारां नलिनीं नर्मदां चैव भारत ॥ ९४
 नदीं ताम्रां च वेष्णां च पुण्यतोयां शुभावहाम् ।

C. 3 12909
 B 3 188 104
 V 3 191 105

दिशु

83 S₁ om 83 — ^a) B₂ महीपाल (for महा)
 — ^b) B D (except D₁₋₃ ६) T₂ G₃ पद्मदु — ^c) B₄
 विक्रायाक्ष, Dc₂ G₁ M₁ पलायाक्ष K₃ प्रफुल्लपद्मशालाक्ष
 — T₁ om. 83^a-86^a

84 T₁ om 84 (cf १ 1 83) — ^a) Ś₁ त इष्टा मे
 महाराज — ^b) B₁ 'य. स्वमपद्यन — ^c) B₁ T₂ G₂₋₄ चाय
 (for स्व) — ^d) Dc लोकनाथ टपागते

85 T₁ om. 85 (cf. १ 1 83) — ^a) Ś₁ तमया D₂
 चिन्तयानोपि, T₂ G₂₋₄ चिन्तितश्चापि — ^c) K₃ 4 B D
 (except D₂ २ ६) T₁ भविष्य च — ^d) B₄ महामते (for
 नरा)

86 T₁ om 86^a (cf १ 1 83) — ^a) K₃ 'वर्णांग ,
 B₁ T₂ G₁ ३ M₁ मकारा, Dc 'वर्णाभ, D₂ G₂ 4 M₂ 'मकारा
 — ^b) K₂ Dc D₂ G₂ 4 M₂ 'लक्षण, K₄ B₂₋₄ Dn D₁ ३-६
 'नृपण — ^c) D₂ स्वय (for साक्षाल्) — ^d) D₂ तदा
 प्रच्युति भाति मे

88 Before 88, B₂ ins देवदेव उ', D₁ २ ins श्रीम-
 गवानुवाच — ^a) N (except Ś₁ D₄) T₁ त्वा (for स्वा)
 — ^b) B Dn D₄ ६ ततो, D₁ २ तथा (for तात) — ^c)
 S₁ K₁ २ Dc इद्राय त्व, T₂ G₂₋₄ महामन्व (for इहास्त्र त्व)
 — ^d) Ś₁ इच्छामि (for इच्छमि)

89 ^a) K₃ अनतर, B₂ अभ्यन्तरं, Dc D₄ अभ्यतर
 Dn D₁ ६ M₂ शरीरे D₂ शरीराभ्यन्तर मे त्व — ^b) B₄
 M₁ मुनिपुत्र — ^c) Ś₁ K₁ २ स्वदर्थ, B₄ आभ्यता; D₂

शाश्वतो, T₂ G₂₋₄ आस्त्रह, M₁ आन्व त्व (for आस्त्र भो)
 T₁ G₁ M₂ विहित वाम

90 ^a) Ś₁ K₁ २ ततस्तनैव बालेन — ^c) D₁ २ निर्वंदो
 (D₁ 'र) जीवितादीर्घान् — ^d) Ś₁ मानुष्ये च, K₁ २
 मनुष्यत्वे च, D₁ २ मानुष्याच्चैव, M₂ मनुष्यत्वेन

91 ^a) Ś₁ K₁ २ अथ (for आभ्य), see below — ^b)
 K₃ Dn₂ ns T₂ (before corr) G₂ 4 विकृत, B₂ मविद;
 Dn_{3m} D₄ विस्तृत (for विवृत) S₁ K₁ २ महदास्य त्रिका
 मित (see above) — ^c) K₄ B₁ अविग (for अवगो)
 B D (except D₁₋₃ ६) वक्त्रे — ^d) B₁ वायुवेगात् (for
 देवयोगान्) D₁ २ M मायया मयं

92 ^a) B₂ प्रविष्टे S₁ K D₂ ३ ६ तत्कुक्षी; D₁ G₄ M₂
 त कुक्षि — ^c) K₂ D₁ २ मराद्रा (for 'ष्ट)

93 ^a) K₄ शतहृदा, D₂₋₄ शतहृता (for शतहृ), see
 below S₁ K₂ B₁ Dc D₂₋₄ शीता; T₂ G₃ (see below)
 अमित (for सीता) K₄ D₂₋₄ T₂ G₃ om च — ^b) Ś₁
 K₁ २ चाय (for अथ)

94 ^b) D₁ २ तथा (for अपि) — ^c) K₃ वशोकमारा,
 K₃ B₁ D₃ G₁ M₁ वस्त्रौक', B₃ कारोजमाला, D₁ २ विश्वौ
 कमारा, M₂ वस्त्रेक' — ^d) G₁ कावेरी नर्मदा तथा, M₂
 नर्मदा सुभगामथ

95 D₃ om 95^{ab} — ^a) M₁ तार्पी, M₂ वार्पी (for
 ताम्रा) K B₃ Dc Dn D₃ ६ ६ T₂ (by corr) G₃ वेष्णा,
 B₁ सुडा, B₂ ४ वेष्वा (for वेष्णा) D₁ २ ताम्रा च कृष्णवेष्णा
 च, T₁ नदीं वार्पी च वेष्णा च, T₂ (before corr) G₂ ६

सुवेणां कृष्णवेणां च इरामां च महानदीम् ।

शोणं च पुरुषव्याघ्र विशल्यां कंपुनामपि ॥ ९५

एताश्चान्याश्च नद्योऽहं पृथिव्यां या नरोत्तम ।

परिक्रामन्प्रपश्यामि तस्य कुक्षौ महात्मनः ॥ ९६

ततः समुद्रं पश्यामि यादोगणनिपेवितम् ।

रत्नाकरममित्रघ्न निधानं पयसो महत् ॥ ९७

ततः पश्यामि गगनं चन्द्रसूर्यविराजितम् ।

जाज्वल्यमानं तेजोभिः पावकार्कसमप्रभैः ।

पश्यामि च महीं राजन्काननैरुपशोभिताम् ॥ ९८

यजन्ते हि तदा राजन्ब्राह्मणा बहुभिः सवैः ।

क्षत्रियाश्च प्रवर्तन्ते सर्ववर्णानुरञ्जने ॥ ९९

वैश्याः कृपिं यथान्यायं कारयन्ति नराधिप ।

शुश्रूपायां च निरता द्विजानां वृपलास्तथा ॥ १००

ततः परिपतन्नाजंस्तस्य कुक्षौ महात्मनः ।

हिमवन्तं च पश्यामि हेमकूटं च पर्वतम् ॥ १०१

निपथं चापि पश्यामि श्वेतं च रजताचितम् ।

नदीं ता ताम्रपर्णी (T₂ 'र्णां) च, G₁ नदीं तार्पी च वेणां च — D₁ 2 om 95^b — ^b) Ś₁ K B₂ 4 Dc D₂ वेना(Dc मद्रा) मपि च भारत; T₁ पद्मामपि च पाटव; T₂ G M₁ प(G₁ स) रमामपि (M₁ 'य) पाटव, M₂ तुगा पद्मावतीमपि — ^c) Ś₁ तुवेणा; K₁ तुवेणां, K₂ तुवि]ष्णा, K₃ तुयेणा, B₁ कु (m सु) वेणा, B₂ सुवेणा, B₃ सुवणां, Dc सुवेमा, D₂ सुवेणां, D₃ भूवेणा (for सुवेणां) S₁ कृष्णवेणा च; B₁ 4 'वणां च; B₂ 'वेणा च (for 'वेणा च) T₁ तुगवणा कृष्णवणा; T₂ G M₁ तुगभद्रां कृष्णवेणीं (M₁ 'ण्या); M₂ तुगवेणां कृष्णवेणां — ^d) Ś₁ K₁ 2 M₂ कवि(K₂ 'य)मा च; K₃ 4 D₂ कपिशा (K₃ 'सां) च, B₂ इरा चैव, D₂ T₂ (by corr) G₂ कपिला च, T₁ G₁ कल(G₁ 'लि)मां च, T₂ (before corr) G₂ 4 कमलां च (for इरामां च) M₂ शरावतीं (for महा) D₁ 2 M₁ कपिशा(M₁ कयिमा)मथ भारत — After 95^{cd}, N (except K₄ Dc) T₂ (marg sec m) M₁ ins

932* वितस्ता च महाराज कावेरीं च महानदीम् ।

[Ś₁ K₁ 2 D₂ 2 M₁ नरव्याघ्र, K₂ D₂ महाभाग (for महाराज) M₁ om (hapl) the posterior half and 95^e T₂ सरिता वरा (for च महानदीम्)]

— M₁ om 95^e (see above) — ^e) T₁ G₁ 2 4 शोणां च Dc₂ शोण चैव नरव्याघ्र — ^f) K₂ D₂ 2 विद्याला, B₁ वैशाल्यां (for विद्याला) Ś₁ K₁ 2 T₁ कपनामपि, K₂ T₂ G M₂ कमुना' (G₂ कमुनी'); K₄ B Dc Dn D₁ 4 6 किमुना', D₂ यमुना'; D₃ कर्मुना'

96 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ नद्यो वै, B₁ या नद्य, D₂ सरित् (for नद्योऽहं) — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ 2 राजसत्तम, B₂ मानवोत्तम; B₃ Dc₂ या नराधिप; T₁ G₂ 4 चा नरोत्तम — ^c) S₁ परिक्राम्यत्, G₄ 'क्रमाद्; M 'क्रमन् — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ 2 transp तस्य and कुक्षौ

97 ^{ab}) Ś₁ K B₂ D₁₋₃ 2 समुद्र पुरप(Ś₁ K₁ 2 च नर, B₂ मनुज)व्याघ्र भीमनक्रसमाकुल — G₄ om 97^{cd} — ^d) Ś₁ K₁₋₃ D₂ पयसा (for पयसो) B Dc Dn D₁ 2 4 6

पयसो (D₁ 2 या) निधिमुत्तम

98 ^a) B₂₋₄ Dc₁ Dn₁ n₂ D₄ तत्र (for तत्) Ś₁ K₁ D₁ 2 नगर (for गगन) — ^b) D₂ transp चंद्र- and सूर्य — After 98^{ab}, K₂ repeats 96^{cd} — ^d) B₄ 'कामि- (for 'कार्क-) B₁₋₃ D (except D₂ 2 2) T₂ (by corr) G₂ 4 समप्रभ — ^e) Ś₁ K₂ D₂ T₁ महा (for महीं) — ^f) Ś₁ D₂ 'शोभित — After 98, S ins

933* सपर्वतवनद्वीपा निम्नगाशतसकुलाम् ।

[T₁ 'वनोदेश (for 'वनदीपा), and 'कुल' (for 'शत')]

99 ^a) D₂ च (for द्वि) S₁ K₄ D₂ T₁ महाराज, K₁₋₃ D₂ सदा राजन्, T₂ G₂ M₁ तथा रा', G₁ 2 4 ततो रा' — ^b) G₁ पशुभि' (for बहु) B D (except D₁₋₃ 2) M₁ मखै', G₁ सह (for सवै) — ^d) G₁ M₂ सर्वे (for सर्व) B D (except D₁₋₃ 2) 'रजते

100 ^a) G₁ महाराज (for यथा) — ^c) B₄ शुश्रूपणाया, T₁ शुश्रूपणे च — ^d) B₂₋₄ Dn D₂ 2 तदा (for तथा)

101 ^a) K₄ परिपतद्; B₁ स पर्यटन् (m as in text), Dn₂m परिभ्रमन् — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ 2 transp तस्य and कुक्षौ — ^c) D₂ प्र (for च) — Ś₁ B₂ om (hapl) 101^d-102^a The sequence in D₁ 2 (after 101^e) is as follows 104^d-106^b, 103^c-104^c, 101^d-103^b, 106^{cd} — ^d) B₄ भारत (for पर्वतम्) T₁ विष्य च गिरिसुत्तम

102 Ś₁ B₂ om 102^a (cf v l 101), K₂ om (hapl) 102-103 For the sequence in D₁ 2 cf v l 101 — ^a) K₁ 2 D₂ महेन्द्र (for निपथ) S चैव (for चापि) — After 102^a, D₂ ins

933a* पारियात्र च पर्वतम् ।

नैपथ चापि पश्यामि — ^b) D₂ विष्य (for श्वेत) Ś₁ K₁ 2 रजतासित, K₄ Dn D₁₋₃ 'न्वित; B₁ (m as in text) रजतं तथा, D₂ गिरिसत्तम — D₂ om (hapl) 102^c-104^b — ^c) B₁ त पश्यामि (for पश्यामि च) S₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ M₂ महाराज (for

पश्यामि च महीपाल पर्वतं गन्धमादनम् ॥ १०२
 मन्दरं मनुजव्याघ्र नीलं चापि महागिरिम् ।
 पश्यामि च महागज मेरुं कनकपर्वतम् ॥ १०३
 महेन्द्रं चैव पश्यामि विन्ध्यं च गिरिसुत्तमम् ।
 मलयं चापि पश्यामि पारियात्रं च पर्वतम् ॥ १०४
 एते चान्ये च बहवो यावन्तः पृथिवीधराः ।
 तस्योदरे मया दृष्टाः सर्वरत्नविभूषिताः ॥ १०५
 सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च नागांश्च मनुजाधिप ।
 पृथिव्या यानि चान्यानि मत्त्वानि जगतीपते ।
 तानि मर्षाप्यहं तत्र पश्यन्पर्यचरं तदा ॥ १०६

कुक्षौ तस्य नरव्याघ्र प्रविष्टः संचरन्दिशः ।
 शक्रादींश्चापि पश्यामि कृत्स्नान्देवगणास्तथा ॥ १०७
 गन्धर्वाप्सरसो यक्षानुर्षींश्चैव महीपते ।
 दैत्यदानवसंघांश्च कालेयांश्च नराधिप ।
 मिहिकातनयाश्चापि ये चान्ये सुरशत्रवः ॥ १०८
 यच्च किञ्चिन्मया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 तदपश्यमहं सर्वं तस्य कुक्षौ महात्मनः ।
 फलाहारः प्रविचरन्कृत्स्लं जगदिदं तदा ॥ १०९
 अन्तः शरीरे तस्याहं वर्षाणामधिकं गतम् ।
 न च पश्यामि तस्याहमन्तं देहस्य कुत्रचित् ॥ ११०

C 3 12928
 B 3 188 123
 K 3 191 124

मही*) — ^a) K₄ तत्र चै (for पर्वत) — B₂ om 102^a-103^c

103 K₂ D₂ om 103, B₂ om 103^{abc} (cf v l 102)
 For the sequence in D₁ 2 cf v l 101 — ^a) S₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ पुनरं, S च नरं (for मनुज) — ^b) S (except M₂) चैव (for चापि) — ^c) D₁ 2 पृथिव्या, M₁ अपश्य (for पश्यामि) S₁ K₁ 2 B₂ D₂ D₁₋₃ महीपाल, M₁ महादेहे, M₂ नरव्याघ्र (for नदा*) — ^d) D₃ m (? glō's) काचनं (for कनक*)

104 D₂ om 104^{ab} (cf v l 102) For the sequence in D₁ 2 cf v l 101 — ^a) S₁ K B₂ 4 D₁₋₃ M चापि (for चैव) — S₁ om (hapl) 104^{bc} — ^b) D_c मद्य (for विन्ध्य) K₂ 4 D₁₋₃ गिरिसुत्तम — ^c) S मलय च महार्दाल — ^d) B₁ 4 *पात्र (for *यात्र) D_{n2} D_c विष्य (D_c मद्य) च गिरिसुत्तम (= 104^b)

105 For the sequence in D₁ 2 cf v l 101 — ^a) B₁ 2 4 D (except D₂ 2 2) M₁ सर्वं (for सर्व-)

106 For the sequence in D₁ 2 cf v l 101 — ^a) S₁ K₁₋₃ D₂ G₄ मिहिव्याघ्र (K₂ *घान्) — ^b) B₁ 2 D (except D₁₋₃ 2) पश्यामि (for नागाश्च) Ś₁ वसुधाधिप B₄ नानारूपपात्रराधिप — ^c) D_{n2} वीर्षानि (for चान्यानि) T₁ transp चान्यानि and मत्त्वानि B₁ D₁ 2 पृथिवी* (for जगती*) — B₂ om 105^c-109^d — ^f) T₁ शशन् (for पश्यन्) T G₂ M *पत (for *चर) B₁ तथा (for तदा)

107 B₂ om 107 (cf v l 106) — ^b) K₂ प्रविष्ट, D₂ G₁ प्रविश्य B₁ मरुतो (for मचरन्) B₄ तदा (for द्रिदा) — ^c) G₁ M₂ चैव, G₂ अपि, G₄ च प्र (for चापि) — ^d) S₁ K D₂ 2 मरुतं, D₂ मय (for कृत्स्नान्) K₂ M तदा, B₁ 2 4 D (except D₂ 2 2) अद् (for तथा)

— After 107, N (B₂ om) ins

934* माध्याधुद्रस्तथादित्यानुद्यकान्पितरस्तथा ।
 सर्पांश्चान्नासुपर्णांश्च वसून्पथिनापि ।

[S₁ K₁ 2 transp line 1 and line 2 — (L 1) Ś₁ K D₂ 2 माध्या रद्रास्तथादित्या (for the prior half) Ś₁ K D₁₋₃ सुपर्णा (for *कान्) B₁ 2 सुपर्णाश्च पितृस्तथा (for the posterior half) — (L 2) Ś₁ K D₂ 2 मया नागा इपर्णाश्च (for the prior half) Ś₁ K D₁₋₃ 2 वसुतोषा* (Ś₁ वो चा*) (for वसुत्पथ*)]

108 B₂ om 108^{abc} (cf v l 106) — ^a) D₁ 2 यथा — ^b) Ś₁ K D₂ 2 कपयश्च, D₂ किनराश्च (for ऋषींश्चैव) — ^c) S₁ K₁ 2 देव; M₁ दैत्या (for दैत्य) K₁ 2 4 D₂ 2 मघाश्च — ^d) K₁ 2 4 D₁₋₃ 2 कालेयाश्च Ś₁ महीपते (for नरा) B D_c D_n D₂ 2 नागाश्च मनुजाधिप — ^e) S₁ K₂ 4 D₂ 2 तनयश्चापि, K₂ D₂ G₄ M₂ 2 तनयाश्चापि, D_c 2 तनयादीश्च, T₁ 2 तनयांश्चैव — ^f) T₁ [S]सुर मत्तमा

109 ^a) S₁ K₁ 2 यावत् (for यच्च) Ś₁ K₁₋₃ B₄ मनेल्, G₂ 4 जना (for मया) — ^b) S₁ K₁₋₃ D_c कृत्स्ल; G₁ 2 द्रष्टु (for दृष्ट) — ^c) N तच्च (B D_c D_n D₂ 2 सर्वं, D₂ तस्य) पश्याम्यह राजन् (D₁ 2 सर्वं) (for ^e) Ś₁ K₁₋₃ D₂ transp तस्य and कुक्षौ — ^e) Ś₁ धारायणो निराधार, K B D च (B₁ D_{n2} n₃ स्व) रमाणो फलाहार (K D₁₋₃ निराहार, D₂ महाराज) — ^f) Ś₁ B₂ 2 D_c D_n D₂ विभो, K B₁ 4 D₁₋₃ 2 प्रभो, D_{n2} D₂ विभौ (for तदा)

110 ^b) T₂ G₂₋₄ वर्षाणामयुतायुत — ^c) T₁ अथ, T₂ G₂ 2 तद्, G₄ न स (for न च) G₁ तत्र (for तस्य) B₁ अत (for अहम्) — ^d) D₁₋₃ 2 कर्हि* (for कुत्र*) B₁ देहमाद्य कथचन, B (B₁ marg) D_c D_n D₂ 2 8 देहस्यात्

सततं धावमानश्च चिन्तयानो विशां पते ।
 आसादयामि नैवान्तं तस्य राजन्महात्मनः ॥ १११
 ततस्तमेव शरणं गतोऽस्मि विधिवत्तदा ।
 वरेण्यं वरदं देवं मनसा कर्मणैव च ॥ ११२
 ततोऽहं सहसा राजन्वायुवेगेन निःशृतः ।
 महात्मनो मुखात्तस्य विवृतात्पुरुषोत्तम ॥ ११३
 ततस्तस्यैव शाखायां न्यग्रोधस्य विशां पते ।
 आस्ते मनुजशार्दूल कृत्स्नमादाय वै जगत् ॥ ११४
 तेनैव बालवेपेण श्रीवत्सकृतलक्षणम् ।
 आसीनं तं नरव्याघ्र पश्याम्यमिततेजसम् ॥ ११५
 ततो मामब्रवीद्दीर स बालः प्रहसन्निव ।
 श्रीवत्सधारी द्युतिमान्पीतवासा महाद्युतिः ॥ ११६

अपीदानीं शरीरेऽस्मिन्नामके मुनिसत्तम ।
 उपितस्त्वं सुविश्रान्तो मार्कण्डेय ब्रवीहि मे ॥ ११७
 मुहूर्तादथ मे दृष्टिः प्रादुर्भूता पुनर्नवा ।
 यया निर्मुक्तमात्मानमपश्यं लब्धचेतसम् ॥ ११८
 तस्य ताम्रतलौ तात चरणौ सुप्रतिष्ठितौ ।
 सुजातौ मृदुरक्तामिरद्गुलीभिरलंकृतौ ॥ ११९
 प्रयत्नेन मया मूर्धा गृहीत्वा ह्यभिवन्दितौ ।
 दृष्ट्वापरिमितं तस्य प्रभावममितौजसः ॥ १२०
 विनयेनाञ्जलिं कृत्वा प्रयत्नेनोपगम्य च ।
 दृष्टो मया स भूतात्मा देवः कमललोचनः ॥ १२१
 तमहं प्राञ्जलिर्भूत्वा नमस्कृत्येदममुवम् ।
 ज्ञातुमिच्छामि देव त्वां मायां चेमां तवोत्तमाम् ॥ १२२

कदाचन (T G₂₋₄ M न कर्हिचित्, G₁ न कुत्रचित्)

111 ^{ab}) S सतत (G₂ 'त' परिधावश्च वितयश्च महा
 द्युते (G₂ 'मते' — After 111^{ab}, S ins

936* अमस्तत्र महीपाल यदा वर्षगणान्बहून् ।
 — °) Ś₁ K D₁₋₃ १ नासादयामि तस्यात् (Ś₁ 'स्याह'), M₁
 नासादयमह राजन् — °) Ś₁ अत, K D₁₋₃ १ अह (for
 तस्य) T₂ G₂₋₄ M₁ क्षिप्तो (M₁ मार्गं) तस्य महा[°]

112 D₁ om 112^{cd} — °) B₂ शरण्य (for वरेण्य)
 — °) T₁ transp मनसा and कर्मणा Ś₁ K D₂ १ १ गिरा,
 T₂ G₃ तथा (for [ए]व च)

113 ^a) G₁ महता (for सहसा) — °) T₂ G₂₋₄
 मुखाभोजाद् (for मुखात्तस्य) — °) T₂ G₂ अमरात्; G₂ १
 अमलात् (for विवृतात्) Ś₁ पुरुषर्षभ (for 'पोत्तम')

114 ^b) D₂ १ १ S महात्मन (for विशा पते) — °)
 Ś₁ पुरुषं, S स नरं (for मनुजं) — °) B₄ आपीय (for
 आदाय)

115 ^a) Ś₁ बालवेशेन — °) K₂ लक्षण; D₂
 लक्षणा

116 ^a) Ś₁ K₂ B₁ १ D₁ १ १ T₂ G₃ वीर, B₂ D_n D₄
 G₄ बाल, B₄ D₂ D₂ प्रीत; M₂ राजन् (for वीर) — °) B₂
 शरीर; D_{n1} n₁ D₁ स प्रीत; D_{n2} D₄ G₄ स वीर (for स
 बाल) — °) D₂ T₂ (before corr) G₂ १ M महाद्युते;
 T₁ महामते, G₁ जगत्पति

117 ^b) B₄ मामिके; M₂ मामकै K₁ मुनिरब्रवीत्
 — °) B₁ अमित (m उपित as in text) B₁₋₃ D₂ D_n
 D₁ १ १ परि; D₂ M₂ स वि, G₁ स वि, G₄ हि वि (for

सुवि') — °) B₁₋₃ D₂ D_n D₁ १ १ मवीमि ते, D₂ महा
 मुने (for ब्रवीहि मे)

118 ^a) Ś₁ K₁ १ मुहूर्तमपि, B₂ T₁ 'र्तादिव (for
 (for 'र्तादथ' — °) Ś₁ नृप; K₁ १ G₁ नर, G₂ नव (for
 नवा) — After 118^{ab}, B₁ ins

936* त दृष्ट्वा देवदेवेश मुनिर्वचनममुवम् ।
 — °) B₁ यदा, D₁ यथा, G₂ १ M₂ माया (for यया)
 D₁ १ विमुक्तम् (for निर्मुक्तम्) — °) Ś₁ K₁ १ लब्ध (Si
 मूढ) चेतन

119 D₁ om 119 — °) D_{n2} ताम्रोरपलौ (for ताम्र-
 तलौ) K₂ तावच् (for तात) — °) K₂ B₁ D₂ १ S
 सुजात (for 'तौ' — °) K₁ १ अलंकृत, B₁ १ D (except
 D₂ १ १, D₁ om) विराजितौ (for अलंकृतौ)

120 ^a) Ś₁ प्रणत्नेन, K₄ B₂ D (except D₂) G₂ M₁
 प्रयत्नेन — °) T₁ [अ]पि, G₁ च; T₂ G₂₋₄ [अ]स्य (for हि)
 S₁ K₂ B₁ D₂ D₂₋₃ नन्दितौ, B₂ D₂ G₁ वदितौ (for
 'वदितौ' — °) K₂ परमिद तस्य, D₂ १ परमिम तस्य,
 D₂ परममेतस्य; T₂ G₂₋₄ महात्मनस्तस्य

121 D₁ om (hapl) 121^b-122^a — °) D₂ पश्चा
 स्तेन (for प्रयत्नेन) M₂ [अ]भि (for [उ]प) B₂ D_n
 D₄ १ ह (for च) — °) S₁ मया (for देव)

122 D₁ om 122^a (cf v l 121) — °) B₂ तमिम
 G₁ प्राजलीकृत्वा — °) D₂ T₂ G₁₋₃ M नमस्कृत्येदम्
 K₁ अब्रवीत्, M अब्रव — °) D₁ T₁ देवेश, G₄ देव त्वा
 — °) Ś₁ K₁ १ एता, K₄ B D (except D₁₋₃ १) चैता
 (for चेमा) D₁ १ नरोत्तम, D₂ अनुत्तमा (for तवोत्तमाम्)

आस्येनानुप्रविष्टोऽहं शरीरं भगवंस्त्व ।
 दृष्ट्वा त्विलाल्लोकांसमस्ताञ्जठरे तव ॥ १२३
 तव देव शरीरस्या देवदानवगक्षसाः ।
 यक्षगन्धर्वनागाश्च जगत्स्थावजङ्गमम् ॥ १२४
 न्वत्प्रमादाच्च मे देव स्मृतिर्न परिहीयते ।
 द्रुतमन्तः शरीरे ते मततं परिधावतः ॥ १२५
 इच्छामि पुण्डरीकाक्ष ज्ञातुं त्वाहमनिन्दित ।
 इह भूत्वा शिशुः माक्षात्किं भवानवतिष्ठते ।

पीत्वा जगदिदं विश्वमेतदाख्यातुमर्हसि ॥ १२६
 किमर्थं च जगत्सर्वं शरीरस्थं तवानघ ।
 कियन्तं च त्वया कालमिह स्थेयमरिंदम ॥ १२७
 एतदिच्छामि देवेश श्रोतुं ब्राह्मणकाम्यया ।
 त्वत्तः कमलपत्राक्ष विस्तरेण यथातथम् ।
 महच्छ्रेतदचिन्त्यं च यदहं दृष्टवान्प्रभो ॥ १२८
 इत्युक्तः स मया श्रीमान्देवदेवो महाद्युतिः ।
 सान्त्वयन्मामिदं वाक्यमुवाच व्रतां वरः ॥ १२९

इति श्रीमहाभागने आरण्यकपर्वणि पञ्चमीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६ ॥

१८७

देव उवाच ।

कामं देवापि मां विप्र न विजानन्ति तत्त्वतः ।

त्वत्प्रीत्या तु प्रवक्ष्यामि यथेदं विसृजाम्यहम् ॥ १
 पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मां चैव शरणं गतः ।

C 3 12951
 B 3 189 2
 K 3 192 2

123 * K₁ ३ D_६ आन्ये च (for आन्येन) S [अ]हं
 प्रविष्टोऽस्मि (for [अ]नुप्रविष्टोऽहं — ^b) B Dn D_{१-३} शरीरे
 (for शरीरे) S देह तव शरीरे (T₁ G₁ M तव सुते, G_१ ते
 पुरुषो)त्तन — ^c) K_१ ६ दृष्ट्वास्मिन्नित्यान्, T G (by trans-p)
 अन्वितान्दृष्टवान् B_२ ३ D (except D_{1-३} ६) M_३ सर्वान्
 (for लोकांन्) — ^d) K₁ ३ समन्तात् (for समन्तात्) D₁
 T_३ G_{१-४} उदरे (for जटरे) B_{1-३} D (except D_{1-३} ६)
 हि ते (for तव)

124 * Ś₁ K_{1-३} D_३ ६ शरीरस्थान् T_२ G_{१-४} तव
 देहे मया दृष्टा — ^bc) S₁ K_{1-३} D_३ ६ राक्षसान्, and 'ना
 गाश्च — ^d) K_३ B_१ D_१ ३ T₁ G₁ M₁ जगच्च म्याणुजगम, D_६
 जगम्यावर्गगमान्

125 ^b) Dc_३ मतिर् (for स्मृतिर्) — ^d) Ś₁ 'धावना,
 B_२ ६ D (except D_{1-३} ६) 'रतिर्न — After 125, B D
 (except D_१ ३ ६, D_२ marg see m) ins

१२५* निगनोऽहमस्मान्मु दृच्छ्या ते महाप्रभो ।

126 * T_२ G_{१-४} यतिष्ये (for दृष्ट्वास्मि) — ^b)
 K₁ ३ ६ B Dc Dn D_३ ६ अनिन्दित, D₁ अनिन्दित, D_६ अनि
 न्दित — ^c) M_३ मुचि (for शिशु) — ^d) S₁ K D_३ ३ ६
 को (for किं) Ś₁ K₁ ३ अनुनिष्ठति, S अधि(G₁ अव)निष्ठति
 (M₁ 'ते) — ^e) B D (except D_३) T_२ G_{१-४} सर्वम्
 (for विश्वम्) — ^f) M₁ एतद्यात्पातुमर्हति

127 * T_२ G_{१-४} विश्व (for सर्वं) — ^c) T_२ G_३ ६

महा, G_२ मया (for मया) — ^d) K_३ D_६ अनिन्दित (for
 अरिंदम)

128 * D_३ ६ T_२ G_{१-४} [अ]हं देव (D_३ श्रोतु) (for
 देवेश) — ^b) D_३ देवेश द्विजकाम्यया — ^d) D_३ यथा तथा
 — G_६ om 128^f — ^e) S₁ K₁ ३ ६ D_३ T₁ M₁ 'देतद्,
 T_३ G (G_६ om) ध्येयम् (for 'द्वेतेतद्) D_३ त्वा (for च)
 — ^f) T₁ दृष्टवानह (for दृष्टवान्प्रभो)

129 ^b) S₁ L_३ महाप्रभुः, K₁ प्रभो, D_३ 'द्युते (for
 'द्युति) — ^d) K_३ Dc D_६ G_६ M वर

Colophon — Major parvan S₁ K₁ ३ T_२ G_{१-४}
 आरण्य — Sub parvan K_३ ६ B_{२-४} Dc Dn D_{1-४} ६
 G₁ मार्कण्डेयसम (Dc Dn₁ n_३ D_६ 'मा)स्या, B₁ मार्कण्डेय
 वाक्य — Adhy name G₁ श्रीमद्भगवन्महाहास्यकथन
 — Adhy no (figures, words or both) Dn 187
 (Dn_३ 188), D₁ 194, S (M_३ inf lin) 190 (M_३
 orig 193) — Śloka no Dn₁ n_३ 145, Dn_३ 146,
 D₁ 197

187

1^{ab}-47^{cd} recur almost verbatim in the Brahma
 Purāna (Ānandāśrama ed), 56 10-57 Cf note on
 60 ff of the previous adhy

अतो द्योऽस्मि ते साक्षाद्ब्रह्मचर्यं च ते महत् ॥ २
 आपो नारा इति प्रोक्ताः संज्ञानाम कृतं मया ।
 तेन नारायणोऽस्म्युक्तो मम तद्व्ययनं सदा ॥ ३
 अहं नारायणो नाम प्रभवः शाश्वतोऽव्ययः ।
 विधाता सर्वभूतानां संहर्ता च द्विजोत्तम ॥ ४
 अहं विष्णुरहं ब्रह्मा शक्रश्चाहं सुराधिपः ।
 अहं वैश्रवणो राजा यमः प्रेताधिपस्तथा ॥ ५
 अहं शिवश्च सोमश्च कश्यपश्च प्रजापतिः ।
 अहं धाता विधाता च यज्ञश्चाहं द्विजोत्तम ॥ ६
 अग्निरास्यं क्षितिः पादौ चन्द्रादित्यौ च लोचने ।

सदिशं च नभः कायो वायुर्मनसि मे स्थितः ॥ ७
 मया क्रतुर्गौरिष्टं बहुभिः स्वाप्तदक्षिणः ।
 यजन्ते वेदविदुषो मां देवयजने स्थितम् ॥ ८
 पृथिव्यां क्षत्रियेन्द्राश्च पार्थिवाः स्वर्गकाङ्क्षिणः ।
 यजन्ते मां तथा वैश्याः स्वर्गलोकजिगीषवः ॥ ९
 चतुःसमुद्रपर्यन्तां मेरुमन्दरभूषणाम् ।
 शेषो भूत्वाहमेवैतां धारयामि वसुंधराम् ॥ १०
 चाराहं रूपमास्थाय मयेयं जगती पुरा ।
 मज्जमाना जले विप्र वीर्येणासीत्समुद्धृता ॥ ११
 अग्निश्च वडवावक्त्रो भूत्वाहं द्विजसत्तम ।

1 K₁ B₂ Dn₁ D₁₋₃ देवदेव उ^०, S (except M₁) श्री भगवान् — ^a) K₁ न; G₁ M च (for [अ]पि) T₁ ब्रह्मा, T₂ G₂₋₄ M ब्रह्मन्, G₁ नित्यम् (for विप्र) K₄ D₅ ५ काम (D₅ कामाद्) देवा अपि न मा; B₁ न देवा नर्पयश्चैव — ^b) B₂₋₄ Dc Dn D₄ ६ हि, S (except M₁) [अ]भि- (for वि-) K₄ D₅ ५ विप्र जानति तत्त्वत् — ^c) T₁ त्वां (for स्वत्) K₄ प्रतीक्षामि (for प्रव^०) — ^d) D₁ ३ विचरां (for विस्ज्जां) T G₂ ४ श्रूयता वचन मम

2 ^a) S₁ K₁ ३ देवर्षे, K₃ मे भक्तो — ^b) S₁ K D₁₋₃ ५ चापि (for चैव) — ^c) B D (except D₁ ३ ५) ततो (for अतो) S तुष्टो (for द्यो) K₄ तपसा (for ते साक्षाद्)

3 For 3^{ab}, cf C 12 13168, Manu 1 10 — ^a) S₁ K₁₋₃ B₄ Dn D₃ ४ ६ अ(D₃ आ)पा (for आपो) S₁ K₁ ३ मया, K₃ ४ D₁₋₃ ३ सदा, B Dc Dn D₄ ६ पुरा (for प्रोक्ता^०) — ^b) S₁ K₁₋₃ नाम पूर्व, K₄ B D सजाकर्म (D₅ पूर्व), S (except T₁ M) तासा नाम (for संज्ञानाम) B₁ D₁₋₃ ३ कृता (for कृत) S₁ K₁₋₃ किल (for मया) — ^c) Dn D₄ ६ [ऽ]पि (for [ऽ]स्मि) S (except M₁) तेन नारायणेऽस्तुक्तः — ^d) S₁ K₁ ३ ता व्ययनं, K₄ ते व्ययन, B Dn D₄ ६ तत्त्वयन (for तद्व्ययन) K₃ B₂ तदा (for सदा)

4 ^a) S₁ K D₁₋₃ ६ सोह (for अह) S₁ K₁ ३ देव (for नाम) — ^b) Dc प्रवर (for प्रभव) — G₄ om 4^{cd} — ^c) B₄ जनिता (for विधाता) — ^d) S₁ महत्या (for महर्ता)

6 G₂ om up to यज्ञ in 6^d — ^a) T₂ G₂ विश्व^०, M₂ शुक्र^० (for शिव^०) — ^b) B₁ ३ Dn S काश्यप B D (except D₁₋₃ ६) [अ]थ (for च) — G₄ om 6^{cd}

7 ^b) B₂m सनातरे (for च लोचने) — After 7^{ab},

N ins

938* द्यौर्मुखां स्व दिश श्रोत्रे तथाप स्वदमभवा ।

[S₁ K मे, D₄ च (for स्व) K₄ श्रोत्र^० (for स्वद^०)]

— ^c) Dn₁ ns D₄ ६ सदिशश्च, D₃ सदिश्य, D₃ तद्विश्य (for सदिश) B₂ ते, D₃ म (for च) S₁ कर्णो (for कायो) K₄ ३ नभश्च सकल कायो (M₂ ल कालो) — ^d) K₄ B₁ Dc D₁₋₃ स (for मे) S₁ K₁ ३ D₅ M₂ वायुर्मे नासिके स्थित

8 ^b) K₃ ४ B D₁₋₃ चाह^०, S (except M₁) स्वाह (for स्वाह^०) — ^c) D₅ M₂ यजते (for यजन्ते) S₁ K B₂ ४ Dc D₁₋₃ ३ G₁ वेदविद्वांसो — ^d) S देव(T₁ वेद) सद्ने (for यजने) D₁ ३ न्यिता

9 ^a) D₂ om from क्षत्रिये in 9^a up to 10^a S₁ K B₂ D₁₋₃ ६ पार्थिवेन्द्रां (for क्षत्रि^०) B₂ ब्राह्मणा क्षत्रियाश्चैव — ^b) S₁ K B₂ ४ D₁₋₃ ६ क्षत्रिया, B₁ ये चान्ये, M₁ यजते (for पार्थिवा) — ^c) S₁ K₁ अयो, D₁ यथा (for तथा) — ^d) K₂ सर्वलोके^०, Dn D₄ ६ T₂ G₂₋₄ स्वर्गलोकजिगीषया, D₁ ६ क जिगीषया (D₁ च), M₂ के जिगीषव

10 D₂ om 10^a (cf rL 9) — ^a) D₃ ६ चतुःमगार^० — ^b) B (B₁ marg) भूषिता, D₃ T₁ भूषिता, G₁ भूषिता — ^c) S₁ K B₂ D₁₋₃ ३ [ए]ना, M [ए]को (for [ए]ता)

11 ^a) K₂ वराह, G₄ वराह (for चाराह) — ^b) D₃ पुरेय (for मयेय) S₁ K₁ ३ पृथिवी (for जगती) D₃ मया (for पुरा) — ^c) S₁ K B₂ D₁₋₃ ३ M₂ निमज्जती (K₁ जते, K₄ जती, M₁ जति) (for मज्ज^०) T₁ जलनिधौ (for जले विप्र)

12 ^b) B₄ भूत्वा चाह द्विजोत्तम — ^c) Dc शिरमि (for

पित्राम्यपः समाविद्वास्ताश्चैव विसृजाम्यहम् ॥ १२
 ब्रह्म चक्रं भुजौ क्षत्रमूरु मे संश्रिता विशः ।
 पादौ शूद्रा भजन्ते मे विक्रमेण क्रमेण च ॥ १३
 ऋग्वेदः सामवेदश्च यजुर्वेदोऽप्यथर्वणः ।
 मत्तः प्रादुर्भवन्त्येते मामेव प्रविशन्ति च ॥ १४
 यतयः शान्तिपरमा यतात्मानो मुमुक्षवः ।
 कामक्रोधद्वेषमुक्ता निःसङ्गा वीतकल्मषाः ॥ १५
 सत्त्वस्था निरहंकारा नित्यमध्यात्मकोविदाः ।
 मामेव सततं विप्राश्चिन्तयन्त उपासते ॥ १६
 अहं भवर्तको ज्योतिरहं भवर्तको यमः ।
 अहं संवर्तकः सूर्यो अहं संवर्तकोऽनिलः ॥ १७

तारारूपाणि दृश्यन्ते यान्येतानि नभस्तले ।
 मम रूपाण्येतानि विद्धि त्वं द्विजसत्तम ॥ १८
 रत्नाकराः समुद्राश्च सर्वे एव चतुर्दिशम् ।
 वसनं शयनं चैव निलयं चैव विद्धि मे ॥ १९
 कामं क्रोधं च हर्षं च भयं मोहं तथैव च ।
 मामैव विद्धि रूपाणि सर्वाण्येतानि सत्तम ॥ २०
 प्राप्नुवन्ति नरा विप्र यत्कृत्वा कर्म शोभनम् ।
 सत्यं दानं तपश्चोग्रमहिंसा चैव जन्तुषु ॥ २१
 मद्विधानेन विहिता मम देहविहारिणः ।
 मयाभिभूतविज्ञाना विचेष्टन्ते न कामतः ॥ २२
 सम्यग्वेदमधीयाना यजन्तो विविधैर्मखैः ।

C. 3 129*3
 B. 3 189 24
 K. 3 192 23

पित्रामि) K₁ s 4 D₁ s M [अ]प, B₄ [अ]ह (for [अ]प)
 S₁ मदा विद्वान्, K₁ ममास्थाय, B₁ D₄ ममाविद्वन्, B₂
 Dn₁ n₂ D₆ नदा विद्वन्, B₃ सदा विद्वा, B₄ जल विद्वन्;
 Dn₃ (marg sec m as in text) मदा विद्वान्, T₁ सदा-
 वद्दास् (for समाविद्वा) — ^d) K₄ Dc D₁₋₃ s तथैव (for
 तथैव) B₄ लोकेश्वर सृजाम्यह

13 ^b) B₂ Dn D₄ s M₁ मस्थिता (for मश्रिता) — ^c)
 B D (except D₁₋₃ s) भवतीमे (for भजन्ते मे) — ^d)
 D₁₋₃ G₁ व्युत्क्रमेण (for विक्रं)

14 ^b) S₁ K D₃ तु, G₁ s M₁ हि (for [अ]पि) K₄
 अथर्वक, D₁ s T₁ G₁ s M₁ अथर्व च D₄ यजुर्वेदस्तथैव च
 — ^c) G₁ तत (for मत्त) — ^d) T₁ G₁ M₁ [उ]त (for च)

15 ^a) T₂ G₂ s याति (for शान्ति) — ^b) K₄
 जितात्मानो S₁ K₁ s विचेतम, K₃ [S]चित्तम, K₄ B D
 (except D₄) वृमुत्सव — K₃ om 15^c-16^b — ^c) D₆
 कामक्रोधैश्च निमुक्ता, S अक्रोच (T₂ G₂ s *क्रोधा, G₁ *काम)
 द्वेषमयुक्ता — ^d) S₁ B Dn (Dn₃ marg sec m as in
 text) D₆ निमज्जा

16 K₃ Dc om 16^b (for K₃, cf v 1 15) — ^a)
 G₁ मत्सस्था — ^b) S₁ K₁ s D₆ *मचित्का — ^c) K₃
 काममेव म त विप्रा — After 16, S₁ K B₁ D₁₋₃ s read
 22 (cf v 1 17)

17 S₁ K D₁₋₃ s read 17 after 20 — ^a) S₁
 सावर्तको Dn₂ n₃ D₄ s चहिर (for ज्योतिर) — ^b) S₁
 सावर्तको B₁ s Dn₃ D₄ s [S]नल, B₂ Dc Dn₁ n₂ T₂
 G₂ [S]निल (for यम) — T₂ G₂ s om 17^c — ^c)
 S₁ सावर्तक — ^d) To avoid hiatus, S₁ K₁ s B₂₋₄ Dn
 D₄ s स्वह, B₁ Dc T₁ G₁ M इह (for अह) S₁ सावर्तको

K₁₋₃ Dc Dn₃ [S]नल, B₂ यम (for [S]नल)

18 ^a) B₄ भावारूपाणि (sic) — ^b) K₃ ये चान्येता
 (for यान्येतानि) G₁ s नभस्तले — ^c) B Dc Dn D₄ s
 मम वै (B₄ D₄ s मामैव) रोमकूपाणि — ^d) T₂ G₂ मा
 (for त्व)

19 G₁ om (hapl) 19-20 — ^b) K₄ D₃ T₁
 G₁ s 4 चतुर्दिश, M दिशो दश — ^c) T₁ वसति; T₂ G₂ s
 सवन (for वसन) — ^d) B₂₋₄ Dc Dn D₆ विलय, D₁
 नियत (for निलय) M विद्धि मे ब्राह्मणोत्तम — After 19,
 B Dn ins

939* मयैव सुविभक्तास्ते देवकार्यायैसिद्धये ।

20 G₁ om 20 (cf v 1 19) — ^a) D₆ कामक्रोधौ
 B₁ काम क्रोधश्च हर्षश्च, T₁ कामक्रोधौ भय मोह — ^b)
 S₁ K₂ लोभ, T₁ हर्ष (for भय) B₁ मोहस्, D₁ s T₁
 चैव (for मोह) T₁ वै (for च) — ^c) Dc₁ Dn D₄ s
 G₂ M₂ रोमाणि (for रूपाणि) — After 20, S₁ K D₁₋₃ s
 read 17

21 ^b) T₂ G₂ कामत (for शोभन) — T₂ G₂ om
 21^c-22^d — ^c) Dc M₂ शौच (for चोग्र) — ^d) S₁ T₁
 G₂ अहिंसा, G₁ अहिंसाद् (for अहिंसा) S₁ K₂ सर्व
 (for चैव)

22 S₁ K B₁ D₁₋₃ s read 22 after 16 (cf v 1 16)
 T₂ G₂ om 22 (cf v 1 21) — ^a) B₁ महता, G₄
 सहिता (for विहिता) — ^b) S (T₂ G₂ om) ममादेशवि
 हारिणः — ^c) T₁ मयाविभूत, G (G₂ om) मयापहृत
 — ^d) K₃ G₁ विचेष्टति

23 ^b) B D (D₃ by corr) T₁ G₂ M₁ यजते (for
 यजन्तो) S₁ K₂ s D₁ s s G₁ मयै, K₁ M स्वै (for मखै)

शान्तात्मानो जितक्रोधाः प्राप्नुवन्ति द्विजातयः ॥ २३
 प्राप्तुं न शक्यो यो विद्वन्नैर्दुष्कृतकर्मभिः ।
 लोभाभिभूतैः कृपणैरनायैरेकृतात्मभिः ॥ २४
 तं मा महाफलं विद्धि पदं सुकृतकर्मणः ।
 दुष्प्रापं विप्रमूढानां मार्गं योगैर्निपेक्षितम् ॥ २५
 यदा यदा च धर्मस्य ग्लानिर्भवति मत्तम ।
 अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ २६
 दैत्या हिंसानुरक्ताश्च अवध्याः सुरयत्तमैः ।
 राक्षसाश्चापि लोकेऽस्मिन् यदोत्पत्स्यन्ति दारुणाः ॥ २७
 तदाहं संप्रसूयामि गृहेषु शुभकर्मणाम् ।
 प्रविष्टो मानुषं देहं सर्वं प्रगमयाम्यहम् ॥ २८

सृष्ट्वा देवमनुष्यांश्च गन्धर्वोरगगदमान् ।
 स्थावराणि च भूतानि संहगम्यात्ममायया ॥ २९
 कर्मकाले पुनर्देहमनुचिन्त्य सृजाम्यहम् ।
 प्रविश्य मानुषं देहं मर्यादाबन्धकारणात् ॥ ३०
 श्वेतः कृतयुगे वर्णः पीतश्चेतायुगे मम ।
 रक्तो द्वापरमासाद्य कृष्णः कलियुगे तथा ॥ ३१
 त्रयो भागा ह्यधर्मस्य तस्मिन्काले भवन्त्युत ।
 अन्तकाले च संप्राप्ते कालो भूत्वातिदारुणः ।
 त्रैलोक्यं नागयाम्येकः कृत्स्नं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३२
 अहं त्रिवर्त्मा सर्वार्त्मा सर्वलोकसुखावहः ।
 अभिभूः सर्वगोऽनन्तो हृषीकेश उरुक्रमः ॥ ३३

— ^a) T₁ द्विजास्तन, M₁ द्विजाड्य

24 G₄ om 24 — ^a) K₃ नरैर्यं (for अनार्यैर)
 T₁ अजिता (for अकृता)

25 ^a) K₃ B₁₋₃ Dn D₄₋₆ G₁ 2 4 M तन्मान, B₄
 तन्मे (for त मा) Ś₁ K₁ 3 महाफल, G₁ 2 4 महाफल
 — ^b) Ś₁ K D₁₋₃ 3 सुकृतकर्मणा B Dc Dn D₄ 6 नराणा
 भावितात्मना — After 25^{ab} M₁ ins

940* स्वमेवाप्य विजानीहि नराणा भावितात्मनाम् ।

— ^c) Ś₁ K₁ 2 सर्वभूताना, K₃ 4 D₁₋₃ 3 सर्वभूताना
 — ^d) G₄ M योग (for योगैर)

26 = (var) Gītā (Vulg) 4 7 — ^a) S₁ B₁ T₁
 M हि (for च) — ^b) S₁ D₁ 3 भार्गव, K₁ 1 वै सुते,
 K₃ 4 B₃ Dc D₂ 5 भारत (1) (for मत्तम) B₂ ग्लानिर्भ-
 रतमत्तम

27 G₄ om (hapl) 27-28 — ^a) T₁ G₁ मयक्षमा
 नुपं (G₁ नवै)श्चाह, T₂ G₂ 3 सर्वैश्च मनुजश्चाह, M सर्वै-
 ममानुषैश्चाह — ^b) S (G₄ om) अवधयो देवदानवै — ^c)
 B₂ ग्लोभ्यं, T G₂ 3 गक्ष्मं (for राक्षसा) — ^d) K₃
 [उ]पयति, B₃ [उ]पम्यते, Dc पश्यति, G₃ वत्यति (for
 [उ]पत्यन्ति) K₂ दारुण

28 G₄ om 28 (cf v.l 27) — ^a) K₃ D₅ सप्रसूये
 वे, T₁ ममसूयामि, G₁ सुप्रसूयामि — ^b) M₁ कर्मिणा
 — T₂ G₃ om 28^{cd} — ^c) S₁ K₁ 3 4 D₁₋₃ 3 प्रविश्य
 (for 'ष्टे) — K om (hapl) 28^d-30^c — ^d) S₁ K₂ 4
 D₃ 5 [उ]त् (for [अ]हम्) D₁ 2 तस्मिन् प्रगमाम्युत

29 K₁ om 29 (cf v.l 28) — ^a) D₁ 3 देवान्
 (for देव) Ś₁ K (K₁ om) D₁₋₃ 3 वै, B₁ 3 Dc₁ Dn
 D₄ 6 तु (for च) K₃ (corrupt) सृष्ट्वापु च मनुष्यान्वै,

D₂ सृष्ट्वा देवमनुष्याणा — ^c) K₄ D₃ सर्वाणि (for भूतानि)
 — ^d) D₅ काम्याया (for मायया)

30 K₁ om 30^{bc} (cf v.l 28) — ^a) D₅ काम
 (for कर्म) G₂ 4 कर्मकालेषु निर्देहम् — ^b) S₁ K (K₁
 om) D₁₋₃ अनुसृत्य, Dc (corrupt) अचिन्त्य, Dn D₄ 6
 अविचित्य S₁ K₂ 3 D₁₋₃ 3 प्रजाम्यह — ^c) B₁₋₃ Dc
 Dn D₄ 6 T₁ G₁ M आविश्य (for प्र) S लोक (for
 देह)

31 ^a) B₁ ब्रह्मन् (for वर्ण) — ^b) S₁ K D₁₋₃ 3
 रत्स, B₁ 3 Dc₂ D₄ श्यामस् (for पीतस्) S₁ K D₁₋₃
 तथा, B₂ [S]भवत् (for मम) — ^c) S₁ K D₁₋₃ पीतो,
 T₁ G₁ M₁ श्यामो, G₂ 4 श्याम (for रक्तो) — ^d) K₄ B₄
 यदा, B₂ [S]भवत्, Dc₂ ह्यह, D₁₋₃ मम (for तथा)

32 ^a) K₂ अधर्मस्य, B₂ D₅ च धर्मस्य (for ह्य) — ^b)
 K₃ D₅ हि, B₂₋₄ Dc Dn D₄ 6 M च (for [उ]त्) — After
 32^{ab}, S ins

941* यदा भवति मे वर्णं कृष्णो वै सुनिसत्तम ।

— ^c) K₃ आसकाले S₁ K₁ 2 तु, D₃ [S]पि (for च)
 — ^d) K₁ (sup lin as in text) 3 भूताति, Dc D₃ T₂
 G₂₋₄ भूत्वा सु B₁ काले भूते च दा — ^e) B₁ [पु]य,
 T₁ [पु]त् (for [पु]त्) S₁ K₁₋₃ D₅ महाराणि जगत्सर्वं
 (K₁ स्कन्ध) कस्याप्यै विस्जाम्यह

33 ^a) K₃ त्रिकर्मा, B₁ तु धर्मं, M त्रिवर्णं K₃ B
 Dn D₄ 6 विश्वात्मा (for सर्वा) Dc अह त्रिवर्गविश्वात्मा
 — ^b) S₁ सर्वभूतं, B₁ हृषीकेशत्रिकर्मा, T₁ सर्वलोकेशु
 भावह — G₄ om 33^{cd} — ^c) Dn₃ D₃ 6 अविभू, S
 अजित (for अभिभू) — ^d) K₃ उरुक्रम, S नरोत्तम

34 ^a) D₃ काले चक्र, G₄ अह ब्रह्मन् T₁ [पु]त् (for

कालचक्रं नयाम्येको ब्रह्मब्रह्मरूपि वै ।
 शमनं सर्वभूतानां सर्वलोककृतोद्यमम् ॥ ३४
 एवं प्रणिहितः सम्यञ्चात्मा मुनिमत्तम ।
 सर्वभूतेषु विप्रैश्च न च मां वेत्ति कश्चन ॥ ३५
 यच्च किञ्चित्त्वया प्राप्तं मयि क्लेशात्मकं द्विज ।
 सुरोदयाय तत्सर्वं श्रेयसे च तवानघ ॥ ३६
 यच्च किञ्चित्त्वया लोके दृष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 विहितः सर्वथैवासौ ममात्मा मुनिमत्तम ॥ ३७
 अर्धं मम शरीरस्य सर्वलोकपितामहः ।
 अहं नागयणो नाम शङ्खचक्रगदाधरः ॥ ३८
 यावद्युगानां विप्रर्षे सहस्रपरिवर्तनम् ।

तावत्क्षपिमि विश्वात्मा सर्वलोकपितामहः ॥ ३९
 एवं सर्वमहं कालमिहासे मुनिसत्तम ।
 अग्निशुः शिशुरूपेण यावद्ब्रह्मा न बुध्यते ॥ ४०
 मया च विप्र दत्तोऽयं वरस्ते ब्रह्मरूपिणा ।
 अमकृत्परितुष्टेन विप्रर्षिगणपूजित ॥ ४१
 सर्वमेकार्णवं दृष्ट्वा नष्टं स्थावरजङ्गमम् ।
 विक्लवोऽसि मया ज्ञातन्तस्ते दर्शितं जगत् ॥ ४२
 अभ्यन्तरं शरीरस्य प्रविष्टोऽसि यदा मम ।
 दृष्ट्वा लोकं समस्तं च विस्मितो नावबुध्यसे ॥ ४३
 ततोऽपि वक्त्राद्विप्रर्षे द्रुतं निःसारितो मया ।
 आख्यातस्ते मया चात्मा दुर्जयोऽपि सुगसुरैः ॥ ४४

C 3 12995
 B 3 189 46
 V 3 192 45

[पु]को) — ^b) Dc: T₁ G₁ 2 M अरूपिण, Dn अरूपक
 (for अरूपि वै) B₁ ब्रह्माद् बहुरूपपृक्त, B₄ ब्रह्मब्रह्मरह'
 मदा, G₄ कालचक्रमरूपक — ^c) K₃ शमनी, D₄ शमन,
 T₁ G₁ M शयन Ś₁ K D₁₋₃ सर्वलोकानां — ^d) K₂ सर्व
 लोककृतोद्यम, K₃ 'भूतकृतो यम', B₁ सर्वकर्मकृतोद्यम, D₁₋₃
 सर्वभूतकृ, S (except T₁ G₁) सर्वकालकृ — Ś₁ K
 D₁₋₃ 8 ms after 34 B Dc Dn D₄ 6, after 35

942* सर्वलोके च मा भक्ता पूजयन्ति च सर्वदा ।

[S₁ B₁ D₁₋₃ 8 'लोकेषु (for 'लोके च) Dn₂ D₃ भक्त्या
 (for भक्ता) S₁ K Dc D₁₋₃ 8 तनानन (for च त्वंदा)]

35 ^a) K₃ मम (for सम्यङ्) — ^b) K₄ B Dn D₄ 6
 ममात्मा, T G मायया D₃ द्विजमत्तम — ^c) B₄ सर्व
 मृतानि S₁ K D₁₋₃ 8 विप्रर्षे

36 ^a) S₁ K₁₋₃ D₁ 2 8 इह, T₁ त्वयि (for त्वया)
 T₁ प्रोक्त (for प्राप्त) — ^b) K₃ B₁ Dc₁ Dn₃ T₁ भयि (for
 मयि) S₁ क्लेशात्मज, K₃ 'स्मका B₁ सुख (for द्विज)
 T₂ (before corr) G₂ 4 मयि क्लेशा द्विजोत्तम — G₄ om
 36^c-37^d — ^c) Ś₁ K₁ 2 फलो (for सुखो) — ^d) D₃
 transp च and तव Ś₁ तया, T₁ तदा, G₁ यदा
 (for तदा)

37 G₄ om 37 (cf v l. 36) — ^a) T₁ G₁ किञ्चिद्दि
 (for च किञ्चिद्) — After 37^{ab}, K₁ 2 read 42^{cd} — ^c)
 D₅ विहित Ś₁ K₁ 2 सर्व एवायौ, Dn₁ n₃ D₄ सर्वदेवायौ;
 D₅ सर्वथा वै ते, T₁ सर्वथैवाह, T₂ G₂ 3 M सर्वथैवामा
 — ^d) S₁ K₁ 2 D₅ मयात्मा, S (G₄ om) ममात्मा K₃
 कुत्तदन, B₁ 3 Dc Dn D₄ 6 भूतभावज, B₄ D₃ द्विजमत्तम
 B₂ मया भूतभवेन च

38 ^a) T₂ G₂₋₄ अह धर्मेदारीश्च (G₂ स्य) — K₄ om
 (hapl) 38^c-39^d — ^c) T₂ G₂₋₄ देव (for नाम)

39 K₄ om 39 (cf v l 38) — ^a) T₁ एतद् (for
 यावद्) G₂ 4 युगात् (for युगाना) — ^b) Ś₁ K₁ 2 B D
 (except D₂ 5 6) महस्रपरिवर्तनात्; G₁ महस्र परिवर्तन
 — ^c) S₁ K₁ 3 D₁₋₃ 8 T₁ G₁ स्वपिति, T₂ G₂₋₄ स्वपामि
 D₃ धर्मात्मा (for विश्वा) — ^d) B Dc Dn D₄ 6 T₂
 (by corr) G₃ सर्वभूतानि (Dn₁ 'न्वि-) मोहयन्

40 ^a) G₄ इम (for अह) — ^b) K₃ इहामि, K₄ M₁
 इहाम्ने, B Dn₃ D₄₋₆ इहास्ये (B₁ 'म) S₁ K D₁₋₃ 8
 द्विजमत्तम, T₂ G मुनिपुगव

41 ^a) D₅ ब्रह्म (for विप्र) B Dc Dn D₄ 6 मया च
 दत्तो विप्राभ्य (B₁ Dc 'य) — ^b) B₄ ब्रह्मचारिणे, D₁ 2
 विप्ररूपिणा (D₃ णे) — G₄ om 41^{cd} — ^c) D₃ परि
 हृष्टेन — ^d) K₃ 4 Dn₃ D₁ 2 8 G₃ 'पूजित, M₁ 'पूजिते,
 M₂ ब्रह्मर्षिगणपूजित

42 ^a) D₁ 2 लोकार्णव (for एकां) — ^b) Ś₁ K₁ 2
 Dc₁ D₁ M₂ नष्टस्थावरजगम — ^c) B₁ विकृतोपि, Dn₃
 विकृतोपि M₂ विकृतो मयि यजात — K₁ 2 read 42^{cd}
 after 37^{ab}

43 ^c) K₃ दत्वा (for दृष्ट्वा) — ^d) Ś₁ विस्मृतो

44 ^a) K₃ तेनामि (for ततो) G₄ क्पाद् (for
 वक्त्राद्) K₄ B₄ ततो वक्त्राद्दि (B₄ 'त्तु) विप्रर्षे — Ś₁ om
 (hapl) 44^b-45^c — ^b) G₂ दूर (for द्रुत) — ^c) T₁ च
 (for ते) M₂ मयात्मा च (by transp) — ^d) B₁ 2
 दुर्विज्ञेय, D₅ दुर्विज्ञान (for दुर्जयोऽपि) B₃ Dc Dn D₄ 6
 हि (for ऽपि) B₁ सुरादिभि, D₁ चराचर

यावत्स भगवान्ब्रह्मा न बुध्यति महातपाः ।
 तावन्मिह विप्रर्षे विश्रब्धश्च वै सुखम् ॥ ४५
 ततो विबुद्धे तस्मिंस्तु सर्वलोकपितामहे ।
 एकीभूतो हि स्रक्ष्यामि शरीराद्विजसत्तम ॥ ४६
 आकाशं पृथिवीं ज्योतिर्वायुं सलिलमेव च ।
 लोके यच्च भवेच्छेषमिह स्थावरजङ्गमम् ॥ ४७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वान्तर्हितस्तात स देवः परमाद्भुतः ।
 प्रजाश्रेयाः प्रपश्यामि विचित्रा बहुधाकृताः ॥ ४८
 एतद्दृष्टं मया राजंस्तस्मिन्प्राप्ते युगक्षये ।
 आश्चर्यं भरतश्रेष्ठ सर्वधर्मभृतां वर ॥ ४९
 यः स देवो मया दृष्टः पुरा पञ्चनिभेक्षणः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तशतीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७ ॥

45 Ś1 om 45^{abc} (of v1 44) — ^b) B Dc Dn
 D₆ न बुध्येत (B₁ नाबुध्यत) (for न बुध्यति) T₁ पितामह
 — After 45^{ab}, T₁ repeats 40^{ab} — ^c) D₂ त्वपि ह; S त्वमपि
 (for त्वमिह) — ^d) K₁ G₁ 4 M विश्रब्धश्च, D₆ विश्रब्ध
 46 ^b) S₁ सुखावहे — ^c) G₁ एकीभूत Ś₁ [S]स्मि
 स्रक्ष्यामि, K₁ 3 [S]स्मि द्रक्ष्यामि; T₁ 3 (before corr)
 G₁ 3 4 प्रवे, T₂ (after corr) विस्र, G₂ विस्र, M प्रस्र
 (for हि स्र) — ^d) B₄ G₂ 4 शरीर, D₆ शरीरात् B₁₋₃
 Dc Dn D₄ 6 T₂ G₁ 3 शरीराणि द्विजोत्तम
 47 ^a) S₁ K₁₋₃ B₁ Dc₂ T₂ G₂₋₄ पृथिवी — ^b) Ś₁
 K₁ 3 B₁ D₁ 3 T₂ G₂₋₄ वायु, K₂ वयु (for वायु) K₃
 वा; M₂ तु (for च) — ^c) K₄ T₁ G₂ M₂ [अ]भवत् (for
 भवेत्) — ^d) K₄ अहं (for इह)
 48 ^b) T₁ परमोद्भूत — ^d) B Dn D₆ विविधा, D₆
 बहुला (for बहुधा)
 49 ^a) K₂ B₂ 3 D (except D₁₋₃ 3) एव (for एतद्)
 G₁ इष्टो (for दृष्ट) K₃ महाराजन्, S मया तात (for मया
 राजन्) — ^c) G₄ पुर्यं (for भरतं) — After 49, B₁
 ms

949* सूताग्मानं समाहृतं चतुर्दशविधानतः ।

परमाग्मानमाविश्य सुपितृमिच्छी ॥ १ ॥

50 G₂ om 50 — ^a) T₁ स च, G₁ M यश्च, G₂ 4
 येन, G₃ यो वै (for य स) — ^b) B D (except D₁₋₃ 3)
 T₁ G₁ M पद्मायतेक्षण — ^c) Ś₁ K₁ 3 D₁ 3 G₂ एव (for
 एष) K₂ T₁ ज्याव

स एष पुरुषव्याघ्र संवन्धी ते जनार्दनः ॥ ५०
 अस्यैव वरदानाद्वि स्मृतिर्न प्रजहाति माम् ।
 दीर्घमायुश्च कौन्तेय स्वच्छन्दमरणं तथा ॥ ५१
 स एष कृष्णो वार्ष्णेयः पुराणपुरुषो विभुः ।
 आस्ते हरिरचिन्त्यात्मा क्रीडन्निव महाभुजः ॥ ५२
 एष धाता विधाता च संहर्ता चैव सात्वतः ।
 श्रीवत्सवक्षा गोविन्दः प्रजापतिपतिः प्रभुः ॥ ५३
 दृष्ट्वेमं वृष्णिशार्दूलं स्मृतिर्माभियमागता ।
 आदिदेवमजं विष्णुं पुरुषं पीतवाससम् ॥ ५४
 सर्वेषामेव भूतानां पिता माता च माधवः ।
 गच्छध्वमेनं शरणं शरण्यं कौरवर्षभाः ॥ ५५

51 ^a) Ś₁ K₁ 3 वरदानेन — ^b) G₁ हि (for न)
 — ^d) Ś₁ K च वै, B₁₋₃ D (except D₁ 3 3) T₂ (by
 corr) G₂ मम (for तथा)
 52 ^a) K₁ 3 Dn₂ D₁ एव (for एष) S एष कृष्णो
 हि दाशार्ह — ^b) S₁ K D₁₋₃ 3 पुराण (Ś₁ K₂ ण) पुरुषो
 त्तम; B₁ 4 T₁ G₁ 3 4 M पुराण पुरुषो विभु, B₂ 3 Dc
 पुराण परमो विभु — ^d) B₄ महाप्रभु, M नराकृति
 53 ^b) K₄ B D (except D₁ 3 3) T₂ G₂ 3 शाश्वत
 (for सा)
 54 ^a) Ś₁ K₂ B₁ 3 D₂ 3 [ए]न, K₃ D₁ M₁ [ए]व,
 B₂ D₃ G₁ [ए]व (for [ह]म) B₂ Dn D₄ 6 वृष्णिप्रवर,
 G₄ राजप्रवर — ^b) B₁ मेयमिह (for मामियम्) — ^c)
 K₃ B₂ 3 Dn₁ n₃ D₄ 6 अय, D₃ दिव्य (for अज) Ś₁
 K₁₋₃ D₆ नित्य, K₄ D₁ 3 दिव्य, B₂₋₄ Dn D₄ 6 जिष्णु,
 D₃ अज (for विष्णु) B₁ आदिदेव सुप्रतिष्ठ
 55 ^a) M₂ अपि (for एव) — G₁ om 55^{bc} — ^b)
 M₁ केशव (for माधव) — ^c) G₂ M₂ गच्छ स्वम् (for
 ध्वम्) G₄ एव, M₁ एतं (for एन) — ^d) K₄ B₄ D₁ 3
 कौरवर्षभ, S पुरुषर्षभ

Colophon om in B₁ B₂₋₃ Dc Dn D₄ 6 read it
 after 3 188 2 — Major parvan Ś₁ K₂ T₂ G₂₋₄
 आरण्य — Sub parvan K₃ 4 Dc D₁ 3 मार्कण्डेयसमाख्या,
 B₂ 3 Dn₃ D₃ समाख्या (followed by भविष्य in B₂ Dn₃),
 T₂ G₃ समाख्या, D₆ मार्कण्डेय (followed by समाप्त) Dn₁

१८८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तास्तु ते पार्या यमौ च पुरुषर्षभौ ।

द्रौपद्या कृष्णया सार्धं नमश्चकुर्जनार्दनम् ॥ १

स चैतान्पुरुषव्याघ्र साम्ना परमवल्लुना ।

सान्त्वयामास मानार्हान्मन्यमानो यथाविधि ॥ २

युधिष्ठिरस्तु कौन्तेयो मार्कण्डेयं महामुनिम् ।

पुनः पप्रच्छ साम्राज्ये भविष्यां जगतो गतिम् ॥ ३

आश्चर्यभूतं भवतः श्रुतं नो वदतां वर ।

मुने भार्गव यद्दृच्छं युगादौ प्रभववाप्ययौ ॥ ४

अस्मिन्कलियुगेऽप्यस्ति पुनः कौतूहलं मम ।

समाकुलेषु धर्मेषु किं नु शेषं भविष्यति ॥ ५

किंवीर्या मानवास्तत्र किमाहारविहारिणः ।

किमायुषः किंवसना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ६

कां च काष्ठां समासाद्य पुनः संपत्स्यते कृतम् ।

विस्तरेण मुने ब्रूहि विचित्राणीह भापसे ॥ ७

इत्युक्तः स मुनिश्रेष्ठः पुनरेवाभ्यभापत ।

रमयन्वृष्णिशार्दूलं पाण्डवांश्च महामुनिः ॥ ८

मार्कण्डेय उवाच ।

भविष्यं सर्वलोकस्य वृत्तान्तं भरतर्षभ ।

कल्पं कालमासाद्य कथ्यमानं निबोध मे ॥ ९

Ds (both om sub parvan name) mention only भविष्य, and Ds, likewise, only भविष्यत् — *Adhy name* G1 भगवदात्ममायाप्रतिपादन — *Adhy no* (figures, words or both) K1 96 (= 196), Dn 188 (Dns 189), D1 195, S (M2 *mf lm*) 191 (M2 *orig* 194) — *Śloka no* Dn 59, D1 57

188

1 ^a B2 3 D (except Dc1 D1-3) च (for तु) K4 पार्थाले (by transp) — ^b K2 4 Dn1 D2 3 T2 G2-4 मरुतर्षभौ — ^c B2-4 D (except D1-3 3) T G छा महिता नर्वे

2 ^a Ś1 K2 B4 D1 T1 चैतान्, Ds चैपा, M च तान् S1 K B2-4 Dc1 D3 M1 व्याघ्र, T2 G2-4 व्याघ्रान् — ^c B Dc Dn D4 6 मानार्हो, D1 2 दासार्हो — ^d K3 मन्यमाना, K3 4 Dc2 D2 G4 M मान्यमानो (K3 ना, D2 नौ) — B D (except D1-3 3) read the colophon after 2, instead of reading it at the end of the preceding adhy

3 Before 3, B D (except D1-3 3) read वैशं उ^० — ^b Ś1 K1 मार्कण्डेय T1 तपोनिधि (for महा^०) — ^c K4 D2 3 धर्मात्मा, T G सामात्यो, M सभाप्य (for साम्राज्ये) — ^d G2 4 भविष्यत्

4 Before 4, K2 B D (except D2 3 3) T1 G1 3 M1 ins युधिष्ठिर उ^० (resp युधि^०) — ^a S (except M1)

सुमहत् (for भवत) — ^b B4 T2 G2-4 M वद् (B4 गद्, G4 भव) तस्तव, D3 भरतर्षभ (for वदता वर) — ^c T G2-4 मुने भगवतो वृत्त — ^d Ś1 युगाना (for दौ) S1 प्रभ***, K1-3 B2 3 M प्रभववाप्यय (M ये); K4 B1 Dc D1 3 3 T1 G1 न्यय (D3 T1 G1 न्यये), B4 त्यपि, Dn D2 4 6 स्यय, T2 G2-4 only as in text

5 K4 om 5 — ^a S1 K1-3 D1-3 3 चव; B Dc Dn D4 6 स्वस्ति (for [S]प्यस्ति) — ^c Ds भूतेषु (for धर्मेषु) — ^d B Dn D4 6 किं तु (for किं नु) K3 D3 शेषो; T1 G1 शिष्ट (for शेष)

6 ^a K3 किंकार्यो — ^b M1 किमाचार^० — ^c M1 किमाहारा (for युष) G1 M1 किंवसना — ^d Ds कलौ युगे (for युग)

7 ^b B1 घुव (for कृत) Ś1 K1-3 D6 प्रपत्स्यति (K3 वेइयामि) कृत युग — ^d N (except B4 Dn1 n2) हि (for [इ]ह)

8 Before 8, Ś1 K1 3 4 B1 D1-3 3 S (except G2) वैशं उ (resp वैश) — D1 om 8^c-9^b — ^d Ś1 K B3 4 D2 3 सहर्षिभि, B1 3 Dc Dn D4 6 महानृपि^०, Ds सहद्विजै

9 Ś1 K1 4 D1-3 S (except M1) om the ref — K2 3 B D (except D1-3, Ds marg *sec m*) ins after the ref T2 G2-4 (all om the ref and line 2) ins after 8

944* शृणु राजन्मया दृष्ट यत्पुरा श्रुतमेव च ।
अनुभूतं च राजेन्द्र देवदेवप्रमादजम् ।

C 3 13016
B 3 190 8
K 3 193 8

कृते चतुष्पात्सकलो निर्व्याजोपाधिवर्जितः ।
 वृषः प्रतिष्ठितो धर्मो मनुष्येष्वभवत्पुरा ॥ १०
 अधर्मपादविद्वस्तु त्रिभिरशैः प्रतिष्ठितः ।
 त्रेतायां द्वापरेशर्धेन व्यामिश्रो धर्म उच्यते ॥ ११
 त्रिभिरशैरधर्मस्तु लोकानाक्रम्य तिष्ठति ।
 चतुर्थशैर्धर्मस्तु मनुष्यानुपतिष्ठति ॥ १२
 आयुर्वीर्यमथो बुद्धिर्वलं तेजश्च पाण्डव ।
 मनुष्याणामनुयुगं हसतीति निबोध मे ॥ १३
 राजानो ब्राह्मणा वैश्याः शूद्राश्चैव युधिष्ठिर ।
 व्याजैर्धर्मं चरिष्यन्ति धर्मवैतंसिका नराः ॥ १४
 सत्यं संक्षेप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।

सत्यहान्या ततस्तेपामायुरल्पं भविष्यति ॥ १५
 आयुषः प्रक्षयाद्विद्यां न गक्ष्यन्त्युपशिक्षितुम् ।
 विद्याहीनानविज्ञानाल्लोभोऽप्यभिभविष्यति ॥ १६
 लोभक्रोधपरा मूढाः कामसक्ताश्च मानवाः ।
 वैरवद्धा भविष्यन्ति परस्परवधेष्ववः ॥ १७
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः संकीर्यन्तः परस्परम् ।
 शूद्रतुल्या भविष्यन्ति तपःसत्यविवर्जिताः ॥ १८
 अन्त्या मध्या भविष्यन्ति मध्याश्चान्तावसायिनः ।
 ईदृशो भविता लोको युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ १९
 वस्त्राणां प्रवरा शाष्णी धान्यानां कोरदूपकाः ।
 भार्यामित्राश्च पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २०

— D₁ om 9^{ab} (cf v.1 8) — ^a) K₃ T G भविष्यत्
 D₅ सर्वलोकेषु — ^c) B₁ प्रलय कालम्, T₁ G₁ M₂ काल
 कल्पम् (by transp)

10 ^b) K₂ B₂ D₂ निर्व्याजोपधि(B₂ 'रि'वर्जित — ^c)
 Ś₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ 5 नृप, T₁ वृष (for वृष) — ^d) K₄
 D₅ T₁ मानुषेषु G₂ 4 तदा (for पुरा) D_n D₆ मनुष्ये
 भरतर्षभ

11 ^a) Ś₁ D₆ D_n G₄ अधर्म पादविद्वस्तु (G₄ 'ध्वस्त');
 K₁ 2 3 धर्मपादविद्वस्तु, D₁ धर्म पादविद्वस्तुश्च, D₂ T₂ G₂ 2
 अधर्मपादविद्वस्त (D₂ 'द्वश्च'), T₁ G₁ धर्म पादविहीनस्तु
 (G₁ 'श्च) — M₂ om (hapl) 11^b-12^c — ^c) Ś₁
 द्वापरणेति, K₂ 'राधेन, D₂ 'रे चैव, G₁ 'रोधेन

12 M₂ om 12^{abc} (cf v.1 11) — ^a) D₁ अंगर
 (for अशौर) Ś₁ मनुष्यान् (for अधर्मस्) — S₁ K₁ om
 (hapl) 12^{bc} — ^b) D₅ लोक (for लोकान्) K₂ मनुष्या
 नुपतिष्ठति — After 12^{ab}, N (except Ś₁ K₁ D₁) ins

945^a तामस युगामाद्य तदा भरतगत्तम ।
 — D₁ om (hapl) 12^{cd} — ^d) Ś₁ अधर्म (for मनुष्यान्)
 K₄ उपसेवते, B₁ 3 उपतिष्ठते

13 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ 5 यशो बु(K₁ 3 वृ)द्धिर्: S
 (except M₁) मनो बुद्धिर् (for अथो बुद्धिर्) — ^c) B₁
 कल्पियुगे (for अनुयुग) K₄ G₁ 2 4 ह्यतीति, T₁ ह्यतीति

14 ^a) S ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या — ^b) S₁ शूद्रा (for
 शूद्रा) — ^c) T₁ व्याजाद् (for व्याजर्) — ^d) K₄ B₂ 4
 D₁₋₃ T G M₁ जना, D₅ नृपा (for नरा) Ś₁ K₁₋₃
 धर्मवैतंसिकैर्नृता, M₂ धर्मवीत सुमवृता

15 15^{ab}=(var) 38^{ab} — ^a) K₁ 2 सत्य K₄ D₁

S सक्षिप्यते D₁ 2 धर्मो (for लोके) — ^c) B₁ सत्य
 हन्यात्, D₁ सत्यहानिस् — ^d) T G transp आयुर and अल्प

16 K₄ om (hapl) 16 — ^a) B₁ सक्षयाद् Ś₁
 विद्या — ^b) D₂ M₂ शिक्षति B₂ 3 D (except D₁₋₃ 5)
 [उ]पजीवितु, B₄ [उ]पमेवितु B₁ न शक्यमुपजीवति — ^c)
 Ś₁ K (K₄ om) B₄ D₁₋₃ 5 अदुर्हीस्तान्, T₁ अवज्ञानाल्,
 T₂ G₂ अभिज्ञानाल् B₁ विद्याहीनास्थिरज्ञानाल्, G₄ विद्या
 नामनभिज्ञानाल् — ^d) T₁ M₁ हि (for ऽपि) B₁ लोभो
 एत्तिर्भविष्यति, T₂ G₂₋₄ लोभक्रोधौ भविष्यत

17 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ 5 क्रोधलोभं (by transp), T₁ G₁
 लोभमोह — ^b) K₂ 4 B₁ 3 4 D₆ D_n D₁ 2 4 5 कामा
 सक्ता; D₅ T G₂₋₄ कामेसक्ता — ^c) K₁ 3 वैरवृद्धा, K₄
 D₁ 3 वृष्ट्या, B₄ T G 'सक्ता — D₁ om (hapl.)
 17^d-18^c — ^d) B₁₋₃ D (except D₂ 3 5, D₁ om)
 'वधैषिण.

18 K₂ om 18^a-19^b, D₁ om 18^{abc} (cf v.1 17)
 — ^a) =41^c G₄ ब्राह्मणक्षत्रियविश्र — ^b) D₆ T₁ G₁
 M₁ सक्रित, D₅ T₂ G₂₋₄ सकीर्यते, M₂ समरत

19 K₂ om 19^{ab} (cf v.1 18) — ^a) Ś₁ K₁ अत
 मध्या, K₂ D₂ M₂ अन्ता मध्या, D₂ आधा मध्या — ^b) B
 D₆ D_n D₄ 6 मध्याश्चात्या न मशाय, D₁ 2 मध्याश्चातेवसायिन
 — ^c) K₁ 2 D₅ G₂ लोके B₂ ईदृशाश्च भविष्यति — ^d)
 S₁ K D₃ प्रत्युपस्थिते, B₂ 'पर्यव', B₄ D₁ 3 5 समुप

20 ^a) K₄ S प्रवरा (T 'रा, G₂ 4 'र) शाटी, B₁ D₁
 प्रवराशाणा — ^b) G₁ चारानां (for धान्यानां) K₁₋₃ B₁ 3 4
 D₆ D₁ 5 6 G₁ 2 M 'दूपक' — S₁ K₂ read 20-23 in
 this sequence 20, 23, 22, 21

मत्स्याभिषेण जीवन्तो दृहन्तश्चाप्यजैडकम् ।
 गोषु नष्टासु पुरुषा भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २१
 अन्योन्यं परिमुष्णन्तो हिमयन्तश्च मानवाः ।
 अजपा नास्तिकाः स्तेना भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २२
 सरिचीरेषु कुदालैर्वापयिष्यन्ति चौपधीः ।
 ताश्चाप्यल्पफलास्तेषां भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २३
 श्राद्धे दैवे च पुरुषा ये च नित्यं धृतव्रताः ।
 तेऽपि लोभसमायुक्ता भोक्ष्यन्तीह परस्परम् ॥ २४
 पिता पुत्रस्य भोक्ता च पितुः पुत्रस्तथैव च ।
 अतिक्रान्तानि भोज्यानि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ २५
 न व्रतानि चरिष्यन्ति ब्राह्मणा वेदनिन्दकाः ।

न यक्ष्यन्ति न ह्योष्यन्ति हेतुवादविलोभिताः ॥ २६
 निम्ने कृपिं करिष्यन्ति योक्ष्यन्ति धुरि घेनुकाः ।
 एकहायनवत्प्रांश्च वाहयिष्यन्ति मानवाः ॥ २७
 पुत्रः पितृवधं कृत्वा पिता पुत्रवधं तथा ।
 निरुडेगो बृहद्वादी न निन्दामुपलप्स्यते ॥ २८
 म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं निष्क्रियं यज्ञवर्जितम् ।
 भविष्यति निरानन्दमनुत्सवमथो तथा ॥ २९
 प्रायशः कृपणानां हि तथा बन्धुमतामपि ।
 विधवानां च वित्तानि हरिष्यन्तीह मानवाः ॥ ३०
 अल्पवीर्यचलाः सत्त्वा लोभमोहपरायणाः ।
 तत्कथादानसंतुष्टा दुष्टानामपि मानवाः ।

C. 3 13040
 B 3 190 31
 P 3 193 31

21 T₁ G₁ om (hapl) 21-23 D₂ om 21 For
 S₁ K₂ cf v 1 20 K₁ D₁ read 21^{ab} after 22 — ^a)
 B₂ जीवति, T₂ G₂₋₄ M₂ भुजो (for जीवन्तो) — ^b) Dc
 घटत (for दृहन्त) Ś₁ [अ]नैडिका, D₁ [अ]नैडिका, D₂
 [अ]नैडिकान, T₂ G₂₋₄ [अ]नाचिकान, M [अ]नैडिका (M₂
 'कान) — After 21^c, Dc Du ins

946* वेऽपि नित्य धृतव्रता ।

तेऽपि लोभसमायुक्ता

22 T₁ G₁ om 22 (cf v 1 21) For S₁ K₂ cf
 v 1 20 — ^a) Ś₁ K₁ परिमुष्यते — ^b) T₂ G (G₁ om)
 मानवान Ś₁ K₁ ममतायैव मानवा — ^c) K₂ 4
 D₁₋₃ सुगपा, D₂ (marg sec m) ये नरा (for अजपा)
 D₂ सुगपानवत्पदे — After 22, K₁ D₁ read 21^{ab}

23 T₁ G₁ 4 om 23 (for T₁ G₁, cf v 1 21) For
 Ś₁ K₂, cf v 1 20 — ^a) K₁₋₃ D₂ (marg sec m ns in
 text) सरिचीरेषु, T₂ G₂ ताम्नीरेषु — ^b) K₁ 2 गार (for
 गार) Ś₁ K₁ 2 चोपरि, K₂ B₂ चौपधी — ^c) S₁ K₁ 2
 नाश्र (for चापि) T₂ G₂ 2 अल्पफलाश्च (for अल्पफलाश्च)

24 ^a) K₂ देवेषु, Dc देवेषु, D₁ दाने च, G₂ देव्ये च;
 M₁ देवे च — ^b) B Dc Dn D₄ ० [S]वि, D₂ ये (for च)
 D₁ 2 यन, T₂ G दृट (for घट) — ^c) Dc समाविष्टा
 — ^d) S₁ K₁₋₃ दास्यतीह, B₁ 2 योक्ष्यति हि, T₁ भक्ष्यतीह,
 T₂ G₂₋₄ भक्ष्यन्ति, M₁ योक्ष्यतीह, M₂ यक्ष्यति ह B₂
 भविष्यति कौ युग

25 ^c) T₁ अनिष्टानि, T₂ G₂₋₄ अनिष्टा (G₂ 4 'क्ता)
 नि च, G₁ अनिष्टानि, M₂ अनिष्टा — After 25,
 D₁ 2 ins

947* रात्रौ भोक्ष्यन्ति व्रतितो गृहिणोऽपि युगभये ।

83

अविध करिष्यन्ति कलौ शास्त्रिमोहिता ।

26 ^a) B₂ म्लेच्छभूतं जगत्सर्वं (=29^a) — ^c) K₂ 4
 D₂ 2 यक्ष्यते — ^d) B D (except D₁₋₃) T₂ G 'विमो-
 हिता (B₂ विलोहिता), T₁ M₂ 'विन्विता — After 26,
 B₂ Dn₁ ns D₆ ins

948* निम्नेष्वीहा करिष्यन्ति हेतुवादविमोहिता ।

27 G₁ om 27^{ab} — ^a) S₁ K₂ D₂ (marg sec m
 ns in text) निम्नेष्वीहा, K₁ 2 4 B₁ m D₂ m M₂ नि (K₂ D₂
 न) निम्नेष्वीहा, B₂ नित्य कृपि B₂ निम्ने चापि कृपिष्यति, S
 (G₁ om) न चेष्टि (T₁ छी) कारयिष्यति — ^b) S₁ K₁₋₃
 G₂ धुरि घेनुकां, T₁ M धुरि (T₁ सुर) घेनव — ^d) B₁₋₃
 D (except D₁₋₃ 2) योज (for वाह)

28 ^c) T₁ मलवादे, M₂ बृहद्वाची — ^d) D₁ उपलिप्यते,
 T₁ लिप्यति, T₂ G₂₋₄ यास्यते

29 ^a) S₁ म्लेच्छी, K D₂ 2 2 म्लेच्छी, Dn₂ म्लेच्छ,
 D₁ म्लेच्छी — ^b) K₂ 4 D₁₋₃ 2 धर्म, T₂ G₂ 2 ज्ञान
 (for यज्ञ) — ^c) Dc₂ T₁ G₁ M भविष्यति — ^d) S₁
 K D₁₋₃ निरस्यन्, D₂ निरस्याम् (for अनुत्सवम्) S₁
 K₁ 2 अथापि चा, K₂ 4 D₁₋₃ T₂ G₂ अधो तदा, T₁ G₁ M₂
 अमगल (for अगो तथा) Dc अनुत्सवमच तदा, G₂ अनु
 वत्सवतो यथा

30 ^a) K D₁₋₃ प्रायश्च (for प्रायश) K₁ 2 T₂ G₂₋₄
 M च, T₁ तु (for हि) D₂ प्रायश्च कृपणाधाना — ^c) S₁
 K₁₋₃ D₁₋₃ 2 विधवानाथ, K₂ विविधान्यथ; T₁ विधवायाश्च
 — ^d) T₁ G₂ भवि (for हरि) M हि (for [ह]ह)

31 G₁ om (hapl) 31 — ^a) K₂ Dn D₄ ० स्वल्प
 (for अल्प) — ^c) Ś₁ K₁ 2 तस्करा दानसंतुष्टा, T₂ G₂
 संतुष्टास्त्राधादाना — ^d) Dc दानवा, M वाधवा (for

परिग्रहं करिष्यन्ति पापाचारपरिग्रहाः ॥ ३१
 संघातयन्तः कौन्तेय राजानः पापबुद्धयः ।
 परस्परबधोद्युक्ता मूर्खाः पण्डितमानिनः ।
 भविष्यन्ति युगस्यान्ते क्षत्रिया लोककण्टकाः ॥ ३२
 अरक्षितारो लुब्धाश्च मानाहंकारदर्पिताः ।
 केवलं दण्डरुचयो भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ३३
 आक्रम्याक्रम्य साधूनां दारांश्चैव धनानि च ।
 भोक्ष्यन्ते निरनुक्रोशा रुदतामपि भारत ॥ ३४
 न कन्यां याचते कश्चिन्नापि कन्या प्रदीयते ।
 स्वयंग्राहा भविष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३५
 राजानश्चाप्यसंतुष्टाः परार्थान्मूढचेतसः ।
 सर्वोपायैर्हरिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३६

म्लेच्छीभूतं जगत्सर्वं भविष्यति च भारत ।
 हस्तो हस्तं परिमुपेद्युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३७
 सत्यं संक्षिप्यते लोके नरैः पण्डितमानिभिः ।
 स्थविरा बालमतयो बालाः स्थविरबुद्धयः ॥ ३८
 भीरवः शूरमानीनः शूरा भीरुविपादिनः ।
 न विश्वसन्ति चान्योन्यं युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ३९
 एकाहार्यं जगत्सर्वं लोभमोहव्यवस्थितम् ।
 अधर्मो वर्धति महान्न च धर्मः प्रवर्तते ॥ ४०
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या न शिष्यन्ति जनाधिप ।
 एकवर्णस्तदा लोको भविष्यति युगक्षये ॥ ४१
 न क्षंसति पिता पुत्रं पुत्रश्च पितरं तथा ।
 भार्या च पतिशुश्रूषां न करिष्यति काचन ॥ ४२

मानवा) D₃ दुष्टाना मानवास्तदा, T G (G₄ om) शिष्टा
 नामपि बाध(G₃ पाठ)वा — ') B Dn मायाचार'; T₁
 पापाचारविवर्जिता, M₁ परायणा

32 °) S₁ K₁₋₃ D₃ सपादयत; B₁ समादाय तु;
 B_{1m} 2; D₃ Dn D₄ ० समाह्वयत; B₄ सपात; T₂ G₂₋₄
 M₂ सघातवत K₃ 4 D₁₋₃ तस्मिन् युगे कुरुश्रेष्ठ — °) K₃ 4
 D₃ D₄ M₁ 'वधे युक्ता — ') B₁ पण्डिता (for क्षत्रिया)
 B₄ क्षत्रियान्या प्रदीयते

34 °) B₂ 4 Dn D₄ ० G₂ चापि (for चैव — °)
 K B₂ D₁₋₃ ० T₂ G₃ भोक्ष्यति T₂ G₂₋₄ 'क्रोशा — °)
 T₃ (before corr) G₄ इव (for अपि)

35 G₄ om 35 — °) S₁ K₁ 2 G₁ 2 M₂ स्वयंग्रहा
 — °) = 36^d, 37^d, 39^d S₁ K D₁₋₃ ० प्रत्युपस्थिते; B
 Dn D₄ ० समुप'

36 D₃ T₁ om (hapl) 36-37 — °) K₁ D₃ G₂
 M₁ परार्था — G₄ om 34^{cd} — °) = 35^d, etc S₁ K
 D₁₋₃ प्रत्युपस्थिते, B M₂ समुप'

37 D₃ T₁ om 37 (cf v l 36) — °) = (var)
 45^a B₄ चौरभूत; Dn₂ D₁ म्लेच्छी, S (T₁ om) वैर
 — °) K₁ जनार्दन; B₂ 3 D₃ Dn D₄ ० न सदाय (for
 च भारत) — G₄ om 37^c-38^b — °) S₁ K B₁₋₃ D₃
 D₁ हस्ताद्, M₁ हस्ते (for हस्तो) S₁ K₁₋₃ B₁ M पर्यसुपद्,
 B₂ परिसुपद्; G₁ पर्यसुपणाद् B₄ न कन्या याचते कश्चित्
 (= 35^a) — °) = 35^d, etc S₁ K D₃ प्रत्युपस्थिते;
 B₁ 2 4 Dn D₁ 2 4 ० M₂ समुप'

38 G₄ om 38^{ab} (cf v l 37) 38^{ab} = (var) 15^{ab}

— °) D₃ Dn₃ संक्षिप्यते, Dn₃ D₄ संक्षिप्यते — °) G₄
 बालबुद्ध गद्व्या

39 °) S₁ K B₁ D₃ D₁₋₃ ० शूरमतय, T₁ शूरवन्मा
 न्या, M₂ शूरमानिन्य B_{1m} 2-4 Dn D₄ ० भीरुत्तया
 शूरमानी — °) T₁ कुरा (for शूरा) — °) T₂ G₂ विप
 छति (for विश्वं) — °) = 35^d, etc S₁ K D₃ ०
 प्रत्युपस्थिते, B समुप' (B₄ पर्यव')

40 °) S₁ K₁ 2 एककार्यं, K₃ G₁ M₂ एकभार्यं, B₄
 एकाताप, D₃ M₁ एकहार्यं, T₁ एको नव, T₂ G₂₋₄ नैकभार्यं
 Dn D₄ ० युग (for जगद्) — °) S₁ K D₁₋₃ ० भविष्यति
 युगक्षये (cf 20^d, 21^d, etc), T₂ G₂ लोभमोहविवर्जित
 — °) K₃ B Dn D₂ 4-० वर्धते, D₃ वर्तते S₁ K D₁ 3
 तदा (K₄ नित्य), B D₃ Dn D₂ 4 ० तत्र, D₃ तस्मिन् (for
 महान्) — °) B D (except D₁₋₃ ०) तु, T₁ G₁ 2 4
 [अ]त्र (for च) S₁ B₂ D₃ M₁ प्रवर्धते, D₃ विवर्धते K₄
 दान धर्मश्च हीयते

41 °) = 18^a G₄ ब्राह्मणक्षत्रियविदा — °) K₄ D₃
 विनक्ष्यति, D₃ विनश्यति (for न शिष्यन्ति) S₁ K₁ 2
 B₂ 4 नराधिप, B₁ (m ns in text) युगक्षये, M₁ तथैव च
 — °) K₁ 2 G₁ तथा (for तदा) B₁ एकवर्णा भविष्यति,
 T₂ G₂ 4 एकवर्णान्तदा लोके — °) K₃ D₂ T₂ G₃ 4
 भविष्यति, B₁ तदा लोका

42 G₄ om 42^a-45^b — °) M₂ ये (for न) K₁ 2
 D₁ क्षम्यति, T G रक्षति, M₂ नक्ष्यति — °) T₁ प्रति (for
 तथा) — °) K₃ 4 B D M₁ भार्या B₁ न (for च)
 — °) K₃ 4 B₄ D₃ Dn D₁₋₃ M न करिष्यति काश्चन (B₄

ये यवान्ना जनपदा गोधूमान्नास्तथैव च ।
 तान्देशान्संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४३
 स्वैराहाराश्च पुरुषा योषितश्च विगां पते ।
 अन्योन्यं न महिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४४
 म्लेच्छभूतं जगत्मत्रं भविष्यति युधिष्ठिर ।
 न श्राद्धैर्हि पिद्वंश्वापि तर्पयिष्यन्ति मानवाः ॥ ४५
 न कश्चित्कस्यचिद्भ्रोता न कश्चित्कस्यचिद्गुरुः ।
 तमोग्रस्तस्तदा लोको भविष्यति नगाधिप ॥ ४६
 परमायुश्च भविना तदा वर्षाणि षोडश ।
 ततः प्राणान्विमोक्षयन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ४७
 पञ्चमे वाथ पष्टे वा वर्षे कन्या प्रसूयते ।
 मत्स्यवर्षाष्टवर्षाश्च प्रजास्यन्ति नरास्तदा ॥ ४८

पत्यौ स्त्री तु तदा राजन्पुरुषो वा स्त्रियं प्रति ।
 युगान्ते राजशार्दूल न तोषमुपयास्यति ॥ ४९
 अल्पद्रव्या वृथालिङ्गा हिमा च प्रभविष्यति ।
 न कश्चित्कस्यचिदाता भविष्यति युगक्षये ॥ ५०
 अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुष्पथाः ।
 केशशूलाः स्त्रियश्वापि भविष्यन्ति युगक्षये ॥ ५१
 म्लेच्छाः क्रूराः सर्वभक्षा दारुणाः सर्वकर्मसु ।
 भाविनः पश्चिमे काले मनुष्या नात्र संशयः ॥ ५२
 क्रयविक्रयकाले च सर्वः सर्वस्य वञ्चनम् ।
 युगान्ते भरतश्रेष्ठ वृत्तिलोभात्करिष्यति ॥ ५३
 जानानि चाप्यविज्ञाय करिष्यन्ति क्रियास्तथा ।
 आत्मच्छन्देन वर्तन्ते युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ५४

C 3 13064
 B 3 190 55
 P 3 193 55

De₁ D₁ कश्चन, De₂ किञ्चन, Dn सक्षये), B₁₋₃ D₆ करिष्यति
 न कश्चन (B₁ 'नि कदाचन)

43 G₁ om 43 (cf v 1 42) — ^a) Dc यवार्था,
 G₁ 1 M₂ यवाना — ^b) G₁ 1 गोधूमाना न — ^d) = 35^d,
 e'c S₁ K₁ 1 1 D₂ 1 प्रयुपस्थिते, K₂ B₁ D₂ M₁ मसुप,
 B₁ पर्यव' D₁ नीलीसुरयश्च सर्वदा

44 G₂ om 44 (cf v 1 42) — ^a) K₂ 4 B D
 (except Dn₂ D₂ 1) G₁ M स्वंगचारा — T₂ G₂ om
 44^c — ^c) Ś₁ K₁₋₃ नोप शस्यति, K₂ D₁₋₃ 1 न क्षमि-
 ष्यति, M₂ न च क्षम्यति (for न महिष्यन्ति) — ^d) Ś₁ K
 D₂ 1 प्रयुपस्थिते, B₁ 1 Dc M₂ मसुप'

45 K₂ 4 D₂ G₁ om 45^{ab} (for G₁ cf v 1 42)
 — ^a) = (var) 37^a Ś₁ K₁ B₂ Dn₂ D₁ 1 1 म्लेच्छी
 (Dn₂ म्लेच्छ, D₁ म्लेच्छी) भूत — ^b) B₂ D₂ 1 युगक्षये,
 B₁ च भारत (for युधि) D₁ युगान्ते पर्युपस्थिते (= 35^d,
 e'c) — ^c) K₂ श्राद्धे, D₁ 1 श्राद्धेन K₄ D₂ न श्राद्धे
 श्वताश्वापि, B Dc Dn D₂ 1 न श्राद्धेभ्यो भविष्यति, T G₁₋₄
 M₂ श्राद्धेन (T₁ M₂ 'द्वेन) देवात्र विद्वन्, G₁ श्राद्धेन च
 विद्वन्देवान्, M₁ श्राद्धेर्देवात्र च विद्वन् — ^d) B Dc Dn
 D₄ 1 देवतानां (Dc 'नि च) मानवा

46 ^a) D₁ 1 तिस्रो (for श्रोता) — ^c) B₂ 3 D
 (except D₁₋₂) जना (for नरा) S (except T₂ G₂ 1)
 तमोग्रस्तस्तदा लोका भविष्यन्ति नगा

47 ^a) S भवति (for भविता) Dc भवितायुश्च परमसु
 — ^b) K₄ नरा (for तदा) — ^c) D₂ विमोक्षयते — ^d)
 = 35^d etc Ś₁ K D₁ 1 1 प्रयुपस्थिते, B₁₋₃ Dn D₄ 1

मसुप, B₁ पर्यव'

48 ^a) Ś₁ K₁₋₃ Dc₂ D₆ पञ्चमेप्य 1 वा (K₂ D₆ 'मे वाथ
 वा, Dc₁ 'मे वा तथा) पष्टे — ^b) S₁ K₁ 1 M प्रजास्यते,
 K₂ D₂ 1 G₁ प्रजायते, K₄ प्रयास्यति — ^d) B₂ T₁ M तथा
 (for तदा) K₂ D₁ 1 1 प्रतनि (D₂ 'यि) ष्यति व नरा

49 ^a) B₁ S पत्यौ (G₁ M तौ) पत्नी (for पत्नी स्त्री तु)
 D₂ न (for तु) — ^c) B₁ पुष्पश्याघ्न, T₂ G₂ 1 नरशार्दूल
 — ^d) D₂ मतोप, T₁ न दोष (for न तोष) B₁ उपगच्छति

50 ^a) D₂ अद्रव्या च (for ज्वरद्रव्या) S (except
 M₁) श्रवद्रव्यो वृथादिग — ^b) T₁ G₁ 1 M₂ हिमा S
 प्रचरिष्यति

51 = (var) 3 186 36 — Dn₂ G₁ om (hapl)
 51 — ^a) S₁ K₁ 1 अट्टशूला — ^b) Ś₁ K₁ 1 शचशूलाश्च
 K₁ 1 चतुष्पदा — ^c) B₁ भविष्यति (for स्त्रिय') T₂
 G₂ 1 M₁ चैव (for चापि) S₁ योषित केशशूलाश्च, K
 D₁₋₃ 1 T₁ G₁ प्रमदा केशशूलाश्च (K₁ 1 'शीलाश्च, K₄ D₂
 'शूलिन्य) — ^d) Dc₁ युगे युगे (for युगक्षये) B₁ स्त्रिय
 श्रानागते युगे

52 ^a) B₁ G₁ म्लेच्छा क्रूरा, B₂ 4 Dn D₄ 1 म्ले (Dn₂
 म्ले) चराचारा, D₁ म्लेच्छा क्रूरा Dc D₁ सर्वभक्ष्या — ^d)
 S₁ K₁ 1 मानवा (for मनुजा) T₁ G₁ मनुजा मनुजवर्ष
 (G₁ 'जाधिप)

53 ^b) K₄ काचन, B₂ 4 S वचना — ^d) B D
 (except D₁₋₃ 1) वित्तलोभात् K₄ हरिष्यति, G₁ भविष्यति

54 ^a) Ś₁ K₂ विज्ञाय (for [अ]विज्ञाय) — ^b) S₁
 K₁ 1 कारयति, Dc करिष्यति K₄ D₂ तदा क्रिया, S

स्वभावात्क्रूरकर्माणश्चान्योन्यमभिशाङ्गिनः ।
 भवितारो जनाः सर्वे संप्राप्ते युगसंक्षये ॥ ५५
 आरामांश्चैव वृक्षांश्च नाशयिष्यन्ति निर्व्यथाः ।
 भविता संक्षयो लोके जीवितस्य च देहिनाम् ॥ ५६
 तथा लोभाभिभूताश्च चरिष्यन्ति महीमिमाम् ।
 ब्राह्मणाश्च भविष्यन्ति ब्रह्मस्वानि च भुञ्जते ॥ ५७
 हाहाकृता द्विजाश्चैव भयार्ता वृषलार्दिताः ।
 त्रातारमलभन्तो वै भ्रमिष्यन्ति महीमिमाम् ॥ ५८
 जीवितान्तकरा रौद्राः क्रूराः प्राणिविहिंसकाः ।
 यदा भविष्यन्ति नरास्तदा संक्षेप्यन्ते युगम् ॥ ५९
 आश्रयिष्यन्ति च नदीः पर्वतान्विपमाणि च ।

प्रधावमाना विव्रस्ता द्विजाः कुरुकुलोद्वह ॥ ६०
 दस्युप्रपीडिता राजन्काका इव द्विजोत्तमाः ।
 कुराजमिश्र सततं करभारप्रपीडिताः ॥ ६१
 धैर्यं त्यक्त्वा महीपाल दारुणे युगसंक्षये ।
 विरुर्माणि करिष्यन्ति शूद्राणां परिचाङ्गकाः ॥ ६२
 शूद्रा धर्मं प्रवक्ष्यन्ति ब्राह्मणाः पर्युपासकाः ।
 श्रोतारश्च भविष्यन्ति प्रामाण्येन व्यवस्थिताः ॥ ६३
 विपरीतश्च लोकोऽयं भविष्यत्यधरोत्तरः ।
 एतृकान्पूजयिष्यन्ति वर्जयिष्यन्ति देवताः ।
 शूद्राः परिचरिष्यन्ति न द्विजान्युगसंक्षये ॥ ६४
 आश्रमेषु महर्षीणां ब्राह्मणावसथेषु च ।

(except G₁ M₁, G₂ mf lm) क्रियास्तदा — °) Ś₁ कुर्वति, K₂ 4 D₂ 8 G₁ M₂ वर्तते, M₁ वर्धते — °) K₃ पर्यवस्थिते, K₄ D₂ 8 प्रस्युप°; B Do Dn D₄ 6 ससुप°

55 °) K₂ D₁ 8 8 स्वभावक्रूर° — °) B₁₋₃ Dn D₄ 6 अभिशाङ्गिनः; B₄ T G₂₋₄ अभिशाङ्गिता° — °) Ś₁ भावितारो G₁ नरा राजन् (for जना सर्वे) — °) B₁ प्राप्ते च (for संप्राप्ते) B₄ Dn D₄ 6 G₁ संप्राप्ते तु (D₂ वै, G₁ स) युगसंक्षये

56 °) K₂ D₂ M₂ आरामांश्च K₄ D₁₋₃ चैव (for चैव) M₁ चैव्यान् (for वृक्षान्) — °) K₄ नाशयिष्यति सर्वथा — °) B Dn D₄ 6 सदायो (for संक्षयो) — °) B Do Dn D₄ 6 हि (for च)

57 °) K₄ D₂ यथा (for तथा) — °) T₁ भवि° (for चरि°) N भविष्यति नरा नृप (Dc नराधिप) — °) B Do Dn D₄ 6 T₁ M ब्राह्मणाश्च B Do Dn D₄ 6 G₁ हनिष्यति, D₂ क्षयि°, T₁ M वर्धि° — °) G₁ [अ]पि (for च) B₄ G₄ M₂ भोक्ष्यते (for भुञ्जते) Ś₁ K₁₋₃ ब्राह्मणस्त्वो (K₂ 8 °श्रो) पजीविन, K₄ B₁₋₃ D ब्राह्मणस्त्वो (Dc D₂ °श्रो) पभोगिन, T₁ ब्राह्मणाद्यानि भुञ्जते

58 °) K₂ M₁ हाहाभूता; D₂ हाहा कृत्वा — °) K₄ T₁ भवि° (for भ्रमि°) T₂ G विद्विष्यति गामिमा (G₁ भविष्यति महीसुरा)

59 °) B₂ 8 Dc Dn D₄ 6 S (except G₁ M₂) transp रौद्रा° and क्रूरा° B₁ क्षुद्रा° (for क्रूरा°) Ś₁ K₂ प्राणविहिंसका°, D₁₋₃ प्राणिविहिंसि (D₂ °हस) का, T₂ G₂₋₄ प्राण्युपहिंसका° B₄ प्राणिनां हिंसकास्तथा, D₂ प्राणिनां च विहिंसका — After 59^{ab}, K₄ reads 63^{ab} — °) D₂ संक्षिप्यन्ते; S सपस्यन्ते K₂ D₂ सुख; K₄ B₂ D₁₋₃ कलि°; D₂ जगत् (for युगम्)

60 °) S (except G₁) नदीं Ś₁ K₁ 2 आश्रयति नदींश्च — °) T₂ G₂₋₄ विपमानपि (for विपमाणि च) — °) D₁ 2 प्रयाप्यमाना, T₂ G₁ 8 वृथा (G₁ प्रिया) नमाना — °) T₁ G₁ प्रजा° (for द्विजा)

61 °) K₄ D₂ 8 दस्युप्रपीडनाद्वाजन् (D₂ °द्राक्ष°), B Do Dn D₄ 6 G₁ दस्युभि पीडिता (B₄ दद्रप्रपीडिता) राजन् — °) T₁ G₁ द्विजातय; T₂ G₂₋₄ तदा द्विजा° (for द्विजो°) — D₁ om 61^{cd} — °) K₄ करभारावपीडिता°; T₂ G₂ करहारप्रपी°

62 °) T₁ वैर (for धैर्यं) G₁ कृत्वा (for त्यक्त्वा) — °) G₁ M₁ चरि° (for करि°) — °) T₂ G शूद्राश्च

63 K₄ reads 63^{ab} after 59^{ab} — °) K₄ D₂ 8 S (except M₁) यमान् (for धर्मं) D₁ 2 करिष्यति, G₄ प्रवक्ष्यन्ति; M₁ प्रवक्ष्यते — °) Ś₁ K₁ 2 ब्राह्मणा परिचारका°, Dc °णा° पर्युपासते, S न द्विजा युगसंक्षये — G₄ om 63^{cd} — °) K₂ प्रमाणेन

64 °) Ś₁ K₂ Dc₂ Dn₂ कालो° (for लोको°) — °) Ś₁ K₂ D₂ T₁ G₁ M₁ [अ]धरोत्तर, T₂ G₂₋₄ नरोत्तम — After 64^{ab}, M ins

949* धर्माचारपरिभ्रष्टा लोभमोहसमन्विता ।

[M₂ °भ्रष्टो लोभाचारसमन्वित]

— °) K₁ 3 D₁ ऐहकान्, K₂ D₄ एद°, K₄ om गोखलान्, T₁ जादृक्कान्, T₂ G₂ 3 M जादृ°, G₁ जादृय°, G₄ जदृ° (of v 1 66) G₂ पूरयिष्यति — °) Ś₁ K₁₋₃ D₂ नार्च° (for वर्ज°) — °) D₂ शूद्रान् T₁ G₁ M शूद्रानभिभवि (T₁ °चदि°) प्यति, T₂ G₂₋₄ शूद्राश्च प्रभविष्यति — °) D₂ ते (for न) Dn₂ D₂ S (except M₂) द्विजा° K D₁ उप° (for युग)

देवस्थानेषु चैत्येषु नागानामालयेषु च ॥ ६५
 एङ्कचिह्ना पृथिवी न देवगृहभूयिता ।
 भविष्यति युगे क्षीणे तद्युगान्तस्य लक्षणम् ॥ ६६
 यदा रौद्रा धर्महीना मांसादाः पानपास्तथा ।
 भविष्यन्ति नरा नित्यं तदा संक्षेप्यते युगम् ॥ ६७
 पुष्पे पुष्पं यदा राजन्फले फलमुपाश्रितम् ।
 प्रजास्यति महाराज तदा संक्षेप्यते युगम् ॥ ६८
 अकालवर्षा पर्जन्यो भविष्यति गते युगे ।
 अक्रमेण मनुष्याणां भविष्यति तदा क्रिया ।
 विरोधमथ यास्यन्ति वृषला ब्राह्मणैः मह ॥ ६९
 मही म्लेच्छसमाकीर्णा भविष्यति ततोऽचिरात् ।
 करभारभयाद्रिप्रा भविष्यन्ति दिशो दश ॥ ७०

निर्विगेषा जनपदा नरावृष्टिभिरर्दिताः ।
 आश्रमानभित्पत्यन्ति फलमूलोपजीविनः ॥ ७१
 एवं पर्याकुले लोके मर्यादा न भविष्यति ।
 न स्यास्यन्त्युपदेगे च शिष्या विप्रियकारिणः ॥ ७२
 आचार्योपनिधिश्चैव वत्स्यते तदनन्तरम् ।
 अर्थयुक्त्या प्रवत्स्यन्ति मित्रसंबन्धिवान्धवाः ।
 अभावः सर्वभूतानां युगान्ते च भविष्यति ॥ ७३
 दिशः प्रज्वलिताः सर्वा नक्षत्राणि चलानि च ।
 ज्योतीषि प्रतिक्लानि वाताः पर्याकुलास्तथा ।
 उल्कापाताश्च बहवो महाभयनिदर्शकाः ॥ ७४
 पङ्क्तिरन्यैश्च सहितो भास्करः प्रतपिष्यति ।
 तुमुलाश्चापि निर्हादा दिग्दाहाश्चापि सर्वशः ।

C 3 13097
 B 3 190 78
 P 3 193 78

65 ^b) T₁ द्विजानामालयेषु च

66 ^a) K₁ २ 'पेङ्क', S जाङ्क' (cf. v.l 64) — ^b)
 S₁ K₁ २ 'भूयणा, D₁ २ 'भूमिका (for 'भूयिता) — ^c)
 Dc₁ G₁ २ ४ M₁ भविष्यति

67 ^a) T₂ G₁ ३ ४ यथा (for यदा) B₂ कर्महीना,
 T₁ गुणहीना — ^b) Dc मन्वादा, T₁ मामाशा T₁ पदाव'
 (for पानपा') — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ ६ पापास (for नित्य)
 — ^d) S (except G₁) सपन्त्यते (for सक्षे') K₃ सुम्, D₃
 कलि', D₅ जगत् (for युगम्)

68 T₂ G₂ om (hapl) 68 — ^a) Dn D₄ ६
 transp पुष्पे and पुष्प D₅ महाराज (for यदा राजन्)
 — ^b) B D (except D₁₋₃ ६) फले वा फलमाश्रित — ^c)
 K₄ D₃ जनिष्यते, D₂ जनिष्येत, D₅ जनिष्यति (for प्रजा')
 G₁ M नरश्रेष्ठ (for महा') G₂ ४ प्रजायते नरश्रेष्ठ — ^d)
 S (T₂ G₃ om) सपन्त्यते (for सक्षेप्यते) K₄ D₂ ३
 कलि', D₅ जगत्, G₁ कृत (for युगम्)

69 G₄ om 69^{abc} — ^b) K₁ २ B₁ D₅ T G (G₄
 om) युगक्षये, B₂ (by transp) युगे गते, Dc M₂ युगे
 युगे — ^d) K₂ ४ B D (except D₁ ६) G₁ भविष्यति
 तदा क्रिया (G₁ क्षया) — ^e) G₁ क्रियाविरोध यास्यति
 — ^f) T₂ G₂₋₄ M₁ (sup lin as in text) ब्राह्मणा
 वृषले मह

70 ^a) B₁₋₃ Dc Dn D₃ ४ ६ म्ले (Dn₂ म्ले) उजना
 कीर्णा, B₄ G₂ म्लेच्छगणा, T₁ G₁ M म्लेच्छकुला — ^b)
 B₁ T₁ तदाचिरात्, D₁ युगक्षये — ^d) Ś₁ K₁ २ ४ B₁
 D₂ ३ ६ वामि, K₃ D₁ नक्षि', Dc₂ वामि, T G वजि' (G₁

त्रवि') (for भजि') — After 70, S ins

950* अन्यायवर्तिनश्चापि भविष्यन्ति नराधिपा ।

71 ^b) S₁ K₃ ४ D₁₋₃ तदा विष्टि (Ś₁ विष्टि, K₃ D₁ ३
 वृष्टि)करार्दिता, K₁ ३ B Dn तथा वि (B₁ ३ वृष्टिकरा', Dc
 यदा विष्टिकरा', T₁ G₁ M अनावृष्टिभिर (G₁ 'भया)र्दिता'
 — ^c) B₂₋₄ Dn D₄ ६ उपलप्यति, Dc D₂ अभिपद्यति,
 T₁ नाभिपन्त्यति; M₂ अभिवत्स्यति — ^d) K₄ D₁ २ वृषला
 ब्राह्मणे मह (=69')

72 After 72^{ab}, S (except G₄) ins

951* ब्राह्मणा क्षत्रिया वेश्या परित्यक्ष्यन्ति सक्रियाम् ।

— ^c) S₁ K₁ २ 'देशे तु, K₃ T₂ G₁ ३ ४ 'देशेन (for
 'देशे च)

73 ^a) T₂ G आचार्योपाधिन (G₁ 'पचिति)श्चैव — ^b)
 B₂ ३ Dn D₃ ६ भस्यते, Dc D₄ वत्स्यते; D₁ T₂ G₂ ३
 वत्स्यते, D₅ विद्यते — ^c) K₁ ४ D₅ T₁ G₁ अर्थयुक्ता, T₂
 G₂₋₄ युक्ता K₁ भविष्यति, S (except T₁ M₁)
 प्रपन्त्यति — ^e) Ś₁ K₁ ३ अभाव सर्वभावाना, Dc स्वभाव'
 सर्वभूताना — ^f) B D (except D₁ ३ ६) स (for च)

74 ^b) B (B₁ marg) D (except D₁₋₃) [अ]प्रभाणि
 च (B₁ orig चराणि च); T₁ दिशो दश, T₂ G चलानि च
 (for चलानि च) — ^c) S₁ K D₁₋₃ ६ ज्योतीषि प्रतिलो
 मानि, B₁ ३ Dc S प्रवृषितानि ज्योतीषि — G₄ om
 74^c-75^d — ^f) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ६ G₁ 'निदर्शना

75 G₄ om 75^{abc} (cf. v.l 74) — ^b) D₅ प्रत
 पिष्यति भास्कर' (by transp) — ^c) B₄ उल्काश्चापि
 सनिर्हादा — ^d) K₁ २ निर्हादा', G₂ मीनाभा (for दिग्दा

कचन्धान्ताहितौ भानुरुदयास्तमये तदा ॥ ७५
 अकालवर्षी च तदा भविष्यति महस्रष्टक् ।
 सस्यानि च न रोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ७६
 अभीक्ष्णं क्रूरवादिन्यः परुषा रुदितप्रियाः ।
 भर्तृणां वचने चैव न स्यास्यन्ति तदा स्त्रियः ॥ ७७
 पुत्राश्च मातापितरौ हनिष्यन्ति युगक्षये ।
 सूदयिष्यन्ति च पतीन्स्त्रियः पुत्रानपाश्रिताः ॥ ७८
 अपर्वाणि महाराज सूर्यं राहुरुपप्यति ।
 युगान्ते हुतभुक्चापि सर्वतः प्रज्वलिष्यति ॥ ७९
 पानीयं भोजनं चैव याचमानास्तदाध्वगाः ।

न लप्स्यन्ते निवामं च निरस्ताः पथि शरते ॥ ८०
 निर्घातयायया नागाः शकुनाः समृगद्विजाः ।
 रूक्षा वाचां विमोक्ष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८१
 मित्रमन्वन्धनश्चापि मन्त्यदयन्ति नगमन्ता ।
 जनं पगिजनं चापि युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८२
 अथ देशान्दिशश्चापि पत्तनानि पुगणि च ।
 क्रमशः संश्रयिष्यन्ति युगान्ते पर्युपस्थिते ॥ ८३
 हा तात हा सुतेन्येनं तदा वाचः मुदारुणाः ।
 विक्रोशमानश्चान्योन्यं जनो गां पर्यटिष्यति ॥ ८४
 तवस्तुमूलमंघाने वर्तमाने युगक्षये ।

हां) — T₂ G₂ om 75^a-76^a — ^a) K₂ & D₁₋₃ ;
 कचघांतरितो — ¹) B D (except D₁₋₃) M₂ 'ममने, G
 (G₂ om) 'स्त्रमयो K₁ यवा, K₂ D₂ G (G₂ om) तथा;
 K₄ D₂ ; सदा (for तदा)

76 T₂ G₂ & om 76 (for T₂ G₂ of v l 75) — ^a)
 BD (except D₁₋₃ &) भगवान् (B₂ पनेन्य) (for च मदा)
 — ^b) G₁ ; युगक्षये (for मद्रु) — ^c) G₁ रोहति
 — ^d) Ś₁ K₂ D₂ ; प्रयु^a, T₁ M₁ मसु^a (for पयु^a) G₁
 सप्राप्ते च युगक्षये

77 ^a) T₁ G₄ अभीक्ष्ण Dc कर्म^a (for मूर^a) — ^b)
 K₁ B D₁ & G₁ ; पुण्या (for प^a) K₁ Dc₂ प्रिय, K₂ &
 D₂ & 'प्रिया — ^d) T₂ G₂ → स्याम्यते Ś₁ K₂ D₁ & &
 स्त्रियम्वदा (by transp), B₂ D₁₁ ns नत स्त्रिय, B₂
 स्त्रियस्तथा

78 G₄ om 78^{ab} — ^b) K₁ M₁ हरिष्यति, T₁ भवि^a ;
 T₂ G₂ ; न रक्षति — ^c) T₁ नादग्निष्यति (for सूदयि^a)
 G₁ पशुन्^a; M₁ पति — ^d) Ś₁ K₂ D₁ ; G₁ M₁ उपाश्रिता ;
 T₂ G₂ → उपाश्रिता

79 ^b) K₂ → D₂ ; S उष्यति, D₁ ; प्रवि^a — ^c)
 K₂ & B₂ D₁₋₃ ; M₂ क्षयते (for युगान्ते) K₂ ; D₁₁ ns
 D₂ चापि (for चापि) — ^d) B₂ प्रभविष्यति

80 G₄ om 80 — ^a) B D (except D₁₋₃ &) चापि
 (for चैव) — ^b) K₁ ; D₂ T₁ M₁ तथा (for तदा) T₂
 G₁₋₃ नरा (for [ज]ष्वगा) K₂ & D₁₋₃ याचमानस्तथा
 ध्वग — ^c) Ś₁ K₁ ; T₁ G₁ लप्स्यति, K₂ लप्स्यति, K₄
 D₁₋₃ लप्स्यते T₁ G₁ निवायांश्च — ^d) K₂ & D₁₋₃ निरस्त
 K₂ & D₁ ; शेष्यते

81 D₂ om 81^a-82^b — ^a) K₁ ; & Dc D₁₁
 D₁ ; & T₁ G₁ M₁ निर्घाता (for निर्वाता) T₂ G₂ → निरस्ता

यायुता मार — ^a) K₂ D₂ दाह्या (for दाह्या) — ^a)
 K₂ & D₂ प्रयु^a; B₁ मसु^a (for पयु^a)

82 D₂ om 82^{ab} (cf v l 81), K₂ M₂ om (hapl)
 82-83, G₁ c₁ (hapl) 82 — ^a) T₂ G₂ ; मित्र
 (for मित्र) D₁ मर्माद (for भारि) — ^b) Ś₁ K₁ ; &
 B₁ D₁ ; & नरा मयन्य शरते, S (G₂ M₂ om) मयन्य
 नरास्तथा (G₁ M₁ 'या) — ^c) Ś₁ K₁ ; & D₂ ; & शरतुः
 D₁ मेषात्, T₂ G₂ ; जन (for जन) Dc T₂ G₂ पतिवद्
 T G (G₁ om) चैव (for चापि) — ^d) Ś₁ K₂ D₂ ; &
 प्रयु^a; B₁ Dc₂ मसु^a (for पयु^a) T G₂ ; 'M₁ मय च युग
 मभये, G₁ सप्राप्ति युगक्षये

83 Ś₁ K₁₋₂ M₂ om S₃ (Ś₁ K₁ ; hapl, for K₂
 M₂ cf v l 82) — ^a) T G₂ ; देशा K₂ B₁ D₁₋₃ ;
 S (M₂ om) चैव (for चापि) — ^b) B₁ पतानि च (for
 पत्तनानि) T₁ पतानि, T₂ G₂ → [भा]पयानि (for पुगणि)
 — ^c) T₂ G₂ → मल^a (for मध^a) — ^d) K₂ D₂ ; प्रयु^a,
 B₁ & M₁ मसु^a (for पयु^a)

84 G₄ om 84-85 — ^a) Ś₁ K₂ G₁ सुतेन्येन, B₂
 शरतिरिति — ^c) K₁ D₁ G₂ M₂ विक्रोशमाना — ^d) Ś₁
 K₁ ; Dc₂ जनोव^a (for जनो गा) T₂ G₂ ; जनोयं प्रव
 दिष्यति; G₁ परिगप्यंति भारत — T G M₁ (om line 2)
 ins after S₄ (G₄, v l 84 on S₄, ins line 2 only
 after 83)

952^a भोयान्निमन्था द्वाद प्राहणा प्राकृतप्रिया ।

पापण्डजनमहीर्गा भविष्यन्ति युगक्षये ।

85 G₄ om 85 (cf v l 84) T₂ G₂ ; om (hapl)
 85^{ab} — ^a) M₁ लोके (for ताम्) D₂ ; तुमल^a, T₁
 तुमलमयुक्त — ^b) Ś₁ K₁₋₃ B₁ & Dc₂ D₂ T₁ M₂ जन^a
 (for युग^a) — ^c) T₁ विजानिपूर्वको लोक — ^d) B₁

द्विजातिपूर्वको लोकः क्रमेण प्रभविष्यति ॥ ८५
 ततः कालान्तरेऽन्यस्मिन्पुनर्लोकविबुद्धये ।
 भविष्यति पुनर्देवमनुकूलं यदृच्छया ॥ ८६
 यदा चन्द्रश्च सूर्यश्च तथा तिष्यवृहस्पती ।
 एकरागौ ममेष्यन्ति प्रपत्स्यति तदा कृतम् ॥ ८७
 कालवर्षी च पर्जन्यो नक्षत्राणि शुभानि च ।
 प्रदक्षिणा ग्रहाश्चापि भविष्यन्त्यनुलोमगाः ।
 क्षेमं सुभिक्षमारोग्यं भविष्यति निरामयम् ॥ ८८
 कल्किर्विष्णुयज्ञा नाम द्विजः कालप्रचोदितः ।
 उत्पत्स्यते महावीर्यो महाबुद्धिपराक्रमः ॥ ८९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १८८ ॥

संभूतः सम्भलग्रामे ब्राह्मणावसथे शुभे ।
 मनसा तस्य सर्वाणि वाहनान्यायुधानि च ।
 उपस्थास्यन्ति योधाश्च शस्त्राणि कत्रचानि च ॥ ९०
 स धर्मविजयी राजा चक्रवर्ती भविष्यति ।
 स चेमं संकुलं लोकं प्रसादमुपनेष्यति ॥ ९१
 उत्थितो ब्राह्मणो दीप्तः क्षयान्तकृदुदारधीः ।
 स संक्षेपो हि सर्वस्य युगस्य परिवर्तकः ॥ ९२
 स सर्वत्र गतान्क्षुद्रान्ब्राह्मणैः परिवारितः ।
 उत्सादयिष्यति तदा सर्वान्म्लेच्छगणान्द्विजः ॥ ९३

C 3 13106
B 3 190 97
K 3 193 98

समविष्यति, D₂ ३ न भवि* ; T₂ G₂ ३ प्रपति* D₅ विक्रमेण
 भविष्यति, G₁ क्रमदा* प्रपतिष्यति

86 °) S₁ K₁ ३ G₁ ४ तस्मिन् (for ऽन्यस्मिन्) — °)
 T₂ (before corr) लोकं प्रविष्यति, T₂ (after corr)
 G₂₋₄ लोकप्रसिद्धये — °) A few MSS पुनर्देवम् G₁
 भविष्यति पुन सर्वे — °) G₁ नरा देव (for अनुकूल)

87 °) D₅ यावच्च, G₂ यथा (for यदा) D₁ D_n
 D₄ ६ transp चद्र* and सूर्य* — °) B₁ तदा, D₁ G₂ यदा,
 G₄ यथा (for तथा) K₂ D_{n2} तिया वृहस्पति*, K₄ (marg
 sec m) D₁ ६ (marg) M₁ शुक्रवृहस्पती, D_c तिया वृह*,
 G₁ शुक्रो वृहस्पति* — °) Ś₁ K₁₋₃ D₁ पकरात्रे (K₂ D₁
 'त्रौ), D₂ पकरात्री — D₂ om (hapl) from न्ति up to
 भविष्य in 88^d — °) Ś₁ D₂ प्रपद्यति, K₁ D_{c2} प्रपत्स्यति,
 K₃ प्रवत्स्यति, B₂ D₁ M₁ भविष्यति, T G₂ ३ सपत्स्य (T₁
 'स्य) ति G₁ M₂ तदा सपत्स्यते कृत

88 D₂ om up to भविष्य in 88^d (cf v 1 87)
 — °) Ś₁ K D₁₋₃ ३ चंद्र (for चापि) Ś₁ K₁ ३ च
 लोमदा*, B₄ सुम्बावहा (for अनुलोमगा) T₂ G दक्षिणानि
 भविष्यति पूज (G₁ प्रजा)यत् परम्पर (see below) — For
 88^d, T₁ M subst

953* दक्षिणानि भविष्यन्ति ग्रहाश्चाप्यनुलोमगाः ।
 प्रदक्षिणा भविष्यन्ति पूजयन्त परम्परम् ।
 — °) D₂ M₁ भविष्यति B₄ न मगय, G₁ तदा कृत (for
 निरामयम्)

89 °) B D_{n1} n₃ D₄₋₆ S (except G₁) कल्की K₂
 D₂ विष्णुयज्ञो — °) D₁ 'प्रयो', D₅ 'प्रणो' (for 'प्रचो')
 — °) K₄ D_c D₂ S (except T₁ G₁) उत्पत्स्यति D₅
 महानाहुर् — °) K₂ D₂ 'वल्'

90 °) G₁ संभूत K₁ ४ D₁ ३ शंभलग्रामे, K₂ सवल* ;
 T G₂₋₄ M₂ शवल*, G₁ सगळ*, M₁ शमळ — After
 90^{ab}, S ins

954* महात्मा वृत्तमपन्न प्रजाना हितकृत्तम् ।
 — °) T₁ सुयद्वन्यायुधानि च, G₁ ३ ३ बहुनानायुधानि च
 — G₂ om (hapl) 90^{ef} — °) K₂ भूताश्च, D_c योधांश्च,
 T₁ योग च, T₂ (before corr) G₄ योगैश्च, G₁ M₁ योगाश्च

91 °) S₁ स सर्व, B₂ स्वधर्म* T₁ G₁ M₁ राजन्
 (for राजा) — °) D₁ ३ महायज्ञा (for भवि) — °)
 B₁ S सकल (for सकुल) Ś₁ K₁ ३ स एवेद कुल सर्व,
 K₃ ४ D₁₋₃ ३ स चेद सकुल सर्व

92 °) K₂ D₂ उद्धितो, G₂ उत्स्थितो — °) S₁ K
 D₁₋₃ ३ कालात्*, G₁ क्षत्रात्, G₂ युगात्* (for क्षयान्त*)
 — °) B₁ ३ D_c D_{n2} T₁ G₁ ३ ४ M सक्षेपो (B₁ D_{n2}
 सक्षेपो, B₂ सक्षये, T₁ सक्षेप्ता) हि स सर्वस्य; B₂ D_{n1} n₂
 D₄ ६ सक्षेपको हि सर्वस्य, B₄ समक्षाय हि सर्वस्य; T₂ G₂
 सक्षेपो स हि सर्वस्य — °) K₄ परिवर्तते

93 D₂ om 93 — °) S गत (T₁ 'ते') क्षुद्रान्
 — °) T₂ G₂ ४ उद्दात्*, G₂ उद्दत्* (for उत्साद्*) — °)
 Ś₁ K₁ ३ B D (except D₂ D₁ ३) सर्व (for सर्वाञ्)

Colophon om in Ś₁ K₁₋₃ — Major parvan D_{n2}
 T₂ G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan G₁ M₂ मार्कण्डेयसमास्या
 K₄ B₂₋₄ D_c D_n D₂ ३ (all om sub parvan name)
 mention only भविष्य, and D₄, likewise, only भविष्यत्
 — Adhy name D₁ भविष्यकथन, G₁ युगधर्मकथन
 — Adhy no (figures, words or both) D_n 189
 (D_{n2} 190), D₁ 196, S (M₂ inf lin) 192 (M₂

मार्कण्डेय उवाच ।

तत्तश्चोर्क्षयं कृत्वा द्विजेभ्यः पृथिवीमिमाम् ।
वाजिमेधे महायज्ञे विधिवत्कल्पयिष्यति ॥ १
स्थापयित्वा स मर्यादाः स्वयंभुविहिताः शुभाः ।
वनं पुण्ययज्ञःकर्मा जरावान्संश्रयिष्यति ॥ २
तच्छीलमनुवत्स्यन्ते मनुष्या लोकवासिनः ।
विप्रैश्चोरक्षये चैव कृते क्षेमं भविष्यति ॥ ३
कृष्णाजिनानि शक्तीश्च त्रिशूलान्यायुधानि च ।
स्थापयन्विप्रशार्दूलो देशेषु विजितेषु च ॥ ४

संस्तूयमानो विप्रेन्द्रैर्मनियानो द्विजोत्तमान् ।
कल्किश्चरिष्यति महीं सदा दस्युवधे रतः ॥ ५
हा तात हा सुतेत्येवं तास्ता वाचः सुदारुणाः ।
विक्रोशमानान्सुभृशं दस्युन्नेष्यति संक्षयम् ॥ ६
ततोऽधर्मविनाशो वै धर्मवृद्धिश्च भारत ।
भविष्यति कृते प्राप्ते क्रियावांश्च जनस्तथा ॥ ७
आरामाश्चैव चैत्याश्च तटाकान्यवटास्तथा ।
यज्ञक्रियाश्च त्रिविधा भविष्यन्ति कृते युगे ॥ ८
ब्राह्मणाः साधवश्चैव मुनयश्च तपस्विनः ।

orig 195) — Śloka no Dn₁ 96, Dn₂ 97, Dn₃ D₁ 98

189

1 ^a) Ś₁ K₁ ३ ४ D (except D₁) चौरक्षय — ^c) K₁ B₂ Dc₂ D₁ T₂ G₂ "मेध ; K₂ "मेधो, B₁ "मेधैर्, G₂ ४ "मेध (for "मेधे) B₁ "यज्ञैर्; T₂ G₂-४ "यज्ञ (for "यज्ञे) — ^d) G₁ कालयिष्यति

2 K₃ om (hapl.) 2 — ^a) B D (except D₁₋₃ ३) च (for स) — ^b) A few MSS स्वयंभू Ś₁ K₁ ३ तदा, B₄ प्रभु (for शुभा) — ^c) T₁ G₂ पुन (for वन) G₁ ३ ४ पुन (G₁ वन) पुण्ययज्ञ कर्म — ^d) B₄ जरायां, T G₁ जरया, M विधिवत् (for जरावान्) B₁₋₃ Dc Dn रमणीय प्रवेक्ष्यति

3 ^a) Ś₁ K₂ ३ M₁ अनुवत्स्यते; K₄ Dn₂ D₂ ३ "वत्स्यति; B₂₋₄ Dn₁ n₃ D₄₋₆ "वत्स्यति, D₁ T₂ G "वन्ते, T₁ M₂ "पत्स्यते (for "वत्स्यन्ते) — ^b) B₁ लोकभाविन, T₂ G लोक (G₁ धर्म) चारिण — ^c) G₁ विप्र (for विप्र) D₄ चौरक्षयैश्च, D₆ चौरक्षय Ś₁ K Dn D₁₋₃ ३ एव चौर (D₁ चौर) रक्षये जाते — ^d) Ś₁ K D₁ ३ ३ महत्, D₂ महा (for कृते)

4 ^a) G₁ शक्ति च, M शक्त्यश्च (for शक्ती) — ^c) B D (except D₁₋₃ ३) द्विज (for विप्र) — ^d) Ś₁ [ह] विजितेषु, Dc विहितेषु, D₁ विपिनेषु, T₂ G₂-४ विविधेषु (for विजितेषु)

5 ^a) D₆ विप्रद्रो — ^b) S मानयश्च (for "यानो)

— ^c) Ś₁ K₁ ३ कार्किश्, K₄ B₂₋₄ T G₂-४ कल्की (for कल्किश्) B₁ (m as in text) चरिष्यति महाबाहु — ^d) S₁ Dc तदा (for मदा)

6 ^a) = ३ 188 84^a B₄ [ए]वत् (for [ए]व) B₁ हा तात हा च पुत्रेति, B₂ ३ D (except D₁₋₃ ३) हा मात स्वात पुत्रेति, B₄ हा तात हा भ्रातरिति — ^b) B₄ तदा (for तास्ता) K₂ सुदारुण, M₂ च दारुणा (for सुदा) — ^c) K₁ M₂ विक्रोशमाना S₁ K D₁₋₃ ३ सुयहून् (for सुभृश) — ^d) D₁ देशान्, G₂ शत्रून् (for दस्यून्) K₁ स क्षय, T₁ मयुगे (for संक्षयम्)

7 ^a) B₂ तदा (for ततो) B₂ "विनाश S₁ K₁ ३ [S]य (for वै) — ^c) G₁ युगे (for कृते) — ^d) Ś₁ B₁ ३ Dc D₁ ३ ४ ६ तदा, B₃ मदा (for तथा) — After 7, M₂ ins 955^a

8 ^a) S₁ K₁ ३ G₂ आरामांश्चैव, K₂ D₁ आश्रमां, Dc₁ आश्रम (for आरामां) K₁ ३ G₁ चैत्याश्च — ^b) Ś₁ तटाकान्यवटास्तथा, K₁ तटाकान्यवटास्तथा, K₂ तटाकानि वटास्तथा, K₄ B₁ D₁ ३ तटागान्यवटास्तथा, B₂₋₄ D₆ तटा गावसथा तथा, Dc Dn D₄ तटागान्यवटास्तथा, D₆ तटागाश्च वटास्तथा — N ins after 8^{ab} M₂, after 7

955^a पुष्करिण्यश्च त्रिविधा देवतायत्नानि च ।

— ^d) G₁ करि (for भवि)

9 ^a) B₁ ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्या — ^c) K₄ D₁ इत पाम्बडा, S इत (M₁ मह) पापडा — ^d) S₁ K D₂ ३ सत्ये तथा, B Dn D₄ ६ T₁ M₂ मत्यजना, Dc मत्यमिया, G₁ सत्यमता, M₁ मत्यरता (for सत्ये जना) D₁ महाप्रजा D₂ सहप्रजा (for जना प्रजा) T₁ तथा, T₂ G₂-४ तदा

आश्रमाः सहपापण्डाः स्थिताः मत्वे जनाः प्रजाः ॥ ९
जास्यन्ति सर्ववीजानि उप्यमानानि चैव ह ।
सर्वेष्वृतुषु गजेन्द्र सर्वं सस्यं भविष्यति ॥ १०
नरा दानेषु निरता व्रतेषु नियमेषु च ।
जपयज्ञपरा विप्रा धर्मकामा मुदा युताः ।
पालयिष्यन्ति राजानो धर्मणेमा वसुंधराम् ॥ ११
व्यवहाररता वेश्या भविष्यन्ति कृते युगे ।
पद्मकर्मनिरता विप्राः शत्रिया रक्षणे रताः ॥ १२
शुश्रूषाया रताः शूद्रान्तथा वर्णत्रयस्य च ।
एष धर्मः कृतयुगे त्रेताया द्वापरे तथा ।
पश्चिमे युगकाले च यः स ते सप्रकीर्तितः ॥ १३
सर्वलोकस्य विदिता युगसंख्या च पाण्डव ।
एतत्ते सर्वमाख्यातमतीतानागतं मया ।

वायुप्रोक्तमनुस्मृत्य पुराणमृपिसंस्तुतम् ॥ १४
एवं मंमारमार्गा मे बहुशश्विरजीविना ।
दृष्टाश्चैवानुभूताश्च तांस्ते कथितवानहम् ॥ १५
इदं चैवापर भूयः मह भ्रातृभिरच्युत ।
धर्मसंग्रयमोक्षार्थं निबोध वचनं मम ॥ १६
धर्मं त्वयात्मा संयोज्यो नित्यं धर्मभृता वर ।
धर्मात्मा हि सुखं गजा प्रेत्य चेह च नन्दति ॥ १७
निबोध च शुभा वाणी यां प्रवक्ष्यामि तेऽनघ ।
न ब्राह्मणे परिभवः कर्तव्यस्ते रुदाचन ।
ब्राह्मणो रूपितो हन्यादपि लोकान्प्रतिज्ञया ॥ १८
चैत्रं पायन उवाच ।
मार्कण्डेयवचः श्रुत्वा कुरूणा प्रवरो नृपः ।
उवाच वचनं धीमान्परमं परमद्युतिः ॥ १९

C 3 13126
B 3 191 22
V 3 194 21

(for प्रजा)

10 °) B₁ 3 Dn D₄ e प्रय (D₄ e ज) नि, S जापयि
(for जास्यन्ति) Ś₁ h₁₋₃ चैव वीजानि, T₂ G मयंभूतानि
K₄ D₁₋₃ जनिष्यन्ते (D₁ 'नि) च वीजानि, D₄ जापयिष्यति
वीजानि — °) K₁ 3 उच्यं (') B Dn D₄ e रोष्यमागानि,
T₂ G शुष्य (G₁ यधं) (for उच्यं) Ś₁ K भाग्न, B₂
मयंन, D₄ ये रता, T₁ ये सट (for चैव १) — °) B₁
Dc₁ D₂ 3 S मयं G₁ मयंन ममविष्यति

11 °) D₂ नियता, D₄ [अ]निरता (for निरता) — °) D₁
D₂ 3 युगेषु, G₁ 3 ६ वृत्तेषु (for प्रायु) — G₁ om 11^{cd}
— °) h₁ 3 B₂ 4 Dn D₂ 4 e जय, K₂ 4 B₂ Dc D₁
नायं (for जय) — °) Ś₁ 'कामा मुनात्प्रिया, D₁ काम
मुना युता, G₁ 'कामममायुता — Ś₁ h₁ om (hapl)
11^c-12^d — °) B₁ धन्या वृधिदीमिमा

12 S₁ K₁ om 12 (cf 1 11) — °) T₂ G 'परा
(for रता) — °) K₂ B₂ Dn D₄ ६ विक्रमे (for रक्षणे)

13 °) K₄ शुभ्रया (for शुश्रूषाया) — °) T₁ [S]पि
च (for तथा) — °) Ś₁ h₁ 3 तु, S य (for च) — °) Ś₁ h₂
B₂ यत्र मे, K₁ यत्र ते, h₂ D₂ 3 य (h₂ न)था ने,
D₄ य मये, T₁ G₂ 4 M म मेय, T₂ (3) मगत, G₁ म च मे
(for य म मे) T₁ G₂ 4 परिरीयित, G₁ मुप्रकीर्तित

14 °) K₄ मयतोऽश्व D₂ G₁ विणिता, T G₂₋₄ M₂
करिता (for विनिता) — °) S भारता (for पाण्डव)
— °) B D (except' Dc D₂) तथा (for मया) — °) D₄
ऋषियमता, T₁ 'नि म्बुता, G₁ ममृत

15 °) B₁ मनागमे चैव, B₂ D₄ ६ ममारमार्गोय (D₄
'गो मे) — °) Ś₁ K₁ 3 D₁ 3 ६ बहव' (for मुदा)
h₁ 3 D₄ T G₂₋₄ चिरजीविन — °) K₁ 3 दृष्टा (for
दृष्टाश्च) — °) S₁ K B₂ D₁ 3 यान (for तान्) S कि
भूय श्रोतुमिच्छति

16 For 16^{ab}, S subst
956^c मयमेत्तथापर कथित तत्र मयंन ।
— °) S₁ h₁₋₃ धर्मयच (S₁ क्ष ; h₂ श्र)यं ; B₂ धर्ममदाय
योयार्थं ; D₁ धनयक्षयमोक्षार्थं, S धर्ममदायहेतोश्च

17 °) S₁ h B₁ 3 4 Dc Dn D₂ 3 मय्याप्यो, B₂
योक्त्वो, D₄ मय्येय (for मयोज्यो) S न तेन्यथात्र (T₁
था च, G₁ 'थात्मा, M 'था म) विज्ञेयो — °) S चर्मो
(for नित्य) — T₁ G₁ M om 17^{cd} — °) K₂ [अ]भि
सुय (for पि सुय) K₄ नित्य, B Dc Dn D₄ ६ राजन्
(for गता) D₁ धर्म्यादनु हि सुय राज्यात् (sic) — °) S₁
K Dn₁ D₁₋₃ ६ विदति (for नन्दति)

18 °) D₂ निबोधता, T₁ 'धय, G₂ धत (for ध च)
D₂ G₁ मुता (for शुभा) — °) Ś₁ K₁ 3 B₂ प्रवक्ष्यामि च
(for यां प्रयं) G₁ नृप (for सनघ) — °) K₂ (by
transp) ब्राह्मणे न — °) K₄ कथ (for कदा) — D₁
om 18^{ef} — °) B₁₋₃ Dc Dn D₄-६ रूपितो, D₂ [S]पि
रता (for रूपितो)

19 °) T₁ G₁ कुरातानो युधिष्ठिर — °) B₄ धीमान
(for धीमान) — °) K₄ परमच्युत, D₂ (marg sec m)
सुनिमाद्युत

कस्मिन्धर्मे मया स्थैर्यं प्रजाः संरक्षता मुने ।
कथं च वर्तमानो वै न च्यवेयं स्वधर्मतः ॥ २०
मार्कण्डेय उवाच ।

दयावान्मर्वभूतेषु हितो रक्तोऽनसूयकः ।
अपत्यानामिव स्वेषां प्रजानां रक्षणे रतः ।
चर धर्मं त्यजाधर्मं पिबन्देवांश्च पूजय ॥ २१
प्रमादाद्यत्कृतं तेऽभूत्सम्यग्दानेन तज्जय ।
अलं ते मानमाश्रित्य सततं परवान्भव ॥ २२
विजित्य पृथिवीं सर्वां मोदमानः सुखी भव ।
एष भूतो भविष्यश्च धर्मस्ते समुदीरितः ॥ २३
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदतीतानागतं भुवि ।

20 °) B₂ कथ (for कस्मिन्) — °) K₁ ३ प्रजा, B₂ प्रजा (for प्रजा) K₄ मया (for मुने) D₁ ३ प्रजाना रक्षणे मुने — °) D₂ [S]ह (for वै) — °) D₂ अच्यवेह (for न च्यवेय) — For 20, S subst

957*

युधिष्ठिर ।

पुत्रचतुष्टया मया किं न्याकर्तव्यं मुनियत्तम ।
कथं चायं नितो लोको रक्षितव्यो भविष्यति ।

21 °) D₂ यदा च (for दयावान्) — °) T₁ G₁ हिते (for हितो) G₂ युक्तो, M रक्षा (for रक्तो) — °) D₂ मदा, T₂ G₂₋₄ सेहात् (for स्वेषां) B Dc Dn D₄ ० मत्प्रादी मृदुदांतं — °) T₁ M कुरु (for चर) — /) K₁ ३ पूजयन् S पिबन्पूर्वानुसुार

22 D₂ om 22^{ab} — °) Ś₁ प्रमादो यत्कृतस्, K₂ प्रमादं यत्कृते, K₂ प्रमादा यत्कृत — °) Ś₁ Dc₂ D₂ ते (for तज्) — °) D₁ तु (for ते) D₁ दानम् (for मानम्) — °) Dn₂ यतवान्, T G प्रियवाग् (for परवान्) M मततं परानय

23 °) T₁ लोको (for भूतो) K₁ T₂ G₂₋₄ भविष्यद्वा, K₂ भविष्यश्च — °) Dc धर्मं वै, T₁ G₁ लोकस्ते, T₂ G₂₋₄ लोन्स्य (for धमस्ते) S₁ D₂ समुदाहृत

24 °) = 1 57 12^c 5 16 7^c S (except G₁ ३) मे (for ने) — °) B₂ विभो; Dn₂ युधि (for युधि) Ś₁ K₁ २ त्रिषु लोकेषु मानद् (Ś₁ भारत), G₁ M प्रत्यक्ष यच्च नामत — T₁ G M om 24^{cd} — °) Dn₂ D₂ ३ G₄ इड (for इम) Ś₁ K₁ ३ इम च सुपरि — °) T G (T₁ G₁ om) तृथा त (for त्व तात) — After 24, B Dc Dn D₄ ० T₂ G₂₋₄ 105

955* प्राज्ञान्मानं न मुह्यन्ति कालेनाभिप्रपीडिता ।

तस्मादिमं परिक्लेशं त्वं तात हृदि मा कृथाः ॥ २४
एष कालो महाबाहो अपि सर्वदिवौकसाम् ।
मुह्यन्ति हि प्रजास्तात कालेनाभिप्रचोदिताः ॥ २५
सा च तेऽत्र विचारो भूधन्मयोक्तं तवानघ ।
अतिशङ्क्य वचो ह्येतद्धर्मलोपो भवेत्तव ॥ २६
जातोऽसि प्रथिते वंशे कुरूणां भरतर्षभ ।
कर्मणा मनसा वाचा सर्वमेतत्समाचर ॥ २७

युधिष्ठिर उवाच ।

यच्चयोक्तं द्विजश्रेष्ठ वाक्यं श्रुतिमनोहरम् ।
तथा करिष्ये यत्नेन भवतः शासनं विभो ॥ २८
न मे लोभोऽस्ति विप्रेन्द्र न भयं न च मत्सरः ।

[Dc 'नाभिप्रचोदिता', Dn D₄ ० 'नाभि प्रचोदिता']

25 °) D₂ एक (for एष) T₁ G₁ M₁ महाक्रता; T₂ G₂ महाक्राजन्, G₂ महातेज (with hiatus), M₂ महाबाहुर् — °) B₂ अति सर्वं दिवौ, D₁ अति सर्वान्दिवौकस, T₁ G₁ सर्वेषां त्रिदिवौकसा — Dc G₄ om 25^{cd} — °) Ś₁ मुह्यंतं, K₁₋₃ D₁ G₁ ३ M मुह्यते, B₂ सक्षति, T₁ उह्यते (for मुह्यन्ति) Ś₁ K D₁₋₃ तत्र, D₂ सर्वा (for तात) — °) B₁ [अ]भिप्रपीडिता, B₂ Dn D₄ ० [अ]पि प्रचोदिता, D₂ ३ [अ]भिप्रणो

26 °) D₂ स (for सा) B₁ ते वै, Dn D₄ ० तत्र (for तेऽत्र) S₁ K₁ D₁₋₃ ३ विचारोस्तु, B Dc Dn T₁ विगका मृद् — °) Ś₁ B₂ ३ D₂ ३ अशक्य मद्, K B₁ D₁ ३ अशक्य मद्, B₂ Dc Dn D₄ ० आशक्य मद् (for अतिशङ्क्य)

27 °) S पश्चिमे (for प्रथिते) M₁ काले, M₂ देने (for वंशे) — °) T₁ G₁ कुरुक्षत्तम (for भरतं)

28 °) S₁ K D₁ ३ ३ मुनिश्रेष्ठ — °) K₂ D₂ तथा, K₄ D₂ यथा, B₂ प्रभो; T₁ G₁ मुने (for विभो)

29 T₂ G₂₋₄ om (hapl) 29 — °) B₂ ते (for मे) S₁ K D₂ ३ विप्रये (for विप्रेन्द्र) — °) Ś₁ K D₂ ३ सन्नम (for मत्सर) — °) S₁ K D₂ ३ [हृ]ह, M₂ च (for हि) — °) Ś₁ K₁ ३ यत्तयोक्त (for उक्त यत्ते) D₁ ३ हितं वच, T₁ प्रिय मुने, M प्रिय प्रभो (M₂ विभो) (for मयि प्रभो)

30 °) G₄ च (for तु) — °) B₄ D₂ भार्गवस्य (for पाण्ड) K₂ ३ D₂ ३ यदास्विन (for महा) Dc Dn D₄ मार्कण्डेयस्य धीमत, T₁ G₁ धर्मराजस्य धीमत — K₄ om 30^c-31^b — °) B₂ ३ Dn D₄ ० सहृष्टा (for प्र)

करिष्यामि हि तत्सर्वमुक्तं यत्ते मयि प्रभो ॥ २९

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा तु वचनं तस्य पाण्डवस्य महात्मनः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

प्रहृष्टाः पाण्डवा राजन्सहिताः शार्ङ्गधन्वना ॥ ३०

तथा कथां शुभां श्रुत्वा मार्कण्डेयस्य धीमतः ।

विस्मिताः समपद्यन्त पुराणस्य निवेदनात् ॥ ३१

१९०

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव ब्राह्मणमहाभाग्यं वक्तुमर्हसीत्यब्रवी-
त्पाण्डवेयो मार्कण्डेयम् ॥ १ ॥ अथाचष्ट मार्क-
ण्डेयः ॥ २ ॥

अयोध्यायामिक्ष्वाकुकुलोत्पन्नः पार्थिवः परि-
क्षिन्नाम मृगयामगमत् ॥ ३ ॥ तमेकाश्वेन मृगमनु-
सरन्तं मृगो दूरमपाहरत् ॥ ४ ॥ अथाश्वनि जात-
श्रमः क्षुत्तृष्णाभिभूतश्च कस्मिंश्चिदुद्देशे नीलं वन-

D₂ ब्राह्मणा (for पाण्डवा) B₁ s Dc महष्टो हृष्टोमाभूत्
— ^a) Śī K B₁ s Dc महित (for 'ता') D₁ s 'धन्विना
— After 30, B Dc Dn D₄ e T₂ G₂₋₄ ins

959* विप्रर्षभाश्च ते सर्वे ये तत्रानन्त्यमागता ।

31 K₄ om 31^a (cf v.l 30) — ^a) Śī K₁ s
transp कथा and शुभा T₁ प्राज्ञा, G₁ प्रज्ञा, G₂ s M
प्रज्ञा (for कथा) T₁ G₁ वच (for शुभां) Dc स तथा
ता कथां श्रुत्वा — ^c) T₁ मप्रपद्यन्त — ^d) Dn₃ निबोधनान्,
S निबोधने (for निवे')

Colophon — Major parvan S₁ K₂ T₂ G₂₋₄ आरण्य
— Sub parvan B₁₋₃ Dc Dn D₄ e G₁ मार्कण्डेयस्यमा
(Dn₃ D₄ e 'म')न्या (followed by भविष्य in B₁ s Dc
Dn D₄ e), M₁ मार्कण्डेयस्यसहिता Śī K B₄ D₁₋₃ s M₂
(all om sub-parvan name) mention only भविष्य (Śī
K₁ s M₂ 'प्यन्) To भविष्य or 'प्यन्, N (except B₂ Dn₃)
M₂ add समाप्त — Adhy name G₁ युगप्रसक्तधन
— Adhy no (figures, words or both) Dn 190
(Dn₃ 191), D₁ 197, S (M₂ inf ln) 193 (M₂
orig 196) — Śloka no Dn₁ n₂ 35, D₁ 33

190

1 Before 1, B₂₋₄ D₂ (marg sec m) e G₃ ins

960* जनमेजय उवाच ।

भूय एव ब्राह्मणानां माहात्म्यं वक्तुमर्हसि ।

पाण्डवानां यथाचष्ट मार्कण्डेयो महातपाः ।

— G₁ om भूय and reads एव (for एव) B₂ ब्राह्मणानां

माहात्म्य; B₃ D₂ T₂ G₁ s s M₁ ब्राह्मणमाहात्म्य, Dc ब्राह्म
णस्य माहात्म्य; D₄ महाभाग; T₁ च माहात्म्य (for ब्राह्मणम-
हाभाग्य) Before वक्तुम्, K₁ s B₃ Dc D₂ s T G₁ M₁
ins भगवान्, K₂ s D₃ भवान्, B₁ D₁ s G₄ भगवन्; M₂
सम भगवन् S₁ K B₁ Dc D₂₋₄ T₂ G₁ s M₁ अर्हति (for
अर्हसि) B₁ [इ]त्यथ, B₃ [अ]य (for [इ]ति) Śī K₁-s
D₂ [इ]त्येव ब्रुवत पाण्डवान्, K₄ D₁₋₃ [इ]त्यथुव (K₄ 'वद)न्याड
वेया', D₄ [ए]व ब्रुवन्पाण्डवान् T₁ G₁ M₁ पाण्डवो (for
पाण्डवेयो) Śī K D₁₋₃ om मार्कण्डेयम्

2 M om 2 — D₂ om अय and मार्कण्डेय' — After
2, K₂ B₂ s Dn G₃ ins

961* अपूर्वमिदं श्रूयतां ब्राह्मणानां चरितम् ।;

while Dc D₂ (marg sec m) e T₂ G₂₋₄ ins

962* श्रूयतां कथयामीदं ब्रह्मर्षीणां पूर्वचरितम् ।

[Dc D₂ e ins अपूर्व after इदं D₂ e ब्राह्मणानां (for
ब्रह्म) Dc D₂ e om पूर्व-]

3 Before 3, D₂ M read मार्कण्डेय उ' (M om उ')

— G₁ अयोध्याधिपतिर् (for अयोध्यायाम्) K₁ D₂ 'कुल
उत्पन्न', B Dn D₂ G₂ 'कुलोद्गृह' (for 'कुलोत्पन्न) K₄
D₁₋₃ om पार्थिव', T₂ G₂₋₄ om पार्थिव' परिक्षिन्नाम A
few MSS परीक्षिन् G₁ पारीक्षिन्नाम पार्थिव' (for पार्थिव'
परिक्षिन्नाम)

4 B₄ T G₁ s s M स एको (M 'का)श्वेन T₁ मृगयाम्

(for मृगाम्) T₁ अनुसरन्, T₂ G₁ s अन्वसरत्, G₂ M

अन्वचरत् (for अनुसरन्त) Before मृगो, G₁ ins स; M₂

त Dc M₁ दूरतरम् (for दूरम्) Śī K₂ G₂ s M₁ उपा

हरत्; B₄ T₂ अन्वहरत्; Dc अथाहरत्; T₁ अपावरत्

5 B₂ s Dn D₄ e G₃ om अय Śī K D₁₋₃ s om

पण्डमपश्यत् । तच्च विवेश ॥ ५ ॥ ततस्तस्य वन-
पण्डस्य मध्येऽतीव रमणीयं सरो दृष्ट्वा साश्च एव
व्यगाहत ॥ ६ ॥ अथाश्वस्तः स विसमृणालमश्व-
स्याग्रे निक्षिप्य पुष्करिणीतीरे समाविशत् ॥ ७ ॥
ततः शयानो मधुरं गीतशब्दमश्रुणोत् ॥ ८ ॥ स
श्रुत्वाचिन्तयत् । नेह मनुष्यगतिं पश्यामि । कस्य
स्वल्पं गीतशब्द इति ॥ ९ ॥

अथापश्यत्कन्यां परमरूपदर्शनीयां पुष्पाण्यव-

चिन्वतीं गायन्तीं च ॥ १० ॥ अथ सा राज्ञः
समीपे पर्यक्रामत् ॥ ११ ॥ तामब्रवीद्राजा । कस्या-
सि सुभगे त्वमिति ॥ १२ ॥ सा प्रत्युवाच । कन्या-
स्मीति ॥ १३ ॥ तां राजोवाच । अर्थी त्वयाह-
मिति ॥ १४ ॥ अथोवाच कन्या । समयेनाहं शक्या
त्वया लब्धुम् । नान्यथेति ॥ १५ ॥ तां राजा सम-
यमपृच्छत् ॥ १६ ॥ ततः कन्येदमुवाच । उदकं
मे न दर्शयितव्यमिति ॥ १७ ॥ स राजा वाढ-

च G₄ om कस्मिंश्चिद् B D (except D₁₋₃ ६) G₃ एक
स्मिन् (for कस्मिंश्चिद्) K₁ २ B₁₋₃ Dc₃ Dn D₃ T₁ G₁
M₂ देशे, G₄ दूरे (for उद्देशे) K₄ D₃ om नील After
नील, B₂₋₄ Dn D₄₋₆ G₁ ३ ins गहन Some MSS
वनखड्गम् B₁ Dc₁ नील वन गहनखड्गमपश्यत् — Ś₁ K₁₋₃
D₀ तच्छाविवेश, K₄ D₁₋₃ तच्छापि विवेश; B₂ त चाविवेश;
D₅ राजा विवेश, T₁ तद्विवेश, T₂ G₃ ४ तस्याविशेषत (for
तच्च विवेश)

6 T₁ om ततस् T₂ G₃ ४ तस्याविशेषतो, G₁ स
प्रविश्य (for ततस्तस्य) S₁ K₁ २ om वनपण्डस्य; some
MSS spell वनखण्डस्य Ś₁ K D₁ २ ६ [अ]वगाहत (for
व्यगा) D₀ सोश्वादचारोहत (for साश्च एव व्यगाहत)

7 G₃ ४ तथाश्वस्त T₁ M₁ सन् (for स) D₅ अथाश्व
तस्मिन्सरसि वध्वा (for अथाश्वस्त स) M₂ विसमृणालानि
(for 'मृणालम्) T₁ G₁ M₁ विसमृणालान्यश्वस्याग्रतो B₁
अश्वस्याग्रे, B₂₋₄ Dc Dn D₄ ६ G₃ अश्वया(B₄ 'श्वस्या)ग्रतो
(for अश्वस्याग्रे) Ś₁ निक्षिप्य, T₁ दृष्ट्वा K₃ 'तीर K₃
उपाविशत्; B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) G₃ सविवेश, T₁
शयनमाविशत्; G₁ शयनमभजत (for समाविशत्) T₂ G₃ ४
विसमृणालान्यश्वस्य दत्त्वा स्वयमाविशत्

8 Ś₁ तत्र (for तत) Before शयानो, G₁ M₂ ins स
K₃ B Dn D₄₋₆ T G गीतम् (for गीतशब्दम्)

9 After स, D₁ ins तत् S श्रुत्वा च (for स श्रुत्वा)
— K₃ ४ D₁₋₃ ६ T₂ मानुषगतिं; T₁ मनुष्यभूमि B₁ प्र
पश्यामि (for पश्यामि) — After कस्य, D₀ ins तत्, M नु
B₁ Dc om इति

10 D₁ reads यथा for अथ, and om कन्या Before
परमरूपं, T₂ G₃ ४ ins परां K₃ परम दर्शनीया, D₁ परम
रूप दर्शयतीति, D₂ परमरूप दर्शयती, G₁ परमरूपसपत्ना दर्श
नीया Ś₁ K₃ विचिन्व(K₃ 'न्व)तीं, D₀ Dn₃ [अ]विचिन्वतीं,
D₁ ३ [ए]व विचिन्वतीं; T G₁ ३ ४ M [अ]विचिन्व(T₂ G₃ M₂
'न्व)तीं, G₃ [अ]पि विचिन्वतीं D₁ ३ om गायन्तीं After

गायन्तीं, G₁ ins नृत्यतीं K₁ om च

11 B₂ T G₃ om अथ G₁ मा च, G₂ M (by
transp) माय D₁ २ पर्याक्रमत्, G₁ ४ पर्यक्रमात्, M₁
पर्याक्रामत् Ś₁ K₁₋₃ D₅ अथ राज्ञः समीपे माया(K₃ D₅ सा
पर्या)क्रामत्; K₄ D₃ अथ तस्य राज्ञः समीपे मा पर्याक्रमत्

12 T G₃ ४ अपृच्छत् (for अब्रवीत्) Before राजा,
S (except G₃ M₁) ins स — B₂ S (except G₃) कानि
(for कस्यामि) Dc om सुभगे B₁₋₃ Dn D₄ ६ G₃
भद्रे (for सुभगे) Before स्वम्, K₄ D₁₋₃ ins का, B₁₋₃
Dc Dn D₄ ६ G₃ का वा, B₄ T₁ G₁ M कस्य T₂ G₃ ४
om स्वम् T₁ सुता (for इति)

13 G₁ om मा S₁ K₁ २ ४ B₄ D₁₋₃ ६ सा त, K₃
ततस्त (for सा) — After इति, G₁ ins राजान

14 Ś₁ K₁ om ता D₅ अब्रवीत् (for उवाच) — T₁
सवधी (for अर्थी)

15 D₁ om from समये up to उवाच (in 17) Ś₁
K₁₋₃ D₂ ३ ६ transp शक्या and स्वया K₄ (by
transp) स्वया लब्धु शक्या

16 D₁ om 16 — B Dc Dn D₄ ६ transp तां
and राजा T₁ सविस्मयम् (for समयम्) After अपृच्छत्,
S (except G₃) ins क समय इति

17 D₁ om up to उवाच — B₂ ४ D (except
D₂ ३ ६) G₃ M om तत् B D (except D₂ ३ ६) om
इदम् D₅ अब्रवीत् (for उवाच) — B D (except
D₁₋₃ ६) G₃ नोदक मे; M₁ उदक मा (for उदक मे न)

18 B₂ om राजा After राजा, B₁ ३ ४ D (except
D₁₋₃ ६) G₃ ins ता After वाढम्, Dc ins इत्युदक न
दर्शयामि — After ता, K₂ D (except D₁₋₃) G₃ ins
उपयेमे । कृतोद्वाहश्च परीक्षित्कीडमानो मुदा परमया युक्तस्त्वर्णी
(Dc om तूर्णी) Dc om समागम्य B Dn D₄ ६ G₃
सगम्य (for समागम्य) Before तथा सह, M₂ ins तत्रैव
T₁ om तथा सह S (except G₃) तत्र (M₂ om तत्र)

मित्युक्त्वा ता ममागम्य तथा सहास्ते ॥ १८ ॥

तत्रैवासीने राजनि सेनान्वगच्छत् । पदेनानुपदं
दृष्ट्वा राजानं परिवार्यातिष्ठत् ॥ १९ ॥ पर्याश्वस्तश्च
गजा तथैव सह शिविक्रया प्रायादविधाटितया ।
खनगरमनुप्राप्य रहसि तथा मह रमन्नास्ते । नान्य-
त्क्रिचनापश्यत् ॥ २० ॥

अथ प्रधानामात्यस्तस्याभ्याशचराः स्त्रियोऽ-
पृच्छत् । किमत्र प्रयोजनं वर्तत इति ॥ २१ ॥

अथाबुवंस्ताः स्त्रियः । अपूर्वमिव पश्याम उदकं नात्र
नीयत इति ॥ २२ ॥ अधामात्योऽनुदकं वनं कार-
यित्त्वोदारवृक्षं बहुमूलपुष्पफलं रहस्युपगम्य राजा-
नमत्रवीत् । वनमिदमुदारमनुदकम् । साध्वत्र रम्य-
तामिति ॥ २३ ॥

स तस्य वचनात्तथैव सह देव्या तद्वनं प्रावि-
शत् । स कदाचित्स्मिन्वने रम्ये तथैव सह व्यव-
हरत् । अथ क्षुत्तृणादितः श्रान्तोऽतिमात्रमतिमुक्ता-

C 3 13161
B 3 192 19
P 3 195 19

तन्वो (for [अ]ने)

19 B. for. तत्र, h. B D (except D₂) G₂ ins तनम्
S (except G₂) om तत्रैव D₁ s om [ए]र Alter
[अ]सीने, K₂ s T₁ M ins च Alter राजनि, T₂ G₂ s
ins सा T₂ om from सेना up to अनुप्रा (in 20) S₁
अम्य (for चन्व) — S₁ h Dn D₂ s मा मनोपविष्ट,
B₁ s De पदन पद, B₂ D₂ s G₂ पद पदेन, D₂ पदेनानुपद
ममावेनोपविष्ट (for पदेनानुपद) S₁ K Dn D₂ s om
दृष्ट्वा Before दृष्ट्वा, D₁ ins सा B₁ G₂ तया (for दृष्ट्वा)
After दृष्ट्वा, B₂ s De D₂ s G₂ M₂ ins च D₂ transp
राजानं तां परिवार्य K₂ B₂ D₁₋₃ अरतिष्ठत्, h₂ उपतिष्ठत्,
De G₂ s M₂ अतिष्ठत् D₂ अगतिष्ठत्, T₁ M₁ अरतिष्ठत्, G₁
उपतिष्ठत् (for अतिष्ठत्)

20 T₂ om up to अनुप्रा (cf v l 19) — Before
पर्या, G₂ s ins अथ T₁ om पर्याश्वस्तश्च Before राजा,
K₂ s D₁₋₃ M ins स D₁ G₂ s तथैव D₁ T₁ M₂
निदिशया h₂ साविधाटितया, B De Dn D₁ s e G₂
नरयो (B₁ De D₂ 'नरा, D₁ s 'वित्र)टि, T₁ G₂ s M
अधियात्त्रया (T₁ om तया), G₁ हर्षाविष्टनया (for अत्रि
घाटिनया) — B₁ नश्चत्, B₂₋₄ De Dn D₁₋₃ s e G₂ M₂ स
(D₂ s om स) च (for च) T₁ अभि* (for अनु*)
M (by transp) तथा सा रमि h₂ om सह B₁₋₃
Dn D₂ s G₂ om रमन् h₂ D₂ रमयन्, h₂ B₂ T₂ G₂ s
M रममाग, De रमन् (for रमन्) D₂ [नमन्ना]ने (for
रमन्नाने) — Ś₁ h द्विष्ट (for द्विन्) B De Dn
D₂ s G₂ नप्राभ्याज (De D₂ स)म्नोपि वशि (De शित्त)
श्रापश्यत्, T₁ नान्या राचनापश्यत्, T₂ न क्वाचित्पश्यत्, G₁
M स (Jl om) नान्य कचनापश्यत् G₂ s न क्वाचित्पश्यत्
(for नान्यक्रिचनापश्यत्)

21 S₁ K₁₋₃ D₁ s प्रधानो नामामात्यम्, B₁ s De D₂
प्रधानोमात्यम् (D₂ नो नान्यम्) B₁ T₁ om तस्य B₂₋₄
Dn D₂ s G₂ transp तस्य and अभ्याज* S₁ K D₁₋₃ s

अभ्यन्तर, M₂ अभ्याजपग S₁ K D₁₋₃ s [S]न्वपृच्छत्
(for स्पृच्छत्)

22 T G₂ s om ता De स्त्रियम् (De₁ om) अपूर्वा
मिह पश्यामसा च गजा समयो नाय (De₁ 'मयेनो) मुक्ते
ययोदर न दर्शयितव्यमिति (for अपूर्वमिव—नीयत इति)
K₂ B₁ D₁₋₃ नात्रानीयत (for नात्र नीयत) T₁ om इति

23 Ś₁ h₁ om अथ De स तथा वचन श्रुत्या (for
अधामात्योऽनुदक) T₁ मदन; M₁ नाम (for वन) T₂
om बहुमूलपुष्पफल S₁ K₁ [उ]दारवृक्षबहुमूलपुष्पफल, K₂
D₁₋₃ 'वृक्ष (h₂ वृक्ष) बहुपुष्पमूलफल, K₂ चारवृक्ष बहुमूल
फल; B₁ s De Dn₂ 'वृक्ष बहुपुष्पफल, B₂ s Dn₁ n₂ D₂ s
G₂ 'वृक्ष बहुपुष्प (B₂ 'प)फलमूल; D₂ [उ]दारपुष्पबहुफल
फल, T₁ वृक्षफलमूलफल पुष्प, M₁ वृक्ष बहुमूलफलपुष्पफल,
M₂ वृक्षबहुमूलफल After फल (or its v l), h₂ ins
तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्व वार्षी सुगुडा सुधोपलिप्सा, K₂
तस्य भुवनमध्ये मुक्ताजालमयीं सुधोपलिप्सा वार्षी कारयित्वा,
De तस्या मध्यतिमुक्ताजालमयीं पार्श्व वार्षी सुगुडां सुधोपलिप्सा
म्, Dn D₂ s तस्य मध्ये मुक्ताजालमयीं पार्श्व वार्षी गुडा सुधा
मलि (D₂ s सुधोप)लिप्सां स, D₁ तस्य वनमध्ये मुक्ताकार
मयीं सुधोपलिप्सां वार्षी कारयित्वा S₁ सरमि; K₁ s s B₁
D₁ T₁ G₁ M शरणि, D₂ सपदि, T₂ G₂ s रह (for रहमि)
K₂ B₂ [उ]रागम्य, B₂ S (except G₁ s) उपलभ्य Before
अश्रीत्, D₂ T₁ G₁ M₂ ins इदम् — G₁ om इदम्
K₂ B₁ om [उ]दारम् K₂ अचौरम् (for उदारम्) Ś₁ T₁
अनुदक — Ś₁ om मायु K₁ s त्वया, G₂₋₄ मह तथा
(for साध्वत्र) T₁ G₁ M₁ om [अ]त्र K₂ (sup lin as
in text) राग्यताम्, T₁ G₁ M [अ]गम्यताम् (for रम्यताम्)
24 Dn₂ T₁ om स T G₂ s तथैव (for तस्य) G₂
om [ए]र h₂ om तद — K₂ B₂ om तस्मिन् K₂
B₂₋₄ D (except D₁₋₃ s) G₂ कानने, B₁ रम्ये (for वने)
h₂ s om रम्ये B₁ कानने (for रम्ये) B₁ s om सह
K₁ B₂ D₂ T G₂ s व्यहरत्; h₂ विहरत्, B₁ G₁ M न्यचरत्,

गारमपश्यत् ॥ २४ ॥ तत्प्रविश्य राजा सह प्रियया
सुधातलसुकृतां विमलसलिलपूर्णां वापीमपश्यत्
॥ २५ ॥ दृष्ट्वैव च तां तस्या एव तीरे सहैव तथा
देव्या व्यतिष्ठत् ॥ २६ ॥ अथ तां देवीं स राजा-
ब्रवीत् । साध्यवतर वापीसलिलमिति ॥ २७ ॥ सा
तद्वचः श्रुत्वावतीर्य वापीं न्यमज्जत् । न पुनरुदम-
ज्जत् ॥ २८ ॥ तां मृगयमाणो राजा नापश्यत्
॥ २९ ॥ वापीमपि निःस्रान्य मण्डूकं श्वभ्रमुखे दृष्ट्वा

क्रुद्ध आज्ञापयामास । सर्वमण्डूकवधः क्रियतामिति ।
यो मयार्थी स मृतकैर्मण्डूकैरुपायनैर्मांमुपतिष्ठेदिति
॥ ३० ॥

अथ मण्डूकवधे घोरे क्रियमाणे दिक्षु सर्वासु
मण्डूकान्भयमाविशत् । ते भीता मण्डूकराज्ञे यथा-
वृत्तं न्यवेदयन् ॥ ३१ ॥ ततो मण्डूकराट् तापस-
वेषधारी राजानमभ्यगच्छत् ॥ ३२ ॥ उपेत्य चैन-
मुवाच । मा राजन्क्रोधवशं गमः । प्रसादं कुरु ।

B₃ ५ व्याहरत्, D₁ व्यहरन् — K₂ B₂₋₄ D_n D₄₋₆ T₂
G₂ ५ om अतिमाश्रम् B Dc Dn D₄ ६ G₂ M₁ अतिमुक्त
कागारं (B₄ अतिमुक्तकगृहं); D₂ ३ मणिमुक्तागार (for
अतिमुक्तागारं)

25 Before तत्, M₁ ins स B₂ Dc T₁ G₂ ५ त
(for तत्) S₁ K D₁₋₃ प्रविश्य च (for तत्प्रविश्य) T₂
G₂ ५ om राजा Before राजा, M₂ ins स G₁ om सह
D₁ (by transp) प्रियया सह K₂ B₂ ३ Dc Dn D₄ ६
G₂ सुधाकृतां; K₄ सुधातलां सुकृता, D₁ ३ वसुधातले सुकृता,
D₆ सुधाधवलिता, T G₂ ५ सुसस्कृता (T₁ cont वसुधातल
कृता), G₁ साधुसरसि B₂₋₄ Dc Dn D₄₋₆ G₂ विमला
सलिलपूर्णा, D₁ ३ T₁ G₁ विमलसलिलसपूर्णा M सुधातल
कृतविमलसलिलपूर्णा (M₁ विमलसपूर्णा)

26 T₂ G₂ ५ om [ए]व K₂ D₁ om च After ता,
S₁ K₁ ३ ins वापीं; D₁ तु D₆ om एव Dn D₄ G₂
च (for एव) After एव, D₂ ins तु S (except G₂)
तयैव सह (for सहैव तथा) K₂ om देव्या B₄ चातिष्ठत्,
Dc₁ T₂ G₁ ५ व्यतिष्ठत्, Dc₂ [अ]तिष्ठत्, Dn (Dn₃
marg sec m as in text) D₂ ५ [अ]तिष्ठत्; D₆ [अ]वा
तिष्ठत्, G₂ M₂ [अ]तिष्ठत्, M₁ [अ]तिष्ठत्

27 D₁ कालां (for तां) K₂ om देवीं T₁ स राजा
देवीम्, T₂ G₁ ५ M₁ स राजा ता देवीम्, M₂ राजा तां
देवीम् (for तां देवीं स राजा) G₄ अपृच्छत् (for [अ]ब्रवीत्)
— Before साधु, G₁ ins प्रिये M₂ साध्यवतर

28 After सा, D₁ ३ ins च G₄ तस्य (for तद्)
T G₂ M₂ चचन (for वच) S₁ K D₁₋₃ ५ वाप्या (for
वापीं) B₁ न्यमज्जत्, Dc ता मज्जत् (for न्यमज्जत्) — K₄
B₁ M₂ om न पुनरुदमज्जत् Dc om न G₁ सा (for न)
After न, K₂ D₁ ३ T G₂ ५ M₁ ins च After पुनर्, T
G₂ ५ ins उदकाद् T₁ उन्मज्जत्, G₁ M₁ उन्मज्ज (for
उदमज्जत्)

29 D₂ T₁ om तां After ता, B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६

G₂ ins स T G₂ ५ M₁ om राजा G₁ अथ राजा ता देवीं
सृष्टीयमाण (for तां मृगयमाणो राजा) After न, B₂ ins
ताम्, B₄ च

30 B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३) G₂ अथ (for अपि)
MSS (variously) निश्राव्य, निश्राव्य, निस्त्रान्य D₂
T₂ मडूकान्, T₁ G₁ ५ ५ मडूकाश्च, M मडूक च (for मडूक)
Ś₁ K₁ ३ अमरमुख, K₂ ५ M₂ अममुखे, T₁ अमन्मुखे, G₁
सेतुमुखे, G₂ असुखे, G₄ भूमदेखे, M₁ भूमामुखेन (for श्वभ्रं)
Before क्रुद्ध, B₂ T₁ G₂ ५ ins अथ, G₁ अथ राजा After
क्रुद्ध [], G₁ ins परितोवलोक्य परिचरन् After आज्ञापया
मास, B Dc Dn D₄ ६ T₁ G₂ ५ M₁ ins स (Dc₁ T₁
G₂ ५ om स) राजा — K₂ B₂ om सर्वे K₄ B₁ ३ ५
D (except D₆) T₁ G₂ M सर्वत्र (for सर्वे) G₁ भो वीरा
सर्वत्र मडूकवध क्रिं — Ś₁ K ममार्थी G₁ om [अ]र्थी
Ś₁ अ (for स) After स, B D (except D₂ ३) G₂ ins
मा T₂ G₁ ५ ५ om मृतकैर् D₁ om मण्डूकैर् D₂
M transp मण्डूकैर् and उपायनैर् K₁₋₃ D₆ T₁ मडूको
पायनैर्, G₂ ५ मडूकवधार्थैरुपायैर् (for मण्डूकैरुपां) B
Dc Dn D₄ ६ G₂ मृतमडूकोपायनमादाय (B₁ Dc पायनैर्
and om आदाय) (for मृतकैर्म—'मांम्)

31 Ś₁ K₁ ३ एव (for अथ) Ś₁ K₁₋₃ B₁ ५ D₂
om घोरे After मण्डूकान्, G₁ ins वधाव् B₂₋₄ Dn
D₄ ६ G₂ आविवेश (for आविशात्) — T₂ G₂ ५ अथ (for
ते) T G₂ ५ मडूका स्व(T₁ om स्व) राज्ञे; G₁ M मडूक
राजाय (for मण्डूकराज्ञे) T₂ om यथा, G₄ om यथावृत्त
K₂ T₁ निवेदयन्, G₄ प्रत्यभ्यवेदयन् (for न्यवेदयन्)

32 G₂ अथ (for ततो) D₁ ३ मडूकराजा After
मण्डूकराट्, G₁ ins तेषां वच श्रुत्वा B₁ अभ्यगच्छत्; G₂
अध्यगच्छत्; M₂ अगच्छत्

33 G₂ उत्पत्य (for उपेत्य) B₁ चोवाच (for उवाच)
— K₂ om सा T₂ G₂ ३ transp मा after वश — B₂ S
(except G₂ M₁) ins न after प्रसाद — T G₁ ५ ५ M₁

नार्हसि मण्डूकानामनपराधिना वधं कर्तुमिति ॥३३॥
श्लोकौ चात्र भवतः ।

मा मण्डूकाञ्चिद्वामं त्वं क्रोपं संधारयाच्युत ।
प्रक्षीयते धनोद्रेको जनानामविजानताम् ॥ ३४
प्रतिजानीहि नैतांस्त्वं प्राप्य क्रोधं विमोक्ष्यसे ।
अलं कृत्वा तवाधर्मं मण्डूकैः किं हर्तैर्हि ते ॥ ३५
तमेवंवादिनमिष्टजनगोकपरीतात्मा राजा प्रो-
वाच । न हि क्षम्यते तन्मया । हनिष्याम्येतान् ।
एतैर्दुर्गात्मभिः प्रिया मे भक्षिता । सर्वथैव मे वध्या
मण्डूकाः । नार्हसि विद्वन्माष्टुपरोद्भुमिति ॥ ३६ ॥

म तडाक्यमुपलभ्य व्यथितेन्द्रियमनाः प्रोवाच ।
प्रसीद राजन् । अहमायुर्नाम मण्डूकराजः । मम सा
दुहिता सुशोभना नाम । तस्या दौःशील्यमेतत् ।
वहवो हि राजानस्तया विप्रलब्धपूर्वा इति ॥ ३७ ॥
तमत्रवीद्राजा । तयास्म्यर्थी । सा मे दीयतामिति
॥ ३८ ॥ अथैना राज्ञे पितादात् । अत्रवीचैनाम् ।
एनं राजानं शुश्रूषस्वेति ॥ ३९ ॥ स उवाच दुहित-
रम् । यस्मात्त्वया राजानो विप्रलब्धान्तस्मादब्रह्मण्यानि
तवापत्यानि भविष्यन्त्यनृतकत्वात्तवेति ॥ ४० ॥ स
च राजा तामुपलभ्य तस्यां सुरतगुणनिचद्रहृदयो

C. 3 13177
B. 3 192.36
P. 3 195 36

read नार्हसि after कुं M₂ अर्हति (for इति)
34 ^a) G₁ १ ४ M₁ निवाप्सि (for निवाम) — ^b)
S₁ K₂ क्रोध (for क्रोप) — ^c) T₂ G₁ १ प्रक्षीयति, G₄
प्रक्षिपति, M प्रक्षीयति D₁ च घर्माद्रयो, T G₁ १ ४ M₁
वधाद्रेका (T₁ M₁ क्रो), M₂ घनाग्रे क्रो — ^d) T G₁ १ ४
परि (G₁ प्रति) (for अवि)

35 ^a) T G₂ ४ नैवात्, G₁ नैनात्त्व S₁ K D₅ तत्त्व-
न्नात्परीक्षाय — ^b) S₁ K D₅ तन (for प्राप्य) S₁
क्रोवात्, S (except G₂ M₂) क्रोप (for क्रोच) B₂₋₄ Dn
D₄ ६ G₂ विमोक्षयि — ^c) G₂ ४ [अ]थ वा घर्म, M₁ वध
वोर (for तवाधर्म) — ^d) S₁ K₂ किं हिनंर, K₄ हिनंर,
D₂ किं हता K₁ T₂ G₂₋₄ हि ते (for हि ते) — After
35, M₂ ins इति

36 D₁ om नमेव — नात्मा K B₁ ३ Dc D₅ G₁ १ ४
M इष्टजनवियोगशोभरिणा (G₂ ४ नातरा) ना, T 'गोकपरी
तातगमा Before राजा, S₁ K D₂ १ ५ ins म S₁ K₁ १
M₂ प्रयुवाच, B₂ Dn D₄ ६ G₂ [अ]थोवाच, Dc D₁ [ट]वाच
(for प्रोवाच) — D₁ न हि क्षाम्ये । न हि क्षाम्ये (for न हि
क्षम्यते) K₄ B₁ ३ Dc D₂ १ T₂ G₁ १ ४ M ध्रा (B₁ ३
ध्र)म्यमेतन्, T₁ क्षाम्यते तन् (for क्षम्यते तन्) S₁ K₁ १
transp तन् and मया — After ष्टर, K₃ Dc D₁ १
G₁ १ ४ M ins हि T₁ श्री (for प्रिया मे) After म,
T₂ G₁ १ ४ M ins श्री After भक्षिता, K₁ १ ins इति
— Before सर्वथैव, G₁ ins अत् D₁ om [ए]व M₁
व्या मे (by transp)

37 S₁ प्रयुवाच (for प्रोवाच) — K₁ om नाम
— K₂ मा मन (by transp) D₂ शोभना, T₁ नाशु शोभना
(for सुशो) — After तस्या, B D (except D₁₋₃ ५) G₂
ins हि After एतन्, T₁ ins महत् — B₁ transp

हि and तथा (om राजानस्) G₁ [S]पि (for हि) K₂ ४
B₂₋₄ Dn D₁ ३-६ G₂ om हि T G₁ १ ४ M₂ om राजा
नस् M₁ read राजान after 'पूर्वा B₂₋₄ Dc Dn
D₄ ६ G₂ transp राजान and तथा S₁ K D₁₋₃ विप्रलब्धा-
पूर्वन् (K₂ लब्धपूर्वा), Dn D_{4-६} G₂ 'लब्धा' पूर्वा (D₄ om
पूर्वा), G₁ M₂ प्रलब्धपूर्वा

38 After राजा, T G₂ ४ ins या मा तव दुहिता, G₁ मा
ते सुता, M या मा — Dn₂ G₂ तयास्म्यहमर्थी, T₂ G₂ तया
हमर्थी, G₁ तयाप्यर्थी, G₄ तया ममार्थी — T₁ प्रदीयताम्
(for दीयताम्)

39 Dc तथा (for अथ) After अथ, G₁ ins राज्ञो
वाक्यमण्डूकराजा शुश्रूषा हृद्योपि After एनाम्, B₁ ins अधिने
B₂ om राज्ञे S (except G₂) सुनाम् (for पिता) S₁
धदात्, K₁ १ दधात्, K₃ अदत्, K₄ D₂ ५ अन्वददा (D₂
'द')त्, B₁ १ D_६ G₂ ददौ, Dc₂ M₁ अददात् (for अदात्)
— Before अत्रवीच, D₁ १ ins इद, T₂ G₂ वाच B₂
om चैनाम् G₄ चैताम् (for चैनाम्) — Before एन, G₁
ins सुशोभने K₃ T₁ om एन S₁ K₂ D₂ M एत् (for
एन) D₅ om राजान

40 After म, K₄ D₁ ३ ins ताम् B₁₋₃ Dc Dn
D₄ ६ G₂ एवमुक्त्वा (for उवाच) B₂ T G₁ १ ४ M मम
न्युश्रोवाच (for म उवाच) After दुहितर, B₁₋₃ D (except
D₁₋₃ ५) G₂ ins क्रुद्धं दाशाय, G₁ सुशोभने — K₁ १
राजानो बहवस्त्वया (for त्वया राजानो) यहव is ins in
S₁ M₂ after स्वया, and in K₂ ४ B D (except D₁) G₂
after विप्रलब्धा D₅ om राजानो K₁ ३ T₂ G₂ ४
अग्राह्य After 'प्यन्ति, Dn G₂ ins इति S₁ K₄ B Dc
D₂ ३ ६ M₁ [आ](Dc D₂ [अ])नृत्तिकत्वात्, G₁ [अ]नृत
चादिनस्, M₂ [आ]नृत् G₁ च (for तव)

लोकत्रयैश्वर्यमिवोपलभ्य हर्षवाष्पकलया वाचा प्रणि-
पत्यामिपूज्य मण्डूकराजानमब्रवीत् । अनुगृहीतोऽ-
स्मीति ॥ ४१ ॥ स च मण्डूकराजो जामातरमनु-
ज्ञाप्य यथागतमगच्छत् ॥ ४२ ॥

अथ कस्यचित्कालस्य तस्यां कुमारास्त्रयस्तस्य
राज्ञः संवभूवुः शलो दलो बलश्चेति । ततस्तेषां ज्येष्ठं
शलं समये पिता राज्येऽभिषिच्य तपसि धृतात्मा
वनं जगाम ॥ ४३ ॥

अथ कदाचिच्छलो मृगयामचरत् । मृगं चासाद्य

41 D₂ G₁ om च D₅ om राजा Ś₁ K₁ ३ उपा-
लभ्य Ś₁ K₁ ३ om (hapl) from तस्या up to एभ्य
B₁ तस्या G₂ सुतगुणप्रदहृदय, G₄ सुतगुणनिव; M₁ सुरत
निव T₁ सा च राजानमुपलभ्य सुतशतनियदहृदया T G₂ ४
om इव G₁ उपलब्ध इव (for इवोपलभ्य) B₂ om
from हर्षं up to पत्य Dn D₆ हर्षेण वाष्पं, D₁ ३ हर्षवा
ष्पाकुलया, D₅ हर्षाद्वाष्पं, S (except G₂) हर्षवाष्पसदिन्धया
G₄ om [अ]भिपूज्य T₁ [अ]भिपूज्य, T₂ G₂ यथाहं
सपूज्य; G₁ सुपूज्य च (for [अ]भिपूज्य) Before मण्डूकं,
G₂ M₂ ins च K₁ ३ B₂-4 Dn D₄ ६ G₁ ३ M₁ मण्डूक
राजम्, Dc तम् (for मण्डूकराजानम्) G₁ ins इदम् before
अब्रवीत् — G₁ ins मण्डूकराज भवता before अनुगृहीं K₂
B₂ D₅ T₂ om इति

42 D₁-३ ५ om च Ś₁ K₁ ३ ४ M₁ मण्डूकराजा B
Dn D₄ ६ T G हुहितरम् (for जामां) Before अनुज्ञाप्य,
G₁ ins राजान च G₁ अपृच्छत्

43 Dc गतस्य (for कालस्य) B₁ om तस्यां G₄ [ए]-
तस्यां (for तस्यां) T₁ M राजस्त्रय कुमारा, T₂ G₁ ३ ४ राज-
कुमारास्त्रय (for कुमारास्त्रयस्तस्य राज्ञः) K₄ ते; B₁ तस्या
(for तस्य) K₄ वभूवुः (for संवभूवुः) Ś₁ K₁-३ दलो
मलं, G₂ ४ M₁ दलो बलं; M₂ लवो बलं (for दलो बलं)
— D₅ श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) B₁ ३ om शल G₄ बल (for
शल) B₂ om समये T₁ समाहूय (for समये) Ś₁ K
D₁-३ G₁ transp पिता and राज्ये G₄ तदा (for पिता)
S (except G₂ ४) तपसे (for तपसि) G₁ यतात्मा
(for धृ)

44 K₄ B D G₂ अनुचरन्; M₂ अगमत् (for अचरत्)
— K₄ B₂-4 Dn D₄-६ G₂ om च T G₁ ३ M [अ]नासाद्य
(for [अ]साद्य) T₁ [अ]वावत् (for [अ]न्वधां)

45 B₁ om च D₁ ३ प्रोवाच (for प्रोवाच) — K₂

रथेनान्वधावत् ॥ ४४ ॥ सूतं चोवाच । शीघ्रं मां
वहस्वेति ॥ ४५ ॥ स तथोक्तः सूतो राजानमब्रवीत् ।
मा क्रियतामनुबन्धः । नैप शक्यस्त्वया मृगो ग्रहीतुं
यद्यपि ते रथे युक्तौ वाम्यौ स्यातामिति ॥ ४६ ॥

ततोऽब्रवीद्राजा सूतम् । आचक्ष्व मे वाम्यौ ।
हन्मि वा त्वामिति ॥ ४७ ॥ स एवमुक्तो राजभय-
भीतो वामदेवशापमीतश्च सन्नाचख्यौ राज्ञे । वाम-
देवसाश्वौ वाम्यौ मनोजवाविति ॥ ४८ ॥ अथैन-
मेवं श्रुवाणमब्रवीद्राजा । वामदेवाश्रमं याहीति

om from शीघ्र up to अब्रवीत् (in 46) Dc om शीघ्र मां
वहस्वेति Ś₁ K₁ ३ D₂ ३ S (except G₂) om मा S₁
K₁ ३ D₅ आवहन्व, B₁ D₁ ३ T₂ G₁ ३ ४ वाहयन्व; D₅
मत्रहन्व; T₁ M वाहय (for वहन्व)

46 K₂ om up to अब्रवीत्, K₂ om स, T₁ om
स तथोक्त. After स, G₂ ins हि K₄ D₃ एव, T₂ G₁ ३
यथा (for तथा) Before सूतो, Ś₁ K₁ ins स — B₂ ४
D (except D₁-३) G₂ M₁ n (for मा) — S₁ स न, K₁ ३
न स (for नैप) K₄ B₁ M om मृगो S₁ K₁ ३ transp
मृगो and ग्रहीतु After मृगो, B₁-३ Dn₂ ins [S]य
Dn₁ n₂ प्रग्रहीतु (for ग्रहीतु) B₄ om यदि B₂ om
[अ]पि B₄ न (for [अ]पि) K₂ D₁ G₄ रथ (for रथे)
Before वाम्यौ, B₂ ins शीघ्रौ G₁ वेगेन गनुमदाकौ (for
स्यातामिति)

47 T₁ क, G₁ शल पुन सूतमुवाच (for ततोऽब्रवीद्राजा)
S (except G₂) सूत (for सूतम्) — D₅ om मे G₁
वेगवतौ (for मे) T₂ G₂ ४ वाजिनौ (for वाम्यौ) — B
Dn₁ n₂ च (for वा) T₁ हन्मि च त्वा पृच्छामीति, T₂
G₂ ४ त्वा पृच्छामि, G₁ कमिह पृच्छामीति (for हन्मि वा
त्वामिति) After इति, B₂ ins कस्य तौ वाम्यौ

48 Ś₁ K₁ G₁ ३ om स Dc राज्ञे, D₁ ६ T₁ राज्ञा
(for राज्ञः) After भीतं, B₄ Dn D₆ ins सूतो Dc
G₁ ३ ४ शापभयभीत (for शापभीत) Dc Dn₁ om
च Ś₁ K D₁ ६ om मन् T₁ [आ]सन्नवचख्यौ, T₂ G₂ ४
[अ]स्रोपाचख्यौ, G₁ [ए]वमब्रवीत्, M₂ साचख्यौ (for सन्ना-
चख्यौ) K₂ S (except G₂) om राज्ञे B₄ Dc Dn
D₂ ३ (marg sec m) G₂ ins after राज्ञे K₂ (which
om राज्ञे) ins after आचख्यौ

968* तत पुन स राजा खड्गमुधम्य शीघ्र कथयस्वेति तमाह ।
हनिष्ये त्वामिति स तदाह राजभयभीत सूत ।

॥ ४९ ॥ स गत्वा वामदेवाश्रमं तमृषिमब्रवीत् ।
भगवन्मृगो मया विद्धः पलायते । तं संभावयेयम् ।
अर्हसि मे वाम्यौ दातुमिति ॥ ५० ॥ तमब्रवीदपिः ।
ददानि ते वाम्यौ । कृतकार्येण भवता समैव निर्या-
त्यां क्षिप्रमिति ॥ ५१ ॥ स च तावश्चौ प्रतिगृह्या-
नुजाप्य चर्षि प्रायाद्दाम्यसंयुक्तेन रथेन मृगं प्रति ।
गच्छंश्चाब्रवीत्सूतम् । अश्वरत्नाविमावयोग्यौ ब्राह्म-
णानाम् । नैतौ प्रतिदेयौ वामदेवायेति ॥ ५२ ॥

एवमुक्त्वा मृगमवाप्य स्वन्नगरमेत्याश्वावन्तःपुरे-
ऽस्थापयत् ॥ ५३ ॥

अथर्षिश्चिन्तयामास । तरुणो राजपुत्रः कल्याणं
पत्रमासाद्य रमते । न मे प्रतिनिर्यातयति । अहो
कष्टमिति ॥ ५४ ॥ मनसा निश्चित्य मासि पूर्णे
शिष्यमब्रवीत् । गच्छात्रेय । राजानं ब्रूहि । यदि
पर्याप्तं निर्यातयोपाध्यायवाम्याविति ॥ ५५ ॥ स
गत्वैवं तं राजानमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ तं राजा प्रत्यु-

C 3 13185
B 3 192 46
K 3 195 46

49 G₁ om from अथेन up to अभ्रवीत् T₁ om
ण्य वृषाणम् D₁ om अभ्रवीद्वाजा, K₄ om राजा — S
(except T₂ G₃) वामदेवात्रमाय B₃ & D₆ प्रयाति
(for याहि)

50 S₁ K₁ reads सगत (for सगत्वा), and om from
वामदेवाश्रम up to पलायते । त D₁ om वामदेवाश्रम
K₃ & D₂ & T₁ om तम् T₂ G₃ & transp तम् and
ऋषि K₃ om तमृषिम्, D_n D₁ om ऋषिम् — K₃ om
मृगो D₁₋₃ transp मृगो and मया K₂ B Dc Dn
D₄ & G₃ मे (for मया) D₂ M₂ (by transp) मया विद्धो
मृगः, T₁ मृगोयमाविद्धः (for मृगो मया विद्धः) — Ś₁ K₁
B₄ Dn D₄ & G₃ om त K₂ स गत (for स) B₁ &
Dn D₂ G₁ सभावयितुम् (for सभावयेयम्) — Before
अर्हसि, K₃ D₃ ins तम् D₁ transp अर्हसि and इति
K₄ B₁ Dn D₄ & T₂ G₃—4 om मे D₂ चाशौ (for वाम्यौ)

51 Ś₁ transp अभ्रवीत् and ऋषि — Ś₁ K₂₋₄ B₁
Dc₂ Dn₁ D₁₋₃ T₁ G₁ & M उदासि (for ददानि) M om
ते G₂ मे (for मे) — M₂ om कृतकार्येण भवता समैव
T₁ कृत्वा (for कृत) After कायग, T₂ G₃ & M₁ ins
व्या D₁ T₂ G₃ & M₁ पुन, T₁ G₁ तु पुन (for भवता)
Before नियत्यौ, K₄ B D (except Dc₂ D₂) ins वाम्यौ
S₁ क्षीप्रम् (for क्षिप्रम्) K₄ G₁ निर्यातयित्वाविति (G₁
'यशौ), T₁ M₁ निर्यातयित्वाविति, T₂ G₃ निर्यातयित्वाविति, G₄
निर्यातयित्वाविति, M₂ निर्यातयित्वाविति (for निर्यातयौ क्षिप्रमिति)
B₃ पुनरिमी प्रत्यानयित्वाविति (for कृतं—क्षिप्रमिति)

52 G₁ तथा (for स च) T₂ G₃ & M om च T₁
नया (for च) G₁ om तावशौ T₁ रथशौ (for तावशौ),
and प्रगृह्यापि (for प्रतिगृह्य) G₄ om [अ]नुजाप्य चर्षि
B D (except D₁₋₃ &) T₁ G₃ om च T₂ G₃ & om
[ऋ]षि After प्रायाद्, D₂ ins राजा B वाम्ययुक्तेन (B₄
वामीवयुक्तेन), Dc Dn D₄ & G₃ वामी (Dc स्य, D₄ मि)
प्रयुक्तन, D₂ T G₃ & वानि (T₁ वामी, G₁ वामि) युक्तेन

After रथेन, D₂ ins इति S₁ K D₃ & यत्र स मृग (for
मृग प्रति) — Ś₁ K D₃ & त च (K₄ तत्र) प्राप्य (for
गच्छात्र) T G₃ & M₂ सूत (for सूतम्) — S (except
G₃) अश्वरत्नद्वयमिहावयोयोग्यम् । प्राहणाय (for अश्वरत्ना —
प्राहणानाम्) After प्राहणानाम्, D₃ & ins इति — T₂
G₁ & प्रदेयौ (for प्रतिदेयौ) S₁ K₁ & B₄ om [इ]ति

53 K₂ B₁₋₃ Dn D₄—6 G₃ om एवम्, T₂ G₁ &
om ण्यमुक्त्वा Before मृगम्, K₄ Dc D₁₋₃ S (except
G₃) ins त Ś₁ K₁₋₃ om मृगमवाप्य S (except G₃)
om स्व G₁ अभ्येत्य (for एत्य) Ś₁ D₄ om अशौ M₁
स्यापयामास (for स्थाप)

54 M₁ om अथर्षिश्चिन्तयामास । — D₁ स तरुणो (for
तरुणो) D₂ & राजपुत्रः B₂ M₁ कल्याण पुत्र, B₄ कल्याण
यान, D₁ कल्याण वाहन; T₁ G₁ कल्याणरत्न पुत्र, T₂ G₄
कल्याणमश्वरथ, M₂ कल्याणपात्र — After न, M₂ ins
वाम्यौ Dc D₄ & M₂ om मे After मे, T G₃ & M₁
ins वाम्यौ, and G₁ ins वाम्यौ दातुमिति । तमब्रवीदपिर्ददामि
ते वाम्यौ T₂ G₁ & M om प्रति K₃ प्रतियातयति,
T₁ निर्यातयेदिति (for प्रतिनिर्यातयति) After यति, K₄
D₁₋₃ ins अशौ

55 Before मनसा, K₂₋₄ B₁ & D (except D₁ &)
G₃ ins स B D (except D₁₋₃ &) G₃ निश्चित्य, T₁ M
निश्चित्य (for निश्चित्य) K₁ S (except G₃) मासे (for
मामि) — T₂ G₃ पर्याप्तम् After पर्याप्त, Dn₂ G₃ ins
तदा; G₁ कार्यं तर्हि T₂ G₃ & निर्यातनीयौ (for निर्यातय)
Ś₁ K₂ & B Dc G₄ M₁ [उ]पाध्यायाय वाम्यौ (B₄ 'य आचष्ट)
(for [उ]पाध्यायवाम्यौ) B₄ om [इ]ति

56 D₄ om स Ś₁ K₁ & D₁ & G₄ [ऋ]न, K₄ Dc
Dn D₄ G₃ [ऋ]न (for [ऋ]न) S₁ K₁ & D₁ T G₃ & M
om त K₄ D₃ & om त राजानम्

57 K₁ त राजान, K₃ स राजा त (for त राजा) G₄
[उ]पाच (for प्रयु) After वाहनम्, G₁ M₁ ins अर्हं

चाच । राजामेतद्वाहनम् । अनर्हा ब्राह्मणा रत्नाना-
मेवंविधानाम् । किं च ब्राह्मणानामश्वैः कार्यम् । साधु
प्रतिगम्यतामिति ॥ ५७ ॥ स गत्वेन्नमुपाध्यायाया-
चष्ट ॥ ५८ ॥ तच्छ्रुत्वा वचनमप्रियं वामदेवः क्रोध-
परीतात्मा स्वयमेव राजानमभिगम्याश्वार्थमभ्यचो-
दयत् । न चादाद्राजा ॥ ५९ ॥

वामदेव उवाच ।

प्रयच्छ वाम्यौ मम पार्थिव त्वं
कृतं हि ते कार्यमन्यैरशक्यम् ।
मा त्वा वधीदरूपो घोरपाशै-
र्ब्रह्मक्षत्रस्यान्तरे वर्तमानः ॥ ६०
राजोवाच ।

अनङ्गाहौ सुव्रतौ साधु दान्ता-
वेतद्विप्राणां वाहनं वामदेव ।
ताभ्यां याहि त्वं यत्र कामो महर्षे

छन्दांसि वै त्वाद्यं संवहन्ति ॥ ६१
वामदेव उवाच ।

छन्दांसि वै मादृशं संवहन्ति
लोकेऽमुष्मिन्पार्थिव यानि सन्ति ।
अस्मिन्स्तु लोके मम यानमेत-
दस्मद्विधानामपरेषां च राजन् ॥ ६२
राजोवाच ।

चत्वारो वा गर्दभास्त्वां वहन्तु
श्रेष्ठाश्चतुर्यो हरयो वा तुरंगाः ।
तैस्त्वं याहि क्षत्रियस्यैव वाहो
मम वाम्यौ न तवैतौ हि विद्धि ॥ ६३
वामदेव उवाच ।

घोरं व्रतं ब्राह्मणस्यैतदाहु-
रेतद्राजन्यदिहाजीवमानः ।
अयस्मया घोररूपा महान्तो

— M₂ om from अनर्हा up to राजानम् (in 59) — After
विधानाम्, T G₁ 2 4 ins इति — K₁ 2 किं च न, T
G₁ 2 4 न (T₁ om न) किंचिद् (for किं च) B Dc Dn
D₁ 2-5 om च D₅ कार्यमश्वं (by transp) — B₂-4
Dn D₄ 6 T G om प्रति B₂-4 Dn D₄ 6 G₂ om इति
58 K₃ 4 B₂-4 D G₂ एतद् (for एवम्) Ś₁ K
D₁-3 2 [आ]चचक्षे (for [आ]चष्ट)

59 Before तच्छ्रुत्वा, Dc ins तदा G₁ भूयो (for
अप्रिय) Dc वामदेवश्च D₅ कोपं, G₂ क्रोधपरीतातरात्मा
Ś₁ K D₁-3 2 road अभिचोदयन्नुवाच (for अभ्यचोदयत्),
and om न चादाद्राजा B Dc Dn D₄ 6 G₂ अचोदयत्
(for अभ्यचो) — The same MSS [अ]ददद्, G₄ M₂
अददाद् (for [अ]दाद्)

60 Ś₁ K₁ 2 4 om the ref — ^b) Ś₁ K₁ 2 कार्य-
मनन्यशक्यः; K₃ 4 B₂-4 Dn D₁-2 G₂ कार्यमाभ्यामशक्यः;
G₄ कार्यमन्यैर्न शक्य — ^c) K₄ Dc त्वां, G₂ M₂ एव (for
त्वा) T हिमेद्, G₁ 2 4 M हिमिद् (for वधीद्) — ^d)
G₁ स तु, G₂ प्राहु (for ब्रह्म) N G₂ 2 वर्तमान

61 ^a) G₁ मुच्यतौ — ^b) Dc तद्, T₂ G₁ 2 4 [ए]तौ
(for [ए]तद्) — ^c) G₁ ब्राह्मणस (for ताभ्यां याहि) G₂ 4
पितृ (for यत्र)

62 G₁ om 62^c-63^d — ^c) G₂ M एतम् (for एतद्)
— ^d) S (except G₂, G₁ om) अपरेषु (for अपरेषा च)

63 G₁ om 63 (cf v 1 62) — ^a) Ś₁ K₁ G₄ त्वा
(for त्वा) B₂-4 Dc Dn D₄ 6 G₂ चत्वारस्त्वा वा (Dc
Dn₃ om वा) गर्दभां संवहन्तु — ^b) T G₂ 4 M om वा
B वातरह्य, Dc Dn D₄ 6 G₂ वातरहा (for वा तुरगा)
T₂ G₂ 4 तु मेर्हा (for तुरगा) — ^c) D₁ 2 4 [ए]व (for
[ए]व) K₁ D₂ 4 वाहौ — ^d) After मम, B D (except
D₅) G₂ ins [ए]व T₂ G₂ 4 तावद् (for न तव) Ś₁
K₁ 2 [अ]श्वौ (for [ए]तौ)

64 ^a) T₁ नैतद्, T₂ G₁ 2 4 M₁ नैव, M₂ न वै (for
घोर) — ^b) Ś₁ K₁ 2 यदिह यजीवयामि, K₃ 4 B₁ D₁ 2 2
(marg sec m as in text) 2 यदिहाजीवयामि, T₂ G₂ 4
यद्भाषे वचो मा — ^c) D₅ अयोमया — After 64^{abc},
B D (except D₁-3) G₂ ins

964* चत्वारो वा यातुधाना सुरीन्द्रा ।

मया प्रयुक्तास्त्वद्वधमीप्समाना
— ^d) B₄ निवन्तु, Dc S (except G₂) हरतु (for वहन्तु)
Ś₁ K₁ 2 4 D₂ M त्वा (for त्वा) K₁ 4 शितरूपां, Dn₁
D₅ शतशूलां, M₂ शरशूलां T₁ शितशूलाग्रहस्तां

65 ^a) M₁ ते (for ये) After ये, K₁ 2 ins हि

बहन्तु त्वां शितशूलाश्वतुर्घा ॥ ६४

राजोवाच ।

ये त्वा विद्वर्त्राक्षणं वामदेव

वाचा हन्तुं मनमा कर्मणा वा ।

ते त्वा मशिष्यमिह पातयन्तु

मद्वाक्यनुज्ञाः शितशूलासिहस्ताः ॥ ६५

वामदेव उवाच ।

नानुयोगा ब्राह्मणानां भयन्ति

वाचा राजन्मनसा कर्मणा वा ।

यस्त्वेवं ब्रह्म तपमान्वेति विद्वां-

स्तेन श्रेष्ठो भवति हि जीवमानः ॥ ६६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते वामदेवेन राज-

न्ममुत्तस्थू राक्षसा धौरूपाः ।

तैः शूलहस्तैर्वध्यमानः स राजा

प्रोवाचेदं वाक्यमुच्चैस्तदानीम् ॥ ६७

इक्ष्वाकवो यदि ब्रह्मन्दलो वा

विधेया मे यदि वान्ये विशोऽपि ।

नोत्स्रक्ष्येऽहं वामदेवस्य वाम्यौ

नैवंविधा धर्मशीला भवन्ति ॥ ६८

एवं भुवन्नेव स यातुधानै-

र्हतो जगामाशु महीं क्षितीशः ।

ततो विदित्वा नृपतिं निपातित-

मिक्ष्वाकवो वै दलमभ्यपिञ्चन् ॥ ६९

राज्ये तदा तत्र गत्वा स विप्रः

प्रोवाचेदं वचनं वामदेवः ।

दलं राजानं ब्राह्मणानां हि देय-

मेवं राजन्सर्वधर्मेषु दृष्टम् ॥ ७०

C 3 13199
B 3 192 60
K 3 195 60

K₁₋₄ B D (except Dc₁) T₁ G₁ M ग्वा (for ग्वा) Ś₁
h D₁₋₃ विदुर् (for विदुर्) B T₂ G₁ १ ४ M₁ ब्राह्मणा
(T₂ ण) K₂ Dc वान्देव — ^b) G₁ M₂ हत, G₂ ४ ग्वा
(s c) (for हन्तु) — K₂ T₁ G₂ om (hapl) 65^c-66^b
— ^c) K₁ १ G₁ ते ग्वा, T₂ G₄ स ग्वा T₂ G₄ महिष्यामि
ह (for महिष्यामिह) — ^d) Ś₁ K₁ ४ Dc D₁₋₃ १ M₁
नितशूलाश्वतुर्घा, B₁ T₂ G₁ ४ M₂ नितशूलाश्वतुर्घा — After
65, K₂ B Dc Dn D₃ (marg rec m) ४-६ G₂ ins
965* वामदेव उवाच ।

ममनौ वाम्यौ प्रतिगृह्य गत

न्युत्तदानीनि प्रपद्य मे ग्वाम् ।

प्रयच्छ ग्रीध सम वाम्यौ ग्वागधी

यद्यग्मान नीयितु ते क्षम स्यात् ।

राजोवाच ।

न ब्राह्मणेभ्यो मृगया प्रसूता

[5]

न ग्वानुनाम्यद्य प्रचृति क्षमत्यम् ।

नैवंविधा मप्रगिधाय मयौ

नथा ब्रह्मन्पुण्यलोक लभेयम् ।

[(L 2) K₂ B₁ Dn₁ D_{3-६} G₂ ग्वागधीनि K₂ B₁ १ ४

Dc प्रयच्छ (for य मे) — (L 4) K₂ D_{4-६} यथागान,

Dc यथागानो K₂ Dc D₃ नीयितु — (L 5) D_६ वा

प्रसूता (for प्रसूता) — (L 6) Dc क्षमत्यम् (for क्षमत्यम्)]

66 K₂ T₁ G₂ om 65^{ab} (cf v1 65) — ^a) D₁

नानुयोग्या, D_६ नानुयोग्या, G_४ नानुयोग्याद् — ^b) D₁ हत
(for राजन्) — ^c) S₁ K D_{1-३} ६ यस्त्वेव; Dn D_४ G_२
यस्त्वेव, T₁ G_२ यस्त्वेव S₁ धर्म, Dc ब्रह्मन्; D₁ १ ब्राह्म
णस्य, D_४ ब्राह्म, T_२ G_४ वै (for ब्रह्म) K_४ D_३ १ ६ वेत्ति,
T_१ G_१ १ [अ]प्येति, M_१ [अ]प्येति, M_२ [अ]प्येति (for [अ]
प्येति) — ^d) Dc D₁ om हि D_२ T_२ G_२ ४ [ह]ह
(for हि)

67 K₁ १ ४ D_{1-३} १ G_४ om the ref S₁ T G_२
वैश (for मार्गं) — ^a) S (except G_२) चोक्ते (for उक्ते)

68 ^a) K₁ १ ४ D_{1-३} १ ब्रह्मा दलो (for ब्रह्मन्दलो) T₁
G_१ इक्ष्वाकवो यदि वा ब्रह्मदग्धा, T_२ G_२ ४ 'वो वा यदि वा
सां त्यजेयुर् — ^b) T₁ G₁ M ते (for मे) B D (except
D_{1-३} १) T₁ G₁ १ M चेमे (for वान्ये) T_२ G_२ ४ ये ते
विधेया भुवि वान्ये महीषा — ^c) T G_२ ४ नोत्स्रजेह, G_१
नैतन्म्रक्ष्ये S (except G_२) वामदेवाद्य (for 'देवस्य)
— ^d) B Dn D_४ ६ कम् (for धर्मं)

69 ^a) Ś₁ K₁ १ तु (for स) — ^b) D₁ १ जगामाथ
T₁ G₁ M₁ महीश (for क्षितीश) — ^d) S₁ K D_{1-३} १
दलमेव (for वै दलम्)

70 ^a) B_१ T_२ G_२ ४ राजन् (for राजान) — ^d) Do
जुष्ट, T_१ दिष्ट, G_४ दृष्टा

71 ^a) Dc_२ T_१ तु (for त्वम्) — ^d) Ś₁ K_१ १ म
चापयाणि, K_४ D_{१-३} मोहान्वित (for स पाथिव) K_४

विभ्रेपि चेत्त्वमधर्मान्निरेन्द्र
 प्रयच्छ मे शीघ्रमेवाद्य वाम्यौ ।
 एतच्छ्रुत्वा वामदेवस्य वाक्यं
 स पार्थिवः स्रुतमुवाच रोपात् ॥ ७१
 एकं हि मे सायकं चित्ररूपं
 दिग्धं विपेणाहर संगृहीतम् ।
 येन विद्धो वामदेवः शयीत
 संदश्यमानः श्वभिरार्तरूपः ॥ ७२
 वामदेव उवाच ।
 जानामि पुत्रं दशवर्षं तवाहं
 जातं महिष्यां श्येनजितं नरेन्द्र ।
 तं जहि त्वं मद्रचनात्प्रणुञ्ज-
 स्तूर्णं प्रियं सायकैर्घोररूपैः ॥ ७३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्तो वामदेवेन राज-
 नन्तःपुरे राजपुत्रं जघान ।
 स सायकस्तिग्मतेजा विसृष्टः

श्रुत्वा दलस्तच्च वाक्यं वभापे ॥ ७४
 इक्ष्वाकवो हन्त चरामि वः प्रियं
 निहन्मीमं विप्रमद्य प्रमथ्य ।
 आनीयतामपरस्तिग्मतेजाः
 पश्यध्वं मे वीर्यमद्य क्षितीशाः ॥ ७५
 वामदेव उवाच ।
 यं त्वमेनं सायकं घोररूपं
 विपेण दिग्धं मम संदधासि ।
 न त्वमेनं शरवर्यं विमोक्तं
 संधातुं वा शक्यसि गानवेन्द्र ॥ ७६
 राजोवाच ।
 इक्ष्वाकवः पश्यत मां गृहीतं
 न वै शक्तोभ्येष शरं विमोक्तम् ।
 न चास्य कर्तुं नाशमभ्युत्सहामि
 आयुष्मान्चै जीवतु वामदेवः ॥ ७७
 वामदेव उवाच ।
 संस्पृशैनां महिषीं सायकेन

D1-3 राजा (for रोपात्)

72 °) G2 4 एन S1 K D1-3 5 घोर° (for चित्र°)
 — °) T2 G2 4 येनैप (for येन) — °) D1 2 सभक्ष्य
 माण, T1 सदद्य° — After 72, S1 K1 2 ins a colophon

73 °) T1 G1 M1 शूर (for जात) S1 K1 2 सैन्य
 (K1 न)जित, K4 B1 4 D1-3 G1 सेन°, T1 M1 एव जात;
 G2 4 स्वेन जित; M2 एव शूर K4 Dc2 G2 4 नरेन्द्र — °)
 B3 स त; D5 T1 G1 M त वै, T2 G2 4 एत (for त) D3
 नरेन्द्र (for प्रणुञ्जस) — °) S1 K1 2 G1 तूर्णं प्रियैः; K4
 D2 3 कुलप्रिय, D5 पुत्र प्रिय

74 T1 G4 M2 om the ref — °) D (except Dn1)
 एवमुक्ते — °) B D (except D5) G3 तत्र; T2 G2 4 तस्य
 (for तच्छ)

75 Before 75, B D (except D1-3 5) G2 ins
 राजोवाच — °) K4 [S]ह वितरामि (for हन्त चरामि)
 G2 4 चराम विप्रिय (for चरामि व प्रिय) — °) T G1 2 4
 निहन्म्यह — °) B4 8 (except G8) तिग्मवेग

76 °) K4 B Dc Dn D1 4-5 G5 यत्त्वमेन (K4 B4
 °व), D5 T M य त्वमेक, G1 2 4 यस्त्वमेक — °) K1 2

सददासि — °) B Dn D4 5 G2 न त्वेत त्व, T2 G2 4 स
 त्वमेन, M न त्वमेव S1 B2 3 D (except D1-3) T2 G2
 शरवर्यं — °) K3 4 Dc D1 2 5 T G1 4 M न सधातु,
 G2 न सदधातु (for सधातु वा) K1 3 T2 शक्यसि; K2 D
 (except D1-3) G5 शक्यसे S1 K1 2 हे नरेन्द्र, K3 T1 मा
 नरेन्द्र, K4 D1 2 चा नरेन्द्र

77 °) D1 पश्यतां, G2 पश्यतु, G4 पश्यतो S1 K1 3
 T1 मा, T2 G1 2 4 M मे (for मा) T2 G2 4 ग्रहीतु
 — °) S1 K1 2 नैन, Dc D5 T2 G1 2 4 M न चैव (G1 4
 °प) (for न चै) Dc om [ए]प S1 K1 2 [अ]व (for [ए]व)
 G1 शशु (for शर) G2 प्रमोक्तु — K3 om (hapl)
 77°-78° — °) K4 D3 5 अभ्युत्सहेह, T2 G4 अभ्युत्सहामि
 G1 M न चास्य नाशमभ्युत्सहामि — °) G2 4 जीवितु

78 K3 om 78° (cf v1 77) — °) K4 B Dn
 D3-5 G3 संस्पृशैनां; T G1 2 4 M °शोमा — °) T1 G1
 M तत एतस्माद्, T2 G2 4 तदेतस्माद्

79 All MSS om the ref — °) S1 तथा तत°, T2
 G4 ततस्तद्, G2 ततश्च तद् (for ततस्तथा) B2 M2 स (for
 तु) — Before 79°d, K3 4 D1-3 ins राज्यवाच, B Dn

ततस्तस्मादेनसो मोक्षयसे त्वम् ॥ ७८

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तथा कृतवान्पार्थिवस्तु

ततो मुनिं राजपुत्री वभाषे ।

यथा युक्तं वामदेवाहमेनं

दिने दिने संविशन्ती व्यशंसम् ।

ब्राह्मणेभ्यो मृगयन्ती ह्यनुतानि

तथा ब्रह्मन्पुण्यलोकं लभेयम् ॥ ७९

वामदेव उवाच ।

त्वया त्रातं राजकुलं शुभेक्षणे

वरं वृणीष्वप्रतिमं ददानि ते ।

प्रगाधीमं स्वजनं राजपुत्रि

इक्ष्वाकुराज्यं सुमहत्त्वाप्यनिन्द्ये ॥ ८०

राजपुत्र्युवाच ।

वरं वृणे भगवन्नेकमेव

विमुच्यतां किल्बिषादद्य भर्ता ।

शिवेन चाध्याहि सपुत्रत्रान्धवं

वरो वृतो ह्येष मया द्विजाभ्य ॥ ८१

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रुत्वा वचः स मुनी राजपुत्र्या-

स्तथास्त्विति प्राह कुरुप्रवीर ।

ततः स राजा मुदितो बभूव

वाम्यौ चास्मै संप्रददौ प्रणम्य ॥ ८२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९० ॥

D₁ ६ राजपुत्र्युवाच, Dc देव्युवाच — ^c) B₁ Dn D₄ ६ G₃ युक्ता S (except G₃) एव (for एन) — ^d) B Dc Dn D₁ ६ ६ G₃ मदिशती, D₂ वमती, T M₂ विशति K₁ ३ विशामम्, B D (except D₃ ६) G₃ नृशामम्, T₁ G₁ M₁ शशामम्, T₂ प्रशानम्, G₄ प्रवृद्धम्, M₃ अम्यादाम् — ^e) B Dc मृगयन्, Dn D₄ ६ T₁ G₁ मृगयती, T₂ G₂ ६ गायती — ^f) T₁ G₁ M₁ तथा मती, T₂ G₂ ६ तथा वै ब्रह्मन्, M₂ तथाह वै (for तथा ब्रह्मन्) Ś₁ K D₁-३ पुण्यलोकान्, T₁ G₁ M ब्रह्मलोक Ś₁ K D₁-३ ६ वृजेय (for लभे^e)

80 After the ref, D₁ ins 966* — ^a) T₁ G₁ M त्विद शुभे (for शुभे^e) — ^b) D₂ ६ वृणीषा^e K₄ Dc₂ Dn₂ D₁ २ T₂ G₃ ददामि K₄ T₂ G₄ om ते — ^c) T₁ प्रगामि स्व (for धीम) K₄ Dc D₁ २ ६ T₂ G₂ M स्व जन, T₁ जनक, G₄ च जन (for स्वजन) — Ś₁ K₁-३ subst for 80 D₁ ins after the ref

966* साध्वि स्थिर चेयमदुष्टचित्ता
धर्मे मतिस्ते मतत प्रयातु ।

वरं च मत्तं प्रतिकाङ्क्षन्व सुभु
स्वया वृष्य पालनीयो हि नित्यम् ।

81 S₁ K D₁-३ राजपुत्र्युवाच, B₁-३ राजपुत्र्युवाच — ^a) B₂ ३ Dc D₄ G₃ एवमेव, Dn D₆ एवमेव; G₁ एवमेव (for एवमेव) — ^b) M₂ मेघ (for अद्य) — After 81^{ab}, D₁ ३ ins

967* वृत्तेन बुद्ध्या च विवृद्धिमेतु

जीवेदसौ मम पुत्रोऽद्य विप्र ।

— D₂ ६ om 81^{cd} — ^c) Ś₁ K₁ ३ मा ध्याहि, K₃ चा ध्याय, K₄ Dc₁ Dn₁ २ D₂ G₃ च ध्याहि, T₂ G₄ जीवामि; G₁ चाध्याहि Ś₁ K₁ ३ B₂ T₂ G₂ ६ वाधवा — ^d) B₂ द्विजैर्द्व

82 Ś₁ K₁ मार्कण्डेय उ^e (Ś₁ om उ^e) — ^b) S₁ D₁ स्वाह; T₁ [इत्याह (for प्राह) — ^d) T₂ G₂ ६ तस्मै (for चास्मै) K₃ ६ प्रददौ (for मप्र^e) B Dn D₄ ६ T₂ G₂ प्रददौ सप्रणम्य

Colophon om in K₂ — *Major parvan* Ś₁ T G₁ आरण्य, G₂ श्रीमदारण्य — *Sub-parvan* G₁ मार्कण्डेय ममस्या (followed by मण्डूकोपाख्यान) B Dc Dn D₄ ६ G₃ (all om sub parvan name) mention only मण्डूकोपाख्यान (followed by ममाप्त in B₁ Dc), and M₂, like wise, only वामदेवोपाख्यान — *Adhy name* K₃ ६ Dc D₁-३ ६ ब्राह्मणमाहात्म्य — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 191 (Dn₃ 192), D₁ 198, T G₁ ३ ६ M (M₂ inf lin) 194 (M₂ orig 197) — *Śloka no* Dn₂ ns 72, D₁ 90

☞ A passage given in App I (No 21) is ins in K₂ B₂-4 Dc Dn D₄ ६ G₃ after adhy 190, and in K₁ ६ D₁-३ after adhy 206 (with some further

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयमृषयः पाण्डवाश्च पर्यपृच्छन् । अस्ति
कश्चिद्भवतश्चिरजाततर इति ॥ १ ॥ स तानुवाच ।
अस्ति खलु राजर्षिरिन्द्रद्युम्नो नाम क्षीणपुण्यस्त्रि-
दिवात्प्रच्युतः । कीर्तिस्ते व्युच्छिन्नेति । स मामुपा-
तिष्ठद् । अथ प्रत्यभिजानाति मां भवानिति ॥ २ ॥
तमहमब्रुवम् । न वयं रासायनिकाः शरीरोपता-

पेनात्मनः समारभामहेऽर्थानामनुष्ठानम् ॥ ३ ॥
अस्ति खलु हिमवति प्राकारकर्णो नामोल्कः । स
भवन्तं यदि जानीयात् । प्रकृष्टे चाध्वनि हिमवान् ।
तत्रासौ प्रतिवसतीति ॥ ४ ॥

स मामश्वो भूत्वा तत्रावहद्यत्र बभूवोल्कः ॥ ५ ॥
अथैनं स राजर्षिः पर्यपृच्छत् । प्रत्यभिजानाति मां
भवानिति ॥ ६ ॥ स मुहूर्तं व्यात्वाब्रवीदेनम् ।

internal transposition), in D₂ the first one of the
adhy being written *sec m* on a suppl fol and placed
after adhy 190 !

191

1 B₂₋₄ om ऋषयः T G₂ 4 ऋषिं (for ऋषयः)
B₂₋₄ Dn D₁ 4-6 om च After च, T₂ G₂ 4 ins परि-
वृत्य इन्द्रद्युम्नोपाख्यान T₂ G₂ 4 अपृच्छन् (for पर्यपृ^०)
— Before अस्ति, G₁ M₁ ins किम् G₂ 4 भगवतं (for
भवतं) K₁ 5 4 B Dn D₂ 4 6 चिरजात (for चिर-
जाततर)

2 G₁ om स तानुवाच, and ins पुरा कश्चिद् after खलु
Ś₁ K₂ राजन्, D₄ G₂ ऋषिर् (for राजर्षिर्) — B Dc Dn
D₂ (before corr) 4 6 G₂ मे, T M तस्य, G₁ 2 4 अस्य
(for ते) G₁ विच्छिन्नेति, T₂ G₁ 2 4 विच्युतेति — K₂
B₂ D₂ T G₁ 2 उपतिष्ठद्, B₂ उद् — K₄ D₁₋₃ एव (for
अथ) Ś₁ om from अथ प्रत्यभि^० up to the end of 2
T₁ om मा भवानिति T₂ G₁ 2 मा (for मा)

3 D₂ T₂ G₂ 4 om अहम् After अहम्, G₁ ins
एवम् G₂ अब्रवीत्; M अब्रव (!) — After अब्रुव, Dn
D₁ 6 ins कार्यवेष्टाकुलत्वाद्, G₂ नापि जानामि भवतमिति
— T G₁ 4 M om न After वय, G₂ ins न B Dc
Dn D₄ 6 G₂ वासां, T G रसां (for रामां) Before
शरीरो, B Dc Dn D₄ 6 G₂ ins न B Dc Dn D₄ 6
G₂ समारभामो; T₂ G₂ 4 समारभामहे Before अर्थानाम्,
G₁ 2 4 ins तथा After अनुष्ठानम्, M₁ ins अस्ति कश्चि
सवतश्चिरजाततर इति (of 1) — After 3, T₂ G₂ ins

968* एवमुक्त्वा स राजर्षिरिन्द्रद्युम्न पुनर्मांमब्रवीत् । अगस्ति
कश्चिद्वत्तश्चिरजाततर इति । त पुन प्रत्यब्रुवम् ।

For 3, Ś₁ (om all words up to मामुवाच) K D₁₋₃ 5
subst

969* तमहमब्रुवम् । आकुलत्वात्कार्यवेष्टाना न प्रत्यभिजाने
ऽहम् । स मामुवाच । अस्त्यन्यश्चिरजाततर इति । तमब्रुवम् ।

4 B₂ om (hapl) from अस्ति in 4 up to उल्कम्
प्रवीत् in 8 M₂ om खलु T₁ M₁ तु (for खलु) B₁ 5 4
D (except D₁₋₃ 5) T₁ G₁ 5 प्रावारकर्णो, T₂ G₂ 4 प्राका-
रवर्णो After उल्कः, B D (except D₂ 5) T G ins
प्रतिवसति — After स, B D (except D₁₋₃ 5) G₂ ins
मत्तश्चिरजातो T₂ G₂ transp स and भवन्त G₁ (by
transp) भवन्त यदि स (for स भवन्त यदि) M om
भवन्त Ś₁ K₁ 2 जानाति (for जानीयात्) After जानी
यात्, B₂ Dc₂ ins इति — Before प्रकृष्टे, B₁ 3 Dc₁ Dn
D₄ 6 G₂ ins इत् G₂ om from प्रकृष्टे up to तत्रावहद्
(in 5) T₂ G₂ विप्रकृष्टे (for प्रकृष्टे) After प्रकृष्टे, S₁
ins नाश्वेनानीतो, K₂ नाधुनानीतो S₁ K₂ om चाध्वनि
K₁ नाध्वं (for चाध्वं) After चाध्वनि, K₂ 4 B₁ D₁₋₃ 5
T₁ M ins इतो; T₂ G₂ यतो, G₁ ततो — Ś₁ K₂₋₄ Dc
D₁₋₃ 5 T₁ G₁ 4 M₁ यत्र (for तत्र) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ 5
om [इ]ति

5 B₂ om 5 (of v.l. 4) G₂ om up to तत्रावहद्
(cf v.l. 4) Before स, B D (except D₁₋₃ 5) G₂ ins
तत् T₂ G₂ ममाश्वतो, G₁ स माश्वो (for स मामश्वो)
Dc om तत्र S₁ K₁ 2 उद्वहद्, T₂ G₂ तत्रायाद् (for
तत्रावहद्) After यत्र, Ś₁ K₁ 2 ins असौ, K₂ 4 Dc₂
D₂ 5 5 M स S₁ K₁ 2 उल्को वभूव (by transp) T₂
G₂ 4 अभूत्व (for वभूव)

6 B₂ om 6 (cf v.l. 4) T₂ G₂ 4 om स, Ś₁ K
D₁₋₃ 5 om स राजर्षि B₁ 4 Dc Dn D₄ 6 G₂ स राजा,
B₂ राजा स (for स राजर्षि) K₂ 4 D₁ 2 5 M₁ अपृच्छत्,

नाभिजाने भवन्तमिति ॥ ७ ॥ स एवमुक्तो राज-
पिरिन्द्रद्युम्नः पुनस्तमुल्लङ्घनमवधीत् । अस्ति कश्चि-
द्भवतश्चिरजाततर इति ॥ ८ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवी-
देनम् । अस्ति खल्विन्द्रद्युम्नमरो नाम । तस्मिन्ना-
डीजहो नाम वक्रः प्रतिवसति । सोऽस्मत्तश्चिरजात-
तरः । तं पृच्छेति ॥ ९ ॥

तत इन्द्रद्युम्नो मा चोल्कं चादाय तत्तरोऽगच्छ-
द्यत्रासौ नाडीजहो नाम वक्रो बभूव ॥ १० ॥ सोऽ-

स्माभिः पृष्टः । भवानिन्द्रद्युम्नं राजानं प्रत्यभिजाना-
तीति ॥ ११ ॥ स एवमुक्तोऽब्रवीन्मुहूर्तं ध्यात्वा ।
नाभिजानाम्यहमिन्द्रद्युम्नं राजानमिति ॥ १२ ॥ ततः
सोऽस्माभिः पृष्टः । अस्ति कश्चिदन्यो भवतश्चिरजा-
ततर इति ॥ १३ ॥ स नोऽब्रवीत् । अस्ति खल्विहैव
सरस्यकूपारो नाम कच्छपः प्रतिवसति । स मत्तश्चिर-
जाततर इति । स यदि कथंचिद्भिजानीयादिमं
राजानं तमकूपारं पृच्छाम इति ॥ १४ ॥

C 3 13338
B 3 199 8
K 3 202 8

B₁ 3 4 Dc Dn D₄ 6 G₃ पप्रच्छ, D₅ अब्रवीत् (for पर्यं
पृच्छन्) After पर्यंपृच्छत्, K₄ D₁₋₃ ins स राजा
— Before प्रत्यभि, h₃ ins कश्चित्, D₅ कश्चित् T₂ om
from प्रत्यभि, up to अब्रवीत् (in 8) B₁ Dc प्रत्यभिजा
नीने, B₄ Dn D₄ 6 G₃ प्रतिजानानि T₁ G₂ 4 मा (for
मा) S₁ K₁ 2 अथैनमपृच्छकश्चि (K₁ किंचि)न्मामभिजा
नानि भवानिति

7 B₂ T₂ om 7 (cf v 1 4, 6) After सुहृत्, B D
(except D₁₋₃ 5) G₂ ins ह्य Before अब्रवीत्, D₁ 3
ins तम् K₄ B₁ D₁ 3 G₂ 4 एव (for एनम्) — B D
(except D₁₋₃ 5) T₁ G₂ नाभिजानामि Dc om इति
T₁ om from इति up to पृष्ट (in 13)

8 T₁ om 8 (cf v 1 7) T₂ om up to अब्रवीत्
(cf v 1 6) S₁ K₁ 2 G₄ om स B Dn D₄ 6 G₂
transp राजपि after अब्रवीत् M₂ om (hapl) from
अब्रवीत् up to चोल्कं (in 10) — Before अस्ति, B Dn
D₄ 6 S (except T₁ M₂) ins अथ S (except G₃, T₁
M₂ om) स्वत्तश् (for भवतश्) — After भवत, K₁ 3
B₁ 3 4 D G₂ ins मरणाच्च K₁ 3 B₄ Dn D₃ चिरजात
(for चिरजाततर)

9 T₁ M₂ om 9 (cf v 1 7, 8) B Dc Dn D₄ 6
G₂ om एनम्, and read इन्द्रद्युम्न नाम मर (for इन्द्रद्युम्न
मरो नाम) — T₂ G₄ अस्मिन् (for नस्मिन्) K₂ D₂ G₂
नालीजहो, D₅ नील्, M₁ नाडीक S₁ K₁ 3 प्रतिनिवसति,
G₁ प्रतिवसतीति — K₂ D₂ मोस्यच्च; T₂ G₂ 4 स मत्तश्
(for सोऽस्मत्तश्) After जाततर, S₁ K₂ 4 D₁ 3 T₂
ins इति — D₄ G₂ ins तत्स before त S₁ K₄ D₂ 3 5
पृच्छन्वेति, G₂ पृच्छन्वेति

10 T₁ om 10, M₂ om up to चोल्कं (cf v 1 8)
K₄ D₁₋₃ om नत् S₁ K₂ ततश्च (for तत) K₂ om
(hapl) from इन्द्र up to भवान् (in 11) S (except
G₃ T₁ M₂ om) om the first च K₁ 4 B₁ 3 4 D

(except D₁ 2 5) G₃ om the second च S₁ न्यपत्तद्,
K₁ 3 [S]भ्यपत्तद्; K₄ D₁₋₃ [S]गमद्; D₅ [S]भ्यगच्छद्
S₁ K₂ om नाडीजहो D₅ नालीजहो, D₅ ताल, M
नालीक S₁ K₂ om नाम G₁ om वक्रो

11 T₁ om 11 (cf v 1 7) G₁ परिपृष्ट — Before
भवान्, S₁ K₁ ins अपि, K₂ B₂ Dc अस्ति T₂ G₂ 4 माम्
(for भवान्) Before इन्द्रद्युम्न, K₂ 4 B₁ 3 4 D (except
D₁) G₂ ins इमम् K₁ om राजान B Dn D₄ 6 G₂
अभिजानातीति, T₂ G₂ 4 प्रतिजानामि

12 T₁ om 12 (cf v 1 7) S₁ K₂ D₁ om स
Dn₁ ns एव, Dn₂ G₂ एनम् (for एवम्) B₁ 3 4 Dn
D₄ 6 G₂ om उक्तो B D (except D₁₋₃ 5) S (T₁ om)
सुहृत् ध्यात्वावधीत् (by transp) S₁ K₂ om सुहृत्
ध्यात्वा — D₄ om from नाभि up to ऽब्रवीत् (in 14)
Dc न हि (for नाभि) S₁ K₁₋₃ D₅ om [अ]इमिन्द्रद्युम्न
राजानम् Before इन्द्र, D₂ 3 ins इम, S (except G₃,
T₁ om) भवत K₂ B₂ D₅ om इति

13 D₄ om 13, T₁ om up to पृष्ट (cf v 1 12, 7),
S₁ K₁ 3 D₅ om from तत up to ऽब्रवीत् अस्ति (in 14)
D₁ om स and अन्यो, B₂ 4 Dn D₅ G₂ om अस्ति K₂
B Dn D₅ G₂ transp अन्य and भवत After जाततर,
Dn D₅ G₂ ins अस्ति

14 D₄ G₁ om स नोऽब्रवीत् (for D₄ cf v 1 12)
— T₂ om from मरस्य up to तत स (in 15) S₁ K₁₋₃
D₅ किं त्वस्मिन्नेव, B Dc Dn D₄ 6 G₂ खत्वस्मिन्नेव (for
(for मत्तिवहैव) S₁ [अ]कूपारो, K₂ वारो, M₂ वारो S₁
प्रतिनिवसति — K₁₋₃ B₁ 4 D (except D₁₋₃) G₂ om
इति — T₁ om स, D₅ om स यदि, D₁₋₃ om यदि
G₂ 4 transp यदि and कथंचिद् M₂ om कथंचिद् D₅
अजानीयाद्, S (except G₂, T₂ om) जानीयाद् (for
अभिजा) K₄ D₁₋₃ T₁ G₁ M₂ अकूपारस्त (for तमकूपार)
S₁ K₂ 3 अकूपार G₄ M₁ om अकूपार B D (except

ततः स वक्तमकूपारं कच्छपं विज्ञापयामास ।
अस्त्यस्माकमभिप्रेतं भवन्तं कंचिदर्थमभिप्राप्तुम् । सा-
ध्वागम्यतां तावदिति ॥ १५ ॥ एतच्छ्रुत्वा स
कच्छपस्तस्मात्सरस उत्थायाभ्यगच्छद्यत्र तिष्ठामो वयं
तस्य सरसस्तीरे ॥ १६ ॥ आगतं चैनं वयमपृच्छाम ।
भवानिन्द्रद्युम्नं राजानमभिजानातीति ॥ १७ ॥ स
मुहूर्तं ध्वात्वा वाष्पपूर्णनयन उद्विग्रहदयो वेपमानो
विसंज्ञरूपः प्राञ्जलिरत्रवीत् । किमहमेनं न प्रत्य-
भिजानामि । अहं ह्यनेन सहस्रकृत्वः पूर्वमग्निचिति-

पूषहितपूर्वः । सरश्चेदमस्य दक्षिणादत्ताभिर्गोभिरति-
क्रममाणाभिः कृतम् । अत्र चाहं प्रतिवसामीति
॥ १८ ॥

अथैतत्कच्छपेनोदाहृतं श्रुत्वा समनन्तर देवलो-
काद्देवरथः प्रादुरासीत् ॥ १९ ॥ वाचश्चाश्रूयन्तेन्द्रद्युम्नं
प्रति । प्रस्तुतस्ते स्वर्गः । यथोचितं स्थानमभिपद्यस्व ।
कीर्तिमानसि । अव्यग्रो याहीति ॥ २० ॥

दिवं स्पृशति भूमिं च शब्दः पुण्यस्य कर्मणः ।
यावत्स शब्दो भवति तावत्पुरुष उच्यते ॥ २१

D₁₋₃ ६) G₃ पृच्छध्वमिति, G₁ पृच्छेति; G₂ M₁ पृच्छामेति,
G₄ पृच्छामीति

15 T₂ om तत स (cf v l 14), D₁ om तत
After तत, T₁ ins स उदित T₂ G₂ 4 om तम् Ś₁
K₂ ३ अफवार — T₁ om (hapl) from अभिप्रेत up to
राजानमभि (in 17) Dc₂ om अभिप्रेतं; D₅ om भवन्त
G₂ 4 भगवत (for भवन्त) Ś₁ B₂₋₄ Dn₂ D₃ ६ G₂ M₁
किंचिद्, G₄ कश्चिद् K₂ अभिप्राप्तु, K₄ Dn₁ D₁ ३ प्रष्टु;
G₁ 4 अपि प्रष्टु — K₄ [अ]भिगम्यता; D₂ [अ]व

16 T₁ om 16 (of v l 15) K₁ B₁₋₃ D (except
D₁₋₃ ६) G₃ read तत् for एतत्, and om स Ś₁ K₁₋₃
B₁ ३ om तस्मात्सरस उत्थाय S₁ अभ्यागात्, K₁₋₃ B₁ ३
Dc D₁₋₄ G M₁ अभ्यागच्छन् Ś₁ K₁₋₃ B₁ ३ om यत्र
— सरसस्तीरे T₂ G₂ 4 M तिष्ठाम K₄ D₁₋₃ T₂ G₂ M₁
transp तस्य and सरसस् Dn₁ n₂ D₅ ६ M₂ सरस् (for
सरसस्) D₂ G₁ 4 सरस्तस्य (for तस्य सरसस्)

17 T₁ om up to राजानमभि (cf v l 15) B₂
अभ्यागत, M₁ आगच्छत (for आगत) S₁ K₁ ३ त (for
चैन) K₂ 4 B Dn₁ n₂ D₃ ६ वयमपृच्छाम, D₁ वयम
पृच्छन्, D₆ G वय पृच्छामो After अपृच्छाम, Dc ins इति
— Beforo भवान्, Ś₁ K₂ ins अपि, K₃ अस्ति, T₂ G₂ 4
M₁ अय, M₂ कश्चिदथ After भवान्, S₁ ins तम्, K₂ ३
Dc D₂₋₃ G₂ M₁ इमम् T₂ G₂ 4 इन्द्रद्युम्नराजान जानातीति

18 Ś₁ K D₁₋₃ ६ G₁ वाष्पपूर्णलोचन (D₁ ३ 'पूर्णकट',
G₁ 'पूर्णवदन'), B Dc Dn D₄ ६ G₃ वाष्पसपूर्णनयन (B₄
'पूर्णसुग', Dc 'पूर्णवदन'), T₁ G₂ वाष्पावृष्णं, T₂ वाष्पपूर्णां
वुनयन K₄ D₁₋₃ om उद्विग्रहदयो S₁ K₁₋₃ D₅ वेपमान
(K₂ 'ना) उद्विग्रहेता (for उद्विग्रं वेप) — M₁ कथम्
(for किम्) T₂ G₂ 4 om अहम् T₁ एतद् (for एन),
and अह (for न) Ś₁ K D₁₋₃ ६ प्रत्यभिज्ञास्ये; B Dc Dn

D₄ ६ G₁ ३ M₂ प्रत्यभिज्ञायामि, T₁ प्रतिज्ञायामि — B₄
D₅ om अह हि B₂ ३ Dc Dn D₄ ६ G₃ इह (for अह)
S₁ K D₁₋₃ om हि B₁ इन्द्रद्युम्नेन, Dc₂ (marg sec m)
इह युम्नेन (for अह ह्यनेन) Before मरस्य, T G₂ 4 ins
अमकृत् M₂ पातितपूर्व (for [उ]पहित) S₁ K₁ ३ मह
स्रशो यजेपूपहृ (L₂ 'ह)त, K₂ 4 D₂ महस्रकृवश्चितिपूपहि
(K₂ 'चि)त, B Dc Dn D₄ ६ G₃ 'कृवश्चितिपु यूपा
आहिता, D₁ ३ 'कृवश्चितिपूपतापित', D₅ 'कृवो यूपा अभि
हिता, M₁ अमकृवोश्चितिपु पातितपूर्व — Before मरस्य,
Ś₁ K D₁₋₃ ६ ins पूर्व K₁ Dn D₁ 4-६ G₂ दक्षिणाभिर्द
त्ताभिर्, T₂ G₂ 4 दक्षिणोदकदत्ताभिर्, K₄ D₅ [अ]भिक्रममाणा
भिर्, D₁ ३ [अ]तिचक्रम, T₂ G₂ क्रममाणा, G₄ कर्मणार्हभिर्
Dc नुरकृत (for कृतम्) — G₁ M अतोत्र (for अत्र) T₂
G₂ 4 om च S₁ K₁ ३ om इति

19 S₁ K₂ इत्येतावत्, K₂ अथैतावत्, D₁ अथ तत्, D₂
अथैव Before कच्छपेन, K₁ B₂ 4 Dc Dn D₄ ६ G₃ ins
मकल B₁ G₂ व्याहृत (for [उ]दाहृत) B D (except
D₁₋₃ ६) T₁ G₂ तद् (for यम्) S₁ K₁ देवलोकोद्गीय
माना, K₂ 'लोकाद्गीयमानाय (sic) Ś₁ K₁ ३ प्रादुरासन्,
D₂ प्रादुरभूद्

20 S₁ K₁₋₃ D₅ om च (after वाच) G₁ वत भो
(for वाचश्च) — D₆ स्वर्गोयम् — D₅ अयोचित K₄ B
D (except D₁₋₃) T G₂ प्रतिपद्यस्व, T₂ G₄ M₁ अभिप्रपद्यस्व
— Ś₁ कीर्तनस्यव्यग्रो (sic), K₁ ३ कीर्तनेनाव्यग्रो, S
(except G₂) कीर्तिमानव्यग्रो (for कीर्ति) । अव्यग्रो

21 ^b) B₂ G₁ शब्दश्च पुण्यकर्मण — ^c) Dc गर्भो
(for शब्दो) — ^d) S (except G₂) तावत्स्वर्गं महीयते

22 ^{ab}) K₂ 4 D₂ गीयते; D₆ गाय (for कीर्त्यं)
Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ यस्य गीयते (for कीर्त्यते यस्य) B Dc Dn
D₄ ६ G₃ transp यस्य and लोके — ^c) K₁ B₁₋₃ D

अकीर्तिः कीर्त्यते यस्य लोके भूतस्य कस्यचित् ।
पतत्येवाध्रमाल्लोफान्यावच्छब्दः स कीर्त्यते ॥ २२

तस्मात्कल्याणवृत्तः स्यादत्यन्ताय नरो भुवि ।

विहाय वृत्तं पापिष्ठं धर्ममेवाभिमंश्रयेत् ॥ २३

इत्येतच्छ्रुत्वा स राजाव्रवीत् । तिष्ठ तावद्याव-
दिदानीमिमौ वृद्धौ यथास्थानं प्रतिपादयामीति

॥ २४ ॥ स मां प्राकारकणं चोल्कं यथोचिते स्थाने
प्रतिपाद्य तेनैव यानेन संसिद्धौ यथोचितं स्थानं

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षकनवन्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९१ ॥

प्रतिपन्नः ॥ २५ ॥ एतन्मयानुभूतं चिरजीविना
दृष्टमिति पाण्डवानुवाच मार्कण्डेयः ॥ २६ ॥

पाण्डवाश्चोचुः प्रीताः । माधु । शोभनं कृतं
भवता राजानमिन्द्रद्युम्नं स्वर्गलोकाच्च्युतं स्वे स्थाने
स्वर्गे पुनः प्रतिपादयतेति ॥ २७ ॥

अथैनानव्रवीदसौ । ननु देवकीपुत्रेणापि कृष्णेन
नरके मज्जमानो राजर्षिर्नृगस्तस्मात्कृच्छ्रात्ममुद्धृत्य
पुनः स्वर्गं प्रतिपादित इति ॥ २८ ॥

C 3 13349
B 3 192 18
P 3 202 18

(except D₁₋₃ ६) G₃ स पतति (for पतत्येव) — ^a) K₁
B₁ २ ४ D_n D_६ ६ G_३ प्रकीर्तः; D_६ [अ]स्य कीर्तिः, T G₁ २ ४ M
तु कीर्तिः (for स कीर्तिः)

23 ^a) Ś₁ K_२ कल्याणवृत्ति, D_६ उत्तमवृत्त, M₁
कल्याणयुक्तः — ^b) K_४ B_६ D_३ अनताय, D₁ २ भानत्याय,
D_६ कल्याणाय, T_२ G_२ ४ दाता तावनु; G₁ अत्यर्थं च K₁
B₁₋₃ Dc Dn D_६ ६ G_३ अनताय नर मदा — ^c) K_४ B_२
Dc वित्त, B₁ Dn D_६ G_३ वित्त (for वृत्त) — ^d) K_३ D_६
शुभ वृत्त (for धर्ममेव) S₁ K₁ २ ४ D₁₋₃ [अ]भिवर्धयेत्,
K_३ D_६ मदाश्रयेत्, B_२ Dn D_६ ६ G_३ ममाश्रयेत्; T G_२ ४
[अ]नुमश्रयेत्

24 S (except G_३) om तिष्ठ तावद्, K₁ ४ B D
(except D_२ ३) G_३ om इदानीम्, D_६ om इति

25 G_३ om स Ś₁ D_२ T_२ G_२ प्राकारकणं, B Dc Dn
D_६ ६ G_३ प्रावारकणं, T₁ G_६ प्रकारक(G_६ व)णं; M₁ प्रावर
कणं After चोल्कं, M_२ ins च T₁ चो (for यथो)
Dc D_६ G_६ यथोचित (D_६ G_६ त) स्थान M_२ om तेनैव
T_२ G₁ २ ४ M₁ om [ए]व T₁ व (for [ए]व) Dc S
(except T₁ G_३) देवयानेन (for यानेन) T₁ M₁ om
समिद्धौ Ś₁ K_२ समिद्धौ, K₁ Dn D_६ ६ G_३ समिद्धौ, K_६
G_६ समिद्धौ, D_६ समिद्ध, G₁ समिद्धौ B_३ om यथोचित
स्थान B₁ यथोपचित, B_३ इति यथोक्त (for यथोचित)
After प्रतिपन्न, B_३ ins इति, T_२ G_२ ४ ins एव N
(except Ś₁ K_३ B_६ D₁ २) G_३ प्रतिपदे (for पन्न)

26 K₁ २ B D (except D₁₋₃ ६) T_२ G_३ तत्र (for
एतन्न) K₁ ३ ४ B Dc Dn D_{२-4} ६ T₁ G_३ M चिरजीविने
इति (Dc दृष्ट)म् B₁ G₁ M_२ मार्कण्डेय

27 Before पाण्डवाश्च, K_३ D_६ M₁ ins नमृषय, T_२
G₁ २ ४ तमृषि; M_२ ऋषय T₁ om च B_{२-4} D (except
D₁₋₃ ६) G_३ M_२ om प्रीता — B D (except D₁₋₃)

G_३ (by transp) भवता कृत, T₁ यथा Dc_३ D_६ T स्वर्ग
लोकच्युत K_६ Dc D_६ T₁ G₁ २ ४ M स्व (for स्वे) Dc
om स्वर्गं, K₁ ३ ४ B Dn D_{६-8} T₁ G_३ om स्वर्ग पुन
D₁₋₃ G₁ M₁ (by transp) पुन स्वर्गं, T_२ G_२ ४ M_२ पुन
स्वर्गलोके

28 K₁ B D G_३ अथेतात् K_३ D_६ S (except G_३)
प्रत्यव्रीद् (for अत्र) D₁ २ T_२ G₁ २ ४ om अमौ D_६
अय (for अमौ) — Before ननु, D₁ २ ins अहो, T_२
G₁ २ ४ अनेन S₁ K_{२-4} D₁₋₃ ६ निमज्ज, T₁ पर्य (for
मज्ज) Ś₁ K_२ उद्धृत्य, K_३ B समुद्धृत K₁ Dn D_६ ६ G_३
transp समुद्धृत्य and पुन, K₁ ३ ४ D₁₋₃ transp पुन
and स्वर्गं B D (except D₁₋₃) G_३ प्रापित (for प्रतिपादित)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ २ G_२ ४ आरण्य
— Sub parvan G₁ मार्कण्डेयमस्या (followed by इन्द्र
युगोपाख्यान) K_३ ४ B D G_२ ३ M_२ (all om sub par
van name) mention only इन्द्रयुगोपाख्यान — Adhy
no (figures, words or both) Dn 198 (Dn_२ 197),
D₁ 199, T G₁ २ ४ M (M_२ inf lin) 195 (M_२ orig
197) — Śloka no Dn_२ 25, Dn_२ n_३ 18, D₁ 34

192

1 After the ref, N ins

970* शुभ्या स राजा राजर्षिर्नृद्युम्नस्य तत्तदा ।

मार्कण्डेयान्महाभागाम्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ।

[(L 1) K₁ २ Dn D_६ तु (for स) D₁ २ सर्व (for
राजा) K_६ B₁ Dc D_६ राजर्षिर् D_६ एतच्छ्रुत्वा स राजा
(for the prior half) K₁ B₁ ४ D (except D₁₋₃ ६)
तथा (for तदा) — (L 2) D_६ मार्कण्डेय महाभाग.. S₁ K

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरो धर्मराजः पप्रच्छ भरतर्षभ ।
मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुपमकल्मषम् ॥ १
विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
राजवंशाश्च विविधा ऋषियंशाश्च ज्ञाश्वताः ।
न तेऽस्त्यविदितं किञ्चिदसिल्लोके द्विजोत्तम ॥ २
कथां वेत्सि मुने दिव्यां मनुष्योरगरक्षसाम् ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथितं द्विज ॥ ३
कुवलाश्च इति ख्यात इक्ष्वाकुरपराजितः ।
कथं नाम विपर्यासाद्बुधुमारत्वमागतः ॥ ४
एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवसत्तम ।

Do D1-3 : स्रगमप्रति]

— ^a) N महाराज (B1 'भाग') (for धर्म) — ^b) B1, T2
G3 भरतर्षभ S1 K2 : B1 Do D1-3 : पुन पप्रच्छ त मुनि
— ^d) S1 K1 : शुद्धात्मानमकल्म

2 Before 2, Do G1 ins युधिष्ठिर उ (G1 om उ)
— ^b) G2 : M1 'रक्षसा' — ^{cd}) S1 K1 : 4 D1-3 : पिदा
चोरगमाधर्म (for 2^d), and राज (for ऋषि) — ^f) B
(except G2) द्विजर्षभ (for द्विजो)

3 ^a) S1 K D1-3 : तथा, T2 G2 : 4 अध (for कथा)
S1 K2 : 4 D1-3 : दिव्या, K1 : 3 पुण्या; T2 G2 : 4 वदान् (for
दिव्या) — ^b) S1 K D1-3 : कथा पुण्या महारमनः; B1
मानुषोरगरक्षसां — After 3^{ab}, B2-4 D (except D1-3)
S ins

971* देवगन्धर्नयक्षाणां किनरात्मरया तथा ।

[Do 'दानव' (for 'गन्धर्व') S (except G2) सुपर्णकिनराणां
च यक्षाणां च महीजनां]

— ^a) B D (except D1-3) G2 इदम्, G4 श्रोतुम् (for
एतद्) S (except G2) भगवन् (for [अ]ह श्रोतु) — ^d)
S1 B Do Dn D4 : G2 द्विजमत्तम (for कथितं द्विज) D1 :
तव, T1 स्वया (for द्विज)

4 ^b) T2 G2 : इक्ष्वाकुकुलसभ

5 ^a) K2 [अ]ह श्रोतु and तत्त्वेन also (as in text)
— ^b) S1 भार्गवसत्तम, B1 भरतमत्तम, D2 मार्गं च मत्तम
— After 5, B D (except D1 : 3, D2 marg) G2 ins

972* वैशंपायन उवाच ।

विपर्यस्तं यथा नाम कुवलाश्वस्य धीमतः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्युधिष्ठिर ।
धर्मिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ६
यथा स राजा इक्ष्वाकुः कुवलाश्वो महीपतिः ।
धुन्धुमारत्तमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ ७
महर्षिर्विश्रुतस्तात उत्तङ्ग इति भाग्त ।
मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ८
उत्तङ्गस्तु महाराज तपोऽतप्यत्सुदुधरम् ।
आरिगधयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्विभो ॥ ९
तस्य प्रीतः स भगवान्साक्षाद्दर्शनमेयिमान् ।

युधिष्ठिरैरमुक्तो मार्कण्डेयो महासुनि ।

धौन्धुमारमुपाख्यात कथयामास भारत ।

[Some MSS om उवाच]

6 D2 om G^{ab} — ^a) T1 अधुना, T2 G1 अथ ते, M1
अह ते (for हन्त ते) — ^b) K2 : D2 रात्रपैलस्य धीमत-
— ^d) Do धौन्धुमारस्य K4 तस्य तव (for तच्छृणु)

7 ^a) K1-3 D2 D2 राजा स (by transp), B2 चंद्र
स S पे (T1 च) इक्ष्वाक (T1 M1 'कुः') — K2 om (hapl)
7^{cd} — ^d) K2 : D2 मुनेस्य प्रमादत (K4 प्रमादत)

8 ^b) Here and below throughout S उत्तङ्ग (for
उत्तङ्ग) The variant is ignored (mostly) in the
sequel Do नाम (for हनि) D2 नामत (for भारत)
— ^d) S1 K D1-3 : धीमत, M1 भारत (for कौरव)

9 ^a) B1 T1 च (for तु) S 'तेना (for 'राज) — ^b) K1
B1 D1 : M1 [S]तप्यन् (for [S]तप्यत्सु) S1 B4 D1 : T2
G2-4 सुदुकर, K1 : सुदारग, T1 महावृषि (for सुदुकरम्)
— T1 om from 9^c up to 3 193 10^b — ^c) K2-4 D2
आर (for आरि) Do देव (for विष्णु) — ^d) S1 ब्रह्मन्
(for बहून्) B2 धर्मगुणान् (for वर्षगणान्) S1 K1-3
विभुः; K4 Dn D1-3 : विभुः; B1 : 4 D4 : 6 उत, B2 Do
मुनि (for विभो)

10 T1 om 10 (cf v 1 9) — ^a) K2 च (for स)
— ^b) S1 K1 : 4 B1 : 2 Dn2 'मीयिवान्, D2 'भागत (for
'मेयिवान्) — ^c) S1 K D1-3 : च (S1 तु) मुनि प्रहः
(K4 D1-3 देव), B1 तु स राजर्षि ; B2 [ऋ]पिस्तु प्रजस, Dc

द्वैत्रं चरिषिः प्रहस्तं तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १०
 त्वया देव प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
 स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ।
 ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ॥ ११
 शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ।
 निःश्वासः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।
 वाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १२
 ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुसूदन ।
 पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योपधयस्तथा ॥ १३
 इन्द्रसोमाग्निवरुणा देवासुरमहोरगाः ।
 प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १४
 त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।
 योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वां महर्षयः ॥ १५

त्वयि तुष्टे जगत्स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
 भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ १६
 देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।
 त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वयाहृताः ।
 असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ॥ १७
 तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ।
 पराभवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ॥ १८
 त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।
 आराधयित्वा त्वां देवाः सुखमेधन्ति सर्वशः ॥ १९
 एवं स्तुतो हृषीकेश उक्तङ्गेन महात्मना ।
 उक्तङ्गमत्रवीद्विष्णुः प्रीतस्तेऽहं वर वृणु ॥ २०
 उक्तङ्ग उवाच ।
 पर्याप्तो मे वरो ह्येप यदहं दृष्टवान्हरिम् ।

C 3 13505
 B 3 201 25
 K 3 204 25

तस्यै प्रह्म (for चरिषि प्रहस्त) T₂ G₁ ३ M इष्ट्वा महर्षि
 प्रहस्त (G₁ M₂ ब्रह्माग, M₁ धीमाश्र), G₂ ४ इष्ट्वा च मह
 र्षिर्देह

11 T₁ om 11 (cf v.l. 9) Before 11, K₂ B D
 (except D₁ २ ३) ins उक्तं उ, S (except G₄, T₁ om)
 उदक — ^b) B₂ ४ Dn D₄ ६ ससुरासुर- (for सदेवासुर)
 Ś₁ K₁ २ ४ मानुषा (for मानवा) — ^d) B₄ [इ]तराणि च,
 S (T₁ om) च सर्वदा (for तथैव च) — ^e) S₁ K D₁ ३
 G₄ ब्रह्मा (for ब्रह्म) K₁ ३ वेदश्च, M₂ वेदाश्च B₄ विद्याश्च,
 G₁ वेद च (for वेद्य च) — ^f) B₄ सृष्टा (for सृष्ट) S₁
 K₁ ३ त्वया सृष्टा जगपते

12 T₁ om 12 (cf v.l. 9) — ^b) D₄ नेत्र, G₄ नेत्रौ
 (for नेत्रे) D₄ नेत्रे च शशिभास्करौ — ^c) Some MSS
 निश्वास — ^d) B₁ G₁ तथाच्युत, G₄ महाद्युते — ^e) Ś₁
 च (for ते) — ^f) S₁ K₁ २ D₁ कुक्षौ S₁ तव, K₂ ४
 D₄ चैव (for चापि) S₁ K₁ २ ४ D₁₋₃ महार्णवा

13 T₁ om 13 (cf v.l. 9), D₄ om (? hapl.)
 13-15 — ^b) N (D₄ om) ख जवे (B₁ जवे च) (for ख
 नाभिर) — ^c) T₂ G₂₋₄ चैव (for देवी) — ^d) K₂₋₄
 D₁ ६ T₁ (before corr) M₁ रोमाण्यौपधयस् S (T₁ om)
 तव (for तवा)

14 T₁ D₄ om 14 (cf v.l. 9, 13) — ^c) K₄
 ब्रह्मन्, B₄ सर्वे (for प्रह्वास्) — ^d) B₄ स्तुत्वा नानाविधं स्तव

15 T₁ D₄ om 15 (cf v.l. 9, 13) — ^{ab}) Ś₁ K₁ २
 सर्वाणि भूतानि व्याप्तानि, K₂ B₁ D₁₋₃ G₁ व्याप्तानि भूतानि

सर्वाणि — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ योगिन सु(S₁ त्वा)महावीर्यं
 — ^d) S₁ च, K₁ G₁ M₁ त्वा, G₂ ४ [इ]थ (for त्वा)

16 T₁ om 16 (cf v.l. 9) — ^a) K₁ सर्वं, B₁ D₄
 तुष्ट, B₂ ३ सुस्थ; B₄ Dn₁ D₆ स्वास्थ्य, S (T₁ om) शत
 (for स्वस्थ) — ^b) T₂ G₄ ४ [अ]तुष्टे (for क्रुद्धे) K₄ B₄
 G₁ जगद्भय (for मह) — ^c) S₁ नीता (for 'नेता')
 — ^d) K₂ एव (for एक) A few MSS पुरुषोत्तम

17 T₁ G₄ om 17 (for T₁ cf v.l. 9) — ^b) S₁ K
 D₁₋₃ ३ M₁ लोक (for भूत) Ś₁ K₁ D₂₋₅ G₁ ३ M₁
 सुखावह — ^d) D₁ ३ G₂ जिता, T₂ (by corr) G₄ वृता
 (for [आ]हृता) D₄ त्वया लोका जिता प्रभो

18 T₁ om 18 (cf v.l. 9) — ^a) G₁ २ ३ (before
 corr) ४ देव (for देवा) — ^b) K₁ corrupt K₂ D₄
 D₄ ६ णमगमत्, B₂ णशामन (for 'णमगमन्) — K₁ om
 18^c-19^d, G₄ om 18^{cd} — ^c) Ś₁ K₂₋₄ D₁₋₃ ३ पराजय,
 B₁ ३ D₄ Dn D₄ ६ भूताश्च, B₂ भूतश्च (for भव) B₂
 D₄ G₁ दैत्येन्द्रस् — ^d) G₁ प्रजापते (for महा)

19 T₁ K₁ om 19 (cf v.l. 9, 13), D₁ om 19^{cd}
 — ^c) B₁ ३ D₄ देव (for देवा) — ^d) S (T₁ om)
 नित्यदा (for सर्वदा)

20 T₁ om 20 (cf v.l. 9) Before 20, K₂ D₄
 ins माकंदेय उ — ^a) T₂ G₄ स्तुते 'केदे

21 T₁ om 21 (cf v.l. 9), D₄ om 21 with the
 ref — ^a) G₄ [S]य (for मे) Dn₂ तु (for हि) — ^c)
 T₂ G₂₋₄ विष्णु (for दिव्य) — ^d) Ś₁ K₁ २ जगता (for

१९२

वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिरो धर्मराजः पप्रच्छ भगवतर्षभ ।
 मार्कण्डेयं तपोवृद्धं दीर्घायुषमरुलमपम् ॥ १
 विदितास्तव धर्मज्ञ देवदानवराक्षसाः ।
 गजवंशाश्च विविधा ऋषिवंशाश्च शाश्वताः ।
 न तेऽस्त्यविदितं किंचिदसिल्लोके द्विजोत्तम ॥ २
 कथां वेत्ति मुने दिव्या मनुष्योरगरक्षमाम् ।
 एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तत्त्वेन कथितं द्विज ॥ ३
 कुचलाश्च इति ख्यात इक्ष्वाकुपरराजितः ।
 कथं नाम विपर्यासाद्बुधुमारत्वमागतः ॥ ४
 एतदिच्छामि तत्त्वेन ज्ञातुं भार्गवमत्तम ।

विपर्यस्तं यथा नाम कुचलाश्चस्य धीमतः ॥ ५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 हन्त ते कथयिष्यामि शृणु गजन्धुविष्टि ।
 धमिष्ठमिदमाख्यानं धुन्धुमारस्य तच्छृणु ॥ ६
 यथा न गजा इक्ष्वाकुः कुचलाश्चो महीपतिः ।
 धुन्धुमारन्वमगमत्तच्छृणुष्व महीपते ॥ ७
 महर्षिर्विश्रुतस्मात् उत्तङ्ग इति भाग्न ।
 मरुधन्वसु रम्येषु आश्रमस्तस्य कौरव ॥ ८
 उत्तङ्गन्तु महाराज तपोऽप्यत्सुदुश्चरम् ।
 आरिगन्धयिषुर्विष्णुं बहून्वर्षगणान्निभो ॥ ९
 तस्य प्रीतः न भगवान्माक्षादृशनेमेयिवान् ।

De D1-3 : न्वान्प्रति]

— ^a) N महाराज (B1 'भाग') (for धर्म) — ^b) B, T, G, भगवतर्षभ S, K, : B1 De D1-3 : पुन पप्रच्छ न मुनि
 — ^c) S, K, : शुद्धमानमरुलम

2 Before 2, De G, ins. युधिष्ठिर उ' (G1 om उ')
 — ^b) G, : M, 'रक्षसा' — ^c) S, K, : : D1-3 : विद्या
 चोन्मगधर्वा (for 2^a), and गज' (for ऋषि') — ^d) S
 (except G, : द्विजपंन (for द्विजो')

3 ^a) S, K, D1-3 : तथा, T, G, : अथ (for कथां)
 S, K, : D1-3 : दिव्या, K, : पुण्या, T, G, : वशान (for
 दिव्या) — ^b) S, K, D1-2 : कथा पुण्या महामना, B,
 मानुषोरगरक्षमा — After 3^{ab}, B, : D (except D1-3 :)
 S ins

971* देवगन्धर्षयश्चाणां किनराप्सरसा तथा ।

[De 'दानव' (for 'न्यव') S (except G, : तुनादिनगनां
 च यक्षाणां च नर्दानना]

— ^a) B, D (except D1-3 :) G, उदम, G, श्रोतुम् (for
 प्तद्) S (except G, : भगवन् (for [अ]इ श्रोतु) — ^c)
 S, B, De Dn D, : G, द्विजमत्तम (for कथित द्विज) D, :
 तव, T, न्वया (for द्विज)

4 ^b) T, G, : इक्ष्वाकुहृन्ममभव

5 ^a) K, [अ]इ श्रोतु and तत्त्वेन also (as in text)
 — ^b) S, भार्गवनन्दन, B, भगवत्तम, De भार्ग च मत्तम
 — After 5, B, D (except D, : , De marg) G, ins

972* वैशंपायन उवाच ।

युधिष्ठिर्भगवमुक्तो मार्कण्डेयो नष्टामुनि ।

धौन्धुमारमुपाख्यात कथयामास नाव ।

[Some MSS om उवाच]

6 D, om 6^b — ^a) T, अदुना, T, G, अथ वे, M,
 अत्ते (for इन्त ते) — ^b) K, : D, रावर्षेण्य धीमतः
 — ^c) De चौधुमारग्य K, तस्य तत्र (for तच्छृणु)

7 ^a) K1-3 De, D, राजा न (by transp), B, वै
 न S ये (T, वै) श्वाक (T, M, 'कु) — E, om. (hap-)
 7^{cd} — ^c) K, : D, मुनेऽप्यत्सुदुश्चरम् (K, प्रनादत्)

8 ^b) Here and below throughout S उदक (for
 उदक) The variant is ignored (mostly) in the
 sequel De नाम (for इति) D, नामन (for नाम)
 — ^c) S, K, D1-3 : धीमतः; M, भाग्न (for कौरव)

9 ^a) B, T, च (for तु) S 'तेजा (for 'राज) — ^b) K,
 B, D, : M, [S]प्यत (for [S]प्यत्सु) S, B, D, : T,
 G, : सुदुश्चरः; K, : सुदारगः; T, महावृष्टि (for सुदुश्चर)
 — T, om from 9^c upto 3 193 10^b — ^c) K, : D,
 आर' (for आरि') De देवं (for विष्णु) — ^d) S, प्रहन्
 (for चदन्) B, धर्मगुणान् (for वर्षगणान्) S, K1-3
 विष्णुं, K, Dn D1-3 : विष्णु, B, : : D, : उद, B, De
 मुनि (for विभो)

10 T, om 10 (cf 7 L 9) — ^a) K, च (for स)
 — ^b) S, K, : : B, : Dn, 'मीयिवान्, D, 'मानत (for
 'मेयिवान) — ^c) S, K, D1-3 : च (S, तु) मुनि प्रह
 (K, D1-3 देव), B, तु न राजर्षि, B, [ऋ]पितृ प्रहन्, De

द्वैव चर्षिः प्रह्वस्तं तुष्टाव विविधैः स्तवैः ॥ १०
 त्वया देव प्रजाः सर्वाः सदेवासुरमानवाः ।
 श्यावराणि च भूतानि जङ्गमानि तथैव च ।
 ब्रह्म वेदाश्च वेद्यं च त्वया सृष्टं महाद्युते ॥ ११
 शिरस्ते गगनं देव नेत्रे शशिदिवाकरौ ।
 निःश्वामः पवनश्चापि तेजोऽग्निश्च तवाच्युत ।
 चाहवस्ते दिशः सर्वाः कुक्षिश्चापि महार्णवः ॥ १२
 ऊरू ते पर्वता देव खं नाभिर्मधुसूदन ।
 पादौ ते पृथिवी देवी रोमाण्योपधयस्तथा ॥ १३
 इन्द्रमोमाशिवरुणा देवासुरमहोग्गाः ।
 प्रह्वास्त्वामुपतिष्ठन्ति स्तुवन्तो विविधैः स्तवैः ॥ १४
 त्वया व्याप्तानि सर्वाणि भूतानि भुवनेश्वर ।
 योगिनः सुमहावीर्याः स्तुवन्ति त्वा महर्षयः ॥ १५

त्वयि तुष्टे जगत्स्वस्थं त्वयि क्रुद्धे महद्भयम् ।
 भयानामपनेतासि त्वमेकः पुरुषोत्तम ॥ १६
 देवानां मानुषाणां च सर्वभूतसुखावहः ।
 त्रिभिर्विक्रमणैर्देव त्रयो लोकास्त्वयाहृताः ।
 असुराणां समृद्धानां विनाशश्च त्वया कृतः ॥ १७
 तव विक्रमणैर्देवा निर्वाणमगमन्परम् ।
 पराभवं च दैत्येन्द्रास्त्वयि क्रुद्धे महाद्युते ॥ १८
 त्वं हि कर्ता विकर्ता च भूतानामिह सर्वशः ।
 आराधयित्वा त्वां देवाः सुरमेधन्ति सर्वशः ॥ १९
 एवं स्तुतो हृषीकेश उच्चङ्गेन महात्मना ।
 उच्चङ्गमत्रवीडिष्णुः प्रीतस्तेऽहं वर वृष्णु ॥ २०
 उच्चङ्ग उवाच ।
 पर्याप्तो मे वरो ह्येव यदहं दृष्टवान्हरिम् ।

C 3 13505
B 3 201 25
K 3 204 25

तन्मृषि प्रह्व (for चर्षि प्रह्वस्त) T₂ G₁ s V दृष्टा महर्षि
 प्रह्वस्त (G₁ M₂ प्रह्वस्त, M₁ धीमाश्र), G₂ s दृष्टा च मह
 र्षिर्द्वय

11 T₁ om 11 (cf v l 9) Before 11, K₂ B D
 (except D₁ s s) ins उत्कट उ', S (except G₄ T₁ om)
 उदक — ^b) B₂ s Dn D₂ s समुरासुर (for सदेवासुर)
 S₁ K₁ s s नानुषा (for मानवा) — ^d) B₄ [इ]तराणि च,
 S (T₁ om) च सर्वदा (for तथैव च) — ^e) S₁ K D₁ s
 G₄ ब्रह्मा (for ब्रह्म) K₁ s वेदश्च, M₂ वेदाश्च B₄ विद्याश्च,
 G₁ वेद च (for वेद च) — ^f) B₄ सृष्टा (for सृष्ट) S₁
 K₁ s त्वया सृष्टा जगपने

12 T₁ om 12 (cf v l 9) — ^b) D₄ नेत्र, G₄ नेत्रौ
 (for नेत्रे) D₅ नेत्रे च शशिभास्करौ — ^c) Some MSS
 निश्वाम — ^d) B₁ G₁ तथाच्युत, G₄ महाद्युते — ^e) Ś₁
 च (for ते) — ^f) Ś₁ K₁ s D₁ कुक्षौ S₁ तव, K₂ s
 D₂ चैव (for चापि) S₁ K₁ s s D₁-3 महार्णवा

13 T₁ om 13 (cf v l 9) D₅ om (? hapl)
 13-15 — ^b) N (D₅ om) न जवे (B₁ जवे च) (for न
 नाभिर) — ^c) T₂ G₂-4 चैव (for देवी) — ^d) K₂-4
 D₁ s T₁ (before corr) M₁ रोमाण्योपधयस् S (T₁ om)
 तव (for तथा)

14 T₁ D₅ om 14 (cf v l 9, 13) — ^c) K₄
 ब्रह्मन्; B₄ सर्व (for ब्रह्मा) — ^d) B₄ स्तुत्वा नानाविधं स्तव

15 T₁ D₅ om 15 (cf v l 9, 13) — ^{ab}) Ś₁ K₁ s
 सर्वाणि भूतानि व्याप्तानि, K₂ B₁ D₁-3 G₁ व्याप्तानि भूतानि

सर्वाणि — ^c) S₁ K D₁-3 योगिन सु(Ś₁ त्वा)महावीर्यं
 — ^d) S₁ च, K₁ G₁ M₁ स्वा, G₂ s [इ]थ (for त्वा)

16 T₁ om 16 (cf v l 9) — ^a) K₁ सर्व, B₁ D₅
 तुष्ट, B₂ s सुस्थ; B₄ Dn₁ D₆ स्वास्थ्य, S (T₁ om) शत
 (for स्वस्थ) — ^b) T₂ G₂ s [अ]तुष्टे (for क्रुद्धे) K₄ B₄
 G₁ जगद्भय (for मह) — ^c) S₁ नीता (for नेता)
 — ^d) K₂ एव (for एक) A few MSS पुरुषोत्तम

17 T₁ G₄ om 17 (for T₁ cf v l 9) — ^b) Ś₁ K
 D₁-3 s M₁ लोक (for भूत) Ś₁ K₁ D₂-3 G₁ s M₁
 सुनाह — ^d) D₁ s G₂ जिता, T₂ (by corr) G₂ वृता
 (for [आ]हृता) D₅ त्वया लोका जिता प्रभो

18 T₁ om 18 (cf v l 9) — ^a) G₁ s s (before
 corr) s देव (for देवा) — ^b) K₁ corrupt K₂ D₂
 D₃ s णमगमत्, B₂ गदामन (for णमगमन्) — K₁ om
 18^c-19^d, G₄ om 18^{cd} — ^c) Ś₁ K₂-4 D₁-3 s पराजय,
 B₁ s Dc Dn D₁ s भूताश्च, B₂ भूताश्च (for भव) B₂
 Dc₂ G₁ दैत्यद्रस् — ^d) G₁ प्रजापते (for महा)

19 T₁ K₁ om 19 (of v l 9, 18), D₁ om 19^{cd}
 — ^c) B₁ s Dc₂ देव (for देवा) — ^d) S (T₁ om)
 नित्यदा (for सर्वदा)

20 T₁ om 20 (cf v l 9) Before 20, K₂ Do
 ins मान्देय उ — ^a) T₂ G₂ स्तुते केरो

21 T₁ om 21 (cf v l 9), D₅ om 21 with the
 ref — ^a) G₄ [S]य (for मे) Dn₃ तु (for हि) — ^c)
 T₂ G₂-4 विष्णु (for दिव्य) — ^d) Ś₁ K₁ s जगता (for

पुन्यं आश्वतं दिवं स्रष्टारं जगतः प्रभुम् ॥ २१

विष्णुरुवाच ।

प्रीतस्तेऽहमलौक्येन भक्त्या च द्विजमत्तम ।

अपश्यं हि त्वया ब्रह्मन्मत्तो प्राणो वरो द्विज ॥ २२

एवं मंडन्वमानस्तु वरेण हरिणा तदा ।

उत्तद्गः प्राञ्जलिर्वित्रे वरं भरतमत्तम ॥ २३

यदि मे भगवान्प्रीतः पुण्डरीकनिभेक्षणः ।

धर्मं नन्ये दमे चैव बुद्धिर्भवतु मे सदा ।

अभ्यामश्च भवेद्भक्त्या त्वयि नित्यं महेश्वर ॥ २४

विष्णुरुवाच ।

मर्वमेतद्वि भविता मत्प्रसादात्तव द्विज ।

प्रतिभास्यति योगश्च येन युक्तो दिवोकसाम् ।

त्रयाणामपि लोकानां महत्कार्यं करिष्यसि ॥ २५

उत्सादनार्थं लोकानां धुन्धुर्नाम महासुरः ।

तपस्यति तपो घोरं शृणु यस्तं हनिष्यति ॥ २६

बृहदश्च इति ख्यातो भविष्यति महीपतिः ।

तस्य पुत्रः शुचिर्दान्तः कुवलाश्च इति श्रुतः ॥ २७

स योगबलमास्थाय मामकं पार्थिवोत्तमः ।

आसनात्तव विप्रपे धुन्धुमारो भविष्यति ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उत्तङ्कमेवमुक्त्वा तु विष्णुरन्तरधीयत ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

*न) S₁ K D₁ : २ पति (for प्रभुम्) B₂ स्रष्टारमजर विभु

22 T₁ om 22 (cf v.1 9) — G₁ भगवान्; G₄ श्री भगवान् (for विष्णु) — ^b) K₁ B₂ Dc च तव; B₁ : ४ Dn D₄ ६ तव च, D₂ च मुनि (for च द्विज) — ^c) S₁ K₂ ४ D₁₋₃ तु, D₂ नत् (for हि) S (T₁ om) विद्वन् (for ब्रह्मन्) — ^d) D₂ वरो प्राणो (by transp)

23 T₁ om 23 (cf v.1 9) Before 23, B₂ Dc ins मार्कण्डेय उ — ^a) Ś₁ B₁ ३ Dc Dn म छयं, D₂ मछिद्य, D₃ (before corr) मछिद्यं, S (T₁ om) मचोद्यं (for मछन्त्यं) B₂ छयमानो वरेणवम्, B₄ एव म उक्त्सुष्टेन — ^b) B₂ उत्तको (for वरेण) B₂ तव, D₁ तथा (for तवा) — ^c) B₂ म पुन (for उत्तद्ग) B₁ Dc भूया (for वरे) — ^d) M परदमत्तम

24 T₁ om 24 (cf v.1 9) Before 24, Dc ins उत्तद्ग — ^a) B₂ ४ Dn D₂ ६ G₂ ४ M भगवन् K₂ प्रीति (for प्रीत) — ^b) Many MSS 'क्षण (for 'क्षण) — ^c) S₁ K B₂ D₁₋₃ : २ मत्से धर्म (by transp) — ^d) Ś₁ K₂ ४ D₂ प्रीतिर्, K₁ प्रीतो (for बुद्धिर्) — ^e) D₁ अभ्यामारु; G₁ 'म च — ^f) B₁₋₃ Dn D₄ ६ T₂ G₁ ३ नमे, Dc सुरं (for मत्से)

25 T₁ om 25 (cf v.1 9) — N G₁ भगवान् (K₂ ४ B₂ D₁₋₃ : २ with prefix l श्री) (for विष्णुर्) — ^a) K₂ ३ D₂ भगो, G₁ भवति, G₁ नयवान्, M₂ भवता (for भविता) — ^b) S₁ K₁ : ४ B₂ ४ D₂ G₂ द्विजोत्तम (for तव द्विज) — ^c) Ś₁ K D₂ ते योगो; B₂ योगस्ते (for योगश्च) — ^d) B₂ ३ चारि (for भवि) — ^e) B₂ महत्कार्यं K₂ ४ B₂ D₁

करिष्यति

26 T₁ om 26 (cf v.1 9) — ^a) D₂ उत्सादनम् B₁ D₁ लोकस्य — Ś₁ om (hapl) 26^b-28^c — ^b) S (T₁ om) भविष्यति (for महा) — ^c) K₁₋₃ महा (for तपो) — After 26, K₂ B₂ D (except D₁ : ३) ins 973^e राजा हि वीर्यवास्तात इक्ष्वाकुरपराजित ।

27 Ś₁ T₁ om 27 (cf v.1 9, 26) — ^a) G₄ शिशुर (for शुचिर्) — ^b) K₁ : ४ D₁₋₃ स्मृत (for श्रुत)

28 T₁ om 28, S₁ om 28^{abc} (cf v.1 9, 26) — ^a) D₁ आश्रित्य (for आस्थाय)

29 All MSS (except Dc) om the ref — ^a) Ś₁ K D₂ म (for तु) B Dc Dn D₄ ६ एवमुक्त्वा तु त विप्र

Colophon om in S — Major parian S₁ K₁ : आरण्य — Sub parian K₂ ४ B D (all om sub parvanname) mention only धुन्धुमारोपाख्यान — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ ns D₁ 200, Dn₂ 199 — Śloka no Dn 33, D₁ 32

193

✎ A shorter version of the Dhundhumāra episode as narrated in adhy 193 and 195 occurs in Harivamsa (Calcutta ed) 1 11 667-705, Vayu Purāna 69 20-60, and Brahmandā 3 63 29-61 Many of the lines agree verbatim with each other

१९३

मार्कण्डेय उवाच ।

इक्ष्वाकौ संस्थिते राजञ्जशादः पृथिवीमिमाम् ।
 प्राप्तः परमधर्मात्मा सोऽयोध्यायां नृपोऽभवत् ॥ १
 यशादस्य तु दायदः ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ।
 अनेनाश्वापि काकुत्स्थः पृथुश्चानेनमः सुतः ॥ २
 विष्वगश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादाद्रस्तु जजिवान् ।
 आद्रस्तस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्तस्य चात्मजः ॥ ३
 जज्ञे श्रावस्तको गजा श्रावस्ती येन निर्मिता ।
 श्रावस्तस्य तु दायदो बृहदश्वो महाबलः ।
 बृहदश्वसुतश्चापि कुवलाश्व इति स्मृतः ॥ ४

कुवलाश्वस्य पुत्राणां सहस्राण्येकविंशतिः ।
 सर्वे विद्यासु निष्णाता बलवन्तो दुरामदाः ॥ ५
 कुवलाश्वस्तु पितृतो गुणैरभ्यधिकोऽभवत् ।
 समये तं ततो राज्ये बृहदश्वोऽभ्यपेचयत् ।
 कुवलाश्वं महाराज शूरमुत्तमधार्मिकम् ॥ ६
 पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु बृहदश्वो महीपतिः ।
 जगाम तपसे धीमांस्तपोवनममित्रहा ॥ ७
 अथ शुश्राव राजर्षिं तमुत्तङ्को युधिष्ठिर ।
 वनं संप्रस्थितं राजन्बृहदश्वं द्विजोत्तमः ॥ ८
 तमुत्तङ्को महातेजाः सर्वास्रविदुषां वरम् ।

C 3 13524
 B 3 202 10
 P 3 205 10

1 T₁ om 1-10^{ab} (cf v l 3 192 9) — ^a) T₂
 (m as in text) G₂ इक्ष्वाक्यं स्थितो राजा, G₄ इक्ष्वाकुन्तु
 ततो राजा — ^b) K₂ D₃ (sup lin sec m) ममाद, T₂
 G₂ 4 यशान् (for शशाद) T₂ G₁ 2 4 पृथिवीपति — ^d)
 Ś₁ K D₁₋₃ 5 मोयोध्याधिपनिर्भौ

2 T₁ om 2 (cf v l 1) — ^{ab}) D₃ ममादस्य D₁ 3
 च (for तु) T₂ (before corr) G₂ 4 शशादन्तस्य दायद
 (for ^a) A few MSS ककुत्स्थो (for ककुत्स्थो) B₄ ककु
 ल्यो नाम मेधावी पुरोस्य सुमहात्मन — ^c) K₃ G₄ अनेन
 (for अनेनाश्व) D₅ T₂ G₃ च ककुत्स्थस्य (for चापि काकु
 ल्य) A few MSS काकुत्स्थ — ^d) G₄ च जनित (for
 चानेनम) Dc स्मृत, M₃ सुव (inf lin सुत as in text)

3 T₁ om. 3 (cf v l 1) — ^a) Ś₁ K₁₋₃ Dc M₂
 विश्वगश्व, B₂ D₄ T₂ (by corr) G₃ विष्टराश्व, D₃ पृष्टगश्व,
 T₂ (before corr) G₄ यादगश्व, G₂ चापश्व B₂ तु तत्
 (for पृथो) — ^b) B₄ Dn₁ n₂ D₁ अद्रि (for आद्र) B₁
 3 4 Dc Dn D₄ 6 T₂ G₂ च (for तु) D₅ वीर्यवान्
 (for जजि) — ^c) K₄ B₁ 3 4 Dc Dn₃ D₂ 4 6 M₁
 आद्रात्तु, Dn₁ n₂ D₁ अद्रेश्व, D₅ आधस्य (for आद्रस्त)
 K₁ युवनाश्वस्य; K₃ चाभवत्पुत्र, B₂ युवनाश्वोऽमृत, D₁ 2
 नाश्वश्च — ^d) D₁ सुश्रावस्, T₂ G श्रावकस्, M इयावस्यस्य
 (for श्रावस्तस्य) K₃ B₄ श्रावस्तो नाम वीर्यवान्, B₁₋₃ Dc
 Dn D₂ 4 6 स्त (B₂ स्तो) स्यात्मजोऽभवत्, D₅ स्तो नाम तस्युत

4 T₁ om 4 (cf v l 1) — ^a) B Dc Dn₁ D₄ 6
 तस्य (B₄ तत) (for जज्ञे) T₂ G श्रावस्ततो, M इयावस्यको
 B Dc Dn₁ D₄ 6 ज्ञेय (B₄ जज्ञे) (for राजा) K₃ D₅

पुरीणामुत्तमा लोके — ^b) T₂ G₂₋₄ श्रावकी, M इयावस्ती (for
 श्रावस्ती) — ^c) Ś₁ B₄ D₁ 2 G₁ M₁ च (for तु) B₁ श्राव-
 न्तकस्य दा — The portion from 4^d up to 3 194 3^b is
 lost in D₃ on a missing fol (264) — ^e) D₅ चासीत्
 (for चापि) B Dc Dn D₄ 6 बृहदश्वस्य दायद — ^f)
 Ś₁ D₅ श्रुत (for स्मृत)

5 T₁ om 5 (cf v l 1) D₃ missing (cf v l 4)
 — ^c) S₁ K₁ 3 D₁ सर्वे (for सर्व)

6 T₁ om 6 (cf v l 1) D₃ missing (cf v l 4)
 — ^a) B₁ 3 4 Dn D₂ 4 श्वश्च, D₁ 6 श्वस्य (for श्वस्तु)
 — G₁ om (hapl) 6^{ad} — ^c) B Dc Dn D₄ 6 T₂ (by
 corr) पितृ, D₅ तथा, T₂ (before corr) G (G₁ om)
 M तदा (for ततो) — K₃ D₃ om (hapl) 6^{d-7^a} — ^f)
 D₅ विक्रम (for धार्मिकम्)

7 T₁ om 7, K₃ D₃ om 7^a (cf v l 1, 6) D₃
 missing (cf v l 4) — ^c) T₂ G श्रीमान् (for धीमान्)

8 T₁ om 8 (cf v l 1) D₃ missing (cf v l 4)
 Before 8, B Dc Dn D₂ 4 6 ins मार्कण्डेय उ — ^a) M₂
 अथो (for अथ) — ^b) B₂ Dn D₄ 6 नराधिप (B₂ Dn₁
 प) (for युधिष्ठिर) — ^d) K₁ 3 4 Dc D₄ G₄ द्विजोत्तम,
 D₅ महाद्युति

9 T₁ om 9 (cf v l 1) D₃ missing (cf v l 4)
 — ^b) K₄ वर (for वरम्) — ^c) K₂ निवार, D₅ अवार
 (for न्यवार) — ^d) K₁₋₃ B₄ D₅ 8 (T₁ om) पुरोत्तम
 (T₂ G₂₋₃ M₂ मे) (for नरो)

10 T₁ om 10^{ab} (cf v l 1) D₃ missing (cf

क्रूरस्य स्वपतस्तस्य बालुकान्तर्हितस्य वै ।
 संवत्परस्य पर्यन्ते निःश्वामः मंग्रवर्तते ।
 यदा तदा भृश्वलति मञ्जैलवनकानना ॥ २१
 तस्य निःश्वामवातेन रज उद्वृयते महत् ।
 आदित्यपथमावृत्त्य मत्ताहं भूमिकम्पनम् ।
 मविस्फुलिङ्गं मञ्ज्वालं सधूमं ह्यतिदारुणम् ॥ २२
 तेन राजन्न गन्नोमि तस्मिन्स्थातुं स्व आश्रमे ।
 तं विनाशय राजेन्द्र लोकाना हितकाम्यया ।
 लोकाः स्वस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्निनिहतेऽसुरे ॥ २३

त्वं हि तस्य विनाशाय पर्याप्त इति मे मतिः ।
 तेजसा तव तेजश्च विष्णुराप्याययिष्यति ॥ २४
 विष्णुना च वरो दत्तो मम पूर्वं ततो वधे ।
 यस्तं महासुर रौद्रं वधिष्यति महीपतिः ।
 तेजस्तं वैष्णवमिति प्रवेक्ष्यति दुरासदम् ॥ २५
 तत्तेजस्त्वं समाधाय राजेन्द्र भुवि दुःसहम् ।
 तं निपूदय संदुष्टं दैत्यं रौद्रपराक्रमम् ॥ २६
 न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाल्पेन शक्यते ।
 निर्दग्धुं पृथिवीपाल स हि वर्षातैरपि ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९३ ॥

C 3 13545
 B 3 202 31
 K 3 205 32

21 D₃ om 21 (cf v l 4) — ^a) B₁₋₃ Dc Dn
 D₁ e तस्य स्वपत (by transp) S₁ k B₄ D₁ १ स्वपत
 तस्य रौद्रस्य — ^b) S₁ B D (except D₁, D₃ missing)
 च (for वै) — ^c) K₄ D₁ १ पयाये, T₁ (before corr)
 शुष्यते (for पर्यन्ते) Dn₁ मवम्परे तु पर्यो, D₁ स मवम्प-
 पर्यते — ^d) Some MSS निश्वाम D₁ मप्रवर्तते D₁ १
 स निश्वाम प्रमुचति

22 D₃ missing (cf v l 4) — ^a) Some MSS
 निश्वाम — ^c) T₁ (before corr) G₂ १ गधम् (for
 'पधम्) B Dn D₁ e S (except M₁) आश्रित्य, Dc
 आश्रयाय (for आश्रित्य) — ^d) T₁ M₁ भूमिकम्पन — ^e)
 T₁ G₁ M₁ मविस्फुलिङ्ग S₁ K D₁ १ सागार, T₁ G₁ M
 मञ्ज्वाल — ^f) T₁ G₁ M सधूमो S₁ K D₁ १ s om हि
 T₁ G₁ M शरणा B Dc Dn D₁ e धूममिध्र सुदारुण

23 D₃ missing (cf v l 4) — ^a) S न तेन राजन्
 (by transp) k₂ D₁ दक्नोमि (for दक्नोमि) — ^b)
 K₃ B₂ Dc₂ D₂ T₁ G₁ १ स्वमाश्रमे — ^c) S₁ K₁ १ T₁
 नदिनाशाय (for न विना) M₂ विनाशयति भद्र ते — ^e)
 B₂ १ मुन्या (for स्वन्या) B D (except D₁ १ s, D₃
 missing) भविष्यति (for नवन्वद्य) — ^f) B₁ न्या (for
 तस्मिन्) S युधि (for सुनुर) — After 23, T₂ G ins

974* धुन्धुर्नामानमयुध दानपरोमहर्षणम् ।

ममरे चोरमनुष्ये विनाशाय महेषुगा ।

24 D₃ missing (cf v l 4) G₁ om 24^a-25^b
 — ^a) T₂ G₃ मरे (for तस्य) — ^b) D₁ (? gloss) ममर्ष
 (for पर्याप्त) — ^c) K₄ लोक (for तेज)

25 D₃ missing (cf v l 4) G₁ om 25^{ab} (cf
 v l 24) — ^b) B D (except D₁ १ s, D₃ missing)
 transp मम and पूरं N (D₃ missing) T₂ (by corr)

G₂ महीपते, M₁ तयानव, M₂ तु ते मये (for ततो वधे)
 — ^c) B₁ यश्च, D₁ यस्व (for यस्त) G₁ ममरे धोरतुसुले
 — ^d) S₁ हरिष्यति, K D₁ १ इनि (for वधि) — ^e)
 T₁ १ (before corr) G₁ १ तद् (for त)

26 D₃ missing (cf v l 4) B₂ om 26^{ab} — ^a)
 S₁ K₁ १ Dc समादाय, G₂ 'स्याय — ^b) T₁ G₁ M₁ दुःसह
 सुवि भूपते — ^c) M₂ स (for त) Some MSS
 निमृद्य B Dc Dn D₁ राजन्न, D₁ वै पुष्ट, S मदियो (G₂
 मदयो, M₂ न दुष्ट)

27 D₃ missing (cf v l 4) k₃ om 27 — ^a)
 B₁ राज, T₂ G₁ १ M 'वीयस् (for तेजास्) T₁ नियुष्यन्
 महावीर्यं, G₂ १ न हि युद्धे महावीर्यस् — ^b) D₁ [अन्येन
 (for [अल्पेन) T₁ धष्यते (for दक्ष्यते) — ^c) B₁ तु
 नदी (for पृथिवी) — ^d) D₁ न (for स) D₁ पृथ्वी
 पाल (for स हि वर्ष)

Colophon om in B₁ १ Dc D₃ missing — *Major*
parvan S₁ K₁ १ Dn₂ G₂ १ आरण्य — *Sub parvan*
 G₁ १ M₂ मार्कण्डेयमस्या (G₂ 'ममाख्या, M₂ 'ममास्या)
 (followed by धुन्धुमारोपाख्यान in G₁ and कुवल्याध्वचरित
 in G₂) K₃ १ B₂ १ Dn D₁ १ १-३ (all om sub parvan
 name) mention only धुन्धुमारोपाख्यान — *Adhy no*
 (figures, words or both) Dn₁ n₂ D₁ 201, Dn₂
 200, S (M₂ inf lin) 196 (M₂ orig 198) — *Stola*
no Dn D₁ 31

नागस्य भोगे महति ज्ञेयस्यामिततेजसः ॥ ९
 लोककर्ता महाभाग भगवानच्युतो हरिः ।
 नागभोगेन महता परिरभ्य महीमिमाम् ॥ १०
 स्वपतस्तस्य देवस्य पद्मं सूर्यसमप्रभम् ।
 नाभ्यां विनिःसृतं तत्र यत्रोत्पन्नः पितामहः ।
 साक्षाच्छोरुगुरुर्ब्रह्मा पद्मे सूर्येन्दुमप्रभे ॥ ११
 चतुर्वेदश्चतुर्भूतित्तैश्चैव च चतुर्मुखः ।
 स्वप्रभावाद्दुराधर्षो महाबलपराक्रमः ॥ १२
 कस्यचिच्चथ कालस्य दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
 मधुश्च कैटभश्चैव दृष्टवन्तौ हरिं प्रभुम् ॥ १३
 शयानं शयने दिव्ये नागभोगे महाद्युतिम् ।
 बहुयोजनविस्तीर्णं बहुयोजनमायते ॥ १४

किरीटकौस्तुभधरं पीतकौशेयवाससम् ।
 दीप्यमानं श्रिया राजंस्तेजसा वपुषा तथा ।
 सहस्रसूर्यप्रतिममद्भुतोपमदर्शनम् ॥ १५
 विस्मयः सुमहानासीन्मधुकैटभयोस्तदा ।
 दृष्ट्वा पितामहं चैव पद्मे पद्मनिभेक्षणम् ॥ १६
 वित्रासयेतामथ तौ ब्रह्माणममितौजसम् ।
 वित्रासमानो बहुशो ब्रह्मा ताभ्यां महायशाः ।
 अकम्पयत्पद्मनालं ततोऽबुध्यत केशवः ॥ १७
 अथापश्यत गोविन्दो दानवौ वीर्यवत्तरौ ।
 दृष्ट्वा तावन्नवीदेवः स्वागतं वां महाबलौ ।
 ददानि वां वरं श्रेष्ठं प्रीतिर्हि मम जायते ॥ १८
 तौ प्रहस्य हृषीकेशं महावीर्यौ महासुरौ ।

C 3 13669
 B 3 203 24
 K 3 206 25

G₁₋₃ M₁ विष्णु शाश्वतमन्यय, T₁ विष्णु शाश्वत अन्यय, G₄
 स विष्णु शाश्वतोऽन्यय — After 9^{ab}, N (except K₃)
 105

978* यमाहुर्मुनय सिद्धा सर्वलोकमहेश्वरम् ।
 while T₂ G₂ s 105

979* चतुर्भुजमुदागद्ग दृष्टवानस्मि भारत ।
 — °) B₂ ४ भगवन् (for 'वान्' — °) M₂ च (for ह)
 Ś₁ K₁ २ अप्सरायागत एव ह, K₃ B Dc Dn D₂₋₄ २ अप्सु
 योगत एव स (K₃ D₃ ह), K₄ अप्सरायागतो विभुः, D₁ २
 अप्सु शय्याततो (D₂ योगेश्वरो) हरिः, T₁ G₄ शय्यायामेक एव
 ह (G₄ हि); T₂ G₂ २ अपि शय्या स एव हि

10 °) K₃ D₂ T₂ G₁₋₃ 'वाहो, K₄ D₁₋₃ G₄ 'वाहुर,
 B₂ Dc T₁ M 'भागो (for 'भाग' — °) T₁ भोगि' (for
 नाम) — °) K₃ D₁ २ S परि (K₃ प्रति) गृह्य, B₄ वार्थ
 (for 'रस्य) T₂ G₂₋₄ च मेदिनी (for महीमिमाम्)

11 °) Ś₁ K₁ २ Dn₂ नाभ्या (for नाभ्या) Some
 MSS विनिःसृत Ś₁ K₂ तत्, K₁ यत्, B D (except
 D₁ s २) T₂ (by corr) G₃ दिव्य (for तत्र) — °) K₃
 B Dc Dn₁ ns D₂ २ T₂ G₂₋₄ तत्रो; Dn₂ D₄ ततो (for
 यत्रो) Dc G₁ २ प्रजापति (for पिता) — G₄ om
 11^{af} — °) K₃ B₁ D₃ M₂ पद्म (for पद्मे) B₁₋₃ D
 (except D₁ s २) G₂ सूर्यसमप्रभ

12 °) K₃ 'वाहुस्, D₂ 'मूलस् (for 'मूर्तिस्) — °)
 T₁ चतुर्वर्णेश, T₂ G₂₋₄ चतुर्वर्णेश (for तैश्चैव च) — °) T₁
 G₁ दुर्निरीक्ष्यो (for दुरा) — °) K₁ महाद्युतिप', T₁ G₁
 दुराधर्षो महायत्

13 °) = (var) 18^b B₂₋₄ D (except D₁₋₃ s)
 वत्तमौ; T G₁ s 'सत्तमौ (for 'वत्तरौ) — After 13^{ab},
 D₁ ins

980* विष्णुर्कर्मलोद्भूतो योजनाना शतोच्छ्रितौ ।

15 G₄ om 15^{def} — °) B₄ दीप्त (for राजन्)
 — °) B₁ सदा; D₂ श्रिया, T₁ G₁ M₁ तदा (for तथा)
 — °) T₂ G₂ अद्भुताकारदर्शन

16 °) B₄ Dc₃ Dn D₄ २ T₁ G₂ तथा (for सदा)
 — °) Ś₁ K₁ २ D₂ देव, B Dc Dn D₃ चापि, D₄ वापि
 (for चैव) — °) T₁ G₂ ४ M₂ पद्मपत्रनिभे

17 G₁ om 17^a-18^b — °) Ś₁ K₁ s ४ D₃ २ T₂
 (before corr) G₂ ४ व्यत्रामयेतां, B₄ वित्रासयतौ — °)
 Ś₁ K₁ २ 'तौजसौ (for 'तौजसम्) — °) Dn D₃ वित्रस्य
 मानो S बहुधा (for 'शो) — °) Ś₁ K₁ २ B₂ पद्मनाम
 (B₂m 'नाल as in text) — °) K₄ D₁ २ s (before
 corr) तेन (for ततो)

18 G₁ om 18^{ab} (of v l 17) — °) Dc ततो,
 D₂ यथा, G₄ तथा (for अथा) — After 18^a, K₁ २
 ins

981* ब्रह्माणममितौजसम् ।

तौ च वीर्यमदोन्मत्तौ
 — °) = 19^b K₃ D₂ T₁ M₂ 'सत्तमौ; K₄ D₁ २ T₂
 G₂₋₄ 'वत्तमौ (for 'वत्तरौ) — °) Ś₁ K₁ २ वीर (for
 देव) — °) Ś₁ चो (for वां) — °) K₄ B₁ s ४ Dn
 D₁₋₃ T₁ २ (before corr) G₂ ४ ददामि — °) T₂ G₂
 transp हि and मम

प्रत्ययाना महागज महिर्ता मधुसूदनम् ॥ १९
 असा इय देव त्वं वग्दी स्वः सुरोत्तम ।
 अतानं न्यो वं तुस्यं तद्भवीविचारयन् ॥ २०
 भगवानुवाच ।

प्रतिगृहे वं वीगशीप्तिनथ वरो मम ।
 युवा हि शीर्यमंपन्नौ न वामस्ति ममः पुमान् ॥ २१
 इव्यन्वमुपगच्छेतां मम मत्पराक्रमौ ।
 एतदिच्छाम्यहं कामं प्राप्तुं लोकाहिताय वै ॥ २२
 मयुकुंडभावृचतुः ।

अनृतं नोक्तपूर्वं नो म्भैरंप्रपि कुनोज्यथा ।
 नन्ये धर्मे च निग्नौ विद्यानां पुरुषोत्तम ॥ २३
 वले न्ये च शीर्यं च जमे च न ममोऽस्ति नौ ।

धर्मे तपसि दाने च शीलसत्त्वदमेषु च ॥ २४
 उपप्लवो महानस्मानुपावर्तत केशव ।
 उक्तं प्रतिकुरुष्व त्वं कालो हि दुरतिक्रमः ॥ २५
 आवाभिच्छावहे देव कृतमेकं त्वया विभो ।
 अनावृतेऽस्मिन्नाकाशे वधं सुरवरोत्तम ॥ २६
 पुत्रत्वमभिगच्छाव तव चैव सुलोचन ।
 वर एष वृतो देव तद्विद्धि सुरसत्तम ॥ २७
 भगवानुवाच ।

वाढमेवं करिष्यामि सर्वमेतद्भविष्यति ॥ २८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 विचिन्त्य त्वथ गोविन्दो नापश्यद्यदनावृतम् ।
 अवकाशं पृथिव्यां वा दिवि वा मधुसूदनः ॥ २९

19 *) B₁ महत्प्रय (for महत्प्रय) — K₂ om 19^b and 19^c — *) K₁ ; G₂ ; M₂ शीर्यं, B D (except D₁₋₂ ; s) शीर्यं (for शीर्यं) B₁₋₂ Dn D₂ ; G₁ ; s 'यलो (for लो) — *) K₂ यपमदा for महा' — *) K₂ om 19^c P₁ मोहिनी S₁ K₁ ; s D₁ ; s 'वैदनी (for 'सूतना)

20 *) S₁ K₁ ; य (for आया) — *) K₁ ; D₂ T₁ शीः K₂ G₂ ; म (for न्यो) — *) D₂ तप मृष्टि, T₁ G₂ ; एव, T₁ प्र)मृष्टि (for महशीति)

21 *) T₁ G₁ ; s इंधिय K₂ D₂ चेद्; D₂ यो (for यो) T₁ ; (for एव) G₁ ; s एरोत्तम (for एरो मम) — *) P₁ ; 21^b, D₂ (except D₂ ; s) ins

22 *) S₁ K₁ ; य (for आया) — *) K₁ ; D₂ T₁ शीः K₂ G₂ ; म (for न्यो) — *) S₁ K₁ D₂ ; s नृताः B₂ युवां, D₂ अतं युवां (for) (for मम) — *) S₁ K₁ D₂ ; s 'वैदनी (for 'सूतना) — *) K₂ यपमदा (for महा)

23 G₁ अमृते (for मधुसूतनी), om ऊपयु — *) S₁ ; s D₂ ; s (for 'यो) — *) D₂ धर्मे मले च, (for मधुसूतनी) (for 'यो) — *) T₁ G₂ पुमोत्तमौ; (for मधुसूतनी) (for 'यो) — *) K₂ यपमदा (for महा)

24 *) S₁ K₁ D₂ ; s 'वैदनी (for 'सूतना) — *) K₂ यपमदा (for महा) — *) S₁ K₁ D₂ ; s 'वैदनी (for 'सूतना)

K₁ ; B₁ वै (for नौ) T₁ जमे चाध ममे स्थिरी — *) D₁ शीले T₁ G₁ 'सत्य (for 'सर्व) D₂ मनेषु; D₁ T₁ G₂ 'मनेषु (for 'दमेषु)

25 *) G₁ [S]ति (for हि)

26 *) T₁ G₂ ; युद्धम् (for आवाम्) S₁ K₁ ; Dn D₁ ; T₁ G₂ ; M 'महे (for 'वहे) — *) S₁ K₁ ; एव; K₂ D₂ एतत्, B₂ एव (for एव) — *) T₁ G₁ ; M एव (G₁ एव)माकाशे; G₂ ; [S]वाशे त्व (for Sस्मिन्नाकाशे)

— *) S जहाया सुरसत्तम — After 26, B₂ ins

983* विनाशे तेजसा युक्ता * * पुरुषसत्तम ।

27 *) S₁ अभिगम्येव; K₁ ; अभिगम्येव, K₂ D₁ T₁ G₁ अभिगच्छावस; B₁ ; D₂ अधिगच्छेव; B₂ D₂ Dn D₂ ; अधिगच्छाव, B₂ अधिगच्छेव; D₂ ; अधिगच्छावस; T₂ G₂ अथ गच्छेता, G₂ ; उपगच्छावस (G₁ 'व), M₂ अभिगच्छेव — *) B Dc Dn D₂ ; T₂ G₂ ; M₂ चापि; D₁ ; [प]व च (for 'व) S₁ K₁ ; सुरोत्तम (for सुलो)

— S₁ om (hapl) 27^{cd} — *) D₂ कृतो (for कृतो) — *) G₁ पुरुषोत्तम (for सुर) K₂ तव विद्धि सुरोत्तम — After 27, K₂ B D (except D₁₋₂ ; s) ins

984* अनृत मा भवेद्य यदि नौ मश्रुत तदा ।

28 *) S₁ T₁ एतत् (for एव) D₂ ममि' (for करि') — *) S₁ एव (for एवद्)

29 All MSS om मार्कं ड' — *) B₂ Dn D₂ म विचिन्त्या, S विचिन्त्यथ (for विचिन्त्य त्वथ) — *) B गद (for गद्) — *) S₁ K₁ ; वै (for वा)

30 *) S₁ K₁ ; मयायमवृतां, K₂ ; D₁ ; 'यमवृतां,

स्वकावनावृतावूरु दृष्ट्वा देववरस्तदा ।
मधुकैटभयो राजञ्शिरसी मधुसूदनः ।

चक्रेण शितधारेण न्यकुन्तत महायशाः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९४ ॥

१९५

मार्कण्डेय उवाच ।

धुन्धुर्नाम महातेजास्तयोः पुत्रो महाद्युतिः ।
स तपोऽतप्यत महन्महावीर्यपराक्रमः ॥ १
अतिष्टेदकपादेन कृशो धमनिसंततः ।
तस्मै ब्रह्मा ददौ ग्रीतो वरं वज्रे स च प्रभो ॥ २
देवदानवयक्षाणा सर्पगन्धर्वरक्षसाम् ।
अवध्योऽहं भवेयं वै वर एष वृतो मया ॥ ३
एवं भवतु गच्छेति तमुवाच पितामहः ।

स एवमुक्तस्तत्पादौ मूर्धा स्पृश्य जगाम ह ॥ ४
स तु धुन्धुर्वरं लब्ध्वा महावीर्यपराक्रमः ।
अनुस्मरन्पितृवधं ततो विष्णुमुपाद्रवत् ॥ ५
स तु देवान्सगन्धर्वाञ्छित्वा धुन्धुरमर्षणः ।
ववाध सर्वानसकृद्देवान्विष्णुं च वै भृशम् ॥ ६
समुद्रो बालुकापूर्ण उज्जानक इति स्मृतः ।
आगम्य च स दुष्टात्मा तं देशं भरतर्षभ ।
वाधते स्म परं शक्यता तमुत्तङ्काश्रमं प्रभो ॥ ७

C 3 13589
B 3 204 8
K 3 207 7

D₅ 'धं' सवृत्वा — ^b) T₁ देव' पुरस् (for देववरस्) — K₂
om 30^{cd} — ^c) A few MSS मिन (for दितं)

Colophon — Major partian Śī K₁ 2 Dn₃ G₂ 4
आरण्य — Sub partian G₁ मार्कण्डेयममम्या (followed
by धुन्धुमारोपाख्यान), G₂ 'समाग्या' (followed by कुवल
याश्वचरित) K₂ 4 B₂—4 D (all om sub partian
name) mention only धुन्धुमारोपाख्यान — Adhy name
K₁ 2 Dc G₁ मधुकैटभवध', B₁ मधुकैटभोपाख्यान, G₂ मधु
कैटभवधानुकथन — Adhy no (figures, words or
both) Dn₁ (sup lin) n₂ D₁ 202, Dn₂ 201 S 197
(M₂ orig 199, and inf lin 207) — Śloka no
Dn 35, D₁ 34

195

1 ^a) B₂ Dn D₄ 6 'राज (for 'तेनस्) — ^b) D₂
'द्युते, D₅ 'वल' (for 'द्युति) — B₂ om 1^{cd} — ^c) D₁
महान् (for महन्) B₂ स तपोतप्यसुमहन् — 1^d=5^b
2 ^b) K₂ D₁—3 5 G₂ 4 वर्षागामयुत नृप (D₅ पुरा)
— ^c) S₁ K₁ 2 वर प्रादाद्, T₁ [अ]द्रद्वीनी, G₂ 4 महा
ग्रीतो — ^d) D₁ 2 T₂ G₂—4 transp स and च Śī K₁ 2
D₁ प्रभो, K₂ B Dc Dn D₄ 6 T₂ (by corr) G₁ 2 M
प्रसु, D₅ T₁ प्रसु T₁ G₁ M वर प्रोवाच (T₁ प्राह च)
स प्रसु

3 Before 3, Dc ins धुधुखाच — ^a) D₅ T₁ 'सर्पाणां
(for यक्षाणां) — ^b) D₅ T₁ यक्ष, M₂ सर्व (for सर्व)
S₁ K₁ 2 T₂ G₁—3 गधर्वोत्तरक्षसा

4 Dc₁ D₂ om 4^{cd} — Before 4^{cd}, Dc ins मार्कण्डेय
उ' — ^c) D₅ एवमुक्तः स (by transp) — ^d) S स्पृष्ट्वा
(for स्पृश्य)

5 ^a) T₂ G₁ 2 च (for तु) — ^b) =1^d B₂ वल'
(for महा') — ^c) K₁ पितुर्वर (for पितृवध) — ^d) B₂ 4
D (except D₁—3 2) द्रुत (for ततो) B₄ Dn D₄ 6 गमत्
(for 'द्रवत्) S₁ K₁ 2 विष्णुमेव द्युपा', B₁ पश्चाद्देवमुपा

6 ^a) T₂ G₂ 2 च, G₁ हि (for तु) — B₂ om 6^{cd}
— ^c) B₁ देवाश्च (for असकृद्) — ^d) K₂ 4 B₂ 4 Dc
Dn D₁—4 6 G₄ विष्णु देवाश्च (by transp), B₁ गधर्वाश्चैव,
D₅ विष्णु सर्वांश्च G₄ सर्वत (for वै भृशम्)

7 7^{ab}=3 193 15^{ab} — ^a) K₂ B D (except
D₁—3 2) T₁ M समुद्रे बालुकापूर्ण (M 'र्ण'), T₂ G समुद्र
बालुकापूर्ण (T₂ G₁ 2 'पूर्ण) — ^b) K₁ 2 तज्जानक; B Dn
D₄ 6 उज्जालक, T₂ G₂ M उज्जानुक (for उज्जानक) B Dc
Dn D₄ 6 T₁ G₁ M स्मृते, D₁ 2 द्युत', T₂ G₂ स्मृति (for
स्मृत) — ^c) D₅ T₁ भागव S₁ K D₁—3 2 G₄ दुरात्मा
वै, Dc T₂ G₁ 2 सुदुष्टात्मा — ^c) B₁ 2 4 Dn D₄ 6
वाधति B₂ 4 पुरा (for पर) D₅ वाधते सर्वभूतानि
— ^f) B₁—3 D (except D₁—3 2) G₄ विभो, G₁ M प्रति
(for प्रभो)

C 3 13589
B 3 204 8
V 3 207 8

अन्तर्भूमिगतस्तत्र बालुकान्तर्हितस्तदा ।
मधुकैटभयोः पुत्रो धुन्धुर्भीमपराक्रमः ॥ ८
शेते लोकविनाशाय तपोबलसमाश्रितः ।
उत्तङ्कस्याश्रमाभ्यांशे निःश्वसन्पावकार्षिणः ॥ ९
एतस्मिन्नेव काले तु सभृत्यबलवाहनः ।
कुवलाश्वो नरपतिरन्वितो बलशालिनाम् ॥ १०
सहस्रैरेकविंशत्या पुत्राणामरिमर्दनः ।
प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य निवेशनम् ॥ ११
तमाविशच्चतो विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ।
उत्तङ्कस्य नियोगेन लोकानां हितकाम्यया ॥ १२
तस्मिन्प्रायाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ।

एष श्रीमान्नृपसुतो धुन्धुमारो भविष्यति ॥ १३
दिव्यैश्च पुष्पैस्तं देवाः समन्तात्पर्यवाकिरन् ।
देवदुन्दुभयश्चैव नेदुः स्वयमुदीरिताः ॥ १४
शीतश्च वायुः प्रवचो प्रयाणे तस्य धीमतः ।
विपांसुलां महीं कुर्वन्वर्ष च सुरेश्वरः ॥ १५
अन्तरिक्षे विमानानि देवतानां युधिष्ठिर ।
तत्रैव समदृश्यन्त धुन्धुर्यत्र महासुरः ॥ १६
कुवलाश्वस्य धुन्धोश्च युद्धकौतूहलान्विताः ।
देवगन्धर्वसहिताः समवेक्षन्महर्षयः ॥ १७
नारायणेन कौरव्य तेजसाप्यायितस्तदा ।
स गतो नृपतिः क्षिप्रं पुत्रैस्तैः सर्वतोदिशम् ॥ १८

8 ^b) B₃ Dn D₄₋₈ तथा, M₁ न च (for तदा) — G₄ om 8^{cd} — ^c) K₄ तत्र (for पुत्रो) — ^d) K₄ पुत्रो धुन्धुरिति श्रुत

9 ^a) D₅ ततो (for शेते) — ^b) Ś₁ K₂ तपोबलसमन्वित, B₁ ३ तपोवनसमाश्रित, Dn D₄ ६ M बलमुपां — ^c) K₃ ४ B₁₋₃ Dc D₂₋₅ भ्यामे (for भ्यांशे) — ^d) Some MSS निश्वसन्

10 ^a) M₂ नथ (for एव) — ^b) K₂ ३ B₁₋₃ Dc Dn D₅ T₂ G₁ ३ राजा स, D₄ ६ स राजा (for सभृत्य) — After 10^{ab}, K₃ B₁₋₃ D (except D₁₋₃) ins

985* उत्तङ्कविग्रमहित कुवलाश्वो महीपति ।
पुत्रं सह महीपाल प्रययौ भरतर्षभ !,
while G₄ ins

986* कुवलाश्वो नरपति पुत्रैश्च सहित प्रभु ।
— K₃ D₂ G₄ om 10^c-11^b B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ transp 10^{cd} and 11^{ab} — ^c) T G₁ ३ M क्षिति (for नर)

11 K₃ D₅ G₄ om 11^{ab} B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ transp 10^{cd} and 11^{ab} (cf v1 10) — ^a) S (except G₁, G₄ om) विद्वान्नि (for विद्वत्या) — ^b) B₂ सुदन (for मर्दन) — K₃ B₁₋₃ D (except D₁₋₃) om 11^{cd} — ^d) Ś₁ K₄ D₁₋₃ निवेदाने, K₁ ३ विनाशन, B₄ G₁ M वधाय वै

12 ^a) D₅ ममा (for तमा) — ^b) Ś₁ K₁ ३ सहमा; T₂ G₃ तेजसा (for तेजसा) G₄ स्वय (for प्रभु) — ^d) S (except G₁ ४) च हितेप्सया (for हितका)

13 ^b) K₂ दिव्य (for दिवि) B₃ हर्षो (for शब्दो)

— ^c) K₁ नृपतिर, K₂ नृपते, B₁ T₂ G₁ ३ M नृपो ह्यय; B₂₋₄ Dc Dn D₄ ६ अवध्योच (Dn₁ च), D₅ नृपवरो (for नृपसुतो)

14 Before 14, G₂ ४ ins वैश — ^a) B₁ G₄ पुष्पैश्च (by transp) D₅ तान् (for त) G₁ दिव्यैश्च पुष्पवर्षैस्त — ^b) Dn चारयन् (for वाकिरन्) — ^c) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) T₁ G₂ ४ M₂ चापि, G₁ नेदुर् (for चैव) — ^d) G₁ दिवि (for नेदु) B D (except D₁₋₃ ६) M अनीरि(B₂ वि)ता, T G₁₋₃ अताडिवा (for उदीरिता)

15 ^a) Ś₁ K₁ ४ Dc D₁₋₃ ३ T₁ G (except G₂) दिव, K₂ दिव (for शीत) — ^c) Many N MSS विपासुला, M₂ निष्पासुला D₃ ब्रह्मन् (sup lin sec m as in text), D₅ मवा (for कुर्वन्) — ^d) D₁ ३ प्रववर्ष (for वर्ष च) — After 15, G₁ ३ ४ M ins

987* प्रदक्षिणाश्राप्यभवन्वन्यास्तस्य नृगद्विजा ।

16 D₅ om (hapl) 16 — ^a) B अतरीक्षे! — ^b) G₁ M देवाना च (for देवताना) — ^c) K₁ तत्रैव, K₃ ४ D₁₋₃ T₁ G₄ तत्र वै — ^d) B₄ [अ]सुरेश्वर, D₅ महारथ; T₂ G₃ महासुरा

17 ^b) K₂ युध, Dc D₃ युद्ध, D₅ T₁ M युद्धे (for युद्ध) — ^c) D₅ देवदानवगधर्षा — ^d) Dn₂ n₃ D₁ समवेक्षन्; T₁ G₁ M चाभ्याजगसुर, T₂ G₂₋₄ समपश्यन्

18 S (except G₂ ४) read 18^{ab} after 19^{ab} — ^b) B₃ तथा (for तदा) — After 18^{ab}, S ins

988* हितार्थं सर्वलोकानामुदङ्कस्य वरो स्थित ।
— K₃ D₅ om 18^{cd} — ^c) S (except G₄) गत्वा (for गतो) — ^d) Dn₁ पुत्रास् (for पुत्रैस्) Dn₁ G₁ ते, M₂

अर्णवं खानयामाम कुवलाश्वो महीपतिः ।
 कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु तस्मिन्वै वालुकाण्वि ॥ १९
 मत्सभिर्दिव्यैः खात्वा दृष्टो धुन्धुर्महावलः ।
 आसीद्धोर वपुस्तस्य वालुकान्तर्हितं महत् ।
 दीप्यमान यथा सूर्यस्तेजसा भरतर्षभ ॥ २०
 ततो धुन्धुर्महाराज दिग्माश्रित्य पश्चिमाम् ।
 सुप्तोऽभृद्राजगार्दूल कालानलममद्युतिः ॥ २१
 कुवलाश्वस्य पुत्रैस्तु मर्वतः परिवारितः ।
 अभिद्रुतः शरैस्तीक्ष्णैर्गदाभिर्मुमलैरपि ।
 पट्टिशैः परिवैः प्रामैः खड्गैश्च विमलैः शितैः ॥ २२
 म वध्यमानः संकुद्ः समुत्तस्थौ महावलः ।
 क्रुद्धश्चाभक्षयत्तेषां शस्त्राणि विविधानि च ॥ २३

आस्याद्धमन्पावकं स संवर्तकसमं तदा ।
 तान्मर्वान्नृपतेः पुत्रानदहत्स्वेन तेजसा ॥ २४
 मुखजेनाग्निना क्रुद्धो लोकानुद्वर्तयन्निव ।
 क्षणेन राजशार्दूल पुरेव कपिलः प्रभुः ।
 सगरस्यात्मजान्क्रुद्धस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २५
 तेषु क्रोधाग्निदग्धेषु तदा भरतमत्तम ।
 तं प्रवुद्धं महात्मानं कुम्भकर्णमिवापरम् ।
 आसमाद् महातेजाः कुवलाश्वो महीपतिः ॥ २६
 तस्य वारि महाराज सुस्त्राव बहु देहतः ।
 तदापीयत तत्तेजो राजा वारिमयं नृप ।
 योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥ २७
 ब्रह्मास्त्रेण तदा राजा दैत्यं क्रूरपराक्रमम् ।

न (for ते) B₁ Dc दिश (for दिशम्)

19 °) S₁ K₁ न्वनयामाम — After 19^{ab}, S (except G₂ 4) reads 18^{ab} — °) B₂ Dn D₃ ६ च (for तु) S (except G₄) नस्य पुत्रं न्वनद्भिन्नु — °) K₃ D₁ २ मर्वतो (for तस्मिन्वै)

20 °) G₁ M₂ सु (for चल्) — °) G₄ तत्र (for तस्य) — °) D₁ तदा (for महन) K₃ D₂ ६ हितस्य च (D₃ च) (for हित महत्) — After 20^{cd}, K₃ 4 D₃ ६ ins

959* युगान्ते मर्वभूतानि पावकस्यैव घक्षयत ।

[K₃ पावकस्य दिशन्त (for the posterior half)]

— K₃ 4 D₃ om 20^{ef} — °) S₁ h₁ २ T₂ G₂₋₄ M₂ मानो (for मान) B₄ D₁ G₁ सूर्यं, T₁ [आ]दित्य (for सूर्यम्) — °) D₁ २ युगान्ते (for तेजसा) B₂ तेजस्यतर्हित महत् — After 20 D₃ ins

990* दीप्यमानस्ततो धुन्धुस्तेनमा च नरेश्वर ।

21 °) B₁ धुनुर्नाम महातेजा — °) K₃ B D (except D₁₋₃ २) S (except G₄) आवृत्य (for आश्रित्य) — °) K₄ कालात्रक (for कालानल) D₂ मद्याद्युति, T₁ G₁ ममप्रभ (for ममद्युति)

22 °) B₄ च, M₂ य (for तु) — °) D₃ समतान, T₂ G₂₋₄ परित (for मर्वत) — °) S₁ D₃ अभिद्रुत — °) G₂ 4 गदाणि (for गदाभिर्) A few MSS सुसुलैर्, सुजलैर्, सुसुलैर् K₁ २ B₁ D₃ तथा (for अपि) — G₄ om 22^{ef} — °) S (G₄ om) पट्टिमै S₁ K₁ २ विविधै (for परिवै) K₂ 4 D₁ २ ६ प्रादं, K₃ प्रादं, B₄ शूलं

(for प्रामै) — °) S₁ K B₄ D₁₋₃ ६ G₂ विमलैश्च परम् (K D₁₋₃ ६ स्त्र)घं

23 °) K₄ वध्यमान स (by transp), B₁ विवाद्य मान, B₂ M₁ अवध्य S₁ K D₁₋₃ ६ T₁ G₁ २ 4 मग्रामे (for मकुद्) — °) K₁ G₁ समुत्तस्थुर् — °) D₁ २ चापि, T₁ G₄ चपा (for तेषा) — °) S₁ K₁ 4 B₁ Dc₁ D₃ T₁ य (for च)

24 °) B₁ तु, T₁ च (for म) — °) K₄ समर्दक (m as in text), G₂ 4 मयर्ताग्नि — °) K₄ भूपते, T₁ आपतत्, T₂ G₃ अदहत् (for नृपते) — °) B₁ T₂ G₃ नृपते (for अदहत्) S₁ K₁ २ तेन (for स्वेन) B₂ कर्मणा (for तेजसा)

25 °) S₁ K Dn₃ D₁₋₃ ६ G₄ क्रोधाद् (for क्रुद्धो) — °) K₁ लोभाद् (for लोकान्) — °) B₁ G₄ नर (for राज)

26 °) K₁₋₃ D₃ ६ त प्रवृद्, M₁ सुप्रवृद् S₁ K B₄ D₁₋₃ ६ G₂ 4 महाबाहु (for त्मान)

27 °) M₁ तेजा (for राज) — °) S₁ तदाप्यायत तत्तेजो, K₃ B Dc D₁₋₃ ६ G₁ तदापीय ततस्तेजो, T G₂₋₄ तत्तदा पी(T₁ ही)यते तेजो — °) T₁ G₂ 4 राजा (for राजा) T₁ वारि चमन् (for वारिमय) K₂ 4 B₂ D₁ M₁ नृप — °) K₁ ३ योगे (for योगी) B₄ वह्नि त, T₁ तद्दृष्टि, T₂ G₂₋₄ वृष्टि स, G₁ M वह्नि य (for वह्नि च) — °) T G M₂ ज(G₂ 4 ग)मयित्वा च वारिणा (G₂ 4 विचारिणा)

28 °) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) च राजेन्द्र, S ततो

C 3 13613
B 3 204 32
P 3 207 30

ददाह भरतश्रेष्ठ सर्वलोकभयाय वै ॥ २८
सोऽञ्जेण दग्ध्वा राजर्षिः कुवलाश्वो महासुरम् ।
सुरशत्रुमभिन्नघ्नखिलोकेश इवापरः ।
धुन्धुमार इति ख्यातो नाम्ना ममभवत्ततः ॥ २९
प्रीतैश्च त्रिदशैः सर्वैर्महर्षिमहितैस्तदा ।
वर वृणीष्वेत्युक्तः स प्राञ्जलिः प्रणतस्तदा ।
अतीव मुदितो राजन्निदं वचनमब्रवीत् ॥ ३०
दद्यां वित्तं द्विजाग्र्येभ्यः शत्रूणां चापि दुर्जयः ।
सख्यं च विष्णुना मे स्याद्भूतेष्वद्रोह एव च ।
धर्मं रतिश्च सततं स्वर्गं वासस्तथाक्षयः ॥ ३१
तथास्त्विति ततो देवैः प्रीतैरुक्तः स पार्थिवः ।

ऋषिभिश्च सगन्धर्वैरुत्तङ्गेन च धीमता ॥ ३२
सभाज्य चैनं विविधैराशीर्वादैस्ततो नृपम् ।
देवा महर्षयश्चैव स्वानि स्थानानि भेजिरे ॥ ३३
तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा युधिष्ठिर तदाभवन् ।
दृढाश्वः कपिलाश्वश्च चन्द्राश्वश्चैव भारत ।
तेभ्यः परपरा राजन्निक्ष्वाकूणां महात्मनाम् ॥ ३४
एवं स निहतस्तेन कुवलाश्वेन सत्तम ।
धुन्धुदैत्यो महावीर्यो मधुकैटभयोः सुतः ॥ ३५
कुवलाश्वस्तु नृपतिर्धुन्धुमार इति स्मृतः ।
नाम्ना च गुणसंयुक्तस्तदा प्रभृति सोऽभवत् ॥ ३६
एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।

राजा — °) G₃ ५ पुरुषश्रेष्ठ — °) Ś₁ K B₂ D₁₋₃ ६
सर्वलोकहिताय, B₂ ४ Dc Dn D₄ ६ लोकभवय
29 °) K₃ साञ्जेण, D₃ शस्त्रैः स (for सोऽञ्जेण) K₁ ३
Dc दग्धा, K₃ दग्धो (for दग्ध्वा) — °) B₁ Dc₂ मही
पतिः; M₂ महासुर — °) B D (except D₁₋₃ ६) T G₃
अभिन्नघ्न — °) S₁ त्रिदिवेश, B Dc Dn D₄ ६ T₂ (after
corr) G₃ त्रैलोक्येश, D₁ स्वर्गलोकेश (sic), M₁ त्रिदेश
(for त्रिलो) — After 29^{cd}, B D (except D₁₋₃ ६)
T₂ (marg sec m) G₃ ins

991* उन्धोर्वधात्तदा राजा कुवलाश्वो महामना ।
[B₁ महाराज (for तदा राजा) B₃ महीपति (for महा)]
On the other hand, G₁ ins after 29^{cd}

992* कुवलाश्वो महाबाहुर्धुन्धु इत्वा जहर्ष च ।
— °) T₁ G₁ ४ M₂ तदा (for तत) N नाम्नाप्रतिरथोभवत्
(Dn₂ D₃ रथो महान्)

30 °) G₂ ४ त्रिदिवै (for त्रिदशै) — K₃ om
(hapl) 30^{cd} — °) G₃ [ए]वमुक्तः (for [ह]त्युक्तः म)
T₂ G₃ ४ सन् (for म) — °) G₃ स्थित (for तदा)

31 °) G₁ वियाः; G₄ दत्त (for दद्या) Some MSS
द्विजाग्र्येभ्यः D₃ दद्यां च वित्त निग्रेभ्यः — °) B₂ अपि,
Dc₂ D₁ ३ स्या च, S चैव (for चापि) Ś₁ K D₃ ६ स्या
शत्रूणां च दुर्जयः — °) K₁ D₃ T₁ G₂ ४ M₁ स्वर्गवासस
D₃ तथैव च, G₄ तदाक्षय

32 °) Ś₁ K₁ ३ तदस्त्विति Ś₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ तदा
(for ततो) K₃ D₃ देवैस्तथास्त्रियुक्ते च म राजा पृथिवीपते
D₃ (after corr marg sec m) प्रीत्युक्त स च पार्थिव
(for °) — °) K₃ D₃ हुंष्टे सपूजितस्तथा

33 K₃ om 33 — °) B Dc₁ Dn₁ n₂ D₄ ६ सभाज्य,
Dc₂ Dn₂ D₃ स्वभाव्य, T₂ G₃ प्रपूज्य (for सभाज्य) T₁
सभाज्यमानो विविधैर् — °) S₁ K₂ तदा, D₃ तथा (for
ततो) B₁ ३ Dc₁ Dn D₄ M₂ नृप, B₂ T₁ नृप; Dc₂ नृप
— °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ६ देवर्षयः (for महर्षयः) D₂ ३
D (except D₁₋₃ ६) चापि (for चैव) — °) M₂ जग्निरो
(for भेजिरे)

34 °) S₁ तदा (for त्रयः) D₃ चैव (for शिष्टा)
— °) Ś₁ त्रयो (for तदा) — °) Ś₁ K₁ कुवला, K₃
कपिला (for कपिला) — °) S (except T₂ G₃) भद्रा
(for चन्द्रा) — °) Ś₁ K₁ परस्पर (K₁ 'रो) (for परपरा)
— After 34, B D (except D₁₋₃ ६) ins

993* वदास्य सुमहाभाग राज्ञाममिततेजसाम् ।
35 °) D₃ G₄ सनिहतस्य — °) Ś₁ K₁ ३ भारत, D₃
G₄ धीमता (for सत्तम) — °) B D (except D₁₋₃ ६)
नाम (for दैत्यो) Ś₁ राज, B D (except D₁₋₃ ६) दैत्यो
(for वीर्यो)

36 °) S₁ B₁ ३ Dc₁ Dn D₂ ४-६ G₂ M₂ च (for तु)
— °) B₂ Dc₂ S (except T₁) श्रुत (for स्मृत) — °)
S₁ K₁ ३ B₁ ३ Dc₂ D₃ G₁ M₂ [अ]य, T G₂ ४ M₁ स
(for च) K₃ गुरुणा युक्तः; B₁ गुणयुक्तश्च, B₄ गुणसपन्न
(for गुणसयुक्तः) K₃ D₁ ३ नाम तद्गुणसयुक्त — °) K₄
D₃ ततः प्रभृति K₃ D₁ ३ तस्य राज्ञो महात्मनः

37 °) B₁ ३ Dc₂ D₄ ६ S (except T₁ M₁) यन्मा
पृच्छसि सत्तम (T₂ G₂ ३ भारत, G₁ ४ M₂ पार्थिव) — °)
Ś₁ K₁ ३ ४ B₁ Dn₁ n₂ D₁₋₃ ६ G₁ धुधु (for धौन्धु)
— °) K₄ B₄ D₂ ३ तस्य (for यस्य)

धौन्द्युमारमुपाख्यानं प्रथितं यस्य कर्मणा ॥ ३७
इदं तु पुण्यमाख्यानं विष्णोः समस्तकीर्तनम् ।
शृणुयाद्यः स धर्मात्मा पुत्रवांश्च भवेन्नरः ॥ ३८

आयुष्मान्धृतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति पर्वसु ।
न च व्याधिभयं किञ्चित्प्रामोति विगतज्वरः ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९५ ॥

१९६

वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा मार्कण्डेयं महाद्युतिम् ।
पप्रच्छ भरतश्रेष्ठो धर्मप्रश्नं सुदुर्वचम् ॥ १
श्रोतुमिच्छामि भगवन्स्त्रीणां साहात्म्यमुत्तमम् ।
कथ्यमानं त्वया विप्र सूक्ष्मं धर्मं च तत्त्वतः ॥ २
प्रत्यक्षेण हि विप्रर्षे देवा दृश्यन्ति सत्तम ।

सूर्याचन्द्रमसौ वायुः पृथिवी वह्निरेव च ॥ ३
पिता माता च भगवन्नाव एव च सत्तम ।
यच्चान्यदेव विहितं तच्चापि भृगुनन्दन ॥ ४
मन्येऽहं गुरुवत्सर्वमेकपत्न्यस्तथा स्त्रियः ।
पतिव्रतानां शुश्रूषा दुष्करा प्रतिभाति मे ॥ ५
पतिव्रतानां साहात्म्यं वक्तुमर्हसि नः प्रभो ।

C. 3 13633
B. 3 205 6
V. 3 208 5

38 °) K₁ १ वै (for तु) — °) K₁ १ विष्णु (for विष्णो) K₃ D₆ T₁ कीर्तिव, Dn₁ वर्तन (for कीर्तनम्) — °) T₁ G₁ M च (for स) — °) S (except T₂ G₂) स (for च) S₁ T₂ (before corr) नृप (for नर)

39 °) B₁ १ Dn D₄ ६ भूति, B₁ कीर्ति, T G₂₋₄ प्रीति (for दृति) G₁ M₂ चापि (for चैव) — °) G₄ सर्वदा (for पर्वसु) — °) M₁ न व्याधिर्नो भय, M₂ न च ख्याति भय — °) G₁ भरतर्षभ (for विगत)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ १ T₁ G₂ १ आरण्य, D₆ वन (1) — Sub parvan G₁ M₂ मार्कण्डेयसम (M₂ मा)स्या (followed by द्युमारोपाख्यान) K₃ १ B Dc Dn₁ न₃ D₁₋₆ M₁ (all om sub parvan name) mention only द्युमारोपाख्यान (followed by समाप्त in K₃ १ D₁ १ M₁) — Adhy name T₂ G₂ द्युवच, G₂ द्युमारकथाकथन — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ न₃ D₁ 203, Dn₂ 202, S (M₂ inf lin) 193 (M₂ orig 200) — Śloka no Dn₁ 46, Dn₂ न₃ 45, D₁ 44

196

1 °) K₂ B₁ १ १ D (except D₁₋₃ ८) T₁ श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) — °) B₂ Dc T₁ G₂ १ M₂ धर्म्यं प्रश्न Ś₁ K₁ १ १ १ Dn₂ D₁₋₃ ६ सुदुर्वच, K₂ Dn₁ न₃ स दुर्वच, Dc

सुदुर्लभ, D₄ स दुर्वच, T₂ G₂ सुदुस्तर

2 Before 2, M₂ ins युधिष्ठिर — °) B₄ D₁ मया (for स्वया) — °) K₄ B₂ G₂ १ सूक्ष्मधर्म, B₁ धर्मसूक्ष्म, B₄ T₁ सूक्ष्म धर्म्यं T₂ G₂ धर्मस्य (for धर्मं च) D₆ तत स्तत (for च तत्त्वत)

3 °) B Dc Dn D₄ ६ प्रत्यक्षमिह (B₁ व) K₃ च, D₆ [ह]ह (for हि) Ś₁ K दृश्यते, D₆ दृष्टा हि (for विप्रर्षे) — °) K₃ विप्रर्षि, D₆ ब्रह्मर्षि (for दृश्यन्ति) Dc सर्वदा (for सत्तम) K₄ D₁₋₃ दृश्यते देवसत्तमा (K₄ म) — S₁ K₁ om (hapl) 3^c-4^b

4 Ś₁ K₁ om 4^{ab} (cf v1 3) — °) B₂ ततो माता, B₄ Dn₃ माता पिता (by transp) K₂ १ B₁ Dc₂ Dn D₄ G₁ भगवान् — °) K₂ B Dc Dn D₄ ६ T₂ (by corr) G₂ गुरोव, D₁ भाव एव (for गाव एव) T₁ G₁ M₁ गावश्च द्विजसत्तमा — °) K₁ १ १ Dn₁ D₄₋₆ देव, D₁ १ वेद, D₆ देव, T₁ G₁ M₁ एव (for एव) T₁ अभित, G₁ M₁ महित, M₂ महति (for विहित) T₂ G₂₋₄ यच्चापि विहित तासां — °) K₂₋₄ B₁ यच्चापि S₁ गुरु (for शृणु)

5 °) B D (except D₁₋₃ ६) मान्या हि, T₁ मन्ये च (for मन्येऽहं) S₁ K₁ १ १ D₁ ६ गुणत सर्वा (K₄ D₁ ६ वै), K₃ D₂ १ गुणवत्सर्व, B Dc Dn D₄ ६ गुरुव सर्व; T₁ M₂ गुरुव (M₂ गुरुवत्) सर्वान् — °) D₂ तथा श्रिय, D₆ तथैकत — T₂ G₂ om 5^{cd}

6 K₃ om 6 — °) S₁ महात्म्य; G₄ शुश्रूषा — °) D₃ मे प्रभो, M₂ सत्तम — After 6^{ab}, Ś₁ K₁ १ ins

मातरं सदृशीं तात पिदन्त्ये च मन्यते ।
 दुष्करं कुरुते माता विवर्धयति या प्रजाः ॥ १५
 तपसा देवतेज्याभिर्वन्दनेन तितिक्षया ।
 अभिचारैरुपायैश्च ईहन्ते पितरः सुतान् ॥ १६
 एवं कृच्छ्रेण महता पुत्रं प्राप्य सुदुर्लभम् ।
 चिन्तयन्ति सदा वीर कीदृशोऽयं भविष्यति ॥ १७
 आशंसते च पुत्रेषु पिता माता च भारत ।
 यशः कीर्तिमथैश्वर्यं प्रजा धर्मं तथैव च ॥ १८

तयोराशां तु सफलां यः करोति स धर्मवित् ।
 पिता माता च राजेन्द्र तुष्यतो यस्य नित्यदा ।
 इह प्रेत्य च तस्याथ कीर्तिर्धर्मश्च शाश्वतः ॥ १९
 नैव यज्ञः स्त्रियः कश्चिन्न श्राद्धं नोपवासकम् ।
 या तु भर्तरि शुश्रूषा तथा स्वर्गमुपाश्रुते ॥ २०
 एतत्प्रकरणं राजन्नधिकृत्य युधिष्ठिर ।
 पतिव्रतानां नियतं धर्मं चावहितः शृणु ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पण्णवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९६ ॥

१९७

मार्कण्डेय उवाच ।

कश्चिद्विजातिप्रवरो वेदाध्यायी तपोधनः ।

तपस्वी धर्मशीलश्च कौशिको नाम भारत ॥ १
 साङ्गोपनिषदान्वेदानधीते द्विजसत्तमः ।

C 3 13653
B 8 206 2
K 3 209.2

गौरवादन्त्ये — ^{b)} B₁₋₃ Dc Dn D₄ e T₂ G₃ तु मेनिरे, T₁ G₁ ३ M₁ च मन्वते (for च मन्यते) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ६ मन्वते चापरे पितृन् — ^{c)} B₄ दुष्करं कुर्वते तात — ^{d)} Ś₁ K₁ निवर्तयति, T₁ सवर्धं (for विवर्धं) K₁ S सा, B₁ ३ या (for या) B₂ सुतान्, G₁ M प्रजा (for प्रजा) B₄ वर्धयति हि यत्प्रजा

16 ^{a)} B₂ Dc D₅ M₁ देवते (for देवते) — ^{b)} D₅ वचनेन (for वन्दनेन) — ^{c)} D₅ अभिप्रायैर्, T G सु (T₁ म) प्रदास्ये (for अभिचारैर्) — ^{d)} N [अ]रीहते (B₄ लभते) (for ईहन्ते) D₅ मातर (for पितर) D₁ सुत (for सुतान्)

17 S₁ om 17^{ab} — ^{b)} K₂ [अ]पत्य, G₂ ४ सुत (for पुत्र) — ^{c)} Ś₁ K₁ ३ चिन्तयत — ^{d)} M₁ किंशीले (for कीदृशो) — After 17, T₁ ins

996* ये चक्रोषु सर्वेषु वर्तमानसुगुप्तया ।

18 ^{a)} Ś₁ आशंसते च, K₁ मतेषु, K₂ मे तेषु, B₂ G₂ माने च, D₁ मे ते च (for मते च) B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ हि (for च) Dc पुत्रस्य, T₁ पुत्रे च (for पुत्रेषु) — ^{c)} D₅ अयो, G₂ उत (for अय) D₅ धर्म्यं (for [रि]श्वर्यं) — ^{d)} D₅ प्रजा, S (except G₂, T₂ before corr) तेजो (for प्रजा) B₄ धर्मस्य, T₂ (before corr) G₁ ३ ४ M₂ धर्मान् (for धर्म) — After 18, S ins

997* मातु पितुश्च राजेन्द्र सततं हितकारिणः ।

19 ^{a)} T G₁ ३ ४ आशास् (for आशा) D₅ ६ च (for तु) T G₁ ३ ४ सफला — ^{d)} Ś₁ K₁ ३ यत्र तुष्यति, K₂ D₁ ३ G₂ ४ तुष्येते यस्य, B₁ Dc तुष्यते यस्य B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) नित्यश (for दा) — ^{c)} B₂ तस्यार्थं (for तस्याथ) — ^{f)} K₁ ३ ४ D₁ कीर्तिर्धर्मश्च B₂ भारत (for शाश्वत)

20 ^{a)} S₁ K₂ B₄ M₂ यज्ञस्त्रिय, B₁ ३ Dn D₁ ३ ४-६ T₁ G₁ M₁ यज्ञक्रिया, Dc D₅ T₂ G₂ यज्ञ स्त्रिया, G₂ यज्ञ स्त्रिय B₁ ३ Dn D₄ ६ T₁ G₁ M₁ काश्चिन् — ^{b)} Ś₁ D₅ नोपवासक, G₁ नोपि पावक, M₂ नोपवामक — ^{d)} B₁ तेन (for तथा) D₅ धर्मम् (for स्वर्गम्) K₂ ४ B₁₋₃ D (except D₅) जय (B₂ Dn₃ य) ल्युत, B₄ उपासते (for उपाश्रुते)

21 ^{a)} T₁ एत (for एतत्) — ^{c)} S₁ K₁ ३ T₂ G₂ ३ नियम (for त) — ^{d)} B₂ धर्म्यं, B₄ धर्मान् (for धर्म) B₄ om च T₁ धर्मं शृणु युधिष्ठिर

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ ३ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयममस्या (followed by पति व्रतोपाख्यान) K₂ ४ B Dn D₁₋₆ M (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतोपाख्यान, and Dc₁, likewise, only पतिव्रतामाहात्म्य — Adhy no (figures words or both) Dn₁ n₃ D₁ 204, Dn₂ 203, S (M₂ sup lin) 199 (M₂ orig 201) — Śloka no Dn 23

C 3 13653
B 3 206 2
K 3 209 2

स वृक्षमूले कस्मिंश्चिद्वेदानुचारयन्स्थितः ॥ २
उपरिष्ठाच्च वृक्षस्य बलाका संन्यलीयत ।
तया पुरीपमुत्सृष्टं ब्राह्मणस्य तदोपरि ॥ ३
तामवेक्ष्य ततः क्रुद्धः समपध्यायत द्विजः ।
भृशं क्रोधाभिभूतेन बलाका सा निरीक्षिता ॥ ४
अपध्याता च विप्रेण न्यपतद्बसुधातले ।
बलाकां पतितां दृष्ट्वा गतसन्वामचेतनाम् ।
कारुण्यादभिसंतप्तः पर्यशोचत तां द्विजः ॥ ५
अकार्यं कृतवानस्मि रागद्वेषबलात्कृतः ।
इत्युक्त्वा बहुशो विद्वान्ग्रामं भैक्षाय संश्रितः ॥ ६

ग्रामे शुचीनि प्रचरन्कुलानि भग्नपर्यभ ।
प्रविष्टस्तत्कुलं यत्र पूर्वं चरितवांस्तु सः ॥ ७
देहीति याचमानो वै तिष्ठेत्युक्तः स्त्रिया ततः ।
शौचं तु यावत्कुरुते भाजनस्य क्रुद्धम्विनी ॥ ८
एतस्मिन्नन्तरे राजन्धुधामंपीडितो भृशम् ।
भर्ता प्रविष्टः सहमा तस्या भरतमत्तम ॥ ९
सा तु दृष्ट्वा पतिं माध्वी ब्राह्मणं व्यपहाय तम् ।
पाद्यमाचमनीयं च ददौ भर्त्रे तथा मनम् ॥ १०
प्रह्ला पर्यचरन्चापि भर्तारमसितेक्षणा ।
आहारेणाथ भक्ष्यैश्च वाक्यैः सुमधुरैस्तथा ॥ ११

197

1 ^{b)} K₂ द्विजोत्तम ; K₄ तपोनिधि (for 'धन) K₁ वेदाख्यायी द्विजोत्तम — ^{c)} T₂ G₃ धर्मशीलात्मा — ^{d)} D₁ ३ नामत (for भारत) T₂ G₃ शातोपि विनयोज्यल
2 ^{a)} K₄ (m as in text) B₂₋₄ D (except D₁ ३ ४) G₁ निपदो (for 'निपदान्) K₁ ३ D₂ सर्वान् (for वेदान्) — ^{b)} B₂ स द्विजोत्तम — ^{c)} G₁ वृक्षमूले तु (for स वृक्ष मूले) D₁ कस्मिंस्तु (for 'श्चिद्) — ^{d)} B₃ T₂ (before corr) G₃ ४ द्विज (for स्थित)
3 ^{a)} G₂ विप्रस्य (for वृक्षस्य) B₄ तस्य वृक्षस्योपरि ष्टाद् — ^{d)} T₁ M₁ तदोरसि, G₁ ३ ४ ततोपरि (for तदोपरि)
4 G₁ om 4 — ^{a)} B₄ तानु वीक्ष्य; G₂ ४ M समवेक्ष्य (for ताम्) Ś₁ तदा (for तत) — ^{b)} S₁ समपध्यायत, K₂ ४ B₁ समपाध्यायत, Dc D₄ ६ T₂ (by corr) समपध्याय स, D₅ समपइयत वै; T₁ ३ (before corr) G₂ ४ M₂ समवध्यायत — After 4^{ab}, S (except G₁ ३ ४) ins 998* तां बलाका महाराज विलीना नगमूर्धनि ।
[M₂ तरु (for नग)]
— ^{c)} T₂ (inf lin as in text) G₂₋₄ M₁ कोपा (for क्रोधा) — ^{d)} Dc सनिरीक्षता, Dn₂ सा निरीक्षता
5 ^{a)} D₁ (? gloss) अपदासा; T₁ G₁ ३ M₂ अवध्याता, G₄ अवध्यत (for अपध्याता) M₁ हि (for च) — ^{b)} D₅ पपात (for न्यपतद्) B D (except D₁₋₃) धरणीतले — ^{d)} T₁ अचेतस, T₂ G₂ ४ विचेतनां — ^{c)} K B₂ D₁₋₃ G₂ ४ कार्पण्याद्, T₁ कार्पण्यम् (for कारुण्याद्) K₂ अधि, K₃ B₁ G₄ अपि सतस; T₁ अभिसतसां, G₁ M अथ सतस — ^{f)} K₂ पर्यशोचततो, K₄ D₁ ३ देवत ता; D₅ शोचदय; T G 'शो(T₁ 'चो)चत्ता

6 ^{b)} K₁ ३ ४ B₁ रागदोष, B₁ Dc Dn D₁ ४ ६ तेप राम, B₂ रोपवेग — G₁ om (hapl) 6^c-S^b — Before 6^c, Dc Dn D₄ ६ ins मार्कण्डेय उ — ^{c)} B₁ D₁ ३ रावन् (for चिद्वान्) — ^{d)} K₁ ३ B D (except D₂) T₁ भैक्षाय K₂ ४ D₁ ३ ४ मन्वित, D₅ मसृज
7 G₁ om 7 (cf v l 6) — ^{a)} K₁ ग्रामी (for ग्रामे) M₁ पि (for प्र) K₂ ४ D₁₋₃ कुलानि भरतश्रेष्ठ — ^{b)} K₂ ४ D₁₋₃ शुचीनि प्रचराणि च, G₄ कुले भैक्षानि भारत — ^{c)} B₂ तज्जल, T₁ स कुल (for तत्कुल) B₄ Dc तत्र — ^{d)} S₁ द्विज, K₂ D₁ ३ प्रभो, Dc D₅ तत; T₁ तु स (for तु स)
8 G₁ om 8^{ab} (cf v l 6) — ^{a)} S₁ देहीहि, K₁ देहेति (for देहीति) M₁ याचमाने B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ T₂ (by corr) [S]ही (for वै) — ^{b)} Ś₁ K D₁₋₃ ६ (by transp) तत (K₄ तदा) स्त्रिया; B₂ ४ स्त्रिया च (B₁ तु) स, T₁ तथा तुम् — ^{c)} B₁ (by transp) कुरुते यावद्, M₂ तावत्कुलत्रे — ^{d)} D₁ ३ भोजनस्य, T₂ G₂ भोजनानां (for भाज)
10 ^{a)} K₄ transp तु and दृष्ट्वा — ^{b)} S₁ K₁ ३ ४ B Dn₁ n₂ D₁ ४ ६ G₁ व्यय (for व्यय) — ^{c)} K₄ तु, B D (except D₁₋₃) वै (for च) — ^{d)} B D (except D₁₋₃) T₂ G₂ ४ भर्तुस (for भर्त्रे) K₄ B₁ ३ D₃ S (except T₁) तदा (for तथा)
11 ^{a)} B₂ श्रद्धा, T G₂₋₄ M₂ प्रीत्या (for प्रह्ला) G₁ चाय (for चापि) — ^{c)} K₄ [अ]पि, B₄ च (for [अ]य) K₂ ४ भक्ष्य, B₁ भक्ष्या च, G₁ भक्ष्येण — ^{d)} B₂ ३ D (except D₁₋₃) G₂ भोज्ये (for वाक्ये) K₁ ४ D₁ ३ स; K₂ T₁ G₁ ३ ४ च (for तु) B₁ मधुरे पायसैस्तथा
12 ^{a)} Ś₁ K₁ ३ ४ B Dc Dn D₄ ६ T₂ (by corr)

उच्छिष्टं भुञ्जते भर्तुः सा तु नित्यं युधिष्ठिर ।
 दैवतं च पतिं मेने भर्तुश्चित्तानुसारिणी ॥ १२
 न कर्मणा न मनसा नात्यश्नात्नापि चापिवत् ।
 तं सर्वभावोपगता पतिशुश्रूषणे रता ॥ १३
 माध्वाचारा शुचिर्दक्षा कुडुम्वस्य हितैपिणी ।
 भर्तुश्चापि हितं यत्तन्मततं सानुवर्तते ॥ १४
 देवतातिथिभृत्याना श्वश्रूश्चशुरयोस्तथा ।
 शुश्रूषणपरा नित्यं सततं संयतेन्द्रिया ॥ १५
 मा ब्राह्मणं तदा दृष्ट्वा संस्थितं भैक्षकादिक्षणम् ।
 कुर्वती पतिशुश्रूषां सस्माराथ शुभेक्षणा ॥ १६
 व्रीडिता साभवत्साध्वी तदा भरतमत्तम ।
 मिक्षामादाय विप्राय निर्जगाम यशस्विनी ॥ १७
 ब्राह्मण उवाच ।
 किमिदं भवति त्वं मां तिष्ठेत्युक्त्वा वराङ्गने ।

उपरोधं कृतवती न विसर्जितवत्यसि ॥ १८
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ब्राह्मणं क्रोधसंतप्तं ज्वलन्तमिव तेजसा ।
 दृष्ट्वा साध्वी मनुष्येन्द्र सान्त्वपूर्वं वचोऽब्रवीत् ॥ १९
 क्षन्तुमर्हसि मे विप्र भर्ता मे दैवतं महत् ।
 स चापि क्षुधितः श्रान्तः प्राप्तः शुश्रूषितो मया ॥ २०
 ब्राह्मण उवाच ।
 ब्राह्मणा न गरीयामो गरीयास्ते पतिः कृतः ।
 गृहस्थधर्मे वर्तन्ती ब्राह्मणानवमन्यसे ॥ २१
 इन्द्रोऽप्येषां प्रणमते किं पुनर्मानुषा भुवि ।
 अवलिप्ते न जानीषे वृद्धाना न श्रुतं त्वया ।
 ब्राह्मणा ह्यग्निसदृशा दहेयुः पृथिवीमपि ॥ २२
 स्युवाच ।
 नावजानाम्यहं विप्रान्देवैस्तुल्यान्मनस्विनः ।

C 3 13676
 B 3 206 24
 V 3 209 26

G₃ भाविता, K₃ 4m D₁ 2 3 सतत (for भुञ्जते) Ś₁ K₁ 2
 तत्र (for भर्तुं) — ^b) B₃ नित्य, D (except D₁₋₃ 3)
 सुक्ते, G₁ मा च, G₃ माधु (for मा तु) S₁ K B₁₋₃ D₁₋₃ 3
 सुक्ते (for नित्य)

13 ^a) B Dc Dn D₄ 3 G₁ कर्मणा मनसा वाचा, D₂ 3
 मा कर्मणा वा मनसा — ^b) K₁ 2 नाम्यश्नात्नापि चापिवत्,
 K₄ नात्यश्नात्यति चापिवत्, B Dc Dn D₄ 3 नान्यचित्ताम्य
 गान्पति, D₁ नात्यश्नात्यति न चापिवत्, D₂ 3 G₁ नात्यश्नात्नाति
 चा(D₃ वा)पिवत्, D₅ नातिक्रामति वा गिरा, T₁ नात्यश्नात्य
 पि चापिवत् — ^c) G₃ तन् (for त) D₂ मर्तुं (for सर्वं)

14 ^a) D₃ प्रिय, G₂ 4 हिते (for हित) G₂ यत्ता, G₄
 युक्ता (for यत्तत्) K₃ भर्तुश्च विहित यत्तत् — ^d) K₃ B₂
 माधु वर्तते, K₄ D₁ 3 M₂ चातुं, G₁ मान्दवर्तत, G₃ मा
 तु वर्तते

15 ^b) B₄ अपि (for तथा) — ^c) S (except G₃)
 शुश्रूषणे रता नित्य — ^d) K₄ मजितेन्द्रिया

16 ^a) Dc तया, G₁ 2 4 ततो (for तदा) K₃ 4 D₁₋₃
 द्वारि (for दृष्ट्वा) — ^b) Ś₁ K₁ 2 D₅ सतत (for मस्थित)
 S₁ K₁ 3 B Dc₁ Dn D₁ 2 4 6 T₁ G₃ भैक्ष्यं — ^c) Dc
 D₁ 3 G₂ 4 कुर्वती — ^d) Dn₃ D₃ 4 6 G₁ 2 सम्माराथ
 B₂ शुचिम्बिता (for शुभे)

17 ^a) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ चाभवत्, Dc सा भवेत्, D₅
 चापि सा, T₂ सा तदा (for सामवत्) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ 3
 मनस्विनी

18 ^a) K₃ Dc₂ M₂ सा (for सा) — ^b) B₂ 3 M₁
 वरानने — ^d) B₂ T₁ G₄ [अ]पि (for [अ]मि)

19 T₁ G₄ om the ref — ^a) B₁ क्रोधमदीप्त, T₁
 कोपसतप्त — ^c) B D₄ T G₃ M सा स्त्री (for साध्वी)
 D₅ मानुषेन्द्र, G₁ मानुषेन्द्र — ^d) S₁ K D₁₋₃ 3 ततो (for
 वचो) — After 19, G₂ 4 ins

999* क्षमस्व विप्रप्रवर क्षमस्व स्त्रीजडत्वताम् ।
 प्रमीद भगवन्मद्य कृपा कुरु मयि द्विज ।
 while B₃ ins 1001*

20 Before 20, N (except B₄) G₁ M₂ ins स्यु
 वाच (resp स्त्री) — ^a) K₃ B₂ 3 Dc Dn D₄₋₅ मे विद्वन्,
 K₃ G₁ M₁ विद्वेन्द्र, B₁ मे ब्रह्मन् (for मे विप्र) — ^b) G₁
 पर (for महत्) — ^c) G₁ 2 4 क्षुधित (for क्षुधित)
 T₁ transp श्रात and प्राप्त

21 ^a) B₃ transp ब्राह्मणा and न K₃ 4 Dc D₁₋₃
 ब्राह्मणो न गरीयास्ते — ^b) D₃ T₂ गरीयास्तु, G₁ तथैव च
 — ^c) Ś₁ K₁ गृहस्थधर्मी

22 ^a) D₁ 2 एतान् (for एषा) K₄ D₁₋₃ 3 प्रणमती
 — ^b) Ś₁ K₁ 2 B₄ D₅ मानुषो, B₁ 3 Dc Dn D₄ 6 G₃
 मानवो, T₂ G₁ 4 मानवा (for मानुषा) — ^d) Dc विप्राणा
 (for वृद्धाना) — ^e) S (except G₂ 3) चाग्नि (for ह्यग्नि)
 — ^f) S₁ K₁ 2 दहति (for दहेयु) K₄ B₄ Dc D₅ S इमा
 (for अपि) — After 22, S (except T₂) ins
 1000* सपर्वतवनद्वीपा क्षिप्रमेवावमानिता ।

अपराधमिमं विप्र क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ॥ २३
 जानामि तेजो विप्राणां महाभाग्यं च धीमताम् ।
 अपेयः सागरः क्रोधात्कृतो हि लवणोदकः ॥ २४
 तथैव दीप्ततपसां मुनीनां भावितात्मनाम् ।
 येषां क्रोधाग्निरद्यापि दण्डके नोपशाम्यति ॥ २५
 ब्राह्मणानां परिभवाद्वातापिश्च दुरात्मवान् ।
 अगस्त्यमृषिमासाद्य जीर्णः क्रूरो महासुरः ॥ २६
 प्रभावा बहवश्चापि श्रूयन्ते ब्रह्मवादिनाम् ।
 क्रोधः सुविपुलो ब्रह्मन्प्रसादश्च महात्मनाम् ॥ २७
 अस्मिस्त्वतिक्रमे ब्रह्मन्क्षन्तुमर्हसि मेऽनघ ।

पतिशुश्रूषया धर्मो यः न मे रोचते द्विज ॥ २८
 दैवतेष्वपि सर्वेषु भर्ता मे दैवतं परम् ।
 अविशेषेण तस्याहं कुर्यां धर्मं द्विजोत्तम ॥ २९
 शुश्रूषायाः फलं पश्य पत्युर्ब्राह्मण यादृशम् ।
 बलाका हि त्वया दग्धा रोपात्तद्विदितं मम ॥ ३०
 क्रोधः शत्रुः शरीरस्थो मनुष्याणां द्विजोत्तम ।
 यः क्रोधमोहौ त्यजति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३१
 यो वदेदिह सत्यानि गुरुं संतोषयेत् च ।
 हिंसितश्च न हिंसेत् तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३२
 जितेन्द्रियो धर्मपरः स्वाध्यायनिरतः शुचिः ।

23 Dc पतिव्रतोवाच, M ब्राह्मणी (for स्युवाच) — B
 Dc Dn Ds ४ ६ ins after the ref (Bs, after 999*)

1001* नाह बलाका विप्रेन्द्र त्यज क्रोध तपोधन ।

अनया क्रुद्धया दृष्ट्या क्रुद्धं किं मां करिष्यसि ।

— ^a) Ś₁ K₁₋₃ नावमन्यामि, K_{4m} D₁ २ २ *मन्ये हि (for
 'जानामि) D₈ विप्रः; G₁ विप्र (for विप्रान्) — ^b) Ś₁ K
 D₁₋₃ २ G₂ देव (for देवैस्) B₂ महामते, D₈ मनस्विन
 — ^d) G₄ ते (for मे)

24 ^b) T₁ माहात्म्य चैव धी* — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ चैर
 (K₂ चै) (for हि)

25 T₁ M om 25^{ab} — ^c) T₂ G₂ ४ ष्या (for येषां)
 Ś₁ K D₁₋₃ २ शपाग्निर (for क्रोधाग्निर) — ^d) G₂ मसुद्रे
 (for दण्डके) T₁ न प्रशा* (for नोपशा*) — After 25,
 D₈ (sec m) S ins

1002* कस्मात्परिभवेन्मूढो ब्राह्मणानमितौजस ।

26 ^b) B₂ २ Dc₂ Dn₂ D₄ ६ G₂ सु, Dc₁ Dn₁ ns
 D₁ २ स (for च) — ^c) D₁ २ ६ अगस्त्रिम् Dc सुनिम्
 (for ऋषिम्) — ^d) B₂ क्रुद्धो (for क्रूरो) D₁ २ 'बल'
 (for 'सुर)

27 ^{ab}) K₄ (m as in text) B Dc Dn D₄ ६ G₂
 बहुप्रभावा श्रूयते ब्राह्मणाना महात्मना — B₂ om 27^{cd}
 — ^c) K₂ D₁ २ T₂ G₁ २ ४ M₁ क्रोधा, M₂ क्रोधात् K₂
 B₁ म, D₁ २ ६ च (for सु) K₂ D₁ २ T₂ G₁ २ ४ M
 विपुला — ^d) K₂ D₁ २ T₂ G₂ ४ प्रमादाश्च G₁ देव
 मानुषमश्रिता*

28 ^a) K₄ D₁ २ om तु B₂ D₂ व्यति*, D₈ स्वस्त्रिकर
 (for श्वति*) G₁ पश्य (for प्रहन्) — G₁ om (hapl)
 28^b-30^c — ^b) K₂ 4m D₈ श्रोतुम् (for क्षन्तुम्) — ^d)
 B₄ यथा (for य म) Ś₁ K₁ २ [S]नच, B₂ Dc द्विज

29 G₁ om 29 (cf v1 28) — ^a) G₄ धर्मपु (for
 सर्वेषु) — ^b) S₁ महत् (for परम्) — ^c) T₁ अतिदेशेन
 (for भविशेषेण) — ^d) S₁ K₁ २ भक्ति, B₂ कुर्याद्
 (for कुर्यां)

30 G₁ om 30^a (cf v1 28) — ^a) K₁ २ G₄
 शुश्रूषया, D₁ २ ६ T₂ शुश्रूषायां D₂ तस्य (for पश्य)
 — ^d) T₁ बलाको हि Ś₁ (by transp) रोपाद्गघा, T₁
 दग्धो रोपात्, G₁ दग्धाद्गोपात् G₄ तु (for तद्) K₂
 B₁₋₃ Dn D₈ G₁ मया (for मम)

31 ^a) G₂ ४ क्रोध सुदुर्जय शत्रुर — ^b) D₂ ६ G₁
 मानुषाणा — After 31^{ab}, G₄ ins

1003* मा स्म क्रुद्धो बलाकेव न वध्यास्मि पतिव्रता ।
 — ^c) K₂ यत् (for य) Ś₁ K₁ २ ४ B₄ D₁₋₃ २ G₂
 'लोभौ, G₄ 'मोहान् (for मोहौ) Ś₁ K₁ २ ४ D₂ २ जयति;
 D₁ जयते (for त्यनति) — ^d) = 32^d, 33^d, 34^d, 35^d, 36^d
 B₂ तान् (for त) B₂ देवान्; D₁ देव (for देवा) D₁
 ब्राह्मणा, D₈ स्वविर (for ब्राह्मण) D₂ (before corr)
 द्विज (for विदुः)

32 S₁ D₂ २ om (hapl) 32, G₄ om (hapl)
 32-33 — ^a) K₁ वदेत् हि, G₁ च ददाति (for वदेदिह)
 — ^b) K₂ ४ D₁ ४ T₂ G₂ M गुरुन् (for गुरु) B₁ T₁ M₂
 सतोपधीत च, Dc M₁ यति च, D₂ वेदपि, T₂ G₁ २ 'यि
 प्यति — ^c) K₂ ४ D₁ M₂ हिंसीत् (for हिंसेत्) K₁ २
 हिंसा च हिंसिता येन — ^d) = 31^d, etc B₂ देवान्;
 D₁ देव (for देवा) K₁ २ स्वविर, D₁ ब्राह्मणा (for
 ब्राह्मण)

33 G₁ om (hapl) 33-35, G₄ om 33 (cf
 v1 32) — ^a) Ś₁ K D₁₋₃ २ धर्मरत, B₂ 'नित्य' (for
 पर)

कामक्रोधौ व्रजे यस्य तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३३
 यस्य चात्मममो लोको धर्मज्ञस्य मनस्विनः ।
 सर्वधर्मेषु च रतस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३४
 योऽध्यापयेदधीयीत यजेद्वा याजयीत वा ।
 दद्याद्वापि यथाशक्ति तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३५
 ब्रह्मचारी च वेदान्यो अधीयीत द्विजोत्तमः ।
 स्वाध्याये चाप्रमत्तो वै तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥ ३६
 यद्ब्राह्मणानां कुशलं तदेवा परिकीर्तयेत् ।
 मत्स्यं तथा व्याहरतां नानृते रमते मनः ॥ ३७
 धनं तु ब्राह्मणस्याहुः स्वाध्यायं दममार्जवम् ।

इन्द्रियाणां निग्रहं च शाश्वतं द्विजमत्तम ।
 मत्यार्जवे धर्ममाहुः परं धर्मविदो जनाः ॥ ३८
 दुर्ज्ञेयः शाश्वतो धर्मः स तु सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 श्रुतिप्रमाणो धर्मः स्यादिति वृद्धानुशामनम् ॥ ३९
 बहुधा दृश्यते धर्मः सूक्ष्म एव द्विजोत्तम ।
 भवानपि च धर्मज्ञः स्वाध्यायानिरतः शुचिः ।
 न तु तत्त्वेन भगवन्धर्मान्वेत्सीति मे मतिः ॥ ४०
 मातापितृभ्यां शुश्रूषुः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
 मिथिलाया वमन्व्याघः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ।
 तत्र गच्छस्व भद्रं ते यथाकामं द्विजोत्तम ॥ ४१

C. 3 13697
 E 3 205 45
 P 3 209 47

34 D₃ T₂ G₁ 2 om (hapl) 34 (for G₁ cf v l 33) M₁ om (hapl) 34-35 — ^a) K₁ 2 G₄ चामा यमो, D₂ चामरमा K₂ D₂ G₄ लोके — ^b) Ś₁ K D₁ 2 ६ ब्राह्मणस्य K D₁ 2 ६ M₂ यदास्विना, B₂ मनीषिण — ^c) T₁ M₂ सर्वधर्मेषु K₁ 2 D₆ निरतम्, M₂ च रतिम् — ^d) = 31^d, etc D₇ स्यत्रि (for ब्राह्मण)

35 S₁ G₄ om (hapl) 35-36 K₁ 2 T₁ G₁ M₁ om 35 (K₁ 2 T₁ hapl, for G₁ M₁ cf v l 33, 34) — ^a) T₂ om य M₂ अधीयेद्वा (for अधीयीत) — ^b) K₃ याजतेपि, D₂ 2 2 G₃ याजयेत — ^c) D₆ अपि, G₂ 2 चापि (for वापि) — 35^d = 31^d, etc

36 S₁ G₄ om 36 (cf v l 35) — ^a) K₃ धर्मचारी K₁ वेदान्यो हि, K₂ Dn₁ n₂ वेदान्यो यो, K₄ D₁ वदायो हि, D₂ 2 ६ भवेदातो, T₁ तु यो वेदान, G₁ M₂ च यो वेदान — ^b) K₁ 2 अधीयाद् द्विजमत्तम, K₂ सर्वभूतेषु चामवन, B₁₋₂ Dc Dn D₄ ६ G₃ M₁ [S]₁न्य(M₁ ह्य)धीयाद् द्विज युवाव, B₄ D₁ 2 ह्यधीयाद् द्विजमत्तम, D₇ ह्यधीयेत द्विजोत्तम, T₂ G₁ 2 ह्यधीयानो द्विजोत्तम — K₂ om (hapl) 36^c-38^d — ^c) T₂ G₁ 2 यस्य (for वै) K₃ B₂₋₄ Dn D₄ ६ G₃ स्वा ध्यायवानमत्तो वै, B₁ Dc 2 यवानप्रमत्तम्

37 K₂ om 37 (cf v l 36) — ^b) D₆ तदेव, T₁ न तेषा (for तदेया) S₁ K₁ 2 कीर्तयन् — ^c) T₂ G₂ 4 पथ्य तथ्य (for मत्य नथा) D₆ व्यवाहरन्, T₂ व्याहरन्, M₂ व्याहरते — ^d) S₁ K₁ G₂ हुरुते, K₄ D₂ 2 योजयेत्, G₄ रमना (for रमते) B₂ मति (for मन)

38 K₂ om 39^{abc} (cf v l 36) — ^a) B₁ Dc Dn D₄ ६ G₃ धर्म, D₇ मय (for धन) B₁ म्याद् (for [मा]हु) — ^b) K₃ स्वाध्यायो, B₁ 2 ये (for य) S₁ K₁ तप, K₂ Dn₂ T₁ G₂ दम (for दमम्) G₃ आर्जव — ^c) K₁ निग्र

हश्च, K₃ निगोपश्च, T₁ निग्रहण — ^d) K₁ शाश्वतो K₂ द्विजमत्तम — B₄ om 35^{ef}, G₄ om (hapl) 33^c-40^b — ^e) S₁ मत्यमार्जव, K₁ 2 D₆ मत्यार्जव, T₁ 2 श्रय

39 G₄ om 39 (cf v l 38) — ^a) B₁ विज्ञेय (for दुर्ज्ञेय) — ^b) B Dc Dn D₄ ६ स च (B₁ मत्य) (for स तु) — ^c) T₁ श्रुति प्रमाणो, G₁ श्रुति प्रमाण, G₂ 2 प्रमाणे, M₁ प्रमाण T₁ G₁ M₁ वर्माणा (for धर्म स्याद्) — ^d) G₂ वेदानु, M₂ सिद्धानु

40 G₄ om 40^{ab} (cf v l 38) — ^b) S₁ K₂ T₂ G₂ M₁ एष (for एव) — ^c) B D (except D₂ 2) T₂ G₂ M भगवानपि (for भवानपि च) — ^d) S (except G₂) स्वाध्यायामिरत — ^e) Ś₁ सत्त्वेन (for तत्त्वेन) D₁ 2 ६ भगवान्, T₂ विभवन् — ^f) S₁ K₁ 2 वेदान्, K₄ B D (except D₁ 2) T₂ G₃ धर्म (for धर्मान्) K₄ D₁ 2 वेत्तीति — After 40, B D (except D₁₋₃ 2) G₂₋₄ ins

1004* यदि विप्र न जानीये धर्मं परमक द्विज ।

धर्मव्याघ तत्र पृच्छ गन्वा तु मिथिला पुरीम् ।

[(L 1) B₁ 2 धर्म (for विप्र) G₂ 4 पर धर्म मनानन (for the posterior half)]

41 ^a) S₁ K₁ 2 स्थितो, K₄ स ते, B Dc₁ Dn D₄ ६ G₃ वयेद् (for वमन्) — ^d) K₄ [S]₁विलान, T₁ स तु (for स ते) S₁ प्रवेक्ष्यति; B₄ वद्विष्यति — ^e) G₁ गच्छ सु (for गच्छस्व) — ^f) K₃ G₁ यथाकाल — After 41, S (except G₃) ins

1005* व्याघ परमधर्मात्मा स ते ह्येस्यति मशयान् ।

42 ^a) K₂ 4 B₁ 4 T₂ इत्युक्तम्, T₁ दुष्कम् (for अत्युक्तम्) D₆ इति (for अपि) S₁ K₁ तन् (for मे) — ^b) D₂ मानद्, D₇ भो द्विज, T₁ [अ]ग्निम् (for [अ]ग्नि इति) — K₄ D₄ om 42^{cd} — ^d) Ś₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ 2

C 3 13697
B 3 205 46
K. 3 209 48

अत्युक्तमपि मे सर्वं क्षन्तुमर्हस्यनिन्दित ।

स्त्रियो ह्यवध्याः सर्वेषां ये धर्मविदुषो जनाः ॥ ४२

ब्राह्मण उवाच ।

प्रीतोऽस्मि तव भद्रं ते गतः क्रोधश्च शोभने ।

उपालम्भस्त्वया ह्युक्तो मम निःश्रेयसं परम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९७ ॥

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि साधयिष्यामि शोभने ॥४३
मार्कण्डेय उवाच ।

तया विसृष्टो निर्गम्य स्वमेव भवनं ययौ ।

विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानं कौशिको नरसत्तम ॥ ४४

१९८

मार्कण्डेय उवाच ।

चिन्तयित्वा तदाश्रयं स्त्रिया प्रोक्तमशेषतः ।

विनिन्दन्स द्विजोऽऽत्मानमागस्कृत इवावभौ ॥ १

चिन्तयानः स धर्मस्य सूक्ष्मां गतिमथाब्रवीत् ।

श्रद्धानेन भान्वं वै गच्छामि मिथिलामहम् ॥ २

कृतात्मा धर्मवित्तस्यां व्याधो निवसते किल ।

तं गच्छाम्यहमद्यैव धर्मं प्रष्टुं तपोधनम् ॥ ३

इति संचिन्त्य मनसा श्रद्धानः स्त्रिया वचः ।

धर्मकृशला (for 'विदुषो) Ś1 K4 नरा (for जना) B
Dc Dn Ds Gs ये धर्ममभिर्विदते (B1 'विदति, B2 'नदति),
T1 स्वधर्मविदुषो जना; T2 G1 2 4 ये च धर्मविदो जना43 ^b D1 2 सु (for च) — ^c K1 Ds उपलभस्
K1 2 प्रोक्तो, B2 Dc2 G1 2 M [अ]प्युक्तो, B4 Dc1 Dn
D2 4 G2 M1 [अ]प्युक्तो, T2 G4 [अ]प्युक्तो — ^d B1 स मे
(for मम) K2 4 B4 D1-3 नैश्रेयस; some MSS निश्रेयस
B4 पद; D1 पर; T1 G1 प्रति (for परम्) — ^e K4 D2
क्षम भवतु, Dn यत्रादिशसि (1) (for साध^o) Ś1 K1 2
भामिनि, B4 यक्ष्म (for शोभने)

44 D1 om 44. — After the ref., S ins

1006* धन्या त्वमसि कल्याणि यस्या स्वादृत्तमीदृशम् ।

[G1 M ते (for स्वाद्)]

— ^a T2 तथा (for तथा) K2 4 D2 2 6 T2 G1 2 4
M2 निसृष्टो (for वि^o) S1 K1 2 4 D2 5 T1 G2-4 M2 निर्गत्य
— ^b G तमेव (for स्व^o) T1 G1 M1 [आ]वसथ (for भवन)
T2 स्वयमेव वन ययौ — K2 om 44^{cd} — ^c = 3 198 1^c
Ś1 K2 B Dc Dn D2 4 6 T1 स स्वमात्मान, K1 स्वसमा^o,
K4 D2 5 स्वयमा^o (for स द्विजो^o) — ^d N G2 द्विजसत्तम^o
(D2 4 'म), G1 मुनिसत्तम G2 (before corr) आगस्कृत
इवावभौ (of 3 198 1^d)Colophon om in D1 — Major parvan Ś1 K1 2
G2 4 आरण्य — Sub parvan G1 मार्कण्डेयसमास्या
(followed by पतिव्रतोपाख्यान), G2 मार्कण्डेयसमाख्यानK B Dc Dn1 n2 D2-6 G2 M2 (all om sub parvan
name) mention only पतिव्रतोपाख्यान (followed by
समाप्त in K1 2 D2) — Adhy name M1 कौशिकैक
पत्नीसवाद — Adhy no (figures, words or both)
Dn 205 (Dn2 204), T G1 2 4 M 200 — Śloka no
Dn1 n2 47, Dn2 48

198

1 ^a T1 'त्वा तदा प्रोक्त. — ^b T2 G2 4 चोक्तम्
(for प्रोक्तम्) T1 तदाश्रयं विशेषत — ^c = 3 197 44^c
Ś1 K1-3 B2 2 Dc Dn D2-6 G2 स स्व(B2 स्व)मात्मान,
K4 D1 2 स्वयमा^o (for स द्विजो^o) — ^d K2 आगस्कृतम्,
D2 'स्कृतम् Ś1 K D2 5 स्थित^o (for [आ]वभौ) D1 2
असकृत्तवचितकः, G1 मनस्कृत इवाभवत्2 ^a Ś1 K B2 4 Dc2 D1-3 5 च, B1 Dc1 Dn D2 6
T1 G2 स्व (for स) — ^b Dn2 अवाप्तुयात्, Dn2 D2 6
अवाप्तवान् (for अथाब्रवीत्) — ^c Ś1 K D2 6 भान्वं हि
(K2 भावेन), B Dc Dn G2 (by transp) वै भान्वं, D1 2
मे भान्वं — ^d D2 मिथिलान् D1 अह (for अहम्)3 ^a Ś1 K D1 2 5 सर्ववित्तस्यां, D2 4 सर्ववित्तस्या
— ^b B2 4 निविशते, G1 वै वसते — ^c B4 तद्, T1 तं
(for त)4 ^a Dc तपसा, D2 वचन (for मनसा) B2 इति
संचितयामास — ^b K2 सदधान S1 K1 2 D1 M स्त्रियो
(for स्त्रिया) — ^d T1 सौन्दर्य^o (for चन्दै^o) — ^e T1

बलाकाप्रत्ययेनामौ धर्म्यैश्च वचनैः शुभैः ।
संप्रतस्थे स मिथिलां कौतूहलममन्वितः ॥ ४
अतिक्रामन्नगण्यानि ग्रामांश्च नगराणि च ।
ततो जगाम मिथिला जनकेन सुगक्षिताम् ॥ ५
धर्मसेतुममाकीर्णा यज्ञोत्सववर्ती शुभाम् ।
गोपुगाडालऋवतीं गृहप्राकारगोभिताम् ॥ ६
प्रविश्य स पुरीं रम्या विमानैर्वहुभिर्वृताम् ।
पर्णैश्च बहुभिर्वृता सुविभक्तमहापथाम् ॥ ७
अथै रथैस्तथा नागैर्यानिश्च बहुभिर्वृताम् ।
दृष्टपुष्टजनाकीर्णां नित्योत्सवममाकुलाम् ॥ ८
सोऽपश्यद्बहुवृत्तान्तां ब्राह्मणः समतिक्रमन् ।
धर्मव्याधमपृच्छच्च स चास्य कथितो द्विजैः ॥ ९
अपश्यत्तत्र गत्वा तं सूनामध्ये व्यवस्थितम् ।

मार्गमाहिपमांसानि विक्रीणन्तं तपस्विनम् ।
आकुलत्वात्तु क्रेदणामेकान्तो संस्थितो द्विजः ॥ १०
स तु ज्ञात्वा द्विजं प्राप्तं सहसा संभ्रमोत्थितः ।
आजगाम यतो विप्रः स्थित एकान्त आसने ॥ ११
व्याध उवाच ।
अभिवादये त्वा भगवन्स्वागतं ते द्विजोत्तम ।
अहं व्याधस्तु भद्रं ते किं करोमि प्रशाधि माम् ॥ १२
एकपत्न्या यदुक्तोऽसि गच्छ त्वं मिथिलामिति ।
जानाम्येतदहं सर्वं यदर्थं त्वमिहागतः ॥ १३
मार्कण्डेय उवाच ।
श्रुत्वा तु तस्य तद्वाक्यं स विप्रो भृशहर्षितः ।
द्वितीयमिदमाश्चर्यमित्यचिन्तयत द्विजः ॥ १४
अदेशस्यं हि ते स्थानमिति व्याधोऽब्रवीद्विजम् ।

C 3 137 16
B 3 207 16
K 3 210 16

G₂ 4 (by transp) स संप्रतस्थे, G₁ M₂ स तु प्रतस्थे, M₁
तत्र प्रतस्थे — After 4^c, K₁ 1 ins

1007^a ननकेनाभिपालिताम् ।

पथि पश्यन्नदी रम्या

5 ^a) K₃ D_n D₄ 6 M₂ अतिक्रमन्न — ^d) S₁ K₁ 2 4
D₁₋₃ 2 [अ]भिपालिता, K₃ [अ]भिरभिना

6 ^a) Ś₁ K B₁ 4 Dc₃ D₁₋₃ T₁ G₁ 2 धर्मकेतु, Dc
धर्मकेतु, T₂ धर्मकेतुति — B₁ om 6^{cd} — ^d) B₂ 4
हर्म्यप्राकारं, B₃ हर्म्यप्राकारतोरगा, D_n D₄ 6 G₃ हर्म्यप्राकार
गोभना, D₁ 2 गृहप्राकारगोभना, Dc गृहप्राकारगोभिर्ना,
G₁ M₁ गृहप्रासादगोभिता

7 G₄ om 7^a-8^b — ^a) B Dc D_n D₄ 6 G₃ नगरीं
(for स पुरीं) — ^b) S₁ B₂ 3 D_n D₄ 6 G₃ युता (for
वृताम्) — B₂ om 7^{cd}, G₂ om (hapl) 7^c-8^b — ^c)
K₁₋₃ B₁ 3 Dc T M पुर्ण्यं (for पर्ण्यं) S₁ K D₁₋₃ 6
T₁ त्रिविधैर् (for बहुभिर्)

8 G₂ 4 om 8^{ab} (cf. v 1 7) — ^b) B Dc D_n D₄ 6
G₃ योर्धं (for यानं) B₂ 3 D₁ 2 बहुधा (for 'भिर्')
D_n D₄ 6 G₁ 3 M युता (for वृताम्) — ^d) K₃ उद्यानशत
मकुला, Dc नित्योत्सवविभूयिता

9 ^a) K₁ 2 सोपश्यन्, G₂ 4 स पश्यन् (for सोऽपश्यद्)
G₄ बहुवृत्ताना — ^b) K₃ 'क्रमान्, B₁ 'क्रम, D_n D₄ T₁
G₂₋₄ M₁ क्रमन् — ^c) K₁ अपृच्छन्, K₂ D₆ अपृच्छश्च,
Dc₃ D₃ G₂ अपृच्छन् — ^d) T₂ G₂ 4 [अ]पि (for [अ]प्य)

10 ^a) T₁ सोपश्यन् (for अपश्यन्) — ^b) K₃ (by

corr) सूना मध्ये, B₂ 3 Dc D₁ T₁ शु(B₂ 3 शु)ना मध्ये
(for सूना) — ^c) K₄ D₁ मृग, Dc₂ मार्ग (for मार्ग)
S₁ K₁ 2 D₆ माहिप मार्गमाम च — ^d) S₁ K₁ 2 मनस्विन,
D₁ 2 नितेन्द्रिय (for तपं) — D₃ om 10^{af} — ^e) S₁
K₄ D₁ विक्रेदणाम्, K₁ 2 D₃ हि के, B₂₋₄ Dc D_n D₄ 6
च के, D_n (by corr) घृणा चक्रे, G₄ तु क्रेत्राणाम् — ^f)
D₆ हेकते (for एकान्ते)

11 ^a) S₁ K₃ श्रुत्वा, G₁ दृष्ट्वा (for ज्ञात्वा) — ^b)
K₃ 4 D₂ 6 सभ्रमान्वित Ś₁ K₁ 2 अकस्मात्सभ्रमान्वित
(Ś₁ 'कुल) — ^c) T₂ ततो (for यतो) S₁ K D₃ 6
अभ्याजगाम त विप्र — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ 6 T₂ स्थितम् Ś₁
K₁₋₃ D₁₋₃ एकान्तमानस (K₃ D₁ मे), B D_n D₆ G₃
एकाददर्शने (B₁ 'मानने), D₆ एकाग्रमानस

12 T₁ om the ref S₁ K₁ 2 धर्मव्याध (for व्याध
ट) — ^a) Hypermetric! K₃ 4 B D (except Dc₃)
G₃ त्वा (for त्वा) — ^c) B Dc D_n D₄ 6 हि (for तु)
K₁ भगवन् (for भद्र ते)

13 ^a) K₃ पतिव्रता यद् — ^b) D₆ प्रति (for हृति)
— ^d) K₃ आगते (for आगत)

14 ^a) K₃ B₂₋₄ Dc D_n D₄ 6 T G₃ M च तस्य; D₆
(by transp) तस्य तु — ^b) B Dc D_n D₄ 6 G₃ भृशविवि
स्मित, D₁ हर्षपूरित — ^d) T₁ [अ]मत्रयत (for [अ]चिन्त)

15 ^a) D_{1m} अयुक्तं तु, T₁ G₄ आदेशस्थ, M₂ अदेशस्थो
D₆ च, M₂ न (for हि) D_n 2 मे (for ते) — ^b) B₂ च
त, D_n इदम् (!) (for द्विजम्) — D₂ om 15^a-16^b

गृहं गच्छाव भगवन्वदि रोचयसेऽनघ ॥ १५
 बाढमित्येव संहृष्टो विप्रो वचनमब्रवीत् ।
 अग्रतस्तु द्विजं कृत्वा स जगाम गृहान्प्रति ॥ १६
 प्रविश्य च गृहं रम्यमासनेनाभिपूजितः ।
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिगृह्य द्विजोत्तमः ॥ १७
 ततः सुखोपविष्टस्तं व्याधं वचनमब्रवीत् ।
 कर्मैतद्वै न सदृशं भवतः प्रतिभाति मे ।
 अनुत्प्ये भृशं तात तव घोरेण कर्मणा ॥ १८
 व्याध उवाच ।
 कुलोचितमिदं कर्म पितृपैतामहं मम ।
 वर्तमानस्य मे धर्मे स्वे मन्युं मा कृथा द्विज ॥ १९
 धात्रा तु विहितं पूर्वं कर्म स्वं पालयाम्यहम् ।

प्रयत्नाच्च गुरु वृद्धौ शुश्रूषेऽहं द्विजोत्तम ॥ २०
 सत्यं वदे नाम्यस्ये यथाशक्ति ददामि च ।
 देवतातिथिभृत्यानामवशिष्टेन वर्तये ॥ २१
 न कुत्सयाम्यहं किञ्चिन्न गहै बलवत्तरम् ।
 कृतमन्वेति कर्तारं पुराकर्म द्विजोत्तम ॥ २२
 कृपिगोरक्ष्यवाणिज्यमिह लोकस्य जीवनम् ।
 दण्डनीतिस्त्रयी विद्या तेन लोका भवन्त्युत ॥ २३
 कर्म शूद्रे कृपिवैश्ये संग्रामः क्षत्रिये स्मृतः ।
 ब्रह्मचर्यं तपो मन्त्राः सत्यं च ब्राह्मणे सदा ॥ २४
 राजा प्रशास्ति धर्मेण स्वकर्मनिरताः प्रजाः ।
 विकर्मणश्च ये केचित्तान्युनक्ति स्वकर्मसु ॥ २५
 भेतव्यं हि सदा राजां प्रजानामधिपा हि ते ।

— ^c) G₁ गृहान् (for गृह) Ś₁ K D₁₋₃ ६ भागच्छ (for गच्छाव) — ^d) D_o D_n D₁ ६ G₃ ते रोचते (for रोचयसे)
 16 D₂ om 16^{ab} (of v.l. 15) — ^a) K₂ T G₂ ६ M त हृष्टो, B D_o D_n D₄ ६ G₃ त विप्रो, D₁ सतुष्टो (for संहृष्टो) — ^b) B D_o D_n D₄ ६ G₃ हृष्टो (for विप्रो)
 — ^c) D₅ अग्रस्य (for अग्रतस्) Ś₁ K B₄ D_c D₁ ६ M₂ त, D₆ च (for तु) — ^d) K₁ ३ transp स and जगाम B D_o D_n D₄ ६ G₃ गृह (for गृहान्) D₆ जगाम स्वगृह प्रति

17 ^a) D₅ स्व, T₁ तद् (for च) — ^b) K₂ [अ]म्य पूज्य त, B₁ च पूजित (for [अ]भिपूजित) — After 17^{ab}, S (except G₂) ins

1008* अधर्षेण च स वै तेन व्याधेन द्विजसत्तम ।

[T₁ अधर्षेण पाथेन च वै (for prior half)]

— G₄ om 17^{cd} — ^c) D_o वै (for च) Ś₁ K₁ ३ D₆ 'मनीयार्थं — ^d) G₁ परि (for प्रति)

18 ^a) G₂ ६ सुखोपविष्टस्त व्याध — ^b) G₂ वचन चेद-मब्रवीत्, G₄ हृद वचनमब्रवीत् — G₄ om 18^{cd} — ^c) K₂ G₁ कर्म तद्वै; G₂ किमेतद्वै

19 Ś₁ मृगव्याध, K₁ ३ धर्मव्याध (for व्याध उ') — ^a) G₂ ६ transp कुलोचित and हृद — ^b) D_n1 पर; D_n ३ नः पद (1), T₂ G₂ महत् (for मम) — ^c) D_o स्वे धर्मे वर्तमानस्य — ^d) B₂ मा मन्यु, D_c मन्यु मे (for स्वे मन्यु)

20 ^a) Ś₁ K D₅ ६ धात्रा हि, B D_o D_n D₄ ६ G₃ विधात्रा; D₁ ३ धात्रा वै (for धात्रा तु) B₁ D₆ कर्म (for

पूर्वं) — ^b) D₆ पूर्व (for कर्म) B D_c1 D_n D₄ ६ कर्म स्व(B₁ स धर्मे)मनुपालये (D_n D₄ ६ 'यन्) — ^c) Ś₁ K₁ ३ हि; D_c तु (for च) — ^d) Ś₁ K₁ ३ शुश्रूषे च, B₁ S (except G₂) 'पामि, D_c 'वेय (for 'वेऽह) Ś₁ परतप (for द्विजो')

21 ^a) G₂ ६ सतां हि नाम्यसूयेह — ^b) S₁ K₁ ३ B₂₋₄ D (except D₁₋₄) M ददानि (for 'मि) T₁ [अ]ह (for च) — ^c) K₂ देवतानित्तिभृत्यौ (sic) — ^d) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६ अविशेषेण (for अवशिष्टेन) S₁ K₁ ३ वर्तयन् (for 'वे)

22 ^a) Ś₁ K D₅ ६ मरसं, D₁ कोप (for कुस्) Ś₁ K₁ ३ कचिन् — ^b) D₁ दुबेल (for न गहै) Ś₁ बलवत्तरान्

23 ^a) = Gitā (Vulg) 18 44^a K₁ B₂ ६ D_c D_n D₁ ६ S 'गोरक्षवाणिज्य — ^b) K₄ एतत्, T₁ बहु, G₁ आहुर (for हृह) B₄ D_c ३ जीवित (for जीवनम्) — ^d) M ताम्यां (for तेन) B₁ ३ D_c D_n D₄ ६ लोको भवत्युत

24 ^a) T₂ कर्मणा तु (for कर्म शूद्रे) — ^b) K₂ B₁ G₂ क्षत्रिय B₂ D₁ ३ मत (for स्मृत) — ^c) G₁ ३ ६ M 'चर्यन् (for 'चर्य) Ś₁ K₁ ३ B₂ D_c मत्र — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ६ सत्य चैव द्विजे तथा, G₄ सत्य च ब्राह्मणै सह

25 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ ६ transp राजा and प्रशास्ति B₁ S (except G₂ M₂) [अ]नु (for प्र) — ^b) Ś₁ K₁ ३ B₁ ३ D_c G₁ M स्वधर्मनिरता (K₁ ३ 'त) — ^c) K₂ D₅ विकर्मणश्च, K₄ 'मिणश्, G₁ 'मंणा (for 'मोणश्) K₁ कश्चित् (for केचित्)

मारयन्ति विकर्मस्थं लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ २६

जनकस्येह विप्रर्षे विकर्मस्थो न विद्यते ।

स्वकर्मनिगता वर्णाश्रन्वारोऽपि द्विजोत्तम ॥ २७

म एष जनको राजा दुर्वृत्तमपि चेत्सुतम् ।

दण्ड्यं दण्डे निक्षिपति तथा न ग्लाति धार्मिकम् ॥ २८

सुयुक्तचारो नृपतिः सर्वं धर्मेण पश्यति ।

श्रीश्च गज्यं च दण्डश्च क्षत्रियाणां द्विजोत्तम ॥ २९

गजानो हि स्वधर्मेण श्रियमिच्छन्ति भूयसीम् ।

सर्वेषामेव वर्णानां त्राता राजा भवत्युत ॥ ३०

परेण हि हतान्ब्रह्मन्वराहमहिषानहम् ।

न स्वयं हन्मि विप्रर्षे विक्रीणामि सदा त्वहम् ॥ ३१

न भक्षयामि मामानि ऋतुगामी तथा ह्वहम् ।

मदोपवामी च तथा नक्तभोजी तथा द्विज ॥ ३२

अशीलश्चापि पुरुषो भूत्वा भवति शीलवान् ।

प्राणिर्हिमारतश्चापि भवते धार्मिकः पुनः ॥ ३३

व्यभिचारान्नेरेन्द्राणां धर्मः संकीर्यते महान् ।

अधर्मो वर्धते चापि संकीर्यन्ते तथा प्रजाः ॥ ३४

उरुण्डा वामनाः कुब्जाः स्थूलशीर्षास्तथैव च ।

ह्रीवाश्चान्धाश्च जायन्ते वधिरा लम्बचूचुकाः ।

पार्थिवानामधर्मत्वात्प्रजानामभवः सदा ॥ ३५

C 3 13737
B 3 207 37
K 3 210 38

26 °) K₁ अविनश्य, T₂ G₂ हतव्य हि, M₂ जेतव्य हि (for भेतव्य हि) D₁ M₂ तदा S₁ D₁ राज्ञ, K₄ D₂ T₂ G₂ M₂ 'जा (for 'जा) — °) G₂ M₂ अभिपालने (for अधिपा हि ने) D₂ (sec m) प्रजापालनकर्मणि — °) S₁ K₁₋₃ B₁ 3 4 Dc Dn D₄ e M₁ वारयति, K₄ B₂ D₁₋₃ वानं, T₁ पानं S (except G₂) विकर्मस्यान् — °) K₂ Dc Dn D₄ e नृपा, D₁ T₁ लुब्धो (for लुब्धा) B₁ लुब्धामिव मृगेषुभि

27 °) K₂ T₁ जनकस्य हि, D₁ 3 'श्रेह (for 'स्येह) S₁ K D₁₋₃ 3 गजर्षे (D₁ 3 'पिर) — °) M₁ हृदयते (for विद्यते) — °) Dc₂ D₄ चत्वारो द्विजसत्तम

28 °) G₄ ष्व (for ष्य) — °) S₁ L₁₋₃ D₁ 2 दुर्वृद्धिं (for दुर्वृत्तं) B₂ नत (for चेत्) T₁ G₄ मय (for सुतम्) — °) S₁ K₁ 2 ददन् दद्यान्निक्षिपति, K₂ 4 D₁₋₃ 3 ददन् दद्य (D₁ 'द) क्षि, B₁ 3 ददये दद निक्षि, T G₁ 3 4 M₂ दद (G₁ 3 M₂ 'द्व) ददेषु निक्षिप्य — °) S₁ K₁ 2 तथा नष्टानधार्मिकान्, K₂ B₂ तथा न ग्लाति धार्मिका, K₄ D₁₋₃ तथा पुण्यानि धार्मिकान् (D₁ 'क) B₁ S (except G₂) न ग्लापयति धार्मिक (T₁ G₄ 'क, G₁ M 'कान्)

29 °) S₁ K₁ 2 4 मयुक्तं (K₄m प्रयुक्तं), Dn₂ D₁ म (Dn₂ सु) युक्ता, D₂ म युक्तं, T₁ G M युक्ताचारोपि (G₁ M₁ 'से हि), T₂ युक्तदगोपि — °) B₁ सर्वान्वधर्मण, D₄ मयकर्मणि — °) K₁ 3 B M₁ दद च

30 °) D₁ [S]पि (for हि) K₂ च (for स्य) — °) M अपि (for ष्व) K₁ धर्माणां (for वर्णानां)

31 °) S₁ [अ]पि, K₁ 3 D₄ [अ]भि, S (except T₂ G₂) नि (for हि) K₄ रानन् (for ब्रह्मन्) — °) T₂ G₁ 2 4 M₂ वराहान् (for वराह) — °) B₂ transp न

and स्वय G₄ विप्रर्षे (for विप्रर्ष) — °) S₁ K₁ 2 स्वय त्वह, D₄ च नानह (for सदा त्वहम्)

32 °) T₂ G₂ 4 भक्षयामि च नामानि — °) G₄ (corrupt) जतुकामी (for ऋतुं) B₁ Dc D₂ सदा (for तथा) B₁ तु; Dc तु, T₁ G₁ [अ]पि (for हि) — °) D₄ मतोपवामी, G₄ मदोपवामश्च B₄ M₂ तदा (for तथा) — °) S₁ K₁ 2 B₂ 4 Dc T₁ नक्त (for नक्त) K₂ B₁ 4 Dc Dn D₄ 6 G₂ सदा, D₂ (before corr) तदा (for तथा)

33 °) S₁ K D₂ 3 दुःशीलं, Dc सुशीलं (for अशीलं) — °) S₁ G₂ प्राणिर्हिमारतश्च, K₂ प्राणर्हिमारतश्च, B Dc Dn D₄ 6 G₂ हिमारतश्च S₁ K D₁₋₃ 3 चैत्र, Dc चापि (for चापि) — °) D₁₋₃ जायते, M₂ भविता (for भवते) G₁ M₁ पुनर्भवति धार्मिक

34 °) B₂ Dc₁ Dn D₄ 6 G₂ अभि (for व्यभि) — °) M₁ मश्रीयते (for मकीं) B₂ नत (for महान्) — S₁ B₂ om 34^{ed} — °) K₁ B₁ 3 4 Dc Dn D₄ 6 T₂ G₂ वर्त (for वर्धं) — °) Dc₂ G₂ 4 मकीर्यति (Dc₂ 'न) B Dc Dn D₄ G₂ तत (for तथा)

35 °) K₂ तम्डा, K₃ वरडा, B₁ 4 T₁ कुरडा, B₂ Dc Dn D₄ भेम्डा, B₃ कुर्माडा, Dc पगवो (for वरुण्डा) D₂ सुडा वामनका कुब्जा — °) B₄ द्विज (for [प]व च) — °) G₂ 4 ह्रीवां (for ह्रीवां) B₂ Dn D₄ 6 G₂ transp नायन्ते and वधिरा S₁ K₁ 3 4 D₂ लुब्धचूचुपा (K₄ sec m मदचूचुका), K₂ लुब्धरूचुया, B₁ 3 Dc D₂ लुब्धलेलुपा, B₂ Dn₁ nam G₂ म्दधलोचना, B₄ अयलेलुपा, Dn₂ n₃ D₄ 6 [अ]युधलोचना, D₁ लुब्धपिगला, D₂ लुब्धचूचुका (for लम्बचूचुका) — °) S₁ K₁₋₃ B₂ 4 Dc₁ Dn₂ D₂ 3 अधर्मित्वात्, G₁ अधर्मण — °) K₁ 3 B₁ अभवन्, K₂ 4

C 3 13738
B 3 207 37
K 3 210 38

स एष राजा जनकः सर्वं धर्मेण पश्यति ।
अनुगृह्णन्प्रजाः सर्वाः स्वधर्मनिरताः सदा ॥ ३६
ये चैव मां प्रशंसन्ति ये च निन्दन्ति मानवाः ।
सर्वान्सुपरिणीतेन कर्मणा तोपयाम्यहम् ॥ ३७
ये जीवन्ति स्वधर्मेण संभ्रुजन्ते च पार्थिवाः ।
न किञ्चिदुपजीवन्ति दक्षा उत्थानशीलिनः ॥ ३८
शक्त्यान्नदानं सततं तितिक्षा धर्मनित्यता ।
यथार्हं प्रतिपूजा च सर्वभूतेषु वै दया ।
त्यागान्नान्यत्र मर्त्यानां गुणास्तित्ठन्ति पूरुषे ॥ ३९
मृपावादं परिहरेत्कुर्यात्प्रियमयाचितः ।

न च कामान्न संरम्भान्न द्वेषाद्धर्ममुत्सृजेत् ॥ ४०
प्रिये नातिभृङ्गं हृष्येदप्रिये न च संज्वरेत् ।
न मुखेदर्थकृच्छ्रेषु न च धर्मं परित्यजेत् ॥ ४१
कर्म चेत्किञ्चिदन्यत्स्यादितरन्न समाचरेत् ।
यत्कल्याणमभिध्यायेत्त्रात्मानं नियोजयेत् ॥ ४२
न पापं प्रति पापः स्यात्साधुरेव सदा भवेद् ।
आत्मनैव हतः पापो यः पापं कर्तुमिच्छति ॥ ४३
कर्म चैतदमाधूना वृजिनानाममाधुवत् ।
न धर्मोऽस्तीति मन्वानाः शुचीनवहसन्ति ये ।
अश्रद्धधाना धर्मस्य ते नश्यन्ति न मंगयः ॥ ४४

B₄ D₀ D₅ T₁ G₂ M₃ अभवत् (for अभव) D₃ किन्
(for सदा)

36 °) K₂ एष (for एष) G₁ transp राजा and
जनक — °) = 29^b B D₀ D_n D₄ ० G₃ प्रजा; G₁ ४
सर्वान् (for सर्वं) D₀ पश्यते — °) D₁ अनुगृह्णन्, D₅
*गृह्ण — °) K₁ सद्धर्मं, D₅ T₂ G₂ M₃ स्वधर्मनिरत T₁
G₁ तदा (for सदा) — After 36, S (except G₃) ins
1009* पालेप राजा जनकः पितृवद् द्विजसत्तम ।

[T₁ सदा पालेप (for पालेप राजा)]

37 °) K₂ प्रपश्यति (for प्रशंस) — °) D₅ केचिन् (for
ये च) B₄ पार्थिवा, G₄ वा नरा (for मानवा) — °)
T₁ सर्वान्स्वयं परीतेन — °) S (except G₃) योजं (for
तोपं) D₁ तान् (for [अ]हम्)

38 °) D₁ transp जीवन्ति and स्वधर्मेण — °) K₂
समुजेते; K₄ D₅ *भुजति, B₁ ३ ४ D₀ D_n D₄ ० G₃ *युजति,
D₁ *यजति, D₅ *भजते, T₁ G₄ *भुज्यते; T₂ G₂ *पूज्यते, G₁
*भूयते B₂ ह (for च) D₃ मानवा (for पार्थिवा) D₃
तान्समुजति पार्थिवान् — °) K₁ ३ ४ D₁ ३ कचिद् — °)
B D₀ D_n D₄ ० G₃ दाता (for दक्षा) D_n D₁ *शालिन,
T₁ *जीविन; M₃ *शाथिन G₂ ४ सुशीला यांति ते दिव
— After 38, D₃ ins

1010* न किञ्चित्फलमाप्नोति स्वधर्मस्य च लोपनात् ।

39 °) K₂ भक्त्या, D₃ दया दान च; D₃ शक्त्या तु
दान, G₄ शक्त्या च दान — °) K₂ G₂ M₃ धर्मनित्यदा
— Ś₁ K₁₋₃ om 39^{cd} — °) B₂₋₄ D₀ D₁ यथार्हं; D_n
यथार्थं B₂ *गृह्णा (for *पूजा) — °) G₄ कार्या भूतेषु
B₁ ३ D₀ D_n D₄ ० सदा; B₂ तदा (for दया) K₄ B₄
सर्वभूतेषु नित्यदा, D₁₋₃ ३ धर्मनित्येपु धर्मिता (D₁ धर्मत;
D₅ नित्यदा) — °) B₁ D₁ योगान् (for त्यागान्) K₂

अत्यत (for अन्यत्र) — °) K₄ B₂ D₁₋₃ T G₄ M वीरये
(for पूं)

40 °) D₃ परिहरन् — °) K₄ अयाचते; B₁ अपोचित,
T G₁ ३ ४ अनिदित, M अतद्रित (for अयाचित)

41 T₁ om 41, D₃ om 41^{ab} — °) Ś₁ K₁ ३
प्रियेण, K₄ प्रिये तु (for प्रिये न) K₂ हि भृदा, K₄ नामृदा,
B₂ [अ]पि भृदा, G₄ [अ]विदाय (for [अ]तिभृदा) K₂ हर्षद्
(for हृष्येद्) — °) Ś₁ K₁ ३ D₁ अप्रियेण (for अप्रिये न)
G₁ [अ]ति; G₂ ४ तु (for च) — °) G₁ सुष्वाद् D₁
*गृह्णे (for *कृच्छ्रेषु) — °) M₃ धर्मान् K₂ ४ D₁₋₃
न च रौद्र समाचरेत्

42 K₂ om 42^{ab} — °) D₀ कर्मकृत्, D₅ कर्म यत्
(for कर्म चेत्) K₄ अस्यापि (for अन्यस्वाद्) — °) K₂
इतरन्यत्, K₄ तरमान (for इतरन्न) B D₀ D_n D₄ ० T
G तदा (for समा) — °) D₁ M₃ य; T₂ स (for यत्)
B₁ इह (for अभि) — D₄ om 42^c-43^d — °) Ś₁ K
D₁₋₃ ३ निवेदा; T₁ निजोधं (for नियोजं)

43 D₄ om 43 (cf v l 42) — °) K₂ B D₀ D_n
D₀ पापे (for पाप) G₂ ३ पापी, M₃ पाप (for पाप)
— °) T₁ स्वादुर (for साधुर) D₁ T तदा (for सदा)
— °) M₁ गत (for हत) — °) B₄ स्व (for य) T₁
पापो भवति नित्यदा

44 T₁ om 44^a-45^b — °) D₁ धर्म्यं (for कर्म)
D₀ D₄ वै तद्; T₂ चैतद् (for चैतद्) — °) Ś₁ K₁ ३ B₁ ३
D₀ D₃ ३ ३ वृजिन (K₁ *ना) नाम साधुवत्, D₁ वृजिन तच्च
साधुवत्, T₂ G₂ ४ वृजिनानां हि (G₂ ह्य) साधक — °) S
अपहसति G₄ वै (for ये) — °) S₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ ३ न
श्रद्धधाना; K₂ D₅ M न श्रद्धधतो G₁ ३ ४ धर्मज्ञास् (for
*स) — °) T₁ G₁ ३ ४ M₃ तेन (G₁ ते तु, G₂ ते च) नश्य

महादितिरिवाध्मातः पापो भवति नित्यदा ।
 मृदानामवल्लिप्तानामनारं भाषितं भवेत् ।
 दर्शयत्यन्नगन्मानं दिवा रूपमिवाशुमान ॥ ४५
 न लोके गजते सूर्खः केवलान्मप्रशंसया ।
 अपि चेह मृजा हीनः कृतविद्यः प्रकाशते ॥ ४६
 अष्टुवन्कस्यचिन्निन्दामात्मपूजामवर्णयन् ।
 न कश्चिद्गुणसंपन्नः प्रकाशो भुवि दृश्यते ॥ ४७
 विक्रमेणा तप्यमानः पापाद्विपरिमुच्यते ।
 नैतन्कुर्या पुनरिति द्वितीयात्परिमुच्यते ॥ ४८
 कर्मणा येन तेनेह पापाद्विजवरोत्तम ।
 एवं श्रुतिरियं ब्रह्मन्धर्मेषु परिदृश्यते ॥ ४९

पापान्यवुद्धेह पुरा कृतानि
 ग्रान्धर्मशीलो विनिहन्ति पश्चात् ।
 धर्मो ब्रह्मन्नुदते पूरुपाणां
 यन्कुर्वते पापमिह प्रमादात् ॥ ५०
 पापं कृत्वा हि मन्येत नाहमस्मीति पूरुषः ।
 चिन्नीर्षेदेव कल्याणं श्रद्धवानोऽनसूयकः ॥ ५१
 वमनस्येव छिद्राणि माधूनां विवृणोति यः ।
 पापं चेत्युरुषः कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यो महाश्रैरिव चन्द्रमाः ॥ ५२
 यथादित्यः समुद्यन्त्यं तमः सर्वं व्यपोहति ।
 एवं कल्याणमातिष्ठन्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५३

C 3 13757
 B 3 207 57
 K. 3 210 60

व्यमनस्य

45 T₁ om 45^{ab} (cf v l 44) — After 45^{ab}, S (except G₂) ms

1011* माधुमश्रीतिमानेव सर्वत्र द्विनमत्तम ।
 — ^a) S₁ न मार (for अमार) Dn D₁ ६ भाषित, G₂ जीवित (for भाषित) D₂ (by corr) G₁ बहु (for भवेत्)
 — ^c) K₂ D₁ ३ ३ G₁ ३ M₂ दर्शयति, B₁ ३ Dc T₁ 'यन्', G₁ 'यानि (for 'यति) Dn [अ]रामा नं (Dn₂ रमन्) !
 — ^f) D₂ दिव्य (for दिवा)

46 ^a) S₁ लोह, T₂ मृद (for सूर्ख) — ^b) K₂ केवलान्मा प्रगमर — G₁ om 46^c-47^b — ^c) T₁ चेत (for चेत) Dn₁ n₂ D₂ Cnp श्रिया, D₂ मृया (for मृता) K₁ Dc अपि देहन् (K₁ 'प्र)जा हीन

47 G₄ om 47^{ab} (cf v l 46) — ^a) K₁ अनुव, D₂ विषवन्, T₂ अनवत, M₂ अग्रवत (for अनुवत) K₂ क्रम्य च (for क्रम्यचिन्) — ^b) G₂ च निदयन् (for अवरणं) — ^c) T₂ G₄ किंचिद् (for कश्चिद्) K₄ D₁ ३ गुगहीनन्नु, D₂ कुलमपन्न — ^d) D₂ प्रायशो (for प्रकाशो) S (except G₂) न च (for भुवि) S₁ K B₁ D₁₋₃ ६ विद्य (for दृश्यं)

48 ^b) S₁ K₁ ३ D₁₋₃ पापायांश्रिति, K₄ Dc₂ 'घांयति', B₁ 'न्य परि', D₂ प्रथमान्यति, T₂ G₁ ३ ४ M₁ 'द्वि परि (for 'द्विपरि) — ^c) B Dc₁ Dn D₂ ६ नन (for [प]त्त) B₁ ३ Dc D₂ ३ G₂ ४ कुयांन् (for कुयां) B₁ न कुयां पुनरे नेति — ^d) I G₁ ३ ४ द्वितीय S₁ अपि, K₂ प्रति (for परि) — After 48, M₂ ins

1012* करिष्ये धर्ममेवेति नृनीयान्परिमुच्यते ।

49 ^a) S (except G₂) केन (for तेन) T₂ M₂ [अ]द्,

G₂ ४ [अ]पि (for [इ]द्) — ^b) S (except G₂) पापान्मा द्विजमत्तम — ^c) G₂ शुनमिद (for श्रुति) S₁ K₁ ३ विदन् (for ब्रह्मन्) — ^d) K₁ परिपृच्छति, B₂ Dc Dn D₄ प्रतिदृश्यते, D₂ परिगम्यते, D₆ परिदिश्यते

50 ^a) S₁ K₁ ३ [अ]वुद्धेह, K₂ ४ D₁₋₃ ३ G₁ कृत्वेह, B₁ [अ]वुद्धा च, T₂ G₂ ४ M बुद्धेह (for [अ]वुद्धेह) — ^b) B₁ T₁ म धर्मशीलो, D₂ M मद्धर्म, G₂ ४ स्वधर्म K₂ [S]पि निहति, B₁ ३ ४ D (except D₁₋₃ ३) G₂ [S]पि विहति, T₁ M₁ हि विहति, M₂ [S]भिवहति (for विनि) K₂ M₂ पश्यन् (for पश्चात्) — ^c) S₁ ब्रह्मो, D₁ धर्म (for धर्मो) S₁ धर्मन्, Dc₁ Dn D₆ राजन् (for ब्रह्मन्) ! S (except G₂) अदति (for नुदते) K₂ S (except G₂) ब्राह्मणाना, D₁ ३ पौरुषाणा D₂ धर्मान्नुदते पौरुषाणा समस्त — ^d) K₂ शुभेन पाप न विचार्यमस्ति

51 ^a) K₂ T₂ G₁ M₁ [अ]भिमान्येत, K₄ (hypermetric) योभिमान्येत (for हि मन्येत) — After 51^{ab}, B Dn D₄ ६ G₂ ins

1013* त तु देवा' प्रपश्यन्ति स्वर्गवान्तरपूरुष' ।

— ^d) S₁ K₁ [S]नसूयया

52 ^b) S₁ K D₁ ३ मय (for विवृ) S₁ K₁ ३ ४ B₁ ३ D₁ ३ म (for य) — After 52^{ab}, S (except G₂) ins

1014* अपश्यन्नात्मनो दोषान्म पाप प्रेत्य नश्यति ।

— ^d) S₁ उपपद्यते — ^f) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३) G₂ 'श्रै'व, T₁ श्रादिव (for 'श्रैरि)

53 ^a) T₁ म उच्यन् (for समुच्यन्) — ^b) S₁ Dc₁ Dn D₄ ६ G₂ पूर्व (for सर्व) — ^d) S₁ K₁ ३ सर्वं पाप व्यपोहति

54 ^b) B_{1m} मोहमेव; B₂ लोभमेव, S (except G₂)

C 3 1375R
B 3 20* 58
P 3 210 61

पापानां विद्वाधिष्ठानं लोभमेव द्विजोत्तम ।
 लुब्धाः पापं व्यवसन्ति नरा नातिवहुश्रुताः ।
 अधर्मा धर्मरूपेण तृणैः कूपा इवावृताः ॥ ५४
 तेषां दमः पवित्राणि प्रलापा धर्मसंश्रिताः ।
 मर्वं हि विद्यते तेषु शिष्टाचारः सुदुर्लभः ॥ ५५
 मार्कण्डेय उवाच ।

म तु विप्रो महाप्राज्ञो धर्मव्याधमपृच्छत ।
 शिष्टाचारं कथमहं विद्यामिति नरोत्तम ।
 एतन्महामते व्याध प्रब्रवीहि यथातथम् ॥ ५६
 व्याध उवाच ।
 यज्ञो दानं तपो वेदाः सत्यं च द्विजसत्तम ।
 पञ्चैतानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ५७

कामक्रोधौ वशे कृत्वा दम्भं लोभमनार्जवम् ।
 धर्म इत्येव संतुष्टास्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ५८
 न तेषां विद्यतेऽवृत्तं यज्ञस्वाध्यायशीलिनाम् ।
 आचारपालनं चैव द्वितीयं शिष्टलक्षणम् ॥ ५९
 गुरुशुश्रूषणं मत्यमक्रोधो दानमेव च ।
 एतच्चतुष्टयं ब्रह्मञ्छिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६०
 शिष्टाचारे मनः कृत्वा प्रतिष्ठाप्य च सर्वशः ।
 यामयं लभते तुष्टिं सा न शक्या ह्यतोऽन्यथा ॥ ६१
 वेदस्योपनिषत्सत्यं सत्यस्योपनिषद्दमः ।
 दमस्योपनिषत्त्यागः शिष्टाचारेषु नित्यदा ॥ ६२
 ये तु धर्ममस्यन्ते बुद्धिमोहान्विता नराः ।
 अपथा गच्छतां तेषामनुयातापि पीड्यते ॥ ६३

लोभमोहौ (for मेर) — After 54^{ab}, T₂ G₁ 2 4 M ins
 1015* तस्मात्तौ विदुषा विप्र वर्जनीयौ प्रधानत ।
 — T₁ om 54^c-57^b — °) T₂ G₂ 4 पापान् K₂ वि
 पश्यति (for व्यन) — B₂ om 54^c — °) Ś₁ K₁ 2
 T₂ G₂ M₁ अधर्म्यां, K₂ 'धर्म्यं, K₄ 'धर्मो (for 'धर्मा)
 — °) S₁ पापा, K₂ 4 कूप (for कूपा) K₂ 4 आवृत
 55 T₁ om 55 (cf v l 54) — °) D₁ T₂ G₂ 4
 एषा, G₂ M₁ तेषा (for तेषां) D₁ धर्मा, T₂ G₁ 2 4 M
 पच (for दम) — °) K₂ धर्ममस्यता, B₄ सस्थिता, D₆
 'स्युता G₂ शिष्टाचारेषु नित्यदा — °) D₆ G₄ सर्वो, G₁
 'र्व (for 'र्व) — °) G₄ शिष्टाचारा K₁ G₁ 4 M₁
 सुदुर्लभा — After 55, B₁ 3 Dc Dn₂ D₂ 3 G₂ 4 add
 a colophon (adh no G₂ 4 201)
 56 T₁ om 56 (cf v l 54) — °) G₁ M₂ च (for
 तु) K₁ M₂ महाप्राज्ञ, K₂ 'प्रज्ञो; K₄ Dc D₁ T₂ G₂ 4
 'प्राज्ञ, M₁ 'राज — °) M₂ शिष्टाचार B₁ इह (for अह)
 — °) D₁ G₁ 2 M₁ विद्यामिति — After 56^{cd} N
 (except Ś₁) G₂ ins
 1016* षट्द्विचष्टामि भद्र ते श्रोतु धर्ममृतां वर ।,
 while T₂ G₁ 2 4 M ins (a v l of 57^{cd})
 1017* पञ्च कानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।
 — Ś₁ om 56^c — M₂ reads 56^c-57^{cd} after 64^{ab}
 (cf 1018*) — °) N (Ś₁ om) स्वत्तो (for एतन्)
 — °) K₁ 2 तद्वीधि, K₂ 4 B Dc Dn D₂-6 तद्वीधि,
 D₁ तन्मे वृद्धि
 57 T₂ om 57, T₁ om 57^{ab} (cf v l 54) For

M₂ cf v l 56 — S₁ K₁ 2 धर्मव्याध (for व्याध उ)
 — Ś₁ om 57 — °) G₄ transp वेदा and सत्य D₆
 वा (for च) B₂ 'पुगव (for 'मत्तम)
 58 °) T₂ च मोह च (for वशे कृत्वा) — °) K₂ 4
 D₁-3 मोहम् (for लोभम्) S₁ K₁ 2 D₆ दममोहमना (Ś₁
 'दा)जंन — °) K₂ Dc₂ Dn D₄ 6 धर्मम् (for धर्म)
 D₁ 2 सहष्टास् (for संतुष्टास्) — °) B₁ D₂ transp ते
 and शिष्टा G₁ 'मत्तमा (for 'समता)
 59 °) D₂ यद् (for न) D₁ 2 5 येषा (for तेषा)
 D₁ T₁ G₁ 2 4 M₁ भिद्यते (for विद्यते) Ś₁ K वित्त, D₂
 पाप (for ऽवृत्त) — °) B₁ धर्मस्वाध्याय S₁ 'शूलिनां, K₂
 'शित्पनां, K₂ D₆ 'शीलता, K₄ 'वर्तिना — °) Ś₁ K₁ 2
 आचाराचरण Dc चापि (for चैव)
 60 °) K₂ 4 D₁-3 धर्मम्, B₂ नित्यम् (for नत्यम्)
 — °) S₁ K D₂ 3 6 नित्यदा (for नित्यदा)
 61 °) D₁ मति (for मन) — °) Dc₂ प्रतिश्रुत्य B₂
 च नित्यदा — °) G₂ यामया, G₄ 'त, M 'ल (for 'य)
 M₂ भजते (for लभते) Dn D₄ 6 वृत्ति (for तुष्टि) — °)
 S₁ शक्याप्नुम्, K₁ शक्यामतो, K₄ D₂ 3 8 शक्या ततो, D₁
 शक्या त्वतो, T G₁ 2 4 M₂ शक्यमतो (for शक्या ह्यतो)
 63 G₄ om 63^{ab} — °) B₂ च (for तु) S₁ K
 D₁-3 8 धर्ममस्यति (K₂ 4 'त), B₁ 2 4 Dc Dn D₄ 6
 G₁ 2 धर्मानस्यते — °) K₄ अपथे, G₄ अन्यथा (for अपथा)
 G₄ चरता (for गच्छतां) — °) K₁ 2 अनुतापोपि, K₄ B₁ 2
 'यातो, D₂ 'गतां (for 'यातापि) Dn D₄ 6 च (for
 [ञ]पि) D₆ नश्यति (for पीड्यते)

ये तु शिष्टाः सुनियताः श्रुतित्यागपरायणाः ।
 धर्म्यं पन्थानमारूढाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ६४
 नियच्छन्ति परां बुद्धिं शिष्टाचारान्विता नराः ।
 उपाध्यायमते युक्ताः स्थित्या धर्मार्थदर्शिनः ॥ ६५
 नास्तिकान्भिन्नमर्यादान्क्रूरान्पापमतौ स्थितान् ।
 त्यज ताञ्जानमाश्रित्य धार्मिकानुपसेव्य च ॥ ६६
 कामलोभग्रहाकीर्णां पञ्चेन्द्रियजलां नदीम् ।
 नावं धृतिमर्या कृत्वा जन्मदुर्गाणि संतर ॥ ६७
 क्रमेण संचितो धर्मो बुद्धियोगमयो महान् ।
 शिष्टाचारे भवेत्माधु रागः शुक्लेव वासमि ॥ ६८
 अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतहितं परम् ।
 अहिंसा परमो धर्मः स च सत्ये प्रतिष्ठितः ।

सत्ये कृत्वा प्रतिष्ठां तु प्रवर्तन्ते प्रवृत्तयः ॥ ६९
 सत्यमेव गरीयस्तु शिष्टाचारनिपेवितम् ।
 आचारश्च सतां धर्मः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ ७०
 यो यथाप्रकृतिर्जन्तुः स्वां स्वां प्रकृतिमश्नुते ।
 पापात्मा क्रोधकामादीन्दोषानामोत्यनात्मवान् ॥ ७१
 आरम्भो न्याययुक्तो यः स हि धर्म इति स्मृतः ।
 अनाचारस्त्वधर्मेति एतच्छिष्टानुशासनम् ॥ ७२
 अक्रुध्यन्तोऽनस्रयन्तो निरहंकारमत्तराः ।
 क्रजवः शमसंपन्नाः शिष्टाचारा भवन्ति ते ॥ ७३
 त्रैविद्यबृद्धाः शुचयो वृत्तवन्तो मनुस्विनः ।
 गुरुशुश्रूपवो दान्ताः शिष्टाचारा भवन्त्युत ॥ ७४
 तेषामदीनसत्त्वानां दुष्कराचारकर्मणाम् ।

C 3 13780
 B 3 207 60
 K 3 211 21

64 T₁ om 64^a-65^b Before 64, M₂ ins कौशिक
 — ^a) Ś₁ तु (for सु) — ^b) K₂ श्रुतत्याग, K₄ श्रुत्यायास,
 B₁ श्रुतियोग, D₂ श्रुतित्याग — After 64^{ab}, M₂ reads
 56^a-57^{cd}, 71z

1018^a एतन्महामते व्याध प्रव्रवीहि यथातथम् ।
 व्याध ।

यज्ञो दान तपो वेदा सत्य च द्विजसत्तम ।
 पञ्चानि पवित्राणि शिष्टाचारेषु नित्यदा ।

— G₄ om 64^{cd} — ^c) B D (except D₂) T₂ धर्म,
 G₅ धर्म (for धर्म्यं) B₁ आश्रित्य (for आरूढा) — ^d)
 Ś₁ K D₁₋₃ १ मत्वव्रत, M₂ सत्यान्धर्म B₁ स्वधर्मपरमैषिण

65 T₁ om 65^{ab} (cf v 1 64) — ^a) G₄ प्रयच्छति
 Ś₁ K₁ २ तु यां, D₅ तु ये (for परा) — ^b) Ś₁ K₁ २ G₂ ४
 चाररता, K₂ ४ D₁₋₃ २ T₂ चाररता B₂ ४ Dn D₅ २
 जना, T₂ तु मे (for नरा) — ^d) K₂ स्थिता; K₃ D₄
 स्थित्या, G₁ मत्य (for स्थित्या)

66 ^a) Ś₁ K₁₋₃ नाम्निका भिन्नमर्यादा — ^b) Ś₁ K₁ २
 नरा, K₂ D₁₋₃ २ नरान्, B₂ पापान्, T₁ घोरान् (for क्रूरान्)
 K₂ २ पापमत, K₄ न्यायमते, B₂ ४ D₅ ६ G₁ २ ४ पापमते
 Ś₁ K₁ २ स्थिता, B₁ नरान्, B₂ स्मृतान् (for स्थितान्)
 — ^d) K₂ B₂ G₄ M₂ उपमेव च, K₄ D₁ उपमेवया

67 ^a) Ś₁ K₁ २ B₂ कामक्रोध K₄ D₁ २ ग्राहवर्ती
 — ^c) B₂ D₂ २ २ धृतिमती (B₂ 'ति) — ^d) B₂ जन्म
 दुःखानि, S (except G₂ २) तानि दुर्गाणि

68 ^a) B₄ चरतो (for संचितो) — ^c) K₁ G₁ M
 शिष्टाचारो — ^d) K₄ D₂ २ G₂ राग शुरु इवांधरे

69 B₂ om 69^{ab} — ^b) Ś₁ K₁ दम, K₂ D₁ २ T₁
 M पद (for परम्) K₂ स्थित दम, T₂ हितश्रुत — K₂
 M om (hapl) 69^d-70^c — ^d) D₁ धर्मे (for मत्ये)
 — ^e) K₁ २ T G₁ २ ४ सत्य (for सत्ये) Ś₁ K₁ T₁ G₄
 प्रतिष्ठान, K₂ प्रतिष्ठानि, T₂ G₁ २ प्रतिष्ठा त

70 K₂ M om 70^{bc} (cf v 1 69) — ^b) Ś₁
 K₁ २ ४ D₁ २ निपेवण, D₂ (marg sec m as in text)
 निपेविण — ^d) ७ (except G₂) मतो ह्या (T₂ 'प्या)
 चार

71 ^b) K₄ B₁ २ Dc Dn D₂ ४ ६ G₂ स स्वा, B₂ स
 तां, B₄ स तद्, T₂ ता स्वां (for स्वा स्वा) — ^c) T₁ मोहा
 दीन् (for कामादीन्) — ^d) K₂ D₁ २ ६ S (except G₂
 M₁) प्राप्नोति K₂ नात्मवान्, D₁ [अ]नुत्तमान् (for
 [अ]नात्म)

72 ^a) D₁ अद्भो (for आरम्भो) S₁ K D₂ २ ६
 त्यागयुक्तो — ^b) K₄ D₂ २ स तु, T G₄ M सर्वो, G₁ सर्व,
 G₂ स वै (for स हि) Ś₁ B₁ स्थित; D₂ स्मृत, D₅ श्रुत
 (for स्मृत) — ^c) K₁ अनाचारात् K₄ B₂ ४ D₂ २ ६
 स्वधर्म स्यात्, Dc स्वधर्मेषु; T₁ स्वधर्मश्च (for स्वधर्मति)
 — ^d) Ś₁ K B₂ D₁₋₃ ६ इति (for एतत्)

73 ^a) B₁ न मृष्यते (for ऋजव) — ^c) T₁ जतव,
 G₁ आर्जव (for ऋजव) B₁ काम, Dc शिष्ट, D₂ शम
 मापन्ना, T₁ सर्वमपन्ना, G₂ साधु — ^d) K₄ प्रशास्तारो,
 D₂ शिष्टाचारे K₂ ४ D₅ [उ]त्त; D₁ २ हि (for ते)

74 K₂ om 74 — ^b) B₄ शुचिमते S (except
 T₂ M₁) यज्ञस्विन — ^c) K₂ शुश्रूपवे, T₂ शुश्रूपया

स्वैः कर्मभिः सत्कृतानां घोरत्वं संप्रणश्यति ॥ ७५
 तं सदाचारमाश्चर्यं पुराणं शाश्वतं ध्रुवम् ।
 धर्मं धर्मेण पश्यन्तः स्वर्गं यान्ति मनीषिणः ॥ ७६
 आस्तिका मानहीनाश्च द्विजातिजनपूजकाः ।
 श्रुतवृत्तोपसंपन्नाः ते सन्तः स्वर्गगामिनः ॥ ७७
 वेदोक्तः परमो धर्मो धर्मशास्त्रेषु चापरः ।
 शिष्टाचीर्णश्च शिष्टानां त्रिविधं धर्मलक्षणम् ॥ ७८
 पारणं चापि विद्यानां तीर्थानामवगाहनम् ।
 क्षमा सत्यार्जवं शौचं शिष्टाचारनिदर्शनम् ॥ ७९
 सर्वभूतदयावन्तो अहिंसानिरताः सदा ।
 परुषं न प्रभापन्ते सदा सन्तो द्विजप्रियाः ॥ ८०

शुभानामशुभानां च कर्मणां फलसंचये ।
 विपाकमभिजानन्ति ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८१
 न्यायोपेता गुणोपेताः सर्वलोकाहितैषिणः ।
 सन्तः स्वर्गजितः शुक्लाः संनिविष्टाश्च सत्पथे ॥ ८२
 दातारः संविभक्तारो दीनानुग्रहकारिणः ।
 सर्वभूतदयावन्तस्ते शिष्टाः शिष्टसंमताः ॥ ८३
 सर्वपूज्याः श्रुतधनास्तथैव च तपस्विनः ।
 दाननित्याः सुखाल्लोकानामुवन्तीह च श्रियम् ॥ ८४
 पीडया च कलत्रस्य भृत्यानां च समाहिताः ।
 अतिशक्त्या प्रयच्छन्ति सन्तः सद्भिः समागताः ॥ ८५
 लोकयात्रां च पश्यन्तो धर्ममात्महितानि च ।

— ^a) B₂ T₁ ते, D₂ ये, B₄ [अ]ति (for [उ]न)

75 B₂ om 75^{ab} — ^a) B₂ 4 Dc Dn D₄ 6 G₂
 अहीनमत्वानां — ^b) G₂ 4 M₁ 'धर्मिणां — ^c) Ś₁ K
 D₁₋₃ 5 सवृ, T G₁ 2 M₁ सस्कृ (for सस्कृ) — ^d) B₄m
 त्रिविध कर्मलक्षण (of 78^d)

76 ^a) D₁ तत्, D₂ ते (for त) K₄ D₂ समाचारम्;
 T₁ सदापरम्; G₂ सदाचार्यम् S₁ T₂ G₁ 2 आचार्य; K₂
 आश्रित्य, D₂ अत्यर्थ (for आश्चर्य) B₄ सदाचार समास्थाय
 — ^c) S₁ K₁ 2 G₂ धर्म्यं

77 ^a) G₁ कामं; G₂ नामं (for मानं) — ^c) B₁
 श्रुतवतो जितक्रोधा; D₂ श्रुतिवित्तोपमपन्ना, G₁ श्रुतित्यागोपं
 — ^d) Ś₁ D₁ ते नरा, B₄m ते वृद्धा, Dc ते सर्वे, D₂ सतो
 वै (for ते सन्त) Ś₁ K₁ 2 B₂ 4 (m as in text) Dc₁
 स्वर्गवासिन Dn D₄ 6 G₂ सतः स्वर्गेनिवासिनः

78 ^a) S (except T₂ G₂) प्रथमो (for परमो) — ^b)
 Ś₁ K B₄ D₁₋₃ 5 धर्मशास्त्रगतोपर — ^c) Ś₁ शिष्टाशीलाश्च,
 K₂ B D (except D₁₋₃) G₂ शिष्टाचारश्च; T₁ 'चीर्णं च, T₂
 शील चीर्णं च

79 ^a) B₁ D₂ S (except M₂) धारण, B₄ Dc₁ पारग
 S (except G₂) वेदानां (for विद्या) — ^b) Ś₁ तीर्थानां
 चाव — ^d) B₁ सदाचारस्य दर्शन; B₂ Dc Dn D₄ 6 G₂
 सतामाचारदर्शन (Dc 'लक्षण)

80 ^b) To avoid hiatus, Ś₁ K D₁₋₃ 5 S (except
 G₂ M₁) अहिंसा (for अहिंसा) — ^c) B₁ 3 Dc न प्रभा
 पति, B₂ Dn D₄ 6 G₂ च न भापति D₂ पुरुषाश्च प्रभावत
 — ^d) B₄ जनप्रिया; Dc द्विजप्रिय, T G₁ द्विजात्य

81 ^b) K₂ B Dc D₂ G₂ फलसंचय, T G₂ 4 M₂ सफ

लाश्रय, G₁ फलमश्रय, M₁ फलसंगिनां — ^c) K₂ अवजान
 तस् — ^d) = 89^d M₂ ये (for ते)

82 M₂ om 82^a-84^b, T₁ G₁ om (hapl) 82-83,
 G₄ om 82^{ab} — ^a) M₁ त्यागो (for न्यायो) — ^b) B₁
 D₂ सर्वभूतं, T₂ G₂ सर्वलोकाहिते रता; M₁ स्वर्गमार्गाभिकां
 क्षिण — K₂ om (hapl) 82^c-83^b — ^c) Ś₁ K₁
 'जिता B₂ शुक्रा, Dc शुद्धा, T₂ G₄ शक्त्या, G₂ शक्त्या
 (for शुक्ला) M₁ सतः सर्वजिताकाक्षा — ^d) G₂ सनि
 कृष्टं

83 T₁ G₁ M₂ om 83, K₂ om 83^{ab} (cf v 1
 82) — ^a) D₂ दातार सप्रहीतारो — ^b) S₁ K₁ 2 D₂
 'कांक्षिण — B Dn D₄ 6 G₂ transp 83^{cd} and 84^{ab}
 — 83^d=84^d

84 G₄ M₂ om 84^{ab} (for M₂ of v 1 82) B Dn
 D₂ 6 G₂ transp 83^{cd} and 84^{ab} — ^a) Ś₁ K₁ 2 सर्वे
 प्रजा शास्त्रवत्स, K₂ 4 Dc₂ D₂ M₁ सर्वे पूज्या श्रुतवत्स,
 D₁ 5 श्रुतवत् सर्वपूज्यास, T G₁ 2 सत (T₂ G₂ सद्भिः)
 पूज्या श्रद्धधानास — ^c) B Dc Dn D₄ 6 G₂ दाननिष्ठा
 (B₂ Dn₁ n₂ D₆ 'शिष्टा) B₂ G₁ शुभाल्लोकान्, T₂ स्वर्काल्लो
 कान्, G₂ 4 शुभान्याशु — ^d) K₄ D₂ G₂ 4 M₂ प्राप्तुं (for
 आमुं) Dc च प्रिय, T₁ शाश्वत; T₂ चाश्रयान्

85 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ T₂ G₂ [अ]पि (for च) — ^b) M₁
 भृत्यानर्थलमा — K₂ om 85^{cd} — ^c) G₂ 4 अपि (for
 अति) — ^d) Ś₁ K₁ 2 4 D₁₋₃ 5 transp सन्त and
 सद्भिः

86 M₂ om 86-90, G₄ om 86^{ab} — ^a) Ś₁ K₁ 2
 प्र; G₂ न (for च) — ^b) T₁ धर्माधर्मं, G₁ धर्मात्मात्मं

एवं सन्तो वर्तमाना एधन्ते शाश्वतीः समाः ॥ ८६
 अहिंसा सत्यवचनमानुशंस्यमथार्जवम् ।
 अद्रोहो नातिमानश्च हीस्तितिक्षा दमः शमः ॥ ८७
 धीमन्तो धृतिमन्तश्च भूतानामनुकम्पकाः ।
 अकामद्वेषमंयुक्तास्ते मन्तो लोकसत्कृताः ॥ ८८
 त्रीण्येव तु पदान्याहुः सतां वृत्तमनुत्तमम् ।
 न दुह्येच्चैव दद्याच्च सत्यं चैव सदा वदेत् ॥ ८९
 सर्वत्र च दयावन्तः मन्तः करुणवेदिनः ।
 गच्छन्तीह सुमंतुष्टा धर्म्यं पन्थानमुत्तमम् ।
 शिष्टाचारा महात्मानो येषां धर्मः सुनिश्चितः ॥ ९०

अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।
 कामक्रोधपरित्यागः शिष्टाचारनिषेवणम् ॥ ९१
 कर्मणा श्रुतसंपन्नं सतां मार्गमनुत्तमम् ।
 शिष्टाचारं निषेवन्ते नित्यं धर्मेण्वतन्द्रिताः ॥ ९२
 प्रज्ञाप्रासादमारुह्य मुह्यतो महतो जनान् ।
 प्रेक्षन्तो लोकवृत्तानि विविधानि द्विजोत्तम ।
 अतिपुण्यानि पापानि तानि द्विजवरौत्तम ॥ ९३
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथाप्रज्ञं यथाश्रुतम् ।
 शिष्टाचारगुणान्ब्रह्मन्पुरस्कृत्य द्विजर्षभ ॥ ९४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टमव्यधिकशततमोऽध्याय ॥ १९८ ॥

— ^a) K₃ 4 B D (except D₂) G₃ खेचते (for ए^a)
 87 K₃ D₃ M₂ om 87 (for M₂ cf v l 86) — ^b)
 B₄ D₁ 5 T M₁ तथा^a (for अथा^a) — ^{cd}) Ś₁ K₁ 2 Dc₁
 D₄ 6 G₃ [S]नभिमानश्च, B Dc₂ Dn नाभिमानश्च T₂
 अद्रोहो गुरुसूतेषु तितिक्षा च दम शम
 88 M₂ om 88 (cf v l 86) — ^a) Ś₁ K B₂ D₁₋₃
 T₂ हीमनो (for धी^a) B₂ बुद्धि^a (for धृति^a) — ^c) T₂
 G₁ 4 अकामद्वेष^a — ^d) K₃ B₄ D₁ लोकममता, B₂ Dn
 D₄ 6 G₃ *याज्ञिण
 89 M₂ om 89 (cf v l 86) — ^a) S₁ K₁ 2 D₅
 द्वि, T₁ च, T₂ G₂ 4 [अ]त्र (for तु) B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6
 G₃ मतामाहुः, G₂ 4 पराप्याहुः — ^b) K₃ 4 B₄ D₁₋₃ 5
 सता व्रतम्, B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 G₃ सत पदम् T₂ G₁ 4
 अनुस्मरन् (for अनुत्तमम्) — ^c) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 6)
 G₃ transp दुह्येत् and चैव
 90 M₂ om 90 (cf v l 86) — ^a) Ś₁ K B₄ D₁₋₃
 द्वि (for च) — ^b) T₂ करुणावेदिनस्तथा — ^c) Dc द्वि (for
 [द्वि]ह) K₄ Dc₁ D₁ समनुष्टा; T सुव्व तुष्टा — ^d) K₂
 B₁ 2 4 Dc₁ Dn D₂ 4-6 धर्म^a, T₁ मत्य (for धर्म्य^a) — G₄
 om 90^a-91^a, D₃ om (hapl) 90^a-92^b — ^f) K₃
 सुनिश्चित, K₄ मनातन^a, B₁ Dc सुनिष्टित Ś₁ येषां धर्मा
 सुनिश्चिता
 91 D₂ G₄ om 91 (cf v l 90) — ^a) T₁ *निषे
 विण, T₂ G₂ *निषेवित^a, M *निषेवित
 92 D₂ om 92^{ab} (cf v l 90) — ^a) K₁ T G₁ 2 4
 M₁ कर्मिण^a (K₁ M₁ *र्मणा, T₂ *र्मण्या^a) श्रुतमपन्ना^a, K₄
 B₂₋₄ Dc Dn D₁ 4 6 G₃ कर्म च (K₄ B₂ 3 वा, D₄ 6 चा)

श्रुतसपन्नं ❀ Cn कर्मणेति गौडपाठे कर्मणा श्रुतेन च सपन्न
 मित्यर्थः । ❀ — ^b) Ś₁ K D₂ 5 धर्मम् (for मार्गम्) D₅
 अनुव्रत (for अनुत्तमम्) S (except G₃) सता मार्गगता
 स्तथा — ^c) K₄ B₂ D₂ G₄ निषेवतो — ^d) B₁₋₃ D
 (except D₁₋₃ 5) G₃ नित्य धर्ममनुव्रता
 93 ^a) Ś₁ K₂₋₄ D₁ 4 G₃ प्रज्ञाप्रासादम् Ś₁ आत्रिष्य
 (for आरुह्य) — ^b) S₁ K₁ 2 शोभते, B Dc Dn D₄ 6
 G₃ मुच्यते, D₁₋₃ 5 T₂ G₂ मुह्यतो (for मुह्यतो) B₁ Dc
 M₂ जना^a; B₂₋₄ Dn D₄ 6 G₃ भयात् — ^c) Ś₁ K₃ Dc₁
 D₂ T G₂ 4 प्रेक्षते, K₁ Dc₂ D₁ 5 प्रेक्ष्यते (K₁ ति), K₂ 4
 प्रेक्षति — ^d) K₂ T₂ G₂ 4 M₂ द्विजोत्तमा — B G₄ om
 (hapl) 93^{ef} — ^e) T G₁ 2 M दानानि (for पापानि)
 — ^f) S (except G₃, G₄ om) द्विजवरात्मज — After
 93, K₄ repeats 77^e-78^d
 94 ^b) Ś₁ K D₁₋₃ 5 यथाश्रुति — ^c) B₁ 2 4 Dc
 Dn D₄ 6 G₃ *चारगुण; D₅ *चार महद्, T₂ *चारकमान्
 — ^d) Ś₁ K₁ 2 B₁ 4 द्विजोत्तम

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₂ T₂
 G₂ 4 आरण्य — Sub parvan G₁ माकं देयसमस्या, G₂
 ममाख्या K₃ 4 B D G₃ M₂ (all om sub-parvan
 name) mention only पतिव्रतो (D₅ धर्मव्याधो) पाख्यान
 — Adhy name G₁ धर्मव्याधकौशिकमवाद^a, G₂ कौशिक
 व्याधमवादो शिष्टाचारलक्षणकथन — Adhy no (figures,
 words or both) Dn₁ n₃ D₁ 206, Dn₂ 205, T G₁
 M (M₂ sup ln) 201 (M₂ orig 203), G₂ 4 202
 — Śloka no Dn 99, D₁ 41

मार्कण्डेय उवाच ।

स तु विप्रमथोवाच धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
 यदहं ह्याचरे कर्म घोरमेतदसंशयम् ॥ १
 विधिस्तु बलवान्ब्रह्मन्दुस्तरं हि पुराकृतम् ।
 पुराकृतम्य पापस्य कर्मदोषो भवत्ययम् ।
 दोषस्यैतस्य वै ब्रह्मन्निघाते यत्नवानहम् ॥ २
 विधिना विहिते पूर्वं निमित्तं घातको भवेत् ।
 निमित्तभूता हि वयं कर्मणोऽस्य द्विजोत्तम ॥ ३
 येषां हतानां मांसानि विक्रीणामो वयं द्विज ।
 तेषामपि भवेद्धर्म उपभोगेन भक्षणात् ।
 देवतातिथिभृत्यानां पितृणां प्रतिपूजनात् ॥ ४

ओपध्यो वीरुधश्चापि पशवो मृगपक्षिणः ।
 अत्राद्यभूता लोकस्य इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ॥ ५
 आत्ममांसप्रदानेन शिविरौशीनरो नृपः ।
 स्वर्गं सुदुर्लभं प्राप्तः क्षमावान्द्विजसत्तम ॥ ६
 राज्ञो महानसे पूर्वं रन्तिदेवस्य वै द्विज ।
 द्वे सहस्रे तु वध्येते पशुनामन्वहं तदा ॥ ७
 समांसं ददतो ह्यन्नं रन्तिदेवस्य नित्यशः ।
 अतुला कीर्तिरभवन्नृपस्य द्विजसत्तम ।
 चातुर्मास्येषु पशवो वध्यन्त इति नित्यशः ॥ ८
 अग्नयो मांसकामाश्च इत्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 यज्ञेषु पशवो ब्रह्मन्वध्यन्ते सततं द्विजैः ।

199

1 °) K₂ यद्यहं ह्यां; K₄ D₁ १ अहं यदां (for यदहं ह्यां) Ś₁ K₁ B₂ ह्याचर, K₂ Dc समाचरे (hypermetric), K₄ D₁ २ २ [आ]चर, B₁₋₃ Dn D₂ ४ ० G₂ आचरे, G₁ ह्याचर (for ह्याचरे) — °) D₁ घोररूपम् (for 'मेतद्') D₂ (m as in text) अनावृत (for असंशयम्)

2 °) K₄ B₂ ४ विप्र (for ब्रह्मन्) — D₄ om (hapl.) 2^{b-2} — °) S (except G₂ M₂) पुरातन (for पुरा कृतम्) — °) Ś₁ K₁ २ D₂ दोषस्य (for पापस्य) — °) B₂ शिरसा (for दोषस्य) B₁₋₃ Dc D₂ T₂ G₂ M₁ तस्य (for [प]तस्य) S₁ K₂ ४ D₁₋₃ २ वा, B₄ च (for वै) — °) Ś₁ K₁ २ ४ D₂ ३ (before corr) निघाते, K₂ D₂ (after corr) T₂ निघाते, B₁ विदित्वा; T₁ निपाते, G₂ ४ निष्कृतौ (for विघाते) Ś₁ K₂ D₂ ४ भवेत् (for अहम्)

3 °) Ś₁ K B₁ ३ Dc Dn D₂₋₄ ० G₂ हि हते, B₂ D₂ [अ]भिहते, B₄ T₁ M₂ विहित — °) B₁ ३ पातको B₄ महान् (for भवेत्)

4 °) D₂ तेषां, G₁ ४ M₁ एषां T₁ मांसानां — °) K₂₋₄ D₂ M₁ विक्रीणीमो, B₄ T₁ 'णीम, M₂ 'णाम B₁₋₃ Dc Dn D₄ ० G₂ विक्रीणामीह वै द्विज; D₂ विक्रीणीमो द्विजोत्तम — °) B₁ ३ ४ T₁ G₁ M कर्म (for धर्म) — °) B₁ २ ४ Dn D₂ ० T₁ उपयोगेन K₄ G₄ रक्षणात्, B₁ ३ Dc D₂ भक्षणम्, Dn D₄ G₂ भक्षणे, T₁ G₁ कर्मणा — °)

G₄ 'भूताना — °) B Dc Dn D₄ ० G₂ चापि पूजनम् (B₄ 'नात्), D₂ G₁ प्रतिपूजनम् (G₁ 'ने)

5 °) B₁ ३ D (except D₁₋₃ २) G₂ चैव (for चापि) — °) K₁ २ अनादिभूता Ś₁ भूतस्य, B₂ भूतानाम् (for लोकस्य) — °) 5^d=9^b

6 °) B₁₋₃ Dn₂ G₂ 'प्रमादेन — °) B₁ ३ ४ Dc₁ Dn D₄ ० G₂ सुदुर्गमं, B₂ दुर्गमन

7 °) D₂ महाध्वरे — S (except G₂) om 7^{cd} — °) K₁ ३ द्वि (for द्वे) Ś₁ K₂ ३ D₁ २ वध्यते — °) S₁ K B₁ ३ Dc D₁₋₃ २ प्रत्यह (for अन्वह) K₄ Dc₁ D₁₋₃ सदा (for तदा) — B Dc Dn D₄ ० G₂ ins after 7 T G₁ २ ४ M (which all om 7^{cd}) ins after 7^{ab}

1019* अहन्यहनि वध्येते द्वे सहस्रे गवां तथा ।

[T₁ वध्यते, T₂ पच्यते, G₂ ४ पच्यते, M₂ वर्धते G₁ ३ ४ सहस्रे द्वे (by transp) B₁ ३ Dc गवां तदा, T G₁ २ ३ M तु वै गवां]

8 °) Ś₁ वै तदा, K₁ ३ B₁ नित्यदा, D₁ धीमत् (for नित्यदा) — °) T₁ M प्रीतिर् (for कीर्तिर्) — °) B₄ मृगस्य; Dc नृपतेर् (for नृपस्य) — °) B₂₋₄ Dn D₄ ० G₂ 'स्य च (for 'स्येषु) — K₂ om (hapl) 8^f-9^c — °) Ś₁ 'श्रुति', K₁ २ D₂ चोच्यते (for नित्यश')

9 K₂ om 9^{abc} (cf v 1 8) — °) 5^d Ś₁ K₂ इति च (for इत्यपि) — °) D₂ वध्यते श्रूयते श्रुति', T₁ 'ते द्विजसत्तम — °) K₄ मकृता S₁ विप्रै' (for मन्त्रै')

संस्कृताः किल मन्त्रैश्च तेऽपि स्वर्गमवाप्नुवन् ॥ ९
 यदि नैवाग्रयो ब्रह्मन्मासकामाभवन्पुरा ।
 भक्ष्यं नैव भवेन्मांसं कस्यचिद्विजसत्तम ॥ १०
 अत्रापि विधिरुक्तश्च मुनिभिर्मांसभक्षणे ।
 देवतानां पिष्टाणां च भुङ्क्ते दत्त्वा तु यः सदा ।
 यथाविधि यथाश्रद्धं न स दुष्यति भक्षणात् ॥ ११
 अमांसाशी भवत्येवमित्यपि श्रूयते श्रुतिः ।
 भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ॥ १२
 सत्यानृते विनिश्चित्य अत्रापि विधिरुच्यते ।
 सौदासेन पुरा राज्ञा मानुषा भक्षिता द्विज ।
 शापाभिभूतेन भृगमत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १३
 स्वधर्म इति कृत्वा तु न त्यजामि द्विजोत्तम ।

पुराकृतमिति ज्ञात्वा जीवाम्येतेन कर्मणा ॥ १४
 स्वकर्म त्यजतो ब्रह्मन्नधर्म इह दृश्यते ।
 स्वकर्मनिरतो यस्तु स धर्म इति निश्चयः ॥ १५
 पूर्वं हि विहितं कर्म देहिनं न विमुञ्चति ।
 धात्रा विधिरयं दृष्टो बहुधा कर्मनिर्णये ॥ १६
 द्रष्टव्यं तु भवेत्प्राज्ञ क्रूरे कर्मणि वर्तता ।
 कथं कर्म शुभं कुर्यां कथं मुच्ये पराभवात् ।
 कर्मणस्तस्य घोरस्य बहुधा निर्णयो भवेत् ॥ १७
 दाने च सत्यवाक्ये च गुरुशुश्रूषणे तथा ।
 द्विजातिपूजने चाहं धर्मे च निरतः सदा ।
 अतिवादातिमानाम्यां निवृत्तोऽस्मि द्विजोत्तम ॥ १८
 कृपि साध्विति मन्यन्ते तत्र हिंसा परा स्मृता ।

C ३ 13824
 B ३ 208 23
 K ३ 212 22

— १) G₁ आमुयु, G₄ आमुयात्

10 D₂ om 10 — ^a) K₂ T G₁ M₂ वै ना°, Dc
 चैवा° (for नैवा°) S₁ K₁ २ ४ D₂ ५ मांसकामा नामविष्यन्
 — ^b) S₁ lacuna K₁ २ ४ D₂ ५ ब्रह्मन्नधर्मय पुरा, D₁ T
 मांसकामा पुरामवन् — K₄ om 10^c-11^b — ^c) Ś₁ न
 वै (for नैव) B Dc₁ Dn₁ D₄ ६ G₂ [अ]भवन् (for भवेन्)

11 K₄ om. 11^{ab} — ^a) D₂ ३ अया° (for अत्रा°)
 K₂ स, S (except G₂) तु (for च) — ^b) T₁ G₁ M मुने
 मासस्य भक्षणे — ^d) Ś₁ K₁ २ B₁ ३ ४ च, Dn D₄ ६ G₂
 [अ]पि (for तु) — ^e) S₁ K B₂ D₁₋₃ ५ यथाशास्त्र, B₁
 Dn D₄ ६ यथाश्रद्ध — ^f) B₂₋₄ Dc₁ Dn D₄ ६ G₂ प्र
 (for स) G₂ ४ दूष्येत (for दुष्यति)

12 ^a) K₄ भवेदेवम् — ^b) B₂ इत्येया वैदिकी श्रुति

13 ^b) S (except G₂ M₁) तत्रापि (for अ) — ^c)
 B D (except D₁₋₃ ५) G₂ तदा (for पुरा) — ^d) Ś₁ K
 B₂ D₁₋₃ ५ ब्राह्मणा (for मानुषा) — ^f) = (var) 19^f,
 etc Ś₁ K₁ २ इति (for अत्र) S₁ K₂ ४ B₁ Dn₂ D₅
 M₂ मे (for ते)

14 T₁ om 14-19, M₂ om 14-17 — ^a) K₂ B
 Dc D₂ ५ स्वकर्म Ś₁ K₁ २ स्वकर्म इति (Ś₁ 'र्मति च)
 तन्कृत्वा — ^b) S₁ K₁ नित्यदापि (for न त्यजामि)

15 T₁ M₂ om 15 (cf v l 14), Dn om 15^{ab} (1)
 — ^a) K₂ ४ B₁ अधर्मत्, B₂₋₄ T₂ G₁ २ ४ M₁ स्वधर्म
 — D₂ om 15^b — ^b) K₂ ४ स्वधर्मम्, B₁ स्वकर्म (for
 अधर्म) Ś₁ K₁ २ B₂ ३ D₄₋₆ G₁ ३ इति (for इह) K₁
 चोच्यते, D₅ विश्रुत (for दृश्यते) — B₂ om 15^{cd} — ^c)

K₂ B₄ T₂ G₁ २ ४ M₁ स्वधर्मनिरतो Ś₁ K₁₋₃ B₄ D₁ ५
 च (for तु) K₄ D₂ स्वकर्मणि रतिर्यां च — ^d) K₄ D₂
 स्वधर्म, B₁ ३ Dn D₄ ६ G₂ (by transp) धर्म स

16 T₁ M₂ om 16 (cf v l 14) — ^a) D₅ यत्पूर्वं,
 G₁ २ ४ M₁ कुले हि (for पूर्वं हि) — ^b) G₂ ४ M₁ देही
 तन् (for देहिन) B₁ नाममुचति, Dc₂ न विमुच्यते — ^c)
 T₂ G₁ २ ४ M₁ चाय विधिर् (for विधिरय) — ^d) Ś₁
 K₁ २ ४ D₂ ३ कर्मसिद्धये; K₂ D₁ ५ 'निश्चये

17 T₁ M₂ om 17 (cf v l 14) G₁ om 17^{ab}
 — ^a) Ś₁ K₁ २ द्रष्टव्य, K₂ B₁ ३ D (except D₁₋₃) T₂
 G₂ द्रष्टव्या, G₂ द्रष्टव्यस B₁ ३ D (except D₁₋₃) G₂
 प्रजा; B₂ ४ T₂ G₁ ४ M₁ ब्रह्मन् — ^b) K₂ T₂ वर्तते, Dc
 वर्तता G₂ ४ M₁ धर्मो धर्मविनिश्च (M₁ 'र्ण)ये — ^c) G₁ २
 कुर्यात् — ^d) G₁ ३ मुच्येत् Dc कथ मुक्ति परा स्मृता
 — ^e) Ś₁ K D₁₋₃ ५ ह्यस्य (for तस्य)

18 T₁ om 18 (cf v l 14) — ^{ab}) S₁ K D₁₋₃ ५
 दानेन वाक्येन पया तथा (D₅ 'षणेन च) — ^c) K₄ पूज
 नाच्चाह, B₂ 'पूजा लभते; D₁ ३ ५ 'पूजनेनाह — ^d) B₂
 चात्र रत (for च निरत) — ^e) S₁ अभिवादाति; K₁
 अतिवाचभि, K₂ अतिवाचत्, B₁ २ ४ Dn D₄ ६ G₂ अभि-
 मानातिवादाभ्यां, B₃ अतिवादाभिमानाभ्यां — ^f) G₁ निवृत्तो
 द्विजसत्तम

19 T₁ om 19 (cf v l 14), D₅ om 19^{ab} — ^a)
 B M₂ साध्वीति — ^c) K₁ २ कृप्यतो B₁ मर्या, G₂ ४
 उर्वी; M₂ विप्र (for पुसो) K₂ ४ D₁₋₃ ५ T₂ G₁ २ ४
 M₁ कृपतो लागलैर्मर्या (T₂ 'लैरुर्वी; G₁ M₁ 'लैर्विप्र) — ^c)

C. 3 13825
B. 3 206 23
P. 3 212 23

कर्पन्तो लाङ्गलैः पुंसो घ्नन्ति भूमिशयान्वहून् ।
जीवानन्यांश्च बहुशस्तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ १९
धान्यबीजानि यान्याहुर्व्रीह्यादीनि द्विजोत्तम ।
सर्वाण्येतानि जीवानि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २०
अध्याक्रम्य पशून्श्चापि घ्नन्ति वै भक्षयन्ति च ।
वृक्षानथौपधीश्चैव छिन्दन्ति पुरुषा द्विज ॥ २१
जीवा हि बहवो ब्रह्मन्वृक्षेषु च फलेषु च ।
उदके बहवश्चापि तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २२
सर्वं व्याप्तमिदं ब्रह्मन्प्राणिभिः प्राणिजीवनैः ।
मत्स्या ग्रसन्ते मत्स्यांश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २३
सत्त्वैः सत्त्वानि जीवन्ति बहुधा द्विजसत्तम ।

K₃ 4 D₁₋₃ 5 S (except G₃, T₁ om) सु (for च)
Ś₁ K₁ 2 बीजान्यन्यानि व' — K₁ om 19'-20' — 1'
= (var) 13', = 20^d etc K₂ B Dc D₃ M₂ मे (as in
old printed ed 1) (for ते) — After 19, B₂ reads 24,
repeating it in its proper place

20 K₁ om 20^a (cf v 1 19), K₃ om (hapl) 20
— ^a) B₁ G₁ 2 धान्यजीवानि — ^b) G₂ 4 तृणा' (for
व्रीह्या) — ^c) S₁ K₁ 2 भूतानि, G₂ 4 जीवा हि; M₂
बीजानि (for जीवानि) — ^d) = (var) 13', = 19^d
etc B Dc मे (as in old printed ed 1) (for ते)

21 ^a) K₁ 2 अपाक्रम्य; K₃ G₂ 4 अप्या', K₄ अथ वान्य;
Dc₁ D₃ D₄ 6 T₂ अध्याक्रम्य, D₂ अध्यास्त्य, D₃ अभ्या
क्रम्य, T₁ बुध्या S₁ K B₁ D₁₋₃ 5 चैव (for चापि)
— D₂ om (hapl) 21^bc — ^b) K₁ 2 चै (for च) — ^c)
B Dc Dn D₁ 4 6 G₂ वृक्षास्तथौपधीश्चापि (B₄ श्रैव), D₃
(marg sec m) वृक्षान्महौपधीश्चैव — ^d) K₁ गच्छति
(for छिन्दन्ति) G₄ छिदतो भक्षयति च (cf 21^b)

22 ^a) T₁ जीवाश्च; T₂ M₂ 'पि, G₂ 4 'नि (for जीवा
हि) T₂ G₂ 4 बहुतो (for बहवो) D₁ राजन्, T₁ विप्र
(for ब्रह्मन्) — D₂ om (hapl) 22^b-23^a, G₄ om 22^{cd}
— ^d) B₂₋₄ Dc₂ मे (as in old printed ed. 1) (for ते)

23 D₂ om 23^a (cf v 1 22), T₁ M om (hapl)
23-24 — ^a) T₂ G₁ 2 4 जगदिद् (for इद् ब्रह्मन्) — ^b)
S₁ K₁₋₃ B₁ 2 D₄ 6 G₂ 3 प्राणजीवनै — ^c) B₂₋₄ D
(except D₁₋₃ 5) G₃ transp मत्स्या and मत्स्यान् Ś₁
K ग्रसति — ^d) B₂ 3 Dc मे (for ते)

24 K₂ D₂ T G₁ 4 M om 24 (for T₁ M cf v 1
23) — ^a) G₂ जीवैर्जीवा हि जीवति — ^d) B₂₋₄ Dn₁

प्राणिनोऽन्योन्यभक्षाश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २४
चङ्क्रम्यमाणा जीवांश्च धरणीसंश्रितान्वहून् ।
पश्यां घ्नन्ति नरा विप्र तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २५
उपविष्टाः शयानाश्च घ्नन्ति जीवाननेकशः ।
ज्ञानविज्ञानवन्तश्च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २६
जीवैर्ग्रस्तमिदं सर्वमाकाशं पृथिवी तथा ।
अविज्ञानाच्च हिंसन्ति तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ २७
अहिसेति यदुक्तं हि पुरुषैर्विस्मितैः पुरा ।
के न हिंसन्ति जीवान् नै लोकेऽस्मिन्द्विजसत्तम ।
बहु संचिन्त्य इह वै नास्ति कश्चिदहिंसकः ॥ २८
अहिसायां तु निरता यतयो द्विजसत्तम ।

मे (for ते)

25 ^a) Dn₂ Dc G₃ चक्रम्यमाणाश्च Ś₁ K₁ 2 जीवाश्च
— ^b) T धरणीं D₂ अपि (for बहून्) S₁ K₁ धरणीं
संश्रिता द्विज, K₃ धरणीमभृतान्वहून् — ^c) Ś₁ तांस्तु,
D₅ S (except G₃) ब्रह्मन् (for विप्र) — ^d) B₂₋₄ Dc मे
(for ते)

26 D₂ om 26-27, D₂ om 26 — ^a) B₁ G₁ उप
विष्टान्शयानाश्च — ^b) K₃ चैतान् (for जीवान्) Ś₁ K₁ 2
अदोपतः; K₃ 4 D₃ अचेतम, D₁ असदाय (for अनेकदा)
— ^c) T₁ विज्ञानतस्तथाज्ञान, T₂ G₁ 2 4 अज्ञानादथ वा
ज्ञानात्, M विज्ञानतस्तथाज्ञानात् — ^d) B₂₋₄ Dc Dn₂ मे
(for ते)

27 D₂ 6 T₁ om 27 (for D₂ cf v 1 26), G₄ om
27^a-28^b — ^a) S₁ K₁ 2 जनैर् (for जीवैर्) Ś₁ K
D₁ 2 5 व्याप्तम् (for ग्रस्तम्) — T₂ G₂ om 27^{cd} — ^c)
K₁ 2 D₁ 'ज्ञानाश्च M₁ एकैकं च विहिंसति — ^d) B₂₋₄
Dc₂ मे (for ते)

28 G₄ om 28^{ab} (cf v 1 27) — ^a) G₁ हिंसतीति
(for अहिसेति) — ^b) T₁ च स्मृतैः; G₁ विस्मृतैः; M₂
विस्मृतै (for विस्मितै) — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 को, G₁
ते (for के) K₃ नु (for न) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 हिंसति
S (except G₃) जीवाश्च — ^d) K D₂ 3 इह, D₁ इति (for
बहु) T₁ G₂ M संचिन्त्यम् K₁ 2 B Dc Dn D₄ 6 G₃
इति, K₃ 4 D₁₋₃ बहु (for इह) Ś₁ इह संचिन्त्यमानोपि

29 ^a) G₁ 2 4 अहिंसाधर्मनिरता — ^c) S₁ K₁ कुर्वतेव;
K₃ 'ते न (for 'न्येव) T₁ M कुर्वतामपि हिंसा च, G₂ 4
तेपामपि हिंसा ब्रह्मन् — ^d) T₁ अप्ततरो; M₂ 'परा G₂
[अ]भवत् (for भवेत्)

कुर्वन्त्येव हि हिंसा ते यत्नादल्पतरा भवेत् ॥ २९
आलक्ष्याश्चैव पुरुषाः कुले जाता महागुणाः ।
महाधोराणि कर्माणि कृत्वा लज्जन्ति वै न च ॥ ३०
सुहृदः सुहृदोऽन्याश्च दुर्हृदश्चापि दुर्हृदः ।
सम्यक्प्रवृत्तान्पुरुषान्न सम्यगनुपश्यतः ॥ ३१
समृद्धैश्च न नन्दन्ति बान्धवा बान्धवैरपि ।

गुरुश्चैव विनिन्दन्ति मूढाः पण्डितमानिनः ॥ ३२
बहु लोके विपर्यस्तं दृश्यते द्विजसत्तम ।
धर्मयुक्तमधर्मं च तत्र किं प्रतिभाति ते ॥ ३३
वक्तुं बहुविधं शक्यं धर्माधर्मेषु कर्मसु ।
स्वकर्मनिरतो यो हि स यशः प्राप्नुयान्महत् ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोऽष्टमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

२००

मार्कण्डेय उवाच ।
धर्मव्याधस्तु निपुणं पुनरेव युधिष्ठिर ।

विप्रर्षभमुवाचेदं सर्वधर्मभृतां वरः ॥ १
श्रुतिप्रमाणो धर्मो हि वृद्धानामिति भाषितम् ।

C 3 13843
B 3 209 2
K 3 213 2

30 °) S₁ आलक्ष्याश्चैव, K₂ अलक्ष्या, K₃ B₃ Dc₂
D₁ 3 3 अलक्ष्या (D₁ 'क्षा'), B₃ आलक्ष्याश्चापि, T₁ G₄
अलक्षितोपि (G₄ 'ता हि'), T₂ G₁ 2 M आलक्षिना हि (M₂
'नापि) T₁ पुरुष — °) T₁ कृत्वा जातो 'गुण — M om
30^c-31^d — °) K₄ (m as in text) जायोणि, D₃ सर्वां
(for कर्मां) — °) K₁ 2 D₃ T G₃ (after corr) 4 नैव
च, B₁ चैव ह, B₃ Dn₂ n₃ (marg sec m as in text)
वै द्विज, Dc 'य नृपा', D₃ G₂ (before corr) च नृप (for
वै न च)

31 M om 31 (cf v 1 30) — °) D₃ सुहृदो (for
सुहृदो) B₃ सुहृदोसुहृदोऽन्याश्च — °) K₂ B₃ Dc T G₂ 4
सुहृदश्चापि (for दुर्हृदं) — °) K₃ सम्यक्प्रवृत्ता पुरया
— °) S₁ K₁ D₂ 4 अनुपश्यत (D₂ 'ते) K₃ D₁ 6 G₁
असम्यगनुपश्यत (D₁ 'श्य च, G₁ 'श्यति), K₄ स सम्यगनु
दृश्य च, Dc सम्यगतर्धं न पश्यत, T₁ सम्यगेऽनुपश्यत, T₂ G₂ 4
सम्यगेव न पश्यति

32 °) S₁ K D₁₋₃ सु (D₁ अ)मसृद्धैश्च, M₂ स मसृद्धैश्च
S₁ K₁ निन्दति, B₃ निन्दते T₂ सम्यग्धर्म (sic) न लज्जति,
G₁ स्वस्थानाग्रच्याविता स्युर — S₁ K₁ om (hapl) 32^{b,c}
— °) B₃ अपि, T G₁ 3 चापि (for चैव) Dc गुरुश्चैव
विनिन्दति, G₂ 'श्च नापि नदति, M 'श्चैवामिनदति — °)
B₃ शीघ्र, Dc मूर्त्वा S (except G₃) मूढा निश्चितमानिन
(T₁ 'निन; M₁ 'नमा)

33 °) G₄ M लोक B₃ 4 [S]पि (for वि) — °) S₁
Dc चेह, K₁ 2 चैव (for द्विज) — °) D₁ अयुक्त, D₂ M₁
अधर्म्यं, G₁ अधर्मदा — °) B₃ 4 मे (for ते)

34 °) S₁ K D₁₋₃ 6 transp वक्तु and शक्य — °)
S₁ K₁ 2 D₁ 3 M₁ धर्म्याधर्म्यं (K₂ 'र्म)पु — After 34^{a,b},
G₁ ins

1020* वेदधर्मान्निरूढ यद्यमार्गं प्रतित शुभम् ।
— G₁ om 34^{c,d} — °) K₄ D₂ G₄ स्वधर्मं — °) M₂
मदाम (for म यदा) G₄ नर (for महत्)

Colophon — Major parvan K₂ T₂ G₂ 4 आरण्य,
Dc₂ वन (!) — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयमत्या S₁
K₁ 2 D₂ (all om sub parvan name) mention only
धर्मव्याधो (K₁ D₂ व्याधो) पाण्ड्यान, K₃ 4 B Dc Dn D₁₋₄ 6
G₃ M₂, likewise, only पतिव्रतोपारयान — Adhy
name S₁ हिंसा निर्णय; G₁ धर्मव्याधकौशिकसवाद
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (sup
lin) n₂ D₁ 207, Dn₂ 206, T₁ G₁ M (M₂ sup lin)
202 (M₂ orig 204), T₂ 201, G₂ 4 203 — Śloka
no Dn 39

200

1 °) K₄ B D₂ 6 G₃ निपुण — °) S₁ B₃ सर्वधर्म
विदा, D₂ सर्वं धर्मभृतां, D₃ धर्म्यं धर्मं K₂₋₄ B₁₋₃ D₄ 6
वर B₄ सर्वभूतहिते रत

2 Before 2, S₁ K₂ G₁ ins धर्मव्याध, K₁ 3 4 B D
T G₂ 3 M व्याध टं (resp व्याध) — °) B₁₋₃ D₂
Dn D₄ 6 T₂ G₂ [S]य, G₄ च (for हि) S₁ K D₁₋₃ 6

YBC 3 13843
3 209 2
3 213 2

सूक्ष्मा गतिर्हि धर्मस्य बहुशाखा ह्यनन्तिका ॥ २
प्राणात्यये विवाहे च वक्तव्यमनृतं भवेत् ।
अनृतं च भवेत्सत्यं सत्यं चैवानृतं भवेत् ॥ ३
यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ।
विपर्ययकृतोऽधर्मः पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ॥ ४
यत्करोत्यशुभं कर्म शुभं वा द्विजसत्तम ।
अवश्यं तत्समाप्नोति पुरुषो नात्र संशयः ॥ ५
विपमां च दशां प्राप्य देवान्गर्हति वै भृशम् ।
आत्मनः कर्मदोषाणि न विजानात्यपण्डितः ॥ ६
मूढो नैकृतिकश्चापि चपलश्च द्विजोत्तम ।

सुखदुःखविपर्यासो यदा समुपपद्यते ।
नैनं प्रजा सुनीतं वा त्रायते नैव पौरुषम् ॥ ७
यो यमिच्छेद्यथा कामं तं तं कामं समश्नुयात् ।
यदि स्यादपराधीनं पुरुषस्य क्रियाफलम् ॥ ८
संयताश्चापि दक्षाश्च मतिमन्तश्च मानवाः ।
दृश्यन्ते निष्फलाः सन्तः प्रहीणाः सर्वकर्मभिः ॥ ९
भूतानामपरः कश्चिद्विषायां सततोत्थितः ।
वञ्चनायां च लोकस्य स सुखेनेह जीवति ॥ १०
अचेष्टमानमासीनं श्रीः कंचिदुपतिष्ठति ।
कश्चित्कर्माणि कुर्वन्निह न प्राप्यमधिगच्छति ॥ ११

श्रुति प्रमाण धर्मस्य — ^b) T₁ M₂ इह, T₂ G₂ ५ अभि (for इति) D₅ शासन (for भाषितम्) Ś₁ K₁ ३ B₁₋₃ Dc Dn D₄ ० G₃ इति बुद्धानुशासन — ^d) K₂ ह्यनत्यका, K₄ D₁ ३ T₂ G₁ M₂ ह्यनतका (T₂ 'ता), G₂ ५ ह्यनिदिता

3 ^a) K₃ B D (except D₁₋₃ ६) T₁ G₃ ५ M₂ प्राणां तिके, K₄ प्राणन्यये B₁ विवादे — ^b) Ś₁ कर्तव्यम् (for वक्तव्यम्) D₂ चरेत् (for भवेत्) — K₁ om (hapl) 3^{cd} — ^c) K₄ B Dc Dn D₄ ० T₁ G₁ ३ M अनृतेन, D₅ अनृतं चै G₁ M वदेत् (for भवेत्) — ^d) K₃ ५ B₂ ५ D₁ सत्ये चैव, B₁ ३ Dc Dn D₄ ० T₁ G₁ ३ M सत्येनैव (for सत्य चैव) T₁ G₁ M वदेत् (for भवेत्)

4 ^a) Dc अत्यर्थं — ^b) B₄ धर्मिणा, D₄ T₂ M₂ धारणात्; D₅ सत्तम — ^c) G₂ विपर्यासं — After 4, G₂ ins 1021* यत्करोत्यशुभं कर्म पश्य धर्मस्य सूक्ष्मताम् ।

5 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ ६ यं (for यत्) T₁ [अ]शुचि (for [अ]शुभ) — ^b) Dn G₃ यदि (for द्विज) T G₁ ३ ५ M शुभं वापि द्विजोत्तम — After 5^{ab}, T₁ ins

1022* अस्य कर्तुर्गतिं सर्वां वक्ष्यामि द्विजसत्तम ।
— ^c) T₁ भक्षयन् (for अवश्य) Ś₁ K D₁₋₃ ६ फलमाप्नोति; G₄ तमवां

6 G₂ om 6^{a-7} — ^a) B₁ हि, T G₁ ५ M₂ तु (for च) B₁ Dn प्राप्तो (for प्राप्य) — ^b) B₁ ५ देव, G₁ देशान् K₁₋₃ D₃ M₁ गर्हति चै, B₄ गर्हयते, D₁ ६ अर्हति चै — ^c) T₁ कर्मण (for आत्मनः) Ś₁ K₂ 'दोषैर्हि, K₁ 'दोष हि, K₄ D₂ ३ 'दोषान्च, B₂ ३ 'दोषाश्च, B₄ 'दोष तु, D₁ 'दोष चै, D₂ दोषत्व; T G₁ ३ M 'दोषेण, G₄ 'दोषाणां — ^d) Dc च जानाति (for विजां) Ś₁ K B₂ D₁ ३ ६ न वि (D₁ नैव) जानत्यपण्डित

7 G₂ om 7^{ab} (cf v 1 6) — ^a) Dn₂ n₃ D₁

नैष्कृतिकं S₁ K₂ D₅ मूढा नैकृतिकाश्चापि (D₅ 'श्रैव) — ^b) Ś₁ K₂ D₅ चपलाश्च K₂ Dc₂ D₂ ५ 'त्तम' K₁ चपला द्विजसत्तम — T G₁ ५ M₁ ins after 7 G₂ (which om 6^{a-7}) ins after 5

1023* शुभं वप्नोति वै कर्म पुरुषः पापनिश्चयः ।

[T₁ आशु (for शुभ) M अशुभं कर्म वै कर्म (M₁ 'मं वप्नोति)]

— 7^{cd} = (var) B 12 331 1 — ^a) K₃ ५ 'विपर्यायैर्; B₁ D₂ T₁ G₁ M 'सैर्, B₂₋₄ Dc₂ D₂ से, Dn 'सान् (!); D₁ 'स, D₄ ० G₃ 'साद् — ^d) B₄ Dn सदा (for यदा) G₄ समन्निपद्यते — ^e) T₁ दैव, G₁ नैत; G₂ एन Dn₁ M₂ प्रजा T₂ G₂ ५ सुनीतिर् — ^f) Ś₁ K D₁₋₃ ६ न च (for नैव) T₁ G₁ M त्रति नैव च पौरुष

8 ^a) K₃ ५ D₂ ३ य (for यो) — ^b) K₂ त ते; T₁ तत, G₁ M₁ तथा, G₂ ५ स त (for त त) Ś₁ K₂ ३ D₂ उपाश्रुयात्, K₁ ५ B₂ ५ D₁ ३ अवाश्रुयात्, B₁ ३ Dn D₄ ० G₃ स आश्रुयात्, Dc M₁ समाश्रु, D₂ उपाश्रुते, G₁ समश्रुते (for 'यात्) — ^c) Ś₁ K₁ ३ ५ D₁₋₃ ६ G₂ ५ यदि स्यात् (G₄ 'क्षर) परां — ^d) B₂ Dn D₄ ० T₁ G₂ पौरुषं

9 ^a) T₂ निष्कुला; some MSS नि फला — ^d) Ś₁ K₁ ३ प्रहीना K₃ ५ D₁ ६ 'कर्मसु

10 ^b) Ś₁ K₂ स्वततोद्यत, K₁ अपरोद्यत — ^d) K₄ D₅ T G₁ ३ ५ M₁ सुखेनैव (D₅ 'न हि) T G₄ M₂ जीर्यते, G₁ ३ युज्यते (for जीवति) B Dc Dn D₄ ० G₃ स सुखी जीवते सदा (B₄ सुखेनैवेह जीवति)

11 ^a) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) G₃ अचेष्टमपि चासीन — ^b) Ś₁ K₁ ३ B₂ D₅ 'तिष्ठते; B₁ 'सर्पति, B₂ Dc 'गच्छति — ^c) Ś₁ K D₁₋₃ ६ कुर्वाणो, B₂ गच्छति (for कुर्वन्निह) B₄ कस्यचित्कुर्वत कर्म — ^d) K₃ G₂ M न प्राश्यम्; K₄ B₁ ३

देवानिष्ठा तपस्तप्त्रा कृपणैः पुत्रगृद्धिभिः ।
दशमामधृता गर्भे जायन्ते कुलपासनाः ॥ १२
अपरे धनधान्यैश्च भोगैश्च पितृमंचितैः ।
विपुलैरभिजायन्ते लब्धास्तैरेव मङ्गलैः ॥ १३
कर्मजा हि मनुष्याणां रोगा नास्त्यत्र संशयः ।
आधिभिश्चैव वाध्यन्ते व्याधैः क्षुद्रमृगा इव ॥ १४
ते चापि कुशलैर्वैद्यैर्निपुणैः संभृतौषधैः ।
व्याधयो विनिवार्यन्ते मृगा व्याधैरिव द्विज ॥ १५
येषामस्ति च मोक्तव्यं ग्रहणीदोषपीडिताः ।
न शक्नुवन्ति ते मोक्तुं पश्य धर्मभृता वर ॥ १६
अपरे बाहुबलिनः क्लिश्यन्ते बहवो जनाः ।
दुःखेन चाधिगच्छन्ति भोजनं द्विजमत्तम ॥ १७

इति लोकमनाक्रन्दं मोहशोकपरिप्लुतम् ।
स्रोतसासकृदाक्षिप्तं ह्रियमाणं बलीयसा ॥ १८
न म्रियेयुर्न जीर्येयुः सर्वे स्युः सार्वकामिकाः ।
नाप्रियं प्रतिपश्येयुर्वैशित्वं यदि वै भवेत् ॥ १९
उपर्युपरि लोकस्य सर्वो गन्तुं समीहते ।
यतते च यथाशक्ति न च तद्वर्तते तथा ॥ २०
ब्रह्मः मंग्रदृश्यन्ते तुल्यनक्षत्रमङ्गलाः ।
महच्च फलवैपम्यं दृश्यते कर्मसंधिषु ॥ २१
न कश्चिदीगते ब्रह्मन्स्वयंग्राहस्य मत्तम ।
कर्मणां प्राकृतानां वै इह सिद्धिः प्रदृश्यते ॥ २२
यथा श्रुतिरियं ब्रह्मजीवः किल सनातनः ।
शरीरमधुवं लोके सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ २३

C 3 13865
B 3 209 23
P 3 213 24

De D1 नाप्राप्यम्, B1 न चार्थम् (for न प्राप्यम्)
12 ^b) K1 'कर्मभि, L2 D2 'गृद्धिभि, K4 T2 G1 2 4
M1 गृद्धिभि — ^c) Ś1 K1 2 4 B4 D1-3 दश मामान्,
B2 3 'माम (for माम्) S (except G3) गर्भा
13 Dc2 om 13^{ab} — ^b) B4 क्लोषश्च, G2 भोग्यश्च
— ^c) K3 G4 अरि, D3 चापि, D1 अरि, T1 अथ (for
अभि) — ^d) Ś1 K1 2 4 लब्धा, T1 G4 उदास T1 G4
इव (for एव) — After 13, S (except G3) ins
1024* न देवता मनुष्याणां व्याधयो द्विजमत्तम ।
14 ^a) D2 6 G3 कर्मनो, T2 कर्माम्ना — ^b) B1 Dc
भोगा, D2 6 T2 G3 रोगो (for रोगा) — T1 M3 om
14^c-15^d — ^c) G1 M1 व्याधिभिश्च The old printed
ed read व्याधयो विनिवार्यते, which was not found in
any MS — ^d) T2 G1 2 4 M1 व्याधि
15 T1 M3 om 15 (cf v 1 14) — ^a) K1 वैद्ये, K2
Dn3 वैद्यैर्, G2 वैद्यैर् — ^b) Ś1 त्रियुर् (for त्रियुर्ण) — ^c)
K3 विनिवर्तन — ^d) Ś1 K1 2 4 Dc D2 3 T2 G1 मृग
व्याधैर् (T2 'ल्लैर्) K3 4 D1-3 5 द्विजा (for द्विज)
16 ^a) K2 G4 ण्याम्, T1 नेषाम् — ^b) S (except
G3) रोगं (for 'रोग') — ^c) Dc ते दोष, D1 मोक्तव्य,
T1 मोक्तु च (for न मोक्त) — ^d) S (except G3) चेटितु
पूर्वकमणा (T 'तु पुण्यकर्मण, M 'न पश्य कर्मण)
17 T1 M2 om 17 — ^a) S1 K1 2 4 D1-3 6 बहि
(for बाहु) — ^b) K2 B2 3 Dn D2 4 6 G3 क्लिश्यन्ति,
K4 दृश्यते, B1 तुष्यन्ति

18 ^a) B4 T2 'म्रात (for मन्द) — ^b) B1 मोहशोक
परायण, B4 T1 G1 2 4 M देह (B1 मोह, T1 देव) प्राकापरि
प्लुत — ^c) K3 कल्पिन, K4 B2 Dc D1-3 श्रोतव्या K3
आमक्त, K4 D1-3 आकृष्ट — ^d) Ś1 K1 3 ह्रियमाण, T1
प्रीयमाण Ś1 K1 2 4 D1-3 5 विलोक्य (for बली)
19 ^a) S1 K2 4 B2 D1-3 5 G4 M1 जीवेयुर् — G4
om (hapl) 19^{bc} — ^b) K2 4 B2 Dn D3-5 G3 सर्व
कामिका, T1 स्वर्ग — ^d) T1 वश्य च, G1 स्वयशो, G2 4
विधिश्च, M1 स्वयशो, M2 वशा च (for वशित्व) G2 4 नो
(for नै)
20 ^a) M1 लोकोय (for लोकस्य) — ^b) Ś1 K B4
D1-3 5 नभीप्सते (for समीहते) — ^d) K4 D2 5 यथा
T1 न तथा वर्तते च तत्
21 ^a) G1 उन्मव (for ब्रह्म) — ^c) B2 4 Dn D4 6
G3 तु (for च) Ś1 फलवैफल्य — ^d) B4 सर्वकर्मसु, Dc
S (except G3) कर्ममिद्धिषु — After 21, D1-3 ins
1025* ब्रह्मन्ति शिथिकामन्ये यान्त्यन्ये शिथिकागता ।
22 ^a) K3 B2 3 D (except D5) G3 केचिद् (for
कश्चिद्) Ś1 K1 2 4 D5 G2 4 दृश्यते; B1 गीयते, T G1
M1 इहते (for इहाते) — ^b) K4 B2 Dc1 Dn1 n2 n3
(before corr) D2-6 M2 'ग्राहस्य, G1 3 'ग्राहश्च G4
सग्रहे (for मत्तम) — ^c) K3 Dc1 Dn1 n2 D4 T G3 4
कर्मणा B4 D1 T2 G2 4 M2 प्रकृ Ś1 K1 2 4 D1 3 6
हि (for वै) — ^d) Dc देहमिद्धि, T1 इह मधि
23 ^a) T G2 4 तथा

C. 3 13865
B. 3 209 24
K. 3 213 26

वध्यमाने शरीरे तु देहनाशो भवत्युत ।

जीवः संक्रमतेऽन्यत्र कर्मबन्धनिबन्धनः ॥ २४

ब्राह्मण उवाच ।

कथं धर्मभृतां श्रेष्ठ जीवो भवति शाश्वतः ।

एतदिच्छाम्यहं ज्ञातुं तत्त्वेन वदतां वर ॥ २५

व्याध उवाच ।

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे

मिथ्यैतदाहुःप्रियतेति मूढाः ।

जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति

दशार्धतैवास्य शरीरभेदः ॥ २६

अन्यो हि नाश्नाति कृतं हि कर्म

स एव कर्ता सुखदुःखभागी ।

यत्तेन किञ्चिद्धि कृतं हि कर्म

तदश्नुते नास्ति कृतस्य नाशः ॥ २७

अपुण्यशीलाश्च भवन्ति पुण्या

नरोत्तमाः पापकृतो भवन्ति ।

नरोऽनुयातस्त्विह कर्मभिः स्वै-

स्ततः समुत्पद्यति भावितस्तैः ॥ २८

ब्राह्मण उवाच ।

कथं संभवते योनौ कथं वा पुण्यपापयोः ।

जातीः पुण्या ह्यपुण्याश्च कथं गच्छति मत्तम ॥ २९

व्याध उवाच ।

गर्भाधानसमायुक्तं कर्मेदं संप्रदृश्यते ।

समासेन तु ते क्षिप्रं प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ ३०

यथा संभृतमंभारः पुनरेव प्रजायते ।

शुभकृच्छ्रभयोनीषु पापकृत्पापयोनिषु ॥ ३१

शुभैः प्रयोगैर्देवत्वं व्यामिश्रैर्मानुषो भवेत् ।

मोहनीयैर्वियोनीषु त्वधोगामी च किल्बिषैः ॥ ३२

24 °) B₂ G₁ वर्धं (for वध्यं) T₁ च देहे (for शरीरे) Ś₁ K D₂ ३ ३ च (K₄ चै) (for तु) — °) K₂ नित्य (for अन्यत्र) — °) = (var) 34^d Ś₁ K₁₋₃ B₁ D₂ कर्मबन्धन (D₂ धानु) बन्धन, D₂ कर्मबन्धनि, T₁ वध्यश्च शाश्वत, G₁ M बन्धनबन्धित — After 24, K₁ ३ ins an addl colophon

25 T₁ G₁ कौशिक (for ब्राह्मण उ) — °) B₁₋₃ D₂ धर्म (B₁ ब्रह्म) विदा, D₂ Dn D₂ ४ कर्मविदा (D₂ भृता) — °) B₁ D₂ D₂ S (except T₂ G₂) श्रोतु (for ज्ञातु) — °) B₁ तत्त्वतो B₂ M वरदां (for वदतां)

26 Ś₁ K₁ ३ B₂ धर्मव्याध (for व्याध) — °) T₂ देहनाशो D₂ स्विह (for [अ]स्ति हि) D₁ शरीरभेदे (for हि देह) — °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ ३ प्रियते प्रमूढा, K₂ D₂ Dn D₂ G₄ M प्रियतीति मूढा, D₁ ३ प्रियते किलेति, T₁ प्रवदत्यमूढा — °) K₄ M B₁ T₂ G₂ ४ दशार्धता तस्य; D₂ आदृश्यते वापि; T₁ दशापरस्तस्य (for दशार्धतैवास्य)

27 °) Ś₁ K₁ ४ D₁ अन्यच्च, K₂ ३ D₂ ३ G₄ M₁ अन्यश्च, D₂ T G₁ ३ अन्यस्य (T₁ त्र); M₂ अन्यैश्च — °) G₄ चैव (for एव), and भोगी (for भागी) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ३) G₂ मनुयलोके मनुजस्य कश्चित्, T G₁ ३ M स चै कर्ता सुखदुःखस्य (G₂ दुःखसुखस्य) भा (T₁ M₂ भो) गी — °) T₂ G₂ ४ M₂ यत्नेन (for यत्नेन) Ś₁ K D₁₋₃ ३ सुकृत, M₁ च कृत (for हि कृत) K₂ D₁ कृत च (for हि

कर्म) — °) G₁ M₂ नात्र (for नास्ति)

28 °) Ś₁ K₁ ३ B₂ ३ D (except D₁₋₃ ३) G₂ सुपुण्य (for अपुण्य) B Dn D₂ ३ G₂ हि (B₂ तु) (for च) M₁ [अ]पुण्या (for पुण्या) — °) N T₁ G₂ M नरा धमा (for नरो) K₂ ४ D₁₋₃ ३ पुण्यकृतो, G₁ ४ पापकृता — °) D₂ नरस्तु जातस्त्विह, T₁ G₁ M₂ नराम्तु (G₁ रा हि, M₂ राथ) गच्छति हि, G₂ ४ नरोनुगम्येत हि, M₁ अधो नरो गच्छति — °) T₂ वृत्त, G₂ ४ कृते (for तत) Ś₁ K B₁ D₁₋₃ ३ T₂ नमुत्पस्यति Ś₁ K₁ ३ M भावितैश्च — After 28, G₂ ३ ins an addl colophon (adhy no 20¹)

29 G₁ कौशिक (for ब्राह्मण) — °) L₄ D₂ Dn D₂ ३ स (for स) — °) K₁ ३ ४ D₂ ३ जाती, D₂ G₁ ३ M₁ जाति, G₂ ४ जाता, M₂ जात्या B₂ Dn तु (for हि) T₁ जात्या पुण्यामपुण्या च — °) G₂ ४ गर्भं (for कथ) K₄ B₁ ३ D₁ ३ T₂ G₂ ४ M गच्छति D₂ जतव (for सत्तम)

30 Ś₁ K₂ धर्मव्याध (for व्याध उ) — Ś₁ om 30 — °) K₁ ३ गर्भाधाने — °) K₁ ३ ४ D₂ ३ ३ सप्रपद्यते, K₂ D₁ चर्तते, D₂ पश्यते — °) K B₄ D₁₋₃ तत्सर्वं, D₂ तान्मर्वाण (for ते क्षिप्र) — °) T₁ प्रवक्ष्येह (for क्ष्यामि) T₂ G₁ ३ ४ M वक्ष्यामि द्विजसत्तम

31 °) T₁ शुभमाप्नोति, T₂ G₁ ३ ४ शुभयोनौ तु (for योनीषु!)

32 °) Ś₁ वियोनी च, T₁ विमोहत्व, T₂ G₂ च तिर्यक्त्व,

जातिमृत्युजरादुःखैः मततं समभिद्रुतः ।
संसारे पच्यमानश्च दोषैरात्मकृतैर्नरः ॥ ३३
तिर्यग्योनिमहस्त्राणि गत्वा नरकमेव च ।
जीवाः संपरिवर्तन्ते कर्मबन्धनिबन्धनाः ॥ ३४
जन्तुस्तु कर्मभिस्तैस्तैः स्वकृतैः प्रेत्य दुःखितः ।
तद्दुःखप्रतिघातार्थमपुण्या योनिमश्नुते ॥ ३५
ततः कर्म समादत्ते पुनरन्यन्नं बहु ।
पच्यते तु पुनस्तेन भुक्त्वापथ्यमिवातुरः ॥ ३६
अजस्रमेव दुःखातोऽदुःखितः सुखमंजितः ।
ततोऽनिवृत्तबन्धत्वात्कर्मणामुदयादपि ।

परिक्रामति संसारे चक्रवद्बहुवेदनः ॥ ३७
स चेन्निवृत्तबन्धस्तु विशुद्धश्चापि कर्मभिः ।
प्राप्नोति सुकृताल्लोकान्यत्र गत्वा न शोचति ॥ ३८
पापं कुर्वन्पापवृत्तः पापस्थान्तं न गच्छति ।
तस्मात्पुण्यं यतेत्कर्तुं वर्जयेत् च पातकम् ॥ ३९
अनसूयुः कृतज्ञश्च कल्याणान्येव सेवते ।
सुखानि धर्ममर्थं च स्वर्गं च लभते नरः ॥ ४०
संस्कृतस्य हि दान्तस्य नियतस्य यतात्मनः ।
प्राज्ञस्यानन्तरा वृत्तिरिह लोके परत्र च ॥ ४१
सतां धर्मेण वर्तेत क्रियां शिष्टवदाचरेत् ।

C ३ 13884
B ३ 209 44
P ३ 213 45

G₁ भ्रमानीषु (for वियो) — ^a) T₁ यथाकामी च, T₂ G₂ अर्धमरेति, G₃ अत्रोगामी च, M₂ अधोगामिषु S₁ K₁₋₃ Dn D₁ ३ किल्विधी

33 ^a) D₁ जन्म, S (except G₂) व्याधि — ^b) Ś₁ K₁ D₁₋₃ T₂ G₂ 'द्रुता, K₂ Dc G₁ 'द्रुत — T₁ om 33^c-35^d — ^c) The reading मचरे or मचारे (for मयारे) of some old printed ed is not found in any MS ! Ś₁ K₁ ३ D₁₋₃ T₂ G₁ ३ M₂ पच्यमाना (M₂ 'नै)श्च — ^d) K₂ ३ D₁₋₃ T₂ G₁ नरा

34 T₁ om 34 (cf v l 33) — ^a) D₂ सप्रतिवर्तते — ^b) = (var) 24^d Ś₁ K₁ ३ B₃ G₁ ३ M₁ कर्मबन्धन गतना (G₁ ३ 'मयुता; M₁ 'यधिता); T₂ M₂ कामयधन-मयना

35 T₁ om 35 (cf v l 33) — ^a) S₁ K₁ ३ नतव, B₂ T₂ जनु म्, B₃ G₁ M₂ जनुश्च, Dc जनुषु G₁ (before corr) ३ स्त्रं स्त्रं (for नर्मे) — ^b) K₁ ३ Dc D₁ ३ G₂ सु (for म्) Ś₁ K₁ दुन्विता — ^c) Ś₁ K₁ ३ अधुयु, B₂ Dn D₁ ३ G₂ आमुने, B₃ कच्छति B₃ पुण्या योनिम वामुन, D₂ G₂ ३ पुण्या योनि ममश्नुते, G₁ M अधुण्या याति योनय

36 ^a) Ś₁ K₁ ३ ममावते — ^b) Dc न तु (for बहु) D₁ पुनरन्यत्र यद्बहु — ^c) K₁ ३ पश्यते, K₂ B₁ मुच्यते, Dc पच्यते — ^d) T₁ G₁ ३ [अ]मक्ष्यम् (for [अ]पच्यम्) Dc द्रवामन

37 ^a) Ś₁ इव, K D₁₋₃ ३ इह (for एव) — ^b) Dn D₁ ३ G₂ सुयमजत्र, T₁ सुयमजित Dc भ्रमत्यसुयपीडित; G₂ ३ दु गितोट् गमजित — ^c) Ś₁ K₁ ३ भतो B₃ 'निमित्तप्रय, D₂ 'निवृत्तप्रय, M निवृत्तप्रयु — ^d) Ś₁ K B₃ D₁₋₃ ३ परिभ्रमति T₁ G₁ M₁ मयार, G₂ मचारे

— ¹) S₁ K B₃ D₁₋₃ ३ T G₂ ३ M₁ बहुवेदने (T₁ M₁ 'न), G₁ परिवेष्टन

38 ^a) T₁ ते (for चेत्) — ^b) D₁ निवृत्त (for निशुद्ध) — After 38^{ab}, all MSS (except D₁ ३ ३ T₁ G₁, K₁ ३ om line 2) ins

1026* तपोयोगममारम्भ कुरते द्विजसत्तम ।

कर्मभियंहुभिश्चापि लोकान्भ्रानि मानव ।
which in K₂ ३ B Dc Dn D₂ ३ ३ T₂ G₂₋₄ M₂ 18 followed by a repetition of 98^{ab} — ^c) Ś₁ K₁ ३ प्राप्नुते — ^d) S₁ शोचते

39 ^a) D₁ पापवृत्ति T₂ पापामा पापवृत्तिश्च, G₁ सतत पापवृत्तन्तु — ^b) B Dc नियच्छति (for न ग) — After 39^{ab}, G₂ ३ ins

1027* पुण्य कुर्वन्पुण्यवृत्तं पुण्यस्यान्त न गच्छति ।

— ^d) K₂ D₂ ३ ३ वर्जयेत्तच्च, B Dc Dn D₄ ३ T₁ G₂ M वर्जयेत च, T₂ G₁ ३ ३ वर्जयित्वा तु K₂ B₂₋₄ Dn₁ n₂ D₂ ३ T₁ G₂ M पापकम्

40 ^a) K₂ B₃ Dc D₂ T₂ अनसूय S₁ K D₁₋₃ ३ कृतप्रज्ञ — ^b) S₁ K₁ ३ D₂ कल्याणानेव, B₁ ३ Dc Dn D₄ ३ T₂ G₂ 'णानि च, B₂ कश्मलानि च — ^d) S₁ K D₁ ३ ३ सुकृतैर्लभते महत्

41 ^a) K₂ D₂ ३ संस्कृतस्य B₁₋₃ D (except D₁₋₃) G₂ M₁ च, G₁ तु, M₂ [ह]ह (for हि) K₂ om (hapl) 41^b-42^c — ^b) Dn₃ D₂ जित्तात्मन — ^c) T₂ G₂ ३ 'नुत्तमा (for 'नन्तरा)

42 K₂ om 42^{abc} (cf v l 41) — ^b) B₂ ३ D₂ S (except T₁ G₂) क्रिया — ^c) S₁ K₁ ३ ३ D₁₋₃ ३ धर्म (for लोक) — ^d) K₂ D₂ लप्सेत् Some MSS दिज

असंक्लेशेन लोफस्य वृत्तिं लिप्सेत वै द्विज ॥ ४२
सन्ति ह्यागतविज्ञानाः शिष्टाः शास्त्रविचक्षणाः ।
स्वधर्मेण क्रिया लोके कर्मणः सोऽप्यसंकरः ॥ ४३
प्राज्ञो धर्मेण रमते धर्मं चैवोपजीवति ।
तस्य धर्मादावाप्तेषु धनेषु द्विजसत्तम ।
तस्यैव सिञ्चते मूलं गुणान्पश्यति यत्र वै ॥ ४४
धर्मात्मा भवति ह्येवं चित्तं चास्य प्रसीदति ।
स मैत्रजनसंतुष्ट इह प्रेत्य च नन्दति ॥ ४५
शब्दं स्पर्शं तथा रूपं गन्धानिष्टांश्च सत्तम ।
प्रभुत्वं लभते चापि धर्मस्यैतत्फलं विदुः ॥ ४६
धर्मस्य च फलं लब्ध्वा न तृप्यति महाद्विज ।

अतृप्यमाणो निर्वेदमादत्ते ज्ञानचक्षुषा ॥ ४७
प्रज्ञाचक्षुर्नर इह दोषं नैवानुरुध्यते ।
विरज्यति यथाकामं न च धर्मं विमुञ्चति ॥ ४८
सर्वत्यागे च यतते दृष्ट्वा लोकं क्षयात्मकम् ।
ततो मोक्षे प्रयतते नानुपायादुपायतः ॥ ४९
एवं निर्वेदमादत्ते पापं कर्म जहाति च ।
धार्मिकश्चापि भवति मोक्षं च लभते परम् ॥ ५०
तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं शमो दमः ।
तेन सर्वानवाप्नोति कामान्यान्मनसेच्छति ॥ ५१
इन्द्रियाणां निरोधेन सत्येन च दमेन च ।
ब्रह्मणः पदमाप्नोति यत्परं द्विजसत्तम ॥ ५२

43 B₂ om 43^{ab} — ^a) K₂ B₁ ३ ४ Dc Dn D₄ ०
T₁ G₃ ह्यागमं (for ह्यागतं) D₁ अगतागमविज्ञाना — ^b)
K₂ Dn D₄ T₁ G₃ शास्त्रे (for शास्त्र) — ^c) Ś₁ K₁ कर्मण
योस्य संकरः, K₂ कर्मनाशोपि स, T₁ कुर्याण यो ह्यस, T₂
G₂ ४ कुर्वाणस्ते ह्यसकर (G₂ 'रा'), G₁ कुर्वाणा ये ह्यसकरा,
M कर्मण य ह्यसकर

44 ^a) S₁ K₂-4 D₁-३ प्रजा, D₅ राज (for प्राज्ञो)
T₁ G₁ M धर्मं च (for धर्मेण) K₄ G₁ (before corr)
लभं (for रमं) — ^b) D₅ प्रजा चै, T₁ धर्मेणं (for धर्मं
चै) — After 44^{ab}, M ins

1028^a धर्मेण वृत्तिं कुरुते धर्मं चैव प्रप्नोति ।
— K₃ om 44^c-45^d — ^c) K₄ Dn D₁-६ नतो घ (Dn
D₄ ० 'स्वाद') मांदावासेन, M स तु धर्मादावासेहि — ^d) K₄
Dn D₁-६ धनेन, B₁ धर्मेषु, T₂ नष्टेषु M धनैर्वाह्यणसत्तम
— ^e) T₁ मुचते, T₂ G₂-4 M₁ [आ]मिचते — ^f) S (except
G₃) गुण B₃ T₁ G₄ पश्यति

45 K₃ om 45 (cf v l 44) — ^a) Ś₁ K₁ ३ भवते,
G₄ वदति — G₂ om. 45^{cd} — ^c) K₄ B D (except
D₅) G₃ स मित्रं — ^d) Ś₁ K₁ ३ परत्रेह (for इह प्रेत्य)
D₅ विदति, G₁ नश्यति (for नन्दति)

46 ^a) Dc T₁ M शब्दस्पर्शं B₁ गद्य (for रूप) S₁
K₁ ३ ४ D₁ ३ ६ शब्दे (K₁ ३ 'दृ' स्पर्शं तथा रूपे — ^b)
Ś₁ K₁ ३ ४ D₁ ३ रमे (K₁ ३ 'स' गद्ये च, B₁ रूपमिष्टं च, D₂
रम गद्य च, D₅ गद्येभीष्टे च (for गन्धानिष्टांश्च) B₄ भारत,
G₁ सर्वदा (for सत्तम)

47 ^a) T₁ अधर्मस्य (for धर्मस्य च) — ^b) B₃ Dn
D₁ ४ ० G₃ M₁ तृप्यति, G₂ तृप्यति K₂ D₁ M₂ महान्;

K₄ Dc मदा (for महा) — ^c) Ś₁ K₁-३ Dc D₁ T₂ G₂ ४
M₂ अतृप्यमानो, B₁ तृप्यमाणोपि, B₂ अतृप्यमाणो, B₃ न
तृप्यमाणो — ^d) B D (except D₁-३ ३) G₂ आपदे, T₁
नादत्ते (for आदत्ते)

48 ^a) S₁ K D₁-३ ज्ञानं (for प्रज्ञां) S₁ K₁ ३ इति,
Dc इव (for इह) — ^b) K₃ B₁ ४ Dc₁ D₂ ३ ६ चैव, T₁
G₁ एव (for नैव) D₁ [अ]नुप्यति, G₁ M₂ तुप्यते T₂
G₂ ४ दोषेनैवानुरुध्यते — ^c) K₄ विरज्येत, B Dc Dn D₁-६
T₁ G₁ ३ विरज्यते, D₁ विरति च, T₂ M₂ विरावति; M₁
विरज्यति B₁ ३ ४ Dc T₁ G₁ M तथा कामान्

49 ^a) G₂ ४ फलं (for सर्वं) T₁ M₂ न (for च)
— ^b) D₁ क्षयान्प्रित; D₅ जयात्मक, S (except G₃) क्रिया
रमक — ^c) K₁ ३ चिरं, K₃ ४ D₅ मोक्ष, S₁ lacuna
— ^d) K₁ ३ T₂ नानुपायान्, G₁ यतते तान् D₅ M₂
अपायत

50 ^a) B₂ आदाय, T₁ आमन्त्रे — ^b) Ś₁ K₁ B₁ T₁
G₂ M₂ पापकर्म — ^c) S (except G₂) चैव (for चापि)
— ^d) S₁ K₁ ३ नर, G₄ वर (for परम्)

51 ^a) S (mostly) निश्चयस — ^b) B₄ S (except
G₃) तपो मूल (T M रूप) तपो दम — D₁ om (hapl)
51^d-52^c — ^d) G₂ ४ मनयेप्सितान्

52 D₁ om 52^{abc} (cf v l 51) — ^b) B₂ दमेन
(for मत्नेन) — ^c) K₁ ३ ब्रह्मणा, B₄ T₁ G₁ ४ M ब्राह्मण
T₁ समवा; T₂ G₁ M सर्वमा (for पदमा) — T₁ om
(hapl) 52^d-54^c

53 T₁ om 53 (cf v l 52) — ^a) K₁ ४ D₅ [अ]नु.
S (except G₃) [इ]ति (for तु) — ^b) G₄ कानि कानि,

ब्राह्मण उवाच ।

इन्द्रियाणि तु यान्याहुः कानि तानि यतव्रत ।
निग्रहश्च कथं कार्यो निग्रहस्य च किं फलम् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विशततमोऽध्याय ॥ २०० ॥

कथं च फलमाप्नोति तेषां धर्मभृतां वर ।

एतदिच्छामि तच्चेन धर्मं ज्ञातुं सुधार्मिक ॥ ५४

२०१

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तमनु विप्रेण धर्मव्याधो युधिष्ठिर ।
प्रत्युवाच यथा विप्रं तच्छृणुष्व नराधिप ॥ १
व्याध उवाच ।

विज्ञानार्थं मनुष्याणां मनः पूर्वं प्रवर्तते ।
तत्प्राप्य कामं भजते क्रोधं च द्विजसत्तम ॥ २
ततस्तदर्थं यतते कर्म चारभते महत् ।

इष्टानां रूपगन्धानामभ्यासं च निषेवते ॥ ३

ततो रागः प्रभवति द्वेषश्च तदनन्तरम् ।

ततो लोभः प्रभवति मोहश्च तदनन्तरम् ॥ ४

तस्य लोभाभिभूतस्य रागद्वेषहतस्य च ।

न धर्मं जायते बुद्धिर्व्याजाद्धर्मं करोति च ॥ ५

व्याजेन चरते धर्ममर्थं व्याजेन रोचते ।

व्याजेन सिध्यमानेषु धनेषु द्विजसत्तम ।

C 3 13903
B 3 210 6
V 3 214 6

M₂ तानि तानि — ^a) B₁ यथा (for कथं), and यत
(for कि)

54 T₁ om 51^a (cf v 1 52) — ^a) S₁ K₁ 2 Dn₂
कथं फलमाप्नोति, G₁ आप्नोति नेयां प्रमाणम् — ^b) G₁
कथं (for नेयां) — ^c) B₁ [अ]हं ज्ञातुं (for तच्चेन) — ^d)
Ś₁ K₁ D₁₋₃ 2 T₂ सर्वं (for धर्मं) Dn₁ नियोगे मे (for
सुधार्मिक) B₁ धर्मत्वेन सुवत ।

Colophon om in K₃ D₁ — Major parvan Ś₁ K₃
Dn₂ T₂ G₂ 4 आरण्य, B₂ आदि (1) — Sub parvan
G₁ M₂ मार्कण्डेयसम (M₂ 'मा')न्या (followed by पत्निव्रतो
पाण्ड्यान in M₂) K₃ B Dc Dn₁ n₂ D₂₋₆ G₃ (all om
sub parvan name) mention only पत्निव्रतो (D₆ व्याधो)
पाण्ड्यान — Adhy name G₁ धर्मव्याधकौशिकप्रवाद,
G₂ कौशिकव्याधप्रवाद — Adhy no (figures, words
or both) Dn (Dn₁ sup lin) 208 (Dn₂ 207), T
G₁ M (M₂ sup lin) 203 G₂ 4 M₂ (orig) 205
— Śloka no Dn₁ n₂ 56, Dn₂ 57

201

1 ^a) B₁ 2 च (for तु) — ^c) B₁ वृत्त, S प्रश्न (for
विप्र) Ś₁ K D₁₋₃ 2 प्रत्युवाचाथ यद्वृत्त — ^d) B₁ युधिष्ठिर

(for नरा^a)

2 ^a) Ś₁ K₁ 2 द्वि विपये (for मनु^a) — ^b) B₁₋₃ Dc
S (except G₃) मनि (for मन^a) D₁ प्रपद्यते (for प्रवर्त^a)
— ^c) B₁ 2 Dc S तां, D₆ त (for तत्) Ś₁ K₁ 2 भजति,
B₁ 2 Dc S (except G₃) जयति (for भजते) B₁ तत^a
प्रजायते कामो, D₁ तन काम च भजते — ^d) B₁ 2 D
(except D₁₋₃ 2) S रोप, B₁ रोपश्च (for क्रोध)

3 ^a) B₁ स्वमर्थं (for तदर्थं) T₁ महते (for यतते)
— ^b) K₃ कर्ममारभते — ^c) K₁ M चेन् (for च)

4 K₃ 4 om (hapl) 4^bc — ^b) B₂ मोहश्च, D₂
विद्वेष, S (except G₁ 2) रोपश्च (for द्वेष^a) — Ś₁ K₁ 2
B₂ D₂ om (hapl) 4^bc — ^c) M₂ रोप (for लोभ)
— ^d) T G₁ द्रोह (for मोह^a)

5 ^a) B D (except D₁₋₃ 2) G₃ ततो (for तस्य)
— ^d) K₁ धर्म (for धर्मं) T₁ च (for च)

6 ^a) K₁ 2 चरितो, K₃ 4 (after corr) B₁ 2 Dc
D₁ 2 4 2 S चरते (G₁ च ततो, M₂ रोचते) (for चरते)
— ^b) B₂ मत्य (for अर्थं) B₂ चेच्छति (for रोचते) S₁

K₁ 2 4 D₁ 2 2 अर्थं (D₂ 'र्थ')व्याजोपि रोचते (Ś₁ K₁ चरते),
K₃ अर्थं व्याजे प्रवर्तते, T G₁ व्याजेन च न रो^a, G₂ 4 व्याजोपि
न च रो^a, M₂ अर्थव्याजेन च रो^a — ^c) K₃ B₂ व्याजेषु, T₁
कामेन (for व्याजेन) B₁ S (except G₃) मेव, D₂ रोच^a
(for विष्य) — ^d) D₁ धर्मसु, S (except G₃) पते^a (for

C 3 13904
D 3 210 7
K 3 214 7

तत्रैव रमते बुद्धिस्ततः पापं चिकीर्षति ॥ ६
सुहृद्भिर्वार्यमाणश्च पण्डितश्च द्विजोत्तम ।
उत्तरं श्रुतिसंबद्धं ब्रवीति श्रुतियोजितम् ॥ ७
अधर्मस्त्रिविधस्तस्य वर्धते रागदोषतः ।
पापं चिन्तयते चापि ब्रवीति च करोति च ॥ ८
तस्याधर्मप्रवृत्तस्य गुणा नश्यन्ति साधवः ।
एकजीलाश्च मित्रत्वं भजन्ते पापकर्मिणः ॥ ९
स तेनासुखमाप्नोति परत्र च विहन्यते ।
पापात्मा भवति ह्येवं धर्मलाभं तु मे शृणु ॥ १०
यस्त्वेतान्प्रजया दोषान्पूर्वमेवानुपश्यति ।
कुशलः सुसदुःखेषु साधूंश्चाप्युपसेवते ।
तस्य साधुसमारम्भाद्बुद्धिर्धर्मेषु जायते ॥ ११

धने) — °) T G₁ M अत्र (for तं)

7 °) De वार्धमाणं D₁ तु (for च) — °) K B₁ 4
De₂ D₂ १ ६ द्विजोत्तमं; D₁ द्विजातिभि — °) K₂ उत्तरं,
S (except G₂) उत्तम (for उत्तर) Ś₁ K B₂ D₂ ३ ६
प्रति, G₄ द्विज (for श्रुति) T₂ M सवध (for सवद्ध)
— °) Ś₁ K D₁₋₃ ६ प्रतियोजित, B De Dn D₄ ६ [अ]श्रु
तियो, T₂ G₂ ४ M₁ श्रुतिचोदित

8 °) D₂ विविधस, G₁ तु विधिस् (for त्रिविधस्) T₁
G₁ तत्र (for तस्य) — °) B₁ जायते; B₂₋₄ De₁ Dn D₄ ६
S (except M₁) वत (for वर्धं) K₄ B₁₋₃ D (except
D₄) G₂ रागदोषज; T₁ तव भेदत — °) B₁₋₃ D (except
D₁₋₃ ६) G₂ चैव (for चापि) — °) K₄ प्र (for the
first च)

9 °) De D₁ तथा, T₁ यस्या (for तस्या) B₁ [अ]
धर्मप्रयुक्तस्य, Dn₂ [अ]धर्मं प्रवृत्तस्य — °) Dn 'शीलं'; D₄ ६
'शील' (for 'शीला') B₁ हि (for च) Ś₁ K₁ मित्रप्र,
G₁ मित्रार्थं (for मित्रत्व) — °) K₁₋₃ D₂ ६ G₁ ३ भजते,
B₂ व्रजत, B₄ भजति Ś₁ सहकर्मिण, K₁ पापकर्मभि, K₂
B₂ D₂ T₁ G₂ ४ 'कर्मण; K₄ D₁₋₃ 'कारिण'

10 °) Ś₁ K₁ ३ D₂ य नेह; B₂ मत्सेन, G₄ एनेन (for
य तेन) Ś₁ K₁₋₃ D₂ T₁ सुगम; K₄ B De Dn D₁₋₄ ६
G₂ दुःगमम् (for [अ]सुगमम्) — °) K₂ परत्र तु B D
(except D₁₋₃ ६) G₂ विपद्यते (B₂ निहन्यते) — °) K₁
मयते G₄ M ह्येव — °) B₁ ३ De 'लोक (for 'लाभ)
Ś₁ K₁ ३ B₂ D₂ T₁ G₁ च (for तु)

11 °) D₂ प्रामुयाद् (for प्रजया) — °) Ś₁ K₁₋₃ B₁

ब्राह्मण उवाच ।

ब्रवीषि स्रुतं धर्मं यस्य वक्ता न विद्यते ।
दिव्यप्रभातः सुमहानुपिरेव मतोऽसि मे ॥ १२

व्याध उवाच ।

ब्राह्मणा वै महाभागाः पितरोऽग्रभुजः मदा ।
तेषां सर्वात्मना कार्यं प्रियं लोके मनीषिणा ॥ १३
यत्तेषां च प्रियं तत्ते वक्ष्यामि द्विजमत्तम ।
नमस्कृत्वा ब्राह्मणेभ्यो ब्राह्मीं विद्या निबोध मे ॥ १४
इदं विश्वं जगत्सर्वमजस्र्यं चापि सर्वशः ।
महाभूतात्मकं ब्रह्मज्ञातः परतर भवेत् ॥ १५
महाभूतानि सं वायुग्निगपस्तथा च भूः ।
शुद्धः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च तद्गुणाः ॥ १६

D₁₋₃ ६ सर्वात्म, T₁ गुणान्वाधा (for पूर्वमेव) Ś₁ K₁ ३
D₂ [अ]ग्र, h₂ प्र (for [अ]नु) K₄ सर्वानुपरि पश्यति
— °) B₂ सुगमम् गेन; D₂ सर्वदुःगम्य — °) D₂ मातु (for
साधुम्) K₂ [अ]श्रु तियो (for [अ]प्युपमे) — °) Ś₁
K₁ ३ 'चाराद्; K₂ ४ 'चारो, D₁₋₃ 'चारा, D₂ 'चारं, M₂
'रभ (for रम्भाद्) — °) De₁ Dn₁ n₃ राजते (for जायते)
D₁ बुद्धिधर्मं प्रजायत

12 °) Dn₂ n₃ धर्मं (for धर्मं) — °) Ś₁ K₁ चावां
(for वक्ता) — °) h₄ De 'स्वभावा; D₁ 'स्वभावाद् (for
'प्रभावा) D₁ भगवन्, D₂ तु महान् (for सुमहान्) — °)
B₁ विभावामि मे; D₂ मनो हि न

13 °) G₁ महाभाग — °) K₄ [S]स्रभुज K₁ मुदा,
T G₁ ३ ४ तथा, M₂ तदा (for मदा) — °) De₂ D₂ लोकं
(for लोके) Ś₁ K₁₋₃ De T G₁ M मनीषिणा

14 °) G₂ M₂ तु (for च) Ś₁ K D₁₋₃ ६ लोके (see
below), De त ने, M₂ धत्ते (for तत्ते) — °) Ś₁ K
D₁₋₃ ६ तत्ते वक्ष्यामि मत्तम (see above) — °) K B₁
D₁₋₃ ६ नमस्कृत्य De ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य — °) K₂ ४
D₁₋₃ ब्रह्मविद्या, G₁ ब्राह्मीं वृत्ति

15 °) T₂ दृष्ट (for दृष्ट) T₂ G₂ ४ विद्वम् (for विश्व)
— °) D₂ मायया, T₂ G₁ ३ ४ M₁ अजगत् (for अजत्य)
T₁ जगच्चापि च सर्वश — D₁ om 15^{ca} — °) B₁ ३ ४
Dn D₄ ६ G₂ ब्रह्म (for ब्रह्मन्) — °) B₁₋₃ तत (for
नात) Ś₁ K B₁ D₂ ३ ६ महत् (for भवेत्)

16 °) G₂ ४ यान्याहुर (for स्व वायुर) — °) Ś₁ K
D₁₋₃ ६ मही तथा, B₂ T G₁ ३ M तथैव च, G₄ तथा विमु

तेषामपि गुणाः सर्वे गुणवृत्तिः परस्परम् ।
पूर्वपूर्वगुणाः सर्वे क्रमशो गुणिषु त्रिषु ॥ १७
पष्ठस्तु चेतना नाम मन इत्यभिधीयते ।
सप्तमी तु भवेद्द्विरहंकारस्ततः परम् ॥ १८
इन्द्रियाणि च पञ्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

इत्येष सप्तदशको राशिरव्यक्तमंजकः ॥ १९
सर्वैरिहेन्द्रियार्थैस्तु व्यक्ताव्यक्तैः सुसंवृतः ।
चतुर्विंशक इत्येष व्यक्ताव्यक्तमयो गुणः ।
एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठाधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २०१ ॥

२०२

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तः स विप्रस्तु धर्मव्याधेन भारत ।
कथामकथयद्भूयो मनमः प्रीतिवर्धनीम् ॥ १

ब्राह्मण उवाच ।

महाभूतानि यान्याहुः पञ्च धर्मविदा वर ।
एकैकस्य गुणान्सम्यक्पञ्चानामपि मे वद ॥ २

C 3 13921
B 3 211 2
K 3 215 2

(for तथा च सू) — After 16^{ab}, G₂ 4 ins

1029* वायुराकाशमयुक्तः मवभूतेषु वर्तते ।

— ^d) Dc वे (for तद्)

17 ^a) D₂ अयं (for अपि) — S₁ K₁ 2 om (hapl)
17^b — ^b) K₂ B₂ D₁₋₃ 1 T₁ G₁ M 'वृद्धि', K₄ 'वृत्त्या',
T₂ G₂ 'वृद्धा' (for 'वृत्ति') D₂ 2 परे परे, G₁ 2 4 M परे
परा (G₁ परस्पर as in text also) — ^c) K₂ 4 B₁ 2 4
D₁₋₃ पूर्व पूर्व, D₂ पूर्वं पूर्वं (for पूर्वपूर्वं) — ^d) B₁ गुणि
नास्त्रिषु, D₂ गुणवृत्तिषु, T G₂ 4 M₁ गुणिनास्त्रिषु, G₁
गुणता द्विज

18 ^a) D₂ T₁ पष्ट, D₂ पष्टी (for पष्टम्) S₁ K₁ 2
च (for तु) K₂ 4 D₁₋₃ G₂ M धातुर, T या तु, G₁ यातुर,
G₂ या तु (for नाम) — ^b) B₂ अपि (for अभि) — ^c)
S₁ K₁₋₃ T₁ M₂ सप्तमा S₁ K₁ 2 [अ]भवद् (for भवेद्)
— ^d) K₁ 2 M₁ म्वन, B₂ तथा, D₁ च तत् (for तत)
S₁ K₁ 2 B₂ Dc₁ D₁₋₃ पर (for परम्)

19 ^a) B₁ 2 4 S (except G₂) तु (for च) Dn
D₂₋₄ 4 पचात्मा (for पञ्चैव) — K₁ om 19^b-20^c — ^b)
M₁ transp रज and तम — ^c) T₂ इत्येतो, G₂ इत्येव,
G₄ इत्येषु S₁ भूतदशको, T₂ सप्तदशको, M₁ साप्तदशको
— ^d) K₂ 4 B₁ D₂ 2 S (except G₂) 'मजित'

20 K₁ om 20^{ab} (cf v1 19) — ^a) B₁ ते सर्वैर्,
Dc सर्वैश्च (with hiatus), M₁ सर्वैर्य (for सर्वैरिह) D₂
[इ]द्वियार्थश्च, T₁ [इ]द्वियैर्यैस्तु, T₂ [इ]द्वियैर्यैर् S₁ K₂₋₄
B₂ 4 D₁₋₃ च (for तु) — ^b) B₂ व्यक्ताव्यक्तः K₂ 2
G₂ 4 च, K₂ B₂ D₁ 2 2 T G₁ M तु (for सु) B₁₋₃

D (except D₁₋₃ 2) मवृत्ते, G₂ 'मस्कृते', M₁ सञ्चित
(for मवृत्ते) — B₂ om 20^{cd} — ^d) K₂ B₂ D₁ 2 2 2
गुण (for गुण) — T₂ om 20^{ef} — ^e) B₂ इत्येतत् (for
एतत्ते) — ^f) D₂ भूय किं (by transp)

Colophon om in T₂ — Major parvan S₁ K₁ 2
Dn₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयममस्या
K₂ 4 B Dc Dn₁ ns D₁₋₃ G₂ (all om sub parvan
name) mention only पतिव्रतो (D₂ व्याधो)पाख्यान
— Adhy name G₁ धर्मव्यायकौशिकमवाद — Adhy
no (figures, words or both) Dn₁ ns 209, Dn₂ D₁
208, T₁ G₁ M (M₂ sup lin) 204, G₂ 4 M₂ (orig)
206 — Śloka no Dn₁ ns 21, Dn₂ 22, D₁ 76

202

1 T₂ om 1 — ^a) B₂ तु विप्रर्ष, D₂ G₂ (by transp)
तु विप्र म (G₂ तु) — ^c) S₁ K₁₋₃ G₁ अचोदयद्, D₂
अनोदयद् (for अकथयद्) M₂ प्रीतो (for भूयो) K₂
D₁₋₃ कथां पप्रच्छ भूयोपि — ^d) S₁ K₂ D₁ 2 2 प्रीति
उधिर्नी, B₁ जेहवधनी, B₂ परिव' K₁ 2 मन प्रीतिविवर्धि
(K₂ 'धं)नी

2 ^b) S₁ K D₁₋₃ 2 धर्मविदो जना; B Dc Dn D₂ 6
T₁ G₁ 2 4 'भृतां वर — ^c) D₂ गुण (for गुणान्) S₁
सर्वान् (for सम्यक्)

3 ^{ab}) B₂ बह्विर् (for ज्योतिर्) Dn₂ transp ज्योतिर्

व्याध उवाच ।

भूमिरापस्तथा ज्योतिर्वायुराकाशमेव च ।
गुणोत्तराणि सर्वाणि तेषां वक्ष्यामि ते गुणान् ॥ ३
भूमिः पञ्चगुणा ब्रह्मद्गुदकं च चतुर्गुणम् ।
गुणास्त्रयस्तेजसि च त्रयश्चाकाशवातयोः ॥ ४
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ।
एते गुणाः पञ्च भूमेः सर्वेभ्यो गुणवत्तगाः ॥ ५
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापि द्विजोत्तम ।
अपामेते गुणा ब्रह्मन्कीर्तितास्तव सुव्रत ॥ ६
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च तेजसोऽथ गुणास्त्रयः ।
शब्दः स्पर्शश्च वायौ तु शब्द आकाश एव च ॥ ७

and वायुर K₁ ३ D₂ T₁ G₁ आकाश एव — ^d) K₁ ३
तथा (for तेषां) B₁ वक्ष्यामि (for वक्ष्यामि)

4 ^a) G₁ M₂ भूमेः (for भूमि) — ^b) D₀ M तु (for
च) — ^c) G₂ ४ तेजसस् (for तेजसि) Ś₁ K₁ ३ वै,
K₃ ४ D₁₋₃ ३ G₂ ४ M₂ तु (for च) — ^d) K₁ ३ D₂ तु
(for च)

5 M₂ om 5^a-7^b — ^b) K₄ चापि (for गन्धश्च) K₄
द्विजोत्तम, T₁ च पञ्चधा, M₁ तथैव च (for च पञ्चम) — T₁
om 5^a-7^b — ^c) Ś₁ K B₄ D₁₋₃ ३ transp गुणा' and
पञ्च — ^d) S₁ K₁ ३ 'त्तमा (for 'त्तरा)

6 D₂ (hapl) T₁ M₂ (cf v l 5) om 6 — ^b) Ś₁
रसश्च द्विजसत्तम, G₂ ४ रमश्चैव तथैव च — ^c) Ś₁ K₂ चैते
(for एते) T₂ G₁ M₁ त्रिप्र (for ब्रह्मन्) — D₃ om
(hapl) 6^a-8^a — ^d) G₁ चत्वार कीर्तितास्त्र, M₁ कीर्ति
तास्त्रे द्विजोत्तम

7 T₁ M₂ om 7^{ab}, D₃ om 7 (cf v l 5, 6) — ^b)
S₁ K₁ ३ T₂ च (for [अ]य) — ^c) B₄ D₂ शब्दस्पर्शौ तु
K₄ T G₁ ३ ४ वायो' (for वायौ) K₃ तौ, B₁ ४ T₂ G₂ ४
च (for तु) — ^d) K₃ ४ B D G₂ M चाकाश (for आकाश)
K₄ B Dn D₄₋₆ G₂ M तु (B₂ हि) (for च)

8 D₃ om 8^a (cf v l 6) — ^c) T G₁ ३ ४ उक्ता वै
(for वर्तन्ते) T₁ M 'लोकेषु (for 'भूतेषु) — ^d) Ś₁
येषां, K₂ एषां, G₄ एषु (for येषु) Ś₁ B₂ प्रकीर्तिता' (for
प्रति) — ^e) K₁ ३ B₁ ३ ४ D₀ ना(B₁ चा)भिन'; D₂
तानि व' (for नातिव') — ^f) K₄ D₃ सपत्तिर्, B₁ ३ Dn
D₁ ४ ६ G₂ सम्यक्च (for सपच्च) B₁ भवतो (for 'ति)
S₁ K₁ ३ सम्यक्तेषा भवेद् द्विज, B₃ सम्यग्वर्तति च द्विज, B₄

एते पञ्चदश ब्रह्मन्गुणा भूतेषु पञ्चसु ।
वर्तन्ते मर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
अन्योन्यं नातिवर्तन्ते संपच्च भवति द्विज ॥ ८
यदा तु विपरीभावमाचरन्ति चराचराः ।
तदा देही देहमन्यं व्यतिरोहति कालतः ॥ ९
आनुपूर्व्यां विनश्यन्ति जायन्ते चानुपूर्वशः ।
तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाञ्चभौतिकाः ।
यैरावृतमिदं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ १०
इन्द्रियैः सृज्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्मृतम् ।
अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ ११
यथास्वं ग्राहकान्येषां शब्दादीनामिमानि तु ।

D₀ D₂ सम्यग् (D₂ सपच्च) भवति वै तदा (D₀ द्विज), D₂
साम्य तेषु भवेद् द्विज, T₁ समवचामन्द द्विज ❀ Cn
सम्यक् च भवति एकीभावेन प्रकाशन्ते । एकत्वमापं । ❀

9 ^a) K₃ B₁ ४ D₂ ३ ३ T G₂ ४ M₂ Cnp विपम
भावम्, B₂ ३ D₀ Dn G₂ विपरी(Dn₃m 'म)भावम्
— ^b) Ś₁ K₁ ३ B₄ D₂ आविशति (for आचरन्ति) D₂
चराचर, T₂ परावरा — ^c) M₂ अन्यद् (for अन्य) — ^d)
D₁ अधि', G₁ अति' (for इत्यति') S₁ K₁ ३ D₂ चा(Si
ना)नघ, T₁ G₂ कायत (for कालत)

10 Before 10, T₂ G₄ ins व्याध — ^a) S₁ K₁ ३
T G₁ ४ आनुपूर्व्यांत, B₁ 'पूर्व्यां, G₁ (also) ३ प्रातिलोम्यान्
G₁ च (for वि) — ^b) B₁ 'पृष्टश' (for 'पूर्वदा') — ^c)
D₁ यत्र यत्र B₄ T₂ G₁ च (for हि) — ^d) K D₁ ४ T
G₂ ४ पचभौ(K₄ 'भू)तिका; B₁ सार्वभौ', G₁ च परतप
— ^e) T₂ G₂ आततम् (for आवृतम्) G₄ एतैरापादित सर्वं

11 = (var) B 12 189 15, 329 49 — ^a) K₄
T G₁ ३ ४ M गु(T₂ प्रा)द्यते; B₁ सज', B₂ सुय', D₁
शक्य', D₂ व्यज्य' (for सृज्य) — ^b) K₃ D₂ मूर्तम् (for
व्यक्तम्) B₄ इद (for इति) K₃ स्थित, D₂ श्रुति' (for
स्मृतम्) Dn₂ n₃ तद्व्यक्तमिति सस्मृत — ^c) K₂ D₂
तज्जेय Ś₁ K₁ B₁₋₃ D₀ Dn D₄ ६ G₂ त(D₀ य)दव्यक्त
मिति ज्ञेय — ^d) D₁ M₂ 'ग्रामम् (for 'ग्राह्यम्)

12 ^a) G₁ ३ ४ यदा, M₂ तथा (for यथा) K₂ म्वां,
K₃ D₂ G₁ ३ M स्व, D₂ सु, G₄ ह्य (for 'स्व) Some
MSS ग्राहकान्येषां — ^b) K₃ 'नि च, D₄ 'निति (for
'नि तु) — ^c) K₃ तथा, B₄ D₀ T यथा, D₁ G₁ ३ ४ M₁
तदा, D₂ तु य (for यदा) K₁ देहे — ^d) B₁ ३ D

इन्द्रियाणि यदा देही धारयन्निह तप्यते ॥ १२
 लोके विततमात्मानं लोकं चात्मानि पश्यति ।
 परावरजः सक्तः सन्मर्वभूतानि पश्यति ॥ १३
 पश्यतः सर्वभूतानि सर्वाविस्थामु सर्वदा ।
 ब्रह्मभूतस्य संयोगो नाशुभेनोपपद्यते ॥ १४
 ज्ञानमूलात्मकं क्लेशमतिवृत्तस्य मोहजम् ।
 लोको बुद्धिप्रकाशेन ज्ञेयमार्गेण दृश्यते ॥ १५
 अनादिनिधनं जन्तुमात्मयोनि सदान्ययम् ।
 अनौपम्यममूर्तं च भगवानाह बुद्धिमान् ।
 तपोमूलमिदं सर्वं यन्मां विप्रानुष्टुच्छसि ॥ १६
 इन्द्रियाण्येव तत्सर्वं यत्स्वर्गनरकावुभौ ।

निगृहीतविसृष्टानि स्वर्गाय नरकाय च ॥ १७
 एष योगविधिः कृत्स्नो यावदिन्द्रियधारणम् ।
 एतन्मूलं हि तपसः कृत्स्नस्य नरकस्य च ॥ १८
 इन्द्रियाणां प्रसङ्गेन दोषमृच्छत्यसंशयम् ।
 संनियम्य तु तान्येव ततः सिद्धिमवाप्नुते ॥ १९
 पण्णामात्मनि नित्यानामैश्वर्यं योऽधिगच्छति ।
 न स पापैः कुतोऽनर्थैर्युज्यते विजितेन्द्रियः ॥ २०
 रथः शरीरं पुरुषस्य दृष्ट-
 मात्मा नियन्तेन्द्रियाण्याहुरश्वान् ।
 तैरग्रमत्तः कुशली सदश्वै-
 र्दान्तैः सुखं याति रथीव धीरः ॥ २१

C 3 13942
 B 3 211 23
 V 3 215 23

(except D₁₋₃ s) G₃ इव, T₂ न हि (for इह) Ś₁ K
 B_{1m} D₁₋₃ s दृश्यते (for तप्यते)
 13 ^a B₂ मनतम्, G₂ विदितम् (for वितनम्) — K₄
 om (hapl) 13^{cd} — ^c B₂₋₄ Dc Dn D₄ s T₂ G₃ M₁
 परावरज, D₂ वरेद K₁ D₄ G₂ M₂ शक्तः मन, Dc D₁ s
 य (D₁ न) क्तः स, T G₁ य शक्तः, G₄ शक्तिः मन (for मक्तः
 मन) — ^d S₁ K₁ s D₁₋₃ भूतानि प्रति, B₂ Dn D₄ s G₃
 स तु भूतानि, T₁ M स भूतानि प्र
 14 ^a T₁ पश्यत (for पश्यत) — ^b D₁ मद्यो (for
 सर्वा) — ^c D₁ मृतश्च, T₁ G₁ s M मृतेन — ^d K₂
 नाशुभो नोप, D₁ नाशुते नोप
 15 S₁ K₁ s om 15 — ^a K₃ Dn₃ D₂ s T₂
 G₃ Cnp पूर्वाम् (T₂ ष्टि) क, B₁ मूलार्थक, T₁ G₄ भूता-
 दिक K₄ D₁ s अज्ञानमूलं त क्लेशम् — ^b K₂ T₁ अनि-
 वृत्तस्य, Dc₂ D₃ s G₃ M₁ इन्द्रिय; D₂ अनिवृत्तस्य K₄ B₄
 D₂ मोहन (K₄ न also as in text), B₁ लक्षण, B₂ s Dc
 Dn D₄ s G₃ पौरुष, D₁ मोहद — ^c K₃ s G₁ लोक,
 B₁₋₃ D₂ s s G₄ लोके, B₄ अह, Dc D₁ G₃ लोक (for
 लोको) Dn D₄ s G₃ लोकवृत्तिप्रकाशेन — ^d K₃ s D₂
 ज्ञेय, B₁₋₃ Dc Dn D₄ s T₂ G₃ ज्ञान, D₁ जानन् (for
 ज्ञेय) B₁ s D (except D₁₋₃ s) G₃ गम्यते, B₂ पश्यति,
 G₁ M₁ इष्यते, M₂ रिष्यते (for दृश्यते)
 16 ^b B₁ सदासुखं — ^c K₄ अपूर्वं, B₁ अमर्त्यं, T₂
 G₂ s M अमूर्ति (for अमूर्तं) — ^d B₁ वृद्धि (for बुद्धि)
 D₂ भगवन्निह विद्धि मा — ^e K₃ ततो मूलम्, G₂ तपो
 कूलम्, G₄ तपोयत्नम् — ^f T₁ G₂ s M₃ मा (for मा)
 D₁ s पश्यति (for पृच्छति) — After 16, S ins

1030* तपसा हि ममाप्नोति यद्यदेवाभिवाञ्छितम् ।
 [M₁ तदा, M₂ तमा (for ममा) T₂ G₃ वाञ्छति]
 T₂ G₁ s M₂ cont Ś₁ K₁ s Dn D₂ ins after 16
 1031* तदिन्द्रियाणि मयस्य तपो भवति नान्यथा ।
 [Dn G₁ M₂ इन्द्रियाण्येव (for तदिन्द्रियाणि) T₂ तपोवन-
 मनास्तथा (for the posterior half)]
 17 B₁ om 17^{ab} — ^a Dc इन्द्रियाणा च (for ण्येव)
 T₁ तत्स्वर्गं — ^b Ś₁ K₁ s यौ (for यत्)
 18 ^d T₂ G₂ s स्वर्गं (for कृत्स्न) B₄ ते (for च)
 19 D₂ om 19^b-20^a — ^b Ś₁ D₂ यच्छति, K₃ B₂
 Dn D₄ s अष्टं, B₂ हृच्छ, Dc अहं, G₃ अभ्यति (sic)
 (for ऋच्छति) — ^c Ś₁ तु तानेव; K₄ च तान्येव, G₄ M₂
 कृतान्येव — ^d B₁ Dc Dn D₄ s G₃ ममाप्नुयात्, B₂ s
 G₁ अवाप्नुयात्, T₂ G₂ उपाप्नुते (for भवाप्नुते)
 20 D₂ om 20^a (cf v l 19) — ^a = 22^a K₂
 निघानाम्, T₁ G₁ s M योज्यानाम्, T₂ योज्यानाम् (for
 नित्यानाम्) — Ś₁ D₂ om (hapl) 20^b-22^a — ^b
 D₂ अधिगच्छति (om य); S (except G₃) योधि (G₁ व)-
 निष्ठति — ^c T G₁ च (for स) S (except G₂) न
 चां (for कुतो) — ^d B₄ युज्यते द्वित्रसत्तम, S (except
 G₃) सयुज्येत त्रितन्द्रियम्
 21 Ś₁ D₂ om 21 (cf v l 20) — ^a K D₁₋₃
 सृष्टम्, T G₂ s दृष्टो (for दृष्टम्) — ^b T G₂ s ह्यात्मा
 (for आत्मा) B₁ च यत्तं, G₂ यत्तं (for नियन्ते) K₁ s
 पद च तानि (for [इन्द्रियाणि] K D₁₋₃ T₁ G₁ M [अ]स्य
 चात्मा (for [आ]हुरश्वान्) — ^c B₁ D₃ T G₁ s M₃ अग्र
 मत्तै K₄ D₂ s कुशरै; B₁ S (except G₃) कुशालो S

पण्णामात्मनि नित्यानामिन्द्रियाणां प्रमाथिनाम् ।
यो धीरो धारयेद्रश्मीन्म स्यात्परममारथिः ॥ २२
इन्द्रियाणां प्रसृष्टानां हयानामिन्द्र वर्त्मसु ।
धृतिं कुर्यात् सारथ्ये धृत्या तानि जयेद् ध्रुवम् ॥ २३

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरते बुद्धिं नाथं वायुरिवाम्भभि ॥ २४
येषु धिप्रतिपद्यन्ते पटसु मोहान्फलागमे ।
तेष्वध्यवसिताध्यायी विन्दते ध्यानजं फलम् ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि ऋष्यभिक्षिण्डाननमोऽध्याय ॥ २०२ ॥

२०३

मार्कण्डेय उवाच ।
एवं तु सूक्ष्मे कथिते धर्मन्यायेन भारत ।
ब्राह्मणः स पुनः सूक्ष्मं पप्रच्छ सुममाहितः ॥ १
ब्राह्मण उवाच ।
सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च यथातथम् ।

गुणांस्तच्चेन मे ब्रूहि यथावदिह पृच्छतः ॥ २
ज्याध उवाच ।
हन्त ते कथयिष्यामि यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
एषा गुणान्पृथक्त्वेन निबोध गहनो मम ॥ ३
मोहान्मकं तमस्नेषा रज एषां प्रवर्तकम् ।

(except G₂ 2) यथाधैर् — °) K₁ 3 D₁ 3 M पभीयः
T₁ G₁ मर्देव, T₂ वदीय (for रथीय)

22 Ś₁ D₂ om 22° (cf v l 20) — °) = 20°
B₁₋₃ D₂ D_n D₄ 6 G₂ युक्तां; G₁ सृष्टां (for नित्यां)
— °) K₄ D₂ T₁ धीरो (for धीरो)

23 °) T₂ G₂ प्रहृष्टानां — °) B₁ कर्मनि (for 'सु)
— °) B₂ धृति (for धृति) — °) K₄ D₁ ध्रुव (for ध्रुवम्)
D_n 2 ध्या विजयते ध्रुव, G₁ धृत्यातानि ध्रुवो च

24 = (var) Gita (Vulg) 2 67 — °) K₂ B₄
D₁ 5 तु; B₁₋₃ D_n D₄ 6 G₂ वि (for हि) — °) B₁
[S]य (for [S]तु) — °) Ś₁ D₁ 5 T₁ G₁ हरति प्रज्ञां; T₂
G₂ 4 M बुद्धि हरति (T₂ M₂ 'ते) (for हरते बुद्धि) — °)
S₁ K D₁₋₃ 5 T₁ G₁ वायुर्नावमिगंभभि

25 °) Ś₁ K₂ तेषां, K₁ 2 4 D₂ 5 तेषां; T₁ ये सु; G₁
यो हि, G₂ 4 ण्यु G₁ 2 4 'पद्येन (for 'पद्यन्ते) D₁ ये
ध्रुव प्रतिपद्यते — °) Ś₁ पटसु लोभात्, K₁ 2 पटसु लोभात्;
K₄ D₁ 2 पटसु पोढा, D₂ 1 पटसु लोभ; T₂
G₂ 4 M पटसु मोहात् — °) G₂ 4 ज्ञाता (for तेषु) S₁
B₄ D₂ व्यवमितो (D₂ 'सा'); K₁ 2 व्यवमितो; K₂ विच
सितां, K₂ D₂ व्यवमितो; K₄ D₁₋₃ [अ]प्यवमितो; D₁
T G₁ M₂ [अ]प्यावमिता (D₁ 'तो', T₁ 'ते') (for [अ]प्य
वमिता) — °) K₁ विदीत, K₂ T₁ विदेत (for विन्दते)
K₁ 2 बल (for फलम्)

Colophon — Major panan Ś₁ K₁ 2 G₂ 4 आरण्य

— S h y r G₁ मार्कण्डेयमहर्षिणा K₂ 4 B De D_n
D₁₋₃ G₂ M₂ (all om sub janta nam) metath
only परिशो (D₂ धर्मस्वरतो) पाठ्यात् — Adh, 110
D₂ महाभूतनिर्णय; G₁ धर्मस्वरतो निरवयवात् — Adh,
no (for + + var or both) D_n 210 D_n D₁
207 T₁ G₁ M (M₂ : / / / / /) 205, T₂ 204, G₂ 4
M₂ (om) 207 — Ś₁ 1 2 2 D_n 25, D_n 25
27 D₁ 26 (followed by 27)

203

1 °) D₁ धर्म (for धर्म) — °) M₂ परमा (for म
पुन) N (except B₁₋₃ D₁₋₃ 2) पुन सूक्ष्मं विप्रः
— °) T₂ सु (for सु)

2 °) K₄ D₁₋₃ T₁ चावि (for चैव) — °) K₂ गुणः
D_n D₂ गुणम् (for गुणान्) — °) Ś₁ यथाप्रज्ञ हिष्टं;
K₁ 2 यथात्परिष्टं

3 3°=1 48 4°, 53 35°, 59 9°, e'c, e'c — °)
=1 27 1°, 59 1° e'c B₂ M सा (for मा) — °) K₁
M₂ तेषां; T₁ G₁ 2 4 ण्यात् (for ण्यां) K₂ गुणाः; D₂
गुण (for गुणान्) — °) G₁ पद्यते (for गं)

4 °) D₂ मोहमेव (for मोहामकं) K₂ तपम् (for
तमस) D_n 25 D₂ 6 T₂ G₂ तेषां (for तेषां) — °)
K₁ 2 तेषां; T₁ एव (for एषां) D₁ प्रवर्तते — °) Ś₁ K
D₁₋₃ 2 सु (for च) — °) T₂ जातिर् (for ज्याय) Ś₁

प्रकाशवहुलत्वाच्च मच्चं ज्याय इहोच्यते ॥ ४
अविद्यावहुलो मूढः स्वमशीलो विचेतनः ।
दुर्दशीरुन्तमोघ्वस्तः सक्रोधस्तामसोऽलसः ॥ ५
प्रवृत्तवाक्यो मन्त्री च *योऽनुराग्यभ्यसूयकः ।
विवित्ममानो विप्रर्षे स्तत्रो मानी न राजमः ॥ ६
प्रकाशवहुलो धीरो निर्विवित्मोऽनसूयकः ।
अक्रोधनो नरो धीमान्दान्तर्ध्व स माच्यिकः ॥ ७
सात्त्विकस्त्वथ संबुद्धो लोकवृत्तेन ह्यिश्यते ।
यदा बुध्यति व्रीद्धव्य लोकवृत्तं जुगुप्सते ॥ ८
वैराग्यस्य हि रूपं तु पूर्वमेव प्रवर्तते ।
मृदुर्मवत्यहंकारः प्रसीदत्यार्जवं च यत् ॥ ९

ततोऽस्य मर्षद्वंद्वानि प्रशाम्यन्ति परस्परम् ।
न चास्य संयमो नाम क्वचिद्भवति कश्चन ॥ १०
श्रद्धयोर्नो हि जातस्य सदृणानुपतिष्ठतः ।
वैश्यत्वं भवति ब्रह्मन्क्षत्रियत्वं तथैव च ॥ ११
आर्जवे वर्तमानस्य ब्राह्मण्यमभिजायते ।
गुणास्ते कीर्तिताः सर्वे किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२
ब्राह्मण उवाच ।
पार्थिवं धातुमामाद्य शारीरोऽग्निः कथं भवेत् ।
अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १३
मार्कण्डेय उवाच ।
प्रश्नमेतं ममुद्दिष्टं ब्राह्मणेन युधिष्ठिर ।

C 3 13960
B 3 213 2
P 3 216 14

K1 इवो' (for इहो)

5 ^b) K3 शोक (for शीले) Dc1 विलोचन (for विचेतन) — ^c) K1 2 B Dn D4 6 G3 दुर्दशीकम् (B2 दुर्धर्मणम्), K4 D1 दृक्शशीलम्, D2 3 6 T दुर्दशनम्, G1 3 4 M1 दुर्दग्नि (G3 4 अं) कम् Ś1 तमोप्रस्त, D2 तपो ध्वस्त — ^d) Ś1 K D1-3 5 क्रोधन' (for सक्रोध') B2 (m as in text) मृत, D3 (by corr) मत, D4 जन', T2 नर (for [अ]ल्प')

6 ^a) S1 Kam (orig corrupt) प्रवृत्तरागो, B1 न वृत्त वाक्यो, T2 G2 6 M मवृत्त', G1 मवृत्त' T2 तद्गी (for मन्त्री) — ^b) S1 K1 2 4 T2 योनुरागाम्यस्, K2 B Dc Dn D3 4 6 T1 G1 3 M यो नराग्र्योनस्' (D2m प्रारभाया मशीलवान्), D1 योनुरागाम्यस्, D2 योनुरागाम्यस्, D3 योगवान्यभ्यस्, G2 योनुरागाम्यन्स्, G4 यो निरागाम्यन्स् — K1 om (hapl) 6^c-7^b, K2 om 6^c-7^d — ^c) S1 K3 विवि-कमानो, K4 D1 T1 G2 6 विवाम', B Dc Dn D3 4 6 G3 M विविम्य', D2 विवित्र' K2 राजर्षे (for विप्र') — ^d) G2 तस्यौ (for सत्रो) K4 B4 D3 3 5 च (for य)

7 K1 D2 om 7^{ab}, K2 om 7 (cf v1 6) — ^b) B Dc1 Dn D3 4 6 G2 निर्विवित्मो, G1 3 4 निर्विवित्मो — ^c) B4 अक्रोधनो मृदुर, T1 G2 4 नररो, T2 G1 M परमो S1 धीरो, G2 धीमान् (for धीमान्) — ^d) K1 2 नात्र' (for दान्त्र')

8 Ś1 K1 2 om 8^{ab} — ^{ab}) T2 तत्र; M2 तस्य (for तत्र) D6 मवृत्तो, T2 मवृत्तो (for मवृत्तो) T2 G2 4 वृत्तनं (for वृत्तेन) T1 लुप्यते, T2 G1 3 4 लिप्य', M लिप्य' (for ह्यिश्यते) K2 4 D1-3 5 ह्यिश्यते लोकवृत्तेन

मवृत्तम्वथ साच्यिक (by transp) — ^a) K1 2 योच्यति, M1 बुध्यते (for बुध्यति) D1 यदा बुध्या विवोद्धम्य — ^d) S1 K1 4 Dn3 D2 5 5 जुगुप्सति, K2 प्यिते, K3 प्यित 9 ^a) B2 Dn D4 6 T2 G2 विराग्य (for वैराग्य) Ś1 K1-3 B1-3 Dc Dn D1 4 6 G3 च, K4 D3 3 5 [अ]नु-, B4 G1 तु (for हि) B4 वै, D1 च (for तु) — ^c) Ś1 K1 2 [अ]ङ्कारे (for कार') — ^d) S1 K1 2 [आ]नेवे (for 'व) Ś1 K1 3 य; T2 तत् (for यत्)

10 ^a) Ś1 K B2 D1-3 5 'द्वन्द्वानि (for 'द्वानि) T1 ततो निवृत्तद्वन्द्व — ^b) T1 M लोकवृत्त जुगुप्सते (=8^d) — ^c) Ś1 K1 2 D2 तदास्य, K2 औदास्य, M1 न चापि (for न चास्य) K4 B1-3 Dn D1-4 6 G3 मशयो, T2 G4 [ब]व गमो, G1 M1 [अ]मयमो, G2 [अ]वगमो (for मयमो)

11 ^a) T G1 M 'मावेपि (for योनौ हि) — ^b) K2 M2 तद्गणान्, Dc2 G1 पद्गणान् T G1 4 M अचि', G2 अचि' (for उप') — ^c) B1-3 D (except D1-3 5) G3 लभते (for भवति) — ^d) K4 हि (for च)

12 ^b) T1 G2 4 अपि (for अमि) — ^c) B1 ब्रह्मन् (for सर्वे) — ^d) B1 किं भूय कथयामि ते — Alter 12, K2 4 B1-3 D G2 ins an addl colophon (*adhy no Dn1 n3 211, Dn2 D1 210*)

13 ^a) G3 वायव (for पार्थिव) B2 आद्रित्य (for आमाद्य) — ^b) Dn3 D1 3 G2 4 शरीरे (for शारीरो) T1 G4 M2 कथ विभो, T2 प्रकथते (for कथ भवेत्) — ^c) B1 'विशोक्तेन (m 'विशेषेण as in text) — ^d) K4 [S]नल (for [S]निल')

14 ^a) एक, D6 पतत्, G2 4 M2 एव (for पत) — ^c)

व्याधः स कथयामास ब्राह्मणाय महात्मने ॥ १४

व्याध उवाच ।

मूर्धानमाश्रितो वह्निः शरीर परिपालयन् ।

प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ।

भूतं भव्यं भविष्यच्च सर्वं प्राणो प्रतिष्ठितम् ॥ १५

श्रेष्ठं तदेव भूतानां ब्रह्मज्योतिरुपास्यते ।

स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।

मनो बुद्धिरहंकारो भूताना विषयश्च सः ॥ १६

एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।

पृष्ठतस्तु समानेन स्वा स्वा गतिमुपाश्रितः ॥ १७

वस्तिमूले गुदे चैव पादकः समुपाश्रितः ।

बहन्मूर्धं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ १८

प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्मिन् चर्तते ।

उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ १९

मंधौ मंधौ मंनिविष्टः नवेष्वपि तथानिलः ।

शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ २०

धातुष्वग्निस्तु विततः स तु वायुसमीरितः ।

ग्मान्धातूंश्च दोषाश्च वर्तयन्परिधावति ॥ २१

प्राणानां मंनिपातात्तु मंनिपातः प्रजायते ।

ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ २२

B D (except D₁₋₃ s) T₂ G₂ तु (for स)

15 ^a) B₁ आश्रितो, D₂ आहि* (for आश्रि*) — ^b) Ś₁ K₁ s अनु*, B₄ प्रति* (for परि*) — ^c) B₁ तु (for the second च) — ^d) K₁ s विचेष्टते (K₂ 'त), D_c [S]रचेष्टते (for विचेष्टते) — ^e) K₂ B₁ s d (except D₁) G₂ भविष्य च

16 ^a) K₄ D₂ त (D₂ तद्) देवदेवानां; G₂ स सर्वभूताना — ^b) B₂ D_{c1} D_n D₂ s s G₂ योनिम् (D₂ योनिर्) (for 'ज्योतिर्' B₂ s उपासते (for 'स्यते) — D₂ om (hapl) from रमा (in 16^c) up to भूता (in 16^f) — ^c) D₆ T₁ G₂ M₂ 'भूताना (for 'भूता'मा) — ^d) B₁ s (in as in text) s D_c D_n D₄ s G₂ महान् (for मनो) — After 16, T₁ M₁ ins

1032* शरीरमध्ये नाभि स्यात्प्राणमग्नि प्रतिष्ठित ।

[T₁ 'मध्य नाभ्यां तु 'उदरेण प्रति']

On the other hand, T₂ G₁ s s ins after 16

1033^d अन्यक्त मत्प्रसन्न च जीव काल स चैव ति ।

प्रकृति पुरुषश्च प्राण एव द्विजोत्तम ।

जागर्ति स्वप्नकाले च स्वप्ने स्वमायते च स ।

जाग्रत्सु बलमाधत्ते चेष्टसु चेष्टयत्यपि ।

तस्मिन्निरुद्धे त्रिभेन्द्र मृत इत्यभिधीयते । [5]

एवञ्चवा शरीर भूतात्मा पुनरन्यत्प्रचष्टे ।

which is followed by 1032*

[(L 4) G₁ चेष्टयेच् (for चेष्टसु) — (L 6) G₁ प्रवर्तते (for प्रचष्टे)]

17 ^a) K₄ सर्वं, M₂ पतन् (for एव) D₂ द्विज (for त्विह) Ś₁ K₁ s च (for स) B₄ सर्वंरमा (for सर्वं) T G₂ s एव त्वन्निरपालेन — ^b) B₄ प्रति* (for परि*) — ^c) Ś₁ K₁₋₃ D₂ च (for तु) K₁ समासीन, K₄ B₂

M₂ 'मेन (for 'नेन) — ^d) B₂ यां यां (for स्तां म्वा) B₁ योनिम् (for गतिम्) B₁ s D_{n1} ins अपां (for उपा)

18 D₂ G₁ om (hapl) 15^b — ^b) K₄ B₂ s D_c D₁₋₃ s T₂ G₂ s 'तः पायत् B₄ समुपश्रित* — ^c) K₁ T G₁ s s मूर्धपुरीष K₁ s B₂ D G₂ यां (for 'त) — ^d) B₄ हि (for [भ]वि) G₂ om भवि T₂ प्रति* (for परि*)

19 Ś₁ K₁ s om (hapl) 19^b — ^a) D₁ यत्ते च (for प्रयत्ने) — ^b) B₁ s D_c D_n (D_{n2} before 1037) D₂ s s G₁ s स (for य) D₁ s M₂ एव (for एवम्) G₂ s भविष्य (for वर्तते) — ^c) B D (except D₂ s s s) T₂ G₂ उदानम् (for 'न) — ^d) Ś₁ K B₁ D₁₋₃ s 'कुतला (for विदुषो) Ś₁ K₁ s D₂ जनाः (for जना)

20 ^a) D₂ G₁ स (G₁ च) निविष्ट (for मंनिविष्ट) T₁ स मंधौ मंनिविष्ट सन् — ^b) Ś₁ मंधौ*; G₂ s यथा (for तथा) T₁ मंधीन्पयानंमदानिलः T₂ G₁ M सधि पयंष्यथानिल* (T₂ 'ति य) — ^c) D₂ [भ]भिधीयते (for [उ]नदिश्यते) — After 20, D_c ins (a definition of धातु, extracted from some medical treatise)

1034* गच्छात्समेदोमज्जास्थिस्तरणाश्च भानव ।

21 ^a) K₄ विविज (for विजत) — ^b) Ś₁ K₁ s च (for तु) M₂ समानोऽग्निममीरक — ^c) K₂ G₁ रम (for रमान्) D₂ षहन् (for धातुन्) Ś₁ K B₁ D₁₋₃ s भूतानां (K₄ 'नि); M दोषाणां (for दोषांश्च) — ^d) G₂ चध (for वर्त*)

22 ^a) D_c s पातये; D₂ 'पाते तु, G₂ s 'पातस्तु (for पातात्तु) — ^b) T G₂ समगोच (for सति*) D_c स जायते; M प्रमी* (for प्रजा*) — ^c) Ś₁ K B₁ D₁₋₃ s ऊष्माग्निरिति विज्ञेयो, B₂ तन्माचाग्निरिति ज्ञातो; S (except' G₂)

अपानोदानयोर्मध्ये प्राणव्यानौ ममाहितौ ।
 ममन्वितस्त्वधिष्ठानं सम्यक्पचति पावकः ॥ २३
 तस्यापि पायुपर्यन्तस्तथा स्याद्बुद्धमंजितः ।
 स्रोतांसि तस्माज्जायन्ते सर्वप्राणेषु देहिनाम् ॥ २४
 अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।
 स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ २५
 पक्वाशयस्त्वधो नाम्या ऊर्ध्वमामाशयः स्थितः ।
 नाभिमध्ये शरीरस्य प्राणाः सर्वे प्रतिष्ठिताः ॥ २६
 प्रवृत्ता हृदयान्सर्वास्तिर्यगूर्ध्वमधस्तथा ।
 वहन्त्यन्नग्मान्नाड्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ २७

योगिनामेप मार्गस्तु येन गच्छन्ति तत्परम् ।
 जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ।
 एवं सर्वेषु विततौ प्राणापानौ हि देहिषु ॥ २८
 एकादशविकारात्मा कलासंभारमंभृतः ।
 मूर्तिमन्तं हि तं विद्धि नित्यं कर्मजितात्मकम् ॥ २९
 तस्मिन्यः संस्थितो ह्यग्निर्नित्यं स्थाल्यामिवाहितः ।
 आत्मानं तं विजानीहि नित्यं योगजितात्मकम् ॥ ३०
 देवो यः संस्थितस्तस्मिन्नन्विन्दुरिव पुष्करे ।
 क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं त्यागजितात्मकम् ॥ ३१
 जीवात्मकानि जानीहि रजः सत्त्वं तमस्तथा ।

C 3 13979
B 3 213 21
P 3 216 37

योग्या मोघिरिति ज्ञेयो — ^d) B₁ ह्यन्न (for योऽन्न)
 23 T₁om (hapl) 23-24 — ^a) K₄ B D (except D₆) G₃ समानो, M₂ अपानप्राणयोर् — ^b) K₄ B D G₃ प्राणापानौ, M₂ व्यानोदानौ, (for प्राणव्यानौ) — ^c) B₁ Dn₂ G₃ समधितस्, T₂ समधितस् (for ममन्वितस्) S₁ K₁ 2 T₂ G₃ स्वधिष्ठाने, K₃ Dc D₄ स्वा (K₃ स्व)धिष्ठान, M₁ ममानेन (for स्वधिष्ठान) — ^d) Ś₁ ह्यन्न (for मम्यक्)
 24 T₁ om 24 (cf v l 23) — ^a) B₁ 3 G₃ अन्यपि, G₂ आन्यादि- (for तस्यापि) S₁ K D₁ 3 G₁ M₂ वायु, B₁ 3 Dc G₄ वायु (for पायु) K₄ D₁ पर्यंत, D₂ पर्यन्ते, D₃ पर्यति (for पर्यन्तस्) D₅ आन्यादपान पर्यति — ^b) B₁ तस्य (for तथा) B₂₋₄ Dc D₂ T₂ G₄ M गुण (for गुद्) B₁ D₁ T₂ मज्जक, D₅ मज्जक (for मंजित) S₁ K₁ 2 तथास्य स्वेदमन्त्रि (K₂ 'ज)त — ^c) K₃ 4 D₁₋₃ श्रोतामि S₁ K₁ 2 4 यस्माज् S (except G₃) स्रोतस्यो म्माद्यजायते — ^d) G₁ M 'स्रोतामि (for 'प्राणेषु) Dc G₃ देहिन
 25 ^a) T₁ अग्नि, G₁ अग्निर (for अग्नि) T₂ मह (for वह) K₄ D₁₋₃ अपानेन स हि (K₄ तु स, D₃ मह) प्राणो — ^c) B₃ यद् (for स) T₁ आगत्य (for आगम्य) Ś₁ K₁ 2 तथा, B₄ मन (for पुन) — ^d) D₁ पावक (for कम्)
 26 ^a) T G₃ 4 तनो (for त्वधो) N (except Ś₁) T G₃ M नाम्याम्, G₁ नामेर (for नाम्या) — ^b) S₁ धामाशय, K₁₋₃ D₁ 2 चामा (for आमा) B₄ T G₁ 2 4 मृत (for स्थित) — ^c) K₃ नाभि, K₄ D₁ 3 नाभी, D₁ नाभिर (for नाभि) — ^d) B_{2m} नाड्य सर्व (for प्राणा मव) S₁ K₁ 2 D₂ सुसन्धिता (for प्रतिष्ठिता)
 27 ^a) S₁ K₁ 2 Dc Dn₂ n₃ T₂ G सर्व (for सर्वास)

— ^c) T₂ 'मया (for रमान्) — ^d) Dc प्राणा (for प्राण) S₁ समीरिता, D₅ प्रणोदिता, T₂ 'प्रयोजिता'
 28 ^a) D₂ व (for तु) — ^b) K₁ 2 4 B₃ 4 D₅ 5 तपद्, G₁ तत्पुर (for तत्परम्) — ^c) K₃ B₂ 4 'माशना, K₄ 'मागतो, B₁ 3 Dc Dn D₄ 6 G₃ 'मा समा, T₁ 'मा श्रमा, T₂ 'मा नरा, G₁ 'मभ्रमा (for 'मासना) G₂ 4 क्लुमासनो धीरो — ^d) B₄ T₁ G₁ M आदधन्, G₂ 4 आद धत् (for आदधु) — ^e) Ś₁ K D₁₋₃ स, B₁ तु (for हि) B₂ शरीरिषु, B₃ हि देहिना, T₂ हि जतुषु (for हि देहिषु) — After 28, S (except G₃) ins
 1035* तावन्निसहितौ ब्रह्मन्विद्धि वै प्राणमात्मनि ।
 [T₂ वन्दि (for [अ]ग्नि) G₂ 4 तौ तावदमितसहितौ (for the prior half)]
 29 ^b) T₁ कर्ता (for कला) K₃ M₂ 'मभृत, D₂ 5 मृत (for 'सभृत) — ^c) D₂ मूर्ध्नि भृत (for मूर्तिमन्त) T₁ स्थित, T₂ म्नुन, G₁ 2 4 M₁ सत्त (for हि त) — ^d) K₃ 4 D₃ T नित्य (for नित्य) B Dn₂ D₂ योग (for कर्म)
 30 ^a) K₃ Dc G₂ 4 M₁ वह्निर, K₄ D₁₋₃ नित्य (D₃ त्यो), B₁ 3 [S]ग्निस्तु (for ह्यग्निर) — ^b) K₄ D₁₋₃ वन्दि (for नित्य) B₂ 4 इव स्थित, D₂ ममाहित, T₂ इवास्थित (for इवाहित) — ^c) G₂ जीवात्मान (for आत्मान त) — ^d) B₁ योगे, D₂ कर्म, T₂ ज्ञान (for योग)
 31 Ś₁ K₃ D₂ T₂ om (hapl) 31 — ^a) Dc सध्रितस् K₁ D₁ एस्मिन्, K₄ यस्मिन्, D₃ स्वस्मिन् (for तस्मिन्) — ^c) M₁ आत्मान (for क्षेत्रज्ञ) — ^d) K₁ 2 4 G₁ 2 4 M त्याग, (as in text), Dc T₁ ज्ञान, the rest योग)
 32 ^a) T₂ G₂ 4 त्मक वि (for म्मकानि) Ś₁ K₁₋₃ D₅ 6 यानीह; G₁ च तथा (for जानीहि) — ^b) K B₄ D₁₋₃ 5 transp रज and तम — ^c) Ś₁ K₁ 2 सम (for

जीवमात्मगुणं विद्धि तथात्मानं परात्मकम् ॥ ३२

सचेतनं जीमगुणं वदन्ति

स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।

ततः परं क्षेत्रविदो वदन्ति

प्राकल्पयद्यो भुवनानि सप्त ॥ ३३

एवं सर्वेषु भूतेषु भूतात्मा न प्रकाशते ।

दृश्यते त्दृश्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया ज्ञानवेदिभिः ॥ ३४

चित्तस्य हि प्रसादेन हन्ति कर्म शुभाशुभम् ।

प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्या सुखमानन्त्यमश्नुते ॥ ३५

लक्षणं तु प्रमादस्य यथा वृषः सुखं स्वपेत् ।

निवाते वा यथा दीपो दीप्येत्कुशलदीपितः ॥ ३६

पूर्वात्रे परं चैव गृह्णानः सततं मनः ।

लघ्नाहारो विशुद्धात्मा पश्यन्नात्मानमात्मनि ॥ ३७

प्रदीप्तेनेव दीपेन मनोदीपेन पश्यति ।

दृष्ट्वात्मानं निरान्मानं तदा न तु विमृच्यते ॥ ३८

मर्त्रोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।

एतन्पवित्रं यजानां तपो वै मंक्रमो मतः ॥ ३९

नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छिष्यं रक्षेत मत्परात् ।

विद्यां मानापमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ ४०

आनृगंभ्यं परो धर्मः क्षमा च परमं बलम् ।

आत्मज्ञानं परं ज्ञानं परं मत्परात् व्रतम् ॥ ४१

सत्यस्य उचनं श्रेयः सत्यं ज्ञानं हितं भवेत् ।

गुण) G₁ जीवामगुणक विद्धि — ^a) Ś₁ K₁ : यथा^a (for तथा^a) K₁ : परार्थक (for परात्मकम्)

33 ^a) B₁ : 4 Dc Dn₁m S (except G₂) अये^a (for सचे^a) — ^b) Ś₁ K₁ : स्वर्ग^a; B₁ Do चेत (for चेष्टयते) K₄ विश्व (for सर्वम्) — The portion of the text from 33^c up to st 20 of the next adhy. is lost in D₂ on a missing fol (279) — ^c) S₁ अत (for तत) T₁ M₂ क्षेत्रमिति वृचति — ^d) Ś₁ K B₂ : 4 D₁ : 2 : e T₂ G₂ प्राव (B₂ 'व'तं) (for प्राकल्प)

34 D₂ missing (cf v l 33) — ^a) S₁ K₁ : D₁ : G₂ M₂ एषु, B₁ : 4 D₂ T₁ G₂ एष (for एव) B₁ भूतार्थो (for भूतेषु) — ^b) B₁ महात्मा (for भूता^a) B₂ : 4 Dn₁ n₂ D₂ : e G₂ स, D₂ तु, T₂ नु; G₁ य (for न) — ^d) Ś₁ K₁ : 2 ज्ञानबुद्धिभिः, B₂ सूक्ष्मवेदिभिः, G₁ सूक्ष्म दक्षिभि

35 D₂ missing (cf v l 33) — ^a) D₁ च; D₂ [अ]पि, S (except G₂) तु (for हि) — ^c) Ś₁ K₁ : 2 प्रसन्नात्मनि स(Ś₁ सु)स्थित्या, Dc प्रमय आत्मनि स्थित्या — ^d) B₄ D₂ अत्यतम् (for आनन्त्यम्)

36 D₂ missing (cf v l 33) G₁ om 36-37 — ^a) T₁ G₂ प्रमदस्य (for प्रमा) — ^b) T₁ भवेत् (for स्वपेत्) — After 36^{ab}, T₂ G₂ : 4 ins

1036* सुखदुःखे हि मत्यज्य निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ।

— ^c) B₂ : 4 D₂ निर्वृति D₁ च, G₂ हि (for वा) — ^d) K₂ D₂ दीपेत्; T₂ वसेत्; G₁ तिष्ठेत् (for दीप्येत्) T₂ कौशल^a (for कुशल^a) K₄ दीप्येतेवायुनोदित

37 D₂ missing (cf v l 33) G₁ om 37 (cf v l 36) — ^a) K₂ पूर्वरात्रपररात्रे च (hypometric),

D₂ पूर्वरात्रपररात्रे च — ^b) B₂ युजीवात् (for युवान्) — ^c) T₂ पश्यति (for लभति) — ^d) K₂ D₁ : 2 युज्यात्, K₂ D₂ T₂ G₂ : 2 M पश्यत्याः; T₁ G₂ पश्येया^a (for पश्येया^a)

38 D₂ missing (cf v l 33) — ^a) K₂ B₁ Dn₁ G₁ प्रदीपेत् B₂ : 4 Dc T₂ G₁ : 2 M [र]त् (for [र]त्) B₁ Dn₁ दीपेत् (for दीपेत्) K₄ दीप्तेनेव तु दीपेत् — ^b) S (exc p^a G₂) पश्यत्या^a ज्ञानमात्मना (cf 37^d) — ^c) K₁ लभ्या^a, D₂ सुभा^a (for एषा^a) M₂ तथा^a (for निम्न^a) G₁ दृष्ट्वान्मात्मानम् — ^d) B₂ न गदा (for 'nāgāda') B₁-3 Dc Dn D₂ : e G₂ न तथा विप्रसुच्यते

39 = (v l r) B 12 189 9 — D₂ missing (cf v l 33) — ^c) Ś₁ K D₁ : 2 ज्ञानानो, B₁-3 Dc Dn D₂ : e G₂ ज्ञानानो (Dn₂ कस्य); T₁ G₁ M₁ विज्ञान (for यज्ञानो) T₂ एतन्पवित्रं यज्जगतात् — ^d) D₁ : 2 मन्मनो; D₂ मत्तम (for मंक्रमो) Ś₁ K₁ : 2 D₂ मत्त (for मत्त)

40 = (v l r) B 12 189 10^{ab} — D₂ missing (cf v l 33) — ^b) Ś₁ B Dc Dn D₂ : e G₂ धर्म, K₂ प्रिय, D₂ धियो (for धिय) Ś₁ K₁ : 2 B Dn D₂ : 2 : e T₂ G₁-3 रक्षेत् (for रक्षेत) S₁ K₁ : 2 B₂ : 2 D₂ : e अममरात्; B₁ : 4 Dn D₁ : 2 G₂ च मन्मन्, D₂ विमन्मन्; T₂ G₁ : 2 तु मन्मन् (for मन्मन्) — ^c) Ś₁ K₁-3 D₁ T₂ G₁ : 2 मानाय^a (for मानाय^a) — ^d) K₄ च (for तु) G₁ ज्ञान रक्षेत्प्रमादत

41 D₂ missing (cf v l 33) — ^a) K₂ Dc₂ D₂ अन्त् (for भान्त्) — ^b) Ś₁ K₁ : 2 हि, K₂ : 4 D₂ : 2 तु (for च) — ^c) Ś₁ K₁ : 2 आत्मान (Ś₁ 'त्मा तु) परम ज्ञान — ^d) Ś₁ K D₁-3 : 2 सत्य घतपरिग्रहः, B Dc Dn D₂ : e G₂ मत्य घत (B₁-3 मत्त, B₁ Dn घत्त) पर मत्त, G₂ पर सत्यघतस्थित

यद्भूतहितमत्यन्तं तद्वै सत्यं परं मतम् ॥ ४२
यस्य सर्वे ममारम्भाः निगर्शीर्वन्धनाः सदा ।
त्यागे यस्य हृतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ४३
यतो न गुरुगण्डेन च्यावयेदुपपादयन् ।
तं विद्याद्ब्रह्मणो योगं वियोगं योगसंज्ञितम् ॥ ४४
न हिंस्यात्सर्वभूतानि मैत्रायणगतश्चरेत् ।
नेदं जीवितमामाद्य वैरं कुर्वीत केनचित् ॥ ४५
आकिंचन्यं सुसंतोषो निगणित्वमचापलम् ।

एतदेव परं ज्ञानं सदात्मज्ञानमुत्तमम् ॥ ४६
परिग्रहं परित्यज्य भव बुद्ध्या यतव्रतः ।
अशोकं स्थानमातिष्ठेन्निश्चलं प्रेत्य चेह च ॥ ४७
तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।
अजितं जेतुकामेन भाव्यं मङ्गेष्वमङ्गिना ॥ ४८
गुणागुणमनासङ्गमेककार्यमनन्तरम् ।
एतद्ब्राह्मणं ते वृत्तमाहुरेकपदं सुखम् ॥ ४९
परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।

C 3 13999
B 3 213 39
P 3 216 55

42 D₂ missing (cf v.l 33) — °) G₁ सेवन (for वचनं) D₅ श्रेष्ठ (for श्रेयः) — °) B₁ मत्यादपि, Dc₂ D₁ T₂ मत्यज्ञान (for मत्य ज्ञान) K₁ ३ ४ D₃ G₁ ३ ४ M ज्ञानहित (for ज्ञान हितं) B₁ वदेन (for भवेत्) — °) B₂ तच्च (for तद्वै) K₁ ३ T₁ हित, K₂ ४ B₂ Dc₂ D₁ ३ ४ मृत्यु, B₄ व्रत (for मतम्) G₁ तत्तमन्य हित परं, G₄ तद्वै मन्वमम मत

43 = B 12 139 12 Cf Gitz (Vulg) 4 19 — D₃ missing (cf v.l 33) — 43° = Gitā (Vulg) 4 19° — °) T G₁ निराश्रायधना M₂ निराश्राया मर्दव तु — °) B₄ योगे (for त्यागे) D₂ हित, T कृ (for हुं) T₁ मन्य (for मर्वं) — °) B₄ योगी (for त्यागी) B₃ च म; T₁ कृत्, T₂ स तु (for स च)

44 D₃ missing (cf v.l 33) — °) T₂ वा हि (for अपि) Dc पुत्र, D₅ पुत्र (for पुन) Ś₁ K₁₋₃ B₂ ४ यतो गुर्वं चाप्येन, T₁ G₁ ३ M₁ यतो न गुरुना ह्येव (T₁ ष्येव, G₂ चैन), G₄ यदा न कुरुना चैन — °) B Dc Dn D₄ ६ G₃ श्रावयेत्, T₂ यापयेत् (for श्रावयेत्) Ś₁ K D₁ ३ ४ आपदागम, B Dc Dn D₄ ६ T₁ G₁ ३ उपपादयेत् (for यन्) — 44° = (var) Gitā (Vulg) 6 23° — °) S₁ K₂₋₄ Dc₂ D₁ ३ ४ G₂ ४ M ब्राह्मणो, B_{2m} आत्मनो (for ब्रह्मणो) — °) S (except T₂ G₃) अयोग (for वि) D₁ योगमजक

45 = B 12 273 5, = (var) B 12 329 18 Cf B 12 189 13° — D₃ missing (cf v.l 33) — °) Ś₁ K₂ मैत्रायणमनश्, K₁ यणमनश्, K₄ B₃ ४ D (except Dc, D₂ missing) G₁ ३ यणगतिश्, T₁ मैत्रेयगुणतश्, T₂ G₄ मैत्राय सुगति, G₂ यणगति (for यणगतश्) K₄ D₁ चरन् — °) M₂ आद्य वै (for आमाद्य) — G₁ om 45°-47° — °) K₂ D₄ कुर्वन्ति, D₂ कुर्वन्तु (for कुर्वीत)

46 D₃ missing (cf v.l 33) G₁ om 46 (cf v.l 45) — °) D₅ अकिंचन T G₂ ४ M अकिंचनम् यतोयो

— °) S₁ K₄ D₁ M₂ निराश्रयम्, Dc शीवम्, T₂ G₃ ४ M₁ शीवम् — °) S₁ K B₃ D₁ ३ ४ तदेव पम ज्ञान — °) K₄ D₁ ३ नद्राम (for मद्राम) D₅ उत्तम परिकीर्तित 47 = (var) 12 189 13^{cdel} — D₃ missing (cf v.l 33) G₁ om 47^{abc} (cf v.l 45) — °) S₁ K₁ ३ ४ B Dn D₁ ३ T₂ G₂ ३ भवेद्, D₅ स चेद् (for भव) S₁ K D₁ ३ ४ जितेन्द्रिय (for यत्) — °) B₁ अशोक्य (for अशोक) K₃ B₄ D₁ T₁ M₂ आतिष्ठ, B₁ ३ Dc Dn₁ D₄ ६ G₃ आश्रित्य, B₂ Dn₂ n₂ आमाद्य, G₂ M₁ आतिष्ठत् (for आतिष्ठेत्) — °) S₁ K Dc₂ D₁ ३ ४ निर्मल; G₄ निष्कल (for निश्चल) G₁ चैव हि (for चेह च) — After 47, K₄ ms

1037* ब्राह्मण्यशांशु मक्ताग्ना विन्दत्याग्नि यन्सुखम् ।
तद्ब्रह्मयोगयुक्ता[स्मा] सुखम[क्षरयम]क्षते ।
[= (var) Gitā (Vulg) 5 21]

48 = B 12 189 14 — D₃ missing (cf v.l 33) — °) K₃ मनिता, D₅ मयता (for मयता) — °) G₁ जित (for जेतुं)

49 D₃ missing (cf v.l 33) — °) D₅ गुणाना तु (for गुणागुणम्) Dn₁ n₁ अनारभम् (for सङ्गम) — °) Ś₁ K B₃ D₁ ३ ४ चर्यम् (for कार्यम्) — °) K₃ एक (for पुत्र) D₁ ब्राह्मण तद्, M ब्राह्मणतो (M₂ को) (for ब्राह्मण ते) B Dc Dn D₄ ६ G₁ ३ पुत्रत् (B₁ G₁ द्वे) त्र(B₂ त्रा) ब्राह्मणो वृत्तं, T₁ G₄ पुत्रब्रह्मादवृत्तानं, G₂ पुत्रं वधित ब्रह्मन् — °) K₃ एके, B₂ ४ D₅ एक, T₂ पुत्रन् (for पुत्र) S₁ K₁ ३ आहुरेके पर पद, T₁ आहुरेतस्वाम्प्रद

50 D₃ missing (cf v.l 33) — °) S₁ K₂ D₅ चा (for चा) T₁ [अ]स्युदय (for [अ]प्युभय) — °) S₁ K Dc D₁ ३ (by transp) प्राप्नोति ब्रह्म (S₁ K₂ शर्म, K₁ मोक्ष) T₁ चा (for मो) D₅ प्राप्नोति ब्राह्मणो नित्य — °) B₂ अशक्तेन, B₄ अयगे स (for अयङ्गेन) T₁ G₁ ३ ४ M आ(G₁ ३ अ)मो च न गच्छति, T₂ आधि गच्छ गच्छति

ब्रह्म प्राप्नोति सोऽत्यन्तमसङ्गेन च गच्छति ॥ ५०
यथाश्रुतमिदं सर्वं समासेन द्विजोत्तम ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं संकथिते कृत्स्ने मोक्षधर्मे युधिष्ठिर ।
दृढं प्रीतमना विप्रो धर्मव्याधमुवाच ह ॥ १
न्याययुक्तमिदं सर्वं भवता परिकीर्तितम् ।
न तेऽस्त्यविदितं किंचिद्दुर्मेष्विह हि दृश्यते ॥ २
व्याध उवाच ।
प्रत्यक्षं मम यो धर्मस्तं पश्य द्विजसत्तम ।
येन सिद्धिरियं प्राप्ता मया ब्राह्मणपुंगव ॥ ३

उत्तिष्ठ भगवन्क्षिप्रं प्रविश्याम्यन्तरं गृहम् ।

द्रष्टुमर्हसि धर्मज्ञ मातरं पितरं च मे ॥ ४

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्तः स प्रविश्याथ ददर्श परमार्चितम् ।
सौधं हृद्यं चतुःशालमतीव च मनोहरम् ॥ ५
देवतागृहसंकाशं देवतैश्च सुपूजितम् ।
शयनासनसंवाद्यं गर्भैश्च परमैर्युतम् ॥ ६
तत्र शुक्लाम्बरधरौ पितरावस्य पूजितौ ।

51 D₂ missing (cf v1 33) — °) D₁ तथा (for यथा) T₁ भूतम् (for श्रुतम्) — °) Ś₁ K₁ ३ मया ते सम्यगागम्यात्

Colophon om in B₄ D₂ missing — Major parvan S₁ K₂ T₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेय समस्या K₂ ४ B₁₋₃ Dc Dn D₁ ४-६ G₂ (all om sub-parvan name) mention only पतिव्रतो (D₂ धर्मव्याधो) पाष्यान् — Adhy name G₁ धर्मव्याधकौशिकमवाद, G₂ कौशिकव्याधमवाद — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (marg) n₂ 212, Dn₂ D₁ 211, T G₁ M (M₂ inf lin) 206, G₂ ४ M₂ (orig) 208 — Śloka no Dn 40, D₁ 41

204

☞ Stanzas 1-20 are lost in D₂ on a missing fol. (279), cf v1 3 203 33 The MS is ignored up to st 20

1 °) S₁ K₁ ३ ४ च, T₂ M स, G₁ सु (for स) — °) G₁ तेन धर्मो (for मोक्षधर्मे) — °) Dc D₂ ४ ६ दृढ, T₂ गृह (for दृढ)

2 Before 2, K₂ D₁ ३ ins ब्राह्मण उ° — °) D₂ व्याध युक्तम्, T₂ G₂ ४ मम धर्म्यम् (for न्याययुक्तम्)

— 2° = 1 57 12° 5 16 7° — °) K₂ B₁₋₃ Dc D₂-० G₂ धर्मैश्च दृढ द°, K₂ स्वधर्मेष्विह द°, T G₁ ३ ४ M धर्मैश्चमिममीक्ष्यते

3 °) T₁ प्रत्यक्ष मम धर्मज्ञ — °) B Dn D₁ ६ G₂ त (D₂ स्व) च पश्य द्विजोत्तम, T₁ स्वं पश्य द्विजसत्तम — °) D₁ सत्तम (for पुंगव)

4 °) D₂ [आ]गच्छ च (for भगवन्) Dc S (except G₂) विप्र (for क्षिप्र) — °) Dc प्रविश्या (for प्रविश्या) D₂ [अ]न्तर (for [आ]म्यन्तर) — °) K₂ [अ]धर्मज्ञ, K₂ मे धर्म (for धर्मज्ञ) — °) T₂ पितर मातर (bv transp) D₁ मम (for च मे)

5 B₂ G₂ ४ om the ref — °) T G₂ स (for स) Ś₁ K₁ ३ transp प्रविश्य and ददर्श — K₁ om (hapl.) 5°-6° — °) B₂ इत्युक्ता हि (for सौध हृद्य) — °) M₁ सु (for च) B₁ ३ ४ Dc Dn D₁ ६ G₁ ३ M मनोरम

6 K₁ om 6 (cf v1 5) — °) Ś₁ K₂ D₂ सवाध, cf 6° — K₂ om (hapl) 6°b° — °) Ś₁ K₂ ४ B₂ D₁ ६ श्व परमार्चित

7 °) B₁ शुक्ला (for शुक्लौ) — °) Ś₁ K₁ ३ ४ Dc D₁ ३ T₁ G₁ सुपुष्टौ तौ, K₂ सुमपुष्टौ, B₁ ३ ४ Dn D₁ ६ सु (B₂ D₂ तु) मपुष्टौ, B₂ सुपुष्टौ च, G₂ सुसदष्टौ (for सुपुष्टौ तौ) D₂ कृतौ सुपुष्टौ हृद्यौ तु — °) D₂ सुप° (for उप — After 7°d, S (except G₂) ins

कृताहारौ सुतुष्टौ तावुपविष्टौ वरासने ।
धर्मव्याधस्तु तौ दृष्ट्वा पादेषु शिरसापतत् ॥ ७

वृद्धावृचतुः ।

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ धर्मज्ञ धर्मस्त्वामभिरक्षतु ।
प्रीतौ स्वस्त्यव गौचेन दीर्घमापुरवामुहि ।
सत्पुत्रेण त्वया पुत्र नित्यकालं सुपूजितौ ॥ ८
न तेऽन्यदैवतं किञ्चिदैवतेष्वपि वर्तते ।
प्रयतत्त्वाद्विजातीनां दमेनासि समन्वितः ॥ ९
पितुः पितामहा ये च तथैव प्रपितामहाः ।
प्रीतास्ते सततं पुत्र दमेनावां च पूजया ॥ १०
मनसा कर्मणा वाचा शुश्रूषा नैव हीयते ।
न चान्या वितथा वृद्धिर्दृश्यते सांप्रतं तव ॥ ११
जामदग्नयेन रामेण यथा वृद्धौ सुपूजितौ ।
तथा त्वया कृतं सर्वं तद्विशिष्टं च पुत्रक ॥ १२

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तं ब्राह्मणं ताभ्यां धर्मव्याधो न्यवेदयत् ।
तौ स्वागतेन तं विप्रमर्चयामासतुस्तदा ॥ १३
प्रतिगृह्य च तां पूजा द्विजः प्रपच्छ तावुभौ ।
मपुत्राभ्यां सभृत्याभ्यां कच्चिद्वां कुशलं गृहे ।
अनामयं च वा कच्चित्सदैवेह गरीरयोः ॥ १४

वृद्धावृचतुः ।

कुशलं नो गृहे विप्र भृत्यवर्गे च सर्वशः ।
कच्चित्त्वमप्यविघ्नेन मंग्राप्तो भगवन्निह ॥ १५

मार्कण्डेय उवाच ।

वाढमित्येव तौ विप्रः प्रत्युवाच मुदान्वितः ।
धर्मव्याधस्तु तं विप्रमर्थवद्वाक्यमब्रवीत् ॥ १६
पिता माता च भगवन्नेतौ मे दैवतं परम् ।
यदैवतेभ्यः कर्तव्यं तदेताभ्यां करोम्यहम् ॥ १७

C. 3 14018
B. 3 214 18
P. 3 217 19

- 1038* तस्य व्याधस्य पितरौ ब्राह्मणं मददर्शं ह ।
— 1) T₁ G₁ पादयो (for पादेषु)
8 G₁ 4 पितरौ (for वृद्धौ), om ऊचतु — ०) Dc
धर्मेण (for शौचेन) — After 8^०, N (except B₂-4
D₄ ०, B₁ marg) ins
1039* गतिमिष्टा तथा ज्ञानमेव च परवान्भव ।
[Dn नपो (for तथा) Dn D₅ मेधा (for एव) B₁ परम
त्व, Dc परमस्तु ते, Dn D₅ परमा गन (for परवान्भव)]
— D₅ om 8^०-9^० — ०) K₂ 4 D₂ सुपुत्रेण — 1) Ś₁
K Dc D₁ 2 दीर्घकाल, B Dn D₄ ० G₃ नित्य काले, T₂
नित्य काल — After 8, S (except G₃) ins
1040* सुखमावा वमावोऽग्र देवलोक्रगताविव ।
9 D₅ om 9 (of v L 8) — ०) K₂ तेन (for तेऽन्यद्)
— ०) Ś₁ K B₃ Dc D₁ 2 G₁ विद्यते (for वर्तते) — ०) Ś₁
धमेणापि, K₁ 2 B₃ दमेनापि, K₄ दमेनाभि- (for 'नामि)
10 ०) K₂ B₃ D₁ 2 ० T₁ G₁ पूजितौ (for पूजया)
11 ०) G₁ ते न (for नैव) — ०) B Dn D₄ ० G₃
हि तथा, Dc D₁ 2 ० T G₁ 2 4 M [अपि तथा (for वितथा)
— ०) Ś₁ K Dc D₁ 2 वर्तते (for दृश्यते)
12 ०) D₁ तथा वृद्धौ प्रपूजितौ — ०) Ś₁ K₁ 2 4 Dc₂
D₁ 2 transp त्वया and कृत
13 N G₁-3 om the ref — ०) T₂ अर्हया (for
अर्चया) K₂ B₃ D₅ तथा (for तदा)

- 14 ०) B₁ 2 Dc₁ Dn D₄ ० G₃ 'पूज्य (for 'गृह्य)
Ś₁ K₁ 2 T₁ G₁ M₂ तु, M₁ स (for च) — ०) Dc₂ मद्
द्वाभ्यां, T₁ समावृम्या; G₁ सुभृत्याभ्यां, G₄ सप्रावृम्या, M₁
सुपुत्राभ्यां (for मभृते) — ०) G₁ वा, M₁ स्व, M₂ व (for
वा) — ०) A few MSS कच्चिद् (for कच्चिद्) — 1)
G₂ 4 सुख वेह (for सदैवेह) T₁ हि (for [ह]ह)
15 ०) Ś₁ K₁ B Dc Dn D₂ T₁ G₁ 2 4 नौ (for नो)
— ०) T₁ G₂ 4 M 'वर्गेषु (for 'वर्गं च) Ś₁ K₁ 2 D₁
तथानामयमेव च — ०) T₂ G₂ 4 अमि (for अपि) — ०)
Dc₁ Dn₁ ns इति (for इह)
16 ०) T₁ G M [आ]ह (for [ए]व) K₂ D₁ त (for
तौ) — ०) S (except G₃) कौतूहलसमन्वित — ०) B
Dn D₄ ० G₃ निरीक्षयाथ (for तु त विप्रम्) — ०) B Dn
D₄ ० G₃ ततस्त (for अर्थवद्) Ś₁ K Dc D₁ 2 ० अभ्य
र्च्येद वचोयव्रीत्
17 Before 17, all MSS except Ś₁ K₁ 2 ins व्याच
रं (resp व्याच) — ०) Ś₁ K₁ 2 माता पिता (by
transp) — ०) B₁ उभौ, D₁ इद (for एतौ) B₂ 4
मद् (for मे) K₁ एन मे भगवन्पर — ०) K₂ 2 G₂
यदैव तेभ्यः, G₁ 4 यदेवतेभ्यः — ०) T₁ G₁ 2 4 M₂ तदे-
वाभ्यां, T₂ तदावाभ्यां
18 ०) B₂ अपि (for मम)
19 ०) Dn₂ ns T₂ G₂ उपाहागन् — ०) K₁ 2 Dc₁

त्रयस्त्रिंशद्यथा देवाः सर्वे शक्रपुरोगमाः ।
 संपूज्याः सर्वलोकस्य तथा वृद्धाविमौ मम ॥ १८
 उपहारानाहरन्तो देवतानां यथा द्विजाः ।
 कुर्वते तद्वदेताभ्यां करोम्यहमतन्द्रितः ॥ १९
 एतौ मे परमं ब्रह्मन्पिता माता च दैवतम् ।
 एतौ पुष्पैः फलै रत्नैस्तोषयामि सदा द्विज ॥ २०
 एतावेवाग्रयो मह्यं यान्वदन्ति मनीषिणः ।
 यज्ञा वेदाश्च चत्वारः सर्वमेतौ मम द्विज ॥ २१
 एतदर्थं मम प्राणा भार्या पुत्राः सुहृज्जनाः ।
 सपुत्रदारः शुश्रूषां नित्यमेव करोम्यहम् ॥ २२
 स्वयं च स्नापयाम्येतौ तथा पादौ प्रधावये ।

आहारं संप्रयच्छामि स्वयं च द्विजसत्तम ॥ २३
 अनुकूलाः कथा वच्मि विप्रियं परिवर्जयन् ।
 अधर्मेणापि संयुक्तं प्रियमाभ्यां करोम्यहम् ॥ २४
 धर्ममेव गुरुं ज्ञात्वा करोमि द्विजसत्तम ।
 अतन्द्रितः सदा विप्र शुश्रूषां वै करोम्यहम् ॥ २५
 पञ्चैव गुरवो ब्रह्मन्पुरुषस्य बुभूषतः ।
 पिता माताग्निरात्मा च गुरुश्च द्विजसत्तम ॥ २६
 एतेषु यस्तु वर्तेत सम्यगेव द्विजोत्तम ।
 भवेयुरग्रयस्तस्य परिचीर्णास्तु नित्यशः ।
 गार्हस्थ्ये वर्तमानस्य धर्म एष सनातनः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुरधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

D₅ देवतानां Dn₁ n₃ तथा (for यथा) — °) B Dn
 D₄ G₃ कुर्वति (for कुर्वते) D₅ तावद् (for तद्वद्) G₂ 4
 प्वाभ्या (for एताभ्या)

20 K₃ D₁ om 20^{ab} — °) K₁ 3 एष (for एतौ) G₁
 परमौ (for 'म) D₂ T₂ ब्रह्म B₂ एतौ हि मे पर ब्रह्म
 — °) K₁ 3 एते (for एतौ) Ś₁ K Dc₂ D₁ 3 5 पुष्प
 (K₄ रत्न) फलैः K₂ B₁ G₁ 4 अन्यैः, K₄ पुष्पैः, B₃ अश्वैः ;
 D₅ G₂ M अक्षैः (for रत्नैः) — °) Ś₁ K Dc₂ D₁ 3 5 G₁
 द्विजोत्तम (for सदा द्विज)

21 D₃ resumes | — °) Ś₁ K Dc₂ D₁₋₃ 5 नित्य,
 Dn₃ ब्रह्मन् (for मह्य) — °) T₁ य, T₂ सद्; G₁ यद् (for
 यान्) — °) G₁ द्विजोत्तम (for मम द्विज)

22 °) K₁ 'शौं मम प्राणौ — °) K₁ 3 D₅ भार्या,
 B₂ दारा (for भार्या) B₁ 4 D₄ G₂ पुत्र, B₃ Dc Dn D₅
 पुत्र B₁ 3 4 Dc Dn D₅₋₆ G₃ सुहृज्जन, B₂ तथैव च
 — °) D₄ 6 G₂ एव (for एव)

23 Ś₁ K₁ 3 om 23, M₂ om 23-24 — °) D₂
 T₂ स्नाप (for स्नाप) — °) B₄ तदा, T₁ G₁ 3 4 सदा
 (for तथा) K₃ D₃ पादान् (for पादौ) G₂ 4 च (for
 प्र) T₂ यदा पादौ च तर्पये — °) B₁ 4 D₄ च (for स)
 — °) K₃ 4 B₃ 4 Dc D₁ 3 5 T G₁ 3 4 M₁ स्वय चैव
 द्विजोत्तम (B₃ 4 द्विजर्षभ)

24 M₂ om 24 (of v l 23), T₂ om (hapl) 24^a-25^b
 — °) B₁ 3 Dc कूला कथा, B₃ 4 Dn D₄ 6 कूल तथा
 G₁ मूर्त्ता, M₁ दग्धि (for वच्मि) T₁ अनुरूपकथावादी — °)
 Ś₁ K₁ 3 च विवर्जयन्, K₃ B Dn D₃ 4 6 G₂ परिवर्जये

(K₃ 'येत्) — °) K₁ 3 सयुक्त (for क)

25 T₂ om 25^{ab} (of v l 24), Ś₁ G₄ om (hapl)
 25 — °) B₁ 4 Dc₁ Dn D₄ 6 G₃ एव (for एव) K₃
 M गुरु (for गुरु) K B₁ 4 D₁₋₃ 5 T₁ G₁ 3 M सत्वा
 (for ज्ञात्वा) — °) T₁ G₁ 3 M साक्षादेतौ द्विजोत्तम
 — K₁ om (hapl) 25^c-26^d — °) K₂₋₄ D₂ 3 5 स्वय
 विप्र, T G₁ 3 M तु सत्त (for सदा विप्र)

26 K₁ om 26 (of v l 25) — °) B₂ राजन् (for
 ब्रह्मन्) — °) T₁ गुरवश्च द्विजोत्तम

27 G₁ om (hapl) 27^{ab} — °) G₄ एषु यस्य प्रवर्तेत
 — °) K₃ T₁ एतद्, K₄ B₁ Dc D₁₋₃ 5 एव (for एव)
 — °) S (except G₁ 3) तेन (for तस्य) — °) S₁ K₁ 3
 T₂ परिपूर्णोस्तु K₄ सर्वश (for नित्य) — °) K₁ 2 4 D₁
 गार्हस्थ्ये — °) K₄ B D (except D₁₋₃ 5) T₁ G₃ एष धर्म
 (by transp), T₂ धर्म एव — After 27, M ins

1041* कथितस्ते मया विप्र किं भूय श्रोतुमिच्छामि ।

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁₋₃ Dn₃ G₂ 4
 आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमास्या K₃ 4 B
 Dc Dn₁ n₃ D₁₋₅ G₃ (all om sub-parvan name)
 mention only पतिव्रतो (D₅ धर्मव्याधो) पाख्यान — Adhy
 name G₁ धर्मव्याधकौशिकमवाद ; G₂ कौशिकव्याधसवाद
 — Adhy no (figures, words or both) Dn₁
 (marg) n₃ 213, Dn₃ D₁ 212, T G₁ M (M₂ mf
 ln) 207, G₂ 4 M₂ (orig) 209 — Śloka no Dn₁
 30, Dn₂ n₃ D₁ 29

२०५

मार्कण्डेय उवाच ।

गुरू निवेद्य विप्राय तौ मातापितरावुभौ ।
 पुनरेव स धर्मात्मा व्याधो ब्राह्मणमब्रवीत् ॥ १
 प्रवृत्तचक्षुर्जातोऽस्मि संपश्य तपसो बलम् ।
 यदर्थमुक्तोऽसि तथा गच्छस्व मिथिलामिति ॥ २
 पतिशुश्रूपपरया दान्तया सत्यशीलया ।
 मिथिलायां वसन्त्याधः स ते धर्मान्प्रवक्ष्यति ॥ ३
 ब्राह्मण उवाच ।
 पतिव्रतायाः सत्यायाः शीलाद्याया यतव्रत ।
 संस्मृत्य वाक्यं धर्मज्ञ गुणवानसि मे मतः ॥ ४
 व्याध उवाच ।
 यत्तदा त्वं द्विजश्रेष्ठ तयोक्तो मां प्रति प्रभो ।

दृष्टमेतत्तया सम्यगेकपत्न्या न संग्रयः ॥ ५
 त्वदनुग्रहबुद्ध्या तु विप्रैतद्दर्शितं मया ।
 वाक्यं च शृणु मे तात यत्ते वक्ष्ये हितं द्विज ॥ ६
 त्वया विनिकृता माता पिता च द्विजसत्तम ।
 अनिसृष्टोऽसि निष्क्रान्तो गृहात्ताभ्यामनिन्दित ।
 वेदोच्चारणकार्यार्थमयुक्तं तत्त्वया कृतम् ॥ ७
 तव शोकेन बृद्धौ तावन्धौ जातौ तपस्विनौ ।
 तौ प्रसादयितुं गच्छ मा त्वा धर्मोऽत्यगान्महान् ॥ ८
 तपस्वी त्वं महात्मा च धर्मे च निरतः सदा ।
 सर्वमेतदपार्थ ते क्षिप्रं तौ संप्रसादय ॥ ९
 श्रद्धस्व मम ब्रह्मज्ञान्यथा कर्तुमर्हसि ।
 गम्यतामद्य विप्रर्षे श्रेयस्ते कथयाम्यहम् ॥ १०

C 3 14040
B 3 215 10
K 3 218 11

205

1 ^a) K₃ D₁ गुरु, K₄ 'रौ (for 'रू) — ^c) S₁ K₁₋₃
 Dc₂ D₆ M₁ तु (for स) — ^d) Ś₁ K Dc Dn₁ n₂ D₁₋₃ s
 वचनम् (for ब्राह्मणम्)
 2 ^a) T₁ प्रवृत्तं (for प्रवृत्तं) S₁ K₁ 2 [S]मि (for
 स्मि) — ^b) G₁ तपश्य, M₁ पश्य मे (for सपश्य) K₃
 D₅ च तपोवल् (for तपसो बलम्) Ś₁ प्रणष्ट च तसो महत्;
 K₁ 2 साप्रत च तपो महत्, D₁ M₂ स (M₂ त) पश्यत तपोवल्
 — ^c) S (except G₂) भगव (G₁ M₁ 'वा) न् (for स्मि तथा)
 K₄ तथा (m तथा as in text) — ^d) K₄ B₁ 2 D₁₋₃ S
 गच्छ त्व (T₁ गच्छश्च) (for 'स्व) M₁ प्रति (for इति)
 Dc मिथिला गम्यतामिति
 3 M₂ om 3 — ^a) G₁ M₁ गुरु (for पति-) K₃ 4
 D₁₋₃ 5 T G₁ 2 4 M₁ रतया (for परया) Dc पतिशुश्रू
 पणतया — ^c) B Dn D₄ 6 G₂ वमेद् (for वसन्) — ^d)
 Dc धर्म (for धर्मान्)
 4 ^a) T₂ मानार्या (sic), M₂ सुपुत्राया (hypermetric)
 (for मत्याया) — ^b) A few N MSS शीलाद्याया, T₂
 त्माया D₁ जितव्रत, G₂ 4 च सुव्रत — ^c) T₁ स्मृतवा
 नमि धर्मज्ञ — ^d) D₂ मति (for मत)
 5 ^a) Ś₁ K₁ 2 यदा तु, S (except G₂) यत्त (M₁ 'स्व)-
 या (for यत्तदा) — ^b) B₂ 4 तयोक्त, S (except G₂) नि

(T₂ प्र)युक्तो B₄ द्विज (for प्रभो) — ^c) Dn एव (for
 पत्त) K₄ (marg sec m) मया, Dc₂ Dn₂ D₁ 5 S
 (except T₂) स्वया (for तथा)
 6 ^a) K₂ 8 Dc D₅ तदनु (for स्वदनु) — ^c) Ś₁ K
 Dc D₁₋₃ 5 तु (for च) S₁ K Dc₂ D₁₋₃ 5 T₂ G₂ तावद्
 (for तात) — ^d) K₁ D₆ G₁ यत्ते वक्ष्यामि तद् (K₁ ने)
 द्विज, D₁ यावद्वक्ष्ये हि ते द्विज
 7 ^a) S₁ विनिहता, T₁ [अ]पि निकृता; G₂ 4 न पूजिता
 — ^c) Ś₁ K₁ 2 T₁ G₄ अविस्; K₃ D₁ T₂ G₂ अतिस्*,
 K₄ अनुशि* (for अनिस्) B₁ [S]पि, G [S]ति (for स्मि)
 — ^d) G₁ अतद्रित (for अनिन्दित) — ^e) K₃ तु स्वया,
 G₄ तद्विधा (for तत्त्वया) G₂ अर्थयुक्त त्वया कृत
 8 K₃ om from 8^a up to धर्मो — ^a) S₁ K₁ 2
 तेन, T₁ G₁ M नत (for तव) B₂ D₅ 5 तौ बृद्धौ (by
 transp) — ^b) B D (except D₁₋₃) G₂ [अ]धीभूतौ; T
 G₁ 2 4 [अ]धौ स्यातां (for [अ]न्धौ जातौ) — ^d) Ś₁ K₁ 2
 स (for मा) K₄ D₂ 3 ते, B Dc Dn D₁ 4-5 T₂ G₂ M₂
 त्वा (for स्वा) B₁ 2 4 [S]भ्य*; G₄ [S]ति (for स्त))
 B₂ Dn₁ n₂ D₄ 6 G₂ अय (for महान्)
 9 T₂ om 9^a-10^b — ^a) S₁ K D₁₋₃ कृतान्मा (for
 महा) — ^b) K₁ धर्मो (for धर्म) D₆ धर्मो वै चरित मदा
 — ^d) K₃ सप्रदाय च, G₁ सप्रपूजय (for 'सादय) — After
 9, S (except G₂, T₂ om) ins

ब्राह्मण उवाच ।

यदेतदुक्तं भवता सर्वं सत्यममंशयम् ।

प्रीतोऽस्मि तव धर्मज्ञ साध्वाचारगुणान्वित ॥ ११

व्याध उवाच ।

दैवतप्रतिमो हि त्वं यस्त्वं धर्ममनुव्रतः ।

पुराणं शाश्वतं दिव्यं दुष्प्रापमकृतात्मभिः ॥ १२

अतन्द्रितः कुरु क्षिप्रं मातापित्रोर्हि पूजनम् ।

अतः परमहं धर्मं नान्यं पश्यामि कंचन ॥ १३

ब्राह्मण उवाच ।

इहाहमागतो दिष्ट्या दिष्ट्या मे संगतं त्वया ।

ईदृशा दुर्लभा लोके नरा धर्मप्रदर्शकाः ॥ १४

एको नरसहस्रेषु धर्मपिद्विद्यते न वा ।

प्रीतोऽस्मि तव मत्स्येन भद्रं ते पुरुषोत्तम ॥ १५

पतमानो हि नरके भवतामि ममुद्धृतः ।

भवितव्यमर्थं च यद्दृष्टोऽसि मयानघ ॥ १६

गजा ययातिर्दाहित्रैः पतिनन्ताग्निं यथा ।

मद्भिः पुरुषशार्दूल तयाहं भवता त्विह ॥ १७

मातापितृभ्यां शुश्रूषां ऋण्ये वचनात्तव ।

नाकृतात्मा वेदयति धर्माधर्मविनिश्चयम् ॥ १८

दुर्जेयः शाश्वतो धर्मः शुद्रयोर्नो हि वर्तता ।

न त्वां शुद्रमहं मन्ये भवितव्यं हि कारणम् ।

येन कर्मविपाकेन प्राप्तं शुद्रता त्वया ॥ १९

एतदिच्छामि विज्ञातुं तत्त्वेन हि महामते ।

कामया ब्रूहि मे तव्यं सर्वं त्वं प्रयतात्मवान् ॥ २०

1042* तौ प्रयाद्य द्विजश्रेष्ठ यच्छ्रेयसदाप्यसि ।

10 T₂ om 10^{ab} (cf. v. 1 9) — ^a) K₁ 3 4 Dc Dn₃ D₂ 3 3 च मे; K₂ D₁ चचो; G₂ 4 तथा (for मम) Ś₁ श्रद्धस्व चैव मे प्राणान्, B₂ श्रद्धस्व मे चचो प्रं — ^b) D₁ नान्यत्स्य (for 'था) — S₁ K₁ 2 om 10^{cd} — ^c) T G₁ 3 4 इति (for अद्य) — ^d) D₂ तु (for ते)

11 ^b) K₂ मत्स्यमेतद् (for सर्वं मत्स्यम्) K₃ B₂ T₂ M₂ न सदाय (for भवदायम्) — ^c) B Dn₁ n₂ D₄ 3 G₂ भद्रं ते (for धर्मज्ञ) — ^d) B Dn₁ n₂ D₄ 3 G₂ धमाचार (for साध्वाचार) Ś₁ K₂ 3 B₁ 3 Dc D₂ गुणान्वित, D₄ 3 G₂ गुणान्वित, T G₁ 3 M ममन्वित, G₄ समन्वित

12 ^a) B₂ T₂ दयता (for दैवत) S₁ K Dc Dn₃ D₁₋₃ 3 [S]मि (for हि) — ^b) B₁ यत्त; S (except T₂ G₂) यस्माद् (for यस्तव) — ^d) B₂ 4 Dn₃ G₂ दुष्प्राप्यम् — After 12, K₂ B D (except D₁₋₃ 3) S ins

1043* मातापित्रो र्मकाश हि यथा स्य द्विजमत्तम ।

[Before the above, T G₁ 2 4 ins व्याध]

13 ^b) D₂ तु (for हि) — ^c) K₄ तत (for अत) G₂ महद् (for अह) K₃ 4 Dc Dn₃ D₁₋₃ 3 प्रणान् (for धर्म) — ^d) K₄ Dc Dn₃ D₁₋₃ नान्यत्, T₂ नानु (for नान्य) G₁ वक्ष्यामि (for पश्यामि) K₁ 3 4 B₁₋₃ Dc Dn₃ D₁₋₃ G₁ 3 M₂ ऋचन (for कं) — After 13, Ś₁ K₁ 3 ins an addl colophon

14 ^a) B₂ दिव्य (for दिष्ट्या) — ^b) M₂ सदाय (for मगम) K₂ च तत् (for यथा) T₂ मे मम सगतिस्त्वया

— ^c) Ś₁ K₁ 3 ग्यायता (for इयता)

15 ^a) Dn₁ n₂ D₄ 3 G₁ 3 नर (for नर) — ^b) G₂ 4 धर्मयान (for 'विद्) D₂ यत्तेन (for विद्यते) G₄ [S]नय (for नया) — G₄ om (hapl) 15^c-16^c — ^c) B₁₋₃ Dc₂ Dn₃ D₄ G₂ मत्स्येन (for मन्येन) — ^d) Ś₁ K₁ 3 B Dn D₂ 3 4 G₂ पुरावपंम (for 'वोगम)

16 G₄ om 16 (cf. v. 1 15) — ^a) K₂ D₁₋₃ G यत्ते (for पर) S₁ K₁ 3 [S]मि; B Dn D₄ 3 G₂ [S]प (for हि) — ^b) Ś₁ K₁ 3 हि (for [भ]मि) — ^c) K₂ D₁ 3 अभैतच्च; Dc Dn₃ अभैत च, G₂ मयैव स्य (for मयैव च)

17 ^a) D₂ ययातिरता दौ — ^b) B₂ तारित पतिवो यथा — ^c) Ś₁ K₁ 3 तारितम्, D₁ T₂ भविता (for भवता) Ś₁ K₁ 2 ग्या, B₁ 3 Dn₁ n₂ D₄ G₂ द्विन (for त्विह)

18 ^b) S (except G₂) क्णेमि (for कश्चिदे) — After 18, D₁ reads 20^c, omitting it in its proper place

19 ^b) B₁ Dn₁ n₂ D₁ 3 3 T₂ हि यत्ते, D₄ T₁ G₁ M₂ हि यत्ते, G₂ प्रपिण — ^c) S₁ K₁ 2 G₂ 4 M₂ स्य (for या) — ^d) K₂ भविता मूढि कारण — ^e) Ś₁ K₁ 4 D₂ केन (for येन) Ś₁ T₁ धर्म, G₂ [भ]यम् (for कर्म) B₁ 3 Dn₁ n₂ D₄ 3 T₁ G₂ 4 M विदोवेग (for विपाकेन) — ^f) T₂ G₂ 4 तव (for स्वया) T₁ M₁ तव धर्मभृता चर, G₁ मरुता तव शुद्रता

20 ^a) D₄ यत्तद् G₁ 2 4 M एतां (for एतद्) M₂ विच्छामि G₁ transp इच्छामि and विज्ञातु S₁ h Dc Dn₃ D₁₋₃ 3 [भ]इ श्रोतु (for विज्ञातु) — ^b) Ś₁ K Dc Dn₃ D₁₋₃ 3 [इ]ह (for हि) Dc Dn₃ पुने (for 'मते)

व्याध उवाच ।

अनतिक्रमणीया हि ब्राह्मणा वै द्विजोत्तम ।
 शृणु सर्वमिदं वृत्तं पूर्वदेहे ममानघ ॥ २१
 अहं हि ब्राह्मणः पूर्वमासं द्विजवरात्मज ।
 वेदाध्यायी सुकुशलो वेदाङ्गानां च पारगः ।
 आत्मदोषकृतैर्ब्रह्मन्वस्थां प्राप्तवानिमाम् ॥ २२
 कश्चिद्राजा मम मखा धनुर्वेदपरायणः ।
 मंमर्गाद्धनुषि श्रेष्ठस्ततोऽहमभवं द्विज ॥ २३
 एतस्मिन्नेव काले तु मृगयां निर्गतो नृपः ।
 सहितो योधमुख्यैश्च मन्त्रिभिश्च सुमंवृतः ।

ततोऽभ्यहन्मृगांस्तत्र सुवहूनाश्रमं प्रति ॥ २४
 अथ क्षिप्तः शरो घोरो मयापि द्विजमत्तम ।
 ताडितश्च मुनिस्तेन शरेणानतपर्वणा ॥ २५
 भूमौ निपतितो ब्रह्मन्नुवाच प्रतिनादयन् ।
 नापराध्याम्यहं किञ्चित्केन पापमिदं कृतम् ॥ २६
 मन्वानस्तं मृगं चाहं संप्राप्तः सहमा मुनिम् ।
 अपश्यं तमृपि विद्धं शरेणानतपर्वणा ।
 तमुग्रतपसं विप्रं निष्टनन्तं महीतले ॥ २७
 अकार्यंकरणाच्चापि भृशं मे व्यथितं मनः ।
 अजानता कृतमिदं मयेत्यथ तमद्युवम् ।

C 3 14060
 B 3 215 30
 P 3 218 29

S (except G₃) नन्वेन तव शूद्रता — D₁ reads 20° after 18 — °) Ś₁ K₁ Dc Dn₃ D₁ ३ काम्यया मृदि, D₃ काम प्रवृद्धि B Dn₁ n₃ D₄ ६ G₃ मर्व; M मत्स्य (for तप्य) T G₁ ३ ४ कामयानम्य मे शम (T₁ G₁ वृद्धि) — °) B Dn₁ n₂ D₄ ६ G₃ मत्सेन (for मर्वं च) Ś₁ मशयात्मवान्, K₁ ३ मयता, Dn₁ n₂ D₄ G₃ प्रयतात्मना, D₁ नियतात्मवान्

21 °) B₃ °क्रमशीला B₁ ३ ४ Dn₁ n₂ D₄ ६ T₁ G₃ वै (for दि) — °) B Dn₂ D₄ ६ G₃ मे (for वै) — °) S (except G₃) यथा (for इद) B₃ वाक्य, Dc Dn₃ मत्स्य (for वृत्त) — °) Dc D₆ T₁ मया (for मम)

22 °) Ś₁ K₁ ३ ४ Dc Dn₂ D₁₋₃ ३ G₂ ४ द्विजवरोत्तम (G₂ °म), K₂ वरद्विजोत्तम, B₃ द्विज परामक, B₄ Dn₁ T₁ °वरात्मज — °) K₁ सुकशलो, K₂ D₁ मकुशलो, M₂ कुशलत्रो (for सुकु) — °) Ś₁ K₁₋₃ B₂ Dc Dn₃ D₅ M₂ वेदवेदांगपारग — °) S₁ K₁ ३ °त्रोपै कृतैर्, K₃ ४ B₃ ४ D₁ ३ ३ M °दोषकृते, D₃ दोषकृता — °) K₂ B₁ ३ ४ Dc₁ Dn₁ n₂ D₄ ६ G₃ भवस्थ्यामासं

23 °) S (except G₃ M₁) °परोभवत् (for °परायण) — °) G₂ ४ transp अह and अमव

24 °) Ś₁ K₁₋₃ B₂ D₄ T M₃ मृगयानिर्गतो — °) T₂ नृप, G₁ M योध (for योध) — °) B₃ चैव म, T₁ G₁ चासिम (for च सुम) — °) D₃ न्यहन्, T₁ ब्रह्म, T₂ G₁ ३ ४ M [S]भ्यहन् (for Sभ्यहन) — °) G₁ म (for सु) Ś₁ T₂ आश्रमान्प्रति, G₁ गजमत्तम

25 °) B₂ D₁ अधाक्षिप्त, M₂ नत क्षिप्त D₃ अति क्षिप्त शरा घोरा — After 25°^{ab}, D₃ (marg sec m) ins 1044* ततो मृगान्वगहाश्र महिषाश्र महीपति ।
 जवान पुत्र्यव्याघ्र म गजा द्वाशपोत्तम ।

ततोऽहमपि क्रीडार्थं गज विग्रहिते रत ।
 वराञ्चिन्नवराहाश्र शरै मनतपर्वभि ।
 वनदुर्गेषु धर्मज्ञ मम राजा महात्मना । [5]
 व्यचर धनुरादाय मृगहा लुब्धको यथा ।
 तत्राश्रममभ्याशे मया धर्मविदा वर ।
 मृगस्य वज्रपकाश शर क्षिप्तस्तदा द्विज ।

— °) S₁ K₁ ३ तु (for च) B₁₋₃ Dn₁ n₂ D₄ ६ G₃ ऋपि (for मुनि) — °) = 27° K₁ ३ D₁₋₃ ३ S (except G₃) नत (for [आ]नत)

26 °) K₄ प्रतिवाद्यन्, M₁ [अ]भिनिनाद — °) T₁ नापराधा D₁ ३ ३ M₁ कच्चि

27 °) K₁ ४ M₁ यमाश B₁ ३ Dn₂ D₄ ६ G₃ प्रभो, Dn₁ विभो, Dn₃ सुने (for मुनिम्) — °) S₁ K B₃ Dc Dn₃ D₁₋₃ ३ अह (for ऋपि) D₁ विद्वन् (for चिद्व) — °) = 25° S (except G₁ ३) नत (for [आ]नत) Ś₁ K Dc Dn₃ D₁₋₃ ३ शरेण निशितेन वै — B₂ om 27°^f B₁ ३ Dn₁ n₂ D₄ ६ G₃ transp 27°^f and 28°^{ab} — °) S₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ वृद्ध, K₃ B₄ Dc Dn₃ चिद्व, T₂ G₁ ३ शीप्त (for विप्र) — °) S₁ K₁ ३ D₁ विचेष्ट, K₄ Dn₃ D₂ तिष्टत (D₂ जु), B₁ D₃ निश्चमत, D₆ T₁ निपतत, T₂ G₁ ३ ४ वेष्टमान (for निष्टनन्त)

28 B₁ ३ Dn₁ n₂ D₄ ६ G₃ transp 27°^f and 28°^{ab} — °) Dc₂ Dn₂ M₁ °कारणाच्चापि, G₄ °कारिणश्चापि T₁ चैव (for चापि) — °) B₃ प्र (for मे) — °) Dc Dn₃ मयात्यर्थ, Dn₂ उपेत्याहम् (for मयेत्यय) B₁ [प]वम्, B₂ ३ Dn₁ D₄₋₆ G₃ [अ]हम् (for [अ]य) B₁₋₃ Dn₁ n₂ D₄₋₆ G₃ अय (for तम्) M₁ अकार्यं च मयाध वै — °) Ś₁ K₁ ३ विप्र, B₁ ३ Dn₁ n₂ D₄ ६ G₃ न्वम् (for श्रवन्)

C ३ 14061
B ३ 215 30
V ३ 218 30

क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मन्निति चोक्तो मया मुनिः ॥ २८
ततः प्रत्यब्रवीद्वाक्यमृषिर्मा क्रोधमूर्च्छितः ।

व्याधस्त्वं भविता क्रूर शूद्रयोनाविति द्विज ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५ ॥

२०६

व्याध उवाच ।

एवं शप्तोऽहमृषिणा तदा द्विजवरोत्तम ।
अभिप्रसादयमृषिं गिरा वाक्यविशारदम् ॥ १
अजानता मयाकार्यमिदमद्य कृतं मुने ।
क्षन्तुमर्हसि तत्सर्वं प्रसीद भगवन्निति ॥ २
ऋषिरुवाच ।

नान्यथा भविता शाप एवमेतदसंशयम् ।
आनृशंस्यादहं किञ्चित्कर्तानुग्रहमद्य ते ॥ ३

शूद्रयोनीं वर्तमानो धर्मज्ञो भविता ह्यसि ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषां करिष्यसि न संशयः ॥ ४
तथा शुश्रूषया सिद्धिं महतीं समवाप्स्यसि ।
जातिस्मरश्च भविता स्वर्गं चैव गमिष्यसि ।
शापक्षयान्ते निर्वृत्ते भवितासि पुनर्द्विजः ॥ ५

व्याध उवाच ।

एवं शप्तः पुरा तेन ऋषिणास्म्युग्रतेजसा ।
प्रसादश्च कृतस्तेन ममैवं द्विपदां वर ॥ ६

— 1) K₄ प्रोक्तो (for चो) G₁ महासुनि

29 °) G₁ स तत प्रब्रवीद्वाक्यम् — °) Ś₁ K₁ ३ मुनिं
(for ऋषिं) — °) Ś₁ K₁ ३ B₂ D₁₋₃ T₂ M₁ क्रूर — °)
K₂ D_{n1} T₂ G₁ २ ४ [इ]ति द्विज, K₃ द्विजाधम (for
[इ]ति द्विज)

Colophon om in S₁ K₁₋₃ D₅ — Major part van
T₃ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमास्या
N (Ś₁ K₁₋₃ D₅ om) G₂ M₂ (all om sub parvan
name) mention only पतिव्रततोपाख्यान — Adhy name
G₁ धर्मव्याधकौशिकमवाद — Adhy no (figures, words
or both) D_{n1} 214, D_{n2} D₁ 213, T G₁ M (M₂
inf lin) 208, G₂ ४ M₂ (orig) 210 — Śloka no
D_{n1} n₂ 31, D₁ 32

206

1 °) K₂ D₂ हि ऋषिणा; T₂ महर्षिणा (for ऋषि
षिणा) — °) Ś₁ K₁ ३ ततो, D₂ तथा (for तदा) B₄
S (except G₂ ४) द्विजवराम्भज — °) D₂ अतिप्र, D_{n2}
अत्यप्र, D₁ M₂ अभ्यप्र, T₁ G₂ अथ प्र, T₂ G₂ ४ अह प्र
(for अभिप्र) — °) Ś₁ K₁ ३ वाचा (for गिरा) Ś₁
K₁ ४ B₄ D₂ D₁₋₃ G₄ रद, K₂ ३ D₂ रद (for रदम्)

B₁₋₃ D_n D₄ ० G₂ गिरा ब्राह्मीति मां तदा

2 °) S (except G₂) कृतमिदम् (for मयाकार्यम्)
— °) Ś₁ K₁ ३ कृतम् (for इदम्) Ś₁ मया, K₁ ३ महा
(for कृत) B₄ पुन (for मुने) S (except G₂) अकार्यं
तु मयाद्य चै — °) S₁ K D₂ D_{n2} D₁₋₃ ३ [ज]त्स्वन्मे,
B₄ S (except G₂) मे ब्रह्मन् (for तत्सर्वं) — °) K₄
D₂ ३ इह (for इति)

3 °) To avoid hiatus, G₂ ४ ह्येवम् (for एवम्) T₁
G₄ M₂ न सशय (for असशयम्) — °) B₂₋₄ D_{n1} n₂
D₄ ० एवह (for अह) Ś₁ K₁ ३ B₂ D₁ ३ M₁ कच्चिद्, B₃
नृयात् (for किं) — °) Ś₁ K₁₋₃ D₅ दाता (for कर्ता)
S₁ K D₂ D_{n2} D₁₋₃ ३ एव (for अद्य) B₄ T G₁ ३ ४
चै (for ते)

4 °) N (except Ś₁ K₁ ३ B₂ D₁) G₂ योन्वां (for
(for योनौ) — °) Ś₁ K D₂ D_{n2} D₁₋₃ ३ भवितासि चै,
B₁₋₃ D_{n1} n₂ D₄ ० G₂ हि भविष्यसि (for भविता ह्यसि)
— °) B₃ हि (for च)

5 °) G₁ तथा; G₂ ४ M₁ तयो (for तथा) — °)
D_{n1} n₂ G₂ महत्त्व (for तीं) B₁ ३ त्वमवाप्स्यसि, B₃
स्व गमिष्यसि, D₄ ० त्व समाप्स्यसि (for समवां) — After
5^{cd}, S (except G₂) ins

1045* भूत्वा च धार्मिको व्याध पित्रो शुश्रूषणे रत ।
— °) Ś₁ K₃ D₂ D_{n2} D₁ ३ ३ T₂ G₂ क्षयेय, K₁ ३ ४ D₂

शरं चोद्धृतवानस्मि तस्य वै द्विजमत्तम ।
 आश्रमं च मया नीतो न च प्राणैर्व्ययुज्यत ॥ ७
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा मम पुराभवत् ।
 अभितथापि गन्तव्यं मया स्वर्गं द्विजोत्तम ॥ ८
 ब्राह्मण उवाच ।
 एवमेतानि पुरुषा दुःखानि च सुखानि च ।
 प्राप्नुवन्ति महाबुद्धे नोत्कण्ठां कर्तुमर्हसि ।
 दुष्करं हि कृतं तात जानता जातिमात्मनः ॥ ९
 कर्मदोषश्च वै विद्वन्नात्मजातिकृतेन वै ।
 कंचित्कालं सृष्यतां वै ततोऽसि भविता द्विजः ।
 मांप्रतं च मतो मेऽसि ब्राह्मणो नात्र संशयः ॥ १०

ब्राह्मणः पतनीयेषु वर्तमानो विकर्मसु ।
 दाम्भिको दुष्कृतप्रायः शूद्रेण सदृशो भवेत् ॥ ११
 यस्तु शूद्रो दमे सत्ये धर्मे च सततोत्थितः ।
 तं ब्राह्मणमहं मन्ये वृत्तेन हि भवेद्विजः ॥ १२
 कर्मदोषेण विपमा गतिमामोति दारुणाम् ।
 क्षीणदोषमहं मन्ये चाभितस्त्वां नरोत्तम ॥ १३
 कर्तुमर्हसि नोत्कण्ठां त्वद्विद्या ह्यविषादिनः ।
 लोऽवृत्तान्तवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायणाः ॥ १४
 व्याध उवाच ।
 प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः ।
 एतद्विज्ञानमामर्थ्यं न बालैः समतां व्रजेत् ॥ १५

C 3 14079
 B 3 216 17
 P 3 219 16

क्षये च, Dn1 n2 D4 6 G2 'क्षये तु (for 'क्षयान्ते) — 1)
 B1 3 भविष्यमि, D2 भविता च (for 'नामि) — After
 5, B2 ins an addl. colophon.

6 All MSS except B2 om न्याच उ — 1) T
 G1 2 4 द्विजेन, M मुनिना (for 'ऋषिणा) K2 [अ]न्युग्र',
 B1 4 D2 [अ]न्युग्र', T2 स्वयं, G2 4 [जा]दित्य' (for [अ]-
 स्युग्र') — 2) S1 K1-3 T2 समैय, B2 4 Dc1 D2 T1 G2 3
 'व (for 'व) B1 3 S (except G2) वदता (for द्विपदर)
 K2 D4 वर

7 1) G4 वै (for [प्र]व) G1 शर चैव द्विजोत्तम — S1
 K1 (which om 7^c-3^d) ins an addl. colophon after
 7^b — 2) T1 G1 मम (for न च) K2 वियुज्यत', K3
 व्यजज्ञत, K4 D1 T1 वियुज्यते, B1 D2 व्यसुच्य (B1m 'ह्य)-
 त Dc न प्राणैर्व्ययुज्यत

8 S1 K1 om. 8 (cf 71 7) — 1) B4 पुरातन (for
 पुराभवन्) — 2) K3 अभित ह्यपि, T1 अहितेनापि, T2 G4
 अहितप्रापि K4 D2 3 S (except G2) गतस्यो — 3)
 K2 4 D2 3 S (except G2) मया (K3 4 D2 3 यथा)
 स्वर्गो, D1 यथा स्वर्गं K4 न मयाय' (for द्विजो') — After
 8, K2 ins an addl. colophon

9 1) B2 धर्माणि (for दुःखानि) — 2) B4 Dn1 n2
 D4 6 G2 आसु' (for प्रासु') K4 यथाबुद्धे', G4 महाबुद्धे
 — 3) S1 गतुम् (for कर्तुम्) — T2 om 9^f-10^e — 4)
 K2 3 Dc1 T1 G1 2 M दुष्कृत, B2 दुष्कृत (for दुष्कर)
 B D (except D1-3 2) G2 कर्म (for तात) — 1) G1
 गना जानाति यन्मम — After 9, B (B1 marg) D
 (except D1 2) G2 ins

1046* लोऽवृत्तान्तवृत्तज्ञा नित्यं धर्मपरायण ।
 [Cf 14^{cd} Dc Dns 'धमज्ञ (for 'नत्तज्ञ) Dc2 D2 6 परायण]

10 T2 om 10^{abcd} (cf 71 9) — 1) S1 M कर्म
 दोषेश्च, Dc2 धर्मदोषेश्च, D2 3 कर्मदोषेण, G2 4 'दोषाच्च
 S1 K B2 D1-3 6 ब्रह्मन् (for विद्वन्) — 2) M2 नाम्ना
 (for आत्म) S1 K1 2 'कृतानि च (for कृतेन वै) Dc
 Dn3 D2 ते (for वै) — 3) K3 क्वचिक्काल; B4 Dc2
 D2 3 6 किञ्चिक्काल, G1 M कश्चिक्कालो K2 ऋषे तात; K3
 D2 3 उपेत वै, B1 Dn1 n2 D4 6 G2-4 उष्यता वै S1 ते, K1
 च, K4 हि (for वै) — 4) S1 गोत्रो' (for ततो') K3
 D2 2 द्विज — 5) S1 K3 D2 त्व; K1 न, K4 हि (for च)

11 1) Some S MSS दाम्भिको K3 दुष्कृत पाप',
 B1 Dn1 n2 'त प्राज्ञ'
 12 1) S1 K B4 Dc Dns D1 2 6 transp सत्ये and
 धर्मे S1 K1 2 समवस्थित (for सततो') — 2) G2 4
 अह ब्राह्मण (by transp) — 3) S1 वृत्तिर्न, K1 3 जाला
 न (for वृत्तेन) B4 च (for हि) S (except G2) भविता
 (for हि भवेद्)

13 1) T2 धर्म' (for कर्म') — 2) D2 3 S (except
 T2 G2) प्राप्नोति (for आमोति) — 3) G1 चादित', G4
 चाहित' (for 'मित') Dc Dns G1 त्व (for त्वा)

14 1) B1 चा' (for ह्य') T1 जानिन' (for 'पादिन')
 — 2) S1 K B4 D1-3 2 G2 'वृत्ताततत्वज्ञा, B1-3 Dc Dn
 D4 6 G2 'वृत्तानुवृत्तज्ञा, T1 G4 'वृत्तातवृत्तज्ञो, G1 'वृत्तात-
 विज्ञानी — 3) K1 2 Dn2 नित्य T1 G1 4 परायण

15 S1 K1 3 4 D1-3 2 T G1 om the ref — 4)
 Dc Dns चान्य', D2 बाल, T1 बाल' (for बालै') T1

अनिष्टग्रयोगाच्च विप्रयोगात्प्रियस्य च ।
मानुषा मानमैर्दुःसैर्युज्यन्ते *अल्पबुद्धयः ॥ १६
गुणैर्भूतानि युज्यन्ते वियुज्यन्ते तथैव च ।
मर्वाणि नैतदेकस्य शोकरूस्थानं हि विद्यते ॥ १७
अनिष्टेनान्वितं पश्यंस्तथा क्षिप्रं विरज्यते ।
ततश्च प्रतिकुर्वन्ति यदि पश्यन्त्युपक्रमम् ।
शोचतो न भवेत्किञ्चित्केवलं परितप्यते ॥ १८
परित्यजन्ति ये दुःखं सुखं चाप्युभयं नराः ।
त एव सुखमेधन्ते ज्ञानवृत्ता मनीषिणः ॥ १९
असंतोपपरा मूढाः संतोषं यान्ति पण्डिताः ।
असंतोपस्य नास्त्यन्तस्तुष्टिस्तु परमं सुखम् ।
न शोचन्ति गताध्वानः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २०

न विपादे मनः कार्यं विपादो विपमुत्तमम् ।
मारयत्यकृतप्रज्ञं बालं क्रुद्ध इवोरगः ॥ २१
यं विपादोऽभिभवति विपमे समुपस्थिते ।
तेजसा तस्य हीनस्य पुरुषार्थो न विद्यते ॥ २२
अवश्यं क्रियमाणस्य कर्मणो दृश्यते फलम् ।
न हि निर्वेदमागम्य किञ्चित्प्राप्नोति शोभनम् ॥ २३
अथाप्युपायं पश्येत दुःखस्य परिमोक्षणे ।
अशोचन्नारभेतैव युक्तश्चाव्यसनी भवेत् ॥ २४
भूतेष्वभावं संचिन्त्य ये तु बुद्धेः परं गताः ।
न शोचन्ति कृतप्रज्ञाः पश्यन्तः परमां गतिम् ॥ २५
न शोचामि च वै विद्वन्कालाकाङ्क्षी स्थितोऽस्म्यहम् ।
एतैर्निदर्शनैर्ब्रह्मन्नावसीदामि सत्तम ॥ २६

मनन (for ममतां) B Dn1 n2 D4 ० G3 इयात् (for यतेत्)

16 °) N (except Ś1 K1 2) G1 3 मनुष्या (for मानुषा) B1 3 T1 मानुषं (for मानमै) — °) Dc Dn3 सुद्यते (for युज्यन्ते) To avoid hiatus, Ś1 K1 2 4 Dc Dn3 D1-3 येत्प, K3 D3 छल्प; B Dn1 n2 D4 ० G3 चाल्प; T1 G1 2 4 M स्वल्प, T2 नहं (for *अल्प)

17 M2 om 17^a-19^b — °) K1 गुणे; D1 गर्णर (for गुणैर) — °) D1 मर्वाणि (for मर्वाणि) D1 चेतदे, T2 G2 मर्वा (for नैतदे) G4 ण्यास्य (for ण्कस्य) — °) Ś1 K1 3 K1 3 भविष्यति; K4 B1 D3 न विद्यते (for हि वि)

18 M2 om 18^b (cf v1 17) — °) N (except Ś1 K1 2 D1-3) T2 G2 M1 अनिष्ट चान्वित T1 पुण्य, M1 पश्य (for पश्यन्) — °) K2 विराजते, T2 G1 विमृज्य (for विर) — °) T2 *रुपंति (for *कुर्वन्ति) — °) Ś1 K1 3 D1 न(D1 य)भा कुर्यति (for यदि पश्यन्ति) B1 3 Dn1 n2 D4 ० G3 [उ]पक्रमत् (Dc न); D2 3 M2 [अ]नुक्रम (for [उ]पक्रमम्) — Before 18^f, Dc Dn3 ins ब्राह्मण उ' — °) Ś1 K1 2 Dn3 न शोचते, K1 3 4 B1 Dc D1-3 ० G3 न शोचतो (by transp), T G1 3 4 M शोकेन न — T2 om 18^f-19^a — °) K1 प्रतिपद्यते, D2 परितप्यते

19 T2 om 19^a (cf v1 18) — °) Dc मे (for ये) — °) K2 चाप्युभये, B2 चाप्युभय, T1 G1 3 4 M वानतर — T1 G1 M om 19^c B1 reads it in marg — °) T2 ग एव दुःखमेवते

20 K2 D3 read 20^f before 20^b — °) T1 G1

[अ]त (for [अ]न्तस्) — °) B2 तुष्टे (for तुष्टि) Ś1 K1 3 हि, B3 च (for तु) — °) K2 T1 गताध्वान, D2 (?gloss) ज्ञानवृद्धा — °) = 25^d K4 पश्यते, D3 पश्यत, T2 G1 3 पश्यति

22 °) T1 यद् (for य) B1 [S]ति, Dn1 T1 G1 हि (for Sभि) — °) B Dn1 n2 D4 ० G1 3 विक्रमे, T1 दुःखे तु, M क्रमे तु (for विपमे)

23 °) K1 अवश — °) T1 विद्य (for दृश्य) — °) B1 आपन्न, T1 आगत्य, M2 आपन्न (for आगत्य)

24 °) D2 3 यथा (for अय) Ś1 K Dc D1-3 3 [अ]म्यु (for [अ]प्यु) — °) K3 दुःखेन परिमोष्यते — °) Ś1 K1 3 4 भेत्त वै; B1 Dn1 G3 भेतैव, B2 4 D3 भेत्तव (B2 व), Dn2 भेतैव (for भेतैव) — °) B D (except D1-3 ०) T1 G3 M सुक्त (for युक्त)

25 °) B2 Dc2 Dn3 D3 T1 भूतेषु भाव (Dn3 m भूते स्वभाव), G1 भूतेषुभाव — 25^d=20^f

26 M1 om 26-27 Before 26, Ś1 K Dc Dn3 D1-3 3 T G1 M2 ins व्याध उ' (resp व्याध) — °) K3 4 D3 3 5 T1 G1 3 M2 रमे, B1 T2 G3 न मे (for च वै) B4 विप्र (for विद्वन्) Ś1 K1 न च शोच्याम्यह (K1 मि वै) विद्वन् — °) K1 D3 T G1 3 4 कालकाक्षी Ś1 K1 3 T G1 3 4 [अ]स्मि (for हि) — °) B2 Dc D2 4 om न T1 न सीदामि द्विजोत्तम

27 M1 om 27 (cf v1 26) — °) Ś1 K1 3 कृत प्रज्ञस्य, K4 Dc Dn3 D3 3 प्रज्ञश्र Ś1 T मेधाविन् — °) B1 2 Dn1 n2 हि (for च) — °) K3 जानामि (for

ब्राह्मण उवाच ।

कृतप्रज्ञोऽसि मेधावी बुद्धिश्च विपुला तव ।
नाहं भवन्तं शोचामि ज्ञानवृत्तोऽसि धर्मवित् ॥ २७
आपृच्छे त्वा स्वस्ति तेऽस्तु धर्मस्त्वा परिरक्षतु ।
अग्रमादस्तु कर्तव्यो धर्मं धर्मभृतां वर ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

वाढमित्येव तं व्याधः कृताञ्जलिरुवाच ह ।
प्रदक्षिणमथो कृत्वा प्रस्थितो द्विजसत्तमः ॥ २९
स तु गत्वा द्विजः सर्वां शुश्रूषां कृतवांस्तदा ।
मातापितृभ्यां बृद्धाभ्यां यथान्यायं सुसंशितः ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदशोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं निखिलेन युधिष्ठिर ।
पृष्टवानसि यं तात धर्मं धर्मभृतां वर ॥ ३१
पतिव्रताया माहात्म्यं ब्राह्मणस्य च सत्तम ।
मातापित्रोश्च शुश्रूषा व्याधे धर्मश्च कीर्तितः ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्धर्माख्यानमनुत्तमम् ।
सर्वधर्मभृतां श्रेष्ठ कथितं द्विजसत्तम ॥ ३३
सुखश्रव्यतया विद्वन्मुहूर्तमिव मे गतम् ।
न हि वृत्तोऽस्मि भगवञ्श्रुयानो धर्ममुत्तमम् ॥ ३४

C 3 14099
B 3 216 37
K 3 219 38

शोचामि) T₂ G₁ ३ ४ M₂ पापाञ्जित्तश्च सदा — ^d) K₂
ज्ञानवृत्तो, B₂ 'वृत्तो', T₂ G₂ ४ 'वृद्धो', G₁ अज्ञानासो'
S₁ K₁ ४ D₂ धर्मत (for 'वित्')

28 ^a) Ś₁ आपृच्छेद्वा K₁ ३ G₄ M₂ एया (for स्वा)
— ^b) B Dn D₁ ४ ६ G₁ ३ स्वां (for स्वा) Ś₁ K Dc
Dn₂ D₁₋₃ ६ अभि' (for परि') — ^c) K₂m न प्रमाद
Ś₁ K₁ २ ४ Dc Dn₂ D₁₋₃ च (for तु)

29 ^a) K₂ D₁ ३ विप्र (for व्याध) — ^b) Ś₁ K B₄
D₁₋₃ ६ अभापत (for उवाच ह) — ^c) M₁ तु त (for
अथो) K₄ D₂ ६ प्रदक्षिणीकृतस्त्रेण — ^d) Ś₁ K₁ ३
प्रस्थित Ś₁ K₁ २ D₄ ६ द्विजसत्तम, K₂ D₁ 'म

30 ^a) K₂ D₂ सर्वं ; B₁₋₃ Dc Dn₂ सर्वा ; D₂ तेषा,
D₂ सर्वं (for सर्वा) G₁ गत्वा गृह द्विजश्रेष्ठ — ^b) B₂ ३
Dc Dn₂ शुश्रूषा D₁ ३ ६ सदा, G₁ तु स' (for तदा)
— ^c) T G₂ ४ M₂ अधाभ्या, G₁ धर्माभ्या, M₁ धर्मास्मा
(for वृद्धा) — ^d) K₁ यथान्याय्य Ś₁ K₁ ३ महामति,
K₂ Dn₁ n₂ (after corr) D₂ ६ सुगसित, K₄ B₂ Dn₂
D₂ सुसयत, B₄ G₁ (before corr) स्थित ; T 'श्रित,
G₂ 'हित, M₁ समाहित D₁ सर्वैरप्यभिनदित

31 G₁ om 31-32 — ^c) S₁ K₁₋₃ B₂ ४ Dc Dn₂
D₁₋₃ ६ T G₂ ४ यद् (for य) B₁ तावद् (for तात)
— ^d) M सर्वं (for धर्मं) Dc D₄ वर (for वर)

32 G₁ om 32 (cf v 1 31) — ^c) T₁ 'पितृभ्यां
(for 'पित्रोश्च) Dc Dn₂ तु (for च) — ^d) N G₂ धर्म
व्याधेन (B₁ ४ 'धस्य) कीर्तित

33 ^b) T₂ धर्मज्ञानम् (for धर्माख्यानम्) Ś₁ K₁ ३
धर्मव्याधेन भार्गव, B₂ G₁ धर्ममाख्यानमुत्तम — ^c) B D

(except D₁₋₃ ६) G₂ 'विदां (for भृतां) — ^d) K₂ ४
B D (except D₁ ३) G₂ मुनिमत्तम, M ते द्विजोत्तम

34 K₂ om 34 — ^a) K₄ Dn₂ D₁ ६ T G₁ ३ ४
M सुख(B₄ 'ख)श्राव्यतया (T₂ व्य स्वया) S₁ K₁ ३ ४
B₁ ३ Dc D₁₋₃ ६ G₁ ब्रह्मन्, B₂ विप्र (for विद्वन्) — ^b)
B Dn₁ n₂ D₄ ६ G₂ M मुहूर्त इव मे गत'

Colophon — Major parvan K₂ T₂ G₂ ४ आरण्य
— Sub parvan G₁ मार्कण्डेयमस्या N T₁ G₂ M (all
om sub parvan name) mention only पतिव्रतो(D₂
धर्मव्याधो)पाख्यान, to it K B₄ D T₁ G₂ M add समाप्त
— Adhy name G₁ धर्मव्याधकौशिकसंवाद, G₂ कौशिक-
व्याधसंवादे पतिव्रतामाहात्म्यकथन — Adhy no (figures,
words or both) Dn₁ 215, Dn₂ D₁ 214, T G₁ M
(M₂ inf lin) 209 G₂ ४ M₂ (orig) 211 — Śloka
no Dn₁ n₂ 37, D₁ 36

After adhy 206, K₁ ४ D₁₋₃ ins (with
transposition) a passage given in App I (No 21),
which is ins in some other MSS after adhy 190
(q v)

207

1 M om 1 — ^b) D₂ शुभा कथा (by transp)
— ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ६ G₂ यदास्विन ; B₁₋₃ Dn₁ n₂ D₄ ६
इद तदा (for तपस्विनम्)

२०७

वैशांपायन उवाच ।

श्रुत्वेमा धर्मसंयुक्तां धर्मराजः कथां शुभाम् ।
पुनः पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेयं तपस्विनम् ॥ १

युधिष्ठिर उवाच ।

ऋथमग्निर्वनं यातः कथं चाप्यङ्गिराः पुरा ।
नष्टेऽग्नौ हव्यमप्रहदग्निर्भूत्वा महानृषिः ॥ २
अग्निर्यदा त्वेक एव बहुत्वं चास्य कर्मसु ।
दृश्यते भगवन्सर्वमेतदिच्छामि वेदितुम् ॥ ३
कुमारश्च यथोत्पन्नो यथा चाग्नेः सुतोऽभवत् ।
यथा रुद्राच्च संभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं त्वत्तः श्रोतुं भार्गवनन्दन ।
कौतूहलममाविष्टो यथातथ्यं महामुने ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यथा क्रुद्धो हुतवहस्तपस्तप्तुं वनं गतः ॥ ६
यथा च भगवानग्निः स्वयमेवाङ्गिराभवत् ।
संतापयन्स्वप्रभया नाशयंस्तिमिराणि च ॥ ७
आश्रमस्थो महाभागो हव्यवाहं विशेषयन् ।
तथा स भूत्वा तु तदा जगत्सर्वं प्रकाशयन् ॥ ८
तपश्चरंश्च हुतभुक्संतप्तस्तस्य तेजसा ।
भृशं ग्लानश्च तेजस्वी न स किञ्चित्प्रजज्ञिवान् ॥ ९
अथ संचिन्तयामास भगवान्हव्यवाहनः ।
अन्योऽग्निरिह लोकानां ब्रह्मणा संप्रवर्तितः ।
अग्नित्वं विप्रनष्टं हि तप्यमानस्य मे तपः ॥ १०
कथमग्निः पुनरहं भवेयमिति चिन्त्य सः ।
अपश्यदग्निवल्लोकान्स्तापयन्तं महामुनिम् ॥ ११
सोपासर्पच्छनैर्भीतस्तमुवाच तदाङ्गिराः ।
शीघ्रमेव भवस्वाग्निस्त्वं पुनर्लोकभावनः ।

2 ^b Śī K₂ om च K₂ Dc D₂ G₁ वां (for चां)
S₁ तथा (for पुरा) — ^d B₁₋₃ Dn₁ n₂ D₄ ० G₂ 'द्युति';
B₂ T G₁ ३ ४ M 'मुनि (for 'नृषि)

3 ^a S (except T₁ G₂) यथा (for यदा) B₂ G₁
एकः T₂ G₂ ४ M वैक (for श्वेक) T₁ अग्निर्यदा हि चैवैको
— ^c G₄ स्वत् (for सर्वम्)

4 ^b D₂ वां (for चा) — ^c D₂ तथा (for यथा)
— ^d Dc कृत्तिकासु (for 'सु च)

5 ^{ab} Śī K Dc Dn₂ D₁₋₃ ३ transp स्वत्त and
धोऽ B Dn₁ n₂ D₄ ० G₂ 'सत्तम (for 'नन्दन) — ^c
S₁ K₁ ३ कौतूहल मप्रविष्टो — ^d K₁ ३ या(K₂ य)यात
श्यान्; K₁ B₁ ३ ४ Dc₁ Dn₁ n₂ D₂₋₄ ० T₁ G₂ M₂ याथा
नप्य, T₂ G₁ ३ ४ च(G₁ या)यातप्य — After 5, B₂ Dc
Dn₂ 1n₂

1017* वपुर्गदंवि मे मल्लज्जिह्वाममिम शुभम् ।

7 ^a K₂ D₂ तथा च, B₂ यथोक्तो; T₂ G₂ यथा हि (for
यथा च) — ^c B Dn D₁ ४ ० G₂ च (for स्व) — ^d
G₂ ४ विनिर्गति (for 'राणि च) — After 7, N (except
B₂ ३) (२; 1n₂)

1015* पुराङ्गिरा मात्मानो चचार तप उक्तमम् ।

[K₂ D₂ वतन् (for तप)]

8 ^a S (except G₂) आश्रमस्थ Śī K₂ Dc 'बाहो
(for 'भागो) — ^b Dc₂ Dn₂ D₂ G₁ ३ विशेषयत् (for
'यन्) — ^c B₂ T₂ G₂ यथा, D₂ तदा; G₂ यदा (for
तथा) K₄ B₂ भूत्वा तु स, G₁ तु भूत्वा स; G₂ ४ [अग्नि
भूत्वा तु (for स भूत्वा तु) T₁ तथा भूत्वा तथा चाग्नि
— ^d B Dn₁ n₂ D₁ ४ ० G₂ M₁ द्यकाशयत् (Dn₂ D₁ ४
'यन्) (for प्रका')

9 ^a K₂ ४ B₂ ४ Dn D₁ ३-० G₂ तु, D₂ T₁ G₁ स
(for च) Dc तपश्चरन्हुतवह — ^b T₁ सप्ताविश (for
सतस्र) T₁ G₄ च सु, T₂ G₁ M₂ च स्व (for तस्य) — ^c
S₁ K Dc D₁₋₃ ० क्रुद्धो (for भृदा) K₂ लीनस्तु; K₄
मानश्च (for ग्लान') — ^d K₄ B₂ Dn D₁₋₄ ० G₂ च (for
स) T G₁ ३ ४ M न किञ्चित्प्रजज्ञिवान्

10 ^c S₁ K D₂ ३ कोन्यो (for अन्यो) G₁ ३ ४ इव
(for हृह) — ^d T G₂ ४ ब्राह्मण B₁ ३ ४ Dn₁ n₂
D₄ ० G₂ सप्रकल्पित, Dc Dn₂ 'कीर्तित — ^e D₂ ३
प्रविनष्ट, a few MSS विप्रणष्ट — ^f K₂ T₁ ते (for मे)
D₂ तेजसा (for मे तप)

11 ^b K₂ ४ Dc Dn₂ D₂ ३ ३ चितयन् (for चिन्त्य

विज्ञातश्वासि लोकेषु त्रिषु संस्थानचारिषु ॥ १२
त्वमग्ने प्रथमः सृष्टो ब्रह्मणा तिमिरापहः ।

स्वस्थानं प्रतिपद्यस्व शीघ्रमेव तमोनुद ॥ १३

अग्निरुवाच ।

नष्टकीर्तिरहं लोके भवाञ्जातो हुताशनः ।

भवन्तमेव ज्ञास्यन्ति पावकं न तु मां जनाः ॥ १४

निक्षिपाम्यहमभित्वं त्वमग्निः प्रथमो भव ।

भविष्यामि द्वितीयोऽहं प्राजापत्यक एव च ॥ १५

आङ्गिरा उवाच ।

कुरु पुण्यं प्रजास्वर्ग्यं भवाग्निस्तिमिरापहः ।

मां च देव कुरुष्वाम्ने प्रथमं पुत्रमञ्जसा ॥ १६
मार्कण्डेय उवाच ।

तच्छ्रुत्वाङ्गिरसो वाक्यं जातवेदास्तथाकरोत् ।

राजन्वृहस्पतिर्नाम तस्याप्यङ्गिरसः सुतः ॥ १७

ज्ञात्वा प्रथमजं तं तु वह्नेराङ्गिरसं सुतम् ।

उपेत्य देवाः पप्रच्छुः कारणं तत्र भारत ॥ १८

स तु पृष्टस्तदा देवैस्ततः कारणमब्रवीत् ।

प्रत्यगृह्यस्तु देवाश्च तद्वचोऽङ्गिरसस्तदा ॥ १९

अत्र नानाविधानशीन्प्रवक्ष्यामि महाप्रभान् ।

कर्मभिर्वहुभिः ख्यातान्नानात्वं ब्राह्मणेष्विह ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वेण सप्ताधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २०७ ॥

C. 3 14121
B. 3 217 21
K. 3 220 21

च) — °) K₃ D₆ D₆ सोपश्य* (for अपश्य*)

12 °) D₆ T₂ G₄ M₂ सोपमर्षत्, T₁ सोपश्यत् Ś₁
ततो, K₂ तु त, K₃ क्षणे (for क्षनेर्) — °) S₁ K₁ 2 T₂
G₁ ततो* (for तदा*) — °) K₂ D₂ 4 भावन — °)
K₁ 2 D₆ T₂ G₄ 4 [अ]पि (for [अ]मि) — °) = 1 179 11^d
K₁ 2 स (K₂ स) स्थानुचारिषु, K₃ corrupt, K₄ M₂ मस्थाणु*,
D₂ 3 6 सस्थाणु*, G₂ 4 स्थावर*, M₁ सस्थाणु* G₁ त्रिस
स्थानप्रचारिषु Cf B 7 10 68, and P W s v सस्थान
चारिन्

13 °b) B Dn₁ n₂ D₄₋₆ G₃ अग्नि (for अग्ने) S₁
transp प्रथम and ब्रह्मणा K₄ B Dn D₄ 6 G₁ 3 M₁
प्रथम (for 'म') K₂ D₄ तिमिरापह — After 13^{ab}, D₆
reads 16^{cd}, repeating it in its proper place — °) K₁ 2
D₆ T M स्व स्थान, K₃ 4 Dn₂ D₂ सस्थान — °) K₂ T₂
तमोनुद*

15 °) K₁ 2 विश्लेष्या* (for निक्षिपा*) — °) Ś₁
K₁ 2 *पत्याग्निरेव च, B₂ *पत्यस्तधेव च, B₄ T G₁ 2 4 M
*पत्यस (B₂ T₂ *पत्य) तयकत

16 K₃ om 16^{ab} — °) K₁ 2 D₆ T₁ M₂ प्रजास्वर्ग्य,
K₄ D₁ 6 मर्ग, D₃ *स्वर्ग, T₂ *सु त्व, G₁ 2 ब्रजस्वर्ग्य
— °) S₁ K₂ अग्ने (for अग्निस्) A few MSS *पह
— °) K₁ देह, B₃ D₆ देव (for देव) — °) B₂ ओजसा
(for अञ्जसा)

17 °) Dn₁ n₂ D₄₋₆ G₃ तदा (for तया*) — °)
K₃ तया* (for तया*)

18 °) M₁ श्रुत्वा (for ज्ञात्वा) D₂ तु प्रथम (for
प्रथमज) Ś₁ K₁ पुत्र (for त तु) — °) Ś₁ G₁ वह्निम्

(for वह्नेर्) Ś₁ K₃ B₁ 3 D₁ 2 6 T₁ G₁ 2 M₂ अगिरस
(for आङ्गिरस) — B₂ om 18^{cd}, D₂ om (hapl)
18^c-19^d

19 D₂ om 19 (cf v 1 18) — °) G₁ ततो, G₄
तथा (for तदा) — °) G₁ त त (for तत्*) — °) Ś₁
K₁ 2 प्रतिगृह्य तु, K₃ D₃ 5 S (except G₃) प्रत्यगृह्यत
— °) S₁ तद्विधा*; B₃ तद्वाचा (in तद्वचो* as in text)
Ś₁ K₁ 2 गता, K₃ तथा (for तदा) K₄ m सुतमगिरस तदा

20 °) B Dn (Dn₃ marg) D₁ 4 6 G₃ तत्र (for
अत्र) — °) K₁ B D (except D₁₋₃ 5) G₃ नानार्थान्
(for नानात्व) K₃ 4 D₆ D₁ 2 [इ]ति; S (except G₃)
[अ]पि (for [इ]ह)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ T₂ G₁ 2 4
आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमस्या (followed
by आगिरस) Ś₁ K B₂₋₄ D M₂ (all om sub parvan
name) mention only आगिरस — Adhy name B₁
अगिरसोत्पत्ति, G₂ अगिरसप्रजाकथन — Adhy no
(figures, words or both), Dn₁ (sup lin) 216, Dn₃
215, D₁ 219, T G₁ M (M₂ inf lin) 210, G₂ 4 M₂
(orig) 212 — Śloka no Dn₁ n₂ 22, D₁ 21

208

1 °) Ś₁ K₂ 3 D₂ T₂ G₁ 2 ब्राह्मणो (for ब्र) — °)
Ś₁ K₂ 3 B₁ 4 Dn₁ n₂ D₄ 6 G₃ तस्याभवत् शुभा (Ś₁
K₂ 3 सुता) भार्या, B₂ 3 T₁ तस्यापि च शुभा भार्या; D₃ T₂

मार्कण्डेय उवाच ।

ब्रह्मणो यस्त्वृतीयस्तु पुत्रः कुरुकुलोद्बह ।
 तस्यापवसुता भार्या प्रजास्तस्यापि मे शृणु ॥ १
 बृहज्ज्योतिर्वृहत्कीर्तिर्वृहद्ब्रह्मा बृहन्मनाः ।
 बृहन्मन्त्रो बृहद्भासस्तथा राजन्बृहस्पतिः ॥ २
 प्रजासु तासु सर्वासु रूपेणाप्रतिमाभवत् ।
 देवी भानुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥ ३
 भूतानामेव सर्वेषां यस्यां रागस्तदाभवत् ।
 रागाद्रागेति यामाहुर्द्वितीयाङ्गिरसः सुता ॥ ४

यां कपर्दिसुतामार्हुर्दृश्यादृश्येति देहिनः ।
 तनुत्वात्सा सिनीवाली तृतीयाङ्गिरसः सुता ॥ ५
 पश्यत्यचिंष्मती भामिर्हविर्भिश्च हविष्मती ।
 पृष्ठीमाङ्गिरसः कन्यां पुण्यामार्हुर्हविष्मतीम् ॥ ६
 महामखेष्वाङ्गिरसी दीप्तिमत्सु महामती ।
 महामतीति विख्याता सप्तमी कथ्यते सुता ॥ ७
 यां तु दृष्ट्वा भगवतीं जनः कुहुकुहायते ।
 एकानंशेति यामाहुः कुहूमङ्गिरसः सुताम् ॥ ८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाधिकद्विंशत्तमोऽध्याय ॥ २०८ ॥

G₂ ४ तस्यापि वसुदा (D₃ 'जा, D_{3m} sec m 'भा, G₄ 'धा)
 भार्या, D₅ तस्यैवाथाभवन्भार्या, G₁ तस्याभूद्बसुधा भार्या
 ❀ Cn सुपु भातीति सुभा । शुभा इति षोडशपि स्व
 ग्राह्या । ❀ — ^a) B₁₋₃ Dn D₄₋₆ G₃ तस्यां च मे, Dc
 तस्यामिमे (for तस्यापि मे)

2 ^a) Ś₁ K D₂ ३ ६ प्राग्ज्योतिर्वे (for बृहज्ज्योतिर)
 B₁₋₃ Dc Dn D₄ ६ G₃ transp 'ज्योतिर and 'स्कीतिर
 — T₁ om 2^b-4^a — ^b) G₂ ४ बृहत्तेजा, M₂ ब्रह्मन्ब्रह्मा
 (for बृहद्ब्रह्मा) — ^c) Ś₁ K₁ ३ ४ D₁₋₃ 'स्पुत्रो (for 'न्मन्त्रो)
 D₂ 'ज्ञानुत्, M₁ 'ज्ञाना (for 'ज्ञानस)

3 T₁ om ३ (cf v 1 2) — ^b) D₃ ४ 'प्रतिमो', T₂
 G₂ ४ 'नुपमो' (for 'प्रतिमा') — T₂ om 3^c-5^b

4 T₁ om 4^a, T₂ om 4 (cf v 1 2, 3) — ^a) M₂
 इह (for एव) — ^b) Ś₁ Dc₁ यस्या, T₁ येषां (for यस्या)
 G₂ ४ तथाभवत्, M₁ प्रवर्तते, M₂ सदाभवत् — ^c) Ś₁
 K₁ २ रागो (Ś₁ 'को)द्वेकेति, D₂ ३ G₄ M रागाद्राकेति T₁
 G₁ २ M₂ प्राहुर (for आहुर) — ^d) K₄ B₁ Dn₁ n₂
 D₁ ३ ४ ६ सुता (for सुता)

5 T₂ om 5^{ab} (cf v 1 ३), D₂ om (hapl) ५
 — ^a) K₃ कामदि, K₄ कामधि, D₁ काम हि, D₅ कामदा,
 M कपर्दी Ś₁ K₁ ३ यां कर्दमीति वै प्राहुर — ^c) B₁ तत्र
 स्वमौ, G₄ तनुत्वात्ता B₂ D₁ ६ सिनीवाली — After 5,
 S reads 8

6 G₁ om 6^{ab} — ^a) K₄ D₂ पश्यती, B₁ ३ Dc Dn₂
 D₁ चतुर्थी, S (G₁ om) पचमी (for पश्यती) Ś₁ K₂₋₄

B₁ ३ D₂ ३ T M भाति; B₃ ४ नाभिर्, G₂ ४ नाभा (for
 भाभिर्) — D₄ om (hapl) from भाभि' (1n^a) up to
 'ष्मती (1n^b) — ^b) S₁ K₁ ३ तु (for च) K₂ ४ D₁₋₃
 हविष्मद्भिर् (for हविभिश्च) K₂ ३ हविष्मती B₁ ३ Dc
 Dn₂ दीप्तादीप्तिश्च पचमी — ^c) T G₂ ४ M चाणि' (for
 अङ्गि') G₁ पचागिरसकन्यासु — ^d) K₂ ४ B₃ Dn D₁₋₃
 M महि' (for हवि')

7 ^a) Ś₁ आविरामीद्, K₁ ३ अरमत (for आङ्गिरमी)
 — ^b) K₃ ४ Dn D₂ ४ ६ T₂ G₁ ३ महामते (G₁ 'ते); D₂
 महीपते, G₂ महाघुति; G₄ महायनि (for 'मती) — ^c)
 T₁ तु (for [ह]ति) K₂ विज्ञेया (for विख्याता) — ^d)
 D₁ तु सा (for सुता)

8 S reads 8 after 5 — ^b) K₂ ३ Dc₂ Dn₂ D₂ ३
 T₂ कुहुकुहा' — ^c) Ś₁ K₁ ३ एकेनाशेन, D₁ T G₁ ३ M
 एका (T₂ 'ता)नगे (D₁ 'ते)ति, D₅ एकद्वैवेति; G₂ एकायनेति;
 G₄ एकानेकेति (for एकानंशेति) B₁₋₃ Dn D₄ ६ T₂ G₂
 ताम् (for याम्) — ^d) T G₁ M₂ चतुर्थीमगिरसुता, G₂ ४
 M₁ चतुर्थ्यंगिरस सुता

Colophon om 1n S (except G₂) — Major parvan
 Ś₁ K₂ Dn₂ आरण्य — Sub parvan K₁ ३ ४ B D G₂
 (all om sub parvan name) mention only आगिरस
 — Adhy no (figures, words or both) Dn₁
 217, Dn₂ 216, D₁ 220 — Śloka no Dn₁ n₂
 D₁ 8

२०९

मार्कण्डेय उवाच ।

वृहस्पतेश्चान्द्रमसी भार्याभूद्या यशस्विनी ।
अग्नीन्साजनयत्पुण्यान्पडेकां चापि पुत्रिकाम् ॥ १
आहुतिष्वेव यस्याग्नेर्हविषाज्यं विधीयते ।
सोऽग्निर्वृहस्पतेः पुत्रः शंयुर्नाम महाप्रभः ॥ २
चातुर्मास्येषु यस्पेष्ट्यामश्वमेधेऽग्रजः पशुः ।
दीप्तो ज्वालैरनेकाभैरग्निरेकोऽथ वीर्यवान् ॥ ३
शंयोरप्रतिमा भार्या सत्या सत्या च धर्मजा ।
अग्निस्तस्य सुतो दीप्तस्तिष्ठः कन्याश्च सुव्रताः ॥ ४

प्रथमेनाज्यभागेन पूज्यते योऽग्निरध्वरे ।
अग्निस्तस्य भरद्वाजः प्रथमः पुत्र उच्यते ॥ ५
पौर्णमास्येषु सर्वेषु हविषाज्यं सुबोधतम् ।
भरतो नामतः सोऽग्निर्द्वितीयः शंयुतः सुतः ॥ ६
तिस्रः कन्या भवन्त्यन्या यासां स भरतः पतिः ।
भरतस्तु सुतस्तस्य भरत्येका च पुत्रिका ॥ ७
भरतो भरतस्याग्नेः पावकस्तु प्रजापतेः ।
महानत्यर्थमहितस्तथा भरतसत्तम ॥ ८
भरद्वाजस्य भार्या तु वीरा वीरश्च पिण्डदः ।

C ३ 14138
B ३ 219 9
P ३ 221 17

209

1 T G₁ M₁ om the ref. — ^a) G₁ ब्रह्मणोतेश्, M महीपतेश् (for वृहस्पतेश्) M चन्द्रमसो (for चान्द्रमसी) — ^b) Dc₂ या वभूव (for भार्याभूद्या) S₁ K₁ २ ४ Dc₁ D₁ [अ]पीद्या, K₃ Dn₃ D₂ ३ M₁ यामूद्, B₁ T₂ G₂ ४ मून्वा, B₄ चामूद् (for [अ]मूद्या) — ^c) Dc Dn₃ अजन, G₄ चानन (for साजन) Ś₁ K Dc Dn₃ D₁-३ ३ पुत्रान (for पुत्रान्)

2 ^a) Ś₁ K₁-३ D₂ आहुतेषु, K₄ D₁ सुहुतेषु, D₂ अहुतेषु; T₁ M अतिषिपु M [इ]व (for [ए]व) B₁ S (except G₂) यस्याग्ने — ^b) S₁ K D₁ २ हविषाज्य, B₂ Dn₁ n₂ D₂ ४ याद्य, Dc Dn₃ T₂ G₂ ४ M राज्य, G₁ प्याज्य (for पाज्य) — ^c) B₄ अग्निर् (for सोऽग्निर्) — ^d) T₁ M₂ शयुर (for शयुर) K₄ D₅ प्रभु, B₁ यथा; B₃ Dn₁ n₂ D₄ ८ G₃ व्रत (for प्रभ)

3 ^a) Ś₁ K₁ २ T₁ इष्टिर्, G₂ ४ इष्टम् (for इष्ट्याम्) — ^b) S₁ K₁ २ [S]व्यज (for सप्रज) K₃ Dn₃ प्रभु (for पशु) T₂ अश्वमेधेषु य पशु, G₁ मेव इति श्रुत, G₂ ४ मेघप्रभागमूत् — ^c) Ś₁ K₁ २ ४ Dc Dn₃ D₂ ३ ३ दीप्ता (D₂ ३ 'सो')विमिर्, K₃ दीप्तिरमिर्, B₂ G₁ ४ M₁ दीप्तिजा (G₁ M₁ 'जा')लैर्, B₃ दीप्तो ज्ञानैर् (m as in text), D₁ T G₂ M₂ दीप्तजालैर् Ś₁ अनीकाभैर्, K₁ २ अनेकारैर्, Dc Dn₃ D₂ ३ अनेकाभिर्, T₁ G₁ ४ अनेकाभैर्, G₂ अनेकाहैर् — ^d) Ś₁ K₁ २ अग्निदीपोय, K₃ B₃ Dc Dn₃ D₁ ३ ६ G₃ रोयोय, B₁ रोयोय, B₄ वेधोय, T₁ घोमोय; T₂ G₁ २ ४ M अग्नीपोमोय

94

[745]

4 ^b) Ś₁ K₃ ४ B₂ ३ (m as in text) D₁ ३ मत्या स, B₁ Dc Dn₃ (sup lin) T₁ मत्याय, Dn₁ n₂ D₄ ६ G₃ सत्याथ, D₅ सत्यांश (for मत्याच) G₁ २ ४ धर्मज — ^c) Ś₁ K₂ Dc D₂ ३ ३ तस्या (for तस्य) — ^d) B₄ तस्या (for तिस्र) Ś₁ K₁-३ D₅ सुप्रभा (for व्रता)

5 ^b) T G₂ ४ सोमिर् (for योऽग्निर्) — ^c) D₂ ३ अग्ने (for अग्नि)

6 ^a) K₁ २ B₁ ४ Dc Dn D₅ पौर्णमासेषु — ^b) S₁ K D₁-३ ३ हविषाज्य, S (except G₂) हविराज्य Ś₁ सुबोधता, K₁ सुबोध्यता, K₂ श्रुवच्युता, K₃ B D₅ श्रुबोद्यत, K₄ श्रुचो, D₁ प्रबोद्यत, T₂ सुबोद्यह D₅ हविषाज्येषु बोद्यत — ^c) Ś₁ K D₁ ३ M₁ 'तो नाम तस्याग्नेर् (K₁ ३ D₁ ३ M₁ 'मिर्) — ^d) Ś₁ K₁ २ शयव, K₃ ४ B₂ ४ D₁ ३ सयुत, B₁ मयत, S (except G₁ ३) शयुज

7 ^a) S₁ K₁ ३ D₅ [अ]भवन्, K₄ (m as in text) M भरति (for भवन्ति) — ^c) D₂ ३ T₂ G₁ २ ४ भारतस्तु, M भारति (for भरत) — ^d) K₃ ४ D₁-३ ३ भवत्येका, B₂ S (except G₂) भारत्येका B₂ D₅ कन्यका (for पुत्रिका)

8 ^a) S₁ K₁ २ अङ्गुतो, D₁-३ भारती, S (except G₂) भारते (M₂ 'तिर्) (for भरतो) K₃ D₂ ३ भारतस्य K₃ ३ B Dc अग्नि (B₂ अपि), D₄ ६ अग्ने (for अग्ने) — ^b) K₃ प्रनायत, B₃ D₁ T G₁ २ ४ यते; D₂ ३ पते (for पते) Ś₁ K₁ पावकश्चाप्यजायत; K₂ पावकस्यापि जायत; Dc Dn₃ D₅ पावक समजायत — ^c) K₃ सहितस्; Dn₁ n₂ T₂ G₁-३ ममितस् (for महितस्) Ś₁ K₁ २ महानकश्च महिपस्

9 ^a) S₁ T नारद्वाजस्य M₂ भार्याया — ^b) K₂ पुत्रा (for वीरा) K₁ ३ ४ B D T₂ (by corr) G₃ वीरस्य

प्राहुराज्येन तस्येज्यां सोमस्येव द्विजाः शनैः ॥ ९
हविषा यो द्वितीयेन सोमेन सह युज्यते ।
रथप्रभू रथध्वानः कुम्भरेताः स उच्यते ॥ १०
मरुद्वां जनयत्सिद्धि भासुं भाभिः समावृणोत् ।
आग्नेयमानयन्नित्यमाह्वानेष्वेव कथ्यते ॥ ११
यस्तु न च्यवते नित्यं यज्ञसा वर्चसा श्रिया ।
अग्निर्निश्च्यवनो नाम पृथिवीं स्तौति केवलम् ॥ १२
विषाप्मा कलुषैर्मुक्तो विशुद्धश्चार्चिषा ज्वलन् ।
विषापोऽग्निः सुतस्तस्य सत्यः समयकर्मसु ॥ १३
आक्रोशतां हि भूतानां यः करोति हि निष्कृतिम् ।

अग्निः स निष्कृतिर्नाम शोभयत्यभिसेवितः ॥ १४
अनुकूजन्ति येनेह वेदनार्ताः स्वयं जनाः ।
तस्य पुत्रः खनो नाम पावकः स रुजस्करः ॥ १५
यस्तु विश्वस्य जगतो बुद्धिमाक्रम्य तिष्ठति ।
तं प्राहुरध्यात्मविदो विश्वजिज्ञाम पावकम् ॥ १६
अन्तराग्निः श्रितो यो हि भुक्तं पचति देहिनाम् ।
स यज्ञे विश्वभुद् नाम सर्वलोकेषु भारत ॥ १७
ब्रह्मचारी यतात्मा च सततं विपुलव्रतः ।
ब्राह्मणाः पूजयन्त्येनं पाकयज्ञेषु पावकम् ॥ १८
प्रथितो गोपतिर्नाम नदी यस्याभवत्प्रिया ।

K₃ 4 B D (except D₂) G₂ पिडदा — °) K₃ 4 D₂ 3
यस्सेष्टया, B Dc Dn₃ T₁ त(T₁ य)स्याज्य, D₂ यस्सेष्ट्या; T₂
G₁ M यस्सेज्यां

10 °) S₁ K₁ 3 रथप्रोभो; Dc Dn₃ G₁ 4 'प्रभु (for
'प्रभू' K₄ D T₁ G₁ 3 M रथाध्वान (D₄ रथाध्वान)
K₄ रथभूतरवाध्वान — °) Ś₁ K₁ 3 रथमरेता, M₂ कुम्भ
रेता Ś₁ K₁ 2 कथ्यते (for उच्यते)

11 °) Some MSS शरध्वान Ś₁ K₂ 4 B₂ 3 D₃ 5
G₂ जनयन् — °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ 5 सोम (for भानु)
— °) Ś₁ K₁ 2 अज्ञेय (for आग्नेयम्) S₁ K₁ 2 मानम,
K₃ D₁ आनयेन्, G₂ 4 अनयन् (for आनयन्) G₂ 4
मिथ्यम्, M मथ्यम् (for नित्यम्) — °) Ś₁ K₁₋₃ Dn₃
D₁ 2 5 T₁ G₁ आह्वानेष्वेव, K₄ B₁ 3 Dc₁ Dn₁ n₂ D₄ 6
G₃ 'ने छेप; Dc₂ 'ने छेपु; D₃ ने छेव; T₂ 'ने एप, G₂ 4
मिथ्यो नामप Ś₁ K₁₋₃ B Dc Dn₃ D₁ 3 5 श्रूयते; K₄
Dn₁ n₂ D₂ 4 6 T₂ G₃ सूय (for कथ्य)

12 °) B₂ तेजसा (for वर्चसा) — °) M₁ योऽग्निर् (for
अग्निर्) Ś₁ निष्प्रायनो, K₂ निम्बवनो, B₁ विश्वच्यवो, T₁
दुश्च्यवनो, G₁ न च्यवनो, G₂ 4 निच्यवनो — °) Ś₁
पृथिव्यां K₃ सोभवत्यभिसेवित (cf 14^d)

13 °) T₂ G₁ 3 पापात्मा, G₄ विषाप (for विषापमा)
Dc₂ G₁ M₁ कल्मसं (for कलुषं) — °) Ś₁ विषाप्यो*,
K₁ निषाप्यो*, K₂ विषाप्यो*; K₃ 4 D₂ 3 निषाप्यं, B₂
विषाप्यां, G₄ विषाप्यो* (for विषाप्यो*) — °) T₂ G₂ 4 M
योज्य, G₁ योग्य B₁ Dc समयकर्मकृत, B₂ 3 Dn D₂ 6
G₃ 'धर्मकृत्, T₁ G₁ 'कर्मणि

14 °) K₄ B₂₋₄ Dc₂ Dn₁ n₂ T G₃ अक्रोशता Ś₁
K B Dc D₂ 3 5 तु भूतानां, S (except G₃) नराणा हि
— °) Ś₁ K₂ 4 B₁ 3 4 Dc D₁₋₃ 5 T₁ M [इ]ह; K₃

[इ]ति, G₁ न (for हि) — °) Ś₁ K₂ B₁ G₂ 4 शोध*
(for शोभ*) K₃ D₃ [अ]ति (for [अ]भि) K₂ 'मेव्यतां,
K₄ B Dc Dn₃ D₁ 6 'पेचित, Dn₁ n₂ G₂ 'मेविते, D₂
M₂ सेचित, D₂ 'पेचिते

15 °) K₁ वेदनायां, G₄ 'नार्थं — °) B₁₋₃ D₂ T₁
G₃ मलयपुत्र K₁ 2 स्वरो, B₁ सुरो, B₂ 4 सुनो; D₂ सुनो
(for स्वनो) — °) Ś₁ K D₁₋₃ 5 समजायत, T₂ (corrupt)
सुरचिभास्कर (for म रुज*)

16 G₁ reads 16-21 after 3 211 7, M reads
them after 3 211 6 — °) Ś₁ K₁ निष्कृम्य (for विश्वस्य)
— °) G₁ प्राहुरध्यात्मविदुषो — °) S₁ K D₁ 5 विश्वज
(for जिन्)

17 °) B₂ Dc Dn₁ n₂ D₄ 6 G₃ M अतरग्नि K₂ 4
B₁ 3 4 Dn D₁ 4 6 G₃ स्मृतो (for श्रितो) K₄ B Dn
D₁ 4 6 G₃ तु, G₁ च (for हि) — °) K₁ B₁₋₃ Dc₂
D₂ 3 T G₁ 2 4 M म (T स, G₁ य) जज्ञे B₃ 'भुजान;
B₄ 'जिज्ञाम (for 'भुद् नाम) — °) G₁ M सर्वलोकेष्वरेष्वरः

18 °) B₄ D₂ जितात्मा (for य*) Ś₁ K₂ 3 D₁ 5
तु (for च) — °) T G₂ 4 'प्रभ (for 'व्रत) — °) G₁
पूजयतो च; M 'यते य — °) Ś₁ K₂ 3 D₂ 'यज्ञेन (for
'यज्ञेषु)

19 °) Ś₁ K₁ M₁ प्रथिता; K₂ प्रार्थिता, K₃ D₁ 3 M₂
पतितो; K₄ पतिता; B Dc Dn D₂ 4 6 T₂ (by corr) G₃
पत्रिणा, D₂ पायको (for प्रथितो) Ś₁ K₁₋₃ B D (except
D₁ 2 5) T₂ (by corr) G₁ 3 M₁ गोमती (for गोपतिर्)
— °) M भार्या (for यस्यां) — °) S₁ K₂ 4 G₁ 2 4
transp सर्वाणि and कर्माणि — °) B₁ 2m 3 D₄ 6 G₃
धर्मकर्मभि (B₂ orig सर्वकर्मभि); Dn₁ धर्मकर्तृभि; T
G₁ 2 4 कर्मभि सदा, M धर्ममेतव

तस्मिन्सर्वाणि कर्माणि क्रियन्ते कर्मकर्तृभिः ॥ १९
 वडवामुखः पिवत्यम्भो योऽसौ परमदारुणः ।
 ऊर्ध्वभागूर्ध्वभाद् नाम कविः प्राणाश्रितस्तु सः ॥ २०
 उदग्द्वारं हविर्यस्य गृहे नित्यं प्रदीयते ।
 ततः स्वियं भवेदाज्यं स्वियकृत्परमः स्मृतः ॥ २१
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्भवति पावकः ।
 क्रोधस्य तु रसो जज्ञे मन्यती चाथ पुत्रिका ।

स्वाहेति दारुणा कूरा सर्वभूतेषु तिष्ठति ॥ २२
 त्रिदिवे यस्य सदृशो नास्ति रूपेण कश्चन ।
 अतुल्यत्वात्कृतो देवैर्नाम्ना कामस्तु पावकः ॥ २३
 संहर्षाद्धारयन्क्रोधं धन्वी स्रग्वी रथे स्थितः ।
 समरे नाशयेच्छत्रूनमोघो नाम पावकः ॥ २४
 उक्तो नाम महाभाग त्रिमिरुक्थैरभिष्टुतः ।
 महावाचं त्वजनयत्सकामाश्वं हि यं विदुः ॥ २५

C. 3 14155
B. 3 219 25
K. 3 221 33

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि नवाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

20 ^a) Hypermetric! Ś₁ D₁ वडवान्य , B (B₁ m as in text) D_n D₄ ६ G₃ 'वाग्नि', Dc 'वाग्ने (for 'सुख) S (except G₃) [अ]पो (for [अ]म्भो) — ^c) K₄ ऊर्ध्वसुग, G₁ 'याहू (for 'भाग्' K₄ M₁ 'सुद्ध नाम, D₁ 'दृष्टिश्च (for 'साद् नाम) — ^d) M₂ कल्ि (for कवि) D_n D₄ ६ G₃ य (for म)

21 S₁ K₁ २ om (?hapl) 21 — ^a) B₁ ३ M उदग्द्वार K₃ ४ D₁₋₃ अवीर्, M भवीर् (for हविर्) — 21^{cd}=3 211 17^{cd} — ^c) T₁ त्विष्टो, T₂ G₂ ४ तुष्टो, G₁ त्विष्टो (for त्विष्ट) T₂ G₁ [S]मवद् (for भवेद्) K₂ ४ D₁₋₃ ३ M ग्राह्य, T G₁ २ ४ प्रह्ना (for आज्य) — ^d) K₂ ४ Dc D₁₋₃ ३ तुम ; T₂ G₂ ४ तत (for स्मृत)

22 22^{ab}=(var) 3 211 11^{ab} — ^a) D₆ प्रयातेषु (for प्रशान्ते) — ^b) T G₁ २ ४ M₂ आवि', M₁ ग्राहु' (for मन्यु') — After 22^{ab}, K₄ D₁₋₃ ins

1049* मन्युमाश्राम भगवानग्निरेव महायत् ।

आरण्यानि तथा ग्राम्यान्पौ दहन्मप्रकाशने ।

म्वयमुत्पत्तिन श्रीमान्दृदिमाश्राम पावक' ।,

while S (except G₂) ins

1050* श्लोच' म तु महातेजा विजेय' सर्वदेहिषु ।

— T₁ om from 22^c up to 23^d — ^c) N G₃ क्रुदस्य (for श्लोच') B₁ च (for तु) Ś₁ K₁ २ रथो, B₁ D₂ ३ (sup lin as in text) ३ M र (M₂ र)जो, T₂ G₂ ४ रणे (for रथो) — ^d) Ś₁ K₁ ३ मन्युवीवा च (for मन्यती चाथ) K₃ ४ B Dc D_n D₂₋₆ T₂ मन्यती (D_n मन्येतां), G₂ मन्यते (for मन्यती) K₄ वाणि, B₁ T₂ नाम, D₁ वापि, D₂ ३ चापि, D₄ वाप्य, G₂ ४ चाम्य (for चाथ) G₁ मती चापि सुपुत्रिका, Cnp मन्यन्ती चाथ पुत्रिका — ^e) T₂ G₂ ४ M स्वाहेति (for स्वा') S (except G₂, T₁ om) ऋदा (for ऋग्) — ^f) D₂ 'देहेषु (for 'भूतेषु) K₂

गच्छ' (for तिष्ट)

23 T₁ om 23 (of v 1 22) — ^a) K₁ D_n D₃ ४ G₃ अतुलत्वात् — ^d) T₂ नाम देवैस्तु, G₁ नाम्ना वेदस्तु (for नाम्ना कामस्तु)

24 ^a) Ś₁ K₁ ३ D₁ ६ सघर्षाद् ; D₂ M₂ सकर्षाद्, G₂ ४ सर्वेषा (for सहर्षाद्) Ś₁ K₂ D₆ वारयन्, K₄ D₂ ३ वारयेत्, D₃ धारयेत् (for धारयन्) G₄ श्लोधान् — ^b) B₃ सुश्री (m as in text), B₄ स्वङ्गी (for स्रग्वी) D₁ रथस्थित — ^c) D_n n₂ D₄ समये (for 'रे) Ś₁ K₁ ३ B₄ Dc₂ D₁₋₃ S (except G₂) नाशयत्

25 ^a) Ś₁ K₃ उक्तो, K₂ D₄ उक्तो, D_n D₂ S (except T₁ G₃) उक्त्यो, D₁ उक्त्यैर्, D₃ उक्तो (for उक्तो) K₄ G₁ नामा D₂ ३ ६ T₂ G₁ २ ४ महाभागस्य — ^b) S₁ K₂ उक्तैर्, Dc D₃ ४ उक्त्यैर्, T₂ G₂ ४ M उक्त्यैर् D₅ परि' (for अभि') — ^c) Ś₁ K₁ ३ 'भाग, B₄ 'राजन्, D₅ 'वात, T₁ पापं, T₂ 'वपं, G₁ २ ४ M 'वपं (for 'वाच) K₂ तु जन', G₁ M₁ च जन' (for स्वजन') — ^d) S₁ K₁ ३ सकामश्च, K₃ सकामास्व, K₄ सकामस्त; Dc D_n D₄ ६ समाश्राम, D₁ ६ सकामस्व, D₂ ३ सकाम त, G₃ समाश्राम Ś₁ K D₁ २ ६ G₁ हि त (K₃ तद्), D₃ हत् (for हि य)

Colophon om in Dc₂ — Major parvan Ś₁ K₂ D_n; T₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan G₁ M₂ साकंठेय सम (M₂ 'मा)न्या (followed in M₂ by आगिरस) Ś₁ K₁ ३ ४ B D (all om sub-parvan name) mention only आगिरस — Adhy name T₂ G₂ ३ अं (G₂ अ)गिरसप्रजाकथन — Adhy no (figures, words or both) D_n (sup lin) 218, D_n 217, D₁ 221, T G₁ ३ M (M₂ inf lin) 211, G₂ ४ M₂ (orig) 213 — Sloka no D_n n₂ 25, D₁ 27

सा ते प्राणान्समादाय गमिष्यति न संशयः ॥ ३
जीवतां कुरुते कार्यं पिता माता सुतास्तथा ।
ये चान्ये बान्धवाः केचिल्लोकेऽस्मिन्पुरुपर्यभ ।
राजानश्च नरव्याघ्र पौरुषेण निबोध तत् ॥ ४
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्य महाद्युते ।
मृतस्य कीर्त्या किं कार्यं भस्मीभूतस्य देहिनः ।
मृतः कीर्तिं न जानाति जीवन्कीर्तिं समश्नुते ॥ ५
मृतस्य कीर्तिर्मर्त्यस्य यथा माला गतायुषः ।
अहं तु त्वां ब्रवीम्येतद्भक्तोऽसीति हितेप्सया ॥ ६
भक्तिमन्तो हि मे रक्षया इत्येतेनापि हेतुना ।
भक्तोऽयं परया भक्त्या मामित्येव महाभुज ।
ममापि भक्तिरुत्पन्ना स त्वं कुरु वचो मम ॥ ७
अस्ति चात्र परं किञ्चिदध्यात्मं देवनिर्मितम् ।
अतश्च त्वां ब्रवीम्येतत्क्रियतामविशङ्कया ॥ ८

देवगुह्यं त्वया ज्ञातुं न शक्यं पुरुपर्यभ ।
तस्मान्नाख्यामि ते गुह्यं काले वेत्स्यति तद्भवान् ॥ ९
पुनरुक्तं च वक्ष्यामि त्वं राधेय निबोध तत् ।
मास्मै ते कुण्डले दद्या भिक्षवे वज्रपाणये ॥ १०
शोभसे कुण्डलाभ्यां हि रुचिराभ्यां महाद्युते ।
विशाखयोर्मध्यगतः शशीव विमलो दिवि ॥ ११
कीर्तिश्च जीवतः साध्वी पुरुषस्येति विद्धि तत् ।
प्रत्याख्येयस्त्वया तात कुण्डलार्थे पुरंदरः ॥ १२
शक्या बहुविधैर्वाक्यैः कुण्डलेप्सा त्वयानघ ।
विहन्तुं देवराजस्य हेतुयुक्तैः पुनः पुनः ॥ १३
उपपत्त्युपपन्नार्थैर्माधुर्यकृतभूषणैः ।
पुरंदरस्य कर्णं त्वं बुद्धिमेतामपानुद ॥ १४
त्वं हि नित्यं नरव्याघ्र स्पर्धसे सव्यसाचिना ।
सव्यसाची त्वया चैव युधि शूरः समेष्यति ॥ १५

4 °) K₁ ३ B₄ D₅ जीवत, K₅ ४ D₆ D₁₋₃ जीवता
K₅ क्रियते, T G₁ ३ ४ कुरुते (for कुरुते) — °) B₅ ४ D₆
D₂ ३ T₂ G₁ ३ ४ सुतस्तथा, M तथा सुता (by transp)
— °) K₅ ४ D₁ ३ पुरुषेण (K₄m हृदयेन), S (except G₅)
पुराणां (for पौरुषेण)

5 5^{ab} = (var) 12^{ab} — °) K₅ T₁ G₁ ४ जीवित
(for जीवत) — °) B Dn D₁ ३ ४ T₁ G₅ जानाति
(for जानाति)

6 °) K₁ ३ हि (for तु) K₅ Dn₁ M स्वा (for स्वां)
D₁ ततो; T₁ स्वां प्र (for तु स्वां) M [ए]वं (for [ए]तद्)
— °) D₆ D₅ भोक्ता (for भक्तो) D₅ ६ G₅ हि ते मया
(for प्तया)

7 °) K₁ ३ रक्षयाश्च, D₅ G₅ ४ ते रक्षया (for मे र°)
— °) K D₆ D₅ ३ ४ [अ]नेन (for [ए]नेन) — °)
K₁ ३ य, D₆ D₁ [S]ति (for सय) — °) D₁ G₂ [ए]व
(for [ए]व) — °) K₁ M₁ सत्य, B₈ सर्व (for स स्व)

8 °) K₁ ३ नात्र; S (except T₂ G₅) चापि (for चात्र)
— °) Dn D₅ ४ ६ T G₂ दैव; D₁ वेद° (for देव°) — °)
K₅ ३ D₅ तत° (for भत°) K₁₋₃ M₁ स्वा; T₁ G₁ [अ]ह
(for स्वा) — °) D₁ चाविदाक्या, D₆ मा विचारय

9 °) T₂ च यज (for स्वया) D₅ ख्यातु (for ज्ञातु)

10 °) D₆ D₅ ३ ४ स्वा (for स्व) T G₁ ३ ४ मे (for
तत्) — °) K₁ ३ मा स ते, K₅ मा चास्मै; T G₁ ३ ४ मा

मास्मै (for मास्मै ते) K D₆ D₁₋₃ ६ दास्व; B₂ ३ दद्याद्;
D₅ ६ G₅ देये (for दद्या) — °) K₁₋₃ D₅ ३ M भिक्षते;
B D₆ Dn D₁ ३ ४ ६ G₅ भिक्षिते (for भिक्षवे) K₅ D₅
वज्रपाणिने; B D₆ Dn D₅ ६ G₅ पाणिना

11 °) K₁ ३ स्व; B D (except D₅) G₅ च (for हि)
— °) D₅ मुख तु ते (for महा°) — °) D₅ मूर्ध्नि (for
मध्य) — °) K₄ B₁ ३ ४ D (except D₁ ३) G₅ विमले
दिवि, T G₁ ३ ४ M विमलोदित

12 12^{ab} = (var) 5^{ab} — °) K₅ जीवित, K₅
साम्बत; D₁ G₄ जीवित (for जीवत) — °) K₁ ३ ४
°स्वेव, T₁ G₁ ३ ४ °स्नेह (for स्नेति) — °) K D₅ तवा
(K₅ पुरा) (for स्वया) — °) K D₅ ३ कुण्डलाभ्यां; D₁
°लार्थी B Dn D₅ ४ ६ G₅ सुरेश्वर (for पुर) — After
12, T G₁ ३ ४ ins

1334* पाण्डवानां हिते युक्तो भिक्षन्नाहर्णवेपथुक ।

13 °) D₆ शक्या; D₅ शक्य (for शक्या) — °) D₁
कुण्डलेच्छा — D₆ D₅ om 13^a-15^d — °) K₁ ३ विहंतुं
(for विहन्तु)

14 D₆ D₅ om 14 (of v1 13) — °) B (B₂
marg) Dn D₅ ६ G₅ हेतुमदुपपन्नार्थैर् — °) K₅ °भूपितैः
S (except G₅) °लक्षण — °) S (except G₅) सुरेश्वरस्य
(for पुर°) K₁ ३ कार्ये (for कर्ण) — °) G₅ ४ एतां
बुद्धिम् (by transp) B₂ D₁ ३ ६ G₁ उपानुद (for अपा°)

न तु त्वामर्जुनः शक्तः कुण्डलाभ्यां समन्वितम् । तस्मान्न देये शक्राय त्वयैते कुण्डले शुभे ।
विजेतुं युधि यद्यस्य स्वयमिन्द्रः शरो भवेत् ॥ १६ संग्रामे यदि निर्जेतुं कर्णं कामयसेऽर्जुनम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८५ ॥

२८६

कर्ण उवाच ।

भगवन्तमहं भक्तो यथा मां वेत्थ गोपते ।
तथा परमतिग्माशो नान्यं देवं कथंचन ॥ १
न मे दारा न मे पुत्रा न चात्मा सुहृदो न च ।
तथेष्टा वै मदा भक्त्या यथा त्वं गोपते मम ॥ २
इष्टानां च महात्मानो भक्तानां च न मंशयः ।
कुर्वन्ति भक्तिमिष्टा च जानीषे त्वं च भास्कर ॥ ३
इष्टो भक्तश्च मे कर्णो न चान्यद्देवतं दिवि ।

जानीत इति वै कृत्वा भगवानाह मद्वितम् ॥ ४
भूयश्च शिरसा याचे प्रसाद्य च पुनः पुनः ।
इति ब्रवीमि तिग्मांशो त्वं तु मे क्षन्तुमर्हसि ॥ ५
विभेमि न तथा मृत्योर्यथा विभ्येऽचृतादहम् ।
विशेषेण द्विजातीनां सर्वेषां सर्वदा सताम् ।
प्रदाने जीवितस्यापि न मेऽत्रास्ति विचारणा ॥ ६
यच्च मामात्थ देव त्वं पाण्डवं फल्गुर्न प्रति ।
व्येतु मंतापजं दुःखं तव भास्कर मानसम् ।

C 3 16984
B 3 302 8
K 3 303 8

15 Dc D₂ om 15 (cf v1 13) — ^a) K₁ ३ मन्थ
माचिन — ^c) K₁ ३ धनजयस्य (for मन्थ) B Dn D₄ ६
G₂ चेह, D₁ शूर (for चैव) — ^d) T G₁ ३ ४ युद्धे (for
युधि) D₁ चैव (for शूर)

16 ^a) T₁ G₁ ३ ६ न च, M₂ तत्र (for न तु) M त्वां
नार्जुन (for स्वामर्जुन) — ^b) B₂ विराजितं (for मम)
— ^c) M निर्जेतु (for विजेतु) — ^d) K₁ G₁ दिगे, K₂ ४
B D (except D₆) G₂ मन्था (for शरो)

17 ^a) G₂ देय (for देये) B₂ शक्रस्य — ^b) Dc
D₂ ६ स्वयैतत् K₁ ३ कर्णं कुण्डले (for कुण्डले शुभे)

Colophon om in K₁ ३ ४ — Major parvan K₂
Dn₂ G₂ ६ आरण्य — Sub parvan K₂ B D G₂ कुण्डला
(D₆ 'लाभि)हरण — Adhy name B₄ M सूर्यवाक्य
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (marg)
n₂ 299, Dn₃ 300, T₁ G₁ 296, T₂ G₂ M₁ ३ (inf
lin) 299, G₂ 298, M₂ (orig) 291 — Ś'ola no
Dn 18

286

1 ^a) B₁ G₂ भगवस्त्वाम् (for भगवन्तम्) D₁ अष्टो
(for अष्ट) K₂ (m as in text) G₂ शक्ती (for भक्तो),

— ^b) K₂ Dc D₂ ४ M यथा मा; T G₁ ३ ४ यथाचं Dc
D₂ आत्थ (for वेत्थ) — ^c) Dc D₂ यथा (for तथा) T
G₁ ३ ४ पर हि (for परम) — ^d) B Dn D₄ ६ G₂ नास्त्य
देय, T₁ G₁ नान्यद्देव (G₁ 'द्देव), T₂ G₂ नान्यदेव (for
नान्य देव) K₁ ३ कदा (for कथं)

2 ^a) K₁ ३ न मे माना न च पिता — ^c) K₁ ३ तथेष्टो
व, Dc D₂ अथेष्टा च, T G₁ ३ ४ तथैवेष्टा Dc D₂ यथा
(for मदा) — ^d) Dc D₂ तथा (for यथा)

3 ^a) T₁ मिष्टा भक्ति (for भक्तिमिष्टा) K₁ इष्टानां;
B₂ इष्ट च (for इष्टा च) — ^d) B₂ स्वेचर; D₂ भारत (for
भास्कर)

4 ^a) Dc D₂ अधीत (for जानीत)

5 ^a) D₁ चैव, S (except G₂) देवं (for याचे) — ^c)
S (except G₂) इद (for इति) — ^d) K₁ ३ तस्व, K₂
D₁ ६ T₁ G₁ M तत्तु, K₂ त तु, T₂ G₂ ४ कर्तुं (for त्व तु)

6 ^a) K D₁ ३ ६ न विभेमि (by transp) — ^b)
K₁ ३ D₁ यथासत्याद्विभेम्यह; G₂ यथाहो ह्यनृतादह — ^c)
T G₂ ६ प्रदाता; G₁ प्रदातु (for प्रदा)

7 ^b) N (except K₁ ३) G₂ फाल्गुन (for फ) — ^d)
T₂ G₁ ३ ४ मानसे (for 'सम्) D₂ तव सप्रामवभव
— ^e) Dc D₂ ६ अर्जुन प्रतियोत्स्यामि, G₂ M अर्जुनप्रतिम
चापि (M₂ चैव)

8 ^a) K₂ (m as in text) तथा वा, D₂ तथा हि; G₂

अर्जुनं प्रति मां चैव विजेष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ७
 तवापि विदितं देव ममाप्यस्त्रवलं महत् ।
 जामदग्न्यादुपात्तं यत्तथा द्रोणान्महात्मनः ॥ ८
 इदं त्वमनुजानीहि सुरश्रेष्ठ व्रतं मम ।
 भिक्षते वज्रिणे दद्यामपि जीवितमात्मनः ॥ ९
 सूर्य उवाच ।
 यदि तात ददास्येते वज्रिणे कुण्डले शुभे ।
 त्वमप्येनमथो ब्रूया विजयार्थं महाप्रल ॥ १०
 नियमेन प्रदद्यास्त्वं कुण्डले वै शतक्रतोः ।
 अवधो घासि भूतानां कुण्डलाभ्या समन्वितः ॥ ११
 अर्जुनेन विनाशं हि तव दानवसूदनः ।
 प्रार्थयानो रणे वत्स कुण्डले ते जिहीर्षति ॥ १२

य त्वमप्येनमाराध्य सूत्रतामिः पुनः पुनः ।
 अस्यर्थयेथा देवेशममोघार्थं पुंदरम् ॥ १३
 अमोघां देहि मे शक्तिममित्रविनिवर्हिणीम् ।
 दास्यामि ते महस्त्राक्ष कुण्डले वर्म चोत्तमम् ॥ १४
 इत्येवं नियमेन त्वं दद्याः शक्राय कुण्डले ।
 तथा त्वं कर्णं मंग्रामे हनिष्यमि रणे रिपून् ॥ १५
 नाहत्वा हि महाबाहो शत्रूनेति करं पुनः ।
 मा शक्तिर्देवराजस्य शतशोऽथ महस्त्रशः ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्त्वा महस्त्रांशुः सहयान्तरधीयत् ।
 ततः सूर्याय जप्प्यान्ते कर्णः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ १७
 यथादृष्टं यथातत्त्वं यथोक्तमुभयोर्निधि ।

तथापि (for तवापि) — ^b) K₁ २ 'त्यम्' (for 'प्यम्')
 — ^c) K₄ T₂ च (for यत्)

9 D₂ om (hapl) 9 — ^b) D₁ यचो (for यत्)
 — ^c) K₂ D₂ D₃ D₄ ३ भिक्षिते; K₄ T₂ G₂ ४ भिक्षये;
 B₂ भिक्षते, M₂ भिक्षिण — ^d) B₂ पथि; S (except G₂)
 अह (for अपि)

10 T₁ G₁ M om the ref — ^a) T₂ दाता; M तावद्
 (for तात) T G₁ M [ए]व (for [ए]ते) K₁ २ ४ D₁ ३
 दद्यास्व यदि वा (D₂ चा)पीमे; K₂ दद्यास्व याचितनेव, D₂
 D₃ दद्यास्व यदि तागेमे, D₂ दद्या स्व यदि तागेमे; G₂ ४ यदि
 तद्दाम्येने कर्ण — ^b) T₁ G₁ transp वज्रिणे and कुण्डले
 — ^c) B₄ [ए]वम्; D₂ [ए]तम् (for [ए]नम्) D₁ अथ
 (for अथो) — ^d) D₂ T₂ G₂ M विजयार्थं; G₂ 'र्थो'
 K₁ २ ४ B D (except D₁ ३, ४) G₂ महाप्रल

11 ^a) M₂ ममयेन (for नियमेन) B₂ ३ D₂ D₃ G₂
 प्रदद्यां ते; D₂ प्रदद्यांते, D₂ ४ प्रदेये ये — After 11^a, D₁
 reads 13^a, 14, 12^{cd}, 13^{abc}, 11, 12^{ab}, 15^{acd} — ^b) K₄
 कुण्डलेन (m as in text), B₂ ददने च K₂ B D₂ D₁ ३ ४
 G₂ ३ शतक्रतो (B₂ 'प्रभो')

12 For sequence of D₁, cf v 1 11 — ^b) K₄ D₂
 G₄ M 'सूदन D₁ इत्येव नियमेन च (cf 15^a) — ^d) K₁
 विजिहीर्षति; K₂ ते हरिष्यति

13 For sequence of D₁, cf v 1 11 — ^a) T₂ स
 स्वमेन ममाराध्य — ^c) D₂ अश्वर्थयस्व — ^d) K₂ T₁ G₁
 अमोघाश्च; B₂ आत्मार्यं च; M 'घार्थं D₁ अमोघां शक्ति
 मुत्तमां

14 For sequence of D₁, cf v 1 11 — ^a) K₂ मां
 (m as in text) — ^b) K₁ ३ ममामित्रनियर्हि (K₂ 'हे')र्णी,
 K₂ अमिप्रवरय; B D₂ D₃ ४ ० 'नियर्णी'; D₂ D₃ २ मयं
 दाशुनियर्णी; T₁ G₁ ४ 'नियर्णी' — ^c) T G₁ मम; G₂ ४
 तव (for वर्म) K₁ चोत्तर; T G₁ ३ ४ चोत्तमे

15 For sequence of D₁, cf v 1 11 — ^a) B₂
 D₁ ४ ० G₂ [ए]व (for [ए]व) K₁ निश्चयेन (for नियमेन)
 D₁ च (for 'य) — D₁ om 15^b — ^c) D₂ T G₂ ४
 तथा (for तथा) — ^d) D₂ D₃ ४ यद्दुः (for रणे) T
 G₁ ३ ४ रिपून् नि (G₂ म)हनिष्यमि

16 ^a) D₁ [ह]य; M₂ [अ]पि (for हि) — ^b) K₁ ३
 दाशुनेति (for दाशुनेति) B₂ प्रति (for पुन)

17 ^a) K₂ ४ B₁ ३ ४ D₂ D₁-३ M₁ तु तिमंशु' (for
 मष्ट) — After 17^{ab}, S (except G₂ M₂) ins

18^{5*} कर्णस्तु शुभे राजन्स्वप्नान्ते प्रश्यथसिध ।
 प्रतिबुद्धस्तु राधेय स्वप्न स्वचिन्त्य भारत ।
 चकार निश्चय राजन्सक्त्यर्थं वदतां वर ।
 यदि मामिन्द्र आयाति कुण्डलाभं परतप ।
 शक्त्या तस्मै प्रदास्यामि कुण्डले वर्म चैव ह । [5]
 स कृपया प्रातरुथाय कार्याणि भरतर्षभ ।
 प्राणान्नाचयिष्या च यथाकार्यमुपाक्रमत् ।
 विधिना राजदारुणं सुहृत्तमजपत्त ।

— ^c) D₁ स्वमोति (for जप्प्यान्ते) — ^d) T₁ G₁ निवेदयत्
 18 ^a) K₂ B₂ D₂ तथातत्त्वं (for यथा') — ^c) K₂ ३
 D₂ ना (K₂ अ)नुपूर्वण — ^d) K₁ S (except G₂) वृषा
 तथा (M तदा); B₂ वृषस्तथा

तत्सर्वमानुपूर्व्येण श्रंसास्मै वृषस्तदा ॥ १८
तच्छ्रुत्वा भगवान्देवो भानुः स्वर्भानुसूदनः ।
उवाच तं तथेत्येव कर्णं सूर्यः स्पयन्निव ॥ १९

ततस्तच्चमिति ज्ञात्वा राधेयः परवीरहा ।
शक्तिमेवामिकाङ्गन्वै वामवं प्रत्यपालयत् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चशीत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २८६ ॥

२८७

जनमेजय उवाच ।

किं तद्द्रुह्यं न चाख्यातं कर्णायैहोष्णरश्मिना ।
कीदृशे कुण्डले ते च कवचं चैव कीदृशम् ॥ १
कुतश्च कवचं तस्य कुण्डले चैव सत्तम ।
एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तन्मे ब्रूहि तपोधन ॥ २
वैशंपायन उवाच ।
अयं राजन्ब्रवीम्येतद्यत्तद्द्रुह्यं विभावसोः ।
यादृशे कुण्डले चैव कवचं चैव यादृशम् ॥ ३

कुन्तिभोजं पुरा राजन्ब्राह्मणः ममुपस्थितः ।
तिग्मतेजा महाप्राशुः श्मश्रुदण्डजटाधरः ॥ ४
दर्शनीयोऽनवघ्नाङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ।
मधुपिङ्गो मधुरवाक्तपःस्वाध्यायभूषणः ॥ ५
स राजानं कुन्तिभोजमब्रवीत्सुमहातपाः ।
मिक्षामिच्छाम्यहं भोक्तुं तव गेहे विमत्सर ॥ ६
न मे व्यलीकं कर्तव्यं त्वया वा तव चानुगैः ।
एवं वत्स्यामि ते गेहे यदि ते रोचतेऽनघ ॥ ७

C 8 17004
B 3 303 7
V 3 304 7

19 °) K₁ ; S (except G₃) तन् (for त) Dc D₂
G₂ ; M [ए]व (for [ए]र) — °) K₁ ; सूर्यं कर्णं (by
transp) ; D₂ कर्णं सूर्यं

20 °) K₁ तथा (for तन्म्) T G₁ ; सत्यम् (for
तन्म्)

Colophon — Major parvan K₁ ; Dn₃ G₁ ;
आरण्य — Sub parvan K₃ ; B Dc Dn₁ n₂ D₁₋₆
G₂ M कुण्डला (K₂ D₂ लाम्बि)हरण — Adhy no (figures,
words or both) Dn₁ (sup lin) n₂ 300, Dn₃ 301,
D₁ 304, T₁ 286 (as in text!), T₂ G₄ M₁ ; (inf
lin) 290, G₁ 287, G₂ 289, M₂ (orig) 292
— Śloka no Dn 21

287

1 °) S (except G₃) तु (for तद) — °) K₃ [अ]-
सीद्व्यं, K₄ D₁ [ए]वोष्णं, B₁ ; D₂ [इ]वोष्ण (for [इ]हो
ष्णं) — For 1^{cd}, cf 3^{cd} — °) K₄ Dc D₁ ; T G₁ ; च
चैव (for ते च)

2 °) K Dc D₁₋₃ ; विज्ञातु (for [अ]इ श्रोतु)
— After 2, M ins

1336* यत्तद्विवस्वतो गुह्य यादृशे कुण्डले च ते ।

उभय तद्यथा ब्रह्मलन्ममाचक्ष्व सत्तम ।

3 °) B₂ T G₁ ; अइ (for अय) — °) K Dc
D₁₋₃ ; गुह्य नेह, B Dn D₁ ; G₂ तस्य गुह्य (for यत्तद्द्रुह्य)
— For 3^{cd}, cf 1^{cd} — °) B Dn D₁ ; G₂ ते च (for
चैव) — °) B₁ चैव तादृश, M₂ च तथाविध

Cf versions of this story in Ādi 104

4 °) K₁ ; D₁ ; महाराज (K₄ 'ज), Dn₁ n₂ D₁
G₂ तदा राजन्; M₂ यथा रा° — °) B Dn D₁ ; G₂ पर्यु
पस्थित, T₂ शमितघ्न — °) K₁₋₃ T G₁ ; महान्प्रांशु
— °) K Dc D₁₋₃ ; चीर°

5 °) M (hypermetric) विगले (for 'पिङ्गो) — °)
Dc D₂ शुचि° (for तप)

6 °) Dc D₂ म, D₃ च (for सु) — Before 6^{cd},
B₂ ; ins ब्राह्मण उ° — °) B Dn D₁ ; G₂ वै (for [अ]इ)
K₁ ; स्यातु (for भोक्तु) — °) D₂ भवद् (for तव) K
Dc D₁₋₃ ; विमत्सर ; T G₁ ; [S]नुवामर, M₁ च वत्सर,
M₂ विमग्गर

7 °) K₃ D₂ स्वया वै, K₄ तवापि (for स्वया वा) B₂
T₂ G₁ ; वा° (for चा°) K₁ ; D₁ ; स्वया चैव (K₂ वै
च) तवानुगै — °) K₄ रोचते यदि तेनघ

8 °) D₂ तु (for च) — °) D₂ तिष्ठेय च यथेच्छया

यथाकामं च गच्छेयमागच्छेयं तथैव च ।
 शय्यासने च मे राजन्नापराध्येत कश्चन ॥ ८
 तमब्रवीत्कुन्तिभोजः प्रीतियुक्तमिदं वचः ।
 एवमस्तु परं चेति पुनश्चैनमथाब्रवीत् ॥ ९
 मम कन्या महाब्रह्मन्पृथा नाम यशस्विनी ।
 शीलवृत्तान्विता साध्वी नियता न च मानिनी ॥ १०
 उपस्थास्यति सा त्वां वै पूजयानवमन्य च ।
 तस्याश्च शीलवृत्तेन तुष्टिं समुपयास्यसि ॥ ११
 एवमुक्त्वा तु तं विप्रमभिपूज्य यथाविधि ।
 उवाच कन्यासभ्येत्य पृथां पृथुललोचनाम् ॥ १२
 अयं वत्से महाभागो ब्राह्मणो वस्तुमिच्छति ।
 मम गेहे मया चास्य तथैत्येवं प्रतिश्रुतम् ॥ १३
 त्वयि वत्से पराश्वस्य ब्राह्मणस्याभिराधनम् ।

तन्मे वाक्यं न मिथ्या त्वं कर्तुमर्हसि कर्हिचित् ॥ १४
 अयं तपस्वी भगवान्स्वाध्यायनियतो द्विजः ।
 यद्यद्भूयान्महातेजास्तत्तद्देयममत्सरात् ॥ १५
 ब्राह्मणा हि परं तेजो ब्राह्मणा हि परं तपः ।
 ब्राह्मणानां नमस्कारैः सूर्यो दिवि विराजते ॥ १६
 अमानयन्हि मानार्हान्वातापिश्च महासुरः ।
 निहतो ब्रह्मदण्डेन तालजङ्घस्तथैव च ॥ १७
 सोऽयं वत्से महाभार आहितस्त्वयि सांप्रतम् ।
 त्वं सदा नियता कुर्या ब्राह्मणस्याभिराधनम् ॥ १८
 जानामि प्रणिधानं ते बाल्यात्प्रभृति नन्दिनि ।
 ब्राह्मणेष्विह सर्वेषु गुरुबन्धुषु चैव ह ॥ १९
 तथा प्रेष्येषु सर्वेषु मित्रसंबन्धिमातृषु ।
 मयि चैव यथावत् सर्वमादृत्य वर्तसे ॥ २०

— ^a) K₁ ३ नापराध्यति, T G₁ ३ ४ नापरुध्येत

9 ^b) T₂ प्रीतियुक्तं प्रिय वचं — ^c) T वर (for परं)

— ^a) K₄ B₄ D₀ ३ चैनम् (for चैनम्)

10 ^a) B D (except D₁ ३ ४) G₂ ३ प्राज्ञ (for ब्रह्मन्)

— In D₂, the portion of the text from 10^a up to ३ 299 26^d is lost on a missing fol — ^a) K Do D₁ ३ ४ नाति (K₁ ३ D₂ ३ भि)मानिनी; B Dn D₄ ० G₂ ३ चैव भाविनी; G₄ न मनस्विनी (for न च मा)

11 D₂ missing (of v l 10) — ^a) K₁ ३ D₂ र्वा (for त्वां) — ^b) D₂ ० नाव* (for [अ]नव*) K₂ ४ Do D₁ ३ ४; B₂ चै (for च) K₁ पूजया नावमन्यत; K₂ ३ यामास मन्यत; T₁ ३ या मनमापि भो; T₂ G₂ ४ ३ याना महा विभो; G₁ ३ या न मया विभो; M ३ यानवमस्य ह — ^c) T₁ G₁ तु (for च) — ^d) Do D₂ प्रीति (for तुष्टि) K₄ B₁ ३ Do D₂ ३ यास्यति

12 D₂ missing (of v l 10) — ^a) K₁-३ D₂ च (for तु) — ^b) S (except G₂ M₁) प्रति* (for अभि*)

13 D₂ missing (of v l 10) — ^a) T₁ G₁ ३ व सुमहा* (for वत्से महा*) — ^d) K₁ ३ D₄ ० T₂ [ए]व; D₁ [अ]ति (for [ए]न)

14 D₂ missing (of v l 10) — ^a) K₁ ३ तव (for त्वयि) T₂ G₂ ४ ३ यत्त; M₂ ३ श्वास्य (for श्वास्य) — ^c) B Dn D₄ ० G₂ ३ अमिथ्या (for न मिथ्या) — ^d) K₁ ३ चै ऋचित्; B₂ G₂ ३ कस्यचित् (for कर्हि*)

15 D₂ missing (of v l 10) — ^b) B₂ ४ S

(except G₂) ३ निरत* (for ३ नियत) T₁ G₁ शुचि (for द्विज*) K Do D₁ ३ ४ सदा (K₁ ३ सुनि*) सुनियते द्विय (K₂ D₂ ३ तो द्विज) — ^d) K₁ ३ M अमत्सर (for ३ रसरात्)

16 D₂ missing (of v l 10) — ^a) K₄ B Dn D₄ ० G₂ M ब्राह्मणो हि K₄ B₄ महातेजो; B₂ पर तेजा — ^b) B Dn D₄ ० G₂ M ब्राह्मणो K₂ ३ B₄ Do D₂ ३ परमं (for हि पर) — ^c) K₁ ३ नमस्कारात्

17 D₂ missing (of v l 10) — ^a) K₁ ३ हि मां (K₁ म)दन्वो; K₂ ४ D₁ ३ हि दादि (K₂ ३ ड)क्यो; D₂ ३ वि दर्भायो; T G₁ ३ ४ M तान् दादं (T₁ चार्ते; G₁ यास्त; G₂ ४ ददि)क्यो (for हि मानार्हन्) — ^b) K₁ ३ ३ यल* (for ३ सुर*) — ^d) K₁ ३ ज्वलज्जघा* (for तालजङ्घ*)

18 D₂ missing (of v l 10) — ^a) K₂ ४ M मया (for महा) B₁ T₂ G₂ भाग, B₂ भारम्; G₄ ३ भागे (for भार) — ^b) K₂ ३ आदृत* (for आहित*) — ^c) Do D₂ नियत; T G₁ ३ ४ M निभृत् (T₂ ३ र)ता (for नियता) Do G₁ कुर्याद् (for कुर्या)

19 D₂ missing (of v l 10) — ^b) T G₁ ३ ४ भा मिनि (for नन्दिनि) — ^c) S (except G₂) [अ]पि (for [इ]ह) — ^d) T₁ G₁ ३ हि (for ह)

20 D₂ missing (of v l 10) — ^a) D₂ तव (for तथा) — ^b) T₂ G₂ ४ चीर (for मित्र) D₂ ३ आतृषु; T₂ G₂ ४ यधुषु (for मातृषु) — ^c) K₁ ४ B₄ Do D₁ ३ M ३ तरय; K₂ ३ वत्त; B₂ ३ वृत्त (for ३ वरय) — ^d) K₁ B Dn

न ह्यतुष्टो जनोऽस्तीह पुरे चान्तःपुरे च ते ।
 मम्यग्वृत्त्यानवघाङ्गि तव भृत्यजनेष्वपि ॥ २१
 संदेष्टव्या तु मन्ये त्वा द्विजातिं क्रोपनं प्रति ।
 पृथे बालेति कृत्वा वै सुता चासि ममेति च ॥ २२
 वृष्णीना त्व कुले जाता शूरस्य दयिता सुता ।
 दत्ता प्रीतिमता मद्यं पित्रा बाला पुरा स्वयम् ॥ २३
 वसुदेवस्य भगिनी सुतानां प्रवरा मम ।
 अद्यमग्रे प्रतिजाय तेनासि दुहिता मम ॥ २४
 तादृशे हि कुले जाता कुले चैव विवर्धिता ।

सुखात्सुखमनुप्राप्ता द्विद्वदमिवागता ॥ २५
 दौष्कुलेया विशेषेण कथंचित्प्रग्रहं गताः ।
 बालभावाद्विकुर्वन्ति प्रायशः प्रमदाः शुभे ॥ २६
 पृथे राजकुले जन्म रूपं चाद्भुतदर्शनम् ।
 तेन तेनासि संपन्ना समुपेता च भामिनी ॥ २७
 सा त्वं दर्पं परित्यज्य दम्भ मानं च भामिनि ।
 आराध्य वरदं विप्रं श्रेयमा योक्ष्यसे पृथे ॥ २८
 एवं प्राप्स्यसि कल्याणि कल्याणमनवे ध्रुवम् ।
 कोपिते तु द्विजश्रेष्ठे कृत्स्नं दह्येत मे कुलम् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि समाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २८७ ॥

C 3 17026
 B 3 303 29
 P 3 304 29

D₁ ६ T G आठव्य (for आदव्य)

21 D₃ missing (cf v l 10) — ^a) T G₁ दुष्टो
 (for [अ]नुष्टो) Dc जने, D₆ नरो (for जनो) — ^b) Dc
 D₂ ४ वा (for the first च) Dc D₂ २ पुंशु च (for पुरे
 च ते) — ^c) Dc D₂ T₁ G₁ २ वृत्ता, D₆ गृष्ट्या, T₂
 गृष्ट्या (for वृत्त्या) — ^d) K₁ न च (for तव)

22 D₃ missing (cf v l 10) — ^a) B₂ Dc D₂ T₁
 मदेष्टव्या, G₁ ष्ट्या D₆ च (for तु) B₁ मदिष्टव्यां तु
 मतव्या, T₂ मनेष्वप्यानुमन्ये न्या — ^b) B₁ Dc द्विजाति
 (for नि) K₃ मोनन (for क्रोपन) — ^c) K₃ पृथु (for
 पृथे) — ^d) K₁ सुते चापि, K₄ सुता चापि, T₂ G₂ ४ M
 मुने (M₁ तं, M₂ ता) वापि B₁ ममापि च, T G₁ २ ४ M
 ममैव हि (T₂ G₁ ह, M च, (for ममेति च)

23 D₃ missing (cf v l 10) — ^a) K B₃ ४ Dc
 D₂ २ T₂ G₂ ४ M स्व (for च) D₆ कुल्पते (for कुले
 जाता) — T₂ G₂ ४ om (hapl) 23^b-25^a — ^b) K₄
 स्व दुहिता शुभा — ^d) G₁ [अ]पि मा (for पुरा)

24 D₃ missing (cf v l 10) T₂ G₂ ४ om 24
 (cf v l 23) D₁ transp 24^{ab} and 24^{cd} — ^b) T₁
 G₁ सुता त्व (for सुताना) — ^c) = 1 10⁴ 2^c Dc₁ D₂
 T₁ G₁ M अग्रम्, D₆ अग्राम्, D₆ अग्र्याम् (for अग्र्यम्)
 — ^d) K₁ २ तेनास्य (for वि)

25 D₃ missing (cf v l 10) T₂ G₂ ४ om 25^c
 (cf v l 23) — ^a) K₄ यादये D₁ ६ च, T₁ M [S]मि
 (for द्वि) — ^b) K₃ ४ D₁ ६ चेह, T G₁ २ ४ मम (for
 चैव) Dc D₂ महति (for चैव वि) — ^d) T G₁ M
 [अ]पगा (for [अ]गता)

26 D₃ missing (cf v l 10) — ^b) K Dc D₂ २ ६
 क्वा (for कव) D₁ परिगृह्य ता (for प्रग्रह गता) — ^c)

K₁ हि, D₆ प्र (for वि) — ^d) K₁₋₃ D₁ ६ तु चै (for
 शुभे)

27 D₃ missing (cf v l 10) — ^b) B Dn D₄₋₆
 रूप चापि नवाद्भुत — ^c) K₁ २ T G₁ २ [अ]पि, K₃ [अ]भि
 (for [अ]मि) — ^d) Dc D₃ मममेता (sic) (for समुपेता)
 Dc D₁ २ [अ]मि, T G₁ हि, G₂ ४ [अ]पि (for च) B D
 (except D₁, D₃ missing) भाविनी, T G₁ २ ४ [अ]मि
 दिते (T₁ G₁ ता), M नदिनी

28 D₃ missing (cf v l 10) — K₂ om (hapl)
 28^{ab} — ^a) S (except G₃) मान (for दर्प) — ^b) T₂
 G₁ २ M दभ, G₄ सग (for दम्भ) D₁ मोह, S (except
 G₃) दर्प (for मान) B D (except D₁) भाविनि (Dc Dn₂
 D₂ नी) — ^c) K₁ २ देव (for विप्र) — ^d) K₁ २ ४
 T₁ G₁ शुभे (for पृथे) D₆ corrupt

29 D₃ missing (cf v l 10) — ^a) K₁ २ कल्याण,
 K₃ Dc₂ D₂ G₂ णी (for णि) — ^b) K₁ २ पृथे स्वम्
 (for कल्याणम्) D₁ मनमि स्थित (for अनचे ध्रुवम्) K₄
 शुभे (for ध्रुवम्) — ^c) B Dn D₄ ६ G₃ च (for तु)
 G₁ M₂ द्विजश्रेष्ठ — ^d) T G₁ २ ४ सर्व, M₁ क्षिप्र (for
 कृष्ण)

Colophon D₃ missing — Major partan K₁ २
 T₁ G₂ ४ आरण्य — Sub partan K B Dc Dn₁ n₃
 D₁ २ ४-६ G₃ कुडला (D₁ ६ लामि)हरण — Adhy
 name B₁ कुनिभोजवाक्य; M पृथानियोग — Adhy no
 (figures, words or both) Dn₁ (marg) n₃ 301,
 Dn₂ 302, D₁ 305, T₁ 287 (as in text !), T₂ G₄
 M₁ २ (inf lin) 291, G₁ 288, G₂ 290, M₂ (orig)
 293 — Śloka no Dn D₁ 29

२८८

कुन्त्युवाच ।

ब्राह्मणं यन्त्रिता राजन्नुपस्थास्यामि पूजया ।
 यथाप्रतिज्ञं राजेन्द्र न च मिथ्या ब्रवीम्यहम् ॥ १
 एष चैव स्वभावो मे पूजयेयं द्विजानिति ।
 तव चैव प्रियं कार्यं श्रेयश्चैतत्परं मम ॥ २
 यद्येवैष्यति सायाह्ने यदि प्रातरथो निशि ।
 यद्यर्धरात्रे भगवान्न मे कोपं करिष्यति ॥ ३
 लाभो ममैष राजेन्द्र यद्वै पूजयती द्विजान् ।
 आदेशे तव तिष्ठन्ती हितं कुर्यां नरोत्तम ॥ ४
 विस्रब्धो भव राजेन्द्र न व्यलीकं द्विजोत्तमः ।
 वसन्प्राप्स्यति ते गेहे सत्यमेतद्व्रवीमि ते ॥ ५
 यत्प्रियं च द्विजस्यास्य हितं चैव तवानघ ।

यतिष्यामि तथा राजन्व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ६
 ब्राह्मणा हि महाभागाः पूजिताः पृथिवीपते ।
 तारणाय समर्थाः स्युर्विपरीते वधाय च ॥ ७
 साहमेतद्विजानन्ती तोषयिष्ये द्विजोत्तमम् ।
 न मत्कृते व्यथां राजन्प्राप्स्यसि द्विजसत्तमात् ॥ ८
 अपराधे हि राजेन्द्र राज्ञामश्रेयसे द्विजाः ।
 भवन्ति च्यवनो यद्वत्सुकुन्यायाः कृते पुरा ॥ ९
 नियमेन परेणाहमुपस्थास्ये द्विजोत्तमम् ।
 यथा त्वया नरेन्द्रेदं भाषितं ब्राह्मणं प्रति ॥ १०

राजोवाच ।

एवमेतत्त्वया भद्रे कर्तव्यमविशङ्कया ।
 मद्विदितार्थं कुलार्थं च तथात्मार्थं च नन्दिनि ॥ ११

288

In D₃ this adhy is lost on a missing fol , the MS is mostly ignored here

1 °) D₂ D₃ T G₁ १ ४ यन्त्रित (for 'ता) — °) K₁ ४ 'प्रतिज्ञां; K₂ T₁ G₁ 'प्रतिज्ञा; B₁ D₂ 'प्रतिज्ञ — °) S (except G₂) ते (for च) K D₂ D₁ १ १ न मिथ्या प्रब्रवीम्यहम्.

2 °) K₁ १ चैतत् (for चैव) B₂ कीर्ति (for कार्यं) — °) B D_n D₄ ० G₂ परम (for [ए]त्पर) T G₁ १ ४ प्रिय (for पर)

3 °) K₄ यदा; T G₁ १ ४ अघ (for यदि) K₁ राजेन्द्र (for सायाह्ने) B₂ यद्यद्वक्ष्यति सायाह्ने — °) K₁ 'रात्रौ (for 'रात्रे) — °) D₁ हि (for मे)

4 °) G₂ ४ [S]य मम (for ममैष) — K₂ D₁ om (hapl) 4^b-5^a — °) B₁ सपूजयेद्; T₁ M₁ पूजयति; T₂ 'यसि; G₂ ४ 'यित्तु (for 'यती) D₂ D₂ १ द्विज (for द्विजान्) — °) K (K₂ om) पूज (K₄ तोष)यिष्ये द्विजोत्तम

5 K₂ D₁ om 5^a (of v 1 4) — °) Some N MSS विश्रब्धो — °) MSS द्विजोत्तम, 'मा, 'मे also — °) B₂ वसन्प्राप्स्यति; T₁ G₂ ४ स सप्राप्स्य (G₂ 'प्य)ति; T₂ G₁ न सप्राप्स्य (G₁ 'प्य)ति K₄ गेहे ते (by transp), B₂ T₂

मे गेहे

6 °) K₂ D₄ १ तथा (for तत्ता) — °) S (except G₂) यतिष्ये तदह कर्तुं — 6^a=1 48 17^a 4 3 7^a etc 8 °) T₁ G₂ ४ विजानाना; T₂ M₁ विजानामि; G₁ द्विजन्मान (for विजानन्ती) — T₁ om (hapl) 8^c-10^b — °) G₁ १ ४ M मत्कृते न (by transp) M₁ कश्चित् (for राजन्) — °) K₂ ४ B₁ D₂ १ प्राप्स्यसे

9 T₁ om 9 (of v 1 8) — °) S (except G₂, T₁ om) अपराधो B₁ १ D_n D₄ ० G₂ [S]पि (for हि) S (except G₂, T₁ om) पर (for द्विजा) — °) T₂ G₁ १ ४ भवति G₁ १ ४ M च्यवनाद् (for 'नो)

10 T₁ om 10^b (of v 1 8) — °) K₁ समुपस्थास्ये (for उपस्थास्ये) — After 10, N (D₃ missing) G₂ ins 1397* एव युवन्ती बहुश परिष्वज्य ममर्थ्य च ।

इति चेति च कर्तव्य राजा सर्वमथादिदात् ।

[(L 1) B₂ प्रशस्य (for समर्थ्य) — (L 2) B₂ वक्तव्य (for कर्तव्य) K₁ १ चेदग् (for सर्वग्) B₂ यथातथ्यामिद वच (for the posterior half)]

11 B₁ om 11-12 — °) B₂ धिया (for स्वया) — °) D₁ transp मद्विदितार्थं and कुलार्थं B (B₂ om) D₂ अ (D₂ एव)निदत्ते, D₂ D₂ च भाविनि (for च नन्दिनि) D_n D₄ ० G₂ मद्विदितार्थं तथात्मार्थं कुलार्थं चाप्यनिदिते, T

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा तु तां कन्यां कुन्तिभोजो महायथाः ।
पृथां परिददौ तस्मै द्विजाय सुतवत्सलः ॥ १२
इयं ब्रह्मन्मम सुता बाला सुखविवर्धिता ।
अपराध्येत यत्किञ्चिन्न तत्कार्यं हृदि त्वया ॥ १३
द्विजातयो महाभागा वृद्धबालतपस्विषु ।
भवन्त्यक्रोधनाः प्रायो विरुद्धेष्वपि नित्यदा ॥ १४
सुमहत्पराधेऽपि क्षान्तिः कार्या द्विजातिभिः ।
यथाशक्ति यथोत्साहं पूजा ग्राह्या द्विजोत्तम ॥ १५

तथेति ब्राह्मणेनोक्ते स राजा प्रीतमानसः ।
हंसचन्द्रांशुसंकाशं गृहमस्य न्यवेदयत् ॥ १६
तत्राग्निशरणे क्लृप्तमासनं तस्य भानुमत् ।
आहारादि च सर्वं तत्तथैव प्रत्यवेदयत् ॥ १७
निक्षिप्य राजपुत्री तु तन्त्रीं मानं तथैव च ।
आतस्थे परमं यत्नं ब्राह्मणस्याभिराधने ॥ १८
तत्र सा ब्राह्मणं गत्वा पृथा शौचपरा सती ।
विधिवत्परिचारार्हं देववत्पर्यतोपयत् ॥ १९

C 3 17046
B 3 304 20
K. 3 305 20

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाशीन्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८८ ॥

G₁ ३ ४ M मद्रितार्थं कुर्यात् च स्वमा (M तथा) स्मार्थं च नदिनि
(T₂ G₂ स्वत्रयं यदुनदिनि)

12 B Dn D₁ ४ e S (except M₁) om the ref
B₂ om. 12 (cf v l. 11) — ^b) A few MSS कुन्तिभोजो
K D₁ ५ 'मना' (for 'यथा') — ^d) B D (except D₁ ५)
T₁ G₂ द्विजं (for सुतं)

13 ^a) K₁ मम सुता ब्रह्मन् (by transp) — ^c) T₁
G₁ 'गच्छति' (for 'राध्येत') — ^d) K₃ Dc D₁ ३ ५ तद्य
(for न तत्) K₁ ३ हृदि कार्यं न तत्त्वया, B Dn D₂ e G₂
न कार्यं हृदि तत्त्वया

14 ^b) D₁ बालवृद्ध- (by transp), G₂ वृद्धा बाला
Dc D₂ 'तपस्विनः' — ^d) B₁₋₃ Dn D₂ e G₂ ह्यप (Dn₂ n₃
D₂ अप) राधेषु (for विरुद्धेष्वपि) T₂ च (for [अपि])

15 D₂ om 15 — ^b) S (except G₂) क्षमा कार्या
K D₁ ५ विज्ञानता, S (except G₂) द्विजोत्तम — K₁ ३ ४
om 15^d — ^d) K₂ Dc D₁ ३ ५ विज्ञानता, S (except
G₂) द्विजातिना (for द्विजो')

16 ^a) K Dc D₁ ३ [उ]क्तः (K₂ 'क्त') (for [उ]क्ते)
— ^b) K₁₋₃ Dc D₁ ३ ४ T₁ G₁ ३ M₂ प्रीति' (for प्रीत')
— ^c) K Dc D₁ ३ ५ इत्यचद्रप्रतीकाण — ^d) K₁ ३ B
Dn D₂ e G₂ अस्स; T₁ M₂ अन्यत् (for अन्य) D₂ गृहे
तस्मै न्यवेदयत्

17 K₁ ३ om (hapl) 17. — ^a) Dc D₂ T₁ G₁
तस्य, G₂ नतो (for तत्र) K₃ Dc D₁ ३ G₂ 'शरण T₂
कामम् (for क्लृप्तम्) — ^c) B₂ तु (for च) K₃ ४ D₁ ५
तन्मत्रं (by transp) Dc D₂ तु, D₂ ठ, T₁ च, G₁ च
(for तत्)

18 ^a) B₂ T G₁ ३ ४ च, D₁ M मा (for तु) — ^b)

K₁ ३ Dn₂ D₂ तद्री, B₂ तद्रा, D₂ तद्धि, T₂ कुत्री (for
तन्त्रीं) — ^c) M₂ आतस्थौ S (except G₂) परया प्रीत्या
(for परम यत्न) — ^d) S (except G₂) 'राघन

19 ^a) S (except G₂) त तु (for तत्र) K Dc
D₁ ३ ५ ब्राह्मण राजन्, B₂ ण ज्ञान्वा; S (except G₂)
'णश्चेष्ट — ^b) K₁ ब्राह्मणे मक्षितव्रते, S (except G₂) उप
चारेण कन्यका — K₁ ins after 19^{ab} K₂, after
3 289 1^{ab}

1338* पश्चिर्थापरा राजन् कु[? read नक्त]दिनमतन्द्रिता I,
followed in K₁ by 3 289 2^{ab}, which is omitted there
— ^d) G₂ M₂ परि (for पर्यं)

Colophon om in K₁ ३ D₂ missing — Major par-
van Dn₂ G₂ ४ आरण्य — Sub-parvan K₂ ४ B Dc
Dn₁ n₃ D₁ ३ ४-६ G₂ M₂ कुडला (D₁ ५ 'हामि)हरण
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (marg)
n₃ 302, Dn₂ 303, D₁ 306, T₁ 288 (as is text!),
T₂ G₂ M₁ ३ (inf lin) 292 (M₂ orig 294), G₁
289, G₂ 291 — Śloka no Dn₁ n₃ 20, Dn₂ D₁ 19

289

☞ In D₂ this adhy is lost on a missing fol , the
MS is mostly ignored here

1 ^a) T G₁ ३ 'भाग, G₂ 'भागा (for 'राज) — ^b)
K₄ Dn₁ n₃ 'सहित' (for 'सक्षित') — K₁ ३ read 1^{cd}
after 9 — ^{cd}) K₄ युक्तेन (for शुद्धेन) K₂ ४ 'सक्षितव्रत
(K₂ 'ता), D₂ ५ G₂ 'सक्षितव्रत — After 1^{ab}, K₂ ins

२८९

वैशंपायन उवाच ।

सा तु कन्या महाराज ब्राह्मणं संशितव्रतम् ।
 तोपयामास शुद्धेन मनसा संशितव्रता ॥ १
 प्रातरायास्य इत्युक्त्वा कदाचिद्विजयत्तमः ।
 तत आयाति राजेन्द्र साये रात्रावथो पुनः ॥ २
 तं च सर्वासु वेलासु भक्ष्यभोज्यप्रतिश्रयैः ।
 पूजयामास सा कन्या वर्धमानैस्तु सर्वदा ॥ ३
 अन्नादिसमुदाचारः शय्यासनकृतस्तथा ।
 दिवसे दिवसे तस्य वर्धते न तु हीयते ॥ ४
 निर्भर्त्सनापवादैश्च तथैवाप्रियया गिरा ।
 ब्राह्मणस्य पृथा राजन्न चकाराप्रियं तदा ॥ ५
 व्यस्ते काले पुनश्चैति न चैति बहुशो द्विजः ।

1338*

2 K₁ reads 2^{ab} after 1338* — °) K B₁ & Dc D₁ ३ ६ प्रातरेष्य इति शु (B₂ & D₂ इभीर्यु) कन्या; B₁ ३ Dn D₄ ६ G₂ प्रातरेष्याम्यथेत्युक्त्वा — °) A low MBS द्विज मत्तम — °) D₁ ६ तत्र (for तत) — °) N (D₃ missing) T₂ G₂ साय, G₂ ४ मोर्ध (for साये) B₄ पुर; S (except T₂ G₃) मुनि (for पुन)

3 °) G₂ ४ वेलासु सर्वासु (b₃ transp) — °) K₁ ३ भक्ष्यभोज्यै; D₂ भोज्यचोद्य (for भक्ष्यभोज्य) K D₁ ६ M -प्रति (K₁ D₁ परि)ग्रह — °) M₁ व (for सा) — °) K B₁ Dc D₂ ३ वर्धमानेन (K₂ 'न च), B₃ वर्तमानेन; D₁ वर्धमानेच, T₁ damaged, T₂ वर्धमाने हि; G₁ M₁ वर्धमानैर्हि; G₂ ४ M₂ वर्तमानैर्हि K D₂ वर्चमा; B₁ Dc D₂ नित्यश; B₃ सा तदा (for सर्वदा)

4 °) D₂ अन्नादि (for अन्नादि) K₁ ३ समुदाचार — °) K Dc D₁ ३ 'विधि'; D₂ 'विधे' (for 'कृत') D₁ ६ तदा (for तथा) — °) K₁ चैव (for तस्य) — °) K₁ ३ D₁ च; K₄ [ए]र; S (except G₂) प्र (for तु) K₂ Dc D₂ ६ चर्धलेच न हीयते

5 °) B₁ ४ निर्भर्त्सन (for निर्भर्त्सन) K D₁ ३ ६ [अ]पदेश (for [अ]पवाद) Cnp अपदेश (= व्याज) — °) D₂ च (for [ए]र) — K₁ om 5^{cd}

6 °) K₁ प्राप्ते (sup in ns in text), T₁ G₁ ३ & M

दुर्लभ्यमपि चैत्राज्ञं दीयतामिति सोऽब्रवीत् ॥ ६
 कृतमेव च तत्परं पृथा तस्मै न्यवेदयत् ।
 शिष्यवत्पुत्रवच्चैव स्वसूत्रच सुमयता ॥ ७
 यथोपजोषं राजेन्द्र द्विजातिप्रवरस्य सा ।
 प्रीतिमुत्पादयामास कन्या यत्नरनिन्दिता ॥ ८
 तस्यास्तु शीलवृत्तेन तुतोष द्विजमत्तमः ।
 अवधानेन भूयोऽस्य परं यत्नमथाकरोत् ॥ ९
 तां प्रभाते च साये च पिता पप्रच्छ भारत ।
 अपि तुप्यति ते पुत्रि ब्राह्मणः परिचर्यया ॥ १०
 तं सा परममित्येव प्रत्युवाच यशस्विनी ।
 ततः प्रीतिमवापाश्या कुन्तिभोजो महामनाः ॥ ११
 ततः संपत्नरे पूर्णे यदासौ जपतां वरः ।

स्यप्र; T₂ मत्त, G₂ व्यस्त (for व्यस्ते) K₁ B₁ & Dn₁ ns D₄ T₂ G₂ चेति; D₂ चैव (for चैति) — °) B₁ & Dn चेति (for चैति) Dc D₂ नृप (for द्विज) — °) K₁ ३ & D₁ दुःप्राप (D₁ प्य)म् (for दुर्लभ्यम्) M₂ इति (for अपि) B Dc Dn D₂ ४ & G₂ सुदुर्लभमपि (B₂ 'मिद') छद्म (D₄ & G₂ छर्ध) — °) B₃ अपि (for इति)

7 °) T G₁ ३ & इत्येव; M₁ णेति (for ण च) — °) B₁ Dn₃ G₂ यथा; Dn₁ ns D₂ तथा (for पृथा) — °) T₁ G₁ सुदुर्लभ्य (for स्वसूत्रच) K Dc D₂ ३ चैव समता (K₂ च उश गता); D₁ चैव समत; T₂ च स्मृत यथा (for च सुमयता)

8 °) T₁ G₁ अनदिता (for अनिन्दिता) K₁ ३ कन्या यत्ने निर्मिता, B Dc Dn D₂ ४-६ G₂ कन्यारत्ननिन्दिता

9 °) K₁ ३ स; K₂ स्व; K₄ Dc D₁ ३ च (for तु) — °) B₂ ३ (m as in text) Dc G₂ अवधान च; M भारा धने च B₂ ३ Dn D₄ ६ T G₁ ३ & [S]त्वा (for Sव्य) — Aftor 9 K₁ ३ read 1^{cd} (१) K₂ यत्ने for शुद्धेन)

10 °) G₂ ४ प्रभातेपि (for 'म च) N (except K₂, D₃ missing) G₂ साय च, T₂ G₂ सायेपि; G₂ सायाहे for साये च)

11 °) B₁ [ए]र (for [ए]र) Dc D₂ त च सा परमि स्तेव — °) K₁ ३ Dn₃ ns तप (for यश) — °) B₁ ३

नापश्यद्दुष्कृतं किञ्चित्पृथगायाः सौहृदे रतः ॥ १२
ततः प्रीतमना भूत्वा स एनां ब्राह्मणोऽब्रवीत् ।

प्रीतोऽसि परमं भद्रे परिचारेण ते शुभे ॥ १३

वरान्वृणीष्व कल्याणि दुरापान्मानुषैरिह ।

यैस्त्वं सीमन्तिनीः सर्वा यशमाभिभविष्यसि ॥ १४

कुन्तपुत्राच ।

कृतानि मम सर्वाणि यस्या मे वेदवित्तम ।

त्वं प्रमन्नः पिता चैव कृतं विप्र वर्गमम ॥ १५

ब्राह्मण उवाच ।

यदि नेच्छसि भद्रे त्वं वर मत्तः शुचिर्मिते ।

इमं मन्त्रं गृह्णाण त्वमाह्वानाय दिव्यैरुमाम् ॥ १६

यं यं देवं त्वमेतेन मन्त्रेणावाहयिष्यसि ।

तेन तेन वगे भद्रे स्यात्तव्यं ते भविष्यति ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि ऋद्धोन्नतवत्यधिकद्विंशन्तमोऽध्याय ॥ २८९ ॥

अकामो वा सकामो वा न स नैष्यति ते वशम् ।

विद्युधो मन्त्रमंशान्तो वाक्ये भृत्य इवानतः ॥ १८

वैशांपायन उवाच ।

न शशाक द्वितीयं मा प्रत्याख्यातुमनिन्दिता ।

तं वै द्विजातिप्रवरं तदा शापभयान्नप ॥ १९

ततस्तामनवघार्ङ्गीं ग्राहयामास वै द्विजः ।

मन्त्रग्रामं तदा राजन्नथर्वशिरसि श्रुतम् ॥ २०

तं प्रदाय तु राजेन्द्र कुन्तिभोजमुवाच ह ।

उपितोऽस्मि सुखं राजन्नकन्यया परितोपितः ॥ २१

तव गेहे सुविहितः सदा सुप्रतिपूजितः ।

साधयिष्यामहे तवदित्युक्त्वान्तरधीयत ॥ २२

म तु राजा द्विजं दृष्ट्वा तत्रैवान्तर्हितं तदा ।

बभूव विस्मयाग्निः पृथा च ममपूजयत् ॥ २३

C ३ 17069
B ३ 305 23
K ३ 306 23

De D₁ २ १ यथा (for 'मना)

12 ^b) De D₂ यत्र, D₁ T₁ यद्रि, T₂ यथा (for यदा)
D₁ ६ ६ जयता (for जयता) — ^d) K₁ 'दन म', De D₂
'देन च (for 'रे रत)

13 G₁ om 13-14 — ^b) B₁ म च मा, B₂ चर्वां स;
D₂ म च ना (for म पना) — Before 13^{cd}, M₁ ins
ब्राह्मण — T₂ om (hapl) 13^d-17^c — ^d) G₂ ६ मे
(for मे)

14 T₂ G₁ om 14 (cf v 1 13) — ^a) D₂ घर (for
घरात्) — ^b) D₂ दुग्ण मानुषि — ^c) K₁ ३ भन्या
(for सर्वा) — ^d) G₂ च (for [भ]भि) K₂ De D₂ G₂
प्यनि (for 'प्यसि)

15 T₂ om 15 (cf v 1 14) — ^b) G₂ ६ यस्यात्
(for यस्या) K D₁ २ ६ २ G₂ M₁ उद्वित्तम (K₂ द्विन
मनम) — ^d) B₂ तृणार्थं प्रवर्गमम, M छेप ण्य वरी मम

16 T₂ om 16 (cf v 1 14) K D₁ ऋषि, B₁
दृषाया; D₂ मुनि (for ब्राह्मण) — ^a) B₁ ३ Dn D₂ ६
G₂ मपश्य, D₁ G₂ ६ भद्रं ते (for भद्रे त्वा) — ^b) B₁ ३
Dn D₂ ६ G₂ गद्रे (for मत्त) — ^c) T₁ G₁ २ ६ दृष्ट
(for दृम)

17 T₂ om 17^{abc} (cf v 1 14) 17^{ab} = 1 104
7^{ab} 113 35^{ab} — ^d) T₂ म्वात्तस्य (for म्वात्तस्य) K
B₁ om De D₁ २ ६ तस्य तस्य प्रयात्त (B₁ om 'तेन) राजि

पुत्रो भविष्यति (K₁ ३ भवेदिति)

18 18^{ab} = (var) 1 113 35^{cd} — ^a) K₁ अकामश्च
— ^b) K न म नैष्यति (K₂ ममेष्यति हि); B Dn D₁ ६ G₂
म ममेष्यति; De D₂ उदमेष्यति K₁ ३ घर, De D₂ शुभे,
Dn D₂ ६ G₂ घने (for वशम्) — ^c) Dn₂ 'मयत्तो, D₁
T G₁ २ ६ 'मश्रान्तो (for 'मश्रान्तो) — ^d) B De Dn
D₂ ६ ६ G₂ भवेद्, T G₁ २ ६ वाक्ये (for वाक्ये) T₂
दृष्ट (for भृत्य) T G₁ २ ६ [अ]नुय (for [आ]नत)

19 K₁ ३ ६ D₁ S (except G₂) om the ref — ^a)
K₂ द्विगीया मा; D₁ द्वितीयस्य, T₂ G₂ द्विजाति च (for
द्वितीय मा) — ^c) B₂ तद्रे, D₁ न त्र (for तं च)

20 ^b) B Dn D₁ ६ G₂ म (for त्रे) — ^c) K₁ ३ T₂
तथा; M₂ ततो (for तदा) — ^d) D₁ अथर्वागिरसि De
D₂ T G₁ २ ६ म्रित (for श्रुतम्)

21 ^a) G₂ ६ म (for त) — ^b) K₂ म (for ह)

22 ^a) B Dn D₁ ६ G₂ गेहेषु (for गेहे सु) K₂
प्रिति (for विहित) — ^b) K₁ ३ तथा, De D₂ G₂ तदा
(for मदा) T₂ सुप्रीनि, G₁ सप्रीनि (for सुप्रति) — ^c)
K₁ ३ ६ B₂ De D₁ ३ 'म्यः (for 'मदे) De D₂ राजन्
(for तावद्)

23 ^a) S (except G₂) च (for तु) — ^b) T₁ G₁ २ ६
तथे (for तत्र) — ^d) K₁ ३ प्रति, T G₁ २ ६ [ह]माम'
(for मम)

वैशंपायन उवाच ।

गते तस्मिन्दिजश्रेष्ठे कस्मिश्चित्कालपर्यये ।
चिन्तयामाम मा कन्या मन्त्रग्रामबलावलम् ॥ १
अयं वै कीदृशस्तेन मम दत्तो महात्मना ।
मन्त्रग्रामो बलं तस्य ज्ञास्ये नातिचिरादिव ॥ २
एवं संचिन्तयन्ती सा ददर्शतुं यदृच्छया ।
व्रीडिता साभवद्बाला कन्याभावे रजखला ॥ ३
अथोद्यन्तं महस्त्रांशुं पृथा दीप्तं ददर्श ह ।
न ततर्प च रूपेण भानोः संध्यागतस्य सा ॥ ४
तस्या दृष्टिरभूद्दिव्या सापश्यदिव्यदर्शनम् ।

Colophon D₂ missing — Major parvan K₁ 2
Dn₂ T₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan K₂ 4 B Dc
Dn₁ n₂ D₁ 2 4-6 G₂ M₂ कुडला (D₁ 5 'लाभि)हरण
— Adhy name B₂ कुतीमत्रप्राप्तिः, M₁ पृथामत्रग्रहण
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (mag)
n₂ 303, Dn₂ 304, D₁ 307, T₁ 289 (as in text 1),
T₂ G₂ 4 M₁ 2 (inf lin) 293 (M₂ orig 295), G₁
290 — Sloka no Dn D₁ 23

290

In D₂ this adhy is lost on a missing fol,
the MS is mostly ignored here

- 1 ^b) B Dc Dn D₂ 4 6 G₂ कारणातेरे (for कालं)
2 ^a) G₂ 4 'ग्राम (for 'ग्रामो) K D₁ 5 र्च (K₂ च)
स्य (for तस्य) — ^d) Dn D₂ 6 G₂ हृति (for हृत्) K
D₁ 5 ज्ञास्यामि नचिरादिव
3 ^a) S (except T₂ G₂) सा (for सं) K Dc D₁ 2
M तु, T G₂ 4 [ए]त्र; G₁ [ह]त्र (for सा) — ^b) K₁ 2
[अ]रु; D₁ तु (for [अ]रु) Dc D₂ यथेच्छया — ^c) B
Dc D₂ 2 T₂ G₂ 4 M चा' (for सा') Dc D₂ T G₁ 2 4
कन्या (for प्राया) — ^d) T G₁ 2 4 बाल' (for कन्या')
— After 3, N (D₂ missing) G₂ ins

1339* ततो हर्म्यतलम्या मा महाहर्षयनोचिता ।

- 4 ^{ab}) N (D₂ missing) G₂ प्राच्यां त्रिदिशि समुद्यत

आमृक्तकवचं देवं कुण्डलाभ्यां विभूषितम् ॥ ५
तस्याः कौतूहलं त्वासीन्मन्त्रं प्रति नराधिप ।
आह्वानमकरोत्साथ तस्य देवस्य भामिनी ॥ ६
प्राणानुपस्पृश्य तदा आजुहाव दिवाकरम् ।
आजगाम ततो राजंस्त्वरमाणो दिवाकरः ॥ ७
मधुपिङ्गो महाबाहुः कम्बुग्रीवो हसन्निव ।
अङ्गदी बद्धमुकुटो दिशः प्रज्वालयन्निव ॥ ८
योगात्कृत्वा द्विधात्मानमाजगाम तताप च ।
आवभापे ततः कुन्तीं साम्ना परमवलगुना ॥ ९
आगतोऽस्मि वशं भद्रे तव मन्त्रबलात्कृतः ।

ददर्शादित्यमडल — After 4^{ab}, N (except K₁ 2, D₂
missing) G₁ 2 ins

1340* तत्र यद्धमनोदष्टिरभवत्सा समुध्यमा ।

— K₁ 2 om 4^c-5^b — ^a) B₁ 2 G₂ चातप्यत (as in
some printed ed 1), B₂ 4 Dn (1) D₂ 6 ततर्प हि (Dn₁
चाप्येतहि); Dc D₂ च तर्प्य च; M₂ तताप च (for ततर्प च)
— ^d) D₂ च (for सा)

5 K₁ 2 om 5^{ab} (of v 1 4) — ^a) B Dn D₂ अस्या
(B₂ अन्या) (for तस्या) — ^b) Dc D₂ सूर्यमडल (for
दिव्यदर्शनम्) — ^d) T₂ सुशोभितः; G₂ च भूषित (for विभू')

6 ^a) G₁ कुतूहल D₂ T G₁ 2 4 चा' (for स्वा')
— ^b) S (except G₂) मग्नान् (for मन्त्र) — ^c) S
(except G₂) च (for [अ]थ) — ^d) G₁ तत्र तस्यैव (for
तस्य देवस्य) B Dc Dn D₂ 4 6 G₂ भात्रिनी

7 ^a) Dc D₂ 5 अ (D₂ आ)पो धुपस्पृश्य तदा, T G₁ 2 4
उपस्पृश्य तदा कुती — ^b) To avoid hiatus, K₂ B Dc
Dn D₂ 4 6 द्याजु'; S (except G₂) साजु' (for आजु')
— ^c) M₁ द्विवो (for ततो)

8 ^c) S (except G₂) 'मुकुटो (for 'मुकुटो) — ^d)
K₁ 2 D₁ G₁ 2 4 M₂ प्रज्वल' (for प्रज्वाल')

9 ^{ab}) G₂ च्चमा' (for द्विधा') M₂ ततो वच (for
तताप च) K₂ repeats 7^{cd} for 9^{ab} — 9^d=1 73 16^d

10 Before 10, M₁ ins दिवाकर — ^a) D₁ वशे
(for वश) — ^b) Dc D₂ 5 मत्रग्राम' (for तव मत्र')
— ^c) K₁ [अ]नश, B Dc Dn₂ D₂ 4 6 G₂ वशो; D₂ वशे

किं करोम्यवशो गतिं ब्रूहि कर्ता तदस्मि ते ॥ १०

कुन्त्युवाच ।

गम्यता भगवंस्तत्र यतोऽमि ममुपागतः ।

कौतूहलात्ममाहूतः प्रमीद भगवन्निति ॥ ११

सूर्य उवाच ।

गमिष्येऽहं यथा मा त्वं ब्रवीषि तनुमध्यमे ।

न तु देवं ममाहूय न्याय्यं प्रेषयितुं वृथा ॥ १२

तवामिमंघिः सुभगे सूर्यान्पुत्रो भवेदिति ।

वीर्येणाप्रतिमो लोके क्वचि कृण्डलीति च ॥ १३

मा त्वमात्मप्रदानं वै कुरुष्व गजगामिनि ।

उत्पत्स्यति हि पुत्रस्ते यथामंकरूपमङ्गने ॥ १४

अथ गच्छाम्यहं भद्रे त्वयामंगम्य सुसिते ।

गप्स्यामि त्वामहं कुट्टो ब्राह्मणं पितरं च ते ॥ १५

त्वत्कृते तान्प्रधक्ष्यामि सर्वानपि न संशयः ।

पितरं चैव ते मूढं यो न वेत्ति तवानयम् ॥ १६

तस्य च ब्राह्मणस्याद्य योऽसौ मन्त्रमदात्तव ।

शीलवृत्तमविज्ञाय धास्यामि विनयं परम् ॥ १७

एते हि विवृधाः सर्वे पुरंदरमुखा दिवि ।

त्वया प्रलब्धं पश्यन्ति स्मयन्त इव भामिनि ॥ १८

पश्य चैनान्सुरगणान्दिव्यं चक्षुरिदं हि ते ।

पूर्वमेव मया दत्तं दृष्टवत्यमि येन माम् ॥ १९

वैशांपायन उवाच ।

ततोऽपश्यत् त्रिदशात्राजपुत्री

सर्वानेव स्वेपु धिष्णेषु खस्थान् ।

प्रभामन्तं भानुमन्तं महान्तं

यथादित्यं रोचमानं तथैव ॥ २०

मा तान्दृष्ट्वा व्रीडमानेव बाला

सूर्यं देवी वचनं प्राह मीता ।

गच्छ त्वं वै गोपते स्वं विमानं

कन्याभावाहुःस्व एपोपचारः ॥ २१

(for [भ]वतो) — ^a) T G₁ १ १ मूढि किं ने चिह्नयित्ति

11 S (except G₂) कन्या (for कुन्ती) — ^a) Dc D₁ यत्र (for तत्र) — ^b) K₁ १ स्व (for [अ]मि) K Dc D₁ १ १ पुनगं (for ममुपा) B Dn D₁ १ G₂ यत् पवा गतो ह्यमि — ^c) K D₁ १ पालभावात् (for कौतूहलात्) Dc D₂ १ १ नीन (for हूत)

12 ^a) Dn₁ D₂ १ १ T₂ G₂ V₂ मा (for मा) K₁ १ तु (for स्व) — ^b) K₁ १ गजगदिनि (for तनु) — After 12^{ab}, K₂ reads 13^{cd} — ^c) D₁ च (for तु) — ^d) K₁ यथा, K₁ पृथे (for वृथा)

13 ^a) D₁ तथा (for तव) T G₁ १ १ [अ]मि (G₂ 'पि)मधि — ^b) T G₁ १ १ कुप्यां (for सूर्यान्) — K₂ reads 13^{cd} after 12^{ab} — ^d) K₁ कुट्टो क्वचि (by transp)

14 ^a) K₁ १ १ Dc D₁ १ १ मं, G₂ १ ऋ (for 'र) — ^c) K₁ १ Dc D₁ १ १ ट्पम्यने G₂ ने पुत्रो (by transp)

15 ^a) B₁ १ Dc D₂ १ १ अत्र (for अथ) — ^b) K D₁ नाविनि, Dc D₂ १ भामिनि (for सुमिने) — After 15^{ab}, B Dc Dn D₂ १-१ G₂ ins

1341* यदि एव वचनं नाद्य करिष्यमि मम प्रियम् ।
— ^c) K₂ B Dn D₄-१ G₂ M₂ दापित्ये (for द्रप्यामि) T G₁ M₁ १ १ (M₁ स्वा)न्यथा (for स्वामह) G₂ १ द्रप्ये

कन्येन्यथा कुट्टो

16 ^a) K₁ मप्रध, B₂ T₂ तान्प्रवं (for तान्प्रधं) — ^b) D₁ M १ १ पव (for अवि) — ^c) K₂ मूढो यो, S (except G₃) ने मूढे (for ते मूढ)

17 ^a) K₁ तथाम्य (for तस्य च) — ^d) K₁ D₁ [अ]वि नय (for विनय) Dc D₂ १ १ र (for परम्) K₁ १ T G₁ १ १ धक्ष्याम्यविनय पर

18 ^a) T₂ म्ये (for मयं) — D₁ om 18^{cd} — ^d) B Dc Dn D₂ १ १ G₂ भाविनि, T G₁ १ १ M मा शुभे (for भामिनि)

19 ^a) K₂ वै तान्, B₂ D₀ Dn₂ D₁ १ १ M चैतान् (for चैनान्) S (except G₂) वरारोहे (for सुरगणान्) — ^b) K₂ B₂ दिव्यचक्षुर् K₁ च (for हि) T₂ मे (for ते)

20 K₁ १ Dc D₂ om the ref — ^c) B₁-३ Dn D₁ १ १ T₁ G₂ प्रभापत् T G₁ १ १ पुरन्दाट् (for महान्त) — ^d) B₁ १ १ Dc Dn D₁ १ १ M₁ रोचमानान् (for 'मान)

21 ^a) K B₁ १ १ D₁ १ १ M₂ मा त, G₂ तान्या (by transp) K₂ १ Dc D₁ १ १ वेपमाना, T G₁ १ १ त्रिदशान् (for त्रीडमाना) Dc₂ T G₁ १ १ पव (for [ह]व) — ^b) K D₁ १ १ सूर्यं देव, M₂ दवश्रेष्ठ (for सूर्यं देवी) — ^c) K₁ स्व विमान, B₃ स्व विशाल (m as in text) — ^d) S (except G₂) 'मावे (for भावाट्) K D₁ दुष्ट, B₁ दुग्भम्

विना माता गुणवश्वं येऽन्ये

देहस्यास्य प्रभवन्ति प्रदाने ।

नाहं धर्मं लोपयिष्यामि लोके

स्त्रीणां वृत्तं पूज्यते देहश्चा ॥ २२

मया मन्त्रबलं ज्ञातुमाहूतस्त्वं विभावसो ।

वाल्याद्वालेति कृत्वा तत्क्षन्तुमर्हमि मे विभो ॥ २३

सूर्य उवाच ।

वालेति कृत्वानुनयं तवाहं

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि तत्रत्यविकृतिदानतमोऽध्यायः ॥ २९० ॥

ददानि नान्यानुनयं लभेत ।

आत्मप्रदानं कुरु कृन्तिकृत्ये

शान्तिस्तपैरं हि भवेच्च भीक ॥ २४

न चापि युक्तं गन्तुं हि मया मिथ्याकृतेन वै ।

गमिष्याम्यनघाङ्गि लोके समग्रहास्यताम् ।

सर्वेषां विबुधानां च वक्तव्यः स्यामहं शुभे ॥ २५

मा न्वं मया समागच्छ पुत्रं लप्स्यसि मादशम् ।

विशिष्टा सर्वलोकेषु भविष्यसि च मामिनि ॥ २६

२९१

वैशंपायन उवाच ।

सा तु कन्या बहुविधं ध्रुवन्ती मधुरं वचः ।

अनुनेतु महस्त्राशुं न शशाक मनस्विनी ॥ १

न शशाक यदा बाला प्रत्याख्यातुं तमोनुदम् ।

(for दुःख) B₁₋₃ D₂ D₃ D₄ ३ ३ पयो^१; D₁ n₂
D₄ ६ G₂ पया^१ (for पयो^१)

22 ^a) K₁₋₃ D₂ D₃ ३ चापि (for चय) K₄ ये मे;
B₂ S (except G₂) मन्य (for येऽन्ये) — ^b) G₂ प्रवदति
(for प्रभवन्ति) T G₁ ३ ३ म दाने (for प्र) — ^c) T
G₁ ३ ३ साह (for नाह), and पाह^१ (for लोप^१) M पाह^१
(for लोप^१) — ^d) K₄ D₁ धर्मं, G₂ धर्मं (for दृत्त)

23 ^c) K₁ D₂ वालेति (for वालेति) K₁ मया तु,
K₂ ३ D₁ ६ कृत्वा तु; B D₁ D₄ ६ G₂ त्कृत्वा (by
transp), G₂ ३ कृत्वा स्य — ^d) K₄ वै (for मे) D₂
D₃ G₄ प्रभो (for विभो)

24 ^a) K₁ D₂ वालेति, D₂ वाले तु (for वालेति)
K₁ ३ ३ D₂ ३ तनय (for [अ]नुनय) — ^b) K₄ ददामि; T₁
G₁ ददानि (for ददानि) K D₁ ३ तु (K₂ D₁ ३ तु) लभेत
काचित् (K₂ कामा); D₂ n₂ D₄ त (D₁ स्य)नय लभेत; G₂
स्यभय लभेत (for [अ]नुनय लभेत) — ^c) K तत्र (K₄
न तु) (for कुरु) D₂ तु कुरुष्व (for कुरु कृन्ति) K₁ ३
मध्ये; K₂ T₂ मन्ये; G₂ मद्य (for कन्ये) — ^d) K₁₋₃
तथैव च (K₂ हि), T G₁ ३ ३ तवाना (for तथैव हि) K₂
B₁ ३ M हि भवेत्; K₄ भवितेति; D₂ D₃ हि भवेत्सु (for
हि भवेच्च)

25 ^a) K₁ ३ B₁ ३ D₁ D₄ ६ G₂ गतु युक्त (by

transp) D₂ D₃ च (for हि) — ^b) D₂ S (except
G₂) गतेन (for 'कृतन) — After 25^b, B D₂ D₁
D₂ ३-६ G₂ ins

1312^a अयमेव मया भीक मन्त्राहनेन भाविनि ।
— ^c) T G₁ ३ ३ M इत्ययथा (M₂ 'मया')नयतामि लोके
सम (T₂ G₂ 'सु')परास्यतां — After 25^d, S (except
G₂) ins

1313^a मत्प्रेयसस्य सुधोगि गतोऽहं यं विराहकम् ।
— ^b) B D₂ D₁ D₂ ३ ६ G₂ तथा शुभे; T₁ G₁ (inf lin
ns in text) भविदिरे (for अहं शुभे)

26 ^a) B₁ T₁ महापत्त; T₂ G₁ म समच्छ (for सता)
— ^b) S (except G₂) लप्स्यसे मादश सुत — ^c) K₄
B₂ ३ T G₁ M₁ विशिष्ट, and भविष्यति B D₂ D₁
D₂ ३ ६ G₂ त मदाय; D₂ च भाविनि

Colophon D₂ missing — Major partan. K₁ ३
D₂ G₂ ३ आरण्य — Sub partan K₂ ३ B₂₋₄ D₂ D₁
D₁ ३ ३-६ G₂ कृत्वा (D₁ ३ 'मभि')हरण — Aally ne
(figures, words or both) D₁ (marg) n₂ 301,
D₂ 305, D₁ 303, T₁ 290 (ns in text!) T₂ G₂
M₁ ३ (inf lin) 294 (M₂ orig 296), G₁ 291, G₂
293 — *Stela no* D₁ n₂ 28, D₂ 29, D₁ 30

मीता शापात्ततो गजन्दध्यौ दीर्घमथान्तरम् ॥ २
 अनागमः पितुः शापो ब्राह्मणस्य तथैव च ।
 मन्निमित्तः कथं न स्यात्कुट्टादस्माद्विभावमोः ॥ ३
 बालेनापि मना मोहाद्भृशं मापह्ववान्यपि ।
 नात्यामादयितव्यानि तैजामि च तपांमि च ॥ ४
 माहमद्य भृशं मीता गृहीता च करे भृशम् ।
 कथं त्वकार्यं कुर्यां वै प्रदानं ह्यात्मनः स्वयम् ॥ ५
 सर्वं शापपरित्रस्ता बहु चिन्तयती तदा ।
 मोहेनामिपरीताङ्गी स्मयमाना पुनः पुनः ॥ ६
 तं देवमत्रचीड्रीता बन्धूनां राजमत्तम ।

ब्रीडाविह्वलया वाचा शापत्रस्ता विशा पते ॥ ७
 कुन्त्युवाच ।
 पिता मे ध्रियते देव माता चान्ये च बान्धवाः ।
 न तेषु ध्रियमाणेषु विधिलोपो भवेदयम् ॥ ८
 त्वया मे संगमो देव यदि स्याद्विधिवर्जितः ।
 मन्निमित्तं कुलस्यास्य लोके कीर्तिर्नगेत्ततः ॥ ९
 अथ वा धर्ममेतं त्वं मन्यसे तपतां वर ।
 ऋते प्रदानाद्बन्धुभ्यस्तव कामं करोम्यहम् ॥ १०
 आत्मप्रदानं दुर्धर्षं तव कृत्वा सती त्वहम् ।
 त्वचि धर्मा यशश्चैव कीर्तिरायुश्च देहिनाम् ॥ ११

C 3 17108
B 3 307 11
V 3 305 11

291

In D₂ this adhy is lost on a missing fol (cf v l 3 287 10) the MS is mostly ignored here

1 ^b) K₁ B. सुवनी (for सुवन्ती)

2 ^a) G₂ 4 च सा (for यदा) — ^c) K₂ भीताशया, K₄ भीता शाप De D₂ M तदा (for मतो) — ^d) K D₁ 1 इव (for अथ) D₁ [अ]नं, De D₂ [उ]त्तर (for [अ]न्तरम्)

3 The portion of the text from 3^c up to 3 294 25^d is lost in D₁ on missing fol (219-220) — ^c) K₂ De D₂ 1 S (except G₂ 2) मन्निमित्त K₄ G₂ 4 नु (for न)

4 D₁ missing (cf v.l. 3) — ^a) K₁ G₁ 2 बान्ये नापि K₁ भृश, K₂ G₂ मत्रा, B₁ De D₂ यदा, B₁ Dn₁ मदा (for मना) — ^b) K₁ मना (for भृश) K₁ नापह्ववान्यपि, K₂ मोपट्टवा, B₁ 2 Dn D₁ 4 e G₂ पापकृता; B₁ D₂ मापह्ववा, T G₁ 2 4 शापभयादपि — ^c) K₁ B Dn D₁ e G₂ नान्या, K₂ 3 नान्या, K₄ तान्यामाथ, D₂ न ह्यह छादयिष्यामि

5 D₁ missing (cf v l 3) — ^a) De D₂ भृता (for भीता) — ^b) B₂ De Dn D₂ e T₂ G₂-4 गृहीत्वा (for 'ता) B₁ क्वचं, G₁ [अ]पि करे, T₂ G₂ 4 च करी (for च करे) K₁ 2 स्वय (for भृशम्) — ^c) K₂ T G₁ 2 4 च कार्यं, De D₂ नु कार्यं, D₂ त्वेह (for स्वकार्यं) K₂ कन्या, B₂ कुर्याद् (for कुर्यां) — ^d) K₄ De D₂ प्रदाने (for 'न) G₁ स्वह (for स्वयम्) G₂ 4 स्वयमात्मनि वेदन

6 D₁ missing (cf v l 3) Before 6, N (except K₄ D₁ 3 missing) G₁ 2 ins वैदा उ (resp वैदा*) — ^a) B₂ Dn D₂ e G₂ सा वै (for वैव) T G₁ 2 4 M 'भयान ग्रन्ता (T₁ G₁ भीता) (for 'परित्रस्ता) — ^b) B₁ 2 4 De Dn D₂ 4 e G₂ हदा (for तदा) M चिन्तयती हदा बहु — ^c) Dn₂ G₂ [अ]पि, D₂ च (for [अ]मि) K₁ 2 'परीता च, D₂ समायुक्ता (for 'परीताङ्गी) — ^d) MSS स्मयमान, 'मान also

7 D₁ missing (cf v l 3) — ^a) K₂ De₂ Dn₂ D₂ T G₁ 2 तदे (K₂ T₁ G₁ 2 ई)वम्; K₄ देव तम् (by transp), G₄ तस्यैवम् K₄ प्रीता (for भीता) — ^d) S (except G₂) शापाच्चैव (for शापग्रन्ता)

8 D₁ missing (cf v l 3) K₁ 2 4 T₁ M₂ om the ref — ^a) T₂ च (for मे) — ^c) K₁ 2 विद्य मानेषु, K₂ विप्रिय कार्यं — ^d) K₂ धर्मलोपो, G₄ M₂ विधिलोपो

9 D₁ missing (cf v l 3) — ^a) B Dn D₂ e G₂ नु (B₂ च) (for मे) — ^c) K₁ मन्नि, K₄ त्वन्नि (for मन्नि*) — ^d) K₁ 2 4 De D₂ 2 कीर्तिक्षयस्तत (K₄ स्वव), T G [S]कीर्तिर्न (G₂ 2) मत्तय

10 ^a) K₁ 2 G₁ एव, K₂ एव, T₂ G₁ 2 एतत् (for एन) — ^b) K₂ मत्त वे (for मन्यमे) — ^c) T G₁ मते (for ऋते) K₂ D₂ प्रसादाद् (for प्रदानाद्) — ^d) D₂ G₂ नत्र, D₂ स्वया (for तव) K D₂ कार्यं (for काम)

11 D₁ missing (cf v l 3) — ^a) Dn₂ दान च (for 'प्रदान) K₁ 2 D₂ T G₂ दुर्धर्षं — ^b) K₁ 2 मही तले, K₂ 4 De D₂ 2 M मती ह्यह — ^c) D₂ ते च (for वैव) — ^d) S (except G₂) स्वयि कीर्तिश्च

12 D₁ missing (cf v l 3) — ^b) K₄ ते (for वा)

सूर्य उवाच ।

न ते पिता न ते माता गुरवो वा शुचिस्मिते ।
 प्रभवन्ति वरारोहे भद्रं ते शृणु मे वचः ॥ १२
 सर्वान्कामयते यस्मात्कनेर्धातोश्च भामिनि ।
 तस्मात्कन्येह सुश्रोणि स्वतन्त्रा वरवर्णिनि ॥ १३
 नाधर्मश्चरितः कश्चिच्चया भवति भामिनि ।
 अधर्मं कुत एवाहं चरेयं लोककाम्यया ॥ १४
 अनावृताः स्त्रियः सर्वा नराश्च वरवर्णिनि ।
 स्वभाव एष लोकानां विकारोऽन्य इति स्मृतः ॥ १५
 सा मया सह संगम्य पुनः कन्या भविष्यति ।
 पुत्रश्च ते महाबाहुर्भविष्यति महायशः ॥ १६

कुन्त्युवाच ।

यदि पुत्रो मम भवेत्त्वत्तः सर्वतमोपह ।
 कुण्डली कवची शूरो महाबाहुर्मुहूर्त्वाः ॥ १७

सूर्य उवाच ।

भविष्यति महाबाहुः कुण्डली दिव्यवर्मभृत् ।
 उभयं चामृतमयं तस्य भद्रे भविष्यति ॥ १८
 कुन्त्युवाच ।
 यद्येतदमृतादस्ति कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।
 मम पुत्रस्य यं वै त्वं मत्त उत्पादयिष्यसि ॥ १९
 अस्तु मे संगमो देव यथोक्तं भगवंस्तया ।
 त्वद्वीर्यरूपसत्त्वौजा धर्मयुक्तो भवेत्तम च ॥ २०

सूर्य उवाच ।

अदित्या कुण्डले राज्ञि दत्ते मे मत्तकाशिनि ।
 तेऽस्य दास्यामि वै भीरु वर्म चैवेदमृत्तमम् ॥ २१
 पृथोवाच ।
 परमं भगवन्देव संगमिष्ये त्वया सह ।
 यदि पुत्रो भवेदेवं यथा वदामि गोपते ॥ २२

D₂ 'व्रते (for 'स्मिते) — °) S (except G₃) प्रदा (G₁ 'धा)ने ते (M 'धै) (for वरारोहे) — °) K₂ यत्र तत्र (for भद्रं ते) Do D₂ मद् (for मे)

13 D₁ missing (of v l 3) — °) K₂ M₂ सर्वं (for सर्वान्) T₂ G₂ कामयसे T₂ G₂ तस्मात् — °) K₁ ; काम वरय; K₂ B₂ ; Dn D₂ ; ° T₁ क (T₁ क्ष)मेर्धातोश्च, B₁ कालधा; B₂ कामधा; D₂ कामहीनांश्च B D (D₁ ; missing) भाविनि, a few MSS भामिनी — °) K₂ स्वतन्त्रा (for सुश्रोणि) — °) K₂ धर वरय भामिनी

14 D₁ missing (of v l 3) — °) B D (D₁ ; missing) भाविनि; a few MSS भामिनी — °) K₂ चरेह, B₁ ; Dn₂ D₂ चरेय; B₂ भवेय (for चरेय)

15 D₁ missing (of v l 3) — °) T₁ अनावृता; G₂ अन्यावृता — °) K₂ श्रुति, B₂ स्मृति; T₁ G₁ स्थिति (for स्मृत)

16 D₁ missing (of v l 3) — °) M त्व (for सा) — °) T G₁ ; ° न सदाय (for महा)

17 D₁ missing (of v l 3) — °) M अपि (for यदि). T G₁ ; ° ममाप्येव; M मम क्षेप (for मम भवेत्) — °) B Do Dn D₂ ; ° T₂ G₂ 'तुद, D₂ 'तुद; K₂ M 'पहन्, K₂ 'पह (for 'पह) — °) S (except G₂) भविष्यति (for महा) — After 17, B₂ ins

1944* तिरमरवमे महाबाहो संगमिष्ये दुहा[load रा]सद ।;

while T₂ G₁ ins

1345* अस्तु मे संगमो देव अनेन समयेन ते ।

[Cf 20^{ab}]

18 D₁ missing (of v l 3) M₂ om 18-19 — °) K₁ ; 'चूर (for 'बाहु) — T₂ G₂ ; ° om from बाहु (in 18^a) up to कुण्डले (in 21^a) — °) T₁ G₁ 'क्षक (for 'भृत्) — °) D₂ ; G₂ अभेय (for उभय) K₂ D₂ चा, M₁ तु (for च)

19 D₁ missing (of v l 3) T₂ G₂ ; M₂ om 19 (of v l 18) K D₂ T₁ G₁ M₁ पृथा (for कुन्ती) — °) K₁ ; यदन्यद् (for यद्येतद्) K₂ M₁ यद्यप्यन्ये मृतादस्ति (M₁ 'मृतोदात्ते), T₁ G₁ यद्येयं मृतोद्भूते — °) K₁ यो वै, B₂ वीर (for च वै) — °) K₂ ; मत्त उत्पादयिष्यति; K₂ तस्य भद्रे भविष्यति (m as in text)

20 D₁ missing (of v l 3) T₂ G₂ ; ° om 20 (of v l 18) — °) B₂ नो (m मे as in text) — °) K₁ ; स्वद्वपवीर्यं (bv transp) K₂ Do D₂ 'सपन्नो (for सत्त्वौजा) — °) K₁ सदा; K₂ तदा, Do D₂ मम (for स च)

21 D₁ missing (of v l 3) T₂ G₂ ; ° om अदित्या कुण्डले (of v l 18) — °) K₁ ; नदित्या; T₁ G₁ M आदित्य (M 'त्ये) (for अदित्या) — °) K₂ ; T₁ G₁ ; M मत्समे, T₂ G₂ मत्समो K₁ ; मत्समीपे तु

वैशंपायन उवाच ।

तथेत्युक्त्वा तु ता कुन्तीमाविवेश विहंगमः ।
स्वर्भानुगत्रुर्योगात्मा नाम्भ्यां पस्पर्श चैव ताम् ॥ २३
ततः सा विह्वलेवासीत्कन्या सूर्यस्य तेजसा ।
पपाताथ च सा देवी शयने मूढचेतना ॥ २४
सूर्य उवाच ।
साधयिष्यामि सुश्रोणि पुत्रं वै जनयिष्यसि ।
सर्वशस्त्रभृतां श्रेष्ठं कन्या चैव भविष्यसि ॥ २५
वैशंपायन उवाच ।
ततः सा व्रीडिता बाला तदा सूर्यमथाव्रवीत् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि ण्कनवत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २९१ ॥

एवमस्त्विति राजेन्द्र प्रस्थितं भूरिवर्चमम् ॥ २६
इति स्मोक्ता कुन्तिराजात्मजा सा
विवस्वन्तं याचमाना सलज्जा ।
तस्मिन्पुण्ये शयनीये पपात
मोहाविष्टा भज्यमाना लतेव ॥ २७
तां तिग्माशुस्तेजसा मोहयित्वा
योगेनाविद्यात्मसंस्था चकार ।
न चैवैना दूपयामास भानुः
संज्ञां लेभे भूय एवाथ बाला ॥ २८

२९२

वैशंपायन उवाच ।

ततो गर्भः समभवत्पृथायाः पृथिवीपते ।

शुक्ले दशोत्तरे पक्षे तारापतिरिवाम्बरे ॥ १
सा चान्धवभयाद्बाला तं गर्भं विनिगूहती ।

C. 3 17127
B. 3 308 2
K. 3 309 2

कामिति — °) K₁ ३ अघ, K₄ अन्य, B₁ ३ ४ Dc D₃ तस्य,
S (except G₃) तस्मै (for तेऽस्य) K₁ ३ ४ T G₁ M ने
(for वै) G₂ ४ वामोरु (for वै भीरु) — °) S (except
G₃) आगमन (for उत्तमम्) K₁ ३ D₄ वर्म चैवेह चोत्तम, K₄
वर्म चैवमनुत्तम, B₂ कवच चेदमुत्तम, Dc D₃ कुडले वर्म चोत्तम
22 D₁ missing (cf v 1 3) BD (D₁ ३ missing)
G₂ कुन्त्युवाच (for पृथो) — °) B₁ ३ Dn D₄-३ G₃ पत्रं
(for देव) Dc G₄ भगवन्देवदेश — °) T₁ G₁ मगच्छेय,
T₂ G₂ गन्धेह, G₄ गमोय, M₂ गन्धेह Dc D₂ [अ]नघ
(for मह) — °) K D₄ ३ भवति (for भवेद्) K₄ B₂
एव (for एव)

23 D₁ missing (cf v 1 3) K₂ om 23 — °)
B₁ T₂ G₁ ३ [उ]त्तवा च, G₄ [उ]वाच (for [उ]त्तवा तु)

24 D₁ missing (cf v 1 3) — °) T G₁ ३ ४ ला
माध्वी (for लेवामीत्) — °) B₁ ४ Dn D₄ ६ G₃ चाथ
सा, B₂ माध्वी, G₂ ४ विह्वला (for [अ]त्त च मा) B₂
विवस्वत याचमाना — °) B₁ मूढ (for मूढ)

25 D₁ missing (cf v 1 3) — °) K D₂ माधयि-
ष्यामि पुत्रं वै (K₁ by transp वै पुत्रं जनयिष्यसि (K₁
'प्यामि) नामिति — °) G₁ पुत्र कन्या (for कन्या चैव)

26 D₁ missing (cf v 1 3) — °) T G₁ ३ ४ M
सा तु त व्रीडिता बाला (G₂ ४ माध्वी) — °) T G₁ M
कुती, G₂ ४ कन्या (for तदा) — °) B₂ रविवर्चस, B₄
भूरितेजस

27 D₁ missing (cf v 1 3) — °) S (except T₁
G₂) भोजा (for राजा) — °) S (except G₃) ध्याय
(for याच) — °) K₁ ३ S (except G₃) वेप, K₄ ४
लज्जा (for भज्य)

28 D₁ missing (cf v 1 3) — °) B Dn D₄ ६
G₂ तिग्माशुक्ला (by transp), T G₁ ३ ४ M तां तीक्ष्णाशुक्ला
— °) T₂ G₂ ४ माध्व (for संस्था) — °) D₄ [प]त्ता मोह
(for [प]त्ता दूप) — °) K₁ ३ [अ]पि (for [अ]प)

Colophon D₁ ३ missing — Major parian K₂
Dn₂ G₂ ४ आरण्य — Sub-parian K₂ ४ B Dc Dn
D₂ ४-६ G₃ कुडला (D₄ लामि)हरण — Adhy name
M सूर्यकुनीममाम — Adhy no (figures, words or
both) Dn₁ (maig) n₂ 305, Dn₃ 306, T₁ 291
(as in text!), T₂ G₄ M₁ ३ (inf lin) 295 (M₂
orig 297), G₁ 292, G₃ 294 — Śloka no Dn 28

धारयामास सुश्रोणी न चैनां वुवुधे जनः ॥ २
 न हि तां वेद नार्यन्या काचिद्भ्रात्रेयिकामृते ।
 कन्यापुरगतां बालां निपुणां परिरक्षणे ॥ ३
 ततः कालेन सा गर्भं सुपुत्रे वरवर्णिनी ।
 कन्यैव तस्य देवस्य प्रसादादमग्रमम् ॥ ४
 तथैव बद्धकवचं कनकोज्ज्वलकुण्डलम् ।
 हर्यक्षं वृषभस्कन्धं यथास्य पितरं तथा ॥ ५
 जातमात्रं च तं गर्भं धात्र्या संमन्व्य भामिनी ।
 मञ्जूपायामवदधे स्वास्तीर्णायां समन्ततः ॥ ६
 मधूच्छिष्टस्थितायां सा सुखायां रुदती तथा ।
 श्लक्षणायां सुपिधानायामश्वनद्यामवासृजत् ॥ ७
 जानती चाप्यकर्तव्यं कन्याया गर्भधारणम् ।

पुत्रस्नेहेन राजेन्द्र करुणं पर्यदेवयत् ॥ ८
 समुत्सृजन्ती मञ्जूपायामश्वनद्यास्तदा जले ।
 उवाच रुदती कुन्ती यानि वाक्यानि तच्छृणु ॥ ९
 स्वस्ति तेऽस्त्वान्तरिक्षेभ्यः पार्थिवेभ्यश्च पुत्रक ।
 दिव्येभ्यश्चैव भूतेभ्यस्तथा तोयचराश्च ये ॥ १०
 शिवास्ते सन्तु पन्थानो मा च ते परिपन्थिनः ।
 आगमाश्च तथा पुत्र भवन्त्वद्रोहचेतसः ॥ ११
 पातु त्वां वरुणो राजा सलिले सलिलेश्वरः ।
 अन्तरिक्षेऽन्तरिक्षस्थः पवनः सर्वगस्तथा ॥ १२
 पिता त्वां पातु सर्वत्र तपनस्तपतां वरः ।
 येन दत्तोऽसि मे पुत्र दिव्येन विधिना किल ॥ १३
 आदित्या वसवो रुद्राः साध्या विश्वे च देवताः ।

292

In D₁ 3 this adhy is lost on missing fol (of v 1 3 287 10, 291 3), the MSS are mostly ignored here

1 K₄ T₂ om the ref — ^b) T G₂ 4 पृथायां (for 'या) — ^c) D₂ D₃ दशोत्तरे; T₂ देशोत्तरे; G₂ दर्शोत्तरे (for दशोत्तरे)

2 ^a) S (except G₃) भीता (for बाला) — ^b) B₁ 3 4 D (D₁ 3 missing) G₃ गर्भं त (by transp), B₂ मभीत K 'गृह्य' ध, B₃ 'गृह्यता (for 'गृह्यती) — ^d) K₁ 3 चन; D₅ च ता (for चैनां).

3 ^a) K₃ 4 चैवान्या (for नार्यन्या) — ^b) K₃ पत्र; T₁ G₁ कांचिद् (for काचिद्) K₁ M विना (for कर्ते)

4 ^a) K D₅ त (for ता) — ^c) B₂ देवदेवस्य (for तस्य दे) — ^d) K₁ 3 प्रमादाद्, T M₁ प्रभावाद् (for प्रसादाद्) K D₂ D₃ 5 अभवत्तदा (K₁ 3 'स्पदा, K₃ 4 'त्तथा)

5 ^a) B₂ अथ वा (for तथैव) B D₂ D₃ D₄ 4 T₂ G₂ [आ]वद् (for वद्) — ^c) K₁ 3 हर्यक्ष S (except G₃) ऋषभं (for वृषभं)

6 ^a) K₁-3 तु (for च) K₁ 3 गर्भं त (by transp) — ^b) B D (D₁ 3 missing) भामिनी — After G^{ab}, S (except G₂ M₂) ins

1346* उत्सृष्टकामा त गर्भं कारयामास भारत ।

मञ्जूपायामिदं सुप्रतिष्ठिताम् ।

इवैवहुविधैर्धन्वां ह्यनार्थं जले नृप ।

अजिनैर्भृदुभिर्श्वय सन्तीर्णंदायना तथा ।

— T₁ G₁ om G^{cd} — ^c) B D₂ D₃ D₄ 4 6 G₅ ममा धाय, M समदधात (for अवदधे)

7 ^a) K₁ 3 मञ्जूपायां स्थि', K₃ D₄ G₅ मधूच्छिष्टास्थि' D₂ D₃ म; T₁ G₁ तु, T₂ G₂-3 M₁ त (for सा) — ^b) G₁ हुन्वात्स्य (for सुखायां) K₁ 3 B₁ 3 4 S (except G₃) तदा, D₅ सती (for तया) — ^c) K₁ 3 D₂ D₃ G₂ 4 M स्वपिधा', B₃ सुविधा' (for सुपिधा') — ^d) K₁ 3 M न्यस्य (for अश्व) T₂ नद्यां न्या स्वयमुत्सृजत्, G₁ निक्षिप्य त्रिशुमजसा

8 G₁ om 8^a-9^b — ^c) G₄ जानाति (for जानती) — ^b) M कन्यया — ^c) B₂ D₂ सा राजन् (for राजेन्द्र)

9 G₁ om 9^{ab} (of v 1 8) — ^b) B₁-3 D₃ D₄ 6 G₅ 'नद्यां (for 'नद्यास्य) D₂ D₃ 5 T₁ G₂ 4 तया (for तदा) — ^c) G₁ अश्रुपूर्णमुखी कुती; M₁ उवाच कुनी रुदती

10 ^a) B D₃ D₄ 6 G₅ च (for स्तु) K₃ 4 D₂ 5 T₁ G₁ [अ]तं (for [आ]न्त) — ^c) K₁ 3 'दिव्येभ्य' (for दिव्येभ्य) — ^d) D₃ 1 न्योमचरा; T₁ G₁ जलचरा', G₄ तोय गता

11 ^c) K₁ 4 B D₂ D₃ 1 n₂ D₄ 6 G₅ आ (K₄ अ) गता (B₄ 'तां)श्च; K₂ आगम्याश्च; D₂ आश्वस्य च; D₅ आया मिनस् (for आगमाश्च) S (except G₂ 4) सतु (for पुत्र) — ^d) S (except G₂) दिव्येन विधिना तव (of 13^d)

12 ^a) M द्या (for त्वा) — ^d) D₂ D₃ सर्वश'

13 ^a) T₁ G₁ से, G₂ 4 M द्या (for द्यां) — ^d) S

मरुतश्च महेंद्रेण दिग्धश्च मदिगीश्वराः ॥ १४
 रक्षन्तु त्वां सुराः सर्वे ममेषु विपमेषु च ।
 वेत्स्यामि त्वां विदेशेऽपि क्वचैनोपमूर्धितम् ॥ १५
 धन्यस्ते पुत्र जनको देवो भानुर्विभावसुः ।
 यस्तत्रा द्रक्ष्यति दिव्येन चक्षुषा त्राहिनीगतम् ॥ १६
 धन्या सा प्रमदा या त्वा पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ।
 यस्यास्त्वं तृपितः पुत्र स्तनं पाम्यमि देवज ॥ १७
 को नु स्वप्नस्तया दृष्टो या त्वामादित्यवर्चमम् ।
 दिव्यवर्मममायुक्तं दिव्यकुण्डलभूपितम् ॥ १८
 पद्मायतत्रिशांलाधं पद्मताम्रतलोच्चलम् ।
 सुललाटं सुकेशान्तं पुत्रत्वे कल्पयिष्यति ॥ १९
 धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वा भूमौ संमर्षमाणकम् ।

अव्यक्तकलवाक्यानि वदन्तं रेणुगुण्डितम् ॥ २०
 धन्या द्रक्ष्यन्ति पुत्र त्वां पुनर्यौवनगे मुखे ।
 हिमवद्वनमंभूतं मिहं केमरिणं यथा ॥ २१
 एवं बहुविधं राजन्विलप्य करुणं पृथा ।
 अवाप्तजत मञ्जूषामश्वनद्यास्तदा जले ॥ २२
 रुदती पुत्रगोकार्ता निशीथे कमलेश्वरा ।
 धान्या सह पृथा राजन्पुत्रदर्शनलालसा ॥ २३
 विसर्जयित्वा मञ्जूषा संशोधनभयात्पितुः ।
 विवेश राजभवनं पुनः शोकातुरा ततः ॥ २४
 मञ्जूषा त्वश्वनद्याः सा ययौ चर्मण्वतीं नदीम् ।
 चर्मण्वत्याश्च यमूनां ततो गङ्गां जगाम ह ॥ २५
 गङ्गायाः सूतविषयं चम्पाभस्याययौ पुरीम् ।

C 3 17151
 B 3 308 26
 K 3 309 27

(except G₃) विह (for किल)

14 °) K₂ B₁ Dn₃ महेंद्रेण — °) K₁ : सर्वो (for च म)

15 °) K₂ चासुरा, M त्वा सुरा — 15^b=1 110 44^d, 112 22^b 4 56 8^b, etc, e^c — °) K₁ : M त्वा (for त्वा) — °) B Dc₁ Dn D₄ : G₃ [अ]मि (B₂ 'पि), Dc₂ D₂ [अ]ति (for [ट]प)

16 °) T₁ G₁ धन्यस्ते जनको देव — °) K₁ : 4 Dc D₂ सूर्यो, T₁ G₁ पुत्र (for देवो) — °) K₁ M₂ त्वा (for त्वा)

17 M₁ om 17-19 — °) G₄ damaged M₂ corrupt (but with त्वा for त्वा) — °) =19^d M₂ पुत्रके (for 'स्त्रे) — °) G₂ 4 न्न (for त्त्र) — °) T G₁ : 4 न्नन्य (for त्त्रन)

18 M₁ om 18 (cf v.l 17) — °) K₂ T₁ त्वाया, G₃ नदा (for नया) — °) T G₁ M₂ 'तेजम (for वर्चमम्) — °) K₁ T₁ 'धर्म' (for 'वर्म') — °) K₄ 'भूयण

19 M₁ om 19 (cf v.l 17) — °) B₂ पद्मपत्र, G₁ पद्मानन (for पद्मायत) — °) K D₂ रक्षत्राम्रनयोच्चल, B₁ Dc Dn D₂ पद्मताम्रतलो (Dc D₂ 'नयो)च्चल, B₁ T G₁ : 4 पद्मताम्रतलोच्चल — 19^d=17^b

20 °) =21^a K₁ : G₁ पुत्र त्वा, T₂ M नायम्बा (M₂ 'स्त्रा), G₂ 4 तत्रन्या — °) G₁ : 4 'क्रम' (for 'कल') — °) K Dc D₂ 4 नायन, M₁ वदन K Dc D₂ 4 पालु (K₁ : 'सु)गुण्डित, S रेणुकुण्डित

21 °) K₁ : 'गो मुखे, K₄ 'ग मुखे, K_{4m} B₂ Dc

'गोचरे, B₁ : 4 Dn D₄ : G₃ 'गोचर, D₂ 'गोचरो, D₄ 'समुन्व, T₁ 'गो मुखे (for 'ने मुखे) — °) A few MSS केराणि K₂ : Dc₂ D₂ तथा (for यथा)

22 Before 22, B₁ ms 'वरा' 'ट' — K₄ om 22^{ab} — °) G₁ वाचा (for राजन्) — °) B₄ यथा; Dc D₄ तथा (for पृथा) — °) T₁ G₁ अपासृजत; G₂ अवाप्तजता, G₄ समजं ता तु — °) B₁₋₃ Dn D₄ : G 'नद्या (for 'नद्यात्) Dc D₂ G₁ तथा जले, G₂ जले तदा (by transp)

23 °) K₂ Dc₂ Dn₃ G₂ M₂ रुदती — K₁ : om 23^b-24^a — °) K₄ तथा (for धान्या) — 23^d=(var) 1 113 25^d

24 K₁ : om 24^a (cf v.l 23) — °) T G₁ : 4 M सा न (G₄ सु)योध' (for सयोधन') — °) D₂ पुनर्विवेद भवन — °) M शोकोत्तरा (for शोकातुरा) K₄ [अ]रुदत्, D₄ पृथा (for तत)

25 Dn₃ om 25 — °) K₁ corrupt G₁ : मञ्जूषामश्व — °) K₁ कमण्वतीं (for चर्मण्वतीं) — °) T G₁ : 4 M तथा (G₁ : तथा) (for ततो)

26 °) K_{4m} गगाया, T₂ G₂ 4 गगा सा, M₁ गगया Dc D₂ S (except G₂) सूतविषये, D₂ 'सुष्टायां — °) B Dn D₄ : G₃ अनु' (for अस्यां) — °) K₄ तत्प्रमाणकः (for तद्य)

27 °) S (except G₃) पूर्वं (for दिव्य) — °) B₁ Dn D₂ ननु, B₂ तस्ये, B₄ तन्म, D₂ तद्य, D₄ G₂ त तु (for तत्तु) K₄ त सवत्र (for तत्तु वर्म) K₁ : G₂ सु कुदल — °) M₂ गर्भं त (by transp) — °) K₂ चैलेन,

स मञ्जूपागतो गर्भस्तरङ्गैरुद्यमानकः ॥ २६
अमृताद्दुत्थितं दिव्यं तत्तु वर्म सकुण्डलम् ।

धारयामास तं गर्भं दैवं च विधिनिर्मितम् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विनवत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २९२ ॥

२९३

वैशंपायन उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु धृतराष्ट्रस्य वै सखा ।
सूतोऽधिरथ इत्येव सदारो जाह्नवीं ययौ ॥ १
तस्य भार्याभवद्राजत्रूपेणासदृशी भुवि ।
राधा नाम महाभागा न सा पुत्रमविन्दत् ।
अपत्यार्थे पर यत्नमकरोच्च विशेषतः ॥ २
सा ददर्शथ मञ्जूपामुद्यमानां यदृच्छया ।

दत्तरक्षाप्रतिसरामन्वालभनशोमिताम् ।
ऊर्मीतरङ्गैर्जाह्नव्याः समानीतामुपह्वरम् ॥ ३
सा तां कौतूहलात्प्राप्ता ग्राहयामास भामिनी ।
ततो निवेदयामास सूतस्याधिरथस्य वै ॥ ४
स तामुद्धृत्य मञ्जूपामुत्सार्य जलमन्तिकात् ।
यन्त्रैरुद्धाटयामास सोऽपश्यत्तत्र बालकम् ॥ ५
तरुणादित्यसंकाशं हेमवर्मधरं तथा ।

T देव च, M: दैवत (for दैव च) B: विधिनिश्चित
— After 27, T G₁ ३ ५ ins 1351* (with v 1)

Colophon D₁ ३ missing — Major parvan K₁ ३
G₂ ५ आरण्य — Sub parvan K₃ ५ B Dc Dn₁ ns
D₂ ५-६ G₃ कुण्डला (D₆ 'लाभि)हरण — Adhy name
M पुत्रविसर्जन — Adhy no (figures, words or both)
Dn₁ (marg) ns 306, Dn₂ 307, T₁ 292 (as in
text !), T₂ G₄ M₁ ३ (inf lin) 296 (M₂ orig 298),
G₁ 293, G₂ 295 — Śloka no Dn 27

293

In D₁ ३ this adhy is lost on missing fol (of
v 1 ३ 287 10, 291 ३), the MSS are mostly ignored
here

1 1^a = 1 8 5^a, 15 1^a, 27 24^a, etc, etc — ^a
K₁ ३ [अ]धिरथिर्; T G₁ ३ ५ [अ]तिरथ (for ऽधिरथ) K₄
S (except T₁ G₂) [ए]व (for [ए]व)

2 ^a) K₁ ३ ५ Dc D₂ ६ समभवद् (for Sभवद्राजिन्)
— ^b) = 1 104 1^d, 105 5^b, etc, etc Epio Tagl
Of Hopkins, Great Epio, "Parallel Phrases," No
296 (p 432) K₁ ३ T₁ G₁ [अ]प्रतिमा (for [अ]सदृशी)
— ^c) K₁ ३ 'प्राज्ञा, K₂ 'प्रज्ञ; K₄ 'प्रज्ञा; Dc D₂ ६ 'प्राज्ञ

(for 'भागा) — ^d) K₁ ३ गर्भम् (for पुत्रम्) D₆ तस्या
पुत्रार्थमातुर — ^e) K₁ ३ B₂ (m as in text) तु, K₄ सा,
G₂ ५ हि (for च)

3 ^a) B₂ [आ]ससाद (M ददर्श as in text) — ^b)
Some S MSS ऊद्यमाना — ^c) K₄ B₂ D₆ M₁ दत्तरक्षां
— ^d) K₁ अन्वालभनशोभिनां; K₃ ५m (orig corrupt)
अन्वालभनशोभना, B₁-^s T₁ 'लभनशोभिनां, B₄ अर्था'लभन';
Dc D₂ यत्रालेपन', Dn₁ ns 'शोभनां, Dn₂ 'लभनशोभना,
D₆ T₂ 'लभत शोभना; G₁ अन्वलहनशोभिनां, G₂ M₁
'लभत — ^e) A few MSS ऊर्मिं (for ऊर्मीं) — ^f)
K B₂ D₆ उपह्वरे; T₂ G₂ ५ उपांतिक (for उपह्वरम्)
— After 3, S (except G₂ M₂) ins

1347* विवर्तमाना बहुश पुन पुनरितस्तत ।

तत सा वायुना राजन्त्रोत्सा च बलीयसा ।

उपानीता यत सूत सभार्यो जलमाश्रित ।

4 ^a) B₁ D₆ G₂ तु (for तां) — ^b) B D (D₁ ३
missing) भामिनी — ^d) T G₁ ३ ५ [अ]ति (for [अ]धि)

5 ^b) K₄ D₆ S (except T₂ G₂) जनम् (for जलम्)
K₁ ३ उत्सार्य च जनांतिकात् — ^c) K₁ ३ मञ्जैर्, G₂ ५
यज्ञैर् K₂ B₂ Dc D₂ उद्धार' (for उद्धाट') T₂ पादया
मास यधानां

6 ^b) D₆ ६ G₂ हेम (for हेम') K₃ Dc D₂ T₂ G₁ ५
M तदा (for तथा) — ^c) D₆ 'सयुक्त (for युक्तेन) — ^d)
T₂ G₂-५ विराजित — After 6, S (except G₂ M₂) ins

मृष्टकुण्डलयुक्तेन वदनेन विगजता ॥ ६
 स स्रुतो भार्यया सार्धं विस्मयोत्फुल्लोचनः ।
 अङ्गमारोप्य तं बालं भार्या वचनमब्रवीत् ॥ ७
 इदमत्यद्भुतं भीरु यतो जातोऽस्मि भामिनि ।
 दृष्टवान्देवगर्भोऽयं मन्येऽस्मान्समुपागतः ॥ ८
 अनपत्यस्य पुत्रोऽयं देवैर्दत्तो ध्रुवं मम ।
 इत्युक्त्वा तं ददौ पुत्रं गधायै न महीपते ॥ ९
 प्रतिजग्राह तं राधा विधिवद्विव्यरूपिणम् ।
 पुत्रं कमलगर्भाभं देवगर्भं श्रिया वृतम् ॥ १०
 पुपोप चैनं विधिवद्वृधे स च वीर्यवान् ।
 ततः प्रभृति चाप्यन्ये प्राभवन्नौरसाः सुताः ॥ ११
 वसुवर्मधर दृष्ट्वा तं बालं हेमकुण्डलम् ।
 नामास्य वसुपेणेति ततश्चकुर्द्विजातयः ॥ १२

एवं स स्रुतपुत्रत्वं जगामामितविक्रमः ।
 वसुपेण इति ख्यातो वृष इत्येव च प्रभुः ॥ १३
 स ज्येष्ठपुत्रः स्रुतस्य ववृधेऽङ्गेषु वीर्यवान् ।
 चारेण विदितश्चासीत्पृथाया दिव्यवर्मभृत् ॥ १४
 स्रुतस्त्वधिरथः पुत्रं विवृद्धं समये ततः ।
 दृष्ट्वा प्रस्थापयामास पुरं वारणसाह्वयम् ॥ १५
 तत्रोपसदनं चक्रे द्रोणस्येष्वस्त्रकर्मणि ।
 सख्यं दुर्योधनेनैवमगच्छत्स च वीर्यवान् ॥ १६
 द्रोणात्कृपाच्च गमाच्च सोऽस्त्रग्रामं चतुर्विधम् ।
 लब्ध्वा लोकेऽभवत्ख्यातः परमेष्वासतां गतः ॥ १७
 संधाय धार्तराष्ट्रेण पार्थानां विप्रिये स्थितः ।
 योद्धुमागंसते नित्यं फल्गुनेन महात्मना ॥ १८
 सदा हि तस्य स्पर्धासीदर्जुनेन विशा पते ।

C 3 17172
 B 3 309 20
 K 3 310 22

1348* परिम्लानमुन्न बाल रुदन्त झुघिन मृशम् ।

स त परमया लक्ष्म्या दृष्ट्वा युक्त वरा मजम् ।

7 °) T G₁ १ ४ पुत्र (for बाल)

8 Before 8, B₁ ins सूत ट° — °) K₃ नेदम्, K₄ नेनट् (m इदम् as in text) — °) K₃ B₃ D₃ यातो (for जानो) K₃ G₃ [S]मि, B₃ G₃ हि, T₁ [S]घ (for Sस्मि) K₄ m D₃ नन्वह, B Dc Dn D₂ ४ ६ G₁ भामिनि (for भामिनि) — °) K₄ यनो (for मन्ये) K₁ १ मसुपस्थित (K₂ °त°) (for मसुपागत) B₁-3 Dc Dn D₂ ४ ६ G₃ मन्येऽस्मान्सुपा°

9 °) T₁ G₁ अपुत्रस्य च (for अनपत्यस्य) M मे पुत्रो (for पुत्रोऽय) — °) M स्वय (for मम) — Before 9°^d, B₁ ins वग° ट° — °) T₁ G₁ प्र (for न) — °) K₁ ४ D₃ राधाया (for ये)

10 °b) S (except G₃) सा चापि (for त राधा), and देव° (for दिव्य°) — °) K₃ G₃ ४ °पत्राक्ष (for °गर्भाभ) — K₄ om 10°-11° — °) K₁ १ युत (for वृतम्) — After 10 S (except G₃) ins

1349* स्रान्य ममान्नवद्यान्या देवादित्यथ निश्रय° ।

11 K₄ om 11° (cf v l 10) — °) K₃ T₂ M चैव, T₁ G₁ ४ चैव (for चैन) — °) Dc D₂ M₂ च स (by transp) — °) K₃ [S]प्य° (for प्रा°) B₂ प्रना (for सुवा) — After 11, S (except G₃ M₂) ins

1350* नामकर्म च चक्रते कुण्डले तस्य दृश्यते ।

कर्म इत्येव त बाल दृष्ट्वा कर्म मकुण्डलम् ।

12 Dc D₂ om 12°^b — °) K₁ १ वपुर (for वसु)

K₃ -धर्ममय (for वर्मधर) — °) M₁ बाल हेममकुण्डल

13 °) K₃ नत (for पत्र) — G₁ om (? hapl) 13°-15° — °) T G₂ ४ M वसुपेणेति विख्यातो वृषा etc

14 G₁ om 14 (cf v l 13) — °b) B₁ पप (for ज्येष्ठ) K₁ १ ४ B₁ सूर्यस्य (for सूत°) K₃ ववृधे दृष्ट वर्णवान् (for °) B₃ ४ Dn D₃ ६ G₃ सूतस्य ववृधेऽङ्गेषु श्रे (D₃ ६ G₃ ज्येष्ठ पुत्र° स वीर्य°, Dc D₂ पुत्र° सूतस्य ववृधे स ज्येष्ठेऽङ्गेषु वीर्य° — °) K₃ १ B Dn₂ ns D₃ T₁ G₂ ४ पृथया T G₂ ४ M दृक् (for °भृत्)

15 G₁ om 15° (cf v l 13) — °) K ततस (for सूतस) T₁ G₂ ४ M₂ स्वति° (for त्वधि°) — °) K₁ १ स तदा तदा, K₃ ४ समये तदा, B Dn D₃ ६ G₃ समयेन त — °) K₁ १ विमर्जयामास

16 °) T G₁ १ ४ [ए]व (for [उ]प-) K₁ १ सादन (for °सदन) — °) K Dc D₂ ६ [अ]पि (for [ए]वम्) — °) K Dc D₂ ६ सम (Dc D₂ °मा) गच्छन्, B Dn D₃ ६ G₃ अगमस्य च, T G₁ १ ४ M अगच्छत्सह

17 °) K₁ जामदभ्यात (for च रामाच्च)

18 °) B₁ १ Dn D₃ ६ G₃ रत° (for स्थित°) — °) K₃ ४ B D (D₁ ३ missing) G₃ फाल्गुनेन, T G₁ १ ४ M अर्जुनेन G₄ महारथ, M विशा पते (for महात्मना)

19 T G₁ १ ४ om 19°^b (see below) — °) B₂ युद्धार्थी (for स्पर्धासीद्) — °) M महात्मना (for विशा पते) — °) Dc D₂ T G₁ १ ४ तु (for च) — B Dn D₃-6 G₃ ins after 19 T G₁ १ ४, after 3 292 27

अर्जुनस्य च कर्णेन यतो दृष्टो बभूव सः ॥ १९
तं तु कुण्डलिनं दृष्ट्वा वर्मणा च समन्वितम् ।
अवध्यं समरे मत्वा पर्यतप्यद्युधिष्ठिरः ॥ २०
यदा तु कर्णो राजेन्द्र भानुमन्तं दिवाकरम् ।
स्तौति मध्यंदिने प्राप्ते प्राञ्जलिः सलिले स्थितः ॥ २१

तत्रैनमुपतिष्ठन्ति ब्राह्मणा धनहेतवः ।
नादेयं तस्य तत्काले किञ्चिदस्ति द्विजातिषु ॥ २२
तमिन्द्रो ब्राह्मणो भूत्वा मिक्षां देहीत्युपस्थितः ।
स्वागतं चेति राधेयस्तमथ प्रत्यभापत ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिनवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९३ ॥

२९४

वैशंपायन उवाच ।

देवराजमनुप्राप्तं ब्राह्मणच्छन्नना वृषः ।
दृष्ट्वा स्वागतमित्याह न बुवोधास्य मानसम् ॥ १
हिरण्यकण्ठीः प्रमदा ग्रामान्ना बहुगोकुलान् ।

किं ददानीति तं विप्रमुवाचाधिरथिस्ततः ॥ २
ब्राह्मण उवाच ।
हिरण्यकण्ठ्यः प्रमदा यच्चान्यत्प्रीतिवर्धनम् ।
नाहं दत्तमिहेच्छामि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥ ३

1351* एतद्दृष्ट्वा महाराज सूर्यस्यासीन्न यदाय ।

य सूर्यमभव कर्णं कुन्त्यां सूतकुले तदा ।

[(L 1) T G₁ २ ४ महात्मन (for न सदाय) — (L 2)
B₂ ४ यत् (for य') D₂ तथा (for तदा) T G₁ २ ४
कुत्या गम्येण धारित (for the posterior half)]

20 °) K₂ हित, B₁ त च (for त तु) K₂ ४ मत्वा
(for दृष्ट्वा) — °) T G₁ २ ४ दृष्ट्वा (for मत्वा)

21 K₁ २ om 21^{ab} — °) B₁ २ Dn D₄ ६ G₂ च
(for तु) — °) S (except G₂) उपतिष्ठति मध्याह्ने — °)
K Dc D₂ मतत स्थितः; B Dn D₄ ६ G₂ सलिलोस्थित

22 °) K Dc D₂ तर्दनम् (for तत्रेनम्) — °) B Dn
D₄ ६ G₂ हंतुना (for हेतव) — °) S (except G₂)
द्याय (for तस्य) — °) S (except G₂) आमीद् (for
अस्ति) — After 22, G₁ ins

1352* एतस्मिन्नेव काले तु पाण्डवाना दिते स्त ।

23 °) T₁ तव, T₂ G₂ ४ त्विति; G₁ स्वद्य (for चेलि)
T₁ G₁ राजद् (for राधेयम्) — °) K₁ २ इद्, K₂ Dc
D₂ ६ विप्र (for अथ)

Colophon D₁ २ missing — Major parvan K₁ २
Dn₂ T₁ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₂ ४ B Dc Dn
D₂ ६ G₂ M कुट्टना (D₂ लामि)हरण — Adhy name
B₄ नक्रागमन — Adhy no (figures, words or both)
Dn₁ (marg) n₂ 307, Dn₃ 308, T₁ 293 (as in

text !), T₂ G₂ M₁ २ (inf lin) 297 (M₂ orig 290,
wrongly for 299), G₁ 294, G₂ 296 — Śloka no
Dn 25

294

In D₂ this whole adhy, and in D₁ st 1-25
of this adhy, are lost on missing fol (of v 1 ३ 287
10, 291 ३), the MSS are mostly ignored here

1 °) K₂ T G₁ २ ४ M वृषा, B Dc Dn D₂ ४ ६ G₂
वृत्तम् (for वृष)

2 Before 2, G₁ ins कर्ण — °) K₁ २ कटी, K₂
(m as in text) कटा, Dc₂ D₂ कुटी, T₁ वर्णा, T₂
कट्या (for कण्ठी) G₂ ४ दामीर्षा (for प्रमदा) — K₁
om (hapl) 2^b-3^a — °) S (except G₂) बहुना पश्यत्
(for गोकुलान) K₂ यद्दान्यस्त्रीतिवर्धन (cf 3^b) — °)
K (K₁ om) B₂ ददामीति (for ददानीति) — °) K₂
[अधिरथ', T₁ G₁ २ ४ [अधिरथि' (for [अधिरथि') K
(K₁ om) Dc D₂ ६ स्थित; G₂ तदा (for तत)

3 K₁ om 3^a (of v 1 2) — °) K₂ B₂ हिरण्यकटी,
K₂ T₂ सुस्था, K₂ मथ्य, D₂ G₁ कटी; T₁ वर्णा; G₂
कटा, M सुस्था (sic) — °) K₁ २ Dc D₂ यद्दान्यत्; T
G₂ यच्चन्यत्; G₁ ४ यदन्यत् (for यच्चान्यत्) K₁ T₁ प्रति
वर्धन, T₂ G₂ ४ वापि तद्वन, G₁ पादवर्धन, M₁ सारवर्धन,

यदेतत्सहजं वर्म कुण्डले च तवानघ ।
एतदुत्कृत्य मे देहि यदि मत्प्रव्रतो भवान् ॥ ४
एतदिच्छाम्यहं क्षिप्रं त्वया दत्तं परतप ।
एष मे सर्वलाभाना लाभः परमको मतः ॥ ५
कर्ण उवाच ।

अवर्नि प्रमदा गाश्च निर्वापं बहुवार्पिकम् ।
तत्ते विप्र प्रदास्यामि न तु वर्म न कुण्डले ॥ ६
वैशंपायन उवाच ।

एवं बहुविधैर्वाक्यैर्याच्यमानः स तु द्विजः ।
कर्णेन भरतश्रेष्ठ नान्यं वरमयाचत ॥ ७
मान्त्रितश्च यथाशक्ति पूजितश्च यथाविधि ।
नैवान्यं स द्विजश्रेष्ठः कामयामाम वै वरम् ॥ ८
यदा नान्यं प्रवृणुते वर वै द्विजमत्तमः ।

तदेनमत्रवीङ्गुयो राधेयः प्रहमन्निव ॥ ९
सहजं वर्म मे विप्र कुण्डले चासृतोद्भवे ।
तेनावध्योऽस्मि लोकेषु ततो नैतद्दाम्यहम् ॥ १०
विशालं पृथिवीराज्यं क्षेमं निहतकण्टकम् ।
प्रतिगृह्णीष्व मत्तस्त्वं साधु ब्राह्मणपुंगव ॥ ११
कुण्डलाभ्यां विमुक्तोऽहं वर्मणा सहजेन च ।
गमनीयो भविष्यामि शत्रूणां द्विजसत्तम ॥ १२
वैशंपायन उवाच ।

यदा नान्यं वर वत्रे भगवान्पाकशासनः ।
ततः प्रहस्य कर्णस्तं पुनरित्यत्रवीद्वचः ॥ १३
विदितो देवदेवेश प्रागेवासि मम प्रभो ।
न तु न्याय्यं मया दातुं तव शक्र वृथा वरम् ॥ १४
त्वं हि देवेश्वरः साक्षात्प्रया देयो वरो मम ।

C 3 17192
B 3 310 15
P 3 311 15

- M₂ पार्थिव धन — ^a) K₁ ३ च (for प्र)
4 ^a) K₁₋₃ M₁ तद्, T₁ यम् (for यद्) — ^c) K₂
D₂ उद्भूय (for उद्भूय) B₂ D₂ G₂ वै (for मे)
5 ^a) M ण्ताम् (for णत्) S (except G₂) भिदां
(for क्षिप्र) — ^b) S (except G₂) त्वया दत्ता नरोत्तम
— ^c) T G₁ ३ ४ म ण्य (T₂ ण्व) (for ण्य मे)
6 ^a) B₁ ४ G₁ M₁ अवर्नी S (except G₂) गावो
(for गाश्च) — ^b) B D (D₁ ३ missing) T₂ G₂ निवापः
G₂ नृद्यद्य, M₂ निर्वाह (for निर्वाप) — ^d) B Dn D₄ ०
G₂ सकुण्डल (for न कुण्डले)
7 ^a) K₂ D₂ वाच्यमान, G₂ ४ चायमाग (for याच्य
सान) — T₂ om 7^c-9^d
8 T₂ om 8 (cf v 1 7) — ^a) G₂ ४ सोधितं (for
मान्त्रितं) — ^b) K₁ B₁ विधिं (for विधि) — ^c)
B₁ ३ ४ Dn D₄ २ G₂ न चा(B₁ गा)न्य — ^d) G₂ ४ तदा
(for वरम्)
9 ^a) G₁ यथा K₂ नान्यत (for नान्य) T₂ अन्य न
प्रतिप्रार्थ — ^b) S (except G₂) स (for वै) — After
9^{ab}, S (except G₂) ins
1353* विनान्य सहज वर्म कुण्डले च विना पते ।
[Cf 10^{ab} T₁ वृत्तान (for विनास्य)]
— ^c) A few MSS तदेनम् S (except G₂) कर्णं (for
सूयो) — S (except G₂) om 9^d-10^a
10 Before 10, K₂ B₁ ins कर्णं दं S (except G₂)

- om 10^a (cf v 1 9) — ^b) S (except G₂) सहज कवच
हि मे — ^c) S (except G₂) लोकाना (for लोकेषु) — ^d)
D₀ D₂ नैन; D₂ नेव (for नेनद्) B Dn D₄ ० G₂ जहामि
(for ददामि)
11 ^a) M विशाल मम राज्य हि — ^c) K₂ मत्कृत्त
(for मत्तस्त्वं) S (except G₂) मत्त प्रतिगृहाण स्व — ^d)
K₄ माधो (for माधु)
12 ^a) K₁ ३ M वियुक्तोह — ^b) T₂ सहजाम्या यदि
न्निह — ^c) D₂ माननीयो, S दमं (for गमं)
13 T₁ M om the ref, G₁ om 13-14 — ^a) B₂
Dn D₄ ० G₂ यदा(B₂ Dn₂ D₄ द)न्य न (for यदा नान्य)
— ^c) K₁ तदा (for तत) — ^d) K द्विज (for वच)
D₂ पुनराह वचसादा
14 G₁ om 14 (cf v 1 13) — Before 14, B₄
M₁ ins कर्णं द (resp कर्ण) — ^b) K₁₋₃ समाभिभो; K₄
B₂ ४ Dc D₂ २ मया प्रभो (K₄ D₂ विभो) — ^c) K₁ ३
transp न्यास्य and दातु K₄ Dc D₂ वृथा (for मया)
B₂ ४ दत्त (for दातु) — ^d) Dn₂ शक्य (for शक्र) K₄
विना (for वृया)
15 ^b) K₁ ३ देवो वरो, G₁ देया वरा (for देयो वरो)
— ^c) K₂ T₁ G₁ अपि, G₁ चापि (for चैव) K₂ ४ देवा
नाम् (for भूतानाम्) D₂ देवानामपि चान्तेयाम्, T₂ G₂
एमेव सर्वभूतानाम् — ^d) K₁ ३ B₂ ४ M भूतभृत्; K₂
भूतिकृत्, B₂ Dn₂ ns D₄ G₂ भूतघृत्

अन्येषां चैव भूतानामीश्वरो ह्यसि भूतकृत् ॥ १५
यदि दास्यामि ते देव कुण्डले कवचं तथा ।
वध्यतामुपयास्यामि त्वं च शक्रावहास्यताम् ॥ १६
तस्माद्धिनिमयं कृत्वा कुण्डले वर्मं चोत्तमम् ।
हरस्व शक्र कामं मे न दद्यामहमन्यथा ॥ १७
शक्र उवाच ।

विदितोऽहं रवेः पूर्वमायज्ञेव तवान्तिकम् ।
तेन ते सर्वमाख्यातमेवमेतन्न संशयः ॥ १८
काममस्तु तथा तात तव कर्णं यथेच्छसि ।
वर्जयित्वा तु मे वज्रं प्रवृणीष्व यदिच्छसि ॥ १९
चैशंपायन उवाच ।

ततः कर्णः प्रहृष्टस्तु उपसंगम्य वासवम् ।
अमोघां शक्तिमभ्येत्य वज्रे संपूर्णमानसः ॥ २०

कर्ण उवाच ।

वर्मणा कुण्डलाभ्यां च शक्तिं मे देहि वामव ।
अमोघां शत्रुसंधानां घातनीं पृतनामुखे ॥ २१
ततः संचिन्त्य मनसा गृहूर्तमिव वासवः ।
शक्त्यर्थं पृथिवीपाल कर्णं वाक्यमथाब्रवीत् ॥ २२
कुण्डले मे प्रयच्छस्व वर्मं चैव शरीरजम् ।
गृहाण कर्ण शक्तिं त्वमनेन समयेन मे ॥ २३
अमोघा हन्ति शतशः शत्रून्मम करच्युता ।
पुनश्च पाणिमभ्येति मम दैत्यान्विनिघ्नतः ॥ २४
सैयं तव करं प्राप्य हत्वैकं रिपुमूर्जितम् ।
गर्जन्तं प्रतपन्तं च मामेवैष्यति हतज ॥ २५

कर्ण उवाच ।

एकमेवाहमिच्छामि रिपुं हन्तुं महाहवे ।

16 ^a) G₄ वीर (for देव) — ^b) B₄ कवचस् K₁
तदा (for तथा) — ^c) D₈ चाच्यं (for कवच्यं) — ^d) B₂
स्वया; G₄ किञ्चित् (for रव च) S (except G₈ 4) [अ]यं
(for [अ]वं)

17 ^b) T कवचो (for वर्मं चो) — ^c) K₈ गृहाण
शक्तिं मे यच्छ — ^d) G₂ 4 M स्वहम् (for अहम्)

18 ^a) T₁ G₁ [S]य (for [S]ह) T₁ G₁ 2 रवि (for
रवे) — ^b) K₁ M₁ आयाज्ञेय; K₂ आयाज्ञेय; K₃ आयाज्ञेय;
K₄ आयातश्च; B Do Dn D₂ 4 6 T₂ G₂ आयाज्ञेय (B₂
मेव); G₁ आयातैव; G₂ M₂ आयाज्ञेय, G₄ आयां चैव (for
आयाज्ञेय) K₈ तवांतिके — ^c) G₄ ततस् (for तेन) K₄
D₂ तत् (for ते) — ^d) D₂ एव (for एतन्) T G₁ 2 4
ममै (T₂ एवं) तस्मात् सदाय

19 ^a) T G₁ 2 4 M कामस् (T₂ G₂ 4 काम) (for
तात) K Do D₂ 8 एवमस्तु यथाकाम — ^b) K₈ एवं तु;
Dn₈ तच्च (for तव) T₂ G₂ चरयम्य (for तव कर्णं) K₈
यदीच्छामि — ^d) K Do D₂ 8 वृणीष्वान्यद्; B₂ एव वृणुष्व
(for प्रवृणीष्व) K₁ 4 B₁ 2 Dn D₄ 6 G₂ यथेच्छसि; K₂
D₂ G₂ 4 M यदीच्छसि

20 ^a) K₈ B₂ 4 Do D₂ 8 प्रहृष्टस्तम्; K₈ एतस्मा (for
एस्तु) S (except G₈) ततस्तु कर्णं सहृष्ट — ^b) Do₂
D₂ 8 गम्य स; S (except G₈) सगृह्य (for सगम्य) D₂
चामधीत् (for वासवम्) — ^c) K₁ 2 अमोघ

21 S (except G₈) om the 1st — ^a) B Do G₂

कर्णणा (for वं) — ^c) B₁ बोधमग्न्यानां, Do D₂ दायु
सपदा; T G₁ 2 4 शमनीं; M दमनीं — ^d) K₂ 4 B₂ 4
Do D₂ T M पातनीं; B₁ 2 Dn₂ n₂ D₄ 6 घातिनीं; D₂
पोथनीं; G₁ सक्रुद्धां; G₂ 4 तर्जनीं

22 Before 22, K₁ 2 4 D₂ ins वंश — ^a) T₂
यहुधा (for मनसा). — ^b) Do D₂ अपि (for इय) T₂
G₂ 4 शक्तिदाने तु वामव — ^c) K₈ शक्त्यर्थं

23 Before 23, M₁ ins शक्र — ^a) D₂ M प्रयच्छ
स्वं; T G₁ 2 4 च्छाद्य (for च्छस्व) — ^c) Do D₂ T
G₁ 2 4 शक्ति कर्णं (by transp) — ^d) B₁₋₃ Dn D₄ 6
G₂ च; Do D₂ 8 मे (for मे)

24 ^a) K₁ अमोघो; T₂ घ; M₁ घ (for घा) T
G₁ 2 4 M शतश (T₁ शक्तय) शक्तिः — ^b) S (except
G₈) ह्रस्वा (for मम) T G₁ 2 4 कराच् (for कर) — ^d)
S (except G₈) दैत्यान्मम (by transp)

25 ^a) B Dn D₄ 6 G₂ करप्राप्ता (for कर प्राप्य)
— ^c) = 26^c K₄ गर्जित K₁ 2 T₁ प्रपतत च — ^d)
G₂ 4 M₁ मामेवैष्यति

26 T₁ om 26-28 D₁ 1 osumes from 26^b — ^b)
T₂ G₁ 2 4 M सृधे (for हृत्) — ^c) = 25^c K₄
गर्जित K₁ प्रपतत; G₁ च ह्यसत (for प्रतपन्त) — ^d) S
(except G₈) यस्मान् (for यतो) K₄ ततोहमभय लभे;
B₄ भय मम यतो भवेत्

27 T₁ om 27 (of v 1 26) T₂ G₁ 2 4 M शक्र

गर्जन्तं प्रतपन्तं च यतो मम भयं भवेत् ॥ २६
इन्द्र उवाच ।

एकं हनिष्यसि रिपुं गर्जन्तं वलिनं रणे ।
त्वं तु यं प्रार्थयस्येकं रक्ष्यते स महात्मना ॥ २७
यमाहुर्वेदविद्वामो वराहमजितं हरिम् ।
नारायणमचिन्त्यं च तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २८
कर्ण उवाच ।

एवमप्यस्तु भगवन्नेरुवीरवधे मम ।
अमोघा प्रवरा शक्तिर्येन हन्या प्रतापिनम् ॥ २९
उत्कृत्य तु प्रदास्यामि कुण्डले क्वचं च ते ।
निकृतेषु च गात्रेषु न मे वीभत्सता भवेत् ॥ ३०
इन्द्र उवाच ।

न ते वीभत्सता कर्ण भविष्यति क्रथंचन ।
व्रणश्चापि न गात्रेषु यन्त्वं नानृतमिच्छसि ॥ ३१
यादृशस्ते पितुर्वर्णस्तेजश्च वदतां वर ।

तादृगेनैव वर्णेन त्वं कर्ण भविता पुनः ॥ ३२
विद्यमानेषु शस्त्रेषु यद्यमोघामसंगये ।
प्रमत्तो मोक्ष्यसे चापि त्वय्येवैषा पतिष्यति ॥ ३३
कर्ण उवाच ।

संशयं परमं प्राप्य विमोक्ष्ये वासवीमिमाम् ।
यथा मामात्थ शक्र त्वं सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ३४
वैशंपायन उवाच ।

ततः शक्तिं प्रज्वलिता प्रतिगृह्य विशां पते ।
शस्त्रं गृहीत्वा निशितं सर्वगात्राण्यकृन्तत ॥ ३५

ततो देवा मानवा दानवाश्च
निकृन्तन्तं कर्णमात्मानमेवम् ।
दृष्ट्वा सर्वे सिद्धसंवाश्च नेदु-
र्न ह्यस्यासीद्दुःखजो वै विकारः ॥ ३६
ततो दिव्या दुन्दुभयः प्रणेदुः
पपातोच्चैः पुष्पवर्षं च दिव्यम् ।

C ३ 17214
B ३ 310 37
V ३ 311 38

(for इन्द्र) — ^a) D_६ G_१ ३ हनिष्यसि K Dc D_२ ३
transp रिपु and रणे T_३ G_१ ३ ४ M गर्जन्तं (M त्वं)
महामृधे (for ^b), cf v1 26 — ^c) K B_६ Dc D_२ T_३
G_१ ३ ४ M न (for स्व) D_२ य तु (by transp), D_६ च
य, T_३ G_१ ३ ४ M_३ नुत K_६ प्रार्थयं ह्येकं, G_१ *यस्यैकं, M_१
*यस्यैक — ^d) K_१ तु, T_३ सु (for स)

28 T_१ om 28 (cf v1 26) — ^a) T_३ G_१ ३ ४ M
वेदविद्वयो, G_३ देवविद्वामो — ^b) Dc Dn D_२ ४ वराहम्,
T_३ महावम्, G_१ ३ ४ गोविदम् B Dn D_६ ६ G_३ अपरा
नित्त (for अनित्त हरिम्) — ^c) G_३ ४ हि (for च)

29 After the ref, T G_१ ३ ४ ins
1354* पवमेनद्यथायं स्व दानवाना निपूदन ।

वधिष्यामि रणे शत्रु यो मे स्याता पुर मर ।
— ^a) G_३ ४ एव (for अपि) — ^b) T_१ G_१ ३ ४ वधो
(for *वधे) — ^c) B Dc Dn D_२ ४ ६ G_३ अमोघा देहि मे
(Dn_१ मा) शक्ति, T G_१ ३ ४ M अमोघयानया शत्रु (T_३ G_१
M_३ शक्त्या) — ^d) B Dc Dn D_२ ४ ६ G_३ यथा, T_१ G_२ ४
पक्र, T_३ णन (for येन)

30 ^c) B_१ ४ Dn D_६ ६ G_३ तु (for च)
31 T_१ G_१ शक्र (for इन्द्र उ) — ^a) K D_१ काये,
D_३ गात्रे (for कर्ण) — ^c) K_३ ४ D_६ G_२ ४ व्रणाश्च; T G_१
प्राणाश्च (for व्रणश्च) B Dn D_६ ६ G_३ चैव (for चापि)

— ^d) K_१ Dc D_२ T G_१ M यत्त, K_३ यत्त, G_४ य त्व (for
यस्त्व) M_३ ऋच्छमि (for इच्छमि)

32 ^a) B_३ तु (for ते) — ^b) K_१ ३ M_१ दत्ता (for
व) — ^c) K_{२-४} D_१ देहेन (for वर्णेन)

33 ^a) K Dc D_१ ३ ३ चास्त्रेषु (for श) — ^b) A few
MSS अमदाय — ^c) K_१ ३ प्रमत्ते, K_३ प्रपत्ते, Dc_३ प्रपत्तो
(for प्रमत्तो) B_१ ३ ४ Dn_३ ns D_६ G_३ वापि, T G_१ ३ ४
चेत्त्व, M चेत्त्व (for चापि) — ^d) D_६ स्वय्येषामिपति

34 ^b) T G_१ ४ प्रमो (G_४ वे)क्ष्ये (for विमोक्ष्ये)

35 ^c) S (except G_३) आदाय (for गृहीत्वा)

36 ^a) G_६ सर्वे (for ततो) K_३ D_१ ६ दानवा (K_३ *व
मानुपाश्च, K_६ Dc_३ Dn_३ D_३ दानवा मानवाश्च (by transp),
T G_१ ३ ४ मनुष्या (T_३ मानुषा)श्चापि सर्वे; M मानुषाश्चापि
राजन् — ^b) K_{२-४} B_३ ३ Dc Dn_३ D_१ ३ ३ T_३ G_१ ३ ४
एव (for एवम्) — ^c) N (D_३ missing) G_३ सिंहनादान्,
G_१ देवमवा (for सिद्धमवा) K_६ Dc D_१ ३ विनेदुर्, B
Dn D_६ ६ G_३ प्रणेदुर् (for च नेदुर्) — ^d) K_६ B D (D_३
missing) G_३ M सुत्वनो (M_३ तो) (for दु खजो)

37 ^b) G_३ ४ खाच्च (for दिव्यम्) — ^c) G_१ M
निकृत्त (for सकृत्त) — ^d) K Dc D_१ ३ ३ T_३ G_३ ४
सुहुसुहु (T_३ G हुक्ष) (for सुहुश्चापि) Dc D_३ साधु माध्वि
स्यथोत्तु, G_३ विस्मयत नृवीर (for स्मयमान नृ*)

दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रसंकृतगात्रं
 मुहुश्चापि स्मयमानं नृवीरम् ॥ ३७
 ततश्छित्त्वा कवचं दिव्यमङ्गा-
 त्तथैवाद्रं प्रददौ वासवाय ।
 तथोत्कृत्य प्रददौ कुण्डले ते
 वैकर्तनः कर्मणा तेन कर्णः ॥ ३८
 ततः शक्रः प्रहसन्वञ्चयित्वा
 कर्णं लोके यशसा योजयित्वा ।
 कृतं कार्यं पाण्डवानां हि मेने
 ततः पश्चाद्विमेधोत्पपात ॥ ३९
 श्रुत्वा कर्णं मुपितं धार्तराष्ट्रा
 दीनाः सर्वे भयदर्पा इवासन् ।
 तां चावस्थां गमितं सूतपुत्रं
 श्रुत्वा पार्था जहपुः काननस्थाः ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्नवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९४ ॥ समाप्तं कुण्डलाहरणपर्व ॥

जनमेजय उवाच !
 कस्या वीराः पाण्डवास्ते बभूवुः
 कुतश्चैतच्छ्रुतवन्तः प्रियं ते ।
 किं वाकार्पुर्द्वादशेऽब्दे व्यतीते
 तन्मे सर्वं भगवान्व्याकरोतु ॥ ४१
 वैशंपायन उवाच ।
 लब्ध्वा कृष्णां सैन्धवं द्रावयित्वा
 विप्रैः सार्धं काम्यकादाश्रमात्ते ।
 मार्कण्डेयाच्छ्रुतवन्तः पुराणं
 देवर्षीणां चरितं विस्तरेण ॥ ४२
 प्रत्याजग्मुः सरथाः सानुयात्राः
 सर्वैः सार्धं सूदपौरोगवैश्च ।
 ततः पुण्यं द्वैतवनं नृवीरा
 निस्तीर्योग्रं वनवासं समग्रम् ॥ ४३

38 °) K₁₋₃ D₀ D₂ तच्छित्त्वा वै; D₁ छित्त्वा चैक, S (except T₁ G₃) ततश्चित्र (for ततश्छित्त्वा) D₁ काचन (for कवच) K₁ ३ अस्त्र (for अङ्गात्) — °) K₃ 4 D₁ दृष्ट (for [आ]द्रं) — °) K D₁ ३ अथ; D₂ T₂ G₁ ३ 4 ततो (for तथा) G₂ 4 निकृत्य (for [उ]कृत्य) K₁ द्वे; K₂ तु; D₀ D₂ च (for ते) — °) K₁₋₃ B₄ D₁ ३ कणस्तस्मात् (K₄ कर्णो तस्मात्); B₁₋₃ D_n D₄ ० G₂ कर्णात्तस्मात्; D₀ D₂ कर्णात्तस्मै (for वैकर्तन) — After 38, T₁ G₁ ३ 4 ms

1855* ततो देवो मुदितो वज्रपाणि

दृष्ट्वा कर्णं शस्त्रनिकृतगात्रम् ।

39 °) G₂ 4 कर्मणा, M प्राहसन् (for प्रहसन्) — K₄ om (hapl) 39^b

40 °) G₂ दृष्ट्वा (for श्रुत्वा) K₄ वचित; G₄ मुदित (for मुपित) — K₄ om 40^b — °) K₃ तामागस्थां; B₄ तथा, D₀ M₂ त चा (for तां चा) T₂ G₂ 4 गमिते सूतपुत्रे — °) G₁ काननस्था जहपु (for जहपु का)

41 K₄ reads 41 after 3 295 1 (om the ref) — °) B D_n D₄ ० G₂ [ए]ते (for [ए]वत्), and तत् (for ते) — °) D₁ किं चा, T₁ G₁ किम् (for किं चा) B₁ 4 T द्वादशान्दे (for 'शेऽब्दे) — °) K₁ ३ सर्वं कर्म; S (except

G₂) एतसर्वं (for तन्मे सर्वं)

42 K₄ om 42-43 — °) K₁₋₃ D₀ D₁ ३ ३ ग्रास (for द्राव) — °) B₂ T₂ G₂ 4 काम्यकमा (B₂ 'काना', G₄ क र्वा) श्रयते (for काम्यका)

43 K₄ G₄ om 43 (for K₄ of v 1 42) — °) K₁₋₃ D₁ प्रति (for प्रत्या) K₁₋₃ सानुजा (for सरथा) — °) Many MSS सूत (for सूद) — °) B₂ पुनर, G₂ पार्था (for पुण्य) — °) K₁₋₃ G₂ M [ए]व; D₀ वै; T₂ [अ]ग्नि (for [उ]ग्र) — N B Some printed ed wrongly om this stanza

Colophon D₂ missing — Major parvan K₁ ३ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan K₁ ३ 4 B D₀ D_n n₂ D₁ ३ 4-5 G₂ M कुडला (D₁ ३ 'लाभि)हरण, followed by समाप्त in all these MSS (except in K₄ B₂ M₂) — Adhy name T₂ काम्यकपुननिवासे कुडलकवचप्रदान; G₁ कर्णकवचकुडलहरण, G₂ कवचकुडलप्रदान, M₁ ३ कुडल प्रदान — Adhy no (figures, words of both) D_n (sup lin) n₂ 308, D_n 309, D₁ 312, T₁ 294 (as in text!), T₂ G₄ M₁ ३ (inf lin) 298 (M₂ orig 300), G₁ 295, G₂ 297 — Śloka no D_n 42

२९५

जनमेजय उवाच ।

एवं हृताया कृष्णाया प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
प्रतिलभ्य ततः कृष्णां किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १
वैशंपायन उवाच ।

एवं हृताया कृष्णाया प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
विहाय काम्यकं राजा मह भ्रातृभिरच्युतः ॥ २
पुनर्द्वैतवने रम्यमाजगाम युधिष्ठिरः ।
स्वादुमूलफलं रम्यं मार्कण्डेयाश्रमं प्रति ॥ ३

अनुगुप्तफलाहाराः सर्व एव मिताशनाः ।
न्यवसन्पाण्डवास्तत्र कृष्ण्या सह भारत ॥ ४
वसन्द्वैतवने राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
मीमसेनोऽर्जुनश्चैव माद्रीपुत्रौ च पाण्डवौ ॥ ५
ब्राह्मणार्थे पराक्रान्ता धर्मात्मानो यतव्रताः ।
क्लेशमार्हन्त विपुलं सुखोदकं परतपाः ॥ ६
अजातशत्रुमासीनं भ्रातृभिः महितं वने ।
आगम्य ब्राह्मणस्तूर्णं संतप्त इदमब्रवीत् ॥ ७

C 3 17231
B 3 311 11
K 3 312 11

295

☞ This adhy is missing in D₂ (cf v l 3 287 10), the MS is mostly ignored here

1 K₁ M₂ om 1 Dc₂ D₂ जन्मेजय उ^० — 1^{ab} = 2^{ab} —
—^a) B₂ Dn D₁ ६ G₂ भार्याया (for कृष्णाया) — After
1^{ab}, K₃ reads 2^{ab} —^c) B Dc₂ Dn D₁ ६ G₂ प्रति-
पद्य K₃ ४ Dc D₁ २ T₂ G₂ ६ M₁ पुन (for तत^०) S
(except G₂, M₂ om) ता च (for कृष्णा) —^d) K₂
B₂ २ Dc₂ D₁ २ G₂ M₁ किमकुर्वत — After 1, K₄ reads
stanza 41 of the previous adhy

2 M₂ om the ref K₂ (transp 2^{ab} and 2^{cd})
reads the stanza after 1^{ab} — 2^{ab} = 1^{ab} — After
the ref, K₄ D₁ ins

1356* सर्वे पुष्पफलाहाराः सर्वे पत्र मिताशनाः ।

[Cf 4^{ab} — K₄ सर्वे गुप्त]

—^a) Dn₂ भार्याया (for कृष्णाया), cf v l 1 — After
2^{ab}, M₁ ins

1357* प्रतिलभ्य ततः कृष्णा यदकुर्वन्त तच्छृणु ।
—^c) B₂ निश्चय (for विद्वाय) M₂ काम्यका (inf lin
का) T₂ राजन् (for राना) —^d) K₁ २ अच्युत

3 * K₁ २ पुण्य, K₂ ४ Dc D₁ २ २ पुण्यम् (for
रम्यम्) —^c) K D₁ २ ऋ (for स्वाद्) K₁ २ M₂
(sup lin as in text) पुण्य (for रम्य) —^d) B D
(except D₁ D₂ missing) G₂ मित्रियहृपादप

4 For 4^{ab}, cf 1356^a —^a) B Dn₁ ns D₄ ६ T
G अनुसुक्त, Dc D₂ अन्वभुक्त, D₆ अनुगुता —^c) K₁ २
न्यवमन्, G₁ निवमन् —^d) B D (except D₁ २) G₂

भार्याया (for भारत)

5 ^c) Dc D₁ भीमसेनार्जुनश्चैव, D₄ T G जुनौ चैव
—^d) T G₁ २ ४ भ्रातरौ (for पाण्डवौ)

6 K₁ om 6 —^b) T₂ G₂ ६ महात्मानो (for धर्मा^०)
K₄ जित^० (for यत^०) —^c) B₂ ६ D₄ ६ G₂ अर्हति, Dn
D₆ अर्हन्, T G₁ २ ४ M हृच्छति T₂ G₂ ६ परम (for
विपुल) —^d) M अर्दिमा (for पर^०) — After 6, B D
(except D₁ २, D₂ missing) G₂ ins

1358* तस्मिन्प्रतिवसन्तस्ते यत्प्राप्तुं कुरुसत्तमा ।
वने क्लेश सुखोदकं तत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणु ।
अरणीमहित मन्य ब्राह्मणस्य तपस्विन ।
मृगस्य वर्षमाणस्य विपाणे ममसज्जत ।
तदादाय गतो राजस्वरमाणो महामृगः । [5]
आश्रमान्तरित शीघ्रं पुत्रमानो महाजव ।
दियमाण तु त दृष्ट्वा स विप्रं कुरुसत्तमा ।
स्वरितोऽभ्यागमत्तत्र अग्निहोत्रपरीप्सया ।

[(L 1) Dc D₂ यत्प्राप्त (L 2) Dc D₂ तत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणु
— Lines 3-6 = stanzas 8-9 (with v.l.) — (L 4)
B₂ Dc D₂ कय (for षय^०) — (L 6) Dc आश्रमात्तरित]
— On the other hand, T₂ G₂ ६ M ins after 6

1359* तेषां च वसन्ता तत्र पाण्डवाना महारथम् ।

[M महात्मना (for रथम्)]

7 ^a) D₆ आयात (for आमीन) — After 7^{ab}, D₁ ins
a passage given in App I (No 30) —^c) T₁ G₁
अगच्छद् (for आगम्य) —^d) B Dn D₄ ६ G₂ चेदम्
(for इदम्)

8 Before 8, B₄ ins ब्राह्मणोवाच —^a) K₂ B Dc
Dn D₂ ६ G₂ मथ, T G₁ २ ४ M भाद (for मद्)

अरणीसहितं मह्यं समासक्तं वनस्पतौ ।
 मृगस्य वर्षमाणस्य विपाणे समसञ्जत ॥ ८
 तदादाय गतो राजंस्त्वरमाणो महामृगः ।
 आश्रमात्परितः शीघ्रं प्लवमानो महाजवः ॥ ९
 तस्य गत्वा पदं शीघ्रमासाद्य च महामृगम् ।
 अग्निहोत्रं न लुप्येत तदानयत पाण्डवाः ॥ १०
 ब्राह्मणस्य वचः श्रुत्वा संतप्तोऽथ युधिष्ठिरः ।
 धनुरादाय कौन्तेयः प्राद्रवद्भ्रातृभिः सह ॥ ११
 सन्नद्धा धन्विनः सर्वे प्राद्रवन्नरपुंगवाः ।
 ब्राह्मणार्थं यतन्तस्ते शीघ्रमन्वगमन्मृगम् ॥ १२
 कर्णिनालीकनाराचात्सुजन्तो महारथाः ।

नाविध्यन्पाण्डवास्तत्र पश्यन्तो मृगमन्तिकात् ॥ १३
 तेषां प्रयतमानानां नादृश्यत महामृगः ।
 अपश्यन्तो मृगं श्रान्ता दुःखं प्राप्ता मनस्विनः ॥ १४
 शीतलच्छायमासाद्य न्यग्रोधं गहने वने ।
 क्षुत्पिपासापरीताङ्गाः पाण्डवाः समुपविशन् ॥ १५
 तेषां समुपविष्टानां नकुलो दुःखितस्तदा ।
 अत्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठममर्पात्कुरुसत्तम ॥ १६
 नासिन्कुले जातु ममञ्ज धर्मो
 न चालस्यादर्थलोपो बभूव ।
 अनुत्तराः सर्वभूतेषु भूयः
 संप्राप्ताः स्मः संशयं केन राजन् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चनवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९५ ॥

— °) K₁₋₃ मृगस्य कपमाणस्य; B₂ D₀ D₁ २ 'स्य कर्पं',
 D₄ 'स्य कृप्यं'; M 'स्य कर्पं' — °) D₀ D₂ विपाणैः; T₁
 विमाने T₁ G₁ ४ समसञ्जत

9 D₂ om 9 — °) K₁ २ एतदाशा (K₂ 'सा');
 B₁ २ ४ D₀ D₁ n₂ D₂ ४ ६ G₂ तमादाय, D₂ समा T₁
 G₁ महाराज (for गतो राजन्) — °) K₁ २ D₂ त्वरितः; M₂
 परित D₁ तूर्णं (for शीघ्र) B₄ D₄ G₂ आश्रमात्सुरूप
 व्याघ्र — K₁ २ T₂ om (hapl) 9^d-10^a — °) K₂
 D₁ २ द्रवमाणो मनोजवः; B₂ प्लवमानो महामृग

10 K₁ २ T₂ om 10^a (of v 1 9) — °) B Dn
 D₄ ६ T₁ G₁ २ राजन् (for शीघ्रम्) — °) D₂ अग्निहोत्रार्थं
 भेतन्मे — °) T₁ G₁ सत्य (G₁ स त्व) मे देहि पाण्डव

11 Before 11, T G₁ २ ४ ins वंश — °) K₂ D₀
 D₂ कौन्तेय

12 °) M₂ सह्या (for सन्नद्धा) T G₁ २ ४ त्वरिता
 (for धन्विन) — °) D₂ प्रयाति (for प्राद्रवन्) — °) K₁ २
 D₀ ब्राह्मणार्थं; G₁ ब्राह्मणास्ते D₀ D₂ ब्राह्मणार्थाय यत्ता वै

13 K₂ om (hapl) 13^a-14^b — °) K₄ अविध्यन्,
 D₀ न विध्यन् — °) K₂ ४ D₁ दृश्यतः; D₂ दृश्यते (for
 पश्यन्तो)

14 K₂ om 14^{ab} (of v 1 13) — °) D₂ तु (for प्र)
 — °) G₁ अहं (for नाहं) D₁ तदा, S (except G₂)
 वने (for महा) — °) B D₀ Dn D₂ T G₁ M श्रान्ता
 (for श्रान्ता)

15 °) B₁ २ Dn D₄ ६ G₂ आराम्य (for आसाद्य)
 — °) T₂ ते क्षुत्पिपासापरिता

16 °) T G₁ २ ४ transp नकुल' and दुःखित T₁
 G₁ [अ]वधीत्; M तत (for तदा) — °) B Dn D₄ ६ T₁
 G₂ श्रेष्ठम् (for ज्येष्ठम्) G₁ भ्रातर धर्मज ज्येष्ठ — °) K₁₋₃
 D₂ T₁ G₁ २ M कुरुसत्तम (G₂ 'म'); K₄ B D₀ Dn
 D₁ २ ४ ६ G₂ कुरुनदन (D₀ 'न; D₂ D₂ न)

17 Before 17, D₀ S (except G₂) ins नकुल उ' (S
 om उ') — °) D₄ ६ नासिन्कुले — °) D₂ T₁ G₁ M₁
 अर्थलोभो (for 'लोपो) K₂ न चालस्य नार्थलोपो बभूव, M₂
 न चालस्यादर्थलुता बभूव — °) K₁ अनुत्तर; K₂ अनुरक्तः;
 D₂ अनुरक्ताः; T₁ G₁ न चातकाः; T₂ G₁ (sup lin) २ ४
 M अनतरा K D₀ D₁ २ ३ सर्ववर्णेषु, G₂ 'धर्मेषु K₁ T₂
 G₁ ४ भूपते (T₂ 'ते); K₂ T₁ G₂ M भूप; K₃ [अ]भूवन्;
 K₄ [अ]भूम, D₁ [अ]भूम, D₂ [अ]भूव (for भूय) — °)
 K₂ T₁ G₂ ते स्म प्राप्ता; K₄ ते संप्राप्ता; D₀ D₂ सप्त (D₀
 सम) प्राप्ताः; D₁ T₂ M तस्मात्प्राप्ता, D₂ अनुप्राप्ता, G₁ समा
 प्राप्ता, G₄ समप्राप्ता (sic) (for संप्राप्ता स्म) B D₀ Dn
 D₂ ४ ६ G₂ किं तु (for केन)

Colophon om in K₁₋₃ D₁ २ D₂ missing — Major
 parvan D₂ T G₂ आरण्य; G₄ अरण्य — Sub parvan
 K₄ आरणीय, B D₀ Dn D₂ ४ ६ G₂ अ (Dn₁ आ) रणीहरण,
 M₂ अरणी — Adhy no (figures, words or both)
 Dn 309 (Dn₂ 310), T₁ 295 (as in text!), T₂ M₁ २
 (inf lin) 299 (M₂ orig 181), G₁ 296, G₂ 298,
 G₄ (erroneously) 129 — Śloka no Dn 22 (Dn₂
 21), D₁ 23

२९६

युधिष्ठिर उवाच ।

नापदामस्ति मर्यादा न निमित्तं न कारणम् ।
धर्मस्तु विभजत्यत्र उभयोः पुण्यपापयोः ॥ १

भीम उवाच ।

प्राप्तिकाम्यनयत्कृष्णा सभाया प्रेष्यवत्तदा ।
न मया निहतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ २
अर्जुन उवाच ।

वाचन्तीक्ष्णास्थिमेदिन्यः स्रुतपुत्रेण भाषिताः ।
अतितीक्ष्णा मया क्षान्तास्तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ३
सहदेव उवाच ।

शकुनिस्त्वा यदाजैपीदक्षधूतेन भारत ।
स मया न हतस्तत्र तेन प्राप्ताः स्म संशयम् ॥ ४

वैशंपायन उवाच ।

ततो युधिष्ठिरो राजा नकुलं वाक्यमब्रवीत् ।
आरुह्य वृक्षं माद्रेय निरीक्षस्व दिशो दश ॥ ५
पानीयमन्तिके पश्य वृक्षान्वाप्युदकाश्रयान् ।
इमे हि भ्रातरः श्रान्तास्तव तात पिपासिताः ॥ ६
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा शीघ्रमारुह्य पादपम् ।
अब्रवीद्भ्रातरं ज्येष्ठमभिवीक्ष्य समन्ततः ॥ ७
पश्यामि बहुलात्राजन्वृक्षानुदकमंश्रयान् ।
सारसाना च निर्हादमत्रोदकमसंशयम् ॥ ८
ततोऽब्रवीत्सत्यधृतिः कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
गच्छ सौम्य ततः शीघ्रं तूर्णं पानीयमानय ॥ ९
नकुलस्तु तथेत्युक्त्वा भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।

C ३ 17251
B ३ 812 10
K ३ 913 10

296

☞ This adhy is missing in D₅ (cf v1 3 283 10), the MS is mostly ignored here

1 ^b) K₅ अनिमित्त, M₂ निमित्त न (bv transp) T₂ G₂ ५ च कारण, G₁ अकारण — ^c) B Dc Dn D₂ ५ ६ G₂ विभजत्यर्थम्, T₁ जन्मन्मिन्, T₂ M जेधत्र, G₂ ५ जेधत्र G₁ धर्मस्त्वयि भजेदन्मिन् — ^d) To avoid hiatus, T₂ G₂ ५ M धुमयो (for उभयो) T₁ उभयो पापपुण्ययो

2 K₂ D₁ ५ M₂ भीममेव उ (M₂ om उ) — ^a) K₄ Dn₂ T₂ प्रातिकाम्येन यत्कृ (T₂ य कृ) ण्णा, M₁ म्यानय कृष्णा — ^b) D₁ प्रेक्षयतां (for प्रेष्यवत्) — 2^d=3^d, ५^d

3 ^b) Dc₁ D₁ ५ भाषित — ^c) B Dn D₂ ६ G₂ अतितीक्ष्णा; T₁ अतीक्ष्णया, G₁ अतीक्ष्णया — 3^d=2^d, ५^d — After 3, K₄ D₁ ins

1360* नकुल उवाच ।

धार्तराष्ट्रा कुम्भयन्तो यन्मे न निहतास्तदा ।

धूतकाले महाराज तेनेमामापद गता ।

4 K₁₋₃ D₅ ul om (? hapl.) ५ Dc₂ om 4^{ab} — ^a) K₅ तु, D₁ च, D₂ खा (for खा) K₄ यदा पापो, D₁ महापापो (for यदाजैपीद्) — ^b) K₄ D₁ घृताहान वटाकरोत्, G₂ ५ धूतेन भरतर्षभ — ^c) K₄ D₁ T₁ G₁ मोस्माभिर्न (D₁ नि-) हतस्तत्र, Dc T₂ G₂ ५ न मया निह

— ^d) = 2^d, 3^d K₄ D₁ विपद तेन वै गता

6 ^a) K₄ तस्य (for पश्य) — ^b) B₁₋₃ Dn D₂ ६ G₁ ५ चापि, D₅ यान् (for वापि) K₅ B Dc Dn D₂ ५ ६ G₂ ध्रितान् (for श्रयान्) K₄ D₁ वृक्ष वाप्युदकाश्रय — T₂ om 6^{cd} — K₁ reads 6^c-7^d after 12^c — ^c) K₁ ५ त इमे, B₂ Dn D₂ ६ G₂ पते हि (for इमे हि) — ^d) K₁ ५ ५ Dc D₁ ५ सर्व, K₅ D₅ पार्थ; T₁ G₁ चापि (for तात) G₂ ५ पिपामया

7 For sequence of K₁, cf v1 6 Before 7, T G₄ ins वैशं — ^a) = 10^a B₂ Dc₁ Dn D₂ ६ G₂ त, D₁ च (for तु) — After 7^a, T₂ G₂ ५ ins

1361* भ्रातुर्ज्येष्ठस्य शासनात् ।

तत उत्थाय सतिमान्

— ^b) D₅ पाडव (for पादपम्)

8 K₁ om 8 Before 8, T G₁ ५ ५ ins नकुल — ^a) K₂ बहुलान्वृक्षान्, K₄ D₁ बहुलश्रयान् — ^b) K₂ राजन् (for वृक्षान्) M उदकमध्रितान् — ^c) K (K₁ om) Dc D₁ ५ ५ निन्द, T G₁ ५ ५ निर्हादस् — ^d) K₂ पत्रोदक; T G₁ ५ ५ तत्रोदक

9 Before 9, T G₁ ५ ५ M₂ ins वैशं — ^c) M गच्छ सौम्यावतीर्यात् — ^d) N (except K₄ Dn₂ D₅, D₅ miss ing) G₂ तूर्ण, T₁ G₁ शीत (for तूर्ण) M पानीय शीघ्रमानय

10 Before 10, T₂ G₂ ५ ins वैशं — ^c) = 7^a K D₅

प्राद्रवद्यत्र पानीयं शीघ्रं चैवान्प्रपद्यत ॥ १०
 स दृष्ट्वा विमलं तोयं सारसैः परिवारितम् ।
 पातुकामस्ततो वाचमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ ११
 मा तात साहसं कार्पीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा तु माद्रेय ततः पिब हरस्व च ॥ १२
 अनादृत्य तु तद्वाक्यं नकुलः सुपिपासितः ।
 अपिचच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १३
 चिरायमाणे नकुले कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अब्रवीद्भ्रातर वीरं सहदेवमरिदुमम् ॥ १४
 भ्राता चिरायते तात सहदेव तवाग्रजः ।
 तं चैवानय सोदर्यं पानीयं च त्वमानय ॥ १५
 सहदेवस्तथेत्युक्त्वा ता दिशं प्रत्यपद्यत ।

ददर्श च हतं भूमौ भ्रातर नकुलं तदा ॥ १६
 भ्रातृशोकाभिमततप्तस्तृपया च प्रपीडितः ।
 अभिदुद्राव पानीयं ततो वागम्यभापत ॥ १७
 मा तात साहसं कार्पीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा यथाकामं ततः पिब हरस्व च ॥ १८
 अनादृत्य तु तद्वाक्यं सहदेवः पिपासितः ।
 अपिचच्छीतलं तोयं पीत्वा च निपपात ह ॥ १९
 अश्वात्रवीत्स विजयं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातरौ ते चिरगतौ वीभत्सो शत्रुकर्शन ।
 तौ चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ २०
 एवमुक्तो गुडाकेशः प्रगृह्य सगरं धनुः ।
 आमुक्तसङ्गो मेधावी तन्सरः प्रत्यपद्यत ॥ २१

च; Dns Ds त (for तु) — °) K De Ds ; येन (for यत्र) — °) K₁ ; ४ चैवान्प्रपद्यत

11 °) Ds तद् (for स) T G₁ ; ४ तद् दृष्ट्वा विपुल चारि — °) K Ds M स्वर्गमं ; De D₁ ; दकुने (for सारसै) — °) M हतुं (for पातुं) — °) = 25^b B Ds अतरीक्षान् Ks D₁ सु (for स)

12 Before 12, B₁ Dn Ds ; G₁ M₂ ins यक्ष उ° (M₂ om उ°) — 12 = (var) 18 — 12^b = (var) 3 40 22^b — °) D₁ कौतिय (for माद्रेय) After 12°, K₁ reads 6°-7^d — °) D₁ पियम्ब च (for तत पिब)

13 13° = (var) 3 40 12° — °) K₁ तु; De D₂ छुत्, T G₁ ; ४ य (for सु) — °) = 19^d M स (for च) Ds स (for नि) T₁ G₁ च (for ह) K₄ पीम्वा भूम्यां पपात च; G₄ पीत्वा चारि पपात ह

14 °) D₁ चिरमाणे तु नकुले — 14^b = 20^b, 32^b — °) G₁ छर (for वीर) — °) S (except G₁) अनतर (for अरिदुमम्)

15 Before 15, T₁ ins युधिष्ठिर — °) K De D₁ ; ४ चिरयातस् (K₁ रायतस्, K₄ D₁ रायते, D₁ रजा तस्) तय भ्राता; B Dn D₁ ; G₁ भ्राता हि चिरया (B₁ जा) तो न — °) K D₁ ; महाभुज, M₂ तवाग्रत — °) B₁ ; Dn D₁ ; G₁ तथा (for त च) M चिद्धि (for [आ]नय) T G₁ ; ४ भद्र ते (for सोदर्य) — °) = 20^f, 33^b Do D₁ तथानघ (for त्वमानय)

16 Before 16, T G₁ ; ins त्रेश° — 16^{ab} = (var) 34^{ab} — °) Dns त देश (for तां दिश) K₁ T₁ प्रतिपद्यत

— °) T₁ ददर्श च, M सन्त्यज्ञं K₁ ; सद्यत; K₄ B₁ De D₁ पतित, T₁ G₁ च स त, T₂ G₁ [अ]येन; G₁ निहत (for च हत) K₁ ; वीर (for भूमौ) — °) T G₁ ; भ्रातर निहत; M (by transp) नकुल भ्रातर Ds G₁ तथा

17 °) K De D₁ ; ४ T₁ G₁ ; कृपया K D₁ ; परिमुन (for प्रपी°) — °) D₁ पुनदुद्राव (for अभि°)

18 D₁ om 18 — 18 = (var) 12 (q v) — °) T₁ यथाकाल — °) = 37^d B Dn D₁ ; G₁ पियम्ब च (for तत पिब)

19 19 = (var) 13 — °) K₄ मोपि; M₁ स नि (for च नि)

20 Before 20, T G₁ ; ins युधिष्ठिर — °) K₁ ; तथा (for अथ) K₁ ; De D₁ ; हि विजय, K₁ ; D₁ विजयिन T G₁ ; ४ M सन्त्यवाचि (G₁ ; °ची) — 20^b = 14^b, 32^b — °) B₁ ; Dn D₁ (sup lin ns in text) परि° (for चिर°) — °) K₁ ; B₁ ; ४ D₁ ; कर्पण — 20^f = (var) 15^{cd} — °) = 15^d, 33^d B₁ रच (for च) K₁ ; स्वमा हर, B₁ त्वमानय; D₁ समाहर — After 20, N (D₁ missing) G₁ M₁ ins

1362* एवं हि नस्मात् सर्वेषां दुःखितानामपाश्रय ।

[K₄ व्यपाश्रय, D₁ ; ४ उपाश्रय]

21 °) S (except G₁) तथेत्युक्त्वा (for एवमुक्तो) — °) D₁ ; रङ्गमेधावी; M ; कच श्रीमान् — °) D₁ तस्वर सप्रपद्यत

22 °) K₁ B De Dn D₁ ; ४ T₁ G₁ तत (for यत) De₁ Dn शार्दूल — °) K B₁ D₁ ; G₁ ; पानीयाहरणे

यतः पुरुषशार्दूलौ पानीयहरणे गतौ ।
 तौ ददर्श हतौ तत्र भ्रातरौ श्वेतवाहनः ॥ २२
 प्रसुप्ताविव तौ दृष्ट्वा नरगमिहः सुदुःखितः ।
 यत्पुरुषस्य कौन्तेयो व्यलोकयत् तद्वनम् ॥ २३
 नापश्यत्तत्र किञ्चित्म भृतं तस्मिन्महावने ।
 सव्यमाची ततः श्रान्तः पानीयं सोऽप्यधावत् ॥ २४
 अभिधावंस्ततो वाचमन्तरिक्षात्म शुश्रुवे ।
 किमासीदसि पानीयं नैतच्छक्यं बलात्त्वया ॥ २५
 कौन्तेय यदि वै प्रश्नान्मयोक्तान्प्रतिपत्स्यसे ।
 ततः पास्यसि पानीयं हरिष्यसि च भाग्न ॥ २६
 वारितस्त्वन्नवीत्पार्यो दृश्यमानो निवाग्य ।

यावद्भाणैर्विनिभिन्नः पुनर्नैवं वदिष्यसि ॥ २७
 एवमुक्त्वा ततः पार्यः शरैरस्त्रानुमन्त्रितैः ।
 ववर्ष ता दिशं क्रुत्स्नां शब्दवेधं च दर्शयन् ॥ २८
 कर्णिनालीकनाराचानुत्सृजन्भरतर्षभ ।
 अनेकैरिपुसंघातैरन्तरिक्षं ववर्ष ह ॥ २९
 यक्ष उवाच ।
 किं विधातेन ते पार्य प्रश्नानुक्त्वा ततः पिव ।
 अनुक्त्वा तु ततः प्रश्नान्पीत्वैव न भविष्यसि ॥ ३०
 वैशंपायन उवाच ।

म त्वमोधानिपृन्मुक्त्वा तृष्णयामिप्रपीडितः ।
 अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपपात ह ॥ ३१

C 3 17273
B 3 312 33
K. 3 313 32

— °) B₂ म ददर्श, S (except G₃) ददर्श च (for तौ ददर्श) — After 22, S (except G₃) ins

1363* विगतासु नरस्याघ्नौ शयानौ वसुधातले ।

23 °) B₂ सु (for प्र) — °) K D₁ नरगमिहौ
 — °) T₁ G₃ श्यालो (for चलो) K₃ D₃ नरगत, Dc₁
 वदने K₁ २ अपलोक्त दिशो ददा

24 °) K₁ २ च, M₁ स (for म) T G₁ २ ४ म तत्र
 क्रिश्नापश्यद् — °) K₃ D₃ तत्र, B Dn D₃ ६ G₃
 श्मिन् — °) D₃ तत शान, T₂ G₂ ४ पिपामानं

25 T₁ om 25-26 — °) K₃ B D (except D₂, D₃
 missing) G₃ वाक्यम् (for वाचम्) — °) = 11^d K₃
 D₁ सु, G₁ प्र (for म) — °) T₂ G₂ ४ यत्त्वमिच्छामि, G₁
 किमाधावमि; M किमादिष्यमि — °) M स्वया अन्तात् (by
 transp)

26 T₁ om 26 (cf v 1 25) — °) K₁ २ D₁ ६ तु,
 K₃ वे (for वे) B Dc Dn D₂ ४ ६ G₃ प्रश्नास्त्रान् (for वै
 प्रश्नान्) — °) Dc₁ पश्यमि, Dc₂ D₂ पश्यमि, S (except
 G₃, T₁ om) वक्ष्यमि — °) B₁ आहरिष्यमि, B₂ भवि
 ष्यमि च

27 Before 27, T G₁ २ ४ ins वेगं — °) M₂
 चरितं (for वारितं) — °) K₃ D₃ निरामय, Dc₁ D₂
 निवाग्यन्, Dc₂ निमृदयन् — °) K₁ च, T₂ G₂ ४ तु
 (for नि)

28 °) K₁ D₃ टक्तम् — °) M अस्त्रानि (for अस्त्रानु)
 — °) B Dc₁ Dn D₂ ४ ६ G₃ प्रववर्ष दिश क्रुत्स्ना,
 Dc₂ (corrupt) न ववर्ष दिश क्रुत्स्ने — °) K₁ २ B₁ ३ ४
 Dc Dn₁ D₂ ४ ६ G₃ शब्दवेधं (Dc₂ वेधे), K₃ वेधे K₁

विमययत्, K₂ D₁ निदर्शयन्, Dc₁ D₄ च दर्शयत् T
 G₁ २ ४ M शब्दवेधेय वि(M नि)दर्शयन्

29 29^a = (var) 5 34 76^a — °) Dc D₂ अस्त्रज्
 Dc D₁ २ ४-६ भरतर्षभ, T G₁ २ ४ M पुरुषर्षभ (T₂ M₂
 षभ) — After 29^{ab}, B₃ (marg) Dn D₃ ६ G₃ read
 31^{ab} — °) K₁-3 D₁ २ ६ इपुमपावर्ष — °) K₃ B D
 (except D₁, D₂ missing) G₃ अतरिक्षे K₁-3 D₃ च,
 T G₁ २ ४ म (for ह) — After 29 M₁ ins

1364* सोऽप्यदृश्याय भूताय नभस्यामिततेजसे ।

उत्समर्जं महाथाहुर्गणजाल धनजय ।

ततस्त्रानिपुमवानान्गणदीवधनुषश्च्युतान् ।

मेवास्त्रंवा जहासोर्षेस्तदद्भुतमिवाभवत् ।

30 °) K₁ वाधानेन, K₂ वाधानेन, B₁ २ ४ Dn D₂ ४ ६
 G₃ विधानेन T₁ G₁ व्यायामेन च किं पार्य — °) D₃
 तथा, T G₁ २ ४ पय (for तन) — °) B Dc₁ Dn D₂ ४ ६
 G₃ M च (B₃ तु, Dc₁ वा; M [ए]व) पियन्, Dc₂ वापि
 तान्, D₃ वै पुन, T₁ च तत (for तु तत) K₁ २ पश्चात्
 (for प्रश्नान्) — °) T G₁ २ ४ M पीत्वैव (T₂ G₂ ४ त्वा
 तु) निपतिष्यमि — After 30, B Dc Dn D₂ ४ ६ G₃ ins

1365* एवमुक्तस्त पार्य मव्यमाची धनजय ।

[Before the line, B₂-4 Dc D₂ ins वेगं]

31 B₁ २ ४ Dc D₂ om 31^{ab} B₂ (marg) Dn
 D₄ ६ G₃ read 31^{ab} after 29^{ab} K₃ B₃ Dn D₄ ६ S
 (except M₁) om the ref — °) S (except G₃) म तु
 मोधानिपृन्मुक्त्वा — °) M₂ तृपया K₄ T G₂ ४ च (for
 [अ]भि) — °) D₃ अविज्ञाय च, T G₁ २ ४ अविज्ञात्वैव,
 M अवज्ञायैव B Dc Dn D₂ ४ ६ G₃ अवज्ञायैव तां वाच

अथाब्रवीद्भीमसेनं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 नकुलः महदेवश्च वीमत्सुश्चापराजितः ॥ ३२
 चिरं गतास्तोयहेतोर्न चागच्छन्ति भारत ।
 तांश्चैवानय भद्रं ते पानीयं च त्वमानय ॥ ३३
 भीमसेनस्तथेत्युक्त्वा तां दिशं प्रत्यपद्यत ।
 यत्र ते पुरुषव्याघ्रा आतरोऽस्य निपातिताः ॥ ३४
 तान्दृष्ट्वा दुःखितो भीमस्तृपया च प्रपीडितः ।
 अमन्यत महाबाहुः कर्म तद्यक्षरक्षसाम् ।
 स चिन्तयामास तदा योद्धव्यं ध्रुवमद्य मे ॥ ३५

पास्यामि तावत्पानीयमिति पार्थो वृकोदरः ।
 ततोऽभ्यधावत्पानीयं पिपासुः पुरुपर्षभः ॥ ३६
 यश्च उवाच ।
 मा तात साहसं कार्पीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
 प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पितृ हरस्य च ॥ ३७
 वैशांपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्ततो भीमो यक्षेणामिततेजसा ।
 अविज्ञायैव तान्प्रश्नान्पीत्वैव निपतात ह ॥ ३८
 ततः कुन्तीसुतो राजा विचिन्त्य पुरुपर्षभः ।

— ^a) T₂ G₂ ५ पीत्वा च; M पीत्वा न

32 Before 32, T₁ ins युधिष्ठिर — ^a) T₂ G₂ ५
 ततो* (for अथा*) — 32^b = 14^b, 20^b — ^d) K₅ D₅ om
 च B Dn D₄ ५ G₅ परतप, Dc D₂ परतप, G₁ पराजित
 (for [अ]पराजित)

33 ^a) K₁ ३ चिरं गन्तं K₄ वै तोयार्थं (for तोयहेतोर्) —
 — ^b) T₁ चादर्शन (for चागच्छन्ति) — ^d) = 15^d, 20^d
 G₃ तथानद्य (for स्वमा*)

34 Before 34, T G₁ ३ ५ ins वैश* — 34^{ab}
 = (var) 16^{ab} — ^b) B Dc Dn D₂ ५ G₅ त देश
 (for तां दिश) K₅ D₅ तस्मिन्देसो प्रपद्यत — ^c) Dc₁ D₂
 पुरुषव्याघ्र — ^d) T G₁ ३ ५ च; M वि (for नि)

35 ^b) K D₁ ३ ५ T G नृणया — ^c) B₃ अमन्य (for
 अमन्यत) — ^d) D₅ किमेतद्; S (except G₃) कर्मैतद्
 — ^e) Dn₁ ns स (for स) K B₁ Dc D₁ ५ चिन्तयामास
 स (K₁-३ B₁ च) तदा — ^f) D₅ कथम् (for ध्रुवम्)
 K₁ ३ भस्ति (for अद्य) K₄ B Dn D₄ ५ G₅ ध्र (for मे)

36 ^b) M दृश्युक्त्वा जलमाययौ — M om 36^{cd}
 — ^c) K₂ नतोभि — ^d) K₁ ३ Dc₁ पुरुपर्षभ, D₅ पांङ्-
 वर्षभ — After 36, Dc D₂ ins

1366* वागुवाचाद्य सुस्पष्टमदृश्या पाण्डुनन्दनम् ।

37 Dc₂ G₂ om the ref — 37 = (var) 12, 18
 — ^a) T₂ G₂ ५ तान मा (by transp) Dc₁ D₂ कार्पीन,
 Dc₂ कार्य — ^c) T G₁ ३ ५ [अ]य (for तु) — ^d) B₂
 पितृ च (for ततः पितृ)

38 M om 38^{ab} All MSS except K D₁ ३ ५ M₁
 om the ref — ^a) K₁ ३ उक्त्वा (for उक्त्वा) B Dn
 D₄ ५ G₅ तदा (B₄ तदा) (for ततो) — ^b) Dc D₂
 यक्षेणानुत् — 38^{cd} = 31^{cd} — ^c) = 31^c B₁-३ Dc
 Dn D₂ ५ G₅ अनुक्त्वाद्य तु (B₁ ३ च), B₄ D₅ M अ-

जायैव (D₅ य च) B₄ तद्वाक्य (for तान्प्रश्नान्) — ^d)
 M₁ पीत्वा न — After 38, B₂ ins

1367* तत कुन्तीसुतो राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 while B₁ ins

1368* ततश्चिरगतान्प्राणान्य ज्ञातु युधिष्ठिरः ।

B₂ ५ cont (cf 1370* below)

1369* चिरायमानान्यहुश पुन पुनरुवाच ह ।
 सांक्ष्यौ किं चिरायते गाण्डीवी किं चिरायते ।
 महाबलधरस्तत्र किं तु भीमश्चिरायते ।
 गच्छाम्येषां पद द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः ।

followed by 39^{cd}

39 B₂ ५ transp 39^{ab} and 39^{cd} — ^a) S (except
 G₃) धर्म* (for कुन्ती*) — ^b) K₅ ५ B D (except
 D₁, D₂ missing) G₃ म (for नि) K₂ ३ Dc₂ Dn₂
 *र्षभ — After 39^{ab}, K₄ B₂-५ (see below) Dc D₂
 ins

1370* आग्मनाम्पानमेतच्च चिन्तयन्निद्रमप्रवीत् ।

Colophon

वैशांपायन उवाच ।

ततश्चिरगतान्प्राणान्य राजा युधिष्ठिरः ।

चिरायमाणान्यहुश पुन पुनरुवाच ह ।

किं त्विद्वनमिदं द्रष्टुं किं त्विदं दृष्टो मृतो भवेत् ।

प्राहमन्या महाभूत शशास्त्रेनाथ तेऽपतन् । [5]

न पश्यन्त्यथ वा धीरा पानीय यत्र ते गता ।

अन्विपदिर्धने तोय कालोऽयमिति पातित ।

किं तु तत्कारणं येन नायान्ति पुरुपर्षभा ।

गच्छाम्येषां पद द्रष्टुमिति कृत्वा युधिष्ठिरः ।

[B₂ om lines 3-8, B₃ om lines 2-3, B₄ om lines
 2-3 9]

— B₄ cont

समुत्थाय महाबाहुर्दह्यमानेन चेतमा ॥ ३९
 अपेतजननिर्घोषं प्रविवेश महावनम् ।
 रुरुमिश्च वराहैश्च पक्षिमिश्च निषेवितम् ॥ ४०
 नीलभास्वरवर्णैश्च पादपैरुपशोभितम् ।
 भ्रमरैरुपगीतं च पक्षिमिश्च महायशाः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पण्णवत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २९६ ॥

२९७

वैशंपायन उवाच ।

स ददर्श हतान्भ्रातृलोकपालानिव च्युतान् ।
 धुगान्ते समनुप्राप्ते शक्रप्रतिमगौरवान् ॥ १

विप्रकीर्णधनुर्वाणं दृष्ट्वा निहतमर्जुनम् ।
 भीमसेनं यमौ चोभौ निर्विचेष्टान्गतायुषः ॥ २
 स दीर्घमुष्णं निःश्वस्य शोकवाष्पपरिप्लुतः ।

C 3 17290
 B 3 313 3
 K 3 314 3

1371* वैशंपायन उवाच ।

पत्रमादीनि वाक्यानि विमृष्यन्नृपमत्तम ।

— °) B₃ 4 समुत्तन्वौ, D₅ स तत्रायान् (for समुत्थाय)
 S (except G₃) महाबुद्धिर् (for 'बाहुर्')

40 °) B Dc Dn D₂ 4 6 G₃ व्यपेत (for अपेत)

— °) M तद् (for प्र) S (except T₂ G₃) महद्हन — °)
 K₃ D₅ ररुक्कस (for 'मिश्च) — °) K D₁ 5 महिषं
 (for पक्षिमि)

41 °) D₅ श्वापदं (for पादपं) — °) S (except
 G₃) ममत्त (for महायशाः) — After 41, S (except
 G₃) ins

1372* सृष्टुशाह्वलमकीर्णं भूमिभाग मनोहरम् ।

[M मपत्र (for 'मकीर्ण)]

42 °) S (except G₃) गन्वा (for गच्छन्) — °)
 K₃ D₅ लनाजालपरिष्कृते, S (except T₁ G₃) नेतुजाल
 परिष्कृतं — °) D₅ च तत (for तन्मर) — °) B₁ Dc
 D₃ मनम प्रीतिवर्धन

43 °) K₄ Dc D₁ 2 4 5 G₁ 2 M मिदुवरै K₄ B
 D (except D₅, D₃ missing) G₃ स (for च) B Dn₂ n₃
 Dc G₃ चेतसं; T G₁ 2 4 M शोभित — °) K₁ 2 केसरं,
 K₄ केतकी — °) K₁ 2 4 Dc D₁ 2 G₁ M₂ प्रियालंश,
 T₃ वज्रलंश, G₃ 4 वचुलंश (for पिप्पलंश) T₃ G₁ 2 4
 चापि, M₂ च सु (for चैव) M₁ प्रियवालंशश्च सवृत — After
 43^{cd}, S (except G₃) ins

1373* ततो धर्ममुत श्रीमान्भ्रातृदर्शनलालस ।

— Dn₃ om 43° — °) S (except G₃) उपाकाम्

(for उपागम्य) K₃ स प्रशातमुपागम्य, D₅ प्रशांत समुपा
 — °) K₁ 3 4 D₅ दृष्ट्वाति, K₂ D₁ दृष्ट्वा सु, S (except G₃)
 दृष्ट्वा सु (for दृष्ट्वाथ)

Colophon B₁ D₃ missing — Major parvan K₁ 2
 T₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan K₄ B₃ Dc D₂ आरण्य,
 B₂ Dn₂ D₄₋₆ अरणीहरण, B₄ D₁ आरण्य, Dn₁ n₃ G₃
 आरणीहरण, M₁ अरणि, M₂ अरणी — Adhy name M₂
 पानीयनिवारण — Adhy no (figures, words or both)
 Dn₁ (marg) n₃ 310, Dn₃ 311, D₁ 313, T₁ 296
 (as in text 1), T₂ G₄ M₁ 2 (inf l:n) 300 (M₂ orig
 132), G₁ 297, G₂ 299 — Śloka no Dn₁ 45,
 Dn₂ n₃ 46

297

☞ This adhy is missing in D₃ (cf v l 3 283
 10), the MS is mostly ignored here

1 °) D₁ स व ददर्श तान्भ्रातृन् — °) D₅ नभश्च (for
 ह्व) — °) S (except G₃) शक्रवैश्रवणोपमान्

2 °) K₄ विप्रकीर्णधनुर्वाणान्, B Dc₁ Dn D₂ 4 6 G₃
 विनिकीर्णधनुर्वाण, T₂ G₁ 2 4 विप्र(T₂ नि)कीर्णधनुर्वाणि
 — °) B Dc Dn D₂ 4 6 G₃ चैव (for चोभौ) — °)
 K₃ T₁ G₁ निर्विचेष्टौ, D₅ निर्विशेषौ K₃ कृतायुष; K₃ D₅
 गतायुषौ, D₁ गतायुषान्, T G₁ 2 4 M न्यसू(T₁ G₁ 'सू)स्रदा

3 °) D₁ M सु (for स) Some MSS निश्वस्य K₁ 2
 दीर्घमुष्ण च नि श्वस्य, G₄ दीर्घमुष्ण चनिश्वस्य — °) K₁ 2
 शोचन्वाष्पं. — After 3^{cd}, B Dc Dn D₂ 4 6 G₃ ins

C ३ १७९७
B ३ ३१३ २०
K ३ ३१४ १८

बुद्ध्या विचिन्तयामास वीराः केन निपातिताः ॥ ३
 नैपां शस्त्रप्रहारोऽस्ति पदं नेहास्ति कस्यचित् ।
 भूतं महदिदं मन्ये भ्रातरो येन मे हताः ।
 एकाग्रं चिन्तयिष्यामि पीत्वा वेत्स्यामि वा जलम् ॥ ४
 स्यात्तु दुर्योधनेनेदमुपांशुविहितं कृतम् ।
 गान्धारराजरचितं सततं जिह्वबुद्धिना ॥ ५
 यस्य कार्यमकार्यं वा सममेव भवत्युत ।
 कस्तस्य विश्वसेद्वीरो दुर्मतेरकृतात्मनः ॥ ६
 अथ वा पुरुषैर्गूढैः प्रयोगोऽयं दुरात्मनः ।
 भवेदिति महाबाहुर्वहुधा समचिन्तयत् ॥ ७
 तस्यासीन्न विपेणेदमुदकं दूषितं यथा ।

मुखवर्णाः प्रसन्ना मे भ्राट्णामित्यचिन्तयत् ॥ ८
 एकैकशश्चौघबलानिमान्पुरुषसत्तमान् ।
 कोऽन्यः प्रतिसमासेत कालान्तकयमादृते ॥ ९
 एतेनाध्यवसायेन तत्तोयमवगाढवान् ।
 गाहमानश्च तत्तोयमन्तरिक्षात्स शुश्रुवे ॥ १०
 यक्ष उवाच ।
 अहं वक्त्रः शैवलमत्स्यभक्षो
 मया नीताः प्रेतवशं तवानुजाः ।
 त्वं पञ्चमो भविता राजपुत्र
 न चेत्प्रश्नान्पृच्छतो व्याकरोषि ॥ ११
 मा तात साहसं कार्पीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।

a passage given in App I (No 31) — °) D₆ बुद्ध्या
 विचारः; T G₁ ३ ४ M स्व (M₁ न) बुद्ध्या चित्

4 °) K₁ ३ ४ D₁ शरैः; K₅ B₅ D₅ शर (for शस्त्र)
 — °) T G₁ ३ ४ नेवास्ति (for नेहास्ति) — °) K₁ ३ इदं
 भूतं महन्मन्ये, D₆ D₂ विदितं सन्महद्भूत — °) M₁ पातिता
 (for मे हता) M₂ भ्रातरो ये निपातिता — °) K₁ ३ ४
 एकाग्रश्च; T G₁ ३ ४ एकाग्रं D₆ D₂ एकाग्रचित्तयामास; M
 एकाग्रचित्तं पानीय — °) G₆ चोत्स्यामि (for वेत्स्यामि)
 T G₁ ३ ४ चाप्यप, M कारण (for वा जल) D₆ D₂
 महद्दुःखमिदं मम — After 4, 8 (except G₃) ins

1374* आसूणां व्यसनं घोरं सममेव महारमनाम् ।

5 °) K₅ D₅ अग्र; K₄ D₁ जातु (for स्यात्तु) — °)
 T₂ G₂ ४ उपांशु परिकल्पित — °) K₁ ३ T₂ G₂ ४ राजेन
 कृत, K₅ ४ B₅ ४ D₅ राजरहित; D₂ D₁ २ राजचरित;
 T₁ G₁ M राजविहित — °) T₂ G₂ ४ असत्ताधर्मबुद्धिना

6 °) K₅ D₅ धीमान्; D₁ T G₂ ४ धीरो (for वीरो)
 — °) K₂ B₁₋₃ D_n D₄ ६ G₅ दुष्कृतेर (for दुर्मतेर)

7 B₅ D₅ om (hapl) 7^{ab} — °) T G₂ ४ दुरात्मभि
 — °) B D_n D₄ ६ G₅ M महाबुद्धिर् — °) B D (except
 D₁, D₅ missing) G₃ तदं (for समं) — After 7, T
 G₁ ३ M ins

1375* आचार्यं किं नु वक्ष्यामि रूपं भीष्ममहं नु किम् ।
 T₂ G₂ cont

1376* विदुरं किं नु वक्ष्यामि वृहस्पतिसमं नये ।

T₂ G₂ cont T₁ G₁ M ins after 1375* G₄ ins after 7

1377* अर्थां च किं नु वक्ष्यामि सदा दुःखस्य भागिनीम् ।

दृष्ट्वा मा भ्रातृभिर्हीनं पृच्छन्तीं पुत्रगृद्धिनीम् ।

यदा एव भ्रातृभिः सर्वैः शक्यतुल्यपराक्रमं ।

सार्धं वनं गतो वीरं कथमेकस्वमागतः ।

[(L 1) G₄ आर्या (for अर्वा) T₂ G₂ ४ सर्वथा दुःखमा
 गिनी (for the posterior half) — (L 2) G₄ गच्छन्
 (for पृच्छन्तीं) T₂ G₁ ३ ४ पुत्रगहिनीं — (L 3) M यथा
 (for यदा) T₁ गाहमानश्च तत्तोय (for the prior half)
 — (L 4) T₂ विनिर्गतो (for वनं गतो)]

8 °) T₂ G₁ ३ ४ कस्य किं नु; M₂ किं चासीन्न (for
 तस्यासीन्न) D₁ विपेणेन (for विपेणेदम्) — After 8^{ab},
 B D₆ D_n D₂ ४ ६ G₂ ins

1378* मृतानामपि शैतेपा विकृतं नैव जायते ।

[D₆ D₂ विकृतिर्]

9 °) K₅ चातिबलान्; D₅ चाप्यबलान् (for चौघबलान्)
 T₂ G₂ ४ एकैकशो यलवत् (T₂ G₄ ता) — D₅ om 9^b-10^c
 — °) G₂ नान्य (for कोऽन्य) K₁ ३ ४ B₁ ३ ४ प्रति
 समासीत्, D₂ सेन — °) S (except G₃) यमान्विना

10 D₅ om 10^{ab} (cf v 1 9) — °) N (D₄ om,
 D₅ missing) G₅ एतेन व्यवसायेन — °) K₅ ४ D₅ M
 अवगाहत्; B₁ ३ D_n D₁ ६ T₂ G₂ व्यवगाढवान् — °)
 B₂ गच्छमानश्च, T₂ G₂ ४ पातुकामं

11 °) K₅ ३ D₅ केवलमत्स्यभक्षो, D₁ शैवलमत्स्यभोजी,
 T₁ भोजो; G₂ ४ भोजनो T₂ अहं बलज्ञो बलमत्स्यभोजनो
 — °) B₂₋₄ D_n D₄ ६ G₂ (by transp) नीता मया, T₁
 मयादिता K₅ ४ D₁ ६ प्रेतगति — °) T₂ G₂ ४ चाप्येव
 (for पञ्चमो) — °) D₅ भवान्, T₁ G₁ न मे (for न चेत्)
 T G₄ पृच्छते

12 12=(var) 3 296 12, 18, 97 — °) K D₁ ३
 M₂ पार्थ मा; B₁ ३ ४ M₁ मा पार्थ (for मा तात) — °)
 D₅ च (for तु) T G₁ ३ ४ यथाकाम (for तु कौन्तेय)

प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्र च ॥ १२

युधिष्ठिर उवाच ।

रुद्राणा वा वसूना वा मरुतां वा प्रधानभाक् ।

पृच्छामि को भवान्देवो नैतच्छकुनिना कृतम् ॥ १३

हिमवान्पारियात्रश्च विन्ध्यो मलय एव च ।

चत्वारः पर्वताः केन पातिता भूवि तेजसा ॥ १४

अतीव ते महत्कर्म कृतं बलवता वर ।

यन्न देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ।

विपहेरन्महायुद्धे कृतं ते तन्महाद्भुतम् ॥ १५

न ते जानामि यत्कार्यं नाभिजानामि काङ्क्षितम् ।

कौतूहलं महज्जातं माध्वसं चागतं मम ॥ १६

येनास्म्युद्विग्नहृदयः समुत्पन्नशिरोञ्चरः ।

पृच्छामि भगवंस्तस्मात्को भवानिह तिष्ठति ॥ १७

यक्ष उवाच ।

यक्षोऽहमस्मि भद्रं ते नास्मि पक्षी जलेचरः ।

मयैते निहताः सर्वे भ्रातरस्ते महौजसः ॥ १८

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तामशिवां श्रुत्वा वाचं स परुषाक्षराम् ।

यक्षस्य युवतो राजन्नुपक्रम्य तदा स्थितः ॥ १९

त्रिरूपाक्षं महाकायं यक्षं तालसमुच्छ्रयम् ।

ज्वलनार्कप्रतीकाशमष्टयं पर्वतोपमम् ॥ २०

सेतुमाश्रित्य तिष्ठन्तं ददर्श भरतर्षभः ।

मेघगम्भीरया वाचा तर्जयन्तं महाबलम् ॥ २१

यक्ष उवाच ।

इमे ते भ्रातरो राजन्वार्यमाणा मयासकृत् ।

बलाचौर्यं जिहीर्षन्तस्ततो वै ह्यदिता मया ॥ २२

C 3 17325
B 3 313 41
K 3 314 43

— ^a) K₃ D₆ T₁ G₁ २ ४ पिवस्व च (for तत पिव)

13 ^b) Dc D₂ G₂ च (for वा) K₄ प्रधानशृक् — ^c)

K₁₋₃ D₆ देव (for देवो) — ^d) K₁ २ ४ D₁ ३ शकुनिवत्

14 ^e) K₃ ४ पारिजातश्च, B 'पात्रश्च — ^d) K₁ २ ४
D₁ धरणीतले, K₃ D₆ पृथिवीतले, B Dc Dn D₂ ४ ६ G₃
मूर्तिजन्म

15 ^a) T₂ G₂ ४ स्वयानीव (for अतीव ते) — ^b) M₂
यन् (for कृत) B Dn D₆ ६ G₃ च वलिना (for बलवता)

— After 15^{ab}, S (except G₂) ins

1379* विनिवृत्ता महेश्वामाश्रुतुरोऽपि ममानुजान् ।

— ^c) K₄ Dc य न, B₁₋₃ Dn D₄ ६ G₃ याश्च — ^d) K₁
B₂ Dn D₄ ६ G₃ च न (by transp), B₃ यश्च — ^e) T₁

G₁ २ ४ न समर्या, T₂ यमर्यास्तु (for विपहेरन्) K D₆
महायुद्धे, T₁ G₁ महायुद्धे — ^f) K₃ ४ Dc D₁ २ एतन्न (for
ते तन्न) T G₁ २ ४ M कृत स्व(M त)तेजसाद्भुत

16 ^a) D₁ तन्कार्यं, M यत्कर्म T₁ G₁ नैते जानति
यत्काम — ^b) G₁ ४ नाभिजानाति, M न हि जानामि
— In D₁ 16^c-62^d is lost on a missing fol (223)

17 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) T₂ G₂ ४ स्वये
युद्धिभ्रं — ^b) K₄ समुद्रतशिरोरुह, B₃ M₁ समुत्पन्न
शिरोरुह — ^c) S (except G₂) transp भगवन् and

तस्मान् K₄ पृच्छामि हि भवतस्स — ^d) = (var) i 13
18^b k इह (K₂ अन्व) धिष्ठित, B₃ इत्यभापत, D₆ अत्र

निष्ठते, M₁ इति तिष्ठति

18 D₁ missing (cf v l 16) K₃ om the ref

— ^b) K G₁ जलेश्वर D₆ नास्मि पक्षिकलेचर — ^c) T₁
G₁ [S]नियला (for निहतर) — ^d) K₃ ४ Dc D₂ [S]मि
तौजस, T₁ G₁ M निपातिता, T₂ G₂ ४ निवारिता

19 D₁ missing (cf v l 16) K₄ T₁ G₁ om the
ref — ^b) K₁ तु पुरुषा*, K₂ सुपरुषा, K₃ T₁ G₁ M₁ सुप
रुषाक्षर, B Dn₂ (by corr) M₂ स परुषाक्षर — ^d) K₁ २
B₁ ४ Dc₁ अपक्रम्य, K₄ पराक्रम्य, D₆ M अपाक्रम्य, T₂
G₂ ४ नाकपत (for उपक्रम्य) T₁ G₁ नाकपत युधिष्ठिर
— After 19, T₁ G₁ ins

1380* ततो राजन्नपाक्रम्य तस्माद्देशादवस्थित ।

20 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) K Dc D₂
महाभान (for काय) — ^b) K₁ २ च्छिय, K₃ G₄ च्छित

21 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) B Dn D₄ ६
G₃ वृक्षम, Dc D₂ वर (for सेतुम्) K D₆ आवृत्य, Dc
T₂ चावृत्य (for आश्रित्य) — ^b) K₃ T₂ भरतर्षभ, M₂ पुरु
पर्षभ — ^c) B₁ २ Dn D₄ ६ G₃ मेघगभीरनादेन, T₁
घोरगभीरया वाचा, T₂ G₂ ४ घोराकृतिर्महावाचा — ^d) T₁
G₁ तर्जयन् B D (except D₆, D₁ ३ missing) T₁ G₃
म्वन (for यलम्) — After 21, T G₁ २ ४ ins

1381* उवाच यक्ष कौन्तेय भ्रातृशोकाभिपीडितम् ।

[T₂ G₂ 'शोकप्रपीडित]

22 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) M₁ त इमे,
M₂ य इमे (for इमे ते) K D₆ तवेमे ह्यनुजा राजन् — B₃

न पेयमुदकं राजन्प्राणानिह परीप्सता ।
पार्थ मा साहसं कार्पीर्मम पूर्वपरिग्रहः ।
प्रश्नानुक्त्वा तु कौन्तेय ततः पिव हरस्व च ॥ २३

युधिष्ठिर उवाच ।

नैवाहं कामये यक्ष तव पूर्वपरिग्रहम् ।
कामं नैतत्प्रशंसन्ति सन्तो हि पुरुषाः सदा ॥ २४
यदात्मना स्वमात्मानं प्रशंसेत्पुरुषः प्रभो ।
यथाप्रज्ञं तु ते प्रश्नान्प्रतिवक्ष्यामि पृच्छ माम् ॥ २५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदादित्यमुन्नयति के च तस्यामितश्वराः ।
कश्चैनमस्तं नयति कस्मिंश्च प्रतितिष्ठति ॥ २६

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रह्मादित्यमुन्नयति देवास्तस्यामितश्वराः ।
धर्मश्चास्तं नयति च सत्ये च प्रतितिष्ठति ॥ २७

यक्ष उवाच ।

केन स्विच्छ्रोत्रियो भवति केन स्विद्धिन्दते महत् ।
केन द्वितीयवान्भवति राजन्केन च बुद्धिमान् ॥ २८

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रुतेन श्रोत्रियो भवति तपसा विन्दते महत् ।
धृत्या द्वितीयवान्भवति बुद्धिमान्बुद्धसेवया ॥ २९

यक्ष उवाच ।

किं ब्राह्मणानां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।
कश्चैषां मानुषो भावः किमेषामसतामिव ॥ ३०

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वाध्याय एषां देवत्वं तप एषां सतामिव ।
मरणं मानुषो भावः परिवादोऽसतामिव ॥ ३१

यक्ष उवाच ।

किं क्षत्रियाणां देवत्वं कश्च धर्मः सतामिव ।

om 22^{cd} — °) K Do D₂ जिहीयति — °) T₁ G₁ तदा,
T₂ G₂ ५ मया (for ततो) K₁ ३ [S]वसूदिता, B Dn D₄
G₃ च सूदिता T₂ G₂ ५ तदा (for मया)

23 D₁ missing (of v 1 16) — °) B₂ परीक्षते;
D₂ परीप्सथ — 23^{def} = (var) 12 (q v) — °) I₁
D₆ मा तात; T₂ G₂ ५ मा पार्थ (by transp) — T₁ G₁
M om 23^{ef} — °) T₂ G₂ ५ राजेंद्र (for कौन्तेय) — °)
B₄ D₆ पिवस्व च (for तत पिव)

24 D₁ missing (of v 1 16) — °) B₂ Dc₁ Dn
D₄ ५ G₂ न चाह B₁ तोय (for यक्ष) — °) Dc₂ D₂
परिग्रह — With 24^{cd}-25^{ab}, of 1 30 2 5 166 5
— °) T₂ G₂ ५ अन्ये (for काम) D₆ आत्मान न प्रद

25 D₁ missing (of v 1 16) — °) Dc T₁ तथा
स्मना D₆ आत्मान न प्रशंसति (of v 1 24) — °) B Dn
D₂ ५ G₂ पुरुषर्षभ D₆ सतत पुरुषा सदा (of 24^d)
— °) T₁ पृच्छतां; M पृच्छत (for पृच्छ माम्) T₁ प्रवक्ष्या
मीह पृच्छत — After 25, T₁ G₁ ins (an addl)
colophon (adhy no T₁ 297, G₁ 298)

26 D₁ missing (of v 1 16) K₄ om 26 — °)
Hypermetric! K₃ किंस्विद् (for किं स्विद्) almost
throughout in this adhy — °) G₂ M₂ कस्मिंश्चिद् (for
कस्मिंश्च)

27 D₁ missing (of v 1 16) — °) T₂ G₂ वेदा

(for देवा) — °) K Dc D₂ त, B₃ [ए]न (for the
second च) M om (the second) च T₁ G₁ धर्म एवा
स्त नयति; T₂ G₂ ५ अधर्मन्तमन्त नयति (hypermetric)
— °) K₃ T₂ G₂ ५ M स सत्ये (for सत्ये च)

28 D₁ missing (of v 1 16) — °) Hypermetric!
K₄ केनचिच् — °) Hypermetric! K₁ ३ B₁ ३ Dc₁
Dn D₂ ५ ५ G₂ ५ केन स्विद् (for केन) T₂ G₂ द्वितीयो
(for द्वितीयवान्) D₆ राजन् (for भवति) — °) K₁ ३
केन स्विद्बुद्धिमास्तथा, D₆ कया हि चद्र बुद्धिमान्

29 D₁ missing (of v 1 16) — °) Hypermetric!
— °) Hypermetric! G₂ ५ सहाय (for द्वितीय) D₆
यक्ष (for भवति) — °) Dc₂ D₂ (m as in text) धर्म
(for पृच्छ)

30 D₁ missing (of v 1 16) — °) Dc T₁ G₁
देवस्व — °) = 32^b K₁ किं च धर्म; K₄ (m as in
text) किं च कर्म — B₁ om (hapl) 30^{cd} — °) K₁ ३
किमेषां; T₁ G₁ क एत्; T₂ G₁ ३ M क एषां — °) K₁ ३
D₆ कश्चैषाम्; K₂ परिवादो; G₄ परित्यागो (for किमेषाम्)

31 D₁ missing (of v 1 16) G₁ om (hapl)
31-32 — °) K₁ ३ एव (for एषां) — °) B₂ यज्ञ; D₆
धर्म, T₁ सत (for तप) K₂ तप पथ्य (for तप एषां) — °)
T₁ भय वै (for मरण) — °) B₄ Dn₁ n₂ G₂ परीवादो;
M₁ परित्यागो

कश्चैषां मानुषो भावः किमेपामसतामिव ॥ ३२

युधिष्ठिर उवाच ।

इष्वस्त्रमेपां देवत्वं यज्ञ एषां सतामिव ।

मयं वै मानुषो भावः परित्यागोऽसतामिव ॥ ३३

यक्ष उवाच ।

किमेकं यज्ञियं साम किमेकं यज्ञियं यज्ञुः ।

का चैका वृश्चते यज्ञं कां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३४

युधिष्ठिर उवाच ।

प्राणो वै यज्ञियं साम मनो वै यज्ञियं यज्ञुः ।

वागेका वृश्चते यज्ञं तां यज्ञो नातिवर्तते ॥ ३५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदापततां श्रेष्ठं किं स्विन्निपततां वरम् ।

किं स्वित्प्रतिष्ठमानानां किं स्वित्प्रवदतां वरम् ॥ ३६

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षमापततां श्रेष्ठं वीजं निपततां वरम् ।

गावः प्रतिष्ठमानानां पुत्रः प्रवदतां वरः ॥ ३७

यक्ष उवाच ।

इन्द्रियार्थाननुभवन्नुद्विमाल्लोकपूजितः ।

संमतः सर्वभूतानामृच्छुसन्को न जीवति ॥ ३८

युधिष्ठिर उवाच ।

देवतातिथिभृत्यानां पिदृणामात्मनश्च यः ।

न निर्वपति पञ्चानामृच्छुसन्न स जीवति ॥ ३९

यक्ष उवाच ।

किं स्विद्रुतरं भूमेः किं स्विदुच्चतरं च खात् ।

किं स्विच्छीघ्रतरं वायोः किं स्विद्रुहतरं नृणाम् ॥ ४०

युधिष्ठिर उवाच ।

माता गुरुतरा भूमेः पिता उच्चतरश्च खात् ।

मनः शीघ्रतरं वायोश्चिन्ता बहुतरी नृणाम् ॥ ४१

यक्ष उवाच ।

किं स्वित्सुप्तं न निमिपति किं स्विजातं न चोपति ।

C 3 17846
B 3 313 61
K 3 314 63

32 D₁ missing (cf v l 16) G₁ om 32 (cf v l 31) K₁ reads 32^{ab}, 33 after 35, K₂ reads 32-33 after 35 — 32^b=30^b — K₁ om (hapl.) 32^{cd} — °) S (except G₂, G₁ om) एषा (for चैषा)

33 D₁ missing (cf v l 16) For sequence in K₁ 2 cf v l 32 — °) K₂ D₂ यज्ञा; S (except G₂) दानम् (for यज्ञ) — °) T₁ G₁ मरण (for मय वै); cf 31^c — °) K₁ 2 परिवादोसता

34 D₁ missing (cf v l 16) For K₁ 2 cf v l 32 — °) D₂ S (except G₂) याज्ञिय — °) S (except T₁ G₂) याज्ञिय — °) B₁ 2 4 Dn D₂ 4 6 G₂ चैषां; T₂ चैषा (for चैका) B Dc Dn D₂ 4 6 G₂ वृणुते, T₁ G₁ पृच्छते, T₂ विदाते (for वृश्चते)

35 D₁ missing (cf v l 16) For K₁ 2 cf v l 32 — °) S (except G₂) याज्ञिय (in both places) — °) T₂ विदाते (for वृश्चते) B Dc Dn D₂ 4 6 T₁ G₁ 2 ऋगेका वृणु (T₁ G₁ पृच्छ)ते यज्ञ — After 35, K₁ reads 32^{ab} and 33

36 D₁ missing (cf v l 16) — °) K₁₋₃ B₂ 4 Dn D₂ 4 G₂ भावपतां; M₂ आपततां (for आपततां) — °) K₁ 2 B Dc1 Dn₁ n₂ D₂ 4 G₂ निवपता; K₂ D₂ G₂ निपतितां; G₁ आपततां — °) M किं स्वित्प्रतिष्ठतां श्रेष्ठ — °)

B Dc Dn D₂ 4 6 G₂ प्रसवतां (for प्रवदतां)

37 D₁ missing (cf v l 16) — °) Dn D₂ 4 G₂ भावपतां (for आपततां) — °) N (except D₂, K₂ orig as in text, D₁ 2 missing) T₁ G₁ 2 निवपता (for निपततां) — °) M गावः प्रतिष्ठतां श्रेष्ठा — °) B₁₋₃ D (except D₂, D₁ 2 missing) G₂ प्रसवतां; B₂ प्रवमतां (for प्रवदता)

38 D₁ missing (cf v l 16) M₂ om the ref — °) Dc D₂ (marg sec m as in text) लोकविश्रुत — °) B₂ सपन्न; B₂ सर्वत; T₂ G₂ 4 निदक (for समत)

39 D₁ missing (cf v l 16) B₂ om the ref — °) K₂ T₁ G₁ M स न; D₂ स च (for न स)

40 D₁ missing (cf v l 16) — °) T₂ G₁ 2 4 गुरुतरा, M तरी — °) T₁ G₁ उच्चतरश्च; G₂ उच्चरितां D₂ चल; M₁ नभात् — °) K D₂ वावात् (for वायो) — °) T₁ शीघ्रतरा, T₂ G₂ 4 बहुतरी K₂ B₁ 2 Dn D₂ 4 6 G₂ नृणात् (for नृणाम्)

41 D₁ missing (cf v l 16) — °) B₂ Dc D₂ (before corr) 4 M गुरुतरी — °) T₁ G₁ M उच्चतरश्च; G₂ उच्चतर; G₂ उच्चरितश्च (for उच्चतरश्च) D₂ तत (for च खात्) K B Dc Dn D₂ 4 6 G₂ स्वात्पितोच्चतरस्तथा (K₁ 2 4 र स्मृत; K₂ रस्त) — °) K₂ जल (for मन)

कस्य स्विद्धृदयं नास्ति किं स्विद्वेगेन वर्धते ॥ ४२
युधिष्ठिर उवाच ।

मत्स्यः सुप्तो न निमिपत्यण्डं जातं न चोपति ।
अश्मनो हृदयं नास्ति नदी वेगेन वर्धते ॥ ४३

यक्ष उवाच ।

किं स्वित्रप्रवसतो मित्रं किं स्विन्मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य च किं मित्रं किं स्विन्मित्रं मरिष्यतः ॥ ४४

युधिष्ठिर उवाच ।

सार्थः प्रवसतो मित्रं भार्या मित्रं गृहे सतः ।
आतुरस्य मिपद् मित्रं दानं मित्रं मरिष्यतः ॥ ४५

यक्ष उवाच ।

किं स्विदेको विचरति जातः को जायते पुनः ।

किं स्विद्धिमस्य भैषज्यं किं स्विदावपनं महत् ॥ ४६
युधिष्ठिर उवाच ।

सूर्य एको विचरति चन्द्रमा जायते पुनः ।
अग्निर्हिमस्य भैषज्यं भूमिरावपनं महत् ॥ ४७

यक्ष उवाच ।

किं स्विदेकपदं धर्म्यं किं स्विदेकपदं यशः ।
किं स्विदेकपदं स्वर्ग्यं किं स्विदेकपदं सुखम् ॥ ४८

युधिष्ठिर उवाच ।

दाक्ष्यमेकपदं धर्म्यं दानमेकपदं यशः ।
सत्यमेकपदं स्वर्ग्यं शीलमेकपदं सुखम् ॥ ४९

यक्ष उवाच ।

किं स्विदात्मा मनुष्यस्य किं स्विद्वैवकृतः सखा ।

N (D₁ s missing) G₃ वातात् (for घायो) — ^a) D₅ घृणा (for चिन्ता) K (except K₃) बहुतरा, Dn₃ G₁ बहुतर
K₄ B₁ s Dn D₂ 4 6 G₃ नृणात् (for नृणाम्)

42 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) Hypermetric
K₃ Dc D₂ S (except G₃) सुप्तो K₃ D₂ मिपति; K₄ S
(except T₂ G₂) निमिपत् (for निमिपति) — ^b) T₁ G₁ s
न चंगति (G₂ 'ते); T₂ G₄ च नेगते — ^c) K₃ 4 Dn₃ M₁
कस्यच्चिद्, T₂ G₂ 4 कस्य वा — ^d) T₂ G₂ 4 का च (for
किं स्विद्)

43 D₁ missing (cf v l 16) — ^{ab}) D₅ सुप्तो न
मत्स्यो (for मत्स्य सुप्तो न) K₁ s निमिपति अड (K₃ ङ-)
जात, K₃ निमिपत्यु जात, K₄ T₁ G₁ s 4 M निमिपेदड
(T₁ G₂ 4 'ड) जात, D₅ मिपति अडजात T₁ G₁ न चंगति,
T₂ च नेगते; G₂ 4 न चंगते

44 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) T₁ G₁ किं
स्विन्मित्रं प्रवसत — ^c) M₁ मित्रं किं (by transp)

45 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) S (except
G₃) विद्या (for सार्थ) — ^b) D₅ मित्रं भार्या (by transp)
— ^d) D₅ पुण्य (for दान) — After 45, B Dc Dn
D₂ 4 6 G₃ ins

1382*

यक्ष उवाच ।

कोऽतिथि सर्वभूतानां किं स्विद्धर्मं मनातनम् ।
अमृतं किं स्विद्राजेन्द्रं किं स्विन्वर्चमिदं जगत् ।
युधिष्ठिर उवाच ।

अनियि सर्वभूतानामग्निं सोमो गवामृतम् ।
मनातनोऽमृतो धर्मो वायु सर्वमिदं जगत् ।

[(L 2) B₄ Dc अमृतं किं गवा चैव — (L 3) Dc सर्व-
भूतातिथिवर्धिर्भर्मं मलय मनातन — (L 4) Dc सोमोऽमृतं गवा
चैव (for prior halt)]

46 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) K₄ Dc कश्चिद्;
D₄ कश्चिद् K₁ s B Dn D₂ 4 6 G₃ विचरते — ^c)
T₁ G₁ s 4 हिमस्य भैषज्यं किं स्विद् — ^d) M₁ s (inf lin
as in text) 'वचन (for वपन) Dc किं स्विद्रायतनं जगत्

47 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) B Dn D₂ 4 6
G₃ M₁ विचरते G₁ s सूर्यं एकाकी चरति — ^c) T₁ मिपज,
T₂ G₁ s 4 भैषज्यं — ^d) Cf 1 83 13^d M₁ 'वचन
(for वपन)

48 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) K₁ s 'पदे
Dc₃ Dn₃ D₂ 6 G₃ धर्मं, T₁ G₁ मित्रं; M₂ धन्य — ^b)
K₁ s 'पदे — ^c) K₁ s 'पदे K₃ धर्म्यं, D₅ T₂ G₂ 4
स्वर्गं — ^d) K₁ s 'पदे

49 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) K₃ दातम्; T₁
धाट्यम् (for दाक्ष्यम्) K₁ s एकपदे D₂ धर्मं, T₁ G₁
मित्रं, M₂ धन्य — ^b) K₁ s एकपदे — ^c) K₃ एकपदे, K₄
चैकपद D₅ T₁ G₁ s 4 स्वर्गं — ^d) K₁ s एकपदे

50 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) K₄ कश्चिद्
T₁ G₁ मनुष्याणां — ^b) K₄ कश्चिद् K₃ D₅ S (except
G₃) देवकृत — D₄ om (hapl) 50^c-51^b — ^c)
Hypermetric! K₁ s च वै किं स्विन्; K₃ किंस्विम्यात्, D₅
च किं च स्विन् (for किं स्विदस्य) S (except G₃) अम्योप
जीवनं किं स्विद् — ^d) M स्विदास्ये (cf v l 51)

51 D₁ missing (cf v l 16) T₂ om 51-52, D₂

उपजीवनं किं स्विदस्य किं स्विदस्य परायणम् ॥ ५०

युधिष्ठिर उवाच ।

पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः मखा ।

उपजीवनं च पर्जन्यो दानमस्य परायणम् ॥ ५१

यक्ष उवाच

धन्यानामुत्तमं किं स्विद्वनानां किं स्विदुत्तमम् ।

लाभानामुत्तमं किं स्वित्कि सुखानां तथोत्तमम् ॥ ५२

युधिष्ठिर उवाच ।

धन्यानामुत्तमं दाक्ष्यं धनानामुत्तमं श्रुतम् ।

लाभानां श्रेष्ठमारोग्यं सुखानां तुष्टिरुत्तमा ॥ ५३

यक्ष उवाच ।

ऋध धर्मः परो लोके कथ धर्मः मदाफलः ।

किं नियम्य न शोचन्ति कैश्च संधिर्न जीर्यते ॥ ५४

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंस्यं परो धर्मस्त्रयीधर्मः सदाफलः ।

मनो यम्य न शोचन्ति सद्भिः संधिर्न जीर्यते ॥ ५५

यक्ष उवाच ।

किं नु हित्वा प्रियो भवति किं नु हित्वा न शोचति ।

किं नु हित्वा र्थवान्भवति किं नु हित्वा सुखी भवेत् ॥

युधिष्ठिर उवाच ।

मानं हित्वा प्रियो भवति क्रोधं हित्वा न शोचति ।

कामं हित्वा र्थवान्भवति लोभं हित्वा सुखी भवेत् ॥ ५७

यक्ष उवाच ।

मृतः कथं स्यात्पुरुषः कथं राष्ट्रं मृतं भवेत् ।

om 51^a (cf v l 50) M₂ om the ref — ^a) T₁ मनुष्याणां — ^b) K₁ s & S (except G₂ T₂ om) देव वृत् — ^c) T₁ G₁ उपनीदस्य (for उपजीवन) S (except G₂ T₂ om) तु (for च) — ^d) M दाम्ये (for अम्य), cf v l 50

52 D₁ missing (cf v l 16) T₂ om 52 (cf v l 51) — ^a) K₁ s G₁ M धान्यानाम् (for धन्यानाम्) K₂ & Dc₂ किं स्याद्, B₂ निचिद् (for किं चिद्) — ^b) B Dn D₂ & G₂ स्यान्किम् (for किं चिद्) — ^c) K₂ & B D (D₁ s missing) G₂ किं स्यात् (for किं चिन्) — ^d) T₁ G₁ तथोत्तमम् K₁→ D₂ G₂ सुखानां किं चि (K₂ श्रि) दुत्तम, K₂ B Dc Dn D₂ & G₂ सुखानां स्यात्किमुत्तम

53 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) K₁ s G₁ M धान्यानाम् (for धन्या) — ^c) B Dc Dn D₂ & G₂ श्रेय (Dc₂ Dn₁ ष्ट) आरोग्य — ^d) M₁ शुभानां युष्टिरुत्तम

54 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) S (except G₂) किं चिद्वर्मान् (for कथ धम) T₂ G₁ M₁ पर (for परो) — ^b) K₂ कथिद् (for कथ) — ^c) K₁ किं नु भित्वा, K₂ किं नु यत्वा, Dc निनियम्य (for किं नियम्य) — ^d) K₁ s केन, K₂ (marg sec m) T₁ G₁ M₂ कस्य, Dc क च, D₂ कथ

55 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) T₂ G₂ & M पर धर्मान् (for परो धमम्), cf v l 51 — ^b) K₁ s D₂ T₂ G₁ s & M धेनाधर्म, T₁ प्राणा धर्म — ^c) K₁ s यत्वा, & नियम्य (hypermetric) B₂ s Dc M₁ यस्य (for यस्य) — ^d) B₁ s & Dn D₂ & G₁ s transp सद्भि and सधि

B₁ हीयते (for जीर्यते)

56 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) Hypermetric! B₂ हत्वा K₂ प्रियो भवति किं हित्वा — ^b) B₂ Dc₂ हत्वा — ^c) Hypermetric! B₂ Dc₂ हत्वा B₂ Dc [आ]म (for [अ]धं) — ^d) B₂ Dc₂ हत्वा

57 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) Hypermetric! B₂ हत्वा — ^b) K Dc D₂ लोभ (for क्रोध) B₂ हत्वा — ^c) Hypermetric! B₁ s हत्वा B₂ Dc [आ]म (for [अ]धं) — ^d) K₁ s & Dc क्रोध; D₂ कोप (for लोभ) B₂ हत्वा — After 57, B Dc Dn D₂ & e T₂ G₂→ ins 1983^a यक्ष उवाच ।

किमर्थं द्राक्षणे दान किमर्थं नटनतंके ।

किमर्थं चैव मृत्येषु किमर्थं चैव राजसु ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मांश्च द्राक्षणे दान यदर्थं नटनतंके ।

मृत्येषु भरणार्थं च भयार्थं चैव राजसु ।

यक्ष उवाच ।

केन स्यिदावृतो लोक केन चिन्न प्रकाशते । [6]

केन त्यजति मित्राणि केन स्वर्गं न गच्छति ।

युधिष्ठिर उवाच ।

अज्ञानेनावृतो लोकस्त्रममा न प्रकाशते ।

लोभात्त्यजति मित्राणि सद्भ्यांस्वर्गं न गच्छति ।

[(L 4) B₁ कामार्थं चैव मृत्येषु, T₂ G₂ & मयामार्थं च मृत्येषु (for the prior half) B₁ प्रियार्थं for मयार्थं]

58 D₁ missing (cf v l 16) — ^a) S (except G₂) कथ मृत (by transp) — ^c) K₁ s कथ मृत (by

म कम्पाचकुलं राजन्मापन्नं जीवमिच्छसि ॥ ६७
 यस्य नागमहसेण दशमंख्येन वै बलम् ।
 तुल्यं तं भीममुन्सृज्य नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ६८
 तथैतं मनुजाः प्राहृभीमसेनं प्रियं तव ।
 अथ केनानुभावेन मापन्नं जीवमिच्छसि ॥ ६९
 यस्य बाहुबलं सर्वे पाण्डवाः समुपाश्रिताः ।
 अर्जुनं तमपाहाय नकुलं जीवमिच्छसि ॥ ७०

युधिष्ठिर उवाच ।

आनृशंसं परो धर्मः परमार्थाच्च मे मतम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्ततन्त्रव्यधिकद्विदशतमोऽध्याय ॥ २९७ ॥

आनृशंसं चिकीर्षामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७१
 धर्मशीलः सदा राजा इति मा मानवा विदुः ।
 स्वधर्मान् चलिष्यामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७२
 यथा कुन्ती तथा माद्री विशेषो नास्ति मे तयोः ।
 मातृभ्या सममिच्छामि नकुलो यक्ष जीवतु ॥ ७३

यक्ष उवाच ।

यस्य तेऽर्थाच्च कामाच्च आनृशंसं परं मतम् ।
 तस्मात्ते भ्रातरः सर्वे जीवन्तु भगवर्षभ ॥ ७४

C 3 17418
B 3 313 133
K. 3 314 136

D₁ १ ६ G₃ नकुलो (for 'न' — '६') = 69^a D₂ मापन्न,
 G₂ मापन्न्य, G₁ मापन्न्य G₁ जीवमिच्छसि (for मिच्छसि)
 68 T₁ missing (cf v 1 69) h₂ om (hapl)
 68-70 G₁ om (hapl) 68-69 h₂ reads 68-70 in
 marg ser m — ^a) M नागवदस्य — ^b) K (h₂ om)
 B₂₋₄ Dc D₁ १ (before corr) मापन्न्येन, M मापन्न्यस्य
 — ^c) D₂ नमुञ्ज्य इध भीम — ^d) M कम्पाचकुलमिच्छसि
 69 T₁ missing (cf v 1 69) K₂ G₁ om 69 (cf
 v 1 68), h₁ om (hapl) 69-70 — ^a) h₂ D₁ T₂
 G₂ ६ M तथैव, Dc D₂ तथैव K₂ यथा (for मनुजा)
 — ^b) B₁ परतप (for प्रिय तव) — ^c) B₂ [अर्जुनातेन,
 D₁ तु भावेन (for [अर्जुभावेन] — ^d) = 67^a T₂ G₂
 मापन्न्य, G₁ मापन्न्य

70 T₁ missing (cf 1 69) h₁ १ om 70 (cf
 v 1 68, 69) — ^b) B₁₋₃ Dn D₁ ६ G₂ 'वापने (for
 'पाश्रिता' — ^c) D₂ T₂ G₁ १ ६ M तमर्जुन इध त्यस्य
 (D₂ द्विष्या) — After 70 T₂ G₁ १ ६ M ins 1396*

71 T₁ missing (cf v 1 69) — After the ref,
 B₂ ६ Dc Dn D₂ ६ ६ G₃ ins

1395* तमे पव हनो ऋन्ति धर्मो रश्मि रश्मि ।

तस्मात्तमे न स्यान्मि मा नो धर्मो हनो रधीन ।

[(= var) Manu 8 15]

— ^a) = 55^a T₂ G₁ १ ६ M पर धर्मान् (for परो धर्म)
 — ^b) h₁₋₃ B₁ D₁ ६ परमार्थश्च (D₂ 'धं स), T₂ G₂ ६
 'धं च K₂ D₂ मन, T₂ G₁ १ ६ M प्रियम् (for मनम्)
 — 71^a = 72^a 73^a

72 T₁ missing (cf v 1 69) K₂ D₁ om (h pl)
 72 — ^a) T₂ G₂ ६ सत्पात्र (for सदा राजा) — B₂ ६
 Dc Dn D₂ ६ ६ ins after 72 T₂ G₁ १ ६ M, after 70

1296^a कुन्ती चैव तु माद्री च ० आर्य तु पितुमम ।
 तमे मपुत्रे स्याता वै इति मे क्षीयते मति ।

[Before line 1 G₁ १ ६ M₁ ins युधिष्ठिर — (L 1)
 B₂ T₂ G₁ १ ६ M च यथा (for चैव तु) T₂ G₁ १ ६ M
 पादोर्ध्वे तमे अरि (for the posterior half) — (L 2)
 T₂ G₁ १ ६ ० मातृभ्यां नकुलो नैवेच्छन्त्या जीवति वाप्यह]

73 T₁ missing (cf v 1 69) K₂ om (hapl) 73
 — ^b) D₁ न विदापोन्नि (by transp) M विशेष नास्ति
 G₂ ६ [S]तयो (for तयो) — T₂ G₁ om 73^a

74 T₁ missing (cf v 1 69) — ^a) T₂ G₁ १ ६ M
 यस्मान् (for यस्य) T₂ G₂ ६ परं (for र्थाच्च) T₂
 G₁ १ ६ M धर्माच्च (for कामा)

Colophon D₂ T₁ missing — Major parvan K₁ १
 Dn₂ G₂ ६ आरण्य — Sub parvan K₂ D₁ १ आरण्य,
 B₁ १ ६ अर्ण्य, B₂ Dn D₂ G₂ ६ (Dn₁ आ) रगीदग्ण, Dc
 D₂ अर्ण्य, D₂ corrupt, M₁ अरणि — Adhy name
 T₂ G₂ यक्षप्रश्ने यक्षप्रवाद, G₁ यक्षप्रश्न — Adhy no
 (figures words or both) Dn₁ (marg) n₂ 311 Dn₂
 312 D₁ 314 T₂ 31 (for 301), G₁ 129 (wrongly
 for 298) G₂ 309, G₄ M₁ १ (inf lin) 301 (M₂
 ong 303) — Śloka no Dn₁ 26(? for 126), Dn₂
 n₂ D₂ (loc m) 131, D₁ 74

298

In D₂, this verse is lost on missing fol
 (cf v 1 3 297 10), T₁ leaves a lacuna in its place,
 the MSS are mostly ignored here

1 ^b) K₂ १ इतिष्ठति — ^c) T₂ G₂ ६ धुषियामा

वैशंपायन उवाच ।

ततस्ते यक्षवचनाद्बुद्धतिष्ठन्त पाण्डवाः ।
 क्षुत्पिपासे च सर्वेषां क्षणे तस्मिन्व्यगच्छताम् ॥ १
 युधिष्ठिर उवाच ।
 मगस्येकेन पादेन तिष्ठन्तमपराजितम् ।
 पृच्छामि को भवान्देवो न मे यक्षो मतो भवान् ॥ २
 वयना वा भवानेको रुद्राणामथ वा भवान् ।
 अथ वा मरुतां श्रेष्ठो वज्री वा त्रिदशेश्वरः ॥ ३
 मम हि भ्रातर इमे सहस्रशतयोधिनः ।
 न तं योगं प्रपद्यामि येन स्युर्विनिपातिताः ॥ ४
 सुप्तं प्रतिविद्युद्धानामिन्द्रियाण्युपलक्षये ।
 स भवान्सुहृद्स्माकमथ वा नः पिता भवान् ॥ ५

यक्ष उवाच ।

अहं ते जनकस्तात धर्मो मृदुपराक्रम ।
 त्वां दिदक्षुरनुप्राप्तो विद्धि मां भरतर्यभ ॥ ६
 यशः सत्यं दमः शौचमार्जवं हीरचापलम् ।
 दानं तपो ब्रह्मचर्यमित्येतास्तनवो मम ॥ ७
 अहिंसा समता शान्तिस्तपः शौचममत्सरः ।
 द्वाराण्येतानि मे विद्धि प्रियो ह्यसि सदा मम ॥ ८
 दिष्ट्या पञ्चसु रक्तोऽसि दिष्ट्या ते पट्पदी जिता ।
 द्वे पूर्वे मध्यमे द्वे च द्वे चान्ते सांपरायिके ॥ ९
 धर्मोऽहमस्मि भद्रं ते जिज्ञासुस्त्वाभिहागतः ।
 आनृशंस्येन तुष्टोऽस्मि वरं दास्यामि तेऽनघ ॥ १०
 वरं वृणीष्व राजेन्द्र दाता ह्यस्मि तवानघ ।

(see below) — ^a) K₂ विगच्छता, K₄ D₂ अगच्छतां; G₁ अनश्यतां (for व्यगच्छताम्) B₂ Dn D₁ ४ ० G₂ क्षणेन व्यगच्छतां; T₂ G₂ ४ तदक्षणादेव हन्यते (see above)

2 ^b) T₂ G₂ तिष्ठस्वाम् (for तिष्ठन्तम्) — ^d) K₁ ३ भवान्मम (by transp)

3 T₂ G₂ ४ M₁ om (hapl) 3^{ab}, M₂ damaged — ^c) G₁ पक्षो (for श्रेष्ठो) Dc D₂ मरुतां चाथ वा श्रेष्ठो — ^d) K₄ D₁ यदि (for वज्री) K₄ त्रिदिवं (for त्रिदशेश्वरं)

4 ^{ab}) M₂ damaged K₄ या (for हि) K₄ D₁ केन (for इमे) — ^c) B₁ ४ १ न योध; B₂ ३ Dn D₁ ० G₂ न योध न; T₂ G₂ ४ १ ते योधान् (for न त योग) — ^d) B Dn D₂ ४ ० G₂ येन सर्व निपातिता

5 ^a) K₁₋₃ G₂ ४ M सुप्त (for सुप्त) K₁ ३ B₁ ३ ४ Dn D₁ ० G₂ प्रतिप्रं; T₂ विप्रति (for प्रतिवि) D₁ मुमुक्षु प्रतिबुद्धानाम् — B₂ om 5^{cd} — ^c) K₂ D₂ भगवन्; K₂ भगवान् (for न भवान्) B₁ ३ Dn D₂ ४ ० G₂ मुद्रोस्माकम्

6 K D₁ ३ धर्मं (K₂ श्रीधर्मं) (for यक्ष) — ^b) K Dc D₁ ३ ३ धर्मो वीर (K₁ ३ D₁ ३ र) मनात्मन (D₂ ३ तन); M धर्मोहितपराक्रम (M₁ ३ म) — ^c) G₁ इष्ट (for अनु) K₄ D₂ ३ भुमनुप्राप्तं — ^d) T₂ G₁ ३ ४ M तद्विद्धि (for विद्धि मां) K₁ Dc भरतर्यभ; G₂ पुष्पर्यभ

7 ^a) B₂ transp मग्य and शौच K₄ D₂ M तप (for

दम) — ^b) K Cnp (!) मार्दव (for भार्जव) B₂ हीर (in हीर as in text) — ^c) K₂ T₂ G₂ ४ M दमो (for तपो) — ^d) Dc D₂ G₁ [र]ते (for [ए]तास) B₂ G₁ तनया (for तनवो)

8 ^a) B₂ T₂ G₁ ३ ४ M अहिंसा संयम क्षांतिस (B₂ क्षांतिस) — ^b) M₁ आनृशस्यम् (for तप शौचम्) K₁ ३ अमत्सर — ^c) T₂ G₂ ४ दारान् (for द्वाराणि) — ^d) B₁ [S]मि स्व (for ह्यसि) T₂ G₂ ४ सुतो (for सदा)

9 ^a) K₁ ३ [अ]रक्तो (for रक्तो) — ^b) D₂ [इ]क्षिता (in जिता as in text) D₁ दिष्ट्या सेप्यद्य जीविता; G₁ दिष्ट्या तेषा प्रतिष्ठिता — D₁ om 9^{cd}, — ^c) T₂ G₁ ३ ४ M चोभे (for द्वे च) — ^d) K₁ T₂ G₁ ३ ४ द्वे चान्ये; K₂ M₁ द्वे चान्ये (for द्वे चान्ते)

10 ^a) B Dn D₁ ० G₂ हृति; D₂ वत्स्य (for अस्मि). T₂ G₁ ३ ४ अह प्रीतोस्मि भद्रं ते — ^b) K₄ अह गत; G₁ उपागत (for इहा) — ^c) M₁ [S]ह (for ऽस्मि) — ^d) K D₁ वरान् (for वर) — After 10, K₄ ins (a gloss on the word पट्पदी of stanza 9)

1937* कामक्रोधौ तु प्रथमौ लोभमोहौ तु मध्यमौ ।
 अन्ते भयविपादौ च एषा सा पट्पदी स्मृता ।

11 K₁ ३ B₂ om (hapl) 11^{ab} — ^a) K₂ ४ Dc D₂ ३ ४ M वरान् (for वर) — ^b) K₄ दातास्मि तव चानघ; D₁ ददामि च तया, G₁ दातास्मि हि तया — ^c) M मां

ये हि मे पुण्या भक्ता न नेषामस्ति दुर्गतिः ॥ ११

युधिष्ठिर उवाच ।

अर्णामहितं यस्य मृग आदाय गच्छति ।

तस्याप्रयो न लुप्येन्नप्रथमोऽस्तु प्रो मम ॥ १२

धर्म उवाच ।

अर्णामहितं तस्य ब्राह्मणस्य हतं मया ।

मृगवेषेण कौन्तेय जिज्ञामार्यं तव प्रभो ॥ १३

वैशंपायन उवाच ।

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।

अन्यं वग्य मद्रं ने वर न्वममगोपम ॥ १४

युधिष्ठिर उवाच ।

वर्षाणि द्वादशाग्नेये त्रयोदशमुपस्थितम् ।

तत्र नो नामिजानीयुर्वमतो मनुजाः कश्चित् ॥ १५

वैशंपायन उवाच ।

ददानीत्येव भगवानुत्तरं प्रत्यपद्यत ।

भृयश्चाश्वामयामाम कौन्तेयं मत्यविक्रमम् ॥ १६

यद्यपि स्वेन रूपेण चरिष्यथ महीमिमाम् ।

न वो विज्ञास्यते कश्चित् त्रिषु लोकेषु भारत ॥ १७

वयं त्रयोदशं चेदं मत्प्रमादान्कुरुद्वहाः ।

त्रिगटनगरे गूढा अविज्ञाताश्चरिष्यथ ॥ १८

यद्गः संकल्पितं रूप मनमा यस्य यादृशम् ।

तादृशं तादृशं सर्वं छन्दतो धारयिष्यथ ॥ १९

अर्णामहितं चेदं ब्राह्मणाय प्रयच्छत ।

जिज्ञामार्यं मया क्षेतदाहृतं मृगरूपिणा ॥ २०

तृतीयं गृह्यतां पुत्र वरमप्रतिमं महत् ।

त्वं हि मत्प्रभवो राजन्विदुरथ ममाशभाक् ॥ २१

(for वे) G₁ मया (for भक्ता) — 'j' D₁ अवि
(for अस्ति)

12 *) = (for r) 13* T₁ G₁ १ ५ M तु ह्यम (for
मस्ति) — L₁ १ om (hapl) 12^a-13^a — *) K₁ B
D- D₁ ६ G₁ मृगो ह्यप्यय गच्छति, T₁ G₁ ६ ना ह्यो यदता
पर, G₁ M मृगो य G₁ इत्ता पर

13 F₁ १ om 1 * 'th e ref (cf vl 12)
— D₁ om 13-14 B₁ १ Dn D₁ ६ ६ G₁ यम (for
धम) — *) = (for r) 12* K₁ B₁ Dn D₁ ६ ६ G₁
हस्य (for तस्य) T₁ G₁ १ ५ M आग्नेयमित्यस्य — *)
K₁ १ B₁ ६ मृगवेषेण, B₁ T₁ G₁ १ ५ M कौन्तेय — *)
T₁ G₁ १ ५ {प्र}उच (for प्रभो)

14 D₁ om 14 (cf vl 13) — 14^a=16^a — *)
L₁ D₁ T₁ G₁ ददामीं (for ददानीं) — *) K₁ Dc D₁
प्रथमापन — K₁ om (for l) 14^a-16^a — *) T₁ G₁ ६
दय (for यः) M सन (for पम)

15 K₁ om 15 (cf vl 14) — *) D₁ T₁ G₁ १ ५
ममय (for मय) D₁ T₁ G₁ ६ ने (G₁ ने) न वि (for
ने नानि) — *) G₁ १ ५ ममतो (for वमतो)

16 K₁ om 16^a (cf vl 14) — 16^a=14^a
— *) K₁ D₁ T₁ ददामीं — *) K₁ Dc D₁ १ प्रथमापन
— Dc₁ om 16^a — *) T₁ G₁ ६ मृगवेषेण हि कौन्तेयम
वक्ष्यन्

17 B₁ om 17 K₁ Dc D₁ १ M₁ ins धर्मः (resp

धर्म) — *) T₁ G₁ ५ M₁ चरिष्यथि (for थ) — *)
T₁ G₁ ५ च (for यो) — *) G₁ मानय (for भारत)

18 *) K₁ चेत्, B Dn D₁ ६ G₁ इद (B₁ म), T₁
G₁ १ ५ चेत्, M चतन (for चेत्) — *) D₁ T₁ G₁ ६
'कुन्दह — *) K₁ G₁ ६ गूढा (for गूढा) — *) G₁ ६
M अज्ञाना चिचि

19 *) T₁ G₁ १ ५ M₁ यद्वा (for यद्वा) — *) T₁
G₁ ६ यस्य यः G₁ M यस्य यत् (for यादृशम्) — *) Dc
D₁ आद्या (D₁ marg etc m as in text) (for the
for नाद्या) Dc D₁ (marg etc m as in text) T₁
G₁ १ ५ न्य (for सर्व) — *) K₁ १ छन्दतो, T₁ छन्द
G₁ तत्तथा; G₁ ६ उच यो

20 *) T₁ G₁ १ ५ M नद (for चेत्) — *) K₁ १
D₁ ब्राह्मण्य K₁ प्रयच्छति, Dc₁ तु, D₁ G₁ M₁ थ (for
'न) — *) B₁ नात् गृहीत (for क्षेतदाहृत) — After
20, B₁ १ ५ Dc Dn D₁ ६ ६ G₁ ins

13-15* प्रवृष्टीप्यापर सौम्य परमिष्ट ददामि ते ।
न वृष्यामि नरश्रेष्ठ प्रयच्छन्वै वराम्भव ।

21 *) D₁ उष्यता (for गृह्यता) T₁ G₁ १ ५ M तृती
(G₁ ६ तृती)य च मृगाग यव — *) T₁ G₁ ६ वर मयभव,
G₁ परम प्रीतिद K Dc D₁ १ ५ सुवि (for महत्) — *)
B₁ मयभवो (for मय) — *) B Dn D₁ ६ G₁ ममा
शन, D₁ क (for भाव)

22 *) K₁ देवभ्यो, T₁ G₁ ६ देवदेव — *) K₁

युधिष्ठिर उवाच ।

द्वन्द्वेभ्यो मया दृष्टो भवान्माक्षात्मनातनः ।

यं ददासि वरं तुष्टुम्नं ग्रहीष्याम्यहं पितः ॥ २२

जयेयं श्लोभमोहौ च क्रोधं चाहं यदा विभो ।

दाने तपसि मत्स्यं च मनो मे मततं भवेत् ॥ २३

धर्म उवाच ।

उपपन्नो गुणैः सर्वैः स्वभावेनामि पाण्डव ।

भगान्धर्मः पुनश्चैव यथोक्तं ते भविष्यति ॥ २४

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्त्वानन्दर्षे धर्मो भगवानल्लोकभावनः ।

गमेताः पाण्डवाश्चैव सुखमुस्ता मनस्विनः ॥ २५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टमवत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २९८ ॥

अभ्येत्य चाश्रमं वीराः सर्व एव गतःकुमाः ।

आरण्यं ददुस्तस्मै ब्राह्मणाय तपस्विने ॥ २६

इदं समुत्थानसमागमं मह-

त्पितृश्व पुत्रस्य च कीर्तिवर्धनम् ।

पठन्नरः स्याद्विजितेन्द्रियो वशी

सपुत्रपौत्रः शतवर्षभागभवेत् ॥ २७

न चाप्यधर्मे न सुहृद्विभेदने

परस्वहारे परदारमर्शने ।

कदर्यभावे न रमेन्मनः सदा

नृणां सदाख्यानमिदं विजानताम् ॥ २८

माभी (for मापाय) — °) K₂ D₂ D₃ D₄ 3 G₁ यद् (for यः) K De D₂ 3 (before cur) 3 मायः B₂ 3 G₁ M हृष्य (for तुष्टुम्नं) T₂ G₂ 3 य य पर त्ने हृष्टम् — °) K₂ 3 D₂ D₃ 3 G₁ यद् (for यः) A few MSS नृती 'दाभिः' K₁ यः 3 K₂ D₂ T₂ G₁ पितु (for पितः)

23 °) K₂ D₂ D₃ स्वत्रे (for 'यव') — °) K De D₂ 3 3 यम योषः T₂ G₂ 3 योष धर्मः G₁ क्रोध पाप (for योष पाप) — °) K₁ D₁ धर्म (for धर्म)

24 °) (cf. 21) 3 30 1° B Dn D₂ 3 G₂ पते (for पति) — °) T₂ G₁ 3 3 M [पु]य (for [अ]वि) — °) K₂ धर्मः K₃ 3 D₁ धर्मः, De धर्म (for धर्म) T₂ G₁ 3 3 M अमर्या (for यम पुत्रा) K₁ 3 B₂ D₂ D₃ 3 धर्मः, T₂ G₁ 3 3 धर्म (for धर्म) — °) G₁ यद् (for यः)

25 In B₂ the position of the text from 25^a up to 25^b is lost on a very long fol. — °) K₂ D₁ [धर्म] (for 'धर्म') — °) K D₁ सुखमाता (K₁ मार्या 3 3 'दुर्मा' K₂ सुख माता); De D₂ सुदमाता; D₃ सुख माता (for सुमा)

26 P₁ 3 3 3 (cf. 1 25) — °) B₂ 3 Dn D₂ 3 G₁ दैव्य (for अभ्येत्य) — °) K₂ D₁ गतयता K₃ यत इतिवदेव — °) K₁ भ्रमि प्रदो मर्मे — °) K₂ D₁ मनस्वि यः G₁ सदाभने (for यव)

27 P₁ 3 3 3 (cf. 1 21) — °) K₂ हृष्यः M हृष्य (for हृष्टम्) B₂ 3 D₂ D₃ 3 T₂ G₁ 3 3 यः (for यम) — °) T₂ G₁ 3 3 यः 3 3 M पुण्य M यम) कीर्तन

(for कीर्ति) — °) K₂ M पठेत् (for पठत्) — °) K₂ सुफ (for 'भाग') K B₂ 3 D₂ D₃ 3 3 तथा (for भवेत्)

28 B₁ missing (of v. 1 25) M₂ om 28 — °) D₂ [अ]धर्मश्च (for [अ]धर्मे न) K₁ 3 'रोधने'; G₁ 'योत्रे (for 'भेदने) — °) K B₂ D₁ 3 'धर्मणे'; B₂ D₂ Dn D₂ 3 3 'मर्मणे'; T₂ G₂ 'दशने (for 'मर्शने) — °) K₂ D₂ 3 कदर्यं'; T₂ G₁ 3 3 M₁ अकार्यं (for कदर्यं) K₁ 3 B₂ Dn₂ n₂ D₂ G₁ 3 M₁ च (for न) K₁ 3 G₂ 3 3 भवेत् (for रमेत्) — °) B₂ 3 इहा (for सदा) K₁ 3 D₂ D₃ 3 नृणां महाख्यानमिदोपजीवतां (K₂ 'जीवतां'; K₃ 'जीवित', D₂ 'जीवत', D₃ 'जीवन'); K₂ नृणां महाख्यानपदोप जीवनात्, D₁ M₁ नृणां महाख्यानमिदं हि शृण्वतां, T₂ G₂ 3 3 नृणां महाख्यानवर च शृण्वतां, G₁ नृणां महाख्यानवर च शृण्वतां

Colophon B₁ D₂ T₁ missing — Major parvan

K₁ 3 Dn₁ n₂ T₂ G₁ 3 3 M आरण्य (G₁ 3 M 'पुण्य also) — Sub parvan K₁ 3 B₂ D₁ 3 आरण्यः; B₂ Dn D₂ 3 G₂ अशीहृष्यः; B₂ D₂ D₃ आरणीयः; M₁ भ्रमि K₁ 3 B₂ D₁ 3 3 read समाप्त after sub parvan name, G₂ M read it after major parvan — Adhy name T₂ G₂ 3 युधिष्ठिरवग्मास; M परमदान — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (marg) n₂ (in figure) 312 (Dn₂ in words 300), Dn₂ 313, D₁ 315 T₂ G₁ M₁ 302, G₁ 130 (wrongly for 200), G₂ 304, M₂ (3 wrongly) 334 — *Stoka no* Dn 2) D₁ 29

२९९

वैशंपायन उवाच ।

धर्मेण तेऽभ्यनुज्ञाताः पाण्डवाः मत्प्रविक्रमाः ।
 अज्ञातवामं वत्स्यन्तश्छन्ना वर्षं त्रयोदशम् ।
 उपोषविश्व विद्वामः सहिताः मंगितव्रताः ॥ १
 ये तद्भक्ता वमन्ति स्म वनवासै तपस्विनः ।
 ताननुवन्महात्मानः शिष्टाः प्राञ्जलयन्तदा ।
 अभ्यनुज्ञापयिष्यन्तस्तं निवामं धृतव्रताः ॥ २
 विदितं भवतां सर्वं धार्तराष्ट्रैर्यथा वयम् ।
 छद्मना हतराज्याश्च निःस्वाश्च बहुशः कृताः ॥ ३
 उपिताश्च वने कृच्छ्रं यत्र द्वादश वत्सगन् ।
 अज्ञातवामममयं शेषं वर्षं त्रयोदशम् ।
 तद्वत्सामो वयं छन्नास्तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ ४

सुयोधनश्च दुष्टात्मा कर्णश्च सहसौबलः ।
 जानन्तो विपमं कुर्युरस्मास्वत्यन्तवैरिणः ।
 युक्ताचाराश्च युक्ताश्च पौरस्य स्वजनस्य च ॥ ५
 अपि नस्तद्भवेद्भूयो यद्वयं ब्राह्मणैः सह ।
 ममस्ताः स्वेषु राष्ट्रेषु स्वराज्यस्था भवेमहि ॥ ६
 इत्युक्त्वा दुःखशोकार्तः शुचिर्धर्मसुतस्तदा ।
 संमूर्च्छितोऽभवद्राजा माश्रुकण्ठो युधिष्ठिरः ॥ ७
 तमथाश्वासयन्मर्वे ब्राह्मणा भ्रातृभिः सह ।
 अथ धौम्योऽत्रवीद्वाक्यं महार्थं नृपतिं तदा ॥ ८
 राजन्विद्वान्भवान्दान्तः मत्प्रमंघो जितेन्द्रियः ।
 नैवंविधाः प्रमुह्यन्ति नराः कस्यांदिदापदि ॥ ९
 देवैरग्न्यापदः प्राप्ताश्छन्नैश्च बहुशस्तथा ।

In S (except G₂) the parvan (major) ends here our final adhy (299) being transp in S (except G₂) to the beginning of the next parvan (Virāṭa)

299

This adhy is omitted in D₁ in B₁ stanzas 1-26^a and in D₂ stanzas 1-26 are respectively lost on missing fol (cf v1 3 297 10) The defective MSS are ignored here up to their resumption S (except G₂) reads this adhy at the beginning of the Virāṭa parvan (q r)

1 °) K₁ २नु° (for २भ्यनु) — °) K₂ Dc D₁ ३ मत्प्रविक्रमाः — °) K₁ ३ २भ्यन्तं, B₁ २भ्यन्तं (for वत्स्यन्त) — °) B₁-4 Dn D₁ ६ ० शिष्टा (for ० विश्व) K₁ ३ वि श्वता (for विद्वाम) — °) K₁ (lv corr) ३ D₁ ३ शमितं (for मंगित)

2 °) K₁ ३ ० वामास, D₁ ३ वाम (for ० वामे) B₁ द्विनास्य, Dc D₂ मनस्विन (for तप) — °) K₁ D₁ दिप्या; B₁-4 Dc Dn D₂ ६ ० T₂ G₂ म्दिवा (for दिष्टा) K D₁ यथा (for तदा) — °) K₁ D₁ म् (for त)

3 °) B₁ Dn D₁ ६ [अ]नया° (for नि म्वा°) K₁ (sup lin sec m) म, K₂ सु (for च)

4 °) B₁ D₁ ६ ० शो (for च) B₁ Dn D₁ ६ ० कृच्छ्रे, Dc D₂ कृच्छ्र (for कृच्छ्र) — °) B₁ Dn D₁ ६ ० वय (for यत्र) — °) K₁ ३ वर्षं, D₁ वर्षं (for वर्षं) — °) K₁ क (for तद्) B₁ ३ Dn D₁ ६ ० वसामो (for वत्सामो)

5 °) K₁ जानते (for ० नन्तो) — °) B₁ ६ Dc D₂ भस्मान् (for सु) K₁ (marg sec m as in text) [अ]त्यक्तं; K₂ [अ]त्यर्थं (for [अ]त्यन्तं) — °) B₁ ६ त्यक्तं, a few MbS युक्तं (for युक्ता) — °) S क्षये स्वस्य जनस्य च — After 5, S ins

1389* दुर्गामना हि कन्धेया त्रिष्वाम गन्तुमर्हति ।

6 °) K₁ समना (sup lin sec m ० मा°); K₂ सम तात्, B₁ समर्था (for समस्ता) — °) K D₁ वमेमहि, B₁ भवामहे (for भवेमहि)

7 Before 7, Dn D₂ ६ ० ins ० दं ० — °) K₂ B₁ ३ Dn₁ D₁ Cn [अ]शुचिर् Cnp शुचिर् (as in text) ❀ Cn अशुचिरातिप्रसक्तत्वात् । शुचिरित्येव पाठः स्वच्छ । ❀

8 °) K₁ ३ ममा (for भया°)

9 °) B₁ विक्रान्तात् (for विद्वान्भवान्) — °) K₁ D₁ शुचिर्धर्मसुतस्तथा (cf 7°) — °) B₁ Dn D₁ ६ प्रमुह्यते

10 °) K₁ ३ बहुभिस् (for शस्) — °) K₂ विमहार्थ

B₁ दुर्गामना (for महा) 11 °) K₂ ६ D₁ विपम (for निपधान्) — °) K B₁ ६ Dc D₁ ३ तथा (for तदा) — °) Dc D₂ नास्य (for

तत्र तत्र सपत्नानां निग्रहार्थं महात्मभिः ॥ १०
 इन्द्रेण निपधान्प्राप्य गिरिप्रस्थाश्रमे तदा ।
 छन्नेनोष्य कृतं कर्म द्विपतां बलनिग्रहे ॥ ११
 विष्णुनाश्चशिरः प्राप्य तथादित्यां निवत्स्यता ।
 गर्भे वधार्थं दैत्यानामज्ञातेनोपितं चिरम् ॥ १२
 प्राप्य वामनरूपेण प्रच्छन्नं ब्रह्मरूपिणा ।
 बलेर्यथा हृतं राज्यं विक्रमैस्तच्च ते श्रुतम् ॥ १३
 और्वेण वसता छन्नमूरौ ब्रह्मर्षिणा तदा ।
 यत्कृतं तात लोकेषु तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १४
 प्रच्छन्नं चापि धर्मज्ञ हरिणा वृत्रनिग्रहे ।
 वज्रं प्रविश्य शक्रस्य यत्कृतं तच्च ते श्रुतम् ॥ १५
 हुताशनेन यच्चापः प्रविश्य छन्नमासता ।
 विबुधानां कृतं कर्म तच्च सर्वं श्रुतं त्वया ॥ १६
 एवं विवस्वता तात छन्नेनोत्तमतेजसा ।

निर्दग्धाः शत्रवः सर्वे वयता भुवि सर्वशः ॥ १७
 विष्णुना वसता चापि गृहे दशरथस्य वै ।
 दशग्रीवो हतश्छन्नं संयुगे मीमकर्मणा ॥ १८
 एवमेते महात्मानः प्रच्छन्नास्तत्र तत्र ह ।
 अजयञ्ज्ञात्रवान्युद्धे तथा त्वमपि जेष्यसि ॥ १९
 तथा धौम्येन धर्मज्ञो वाक्यैः संपरितोपितः ।
 शास्त्रबुद्ध्या स्वबुद्ध्या च न चचाल युधिष्ठिरः ॥ २०
 अथाब्रवीन्महाबाहुर्भीमसेनो महाबलः ।
 राजानं बलिनां श्रेष्ठो गिरा संपरिहर्ययन् ॥ २१
 अवेक्षया महाराज तत्र गाण्डीवधन्वना ।
 धर्मानुगतया बुद्ध्या न किञ्चित्साहसं कृतम् ॥ २२
 सहदेवो मया नित्यं नकुलश्च निवारितौ ।
 शक्तौ विष्णुमने तेषां शत्रुघ्नौ मीमविक्रमौ ॥ २३
 न वयं तत्प्रहस्यामो यस्मिन्योक्ष्यति नो भवान् ।

*नोष्य) — ^a) K₂ B₂ 4 बलविग्रहे; B₂ Dn D₄ 6 T₂ G₂
 च विनिग्रहे

12 B₂ om 12-13 — ^b) K D₁ ततो (for तथा)
 B₂ Dn₂ D₄ [अ]दित्या, D₁ दिव्या (for [अ]दित्यां) K₂
 निवत्स्य ता; D₂ D₂ निवत्स्य ते — ^c) K₂ गर्भो वधार्थं
 देवानाम्

13 B₂ om 18 (of v 1 12) — ^a) K₄ चानर* (for
 वामन*) — ^b) A few MSS प्रच्छन्न (for *न्न) — ^c)
 K D₂ D₁ 2 अप (for यथा)

14 B₂ transp 14 and 15, B₂ 4 Dn D₄ 6 transp
 14 and 15 — ^a) K₁₋₂ पूर्वम् (for छन्नम्) — ^b) K
 B₂ 4 D₂ D₁ 2 पुरा (for तदा) — ^c) B₂₋₄ Dn D₄ 6
 देवेषु (for लोके*) — ^d) = 16^d B₂ कर्मतस्तेन विश्रुत;
 B₂ 4 Dn D₄ 6 कर्म तत्तेनच श्रुत

15 B₂ transp 14 and 15 — ^a) K D₂ D₁ 2 एव
 (for चापि) — ^b) K₄ बलिनि* (m as in text); B₂ Dn
 D₄ 6 [अ]रिविनिग्रहे (for वृत्रनि*) — ^c) K₄ सुनिरूपेण
 वज्रेण

16 B₂ om 16, B₂ 4 Dn D₄ 6 transp 14 and 16
 — ^a) K₂ यच्चापि (for यच्चाप) — ^b) K D₂ D₁ 2
 छन्नता सता (K₁ मता; D₂ तथा) — ^d) = 14^d K
 D₂ D₁ 2 सर्वमेव च (K₁ 2 *मेतच्च) ने श्रुत

17 ^a) K₂ 4 D₁ विपश्चिना (for विप*) K D₂ D₁ 2

तेन (for तात) — ^b) D₁ प्रच्छन्नोत्तम* — ^c) K तात;
 B₂₋₄ Dn D₄ 6 नाग्रया (for नाग्रय) — ^d) K₁ 2 वसता
 गिरिकधरे; K₄ मदेहा नाम राक्षया

18 ^a) D₂ [अ]प्रापि (for चापि) K₄ विष्णुना छन्न
 रूपेण — ^b) K₁ 2 ह; K₂ 4 D₂ D₁ 2 च (for धै) — ^c)
 K₄ मय्ये; D₂ D₁ 2 छन्न (for छन्न) — ^d) K₄ मयुत्र
 नह वाधधै*

19 ^a) K₄ एव तात, B₂ 2 Dn D₄ 6 एवमेव; B₂ एक
 एव — ^b) B₂ च (for ह) K₄ छन्नास्तत्र च तत्र च — ^c)
 B₂ व्यजयय् K₁ 2 4 D₁ युक्तान्; B₂ सर्वैः; D₂ D₂ युक्त्या
 (for युद्धे)

20 ^a) K₂ एव (for तथा) — ^b) K₁ 2 म; K₂ सु;
 D₂ D₂ च (for म), — ^c) K₄ *हृष्टया (for *युद्धया) K₁
 ततो युद्धया; K₂ 4 B₂ 4 D₁ पुनर्बुद्ध्या (B₂ 4 *द्धया); D₂
 D₂ प्रबुद्ध्या सत (for स्वबुद्ध्या च) — ^d) K₁ 2 4 D₁
 प्रतिपेदे; K₂ मत्तभ्यत; D₂ D₂ सुखितोथ (for न चचाल)

21 ^a) K₂ यथा*, B₂ तथा* (for अथा*) — ^c) K₂
 श्रेष्ठ (for श्रेष्ठो) — ^d) K₁ 2 निनाम् परिहर्य*; K₄ गिरा
 सपरितोय*; D₁ गिरा त मप्रहय*

22 ^a) K₁ 2 अवेक्षया (sic) (for अत्रे) — ^b) K₂
 तथा (for तत्र) K₂ *धन्विना

23 ^b) K₂ D₂ D₁ 2 निवारित (for *तो) — ^c) D₁
 शक्तो K₁ 2 निवारणे (for विष्वमने) — ^d) B₂₋₄ Dn

भवान्विधत्तां तत्सर्वं क्षिप्रं जेष्यामहे परान् ॥ २४
इत्युक्ते मीमसेनेन ब्राह्मणाः परमाशिषः ।
प्रयुज्यापृच्छथ भरतान्यथास्वान्स्वान्ययुर्गृहान् ॥ २५
सर्वे वेदविदो मुख्या यतयो मुनयस्तथा ।
आशीरुक्त्वा यथान्यायं पुनर्दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ २६
सह धौम्येन विद्वांसस्तथा ते पञ्च पाण्डवाः ।

उत्थाय प्रययुर्वीराः कृष्णामादाय भारत ॥ २७
क्रौशमात्रमतिक्रम्य तस्माद्देशान्निमित्ततः ।
श्वोभूते मनुजव्याघ्रादल्लभवासार्थमुद्यताः ॥ २८
पृथक्शास्त्रविदः सर्वे सर्वे मन्त्रविशारदाः ।
मंथिभिर्ग्रहकालज्ञा मन्त्राय समुपाविशन् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनविंशततमोऽध्यायः ॥ २९९ ॥ समाप्तमारण्यपर्व ॥

॥ समाप्तमारण्यकपर्व ॥

C 3 17478
B 3 315 81
K 4 1 50

D₁ ६ वृत्रगा D₁ मीमकर्मणौ

24 ^a) D₁ वय न (by transp) K₁₋₃ वर्त्म, B₂ च
प्र ; B₁ तच्च, D₁ धर्म (for तत्र) K₄ वय धर्म न हास्यामो
— ^b) K₁ B₂ ४ मोक्ष्यति, B₂ मोक्ष्याम (for योक्ष्यति) K₁
भवेत् (for भवान्) — ^c) K₂ विधाता (for विधत्ता) — ^d)
D₁ योष्यामहे K₁ B₂₋₄ Dn D₄ ६ रिप्न (for परान्)

25 Before 25, B₁ ins वंश ड — ^a) D₁ मेने तु
(for मेनेन) K₁ इत्येवमुक्ते भीमेन — ^b) B₂ D₄ शिष्या
(for शिष्य) — ^c) B₂ उक्त्वा च (for प्रयुज्य) K₁
[आ]मस्य (for [आ]पृच्छथ) — ^d) K Dc D₁ ३ यथास्व
जमुगाल्यान्, B₂ ४ यथाम्ब प्रययुर्गृहान्

26 ^a) K Dc D₁ ३ विप्रा (for सुर्या) — B₁ res
umes — ^c) K₁₋₃ B₂ Dc D₁ ३ आशीरुक्त्वा, B₁ ३ ४
Dn D₄ ६ आमिदुत्ते (for आशीरुक्त्वा) K₁₋₃ न्याय्य;
D₁ काम (for न्याय) — ^d) B₂ Dn D₄ ६ काक्षया

27 D₂ resumes — ^b) K₁ ३ तत्र, K₂ ४ Dc D₁₋₃
तवत् (for तथा) B₁ ३ Dn D₄ ६ पच च (for ते पञ्च)
— ^c) K Dc D₁₋₃ सर्व (for वीरा) — ^d) K Dc D₁₋₃
कृगया (K₂ द्वौपद्या) मह (for कृष्णामादाय) B Dn D₄ ६
घन्त्रिन (for भारत)

28 ^a) K₁ परिक्रम्य, B₁ ४ अपागम्य; B₂ Dn D₄ ६
उपागम्य, B₂ अतिगम्य, Dc उपक्रम्य, D₂ अपक्रम्य (for
अतिक्रम्य) — ^b) K₂ च भारत (for निमित्ततः) — ^c)
K₁ शोभने (for श्वोभूते) K₁ ३ B₂ D₁ मनुजव्याघ्र; K₂
पुरयव्याघ्रात् — ^d) B₁ छद्म (for छद्म)

29 ^a) K₁ ३ Dc D₂ पृथक्चार्यं, K₂ पृथक्चार्यं, K₄
ते त्वचार्यं, B₂ पृथक्चार्यं, D₁ पृथक्चार्यं — ^b) K₂ शास्त्र
(for मन्त्र) — ^c) D₁ सर्व (for मधि)

Colophon om in D₁ For S see the note at the beg-

inning of this adhy — Major parvan K₁ ३ G₂ आरण्य.
Dc₂ वन (as well as आरण्यक), Dn₂ अरण्य — Sub
parvan K₁ ३ B₂ आरण्य, K₂ D₂ आरण्येय; B₂ Dn D₄ ६
अ (Dn₂ D₄ आ)रणीहरण; G₂ अरणिहरण All these MSS
read समाप्त after sub-parvan (K₂ B₂, also after major
parvan, Dc₂ D₂, only after major parvan) — Adhy
name K₄ युधिष्ठिरादीना मन्त्रविवरण; D₁ पांडवप्रच्छन्नवाच-
प्रयाण — Adhy no (figures, words or both) Dn₁
(marg) 313, Dn₂ 314, D₁ 316 — Śloka no
Dn D₁ 31

After the colophon, K₂ ins अस्यानु विराटपर्व भवि
ष्यति । यस्याय प्रतिमधि । जनमेजय उवाच ।

कथं विराटनगरे मम पूर्वपितामहा ।

अज्ञातवाममुपिता दुर्योधनभयार्दिता ॥

अरण्यपर्वण्यमी वृत्तान्ता । १ पौराभिगमन । २ पाण्डवप्रवाजन ।
३ विदुरविवामन । ४ शौनकवाक्य । ५ आदित्यनामाष्टशत ।
६ विदुरागमन । ७ छतराष्ट्रमताप । ८ व्यासागमन । ९ सुरभीन्द्र-
मत्ताद । १० मंत्रेयनामन । ११ तच्छाप । १२ किर्मरिवध ।
१३ वृष्णिपाण्डवममागम । १४ मौभवध । १५ द्वैतवनप्रवेद ।
१६ द्वौपदीवाक्य । १७ विद्यालम्भ । १८ हृन्द्रकीलाभिगमन ।
१९ कैरात । २० छतराष्ट्रचिन्ता । २१ मजयवाक्य । २२ बृहदम्बा-
गमन । २३ नलोपाख्यात । २४ काश्वीर्यवधोपाख्यात । २५ भीम-
गर्जन । २६ पौलस्त्यतीर्थयात्रा । २७ लोमशागमन । २८ तीर्थ
यात्रार्थं पाण्डवप्रस्थान । २९ लोमशावाक्य । ३० आगस्त्य । ३१ लो
पामुद्रोत्पत्ति । ३२ ऋष्यशृङ्गोपाख्यात । ३३ वृष्णिममागम ।
३४ मौकन्य । ३५ माघाशुपाख्यात । ३६ श्येनकपोतीय । ३७ अष्टा-
वकीय । ३८ यावकीत । ३९ गन्धमादनप्रवेश । ४० हनुमकीम

[४५] अष्टावक्राय । [४६] गन्वमादनप्रवेदा । [४७] और्यातिक ।
 [४८] सटोम्कचगमन । [४९] जटासुरवध । [५०] आष्टिपेणाग्रम
 निवास । [५१] हनुमन्नीमसमागम । [५२] पुण्याभिहरण । [५३]
 यक्षयुद्ध । [५४] वैश्रवणमसागमन । [५५] निवातकचचवध ।
 [५६] भर्जुनागमन । [५७] नारदगमन । [५८] मार्कण्डेयागमन ।
 [५९] मार्कण्डेयममास्या । [६०] भविष्य । [६१] ब्राह्मणमाहात्म्य ।
 [६२] पुण्ड्रुमारोपाख्यान । [६३] सरम्बतीताड्यमवाद । [६४] मनु-
 चरित । [६५] मण्डूकोपाख्यान । [६६] पतिव्रतोपाख्यान । [६७]
 धर्मन्यायोपाख्यान । [६८] मधुकैटभोपाख्यान । [६९] कुमारो
 स्पत्ति । [७०] द्रौपदीमत्यभामासवाद । [७१] घोपयात्रा । [७२]
 दुर्योधनप्रायोपवेदा । [७३] दुर्योधनयज्ञ । [७४] प्रावृद्धवर्णन ।
 [७५] हृन्द्द्रुघ्नोपाख्यान । [७६] आङ्गिरस । [७७] स्कन्दजनन ।
 [७८] धार्तराष्ट्रयज्ञ । [७९] व्यासदर्शन । [८०] शृगस्वप्नदर्शन ।
 [८१] ब्रीहिसौमिक । [८२] द्रौपदीप्रमाय । [८३] दुर्वासोपाख्यान ।
 [८४] रामोपाख्यान । [८५] सावित्र्युपाख्यान । [८६] कुण्डलाहरण ।
 [८७] आरण्य । [८८] यक्षप्रश्ना ॥ समाप्ता वृत्तान्ता ॥

इदमारण्यकं श्रुत्वा महापापै प्रमुच्यते ।
 अधनो धनमाप्नोति पुत्रपौत्रममन्वित ।
 य य प्रार्थयते काम त त प्राप्नोत्यसदायम् ।
 नारी वा पुरुषो वापि शुचि प्रयतमानम् ।
 आरण्यके श्रुतेऽधीते ब्राह्मणान्पायमादिमि ।
 भोजयेद्वस्त्रगोम्बर्णस्वदानै प्रपूजितान् ।
 ब्राह्मणेषु च तुष्टेषु तुष्टा स्यु पाण्डुनन्दना ।
 ब्रह्मा विष्णुस्तथा रुद्र शक्रो देवगणास्तथा ।
 भूतानि मुनयो देव्यस्तथा पितृगणाश्च ये ।
 वाचक पूजयेच्छक्त्या वस्त्रान् स्वर्णभूषणै ।
 विशोपतस्तु कपिला देया तु जयपाठके ।
 कास्यदोहा रौप्यसुरा स्वर्णशुक्ली नभूषणा ।
 पाण्डुना परितोपार्थ दद्यादन्न द्विजातये ।

आरण्यकाख्यमाख्यानं शृणुयाद्यो नरोत्तम ।

स सर्वकामानामोति पुन स्वर्गतिमाप्नुयात् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यपर्वणि आरण्यकश्रवणमहिमा दानवि-
 धिश्च । समाप्तमारण्यक पर्व ॥ छ ॥ छ ॥ वैयामिकी सत्या ११९६४ ।
 विद्यमानसख्या ११७५८ ॥

S MSS, which read sections of adhy 299 after
 4 1 1, 3, 4, and 9^a, conclude this parvan at the end
 of adhy 298 and ins after the final colophon

G₁ हरि ॐ । शुभमस्तु । श्रीमदारण्यपर्व समाप्त । वेदस्या-
 साय नमः । वसुदेवदेवकीवक्रभद्रसहितश्रीकृष्णमूर्तये नमः ।
 शुभमस्तु । हरि ॐ ॥

G₂ हरि ॐ । आरण्यपर्व समाप्त । श्रीकृष्णाय परमहणे
 नमः ॥

G₃ हरि ॐ । शुभमस्तु । गुरुभ्यो नमः ॥

यादृश पुस्तकं दृष्ट्वा [read ४] तादृश लिखितं मया ।

अवद्ध वा सुवद्ध वा मम दोषो न विद्यते ।

श्रीकृष्णाय परमगुरवे नमः । श्रीवेदस्यासाय नमः ।

श्रीरामचन्द्राय नमः । वैकटाचलपतिसहाय । करकृतमपराधं
 क्षन्तुमर्हन्ति मन्तः । श्रीमते रामानुजाय नमः । आरण्यपर्व
 समाप्तम् ॥

M₁ आरण्यपर्व समाप्त । श्रीवेदस्यासाय श्रीमहाविष्णवे नमः ।
 श्रीकृष्णाय नमः । करकृतमपराध क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः । शुभं भवतु ॥

M₂ आरण्यपर्व समाप्त । श्रीकृष्णाय * * * * ।

अक्षर यत्परिभ्रष्ट मात्राहीन तु यद्वचैत् ।

क्षन्तुमर्हन्ति विद्वांसः कस्य नास्ति व्यतिक्रमः ।

विन्दुमल्लिपिविचित्रवीचिका

शुक्लभङ्गपदहीनदूषणम् ।

हस्तवेगममनुद्धिपूर्वक

क्षन्तुमर्हति समीक्ष्य सज्जन ॥ छ छ छ ॥

APPENDIX I

This Appendix comprises a series of additional passages found in different MSS which have been cited in the foregoing footnotes to the constituted text, but which, for various reasons, were not quoted there in extenso. They are mainly passages which were too long to be included in the footnotes, but along with them there will be found a certain number of short unimportant passages also, which could have been very easily accommodated in the footnotes, but which being found in single MSS or in a very small group of cognate MSS have been relegated to this Appendix as being of no special

value for critical purposes

The variants cited here are of the same order as those of the additional lines noted in the footnotes to the constituted text, in other words, the variants of monosyllabic verse filling particles (such as च, वै, तु, हि) and adverbs (such as तथा, तदा, तत, एव, एव), discrepant readings of single MSS, corrupt readings, and common doublets (वेदि वेदी, रोम रोम) have been generally ignored, scribes' errors have been silently corrected. Furthermore, the variants of the short prose formulaic references to the speaker (such as वैशपायन उवाच) have been uniformly ignored here

1

After 3 3 14, K₁ B D (except D₁, D₂ missing)

108

शुचि प्रयतवाग्भूता स्रोत्रमारब्धवास्तव ।
शुचिष्ठिर उवाच ।

त्व भानो जगतश्चक्षुस्त्रमात्मा सर्वदेहिनाम् ।
त्व योनि' सर्वभूताना स्वमाचार' क्रियावताम् ।
त्व गति सर्वमास्थानां योगिनां एव परायणम् ।

अनाश्रुतागलद्वार त्व गतिस्त्व सुसुश्रताम् । [5]

एष्या सधायंते लोकस्त्वया लोक प्रकाश्यते ।

त्वया पवित्रीक्रियते निर्व्याज पात्यते त्वया ।

त्वामुपस्थाय काले तु ब्राह्मणा वेदपारगा ।

स्वदाग्वाविहिर्षर्मन्त्रैरर्चन्त्यृपिगणांचितम् ।

तव दिव्य रथ यान्तमनुयान्ति वराधिना । [10]

मिन्द्रचारणगन्धर्वा यक्षगुह्यकपन्नगा ।

त्रयस्त्रिंशच्च वै देवास्तथा धैमानिका गणा ।

सोपेन्द्रा समहेन्द्राश्च स्वामिष्ट्वा सिद्धिमागता ।

उपयान्त्यर्चयित्वा तु त्वा वै प्राप्तमनोरथा ।

दिव्यमन्दारमालाभिस्तूर्ण विद्याधरोत्तमा । [15]

गुह्या पितृगणा मत्स ये दिव्या ये च भानुपा ।

ते पूजयित्वा स्वामेव गच्छन्त्याशु प्रधानताम् ।

वसवो मरतो रुद्रा ये च साध्या मरीचिपा ।

वाल्विल्यादय सिद्धा श्रेष्ठेऽप प्राणिनां गता ।

सम्रक्षकेषु लोकेषु मत्सम्बन्धयित्वा च । [20]

न तद्गतमह मन्ये यदर्कादतिरिच्यते ।

सन्ति चान्यानि सखानि वीर्यवन्ति महान्ति च ।

न तु तेषां त या दीप्ति प्रभातो वा यया तव ।

ज्योतींषि एषि सर्वाणि त्व सर्वज्योतिषा पति ।

एषि मत्स च सत्स च सर्व भावाश्च सारिपका । [25]

एत्तेजसा कृत चक्र मुनाभ विश्वकर्मणा ।

देवारीणा सदो येन नाद्रित दार्ढ्यधन्वना ।

त्वमादायांशुभिस्तेजो निदाघे सर्वदेहिनाम् ।

सर्वोपधिरत्मानां च पुनर्वर्षासु सुव्रति ।

तपन्त्यन्ये दहन्यन्ये गजेन्यन्ये तथा घनाः । [30]

विद्योतन्ते प्रवर्षन्ति तव प्रावृषि रश्मय ।

न तथा सुग्यत्वभिर्न प्रावारा न कम्बला ।

शीतवातादित लोके यथा तव मरीचय ।

त्रयोदशद्वीपवर्ती गोभिर्भानयमे महीम् ।

प्रयाणामपि लोकानां हितार्थक प्रवर्तते । [35]

तव यद्युदयो न स्यादन्ध जगदिद भवेत् ।

न च धर्मार्थकामेषु प्रवर्तन्मनीषिण ।

आधानपशुयन्धेष्टिमन्त्रयज्ञतप क्रिया ।

त्वत्प्रमादादवाप्यन्ते ब्रह्मक्षत्रविदां गर्णः ।

यदहम्र्मग प्रोक्त महश्चयुगममितम् । [40]

तस्य त्वमादिरन्तश्च कालज्ञै परिकीर्तित ।

मनूनां मनुपुत्राणां जगतोऽमानवस्य च ।

मन्वन्तराणां सर्वेपामीश्वरानां त्वमीश्वर ।

सहारकाले सप्राप्ते तव क्रोधविनि'सृत ।

सर्वतर्काभिस्त्रैलोक्य भङ्गीकृत्यावतिष्ठते । [45]

त्वदीधितिसमुत्पन्ना नानावर्णा महाघनाः ।

संरावता सादानय कुर्वन्त्याभूतसङ्करम् ।

कृत्वा द्वादशधाऽमान द्वादशादित्यतां गत ।

सहस्रैकाण्यं सर्वं त्व शोषयामि रश्मिभि' ।

त्वामिन्द्रमाहुस्त्वां रुद्रस्त्व विष्णुस्त्व प्रजापति' । [50]

त्वमग्निस्त्व मन' सूक्ष्म प्रभुस्त्व मरुत द्वाश्वतम् ।

एव हस सविता भानुरशुमाली वृषाकपि' ।

विवस्वान्मिहिर' पूषा मिश्रो धर्मस्तथैव च ।

सहस्ररश्मिराद्रित्यस्त्वपनस'त्र गवां पति' ।

मातृण्डोऽर्को रश्मि सूर्य' शरण्यो दिनकृतथा । [55]

दिवाकर ससप्तसिर्धार्मकेदी विरोचन ।

आशुगामी तमोऽमरुत हरिताश्वश्च कीर्त्यमे ।

ससप्त्यामथ वा पृच्छ्यां भक्षया पूजां करोति च' ।

1

(L 3) K₁ B₁ 4 Dc D₂ 5 त्वमाधार (for 'चार)

— (L 5) B₁₋₄ Dn₂ n₃ D₄ 6 अनाश्रुतागलद्वारस्, Dc D₂

अनाश्रुतगलद्वारस् B₁ 3 Dc D₂ गतिस्तु (for 'स्त्व)

— (L 7) B₁ प्रवृत्तिक्रियते, Dn₂ n₃ पवित्रीकरणं Dc

निर्व्याज Dc D₂ 8 जगत् (for त्वया) — (L 9) D₂ 4 5

अर्चयामि (for अर्चन्त्यृपि) Dc D₂ -गणांचित — (L 16)

Dc D₂ पूष्या (for गुह्या) — (L 17) D₂ गता षाशु (for

गच्छन्त्याशु) — (L 18) B₄ मनीषिण (for मरीचिपा)

— (L 19) B₁₋₄ Dc D₂ 4 यान्तिपित्या' B₂ साध्या (for

मिद्धा) B₁ 3 प्राणनागता — (L 21) Dc म'ये यदभि-

रिच्यन्ते; D₂ तपसा यदरिच्यन्ते, — (L 24) B₁ सबभूताना

(for त्वयि सर्वाणि) — (L 27) D₂ 5 शार्ङ्गपन्दिना

— (L 30) Dc D₂ यथा (for तथा) — (L 34) B₁ Dc

Dn₂ D₂ 4 माययते (for 'से) — (L 37) B₁ Dc प्रवर्तते,

D₂ 'र्तते (for 'तरन्) — (L 38) D₂ 'तत्र' (for 'मन्त्र')

— D₂ om from the posterior half of line 40 up to

the prior half of line 43 — (L 40) Cf Gitā 8 17^{ab}

Dc D₂ 'समित (for 'समितम्) — (L 41) B₄ सप्रकी'

(for परिकी') — (L 42) B₄ यदूता (for मनूनां) — (L 46)

Dc D₂ 5 'कृत्वाव' (for 'कृत्वाव') — (L 50-51) B₄

त्वामिन्द्रमाहुस्त्वां रुद्र त्वां विष्णु त्वा प्रजापतिम् । त्वामग्नि त्वां यम

सूक्ष्म प्रभु त्वां मरुत द्वाश्वत — (L 52) B₁ यम (for हस)

— (L 54) Dc D₂ परां (for गवा) Dc गति (for पति).

अनिर्विण्णोऽनहकारी त लक्ष्मीर्भजते नरम् ।
 न तेषामापदं सन्ति नाधयो व्याधयस्तथा । [60]
 ये तवानन्यमनसं कुर्वन्त्यर्चनवन्दनम् ।
 सर्वरोगैर्विरहिता सर्वपापविचर्जिता ।
 त्वद्भावभक्ता सुखिनो भवन्ति चिरजीविनः ।
 एव ममाप्यन्नकामस्य सर्वातिथ्य चिकीर्षत ।
 अन्नमन्नपते दातुमभित श्रद्धयाहंसि । [65]
 ये च तेऽनुचरा सर्वे पादोपान्त ममाधिता ।
 मातरारुणदण्डाद्यास्त्रान्त्रन्देऽतानिक्षुभान् ।
 क्षुभया सहिता भेत्री याश्चान्वा भूतमातर ।
 ताश्च सर्वा नमस्यामि पान्तु मा शरणागतम् ।
 वैशपायन उवाच ।
 एव स्तुतो महाराज भास्करो लोकभावन । [70]

2

After 3 4 3, N (except Ks D1, K1 4 missing) ins

इम स्त्र प्रयतमना समाधिना
 पठेद्विद्वान्योऽपि वर ममर्थयन् ।
 तत्तस्य दद्याच्च रविर्मनीषित
 तदामुयाद्यद्यपि तस्सुदुर्लभम् ।
 यश्चेद धारयेन्नित्य शृणुयाद्वाप्यभीक्ष्णम् । [5]
 पुत्रार्थी लभते पुत्र धनार्थी लभते धनम् ।
 विद्यार्थी लभते विद्या पुरुषोऽप्यथ वा स्त्रिय ।
 उभे सध्ये पठेन्नित्य नारी वा पुन्यो यदि ।
 आपद प्राप्य मुच्येत बद्धो मुच्येत बन्धनात् ।
 एतद्ब्रह्मा ददौ पूर्वं शक्राय सुमहात्मने । [10]
 शक्राच्च नारद प्राप्नो धौम्यस्तु तदनन्तरम् ।

2

Before line 1, Dc D2 ins वैश उ — (L 1) Dc
 D2 ६ ममाहिन (for 'धिना) — (L 6) D2 पुत्रान् (for पुत्र)
 — (L 7) Dc1 D६ वाध वा (for स्प्यथ वा) B2 श्रिय (for

धौम्याद्युधिष्ठिर प्राप्य सर्वाङ्कामानवाप्तवान् ।
 सप्रामे च जयेन्नित्य विपुल चामुयाद्वसु ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्य सूर्यलोक स गच्छति ।

3

After 3 38 13^{ab}, K4 D2 ६ ins the foll passage
 (which is in part corrupt and in part identical with
 passage No 4)

योगयुक्तस्य ते पार्थ तत्र नास्ति विचारणा ।
 प्रवरामतुलां सत्यां निर्दोषां सर्वदा सताम् ।
 तामेकं पाण्डवेष्वद्य अन्नं प्राप्नो धनजय ।
 न चाधर्ममिम देवा नासिद्ध नातपस्विनम् ।
 द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलच्चित कथंचन । [5]
 रोरूपमाण कटुक हृर्षुक कटुकाक्षरम् ।
 दुष्ट श्लाघनक क्षेप्ता हन्ताथ विचिकित्सित ।
 विश्वस्तहन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
 अत्याशी नास्तिकोऽशान्तो मित्रशुक्लसर्वशङ्कित ।
 आक्रोष्टा चातिमानी च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुप । [10]
 स्नेनश्च मद्यपश्चैव भ्रूणहा गुरुतत्पर ।
 सभावितामा चात्यर्थं नृदाम परश्च ह ।
 नैते लोकानामुवन्ति निर्लोकास्ते धनजय ।
 आनृशस्यमनुष्मोश सत्य करुणवेदिता ।
 दम स्थितिर्धृतिर्धर्म क्षमा रूपमनुत्तमम् । [15]
 दया दमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
 मित्रता द्विजभक्तिश्च वमन्ति स्वयि फाल्गुन ।
 व्यपेक्षा सर्वभूतेषु क्षमा दान मति स्मृति ।
 तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेप्यसि धनजय ।

3

(L 2) D६ अवराम् (for प्रवराम्), and मर्मा (for सताम्)
 — (L 3) To avoid hiatus, D६ ह्यन्न (for अन्न)
 — (L 5) K4 D2 शठ न च (for कथंचन) — (L 6) D2
 रोरूपमाण — (L 7) K4 D2 हता च विचिकित्सक — D2
 om lines 8-9 — (L 12) K4 D2 पुरुषश्च (for पर)
 — (L 18) D६ क्रिया (for क्षमा) — (L 28) K4 D2

त्वादशेन हि देवानां श्लाघनीयं समागमः । [20]
 सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
 त्व गतिं परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
 तस्मिन्स्योदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
 सर्वेऽभियन्त्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल ।
 स पार्थ पितर गच्छ सहस्राक्षमरिंदम । [25]
 मुष्टिग्रहणमादास्त्र सर्वाङ्गाणि च वासवात् ।
 दातश्चक्रे महाबाहो मघवानिदमग्रवीन् ।
 शृण्वता सर्वभूतानां त्वासुप्रायाय मूर्धनि ।
 विदितं सर्वभूतानां दिव तात गमिष्यसि ।
 प्राप्य पुण्यकृता लोकाग्रस्यते जयतां वरः । [80]
 मानितस्त्रिदशं पार्थ विहृत्य सुसुप्तं दिवि ।
 परमास्त्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
 गुणास्ते वामवस्त्रात स्वाण्डय दक्षतस्त्रव ।
 शृण्वता किल भूतानां पुन पुनरभाषत ।
 वा प्रतिज्ञा नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि वासवे । [95]
 किञ्चिद्दिशमितः प्राप्य तपोयोगमना भव ।
 कर्तुमर्हसि कौन्तेय मघवद्वचनं हितम् ।

4

After 3 38 18^a, K₄ D₂ & S ins .

मिन्द्रचारणमघाश्च गन्धर्वाश्च तममुच्यन् ।
 स्वस्ति व्रत समाधःश्च सकृत्पस्त्रं सिष्यताम् ।
 मनोरथाश्च ते सर्वे समुध्यन्ता महारथ ।
 एतमुक्तोऽभिचार्यतान्वद्वाङ्गलिपुटस्तथा ।
 तपोयोगमना पार्थ पुरोहितमवन्दत । [5]
 तत प्रीतमना जिष्णुस्ताबुभाजभ्यवन्दत ।
 सहोदरावगिरथौ युधिष्ठिरवृकोदरौ ।
 सहान्नमनस्यौ तूर्णमभिमन्य महारथौ ।
 यमौ गाण्धीपञ्चाननमभ्यवादयतामुभौ ।

पश्यतां (for शृण्वतां) — (L 30) Prior half = Gitā
 6 41^a. D₂ 'जिनो (for 'कृतां) — (L 31) D₂ पावि'
 (for मानि') — (L 36) D₂ 'देशम् (for दिशम्)
 — (L 37) K₄ D₂ 'वेत्तुम् (for कर्तुम्)

4

(L 2) T₂ G₂ भूनि (for व्रा) K₄ D₂ & T₂ G₁ &
 उपादत्त्य (for समाधत्स्य) — (L 3) T₂ G₂ मिष्यतां च
 (for समुध्यन्तां) — (L 4) D₂ तत (for तथा) — (L 5)
 K₄ D₂ & तान (for पार्थ) — K₄ D₂ & om line 6
 — (L 6) G₁ 'नन्दन (for 'वन्दत) — (L 8) K₄ D₂ &
 'सहान्', T₂ 'तान', G₂ 'तान' (for 'सहान्न') T₁ पूर्णम्
 (for 'पर्णम्) K₄ D₂ & उपक्रम्य, G₁ उपागम्य, M₂ उप' (for

अभिवाद्य तु तौ वीरावृचतुः पाकशासनम् । [10]
 अवाप्तव्यानि सर्वाणि दिव्यान्यस्त्राणि वासवात् ।
 अस्त्राण्यामुद्दि कौन्तेय मनसा यद्यदिच्छसि ।
 गिरो द्वाशिक्षिता सर्वा निर्दोषा संमता सताम् ।
 त्वमेकं पाण्डवेष्वथ सप्राप्तोऽसि धनजय ।
 न चाधर्मविद् देवा नामिद्द नातपस्विनम् । [15]
 द्रष्टुमिच्छन्ति कौन्तेय चलचित्तं शठं न च ।
 रोरुयमाणं कटुकमीर्ष्यकं कटुकाक्षरं ।
 शठकं श्लाघकं क्षेत्रा हन्ता च विचिकिरितता ।
 दिशस्त्रहन्ता मायावी क्रोधनोऽनृतभाषिता ।
 भव्याशी नास्त्रिकोऽदाता मित्रशुक्लमर्षदाङ्कितः । [20]
 आक्रोष्टा चातिमानो च रौद्रो लुब्धोऽथ लोलुपः ।
 स्तेनश्च मघपश्चैव भ्रूणहा गुरुत्पगः ।
 सभावितात्मा चात्यर्थं नृशसं पुरुषश्च यः ।
 नते लोकानामुवन्ति निर्लोकस्ते धनजय ।
 भानृदास्यमनुक्रोशं मय्य करुणवेदिता । [25]
 दम स्थितिर्दृष्टिर्धर्मः क्षमा रूपमनुत्तमम् ।
 दया शमश्च धर्मश्च गुरुपूजा कृतज्ञता ।
 भैरवता द्विजभक्तिश्च वसन्ति इयि फल्गुन ।
 ध्ययेक्षा सर्वभूतेषु कृपा दान मतिः स्मृतिः । [80]
 तस्मात्कौरव्य शक्रेण समेष्यसि धनंजय । [80]
 त्वादशेन हि देवानां श्लाघनीयं समागमः ।
 सुहृदां सोदराणां च सर्वेषां भरतर्षभ ।
 त्व गतिं परमा तात वृत्रहा मरुतामिव ।
 तस्मिन्स्योदशे वर्षे भ्रातरः सुहृदश्च ते ।
 सर्वे हि सश्रयिष्यन्ति बाहुवीर्यं महाबल । [95]
 स पार्थ पितर गच्छ सहस्राक्षमरिंदमम् ।
 मुष्टिग्रहणमादास्त्र सर्वाङ्गाणि वामवात् ।
 दातश्चक्रे महाबाहो मघवानिदमग्रवीन् ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां त्वासुप्रायाय मूर्धनि ।

अभि' — (L 9) G₁ यतो (for यमौ), 'धन्वा वृ (for
 'धन्वानम्), and 'पन्थ' (for अभ्य') K₄ D₂ & 'तावुमी (for
 'तामुमी) — K₄ D₂ & om lines 10-49. — (L 10)
 T₂ G₂ ततो (for तु तौ) — (L 13) M₂ सत्या (for सर्वा)
 T₂ G₂ गिरो द्वाशिक्षिता सर्व (for the prior half) — (L 17)
 G₁ करकम्, M₂ कृपण (for कटुकम्). — (L 18) M₂ शठ
 शायनिको देष्टा (for the prior half) — (L 19) G₁
 मेधावी (for मायावी) — (L 20) G₁ 'शकक (for 'शक्ति)
 — (L 21) G₄ क्षुद्रो (for रौद्रो) T₂ G₂ & [s]ति (for
 स्य) — (L 26) T₂ G₂ 'हृत्' (for रूप'). — (L 29)
 T₂ G₂ कृपा दानमनुस्मृति (for the posterior half).
 — (L 30) G₄ श्रेणेण (for शक्रेण) — (L 35) G₁ माम'
 (for वाहु') — G₁ om lines 41-43. — (L 42) G₄

विदितं सर्वभूतानां दिव तात नमिष्यसि । [40]
 प्राप्य पुण्यकृता लोकाग्रस्यसे जयता वर ।
 मानितस्त्रिदशै पार्थ विद्वत् सुसुखं त्रिवि ।
 अवाप्य परमात्राणि पृथिवीं पुनरेष्यसि ।
 गुणान्ते वामवस्त्रात् ग्वाण्डव दहति स्वयि ।
 शृण्वतां सर्वभूतानां पुन पुनरभापन । [45]
 तां प्रतिज्ञा नरश्रेष्ठ कर्तुमर्हसि चापवीम् ।
 कश्चिद्देशमित प्राप्य तपोयोगमना भव ।
 कर्तुमर्हसि कौरव्य मधवद्वचन हितम् ।
 दीक्षितोऽर्ध्व गच्छ स्व द्रष्टामि स्व पुरंदरम् ।
 नौ परिष्वज्यथीभसु कृष्णामामन्य चाभिभो । [50]
 अभ्यवाद्यत प्रीत तपन्विप्रवरानपि ।

In K₄ D₂ : some of these lines have already occurred in a passage which is ins in those MSS after 13^{ab} (cf passage No 3 above)

5

No 5 is cancelled, being taken up in the footnotes to the constituted text

विद्वत् (for विद्वत्) — (L 44) T₁ G₁ : M₂ खाटवे (for 'व) T₂ G₃ दहने, G₁ 4 दहति (for दहति) G₁ 4 तया (for त्वयि) — (L 45) M₂ कित (for मव) — (L 47) G₄ किंचि (for कश्चि) G₄ इद (for इत) — (L 49) T₂ G₃ M₁ गक्षित्वा (for 'नो) T G₁-3 गच्छन् (for गच्छत्) — (L 50) T₂ G₃ M₁ चाप्युमौ, G₁ चाभिनु (for चाभिभो) — (L 51) G₁ अभ्यवाद्यतन्मन्य क्चुमुनिगामान्

6

(L 1) K₂ D₃ क्वाचित्त्व देवेश्, K₄ D₂ आदाय चित्त-
 नस्याथ, B₂ : Dc D₁ आदावेव च न (B₂ 'व तु न, B₃ 'वागत)
 शक्रश्, S कदाचित्त हि देवेश् (for the prior half) K₂
 वचो, D₃ श्रथ, T₁ श्रयो (for रहो) — (L 2) K₂ 4 D₂ :
 S न (K₄ व)म्या विद्याय (G₁ उर्वश्या) (for चक्षुन्वश्या) K₂
 D₂ : S (G₁ damaged) मक्त चक्षु प्रमगत (D₂ पुरदर),
 K₄ चक्षु नक्त पुरदर — (L 3) D₂ S (G₁ damaged)
 मधवराज्ञा (D₂ 'जो)ष मया S (G₁ damaged) प्रदिता (for
 तो) K₄ D₁ 4 e S (G₁ damaged) वना (for वरान)
 — After line 3, D₂ : ins

क्वाक्षेत्रमायुषं रूपमावै मविभ्रमं ।

एवदृष्टया फाल्गुनेन नृत्तान्ती प्रेक्षिता विट ।

— (L 4) K₄ D₁-4 e S (G₁ damaged) उवशो B₂ Dc

6

K₂ B Dc Dn D₁ 4-e ins after 192* K₄ D₂ 3,
 after 3 45 8 S, after adby 44

वैशपायन उवाच ।

आदावेवाथ त शक्रश्चित्रमेन रहोऽश्रवीत् ।
 पार्थस्य चक्षुरुर्वश्या मक्त विज्ञाय चापव ।
 गन्धर्वराज गच्छाद्य प्रहितोऽप्परमा वराम् ।
 उर्वशीं पुरुषश्याम्रो सोपातिष्ठतु फाल्गुनम् ।
 यथाचितो गृहीतास्त्रो विधया मन्त्रियोगत । [5]
 तथा त्वया विधातव्यं स्त्रीषु मङ्गविशारद ।
 एवमुक्त्वाथेत्युक्त्वा मोऽनुज्ञां प्राप्य वासवात् ।
 गन्धर्वराजोऽप्परसमभ्यगादुर्वशीं वराम् ।
 ता दृष्ट्वा विदितो हृष्ट स्नागतेनाचित्तस्यया ।
 सुखामीन सुखामीनां स्मितपूर्वं वचोऽश्रवीत् । [10]
 विदितं तेऽस्तु सुश्रोणि प्रहितोऽहमिहागत ।
 त्रिदिवस्यैकराजेन स्वध्रसादाभिनन्दिना ।
 यस्तु देवमनुष्येषु प्रत्यात महजैर्गुणै ।
 श्रिया श्रीतेन रूपेण ब्रूतेन च दमेन च ।
 प्रत्यातो चलवीर्येण ममत प्रतिभानवान् । [15]

D₁ e पुरुषश्याम, D₂ : रूपमपत्रा K₂ मोपि तिष्ठतु, K₄ B
 Dc₂ Dn₂ D₁ : e S उपतिष्ठतु (D₂ तिष्ठेन), D₂ : प्रेम्णा
 तिष्ठतु (D₂ तिष्ठेन) S फल्युन — (L 5) Dc₂ D₁ तथा
 (for यथा) K₄ यथाधिनामतिष्ठता, D₂ : यथाचित्तमभित्त्-
 (D₂ 'श्रि)त्, S यथाधि(G₂ न, G₄ च)नामभित्ता (G₁ ता)
 (for the prior half) K₄ D₂ विद्यादस (D₂ सि)त्रियो-
 गन, B Dc D₁ : e विषावान् मन्त्रि(Dc D₁ मुनि)योगत,
 D₂ : 4 T₂ G₁-3 M₁ विषादस (D₂ 'सा, G₁ सि)त्रियोगत ;
 T₁ G₄ M₂ विषादसि (M₂ 'स)त्रियोगगा (for the posterior
 half) — (L 6) B₂ (m as above) : Dc Dn₂ D₄ e
 T₁ G₁ विधानव्य, M₁ 'न्या (for 'व्य) K₄ D₁-3 T₁ G₁ :
 M श्रीमन्मगविशारद (K₄ D₂ M 'ट) ; B₂ m 4 श्रीमन्मगविशा-
 र, D₂ श्रीमन्मगविशारद — (L 8) Dc D₁ [s]प्सरसान्
 D₂ नोन्यगाद, M₂ अन्या — (L 9) K₄ त (for तां)
 K₄ विदित, D₂ : सुदितो (for विदितो) D₂ तमागत ततो
 दृष्ट्वा K₂ Dc₁ त्वया, Dn₂ D₂ G₁ तथा (for तथा)
 — (L 10) D₂ : स चैवैकां (D₂ ना) S (by transp)
 सुखामीनां सुखामीन — (L 11) B₂ T₂ G₂ : 3 हि (for
 ऽस्तु) D₂ : कल्याणमस्तु सुश्रोणि, T₁ विदितस्त्व सु, G₁ M₂
 विदितस्तेस्तु सु, G₄ damaged S प्रेषितो (for प्रहितो) T₁
 M उपा (for इहा) — (L 12) K₄ [र]ह (for [र]क-
 D₂ : नो (D₂ चो)दितो देवराजेन, G₁ damaged D₂ : स त्वत्
 मादमर्निष्ठे — (L 13) S (G₁ damaged) म (for तु),

चर्चस्त्री तेजसा युक्तः क्षमायान्वीतमत्सरः ।
 साङ्गोपनिपदान्वेदांश्चतुराख्यानपञ्चमान् ।
 योऽधीते गुरुशुश्रूषां मेधां चाष्टगुणाध्रयाम् ।
 मङ्गचयैण दाक्ष्येण प्रसर्ववैयसापि च ।
 एको वै रक्षिता चैव त्रिदिव मघवानिव । [20]
 अकथनो मानधिता स्यूल्लक्ष्य प्रियवदः ।
 सुहृदश्चाज्ञपानेन विविधेनाभिवर्षति ।
 सत्यवाक्पूजितो वक्ता रूपवाननहकृत ।
 भक्तानुकम्पी कान्तश्च प्रियश्च स्थिरसगरः ।
 प्रार्थनीर्यगुणगणैर्महेन्द्रवर्णोपम । [25]
 विदितस्तेऽर्जुनो धीरः स स्वर्गफलमाप्नुयात् ।
 तव शक्राभ्यनुज्ञात पादानघ प्रपद्यताम् ।

रदेष कुर कल्याणि प्रपन्नस्यां धनजयः ।
 एषयुष्मा स्मित कृत्वा ममान बहुमन्य च ।
 प्रत्युवाचोर्ध्वी प्रीता चित्रसेनमनिन्द्रिता । [30]
 यस्त्वस्य कथितः सत्यो गुणोद्देशस्त्वया मम ।
 त श्रुत्वाद्यथयं पुनो वृणुयां किमतोऽर्जुनम् ।
 महेन्द्रस्य नियोगेन स्वतः सप्रणयेन च ।
 तस्य चाह गुणौघेन फाल्गुने जातमन्मथा ।
 गच्छ त्व हि यथाकाममागमिष्याम्यह सुखम् । [35]

Colophon

चैत्रपायन उवाच ।

ततो विस्मय्य गन्धर्वं कृतकृत्य शुचिस्मिता ।
 उर्ध्वी चाकरोत्स्नान पार्थप्रार्थनलाटसा ।

— (L 14) D₂ कुलेन (for श्री) T₁ M₂ रूपेण शीलैः
 (by transp), G₄ धितेन रूपेण D₁₋₃ S श्रुतेन (G₄
 शीलैः) च वलेन च — (L 15) D₂ S श्रुत (D₂ marg
 sec m वन-), D₂ श्रुति, S (G₄ damaged) श्रीयं (for बल-)
 K₄ D₂ S S (G₄ damaged) वीर्याभ्या (for वीर्येण) D₂
 सभूतः, T G₂ S प्रपन्न, G₁ M सपन्न, G₄ damaged (for
 समत) B₂ प्रतिभाववान्, D₁ प्रतिभाति तद्. — (L 16) S
 तेजस्वी सौम्यशीलश्च (for the prior half) D₂ क्षेम* (for
 क्षमा*) S (except M₁, G₄ damaged) जित* (for जीत*)
 — (L 17) D₂ (corrupt) स चापि नि* (for साङ्गोपनि*),
 S (G₁ damaged) गुरुशुश्रूषुरात्मवान् (for the posterior
 half) — (L 18) D₂ om line 18, G₁ is damaged
 B₂ बोधील. D₂ G₄ चतुरो वेदान्, D₂ चतुरो धीमान्, T G₂ S
 M चतुर सर्वान् (for गुरुशुश्रूषां) K₂ तेषा (for मेधा) B₄
 मेधां वाष्टगुणास्तु य (sup lin *शय), D₁ मेधाविष्टगुणाश्रयां,
 D₂ नैगमोपनिषेधर, D₂ मेधामष्टगुणा तथा, T G₂ S M मेधावी
 गुणवानिह (T₂ G₂ *नवि, M₂ *निव) (for the posterior
 half) — (L 19) B₁ प्रवीरैर् (for प्रसवैर्) K₄ D₂
 स्वधयापि च, T G₁₋₃ M₁ स्वधया च स (for वयमापि च)
 D₂ पार्थिवैश्च महायुगे, D₂ पार्थिवैश्चर्जुणै, G₄ damaged,
 M₂ प्रथये स्वधिया च स (for the posterior half)
 — (L 20) D₂ S एकोपि, S (G₄ damaged) एकश्च (for
 एको वै) K₄ D₂ त्रिदिवे, D₂ देवेषु — (L 21) T₁ अर्थमानो,
 M₂ अकथमानो (hypometric) (for अकथनो) D₂
 चक्ष्म* (for स्थूल*) — (L 23) K₄ D₂ S S T₂ G₂ S M
 मत्सवागूर्जितो (D₂ S *त), G₄ *वाग्दुजयो — (L 24)
 D₂ S S क्षातश्च, T₁ भक्त* (for कान्त*) D₂ S T₂ G₂ प्रियो
 य, T₁ प्रियोन्व, G₁ S S M प्रियो (G₁ *या) च (for प्रियश्च)
 K₄ B₁ S S De D₁ S *सगत (for *सगर) — (L 25)
 K₄ B De D₁ S S (G₄ damaged) प्रार्थनीयो, D₂ S श्लाघ

नीयो, D₂ अर्चनीयो (for प्रार्थनीयैर्) — (L 26) S आप्तवान्
 (for आप्नुयात्) K₄ संदेह स्वर्गमाप्नुतां, D₁₋₃ मल्लोकादिहा
 गत (for the posterior half) — (L 27) B₁ त च (for
 तव) D₁₋₃ त्व तु शक्राभ्यनुगता D₂ प्रसाधनां (for प्रप*)
 D₁₋₃ तस्य पादातिक व्रज (for the posterior half) — D₂
 om lines 28-29 — (L 28) K₄ D₂ प्रमगम् (for प्रपन्नम्)
 D₁ च पार्थिव (for धनजय) — (L 29) D₂ om line
 29 K₄ T₂ G₂₋₄ M₁ स्वात्मान, B₂ D₂ M₂ सात्मान (for
 समान) D₁ M₁ बहुमान्य च, G₄ अनुमान्य च — (L 30)
 Before line 30, D₁ S S ins वैद* व*. D₂ प्रीत्या (for
 प्रीता) D₂ शितपूर्वम् (for चित्रमेनम्) — (L 31) K₄
 D₂ S S G₂ S M₁ यत्त्वस्य; T₁ यत्त्वघ, G₁ य गत्य, M₂
 यत्त्वस्य B₁ S सर्वो, De माधो, D₂ S शके, T₁ सद्यो, M₂
 सम्यग् (for सत्यो) B₂ (m as above) S [अ]नघ (for
 मम) — (L 32) B₂ तच्छ्रुत्वा K₄ [अ]व्यभिय पुसा, B₂
 प्रथिता पुनो, B₄ प्रार्थयेदन्व, D₁ S तु वरा नारी, D₂ [अ]थ नृप
 नारी, S [अ]थ (G₂ S *न्य) प्रिय नारी (for [अ]न्यथय
 पुनो) K₄ D₁₋₃ वृणुयात्, B₄ वरेण्य, S प्रणयेत् (for
 वृणुयां) K₄ B₂ D₁₋₃ S विमुनार्जुन — (L 33) B₁ S
 De D₄ S तु (for च) D₁₋₃ युष्माक प्रणयेन च (for the
 posterior half) — (L 34) K₄ अह तस्य (for तस्य चाह)
 De T₁ G₂ S M फाल्गुने — (L 35) K₄ D₁₋₃ T₁ G₂ S
 M तच्छ्रुत्वा (for गच्छ त्व हि) K₄ D₁₋₃ S सत्ये (for
 सुखम्) — Colophon Adhy no (figures, words or
 both) D₂ ns 45, D₁ 46 — (L 36) D₂ T₂ G₁₋₃
 M₂ कृतकृत्या D₁₋₃ उवशी कृतकृत्यवत् (for the posterior
 half) — (L 37) S साकरोत् G₁ M मान (for खान),
 Bsm D₂ *दर्शन* (for *प्रार्थन*) D₁₋₃ अलकारादिभिर्दिन्द्वे
 रात्मान तद्विद्वक्षया — (L 38) D₁₋₃ ततो (D₂ तैर) लंकारणी
 यैश्च, S खाना (T₁ *ता) लकारनेपथ्यैर् (G₂ *नैपुण्यैर्) D₁₋₃

स्नानालकरणं ह्येगन्धमाल्यैश्च सुप्रभैः ।
घनजयस्य रूपेण शरैर्मन्मथचोदितं ।
अतिविद्धेन मनसा मन्मथेन प्रदीपिता । [40]
दिव्यास्त्ररणमस्त्रीणं विस्त्रीणं शयनोत्तमे ।
चित्तमकल्पभावेन सुचित्तानन्यमानया ।
मनोरथेन सप्राप्त रमन्त्येन हि फाल्गुनम् ।
निर्गम्य चन्द्रोदयेन विगाढे रजनीसुप्ते ।
प्रस्थिता सा पृथु श्रेणी पार्थस्य भवन प्रति । [45]
सृष्टुकुञ्चित्तदीवेण कुसुमोत्करधारिणा ।
केदाहन्त्रेण ललना जगामाथ विराजती ।
श्रुक्षेपालापमावुष्ये कान्त्या मौम्यनयापि च ।
शशिनि वक्त्रचन्द्रेण साह्ययन्त्रीव गच्छती ।
दिव्याह्नरागौ सुसुप्तौ दिव्यचन्दनरूपिणौ । [50]

गच्छन्त्या हारविक्रमौ स्तनौ तस्या ववलातु ।
स्तनोद्ग्रहनमक्षोभाद्याद्यमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदामचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
अधो भूधरविस्त्रीणं नितम्बोद्गतपीवरम् ।
मन्मथायतन शुभ्र रमनादामभूपितम् । [55]
ऋषीणामपि दिव्याना मनोव्याधासकारणम् ।
सूक्ष्मवस्त्रधर रेजे जघन निरवधवत् ।
गूढगुत्कधरौ पादौ ताम्रायततलाङ्गुली ।
कूर्मपृष्ठोद्गतौ चापि शोभेते किङ्किणीकिणौ ।
मीधुपानेन चात्पेन तुष्टथाय मदनेन च । [60]
विलासिनैश्च विविधैः प्रेक्षणीयतरामवत् ।
मिद्धचारणगन्धर्वं सा प्रयाता विलासिनी ।
यद्वाश्वर्यऽपि वै स्वर्गं दर्शनीयतमाकृति ।

सुप्रभैः, S शोभनं (for सुप्रभैः) — (L 39) K₄ D₁₋₃ S
शुक्रान्मन्मथेन च, B₂ नर्वलोकातिनेन वै (for the posterior
half) — (L 40) S₁ B₂ D₁₋₃ S (G₁ damaged)
वार्क्यैश्च (D₁ ३ इवावर्क्यैश्च) चित्रपेनस (for the prior half)
K₄ च दीपिता, D₁₋₃ ३ S च (D₁ [अ]पि, D₂ [अ]पि, D₃
उ, D₄ प्र-) पीडिता — (L 41) B₂ D₄ दिव्यास्त्ररणमक्षोर्णं,
D₁₋₃ ३ न-पमपत्रा, T₂ G₁ ३ ३ न-पसुस्तौ B₁ विविधे (for
विस्त्रीणं) — (L 42) D₁₋₃ Som line 42 K₄ B₂ चापिता
नन्यं, B₄ सुचित्तान , Dc D₄ न्वचित्तानन्यं, Dn₁ नचित्तानन्यं
(for the posterior half) — (L 43) D₃ T₁ ३ (before
corr) G₂ ३ M सप्राता, G₁ ३ सौ (for 'स) D₁ ३ मनोरथे
(D₂ ३ 'धं) ननानाथ (for the prior half) K₄ नन्वेवं हि,
B₂ Dc Dn₁ n₃ D₄ नमलेन हि, B₃ S नयतीव, D₁₋₃ वान-
यत्नेव (for नन्वेन हि) S फल्गुन — (L 44) S निशान्य
(for निान्य) K₄ निशान्य चन्द्रोदयन, D₁₋₃ चन्द्रोदय ममानाथ
(for the prior half) — (L 45) S (except G₁ M₂)
पृथु (for सा पृथु) K₄ D₁ ३ M न(K₄ नु)वन नहत्,
D₂ शयन प्रति, T G₂₋₄ न-न (T₁ शयन) नहत् — (L 46)
D₂ ३ 'दीर्घान्तु (for 'दीर्घा) B₂ D₁₋₃ ३ ३ कुसुमोत्करधारिणा
(D₄ ३ 'पी), Dc कुसुमोत्करं, S (G₁ damaged) कुसुमोत्करं
(for the posterior half) — (L 47) D₁ S पाशेन (for
'हस्तेन) D₃ केदाहन्त्रेण सपन्य (for the prior half) D₄
[अ]पि (for [अ]पि) S ऋच्छमाना व्याजन — (L 48)
D₃ सपयत्रयवमाधुधं (for the prior half) D₃ श्रिया (for
[अ]पि च) — (L 49) D₂ सु३ (for वक्त्र) K₄ चर्वेण,
D₁ ३ चोर्वेण (for चन्त्रेण) K₄ आहूयतीव, D₁ ३ S आह,
D₂ शारं (for साह) Dc D₄ T₂ G₂ M₂ ऋच्छति, D₃
वजिन — (L 50) T G₂₋₄ M₁ ३ गगनचिरी, M₂ ३ गगनचितौ
(for 'रागौ सुसुप्तौ) D₃ ३ 'पेन (for चन्दन) K₄ Dc
D₁₋₃ ३ ३ ३ 'पुपिनी (for रूपिनी) — (L 51) B₁ ३ ३

Dn₂ n₃ D₂₋₃ ३ 'रचिरी (for 'विक्रमौ) K₄ Dc D₁₋₃ ३
चान्या (for तस्या) — (L 52) B₁ ३ Dn नन्यं (for
नान्यं) — (L 53) K₄ नन्ये चान्तीव K₄ D₁ ३ शोमनी,
B₁ G₂ M₁ शोमना, D₄ M₂ शोभिना — (L 54) K₄ D₁ ३
अथ (for अधो) Dc D₄ S यक्ष विस्तीर्ण, D₃ तन्यास्तद-
निवि (for the prior half) — (L 55) Dn₁ D₃ S
रजना- (for नना) K₄ B₂ ३ D₁ ३ ३ ३ S शोमिन (for
भूपिनन्) — (L 56) D₂ सुनीनानपि साध्याना (for the
prior half) K₄ Dc D₁₋₃ ३ T₁ M कारक, B₂ ३ ३ 'कारिण
(for कागन) — (L 57) D₃ वक्रावृत्त, D₄ ३ वक्रपर D₄
S (G₁ damaged) मानि (for 'जे) K₄ B Dc D₁ ३ ३ S
चानवधया (D₄ चान्यनिन्दित), D₄ ३ निरवधया (for 'वत्)
— (L 58) K₄ B Dc D₁ ३ ३ S गूढगुत्कशि(S नि)री
पार्त (G₄ वाह), D₂ गूढगुत्कश्री पादौ (for the prior
half) K₄ D₁ ३ ताम्रपत्ररत्ना(D₂ 'तरा)गुत्तौ, Dc D₃ ३
ताम्रपत्र(Dc₁ ताम्रायन)वर्ता (D₃ 'तरा, D₄ 'नत्रा), S
ताम्रपाटनता — (L 59) S चान्या (M₁ तन्या) (for
चापि) D₁ T₁ G₁ M₁ शो(D₁ शु)माने, D₃ शुशुमा (for
शोमाने) Dc₂ D₃ ३ 'पुती, D₁ नली, D₄ ३ S किनी (for
'किनी) K₄ D₂ शु(D₂ नु)शुमान किनीननी (for the
posterior half) — (L 60) S (except G₄) शीधु (for
नीधु) D₁ ३ तुष्टथा च, T₁ तुष्टेय, T₂ G₂₋₄ तुष्टा च, G₁
damaged M₁ तुष्टथा (for तुष्टथाथ) B₄ Dc वदनेन (for
मत्) — (L 61) K₄ B₂ Dc D₁ ३ ३ S (G₁ damaged)
विलासिनैश्च (for ननैश्च) — (L 62) T G M₁ साध्ये(T₁
श्रै)यानि, M₂ प्राथिता वा (for सा प्रयाता) — (L 63)
S om line 63 B₁ ३ लोन, Dc D₄ शोम (for दश)
K₄ D₁ ३ आश्रयमिव लक्ष्यते, D₃ आश्रयपदनागता (for the
posterior half) — D₃ om lines 65-68 — (L 65)
K₄ D₂ ३ ३ ३ नन्वप्राधावृत्ता, B₃ ननुप्राधावृत्ते, B₄ नन्वप्राधावृत्ता,

मुसूक्ष्मेणोत्तरीयेण मेघप्रणेन राजता ।
 तनुरभ्रावृता व्योम्नि चन्द्रलेखेन गच्छती । [65]
 तत प्राप्ता क्षणेनैव मन पवनगामिनी ।
 भवन पाण्डुपुत्रस्य फाट्गुणस्य शुचिन्मिता ।
 तत्र द्वारमनुप्राप्ता द्वारस्थैश्च निघेदिता ।
 अर्जुनस्य नरश्रेष्ठ उर्वशी शुभलोचना ।
 उपातिष्ठत नद्वेष्म निर्मल सुमनोहरम् । [70]
 स द्वाङ्कितमना राजन्प्रयुङ्गच्छत ता निदि ।
 हृष्टैव चोर्वशी पार्यो लज्जामवृत्तलोचन ।
 तदाभिवादन कृत्वा गुणभूजा प्रयुक्त्वान् ।
 अर्जुन उवाच ।
 अभिवाद्ये ह्य त्विरमा प्रवराप्सरमां वरे ।
 क्रिमाज्ञापयमे द्वे त्रि प्रेष्यन्तेऽमुपस्थित । [75]
 वैश्रापायन उवाच ।
 फाट्गुणस्य च च श्रुत्वा गतमज्ञा तदोर्वशी ।
 गन्धर्ववचन सर्वं श्रावयामास त तदा ।

उर्वश्याञ्च ।

यथा मे चित्रमेनेन कथित मनुजोत्तम ।
 तत्तेऽह मप्रपक्ष्यामि यथा चाहमिहागता ।
 उपस्थाने महेन्द्रस्य वर्तमाने मनोरमे । [80]
 तद्वागमनतो वृत्ते स्वर्गस्य परमोरखवे ।
 रद्वाणा चैव सांनिध्यमादित्याना च सर्वेशः ।
 ममागमेऽधिनोर्श्वेव वसूनां च नरोत्तम ।
 महर्षीणा च सर्वेषु राजपिप्रवरेषु च ।
 सिद्धचारणयक्षेषु महोरगगणेषु च । [85]
 उपविष्टेषु सर्वेषु स्थानमानप्रभावत ।
 ऋद्ध्या प्रज्वलमानेषु भद्रिषोमार्कैवर्मसु ।
 वीणासु वाद्यमानासु गन्धर्वे शक्रनन्दन ।
 दिव्ये मनोरमे गेये प्रवृत्ते पृथुलोचन ।
 सर्वाप्सर सु सुण्यासु प्रनृत्तासु कुरुद्ध । [90]
 स्व किलानिमिष पार्थ मामेका तत्र दृष्टवान् ।
 तत्र चावभृथे तस्मिन्नुपस्थाने दिवोकमास् ।

De₁ (corrupt) तत्रया व्याकुटे, De₂ D₁ नवात्रव्यावृते, T G₂₋₄
 M तन्वन्नप्रावृता (M₂ न्यावृता), G₁ त च भ्रावृता (for तनुर-
 भ्रावृता) Dn₂ D₂ T₂ G₂ 3 M₂ गच्छति (for 'ती) — (L
 66) S [अ]तिदुष्प्रापा (G₁ damaged, T₁ M₁ 'प) (for
 क्षणेनैव) S (G₁ damaged) मनमापि विक्रम (M₁ 'मि)मि
 (for the posterior half) — (L 67) S (except G₄,
 G₁ damaged) फल्युनस्य K₄ D₂ S (G₁ damaged) गुणा-
 धिका (for शुचि) — (L 68) T₂ G₂ 'मपि (for 'मनु-
 K₄ D₂ द्वाङ्कितस्य, T₁ द्वाङ्कितानापि, T₂ G₂₋₄ M₁ द्वाङ्कितरपि (T₂
 G₂ 'मि-), G₁ M₂ द्वाङ्कितश्च वि- (for द्वारस्थैश्च) — (L 69)
 B₂ नरव्याघ्र, S नृपश्रेष्ठ (for नर) K₄ D₂ 3 S परमाप्सरा,
 B₂ स्वगभूषणा (for शुभ) — D₂ om lines 70-72, T₁
 om line 70 — (L 70) De D₁ उपातिष्ठत्तदा वेष्म (for
 the prior half) B₁ De मनोऽग्न (for 'हरम्) K₄ D₂ 3
 S (T₁ om) तत्र चो (K₄ D₁ 2 तत उ)त्याय शयनाङ्गमविर्वा-
 म-वोपम — (L 71) S अत्राफितमना B₄ प्रत्युद्गच्छत्, De
 D₁ M प्रलागच्छत, T G₂ 3 प्रत्यगच्छत, G₂ प्रत्यवेक्षत (for
 प्रत्युद्ग) Dn₂ प्रत्युद्गच्छतनो निदि, D₂ अस्त्युत्थान चकार ह
 (for the posterior half) — (L 72) G₂ 4 प्राप्ता (for
 पार्यो) De ननामावृत्तलोचन, T₂ G₂ 3 लनावृत्तविलाचन
 — (L 73) B₂ De S (G₁ damaged) पाताभिन (De D₂
 T₁ 'वा)उन कृत्वा — (L 74) Hypermetric T G₁ 3
 M₂ त्वा (for त्वा) S प्रमत् (for प्रवरा) — (L 75)
 K₄ D₂ 3 S कि चा (D₂ वा, T₁ न्वा)गमनकृत्य तं ब्रूहि सर्व
 यथानय — (L 76) K₄ D₂ 3 S (G₁ damaged) शकाम
 पा (S फ) 'पुन प्राप्ता (K₄ दृष्टवा) (for the prior half) K₄
 D₂ 3 S (G₁ damaged) इगितज्ञा (for गतमज्ञा) G₂ 4

ततो* (for ततो*) — (L 77) De D₁ 4 तत्तदा, D₂
 पाद्व, S (G₁ damaged) फल्युन (for त तदा) — (L 79)
 K₄ B₁ 3 4 De D₁₋₂ 5 S सर्व (for ऽह स-) D₂ om.
 lines 81-88 — (L 81) K₄ B₂ De D₁ 2 5 S (T₂
 before corr) तद्वागमनतुष्टया च (De D₁ ते) (for the
 prior half) — (L 82) K₄ D₂ मरुता (for रद्वाणा) K₄
 De D₁ 2 5 S (G₁ damaged) सांनिध्ये (for 'ध्यन्)
 — (L 83) S (G₁ damaged) चापि (for चैव) D₂ समा-
 गये (for नरो*) — (L 84) M₂ सर्वपा (for सर्वेषु)
 M₂ रानपाणा वरेषु च (for the posterior half)
 — (L 85) D₂ om line 85 — (L 86) De D₁ om
 line 86 K₄ D₂ S (except G₂) दृष्टेषु (for सर्वेषु) K₂
 स्थानमात्रं, G₄ मानस्थान* (by transp) — (L 87) G₂
 रुच्या (for रुद्धवा) T₂ G₂₋₄ प्रवृत्तास्य* (for प्रवृत्त) K₄
 D₂ T₁ G₂ M श्रीषोमाक- K₄ D₂ 5 वचसु, T₁ M₁ चर्मसु
 (for 'वर्मसु) — (L 88) B₂₋₄ De D₂ 4 6 षट्मानासु,
 D₁ पयं, D₂ कण* (for वाद्य*) K₄ वीणासुद्यम्यमानासु A
 few MSS शक्रनन्दन, B₂ शशुमयन — (L 89) S गीने
 (for गये) K₄ De D₁ 2 'लोचने (for 'लोचन) D₂ गेये
 प्रवृत्ते नृत्त्येथ गधरं पृथुलोचनता — (L 90) K₄ D₂ G₂ मवा
 प्परममुग्यासु, De D₁ 'रसु सुग्येषु, D₂ 'रसु पुण्यासु, T₁
 'रममाज्ञेषु, G₁ M '-(M₂ 'र)ममास्यासु, G₄ 'र ममाख्यासु
 K₄ B₁ 2 4 De Dn₁ D₁ 3 G₁ 2 4 प्रवृत्तासु, D₂ प्रपदासु,
 T₁ समासासु (for प्रनृत्तासु) S 'त्तम (for 'दह)
 — (L 91) K₄ किलाभिलषन्, D₁ 3 कुलाभिलषन् (for किला-
 निमिष) B₂ मामेकां दृष्टवानमि, De D₂ मामेकात्र (D₂ 'ग्र)
 प्रदृष्टवान् — (L 92) B₂ om De D₁ नत (B₂ om नत) चैव

तव पित्राम्यनुज्ञाता गता स्व स्व गृह सुरा ।
 तथैवाप्सरसं सर्वा विस्पष्टा स्वगृह गता ।
 अपि चान्याश्च शशुद्ध तव पित्रा विसर्जिता । [95]
 तत शक्रेण मदिष्टश्चिप्रमेनो ममान्तिकम् ।
 प्रातः कमलपत्राङ्ग म च मामग्रवीदथ ।
 स्वकृतेऽह सुरेणेन प्रेषितो वरवर्णिनि ।
 प्रिय कुरु महेंद्रस्य मम चैवामनश्च ह ।
 शक्रनुत्य रणे शूर रूपौदार्यगुणान्वितम् । [100]
 पार्थ प्रार्थय सुश्रोणि न्वमित्येव तदाग्रवीत् ।
 ततोऽह समनुज्ञाता तेन पित्रा च तेऽनघ ।
 तवान्तिकमनुप्राप्ता शुश्रूयितुमरिदम् ।
 स्वद्रुणाकृष्टचित्ताहमनङ्गवशमागता ।
 त्विरामिलपितो वीर ममाप्येव मनोरथ । [105]
 वैशपायन उवाच ।
 ता तथा ब्रुवतीं श्रुत्वा मृदा लज्जातुोऽर्जुन ।

उवाच कर्णो हस्ताभ्यां पिधाय त्रिदशालये ।
 दुःश्रुत मेऽस्तु सुभगे यन्मा वदमि भाविनि ।
 गुरुद्वारं समाना मे निश्चयेन वरानने ।
 यथा कुन्ती महाभागा यथेन्द्राणी शची मम ! [110]
 तथा त्वमपि कल्याणी नात्र कार्या विचारणा ।
 यच्छेक्षितामि विस्पष्ट विशेषेण मया शुभे ।
 तच्च कारणपूर्वं हि शृणु मत्स्य शुचिस्मिते ।
 इय पौरववदास्य जननी मुदितेति ह ।
 त्वामह दृष्टवांसत्र विज्ञायोत्फुल्लोचन । [115]
 न मामर्हमि कल्याणि अन्यथा ध्यातुमप्यर ।
 गुरोर्गुरुतरी मे त्व मम वशविधिनी ।
 उर्वेश्युवाच ।
 अनावृताश्च सर्वा स्म देवराजाभिनन्दन ।
 गुरुस्थाने न मा वीर नियोक्तु त्वमिहाहमि ।
 पूरोर्वशे हि ये पुत्रा नसरो वा त्विहागता । [120]

ते, D₂ नत्र चोपने (for तत्र चावन्ने) — (L 93) K₄ D₂
 स्तान् स्तान् निलयान् (D₂ काल्या) द्रुग , S (G₁ damaged)
 गता स्तानिलयान् (T₁ च) द्रुग- — (L 94) K₂ B₁ Dn
 D₂ विदिष्टा (for विस्पष्टा) K₄ Dc D₁₋₃ स स्तान्गृहान्,
 S निलय (for न्वगृह) Dc D₁ स तथा, T₁ च्चा (for ता) —
 (L 95) Dc D₁ स पनाश, S अह (for अपि) B₁ D₂
 विवर्जिता (for विन) — (L 96) D₂ निर्दि (for मदि) —
 (L 97) K₄ D₂ स S (G₁ damaged) न्वय, B₂ इद
 (for अय) Dc D₁ स नामेव स्वयमग्रवीद (for the posterior
 half) — (L 98) Dc त्वकृतेन (for तेऽह) D₂ सुरेण
 D₁ स G₄ M₂ प्रेषिता (for तो) D₁ स G₂ स वरवर्णिनी
 — (L 99) D₂ सुरेशस्य (for महेंद्रस्य) D₂ त्वनन्वभा,
 D₂ त्वना सह (for त्वनस्य ह) — (L 100) Dc D₁ स
 वार (for शू) K₂ B Dn D₄ स G₁ सर्दा (for रूपौ) —
 (L 101) Dc D₁ स स त्वनित्येव Dc च सो, D₂ S न ना;
 D₂ वन्नो (for तदा) D₂ (corrupt) त्वनेन मनुनोदिन
 — (L 102) Dc D₁ तथा (for नतो) T₁ G₁ स M प्रीता
 (for पित्रा) M₂ त्वानिक (for च नेऽनघ) D₂ तव पित्रा च
 तेन च (for the posterior half) — (L 103) M₂ अनु-
 प्राप्ता महाबाहो (for the prior half) — (L 104) K₄
 D₂ S न केवल हि शक्रेण प्रेषिता चाह (K₄ D₂ मदिष्टेव्यह) मागता,
 D₂ त्वन्सनिधान शक्रस्य मदेशादहमाता — (L 106) D₂
 वदतीं (for ब्रुवतीं) K₄ D₂ S न्वितो (for श्रुतो)
 — (L 107) K₄ D₂ transp उवाच and पिधाय K₄ B₂
 D₂ स S मिद्रशोपम (for शालये) — (L 108) S अश्रुत
 (for दुःश्रुत) Dc₁ D₂ स ते (for ने) Dc₂ D₁ तेऽ
 (for नेऽस्तु) K₄ यथा, G₂ M यन्ना (for यन्ना) K₄ Dc₂
 D₁₋₃ स स T₁ G₁ स M भाविनि (for भाविनि) — (L 109)

Dc Dn₂ D₁ स त्व, S हि (T₁ नि, M₁ सि also) (for मे)
 K₄ D₂ नित्यमेव, Dc D₁ स नित्यमेवा, D₂ विमेमेया, S नित्य
 मेनि (T₁ मे हि) (for निश्चयेन) Dc D₁ स मतिर्मम, D₂
 वरागने (for वरा) — K₄ B₁₋₃ D₂ Som lines 110-111
 — (L 110) D₂ reads line 110 in marg D₂ स यथा
 हुंती च माद्री च तथा त्वनपि माभिनि — (L 111) Dc Dn
 D₁ स स कल्याणि (for पो) — (L 112) Dc D₁ स
 यदीक्षि, T₂ G₂₋₄ यत्पेक्षि (for यच्छेक्षि) D₂ सुभगे (for
 विस्पष्ट) K₄ तवाशुभे (म मया शुभे as above) — (L 113)
 K₄ त्व तच्च कारण सर्व, Dc D₁ स स T G तच्च मे कारण पूर्व
 (D₂ T G नर्व), D₂ M तत्र (M₁ तस्य) मे कारण सर्व (for
 the prior half) K₄ D₂ स S शृणु तत्त्वेन मुसिते (D₂
 सुत्रने) — (L 114) D₂ इह (for इय) K₂ D₂ जननी-
 मुचिनेति ह (D₂ न हि), K₄ नो मुदितेन ह, B₂ स Dc D₂
 नो विदितेति ह, D₁ स नो मुदितोमव, S नो मुत्ताति ह (T₁
 नानि मुत्ताति हि) (for the posterior half) — (L 115)
 K₄ D₂ स S विस्वो, D₂ विज्ञानो (for विज्ञायो)
 — (L 116) T₂ G₂ स सुश्रोणि (for कल्याणि) K₂ D₂ स
 मनुम्, K₄ B₂ Dc Dn₂ D₁₋₃ S गतुम्, D₂ मातुम् (for
 ध्यातुम्) K₄ D₁ स अप्यरे, D₂ उत्तरे, S अगने (for अप्यर)
 — (L 117) K₂ Dc₂ Dn गुरुतरा D₂ स T G₁ स स M
 त्व म (by transp) Dn₁ ना मे (for मम) K₂ Dn₂ ns
 नम त्व वशविधिनी, B₁ स स D₂ स स T G₂₋₄ M₂ नम वश-
 विधनी — (L 118) K₄ च ता मवा, S वय मवा (for च
 सर्वा स्म) K₄ D₂ स देवगशा वरानन, Dc D₁ राज (D₁
 राज-) वगनने, D₂ राजानुगानव, T G वार (T₁ वारा)
 वरागता, M वारा वगनन (for the posterior half)
 — (L 119) T₂ G₁ स मा (for ना) — (L 120) B

यत्तु दत्तवती शापसुर्वशी तत्र मानद ।
 स चापि तेऽर्थकृत्तात् माधकश्च भविष्यति ।
 भज्जातवामो वन्द्यो युष्माभिर्भूतलेऽनघ ।
 वर्षे त्रयोदशे वीर तत्र त्व क्षपयिष्यमि । [150]
 तेन नर्तनवेपेण अपुस्त्वेन तथैव च ।
 वर्षमेक विहृत्यत्र तत् पुस्त्वमवाप्यमि ।
 एवमुक्त्वा शक्रेण फाट्गुन परवीरहा ।
 सुद परमिकां लेमे न च शाप व्यचिन्तयत् ।
 चित्रयेनेन महितो गन्धर्वेण यशस्विना । [155]
 रेमे स स्वर्गभवने पाण्डुपुत्रो धनजय ।
 य इद शृणुयास्त्रिय वृत्त पाण्डुसुतस्य वै ।
 न तस्य काम कामेषु पापकेषु प्रवर्तते ।
 इदममरवरात्मजस्य घोर
 शुचि चरित विनिशाम्य फाट्गुनस्य । [160]
 व्यपगतमद्दम्भरागदोषा
 स्त्रिदिवगताभिरमन्त्रि मानवेन्द्रा ।
 Colophon

7

K₂ B (except B₁) D (except D₁₋₃) ins after

3 49 24, K₁ (which om 21-24) ins after 3 49
 20

धृतप्रियेण राजेन्द्र कृत तद्भवता तथा ।
 प्रायेणाज्ञातचर्यायां वय सर्व निपातिता ।
 न त देश प्रपद्यामि यत्र सोऽस्मान्सुदुर्जन ।
 न विज्ञान्यति दृष्टात्मा चरैरिति सुयोधन ।
 अधिगम्य च सर्वाज्ञो वनवासमिम तम । [5]
 प्रव्राजयिष्यति पुनर्निकृत्वाधमपूरुष ।
 यद्यस्मानभिगच्छेत पाप स हि कथघन ।
 अज्ञातचर्यामुत्तीर्णान्दृष्ट्वा च पुनराह्वयेत् ।
 धृतेन ते महाराज पुनर्धृतमवर्तत ।
 भवाश्च पुनराहृतो धृतेनैवापनेष्यति । [10]
 स तथाक्षेपु कुशलो निश्चितो गतचेतन ।
 चरिष्यमि महाराज वनेषु वमती पुन ।
 यद्यस्मान्सुमहाराज कृपणान्कुर्महमि ।
 यावज्जीवमवेक्ष्म्व वेदधर्मांश्च कृन्त्रय ।
 निकृत्वा निकृतिप्रज्ञा हन्तव्या इति निश्चय । [15]
 अनुज्ञातस्त्वया गावा यावच्छक्ति सुयोधनम् ।
 यथैव कक्षमुच्छ्रो दहेदनिलमारथि ।
 हनिष्यामि तथा मन्दमनुजानातु नो भवान् ।

T₁ रभ (for *रुज्) — (L 147) K₄ D₁₋₃ यच्च, S य च
 (for वत्तु) — (L 148) D₂ न चापि हि तथा काले (for
 the prior half) — (L 149) K₂ B₂ Dn D₄ ः नवद्विर्
 (for युष्माभिर्) D₂ किन् (for सन) — (L 150) K₂
 B₁ Dn D₄ ः न तत्र, B₂ D₁ ः ः नत्र न (D₃ नत्) (for
 तत्र त्) D₂ ः क्षपयिष्यति, S त्नायिष्यमि — (L 151)
 D₂ नत्र (for तेन) T₂ G नत्रकं (for नवनं) S अपुस्त्वेन
 (T₁ अयपुस्त्वेन) चैव हि — (L 152) K₂ Dn G₄ *मेव
 (for *नेक) B₂ Dc₂ D₃ लैवं (for लैव) — (L 153)
 Before line 153, K₄ Dc D₁₋₃ ः S ins वैश्र ः (Som
 ः) S अजुन (for फाल्गुन) — (L 154) D₁ ः विचिन्त, S
 अचिन्तं (for व्यचिन्त) — (L 156) S नवान् (for *नेन)
 K₄ B₁ ः ः Dc D₁₋₃ ः स्वाम्भने, S यक्र (G₁ चित्र) मद्रने
 (for स्वगमदने) — (L 157) K₂ Dn इत् य (by transp),
 B₁ ः D₁ ः T₂ G₁ य इम, T₁ M य इना K₂ Dn वृत्त नित्य
 (by transp), S नित्य धृति — (L 158) K₄ D₂ पानवेषु,
 T₁ वासु* (for पाप*) D₂ पापेषु परिव्रजने — Metre of final
 stanza Puspitāgrā. — (L 159) T₁ इयन् (for इन्) S
 घोत् (for घो) — (L 160) B₃ पाठवस्य (for फाल्गु)
 K₄ Dc D₂ शुचि चरित धनजयस्य श्रुत्वा, S धृतिमचला च धनज-
 यस्य श्रुत्वा (T₂ G₂₋₄ इष्ट्वा) — (L 161) T₂ G₂₋₄ अपगत-
 (for व्यपगत) B₃ *रादम* (by transp), S *भयद* (T₂
 (G₃ *द) मत्तादोषान् — (L 162) S रनयति (for [अ]भि-

ग्नन्ति) D₃ त्रिदिवगताभिरनेदि पाथिवेन्द्रान्

7

(L 1) K₁ Dn transp कृत and तथा Dc धृत तद्भवता
 यथा — (L 3) K₂ सुदुर्जय (for *जन) — (L 4) K₂
 चरैर्वैत्ति (for *रिति) — (L 5) B₃ reads line 5 in
 marg K₁ अधि* (for अधि*) — (L 6) D₆ पराजयिष्यमि
 (for प्रव्राज*) B₄ Dc₁ D₆ [अ]धमं, D₄ यम* (for [अ]धम*)
 — (L 7) B₄ तथास्मानधिगच्छेन — (L 8) B₂₋₄ Dc
 अज्ञातवामा (B₂ *चर्या) दुत्तीपान् — (L 9) B₂ D₁ युद्धम्
 (for धृतम्) K₁ पुन पूर्वदेव हि (for the posterior
 half) — (L 10) K₂ B₃ ः Dc तु (for च) B₂ *यास्यति
 (for *नेष्यति) — (L 11) B₄ स यथा, Dc Dn₂ D₆ सर्वथा
 (for न तथा) B₂ Dn₂ [अ]कुशलो (for कुशल्लो) K₁
 [S] कृत* (for गत*) — (L 12) K₁ चरिष्यति भवात्राजन्
 (for the prior half) Dc वमति (for ती) — (L 13)
 K₁ तु, Dn₁ न (for नु) — (L 14) B₂ ः Dc D₄ वेदान्,
 B₃ वेवान् (for वेद-) K₁ B₂₋₄ Dc D₄₋₆ शाश्वतान् (for
 कृत्स्न) — Line 15=3 49 20^{ab} — (L 16) Dc Dn D₂
 यावद्धन्मि (for च्छक्ति) — (L 18) K₁ मे, B₄ मा (for नो)

8

(L 1) B₄ वस्त्राणि (for वामाणि) — (L 2) B Dc D₄ ः

ऋः कथाश्च विविधा क्रयविक्रयसहिता ।
 प्रदामन्त्यपरे कष्टामर्त्यां श्रापदावृतम् ।
 स्वरन्तो गृहभोगाश्च ज्ञानी च समागमम् ।
 पुत्रमित्रकलत्राणि सर्वं निद्रावश ययु ।
 सवाहनेन भारणा बहुवासरजेन ते । [25]
 विद्या पतितगात्रास्तु निद्रयापहृता ऋशम् ।
 प्रमारिताह्ना विद्याश्च मृतकल्या इवामते ।
 अथार्धरात्रमये राजयूथ महत्तदा ।
 आजगाम सरो त्रय पिपासुस्तप्यरोजलम् ।
 अयापद्यत त सार्धं सार्धजानसुबहून्गात्रा । [30]
 ते तान्प्राप्त्यगजान्दृष्ट्वा सर्वं वनगजान्ददा ।
 समाद्रवन्त वेगेन जिवायन्तो मद्रोकटा ।
 तेषामापतता वेग करीणा दुःमहोऽभवत् ।
 नगाप्रादिव शीर्षाना शृङ्गाणा पततां क्षितौ ।
 स्पन्दतामपि नागाना नाल सस्था वनोद्भवैः । [35]
 करिभि करिण सर्वं नीता मृत्युवश क्षणात् ।
 स च सार्धो विमथित सखीशालगजान्वित ।
 आरात्र सुमहानामीत्रैलोक्यभयकारक ।
 वाजिभि प्रदुर्तश्चैव महोष्ट्रे रामभैरवा ।
 अन्योन्य नाभिरक्षन्त मध्यमाना वनद्विपैः । [40]
 हतो भ्राता हत पुत्रो हत स्वामी हतो मम ।
 एयोऽग्निरुथित कष्ट त्रायश्च धावताधुना ।
 रत्नराशिर्विशोणोऽय गृहीध्व किं प्रधावत ।
 सामान्यमेतद् द्रविण न मिथ्या वचन मम ।
 एवमेवाभिभाषन्तो विद्रवन्ति भयात्तत । [45]
 पुनरेवाभिधावन्ति वित्तप्रध्वमकास्तथा ।
 तस्मिन्प्रा वर्तमाने दारुणे जनमक्षये ।
 दमयन्ती च बुदुधे भयमप्रस्तमानसा ।

अपश्यद्देशाम तच्च सर्वलोकभयकरम् ।
 भट्टपूवं तद् दृष्ट्वा घाला पद्मनिभेक्षणा । [50]
 सद्यस्तमनया तस्मिन्सख्यौ शशिनिभानना ।
 सर्वैर्विध्वमितैर्मग्नैस्तरुभिश्चन्दनादिभि ।
 विद्विसेर्भाति भू सर्वा द्यौर्ऋक्षैरिव शारदी ।
 पतद्भिः पात्यमानैश्च पतितैश्च ततन्व ।
 भीषणीय वन तद्धि बभौ तत्र समन्तत । [55]
 विमुक्तनादमत्रस्त हाहाकारविनादितम् ।
 बभौ तस्सत्त्वमवाध महारणमिवापरम् ।
 ये तु तत्र विनिर्मुक्ता सार्धा केचिद्विद्वता ।
 तेऽश्रुवन्सहिता सर्वं कस्येद कर्मण फलम् ।
 नून न पूजितोऽस्माभिर्र्मणिभद्रो महायशा । [60]
 तथा यक्षाधिप धीमात्र च वैश्रवण प्रभु ।
 न पूजा विघ्नकर्तृणामय वा सार्धिकं कृता ।
 शकुनाना फल चाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
 ग्रहा वा विपरीतास्तु किमन्यद्विदमागतम् ।
 अपरे स्वह्रुवन्दीना ज्ञातिद्वेषविनाकृता । [65]
 यामावद्य महामार्धे नारी ह्युन्मत्तदर्शना ।
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
 तयेय विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
 राक्षसी वा श्रुव यक्षी पिशाची वा भयकरी ।
 तस्या सर्वमिदं पाप नात्र कार्या विचारणा । [70]
 यदि पश्याम ता पापा सार्धैर्ज्ञो नैकदुष्कृताम् ।
 लोष्टभिः पाशुभिश्चैव तृणैः काष्ठैश्च मुष्टिभि ।
 अवश्यमेव हस्याम सा तु सार्धस्य कृत्यका ।
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्य तेषां सुदारुणम् ।
 भीता तस्या च सविज्ञा प्राद्रवद्येन काननम् । [75]
 आशङ्कमाना तस्यापमानान् पर्यदेवयत् ।

— (L 26) D₁ च (for तु) D₂ पहना (for *पहना)
 — (L 27) D₁ प्रमारिताश्च (for *तारा) K₄ corrupt
 — (L 29) K₄ D₂ गजन् (for वज) — (L 30) D₁
 अयापद्यच्च K₄ सार्धं तु, D₁ तत्सार्धं, D₂ सार्धं तद् — (L 32)
 D₁ द्रवतो, D₂ द्रवति (for द्रवन्) — (L 34) D₁
 दृगाणा, D₂ शृङ्गाणा (for शृङ्गाणा) — (L 35) K₄ स्वदना-
 दपि K₄ marg स्वदनापि नानगानारानन्यान्वनोद्भवै
 — (L 38) D₁ नुनहाक्षानीत् — (L 40) K₄ लक्षन
 (for *क्षन) — (L 41) D₁ हता पुत्रा K₄ D₁ नहायो
 (D₁ चा) निहतो (D₁ ना) नम (for the posterior half)
 — (L 42) K₄ वट् (for वट) — (L 44) D₁ एव
 (for एवद्) — (L 45) D₁ [s]मिद्र* (for विद्र*)
 — (L 49) D₂ द्विपम (for *द्वैपम) D₁ तत्र (for तच्च)
 — (L 50) D₂ नच्छ्रुत्वा (for तद् दृष्ट्वा) — (L 52)
 K₄ D₁ नार्धे (for नर्वैर्) D₁ विध्वंसित्वे K₄ नपिराम्भित्त्वचर्दै

(sic) (for the posterior half) K₄ (marg) सार्धे विध्वंसिते
 भद्रैरुरुभि नह चदनै — D₂ om from the posterior
 half of line 52 up to पतितैश्च in line 54 — (L 53)
 D₂ शारदी (for दी) — (L 54) D₁ पतद्भिः पतितैस्तत
 (for the posterior half) — (L 58) K₄ माथात् (for
 नाथा) — (L 61) K₄ नून (for न च) D₁ नाचितो धनद
 प्रभु (for the posterior half) — (L 64) D₂ दिह
 वागत (for *दिदमा*) — (L 66) D₁ ह्युत्तम* (for ह्युन्मत्त*)
 — (L 68) D₁ तथैव (for नयेय), and नून (for पूर्व)
 — D₁ om lines 69-70 — (L 70) K₄ (by corr)
 काचिद् (for काया) D₂ कृत्वा वै राक्षसीमिव (for the
 posterior half) — D₂ om lines 71-88 — (L 71)
 D₁ घ्नत साचिर, D₂ सर्वदु लदा (for नैकदु*) — (L 72)
 D₁ लोष्टैश्च (for लोष्टभि) — (L 74) K₄ तेषां वाक्य (by
 transp) — (L 75) K₄ हता नीता, D₁ नीता नीता

मन्त्रस्तवदना मैत्री तस्यै शशिनभानना ।
 मार्यं विष्वमितेभैर्गैरगहनि सचन्द्रने ।
 विश्वैर्भाति भूः सर्वा सौख्यैश्च शारदे । [45]
 पतितैः पात्यमानैश्च धावद्भिश्च ततस्तत ।
 विमुक्तनादमन्त्रस्त हाहाकारविनादितम् ।
 भीषणीय वन तद्वै तत्राभृद्वै समन्तत ।
 अमृत्प्रलयमकाश महारण्यमिवापरम् ।
 ये तु तत्र विनिर्मुक्ता सार्था केचिदभिद्रुता । [50]
 तेऽभ्रुवन्महिता सर्वे कस्येद कर्मणः फलम् ।
 नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशा ।
 तथा यक्षाधिप श्रीमान्न वै वैश्रवणो विभुः ।
 न पूजा विघ्नकर्तृणामथ वा सार्थिकैः कृता ।
 शकुनाना फल वाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् । [55]
 ग्रहास्तु विपरीता वा किमन्यद्दिमागतम् ।
 अपरे त्वभ्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृता ।
 यामावद्य महासार्थं नारीवोन्मत्तदर्शना ।
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
 तथेय विहिता पूर्वं माया परमदारुणा । [60]
 राक्षसी वा पिशाची वा यक्षी वातिभयकरा ।
 तस्या सर्वमिदं पाप नात्र कार्या विचारणा ।
 यदि पश्याम ता पापा सार्थिर्भौ नैकदु खदाम् ।
 लोष्टैकं पांसुभिर्श्वेव तृणैः काष्टैश्च मुष्टिभिः ।
 अवश्यमेव हन्यासा सार्थस्य तु कृच्छ्रदा । [65]
 दमयन्ती तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं तेषा सुदारुणम् ।
 हीना भीता च मप्रिप्रा प्राद्वच्येन काननम् ।
 भासकमाना तेषापाना मान पर्यदेवयत् ।
 अहो ममोपरि विधे सरम्भो दारुणो महान् ।
 नानुब्रह्मामि कुशल कस्येद कर्मणः फलम् । [70]
 नूनं जन्मान्तरकृत पाप मापतित महत् ।
 अथश्चिमासिमा कष्टामापद प्राप्तवप्यहम् ।
 राज्यापहरणं भर्तुं स्वजनाच्च पराभवम् ।
 भर्त्रा मह वियोगश्च तनयाभ्या च विच्युति ।
 विवस्त्रता वने वामो बहुव्यालनिवेदिते । [75]
 यो ह्यस्मान्मया प्राप्सो निर्जने गहने वने ।
 सोऽपि सार्थं पराभूतो विधिना केनचिद्रुशम् ।
 आशङ्कमाना या पाप मर्हायो व्यसन तथा ।
 साहमेवविधा नूनं ध्रुव नाम्यत्र मशाय ।
 मन्दायास्तु ममाभार्यै सार्थो नून निपातित । [80]
 कुत्रामान पातयेय यामि क शरण वने ।

मरणात्तु भवेच्छान्तिप्रियत्या दुःखजीवितम् ।
 हा नाथ हा महाराज हा स्वामिज्जोवितेश्वर ।
 किं मां विलपतीमेव नाभिजानामि मानद ।
 एवमादीन्ब्रह्मनन्यान्प्रलापान्वाष्पविहृवा । [85]
 कुर्वती पर्यधावप्या गहन विपिनान्तरम् ।

Colophon

This passage is a variant version of lines 13-96 of passage No 10 given above (q v)

12

K₂ D₁ ins after 3 62 10 D₆, after 281*

आराव सुमहाश्रामीन्व्यलोक्यभयकारक ।
 पयोऽग्निन्स्थित कष्टस्त्रायध्व धावतापुना ।
 रवराशिर्विशीर्णोऽपि गुह्यैश्च किं प्रधावत ।
 सामान्यमेतद् द्रविणं न मिथ्या वचन मम ।
 एवमेवाभिभाषन्तो विद्वदन्ति भयात्तदा । [5]
 पुनरेवाभिभाष्यामि चिन्तयस्व मकानरा ।
 तस्मिन्स्थिता वर्तमाने दारुण जनमक्षये ।
 दमयन्ती च ब्रुवुधे भयमग्रस्तमानना ।
 अपश्यद्वैशम तत्र सर्वलोकभयकरम् ।
 अदृष्टपूर्वं तद् दृष्ट्वा याला पद्मनिभेक्षणा । [10]
 मन्त्रस्तवदनाश्रामा उत्तम्यौ भयविह्वला ।
 ये तु तत्र विनिर्मुक्ता सार्थाकेचिद्विक्षता ।
 तेऽभ्रुवन्महिता सर्वे कस्येद कर्मणः फलम् ।
 नूनं न पूजितोऽस्माभिर्मणिभद्रो महायशा ।
 तथा यक्षाधिप श्रीमान्न वै वैश्रवण प्रभु । [15]
 न पूजा विघ्नकर्तृणामथ वा प्रथम कृता ।
 शकुनाना फल वाथ विपरीतमिदं ध्रुवम् ।
 ग्रहा न विपरीतास्तु किमन्यद्दिमागतम् ।
 अपरे त्वभ्रुवन्दीना ज्ञातिद्रव्यविनाकृता ।
 यामावद्य महासार्थं नारी ह्युन्मत्तदर्शना । [20]
 प्रविष्टा विकृताकारा कृत्वा रूपममानुषम् ।
 तथेय विहिता पूर्वं माया परमदारुणा ।
 राक्षसी वा पुत्र यक्षी पिशाची वा भयकरा ।
 तस्या सर्वमिदं पाप नात्र कार्या विचारणा ।
 यदि पश्याम ता पापा सार्थिर्भौ नैकदु खदाम् । [25]
 लोष्टभिः पांसुभिर्श्वेव तृणैः काष्टैश्च मुष्टिभिः ।
 अवश्यमेव हन्याम सार्थस्य किल कृत्यकाम् ।

12

23) D₆ मा भ्रवा (for वा ध्रुव) — (L 25) D₆ नैकदुष्टम्
 — (L 26) D₆ लोष्टैश्च (for लोष्टभिः) — (L 27) D₆
 हस्याम (for हन्याम), and मा वै सार्थस्य कृत्यका (for the
 posterior half) — (L 29) K₂ D₆ येन (for यत्र)

(L 9) D₁ सर्व (for तत्र) — (L 11) D₁ वदन्तो
 वासा — (L 21) K₂ अमानुषा, D₁ च मानुष — (L

मृगोस्तीर्थं महाराज महर्षिगणमेवितम् ।
यत्रोपस्पृष्टवात्रामो हत तेजस्तदास्तवान् ।
अत्र ख आत्भिः सार्धं कृष्णया चैव पाण्डव । [10]
दुर्पोषनहृत् तजः पुनरादातुमर्हमि ।
कृतवैरेण रामेण यथा चोपहृत पुनः ।
वैशपायन उवाच ।
म तत्र आत्भिश्चैव कृष्णया चैव पाण्डव ।
आत्मा देवान्पिश्चैव तर्पयामास भारत ।
तस्य वीर्यस्य रूपं वै दीप्ताद्दीप्ततर वसौ । [15]
अप्रच्छन्नतरश्वासीच्छात्रदाणा नरर्षभ ।
अपृच्छश्चैव राजेन्द्र लोमशा पाण्डुनन्दन ।
भगवन्किमर्थं रामस्य हृतमासीद्द्रुपः प्रभो ।
कथं प्रत्याहृत चैव एतदाचक्ष्व पृच्छत ।
लोमशा उवाच ।
मृणु रामस्य राजेन्द्र भार्गवस्य च धीमतः । [20]
जातो दशरथस्यासीत्पुत्रो रामो महात्मन ।
विष्णुः स्वेन शरीरेण रावणस्य वधाय वै ।
पश्यामस्त्रयोध्यायां जात दाशरथिं ततः ।
ऋचीकनन्दनो रामो भार्गवो रेणुकासुतः ।
तस्य दाशरथे श्रुत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः । [25]
कौतूहलान्वितो रामस्त्रयोध्यामगमरपुन ।
धनुरादाय तद्विष्य क्षत्रियाणां निवर्हणम् ।
जिज्ञासमानो रामस्य वीर्यं दाशरथेस्तदा ।
त वै दशरथ श्रुत्वा विषयान्तमुपागतम् ।
प्रेषयामास रामस्य राम पुत्रं पुरस्कृतम् । [30]
म तमभ्यागत इष्ट्वा उद्यतास्त्रमवस्थितम् ।
प्रहयन्निव कौन्तेय रामो वचनमब्रवीत् ।

कृतकालं हि राजेन्द्र धनुरेतन्मया विभो ।
समारोपय यत्नेन यदि शक्नोषि पार्थिव ।
इत्युक्तस्वाहा भगवस्त्रव नाधिक्षेप्तुमर्हमि । [35]
नाहमप्यधमो धर्मं क्षत्रियाणां द्विजातिषु ।
इक्ष्वाकृगा विशेषेण बाहुवीर्यं न कथ्यतम् ।
तमेववादिन तत्र रामो वचनमब्रवीत् ।
अलं वै व्यपदेशेन धनुरायच्छ रावव ।
ततो जग्राह रोपेण क्षत्रियर्षमसूदनम् । [40]
रामो दाशरथिर्दिव्य हस्ताद्रामस्य कार्मुकम् ।
धनुरारोपयामास सलील इव भारत ।
ज्याशब्दमकरोश्चैव स्वयमानः स वीर्यवान् ।
तस्य शब्दस्य भूतानि विप्रसन्त्यशनेरिव ।
अयामवीचदा रामो राम दाशरथिस्तदा । [45]
इदमारोपितं ब्रह्मन्किमन्यत्करवाणि ते ।
तस्य रामो ददौ दिव्यं जामदग्न्यो महात्मनः ।
शरमाकर्णदेशान्तमयमाकृष्यतामिति ।
एतच्छ्रुत्वाब्रवीद्रामः प्रदीप्त इव मन्थुना ।
श्रूयते क्षम्यते चैव दर्पपूर्णोऽसि भार्गव । [50]
त्वया ह्यधिगत तेजः क्षत्रियस्यो विशेषतः ।
पितामहप्रसादेन तेन मा क्षिपसि ध्रुवम् ।
पश्य मां स्वेन रूपेण चक्षुस्ते वितराम्यहम् ।
ततो रामशरीरं वै रामः पश्यति भार्गवः ।
आदित्यान्सवसूनुदान्साध्याश्च समरुद्राणां । [55]
पितरो हुताशनश्चैव नक्षत्राणि प्रहास्तथा ।
गन्धर्वा राक्षसा यक्षा नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
ऋषयो वाल्खिल्याश्च ब्रह्मभूताः सनातनाः ।
देवर्षयश्च कात्स्न्येन ममुद्रां पर्वतास्तथा ।

the MSS are ignored totally hereafter — (L 9)
B₁ ३ हन्तेजाम् (B₃ जम्) — (L 10) B₁ तत्र (for अत्र)
B₄ भारत (for पाण्डव) — (L 12) B₄ De om line 12
B₁ (corrupt) कृतवैरावने चैव न चैवोपहृता पुन — (L 13)
D₁ भागव (for पाण्डव) — (L 14) Dc तत्र स्त्रात्वा (for
आत्वा देवान्) — (L 15) B₁ Dc दीप्त्या, Dn₃ जान (for
आसाद्) Dc₂ विनो, Dn₃ च मो (for वसौ) — (L 16)
Dc 'स्त्वामी' (for 'श्यामी') — (L 17) नृप* (for पाण्डु*)
— (L 18) B₂ पुन (for वपु) — Dn₃ om line 19
— (L 24) B Dc D₄ आर्चीक, D₁ आर्चिका (for ऋचीक*)
— (L 26) B₂ ३ प्रमु (for पुन) — (L 27) D₁ दिव्य
तु (for तद्विष्य) — (L 28) B₂ तन, D₆ तथा (for तदा)
— (L 30) D₆ मत्र (for पुत्र) — (L 31) D₁ मुप*
(for भव*) — (L 33) B₃ क्षत्रियातकः राम धनुरेतन्महन्मम
— (L 35) B₃ पूजनीयोऽसि, D₁ इत्युक्तं प्राह B₄ भग
वन्समर्थिनेषु न त्वमर्हमि मा विभो — For line 36, B₄

subst

नाहमप्यध मोहेन त्वामभिनेप्तुमर्हमि ।
अधर्मेण क्षय चात्र क्षत्रियाणां दिजातिषु ।
— (L 44) B Dc शम्भेन (for शम्भस्व) — (L 47)
B₁ ३ 4 Dc महाबल, D₁ मन (for त्मन) — (L 48)
Dc शर (for शरन्) — (L 52) B₁ Dc क्षिपते (for मि)
— (L 54) D₁ पश्यति स्त च (for राम पश्यति) — (L 55)
D₁ आदित्याश्च वसून् Dc transp रुद्रान् and साध्यान्
B₁ आदित्या वनवो रुद्रा माध्याश्च समरुद्राणां — (L 56)
Hypermetric! B₁ पितरोयानलश्चैव, B₃ D₁ ६ पितरो
हुताशनश्च, Dc Dn₂ पितृनुताशना (Dn₂ न)श्च B₃ Dc
प्रहास्तथा — (L 57) B₃ 4 व (for च) Dc गधर्वात्राक्ष-
मान्यक्षत्रदास्तािर्धानि यानि च — (L 58) Dc ऋषीन्
B₂ ३ Dc वाल्खिल्या (Dc न्या)श्च Dc ब्रह्मभूतान्मनातनान्
— (L 59) Dc देवर्षीश्च कात्स्न्येन ममुद्रान्पर्वतास्तथा
— (L 60) B₁ ३ *निपदा (for *निपदो) Dc वेदाश्च मोप-

तन्मु भगवान्देव शक्रेण सहितम्वदा ।
 कार्तवीर्यविनाशार्थं मन्त्रयामाम भारत ।
 यच्चदूतद्वित् कार्यं सुन्द्रेण निवेदितम् । [20]
 स प्रविशुन्य तस्मै भगवाँल्लोकपूजित ।
 जगाम चदरीं रम्या म्बमेवाश्रममण्डलम् ।
 एतस्मिन्नेव काले तु पृथिव्या पृथिवीपति ।

[Correction] This insertion is found in D₃ in addition to the MSS mentioned on p 395 The above list has been corrected accordingly]

16

After adhy 142, B D (except D₁₋₃) has the foll
 addl adhv

लोमना उवाच ।

द्रष्टार पर्वता सर्वं नद्य सपुरकालना ।
 तीर्थानि चैत्र श्रीमन्ति स्पृष्ट च मल्लि करे ।
 पर्वत मन्दर दिव्यमेव पन्था प्रयास्यति ।
 समाहिता निर्दिष्टा सर्वं भवत पाण्डवा ।
 क्षय देवनिवासो च गन्धर्वो चो भविष्यति । [5]
 ऋषीणा चैव दिव्यानां निवास पुण्यकर्मणाम् ।
 यथा शिवत्रला पुण्या याति मौम्य महानदी ।
 यदरीप्रभवा राजन्द्रेवपिगणमेवित्वा ।
 यथा वैहायसैर्नित्य वाल्ग्विल्यमैहायमभि ।
 अचिन्ता चोपपाता च गन्धर्वश्च महायमभि । [10]
 अत्र माम स्त गायन्ति मामगा पुण्यनिम्बना ।
 मरीचि पुलहश्चैव भृगुश्चैवाद्गिराम्नाथा ।
 अग्राहिक सुरश्रेष्ठो जपते ममरुद्रण ।
 साध्याश्चैवाधिनौ चैव परिचावन्ति त तदा ।

चन्द्रमा मह स्युग ज्योतीषि च प्रदं म्द । [15]
 अटोराप्रविभागेन नरीमेनानुमुपचन ।
 एतस्या सखिष्ठ सूत्रा वृषाढ पर्यधायय ।
 गङ्गाद्वारे महाभाग येन लोकनिविभेवद ।
 एता भगवतीं देवीं भवन्त मयं एत द्वि ।
 प्रयत्तेनामना तान प्रविगम्याभियादत । [20]
 तस्य तद्वचन श्रुत्वा लोमनाय महायमन ।
 आकाशागङ्गा प्रयत्वा पाण्डवास्तेऽभ्यवाप्यन ।
 अभिजाय च ते सर्वं पाण्डवा धर्मचारिण ।
 पुन प्रयाता महृष्टा सर्वैरुपिगणं मह ।
 ततो दृगाग्रफानन्त पाण्डुर मेरुमनिभन्न । [25]
 ददशुन्ने नरश्रेष्ठो पिडीर्णं सवतोदिगाम् ।
 तान्प्रष्टुक्रामान्प्रिज्ञाय पाण्डवान्म तु लोमना ।
 उवाच वाक्य वाक्यज्ञं शृणुष्व पाण्डुनन्दना ।
 एतद्विकीर्णं सुधीमर्कैलामनिगरोपनम् ।
 यत्पश्यमि नरश्रेष्ठ परंतप्रतिम गितम् । [30]
 एतान्यग्नीनि देवत्य नरस्य महायमन ।
 पवतप्रतिम भाति परंतप्रस्रगधितम् ।
 पुरातनेन देवेन पिण्युना परमायना ।
 देव्यो विनिहतस्नात सुरगचर्हिभेपिगा ।
 ददा चर्यमहस्त्राणि तपस्त्रप्यन्महायमना । [35]
 ऐन्द्र प्रार्थयते म्यान तपस्वाध्यायविश्रमात ।
 तपोयत्नेन महृष्टा यादुवेगयत्नेन च ।
 नित्यमेव दुराधरो चर्ययन्म त्तिने सुत ।
 स तु तस्य बल ज्ञात्वा धर्मं च चरिाप्रनम् ।
 भयाभिभूत मविन्न शत्रु आभीत्तदानद्य । [40]
 तेन सचिन्तितो देवो मनसा पिण्युगव्यय ।
 सर्वयगा प्रभुः श्रीमानागतश्च ग्यियो यभौ ।

ins
 शपित त्यायुना घोर श्वेतगण कृते पुग ।
 मर्माभूत महद्वृत भस्मष्टनदृश्यत ।
 यमुनातीरनालाद्य ममुद्रनवगाहत् ।
 तत्र शूलो ममुद्रन भगनोऽस्य भविष्यति ।
 तत स कानवीयस्य विनाशाय प्रतिष्ठितन ।
 — (L 21) B₁ D₃ तथा विषाद, B₂ स प्रतिपाद (for स
 प्रविशुन्) D₃ विश्रुत (for 'पूजित) — (L 23) E₂
 Dn₁ n₂ D₃ 'पते (for 'पति)

16

(L 1) B₁ नागाश्च (for नद्य स) — (L 2) Dc
 रम्यानि (for श्रीमन्ति) — (L 7) B₂₋₄ मौम्या (for
 मौम्य) — (L 9) Dc यथा वैहायसैर्नित्य B₁₋₃ Dc D₃
 सान्निभ्यैर् — (L 13) B₂ द्वित्रं (for मुत्रं) B₃ यदने

(for उपते) De स मरुती... — (L 14) B₁ गिताथाप्यन्ना
 चापि (for the prior half) De नं, D₃ त्र (for न)
 — (L 16) B₁ 2 4 Dc एताम् (for एतान्) B₂ चर्यो
 रभवत्तना (for the posterior half) — (L 17) Dn₁
 D₂ मुनि (for 'ज्ञा) — (L 18) B₂ एत गयि (for एत
 ग्यिनिर्) — (L 20) B₁ 2 Dc 'रिन' (for प्री') De
 'वत्त (for 'वाप्यत) — (L 22) B₂ न न्दये, B₃ ?
 न्दना, De उभवा' (for उभवा') — (L 24) B₁
 Dc₂ Dn₁ n₂ D₃ न्ने (for न्नेर्) — (L 25) B Dn₂
 पाण्ड — (L 34) B₁ Dn₁ D₃ एत (for 'मप्य)
 — (L 35) B₁ Dc तदस्त्रत महयमना (for the prior
 half) — (L 36) Dc तपस्त्र — (L 37) Dc वाट'
 (for वाटु') — (L 39) Dc तस्मि शुभ (for 'वदम्)
 — (L 40) B₂ नृ (for [पाण्ड) — (L 42) D₃ स्थिते
 (for स्थिते) — (L 45) B₁ तस्य वेगवन्नि, De चस

हाहाभूतमभूमं त्रिदिव स्योम भूमया ।
 न पर्यमभित कश्चिद्देवो वा मानुषोऽपि वा ।
 ततो ब्रह्माणमासीन ज्वलमानमिष श्रिया । [100]
 देवाः सर्पिगगाश्चैत्र उपतन्मथुरनेकन ।
 उपसर्प्य च देवैश्च ब्रह्माण लोकमाधिकम् ।
 भूत्वा प्राङ्गलय सर्वे धाक्यमुचारयस्तदा ।
 लोकाः सञ्चुभिताः सर्वे व्याकुल च चराचरम् ।
 ममुद्राणा च सक्षोभस्त्रिदशैश्च प्रकाशने । [105]
 सैषा वसुमती कृन्ना योजनाना शत गता ।
 क्रिमेतत्किप्रभावेण येनेदं व्याकुल जगत् ।
 आख्यातु नो भवान्दतीघ्न विमज्जा म्मेह सर्वंश्च
 ब्रह्मोवाच ।
 असुग्भ्यो भय नान्नि युष्माक कुप्रचिन्वचित् ।
 श्रूयतां यत्कृतेष्वेप सक्षोभो जायतेऽस्मरा । [110]
 योऽवी सर्वप्रगः श्रीमानक्षराग्मा व्यवस्थित ।
 तस्य प्रभावात्सक्षोभस्त्रिदिवस्य प्रकाशते ।
 यैषा वसुमती कृन्ना योजनाना शत गता ।
 ममुद्रता पुनस्त्रेन विष्णुना परमात्मना ।
 तस्यामुद्धार्यमाणाया सक्षोभ समजायत । [115]
 एव सवन्तो जानन्तु छिद्यता सदायश्च य ।
 देवा ऊचुः ।
 क्व तद्भूत वसुमती ममुद्ररति हृष्टवत् ।
 त देश भगवन्तूहि तत्र यास्यामहे त्रयम् ।
 ब्रह्मोवाच ।
 हन्त गच्छत भद्र वो नन्दने पश्यत स्थितम् ।
 एषोऽत्र भगवान्श्रीमान्मुषणं सप्रकाशने । [120]
 वाराहेणैव रूपेण भगवात्लोकभावन ।

कालान् दृशामानि पृथिवीतलमुद्रन् ।
 एतस्योग्नि मुष्यन् श्रीमानमभिराजते ।
 पश्यन्त्रिपुरा सर्व भूमेतन्नामयम् ।
 लोमण दृशात् ।
 ततो दृष्ट्वा महात्मान श्रुत्वा चामन्य चामरा । [125]
 वितामह पुग्मृत्य तन्मुद्रं सा यथागतम् ।
 वंदनापायन उवाच ।
 युष्मा तु ता कथा सर्व पाण्डवा त्तनमेव ।
 लोमनादेभितेनाशु पथा तन्मु प्रहृष्टवत् ।
 Colophon

It may be noted that this passage is also in the old Aravalaparvan MS belonging to the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bharu Daji Collection No 245)

17

After adhr 153, B (for B1 see below) D (except D1-3) S ins the foll addl adhy

वंदनापायन उवाच ।
 तस्मिन्निवममानोऽथ धर्मराजो युधिष्ठिर ।
 कृन्गया महितान्भ्रातृनि युवाच महद्दिवान् ।
 हृष्टानि तीर्थान्यम्माभि पुण्यानि च दिवानि च ।
 मनसो ह्यादनीयानि जनानि च शृणुशुभम् ।
 देवै पूर्वं प्रिधीणानि मुनिभिश्च महात्मभि । [5]
 यथाक्रमविशेषेण द्विजैः संप्रितानि च ।
 ऋषीणां पूर्वंचरितं तथा कर्म विचेष्टितम् ।
 राजर्षीणा च चरितं कथाश्च प्रिविधा युवा ।

(for *स्य) — (L 100) B1 *नीयान (for *मानान)
 — (L 102) B1 अप (for उप) B1 Dc *माग्धि, B2
 *माधिया, B4 *शामन (for *माधिकम्) — B2 s om the
 posterior half of line 103 and the prior half of line
 104 — (L 106) B2 यैषा (for सैषा) — (L 107)
 Some MSS *प्रभावेन Dc हि (for [र]) — (L 108)
 B सवन (for *श) — (L 109) Dc अस्माक एप्रकुप्रचित
 (for the posterior half) — (L 110) Dc यत्कृते येन
 — (L 113) B2 *सैषा (for यैषा) — (L 114) B2
 प्रमविष्णुना (for परमा) — (L 117) B1 कश्चिद्भूतो (for
 क तद्भूत) — (L 118) Dc वत्स्या (for यास्या)
 — (L 120) B1 Dc धीमान् (for श्री) Dc सुवा (for
 सुवा) — (L 121) Dc वराहेण (for वा) — (L 122)
 Dc सनानन (for कालान्) — (L 125) D2 * छिद्यता
 (for दृष्ट्वा) — Colophon Adhy no Dn1 ns 142,
 Dn2 141

17

B1 reads this whole passage on a suppl folio
 (see m) — (L 1) M स्यदा तन्ना मुद्रया (for the
 prior half) — (L 2) S शानन (for दृष्ट्वा) Dc
 मह वात् (for महितान्) S महद्दिव (for *गन) — (L 3)
 B2 तीथानि हृष्टानि (by transp) M1 [-]दन्नाभि (for न
 दिवानि) T2 (by corr) वनानि (for शिमानि) — (L 4)
 B1 प्रावनानि, S शाननानि (for वनानि च) — (L 5) B1
 म्वाविन्ना (m *वा) गानि B2 दृष्ट्वा, Dc सर्व (Dc s)
 विवा, Dn2 पूयानि श्री, S शानानि यथानि (M1 स्यात्पुंसां
 (for पूर्व वि) — (L 6) B1 Dc Dn2 M *यथा वि वि
 B2 *यान विवा, T1 G2 * सनन, T2 G1 * शानन
 — (L 7) T1 G1 * शान (for दृ) S स्यो य (for
 कथा कन) — S ins after ln 7 B1 Dc * [unclear]
 यथा वि विवा लोकेन प्रमनियत् ।

भीमसेनादिभिः सर्वैर्भ्रातृभिः परिवारितः ।
पाञ्चाल्या ब्राह्मणैश्चैव न्यवसन्त सुख तदा ।

Colophon

18

After 3 175 11, B Dc Dn D₁ 6 ms the foll
passage, K₃ ms only lines 1-4 thereof

भीमसेनस्तु विख्यातो महान्त दृष्टिं बलात् ।
निघ्नन्नागशतप्राणो वने तस्मिन्महामुजः ।
मृगाणां सवराहाणां महिषाणां महामुजः ।
विनिघ्नन्नाग शत्रैव भीमो भीमपराक्रमः ।
स मातङ्गशतप्राणो मनुष्यशतवारणः । [5]
विहशादूर्लुविक्रान्तो वने तस्मिन्महाबलः ।
वृक्षानुपाटयामास तरुमा वै यमञ्ज च ।
पृथिव्याश्च प्रदेशान् वै नादयस्तु वनानि च ।
पर्वताप्राणि वै मृदुश्चादयानश्च विञ्जरः ।
प्रक्षिपन्पादपांश्चापि नादेनापूरयन्महीम् । [10]
वेगेन न्यपतद्भीमो निर्भयश्च पुनः पुनः ।
भास्फोटयन्क्ष्वेदयश्च तलतालंश्च वादयन् ।
चिरमथद्वर्षस्तु भीमसेनो वने तदा ।
गजेन्द्राश्च महासत्त्वा मृगेन्द्राश्च महाबलाः ।
भीमसेनस्य नादेन व्यमुञ्चन्त गुहा भयात् । [15]
कचिच्छ्रधावस्त्रिष्टश्च कचिच्चोपविशंस्तथा ।
मृगप्रेप्सुर्मंहारौद्रे वने श्रति निर्भयः ।
स तत्र मनुजभ्याद्यो वने वनचरोपमः ।
पञ्चामभिसमापेदे भीमसेनो महाबलः ।

स प्रविष्टो महारण्ये नादाद्बदति चाद्भुतान् । [20]
त्रामयन्मर्वमृतानि महामत्स्यपराक्रमः ।
ततो भीमस्य शब्देन भीता सर्पा गुहाशयाः ।
अतिक्रान्तास्तु वेगेन जगामानुसुत शनैः ।
ततोऽमरवरप्रख्यो भीमसेनो महाबलः ।

[Correction! This insertion is found in D₆ in
addition to the MSS mentioned on p 595 The
above list has been corrected accordingly]

19

K₄ D₁ 2 ms after 3 177 14 K₃ (om lines 1-20)
ms after 3 177 13 (cf passage No 32 below)

सर्प उवाच ।

धर्मं सर्वे प्रशसन्ति देवा ब्रह्मर्षयस्तथा ।
तस्मात्समाप्तो धर्मं कथयस्व ममानघ ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं दमस्तपः शौचं सतोषो ही क्षमार्जवम् ।
ज्ञानं शमो दया ध्यानमेव धर्मैः सनातनः ।
सर्प उवाच ।
किं मत्स्यं प्रोच्यते राजन्को दमः सप्रकीर्तितः । [5]
तपसो लक्षणं किं स्यात्किं तच्छौचमुदाहृतम् ।
युधिष्ठिर उवाच ।
सत्यं मृतहितं प्रोक्तं मनसो दमनं दमः ।
तपः स्वधर्मवर्तित्वं शौचं सकरवर्जनम् ।
सर्प उवाच ।
सतोषः कः परः प्रोक्तः का च ही परिकीर्तिता ।

Dc पुनस्तेन (B₄ 'ले तु) — (L 41) S ऋषिभिः (for
भ्रातृभिः) — (L 42) B₁ Dc S ब्राह्मणैश्चैव S न्यवसन्तु-
सुख तदा — Colophon *Adhy no* Dn₁ n₂ D₆ 155,
Dn₃ 156, T₁ G₁ 2 4 M₁ 157, T₂ G₂ 147, M₂ 159

18

D₆ om lines 1-3 — (L 1) B₁ तथापि (for विख्यातो),
and पर्यटन् (for महान्त) — (L 2) Dn₁ n₂ (hapl.)
om the posterior half of line 2, lines 3-4 and the
prior half of line 5 B₄ 'बल (for 'मुज) — (L 8)
B₂ 4 मुवनानि (for तु वनानि) — (L 9) B₂ गह्वर (for
विञ्जर) — (L 10) B₁ Dc 'क्षैव (for 'क्षापि)
— (L 11) B₁ निपतद्, B₂ न्यपतन् — (L 15) B₂
गुहास्तदा; Dc गुहा भयात् B₁ मुचन तेन भीमेन महाबलपरा-
क्रमा.. — (L 16) B₁ 2 'स्तदा (for 'स्तथा) — (L 18)
B₂ 'श्रेष्ठो; Dc₂ 'न्याग्र (for 'न्याग्रो) B₁ 'चरातुग (for

184

'चरोपम) — (L 19) Dc₂ 'मपि (for 'मभिः) — (L 20)
Dn₃ प्रविश्य (for 'ष्टो) — (L 22) B₄ नादेन (for शब्देन),
and सर्पा (for सर्पा) B₁ भीता सर्वोरगादय (for the
posterior half) — (L 23) B₁ अतिक्रान्तस्य; B₂ 2 Dc
Dn₁ n₂ D₆ 'क्रान्तस्तु, B₄ 'क्रान्तेन Dn₁ n₂ D₄ 6 'सत
(for 'सत) B₁ 2 मर्त (B₁म शनैः as above) (L 24)
B₂ नर* (for स्मर)

19

K₂, which om lines 1-20, is ignored up to that line
D₁ reads नद्रुप (for सर्प) in this passage — (L 2)
K₄ नरापि (for ममानघ) — D₂ om lines 4-12
— (L 5) D₁ क शम (for को दम) — (L 6) K₄
तपश्च इक पर प्रोक्त, D₁ दया च का परा प्रोक्ता (for the prior
half) D₁ ध्यानन् (for शौचन्) K₄ इहोच्यते (for उदा-
हृतन्) — D₁ om lines 9-10 with the preceding and

[1065]

क्षमा च का परा प्रोक्ता कि चाजंयमुदाहृतम् । [10]
 युधिष्ठिर उवाच ।
 मनोरो विषयस्यागो हीरकार्यनियतंम् ।
 क्षमा हृदमदित्युपमाजंय ममचितता ।
 सर्वं उवाच ।
 किं ज्ञान प्रोच्यते राजन् क्व प्रथम प्रकीर्तित ।
 दया च का परा प्रोक्ता कि च ध्यानमुदाहृतम् ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 ज्ञान तत्त्वार्थस्योद्यम क्षमक्षिप्रप्रदानता । [15]
 दया भूतद्विषयिण्य ध्यान निविषय मन ।
 सर्वं उवाच ।
 क शत्रुदुर्जयं पुत्रां कश्च स्वाधिरनन्तवः ।
 कीदृशश्च स्मृत माधुरमाधुः कीदृश स्मृतः ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 क्रोधस्तु दुर्जयं शत्रुर्लोभो स्वाधिरनन्तवः ।
 सर्वभूद्विषयः साधुः साधुर्मिदंय स्मृतः । [20]
 सर्वं उवाच ।
 यो मोह प्रोच्यते राजन् कश्च मानः प्रकीर्तित ।
 किमालस्य च विज्ञेय कश्च शोक इहोच्यते ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 मोहो धर्मविमूढश्च मानस्वामाभिमानिता ।
 धमनिष्क्रियतास्य शोषस्वज्ञानसुखये ।
 सर्वं उवाच ।
 किं श्रेयं मुनिभिः प्रोक्त कि तद्व्यंमुदाहृतम् । [25]
 ज्ञान च किं परं प्रोक्त किं तद्व्यमिहोच्यते ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 स्वधर्मं स्थिरता श्रेयं धर्ममिन्द्रियनिग्रहः ।
 ज्ञान मनोमलत्यागो दान स्वभयदक्षिणा ।
 सर्वं उवाच ।
 क पण्डितः पुमाञ्जये कश्च मूर्खो जनेश्वर ।
 समारदेतु कक्षास्य हतापः क परमथा । [30]

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मोपा पण्डितो ज्ञयो मास्त्रियो मूर्ख उच्यते ।
 याम समारदेतुषु हतापो ममसा पर ।
 सर्वं उवाच ।
 योऽहकार इति प्रोक्तः कश्चिहमो जनश्वर ।
 शब्दमूया च का प्रोक्ता कि तर्कानुसुच्यते ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 मोहज्ञानमहंकारो दम्भो धर्मस्वजोषणम् । [35]
 धर्मद्वेषो ह्यमूया च पदुन्वय परदूरणम् ।
 सर्वं उवाच ।
 धमधायश्च कामश्च परस्परविरोजितः ।
 तेषां निहानिरोचित्यात् नु स्वाधिरनन्तं नृप ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 समुद्यो भावयंता भर्ता भर्ता भावो नश्ये च ।
 यस्मिन्नेव कृत्वा नित्यं कल्पान् तत्र ये भुवम् । [40]
 यदा भर्ता च भार्या च परस्परपदानुगी ।
 तदा धर्माभ्यामानां प्रयागामपि ममसा ।
 सर्वं उवाच ।
 ज्ञान्या कृतेन कृतेन स्वाध्यायेन भुतेन च ।
 माद्वयश्च येन भवति प्रमुद्येतद्विनिश्चयम् ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 न जानिसे कुरु ताव न स्वाध्यायः श्रुत न च । [45]
 हारणानि द्विजस्य कृतमेव नु कारणम् ।
 भोके सुनयस्याः त्रियंरोपिममाधिगा ।
 स्वधर्माधारित्या प्रह्लाणोऽस्मिन्ने गया ।
 यदुताः किमधीतेन परस्वयं दुरात्मनः ।
 तेनाधीतं भुव तेन यो कृतमनुनिष्ठति । [50]
 कपालस्य यथा गोप श्वरौ च यथा पशुः ।
 दुष्ट स्वाध्यायदोषेण कृत्वाते तथा भुवम् ।
 कृत्वा यतेन रक्ष्य स्वाध्यायमिति च याति च ।
 क्षत्रीणो विपत्तय क्षीणो कृत्वातस्तु हतो हत ।

following ref — (L 10) D₂ यदा (for परा) — D₁ om lines 13-11 with the preceding and following ref — (L 18) D₁ क माधु प्रोच्यते राजमाधु क पर सथा — (L 19) D₁ कामश्च, D₂ क्रोध म (for क्रोधस्तु) — (L 21) K₂ begins from line 211 K₂ कल्पते (for प्रोच्यते), and प्रकीर्तते (for 'तित) — (L 23) K₂ क हि मूढमल (for धर्माधिमूढ) K₂ स्वात्मानिमानता, K₄ स्वात्मा वगानिता — (L 24) K₂ शोऽहोऽस्वमिहोच्यते (for the posterior half) — (L 25) K₂ कृपिभि (for मुनिभि) — (L 26) K₂ मुदाहृत (for 'मिहोच्यते) — (L 27) D₂ स्वधर्माधिरता K₂ श्रेयम् (for धर्मम्) — (L 29) D₁ नर (for जने) — (L 30) K₄ कश्च साह (for कक्षास्य)

— (L 32) K₂ क श्रुत (for पर) — (L 33) D₁ कश्च (for कश्चिद्) — (L 35) K₂ मोह (for मोह) — (L 36) K₂ [5] स्वयया (for लय्या) — (L 38) K₂ D₁ नित्य, D₂ यन (for नित्य) K₂ यन (for क तु) D₁ ममसा (for ममसा) — (L 40) K₂ परस्पर च सत्तु प्रियमपत्र (sic) वाः D₁ प्रियमपत्र उच्यते (for the posterior half) — (L 42) K₂ तथा (for यदा) K₂ संगत (K₂ 'त) (for ममसा) — (L 44) K₂ कृनिश्चिद्य (for विनिश्चयम्) — (L 45) K₂ स्वाध्यायो न (by transp) — (L 46) D₁ 'मत्तु, D₂ 'मजस्य (for 'मेव तु) — (L 49) D₁ क यदुपा (for 'ना) — (L 50) D₁ साधनम् (for दो कृत्वा) D₂ जीवति (for 'विहति) — D₂ om lines 51-52.

किं कुलेनोपदिष्टेन विपुलेन दुर्गमन । [55]
 कृमयं किं न जायन्ते कुसुमेषु सुगन्धिषु ।
 तस्माद्दिदि महागात्र वृत्त ब्राह्मणलक्षणम् ।
 चतुर्वदोऽपि दुर्धृतं शूद्राण्यपत्नरं स्पृश ।
 योऽग्निहोत्रपते दान्त सतोपनियतं शुचि ।
 तपस्वाध्यायशीलश्च त देवा ब्राह्मणं विदुः । [60]
 सर्वद्वन्द्वमहो धीरा सर्वमद्भविजिन ।
 सर्वभूतहितो सैत्रस्त देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 येन केनचिदाच्छ्रो येन केनचिदामित ।
 यत्र च नशापी च त देवा ब्राह्मणं विदुः ।
 योऽग्निं वि गणाङ्गीनो सम्मानान्मरणान्निव । [65]
 कृणपादिव च स्त्रीभ्यस्त देवा ब्राह्मणं विदुः ।

20

After 3 178 28, K₂ 4 ins

सर्वं उवाच ।

उक्तास्ते सर्वशास्त्रात् प्रश्ना प्रश्नविदा वर ।
 इदानीमेव सुश्रामि भ्रातर ते वृकोदरम् ।
 वैशपायन उवाच ।
 नहुषेण ततो मुक्त भीममाक्षिय मोदरम् ।
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा नहुषं प्रत्यपूजयत् ।
 नहुषोऽपि मुने शापाद्भिमुक्तः प्रीतमानम । [5]
 दिव्यरूपधर श्रीमान्प्रत्युवाच युधिष्ठिरम् ।
 सभाप्य साधुभि पुण्यमिति वै वैदिकी क्षुति ।
 सर्वशापदय मुक्तोऽह स्वया सम्भाप्य साधुना ।
 धर्मं किल नरा कृत्वा लभन्ते सप्तसुतानिह ।
 धर्मेण कं कृतो धर्मो येन लब्धो भवान्मुक्तः । [10]
 न केवलं प्रजा धन्या यामां राजसूयो भवान् ।
 धर्मोऽपि धन्यो धर्मज्ञ यस्य पुत्रस्तस्मीदृशः ।
 दृष्टा क्षुताश्च बहवो नृपा धर्मपरायणा ।
 न श्रुतो न च दृष्टो मे धर्मज्ञस्वाद्यो नृपः ।
 युधिष्ठिर उवाच ।

सभारयोऽह महाभाग यस्य तृष्टो भवान्पुणैः । [15]
 नामभागयस्य तुप्यन्ति देवकल्पा भवादृशा ।

किं तु कौतूहलं तान मम पार्थिवसत्तम ।
 अनं पृच्छामि मौहार्द्रत्वात्तद नान्यस्यथा ।
 सर्वशास्त्रार्थतरङ्गं श्रुत्वास्वयं श्रवणम् ।
 कथं स्वामाग्निमोहं प्राकृतं पुत्रं यथा । [20]
 नहुष उवाच ।
 श्रुतशीलादिभिर्मुक्तं धार्मिकं तपमि निरतम् ।
 सुप्राज्ञमपि कौन्तेय ऋद्धिर्मोदयते नरम् ।
 हीनाभिजनवृत्तोऽपि न स राजानि कश्चन ।
 यस्य चेतमि रात्रेन्द्र करोति न मद्रं पत्नम् ।
 यथाप्तौ ध्रुवसुव्यान्वमनिले चलनं यथा । [25]
 यथा दानिनि शीतत्वं तथैश्वर्यं ध्रुवो मद्रं ।
 ऐश्वर्यमिमिरं चक्षुर्न तपदयति निर्मलम् ।
 पश्चाद्दिमलया याति विनिपाताक्षनाञ्जितम् ।
 चतमानं सुखे म्रगं नात्रैवोति मनिर्मम ।
 योऽहमैश्वर्यमोहेन यत्राविष्टो युधिष्ठिर । [30]
 पतितः प्रतिमद्युद्धं सांप्रत बोधयामि वः ।
 लोकद्वयद्वितं वक्तुं ज्ञातुं को वा न परिदत्तः ।
 न किंयानुविधानत्वे सुनयोऽपि न परिदत्ताः ।
 तस्माद्धोःकृदयस्येष्टं कर्तव्यं ते नराधिप ।
 गुह्यमेतन्महाबाहो कथितं ते मयाग्निम् । [35]
 द्विजाश्च नावमन्तन्यास्त्रलोकेश्वरपूजिताः ।
 देववपूजनीयाश्च दानमानार्चनादिभिः ।
 ये कृता सर्वभक्षोऽग्निर्पयश्च महोदधिः ।
 क्षयी चापादितश्चन्द्रो को न नश्येत्क्षोप्य तान् ।
 लोकानन्यान्सृजेयुषं लोकपालांश्च कोपिताः । [40]
 देवान्कुर्युरदेवांश्च कः क्षुण्वस्तान्मृत्तुयात् ।
 यानुपाश्रित्य निष्ठानि लोका देवाश्च सर्वदा ।
 ब्रह्म चैव धनं येषां को हिंस्यात्ताञ्जिजीविषुः ।
 प्रगीतश्चापणीतश्च यथाग्निर्वन महत् ।
 एव विद्वानविद्वान् ब्राह्मणो नैव परम् । [45]

21

K₂ B₂-4 Dc Dn D₂ (the lost MS having sections 1-36 only on suppl fol sec m) 4 6 G₂ ins the foll

— (L 52) K₂ D₂ यथा (for तथा) — (L 53) K₄ सरह्य (for रह्य न्याद्) D₂ नापाति (for नैति च) — (L 54) K₄ transp वित्तन and वृत्तन — (L 55) K₂ विनिष्टन (for [व]विष्टेन) — (L 58) D₁ चतुर्वेदो — (L 59) K₄ निरत (for नित्य) — K₂ D₂ om lines 63-64 — (L 65) D₁ सुदृते (for मन्मानान्)

20

(L 1) K₂ सवनम् (for शम्) — (L 3) K₂ नादर (for नो) — (L 7) K₂ सन्वती (for वै वैदिकी)

— (L 11) K₂ भमा (for पन्था) and दस्वा भमा (for यानां राजन्) — (L 13) K₂ बहूशो (for बहवा) — For 17-20, K₂ subst स्वस्त्वात्स्य मोद काधिपत्न्यापानिर्ता (cf line 19-20) । एवमद्भुतवशात्तानि मे मया नरात् — (L 21) K₂ मुनि (for धुन) — (L 22) K₂ चेत्तुम् (for कौन्तेय) — K₂ om lines 23-23 — (L 30) K₄ नदिगन् (for नदिन) and मयापुण्योपन (for the posterior half) — (L 31) K₂ सुद मन् (for मद्भु), and स्वां तु सतोपदाम्भ (for the posterior half)

passage after adhy 190 K₄ D₁ 2 (orig) ins it
after adhy 206 (K₄ D₁ 2 reading sections 1-36
after section 168)

१

वैशंपायन उवाच ।

मार्कण्डेयसृपयो ब्राह्मणा युधिष्ठिरश्च पर्यपृच्छन् । ऋषिः केन
दीर्घायुरासीद्वक् ॥१॥ मार्कण्डेयस्तु तान्सर्वानुवाच । महातपा
दीर्घायुश्च वक्रो राजर्षिः । नात्र कार्या विचारणा ॥२॥

एतच्छ्रुत्वा तु कौन्तेयो भ्रातृभिः सह भारत ।

मार्कण्डेय पर्यपृच्छद्भर्माजो युधिष्ठिरः ॥ ३

वक्रदात्म्यौ महात्मानौ श्रूयते चिरजीविनी ।

सखायौ देवराजस्य तावृषी लोकसमतौ ॥ ४

एतदिच्छामि भगवन्वक्रदात्मसमागमम् ।

सुखदुःखममायुक्त तत्त्वेन कथयस्व मे ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

वृत्ते देवासुरे राजन्सप्राप्ते लोमहर्षणे ।

त्रयाणामपि लोकानामिन्द्रो लोकाधिपोऽभवत् ॥ ६

21

1 B₂ ऋषि (for ऋषयो) K₄ D₁ 2 om ब्राह्मणा, and
rona पाड्याश्च (for युधिष्ठिरश्च) — K₄ B₂₋₄ D₂ D₁ 2
विल (for केन) D₂ अस्ति कश्चिच्चिरजात इति (for ऋषि — द्रक्)

2 K₄ om सर्वान् K₄ D₂ D₂ प्रत्युवाच (for उवाच)
D₁ किं न श्रुतं भवता इदं कालान्तरे क्वचित् (for मार्कण्डेयस्तु
तान्सर्वानुवाच) — K₄ D₂ 4 om महातपा B₄ सुमहातपा
(for महा) K₄ D₂ राजन्, D₂ राजनृषि (for राजर्षि)
— D₂ om कार्या

3 ^{bc} K₄ D₁ 2 धर्मराजो युधिष्ठिरः । मार्कण्डेय महाभाग
प्राप्तकालमभाषत

4 ^{ab} B_{1m} 'वक्रो (for 'दात्म्यो) D₂ D₄ श्रूयते
— For 4, K₄ D₁ 2 subst

श्रूयते हि महाभाग वक्रो दात्म्यो महातपा ।

प्रिय सखा च शक्रस्य चिरजीवी च सत्तम ।

[(L 2) D₁ समत (for सत्तम)]

5 ^b K₄ D₁ 2 'द्व' (for 'शक्र') — ^d K₄ D₂ D₁ 2
कथित त्वया (for कथयस्व मे)

6 B₂₋₄ D₂ D₁ D₄ 6 G₃ om 6^a-8^b

7 ^a K₄ पर्जन्ये — ^b K₄ 'संपदनुत्तमा

8 ^{ab} D₂ मुष्टिताश्च जना सर्वे, and व्यवस्थिता — ^{cd}

B₂ तादृक्मर्षा, D₁ दृष्ट्वा सर्वा (by transp) K₄ वलि, K₄
D₁ 2 'द्व' (for वल)

9 For 9, K₄ D₁ 2 subst

अतीव मुष्टिनो राजन्ध्वराज शतक्रतु ।

मय्यस्वर्षति पर्जन्यः सस्यमपद् उत्तमा ।

निरामया सुधर्मिष्ठो प्रजा धर्मपरायणा ॥ ७

मुदितश्च जनः सर्वः स्वधर्मेण व्यवस्थितः ।

ता प्रजा मुदिता सर्वा दृष्ट्वा चलनिपूदन ॥ ८

ततस्तु मुदितो राजन्ध्वराजः शतक्रतुः ।

पेरावत समास्थाय ताः पश्यन्मुदिताः प्रजाः ॥ ९

आश्रमांश्च त्रिचिन्नांश्च नदींश्च विविधाः शुभा ।

नगराणि समृद्धानि रेतडाक्षनपदास्तथा ॥ १०

प्रजापालनदक्षश्च नरेन्द्रान्धर्मचारिणः ।

उदपान प्रपा वापी तडागानि मरामि च ॥ ११

नानाव्रतसमाचारैः सेवितानि द्विजोत्तमैः ।

ततोऽवतीर्थ रम्यायां पृथ्व्यां राजन्शतक्रतुः ॥ १२

तत्र रम्ये शिबे देशे बहुवृक्षममाकुले ।

पूर्वस्थां दिशि रम्यायां समुद्राम्याशतो नृप ॥ १३

तत्राश्रमपद रम्यं सृगद्विजनिपेक्षितम् ।

तत्राश्रमपदे रम्ये वक्र पश्यति देवराट् ॥ १४

वक्रस्तु दृष्ट्वा देवेन्द्र दृष्टं शीतमनाभवत् ।

पेरावतमथारुषा श्वेत गजवरोत्तमम् ।

लोक समानाम्नाय ददशं मुदिता प्रजा ॥

10 ^a) K₄ आश्रमाश्च महापुण्यान्; D₂ आश्रमान्मुदितिचिन्नांश्च;
D₁ 2 आश्रमाणि च पुण्यानि — ^b) K₄ D₁ 2 नदीशैल(D₁
'लान्)सरासि च — ^d) K₄ D₁ 2 नाना- (for खेदाञ्)
D₁ 2 'पदानि च (for 'पदास्तथा)

11 ^c) K₄ D₂ D₁ 2 उदपान (for 'पान) K₄ D₁ 2
कूप (for वापी) — ^d) K₄ D₁ 2 'तडागाराश्रमकुल — After
11, K₄ D₁ 2 ins

नानाजनपटाकीर्णं ब्रह्मचारिनिपेक्षितम् ।

यशोत्सववर्ती तेषां सागराम्बरमेखलाम् ।

12 ^a) K₁ D_n 'ब्रह्म' (for 'व्रत') — ^b) K₄ D₂ D₁ 2
नेविता द्विजमत्तमै — D₂ ins after 12^{ab} D₁, after 14
तत्रावतीर्थ मगवाणशक्रो दितिजसूदन ।

[See below notes on section 16]

— K₄ D₁ om 12^{cd}, D₂ reads it after 14

13 ^a) K₄ D₁ 2 अथ (for तत्र) D₂ शुभे (for शिबे).
— ^c) K₄ D₁ 2 विध्यस्व; D₂ पुण्याया (for रम्यायां) — ^d)
K₄ D₁ 2 समुद्रमभितोभवत्

14 ^b) K₄ D₁ 2 'पक्षि' (for 'द्विज') — ^{cd}) K₄ D₁ 2
ददर्श शक्र सुमहद्वयास्य च महात्मन — After 14, D₂ reads
12^{cd} — D₁ ins after तत्रावतीर्थ etc (see above) D₂,
after 12^{cd} (transposed)

प्रविशेश महापुण्य तपोवनमनुत्तमम् ।

15 K₄ om 15 — ^{ab}) D₁ 2 वक्र सुरपति त्वं पूजयामास
मत्तम — ^{cd}) D₁ 2 om 15^{cd} D₂ पाथेनासनदानेन

पाद्यामनावदानेन फलमूलैरधार्ययत् ॥ १७
 सुगोपविष्टो वरदस्त्रनस्तु बलसूदन ।
 तत प्रश्न वक्र देव उवाच त्रिदशेश्वर ॥ १६
 शत वर्षमहस्त्राणि मुने जातस्य तेऽनघ ।
 समागयाहि मम ब्रह्मन्किं दुःखं चिरजीविनाम् ॥ १७
 यक उवाच ।
 अप्रियैः सह स्वयम् प्रियैश्चापि विनाभव ।
 अपद्भिः संप्रयोगश्च तदुत्सु चिरजीविनाम् ॥ १८
 पुत्रदारविनागोऽत्र ज्ञातीना सुहृदामपि ।
 परेष्वायत्तता कृच्छ्रं किं नु दुःखतर तत ॥ १९
 नान्यदुःखतर किंचिद्लोकेषु प्रतिभाति मे ।
 अर्थैर्विहीनं पुरुष परं मपरिभूयते ॥ २०
 अकुल्याना कुले भाव कुलीनाना कुलक्षयम् ।
 मयोग विप्रयोग च पश्यन्ति चिरजीविन ॥ २१
 अपि प्रत्यक्षमेवैतत्तव देव क्षतक्रतो ।
 अकुल्याना समृद्धाना कथं कुलत्रिपर्यय ॥ २२
 देवदानवगन्धर्वमनुष्योरगराक्षसा ।
 प्रामुवन्ति विपर्याम किं नु दुःखतर तत ॥ २३
 कुले जाताश्च ह्यिश्यन्ते दौष्टुलेयवदानुगा ।

आश्चर्यैरिद्रावमना किं नु दुःखतर तत ।
 लोके वैधर्म्यमेतत्तु इश्यते बहुविस्तरम् ॥ २४
 हीनज्ञानाश्च इश्यन्ते ह्यिश्यन्ते प्राज्ञकोविदा ।
 बहुदुःखपरिक्षेश मानुष्यमिह इश्यते ॥ २५
 इन्द्र उवाच ।
 पुनरेव महाभाग देवयिगणसेवित ।
 समागयाहि मम ब्रह्मन्किं सुखं चिरजीविनाम् । २६
 वक्र उवाच ।
 अष्टमे द्वादशे वापि शाक यं पचते गृहे ।
 कुमित्राण्यनपाधित्य किं वै सुखतर तत ॥ २७
 यत्राहानि न गण्यन्ते नैनमाहुर्महादानम् ।
 अपि शाक पचानस्य सुख वै मघवन्गृहे ॥ २८
 अजितं स्वेन वीर्येण नान्यपाधित्य कचन ।
 फलशाकमपि श्रेयो भोक्तुं ह्यकृपण गृहे ॥ २९
 परस्य तु गृहे भोक्तुः परिभूतस्य नित्यदा ।
 समृष्टमपि न श्रेयो विकल्पोऽयमत मताम् ॥ ३०
 श्वस्त्रीलालपो यस्तु पराक्ष भोक्तुमिच्छति ।
 धिगस्तु तस्य तदुक्तं रूपणस्य दुरामन ॥ ३१
 यो दत्त्वातिथिभूतस्य पितृभ्यश्च द्विजोत्तम ।

(for °)

16 °) K₄ नशावनीर्यं भगवान्नाक्रो नैत्यनिपूदन (see insertion above under section 12) D₁ ३ इद्रो बलनिपूदन (for °) — °) K₂ Dc₂ त्रिन्विश्वं K₄ D₁ ३ वधाप्रश्न वक्र डाल्म्यमुवाच इन्द्रतः
 17 °) B₂ ४ शत- (for शत) K₄ D₁ ३ *महस्त्राणां (for *महस्त्राणि) — °) K₄ D₁ ३ वक्र (for अनघ) — °) K₄ D₁ ३ आख्यादित्त्व (for समागयाहि)
 18 K₂ B₂₋₄ Dc D₂ ४ ३ G₂ om 18
 19 °) K₄ D₁ ३ पुत्रनाशा (D₂ *शोको) धनाशय, and तथा (for अपि) — °) K₄ D₁ ३ चैव (for कृच्छ्र) K₄ Dc D₁ ३ किं नु दुःखतर (Dc दुःखतर) पर
 20 °) K₄ D₁ ३ लैदिस्मिन् (for लोकेषु) — °) K₄ D₁ ३ य परं (for परं म-)
 21 °) K₄ D₁ ३ कुलीनाव, D₂ कुलीनत्व — °) K₄ D₁₋₃ कुल्याना च कुलक्रिया — °) K₄ D₁₋₃ मयोगान्विप्रयोगाश्च
 22 °) K₄ D₁₋₃ अमुगणा (for अकुल्याना), and ऋथेन काल्पयय (for °)
 23 °) K₄ D₁₋₃ *गधवा किनरोरगमानुषा — °) D₂ किं न्विद् (for किं नु) K₄ दुःखतर पर
 24 °) K₄ D₁₋₃ इश्यते (for इश्यन्ते) — °) K₄ B₂₋₄ D₂ ३ दौष्टुलेयर् (for *लेय) — °) K₄ D₁₋₃ *श्चाक्रांता (for *वमना) — °) Dc किं न्विद् (for किं नु) K₄ *मन पर (for *तर तत) — °) K₂ B₂ ३ वै धमन् (for वैधर्म्यम्)

K₄ D₁₋₃ वदन्धर्मय लोके — °) K₄ [S]सुरसूदन, D₁₋₃ शयसूदन (for बहुविस्तरम्)
 25 °) Dc इश्यते (for इश्यन्ते) K₄ (orig) D₂ ३ अपि प्रत्यक्ष बहवो, K₄ (marg sec m) D₁ ह्यिश्यमानाश्च बहवो — °) Dc इश्यते (for इश्यन्ते) — °) K₄ D₂ महा, D₁ ३ महद् (for बहु-)
 26 °) K₄ D₁₋₃ सार्थि- (for देवधि-) K₂ Dc मेवित, K₄ मनिम, B₂ नैविते, B₃ Dc -निर्धी, D₁ -निमि, D₂ -निमा (for -मेवित) — °) K₄ D₁₋₃ आख्यादित्त्व K₄ D₁ महा, D₂ ३ (marg sec m) महद् (for मम) — °) D₁ दुःख (for दुःख)
 27 °) K₄ D₁₋₃ अष्टम्यां वा नवम्या वा (D₂ marg sec m मे नवमे वापि) — °) K₄ य शाक (by transp), B₂ ४ Dc शाक यत्, D₁₋₃ य पाक
 28 °) K₄ नान्य (marg sec m नास्य) तिनानि गण्यते; D₁ ६ तिनानि नास्य ग°, D₂ नास्य त्रैम्यानि ग° — °) D₁ नैवमाहुर, D₂ नैव हानिर् — °) K₄ D₁₋₃ स्वे गृहे परम सुख
 29 °) K₄ Dc D₁₋₃ अन (K₄ अप्य-, Dc अय्यु-, D₁ अव्य-) पाधित्य वाधवान् — °) K₂ B₂₋₄ Dc Dn₁ n₂ D₆ फल शाकमपि, K₄ D₁ ३ फलमूलं — °) K₄ D₁₋₃ सता (for गृहे)
 30 °) K₄ D₁₋₃ हि (for तु) K₂ B₂ ४ भोक्तु, K₄ D₁₋₃ भुक्त (for भोक्तु) — °) K₄ D₂ ३ विपकल्प मत (D₂ स्मृत) मतां, Dc विपकल्पो मत मता, D₁ विषेण सदृश मता
 31 °) K₂ corrupt K₄ D₁₋₃ खा लालप्यमान इव यो

शिष्टान्यन्तानि यो भुङ्क्ते किं वै सुखतर ततः ॥ ३२
 भतो मृष्टतर नान्यत्पूर्वं किञ्चिच्छतक्रतो ।
 दरश यस्त्वतिथिभ्यो वै भुङ्क्त तैर्नैव नित्यशः ॥ ३३
 यावतो ह्यन्धस विण्ढानश्चानि सतत द्विजः ।
 तावतां गोसहस्राणां फल प्राप्नोति दायकः ॥ ३४
 यदेनो यौवनकृत तस्सर्वं नश्यते ध्रुवम् ।
 सदक्षिणस्य भुक्तस्य द्विजस्य तु करे गतम् ।
 यद्धारि वारिणा सिञ्चेत्तद्धयेनस्तरते क्षणात् ॥ ३५
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एताश्चान्याश्च वै यद्ही कथयिष्या कथा शुभा ।
 यकेन सह देवेन्द्र आपृच्छथ त्रिविध गतः ॥ ३६

Colophon

२

वैशंपायन उवाच ।

ततः पाण्डवाः पुनर्मार्कण्डेयमूचुः । कथितं ब्राह्मणमहाभाग्यम् ।

राजन्यमहाभाग्यमिदानीं शुश्रूषामह इति ॥३७॥

तानुवाच मार्कण्डेयो महर्षिः । धृयतामिदानीं राजन्यानां महा
 भाग्यमिति ॥३८॥ कुरुष्णामभ्यतमः सुहोत्रो नाम राजा महर्षीन्
 भिगम्य निवृत्त्य रथम्यमेव राजानमौदीनरं दिशि ददर्शाभि
 सुखम् ॥३९॥ तौ समेस्य परस्परं यथाश्रय पूजां प्रयुज्य गुणसाम्येन
 परस्परं तुल्यारमानौ विदित्वात्म्योभ्यस्य पन्थानं न ददतु ॥४०॥
 तत्र नारदः प्रादुरासीत् । किमिदं भवन्ती परस्परस्य पन्थानमाहृत्य
 तिष्ठत इति ॥४१॥ तावूचतुर्नारदम् । नैतन्नगवन् । पूर्वकर्मकर्त्रादि
 भिर्दिशिष्टस्य पन्था उपदिश्यते समर्थाय वा । भावां च मर्क्यं
 परस्परणोपगतौ । तच्चाथधानतोऽयुरकृष्टमधोत्तरपरिभ्रष्टम् ॥४२॥
 नारदस्येवमुक्तः श्लोकप्रथमपठत् ॥४३॥

ऋषः कौरव्य मृदुः क्रो च कौरव ।

साधुध्यासाधये साधुः साधये नामुयात्कथम् ॥४४॥

कृतं तत्रतुगुणं कुर्यात्प्रान्ति देवेषु निर्णय ।

औदीनर साधुशीलो भवतो वै महीपति ॥ ४५

शुक्ले परस्य तु

32 ^{ab}) K₄ D₁₋₃ देवतातिथिश्रुत्यानां पितृणां च विशेषतः
 — ^c) K₄ D₁₋₃ शिष्टान्तानि च (D₁ तु) यो भुङ्क्ते — ^d) D₁
 किं विशिष्टतर तत

33 ^a) D₃ [S]मृत^o (for मृष्ट^o) D₂ ततः परं सुखं नान्यद्
 — ^b) K₄ D₀ D₁₋₃ किञ्चिदस्ति शतक्रतो — ^{cd}) K₂ B₂₋₄
 D₀ D_n D₄ G₃ [S]म्र (for वै) K₄ D₁₋₃ देवतातिथिश्रुत्येभ्यो
 (K₄ श्रुत्यानां) दत्त्वा भुङ्क्ते हि य मदा (D₁ पुमान्)

34 ^{ab}) D₂ om 34^{ab} K₄ D₁ अदत्त्वा यस्तु विप्रेभ्यो
 भुङ्क्ते स्तेन स एव तु (D₁ च), of Gitā 3 12^{cd} — ^d) B₂
 मानव (for दायक)

35 K₄ D₁ om 35^{cd}

36 ^{ab}) D₂ om 36^{ab} K₄ यद्ही सं- (for वै यद्ही)
 — ^c) K₄ D₀ D₁ देवेश (for देवेन्द्र) — ^d) K₄ D₂
 आपृष्ट्वा B₂ ययौ (for गत)

Colophon Adhy no Dn₁ n₃ 192, Dn₃ T₂ 193,
 G₄ 194 — After the colophon, D₀ ins समाप्त च महा
 भाग्य — After this adhy, D₁ om read our adhy 207

२

37 K₄ पुन सर्वैः; D₂ पुनरेय (for पुनर्) B₂ om
 मार्कण्डेयमूचुः । कथितं, and ins भुतं before राजन्य^o B₄
 transp राजन्यमहाभाग्य and इदानीं D₀ ब्राह्मणभाग्यं; D_n
 D₄ G₃ महाब्राह्मणभाग्यं, D₁ ब्राह्मणमाहात्म्य K₄ D₁ राज-
 माहात्म्य (for राजन्यमहाभाग्य) — K₄ D₂ चेदानीं (for
 इदानीं) K₄ D₁ यद्, B₂ शुश्रूषाम; D₃ शुश्रूषाम K₄
 D₁ om इति

38 K₄ D₁ om महर्षिः K₂ B₂ D₀ D₄ G₃ राजन्यः;K₄ D₁ राज (for राजन्यानां) B₂ माहात्म्यम् (for महा
 भाग्यम्) K₄ D₁ om इति39 K₄ D₁ वै राजा (for राजा) K₄ B₂ D₁ महर्षिन्
 D₁ उपगम्य (for अभि^o) K₄ D₀ D₁ निवृत्तो (for
 निवृत्त्य) After निवृत्त्य, K₄ B₂ D₀ D₂ ins रथम्य पथि
 B₁ G₂ औदीनरि40 B₂ om (the first) परस्परं, K₄ D₁ read for
 it परस्परं B₂ om यथा K₄ D₁ पुण्यमाम्य परस्पर (for
 गुण^o परस्परं) B₂ om (the second) परस्परं K₄
 D₁ तुल्यमात्मनोर् (D₁ om तुल्यम्) D₂ नान्योन्यं पथान
 ददतु (for [अ]न्यो^o — ददतु)41 After तत्र, K₄ D₁ ins तयोर्भिमप्राय विदित्वा मह-
 र्षिर्, and after प्रादुरासीत् thev ins स उवाच — K₂ 4
 D₁ परस्पर (for *स्परस्य)42 D₀ D₁ नारद (for *दम्) — K₂ नैतद्; D₂ वै तद्
 (for नैतद्) K₄ भवते; D₁ भवता, D₂ भवति (for भगवन्)
 — K₂ क आवयोरपि यात्विनि पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्, K₄ D₂ यथ
 यित्तस्य सर्वथा धर्मप्रवादिभिर्; D₀ पूर्वधर्मप्रचोदिभिर् D₁ न कथयि-
 त्तस्य सर्वथा धर्मवादिभिर् (for पूर्वकर्मकर्त्रादिभिर्) D₀ पथान
 (for पन्था) K₄ D₁ om समर्थाय वा B₀for समर्थाय
 वा, K₂ ins

अग्नीधाञ्जयति क्रोधमसाधु साधुना जयेत् ।

[= (var) 5 39 58^{ab}]— K₄ D₁ read तु (for च), and समनौ (for सस्यं),
 and om उपगतौ K₂ G₂ मृत्कृष्टम् (for स्युक^o) K₄ D₁ 3
 भवतिस्त्विदानीं प्रवीतु क आवयोरपथात्त्विति (for तच्चा^o — भष्टम्)43 K₄ D₁ तु श्लोकान् (for श्लोकत्रयम्)44 For 44, K₄ D₁ subst

जयेत्कदर्यं दानेन सत्येनानृतवादिनम् ।

क्षमया क्रूरकर्माणमसाद्यु माधुना जयेत् ॥ ४६

तदुभावेव भवन्माधुदारौ । य इदानीं भवद्भयामन्यतम सोऽप
मर्षतु । एतद्वै निदर्शनम् । इत्युक्त्वा तूर्णीं नारदो वभूव ॥४७॥
एतच्छ्रुत्वा तु कौरव्य शिर्विं प्रदक्षिण कृन्वा पन्यान दत्त्वा बहु-
कर्मभि प्रशस्य प्रययौ ॥४८॥ तदेवद्राज्ञो महाभाग्यमप्युक्त
वाञ्छारद ॥४९॥

Colophon

३

मार्कण्डेय उवाच ।

इदमन्यच्छ्रूयताम् । ययातिर्नाहुयो राजा राज्यस्य पौरजनावृत
आमांश्चके ॥५०॥ गुर्वर्थां द्राक्ष्येण उपेत्याप्रवीत् । सो राजन्गुर्वर्थं
मिक्षेय ममयादिति ॥५१॥ राजोवाच । प्रवीतु भगवान्समय-
मिति ॥५२॥

ब्राह्मण उवाच ।

विद्वेषणं परम जीवलोके

कुर्यान्नरं पार्थिव याच्यमानः ।

त स्वां पृच्छामि कथं तु राज

न्द्रयाद्भवान्दयित च मेऽद्य ॥ ५३

राजोवाच ।

न चानुकीर्तये दत्त्वा

अयाच्यमर्थं न च सृष्टोमि ।

प्राप्यमर्थं च सञ्चत्य

तं चापि दत्त्वा मुसुखी भवामि ॥ ५४

ददामि चे रोहिणीना सहस्र

प्रियो हि मे ब्राह्मणो याचमानः ।

न मे मन कुप्यति याचमाने

दत्त न शोचामि कदाचिदर्थम् ॥ ५५

इत्युक्त्वा ब्राह्मणाय राजा गोसहस्र ददौ । प्राप्तवाश्च गवा सहस्र
ब्राह्मण इति ॥५६॥

Colophon.

४

वैशंपायन उवाच ।

भूय एव महाभाग्य कथ्यतामित्यप्रवीत्पाण्डव ॥ ५७ ॥

अथाचष्ट मार्कण्डेय । महाराज वृषदभैसेदुक्नामानौ राजानौ
नीतिमार्गरवावस्त्रोपास्त्रकृतिनौ ॥५८॥ सेदुको वृषदभैस्य यालस्यैव
उपाश्रुतमभ्यजानात् । कुप्यमदेय ब्राह्मणस्य ॥५९॥ अथ त सेदुक्
ब्राह्मण कश्चिद्देवाभ्ययनमपन्न आशिप दत्त्वा गुर्वर्थां भिक्षितवान् ।
अश्वसहस्र मे भगवान्ददास्विति ॥६०॥ त सेदुको ब्राह्मणमप्रवीत् ।
नास्ति ममवो गुर्वर्थं द्राक्ष्यमिति । स स्व गच्छ वृषदभैसकाशम् ।
राजा परमधर्मज्ञ । ब्राह्मण त भिक्षस्व । म ते दास्यति । तस्यैतदु
पाश्रुतमिति ॥६१॥ अथ ब्राह्मणो वृषदभैसकाश गत्वा अश्वसहस्र
मयाचत । स राजा त करोनाताडयत् । त ब्राह्मणोऽप्रवीत् । किं
हस्यनागम मामिति ॥६२॥ एवमुक्त्वा त शपन्त राजाह । विप्र किं

क्रूर क्राय कौरव्यो मृदवे कौरवो मृद ।

अनाथवे क्षनाद्युक्त्वा साधवे तल्पमो मत ।

45 K₄ D₁ ; om 45 — ^b) Dc वेदेयु (for देवेयु)

46 ^{ab})=(var) 5 39 58^{cd} — ^a) K₄ D₁ ; दाना-
त्कदर्यं जयति — ^{cd}) K₄ D₁ ; अक्रोधाज्जयति क्रोधमसाद्यु
साधुना शिर्वि (see insertion above)

47 K₄ D₁ ; [शि]दृशौ (for [च]शरौ) — B₂ om इदानीं
K₄ D₁ ; शिर्विन्द्रारोय शिर्वेह मन्ये कौरव्यो यात्विति (for य
इदानीं - *सर्पतु) — K₄ तल्पमनमिति, D₁ ; एतत्सगनम् (for
एतद्वै निदर्शनम्) — K₄ D₁ ; om उक्त्वा, and read
[S]भवत् (for वभूत्)

48 K₄ D₁ ; तच्छ्रुत्वा कौरव्य (om तु) B₂ शिवाय,
Dc D₄ शिर्वे, G₂ शिर्वि (for शिर्वि) K₂ Dc D₄ G₃ om
कृत्वा K₄ कृन्वा (for इत्त्वा) K₄ D₁ ; om बहुकर्मभि
प्रशस्य B₂ ययौ (for प्रययौ)

49 K₄ D₁ ; तदेव विनयो राजा भाग्य (D₁ महाभाग्य) च
कथितमिति (K₄ *मस्ति)

Colophon K₂ B₂-4 Dc D₄ G₃ om the colophon
— Adhy no Dn 193 (Dn₃ 194), D₁ 215

50 K₄ *जनपरिवृत्न (for *जनावृत्न)

51 D₁ ; त गुर्वर्थां (for गुर्वर्थां) — K₄ D₂ ins सवत्
before गुर्वर्थं

53 ^a) K₄ Dn₂ तस्वां (for त त्वां) D₂ स कथं तु (for
कथं तु) — ^a) K₄ दयितश्च; D₂ *तथापि

54 ^a) Dn D₁ दय दत्त्वा (for दत्त्वा) — ^b) K₄ न
प्राप्यम् (for अयाच्यम्) — ^a) Dn₃ दद्या (for दत्त्वा)

55 ^b) Dn याच्य* (for याच*)! — ^a) Dn D₂ याच्य-
माने! — ^a) D₂ ददन् (for दत्त)

Colophon K₄ D₁ ; om the colophon — Adhy
no Dn 194 (Dn₃ 195)

57 K₄ राजमहाभाग्य, D₂ महाराजभाग्य (for महाभाग्य)
58 K₄ D₂ transp मार्कण्डेय and महाराज D₂ राज-
(for राजानौ)

59 Dn D₁ ; अभ्यजानत् — After कुप्यम्, D₂ ins
अश्वसहस्र मे भवान् K₄ कुप्येद्देस्य (for कुप्यमदेय)

60 K₄ गुर्वर्थं (for *र्थां)

61 K₄ D₁-3 नास्ति मे सभवो (for नास्ति मभवो) K₄
D₁ ; ब्रह्मण्यस्त भिक्षयस्व (for ब्राह्मण न भिक्षस्व)

62 K₄ कशया तम्, D₂ न कशया (for न करोन) A few
MSS हिमि (for हनि) K₄ reads मा before हनि

सेन्द्रा देवाः प्रहरन्त्यस्य वज्रम् ॥ ७८

उक्षाण पक्त्वा मह ओदनेन

अस्माकपोताप्यति ते नयन्तु ।

यस्मिन्देशे रमसेऽतीव श्येन

तत्र मांसं शिवयस्ते चहन्तु ॥ ७९

श्येन उवाच ।

नोक्षाणो राजन्प्रार्थयेय न चान्य

दस्मान्मायमधिक वा कपोतात् ।

देवैर्दत्तं सोऽद्य ममैव भक्ष-

स्तन्मे ददस्व शकुनानामभावात् ॥ ८०

राजोवाच ।

उक्षाण वेह तमनून नयन्तु

ते पश्यन्तु पुरुषा ममैव ।

भयाहितस्य दाय ममान्तिकारवां

प्रत्यान्नाय तु त्व द्वेन मा हिंसी ॥ ८१

त्वजे प्राणांश्च दद्यां कपोत

सौम्यो ह्यय किं न जानासि श्येन ।

यथा ह्येन मा कुरुष्वेह सौम्य

नाह कपोतमर्पयिष्ये कथञ्चित् ॥ ८२

यथा मां वै साधुवादैः प्रसन्ना

प्रदासेयुः शिवयः कर्मणा तु ।

यथा श्येन प्रियमेव कुर्यां

प्रदाधि मा यद्वदेस्मात्करोमि ॥ ८३

श्येन उवाच । ऊरोर्दक्षिणादुत्कृत्य स्वपिशितं तावद्राजन्याव

न्मांसं कपोतेन समम् । तथा तस्मात्साधु भ्रातः कपोत । प्रदासेयुश्च

शिवयः । कृतं च प्रियं स्यान्ममेति ॥८४॥

अथ स दक्षिणादूरोरुत्कृत्य म्भ्रमांमपेशीं तुल्याधारयत् । गुरुरत्र

एव कपोतं आसीत् ॥८५॥ पुनरन्यमुच्चकर्तं । गुरुरत्र एव

कपोतः ॥८६॥ एव सर्वं ममधिगत्य शरीरं तुल्यायमारोपयामास ।

तत्तथापि गुरुरत्र एव कपोतं आसीत् ॥८७॥ अथ राजा स्वयमेव

तुलामारोहः । न च व्यलीकमासीद्भ्रातः ॥८८॥ एतद्वृत्तान्तं दृष्ट्वा

भ्रातः इत्युक्त्वा प्रालीयत श्येनः ॥८९॥ अथ राजा अग्रवीत् ॥९०॥

कपोतं विष्टुः शिवयस्त्वां कपोत

पृच्छामि ते शकुने को नु श्येन ।

नानीश्वर ईदृशं जातु कुर्यां

देत प्रश्नं भगवन्मे विचक्ष्व ॥ ९१

कपोत उवाच ।

वैश्वानरोऽहं ज्वलनो धूमकेतु

रथैव श्येनो वज्रहस्तः शचीपति ।

साधु ज्ञातु स्वाभूषणं सौरथेय नौ

जिज्ञासया त्वत्तकाशं प्रपन्नौ ॥ ९२

यामेतां पेशीं मम निष्क्रयाय

प्रादाद्भवानसिनोत्कृत्य राजन् ।

एतद्वो लक्ष्मं शिवं करोमि

हिरण्यवर्णं रुचिरं पुण्यगन्धम् ॥ ९३

एतासां प्रजानां पालयिता यशस्वी

सुरपीणामथ संमतो भृशम् ।

एतस्मात्पार्श्वीयुरूपो जनिष्यति

कपोतरोमेति च तस्य नाम ॥ ९४

कपोतरोमाणः शिविनौद्भिद्रं पुत्रं प्राप्स्यसि नृप । वृषसहनन

79 ^a) K₄ पक् (for पक्त्वा) — ^b) D₁ अस्मत्- (for अस्मात्) — ^c) D₁ हि (for हीं) — ^d) K₄ D₂ ऽ वयमस्ते (for शिवयस्ते)

80 ^a) D₂ दादश प्रार्थये (for प्रार्थयेय) — ^b) K₄ Dn₁ D₁₋₃ om वा — ^d) K₄ कुशल नामावात्, D₂ ऽ नान्यशकुना दनावात् (for शकुनानाम^o)

81 ^a) K₄ D₁₋₃ वै हतम् (for वेह तम्) — ^b) K₄ ते पचतु पुरुषा ममैव वाचा, D₂ ते पुरुषा ममैव वचनात्, D₃ ते पुरुषा ममैव च — ^c) K₄ याहि त्वमादाय; D₁ याहि त्वस्य दाय, D₂ ऽ याहि तदादाय (for भयाहितस्य दाय) — ^d) Dn₂ प्रापयतु (for प्रत्यान्नायतु) K₄ D₁₋₃ त्व द्वेन मा हिंसी पुरुष (D₂ ऽ सत्पुरुष) कपोत

82 ^b) K₄ Dn₁ न₂ जानामि, D₂ जहासि — ^c) K₄ D₂ ऽ वृथा (for यथा)

83 ^a) Dn₁ हि (for मां) D₂ ऽ ते (for वै) K₄ Dn₂ D₃ प्रपन्ना — ^b) D₃ (by corr) [अ]य (for तु) — ^c) K₄ D₂ ऽ ऽ ऽ ते after यथा — ^d) D₂ ऽ यावदेत त्वरोमि

84 Dn₂ [अ]स्मात् (for तस्मात्) Dn₁ जान, Dn₂ मात्र (for भ्रातः)

85 Dn₂ D₃ om स

87 Dn₂ एव सर्वं माममधिगत्य, D₂ ऽ एव सवमासमुत्कृत्य, D₂ ऽ शरीरात् (for शरीर) — K₄ D₂ ऽ तथा (for तत्तथापि)

89 D₂ ऽ तात (for भ्रातः) K₄ प्रातीयन, D₃ प्रलीयत

91 ^a) D₂ ऽ कथं विष्टुः (for विष्टुः) — ^b) D₃ क (for को) — ^c) D₂ ऽ इतीदृश (for इदृश), and एतत् (for एत)

92 ^c) K₄ साधु D₂ ज्ञातु त्वम् K₄ D₂ ऋषय (for ऋषम) K₄ सौरथाना, K₄m D₂ ऽ सौरथेयानां (for सौरथेय नौ)

93 ^a) K₄ इमा (for एता), and निष्क्रयार्थं (for निष्क्रयाय) — ^c) D₂ ऽ पदय (for लक्ष्म) — ^d) K₄ D₃ om ऋण D₂ ऋण (for ऋण)

94 ^a) K₄ D₂ ऽ आमा (for एतासां) — ^b) D₁ मुरप भाणाम् K₄ D₂ ऽ मभृशो (for मनो) — ^c) K₄ D₃ जनिष्यते

95 K₄ D₁ ऽ शिविमौद्भिद्रं K₄ D₂ ऽ वृष महारथ (for

यशोदीप्यमान द्रष्टामि शूरश्रवणं गौरधानाम् ॥०५॥

Colophon

६

वेदापायन उवाच ।

भूय एव महाभारय कथयताम् । इत्यत्रवीरपाण्डवो मार्केण्डे यम् ॥०६॥

अथाचष्ट मार्केण्डेय । अष्टकस्य वैश्वामिधेरेभ्यमेधे मर्धे राजानं प्रागच्छत् । आगरश्चास्य प्रतर्दनो वसुमना त्रिविरींशीनर इति ॥१०॥ न च ममास्यजो आत्भि मह रथेन प्रायात् । ते च नारदमा गच्छन्तमभियाचारोऽस्तु भवात्रयमित्यमुवन् ॥०॥ तांस्त्रयेत्युक्त्वा रथमाररोह ॥१०॥

अथ तेषामेकः सुरर्षि नारदमग्रवीत् । प्रसाद्य भगवन्त किञ्चि दिच्छेय प्रष्टुमिति ॥१०॥ पृच्छ । इत्यत्रवीरद्वि ॥१०॥

सोऽग्रवीत् । आयुमन्त मर्गगुणप्रमुदिता । अथायुष्मन्त मर्गस्थान चतुर्भिर्यातव्य स्यात्कोऽवतरेत् ॥१०॥ अयमष्टकोऽवतरेत् । इत्यत्रवीरद्वि ॥१०॥ कि कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१०॥ अथाचष्ट । अष्टकस्य गृहे मया उचितम् । स मां रथेनानुप्रावत् ॥१०॥ अथापयमनेकानि गोवहन्त्राणि वर्णशो विविक्रानि ॥१०॥ तमामपृच्छत् । कस्यमा गाम इति ॥१०॥ सोऽग्रवीत् । मया निस्तृष्टा इत्येता ॥१०॥ तेनैव स्वय श्लाघति कथितेन । एषोऽवतरेत् ॥१०॥

अथ त्रिविर्यातव्यम् । सांप्रत कोऽवतरेत् ॥११०॥ प्रतर्दन ।

इत्यत्रवीरद्वि ॥११॥ तत्र कि कारणम् ॥११॥ प्रतर्दनस्यापि गृहे मयोपितम् । स मां रथेनानुप्रावत् ॥११॥ अर्थेन ब्राह्मणो भिक्षत । अश्व मे वत्तातु भवान् ॥११॥ निवृत्तो दास्यामि । इत्यत्रवीरद्वि ॥११॥ स्वरितमेव श्रीयताम् । इत्यत्रवीरद्वि ॥११॥ स्वरि तमेव ॥११॥ न ब्राह्मणस्यैवमुक्त्वा दक्षिण पार्श्वमददत् ॥११॥ अथानयोऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् ॥११॥ तथैव चैनमुक्त्वा वामपार्श्वमददात् ॥१२॥ अथ प्रायात् । पुनरपि चान्योऽप्यश्वार्थी ब्राह्मण आगच्छत् । स्वरितोऽथ तस्मै अपनह्य वामं धुर्यमद दत् ॥१२॥ अथ प्रयात् । पुनरन्य आगच्छदश्वार्थी ब्राह्मण ॥ तमग्रवीत् । अतियातो दास्यामि ॥१२॥ स्वरितमेव मे दीयताम् । इत्यत्रवीरद्वि ॥१२॥ तस्मै दत्त्वाश्व रथपुर गृह्णता व्याहृतम् । ब्राह्मणानां सांप्रत नास्ति किञ्चिदिति ॥१२॥ य एव ददाति चास्यति च तेन व्याहृतेन तथावतरेत् ॥१२॥

अथ द्वार्यां यातव्यमिति कोऽवतरेत् ॥१२॥ वसुमना अश्वतरेत् । इत्यत्रवीरद्वि ॥१२॥ कि कारणम् । इत्यपृच्छत् ॥१२॥ अथाचष्ट नात् । अह परिभ्रमन्वसुमनसो गृहसुपस्थितः । स्वस्ति वचनमासीत् । पुष्परथस्य प्रयोजनेन तमहमन्वगच्छत् । स्वस्ति वाचितेषु ब्राह्मणेषु रथो ब्राह्मणाना दक्षितः । तमह रथ प्रादासम् ॥१२॥ अथ राजाग्रवीत् । भगवता रथ प्रादासम् । एव भगवतो रथ इति ॥१३॥ अथ कदाचित्पुनरप्यहमुपस्थितः । पुनरेव च रथ प्रयोजनमासीत् ॥१३॥ सम्यगयमेव भगवत् । इत्येव राजाग्रवी दिति ॥१३॥ पुनरेव तृतीय स्वस्तिवाचन समभावायम् ॥१३॥ अथ

नृप । धृपमहनन)

Colophon Adhy no Dn 196 (Dns 195), D1 216

97 D2 ३ अथाचष्टे मां — K4 Dn1 D2 ३ आगच्छन् (for प्रायं)

98 K4 D2 ३ ते (for ते च) K4 D2 ३ ins अपदयन् after आगच्छन्तम्

99 K4 om ताम् D2 ३ नर्धेत्युक्त्वा

100 K4 D2 ३ ष्फनरो ऋषि (K4 marg औशीनरो [gloss ?]) (for एक सुरर्षि)

102 K4 D1-३ सर्वं एव (for सर्वं) — K4 अथायुष्मना K4 D1-३ गुणविशेषात्, Dn1 गणाविशेष (for स्वर्गस्थान) K4m यात स्यात्, D2 ३ यातव्ये (for यातव्य स्यात्)

105 D2 om from मया (in 105) up to कोऽवतरेत् (in 110)

108 Alter निस्तृष्टा, K4 D1 ३ ins गाम

112 K4 D2 ३ अश्व (for तथ)

113 Dn अनुप्रावत्, D1 अनुवाहत्

114 D2 भिक्षित, D2 [S]पि भिक्षित (for भिक्षित)

118 D2 ३ पार्श्वम् (for पार्श्वम्) K4 D2 ३ अत्तात् (for अददत्).

120 K4 अन्य दत्तं, D2 अत्तात्, D2 अभ्यददात् (for अभ्यदात्)

121 D2 om (? hapl) 121 K4 D2 धुर्यमददात् (for ददत्)

122 K4 इति प्रतिप्रयामि (for अतियातो दास्यामि)

123 K4 D2 ३ om मे

124 K4 D2 ३ तममे (for तसै) K4 D2 स्वय (D2 स्वय च) धुर (for रथधुर)

125 K4 यदेव, D2 य एवं (for य एव) D2 ३ [ऋ]नेन (for नेन)

126 K4 D2 ३ om इति

129 K4 Dn1 n3 D1-३ स्वस्तिवाचनम् (for वचनम्) D2 ३ (sup in sec m as above) स ह मान्वगच्छत् (for तमहमन्व) — K4 स्वस्तिवाचनेषु (for वाचितेषु) — K4 समभावाय (for प्रादासम्)

130 K4 D2 ३ अथ स (for अथ) K4 D2 ३ भगवन् (for भगवता), and भवतो (for भगवतो)

131 K4 D2 ३ पुनश्चरन्तमहम् (for पुनरप्यहम्)

132 K4 D2 ३ तथा चैन प्र(-D2 प्रा)शमम् (for नम्यगयम्)

K4 D2 ३ om (the second) इति

133 K4 D2 ३ अथो (for अथो)

रात्रा ब्राह्मणाना दशैयन्माममिप्रेक्ष्यात्रवीत् । अथो भगवता
पुण्यरथस्य सन्निवाचनानि सुपु संमात्रितानि ॥१३२॥ एतेन द्रोह
वचनेनावतरेत् ॥१३१॥

अथैकेन यान्थ्यं स्यात्क्रोडवतरेत् ॥१३३॥ पुनर्नारद आह ।
शिविर्यायात् । अहमत्रतरेयम् ॥१३४॥ अत्र किं कारणम् । इत्यप्रवीत्
॥१३५॥ अमावह शिधिना समो नाम्नि ॥१३६॥ यतो ब्राह्मण कश्चि
देनमत्रवीत् । शिधे अद्याप्यंस्मीति ॥१३७॥ नमत्रवीच्छिधिः । कि
क्रियताम् । आज्ञापयतु भवानिति ॥१३८॥ अथैनं ब्राह्मणोऽत्रवीत् ।
य एष ते पुत्रो बृहद्रथो नाम एष प्रमातव्य इति ॥१३९॥ तमेन संस्करु
अन्नं चोपपादय । ततोऽह प्रवीक्ष्य इति ॥१४०॥ ततः पुत्रं प्रमाथ्य
मस्कृत्य त्रिधिना माधयित्वा पात्र्यामर्पयित्वा शिरसा प्रतिगृह्य
ब्राह्मणममृगयत् ॥१४१॥ अथान्य मृगयमाणस्य कश्चिदाचष्ट । एष
ते ब्राह्मणो नगरं प्रविश्य ददति ते गृहं कौशागारमायुधागारं
म्यगारमश्वशालां हस्तिशालां च क्रुद्ध इति ॥१४२॥ अथ शिविस्त
थैवाविकृतसुत्रवर्णो नगरं प्रविश्य ब्राह्मणं तमप्रवीत् । यिद्धं भग
वन्नमिति ॥१४३॥ ब्राह्मणो न किञ्चिद्वात्रहार । विस्मयादघोमुत्र
श्रायीत् ॥१४४॥ ततः प्रामादयद्ब्राह्मणम् । भगवन्मुज्यतामिति
॥१४५॥ सुहृर्वाहुद्वीक्ष्य शिविमप्रवीत् । स्वमेवैतदशानेति ॥१४६॥

तत्राह । तथा । इति ॥१४७॥ शिविस्तथैवाविमना महित्वा कपाल-
मभ्युदार्य भोक्तुमच्छत् ॥१४८॥ अथान्य ब्राह्मणो हस्तमगृह्णात् ।
अथवीक्षेनम् । जितक्रोडोऽपि । न ते किञ्चिदपरित्याज्यं ब्राह्मणार्थं
॥१४९॥ ब्राह्मणोऽपि त महाभाग मभानयत् ॥१५०॥ स ह्युद्वीक्ष-
माण पुत्रमपश्यदग्रे तिष्ठन्त देवकुमारमिव पुण्यगन्धान्वितमल-
कृतम् ॥१५१॥ सर्वं च तमर्थं विधाय ब्राह्मणोऽन्तरधीयत ॥१५२॥
तस्य राजर्षेर्विधाता तेनैव वेपेण परीक्षार्थमागत इति ॥१५३॥
तस्मिन्नन्तर्हिते अमात्या राजानमृचुः । किं प्रेष्युना भवता इदमेवं
जानता कृतमिति ॥१५४॥

शिविरुवाच ।

नैवाहमेतद्यशमे ददानि

न चार्थहेतोर्न च भोगतृषण्या ।

पार्परनामेधित एष मार्ग

इत्येवमेतस्यकलं करोमि ॥ १५०

सन्निः सदाप्यामित तु प्रदासं

तस्मात्प्रदासं श्रयते मतिर्मे ।

एतन्महाभाग्यवर शिवेस्तु

तस्मादह वेद यथावदेवत् ॥ १५८

- 135 K₄ D₂ : [प]रोवनेरेत् (for [अ]व^३)
- 139 D₂ om from असावह (in 139) up to अत्रवीत्
(in 140) K₄ D₃ असावाच्यात् (for असावह), and तुन्यो
(for समो)
- 140 K₂ B₂ : Dc D₆ G₂ त शिवि ब्राह्मणोऽन्याच्छत् ।
स चैनमत्रवीत् (for यतो—*मवीत्) — K₄ D₁₋₃ शिधि
अद्याप्यंस्मीति
- 141 Dc भगवत् (for भवान्)
- 142 K₂ अथ वा (for अथैन) Dc om. अथैन — *मवीत्
B₂ D₄ om [ए]न — B₂ Dc D₁₋₃ एष (for य एष) K₄
om पुत्रो K₄ D₁₋₃ बृहद्रथो (for बृहद्रथो), and एष मस्कि-
यर्ता (for एष प्रमानव्य इति) — K₂ त भवने (for तमेन)
K₄ D₁₋₃ त्व चैन मद्यापय (for त्वमेन मस्कुरु), and पात्र्यां
प्यापय (for अन्न चोपपादय) — Dc तत्र (for ततो)
- 143 K₄ D₁₋₃ तथा पुत्र मगथ्य (for तत्र पुत्रं प्रमाथ्य) K₄
D₁₋₃ संस्कृत्य चाविमना ; D₄ संस्त्रिविधिना K₄ D₁₋₃ om
नाधयित्वा K₄ D₁₋₃ वर्षयित्वा (for अर्पं) K₄ गृह्य, D₂ :
प्रगृह्य (for प्रति) K₄ D₁₋₃ वहिर्दृग्गतने (K₄ *नि) (for
ब्राह्मणमृत्)
- 144 K₄ D₁₋₃ अथास्वाचष्ट मशी मृगयमाणस्य (for अथान्य —
चष्ट) — D₁ : एष स (for एष ते) K₄ D₁₋₃ कौशागारम्
(for कोशा) B₂ Dc D₄ : कौशागारायुधागारांश्च क्रुद्ध (for
कोशा) — च क्रुद्ध D₂ om from आयुधा^३ up to नगर (in
145) K₄ D₃ यत्रागारम् (for म्यगारम्) D₁ म्यगार
कौशायायुधागार यत्रागारम् (for आयुधागार म्यगारम्)

- 145 K₄ D₂ : अत्र भगवन्निति (by transp)
- 146 For 146, K₄ D₁₋₃ subst एवमुक्तो ब्राह्मणो न
किञ्चिद्वाहरत् । किञ्चिद्वाद्युक्त आसीत्
- 147 K₂ B₂ Dn₁ n₂ D₄ प्रसादयद्; K₄ Dns D₂ :
प्रसाद, D₁ प्राप्त (for प्रानादयद्)
- 148 Before सुहृतांद्, K₄ D₁₋₃ ins स D₁₋₃ उदीक्ष्य
(for उदीक्ष्य) — After अत्रवीत्, K₄ D₁₋₃ ins नाहमति-
थेदत्त्वा मुनस्मि । तत् शिविरन्तिपथ । नातिर्यि प्राप्तवान् । आगल
चाह । भगवन्नतिथिर्लभ्यते । तत्समुवाच ब्राह्मण !; and read
त्वमेवातिथिर्भूत्वा मुक्ष्वेति (for त्वमेवैतदशानेति)
- 150 For 150, K₄ D₁₋₃ subst अथ शिविस्तथैवाविमना
अर्चयित्वा तमे (D₁ *दै)च्छत्रोक्तु
- 151 K₄ D₁ : om (hapl) from हस्तम^३ up to ब्राह्मणो
(in 152)
- 155 K₄ D₁₋₃ om 155
- 156 K₄ D₁₋₃ पश्यता (for प्रेष्युना) K₄ विजानीयक,
D₁ जानीय, D₂ : जानीयक (for जानता)
- 157 °) K₄ Dc₁ D₁₋₃ द्यामि (for *नि) — °c) K₄
D₁₋₃ न भूमिच्छिद्यवयो न लोमात् । शिष्टे मया सेविन एष मार्ग
(D₁ *ते मां एष)
- 158 For 158, K₄ D₁₋₃ subst
तस्मात्प्रधानमाद्रियने मतिर्मे ।
एतच्छिवैर्महामाग्य । तस्मादहमवतरेत् । शिविर्यायादिति ।
[Before एतन्त्, K₄ ins तस्मिन्नन्तर्हिते पुत्र प्रादुरासीत्, and
om अहन् before अवतरेत्]

Colophon

[Correction ! In the footnote on p 677 (marked by ✂) K₁ is wrongly included among the MSS which have this insertion This mistake has been rectified in the list given above (p 1067 f)]

22

K₂ B Do Dn D₂₋₆ ins after adhy 221 (for G₂ & see below)

युधिष्ठिर उवाच ।

भगवच्छ्रोतुमिच्छामि नामान्यस्य महात्मनः ।
त्रिषु लोकेषु यान्यस्य विख्यातानि द्विजोत्तम ।
वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तः पाण्डवेयेन महात्मा ऋषिसनिधौ ।
उवाच भगवोस्तत्र मार्कण्डेयो महातपा ।
मार्कण्डेय उवाच ।

आमेयश्चैत्र स्कन्दश्च दीप्तकीर्तिरनामयः । [5]

मयूरकेतुर्धर्मात्मा भूतेशो महिषार्दनः ।
कामजिष्कामद कान्त सत्यवाग्भुवनेश्वर ।
शिशु शीघ्र शुचिश्चण्डो दीप्तगणः शुभाननः ।
अमोघस्त्रनघो रौद्र प्रियश्चन्दाननस्तथा ।
दीप्तदाप्तिः प्रदानात्मा भद्रकृच्छ्रमोहन । [10]

पृष्ठीप्रियश्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सल ।
कन्याभर्ता विभक्तश्च स्वाहेयो रंजतीसुत ।
प्रभुर्नेता विदायश्च नैगमेय सुदुश्चर ।
सुव्रतो ललितश्च बालक्रीडनकप्रियः ।
स्रजारी प्रह्लाचारी च शूरः शरवणोद्भवः । [15]
विश्वामित्रप्रियश्चैव देवभेनाप्रियस्तथा ।

वासुदेवप्रियश्चैत्र प्रियः प्रियकृदेव तु ।
नामान्येतानि दिव्यानि कार्तिकेयस्य य पठेत् ।
स्वर्ग कीर्ति धन चैव स लभेन्नात्र सशय ।

मार्कण्डेय उवाच ।

सोऽप्यामि देवैर्श्रुतपिभिश्च सुष्ट [20]

शकण्या गुह नामभिरप्रमेयम् ।

पदानन शक्तिधर सुवीर

नियोध चैतानि कुरुप्रवीर ।

ब्रह्मण्यो वै ब्रह्मजो ब्रह्मविद्य

ब्रह्मोपायो ब्रह्मवतां नरिष्टः । [25]

ब्रह्मप्रियो ब्रह्मण्यमप्रती त्व

ब्रह्मजो वै ब्रह्मणानां च नेता ।

स्वाहा स्वधा त्व परम पवित्र

मन्त्रस्तुतस्त्व प्रथितः पठश्चिः ।

सत्रस्त्रस्त्वमृतवक्ष पद् वै [30]

मासार्धमासावयन दिशश्च ।

एव पुष्कराक्षस्त्रविन्दवक्त्रः

सहस्रत्रक्त्रोऽपि सहस्रबाहुः ।

एव लोकपालः परम हविश्च

त्व भावन सर्वसुरासुराणाम् । [35]

त्वमेव सेनाधिपति प्रचण्डः

प्रभुर्बिशुश्राप्यथ शत्रुजंता ।

सहस्रभूस्त्व धरणी त्वमेव

सहस्रतुष्टिश्च सहस्रभुक्च ।

सहस्रदीर्घस्त्रमनन्तरूप [40]

महस्रपारश्च गुह शक्तिधारी ।

गङ्गासुतस्त्व स्वमतेन देव

स्वाहामहीकृतिकानां तथैव ।

Colophon — Adhy no B₂ 198, Dn 197 (Dn₂ 196), D₁ 217

22

(L 1) B₁ 2 (m ns above) & Do च (for [अ]प्य)
— (L 4) D₂ महात्मा (sup lin 'तपा' ns above)
— (L 7) B₄ काम (for कान्त) Do सत्यवाग् (for 'वाम्')
— (L 8) Do D₄ चन्द्रो (for चण्डो) — (L 10) Do D₂ तत्र कुवकुटमोहन (for the posterior half)
— (L 11) B₄ सवात्मा (for धर्मात्मा) — (L 12) B₁ 'कर्ता', B₄ Do 'हता (for 'मर्ता) — (L 13) D₂ नयो (for नेता), and 'दुश्चर (for 'दुश्चर) — D₂ om (hapl) from the posterior half of line 14 up to the prior half of line 17 — (L 15) Do शूरवलो शुव (D₂ वधु) (for शरवणोद्भव) D₂ सुव्रतो ललितश्चैव बालचारी

सशोद्भव — B₁ om (hapl) from the posterior half of line 16 up to the prior half of line 17 — (L 17) K₂ B Do D₄₋₆ भिय भियक् एव च (D₄₋₆ तु) — (L 19) B₄ D₂ एमते (for स लभेत्) — After line 19, B₂ ins आगिरमे (colophon?) — (L 20) B₂ & Do D₂ 2 गन्त्या (for शकत्या) Do सादरग (for नामभिर) — (L 24) K₂ B₄ D₂ वै ब्रह्मतेजो, B₁ ब्रह्मयोनिर् (for वै ब्रह्मजो) B₂ D₂ ब्रह्मविद्य, B₂ & 'विश्व, Do₁ D₂ 2 'विश्व — (L 26) B₁ 'मर्वमत्री, Do 'सर्वतीर्थ (for 'सत्रती त्व) — (L 29) Do मन्त्रस्तुतस्त्व — (L 30) B₂ पठेव (for च पद् वै) — (L 31) K₂ B₂ & D₂ D₂ ns D₂₋₆ 'मासावयने, B₂ 'मासा विदितो — (L 38) B₁ Do 'पास्व, B₂ & D₂ & 'सस्त्व (for 'भूरत्व) — (L 39) B₄ 'दृष्टिश्च (for 'तुष्टिश्च) K₂ 'सगुक्, Do 'गुक्त्व (for 'भुक्च) — (L 41) K₂ 'पाद (for 'पारव) Dn₁ युक् (for युह). — (L 43)

त्वं श्रीदमे पण्मुख कुक्कुटेन
यथेष्टनानाविधकामरूपी । [45]
दीक्षासि सोमो मरुत सदैव
धर्मोऽमि वायुरचलेन्द्र इन्द्र ।
मनावनानामपि शाश्वतस्व
प्रसु प्रभूणामपि चोन्नधन्वा ।
ऋतस्य कर्ता दितिजान्तकस्त्वं [50]
जेता रिपूणा प्रवर सुराणाम् ।
सूक्ष्म तपस्त्रपरम स्वमेव
परावरजोऽमि परावरन्वम् ।
धर्मस्य कामस्य परस्य चैव
त्वत्तेजसा वृस्त्रमिद महान्मन् । [55]
श्यासं जगत्सर्वसुरप्रवीर
शक्त्या मया मस्तुत लोकनाय ।
नमोऽस्तु ते द्वादशनेत्रवाहो
अत पर वेदि गति न तेऽहम् ।
स्कन्दस्य य इद विप्र पटेजन्म गमाहित । [60]
श्रावयेद्वाङ्मणेम्भो य शृणुयाद्वा द्विजेरितम् ।
धनमायुर्यदो दीप्त पुत्रान्शत्रुजयं तथा ।
म पुष्टिनुष्टी मप्राप्य स्कन्दमालोक्यमामुयात् ।

Colophon

☞ G₂ 4 ins (with v1) lines 61-62 only of the above passage after 80^b of the same adhy (221), which is a very clear proof of the contamination of these two Grantha MSS from the Northern Recension

T₂ G M ins after 3 232 10 (G₁, after 3 232 9)
एवमुक्तस्तु कौन्तेय पुनर्वाक्यमभाषत ।
कोपमरक्तनयन पूर्ववैरमनुस्मरन् ।
पुरा जतुगृहेऽनेन दग्धुमस्यान्धुधिष्ठिर ।
दृष्टुंदिर्हि कृत्वा वीर तदा दैवेन रक्षिता ।
धृतकालेऽपि कौन्तेय वृजिनानि कृतानि वै । [5]
द्वीपद्याश्च परामर्श केनग्रहणमेव च ।
वस्त्रापहरण चैव सभामध्ये कृतानि वै ।
पुरा कृतानां पापानां फल मुद्गके सुयोधन ।
अस्माभिरेव कर्तव्यो धार्तराष्ट्रस्य निग्रह ।
अन्येन तु कृत तद्वै मैत्रमस्माकमिच्छता । [10]
उपकारी तु गन्धर्वो मा राजन्विमना भव ।
एतस्मिन्नुत्तरे राजश्वित्रसेनेन वै हृत ।
विललाप सुदुःखातो हियमाण सुयोधन ।
युधिष्ठिर महाबाहो सर्वधर्ममृता वर ।
सपुत्रान्महदाराश्च गन्धर्वं हृतान्वलात् । [15]
पाण्डुपुत्र महानाहो कौरवाणां यथास्कर ।
सर्वधर्ममृता श्रेष्ठ गन्धर्वं हृत वलात् ।
रक्षस्व पुरुषग्यात्र युधिष्ठिर महायश ।
आतर ते महाबाहो वद्ध्वा नयति सामयम् ।
दुःशामन दुर्विषह दुःसुख दुर्जय तथा । [20]
वद्ध्वा हरन्ति गन्धर्वा अस्मदारांश्च सर्वदा ।
अनुधावत मां क्षिप्र रक्षन् पुरुषोत्तमा ।
यमो मामनुधावेता रक्षार्थं मम सायुधौ ।

K₂ न्वाहायही, B₁ De₂ 'त्न, De₁ 'नयी, D₂ 'मनी (for 'नदी) — (L 44) De यत्त्वथ (for पण्मुख) — (L 45) B₃ 'रूपधारी (for 'कामरूपी) — (L 46) B₁₋₂ D₃ मरुतां, De यजना (for मरुत) — (L 47) B₁ 3 वचनेन्द्र, D₃ अखिलेन्द्र (for अचलेन्द्र) De धर्मो वायुरमनेन्द्रस्त्वमिद व.. — (L 50) K₂ D₃ 4 6 [अ]स्तस्य, B₂₋₄ मूढस्य, De मृतस्य (for जन्मस्य) D₂ अमृत्युकर्ता दिवि जानन्तस्त्व — (L 51) D₂ [अ]रोज (for रिपूणा) — (L 59) After line 59, B₁ ins लोकाश्रय मुद्गमप्रमेय — (L 60) D₂ transp विप्र and जन्म — K₂ om. line 61 — (L 62) B₁ De धर्मन्, B₂ D₃ दहन् (for धनन्) G₂ 4 दीप्ति (for दीप्त) — (L 63) K₂ om line 63 B₁De न पुष्टिमिह, B₂ 3 D₂ सुपुष्टि (B₂ 'ष्टि)कुष्टि, D₂ स तुष्टिपुष्टि, D₁ स पुष्टि तुष्टि. D₂ रत्र' (for स्कन्द') — Colophon — Adhy no Dn 231 (Dn₂ 230)

(L 1) G₁ धर्मराजस्य तदाकथ निशन्व म वृकोदर — (L 3)

G₁ असात् (for सनेन), and दग्धुमारम्भवास्त्रदा (for the posterior half) — (L 4) G₁ दैवयुक्ता वय वीर, M₂ वचना हि कृतानेन (for the prior half) G₁ दैवेन परि-रक्षिता — After line 4, G₁ ins
कालकूट विष तीक्ष्ण भोजने नम भारत ।
उपवा गङ्गा लतापाशैवद्ध्वा च प्राक्षिपत्प्रभो ।
रसातल तु मप्राप्य तथा वासुकिमश्रमा ।
तस्य प्रसादाद्वाजेन्द्र पुन प्राप्तो महीतलम् ।
— After line 7, G₁ ins
राज्यं च श्लिष राजेन्द्र उक्तवान्प्रपाणि न ।
— G₂ om lines 9-13 — (L 9) T₂ G₂ 4 M₁ 'रेव कर्तव्य पाण्डुपुत्रस्य निग्रह — (L 10) T₂ G₁ 3 कृत तच्च; M₂ कृत मोपि T₂ G₂ अस्मानिर् (for असाकन्) — (L 11) G₁ कृतोपकारो (for उपकारी तु) — (L 12) T₂ G₂ राजा (for राजन्) — T₂ G₁ 3 M₂ om lines 14-15 — (L 17) G₁ 3 'विदां (for 'श्रुतां) — (L 18) T₂ G₂ 3 M₂ 'यथा (for 'वश) — (L 21) G₂ M₁ असात्

कुर्वन्स्य मुमुक्षुदया प्राप्तभीरवम् ।
 तदवोदकपत्र गणधर्माश्रया धीरेण पाण्डवम् । [25]
 एतं विजयनाथ्य वीरस्यार्थया गिरा ।
 भुजा विजय मक्षस्तनो वृणवाभिवसिमुत ।
 दुषिष्ठि दुनर्वायय भीमयेनमगामगीत् ।

The text is followed by a repetition of
 3.2.2. 24-25 (e) clearly for reaming the context
 - 11 (then interpolation)

24

241 16^{ab}, Ks D (except Ds) Gs ins
 भीष्मोऽप्याश्रित्ति यदा पाण्डवोऽभ प्रसंसति ।
 त्वन्द्रेषाच महायाहो ममापि द्वेष्टुमर्हति ।
 जिगर्से च मां नित्य त्पत्न्यरीषे नरेष्वर ।
 मोऽऽ भीष्मथचमद्रे न मुष्यामीह भारत ।
 त्वय्यमक्ष यदुक्तं च भीष्मोणातिप्रकरोत । [6]
 पाण्डवानां यतो राजंस्तव नित्यं च भारत ।
 भङ्गमनीहि मां राजन्मभूष्ययत्नयाहनम् ।
 जेष्यामि वृषिर्षीं राजन्मरौन्त्यतकाननाम् ।
 त्रिधा च पाण्डवैर्भूमिधनुर्मिषेन्शास्त्रिभिः ।
 तामह ते विजेष्यामि एक एव न मदायम् । [10]
 मयदयमु मुदुषुदिर्भीष्मा बुधुत्प्रायम् ।
 भतिन्त नित्यं ये हि क्षमसाम्य प्रसंसति ।
 य यन्पयु यत्र मेऽत आत्मानं तु विगर्हयु ।
 अयुजानीहि मां राजन्भुयो हि विजयस्त्रय ।

प्रतिजानामि ते सत्य राजन्वायुधमालभे । [15]
 तद्दृष्ट्वा तु पयो राजन्कणैश्च भरतर्षभ ।
 प्रीत्या परमया युक्तः कर्णमाह नराधिपम् ।
 धन्योऽस्मपनुष्टीतोऽस्मि यस्य मे त्व महाबलः ।
 हितेषु वर्तसे नित्य सकलं जन्म चाद्य मे ।
 यदा च मन्यसे वीर सधेदायुनिर्घर्षणम् । [20]
 तदा निर्गच्छ भद्र ते अतुशाधि च मामिति ।
 एवमुक्तस्तदा कर्णो आर्तसारेण धीमता ।
 सर्वमाज्ञापयामास प्रायात्रिकमरिदम ।
 प्रययौ च महेष्वायो नक्षत्रे शुभदैवते ।
 शुभे त्रिषौ सुहृते च पूज्यमानो द्विजातिभिः । [25]
 मङ्गलैश्च शुभं खातो चाग्निश्रापि प्रपूजित ।
 नादयज्ञधरोपेण प्रेलोक्य सचराचरम् ।

Colophon

वैदापायन उवाच ।
 तत्र कर्णो महेष्वायो बलेन महता वृता ।
 हुपदस्य पुर रम्य हरोध भरतर्षभ ।
 युवेन महता चैन चक्रे धीरं यदानुगम् । [30]
 सुवर्णं रजत चापि रत्नानि विविधानि च ।
 कर च दापयामास हुपद नृपसत्तम ।
 तं विनिजित्य राजेन्द्र राजानस्त्रस्य येऽनुगाः ।
 तान्सर्वान्वचनागांश्चक्रे कर चैनानदापयत् ।
 शयोत्तरां विद्म गवाय चक्रे नराधिपान् । [36]
 भगवत्त च निजित्य राधेयो गिरिमारुहत् ।
 हिमयन्तं महाशील युष्यमानश्च कानुभिः ।

(for 24) — (L 25) T₂ G₂ श्रित्त्वर (for 'वस्य')
 — (L 27) 'म' स्थाने (for 'म' गे) T₂ G₂ द्यापति',
 (for 'दापति' (for 'दापति'))

24

(L 1) D₁ अत्तव विन्दे त्वि (for the prior half)
 — (L 2) K₂ D₂ कर्णः (for 'कर्णः'), D₁ स रण्डति
 (for 'रण्डति') — (L 3) K₂ श्रित्ते वर (for 'श्रित्ते वर')
 D₂ वर (for 'वर') — (L 4) D₂ कृत्वा D₂ कर्णे
 (L 5) D₂ कर्णे, D₂ G₂ वृषामि (for 'वृषामि')
 — (L 6) D₂ वेः D₂ (for 'वे') — (L 7) K₂ D₂
 D₂ G₂ विजय — (L 8) D₂ स 'वाहः' D₂ 'वर्तिनी'
 (for 'वर्तिनी') D₂ अयुजये हि मां वीर सख्यं मे मुनेष्वर
 — (L 9) K₂ D₂ D₂ स र्षी (for 'स र्षी') — (L 9)
 K₂ D₂ D₂ स र्षी (for 'स र्षी') — (L 10) D₂
 स र्षी (for 'स र्षी') — (L 11) D₂ म (for 'म')
 — (L 12) D₂ अत्तव विन्दे त्वि (for the prior half)
 K₂ L₂ T₂ K₂ स र्षी D₂ 'स र्षी' K₂ स र्षी

— (L 13) K₂ D₂ D₂ स न (for 'तु') — (L 14) D₂
 मुत (for 'मुते') — (L 16) K₂ D₂ स ण्चकुला (for
 सचकुला तु) D₂ धाराहृत् (for 'भरत') — (L 20) K₂
 D₂ D₂ स 'निवर्षणः' D₂ D₂ 'निवर्षणः' D₂ 'कपाय गेः' D₂
 'निवर्षण' — (L 21) K₂ D₂ D₂ G₂ अतुशाधि (om
 ति) — (L 23) D₂ सर्वं विदापयामास — (L 24) K₂
 D₂ D₂ D₂ G₂ गिरिषी (for 'गिरि'), — Colophon,
 D₂ om colophon — Adly no Dn 252 (Dn₂ 251),
 D₂ 251 — (L 29) K₂ D₂ D₂ पुरम् (for 'भरत') — (L
 30) A few MSS वीरो or वीर (for 'वीर') — (L 32) K₂
 D₂ D₂ स राजमत्तम (D₂ 'म') (for 'नृपमत्तम') — (L 33)
 D₂ स र्षी स र्षी D₂ चातुगा — (L 34) D₂ स र्षी
 स र्षी स र्षी (for the prior half) Dn कर चानीय
 स र्षी — (L 35) D₂ om line 35 D₂ कृत्वा (for
 वरु) Dn₂ G₂ नराधिप — (L 36) K₂ D₂ स र्षी (for
 स र्षी) — (L 36) Dn₂ D₂ G₂ स र्षी (for 'स र्षी'),
 — (L 40) Dn om (? hapl) line 101 K₂ D₂ स र्षी G₂
 विनिजित्व, D₂ स र्षी, D₂ स र्षी (for 'स र्षी'), — (L 11)

प्रथमौ च दिश सर्वाभृतीन्वशमानयत् ।
 म हेमवतिकाञ्जिन्वा कर मर्धानदायत् ।
 नेपालविषये ये च राजानस्तानवाजयत् । [40]
 अवतीर्य सत शैलान्पूर्वा दिशमभिद्रुत ।
 भद्रान्वद्भान्कलिङ्गाश्च शुण्डिकान्मिथिलानथ ।
 मागधान्ककैस्वपडांश्च निवेश्य विषयेऽऽत्मन ।
 आवशीराश्च शोभ्याश्च अहिक्षत्र च निर्जयत् ।
 पूर्वा दिश विनिर्जित्य वरभूमिं तथागमत् । [45]
 वरभूमिं विनिर्जित्य केवलं सृत्तिकान्वनीम् ।
 मोहन पत्तन चैव त्रिपुरीं कोपला तथा ।
 एतान्मर्वान्विनिर्जित्य करमादाय सर्वश ।
 दक्षिणां दिशमास्थाय कर्णो जिन्वा महारथान् ।
 रक्षिमण दक्षिणात्येषु योधयामाव सूजज् । [50]
 म युद्ध तुमुल कृत्वा रक्षमी प्रोवाच सुतजम् ।
 प्रीतोऽस्मि तव राजेन्द्र विक्रमेण बलेन च ।
 न ते विघ्न करिष्यामि प्रतिष्ठा समपालयम् ।
 प्रीत्या चाह प्रयच्छामि हिरण्य यावदिच्छसि ।
 ममेत्य रक्षिमणा कर्ण पाण्ड्य शैल च सोऽगमत् । [55]
 म केवल रणे चैव नील चापि महीपतिम् ।
 वेणुदारिसुत चैव ये चान्ये नृपसत्तमा ।

दक्षिणस्या दिशि नृपान्करान्सर्वानदापयत् ।
 शैशुपालिं ततो गत्वा विजित्ये सूतनन्दन ।
 पार्श्वस्थांश्चापि नृपतीन्वशे चक्रे महाबल । [60]
 आवन्त्याश्च वशे कृत्वा साम्रा च भरतर्षभ ।
 वृष्णिभिः सह सगम्य पश्चिमामपि निर्जयत् । *
 वारुणीं दिशमागम्य यावतान्द्वारंस्तथा ।
 नृपान्पश्चिमभूमिस्थान्दापयामास चै करान् ।
 विजित्य पृथिवीं सर्वां स पूर्वापरदक्षिणाम् । [65]
 सम्लेच्छाटविकान्त्रीर मपर्वतनिवासिन ।
 मद्राजोहितकांश्चैव आग्नेयान्मालवानपि ।
 गणान्सर्वान्विनिर्जित्य नीतिकृत्प्रहमस्त्रिव ।
 दाशकान्पवनान्श्चैव विजित्ये सूतनन्दन ।
 नम्रजिह्वसुखाश्चैव गणाञ्जित्वा महारथान् । [70]
 एव स पृथिवीं सर्वां वशे कृत्वा महारथ ।
 विजित्य पुरुषभ्याम्रो नागसाह्वयमागमत् ।
 तमागत महेश्वास धार्तराष्ट्रो जनाधिप ।
 प्रस्युद्रम्य महाराज सभ्रातृपितृवान्वव ।
 अर्चयामास विधिना कर्णमाहवशोभिनम् । [75]
 आश्रावयच्च तत्कर्म प्रीयमाणो जनेश्वर ।
 यज्ञ भीष्मान्न च द्रोणाच्च कृपाञ्च च बाह्लिकात् ।

D1 अमिद्रवद्, D6 'मित (for 'द्रु) — (L 42) K4
 D2 3 वगानगान् (by transp) D1 वगान्कलिङ्गान्गौडाश्च
 Dn1 महिकान्, Dn2 n3 D1 G3 मुडिकान्, D2 3 चटिकान्,
 D4 पुडिकान् (for शुण्डिकान्) K4 D1 अपि (for अय)
 — (L 43) K4 कर्णखडांश्च, D1 अककडांश्च (for ककखं*)
 K4 D6 G3 विषयात्मन, Dc विषयास्तत — (L 44) K4
 D1-3 आवन्तो चाप्य (D2 चाप्य, D3 वांश्च)योषांश्च; Dc D4
 अवती चाप्ययो* (for the prior half) K4 Dc D1-3 3
 अहिच्छत्राश्च सौजयत् — G3 om the posterior half of
 line 44 and the prior half of line 45 — (L 45) K4
 Dc D2 3 अथा*, D1 रथा* (for तथा*) — (L 46) K4
 मेखला, Dc D1-3 मेकला (for केवला) — (L 47) K4
 मोहन, Dc D1-3 मोहन, D4 नोहन (for मोहन) Dc
 त्रिपुर, D4 त्रिपुरा K4 Dc कौशल, Dn1 कौशल, Dn2 D1-3
 कौशलान्; D6 कोमल — (L 48) D1 करानादाय, D4 करा
 दानाय — (L 49) K4 Dc D1-3 3 आसाय (for आसाय)
 K4 Dc D2 3 'नृपान् (for 'रथान्) — (L 51) A few
 MSS तुमल — (L 52) K4 Dc D1-3 राषेय (for राजेन्द्र)
 — (L 53) K4 D2 3 3 कल्पय, Dc 'कल्पयत्, D1 'कपयन्,
 G3 'पालय (for 'पालयन्) — (L 54) Dc सुवर्ण (for
 हिरण्य) — (L 55) K4 सोऽथगात्, Dc D1-3 सोम्यगात्,
 D4 सोलगात् (for सोऽगमत्) — (L 56) D4 चापि, D1
 नित्वा (for चैव) Dc चैव (for चापि) — (L 57) D4

दार (for 'दारि*) G3 पचान्ये (for ये चान्ये) — (L 58)
 D4 नृपसुगान् (for दिशि नृपान्) — D2 om lines 59-60
 — (L 59) K4 Dc Dn2 n3 D1 G3 'पाल (for 'पालि)
 — (L 60) D1 पाश्वभ्याश्चैव, D3 सुपाश्वभ्याश्च Dc नरा
 थिप (for महाबल) — (L 61) D1 पुरुष* (for भरत*)
 Dn1 om from साम्रा up to सगम्य (in line 62) — (L 62)
 D4 6 निजयन् — (L 63) D1 आक्रम्य (for आगम्य)
 K4 D1-3 3 यवनान्द्वारा*, Dc ववरान्यवनां* — (L 64)
 D1 कर (for करान्) — (L 66) K4 Dc सम्लेच्छाटविकां,
 D1 3 सम्लेच्छाटविकान् (D1 'कां) — D1 om from सप
 वत (in line 66) up to पुरुषभ्याम्रो (in line 72) — (L 66)
 K4 D2 3 3 G3 'निवासिनां, Dc 'निवासिनां — (L 67)
 Dc Dn2 D2 6 G3 मद्रान्, D4 महान् (for मद्रान्) K4
 सामुद्राल्लोहितान्श्चैव h4 D2 om (hapl) from आग्नेयान्
 up to 'श्चैव (in line 69) — (L 68) Dc तगणान्परत-
 गणान्, D4 नाविकृच्छ्राद्धमथिव — (L 69) Dc मशकान् (for
 'शकान्) — (L 70) K4 Dc D2 3 महारथ — (L 71)
 K4 Dc D4 ममसुद्रनगरद्रुमा, D2 3 समुद्रनगरद्रुमां (for the
 posterior half) — (L 72) D1 ममागच्छत्त्वक पुर (for
 the posterior half) — (L 73) Dc यनाधिप (for
 जनाधिप) — (L 75) Dc विधिवद् (for ना) D4
 'शालिन (for 'शोभिनम्) — (L 76) K4 Dc D1-3 3
 आराधयच्च (D1 'त) (for आश्रावयच्च) — (L 78) D4

प्राप्तवानस्मि भद्र ते त्वत्प्र प्राप्त मया हि तत् ।
 बहुता च किमुक्तेन शृणु कर्ण वचो मम ।
 सनाथोऽस्मि महावाहो त्वया नाथेन सत्तम । [80]
 न हि ते पाण्डवा सर्वे कलामहन्ति पौडशीम् ।
 अन्ये वा पुरुषव्याघ्र राजानोऽभ्युदितोदिता ।
 स भवान्धृतराष्ट्र त गान्धारी च यशस्विनीम् ।
 पश्य कर्ण महेश्वास अदितिं वज्रभृद्यथा ।
 ततो हलहलाशब्द. प्रादुरासीद्विद्वां पते । [85]
 हाहाकाराश्च यहवो नगरे नागसाह्वये ।
 केचिदेन प्रशसन्ति निन्दन्ति स्म तथापरे ।
 तूष्णीमासस्तथा चान्ये नृपास्तत्र जनाधिप ।
 एष विजित्य राजेन्द्र कर्ण शस्त्रभृतां वर ।
 सपर्वतवनाकाशा ससमुद्रां सनिष्कृत्याम् । [90]
 देशैरुच्चावचै पूर्णां पत्तनैर्नगरैरपि ।
 द्वीपैश्चानूपसपूर्णं पृथिवीं पृथिवीपते ।
 कालेन नातिदीर्घेण वशे कृत्वा तु पार्थिवान् ।
 अक्षय धनसादाय सुतजो नृपमभ्ययात् ।
 प्रविश्य च गृह राजसभ्यन्तरमरिद्रम । [95]
 गान्धारीसहित वीरो धृतराष्ट्र वदशं स ।
 पुत्रवच नरव्याघ्र पादौ जग्राह धर्मवित् ।
 धृतराष्ट्रेण चाश्लिष्य प्रेम्णा चापि विसर्जित ।
 तदा प्रभृति राजा च शकुनिश्चापि सौवल् ।
 जानघे निर्जितान्पार्थान्कर्णेन युधि भारत । [100]

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

जित्वा तु पृथिवीं राजन्सूतपुत्रो जनाधिप ।
 भद्रवीर्यरवीरघ्नो दुर्योधनमिदं वच ।

Thus is followed in the above MSS by a repetition of J 241 15^{ab} (v l त्वां for त्वा) with the rof (कर्ण उवाच), which is a clear indication of the passage being an interpolation Cf note at the end of passage No 23

25

After adhy 247, De1 Dn D1 s e G3 ins the foll two adhy

जनमेजय उवाच ।

वसस्त्वेषु वने तेषु पाण्डवेषु महारमसु ।
 रममाणेषु चित्राभि कथाभिर्मुनिभि सह ।
 सूर्यदत्ताक्षयाज्ञेन कृष्णया भोजनावधि ।
 ब्राह्मणांश्रुपमाणेषु ये चाश्वार्थसुपागता ।
 आरण्यानां सृगाणा च मांमैर्नानाधिधैरपि । [5]
 भारतराष्ट्रा दुरात्मान सर्वे दुर्योधनादय ।
 कथं तेष्वन्ववर्तन्त पापाचारा महासुने ।
 दुःशासनस्य कर्णस्य शकुनेश्च मते स्थिता ।
 एतदाचक्षु भगवन्वैशंपायन वृच्छतः ।
 वैशंपायन उवाच ।
 श्रुत्वा तेषां तथा वृत्तिं नगरे वसतामिव । [10]

[अ]थ (for हि) — (L 79) Ks De D1 s [अ]त्र (for च)
 — (L 80) D1 समर्थो (for सनाथो) — (L 82) De च
 (for वा) Ks De Ds पुरुषव्याघ्रा De2 [स]भ्युदितो दिश,
 Ds [स]भ्युदितोदिता — (L 83) Ks De D1-s s च (for
 त) — De2 om lines 84-86 — (L 86) De1 Dns
 हाहाकारश्च De1 बहुशो, Ds s बहुलो (for यहवो)
 — (L 87) D1 [अ]परे जना (for तथापरे) — (L 88)
 Dns भूतास् (for आसन्) D1 तथैवान्ये, Ds नृपाश्वास्य Ds
 प्राप्ते कर्णे नरेश्वर (for the posterior half) For line 88,
 De subst

नन्दन्ति स तथा चान्ये तूष्णीमासस्तथापरे ।

नृपाश्च तुष्टुश्वान्ये द्विजास्तत्र जनाधिप ।

— (L 89) De निर्जलय (for विजित्य) — (L 90) De
 ससमुद्रवनोद्देश, Ds मपवनवनोद्देशा, De मपर्वताकरवनां
 — (L 92) Ks Ds च रूपं; De D1 s च रत्न (for चानूपं)
 — (L 93) Ks De1 D1-s च, De2 [अ]थ (for तु)
 — (L 94) Ds गृहम् (for नृपम्) — (L 96) Ds [अ]भ्य
 तर (for च गृह) D1 सुतपुत्र प्रतापवान्, De गृहस्य रिपुमर्दन
 (for the posterior half) — (L 96) De ह (for स)

— (L 97) Ks De1 Ds Gs नरव्याघ्र — (L 98) Ks
 वाचा (for चापि) — (L 100) Ds reads line 100 after
 line 102 Ks De D1 s s मेनाते, Dns (by corr)
 जानति (for जानते) D1 विजितान् (for निर्जि) Ks ते
 सर्वे (for कर्णेन) — Colophon Adhy no Dn 253
 (Dns 252), D1 255 — (L 101) Ds स (for तु)
 De सर्वा (for राजन्) Ks De D1-s e महावल् (for
 जनाधिप) — (L 102) D1 उवाच श्लक्ष्णया वाचा धृतराष्ट्र-
 सुत नृप

25

(L 2) De1 D1 s e Gs मुनिसत्तम (for 'मि सह)
 — (L 4) D1 s e Gs तप्यं (for तपं) De1 वनेषूपवनेषु
 च (for the posterior half) — (L 5) De1 मह्यैर्भोज्यैर-
 नेकैश्च (for the prior half) — Ds om from पायन (line 9)
 up to तेषु (line 11) — (L 10) De1 पत्तने (for नगरे)
 — (L 11) De1 'मानी (for 'राज) — (L 12) De1
 Ds निकृतप्रदे.. — (L 14) De1 ऋषि परमकोपन (for the
 posterior half) — (L 15) De1 दुर्वासा श्वरसाथो

The poem has been further translated into Bohemian, Dutch, Greek, Hungarian, Polish and Russian languages

Cf also a critical study by V S Sukthankar entitled "The Nala Episode and the Rāmāyana," in *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F W Thomas* (Bombay 1939), pp 294-303

Most of the European editions and translations of the poem are based on Bopp's edition, the Indian editions are based on the Calcutta and Bombay editions of the Mbh. Both differ a great deal from the constituted text

4 °) The reading नरनागीया of many editions and a few MSS is patently a corruption

5 °) अग्रज According to Pāṇini (5.4.122), the correct form is अग्रजा (from अग्रजच् Bahuvrīhi), which is adopted in some editions. But the MSS do not suggest that the epic authors were aware of this finesse, and I do not think it is necessary in this case to go against the almost unanimous testimony of MSS, and put in an impeccable form merely to satisfy the purist

6 °) The reading मार्गव of Ms for मार्ग is striking, if not astonishing. What was the *gotra* of the scribe of Ms?

51

1 °) नस्वस्था = अस्वस्था Cf 4° (नामस्वस्था तदाकारं), and 5° (न्यवेदयत नस्वस्था)

28 °) अन्नरिचे The spelling अन्नरीच (with long ī) is very characteristic of Bengali MSS, as may be seen here from the footnotes to the text, cf also v1.3.81.168^b, and elsewhere in our edition

52

12 °) The Vulgate reading ऋत्तिपन्नीमिव प्रसा is metrically defective, forming as it does, a diambic (— — —) close, which is not permitted in the prior pēda of an epic sloka. It is possible that here the initial cluster (प्र) of प्रसा does *not* form position, so that the scansion may be taken as — — — (first Vipulā) Cf Hopkins, *Great Epic*, p 457 (No 45)

54

6 °) = (var) 3 79 19^b

27 Passage 224*, which is omitted only in S₁ K₁ & D₁₋₃ of our MSS is omitted likewise in the BBRAS MS (Bhau Daji Collection No 245) mentioned above (cf note on adhy 45) — Lane 7 is corrupt or at least unintelligible. Most annotators and translators try to eke out a sense by adding various words to this cryptic line. The commonest expedient is to read दमयन्ती (for दमयन्ती), and add some words to complete the sense, but the reading दमयन्ती is found in only a very small fraction (D₁ & D₂) of our MSS. So the line remains enigmatic, besides being spurious

56

6 °) कलिश्चैव The emendation of कलिश्चैव to पुत्ररश्च proposed by Schlegel (cf Bopp, *Nalus*, 1868^b, p 212f) and adopted by Kellner (*Das Lied vom Könige Nala* [1885], p 65) is not supported by MSS, and is not only unnecessary but totally erroneous. Dvāpara's duty was to help Kālī by entering all the dice pieces (त्वमप्यज्ञान्तमाविश्य कर्तुं साहाय्यमहमि 3 55 13^{cd}), except the principal die (गवां वृष), into which Kālī had transformed himself (कलिश्चैव वृषो भूत्वा). So the reading कलिश्चैव is quite correct and appropriate and requires no emendation

8 °) वदन्त्यां ब्रह्ममाणया The gen abs is अनादरे (P 2 3 38), and is better than the loc abs of B: S

57

16 °) भाव = mind (मन, चित्त) Cf 3 138 5^{cd}
एतदाचक्ष्व मे शीघ्रं न हि मे शुष्यते मन ।
also Rānī (Gorr) 2 99 13^{cd}
एतदाचक्ष्व मे सर्वं न हि शुष्यति मे मन ।

58

7 अन्वियात् The reading is found here only in G MSS, but the form इयात् (potential in the sense of preterite) is of common occurrence in the epic, cf S M Katie *JAOS* 57 (1937) 316f *New Ind Ant* 1 (1938) 536, *Bull Deccan Coll Res Inst* 1 8-13

59

6 °) पांडुगुणित S always shows 'गुणित for 'गुणित of N Cf 1 68 52^b, and elsewhere

62

10 The Vulgate interpolation after 10 (App I, No 12) comprising about 20 stanzas had been rightly omitted by Bohtlingk in his ed of the *Nalopākhyāna* (included in the first ed of his *Sanskrit-Chrestomathie*), apparently following Oaturbhaja, but also for intrinsic considerations "Sie bringen, wie sich Jedermann leicht überzeugen kann, eine Verwirrung in den Gang der Erzählung hinein" (*Chrestomathie*, first edition, Vorwort, p 5), cf Holtzmann, *op cit* 3 70 The passage is omitted likewise in the BBRAS MS (Bhav Daji Collection No 245) mentioned above (of note on adhy 45)

17 Note the irregular neut of प्रलपानि in 287*, an interpolation found in only two MSS (K₂ D₂) besides the Nilakanṭha version

63

19 वाहुक It has been suggested (Kellner, *Das Lied*, p 124, notes) that the words अश्वार्ना वाहने युक्त (in 3 64 2^e) indicate the meaning of the pseudonym of Nala, which some editors accordingly spell as Vāhuka (with "V"), but the MSS do not support this spelling If the etymology is correct—which is not unlikely—the MS spelling would show that the story was first fixed, in a literary form, in a *b* dialect, which led to the stereotyping of the spelling with *b* वाहुक The evidence of the Bengali MSS must be excluded, as they ordinarily do not distinguish between व and ब The difference between the letters is anyway very trifling, mere matter of a dot, which was later extended and written as a short oblique stroke Even many good Nāgarī MSS do not distinguish between the two sounds, cf Raghū Vira, *Virāta parvan*, Introduction, p III

65

7 The soliloquy of Sudeva comprising stanzas

7-25 is written in close imitation of the soliloquy of Hanumat in the *Sundarakāṇḍa* (adhy 18, 19, 21) of the *Rāmāyana*, and agrees with it in part *verbatim* Of Sukthankar, "The Nala Episode and the *Rāmāyana*," *A Volume of Eastern and Indian Studies in honour of F W Thomas* (1939), pp 294-303 This suggests incidentally that Jacobi was perfectly right in holding that the *Rāmāyana* was used as a "source" by the compilers of our *Mahābhārata*

66

24 °) विधिना परेण कल्याणी (hypermetric) Though this reading is documented by a very small minority of MSS (Ś₁ K₁ D₁ D₂ s), it is not doubtful in any way It is proved not only by the character of the discrepant readings of the different groups of MSS, but also by the fact that the compiler of this episode seems to have a predilection for hypermetric lines, cf 3 61 8^c, 45^c, 66 15^c

68

8 312* = (var) 3 72 26^{cd}

69

25 °) परमशोभनम् Here are some of the translations of this word "oximie pulchrum" (Bopp), "Welcher erhab'ner Glanz verliehn" (Bopp), "thus all glorious to behold" (Milman), "very brilliant, very beautiful" (Monier Williams), "d'une parfaite beauté" (Sylvain Lévi) Kellner transcribes *paramaśobhanam* and the compound is cited in the "Wörterverzeichnis" under *śobhana* But all these adjectives are ridiculously inappropriate and inapplicable to the *distorted* body of the hunchback Bāhuka, which is what they refer to and describe The word must clearly to be understood as परम् अशोभनम् !

72

26 Correction ! 26^{ab} = 3 68 8^{ef} (and not a *variant* thereof, as stated in the footnotes)

76

18 °) गृह्य The change of गृह्य to गृहीत्वा (in v l गृहीत्वा चाक्षद्वय) seems to have been made by Nila

lantha (17th century) or by some one just prior to him! Cf a similar absolute रूप्य in the very next adhv, stanzas 1 and 27 (स मात्समुप्य कौन्तेय and मात्समुप्य तदा रूप)

77

2^b) परिषोड्य "fully sixteen, exactly sixteen," not "about sixteen" as it is sometimes loosely rendered

79

19^b)=(var) 3 54 6^d

80

1 ff The entire passage (adhv 80-83) dealing with the tirthas and the merit of visiting them occurs almost *verbatim* in the Padma Purāna (Ādikhanda 10 5^b to 39 120^a), the interlocutors there being Vasiṣṭha and Dilīpa. The Purāna version agrees closest with the text of the B Dc Dn D₄ e group of our MSS. The Purāna, which is of a late date, has no doubt copied it from our epic. Cf S K Belvalkar, "The Cosmographical Episode in Mbh and Padma Purāna" in the *F W Thomas Festschrift* (pp 19-28), who has finally refuted the claim of L Hilgenberg (*Die Kosmographische Episode im Mahābhārata u Padmapurāna* [Bonn 1934]) that the Mbh has borrowed the cosmographical episode from the Padma, which is *a priori* very unlikely. — The question of the relationship between our Pulastya Tirthayātrā and the Tirthayātrā episode in the Padma Purāna has been discussed in detail by M V Vaidya in a paper entitled "Tirthayātrā in the Āraṇyaka parvan and the Padma Purāna" published in the *Kane Festschrift* (1941)

30 ff These tirthayātrā stanzas are of frequent occurrence in the Purānas. Thus stanza 30=(var) Brahma 33 25 2, Viṣṇudharmottara 3 273 6, Skanda 1 2 2 6, 1 2 64 26, 2 4 4 76, etc. — Stanzas 31-33, 39-40=(var) Skanda, Kāśī khanda, 4 6 46 ff. — Stanza 35=(var) Viṣṇudharmottara 3 273 4, 274 1. — And, finally, stanzas 31-38=(var) Matsya 112 10-15

57 381* is found only in Dn MSS. Was it

added to the text by Nilakantha himself in the seventeenth century? The stanza occurs twice in the Padma Purāna (5 18 239, 28 36)

123 For गवामय (which is a short form of गवामयन), cf below 3 82 56^c, 83 30^c, and B 13 106 46^a, 150 50^c

81

2 389^c=(var) stanzas 174-175 below

167 167^{ab}=(var) Kūrma Purāna 1 35 30^{ab}

173 =(var) Matsya Purāna 109 3

174 =(var) Viṣṇudharmottara Purāna 1 207 14^c-15^b

82

7^c) श्म्यानिपातेषु Nil श्म्या मुद्राकृतियंशोपकरण-विशेष । स बलवता क्षिप्तो यावद्गूरु पतेत् तवान्देश श्म्यानिपात तेषु पद्सु । सपेति पाठे सपतत्यनयेति यष्टि सपा — सपा (or सम्पा) is of course only a mislection of श्म्या, that is, a "ghost-word"

56^c) गवामयस्य Cf above note on 3 80 123

81 For explanation and identification of Udyanta, cf Jogesh Chandra Ghose, "Antiquity of Gayā," *Jour Bihar and Orissa Res Soc*, 24 (1938) 92-96 who also shows the correctness of the reading मावित्र for मावित्र्या of the Vulgate and other MSS

85 =(var) Viṣṇudharmottara Purāna 1 144 3, Skanda 6 45 72, Vāyu 105 10 Cf Kūrma 2 35 13

83

30^c)=3 80 123^c Cf note thereon above

65 The passage comprising stanzas 65^c-93^b of this adhy occurs almost *verbatim* (barring difference of sequence and some stray omissions) in the Matsya Purāna adhy 104, 106 and 110. Many of these stanzas occur also in the Kūrma Purāna, adhy 36-39

78 The verse recurs in Agni Purāna 111 8 Matsya 106 22 Padma 1 43 22 and Kūrma 37 13 Cf Nāgésabhata, Tirthenduśekhara (Sarasvatī Bhavana Texts, No 66), p 25. — The last quarter of this stanza always shows the variant

प्रयागगमन (for *मरण), which is here found in S, and therefore rightly adopted by Prof P P S Sastri in his Southern Recension, vol IV, p 464, and it is difficult to decide which is the original. It seems to me, however, probable that *मरण was the original reading, and it had subsequently been changed in S to *गमन, for, with our reading (*मरण) the definite and solemn injunction of religious suicide at Prayāga — which is what this stanza implies — by Pulastya to Bhīṣma and subsequently by Nārada to Yudhiṣṭhira would appear to have been, as a matter of fact, contravened by both Bhīṣma and Yudhiṣṭhira, and that would set a very bad example indeed. The reading प्रयागगमन is innocuous and would harmonize with the story. The reading *गमन seems to me to be thus the result of an attempt to assimilate a pre-existing Purānic stanza with the story. Cf K Chaṭṭopādhyāya, "Religious Suicide at Prayāga," *Jour U P Hist Soc* 10 (1937) 65 ff

85

7 7^{cd}=(var) Kūma Purāna 2 35 13^{cd} Cf note on 3 82 85

86

6 6^{cd}=1 112 9^{ab}, Viṣṇu Purāna 4 1 19^{ab} Cf Śatapatha Brāhmana 13 5 4 18, which quotes the Gāthā (read so!)

आमाद्यदिन्द्र सामेन अतृप्यन्नाक्षणा धने ।

18, 20 उज्जयन्त This is no doubt the same as उज्जयन्त of the Junagadh Rock Inscription of Skandagupta (Gupta Era 136-138) Cf Fleet, *Gupta Inscriptions*, pp 60 ff It was the old name of Mount Girnar in Kathiawad (Surāṣṭra)

87

2 *) Some MSS read आद्यवण for आद्यवन of the text, the former is more in conformity with grammarians' injunctions

88

9 *) बालिसिन्धु (for बालु*) is a typical Bengali reading, found almost throughout, wherever the

word occurs in our epic

23 =(var) Viṣṇudharmottara Purāna 1 129 4^c-5^b

92

4 =(var) Manu 4 174 (v1 अपर्मेणैषते तावत् for the first pāda) Similar readings are found in K Do D, s of our MSS

93

24 ^{cd})=B 7 66 18^{cd}

94

4 ff The story of Ilvala and Vātāpi is narrated very briefly in the Rāmāyana (3 11 54-66)

98

The story of Agastya describing how he drank the waters of the ocean and how he stopped the growing of the Vindhya Mountain (adhy 98 ff), comprising about 130 stanzas recurs almost *verbatim* in the Padma Purāna 5 19 59^{cd}-192^{ab} (corresponding to our 3 98 2^{cd} to 104 2^{cd}) It is noteworthy that the Purāna reproduces here the Śi K version. In the Padma, the Agastya story is decidedly a misfit, which suggests that it is there an unskilful interpolation, from some other source, which could then be no other than our epic — The Bhagiratha story which follows (adhy 104 ff) occurs in the Padma at a different place, in the Uttarakhanda (adhy 21 f), and the two versions do not show any verbal similarity

102

21 f 21^c-22^b=(var) Viṣṇudharmottara Purāna 1 214 4^c-5^b

110

The Rṣyaśringa Episode (adhy 110-113)

The Rṣyaśringa episode has been discussed at great length by Professor Heinrich Luders in his celebrated monograph entitled "Die Sage von Rṣyaśringa" in the *Nachrichten von der konigl Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen*,

Philol. et Lit. 1897, pp 87-135, and again in 'Zur Sage von Ravana' in 1901 pp 28-56, — based on the text critical and text historical points of view. The chief source for the legend, according to Prof Lüders pertaining to the figure of Ravana are besides the Mbh passage the Mahābhārata Purāna (Patalabandha 13, *Āraṇyaka Parva*) Bhāṣya 79, (37.8-795) Purāna (Patalabandha 8-10) the Kanjur (transl. S. G. Meisinger, *Ind. Rev.* 8 112-116), Mahābhārata Bhāṣya (p. 33) Aśv. Sū. 1.1.1 (55) *Āraṇyaka Parva* (52, 526) It is to be noted in the *Jātaka Purāna* (Ch. I) that the legend is also found in the *Jātaka Purāna*. In the paper mentioned Prof. Lüders has pointed out several other points in his paper that in our edition, viz. at the end of the legend word 'सर्व' is written 'सर्व' instead of 'सर्व' in the original text. — He also points out in an appendix that the text of the various versions of the story, (1) in the 20th line 22nd 24th 27th of this edition is not found in all our MSS. were adopted as much after the date as the text of the original version of our Mbh was completed (see p 91) (2) in the original story it was Śanta's husband the son of King Dasaratha — a mistake which is due to a misreading of the Sanskrit text (see p 91) (3) at the time of the discussion the legend is inserted into the text by the compiler in the older form with Śanta as the sole heroine (see p 91) (4) the Padma Purāna version is in the Padma Purāna (see p 91) rather than the original Mbh version (5) the Vulgate version of the Mbh includes a few lines taken over from the Padma Purāna version — Prof Lüders accordingly arrives at the following chronological sequence: (a) original version of the Mbh (b) version of the Padma Purāna probably with partial use of the former (c) the Vulgate version now current containing the original nucleus which was worked over and amplified with the Purāna version (see p 103) Further the Pāṇḍya version (Bālābāṇḍa 8-10)

is later than those of the Padma Purāna and of the Mbh (see p 106) — More important than all these is the Jātaka version. By minute comparison of the Jātaka (Gāthās) and Mbh versions, Prof Lüders arrives at the following important conclusion: *The oldest remains of a literary version of the Ravana legend now preserved are in the story of Gāthās of the Jātaka*. The compiler of the Mbh version had known these Pāli stanzas at least partly and adapted them in his work, with minor alterations (see p 124). Prof Lüders is further of opinion that even the Gāthās themselves are not the original composition of any Buddhist poet, but are the remains of the very ancient popular folk poetry (see p 126). — In a continuation of this paper published in the *Journal of the Asiatic Society* in 1901 (pp 28-56) the Professor, in reply to some adverse criticism published in the *Journal of the Asiatic Society* by I. Dahlmann (*Manabharata Studien*, vol. I, p. XXXIV) has again raised the question, now publishing in full the text of the Ravana legend as found in a Grantha MS of the Ārya Pūjan belonging to the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland. Whish Collection No. 62 (1). — In the course of these two papers Prof Lüders has discussed the merits of numerous individual readings and the authenticity of many lines and stanzas of this interesting episode which discussion has been freely utilized by the present editor.

17 *) नमो रवेः Cf Lüders *op cit* 1901, p 46 who suggests that this original reading was changed in some Northern MSS to नमो रवेः to suit the Northern spelling of the name of the Rsi, which was नमो रवेः, as opposed to the Southern (original) spelling नमो रवेः (adopted in our edition)

20 An interpolation in the opinion of Prof Lüders *op cit* 1897, p 91 f. Likewise 22nd and 24th

21 *) पुरोहितपचारण Cf Lüders, *op cit* 1901, p 14 f, who considers पुरोहितपचारण as the original reading, but admits (p 45) that without च the meaning of the sentence, in its present context, would be completely obscure. ('Nun finden wir eher in G die Lesart *purōhitāpacareṇa*. Es scheint

mir unmöglich, dass sie aus der von N gemacht sein sollte, der Satz ohne das *ca* ist im Zusammenhange des Textes, hinter dem unechten Verso 42, völlig unklar, da die beiden Gründe für das Eintreten der Dürre nun ganz unvermittelt neben einander stehen. Es ergibt sich vielmehr, dass *puohitā pacārena* die ursprüngliche Lesart ist, die sich nach dem Einschub des unechten Verses zunächst noch erhielt, und dass erst in N der Text verändert wurde, um die Fuge zwischen den beiden Versen zu verwischen")

111

4 ^b) Correction! In the footnotes, for "वाद्यपाथमात्," read "कदवपाथमात्."

112

3 ^a) आधाररूपा Cf Lüders, *op cit* 1897, p 122, footnote 2 Nil आधाररूपा आलवारसदृशी कण्ठाभरणविशेष। आधारश्चाधिकरणेऽप्यान्वारेऽभ्युधारणे। इति विश्व।

113

14 ^b) Correction! फलमूलानि A wrong reading has inadvertently crept into the text here. Correct फलमूलानि to मूलफलानि, the reading of Ś. K₁-D₁, which was intended to be adopted. Corresponding corrections will have to be made in the footnotes.

114

24 562*=(var) Skanda Purāna 7 1 29 18
25 563*=(var) Skanda Purāna 7 1 29 19, 14^{cd}.

115

8 For the interpolation after stanza 8 (App I, No 15), see Sukthankar, "Epic Studies (VI)," *ABORI* 18 (1936) 22 ff

9 For different versions of the story of the birth of Paraśurāma, cf Sukthankar, *loc cit*, pp 22, 46, 53

24 Before 24, add "अकृतमत्रय उवाच।"

119

18 ^a) The correct reading is undoubtedly दन्तकूर

Elsewhere also Sahadeva is reported to have conquered or killed the Kalingas assembled in Dantakūra, cf 5 23 23^{ab}

माटीपुत्र महोय कलिङ्गात्
समागतान्जयदन्तकूरे.

And in 5 47 70^b, Śrī Krana is said to have crushed the Kalingas in Dantakūra तथा कलिङ्गादन्तकूरे मगद। For दन्तकूर, the Southern MSS generally — but erroneously — read दन्तकूर, 'वक्र, or 'पयत्र

121

20 The entire legend of Sulanya (3 121 20 to 125 11) occurs almost *verbatim* in the Skanda Purāna 7 1 280 2 to 283 10

125

15 Nil गीतारतु।

गीति श्रुतानि शुभानि प्रीति प्रमद्वानि च।
पुष्कराण्यदिभिरिद्वानि न विप्रमत्र गाराम्॥
इति श्रीकमत्राण्य पठन्ति। स च प्राण्य भ्याम्भ्यात्। (ad B 3 82 38)

127

With this adhy., cf Skanda Purāna 3 1 15, where the same story occurs showing a few verbal similarities.

133

12 =B 9 51 19^{cd}-50^{ab}
25-26 = 3 297 42-43

139

16 16^{cd}=Skanda Purāna 3 1 33 53^{ab} (also in the legend of Yavakrity, that is, in the same context)

144

20 ^a) It is worth noting that the uncouth form सववाहत्तु has occurred already in 1 164 5

कामक्रीपासुभौ यन् चरन्तौ मववाहत्तु।
likewise without s।।

148

17-18 Cf Strauss, *Ethische Probleme*, p 136 (separate print)

149

31 ^{ab}) Cf Kauṣīṭhya Arthaśāstra (ed Shama Sastri Mysore 1903) p 6 कान्वीरुषी प्रदी वानां प्रवृत्तिविधि विद्या । प्रदी वानां दण्डनीतिर्येव मानवा । प्रदीविद्येयो कान्वीरुषीति । It is interesting to note that according to Kauṣīya the 'three vidyā system (प्रदी, वाना, दण्डनीति) was the peculiarity of the Marasas, that is of the school of Manu — a fact which is not unimportant in view of the peculiar relation of the Manuscripts to the Mbh. of Sūltānkar, "Epic Studies, (VI) ABORI, 1936 pp 73 ff Our Manuscripts (7-43) as well known mentions five vidyās प्रदी, दण्डनीति, कान्वीरुषी, वाननीति and वाना

39 = (var) 49 — Correction! In the footnotes to 39^a for "विनाशमुदे" read "विनाशमुदे"

49 = (var) 39

160

8 ^a) विनाशिनः The leechening of the final vowel of विनाशिनः is *metre causa*, the readings विनि देति of the Vulg. and वि देति of the Bengali version (with De) are clearly emendations like the readings in other MSS

161

17 ff The portion of the text from stanza 17 of the adhy up to stanza 10 of adhy 171 was edited by Franz Bopp as अनुसमवागत in his selections from the Mahābhārata called *Diluvium* (Berlin 1829) Cf note on ashv 185 below It is not known what MSS were used by him But his text appears to be based on some MS or MSS of text compiled by Caturbhujā's commentary

176

18 ^a) विनाशध्वज means from the best of *virāṇas*, (i.e., from the extremity of the *virāṇas*, as it is found in a local, translated) PW gives विनाशध्वज in Pāṇiniya (ed Schlegel) 2 27 9 Cf 3 178 35^a, where विनाशध्वज recurs

177

15 Cf Strauss, *Ethische Probleme*, p 139 ff

(reprint), who has translated and discussed many of the stanzas up to the end of this adhy

16 Cf B 12 189 4

मन्व तान्मथाद्रोह याचुःस्य त्रया यथा ।

वपश्च दृष्टवने वय म माह्वता इति स्मृत ॥

20 = B 12 189 8 Cf Strauss, *Ethische Probleme* p 137 (separate print), where other references are given

29 = Manu 2 29^{ab}, 170^{cd} — 29^{cd} = (var) Vāsisṭha Dharma Śāstra 2 3^{cd}

30 ^{ab}) = (var) Manu 2 172^{cd}, = Vāsisṭha Dharma Śāstra 2 6 = (var) Baudhāyana Dh S (Mysore 1907), 1 2 7 Some editions of Manu read erroneously वना जायते But of the commentary of Sarvajña N r yāna (ed Mandlik, Bombay 1886), who has वदे मात्प्रिया, showing the locative — Nīlā Paṅṭha seems to have chosen as usual the inferior reading, since his gloss is जायते मनुच्यते । वेदसंयोगात् जायते न भाद्वरमुच्येति । इत्यत्र (मानवादि भाव

185

Ti Ma'syoparābhyaṇa

This Ṭp sode of the Deluge was edited, for the first time along with other extracts from the Mbh., by Franz Bopp *Diluvium cum trilus alius Mahābhārati praestantissimis epistolus primus edidit* Franciscus Bopp Berlin 1829 Cf note on 3 161 17 ff above — A variant version of this legend occurs in the Śatapatha Brahmana 1 8 1 ff Cf Sūltānkar "Epic Studies (VI)," ABORI 18 29 ff

186

18 = (var) Manu 1 69 (च विनाशिनः for वना परम्)

36 = (var) Kurma Purāna 1 30 12 Hari vamsa (Cal Ed) 3 11139

56 ff The description of the *pralaya* also occurs in the Vāyu Purāna 100 136 ff where the Purāna text shows extensive verbal similarities with the epic Cf 3 189 14

एतच्छे सवमाद्यातमतीतानागत मया ।

वायुप्रोक्तमनुमूल्य पुनः।मृषिमस्मृतम् ॥

65 ff For the description of Samvartaka

clouds, cf Kūrma Purāna, p 779, Viṣṇudharmottara 1 75 7 ff, Skanda 2 9 25 36 ff, Viṣṇu 6 3 31 ff, Vāyu 100 162 ff

188

51 =(var) Kūrma Purāna 1 30 12, Hari-vamāna (Cal Ed) 3 11139 Cf note on 3 186 36

190

Hopkins in his *Great Epic* (p 267) has tried to show that this story of the "Frog girl," as he calls it, is a tale of "prose verse" variety "In this apparent prose," he writes, "there are not only metrical and half-metrical pādas and hemistichos, such as ramanyam saro dṛṣṭvā, but even regular epic pādas such as mudā paramayā yutah [*yuktah*, not *yutah*, is the reading of the old editions], the latter being indeed a stereotyped epic phrase as in III, 256, 20, 295, 16" (p 267) Most of the lines cited by Hopkins are not metrical at all, e g manuṣyagatim paśyāmi, sādhu atra ramyatām iti, many others have dissolved into prose in the Critical Edition, thus kasyāsi bhadre kā vā tvam of Hopkins has become in our edition कस्यासि मुमगे त्वम्, again his vānām idam udārakam has become वनादि दमुदारमनुदकम्! So there is nothing left of his assumption that "though far from epic verse, this is not exactly prose" (p 272) In fact his entire section on "prose poetry tales" (pp 266-272) has been rendered obsolete and meaningless by the Critical Edition — A large portion of the Frog girl tale also occurs in the Skanda Purāna (5 2 84 1 ff) more or less *verbatim* One curious peculiarity of the Purāna text is that it everywhere substitutes दुर्दुर for मण्डूक of the epic text!

Adhy 190 is followed in the Vulgate by a very characteristic group of interpolated adhyāyās (written partly in prose and partly in verse), omitted in the entire Southern recension besides a few Northern MSS (like the Śārada) Attention may be drawn in particular to the story of Sibi (Śibicarita) included in this group which was cited by Oldenberg as one of the very few precious survivals of the basic prose poetry form of narrative,

which according to him was the primordial form of the Indian Epic ["Dieses Geschiehte ist ja nur eine kurze Episode des bis auf solche spärlichen Reste verlorenen prosaisch poetischen Epos"] Cf Oldenberg, *Das Mahābhārata* (1922), p 25 f The critical apparatus shows this story to be not indeed one of the oldest components of our epic, but rather one of the latest accretions! The present form of our epic lends no support to Oldenberg's Ākhyāna theory

191

21 ff Stanza 21=3 297 63, =(var) Varāha Purāna 177 9, Viṣṇudharmottara 3 260 3 — Stanzas 21-23 occur in Skanda 5 2 15 7^c-9^d (in the same context)

192

23 Correction! In the *text* before 23, ins माकण्डेय उवाच (as in B₂ D₂), since the words एव सञ्चयमानस्तु etc are the words of माकण्डेय and not of विष्णु

193

15 उज्जानक The name occurs elsewhere in the forms उचान, उचानक and was transcribed as "Ouchang" by Sung yun It appears to have been a designation of the whole mountainous region south of the Hindu Kush from Chitral to the Indus including Dardistan and portions of Swat It is again mentioned in a list of tirthas recounted by Angiras to Bhīṣma in B 13 25 55 — From the account given in 3 193, 21 f, and in stanzas 24-25 of this adhy, it is clear that we have here a description of a volcanic eruption accompanied by earthquake in a sandy desert

197

24 f Stanzas 24-27=(var) Skanda Purāna 5 2 25 29-31, 38^c-39^b — 25^{cd}=(var) Viṣṇu dharmottara 2 32 26^{cd}

31 ^d त देवा माषण विदु This phrase, which recurs in stanzas 32-36, occurs also four times in the Gopakilya section of the Mokṣadharmā of the

दुर्योधनो महाराज तेपु पापमरोचयत् ।
 तथा तैर्निकृतिप्रज्ञैः कर्णदुःशामनादिभिः ।
 नानोपायैरव तेपु चिन्तयन्सु दुरात्मसु ।
 अभ्यागच्छन् धर्मात्मा तपस्वी सुमहायशा ।
 शिष्यायुतयमोपेतो दुर्वासा नाम कामतः । [15]
 तमागठमभिप्रेक्ष्य मुनिं परमक्रोपनम् ।
 दुर्योधनो विनीतात्मा प्रश्रयेण दमेन च ।
 सहितो भ्रातृभिः श्रीमानानिय्येन न्यमन्त्रयत् ।
 विधिवत्पूजयामास स्वयं किंकरवस्थितः ।
 अहानि क्वचिच्चित्रं तस्यै स मुनिमत्तमः । [20]
 तं च पर्यचरद्राजा दिवारात्रमतन्द्भितः ।
 दुर्योधनो महाराज शापात्तस्य विशाङ्कितः ।
 क्षुधिनोऽस्मि ददम्बात् शीघ्रं मम नराधिप ।
 इत्युक्त्वा गच्छति स्नातुं प्रत्यागच्छति वै चिरात् ।
 न भोक्ष्याम्यद्य मे नास्ति क्षुधेयुक्त्वैत्यदर्शनम् । [25]
 अकम्पादेत्य च यूने भोजयाम्बास्वरान्वितः ।
 कदाचिच्च निशीथे म् उन्धाय निकृतौ स्थितः ।
 पूर्ववन्कारयिन्वात्र न भुङ्क्ते गर्हयन्म मः ।
 वर्तमाने तथा तस्मिन्पदा दुर्योधनो नृपः ।
 विकृतिं नैति न क्रोधं तदा तुष्टोऽभवन्मुनिः । [30]
 आह चैनं दुर्गाधर्यो वरदोऽस्मीति भारतः ।
 वरं वरय भद्रं ते यत्ते मनसि वर्तते ।

मयि प्रीते तु यद्व्यर्थं नालम्ब्य विद्यते तव ।
 एतच्छुभं वा वचस्तस्य महर्षेर्भाषिताम्भनः ।
 अमन्यत पुनर्जातमात्मानं स सुयोधनः । [35]
 प्रागेव मन्त्रित्वा चासीत्कर्णदुःशामनादिभिः ।
 याचनीयं मुनेस्तुष्टादिति निश्चित्य दुर्युक्तिः ।
 अतिहर्षान्वितो राजा वरमेनमयाचत ।
 शिष्यं महं मम प्रह्वयथा जातोऽतिथिर्भवान् ।
 अस्मत्कुले महाराजो ज्येष्ठ श्रेष्ठो युधिष्ठिरः । [40]
 वने वसति धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
 गुणवान्ग्रीष्मपद्मस्तस्य त्वमतिथिर्भव ।
 यदा च राजपुत्री सा सुकुमारी यशस्विनी ।
 भोजयिन्वा द्विजान्मर्वान्पत्नींश्च वरवर्णिनी ।
 विश्रान्ता च स्वयं भुक्तवा सुत्वामीना भवेद्यदा । [45]
 तदा त्वं तत्र गच्छेथा यद्यनुप्राद्यता मयि ।
 तथा करिष्ये स्वधीत्येवैवमुक्त्वा सुयोधनम् ।
 दुर्वासा अपि विप्रेन्द्रो यथागतमगात्ततः ।
 कृतार्थमिव चात्मानं तदा मेने सुयोधनः ।
 करेण च करं गृह्य कर्णस्य मुद्रितो भृशम् । [50]
 कर्णोऽपि भ्रातृमहितमित्युवाच नृप मुदा ।
 दिष्टं वा कामं सुसंवृत्तो दिष्टया कौशवं वर्धसे ।
 दिष्टया ते शत्रवो ममा दुस्त्रे व्यसनार्णवे ।
 दुर्वासाक्रोधजे बहौ पतिता पाण्डुनन्दनाः ।

शिष्यायुनन्मन्विन्... — (L 16) De1 ऋषिं परमतेनम (for the posterior half) — (L 17) De1 न नाम देव तत् मुदा (sic) (for the posterior half) — De1 (which om lines 18-19) ins after line 17

पादौ प्रह्वय विधिवदानने चोपवेश्य च ।
 पूजयित्वा यथान्यासनातिथ्येन न्यमन्त्रयत् ।
 तथेति स मुनिमुक्त्वा ययौ पाठभिको (?) दिनः ।
 पुनः प्रत्यानन्त्प्रातः काले न नृपमत्तमः ।
 तथैव भोजयामास परनाम्नेन तं मुदा ।
 गतं स पुनरेवाप्य सोक्षुयाम ममन्यवात् ।
 तथैव भोजयामास राजा शापविशङ्कितः ।
 मध्यदिने कदाचित्सु (?) कदाचिन्निरिधेऽपि च ।
 गोरले प्रत्युपे चापि कदाचित्प्रहराशके ।
 घापिना (?) यानि तद्रेड्म शिष्यायुनन्मन्विन् ।
 कदाचिद्भद्रुभिः सार्धं कदाचिदनुनेन च ।
 उपाकाले कदाचित् न सनपात्याणामानिक (?) ।
 दुर्वासेन ब्रह्मयितुं राज्याच्छापेन निष्टरान् (?) ।
 क्रियया पाण्डुपुत्राणां क्रोधेन कञ्चुपाकृतः ।
 यदि मत्सेवनाद्भ्रष्टैस्मकुलं नाशमेति च ।
 एव स मुनिराग्राय पण्मानावपि प्रलभन् ।
 दुर्योधनं गृहं प्रायाद्यच्छितिं तथैव तत् ।

ततः परममवृष्टो राजानं धृतराष्ट्रन् ।

— (L 23) De1 जनपदेश्वर (for मम नराधिप) — (L 28) D1 तन् (for [अ]म) Dns गर्हते (for 'यन्') De1 सुदा (for स म) — (L 30) De1 Ds नैव (for नैति) — Before line 32, most MSS ins दुर्वासा उवाच — After line 33, De1 ins प्रमन्नोऽस्मि तथातिथ्यात्तेनाह वरदोऽस्म्यहन् । — Before line 34, most MSS ins वैशं उ० — (L 37) De1 मुनौ तुष्टे (for मुनेस्तुष्टाद्), and तै ममेव स दुर्युक्तिः (for the posterior half) — (L 38) Dn1 राजन् (for राजा) — (L 39) De1 भ्रातृभिः सहितं सर्वं काशङ्कुनिसाधनैः (L 40) D1 राज (for 'राजो) — (L 41) De1 कानया सह (for परिवारित) — (L 44) De1 भ्रातृष्व द्रुपदान्मजा (for the posterior half) — (L 47) De1 D1 स त्वत्प्रीत्यै एवमुक्त्वा (om इति) — (L 48) De1 तपतां श्रेष्ठो (for अपि विप्रेन्द्रो) — (L 49) De1 Dn1 Gs अग्निं (for इव) — (L 51) Dn1 D1 तदा (for मुदा) — Before line 52 most MSS ins वर्णं उ० — (L 54) De1 Ds पातिना (for प०) — (L 55) Dn1 स्वैर वत, Dns स्वैरनेते (for स्वरेव ते) — Before line 56, most MSS ins वैशं उ० — Colophon De1 om the colophon

स्वेरेव ते महापापैर्गता वै हुस्वरं तमः । [55]
 हृत्थ ते निकृतिप्रज्ञा राजन्दुर्योधनादयः ।
 हसन्तः प्रीतमगसो जग्मुः स्वं स्वं निकेतनम् ।

Colophon

वैशंपायन उवाच ।

ततः कदाचिदुर्वासाः सुखासीनास्तु पाण्डवान् ।
 भुक्त्वा चावस्थितां कृष्णां ज्ञात्वा तस्मिन्वने मुनिः ।
 अभ्यागच्छत्परिश्रुतः शिष्यैरसुतसमितैः । [60]
 इन्द्रायान्तं तमविधिं स च राजा युधिष्ठिरः ।
 जगामाभिमुखः श्रीमान्सह भ्रातृभिरस्युतः ।
 तस्मै यदुध्याक्षलिं सम्यगुपवेक्ष्य वरासने ।
 विधिवत्पूजयित्वा तमातिथ्येन न्यमन्नयत् ।
 आह्निक भगवन्कृत्वा शीघ्रमेहीति चाप्रवीत् । [65]
 जगाम च मुनिः सोऽपि ज्ञातु शिष्यैः सहानघः ।
 भोज्येत्सहशिष्य मां कथमित्यविचिन्तयन् ।
 न्यमज्जसल्लिडे चापि मुनिसघः समाहितः ।
 एतस्मिन्नन्तरे राजन्द्रौपदी भोपितां वरा ।
 चिन्तामवाप परमामघ्नेतो पतिप्रता । [70]
 सा चिन्तयन्ती च यदा नाघ्नेतुमविन्दत ।
 मनसा चिन्तयामास कृष्ण फसनिपूदनम् ।
 कृष्ण कृष्ण महाबाहो देवकीनन्दनाभ्यय ।

घासुदेव जगन्नाथ प्रणतार्तिविनाशन ।
 विश्वात्मन्विश्वजनक विश्वहर्तः प्रभोऽस्यय । [75]
 प्रपन्नपाल गोपाल प्रजापाल परात्पर ।
 आकृतीनां च चितीनां प्रवर्तक नतामि ते ।
 यरेण्य घरदानन्त भगतीनां गतिर्भव ।
 पुराणपुरव प्राणमनोवृष्याघनोत्तर ।
 सर्वाध्यक्ष पराध्यक्ष स्वामद शरण गता । [80]
 पाहि मां कृपया देव शरणागतपरसल ।
 नीलोत्पलदलश्याम पद्मगर्भाद्वेक्षण ।
 पीताम्बरपरीधान लसत्कौस्तुभभूषण ।
 स्वमादिरन्तो भूतानां स्वमेव च परापणम् ।
 परात्परतरं ज्योतिर्विश्रामा सर्वतोमुखः । [85]
 स्वामेषाहुः पर वीज निधानं सर्वसपदाम् ।
 स्वया नाथेन देवेदा सर्वापन्नो भयं न हि ।
 दुःशासनादह पूर्वं सभायां मोचिता यथा ।
 तथैव संकटादस्मान्नामुद्धर्तुमिहाहंसि ।
 एव स्तुतस्त्रदा देवः कृष्णया भक्तवत्सलः । [90]
 द्रौपद्याः सकट ज्ञात्वा देवदेवो जगत्पतिः ।
 पार्श्वस्थां शयने स्वत्वा रुषिमर्णां केदावः प्रभुः ।
 तत्राजगाम स्वरितो ह्यचिन्त्यगतिरीश्वरः ।
 तत्तस्य द्रौपदी इष्टा प्रणम्य परया मुदा ।

Adhy no Dn 260 (Dn₂ 261), D₁ 263 — (L 59)
 D₁ महा (for वने) — (L 61) D₁ आयेय सशिष्य च
 (for अतिथिं स च राजा) — (L 62) D₁ आरुभि परमपुति
 (for the posterior half) — (L 63) D₁ D₂ G₂
 उपविश्य; D₁ प्रवेक्ष्य च (for उपवेक्ष्य) D₂ च कानने (for
 वरासने) — (L 64) D₁ पूजयित्वाथ; D₁ पूजयामास.
 D₁ निमग्रयत्, D₁ न्यवेदयत् — After line 64, D₁
 Dn₂ ins

दुर्वासा उवाच ।

राजंस्तवाश्रमे भोक्तुं सत्वरं समुपागत ।
 क्षुधा मां नापतेऽस्यै तस्मान्मां भोजयाधुना ।
 भोज्येनानाविषैश्चात्रैब्यंभने परमाकुते ।,
 followed in D₁ by राजोवाच, in Dn₂ by युधिष्ठिर उ°
 — (L 65) D₁ ज्ञात्वा शीघ्रं समेहीति (for the posterior
 half) — (L 66) D₁ जगामैव Dn₂ महानदी (for
 सहानघः) D₁ जगाम सह शिष्यैश्च ज्ञातु स मुनिपुत्रव
 — (L 67) D₁ सः सः स्वचितयन् — (L 68) D₁ मुनि
 शिष्यायुतेन च; D₁ मुनि सघः समाहित, D₂ सः G₂ मुनि-
 शिष्यै समन्वित (for the posterior half), — After
 line 68, D₁ Dn₂ ins

अथ युधिष्ठिरो राजा आरुभिरन्वतप्यत ।
 भीम भीम महाबाहो काष्ठान्यानीय मां दह ।

वैशंपायन उवाच ।

आतुर्वचनमाकर्ण्य हृदि शल्यमिवापिंतम् ।
 प्रादि प्राहीति गोविन्दैस्तुक्त्वा दारुणि चानयत् ।
 — (L 69) D₂ सः G₂ चापि (for राजन्) D₁ द्रौपदी
 ध्यमन वीक्ष्य पांडवानां महात्मनां — (L 71) Dn₂ D₁ तदा
 (for यदा) — (L 72) D₁ समार मनसा कृष्ण कृपाउ
 दीनवत्सल — (L 73) D₁ नदनदन (for नन्दनान्यय)
 — (L 74) D₁ प्रपन्नार्तिं (for प्रणतार्तिं) — (L 75)
 D₁ विश्वदुत्प्रमुदीश्वर (for the posterior half) — (L 76)
 D₁ विश्वनाथ, Dn₂ विश्वपाल (for प्रजा) — D₂ om.
 from परात्पर up to परीधान (in line 83) — (L 77)
 D₁ D₁ आकृतीनां च चितीनां (D₁ विचानां) (for the prior
 half) — (L 78) D₂ सः G₂ सगतीनां (for अग) D₂ D₂
 गतिप्रद (for गतिर्भव) — (L 80) D₁ परानद; D₁ सुरा
 ध्यक्ष — (L 83) D₁ चतुर्बाहो (for परीधान) — (L 84)
 D₁ भूतो (for रन्तो) — (L 85) Dn₂ D₁ पर (for
 तर) D₁ D₂ सः विश्वो (for सर्वतो) — (L 87) D₁
 त्व नाथ कृपयेशान (for the prior half) — (L 92) D₁
 रुषिमर्णां (for पार्श्वस्थां), and सुतां केशिनिपूदन (for the
 posterior half) — (L 95) D₂ सः G₂ अवदद् (for
 अत्रवीद्) D₁ उवाचाधुमुखी कृष्णा कृष्ण कमललोचन — For
 line 96, D₁ subst

अथवीद्वासुदेवाय मुनेगगमनादिकम् । [95]
 तत्रचामश्रीकृष्णं लुधितोऽस्मि नृशत्रुर ।
 शीघ्रं भोजय मा कृष्यो पश्याम्यव करिष्यमि ।
 निशम्य तद्वच कृष्णा लज्जिता वाक्यमश्रवीन् ।
 स्यात्या भास्करदत्तायामन्न मद्रोजनावधि ।
 भुङ्क्त्वन्म्यद्दृष्टेव तस्मादन्नं न विद्यते । [100]
 तत्र प्रोवाच भगवान्कृष्णा कमललोचन ।
 कृष्यो न नर्मकालोऽयं क्षुद्रमेणानुरे मरि ।
 शीघ्रं गच्छ मम स्यात्सीमानायि वा प्रदर्शय ।
 इति नियन्वत स्यात्सीमानाय न यद्दृष्टम् ।
 स्यात्या कण्ठेऽथ मलय शकान्न वीक्ष्य केशव । [105]
 उपयुज्याश्रयीदेनामनेन हरिरीश्वर ।
 विशागमा प्रीयता देवमुपश्राप्स्विति यज्ञभुक् ।
 आकाशय मुनीन्श्रीघ्रं भोजनायेति चाश्रवीत् ।
 ततो जगाम स्वग्नि महदेवो महायशः ।

ञ्जातु गतान्देवनद्या दुर्वास प्रभृतीन्मुनीन् । [110]
 ते चावतीर्णा मल्लिहे कृतवन्तोऽवमर्षणम् ।
 दृष्ट्वाद्दारास्यान्नरमान्कृष्ण्या परमया युता ।
 उत्तीर्य मल्लिलासस्मादृष्टवन्त परस्परम् ।
 दुर्वासममभिप्रेक्ष्य सर्वे ते मुनयोऽब्रुवन् ।
 राज्ञा हि कारयित्वाद्यत्र त्रयं ज्ञातु समागता । [115]
 आकण्ठनृत्ता विप्रस किं म्विदुःक्षामहे वयम् ।
 वृथा पाकं कृतोऽस्मान्मिच्छत किं करवामहे ।
 दुर्वासा उवाच ।
 वृथापाकेन राजपरंपराधः कृतो महान् ।
 मान्मानधाक्षुद्व्येव पाण्डवा कूरक्षुपा ।
 मृतञ्चातुभाव राजपरंस्वरीयस्य धीमत । [120]
 विभेमि सुतरा विप्रा हरिपादाश्रयाजनात् ।
 पाण्डवाश्च महागमान सर्व धर्मपरायणा ।
 शूराश्च कृतविद्याश्च व्रतिनस्तपमि स्थिता ।

कृष्ण कृष्णारविनाक्ष पुण्यश्रवावीर्यत ।
 नन्मृतो भावानप तथा दृष्टिश्च गत ।
 श्रीकृष्ण उवाच ।
 त्विमर्यं नन्मृतो देवि त्वत्साह चारुहामिनि ।
 नन्मो स्वानन्ते दुःसा (?) गतोऽस्मि गहन वनम् ।
 श्रौणुषुवाच ।

दुर्वासास्तता श्रेष्ठ शिष्यायुतननन्वित ।
 दाचयित्वा तत ज्ञातु रादनश्रुनुजित ।
 द्वि वारं नावश्रय क्षपि परमज्ञोपन ।
 आनित्प्यति सिद्धात्र नोकु शिष्यायुतेन च ।
 श्रीकृष्ण उवाच ।

पांचात्रिंशत्पु मे वाक्यं लुधितोऽस्मि नृश्र प्रिये ।
 — (L 97) D₂ & G₃ *दन्त्यर् (for *त्वर्) Dc₁ प्रथम
 मां च न क्षिप्रं दधद् वल्लभस्त्व — After line 93, Dc₁ ins

स्वैरन्विशा च मुश्रोगो मन्मनी कृष्णमनिर्था ।
 विमो प्रापत विद्वज्जानानि पुनरोत्तन ।
 — (L 100) Dc₁ न्वेद्य (for [अ]ह देव) — After line
 100, Dc₁ ins

किं कृतोमि नाशाय दिनन्मादपरा विपत् ।
 — (L 101) D₂ कृष्ण (for कृष्णा) Dc₁ देवकीनदनो हनि
 (for the posterior half) — (L 102) D₁ वन (for
 नर्म) — (L 103) Dc₁ शीघ्रनानीयतां स्यात् वी दृश्यन्वेति
 मामिति — After line 103, Dc₁ ins

नान्यथ देवकीन्तो मोन्य मद्रोजनावधि ।
 — (L 104) Dc₁ अति- (for इति), and ददत्तन (for *दृह)
 — (L 105) Dc₁ स्यात्या Dc₁ च, D₁ दु (for [S]य)
 Dc₁ नावत् (for देद्यव) — (L 106) Dc₁ Dn₁ *युत्
 (for *युत्) — For line 103 Dc₁ subst

पाण्डवा कृष्ण कृतोति लुचुत्त यदुनन्दनम् ।
 किं भविष्यति ब्रह्मर्षे कोपात्रो दान्ता नने (?) ।
 प्रहस्य परनानन्द महदेवमथाश्रवीत् ।
 शीघ्रमानय न विप्रं मशिष्यं भोजयेति च ।
 — After 108, most modern (printed) ed ins a line
 महदेव महाबाहु कृष्ण इवाविनाशन ।,
 which was not known even to Nilakanṭha and
 which appears to have been added to the epic corpus
 during the 18th or 19th century! — (L 109) Dc₁
 D₂ & G₃ मना (for *यथा) — After line 109, those
 ed likewise ins a line not documented by our MSS
 आहारितुं तु तान्मवांनोजनार्थं नृपोत्तन ।

— (L 111) Dc₁ विमदान (for स्वनपणम्) — After line
 111, Dc₁ ins
 रामो युधिष्ठिरस्याथ वृथा कोपो भविष्यति ।
 के केचिद्धरिर्नाकिं सुवचा निन्दुग्म परे ।
 कुञ्चैरमैन्धव क्षार प्राथयन्त परन्परम् ।
 — (L 112) Dc₁ D₁ युतान् (for युता) — (L 113)
 Dn₃ महामुनि (for परस्परम्) — After line 113,
 Dc₁ ins

महदेवोऽश्रवीत्वाद्यत्र शीघ्रनागम्यतामिति ।
 ऋषय ऊचु ।
 मवतामाश्रमे को वा पर पुनामुपागत ।
 नानादेवो द्विजो वापि विना कृष्णं ऋणोत्तन ।
 — Dn₃ om lines 114–115 — (L 114) Dn₁ n₃ ते सर्वे
 (by transp) — (L 118) Dc₁ एन मप्रति वतने (for
 the posterior half) — After line 118, Dc₁ reads
 line 126 — (L 123) D₂ & च तपन्विन (for तपमि

महाभारतम् । तस्य यासुदेवपरायणा ।
मुद्रास्त्रे निरुद्धेषु । त्वरातिमियानन् । [125]
तत्र युवान्दृष्टुं तिष्ठन्ना शीघ्रं पलायत ।
धैर्यपायन उवाच ।

पुत्रास्ते द्विजा मयं मुनिना युक्ता तथा ।
पान्दुरभ्यो भृगु सीमा दुद्रुपुस्ते दिवो दश ।
मददेषो देवतपानपश्यन्मुनिमत्तमान् ।

तीर्थन्विगताग्नाया विषचार गोपयन् । [130]
तपस्वत्पन्नासमेव भृगुया तर्क्ष्य विदुवान् ।
युधिष्ठिरमभाष्यत्य त गृहान्तं स्यैवदयत् ।
तपस्त पायश्या सर्वे प्रत्यागतनवाङ्गिण ।

प्रवीक्षन्त तिर्यग्वात् तितागमानोऽपतस्मिरे ।
निशीथऽप्यस्य चास्मात्प्रमत्तान्म छत्रविषयति । [135]
यथ य निस्त्रिमास्मात्पृथ्वाद्द्वयोपमादितात् ।
एति चिन्तापरान्दृष्ट्वा निश्चयमनो मुहुर्मुहुः ।
उवाच यथा भीमानृप्या प्रत्यक्षता गत ।

शीघ्रं उवाच ।
भयगामास्य ज्ञाना क्रये परमज्ञोपनात् ।
द्रौपद्या चिन्तित पाषां भद्र मग्बरमागत । [140]
न भय विपत्ते सन्नास्तेषुदुःखामसोऽप्यकम् ।
मेतस्या भयतां सीता पूरमेव पलायित ।
धमनित्याम्बु ये केचित्त मे मीदन्ति पट्टिचित् ।
शापुष्टे सो गमित्यामि निया भद्रमस्तु य ।
धैर्यपायन उवाच ।

भुषेरित केदारस्य यन्मुमु सन्धमानवा । [145]
द्रौपद्या सदित्ता पाषाणामुनिगाजयग ।
एवम पाषेण गोविन्द दुम्नातामस्य विभो ।
तीर्थां प्रयतितासाय मजमाना महाणो ।
व्यञ्जि यायय भद्र मे हृत्वाजागे यथै पुरीम् ।
पाण्ड्याश्च महाभाग द्रौपद्या सदित्ता प्रभो । [150]

ऊचु प्रहृष्टमनसो विहरन्तो वनाहनम् ।
इति तेऽभिहित राजन्वदृष्टोऽहमिह त्वया ।
एवमिधान्यलीकानि भारवैराङ्गुरासमभि ।
पाण्डवेषु अनशेषु प्रयुक्तानि वृथाभवन् ।

Colophon

26

After 3 255 31, T₁ ms
एव नीहमशरजशरैर्गाण्ठीवासिप्रचोदिते ।
सेनेन्धन दशाष्टासु सरोप पार्थेयाजक ।
चक्राणा पतितानां च युगाना च महीपते ।
तूपीराणां पताकानां यजाना च रथं सह ।
शराणामनुकर्षाणां त्रिवेणूनां तथैव च । [5]
अक्षाणामथ योक्त्राणां प्रतोदानां च रादाय ।
शिरसा पतितानां च कुण्डलोष्णीपधारिणाम् ।
भुजाणां मकुटानां च हाराणामद्भवे सह ।
छत्राणा व्यजनानां च चर्मणां चैव राजय ।
छिन्नानां कर्मुकाणां च पट्टानां तथैव च । [10]
दाक्षीनामथ खड्गानां दण्डानामथ तोमरे ।
रादायन्मग्न दृश्यन्ते तत्र तत्र विज्ञां पते ।
पतिर्नश्वेय मातङ्गे सयोधे पर्यतोपमे ।
हयैर्निपतिते सार्धं मादिभि मायुधैस्त्रदा ।
विप्रविष्टे रथैश्च निहतैश्च पशतिभि । [15]
अगम्यरूपा पृथिवी मांसलोणितत्रन्दमा ।

27

After 3 256 28⁶, B D (except D₁) G₃ ms
मया दत्त पाशुपत दिव्यमप्रतिम शरम् ।
अवाप लोकपालेभ्यो यज्ञादीन्व महाशरान् ।
देवदेवो हनन्त्वामा विष्णु सुरगुरु प्रभु ।

लि) — (L 127) D₁ पुत्रा न नामायाण (for the
-1-11) — (L 130) D₁ चक्रार् (for गोप-
- (L 131) D₁ एव त त्रैरथ युत यान्द्रुम
- (L 133) D₁ एव त्रैरथ , D₂ एवता-
- (L 135) D₁ ति-
- (L 140) D₁ ए-
- (L 141)
- (L 143) D₁ ए-
- (L 145) D₁ ए-
- (L 147) D₁ ए-
- (L 149) D₁ ए-

— (L 149) D₁ देवदेव जगत्पते (for the posterior
half) — After line 149, D₁ ms
गोविन्द परमात्मा पादि नो मवमागारा ।
विष्णु न शरा पाणि यस्तु नरनथा तथा ।
शुभानन्दवत्पृथो यतो दाम्पि पुगाम् ।
— (L 150) D₁ नया (for नया), and द्रौपदीमदित्ता
य (for the posterior half) — (L 153) D₁ D₂ १ ०
शोतानि (for शोतानि) — Colophon Adhy no
Dn 251 (Dns 262), D₁ 261

27

(L 2) B₁ D₁ D₂ एव (for एव) — (L 3) B₁

प्रधानसुरोऽयको विश्वात्मा विश्वमूर्तिमान् ।
युगान्तकाले सप्राप्ते कालाभिर्दहते जगत् । [5]
सपर्वतार्णवद्वीप मर्दालः प्रनकाननम् ।
निर्दहन्नागलोकाश्च पातालतलचारिणः ।
अयान्तरिक्षे सुमहन्नानावर्णा पयोधराः ।
घोरम्बरा विनदिनस्तडिन्मालावल्ग्विभिनः ।
समुत्तिष्ठन्दिश सर्वा विवर्षन्तः समन्ततः । [10]
ततोऽग्निं नाशयामासुः सर्वतीप्तिनियामकाः ।
अश्रमात्रैश्च धाराभिस्त्रिष्टय्यापूर्य सर्वदाः ।
एकार्णवे तदा तस्मिन्नुपशान्तचराचरे ।
नष्टचन्द्रार्कपवने अहनक्षत्रवर्जिते ।
चतुर्युगमहस्त्रान्ते मल्लिलेनामुता मही । [15]
ततो नारायणाग्न्यस्तु महस्त्राक्षः महस्त्रपानः ।
सहस्रशीषां पुन्य स्वप्नुकामस्त्रनीन्दिशः ।
फटामहस्त्रविकट शेष पर्यङ्कभोगिनम् ।
महस्त्रमिव निग्माशुसवानममित्युतिम् ।
कुन्देन्दुहागोदीगम्बुणालकुसुदप्रभम् । [20]
तत्रायौ भगवान्देव स्वपञ्जलनिधौ तदा ।
नैदो न तमसा श्यासां न्वां रात्रिं कुन्ते विभुः ।
सर्वोद्रेकाग्रवृद्धस्तु शून्य लोकमपश्यत् ।
इमं चोदाहरन्त्यत्र श्लोकं नारायण प्रति ।
आपो नारान्तत्तनव इत्यपा नाम शुश्रुम । [25]
अयन तेन चैवास्ते तेन नागयण मृतः ।
प्रधानममकालं तु प्रजाहेतोः सनातनः ।

ध्यानमात्रे तु भगवन्नाम्या पद्मः समुत्थितः ।
ततश्चतुर्भुजो ब्रह्मा नाभिमघ्नाद्विनिःसृतः ।
तत्रोपविष्टः सहसा पद्मे लोकपितामहः । [30]
शून्यं दृष्ट्वा जगत्कृन्तु मानसानामनः समात् ।
ततो मरीचिप्रसुप्तान्महर्षीन्सृजन्नव ।
तेऽसुप्तमर्षभूतानि त्रयानि स्यावराणि च ।
यक्षराक्षसभूतानि विशाचोरगमानुपान् ।
सृजते ब्रह्ममूर्तिस्तु रक्षते पौरुषी तनुः । [35]
रौद्रीभावेन शमयेत्सिद्धोऽवस्था प्रजापते ।
न श्रुतं ते मित्युपते विष्णोःसुतकर्मणः ।
कथ्यमानानि मुनिभिर्ब्राह्मणैर्वेदपारंगैः ।
जलेन समनुप्राप्ते सर्वतः पृथिवीतले ।
तदा चैकार्णवे तस्मिन्नेकाकाले प्रभुश्चरन् । [40]
निशायामिव खद्योतं प्राद्वृट्काले समन्ततः ।
प्रतिष्ठानाय पृथिवीं मार्गमाणस्तदाभवत् ।
जले निमग्ना गा दृष्ट्वा चोदतुं मनसेच्छतिः ।
किं तु रूपमहं कृत्वा मल्लिलादुद्धरे महीम् ।
एव सचिन्त्य मनसा दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुषा । [45]
जलश्रीढाभिरुचित्रं वाराहं रूपमस्मरत् ।
कृत्वा वाराहवपुषं वाह्यं वेदममितम् ।
दशयोजनविस्तीर्णमायतं शतयोजनम् ।
महापर्वतउत्तमं वीक्षणदृष्ट्वा प्रदीप्तिमत् ।
महाभैषीवनिर्वोदं नीलजीमूतमनिमम् । [50]
भूत्वा यज्ञपराहो वै अप सप्राविशत्यधुः ।

De D₂ युगान्त* (for विष्णु युग*) — (L 5) De D₂ क्विद् (for जगत्) — (L 6) B₁ सपर्वतान्ननदीपान् (for the prior half) — (L 9) B₁ *स्वन, B₃ D₀ *स्तर, D₂ *स्वना (for *स्तरा) B₁ De D₂ विनर्दन्त् (for विनदिनन्त्) — (L 10) Dc₂ D₂ प्रवर्षन्तः, D₂ विवर्षन्तः — (L 12) De D₂ *नात्राभिर् (for *नात्रैश्च) Dc₂ तिष्ठते स्यवर्षेन (for the posterior half) — (L 13) B₁₋₃ Dc₂ D₂ *एव श्रात्रे (for *शान्त) — (L 18) Dc₂ Dn D₂ * *फणा (for फटा) B₂ De D₂ *विकच (for *विकट) B₁ मृदा-विकटन्त्य च B₂₋₄ Dc₂ D₂ G₂ शेषः (for शेष) B₂ *शायिनः, Dn₂ *शानिनः (for *भोगिनन्) Some printed ed erroneously read, *सात्रन्त् for *भोगिनन् — (L 19) Dc₂ D₂ तीष्णाशु, D₂ कर्तुं (for निग्माशु) D₂ G₂ अनि-विद्युतिं (for अभिनयतिन्) — (L 22) B₁ षा (for न्वां), and प्रसु (for विभु) — (L 25) De Dn₁ n₂ D₂₋₄ G₂ तु तनवः, D₂ इति प्रोक्ता (for उत्तनव) De D₂ शुश्रुम D₂ आपो वै न सृजन्व (for the posterior half) — (L 26) B₁ अन्नु यत्तेन चैवास्ते; D₂ अयन तस्य ना पूर्वं (for the prior half) — (L 28) A few MSS पद्म समुत्थित, but Nil

as above — (L 29) B₂ नमुत्थित (for विनि सृत) — (L 30) B₁ तत्रोपविष्ट, B₂ * तत्र प्रविष्ट. — (L 31) Dc₂ D₂ सर्व (for कृन्त) De D₂ सुतान् (for समान्) D₂ अस्तजन्मानमान्नुतान् (for the posterior half) — (L 33) B₁ * Dn₂ D₂ * G₂ ने दृष्ट्वा, D₂ तत्त्वा (for तेऽसृजन्) De D₂ om the posterior half of line 33 and the prior half of line 34 B₁ द्रुमाणि, D₂ चराणि (for प्रसानि) — (L 34) B₂ Dn₂ *राक्षमान् (for मानुपान्) — (L 35) B₁ Dc₁ Dn₁ D₂ * सृज्यन्ते B₂ Dn₂ D₂ पौरुषी तनुः, De D₂ पौरुष तनु — (L 39) De D₂ G₂ मनभिः (G₂ *तु)श्याते De मरिच्येन यथादृष्टं शमयत्युचितीतले — (L 40) De D₂ एकाकारे तदा सृष्टान् — (L 42) D₂ *चरन् (for भवत्) — (L 43) B₁ दृष्ट्वा वा (for गां दृष्ट्वा) — (L 45) Dc₂ D₂ [मा]दिलेन (for दिव्येन) — (L 46) B₂ De D₂ *न्त्रि (for *रुचिन्) B₁ De D₂ * वपुर् (for रूपन्) — (L 47) De D₂ वराहस्य वपुर् (for वाराहवपुष) De D₂ * ब्रह्म* (for वेद*) — (L 49) B₁ * Dc D₂ तिलादृष्ट्वा (B₁ * दृष्ट्वा) प्रतीप्तिं — (L 51) De D₂ * * सप्रविशद् — (L 52) D₂ दृष्ट्वाकरोदृत्य तत (for the prior

शृग्वन्तीद् पुण्यशीला श्रावयेच्चैदमुत्तमम् ।
 नर फलमवाप्नोति राजसुयाश्रमेधयो । [10]
 काञ्चनेन विमानेन स्वर्गं याति नरोत्तम ।
 पुनर्लक्ष्मीरुपयुतो जायते पृथिवीतले ।
 श्रुत्वा चेद्भुपाख्यान श्राव्यमन्यद्य रोचयेत् ।
 पुस्क्रेकिलरत्न श्रुत्वा क्रौञ्चीश्चाद्दक्षस्य वागिव ।
 [Line 13-14=(var) 1 2 236]

30

After 3 295 7^{ab}, D₁ (irrelevantly) ins
 आजगाम बने राजन्तुर्वासा कोपनो द्विज ।
 दुर्योधनप्रेरितश्चाप्योपराह्णे बुभुक्षित ।
 द्रौपद्या महिषे मुक्ते धर्मराजे युधिष्ठिरे ।
 तदा चिन्तापरीतात्मा धर्मसुनुर्जनादेनम् ।
 चिन्तयामास भगवानाजगाम स्वरान्वित । [5]
 गते दुर्वाभिमि तदा गङ्गाया ऋपनाय च ।
 शाकपत्रं तदा राजन्बुभुजे मधुसूदन ।
 तृसां त्रिलोकीमित्युवाच कारुण्याद्भक्तवत्सल ।
 दुर्वासास्तुष्टिमापन्नो हृष्टस्तस्मै शिव ददौ ।
 मार्कण्डेयाश्रमासीनं धर्मराज युधिष्ठिरम् । [10]

31

After 3, 297 3^{ab}, B Dc Dn D₂ 4 6 G₃ ins
 तान्द्रष्टा पतितान्द्रावृत्तवांश्चिन्तासमन्वित ।
 धर्मपुत्रो महाबाहुविल्लास सुविस्तरम् ।
 ननु त्वया महाबाहो प्रतिज्ञात वृकोदर ।
 सुयोधनस्य मेत्स्यामि गदया सक्थिनी रणे ।
 स्वयं तदद्य मे सर्वं स्वयि वीरे निपातिते । [5]

महात्मनि महाबाहो कुरुणा कीर्तिवर्धने ।
 मनुष्यममवा वाचो विधमिष्यं प्रमिश्रुता ।
 भवतां दिव्यवाचस्तु ता भवन्तु कथं मृपा ।
 देवाश्चापि यदावोचन्सूतके त्वां धनजय ।
 सहस्राज्ञानवर कुन्ति पुत्रस्तत्रेति वै । [10]
 उत्तरे पारियात्रे च जगुर्भूतानि सर्वदा ।
 विप्रनष्टा श्रिय चैषामाहर्ता पुनरङ्गमा ।
 नास्य जेता रणे कश्चिदजेता नैप कस्यचित् ।
 सोऽयं मृत्युवशा यात कथं जित्पुर्महाबल ।
 अयं ममाशां सहस्य शेते भूमौ धनजय । [15]
 आश्रित्य यं वयं नाथ दुःखान्येतानि सेहिम ।
 रणेऽप्रमत्तौ वीरौ च मदा शत्रुनिबर्हणौ ।
 कथं रिपुवशं यातौ कुन्तीपुत्रौ महाबलौ ।
 यौ सर्वास्त्रप्रतिहतौ भीममेतधनजयौ ।
 अहमसारमयं नूनं हृदयं मम दुर्हृदं । [20]
 यमौ यदेतौ दृष्ट्वाय पतितौ नावदीयंते ।
 शास्त्रज्ञा देशकालज्ञास्तपोयुक्ता क्रियान्विता ।
 अकृत्वा महेश कर्म किं शेषं पुरुषर्षभा ।
 अविद्वत्तशरीराश्राप्यप्रमृष्टशरामना ।
 अमंज्ञां भुवि सगम्य किं शेषं नमपराजिता । [25]
 मान्निवाद्रे मसुसान्द्रष्टा आद्रुन्महामति ।
 सुखं प्रसुसान्द्रस्विन्नं खिन्नं कष्टा ददा गतं ।
 एवमेवेदमित्युक्त्वा धर्मात्मा स नरेश्वर ।
 शोकमागरमध्यस्थो दग्धौ कारणमाकुल ।
 इतिकर्तव्यतां चेति देशकालविभागवित् । [30]
 नाभिपदे महाबाहुश्चिन्तयानो महामति ।
 अयं सस्रभ्यं धर्मात्मा तदात्मानं तपं सुत ।
 एव विलप्य बहुधा धर्मपुत्रो युधिष्ठिर ।

31

(L 1) Dc परिपुन (for समन्वित) — (L 5) B₂
 त्व मन्यमे (for तदद्य मे) B₂ 4 Dc D₂ भीम; Dn G₃ वीर
 (for वीरे) — (L 6) Dn₂ n₂ D₄ G₃ महाबाहो Dc
 D₂ कीर्तिवर्धन — (L 8) B₄ Dc D₂ भवति (B₄ तु)
 दिव्या वाचस्तु B₂ Dc Dn₁ D₂ 4 6 G₃ भवति (for भवन्तु)
 — (L 9) Dn धनजय! — (L 10) B₂ तवोदये (for
 त्वेति वै) B₄ च, Dc₁ D₂ हि, Dc₂ ह (for वै) — (L 11)
 Dc₂ D₂ मंदरे (for उत्तरे) B₄ भागश (for सर्वश)
 — (L 12) B₄ त्वेषान्, Dc D₂ तेषान् (for चैषान्) B₄
 Dc D₂ रोजसा (for रजसा) — (L 13) B₂ अश्रुता,
 Dc₁ D₂ अजिता (for अजेता) B₂ 3 Dc₂ नैव (for नैप)
 — (L 15) B₂ Dc D₂ मकृत्य (for सहस्य) B₂ अयम-
 सान्समाह्वय — (L 16) B₂ 4 Dc₂ D₂ [र]मानि (for

[र]मानि) — (L 17) B₂ 4 प्रगल्भी (for अप्रमत्तौ) Dc D₂
 तौ वीरौ (for वीरो च) — (L 18) B₁ 4 D₂ शत्रु, Dc₂
 चानु (for रिपु) B₂ माद्री (for कुन्ती) — (L 20)
 B₂ 4 Dc D₂ मेनिदुर्मिद (for मम दुर्हृद) — (L 21) D₆
 G₃ यत् (for [अ]द्य) — (L 22) B₄ Dc D₂ तेजो (for
 तपो) — (L 23) B₂ [अ]युकर (for मशुश) — (L 24)
 B₁ 3 4 च अप्रमृष्ट, B₂ चाप्रमृष्ट च, Dc D₂ चाप्यप्रकृष्ट- (for
 चाप्यप्रमृष्ट-) — (L 25) B₂ अकृत्वा (for अमज्ञा) B₂ 4
 Dc D₂ मशया गम्या (for भुवि सगम्य) — (L 27) Dc
 Dn₂ D₂ सुखप्रसुसान् — (L 30) B₂ 4 Dc D₂ चैव (for
 चेति), and कालदेश (by transp) — (L 31) B₂ 4
 Dc D₂ महाबुद्धिर् (for बाहुर्) — (L 32) B₂ तप ह्यं,
 B₄ तपोयुत, Dc₂ तपंयुत (for तपंयुत) — (L 33) B₂
 om 33 Dc D₂ बहुशो (for धा)

After 3 297 61, Dn D₆ G₈ 108

यक्ष उवाच ।

तप' क्रिलक्षणं प्रोक्तं को दमश्च प्रकीर्तित' ।
क्षमा च का परा प्रोक्ता का च ही' परिकीर्तिता ।

युधिष्ठिर उवाच ।

तप स्वधर्मवर्ति' च मनसो दमनं दम' ।
क्षमा द्वद्वसहिष्णु' च क्षीरकार्यनिवर्तनम् ।

यक्ष उवाच ।

किं ज्ञानं प्रोच्यते राजन्क' शमश्च प्रकीर्तित' । [5]
दया च का परा प्रोक्ता किं चार्जवमुदाहृतम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

ज्ञानं तस्वार्थसन्तोष' शमश्चित्तप्रदान्तता ।
दया सर्वसुरैरपिस्वमार्जव' समचित्तता ।

यक्ष उवाच ।

कः शत्रुर्दुर्जय' पुसां कश्च व्याधिरनन्तक' ।
कीदृशश्च स्मृत' साधुरमाधु' कीदृश' स्मृत' । [10]

युधिष्ठिर उवाच ।

श्रोत्रं सुदुर्जय' शत्रुर्लोभो व्याधिरनन्तक' ।
सर्वभूतहित' साधुरसाधुर्निर्दय' स्मृत' ।

यक्ष उवाच ।

को मोह' प्रोच्यते राजन्कश्च मान' प्रकीर्तित' ।
किमालस्य' च विज्ञेय' कश्च शोक' प्रकीर्तित' ।

युधिष्ठिर उवाच ।

मोहो हि धर्ममूढस्य मानस्वा'भामिमानिता । [15]
धर्मनिष्क्रियतास्य शोकस्त्रज्ञानमुच्यते ।

यक्ष उवाच ।

किं श्रेयसृपिभि' प्रोक्तं किं च धैर्यमुदाहृतम् ।
ज्ञानं च किं परं प्रोक्तं दानं च किमिहोच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

स्वधर्मे स्थिरता श्रेयसं धैर्यमिन्द्रियनिग्रह' ।
ज्ञानं मनोमलत्यागो दानं वै भूतरक्षणम् । [20]

यक्ष उवाच ।

क' पण्डित' पुमाच्छ्रेयो नास्ति क' कश्च उच्यते ।
को मूर्ख' कश्च काम' स्यात्को मत्सर' इति स्मृत' ।

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्मज्ञ' पण्डितो ज्ञेयो नास्ति को मूर्ख' उच्यते ।
काम' ससारहेतुश्च हृत्तापो मत्सर' स्मृत' ।

यक्ष उवाच ।

कोऽहंकार' इति प्रोक्तं कश्च दम्भ' प्रकीर्तित' । [25]
किं तद्वैय' परं प्रोक्तं किं तत्पैशुन्यमुच्यते ।

युधिष्ठिर उवाच ।

महाज्ञानमहकारो दम्भो धर्मध्वजोच्छ्रय' ।
द्वैव' दानफल' प्रोक्तं पैशुन्य' परतूषणम् ।

यक्ष उवाच ।

धर्मश्चार्यश्च कामश्च परस्परविरोधिन' ।
एषा नित्यविरुद्धानां कथमेकत्र सगम' । [30]

युधिष्ठिर उवाच ।

यदा धर्मश्च भार्या' च परस्परवदानुगौ ।
तदा धर्मार्थकामानां त्रयाणामपि सगम' ।

यक्ष उवाच ।

अक्षयो नरक' केन प्राप्यते भरतर्षभ ।
एतन्मे पृच्छत' प्रश्नं तच्छीघ्रं वक्तुमर्हसि ।

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्राह्मण स्वयमाहूय' याचमानमर्कचनम् । [35]
पश्चात्प्राप्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षय' नरकं व्रजेत् ।

वेदेषु धर्मशास्त्रेषु मिथ्या यो वै द्विजातिपु ।
देवेषु पितृवर्गेषु सोऽक्षय' नरकं व्रजेत् ।

विद्यमाने धने लोभादानभोगविवर्जित' ।
पश्चात्प्राप्तीति यो ब्रूयात्सोऽक्षय' नरकं व्रजेत् । [40]

यक्ष उवाच ।

राजन्कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन वा ।
ब्राह्मण्यं केन भवति प्रवृत्तेतरसुनिश्चितम् ।

युधिष्ठिर उवाच ।

शृणु यक्ष कुलं तात न स्वाध्यायो न च श्रुतम् ।
कारणं हि द्विजत्वे च वृत्तमेव न सशय' ।

वृत्तं यत्नेन ररक्ष्य' ब्राह्मणेन विज्ञेयत' । [45]
अक्षीणवृत्तो न क्षीणो वृत्ततस्तु हतो हत' ।

पठका' पाठकार्ष्वेव ये चान्ये शास्त्रचिन्तका ।
सर्वे व्यमनिनो मूर्खा य' क्रियावानस' पण्डित' ।

चतुर्वेदोऽपि दुर्दृष्ट' स शूद्रादतिरिच्यते ।
योऽग्निहोत्रपरो दान्त' स ब्राह्मण' इति स्मृत' । [50]

यक्ष उवाच ।

प्रियवचनवादी किं लभते
विमृशितकार्यकर' किं लभते ।

यहुमित्रकर' किं लभते
धर्मं रत' किं लभते कथय' ।

(L 27) D_{ns} (b) corr) यत्पानम् (for महत्) D_{ns}
D₆ धर्मा (for धम) — (L 33) D_n अक्षयो — (L 36)

D_{ns} ns सोक्षय्य — (L 38 and 40) D_{ns} सोक्षय्य
— (L 52) D_{ns} 'करोधिक (for 'कर)

युधिष्ठिर उवाच ।
 प्रियवचनवादी प्रियो भवति [55]
 चिन्मृशितकार्यकरोऽधिक जयति ।
 बहुमित्रकर सुत्र वसते
 यश्च धर्मरतः स गतिं लभते ।
 Dn alone cont (1).
 यश्च उवाच ।
 को मोदते किमाश्रयं कं पन्था' का च वार्तिका ।
 वद मे चतुर' प्रक्षान्मृता जीवन्तु वान्धवा' । [60]
 युधिष्ठिर उवाच ।
 पञ्चमेऽहनि पष्टे वा शाक पचति स्वे गृहे ।

अनृणी चाप्रवामी च स वारिचर मोदते ।
 अहन्यहनि भूतानि गच्छन्तीह यमालयम् ।
 दोषा' स्थावरमिच्छन्ति किमाश्रयंमत' परम् ।
 तर्कोऽप्रतिष्ठ' श्रुतयो विभिन्ना [65]
 नैको ऋषिर्यस्य मत प्रमाणम् ।
 धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहाया
 महाजनो येन गत' स पन्था' ।
 अस्मिन्महामोहमये कटाक्षे
 सूर्याग्निना रात्रिदिवेन्वनेन । [70]
 मासर्तुदर्वीपरिघट्टनेन
 भूतानि काल' पचतीति वार्ता ।

CRITICAL NOTES

[I have used the following editions of the Purānic works cited in these Notes The Skanda Purāna (in seven volumes) and the Viṣṇudharmot-tara Purāna printed in the Veṅkateśvara Press, Bombay, the Vāyu, Brahma, Matsya and Padma Purānas of the Ānandāsrama Series, Poona the Kūrma Purāna and the Varāha Purāna in the Bibliotheca Indica Series, the Viṣṇu Purāna published by Kṛṣṇasāstrī Guṛjar and printed in the Vṛttadīpa Press, and the Rāmāyana of the Nirmaya Sagara Press]

1

9 °) वधमानपुरदारणे Cf 1 117 8°, which also mentions वधमानपुरदार

वधमानपुरदारमानसाट यशस्विनी ।

10 °) परिचतुर्दश "fully fourteen, exactly fourteen," not "about fourteen, as it is sometimes carelessly translated

21 °) सता is used here in the neuter gender instead of the regular masculine (सतम्) which we find however in stanza 24 below

22 ff Stanzas 22-28=(var) Skanda Purāna 1 2 45 125°-131° See note on 3 2 15 ff below

28 For 5°, cf. Skanda Purāna 1 2 45 128°
न नीचैर्नाप्यविद्विर्निर्नात्मद्वैर्विशेषण ।

It is worth noting that this interpolation was found only in Dn Ds

43 °) The reading हना (for हत-) of some Bomb ed (eg the Chitrashala ed, 1930), which is unintelligible, appears to be merely a misprint being unsupported by any MS authority

2

15 ff Stanzas 15-37=(var) Skanda Purāna 1 2 46 21°-43° See note on 3 1 22 ff above

16 =(var) 3 240 3, Rām 5 51 18

22 °) The reading 'द्वयेन is confirmed by the Skanda (loc cit)

28 °) For our reading कारागण, the Vulgate has मावोऽनुरा and S कारण्यगो, both unintelligible The Skanda (loc cit) has करगरा, which is near enough to our reading कारण° is however the correct reading, cf वंषय in 28° (with Vrddhi)

31 °) मयारारममुत्य refers to स्नेह (in 31°) Cf stanza 20 मनोदेहममुत्याप्या दु खान्यान्, also 36 अन्तर्देहगता with reference to वृणा

35 =(var) Vāsiṣṭha Dharma Śāstra (ed B S S) 30 10

36 °) For this pāda, the Skanda (loc cit) substitutes लोह लोहमलो यया, evidently a *lectio facilior*

44 =(var) 3 206 20^{abcd}

51 Cf Manu. 4 32

शक्तितोऽपचमानेभ्यो दातव्य गृहमेधिना ।

मविभागश्च भूतेभ्य कर्तव्योऽनुपरोषत ॥

52 Cf Vāsiṣṭha Dharma Śāstra (ed B S S) 13 61 वृणभूम्यगन्वुदकवाक्सन्तानय्या मतां गृहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन Āpastamba Dh Sūtra (ed Bühler, Bombay 1868) 2 2 4 14 असावे भूमिन्दक वृणानि कल्याणी वागिति । पतानि वै मतोऽगारं न क्षीयन्ते कदाचन इति The latter part of both these quotations it may be noted, has Anuṣṭubh rhythm

70 Line 70° is cited in Ācārya Samkara's Bhāṣya on the Brhadaranyaka Upaniṣad (2 4 1) but referring to a different Mbh context (B 12 241 1°) Cf also Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata"*, p 127 f (separate print)

71 Cf Strauss, *op cit* p 69 (separate print)

3

10 °) For योनिकर्मविशोभिता, cf 12° कर्मणा च विद्यो धिन, also 3 1 25°

येषा श्रोण्यवदानानि योनिविषया च कर्म च ।

16-17 Cf Skanda Purana 7 1 280 3°-5° See next note also

18 ff This entire passage containing the 108 names of the sun (with *phalasaruti*!) seems to be

fairly old and popular. It occurs almost *verbatim* in the Skanda 7 1 280 5^{cd}-22^{cd}, and in the Brahma Purāna 33 34-49. The Skanda moreover refers to the fact that this list was proclaimed by Dhaumya to Pārtha (*i.e.* Yudhiṣṭhira), citing (with v1) our stanza 17, and showing that the Skanda version is but a replica of the Mbh text. The Purānic texts agree with the constituted text more closely than with the Vulgate. A close comparison with the Purānic texts will show that our text (based on the concord of Kuśmīri and Southern MSS), is much older than that of the Vulgate, which is based on the Bengali-Devanāgarī tradition.

20 ^d) Our reading वैश्रवणो is supported by both the Purānas (see note on 18 ff above).

22 ^b) Our reading मवामराशय is likewise supported by both the Purānas (see note on 18 ff above), मवामराशय of the Vulgate group is clearly an emendation.

29 f) It is noteworthy that for 29^d the Skanda Purāna (7 1. 280 17^d) reads प्रोक्त शक्रेण धीमता, which is a paraphrase of our reading (शक्रेणोक्त महात्मना), and which does not lend support to the reading प्रोक्त मेतस्त्वयमुवा of the B D group — It is further worth noting that that Purāna also reads 30 regularly after 29, like our text, and does not transpose it as is done by the Vulgate group of Northern MSS, see the critical apparatus of our stanza 30.

32 ^d) Agrees exactly with Brahma Purāna 33 48^d, though the Vulgate and the Skanda read differently.

10

5 ff) This discourse between Indra and Surabhi recurs in the Rāmāyana (Ayodhyā 74), which may be compared, the Rām version is much shorter and in parts differently worded. The N reading न सुनान्मन्यते परम् (5^d) is also the reading of the Rām version (2 74 25^d), and may be preferred.

11

3 ^e) अनुशाधि. The reading अन्वशाधि of the Vulgate (and some old printed ed like the Bombay and

the Kumbhakonam ed) is incomprehensible. It appears to be an old corruption handed down from one MS to another in some particular line of transmission.

26 ^b) स्यात्. There is much uncertainty about the spelling of this word. The spelling स्यात् has been accepted elsewhere in this edition (*e.g.* 4 17 7), and should have been adopted here too.

13

10 ^b) यत्रमायगृहो मुनि = 1 41 1^d

16 With 16^{ab}, 26-31, 36^{ab}, cf Harivamśa (Cal ed) 9132, 9135^{cd}, 9136-37, 9138^{ab}, 9140^{cd}, 9141^{ab}, 9163^{cd}, 9164^{ab}, 9172^{ab}

21 ^a) तुरायण (*lect diff*), a kind of sacrifice = पार्ष्णिमविकार (P W). Cf Pāṇini 5 1 72 पुरायण तुरायणान्द्रायण वर्तयति, on which Patanjali has the Bhāṣya यस्तुरायणेन यजते स तौरायणिक इत्युच्यते. Kaiyaṭa explains तुरायण as यथाविशेषपृथिवीव सव्यापारत्वादिप्राप्तयति। यजमानरक्षणीमास्त इति भावः. The readings of N are an interesting study, being only different independent attempts to eliminate this rare and troublesome vocable, which otherwise occurs almost exclusively in the Brahmana and Sūtra literature. Another Mbh reference is found at O 13 1940 तुरायण दि व्रतमप्यधुष्यमक्रोपनोऽस्तव दिशनोऽन्द्रान्।

29 ^{cd}) This exploit — which was evidently his latest — is detailed further on in adhy 15-23, with Śrīkṛṣṇa himself as narrator.

34 With 50^a, cf 55^a, both interpolations of K₂ Dn.

36 The reading of N is a strange corruption! — वैराज is महासदन, cf Harivamśa (Cal ed) 2255, 12629 (both times वैराज महासदा). वैराजसदन is mentioned in O 12 13722.

वैराजसदनाश्रित वैजयन्त निषेवते।

46 With 55^a, cf 50^a, both interpolations of K₂ Dn.

57 = (var) 5 80 30. See notes below on stanzas 59, 70.

59 ^{ab}) = 5 80 31^{ab} अनुष्मताम् = अनुष्मताम्, metri causa, as the v1 show, see notes on stanzas 57, 70.

62 Cf Manu 9 8

पनिमार्या सप्रविश्य गर्भो मूत्रेह जायते ।

जायायास्तद्धि नायात् यदस्या जायते पुन ॥

70 =(var) 5 80 31 See notes above on stanzas 57, 59

82 ff This account of how the Pāṇḍavas escaped from the burning lac house (जतुगृह) conflicts with the account given in the Ādi (adby 135f) where it is stated that the party escapes through an underground tunnel (सुरङ्गा or सुन्दगा), as pointed out by Hopkins, *The Great Epic of India*, p 372

"No one can read the account in Vana and fail to see that it is not a mere hasty résumé omitting the surungā, but that the original escape is a feat of the wind god's sun "

88 Though 59^a is omitted only in comparatively few MSS of our apparatus (T₁ G₁ M, — and they are the only true representatives of the Southern recension), it is lacking entirely in the MSS of Sastri (see Southern Recension, vol IV, part 1, p 71 bottom), who not only omits the lines from his text but does not mention them even in his footnotes, which shows that they must have been lacking in all his MSS

14

7 Cf Manu 7 50

पानमघा क्रियश्चैव मृगया च यथाक्रमम् ।

एतत्त्वष्टनम विद्याच्चतुष्क कामने गणे ॥

16

6 ^a) For उपनल्य, cf Dasharatha Sharma, *Indian Culture*, vol 1 (1935), p 682f, who suggests the meaning "a small tower or turret of some sort," which is probably correct I did not find the word in the PW, the abridged ed. (pw) cites only उपनल्यन् adv "an den Thürmen, an die Thürme," Sisupālavadha 3 39 — The word recurs in a Southern interpolation in the Ādi (App I, No 48 line 7

परिधाद्गालकेमुल्लयैरुपनल्यशतैरपि),

which is cited (with v.l) by Sharma — त्व certainly means a "turret" and occurs in that sense in 1 199 32 तल्पश्चान्यामिकैद्युक्त, in the description

of Indraprastha built by the Pāṇḍavas

7 ^c) समिच्छृणुकुशा for सममिच्छृणु, haplogically omitting one स? — A few K, B and some D MSS have the reading सतोमगकुशा, which is quite distinct from and unconnected with the S reading माष्टिका नाकुशा Thus there is no genetic connection between the readings rejected they are independent emendations of the third original, which is probably the text reading It is difficult but it suggests the intended meaning pretty clearly

21

9 ^c) त्रिसामा Nilakantha's reading is supposed to be त्रि मामा, but his explanation (त्रि मामा=त्रिस्वरा he evidently takes साम to mean स्वर) seems to suggest that his reading was — as in our text — त्रिसामा There appears to be a reference to the three notes of the drum, cf Hopkins *Great Epic*, p 13

12 ^a) सैन्यसुग्रीवयुक्तेन The phrase occurs frequently in the epic The Kasmīri and Southern MSS agree in reading सैन्य (or सैन्य), only the mid-Indian versions (B D) read शैष्य (or संष्य) Cf 1 212 3^c 2 2 13^d 3 23 45^a 5 129 22^c etc

23

45 ^c) See note on 3 21 12^a above

28

7 ^b) Correction! In the footnotes read पतिर for पतित, in the v.l of K₂ B Dc etc

12 12^{cd}=16^{ef}

16 16^{ef}=12^{cd}

19 ^c) For ध्यायन्त (v.l ध्यायन्) cf 25^{cd} Construction elliptical some word like दृष्ट्वा or पश्यामि is necessary to complete the sense MSS reading ध्यायत try to connect it with ते (gen)

22 ^c) प्रमाट="approbation (?)"

29

22-23 Cf Manu 7 140

तीक्ष्णशैव मृदुश्च स्वात्कार्यं वीक्ष्य महोपनि ।

तीक्ष्णशैव मृदुश्चैव राजा भवति समन ॥

30

Ādi 74 has also something to say about the necessity of curbing one's anger, with which this chapter may be compared

31

The trend and implications of the long and complicated argumentation between Draupadī and Yudhiṣṭhira (developed in adhy 31-33) about the Karma theory have been discussed by Strauss, *Ethische Probleme aus dem "Mahābhārata"* (1911), see especially pp 24, 38, 49, 100, 127, 133 (reprint), where also parallel passages have been cited — It is interesting to note that धातृ and विधातृ, who are mentioned sometimes as the sons of Brahman (1 60 49), are mentioned elsewhere as the sons of Bhṛgu by Khyāti (Viṣṇu Purāna 59 82, Bhāgavata P 4 1 43)

36

18 The passage 133* श्रोत्रियस्येव ते राजन् (etc) is cited in the Kūśikā (5 4 122), with the v1 [अ]र्य-मेधस (for [अ]विपश्चित), as read by K. B De D. of our MSS This reading seems to be superior to the other and might be adopted Of 5 130 6, B. 12 10 1

30 ^a) Correction ! In the footnotes, for "D₂ De Dn" etc read "B₂ De Dn" etc

40

2 ^b) काञ्चनद्रुमसन्निभम् P W cites only lexical authority (Amarakosa, Hemacandra, Medini) for the use of काञ्चन as a name of various plants or trees (*Mesua ferrea*, *Micheha Champaca*, *Ficus glome-rata*, *Bauhinia variegata*, *Datura fastuosa*, पुनाग), having somehow missed this good epic reference Translate "having donned the costume of the Kirītas, which resembled a Kāncana tree" This passage supports and confirms our reading काञ्चनैरिव सवृत (with reference to Citras and Kirītas) in 5 19 15^b, which has been criticized by E H Johnston, *JRAS* 1939, p 220 (footnote) Of S K De, *ibid* 1940, p 69-72 (and the riposte by

Johnston, p 72 f.).

39 ^a) For the reading जयास (v1 जयाए), which is here weakly supported by MSS, cf 37^a बाणाग्रसति सर्वज्ञ, 40^a प्रसन्नधनुः, and 3 41 4^c मायामासाय यद्गच्छ (scil गाण्डीव)

51 In the account given above, it is stated that Arjuna was performing penance (*tapas*) There is nothing to show that he used to worship an image or emblem of Śiva, as implied by 171* (line 4)

गृह्णम्य स्पष्टिर कृत्वा माल्येनापूजयद्भवम् ।

43

Adhy 43 ff (including all the interpolated matter of the Vulgate) was first edited, annotated and metrically translated by Franz Bopp, in a book entitled इन्द्रलोकागमन *Ardschuna's Reise zu Indra's Himmel in der Ursprache zum erstenmal heraus gegeben, metrisch übersetzt, und mit kritischen Anmerkungen versehen* (Berlin 1824) — Bopp's text is based on certain Bengali (palm leaf) and Doanāgai MSS found by the editor in Paris and London, including MSS with Nilakanṭha's commentary A few variants are noted and discussed in the annotations

45

8 With regard to passage No 6 of App I, comprising two adhy and describing the temptation of Arjuna by Urvāśī, which is omitted in three MSS of our ori app (viz, Ś; K₁ 3), it is worth noting that it is omitted likewise in an old fragmentary illustrated MS of this parvan dated Samvat 1573 (ca A D 1516), belonging to Bombay Branch of the Royal Asiatic Society (Bhanu Daji Collection No 245), which I have occasionally consulted — The story is that Arjuna, who was tempted in Indra's heaven by Urvāśī, refuses her advances on the ground that she is an ancestress of his She thereupon curses him that he will become a eunuch and move about as such among women Although this piquant story has permeated almost all versions of the epic except the Kashmiri (Ś and some K), there is no reason to doubt that it is a

late addition The highly erotic description of the voluptuous Urvaśī, with its pronounced sex appeal, is, in my opinion, totally incompatible with the epic setting Cf lines 50-57 of that passage

दिव्याद्गरागौ सुमुखौ दिव्यचन्दनरूपितौ ।
गच्छन्त्या हारविक्रमौ स्तनीं वत्सा ब्रवन्ततु ।
स्तनोद्ग्रहनक्षत्रोन्माद्यन्वमाना पदे पदे ।
त्रिवलीदानचित्रेण मध्येनातीव शोभिना ।
धधो भूधरविस्तीर्णं नितम्बोन्नतपीवरम् ।
मन्मथायनन शुभ्र रत्ननाशामभूषितम् ।
नपीगामपि दिव्यान्तं मनोव्याधानकारणम् ।
सङ्गमवल्गुधर रेजे जघन निरवधवत् ।

22 a) Correction! In the footnotes, read उद्गता for उद्गता as the reading of Dns D: 2

48

36 c) आहृतलक्षण, a phrase of frequent occurrence (eg 3 247 4), commonly misunderstood by scribes and commentators, and changed into आहवलक्षण The latter word is explained by scholasts as a Bahuvrīhi, meaning "having signs of war" (Nil आहवयोग्यानि शौर्ध्रयोग्यानि लक्षणानि सामुद्रिकचिह्नानि येषां), a meaning which though applicable in most cases is evidently not what is meant by the author The word has been specially explained in the Amarakośa (3 1 10)

उणे प्रताते तु कृतलक्षणाहृतलक्षणौ ।

The commentary of Maheśvara (Bombay 1907^c) says (p 254) कृतलक्षण आहृतलक्षण "आहितलक्षण इत्यपि" द्वैशौर्यादिभि स्तयानि "लक्षणं नाम्नि चिह्ने च" इति विश्व । आहृतमन्वस्त लक्षणमस्य ।, citing Baghuvamśa (6 71)

कट्टरस इत्याहृतलक्षणोऽमूत्

It must therefore be explained as "one whose marks, characteristics or virtues are famed, reputed, well known", in other words, "one noted for his good qualities" The first word of the compound (आहृत) has always the v L आहित, and it is difficult to choose between the variants Arjunamisra and Nilakanṭha, who take the word to be अहृतलक्षणा, explain it as अखण्डितध्वजा ("whose banners were unimpared") — At 5 168 15 the reading आहृतलक्षण has been adopted, which was the reading of the large majority of MSS collated for that passage Even there the correct reading is no doubt आहृतलक्षण, offered by a minority of Southern MSS

50

The Nala Episode (Adhy 50-78)

Bibliographical Note The Nala episode has been repeatedly edited and translated, especially in Europe and America, where it has maintained its popularity with University teachers and students, for over a century, as an elementary Sanskrit text ideally suited for beginning the study of Sanskrit literature Cf A Holtzmann, *Das Mahābhārata u seine Theile*, 2 68 ff

The *editio princeps* of this poem was brought out by Bopp || श्रीमहामारते नलोपाख्यान || *Nalus, carmen sanscritum e Mahābhārato editit, latine vertit, et adnotationibus illustravit*, Franciscus Bopp London 1819¹ The edition was based on Bengali MSS in Paris and MSS in London — Excellent observations on the edition were published by August Wilhelm von Schlegel in the *Indische Bibliothek*, 1 (1823) 97-128 A second edition was brought out by Bopp in 1832 entitled *Nalus, Mahābhārati episodium Textus sanscritus cum interpretatione latina et annotationibus criticis curante F Bopp*, Berlin 1832² — In 1835, Dean Milman published a metrical translation of the poem *Nala and Damayanti and Other Poems translated from the Sanskrit into English Verses*, by Henry Milman (Oxford 1835), a justly popular rendering, which was reprinted by Monier Williams in his annotated edition of the poem (see below) — Other important editions and translations of the poem are as follows

1820 J G L Kosegarten *Nala aus dem Sanskrit im Versmaasse der Urschrift übersetzt und mit Anmerkungen begleitet* (Jena 1820) First German translation (metrical)

1828 Friedrich Rückert *Nal und Damayanti Eine indische Geschichte* Frankfurt am Main 1828¹, 1838² (revised and improved ed), 1815³, 1862⁴, 1873⁵ [Metrical German translation]

1838 Franz Bopp *Nalas und Damayanti Eine indische Dichtung aus dem Sanskrit übersetzt* Berlin 1838 [Metrical German translation Translation of adhyāyas 9-12 was published by him

already in his *Indralokāgamana* (1824)]

1845 Otto Böhtlingk *Sanskrit Orestomathie* First Edition, St Petersburg 1845 [Text, pp 1-80, Notes, pp 275-299 Böhtlingk is said to have omitted many stanzas Book not available to me]

1847 Adolf Holtzmann (Senior) *Indische Sagen* Karlsruhe 1847¹, Stuttgart 1852² [Condensed German translation]

1852 H Kellgren *Nala och Damayanti, en in disk dikt öfversatt med förlärs noter* Helsingfors 1852 [Swedish translation, with explanatory notes]

1856 E Burnouf *Nala episode du Mahābhārata* Nancy 1856 [French translation]

1862 Charles Bruno *Die Geschichte von Nala Versuch einer Herstellung des Textes* Published by the Academy of Sciences St Petersburg 1862 [An erratic and futile attempt at reconstruction of the original poem, which Bruno arbitrarily reduces to 522 stanzas from 983 stanzas of the Vulgate edition, undertaking fantastic and puerile transpositions and rearrangements, guided solely by an active and fertile imagination It is not a reconstruction of the original in any sense of the words, having now only the interest of a literary curiosity]

1868 Third edition of Bopp's *Nalus (tertia emendata editio)*, Berlin 1868³ [Published posthumously after Bopp's death in 1867]

1868 Laurentius Grasberger *Noctes Indicae sive quaestiones in Nalam Mahābhārataeum* Würzburg 1868 [A critical study of the text]

1875 Rev Thomas Jarrett *Nalopakhyānam, or, The Tale of Nala containing the Sanskrit text in Roman characters, followed by a vocabulary* Cambridge at the University Press, 1875

1877 Georg Bühler *Third Book of Sanskrit* Bombay 1877⁴ Pp 1-96 (containing a somewhat abbreviated form of the text)

1879 Monier Williams *Nalopakhyānam Story of Nala, an episode of the Mahābhārata the Sanskrit Text, with a copious Vocabulary and an improved version of Dean Milman's Translation* Second Edition, revised and improved Oxford at

the Clarendon Press, 1879⁵ [The first ed appears to have been published from London in 1860]

1881 John Poole *Notes on the Nalopakhyānam or Tale of Nala For the use of classical students* Cambridge 1881

1884 O R Lanman *Sanskrit Reader* Boston 1881¹ The story of Nala and Damayanti (first five adhyāyas only), pp 1-16 "Reader" issued many times sixth issue 1912

1885 Hermann Camillo Kellner *Das Lied von Könige Nala Erstes Lesebuch für Anfänger im Sanskrit Nach didactischen Grundsätzen bearbeitet und in transk Texten mit Wörterbuch herausgegeben* Leipzig 1885 [Text in transcription with complete vocabulary and copious explanatory and critical notes] — German translation of the poem by the same author published (1886) in Reclams Universal Bibliothek (No 2116)

1893 Sir Edwin Arnold *Indian Idylls from the Sanskrit of the Mahābhārata* London 1893² [The first edition seems to have appeared in 1883 In the edition of 1893, Nala and Damayanti, pp 38-183]

1910 Ludwig Fritze *Nala und Damayanti Savitri* Berlin 1910 [Metrical German translation "Nala u Damayanti," pp 1-76]

1912 P V Kane महाभारतप्रवेदिता (containing the tales of Savitri and Nala) with Notes Bombay 1912 [Text edition with explanatory notes]

1920 Sylvain Lévi *La légende de Nala et Damayanti, traduite, avec introduction, notes et vocabulaire* Bois dessinés et gravés par André Karpovs Paris 1920 (=Les classiques de l'orient, volume I) [Faithful French translation]

1926 Norman M Ponzor *Nala & Damayanti* Illustrated with ten miniatures by P Zenker London 1926 [Free rendering]

1935 Michele Kobaker *Il Mahābhārata tradotto in ottava rima nei suoi principali episodi* Pubblicato a cura di Carlo Formichi o Vittorio Pisani. Vol II Rome 1935 ("La Storia di Nala," pp 73-133) [Metrical Italian translation in rhymed octaves First published Rome 1878¹, 2nd edition Turin 1884²]

Śāntiparvan (Bomb ed, adhy 268 ff) In his critical edition of this philosophical discourse, *Das "Golapīṭyam"* (Göttingen Diss, 1928), pp 15, 67, Friedrich Weinrich has (at the instance of Prof E Sieg) conjecturally emended against the unanimous evidence of MSS, — at all times a risky procedure — the देवा of the text to देदा The phrase occurs frequently, invariably with the reading देवा, the MSS reading is correct and there is not the least reason to emend it Cf also Manu. 2 156

200

28 Cf Strauss, *Ethische Probleme*, p 21

206

11-12 Cf Strauss, *op cit* 143 (separate print)

213

44 From here onwards up to adhy 221 the narration of the Skanda myth in the Epic has many verbal similarities with Skanda Purāna, vol 1 (Kaumārikākhaṇḍa), adhy 29-32 The parallelisms are shown in this and the following paras up to adhy 221 — Mbh 213 44^a-45^a Skanda 29 92^b-93^b

214

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 214 2^a-3^a Skanda 29 99^a-101^b — 5^a 29 101^c — 8^a-9^b 29 103^a-104^b — 10^a 29 104^c — 10^a 29 104^b, 105^c — 11^a 29 105^b — 12-15 29 105^c-109^b — 17 29 149^c-150^b — 18 29 150^c-151^b — 31^a 33 182^a — 36^a 29 156^a

215

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 215 5 Skanda 29 122 — 8 29 123 — 9^a 29 148^a

216

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 216 4^a Skanda 29 163^a — 8^a-13^a 29 164^a-170^a — 14^c-15^a 29 173^a-174^b

217

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 217 1^a Skanda 29 175^a — 2^b 29 174^a — 9^a-11^b 29 175^c-177^a

218

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 218 1^a Skanda 29 178^a — 2^a 29 179^a — 3^a 29 179^a — 6^b 29 180^a — 7^a 29 181^a — 8^a-13^b 29 182^a-187^b (Note the reading सर्वान्नायान् in stanza 183 of the Skanda) — 14 29 188 — 19^a-20^b 29 189^a-190^b — 21-22 29 190^c-191^a — 31^a 31 5^a — 33^c-34^b 31 9

219

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 219 2^a Skanda 29 204^a — 8^a-9^a 29 209^a-210^c — 11^b-11^a 29 210^a-211^b — 57 30 5

220

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 220 1^c Skanda 29 211^c — 5^a 29 212 — 8 29 199 — 13 29 200^a-201^a — 22^c 29 217^c 24^a 29 217^b — 26-27 29 218-219

221

Cf note on adhy 213, stanza 44, above — Mbh 221 1^a-2^a Skanda 31 11^a, 12^a — 3^a-6^a 31 13^a-16^b — 8-14 31 17^a-24^a — 16^c-17^c 31 25^a-26^a — 30^a 32 13^a — 32^b 32 14^b — 32^a 32 15^b — 33 32 15^c-16^b — 34^a 32 17^a — 35 32 16^a, 17^a — 37^a-40^a 32 18^a-21^a — 42 32 23 — 43 32 25^c-26^b — 46^a-47^c 32 50^c-51^c — 47^a-48^a 32 52^b-53^b — 57^a-59^a 32 103^c-106^b — 63 32 158

222

32 Correction! In the *foot notes*, for the No "1026*" of the insertion after 32^a read "1096*" 40f 40^a-42^a=(var) 2 45 17-18

228

12 ^b) आरम्भ The root आ+रम् here means "to fight", generally misunderstood, hence the numerous variants P W cites Rām 6 18 10 जम्बु माञ्जिनमारुचो हनूमानपि "so v n kämpfte mit"

229

5 ^b) उपसृता Vasudeva S Agrawala has suggested the emendation of उपसृतास्त्वपि (of the Vulgate) to उपसृतास्त्वपि (which is our reading) Though rather feebly supported by MS evidence, it is undoubtedly the correct reading Agrawala explains उपसृता (from *aco plu*) as the young heifers in puberty which had been crossed with bulls, of Pāṇini Sūtras उपसृता कात्या प्रजन (3 1 104) and प्रजने मते (3 3 71) Agrawala rightly points out that here, in the epic, "three classes of animal heads are mentioned, viz, young calves (*vatsān*), the crossed heifers (*upasṛtāh*), and the cows which had recently calved (*bāla vatsāh*) *Upasṛtān* in the masculine gender is meaningless here *upasaryā* is the epithet for the cow before her covering and *upasṛtā* after she has conceived," *ABORI* 21 (1940) 281 f

238

48 Correction! At the end of the footnotes on this stanza, for "3 239 1^a" read "3 239 1^b"

245

27 ff 27^a-30^b=(var) Skanda Purāna 1 2 2 55-58

246

35 Cf 3 281 22 Occurs often with v l सातपद and मेघ Cf C 8 1991, 18 2702, 4850, Pancatantra (ed Kosgarten), 2 47, 4 70

247

4 ^d) आहतच्छणा See note above on 3 48 36

13 ^a)=Visnudharmottara Purāna 2 39 12^a

248

The sub parvan Draupadī harana was edited for

the first time by Franz Bopp, under the title "Draupadīpramāthah," in the selections from the Mbh published in a book entitled *Diluvium* (Berlin 1829) Cf note on adhy 185 above — It was again published (with a glossary) by Francis Johnson under the title द्रौपदीहरणम् in his *Selections from the Mahābhārata* (London 1842)

255

58 This and the foll stanza recur with v l in passage 599* of the Virāṭaparvan

256

1 For this and the foll stanzas, of passages 601*, 602*, and 604* of the Virāṭa (see note on adhy 255 above)

7 It has been remarked in the footnotes to the stanza that many of the following stanzas recur almost *verbatim* in passage No 32 of App I of the Virāṭa In this connection it is further worth noting that certain stanzas and lines (20, 22^a, 23-24) of our adhy 252 recur in passage 307* of the Virāṭa See in this connection the special note (marked with) on p 320 of the Virāṭaparvan As all these passages when they occur in the Virāṭa are restricted to the N recension and not proved by S, it seems likely — nay certain — that they are original to the Draupadī harana, and added secondarily by an interpolator to the Virāṭaparvan

258

The Rāma Episode (adhy 258—276)

For the relation between the Rāmāyana and the Rāmopākhyana, cf Jacobi, *Das Rāmāyana* (Bonn 1893), pp 69-83, and Eugeniusz Słuszkiewicz, *Przyczynki do badań nad dziejami redakcyj Ramāyanj (Contributions à l'histoire des recensions du Rāmāyana)* = Polska Akademia Umiejętności, Prace Komisji Orientalistycznej Nr 80 (Kraków 1938) — The question has been reviewed afresh by V S Sukthankar in the paper "The Rāma Episode (Rāmopākhyana) and the Rāmāyana, *Kane Festschrift* (1941), pp 472-487 All these three works contain lists of parallels between the Rāmopākhyana and the Rāmāyana

- 2 ^a)=(var) Rām (ed N S Press) 1 1 53^b
 4 ^b)=(var) Rām 3 34 2^b
 5 ^a)=Rām 5 42 34^b, 43 9^b 6 41 77^b
 9 ^a)=Rām 3 50 26^d

259

- 13 ^{ab})=(var) Rām 1 18 25^{cd}
 20 ^{ab})=Viṣṇudharmottara Purāna I 220 19^{cd}
 36 ^{ab})=(var) Rām 7 10 6^{ab}

260

- 7 ^a)=(var) Rām (ed Gorresio) 1 20 14^b

261

- 6 ^b)=(var) Rām (ed Gorresio) 1 19 28^b
 9 ^b)=Rām 2 3 28^b
 15 ^c)=Rām 1 8 14^c
 17 ^{cd})=(var) Rām (ed Gorresio) 2 7 3^{ab}
 23 For line 1 of 1245* cf Rām (ed Gorresio)
 2 9 13
 25 ^{ab})=(var) Rām (ed Gorresio) 2 12 3^{cd}
 — 25^d=Rām 5 33 21^d
 33 ^{ab})=(var) Rām (ed Gorresio) 2 76 7^{cd}
 39 ^d)=Rām 3 5 20^d
 40 ^c)=Rām 3 64 3^a
 42 ^{cd})=(var) Rām 5 37 16^{ab}

262

- 27 ^a)=(var) Rām (ed Gorresio) 3 51 41^b

263

- 11 ^b)=Rām 3 57 16^b
 22 ^b)=(var) Rām 3 60 7^b
 39 ^c)=(var) Rām 3 71 21^c
 40 ^b)=(var) Rām (ed Gorresio) 3 79 40^d

264

- 2 ^b)=Rām 4 30 6^d
 14 From here onwards up to the beginning of
 adhy 275 several stanzas of the Rāmopākhyāna
 recur almost *verbatim* in the Skanda Purāṇa, which
 latter has evidently borrowed the relevant portions
 of the text from our epic The common portions

will be found in Skanda, vol 3, khanda 1, adhy
 1, 2 and 44

- 23 ^{ab})=(var) Rām 4 50 6^{ab}
 27 ^a)=Rām (ed Gorresio) 4 15 21^b
 32 ^a)=Rām 6 90 37^d
 34 ^{ab})=(var) Rām 4 12 41^{ab}
 37 ^b)=Rām 4 48 20^d
 42 ⁱ)=(var) Rām (ed Gorresio) 5 18 21^b
 55 ^{ab})=(var) Rām 5 37 12^{ab}
 64 ⁱ) Cf Rām, 5 27 21^{cd}, 33^a
 66 ^{cd})=Rām (ed Gorresio) 5 27 23^{ab}

265

- 8 ^{ab})=(var) Rām 5 24 21^{ab}
 21 ^a)=(var) Rām 5 21 6^c

266

- 49 ^c)=(var) Rām 4 58 7^a
 67 ^c)=Rām 5 40 4^c — ^d)=Rām (ed
 Gorresio) 1 4 35^b

267

- 2 ^{ab})=(var) Rām 4 39 19^{cd}, 40 18^{cd}
 4 ^{cd})=(var) Rām 4 39 19^{ab} 6 42 28^{ab}
 46 ^d)=(var) Rām 6 16 17^d, 17 7^b
 49 ^b)=Rām 6 19 26^b

268

- 10 ^a)=(var) Rām 6 41 78^a
 11 =(var) Rām 5 21 11
 15 ^a)=Rām 6 41 79^a
 17 ^d)=Rām 6 26 6^b
 18 ^b)=Rām 6 41 84^d
 36 ^c)=Rām (ed Gorresio) 6 65 22^a

270

- 13 ^d)=Rām 6 52 30^d
 14 ^d)=Rām 6 52 30^b, 32^b
 17 ^b)=Rām 6 52 37^d

271

- 4 ^b)=Rām 6 67 96^d

272

1 ^{ab})=(var) Rām 6 68 6^{ab}26 ^b)=Rām 6 44 36^a, 45 13^b, 46 1^a, etc.

273

5 ^b)=Rām (ed Gorresio) 6 24 42^d20 ^a)=Rām (ed Gorresio) 6 70 19^b — 20^a
=Rām 6 88 41^b

274

5 ^a)=Rām 6 95 32^d Cf 6 97 2^a, 100 10^b,
102 2^a, 27^b, etc12 ^a)=Rām 6 112 5^d18 For passages 1297^a, 1298^a, 1299^a of
Sukthankar, *Kane Festschrift* (1911), pp 473 ff

275

25 ^a)=Rām (ed Gorresio) 1 4 72^b33 Cf Rām 7 26 55^c-56^b48 ^a)=Rām 6 100 56^d52 ^{ab}) Cf Rām 6 122 26^{ab}65 ^c)=Rām 1. 7 4^c69 ^{ca})=(var) Rām 6 128 95^{ca} Cf B
7 59 9, also 12 29 59^{ca}

दशश्रमेधाज्ञारूष्यानाज्जर निरर्गलान् ।

277

The Sāvitrī Episode (adhy 277—283).

The Sāvitrī Episode, like many an interesting episode of the Mbh, was edited for the first time by Francis Bopp in his selections from the Mbh called *Diluvium* (Berlin 1829) Cf note on adhy. 185 above There appears to have been a Russian edition by Kosowicz (St Petersburg 1861), and a German edition by Kellner (Leipzig 1888) The text has been reprinted several times in India The only Indian edition worth mentioning is the annotated edition of the text by P V Kane महाभारतप्रवेशिका (Bombay 1912¹), intended for the use of college students The text, which is eclectic, is based on that of the three editions of the Mbh then available, the Bombay, Calcutta (*editio princeps*) and Kumbhakonam Only the most

striking of the various readings have been noted by Kane, a few of which have been discussed in the "Notes" His endeavour has been "to present a good and intelligible text to the student" — There is a comparative study of the story by A Ditanđy *Parallèle d'un épisode de l'ancienne poésie indienne avec des poèmes de l'antiquité classique* (Diss, Paris 1856)

22 मारुच्या For this, many MSS and editions erroneously read मानव्या (which Kane, *op cit* p 186, explains as मनुष्या, which is simply a *tour de force*!) That the mother of Sāvitrī was a Mālavī (a lady or a princess of Mālava, modern Malva) follows from a clearer reference in the sequel, cf 3 281. 58^{abc}

पितृश्च ते पुत्रघत भविता तव मातरि ।

मारुच्या मारुवा नाम शाश्वता पुत्रपौत्रिण ।

where the MSS almost uniformly read मारुच्या मारुवा (and not मानव्या मानवा), a reading confirmed independently by the Matsya Purāna (213 15^{ca}-16)

32^{ab}=Viṣṇudharmottara Purāna 1 220 3^{ca}

280

3 ^a)=Viṣṇudharmottara 2 36 16^a

281

2 ^{ca})=(var) Viṣṇudharmottara 2 37 35^{ab}3 ^{ca})=Viṣṇudharmottara 2 37 36^{ab}6 ^b) For the reading उपगृह्य (√1 'गृह्य, 'गन्त्य), cf stanzas 61 and 69 (उपगृह्य) below16 ^{ca}) Cf Kāṭha Upaniṣad 6 17, and Śvetasvatara Up 3 13

अमुष्मद्य पुरपोऽनरात्मा

सदा जनानां हृदये सनिषिष्ट ।

16 ^{bc})=(var) Viṣṇudharmottara 2 37 42^{ab}20 =(var) Viṣṇudharmottara 2 37 65^{ca}-66^{ab}

29 Cf 5 10 23

61 उपगृह्य Cf stanzas 6 and 69, and notes

294

13 Correction! The repetition of वैशंपायन उवाच before 13 in our text is unnecessary (cf stanza 7) and this superfluous reference may be omitted, as is done by T₁ M of our MSS

22 Correction! In the *text*, before 22, add
देशपायन उवाच, as in K₁ 3 & D₂

295

8 The phrase अरणीसहित, which occurs also in the Virāta, has been rightly explained there by the commentators (Arjunamisra, Caturbhujā, Nilakanṭha etc) as अरणीयुगल, अरणीयुग्म "aranī-par" It was mistaken as an adjective meaning "accompanied by the aranis" and therefore a substantive (like मन्थ or माण्ड) was generally added to eke out some meaning See Baghu Vira's note on 4.1.3 (Virātaparvan, p 361) This use of the word सहित is certainly peculiar It does not mean "a pair" exactly (as the commentators imply), but appears to be used to denote (two or, perhaps, more) things which are found, fitted or fixed *together* Cf the use of सहित in dual (सहितौ) in the sense "both

together", and in plural (सहित) "all together"

297

63 Cf note on 3, 191 21 above

298

19 The god Dharma has given the Pāndavas the boon that they can assume, during the thirteenth and last year of their exile, any form they like at will (छन्दत) He also tells them (stanza 17) that even if they went about just as they were, without any change of form, they would not be recognized These stanzas show that passage No 5 of App I of the Virātaparvan (p 304), an interpolation of the Southern recension, in which Yudhiṣṭhira invokes Dharma, praying for a successful change of form, is merely supererogatory piety and deserves to be obelized

ERRATA

 Only mistakes in the constituted text have been listed here For other corrections see Critical Notes

Adhy & Sl No	For	Read
15 16 21 14	मात्तिका°	मात्तिका° -
34 38	थार्थपरमो	थार्थपरमो
43 4	°प्रभावा	°प्रभावा
81 56	प्रयगच्छति	प्रयच्छति
98 13	जीव जीवक°	जीवजीवक°
110 1	रम्यो	रम्य
116 6	मात्तिका°	मात्तिका°
142 26	भीमाजुन°	भीमाजुन°
198 22	पुराकर्म	पुरा कर्म
222 32	श्वश्रा	श्वश्रा
225 3	तपोधनाश्च	तपोधनाश्च
230 1 (ref)	उवाच ।	उवाच ।
248 6, 11	वार्धक्षत्रि°	वार्धक्षत्रि°
267 9	रामकरणात्	रामकरणात्
268 20	°हृदया	°हृदया
272 25	मायया वृत°	माययावृत°
282 5	°कण्टकविद्धा°	°कण्टकविद्धा°

Instructions for Binding

These supplementary eight pages are to be inserted at the end of Volume Four of the Critical Edition (Āraṇyakaparvan, part two), immediately preceding the facsimile page of the Śāradā MS, and so taking the place of the one-page Errata, which is to be removed. Also, in the same Volume, paste the following slip on p 681 in the *right-hand* margin about two inches upwards from the bottom so as not to cover the chapter no 192. It is to be read at the end of chapter 191.

 After 3 191, B₂₋₄ Dc Dn Ds & Gs ins
a passage given in App I (No 21 A), and printed
as a supplement at the end of this Volume.

After 3 191, B2-1 Dc Dn D1.6 G2 ins.

21 A

वैशंपायन उवाच ।

श्रुत्वा स राजा राजर्षिरिन्द्रद्युम्नस्य तत्तदा ।
मार्कण्डेयान्महाभागान्स्वर्गस्य प्रतिपादनम् ।
युधिष्ठिरो महाराज पुनः पप्रच्छ त्वं मुनिम् ।
कीदृशीषु ह्यवस्थासु दत्त्वा दानं महामुने ।
इन्द्रलोकं खनुनवेत्सुरस्यत्प्रगृहीहि मे । [5]
गार्हस्थ्येऽप्ययथा चाल्ये यौवने स्वाविरेऽपि वा ।
यथा फलं समश्नाति तथा त्वं कथयस्व मे ।

मार्कण्डेय उवाच ।

वृषा जन्मानि चत्वारि वृषा दानानि षोडश ।
वृषा जन्म ह्यपुत्रस्य ये च घर्मवहिःकृता ।
परपाकेषु येऽश्नन्ति आत्मार्यं च पचेतु च । [10]
पर्यैश्नन्ति वृषा यत्र तदस्यं प्रकीर्त्यते ।
आनन्दपविते दत्तमन्यायोपहृतं च यत् ।
च्यवं तु पविते दानं ब्राह्मणे तस्करे तथा ।
गुरौ चानृतिके पापे कृतज्ञे ग्रामयाजके ।
वेदविप्रयिणे दत्तं तथा वृषलयाजके । [15]
ब्रह्मजन्तुषु यदत्तं यदत्तं वृषलीपतौ ।
स्त्रीजनेषु च यदत्तं ग्यान्प्राहे तथैव च ।

परिचारकेषु यदत्तं वृषा दानानि षोडश ।
तमोवृत्तसु यो दद्याद्गयात्कोषात्तथैव च ।
मुद्धे च दानं तत्सर्वं गर्भस्यस्तु नरः सदा । [20]
ददद्दानं द्विजातिभ्यो बृद्धभावेन मानव ।
तस्मात्सर्वास्ववस्थासु सर्वदानानि पार्यिच ।
दातव्यानि द्विजातिभ्यः स्वर्गमार्गजिगीषया ।

युधिष्ठिर उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य सर्वस्य चर्तमाना प्रतिग्रहे ।
केन विप्रा विशोधेण तारयन्ति तरन्ति च । [25]

मार्कण्डेय उवाच ।

जपैर्मन्त्रैश्च होमैश्च स्वाध्यायाध्ययनेन च ।
नात्र वेदमयीं कृत्वा तारयन्ति तरन्ति च ।
ब्राह्मणास्तोषयेद्यस्तु तुष्यन्ते तस्य देवता ।
वचनाद्यापि विप्राणां स्वर्गलोकमवाप्नुयात् ।
पितृदेवतपूजाभिर्ब्राह्मणाभ्यर्चनेन च । [30]
अनन्तं पुण्यलोकं तु गन्तासि त्वं न सशयः ।
श्रेष्ठादिभिर्व्याप्तान्त्रियमाणो त्रिवेदनः ।
ब्राह्मणा पत्रं सपूज्यां पुण्यं स्वर्गमभीप्सवा ।
श्राद्धकाले तु यत्नेन भोक्तव्या ह्यजुगुप्सिता ।
दुर्वर्णं कुनवी कुपी मायावी कुण्डगोलकौ । [35]
वर्जनीया प्रयत्नेन काण्डशृङ्गाश्च देहिनः ।
जुगुप्सितं हि यच्छ्राद्धं दहत्यभिरिवेन्धनम् ।

[(L 1) B2.3 Dn1 D1 राजर्षेर् Dc एन्द्रुत्वा म
गर्जन्तिर् (for the prior half) Dc ते (for तत्)
— Before line 3, B2-4 Dc ins युधिष्ठिर उवाच — (L
4) Dn1 अवन्मासु (for यत्र) — (L 5) Dc इन्द्र-
लोकम् B2.4 Dn1 n3 D1.6 G2 मवान्देद (for त्वनु-
नवेत्) B2.4 Dn1 n3 D1.6 G2 पुण्यम्, Dc पस्व
(for पत्तद्) — (L 6) Dc1 गार्हस्थ्ये ह्यथवा चाल्ये
(for the prior half) — (L 7) B1 Dc2 D1 समा-
श्नाति B2 कथय प्रभो (for दत्त मे) — (L 9) Dc1
यथा (for वृषा) Dc त्वपुत्रस्य (for ह्य) B1 धर्मं
(L 10) B2-3 परपाकं च (for पानेषु) Dc2
आत्मार्यं B1 तु (for च) — (L 11) B2.4 वैव,
B2 Dc1 Dn2 D2 G2 ये च, Dc1 ये च (for यत्र)
B2 तत्सद्विषयः, B1 तत्सद्विषयः, Dc1 तथा सत्यं (for सत्-
नन्त) — (L 12) D1 अन्त्यायोपहृतं — (L 13) Dc
च (for तु). Dc [5]ति वा, Dn1 n3 [5]ति वा (for
नया) — (L 14) B2-4 गुरोर् (for गुरौ) B2-4 Dn1
अ (B2 Dn1 आ) नृनि, Dc चानृनवे — B1 Dc D1 om
(hapl.) line 15 — (L 15) B2.3 वेदद्विगवदाने च (B2
नेन) (for the prior half) G2 यथा (for तथा) Dn1

याजके (for -याजके) — (L 16) Dn1 यदत्त Dc2
वृषलीपते (for पतौ) — (L 17) Dc2 स्त्रीजितेषु (for
जनेषु) — (L 18) Dc1 चारके (om. पु) — (L
20) Dc1 मुक्त, Dc2 मुक्त (for मुद्धे) B2.4 D1.6
G2 प्रदान, B2 Dc प्रदान (for च दान) B1 Dc2
तदा (for सदा) — (L 21) Dc बृद्धभावे च (for
भावेन) — (L 23) Dc स्वर्गलोकं (for स्वर्गमार्ग-
— (L 24) D1 G2 परिग्रहे (for प्रति) — (L 25)
B1 च नारत (for तन्ति च) — Dn1 om line 26
with ref. — (L 26) B2.4 जायैर्, Dc जायैर् (for
जपैर्) Dc transp नक्षेत्र and होमैश्च D1 स्वाध्यायाध्या-
यनेन च (for the post half) — Dn1 transp lines
27, 28 — Dn1 reads lines 28, 29 in marg — (L
29) Dc Dn1 m D1 अर्चनात् (for वचनात्) Dc ब्रह्म-
लोकम् (for स्वर्गं) — (L 31) Dc1 Dn1 अनन्त- (for
अनन्त) Dc2 अनन्तपुण्यं लोके (for the prior half).
Dc गनानौ नात्र सशय (for the post. half).
— Dn1 om. line 32 — (L 33) D1 इव (for एव)
— (L 34) Dn1 अजुगुप्सिता (for ह्यजुं) — (L
35) Dn1 कुप्या (for कुपी) B2 कुण्डगोलकं. — (L

ये ये श्राद्धे न युज्यन्ते सूकान्धधिरादयः ।
 तेऽपि सर्वे नियोक्तव्या मिश्रिता वेदपारसौ ।
 प्रतिग्रहश्च वै देयः शृणु यस्य युधिष्ठिर । [40]
 प्रदातारं तथात्मानं यस्तारयति शक्तिमान् ।
 तस्मिन्दय द्विजे दानं सर्वांगमविज्ञानता ।
 प्रदातारं तथात्मानं तारयेद्य स शक्तिमान् ।
 न तथा हविषो होमैर्न पुष्पैर्नानुलेपनैः ।
 अन्नयः पार्थ तुष्यन्ति यथा ह्यतिथिभोजने । [45]
 तस्मात्त्वं सर्वयत्नेन यत्स्वातिथिभोजने ।
 पादोदकं पादघृतं दीपमन्नं प्रतिश्रयम् ।
 प्रयच्छन्ति तु ये राजस्रोपसर्पन्ति ते यमम् ।
 देवमाल्यापनयनं द्विजोच्छिष्टावमार्जनम् ।
 आकल्पपरिचर्या च गात्रसंवाहानानि च । [50]
 अन्नैर्कैकं नृपश्रेष्ठ गोदानास्त्वतिरिच्यते ।
 कपिलायां प्रदानानु सुच्यते नात्र सशयः ।
 तस्मादलकृतां दद्यात्कपिलां तु द्विजातये ।
 श्रोत्रियाय दरिद्राय गृहस्थायाग्निहोत्रिणे ।
 पुत्रदाराभिभूताय तथा ह्यनुपकारिणे । [55]
 पृथंविधेषु दातव्या न समृद्धेषु भारत ।
 को गुणो भरतश्रेष्ठ समृद्धेष्वभिवर्जितम् ।
 एकस्यैका प्रदातव्या न बहुना कदाचन ।
 सा गौर्विक्रयमापन्ना हन्यान्निपुरुष कुलम् ।
 न तारयति दातारं ब्राह्मणं नैव नैव तु । [60]
 सुवर्णस्य विशुद्धस्य सुवर्णं यः प्रयच्छति ।
 सुवर्णानां शतं तेन दत्तं भवति शाश्वतम् ।

अनङ्गाहं तु यो दद्यादलवन्तं धुरधरम् ।
 स निस्तरति दुर्गाणि स्वर्गलोकं च गच्छति ।
 वसुधरां तु यो दद्याद्विजाय विदुपात्मने । [65]
 दातारं ह्यनुगच्छन्ति सर्वे कामाभिवाञ्छिताः ।
 पृच्छन्ति चात्र दातारं यदन्ति पुरुषा भुवि ।
 अध्वनि क्षीणागात्राश्च पांसुपादावगुण्डिताः ।
 तेषामेव श्रमार्तानां यो ह्यन्नं कथयेद्बुधः ।
 अन्नदातृसमं सोऽपि कीर्त्यते नात्र सशयः । [70]
 तस्मात्त्वं सर्वदानानि हित्वास्त्रं संप्रयच्छ ह ।
 न हीदृशं पुण्यफलं विचित्रमिह विद्यते ।
 यथाशक्ति च यो दद्यादन्नं विप्रेषु सस्कृतम् ।
 स तेन कर्मणाप्नोति प्रजापतिमलोकताम् ।
 अन्नमेव विशिष्टं हि तस्मात्परतरं न च । [75]
 अन्नं प्रजापतिश्रोक्तं स च संवत्सरो मतः ।
 संवत्सरोस्तु यज्ञोऽसौ सर्वं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ।
 तस्मात्सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
 तस्मादन्नं विशिष्टं हि सर्वेभ्यः हृति विद्युतम् ।
 येषां तदाकानि महोदकानि [80]
 धाप्यश्च कूपश्च प्रतिश्रयाश्च ।
 अन्नस्य दानं मधुरा च वाणी
 यमस्य ते निर्वचना भवन्ति ।
 धान्यं श्रमेणार्जितवित्तसंचितं
 विप्रे सुशीले च प्रयच्छते यः । [85]
 वसुधरां तस्य भवेत्सुतुष्टा
 धारां वसूनां प्रतिमुञ्चतीव ।

38) Do येपि (for ये ये) B₄ Do Dn₁ नियुज्यते (for न यु) — (L. 39) Dn₂ न (for नि-) Dn₂ देव (for वेद्) — Dn₃ reads line 40 in marg and om. line 41 — (L. 41) B₄ तदा; Dc₁ यथा (for तथा) — (L. 43) Do Dn₂ यस्तारयति (for तारयेद्य स) — (L. 44) Do Dn₂ हविषा (for हविषो) Dc₂ होमैर् (for होमैर्) — (L. 45, 46) B₃ पूजने (for भोजने) — (hapl) line 46 — D₄ om lines 47-49 — (L. 47) B₂ पादघृतं, Do घृत (for घृत) G₃ पीतम् (for दीपम्) — (L. 48) B₂ च ये, B₄ मया (for तु ये) — (L. 49) B₂₋₄ देवमाल्यैः (B₄ ल्यैः) पनयन (for the prior half) Dc₁ विमार्जनं (for भवमार्जनम्) — (L. 50) B₂ आकल्प Do प्रतिचर्या (for परिचर्या) Do पाद- (for गात्र-) — B₃ om line 51 — (L. 51) B₄ एवैक (for एकैक). B₂ & D₄ G₃ गोशतारव-तिरिच्यते (for the post half) — (L. 52) B₂ प्रदा-नैः (for नानु) — (L. 53) D₆ स्वलकृतां — (L

57) B₂ & अभिवर्तितु, Do अतिवर्तित — (L. 58) B₃ & Do युधिष्ठिर (for कदाचन) — (L. 60) Do ब्राह्मणन्. — (L. 61) B₂₋₄ Dn₂ ब्राह्मणस्य (for सुवर्णस्य). — (L. 64) B₂ m & निस्तरयति (for स निस्तरति) Do नक्षलोक (for स्वर्ग) B₄ तु (for च) — (L. 67) पृच्छतम् (for पृच्छन्ति) B₂₋₄ Do D₄ चात्र (B₄ तु)-दातार (for चात्र दा) — (L. 68) Dc₂ अध्वना (for अध्वनि). — (L. 69) Do येषाम् (for तेषाम्) B₂₋₄ Do एव (for एव) — (L. 70) Dc₂ कीर्त्यते (for कीर्त्यते) — (L. 71) D₄ G₃ सप्रदानानि (for सर्वं). Do सश्रयाच्युत (for संप्रयच्छ ह) — (L. 73) D₄ सस्कृते — (L. 76) B₄ Do प्रोक्त (for चोक्त) — (L. 79) D₄ विशिष्टो B₃ न ह्यत (for वि) — (L. 80) B₂₋₄ Do Dn₁ n₂ D₄ तदागानि (for तदाकानि) — (L. 82) Do अन्नप्रदान (for स्य दान). — (L. 83) Do नैव नरा (for निर्वचना) — (L. 85) Do प्रतिपच्छते (for च प्रय) — (L. 87) Do Dn₂

अश्रदा प्रथमं यान्ति सत्यवाक्कठनन्तरम् ।
 अयाचितप्रदाता च सम यान्ति त्रयो जना ।
 वैशपायन उवाच ।
 कौतूहलसमुत्पन्नं पर्यंपृच्छद्युधिष्ठिरः । [90]
 मार्कण्डेय महात्मान पुनरेव सहानुज ।
 यमलोकस्य चाध्वानमन्तर मानुषस्य च ।
 कीदृश किंप्रमाणं वा कथं वा तन्महामुने ।
 तरन्ति पुरुषाश्चैव येनोपायेन शम मे ।
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सर्वगुह्यतमं प्रश्नं पवित्रमृषिसस्तुतम् । [95]
 कथयिष्यामि ते राजन्धर्मं धर्ममृता वर ।
 पद्मशीतिसहस्राणि योजनानां नराधिप ।
 यमलोकस्य चाध्वानमन्तर मानुषस्य च ।
 आकाश तदपानीयं घोरं कान्तारदर्शनम् ।
 न तत्र वृक्षच्छाया वा पानीय केतनानि च । [100]
 विभ्रमेद्यत्र वै भ्रान्तं पुरुषोऽध्वनि कर्षितं ।
 नीयते यमदूतैस्तु यमस्याजाकरैर्बलात् ।
 नरा स्त्रियस्त्रयैवान्ये पृथिव्या जीवसंशिता ।
 ब्राह्मणेभ्यः प्रदानानि नानारूपाणि पार्थिव ।
 हयादीनां प्रकृष्टानि वेऽध्वानं यान्ति वै नरा । [105]
 सनिवार्यावपं यान्ति छत्रेणैव हि छत्रदा ।
 तृप्ताश्चैवाश्वदातारो ह्यतृप्ताश्चाप्यनश्रदा ।
 वस्त्रिणो वस्त्रदा यान्ति भवस्त्रा यान्त्यवस्त्रदा ।
 हिरण्यदा सुखं यान्ति पुरुषास्त्वम्यलकृता ।
 श्रुमिदास्तु सुखं यान्ति सर्वैः कामैः सुवर्षिता । [110]

यान्ति चैवापरिच्छिष्टा नरा सस्यप्रदायका ।
 नरा सुखतर यान्ति विमानेषु गृहप्रदा ।
 पानीयदा ह्यतृपिता प्रहृष्टमनसो नरा ।
 पन्यानं द्योतयन्तश्च यान्ति दीपप्रदा सुखम् ।
 गोप्रदास्तु सुखं यान्ति निर्मुक्ता सर्वपातकैः । [115]
 विमानैर्हंससयुक्तैर्यान्ति मासोपवासिनः ।
 तथा बर्हिप्रयुक्तैश्च पष्टराश्रोपवासिनः ।
 त्रिरात्र क्षपते यस्तु एकभक्तेन पाण्डव ।
 भन्तरा चैव नाश्नाति तस्य लोका इनामया ।
 पानीयस्य गुणा दिव्या प्रेतलोकसुखावहा । [120]
 तत्र पुष्पोदका नाम नदी तेषां विधीयते ।
 शीतल सलिलं तत्र पिबन्ति ह्यमृतोपमम् ।
 ये च हुष्कृतकर्माणः पूय तेषां विधीयते ।
 एवं नदी महाराज सर्वकामप्रदा हि सा ।
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैनान्ययाविधि । [125]
 अश्वनि क्षीणगात्रश्च पथि पासुसमन्वितः ।
 पृच्छते ह्यश्रदातारं गृहमायाति चाशया ।
 तं पूजयाय यत्नेन सोऽगतिर्धर्माह्वयश्च स ।
 त यान्तमनुगच्छन्ति देवा सर्वे सवासवा ।
 तस्मिन्संपूजिते प्रीता निराशा यान्त्यपूजिते । [130]
 तस्मात्त्वमपि राजेन्द्र पूजयैतं यथाविधि ।
 पृतत्ते शतशः प्रोक्तं किं भूय श्रोतुमिच्छसि ।
 युधिष्ठिर उवाच ।
 पुनः पुनरहं श्रोतुं कथा धर्मसमाश्रयाम् ।
 पुण्यामिच्छामि धर्मज्ञ कथ्यमानां त्वया विभो ।

धारा B₂ 4 [र]ति, Dc₁ च (for [र]व) — (L. 89)
 B₂ अयाचित (for अयाचित-) Dc₂ मम-, Dn₂ साम्य
 (for सम) — B₁ om. line 91 — Before line 92,
 B₃ 1ns युधिष्ठिर उवाच — (L. 94) B₁ भवति (for
 तरन्ति) Dc केन (for येन) — (L. 95) B₂ सर्व-
 G₂ ऋषिसंस्कृत (for 'सस्तुतम्') — (L. 96) B₂ 8 धर्म्य
 (for धर्म) — (L. 99) B₂ 8 उदपानीय (for तद)
 Dc कान्तारदुर्गम (for 'दर्शनम्') — (L. 100) D₁ वृक्षा
 छाया B₃ Dc वा (for च) — (L. 101) D₁ 6
 विश्रान्त (for वै भ्रान्त) Dc Dn₁ n₂ D₄ [S]ध्वान- (for
 [S]ध्वनि) — (L. 102) Dc₂ Dn₁ n₂ D₄ नीयते B₁
 यममृत्युश्च (for 'दूतेश्च') Dc च (for तु) B₂ किंकौर
 (for [अ]ज्ञ) — (L. 103) B₁ च ये च (for तथैव)
 Dc जीवसंशिता (for 'संशिता') — (L. 104) Dc पार्थिव-
 — (L. 105) Dc हयादीनि प्रदत्तानि (for the prior half)
 — B₂ 8 om (hapl) lines 106-107 — (L. 108)
 Dc आश्रुता वस्त्रदातारो (for the prior half) Dc निर्वस्त्रा

(for अवस्त्रा) — (L. 110) B₂ Dc D₁ 6 G₂ ता (for
 तु) D₁ G₂ याति Dc Dn₁ n₂ G₂ सर्व- (for सर्वे)
 B₂ G₂ सुवर्षिता — (L. 111) B₁ शस्यप्रदायका, Dn₂
 रत् (for सस्य) — (L. 112) B₂ तथा (for नरा)
 — (L. 115) Dc ते (for तु) — (L. 117) Dc₂ तु
 (for च) Dc₂ पट- (for पट-) — Dc om line
 118 — (L. 120) Dc प्रेतलोके (for प्रेतलोक) — (L
 125) B₂ एन, B₃ एनां (for एनान्) — (L. 126)
 Dc D₁ अश्वनि (Dc₂ 'ध्व')न (for अश्वनि) B₂ निवृत्त
 (for 'समन्वित') — (L. 127) B₃ पृच्छति Dc₂ श्रदा-
 दातार B₁ पूज्यते ह्यनुदातार (for the prior half) B₂
 चासकृद् (for चाशया) — (L. 128) Dn₂ त पूजयेत्पयत्नेन
 (for the prior half) — (L. 129) Dc₂ यातम् B₂ m
 सवासवा (for सवासवा) — (L. 130) B₂ Dc₂ अपू-
 जिता (Dc₂ 'त्') — (L. 133) B₂ धर्मसमाश्रिता (for
 'समाश्रयान्') — (L. 134) B₃ प्रमो (for विभो) — (L
 135) Dc₂ धर्मोत्तरां (for धर्मान्तर) — (L. 136) D₂

मार्कण्डेय उवाच ।

धर्मान्तरं प्रति कथां कथ्यमानां मया नृप । [135]
 सर्वपापहरां नित्यं शृणुवायद्विहो मम ।
 कपिलायां तु दत्तायां यत्फलं ज्येष्ठपुष्करे ।
 तत्फलं भरतश्रेष्ठ विप्राणां पादधावने ।
 द्विजपादोदकद्विधा यावत्तुष्टि मेदिनी ।
 तावत्पुष्करपर्णेन पियन्ति पितरो जलम् । [140]
 स्वागतेनाग्रयस्तुष्ठा आसनेन शतक्रतु ।
 पितरं पादशौचेन अद्वाद्यन प्रजापति ।
 यावद्भस्सस्य वै पादौ शिरश्चैव प्रदश्यते ।
 तस्मिन्काले प्रदातव्या प्रयतेनान्वरात्मना ।
 अन्तरिक्षगतो वस्तो यावद्योन्यां प्रदश्यते । [145]
 तावद्भौ पृथिवी श्रेया यावद्भर्षं न मुञ्चति ।
 यावन्ति तस्या रोमाणि वत्सस्य च युधिष्ठिर ।
 तावद्युगसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ।
 सुवर्णनासां यं कृत्वा ससुरां कृष्णधेनुकाम् ।
 तिलैः प्रच्छादितां दद्यात्सर्वैरनैरलंकृताम् । [150]
 प्रतिग्रहं गृहीत्वा यं पुनर्वदति साधवे ।
 फलानां फलमश्नाति तदा दत्त्वा च भारत ।
 ससमुद्रयुद्धा तेन सद्यैलवनकानना ।
 चतुरन्ता भवेद्दत्ता पृथिवी नात्र सदाय ।
 अन्तर्जानुशयो यस्तु भुञ्जते सत्तभाजनम् । [155]
 यो द्विजं शब्दरहितं स क्षमन्तारणाय वै ।
 अपानपानगदितास्तथान्ये ये द्विजातयः ।
 जपन्ति सहितां सम्यक्ते नित्यं तारणक्षमा ।
 ह्ययं कथ्य च यत्किञ्चित्सर्वं तच्छ्रोत्रियोऽर्हति ।
 दत्तं हि श्रोत्रिये साधौ ज्वलितेऽग्नौ यथा हुतम् । [160]

सर्वपापहरा — (L 137) Do: च (for तु) B₁ कपि-
 लानां प्रदत्तानां (for the prior half) B₂ प्रेत्य (for
 ज्येष्ठ-) — (L 139) B₂ विप्र- (for द्विज-) — (L
 140) B₂ Do पुष्करपात्रेण (for 'पर्णेन) B₂ [उ]द्रक (for
 जलम्) — (L 143) B₂ द्वौ (for द्वे) Do यावद्भस्सस्य
 पादौ द्वौ (for the prior half) — (L 144) Do: Dn:
 प्रयत्नेन (for 'तेन) — (L 145) B₂₋₄ अन्तरिक्षगतो,
 G₂ 'रिक्ष गतो Do: वत्स — (L 147) Do: Dn:
 तस्य (for तस्या) — (L 149) B₂ सुवर्णश्रीं (for 'नासां)
 Do मधुना, D₁ ससुरां, D₂ G₂ मधुरां (for ससुरां)
 — (L 151) D₂ प्रतिगृह Do च (for य) Do D₂ G₂
 ददाति — (L 153) Do ससमुद्रा युद्धा — (L 155)
 B₂ Do Dn:
 नः Do जानुमुजो, B₁ 'सगो (for 'शयो)
 Do G₂ मुंके ससक्तभाजनं (for the post. half)
 — (L 157) Do रदिताम् (for गदिताम्) B₂ 4 अपान-

मन्युप्रहरणा विप्रा न विप्रा शस्त्रयोधिनः ।
 निहन्युर्मन्युना विप्रा वज्रपाणिरिवासुरान् ।
 धर्माश्रितेयं तु कथा कथितेय तवानघ ।
 या श्रुत्वा मुनयः प्रीता नैमिपारण्यवासिनः ।
 वीतशोकभयक्रोधा विप्राप्मानस्तथैव च । [165]
 श्रुत्वेमां तु कथा राजश्वभवन्तीह मानवा ।
 युधिष्ठिर उवाच ।

किं तच्छौचं भवेद्येन विप्रं शुद्धं सदा भवेत् ।
 तद्विच्छामि महाप्राज्ञं श्रोतुं धर्मभृतां पर ।

मार्कण्डेय उवाच ।

यावद्शौचं कर्मशौचं च यद्यं शौचं जलालमकम् ।
 त्रिभिः शौचैरपेतो यः स स्वर्गं नात्र संशयः । [170]
 सायं प्रातश्च संख्या यो द्वाहणो- युपसेवते ।
 प्रजपन्पावनीं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।
 स तथा पावितो देव्या द्वाहणो नष्टकिल्बिषः ।
 न सीदेत्यतिगृह्णानो महीमपि ससागराम् ।
 ये चास्य दारुणा केचिद्ब्रह्मा सूर्यादयो दिविः । [175]
 ते चास्य सौम्या जायन्ते शिवा शिवतरा सदा ।
 सर्वे नानुगतं चैनं दारुणा पिशिताशाना ।
 घोररूपा महाकाया धर्षयन्ति द्विजोत्तमम् ।
 नाध्यापनायाजनाद्वा अन्यस्माद्वा प्रतिग्रहाद्वा ।
 दोषो भवति विप्राणां ज्वलित्वाग्निममा द्विजाः । [180]
 दुर्वेदा वा सुवेदा वा प्राकृता सस्कृतास्तथा ।
 द्वाहणा नावमन्तस्या भस्मच्छद्वा इवाभयः ।
 यथा श्मशाने वीसौजा पावको नैव दुष्यति ।
 पूव विद्वानविद्वान्वा द्वाहणो दैवत महत् ।
 प्राकारैश्च पुरद्वारैः प्रासादैश्च पृथग्विचैः । [185]

पानिगदिताम्, Do य पावमानीं जपति (for the prior half)
 — (L 158) B₂ नित्यं (for सम्यक्) — (L 163) Do
 द्वि (for the first [द्व]य) — (L 166) B₂ तृतीह तु,
 Do संतृतीह (for नभवन्तीह) — (L 168) Do: वर-
 — (L 170) B₂ ३ शुद्धो (for स्वर्गं) — (L 171) B₂
 Do: सख्यायां (Do: 'या) (for सख्यां यो) Do: Dn:
 सुप-
 सेवते, Do: [स]क्रुपं (for [स]न्युपं) — (L 174) Do:
 अग्नि (for अपि) — (L 175) B₂₋₄ Do: सूर्योदयो (for
 सूर्यां) — (L 176) B₂ नित्यं (for सौम्या) — (L
 177) B₂ Do न चान्यत्रगत, B₁ सर्वेन्यनु (for सर्वे नातु)
 B₂ Do Dn D₂ ० G₂ पिशिताशि (Do: 'श-, D₂ 'सि) न-
 (for 'शना) — B₂ om line 178 — (L 179)
 Do अन्य (Do: 'न्या) याद् (for 'साद्) — (L 180)
 B₂ ज्वलित्वाग्निमाहिने (for the post. half) — (L
 181) Do: सुदेवे (for सुवेदा). — (L 183) Do:

वाराणि न शोभन्ते हिंसाभिः प्राण्योत्सृष्टैः ।
 वेदाभ्या वृत्तसंपन्ना ज्ञानवन्तस्तपस्विनः ।
 यत्र तिष्ठन्ति वै विमालाग्राम नगरं नृप ।
 ब्रजे वाप्ययवारण्ये यत्र सन्ति बहुश्रुता ।
 तत्तद्भगरमित्याहुः पार्थ तीर्थं च तद्भवेत् । [190]
 रक्षितारं च राजानं ब्राह्मणं च तपस्विनम् ।
 अनिगम्यामिपूज्याय सद्यः पापाद्यमुच्यते ।
 पुण्यतीर्थमिषेकं च पवित्राणां च कीर्तनम् ।
 सद्भिः संभाषणं चैव प्रदास्य कीर्तयते बुधैः ।
 साधुसंगमपूतेन वाक्सुभाषितवारिणा । [195]
 पवित्रीकृतमात्मानं सन्तो मन्त्रानि नित्यशः ।
 त्रिदण्डधारणं मौनं जटाभारोऽथ मुण्डनम् ।
 वल्कलाग्निनसवेष्टं धृतचर्पामिषेचनम् ।
 अभिहोत्र वने वाम शरीरपरिशोषणम् ।
 सर्वाण्येतानि मिथ्या स्युर्यदि भावो न निर्मलः । [200]
 न दुष्करमनाशित्वं मुकरं ह्यदानं विना ।
 विशुद्धिं चक्षुरादीनां षण्णामिन्द्रियगामिनाम् ।
 विकारि वेपां राजेन्द्र सुदुष्करतरं मनः ।
 ये पापानि न कुर्वन्ति मनोवाक्कर्मबुद्धिभिः ।
 ते तपन्ति महात्मानो न शरीरस्य शोषणम् । [205]
 न श्रावित्यो दया यस्य शुद्धदेहोऽधिकल्मषः ।
 हिंसा मा तपसस्तस्य नानाशित्वं तपः स्मृतम् ।
 तिष्ठन्गृहे चैव मुनिर्मित्यं शुचिरलकृतः ।
 यावज्जीवं दयावाञ्छ सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
 न हि पापानि कर्माणि शुच्यन्त्यनशानादिभिः । [210]

सीदत्यनशानादेव मांसशोणितलेपनः ।
 अज्ञातं कर्म कृत्वा च ह्येधो नान्यद्वहीषते ।
 नाभिर्देहति कर्माणि भावशून्यस्य देहिनः ।
 पुण्यादेव प्रव्रजन्ति शुच्यन्त्यनशानानि च ।
 न मूलफलमक्षित्वाश्च मौनाद्यानिलाशनात् । [215]
 शिरसो मुण्डनाद्वापि न स्थानकुटिकासनात् ।
 न जटाधारणाद्वापि न तु स्याण्डिलशय्यया ।
 नित्यं ह्यनशानाद्वापि नाग्निशुष्पणादपि ।
 न चोदकप्रवेशेन न च क्षमाशयनादपि ।
 ज्ञानेन कर्मणा वापि जरामरणमेव च । [220]
 व्याधयश्च प्रहीयन्ते प्राप्यते चोत्तम पदम् ।
 धीजानि ह्यग्निदग्धानि न रोहन्ति पुनर्यथा ।
 ज्ञानदग्धैस्तथा ह्येधैर्नात्मा संयुज्यते पुनः ।
 आत्मना विप्रहीणानि काष्ठकुल्लोपमानि च ।
 विनश्यन्ति न सद्देहं फेनानीव महार्णवे । [225]
 आत्मानं विन्दते येन सर्वभूतगुहाशयम् ।
 श्लोकेन यदि वाच्येन क्षीण तस्य प्रयोजनम् ।
 अक्षरादभिसघाय केचिच्छ्लोकपदाङ्कितैः ।
 शतैरन्यैः सहस्रैश्च प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ।
 नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं सशयात्मनः । [230]
 उचुर्ज्ञानविदो वृद्धा प्रत्ययो मोक्षलक्षणम् ।
 विदितायंस्तु वेदानां परिवेद प्रयोजनम् ।
 उद्विजेत्स तु वेदेभ्यो दावाप्तेरिव मानवः ।
 शुष्कं सर्कं परित्यज्य आश्रयस्व श्रुतिं स्मृतिम् ।
 एकाक्षराभिसयद् तत्त्वं हेतुभिरिच्छसि । [235]

तथा (for यथा) — (L. 187) B₂ वेदसपत्ना (for वृत्) — (L. 189) Dc ब्रजे (Dc₂ वृजे) वा (for ब्रजे वा). B₂ बहुप्रना (for 'धुना') — (L. 190) Dc च यद् (for च तद्) — (L. 192) Dn₂ 'गम्याय (for 'गम्याभिः) — (L. 193) Dc पुण्यतीर्थमिषेकश्च (for the prior half) — (L. 194) Dn₂ कीर्तिते (for कीर्तयते) — (L. 195) Dc वाक्सुभाषित- (for वाक्सुभाषित-) — (L. 198) B₂ (m as in text) संशुष्टं, B₄ सविष्ट (for संवेष्ट) — (L. 199) B₂ शरीरमपि शोषण (for the post half) — (L. 200) B₂ स्याद् (for स्युर्) — (L. 202) Dc विशुद्ध — (L. 205) B₂ वपंति च (for ते तपन्ति) — (L. 206) B₂ तस्य (for यस्य) — (L. 207) B₂ Dc D₂ G₂ सा न तपस्, B₄ मा न तपस्, Dn₂ मागस्तपस् (for सा तपसम्) B₂ हिंसा दान तपस्तस्य (for the prior half) — (L. 208) B₄ तिष्ठन्गृहे वै मुनिरं, Dc गृहे तिष्ठन्मुनिश्चैव (for the prior half) — (L. 212) B₂ & Dc₂ ह्येधान् (for ह्येधो)

B₂-4 Dc₂ प्रतीयते (for प्रहो) Dc₂ वा (for न) — (L. 214) Dc प्रयुज्यते (Dc₂ 'ते) (for प्रव्रजन्ति) B₂-4 अनशानादिभिः (for 'नानि च) — (L. 215) Dc -अज्ञादा (for -अक्षित्वात्) B₂ न च मौनानित्याशनात् (for the post. half) — (L. 216) B₂ कुटिकासनात्; Dc कुटिकासनात् (for कुटिकासनात्) — (L. 218) B₂ शुष्क-पणात् (for ह्यनशानात्) — (L. 221) D₂ महीयते (for प्रहो) — (L. 224) Dc D₂ G₂ विप्रहीणानि — (L. 225) D₂ निनश्यति (for विन) — (L. 228) B₂-4 Dc D₂ G₂ श्लोकपदाङ्कितैः, D₂ लोकपदाङ्कितैः — (L. 229) Dc शतैरन्यै (Dc₂ 'ण्य') (for शतैरन्यै). — (L. 231) B₂ ज्ञानवयो- (for 'विदो) Dc लोकमोक्षण (for मोक्ष-लक्षणम्) — (L. 232) B₂ वेदितायस्तु, Dc₂ विदिता; Dn₁ विदिता (for विदिता) — (L. 233) Dn₂ (before corr) D₂ c देवेभ्यो (for वेदेभ्यो) Dc₁ दावाप्तेरिव; Dc₂ दावाप्तेरिव- — (L. 234) Dc₂ D₂ G₂ शुष्क, Dn₂ शुष्क (for शुष्क) B₂ स्मृतिं श्रुतिं (by transp) | Dc₂

मार्कण्डेय उवाच ।

काश्यपो ह्यथ वासिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
 अग्निराङ्गिरसश्चैव च्यवनस्त्रिपुवर्चकः ॥ १
 अचरन्त तपस्तीव्रं पुत्रार्थं बहुवार्षिकम् ।
 पुत्रं लभेम धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥ २
 महान्याहृतिभिर्ध्यातः पञ्चभिस्तैस्तदा त्वथ ।
 जज्ञे तेजोमयोऽर्चिष्मान्पञ्चवर्णः प्रभावनः ॥ ३
 समिद्धोऽग्निः शिरस्तस्य बाहू सूर्यनिभौ तथा ।
 त्वद्धनेत्रे च सुवर्णाभे कृष्णे जङ्घे च भारत ॥ ४

पञ्चवर्णः स तपसा कृतस्तैः पञ्चभिर्जनैः ।
 पाञ्चजन्यः श्रुतो वेदे पञ्चवंशकरस्तु सः ॥ ५
 दश वर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महातपाः ।
 जनयत्पावकं घोरं पितृणां स प्रजाः सृजन् ॥ ६
 बृहद्रथंतरं मूर्ध्नो वक्त्राच्च तरमाहरौ ।
 शिवं नाभ्यां बलादिन्द्रं वाय्वग्नी प्राणतोऽसृजत् ॥ ७
 बाहुभ्यामनुदात्तौ च विश्वे भूतानि चैव ह ।
 एतान्सृष्ट्वा ततः पञ्च पितृणामसृजत्सुतान् ॥ ८
 बृहद्गर्जस्य प्रणिधिः काश्यपस्य बृहत्तरः ।

210

1 °) S₁ कश्यपोप्यथ, K₁ ३ क(K₁ का)श्यपोप्यथ;
 K₅ ६ कश्यपोज्यो(K₄ 'जो')थ, B₄ D₁ का(D₁ क)श्यपो योथ,
 D₅ ६ काश्यपोत्यथ K₂ ३ B₅ वासिष्ठ T₁ काश्यपोथ
 वसिष्ठश्च — °) G₁ ३ ४ 'पुत्रज (for 'पुत्रक) — °) S₁
 D (except D₅ ६) अगिरा (for अग्निरा) — °) S₁ K₁ ३
 D₅ च स(D₅ सु)वर्चक', K₃ ४ D₁₋₃ स्त्रीसमर्चकः; B₂ m ३
 त्रिपुवर्चस; B₄ त्रिपुवर्चक'; D₆ Dn D₄ ६ G₃ त्रिसुवर्चक'
 (Dn₂ 'म), T₁ M स्त्रीवर्चक', T₂ G₁ त्रिप्रवर्चक', G₂ ६
 तीव्रवर्चक'

2 °) S₁ K B₄ D₁₋₃ ६ अचरस्ते, B₁₋₃ D₆ Dn D₄ ६
 G₃ 'रस (for 'रन्त) S₁ K₁ ३ मूर (for तीव्र) — °) S₁ K D₁₋₃ ६ G₁ पुत्रार्थ — °) S₁ K₁ ६ लेभे स; B Dc
 Dn D₁ ६ ६ T₂ G₃ लभेय, D₅ लेभेथ (for लभेम) B₅
 धर्मज्ञ — °) B₁ तपसा (for यदासा) B₄ ब्रह्मसमित; S
 (except G₁ ६) ब्रह्मण सम

3 °) S₁ K₁ M₂ ध्याते, K₂ ध्यास'; K₄ M₁ ध्यातै; D₁ ३
 ध्याते', T₁ सार्धं, G₁ ३ ६ ध्यानैः (for ध्यात') — °) D₂ T₁
 ते (for तैस्) S₁ तथा, D₅ सदा (for तदा) — °) S₁ देव
 महो', K₁ ३ D₂ ३ चैव महो' (D₂ ३ महा'), K₄ B₁₋₃ Dc
 Dn D₄ ६ G₃ तेजो महा, T₂ तेजोमयाच्छिष्टान् — °) B₁
 प्रतापवान्, B₄ प्रभास्वर'; S (except G₂) प्रभाकर' (for 'वन)

4 °) B₅ G₁ समिद्धो (for समिद्धो) — °) D₅ T तन्,
 G₁ ते (for त्वद्) T G₁ ३ [S]य (for च) — °) T₁
 कृष्ण, T₂ कृच्छ्रे (for कृष्णे) D₄ ६ G₃ [S]थ (for च)

5 °) G₂ ६ 'वर्ष (for 'वर्ण) B₄ स्; Dc₂ Dn₃ G₂

सु (for स) — °) S₁ K D₁₋₃ पच' (for पाञ्च) S₁
 K₁₋₃ B₁ D₅ कृतो, D₂ स्तुतो (for श्रुतो) K₃ ६ देव', B
 D (except D₂ ६) G₃ देव (for वेदे) — °) D₂ 'विश',
 M₁ 'वर्ण' (for 'वदा') D₃ सुत (for तु स) T₁ पच
 वस्तुकविशक'

6 °) K₁ समातप', K₃ B₂ महायदा', D₅ महावत्
 (sup ltn sec m 'तपा as in text) — °) K₂ ३ B₂ ६
 Dc₂ T G₁ ३ ६ जनयन्, K₄ D₂ ३ असृजत् S (except
 G₃) पावकानघोरान् — °) S₁ K₁₋₃ B₄ Dc Dn₃ स पितृणां
 (by transp) K₄ D₁₋₃ च (for स) S₁ K₁₋₃ D₁
 G₁ ६ प्रजासृज (K₅ D₁ 'जत्, G₁ 'जन्) K₄ D₂ ३ अस्
 जल्पजा'; B₁₋₃ Dc M₁ प्रजा सृजत्

7 °) T₂ G₁ ३ M₂ रथतरौ, G₄ M₁ 'तरो B₄ मूर्ध्नि,
 D₄ ह्ये, T G₁ ३ 'र्ध्नो (for 'र्ध्नो) — °) K₁ B Dc Dn
 D₁ ६ ६ G₃ वा (for च) K₁₋₃ D₅ भ(D₅ त)स्ताहमौ,
 K₄ T₂ G₂ ६ तपसा हरिं, D₁₋₃ T₁ G₁ M तरसा हरिं — °)
 S₁ K₁ ३ दिव (for शिव) D₅ T₁ नाभ्या — °) S₁ K₁ ३
 'स्सत, K₃ ६ B₁ ३ Dc Dn₃ D₁ ३ 'पमजौ (for 'सृजत्)
 S (except G₂) प्राणाद्वायु च भारत

8 °) K₂ अनुदात्तु च; K₄ D₁₋₃ 'दात्तश्च, B₁ 'दांतौ च,
 D₅ 'दातस्य; T₂ G₁ 'दत्तौ च, G₂ ६ M 'दत्तौ च — °) S₁
 K₁ ३ M₁ विश्व, K₄ विभे (m as in text), D₅ विश्वा (for
 विश्वे) S₁ K₁ ३ D₁ ३ G₂ ६ हि (for ह) — °) S₁
 K₁ ३ Dn₂ D₅ T₁ दृष्टा (for सृष्टा) G₂ ६ पुन (for तत)

9 °) Dn₁ n₂ बृहद्रथस्य, D₄ ६ G₂ 'द्वृपस्य; T₂ ब्रह्मा
 स्मजस्य, G₁ बृहत्तरस्य S (except T₁ G₂) प्रणिधा — °)
 S₁ K B₅ Dc Dn₃ D₁ ६ ६ कश्यप(K₁ ३ 'पो)स्य K₁ ३

भानुरङ्गिरसो वीरः पुत्रो वर्चस्य सौभरः ॥ ९
 प्राणस्य चानुदात्तश्च व्याख्याताः पञ्च वंशजाः ।
 देवान्यज्ञमुपशान्यान्सृजन्पञ्चदशोत्तरान् ॥ १०
 अमीममतिभीमं च भीमं भीमवलावलम् ।
 एतान्यज्ञमुपः पञ्च देवानभ्यसृजत्तपः ॥ ११
 सुमित्रं मित्रवन्तं च मित्रज्ञं मित्रवर्धनम् ।
 मित्रधर्माणमित्येतान्देवानभ्यसृजत्तपः ॥ १२
 सुरप्रवीर वीरं च सुकेशं च सुवर्चसम् ।

सुराणामपि हन्तार पञ्चैतान्सृजत्तपः ॥ १३
 त्रिविधं संस्थिता ह्येते पञ्च पञ्च पृथक्पृथक् ।
 मुष्णन्त्यत्र स्थिता ह्येते स्वर्गतो यज्ञयाजिनः ॥ १४
 तेषामिष्टं हरन्त्येते निघ्नन्ति च महद्भुवि ।
 स्पर्धया हव्यवाहानां निघ्नन्त्येते हरन्ति च ॥ १५
 हविर्वेद्यां तदादानं कुशलैः संप्रवर्तितम् ।
 तदेते नोपसर्पन्ति यत्र चाग्निः स्थितो भवेत् ॥ १६
 चित्तोऽग्निरुद्धहन्त्यज्ञं पक्षाभ्यां तान्प्रवाधते ।

C 3 14172
B 3 220 17
X 3 222 17

वृहत्तनु', Dc1 Dn D4 ० G3 महत्तर — °) S1 K1 2
 भानोर्, T1 अनुर (for भानुर) Dc आंगिरसो B2-4
 Dn1 n2 D4 ० G3 धीर (for वीर) — °) Ś1 वर्गं, D6
 वर्षं (for वर्चं) S1 K1 2 मोभवत्, B1 2 4 Dc Dn3
 D2 S (except G3) सौरम, D2 सौभग (for सौभर)

10 °) K2 2 Dc1 प्राणश्च (for 'स्य) K3 4 D2 om
 the first च S1 K1 मनुदात्तश्च, B2 4 अन्नदातश्च; T M1
 चानुद(T2 'दा)त्तस्य, G3 चारुद्रतस्तु B3 Dn1 n2 D4 ०
 तु, M2 स (for च) — °) K1 4 व्याख्याता, G1 व्याघाता,
 G2 4 व्याहृता K2 Dn1 n2 D4 ० G3 विदाति, B2-4 Dc2
 D1 G2 4 विंशजा (for वंशजा) — °) Ś1 वेदान्, K3
 Dc1 T2 देवान् (for देवान्) K2 सुपाश्च, K3 B3m D2
 भुजश्च, K4 सुवाश्च, Dc2 Dn3 सुगश्च (for सुपश्च) K3
 [अ]पि (for [अ]न्यान्) — °) B2 2 Dc2 D6 T1 सृजत्
 (for सृजन्) G1 असृजत्पच योत्तरान्

11 °) B2-4 Dn1 n2 D1 2 4 ० G3 सुभीमम् (for
 अभीमम्) B1 अभीमम(m मति)भीम च, G4 अभीम
 मतिभीम च — °) Ś1 K1 2 पच (for भीम) Ś1 K1
 भीम यत्, K2 भीममहावल, B4 भीमपराक्रम, D2 ० भीम
 यलात्रलौ; M भीमवल यत् — °) K2 Dn3 यज्ञसुख, K4
 D1 ० सुवान्, B2 'रस, B3 'स्तुप, D4 'सुग्या (for 'सुप')
 — °) K2 G1 2 4 तत (for तप), cf v1 13 K1
 B1 2 4 Dn1 n2 D4 ० G3 देवाना ह्य(B3 'नत्य)सृजत्तपः,
 B2 देवानामसृजत्त

12 Ś1 K1 om (hapl) 12 — °) K3 सुमित्र; Dn3
 अमित्र (for सुमित्र) B2 सुमित्रमनिमित्र च — °) K2 4
 D1-3 ० 'वग्मल, B2 'वाधव (for वर्धनम्) — °) K3 T1
 G1 2 4 M मित्रवर्माणम्, T2 मित्रावरुणम् (for 'धर्माणम्)
 — °) B3 ण्यं, Dc अत्यं, G1 अभ्यां (for अभ्यं) K2 3
 तम, B2 T2 G1 2 4 तत (for तप)

13 K4 om (hapl) 13 — °) K1 2 सुर (for सुर)

T1 सुप्रवीर प्रवीर च — °) B D (except D1-3 ०) T1
 G3 सुरेश (for सुकेश) K2 Dc1 D4 सुग्वर्चस, Dc2 Dn3
 D1-3 ० ० सुरव (for च सुव) — °) S (except G3)
 मर्तार (for हन्तार) — °) Ś1 K पच तान् K3 B3m T2
 G2 4 तत (cf v1 11), Dc तम (for तप)

14 °) G1 2 4 त्रिविधा K1 सधिता, K2 ससृता,
 T1 सविधा, T2 सविता, G1 2 4 सहिता, M2 महितान्
 T2 [अ]प्येते (for ह्येते) — °) K4 मुष्णत्य(m 'ते)प्र, B4
 D5 सुह(B4 'ण)तोत्र, T2 मुष्णस्तत्र — °) K2 D1 2
 स्वर्गतौ, D6 मुष्णतो, S (except G2) स्वर्गतात् Ś1 K1 2
 यज्ञयाजिनौ, K4 'नां; T2 G4 न

15 °) K3 इष्टया (for इष्ट) — °) S1 K1 2 4 विनि
 घति, D2 G4 विघ्नति च B D (except D1 2) G1 2
 महद्भुवि, G4 महान्भुव, M2 मख भुवि (for महद्भुवि)
 — °) K1 2 निघ्नते ते; K2 G4 विघ्नत्येते, G1 निघ्नति च (for
 निघ्नन्त्येते)

16 °) S1 K1-3 Dc Dn D2 (marg sec m) ० G3
 यहिर् (for हविर्) Ś1 K2 M1 तथा; B2 यदा (for तदा)
 — °) K2 कुचल (for कुशलै) B4 S (except G3 M1)
 मप्रकीर्तित — °) K4 (m as in text) तदन्ये, B1 तत्र ते,
 B2 तद्रेतो; T2 G2 4 M तत्रैते, G1 अत्रैते (for तदेते) D2
 नोपा, G4 नाप (for नोप) — °) T G2 M चित्तो; G1
 ष्ट (for स्थि) K2 B2 Dc Dn3 D2 (by corr) 4 ०
 G2 4 [S]भवत् (for भवेत्)

17 °) Ś1 चित्ताग्निर; K1 ० Dc D1 2 ० चित्ताग्निर,
 K2 चित्ताग्निर, K3 B2 4 Dn D2 4 ० G3 चित्ताग्नेर्, K4
 चित्तानि, B1 चित्राग्नेर्, T2 चित्तोग्नेर् (for चित्तोऽग्निर) B
 Dn D2 4 ० G3 आज्य (for यज्ञ) — °) Ś1 K1 2 परोक्ष
 (for पक्षाभ्यां) K4 D2 तान्प्रवोधते; B1 तात वसिते, B2-4
 Dc Dn D4 ० G3 तत्प्रवर्ति(B2 Dc2 Dn3 'ते)ते — °)
 K3 मित्रे (for मन्त्रे) B2 सप्रमिता, Dc2 प्रशामिता S

मन्त्रैः प्रशमिता ह्येते नेष्टं मुष्णन्ति यन्नियम् ॥ १७
 बृहदुक्थतपस्यैव पुत्रो भूमिसुपाश्रितः ।
 अग्निहोत्रे ह्यमाने पृथिव्यां सद्भिरिज्यते ॥ १८

रथंतरश्च तपसः पुत्रोऽग्निः परिपद्यते ।
 मित्रविन्दाय वै तस्य हविरध्वर्यवो विदुः ।
 मुमुदे परमप्रीतः सह पुत्रैर्महायशाः ॥ १९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि दशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

२११

मार्कण्डेय उवाच ।

गुरुभिर्नियमैर्युक्तो भरतो नाम पावकः ।
 अग्निः पुष्टिमतिर्नाम तृष्टः पुष्टिं प्रयच्छति ।
 भरत्येष प्रजाः सर्वास्ततो भरत उच्यते ॥ १
 अग्निर्यस्तु शिवो नाम शक्तिपूजापरश्च सः ।

दुःसार्तानां स सर्वेषां शिवकृत्सततं शिवः ॥ २
 तपसस्तु फलं दृष्ट्वा संप्रवृद्धं तपो महत् ।
 उद्धर्तुकामो मतिमान्पुत्रो जज्ञे पुरंदरः ॥ ३
 ऊष्मा चैवोष्मणो जज्ञे सोऽग्निर्भूतेषु लक्ष्यते ।
 अग्निश्चापि मनुर्नाम प्राजापत्यमकारयत् ॥ ४

(except G₃) ह्येते (for ह्येते) — ^a) D₄ नेष्टे B₁ मुचति,
 D₄ मुष्टति S (except G₃) याज्ञिय

18 ^a) D₀ D₄ बृहदुक्थस, D₁ G₃ दुक्थस (for दुक्थ)
 K₃ D₂ G₃ [हृ]व (for [ए]व) T G₃ 4 M तपस्यै (T G₂
 'स्ये)व बृहदुक्थ (T₁ 'त्य', M 'कथ्य) G₁ तस्यैव ब्रह्मदुक्थ
 स — ^b) B₁ 4 पुत्रौ S₁ B₁₋₃ Dc D₁ 4 6 अपा, K₃
 ह्वा (for उपा) — ^d) M₁ सोद्भिर, M₂ योद्भिर (for
 सद्भिर) S₁ T₁ इज्यते, K₁ 2 D₃ इज्य, Dc Dn₃ उच्य;
 G₁ 2 4 इह्य (for इज्य)

19 D₅ om 19^{ab} — ^b) B₁ 3 'पथ्य', T₃ 'दथ्य'
 (for 'पथ्य') — ^c) B₁ Dn₁ n₂ तस्यै, B₄ पथ्य (for
 तस्य) S₁ K₁ 2 मित्रविदायस्तस्य, K₃ B₂ Dc Dn₃ D₂ 5
 T₂ M विदाय चैतस्य, G₁ 2 4 'विदा तथा भार्या — ^d)
 B₄ विष्टु, G₂ 4 M₂ ददु (for विदु) — After 19^{cd}, S
 (except G₃) ins

1051* एतै सह महाभाग तपस्तेजस्विभिर्नृप ।
 — ^f) B₁ मपुत्रेण (for सह पुत्रैर्) D₃ 'तपा (for 'यशा')

Colophon — Major parvan S₁ K₂ Dn₂ D₃ T₂
 G₂₋₄ आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमास्या S₁
 K₁ 3 4 B D (all om sub parvan name) mention
 only आगिरस — Adhy no (figures, words or both)
 Dn₁ 219, Dn₂ 218, D₁ 222, T G₁ 3 M (M₂ inf
 lin) 212, G₂ 4 M₂ (orig) 214 — Śloka no
 Dn₁ n₂ 19

211

1 ^a) S₁ K₁ 2 यता, K₃ B Dn₁ n₂ D₄ 6 G₃ जानो,
 K₄ D₁₋₃ यज्ञैर्; Dc Dn₃ D₄ यत्तो (for युक्ते) — ^b) S
 (except G₃) पाथिव (for पावक.) — ^c) S₁ K₁ 2 Dc₁
 D₁ 5 पुष्टिमति, B₁ तुष्टिमति (for पुष्टिमति) — ^d) K₂ 3
 तुष्टिपुष्टि, D₅ पुष्ट पुष्टि — After 1 S (except G₃) ins
 1052* सतत भरतश्रेष्ठ पावको वै महाप्रभ ।

2 ^a) K₄ B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) T₂ G₂ च (for
 तु) — ^b) S₁ K₁ 3 4 B₁ D₁ 2 शक्तिपूजायनश्च य (S₁
 स); T G₁ 2 4 M शक्तिः (M₂ 'क्तः) पूजा च (T₁ पूजाय,
 T₂ पूजय) नित्यश (M निश्चय) — ^c) B D (except D₂ 3)
 G₂ च (for स) — ^d) S₁ transp शिवकृत्न and सतत
 D₅ विदु (for शिव)

3 ^a) S₁ K D₁₋₃ 5 तपसश्च, B₃ उपमद्य D₁ पर, M
 वल (for फल) — ^b) Dn₁ n₂ D₄ 6 T₂ G₂₋₄ संप्रवृत्त,
 D₁ प्रवृत्त च (for संप्रवृत्त) S₁ K₂₋₄ D₁₋₃ 5 ततो (for
 तपो) K₃ [S]भवत् (for महत्) S (except G₃) तपो-
 मय (for तपो महत्) — ^c) K₃ तद्वर्तुकामो, B₁ उद्धर्तुमानो,
 B₄ D₅ तद्वर्तुकामो, Dn₃ S (except G₃) तद्वर्तुकामो B₃
 बलवान् (for मतिमान्) — ^d) S₁ K₁ 2 B₃ G₄ पुत्र (for
 पुत्रो) K₃ D₅ (before corr) 6 यज्ञे, D₄ याज्ञे (for जज्ञे)

4 ^a) K₁ 2 4 Dn₁ n₂ D₁ 4-5 G₃ उष्मा, Dc Dn₃
 तस्मात् (for ऊष्मा) K₂ Dc₁ Dn₃ T₁ G₁ 2 4 चैवोष्मणा,
 D₁ 'ष्मवाञ् — ^c) B₁ हि (for [क]पि) D₅ मतिर् (for

शंभुमग्निमथ प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ।
 आवमथ्यं द्विजाः प्राहुर्दीप्तमग्निं महाप्रभम् ॥ ५
 ऊर्जस्करान्हव्यवाहान्मुवर्णसदृशप्रभान् ।
 अग्निस्तपो ह्यजनयत्पञ्च यज्ञसुतानिह ॥ ६
 प्रशान्तेऽग्निर्महाभाग परिश्रान्तो गवापतिः ।
 असुगञ्जनयन्वोगन्मर्त्याश्चैव पृथग्विधान् ॥ ७
 तपमथ मनुं पुत्रं मानुं चाप्यङ्गिरसृजत् ।
 बृहद्भ्रातुं तु तं प्राहुर्ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ ८
 भानोर्भार्या सुप्रजा तु बृहद्भासा तु सोमजा ।

असृजेतां तु पद् पुत्राञ्च्युषु तासां प्रजाविधिम् ॥ ९
 दुर्वलानां तु भूतानां तनुं यः संप्रयच्छति ।
 तमग्निं बलदं प्राहुः प्रथमं मानुतः सुतम् ॥ १०
 यः प्रशान्तेषु भूतेषु मन्युर्ववति दारुणः ।
 अग्निः स मन्युमात्राम द्वितीयो मानुतः सुतः ॥ ११
 दर्शं च पौर्णमासे च यस्येह हविरुच्यते ।
 विष्णुर्नामेह योऽग्निस्तु धृतिमात्राम मोऽङ्गिराः ॥ १२
 इन्द्रेण सहितं यस्य हविराग्रयणं स्मृतम् ।
 अग्निराग्रयणो नाम भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १३

C 3 14189
B 3 221 13
V 3 223 13

मनुत् — ^a) K₃ अक्त्वयन्, B₁ स कामयेत् (m as in text), S (except G₃) स (G₁ सु)कारण (for अकारयत्)

5 ^c) S₁ K₃ आवयकथ्य (K₃ कथ्य), B₄ मथ्य, T₁ आहु म्नुय, G₁ आवमथ्य च (for आवमथ्य)

6 G₁ om 6^{ab} — ^a) S₁ K₃ T₁ ऊर्जस्कारान्, K₄ म्गल, B₂ च्चुगल, B₃ (m as in text) ऊर्ध्वकरान् — ^b) Ś₁ रजनं (for मद्भशं) — ^c) Ś₁ K D₁ २ बह्नीन, B₁₋₃

Dn₁ n₂ D₄ ६ T₂ G₃ ततस्, B₄ Dc Dn₃ D₃ ६ वह्निस् (for अग्निस्) Ś₁ K B₄ Dc Dn₃ D₁₋₃ ६ तनो, G₄ तप्यो (for तपो) Ś₁ K₁ २ [S]न्यां जनयेत्, K₃ ६ D₁₋₃ ६ व्यजनयन्, B₄ [S]प्यं, D₄ [S]म्यं (for ह्यं) — ^c) K₄

D₂ ३ यजन्, M₂ जजे (for यज) B₃ D₂ इव (for इह)

7 M om 7 — ^a) K B₁ ३ Dc D₂ ३ ६ प्रशातो (K₂ मातो), T₁ G₁ ३ ६ तनो (for शान्ते) S₁ K₁ २ ६ B₃

D₂ T₂ भाग, Dc D₁ राज (for भाग) — ^b) T₁ प्रति (for परि) K₃ गतागति, D₂ गवा गति (for गवा पति)

— K₂ om 7^c-8^d — ^c) B₃ T₁ G₂ ६ जनयद्, Dc D₂ ३ ६ असृजद् (for जनयन्) — ^d) K₃ ६ D₃ ६ मस्यान् (for मस्यांन) G₁ २ ६ च म (for चैव) — G₁ reads

3 209 16-21 after 7, M (which om 7) reads them after 6

8 K₂ om 8 (cf v l 7) — ^{ab}) D₆ मानु पुत्र (by transp) T₁ पूर्वं (for पुत्र) Ś₁ K₃ B Dn₁ n₂

D₄ ६ T₂ G₃ चाप्यगिरा सृजत्, K₄ Dc Dn₃ D₁₋₃ ६ चा सृजत् (D₆ वा)गिरा — ^c) K₃ Dc D₆ तत्, T G₂ ६ च त (for तु त) — D₆ om (hapl) 8^d-10^c

9 D₆ om 9 (cf v l 8) — ^a) S₁ K B₁ (m as in text) D₁₋₃ सूर्यजा तु, S (except G₃) महारान (for सुप्रजा तु) — ^b) K₃ द्भानुश्, B₂ द्योपा (for द्दामा) K₃

D₂ S (except G₃) च (for तु) B (B₃ marg) Dc

Dn D₄ ६ G₃ सूर्यजा, B₃ शाम (for सोम) — ^c) S₁ K₂ ३ B₁ अयाचेतां, B₂ ६ असृजत्तान् (B₃ न्ता), D₁₋₃ अजायेतां, G₂ ६ अजायत (for असृजेतां) G₂ ६ हि (for तु) S₁ K₂ ६ D₂ ३ ते; K₃ B₁ तान् (for पद्) T₁ G₁ पद् पुत्राञ्जनयामास, T₂ मा पद् पुत्रानजायत, M पद् पुत्रान्याचत तदा — After 9^c, G₁ ins

1053* तदा सा कन्यया सह ।

भानोरङ्गिरसस्याथ

— ^a) Ś₁ K₁₋₃ ताम्या, D₁ ३ G₂ ६ तेषा, D₂ M₁ तस्या, G₁ तस्य, M₂ तस्यां (for तासा) Ś₁ D₁ विधि (for विधिम्) T₂ हर्षपुत्रास्तदा शृणु

10 D₆ om 10^{abc} (cf v l 8) — ^b) Ś₁ K D₁ तनूत्, B₁ ३ Dc Dn D₄ ६ G₃ असृज्; B₄ D₂ ३ बल (for तनु) B₂ असृजन्य प्रयच्छति — ^c) S₁ transp बलद and प्रथम

B₄ मानुज, S (except G₃) ज (for तं)

11 11^{ab} = (var) 3 209 22^{ab} — ^a) K₃ तु शा (for प्रशा) G₁ लोके (for भूते) T₁ भूतेषु य प्रशातेषु

— ^c) G₄ अग्नि सुमन्युनामा वै — ^d) S (except G₃) मानुज (for त) Ś₁ K₃ म्वय (for सुत)

12 ^a) S₁ K₃ D₆ M पौर्णमास्ये, T₁ G₁ पूर्णमासे, T₂ G₂ ६ पौर्णमास्या — ^b) S₁ रच्यते, K₁ ३ रिच्यते (for रच्यते) D₁ हविर्यस्येह चोच्यते — ^c) K₃ D₁₋₃ ६ T₁ M विष्णुना सह (for विष्णुर्नामेह) Ś₁ K₁ [ह]ति,

K₄ T₂ ह (for [ह]ह) Ś₁ K₂ T₁ सोमि, M₁ वह्नि (for योऽग्नि) — ^d) Ś₁ K₁ ३ G₁ नामतोर्गिरा, K₄

नामतोचिरात्, D₁ ३ नामतो विराट् B₂ दृतिर्नामापि म्गिरा

13 ^a) Ś₁ K₁ ३ तस्य; G₄ यस्तु (for यस्य) — ^b) Ś₁ K₃ आश्रयण, K₃ B₃ Dc₃ अग्रयण; K₄ D₃ आश्रयण, B₁

अग्रहण, B₂ अश्रयहर, D₂ आश्रयण Ś₁ K₁ ३ विद् (for

चातुर्मास्येषु नित्यानां हविषां यो निरग्रहः ।
 चतुर्भिः सहितः पुत्रैर्भानोरेवान्वयस्तु सः ॥ १४
 निशां त्वजनयत्कन्यामग्नीपोमाद्युभौ तथा ।
 मनोरेवाभवद्भार्या सुपुत्रे पञ्च पावकान् ॥ १५
 पूज्यते हविषाद्येण चातुर्मास्येषु पावकः ।
 पर्जन्यसहितः श्रीमानग्निर्वैश्वानरस्तु सः ॥ १६
 अस्य लोकस्य सर्वस्य यः पतिः परिपठ्यते ।
 सोऽग्निर्विश्वपतिर्नाम द्वितीयो वै मनोः सुतः ।
 ततः खिष्टं भवेदाज्यं खिष्टकृत्परमः स्मृतः ॥ १७
 कन्या सा रोहिणी नाम हिरण्यरुगिणोः सुता ।

कर्मणामौ वभौ भार्या म वह्निः म प्रजापतिः ॥ १८
 प्राणमाश्रित्य यो देहं प्रवर्तयति देहिनाम् ।
 तस्य संनिहितो नाम शब्दरूपस्य साधनः ॥ १९
 शुक्लकृष्णगतिर्देवो यो विभर्ति हुताशनम् ।
 अकल्मषः कल्मषाणां कर्ता क्रोधाश्रितस्तु मः ॥ २०
 ऋषिलं परमर्षिं च यं प्राहुर्यतयः मदा ।
 अग्निः म ऋषिलो नाम सांख्ययोगप्रवर्तकः ॥ २१
 अग्निर्यच्छति भूतानि येन भूतानि नित्यदा ।
 कर्मस्त्रिह विचित्रेषु सोऽग्रणीर्वह्निरुच्यते ॥ २२
 इमानन्यान्समसृजत्पावकान्प्रथितान्भुवि ।

स्मृतम्) — ^c) Ś1 K1 ३ आश्रयणो, K३ अग्रहणो, K४ D२ ३
 आश्रयणो, B1 अग्रहणो, B२ अग्रय यज्ञो, B३ De Dn३ D४
 अग्रयणो — ^d) = 14^d B1 ४ [आ]मजं (for [अ]न्वयं)
 K३ तु य, S (except G३) स्मृत (for तु म)

14 Ś1 K1 ३ D1 om (hapl) 14 — ^b) K३ B1 ३ ४
 De Dn३ D३ (sup lin) T1 G२ ४ M निरग्रज, K४ D२ ३
 (omg) निरग्रज, B२ निरुच्यते, D६ T२ G1 [S]निरग्रत (T२
 ज; G1 ह) — M२ om (hapl) from पुत्रैर् (in 14^c)
 up to सहित (in 16^c) — ^c) G1 ३ ४ महिते (for त)
 — ^d) = 13^d G1 अगिरमं (for एवान्वयं) T स्मृत
 (for तु स)

15 M२ om 15 (cf v l 14), G1 om (hapl.)
 15-16 — ^a) B२ ४ De२ Dn1 n३ D३ T३ निशा (for
 निशां) B1 Dn३ M1 च (for तु) — ^b) Ś1 K1 ३ सुतौ,
 G२ अपि (for तथा) — ^c) Dn1 भानोर् (for मनोर्)
 D६ या चां, T1 M1 एपां (for एपां) — ^d) T२ वे
 पावकान्पठ्यन्

16 M२ om up to सहित (in 16^c), G1 om 16
 (cf v l 14, 15) — ^a) K४ पूज्यते, B२ युज्यते K३ ४
 Dn३ D1 हविषाद्येण, T G२ ४ M1 हविषा (T1 पां) योमे
 — ^b) B२ चातुर्मास्येन, D६ स्वे ह — ^c) Ś1 पचान्वयम्, K1
 पचन्या मं, B२ ४ पर्जन्य मं — ^d) De Dn३ च स, T२
 तत (for तु स)

17 ^a) K1 ३ B1 ३ D२ M1 transp लोकं and सर्वं
 — ^b) K४ B D (except D1-३ ६) G३ प्रसु (for पति)
 K३ B Dn1 n३ D1-४ ६ G३ परिपच्यते, De1 Dn३ M1
 पच्यते — ^d) B1 यो (for वं) S (except T२ G२)
 द्वितीयस्य (G२ ४ स्त्रा)पस सुत — After 17^{cd}, T G1 ४
 M repeat 3 209 16-21 — G२ M om 17^{ef} — 17^{ef} =

3 209 21^{cd} — ^c) Ś1 K३ ३ D२ ३ ६ G३ त्रिष्ट, K1
 त्रिष्ट, K४ सृष्ट, B३ De२ दि (for त्रि) S1 K1 ३ गुष्ट,
 K३ ४ D1-३ ६ T G1 ४ द्राष्ट, B1 गुष्ट (for आश्रय) — ^f)
 B२ दिष्टं, D३ त्रिष्टं, G1 मिष्टं (for त्रिष्टं) K३ B D
 (except D२ ३) G३ परमन्तु म, G1 ४ परमन्त

18 ^a) D२ ३ कन्यका, G२ ३ ४ M1 कन्या या (for
 कन्या सा) S (except G३) इरिणी (for रोहिणी) — ^b)
 K1 कश्यपो K३ De D1 ४ सुता — ^c) K४ D1-३ कर्तं
 मस्य, B३ T३ G1 ३ ४ M1 कर्मणोमी K1 ३ B1 T३ M1
 मा, B३ वा (for [अ]र्षी) K३ D1 भयद्, T1 वभौ
 (for वभौ)

19 ^a) Ś1 K B1 D२ ३ ६ T G1 ३ ४ M1 प्राणम् (as
 in text), the rest प्राणान् — Dn३ om 19^{cd} — ^c)
 K३ D३ यस्य (for तस्य) — ^d) M२ तस्य (for शब्द) Ś1
 K D1-३ ३ साधकं (for न)

20 ^a) G1 शुक्ल कृष्ण (for शुक्लकृष्ण) D२ गनी, B३
 S (except T२ G३) वपुर् (for गतिर्) Ś1 देहो, K३ देहे
 (for देवो) — ^b) D1 विप्रते यो (for यो विभर्ति) B1
 De२ D२ T1 G२ ४ M1 हुताशन

21 ^{ab}) Ś1 K D1-३ ३ परमर्षिं च य प्राहु कपिल यतय
 (S1 K1 ३ सुतय) सदा — ^c) D६ S (except G३) तु
 (for म)

22 ^a) K३ ४ अमे (K४ च) यच्छति भूताना, B D G३
 अमे (D३ अय) यच्छति भूताना, T1 G1 ३ ४ M योत्तर (T1
 यो नियच्छति भूतानि — ^b) B1 गच्छति, T G1 ३ ४ M1
 चेषति (for भूतानि)

23 ^a) S1 K३ ३ अवसृजत्, B1 अप्यसृजत्, B२ D३ ६
 M३ असृजत्, T1 असृजन्य, T२ G1 ३ चा (G1 च) सृजत्तान्,
 G४ च ससृजे, M1 अभ्यसृजत् (for समसृजत्) — ^b) K३ T1

अग्निहोत्रस्य दुष्टस्य प्रायश्चित्तार्थमुल्बणान् ॥ २३
 सस्पृशेयुर्यदान्योन्यं कथंचिद्वायुनाग्रयः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै शुचयेऽग्नये ॥ २४
 दक्षिणाग्निर्यदा द्वाभ्यां संसृजेत तदा किल ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या वै वीतयेऽग्नये ॥ २५
 यद्यग्रयो हि स्पृश्येयुर्निवेशस्था द्वाग्निना ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या तु शुचयेऽग्नये ॥ २६

अग्नि रजस्रला चेत्स्त्री संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या दस्युमतेऽग्नये ॥ २७
 मृतः श्रूयेत यो जीवन्परैयुः पशवो यथा ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कर्तव्याभिमतेऽग्नये ॥ २८
 आर्तो न जुहुयादग्निं त्रिरात्रं यस्तु ब्राह्मणः ।
 इष्टिरष्टाकपालेन कार्या स्यादुत्तराग्नये ॥ २९
 दर्शं च पौर्णमासं च यस्य तिष्ठेत्प्रतिष्ठितम् ।

C 3 14206
 B 3 221 30
 P 3 223 30

M₂ नव, M₁ नृप (for सुवि) T₂ G₁ ३ ४ पावकान्प्रथितौ
 जम — ^d) Ś₁ K₁ ३ उल्बण, K₃ D₁ ६ उद्दहन्; T₁ G₁
 उद्दहेत्, G₂ ४ उद्दहान् (for उल्बणान्)

24 24^c=25^c, 26^c, 27^c, 28^c, 29^c, 30^c, 31^c — ^d)
 = (var) 26^d K₄ वै विचये, B₁ दस्युमते, Dn₁ n₂
 D₂ ६ M वै (M Dn₁ वि) विचये, D₁ विविचये, D₃ सुमतये,
 T₁ ततुमते, T₂ [अ]पि प्रचये, G₁ [अ]न्नपतये, G₂ ४ तु शुचये
 — After 24, T₁ reads 30

25 Ś₁ K₁ ३ ४ om. (hapl) 25, D₂ om 25^a-28^b,
 D₅ T₁ om (hapl) 25-26 — ^b) K₃ संसृजेत, B₂
 सश्रयेत, T₂ सस्पृशेत् M₁ सस्पृशेदाग्निहोत्रिक — 25^c=24^c,
 etc — K₃ om 25^d-26^d — ^d) G₁ तु शुचये, G₂ विवि
 चये, G₄ [अ]न्नपतये, M स्याद्वीतये (for वै वीतये) B₁
 कर्तव्याभिमतेग्नये

26 K₃ D₂ ६ T₁ om 26 (cf v.l. 25) — ^a) K₁ ३
 B₄ G₄ यद् (for यद्य) S₁ K₁ ३ ४ विस्पृश्ये (K₄ मिध्रे)
 युर, Dn D₄ ६ G₃ हि स्पृशेयुर (Dn₃ स्पृशेयुश्च), D₁ [S]भि
 मशेयुर, G₁ ४ [S]भिस्पृश्येयुर — ^b) Ś₁ विदोषस्था, K₄
 निविदोषस्था, B₁ निवेशस्त K₁ दवाग्नये — ^c) = 24^c, etc
 Dc अष्टाकपाले तु — ^d) = (var) 24^d B₂ हि, B₄ Dc
 वै, T₂ M₁ स्यात् (for तु) B₂ कार्या पार्थकृतेग्नये — After
 26, T₂ G₁ ३ ४ M₁ read 31

27 D₂ om. 27 (cf v.l. 25), K₁ om (hapl)
 27-29 M₂ transp 27 and 28, T₁ reads 27 after 30
 — ^a) K₄ Dc₁ D₁ ३ ४ अग्नीन् (for अग्निं) Ś₁ K₂ ४
 D₁ ३ या (K₄ च also), K₃ B₂ Dc₁ Dn₁ n₂ D₄ ६ वै,
 Dn₃ D₅ च (for चेत्) — ^b) Ś₁ अग्निहोत्रिण, K₂ णा,
 K₃ ४ D₁ ३ ५ कान्, B₁ ४ Dc₂ Dn₁ होत्रक, T₂ G₂ ४
 M₂ आग्निहोत्रिक — 27^c=24^c, etc — Dc₁ om 27^d
 — ^d) Dn₁ कुर्याद् (for कार्या) K₄ B₁ चाग्निमते, B₂
 पिष्टिं, Dn₁ अप्सु, Dn₂ D₄ वसुं, T₁ G₁ ततुं, T₂ G₄
 न्वस्य चये, G₂ M₂ तु (M₂ त्वा) शुचये, M₁ तुष्टिमते (for
 दस्यु)

28 D₂ om 28^{ab}, K₁ om 28 (cf v.l. 25, 27), T₁
 om (hapl) 28-29 M₂ transp 27 and 28 — ^a)
 G₂ ४ मृते (for मृत) D₅ सुयेत, T₂ तु ननु (for श्रूयेत)
 B Dc Dn D₁ ४ ६ G₂ जीव (for जीवन्) — ^b) S
 (except G₃, T₁ om) परासु (for परैयु) G₁ ३ ४
 अशुचिर् (for पशवो) B₂ ३ D (except D₅, D₂ om)
 G₃ M₂ यदा, B₄ यदि (for यथा) — 28^c=24^c, etc
 — D₅ om (hapl) from सुरभि up to कार्या (in 29^d)
 — ^d) Ś₁ K₂ कार्या चाग्निमते, K₄ कार्या स्यादुत्तरा (= 29^d),
 B₁ ४ कार्या वै वीतये (B₄ शुचये), Dn₁ n₂ कार्या सुरभि
 मते (hypermetric!), T₂ कार्या ह्यग्निं, G₁ ३ ४ कार्या
 वसुं (cf v.l. 30^d)

29 K₁ T₁ om 29, D₅ om from 29^a up to कार्या
 (cf v.l. 25, 28), S₁ K₂ ४ om (hapl) 29 — ^b) B₄
 S (except G₃, T₁ om) वै द्विज (for ब्राह्मण) K₃
 सस्पृशेदाग्निहोत्रिक (= 27^b) — 29^c=24^c, etc — Dc
 om 29^d-30^d — ^d) K₃ चाग्निमते, B₁ M₂ तु शुचये,
 D₃ दस्युमते, T₂ G₁ ३ ४ ततुमते (for स्यादुत्तरा) M₁
 कर्तव्याप्सुमतेग्नये

30 D₆ om 30 (cf v.l. 29) K₄ D₁ ६ transp
 30 and 31, T₁ reads 30 after 24 — ^a) S₁ दाश्ये, K₁
 T₂ G₁ ३ ४ दर्शे, T₁ दर्शश् (for दां) Ś₁ मास्ये, K₂
 मास्ये, K₃ B₁ ३ M मास्य, T₁ मासश्, T₂ G₁ ३ ४ मास्य
 (for मास) D₁ दर्शायां पौर्णमास्या वा — ^b) Ś₁ K₁ ३
 यस्य तिष्ठति प्र(Ś₁ सु)स्थित, K₃ ४ B₁ D₁-३ यस्य तिष्ठेत्
 प्रस्थित, T₂ G₁ ३ ४ यस्य तिष्ठेत् प्रतिष्ठित — ^d) Ś₁ K D₁
 पथि (K₄ चाग्नि)म(K₃ ग)तेग्नये, T₁ सुमतये (for पथि
 कृते) D₂ ३ कर्तव्याभिमतेग्नये (= 28^d) — After 30,
 T₁ reads 27

31 Ś₁ K₁-३ D₂ ३ T₁ M₂ om (hapl) 31 T₂
 G₁ ३ ४ M₁ read 31 after 26, K₄ D₁ ६ transp 30 and
 31 — ^a) K₄ T₂ G₁ ३ ४ सूतकाग्निर् G₁ ३ ४ तु (for
 च) D₅ चान्य, T₂ चाग्नि (for चाग्निं) — ^b) G₂ ४ M₁

इष्टिरष्टाकपालेन कार्या पथिकृतेऽग्रये ॥ ३०
सूक्तिकारिष्यदा चाग्निं संस्पृशेदग्निहोत्रिकम् ।

इष्टिरष्टाकपालेन कार्या चाग्निमतेऽग्रये ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षकादशाधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

२१२

मार्कण्डेय उवाच ।

आपस्य मुदिता भार्या सहस्य परमा प्रिया ।
भूपतिर्भुवभर्ता च जनयत्पावकं परम् ॥ १
भूतानां चापि सर्वेषां यं प्राहुः पावकं पतिम् ।
आत्मा भुवनभर्तेति सान्द्रयेषु द्विजातिषु ॥ २
महतां चैव भूतानां सर्वेषामिह यः पतिः ।

भगवान्म महातेजा नित्यं चरति पावकः ॥ ३
अग्निर्गृहपतिर्नाम नित्यं यत्रेषु पूज्यते ।
हुतं वहति यो ह्ययमस्य लोकरस्य पावकः ॥ ४
अपां गर्भो महाभागः सहपुत्रो महाद्भुतः ।
भूपतिर्भुवभर्ता च महतः पतिरुच्यते ॥ ५
दहन्मृतानि भूतानि तस्याग्निर्भगतोऽभवत् ।

आग्निहोत्रिक — 31^c = 24^c, etc — ^d) T₂ G₂ 4 छप्सु
मते, G₁ सुमतये, M₁ ततुमते (for चाग्निमते)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₂ G₂ 4
आरण्य — Sub parvan G₁ M₂ मार्कण्डेयमम (M₂ 'मा')
स्या (followed in M₂ by आगिरस) K₁ 3 4 B D G₂
(all om sub parvan name) mention only आगिरस
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ 220,
Dn₂ 219, D₁ 223, T G₁ M (M₂ inf ln) 213,
G₂ 4 M₂ (orig) 215 — Śloka no Dn₁ n₂ 32,
D₁ 31

212

1 ^a) K₂ Dc Dn₁ n₂ D₂ 6 G₂ Cnp आपस्य मुदिता,
K₄ आपस्य मुदिता (m as in text), D₁ आपस्य सुता (for
आपस्य मुदिता) — ^b) S (except G₂) मा चास्य (for
सहस्य) Ś₁ K₂ D₁-3 T₂ G₁ 2 4 M₂ परमप्रिया — ^c)
= 5^c D₂ 6 T G₂ 4 भूपति (for भूपतिर्) K₁ B₁ D₁ भव,
T G₁ 2 4 भूत (for भुव) B₁ T G₁ 2 4 -भर्तार, B₂
भार्या च, B₄ कर्ता च (for भर्ता च) — Ś₁ K₁ 3 om
(hapl) 1^a-5^c — ^d) D₁ 2 5 असृजत (for जनयत्) T
G₁ 2 4 जनयामास पावक

2 S₁ K₁ 3 om 2 (cf v l 1), D₂ om 2^{ab} — ^a)
K₂ 4 D₂ 5 T₁ चैव, B₂ Dc₁ Dn₁ n₂ D₁ T₂ G₂ सापि,
B₄ अपि (for चापि) — ^b) K₄ D₁ 2 5 पर, B₁ प्रति (for

पतिम्) — ^c) B₄ M 'भर्ता' च, D₂ 'कर्तेति, T G₁ 2 4
'कर्ता च (T तु) (for 'भर्तेति) — ^d) B₄ 'सोन्वयेषु, Dc₂
D₂ T₁ M 'सोन्वयेषु, T₂ G₁ 2 4 'सोन्वयेषु B₂ D₁ 2 5 S
(except G₂) द्विजातिभि K₄ सान्द्रये मुद्विजातिभि (m as
in text)

3 Ś₁ K₁ 3 om 3 (cf v l 1) — ^{ab}) B₁ अन्येषा
(for महता) B₂ G₁ चापि (for चैव) M₁ transp
भूताना and सर्वेषा K₄ D₁-3 5 अपि, B₁ 4 T₂ M
चैव, T₁ G₁ ष्व, G₂ चापि (for इह) G₄ च यथा (for
इह य)

4 Ś₁ K₁ 3 om 4 (cf v l 1), M₂ om 4-5 — ^c)
K₂ हुत, K₄ D₁-3 5 अय, B₁ T G₁ 2 4 M₁ आज्य (for
हुत) M₁ ह्यस (for यो ह्यस्यम्) — ^d) B₂ तस्य, T₂
G₁ 2 4 M₁ सर्व (for अस्य)

5 Ś₁ K₁ 3 om 5^{abc}, M₂ om 5 (cf v l 1, 4)
— ^a) B₂ अयमेव (for अपा गर्भो) K₂ B₄ Dn₁ D₂ G₁
महाभाग, G₄ 'गा' — ^b) K₂ B₄ Dn D₂ 6 G₂ सत्वभुगयो
(for सहपुत्रो) T₂ G₂ महान्प्र (G₂ 'प्र)भु (for महाद्भुत)
— ^c) = 1^c K₂ D₁ भव, T₁ G₁ भूत (for भुव) T
G₁ 2 कर्ता (for -भर्ता) G₄ भुवनार्तश्च (for भुवभर्ता च)

6 ^a) B₄ Dc भूतानि (for सृ) T G₁ 2 4 सृ (T₁ सृ)
ता वहतो ह्यनानि, M सृति वह (M₂ 'ह')नि भूताना — ^b) D₂
तथा, M₁ तत्रा (for तस्या) T G₂ 4 [अ]ग्निभर्तो (for
[अ]ग्निभर्तो) K₄ भव एव तु, M₁ रद्विनो, M₂ चहना (for
भरतोऽभवत्) — ^c) K₂ 3 B₄ D₂ M अग्निष्टोमे तु, B₁-3
'ष्टोमेन, D₂ 5 'ष्टोमेनि, T G₁ 2 4 'ष्टोमस्तु D₂ नियम

अग्निष्टोमे च नियतः क्रतुश्रेष्ठो भरस्य तु ॥ ६
 आयान्तं नियतं दृष्ट्वा प्रविवेशार्णवं भयात् ।
 देवास्तं नाधिगच्छन्ति मार्गमाणा यथादिशम् ॥ ७
 दृष्ट्वा त्वग्निरथर्वाणं ततो वचनमब्रवीत् ।
 देवानां ब्रह्म हव्यं त्वमहं वीर सुदुर्बलः ।
 अथर्वन्गच्छ मध्वक्षं प्रियमेतत्कुरुष्व मे ॥ ८
 प्रेष्य चाग्निरथर्वाणमन्यं देशं ततोऽगमत् ।
 मत्स्यास्तस्य समाचख्युः क्रुद्धस्तानधिरब्रवीत् ॥ ९
 भक्ष्या वै विविधैर्भावैर्भविष्यथ शरीरिणाम् ।
 अथर्वाणं तथा चापि हव्यवाहोऽब्रवीद्वचः ॥ १०

अनुनीयमानोऽपि भृशं देववाक्याद्धि तेन सः ।
 नैच्छद्वोढुं हविः सर्वं शरीरं च समत्यजत् ॥ ११
 स तच्छरीरं संत्यज्य प्रविवेश धरां तदा ।
 भूमिं स्पृष्ट्वासृजद्घातून्पृथक्पृथगतोव हि ॥ १२
 आस्यात्सुगन्धिं तेजश्च अस्थिरभ्यो देवदारु च ।
 श्लेष्मणः स्फटिकं तस्य पित्तान्मरकतं तथा ॥ १३
 यकृत्कृष्णायसं तस्य त्रिभिरेव वभुः प्रजाः ।
 नखास्तस्याभ्रपटलं शिराजालानि विद्रुमम् ।
 शरीराद्विविधाश्चान्ये धातवोऽस्याभवन्पृथक् ॥ १४
 एवं त्यक्त्वा शरीरं तु परमे तपसि स्थितः ।

C 3 14223
 B 3 222 16
 K 3 224 16

(for 'तृ') — ^a) K₄ D₅ M श्रेष्ठे (for श्रेष्ठो) Ś₁ K₁ ३ ४
 D₁₋₃ भरस्य तु, B₄ S (except G₃) भवत्युत्, D₅ भविष्यति
 (for भग्न्य तु) — After 6, Dc Dn D₅ ins

1054* स वह्निं प्रथमो नित्यं देवैरन्विष्यते प्रभुः ।

7 ^a) D₂ ३ आयात्, T₁ आयाद्यो (for आयान्त) — ^c)
 K₄ Dn D₄ ६ G₃ देवास्तत्रापि (Dn₁ D₄ ६ धि) गच्छति
 — ^d) T₁ 'दिश', T₂ तथा, G₁ ३ ४ M₂ 'तथ' (for 'दिशम्')

8 ^c) D₂ च त्व (sic), T₂ च (for त्वम्) — ^d) B₁
 महावीर (for अह वीर) T G₁ ३ ४ M अह (T₂ महान्)
 देवेषु दुर्बल (G₁ दुर्बलम्) — ^e) K₁ B D (except D₁₋₃ ५)
 G₃ M₂ अथ त्व (M₂ तान्) (for अथर्वन्) Ś₁ K₂ Dc₂
 D₂ ३ ५ T₁ M मध्व (D₅ 'ध्वा')क्ष, B₁ मा सख्य, T₂ G₁ ३ ४
 मा द्वेष (for मध्वक्ष) — ^f) B₁ क्षिप्रम् (for प्रियम्) D₅
 एव (for एतत्)

9 ^a) K₄ D₃ T G₁ ४ प्रेष्य (for प्रेष्य) — ^b) K₁ ३
 Dc अन्यदेश Ś₁ K₁ ३ ततो गत, T₂ अथागमत् — ^c)
 K₂ D₂ तस्य समाचख्युः, T₂ G₂ समस्तमाचख्युः

10 ^a) B₂ भोगैर् (m भावैर् as in text) — ^b) K₁
 भविष्यत, K₂ 'प्यति' (for 'प्यथ') B₁ शरीरिण — ^c)
 D₅ तथा प्राह, T₁ तथोवाच, G₁ तथा चाधिर् (for तथा चापि)
 — ^d) D₅ महामति, T₁ तदा वच (for ऽब्रवीद्वच)

11 ^a) Hypermetric! Ś₁ अनुनीय, B₁ अन्वीय (for
 अनुनीय) Ś₁ K₁ ३ ४ Dn D₃ ४ ६ G₃ हि, T₁ [S]ति
 (for Sपि) T₂ अनुनीयमानेन भृश — ^b) Ś₁ 'क्ष तेन स ;
 K₄ D₂ ३ 'द् द्विजोत्तम, Dn₃ 'द् द्विजेन स, D₁ ५ 'द्विचेतन',
 S (except G₃ M₂) न्वितेन स (for द्वि तेन स) — ^c)
 K₂ पूर्व, Dn₃ मोढु, D₁ शर्व (for सर्व) — ^d) B₁₋₃ D
 (except D₁₋₃ ५) G₃ चापि सोत्यजत्, T₁ च तथात्, T₂
 G₁ ३ ४ M च परित्यज (T₂ G₁ 'जे'न्) (for च समत्यजत्)

12 ^a) B₁ तच्छरीरं च, T₁ तत् शरीर (for स तच्छरीर)
 Dc सन्यस्य (for त्यज्य) — ^b) Ś₁ K₁ ३ धरां तथा, M₁
 घरातल — ^c) B₂ भूमिश्चाजहाद्घातून् (m as in text),
 T G₁ भूमिं स्पृष्ट्वा ततस्तेन (T₂ पृथग्घातून्, G₁ जडीकुर्वन्)
 — ^d) T₁ घातून्सृजताय वै

13 ^a) S₁ प्राय, K B₁ ३ Dn T₂ G₃ M पू (K₂ प्रि)
 यात्, B₂ पूय, B₄ यूपान्, T₁ आयात् (for आस्यात्) Ś₁
 K₁ सगधि, K₂ स्वगधि, K₃ B₂ D₂ T₂ सुगध, K₄ B₁ ४ Dc
 Dn D₄₋₆ G₃ सगध (for सुगन्धि) — ^b) T₁ अधिरभ्यो
 (for अस्थि) — ^c) B₁ श्लेष्मण, G₁ ३ ४ 'ष्मणा K₁ B
 Dn D₄ ६ T G₃ M स्फटिक Ś₁ K B₄ D₂ ३ ५ चापि (for
 तस्य) — ^d) T₁ पीतान्, T₂ पीत (for पित्तान्) Dn₁ G₃
 मारकत, M₁ मरकतस् D₃ यथा (marg sec m तथा as
 in text)

14 ^a) B₂ यत्तु, B₃ जगत्, D₂ यत्तत्, T₁ पादान्, M
 शकृत्, G₁ ३ ४ वातात् (for यकृत्) T₁ कार्णायम, G₂ ४
 कृष्णायमस्, M कृष्णामवत् Ś₁ K₁ ३ चापि (for तस्य)
 T₂ शकृत्कृष्णामभ्रमवत् — ^b) S₁ K₁ ३ transp त्रिभि
 and वभुः Ś₁ K₁₋₃ B₁ ४ D₂ ३ ५ एमिर् (D₂ एव also),
 Dn₁ एष, S (except G₃) एतैर् (for एव) Dn₁ प्रभुः,
 D₂ ३ S (except G₁ ३) बहु (for वभुः) T₁ M प्रभा
 (for प्रजा) — ^c) S (except G₃) त्वचस् (for नखास्)
 — ^d) Ś₁ K₁₋₃ मुपाजालानि, B₂ ४ D₂ ३ M स्यायुजा, T
 G₁ २ ४ स्यायुज चापि G₁ विभ्रम (for विद्रुमम्) — ^e)
 B Dc Dn₃ D₄ ६ T G₃ M₂ शरीर (for शरीरात्)

15 ^a) B₁ मुक्त्वा, D₅ त्यज्य, G₂ कृन्वा (for त्यक्त्वा)
 Ś₁ K D₂ ३ ५ तत्, B₂₋₄ Dc Dn D₁ ४ ६ G₃ च (for तु)
 — ^d) B₁ 'साच्छादित, D₅ 'साप्यायित (for 'सोस्थापित')
 B₁ T₁ पुरा, G₄ तथा (for तदा)

भृग्वङ्गिरादिभिर्भूयस्तपमोत्थापितस्तदा ॥ १५
 भृशं जज्वाल तेजस्वी तपसाप्यायितः शिखी ।
 दृष्ट्वा ऋषीन्मयाच्चापि प्रविवेश महार्णवम् ॥ १६
 तस्मिन्नाष्ट्रे जगद्धीतमथर्वाणमथाश्रितम् ।
 अर्चयामासुरेवैनमथर्वाणं सुरर्षयः ॥ १७
 अथर्वा त्वसृजल्लोकानात्मनालोक्य पावकम् ।
 म्रिपतां सर्वभूतानामुन्ममाथ महार्णवम् ॥ १८
 एवमग्निर्भगवता नष्टः पूर्वमथर्वाणा ।
 आहूतः सर्वभूतानां हृद्यं वहति सर्वदा ॥ १९
 एवं त्वजनयद्विष्ण्यान्वेदोक्तान्विबुधान्वहन् ।

16 ^a) T₁ तपसा च (for जज्वाल) — ^b) B₂ तेजसा (for तपसा) K₁ [अ]प्यायत, K₂ [अ]प्यजित (for [आ]प्यायित) T₂ शिखी — ^c) K₁ B₁₋₃ Dc Dn D₄₋₅ T₁ G₃ ऋषि, K₃ मुनि, K₄ B₄ D₁₋₃ सुनीन्, M₁ [अ]र्षीन् (for ऋषीन्) Ś₁ K₂ दृष्ट्वा च निर्भयश्चापि

17 ^b) Ś₁ K₄ D₅ उपाश्रित; K₂ 3 B₁₋₃ Dc D₂₋₄ 6 G₃ अया (for अथा) — ^c) S (except T₁ G₃) एन च (for एवैनम्) — ^d) K₁ अपाश्रित, B Dc Dn D₄ 6 G₁ 3 सुरादय (B₄ महर्षय; Dn₃ उपाश्रित) (for सुरर्षय)

18 ^a) Ś₁ K₁ 2 [अ]थ सृ, K₂ विसृ, B₃ [अ]त्र सृ, D₄ न्यसृ; D₅ ससृ; D₆ [अ]नुसृ, G₃ [अ]न्वसृ (for त्वसृ) Ś₁ K₂ B₄ लोकम् (for लोकान्) B₁ D₂ T G₁ 2 4 M अधर्वाण श्रितान् (B₁ सृजन्; D₂ श्रितान्, G₄ श्रितान्) लोकान् — ^b) T₁ आरमनि Ś₁ K₁ 2 D₃ 5 T₂ लोक, G₁ 2 4 [आ]लोच्य (for [आ]लोक्य) K₁ 3 पावन; D₂ S (except T₁ G₃) पावक, D₃ पावक (for पावकम्) — ^c) Ś₁ K₂ 3 B₁ Dc D₂ 3 5 T₁ सर्वलोकानाम् — ^d) T₁ G₁ 3 4 M₁ उन्ममज महार्णवात्

19 ^b) B₂ पुनर् (for पूर्वम्) — ^c) Ś₁ K₂ आहूत (for 'हूत')

20 ^a) K₂ B₄ D₁ 5 T G₁ 4 M एष (for एव) S₁ K₂ तु जनयन्, B₂ ते जनयद्, Dc D₅ स्वजनयन् (for स्वजन) — ^b) K₂ B₁₋₃ Dc₂ D₅ 6 S (except T₂ G₃) विविधान् (for विबुधान्) — ^c) K₂ विचिन्वन्; B₄ सचरन्, G₂ विचरद् (for विचरन्) — ^d) B₁ आम्य (for भ्रम) D₅ च (for तु)

21 ^a) K₁ सिधुवर्ज, K₂ नर्व, B Dc Dn D₁ 3 4 6 G₃ सिधु (Dc Dn₁ धु) नद (B₂ सज्ज); D₂ वर्य, D₅ राधा, T₁ G₂ वर्या (G₂ वर्जा), T₂ वत्या, G₁ 4 र्यावा,

विचरन्विधिधान्देशान्भ्रममाणस्तु तत्र वै ॥ २०
 सिन्धुवर्जं पञ्च नद्यो देविकाथ सरस्वती ।
 गङ्गा च शतकुम्भा च शरयूर्गण्डसाह्वया ॥ २१
 चर्मण्वती मही चैव मेघ्या मेधातिथिस्तथा ।
 ताम्रावती वेत्रवती नद्यस्तिस्रोऽथ कौशिकी ॥ २२
 तमसा नर्मदा चैव नदी गोदावरी तथा ।
 वेण्णा प्रवेणी भीमा च मेद्रथा चैव भारत ॥ २३
 भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुर्पुरा तथा ।
 कृष्णा च कृष्णवेण्णा च कपिला शोण एव च ।
 एता नद्यस्तु विष्ण्यानां मातरो याः प्रकीर्तिताः ॥ २४

M 'वर्या' (for 'वर्ज') K₂ B D (except D₂ 5) G₃ नद (for नद्यो) — ^b) T₁ देविका च, T₂ देवित्राय T₁ सरस्वती — ^c) T₁ गगा च T₂ शतकुर्भा, G₂ शतकुर्भा — ^d) Many MSS सरयूर or शरयूर Dc कुडसा, K_{4m} B_{3m} D₂ (sup lin) 5 गडका, T₂ गधसा (for गण्डसा)

22 ^b) B₄ S (except T₁ G₃) मेधा स्मृति (for मेधातिथि) Dn तदा (for तथा) — ^c) T₁ G₁ 2 4 हरा, T₂ M होरा (for ताम्रा) — ^d) Ś₁ K D₁ 3 5 गौतमी (for कौशिकी)

23 ^a) Dc Dn₃ विपासा (for तमसा) — ^b) T₁ आदि (for नदी) — S₁ om (hapl.) 23^c-24^b — ^c) K₃ 4m D₁ 2 वेण्योपवेण्यौ, B₁ 3 Dc Dn D₃ 4 6 G₃ वेणोपवेणा, B₂ 4 वेण्वापवेण्वा; D₅ वेणावेण्यौ च, T₂ घटा प्रवेणी, G₁ पेण्णा प्र; G₂ 4 वण्णा प्र (for वेण्णा प्र) T₁ विण्णा च मणिभिन्ना च — ^d) K D₁₋₃ 5 मद्रगा, B Dc Dn D₄ 6 G₃ वडवा, T₁ मरुता, T₂ भद्रथा, G₁ 4 मैद्रथा, G₂ मैद्रथा (for मेद्रथा)

24 Ś₁ om 24^{ab} (of v l 23) — ^a) K₁ 2 4 D₁₋₃ 5 M भरता (for भारती) T₁ भरतस्याप्रयोगा च; T₂ G₁ 2 4 सुप्रयोगा च कावेरी — ^b) K₁ सखरा, K₂ सुस्वरा, K₃ D₅ सुपुरा, K₄ D₂ 3 सुरसा, B_{1m} Dc₂ Dn₃ सुप्रभा (B₄ orig चर्धरा), Dc₁ सुप्रजा, D₁ सुरता, T₁ सुहुरा (for सुर्पुरा) T₂ G₁ 2 4 सा नदी मज्जुरा (T₂ दुर्मदा; G₁ चाञ्जेन) तथा — ^c) S₁ K₁ सुवेणा (S₁ ण्णा); K₁ 2 सूवेण्णा; K₂ दुवेणा; D₁ 2 त्रिवेणा (for कृष्णा च) K₂₋₄ D₁ 2 वेणा, T₂ वर्णा; G₁ पेण्णा, G₂ 4 वण्णा (for वेण्णा) B Dc Dn D₂₋₅ G₂ तुगवेणा (B प्वा) कृष्णवेणा (B प्वा), T₁ तुगविण्णा कृष्णविण्णा — ^d) S₁ K₄ D₁₋₃ कपिशा; K₁ 2 कथिता, K₂ कटमा, T₁ G₂ 4 M₁

अद्भुतस्य प्रिया भार्या तस्याः पुत्रो विद्वरथः ।
यावन्तः पावकाः प्रोक्ताः सोमास्तावन्त एव च ॥ २५
अत्रेथाप्यन्वये जाता ब्रह्मणो मानसाः प्रजाः ।
अत्रिः पुत्रान्त्रष्टुकामस्तानेवात्मन्यधारयत् ।
तस्य तद्ब्रह्मणः कायान्निर्हरन्ति हुताशनाः ॥ २६
एवमेते महात्मानः कीर्तितास्तेऽग्नयो मया ।
अप्रमेया यथोत्पन्नाः श्रीमन्तस्तिमिरापहाः ॥ २७

अद्भुतस्य तु माहात्म्यं यथा वेदेषु कीर्तितम् ।
तादृशं विद्धि सर्वेषामैको ह्येष हुताशनः ॥ २८
एक एवैष भगवान्विद्वेयः प्रथमोऽङ्गिराः ।
बहुधा निःसृतः कायाज्ज्योतिष्टोमः क्रतुर्यथा ॥ २९
इत्येष वंशः सुमहानग्नीनां कीर्तितो मया ।
पावितो विविधैर्मन्त्रैर्हव्यं वहति देहिनाम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वादशाधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २१२ ॥

२१३

मार्कण्डेय उवाच ।

अग्नीनां विविधो वंशः कीर्तितस्ते मयानघ ।

शृणु जन्म तु कौरव्य कार्तिकेयस्य धीमतः ॥ १
अद्भुतस्याद्भुतं पुत्रं प्रवक्ष्याम्यभितौजसम् ।

C 3 14242
B 3 223 2
K 3 225 2

कालिमा, T₂ कलमा, G₁ काशिका, M₂ कयिमा (for कपिला)
— K₂ om (? hapl) 24^c-25^d — ^e) B₂ नित्या (m नद्य
as in text) B₁ दिष्टयाना, B₂ D₂ धिष्टया, G₂ घृष्ण्या
(for धिष्ण्या) — ^f) G₁ प्रतिष्ठिता (also प्रकीर्तिता as
in text)

25 K₂ om 25 (cf. v 1 24) — ^a) Ś₁ K₁ ३ अथ
तस्य; T₂ अद्भुतस्य (for अद्भुतस्य) — ^b) K₁ B D (except
D₂ ३ ५) T₁ G₂ तस्य, G₁ मम (for तस्या) S₁ K₁ २ ६
D₂ ३ ५ विभूरिति, B Dc Dn D₁ ६ ७ G₂ विभू (Dc 'दू'
रवि', T₁ विद्वरथ, T₂ वधूरथ — ^d) D₂ प्रहास् (for
सोमास्) B₂ हि, Dn D₁ ६ ७ G₂ तु (for च)

26 ^a) S₁ K D₁₋₂ ३ चैत्र (for चापि) — ^b) K₄
ब्रह्मणा, Dc ब्राह्मणो S₁ K B Dc D₂₋₃ मानसी (Dc₂
D₂ ७ 'मी) (for 'सा) S₁ K₁ ३ B₂₋₄ D₂ ६ प्रजा (for
प्रजा) — ^c) S₁ K₁ B₁ अत्रे, S (except G₂) अग्नि (for
अत्रि) Ś₁ K₂ B₁ ६ Dc D₄ ७ स्रष्टुकामान् (K₂ Dc₁
'कामा), K₁ D₂ द्रष्टुकामा (D₂ 'काम); Dn₁ सुष्टुकामान्;
T₁ सुष्टुवे तान् (for स्रष्टुकाम) — ^d) K₂ [अ]वारं, G₁ ६
[अ]धारं, M₁ [अ]कारं (for [अ]धारं) — ^e) T₁ ततस् (for
तस्य) S₁ K₂ ३ B₁ D₁ ७ T M तान्, B₄ D₂ ३ ते,
G₁ ३ ६ च (for तद्) Dc₂ D₂ कार्यान् (for कायान्)
— ^f) B₁ निर्दहति, B₄ निर्वहति, D₂ ३ निरहति; T₁ निर्हरेत्तु,
G₂ निर्हरेत् K₁ ३ Dc₂ D₁ हुताश (D₁ 'दि)न, Dn₂ T M
हुताशनान् (T₁ 'त्)

27 K₁ ३ om (hapl) 27-28 — ^a) Ś₁ महाकाया,

Dc₂ 'त्मान (for 'स्मान) — ^b) T₁ तु (for ते) D₁
महानघ (for अग्नयो मया) D₂ मता; T₂ G₁ ३ यथा,
G₄ तथा (for मया) — ^c) T₁ 'मेयचलो' (for 'मेया यथो)
28 K₁ ३ om 28 (cf v 1 27) — ^a) D₂ G₄ अत्य
द्भुतस्य (for अद्भुतस्य तु) M₁ च (for तु) — ^b) K₂ T₁
G₄ 'देवे' (for वेदे) — ^c) D₂ तद्देश (for तादृश) T₁
सर्वं स्वम् (for सर्वेषाम्) — ^d) Ś₁ G₂ ह्येषु, D₁ ह्येव, D₂
ह्येको (for ह्येष)

29 ^a) K₁ एकम्, K₂ एष, D₂ एवम् (for एक) — ^b)
Ś₁ K₁ ३ G₂ M परमोगिता; T₂ परमा; D₁ G₁ ६ प्रथमा
(for प्रथमोऽङ्गिरा) — ^c) B₄ निजित, T₁ विस्तृता, G₂
निसृता (for निःसृत) Dc₂ कार्याज्; T₁ कार्या (for
कायाज्) — ^d) T₁ 'द्योमे, M 'द्योमात् (for द्योम) D₂
तथा (for यथा)

30 ^a) K₂ D₂ याचितो, B Dc Dn D₄₋₅ G₂ योचितो;
D₁ पवितो, G₁ ३ ६ M पावको (for पावितो)

Colophon — Major parvan Ś₁ K₂ Dn₂ T₂ G₂ ६
आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयसमस्या K₁ ३ B
D G₂ M₁ (all om sub parvan name) mention only
आगिरसम् (followed in M₁ by ममात्) — Adhy name
Dn₁ n₂ D₄ G₂ अग्निमसुद्धव — Adhy no (figures,
words or both) Dn₁ 221, Dn₂ 220, D₁ 224, T
G₁ ३ M (M₂ inf lin) 214, G₂ ६ M₂ (orig) 216
— Śloka no Dn₁ n₂ D₁ ७ 32

जातं सप्तर्षिभार्याभिर्ब्रह्मण्यं कीर्तिवर्धनम् ॥ २
 देवासुराः पुरा यत्ता विनिघ्नन्तः परस्परम् ।
 तत्राजयन्सदा देवान्दानवा घोररूपिणः ॥ ३
 वध्यमानं बलं दृष्ट्वा बहुशस्तैः पुरंदरः ।
 स्वसैन्यनायकार्थाय चिन्तामाप भृशं तदा ॥ ४
 देवसेनां दानवैर्यो भयां दृष्ट्वा महाबलः ।
 पालयेद्वीर्यमाश्रित्य स ज्ञेयः पुरुषो मया ॥ ५
 स शैलं मानसं गत्वा ध्यायन्नर्थमिमं भृशम् ।
 शुश्रावार्तस्वरं घोरमथ मुक्तं स्त्रिया तदा ॥ ६
 अभिधावतु मा कश्चित्पुरुषस्तातु चैव ह ।
 पतिं च मे प्रदिशतु स्वयं वा पतिरस्तु मे ॥ ७

पुरंदरस्तु तामाह मा भैर्नास्ति भयं तव ।
 एवमुक्त्वा ततोऽपश्यत्केशिनं स्थितमग्रतः ॥ ८
 किरीटिनं गदापाणिं धातुमुन्तमिवाचलम् ।
 हस्ते गृहीत्वा तां कन्यामथैनं वासवोऽब्रवीत् ॥ ९
 अनार्यकर्मन्कस्माच्चमिमां कन्यां जिहीर्षसि ।
 वज्रिणं मां विजानीहि विरमास्याः प्रवाधनात् ॥ १०
 केश्युवाच ।
 विसृजस्व त्वमेवैनां शक्रेषां प्रार्थिता मया ।
 क्षमं ते जीवतो गन्तुं स्वपुरं पाकशासन ॥ ११
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा गदां केशी चिक्षेपेन्द्रवधाय वै ।

213

1 Before the ref, T G₁ २ ४ ins
 1055* वैशपायन ।

श्रुत्वेमा धर्मसयुक्ता धर्मराज कथां शुभाम् ।
 पुन पप्रच्छ तमृषिं मार्कण्डेय तपस्विनम् ।
 युधिष्ठिर ।

कुमारस्तु यथा जातो यथा चाग्ने सुतोऽभवत् ।
 यथा रुद्राद्य सभूतो गङ्गायां कृत्तिकासु च ।
 एतदिच्छान्यह श्रोतु कौतूहलमतीव मे ।

— M₁ om the ref — ^a) K₄ B₁₋₃ Dn₁ n₂ D₄ ० G₃
 विविधा वदात् कीर्तितास्ते — ^c) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₁₋₃ ० T₁
 च (for तु) T₂ G₁ २ ४ जन्म त्व शृणु कौरव्य

2 ^a) T₁ कर्म; M₂ पश्य (for पुत्र) — ^b) Ś₁ K₄ B₁ २
 D₁₋₃ G₂ [अ]मितौजस, K₂ G₁ २ ४ M महौ (K₂ 'तौ)जस
 — ^c) K₁ B D (except D₁₋₃ ०) G₃ द्रष्टार्षि (for सप्तर्षि)
 K₄ D₁₋₃ -भार्यासु, T₁ -भार्याया (for -भार्याभिर्)

3 ^a) B₁ यद्वाद् (for यत्ता) — ^b) B₃ D₁ T₁ विनि
 घ्नति, M₁ व्यनिघ्नत — ^c) D₃ यत्रा* (for तत्रा*) K₂
 सर्वं, D₃ तदा (for सदा) — ^d) D₅ 'दर्शिन (for 'रूपिण)

4 ^a) K₂ दृष्ट्वा (for दृष्ट्वा) — ^b) B₄ बहुभिस्तै, D₅
 बहुशस्तै, T₂ भीषणास्तै (for बहुशस्तै) — T₂ om 4^c-5^d
 — ^c) B Dn D₄ ० G₃ स (for स्व) — ^d) G₁ २ ४ M
 विता म मनसा (G₁ समसुम) वहत्

5 T₂ om ५ (cf v 1 4) — ^a) B₁ ४ Dn₁ n₂ हि,
 B₂ D₅ T₁ G₁ यद् (for यो) — ^b) G₁ २ ४ हता (for
 भग्ना) — ^c) T₁ M₂ सज्ञेय (for म ज्ञेय) B₂ पुरुषोत्तम

6 ^a) Ś₁ सशैलमानम, D₂ सशैल काचन — ^b) K₂

भृश, Dn D₄ ० T₂ G₃ इद, D₁₋₃ असु (for इम) Ś₁
 K₁₋₃ तदा (for भृशम्) — ^a) K₁ मया सूक्त, B₂₋₄ अर्थ-
 युक्त; G₁ २ ४ अयो मुक्त. Ś₁ तदा स्त्रिया (by transp),
 K₁ स्त्रिया मुदा

7 ^a) K₂ D₅ अभिधावत, T₂ अभिभूयास्तु N (except
 S₁ K₁ २) T₁ G₃ ४ M₁ मां (for मा) — ^b) D₃ T₁ त्रातु
 मेव ह (T₁ हि), D₅ त्रातुमर्हति K₂ ४ G₁ २ ४ हि, B₃
 च (for ह) — ^c) D₂ प्रदश्यतु, D₃ प्रादिशतु — ^d) T₁
 श्रिय (for स्वय) Ś₁ D₆ ते (for मे)

9 ^b) S (except T₁ G₃) 'नद्रम् (for 'मन्त्रम्) — ^c)
 B₁ २ ४ Dn D₄ ० G₃ कन्या तां (by transp) — ^d) K₄
 B₂ T₁ G₁ [ए]तां (for [ए]त) — After 9, K₁ २ ins

1056* केशिन्नचिच्छर्त्तौ कन्यां विजने वरयस्व माम् ।

मयि शास्त्रि दुष्टाना वज्रहस्ते मदोदिते ।

10 S₁ K₁ om 10 — ^a) K₂ २ B₄ 'कर्म, T₂ G₁
 M₂ 'कर्मा (for 'कर्मन्) K₂ कृत्वा त्व, G₂ अस्माक (for
 कस्मात्त्व) — ^c) T₂ G₁ M₁ मा (for मा) T₂ [अ]भिजा
 नीहि — ^d) T₁ अस्या, T₂ G₁ २ ४ अस्मात् (for अस्या*)
 T₁ G₁ २ ४ M प्रमायनात्, T₂ 'सायिन (for 'याधनात्)

11 T₂ G₁ om the ref — ^a) T₂ कैशिजाशु (sic)
 (for विसृजस्व) K₂ T G₁ ४ [ए]तां (for [ए]ता) — ^b)
 K₁ अथैन वासवोऽब्रवीत् — ^c) B₁ क्षेम ते, B₂ प्रेक्षते (for
 क्षम ते) K₁ जीवितु, D₂ G₁ ४ जीवता, G₂ 'नो (for 'तो)
 — ^d) Ś₁ K₁ २ स्वपुरे

12 B₂ ४ Dn D₄ ० S om the ref — ^b) D₁ २ ५
 च (for वै) T₂ G₁ २ ४ चिक्षेपेद्राय वै तदा

13 ^b) Ś₁ क्रुद्ध केशी (by transp) D₂ द्वावासृजत्,
 T₁ अपास् — After 13^{ab}, S (except G₃ M₂) ins

तामापतन्तीं चिच्छेद मध्ये वज्रेण वासवः ॥ १२

अथास्य शैलशिरं केशी कुट्टो व्यवासृजत् ।

तदापतन्तं संप्रेक्ष्य शैलशृङ्गं गतक्रतुः ।

विभेद राजन्वज्रेण भुवि तन्निपपात ह ॥ १३

पतता तु तदा केशी तेन शृङ्गेण ताडितः ।

हित्वा कन्यां महाभागा प्राद्वद्गुपीडितः ॥ १४

अपयातेऽसुरे तस्मिन्तां कन्या वामवोऽव्रीत् ।

कासि कम्पामि किं चेह कुरुपे त्वं शुभानने ॥ १५

कन्योवाच ।

अहं प्रजापतेः कन्या देवसेनेति विश्रुता ।

भगिनी दैत्यसेना मे मा पूर्वं केशिना हता ॥ १६

सहैवावा भगिन्यौ तु सखीभिः सह मानमम् ।

आगच्छावेह रत्यर्थमनुजाप्य प्रजापतिम् ॥ १७

नित्यं चावां प्रार्थयते हतुं केशी महासुरः ।

इच्छत्येनं दैत्यसेना न त्वहं पाकशामन ॥ १८

सा हता तेन भगवन्मुक्ताहं त्वद्वलेन तु ।

त्वया देवेन्द्र निर्दिष्टं पतिमिच्छामि दुर्जयम् ॥ १९

इन्द्र उवाच ।

मम मातृप्वसेया त्वं माता दाक्षायणी मम ।

आख्यातं त्वहमिच्छामि स्वयमात्मवलं त्वया ॥ २०

कन्योवाच ।

अवलाहं महाबाहो पतिस्तु बलवान्मम ।

वरदानात्पितृर्भावी सुरासुरनमस्कृतः ॥ २१

इन्द्र उवाच ।

कीदृशं वै बलं देवि पत्युस्तव भविष्यति ।

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं तव वाक्यमनिन्दिते ॥ २२

कन्योवाच ।

देवदानवयक्षाणां किंनरोरगरक्षमाम् ।

जेता म दृष्टो दुष्टानां महावीर्यो महाबलः ॥ २३

यस्तु सर्वाणि भूतानि त्वया सह विजेष्यति ।

1057* महामेवप्रतीकाग चल्पावक्रमकुलम् ।

— °) S₁ K₃ 4 B₁₋₃ Dc D₂₋₄ M₁ तम् (for तद्) K₁
चिच्छेद, T₂ वेगेन, G₁ 2 4 M वज्रेण (for संप्रेक्ष्य) — °)
S (except G₃) वेगेन (for वज्रेण) — °) K₃ 4 B₁ 2
D₂ 2 5 S (except G₃) च (for ह)

14 °b) B₁ पपावाशु (for पतता तु) S₁ K₁ 2 तेन
केशी (by transp) — °) K₃ मृशनादिन, T₁ भयपीडित

15 °) T₁ M₁ किं चेह — °) G₂ वरा (for शुभा)
— After 15, all MSS (except S₁ K₁₋₃ D₁ G₃) ins
an addl colophon (*adhy no* Dn₁ 222, Dn₂ 221,
D₁ 225, T G₁ M [M₃ inf lin] 215, G₂ 4 M₂
[orig] 217)

16 °) T₁ अपां (for प्रजा) — °) K₁ B Dn₁ n₂
D₁ 2 G₃ 4 मेद्व्यमेना (by transp) — °) B₁ या (for
मा) K₄ (*sup lin* as in text) Dc₁ हता (for हता)

17 °) K G₁ 3 M₂ सहैवावा — °) K₄ Dc Dn₂ T
G₁ 2 4 सखिभिः S₁ K₁ 2 मानम्, D₃ मे, G₄ म (for
सम्) — °) T₁ G₁ 2 4 आगच्छाय (T₁ ल्च्छाय) विहा
गर्थम्

18 °) S₁ K₂ चैना, D₂ वाचा, T₁ न्वावा (for चावा)
— °) S₁ K₂ देगे देगे, K₄ केशी हतुं (by transp) G₁
गनु केशी K₃ Dc Dn₂ D₂ यल, D₁ 2 4 सुर (for सुर)

— °) M ऐच्छेद (M₂ ते)न (for इच्छत्येन) — °) K₂
B₁₋₃ Dn D₁ 2 G₃ चाह (for त्वह)

19 °) B₁₋₃ Dc₁ Dn₁ n₂ D₁ 2 T₁ G₃ [अ]नेन (for
तेन) — °) G₁ पुग (for स्वया) — °) S (except G₃)
दुर्जयम् (for दुर्जयम्)

20 G₄ om the ref — °) D₃ सेव (for सेया)
— °) S₁ K₁ 2 तथा, B₁ च मे (for मम) — °) K D
(except D₁₋₃ 5) T₁ G₁₋₃ आख्यातु

21 °) T₂ अलस्यां (for अवला) D₃ भाग (for
बाहो)

22 D₁ transp 22 and 23 — °) K₄ B₁₋₃ Dn
D₁ 4-5 G₃ तु, D₃ च (for वै) — °) M₁ वाक्याद् (for
वाक्यम्)

23 D₁ transp 22 and 23 — °) S₁ K₂ 3 B₂
D₁₋₃ 5 गधवो (for किंनरो) — °) B₁₋₃ Dc Dn D₁ 2
G₃ यो (for म) K₄ D₁₋₃ देवो दुष्टानां, B₁₋₃ Dc Dn
D₁ 2 G₃ दुष्टैत्याना (B₁ 3 दसानां, B_{3m} दैत्याना) (for
दृष्टो दुष्टानां) D₁ जेता मंदव दुष्टानां

24 D₁ om 24^{ab} — °) S₁ K₁₋₃ B₁ 3 D₁ 2 3
(before corr) 2 य म, T₁ म तु (for यन्तु) Dc य
सर्वभूतभूतानि, D₃ (by corr *sec m*) य सर्वाणि च भूतानि
— °) S (except G₃) साधं (for मह) D₃ विजेष्यते

म ति मे भविता गी व्रचण्यः कीर्तिवर्धनः ॥ २४
मार्कण्डेय उवाच ।

इन्द्रगम्या रन शुभ्या दुःखितोऽचिन्तयद्भ्रमम् ।
तस्या देव्याः पतिर्नास्ति यादृशं मंग्रभापते ॥ २५
अथापश्यन् उदये भास्करं भास्करद्युतिः ।
सोमं चैव मगभागं विशमानं दिवाकरम् ॥ २६
अमाराम्या मंग्रवृत्तं मुदृत्तं गौडमेव च ।
देवागुरुं च नशामं नोऽपश्यद्दुदये गिरौ ॥ २७
लोहितश्च घनैर्युक्ता पूर्वा संध्यां गतक्रतुः ।
अपश्यद्गोहितोऽत्र च भगवान्ब्रह्मालयम् ॥ २८
मृगुभिर्भाद्भिरोमिश्च हुतं मन्त्रैः पृथग्विधैः ।
दृश्यं गृहीत्वा नदि च प्रविशन्तं दिवाकरम् ॥ २९

पर्वं चैव चतुर्विंशं तदा सूर्यमुपस्थितम् ।
तथा धर्मगतं गौडं सोमं सूर्यगतं च तम् ॥ ३०
ममालोक्यैकतामेव शशिनो भास्करस्य च ।
ममवायं तु तं रौद्रं दृष्ट्वा शक्रो व्यचिन्तयत् ॥ ३१
एष गौडश्च संघातो महान्युक्तश्च तेजसा ।
सोमस्य बहिष्पूर्व्याभ्यामद्भुतोऽयं समागमः ।
जनघदं सुतं सोमः सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३२
अग्निश्चैतैर्गुणैर्युक्तः सर्वैरग्निश्च देवता ।
एष चेज्जनयेद्गर्भं सोऽस्या देव्याः पतिर्भवेत् ॥ ३३
एवं संचिन्त्य भगवान्ब्रह्मलोकं तदा गतः ।
गृहीत्वा देवसेनां तामबन्धत्तम पितामहम् ।
उवाच चास्या देव्यास्त्वं साधु शूरं पतिं दिश ॥ ३४

ब्रह्मोवाच ।

यथैतच्चिन्तितं कार्यं त्वया दानवसृष्टेन ।

तथा म भविता गर्भो बलवानुरुविक्रमः ॥ ३५

म भविष्यति सेनानीस्त्वया मह शतक्रतो ।

अस्या देव्याः पतिश्चैव स भविष्यति वीर्यवान् ॥ ३६

मार्कण्डेय उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा नमस्तस्मै कृत्वासीं सह कन्यया ।

तत्राभ्यगच्छदेवेन्द्रो यत्र देवर्षयोऽभवन् ।

वसिष्ठप्रमुखा मुख्या विप्रेन्द्राः सुमहाव्रताः ॥ ३७

भागार्थं तपमोपाचं तेषा मोमं तथाध्वरे ।

पिपामवो ययुर्देवाः गतक्रतुपुरोगमाः ॥ ३८

इष्टिं कृत्वा यथान्यायं सुममिद्वे हुताग्ने ।

जुहुवुस्ते महात्मानो हव्यं सर्वदिवाकृमाम् ॥ ३९

समाहृतो हुतवहः सोऽद्भुतः सूर्यमण्डलात् ।

विनिःसृत्याययौ बह्विर्वाग्यतो विधिवत्प्रभुः ।

आगम्याहवनीयं वै तैर्द्विजैर्मन्त्रतो हुतम् ॥ ४०

स तत्र विविधं हव्यं प्रतिगृह्य हुताग्नेः ।

ऋषिभ्यो भरतश्रेष्ठ प्रायच्छत दिवाकृमाम् ॥ ४१

निष्क्रामंश्चाप्यप्यत्स पत्नीस्तेषां महात्मनाम् ।

स्वेप्वाश्रमेपूपविष्टाः स्नायन्तीश्च यथासुरम् ॥ ४२

रुक्मवेदिनिभास्तास्तु चन्द्रलेखा इवामलाः ।

हुताग्नेनार्चिप्रतिमाः सर्वास्तारा इवाद्भुताः ॥ ४३

स तद्भूतेन मनसा बभूव क्षुमितेन्द्रियः ।

पत्नीर्दृष्ट्वा द्विजेन्द्राणां बह्विः कामवशं ययौ ॥ ४४

C 3 14289
B 3 224 33
V 3 226 33

D₂ ३ ममं (for म नं) Dc Dn₃ मतां (for गर्भो)
— ^c) B₄ इष्ट , Dc₁ Dn₃ D₁ गुरुं, S (except T₁ G₃)
उग्रं (for उरुं)

36 ^c) Dc Dn₃ भविष्यति च (for म भविं) — ^c)
T₁ चाहं (for चैव) — ^c) Dc₂ D₃ भविष्यति स (by
transp), G₁ मभविष्यति

37 All MSS om the ref! — ^b) Ś₁ म (for
[अ]मौ) S₁ K₁ ३ महकन्यका — ^c) K₄ D₁₋₃ यज्ञं, T₁
G₁ ३ ४ M₁ महं (for देवं) — ^c) A few MSS वसिष्ठं
B₁ सर्वं; D₂ विप्रा (for सुण्या) — ^c) Dc₂ D₂ तु, M₁
म (for सु) B Dc₁ Dn₁ n₂ D₄ ६ G₃ महाव्रता (B₄
-महौजम), T G₁ ३ ४ प्रमा (for व्रता)

38 ^c) K₂ मगार्थं, Dc₂ D₂ मों (for मां) K₁
तपमोपाचं, K₂ B_{1m} पातु, B₂₋₄ D (except D₁₋₃ ६) G₃
तपमोधातु (B_{3m} चान्त (for पात) — ^b) K₃ B₃
(m as in text) मोमस G₁ ३ ४ तत्रां (for तथां)
K B₁ ३ (m as in text) D₁ ३ ३ (sup lin as in text) ६
T₂ [अ]नरे (for [अ]ध्वरे) — ^c) K₄ पिपामया K₁ ३ ४
Dc D₂ T G₂ M [अ]म्य (Dc₂ प्य) युर (for ययुर)

39 ^c) K₂ इष्ट (for इष्टिं), and न्याय्य (for न्याय)
— ^b) K₃ B₂ सुमसृष्टे, Dc₂ मिद्र — ^c) Dc₂ G₁ सर्वं,
G₂ ४ M₁ सर्वं (for सर्वं) Dc द्विवीक्य

40 ^c) Ś₁ K₂ मोपाहृते, B₃ समाहृतो (m हृतो as in
text), T₂ हितो — ^c) K₂ Dc₁ D₄ ६ मोद्भूत (for
सोऽद्भुत) — ^c) K₁ ४ B₁ ३ ४ D (for D₂ see below)
G₂ ३ ययौ (for [अ]ययौ) — D₂ om (hapl) from

*स्य up to विवि (in 41^a) — ^c) B₄ सप्रितो, T₁
पार्थं, T₂ पश्य, G₁ ३ ४ सूर्यं, M₁ शश्वं (for वाग्य)
— ^c) Dn₃ D₁ ६ अगम्य (for आगम्य) D₄ [आ]इवनीये
स्वे — ^c) B₁ द्विजैर्मन्त्रतो हुत, B₄ तै ममस हुत इवि

41 D₂ om स तत्र विवि (cf v1 40) — ^a) T₂
मतन, G₁ ३ ४ म तु त (for म तत्र) D₄ विहित, G₁
विधिवत् (for विविध) Dc द्रव्य (for हव्य) — ^c) B₄
सुनिं (for ऋषिं) — ^c) S₁ प्रायास्यानाद्, B₁ प्रादित्स्वत,
B₂ प्रयच्छति (for प्रायच्छत)

42 ^c) S₁ [अ]भ्यगच्छस्य, K₁ ३ [अ]भ्यगच्छत, K₃
D₁ ६ G₁ ३ M₂ [अ]भ्यपश्यस्य, T₁ तास्तु गच्छती (for
[अ]भ्यपश्यस्य) — ^b) Ś₁ द्विजा (sic) (for महां) — ^c)
K₂ B₄ Dc Dn D₄ ६ G₃ स्वेप्वाश्रमेणु, K₃ श्रेष्ठाश्रमें, B₂
श्रेष्ठाश्रमे, T₂ G₂ इष्टाश्रमे T₁ वसती (for [उ]पविष्टा)
S₁ स्वस्वाश्रमोपविष्टान्ता — ^c) K₂ पतिभिश्च, K₄ D₂ ३ ६
ज्ञानाश्रव, B Dn D₁ ४ ६ G₃ स्वप (D₁ ४ ६ प) तीश्च, Dc
ज्ञातीश्च S₁ सुखासुख, B₂ ४ Dn D₁ ४ ६ G₃ तथा सुख,
Dc₂ सुखावह, T₂ G₂ पतिव्रता

43 ^c) T₂ कुश (for रुक्म) A few MSS वेदी
(for वेदिं) G₁ तत्र (for तास्तु) — ^b) B₁ रेखा (for
लेखा) — T₂ om 43^{cd} — ^c) B₁₋₃ D₄ त्रि.प्रतिमा
— ^c) B₄ [उ]द्भुता (for [अ]द्भुता)

44 K₁ om from 44 up to 3 214 21 — ^a) Ś₁
K₂ मन्वतोद्भूतेन स (hypermetric!), B₂ Dn₁ n₂ D₁ ४ ६
G₂ म तत्र तेन स — ^c) D₄ शक्या मया द्रष्टु स्पष्ट (cf
46^{ab}) — ^c) Ś₁ K₂ B₄ वरा गत, M वशातु

स भूयश्चिन्तयामास न न्याय्यं क्षुभितोऽस्मि यत् ।
 साध्वीः पत्नीर्द्विजेन्द्राणामकामाः कामयाम्यहम् ॥ ४५
 नैताः शक्या मया द्रष्टुं स्पष्टं वाप्यनिमित्ततः ।
 गार्हपत्यं समाविश्य तस्मात्पश्याम्यमीक्षणशः ॥ ४६
 संस्पृशन्निव सर्वास्ताः शिखाभिः काञ्चनप्रभाः ।
 पश्यमानश्च मुमुदे गार्हपत्यं समाश्रितः ॥ ४७
 निरूप्य तत्र सुचिरमेवं बह्विर्वशं गतः ।
 मनस्तासु विनिक्षिप्य कामयानो वराङ्गनाः ॥ ४८
 कामसंतप्तहृदयो देहत्यागे सुनिश्चितः ।

अलाभे ब्राह्मणस्त्रीणामभिर्वनमुपागतः ॥ ४९
 स्वाहा तं दक्षदुहिता प्रथमं कामयत्तदा ।
 सा तस्य छिद्रमन्वैच्छच्चिरात्प्रभृति भामिनी ।
 अप्रमत्तस्य देवस्य न चापश्यदनिन्दिता ॥ ५०
 मा तं ज्ञात्वा यथावत्तु बह्विं वनमुपागतम् ।
 तत्त्वतः कामसंतप्तं चिन्तयामास भामिनी ॥ ५१
 अहं मत्पिपत्नीनां कृत्वा रूपाणि पावकम् ।
 कामयिष्यामि कामार्तं तामा रूपेण मोहितम् ।
 एवं कृते प्रीतिरस्य कामावाप्तिश्च मे भवेत् ॥ ५२

इति श्रीमहामारते आरण्यकपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २१३ ॥

45 K₁ om 45 (cf v.l. 44) — ^a) B₁₋₃ Dn₁ n₂
 D₄ G₂ भूय स (D₄ G₂ स) चित्त — ^b) B Dn₁ n₂
 D₄ G₂ तो दह; Dc Dn₂ D₄ तस्य मे (for तोऽस्मि यत्)
 — ^c) ^c) om from 45^{cd} up to 3 214 21 — ^c) K₂ B
 Dc Dn D₁ 4-6 G₂ माधय (Dc Dn₂ सत्य) पश्यो — ^d)
 B₁ 3 Dc Dn₂ D₄ G₂ अकाम्या (for मा)

46 ^c) ^c) K₁ om 46 (cf v.l. 45, 44) — ^c) D₂
 (by corr) न वा (for नैता) — ^b) K₄ चा (for वा)
 G₁ निमि (for [अ]निमि) — ^c) B₂ सत्य, K₄ Dc
 D₁₋₃ 5 M स्रित्य (for विश्य)

47 S₁ K₁ om 47 (cf v.l. 45, 44) Before 47,
 K₂ B D (except D₁₋₃ 2) G₂ ins मार्कण्डेय उ — ^b)
 B₄ प्रभा (for प्रभा) — ^c) B₄ स (for च)

48 ^c) ^c) K₁ om 48 (cf v.l. 45, 44) — ^b) B₄ S
 (except G₂) ततो (for एव) K₂ 4 Dc D₂ 3 5 T
 G₁ 2 4 वन (for वदा) — M₂ om (hapl) 48^c-49^d
 — ^c) K₄ D₂ 3 विनिक्षिप्य, T₁ विनिष्क्रम्य

49 ^c) ^c) K₁ M₂ om 49 (cf v.l. 45, 44, 48) — ^b)
 K₂ B Dn D₂ 4 6 G₂ त्याग, K₂ Dc D₁ 2 5 न्याये, K₄
 न्याय (for त्यागे) K₂ B Dc Dn D₄ 6 G₂ विनिश्चित,
 D₂ सुनिश्चल — ^d) K₂ B₁ 3 Dn₁ n₂ D₄ 6 G₂ गमत्,
 D₂ श्रित (for गत)

50 ^c) ^c) K₁ om 50 (cf v.l. 45, 44) — ^b) T₁
 G₁ 2 4 M₂ प्रथमा; M₁ भार्या मा (for प्रथम) K₂ 4 Dc₁
 D₁₋₃ कामयत्यल; Dc₂ यत्फल, D₂ येफल (for यत्तदा)
 — ^c) B₂ 4 T G₁ 2 4 तत्र (for तस्य) B₁ 4 T G₁ 2 4
 अन्वि (for अन्वे) — ^d) K₂ B Dn₁ n₂ D₄ 6 G₂ भाविनी,
 K₂ 4 Dc D₁₋₃ 5 भारत (for भामिनी) — M om
 (hapl.) 50^c-51^d — ^f) K₂ B Dn₁ n₂ D₄-6 G₂ न च

(Dn₂ D₂ चा) पश्यत्य, K₄ Dc₁ न च पश्यद

51 ^c) ^c) K₁ M om 51 (cf v.l. 45, 44, 50) — ^a),
 B₂ यथा वक्तु, D₁ तथा सुभ्रूर, T G₁ 2 4 यथावत्तं (for वक्तु)
 — ^c) B₄ यत्त, D₁ मा तत् (for तत्त्व) — ^d) K₂ B
 Dc₁ Dn D₄ 6 G₂ भाविनी (for मि)

52 S₁ K₁ om 52 (cf v.l. 45, 44) — ^c) B₁ T₁
 G₁ M₁ रम (for काम) K₂ 4 B₁ 3 D (except D₁₋₃ 2)
 G₂ कामार्त — ^f) G₁ 4 कामस्याप्ति (for कामावाप्ति)

Colophon om in ^c) K₁ — Major partan K₂
 Dn₂ T₂ G₂ 4 आरण्य — Sub partan G₁ मार्कण्डेयस
 मस्या K₂ 4 B₁₋₃ D G₂ (all om sub-parvan name)
 mention only अगिरस्य (D₁ अगिरसोपाख्यान) — Adhy
 name B₂ 4 स्कंदोत्पत्ति, Dc Dn₂ M₂ कुमारोत्पत्ति; T₂
 कुमारोत्पत्तिकथन, G₁ कुमारसन्भव — Adhy no (figures,
 words or both) Dn₁ 223, Dn₂ 222, D₁ 226, T
 G₁ M (M₂ inf in) 216, G₂ 4 M₂ (orig) 218
 — ^c) ^c) ^c) Dn₁ n₂ D₁ 6 42

214

^c) S₁ K₁ om 3 214 1-21 (cf v.l. 3 213 45,
 44) The MSS are ignored up to st 21

1 G₂ om the ref — ^b) K₂ लोल, T₁ निव- (for
 शील) Dc Dn₂ नमन्विता (for गुणान्विता) — ^c)
 G₁ 4 तत् (for मा) B₄ [अ]प्रतिम, G₄ प्रतिम (for प्रथम)
 D₂ transp रूप and कृत्वा (in ^d) — ^c) Many N MSS
 म्यामं (for म्यादा) — ^f) Dc त प्रोवाच, S (except
 G₂) उवाच च (for त चोवाच)

२१४

मार्कण्डेय उवाच ।

शिवा भार्या त्वङ्गिरसः शीलरूपगुणान्विता ।
 तस्याः सा प्रथमं रूपं कृत्वा देवी जनाधिप ।
 जगाम पावकाभ्याशं तं चोवाच वराङ्गना ॥ १
 मामग्ने कामसंतप्ता त्वं कामयितुमर्हसि ।
 करिष्यसि न चेदेवं मृता मामुपधारय ॥ २
 अहमङ्गिरसो भार्या शिवा नाम हुताशन ।
 मखीभिः सहिता प्राप्ता मन्त्रयित्वा विनिश्चयम् ॥ ३
 अग्निरुवाच ।
 कथं मां त्वं विजानीषे कामार्तमितराः कथम् ।
 यास्त्वया कीर्तिताः सर्वाः सप्तर्षीणा प्रियाः स्त्रियः ॥ ४
 ञिचोवाच ।
 अस्माकं त्वं प्रियो नित्यं विभीमस्तु वयं तव ।

त्वच्चित्तमिङ्गितैर्ज्ञात्वा प्रेषितास्मि तवान्तिकम् ॥ ५
 मैथुनायेह संग्राप्ता कामं प्राप्तं द्रुतं चर ।
 मातरो मा प्रतीक्षन्ते गमिष्यामि हुताशन ॥ ६
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततोऽग्निरुपयेमे तां गिवां प्रीतिमुदायुतः ।
 प्रीत्या देवी च संयुक्ता शुक्रं जग्राह पाणिना ॥ ७
 अचिन्तयन्ममेदं ये रूपं द्रक्ष्यन्ति कानने ।
 ते ब्राह्मणीनामनृतं दोषं वक्ष्यन्ति पावके ॥ ८
 तस्मादेतद्रक्ष्यमाणा गरुडी संभवाम्यहम् ।
 वनान्निर्गमनं चैव सुखं मम भविष्यति ॥ ९
 सुपर्णी सा तदा भूत्वा निर्जगाम महावनात् ।
 अपश्यत्पर्वतं श्वेतं शरस्तम्बैः सुसंवृतम् ॥ १०
 दृष्टीविषैः सप्तशीर्षैर्गुप्तं भोगिभिरद्भुतैः ।

2 °) S (except T₁ G₃) कामसपत्ना — °) K₃ D_{ns}
 D₁ न करिष्यमि (by transp), B₃ करिष्यामि न, Dc D₅
 न करिष्यामि K₄ B₃ D₂ ३ न चेत्करिष्यमे देव — °) D₅
 मा मृताम् (by transp) — After 2, S (except G₃)
 ins

1059* तवाप्यधर्मं सुमहान्भविता वै हुताशन ।

3 G₁ 4 om (hapl) 3^{ab} — °) K₃ ङिष्टाभिः, K₃ 4
 Dc D_{ns} D₁₋₃ ३ सर्वा, B₁ ३ ज्ञातिं, B_{1m} ३ 4 D_{ns} ३
 D₄ ६ G₃ द्वाष्टां (for सखीं) K₃ B_{1m} ३ ३ D_{ns} ३
 D₄ ६ G₃ प्रहिता (for मं)

4 °) Dc D₂ स्व मा (by transp) S (except G₃)
 विजानामि (for नीषे) — °) B₄ वया (for प्रिया)

5 T₁ om the ref — °) K₃ विभेम, T M विष्यामस्
 (for विभीमस्) — °) Dc D_{ns} D₁₋₃ ३ विनितै (for
 इङ्गितै)

6 °) T₁ [ए]व (for [इ]ह) K₃ D_{ns} D₃ ३ T G₁ ३ 4
 M म(T₁ सु)प्राप्ता, B₁ (m as in text) तुष्टा, B₄ तसा
 — °) Dc D_{ns} D₁ ३ कामात् (for काम) D₂ ३ वर (for
 चर) T G₁ ३ 4 M कामार्चव द्रुत (T₃ चोपद्रुता) च मा
 (T₁ विमा) — After 6^{ab}, S (except G₃) ins

1060* उपयन्तु महावीर्यं पूर्वमेव स्वमर्हसि ।

— K₃ 4 S (except G₃) om 6^{cd} — °) B₂ 4 D₂

यातरो, D_n D₃ जामयो, D₁ यात्स्वन्या (for मातरो)

7 B₂ om (? hapl) 7-9 with the ref — °) K₃
 प्रति, K₄ प्रीतो, Dc D_{ns} D₂ ३ ३ प्रीता (for प्रीति) B₃
 मुदान्वित T G₁ ३ 4 M शिवा प्रीत उ(T₁ M प्रीतिमु)
 दावहत् (T₃ हरत्) — °) K₂ B D_{ns} ३ ३ D₄ ६ G₃ समा
 युक्ता (for च स) K₃ 4 Dc D_{ns} D₁₋₃ ३ प्रीत्या (K₄ Dc
 D₃ ता) च देवी संयुक्ता — °) K₄ युक्त (m as in text),
 S (except G₃ M₂) शुक्र (for शुक्र), cf v. 12^d

8 B₂ om 8 (cf v. 1 7) — °) K₃ गिचरत्या, B
 (B₂ om) Dc D_{ns} D₁₋₃ ३ व्यक्षितयन्, S (except G₃)
 माचित (for अचिन्तं) Dc D_{ns} मामक, T₁ मदीय (for
 ममेद) T₁ G₄ वै (for ये) — °) M पश्यति (for
 द्रक्ष्यन्ति) Dc D_{ns} केचन (for कानने) — °) T₂ अहिता,
 G₂ अहित, G₄ प्रकृत (for अनृत) — °) D₁ द्रक्ष्यति (for
 व) K₂ ३ B₁ Dc D₄ ६ T₃ G₁ ३ M पावक (K₃ क,
 B₁ Dc D₄ ६ G₃ क), D₁₋₃ ३ कात्

9 B₂ om 9 (cf v. 1 7) — °) M₂ र्वेतद् (for
 एवद्) K₃ रक्षणाय, G₄ M रक्षमाणा — °) T₂ चैव (for
 मम)

10 °) T₃ G₁ ३ 4 M₂ ततो (for तदा) — °) G₁ 4
 ततो (for महा) T G₂ M निर्गत्य (M म्य) महतो वनात्
 (T₁ वनतो महत्) — °) G₁ सर्वत (for पर्वत)

C 3 14309
 B 3 225 11
 K 3 227 12

रक्षोभिश्च पिशाचैश्च रौद्रेभूतगणैस्तथा ।
 राक्षसीभिश्च संपूर्णमनेकैश्च मृगद्विजैः ॥ ११
 सा तत्र सहसा गत्वा शैलपृष्ठं सुदुर्गमम् ।
 प्राक्षिपत्काञ्चने कुण्डे शुक्रं सा त्वरिता सती ॥ १२
 शिष्टानामपि सा देवी सप्तर्षीणां महात्मनाम् ।
 पत्नीसरूपतां कृत्वा कामयामाम पावकम् ॥ १३
 दिव्यरूपमरुन्धत्याः कर्तुं न शकितं तथा ।
 तस्यास्तपःप्रभावेण भर्तृशुश्रूषणेन च ॥ १४
 पद्कृत्वस्तत्तु निक्षिप्तमग्ने रेतः कुरूत्तम ।
 तस्मिन्कुण्डे प्रतिपदि कामिन्या स्वाहया तदा ॥ १५
 तत्स्कन्नं तेजसा तत्र संभृतं जनयत्सुतम् ।
 ऋषिभिः पूजितं स्कन्नमनयत्स्कन्दतां ततः ॥ १६

पट्टशिरा द्विगुणश्रोत्रो द्वादशाक्षिभृजक्रमः ।
 एकग्रीवस्त्वैककायः कुमारः समपद्यत ॥ १७
 द्वितीयायामभिव्यक्तस्त्वृतीयायां शिशुर्वभौ ।
 अङ्गप्रत्यङ्गसंभूतश्चतुर्ध्यामभवद्गुहः ॥ १८
 लोहिताभ्रेण महता संवृतः सह विद्युता ।
 लोहिताभ्रे सुमहति भाति सूर्य इवोदितः ॥ १९
 गृहीत तु धनुस्तेन विपुलं लोमहर्षणम् ।
 न्यस्तं यत्त्रिपुरघ्नेन सुरारिविनिवृत्तनम् ॥ २०
 तद्गृहीत्वा धनुःश्रेष्ठं ननाद बलवास्तदा ।
 संमोहयन्निवेमान्स त्रील्लोकान्मचराचरान् ॥ २१
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा महामेघांघनिस्वनम् ।
 उत्पेततुर्महानागौ चित्रशैरावतश्च ह ॥ २२

11 ^a) K₂ दद्यान्विये B₂ सप्तर्षीर्षेष्टिविषैर् (by transp) — ^b) K₂ T₁ अद्भुतः; D₂ उद्धतै (for अद्भुतै) — ^c) B₄ गुप्तः; S (except G₂) दुष्टैर् (for रौद्रैर्) — ^e) G₂ सकीर्णम् (for सपूर्णम्) — After 11, S (except G₂) ms

1061* नदीप्रस्रवणोपेत नानातरुलताघितम् ।

12 ^b) B₄ D₁ शृग (for 'पृष्ठ) — ^c) B₂ कुजे, D₂ भाडे (for कुण्डे) — ^d) S (except G₂) शुक्र (for शुक्र), of v. L. 7^d T₂ G₂ सखरिता; G₄ मख^o; M सुख^o K₂ B₁₋₃ Dn₁ n₂ D₄ G₂ शुभा (for सती)

13 ^a) K₂ B₁₋₃ Dn D₄ G₂ ससा^o (for शिष्टा^o) K₂ G₂ Dc D₁₋₃ देवीनां (for सा देवी) — ^c) B₄ पत्नीनां रूपक कृत्वा — ^d) G₁ M₁ रम^o (for काम^o)

14 ^a) K₂ B₂ Dc Dn₂ D₁₋₃ G₂ M दिव्य (for दिव्य) — ^b) K₂ शक्यते, B₁ D₂ शकितु (for शकित) — ^c) Dc Dn₂ अस्या^o (for तस्या^o) Some MSS 'प्रभावेन — ^d) D₁ T₂ G₁ M भर्तृ (for भर्तृ)

15 ^a) Dc₁ Dn₂ D₂ T₂ G₁ G₂ तत्र (for तत्तु) Some MSS निक्षिप्तम् — ^b) K₂ B₂ Dc D₁₋₃ T₂ G₁ M अग्नि (for अग्ने) K₂ B₂ Dc Dn₂ D₁₋₃ M 'द्वह (for 'त्तम) — ^c) T₁ प्रक्षिपत्या (for प्रतिपदि) — ^d) B₂ कृत; D₁ तथा; D₂ तथा; M सह (for तदा)

16 ^a) T₂ रेतसां, G₁ तेजसा (for तेजसा) Dc तस्य (for तत्र) — ^b) K₂₋₄ B D G₂ सवृत; T M₂ भूत (for भूत) K₄ Dc D₁₋₃ स्वसृजत् (for जनयत्) — ^c) B₁ G₁ M₁ स्कन्दम् (for स्कन्नम्) — ^d) B₁ S (except

G₂) जनयत्, D₂ भगमत्, D₂ मनया (for अनयत्) K₂ B₂ Dc Dn₂ D₂ T₂ M तु (D₂ तु) तत्, B₂ D₂ गत, D₁ सुत, D₂ तु यत् (for तत्)

17 ^c) K₄ D₂ च (for तु) K₂ B₁₋₃ Dn₁ n₂ D₄ G₂ एकग्रीवकजडर

18 ^a) D₁ अपि व्यक्तम्, D₂ अभिस्पत्तिम् — ^c) T₁ अथ (for अङ्ग) S (except G₂) 'सपूर्ण (for 'सभूत) — ^d) T₂ गुरु (for गृह)

19 D₂ om 19^{ab} — ^b) K₂ B₁ T₁ M₂ स सविद्युता G₂ स विदिद्युते (for सह वि^o) K₂ विद्युता सह सवृत — ^c) K₂ लोहिताभ्रे Dc D₄ भ्रेषु महति; T₁ भ्रेण सुमहान्

20 ^b) B₂ बहुल (for विपुल) S (except G₂) रोम^o (for लोम^o) — ^d) Dc₂ D₂₋₄ पुरारि (for सुरारि) K₂ T₂ G₁ सु (K₂ T₂ पु)रारतिनिक^o, B₂ सुरारिविनिवर्तन, T₁ तत्सुरारतिनिक^o

21 ^b) K₂ ननद, K₄ B₂ Dc Dn₂ D₁₋₃ T M ननद^o (for ननाद) K₄ बलवत्तर, B₂ भगवान्मदा, D₂ बलवत्तदा — ^c) D₂ G₁ स मोह^o T M इमान्सर्वाद्, G₁ इमाल्लोकान् (for इधेमान्म) — ^d) K₂ B₂ Dc D₂ T₁ लोकास्त्रीन् (by transp), G₁ गृहस्त्रीन्

22 Ś₁ K₁ rosume! — ^a) S₁ K₁₋₃ D₁ तस्य स, Dc₂ स तस्य (for तस्य त) — ^b) B₄ S (except G₂) महामेघोदधिप्रभ (M₁ 'स्वन)

23 ^a) D₂ तौ चापततौ — ^b) Ś₁ K₂ B₂ Dn₁ D₄₋₆ G₂ स यालोकममं, K₄ यालोकैस्तरश — K₂ om

तावापतन्तौ संप्रेक्ष्य स बालार्कसमद्युतिः ।
 द्वाभ्यां गृहीत्वा पाणिभ्या गक्तिं चान्येन पाणिना ।
 अपरेणाग्निदायादस्ताम्रचूडं भुजेन सः ॥ २३
 महाकायमुपश्लिष्टं कुकुटं बलिनां वरम् ।
 गृहीत्वा व्यनदङ्घ्रीमं चिक्रीड च महाबलः ॥ २४
 द्वाभ्यां भुजाभ्या बलवान्गृहीत्वा गङ्गमुत्तमम् ।
 प्राध्मापयत भूतानां त्रामनं बलिनामपि ॥ २५
 द्वाभ्यां भुजाभ्यामाकाशं बहुगो निजघान सः ।
 क्रीडन्भाति महासेनस्त्रील्लोकान्वदनैः पिवन् ।
 पर्वताग्रेऽप्रमेयात्मा रश्मिमानुदये यथा ॥ २६
 स तस्य पर्वतस्याग्रे निषण्णोऽद्भुतविक्रमः ।
 व्यलोकयदमेयात्मा मृत्सैर्नानाविधैर्दिशः ।

स पश्यन्विधानभावाश्चकार निनदं पुनः ॥ २७
 तस्य तं निनदं श्रुत्वा न्यपतन्बहुधा जनाः ।
 भीताश्चोद्विग्नमनमस्तमेव शरणं ययुः ॥ २८
 ये तु तं संश्रिता देवं नानावर्णास्तदा जनाः ।
 तानप्याहुः पारिपदान्ब्राह्मणाः सुमहाबलान् ॥ २९
 स तूत्याय महाबाहुरुपसान्त्वय च ताञ्जनान् ।
 धनुर्विकृष्य व्यसृजद्ब्राह्मणाञ्श्वेते महागिरौ ॥ ३०
 विभेद स शरैः शैलं क्रौञ्चं हिमवतः सुतम् ।
 तेन हंसाश्च गृध्राश्च मेरुं गच्छन्ति पर्वतम् ॥ ३१
 स विशीर्णोऽपतच्छैलो भृशमार्तस्वराचुवन् ।
 तस्मिन्निपतिते त्वन्ये नेदुः शैला भृशं भयात् ॥ ३२
 स तं नादं भृशार्तानां श्रुत्वापि बलिना वरः ।

C 3 14333
 B 3 225 35
 K 3 227 36

(hapl.) 23^c-25^d — °) D₁ सर्पौ (for द्वाभ्या) — °)
 D₆ अपर च (for 'रेण) S₁ K₁ 4 D₃ 'दायाद, B₂ 3 Dc
 D₂ 'दायाद्य — ') S₁ K₁ 2 4 D₂ 8 महाभय (for
 सुजेन स)

24 K₃ om 24 (cf v.l 23) — °) K₄ G₁ 4 M₁
 उपाश्लिष्ट, T₁ उपश्लिष्ट, T₂ उपादिष्ट — °) D₁₋₃ 5 T G₂ 4
 M₁ वर (for वरम्) — °) K₂ विनद, B₁ व्यानदन् (for
 व्यनदद्) G₁ 2 4 भीमश्च — °) B Dn₁ D₄ 6 G₃ 'भुज ,
 Dn₂ 'सुर' (for 'बल')

25 K₃ om. 25 (cf. v.l 23) — °) T₂ G₁ 2 4
 बलवद् (for 'वान) — °) B₁ बलम् (for शङ्खम्) — °)
 D₃ T₂ G₂ 4 प्रध्मापयत — °) S₁ K₁ वर, K₃ वर
 (for अपि)

26 °) B₁₋₃ Dn₁ n₃ D₆ 6[S]भिजघान, T₁[S]पिज ,
 T₂[S]प्याजं, G₁ 2 4 व्याजं, M [S]म्य(M₂ म्या)हनच्च
 (for निजघान) B₂ 4 Dn D₁ 3-6 G₃ ह (for स)
 — °) K₁ D₂ (sup lin sec m as in text) कारान्,
 K₃ 4 M करान् (for लोकान) — D₂ G₁ om (hapl)
 26^f-27^c — ') S₁ K₂ 3 Dc D₃ रश्मिवान

27 D₂ G₁ om 27^{abc} (cf v.l 26) — °) D₃
 श्वेतस्य (for स तस्य) — °) K₁ 'दर्शन' (for 'विक्रम')
 — °) K₂ दिशै (for 'विधै') — °) K₃ अपश्यद् (for
 स पश्यन्) T₁पापान (for भावान्) — ') D₁ निनदम्बन'
 (for निनद पुन)

28 °) Ś₁ K₁₋₃ D₆ स- (for त) — S₁ om (hapl)
 28^c-29^b — °) G₁ 2 4 हि (for च) — °) S (except

G₃) गता (for ययु)

29 S₁ om 29^{ab} (cf v.l 28) — °) K₁ यत्ते (for
 ये तु) K₁ मश्रित, K₂ ससृता (for मश्रिता) Dc देवा
 — K₃ om 29^{cd} — °) K₂ B₂ Dc₁ Dn₃ D₂ 4 अस्य,
 B₄ T₁ G₁ 2 M तस्य, Dn₁ n₃ अय; D₃ अस्मि (for अपि).
 Ś₁ K₂ पार्षदान्चै, K₁ M पार्षदान् (catalectic), Dn₁ D₃
 G₁ परिपदान् T₂ G₄ तास्तदा तुष्टुं सर्वे — °) Ś₁ K₁
 B₁ 2 4 Dn₂ D₂₋₄ 6 T₁ G₁ 3 ब्राह्मणान्, K₄ ब्रह्मण्यात् (for
 ब्राह्मणा) B₂ ब्राह्मणानां महाबलान्, M₂ ब्राह्मणा सुमहाबला

30 °) S₁ सत्त्याय, K₁ सत्त्याय; K₂ सत्त्याय (sic)
 (for स तूत्याय) — °) K₃ उपशाल्या च, Dc₂ उपमात्वत;
 T₂ अवसांस्वय च (for उपमान्स्वय च) K₁ उपसस्य गताञ्ज
 नान् — °) S₁ D₆ व्यकृष्य Dc [अ]म्यसृजद्, D₃ 8 T₂
 G₁ M [अ]वस्त्' (for व्यस्त्') — °) D₃ M चाण (for
 चाणाञ्) D₄ 6 श्वेत (for श्वेते)

31 °) Ś₁ K₂ च (for स) D₂ 8 G₁ M₁ शर' (for
 शरं) — °) Ś₁ पर (for सुतम्)

32 °) K₄ D₂ 6 स विशीर्णो (K₄m 'शी)र्णो, Dc स वि
 (Dc₂ च)कीर्णो, T₂ स तु शीर्णो — °) K₁ 2 'स्वनान्, B₄
 T₁ G₁ 4 स्वर, D₆ T₂ G₂ स्वरो (for 'स्वरान्) S₁ K₁₋₃
 D₁₋₃ T₁ युवन्, B₄ T₂ G₂ M₁ नदन्, G₁ 4 M₂ रवन् (for
 रुवन्) — °) B₄ T₁ तु (for नि) Ś₁ K₁ 2 शैले (for
 स्वन्धे) — °) B Dn₁ n₃ D₃ 6 G₃ तत्रा, T₂ बलान (for
 भयात्) — After 32, S (except G₃) ins

1062* घोरमार्तस्वर सर्वं दृष्ट्वा क्रौञ्चं विदारितम्।

33 °) S₁ K₂ S (except T₂ G₃) भयार्ताना (for

न प्राच्यथदमेयात्मा शक्तिमुद्यम्य चानदत् ॥ ३३
सा तदा विपुला शक्तिः क्षिप्त्वा तेन महात्मना ।
विभेद गिखरं घोर श्वेतस्य तरसा गिरेः ॥ ३४
स तेनाभिहतो दीनो गिरिः श्वेतोऽचलैः सह ।
उत्पपात महीं त्यक्त्वा भीतस्तस्मान्महात्मनः ॥ ३५

ततः प्रच्यथिता भूमिर्व्यशीर्यत समन्ततः ।
आर्ता स्कन्दं समासाद्य पुनर्वलवती वभौ ॥ ३६
पर्वताश्च नमस्कृत्य तमेव पृथिवीं गताः ।
अथायमभजल्लोकः स्कन्दं शुक्लस्य पञ्चमीम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २१४ ॥

२१५

मार्कण्डेय उवाच ।

ऋषयस्तु महाघोरान्दृष्टोत्पातान्पृथग्विधान् ।

अकुर्वन्शान्तिमुद्विग्ना लोकानां लोकभावनाः ॥ १
निवसन्ति वने ये तु तस्मिन्त्रैत्ररथे जनाः ।

श्रुत्वा — ^b) D₂ जयिना (for वलि^a) — ^c) K₄ B₁
Dn₁ n₂ G₃ प्राच्यव^a, D₁ [अ]प्रहृष्य^a (for प्राच्यथ^a) — ^d)
K₃ नानदत्, K₄ D₁ ६ सनदन्, D₂ ३ नादयन् (for चानदत्)

34 ^a) T M नदता, G₁ ३ ६ न तदा (for सा तदा)
K₁ ३ ६ B D G₂ विमला (for विपुला) — ^b) S₁ K
D₁₋₃ ६ T G₁ ३ [अ]मितात्मना (for महा^a) — ^c) T₁
G₁ ३ ६ M क्रोधात्, T₂ रोपात् (for घोर) — ^d) M₂ क्रौंच^a
(for श्वेत^a) T₁ शक्तिः श्वेतस्य सा गिरे

35 ^a) S₁ K₁ ३ पपाता^a (for स तेना^a) B D (except
D₂ ६) G₂ दीर्णो (B₁ वीरो) (for दीनो) — ^b) G₁ ६ श्वेतो-
पलं^a (for श्वेतोऽचलं^a) — ^c) T₁ G₁ ३ ६ पलायत, M
अपलायन् (for उत्पपात) G₁ ३ ६ जहीत्युक्त्वा (for महीं
त्यक्त्वा) T₂ पालयन्प्रजहीत्युक्त्वा — ^d) S₁ K B₁ ३ Dc
Dn₂ D₁₋₃ G₄ तस्य, B₂ च म, Dn₁ n₂ D₄ ६ G₂ स सु
(for तस्मान्)

36 ^a) D₁ प्रचलिता (for प्रच्य^a) — ^b) G₁ विशी^a
(for व्यशी^a) — K₃ om (hapl) from समा^a (in 36^a)
up to स्कन्द (in 37^a) — ^c) S₁ अपाश्रित्य, K₁ ३ उपा-
श्रित्य; K₄ B₄ Dc Dn₂ D₁₋₃ यमाश्रित्य, S (except G₂)
नमस्कृत्य (for समासाद्य)

37 K₃ om up to स्कन्द (cf v 1 36), T₁ om 37^{ab}
— ^a) S₁ नदीश्वव, K₂ नदीम्रत्र, Dc₂ नमस्तुभ्य (for नम-
स्कृत्य) — ^b) S₁ K₂ M₂ तामेव (for तमेव) — ^c) K₄
B₂ ३ Dn D₄₋₆ G₃ [ए]नम्, D₁ ताम् (for [अ]यम्) S₁
K₁ ३ B₄ अभजल्लोके (for अभजल्लोक^a) — ^d) Dc₂ D₂ शुक्^a
(for शुक्ल^a) S₁ K₂ Dc₂ M₂ पचमी, B₁ यसमी

Colophon — Major parvan S₁ K₂ Dn₂ T₂ G₂ ६

आरण्य — Sub-parvan G₁ मार्कण्डेयसमाख्या K₃ ६ B₁₋₃
Dc₁ Dn D₁ ३-६ M (all om sub parvan name)
mention only आगिरस्य — Adhy name B₄ Dc₁ Dn₂
n₂ D₄ ६ G₂ ३ कुमारोत्पत्ति^a, Dn₁ कुमारोपाख्यान, T₂ G₁
M कुमारसभव — Adhy no (figures, words or
both) Dn₁ 224, Dn₂ 223, D₁ 227, T G₁ M (M₂
inf lin) 217, G₂ ६ M₂ (orig) 219 — S₁ slo a no
Dn₁ n₂ 39, D₁ ६ 40

215

1 After the ref, B Dc Dn D₃ (marg sec m) ६ ६
G₃ ins

1063* तस्मिन्जाते महामत्स्वे महासेने महाबले ।

समुत्तस्थुर्महोत्पाता घोररूपा पृथग्विधा ।

स्त्रीषुमोर्विपरीत च तथा दृढानि यानि च ।

महा दीप्ता दिश स्व च राम च मही शृशम् ।

[(L 1) B₁₋₃ महात्मनि (for 'नेने) — (L 4) B₁ ३
ननाम (for राम)]

— T₁ G₁ ३ ins after the ref T₂ G₄ before the ref.

1064* इत्येतद्विधिधाकार वृत्त शुक्लस्य पञ्चमीम् ।

ततो युद्ध महद्वोर पृथया वृत्त जनाधिप ।

— ^a) S₁ K Dc D₁₋₃ ६ सु, B Dn D₄ ६ G₃ च, M तान्
(for तु) S₁ K₁ ३ B₂₋₄ भागा (for 'घोरान्) — ^b)
K₄ B₁₋₃ Dn D₁ ६ ६ G₂ यमतत (for पृथग्विधान्) — ^d)
S₁ K Dc Dn₂ D₁₋₃ ६ शक्ति^a (for लोक^a)

2 ^a) S₁ K₁₋₃ Dc Dn₂ D₁₋₃ ६ निवामस्तु वने येया
— ^c) S₁ K₂ 'दुवन्नैप K₃ नो अर्थ, B₂ नो लब्ध (for नो

तेऽञ्जुवन्नेप नोऽनर्थः पावकेनाहृतो महान् ।
 संगम्य पद्भिः पत्नीभिः सप्तर्षीणामिति स्म ह ॥ २
 अपरे गरुडीमाहुस्त्वयानर्थोऽस्यमाहृतः ।
 यैर्दृष्टा सा तदा देवी तस्या रूपेण गच्छती ।
 न तु तत्स्वाहया कर्म कृतं जानाति वै जनः ॥ ३
 सुपर्णा तु वचः श्रुत्वा ममायं तनयस्त्विति ।
 उपगम्य शनैः स्कन्दमाहाहं जननी तव ॥ ४
 अथ सप्तर्षयः श्रुत्वा जातं पुत्रं महौजमम् ।
 तत्यञ्जुः पट् तदा पत्नीर्विना देवीमरुन्धतीम् ॥ ५
 पद्भिरेव तदा जातमाहुस्तद्वनवाग्निनः ।
 सप्तर्षीणाह च स्वाहा मम पुत्रोऽयमित्युत ।
 अहं जाने नैतदेवमिति गजन्पुनः पुनः ॥ ६
 विश्वामित्रस्तु कृत्वैष्टिं सप्तर्षीणां महाग्निः ।

पावकं काममंतसमदृष्टः पृष्ठतोऽञ्जुगात् ।
 तत्तेन निखिलं सर्वमवबुद्धं यथातथम् ॥ ७
 विश्वामित्रस्तु प्रथमं कुमारं शरणं गतः ।
 स्तवं दिव्यं संप्रचक्रे महासेनस्य चापि सः ॥ ८
 मङ्गलानि च सर्वाणि कौमाराणि त्रयोदश ।
 जातकर्मादिकास्तस्य क्रियाश्वक्रे महाग्निः ॥ ९
 पद्भ्यक्त्रस्य तु माहात्म्यं कुकुटस्य च साधनम् ।
 शक्त्या देव्याः साधनं च तथा पारिपदापि ॥ १०
 विश्वामित्रश्चक्रैतत्कर्म लोकहिताय वै ।
 तस्मादपिः कुमारस्य विश्वामित्रोऽभवत्प्रियः ॥ ११
 अन्वजानाच्च स्वाहाया रूपान्यत्वं महाग्निः ।
 अत्रवीच मुनीन्सर्वान्नापराध्यन्ति वै स्त्रियः ।
 श्रुत्वा तु तत्त्वतस्तस्मात्ते पत्नीः सर्वतोऽत्यजन् ॥ १२

ऽनर्थ) — १) Ś1 K1-3 हृतो, B4 D8 हृतो, B Dc Dn D4 6 G2 M2 [आ]ङ्गितो (B1 हिनो) (for [आ]ङ्गितो) — २) B2 पदभिः पत्नीभिः संगम्य (by transp)

3 १) Dn1 n2 S (except G3 M2) तथा, D2 तथा (for त्वया) — २) Dn2 T2 G2 4 गच्छति (for 'ती) — १) T1 कोय (for हृत) K1 3 वै जना, D8 तन्वत, G4 वै द्विजा (for वै जन)

4 Dc1 om 4^{ab} — २) S1 K1-3 Dc1 D1-3 4 तद् (for तु) B4 S (except G2) तन (for वच) — १) Ś1 K Dc1 D1 5 [ङ्]इ (for [ङ्]ति) — १) D8 अहोह (for आहा)

5 १) K4 ज्ञान्वा (for श्रुत्वा) — १) K3 मृत (for जात) — २) D2 स्वासदा, D8 स्वस्वका (for पट तदा) — १) K3 चकाम् (for देवीम्)

6 १) T1 एव G4 ततो (for तदा) — २) Ś1 K2 महर्षीन्, K1 महर्षिम् (for सप्तर्षीन्) K4 D2 वै (for च) — २) S (except G3) हेतुर् (for जाने) — १) Ś1 K1 2 4 D2 3 5 [अ]जन्वत् (for राजन्)

7 १) T G1 स (for तु) — १) Dc 'मति (for 'मुनि) — २) B3 'मसत्तम् (for 'मवसम्) — १) K2 आद्रष्टु (for अद्रष्ट.), and अनुगान् (for अन्व) — २) G2 4 तन्वेन (for तत्तेन) B4 तेन कर्माखिल सर्वं — १) T2 G1 2 4 अवबुध्य B1 यथा तथा, B2 यथायथ

8 १) Ś1 K2 4 transp प्रथम and शरण T1 प्रथम*,

G1 2 4 प्रमांसा (for प्रथम) — २) B2 नित्य, T2 दैव (for दिव्य) D2 स प्रचक्रे, G1 प्रचक्रेय — १) S1 K2 'देवस्य (for 'मेनस्य) B1 चाशिप, T1 चाह स (for चापि स)

9 १) Ś1 K1 3 4 B1 sm D2 3 M2 महलानि च, D1 आगमोक्तानि T1 G1 वि (T1 च) चिन्नाणि (for च सर्वाणि) — २) T1 G1 2 4 M1 'दिकान् (for 'दिका) Ś1 K Dc D1-3 4 तत्र, T1 G1 2 4 M चापि, T2 चैव (for तस्य) — १) S (except G2) तस्य (for क्रियाम्)

10 Ś1 om (hapl) 10^a-12^b — १) T1 G1 पण्डु मन्व्य च, T2 G2 4 M पण्डुर्हस्तस्य (for पद्भ्यक्त्रस्य तु) B च (for तु) — १) Dc2 कुमुद* (for कुकुट*) Ś1 K2 4 B1 3 Dc1 Dn D2-6 G1 3 तु (for च) — २) D1 नक्त्या (for शक्त्या) B4 शक्त्यादिमाधन चैव — १) K1 D2 तदा (for तथा) K4 B2 3 Dc2 Dn3 D1-3 G2 4 M परिपदाम्; B4 वै पर्यदाम् G1 पार्यताना चैव च

11 Ś1 om 11 (cf v1 10) — १) T2 सर्वं, G2 4 सर्वं (for कर्म) — १) S (except T2 G2) इह (for ऽभवत्)

12 S1 K3 om 12^{ab} (for Ś1 cf v1 10) — १) K1 M अजानस्ततः; K2 अजानास्तत्, B1 Dc D1-3 अजानास्तत् (for अन्वजानान) T1 G1 च तत्स्वाहा, T2 G2 4 तदा स्वाहा (for च स्वाहाया) D8 स्वाहातरवमजानन्म — १) K2 रूपाणि त्व, D8 रूपाणि तु, G1 4 रूपाहुत्य (for रूपा न्यत्व) — २) B4 S (except G2) अथा (B4 स चा) त्रवी-

स्कन्दं श्रुत्वा ततो देवा वासवं सहिताद्युवन् ।
 अविपद्यवलं स्कन्दं जहि शक्राशु माचिरम् ॥ १३
 यदि वा न निहंस्येनमद्येन्द्रोऽयं भविष्यति ।
 त्रैलोक्यं संनिगृह्यास्मांस्त्वां च शक्र महाबलः ॥ १४
 स तानुवाच व्यथितो बालोऽयं सुमहाबलः ।
 सप्तारमपि लोकानां युधि विक्रम्य नाशयेत् ॥ १५
 सर्वास्त्वघ्नाभिगच्छन्तु स्कन्दं लोकस्य मातरः ।
 कामवीर्यां घ्नन्तु चैनं तथेत्युक्त्वा च ता ययुः ॥ १६
 तमप्रतिबलं दृष्ट्वा विपण्णवदनास्तु ताः ।

अशक्योऽयं विचिन्त्यैवं तमेव शरणं ययुः ॥ १७
 ऊचुश्चापि त्वमस्माकं पुत्रोऽस्माभिर्धृतं जगत् ।
 अभिनन्दस्व नः सर्वाः प्रस्तुताः स्नेहविक्रवाः ॥ १८
 ताः संपूज्य महासेनः कामांश्चासां प्रदाय सः ।
 अपश्यदग्निमायान्तं पितरं बलिनां बली ॥ १९
 स तु संपूजितस्तेन सह मातृगणेन ह ।
 परिवार्यं महासेनं रक्षमाणः स्थितः स्थिरम् ॥ २०
 सर्वासां या तु मातृणां नारी क्रोधसमुद्भवा ।
 धात्री सा पुत्रवत्स्कन्दं शूलहस्ताभ्यरक्षत ॥ २१

चान्ससर्पीन् — ^a) S (except G₃) युष्मत्पत्नीष्वय शिशुः
 — ^a) K₃ 4 D₁₋₃ 5 [अ]पि (for तु) K₃ B₁ D₆ तत्त्व
 तस्मात्ते; B₂ D₆ तद्वचस्तस्मात् (for तस्वतस्तस्मात्) S
 (except G₃) पदसु जातो हुतवहात् ते चाग्ने (T₁ तेन ता; T₂
 G₄ तेजोग्ने, M₁ तास्तेग्ने, M₂ ताश्चाग्ने) एष्वग्रतोत्यजन्

13 Before 13, K₂ B D (except D₂ 3) S ins
 मार्कण्डेय उं (resp मार्कण्डेय) — ^a) D₆ स्तुत्वा (for श्रुत्वा)
 K₁ 4 B₄ Dn D₁ 4-6 G₃ तदा (for ततो) — ^b) Ś₁
 सहसा, B₁ सर्वतो, D₃ ते सहा (for सहिता) S (except
 G₃) सहिता शक्रमद्युवन् — ^a) G₁ जहि शक्राशुभ चिरात्

14 ^a) Ś₁ K₁ 3 विहंस्ये, T₁ G₁ 4 निहिं (for निह)
 — ^b) K₃ D₁ महेंद्रो, B Dn D₄ 6 G₃ देवेंद्रो; T₂ अन्धेंद्रो
 (for अद्येन्द्रो) Ś₁ K₁ 3 4 न, B₂ वै (for स्य) Ś₁ K₂
 भविष्यति — D₂ om 14^{cd} — ^c) K₂ 3 B₁ 3 4 D₆
 D₄₋₆ G₃ त्रैलोक्ये (for क्य) T G₁ 3 4 च (for स) M
 त्रैलोक्यस्य निगृह्यास्मान् — ^a) K₄ Dn₁ ns D₁ 4 6 T₂
 G₃ वल (for वल)

15 T₁ om (hapl) 15^{ab} — After 15^{ab}, B₂ ins
 1065* — ^a) B₁ भूताना, G₂ लोकस्य (for लोकाना)
 — K₂ B₂ 4 D (except D₁₋₃ 5) G₃ ins after 15 B₂,
 after 15^{ab}

1065* न बालमुस्महे हन्तुमिति शक्रः प्रभापते ।
 तेऽद्युवन्नास्ति ते वीर्यं यत एव प्रभापसे ।

16 ^a) K₃ D₆ T₂ [अ]पि; D₂ नि, D₃ [आ]शु, T₁ G₁
 [अ]पि (for [अ]भि) — ^b) T₁ G₁ सर्व (for स्कन्द) D₆
 स्कन्दस्य लोकमातर — ^c) T₁ वीर्याद्, G₄ वीर्यं (for
 वीर्या) D₆ प्रत, T₂ G₄ यातु (for घ्नन्तु) S₁ K₂ शरैस्
 (for चैन) — ^d) K₃ M तु (for च) T₁ G₁ यथा ययुः,
 T₂ G₂ 4 यथातय (for च ता ययु)

17 S₁ K₁ D₂ om (hapl) 17 — ^b) K₂₋₄ D₆

D₁ 3 G₂ 4 तदा, T₂ तत (for तु ता) — ^c) K₃ D₃ T
 G₁ [ए]व, D₆ [ह]द्, D₆ [ए]त्त्, G₄ [ए]न (for [ए]व)
 — T₁ G₁ गता (for ययु) — After 17, T₁ G₁
 read 3 216 1^c-3^d (omitting them in their proper
 place)

18 ^a) K₄ B₁₋₃ Dn D₁ 4 6 G₃ चैन (for चापि) S₁
 K₁ 3 अस्माभि (for अस्माक) — ^b) K₁ वीर; K₂ B D
 (except D₁₋₃ 5) G₃ भव (for स्माभिर्द्) Ś₁ K₁ 4 D₁₋₃
 कृतो बली, K₂ B Dc Dn D₄ 6 G₃ महाबल, K₃ D₆ कृता
 (D₃ तौ) जलि (for घ्त जगत्) — D₁ om (hapl)
 18^c-19^d — ^c) K₁ नदत (for नन्दस्व) T G₁ 3 4
 अभिनद्य तत (T₁ G₁ नदत ता, T₂ नद्य तु ता) सर्वा
 — ^d) K₃ D₂ प्रस्तुता, K₄ (m as in text) प्रजासु, G₁ स
 तु ता, G₂₋₄ प्रस्तुता- G₂ 4 M स्नेहविक्रवा — After 18,
 B₁ 3 (both marg) Dn D₄ 6 G₃ ins

1066* तासां तद्वचन श्रुत्वा पातुकाम स्तनान्प्रभु ।

19 D₁ om 19 (cf v l 18) — ^b) D₆ काम (for
 कामान्) Ś₁ K₁ 3 D₆ वै, K₂ D₂ 3 च (for स) — ^d)
 T₁ G₂ 4 M₁ बलिन (for ना) D₆ वर (for बली) B₄
 पुरत पितर बली

20 ^b) K₃ 4 D₁₋₃ 5 तु, B₄ D₆ च, S (except G₃)
 त (for ह) — ^c) Ś₁ K₁ 3 D₁ व्वज्य (for वार्य) D₁
 त्मान (for सेन) — ^d) G₁ तत, G₂ तथा, G₄ स्थिर
 (for स्थित) Ś₁ K₁ 3 चिर, K₃ 4 D₃ 5 T₁ M स्थिर,
 B₁ 3 Dc Dn D₄ 6 G₂ शिव, D₂ [अ]भित (for स्थिरम्)
 B₂ 4 रक्षमाणास्तु तत् (B₄ णास्तत) स्थिता, D₁ पुत्रवत्पर्य-
 रक्षत (= 22^d), T₂ रक्षमाणा व्यतस्थिरे

21 ^a) D₁ तत्तु, D₂ चैव (for या तु) — ^c) B Dn
 D₄ 6 G₃ स्व (for सा) — ^d) K₂ [अ]भिरक्षत, T G₁ 4
 धरक्षत (for [अ]भ्यरक्षत)

लोहितस्योदधेः कन्या क्रूरा लोहितभोजना ।
परिष्वज्य महासेनं पुत्रवत्पर्यग्नत ॥ २२

अग्निर्भूत्वा नैगमेयश्चागवक्रत्रो बहुप्रजः ।
रमयामाम शैलस्यं बालं क्रीडनकैरिव ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चदश्याविकट्टिदानतमोऽध्याय ॥ २१५ ॥

२१६

मार्कण्डेय उवाच ।

ग्रहाः सोपग्रहाश्चैव ऋषयो मातरस्तथा ।
हुताशनमुखश्चापि दीप्ताः पारिषदां गणाः ॥ १
एते चान्ये च बहवो शोरास्त्रिदिववासिनः ।
परित्रार्यं महासेनं स्थिता मातृगणैः सह ॥ २
संदिग्धं विजयं दृष्ट्वा विजयेषुः सुरेश्वरः ।
आन्ध्रैरावतस्कन्धं प्रययौ देवतैः सह ।

विजिघांसुर्महासेनमिन्द्रस्तूर्णतरं ययौ ॥ ३
उग्रं तच्च महावेगं देवानीकं महाप्रभम् ।
विचित्रध्वजमनाहं नानावाहनकार्मुकम् ।
प्रवगम्बरमंवीतं श्रिया जुष्टमलंकृतम् ॥ ४
विजिघासुं तदायान्तं कुमारः शक्रमभ्ययात् ।
विनदन्पथि शक्रस्तु द्रुतं याति महाबलः ।
संहर्यन्देवसेनां जिघांसुः पावकात्मजम् ॥ ५

C. 3 14374
B. 3 227 7
Y. 3 229 35

22 ^b) Ś1 K Dc D1 १ १ सह मातृगणेन तु (S1 K1 १
ह) — ^c) D1 'मान (for 'मेन) — ^d) K2 D2 M2 परि
ग्नत, T2 समभापत (for पर्य')

23 T1 G1 १ १ read 23 after 3 217 8 (cf v1 17)
— ^a) Ś1 K2 १ D1-3 T1 M 'नैगमेय' (Ś1 K2 T1 M2 'य',
M1 'पु'), T2 G1 १ १ तवश्चन (for 'नैगमेय') — ^b) S1
महाप्रज, K2 बहुप्रज, K4 बहुप्रज (for 'प्रज') — ^c)
B1 शैलस्य, T2 'स्य (for 'स्यं) — ^d) = (var) 3 31
36^d K2 T2 बाल (for बाल)

Colophon om in T G1 १ १ — Major parvan S1
K2 D2 आरण्य — Sub parvan K2 १ B1-3 Dc1 Dn
D2-5 G2 (all om sub parvan name) mention only
आगिरस — Adhy rane B2 Dn D4 १ G2 न्करोत्पत्ति,
B2 १ Dc1 कुमारेत्पत्ति — Adhy no (figures, words
or both) Dn1 n2 225, Dn2 224, D1 228, M (M2
inf lin) 216 (M2 ong 220) — Śloka no
Dn1 n2 Dc 29, Dn2 25 D1 24

216

1 T G1 १ १ om the ref T1 G1 read 1^a-3^d after
3 215 17 T2 om 1^a-3^d — ^a) K1 १ D1 १ १ चोप,
G2 M सोम (for सोप) — ^b) B1 मानश्रपयस्तथा — ^c)
B Dn D4 १ G2 चैव (for चापि) — ^d) K4 B1 १ Dn

97

D1 १ १ G2 दसा D1 १ १ १ T1 G1 १ १ पारिषदा Dc
गणै S1 K1 १ दीप्ताणा (K2 'भ्या') पार्षदा गणा, B2
दीप्ता सर्वे सपार्षदा

2 For T G1 cf v1 1 — ^b) K1-3 'नादिन (for
'वामिन) — ^d) S1 K1-3 D1-5 १ भूत (for मातृ')

3 For T G1 cf v1 1 G2 M om (hapl) 3^{abcd}
— ^a) T1 विषय (for विनय) — ^b) B2 विजयेषु B4
T1 G1 १ पुग्दर (for सुरे) — ^c) S1 K D1 १ [पि]रावण
— After 3^{cd}, K2 BD (except D1 १, D2 marg) G2 105
1067* आदाय वज्र बलवान्मर्वेदेवगणैर्वृत ।

— ^f) Ś1 K B1 १ १ Dc D1-3 १ तदा (K2 तथा) (for
ययौ)

4 ^a) B2-4 Dn T1 G1 १ तच्च, B1 T2 तस्य (for तच्च)
B1-3 Dn D4 १ G2 नाद, T1 'देव (for 'वेग) — ^b)
B1 १ भुज (for 'प्रसम्) — Ś1 K1 १ om 4^{cd}

5 ^a) B2 विजयेषु K1 १ B1-3 D (except D1 १ १)
G2 तमायात् — ^b) K2 १ B D (except D1-3) G2 अन्व
यात्, T2 अन्वियात् (for अन्व) — ^c) K4 B4 D1-3 १
M1 विनदन् B1-3 Dn D4 १ G2 पार्थ, T1 G1 परि (for
पथि) B1-3 Dn D4 १ G2 देवेनो (for दाक्रन्तु) T2 स
वियन्पति दाक्रन्तु, G2 १ वियन्पति स दाक्रन्तु — ^d) D2
हतु, T1 G1 शैल, T2 श्रुत (for द्रुत) G2 १ आयान् (for
याति) T M2 रत् (for 'बल') — ^e) S1 Dc1 D2 स
हपयन् T2 'गणात् (for 'मेना)

6 ^a) B Dn D4 १ T1 G2 अय, M1 अग्नि, M2 अपि

संपूज्यमानस्त्रिदशैस्तथैव परमर्षिभिः ।
समीपमुपसंप्राप्तः कार्तिकेयस्य वासवः ॥ ६
सिंहनादं ततश्चक्रे देवेशः सहितः सुरैः ।
गुहोऽपि शब्दं तं श्रुत्वा व्यनदत्सागरो यथा ॥ ७
तस्य शब्देन महता समुद्रूतोदधिप्रभम् ।
वभ्राम तत्र तत्रैव देवसैन्यमचेतनम् ॥ ८
जिघांसुपसंप्राप्तान्देवान्दृष्ट्वा स पावकिः ।
विससर्ज मुखात्कुद्रः प्रवृद्धाः पावकार्षिणः ।
ता देवसैन्यान्यदहन्वेष्टमानानि भूतले ॥ ९
ते प्रदीप्तशिरोदेहाः प्रदीप्तायुधवाहनाः ।
प्रच्युताः सहसा भान्ति चित्रास्तारागणा इव ॥ १०
दह्यमानाः प्रपन्नास्ते शरणं पावकात्मजम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षोडशाधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

देवा वज्रधरं त्यक्त्वा ततः शान्तिमुपागताः ॥ ११
त्यक्तो देवैस्ततः स्कन्दे वज्रं शक्रोऽभ्यवासुजत् ।
तद्विसृष्टं जघानाशु पार्श्वं स्कन्दस्य दक्षिणम् ।
विभेदं च महाराज पार्श्वं तस्य महात्मनः ॥ १२
वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य संजातः पुरुषोऽपरः ।
युवा काञ्चनसंनाहः शक्तिधृग्दिव्यकुण्डलः ।
यद्वज्रविशनाज्जातो विशाखस्तेन सोऽभवत् ॥ १३
तं जातमपरं दृष्ट्वा कालानलसमद्युतिम् ।
भयादिन्द्रस्ततः स्कन्दं प्राञ्जलिः शरणं गतः ॥ १४
तस्याभयं ददौ स्कन्दः सहसैन्यस्य सत्तम ।
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशा चादित्राण्यभ्यवादनम् ॥ १५

(for उप) B₄ संप्राप्य — ^a) T G₁ २ ५ M वह्नि(T₁ G₁ २ ५ 'हे')पुत्रस्य चा' — After 6, D₆ ins

1068^a अय दृष्ट्वा स्थित स्कन्द श्वेतस्याग्रे महागिरे ।

7 ^b) B₁ ५ Dn T₂ G₁ २ ५ सहितैः; T₁ त्रिदशै (for सहित.) — ^c) T₁ G₁ तत् (for त) — ^d) D₆ व्यनदत्, T₁ स नदत्.

8 ^a) K₄ तेन; S (except G₂ M₁) अस्य (for तस्य) — ^b) K₂ ३ B₂ ५ Dn D₁ २ ५ ० 'द्रूतो' (for 'द्रूतो') — ^c) T₁ प्रभूत (for वभ्राम) — ^d) S (except G₂) समंतत (for अचेतनम्)

9 ^a) K₄ B₄ अथ, D₂ अनु; M₂ हह (for उप) — ^b) D₆ दृष्ट्वा देवान् (by transp) — ^d) S₁ K₁ ३ सहसा (for प्रवृद्धा) — ^e) Dc₁ D₂ ५ तदेव; T₁ तदेव (for ता देव) B₄ T₁ G₁ [अ]वहद्; T₂ [अ]वतन् (for [अ]दहन्); S₁ K Dn D₁ २ ५ अदहहेवसैन्यानि G₂ सा देवसेना न्यपतत् — ^f) S₁ K₁ २ ५ Dn D₁ २ वेप'; K₂ B Dc D₂-० G₂ चेष्ट' (for वेष्ट) G₂ वेष्टमाना महीतले

10 G₁ om 10^{ab} — ^a) M₂ प्रदीप्तशिरो देहा' — ^c) K₂ याति; Dc भ्रोता. (for भान्ति) — ^d) K₄ D₂ ३ दिव', B Dc Dn D₁ ५ ० G₂ व्यस्ता' (for चित्रा')

11 ^a) K₄ ययुस्त, D₂ प्रदीप्तास (for प्रपन्नास) — ^c) D₁ देव (for देवा)

12 ^a) D₂ ३ तदा (for तत) S (except G₂) शक्रो (for स्कन्दे) — ^b) T₁ G₁ २ ५ M स्कन्दे; T₂ तसं (for

शक्रो) B₁-३ Dn D₄ ० G₂ न्यपातयत्; Dc [S]भ्यपातयत्, T₁ G₁ २ ५ M₂ त्ववास्', T₂ ह्वास्', M₁ व्यवास्' (for [अ]भ्यवास्') — T₁ om 12^c-13^f, T₂ om 12^{ef}

13 T₁ om 13 (of v l 12) — ^b) B₁ जज्ञेथ, D₄ ० स जात' (for स') K₄ पर' (for [अ]पर') — ^d) S₁ K₂ ३ D₂ M 'भृद्', K₁ D₄ G₄ 'घद्' (for 'धग्') M₂ वज्र' (for दिव्य') — ^e) D₁ 'व्यसना', D₂ ३ (sup ltn sec m) G₂ 'विशिन्वा' (for 'विशना') T₂ G₁ य' स्वयधु(G₁ सवज्र) विनाद्यात्तु

14 ^a) K₄ B₂ Dn D₁ ५ ० G₁ ३ स' (for त) T₁ परम, G₁ पुरुष (for अपरं) — ^b) T₁ G₁ विशाख च (for कालानल-) B₁ महाप्रभ, G₁ महाद्युति (for 'समद्युतिम्') — ^c) Dn तु त (for तत')

15 ^b) K₂ ५ Dn D₁ २ ० G₂ सत्तम' M ससैन्यस्य समतत' — ^d) S₁ K₁ ३ [अ]भिवादयन्

Colophon om in T G₁ २ ५ — Major parvan S₁ K₁ ३ Dn₂ आरण्य — Sub-parvan K₂ ५ B₁-३ Dc Dn D₁ २ ५-० G₂ M₂ (all om sub parvan name) mention only आगिरस — Adhy name B₂ स्कन्दोत्पत्ति', B₄ Dc कुमारोत्पत्ति', M₂ विशाखोत्पत्ति' — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ n₂ 226, Dn₂ 225, D₁ 229, M (M₂ inf ltn) 219 (M₂ orig 221) — Śloka no Dn₁ n₂ D₁ 18, Dn₂ 19

२१७

मार्कण्डेय उवाच ।

स्कन्दस्य पार्यदानयोगञ्चृणुष्वानुददर्शनान् ।
 वज्रप्रहारात्स्कन्दस्य जज्ञुस्तत्र कुमारकाः ।
 ये हरन्ति शिशुञ्जानान्गर्भस्थाश्चैव दारुणाः ॥ १
 वज्रप्रहारात्कन्याश्च जज्ञिरेऽस्य महाबलाः ।
 कुमाराश्च विशाखं तं पितृत्वे समकल्पयन् ॥ २
 म भूत्वा भगवान्मरुत्ये रक्षंश्चागमुत्सदा ।
 वृतः कन्यागर्णः सर्वैरात्मनीनैश्च पुत्रकैः ॥ ३
 मातृणां प्रेक्षतीनां च भद्रशास्त्रश्च कौशलः ।
 ततः कुमारपितरं स्कन्दमाहुर्जना भुवि ॥ ४

रुद्रमग्निमुमां स्वाहां प्रदेष्टेषु महाबलाम् ।
 यजन्ति पुत्रकामाश्च पुत्रिणश्च सदा जनाः ॥ ५
 यास्तास्त्वजनयत्कन्यास्तपो नाम हुताशनः ।
 किं करोमीति ताः स्कन्दं संप्राप्ताः समभाषत ॥ ६
 मातर ऊचुः ।
 भवेम सर्वलोकस्य वयं मातर उत्तमाः ।
 प्रमादात्तत्र पूज्याश्च प्रियमेतत्कुरुष्व नः ॥ ७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 सोऽत्रवीद्वाटमित्येवं भविष्यध्वं पृथग्विधाः ।
 अग्निवाश्च शिवाश्चैव पुनः पुनरुदारधीः ॥ ८

C 3 14395
 B 3 228 9
 P 3 228 57

217

1 T G₁ २ ४ om the ref — °) K₁ B D G₂ M₂
 स्कन्दपार्यदान (for 'न्य पार्यदान') Ś₁ K₁ २ देवाश्च (for
 वोराश्च) — °) T₂ G₂ ४ इन्द्रा च (for 'शृणुव') M 'विक्र
 मान (for 'दर्शनान्) — °) S (except G₂) देवस्य (for
 स्कन्द) — °) K₂ जज्ञुस्तत्र, T₁ G₁ जानास्तत्र, M जज्ञि
 रेव्य (for जज्ञुस्तत्र) — °) Ś₁ हरत, K₂ हरते B₁ शिशु
 ज्ञानान्ये हरति — °) D₅ अपि (for चैव) K₄ Dc D₂ २
 दारुणा

2 °) T₂ G₂ M अन्या (M₂ 'न्या)श्च (for कन्याश्च)
 — °) M जज्ञु कन्या (for जज्ञिरेऽस्य) — °) K₄ Dn
 D₂ ६ G₂ कुमारास्ते, T G₁ M 'रस्य, G₂ ४ 'र म S₁ K₂
 D₂ विशाखश्च (for 'स्य त) B ते, Dc Dn D₄ ६ G₂ च,
 T G₁ २ ४ M तु (for त) — °) S (except G₂) पुत्रवे
 (for पितृ) B Dc M पय, G₂ ४ समकल्पयत Ś₁ K₂
 त पितृ वेस्यकृत्, K₂ D₁₋₃ २ पितृ (D₂ ३ [before corr]
 पुत्र) चैनाप्यकृतयत (K₂ D₂ २ 'यत)

3 °) S₁ K D₁₋₃ २ तं (D₂ ३ तत) श्रुत्वा (for म भूत्वा)
 K₂ मास्ये, Dc श्रास्यो, T₁ G₂ ४ M सवे (for सस्ये) — °)
 K₁ 'सुत्वा, D₂ ६ G₂ 'सुत्वा, T₁ 'सुत्वा (for 'सुत्वा) D₂
 (m as in text) T G₂ ४ तथा (for तदा) — °) K₂ आत्म
 र्तीयश्च, K₄ B₂ ४ Dc Dn D₄ ६ T₂ G₂ M आत्मीयं सह
 (T₂ चैव, M च स-), B₁ ३ आत्मकीयं स, D₂ T₁ G₂ ४
 आत्मनीयंश्च, G₁ 'कीयंश्च

4 °) Dc D₁₋₃ ६ प्रेक्षमाणाना, T G₁ २ ४ प्रेषितानां च,

M प्रेक्षता चैव (for 'नीना च) — °) D₁₋₃ रुद्र* (for
 मद्र) B T₁ G₁ २ ४ M तु, T₂ स्म (for च) B Dc कौ
 (Dc कौ)शले, T₁ G₁ २ ४ M कोमले, T₂ G₂ कोमले* (for
 कौशल) — °) Ś₁ K₂ Dn₁ D₂ T G₁ २ ४ कुमार, B₁
 कुमारी (for कुमार) T G₁ २ ४ सजात (for पितर)

5 °) S₁ K₁ अग्निमुत्वा; B₂ ४ Dn₁ M₂ 'सुत्वा (for
 अग्निमुमां) T₂ स्कद (for स्वाहां) — °) Ś₁ K₂ 'बलात्,
 K₁ B Dc Dn D₁ ४ ६ G₂ 'बल, K₂ D₂ ३ 'बलान्, K₄
 'बल, T G₂ बला, G₁ 'बल — °) D₂ ३ यजते (for
 यजन्ति) — °) Ś₁ K₂ महाबला, K₁ महाजना, D₁ तदा
 जना, T₁ सभाजना (for सदा जना)

6 °) K₂ B₁ Dc T₁ G₁ एतास्, T₂ यन्तास्, M₁ यास्वा
 (for यास्तास्) — °) K₁ २ तपो (for तपो) — °) T₁
 कुर्मति च (for करोमीति) K₂ Dc D₁₋₃ ६ स्कद (for
 स्कन्द) G₁ किं कुर्मति द्विजा स्कद, G₂ किंकरा' स्नेति ता
 स्कद — °) D₂ ता (for स) Ś₁ K₁ २ सवभाषिरे, T₂
 [अर्थमभाषत (for समभाषत) The reading समभाषयत
 of some old printed ed was not found in any of
 the MSS collated]

7 D (except D₁₋₃ ६) G₂ कुमार्य* (for मातर) — °)
 Dn D₄ ६ G₂ मातरे वयमुत्तमा

8 All MSS om मार्कण्डेय उवाच! — °) S₁ K₂ S
 (except G₂) [ए]व (for [ए]व) — °) K₁ २ भविष्यथ (for
 च) — T₂ (which om 8^{cd}) reads 3 215 18-23
 (with colophon) after 8^{ab} — °) M चेति (for चैव)
 K₄ Dn D₄ ६ G₂ शिवाश्चैवाशिवाश्चैव — After 8, T₁ G₁ २ ४

C 3 14395
B 3 228 9
F 3 229 1

ततः संकल्प्य पुत्रत्वे स्कन्दं मातृगणोऽगमत् ।
काकी च हलिमा चैव रुद्राथ वृहली तथा ।
आर्या पलला वै मित्रा समेताः शिशुमातरः ॥ ९
एतासां वीर्यसंपन्नः शिशुर्नामातिदारुणः ।
स्कन्दप्रसादजः पुत्रो लोहिताक्षो भयंकरः ॥ १०
एष वीराटकः प्रोक्तः स्कन्दमातृगणोद्भवः ।
छागवक्त्रेण सहितो नवकः परिकीर्त्यते ॥ ११

पष्टं छागमयं वक्त्रं स्कन्दस्यैवेति विद्धि तत् ।
पट्शिरोभ्यन्तरं राजन्नित्यं मातृगणार्चितम् ॥ १२
पण्यां तु प्रवरं तस्य शीर्षाणामिह शब्धते ।
शक्तिं येनासृजदिव्यां भद्रशाख इति स्म ह ॥ १३
इत्येतद्विधिधाकारं वृत्तं शुक्लस्य पञ्चमीम् ।
तत्र युद्धं महाघोरं वृत्तं पष्ट्यां जनाधिप ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि खप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २१७ ॥

२१८

मार्कण्डेय उवाच ।

उपविष्टं ततः स्कन्दं हिरण्यकवचस्रजम् ।

हिरण्यचूडमुकुटं हिरण्याक्षं महाप्रभम् ॥ १
लोहिताम्बरसंवीतं तीक्ष्णदंष्ट्रं मनोरमम् ।

read 3 215 23, followed by a colophon (*adhy no*
T₁ G₁ 218, G₂ 4 220) and by the ref मार्कण्डेय

9 ^a) G₁ मातृ (for ततः) K₂ 3 सकल्पः; S (except
G₂) प्रकल्प्य (for स) — ^b) T₂ 3 गणागमन् (for 'गणो
ऽगमत्) Ś₁ K D₂ 3 5 तदा (for [अ]गमत्) — ^c)
M काकी (for काकी) Ś₁ हिमिला; K₁ मिहिला, K₂
मिहला, K₃ D₁₋₃ 5 हलिमा; B₁ हलिना — ^d) K₁ 4
D₁₋₃ 5 भद्रा च (K₁ D₅ [अ]थ), K₂ रुद्रा च, B D₀ D_n
D₄ 6 G₂ मालिनी; M रुचाथ (for रुद्राथ) Ś₁ पृथला,
K₁ 4 D₁₋₃ 5 वृपला, K₂ प्रपला, K₃ पृपला, B D₀ D_n
D₄ 6 G₂ वृहिना (D₀ D_n D₅ ता, D₀ 2 मा, D₄ G₂ ला)
(for वृहली) T G₁ 3 4 माता चैव (T₂ G₂ 4 चाथ) हली
तथा — ^e) Ś₁ K₁ 3 आर्या पलला T आर्यावला वा (T₂
या) वै धात्री (T₂ 3 ्या); G₁ आर्यावला तथा धात्री, G₂ 4
आर्या वाला च धात्री च — ^f) M₁ शिवं (for शिशुं)

10 Ś₁ D₂ om 10 — ^e) K₂ D₀ G₁ 4 स्कन्द प्रसा
दज — ^d) M₁ महाप्रभ (for भयं)

11 ^a) D₂ एकवीरो (for एष वीरा) T₁ G₁ वीर्यो
(G₁ रो)ष्टम, T₂ वीराष्टके — ^b) G₂ स्कन्दो (for स्कन्द)
Ś₁ K D₁₋₃ 5 गणोद्भूत, M गणोद्भव (for 'गणोद्भव)
— ^c) T₂ प्कं (for छागं) — ^d) T₁ G₁ M नवम (for
'क) K₁ 3 T₁ G₁ कीर्तित (for 'कीर्त्यते) T₂ G₂ 4
महासेन प्रकीर्त्यते

12 ^a) Ś₁ इष्ट, T₁ पष्ट्यां (for पष्ट) T₁ च गमयद्;
M₁ जगाम य (for छागमय) — ^b) Ś₁ D₀ G₁ [ह]व (for

[ए]व) B₀m T₂ G₁ 3 4 विद्धि त; T₁ G₁ वधित — ^e)
Ś₁ K₂ 3 शिरोभ्यतरा, D₀ 3 शिराभ्यतर, T G₁ 3 4 पण्याम-
भ्यतर (T₂ 3 रा), M₂ पट्टभिराभ्यतर — ^d) T₁ G₁ 3 4 M
यत्तन् (T₁ G₁ 3 4 त्त); T₂ यत्तु K₄ B₁ 3 न्वित, S (except
G₂) 3 श्रित (for 'चित्तम्)

13 ^b) M शिरसाम् (for शीर्षाणाम्) Ś₁ K₁₋₃ D₀
D₁₋₃ 5 दृश्यते, T₂ G₂ 4 शस्त्रं (for शब्धं) — ^d) D₅
'शीर्षं, S (except G₂) 3 शाखाम् (for 'शाख)

14 ^a) K₁ 4 D_n D₁ इत्येते, B₁ इत्येव, D₀ इत्येत
— ^b) K₂ D₀ D₅ 4 पचमी (for 'मीम्) — ^c) Ś₁ K₂ 3
D₅ तत्तु (for तत्र) T G₁ 3 4 M घोर महाद्यु (M₁ महायु)द्
— ^d) G₁ तत, M₂ वृद्ध (for वृत्त) Ś₁ K₁₋₃ D₀ D₁₋₃ 5
नरा (for जना)

Colophon om in T₁ G₁ 3 4 — Major parvan
S₁ K₂ D_n T₂ आरण्य — Sub parvan K₂ 4 B D₀
D_n 1 n₃ D₁₋₆ G₂ (all om sub parvan name) mention
only आंगिरस — Adhy name D_n D₄ 6 G₂ M₂ कुमा
रोरपत्ति — Adhy no (figures, words, or both) D_n 1
(marg) n₃ 227, D_n 226, D₁ 230, T₂ 218, M
(M₂ inf ln) 220 (M₂ orig 222) — Śloka no
D_n 1 n₃ 14, D_n 3 D₁ 15

218

1 ^a) B₁ 2 D_n D₄ 6 G₂ तु त (for तत) — ^b) B₁

सर्वलक्षणसंपन्नं त्रैलोक्यस्यापि सुप्रियम् ॥ २
 ततस्तं वरदं शूरं युवानं मृष्टकुण्डलम् ।
 अभजत्पद्मरूपा श्रीः स्वयमेव शरीरिणी ॥ ३
 श्रिया जुष्टः पृथुयज्ञाः स कुमारवरस्तदा ।
 निपण्णो दृश्यते भूतैः पौर्णमास्यां यथा शशी ॥ ४
 अपूजयन्महात्मानो ब्राह्मणास्तं महाबलम् ।
 इदमाहुस्तदा चैव स्कन्दं तत्र महर्षयः ॥ ५
 हिरण्यवर्णं भद्रं ते लोकानां शंकरो भव ।
 त्वया पद्मात्रजातेन सर्वे लोका वशीकृताः ॥ ६
 अभयं च पुनर्दत्तं त्वयैवैषां सुरोत्तम ।
 तस्मादिन्द्रो भवानस्तु त्रैलोक्यस्याभयंकरः ॥ ७
 स्कन्द उवाच ।
 किमिन्द्रः सर्वलोकानां करोतीह तपोधनाः ।

कथं देवगणांश्चैव पाति नित्यं सुरेश्वरः ॥ ८
 ऋषय ऊचुः ।
 इन्द्रो दिशति भूताना वलं तेजः प्रजाः सुखम् ।
 तुष्टः प्रयच्छति तथा सर्वान्दायान्सुरेश्वरः ॥ ९
 दुर्वृत्तानां संहरति वृत्तस्थाना प्रयच्छति ।
 अनुशास्ति च भूतानि कार्येषु बलमूदनः ॥ १०
 असूर्ये च भवेत्सूर्यस्तथाचन्द्रे च चन्द्रमाः ।
 भवत्यग्निश्च वायुश्च पृथिव्यापश्च कारणैः ॥ ११
 एतदिन्द्रेण कर्तव्यमिन्द्रे हि विपुलं बलम् ।
 त्वं च वीर बलश्रेष्ठस्तस्मादिन्द्रो भवस्व नः ॥ १२
 शक्र उवाच ।
 भवस्वेन्द्रो महाबाहो सर्वेषा नः सुखावहः ।
 अभिषिच्यस्व चैवाद्य प्राप्तुरूपोऽसि सत्तम ॥ १३

सुवर्णं, S (except G₂) आमुक्त (for हिरण्य) B₂ 'कव
 चावृत (for कवचस्रजम्) — K₂ om 1^{cd} — °) D₂ M₁
 'चूडा (for 'चूड) Ś₁ K (K₂ om) D₁₋₃ ५ 'वलय, S
 (except G₂) मकुट (for मुकुट) — °) K₄ हिरण्यग्न्य,
 D₂ लोहितलक्ष Ś₁ K (K₂ om) Dc D₁₋₃ ६ महाबल,
 G₁ 'द्युति
 2 °) B₄ D₁ G₂ ४ 'हर (for 'रमम्) — °) B₂ ३
 'मपूर्ण — °) K₂ सुप्रभ (for 'प्रियम्)
 3 °) Ś₁ K₁₋₃ B_{1m} Dc D₁₋₃ ६ M₁ पद्महस्ता श्री,
 T₂ 'निलया
 4 °) S₁ पृथुवक्षा, K₁ २ पृथ्वालुष्ट, T₂ श्रिया मृष्ट
 (for श्रिया जुष्ट) — °) Ś₁ K₁ २ B₁ ३ Dc D₂ ४ ६ G₁
 M सु (for स) Ś₁ K₂ 'तरस, T₁ G₁ M₁ 'वपुस् (for
 'वरस) Ś₁ K₁ २ B₂ T₁ तथा (for तदा) B₄ G₂ ४
 कुमारो वरदस्तदा — °) T G₂ ४ M ददो (for दृश्यते)
 — °) K₄ D₂ ३ पूर्णं (for पौर्णं) K₂ B₂ ४ D₂ ६ T
 G₁ २ ४ M₁ शशी यथा (by transp), M₂ ह्वोदुराट
 5 °) K₂ G₂ ४ स्मान (for 'स्मानो) — °) B₂ D₂
 चैव (for तत्र)
 6 Before 6, N (except Ś₁ K₁, B₁ ३ marg) G₂
 ins ऋषय ऊचु (resp ऋषय) — °) K₄ B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃ ६) G₂ गर्भं, T₁ G₁ 'रूप (for 'वर्णं) — °) Ś₁ K₂
 यत्तत (for पद्मात्र) — °) K₁ २ B₁ ३ ४ Dc D₂ ३ ३
 D₂ ६ ६ T₁ सर्वं (for सर्वं) D₂ G₂ ४ सर्वलोको 'कृत, T₂
 सर्वं लोक कृत

7 °) B₁ चै, M₁ तु (for च) D₂ पुरा (for पुनर)
 T₁ G₁ दत्त्वा (for दत्त) — °) D₂ एषा चंपा; T₁ ण्तेरेया,
 G₁ त्वमेवैषा (for त्वयं) S₁ K₂ सुरेश्वर (for सुरो) — °)
 Ś₁ K₂₋₄ Dc D₁₋₃ ६ तत (for तस्माद्) — °) Ś₁ K
 D₁₋₃ ६ हिताय वै (for [अ]भयकर)
 8 °) G₄ 'भूताना (for 'लोकाना) — °) S (except
 G₂) सर्वान् (for नित्य)
 9 °) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) G₂ दधाति (for
 दिश) — °) K₁ २ ४ B₁ २ ४ Dc Dn D₄₋₆ G₂ प्रजा,
 D₁ प्रजा, T₁ मिय (for प्रजा) — °) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ६
 प्रजा, T₁ G₁ २ इष्ट (for तुष्ट) B₂ यथा, D₁ ६ G₂ ४ तदा,
 T G₁ सदा (for तथा) B₄ तुष्ट प्रजा दृतिश्चैव — °) Ś₁
 K₁ २ सर्वा माया, B Dc Dn D₄₋₆ G₂ ५ सर्वान्कामान्, D₂
 सर्वदा च, D₂ सर्वथाय, T₁ सर्वदायान्, T₂ सर्वान्देवान्, G₂
 सर्वान्देवान् Ś₁ K₁ सुरेश्वर; B₄ सुरोत्तम
 10 °) B₂ G₂ प्रत्, B₄ दृत्ति (for दृत्त) — °) T₁
 G₁ ४ हि (for च) Dc भूतामा (for 'नि) — °) Ś₁
 K₁ २ कालेषु
 11 °) Ś₁ K Dc D₂ ४ ६ G₂ [अ]भवत् (for
 भवेत्) D₂ सूर्ये च स भवसूर्यं — °) Dc 'चन्द्रेण, M₁
 'चन्द्रेषु (for 'चन्द्रे च) — °) K₄ च कारणे, T₁ G₁ २ ४ M
 च स तथा, T₂ चकार चै
 12 °) T₂ इन्द्रो हि (for इन्द्रेण) D₂ चन्दय (for च)
 — °) G₁ M₁ इन्द्रो (for इन्द्रे) D₂ च (for हि) B₄ Dc
 परम (for विपुल) — °) K₂ G₂ M₁ वीर्यं (for वीर)

C 3 14414
 B 3 229 13
 P 3 229 20

स्कन्द उवाच ।

शाधि त्वमेव त्रैलोक्यमव्यग्रो विजये रतः ।
अहं ते किंकरः शक्र न ममेन्द्रत्वमीप्सितम् ॥ १४
शक्र उवाच ।

बलं तवाद्भुतं वीर त्वं देवानामरीञ्जहि ।
अवज्ञास्यन्ति मां लोका वीर्येण तव विस्मिताः ॥ १५
इन्द्रत्वेऽपि स्थितं वीर बलहीनं पराजितम् ।
आवयोश्च मिथो भेदे प्रयतिष्यन्त्यतन्द्रिताः ॥ १६
भेदिते च त्वयि विभो लोको द्वैधमुपेष्यति ।
द्विधाभूतेषु लोकेषु निश्चितेष्वावयोस्तथा ।
विग्रहः संप्रवर्तेत भूतभेदान्महाबल ॥ १७
तत्र त्वं मां रणे तात यथाश्रद्धं विजेष्यसि ।

D (except D₂₋₄ ६) G₃ यली (for बल)

13 Ś₁ K₁ ३ B₁ D₅ S (except G₃) इद्र* (for शक्रः) — °) G₃ भव इद्रो — °) Ś₁ K₁₋₃ T₁ G₁ ३ अभिपिचस्व, G₄ अभ्यपिच्यस्वम् Ś₁ वै चाद्य, D₁ वै राज्ये, T G₁ ३ ४ M चा(G₄ अ)द्यैव — °) Ś₁ प्राप्तुरूपेपि Some MSS सत्तम

14 °) T₁ G₃ न मे शक्रत्वम्, G₄ न मे इद्रत्वम्, M₂ न ममैन्द्रत्वम् D₁ ईक्षितं (for ईप्सितम्)

15 S₁ K D₁₋₃ ३ T G₁ ३ ४ इद्र* (for शक्र) — °) T G₁ ३ ४ [अ]तुल (for [अ]द्भुत) — °) K₃ देवतानाम्, D₅ तद्देवानाम् (for त्व देवानाम्) T₁ G₁ ३ ४ अरि — °) D_० अवज्ञास्यसि D_० G₂ मा (for मा) — °) B₁ तव वीर्येण (by transp) B₁ सद्युता

16 °) K₄ B₁ ३ ४ Dn D₅ ६ G₃ तु; B₂ T₁ G₁ [S]व, M₁ हि (for Sपि) T₂ corrupt — After 16^{ab}, S (except G₃) ins

1069* स्वत्तेजसावमस्यन्ति लोका मां सुरमत्तम ।

— °) D_० भेदे (for भेदे)

17 °) T₂ तथा (for विभो) — °) Ś₁ K₁ ३ B₂ *मुपेप्यति, K₃ D₅ *त्वमेप्यति, T G₁ ३ ४ M को द्वैध (T₁ G₁ वै म)मपनेप्यति — °) S₁ K B₄ D_० D₂ ३ ३ द्वैधी* (for द्विधा*) D₅ देवे* (for लोके*) — °) S₁ K₃ B₁ D₁ ३ ३ M तदा, K₄ यथा (for तथा) — °) Ś₁ K₂ सप्रपद्येत (for *वर्तते) T G₁ ३ ४ विग्रहा *वर्तते — °) K₂ ३ D_० D₁ ३ *यल*, B₃ G₄ *बला*

18 °) B₂ अत्र Ś₁ K₂ ३ D₂ ३ त्व मा, K₄ मा त्व (by transp) T₂ तत्र (for तात) — °) K₃ D_० विजे-

तस्मादिन्द्रो भवानद्य भविता मा विचारय ॥ १८

स्कन्द उवाच ।

त्वमेव राजा भद्रं ते त्रैलोक्यस्य समैव च ।
करोमि किं च ते शक्र शासनं तद्वीहि मे ॥ १९
शक्र उवाच ।

यदि सत्यमिदं वाक्यं निश्चयाद्भाषितं त्वया ।
यदि वा शासनं स्कन्द कर्तुमिच्छसि मे शृणु ॥ २०
अभिपिच्यस्य देवानां सेनापत्ये महाबल ।
अहमिन्द्रो भविष्यामि तव वाक्यान्महाबल ॥ २१

स्कन्द उवाच ।

दानवानां विनाशाय देवानामर्थसिद्धये ।
गोब्राह्मणस्य त्राणार्थं सेनापत्येऽभिपिच्य माम् ॥ २२

प्यति, D₂ *ते — °) S (except G₃) त्वमेव (for भवान्) K₁ ३ B D₁ ३ ६ G₃ एव (for अद्य) — °) K₃ भवता, B₁ विघाता (for भविता) S (except G₃) भव मा च वि*

19 °) Ś₁ D₂ [अ]पि, D₂ [इ]ति (for [ए]व) — °) S₁ किं करोमि (by transp) Ś₁ किं च त, K₃ किं च मे, T₁ किंकर*, T₂ तद्वह, G₁ ३ ४ M किमह B₁ तात (for शक्र) — °) G₂ ३ शासनात् B₁ च (for तद्) T M मा (for मे) K₄ D_० D₁₋₃ ३ शासनं वृहि तन्मम

20 K₁ ३ B₁ ३ ४ D (except D₂ ३ ३) S इद्र* (for शक्र) — After the ref, B Dn D₁ ४-६ G₃ read 21^{cd} — °) K₃ D₂ शक्यम् (for सत्यम्) — °) K₃ G₄ निश्चित, D_० निश्चय (for निश्चयाद्) T₂ काक्षित (for भाषित) — °) K₄ B₁ ४ D₁ अर्हसि (for इच्छसि) D₂ प्रिय (marg sec m कुर) (for शृणु)

21 °) Ś₁ K₁ ३ D₅ T₂ G₁ ३ अभिपिचस्व — °) K₁ ३ B₂₋₄ D_० Dn₁ D₁ ४-६ T₁ G₄ सैना* K₂ ३ B D_० Dn₁ D₁₋₄ ६ T₂ G₃ ४ *बल* — B Dn D₁ ४-६ G₃ read 21^{cd} after the ref in 20 — °) S₁ K D_० D₁ महायज्ञा*, D₂ *प्रभो; D₂ G₄ M₁ *प्रभ (for *बल) — After 21, S₁ ins an addl colophon

22 °) D₂ ३ T G₁ ३ M₁ गोब्राह्मणानां K₃ D₁ त्राणार्थे, K₄ D₂ ३ चार्थाय, T₂ रक्षार्थं B₁₋₃ D_० Dn D₄ ६ G₃ गो ब्राह्मणहितार्थाय — °) K₃ B D_० Dn₁ n₂ D₄ ६ सैना* B₂ [S]भिपिच्यतां

23 K₃ D₂ ३ om the ref — After the ref, G₁ ins 1070* तस्य तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्दस्य बलवृत्रहा ।

मार्कण्डेय उवाच ।

सोऽभिपिक्तो मयवता सर्वदेवगणैः सह ।
अतीव शुशुमे तत्र पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ २३
तस्य तत्काञ्चनं छत्रं ध्रियमाणं व्यगेचत ।
यथैव सुमभिद्वस्य पावकस्यात्ममण्डलम् ॥ २४
विश्वकर्मकृता चास्य दिव्या माला हिरण्मयी ।
आचढा त्रिपुरघ्नैः स्वयमेव यशस्विना ॥ २५
आगम्य मनुजव्याघ्र मह देव्या परतप ।
अर्चयामास सुप्रीतो भगवान्गोवृषध्वजः ॥ २६
रुद्रमग्निं द्विजाः प्राह रुद्रसुनुस्ततस्तु मः ।
रुद्रेण शुक्रमुत्सृष्टं तच्छ्रेतः पर्वतोऽभवत् ।
पावकस्येन्द्रियं श्वेते कृत्तिकाभिः कृतं नगे ॥ २७

पूज्यमानं तु रुद्रेण दृष्ट्वा सर्वं दिवोकमः ।
रुद्रसुनुं ततः प्राहर्गुहं गुणवता वग्म् ॥ २८
अनुप्रविश्य रुद्रेण वह्निं जातो ह्ययं शिशुः ।
तत्र जातस्ततः स्कन्दो रुद्रसुनुस्ततोऽभवत् ॥ २९
रुद्रस्य वह्नेः स्याहायाः पण्णा स्त्रीणां च तेजसा ।
जातः स्कन्दः नुरश्रेष्ठो रुद्रसुनुस्ततोऽभवत् ॥ ३०
अरजे वामसी रक्ते वमानः पावकात्मजः ।
भाति दीप्तवपुः श्रीमात्रक्ताभ्राभ्यामिवांशुमान् ॥ ३१
कुकुटशशिना दत्तस्तस्य केतुरलंकृतः ।
रथे समुच्छ्रितो भाति कालाशिरिः लोहितः ॥ ३२
विवेश कवचं चास्य शरीरं महजं ततः ।
युध्यमानस्य देवस्य प्रादुर्भवति तत्तदा ॥ ३३

अभिपिक्तं महामेन हृष्टो देवगणैः सह ।
सौवर्णं रत्नवच्चित्रं तद्गुणगुणाम्बरं ।
दिव्यापने समस्त्याप्य निमलं पुष्पारिभिः ।
महामेन तदा शक्रः मेनापत्येऽभिपिक्तवान् ।

— ^b) T G₁ M₁ सर्वं (for सर्वं) — ^c) G₂ ४ तेन, M₂ स्त्र (for तत्र)

24 ^c) K₁ B₁ Dn D₁ ६ G₂ तत्र (for तस्य) — ^b) T G₁ M व्यराजत, G₂ ४ विराजते (for व्यते)

25 ^a) T₁ रम्या, T₂ चैव, G₁ दिव्या (for चास्य) — ^b) T G₂ ४ दिव्य, G₁ रम्या (for दिव्या) — ^d) D₂ रुद्रेण च (for स्वयमेव)

26 ^c) T₂ श्रेष्ठ (for व्याघ्र) — ^b) S₁ K D₂ ४ मात्रा (K₁ sup lin परया) (for देव्या) — ^c) M₂ तनय तान्यामय — ^d) B₂ वृषभं (for गोवृषं)

27 ^b) S₁ सूर्यसुनुम् (for सुनुस्ततम्) Dc च (for तु) — After 27^{ab}, S (except G₂) ins

1071* कीर्त्यते सुमहातेना कुमारोऽद्भुतदर्शनं ।
— D₁ om 27^c-29^d — ^c) S (except G₂) शुक्रम् (for शुक्रम्) — ^d) B₁ S (except G₂) तेन (T₂ येन) श्वेतो नमद्रिः — After 27^{cd}, T₁ G₁ M₁ ins

1072* तच्छ्रेतं नक्षत्रामास वह्निन्माहुरोऽभवत् ।
— G₁ om 27^c-29^d — ^c) S₁ K₂ D₂ प्रिय (for [इ]न्द्रिय) — ^d) B₁ Dc कृते, T₂ G₂ घृत् (for कृत्) B₁ युगे (for नगे)

28 D₁ G₁ om 23 (cf v1 27) — ^c) T₁ नृ (for न) Dc₂ म रुद्रसुनुस्ततः प्राह — ^d) T₁ ततो (for गुह)

29 G₁ om 29 (cf v1 27) — ^b) D₁ ३ : T₂ G₂

वह्नि, T₁ रुद्र, M₁ वह्नेर (for वह्नि) B₂ यत, T₂ [S]प्यय (for ह्यय) S₁ K₂ शुचि (for शिशु) — ^c) S₁ K₂ ततो (for तत्र) B₁ यत (for तत) — 29^d=30^d

30 S₁ K₃ om (hapl) 30, D₁ ३ read it in marg — ^a) T G₂ ४ स्याहाया — ^b) K₁ ३ तु (for च) K₂ B₁₋₃ Dn D₂ ४ ६ G₂ सारन (for तेजसा) — ^c) K₁ तत (for जात)

31 ^a) Dc₂ T₂ अरजे, T₁ G₁ ३ ४ M अरजे (for अरजे) — ^c) K₂ D₂ अग्नि, T₁ अहो, T₂ G₂ ४ M यमो (for भाति) K₁₋₃ B₂ Dc D₂ ३ ६ G₂ M₂ धीमान् (for श्रीमान्) G₁ अतीव शुशुमे श्रीमान् — ^d) S₁ मध्याह्न इव भास्वर; K₂ आनमान इवांशुमान्, T₁ G₁ अनुगच्छे यथाशुं, T₂ सुन्नेश्रेपु यथाशुं, M₁ रक्ताश्रेणिव चाशुं

32 ^{ab}) D₂ ३ transp दत्तं and तस्य — After 32 N G₁ ins

1073* या चेष्टा मवभूताना प्रभा शान्तिरेल तथा ।

अप्रतन्म्य मा शक्तिर्दवाना जयवर्धिनी ।

[(L 1) K₁ D₁ शिवानां (for भूतानां) S₁ K₁ ३ D₂ शक्तिर् (for शान्तिर्) — (L 2) S₁ K₁ ३ ६ D₂ ३ मय-नाशिन्य (K₁ m es in text) B₁ प्रतिवर्धिनी (for जय)]

33 ^b) S₁ K₂₋₄ Dn D₁ ४ ६ T₂ G₁ शरीरं (for र) K₁ Dn D₁ ६ T₂ तमा, G₁ M₂ तदा (for तत) — ^c) S₁ K₁₋₃ Dc D₁ ३ तस्यैव (for देवस्य) — ^d) D₁ T₂ सर्वदा, D₂ नान्यथा (for तत्तदा)

34 ^a) K₁ B₁₋₃ Dn D₁ ३ ६ धर्मो, Dc मेधा; T₁ G₁ चर्म, T₂ G₂ ४ वीर्यं (for र्म) — ^b) Dc D₂ T₂ G₂ M

C. 3 14437
B. 3 229 36
K. 3 229 44

शक्तिर्वर्म बलं तेजः क्रान्तत्वं सत्यमक्षतिः ।
 ब्रह्मण्यत्वमसंमोहो भक्तानां परिरक्षणम् ॥ ३४
 निकृन्तनं च शत्रूणां लोकानां चाभिरक्षणम् ।
 स्कन्देन सह जातानि सर्वाण्येव जनाधिप ॥ ३५
 एवं देवगणैः सर्वैः सोऽभिपिक्तः खलंकृतः ।
 वभौ प्रतीतः सुमनाः परिपूर्णन्दुर्दानः ॥ ३६
 इष्टैः स्वाध्यायघोषैश्च देवतूर्यरवैरपि ।
 देवगन्धर्वगीतैश्च सर्वैरप्सरसां गणैः ॥ ३७
 एतैश्चान्यैश्च विविधैर्हृष्टतुष्टैरलंकृतैः ।
 क्रीडन्निव तदा देवैरभिपिक्तः स पावकिः ॥ ३८
 अभिपिक्तं महासेनमपश्यन्त दिवोकसः ।

विनिहत्य तमः सूर्यं यथेहाम्युदितं तथा ॥ ३९
 अथैनमभ्ययुः सर्वा देवसेनाः सहस्रशः ।
 अस्माकं त्वं पतिरिति युवाणाः सर्वतोदिशम् ॥ ४०
 ताः समासाद्य भगवान्सर्वभूतगणैर्वृतः ।
 अर्चितश्च स्तुतश्चैव सान्त्वयामास ता अपि ॥ ४१
 शतक्रतुश्चाभिपिच्य स्कन्दं सेनापतिं तदा ।
 सस्मार तां देवसेनां या सा तेन विमोक्षिता ॥ ४२
 अयं तस्याः पतिर्नूनं विहितो ब्रह्मणा स्वयम् ।
 इति चिन्त्यानयामास देवसेनां खलंकृताम् ॥ ४३
 स्कन्दं चोवाच बलभिदिगं कन्या सुरोत्तम ।
 अजाते त्वयि निर्दिष्टा तव पत्नी स्वयंभुवा ॥ ४४

क्रान्तिव्यः T1 G1 ५ क्षाति (G५ *त)ख B1 आकृति, B२ ३
 Dc D४ ० G२ अच्युति, Dn उन्नति (for अक्षति)

35 G५ om (hapl) 35^{ab} — ^a) S1 विकर्तन, K1 ३
 निकर्तन M२ तु (for च) B1 शक्तानां, B२ शक्राणां (for
 शत्रू) — ^b) Ś1 K1 ३ अपि, K२ D२ ५ चापि (for चाभि)
 — G1 om (? hapl) from 35^c up to रवै (in 37^b)
 — ^d) Ś1 नराधिप; K२ ३ जनाधिप; D२ जनार्दन (for
 धिप) T1 सर्वाण्येतानि पार्थिव

36 G1 om 36 (cf v1 35) — ^b) T1 महायल
 (for खलं) — ^c) B२m अतीव, B४ चातीव, G२ प्रदीप्त
 (for प्रतीत) T२ सुमहान् — ^d) T G२ ५ M२ प्रति (for
 परि) Ś1 K B Dc D1-३ ५ *सनिम् (B४ लक्षण), Dn
 D४ ५ G२ *मडल (for दर्शन)

37 G1 om up to रवै (in 37^b) — ^a) Ś1 K२-५
 Dc D1-३ शुभै (for इष्टै) — ^b) S1 K Dc D1-३ ५ वेणु
 (for देव) B Dn२ D४ *वरैर् (for रवैर्) Ś1 K Dc
 D1-३ ५ तथा (for अपि) — ^d) M1 नृत्तै (for सर्वै)
 Ś1 K1-३ B४ Dc D1-३ ५ M चाप्सरसा (for अप्सरसां)

38 ^a) B1-३ Dn D1 ५ ० G२ बहुभिर (for विविधैर्)
 — ^b) K५ B1 Dc D२ हृष्टपुष्टै, B२ ३ Dn D1 ५ ० G२ M
 तुष्टैर्हृष्टै, B४ T G1 तुष्टैरिष्टै; G२ ५ मृष्टैस्तुष्टै (for हृष्टपुष्टै)
 K२ B1 ५ ५ D (except D२ ३) G२ M खलंकृतै, K५ G२ ५
 अलंकृत (for अलंकृतै) — After 38^{ab}, B D (except
 D1-३ ५) G२ ins

1074* सुसवृत पिशाचाना गणैर्वैवगणैस्तथा ।
 — ^c) B1-३ Dn D४ ० G२ भाति (for इव) — ^d) S1 B२
 Dn D४ ० G२ च, B1 ३ तु (for स)

39 ^a) Ś1 *देवम् (for *सेनम्) — ^c) K२ विनिहन्य,
 Dn1 n२ *हृत्य — ^d) K५ D२ ३ S (except G२) यथैव
 (for यथेह) Ś1 K1 ३ [अभ्युदये (for *दित) K1 तदा,
 K२ यथा (for तथा)

40 ^a) Ś1 K२ ५ D1-३ ५ T G५ M1 तथैनम्, G1 तदैनम्
 (for अथैनम्) T1 सेना (for सर्वा) — ^d) T२ G२ ५
 युवत्य (for युवाणा) B Dn D1 ५ ० G२ सर्वतो दिश,
 T1 G1 सर्वदेवता

41 ^b) K२ ३ B1 D1 ५ सर्वैर् (for सर्व) B1 G२ ५
 *देव (for *भूत) S1 K1-३ D1 ५ विभु (for वृत) — ^c)
 K५ Dn D1 ५ ० G२ तु (for च) Dc Dn२ तत (for स्तुत)
 T1 G1 चापि (for चैव) — ^d) K२ तास्त्वयि, Dc तानपि,
 T२ G२ ५ तास्वदा (for ता अपि)

42 ^b) K२ D२ तथा (for तदा) — ^c) Dc२ देवसेना ता
 (by transp) — ^d) T1 G1 पूर्व; G२ [अनेन (for तेन)
 K1 ५ विमोक्षिता (for *क्षिता)

43 ^a) M२ अस्मा (for तस्या) T२ दत्तो (for नून)
 — ^b) K२ पुरा (for स्वयम्) — T२ om 43^c-44^d — ^c)
 K1 ५ D1-३ ५ विचिन्त्या (D1 *खंवा)नयामाम (D२ *ह्या
 मासुर), K२ इति तामानयामासुर, T1 G1 ३ ५ M सचित्त
 चा (G२ ५ *त्य त्वा, M *खेत्या)नयामास — ^d) K1 ५ B२
 Dn D४-० G२ ह्यल, B1 D1 अल (for खलं)

44 T२ om 44 (cf v1 43) — ^a) K1 ५ B1 Dn
 D1 ० प्रोवाच (for चो) B४ नृपते, M बल (for बल)
 G२ ५ स्कदायोवाच बलभिद् — ^d) S1 भार्या (for पत्नी)

45 ^a) T1 G1 तस्यात् (for तस्यात्) T२ त्वमस्या विधि
 चरपणि — ^b) T२ होम (for पणि) — ^d) B1 Dn G२

तस्मान्त्वमस्या विधिवत्पाणिं मन्त्रपुरस्कृतम् ।
गृहाण दक्षिणं देव्याः पाणिना पद्मवर्चसम् ॥ ४५
एवमुक्तः स जग्राह तस्याः पाणिं यथाविधि ।
वृहस्पतिर्मन्त्रविधिं जज्ञाप च जुहाव च ॥ ४६
एवं स्कन्दस्य महिषीं देवसेनां विदुर्बुधाः ।
पृष्ठीं या ब्राह्मणाः प्राहूर्लक्ष्मीमाशां सुखप्रदाम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टादशाधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २१८ ॥

२१९

मार्कण्डेय उवाच ।

श्रिया जुष्टं महासेनं देवसेनापतिं कृतम् ।
सप्तर्षिपत्न्यः पद् देव्यस्तत्सकाशमथागमन् ॥ १

ऋषिभिः संपरित्यक्ता धर्मयुक्ता महाव्रताः ।
द्रुतमागम्य चोच्चुस्ता देवसेनापतिं प्रभुम् ॥ २
वर्यं पुत्र परित्यक्ता भर्तृभिर्देवसंमितैः ।

C 3 14456
B 3 230 3
K 3 230 3

पद्मवर्चसा T₂ पाणिना वर्चसा श्रिया — After 45, G₁ ins

1075* एवमुक्तो भगवता महासेनो महाबल ।
दृष्ट्वा कमलपत्रार्क्षीं तनुमध्या यदास्विनीम् ।
अतीव रूपमपन्ना सर्वाभरणमूपिताम् ।
सर्वलक्षणसपन्ना देवसेनां शुचिस्मिताम् ।

46 °) G₁ प्रीत्या परमया युक्तम् — °) D₂ पाणिं तस्या
(by transp) — After 46^{ab}, G₁ ins

1076* जग्राह भरतश्रेष्ठ देवसेनापतिस्तत् ।
— °) D₁ n₂ मन्त्रविद्धि (for मन्त्रविधिं)

47 °) B₁ 3 D_n D₄ ° T₂ G₂ M जना (for बुधा)
— °) S₁ K₂ पृष्ठी — °) S₁ K₂ 3 B D_n D₂₋₅ आसा
(for आशां) D₄ ° G₂ ° प्रभा (for 'प्रदाम्) — °) T₁
G₁ 4 M सुवृत्तिम् (for सद्वृत्तिम्) — After 47, S (except
G₂) ins

1077* इत्येवमादिभिर्देवी नामभि परिकीर्त्यते ।

48 °) G₄ यथा (for यदा) K₂ प्रतिलब्धः, T₁ प्रीति
लब्ध — °) S₁ K₁₋₃ D₁₋₃ समाश्रयत् (K₁ 3 °श्रया),
D₄ [प]नमाश्रयत्, M₁ तमाश्रया — D₄ reads 48^d-49^d
after the ref in 3 219 7 — °) M₂ एव (for देवी)

49 For D₄ cf v 1 48 — °) K₂ 'जुष्ट' (for 'जुष्ट')
T G₁ 3 श्रिया जुष्ट स पत्न्यां — °) K₂ तदा (for तस्मात्)
Ś₁ K₄ S (except G₂ 4) श्री पचमी — °) S₁ D₁₋₃ 3
यद्य, K G₂ 4 M₂ यश्च (for यस्मात्)

Colophon — Major parvan S₁ K₂ D_n T₂ G₂ 4
आरण्य — Sub parvan G₁ मार्कण्डेयमस्या K₄ B₁₋₃
Dc D_n n₂ D₁ 2 4-6 G₂ M₂ (all om sub parvan
name) mention only आगिरस — Adhy name B₂
स्कदाभिपेकः ; B₄ कुमारोत्पत्तिः, G₁ स्कदचरित्रे स्कदपट्टाभिपेक
महोत्सवदेवसेनाविवाह, M₂ सुव्रह्मण्यविवाह — Adhy no
(figures, words or both) D_n n₂ 228, D_n 227
D₁ 231, T G₁ 219, G₂ 4 M (M₂ inf lin) 221,
M₂ (orig) 223 — Śloka no D_n 51, D₁ 49,
D₆ 52

219

1 °) G₂ 4 'पती (for पति) B₂ प्रभु (for कृतम्)
— °) B₂ तत्समीपम् (for तत्सकाशम्) B₁ उपा (for
अथा)

2 °) D₂ 3 'ता परित्यक्ता ; D₆ परिसत्यक्ता — °) T₂
पति (for महा) — G₂ om 2^c-3^d — °) Ś₁ K₁ 3
Dc आगत्य (for आगम्य) T₁ ते, G₁ त (for ता)

3 G₂ om 3 (of v 1 2) — After 3^a, K₁ 3 ins
1078* धर्मयुक्ता महाव्रता ।

भवदीयैकशरणा

[Line 1 = 2^b]

— °) Ś₁ D₂ 3 समितैः, D₁ सनिभै (for समितैः)

C 3 14456
B 3 230 3
K 3 230 8

अकारणाद्गुणा तात पुण्यस्थानात्परिच्युताः ॥ ३
अस्माभिः किल जातस्त्वमिति केनाप्युदाहृतम् ।
असत्यमेतत्संश्रुत्य तस्मान्नस्त्रातुमर्हसि ॥ ४
अक्षयश्च भवेत्स्वर्गस्त्वत्प्रसादाद्धि नः प्रभो ।
त्वां पुत्रं चाप्यमीप्सामः कृत्वैतदनृणो भव ॥ ५
स्कन्द उवाच ।

मातरो हि भवत्यो मे सुतो वोऽहमनिन्दिताः ।
यच्चाभीप्सथ तत्सर्वं संभविष्यति वस्तथा ॥ ६
मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्ते ततः शक्रं किं कार्यमिति सोऽब्रवीत् ।
उक्तः स्कन्देन ब्रूहीति सोऽब्रवीद्वासवस्ततः ॥ ७
अभिजित्स्पर्धमाना तु रोहिण्या कन्यसी स्वसा ।

इच्छन्ती ज्येष्ठतां देवी तपस्तप्तुं वनं गता ॥ ८
तत्र मृदोऽस्मि भद्रं ते नक्षत्रं गगनाच्च्युतम् ।
कालं त्विमं परं स्कन्द ब्रह्मणा सह चिन्तय ॥ ९
धनिष्ठादिस्तदा कालो ब्रह्मणा परिनिर्मितः ।
रोहिण्याद्योऽभवत्पूर्वमेवं संख्या समाभवत् ॥ १०
एवमुक्ते तु शक्रेण त्रिदिवं कृत्तिका गताः ।
नक्षत्रं शकटाकारं भाति तद्ब्रह्मिदैवतम् ॥ ११
विनता चाब्रवीत्स्कन्दं मम त्वं पिण्डदः सुतः ।
इच्छामि नित्यमेवाहं त्वया पुत्र सहासितुम् ॥ १२
स्कन्द उवाच ।

एवमस्तु नमस्तेऽस्तु पुत्रस्नेहात्प्रशाधि माम् ।
सुपया पूज्यमाना वै देवि वत्स्यसि नित्यदा ॥ १३

— °) T₁ G₁ अकारणरूपा, M °रण रूपा G₄ दूप्य (for
रूपा) B₁ तैश्च; D (except D₂ s s) G₃ तैस्तु (for तात)
— °) K₁ s s 4 D₅ T G₁ M पुण्यात् (for पुण्य-)
4 °) K₃ अथ (for इति) D₁ [उ]पा° (for [उ]दा°)
— °) K₄ B D (except D₂ s s) G₃ तत्सत्यम्, T₂ G₁ s s
अपत्यम् (for असत्यम्) S (except G₃) सत्सुत्य (for
सश्रुत्य)

5 °) G₂ s तु (for च) — °) S (except G₃) पुत्र
च स्वामीप्साम° (T₂ °मवाप्याम)

6 K₁ om 6 (with the ref) — °) Ś₁ K₃ s D_n
D₁ s s G₄ भवत्यो (for °त्यो) — °) B₁₋₃ D_n (D_nim
as in text) D₄ s G₃ M यद्वा (M₂ °चा) पीच्छत (M °थ);
T₂ यद्वाप्यथ (for यच्चाभीप्सथ) — °) Ś₁ K (K₁ om)
D_o D₂ s s सदा, D₁ T₂ तदा (for तथा) B₄ भविष्यति
वरस्तथा, G₂ s भविष्यति च सर्वदा

7 M om the ref — After the ref, D₄ reads 3
218 48^d-49^d — °) K₃ D₁ s एवमुक्त्वा; B D_o D_n
D₄ s T₂ G₂ s विवक्ष (T₂ °क्ष) त, G₁ s एवमुक्तस Ś₁
K₂ G₄ M शक्र° (for शक्र) T₁ विवक्षित ते शक्रश्च — °) Ś₁
K₁ s s 4 D_o D₂ चा° (for सो°) — °) K₄ उक्त, D_o
तत; D₂ उक्ते (for उक्त) K₃ देहीति (for मू°) S
(except G₃) स्कन्देनोक्त प्रब्रवीहि — °) D₁ s G₂ तदा
(for तत)

8 °) D₂ सर्वनामा; G₁ स्पर्धमान D₃ च (for तु)
— °) Ś₁ K₁ s अनुजा, K₄ चानुजा; D₂ s हानुजा (for
कन्यसी) T₁ G₁ रोहिण्या कनकाहया, T₂ G₂₋₄ रोहिण्यास्तु

(T₂ G₃ °ण्या तु) कनीयसी — °) Ś₁ K₁₋₃ D₂ s s s T₁
M₁ इच्छती K₃ श्रेष्ठतां — °) K₃ D₅ वने (for वन)

9 °) K₄ D_o D₁ अत्र (for तत्र) — °) G₂ s स्वमपर
(for स्वम पर) Ś₁ प्रति (for परं) K₂ s स्कन्द (for
स्कन्द) — °) Ś₁ स हि चिन्तय, K₃ D₁ पर्यंचितयत् (D₁
°य), D₂ G₄ M सह चितया, D₃ T₁ G₁ सह चितयत्
(G₁ °त्)

10 T₂ om 10^{ab} — °) Ś₁ K₁ s s 4 B₄ D₃ (sup
lin seo m as in text) G₁ s s M तथा (for तदा)
— °) Ś₁ K B₄ D_o D₁₋₃ s परिकीर्षित°, B₁₋₃ D_n D₄ s
G₃ कल्पित° — °) K₃ रोहिण्या योभवत्, B D_o D_n D₄ s
G₃ रोहिणी ह्यभवत्, D₁ s रोहिण्याद्यभवत्, T₁ G₁ रोहिण्या-
श्चाभवत्, T₂ धाता प्रजापति — °) S₁ K₂ s D₂ s एवा,
K₄ D₂ एवा (for एव) Ś₁ K₁ s सदा; T G₁ s समो°
(for समा°) B₁ D_o M भवेत्

11 °) D_o उक्ते च, D₂ उक्तेन (for उक्ते तु) — °) K₄
K₁ s B₁ s D_o D_n s T₂ M₁ गता (for गता) — °) K₄
D₂ सर्पशीर्षाभ, B D_o D_n D₁ s s s G₃ सप्तशीर्षाभ for
शकटा° — °) T₁ G₁ नित्याग्नि°, T₂ तप्यग्नि° (for
तद्ब्रह्म)

12 °) Ś₁ K D₂ s s दयित (for पिण्डद) T₂
सदा (for सुत) — D₂ om (hapl) 12^c-15^b — °) T
G₁ M नित्य सहिता; G₄ नित्य भवता (for नित्यमेवाह)

13 D₂ om 13 (of v 1 12) — °) K₄ पुत्र (for
पुत्र) — °) K₃ s D_o D₁ s s द्विवि, D_n D₄ s T G₁ s
देवी (for देवि) D₂ वै सदा (for नित्यदा)

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मातृगणः सर्वः स्कन्दं वचनमब्रवीत् ।
वयं सर्वस्य लोकस्य मातरः कविभिः स्तुताः ।
इच्छामो मातरस्तुभ्यं भवितुं पूजयस्व नः ॥ १४

स्कन्द उवाच ।

मातरस्तु भवत्यो मे भवतीनामहं सुतः ।
उच्यतां यन्मया कार्यं भवतीनामथेप्सितम् ॥ १५

मातर ऊचुः ।

यास्तु ता मातरः पूर्वं लोकस्यास्य प्रकल्पिताः ।
अस्माकं तद्भवेत्स्थानं तासां चैव न तद्भवेत् ॥ १६
भवेम पूज्या लोकस्य न ताः पूज्याः सुरर्षभ ।
प्रजास्माकं हृतास्ताभिस्त्वत्कृते ताः प्रयच्छ नः ॥ १७

स्कन्द उवाच ।

दत्ताः प्रजा न ताः शक्या भवतीभिर्निपेयितुम् ।
अन्या वः कां प्रयच्छामि प्रजां यां मनसेच्छथ ॥ १८

मातर ऊचुः ।

इच्छाम तासां मातृणां प्रजा भोक्तुं प्रयच्छ नः ।
त्वया सह पृथग्भृता ये च तासामथेश्वराः ॥ १९

स्कन्द उवाच ।

प्रजा वो दग्धि कष्टं तु भवतीभिरुदाहृतम् ।
परिरक्षत भद्रं वः प्रजाः साधु नमस्कृताः ॥ २०

मातर ऊचुः ।

परिरक्षाम भद्रं ते प्रजाः स्कन्द यथेच्छसि ।
त्वया नो रोचते स्कन्द सहवासखिरं प्रभो ॥ २१

C 3 14475
B 3 230 21
P 3 230 21

14 D₂ om 14 (cf v1 12) — °) Ś₁ K₁ °गण सर्वं, Dn₁ G₁ °गणा सर्वं, T °गणां सर्वा — °) S₁ K₁ ° स्कन्दो (for स्कन्द) Dn₁ T₁ अवुवन् (for अब्रवीत्) — K₁ om 14^c-14^f — °) B₄ एव (for वय) — °) D₂ T G₁ ° स्मृता (for स्तुता) — Ś₁ K₂ om 14^g — °) K₃ D₂ T₁ G₁ ° M इच्छाम (for °मो) — After 14, K₃ ° Dc D₁ ° S (except G₃) ins

1079* म तासां वचन ध्रुत्वा स्कन्दो वचनमब्रवीत् ।

[S (except G₃) तामा तु (for म तामां) T G₁ M मायिन (for the first वचन)]

15 D₂ om. 15^{ab} (cf v1 12) — Ś₁ K₁ ° D₂ ° S (except G₃) om the ref — °) B₂ Dn D₁ ° ° G₃ हि (for तु) — °) K₃ D₂ तन् (for यन्) — °) Ś₁ K₂ यथे°, K₃ ° Dc D₂ ° S (except G₃) इहं ; B₄ अभी° (for अथे°)

16 °) D₂ यथा सु (for यास्तु ता) — °) K₂ D₁ ° प्रवर्तिता, K₄ D₂ S (except G₃) प्रकीर्तिता, B₂ प्रकाशिता, Dc प्रवर्तका — °) K₁ ° D₁-₃ ° आस्तासु (for °क) K₄ B₁ ° Dn₂ n₃ तु, B₂ Dn₁ D₁ ° T₂ G₂ च (for तद्) G₄ न्यानात् (for स्थान)

17 °) Ś₁ K Dc D₁-₃ ° सर्व (for पूज्या) — °) Ś₁ K Dc D₁-₃ ° नित्य (Ś₁ K₁ ° त्य) (for न ता) T G₁ ° ° विभि (for °र्षभ) — °) Ś₁ K₁ ° हिता; K₃ D₂ T G₁ ° ° हता (for हता) T₂ G₂ ° [अ]स्माभिसु (for ताभिसु) — °) K₃ ° D₂ ° T₂ G₂ ° ता, M₁ तत् (for ता)

18 S₁ K₁ ° D₂ om (hapl) 18^c-19^b, G₁ om 18-21 — °) B₁ Dn वृत्ता (Dn₁ हता), D₁ न ता (for दत्ता) K₄ D₁ ° ° दत्ता प्रजा न सा शक्या, G₂ ° दत्ता न ता प्रजा शक्या — °) K₄ निपेयितु, T₁ निपीदितु — °) B₂ ° अन्या व का, T₁ अन्या का व, G₁ कन्या काम, G₂ ° अन्य काम (for अन्या व का) — °) K₄ B₂ ° प्रजा या, Dn₂ n₃ D₁ ° प्रजा यां, T M पूजा यां T₁ मम मातर (for मनसेच्छथ)

19 S₁ K₁ ° D₁ om 19^{ab}, G₁ om 19 (cf v1 18), K₄ om (hapl) 19-20 — °) B₁ इच्छामि, T₂ ब्रह्मा तु (for इच्छाम) G₂ भोक्तु (for तासा) G₄ परिरक्षाम भोक्तु स्व — °) B D₂ ° T₁ प्रजां (for प्रजा) G₂ ° स्कन्द (for भोक्तु) G₄ ह (for न) — °) D₂ महं (for अथे°)

20 K₄ G₁ om 20 (cf v1 19, 18) — °) M₂ पूजां (for प्रजा) T₁ च (for तु) — °) D₁ T₂ परिरक्षतु, D₂ ° रक्षतु; T₁ ° रक्षथ

21 G₁ om 21 (cf v1 18) — °) Ś₁ K Dc D₂ ° ° साधु, T₂ देहि (for स्कन्द) G₄ प्रयच्छ ह (for यथे°) — °) G₂ ° न (for नो) — °) Ś₁ K D₂ ° ° T₂ विभो (for प्रभो)

22 °) B₁ ° भवेद्भि, D₁ भवित्री (for भवन्ति) Ś₁ K₁ ° ° B₁ ° D₁ ° तरुणी (Ś₁ K₂ जी) B₁ ° प्रजा — °) Ś₁ K₃ प्रधावत, K₂ ° धावति, K₄ D₁ ° ° वाधन; T₁ G₁ M₁ ° वाधध्व; M₂ ° वाध स्व — °) K₄ तावद्दत्ते, B₁ G₁ तावद्दत्ते, T₂ G₂ तत्तद्दत्ते

C ३ १४४७६
B ३ २३० २२
P ३ २३० २२

स्कन्द उवाच ।

यावत्पोडश वर्षाणि भवन्ति तरुणाः प्रजाः ।
प्रवाधत मनुष्याणां तावद्दूपैः पृथग्विधैः ॥ २२
अहं च वः प्रदास्यामि रौद्रमात्मानमव्ययम् ।
परमं तेन सहिता सुखं वत्स्यथ पूजिताः ॥ २३
मार्कण्डेय उवाच ।

ततः शरीरात्स्कन्दस्य पुरुषः काञ्चनप्रभः ।
भोक्तुं प्रजाः स मर्त्यानां निष्पपात महाबलः ॥ २४
अपतत्स तदा भूमौ विसंज्ञोऽथ क्षुधान्वितः ।
स्कन्देन सोऽभ्यनुज्ञातो रौद्ररूपोऽभवद्ब्रह्म ।
स्कन्दापसारमित्याहुर्ग्रहं तं द्विजसत्तमाः ॥ २५
चिन्ता तु महारौद्रा कथ्यते शकुनिग्रहः ।
पूतनां राक्षसीं प्राहुस्तं विद्यात्पूतनाग्रहम् ॥ २६
कष्टा दारुणरूपेण घोररूपा निशाचरी ।

पिशाची दारुणाकारा कथ्यते शीतपूतना ।
गर्भान्सा मानुषीणां तु हरते घोरदर्शना ॥ २७
अदिति रेवतीं प्राहुर्ग्रहस्तस्यास्तु रैवतः ।
सोऽपि बालाञ्छिशुन्वोरो वाधते वै महाग्रहः ॥ २८
दैत्यानां या दितिर्माता तामाहुर्मुखमण्डिकाम् ।
अत्यर्थं शिशुमांसेन मंप्रहृष्टा दुरासदा ॥ २९
कुमाराश्च कुमार्यश्च ये प्रोक्ताः स्कन्दसंभवाः ।
तेऽपि गर्भभुजः सर्वे कौरव्य सुमहाग्रहाः ॥ ३०
तासामेव कुमारीणां पतयस्ते प्रकीर्तिताः ।
अजायमाना गृह्णन्ति बालकात्रौद्रकर्मिणः ॥ ३१
गवां माता तु या प्राज्ञैः कथ्यते सुरभिर्नृप ।
शकुनिस्तामथारुह्य सह भुङ्क्ते शिशुभुवि ॥ ३२
सरमा नाम या माता शुनां देवी जनाधिप ।
सापि गर्भान्समादत्ते मानुषीणां सदैव हि ॥ ३३

२३ ^{a)} G₄ चेम (for च व) — ^{b)} G₁ चरम् (for रौद्रम्) — ^{c)} Ś₁ परमेतेन (for परम तेन) — ^{d)} G₂ ५ नित्यदा (for पूजिता)

२४ Ś₁ K B₁ ३ ४ D₀ D₁₋₃ ६ S (except G₂) om the ref — ^{a)} B₄ तत स्कन्दस्य पुरुष — ^{b)} B₄ शरीरात् (for पुरुष) Ś₁ K₁ ३ नाधत प्रभु (K₁ 'भ'), B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) G₂ पावकप्रभ (for काञ्चन) — ^{c)} D₄ स्म; T₂ तु (for स) — ^{d)} K₄ D₂ निष्पपात Ś₁ K B₄ D₀ D₂ ३ ६ महाग्रह; D_n D₁ 'प्रभ

२५ ^{a)} B D (except D₂ ३ ६) G₂ सहसा; T₂ स ततो (for स तदा) — ^{b)} D₄ ६ G₂ सविज्ञो (for विसंज्ञो) B₂ ३ D (except D₁₋₃ ६) G₂ 'दित (for 'नित' — ^{c)} K₂ ४ D₀ D₂ ६ T₂ G₂ ४ M₁ 'पसार (for 'पसारम्) — ^{f)} B₄ तु, T G₁ ३ ४ M₁ तद् (for त)

२६ ^{a)} Ś₁ K₂₋₄ B₁ ३ D₀ D₄₋₆ G₂ M 'रौद्र' (for 'रौद्रा) — ^{b)} Ś₁ K₁ ३ T G₁ शकुनिग्रह, B₄ G₁ शकु निग्रह — ^{c)} T G₁ ३ ४ मादृणा, M पिदृणा (for पूतनां) M रक्षसां (for राक्षसीं) B₂ D₁ आहुस्; D₀ त्वाहुस् (for प्राहुस्) D₀ T₂ G₁ ३ ४ तां (for त)

२७ ^{a)} Ś₁ नष्टा (for कष्टा) S₁ चनक, K D₂ ६ T₁ M दारक (for दारुण) — ^{c)} M दारुणाचारा — ^{d)} D₂ सा तु पूतना; G₂ ४ शीघ्रपूतना (for शीत)

२८ ^{a)} K₂ D₀ D₄ M₂ आहुर् (for प्राहुर्) — ^{c)} Ś₁

बाल (for बालान्) S₁ K₁₋₃ D₀ D₅ शिशुभृत्वा; B₁₋₃ D_n D₄ ६ महाघोरो (for शिशुन्वोरो) K₄ D₂ T₂ घोरा (for घोरो) — ^{d)} D₁ हि, D₂ स (for वै)

२९ ^{b)} T₁ G₁ ३ ४ M₂ सुखमदिता — ^{d)} K₂ सप्रतुष्टा, B₂ सा प्रहृष्टा, D₁ T₁ G₁ सप्रतुष्टा, D₂ ३ 'पुष्टा, T₂ 'ष्टा (for 'हृष्टा) G₂ ४ M सप्रहृष्टा 'सदां

३० ^{a)} K B₁ ३ D₀ D₁₋₃ ६ T G₁ M कुमार्यश्च कुमाराश्च — ^{b)} S₁ K₂ या (for ये)

३१ ^{a)} Ś₁ K₁₋₃ B₄ D₀ D₁₋₃ ६ च (K₃ B₄ D₁ तु) नारीणां, B₁₋₃ D_n D₄ ६ G₂ तु पत्नीना (for कुमा) K₄ तानेव चैव नारीणा — ^{c)} B₁ ३ D_{n1} n₂ T₁ आजायमानान् (T₁ 'माना), B₂ ४ D₁ ३ आजायमाना, D_{n3} अजायमानान् G₄ प्राहति (for गृह्णन्ति) — ^{d)} S₁ K D₀ D₂ ३ ६ दारका (for बालका) D₂ ३ T G₁ ३ ४ 'कर्मण (for 'कर्मिण)

३२ ^{a)} K₂ च (for तु) — ^{b)} T₂ नव (for नृप) — ^{c)} M₁ शकुनिं तु ममारुह्य — ^{d)} Ś₁ K₁ ३ D₅ शिशु D₀ प्रति (for भुवि)

३३ ^{ab)} Ś₁ K D₀ D₂ ३ ६ transp माता and देवी B₂ या देवी, B₄ माता या (by transp), T₁ G₁ या ताव B₁ गुणान्, B₂ शुनो (for शुना) T G₁ ३ ४ तेषा (for देवी) — ^{c)} T₂ तु, G₂ ४ हि (for [ञ]पि) D₂ ३ ६ गर्भ (for गर्भान्) K₄ समाधत्ते — ^{d)} K₁ D₀₁ मानुषाणां, D₂ मनुष्याणां K₄ हिताय (for सदैव) Ś₁ B₁ ह, K₄ वै,

पादपानां च या माता कञ्जनिलया हि सा ।
 कञ्जे तां नमस्यन्ति तस्मात्पुत्रार्थिनो नराः ॥ ३४
 इमे त्वष्टादशान्ये वै ग्रहा मांसमधुप्रियाः ।
 द्विपञ्चरात्रं तिष्ठन्ति सततं स्रुतिकागृहे ॥ ३५
 कद्रूः सूक्ष्मवपुर्भूत्वा गर्भिणीं प्रविशेषदा ।
 भुङ्क्ते सा तत्र तं गर्भं सा तु नागं प्रसूयते ॥ ३६
 गन्धर्वाणां तु या माता सा गर्भं गृह्य गच्छति ।
 ततो विलीनगर्भा सा मानुषी भुवि दृश्यते ॥ ३७
 या जनित्री त्वप्सरसा गर्भमास्ते प्रगृह्य सा ।
 उपविष्टं ततो गर्भं कथयन्ति मनीषिणः ॥ ३८

लोहितस्योदधेः कन्या धात्री स्कन्दस्य सा स्मृता ।
 लोहितायनिरित्येवं कदम्बे सा हि पूज्यते ॥ ३९
 पुरुषेषु यथा रुद्रस्तथार्या प्रमदास्वपि ।
 आर्या माता कुमारस्य पृथक्कामार्थमिज्यते ॥ ४०
 एवमेते कुमाराणां मया प्रोक्ता महाग्रहाः ।
 यावत्पोडश वर्षाणि अशिवास्ते शिवास्ततः ॥ ४१
 ये च मातृगणाः प्रोक्ताः पुरुषाश्चैव ये ग्रहाः ।
 सर्वे स्कन्दग्रहा नाम ज्ञेया नित्यं शरीरिभिः ॥ ४२
 तेषां प्रथमं कार्यं स्नानं धूपमथाञ्जनम् ।
 बलिकर्मोपहारश्च स्कन्दस्येज्या विशेषतः ॥ ४३

C 3 14498
 B 3 230 44
 K 3 230 44

B₃ ४ तु (for हि)

34 S₁ K₁ ३ om 34^{ab} — °) K₄ D₂ ३ हि, S (except G₃) तु (for च) — °) T₁ G₁ *या शुमा, G₄ *यामिधा (for *या हि मा) — After 34^{ab}, B D (except D₁₋₃ २) G₃ ins

1080* वरदा सा हि मौम्या च नित्यं भूतानुकम्पिनी ।

[B₁ दतुरा (for वरदा)]

— °) K₁ ३ करञ्जम् K₁ ३ Dc D₄ T₁ तान् (for ता) S₁ करञ्जतान्प्रयच्छति — °) Ś₁ K₁ ३ ४ जना; T₂ परा (for नरा)

35 °) T₁ *दश ह्येव, T₂ G₁ ३ ४ *दश ह्येते (for *दशान्ये वै) Ś₁ K₁ ३ ४ च (for वै) — °) T₁ G₁ दिव च रात्रि, T₂ G₂ ४ M दिवारात्र च (T₂ तु) (for द्विपञ्चरात्र) — °) Ś₁ सतता

36 °) D₆ G₃ रुद्र (for कद्रूः) K₃ Dc D₁ ६ सूक्ष्म (Dc D₁ *क्ष्म) वपुः कृत्वा — °) T₁ G₁ गर्भान्म (for गर्भिणीं) B₂ ४ Dn D₄ ६ G₃ प्रविशति (for *शेद्) B₁ ३ मुदा, B₂ [उ]न, B₄ [अ]पि, Dn [अ]य, D₁ यदि, D₄ ६ G₃ [अ]य (for यदा) — °) D₁ मा भुक्ते (by transp) D₄ ६ G₃ म (for मा) B₁ तद्भुत, B₄ तत्र तद् (for तत्र त) — °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ ३ कथयति मनीषिण (= 38^d)

37 T₂ om 37 — °) Ś₁ K₁₋₃ G₂ च (for तु) T₁ G₁ ४ M मुनाता हरिणी या तु — °) K₄ D₁₋₃ ६ गृह्य तिष्ठति, T₁ G₁ ४ M पित्रति प्रभो (for गृह्य गच्छति) — °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ६ तु (for मा)

38 °) D₆ जनयित्री (for या जनित्री) — °) G₁ प्रसूय (for प्रसू) D₆ च (for सा) — °) Ś₁ K₁ ३ Dn D₁ ६ *नष्ट (for चिष्ट) — °) S₁ K₁ ३ ४ D₂ मा (K₁ म, D₂ या) तु नागं प्रसूयते (= 36^d)

39 °) B₂ या, T₂ स, M च (for सा) — °) K₄ लोहितापिति, D₆ *यति, T₂ ता धात्रि, G₃ *येति (for *यनिर) S (except G₃) [ए]व (for [ए]व) — °) S₁ K₁ कदम्बे B₄ T G₁ M तु, D₆ [अ]भि, G₂ ४ प्र (for हि) B₁ गृह्य* (for पूज्य*)

40 °) B₂ G₂ यदा (for यथा) K₁ ३ रुद्रस्व, G₄ रौद्रस्व (for रुद्रस्व) — °) Dc प्रमदा अपि (for *स्वपि) — °) Ś₁ कार्यार्थम्; D₂ मासार्थम् (for कामार्थम्) K₃ D₁ इज्यते, B₁ ईक्ष्यते (for इज्यते)

41 °) B₂ कुमारीणा — °) Ś₁ K₁ ३ तु वै, D₆ परि (for महा) — °) To avoid hiatus, Ś₁ K B₁ ३ ४ Dc D₁₋₃ T M अशिवा (for अशिवा*) Ś₁ शिवास्तथा, B₁ शिवास्तुत, D₁ तथा शिवा*, T₁ G₁ शिवा ग्रहा, T₂ G₂ ४ M शिवा स्मृता B₂ Dn G₃ शिशूना अशिवास्त

42 °) S (except G₃) एव (for ये च) G₄ *गण प्रोक्तः — °) K₃ वै ग्रहा; B₃ विग्रहा (for ये ग्रहा) — °) Ś₁ K₁ ३ राजम् (for नाम) — °) K₃ मनीषिभि (for शरी*)

43 °) S (except G₃ M₁) कुर्यात् (for कार्य) — °) Dc D₆ स्थान (for ज्ञान) D₃ धूपस्व (for धूप) K B₄ Dc D₁₋₃ ६ T G₁ ३ ४ तथा (for अथ) K₄ B₁ D₁₋₃ [अ]ञ्जन, T₁ G₁ जप (for [अ]ञ्जनम्) M ज्ञानधूपाज (M₁ *पास) नादिभि — °) Ś₁ K₁ (m as in text) ३ बल्युद्धर्तनमभ्यगा; K₃ B₂ Dn D₁ ६ बलिकर्मोपहाराश्च, B₁ T₁ G₁ M *हरिश्च; T₂ G₂ ४ *हार च — °) D₁ ३ [ह]ष्टा, T₂ G₂ ४ M₁ [ह]ज्यां (for [ह]ज्या)

44 D₂ om 44 — °) B₂ ४ Dn D₄ ६ G₃ अभ्यर्चिता, T₁ G₁ एवा* (for एते*) D₁ सम्यक् (for सर्वे) — °) K₃ Dc₂ D₆ शुभां, T₁ *भाम् (for *भ) — °) T₁ G₁ ३ ४

एवमेतेऽर्चिताः सर्वे प्रयच्छन्ति शुभं नृणाम् ।
 आयुर्वीर्यं च राजेन्द्र सम्यक्पूजानमस्कृताः ॥ ४४
 ऊर्ध्वं तु पोडशाद्वर्षाद्ये भवन्ति ग्रहा नृणाम् ।
 तानहं संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ ४५
 यः पश्यति नरो देवाञ्जाग्रद्वा शयितोऽपि वा ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं तं तु देवग्रहं विदुः ॥ ४६
 आसीनश्च शयानश्च यः पश्यति नरः पितृन् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयस्तु पितृग्रहः ॥ ४७
 अवमन्यति यः सिद्धान्क्रुद्धाश्चापि शपन्ति यम् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयः सिद्धग्रहस्तु सः ॥ ४८
 उपाघ्राति च यो गन्धात्रसांश्चापि पृथग्विधान् ।

उन्माद्यति स तु क्षिप्रं स ज्ञेयो राक्षसो ग्रहः ॥ ४९
 गन्धर्वाश्चापि यं दिव्याः संस्पृशन्ति नरं भुवि ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ग्रहो गान्धर्व एव सः ॥ ५०
 आविशन्ति च यं यक्षाः पुरुषं कालपर्यये ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं ज्ञेयो यक्षग्रहस्तु सः ॥ ५१
 अधिरोहन्ति यं नित्यं पिशाचाः पुरुषं क्वचित् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं पैशाचं तं ग्रहं विदुः ॥ ५२
 यस्य दोषैः प्रकृपितं चित्तं मुह्यति देहिनः ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं साधनं तस्य शास्त्रतः ॥ ५३
 वैकुण्ठ्याच्च भयाच्चैव घोरानां चापि दर्शनात् ।
 उन्माद्यति स तु क्षिप्रं सत्त्वं तस्य तु साधनम् ॥ ५४

M दीर्घ, T₂ दिव्य (for वीर्यं) T₁ G राज्य च (for राजेन्द्र)
 — ^a) B₄ कुर्यात् (for सम्यक्) Ś₁ K₁ ३ ४ D₃ ३ पूज्य
 (for पूजा) T₂ G₁ ३ ४ 'नमस्कृतै' (for 'नमस्कृता')

45 ^a) T₁ G₁ पोडशाकाद् (for तु पोडशाद्) — ^b) T₁
 न (for ये) T₂ ग्रहति (for भवन्ति) — ^c) B₂ अनहं
 (for तानह) — ^d) K₁ महेश्वरी, K₂ 'री (for 'रम्)

46 ^a) K₄ M₂ देव (for देवात्) — ^b) T₁ G₂ ४ जा
 ग्रन्वा — K₃ om 46^c-47^b — ^c) =47^c, 48^c, etc, etc
 G₂ ४ उन्माद्य तु (for उन्माद्यति) T₁ उन्मादि तु क्षिप्रमेव
 — ^d) Dn देव* (for देव*)

47 K₃ om 47^{ab} (cf v 1 46) The sequence of
 K₃ is extremely confused, it is ignored here — ^b) S
 (except G₃) transp य* and नर — ^c) D₂ ३ च (for
 तु) — ^d) B transp 47^d and 48^d Ś₁ K₃ ३ D₁₋₃
 विज्ञेय (for स ज्ञेय*) Ś₁ K₁ ३ च, T₁ हि (for तु)

48 G₂ ४ om 48, K₃ om 48^{ab} — ^a) Ś₁ K (K₃
 om) D₁ ३ अवमन्यति, T₁ G₁ 'मन्येत, T₂ अवेक्ष्यते हि
 Ś₁ K (K₃ om) D₁₋₃ य, D₂ व (for य*) Ś₁ क्रुद्धा,
 K (K₃ om) D₁₋₃ ३ सिद्धा; D₆ क्रुद्धान्, T₂ सिद्ध (for
 सिद्धान्) — ^b) D₆ क्रूराश्; M क्रुद्धश् (for क्रुद्धाश्) M₁
 चाभि- (for चापि) D₆ विज्ञाति य, T₁ G₁ M शपत्यपि
 (for शपन्ति यम्) K₄ D₁₋₃ च (for यम्) Ś₁ सिद्धाश्च
 शमयति य, T₂ सिद्धान्पश्यत्युपेत्य च — K₁ (hapl) om
 48^d-49^c — ^d) B transp 47^d and 48^d D₄ ३ 'गण
 (for 'ग्रह*) — After 48, G₂ ४ read 52

49 K₁ om 49^{abc} (cf v 1 48), G₁ om 49-50
 — ^a) K₃ D₁ ३ उपाघ्राति तु (D₁ च); B₁ T₂ G₄ M उपा
 (G₄ 'प) प्रायति; B₄ उपजिघ्रति K₄ D₂ ३ तु (for च)

D₂ य गन्वा (for यो गन्धान्) — ^b) D₂ तामां, T₂ नृणा
 (for रमान्) T G₄ M चापि (for चैव) K₃ विशेषत,
 D₆ पृथग्विध — K₃ om (hapl) 49^d-50^c — ^d) Ś₁
 K₂ D₂ ३ वि (for स) B₂ ४ Dc T₁ M₁ राक्षसग्रह*

50 G₁ om 50, K₃ om 50^{abc} (cf v 1 49) — ^a)
 B₄ या, D₂ ये, T₁ यद् (for य) — ^b) B₁₋₃ D (except
 D₂ ३) G₂ सविशति (for 'स्पृशन्ति) B₁ वन, T₂ M₂ नरा
 (for नर) — ^d) Ś₁ B₁ D₂ गधर्वं S (except G₃, G₁
 om) उच्यते (for एव स*)

51 B₁ ३ D (except D₁₋₃ ३) transp 51 and 52
 — ^a) S₁ K₁₋₃ B₁ T₁ G₁ M तु, T₂ G₄ [अ]पि (for च)
 S₁ त, K₁ यां, G₂ क (for य) K₁ यक्ष*, T₁ वृक्ष, T₂
 कामा*, G₂ ४ कामात् (for यक्षा*) — ^b) K₁ G₄ पुरुष*, K₄
 पौरुष, T₂ G₂ पुरयान् — K₃ lacuna for 51^{cd} — ^d) B₂
 ग्रहो गधर्व एव स* (cf 50^d), B₄ ग्राधन तत्र मस्तुन*, G₂ ४
 पैशाच त ग्रह विदु* (=52^d)

52 G₂ ४ read 52 after 48 B₁ ३ D (except
 D₁₋₃ ३) transp 51 and 52 T₂ om 52 — ^a) B₄
 अभि* (for अधि*) K₁ ३ ४ ये (for य) D₃ क्षिप्र (for
 नित्य) — ^b) B₁₋₃ Dn D₁ ४ ६ G₃ प्रति (for क्वचित्)
 — ^d) B Dn D₂ ६ G₃ ग्रह* पैशाच एव स, G₂ ४ ज्ञेय* सिद्ध
 ग्रहस्तु स* (=48^d)

53 ^a) S₁ पर, K₁ ३ सर्वं, D₄ G₃ तस्य (for यस्य)
 T₁ G₁ M प्रकृपितेश् — ^b) S₁ K₂ D₂ ४ M₂ मुह्यति, Dc
 माद्यति (for मुह्यति) — ^c) G₂ तत् (for स तु) — ^d)
 M₂ विधान (for साधन)

54 ^a) Ś₁ K₁₋₃ Dc D₂ ३ चापि (for चैव) — ^b) T₁
 G₁ M₁ चैव (for चापि) — ^d) S₁ B Dn D₂ ३ सात्व (B₁

कथित्क्रीडितुकामो वै भोक्तुकामस्तथापरः ।
अभिकामस्तथैवान्य इत्येष त्रिविधो ग्रहः ॥ ५५
यावत्सप्ततितर्पाणि भवन्त्येते ग्रहा नृणाम् ।
अतः पर देहिना तु ग्रहतुल्यो भवेज्ज्वरः ॥ ५६

अप्रकीर्णेन्द्रियं दान्तं शुचिं नित्यमतन्द्रितम् ।
आस्तिकं श्रद्धानं च वर्जयन्ति सदा ग्रहाः ॥ ५७
इत्येष ते ग्रहोद्देशो मानुषाणां प्रकीर्तितः ।
न स्पृशन्ति ग्रहा भक्तान्नरान्देवं महेश्वरम् ॥ ५८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि णकोनविंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२०

मार्कण्डेय उवाच ।

यदा स्कन्देन मातृणामेवमेतत्प्रियं कृतम् ।
अयेनमत्रवीत्स्वाहा मम पुत्रस्त्वमौरमः ॥ १
इच्छाम्यहं त्वया दत्ता प्रीतिं परमदुर्लभाम् ।
तामत्रवीचतः स्कन्दः प्रीतिमिच्छामि कीदृशीम् ॥ २

स्वाहोवाच ।

दक्षम्याहं प्रिया कन्या स्वाहा नाम महाभुज ।

शाल्यात्प्रभृति नित्यं च जातकामा हुताशने ॥ ३
न च मा कामिनीं पुत्र सम्यग्जानाति पात्रकः ।
इच्छामि शाश्वतं वामं वस्तुं पुत्र सहायिना ॥ ४
स्कन्द उवाच ।

हव्यं कव्यं च यत्किञ्चिद्विजा मन्त्रपुरस्कृतम् ।
होष्यन्त्यसौ मदा देवि स्वाहेत्युक्त्वा समुद्यतम् ॥ ५
अद्य प्रभृति दास्यन्ति सुवृत्ताः मत्पथे स्थिताः ।

गान्ध) (for मत्त) Ś; K₁ ३, D₂ णि (for तु) M₁
माचयेत् (for माचनम्) De मन्व माचनशान्त्र

55 *) K₂ कश्चिन्, T₁ किञ्चिन्, G₂ कश्चित् (for कश्चिन्)
K₁ ६ De श्रीदण्डि कामो; K₂ श्रीदनुकामो; D₁ श्रीदन्मकामो,
T₂ G₂ श्रीदन्कामो H₂ ६ De D₁₋₃ ३ M ता; B₁ T₂ G₁ ३
णि (for दे) — *) T₁ दातुं (for भोक्तुं) B₄ [अ]रं,
D₁ [अ]पि वा, T₁ G₂ ६ प्रदा, T₂ [अ]प्रत (for [अ]रर)
— T₂ om 55^c — *) S₁ K₁ ३ D₁ अतिष्कामम्, D₂ रति
कामम् (for अभिकामम्) — *) B₂ T₁ G₁ ३ ६ M₂ [ण]व
(for [ण]व) M₂ त्रिविधा प्रदा

56 *) Ś; K₁ ३ D₁₋₃ ३ यावत्सप्त तर्पाणि — *) B₁
यावत्येते (for भवन्त्येते) D₁ भृज (for नृणाम्) — *) S
(except G₂) तु मर्याना (for देहिना तु) — *) S (except
T₁ G₂) तुल्या (for तुल्यो) De त्वगे भवेत् (by transp)
K₂ न, S (except G₂) जरा (for ज्वर)

57 *) S₁ K₁ ३ यत्राम (for य दान्त) — *) D₂ ६
G₂ शुद्धाचार च, M₁ देवतपर (for श्रद्धान च)

58 *) S (except G₂ ३) मनुष्याणां — *) K₂ ६
D₁₋₃ ३ T₁ G₁ नगन्, G₂ मदा (for प्रदा) — *) K₂ G₁
प्रणे, K₂ D₂ ३ ३ T₁ प्रदा, D₂ देव (for नगन्) K₂ देवो
महेश्वर, S (except G₂ M₁) देवे महेश्वरे

Colophon — Major parvan Ś; K₁ ३ T₂ G₂ ६

आरण्य — Sub parvar G₁ मार्कण्डेयममस्या B₁₋₃ D
G₂ (all om sub parvan name) mention only आगिरम्
(De रमोपाख्यात) — Adhy name B₂ ६ D₂₁ n₃
D₁ ६ T₂ G₂ कुमारोपत्ति, G₁ कुमारचरित्रे प्रदानुक्तयन्, G₂
प्रहादेदा — Adhy no (figures, words or both) D₂₁
n₃ 229, D₂₂ 228, D₁ 232, T₁ 221, T₂ G₁ ३ ६ M
(M₂ inf ltr) 220 (M₂ orig 224) — Śloka no
D₂₁ 55 D₂₂ n₃ 59, D₁ ६ 60

220

1 *) B₁ तत्तत् (for प्तत) B₂ हृन् प्रिय (by
transp), S (except G₂) प्रकीर्तित

2 *) Ś; K₁ ३ नदा (for तत)

3 *) D₂ ज्ञानान् (for शाल्यान्)

4 *) K₁ B Dn D₂ ६ G₂ म (for च) — *) T₂
पुत्रक (for पात्रक) — *) T₁ G₁ M वस्तु (for वाम)
— *) T₁ G₁ घाट, M वाम (for वस्तु)

5 *) B₁ पवित्र द्वि (for च यत्किञ्चिद्) — *) B₁ ६ G₁
द्विज (for द्विजा) K₂ B₂ Dn D₂ ६ G₂ द्विजानां मन्त्रमस्तु
(D₂ ६ G₂ स्तु) — *) B₁ होष्यन्त्यसौ (for होष्यन्त्यसौ)
D₂ नदा (for मदा) T₁ मदे (for देवि) — *) K₁ सम-
श्रुति, B₂ (m as in text) मदा हुत, B₂ Dn D₂ ६ G₂

C ३ १४५१९
B ३ २३१ ६
K ३ २३१ ६

एवमग्निस्त्वया सार्धं सदा वत्स्यति शोभने ॥ ६
मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा ततः स्वाहा तुष्टा स्कन्देन पूजिता ।
पावकेन समायुक्त्वा भर्त्रा स्कन्दमपूजयत् ॥ ७
ततो ब्रह्मा महासेनं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।
अभिगच्छ महादेवं पितरं त्रिपुरार्दनम् ॥ ८
रुद्रेणाग्निं समाविश्य स्वाहामाविश्य चोमया ।
हितार्थं सर्वलोकानां जातस्त्वमपराजितः ॥ ९
उमायोन्यां च रुद्रेण शुक्रं सिक्तं महात्मना ।
आस्ते गिरौ निपतितं मिञ्जिकामिञ्जिकं यतः ॥ १०
संभूतं लोहितोदे तु शुक्रशेषमवापतत् ।

सूर्यरश्मिषु चाप्यन्यदन्यचैवापतद्भुवि ।
आसक्तमन्यदृक्षेषु तदेवं पञ्चधापतत् ॥ ११
त एते विविधाकारा गणा ज्ञेया मनीषिभिः ।
तत्र पारिषदा घोरा य एते पिशिताशनाः ॥ १२
एवमस्त्विति चाप्युक्त्वा महासेनो महेश्वरम् ।
अपूजयदमेयात्मा पितरं पितृवत्सलः ॥ १३
अर्कपुण्यैस्तु ते पञ्च गणाः पूज्या धनार्थिभिः ।
व्याधिप्रशमनार्थं च तेषां पूजां समाचरेत् ॥ १४
मिञ्जिकामिञ्जिकं चैव मिथुनं रुद्रसंभवम् ।
नमस्कार्यं सदैवैह बालानां हितमिच्छता ॥ १५
स्त्रियो मानुषमासादा वृद्धिका नाम नामतः ।

समुद्धृत

६ ^a B₂ ह्योप्यति (for दास्यन्ति) — ^b D₅ सद्यता ;
T₂ सुवता K₅ B₄ D₅ सस्वधि; G₂ ४ *थ (for *थे)

७ ^a K₁ ३ D₂ D₃ ६ M₂ एवमुक्त्वा K₁ ३ तदा (for
तत) — ^b T₁ G₁ स्कन्देन तु सुपूजिता — ^d Ś₁ K₁ ३
भक्ता; B₄ तत्र; T₁ G₁ तत (for भर्त्रा)

८ ^a G₄ अतो (for ततो) — ^b S (except G₂)
अभापत (for अथाब्रवीत्) — ^d Ś₁ K₁ ३ G₁ त्रिपुरांतक,
M₁ ते महेश्वर

९ ^a B₄ पुत्रेण (for रुद्रेण) — ^d D₁ G₁ अपराजित

१० ^a Ś₁ K₁ ३ तु (for च) — D₂ om (hapl) from
सिक्त (in 10^b) up to शुक्र (in 11^b) — ^b S (except
G₂) शुक्र (for शुक्र) — ^c Ś₁ K₁—3 D₂ (before corr) ३
अस्ते; K₄ B₄—4 D₂ D₃ (by corr) ४ ६ G₂ अस्मिन्
(for आस्ते) — ^d Cf 15^a Ś₁ K₁ ३ मिञ्जिका (K₂ कां)
मिञ्जिको (Ś₁ के); K₄ मञ्जिकामञ्जिक; B₄ मिञ्जिकामिञ्जित, D₂
मिञ्जिकामिञ्जिक, T₁ G₁ M₁ मुजको मुज (M₁ जि)का, T₂
मिञ्जिरो मिञ्जिका; G₂ ४ मुजि (G₄ मुष्टि)को मुष्टिका; M₂
मुजिको मुजिका K₄ B₁ ३ T₁ G₁ ३ ४ M₁ तत, D₂ च यत्;
M₂ तथा (for यत) — After 10, S (except G₂) ins

1081^a मिथुन चै महाभाग तत्र सद्गुणसंभवम् ।

११ D₂ om 11^a (of v1 10) — ^a T₁ G₁ सभृत
Ś₁ K₁ लोहितोदेति; K₄ ताहे तु, D₂ त हेतु; T₁ G₁ ते
देशे; G₂ ४ M 'तोहेयो (for 'तोदे तु) T₂ द्रुत लोकहितो
देशे — ^b Ś₁ K₁—3 D₁ ३ ४ शुक्र; T₁ शुक्र; T₂ M₁ शुक्र;
G₁ ३ ४ M₂ शुक्र (for शुक्र) K₁ इवापतत्, K₄ अवाप्त-
वान्; B₄ समापतत्, T₁ G₁ ४ M अपातयत् (for अवापतत्)

B₂ शुक्राशयमवाप्य तत् — ^c G₄ [अ]माव् (for [अ]न्यद्)
— ^d Ś₁ K₁ ३ चापि (for चैव) — ^e Ś₁ K B₂ ३ D₂
D₁—3 ३ एतत् (for एव) T₁ G₁ M₂ [अ]भवत् (for [अ]-
पतत्)

१२ ^a Ś₁ K₁ ३ ४ तदेते, B D (except D₂ ३) तत्र
ते (B₁ एते हि), T₂ एतेषु, G₂ ४ एते तु (for त एते) — ^b
G₄ गुह (for गणा) Ś₁ मनीषिणा, B₂ महर्षिभिः — T₁
G₁ om (hapl) 12^a—14^b — ^c B₁ एव (for तव) Ś₁
K₁—3 D₂ D₁ ३ T₂ G₄ M त एव (Ś₁ भवति; K₁ भवते,
K₂ तत्सस्ते; K₃ तव ये, D₂ तवैव; D₁ न चैते; D₂ तवैते)
पारिषदा घोरा — ^d Ś₁ T₂ एतेषि (for य एते) S₁ B₁—3
D₁ 12 D₁ ४ ६ पिशिताशिन

१४ Before 14, K₂ B D (except D₁ ३ ६, D₂ marg
sec m) S (T₁ G₁ om) ins मार्कण्डेय उ^a (resp मार्कण्डेय)
— T₁ G₁ om 14^a (of v1 12) — ^a K₄ अर्थ (for
अर्क) B₁ D₂ च (for तु) T₂ मे (for ते) — ^c S
(except G₂) व्याधे (for व्याधि) D₂ *र्योय (for *र्यं
च) B₂ तु (for च) — ^d Ś₁ K D₂ D₁—3 ३ T₂ पूजा
Ś₁ K D₁—3 ३ समतत; T₁ G₁ ३ ४ M आधारभेत्; T₂ यथा
र्थत (for समा^a)

१५ ^a Cf 10^d Ś₁ K₁ मिञ्जिकामिञ्जिकश् (K₁ कां),
K₂ मिञ्जित, K₄ D₂ मञ्जिकामञ्जिक, D₂ मञ्जिकामञ्जिक, T₁
G₁ मुजको मुजका, T₂ मजको मजका, G₂ ४ M मुजि (G₄ मुष्टि,
M₂ मुज)को मुष्टि (M मुजि)का — ^d K₂ D₂ D₁ ३ लोकानां
(for बाला) D₂ शमम् (for हितम्)

१६ ^b K₂ D₂ वृद्धिका, T₁ G₁ ३ ४ वृक्ष (T₂ G₂ *क्षि)का
(for वृद्धिका) — ^c S₁ K₁—3 D₂ D₁ ३ ६ नार्यो (for

वृक्षेषु जातास्ता देव्यो नमस्कार्याः प्रजार्थिभिः ॥ १६
 एवमेते पिशाचानामसंख्येया गणाः स्मृताः ।
 घण्टायाः मपताकायाः शृणु मे मंभवं नृप ॥ १७
 ऐगवत्तस्य घण्टे द्वे वैजयन्त्याविति श्रुते ।
 गुह्यस्य ते स्वयं दत्ते शक्रेणानाय्य धीमता ॥ १८
 एका तत्र विशाखस्य घण्टा स्कन्दस्य चापरा ।
 पताका कार्तिकेयस्य विशाखस्य च लोहिता ॥ १९
 यानि क्रीडनकान्यस्य देवैर्दत्तानि वै तदा ।
 तैरेव रमते देवो महासेनो महाबलः ॥ २०
 स मंभृतः पिशाचानां गणैर्देवगणैस्तथा ।
 शुशुभे काञ्चने शैले दीप्यमानः त्रिया वृतः ॥ २१
 तेन वीरेण शुशुभे स शैलः शुभकाननः ।

आदित्येनेवांशुमता मन्दरश्वारुरुन्दरः ॥ २२
 संतानकथनैः फुल्लैः करवीरवनैरपि ।
 पारिजातवनैश्चैव जपाशोकवनैस्तथा ॥ २३
 कदम्बतरुपण्डैश्च दिव्यैर्मृगगणैरपि ।
 दिव्यैः पक्षिगणैश्चैव शुशुभे श्वेतपर्वतः ॥ २४
 तत्र देवगणाः सर्वे सर्वे चैव महर्षयः ।
 मेघतूर्यरवाश्चैव क्षुब्धोदधिसमखनाः ॥ २५
 तत्र दिव्याश्च गन्धर्वा नृत्यन्त्यप्सरसस्तथा ।
 हृष्टानां तत्र भूतानां श्रूयते निनदो महान् ॥ २६
 एवं सेन्द्रं जगत्सर्वं श्वेतपर्वतसंस्थितम् ।
 प्रहृष्टं प्रेक्षते स्कन्दं न च ग्लायति दर्शनात् ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि विंशत्यधिकत्रिंशततमोऽध्याय ॥ २२० ॥

देव्यो)

17 °) B₁ ३ Dc D₄ ६ G₃ M एवमेव, T G₁ २ ६
 ण(T₂ ते)पामेव (for एवमेते) — °) Dn₁ n₃ D₁ ६ ६ G₃
 अमन्थेय T₁ G₁ २ ६ गुणा (for गणा) — K₃ om
 (?hapl) 17^c-18^d

18 K₃ om 18 (cf v.1 17) — °) Ś₁ K (K₃ om)
 D₂ ३ ६ ऐरावणस्य, G₂ एतावत्तस्य — °) T₁ G₁ स्मृते (for
 श्रुते) K₄ D₆ वैजयत्या विनिश्चते, T₂ G₂ ६ वैजयत्या विस्मृ
 पिते — °) S (except G₃) गुहाय (for गुह्यस्य) Ś₁ K₁ २
 द्वय (for स्वय) — °) Dn₃ D₁ ६ कर्मणा (for शक्रेणा)
 B₁ [अ]प्यति, B₄ [ए]वात्य, Dn₂ [अ]प्यय, D₄ [आ]नम्य
 (for [आ]नाय्य)

19 °) D₂ T₁ G₁ तस्य (for तत्र) — °) Ś₁ शक्रे (for
 स्कन्द) — °) D₁ श्वेता तु (for पताका) — °) K₃ Dc
 D₂ ३ ६ तु (for च)

20 °) K₄ वै मदा, D₅ वै पुरा, G₂ ६ तानि वै (for वै
 तदा) — °) Ś₁ K D₂ ३ ६ मार्ध (for देवो)

21 °) Ś₁ K₃ D₂ ६ सुमवृत्, K₁ म मवृत्, K₂ D₃
 सुमवृत्, B₂ म मवृत् — °) B₄ नृत्य (for देव) K₄
 मह, G₁ तदा (for तथा) — °) T₂ G₁ ३ मानभिः (G₁
 'त्रि)या वृत

22 °) K₄ काल, M₂ गिरि (for शैल) — °) Dc
 आदित्यम् (for 'त्येन) Dc G₄ M₁ [ए]व (for [इ]व)

23 Ś₁ om (hapl) 23^c-24^b — °) M₁ चापि (for
 चैव) — D₁ om (hapl) 23^d-24^c — °) B₂ ६ जवा

(for जवा) Dc जराशोकवर्लस्तथा

24 S₁ om 24^{ab}, D₁ om. 24^{abc} (cf v.1 23)
 — °) K₃ ६ Dc₂ Dn₁ n₂ D₃—६ 'स्वडे' (for 'पण्डे') — °)
 Dc तथा (for अपि) — T₂ om 24^c-25^d — °) K₄
 पितृ (for पक्षि) T₁ G₁ M चापि (for चैव) B₄ दिव्य
 पुष्पफलैश्चैव

25 T₂ om 25 (cf v.1 24) — °) M₂ चापि (for
 सर्वे) — °) B₁₋₃ Dn D₄ ६ G₃ सर्वे देवर्षयस्तथा — °)
 Ś₁ K D₂ ६ T₁ G₁ 'रवे', D₃ 'निमै' (for 'रवा') G₂ ६
 चापि (for चैव) — °) Ś₁ K D₂ ३ ६ 'निमस्वने', D₁
 'समस्वने'

26 °) Ś₁ K₁ २ D₁₋₃ G₂ ६ M₁ देवा (for दिव्या)
 Ś₁ K₁ २ Dc D₁₋₃ ६ स, K₃ स (for च) — °) B Dn
 D₄ ६ G₃ नृत्यते, Dc नृत्यत (for नृत्यन्ति) T₁ G₁ [अ]प्य
 रमा गणा; Dc [अ]प्सरसस्तथा — °) D₂ सर्व (for तत्र)
 — °) S (except G₃) शुशुभे (for श्रूयते)

27 °) D₃ 'सधित, S (except G₃) 'मास्थित — °)
 Ś₁ K₁ २ प्रेक्ष्य च, K₄ D₂ ३ ६ प्रेक्ष्य त, B₂ ३ S (except
 G₃) वीक्षते (for प्रे) — °) T₁ G₁ ३ M न च (M₁ चा)
 ग्लायत दर्शनात्

Colophon om in B₂ Dn D₄ ६ G₃ — Major parvan
 Ś₁ K₂ T₂ G₂ ६ आरण्य — Sub-parvan K₃ ६ B₁ ३
 Dc D₁₋₃ ६ M₂ (all om sub parvan name) mention
 only आङ्गिरस — Adhy name T₂ कुमारोत्पत्ति; G₁

मार्कण्डेय उवाच ।

यदाभिपिक्तो भगवान्सेनापत्येन पावकिः ।
 तदा संप्रस्थितः श्रीमान्दृष्टो भद्रवटं हरः ।
 रथेनादित्यवर्णेन पार्वत्या सहितः प्रभुः ॥ १
 सहस्रं तस्य सिंहानां तस्मिन् युक्तं रथोत्तमे ।
 उत्पपात दिवं शुभ्रं कालेनाभिप्रचोदितः ॥ २
 ते पिबन्त इवाकाशं त्रासयन्तश्चराचरान् ।
 सिंहा नभस्यगच्छन्त नदन्तश्चारुकेसराः ॥ ३
 तस्मिन्नथे पशुपतिः स्थितो भात्युमया सह ।
 विद्युता सहितः सूर्यः सेन्द्रचापे घने यथा ॥ ४

अग्रतस्तस्य भगवान्धनेनो गुह्यकैः सह ।
 आस्थाय रुचिरं याति पुष्पकं नरवाहनः ॥ ५
 ऐरावतं समास्थाय शक्रश्चापि सुरैः सह ।
 पृष्ठतोऽनुययौ यान्तं वरदं वृषभध्वजम् ॥ ६
 जम्भकैर्यक्षरक्षोभिः स्रग्विभिः समलंकृतः ।
 यात्यमोघो महायक्षो दक्षिणं पक्षमास्थितः ॥ ७
 तस्य दक्षिणतो देवा मरुतश्चित्रयोधिनः ।
 गच्छन्ति वसुभिः सार्धं रुद्रैश्च सह संगताः ॥ ८
 यमश्च मृत्युना सार्धं सर्वतः परिवारितः ।
 घोरैर्व्याधिशतैर्याति घोररूपवपुस्तथा ॥ ९

कुमारचरित्र — *Adhy no* (figures, words or both)
 D₁ 233, T G₁ 221, G₂ 4 M (M₂ *inf lin*) 223
 (M₂ *orig* 225) — *Śloka no* D₁ 27

221

1 ^a) B₄ यथा (for यदा) M₂ बलं (for भगं)
 — ^b) B Dc D₄ 6 M₁ सेनापत्येन, G₂ 4 सेनापत्ये तु — ^c)
 Ś₁ T₂ स (for म) — ^d) S (except G₂) ततो (for
 हृष्टो) K₄ D₁-3 रुद्रं; B₁ तत्र (for भद्रं) K₄ नरं (m
 as in text), B₃ तव (for हरं) — ^e) T₂ पार्वती
 — After 1, S (except G₂) ins

1082* अनुयात सूरैः सर्वैः सहस्राक्षपुरोगमैः ।

2 ^a) B₃ Dc₁ T₂ तत्र (for तस्य) — ^b) B₁ युक्ते (for
 युक्त) — ^c) T₁ G₁ ततो दिव्यः; T₂ रथो दिव्य, G₂ रथो
 दिव्य, G₄ रथ शुभ्र (for दिव शुभ्र) — ^d) Ś₁ K D₁-3
 सूतेन, B₄ जवेन; M₁ कशया (for कालेन) K₃ B₄ [भ]ति
 (for [भ]भि) Ś₁ K₁ 2 B₁ Dn₃ D₂ 5 M प्रचोदित;
 D₁ 3 प्रणोदित

3 ^b) Ś₁ K B₁ Dc D₁-3 5 श्वराचर — ^c) T₁ G₁
 सिंहा रथ वहतश्च — ^d) K₄ D₂ 2 नदन्तं (for नदन्तं)
 D₂ च सु (for चारु) K₃ 3 B₂-4 Dc D₃ केसरा

4 ^a) D₂ गण (for पशुं) — ^b) Ś₁ K₁ 2 यात्युं (for
 भात्युं) — K₄ om (hapl) 4^c-5^b — ^c) Ś₁ K₁-3
 D₂ 3 5 मडिते, D₁ मडित (for सहित) Ś₁ K₁-3 सूर्य

— ^d) D₁ चापघने; G₁ 2 4 चापो घने (for चापे घने)
 B₃ तथा (for यथा) T₂ सेन्द्रचापयुतो यथा

5 K₄ om 5^{ab} (cf v 1 4) — ^b) Ś₁ विमान, B₁
 वनेसौ (for धनेसो) — G₄ om (hapl) 5^c-6^b — ^c)
 K₄ B₄ Dn D₄ तु चिर (for रुं) D₄ 6 G₃ यान, T G₁ 2
 M₂ भाति (for याति) — ^d) M₂ नाम (for नर)

6 G₄ om 6^{ab} (cf v 1 5) — ^a) Ś₁ K₁ 2 4 Dc
 D₂ 5 ऐरावण B₄ रुद्र (for स्थाय) — ^b) K₄ स्वामिसुरैः,
 Dc देवगणं (for चापि सुरैः) D₁ सुरेश्वर (for सुरैः
 सह)

7 ^a) Ś₁ जवुकं, K₄ B₂ 4 Dn जम्भकैः, T G₁ 2 4
 भास्करं (for जम्भकैः) — ^b) Ś₁ K₁ M कृतैः, K₃ Dc₂
 D₁ 5 कृत (for कृत) — ^c) B₁ [भ]मियो (for [भ]मोघो)
 — ^d) Ś₁ K Dc D₁-3 5 पार्श्वम् (for पक्षम्) B₁ D₄ 6
 S आश्रित

8 ^b) B₁-3 D (except D₁-3 5) G₃ वहव (for मरुतं)
 — ^c) B₂ Dc D₄ 5 यहुं (for वसु) — ^d) Ś₁ K₁-3 Dc
 D₂ सिद्धैः (K₃ Dc D₂ रुद्रैः) सार्धैश्च (for रुद्रैश्च सह)
 G₂ 4 सवृत्ता (for गता)

9 ^a) Ś₁ K₁-3 D₁ 5 S (except T₂ G₂) तु (for च)
 — ^b) B₂ यहुभिः (for सर्वत) — ^c) Ś₁ K₁ 2 चापि, T₂
 युक्तो (for याति) — ^d) K₃ 4 D₁-3 T₁ G₁ M तदा
 (for तथा)

10 ^a) Ś₁ K₂-4 D₂ 3 5 चापि, B₂ याति (for चैव)
 — ^b) T क्षिरस (for क्षिर) K₃ 4 सित, D₁ T₁ तत

यमस्य पृष्ठतश्चैव घोरस्त्रिगिरः शितः ।
 विजयो नाम रुद्रस्य याति शूलः खलंकृतः ॥ १०
 तमुग्रपाशो वरुणो भगवान्सलिलेश्वरः ।
 परिवार्यं जनैर्याति यादोभिर्विधैर्वृतः ॥ ११
 पृष्ठतो विजयस्यापि याति रुद्रस्य पट्टिशः ।
 गदामुमलगत्तपाद्यैर्वृतः प्रहरणोत्तमैः ॥ १२
 पट्टिशं त्वन्वगाद्राजंशूलं रौद्रं महाप्रभम् ।
 कमण्डलुश्चाप्यनु तं महर्षिगणमवृतः ॥ १३
 तस्य दक्षिणतो भाति दण्डो गच्छञ्चिथ्या वृतः ।
 भृग्वङ्गिरोभिः सहितो देवैश्चाप्यभिपूजितः ॥ १४
 एषा तु पृष्ठतो रुद्रो विमले स्यन्दने स्थितः ।
 याति संहर्षयन्सर्वास्तेजसा त्रिदिवोकमः ॥ १५

ऋषयश्चैव देवाश्च गन्धर्वा भुजगास्तथा ।
 नद्यो नदा द्रुमाश्चैव तथैवाप्सरसां गणाः ॥ १६
 नक्षत्राणि ब्रह्माश्चैव देवानां शिगवश्च ये ।
 स्त्रियश्च विविधाकारा यान्ति रुद्रस्य पृष्ठतः ।
 सृजन्त्यः पुष्पवर्षाणि चारुस्था वराङ्गनाः ॥ १७
 पर्जन्यश्चाप्यनुययौ नमस्कृत्य पिनाकिनम् ।
 छत्रं तु पाण्डुरं सोमस्तस्य मूर्धन्यधारयत् ।
 चामरे चापि वायुश्च गृहीत्वाग्निश्च विष्टितौ ॥ १८
 शक्रश्च पृष्ठतस्तस्य याति राजञ्चिथ्या वृतः ।
 सह राजर्षिभिः सर्वैः स्तुवानो वृषकेतनम् ॥ १९
 गौरी विद्याथ गान्धारी केजिनी मित्रसाह्वया ।
 मावित्र्या सह सर्वास्ताः पार्वत्या यान्ति पृष्ठतः ॥ २०

C 3 14562
 B 3 231 49
 K 3 232 22

(for शित) B₂ घोरस्त्रिगिरमन्वित, B₁ G₂ 4 सुघोरस्त्रि
 शिग स्त्रि (G₂ 4 शि)त, G₁ सुन्वोमिप्रथिरानत (sic) — ^d)
 S₁ K₁ 3 D₂ शरो याति, T₁ G₁ यस्त्रिशूल (for याति शूल)
 11 ^{ab}) G₂ 4 उग्रपाशो (for तमुग्रपाशो) K₃ 4 Dc
 D₁₋₃ S (except G₂) transp वरुण and भगवान् — ^c)
 T₁ G₁ शतं (for शनं) — ^d) B₂ Dc₁ बहुभि (for
 विविधं)

12 ^a) Ś₁ h₁₋₃ Dc D₁₋₃ 5 [अ]थ (for [अ]पि) — ^b)
 S (except G₂) पट्टि (for पट्टिश) — ^c) MSS 'सुसुल',
 'सुसुल' also — ^d) S₁ K₁ 3 णरपि, K₃ Dc D₁ 5 'णैर्वर',
 K₄ D₂ 'णैर्वर (for 'णोत्तमै') B₁ वृत सह रजोत्तमै

13 ^a) S (except G₂) पट्टि (for पट्टिश) S₁ K₂
 G₂ 4 च (for तु) B₁ [अ]गमद् (for [अ]न्वगाद्) — ^b) K₂
 D₁ 2 T₁ G₁ 2 4 शस्त्र, T₂ वज्र (for छत्र) B₃ रौक्म, T
 G₁ घोर (for रौद्र) — ^c) K₄ चाप्यनुगतो, T₂ G₁ 2 4
 चानुययौ (for चाप्यनु त) B₁ sm Dn D₂ 4 6 G₂ सेवित',
 B₂ सेवित (for 'मवृत')

14 S₁ om (hapl) 14^{ab} — ^a) S (except T₁ G₁)
 याति (for यान्ति) — ^b) M [S]प्यत्र (for गच्छद्) — B₁
 om (? hapl) 14^c-17^d — ^d) B₄ om च T₁ G₁
 'मवृत (for 'पूजित) B₂ 3 Dn D₄ 6 G₂ देवतेश्चानु (B₂ 3
 'भि)पूजित'

15 B₁ om 15 (cf v l 14) — ^a) S₁ K Dc D₁₋₃ 5
 वेया (for ष्या) G₁ 2 4 मध्य (for पृष्ठ) — ^c) T₁
 देवान, G₁ देव (for सर्वान्) Ś₁ K₁ 3 सर्वं महर्षयो याति
 — ^d) Ś₁ K₁ 3 च, B₄ हि (for वि)

16 B₁ om 16 (cf v l 14) — ^a) S₁ K₁₋₃ च हि,
 K₄ B (B₁ om) Dn D₁₋₃ G₂ चापि (for चैव) — ^b)
 T₂ गधर्वानुगतास्तदा — ^c) S₁ K B₄ D₂ 3 6 T₂ द्रुमा,
 B₃ Dc Dn D₁ 4 6 G₂ हदा (for नदा) S₁ K₁ 2 च
 नागाश्च, K₃ B₄ D₂ T₂ नगाश्चैव, K₄ B₁₋₃ Dc Dn D₁₋₄ 6
 G₂ मसुदाश्च (for द्रुमाश्चैव)

17 B₁ om 17^{abcd} (cf v l 14) D₂ transp 17
 and 18 — ^a) B₂ S (except G₂) नक्षत्राणा गणाश्चैव
 — ^b) B₁ तया (for च ये) — ^c) S (except G₂) श्च
 सर्वं (M 'वां)देवाना — ^d) D₄ T₂ सृजत, G₂ 4 सृजति
 — ^e) h₁ दिव्य (for चार) T₁ G₁ वेगा (for रूपा)

18 D₂ transp 17 and 18 — ^b) K₄ D₂ 3 T
 G₁ 2 4 पिनामह, M महेश्वर (for पिना) — ^c) S₁ B₁₋₃
 D (except D₂ 3 5) G₁ 3 च (for तु) T G₁ 3 4 पादर
 — ^d) M₂ [अ]पात (for [अ]धार) — ^e) K₃ समवर्तत
 (for [अ]ग्निश्च विष्टितौ) K_{1m} 4 B₂ 4 Dn D₁₋₃ 5
 विष्टितौ, K₂ विष्टने (for विष्टितौ)

19 K₃ om 19^{ab} — ^{ab}) K₂ Dc₂ T₂ शक्रस्य, B₄
 G₂ 4 शक्रस्तु, M शुक्रश्च (for शक्रश्च) B₁ चैव; B₂ चास्य
 (for तस्य) D₂ transp तस्य and याति — ^d) Ś₁ K
 D₁₋₃ सस्तुवन्, Dc T₁ G₄ स्तुवानो, D₅ अस्तुवन् (for
 स्तुवानो) Ś₁ K Dc D₁₋₃ 5 'वाहन (for 'केतनम्)

20 ^a) K₁ 2 विशाखा, Dc D₂ T₂ विद्या च (for 'थ)
 — ^b) K₂ चित्रमा, D₅ तिवसा, M₁ मिश्रसा (for मिश्रमा)
 — ^c) B₂ M₁ सावित्र्या (M₁ 'त्री) सहिता सर्वा

21 ^b) T₁ G₁ वृता, T₂ G₂ 4 स्तु, M स्तु (for क)

C 3 14563
B 3 231 49
K 3 232 23

तत्र विद्यागणाः सर्वे ये केचित्कविभिः कृताः ।
 यस्य कुर्वन्ति वचनं सेन्द्रा देवाश्चमूमुखे ॥ २१
 स गृहीत्वा पताका तु यात्यग्रे राक्षसो ब्रह्मः ।
 व्यापृतस्तु श्मशाने यो नित्यं रुद्रस्य वै सखा ।
 पिङ्गलो नाम यक्षेन्द्रो लोकस्यानन्ददायकः ॥ २२
 एभिः स सहितस्तत्र ययौ देवो यथासुप्तम् ।
 अग्रतः पृष्ठतश्चैव न हि तस्य गतिर्धुमा ॥ २३
 रुद्रं सत्कर्मभिर्मर्त्याः पूजयन्तीह देवतम् ।
 शिपमित्येव यं प्राहुरीशं रुद्रं पिनाकिनम् ।
 भावैस्तु विविधाकारैः पूजयन्ति महेश्वरम् ॥ २४
 देवसेनापतिस्त्वेवं देवसेनाभिगद्युतः ।
 अनुगच्छति देवेशं ब्रह्मण्यः कृत्तिहासुतः ॥ २५
 अथाब्रवीन्महासेनं महादेवो बृहद्बचः ।

सप्तमं मारुतस्कन्धं रक्ष नित्यमतन्द्रितः ॥ २६
 स्कन्द उवाच ।

सप्तमं मारुतस्कन्धं पालयिष्याम्यहं प्रभो ।
 यदन्यदपि मे कार्यं देव तद्दद माचिरम् ॥ २७

रुद्र उवाच ।

कार्येष्वहं न्यया पृत्र मंत्रष्टव्यः यदेव हि ।
 दर्शनान्मम भक्त्या च श्रेयः परमाप्स्यसि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा विममर्जनं परिपूज्य महेश्वरः ।
 विमर्जिते ततः स्कन्दे बभूवौत्पातिकं महत् ।
 महर्षेव महाराज देवान्मर्वान्प्रमोहयत् ॥ २९
 जज्वाल खं मनक्षत्रं प्रमूट भुवनं भृशम् ।
 चञ्चालं व्यनदचोर्वी तमोभूतं जगन्प्रभो ॥ ३०

— After 21^{ab}, M ins

1083^a स्वेन स्वेनानुयोगेन सर्वे तेऽनुययुर्ग्रम् ।

— G₁ om 21^c-22^f — ^a) K₁ B Dn D₄ e G₂ तस्य (for यस्य) — ^a) K₁ देव्य (for द्वा) B₄ च समुख्ये (for चम्) ।

22 G₁ om 22 (cf v 1 21) — ^a) B₁₋₃ Dn D₄ e G₂ गृहीत्वा तु (B₁ च) (for स गृहीत्वा) Ś₁ K₂ पताकायां (for कां तु) B₂ Dn D₄ e G₂ वै (for तु) — ^b) Ś₁ K₂ यात्यग्रे (for यात्यग्रे) T₂ G₂ e M यात्यग्रे राक्षसोग्रत — K₂ om 22^{cd} — ^c) D₁ व्याहृतश्च, D₂ आसृतश्च, D₃ आपृतश्च, D₅ व्यापृतश्च; T G₂ e श्रीदितम् (for न्यापृतम्) D₁₋₃ च (for तु) — ^c) T₂ M₁ रक्षेन्द्रो (for य^a)

23 ^a) G₁ म एभिः (by transp) B₁ e Dn D₄ e G₂ च, B₄ Dc तु (for स) B₂ Dn D₄ e G₂ दवा (for तत्र) — ^b) S₁ K₁ e B याति देवो, Dn D₄ e G₂ तत्र यानि (for ययौ देवो)

24 ^a) G₂ e नित्य (for रुद्र) S₁ K Dc D₁₋₃ e रुद्रस्व (D₁ मत) कर्मभिविप्रा — ^b) M₁ मनातन (for [ह]ह देवतम्) — ^c) K₄ D₂ e नित्र (for निवम्) D₁ अन्विति (for इत्येव) — ^d) T₁ G₁ अग्र रुद्र, T₂ G₂ e रुद्र चैव; M अद्रिरूप (for इन्द्र रुद्र) B₂ Dn₁ n₃ D₄ e G₂ पितामह (for पिना) — After 24^{cd}, S (except G₂) ins

1084^a एव सर्वे सुरगणान्स्तदा वै प्रीतमानमा ।

25 ^a) Ś₁ चैव, T₂ G₂ स्त्वेव (for स्त्वेव) — ^b) B₄ रक्षित (for आसृत) — ^c) Dc T₁ ब्राह्मणा (T₁ ब्रह्मण्य)

कृत्तिकासुत

26 ^a) Ś₁ K₁ e T₁ G₁ e (transp) 'मन and 'देवो K₂ [अ]वरीदृषः; B₁ गृहणुः; D₁ वृत्तो गर्भे, T₁ G₁ e महद्बच (for गृहणु) T₂ मर्षाया गृहणयत् (for ^b) — ^c) = 27^a K₁ मरग, K₂ Dc माया, K₃ मया, G₂ मरग (for मारग) — Dc om (h₁ 1 26^d-27^a — ^d) D₁ G₂ रक्षन्नित्यम् Ś₁ अद्रिम, M₂ अद्रिम

27 Dc om 27^a v 1 k the ref (cf v 1 26) — ^a) = 26^c K₁ मरग, K₂ मारग, G₂ मरग (for मारग) K₂ B₂ e रुद्र — ^b) B₄ D₂ विमो (for प्रभो)

28 Ś₁ K₁ e D₂ e महेश्वरः; h₂ D₁ e T₂ 'I महादेव; T₁ G₁ देव (for रुद्र) — ^a) B₄ कार्ये रुद्र — ^b) Ś₁ K D₂ e 'M₂ सप्रष्टव्य, D₂ सप्रष्ट, G₂ सप्रष्टव्य — ^c) G₂ e मन्त्रकत्या (for भक्त्या च) — After 28 Dc ins an addl colophon

29 After 29^{ab}, S (except G₂) ins

1085^a स्कन्द यद्वोनया प्रीतो जगन्प्रभिर जेनया ।

— ^c) h₁ तदा (for तत) — ^d) h₂ D₁ e G चभूवोत्पा, T₂ यद्दु चोग्या (for चभूवोत्पा) — ^e) S₁ K₂ e Dc D₁ e देवान्सेन्द्राद्; h₁ e देवा सेन्द्रा, B₁ सर्वान्देवान् (by transp), D₂ सेन्द्रान्देवान् S₁ K₁ e जमोह, B₁ विमोह, D₂ व्यमोह (for प्रमोह)

30 ^b) G₂ e M₂ समूह (for प्र) — ^c) B₄ चान; G₂ विन (for वयन) — ^d) B Dn D₄ e G₂ M₂ बभौ

ततस्तदारुणं दृष्ट्वा क्षुभितः शंकरस्तदा ।
 उमा चैव महाभागा देवाश्च ममहर्षयः ॥ ३१
 ततस्तेषु प्रमूढेषु पर्वताम्बुदमंनिभम् ।
 नानाप्रहरणं घोरमदृश्यत महद्बलम् ॥ ३२
 तद्धि घोरमसंख्येयं गर्जच्च विविधा गिरः ।
 अभ्यद्रवद्रणे देवान्भगवन्तं च शंकरम् ॥ ३३
 तैर्विसृष्टान्यनीकेषु घाणजालान्यनेकशः ।
 पर्वताश्च गतान्यश्च प्रासाद्य परिवा गदाः ॥ ३४
 निपतद्भिश्च तैर्धोरैर्देवानीकं महायुधैः ।
 क्षणेन व्यद्रवत्सर्वं विमुखं चाप्यदृश्यत ॥ ३५
 निकृत्तयोधनागाश्च कृत्वायुधमहारथम् ।
 दानवैरदितं सैन्यं देवाना विमुखं बभौ ॥ ३६

असुरैर्विध्यमानं तत्पावकैरिव काननम् ।
 अपतद्गन्धभूयिष्ठं महाद्रुमवनं यथा ॥ ३७
 ते विभिन्नशिरोदेहाः प्रच्यवन्ते दिवोकमः ।
 न नाथमध्यगच्छन्त वध्यमाना महारणे ॥ ३८
 अथ तद्विद्रुतं सैन्यं दृष्ट्वा देवः पुरदरः ।
 आश्वासयन्नुवाचेदं बलवद्दानवार्दितम् ॥ ३९
 भयं त्यजत भद्रं वः शूराः शस्त्राणि गृह्णत ।
 कुरुष्वं विक्रमे बुद्धिं मा वः काचिद्व्यथा भवेत् ॥ ४०
 जयतंनान्सुदुर्वृत्तान्दानवान्घोरदर्शनान् ।
 अभिद्रवत भद्रं वो मया सह महासुरान् ॥ ४१
 शक्रस्य वचनं श्रुत्वा समाश्वस्ता दिवोकसः ।
 दानवान्प्रत्ययुध्यन्त शक्रं कृत्वा व्यपाश्रयम् ॥ ४२

C 3 14586
 B 3 231 72
 P 3 232 46

(for प्रभो)

31 °) Dc T₁ न, D₂ च (for तद्) T₂ स्कदानन (for तदारुण) — °) T G₂ ५ M चापि, G₁ चाप (for चैव) D₂ G₂ भाग (for भागा) — °) S₁ K₁ चैव (for च स) S (except G₂) देवाश्चविगणं सह

32 °) T₁ G₁ ३ ५ रौद्रम् (for घोरम्) — °) D₂ गृहं (for मम्)

33 °) K₁ B₁ Dn D₂ ६ G₂ वै (for हि) Ś₁ घोरतर मध्ये (for समख्येय) — °) B₁ जगजं, T G₁ ३ ५ गर्जत (for गर्जच्च) — °) D₂ परं (for रणे) — °) D₂ महेश्वर (for च शं)

34 °) = 44° K₂ ते, D₂ तद् (for तद्) T₂ [अ]ने कानि — °) G₁ ५ दनद्वीश्च — °) B₂ D₂ पागा (for प्रागा) h B₁ Dc D₂ ३ ५ म, Dn D₁ ५ ६ G₂ [अ]मि (for च) Ś₁ K₄ तथा (for गदा)

35 °) Ś₁ K D₁₋₃ ५ चिनदद्भिः, B₁ निपतति (for निपतद्भिः) Ś₁ महा, K₁ ३ मदा, K₂ Dc D₁ ३ ५ तथा, K₃ D₂ तदा, B₁ म तद्, B₂ ततो; S (except G₂) तु तद् (for च तद्) — °) S₁ महा, K₁ देव्या, K₂ महा (for देवा) K₃ अथा, B₁ महानृचे, D₂ तथायुधैः — °) K₂ क्षीगण Ś₁ K₂ तद्बल, B₂ T [अ]भ्यद्रवत्, D₂ व्यधमत् (for व्यद्रवत्) — °) B₂ T₁ G₁ ३ ५ M₂ वि (for [अ]पि) T₂ म चैव दृश्यते

36 D₂ om 36-38 — °) T₁ G₁ निर्ययौ, T₂ M₁ निवृत्त, G₄ विवृत्त (for निकृत्त) Dc T₂ नागाश्च; G₂ ५ नाग च (for नागाश्च) — °) T₁ G₁ कृतवर्मायुध महत्

— °) K₁ अपित (for अदित) — °) T₁ G₁ ययौ (for ययौ) B₂ देवाना च ययौ रणे

37 D₂ om 37 (cf v l 36) — °) K₁ ३ वाध्य, B₂ भक्ष्यमाण, D₂ विध्य, S (except T₂ G₂) धक्ष्यमाण (for चध्य) D₂ ३ S (except G₂) तु (for तद्) — °) T G₁ ३ ५ अभव (for अपत)

38 D₂ om 38 (cf v l 36) — °) K₂ तेन भिन्न, K₃ तेष्विभिन्न; K₄ D₁₋₃ ते भिन्नास्थि, Dc ते दृष्ट्वास्थि (for ते विभिन्न) — °) Ś₁ K₂ प्रच्यवति; K₁ ३ ५ Dc D₁₋₃ T₂ प्राद्रवत, B₁₋₃ Dn प्राद्रवतो, B₂ D₂ ६ G₂ M प्रच्यवतो — °) K₂ B Dn D₂ ५ ६ G₂ अधिगच्छति, T₁ G₁ ३ ५ M₂ अभ्यगच्छत — °) M₂ वैल (for रणे)

39 °) D₂ अनयद्, D₂ अमकृद्, T₁ G₁ अय त (for अय तद्) S (except G₂) transp सैन्य and दृष्ट्वा D₂ [प]त्र च (for देव) — °) B₁₋₃ Dc Dn D₁ ५ ६ G₂ बल भिद्, B₂ D₂ ३ T₂ G₂ M बल तद् (for बलवद्)

40 °) S₁ K₂ D₁ शरान्, Dc सुरा, T₁ G₁ स्थिरा (for शूरा) D₁ विभ्रत (for गृह्णत) — °) D₂ om 40° Ś₁ K D₁ ३ मा च, Dc नात्र (for मा व) Ś₁ K₂₋₃ Dc D₂ (before corr) व्यथास्तु व, D₂ व्यथा कुरु (for व्यथा भवेत्)

41 °) Dc D₁₋₃ ५ [प]तान् (for [प]नान्) D₂ om from सुदुर्वृत्तान् up to मया सह S (except G₂) दुराधपांन् (for सुदुर्वृत्तान्)

42 Before 42, T G₁ ३ ५ ins माकंडेय — °) Dc विध्यत (for युध्यन्त) T₂ प्रत्ययुध्यत देवा वै

C 3 14585
B 3 231 72
K 3 232 47

ततस्ते त्रिदशाः सर्वे मरुतश्च महाबलाः ।
प्रत्युद्ययुर्महावेगाः साध्याश्च वसुभिः सह ॥ ४३
तैर्विसृष्टान्यनीकेषु कुट्टैः शस्त्राणि संयुगे ।
शराश्च दैत्यक्रावेषु पिवन्ति स्मासुगुल्बणम् ॥ ४४
तेषां देहान्विनिर्भिद्य शरास्ते निगितास्तदा ।
निष्पतन्तो *अदृश्यन्त नगेभ्य इव पन्नगाः ॥ ४५
तानि दैत्यशरीराणि निर्भिन्नानि स्म मायकैः ।
अपतन्भूतले गजंश्छिन्नाभ्राणीव सर्वशः ॥ ४६
ततस्तदानन्वं मैन्यं सर्वैर्देवगणैर्युधि ।
त्रासितं त्रिविधैर्वर्णैः कृतं चैव पराञ्छुखम् ॥ ४७
अथोत्कृष्टं तदा हृष्टैः सर्वैर्देवैरुदायुधैः ।

संहतानि च तूर्याणि तदा सर्वाण्यनेकशः ॥ ४८
एवमन्योन्यसंयुक्तं युद्धमासीत्सुदारुणम् ।
देवानां दानवानां च मांशोणितकर्दमम् ॥ ४९
अनयो देवलोकस्य महसैव व्यदृश्यत ।
तथा हि दानवा योग विनिघ्नन्ति दिवौकमः ॥ ५०
ततस्तूर्यप्रणादाश्च भेरीणा च महास्वनाः ।
बभूवुर्दानवेन्द्राणा मिहनादाश्च दारुणाः ॥ ५१
अथ दैत्यबलाद्दोरान्निष्पपात महाबलः ।
दानवो महिषो नाम प्रगृह्य विपुलं गिरिम् ॥ ५२
ते तं घनैरिवादित्यं दृष्ट्वा संपरिवारितम् ।
समुद्यतगिरिं राजन्व्यद्रवन्त दिवौकमः ॥ ५३

43 D₅ om 43 — ^a) T₁ G₁ ने ततस् (by transp)
T₂ G₂ 4 तु, M₁ तान, M₂ तत् (for ते) — ^b) D₂ रथा
(for 'चला) — ^c) B Dn D₄ 6 G₃ 'भागा, T₂ येना
(for 'वेगा)

44 ^a) = 34^a Ś₁ [अ]नेकानि (for [अ]नीकेषु) — ^b)
K₄ क्रुद्धा शस्त्रेण स्म — ^c) B₁₋₃ D₄ 6 G₃ गजा* (for
शरा*) Ś₁ K B₁ Dc D₁₋₃ 2 *कायेभ्य* (for कायेषु) B₄
दैत्याश्च नागक्रायेभ्य*, T₁ G₁ 2 4 M तदा दैत्येकायेषु; T₂
दैत्येगजकायेषु — ^d) S₁ K₁ (sup lin as in text) 2
स्रवति (for पियन्ति) B Dn D₄ 6 G₃ रुधिर बहु (for
स्मासुगुल्बणम्) D₆ पिवतम्भवसुगु*

45 ^a) K₃ देहाद्, B₁₋₄ Dn₂ D₄ 6 G₃ देह (for
देहान्) G₄ तु (for वि) — ^b) B₄ विविशु* (for
निशिता*) — ^c) B₁ 2 Dn D₄₋₆ T₂ G₃ निप* (for
निष्प*) To avoid hiatus, Ś₁ K₁ 2 B₁ 3 4 हृष्ट*, B₂
Dn D₄ 6 T G₃ M₁ [S]भ्यद्*, D₆ G₂ 4 न्यद्*, G₁ M₂
[S]प्यद्* (for *अद्*) K₈ 4 Dc D₁₋₃ निष्प(K₃ निप)तत
प्रद्* — ^d) S₁ नागेभ्य, Dc नगैद् (for नगेभ्य)

46 ^b) B₃ विभिन्नानि (for निभि*) Ś₁ K₃ विनिभि
न्नानि मायकैः — ^c) K₃ B₁ 4 Dc D₁ 5 S (except G₃)
न्यप* (for अप*) — ^d) Ś₁ विन्ना* (for टिन्ना*) S₁ K₁
M₃ सर्वत* (for 'श')

47 ^a) M₂ तु (for नद्) — ^b) D₆ भुवि (for युधि)

48 ^a) D₆ G₃ तथा, G₄ तत्र (for अथ) B₁ [आ]क्रुष्ट,
G₂ 4 M₁ [उ]हृष्ट (for [उ]क्रुष्ट) B₁ तथा (for तदा)
B₂ क्रुष्ट, Dc D₂ कृष्ट, T₁ G₁ 2 4 देव* (for हृष्ट*) S₁
अथोत्कृष्टतमा हृष्टा — ^b) T₁ G₁ 2 4 हृष्ट* सर्वैर् (for सर्वै

र्वैर्) K D₁₋₃ 5 मुदा युतै (for उदायुधै) S₁ सर्वे
देवा मुदा युता*, B₄ सर्वैर्देवगणैर्युधि — ^c) Ś₁ K₁ 2 Dc₁
सहितानि, B₁ मरु*, Dc₂ महन्नाणि (for महतानि) Ś₁ K
Dc D₁ 2 5 सर्वा* (for तूर्या*) — ^d) B₄ G₄ [अ]दिपत
(for [अ]निकश) S₁ K Dc D₁₋₃ 5 तदा (S₁ K₁ 2 ततस्)
तूर्या*(D₂ सर्वा*)प्यवाद्यन, B₁₋₃ Dn D₄ 6 G₃ प्रावाद्यत
ह्यनेकश*

49 ^a) Ś₁ K₃ B₂ Dc Dn₁ n₂ D₃ 4 6 G₃ *समत्तः
B₁ 2 *सत्त तद् (for *स्युक्त) — ^d) K₁ *कर्मि (sup
lin as in text), D₁ कर्मै, T₂ *दूयित

50 ^a) Ś₁ सर्वस्य, K₃ B D₂ G₁ 4 M अनयोर्, K₄
अजयो, D₁ अजेयो, G₂ अन्नयो (for अनयो) — ^b) B Dn
D₄ 6 G₃ [अ]म्पद्* (for व्यद्*) — D₁ om 50^a — ^c)
K₄ D₂ 3 तथैव, T₂ तदापि, G₁ तदा हि; M ततोय (for
तथा हि) B₂ दानवान्वोरान् — ^d) Dn₁ n₂ T₂ G₁ 2 4
M₁ वि(G₂ 4 M₁ व्य)निघ्नस्त्रिदिवौकम*

51 T₂ om (hapl) 51-53 — ^a) Dc₂ तत्र, D₁
तथा (for ततस्) — ^b) K₂ वीराणा (for भेरीणां) K₁
*म्वन (for *स्वना) — ^d) G₂ 4 *नादश्च दारुण*

52 T₂ om 52 (cf v.L 51) — ^b) K₃ 4 निपपात

53 T₂ om 53 (cf v.L 51) — ^a) B₄ वृत्, Dc त
ते (by transp), D₂ ततो S₁ गणै* (for घनै*) — ^b)
K₁ 2 *वर्तित (for *वारितम्) — ^c) Ś₁ समुद्गत*, K₄ समु
द्यम्य गिरीन्, Dn D₂ तमुद्यतगिरिं — ^d) K₂ D₄ प्राद्वत.
T₁ G₁ 2 4 विद्ववति B₂ M₂ दिशो दग (for दिवौ*)

54 ^a) M उदा* (for अथा*) — After 54^a, S
(except G₃) ins

अथामिद्रुत्य महिषो देवाविशेष तं गिरिम् ।
 पतता तेन गिरिणा देवसैन्यस्य पार्थिव ।
 भीमरूपेण निहतमयुतं प्रापतद्भुवि ॥ ५४
 अथ तैर्दानवैः मार्थं महिषस्त्रामयन्सुगन् ।
 अस्यद्रवद्रणे तूर्णं मिहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५५
 तमापतन्तं महिषं दृष्ट्वा सेन्द्रा दिवोकमः ।
 व्यद्रवन्त रणे भीता विशीर्णाद्युधकेतनाः ॥ ५६
 ततः स महिषः क्रुद्धस्त्रूर्णं रुद्रग्रथं ययौ ।
 अमिद्रुत्य च जग्राह रुद्रस्य ग्रथकृवरम् ॥ ५७
 यदा रुद्रस्य क्रुद्धो महिषः महमा गतः ।
 रंसत् रोदसी गाढं सुप्रुद्ध्य महर्षयः ॥ ५८
 व्यनदंश्च महाकाया दैत्या जलधरोपमाः ।

आसीच्च निश्चितं तेषा जितमस्माभिरित्युत ॥ ५९
 तथाभूते तु भगवान्नात्रधीन्महिषं रणे ।
 सस्मार च तदा स्कन्दं मृत्युं तस्य दुरात्मनः ॥ ६०
 महिषोऽपि रथं दृष्ट्वा रौद्रं रुद्रस्य नानदत् ।
 देवान्संत्रासयंश्चापि दैत्याश्चापि प्रहर्षयन् ॥ ६१
 ततस्तस्मिन्भये घोरे देवाना ममृपस्यिते ।
 आजगाम महासेनः क्रोधान्धूर्य इव ज्वलन् ॥ ६२
 लोहिताम्बरसंवीतो लोहितस्रग्निभूषणः ।
 लोहितास्यो महाबाहुर्हिगण्यकवचः प्रभुः ॥ ६३
 ग्रथमादित्यसंकाशमास्थितः कनकप्रभम् ।
 तं दृष्ट्वा दैत्यसेना सा व्यद्रवत्सहसा रणे ॥ ६४
 स चापि ता प्रज्वलिता महिषस्य विदारिणीम् ।

C 3 14609
B 3 231 95
F 3 232 71

1036* महाकाय महागन् मनोयमिव नोयद्रम् ।
 - °) S₁ K₂ पयाना (sic), K₂ पतिता (for पतता) B₄
 गिरिणा तेन (by transp) - °) S₁ K₁ २ देवसैन्यानि,
 Dc₁ 'सैन्यं च' S₁ K B₂ Dc D₁₋₃ ३ भारत (for पार्थिव)
 - °) G₂ पातयद् (for प्रापतद्) S (except G₃) युधि
 (for सुवि)
 56 °) T₁ G₁ महमा (for महिष) - °) K₄ B Dn
 D₁ ६ T₁ G₁ ३ M₁ विक्रीर्णा
 57 °) K₂ क्षुद्रम् (for क्रुद्धम्) - °) K₁ नट* (m
 र्द्र as m text) - °) K₂ ३ Dc D₁ ३ ३ T₂ G₁ ४ M
 'स्य (for द्युय) S₁ K₂ ३ Dc D₁₋₃ ३ M₂ म (for च)
 - °) S (except G₃) स रुद्र (for रुद्रस्य)
 58 °) D₂ क्षुद्रो (for क्रुद्धो) - °) S₁ स तथा, T₁
 G₁ ४ स तदा, G₂ तस्मा (for महमा) - °) K₂ ४ D₂
 श्रेसन्, B₂ रत्नत्, D₁ २ रगम, T₁ G₁ रमेने, T₂ G₂ ४ M₂
 रसतो, M₁ त्रयनो (for रसत्) S₁ K Dc D₁₋₃ ३ तूर्णं (for
 गाढ) - °) Dc D₂ तदपय, T₂ M [क]पयस्यरा (M₂
 'या) (for मह*)
 59 °) K₂ विनदश्च, K₄ B₁₋₃ Dn D₄ ६ G₃ अन*, Dc
 व्यनदश्च - °) T₁ निश्रय, G₁ २ ४ निश्रयम् (for निश्चित)
 - °) T₁ G₁ जयमस्माकमित्युत
 60 °) S₁ K₁ २ त (K₂ य)धामूत च, K₂ Dc D₁ ३
 (before corr) T₂ तथाभूतेषु, B₁ 'नेपि, T₁ 'तेन, G₁ 'ते
 च, M₂ 'नेय (for 'ते तु) - After 60°, T₁ G₁ M ins
 1037* आहूय गुहमान्मनम् ।
 उवाच मन्त्रित देवो त्रिविसु पुत्रविक्रमम् ।

शौराम्य पश्य पुत्र स्व दानवस्य दुरात्मन ।
 जहि शीघ्रं दुराचार द्रष्टुमिच्छामि ते बलम् ।
 द्युयुक्त्वा भगवान्स्कन्द परिव्वज्य महेश्वर । [5]
 अयोजयत्रिप्रहार्यं महिषस्य गनायुप ।
 तथाभूते तु भगवान्
 [T₁ om lines 4-7, G₁ om posterior half of line 3]
 - T₁ M₁ om 60^{bc} G₁ om 60^{bc} - °) B Dn D₄ ६
 अहनन्, T₂ G₂ ४ आगत, M₂ आहत (for नावधीन्) - °)
 S₁ K₂ ४ म (for च) B₂ रणे (for तदा) - °) G₁
 दानवस्य (for मृत्यु तस्य) D₁ 'मदं (for 'स्मत्)
 61 °) T₁ [S]मि, G₁ वि, G₂ ४ M₂ हि (for Sपि)
 Dc सृष्ट्वा, M₁ सृष्ट (for ह*) - °) K₂ B₂ ४ Dn D₄ ६
 G₃ रौद्रो (for रौद्र) B Dn D₁ ४ ६ G₃ M चानदत् (for
 ना*) S₁ K₁ २ रौद्रं मोप्यन्वनादयत्, Dc रौद्रं रुद्रमचोदयत्
 - °) D₄ च ग्राम*, M₂ मनाप* (for मत्रास) - °) K₂
 [अ]ति (for [अ]पि) S₁ K₂ दैत्याश्च प्रत्य (S₁ ति)हर्षयन्,
 S (except G₃) दानवाश्च प्रह*
 62 °) D₁ तस्मिन्नादा (for ततस्तस्मिन्) D₂ रये, T₂
 क्षये (for मये) - °) T₁ G₁ 'तेजा' (for 'सेन') - °)
 K₂ रुद्र (for क्रोधात्) G₂ ४ इवोज्वलन् (for इव ज्वलन्)
 63 °) = (var) ३ 218 2^a K₂ 'सभूतो (for
 मवीतो) - °) S₁ K Dc D₂ लोहिताक्षो, B Dn D₁ ६ ६
 G₃ 'श्रो (for 'स्यो) - °) K₂ B₂ D₁ ३ T₂ G₂ ४ 'कवच
 स्रन, B₂ 'कवचावृत, T₁ G₁ 'कवचोज्वलन्; M 'कवचायुध
 64 °) B₁ ३ T₁ G₁ M₂ प्रम (for 'प्रभम्) - °)
 M₂ देव* (for दैत्य) - °) S₁ सहमा व्यद्रवद् (by transp)

C 3 14609
B 3 231 95
K 3 232 71

मुमोच शक्तिं राजेन्द्र महासेनो महाबलः ॥ ६५
सा मुक्ताभ्यहनच्छक्तिर्महिपस्य शिरो महत् ।
पपात भिन्ने शिरसि महिपस्त्यक्तजीवितः ॥ ६६
क्षिप्ताक्षिप्ता तु सा शक्तिर्हत्वा शत्रून्सहस्रशः ।
स्कन्दहस्तमनुप्राप्ता दृश्यते देवदानवैः ॥ ६७
प्रायः शरैर्विनिहता महासेनेन धीमता ।
शेषा दैत्यगणा घोरा भीतास्त्रस्ता दुरासदैः ।
स्कन्दस्य पार्षदैर्हत्वा भक्षिताः शतसंघशः ॥ ६८
दानवान्भक्षयन्तस्ते प्रपिबन्तश्च शोणितम् ।
क्षणान्निर्दानवं सर्वमकार्षुर्भृशहर्षिताः ॥ ६९
तमांसीव यथा सूर्यो वृक्षानग्निर्घनान्खगः ।

तथा स्कन्दोऽजयन्च्छत्रून्स्वेन वीर्येण कीर्तिमान् ॥ ७०
संपूज्यमानस्त्रिदशैरभिवाद्य महेश्वरम् ।
शुशुभे कृत्तिकापुत्रः प्रकीर्णांशुरिवांशुमान् ॥ ७१
नष्टशत्रुर्यदा स्कन्दः प्रयातश्च महेश्वरम् ।
अथाब्रवीन्महासेनं परिष्पज्य पुरदरः ॥ ७२
ब्रह्मदत्तवरः स्कन्द त्वयायं महिपो हतः ।
देवास्तृणमया यस्य बभूवुर्जयता वर ।
सोऽयं त्वया महाबाहो शमितो देवकण्ठकः ॥ ७३
शतं महिपतुल्यानां दानवानां त्वया रणे ।
निहतं देवशत्रूणां यैर्वयं पूर्वतापिताः ॥ ७४
तावकैर्भक्षिताश्चान्ये दानवाः शतसंघशः ।

65 °) K₄ चाभितां; T₁ चान्वितां (for चापि तां)
— °) K₃ B₁ ३ 4 D₀ D_n D₄ ० G₂ विदारणी; K₄ D₂ ३
T₁ G₁ विदारणे

66 °) K₂ [अ]भिहनत्, K₃ D₁ ० व्यहरत्, B₂ [अ]भ्य
व्रवत्; B₄ चाभिहनत्; D_n D₂₋₄ ० G₃ [अ]भ्यहरत्, T₁
घहनत्, G₂ छट्टिनत्; G₄ छमिनत्; M₂ एहरत् (for [अ]भ्य
हनत्) B₂ ३ D_n D₂ ४ ० G₂ तस्य (for शक्तिर्) — °)
D₀ [S]हरत् (for महत्) — °) D₄ ० G₂ भिन्न (for भिन्ने)
— After 66, K₃ B D (except D₁₋₃) G₃ ins

1088* पतता शिरसा तेन द्वार पोदशयोजनम् ।
पर्वतामेन पिहित तदगम्य ततोऽभवत् ।

उत्तरा कुरवस्तेन गच्छन्त्यद्य यथासुखम् ।

[(L 1) B₄ पपात (for पतता) D₄ तदृश (for पोदश)
— (L 2) B₂ पतता तेन (for पर्वतामेन) D₀ महत् (for
ऽभवत्) — (L 3) D₄ [र]ति (for [अ]द्य)]

67 °) G₁ क्षिप्ता तेन (for क्षिप्ताक्षिप्ता) D₀ च (for तु)

68 °) Ś₁ K₃ ३ B₁ D₀ D₂ ३ ० शूरैर् (for शरैर्) S₁
K B₁ D₀ D₂ ३ हतैर् (for हता) S (except G₂) प्रायो
हतेषु शूरेषु — After 68^{ab}, S (except G₂) ins

1089* दानवेषु महाराज तस्मिन्देवासुरे युधि ।

— °) S₁ K₁ ३ T G₁ ३ 4 M तेषा (M₁ येन्ये) (for तेषा)
— °) T₁ G₁ जितास् (for भीतास्) Ś₁ D₀ तत्र (for
अस्ता) Ś₁ K₁₋₃ D₁₋₃ ३ ० सदा (for सदै) — °) K₄
B D (except D₂ ३) T₁ G₂ स्कन्दपारिषदैर् S (except
G₂) घोरैर् (for हत्वा) — °) B₁₋₃ D_n D₄ ० G₂ च सहस्रश
(for शत)

69 G₁ om 69^b-71^a — °) B₁ T₁ पियतक्षैव; D₀

पियतश्चापि, D₂ M₂ प्रपियति स्म (for प्रपियन्तश्च) — °) K₄
D₂ ३ संन्यम् (for सर्वम्) B₁ ३ दानवान्मवान् — °) K₃
B₂ D₀ ३ दु रिता (for हर्षिता)

70 G₁ om 70 (cf v l 69) — °) K₁ गणान्; D₂
घन (for घनान्) Ś₁ वृक्षसघान्हुताशन — °) D₂ संन्य
(for शत्रून्) — °) B₁ तेन (for स्वेन) G₄ संन्येन (for
वीर्येण) D₀ वीर्यवान्, T G₂ ४ शक्तिमान् (for कीर्ति)
B₄ स्वेनालीकेन वीर्यवान्

71 G₁ om 71^a (cf v l 69) — °) S (except G₂)
अभिपूज्य (for वाच) T₁ G₁ च शकर (for महै) — Ś₁
K₁ ३ om (hapl) 71^c-72^b

72 Ś₁ K₁ ३ om 72^{ab} (cf v l 71) — °) B₂ D_n
D₁ ४ ० G₂ तु (for च) B₁ ३ 4 D₄ T₁ M₁ श्वर (for
श्वरम्) — °) K₁ B₁₋₃ D_n D₄ ० G₂ तदा (for अथा)
— °) D₂ पूज्य (for पूज्य)

73 °) K₃ 4 B₂ D₁ T₂ G₁ ३ 4 M वर (for वर)
— After 73^{ab}, S (except G₂) ins

1090* अजय्यो युधि देवानां दानव सुमहाबल ।
— °) B₂₋₄ D_n D₄ ० G₂ समा (for मया) — °) T₂
विभीयुर (for बभूवुर) K₂ ३ B₂ 4 D₀ D₂ T₂ वर (for
वर) — °) Ś₁ K₃ समितौ (for शमितौ)

74 °) K₄ T M महा (for स्वया) — °) T₁ G₁
कपिता (for तापिता)

75 °) D₀ चान्यैर् (for चान्ये) — After 75^{ab}, S
(except G₂) ins

1091* भवतोऽनुचरैर्वीर गणैः परमभीषणै ।
— °) B₁ 4 T G₁ ३ M अजय्य (for अजेय)

अजेयस्त्वं रणेऽरीणामुमापतिरिव प्रभुः ॥ ७५
एतत्ते प्रथमं देव ख्यातं कर्म भविष्यति ।
त्रिषु लोकेषु कीर्तिश्च तवाक्षय्या भविष्यति ।
वशगाश्च भविष्यन्ति सुरास्तव सुरात्मज ॥ ७६
महासेनेत्येवमुक्त्वा निवृत्तः सह देवतैः ।
अनुजातो भगवता त्र्यम्बकेन शचीपतिः ॥ ७७
इति श्रीमहाभागते आरण्यकपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २२१ ॥ समाप्त मार्कण्डेयसमाख्यापर्व ॥

गतो भद्रवटं रुद्रो निवृत्ताश्च दिवौकमः ।
उक्ताश्च देवा रुद्रेण स्कन्दं पश्यत मामिव ॥ ७८
म हत्वा दानवगणान्पूज्यमानो महर्षिभिः ।
एकाहंवाजयन्सर्वं त्रैलोक्यं वह्निनन्दनः ॥ ७९
स्कन्दस्य य इदं जन्म पठते सुसमाहितः ।
स पुष्टिमिह संप्राप्य स्कन्दसालोक्यतामियात् ॥ ८०

२२२

वैशंपायन उवाच ।
उपासीनेषु विप्रेषु पाण्डवेषु महात्मसु ।

द्रौपदी मत्यभामा च त्रिविगाते तदा समम् ।
जाहस्यमाने सुप्रीते सुखं तत्र निपीदतुः ॥ १

C. 3 14650
B. 3 233 2
V. 3 234 2

76 °) Ś1 K1 3 B1 परम (for प्रथम) D2 S (except G2) कर्म (for देव) — °) T2 M देव ख्यात (for ख्यात कर्म) T1 G1 3 4 देव ख्याति गमिष्यति — D2 om (hapL) 76^{cd}, G4 om 76^{ef} — °) B2 3 Dn D4 6 G2 मगसुज (for सुरा) D2 सुगश्च नर सतम

77 °) K1 G2 येन च्चेवम्, B2 4 D (except D1-3 3) 'मनमेवम् (for 'मेनेत्येवम्) G2 एवमुक्त्वा महामेन, G4 सुगत्मज च्चेवमुक्त्वा — °) B4 सर्वदेवतै

78 °) S1 om 78^c Dc G2 4 गते, T तनो (for गतो) K4 D1 रुद्रवट, T1 भद्रवटाद् Dc G2 4 रुद्रे (for रुद्रो) — °) K2 त्रिनिवृत्ता (for निवृत्ताश्च) — °) G2 दक्ष च

79 °) Dc महाबल (for महर्षिभिः) — °) Dc D2 M एकाहं (for एकाहं) G1 [अ]मत् (for [अ]नयत्)

80 °) K3 य इम, T1 G1 यो जनो (for य इद) K1 3 4 B D G2 विप्र (for जन्म) — °) Ś1 K2 पठेद्दे (for पठे) K1 3 4 B D G2 पठेजन्म समाहित — After 80^b, G2 4 ins lines 61-62 only of a passage given in App I (No 22) — °) Ś1 K Dn3 D1 3 4 T1 G1 3 M1 'मामुयाव (for 'वामियाव)

Colophon om in K2 — Major partan Ś1 T2 G2 4 आण्य — Sub-partan G1 M2 मार्कण्डेयमम (M2 'मा) प्या (followed by आगिरम in M2, which adds ममाप्त to both), G4 'मामाख्या (followed by ममाप्त) S1 K (K2 om) B Dc D1-3 3 (all om sub partan name)

mention only आगिरम (D1 आगिरमोपायान), to it Ś1 K (K2 om) B1 D1 3 add ममाप्त — Adhy name B2 Dc Dn D4 6 G2 स्कन्दोपति, B4 M1 कुमारेपति, G1 स्कन्दचरितममाप्ति, M2 देवासुग्युद — Adhy no (figures, words or both) Dn (Dn1 marg) 230 (Dn2 229) D1 234, T G1 222, G2 4 M (M2 inf lin) 224 (M orig 226) — Ś1/a no Dn 113, D1 84

After adhy 221, K2 B Dc Dn D2-3 ins a passage given in App I (No 22), of which lines 61-62 are ins in G2 4 after line 80^{ab} of that adhy

222

1 °) S1 K D1-3 तान्विप्राण, T1 G1 सर्वेषु (for विप्रेषु) — °) T2 G2 4 M च भारत (for महा) — °) K1 3 त्रिविगाते K3 B2-4 Dn1 D2 4-6 S (except G3) तदा (B2 'मा)ध्रम (for तदा समम्) — After 1^{cd}, S (except G3) ins

1022* प्रविश्य चाध्रम पुण्यसुभे ते परमस्त्रियौ ।
— °) Ś1 K1 2 B1 D2m प्रहस्यमाने, K2 महर्षयुक्ते, T1 G1 M हसमानेध, T2 G3 ते भावमाने, G2 4 भावमाने तु — °) Ś1 K1 2 4 B1 3 Dc D1 2 (before corr) निपेदतु, S (except T2 G3) न्यपीदता

2 °) T1 G1 तेन्योन्य च, G4 अन्त्योन्यस्य (om ते), M तेन्योन्य च, M2 ते अन्त्योन्य — °) B1 3 Dc D4 6 T2

C ३ 14650
D ३ 233 2
K ३ 234 3

चिरस्य दृष्ट्वा राजेन्द्र तेऽन्योन्यस्य प्रियंवदे ।
कथयामासतुश्चित्राः कथाः कुरुर्यदुक्षिताम् ॥ २
अथाब्रवीत्सत्यभामा कृष्णस्य महिषी प्रिया ।
सात्राजिती याज्ञसेनीं रहसीदं सुमध्यमा ॥ ३
केन द्रौपदि वृत्तेन पाण्डवानुपतिष्ठसि ।
लोरूपालोपमान्वीरान्यूनः परममंमताम् ।
कथं च वशगास्तुभ्यं न कुप्यन्ति च ते शुभे ॥ ४
तव वश्या हि सततं पाण्डवाः प्रियदर्शने ।
मुखप्रेक्षाश्च ते सर्वे तत्त्वमेतद्वहीहि मे ॥ ५
व्रतचर्यां तपो वापि स्नानमन्त्रौपधानि वा ।
विद्यावीर्यं मूलवीर्यं जपहोमस्तथागदाः ॥ ६
मम आचक्ष्व पाञ्चालि यशस्यं भगवेदनम् ।

येन कृष्णे भवेन्नित्यं मम कृष्णो वशानुगः ॥ ७
एवमुक्त्वा मत्यभामा विराम यशस्विनी ।
पतिव्रता महाभागा द्रौपदी प्रत्युवाच ताम् ॥ ८
अमत्स्त्रीणां समाचारं सत्ये मामनुपृच्छसि ।
असदाचरिते मार्गे कथं स्यादनुकीर्तनम् ॥ ९
अनुप्रश्नः संशयो वा नैतच्छय्युपपद्यते ।
तथा हुपेता बुद्ध्या न्वं कृष्णस्य महिषी प्रिया ॥ १०
यदेव भर्ता जानीयान्मन्त्रमूलपरं स्त्रियम् ।
उद्विजेत तदेषाम्याः सर्पाद्विदमगतादिभ्यः ॥ ११
उद्विगस्य कुतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ।
न जातु वशगो भर्ता स्त्रियाः स्थान्मन्त्रकारणात् ॥ १२
अभिप्रहितान्श्चापि गदान्परमदारुणान् ।

G₂ चित्रा कथा; D₃ कथाश्चित्रा (by transp) K₂ D₁ कुरुर्यदुक्षिता (K₂ ता), K₃ कुलोद्दह, K₄ यदुक्षिता; B Dc Dn D₄ ० M₂ यदुक्षिता (B₁ ३ Dc D₄ ० ता); D₂ ३ यदु (D₂ यदु)क्षिता, D₃ यदुक्षिता, T₁ यदुक्षिता; T₂ G₂ ४ यदुक्षिता, G₁ चक्रुर्यदुक्षिता, G₃ कुरुर्यमारिधता (sic), text as in Ś₁ K₁ M₁ only

3 ०) Ś₁ सा भ्राजती, K₄ D₂ ३ प्रीयमाणा (for सात्राजिती) Ś₁ याज्ञसेनी — १) D₁ सुमध्यमे, G₂ सुमध्यमा
4 Before 4, D₁ ins सत्यभामा उ — १) Ś₁ K₁ ३ उपतिष्ठसि; B Dn D₄ ० G₂ अधितिष्ठसि — १) Ś₁ K₁ यूनान्, B Dc D₀ पुनः; D₁ शूरान्; T₁ G₁ उर्यां, T₂ G₂ ४ नून (for यून) K₁ समितान्; B₁ महितान्, B₂ ३ D (except D₁₋₃ ०) G₂ सहतान् — ०) T₁ चैव गता (for च वशगा) — १) S (except G₂) च कुप्यन्ति (by transp) Ś₁ K₁ ३ शुचिस्मिते (for च ते शुभे)

5 ०) S (except G₂) सुभृश (for सतत) — After 5^{ab}, the same MSS ins

1098* न चान्योन्यमसूयन्ते कथं वा ते सुमध्यमे ।
— ०) K₂ G₁ हि (for च) B₂ सतत (for ते सर्वे) — १) Dc D₁ ३ तव मे ब्रूहि तवत (Dc तद्वच)

6 १) Ś₁ K₁₋₃ Dc Dn₃ D₁ ३ ० G₁ ४ M₂ स्नान K₄ B₄ D₁₋₃ ० G₄ मन्त्रौपधानि च, T₂ G₁ ३ धानिच — ०) S₁ K₁ ३ रूप (for मूल) — १) Ś₁ K₁ ४ D₂ जपो होमस्, K₂ D₁ ३ ० M जपहोमास् S₁ तदागद; K₁ ३ D₂ ३ तथागद; D₃ तथागद; T₁ G₁ तथागत, T₂ G₂ ४ तथा गमा B₁₋₃ Dn D₄ ० जपहोमागदा (D₀ सा)स्तथा

7 ०) Ś₁ K₁ ३ ममाचक्ष्व च; K₂ ४ D₁₋₃ ० T G₁ M नमाप्याचक्ष्व, B Dn D₄ ० G₂ ममाद्या; Dc गन्मगा; G₂ ४ मम चां (for मम आचक्ष्व) — १) S (except G₂) रहस्य (for वशस्य) K₂ B D (except D₁₋₃ १) G₂ भगदेयत; T G₁ ३ ४ M वेगन, Cup as in text — १) K₂ ४ Dc D₁₋₃ ० S (except G₂) transp एष्ये and एष्यो

8 १) K₂ विरसत मनस्विनी
9 Before 9, D₂ T₂ ins द्रौपदी उ (resp द्रौपदी) — ०) T₁ अस्ति (for अमा) — १) Dc उगन; G₂ ३ वीतित (for कीर्तनम्)

10 ०) B₂ अनुप्रश्न Ś₁ मदायिता, K₁ पित, L₂ दित (for यो वा) — १) T₂ G₂ ४ M नैप (for नैतत्) S₁ K₁ ३ मत्वे यन्मानुपृच्छसि — ०) K₂ D₂ यथा, T₂ G₂ ४ कथ (for तथा) K₂ [अ]भ्युपेता; B₁ [अ]भ्युपेता, Dc द्युपेता T₁ G₁ M मभ्युपेतामि (M ना दि) बुद्ध गद्य

11 ०) Ś₁ K₁ ३ G₂ ४ यदा ननां विजातीयान् — ०) Ś₁ K₁ (before corr) ३ उद्विजेता; K₄ (margin 'ec' as in text) T₂ उद्विजेते

12 १) K M स्त्रिय; D₁ ३ ४ या (for या) B Dc Dn मत्रक्रमेणा, D₄ ० G₂ कर्मणि

13 Ś₁ om (? hapl) 13^{ab} — ०) D₂ ३ T G₁ ३ M अभिप्रहिता (D₂ तात्), G₂ कि मत्रप्रहितान् — १) D₂ गदापरमदारुणात्; T G₁ ३ ४ M गदास्त्र (T₁ G₁ गदाश्चापि; T₂ याधास्त्र; M₁ गदा स्तुष) सुदारुणा — ०) K₂ B₂ Dn D₄-० मूलपरचौरिहि; B₁ यादेन हि; T₁ G₂ ४ प्रपातेन; T₂ G₁ ४ M प्रवादेन, G₂ प्रवादैहि — ०) T₁ G₁ प्रापयति

मूलप्रवादैर्हि विपं प्रयच्छन्ति जिधामवः ॥ १३
जिह्वया यानि पुरुषस्त्वचा वाप्युपसेवते ।
तत्र चूर्णानि दत्तानि हन्युः क्षिप्रममंगयम् ॥ १४
ललोदग्ममायुक्ताः श्वित्रिणः पल्लितास्तथा ।
अपुमांसः क्रुताः स्त्रीभिर्जडान्धवधिगस्तथा ॥ १५
पापानुगाम्नु पापान्ताः पतीनुपसृजन्त्युत ।
न ज्ञातु विप्रियं भर्तुः श्विया कार्यं कथंचन ॥ १६
वर्तम्यहं तु यां वृत्तिं पाण्डवेषु महात्मसु ।
तां सर्वां शृणु मे मत्यां मत्यभामे यशश्चिनि ॥ १७
अहंकारं विहायाहं कामक्रोधौ च सर्वदा ।

मदागन्पाण्डवाचित्यं प्रयतोपचराम्यहम् ॥ १८
प्रणयं प्रतिमंगृह्य निशयात्मानमात्मनि ।
शुश्रूषुर्निर्गमीमाना पतीनां चित्तगक्षिणी ॥ १९
दुर्व्याहृताच्छङ्कमाना दुःस्थिताद्वेक्षितात् ।
दृगसिताद्वर्जितादिङ्गिताध्यासितादपि ॥ २०
सूर्यवेश्वानरनिभान्सीमकल्पान्महागथान् ।
सेवे चक्षुर्हणः पार्थानुग्रतेजःप्रतापिनः ॥ २१
देवो मनुष्यो गन्धर्वो युवा चापि स्वलंकृतः ।
द्रव्यवानभिहूषो वा न मेऽन्यः पुरुषो मतः ॥ २२
नाशुक्तवति नास्माते नामंविष्टे च भर्तारि ।

C ३ 14672
B ३ 233 24
V ३ 234 25

(for प्रयं)

14 °) T₁ G₁ [अ]श्चानि (for यानि) — °) G₁ 2 4
[अ]पि च (for [अ]प्युप) — °) S₁ यत्र, T₁ G₄ M तानि,
T₂ तत्र, G₂ हन्युम् (for तत्र) S₁ मूलानि (for चूर्णानि)
G₁ चाहन्त्यु (for दत्तानि) — °) T₁ G₁ क्षिप्र हन्युर (by
trans.p) Dc अमंगय G₂ 4 क्षिप्रमव न मंगय

15 °) S₁ K₁ द्रुते, K₂ 3 B₁ (m as in text) Cnp
वृद्धो, K₄ मद्रो (for जलो) K₃ युक्त (for युक्ता)
— °) K₂ 3 Dc D₂ G₁ 2 4 विप्रिय (for धि)

16 °) S₁ K₁ 2 'नुगाम्ना, K₄ D₂ 3 (before corr)
'नुगाम्ना, B₁ 'नुदिष्टा, D₃ (by corr see m) 'नुगाम्ना,
T₂ G₂ 'नुगाम्ना, M₁ 'नुगाम्ना, M₂ 'नुगाम्ना (for 'नुगाम्नु)
S₁ B₁ 2 पापिष्ट, Dc पापन्त्या K₃ थाथायुगाम्ना पापान्ता
(s.c) T₁ G₁ 4 पापानुगामिद (T₁ 'मिवा, G₄ 'मना)
पापा — °) T₂ पन्थूर्य (for पतीनुप) Dc 'चरति (for
'चन्ति) T₁ G₁ 4 ना, G₂ च (for [र]न) — °) S₁
K Dc D₁-3 5 tran.p भर्तु and कार्य B₁ कर्तु (for भर्तु)
K₂ 4 D₁-3 5 कर्त (for क्त)

17 G₁ om 17-18 — °) B₁ वर्तम्यह, B₂
कर्तम्यह K₂ D₂ वृत्त, B₂ प्रीति (for वृत्ति) T₁ अह तु
वत्त या वृत्ति — °) S₁ K₁ 3 Dc ना मत्या, D₂ सर्वां ना
(by trans.p) S₁ K₁ 2 मत्ये, T₂ मत्य, M₁ वृत्ति (for
मत्या) Dc सर्वां शृणु हि मे मत्या

18 G₁ om 18 (cf v 1 17) — °) M₂ [अ]थ (for
[अ]त्र) — °) G₂ 4 काम क्रोध (for कामक्रोधौ) S₁ K
Dc D₁-3 5 मवेद (for 'दा) — °) D₃ 3 5 मद्रा (for
मदागन्) T₂ पापिष्टान (for पाण्डवान्) — °) D₂ प्रयस्यो
(for प्रयतो)

19 °) T₁ G₁ सर्तार (for प्रणय) K₃ B Dn D₂ 4-6

G₃ प्रनिसह्य, Dc मसृज्य, G₂ 'मग्राद्य — °) K₃ आमना
(for आत्मनि) — °) Dc निगृहमाना, some MSS निर
भिमाना — °) D₅ यतती (for पतीना) B₃ चाति (for
चित्त) K₂ Dc₂ D₂ T₁ G₄ रक्षणी, Dn₁ चारिणी, D₅
रक्षणे

20 °) K₁ 'हत्या (for 'हृतात्) T₁ G₂ शङ्कमानात्,
T₂ चक्रमाच (for शङ्कमाना) — °) K₂ उचिता (for
दृ स्थितात्) K₂ 3 दुर्वेक्ष्यतान, B₁ 'चनवंक्षितान्, Dc दुरवे
क्षिता, D₁ तदनुष्ठितान्, D₃ (before corr) दुरवस्थितान्
— °) K₁ दुगममाद्, K₂ 'सिक्ताद्, B₁-3 Dc T₁ G₁ 2 4
'मीनाद्, T₂ 'मदाद् (for 'मिवाद्) S₁ 'दुर्मचिनाद्, T
दुर्विनीनाद्, G₁ दुर्विदग्धाद्, G₂ 4 दुर्वज्रिनाद् — °) S
(except G₃) 'ध्यायिनादपि

21 °) B Dn D₄ 6 G₃ 'ममान् (for 'निमान्)
— °) S₁ मयं, B₂ लोढ, D₂ 3 मा वे (for वेवे) B₁
दुर्ग्रहणान्, T₁ G₁ 2 4 दानुष्णान्, T₂ मित्रगुणान्, M चक्षु
हंणान् S₁ K₁ पादान्, T₁ G₁ नाथान् (for पार्थान्) — °)
B Dn D₄ 6 G₃ 'वीय (for 'नेज)

22 °) B₁ न यज्ञो (for मनुष्यो) — °) S₁ K₁ 3 B₁
वायु (for युवा) K₁-3 B₁ Dc D₁ 3 5 T₁ चापि (for
चापि) — °) K₁ T₁ अनि, B₁ अपि (for अभि) G₁
द्रव्यवान्ना रूपवान्वा — °) Dc₂ D₂ T₂ 'पोत्तम (for
'पो मत)

23 °) T G₁ 2 4 M₂ न (T₂ ना) शुक्तवतिन (G₁ म)
स्नाते — °) S (except G₃ M₁) न मविष्टे D₄ 6 न
(for च) — K₃ om 23^c-24^d — °) S₁ K (K₃ om)
Dc D₁ 3 5 मविद्यामि न चाश्रामि — °) S₁ K (K₃ om)
D₁-3 5 दाम (for मदा) S (except G₃) न स्नाये कर्म
कुर्वती

C 3 14672
B 3 233 24
F 3 234 25

न संविशामि नाश्वामि सदा कर्मकरेण्वपि ॥ २३
क्षेत्राद्दनाद्वा ग्रामाद्वा भर्तारं गृहमागतम् ।
प्रत्युत्थायाभिनन्दामि आसनेनोदकेन च ॥ २४
प्रमृष्टभाण्डा मृष्टान्ना काले भोजनदायिनी ।
संयता गुप्तधान्या च सुसंमृष्टनिवेशना ॥ २५
अतिरस्कृतसंभापा दुःस्त्रियो नानुसेवती ।
अनुकूलवती नित्यं भवाम्यनलसा सदा ॥ २६
अनर्मे चापि हसनं द्वारि स्थानमभीक्षणशः ।
अवस्क्रे चिरस्थानं निष्कुटेषु च वर्जये ॥ २७
अतिहासातिरोपौ च क्रोधस्थानं च वर्जये ।
निरताहं सदा सत्ये भर्तृणामुपसेवने ।

सर्वथा भर्तुरहितं न ममेष्टं कथंचन ॥ २८
यदा प्रवसते भर्ता कुटुम्बार्थेन केनचित् ।
सुमनोवर्णकापेता भवामि व्रतचारिणी ॥ २९
यच्च भर्ता न पिबति यच्च भर्ता न खादति ।
यच्च नाश्वति मे भर्ता मर्वं तद्वर्जयाम्यहम् ॥ ३०
यथोपदेशं नियता वर्तमाना वराङ्गने ।
स्वलंकृता सुप्रयता भर्तुः प्रियहिते रता ॥ ३१
ये च धर्माः कुटुम्बेषु श्वश्रा मे कथिताः पुरा ।
भिक्षावलिश्चाद्भूमिति स्थालीपाकाश्च पर्वसु ।
मान्यानां मानसत्कारा ये चान्ये विदिता मया ॥ ३२
तान्सर्वाननुवर्तामि दिवारात्रमतन्द्रिता ।

24 K₃ om 24 (cf v l 23) — ^b) T G₁ ३ ४ गृह
भर्तारम् (by transp) — ^c) B₄ D₁ D₄ ६ G₃ अभ्यु^०
(for प्रत्यु^०) D₁ 'वदामि (for 'नन्दामि)

25 ^a) K₃ D₁ अमृष्टभाडा, K₄ आमृष्ट^०, D₄ ६ G₃
प्रमृष्ट्यं, T G₁ २ ४ M प्रमृष्ट^० K₁ ३ B₂ D₁ १ २ D₂ ४ ६
मिष्टान्ना; K₃ सुष्टान्ना — ^d) D₁ आयनेनोदकेन च (=24^d)

26 ^a) T₂ सभारा (for 'सभापा) — ^b) T₁ G₁ M₁
दुःस्त्रीणां T₁ G₁ २ ४ M₁ नानुसेविनी T₂ दुःस्त्रीसेवन
वर्जिता — ^d) M₁ तदा (for सदा)

27 ^a) K₃ ४ D₁₋₃ ६ अस्थाने, B₁ अधर्मे, B₂ D₁ D₁
D₄ ६ G₃ अनर्मे, B₃ अनर्मा, D₂ अनम्र; G₂ ४ अनर्हे B₁
T₂ G₁ २ ४ चापि, M₂ ना^० (for चा^०) B₂ सहित, B₃ D₁
D₄ ६ T G हसित, M₂ हसती — ^b) K₃ D₂ द्वारि (for
द्वारि) — ^c) K₁ ३ ४ B₂ ३ D₁ D₂ ४ ६ G₃ M चिर,
T G₁ २ ४ [S]पि च (for चिर) — ^d) Ś₁ K B₂ D₂ D₂
T₁ च वर्जयेत् D₁ G₄ निष्कुटे च वि(G₄ चापि)वर्जये, T₂
निष्कुटे च विसर्जये — After 27, G₁ (which om 28^{abc})
repeats 17-18, followed by

1094* निरताह सदा सत्ये पापागा च विमर्जने ।

[Prior half = 28^c]

G₁ cont T G₂ ४ M ins after 27

1095* अत्यालापमसतोप परण्यापारसकथा ।

28 G₁ om 28^{abcd} — ^a) K₁ ३ 'रोपा, D₁ 'रत्रौ,
T₂ 'रोप — ^b) Ś₁ K₁ ३ 'मानौ, G₄ 'स्थानौ (for 'स्थान)
Ś₁ K₁₋₃ D₂ T₁ च (D₂ वि-) वर्जयेत्; D₁ विवर्जये G₄
क्रोधनस्थानवर्जये — After 28^{ab}, T₁ repeats 17-18
— ^c) T₁ प्रणय निरताह सा — ^d) B₄ T G₂ ४ पापानां

च विच(B₄ 'स)र्जने — ^e) K₃ M₁ सर्वदा S₁ K B₂
D₁₋₃ ६ G₁ M भर्तुरहित — ^f) D₂ मामिष्ट न (for न
ममेष्ट) Ś₁ K₁ ३ कदा^० (for कथ^०)

29 ^a) S₁ K₁ ३ यथा (for यदा) T₁ येनाप्रयत्ते
भर्ता — ^c) Ś₁ K₁ ३ D₁ ३ ६ 'वर्णकोपेता — ^d) T₁
G₁ तदा च; T₂ वसामि (for भवामि) T₂ G₂ ४ M व्रत
धारिणी

30 ^b) S₁ K₁₋₃ B₁ २ ४ D (except D₂₋₄ ६)
सेवते (for खादति) — ^c) S₁ भर्ता मे (by transp) T₁
G₁ यच्च भर्ता न चाश्वति — ^d) Ś₁ K₁ ३ ४ B₂ D₂ ३ ६
तत्सर्वं (by transp)

31 ^a) K₃ यथोपजोष, D₂ G₁ २ ४ 'पदेश, M₂ यथा
प्रदेश G₄ निरता — ^b) G₁ वरानने — ^c) D₁ T₁ G₁
अलंकृता T₂ स्वहित

32 ^a) T G₁ २ ४ M यश्च (T₁ यथा) धर्म K₄ गुरु-
हिते (marg sec m as in text), T₁ G₁ कुटुवार्थे — ^b)
T G₁ ४ M कथित (T₂ 'त) पुरा — After 32^{ab}, S
(except G₃) ins

1026* अनुतिष्ठामि त सत्ये नित्यकालमतन्द्रिता ।
— ^e) K₃ ४ D₁₋₃ भिक्षा वलि, B₂ भिक्षा वलि, B₄
भिक्षावली G₂ ४ श्राद्धविधि — ^d) K₃ ४ B₁ D₁₋₃ T
G₁ M स्थालीपाकश्च, B₄ 'पाक च S (except G₃) सर्वश
(for पर्वसु) — ^f) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) G₃ मम
(for मया)

33 ^a) D₂ सर्वास्त्रान् (by transp) S₁ K D₁₋₃
उपवर्तामि, S (except G₂) अनुवर्तह — ^b) G₄ अर्निदिते
(for अतन्द्रिता) — ^c) B₂₋₄ D (except D₁₋₃ ६) G₃

विनयान्नियमांश्चापि मदा सर्वात्मना श्रिता ॥ ३३
 मृदून्सतः सत्यशीलान्सत्यधर्मानुपालिनः ।
 आशीविपानिव क्रुद्धान्पतीन्परिचराम्यहम् ॥ ३४
 पत्याश्रयो हि मे धर्मो मतः स्त्रीणां सनातनः ।
 म देवः सा गतिर्नान्या तस्य का विप्रियं चरेत् ॥ ३५
 अहं पतीन्नातिशये नात्यश्ने नातिभूषये ।
 नापि परिवदे श्वश्रुं सर्वदा परियन्त्रिता ॥ ३६
 अवधानेन सुभगे नित्योत्थानतयैव च ।
 भर्तारो वशगा मह्यं गुरुशुश्रूषणेन च ॥ ३७
 नित्यभार्यामहं कुन्तीं वीरस्य सत्यवादिनीम् ।
 स्वयं परिचराम्येका स्नानाच्छादनभोजनैः ॥ ३८

नैतामतिशये जातु वस्त्रभूषणभोजनैः ।
 नापि परिवदे चाह तां पृथां पृथिवीसमाम् ॥ ३९
 अष्टावग्रे ब्राह्मणानां सहस्राणि स्म नित्यदा ।
 भुञ्जते रुक्मपात्रीषु युधिष्ठिरनिवेगने ॥ ४०
 अष्टाशीतिसहस्राणि स्नातका गृहमेधिनः ।
 त्रिशदासीक एकैको यान्निभर्ति युधिष्ठिरः ॥ ४१
 दशान्यानि सहस्राणि येषामन्नं सुसंस्कृतम् ।
 ह्रियते रुक्मपात्रीभिर्यतीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ४२
 तान्सर्वानग्रहारेण ब्राह्मणान्ब्रह्मवादिनः ।
 पथाहं पूजयामि स्म पानाच्छादनभोजनैः ॥ ४३
 शतं दासीसहस्राणि कौन्तेयस्य महात्मनः ।

C ३ 14694
 B ३ 233 46
 P ३ 234 48

चैव (for चापि) T₂ विनयाचारनयुक्ता — ^d) B₂ सर्वा-
 नुपा (for सर्वात्मना) B₁ D₁ ६ G₃ सर्वात्मना सदा श्रिता
 34 ^b) T₁ G₁ M₂ सर्व- (for सत्य) S₁ K₂ पालिन,
 Dc D₂ याचिन, T₁ G₁ M₁ चरति (for पालिन) — ^d)
 S₁ K₁ २ भर्तृन्, T₁ G₁ भीता (for पतीन्)
 35 ^a) Dc धर्मो मे (by transp), D₁ यो धर्मो — ^c)
 K₂ ३ मदेव (for म देव) K₂ ३ S (except G₂) म (for
 मा) K₁ ३ नान्यम्, D₂ T₂ G₂ ४ नार्याम् (for नान्या)
 — ^d) Ś₁ तस्या B₁ ह्यप्रिय, T₂ न प्रिय (for विप्रिय)
 36 B₂ om 36^{ab} — ^b) K₂ ३ भूषणे, B₁ ३ भूषये, G₄
 ३ मशये (for भूषये) D₁ नात्यश्रीवान् न भूषये, D₂ नात्यश्रामि
 न च — ^c) Ś₁ K₁ ३ च, K₂ ४ B₁ ४ Dn₂ D₁₋₃ ६ T₂
 M [अ]नि, B₂ चा (for [अ]पि) S₁ K B₁ D₁₋₃ ६ पर्यवेदे
 (K₂ ४ चर, D₂ ३ वेदेत्) B₁ S (except G₂) श्वश्रु परिवदे
 (by transp) — ^d) B₁ तयाह, T₁ G₁ ३ ४ सदाह, T₂
 M चावह (for सर्वदा) S (except G₂ M₁) पति (for
 परि)
 37 ^a) K₁ अवदानेन, K₂ भवमा, T₁ G₁ अस्युस्या (for
 अवधा) — ^b) K₂₋₄ ३ स्थानतयैव, B Dn D₁ ६ G₂ ३ स्थित
 तयैव, T₁ G₁ ३ स्थानावगामि; T₂ G₂ ३ स्थाना भवामि, G₄
 स्थानानिवामि (sic), M₁ ३ स्थानेन चैव M₁ ह (for च)
 — ^c) G₄ भर्तृणां वदामागम्य — ^d) N (except S₁) G₂
 ३ श्वश्रुपयैव च
 38 ^c) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ ६) G₂ [ए]ना (for
 [ए]का) — ^d) = (var) 43^d B₂₋₄ Dc₁ Dn D₁ ६
 G₁ ३ पाना (for स्नाना)
 39 S₁ om (hapl) 39-43, K₁ ३ Dn₁ om (hapl)
 39^{ab} — ^a) K₂ ४ B₁ Dc D₁₋₃ ६ नैनाम्, S (except

G₂) न चापि (for नैताम्) — ^b) B₁ वस्त्रभूषणभोजनै, Dc
 G₂ M ३ भोजनभूषण, T₁ वस्त्राभरणभोजनै — K₂ om
 (hapl) 39^c-43^d, D₂ om (? hapl) 39^c-40^d — ^c)
 K₄ नाति, B₁₋₃ Dc₂ Dn₂ D₆ G₂ नाह (for नापि)
 K₁ ३ ४ B₁ ४ D₁ ३ ६ पर्यवेदे B₁ D₁ ६ G₂ वाद, B₂ ३
 Dc वाच, D₁ ६ वाह (for चाह) T G₁ ३ ४ M न चाप्य
 तिवदे वाचा — ^d) K₄ पृथा ता (by transp), B₁ पृथा च,
 D₂ ता पृथ्वी
 40 Ś₁ K₂ ३ D₂ om 40 (for Ś₁ K₂ D₂ cf v.1 39)
 — ^{ab}) B₁ D₂ M अष्टाशीति, G₁ ३ ४ अष्टादश (for अष्टा
 वग्रे) K₁ सहस्राणि (for ब्राह्म) — K₁ om (hapl)
 40^b-41^a K₄ B₁ ४ Dc D₁ ३ ६ S (except G₂) transp
 ब्राह्म and सह B₁ तु, T G₁ ३ च (for स्म) — ^c) B₁
 T₁ G₁ ४ पात्रेषु, Dc पात्रीभिरु — After 40^c, G₁ reads
 41^{bcd}, 42^{abc}, 40^d, 41^a, 42^d — ^d) T₁ याजिका गृहमेधिन
 (cf 41^b)
 41 Ś₁ K₂ om 41 (cf v.1 39), K₁ om 41^a (cf
 v.1 40), T₁ om 41^{ab} — For G₁ cf v.1 40 — ^b)
 K₄ D₂ ३ M ब्राह्मणा, G₁ याजिका (for स्नातका) — ^c) K₁
 Dc D₂ ३ दासीकमेकैक, K₂ ३ दासीक एकैक
 42 Ś₁ K₂ om 42 (cf v.1 39) — For G₁ cf
 v.1 40 — ^b) K₂ एषा, T G₁ ४ M तेषा (for येषा)
 T₁ सुसंकृत — ^c) Dc D₁ ६ G₂ क्रियते, T G₁ ३ ४ M₂
 भुञ्जते, M₁ दीयते B₁ रुक्मपात्रीषु, T₁ G₁ ४ पात्रेषु
 43 Ś₁ K₂ om 43 (cf v.1 39) — ^b) Dn D₁ ६
 G₂ वेद (for ब्रह्म) — ^c) T₂ G₂ पूजयाम स्म (G₂ तान्),
 G₄ पूजयामास — ^d) = (var) 38^d D₂ T₁ G₁ ४ M₁
 स्नाना, T₂ M₂ याना, G₂ धना

C 3 146⁰⁴
B 3 233 46
K 3 234 48

कम्बुकैयूरधारिण्यो निष्ककण्ठ्यः खलंकृताः ॥ ४४
महार्हमाल्याभरणाः सुवर्णाश्चन्दनोक्षिताः ।
मणीन्हेम च विभ्रत्यो नृत्यगीतविशारदाः ॥ ४५
तासा नाम च रूपं च भोजनाच्छादनानि च ।
सर्वासामेव वेदाहं कर्म चैव कृताकृतम् ॥ ४६
शतं दासीसहस्राणि कुन्तीपुत्रस्य धीमतः ।
पात्रीहस्ता दिवारात्रमतिथीन्भोजयन्त्युत ॥ ४७
शतमश्वसहस्राणि दश नागायुतानि च ।
युधिष्ठिरस्वानुयात्रमिन्द्रप्रस्थनिवासिनः ॥ ४८
एतदासीत्तदा राज्ञो यन्महीं पर्यपालयत् ।
येषां संख्याविधिं चैव प्रदिशामि शृणोमि च ॥ ४९
अन्तःपुराणा सर्वेषा भृत्याना चैव सर्वशः ।

44 G₂ om 44^{ab} — ^a) T₁ G₁ 4 M₂ दास्य , T₂
दश (for दासी) T₂ G₂ M₂ सहस्राणां D₂ अष्टाशीति
सहस्राणि

45 ^b) K₁₋₃ B₁ 3 Dc D₁ 5 S (except T₂ G₂)
सुवस्त्रां; K₄ D₂ 3 सुवक्त्रां (for सुवर्णां) — ^c) K₂
मणिहेम, M मणिहेम B₂ विभ्रता, Dn₁ D₁ 3 S (except
T₂ G₂) विभ्रत्यो — ^d) Dc गीतनृत्य (by transp), S
नृत्य (G₂ नित्य) गीत

46 ^a) T₁ G₂ 2 4 M₂ नामानि (for नाम च) B₄
रूपाणि (for रूप च) — ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃ 5 भोजना
च्छादन तथा — ^c) K₄ सर्वमेव च, T₂ तासामेव च (for
सर्वा) — ^d) Ś₁ चापि (for चैव)

47 K₄ om 47 — ^a) D₂ 5 शत (for शत) Ś₁
K₂ दाससहस्राणां; K₁ 2 दासीसहस्राणां, D₁ 5 दाससहस्राणि
— ^b) T₂ G₂ 4 M कौतेयस्य महात्मन (= 44^b) — ^c) T
G₁ M₂ पात्रं; M₁ पत्रं G₄ दिवारात्रिम् — ^d) B₁ पूजं
(for भोजं)

48 ^b) T₁ G₁ 4 M₁ नागशतानि — ^c) G₂ 2 ययुर
(for यात्रम्)

49 ^b) T G₂ 2 यदोर्वी (for यन्महीं) Ś₁ परिपालयत्
— ^c) K₁ 3 D₁ 5 S (except G₂) तेषां, B₂ 3 एषा K₂
B Dn₁ ns M₁ संख्या (for संख्या) T G₁ 2 4 M₂ विधां,
M₁ श्रुति (for विधि) B₂ विधायैव (for विधि चैव)
— ^d) T₁ G₁ M₁ वि (G₁ च) जानती (for शृणोमि च)

50 ^{ab}) K₄ शृत्यानां सर्वेषां (by transp) — ^d) Ś₁
K Dc D₁₋₃ 5 जाने (for वेद)

आ गोपालाविपालेभ्यः सर्वं वेद कृताकृतम् ॥ ५०
सर्वं राज्ञः समुदयमायं च व्ययमेव च ।
एकाहं वेद्मि कल्याणि पाण्डवानां यशस्विनाम् ॥ ५१
मयि सर्वं समासज्य कुटुम्बं भरतर्षभाः ।
उपासनरताः सर्वे घटन्ते स्म शुभानने ॥ ५२
तमहं भारमासक्तमनाधृष्यं दुरात्मभिः ।
सुखं सर्वं परित्यज्य राज्यहानि घटामि वै ॥ ५३
अधृष्यं वरुणस्येव निधिपूर्णमिवोदधिम् ।
एकाहं वेद्मि कौशं वै पतीनां धर्मचारिणाम् ॥ ५४
अनिशायां निशायां च सहायाः क्षुत्पिपासयोः ।
आराधयन्त्याः कौरव्यांस्तुल्या रात्रिरहश्च मे ॥ ५५
प्रथमं प्रतिबुध्यामि चरमं संविशामि च ।

51 ^a) K₂ समुत्थायम्, D₂ समुदये (leaving hatus!)
— G₁ lacuna for 51^b-53^b — ^c) D₂ एकाहे K₂ कल्याण
— ^d) B₁ 2 Dn₁ D₄ 6 T₂ G₂ यशस्विनि, B₂ 2 नीं,
Dn₂ ns नीं

52 G₁ om 52 (of v l 51) — ^a) K₂ 4 B₁ D₁ 5
साद्य (for सज्य) T₂ किं सर्वं स ममासाद्य — ^b) D₁
परमर्षभा, D₂ कृष्णवल्लभे (for भरत) — ^c) Ś₁ K₁ 2
उपासने, K₂ सना (सन) B₄ T G₂ 4 M परा (for
रता) — ^d) K₂ B₁ 3 D₂₋₄ 6 G₂ घटति स्म, B₂ Dn D₂
घटयति, T₁ M₂ घटतेथान् T₂ G₂ दया यांति, G₂ यदा
यांति B₁₋₃ Dn D₄ 6 G₂ वरानने, M₂ यथार्थता

53 G₁ om 53^{ab} (of v l 51) — ^a) K₁ 2 भरम्
(for भारम्) B₁ अनिशम् (for आसक्तम्) — ^b) K₄
कृष्यं, D₂ दृष्ट (for दृष्य) T₂ महा (for दुरा) — ^c)
D₂ सर्वं सुख (by transp) — ^d) T₁ G₁ वदामि, T₂
वहामि K₁ 2 D₁ च (for वै)

54 ^a) D₂ अदृश्य (for अधृष्य) S₁ धनदस्येव, K₁ 2
निधनं — ^b) K₂ 4 D₁ 2 T₁ G₁ 2 4 M₁ निधि (for
निधि) S₁ K₁ 2 D₂ पूर्व (for पूर्णम्) Ś₁ K B₁ D₁₋₃ 5
महो (for इवो) — ^c) D₁ वेद (for वेद्मि) B₁₋₃ Dc
D₄ 6 कौश (for कौश) — ^d) B₂ धर्मचारिणी

55 ^a) T₁ अनिद्रया, G₁ द्राया (for शायं) — ^b)
Ś₁ K₁ B Dn₁ ns D₂ 5 G₂ सहाया, K₂ सहायात्, K₃
सहत्या, T₂ सहाया, G₁ 2 4 विहाय B₂ क्षुत्पिपासया
— D₂ om 55^c-56^b — ^c) B₁ 2 4 Dc₂ आराधयत्या
S₁ कल्याण्या; K₁ कल्याण्या, K₂ कल्याणा, G₂ कौतेयान्

नित्यकालमहं सत्ये एतत्संवननं मम ॥ ५६
एतज्ज्ञानाम्यहं कर्तुं भर्तृसंवननं महत् ।
अमत्स्त्रीणां समाचारं नाहं कुर्यां न कामये ॥ ५७
तच्छ्रुत्वा धर्मसहितं व्याहृतं कृष्णया तदा ।

उवाच सत्या मत्कृत्य पाञ्चालीं धर्मचारिणीम् ॥ ५८
अभिपन्नास्मि पाञ्चालि याज्ञसेनि क्षमस्व मे ।
कामकारः मखीनां हि सोपहासं प्रभापितुम् ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विंशतनमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

२२३

द्रौपद्युवाच ।

इमं तु ते मार्गमपेतदोषं
वक्ष्यामि चित्तग्रहणाय भर्तुः ।
यस्मिन्न्यथावत्सखि वर्तमाना
भर्तारमाच्छेत्स्यसि कामिनीभ्यः ॥ १
नैतादृशं दैवतमस्ति मत्से

सर्वेषु लोकेषु सदैवतेषु ।
यथा पतिस्तस्य हि सर्वकामा
लभ्याः प्रसादे कुपितश्च हन्यात् ॥ २
तस्मादपत्यं विविधाश्च भोगाः
शय्यासनान्यद्भुतदर्शनानि ।
वस्त्राणि माल्यानि तथैव गन्धाः

C 3 14712
B 3 234 3
K 3 235 3

(for कौरव्यान्) — ^a) T₂ तुल्य (for तुल्या)

56 D₂ om 56^{ab} (cf v.1 55) — ^c) G₄ परि' (for प्रति) T₁ पतिधर्मं प्रवृष्यामि — ^c) T₂ 'कार्यम्' (for 'कालम्') B₁M T₂ G₂ मन्ये (for सत्ये) T₁ G₁ M नित्य (M 'त्य) काल परिचरं — ^d) T₁ G₁ चैतत्, G₄ एत, M₂ ह्यत् B Dc D₄ सवदन, D₂ सर्वं मत; D₅ संवलन, T₂ मवेतन T₂ G₂ महत् (for मम)

57 ^b) B₂ 4 S (except G₂) भर्तु' (for भर्तृ-) B Dc D₄ सवदन, T₁ G₁ धियहित, T₂ सवहन — ^d) Dc D₁ कारये, S (except G₂) रोच' (for काम')

58 Before 58, B₂-4 D (except D₂) G₃ ins वैश' र' — ^c) K₁ धर्मधरित, K₂ 'वचनं — ^b) Ś₁ K Dc D₁-3 4 transp व्याहृत and कृष्णया

59 Before 59, S (except G₂ M₂) ins मत्या — ^{ab}) D₂ G₁ [अ]सि (for [अ]सि) — ^c) K₂ कामकार, D₂ कामकार G₂ 4 द्वे (for द्वि) G₁ न मा कुर सन्निवाच — ^d) M सापहाम K₁ ग्रहामितु, B₁ प्रकीर्तित; Dn D₂ (by corr) 4-6 T₁ G₁-3 प्रभापित

Colophon — Major parvan K₁ 2 G₁ 2 4 आरण्य (G₁ preceded by श्रीमद्) — Sub-parvan S₁ K B₁ 4 Dc Dn D₁-3 G₁ M₂ द्रौपदीसत्यभामासवाद, B₂ मत्यभा मास', B₂ D₄ 6 G₂ सत्यभामाद्रौपदीस'; D₅ द्रौपदीमत्याम्

— Adhy no (figures, words or both) Dn 232 (Dn₂ 231), D₁ 235, T G₁ 223, G₂ 4 M₂ (inf lin) 225 (M₂ orig 227), M₁ (erroneously) 125 — Śloka no Dn₂ ns 60, D₁ 6 61

223

1 ^a) K₂ B₁ 3 T G₁ इद् (for इमं) K₄ उपेत्य (for अपेत) B₂ 4 D (except D₁-3 4) G₂ 'मोह (for दोष) — ^c) B₁-3 Dn D₄ 6 G₁ 3 अस्मिन्, Dc D₁ 6 तस्मिन् (for यस्मिन्) D₅ पथि, T₂ G₁ सह (for सन्धि) — ^d) S₁ उद्वेस्यमि, K₁ 2 इच्छेत्स्य, B₁ आच्छिप्य, D₁ आग्नेत्स्य', T₂ आजेप्य'; G₁ 2 4 भाकर्ष' (for आच्छेत्स्य')

2 ^a) B₁ मन्ये, S (except G₂) किञ्चित् (for मत्ये) — ^b) B₁ च देवकेषु, B₂ 3 Dn D₄ 6 G₂ मदेवकेषु — ^c) K₁ देवत, B₂M Dn₂ ns D₄-6 G₂ तुप्यति, B₄ Dn₁ तस्य तु (for तस्य द्वि) K₁ तस्य कामा, K₂ सर्वकामो, K₄ सर्व- लोका, B₁ D₅ सर्वकामात् — ^d) B₁ D₅ दद्यात् (for लभ्या) B D (except D₁-3 4) G₂ प्रमादात् S₁ K₁ 2 G₁ कुपिते च (for 'तश्च)

3 ^b) B Dn D₄ 6 G₁ 3 [उ]त्तम' (for [अ]द्भुत) — ^c) S₁ सुख तथैव, B₂ तथैव गथ' — ^d) K₂ 4 स्वाम्य, T₁ स्वर्गे च K₁ B₁-3 Dc T₁ G₂ 4 लोके K₁ (by

स्वर्गश्च लोको विपमा च कीर्तिः ॥ ३
 सुखं सुखेनेह न जातु लभ्य
 दुःखेन माध्वी लभते सुखानि ।
 सा कृष्णमाराधय सौहृदेन
 प्रेम्णा च नित्यं प्रतिकर्मणा च ॥ ४
 तथाशनैश्चारुभिरग्र्यमाल्यै-
 र्दाक्षिण्ययोगैर्विविधैश्च गन्धैः ।
 अस्याः प्रियोऽस्मीति यथा विदित्वा
 त्वामेव संश्लिष्यति सर्वभावैः ॥ ५
 श्रुत्वा स्वरं द्वारगतस्य भर्तुः
 प्रत्युत्थिता तिष्ठ गृहस्य मध्ये ।
 दृष्ट्वा प्रविष्टं त्वरितासनेन
 पाद्येन चैव प्रतिपूजय त्वम् ॥ ६
 संप्रेषितायामथ चैव दास्या-

मुत्थाय सर्वं स्वयमेव कुर्याः ।
 जानातु कृष्णस्तव भावमेतं
 सर्वात्मना मां भजतीति सत्ये ॥ ७
 त्वत्संनिधौ यत्कथयेत्पतिस्ते
 यद्यप्यगुह्यं परिरक्षितव्यम् ।
 काचित्सपत्नी तव वासुदेवं
 प्रत्यादिगोत्तेन भवेद्विरागः ॥ ८
 प्रियाश्च रक्ताश्च हितांश्च भर्तु-
 स्तानभोजयेथा विविधैरुपायैः ।
 द्वेष्यैरपक्षैरहितैश्च तस्य
 भिद्यस्व नित्यं कुहकोद्धतैश्च ॥ ९
 मदं प्रमादं पुरुषेषु हित्वा
 संयच्छ भावं प्रतिगृह्य मौनम् ।
 प्रद्युम्नसाम्नात्रपि ते कुमारौ

corr) २ ४ Dc Ds ३ ३ निमला, B Dn D1 ४ ६ Gs विपुला,
 T G1 २ ४ M विविधा (for विपमा) Ts G1 हि (for च)
 4 ०) Ds कृष्ण त्वम् (for सा कृष्णम्) — १) K4 परि
 कर्मणा, B4 T1 पति (for प्रति)

5 ०) Ś1 B1 ३ Gs ४ तथाशनैश्च, T1 ज्ञानाशनैश्च (for
 तथाशनैश्च) K1 B Dc Dns D1 T1 G1 ३ चारुभिरग्रं, K4
 Ds ३ चारुभिरग्रं — १) Ks मग्नं, T1 हार्मं, Ts भावैः,
 G1 गर्दभैः (for गन्धैः) — २) S1 K2 यस्या (for अस्या)
 Ś1 K1 २ ४ मदा, B4 Dc S (except Gs) तथा (for यथा)
 — ३) K1 D1 तामेव B Dn D4 ० Gs नद्विधत्स्व (for
 सर्वभावैः)

6 ०) Ks स्वय, Dc D1 ३ T1 G1 M1 न (for र)
 — १) Ds G1 तस्य, Gs [उ]त्तिष्ठ (for तिष्ठ) — २) G1
 गरमासनेन — ३) B D (except D1 ३ ३) G2-4 चैन (for
 चैव) Ś1 K1 प्रतिपूजयेच्च, Ks येश्च; Ks ४ D1-३ ३ येस्त्व,
 B Dn D4 ० Gs यस्त्व; G1 यित्वा, M प्रतिपादयेस्त्व

7 ०) h4 D1-३ च (for स) S (except Gs) अपि
 (for अय) — १) B4 काम्य, S (except Gs) चैव (for
 सर्वं) S (except Gs) प्रतिकर्म (for स्वयमेव) B Dn
 D4 ० Gs कार्यं (B4 मग्नं), Dc कुर्यात् (for कुर्यां) — २)
 S1 S (except Gs M2) जानाति, K1 न जातु (for जानातु)
 Ts चैव भाव (for भावमेत) K1 Ds एव, Bs एन, T1
 एतत्, Gs ४ एन (for एत) — ३) Ś1 K1 ३ Ds मा

(for मा)

8 ०) T2 वचन (for कथयेत्) — १) B2 T2 परिरक्षणीय
 — २) B2 D4 ० Gs कश्चित् (for काचित्) — ३) Ks Ds
 विशेत् (for दिशेत्) Ks हि राग, K4 विरागा, Ds
 विरक्तः, T2 G1 विकार (for विराग)

9 ०) Ś1 Ks मान्याश्च, K1 [अ]मात्या, Ks ४ Dc D1-३ ३
 पथ्या, S (except Gs) रम्यां (for रक्तां) — १) S1 K1 ३
 स्व (for तान्) T2 Gs भोजयेस्त्व, G1 भावयेस्त्व; M1 पूज
 येथा (for भोजं) — २) Ś1 K1 ३ Dc D1-३ ३ अपथ्यैर्,
 K2 च पथ्यैर्, K4 अपेथ्यैर्, B1 ४ Dn1 T2 Gs ४ उपेथ्यैर्,
 B2 ३ Dns अपेथ्यैर्, G1 अवेथ्यैर्, M अभथ्यैर् (for अपक्षैर्)
 K1 Dnsम विविधं (for अहितै) S1 K2 च भर्तुर्, K1
 उपायैर्, T1 च मत्वे (for च तस्य) — ३) S1 K2 विभेच्च,
 K1 विभेषि, Ks Ds विभीष्य, K4 Dc Ds विभ्यस्त्व, Ds
 विभास्व, T1 नित्यस्य, T2 भिद्यस्व (for भिद्यस्व) Ks 'द्वलं',
 B Dc Dns नs Ds ४ ० Gs 'घतं', T1 G1 'द्वितै' (for
 'द्वतं')

10 ०) K4 Dns D1 मद, Ds मद (for मद) T G1
 M नदप्रमाद (T2 G1 इद प्रमाण) पुरुषेषु कृत्वा, Gs ४ नैव
 प्रमाण कुहकेषु कुर्यां — १) K4 Ds ३ T'M मान, Dc भाग;
 G1 'साना, Gs ४ माना (for भाव) K1 ३ B Ds ३ परि
 (for प्रति) Ds M1 मान, T माण, G1 ४ 'माण, Gs
 वाच (for मौनम्) — २) Ks Bs Dn1 Ds-३ 'शायां (for

नोपासितव्यौ रहिते कदाचित् ॥ १०
महाकुलीनाभिरपापिकाभिः
स्त्रीभिः सतीभिस्तत्र सख्यमस्तु ।
चण्डाश्च शौण्डाश्च महाशनाश्च
चौगश्च दुष्टाश्चपलाश्च वज्याः ॥ ११

एतद्यशस्यं भगवेदनं च
स्वर्गं तथा अत्रुनिवर्हणं च ।
महार्हमाल्याभरणाङ्गरागा
भर्तारमारोधय पुण्यगन्धा ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयोविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२३ ॥

२२४

वैशंपायन उवाच ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैः पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
रुथामिरनुकूलाभिः सहासित्वा जनार्दनः ॥ १
उतस्तः संविदं कृत्वा यथावन्मधुसूदनः ।
आरुरुक्षु रथं सत्यामाह्वयामास केजवः ॥ २

मत्यभामा ततस्तत्र स्वजित्वा द्रुपदात्मजाम् ।
उवाच वचनं हृद्यं यथाभावममाहितम् ॥ ३
कृष्णे मा भूत्तवोत्कृष्ठा मा व्यथा मा प्रजागरः ।
भर्तृभिर्देवसंकाशैर्जितां प्राप्स्यसि मेदिनीम् ॥ ४
न ह्येवं शीलमंपन्ना नैवं पूजितलक्षणाः ।

C ३ 14726
B ३ 235 5
K ३ 236 5

'मात्या' — ^a) Ś; K₁ (m as in text) १ न हि ते
(for गदिते)

11 ^a) T₂ महाग्यलीलामिर् (for 'कुलीनामिर्' D₂
अपापकाभिः, M₂ अपापिकाभिः — ^b) Ś; K₁ ४ B₄ D₁
(before corr) १ १ १ T G₂ ४ मत्रीभि (for मत्रीभि)
Ś; K D₁₋₃ मह (for तत्र) — ^c) K₂ चटपश्च शौण्डाश्च;
T₁ चटपश्चदाश्च G₁ M शौण्डाश्च (for शौण्डा) — ^d) K₄
चौगश्च, B₁ D₁₋₃ M₁ चौया, T₁ G₂ ४ चोरा, T₂ G₁ चोरा
(for चौरा)

12 ^a) T₁ G₂ ४ रहस्य (for यज्ञस्य) B D (except
D₂) G₂ भगदेवत; T₁ G₁ १ ४ M 'वैपान — ^b) Dn₂ तदा,
G₂ यथा (for तथा) — ^c) T₁ G₁ 'मात्याभरणाग (for
'माल्याभरणाग) T₁ माला, T₂ G₁ १ ४ 'रामर् (for रामा)
— ^d) Ś; K₁ १ २ Dc पुण्यगधे, K₂ मधपुण्ये, B₁ पुण्यगधि;
B₄ S (except G₂) 'गधे

Colophon — Major parran K₁ १ G₂ ४ M₂ आरण्य
— Sub-parran K B Dc Dn₁ n₂ D₁₋₆ G₁ १ द्रौ
पदी(B₁ कृष्णा)मत्यभामासंवाद (K₄ सत्यभामाद्रौपदीस)
— Adhy no (figures, words or both) Dn (Dn₁
marg) 233 (Dn₂ 232), D₁ 236, T G₁ 224, G₂ ४
M (M₂ inf lin) 226 (M₂ org 229) — Śloka no
Dn D₁ 12 (in D₁ this figure is followed by 16)

224

1 ^a) B₁ १ १ (m as in text) ब्राह्मणं (for पाण्डवै)
— ^c) G₁ 'रुपाभि, M₁ 'कूल्याभि (for 'कूलाभि') — ^d)
B Dn D₄ ६ G₂ मह स्थिरवा (for सहासित्वा)

2 K₂ om (hapl) 2^{ab} — ^a) Ś; K₁ तां, K₄ स
(for नै) — ^b) G₂ पांडवैर् (for यथावन्) — ^d) S
(except G₂) भारत (for केजव)

3 ^a) B₂ तां तु (for तत्र) — ^b) K₂ जित्वा च, Dc₁
पूजित्वा, D₁ अर्धित्वा; T₁ रजित्वा; G₁ सम्बजे (for स्वजित्वा)
— ^c) B₂ मत्य (for हृद्य) — ^d) Ś; K₁₋₃ B₄ Dn D₁ १ १
M₁ 'भाव (for 'भाव) Ś; K D₁₋₃ १ समाहिता, T₁
G₁ १ ४ समन्वित

4 ^a) K₂ ततोत्कटा — In D₄, the portion of the
text from 'गर (in ^b) up to ३ 225 11^a is lost on
a missing fol (343) — ^c) T₁ (? gloss) 'सदशैर्
(for 'सकाशैर्)

5 D₄ missing (cf v1 4) — ^b) D₂ नैव; G₄ एव;
M₁ स्त्रिय (for नैव) K₂ ४ Dc D₁ ६ G₂ 'लक्षणा — ^c)
B₁ आमु (for प्राप्तु) K₂ Dc D₂ क्लेशान्, T₂ काल
(for क्लेश) — ^d) D₁ तथा (for यथा) Ś; K₁ D₂
अमितेक्षणा

6 D₄ missing (cf v1 4) — ^a) Dc तु, D₂ हि

C 8 14726
B 3 235 5
K 3 236 5

प्राप्नुवन्ति चिरं क्लेशं यथा त्वमसितेक्षणे ॥ ५
अवश्यं च त्वया भूमिरियं निहतकण्ठका ।
भर्तृभिः सह भोक्तव्या निर्द्वेद्वेति श्रुतं मया ॥ ६
धार्तराष्ट्रवधं कृत्वा वैराणि प्रतियात्य च ।
युधिष्ठिरस्यां पृथिवीं द्रष्टासि द्रुपदात्मजे ॥ ७
यास्ताः प्रवाजमानां त्वां प्राहसन्दर्पमोहिताः ।
ताः क्षिप्रं हतसंकल्पा द्रक्ष्यसि त्वं कुरुस्त्रियः ॥ ८
तव दुःखोपपन्नाया यैराचरितमप्रियम् ।
विद्धि संप्रस्थितान्सर्वास्तान्कृष्णे यमसादनम् ॥ ९
पुत्रस्ते प्रतिविन्ध्यश्च सुतसोमस्तथा विभुः ।
श्रुतकर्माञ्जुनिश्चैव शतानीकश्च नाकुलिः ।
सहदेवाच्च यो जातः श्रुतसेनस्तवात्मजः ॥ १०

सर्वे कुशलिनो वीगः कृतास्त्राश्च सुतास्तम् ।
अभिमन्युरिव प्रीता द्वारवत्यां रता भृशम् ॥ ११
त्वमिवैषां सुभद्रा च प्रीत्या सर्वात्मना स्थिता ।
प्रीयते भावनिर्द्वेदा तेभ्यश्च विगतज्वरा ॥ १२
भेजे सर्वात्मना च प्रद्युम्नजननी तथा ।
भानुप्रभृतिभिश्चैवान्विशिनष्टि च केशवः ॥ १३
भोजनाच्छादने चैषां नित्यं मे श्वशुरः स्थितः ।
रामप्रभृतयः सर्वे भजन्त्यन्धकृष्णयः ।
तुल्यो हि प्रणयस्तेषां प्रद्युम्नस्य च भामिनि ॥ १४
एवमादि प्रियं प्रीत्या ह्यद्यमुक्त्वा मनोनुगम् ।
गमनाय मनश्चक्रे वासुदेवरथं प्रति ॥ १५
तां कृष्णां कृष्णमहिषी चक्रामिप्रदक्षिणम् ।

(for च) B₄ कृष्णे (for भूमिर्) — ^b) B₄ भूमिर् (for ह्य) T₁ निःसृतं (for निहतं)

7 D₄ missing (cf v l 4) — ^a) K₁ श्रुत्वा (for कृत्वा) — ^b) B₂ प्रतिपत्य; G₃ पाल्य (for याल्य) — ^d) K₄ D₁₋₃ द्रक्ष्यसि, B₁ वीक्ष्यसे, B₂ 3 Dc Dn D₄ 6 G₃ द्रक्ष्यसे

8 D₄ missing (of v l 4) D₂ om (hapl) up to द्रक्ष्यसि — ^a) T₁ त्वा (for ता) K₄ B₁ 3 Do D₁ 3 T₂ G₃ प्रवजं; T₁ G₂ प्रवज्यं (for प्रवाजं) S₁ तां (for त्वा) — ^c) Ś₁ K D₁ 3 5 गतं (for हतं) — ^d) B₁ द्रक्ष्यसे B₃ कुरुस्त्रिय; T₂ कुलस्त्रिय

9 D₄ missing (of v l 4) — ^c) T₂ G₁ 3 तान् (for स) — ^d) T₂ स्वस्कुते, G₁ कृष्णे स्व (for तान्कृष्णे) — After 9, Ś₁ K₁ 3 4 D₁₋₃ ins

1097* ये च तत्र स्थिता राज्ञि तत्पक्षीया क्षितीश्वरा ।

तेषां काल क्षितीशानां प्राप्त कृष्णे दुरासद ।

10 D₄ missing (cf v l 4) — ^a) Ś₁ K₁₋₃ D₂ transp ते and च, — D₁ तु (for ते) K₄ B₁ D₂ 3 तु; D₁ ते (for च) — ^b) K₃ Dc D₃ T₁ श्रुतं (for सुतं) Ś₁ K D₁ 3 तथा शिशुः, B₁ Dn D₂ 6 G₃ तथाविध; T₁ तथा मिभू, T₁ G₁ च वर्धनं (for तथा विभू) — ^d) D₁ 6 G₃ तु (for च) — ^f) Ś₁ K₁ 3 श्रु (K₁ सु) तसोमं (for श्रुतसेनं)

11 D₄ missing (of v l 4) — ^b) K₄ कृतार्थं (for कृतास्त्रां) — ^c) K₁m G₁ प्रीत्या (for प्रीता) — ^d) K₁m सुभद्रायां (for द्वारवत्या) T₁ सुता (for रता)

12 D₄ missing (of v l 4) — ^a) G₁ [अ]पि (for

च) — ^b) D₂ T₁ प्रीता (for प्रीत्या) — ^c) Ś₁ K₁ प्रीतये (for प्रीयते) S₁ B Dc Dn D₂ 4 6 G₃ तव, D₁ चं (for भाव-) D₂ निर्द्वेदा (for निर्द्वेदा) — After 12, B (B₁ marg) Dc Dn D₂ (marg <cc m) 5 6 G₃ ins 1098* कुःरिता सेन कुःयेन सुयेन सुविता तथा ।

13 D₄ missing (cf v l 4) — ^a) K₂ भोजः; K₄ भजे, B Dc Dn D₁ 6 G₃ भजेत् (for भेजे) K₄ D₁ T G₂ 4 चैतान्; D₃ G₁ M₁ चैतान् (for चैव) D₂ भजेत भोज सर्वात्मान (sic) — ^c) K₁ 4 B₂ Dc D₂ 3 4 चैतान् (for चैतान्) — ^d) Ś₁ K₂ T₁ M न (for च)

14 D₄ missing (cf v l 4) — ^a) Ś₁ चैतान्, T₂ G₁ तेषां (for चैप) — D₂ om (hapl) 14^b d^c — ^b) A few MSS स्वशुर (for श्वशुर) — ^c) K₁ प्रत्ययं (for प्रणयं) — ^f) B D (except D₁₋₃, D₄ missing) भा विनि, T₂ G₄ भामिनी

15 Before 15, B₂ 4 (both marg) D₁ T₁ G₁ M ins चैतां च (resp चैतां) D₄ missing (of v l 4) — ^a) S₁ K₁ 2 4 B₄ D₁₋₃ 5 मत्व; K₃ Dn D₄ 6 सत्य; B₁₋₃ Dc G₃ सर्वं, T₂ प्रीता (for प्रीत्या) — ^b) S₁ K₁ 3 B₁ रम; Dc T₂ G₁ गत (for जुगम्) — ^c) S₁ K₃₋₄ B₁ Dc D₁ 3 5 G₁ 2 4 मति (for मनश्)

16 D₄ missing (of v l 4) — ^a) Ś₁ K₁ 2 4 D₁ 5 T₂ G₁ 4 तां कृष्णां महिषीं — ^b) K₄ (by corr) D₂ प्रदक्षिणा — ^c) B₁ Dc शौरि (for शौरै) — ^d) K₁ 3 4 B₂₋₄ D (except D₂, D₄ missing) [अ]थ (for च) B₂₋₄ Dn D₂ 6 भाविनी (for भामिनी) B₁ सत्य

आरुह्य रथं शौरेः सत्यभामा च भामिनी ॥ १६
स्मचित्वा तु यदुश्रेष्ठो द्रौपदीं परिसान्त्वय च ।

उपावर्त्य ततः शीघ्रैर्हयैः प्रायात्परंतपः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ २२४ ॥ समाप्तं द्रौपदीसत्यभामासंवाटपर्व ॥

२२५

जनमेजय उवाच ।

एवं वने वर्तमाना नगध्याः

शीतोष्णवातातपकर्मिताङ्गाः ।

मरुस्तदामाद्य वनं च पुण्यं

ततः परं किमकुर्वन्त पार्थाः ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

मरुस्तदासाद्य तु पाण्डुपुत्रा

जनं ममृत्सृज्य विधाय चैषाम् ।

वनानि रम्याण्यथ पर्वतांश्च

नदीप्रदेशाश्च तदा विचेरुः ॥ २

तथा वने तान्वमतः प्रवीरा-

न्स्वाध्यायवन्तश्च तपोधनांश्च ।

अभ्याययुर्वेदविदः पुराणा-

स्तान्पूजयामासुरथो नराध्याः ॥ ३

ततः कदाचित्कुशलः कथासु

विप्रोऽभ्यगच्छद्भुवि कौरवेयान् ।

म तैः समेत्याथ यदृच्छयैव

वैचित्रवीर्यं नृपमभ्यगच्छत् ॥ ४

अथोपविष्टः प्रतिसत्कृतश्च

वृद्धेन राजा कुरुमत्तमेन ।

प्रचोदितः मन्कथयांश्चभू

धर्मानिलेन्द्रप्रभवान्यमौ च ॥ ५

भामाम्नायवान्, T₁ M₁ कृष्णयानुगता शुभा

17 D₄ missing (cf v l 4), D₁ om 17 — ^a)
Dc D₄ स्मित कृष्णा, T₁ G₁ स स्मयिष्या, G₂ 4 स्मयिष्या
(for स्मयिष्या तु) D₃ च, T₂ स (for तु) — ^b) B₃
'शान्त्य च, D₂ 'साम्प्रयत्न (for 'सान्प्रय च) — ^c) K₁ B₄
D₂ 3 T₁ G₁ 3 4 'वृत्त्य (for 'वर्त्य) K₂ 4 D₂ 3 रथ (for
तर) S₁ h D₂ 3 4 शीघ्र, B₄ शीघ्रो — ^c) K₃ Dc T₁
G₁ M परतप, B पुर तदा, Dn Dc G₂ पुर स्वह, T₂ G₁
नराधिप

Colophon om in Ś₁ K₁ 2 D₄ missing — Major
partan G₂ 4 आरण्य — Sub partan K₄ B Dc Dn
D₁ 3 6 G₃ द्रौपदीसत्यभामासंवाद, to it K₄ Dc Dn₁ n₂
D₁ 3 add समाप्त — Adhy name K₄ D₄ वासुदेवा
भिगमन, D₁ वासुदेवाभिगमनोपाख्यानसमाप्ति, G₁ कृष्ण
द्वारकाप्रवेश — Adhy no (figures, words or both)
B₄ 306, Dn 234 (Dn₂ 233) D₁ M₂ (inf lin)
237 (M₂ orig 229), T G₁ 225, G₂ 4 M₁ 227
— Śloka no Dn D₁ 18

225

1 In D₄, 1-11^a is lost on a missing fol (cf v l
3 224 4) — ^b) Ś₁ K₂ B₂ 3 Dn₁ n₃ Dc G₂ 'कर्मि
नगा, D₁ 'कर्मिताश्च — ^c) G₁ समा' (for तदा) — ^d)
K₂ 4 D₂ किमकुर्वन्म (for 'कुर्वन्त)

2 D₄ missing (cf v l 1) — ^a) Ś₁ K₁ 3 Dc च
(for तु) — ^b) T₁ M₁ सता च, T₂ G₁ 3 4 M₂ विहाय
(for विधाय) S₁ K₂ चव, K₁ G₂ रक्षां, Dn D₁ 3 4 वेद
(D₁ 3 'प), T₁ M₁ तेषां, T₂ G₁ 3 4 चेष्ट (for चैषाम्)
— ^c) G₁ च (for [अ]थ) — ^d) K₁ D₁ S (except G₂
M₁) तथा (for तदा)

3 D₄ missing (cf v l 1) — ^a) Ś₁ K₁ 3 4 D₁-3
तस्मिन्; T₂ G₁ 3 4 श्रुत्या (for तथा) T₁ G₂ 4 च
(for प्र)

4 D₄ missing (cf v l 1) — ^a) D₁ कुशली G₁
कथाविद् — G₁ om 4^c-6^c — ^c) B₃ सर्वे, T₁ G₂ 4
स वै (for स ते) — ^d) D₂ T₁ अन्व' (for अन्व')

5 D₄ missing (cf v l 1) G₁ om 5 (cf v l 4)

C 3 14745
B 3 236 5
F 3 237 5

कृशांश्च वातातपकशिंताङ्गा-
 न्दुःखस्य चोग्रस्य मुखे प्रपन्नान् ।
 तां चाप्यनाथामिव वीरनाथां
 कृष्णां परिक्लेशगुणेन युक्ताम् ॥ ६
 ततः कथां तस्य निशम्य राजा
 वैचित्रवीर्यः कृपयामितप्तः ।
 वने स्थितान्पार्थिवपुत्रपौत्रा-
 ञ्श्रुत्वा तदा दुःखनर्दीं प्रपन्नान् ॥ ७
 प्रोवाच दैन्यामिहतान्तरात्मा
 निःश्वासचाण्डोपहतः स पार्थान् ।
 वाचं कथंचित्स्थिरताम्रुपेत्य
 तत्सर्वमात्मप्रभवं विचिन्त्य ॥ ८
 कथं नु सत्यः शुचिरार्यवृत्तो
 ज्येष्ठः सुतानां मम धर्मराजः ।

अजातशत्रुः पृथिवीतलस्यः
 शेते पुरा राङ्गवकूटशायी ॥ ९
 प्रवोध्यते मागधसूतपूर्गै-
 नित्यं स्तुवद्भिः स्वयमिन्द्रकल्पः ।
 पतत्रिसंघैः स जघन्यरात्रे
 प्रवोध्यते नूनमिडातलस्यः ॥ १०
 कथं नु वातातपकशिंताङ्गा
 वृकोदरः कोपपरिप्लुताङ्गः ।
 शेते पृथिव्यामतथोचिताङ्गः
 कृष्णासमक्षं वसुधातलस्यः ॥ ११
 तथार्जुनः सुकुमारो मनस्वी
 वशे स्थितो धर्मसुतस्य राज्ञः ।
 विदूयमानैरिव सर्वगात्रै-
 र्ध्रुवं न शेते वसतीरमर्षात् ॥ १२

— ^b) D₁ 'पुरावेन (for 'सत्तमेन) — ^c) D₁ प्रणोदित' (for प्रवो) K₄ B Dn D₂ s s G₂ M₂ सकथं, Dc D₆ सत्कथं, T₂ [अ]य कथं (for सन्कथं)

6 D₄ missing (cf v 1 1) G₁ om 6^a (cf v 1 4) — ^a) Ś₁ B₂ Dn₂ n₃ कपितागान्, T₂ कशिंसाश्च and कशिंतागान् also — ^b) K₃ दुःखग्रहोग्रस्य (for दुःखस्य चोग्रस्य) K₂ मुख, Dc सुखे, M₁ मुख (for मुखे) — ^d) T₁ त्याग (for क्लेश) D₂ गणानु, D₃ T₁ M₁ राणेन (for गुणेन)

7 D₄ missing (cf v 1 1) D₁ om 7 G₂ 4 transp 7^{ab} and 7^{cd} — ^a) B Dn D₆ T₁ G कथास् (for कथा) — ^c) Ś₁ K₁₋₃ B₂ Dc D₂ s तदा, K₄ B₁ s 4 Dn D₅ s G₂ तथा (for स्थितान्) T₂ पादव (for पार्थिव) — ^d) D₅ कृष्णा (for श्रुत्वा) K₄ D₂ s [अ]य (D₃ तु) तान्, B Dn D₅ s T G₂ 4 M₁ तथा (for तदा) K₂ s नदी (for नर्दी)

8 D₄ missing (cf v 1 1) K₃ om 8^{ab} — ^a) B₄ देव्याभिह, D₅ दैन्यामिहि; T₂ G₁ चैनान्विहि (for दैन्यामिह) — ^b) B Dc Dn D₅ G₂ वातोप, D₁₋₃ कटोप, D₅ गर्भोप (for वाणोप) B Dc Dn D₅ G₂ M तदानीं; D₁₋₃ च राजा, D₅ शुभार्थी, T₂ G₂ स पार्थान्, G₂ च पार्थान् (for स पार्थान्) Ś₁ K₄ कटोपहतस्वरातां (K₄ थां), K₁ s कटापहतस्वरातां (K₂ स्वराता) — ^d) B₂

प्रचित्य (for विचिन्त्य)

9 D₄ missing (cf v 1 1) — ^a) D₅ G₂ तु (for नु) Ś₁ K₁ s आत्मवान् (for आर्यवृत्तो) — ^b) B₂ G₄ श्रेष्ठ (for ज्येष्ठ) — ^c) B₄ Dn D₅ G₂ पृथिवीतले स, T₁ G₂ 4 प्र (G₄ व्य)यित स शेते, T₂ G₁ वसुधातलेपु — ^d) T₁ G₂ 4 भूमौ (for शेते) K₄ D₁₋₃ शोभनतल्पशायी, B₂ वांघकूटशायी

10 D₄ missing (cf v 1 1) — ^a) Ś₁ K₁ s सवैर, B₂ वृदैर, B_{3m} T G₂ 4 पुत्रैर (for पूरैर) — ^b) T₁ यज्ञ, M₁ यस्त (for नित्य) — ^c) D₁ अपत्रि (for पतत्रि) T₂ G₁ s 4 नृपोद्य (for जघन्य) B₄ T G₁ s 4 रात्रौ; Dc काले (for रात्रे) — ^d) Dc प्रवुष्यते K₄ D₂ s S ह्ला (G₁ हा)तलस्य, B Dc D₁ इहा (B₂ D₁ वा)चलस्य (for इडा)

11 D₄ missing up to 11^a (cf v 1 1) G₂ om (hapl) 11 — ^a) Ś₁ B Dn D₅ s G₂ कपितागो — Ś₁ om (hapl) 11^{bc} — ^b) T₂ G₁ 4 M₁ परिप्लुताक्ष — B₂ transp 11^c and 11^d — ^c) T G₁ 4 M चित स (M₁ सन्) (for चिताङ्ग)

12 ^b) B₄ राजस्य (for सुतस्य) — ^c) Ś₁ K₁ s T₂ G₂ 4 विधूयमानं — 12^d = 13^d

13 K₄ D₃ om (hapl) 13 — ^b) Ś₁ K₁ s दृष्ट च भीम (for भीम च दृष्टा) K₃ 4 B Dn D₄₋₅ G₂ विम

यमौ च कृष्णां च युधिष्ठिरं च
मीमं च दृष्ट्वा सुखविप्रयुक्तान् ।
विनिःश्वसन्सर्प इवोग्रतेजा
ध्रुवं न शेते वमतीरमर्षात् ॥ १३
तथा यमौ चाप्यसुरौ सुखाहौं
समृद्धरूपावमरौ दिवीव ।
प्रजागरम्यौ ध्रुवमप्रशान्तौ
धर्मेण सत्येन च वार्यमाणौ ॥ १४
समीरणेनापि ममो बलेन
ममीरणस्यैव सुतो बलीयान् ।
म धर्मपाशेन सितोग्रतेजा
ध्रुवं विनिःश्वस्य सहस्यमर्षम् ॥ १५
स चापि धूमौ परिवर्तमानो
वधं मुनानां मम काङ्क्षमाणः ।
मन्येन धर्मेण च वार्यमाणः

कालं प्रतीक्षत्यधिको रणेऽन्यैः ॥ १६
अजातशत्रौ तु जिते निकृत्या
दुःशासनो यत्परुषाण्यवोचत् ।
तानि प्रविष्टानि वृकोदराङ्गं
दहन्ति मर्माग्निरिवेन्धनानि ॥ १७
न पापकं ध्यास्यति धर्मपुत्रो
धनंजयश्चाप्यनुवर्तते तम् ।
अरण्यवासेन विवर्धते तु
भीमस्य क्रोपोऽग्निरिवानिलेन ॥ १८
म तेन क्रोपेन विदीर्यमाणः
करं करेणाभिनिपीड्य वीरः ।
विनिःश्वसत्युष्णामतीव घोरं
दहन्निवेमान्मम पुत्रपौत्रान् ॥ १९
गाण्डीवधन्वा च वृकोदरश्च
सरम्भिणावन्तककालकल्पौ ।

C 3 14760
B 3 235 20
V 3 237 20

युक्त, D₁ २ विप्रयुक्त, T₂ G₁ 'मविप्रयुक्त' — 13^d = 12^d
14 ^a) B₂ चापि सुत्रौ, K₃ चाप्यसुत्रौ (for चाप्य')
K₂ सुत्रायौ (for हौं) — ^b) Ś₁ ममिद्ध', K₄ मृद्ध',
B₂ ममू' (for समृद्ध') K₂ Dc यथैव, T₁ अतीर (for
दिवीव) — ^c) = (var) 16^c K₄ D₂ ३ (before
corr) S (except G₂) क्रोधेन सत्येन; D₁ मन्येन धर्मेण (by
transp) M नु (for च) Ś₁ K₁ B₁ Dc₁ D₂ धार्य',
D₂ वधं (for वार्य')

15 ^a) D₃ समीरणस्य (for 'लेन) K₂ Dc₁ D₄-e G₂
[अ]य, B Dc₁ Dn D₁ [अ]य, T G₁ २ ४ [इ]र, M [ए]र
(for [अ]यि) — ^b) B₂ [अ]य, T₁ G₁ २ [इ]र, T₂ [अ]यि
(for [ए]र) G₂ ममो (for सुतो) — ^c) T₁ यनो', T₂
G₁ वृत्तौ', G₂ ननो (for मिनो') K₂ B₁-3 D (except
D₂ ३) G₂ 'ग्रचन (for 'ग्रनेना) — ^d) S₁ K₁ २ ४ D₂
विनिश्चिन्त्य, a for MSS विनिश्चिन्त्य B₂ D₁ [अ]मर्षात्, D₂
[अ]मर्षा; T₁ [अ]मर्षं (for [अ]मर्षम्)

16 ^a) Dc परिधार्यमाणो — ^c) = (var) 14^d D₁
धर्मो मत्येन (by transp) T₂ G₁ नि (for च) — ^d)
B₂ काम (for काल) Dc [अ]ध कौरवेद', D₂ e [अ]धिको
म्योन्य'

17 ^a) T₁ 'शत्रु (for 'शत्रौ) K₄ नि (for तु) T₁
रहे (for चिते) D₁ निकृत्या; G₁ २ निकृत्य — ^c) G₁

वृकोदराणे — ^d) K₂ D₂ दहति S₁ K D₁-3 म (K₁ २
[अ]म)दाग्निर, B Dc Dn D₁ e G₂ कक्षाग्निर, G₁ मर्मेग्निर,
G₂ e धर्माग्निर (for मर्माग्निर) K₄ [इ]धनेन (for
[इ]न्धनानि)

18 K₃ om (hapl) from 18^a up to क्रोपोऽग्निर (in
18^d) — ^a) S₁ K₁ २ पातक, T₂ G₁ २ पापके, G₂ पावके,
M₁ पापक B₁ पश्यति, T₂ G₁ २ ४ म्यास्य'; M₁ धास्य',
M₂ धास्य' (for ध्यास्य') Ś₁ धर्मराजो; K₂ धर्मपुत्रो — ^b)
D₁ चा (for च) B Dc Dn D₁-e G₂ 'वत्स्यते, D₁ वत्स्यते
(for 'वर्तते) — ^c) S₁ K₁ २ म, K₄ B₂ [ऽ]स्य (for तु)
— ^d) K₁ (by corr) am D₁ ३ G₁ कोपाग्निर Ś₁
K₁ २ ४ D₁-3 [इ]धनेन (K₄am [इ]धनानि), K₂ M₂ [अ]नलेन
(for [अ]निलेन)

19 ^a) K₂ ४ B D G₂ विदह्यमान (K₂ Dc D₁ 'दार्य
माण'), M₂ निवार्यमाण — ^b) T₁ G₁ [अ]यि (for [अ]यि)
K₂ Dc मानी (for वीर) — ^c) K₄ D₂ T 'निघ्नन्
S₁ K₁ २ G₁ [उ]ग्रम् (for [उ]ग्नम्) K₂ Dc D₁ e वीरो
(for घोर) — ^d) T₁ G₁ २ ४ M₂ [इ]मां, T₂ [ए]न (for
[इ]मात्) S₁ B₄ 'चेलान, K₁ २ 'शैलान्, D₁-3 e T₁ G₁ २ ४
M 'सेना, T₂ 'मास्ते (for 'पौत्रान्)

20 ^a) D₂ गाजोवधन्वा Ś₁ K₁ २ म (for च) — ^b)
K₂ सरभणाव् T₂ G₁ पदग (for [अ]न्तक) Dc कालतुल्यौ

C 3 14760
B 3 236 20
K 3 237 20

न शेषयेतां युधि शत्रुसेनां
शरान्किरन्तावशनिप्रकाशान् ॥ २०
दुर्योधनः शकुनिः द्रुतपुत्रो
दुःशासनश्चापि सुमन्दचेताः ।
मधु प्रपश्यन्ति न तु प्रपातं
वृकोदरं चैव धनंजयं च ॥ २१
शुभाशुभं पुरुषः कर्म कृत्वा
प्रतीक्षते तस्य फलं स कर्ता ।
स तेन युज्यत्यवशः फलेन
मोक्षः कथं स्यात्पुरुषस्य तस्मात् ॥ २२
क्षेत्रे सुकृष्टे ह्युपिते च वीजे
देवे च वर्षत्यृतुकालशुक्तम् ।
न स्यात्फलं तस्य कुतः प्रसिद्धि-

(for कालकृत्पौ) — °) D₁ 3 G₂ 4 निःशेषयेतां; D₅ सुयो-
धयेता Ś; K₁ 3 4 D₂ शेष (for सेनां) — °) K₂ D₀
D₁ 5 सृजतां, K₄ D₂ 5 क्षिपतां (for किरन्तां)

21 °) K₁ सूर्यं (for सूतं) — °) G₄ धनजयं (for
दुःशासनं) Ś; K₁ (sup lin) समर्पं, K₁ (orig) 3
स्वमर्पं, T G₁ 3 4 सुमन्दचेता — °) Ś; K₁ साधु (for
मधु) Ś; K₁ 3 च (for तु) — °) B D (except D₁₋₃)
G₃ यद् द्यूतमालव्य (D₀ लक्ष्य) हरन्ति राज्य

22 °) B Dn D₄ 6 G₃ कर्म नरो हि (for पुरुषः कर्म)
— °) D₁ तस्य, S (except G₂) चेत्स (for तस्य) Ś; K₁
3 D₀ D₅ तु, B₂ हि (for स) K₄ B₄ D₂ S (except
G₃) विपोक (for स कर्ता) — °) D₁ सत्वेन, T₂ एतेन
(for स तेन) B Dn D₄ मुदा (for युज्यं) — °) K₂
B₁ D₀ तस्य (for तस्मात्)

23 °) D₂ सुद्रे (for क्षेत्रे) S₁ K₁ सुपिष्टे; D₀ प्रकृष्टे
(for सु) Ś; K₁ 3 [S]प्युपिते, D₁ 3 [S]प्युदि, T₁ M₁
रसि, T₂ विहि, G₁ रहि, G₂ 4 वपि; M₂ रसिके (for
ह्युपिते) B₄ D₁ [S]पि (for च) Ś; K₁ 3 4 D₁ 3 3
(sup lin as in text) काले, B₄ T₂ M सम्यग्; T₁ देवे
(for वीजे) — °) T₁ वीजे, G₁ देवे (for देवे)
D₁ तु (for च) K₄ B D₀ D₁₋₄ 6 T₂ G₁ [अ]नु; T₁
[अ]य, G₂ 4 [व]त (for [क्त]तु) — °) Ś; वस्तु, K₁ 3
वस्तु (for न स्यात्) T₂ G₁ 3 M₂ तु साप्य (M₂ प्र)
सिद्धि, T₁ तु साधु साध्वी, M₁ तु सप्रसिद्धि (for कुत
प्रसिद्धि) — °) D₁ वितनीय; S (except G₃) नास्ति हेतु

रन्यत्र दैवादिति चिन्तयामि ॥ २३
कृतं मताक्षेण यथा न साधु
साधुप्रवृत्तेन च पाण्डवेन ।
मया च दुष्पुत्रवशात्तुगेन
यथा कुरुणामयमन्तकालः ॥ २४
ध्रुवं प्रवास्यत्यसमीरितोऽपि
ध्रुवं प्रजास्यत्युत गर्भिणी या ।
ध्रुवं दिनादौ रजनीप्रणाश-
स्तथा क्षपादौ च दिनप्रणाशः ॥ २५
क्रियेत कस्मान्न परे च कुर्यु-
वित्तं न दद्युः पुरुषाः कथंचित् ।
प्राप्यार्थकालं च भवेदनर्थः
कथं नु तत्स्यादिति तत्कुतः स्यात् ॥ २६

(for चिन्तयामि)

24 °) K₄ D₂ अनामंण, D₁ कृताक्षेण (for मताक्षेण)
K₃ कृतं समापेक्षणया न साधु — °) Ś; K B₄ D₁₋₃ 3
प्रवृत्तेषु च पाण्डवेषु — °) T₁ न, T₂ G₁ तु (for च) T₂
G₁ दुष्पुत्रवशात्तुगेन — °) K₄ D₂ 3 3 तथा, S (except
G₃) कृत (for यथा)

25 °) T₂ G₁ 3 4 M प्रशास्यति (for प्रवास्यति), and
[S]मिर् (for ऽपि) T₁ ध्रुवं पियत्यस्य समीरणोमिर् — °) Ś;
K₁ 3 प्रवास्यति; D₁ प्रसू, G₁ प्रयां (for प्रजा) Ś;
K₁ 3 [अ]पि (for [व]त) — °) S₁ दिवादौ, K₁ प्रणां
(for दिनां) — °) K₂ ऋणं (for दिनं)

26 °) Ś; K D₁₋₃ G₂ क्रिया च, B₄ क्षीयेत्, D₅ क्रियात्,
T₁ G₂ कृते च (for क्रियेत) B₁ T तस्मात्, B₄ दर्पात्, D₀
कर्मात् (for कस्मात्) K₃ 4 D₁₋₃ न नरा, B₁₋₃ D₀ Dn
अपरे, D₅ स्वपरे (for न परे) Ś; K D₁₋₃ G₃ वि (K₃
[S]पि), B₄ [S]प, D₄ तु (for च) T₂ कुर्याद् (for कुर्युर्)
— °) S₁ चित्तं न; B₂ 4 M Cnp वित्तेन, D₀ वृत्त च, T₁
वित्तानि, G₁ 4 दत्त च, G₂ दत्ते च (for वित्तं न) ॐ Cn
वित्तेनेति गौडपाठे तु वित्तेन हेतुना । ॐ Ś; K₁₋₃ D₁ 3 M₂
दद्यात्, D₀ जद्यात् (for दद्यु) Ś; K₁ पुरुष, K₂ 3 B₂ D₀
D₁ 3 3 M₂ पुरुष S (except T₂ G₃) कथस्वित् — °)
B₂ 3 [अ]य (for [अ]र्थ) D₀ काम (for काल) — °)
Ś; K₁ 3 D₀ D₁ G₂ 4 M₂ च, D₅ T₁ तु, T₂ G₁ न (for
तु) G₂ 4 M न (for तत्) B₁ D₀ T₁ कृत, B₄ गत
(for कुत) D₅ कृतार्थ; T₂ कथं नु (for कुत स्यात्)

कथं न भिद्येत न च स्रवेत
 न च प्रमिच्येदिति रक्षितव्यम् ।
 अरक्ष्यमाणः शतधा विशीर्येद्
 ध्रुवं न नाशोऽस्ति कृतस्य लोके ॥ २७
 गतो ह्यरण्यादपि अक्रलोकं
 धनंजयः पश्यत वीर्यमस्य ।
 अस्त्राणि दिव्यानि चतुर्विधानि
 ज्ञात्वा पुनर्लोकमिमं प्रपन्नः ॥ २८
 स्वर्गं हि गत्वा सशरीर एव
 को मानुषः पुनरागन्तुमिच्छेत् ।

अन्यत्र कालोपहताननेका-
 न्समीक्षमाणस्तु कुरुन्मुमूर्षून् ॥ २९
 धनुर्ग्राहश्चार्जुनः सव्यसाची
 धनुश्च तद्गाण्डिवं लोकसारम् ।
 अस्त्राणि दिव्यानि च तानि तस्य
 त्रयस्य तेजः प्रमहेत को नु ॥ ३०
 निशम्य तद्वचनं पार्थिवस्य
 दुर्योधनो रहिते सौवलश्च ।
 अवोधयत्कर्णमुपेत्य सर्वं
 स चाप्यहृष्टोऽभवदल्पचेताः ॥ ३१

इति श्रीमहाभागने आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

२२६

वैशंपायन उवाच ।
 वृतराष्ट्रस्य तद्वाक्यं निशम्य सहसौवलः ।

दुर्योधनमिदं काले कर्णो वचनमब्रवीत् ॥ १
 प्रवाज्य पाण्डवान्वीरान्स्वेन वीर्येण भारत ।

C 3 14773
 B 3 237 2
 K 3 238 2

27 °) Ś1 M2 च, B2-4 Dn D1-8 T1 G2 नु (for न)
 B1 भिद्येद्य B4 [आ]स्रवेच, D2 अयेत, T1 [आ]ध्रुवेत; T2
 मृयेत, G2 म्रुवेत, M2 [आ]स्रवेत (for स्रवेत). — °) Ś1
 K1 2 B1 3 Dc D2 T1 प्रमिच्ये, K4 B4 प्रमिच्ये, T2 G1
 [अ]वसीदे, G2 [अ]वमज्ये, G4 [अ]मिच्ये (for प्रमिच्ये)
 — °) K4 B4 Dn D1 8 T1 G2 अरक्ष्यमाण, T2 G1 2 4 M
 अवेक्षमाण (G1 ण) (for अरक्ष्यमाण) Ś1 K1 2 च तथा
 (for शतधा) B1 2 4 Dn D4 8 G1 2 प्र (G1 वि)कीर्यद्,
 T1 प्रकुर्युद्, G4 प्रदीर्यद् (for विशीर्येद्)
 29 °) Ś1 K2 च (for हि) Ś1 K2 हित्वा; T1 G4 या
 (for ग) K2 4 D2 ष्व, T1 G4 षक (for ष्व) — °)
 G1 प्रतिगन्तुम् (for पुनरागन्तुम्) K2 इक्षेत् (for इच्छेत्)
 — °) D2 अश्व, T2 अनेन, G1 अनुक्त (for अन्यत्र) T2
 पद्विनाद् (for पद्विनाद्) B4 अनेकान् (for अनेकान्)
 — °) B1 D2 माणश्च, T G1 4 माण स; G2 माणाद्रि;
 M माणाद् (for माणस्तु) D4 8 T2 सुसुधुर्, G1 सुहृत्
 (for सुमूर्षून्)
 30 °) K4 Dc T G2 4 M धनुर्ग्रह — °) K2 B2
 8 (for तद्) B1-3 Dn D2 4 8 G2 भीमवेग (for लोक)
 — °) Ś1 K1 2 तानि तानि, Dn2 M1 तानि यस्य (for तानि

तस्य) — °) Ś1 तस्यास्त्र, K1 2 तस्यात्र, B2 प्तस्य, T1 G2
 M1 तत्, G2 जय, M2 स य (for त्रय) K1 प्रसहेत्, T2
 G2 विपहेत B2 2 Dn D5 8 G2 [S]त्र, B4 [S]स्य, Dc
 [S]पि (for नु) G1 तेजो न सेहेत ततो नु को नु
 31 °) K2 4 B D (except D2) G2 M1 दुर्योधन
 B1 T2 G1 रहित, D2 8 सहित Ś1 K1 2 सौवलस्य; K2
 B D G2 लोय (D2 2 लेन), K4 लेय — °) B1 उवाच
 यत्, D2 प्रावोधयत्, S (except G2) अवोचता (for अवोध
 यत्) — °) K D2 2 2 चाप्रहृष्टो, B1 Dc2 S (except T1
 G2) चापि हृष्टो, D1 Cnp चाय हृष्टो (1) T G1 4 तेजा
 (T2 चेता also as in text)

Colophon — Major parvan Ś1 K1 2 Dn2 G2 4
 भारण्य — Sub parvan K2 4 B Dc Dn1 n2 D2-4 8
 G2 4 घोषयात्रा; Dn2 पार्थिव[घो]षयात्रा — Adhy name
 K1 2 वृतराष्ट्रवाक्य, D1 वृतराष्ट्रनिवेदित, G1 वृतराष्ट्रप्रलाप
 — Adhy no (figures, words or both) B4 307,
 Dn 235 (Dn2 234), D1 238, T G1 226, G2 4 M1
 228, M2 (ong) 230 (inf ln 208) — Śloka no
 Dn 32, D1 29

C 3 14773
B 3 237 2
V 3 238 2

भुङ्क्ष्वेमां पृथिवीमेको दिवं शम्बरहा यथा ॥ २
 प्राच्याश्च दाक्षिणात्याश्च प्रतीच्योदीच्यवासिनः ।
 कृताः करप्रदाः सर्वे राजानस्ते नराधिप ॥ ३
 या हि सा दीप्यमानेव पाण्डवान्भजते पुरा ।
 साद्य लक्ष्मीस्त्वया राजन्नवाप्ता भ्रातृभिः सह ॥ ४
 इन्द्रप्रथगते यां तां दीप्यमानां युधिष्ठिरे ।
 अपश्याम श्रियं राजन्नाचिरं शोककृशिताः ॥ ५
 सा तु बुद्धिवलेनेयं राजस्तस्माद्युधिष्ठिरात् ।
 त्वयाक्षिप्ता महाबाहो दीप्यमानेव दृश्यते ॥ ६
 तथैव तव राजेन्द्र राजानः परवीरहन् ।

शासनेऽधिष्ठिताः सर्वे किं कुर्म इति वादिनः ॥ ७
 तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला मागराम्बरा ।
 सपर्यतवना देवी मग्रामनगराकरा ।
 नानावनोद्देशवती पत्तनैरुपगोमिता ॥ ८
 बन्धमानो द्विजै राजन्पूज्यमानश्च राजभिः ।
 पौरुपादिवि देवेषु आजसे रश्मिवानिव ॥ ९
 रुद्रैरिव यमो राजा मरुद्भिरिव वासवः ।
 कुरुमिस्त्वं वृतो राजन्भासि नक्षत्रराडिव ॥ १०
 ये स्म ते नाद्रियन्तेऽऽज्ञा नोद्विजन्ते क्रदा च न ।
 पश्यामस्ताञ्छ्रिया हीनान्पाण्डवान्भवनवासिनः ॥ ११

226

1 ^{b)} N G₂ शकुनिस्त्रदा (for महमौवल्) — ^{c)} K₄
 B₁ D₂ १ G₂ ४ वाक्य, T₁ राजन् (for काले) — ^{d)} N G₂
 कर्णेन महितोद्वधीत्

2 Before 2, G₁ ins कर्ण — ^{a)} T₁ सर्वान् (for
 वीरान्) — ^{c)} T₁ [पु]तर (for [इ]मां) D₂ सर्वा (for एको)
 — ^{d)} K₄ B₁ ४ Dn₁ n₂ M₂ दिवि (for दिव) D₁ सुर
 पतिर् (for शम्बरहा) — After 2, T G₁ २ ४ ins

1099* तवाद्य पृथिवी राजन्निखिला सागराम्बरा ।

सपर्यतवनाकारा महस्यावरजङ्गमा ।

[(L 1)=8^{ab} — (L 2) Prior half = (var) 8^c]

3 ^{a)} Ś₁ दक्षिणात्याश्च — ^{b)} B₄ दिव्यमानवा (for
 [इ]दीच्यवासिन) — ^{d)} T₁ भाःमन^c (for राजान^c) K₂ ४
 D₁₋₃ जना^c (for नरा^c)

4 ^{a)} D₂ या पुरा, T₂ सा हि मा (for या हि मा) K₄
 D₂ २ प्र (for मा) — ^{b)} B₄ Dc Dn अभजत् (for भजते)
 — ^{c)} D₁ सा हि, G₁ मय्यग् (for माद्य) D₂ स्वय (for
 स्वया) Dc प्राप्ता (for राजन्) — ^{d)} Dc दुराप्ता (for
 अवाप्ता)

5 ^{a)} Ś₁ प्रस्य, K₁ ३ प्रस्ये (for प्रस्य) K₂ D₁ ६
 गतां (for गते) S₁ K₂ यात्रां; B₁ रात्रां, D₂ यां यां; D₄
 याता, T₁ यावा; T₂ यात (for या ता) — ^{b)} B₁ दीप्यमाने,
 D₄ माना — ^{c)} K₂ ४ अपश्यामि B₁ तत्ते राजन्, B₂ ३
 Dc D₄ ६ G₂ महाराज, B₄ महीपाल (for श्रिय राजन्)
 — After 5^c, B₄ D (except D₁₋₃ ३) G₂ ins

1100* दृश्यते सा तवाद्य त्रै ।

शयत्रवस्तव राजेन्द्र

— ^{d)} T₂ G₁ अचिराद्, G₂ ४ सुचिर S₁ K₁ Dn₁ n₂

D₁ ४ ६ शोककषिता^a; D₂ स्वा समागत

6 ^{a)} Ś₁ K₁ २ T₁ माकु-, K₂ D₁ ६ T₂ G₁ माद्य, B₄
 मा श्रीर (for मा तु) K₁ [पु]व, B₄ [इ]पुम् (for [इ]य)
 — ^{b)} T₁ राजन्, G₁ राजात् (for राज) T₂ तस्य (for
 तस्माद्) S (except G₂) तयाविधात् (for युधिष्ठिरात्)
 B₄ अपहाय युधिष्ठिर — ^{c)} B₄ स्वयि श्रिता (for स्वयाक्षिप्ता)

7 ^{a)} S₁ K₁ २ तदेव (for तथैव) — ^{c)} K₄ नेपु
 स्थिता, B₄ ने विष्ठिता, S नेवस्थिता (G₂ ने युधिता)

8 ^{a)} B₄ Dn₂ D₄ ६ ते वय, Dn₁ n₂ तवय (for
 तवाद्य) — G₁ om (hapl) 8^b-9^c — ^{b)} Ś₁ K₄ Dc
 D₂ T₁ G₂ अखिला, D₁ सकला (for निखिला) — ^{c)} T₁
 वना चय, T₂ वना देव, G₄ वनाकारा (for वना देवी)
 — ^{d)} T₂ नगराकरपूरिता, G₄ महस्यावरजङ्गमा — ^{e)} D₁
 विधो^c (for वनो) — ^{f)} B₂ Dn D₄ ६ G₂ पर्वने^c (for
 पत्तने^c) — After 8, T G₂ ४ M ins

1101* नानाजनपदाकीर्णा स्कीतराष्ट्रा महावला ।

9 G₁ om 9^a (cf v l 8) — ^{a)} D₁ स्तूय, D₂ T
 G₂ ४ M₁ नद्यं (for बन्ध^c) D₂ चृपं (for द्विजं) — ^{b)}
 D₂ तथा द्विजं (for च राजभि) G₂ ४ M₂ भासि नक्षत्र
 राडिव (= 10^d) — ^{d)} B₂ सधवानिव, T₁ G₁ ४ M₁
 रश्मिमा^c

10 ^{a)} G₂ राजन् (for राजा) — ^{c)} S₁ K₄ T₂ G₂ ४
 म; T₁ तु (for स्व)

11 ^{a)} B₂₋₄ Dc Dn D₄ ६ T₁ G₂ य^c (for ये) Ś₁
 K₁ ३ न द्रियते, B₂₋₄ Dc Dn D₄ G₂ नाद्रियेत (for यन्ते)
 Ś₁ K₁ २ B₁ स्वा, T₁ M [S]स्नात्, G₄ [S]स्मिन (for ऽऽज्ञा)
 K₂ ये पुरा दीप्यमानाश्च, K₄ चेस्मानपुरा नाद्रियते, D₂ ३ ये
 स्मास्तु नाद्रियते तु, T₂ G₁ २ ये नाद्रियतेऽज्ञानात्वां (G₂ ह्या
 — ^{b)} S₁ K₁ २ D₂ ३ ६ उद्विजत्, D₁ नोद्विजेत्, T G₁ २

श्रूयन्ते हि महाराज मरो द्वैतवनं प्रति ।
 वसन्तः पाण्डवाः सार्धं ब्राह्मणैर्वनवासिभिः ॥ १२
 स प्रयाहि महाराज श्रिया परमया युतः ।
 प्रतपन्पाण्डुपुत्रांस्त्वं रश्मिमानिव तेजसा ॥ १३
 स्थितो राज्ये च्युतात्राज्याच्छ्रिया हीनाश्रिया वृतः ।
 असमृद्धान्ममृद्धान्मृद्वार्थः पश्य पाण्डुसुतानृप ॥ १४
 महाभिजनसंपन्नं भद्रे महति संस्थितम् ।
 पाण्डवास्त्वाभिवीक्षन्तां ययातिमिव नाहुपम् ॥ १५
 यां श्रियं सुहृदश्चैव दुर्हृदश्च विगां पते ।
 पश्यन्ति पुरुषे दीप्ता सा समर्था भवत्युत ॥ १६
 समस्यो विपमस्थान्दि दुर्हृदो योऽभिवीक्षते ।
 जगतीस्थानिवाद्रिस्थः किं ततः परमं सुखम् ॥ १७

न पुत्रधनलाभेन न राज्येनापि विन्दति ।
 प्रीति नृपतिशार्दूल याममित्राघदर्शनात् ॥ १८
 किं नु तस्य सुखं न स्यादाश्रमे यो धनंजयम् ।
 अभिवीक्षेत सिद्धार्थो वल्कलाजिनवाससम् ॥ १९
 सुवाससो हि ते भार्या वल्कलाजिनवाससम् ।
 पश्यन्त्वसुखितां कृष्णां सा च निर्विद्यतां पुनः ।
 विनिन्दतां तथात्मानं जीवितं च धनच्युता ॥ २०
 न तथा हि सभामध्ये तस्या भवितुमर्हति ।
 वैमनस्यं यथा दृष्ट्वा तव भार्याः स्वलंकृताः ॥ २१
 एवमुक्त्वा तु राजानं कर्णः शकुनिना सह ।
 तूष्णीं बभूवतुरुभौ वाक्यान्ते जनमेजय ॥ २२

C 3 14795
 B 3 237 23
 P 3 236 25

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पद्मिंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २२६ ॥

न प्रीयते (for नोद्विजन्ते) K₅ श्रिया परमया युता, B Dc
 Dn D₂ c G₂ न च (B₁ तु) ते (B₂ Dn₂ n₃ G₂ ये)
 शासन स्थिता
 12 °) K₂ B₁ 2 4 Dn D₂ 5 T₁ G₂ श्रूयते T₁ G₂
 च (for हि) — °) D₂ मरं (for मार्यं)
 13 °) B₁ 2 4 D₂ T₁ M स, D₁ त्व (for स) T₂
 प्रियाभिर (for प्रयाहि) T₁ चाहो, M₂ राजन् (for राज)
 — °) B Dn D₂ 6 G₂ तापयन् (for प्रतपन्) D₁ च, D₂
 तान (for त्व) — °) B₂ 3 T₂ G₁ 2 4 M₁ रश्मिमान
 (for चान)
 14 °) T₁ G₂ 4 M न्यानात् (for राज्यात्) — °) B₁
 हि ते भार्या (for श्रिया हीनात्) S₁ K₁ 3 G₁ युता (for
 वृता) — °) D₁ समृद्धं मन् (for समृद्धान्) — °) S₁
 K₁ 2 वने (for नृप)
 15 °) T₂ अनेकयत्सपन्न — °) K₂ पदे (for भद्रे)
 B₂ S (except G₂) च स्थित (for मं) — °) B₁ Dc₁ D₂
 T₂ G₁ स्वमि (for स्वाभि) Ś₁ K Dc D₂ पश्यतु, B₂ Dn
 D₁ 3 वीक्षतु (for वीक्षन्ता) — °) K₂ तिमिह (for
 तिमिव)
 16 °) Ś₁ K₁ 2 transp सुहृदश्च and दुर्हृदश्च — °)
 G₂ 4 पौरुषं (for पुरुषे) — °) Dc D₁ स समर्थो, T₁
 यामयाश्च, G₁ सा समया (for सा समर्था) T₂ यामया च
 विना पते
 17 °) B₁ Dc समर्थो (for स्थो) — °) Some N
 MSS वीक्षते — °) G₂ 4 M जगतिस्थान T₁ विपम

स्याश्च यानन्ध, T₂ G₁ भूमिस्थाश्चैव यानस्थ — °) B Dn
 D₁ 4 c T₁ G₁ 4 जत (for तत) D₂ शुभ (for सुखम्)
 18 °) D₂ यत्र, T₂ G₁ पुनर् (for पुत्र) K₄ लोपेन,
 D₂ लोभेन (for लाभेन) — °) K₄ B₁ 3 D₂ T₁ [अ]भि
 (for [अ]पि) K₄ D₂ नदति (for विन्दति) T₂ राज्य
 लाभेन विदति, G₂ 4 राज्येनापि च विं — °) G₁ प्रिय (for
 प्रीति) — °) K₂ T₁ G₁ 3 M अमित्राय; D₁ ब्राह्म, T₂
 G₂ त्रस्य, G₂ ब्राधि (for ब्राघ)
 19 °) = 20^b B₂ मवृत् (cf v1 20)
 20 T₂ G₁ 4 om (hapl) 20^{ab} — °) Ś₁ हि
 तद्भार्या, B₁ भीमनिभा (for हि ते भार्या) — °) = 19^d
 K₂ 4 B₁ 3 D G₂ मवृता — °) B₄ D₁ 3 [अ]सुखिनी,
 Dc Dn D₂ c G₂ 1 दुःखिता (for [अ]सुखिता) — °) T₂
 तु (for च) B₁ निर्विण्णतां; S (except T₂ G₂) निर्वेद्यतां
 — °) B₁ विनिद्य च, D₂ निदती, T₁ निदती (for निन्दता)
 S₁ K₁ 2 विन्द (K₂ छ)माना चात्मान; K₂ 4 D₁ 3 c G₂ 4
 M विनिदती (K₂ 4 D₁ 2 दता, D₂ छता) चाप्यात्मान, T₂
 दीनता च स्वभर्तृणा, G₁ जितानां च स्वभर्तृणां — °) K₂
 जीवत, T₂ G₁ जीरतां (for जीवित) K₁ B₂ 4 Dn G₂ 4
 धनच्युत, B₂ D₁ T₁ च्युत, T₂ G₁ च्युति, G₂ च्युता
 — After 20, S (except G₂) ins
 1102^a दाराणा ते श्रिय दृष्ट्वा दीप्तमद्य जनाधिप ।
 21 °) Ś₁ K₁ 3 D₂ तस्याभूत्समुत्तम — °) T₁
 तव भार्या स्वलंकृता
 22 Before 22, B D (except D₁ 3 c) G₂ ins चेत्

२२७

वैशंपायन उवाच ।

कर्णस्य वचनं श्रुत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
 हृष्टो भूत्वा पुनर्दीन इदं वचनमब्रवीत् ॥ १
 ब्रवीषि यदिदं कर्ण मयं मे मनसि स्थितम् ।
 न त्वभ्यनुज्ञा लप्स्यामि गमने यत्र पाण्डवाः ॥ २
 परिदेवति तान्वीरान्धृतराष्ट्रो महीपतिः ।
 मन्यतेऽभ्यधिक्तांश्चापि तपोयोगेन पाण्डवान् ॥ ३
 अथ वाप्यनुबुध्येत नृपोऽस्माकं चिकीर्षितम् ।
 एवमप्यायति रक्षन्नाभ्यनुज्ञातुमर्हति ॥ ४
 न हि द्वैतवने किञ्चिद्विद्यतेऽन्यत्प्रयोजनम् ।

उत्पादनमृते तेषां वनम्यानां मम द्विषाम् ॥ ५
 जानासि हि यथा क्षत्ता द्यूतकाल उपस्थिते ।
 अब्रवीद्यच्च मां त्वां च मौवलं च वचस्तदा ॥ ६
 तानि पूर्वाणि वाक्यानि यच्चान्यत्परिदेवितम् ।
 विचिन्त्य नाधिगच्छामि गमनायेतराय वा ॥ ७
 ममापि हि महान्दर्पो यदहं भीमफल्गुनौ ।
 क्लिष्टावरण्ये पश्येयं कृष्णया महिताविति ॥ ८
 न तथा प्राप्नुयां प्रीतिमत्राप्य वसुधामपि ।
 दृष्ट्वा यथा पाण्डुमुनान्वल्कलाजिनवाममः ॥ ९
 किं नु स्यादधिकं तस्माद्यदहं द्रुपदान्मजाम् ।

उ* (resp वैशंप) — ^a) K₃ D₁ २ ३ [अ]ध, K₄ च (for तु) — ^b) Ś₁ K₁ २ ४ D₂ ३ ५ शकुनिरेव च (for 'ना मह)

Colophon — Major parvan S₁ K₁ २ Dn₂ G₂ ४
 आरण्य — Sub parvan K₃ ४ B D G₂ ३ M₂ घोषयात्रा
 — Adhy name M₂ कर्णवाक्य — Adhy no (figures,
 words or both) B₄ 308, Dn (Dn₁ marg) 236
 (Dn₂ 235), D₁ 239, T G₁ 227 G₂ ४ M 229
 — Śloka no Dn₁ n₂ D₁ 23, Dn₂ 24

227

1 ^a) T₁ M तु वच (for वचन) — ^b) K₂ T₁ तथा,
 B D (except D₁) G₃ तत (for तदा) — ^c) B₁ तूर्णी
 (for हृष्टो) T₁ पुनरथो (for पुनर्दीन) — ^d) S (except
 G₃) राधेयमिदमब्रवीत्

2 ^b) B₁ च मनसि, B₂₋₄ Dn D₄ ६ G₃ मनसि मे (by
 transp), G₂ ४ M तद्गदये T₁ तस्मै हृदि मस्थित — ^c)
 B₁ च (for तु) T₁ हि (for [अ]भि) K₂ ४ D₁ लिप्सामि;
 T G₂ ४ M लप्स्येह (for लप्स्यामि) G₁ तस्य स्वनुज्ञा लप्स्येह

3 ^a) S₁ K₁ २ ४ D₁ ३ देवते हि तान् (hypermetric),
 B₄ D₂ देवयते (for 'देवति तान्) — ^b) D₂ ह्ये हि पाह
 वान्, T₂ G₁ इंद्रिकासुत — ^c) T₁ हि (for [S]भि)

4 ^a) T₁ तु (for [अ]पि) — ^b) Dc चिकीर्षितु — ^c)
 S (except G₃) एताम् (for एवम्) Ś₁ अप्यायनीन्, G₁
 M₁ अच्यायतीं S₁ रक्षेन् (for रक्षन) — ^d) K₃ D₁ ३ (m

ns in text) ३ T₂ अहंमि (for अहंति)

5 ^c) K₂ ३ उन्मादनमृते; Dc उत्पादनमृते, T₁ G₂ ४
 M उन्मादनादते, T₂ G₁ उन्मादनमि(T₂ 'मृ)द — ^d) B₂
 D₄ ६ G₃ 'म्याने (for 'म्याना) Ś₁ K₁ २ B Dn D₄ ६
 महाद्युते, T₂ मत्द् द्विषा, G₂ ४ अपि द्विषां

6 ^a) B₂ ४ D₂ ३ जानामि, G₄ 'नि (for 'मि) D₂ ३
 [ए]व (for हि) K₄ जानात्येव तथा क्षत्ता (in १५ in text)
 — ^c) K₄ D₂ ३ यत्तु (for यच्च) S (except G₃) अत्र
 वीर्यां च मां चैव — ^d) Dn वचन (for च वचस्) D₂
 तथा (for तदा)

7 ^a) Dc यानि, T₂ G₁ तम (for तानि) B Dn
 D₂ ४ ६ T G₁₋₃ मर्याणि (for पू) — ^b) T₁ [अ]न्य (for
 [अ]न्यत) D₂ अपि (for परि) — ^c) B₁ आश्रित्य (for
 वि'), and मा (for न) T₁ निश्चिन गच्छेद्, T₂ निश्चयो
 राजो, G₁ २ ४ M निश्चय गच्छेद् (G₁ राजा, G₄ गच्छेद्) (for
 नाधिगच्छामि) — ^d) = 14^b B₄ विजयाय (for गमनाय)
 D₁ च (for वा)

8 ^a) Ś₁ K₁ २ च, T G₁ २ सु (for हि) K₄ D₂
 महाहर्षो — ^b) N (except Ś₁ K₂) G₃ 'काल्युनौ — ^c)
 K₃ कृष्टा (for क्लिष्टा) — ^d) D₁ [अ]पि (for [इ]ति)

9 The sequence in K₃ ४ Dc D₁₋₃ is 8 11, 10,
 9, 12 — ^a) B₁ २ ४ [अ]वामुया, B₂ Dn D₄ ६ G₂ ३ M
 द्या (for प्रा) — ^b) B₁₋₃ Dn D₄₋₆ G₃ इमा (for अपि)
 — ^d) K₁ २ 'वामिन; T₁ 'वाममान्

10 For sequence in K₃ ४ Dc D₁₋₃ cf v 1 9
 — ^a) K₄ Dn₁ n₂ तु, D₂ तद् (for तु) T₂ वास्यधिक

द्वौपदीं कर्णं पश्येयं कापायवसनां वने ॥ १०
 यदि मां धर्मराजश्च भीमसेनश्च पाण्डवः ।
 युक्तं परमया लक्ष्म्या पश्येतां जीवितं भवेत् ॥ ११
 उपायं न तु पश्यामि येन गच्छेम तदनम् ।
 यथा चाभ्यनुजानीयाद्गच्छन्तं मां महीपतिः ॥ १२
 म सौवलेन महितस्तथा दुःशासनेन च ।
 उपायं पश्य निपुणं येन गच्छेम तदनम् ॥ १३
 अहमप्यथ निश्चित्य गमनायेतराय वा ।
 काल्यमेव गमिष्यामि ममीपं पार्थिवस्य ह ॥ १४
 मयि तत्रोपविष्टे तु भीष्मे च कुरुमत्तमे ।
 उपायो यो भवेद्दृष्टस्तं ब्रूयाः सहस्रौवलः ॥ १५
 ततो भीष्मस्य राज्ञश्च निगम्य गमनं प्रति ।

व्यवसायं करिष्येऽहमनुनीय पितामहम् ॥ १६
 तथेत्युक्त्वा तु ते सर्वे जग्मुरावसथान्प्रति ।
 व्युपितायां रजन्यां तु कर्णो राजानमभ्ययात् ॥ १७
 ततो दुर्योधनं कर्णः ग्रहसन्निदमव्रवीत् ।
 उपायः परिदृष्टोऽयं तं निबोध जनेश्वर ॥ १८
 घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
 घोषयात्रापदेऽनेन गमिष्यामो न संशयः ॥ १९
 उचितं हि सदा गन्तुं घोषयात्रां विशां पते ।
 एवं च त्वां पिता राजन्ममनुज्जातुमर्हति ॥ २०
 तथा कथयमानौ तौ घोषयात्राविनिश्चयम् ।
 गान्धारराजः शकुनिः प्रत्युवाच हसन्निव ॥ २१
 उपायोऽयं मया दृष्टो गमनाय निरामयः ।

C ३ 14817
 B ३ 238 22
 K ३ 239 22

(for च्छाद) — ^b) T₂ यदने (for यदह) — ^c) T₁
 पश्यामि (for पश्येय) — ^d) K₄ D₂ ३ ६ कापाय, B₂ ६
 कापाय K₃ नायग, T₂ G₁ नामपि (for ना वने)

11 For sequence in K₄ ६ Dc D₁₋₃ cf v l 9
 — ^a) K₃ यदि मा, T₁ यद्वि — ^b) B₄ भीमसेनेन K₄
 पाण्डवा — ^c) D₂ उक्त परमया मत्तया

12 ^a) S₁ K₁ ३ B₄ Dc तु न (by transp), S (except
 T₁ G₂) नानु K₃ पश्यामो, T₁ गच्छामि (for पश्यामि)
 — ^b) = 12^d D₁ ३ गच्छामि (for गच्छेम) — After
 12^a), T₂ G₂ read 14, repeating it in its proper place
 — S₁ K₁ ३ ६ om (hapl) 12^c-13^d — ^c) T G₁ M
 यत्र वा, G₂ ६ म यथा (for यत्र च) D₂ [अ]भ्यनु^०, T₁
 G₂ ६ M हानु, G₁ नाम्यनु^० (for [अ]भ्यनु^०) — ^d) K₃ मा
 व्रजन, B₄ S (except G₂) व्रजतं मा, D₂ इच्छन्तोत्सान (for
 गच्छन्तं मा)

13 S₁ K₁ ३ ६ om 13 (cf v l 12) — ^a) B₁
 सौवलेयेन (for स सौवलेन) T₂ G₁ सर्वेश्व (for महितम्)
 — ^b) = 12^b K₂ गच्छाम, D₂ गच्छामि (for गच्छेम)

14 For T₂ G₂ cf v l 12 — Before 14, D₂ ins
 क्णं द^० — ^a) S₁ K Dc D₁₋₃ ६ अहमद्य विनिश्चित्य, G₂ ६
 नृ चाप्या G₂ अहमप्य) नुगच्छामि — ^b) = 7^d D₂ D₂
 G₁ ३ (second time) च (for वा) — ^c) K₁ ३ B D G₂
 (second time) कल्पम् (for काल्यम्) — ^d) T₂ (first
 time) om 14^d K₃ D₂ T₁ ह (for हि)

15 ^a) S₁ K₁ ३ ६ Dc D₂ ३ T₂ G₁ ३ M₂ च (for
 तु) — ^b) D₁ तु (for च) D₁ M₁ सत्तम — ^c) B₁

मे (for यो) — ^a) S₁ K₂ तद् (for त) S₁ K₂ Dc
 D₂ ब्रूयात् (for ब्रूया) S₁ K₁ ३ तत्र (for सह-)

16 ^a) K₃ B D (except D₂ ३) G₂ ३ M₂ वचो (for
 ततो) — ^b) K₁ ३ निशाम्य T₁ वचन प्रति — ^d) S₁
 शाय्य (for नीय)

17 B₄ om (hapl) 17^b-19^c — ^a) S₁ K₃ ६ Dc
 D₂ ३ अभ्यगात्, K₁ ३ D₂ अववीत् (for अभ्यचात्)

18 B₄ om 18 (cf v l 17), K₁ ३ D₂ om (hapl)
 18^{ab} — ^b) K₃ ६ Dc D₁ ३ वाक्यम् (for इदम्) — ^c)
 Dc M₁ यस्, T₁ नस् (for ऽय) — ^d) K₄ Dc T₁ G₁ ३ ६
 M जनाधिप, B₂ नेश्वर, T₂ नराधिप

19 = 23 B₂ om 19^c (cf v l 17) — ^b) Dc₂ D₂
 G₂ ६ स्वप्रतीक्ष्या T G₁ ३ ६ M महा (G₁ ही) सुज (for
 नरा) — ^d) B₄ वन प्रति (for न मदाय)

20 T₂ om 20^{ab} — ^a) G₄ उचिता B₄ तु; T₁ ते
 (for हि) — ^b) G₁ ६ M घोषयात्रा G₁ ३ ६ न मराय
 (for विशा पते) — ^c) B₄ त्वा च (by transp), Dc₂
 D₂ M च स्वा, T₂ चोक्तं, G₂ चैस्वा K₄ त्वपिता, G₁
 स्वपिता (for त्वा पिता) — ^d) T₂ G₁ स्वामनु^० (for समनु^०)

21 ^a) K₁ ६ B₄ D (except D₂ ३ ६) G₂ ३ M₂ तु
 (for तौ) — ^b) K₃ श्वितौ, B₁ श्वये — ^c) K₂ D₂ गधार-
 राज B₁ सुवल (for शकुनि) — ^d) S (except G₂)
 इत्यु (for प्रत्यु) B₁ शकुनि प्रत्युवाच ह

22 ^a) G₁ [S]व (for ऽय) K₄ D₂ ३ महान (for
 मया) — K₄ om (? hapl) 22^c-23^d — ^c) S₁ K₃
 D₂ वो, T₂ G₁ वै (for नो) — ^d) B₄ D₂ D₂ वोव, D₁

C 3 14817
D 3 238 22
V 3 239 22

अनुज्ञास्यति नो राजा चोदयिष्यति चाप्सुत ॥ २२
घोषा द्वैतवने सर्वे त्वत्प्रतीक्षा नराधिप ।
घोषयात्रापदेशेन गमिष्यामो न संशयः ॥ २३

तनः प्रहसिताः सर्वे तेऽन्योन्यस्य तलान्ददुः ।
तदेव च विनिश्चित्य ददृशुः कुरुपत्तमम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तविंशत्यधिकद्विंशतानमोऽध्याय ॥ २२७ ॥

२२८

वैशंपायन उवाच ।
धृतराष्ट्र ततः सर्वे ददृशुर्जनमेजय ।
पृष्ठा सुखमथो राज्ञः पृष्ठा राज्ञा च भारत ॥ १
ततस्तैर्विहितः पूर्वं समज्ञो नाम बल्लवः ।
समीपस्थास्तदा गावो धृतराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ २

अनन्तरं च राधेयः शकुनिश्च विशां पते ।
आहतुः पार्थिवश्रेष्ठं धृतराष्ट्रं जनाधिपम् ॥ ३
रमणीयेषु देशेषु घोषाः संग्रति कौरव ।
स्मरणासमयः प्राप्तो वत्मानामपि चाङ्गनम् ॥ ४
मृगया चोचिता राजन्नस्मिन्काले सुतस्य ते ।

नोदं ; D₂ मोदं (for चोदं) K₁ ; D₁ चा (for च) D₁
पुन , G₁ [अ]च्युत (for [अ]च्युत)

23 = 19 K₂ ; D₁ om 23 (for K₂ cf v 1 22),
Dc om 23^{ab} — ^b) B₁ D₆ G₄ स्वप्रतीक्षया T G₂ ;
M जनाधिप, G₁ महीभुज — ^d) G₁ ; गमिष्याम, G₂ *मि
S (except G₂) सर प्रति (for न सदाय*)

24 ^b) K₄ T₁ ह्यन्यो*, B₄ अन्यो* (for तेऽन्यो*)
K₁₋₃ T₁ बलान् ; K₁ M T₂ G₂ ; तल (for तलान्) — ^c)
K₂ D₂ ; तदेव, D₆ तदेव K₂ ; D₁₋₃ ; तु (for च) T₁
म (for वि)

Colophon B₂ reads it in marg — Major parvan
Ś₁ K₁ ; D₂ G₂ ; आरण्य — Sub parvan K₂ ; B
Dc D₂ D₁₋₃ ; M₂ घोषयात्रा — Adhy no (figures,
words or both) B₄ 309, Dn (Dn₁ marg) 237
(Dn₂ 236), D₁ 240, T G₁ 228, G₂ ; M 230 (M₂
232) — Śloka no Dn 24, D₁ 23

228

1 ^b) M₁ दृष्टा ते (for ददृशुर्) T₁ पृथिवीपति (for
जनमे) — ^c) Ś₁ K₁ ; B₁ sm ; Dc₂ D₁ ; T₁ G₂
दृष्टा, K₄ D₂ पृष्ट, M स्पृष्टा (for पृष्टा) K₁ G₁ राज्ञा,
K₄ D₂ ; जा (for 'ज्ञ') — ^d) B₂ D₂ पृष्टो ; B₂ (m as
in text) ; G₁ पृष्ठा

2 ^a) D₂ सर्व, M₂ पूर्वं (for पूर्वं) — ^b) K₁ ; मगवो,

G₂ ; मगवो (for मगवो) K₁ बलम ; M₂ पल्लव* (for
यल्लव) — T₂ om 2^c-3^b — ^c) D₂ G₄ तथा (for तदा)
Ś₁ K₂ D₆ गा वै ; T₁ गोप (for गावो)

3 T₂ om 3 (cf v 1 2) — ^b) T₁ G₄ M महारय ;
G₁ ; महाबल* (for विशां पते) — ^c) K₂ D₁ पाद्व* (for
पार्थिव*) — ^d) Ś₁ K₁ ; नगधिप, Dc T₁ जन्यर
(for जना*)

4 T₂ om 4^{ab} (cf v 1 2) — ^b) K₁ (marg sec m)
घोवान् ; M₂ घोरा (for घोषा) M₁ पार्थिव (for कौरव)
— ^c) Ś₁ K₁ ; Dn D₄ ; स्मरणे, B₁ T₁ G₁ ; M₂
स्मरणा, D₁ स्मरणो (for स्मरणा) S₁ मशय (for मसय)
ॐ Cn स्मरणे स्मरणहेतौ कर्मणि । गवा मरुयापूर्वक उयोवर्ण
जातिनाम्ना लेखने । स्मरणासमय इति गौडा पठन्ति । ॐ — ^d)
K₂ ; (m as in text) D₁ काचन, B₄ चाकने, T₂ G₂ ;
चाकित्तु, G₁ चाकिन (for चाङ्गनम्)

5 ^a) Ś₁ K₂ ; (m as in text) Dn₁ D₂ ; T₁ M₂
चोदिता (for चोचिता) — ^b) D₁ ; G₁ ; तस्मिन् (for
अस्मिन्) G₂ लोके (for काले) K₄ तु तस्य (for तु*)
Ś₁ ह (for ते) — ^c) Ś₁ K₁ ; गमने — ^d) B₁₋₃ Dn
D₂ ; G₂ समनु*, T₁ तदनु* (for त्वमनु*)

6 ^a) K₁ शोभन (for 'ना) — ^b) B Dn D₄ ;
G₂ ; हि (for च) K₁ ; परिरक्षण (for मसच*) D₂
गवां चैवमवेक्षण ; G₁ गयाना च समीक्षण — ^c) K₂ B₂ D₄
M विस्रमस्तु ; T₂ G₁ सविश्रमे (G₁ 'भो), G₂ ; सु (G₄ म)
विस्रम्य Ś₁ K₁ ; D₂ ; च (for तु) K₁ Dc D₁ ;
कर्तव्यो, G₄ कर्तव्य (for गन्तव्यो) — ^d) S₁ L₁ बह्वभाना,

दुर्योधनस्य गमनं त्वमनुजातुमर्हसि ॥ ५

धृतराष्ट्र उवाच ।

मृगया शोभना तात गवां च समवेक्षणम् ।

विश्रम्भस्तु न गन्तव्यो बलवानामिति स्मरे ॥ ६

ते तु तत्र नरव्याघ्राः ममीप इति नः श्रुतम् ।

अतो नाम्यनुजानामि गमनं तत्र वः स्वयम् ॥ ७

छन्नना निर्जितास्ते हि कर्शिताश्च महावने ।

तपोनित्याश्च राधेय समर्थाश्च महारथाः ॥ ८

धर्मराजो न संकृष्येद्धीमसेनस्त्वमर्षणः ।

यत्रसेनस्य दुहिता तेज एव तु केवलम् ॥ ९

यूयं चाप्यपराध्येयुर्दर्पमोहसमन्विताः ।

ततो विनिर्दहेयुस्ते तपसा हि समन्विताः ॥ १०

अथ वा मायुघ्ना वीरा मन्युनाभिपरिषुताः ।

सहिता बद्धनिस्त्रिंश दहेयुः शस्त्रतेजसा ॥ ११

अथ यूयं बहुत्वात्तानारभध्वं कथंचन ।

अनार्यं परमं तत्स्यादशक्यं तच्च मे मतम् ॥ १२

उपितो हि महाबाहुरिन्द्रलोके धनंजयः ।

दिव्यान्यस्त्राप्यवाप्याथ ततः प्रत्यागतो वनम् ॥ १३

अकृतास्त्रेण पृथिवी जिता वीभत्सुना पुरा ।

किं पुनः म कृतास्त्रोऽद्य न हन्याद्वो महारथः ॥ १४

अथ वा मद्वचः श्रुत्वा तत्र यत्ता भविष्यथ ।

उद्विग्नवासो विश्रम्भाद्दुःखं तत्र भविष्यति ॥ १५

अथ वा सैनिकाः केचिदपकुर्युर्युधिष्ठिरे ।

तद्वुद्धिकृतं कर्म दोषमुत्पादयेच्च वः ॥ १६

C 3 14835
B 3 239 16
V 3 240 16

T₂ G₁ 2 4 M₁ पाडवानाम् (for बलवानाम्) S₁ K₁ 2
नरान्, B₄ श्रुत, S (except G₃) स्म ह (for स्मरे)

7 ^a) K₃ 4m D₁ T₁ M₂ हि, G₁ 2 4 M₁ [S]पि (for
तु) — ^c) B₃ 4 T₂ G₁ 2 ततो (for अतो) T₂ हि (for
[अ]नि) — ^d) T₂ G₁ यद् (for वः)

8 ^a) T₁ आत्मना, G₁ जिह्विवा (for उग्रना) B₁ 3 Dn
D₄ 6 T₁ G₁ ते तु, B₂ तत्र, B₄ मर्व, M₁ तेषि (for ते हि)
— ^b) S₁ B₁ 2 कर्पिताश्च, D₁ गताश्चैव T₁ तु (for च)
B₄ तथा वने — ^{cd}) T₁ नीतिज्ञाश्चैव राधेय समर्थाश्चैव भारत

9 K₃ om 9 — ^a) T₁ [अ]पि, T₂ G₁ M₁ तु (for न)
K₁ 4 D₃ 3 मकृष्येद् (for मकृष्येद्) — ^b) Dc [अ]म
पितः (for [अ]मर्षण) T₁ भीमो नित्यममर्षण — ^c) T₂
तेजसा मा (for तेज एव)

10 K₃ transp 10^{ab} and 10^{cd} — ^a) K₁ 2 एव
(for यूय) Ś₁ K₁ 2 4 D₄ 6 [अ]पराध्येयुर्, K₃ हि राधेय,
B₁ [अ]पराध्येयुर् (for [अ]पराध्येयुर्) T₂ यूय च पुनराधेय
— ^b) D₁ अर्थ (for उर्ध्व) — T₁ om (hapl) 10^{cd}, B₁
reads it in marg — ^c) B₄ M [अ]भि, G₁ च (for हि)

11 ^b) Ś₁ K₁ 2 4 D₂ 5 ममीरिता (for परिहृता)
— ^c) M₁ वमिणो (for महिना) — ^d) K₃ तत्र (for शस्त्र)

12 ^{ab}) Ś₁ K₁ 2 तानालभेयु (K₃ य), K₃ तानार
भेय, K₄ च नाक्षिपत्र, B₁ तानाकृमध्व, B₂ तु ताल्लभध्व;
B₂ Dc D₄ 6 ताना (B₃ D₄ ना) रभेरन्, Dn ताना (Dn₃ छा)
क्षिपत्र (i), D₁-3 तानाक्षिपत्र; D₄ तानाक्षिपेयु, T₁ ताना
पराध्यन्, T₂ तानालयध्व, G₁ न नापराह, G₂-4 तानारभ
(G₄ व) च, M₁ तानपराध्यान्, some printed ed तानभि-

यात, only M₂ तानारभध्व (as in text)! B₄ अथ यूय
वह्न्याहृनारभेरन्कथंचन — ^c) T₂ G₁ 2 4 अन्याय, M₂
अनार्यं (for अनार्यं) T₂ G₂ M च पर, G₄ च वन (for
परम) K₄ Dc D₅ T₁ G₂ 4 तस्माद् (for तस्मात्) — ^d)
T₁ तत्र शक्य, T₂ G₁ क्षम शक्य, G₂ 4 M तदशक्य (for
अशक्य तच्च) Dn D₄ 6 G₃ वै (for मे)

13 ^a) B₁ उपित्वा — ^b) K₄ B₁ इन्द्रलोक, T₁ स्वर्ग-
लोक (for इन्द्रलोके) — ^c) Ś₁ K₁ 2 4 D₃ सर्वाणि (for
दिव्यानि) K₃ D₁ चात्राप्य, T₁ [अ]यावाप्य, T₂ G₁ सप्राप्य
(for [अ]वाप्याथ)

14 ^a) T₂ G₁ भीता स्म (for पृथिवी) — ^b) T₂ G₁
वय (for जिता) S₁ K₁-3 तदा (for पुरा) — ^c) K₃
सुकुनोस्त्रो (for म कृतास्त्रो) G₃ हि (for सद्य) — ^d) T
G₁ 2 4 नि (for न) G₁ वै (for वो) M₂ न तु हन्यो
महारथ

15 ^a) D₁ G₂ 4 यद्वच (for म) S₁ K₁ 2 नथ
मद्वचन श्रुत्वा — ^b) T₁ यन्न, G₃ यता, G₄ यात्वा (for
यत्ता) — T₂ G₁ om (? hapl) 15^{cd} — ^c) B₃ Dc
D₄ 6 G₃ वाये, D₄ वाचो, T₁ वामा (for वासो) Ś₁
K₁ 2 T₁ G₂ 4 विन्न (Ś₁ श्र) व्याद्, B₁-3 Dc D₄ 6 G₃
विन्न (D₄ 6 च्छ) भो, M₁ विन्नभाद् G₃ 4 उद्विग्न वामवि-
न्नभाद् — ^d) Ś₁ दुःखाद्, M₁ वाम, M₂ वासात् (for
दुःख) T₁ G₂ 4 गमिष्यथ (for भवि^o)

16 ^b) K₃ उप, Dc अपा (for अप) K₄ B D
(except D₁-3 5) G₃ युधिष्ठिर, T₁ महामसु — ^c) T₁
G₁ 4 तदा (for तद्) — ^d) Ś₁ K₁ 2 वेद्मि, B₂ D₄ 6

तस्माद्गच्छन्तु पुरुषाः स्मरणायाप्तकारिणः ।

न स्वयं तत्र गमनं रोचये तव भारत ॥ १७

शकुनिरुवाच ।

धर्मज्ञः पाण्डवो ज्येष्ठः प्रतिज्ञातं च संसदि ।

तेन द्वादश वर्षाणि वस्तव्यानीति भारत ॥ १८

अनुवृत्ताश्च ते सर्वे पाण्डवा धर्मचारिणः ।

शुधिष्ठिरश्च कौन्तेयो न नः कोपं करिष्यति ॥ १९

मृगयां चैव नो गन्तुमिच्छा संवर्धते भृशम् ।

स्मरणं च चिकीर्षामो न तु पाण्डवदर्शनम् ॥ २०

न चानार्यसमाचारः कश्चित्तत्र भविष्यति ।

न च तत्र गमिष्यामो यत्र तेषां प्रतिश्रयः ॥ २१

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः शकुनिना धृतराष्ट्रो जनेश्वरः ।

दुर्योधनं सहामात्यमनुजज्ञे न कामतः ॥ २२

अनुज्ञातस्तु गान्धारिः कर्णेन सहितस्तदा ।

निर्ययौ भरतश्रेष्ठो बलेन महता वृतः ॥ २३

दुःशासनेन च तथा सौबलेन च देविना ।

संवृतो भ्रातृभिश्चान्यैः स्त्रीभिश्चापि सहस्रशः ॥ २४

तं निर्यान्तं महाबाहुं द्रष्टुं द्वैतवनं सरः ।

पौराश्चानुययुः सर्वे सहदारा वनं च तत् ॥ २५

अष्टौ रथसहस्राणि त्रीणि नागायुतानि च ।

पत्न्यो बहुसाहस्रा हयाश्च नवतिः शताः ॥ २६

G₃ 'येत्, B₄ 'येत्, T G₁ २ ४ M येत् (for 'येच्च) T₁ G₁ २ ४ M तव, T₂ तदा (for च)

17 °) T₁ G₁ २ ४ M तस्मादन्ये (G₂ 'न्य) नरा यातु, T₂ तस्मादन्यो नरो यातु — °) Ś₁ K₂ २ D₄ ६ T G₄ स्मरणाय D₅ सकारणा, T₂ [आ]त्तकारणात्, G₁ [अ]धिकारिण, G₄ [आ]त्तकारिण — °) G₂ ४ स्वयं न (by transp) — °) Ś₁ B₄ Dc T₂ रोचते Dc D₁ तत्र (for तव)

18 Dc₂ om 18 (with the ref) — °) S (except G₃) पाण्डवश्रेष्ठ — °) K₂ प्रतिज्ञाते, T₁ G₃ ४ 'ज्ञातश्च; T₂ G₁ परिज्ञातश्च — °) T₁ ततो (for तेन)

19 °) Ś₁ K₂ T₂ G₃ 'व्रता' (for 'वृत्ता') K₄ D₃ T₁ G₂ ४ M त (for ते) — °) S₁ K₁-3 Dc D₁ २ ४ पाण्डव 'चारिण — °) K₁ B₁-3 Dn D₁ 4-6 G तु (for च) — °) Ś₁ नर; T₁ न व' (for न न')

20 K₃ om (hapl.) 20°-21° — °) Ś₁ K₁ २ एव, K₄ अपि, B₄ D₁-3 २ S (except G₃) चापि (for चैव) — °) B₁ ३ Dn D₁ ४ ६ G₃ संवर्धते B₂ इच्छा सप्रति वर्धते — °) B₂ ३ M₂ स्मरणां, D₁ T G₄ स्मरण B₁ ३ ४ D (except D₂ २ ६) G₃ तु (for च) B₂ D₂ करिष्यामो (for चिकीर्षामो) G₁ स्मरणाच्च विरुष्यामो — °) T₂ न न' (for न तु) G₁ वय पाण्डवनदन

21 K₃ om 21°b (cf 17 20), D₁ om 21°bc — °) Dc कश्चित् (for कश्चित्) T₁ अत्र G₄ गमि (for भवि') — °) T₂ G₁ न च तत्र (G₁ 'त्रा) समाचारो — °) D₂ तत्र (for यत्र) D₁ समा'; D₂ परि (for प्रति')

22 °) T G₁ ४ जनाधिप (T₁ 'प) (for जनेश्वर) — °) T₁ दुर्योधन' सहामात्य (sic) अनुज्ञेयोश्च कामत

23 °) K₂ ४ च (for तु) T₂ G₂ गाधार — °) S₁ K₁ २ तत् (for तदा) — °) Ś₁ K₂ Dc₃ 'श्रेष्ठ (for 'श्रेष्ठो) — °) T₂ सौबलेन समावृत

24 °) K₁ २ B D₅ T G₁ तदा (for तथा) — °) B₂ सौबलेन (for 'लेन च) B₁-3 Dn D₄ ६ G₃ धीमता (for देविना) — °) Dc₃ आवृत्तो, T G₁ २ ४ M₂ सर्वेश्च, M₁ सर्वेशो (for संवृतो) S (except G₂ M₂) सार्धं (for चान्यं) — °) T G₁ २ ४ चैव (for चापि)

25 T₂ om 25°b — °) S₁ K₄ D₃ त निर्यात, D₁ निर्यात व — °) D₁ G₂ द्रष्टा (for द्रष्टुं) K₂ शर, D₅ प्रति (for मर) — °) T₂ G₁ निर्ययु' (for [अ]नुययु') — °) G₂ दार (for 'दारा) S (except G₃ M₁) बल (for वन) S₁ K₁ २ गता, K₄ D₃ गत, Dc हि तत्, D₁ यत् (for च तत्)

26 °) B₂ M नागशतानि (for नागायु') — °) B₄ पत्तिनो, T₁ पत्त्यश्च, G₁ २ ४ M₂ पत्तिश्च, M₁ पत्तीना (for पत्न्यो) Ś₁ K₂ T₁ G₂ ४ शत' (for बहु') T₂ पत्ति' शत महस्राणि — °) S₁ हयाश्च, T₁ यान च, T₂ G₁ हयाना K₄ D₁ २ T₁ G₄ नवति; T₂ तावति, M₂ तावती (for नवति) S (except G₃) शत

27 °) = 3 231 10° Ś₁ 'वदा', K₁ २ B Dc Dn D₄ ६ T₂ G₁-3 M₂ वेदा' (K₁ [sup ln sec m] Dc 'वेपा), K₄ D₃ 'वेद्या' (for 'वेद्या) — °) Ś₁ वाणिजो

28 °) B₂ Dc S (except G₂ M₁) प्रयाते (for 'णे) S (except G₂ M₁) नृपतौ (for 'ते) — °) S₁ K₁ २ transp सुमहान् and अभवत् — °) T₁ 'वाहोर (for 'वायोर्) — °) Ś₁ K D₃ ६ ददूतस्य, T G₁ ४ M₁ उत्थि',

शक्रटापणवेश्याश्च वणिजो वन्दिनस्तथा ।
नराश्च मृगयागीलाः शतशोऽथ महस्रशः ॥ २७
ततः प्रयागे नृपतेः सुमहानभवत्स्रनः ।

प्रावृषीव महावायोरुद्धतस्य विशां पते ॥ २८
गन्वृत्तिमात्रे न्यवसद्राजा दुर्योधनस्तदा ।
प्रयातो वाहनैः सर्वैस्ततो द्वैतवनं सरः ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टाविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २०८ ॥

२२९

वैशंपायन उवाच ।

अथ दुर्योधनो राजा तत्र तत्र वने व्रमन् ।
जगाम घोपानभितस्तत्र चक्रे निवेशनम् ॥ १
रमणीये ममाज्ञाते सोदके समहीरुहे ।
देशे सर्वगुणोपेते चक्रुरावसथं नराः ॥ २
तथैव तत्समीपस्थान्पृथग्गावसथान्वहून् ।

कर्णस्य शकुनेश्चैव भ्रातृणां चैव सर्वजः ॥ ३
ददर्श स तदा गावः शतशोऽथ सहस्रशः ।
अङ्गैर्लक्षैश्च ताः सर्वा लक्षयामास पार्थिवः ॥ ४
अङ्कयामास वत्सांश्च जज्ञे चोपसृतास्त्वपि ।
बालवत्साश्च या गावः कालयामास ता अपि ॥ ५
अथ स स्मारणं कृत्वा लक्षयित्वा त्रिहायनान् ।

C 3 14854
B 3 240 6
K 3 241 6

G₂ M₂ रुक्षि* (for उद्ध)

29 *) K₄ [S]न्यवमद्, D₆ T₁ निवमन् (for न्यवमद्)
— *) K₁ G₂ तथा (for तदा) — *) D₆ माथं (for
मर्वम्) — *) D₆ यतो, M₂ तदा (for ततो)

Colophon — Major parian Ś₁ K₁ 2 T₂ G₂ 4
आरण्य — Sub-parian K B D G₂ M₂ घोपयात्रा
— Adhy name G₁ घोपयात्राप्रयाण; M₂ दुर्योधननिर्याण
— Adhy no (figures, words or both) B₄ 310, Dn
(Dn₁ marg) 238 (Dn₂ 237), D₁ 241, T G₁ 229,
G₂ 4 M 231 — Śloka no Dn 29, D₁ 28

229

1 *) S₁ जवान (for जगाम) — *) D₃ प्रतिश्रय (for
निवेशनम्)

2 *) K₄ D₃ समे ज्ञाते T G₁ 2 4 M देशेभि(T₁ हि,
G₁ 2 4 च)रमणीये च — *) T₂ G₁ 2 सोदके समभूतले
— *) T₁ G₄ M तम्य, T₂ तथा, G₁ अत्र, G₂ तत्र (for
त्रेदा) Ś₁ T G₁ 2 M₁ पेन (for पेने) — *) Dn श्वाव
मथान् (1)

3 T₂ om 3^{ab} — *) S₁ D₁ तत्रैव तत्, B₁ तत्र तत्र,
M₂ तथापि तत् (for तथैव तत्) B D₄ 6 S (T₂ om)
*पेनान् (for *पस्थान्) — *) G₁ प्रधाना* (for पृथगा*)

— *) K₃ D₁ 2 कर्णश्च शकुनिश्चैव, T₂ बहूस्तथैव कर्णस्य
— *) S₁ K Dc D₁-3 5 अपि, G₂ 4 M चास्य (for चैव)
Ś₁ मवश; T₂ सर्वथा (for सर्वशा)

4 *) K₃ D₁ ददर्शे स, B₄ स ददर्श (by transp), S
(except G₂) पश्यतस्ते Ś₁ K₁ 2 B₄ D₃ 5 ततो (for
तदा) Ś₁ K₁ (before corr) 2 3 Dc D₅ गा वै, D₁ G₃
गाश्च (for गाव*) — M₂ om (hapl) 4^{c-7^b} — *) K₁-3
D₅ लक्ष्यैश्च, T₂ G₂ अक्षैश्च, G₂ वक्षसि (for लक्षैश्च) T₁
तान्मर्वाञ्च (for ता सर्वा) — *) T₁ शतशोथ सहस्रश (= 4^b)

5 M₂ om 5 (cf v l 4) — *) G₂ 4 अकयाता
मवत्साश्च — *) K₃ D₄ यज्ञे, G₂ राज्ञा, G₃ राज्ञे (for जज्ञे)
Ś₁ K₁ 3 D₁ 2 3 (sup lin) 5 G₂ चोपहृतानपि (K₁ 3
*तास्त्वपि), K₂ 4 *ञ्च (K₄ *ञ्च)तास्त्वपि, B₁ 3 Dn D₄ 6
*सृतास्त्वपि, B₂ 4 सृतास्त्वपि (B₄ *पि), D₃ (orig) हृता
मपि, T G₁ 2 4 चोपा(T₁ चैवा, G₂ 4 चापा)स्यतास्त्वपि,
M₁ चोपसृता अपि, only Dc as in text! — D₁ om
(hapl) 5^{cd} — *) K₁ 2 गावश्च, D₄ 6 T₂ या गाश्च (for
या गाव*) — *) S₁ K₁ 2 4 D₃ 4 6 कलयामास, T₁
दर्शया*, G₁ दमया*, G₂ 4 M₁ गणया

6 M₂ om 6 (of v l 4) — *) Ś₁ K₁ 2 D₃ 5
G₁ 2 4 स- (for स) K₁ 2 D₅ T₂ G₂ 4 स्मरण; B₂ D₃
M₁ स्मरणा — *) G₁ सर्वस्यापि (for लक्षयित्वा) D₆
त्रिहायन T₂ (corrupt) तपान्यायाति भानवान् — *) B₁
ततो (for वृतो) — *) B₁ Dn₃ G₄ M₁ न्याह (B₁ *च)ग्न्

C ३ १४६५
B ३ २४० ६
P ३ २४१ ६

वृत्तो गोपालकैः प्रीतो व्यहरत्कुरुनन्दनः ॥ ६
स च पौरजनः सर्वः सैनिकाश्च सहस्रशः ।
यथोपजोषं चिक्रीडुर्वने तस्मिन्यथामराः ॥ ७
ततो गोपाः प्रगातारः कुशला नृत्तवादिते ।
धार्तराष्ट्रमुपातिष्ठन्कन्याश्चैव स्वलंकृताः ॥ ८
स स्त्रीगणवृत्तो राजा प्रहृष्टः प्रददौ वसु ।
तेभ्यो यथार्हमन्नानि पानानि विविधानि च ॥ ९
ततस्ते सहिताः सर्वे तरक्षून्महिषान्मृगान् ।
गवयर्क्ष्वराहांश्च समन्तात्पर्यकालयन् ॥ १०
स ताञ्शरैर्विनिर्भिन्दन्गजान्वध्मन्महावने ।
रमणीयेषु देशेषु ग्राहयामाम वै मृगान् ॥ ११
गोरसानुपयुञ्जान उपभोगांश्च भारत ।

पश्यन्सुरमणीयानि पुष्पितानि वनानि च ॥ १२
मत्तभ्रमरजुष्टानि वर्हिणाभिरुतानि च ।
अगच्छदानुपूर्व्येण पुण्यं द्वैतवनं सरः ।
ऋद्ध्या परमया युक्तो महेन्द्र इव वज्रभृत् ॥ १३
यदृच्छया च तदहो धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
ईजे राजर्षियज्ञेन मद्यस्केन विशां पते ।
दिव्येन विधिना राजा वन्येन कुरुसत्तमः ॥ १४
कृत्वा निवेशमभितः सरसस्तस्य कौरवः ।
द्रौपद्या सहितो धीमान्धर्मपत्न्या नराधिपः ॥ १५
ततो दुर्योधनः प्रेष्यानादिदेश सहानुजः ।
आक्रीडावसथाः क्षिप्रं क्रियन्तामिति भारत ॥ १६
ते तथेत्येव कौरव्यमुक्त्वा वचनकारिणः ।

(for व्यहरत)

7 M₂ om 7^{ab} (cf v.1 4) — ^a) G₄ 'जना' सर्वे
— ^b) G₄ चैव सर्वश (for च सह*) — ^c) K₃ 4 D₂ योग
(for 'जोष' — ^d) Dc₁ M₂ नरा (for [अ]मरा)

8 ^a) B₁ प्रणेतार, M₂ प्रशास्त्रार (for प्रगा) T₂
G₁ 2 4 ततोध्व(T₂ 'ध्व')गमनात् (G₁ 'न' श्रान्त — ^b)
K₁ Dn D₁ 2 4 नृत्यवादाने, K₂ नृत्तवादाने, K₄ B Dc D₂₋₃
नृत्यवादिते, T₁ नृत्यवादिन, G₃ 4 नृत्य(G₄ त्त)वादितै
— ^d) B₄ सहस्रश (for स्वल*)

9 ^a) Ś₁ K D₁₋₃ 5 स्त्रीपतिवृत्तो, B₁ 2 4 Dc₂ Dn G₂
स्त्रीगणा — ^b) T₂ वसुधार्यां तदा ददौ — ^c) D₁ यथार्थम्
(for 'हर्म' G₄ इष्टानि (for अष्टानि) — ^d) B₁ पेयानि,
Dc दानानि (for पा) K₄ D₂ 3 विविधानि वहूनि च

10 ^b) B₁ वने (for मृगान्) — ^c) T₁ गवयाश्च
— ^d) K₁ 4 B₄ D₂ G₂ 4 'वारयन्' (for 'कालयन्')

11 ^a) K₂ Dc शताब्, T₁ शत; G₂ प्रस्ताब्, G₄ स्रस्ताब्
(for स ताब्) K₁ 2 विभिन्नगान्, B Dc Dn D₄ 6 G₂
विनिर्भिध (for 'भिन्दन्' — ^b) K₃ निघ्नन्, D₂ तत्र, D₅
वद्वान्, T₂ G₁ वद्वान् (for यद्वान्) B Dc Dn D₄ 6 G₂
गजाश्च सुनहन्वने — ^d) T G₁ 2 4 M ग्राहयन्श(T₁ G₁
'च्छ)तदो मृगान्

12 ^a) Ś₁ K₂ B₄ D₅ G₁ उपभुजान, K₃ अपि युजान
— ^c) K₁ B Dn D₄ 6 स, T₂ च (for सु) G₁ 2 4 अप
श्यद्रमणी — ^d) B Dn D₄ 6 G₂ वनान्युप (B₄ तानि
तानि), T₁ सरामि च (for पुष्पितानि)

13 Dc₁ T₁ M₂ om (hapl) 13^{ab} — ^a) K₁ 2 D₁

'युष्टानि — ^b) K₄ D₁ वर्हिणाभिरु', B₂ वनान्युपवनानि च
(cf v.1 12) — ^c) B₂ 3 अगच्छद् K₂ 4 Dc₂ D₁₋₃
G₂ आ(D₂ 3 अ)नुपूर्व्येण — ^d) S₁ रम्य (for पुण्य)
— After 13^{cd}, B₂ 3 (om line 2) Dn D₄ 6 G₂ ins

1103* मत्तभ्रमरसजुष्ट नीलकण्ठरवाकुलम् ।

ससच्छदसमाकीर्णं पुनागवकुलेर्युतम् ।

— ^c) B₄ सर्ग्या (for ऋद्धया) — ^f) S₁ K₁ (marg sec
m as in text) चापभृत्, G₂ 4 वज्रभृत् (for वज्रभृत्)

14 ^a) B D (except D₁₋₃ 5) G₂ तत्रस्थो (for
तदहो) — ^b) S (except G₂) 'राजो (for 'पुत्रो) — ^c)
G₁ इष्टा (for ईजे) Ś₁ K Dc D₁₋₃ 5 'सत्रेण (for 'यज्ञेन)
— ^d) B₁₋₃ D (except D₁₋₃ 5) G₂ 3 साद्यस्केन, T₂ G₁
स्वकाम्येन, B₄ M सद्यस्केन — ^e) K₄ D₂ 3 M₁ राजन्, B
Dn D₄ 6 G₂ चैव (for राजा) — ^f) K₂ 4 B₁ 3 4 D
(except D₂) G₂ M₂ कुरुसत्तम — After 14, S (except
G₂) ins

1104* विद्वद्भिः सहितो धीमान्प्राज्ञैर्वनवासिभिः ।

15 ^b) K₃ सरमस्तत्र, D₁ तस्सरस्तत्र B₂ भारत, B₄
केशव, Dn D₅ G₂ कौरव — ^c) G₂ श्रीमान् (for धीमान्)
— ^d) Dn D₂ नराधिप, S (except G₂) महामना (T₁
'तया) — After 15, G₁ ins

1105* भीमार्जुनयमैः सार्धं सराभ्याशे तदावसत् ।

16 ^a) K₄ D₄ प्रेक्षा(D₂ 'क्ष्या)न्, B₂ प्रेष्यान् — ^b)
B₂ सहानुग, Dn सहस्रश (1), T₁ G₄ सहानुजैः, G₁ विशां
पते, M सहानुग — ^c) B₂ क्षिप्र (for क्षिप्र) T₁ G₂ 4
M आक्रीडावसथाञ्शीघ्र — ^d) K₂ 4 D₁₋₃ क्रियताम् T₁

चिकीर्षन्तस्तदाक्रीडाञ्जग्मुर्द्वैतवनं मरः ॥ १७
 सेनाग्रं धार्तराष्ट्रस्य प्राप्तं द्वैतवनं मरः ।
 प्रविशन्तं वनद्वारि गन्धर्वाः समवारयन् ॥ १८
 तत्र गन्धर्वराजो वै पूर्वमेव विशां पते ।
 कुवेरभवनाद्राजराजगाग गणावृतः ॥ १९
 गणैरप्यग्मा चैव त्रिदशानां तथात्मजैः ।
 विहारशीलः क्रीडार्थं तेन तत्संवृतं मरः ॥ २०
 तेन तत्संवृतं दृष्ट्वा ते राजपरिचारकाः ।
 प्रतिजग्मुस्ततो राजन्यत्र दुर्योधनो नृपः ॥ २१
 स तु तेषां वचः श्रुत्वा मैत्रिकान्युद्धदुर्मदान् ।
 प्रेषयामास कौरव्य उत्सागयत तानिति ॥ २२

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजः सेनाग्रयाचिनः ।
 मरो द्वैतवनं गन्वा गन्धर्वानिदमञ्चुवन् ॥ २३
 राजा दुर्योधनो नाम धृतराष्ट्रसुतो वली ।
 विजिहीर्षुरिहायाति तदर्थमपमर्षत ॥ २४
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः प्रहमन्तो विशां पते ।
 प्रत्यञ्चुवंस्तान्पुरूपानिदं सुपरुपं वचः ॥ २५
 न चेतयति वो राजा मन्दबुद्धिः सुयोधनः ।
 योऽस्मानाज्ञापयत्येवं वश्यानिव दिवौकसः ॥ २६
 यूयं मुमूर्षुवश्चापि मन्दप्रज्ञा न संगमयः ।
 ये तस्य वचनादेवमस्मान्द्रुत विचेतमः ॥ २७
 गच्छत त्वरिताः सर्वे यत्र राजा स कौरव्यः ।

C 3 14879
B 3 249 30
P 3 241 30

G₁ १ ४ M पुरश्च मरमोहित

17 * T₂ नन्, M₁ न (for ते) B₄ तथोपाच (for तथेव) Ś₁ L₁ ३ नथेन्युक्तेति (K₁ 'सं तु) वचन — °) K₂ G₁ तथा (for तथा) h₂₋₄ B₁ ४ De D_{1-e} G₁ क्रीडा (for [नो]क्रीडात्)

18 S₁ K₁ ३ om 18^{ab} B Dn D₄₋₈ transp 18^{ab} and 18^{cd} — °) B₄ मोपश्यद्, T₂ मनान (for सेनाग्र) — °) K₂ पुर, De D₁₋₈ ३ तदा (for मर) — °) S₁ h₁ ३ प्रविशतो, h₂ D₂ 'शक्तद्, K₄ 'द्रष्टु S₁ नवद्वारि, h₂ G₁ ३ वन द्वारि, B₁₋₃ De वनद्वार, T₂ वन राजन् — °) K₄ B₂ समवाहिरन, De प्रत्यवारयन्

19 * D₁ अत्र, and 'राजन् (for तत्र, and राजो) — °) h₂ D₁ 'भुवना' (for 'भवना') — °) D₂ [अ]ग नावृत्, T₂ G₁ ३ ४ जना', M गगान्वित (for गणावृत)

20 °) S₁ महामर्षं, K₁ तथेव च, B₁ तथासुचं (for तथासुचं) — °) Ś₁ विहारशील', B₄ विहायनीना, T₂ विहारशील, G₂ 'दंष्ट', G₄ 'जी' S (except G₃) क्रीडार्थ

21 * S₁ K D₁₋₃ ३ तनस्य, T G₁ ३ तेश्च (for तेन) D₂ त समृते (for तस्यवृत्) — °) Ś₁ K D₁₋₃ ३ प्रतिपिद्धा गता राजन् — °) T₁ M यतो (for यत्र) T₁ [S]भवत् (for सृप) — After 21, K₄ D₁₋₃ ins

1106* ने समेत्य तदा प्रोचुर्गन्तु नैवोपश्यते ।
 रक्षित यद्दुभि शूरं गन्तुं नैवोपश्यते ।
 while B₁ ३ ins

1107* न्यवेदयन्मनो राजे गन्धर्वास्त्राभ्यन्ते ।

22 * Ś₁ ने (for स) — S₁ om (hapl) 22^b-23^a — °) T₂ G₁ सामर्थो प्राप्तिर्नी तदा

23 S₁ om 23^a (cf v1 22) — °) De D₂ तस्य (for तस्य) h₁ ३ ते तु तस्य वच श्रुत्वा — °) =29^b S₁ सेनानुयाचिन, B₄ 'प्रयामिन, M₁ प्रयोधिन — °) K₁ म च (for मरो) — °) K₂ De₂ D₂ अत्रवीत् (for अद्युवन्)

24 °) S₁ K₁ ३ धार्तराष्ट्रो महावल् — °) K₁ D₂ T₁ M विजिहीषुर, T₂ G₁ ३ ४ चिकीर्षिपुर (for विजिहीषुर) B₄ जिहीर्षुगीन्यामाम — °) B₁ ३ Dn D₄₋₈ S (except M₁) उपमर्षत (B₁ 'व), B₄ इह म' (for अपम')

25 * K₁ ३ De₂ उक्त्वा (for उक्तास) D₁ च (for तु) — °) B₄ प्रहमति T₁ पुन पुन (for विशा पते) — °) B₁ ३ ४ Dn D₂ ३ G₂ हि, De D₂ T₁ M₂ म, T₂ G₁ ते (for सु)

26 T₂ om 26^{ab} Before 26, B₂₋₄ D₂ ins गधर्वा उचु — °) D₁ T₁ G₁ न वेदयति, D₂ न चितयति, D₂ न च जानाति (for न चेत) B₂ ने, M₂ वे (for वो) — °) G₂ मदबुद्धे T₁ म यातिश (for सुषो) — °) K₄ T₂ सो, De ये (for यो) K₄ विज्ञापयति, De आज्ञापयति K₁ T₁ G₄ M₂ [ए]व, D₂ T₂ G₁ [ए]व (for [ए]व) — °) K₄ वन्यानिव, B₂ Dn₁ ns G₂ वेश्या

27 * T₂ G₁ ३ चैव (for चापि) — °) S₁ विचेतम (for न संगमय) — °) K₄ D₂ ने तस्य, De यत्तस्य, G₂ ४ जनस्य S₁ K₁ ३ मूढा (for एवम्) — °) S₁ K₁ ३ तस्मान् (for अस्मान्) K₂ De D₂ G₂ ४ दृष्ट, B₂ (m as in text) आर्य, D₂ क्रू (for दृत्) B₂ विदोपत (m विचेतस' as in text)

28 * K₂ B Dn D₄ ३ G₂ गच्छन् — °) Ś₁ K₁ ३

C 3 14879
B 3 240 30
P 3 241 30

द्वेष्यं माद्यैव गच्छध्वं धर्मराजनिवेशनम् ॥ २८
एवमुक्तास्तु गन्धर्वैः राज्ञः सेनाग्रयायिनः ।

मंग्राद्वन्यतो राज्ञा भुतगण्डुसुतोऽभवत् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते वाग्व्ययकपर्वणि एकोनविंशत्प्रकट्टिशततमोऽध्यायः ॥ २२९ ॥

२३०

वैजंपायन उवच ।

ततस्ते सहिताः सर्वे दुर्योधनमुपागमन् ।
अब्रुवंश्च महाराज यदूचुः कौरवं प्रति ॥ १
गन्धर्वैर्वारिते सैन्ये धार्तराष्ट्रः प्रतापवान् ।
अमर्षपूर्णः सैन्यानि प्रत्यभाषत भारत ॥ २
शासतैनानधर्मज्ञान्मम विप्रियकारिणः ।
यदि प्रक्रीडितो देवैः सर्वैः सह शतक्रतुः ॥ ३

दुर्योधनमचः श्रुत्वा धार्तराष्ट्रा महाबलाः ।
सर्व एवाभिमनद्वा योधाश्चापि महत्बलः ॥ १
ततः प्रमथ्य गन्धर्वान्स्तद्वनं विविशुर्बलात् ।
गिहनादेन महता पृथयन्तो दिशो दश ॥ ५
ततोऽपरंरमार्यन्त गन्धर्वैः कुरुसैनिकाः ।
ते वार्यमाणा गन्धर्वैः साश्रुव वसुधाधिप ।
ताननादृत्य गन्धर्वास्तद्वनं विविशुर्महत् ॥ ६

सुयोधन (for मकौ) — °) Ś1 श्रीप्रमथय, K1 द्वेषमर्षव;
K2 4 T1 द्वेष्यम (T1 'मा)द्यैव, B Do Dn D1 6 G1 न (B1
स) चेद; D2 द्वेष्यायां, D3 द्वेष्यान्मा T2 G1 3 4 यथा वा
गच्छताद्यैव (G2 4 'त द्वेष) — °) B2 'निकेतन

29 °) T2 G1 ते सर्व (for गन्धर्वैः) — °) = 29^b
D2 3 राज (for राज्ञः) K2 सेनाग्रयायिनः; M1 सेनाग्रयो
धिन — °) K4 ततो (sup in यतो as in text) — °)
Do धार्तराष्ट्रन्त्वोभवत्

Colophon Dn1 reads it in marg — Major part in
Ś1 K1 3 Dn2 G2 4 आग्व्य, D1 वन (1) — Sub part in
K2 4 B D G1 3 M2 योग्यात्रा — Adhy name T2
द्वैतवनयात्रा — Adhy no (figures, words or both)
B1 311, Dn 239 (Dn2 238), D1 242, T1 G1
231, T2 G2 230, G4 M 232 — Śloka no Dn
D1 6 31

230

1 °) D2 च, G2 ते (for ते) — °) Dc2 D2 अग्रवक्ष
B1 महाराज — °) K4 B1 कौरवान्प्रति

2 °) T1 [अ]ख्यमर्षण (for प्रतापवान्) — °) K1 'पूर्व'
(m पूर्ण as in text) Ś1 K1 3 सैन्याना (for 'नि) D1
अमर्षयश्चामापन्न

3 °) K2 4 B1 [ए]गन् (for [ए]गन्) — °) Ś1
यपि श्रीदशो, K1 3 T2 G1 3 4 यपि विद्रीदते (K1 'दतो;
G1 3 4 'दिते), B De Dn D1 3 4 4 T1 G2 यदि प्रदीदते
(B1 3 De1 D2 T1 'त्त, Dn 'दिते), D3 यद्य प्रीदित, D4
यदि प्रदीदते B D (except D1-3 4) G3 transp द्वेष
and सर्व S (except G2) वधीपति (for वाधयु)
— After 3, G2 4 inc

1108* ययमग्र यभाषीता प्रीदित्यागो निरन्तरम् ।

4 °) K2 M2 ण्यापि; T2 भर्षिन; G1 ण्यापि; G2 4
ण्यपि (for ण्यापि) Ś1 K1 (man) 3 4 as in text) 3
'मपत्रा (for सनद्धा) — °) M1 योधा (for योधा')

5 °) Ś1 K1 3 तत्र (for तत्र) B1-3 Dn D1 6 G2
सर्वान्नात् (for गन्धर्वान्) — °) G1 यत् प्रथि (for तद्वन
वि) D2 महत् (for बलात्) — °) D3 पृथयति

6 °) Ś1 K1 (before corr) 3 परम्, T1 परंर (for
[अ]परंर) — °) Ś1 'नदना, K2 'दगका, D2 'सप्तमा
(for 'सैनिका) — After 6^{ab}, S (except G2) us

1109* साश्रुव सत्र विद्वान्ना मा साहसमिति प्रभो ।
— Ś1 K1 om 6^c-7^b, B2 om 6^c-7^b and reads instead
9^c-10^c (for the first time), repeat on the lines in
their proper place — °) K3 D1-3 बलात् (for महत्)

7 Ś1 K1 B2 om 7^{ab} (cf v1 6) — °) K3 4
D1 3 4 न वाचा (by transp), D3 न चाय — °) S
(except T2 G2) वार्यमाणा (for धार्ते) — °) K2 T1

यदा वाचा न तिष्ठन्ति धार्तराष्ट्राः सराजकाः ।
 ततस्ते खेचराः सर्वे चित्रसेने न्यवेदयन् ॥ ७
 गन्धर्वराजस्तान्सर्वानत्रवीत्कौरवान्प्रति ।
 अनार्याञ्छासतेत्येवं चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ॥ ८
 अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाश्चित्रसेनेन भारत ।
 प्रगृहीतायुधाः सर्वे धार्तराष्ट्रानभिद्रवन् ॥ ९
 तान्दृष्ट्वा पततः शीघ्रान्गन्धर्वानुद्यतायुधान् ।
 सर्वे ते प्राद्रवन्मख्ये धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १०
 तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धार्तराष्ट्रान्पराञ्छ्रुत्वा ।
 वैकर्तनस्तदा वीरो नासीत्तत्र पराञ्छ्रुतः ॥ ११
 आपतन्तीं तु संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
 महता शरवर्षेण राधेयः प्रत्यवारयत् ॥ १२

धुरप्रैर्विशिखैर्भल्लैर्वत्सदन्तैस्तथायसैः ।
 गन्धर्वाञ्छतशोऽभ्यघ्नल्लघुत्वात्सूतनन्दनः ॥ १३
 पातयन्नुत्तमाङ्गानि गन्धर्वाणां महारथः ।
 क्षणेन व्यधमत्सर्वां चित्रसेनस्य वाहिनीम् ॥ १४
 ते वध्यमाना गन्धर्वाः सूतपुत्रेण धीमता ।
 भूय एवाभ्यवर्तन्त शतशोऽथ सहस्रशः ॥ १५
 गन्धर्वभूता पृथिवी क्षणेन समपद्यत ।
 आपतद्भिर्महावेगैश्चित्रसेनस्य सैनिकैः ॥ १६
 अथ दुर्योधनो राजा शकुनिश्चापि सौवलः ।
 दुःशासनो विरुर्णश्च ये चान्ये धृतराष्ट्रजाः ।
 न्यहनन्स्तत्तदा सैन्यं रथैर्गरुडनिखनैः ॥ १७
 भूयश्च योधयामासुः कृत्वा कर्णमथाग्रतः ।

C 3 14698
 B 3 241 19
 R 3 242 19

खचरा (खे) — ^a) M₁ सेन (for सेने)

8 ^b) G₁ कौरव (for वान्) — G₁ om 8^c-10^b
 — ^c) K₂ Dn D₁₋₃ ६ G₂ [ए]वान्, B₁ ४ [ए]वान्, B₂
 [ए]ति (for [ए]व) — ^d) K₁ [S]भ्यम^a, Dn₁ ह्यम^a (for
 [S]भ्यम^a)

9 G₁ om 9 (cf v l 8) — ^a) G₂ चित्रसेन^a (for
 अनुज्ञाता^a), see below K₂ ४ B Dn D₁ ३-६ G₂ च (for
 तु) G₂ गधर्व — K₁ २ om 9^b — ^b) G₂ अनुज्ञानेन
 (for चित्रसेने) — ^d) S₁ K B₂ Dc D₁ ३ ६ उपा^a, T G₂ ४
 M समा^a (for अभि^a)

10 G₁ om 10^{ab} (of v l 8) For B₂ cf v l 6
 — ^a) S₁ K Dc D₁₋₃ ६ द्रवत् (for पतत), cf v l 11
 S₁ K₁ सर्वान्, K₂ ३ Dc D₁₋₃ ६ शूरान्; B₂ मख्ये, T M₁
 शीघ्र (for शीघ्रान्) — D₂ om 10^b-11^c — ^c) T₂ G₂ ४
 M₂ मवे (for मख्ये) S₁ K₁₋₃ B₂ Dc D₁ ३ ६ समद्रवत्
 (B₂ प्राद्रवत्) चमूः सर्वा, K₂ B₁ ३ (both times) ३ Dn
 D₁ ६ G₂ प्राद्रवत्ते (K₂ D₂ ते प्राद्रवन्) दिश सर्वे — ^d)
 = ३ 231 1^d Dc धीमत^a (for पश्यत)

11 D₂ om 11^c (cf v l 10) — 11^{ab}=३ 231 2^{ab}
 — ^a) D₂ दृष्ट्वा तान् (by transp) G₁ M₂ पतत (for
 द्रवत्), cf v l 10 Dc D₁ ३ शूरान्, G₁ शीघ्र (for
 सर्वान्) — G₁ om (hapl) 11^{cd} — ^c) B₂ ३ Dn Dc
 G₂ राधेयस्तु (for वैकर्तनस्तु) — 11^d=३ 231 2^d

12 ^a) S₁ K₁ ३ च (for तु) K₁ ३ तत्रैव, Dc मवेक्ष्य;
 S (except G₂) ता प्रेक्ष्य — ^d) S₁ K₂ समवाकिग्व्;
 K₁ ३ ४ Dc D₁₋₃ ६ समवारयत्

13 D₂ om 13^a-14^c — ^a) S₁ K₁₋₃ D₁ २ निशितैर्,
 K₂ Dc D₂ ६ S (except G₂) विविधैर् (for विशिखैर्)
 S₁ बल्लैर्, K₂ धुरैर्, G₁ M₂ फल्लैर् (for भल्लैर्) B₂ धुरै
 धुरप्रैर्विशिखैर् — ^b) S₁ K Dc D₁₋₃ ६ दृष्टायुध (Dc D₁
 धै), M₂ तथायुधै (for तथायम) — ^c) S₁ K₂ ४ B₁
 [S]भ्याहन्, K₁ [S]भ्यहनत्, K₂ B₂ D₁ ६ निघ्नन्, Dc चाघ्नन्,
 Dn₁ [S]भिघ्नन्, D₂ [S]भ्यस्यन्, T₁ ह्यघ्नन्, G₂ न्यघ्नन् (for
 [S]भ्यघ्नन्)

14 D₂ om 14^{abc} (cf v l 13) — ^c) K₂ विधिमत्,
 D₂ [अ]व्यधयत् (for व्यधमत्) G₂ ४ सेना (for सर्वा)
 — ^d) K₂ D₁ ३ मैनिकान्, G₂ ४ सयुगे (for वाहिनीम्)

15 G₁ transp 15^{ab} and 15^{cd} — ^{ab}) D₂ युध्य^a
 (for वध्य) B₂ समरे (for गन्धर्वा) D₂ ते वध्यमाना
 कर्णन गधर्वा युद्धकोविदा, G₁ गधर्वा सूतपुत्रेण धीमता भूय
 एव तु — ^c) K₂ [अ]भि^a, T₁ [अ]न्व^a (for [अ]भ्य^a) G₁
 वध्यमाना न्यवर्तत

16 ^b) B₂ प्रत्यदश्यत (for समप)

17 ^a) T₁ M₁ ततो (for अथ) — ^b) S (except G₂)
 शकुनिश्च महारथ — ^c) K₂ B₂ ३ D₂ ६ T₂ G₁ न्यहनत्
 (for नस्तत्) S₁ K₁ ३ D₁ ३ ते (for तत्) D₂ तथा,
 G₁ महा (for तदा) — ^d) B₂ Dc D₂ G₁ शरै (for रथे)

18 ^{ab}) S (except G₂ M₁) सैन्यमायो (G₁ न्य त वा)
 धित दृष्ट्वा कर्णो राजक्षमर्षित — ^c) B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃ ६) G₂ रथमघेन, G₁ शरवर्षेण (for रथवर्षेण) — ^d)
 S₁ K₁ ३ हय (S₁ वा)रावेण, Dn D₂ ६ रथचारेण, S
 (except G₂) योधयामास (for हयचारेण) B₂ वाप्यथ, T₁

C 3 14898
B 3 241 19
K 3 242 20

महता रथघोषेण ह्यचारेण चाप्युत ।
वैकर्तनं परीप्सन्तो गन्धर्वान्समवारयन् ॥ १८
ततः संन्यतन्सर्वे गन्धर्वाः कौरवैः सह ।
तदा सुतमुलं युद्धमभवच्छोमहर्षणम् ॥ १९
ततस्ते मृदवोऽभूवन्गन्धर्वाः शरपीडिताः ।
उच्चुकुशुश्च कौरव्या गन्धर्वान्प्रेक्ष्य पीडितान् ॥ २०
गन्धर्वात्त्रासितान्दृष्ट्वा चित्रसेनोऽत्यमर्षणः ।
उत्पपातासनात्कुट्टो वधे तेषा समाहितः ॥ २१
ततो मायास्रमास्थाय युयुधे चित्रमार्गवित् ।
तयामुह्यन्त कौगव्याश्चित्रसेनस्य मायया ॥ २२
एकैको हि तदा योधो धार्तराष्ट्रस्य भारत ।

पर्यवर्तत गन्धर्वैर्दशमिर्दशभिः सह ॥ २३
ततः संपीड्यमानाम्स्ते बलेन महता तदा ।
प्राद्रवन्त रणे भीता यत्र गजा युधिष्ठिरः ॥ २४
भज्यमानेष्वनीकेषु धार्तराष्ट्रेषु सर्वशः ।
ऋणो वैकर्तनो राजंस्तस्यौ गिरिगिरिवाचलः ॥ २५
दुर्योधनश्च ऋणश्च गकुनिश्चापि मौवलः ।
गन्धर्वान्योधयाचक्रुः समरे भृशविक्षताः ॥ २६
सर्व एव तु गन्धर्वाः शतशोऽथ महमशः ।
जिघाममानाः सहिताः ऋणमभ्यद्रवन्नणे ॥ २७
असिभिः पट्टिशैः शूलैर्गदामिश्च महाबलाः ।
सूतपुत्रं जिघामन्तः ममन्तान्पर्यगम्यन् ॥ २८

G₁ ३ ४ M₂ चाच्युत (for चाप्युत) — ¹) K₁ ३ B₁ Dn
D₂ ४ ६ G₃ समवाकिरन् (for समवारयन्) S (except G₃)
गधर्वा प्रत्य (G₁ पर्य) वारयन्

19 ^a) K₂ T₂ G₁ ३ ४ ते न्यपं ; D₁ संन्येपं (for
संन्यपं) — ^b) T₂ G₁ ३ ४ कौरव प्रति (for "ये सह"
— ^c) Ś₁ K Dc D₁-३ ३ तत सु , T₁ G₁ ४ M अधामीत,
T₂ G₁ तदा म्म (for तदा सु) Dc₂ D₂ तुमल — ^d) T₁
G₄ M उभयो (for अभवत्) T G₁ ३ ४ रोमं (for रोमं)

20 ^a) Ś₁ K₁ ३ तु (for ते) K₁ D₁ भूता; D₂ भूता
(for अभूवन्) — ^c) B₁ राजगुता (for उच्चुकुशु) K₁
(marg sec m) वा सर्वे (for कौरव्या) — ^d) B₂ वीक्ष्य
(for प्रेक्ष्य)

21 ^a) G₄ ताडिता (for त्रायिता) — ^b) K₁ [S]न्यं,
B Dn छं ; G₄ [S]न्यं (for स्यं) — ^c) S₁ महाकुट्टो,
K₁ ३ तदा कुट्टो (for [अ]मनात्कुट्टो) — ^d) T₁ मसुद्यत
(for समा)

22 ^a) S₁ K₁ ३ आमाद्य , K₄ D₂ T₁ G₂ ४ M आदाय,
D₂ आच्छाद्य , G₁ आश्रित्य (for आम्हाय) T₂ ततो माया
समाहृत्य — After 22^{ab}, T₂ G₁ ३ ४ ins

1110* तेन सुक्ता शरा घोरा सूर्यरश्मिसमप्रभा ।

नियस्रमच्छादयामासुर्न वधौ तत्र मारुत ।

हस्त्यारोहा हता पेतुर्हस्तिभि सह भारत ।

हयागोहाश्च महर्षे रथैश्च रयिनस्तथा ।

पत्तयश्च यथा पेतुर्विशन्ता दारवृष्टिभि ।

— ^c) K₂ D₁ ३ ततो ; Dc₂ तथा , M₁ तदा (for तथा)
K₂ T₂ G₁ सुद्यति (for [अ]सुद्यन्त) K₁ कौरव्य , B₁ ते सर्व

23 ^a) Dn एकैकश्च (!) , D₄ ६ कस्य , T₂ G₁ क हि

(for "को हि) K₂ G₁ ६ तथा , Dc₂ महा , D₂ यदा , T₁
सम (for तदा) B₁ Dc युद्धे , D₁ वीरो , D₂ ३ ४ G₁ ३ ४
योधा ; T₂ M₂ यौधा (for योधो) — ^b) T₁ M₁ हुमेत् (for
भारत) — ^c) K₂ D₂ ६ G₂ रणत ; T G₁ ३ ४ M चार्प
(T₂ चार्प) त (for रणत) Dc गधर्वा — ^d) S (except
G₃) युधि (for सह)

24 ^a) S₁ K₁ ३ तत्र (for तत्र) B₄ [अ]नु (for म)
— ^b) Ś₁ K₁ ३ D₂ युद्धे तस्मिन्मगापले — T₂ om 2¹
— ^c) G₁ प्राद्रवश्च , M₂ एवद्रवत् S₁ K₁ ३ रणे धीग , B₁
वने वीग ; D₂ रणे नीता — ^d) S₁ K₁ ३ B Dc D₂ येन
(for यत्र) Dn D₄ ६ G₂ ये न (Dn₁ च) राजद्विगीपव
(Dn जीपव !)

25 ^a) G₂ ४ भक्ष्यमाणे (for भज्य) S₁ K₁ ३
संन्येपु , T₂ सर्वपु ; G₁ [अ]नेकेषु (for [अ]नीकेषु) — ^b) B₁
धार्तराष्ट्रस्य K₄ सर्वत , B₂ भारत — ^c) T₁ M₂ वीर (for
राजन्) G₂ ४ वैकर्तनो महाराज

26 ^a) T₁ [अ]रि (for the first च) T₁ M₂ कौरव्य ,
T₂ G₁ ३ ४ तेनस्वी (for कर्णश्च) — ^c) B Dn D₄ ६ T₂
G₁-३ न्योधयामासु — ^d) T₁ सर्व च (for समरे) K₁ ३
B₁ मृदाविक्षिता , Dc₂ विहृता , D₁ मीक्षिता , D₂ ३ वी
क्षिता , S (except G₂) शरविक्षिता

27 ^a) D₂ च (for तु) — ^c) S (except G₂) स
रथा (for सहिता) — ^d) Some MSS अभ्यद्रवद् M₁
ऋणमेवाभितुद्दु

28 ^a) T G₁ ६ M₁ पट्टिम T G₁ शूलैर् (for शूलैर्)
— ^b) K₂ महाबल ; K₃ D₂ बल , B₁ T₂ रथा (for "जला"
B₂ गदासुपल्कपने , D₂ गदाभि परिघमथा — ^c) K₄ D₂

अन्येऽस्य युगमच्छिन्दन्ध्वजमन्ये न्यपातयन् ।
ईषामन्ये ह्यानन्ये सूतमन्ये न्यपातयन् ॥ २९
अन्ये छत्रं वरूथं च वन्धुरं च तथापरे ।

गन्धर्वा बहुसाहस्राः खण्डशोऽभ्यहनन्नथम् ॥ ३०
ततो रथादवप्लुत्य सूतपुत्रोऽसिचर्मभृत् ।
विकर्णरथमास्थाय मोक्षायाश्चानचोदयत् ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिंशदधिकद्विंशत्तमोऽध्याय ॥ २३० ॥

२३१

वैशंपायन उवाच ।

गन्धर्वैस्तु महाराज भग्ने कर्णे महारथे ।
संप्राद्रवच्चमूः सर्वा धार्तराष्ट्रस्य पश्यतः ॥ १
तान्दृष्ट्वा द्रवतः सर्वान्धारतराष्ट्रान्पराञ्छुखान् ।
दुर्योधनो महाराज नासीत्त्र पराञ्छुखः ॥ २

तामापतन्तीं संप्रेक्ष्य गन्धर्वाणां महाचमूम् ।
महता शरवर्षेण सोऽभ्यवर्षदरिंदमः ॥ ३
अचिन्त्य शरवर्षं तु गन्धर्वास्तस्य तं रथम् ।
दुर्योधनं जिघांसन्तः समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ४
युगमीपां वरूथं च तथैव ध्वजसारथी ।

C 3 14917
B 3 242 5
K 3 243 5

सूर्यं (for सूतं) — ^d) B₁₋₃ D_n D₄ ६ G₃ वाकिरन्
(for वारयन्)

29 K₃ om (hapl) 29 — ^a) Ś₁ K₁ ३ D_६ [आ]
युधम्, M_२ ध्वजम् (for युगम्) S₁ आच्छिन्न, K (K₃ om)
D_३ आच्छिदन् D_२ अन्ये युग समाच्छिदन्, G_२ ४ अन्ये स्वदन
माच्छिदन् — ^b) G_२ ४ त्वं (for न्यं) Ś₁ ध्वजमन्येन
पातयन्, B_४ ध्वजमागत्य पातं — D_२ G₁ om 29^{cd} — S₁
K₁ ३ read 29^{cd} after 30 — ^c) S₁ वेपाम्, B₁ T₁ G_२
M_१ ईषान्, B_२ ३ ईषान् (for ईषाम्) — ^d) D₁ न्यवारयन्,
G_२ न्यपातं (for न्यपातं)

30 ^a) D_६ अन्ये यत्र, T₁ M₁ छत्रमन्ये (by transp)
— ^b) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ६ कवचं च, T_२ G₁ यमलुञ्च (for
वन्धुरं च) — B Dc ins after 30^{ab} S (except G_३),
after 30

1111* प्रगृहीतायुधा वीगश्चित्रसेनपुरोगमा ।

T G₁ ३ ४ ins after 30^{ab}

1112* अन्ये सपूर्णायामसुश्रुके चाक्षौ तथापरे ।

— ^d) = (var) 3 231 5^d N G_३ तिलशो (for खण्डशो)
S₁ K₁ ३ न्या (Ś₁ न्य)हनन्, K_३ G₁ [S]भ्यहरन्; L_४ D_३ ३
T_३ न्यहनन्, B Dn D_६ ६ G_३ व्यधमन् (for अभ्यहनन्) T_२
धनुः, G₁ ४ M₁ रणे (for रथम्) After 30 Ś₁ K₁ ३
read 29^{cd}, while S (except G_२) ins 1111^d

31 ^a) G₁ अवस्कष्य (for वृत्त्य) — ^b) S₁ K₁ ३
घ्नन्; D_६ घ्नन् (for वृत्त्य) T_२ G₁ ३ ४ [S]पि भारत (for
सिचर्मभृत्) — After 31^{ab}, T G₁ ३ ४ ins

1113* अमावलम्बितधनुर्धावमानो महाशूल ।

[T G₁ अथोव* (for असाव*) T_३ रथ (for वल)]
— ^c) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ६ आरुह्य (for आस्थाय) — ^d)
K₁ स रथाश्चान्, D_६ दिव्यानश्चान् (for मोक्षायाश्चान्) K_४
D_२ ३ अनोदयत् (for अचोदयत्) K_३ आग्ममोक्षाय
नोदयत्

Colophon — Major parvan Ś₁ K_३ Dn_३ D_६ G_२ ४
आरण्य — Sub parvan K_३ ४ B D G₁ ३ M_२ घोषयात्रा
— Adhy name G₁ कर्णपलायन, M_३ कर्णपराजय
— Adhy no (figures, words or both) B_४ 312,
Dn₁ (marg) n_३ 240, Dn_३ 239, D₁ 248, T₁ 232
T_२ G₁ 231, G_२ 230 (as in text), G_४ M₁ 233, M_३
135 (sic) — Śloka no Dn₁ n_३ 31, Dn_३ 32

231

1 ^a) D_३ प्रदुतेश्च (for गन्धर्वैस्तु) — ^b) T_२ G_२
transp भग्ने and कर्णे — ^c) K₁ ३ संप्राद्रवन्, K_४ D_३ ३
प्राद्रवच्च (D_२ रसा) (for संप्राद्रवच्च) — 1^d=3 230 10^d

2 2^{ab}=3 230 11^{ab} — ^a) G_२ विद्रुत (for द्रवत्)
D_२ शूरान् (for सर्वान्) — ^b) T₁ M योधमुख्यान्पराजि-
तान् — ^c) B₁ ४ D_६ ६ G_४ महाराजो — ^d) = 3 230
11^d B₁ तव (for तत्र) G_४ पराञ्छुखी

3 ^a) Dc₁ D₁ ३ ४ अरिंदम, T_३ अमर्षण (for अरिंदम)

4 ^a) Ś₁ ते, K₁ ३ ४ D_३ ६ त, K_३ D₁ ३ T G_३ ४ तद्
(for तु) — ^c) D_६ जिघामत

C 3 14917
B 3 242 5
V 3 243 5

अश्वास्त्रिवेणुं तल्पं च तिलशोऽभ्यहनत्रथम् ॥ ५
दुर्योधनं चित्रसेनो विरथं पतितं भुवि ।
अभिद्रुत्य महाबाहुर्जीवग्राहमथाग्रहीत् ॥ ६
तस्मिन्गृहीते राजेन्द्र स्थितं दुःशासनं रथे ।
पर्यगृह्णन्त गन्धर्वाः परिवार्य समन्ततः ॥ ७
विर्विशतिं चित्रसेनमादायान्ये प्रदुद्रुवुः ।
विन्दानुविन्दावपरे राजदारांश्च सर्वशः ॥ ८
सैन्यास्तु धार्तराष्ट्रस्य गन्धर्वैः समभिद्रुताः ।
पूर्वं प्रभग्नैः सहिताः पाण्डवानभ्ययुस्तदा ॥ ९

शकटापणवेश्याश्च यानयुर्ग्यं च सर्वशः ।
शरणं पाण्डवाञ्जग्मुर्हियमाणे महीपतौ ॥ १०
प्रियदर्शनो महाबाहुर्धार्तराष्ट्रो महाबलः ।
गन्धर्वैर्हियते राजा पार्थास्तमनुधावत ॥ ११
दुःशासने दुर्विपहो दुर्मुखो दुर्जयस्तथा ।
वद्ध्वा हियन्ते गन्धर्वै राजदाराश्च सर्वशः ॥ १२
इति दुर्योधनामात्याः क्रोशन्तो राजगृद्धिनः ।
आर्ता दीनस्वराः सर्वे युधिष्ठिरमुपागमन् ॥ १३
तांस्तथा व्यथितान्दीनान्भिक्षमाणान्युधिष्ठिरम् ।

5 ^a) D₃ च वाहु (for वरूथ) — ^b) K₄ D₁ ३ G₁ ३ ४
*मारथिम्; D₆ *मार शीच — ^c) D₆ अश्व, G₁ नत्व (for
अश्वात्) K₂ D₁ *वेणु (for *वेणु) S (except G₃) अक्ष
(for तल्प) — ^d) = (var) ३ 230 30^d B₄ S (except
G₃) शतशो (for तिलशो) Ś₁ व्यहनद्, K₁ व्यहरन्, K₂
विहनन्, K₃ [S]भ्यहरन्, K₄ B Dn D₂ व्यधमद्; D₁ ३ T₂
G₁ ३ M₂ [S]भ्यहनद्, T₁ व्याहनन् (for Sभ्यहनन्) Ś₁
K D₁ रथात्, B Dc Dn D₄ ० शर् (for रथम्)

6 ^a) G₄ आरोप्य स महाबाहुर् (of 1114*) — ^b) D₁
पातित — ^c) K₁ Dc महाबाहु, M₂ *बाहु (for *बाहुर्)
— ^d) T G₁ ३ केशपक्षे तथा (for जीवग्राहमथ) G₄ M
अगृह्णत (for अथाग्रहीत्) — After 6, S (except G₃)
ins

1114* तस्य बाहु महाराज वद्ध्वा रज्ज्वा महारथम् ।

आरोप्य स्व महाराज चित्रसेनो ननाद ह ।

[(L 1) T₂ transp वाहु and वद्ध्वा, G₁ transp
वद्ध्वा, and रज्ज्वा — (L 2) T₂ G₂ आरोप्य त महाबाहुश्]

7 ^a) K₃ ४ B₁ ३ Dc₂ Dn₃ D₂ ४ T₂ G₃ राजेद्रे, T₁
M₁ कौरव्ये (for राजेन्द्र) — ^b) B₂ दुर्योधन (for दुःशा)
K₃ रथ, K₃ रण; B₂ D₁ ३ M₂ रणे (for रथे) — ^c) B₄
पर्यगृह्णत, D₁ प्रत्यगृह्णत — ^d) T₁ महत्त्वदा (for समन्तत)

8 ^a) K₄ D₁ T G₄ विविशतिश्, B₁₋₃ Dn D₆ G₃ M₂
*शति K₁ चित्रसेन; B₁ ३ Dn D₄ ० G₃ सेनात् — ^b)
Ś₁ चाचायाम्रे (sic), Dc₂ चादायान्ये (for आदायान्ये) K₃
B₁₋₃ D (except D₃ ६) G₃ पि (for प्र) — ^c) B₁
[अ]परौ (for [अ]परे)

9 ^a) K₃ Dc D₁ ३ योधा, B Dn D₄ G₃ सैन्य; T₁
G₃ ४ M मेना (for सैन्या) B Dn D₄ G₃ तद्, D₆ च
(for तु) — ^b) B Dn D₄ ० G₃ द्रुत (for *द्रुता) — ^c)
K₁₋₃ Dc Dn₁ ns D₁ ४ ६ G₂ ४ पूर्व (for पूर्व) B₁ Dn

D₆ प्रभगा K₁ Dc D₄ सहिता K₄ पूर्वभग्नैः प्रसहिता,
D₂ पूर्वभग्नैस्तु सहिता — ^d) T₁ M पाडवान्तरण ययु

10 ^a) = ३ 228 27^a S₁ K₁ (marg sec m) ३
B₂₋₄ Dc₁ Dn D₄ ० T₂ G₁₋₃ शकटा (B₃ *टा)पणवेश्याश्च,
D₆ शकटीपणवेश्या च — ^b) D₂ *युग्यान् (for *युग्य)
— ^c) M₁ शरण्य (for शरण) T₁ G₂ M शरण, T₂ पाडव
(for पाण्डवाञ्) — ^d) G₁ परतये (for महीपतौ) T₁
M₁ धर्मराज युधिष्ठिर

11 Before 11, N G₃ ins सैनिका ऊचु — ^a)
Hypermetrie! B₁ ४ T G₂ ४ M₁ प्रियदर्शो, Dc Dn D₄-०
G₃ *दर्शो, D₁ ३ *दर्शन् (sic), D₂ दुर्योधनो, G₁ सुयोधनो,
M₂ दर्शति यो Dn महाबाहो (1), D₂ *राज — ^b) D₂
गन्धर्वैर्नो जित बल — ^c) D₂ वद्धश्च (for गन्धर्वैर्) T₂
राजन् — ^d) K₄ D₃ तद् (for तम्) K₃ D₁ अभि, B₄
अन्व (for अनु) T₁ M₁ त मोक्षयत पाडवा, G₁ पार्था
स्तानुपधावत

12 ^b) T₁ transp दुर्मुख and दुर्जय M₂ दुःमह
(for दुर्जय) — ^d) T₁ *पन्नय (for दारा) Ś₁ K₁ ३
सहस्रश (for च सर्वश)

13 ^b) D₄ T₁ क्रोशते B₄ जयगृद्धिन, Dc₂ *गृद्धिन,
Dn₃ D₁ राजगृद्धिन, D₆ *गृद्धिण, G₄ *गृद्धिन — ^c) K₃
दानसुता, K₃ B₂₋₄ Dn D₄ ० दीनास्तत (for दीनस्वरा)
— ^d) Dc अधागमन् (for उपा) T₁ M₁ धर्मराजमभि-
द्रवन्

14 ^a) G₄ तथाप्यवस्थितान्दीनान् — ^b) S (except
G₃) वीक्ष (for भिक्ष) — ^d) K₄ वृद्धा, D₆ गृध्वा, T₁
भीतान्, G₄ वृत्तान् (for वृद्धान) K₁ ३ सुयो (for दुर्यो)
D₂ भीमसेनो महाबाहुरास्फोव्य समभापत — After 14, D₆
ins

1115* प्रगृहीतायुधान्वीराश्चित्रसेनपुरोगमान् ।

वृद्धान्दुर्योधनामात्यान्मीमसेनोऽभ्यभापत ॥ १४
 अन्यथा वर्तमानानामर्थो जातोऽयमन्यथा ।
 अम्नाभिर्वदनुष्ठेयं गन्धर्वैस्तदनुष्ठितम् ॥ १५
 दुर्मन्त्रितमिदं तात राज्ञो दुर्धृतदेविनः ।
 द्वेषागमन्ये क्लीबस्य पातयन्तीति नः श्रुतम् ॥ १६
 तदिदं कृतं नः प्रत्यक्षं गन्धर्वैरतिमानुषम् ।
 दिष्ट्या लोके पुमानस्ति कश्चिदम्भत्प्रिये स्थितः ।
 येनाम्नाकं हृतो भार आसीनानां सुखावहः ॥ १७

शीतवातातपसहांस्तपसा चैव कर्षिताम् ।
 समस्थो विपमस्थान्द्हि द्रष्टुमिच्छति दुर्मतिः ॥ १८
 अधर्मचारिणस्तस्य कौरव्यस्य दुरात्मनः ।
 ये शीलमनुवर्तन्ते ते पश्यन्ति पराभवम् ॥ १९
 अधर्मो हि क्रतस्तेन येनैतदुपगिक्षितम् ।
 अनुज्ञंमास्तु कौन्तेयास्तस्याध्यक्षान्त्रवीमि वः ॥ २०
 एवं श्रुवाणं कौन्तेयं मीमसेनममर्षणम् ।
 न कालः परुषस्यायमिति राजाभ्यभापत ॥ २१

C 3 14934
 B 3 242 22
 K 3 243 24

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकविंशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २३१ ॥

— D₂ con^a B Dc Dn D₁ २ ins after 14 K₄ D₁ ३,
 after 16^{ab} D₂, after 15^{cd}

1116* महना हि प्रयत्नेन चन्द्र गन्वात्रिमि ।

[K₄ D₂ नु, Dc [अ]पि (for हि) Dc D₁ मनद(D₁
 चन्द्र)न्यत्रात्रि]

15 B Dc Dn D₁-३ S transp 15^{ab} and 15^{cd} — ^b)
 S (except G₃) नृतो (for ज्ञतो) — After 15^{cd}, D₂
 ins 1116*, while K₄ D₁-३ read 16^{ab} K₁-३ om 15^{cd}
 — ^c) K₄ D₁-३ ३ transp अम्नामिद् and यद् — After
 15, K₄ D₁-३ read 16^{cd}

16 K₄ D₁-३ read 16^{ab} after 15^{ab} — ^c) B₂-४ Dn
 D₁ ६ तावद् (for तात) T₂ दुर्मन्त्रिना तु राज्ञश्चेद्, M₁ दुर्मन्त्रि
 पश्यताप — ^b) G₁ राज्ञो वै घृन्चोदित — After 16^{ab},
 K₄ D₁ ३ ins 1116*, while S (except G₃) ins

1117* दीनान्दुर्योधनस्याम्भान्द्रष्टुकामस्य दुर्मते ।

[G₁ ६ M दुर्योन्नन्व G₄ M [या]मन् (for [ग]न्नाम्)]
 — K₄ D₁-३ read 16^{cd} after 15 — ^d) S₁ K₁ २ ४ D₁
 G₁ M यान^a (K₄ marg sec m योज^a), K₂ D₂ ३ T₁ G₄
 वात^a, B₄ नाप^a, T₂ G₃ धार (for यान^a)

17 ^a) H₂ permetric^a K₂ ६ (marg sec m) B Dn
 D₁ ६ G₃ इद (for तदिद) Dc तदिद कर्म प्रत्यक्ष, T
 G₁ २ ६ M कृत तत्रेव प्रत्यक्ष — ^b) D₄ G₄ मानुष्ये — ^c)
 Dc कश्चिद् (for कश्चिद्) K₂ T₁ G₁ भस्मिन् (for अस्मद्)
 K₂ कृत (for प्रिये) S₁ ग्न, D₂ G₁ ल्यिन (for ल्यित)
 — ^c) S₁ तेना^a (for येना^a) — ^f) T₁ आर्षीनाना
 यथासुत्

18 ^a) S₁ K^a नपसद्मान् — ^b) S₁ K₁ ३ Dn₃ D₄
 कर्षिता^a, B₁ ३ ६ कर्षितान् — ^c) S₁ K₁ २ ४ D₂ ३ म,
 D₁ S (except G₃) च, D₄ स्म (for हि)

19 ^a) B₁ अधर्मा — ^b) K₂ ४ D₁ ३ G₁ २ ४
 कौरव्य — ^c) K₃ ते (for ये) B₁-३ Dn₂ ns D₄ ६
 अनुवर्तन्ति — ^d) K₃ T₁ M पश्यतु

20 ^b) G₁ [ह]दम् (for [प]दम्) K₁ उपगिक्षिता^a,
 K₃ उपतिष्ठिन्, D₁ उपमग्नि, G₁ २ ४ उपलक्षित — ^c) S₁
 K₁ ३ D₄ T₁ अनुज्ञाम् S₁ D₆ कौन्तेयस् D₂ अनुज्ञसे तु
 कौन्तेये — ^d) K₂ तस्याविश्यान्, B Dc Dn D₄ ६ T₂ G
 तप्यन्ध, D₂ ३ ६ T₁ M₁ मेनाध्यक्षान्, M₂ तस्याद्यक्ष

21 ^a) D₆ कौन्तेयो, T₁ M₁ वरन्ध (for कौन्तेय) — ^b)
 B Dn D₄ ६ T₂ G₂ अपस्व(B₂ ज्व)र, G₂ ६ अपस्वन्
 (for अमर्षणम्) — ^d) K₂ राजाभिभापित, T₁ राजा न्यत्रा
 रयत्

Colophon — Major partan S₁ K₁ ३ Dn₂ G₂ ६
 आरण्य — Sub-partan K B D G₁ ३ M गोपयान्ना
 — Adhy name D₁ दुर्योधनादीना गधर्वग्रहण, M₁ दुर्यो
 धनादिजीवग्रहण, M₂ दुर्योधनग्रहण — Adhy no (figures,
 words or both) B₄ 313, Dn₁ (marg) ns 241,
 Dn₂ 240, D₁ 244, T₁ 233, T₂ G₁ 232, G₂ ६ M
 234 — Śloka no Dn D₁ 22

232

1 ^a) M₂ अधि (for अभि) — ^c) T₁ पादवान् (for
 कौरवान्) D₂ S विपम (T₁ शरण) (for विपम) — After
 1, D₂ ins

1118* रक्षणीया महायाहो मैव वद महामते ।

2 T₂ om 2-3 — ^a) G₁ लोके (for भेदा) — ^b)
 M₁ महामते (for वृको) — ^c) D₁ धर्माणि (for वैराणि)

२३२

युधिष्ठिर उवाच ।

अस्मानभिगतास्तात भयार्ताञ्छरणैपिणः ।
 कौरवान्विपमप्राप्तान्कथं ब्रूयास्त्वमीदृशम् ॥ १
 भवन्ति भेदा ज्ञातीनां कलहाश्च वृकोदर ।
 प्रमत्तानि च वैराणि ज्ञातिधर्मो न नश्यति ॥ २
 यदा तु कश्चिज्ज्ञातीनां बाह्यः प्रार्थयते कुलम् ।
 न मर्षयन्ति तत्सन्तो बाह्येनाभिप्रमर्षणम् ॥ ३
 जानाति ह्येव दुर्बुद्धिरस्मानिह चिरोपितान् ।
 म एव परिभूयास्मानकार्पीदिदमप्रियम् ॥ ४
 दुर्योधनस्य ग्रहणाद्गन्धर्वेण बलाद्रणे ।
 स्त्रीणां बाह्याभिमर्शच्च हतं भवति नः कुलम् ॥ ५

शरणं च प्रपन्नानां त्राणार्थं च कुलस्य नः ।
 उत्तिष्ठन् नरव्याघ्राः सञ्जीभवत माचिरम् ॥ ६
 अर्जुनश्च यमौ चैव त्वं च भीमापराजितः ।
 मोक्षयध्वं धार्तराष्ट्रं ह्रियमाणं सुयोधनम् ॥ ७
 एते रथा नरव्याघ्राः सर्वशस्त्रसमन्विताः ।
 इन्द्रसेनादिभिः स्रुतैः संयताः कनकध्वजाः ॥ ८
 एतानास्थाय वै तात गन्धर्वान्योद्गुमाहवे ।
 सुयोधनस्य मोक्षाय प्रयतध्वमतन्द्रिताः ॥ ९
 य एव कश्चिद्राजन्यः शरणार्थमिहागतम् ।
 परं शक्त्याभिरक्षेत किं पुनस्त्वं वृकोदर ॥ १०
 क इहान्यो भवेत्त्राणमभिधावेति चोदितः ।

— ^a) K₃ B Dc Dn D₁ ४ ६ कुलधर्मो D₅ वि (for न)
 3 T₂ om 3 (cf v 1 2) — ^a) G₁ हि (for तु)
 K₃ कस्य (for कश्चिद्) — ^b) K₁ ३ बाह्य K₄ पोथ* (for
 प्रार्थे) — ^c) G₁ मर्षयेरन् (for 'यन्ति) S (except T₂
 G₃) ते (for तत्) — ^d) K₃ D₅ [अ]पि प्रमर्शन, K₄ G₄
 [अ]पिप्रदर्शन, B₂ [अ]भिप्रमर्षण, B₄ [अ]पि समर्षण, D₅ [अ]पि
 प्रदर्षण — Dn₂ ins after 3 T₂, after 9^{ab} G₂, after 9
 1119* परै परिभवे प्राप्ते वय पञ्चोत्तर शतम् ।

परस्परविरोधे तु वय पञ्च शत तु ते ।
 [Cf 1121*, 1122* (L 1) Dn₂ अन्यै सह विरोधे तु
 (for the prior half)]

4 ^a) K₄ कुशातिर्, G₁ जन्मतो (for जानाति) B₂ ३
 Dn D₄ ६ G₃ transp हि and एव M₁ दुर्मैधा (for
 दुर्बुद्धिर्) T₂ जन्मप्रभृति दुर्बुद्धिर् — ^c) B₁₋₃ Dn D₄ ६
 एव (for एव)

5 ^a) K₄ M₁ सुयोधनस्य D₁ ३ ग्रहण — ^b) Ś₁ K Dc
 Dn D₁₋₄ ६ G₃ प्रभो (K₃ किल) (for रणे) — ^c) Ś₁ K₂ ३
 B₂ Dc 'मर्षाच्च

6 ^a) T₁ शरण्य D₂ ४ च (for च) — ^b) Dc₂
 त्राणार्थं B₁ ३ Dn D₄ ६ च (for न) — ^c) K₃ Dc D₁ ३
 G₂ ४ उत्तिष्ठत, T₂ 'ष्टु, G₁ 'ष्टु त्व G₁ नरव्याघ्र — ^d)
 G₁ भव च (for 'भवत)

7 ^a) Ś₁ K B₁ Dc D₁₋₃ ६ चापि (for चैव) — ^b)
 K₄ भीमोपराजित, B₁₋₃ Dn D₄ ६ G₃ भीरापराजित; T₁

G₁ M₂ भीमोपराजित — ^c) B Dn D₄ ६ G₃ नरव्याघ्रा
 (for धार्ते) — ^d) D₂ महाबलै (for सुयो)

8 ^a) Ś₁ K₂ B₂ रथान् — ^b) S₁ विदां वरा, K₁ ३
 'विशारदा — After 8^{ab}, B Dc Dn D₄ ६ G₃ ins

1120* धृतराष्ट्रस्य पुत्राणा विमला काञ्चनध्वजा ।

सस्वनानधिरोहध्व नित्यसज्जानिमात्रधान् ।

[(L 1) B₂ पुत्रस्य Dc प्रमा (for 'ध्वजा) B₂ वि
 मलान्काचनध्वजान्]

— ^d) K₃ सजाता; D₁ सयाता, T₁ सहता, T₂ सायुधा,
 G₂ सवृता, M₂ सयज्ञा G₁ ४ कनकध्वजे Ś₁ K₁ ३
 सयतान्कनकध्वजान्

9 ^a) S₁ K₁ ३ Dn D₁ ३ G₃ वै यत्ता (K₂ चान्),
 B₂₋₄ वै ततो, D₅ वै यत्ताद्, M₁ शत्रुघ्ना — ^b) K₃ अर्हय,
 M आशु वै (for आहवे) — T₂ ins 1119* after 9^{ab},
 G₂ after 9 — A passage given in App I (No 23)
 18 ins in G₁ after 9, in T₂ G₂₋₄ M after 10

10 ^a) G₁ transp एव and कश्चिद् B₄ एव, D₁
 एको, G₂ एव (for कश्चिद्) K₁ ३ G₁ राजन्य — ^b) B₁ M₂
 इहागत, B₂ उपागत (for इहागतम्) K₂ ३ D₁ ३ शरणा
 यिनमागत — After 10, T₂ G₂₋₄ M ins a passage
 given in App I (No 23), cf v 1 9

11 ^a) K₄ इहार्ये, B Dn D₃₋₅ इहार्यो, G₂ इवान्यो,
 G₄ इवार्यो (for इहान्यो) K₄ Dc D₁ ३ वदेत्, D₅ धरेत्,
 G₂ ४ नयेत्, M दयेत् (for भवेत्) Dc D₁ ३ ६ G₂ ४ M

प्राञ्जलिं शरणापन्नं दृष्ट्वा जत्रुमपि ध्रुवम् ॥ ११
 वरप्रदानं राज्यं च पुत्रजन्म च पाण्डव ।
 शत्रोश्च मोक्षणं क्लेशात्त्रीणि चैकं च तत्समम् ॥ १२
 किं ह्यभ्यधिरुमेतस्माद्यदापन्नः सुयोधनः ।
 त्वद्ग्राह्यत्वमाश्रित्य जीवितं परिमार्गति ॥ १३
 स्वयमेव प्रधावेयं यदि न स्याद्द्रुकोदर ।
 विततोऽयं क्रतुर्वीर न हि मेऽत्र विचारणा ॥ १४
 साम्नैव तु यथा भीम मोक्षयेथाः सुयोधनम् ।
 तथा सर्वेषुपायैस्त्वं यतेथाः कुरुनन्दन ॥ १५
 न माम्ना प्रतिपद्येत यदि गन्धर्वराडसौ ।
 पराक्रमेण मृदुना मोक्षयेथाः सुयोधनम् ॥ १६
 अथामौ मृदुयुक्तेन न मृञ्चेद्भीम कौरवान् ।

सर्वोपायैर्विमोच्यास्ते निगृह्य परिपन्थिनः ॥ १७
 एतावद्धि मया शक्यं संदेष्टुं वै वृकोदर ।
 वैताने कर्मणि तते वर्तमाने च भारत ॥ १८
 वैशंपायन उवाच ।
 अजातशत्रोर्वचनं तच्छ्रुत्वा तु धनंजयः ।
 प्रतिजज्ञे गुरोर्वाक्यं कौरवाणां विमोक्षणम् ॥ १९
 अर्जुन उवाच ।
 यदि साम्ना न मोक्षयन्ति गन्धर्वा धृतराष्ट्रजान् ।
 अद्य गन्धर्वराजस्य भूमिः पास्यति गोपितम् ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 अर्जुनस्य तु ता श्रुत्वा प्रतिज्ञां सत्यवादिनः ।
 कौरवाणां तदा राजन्पुनः प्रत्यागतं मनः ॥ २१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्वाविंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३२ ॥

C 3 14956
 B 3 243 22
 P 3 244 38

प्रागान, D₂ इह को यो धरेऽप्रागान्, T कदर्योपि (T₂ 'नु)
 नयप्रागान — ^b) G₂₋₄ अनुधावेनि De D₁ २ नोदित
 — ^c) K₂ D₂ २ अभिद्रुत (for भवि ध्रुवम्)

12 ^b) B₁ ३ Dn D₄ ६ G₃ पाटवा — ^c) S₁ K₂
 शौदा (for शत्रो) G₁ रक्षण (for मो) — ^d) Ś₁ K₁ ३
 तीव्र चैकत्र (for त्रीणि चैक च) — After 12, D₁ (marg)
 10^c

1121* एन शत वय पञ्च यावद्वय परस्परम् ।
 परंस्तु परिभूतानां वय पञ्च शतोत्तरम् ।
 [Cf 1119*, 1122*]

13 ^a) K₂ किं ह्यभ्यधिरुमे, B Dn किं चाप्यधिरुमे,
 De D₄ किं चाप्यधिरुमे, T G₁ २ ४ M न ह्यभ्य (G₂ ४ 'त्य)
 धिरुमे D₂ किंचिदभ्यधिरुमे च — ^d) B₁ ३ ४ Dn D₂ ६ ६
 T G₁ ३ परिमाण, D₄ परमा गति

14 After 14^{ab}, K₁ reads 18^c-19^b — ^c) B Dn
 D₄-६ G₂ मे (for स्य) — D₂ om 14^d-15^d — ^d) S₁
 h₁ ३ न ह्यभ्य (S₁ 'सुत्र) विचारणा — After 14, M₁ 10^s
 (a v l of 1119*)

1122* परं परिभवे प्राप्ते वय पञ्चोत्तर शतम् ।
 परम्पविरोधे तु वय पञ्चव ते शतम् ।
 [Cf 1121*]

15 D₂ om 15 (cf v l 14) — ^a) K₁ ३ साम्नैर्वा,
 De साम्नैव (for साम्नैव) K₄ च (for तु) B₁ T₂ G₁
 यथा वीर, M यदानेन (for यथा भीम) — After 15^{ab},
 G₁ 10^s

1123* यथामौ मृदुयुक्तेन मुञ्चे भीम मकौरवान् ।

— G₁ om 15^{cd} — ^c) M तदा (for तथा)

16 ^a) De (by transp) साम्ना न, T₁ साम्ना तु, M₂
 न साम — ^b) B₁ तदा, T₂ इह (for भवौ)

17 ^a) T₁ यथामौ, T₂ यथामौ Ś₁ K₁ ३ T₂ G₂ मृदु-
 यक्तेन, T₁ युक्तेन G₁ पराक्रमेण मृदुना — ^b) S₁ कौरव
 — ^c) B₁ D₁ G₁ ४ विमुच्या ; De विमोक्षा (for विमुच्या)

18 ^b) S₁ h₁ ३ यदेश (for 'ष्टु) M₁ पुरुषर्षभ (for
 वै वृकोदर) D₂ कौरवाणा विमोक्षणे — K₁ reads 18^c-19^b
 after 14^{ab} — 18^c=1 57 91^c — After 18, G₂ ४ 10^s

1124* वरप्रदानं सुमहद्यच्चस्य प्रकीर्तनम् ।

19 Ś₁ K D₁₋₃ ६ T₂ G₂₋₄ M om the ref For K₁
 cf v l 18 — ^a) M₁ वचनात् — ^b) B₂ ४ च, T G₁
 M₁ [अ] ४ (for तु) D₂ युत्वा पापों धनजय — ^c) K₁₋₃
 B₄ De D₁ T G₁ ३ M वाक्यात् (for वाक्य) — ^d) Dn₁
 D₂ ३ विमोक्षण

20 T G₂ M om the ref G₄ धनजय (for अर्जुन
 उ) — ^a) A few MSS मोक्षति — ^b) K₁ ३ B₄ De
 D₁ ३ ६ G₄ M₁ धृतराष्ट्रज

21 ^a) D₂ तदा, D₃ च ता (for तु ता) G₁ सत्या (for
 श्रुत्वा) — ^c) B₁ Dn₁ तथा राजन्, D₄ महाराज (for तदा
 राजन्) — ^d) T₂ प्रत्यागमन्

Colophon — Major parvan S₁ K₁ ३ G₂ ४ आरण्य
 — Sub parvan K B D G₁ ३ M₂ घोषयात्रा — Adhy

२३३

वैशांपायन उवाच ।

युधिष्ठिरवचः श्रुत्वा भीमसेनपुरोगमाः ।
 ग्रहृष्टवदनाः सर्वे ममुत्तस्थुर्नर्यभाः ॥ १
 अमेघानि ततः सर्वे समनहन्त भारत ।
 जाम्बूनद्वित्रिचित्राणि क्रवचानि महारथाः ॥ २
 ते दंजिता रथैः सर्वे ध्वजिनः सगरामनाः ।
 पाण्डवाः प्रत्यदृश्यन्त ज्वलिता इव पावकाः ॥ ३
 तान्नथान्माधु संपन्नान्संयुक्ताञ्ज्वनैर्हयैः ।
 आस्थाय रथगार्दूलाः शीघ्रमेव ययुस्ततः ॥ ४
 ततः क्रौरवसैन्यानां प्रादुरासीन्महास्वनः ।
 प्रयातान्महितान्दृष्ट्वा पाण्डुपुत्रान्महारथान् ॥ ५

जितकाशिनश्च स्वचरास्त्वरिताश्च महारथाः ।
 क्षणेनैव वने तस्मिन्समाजग्मुरमीतवत् ॥ ६
 न्यवर्तन्त ततः सर्वे गन्धर्वा जितकाशिनः ।
 दृष्ट्वा रथगतान्वीगन्पांडवांश्चतुरो रणे ॥ ७
 तांस्तु विभ्राजतो दृष्ट्वा लोकरूपालानिवोधतान् ।
 व्यूढानीका व्यतिष्ठन्त गन्धमादनवासिनः ॥ ८
 राजस्तु वचनं श्रुत्वा धर्मराजस्य धीमतः ।
 क्रमेण सृदुना युद्धमुपक्रामन्त भारत ॥ ९
 न तु गन्धर्वराजस्य सैनिका मन्दचेतमः ।
 शक्यन्ते सृदुना श्रेयः प्रतिपाठयितुं तदा ॥ १०
 ततस्तान्युधि दुर्धर्यः सव्यसाची परतपः ।

name M₂ अर्जुनप्रतिष्ठा — *Adhy no* (figures, words or both) B₄ 314, Dn₁ (erroneously) 142, Dn₂ 241, Dn₃ 242, D₁ 245; T₁ G₂ 4 M₁ 235, T₂ G₁ 233, M₂ सप्त (inf in पच) द्विद्वितनमो (sic) — *Śloka no* Dn 22, D₁ 21

233

1 ^a) G₂ अर्जुनस्य वच श्रुत्वा, M₁ राजसमद्वचन श्रु^o — ^d) B₂ नराधिपा, M₁ महारथा (for नर्यभा)

2 ^d) M₁ यत्ना (for रथा) — After 2, B D (except D₁₋₃) ins

1125* आयुधानि च दिव्यानि विविधानि ममादधु ।

[B₁ 4 Dc आसाणि (for दिव्यानि) Dc ममादधु]

3 ^a) K₁ 2 इगितरथा G₁ M₁ सर्वैर् — ^c) S₁ K₂ प्रतिदृश्यत — ^d) K₁ 4 B₂ D₁ T₂ ज्वलन्त (for ज्वलिता)

4 ^a) B₁ ने रथान्, Dc₂ तत्रस्थान्, D₃ (sup in as in text) तान्मथा K₁ 2 तान्सर्वान्महस्यपन्नान् — ^b) K₁ 2 D₁₋₃ 6 T₁ G₂ M सुयुक्ताव्, Dc प्रमु(Dc₂ यु)क्ताव् h₁₋₃ B₃ यवर्नैर् (for जवर्नैर्) — ^c) K₃ D₃ T₁ G₁ 2 M₁ नर^o (for रथ^o) — ^d) T G₁ 2 नदा (for तत)

5 ^b) T₁ आचिरा (for प्रादुरा^o) — G₂ om 5^c-7^b — ^c) G₄ M₂ प्रयातान् — ^d) M₁ पांडवाश्चद्विक्रमान्

6 G₂ om 6 (cf v l 5) — ^a) H₁ perimetric । T₂ त्रिवारयश्च, G₄ काशिन (om च) D₁ 2 G₁ 4

गचरान् (for स्वचरा^o) — ^b) T₂ न्वरिताश्वा, G₄ ताश्च — ^c) K₄ [ए]व (for [ए]व) G₄ चास्मिन् (for तस्मिन्) — ^d) T₁ अभि^o (for ममा) D₂ गधर्वां प्रतिपेदिरे

7 G₂ om 7^{ab} (cf v l 5), K₃ om 7^a-8^b — ^a) K₂ निवर्तन्त, Dc व्यव^o, D₂ प्रतिजग्मुश्च, T₁ न्यवर्तन्त — ^c) D₁ 2 रथागमाव् — ^d) T₂ G₁ च ततो (for चतुरो)

8 K₃ om 8^{ab} (cf v l 7) — ^a) D₃ ततो (for तान्तु) S₁ K₁ B₁₋₃ Dn D₄ 6 G₂ विभ्राजितान्, D₁₋₃ G₂ M₂ जितो — ^c) K₃ G₁ 2 द्यति (for व्यति^o) T₁ नीकाननिष्ठन् — ^d) D₁ sm गधर्वा वनचारिण (D₃ sm चास्मिन्)

9 ^a) D₁ च (for तु) G₁ वचनाद् S₁ K₁ 2 M म्मुत्वा, G₁ एव (for श्रुत्वा) — ^b) K₂ 4 B D (except D₁ 5) T₁ G₃ M₂ धर्मपुत्रस्य धी^o, M₁ धर्मसूनोर्महाम्मन^o — ^c) G₁ 3 युक्ता (for युद्धम्) — ^d) K₁ 3 4 D₃ उपा नामत; K₂ उपाक्रामन्, B Dn D₄ 6 G₃ उपक्रात च, Dc उपक्रामन्, T₂ G₁ ममुपाक्रात T₁ M₁ भारता

10 ^b) B₄ G₂ 4 मदतेजस्य, T₂ मृदचेतस्य T₁ युक्त कर्म जुगुप्सित (= 12^b) — ^c) K₁ श्रेष्ट, K₂ श्रेष्टे (for श्रेय^o) Ś₁ शक्यते सृदुयसेन — ^d) K₃ यथा, K₄ B₂ Dc Dn₁ n₃ D₃ 4 6 यदा (for तदा)

11 ^a) K₄ B₁ D₃ T₁ युद्धदुर्धर्पान्, B₂₋₄ Dn D₄ 6 T₂ G₁ 3 M₂ युधि दुर्धर्पान् — ^b) T₁ धनजय (for पर^o) — ^c) G₁ सृष्टु^o (for मान्वा^o) — ^d) T₂ G₁ वने (for रणे)

मान्त्वपूर्वमिदं वाक्यमुवाच सूचरात्रणे ॥ ११
 नैतद्रन्धर्वराजस्य युक्तं कर्म जुगुप्सितम् ।
 पदागमिमर्शश्च मानुषैश्च ममागमः ॥ १२
 उन्मुञ्चध्वं महावीर्यान्धृतराष्ट्रमुतानिमात् ।
 दार्शयिषा विमुञ्चध्वं धर्मराजस्य शामनात् ॥ १३
 एवमुक्तास्तु गन्धर्वाः पाण्डवेन यथास्विना ।
 उन्मयन्तस्तदा पार्थमिदं वचनमब्रुवन् ॥ १४
 एकस्यैव वयं तान कुर्याम वचनं भुवि ।
 यस्य शामनमात्राय चराम विगतज्वराः ॥ १५
 तेनैकेन यथादिष्टं तथा वर्ताम भार्गव ।
 न शान्ता विद्यतेऽस्माकमन्यस्तम्भान्मुरेश्वरात् ॥ १६

एवमुक्तस्तु गन्धर्वैः कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
 गन्धर्वान्पुनरेवेदं वचनं प्रत्यभाषत ॥ १७
 यदि माम्ना न मोक्षध्वं गन्धर्वा धृतराष्ट्रजम् ।
 मोक्षयिष्यामि विक्रम्य स्वयमेव सुयोधनम् ॥ १८
 एवमुक्त्वा ततः पार्थः मन्वसाची धनंजयः ।
 ममर्ज निशितान्वाणान्स्वचरान्स्वचरान्प्रति ॥ १९
 तथैव शरवर्षेण गन्धर्वास्ते बलोत्कटाः ।
 पाण्डवानभ्यवर्तन्त पाण्डवाश्च दिवौक्यः ॥ २०
 ततः सुतुमुलं युद्धं गन्धर्वाणां तरस्विनाम् ।
 बभूव भीमवैगानां पाण्डवाना च भारत ॥ २१

C. 2 14972
 B. 3 244 22
 K. 3 245 21

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रयस्त्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३३ ॥

— After 11, B Dc Dn D₁ e G₃ ms

1125* विमञ्चयत गतान् त्रातर मे सुयोधनम् ।

12 B Dc Dn D₁ e G₃ read 12-13 after 15 — °) D₂ ने (for [पुत्र] — °) S₁ K₁ 2 B₄ Dn₂ ns D₂ e 'नयश्च — °) D₁ मनुष्यैश्च G₁ ममागत

13 For B Dc Dn D₁ e G₂ cf. v. l. 12 — °) B Dn₂ D₂ G₂ M₂ उन्मुञ्चध्वं K₄ Dc Dn D₂ G₂ M₁ महावीर्या — °) G₁ दामान (for दारान) G₁ [पुत्र] (scj) (for [पुत्र] K₄ विमुञ्चतु — °) D₂ विधर्म सुनशान्त

14 °) B₁₋₃ Dn D₁ e त एवमुक्ता (for एवमुक्तास्तु)

15 °) B₁ पङ्कजम् — °) B₁ Dc विमो; M मदा (for भुवि) — °) B₁ आन्याय (for आज्ञाय) — °) B Dn D₁ 2 e चरामो — After 15, B Dc Dn D₁ e G₃ read 12-13

16 °) S₁ K B₁ D₁₋₃ यथादिष्ट, B₃ (m. c. s. in text) यशान्याय, G₁ समादिष्ट — °) D₂ यथा (for तथा) T G₁ 2 e धर्मास्य (T₂ 'मि), M कुर्मस्य (for वर्ताम)

17 °) B₁ 3 Dn D₁ e G₃ 4 तु (for म) — °) M₂ युधिष्ठिर (for वन) — M₂ om (hapl) 17^c-19^b — °) G₂ 4 [पुत्र] (for [पुत्र])

18 M₂ om 18 (cf. v. l. 17) — °) B₁₋₃ Dn D₁ e T₁ G₂ यदा B₁ न माम्ना (by transp) K₂ B₂₋₄ Dn D₁ e G₂ युच (for मोक्ष) — °) K₃ B₂₋₄ Dc Dn D₁ e उतगङ्गनात् B₁ पसंगचस्य शामनात्

19 M₂ om 19^{ab} (cf. v. l. 17) — °) D₂ तु गवर्वात् (for तत पार्थ) — °) D₂ कुन्तीपुत्रो (for मन्व) K₄ T₂ G₁ परमप (for धन) — °) M वोगान् (for वागान) — °) S₁ K₁₋₃ D₁ G₁ 2 e स्वचरान्स्वचरान्प्रति

20 °) S₁ Dc Dn D₂ 3 e T₁ शरवर्षायि — °) T₁ च (for ते) S (except G₃ M₂) मद्रोक्ता — °) S₁ K Dc D₁₋₂ 4 अस्य (K₂ 'मि)वर्षत, T₁ अभिवर्तन्

21 °) Dc₂ मनुमल, D₂ तु तुमल, S (except G₃) समभवद् — °) S (except G₃) तत्र तद् (for बभूव) — °) K₄ तरस्विन, G₁ महात्मना (for च भारत)

Colophon om in D₂ — Major partan S₁ K₁ 2 Dn₂ G₂ 4 आरण्य — Sub-parian K B D (D₂ om) G₁ 3 घोषयात्रा — Adhy ro (figures, words or both) B₁ 315, Dn₁ (marg) ns 243, Dn₂ 242 D₁ 246, T₁ G₂ 4 M 236, T₂ G₁ 234 — Sloka no Dn D₁ 21

234

1 T₂ om 1 T₁ om the ref — °) K₃ विमृजना, D₂ व्यसृजता (for 'जन्त) K₃ श्रीस, B₄ दिव्यान् (for दीप्तान) — °) = (var) 11^d T₂ गत्रवा (for समन्त्राय) K₁ 4 D₂ T₁ G₂ 4 M अस्य, K₂ अभि, K₃ D₂ परि (for पर्य)

वैशंपायन उवाच ।

ततो दिव्यास्त्रसंपन्ना गन्धर्वा हेममालिनः ।
विस्मृजन्तः शरान्दीप्तान्समन्तात्पर्यवारयन् ॥ १
चत्वारः पाण्डवा वीरा गन्धर्वाश्च सहस्रशः ।
रणे संन्यपतत्राजंस्तदद्भुतमिवाभवत् ॥ २
यथा कर्णस्य च रथो धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
गन्धर्वैः शतशश्छिन्नौ तथा तेषां प्रचक्रिरे ॥ ३
तान्समापततो राजन्गन्धर्वाञ्छतशो रणे ।
प्रत्यगृह्णन्नरव्याघ्राः शरवर्षैरनेकशः ॥ ४
अवकीर्यमाणाः खगमाः शरवर्षैः समन्ततः ।
न शेकुः पाण्डुपुत्राणां समीपे परिवर्तितुम् ॥ ५
अभिक्रुद्धानभिप्रेक्ष्य गन्धर्वानर्जुनस्तदा ।

लक्षयित्वाथ दिव्यानि महास्त्राण्युपचक्रमे ॥ ६
सहस्राणां सहस्रं स प्राहिणोद्यमसादनम् ।
आग्नेयेनार्जुनः संख्ये गन्धर्वाणां वलोत्कटः ॥ ७
तथा भीमो महेश्वासः संयुगे वलिनां वरः ।
गन्धर्वाञ्छतशो राजञ्जघान निशितैः शरैः ॥ ८
माद्रीपुत्रावपि तथा युध्यमानौ वलोत्कटौ ।
परिगृह्णाग्रतो राजञ्जघ्नतुः शतशः परान् ॥ ९
ते वध्यमाना गन्धर्वा दिव्यैरस्त्रैर्महात्मभिः ।
उत्पेतुः खमुपादाय धृतराष्ट्रसुतांस्ततः ॥ १०
तानुत्पतिष्णून्बुद्ध्वा तु कुन्तीपुत्रो धनंजयः ।
महता शरजालेन समन्तात्पर्यवारयत् ॥ ११
ते बद्धाः शरजालेन शकुन्ता इव पञ्जरे ।

2 °) B₁ चापि (for वीरा) K₁ पादवाश्च महात्मानोः
T₂ G₁ ३ ४ चतुर पादवान्वीरान् — °) = 1 1 77^d,
201 9^d, etc, etc Dc शरवर्षैरनेकशः

3 °) K₄ शतशश्छिन्नस्य, D₁ शरसहस्रस्य, D₂ G₁ ३ ४
शतशश्छिन्नस्य — °) G₁ तेषां (for तेषां)

4 °) M₁ समाधावतो B₂ दृष्ट्वा (for राजन्) — °)
K₂ प्रतिगृह्णन्, D₁ अन्यगृह्णन्

5 °) Hypermetric! K₄ D₁-s T G₁ ३ ४ M आकीर्यं,
B₁-s Dn D₄ ६ G₂ ते कीर्यं (for अवकीर्यं) K₂ खगमा,
K₃ श्रगमा, B₄ सुखगा, S (except G₂) खचरा (for
खगमा) — °) D₂ पाण्डुपुत्रा (for शर) B₂ ४ G₄
अनेकश, D₂ महौजस्य (for सम) — D₂ om 5^{cd} — °)
K₄ समीप

6 °) K₁ ३ ४ B₂ ४ D₂ अतिक्रुद्धान् B₂ अतिक्रुद्धो,
B₂ D₂ ४ ६ G₂ अभिक्रुद्धो; G₂ ४ M अभिप्रायाद् (for अभि
प्रेक्ष्य) — °) G₂ ४ तथा (for तदा) — °) Ś₁ K₁ ३ च;
B₂ तु (for [अ]य) — °) B₄ [उ]पचक्रिरे, D₂ प्रचक्रमे (for
[उ]पचक्रमे) — After 6, K₁ ३ ins

1127* तान्समापततो राजन्दिव्यास्त्रैरभिवर्षयन् ।

[Prior half = 4^a]

7 °) K₄ सहस्रश, B₁ स तु, B₂-4 Dc Dn D₄ ६ T₁
G₂ ३ स्राणि; D₆ स च, G₄ M स हि (for स म) — °)
K₂ आग्नेयो नार्जुन, T₂ अजितानार्जुन (sic), G₁ ३ ४ अजे

यानर्जुनं T₂ M सखे, G₁ सखे (for सख्ये) — °) S
(except G₂) गधर्वान्सूर्यवर्षस

8 °) S (except T₂ G₂) महाबाहु (for महे) — °)
Ś₁ K₁ ३ सम्रामे, M₁ रथो (for युगे) — °) S (except
G₂) तत्र (for राजञ्ज) B₁ गधर्वाञ्छतसाहस्राश्च

9 °) T₁ माद्रीपुत्रानपि B₂ S (except G₂ ३) ततो
(for तथा) — °) S (except G₂) द्रव (G₁ अम)माणा
न्यराद्युखान् — °) D₄ परिपृच्छय (for गृह्ण) T₁ युक्ति
(for [अ]ग्रतो) — °) Ś₁ K₂ D₂ T₂ G₁ शतशोपरान्, K₁
शतशोपमान्; M₂ ते महारथान्

10 °) Ś₁ D₁ महाबला, K₁-s Dc D₂ ३ ६ वलैः, B₁ ३
Dn D₄ ६ G₂ रथैः, B₄ रथा (for रमभि) — °) K₁
उपाधाय, B₄ समादाय — °) K₁ धार्तराष्ट्रसुतान् B₂ D₂
तदा (for तत)

11 °) K₄ उत्पतिष्यन् B Dn D₄ ६ G₂ स तानुत्पति-
तान्दृष्ट्वा — °) K₁ ३ B₁ ४ D₁ M₁ वर्षण (for जालेन)
— 11^d=(var) 1^d — K₄ om (hapl) 11^d-12^a

12 K₄ om 12^a (of v1 11) — °) K₂ D₂ नद्धा,
M रुद्धा (for बद्धा) — °) K₁ शकुन इव पञ्जरे (sic)
— °) Ś₁ D₁ ३ ६ फल्गुन, K₁ ३ ४ D₂ फल्गुने, K₃ फाल्गुन;
G₂ M अर्जुने (for अर्जुन) M क्रुद्धा — °) K₁ ३ शक्त्य
सिचृष्टय, K₂ शकृसिचृष्टिभि, K₄ D₂ ३ ६ T₁ M शक्त्य
मिचृष्टिभि

वृषर्षुर्जुनं क्रोधाद्गदाशक्त्यृष्टिभृष्टिभिः ॥ १२
 गदाशक्त्यसिद्धीस्ता निहत्य स महास्रवित् ।
 गात्राणि चाहनद्भ्रैर्गन्धर्वाणा धनंजयः ॥ १३
 शिगेभिः प्रपतद्भिश्च चरणैर्वाहुभिस्तथा ।
 अश्मवृष्टिरिवाभाति परेषामभवद्भयम् ॥ १४
 ते वध्यमाना गन्धर्वाः पाण्डवेन महान्मना ।
 भूमिष्ठमन्तरिक्षस्थाः शरत्रपैर्गत्राकिग्न् ॥ १५
 तेषां तु शरत्रपाणि मन्व्यमार्ची परतपः ।
 अह्नैः संवार्य नेजस्वी गन्धर्वान्प्रत्यविध्यत ॥ १६
 स्थूणाकर्णेन्द्रजालं च सौर चापि तथार्जुनः ।
 आग्नेयं चापि मौम्यं च समर्जं कुरुनन्दनः ॥ १७
 ते दह्यमाना गन्धर्वाः कुन्तीपुत्रस्य मायकैः ।
 दैतेया इव शक्रेण विपादमगमन्परम् ॥ १८

ऊर्ध्वमाक्रममाणाश्च शरजालेन वारिताः ।
 विमर्षमाणा भ्रैश्च वार्यन्ते मन्व्यसाचिना ॥ १९
 गन्धर्वास्त्रासितान्दृष्ट्वा कुन्तीपुत्रेण धीमता ।
 चित्रसेनो गदा गृह्य मन्व्यसाचिनमाद्रवत् ॥ २०
 तस्याभिपततस्तूर्णं गदाहस्तस्य संयुगे ।
 गदां सर्वायसीं पार्थः शरैश्चिच्छेद सप्तधा ॥ २१
 स गदा बहुधा दृष्ट्वा कृत्तां वाणैस्तरग्भिना ।
 संवृत्य विद्ययात्मानं योधयामास पाण्डवम् ।
 अस्त्राणि तस्य दिव्यानि योधयामास खे स्थितः ॥ २२
 गन्धर्वगजो बलवान्माययान्तर्हितस्तदा ।
 अन्तर्हितं ममालक्ष्य प्रहरन्तमथार्जुनः ।
 ताडयामास खचैर्दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ २३
 अन्तर्धानवर्धं चास्य चक्रे कुद्रोऽर्जुनस्तदा ।

C 3 15004
 B 3 245 26
 P 3 246 26

13 *) K₃ 'वृष्टा स, B Dc Dn D₁ १ ४ ६ T₂ G₂
 'शक्त्यृष्टिभृष्टिभिः, T₁ G₁ 'शक्त्यमिष्टि ना — ^b) S₁ K
 D₁₋₃ १ T निपात्य, M वार्य (for 'हत्य) B Dc Dn
 D₁ ६ G₁ १ परमास्रवित्, M सुमनाम् — ^c) Dc शस्त्राणि
 (for गात्राणि) S₁ K B₂ D₂ व्यनन्द, B₁ D₁₋₃ च्यद्वन्द,
 S (except G₃) प्राद्वन् (for चाहनत्) G₁ १ M₂ फल्लेद्
 (for भ्रैर्)

14 ^b) B₂ transp चरणं and वाहुभि — ^d) S₁
 K₁ १ ४ वादथ (K₂ 'द)द्, K₃ अदधद्, D₂ वादधत् (for
 अवधद्)

15 ^b) S₁ K B₂ Dc D₁₋₃ ६ यदास्त्रिना (for महा))
 — ^c) S₁ K₁ १ Dc भूमिष्ठम्, K₂ ६ D₁₋₃ T₁ G₁ M₂ भूमि
 न्यम्, D₁ G₂ भूमिष्ठम्

16 *) D₂ नन्-उञ्जनात् मभिद्य — ^b) D₂ पादुपुत्र (for
 मन्त्र) — ^c) K₂ मन्वार्यं, K₃ B₁ D₁ मधायं — ^d) B₂
 प्रत्ययुच्यत

17 *) S₁ K₁ १ B₁ D₁ १ 'कर्णे च जालं च, Dc 'कर्णे
 (Dc₂ 'र्णे) च माय्य च, T₂ G₁ 'कर्णास्त्रजालं च, G₂ ६ M
 कर्णेनाले च — ^b) B₂ ६ शौर, D₁ श्रोत्र, D₂ शौण, T
 G₁ १ ६ M₂ श्रोत्रम् (for सौर) M₁ वायव्य च (for सौर
 चापि) S₁ K₁ १ धनजय, G₂ धनजय (for तथार्जुन)
 — ^c) G₁ मौसुम्य (for मौम्य च)

18 *) S₁ K₂ G₁ वध्यं, K₃ नाह्यं (for दह्यं) — ^c)
 K₁ १ चक्रेण (for शक्रेण)

19 *) K B₂ D₁₋₃ ६ ऊर्ध्वसुक्रमं, B₁ ऊर्ध्वसुक्रम्यं

— ^b) S (except G₂ ४) शरवार्यण T₁ पातित्ता — ^c)
 G₂ फल्ले (for भ्रैर्) — ^d) S₁ K₂ D₂ धार्यन्ते, K₁ १
 दार्यन्ते (for धार्यन्ते)

20 *) T₁ नाडि (for शान्ति) — ^b) M₂ पादुपुत्रेण
 B Dc Dn D₁ ६ T₂ G₂ १ भारत, T₁ ताडित (for धीमता)

21 *) S₁ तस्यान्, T₁ तस्याप्यां, M तस्याभिद्रवत्
 — ^d) T₁ तथा चिच्छेद सायकैः

22 *) S₁ K₁ १ ६ D₂ १ ता (for स) M₂ कृत्ता (for
 दृष्ट्वा) G₂ गदा बहुविधा दृष्ट्वा — ^b) M₂ दृष्ट्वा (for कृत्ता)
 — ^c) G₁ १ ६ महत्य (for 'वृत्य) D₁ मवृत्य माययारमान
 — ^d) T₁ शोधयामास D₂ ततश्चातर्दधे मृधे — D₂ om
 22^e — ^e) K₁ सर्वं (for तस्य) B₂ मप्रयुक्तानि (for
 तस्य दिव्यानि) — ^f) K₃ रोध, G₂ पोध; M₁ चोदं (for
 चोदं) D₂ मस्थित, G₁ वै स्थित, G₂ खे स्थित B Dc
 Dn D₁ G₂ मप्रयुक्तानि (B₂ गधवेण च) सर्वेण — After
 22, B Dc Dn D₁ ६ G₃ ins

1128⁺ दिव्यस्त्रैस्तदा वीर पर्यवारयदर्जुनं ।
 स वार्यमाणस्त्रैस्त्रैर्जुनेन महान्मना ।
 23 ^b) K₁ १ स्थित (for तदा) — ^c) S₁ B Dn
 D₁ ६ G₂ तमा (B₂ 'दा)लक्ष्य, D₁ समामाद्य, T₁ समाजाय
 — ^d) S₁ K Dc₁ D₁₋₃ ६ T₁ तथा (for अथां) — ^f)
 T₁ दिव्यास्त्रै

24 *) B₂ G₁ तस्य, T₁ चक्रे (for चास्य) — ^b) T₁
 तथा (for चक्रे) S₁ तत, K₂ G₂ तथा (for तदा) — ^c)
 S₁ शब्दवेद्य, K₁₋₃ Dn D₁₋₃ ६ G₂ 'वेद्य, B₁ महचित्र; B₂

गन्धर्वेष्यमुपाश्रित्य बहुरूपो धनंजयः ॥ २४
 स वध्यमानस्तैरस्त्रैरर्जुनेन महात्मना ।
 अथास्य दर्शयामास तदात्मानं प्रियः मखा ॥ २५
 चित्रसेनमथालक्ष्य सखायं युधि दुर्वलम् ।
 संजहारास्त्रमथ तत्प्रसृष्टं पाण्डवर्षभः ॥ २६

दृष्ट्वा तु पाण्डवाः सर्वे संहतास्त्रं धनंजयम् ।
 संजह्रुः प्रद्रुतानश्चाञ्छरवेगान्धनुंषि च ॥ २७
 चित्रसेनश्च भीमश्च सव्यमाची यमावपि ।
 पृष्ट्वा कौशलमन्योन्यं रथेष्वेवावतस्थिरे ॥ २८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुर्विंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३४ ॥

२३५

वैशंपायन उवाच ।

ततोऽर्जुनश्चित्रसेनं प्रहसन्निदमब्रवीत् ।
 मध्ये गन्धर्वसैन्यानां महेष्वासो महाद्युतिः ॥ १
 किं ते व्यवसितं वीर कौरवाणां विनिग्रहे ।
 किमर्थं च सदारोऽयं निगृहीतः सुयोधनः ॥ २

चित्रसेन उवाच ।

विदितोऽयमभिप्रायस्तत्रस्थेन महात्मना ।
 दुर्योधनस्य पापस्य कर्णस्य च धनंजय ॥ ३
 वनस्थान्भवतो ज्ञात्वा क्लिश्यमानाननर्हवत् ।
 इमेऽवहसितुं प्राप्ता द्रौपदीं च यज्ञस्विनीम् ॥ ४

भिक्ष, B₃ ५ Dc D₄ ६ G₃ 'विदं' (for 'वेध्य') K₁ ३ ४
 Dc D₃ ५ अपाश्रित्य, B Dn D₄ ६ G₃ समाश्रित्य; D₂ उपा-
 हत्य, T₂ G₁ अथालक्ष्य — ^d) K₃ 'रूप, D₁₋₃ ६ 'रूपं

25 ^a) K₁ ३ ते वध्यमानां — ^b) D₂ चित्रसेनो (for
 अर्जुं) D₁ महाबल, M₁ [भ]मितौजसा (for महां)
 — ^c) B₁₋₃ D₄ ६ अन्यथा; B₄ Dn D₁ ततोस्य (for अथास्य)
 — After 25, B Dc Dn D₄ ६ ins

1129* चित्रसेनस्तथोवाच मखाय युधि विद्धि माम् ।

26 ^a) B₁ ५ मथालक्ष्य, T₁ तथालक्ष्य, T₂ G₂ ५ अथा
 साद्य — ^b) T₂ G₁ M₂ महाय (for मखाय) B₄ transp
 युधि and दुर्वलम् T₂ G₁ ३ ४ इति (for युधि) K₁ ३
 विह्वल, K₃ ४ Dc D₁₋₃ ६ T₁ M विह्वल, T₂ G₁ विस्मित,
 G₂ ५ विस्मित (for दुर्वलम्) — ^d) K₃ प्रसृष्ट, B D₃ ६
 S (except T₂) प्रहृष्ट (for प्रसृष्ट) K₁ ३ ४ D₁₋₃ ६
 भरतर्षभ, T₁ पाण्डवस्तदा

27 ^a) D₁ पाण्डव — ^c) B₃m सक्रुद्ध, S (except
 G₃) जगृह (for मजहृ) G₄ तत्र तान् (for प्रद्रुतान्)
 Dc पार्थिव, D₁ अन्नाद्य (for अथाद्य) — ^d) Dc₁ शरवेग,
 T₁ शरवर्ष, T₂ G₁ शरवर्ष, G₂ ५ शरवेग

28 ^a) M₂ मथेक्ष्य (for भीमश्च) — ^b) G₄ [उ]मौ (for
 [अ]पि) — ^c) S₁ K₁ ३ ४ B₄ D₁ ३ कृत्वा, Dc₂ T₂ G₄ दृष्ट्वा
 (for पृष्ट्वा) K₁ ३ ४ B₁ ३ Dc Dn D₁ ५ कौशल्यम्, T₂
 तत्र स्वम्, G₁ ३ ४ M₁ कुशलम् (for कौशलम्) — ^d) T₂

रथेष्वेवोप, G₂ ५ रथे चैवाव

Colophon om in Ś₁ K₁₋₃ D₁ ३ ६ — Major
 parvan Dn₃ T₂ G₂ ५ आरण्य, G₂ अरण्य — Sub-
 parvan K₄ B Dc Dn D₃ ५ ६ T₁ G₁ ३ M₂ घोषयात्रा
 — Adhy name G₁ पाण्डवगधर्वयुद्ध — Adhy no
 (figures, words or both) B₄ ३16, Dn (Dn₃ in
 figures) 244 (Dn₃ in words 240), T₁ G₂ ५ M (M₂
 inf lin) 287 (M₂ orig 299), T₂ G₁ 235 — Śloka
 no Dn₁ ns 30; Dn₃ 31

235

1 D₁ om the ref — ^a) Ś₁ K Dc D₁₋₃ ६ अयां
 (for ततो) — ^b) D₃ वाक्यम् (for इदम्) — ^c) T₁
 T₁ गधर्वमेनानां — ^d) K₁₋₃ D₁ ६ महाद्युति

2 Before 2, D₁ ३ ins अर्जुन उ — ^b) K₃ च
 (for वि)

3 ^b) K₃ D₃ महात्मन, Dn दुरात्मन (1) — ^c) S
 (except G₃ M₂) इद्रेण धार्तराष्ट्रस्य — ^d) G₂ स कर्णस्य
 (for कर्णस्य च) S₁ K₁ ३ ससौवले (for धन)

4 ^b) B Dc Dn D₄ ६ अनाथवत्, D₁ T₂ M अनर्हत, T₁
 G₁ अहर्निश (for अनर्हवत्) — After 4, B₂ Dn D₄ eins
 1130* समस्थो विपमस्थान्त्रान्द्रक्ष्यामीत्यनवस्थितान् ।

— ^c) K₄ [ऽ]पहामित, D₁ ३ च हमित, D₃ [ऽ]वहिसित,

ज्ञात्वा चिकीर्षितं चैषां मामुवाच सुरेश्वरः ।
 गच्छ दुर्योधनं वद्ध्वा मामात्यं त्वमिहानय ॥ ५
 धनंजयश्च ते रक्ष्यः सह भ्रातृभिराहवे ।
 म हि प्रियः मखा तुभ्यं शिष्यश्च तव पाण्डवः ॥ ६
 वचनाद्देवराजस्य ततोऽस्मीहागतो द्रुतम् ।
 अयं दुरात्मा वद्धश्च गमिष्यामि सुरालयम् ॥ ७
 अर्जुन उवाच ।
 उत्सृज्यतां चित्रसेन भ्रातास्माकं सुयोधनः ।
 धर्मराजस्य संदेशान्मम चेदिच्छसि प्रियम् ॥ ८
 चित्रसेन उवाच ।
 पापोऽयं नित्यसंदुष्टो न विमोक्षणमर्हति ।
 प्रलब्धा धर्मराजस्य कृष्णायाश्च धनंजय ॥ ९
 नेदं चिकीर्षितं तस्य कुन्तीपुत्रो महाव्रतः ।

जानाति धर्मराजो हि श्रुत्वा कुरु यथेच्छसि ॥ १०
 वैशंपायन उवाच ।
 ते सर्व एव राजानमभिजगुर्गुधिष्ठिरम् ।
 अभिगम्य च तत्पर्वं शशंसुस्तस्य दुष्कृतम् ॥ ११
 अजातशत्रुस्तच्छ्रुत्वा गन्धर्वस्य वचस्तदा ।
 मोक्षयामास तान्मर्वान्गान्धर्वान्प्रशशंस च ॥ १२
 दिष्ट्या भवद्भिर्वलिभिः शक्तैः सर्वैर्न हिंसितः ।
 दुर्बृत्तो धार्तराष्ट्रोऽयं मामात्यज्ञातिवान्धवः ॥ १३
 उपकारे महास्तान कुनोऽयं मम खेचराः ।
 कुलं न परिभूतं मे मोक्षेणास्य दुरात्मनः ॥ १४
 आज्ञापयध्वमिष्टानि प्रीयामो दर्शनेन वः ।
 प्राप्य सर्वानभिप्रायांस्ततो व्रजत माचिगम् ॥ १५
 अनुज्ञातास्तु गन्धर्वाः पाण्डुपुत्रेण धीमता ।

C 3 15026
 B 3 246 17
 P 3 247 21

T₁ G₁ M₂ [S] महमितु, T₂ G₁ ३ वचयितु (for स्वहमितु)
 5 *) Ś₁ श्रेया, k B₁ ३ ४ Dc D₁₋₃ ३ T₂ G₁ ४ तेषा,
 T₁ M श्रेया (for चैषा) — ^b) h₂ ४ D₁₋₃ ३ पुरदर,
 S (except G₂ M₁) सुगधिर (for सुरै) — ^c) Ś₁ B₂
 गत्वा (for रत्परा) — ^d) h₂ G₁ मामात्य तम्, B₁₋₃ Dn
 D₄ ६ G₂ मरामात्यम् (for मामात्य तम्)
 6 ^b) M₁ अच्युत, M₂ अच्युत (for आहरे) — ^c) B
 Dn D₄ ६ G₂ न च, G₁ तव (for म हि) K₁ ३ प्रियमया,
 G₂ ४ ५ प्रियमयम् (for प्रिय मया) T₁ मद्य (for तुभ्य)
 — ^d) B₂ ४ Dn D₄ ६ G₂ पादय (!)
 7 *) h₁ ३ देवनेत्र्य — ^b) Dc G₁ M₁ ध्रुवं (for
 द्रुवम्) h₂ तनो मदी गनो द्रुनी (sic), D₄ तनो म्म हि गनो
 द्रुव, T₁ G₂ तनोन्नि द्यागनो द्रुत, T₂ तनो द्यभ्यागनो द्रुत, G₁
 तनोष्ट द्यागनो ध्रुव द्रुत (sic) — After 7, B Dc Dn D₄ ६
 G₂ ins
 1131* नेश्राय्येन दुरात्मान पाक्रनामनप्रायनात ।
 [B₁ Dc [अ]ह (for [न]न)]
 8 Ś₁ धनचय (for अर्जुन) — ^b) G₂ धार्तराष्ट्र (for
 आत्मा) K₂ ४ सुयोधन
 9 K₂ धर्म (for चित्र) — ^c) B₁ ३ Dc Dn D₂
 नित्यमनुष्टो, D₃ मद्रष्टो, M पापयेत्री च T₂ G₁ ३ ४ पाप
 योनिय दृष्टो — ^d) K₁ ३ परतप (for धन)
 10 Before 10, 5 (except T₂ G₂) ins अर्जुन — ^c)
 S₁ h Dc D₁₋₃ ३ द्यव्य, G₁ M₂ ३ तव्य (for तव्य) — ^b)
 B₁ ३ धनचय, B₂ ३ ३ ४ Dc Dn D₄ ६ T₂ G₁ ३ युधिष्ठि

(for मया) — ^c) B₂ [S]पि (for हि) — ^d) K₂ Dc
 D₂ ३ ३ कुर्याद् (for कुर) Dc D₃ ६ [ह]च्छति B₂ श्रुवा
 वाक्य यत्रपित
 11 T₂ om the ref — ^a) K₂ G₂ ४ मव D₂
 एव राजान, G₂ ४ धर्मराजानम् (for एव राजानम्) — ^c)
 G₁ तव (for च तव) — ^d) B Dn D₄ ६ चेष्टिन, D₂
 दुष्कर (for दुष्कृतम्)
 12 ^b) T₁ च तद्वच (for उच्यतदा) — K₂ om
 12^{cd} — ^c) K₂ मोच (for मोक्ष) — ^d) B₁ D₂ G₁ ह
 (for च)
 13 Before 13 B₂ ४ ins युधिष्ठिर उ — ^a) K₂
 दृष्टा (for दिष्ट्या) — ^b) T₁ transp शक्त. and सर्वे Ś₁
 K₁ ३ मद्भिर् (for सर्वैर्) K₂ ४ T₁ नि (for न) — ^c)
 K₂ D₂ ३ transp धार्तराष्ट्र and स्व
 14 ^a) K₁ ३ नावत (for तात) — ^b) T₂ धर्म च (for
 स्व मम) B Dn D₄ ६ G₂ खेचरै, D₁₋₃ T G₁ ३ ४ M₁
 र — ^c) K₂ उल न, S (except G₂) न कुल (by
 transp) K₂ च परिभूतो, D₂ त्वपरिभूत (for न परि)
 D₁ च, D₂ नो (for मे) — ^d) B₁₋₃ Dn D₃ ४ ६ G₂
 मोक्षणे (for मोक्षेण)
 15 *) K₂ इष्टाना, D₂ इच्छामि (for इष्टानि) — ^b)
 K₂ D₁₋₃ G₂ M₁ प्रियामो, T₁ प्रिय मे, T₂ प्रीतिर्मद्, G₂
 प्रीतिमान्, G₂ प्रीत मा h₁ ३ ४ च (for व) — ^c) K₁ ३
 प्राप्त प्रयोपकारेण, B_{1m} अक्षता मद्भिरामर्षात् — ^d) T₂ G₁
 गच्छ (for वच)

सहाप्सरोभिः संहृष्टाश्चित्रसेनमुखा ययुः ॥ १६
 देवराडापि गन्धर्वात्मृतास्तान्समजीवयत् ।
 दिव्येनामृतवर्षेण ये हताः कौरवैर्युधि ॥ १७
 ज्ञातींस्तानवमुच्यथा राजदारांश्च सर्वशः ।
 कृत्वा च दुष्कर कर्म प्रीतियुक्ताश्च पाण्डवाः ॥ १८
 सखीकुमारैः कुरुभिः पूज्यमाना महाग्थाः ।
 वभ्राजिरे महात्मानः कुरुमध्ये यथाग्रयः ॥ १९
 ततो दुर्योधनं मुच्य भ्रातृभिः सहितं तदा ।
 युधिष्ठिरः सप्रणयमिदं वचनमब्रवीत् ॥ २०
 मा स्म तात पुनः कार्पांरीदृशं साहसं क्वचित् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चविंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३५ ॥

न हि साहसकर्तारः सुखमेधन्ति भारत ॥ २१
 स्वस्तिमान्सहितः सर्वैर्भ्रातृभिः कुरुनन्दन ।
 गुहान्त्रज यथाकामं वैमनस्यं च मा कृथाः ॥ २२
 पाण्डवेनाभ्यनुजातो राजा दुर्योधनस्तदा ।
 विदीर्यमाणो व्रीडेन जगाम नगर प्रति ॥ २३
 तस्मिन्नाते कौरवेये कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 भ्रातृभिः सहितो वीरः पूज्यमानो द्विजातिभिः ॥ २४
 तपोधनैश्च तैः सर्वैर्वृतः शक्र इवामरैः ।
 वने द्वैतवने तस्मिन्विजहार मुदा युतः ॥ २५

16 D₆ om 16 — ^a B₃ च (for तु) — After 16, S (except G₃ M₃) ins

1132* देवलोकं नतो गत्वा गन्धर्वैः सहितस्तदा ।
 न्यवेदयच्च तस्मिन् चित्रसेन शतक्रतो ।

17 ^a B₁ देवराजश्च, D₃ ६ G₁ २ 'राजोपि — ^b K₂ T₃ G₁ ३ इतास्तान् K₃ अपि जीवयन् — ^d K₂ कौरवा, K₃ Dc D₂ पाण्डवैर्; D₁ पाण्डवा (for कौरवैर्) — After 17, D₃ ins

1133* चित्रसेनस्तदा वाक्यमुवाच प्रौढया गिरा ।
 मुञ्चध्व साजुजामात्य मदार च सुयोधनम् ।
 गन्धर्वास्तु वच श्रुत्वा चित्रसेनस्य वै द्रुतम् ।
 राजान मोक्षयामासुर्वद निगडवन्धनं ।
 मदार मानुगामात्य याणजालमये वने । [5]
 लुटन्तश्चापि ते सर्वे युधिष्ठिरममीपत ।
 पतिता लजिताधैव तस्थुश्चाधोमुग्यास्तदा ।
 युधिष्ठिरोऽपि दयया तान्ममीक्ष्य तथागतान् ।

18 ^a K₃ D₃ ज्ञानीस् K₃ Dc D₁ ६ G₁ 'मोच्या', K₄ D₂ ३ 'मोक्षया, B₁ जिवा', T₂ G₂ जित्या (for मुच्या) — ^c K₁ २ दृष्ट्वा (for कृत्वा) K Dc D₁₋₃ ६ S (except G₂) तद् (for च) — ^d Ś₁ K₂ ३ Dc D₂ ३ M₂ स्, B₄ D₅ तु (for च)

19 ^a K₁ आसी, K₂ आसै (for सखी) — ^c D₃ विभ्राजिरे — ^d K₃ B Dc Dn D₃ ४ ६ T₂ G₂ क्रतु (for कुरु)

20 ^a K₃ ४ B D G₂ मुक्त, T₁ G₁ २ ४ मोच्य, T₂ मध्ये (for मुच्य) M₃ ततो युधिष्ठिरो राजा — ^b B₁ ३ ४ Dn D₄ ६ T₂ G₂ M सहित M₂ प्रभु (for तदा) — ^{cd}

B₁₋₃ Dn D₄ ६ G₂ तु प्रणयाद् (for सप्रणयम्) M₂ न्या स्वमग्रवीच्छ्रीमानवमुच्य सुयोधन

21 ^b D₃ सहसा (for साहस) — ^c M₂ माहसाना (for हि साहस) — ^d K₂ सुखमेध न (for 'मेधन्ति) K₁ २ कर्हिचित् (for भारत)

22 ^a T₂ G₁ स्वस्तीत्युक्त्वाथ (T₂ तु) तान्मवर्वा — ^c G₂ यज (for व्रज)

23 Before 23, B Dc Dn D₄ ६ ins वैदां उं — ^a K₁ २ [अ]भिनुजातो — ^b S₁ तत (for तदा) — After 23^{ab}, B₂₋₄ Dc Dn D₄₋₆ G₂ ins

1134* अभिवाद्य धर्मपुत्र गतेन्द्रिय इवालुर ।

[G₂ प्रणय धर्मपुत्र तु (for the prior half)]

— ^c K₃ T₂ निदार्यं K₃ B D G₂ व्रीडावान् (for व्रीडेन) — ^d G₂ ४ तदा (for प्रति)

24 ^a M₂ धार्तराष्ट्रे (for कौर) — ^c K₄ T₂ G₂ वीरं — ^d T₁ महात्म, G₁ महर्षिं (for द्विजाति)

25 K₃ om 25^{ab} — ^a M₂ महर्षिभिः (for तपो धनै) — ^c B Dn D₄ ६ तथा (for वने) — ^d Ś₁ K D₅ T G₂ मुदान्वित

Colophon — Major parian S₁ K₁ २ Dn₂ T₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parian K₁ ३ ४ B D G₂ घोष यात्रा, to it these MSS (except K₁ ३ B₂ ३) add ममात् — Adhy no (figures, words or both) B₄ 317, Dn₁ (sup lin) ns 245, Dn₂ 244, D₁ 247, T₁ G₂ ४ M (M₂ inf lin) 238 (M₂ orig 240), T₂ G₁ 236 — Śloka no D₄ 27 D₁ 54

२३६

जनमेजय उवाच ।

शत्रुभिर्जितवद्वस्य पाण्डवैश्च महात्मभिः ।
मोक्षितस्य युधा पश्चान्मानस्यस्य दुरात्मनः ॥ १
कत्थनस्यावल्लिप्तस्य गर्वितस्य च नित्यशः ।
मदा च पौरुषौदार्यैः पाण्डवानवमन्यतः ॥ २
दुर्योधनस्य पापस्य नित्याहंकारवादिनः ।
प्रवेशो हास्तिनपुरे दुष्करः प्रतिभाति मे ॥ ३
तस्य लज्जान्वितस्यैव शोकव्याकुलचेतमः ।
प्रवेशं विस्तरेण त्वं वैशंपायन कीर्तय ॥ ४
वैशंपायन उवाच ।
धर्मराजनिस्पृष्टस्तु धार्तराष्ट्रः सुयोधनः ।
लज्जयाधोमुखः सीदन्नुपासर्पत्सुदुःखितः ॥ ५
स्वपुरं प्रययौ राजा चतुरङ्गचलानुगः ।

शोकोपहतया बुद्ध्या चिन्तयानः पराभवम् ॥ ६
विमुच्य पथि यानानि देशे सुयवमोदके ।
संनिविष्टः शुभे रम्ये भूमिभागे यथेप्सितम् ।
हस्त्यश्वरथपादातं यथास्थानं न्यवेगयत् ॥ ७
अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।
उपप्लुतं यथा सोमं राहुणा रात्रिसंक्षये ।
उपगम्यान्नवीत्कर्णो दुर्योधनमिदं तदा ॥ ८
दिष्ट्या जीवसि गान्धारे दिष्ट्या नः संगमः पुनः ।
दिष्ट्या त्वया जिताश्चैव गन्धर्वाः कामरूपिणः ॥ ९
दिष्ट्या समग्रान्पश्यामि भ्रातृस्ते कुरुनन्दन ।
विजिगीषून्प्रणान्मुक्त्वा निर्जितारीन्महारथान् ॥ १०
अहं त्वमिद्रुतः सर्वैर्गन्धर्वैः पश्यतस्तव ।
नागक्रुवं स्थापयितुं दीर्यमाणां स्ववाहिनीम् ॥ ११

C. 3 15048
B. 3 247 12
K. 3 248 11

236

1 °) T₂ G₁ १ शत्रुभिर्वध्यमानस्य — °) Dc₂ महर्षि
भि (for महारमभि) — °) K₄ D₁ १ मोक्षितश्च, Dc₂
मोक्षितस्य, G₁ क्षोभिं T G₁ कथ, G₂ १ अयात् (for युधा)
B₁ निन्वा, T G₁ न्वा (T₂ चा) मीन्, G₂ १ M₁ तम्पान् (for
पश्चान्) — °) K₂₋₄ D₂ १ मानितस्य, B₁ १ १ D₁ १
मानिनश्च, B₃ Dc Dn D₄ १ G₃ मानिन सु- (for मानस्यस्य)
D₁ दुर्गमभि, T₁ महारमन
2 °) K₄ B₁ D₁ १ S (except G₃) कथ तस्य (for
कथनस्य) — °) S₁ K₂ १ गर्हितस्य, G₁ गजितस्य B₄
दुरात्मन (for च नित्यदा) — °) K₃ १ Dc₂ T₁ 'मन्यत,
D₁ १ 'जानत, D₃ 'मन्यते (for 'मन्यत')
3 °) S₁ K B₄ D₁₋₃ नित्याहंकारमानिन', Dc माहकारस्य
मानिन — K₁ om ३^d-४^c — °) T₂ G₁ दुष्कर
4 K₁ om ४^{ab} (cf v 1 ३) — °) K₂₋₄ D₃ १ T₁
M [ए]व, B₁ [इ]ह (for [ए]व) — °) D₂ शोकेनाकुट
— °) S₁ K₁ हस्तिनपुरे (for विस्तरण च)
5 D₂ om ५ — °) S₁ K₁ १ धर्मराज्ञा त्रि(S₁ नि)
स्पृष्ट, K₂ B₁ Dc D₁ १ 'राजनिस्पृष्टस्तु (D₁ 'स्य) — °)
S₁ K₁ १ [अ]भिसुख D₁ चासीद्, Dc श्रीमान् (for सीदन्)

— °) K₄ D₁ १ अयामर्षन् (for उपासर्पत्) B₁ S (except
G₃) अपामर्षत हु'प्यित
6 K₃ om 6^{ab} — °) D₂ T₁ M स पुर — °) S₁ K
(K₃ om) B₃ D₁ १ G₁ चलान्वित
7 °) B₂ १ पथि (for पथि) — °) S (except T₂
G₃) स' (for सु') — °) T₂ सुनिविष्टे, G₁ सनिविष्टे
— °) S₁ K₁ १ यथोचिते, K₂ १ Dc D₁₋₃ यथेप्सिते — °)
K₂ निवेशयत्
8 °) B₂ 'डुव, T₁ 'स्थित, M₂ 'क्लृप्त (for 'डुन) T₁
काम (for मोम) — °) S₁ K₂ १ B Dn D₃ १ उपागम्या'
— °) S₁ K₁ १ Dc वच, G₄ तथा (for तदा)
9 Before 9, G₁ ins कर्ण — °) K₂ जयस्य, T जयमि
(for जीवमि) — °) T₂ मगत, G₁ 'त (for स') — °)
B₁ M₂ transp स्वया and जिता T₂ मस्ये, G₁ मवे (for
चैव) — °) S₁ K Dc D₁₋₃ १ कामचारिण
10 °) B₁ जनमेजय (for कुर') — °) S₁ K₁ १ १ B
D₁ G₃ रणे (for रणान्) K₄ B G₃ युक्तान् (for सुक्तान्)
— °) B₂ महायलान् (for 'रथान्)
11 °) K₂ स्वति', G₄ चाति' (for स्वमि') — °)
K₄ नस्य पश्यत, Kam D₁ तव पश्यत (by transp) T₁
पश्यतस्त्व चाम्रत — °) S (except G₁ १) धारयितु (for

C. 3 15049
B. 8 247 13
P. 3 248 11

शरक्षताङ्गश्च भृशं व्यपयातोऽभिपीडितः ।
इदं त्वत्यद्भुतं मन्ये यद्युष्मानिह भारत ॥ १२
अरिष्टानक्षतांश्चापि सदारधनवाहनान् ।
विमुक्तान्संप्रपश्यामि तस्माद्युद्धादमानुषात् ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पद्मविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३६ ॥

नैतस्य कर्ता लोकेऽस्मिन्पुमान्विद्येत भारत ।
यत्कृतं ते महाराज सह भ्रातृभिराह्वे ॥ १४
एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
उवाचावाकिरा राजन्वाष्पगद्गदया गिरा ॥ १५

२३७

दुर्योधन उवाच ।

अज्ञानतस्ते राधेय नाभ्यसूयाम्यहं वचः ।
जानासि त्वं जिताञ्छत्रन्गन्धर्वास्तेजसा मया ॥ १
आयोधितास्तु गन्धर्वाः सुचिरं सोदैर्मम ।
मया सह महाबाहो कृतश्चोभयतः क्षयः ॥ २

मायाधिकास्त्वयुध्यन्त यदा शूरा वियद्गताः ।
तदा नो नममं युद्धमभवत्सह खेचरैः ॥ ३
पराजयं च प्राप्तः स्मरणे बन्धनमेव च ।
सभृत्यामात्यपुत्राश्च सदारधनवाहनाः ।
उचैराकाशमार्गेण द्वियामस्तैः सुदुःखिताः ॥ ४

स्थापं) — ^d) T₂ G₁ पीड्यमाना (for दीर्यं) K₄ B Dn
D₄ ० च; G₂ ४ तु (for स्व)

12 ^a) D₂ मविक्षितागश्च, T G₁ २ शरक्षतोह (for
'क्षताङ्गश्च' — ^b) G₂ ४ अपयातो (for व्यपं) K₁₋₃
D₁ २ M [S]ति; K₄ D₂ G₂ ४ [S]स्मि; T₁ G₁ २ ४ नि
(for Sनि) — ^c) K₄ D₂ T₁ अप्यद्भुत (for त्वत्यं)
— ^d) K₂ अस्मान् (for युष्मान्) G₂ इति (for इह)

13 ^a) G₄ अरिष्टान् (for अरिष्टान्) M₁ अक्षयान् (for
अक्षयान्) Ś; K₁ २ चैव (for चापि) — ^b) K₁ २ वाहन;
B Dn D₄ ० सदारधनवाहनान्; T₁ G₁ २ सदारधं — ^c)
B₁ संप्रपश्यामि युष्मास्तु — ^d) B₁₋₃ Dn D₄ ० transp

तस्मात् and युद्धात् D₂ युष्मान्, G₁ सर्वाण (for तस्माद्)
14 ^a) D₂ transp कर्ता and लोके D₁ नैतस्य लोके
कस्तस्मिन् — ^b) K₄ Dc D₁₋₃ ० भारत विद्यते; B₁ २ Dn
D₄ ० विद्यति भारत — ^c) D₂ हि (for ते)

15 Before 15, B Dc Dn D₄ ० G₂ ins चैनं दं
(resp चैदां) — ^c) D₂ [अ]धोमुप्तो, T₂ [अ]वाङ्मुप्तो (for
[अ]वाङ्गिरा) K₃ ४ Dc D₁₋₃ वाक्य (for राजन्) K₂ B
Dn D₄-० G₂ उवाच चां (K₂ वा, D₂ च)गराजान

Colophon om in Ś; K₁ २ D₁ २ — Major parvan
Dn₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₃ ४ B Dc Dn
D₄ ० G₂ M₂ दुर्योधनप्रायोपनय (Dn₂, धनप्रवेदा); D₂
प्रायोपवेदान — Adhy no (figures, words or both)

B₂ 318, Dn₁ (marg) n₂ 246, Dn₂ 245, T₁ G₂ ४
M (M₂ inf lin) 239 (M₂ orig 241), T₂ G₁ 237
— Śloka no Dn 16

237

This adhy is om in B₁, the MS is mostly
ignored here

1 Ś; K₁ २ om the ref — ^a) S (except G₂) तु
(for ते) — ^b) Dc S (except G₂) ते (for [अ]ह)
Śim यत्प्रोक्तोह स्वया वच

2 ^a) K₂ ३ D₁ ४ ६ G₁ अ(D₂ सु)योधिता K₃ ४
Dc D₂ च (for तु) — ^b) Dc ते चिर; D₂ सुदीर्घं (for
सुत्रि) Ś; K₁ २ सह (for मम) — ^d) D₂ ते मघत
(for चोभयत)

3 ^a) K₁ ३ D₂ T₁ मया (K₂ 'मा)धिकास् K₁ २ तु
युध्यत; G₁ त्वयुध्यत — ^b) K₂ यथा (for यदा) K₄ D₂ ३
दिव गता (for वियं) — ^d) B Dn D₄ ० G₂ transp
मह and खेचरै — After 3, M ins

1135* अममर्थान्ततन्नास्तु प्रतियोदु वियद्गतान् ।

4 ^a) B₂ ३ Dc Dn D₄ G₂ प्राप्तः स्तो; B₁ G₁ मप्राप्ता
(for प्राप्तः स्त) — ^c) B₂ 'मात्यसुताश्च; T₁ मभ्रातृमात्
पुत्राश्च, G₂ ४ महत्यामात्य — ^d) B₂ ३ Dn D₄ ० G₂ 'बल
वाहना, T G₁ २ ४ M 'धन(G₂ ४ 'सुत)याधवा — ^f) S₁

अथ नः सैनिकाः केचिदमात्याश्च महारथान् ।
उपगम्याद्युवन्दीनाः पाण्डवाञ्छरणप्रदान् ॥ ५
एष दुर्योधनो राजा धार्तराष्ट्रः सहानुजः ।
सामात्यदारो ह्रियते गन्धर्वैर्दिवमास्थितैः ॥ ६
तं मोक्षयत भद्रं वः सहदारं नराधिपम् ।
परामर्शो मा भविष्यत्कुरुदारेषु सर्वशः ॥ ७
एवमुक्ते तु धर्मात्मा ज्येष्ठः पाण्डुसुतस्तदा ।
प्रमाद्य मोदरान्सर्वानाज्ञापयत मोक्षणे ॥ ८
अथागम्य तमुद्देशं पाण्डवाः पुरुषर्षभाः ।
सान्त्वपूर्वमयाचन्त शक्ताः सन्तो महारथाः ॥ ९
यदा चास्मान् मुमुक्षुर्गन्धर्वाः सान्त्विता अपि ।
ततोऽर्जुनश्च भीमश्च यमजौ च बलोत्कटौ ।

मुमुक्षुः शरवर्षाणि गन्धर्वान्प्रत्यनेकशः ॥ १०
अथ सर्वे रणं मुक्त्वा प्रयाताः खचरा दिवम् ।
अस्मानेवाभिकर्षन्तो दीनान्मुदितमानसाः ॥ ११
ततः समन्तात्पश्यामि शरजालेन वेष्टितम् ।
अमानुषाणि चास्त्राणि प्रयुञ्जानं धनंजयम् ॥ १२
समावृता दिशो दृष्ट्वा पाण्डवेन शितैः शरैः ।
धनंजयसखात्मानं दर्शयामास वै तदा ॥ १३
चित्रसेनः पाण्डवेन समाश्लिष्य परंतपः ।
कुशलं परिपप्रच्छ तैः पृष्टश्चाप्यनामयम् ॥ १४
ते समेत्य तथान्योन्यं मनाहान्विप्रमुच्य च ।
एकीभूतास्ततो वीरा गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अपूजयेतामन्योन्यं चित्रसेनधनंजयौ ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३७ ॥

C 3 15069
B 3 248 16
K 3 249 17

K₁ १ ४ D₂ हतास्त्रैः स्म, D₃ हत्वाम्नेस्मान् (sic), D₄ ह्वा स्मन्, T G₁ प्रणितास्त्रं, G₂ ४ हियमाणा (for हिया मन्ते) D₅ सुदु गिनान् D₁ हनास्त्रैर्वहुटु-स्त्रिता

5 °) D₂ G₁ [अ]न (for न) — °) G₄ अमात्याश्च (for अमात्या) D₅ तान् (for च) K₄ B (B₁ om) D (except D₂ १) G₁ ३ महारथा — °) S₁ K₂ M₂ उपागम्य K₃ G₁ २ [अ]श्रीवृद्, K₄ [अ]श्रयन् (for [अ]श्रयन्) — °) K₁ Dn D₅ ६ च रणप्रदान्, G₁ शरणं पिण (for शरण)

6 °) B₂ सुयोधन (for महा) — °) B (B₁ om) D (except D₁₋₃ १) G₂ आश्रितैः (for आस्थितैः)

7 °) D₂ विमोक्षय (for मोक्षयत) D₃ ते (for व) — °) S₁ जनाधिप, D₅ महारथ, G₂ ४ M सुयोधन (for नराधिपम्) — °) S₁ B₂ G₂ परामर्शो, K₁ २ B₃ ४ Dc Dn₂ D₅ परामर्शो K₃ T G₂ M₁ नाभविष्यत् (for मा भं) — °) S₁ K Dc D₁₋₃ पाण्डवा, T₂ G₁ सर्वथा (for सर्वश) — After 7, T₁ G₂ ४ ins

1136* इत्यद्युवन्नगान्मुचा धर्मराजमुपागता ।

8 °) B₂ T₁ G₁ २ उक्तं न, D₃ उक्तेषु (for उक्ते तु) — °) B (B₁ om) Dn D₄ ६ G₂ पाण्डवान् (for मोदरान्) — °) K₃ मोक्षणे, T₂ रक्षणे (for मोक्षणे)

9 °) S₁ यदा (for अथा) G₄ [अ]गम्य (for [अ]गम्य) G₁ तद् (for तम्) — °) K₃ ४ अशतर्षभा — °) T₂ G₁ माज्ञा (for मान्य) D₅ अदोचत (for अयाचन्त) — °) T₂ सुक्ति (for शक्ता)

10 °) K₃ यावत्वापि तैः, D₁ मांस्त्रितास्तु तैः, T G₁ २ ४

M₁ सात्वितापि (T °ताश्च, G₄ °ता स्म) ते — After 10^{ab}, S (except G₅) ins

1137* आकाशचारिणो वीरा नदन्तो जलदा इव ।
— °) S तदा (for ततो) — °) T₁ यमौ चैव मदोत्कटौ, T₂ यमौ द्वौ च बलो, G₂ ४ यमौ च प्रयत्नो

11 °) Ś₁ K₁ ३ Dc D₂ त्यक्त्वा (for मुक्त्वा) — °) B₃ ४ Dc₂ Dn D₁ ३ ४ ६ G₂ M₂ खचरा S (except G₅) दिश (for दिवम्) — °) Ś₁ मर्षतो, K₂ ३ °वर्षतो, T₁ °काक्षतो, T₂ G₁ °वीक्षतो (for °कर्षन्तो) — °) T₁ G₁ दीना (for दीनान्)

12 °) K₃ D₁ २ ४ समस्त (for समन्तात्) B₂ ३ Dc Dn D₄ ६ M पश्याम (for °मि) — °) M शरजालविवेष्टित — °) Ś₁ K₁ ३ ४ D₃ ४ प्रदिशत, B₃ Dn D₄ ६ G₂ सुचत, B₄ °सुचान (for °युञ्जान)

13 °) D₅ धनजय स चास्मान्

14 °) G₂ ४ पाण्डवैः (for °न) — °) T₂ G₁ ४ यमाश्लिष्ट, G₂ समाश्लिष्ट B (B₁ om) Dc Dn D₄ ६ परस्पर (for परतप) — °) Ś₁ कुशलैः G₁ परिपृष्टसं (for °पप्रच्छ) — °) G₁ स (for तै)

15 °) Ś₁ K Dc D₁₋₃ १ तदा, T₂ G₁ ३ ४ M₂ यथा (for तथा) T₂ G₁ ३ ४ न्याय (for [अ]न्योन्य) T₁ ते वं समेत्य चान्योन्य — °) G₄ सनाह (for °हान्) S₁ K₁ ३ B₂ प्रविमुच्य च, Dc वं प्रमुच्य च, Dn₂ D₁ विप्रमुच्यत, M₁ विप्रमुच्य वै T₁ सनाहानि विमुच्य च — °) Ś₁ K₁ ३ D₁ तदा (for ततो) T₂ G₁ ३ ४ सर्वे (for वीरा) — °) Dc

दुर्योधन उवाच ।

चित्रसेनं समागम्य प्रहसन्नर्जुनस्तदा ।
इदं वचनमल्लीवमन्नवीत्परवीरहा ॥ १
भ्रातृनर्हसि नो वीर मोक्तुं गन्धर्वसत्तम ।
अनर्हा धर्षणं हीमे जीवमानेषु पाण्डुषु ॥ २
एवमुक्तस्तु गन्धर्वः पाण्डवेन महात्मना ।
उवाच यत्कर्णं वयं मन्त्रयन्तो विनिर्गताः ।
द्रष्टारः स्म सुखाद्धीनान्सदारान्पाण्डवानिति ॥ ३
तस्मिन्नुच्चार्यमाणे तु गन्धर्वेण वचस्यथ ।

भूमेर्विवरमन्वच्छं प्रवेष्टुं व्रीडयान्वितः ॥ ४
युधिष्ठिरमथागम्य गन्धर्वाः सह पाण्डवैः ।
अस्मद्गुमन्त्रितं तस्मै वद्वान्श्रास्मान्यवेदयन् ॥ ५
स्त्रीसमक्षमहं दीनो वद्वः शत्रुवशं गतः ।
युधिष्ठिरस्योपहृतः किं नु दुःसमतः परम् ॥ ६
ये मे निराकृता नित्यं रिपुर्येषामहं मदा ।
तैर्मोक्षितोऽहं दुर्युद्धिर्दत्तं तैर्जीवितं च मे ॥ ७
प्राप्तः स्यां यद्यहं वीर वधं तस्मिन्महारणे ।
श्रेयस्तद्भविता मह्यमेवंभूतं न जीवितम् ॥ ८

T G; M transp सह and पाण्डवैः G; ४ गधर्वै पाण्डवा
सह — After 15^{ed}, S (except G₃) ins

1138* परस्पर समागम्य प्रीत्या परमया युता ।
[G₂ M युतो (for युता) G₄ प्रहसन्नर्जुनस्तदा (for the
posterior half), of 3 238 1^{ab}]

Colophon om in Ś₁ B₁ — Major parvan K₁ ;
Dn₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan K₂ D₂ M₂ प्रायो-
पवेश, K₄ B (B₁ om) Dc Dn D₁ २ ४-६ G₂ दुर्योधन
प्रायोपवेश (Dn₁ D₁ वेशन); M₁ दुर्योधनघोषयात्रा
— Adhy name M₁ दुर्योधनपराजय; M₂ corrupt
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (marg)
n₂ 247, Dn₂ 246, D₁ 248, T₁ G₂ ४ M (M₂ inf
lin) 240 (M₂ orig 242), T₂ G₁ 238 — *Śloka no*
Dn₁ n₂ 16, Dn₂ 17

238

1 D₂ २ चैशं (for दुर्यो) — ^b M₂ प्रहर्ष (for
प्रहसं) — ^d B₂ पाण्डवस्तदा (for परवीरहा)

2 ^a K₄ असि हि (for अर्हसि) B₂₋₄ Dn D₁ ४-६
G₁ ३ मे (for नो) — ^c Ś₁ T₁ अनर्ह (T₁ 'र्ह') धर्षण,
K₁ अनर्हधर्षण, K₂ अनर्हा च क्षण, K₃ D₁ ३ अनर्हा (D₁
र्हा) धर्षणा, B Dn₂ n₂ D₄ ६ T₂ G₂-४ M₁ अनर्ह (Dn₂
'र्हा', G₄ M₁ 'र्हा') धर्षणा, D₂ (corrupt) अवहधिर्षणा Dn₁
अप्यनर्हा धर्षणा मे

3 ^a B₄ उक्तास B₂ च (for तु) K₁ ३ B₄ गधर्वा
— ^d T₁ मन्त्रयित्वा — After 3, S (except G₃) ins

1139* स्थितो राज्यं च्युतान्घ्यानाच्छ्रिया हीनान्ध्रियावृता ।
[T₁ M₁ म्गिता (for स्थितो)]

— ^a K₄ D₂ तु (for स्म) D₂ ३ सुवामीनान् (for दी
नान्) S₁ K₁ ३ D₁ द्रष्टारं स्मात् (K₂ D₁ 'न्सु) श्वान्दीनान्,
T₁ द्रष्टारस्मान्सुवादीमान्; T₂ G₁ २ ४ द्रष्टास्मि (G₄ स्म)
नि सुवाम्नीरान् — ^f T₁ ततस्मान् (for मदारान्)

4 ^a K₂ B₁ ३ D₁ ३ S अस्मिन् (for तस्मिन्) — ^b
K₂ वचस्य तु, K₄ Dn D₆ 'स्तथा, D₁ 'स्यध, D₂ 'स्तदा (for
'स्यथ) — ^c K₄ D₂ T₂ M₂ अन्विच्छ, B₂ अन्येह, Dc T₁
G₁ अन्विच्छन्, G₂ ४ अन्विच्छे (for अन्वेच्छ)

5 ^a Ś₁ K₁ ३ B₁ D₂ T₂ G₁ उपागम्य (for अथा)
K₂ गधर्वा; K₄ Dc D₁₋₃ T₂ G₄ 'र्वं (for 'र्वा) B₁ M₂
transp सह and पाण्डवै — ^c D₂ अस्मिन् (for अस्मद्)
Ś₁ K₁ ३ चार्म्म्य (for तस्मै) — ^d K₂ D₂ G₁ M₁ वद्वान्,
T₂ G₄ वध्वा (for वद्वान्) D₂ (sup lin) स्वा (for
चा) D₁ ममस्त प्रत्यवेदयत्

6 ^a K₁ ३ D₄ [उ]पकृत; B₁ 'हित; Dc 'कृत, G₄
'सृत (for 'हृत) — ^d = 1 9 3^d 4 18 36^d D₂
मे (for नु) G₁ इत (for अत)

7 ^a T₁ ते (for मे) B₁ M₂ पूर्व; T₁ तेषा (for नित्य)
— ^b Ś₁ K₁ ३ ये (K₂ ए) पा रिपुर (by transp) Dc
तदा; T₂ गत (for सदा) — ^d S₁ K₄ B₁ D₁₋₃ ३ transp
दत्त and तद् K₄ D₁ जीवित हि (D₁ तु) मे, B₂ ३ Dn
D₄ ६ G₂ एव जीवित

8 ^a T₁ प्राप्तव्य, T₂ प्राप्तोस्मि K₁ ३ यद् (for यदि)
— ^b B₁ तस्मान् (for तस्मिन्) S₁ K₂ 'मृधे, K₁ 'वने,
B₂ 'हरे (for 'रणे) — ^c B₁ तु (for तद्) — ^d D₁

भवेद्यः पृथिव्यां मे ख्यातं गन्धर्वतो वधात् ।
 प्राप्ताश्च लोकाः पुण्याः स्युर्महेन्द्रसदनेऽक्षयाः ॥ ९
 यत्त्वद्य मे व्यवसितं तच्छृणुध्वं नरर्षभाः ।
 इह प्रायमुपासिष्ये यूयं व्रजत वै गृहान् ।
 आतरश्चैव मे सर्वे प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ १०
 कर्णप्रभृतयश्चैव सुहृदो बान्धवाश्च ये ।
 दुःगासनं पुरस्कृत्य प्रयान्त्वद्य पुरं प्रति ॥ ११
 न ह्यहं प्रतियास्यामि पुरं गञ्जुनिराकृतः ।
 शत्रुमानापहो भूत्वा सुहृदां मानकृत्तथा ॥ १२
 स सुहृच्छोकदो भूत्वा गत्रूणां हर्षवर्धनः ।
 वारणाह्वयमासाद्य किं वक्ष्यामि जनाधिपम् ॥ १३

मीष्मो द्रोणः कृपो द्रौणिर्विदुरः मंजयस्तथा ।
 ब्राह्मीकः सोमदत्तश्च ये चान्ये वृद्धसंमताः ॥ १४
 ब्राह्मणाः श्रेणिमुख्याश्च तथोदासीनवृत्तयः ।
 किं मां वक्ष्यन्ति किं चापि प्रतिवक्ष्यामि तानहम् ॥ १५
 रिपूणां गिरसि स्थित्वा तथा विक्रम्य चोगसि ।
 आत्मदोषात्परिभ्रष्टः कथं वक्ष्यामि तानहम् ॥ १६
 दुर्विनीताः श्रियं प्राप्य विद्यामैश्वर्यमेव च ।
 तिष्ठन्ति न चिरं भद्रे यथाहं मदगर्वितः ॥ १७
 अहो व्रत यथेदं मे कष्टं दुश्चरितं कृतम् ।
 स्वयं दुर्वृद्धिना मोहाद्येन प्राप्तोऽस्मि संगम्यम् ॥ १८
 तस्मात्प्रायमुपासिष्ये न हि शक्ष्यामि जीवितुम् ।

C. 3 150⁹
 B. 3 249 20
 V. 3 250 20

निघ, D₂ नैव (for एव) K₃ D₂ हि (for न) D₃ जीवित
 (for जीवितम्) B Dc Dn D₄ ६ नैवभूतस्य जीवित
 9 ६) B Dn D₄ ६ T₁ अभूद्, M₁ भूयाद् (for भवेद्)
 B₂ यथा (for यथा) — ७) B₁ ख्यातिर, T₁ ख्यातो K₁ ३
 D₃ वध, T₁ वध (for वधात्) — ८) S₁ K₁ ३ D₆ प्रासन्त्य
 (for प्राप्ताश्च) S₁ K₁ ३ D₆ लोकान्पुण्यान्, B₁₋₃ Dc₁ Dn
 D₄ ६ T₁ पुण्यलोका (for लोका पुण्या) S₁ K₁₋₃ D₆ च,
 T₁ G₁ मे (for स्युर) B₄ प्राप्ता स्युश्चैव मे लोका — ९)
 T₁ महोदभवने S₁ K₁ ३ ६य, D₆ ६क्षयान्
 10 ६) B₁ यत्त्विद्, D₁ यदद्य, D₂ यद्वाद्य (for यत्त्वद्य)
 K₄ G₂ 4 [S]व्यवमित (for व्यव) G₁ यन्मे व्यवमित
 किंचिद् — ७) T₁ G₂₋₄ M₁ नराधिपा, T₂ G₁ नराधिप (for
 नर) — ८) K₂₋₄ D (except Dn₃ D₄) T₂ G₃ उपासिष्ये,
 T₁ समासिष्ये (for उपासिष्ये) — ९) K₃ गृहं — ८) S₁
 K₁ ३ [अ]त्र (for [ए]व) — १) = 11^d D₂ पुर्ति, G₁ गृह
 (for पुर) S₁ K₁ ३ प्रयातु नगर प्रति, B₂₋₄ Dn D₄ ६ T₂
 G₂ यात्त्वद्य न्वपुर प्रति
 11 ६) G₄ सर्वे (for चैव) — ७) S₁ K₁ ३ B₁ T₁ G₁
 च मे, T₂ G₂ 4 M तया (for च ये) — ९) = 10^f K₄
 D₂ T₂ G₁ प्रयातु नगर प्रति — After 11, K₁ reads 13^{cd}
 12 ६) B₂ स्वह (for ह्यह) S₁ K₁ ३ म (K₂ मा) प्रवे
 क्ष्यामि, B Dn D₁₋₄ ६ मप्रयास्यामि, Dc₁ मप्रपश्यामि, Dc₂
 मययच्छामि (for प्रतिया) G₂ न ह्यप्यह प्रयास्यामि — ७)
 S₁ (sup lin) K₁ D₃ ६ शत्रुविमानित, K₃ ६ निरम्कृत
 — ८) K₁ ३ मानापहो, G₂ मानापहो — ९) S₁ K₁ ३
 वृत्तदा (K₁ ३था), T₁ शोककृत्तथा, T₂ G₁ ३ मानवर्धन,
 G₄ मानकृत्तदा — After 12, T G₂ 4 ins

1140* काम रणगिरम्यद्य शत्रुभिर्वै विमानित ।
 [T₂ कारणे मन्यगभिन (for the prior half)]
 On the other hand, G₁ ins after 12
 1141* कारणैरम्यमिहित शत्रुभिर्वै विमानित ।
 अकारणेऽस्म्यभिनित शत्रुभिर्वै विमानित ।
 13 ६) B Dn D₄ ६ G₃ जात, Dc भुव (sic) (for
 भूत्वा) K₃ 4 D₁₋₃ सुहृच्छोकप्रदो भूत्वा (D₁ ६दोघाह, D₂
 ६दो नित्य), G₂ स सुहृच्छोकमतस — K₁ reads 13^{cd}
 after 11 — ९) S₁ K₁ ३ नराधिप (K₁ ३प), B₂ त्रिपिप
 (for जना)
 14 ६) B₁₋₃ Dn D₃₋₆ G₂ मीष्मद्रोणौ, G₁ मीष्मौ
 द्रौणि B₂ ३ Dn D₃ 4 ६ G₂ कृपद्रौणी (D₃ ६गिर) — ७)
 K₁ T₁ G₄ तदा (for तथा) — ८) N (except B₁ ३ 4,
 S₁ damaged) G₃ बाहिक B₁ ३ 4 Dn D₄ ६ G₃ नौम
 दत्ति — ९) K₂ वृत्तयमत, D₃ दृढयमत, G₄ M भृश
 16 S₁ K₁ ३ D₄ om 16 M₁ transp 16 and 17
 — ७) K₄ चारिमि, B₂ D₆ G₃ चोपरि (for चोरमि) — ९)
 D₁ ३ ६ T₂ G₁ ३ 4 द्रक्ष्यामि (for व)
 17 M₁ transp 16 and 17 — ९) Dc म्रिय, D₂ स्वय
 (for म्रिय) — ७) K₁ ३ 4 B₂ 4 G₂₋₄ M वा (for च)
 — ८) K₁ ३ 4 D₃ ६ transp तिष्ठन्ति and न — ९) Dc
 मदगर्वित, T₁ मतिगर्वित, G₂ अति
 18 ६) T₂ G₄ यदेतन्, G₁ ययतन् (for यथेद) B Dn
 D₄ ६ G₃ अहोनर्ह (B₁ ३नय, B₂₋₄ ३नार्ह) मिद कर्म — ७)
 D₄ दृष्ट (for कष्ट)
 19 ६) K₂ 4 Dn₁ ns (before corr) D₁ T₂ G₃ उपा
 सिष्ये Cf 10^c — ७) B₁ ३ Dn₂ ns D₄₋₆ G₃ न हि

चेतयानो हि को जीवेत्कृच्छ्रान्छत्रुभिरुद्धतः ॥ १९
 शत्रुभिश्चावहसितो मानी पौरुषमर्जितः ।
 पाण्डवैर्विक्रमाढ्यैश्च सावमानमवेक्षितः ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं चिन्तापरिगतो दुःशासनमथावधीत् ।
 दुःशासन निबोधेदं वचनं मम भारत ॥ २१
 प्रतीच्छ त्वं मया दत्तमभिप्रेक्षं नृपो भव ।
 प्रशाधि पृथिवीं स्फीता कर्णसौवलपालिताम् ॥ २२
 भ्रातृन्पालय विस्रब्धं मरुतो वृत्रहा यथा ।
 बान्धवास्त्वोपजीवन्तु देवा इव अतक्रतुम् ॥ २३
 ब्राह्मणेषु सदा वृत्तिं कुर्वीथाश्चाप्रमादतः ।
 बन्धूना सुहृदां चैव भवेथास्त्वं गतिः सदा ॥ २४
 ज्ञार्तींश्चाप्यनुपश्येथा विष्णुर्देवगणानिव ।

द्रक्ष्यामि; D₂ (by transp) द्रक्ष्यामि च णि, G₂ ५ ७ णि
 द्रक्षोमि D₁ मद्य म नेह जीवित — °) K₂ D₁ T₂ G₁
 चितयानो; B₁ चेतनावान्, T₁ चेतयानो

20 °) S (except G₂) [अ]णत् (for [अ]णत्) — °)
 B₁ पौरुषमर्जित — °) K De Dn₂ n₂ D₁₋₃ ६ G₂ विक्र
 माढ्यैश्च (K₂ विप्रमर्गैश्च), B₁ विप्रमार्ह्यैश्च — °) K₂ साव
 मानम्; D₁ स सावज्ञम् (for सावमानम्)

21 °) D₁ ३ एव चिन्तागतो गतः

22 °) B₁ प्रतीहास (for प्रतीच्छ रत) — °) M नृपो
 त्तम (for नृपो भव) — °) Ś₁ K₂ Dn₂ G₁ कृष्णां, K₁ ३
 De D₂ ३ मया (for स्फीता) — °) K₂ कर्णसौवलय; B₂
 'पावित', D₂ M 'पालित

23 °) Ś₁ K₂ B₂ ५ D₁₋₃ विश्रब्ध; K₂ De D₂ T₁
 विश्रब्ध — °) K₂ मरुता, T₁ प्रभृतो (for मरुतो) — K₂
 om 23^a-25^b — °) B Dn D₂ ६ चोषं (for शोषं)
 — °) S (except G₂) सारस्त्राक्षमिमासरा

24 K₂ om 24 (cf v l 23) — °) T₁ G₁ M₂ यथा
 (for सदा) K₂ G₁ वृत्ति, B₁ वृद्धि, De D₁₋₃ वृत्ति; T₂
 दांत (for वृत्ति) — °) D₂ तु (for च) D₂ प्रसादयन्
 (for [अ]प्रमादत) B₁ कुर्वीथा रोपसुसृज, T₁ कुरु धीरा
 प्रमादत

25 K₂ om 25^{ab} (cf v l 23) — °) K₂ D₁ ३
 ज्ञार्तीश्च (for ज्ञार्तीश्च) K₂ ५ De D₁₋₃ ६ मन्येथा (for
 'पश्येथा) — °) B₂ ३ Dn D₂ ६ G₂ यथा (for इव)
 — °) D₂ कुरव (for गुरव) K₂ D₁ मानं (for पाल)

गुरवः पालनीयाम्ने गच्छ पालय मेदिनीम् ॥ २५
 नन्दयन्मुद्गदः सर्वाञ्जशात्रनाशाप्रभर्तमेयन् ।
 ऋष्टे चैनं परिपश्य गम्यतामिन्द्रयाच ह ॥ २६
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दीनो दुःशामनोऽप्रतीन् ।
 अश्रुकण्ठः सुदुःखार्तः प्राञ्जलिः प्रणिपत्य च ।
 गगद्गदमिदं वाक्यं भ्रातरं ज्येष्ठमान्मनः ॥ २७
 प्रसीदत्यपतद्भूमौ द्यमानेन चेतया ।
 दुःखितः पादयोस्तस्य नेत्रज जलमृन्मृज्जन ॥ २८
 उक्तमांशं नग्नयात्रो नैतदेवं भविष्यति ।
 विदीप्येत्मनसा भूमिर्घांश्चापि अकलीभवेत् ।
 रविगर्भप्रभा जगान्योमः जीताश्रुतां त्यजेत् ॥ २९
 आयुः श्रेष्ठयमयो जगद्धिमयांश्च परिव्रजेत् ।
 शुष्पेत्तोयं समुद्रेषु बहिरिष्प्युष्णता त्यजेत् ॥ ३०

D₁ T₂ G₁ च (for ते)

26 G₁ om 26^{ab} — °) Ś₁ K₂ चैव (for सर्वांश्च)
 — °) D₂ अश्रुकण्ठ (for नाशप्रभ) Ś₁ K₁ ३ De D₁₋₃ ३
 [अ]गम्यदयन्, K₂ ६ [अ]वयाज्य, T₁ [अ]वयाज्य, T₂
 [आ]द्वय स्वय — °) T₂ G₁ ३ ५ कर्णं (for ऋष्टे) — °)
 B₁ न (for त)

27 °) Ś₁ K₁ ३ वापयन् (K₁ 'दा'), G₂ अश्रुकण्ठ,
 M₂ उगद्गद (for अश्रुकण्ठ) — °) B₁ ५ ह (for च)
 — D₂ om 27^{ab} — °) B₂ एव च (for भाषयन्)

28 °) K₁ 'म्यपतद्' M₂ ज्येष्ठयम् (for 'त्यपतद्')
 — °) D₂ ६ दीयमानेन (for दूयं) De नेत्रजा (for
 चेतया) — °) T₂ G₂ मनेद (for दुःखित) — °) G₂
 नेत्रप्रभा (for नेत्रज)

29 °) D₂ तु (for च) K₂ D₁ ३ T₂ G₁ ३ ५ नर
 स्वाद्य — °) B₁ दीपेत् (for विदीपेत्) K₂ मा जगद्; B
 Dn D₂ ६ ६ वरुणा (for मनसा) — °) T₂ मरुत् (for
 घांश्चापि) — °) G₂ भातपतां (for भागप्रभा) — G₁ om
 (hapl) 29^a-30^a — °) K₁ दीपेत्तुम्, B₁ गीर्वाणुतां
 B₁ व्रजेत् (for त्यजेत्)

30 G₁ om 30^a (cf v l 29), K₂ D₁ om 30 — °)
 Ś₁ K₁ ३ दैत्यम्, D₂ शीघ्रम् (for श्रेष्ठयम्) T₂ पाल ज्येष्ठो
 जगद्गद — °) K₂ De परित्यजेत्, D₂ [अ]पि मचरेत्, T₁
 G₁ हिम प्र, T₂ लनां प्र, G₂ ५ परिह्वयन् — °) De T₂
 G₂ समुद्रस्य, D₂ द्रोपि — °) De भद्रिद् (for बहिर)
 K₁ De भति (for अवि) S (except G₂) भविष्यति दात

न चाहं त्वदते राजन्प्रशासेयं वसुंधराम् ।
 पुनः पुनः प्रसीदेति वाक्यं चेदमुवाच ह ।
 त्वमेव नः कुले राजा भविष्यसि शतं समाः ॥ ३१
 एवमुक्त्वा स राजेन्द्र सखनं प्ररुरोद ह ।
 पादौ संगृह्य मानार्हौ भ्रातृज्येष्ठस्य भारत ॥ ३२
 तथा तौ दुःखितौ दृष्ट्वा दुःशासनसुयोधनौ ।
 अभिगम्य व्यधाविष्टः कर्णस्तौ प्रत्यभाषत ॥ ३३
 विपीदथः किं कौरव्यौ बालिश्यात्प्राकृताविव ।
 न शोकः शोचमानस्य विनिवर्तेत कस्यचित् ॥ ३४
 यदा च शोचतः शोको व्यसनं नापकर्षति ।

सामर्थ्यं किं त्वतः शोके शोचमानौ प्रपश्यथः ।
 धृतिं गृहीत मा शत्रूञ्शोचन्तौ नन्दयिष्यथः ॥ ३५
 कर्तव्यं हि कृतं राजन्पाण्डवैस्तव मोक्षणम् ।
 नित्यमेव प्रियं कार्यं राजो विषयवासिभिः ।
 पाल्यमानास्त्वया ते हि निवसन्ति गतज्वराः ॥ ३६
 नार्हस्येवंगते मन्युं कर्तुं प्राकृतवद्यथा ।
 विपण्णास्तव सोदर्यास्त्वयि प्रायं समास्थिते ।
 उत्तिष्ठ ब्रज भद्रं ते समाश्वासय सोदरान् ॥ ३७
 राजन्नद्यावगच्छामि तवेह लघुसत्नताम् ।
 किमत्र चित्रं यद्वीर मोक्षितः पाण्डवैरसि ।

C 3 15111
 B 3 250 1
 K 3 251 2

समा (of 31st)

31 ^a) B₁ तु (for च) Ś₁ स्वकृते, D₂ त्वास्मृते (for स्वदते) — ^b) Ś₁ K₃ D₁ ३ प्रशासिष्यं, B₂ ४ शासयेय (for प्रशासेय) — ^c) T₁ [ए]नद् (for [ह]इम्) — After 31st, S (except G₂) ins

1142* शत्रूणां शोककृद्वाजन्सुहृदा शोकनादान ।

[G₁ मानवर्धनं, M हृपवर्धनं (for शोकं)]

— ^a) B₁ G₂ ४ जातो, D₂ राजन् (for राजा) — ^b) K₄ D₂ D₂ ६ G₂ M₂ भविष्यति T G₁ न सदाय (for शत समा)

32 Before 32, D₁ ins वैदां उ — ^a) K₄ B₁ ४ D₂ T₂ G₄ शलेन्द्र, B₂ ३ Dn D₂ ६ राजान — ^b) K₃ B₁ ३ ४ Dn D₂ ६ सुम्बर, B₂ Dc D₂ ६ सम्बर (for सखन) M₂ च (for ह) — ^c) K₃ ४ Dc₂ म गृह्य, B₂ मस्पर्दा, B₃ ४ Dn D₂ ६ T₂ G₃ स्पृश्य, G₄ हृत्स्य (for गृह्य) K₄ D₃ क्षिमा, B₁ ३ ४ D₁ मानार्हो — ^d) Ś₁ मानद (for भारत)

33 ^a) K₂ T₁ नदा, K₄ D₂ अथ (for तथा) K₁ द्वौ, D₁ सु, G₁ तु (for तौ) D₁ भूत्वा (for दृष्ट्वा) — ^c) B Dn अधिगम्य Ś₁ महाबाहु, K₁ ३ महाराज, D₁ सुदुःस्वार्ता (for स्यथा)

34 ^a) D₂ transp विपीदथ and किं S₁ B₁ T₂ G₄ विपीदत T₁ कौरवद्वौ (for किं कौरव्यौ) — ^b) K₄ D₁ ३ बालिशौ; T₁ किं युवा (for बालिश्यात्) K₃ प्राकृतानि च, G₄ प्राकृता इव — ^c) G₁ ४ शोकं (for शोचं) — ^d) K₃ वनेति, B₁ वनेत्तु (for वर्तेत) B Dn D₁ ४ ६ G₃ कर्हि (for कस्य)

35 ^a) Ś₁ K₃ G₁ यथा (for यदा) K₁ ३ न, D₁ T₁ तु (for च) B₁ शोचयत (for च शोचत) — ^b) T M₂ व्यसनान् (for व्यसन) D₁ मर्षति (for कर्षति) — ^c)

K₁ B₂ ४ Dc D₂ ६ G₁ ३ ४ तत (for त्वत) Ś₁ T₂ शोक, K₃ शोको — ^d) S₁ K Dc D₁₋₃ ६ ६ शोचमान S₁ K Dc D₁₋₃ ६ प्रपश्यति, B₄ त, T₁ G₄ थ — ^e) B₂ Dn D₂ ६ गृहीत; B₃ ४ T₁ M₂ गृहीत T₂ G₁ एतिमतौ श्रिय चेमां — ^f) B₂ G₂ ४ शोचतो (for न्तौ) S₁ Dc T₁ प्यत, K₄ D₂ प्यथ (for प्यथ) T₂ शत्रूञ्शोकमिम जहि, G₁ शोचतौ मा जहास्यथ — After 35, G₁ ins

1143* एतिमन्तो जय शत्रूञ्शोचन्तौ नाभविष्यथ ।

36 ^a) G₂ एव (for एव) T₂ G₁ हित (for प्रिय) — ^d) =46^b K₄ राजा — ^e) K₃ [S]पि (for हि)

37 ^a) T₁ नार्हति (for नार्हसि) B₁ [ए]व कृत; T₁ [ए]व कृते (for [ए]वगते) B₁ मन्ये; D₂ शोक, T G₁ ३ मृत्यु (for मन्यु) — ^b) Dc सर्वं (for कर्तुं) K₄ D₂ M₂ प्रभो, T₁ भवान्, G₁ ३ ४ स्वय, M₁ विभो (for यथा) — ^c) K₄ स्वयि (for तव) Dc D₁ ६ सौदर्यास — ^d) B₂ T₁ समाश्रिते, D₂ उपामिते — After 37st, S (except T₁ G₃) ins

1144* तदल दुःखितानेतान्कर्तुं सर्वान्नराधिप ।

— ^a) T₁ तदल दुःखितान्मर्वात् (of 1144*) — After 37, B D (except D₁₋₃ ६) S (except T₂ G₂) ins an addl colophon, followed in most MSS by कर्ण उ (resp कर्ण) (adhy no Dn₁ ns 248 Dn₂ 247)

38 ^a) B Dc Dn D₂ G₄ M₁ नाथाव; D₂ न ह्याव (for अथाव) — ^b) K₃ D₁ ३ T₂ G₁ [ह]मां, T₁ G₂ ४ [ए]व (for [ह]ह) — After 38st, S (except G₃) ins

1145* अल्पव च तथा बुद्धे कार्याणामविवेकिताम् ।

[G₁ आलस्य (for अल्पव) T अविवेकता]

— ^c) Dc तद्वीर, G₂ ४ धर्मज्ञ (for यद्वीर) — ^e) G₁ सद्यस्त्व वदामापन्न — ^f) S₁ K₁ ३ B D₂ कर्षण, K₃

C 3 15112
B 3 250 2
K 3 251 2

सद्यो वशं समापन्नः शत्रूणां शत्रुकर्षण ॥ ३८
सेनाजीवैश्च कौरव्य तथा विषयवासिभिः ।
अज्ञातैर्यदि वा ज्ञातैः कर्तव्यं नृपतेः प्रियम् ॥ ३९
प्रायः प्रधानाः पुरुषाः क्षोभयन्त्यरिवाहिनीम् ।
निगृह्यन्ते च युद्धेषु मोक्षयन्ते च स्वसैनिकैः ॥ ४०
सेनाजीवाश्च ये राज्ञां विषये सन्ति मानवाः ।
तैः संगम्य नृपार्थाय यतितव्यं यथातथम् ॥ ४१
यद्येवं पाण्डवै राजन्भवद्विषयवासिभिः ।
यदृच्छया मोक्षितोऽद्य तत्र का परिदेवना ॥ ४२
न चैतत्साधु यद्राजन्पाण्डवास्त्वां नृपोत्तम ।
स्वसेनया संप्रयान्तं नानुयान्ति स्म पृष्ठतः ॥ ४३
शूराश्च बलवन्तश्च संयुगेष्वपलायिनः ।
भवतस्ते सभायां वै प्रेष्यतां पूर्वमागताः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टात्रिंशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २३८ ॥

D₃ s s G₃ 'कर्षण ; D₁ 'कर्षण
39 ^a) Ś₁ B₁ 'जीवैश्च ; K₂ 'जीवस्य — M₂ om
(hapl) 39^a-42^b — ^c) B₁ s D₆ G₃ द्वयः ; T₂ G₃ अद्य
(for यदि)
40 M₂ om 40 (cf v l 39) — ^a) K₁ s 4 T M₁
प्रधान ; D₀ प्रवीणा (for प्रधाना) — ^b) Ś₁ क्षोभयतु ;
D₃ कालयति, S (except G₃) क्षोभयित्वा — ^c) K₁ s
सु, D₀ पु ; D₂ [S]त्र (for च) — ^d) Ś₁ स्वसेवकैः, K₂
'सैन्यकैः, B₂ Dn D₄ s G₃ [ए]व सैनिकैः
41 M₂ om 41 (cf v l 39) Cf 39^{ab} — ^a) Ś₁
'जीव्या ; K₂ 'जेव्या (for 'जीवा') D₀ G₁ राज्ञो ; D₂
T₁ राजन् (for राज्ञां) — ^b) Ś₁ विजये (for विषये)
42 M₂ om 42^{ab} (of v l 39) — ^a) K₂ यद् ; D₃
यदा ; T₂ G₂ इति (for यदि) Ś₁ K₁ s राजा (for राजन्)
— ^b) Ś₁ K₁-s D₁ s G₄ भवान् (for भवद्) — ^c) K₄
B D (except D₁ s s) G₂-s [S]ति (for सद्य) — ^d)
=46^d, Gitā (Vulg) 2 28 G₁ transp तत्र and का
K₄ D₁ s G₁ परिदेवना
43 ^a) B₁ तवै, G₄ न वै (for न वै) — ^b) B₁
पाण्डवाना, B₂ 'वेया (for 'वास्वां) B₁ Dn D₄ नृपोत्तम
— ^c) Ś₁ K₁ s 4 Dn₂ ns D₁-s G₂ सप्रयात ; B₁ 'याते,
D₀ प्रयात च, T₁ मम सर्वे M₁ सेनया सप्रयात वै
44 ^b) Ś₁ K₁ s D₁ सप्रामेषु (for संयुगेषु) Ś₁ [अ]प
लायन, T₂ G₁ [अ]पराजिता — ^c) K₄ (before corr)

पाण्डवेयानि रत्नानि त्वमद्याप्युपभुञ्जसे ।
सत्त्वस्थान्पाण्डवान्पश्य न ते प्रायमुपाविशन् ।
उत्तिष्ठ राजन्भद्रं ते न चिन्तां कर्तुमर्हसि ॥ ४५
अवश्यमेव नृपते राज्ञो विषयवासिभिः ।
प्रियाण्याचरितव्यानि तत्र का परिदेवना ॥ ४६
मद्वाक्यमेतद्राजेन्द्र यद्येवं न करिष्यसि ।
स्थास्वामीह भवत्पादौ शुश्रूषन्नरिमर्दन ॥ ४७
नोत्सहे जीवितुमहं त्वद्विहीनो नरर्षभ ।
प्रायोपविष्टस्तु नृप राज्ञां हास्यो भविष्यमि ॥ ४८

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तस्तु कर्णेन राजा दुर्योधनस्तदा ।
नैवोत्थातुं मनश्चक्रे स्वर्गाय कृतनिश्चयः ॥ ४९

B D (except D₁-s) T₂ G₃ सहाया (for सभायां)
45 ^a) K₁ पूर्वाणि (for रत्नानि) — ^b) K₄ प्तानि (for
अद्यापि) Ś₁ K₁ s [अ]नुयुज्यसे, K₂ [उ]पयुजते, D₁ 'युजसे,
G₁ 'मुद्गसे — ^c) T₂ G₁ सत्त्वस्था' पाण्डवाश्चापि — After
45^{cd}, S (except G₃) ins
1146* तदल ते महावाहो बुद्धिं प्रायोपवेशने ।
[T₂ G₁ s विषय (T₂ 'मर्ष) कर्तुमर्हसि, M विशादेन महा
बल (for the posterior half)]
— ^f) B₁ s s Dn D₄ s G₃ चिर (for चिन्तां)
46 G₂ om 46 — ^a) Ś₁ M₂ अपश्यम् (for अवश्यम्)
— ^b) =36^d T₁ G₄ M₂ राज्ञां — ^d) =42^d, Gitā
(Vulg) 2 28 G₁ transp तत्र and का K₃ परिदेविना,
K₄ D₁ s G₁ 'वेदना
47 ^b) G₁ अद्य (for यदि) T₂ G₂ त्व, G₁ [ए]तन् (for
[ए]व) — ^d) K₄ B₁ D₁ s T₁ G₃ s शुश्रूषुर, G₁ शुश्रूषाम्
(for शुश्रूषन्) T₁ भरतर्षभ (for भरि)
48 ^a) D₀ जीवितम् (for तुम्) T₂ G₁ सत्य, G₂
शक्य (for अह) — ^b) S₁ यद्, D₂ स्वा (for स्वद्)
— After 48^{ab}, T₂ G₁ repeat 45^{ef} — T₂ om 48^{cd}
— ^c) K₄ D₃ च (for तु) K₄ D₃ G₁ s 4 M तथा (for
नृप) T₁ प्रायोपविष्ट राजान — ^d) K₃ D₀ D₁-s हासो
K₃ D₂ भविष्यति T₁ दुर्योधनममर्षण (=3 239 1^d)
49 T₁ om 49, K₃ D₃ om the ref — ^b) G₂ s
तथा (for तदा) T₂ यद्भुत (sic) कौरव त्वया — T₂

२३९

वैशंपायन उवाच ।

प्रायोपविष्टं राजानं दुर्योधनममर्षणम् ।

उवाच सान्त्वयन्नाजञ्चकुनिः सौवलस्तदा ॥ १

सम्यगुक्तं हि कर्णेन तच्छ्रुतं कौरव त्वया ।

मयाहतां श्रियं स्फीतां मोहात्समपहाय किम् ।

त्वमबुद्ध्या नृपवर प्राणानुत्सृष्टुमिच्छसि ॥ २

अथ चाप्यवगच्छामि न वृद्धाः सेवितास्त्वया ।

यः समुत्पतितं हर्षं दैन्यं वा न नियच्छति ।

स नश्यति श्रियं प्राप्य पात्रमाममिवाग्मसि ॥ ३

अतिभीरुमतिक्रवीं दीर्घघ्न प्रमादिनम् ।

व्यमनाद्विषयाक्रान्तं न भजन्ति नृपं श्रियः ॥ ४

सत्कृतस्य हि ते शोको विपरीते कथं भवेत् ।

मा कृतं शोभनं पार्थैः शोकमालम्ब्य नाशय ॥ ५

यत्र हर्षस्त्वया कार्यः मन्कर्तव्याश्च पाण्डवाः ।

तत्र शोचसि राजेन्द्र विपरीतमिदं तव ॥ ६

प्रसीद मा त्यजात्मानं तुष्टश्च सुकृतं स्मर ।

प्रयच्छ राज्यं पार्थाना यशो धर्ममवाप्नुहि ॥ ७

क्रियामेता समाजाय कृतघ्नो न भविष्यति ।

om 49^{cd} — °) G₁ स नो (for नैचो) — °) D₂
'मानस्य (for 'निश्चय)Colophon om in D₃ T — Major parvan S₁ K₁ 2
Dn₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan K₃ 4 B₁₋₃ Dc
Dn₁ D₄₋₆ G₄ दुर्योधनप्रायोपवेश, B₄ D₂ प्रायोपवेश, Dn₃
दुर्योधनवेश, D₁ दुर्योधनप्रायोपवेशन — Adhy name
M₃ ऋग्हिनोपदेशकथन — Adhy no (figures, words or
both) B₄ 320, Dn₁ (marg) ns 249, Dn₂ 248,
D₁ 250, G₂ 241, G₄ M (M₂ inf lin) 242 (M₂
orig 244) — Śloka no Dn 13, D₁ 33

239

1 T₂ om 1^a-2^b, D₂ T₁ om the ref — °) Ś₁
K₁ 2 G₄ राजा (for राजन्) — °) K₄ मौवलिस् T₁ M₂
तथा (for तत्र)2 T₂ om 2^{ab} (cf v 1 1) — Before 2, K₃ B D
(except D₂ 8) G₃ ins शकुनिरुवाच (resp शकुनि)
— °) K₄ D₂ तु (for हि) — °) K₁ न, T₁ यत् (for तत्)
— K₃ om (hapl) 2^c-3^b — °) S (except G₂) दीप्ता
(for स्फीता) — °) K₄ ज्ञेहान् (for मोहात्) K (K₃
om) D₁ 2 2 मनवहाय, B₄ समपहाय, D₃ सत्रां विहाय
K₄ ना (for किं) Ś₁ B₂ Dc Dn D₁ 3 4 6 तां मोहात्प
(S₁ सम, D₁ 8 दुप)हाय किं (Dc 'व) — °) B₁ Dn
D₄ 6 [अ]थ नृपते, B₂ 2 च नृपते, D₃ भूय एव (for
नृपवर) B₃ D (except D₁ 8) अहंनि (for इच्छति)T₂ स्व बुद्ध्या नृवर प्राणानुत्सृष्टुमिच्छंति3 K₃ om 3^{ab} (cf v 1 2) — °) B₄ Dn De अथ
(for अथ) Dn D₂ 8 G₁ वा (for च) G₁ तु (for [अ]पि)
— °) Cf 1 74 2^a, 3^a, 4^a G₁ 2 M यत् (for य)
T₁ घोर, G₁ कोप, G₂ 4 M क्रोध (for हर्ष) — °) Dc
Dn₃ (by corr) D₂ G₄ नियच्छति — °) T₂ G₁ M नश्यति
हि (for स नश्यति) — °) D₂ आमकुभं, T₁ प्राप्तना, T₂
G₄ छिद्रा नाव (for पात्रमामं) — After 3, K₄ D₁₋₃ ins
1147^a य शोक समनुप्राप्त न नियच्छति भारत ।

तमीदृश नर न श्री कदाचिदपि मेरते ।

4 °) K₁ 'भीमं', K₃ D₂ 'भीत (for भीर) B₄ S
(except G₂) मृदु (for अति) — °) K₃ विषयक्रान्त, T₂
G₂ 4 विषम तात — °) S₁ K₁ 2 नृप, T₂ नर, G₁ पर
(for नृप) K₃ B₁₋₃ D प्रना, B₄ बुद्ध्या (for श्रियं)5 °) T₂ ते (for ते) T₂ लोके, G₄ शोके (for शोको)
— °) K₄ T G₁ 2 4 M विपरीत — °) K₃ यत्, D₁ त
(for मा) S₁ K₁ 2 पून, B₂ शोभनं (for शोभन)
— °) D₁ 3 (marg sec m) शोकमेत (D₁ 'काल) विनाशय6 °) T₂ G₂ अत्र (for तत्र)7 °) G₁ 2 4 M न (for मा) B₄ प्रसीद चाप
नात्मान, D₃ प्रसीद सत्यमात्मान, T₁ प्रमात् न त्यजाम्नाक, T₂
प्रसीद कृतमन्मान — °) K₃ तुष्टश्च D₂ सुष्टुश्च, G₁ सतुष्ट
(for तुष्टश्च) B₂ D₃ स्व (for सु) — °) T₂ G₁ 2 पाठना
(for पार्थाना) K₃ D₂ नेया प्रतिकृत ह्यया (D₂ कार्यं)
— °) S₁ राज्य (for धर्म)8 S₁ K₁ om (hapl) S — °) B₂ 2 स्याय, T₁ 1
ज्ञाप्य (for 'ज्ञाय) — °) K₃ B Dn D₄ 6 G₂ ह्यनुत्सृष्टC 3 17132
B 3 2517
P 3 2524

सौभ्रात्रं पाण्डवैः कृत्वा समवस्थाप्य चैव तान् ।
 पित्र्यं राज्यं प्रयच्छैषां ततः सुखमवामुहि ॥ ८
 शकुनेस्तु वचः श्रुत्वा दुःशासनमवेक्ष्य च ।
 पादयोः पतितं वीरं विक्रवं भ्रातृसौहृदात् ॥ ९
 बाहुभ्यां साधुजाताभ्यां दुःशासनमरिंदमम् ।
 उत्थाप्य संपरिष्वज्य प्रीत्याजिघ्रत मूर्धनि ॥ १०
 कर्णमौवलयोश्चापि संस्मृत्य वचनान्यसौ ।
 निवेदं परमं गत्वा राजा दुर्योधनस्तदा ।
 व्रीडयाभिपरीतात्मा नैराश्यमगमत्परम् ॥ ११
 सुहृदां चैव तच्छ्रुत्वा समन्युरिदमब्रवीत् ।
 न धर्मधनसौख्येन नैश्वर्येण न चाज्ञया ।
 नैव भोगैश्च मे कार्यं मा विहन्यत गच्छत ॥ १२
 निश्चितेयं मम मतिः स्थिता प्रायोपवेशने ।

(for 'ज्ञो न) — ^d) K₃ हि (for तान्) — ^e) K₃ Dc D₁ ३ ६ प्रदायैषां (for प्रयच्छे) — ^f) K₂ B Dn D₄ ६ G₃ अवाप्स्यसि (for 'मुहि)

9 Before 9, all MSS ins वंशं उं (resp वंशं) — ^a) B₁ T₁ च वच, T₂ वचन, M₁ तद्वच (for तु वच) — ^b) B₁ ४ अवेक्ष्य ह, M₂ अवक्षत (for अवेक्ष्य च) — ^c) Ś₁-K₃ T₂ G₁ २ वीर (for वीर) — ^d) B Dn D₄ ६ G₃ विकृत; T G₁ ३ ४ M 'कृव (for 'कृव)

10 ^a) B₄ माधुवृत्ताभ्यां, — ^b) K₃ Dc D₁ ३ T₁ M अरिंदम, G₃ ४ अरिंदम — ^d) M₂ प्रति (for प्रीत्या) B₄ जिघ्रति, T₁ M₁ जिघ्राय; T₂ G₁ ३ ४ चाघ्राय (for [अ]जिघ्रत)

11 ^a) T₂ G₁ [ए]व (for [अ]पि) — ^b) B Dc Dn D₄ ६ G₃ सश्रुत्य (for सस्मृत्य) B₂ [अ]थ (for [अ]सौ) — ^c) T₁ कृत्वा (for गत्वा) — ^e) K व्रीडेन (for व्रीडया) Ś₁ K₁ G₁ [अ]पि परीतात्मा, D₂ च परीताग, D₅ [अ]भिपरीत सन्

12 ^a) B₂ ३ Dn D₄ ६ G₃ तच्छ्रुत्वा सुहृदश्रव — ^c) G₁ धर्मैर (for धर्म) — ^d) B₁ वां (for चां) — ^e) K₄ च (for [ए]व) D₁ कामै (for भोगै) B₁ transp मे and कार्य — ^f) K₁ मा विगच्छत कश्चन, K₂-४ मा विहाय च गच्छत, T₁ G₁ मा न विघ्नत गच्छत, T₂ मा न विघ्नत गच्छत

13 ^a) T₂ मति मिद्धा (for मम मति) — ^b) D₂ म्थित, T₂ मम, G₁ म्थित्वा (for स्थिता) — ^c) T₂ G₁ सहिता (for नगर)

14 ^a) K₁ तम्; 8 (except G₃) हृति (for त) G₄

गच्छध्वं नगरं सर्वे पूज्याश्च गुरवो मम ॥ १३
 तु एवमुक्ताः प्रत्यूचू राजानमरिर्मदनम् ।
 या गतिस्तव राजेन्द्र माम्साकमपि भारत ।
 कथं वा मंप्रवेक्ष्यामस्तद्विहीनाः पुर वयम् ॥ १४
 स सुहृद्भिरमाल्यैश्च भ्रातृभिः स्वजनेन च ।
 बहुप्रकारमप्युक्तो निश्चयान्न व्यचाल्यत ॥ १५
 दर्भप्रस्तरमास्तीर्य निश्चयाद्धतराष्ट्रजः ।
 संस्पृश्यापः शुचिर्भूत्वा भूतलं ममुपाश्रितः ॥ १६
 कुञ्जचीराम्बरधरः परं नियममास्थितः ।
 वाग्यतो राजशार्दूलः स स्वर्गगतिमाङ्गया ।
 मनसोपचिति कृत्वा निरस्य च वहिष्क्रियाः ॥ १७
 अथ तं निश्चयं तस्य बुद्ध्वा दैतेयदानवाः ।
 पातालवासिनो रौद्राः पूर्वं देवैर्निजिताः ॥ १८

उक्ते (for उक्ता) — ^d) D₅ सा गतिर्न च भारत — ^e) D₁ च, T₂ हि, G₁ तु (for वा) — ^f) S₁ त्वयि हीना (for त्वद्विहीना) M₁ transp पुर and वय

15 D₂ om 15 — Before 15, K₁ ३ ४ B Dc Dn D₄-६ G₂-४ ins वंशं उं (resp वंशं) — ^a) B₄ महपुत्रैर् (for स सुहृद्भिर) — ^c) K₄ D₁ ६ इति (for अपि) — ^d) K₃ च चाल्यते, B Dn D₁ ४ ६ M विचाल्यते, G₁ [अ]प्यचाल्यत

16 Ś₁ K₁-३ Dc D₁ read 16^{ab} after 17^{cd} — ^a) K₄ B₄ D₅ ६ T₂ G₁ ३ ४ M दर्भमस्तरं, B₁-३ Dn D₄ ६ T₁ G₃ दर्भास्तरणं — ^b) T₁ निश्चय (for निश्चयाद्) — ^d) K₃ ४ B Dn D₄-६ G₃ M भूतले B₂ नियसाद ह, B₃ Dn D₄-६ G₃ समुपस्थित; T₂ समुपाहित

17 ^b) K₄ निश्चय (for नियम) B₄ पर नित्यमभीप्सित — ^c) K₄ D₃म वाग्जितो, D₁ वाग्यते (for वाग्यतो) Dc₂ D₂ राजशार्दूल — ^d) S₁ सुदुर्गति K₂ B₂ ३ Dn D₄ ६ काम्यया — After 17^{cd}, S₁ K₁-३ Dc D₁ read 16^{ab} — ^e) K₂ मनसोपतित; G₁ 'स्सोमजित, M₁ सोपहित, M₂ 'स्सोविजित K₄ ज्ञात्वा — ^f) K₃ वहिष्कृता, B₁ Dc G₁ ३ ४ M वहिष्क्रिया — After 17, S (except G₃) ins

1148* तस्यै प्रायोपवेशोऽथ मति कृत्वा सुनिश्चयाम् ।

[T₂ G₁ 'निश्चला]

18 ^a) K₁ निश्चित (for निश्चय) — ^b) D₁ ३ ज्ञात्वा, T₁ श्रुत्वा (for बुद्ध्वा) K₃ D₂ दैत्यै

ते स्वपक्षक्षयं तं तु ज्ञात्वा दुर्योधनस्य वै ।
 आह्वानाय तदा चक्रुः कर्म वैतानसंभवम् ॥ १९
 बृहस्पत्युशनोक्तैश्च मन्त्रैर्मन्त्रविशारदाः ।
 अथर्ववेदप्रोक्तैश्च याश्चोपनिषदि क्रियाः ।
 मन्त्रजप्यममायुक्तास्तास्तदा समवर्तयन् ॥ २०
 जुह्वत्यग्नौ हविः क्षीरं मन्त्रवत्सुसमाहिताः ।
 ब्राह्मणा वेदवेदाङ्गपारगाः सुदृढव्रताः ॥ २१
 कर्मसिद्धौ तदा तत्र जृम्भमणा महाद्भुता ।
 कृत्या ममृत्यिता राजन्किं करोमीति चाब्रवीत् ॥ २२

आहुर्देत्याश्च तां तत्र सुप्रीतेनान्तरात्मना ।
 प्रायोपविष्टं राजानं धार्तराष्ट्रमिहानय ॥ २३
 तथेति च प्रतिश्रुत्य सा कृत्या प्रययौ तदा ।
 निमेषादगमच्चापि यत्र राजा सुयोधनः ॥ २४
 समादाय च राजानं प्रविवेश रमातलम् ।
 दानवानां मुहूर्ताच्च तमानीतं न्यवेदयत् ॥ २५
 तमानीतं नृपं दृष्ट्वा रात्रौ संहत्य दानवाः ।
 प्रहृष्टमनसः सर्वे किञ्चिदुत्फुल्ललोचनाः ।
 सामिमानमिदं वाक्यं दुर्योधनमथाब्रुवन् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोत्तमोऽध्यायः ॥ २३९ ॥

C 3 1514
 B 3 251 30
 K 3 252 31

19 ^a) S₁ K₂ तु, B₁ पु (for स्व) S₁ K₂ त वै,
 G₂ & M ज्ञान्वा (for त तु) — ^b) S₁ श्रुन्वा, T₁ राजो,
 G₂ & M मन (for ज्ञान्वा) S₁ K₁ २ ह, T₁ च (for वै)
 — ^c) T₂ G₁ आनयार्थं (for आह्वानाय) S (except G₃)
 तत (for तदा) Dem आश्वलायनतक्षक

20 ^a) S₁ K₁ २ & B₁ D₁₋₃ ३ बृहस्पत्युशन प्रोक्तं
 — ^c) K₁ वेदप्रोक्ताश्च, M₁ वेदमन्त्रेषु — ^d) S₁ K₁ २ &
 B₁ D₂ ३ याश्चोपनिषदिक्रिया, K₂ B₂ & Dc D₁ T G₁ २ &
 M₂ याश्चोपनिषद (B₁ T₁ G₁ २ & M₂ दा, Dc द, T₂
 दा) क्रिया, M₁ पारगाः सुदृढव्रता — ^e) K₁ ३ & मत्र
 जाप्य — ^f) S₁ K₁ २, B₂ Dn₂ n₃ D₄ ६ G₃ मप्रवर्तयन्,
 K₂ & ममवर्तयत् M₂ तदा मस्यगवर्तयत्

21 ^a) D₃ जुह्वत्यग्नौ, S (except G₃) जुह्वतो K₁₋₃
 D₁ ३ & तत (for हविः) — ^b) D₃ ३ हित (for हिता)
 — ^c) K₃ D₁ वेदागा, B₁ वेदाग (for वेदाङ्ग) — ^d)
 S (except G₃) सुदृढव्रता — After 21, S (except
 G₂) ins

1149* अथर्ववेदो दानवाना कर्म प्रावर्तयस्तत ।

[M₂ यन तत् (for यस्तत) T₂ आमन्कर्मप्रवर्तका (for
 the posterior half)]

22 ^a) K₁ ततस् (for तदा) — ^b) S₁ K₁ २ & D₁ ३
 G₁ महाद्भुता, K₂ महद्भुत, Dc₂ T₁ महाभुजा, G₄ तदद्भुत
 — After 22^{ab}, G₁ ins

1150* तस्मिन्मन्त्रे दानवाना वर्तमाने नराधिप ।

— ^c) K₃ चोरा (for राजन्) — ^d) T₂ न्वा (for चा)

23 ^a) K₃ D₂ देत्यांश्च (for देत्या) K₃ तान् (for ता)
 D₁ राजन् (for तत्र) S₁ K₁ २ आहुश्च ता तदा तत्र — ^b)

G₁ चोररूपा भयावहा — After 23^{ab}, G₁ ins

1151* कृत्या सुनीक्षणदन्ताग्रा वीहता ** [दि]रोरुहाम् ।

— K₃ om (hapl) 23^d-25^a — ^a) D₃ दुर्योधनमिहा
 24 K₃ om 24 (cf v l 23) — ^b) Dc [अ]थ (for
 प्र) B₂ नृप (for तदा) — ^c) S₁ K (K₃ om) Dc
 D₁ ३ & [पु]व (for [अ]पि)

25 K₃ om 25^a (cf v l 23) — ^a) B₁ T G₁ &
 M सा त (B₁ स)मादाय (for समादाय च) — ^c) T₂ M
 मुहूर्तं (for मुहूर्ताच्च) — ^d) T₁ अप्यानीत, T₂ पुरस्तात् (for
 तमानीत) G₂ पुरतस्स निवे; G₃ आनीत तत्र वेद

26 ^a) T₂ G₁ ततो (for नृप) — ^b) T₂ सर्वं (for
 रात्रौ) B₁ ३ D (except D₁₋₃ ३) G₃ सगत्य, B₂ गम्य
 (for हत्य) — M₂ om 26^{cd} — ^c) S₁ K₁ मानसा, K₂
 मानवा — ^d) K₁ लोचन, G₄ चेतना — After 26^{cd},
 S (except G₃) ins

1152* हृदमेन परिष्वज्य दृष्ट्वा च कुशलं तदा ।

— ^f) K₃ [अ]ब्रवीत् (for [अ]ब्रुवन्)

Colophon om in D₂ G₁ partly broken — Major
 parvan S₁ K₁ २ Dn₂ T₂ G₂ & आरण्य — Sub parvan
 K₁ घोषयात्रा; K₂ B₁₋₃ Dc Dn₁ n₃ D₁ 4-5 G₃ दुर्योधन
 प्रायोपवेश (D₁ वेशन), K₄ B₄ D₄ M₄ प्रायोपवेश
 — Adhy no (figures, words on both) B₄ 321,
 Dn 250 (Dn₂ 249) D₁ 251 T₁ G₂ M (M₂ inf
 lin) 243 (M₂ orig 245), T₂ 240, G₂ 242
 — Śloka no Dn 29

240

1 ^a) K₃ Dn₂ D₁₋₄ भो B₄ दुर्योधन — ^b) Dc
 G₁ & सारगाना — ^c) B₁ राजा (for नित्य) — ^d) D₂

२४०

दानवा ऊचुः ।

भोः सुयोधन राजेन्द्र भरतानां कुलोद्भव ।
 शूरैः परिवृतो नित्यं तथैव च महात्मभिः ॥ १
 अकार्पीः साहसमिदं कस्मात्प्रायोपवेशनम् ।
 आत्मत्यागी ह्यवाग्याति वाच्यतां चायशस्करीम् ॥ २
 न हि कार्यविरुद्धेषु बहुपायेषु कर्मसु ।
 मूलघातिषु सज्जन्ते बुद्धिमन्तो भवद्विधाः ॥ ३
 नियच्छैतां मतिं राजन्धर्मार्थसुखनाशिनीम् ।
 यशःप्रतापधैर्यघ्नीं शत्रूणां हर्षवर्धनीम् ॥ ४
 श्रूयतां च प्रभो तत्त्वं दिव्यतां चात्मनो नृप ।
 निर्माणं च शरीरस्य ततो धैर्यमवामुहि ॥ ५

पुरा त्वं तपमास्माभिर्लब्धो देवान्महेश्वरात् ।
 पूर्वकायश्च सर्वस्ते निर्मितो वज्रसंचयैः ॥ ६
 अस्त्रैरभेद्यः शस्त्रैश्चाप्यधःकायश्च तेऽनघ ।
 कृतः पुष्पमयो देव्या रूपतः स्त्रीमनोहरः ॥ ७
 एवमीश्वरसंयुक्तस्तव देहो नृपोत्तम ।
 देव्या च राजशार्दूल दिव्यस्त्वं हि न मानुषः ॥ ८
 क्षत्रियाश्च महावीर्या भगदत्तपुरोगमाः ।
 दिव्यास्त्रविदुषः शूराः क्षपयिष्यन्ति ते रिपून् ॥ ९
 तदलं ते विपादेन भयं तव न विद्यते ।
 साहाय्यं च हि ते वीराः संभूता भुवि दानवाः ॥ १०
 भीष्मद्रोणकृपादींश्च प्रवेक्ष्यन्त्यपरेऽसुराः ।

सु (for च)

2 °) T₂ G₁ मा कार्पी — °) K₂ कथ, G₁ यस्मात्
 (for कस्मात्) — °) K₄ B D G₂ 4 द्वयो याति, T₁ द्वव
 गति, T₂ G₁ ममा(G₁ ह्यवा)मोति (for ह्यवाग्याति) — °)
 D₂ वा° (for चा°) T₂ पापानां चाप्यथो गति, G₁ पाप्मान
 मयशस्कर

3 =(var) 3 2 16, =(var) Rām (ed N S P)
 5 51 18 — °) K₄ कार्यविरोधेषु, B₁ कार्यानिरुद्धेषु (sio),
 D₁ ज्ञानविरुद्धेषु — °) B Dc Dn D₄ 6 G₂ बहुपायेषु (B₄
 Dc₁ बहुपायेषु)

4 °) B₂ 3 (m as in text) Dn₂ [ए]ना, S (except
 G₂ M₁) तां (for [ए]ता) Ś₁ K₁ 2 महाराज (for मतिं
 राजन्) — °) K₂ 'सुयशस्विनी', B D₂ T₂ 'सुखनाशनी',
 T₁ 'कशिनी' — °) B₁ 2 4 Dn D₄ 6 G₂ वीर्यघ्नी, T₂
 'धर्मघ्नी' — °) Ś₁ B₂ Dc₂ Dn₂ D₁ 5 T₂ G₁ M₂ 'वधिनी'

5 °) K₂ B₂ 4 Dn D₄ 6 G₂ तु (for च) B₄ प्रभो
 वाक्य; D₂ पर तत्त्व, T G₂ 4 प्रभूति (T₁ 'त) च, M₂ प्रभूतत्प
 (for प्रभो तत्त्व) G₁ श्रूयता भवभूति च — °) M₂ om
 च T₂ G₁ [S]नव (for नृप) — G₁ reads 5^{cd} after
 9^{ab} — °) T₁ धर्मम् (for धैर्यम्)

6 °) Dc स्व तपमो, T₂ द्वैतवने° (for स्व तपमा°)
 — °) K₂ B₂-4 D (except D₂ 3) G₂ राजन् (for देवान्)
 — °) S transp सर्व and ते B₂-4 Dn D₄ पूर्व° (for
 सर्व°)

7 °) T₁ विभेद्य B₁ S (except G₁ 2) वा (for च)
 — °) T₁ न च, G₂ द्वय (for [अ]प्यध) B₁ G₂ कार्य°
 (for -काय) K₁ तव, K₂ 4 Dc D₂ 3 T₁ G₂ 4 M तु ते
 (for च ते) S (except G₂) नृप (for अनघ) — °) S₁
 देव, B₄ देव्या; T₂ G₁ दिव्यो (for देव्या) — °) Dc ते
 (for स्त्री)

8 °) G₁ 'मयुक्त्या — °) Ś₁ K₁ 2 नरेश्वर (for नृपो°)
 — °) B₄ देव° (for दिव्य°) Ś₁ K₁ 2 4 D₂ 3 न हि (by
 transp), D₂ भुवि D₁ मानवा (for मानुष) T₁ दिव्य
 रूप हि मानुष

9 After 9^{ab}, G₁ reads 5^{cd}, while T₂ ins
 1153* वै सुरापि घृणा त्यक्त्वा योत्स्यन्ते मह वैरिभिः ।
 — T₂ om 9^c-11^d — °) S₁ K₂ D₂ 3 'वेदिन' (K₂
 'न), K₁ दिव्यास्त्रे विदित, K₂ Dc D₁ 'निपुणा' (for
 विदुष) — °) B क्षपयिष्यति

10 T₂ om 10 (cf v 1 9) — °) K₂ परित्तापेन (for
 ते विपादेन) — °) Dc तत्र (for तव) K₄ T₁ G₂ 4 M
 न भय तव विद्यते (T₁ by transp विद्यते तव) — °) K
 B D G₂ सहायार्थं (D₂ यं) च ते वीरा (D₂ साहाय्यं चेह ते
 वीरा), T₁ सर्वमर्थं च वीरास्ते, G₂ 4 M₂ साहाय्यार्थं हि ते
 वीर, M₁ साहाय्यं चैव ते वीर — °) M दिवि (for भुवि)
 B₄ मानवा (for दानवा)

11 T₂ om 11 (cf v 1 9) — °) K₂ [अ]प्यवेक्ष्यति
 (for प्रवेक्ष्यन्ति) T₁ G₁ परे (for उपरे) — °) T₁ वैरा°

यैराविष्टा घृणां त्यक्त्वा योत्सन्ते तव वैरिभिः ॥ ११
 नैव पुत्रान्न च भ्रातृन्न पिदन्न च बान्धवान् ।
 नैव शिष्यान्न च ज्ञातीन्न बालान्स्थविरान्न च ॥ १२
 युधि संप्रहरिष्यन्तो मोक्षयन्ति कुरुमत्तम ।
 निःस्नेहा दानवाविष्टाः ममाक्रान्तेऽन्तगत्मनि ॥ १३
 प्रहरिष्यन्ति बन्धुभ्यः स्नेहमुत्सृज्य दूरतः ।
 हृष्टाः पुरुषशार्दूलाः क्लृपीकृतमानमाः ।
 अविज्ञानविमूढाश्च देवाश्च विधिनिर्मितात् ॥ १४
 व्याभापमाणाश्चान्योन्यं न मे जीवन्विमोक्षयसे ।
 सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण पौरुषे ममवस्थिताः ।
 श्लाघमानाः कुरुश्रेष्ठ करिष्यन्ति जनक्षयम् ॥ १५

तेऽपि शक्त्या महात्मानः प्रतियोत्सन्ति पाण्डवाः ।
 बधं चैषां करिष्यन्ति दैवयुक्ता महाबलाः ॥ १६
 दैत्यरक्षोगणाश्चापि संभूताः क्षत्रयोनिषु ।
 योत्सन्ति युधि विक्रम्य शत्रुभिस्तत्र पार्थिव ।
 गदाभिर्मुमलैः खड्गैः शस्त्रैश्चावचैस्तथा ॥ १७
 यच्च तेऽन्तर्गतं वीर भयमर्जुनसंभवम् ।
 तत्रापि विहितोऽस्माभिर्वधोपायोऽर्जुनस्य वै ॥ १८
 हतस्य नरकस्यात्मा कर्णमूर्तिमुपाश्रितः ।
 तद्वैर मंसरन्वीर योन्स्यते केशवार्जुनौ ॥ १९
 स ते विक्रमशौण्डीरो रणे पार्थ विजेष्यति ।
 कर्णः प्रहरता श्रेष्ठः सर्वाश्वारीन्महारथः ॥ २०

C ३ 15176
B ३ 252 21
K ३ 253 21

(for यैरा) S₁ K₁ २ घृणा (for घृणा) Dc त्यक्त्वा (for त्यक्त्वा) — ^a) S₁ K₁ ३ नव शत्रुभिः, T₁ वैरिभिः सह (for तव वैरिभिः)

12 ^a) K₃ वै, B₃ च, D₁ [हृ]ष्टान् (for [वृ]र) T₃ नैव भ्रातृन्न च भ्रातृन् — ^b) K₄ पुत्रान्न (for पिदन्न) D₃ पिदन्न च बान्धवान् — ^c) S₁ K₂ न वै (for नैव) S (except G₂) न शिष्यान्न च ज्ञातीन् — ^d) D₁ बाल (for बालान्)

13 ^a) B₁ D₃ युद्धे (for युधि) — ^b) B₃ D₃ मोक्षयन्ते, B₁ D₃ T₁ मोक्षयन्ति (for मोक्षयन्ति) S₁ K₂ Dc D₂ २ T₂ कुरुमत्तमा, K₁ म — ^c) K₁ Dc पराक्रान्त

14 ^a) B₁ ३ Dn D₄ ६ G₃ चिरन्ता (for बन्धुभ्य) — ^b) K₄ भारत (for दूरत) — ^c) D₃ हृष्टा (for हृष्टा) — After 14^{cd}, D₁ reads 16^c-17^d — ^e) S₁ K₁ अविज्ञान (K₁ न) विमूढाश्च, T₁ अनभिज्ञाश्च मूढाश्च, T₂ G₁ अज्ञान (G₁ न) मूढा देवाश्च, G₂ ४ अनभिज्ञातमूलाश्च (G₂ च), M अनभिज्ञा विमूढाश्च

15 ^a) S₁ K₁ २ Dc आभाप (D₄ न्य) माणा, B₁ Dn₃ D₄ ६ G₂ व्याभाप्य — ^b) K₁₋₃ D₂ विमोक्षय (K₃ D₂ क्ष) पि, Dc विमोक्षये, T₁ प्रमोक्षयसे, G₄ न मे T₂ G₃ न मे जीवितुमर्हस्य, G₁ न मे जीवितुमर्हसि, M₃ न जीवन्न च मोक्षयसे — ^c) B₂₋₄ Dn सर्व (for सर्व) S₁ सर्व शस्त्रास्त्रमोक्षे च, K₁₋₃ Dc सर्वशस्त्रास्त्रमोक्षेण (K₁ क्षेपु, K₂ क्षे च), D₃ सर्वशस्त्रमोक्षेण, T₁ G₁ ३ सर्व शस्त्रास्त्रमोक्षे च, T₂ सर्वशस्त्रमोक्षे च — ^d) K₄ यमुप, M₁ पर्यन्त (for ममव) — ^e) D₁ ६ श्लाघ्यमाना, T₂ श्लाघ्यमाना S₁ K₁ ३ ४ कुरुश्रेष्ठ

16 ^a) T₂ G₁ च (for अपि) B₁₋₃ Dn D₄ ६ G₃ पञ्च (for शक्त्या) — ^b) T₂ प्रयोन्यन्ती, G₂ मोक्षयन्ति (for योन्स्यन्ति) D₁ G₁ पाण्डवान् — D₁ reads 16^c-17^d after 14^{cd} — ^c) S₁ K₁ ३ ४ Dc D₁₋₃ क्षय (for वध) S₁ K₁ ३ तेषां (for चेषां) — ^d) K₄ D₃ T₂ G₄ दैव, M₃ वैर (for दैव)

17 For D₁ of v1 14 — ^a) Dc दैत्या (for दैत्य) B Dn D₄₋₈ T G₁ ३ M₃ [वृ]व (for [अ]पि) — ^b) S₁ K₁ ३ प्रविष्टा (for संभूता) B₁ सहता ह्यस्योधिषु — ^c) Dc₂ T₂ त्रिभिः, T₁ तत्र (for युधि) — ^d) T₁ G₁ सह (for तव) — ^e) K₃ ४ Dc₂ D₁₋₃ ६ मुशलैः, B मुपलैः B₂ ४ Dn D₄ ६ G₃ शूलैः, B₃ शूरैः (for खड्गैः) — ^f) Dc T₂ G₁ अस्त्रैः (for शस्त्रैः) K₁ तदा, K₂ ४ D₁ T₂ G₁ अपि (for तथा) — After 17, S (except G₃) ins

1154* प्रहरिष्यन्ति ते वीरास्त्रवारिषु महाबला ।

18 ^a) G₁ हृष्टत (for ऽन्तर्गत) — ^b) T₂ फल्युन (for अर्जुन) — ^c) G₁ [अ]भि (for [अ]पि) — ^d) D₁ विष्णु पायो (for वधो)

19 ^b) G₁ कर्णमूर्तिर K₃ Dn₃ (before corr) D₄ ६ अपाश्रित — ^c) D₃ वीर (for वैर) K₁ सस्मृत (for मन्मरत्न) T₁ G₁ ३ ४ M वीरो (for वीर) T₂ तत्तद्वैर म्मन्वीर — ^d) D₁ [ऽ]र्जुनकेशवौ

20 ^a) S₁ K₁ ३ B₁ ४ Dc₁ शौडीरो; K₃ Dn₁ विक्रम्य शौडीरो, B₂ ३ विक्रमशौडीरो, Dc₂ Dn₂ शौडीरो — ^b) T₂ G₁ ३ ४ विनेष्यते — K₃ om (hapl) 20^c-21^d — ^d) G₄ सर्वशारीन् (for सर्वाशारीन्) B₂ यशा, D₃ G₁ रथा, D₅ मति, T₂ M₁ रथान् (for रथ)

C 3 15176
B 3 252 22
K 3 253 22

ज्ञात्वैतच्छ्रद्धना वज्री रक्षार्थं सव्यसाचिनः ।
कुण्डले कवचं चैव कर्णस्यापहरिष्यति ॥ २१
तस्मादस्माभिरप्यत्र दैत्याः शतमहस्रशः ।
नियुक्ता राक्षसाश्चैव ये ते संज्ञस्रका इति ।
प्रख्यातास्तेऽर्जुनं वीरं निहनिष्यन्ति मा शुचः ॥ २२
अमपत्ना त्वया हीर्यं भोक्तव्या वसुधा नृप ।
मा विपादं नयस्वास्मान्नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
विनष्टे त्वयि चास्माकं पक्षो हीयेत कौरव ॥ २३
गच्छ वीर न ते बुद्धिरन्या कार्या कथंचन ।
त्वमस्माकं गतिर्नित्यं देवतानां च पाण्डवाः ॥ २४
वैशंपायन उवाच ।
एवमुक्त्वा परिष्वज्य दैत्यास्तं राजकुञ्जरम् ।

समाश्वास्य च दुर्धर्षं पुत्रवदानवर्षभाः ॥ २५
स्थिरां कृत्वा बुद्धिमस्य प्रियाण्यृक्त्वा च भारत ।
गम्यतामित्यनुजाय जयमामुहि चेत्यथ ॥ २६
तर्धिसृष्टं महाबाहुं कृत्वा भवानयत्पुनः ।
तमेव देशं यत्रार्थो तदा प्रायमुपाविशत् ॥ २७
प्रतिनिक्षिप्य तं वीरं कृत्वा ममभिपूज्य च ।
अनुजाता च राजा या तत्रैवान्तर्गधीयत ॥ २८
गतायामथ तस्यां तु राजा दुर्योधनस्तदा ।
स्वमभूतमिदं सर्वमचिन्तयत भारत ।
विजेष्यामि ऋणे पाण्डूनि तस्याभवनमतिः ॥ २९
कर्णं संज्ञस्रकाश्चैव पार्थस्यामित्रघातिनः ।
अमन्यत वधे युक्तान्गमर्थाश्च सुयोधनः ॥ ३०

21 K₂ om 21 (of v l 20) — °) B₄ तच् (for [ए]तच्) — °) G₄ रक्षार्थी — °) Ś₁ K₁ ३ [अ]पि (for [ए]व) — °) B₁ D₁ [अ]पि (for [अ]व)

22 °) T₂ G₁ चापि (for दात) — °) T₂ ते च, G₁ एते (for ये ते) K₂-4 B₂ 4 D (except D₃) G₃ समस्रका; T₁ सर्वांतका D₁ इव (for इति) — °) K₁ ३ G₁ वीर — °) D₂ D₆ हनिष्यति च, T₁ G₁ 4 M युधि हिंस्य (M₂ 'स')ति, T₂ G₃ युधि योत्स्यति (for निहनि')

23 °) B₄ अमपत्नी T₂ G₁ श्लेषा, G₂ 4 वीर (for हीय) — °) D₂ D₁ G₁ वसुधाधिप — °) B₄ न (for मा) D₁ T₂ विपादे, G₂ 4 विपादो K₁ नयन्वास्य, K₂ B₂ Dc D₁ २ ३ नयात्मान, Dn D₄ ६ रामस्तस्मान्; D₂ T₁ नयस्वात्मा; G₂ 4 स्वया कार्थो, M₂ नयस्यास्या (sic) (for नयस्वाम्यान्) — °) T₂ मनस्वस्थो भवानघ — °) K₁ मोक्षो (for पक्षो) T₁ सर्वदा, M₂ पार्थिव (for कौरव)

24 °) K₁ रतिर् (for गतिर्) — °) D₄ देवतानां Ś₁ K₁-३ D₂ ३ ३ तु (for च) — After 24, D₁ ins an addl colophon (adhy no 252)

25 °) B₁ परित्यज्य — °) T₂ G₁ ते (for त) Ś₁ K₁ २ 'पुगव (for 'कुञ्जरम्) — °) S₁ K₁ Dc D₁ ३ ३ दुर्धर्षा (K₁ 'र्ष)

26 °) Ś₁ स्थिरां (for स्थिरा) — B₂ om (hapl) 26^c-29^d — °) T₂ [अ]नुजाप्य (for 'ज्ञाय) — °) B₁ शिवम् (for जयम्) S₁ प्रामुहि, D₁ प्राप्स्यसि (for आमुहि) D₁ मा न्यथ (for चेत्यथ)

27 B₂ om 27 (cf v l 26) — °) T₁ च (for

मा) D₁ प्रभु (for पुन) — °) G₂ यत्र, G₄ गत्र (for देव) G₃ तत्रा (for यत्र)

28 B₂ om 28 (cf v l 26) — °) T₂ G₁ प्रतिवेद्य च (for 'निक्षिप्य) — °) Ś₁ K₁ ३ 4 [अ]य; Dc₂ तद् (for च) Dc₁ आशा; T₁ कृत्वा (for राजा) B₄ G₁ मा राजा (by transp), T₂ [ए]व राजा Ś₁ K₁ ३ तु, h₂ Dc D₂ ३ [अ]य, h₄ D₁ च (for मा) — °) = 1 92 16^b 93 43^b, 94 27^d, etc, etc B₂ Dc₁ Dn D₄ ६ तर्ध (for तर्ध')

29 B₂ om 29^{abc} (cf v l 26) — °) T₂ च (for तु) — °) Dc अनुभूयम्; G₁ यत् भूतम् (for स्वम्) B₁ इम, Dc तथा (for इद) — °) G₁ चित्तयामाम्य (for अचिन्तयत्) — After 29^d, S (except G₂) ins

1155* मस्मृत्य तानि पाष्यानि दानवोक्तानि दुर्मति ।

[T₂ सवाणि (for वाक्यानि) T₁ M₁ युत्वा च (M₁ मस्मृत्य) दानवोक्तानि तां वाक्यानि दुर्मति]

— °) Ś₁ K₁ ३ 4 D₂ ३ ३ विजेदेह, B₂ विजेत्यमे — °) B Dn D₄ ६ G₂ ३ चाम्य (for तस्य) S₁ h₂ मन (for मति)

30 °) Dc T₁ M₁ कर्ण (for कर्ण) h₂ B₁ D (except Dn D₆) मयस — °) D₁ [अ]पि प्रघातिन; D₂ [अ]मित्रपातिन — °) Ś₁ h₁ ३ रणे (for वधे) — °) G₁ पार्थिवान् (for समर्थान्)

31 °) T₂ घृथा, G₁ ३ घृथा (for हवा) T₁ श्लेषा (for तस्य) — °) Dc विनिक्षिप्य — B₂ om 31^d-34^c — °) Ś₁ K₁ ३ पुरुषर्षभ (for भरत')

एवमाद्या दृढा तस्य धार्तराष्ट्रस्य दुर्मतेः ।
 विनिर्जये पाण्डवानामभवद्भरतर्षभ ॥ ३१
 कर्णोऽप्याविष्टचित्तात्मा नरकस्यान्तर्गतमना ।
 अर्जुनस्य वधे क्रूरामकरोत्य मर्तिं तदा ॥ ३२
 मंगस्तकाश्च ते वीरा राक्षसाविष्टचेतमः ।
 गजस्तमोभ्यामाक्रान्ताः फल्गुनस्य वधैपिणः ॥ ३३
 भीष्मद्रोणकृपाद्याश्च दानवाक्रान्तचेतमः ।
 न तथा पाण्डुपुत्राणां स्नेहवन्तो विद्यां पते ।
 न चाचक्ष्वे कस्मिंश्चिदेतद्राजा सुयोधनः ॥ ३४
 दुर्योधनं निगान्ते च कर्णो वैकर्तनोऽब्रवीन् ।
 मयन्निवाञ्जलिं कृत्वा पार्थिवं हेतुमद्वचः ॥ ३५
 न मृतो जयते शत्रूञ्जीवन्भद्राणि पश्यति ।

मृतस्य भद्राणि कुतः कौरवेय कुतो जयः ।
 न कालोऽद्य विपादम्य भयस्य मरणस्य वा ॥ ३६
 परिष्वज्यात्रवीचैनं भुजाभ्या म महाभुजः ।
 उत्तिष्ठ गजन्किं शेषे कस्माच्छोचसि गघुहन् ।
 शत्रुप्रताप्य वीर्येण स कथं मर्तुमिच्छामि ॥ ३७
 अथ वा ते मयं जातं दृष्ट्वाऽर्जुनपराक्रमम् ।
 मत्स्यं ते प्रतिजानामि वधिष्यामि रणेऽर्जुनम् ॥ ३८
 गते त्रयोदशे वर्षे मत्सेनायुधमालभे ।
 आनयिष्याम्यहं पार्थान्वजं तव जनाधिप ॥ ३९
 एवमुक्तस्तु कर्णेन दैत्यानां वचनात्तथा ।
 प्रणिपातेन चान्येषामुदतिष्ठत्सुयोधनः ।
 दैत्यानां तद्वचः श्रुत्वा हृदि कृत्वा स्थिरां मतिम् ॥ ४०

C 3 15199
 B 3 252 45
 P 3 253 45

32 B₁ om 32 (cf v l 31) — *) D₁ M₂ कर्णो व्या(D₁ व्या)विष्ट, B₃ D₃ कर्णोप्याविष्टविनात्मा, D₄ G₁ कर्णोप्यवि(G₁ 'ट्ट')ष्ट, D₄ कर्णोप्याविष्ट — °) T₁ वध क्तुन् (for वधे क्रूराम्) — °) K₃ D₁ अकरोन्वा, T₂ अनोप्य (for अकरोन्वा) T₁ म्मृति, T₂ ममा, G₁ मदा (for मर्ति) T₂ G₁ मर्ति (for तदा) B Dn D₄ ° G₃ कर्णेति म्य तदा मर्ति

33 B₁ om 33 (cf v l 31) — *) S₁ मयास्तका, K₁ ° B₃ ° Dc D₁₋₃ मयस्तका B₁ तदा, K₃ च ये (for च त) K₁ वीर (for वीरा) S (except G₃) मयास्तका वमुद्युध — °) D₃ आविष्टा, D₄ ° G₃ विक्रान्ता (for आक्रान्ता) — °) N (B₁ om) G₂ ° M₂ फाल्गुनस्य (S₁ फल्गु, D₄ ° फाल्गुण)

34 B₁ om 34^{abc} (cf v l 31) — °) D₄ कृपाचार्या — °) S₁ दानवाविष्टचेतम (cf 33^b) — °) S₁ तन (for न) M₂ पुत्रेषु (for पुत्राणा) — °) T₂ ते भवति (for चेत) G₂ ° M [S]मवस्तदा (for विद्या पते) — °) B₄ चाचक्षीत्, Dn₃ चाचक्षेत्, T₂ चाचष्टे च (for चाचक्षेत्) G₁ कस्मिंश्चिद् — °) K₃ Dc D₁ एव (for एतद्) B₄ transp एवम् and राजा — After 34, S (except G₃) ins

1156^a कृत्ययानार्थकथिन यदस्य निशि दानं ।

35 °) S (except G₃) कर्णो वचनमब्रवीत् — °) G₁ म्यं (for मयं) — °) B₁ सुमहद् (for हेतुमद्) D₁ पार्थिवं तु मद्वच

36 B₁ om 36^b-38^c — °) B₁ जीव नत्रापि पश्यति

— °) T₁ G₂ ° M [S]य (for सद्य) — °) T₁ तवाद्य (for भयस्य) S₁ K₁ ° transp भयस्य and मरणस्य K₁ ° वै, D₃ T₂ च (for वा)

37 B₁ om 37 (cf v l 36) — °) K₄ Dc एव, T₁ वाक्य, T₂ G₁ ° ° M एन (for चेत) — °) T₁ 'वल्, Dc भ्रम, G₄ 'भुज (for 'भुज) — °) B₄ कस्माच्छोचितु महमि — °) S₁ प्रतप्य, D₄ मनाप्य (for प्र) — °) T₂ सकल, G₁ कथ त्व (for स कथ) S₁ K₁ B₁ D₁ D₁₋₃ T कर्तुम्, K₂ B₃ Dn D₄₋₆ मृत्युम् (for मर्तुम्) B₃ S (except G₁ °) अहमि (for इच्छामि)

38 B₁ om 38^{abc} (cf v l 36) — °) S₁ K₁ ° मये जाते (for भय जात) — °) G₂ ° अर्जुनस्य पराक्रम — After 38^{ab}, D₂ reads 39^{cd}

39 °) S (except G₃) इतम् (for गते) T₁ तृतीयके (for त्रयो) — °) T₁ शस्त्रेणा (for मत्सेना) — D₄ reads 39^{cd} after 38^{cb} — °) D₁ T₂ G₁ पार्थ (for पार्थान्) B₁ आनयिष्ये रणे पार्थान्, D₄ आनयिष्यामि पार्थ तु (for °) S₁ K₁ ° वधे (for वदा) S₁ K₁ ° G₁ नराधिप, K₃ Dc D₁ जनेश्वर (for जना) K₄ D₄ करिष्यामि वध रावन्पार्ष्णामिनतेजम्

40 °) B₂ ° Dc वचनात्तदा, D₄ वचनेन वा, S (except T₁ G₁ °) वचसा तदा — °) D₁ प्रणिषानेन B Dn D₄ ° G₃ चाप्येषाम् — °) S₁ K₁ ° ° D₂ ° ° ममुत्तस्यौ (for उदतिष्ठत्) — °) K₃ D₁ तु (for तद्) — °) K₄ transp स्थिरा and मर्ति

41 °) K₁ मनुजगार्हूल, B₁ [S]य नरशादूलो, T₂ वै राज

ततो मनुजशार्दूलो योजयामास वाहिनीम् ।
 रथनागाश्वकलिलां पदातिजनसंकुलाम् ॥ ४१
 गङ्गाघप्रतिमा राजन्प्रयाता सा महाचमूः ।
 श्वेतच्छत्रैः पताकाभिश्चामरैश्च सुपाण्डुरैः ॥ ४२
 रथैर्नागैः पदातैश्च शुशुभेऽतीव संकुला ।
 व्यपेताभ्रघने काले द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥ ४३
 जयाशीर्भिर्द्विजेन्द्रैस्तु स्तूयमानोऽधिराजवत् ।
 गृह्णन्नञ्जलिमालाश्च धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ॥ ४४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २४० ॥

— °) K₄ Dn₃ D₈ कलिला — B₂ om 41^d-42^a — ^d)

Śī K₁ १ ४ D₂ १ ध्वजसंकुलां, D₆ पत्तिध्वजसमाकुलां

42 B₂ om 42^a (cf v l 41), D₆ om 42^a-43^b

— °) K₃ गांगोघ B₁ T₂ G₁ १ प्रतिमां T₁ G₂ ४ चास्य,

T₂ G₁ वीर; M₁ सा तु, M₂ साद्य (for राजन्) — ^b) B₄

transp प्रयाता and सा T₁ शुशुभे स महा, T₂ G₁ १

प्रयाणे (T₂ प्रायेण) स महाचमू, G₄ M प्रयाणे शुशुभे चमू

— °) D₈ 'पत्रै (for 'च्छत्रै) T पताकैश्च (for 'काभिश्च)

— ^d) K₁ T₁ सपाहु (T₁ 'ङ)रै, K₄ B₄ Dc D₁₋₃ [अ]पि

पाहुँरै; T₂ G₁ ४ M सुपाहुँरै

43 D₆ om 43^{ab} (of v l 42) — °) Śī K₁ १

च पादातै, B₁ पताकैश्च (for पदातैश्च) — ^b) D₁ वीर

(for ऽतीव) K₃ शोभना (for संकुला) T₁ प्रयाणे सा

चमू वभौ, T₂ G₁ १ ४ M प्रयाणे सा वभौ (G₄ शुशुभे; M

प्रवभौ) चमू — ^d) T₁ 'वासक्तशारदी, T₂ वासीत्सु, G₁

'वाव्यक्तशारदी, G₄ वासीत्सु शारदी — After 43, S

(except G₃) ins

1157* हसपङ्क्तिममाकीर्णा भ्रमत्सारसशोभिता ।

44 °) K₄ D₂ १ द्विजाभ्याणां, D₁ द्विजैश्चैव, T₂ G₂ ४

द्विजैर्द्राणां (for द्विजेन्द्रैस्तु) K₁ B Dn D₄ ६ स, K₃ Dc

D₅ T₁ G₁ च (for तु) — ^b) B₁ व्यराजत, B₄ Dc D₆

विराजते (for ऽधि) — °) K₁ 'लिमानश्च, Dc 'लिमादाय,

T₂ लयश्चापि (for 'लिमालाश्च) — ^d) Śī G₁ जनाधिप;

K₁ धनाधिप

45 °) D₆ दुर्योधनो D₈ यथा चाग्ने, D₆ यथा मार्गे

(for यथा) — ^b) B₂ T₂ युत (for ज्वलन्) — ^d)

G₂ ४ सु (for च)

46 After 46^{ab}, M ins

1158* प्रत्युद्गताश्च कुरुभिर्नारैर्वाहणेरपि ।

— °) K₁ १ भूरिश्रव — ^d) K₁ महाराजा च

सुर्योधनो यथावग्रे श्रिया परमया ज्वलन् ।

कर्णेन सार्धं राजेन्द्र सौवलेन च देविना ॥ ४५

दुःशासनादयश्चास्य भ्रातरः सर्व एव ते ।

भूरिश्रवाः सोमदत्तो महाराजश्च वाहिकः ॥ ४६

रथैर्नानाविधाकारैर्हयैर्गजवरैस्तथा ।

प्रयान्तं नृपसिंहं तमनुजग्मुः कुरुद्रहाः ।

कालेनाल्पेन राजंस्ते विविशुः स्वपुर तदा ॥ ४७

47 °) Śī K₃ ४ D₁₋₃ प्रयात B₂ राज, T₂ G₁ १ ४
 नर (for नृप) K₃ तु (for त) — ^d) D₁ अभिजग्मुः
 K₁ ४ D₂ १ G₁ कुरुद्रह (K₁ ह, G₁ 'ह) — After
 47^{cd}, S (except G₃) ins

1159* प्रहृष्टमनसं सर्वे दुर्योधनपुरोगमा ।

— °) B₄ [अ]न्वेन (for [अ]ल्पेन) B Dn D₄ ६ G₂

राजेंद्र; T₂ G₁ १ ४ M ते राजन् (for राजस्ते) — ^f) B Dn

D₄ ६ G₃ transp विविशुः and स्वपुर

Colophon — Major parian Śī K₃ Dn₃ G₂ ४

आरण्य — Sub parian Śī K₁ १ घोषयात्रा (followed

by समाप्त), K₃ ४ B D G₃ दुर्योधन (K₄ B₄ Dc om

दुर्योधन)प्रायोपवेश (followed by समाप्त in K₃ ४ B₁ D

G₃) — Adhy name M₂ प्रायोपवेशाननिवर्तन — Adhy

no (figures, words or both) B₄ 322, Dn 251

(Dn₃ 250), D₁ 253, T₁ G₄ M (M₂ inf lin) 244

(M₂ org 246), T₂ G₁ 241, G₂ 243 — Śloka no

Dn 52, D₁ 27

241

1 °) Śī K Dc D₁₋₃ १ T G₁ वर्तमानेषु, G₂ ४ M एव

गतेषु — ^b) T₁ वने ब्रह्मन्, T₂ G₁ १ ४ M पाडवेषु (for

वने तस्मिन्) — ^d) K₄ B Dn D₄ ६ T₂ G₂ ४ अकुर्वत

K₁ १ ४ B Dn D₂ ४-६ G₄ सत्तमा (B₂ वै द्विज)

2 °) B D (except D₁₋₃ १) G₁₋₃ चैव (for चापि)

— ^b) B₂ S (except G₃) शकुनिश्चापि सौमल — °) Śī

K₁ ४ T₂ G₂ ४ M भीष्मो द्रोण (Śī 'मो द्रोण, G₄ 'ष्म

द्रौणि) कृपश्चैव

3 °) B₂ गतेषु तेषु पार्षेयु — ^b) Śī K₁ १ B₁ नि (B₁

२४१

जनमेजय उवाच ।

वममानेषु पार्थेषु वने तस्मिन्महात्मसु ।
 धार्तराष्ट्रा महेश्वामाः किमकुर्वन्त मत्तम ॥ १
 कर्णो वैकर्तनश्चापि शकुनिश्च महाबलः ।
 भीष्मद्रोणकृपाश्चैव तन्मे गमितुमर्हसि ॥ २
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं गतेषु पार्थेषु विसृष्टे च सुयोधने ।
 आगते हास्तिनपुरं मोक्षिते पाण्डुनन्दनैः ।
 भीष्मोऽब्रवीन्महागज धार्तराष्ट्रमिदं वचः ॥ ३
 उक्तं तात मया पूर्वं गच्छतस्ते तपोवनम् ।
 गमनं मे न रुचितं तव तन्न कृतं च ते ॥ ४
 ततः प्राप्तं त्वया वीर ग्रहणं शत्रुभिर्वलात् ।
 मोक्षितश्चासि धर्मजः पाण्डुवैर्न च लज्जसे ॥ ५
 प्रत्यक्षं तव गान्धारे समैन्यस्य विशां पते ।

सुतपुत्रोऽपयाद्गीतो गन्धर्वाणां तदा रणात् ।
 क्रोगतस्तव राजेन्द्र समैन्यस्य नृपात्मज ॥ ६
 दृष्टस्ते विक्रमश्चैव पाण्डवानां महात्मनाम् ।
 कर्णस्य च महाबाहो सुतपुत्रस्य दुर्मतेः ॥ ७
 न चापि पादभाकर्णः पाण्डवानां नृपोत्तम ।
 धनुर्वेदे च शौर्ये च धर्मे वा धर्मवत्सल ॥ ८
 तस्य तेऽहं क्षमं मन्ये पाण्डुवैस्तेर्महात्मभिः ।
 मंधिं मंधिविदा श्रेष्ठ कुलस्यास्य विशुद्धये ॥ ९
 एवमुक्तस्तु भीष्मेण धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
 प्रहस्य महमा गजन्विप्रतस्थे मसौबलः ॥ १०
 तं तु प्रस्थितमाज्ञाय कर्णदुःशामनादयः ।
 अनुजगृमर्हेष्वासा धार्तराष्ट्रं महाबलम् ॥ ११
 तांस्तु संप्रस्थितान्दृष्ट्वा भीष्मः कुरुपितामहः ।
 लज्जया व्रीडितो राजञ्जगाम स्वं निवेगनम् ॥ १२

C 3 15220
 B 3 253 13
 P 3 254 13

विःसृष्टेषु (for विसृष्टे च) K₂ नराधिप (for सुयो^०) — ^c)
 B₁ 2 4 D₁ T G₁ 2 4 इन्निन^० — ^e) Ś₁ तदा राणा (for महा^०)
 4 ^e) D_n D₄ e G₂ तया (for मया) — ^b) S₁ h
 Dc D₁₋₃ 1 2 G₁ सुयोधन (for तपो^०) — ^c) G₂ 4
 वचन (for गमन) K₄ T₂ G₁ 2 4 M₁ ने, T₁ तन (for
 मे) — ^c) T₁ G₂ 4 मम, G₁ M तथा (for तव) K₁ 3
 B Dc D_n D₄₋₅ G₂ तन्न, T₁ न च (for तन्न) K₃ च मे,
 G₁ M श्वया (for च ते) K₄ D₂ 2 T₂ मद्रुचो (T₂ नत्तया)
 न हून श्वया, D₁ मद्रुचो न हून च ते
 5 ^a) M₂ नात (for वीर) — ^b) T₁ transp प्रहण
 एतद् शत्रुभिर् — ^c) B₂ D₁₋₃ T M₂ चापि (for चापि)
 6 ^a) M₂ राजेन्द्र (for गान्धारे) — ^b) D₂ 3 समैन्यस्य
 च (for समैन्यस्य) — ^c) S₁ तदापेतो, K₁ 2 4 D₁ T₂
 G₁ 4 नयाद्गीतो (for ऽपयाद्गीतो) — ^d) Ś₁ तथा रणात्,
 B₂ 4 तदा भयान, B₃ तदा बलान, D₁ T₁ नरन्विना — After
 6^e, T₁ G₂ 4 ins
 1169^a अथपया दृष्टवन्मन्त्रादेशमाण पुन पुन ।
 — ^f) B₄ M₁ विशां पते, M₂ यथागतम् (for नृपा)
 7 ^a) B₁ पाह्ना सुमहात्मना — G₄ om 7^c-8^b
 8 G₄ om 8^b (cf v 1 7) — ^b) B₁ S (except

G₂, G₄ om) महात्मना (for नृपो^०) D₁ पादवस्य नृपा-
 त्मज — ^c) K₄ D₂ 3 धनुर्विद्विद्य (for 'वंदे) K₂ B₂
 Dc T₁ G₂ 4 M₁ [S]₁ (for च) K₄ D₂ 3 शूरैश्च (for
 शौर्ये) K₂ B₁ T₁ G₂ M वा (for च) — ^d) D₁ कुशलो
 (for धमे वा) B₁ धर्मशीलता, Dc D₁ धर्मवत्सल K₄
 D₂ 2 सर्वैश्च बलवत्तं
 9 ^a) B D_n D₄ e G₃ तस्मादह (for तस्य तेऽह) — ^c)
 T₁ M सधिमता — ^d) Ś₁ K₁ 3 4 Dc D₁₋₃ स्वकुलस्य (for
 कुलस्यास्य)
 10 ^a) B₁ 2 4 D_{n1} D₆ G₂ M₂ च (for तु) — ^b)
 Ś₁ K₁ 2 जनाधिप, T₁ महीपति (for जने^०) — ^c) K₁ 3
 प्रथम्य, T₂ प्रहसन् (for प्रहस्य) K₄ B₁ D₂ 3 स महाराज,
 G₁ M₁ महमा राणा — ^d) Ś₁ K₁ 2 T₁ महाबल^० (for
 मधौ^०) K₄ D₂ 3 प्रतस्थे महसौबल^०
 11 ^a) S₁ K Dc D₁₋₃ 5 तन (for त तु) Ś₁ आस्थाय
 — ^b) B₄ T₁ G₁ नावपि (for 'नादय^०) — ^c) D₃ महेश्वा
 मान, T₂ महेश्वाम — ^d) T₂ G₁ जनेश्वर (for महा^०)
 K₄ T₁ धार्तराष्ट्रा महाबला, D₃ धार्तराष्ट्रान्महाबलान्
 12 ^a) D₁ श्रुत्वा (for दृष्ट्वा) Dc स तु प्रतस्थिवान्दृष्ट्वा
 — ^b) K₁ 2 भीष्म कुरुकुलोदह^० — ^c) K₄ D₂ 3 [अ]वो

गते भीष्मे महाराज धार्तराष्ट्रो जनाधिपः ।
 पुनरागम्य तं देशममन्त्रयत मन्त्रिभिः ॥ १३
 किमस्माकं भवेच्छ्रेयः किं कार्यमवशिष्यते ।
 कथं नु सुकृतं च स्यान्मन्त्रयामास भारत ॥ १४
 कर्ण उवाच ।
 दुर्योधन निबोधेदं यत्त्वा वक्ष्यामि कौरव ।
 श्रुत्वा च तत्तथा सर्वं कर्तुमर्हस्यरिंदम ॥ १५
 तवाद्य पृथिवीवीर निःसपत्ना नृपोत्तम ।
 तां पालय यथा शक्रो हतशत्रुर्महामनाः ॥ १६
 वैशंपायन उवाच ।
 एवमुक्तस्तु कर्णेन कर्णं राजात्रवीत्पुनः ।
 न किञ्चिद्दुर्लभं तस्य यस्य त्वं पुरुषर्षभ ॥ १७
 सहायश्चानुरक्तश्च मर्दुर्थं च समुद्यतः ।
 अभिप्रायस्तु मे कश्चित्तं वै शृणु यथातथम् ॥ १८
 राजसूयं पाण्डवस्य दृष्ट्वा क्रतुवरं तदा ।

मम स्पृहा समुत्पन्ना ता संपादय सूतज ॥ १९
 एवमुक्तस्ततः कर्णो राजानमिदमब्रवीत् ।
 तवाद्य पृथिवीपाला वक्ष्याः सर्वं नृपोत्तम ॥ २०
 आहूयन्तां द्विजवराः संभाराश्च यथाविधि ।
 संभ्रियन्तां कुरुश्रेष्ठ यज्ञोपकरणानि च ॥ २१
 ऋत्विजश्च ममाहूता यथोक्तं वेदपारगाः ।
 क्रियां कुर्वन्तु ते राजन्यथाशास्त्रमरिंदम ॥ २२
 बहुन्नपानमंगुक्तः सुसमृद्धगुणान्वितः ।
 प्रवर्ततां महायज्ञस्तत्रापि भरतर्षभ ॥ २३
 एवमुक्तस्तु कर्णेन धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
 पुरोहितं समानाद्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ २४
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं ममाप्तवग्दक्षिणम् ।
 आहर त्वं मम कृते यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ २५
 स एवमुक्तो नृपतिमुवाच द्विजपुंगवः ।
 न स शक्यः क्रतुश्रेष्ठो जीवमाने युधिष्ठिरे ।

सुखे, T₂ G₂ 4 [अ]वनतो (for श्रीदितो) — ^a) G₄ M₂
 स्व (for स्व)

13 ^b) K₂ B Dn D₂₋₄ ६ G₂ जनेश्वर (B₄ सुयो
 धन), T₂ महायल (for जनाधिप) — ^c) K₂ राजा (for
 देशम्) — ^d) K₁ आमत्रयत, K₂ न्यमत्र

14 ^a) B₁ अन्माभिर् (for अन्माक) — ^b) B₁ G₁ मम
 (for अच) — ^c) N G₁ ३ च (for नु) Ś₁ K₁ नु, K₂ ३
 न, K₄ D₂ न, B₁₋₃ Dn D₂₋₄ ६ G₂ तत्; B₄ Dc D₁ मे
 (for च) — ^d) Ś₁ K D₁₋₃ ३ मंत्रयामोत्र य (K₄ D₂ ३ त-
 दित; B₁ ३ ६ Dc Dn D₄ ६ G₂ मंत्रयामोत्र य (Dc त) दित;
 B₂ मंत्रयामो धियाकृत

15 ^a) Ś₁ K Dc निबोध स्व (for 'धेद) — ^b) K₄
 B D T₂ G₂ यत्त्वा; K₂ यथा Ś₁ K₁ ३ D₁ भारत (for
 कौरव) — After 15^{ab}, K₄ D (except D₄) G₂ ins a
 passage given in App I (No 24) — K₂ ४ D₂ om
 15^{cd} — ^c) B Dn D₄ ६ G₂ वाच; D₂ नु तत्, T₁ च त
 — ^d) B₂ G₁ [अ]निरित (for [अ]रिंदम)

16 ^a) B₁ D₂ T राजन् (for वीर) — ^b) D₁ सप्रपत्ता
 (for नि'म') — ^c) B₁ महाराज, T₂ महाबाहो (for यथा
 शक्रो) — ^d) B₁ यथा शक्रो, G₁ ३ ४ M₂ गतशत्रुर् B₂
 D₁ महायल

17 ^b) S (except G₂) राजा कर्णमथाब्रवीत् — ^d)

Ś₁ K₁ ३ ४ D₂ ३ ५ पुरपोत्तम

18 ^a) D₂ सुमहायोनुरक्तश्च — ^b) B₁ ममर्थ, B
 (except T₁ G₂) मर्दुर्थे — ^c) T₂ G₁ ३ तन्मे (for त वै)

19 ^b) K₂ B D (except D₁₋₃ ३) G₂ महत् (for
 तदा) — ^d) G₁ सुयत (for सूवज)

20 ^a) K₁ ३ ४ D₁₋₃ तदा (for तन) — ^d) S (except
 G₂) सर्वे वक्ष्या (by transp) D₂ नृपाम्ज

21 ^a) K₁ D₂ आहूयता, G₁ आहूयत T₁ द्विजवरान्

22 ^a) K₄ D₂ ममाहूय, T₁ यथा भूता — ^b) K₄
 B₂₋₄ Dn D₁₋₄ ६ G₂ M₂ यथोक्ता K₁ ३ B₁₋₃ Dc वेद
 पारगं — ^c) K₁ ४ B₁ D₁₋₃ S (except T₂ G₂) क्रिया

23 ^d) T₂ G₁ तवाद्य पुरुरर्षभ

24 Before 24, K₄ B₁ Dc₁ D₁₋₃ ३ ins वरा' व'
 — ^c) K₄ D₂ ममासाद्य, D₄ G₂ 'नीय, T₂ G₁ 'हूय — ^d)
 To avoid hiatus, K₁ त्विद (for इद) B₁₋₃ D (except
 D₁₋₃ ३) G₂ वचन चेदमब्रवीत्

25 ^a) = 33^a K₁ ३ S (except G₂) क्रतुवर — ^c)
 T₂ G₂ ४ आहरन्व यथाशास्त्र

26 ^a) T₁ एवमुक्तः स नृपतिम् — ^b) B₁₋₃ Dn D₄ ६
 T₁ G₁ ३ M₂ द्विजसत्तम — After 26^{ab}, S (except
 G₂) ins

1161* ब्राह्मणे सहितो धीमान्ये तत्रासन्समागता ।

आहृतं कौरवश्रेष्ठ कुले तव नृपोत्तम ॥ २६
 दीर्घायुर्जीवति च वै धृतराष्ट्रः पिता तव ।
 अतश्चापि विरुद्धस्ते क्रतुरेप नृपोत्तम ॥ २७
 अस्ति त्वन्यन्महत्प्रभं राजसूयममं प्रभो ।
 तेन त्वं यज राजेन्द्र शृणु चेदं वचो मम ॥ २८
 य इमे पृथिवीपालाः क्रदास्तव पार्थिव ।
 ते क्रगन्तं प्रयच्छन्तु सुवर्णं च कृताकृतम् ॥ २९
 तेन ते क्रियतामद्य लाङ्गलं नृपमत्तम ।
 यज्ञवाटस्य ते भूमिः कृष्यता तेन भारत ॥ ३०
 तत्र यज्ञो नृपश्रेष्ठ प्रभूतान्नः सुमंस्कृतः ।
 प्रवर्ततां यथान्यायं सर्वतो ह्यनिवारितः ॥ ३१
 एष ते वैष्णवो नाम यज्ञः सत्पुरुषोचितः ।

एतेन नेष्टवान्कश्चिद्वते विष्णुं पुरातनम् ॥ ३२
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं स्पर्धत्येप महाक्रतुः ।
 अस्माकं रोचते चैव श्रेयश्च तव भारत ।
 अविघ्नश्च भवेदेप सफला स्यात्पृहा तव ॥ ३३
 एवमुक्तस्तु तैर्विप्रैर्धार्तराष्ट्रो महीपतिः ।
 कर्णं च मौवलं चैव भ्रातृश्वैवेदमत्रवीत् ॥ ३४
 रोचते मे वचः कृत्स्नं ब्राह्मणानां न संगयः ।
 रोचते यदि युष्माकं तन्मा प्रवृत माचिरम् ॥ ३५
 एवमुक्तास्तु ते सर्वे तथेत्यूचुर्नराधिपम् ।
 मंदिदेश ततो राजा व्यापारस्थान्यथाक्रमम् ॥ ३६
 हलस्य करणे चापि व्यादिष्टाः सर्वशिल्पिनः ।
 यथोक्तं च नृपश्रेष्ठ कृतं सर्वं यथाक्रमम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २४१ ॥

— °) K₃ शक्यस्तु, B₂ मद्राष्ट्र, D₃ शक्य स (by transp),
 T₁ च शक्य, T₂ च शक्य Ś₁ K₁ ३ शक्या राज्ञ, K₂ D₃
 T G₁ २ ४ M कुत्रेष्टे (T G₁ ४ °ष्ट, M₁ °ष्टो), B₂ कुत्रेष्टो
 — °) T₂ वनं (for जीव) — °) B₄ काले (for कुत्रे)
 Ś₁ K₁ २ नराधिप, T₂ G₁ नरोत्तम
 27 K₄ om (hapl) 27 — °) Dc G₂ M₂ om च
 T₂ G₁ स (for च) B D (except D₂ ३ ६) G₃ ते
 (for वै) — °) B₁ ३ ४ D (except D₁₋₃ ६) G₃ नृप
 (for तव) — °) D₃ [अ]मौ (for ने)
 28 °) M₁ अस्तु (for अस्ति) G₁ चान्यन् B₄ D₃
 महाप्र Ś₁ K₁ २ अस्ति त्वन्वो मद्राराज — °) Ś₁ K₁ २
 'मम' T₁ विद्, G₁ २ ४ M विमो (for प्रभो) — °)
 Dc शृणुष्वेद, T₁ शृणु चैव
 29 °) T₂ G₂ चे चैमे (for य इमे) — °) S (except
 G₃) सुवर्णमकृतं कृतं (T₁ °न शुभ, M₂ °ताकृत)
 30 °) K₄ D₁₋₃ वै (for ते) — °) K₃ ते नृपोत्तम,
 B₂ तव भारत, G₁ ते नरपंभ
 31 D₃ om 31 — °) K₃ तेन, B₂ रुद्र, B₃ Dc₂ यत्र
 (for तत्र) T₂ G₁ नरश्रेष्ठ — °) B₁ प्रभूतार्थ — °)
 K B₁ ४ Dc D₂ G₁ सर्वदोष्यनि, D₁ सर्वपापनिवारण, T₁
 G₂ ४ M सर्वदो ह्यनि, T₂ मसृष्टोष्यनि
 32 °) Dc₂ S (except G₃) वै (for ते) — °) T₁
 एतेनैव तु यज्ञेन — °) T₁ इष्टा (for कृते) G₂ ४ विष्णो
 K₂ Dc T G₁ M मनातन, G₂ ४ मनातनात्
 33 °) = 25° K₁ G₁ क्रतुश्रेष्ठ, Dc क्रतुर — °)

T₂ G₁ स्पर्धतेय — °) K₁₋₃ Dc D₁ ६ T G₂ M चैव (for
 चैव) K₄ D₂ ३ एव तु रोचतेस्माक — °) K₁ B₁ श्रेष्ठश्च,
 G₂ ४ M श्रेयाश्च — °) Dc भवत्येप B Dn D₄ ६ G₃
 निर्विघ्नश्च भवत्येप — °) K B₁ Dc D₁₋₃ ६ T G₁ २ ४ च
 ने (for तव) — After ३३, S (except T₁ G₃) ins
 1162* तस्मादेप महावाहो तव यज्ञं प्रवर्तताम् ।
 34 °) T₂ G₁ धर्मेण (for तैर्विप्रैर्) — °) K₁ २ D₃
 महामति (for मही)
 35 °) K₄ ते (for मे) — °) M₂ तथेव च (for न
 संगय) — °) K D₂ ३ ६ T₂ तन्मा; B Dc Dn D₁ ४ ६
 G₃ तन्मात् (Dn₂ तच्च), G₂ ४ M तत् (for तन्मा) T₂
 युवत (for प्रवृत) G₁ तन्मम वृत माचिर
 36 °) K₁ सर्वं ने (by transp) — °) G₁ प्रयूचुस्त
 नरा — After 36^{ab}, T₃ ins ३ 242 1^{cd} (v1 धृतराष्ट्र
 for धार्तराष्ट्रे), repeating it in its proper place — °)
 G₄ आदि (for मद्रि) T₁ महाराज, M₂ तथा राजा — °)
 T G₁ M व्यापारान्वा (M₁ °रान्वा)न्यथा
 37 °) K₃ करण, K₄ कारणाच्च, D₃ कारणे K₃ Dc D₁
 चैव (for चापि) — °) D₁ शिल्पकारिण (for सर्व) — °)
 T₂ ते, G₁ तत्र (for च) — °) T₁ ते त (for कृत) G₄
 कृत्य (for सर्व)

Colophon G₃ broken — Major parvan Ś₁ K₁ २
 Dn₂ G₂ ४ आरण्य — Sub-parvan K₃ ४ D₁₋₃ ६ (all
 om sub parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ,

२४२

वैशंपायन उवाच ।

ततस्तु शिल्पिनः सर्वे अमात्यप्रवराश्च ह ।
विदुरश्च महाप्राज्ञो धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १
सज्जं क्रतुवरं राजन्कालप्राप्तं च भारत ।
सौवर्णं च कृतं दिव्यं लाङ्गलं सुमहाधनम् ॥ २
एतच्छ्रुत्वा नृपश्रेष्ठो धार्तराष्ट्रो विशां पते ।
आज्ञापयामास नृपः क्रतुराजप्रवर्तनम् ॥ ३
ततः प्रववृते यज्ञः प्रभूताक्षः सुसंस्कृतः ।
दीक्षितश्चापि गान्धारिर्यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ॥ ४
ग्रहृष्टो धृतराष्ट्रोऽभूद्विदुरश्च महायज्ञाः ।
भीष्मो द्रोणः कृपः कर्णो गान्धारी च यशस्विनी ॥ ५

निमन्त्रणार्थं दूतांश्च प्रेषयामास शीघ्रगान् ।
पार्थिवानां च राजेन्द्र ब्राह्मणानां तथैव च ।
ते प्रयाता यथोद्दिष्टं दूतास्त्वरितवाहनाः ॥ ६
तत्र कंचित्प्रयातं तु दूतं दुःशासनोऽब्रवीत् ।
गच्छ द्वैतवनं शीघ्रं पाण्डवान्पापपूरुषान् ।
निमन्त्रय यथान्यायं विप्रांस्तस्मिन्महावने ॥ ७
स गत्वा पाण्डवावासमुवाचाभिप्रणम्य तान् ।
दुर्योधनो महाराज यजते नृपसत्तमः ॥ ८
स्ववीर्यार्जितमर्थोऽधमवाप्य कुरुनन्दनः ।
तत्र गच्छन्ति राजानो ब्राह्मणाश्च ततस्ततः ॥ ९
अहं तु प्रेषितो राजन्कौरवेण महात्मना ।

and B Dc Dn D4 e, likewise, only दुर्योधनयज्ञ
— Adhy name M3 धार्तराष्ट्रयज्ञनिर्णय — Adhy no
(figures, words or both) B4 323, Dn 254 (Dn
253), D1 256, T1 G4 M (M2 inf lin) 245 (M2
orig 247) T2 G1 242, G2 244 — Śloka no
Dn D1 25 (Dn2 24)

242

1 °) Dc ते, T1 च (for तु) T2 G1 2 4 सर्वं — °) B2-4 Dn D4 e G2 ये (for इ) To avoid hiatus, T1 M तेमात्यप्रवरा (M1 सुखा)श्च ह, T2 G1 2 4 कृतमृचुर्न (G1 ऋं न)राधिप — °) K3 D2 3 महाप्राज्ञो — °) D1 T G1 2 4 धृतराष्ट्रे (T1 इ) Ś1 न्यवेदयत्, K1 M न्यवेदयत्

2 °) Ś1 K1 2 सज्जं क्रतुवरो राजन्, T G2 4 M सज्जं कृत (T1 जं क्रतु; G2 जं क्रतुर; G4 जं क्रतुर, M1 ज्जी कृत) महाराज; G1 सभारा सभृता राजन् — °) Ś1 K1 2 Dc प्राप्तकाल, K3 4 D1 2 काल प्राप्त; T1 G4 कालप्राप्तश्च; T2 G1 काल प्राप्तश्च; G2 काले प्राप्तश्च — °) B2 3 Dn D4-6 G3 सर्वं; G4 द्रव्य (for दिव्य) — °) B Dn D4-6 G2 च (for सु)

3 °) B2 चैव (for ध्रुत्वा) K1 नृपश्रेष्ठ; K3 4 D1-3 5 G4 M1 नरश्रेष्ठो — °) T2 G1 2 4 धृतराष्ट्रो K4 नराधिप,

T2 G1 महीपति (for विद्वां पते) — B2 om 3rd — °) D4 e प्राज्ञां (for आज्ञां) K1 नृप; G1 नृपान् — °) T G1 क्रतु राजन् (T2 राजो यज्ञ; G1 यज्ञो राज) प्रवर्ततां 4 D2 om 4 — °) K3 Dc3 प्रवर्तते — °) B1 प्रभूतार्थं, Dn तार्थं (1) B1 मस्कृत, T2 मस्कृत — °) G2 4 गंधारी — 4^d=23^b

5 °) B1 प्रविष्टो K2 B2 धार्तराष्ट्र B Dn D4 e G2 च (for [S]मूद) — °) T1 G2 4 M महामना, T2 चुति; G1 मति — °) G2 4 भीष्मद्रोण

6 °) T2 निमन्त्रणाय; G2 4 आमन्त्रणार्थं — °) D2 प्रेषयामास G1 चीर्यवान् — °) K1 2 4 Dc D1 2 3 राजेन्द्रो; K2 विप्रद्रो — °) Ś1 च भारत, K1 2 च पार्थिव (for तथैव च) — °) Ś1 K1 2 Dc यथाज्ञप्त, K2 D1-3 यथाप्रज्ञ; K4 यथायज्ञ; B2-4 Dn D4 e G3 4 M2 यथोद्दिष्ट

7 °) D1 ततु, G4 तत (for तत्र) — °) K4 B2 4 D1 पापपूरुषान्, T G1 पुरूपर्षभान् — °) K3 4 Dc D2 2 T G वने तथा, B Dn D4 e वने तदा (B2 स्थितान्), D1 च यद्दने, D2 वने यथा (for महावने)

8 °) B2-4 Dn D4-6 G2 स गत्वा पाण्डवान्मर्षान् — °) K3 4 B4 S (except G3) [अ]य (for [अ]भि) B Dn D4-6 G2 च (for तान्) — °) Ś1 K2 3 B2 Dc D1 महा राजो — °) K2 4 B2 Dc D2 T G1 4 सत्तम

9 °) B2 तमर्थोयम्; D4 तरलोघम् — °) K1-3 Dc D1-3 5 G2 M2 कुरुनन्दन, B2 3 Dn D4 e G3 सत्तम

आमन्त्रयति वो राजा धार्तराष्ट्रो जनेश्वरः ।
मनोमिलपितं राजस्तं क्रतुं द्रष्टुमर्हथ ॥ १०
ततो युधिष्ठिरो राजा तच्छ्रुत्वा दूतभाषितम् ।
अन्नवीनृपशार्दूलो दिष्टया राजा सुयोधनः ।
यजते क्रतुमुख्येन पूर्वेषां कीर्तिवर्धनः ॥ ११
वयमप्युपयास्यामो न त्विदानीं कथंचन ।
समयः परिपाल्यो नो यावद्वर्षं त्रयोदशम् ॥ १२
श्रुत्वाैतद्धर्मराजस्य मीमो वचनमन्नवीत् ।
तदा तु नृपतिर्गन्ता धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ १३
अस्त्रगस्त्रप्रदीप्तेऽशौ यदा तं पातयिष्यति ।
वर्षात् त्रयोदशादूर्ध्वं रणमन्त्रे नराधिपः ॥ १४
यदा क्रोधहविर्माक्ता धार्तराष्ट्रेषु पाण्डवः ।
आगन्तारस्तदा स्मेति वाच्यस्ते म सुयोधनः ॥ १५

शेषास्तु पाण्डवा राजन्नैवोचुः किञ्चिदप्रियम् ।
दूतश्चापि यथावृत्तं धार्तराष्ट्रे न्यवेदयत् ॥ १६
अथाजग्मुर्नरश्रेष्ठा नानाजनपदेश्वराः ।
ब्राह्मणाश्च महाभागा धार्तराष्ट्रपुरं प्रति ॥ १७
ते त्वर्चिता यथाशास्त्रं यथावर्णं यथाक्रमम् ।
मुदा परमया युक्ताः प्रीत्या चापि नरेश्वर ॥ १८
घृतराष्ट्रोऽपि राजेन्द्र मंत्रतः सर्वकौरवैः ।
हर्येण महता युक्तो विदुर प्रत्यभाषत ॥ १९
यथा सुखी जनः सर्वः क्षत्तः स्यादन्नसंयुतः ।
तुष्येच्च यज्ञसदने तथा क्षिप्रं विधीयताम् ॥ २०
विदुरस्त्वेवमाज्ञप्तः सर्ववर्णानिदिदम् ।
यथाप्रमाणतो विद्वान्पूजयामास धर्मवित् ॥ २१
सक्ष्यभोज्यान्नपानेन माल्यैश्चापि सुगन्धिभिः ।

C 3 15321
B 3 256 24
P 3 257 23

— ६) De G₄ महत्तय (for नतन्नन)

10 °) S₁ K₁ 2 4 B₄ D₁ 3 5 राजा (for राजन्)
— K₁ om 10^६ — °) De आमन्त्रय यदि वो राजा — ६)
De₁ T₂ G₁ घृत् (for धार्तराष्ट्रं) T₂ G₁ महीपतिः, G₂ 4
नराधिप (for जने) — °) T₂ गजन् (for राजन्) — १)
T₁ अर्हमि

11 °) D₁ श्रुत्वा दूतस्य भाषित — °) S₁ K₁ 2 राने,
G₁ नरं (for नृपं) — ६) T₂ यज्ञ (for राजा) — °) T₂
G₁ क्रतुमुख्यानां — १) D₁ T G₁ M₁ सर्वेषां, G₄ गच्छेम
T₂ G₁ कीर्तिवर्धन, G₂ 4 M श्रीनिवर्धन

12 °) K₄ D₂ 2 चेदानीं (for त्विं)

13 °) S₁ K₁ 2 4 D₂ 5 हि, G₁ M [अ]य (for तु)
— ६) S₁ K₁ 2 कुरुं (for धर्मं)

14 °) S₁ K B₁ 4 D₂ 3 G₄ प्रदीप्ताशौ — °) G₄
पाच — ६) B₁ T G₁ M नरं (for रणं)

15 °) K₁ 2 G₁ पादवा De धार्तराष्ट्रे युधिष्ठिर — °)
K₂ 3 D₂ आगताह (K₃ ता च), G₄ अम्यतरम् S₁ मदा
(for तदा) T₁ [अ]म्नि (for म्) B De Dn D₄ 6 G₂
आगताह नदाम्नीनि — ६) T G₄ एव, G₁ 2 M प्व (for
ते म) S₁ हि (for म)

16 °) S₁ K De D₁-3 तिष्ठान्तु — °) S₁ K₁ 2 De₂
D₄ च (for [ए]व — °) S₁ K₁ 2 म च दूतस्य; K₃ B₄ De
D₁ T G₁ दूतश्च तद्; K₄ D₂ 3 म दूतस्त्रद् (D₂ स्तु),
G₂ 4 दूतस्त्वेतद् (for दूतश्चापि) S₁ K₁ 2 तथा; D₂

दथा°

17 °) S₁ K₁ 2 T₁ G₂ M₂ नृप°, T₂ G₁ द्विज (for
नर) — S₁ om (hapl) 17^६-18^६ — °) Dn D₄ 6
G₄ महाभाग — ६) B₁ 4 D₂ घृत् (for धार्तराष्ट्रं)

18 S₁ om 18 (cf vl 17) — °) B₁ यथान्याय
— °) B₁ यथाशास्त्र; B₂-4 Dn D₄ 6 G₂ यथाविधि (for
यथावर्णं) B₂ यथातथ — ६) K₄ B Dn D₄-6 G₂ प्रीता
श्चापि K₄ B D (except D₁-3) G₂ नरेश्वरा, T G₁ 2 4
M जनेश्वर (T रा)

19 °) D₂ म; G₄ [S]य (for Sपि) K₃ 4 B₁ Dca
Dn₂ n₃ D₁ 2 G₂ M₁ राजेन्द्र S₁ धार्तराष्ट्रपुरे जग्मुः — °)
S₁ मवृता, K₁ 3 मवृत्त K₁ 3 De T₁ G₂ M₂ सह (for
सर्वं) — After 19^६, S₁ ins

1163* प्राप्तान्मर्वात्तुपान्द्रष्टु धार्तराष्ट्रो महामना।

— °) K₁ महताविष्टो

20 °) B₁ यथा, D₂ G₁ सुख (for सुखी) M₁ जन
सुखी (by transp) K₁ सर्वं; T₁ सर्वं — °) K₄ B₁ D₂
हृन्; B₄ क्रतु (for क्षत्त) De तत्र (for अन्न) — °) K₄
स तुष्येद्, Dc₂ तुष्येत, D₂ 3 तुष्यश्च, T₂ G₁ हृष्येच्च B₄ Dn
D₆ तु (for च) S₁ मदन — ६) S₁ तदा De यज्ञो,
D₂ S (except G₂) नीतिर् (for क्षिप्र)

21 °) B₁-3 Dn D₄ 6 G₂ विदुरस्तु तदाज्ञाय; Dc
स्त्वेवमाज्ञात — °) K₄ B₁ 2 D₁ अदिदम् — °) B₂
वृद्धान्, D₂ विमान् (for विद्वान्)

वासोमिर्विविधैश्चैव योजयामास हृष्टवत् ॥ २२
 कृत्वा ह्यवभृथं वीरो यथाशास्त्रं यथाक्रमम् ।
 सान्त्वयित्वा च राजेन्द्रो दत्त्वा च विविधं वसु ।

विसर्जयामास नृपान्ब्राह्मणांश्च सहस्रशः ॥ २३
 विसर्जयित्वा स नृपान्भ्रातृभिः परिवारितः ।
 विवेश हास्तिनपुर सहितः कर्णसौवर्लैः ॥ २४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २४२ ॥

२४३

वैशंपायन उवाच ।

प्रविशन्तं महाराज स्रतास्तुष्टुबुरच्युतम् ।
 जनाश्चापि महेष्वासं तुष्टुवू राजसत्तमम् ॥ १
 लाजैश्चन्दनचूर्णैश्चाप्यवकीर्य जनास्तदा ।
 ऊचुर्दिष्ट्या नृपाविघ्नात्समाप्तोऽयं क्रतुस्तव ॥ २

अपरे त्वद्युवंस्तत्र वातिकास्तं महीपतिम् ।
 युधिष्ठिरस्य यज्ञेन न समो ह्येष ते क्रतुः ।
 नैव तस्य क्रतोरेप कलामर्हति षोडशीम् ॥ ३
 एवं तत्राद्युमन्केचिद्वातिकास्तं नरेश्वरम् ।
 सुहृदस्त्वद्युवंस्तत्र अति मर्दानयं क्रतुः ॥ ४

22 °) Ś1 K1-3 B Dc Dn D1 4 6 G3 भक्ष्यपेयाद्य-
 पानेन (K1 3 *पानानि; K3 D1 *दानानि; Dc Dn3 *दानेन);
 T2 G2 M2 *भोज्यान्नपानैश्च

23 °) N G2 द्यावसथान्; T2 G1 [अ]प्यवभृथ; G2 M2
 द्यावभृत् — °) = 4^d M1 *विधि (for *क्रमम्) — After
 23^{ab}, M1 ins

1164* स्नातश्चावभृथो राजा धार्तराष्ट्रो महामना ।

— °) D1 सात्वयामाम (for *यित्वा च) D2 तु; G4 [अ]थ
 (for च) Ś1 K2 4 B1 D2 3 T1 G1 राजेंद्र; T2 राजेंद्रान्
 — °) T1 M बहुविध (for च वि°) — Ś1 T1 G2 om
 (hapl) 23^f-24^a — °) K4 D2 3 G4 ब्राह्मणांश्चापि (G4
 श्वैव) सर्वश

24 Dc D1 om 24^{ab}, Ś1 T1 G2 om 24^a (cf v1
 23) — °) B Dn D4-6 G3 विसृज्य च नृपान्सर्वान् (B4 विसर्ज-
 यामास नृपान्) — °) B1 ब्राह्मणान् ***** (cf 23^f) — °)
 B1 2 4 T G2 4 M1 हस्तिन° — °) Ś1 कर्णसौरवै°

Colophon om in S1 K1-3 — Major parvan Dn2
 T1 G2 4 आरण्य — Sub parvan K4 B1 Dc D1-3 5
 (all om sub parvan name) mention only धार्तराष्ट्रयज्ञ,
 B2-4 Dn D4 6 G3, likewise, only दुर्योधन (Dn3 om
 दुर्योधन)यज्ञ — Adhy no (figures, words or both)
 Dn 255 (Dn3 254), D1 257, T1 G4 M (M2 inf
 ln) 246 (M2 orig 248), T2 G1 243, G2 245
 — Śloka no Dn1 n3 28, Dn3 D1 26

243

1 °) K4 Dn3 M1 महाराज; D1 महायाहु — °) T2
 G1 अचित (for अच्युतम्) — °) S (except G2) माग-
 धाश्च (for जना°) D1 महायाहु; T1 महेष्वासा — °) Ś1
 Dn तुष्टुवू राजसत्तम; T G1 2 M नागराश्च सहस्रश (T1 M2
 समतत°)

2 °) B1 *गंधैश्च, B2 *चूर्णनं, T2 G1 *पुष्पैश्च, G2 *चूर्तैश्च
 (for *चूर्णैश्च) — °) Ś1 K1 2 [अ]प्यकीर्यत; K3 D1 [अ]प्य-
 पकीर्य; B Dn D4 6 T1 G3 विकीर्यं च (B2 T1 र्यंत), Dc
 अवकीर्यं (with hiatus), T2 व्यकीर्यंत; G1 व्यकिर्यत, G2 4
 व्यवकीर्यं Ś1 K3 4 B D (except D4) G3 तत, T1 तथा
 — °) N (except K4 B1 4) G3 M1 नृपाविघ्न, G1 4
 *विघ्नान् — °) D1 महाक्रतु (for क्रतुस्तव)

3 T2 om 3^{a-4^b}, D1 om 3^{ab^{cd}} — °) K3 4 B1
 Dn3 D2 3 5 G3 वातिका°, T1 G1 2 4 M1 वादिका°, M2
 वादिता° B2 नराधिप (for महीपतिम्) — °) G1 2 4
 M2 यौधि° S (except G3 T2 om) यज्ञस्य — °) G2
 न वै (for नैव) G1 ह्येष

4 T2 om 4^{ab} (cf v1 3), M2 om 4^{ab} — °) B1
 तु ते° (for तत्रा°) — °) K2 4 B1 D1-3 5 वातिका°, Dc3
 वीतिका°, T1 G2 4 M1 वादिका°; G1 वादिन° K2 G1 M1
 महीपति; B1 3 Dc1 Dn D1 4-6 G3 जनेश्वर, B2 नराधिप
 — °) T2 अपरे (for सुहृदस्) B3 D5 च (for तु) T1
 केचिद् (for तत्र) — °) M अति (for अति) Ś1 क्रतु

ययातिर्नद्वृषश्चापि साधाता भरतस्तथा ।
 क्रतुमेनं समाहृत्य पूताः सर्वे दिवं गताः ॥ ५
 एता वाचः शुभाः शृण्वन्सुहृदा भरतर्षभ ।
 प्रविशेद्य पुर इष्टः स्ववेत्सु च नराधिपः ॥ ६
 अमिवाद्य ततः पादौ मानावित्रोर्विद्या पते ।
 मीप्सद्रोणकृपाणा च विदुरन्व च धीमतः ॥ ७
 जमिवादिनः कर्नायोभिभ्रातृभिभ्रातृत्सुतलः ।
 नियमादात्मने मुख्ये भ्रातृभिः परिवारितः ॥ ८
 तमुन्धाय महागज सूतपुत्रोऽब्रवीद्वचः ।
 दिष्टया ते भरतश्रेष्ठ समाप्तोऽयं महाऋतुः ॥ ९
 हतेषु युधि पार्थेयु राजसूयं तथा न्वरा ।
 जाहृतेऽहं नरश्रेष्ठ त्वा मभाजयिता पुनः ॥ १०

तमब्रवीन्महाराजो धार्तराष्ट्रो महायशाः ।
 सत्यमेतच्चया वीर पाण्डवेषु दुगात्मसु ॥ ११
 निहतेषु नरश्रेष्ठ प्राप्ते चापि महाकृतौ ।
 राजसूये पुनर्वारि त्वं मा मंवर्धयिष्यसि ॥ १२
 एवमुक्त्वा महाप्राज्ञः कर्णमाश्लिष्य भारत ।
 राजसूयं क्रतुश्रेष्ठं चिन्तयामास कौरवः ॥ १३
 मोऽब्रवीन्सुहृदश्चापि पार्श्वस्थानूपसत्तमः ।
 कदा तु तं क्रतुवरं राजसूयं महाधनम् ।
 निहत्य पाण्डवान्मर्मानाहृग्न्यामि कौरवाः ॥ १४
 तमब्रवीत्तदा कर्णः शृणु मे राजकुञ्जर ।
 पादौ न धावते तावद्यावन्न निहतोऽर्जुनः ॥ १५
 अथोन्कृष्ट महं प्रामेधार्तिगर्भैर्महारथैः ।

C 3 15342
 B 3 257 18
 P 3 258 19

नरादिभ्यश्चि, K1 3 दृक् स्यात्स्यप्य इति, K2 4 D1-3 1
 T1 शृण्वन्सुहृदश्चापि T1 इति स्यात्सुहृदात्, G1 शृण्वन्सुहृद
 गन्धर्वि — M - 4 T1 G1 3 4 M1

T1 आहृतोय नृवश्रेष्ठ, G1 आहृतं भरतश्रेष्ठ

1100* प्रयतिरौ ह्यय गता धार्तराष्ट्रान् धीमता ।
 [T1 11 मयु (M1 मयु) प्रयतिरौ गता धार्तराष्ट्रौ etc]

11 M1 om 11 (cf 1 9) — 1) K4 महागजद्वार,
 G1 मगताय — Before 11⁶⁴ T2 G1 3 ins द्रुयोधन

5 1) K1 Dc D1 3 नरात्परं B1 T2 G1 चैव (for चापि)
 — 2) Dc साधाता भरतर्षभः; G2 निरतन्धया — 3) Ś1
 I1 3 B1 D1 T2 M एन (for एन) — 4) B1 नृता सर्वैः
 T1 पूतामानो (for पूता सर्व)

12 M1 om 12² (cf 1 9) — 1) K1 नृपश्रेष्ठ, K2
 पर, B1 कुरं, T1 नारावीरः; T2 G1 3 रणे वीर्यान् — 2)

6 1) Ś1 K1 4 B1 3 पंन — 2) B1 विविज च (for
 प्रविशेद्य) — 3) S1 सुवेत्सु च, T2 G1 स्वयमेव B1 T2 G1 4
 नराधिप, M1 परगज

T1 G1 मगताय (for पुनर्वारि) — 4) K2 B1-3 D (except
 D1-3) T2 G2 स्वयमेव रथे, B1 M 2 मा वधाप; T1 2 मा
 चैव यथ

7 1) K1 नृव (for गज) G2 4 M पादान् (for पादौ)
 — K1 om (? hapl) 7¹-9² — 2) B D (except
 D1-3 4) G2 श्यायिता — 4) S (except T1 G1) नास्य
 (for धीमत)

13 1) B D (except D1-3) T G1 3 महाराज, G2 4
 महोत्सव (for महाप्राज्ञ) — 2) Ś1 K1 3 4 आश्लिष्य (for
 आश्लिष्य) — 3) K4 ऋतुवर, D1 कुरंश्रेष्ठ — 4) M1 भारत
 (for वीरव)

8 K1 c1 8 (cf 1 7) — 1) Hypometric
 S1 K1 4 B1 D2 3 चर्निष्टश्च, T1 कर्नायो हि — 2) K2 4
 B D T2 G2 3 नंदन (for नरात्पर)

14 Dc1 D2 om (? hapl) 14 — 1) T1 G1 4 M
 अय (for मोऽय) B Dn D4 6 T1 G2 कौरवांश्चापि (for
 सुहृत्) — 2) D1 T1 G1 3 M1 नृव (T1 नर) मत्तम — After
 14¹, 5 (except G2) ins

9 K1 om 9² (cf 1 7) — 1) S1 K2 तमुगाय
 (for म्याय) K1 B1 4 Dn D1-4 2 T2 G1 मगताय, K4
 नरा गन्ध — 2) S1 K1 3 मरुत् (for स्मरिन्) — M2
 om (hapl) 9¹-12² — 4) T2 G1 प्रतूनस, G2 सम क्रतु,
 M1 मया क्रतु

15 1) S1 K1 3 राजपुगवः; K4 राजसत्तम — After
 15, K2 B Dc Dn D2 3 (marg sec m) 4-6 G3 ins

10 M1 om 10 (cf 1 9) — 1) K4 B1 T2 G1
 [5]व, D2 च (for ऽट) Ś1 K D2 3 M1 नृव (for नरं)

1160* राधेयमौदगादीन्वी धार्तराष्ट्रो महीपति ।
 [T2 G1 3 मौदगावाभ्य]

— 2) K1 3 B1-4 G1 M तु (for तु) — 4) S1 K1 3 T1
 महाऋतु

15 1) S1 K1 3 राजपुगवः; K4 राजसत्तम — After
 15, K2 B Dc Dn D2 3 (marg sec m) 4-6 G3 ins

1167* हीलालन न म्यादेय करिव्ये चासुरव्रतम् ।

C 3 15342
B 3 257 18
P 3 258 19

प्रतिज्ञाते फल्गुनस्य वधे कर्णेन संयुगे ।
विजितांश्चाप्यमन्यन्त पाण्डवान्धृतराष्ट्रजाः ॥ १६
दुर्योधनोऽपि राजेन्द्र विसृज्य नरपुंगवान् ।
प्रविवेश गृहं श्रीमान्यथा चैत्ररथं प्रभुः ।
तेऽपि सर्वे महेष्वासा जग्मुर्वैश्रमानि भारत ॥ १७
पाण्डवाश्च महेष्वासा दूतवाक्यप्रचोदिताः ।
चिन्तयन्तस्तमेवार्थं नालभन्त सुखं क्वचित् ॥ १८
भूयश्च चारैर् गजेन्द्र प्रवृत्तिरुपपादिता ।
प्रतिज्ञा स्रुतपुत्रस्य विजयस्य वधं प्रति ॥ १९
एतच्छ्रुत्वा धर्मसुतः समुद्रिग्रो नराधिप ।
अभेद्यकवचं मत्वा कर्णमद्भुतविक्रमम् ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिचत्वारिंशदधिकद्विंशतनमोऽध्याय ॥ २४३ ॥ समाप्तं घोषयात्रापर्व ॥

नास्तीति नैव वक्ष्यामि याचितो येन केनचित् ।

16 °) K₁ M₂ अयोक्षुष्ट, G₁ 4 डुष्ट, G₂ 3 ऋष्ट T₂
G₁ महाराज (for महेष्वारैर) — °) K₂ 4 B D G₂ फाल्गु
नस्य, K₃ अर्जुनस्य — After 16, S (except G₂) ins

1168* तदा प्रतिज्ञामारुह्य स्रुतपुत्रेण भाषिते ।

17 °) T M [S]थ (for ऽपि) B₂ D₄ 6 G₂ 4 M₂
राजेन्द्रो — °) T₁ विजित्य; M 'हस्य (for 'सृज्य) D₁ M
नरपुंगवः, G₁ च नराधिप — °) K₄ D₁₋₃ धीमान्, T
राजन्, G₁ राजा (for श्रीमान्) — °) B₂ (m as in text)
सुख, B₄ विशुः; Dc D₁ 5 हरि, T G₁ 4 M तथा, G₂ प्रति
(for प्रभु) K₃ पूज्यमानश्च द्रिभिः — D₂ om (hapl)
17'-18° — After 17, K₄ D₁ 2 ins

1169* कर्णोऽपि स्वगृह गत्वा मुदितो यान्धवै सह ।

प्रददौ वित्तमर्थिम्यो धनाध्यक्ष इवापर ।

while S (except G₂) ins

1170* स्वानि स्वानि महाराज भीष्मद्रोणादयो नृपा ।

18 D₂ om 18° (cf v1 17) — °) K₃ M₁ पाठ-
वापि, G₄ 'स्तु — °) D₁ 'प्रणोदिता

19 °) S (except G₂) भूयश्चारैर्नृपश्चेष्ट — °) K₂
अर्जुनस्य, B₄ विजानतु (for विजयस्य)

20 °) Ś₁ K₁ 2 धर्मपुत्र, T G₁ राज — °) K₃ 4
B₁ 2 Dc D₁₋₃ T₂ G₂ M₁ नराधिप — After 20°b, S
(except G₂) ins

1171* अघोमुन्धश्चिर तस्यौ किं कार्यमिति चिन्तयन् ।

— °) B₄ Dc D₁ 2 M₁ अभेद्यकवच B₁ ज्ञात्वा — °)
T₂ G₁ 4 सु (for च) K₁ T₂ G₁ 2 महेष्टा — °) T

अनुस्मरश्च संक्लेशान्न शान्तिमुपयाति मः ॥ २०

तस्य चिन्तापरीतस्य बुद्धिर्जज्ञे महात्मनः ।

बहुव्यालमृगाकीर्णं त्यक्तुं द्वैतवनं वनम् ॥ २१

धार्तराष्ट्रोऽपि नृपतिः प्रगशास वसुंधराम् ।

भ्रातृभिः सहितो वीरैर्भीष्मद्रोणकृपैस्तथा ॥ २२

संगम्य स्रुतपुत्रेण कर्णेनाहवगोमिना ।

दुर्योधनः प्रिये नित्यं वर्तमानो महीपतिः ।

पूजयामास विप्रेन्द्रान्क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ २३

भ्रातृणां च प्रियं राजन्स चकार परंतपः ।

निश्चित्य मनसा वीरो दत्तशुक्तफलं धनम् ॥ २४

G₁ 2 उपजग्मि(T₁ 'जि)वान्, M उपयाधृप (for 'याति स')
21 °) Ś₁ K₁ 2 महाव्यालमृगा; B₂ बहुव्यालमृगा,
D₂ बहुव्यालसमां — °) K₂ D₁ 2 T G₁ 2 4 मर. (for
वनम्)

22 °) S₁ K₁ 2 [S]पि राजपि, T₂ G₁ नरपति (for
ऽपि नृपति) — °) Dc transp भ्रातृभि and सहितो
M₂ वीरो — °) B₂ भीष्मद्रोणकृपादिभि, Dc द्रोणभीष्म
कृपैस्तथा

23 °) T₁ सगत्य — After 23°b, S (except G₂)
ins

1172* सततं प्रीयमाणो वै देविना सौवलेन च ।

— °) S₁ K₁ 2 महामति, K₃ B₁ 2 4 Dc Dn D₁ 4 6 G₂
महीश्रुता, B₂ D₂ 2 महीक्षिता, T₂ G₁ M₁ महीपते

24 °) K₂ कार्य (for राजन्) — °) K₂ वीर, T₂ G₁
राजन् — °) = 2 5 101^b 5 39 51^d

Colophon — Major parvan S₁ K₁ Dn₂ G₂ 4
आरण्य — Sub parvan K₂ 4 B₁ Dc D₁₋₃ 5 M₂ (all
om sub parvan name) mention only घर्त (Dc₂ D₂
धृत) राष्ट्रयज्ञ (followed, except in M₂, by समाप्त), B₂₋₄
Dn₁ ns D₄ 6 G₂, likewise only दुर्योधनयज्ञ (followed,
except in B₂, by समाप्त) — Adhy name M₂ कर्ण
प्रतिज्ञान — Adhy no (figures, words or both)
Dn 255 (Dn₂ 256), D₁ 258, T₁ G₄ M (M₂ inf
ln) 247 (M₂ org 249), T₂ G₁ 244, G₂ 246
— Śloka no Dn 28, D₁ 27

२४४

जनमेजय उवाच ।

दुर्योधनं मोचयित्वा पाण्डुपुत्रा महाबलाः ।

किमकार्षुर्वने तस्मिन्तन्ममाख्यातुमर्हसि ॥ १

वैशंपायन उवाच ।

ततः शयानं क्रौन्तेयं रात्रौ द्वैतवने मृगाः ।

स्वस्मान्ते दर्शयामासुर्वाप्पकण्ठा युधिष्ठिरम् ॥ २

तानब्रवीन्म राजेन्द्रो वेपमानान्कृताञ्जलीन् ।

श्रुत यद्वक्तुकामाः स्य के भवन्तः किमिष्यते ॥ ३

एवमुक्ताः पाण्डवेन क्रौन्तेयेन यशस्विना ।

प्रत्यञ्जुवन्मृगान्त्र हतगेषा युधिष्ठिरम् ॥ ४

वयं मृगा द्वैतवने हतशिष्टाः स्म भारत ।

नोत्सीदेम महागज क्रियतां वामपर्ययः ॥ ५

भवन्तो भ्रातरः शूराः सर्व एवान्नकोविदाः ।

कुलान्यल्पावशिष्टानि कृतवन्तो वनौकसाम् ॥ ६

वीजभृता वयं कैचिदवशिष्टा महामते ।

विवर्धेमहि राजेन्द्र प्रमादात्ते युधिष्ठिर ॥ ७

तान्वेपमानान्वित्रस्तान्वीजमात्रावशेषितान् ।

मृगान्दृष्ट्वा सुदुःखार्तो धर्मगजो युधिष्ठिरः ॥ ८

तांन्तथेत्यत्रवीद्राजा सर्वभृतहिते रतः ।

तथ्यं भवन्तो ज्ञुवते करिष्यामि च तत्तथा ॥ ९

इत्येवं प्रतिबुद्धः स राज्यन्ते राजमत्तमः ।

अत्रवीत्सहितान्भ्रातृन्दयापन्नो मृगान्प्रति ॥ १०

उक्तो रात्रौ मृगैरसि स्वस्मान्ते हतगेषितैः ।

तनुभृताः स्म भद्रं ते दया नः क्रियतामिति ॥ ११

ते मत्यमाहुः कर्तव्या दयास्माभिर्वनौकसाम् ।

साष्टमासं हि नो वर्षं यदेनानुपयुज्महे ॥ १२

C 3 15364
B 3 258 12
K. 3 259 12

244

1 °) S₁ K Dc D₁₋₃ ८ पाण्डुपुत्रा, B (B₄ marg) Dn D₄ ८ G₃ मोक्षयित्वा (for मोच) — °) S₁ K Dc D₁₋₃ ९ मोचयित्वा (for पाण्डु) S (except G₃) महारथा — °) G₄ किमकुरुर्वने (for 'कापुर') — °) G₁ तस्वमा (for तन्ममा) K₄ चमा (for चमा) D₂ समाख्यातुमर्हसि; T₁ तन्ममाचक्ष्व सर्वदा

2 °) B₂ नृपति, B₄ गजान (for क्रौन्तेय)

3 D₂ T₁ om (hapl) ३-४ — °) S₁ Dc वेपमान Dc कृताञ्जलि — °) B₁ तु (for त्व) — °) K₄ द्वन्द्वे, B₄ द्वन्द्वे (for द्वन्द्वे) T₂ G₂ ४ M तन्करिष्यान्वशेषत, G₁ करिष्ये तदशेषत

4 D₂ T₁ om ४ (cf v l ३) — °) G₄ महामना (for यज्ञ) — °) G₁ भ्राता (for तत्र)

5 °) B₂ S (except G₃) हतगेषा B₁₋₃ Dn D₄ ८ T₁ G₂ तु नागव, M₁ युधिष्ठिर (for स नागव) — °) G₁ नोत्पादन् (for नोत्सीदेम) — °) G₁ ता पाडवर्षम

6 °) S₁ Dn₂ D₂ ३ (by corr) G₃ भवन्तो — °) Dc सर्वशस्त्रा — °) S₁ शेषाणि

7 °) B₂ वने (for त्रय) — °) S₁ K Dc D₁₋₃ ९ T₂

103

G₁ महीपते, T₁ विद्या पते (for महामते) — °) S₁ K₁ ३ विवर्धेम महाराज, M₁ विवर्धेमहि रा

8 S₁ K₁ ३ ४ om (? hapl) ४ — °) D₁ सुदुःखा तान् — °) B₁ धर्मपुत्रो

9 °) T₂ G₁ [प]व (for [ह]नि) — °) B₂₋₄ Dn D₄ ८ G₃ यथा (for तथ्य) — °) K₄ वचस् (for च तत्) S (except G₃) तन्करिष्यामि वो वच

10 °) T G₄ M₁ सन् (for स) — °) D₂ व्युष्टाय (for गन्वन्ते) S (except G₃) व्युष्टायानि निशि पाथिव (M₁ साग्न) — °) B₄ दयावान्नाज, D₁ दयावतो

11 °) Dc₂ T₁ G₄ अस्मिन् — °) Dc मृगशेषिते, T₁ हतशेषिते — °) K₃ तेजभृता, B₁ T₁ G₁ अनु, B₂₋₄ Dc Dn D₂ ४-६ G₃ तनु, D₁ M₁ तनु T₁ अनुभूतास्तु द्वयते

12 °) T₂ G₁ कर्तव्य — °) Dc दयास्माक, T₂ G₁ यदस्माभिर — °) T₂ हृष्टमाम, G₂ हृष्टामासं T₂ G₁ चने (for हि नो) — °) T₂ G₁ यदेतद्, G₂ यदेतम्, G₄ M यदेतान् S₁ D₄ उपयुज्महे, K₁ २ युज्महे, K₃ यस्महे; K₄ युज्महे, B₁ युज्महे, B₂₋₄ युज्महे, B₄ om G₂ युज्महे, Dc युज्महे, Dn (Dn₃ before corr) D₂ युज्महे, T₂ युज्महि, G₁ युज्महि, G₂ ४ M₁ युज्महि, M₂ युज्महि — After 12, S (except G₃) ins

[857]

C 3 15365
B 3 258 13
V 3 259 13

पुनर्बहुमृगं रम्यं काम्यकं काननोत्तमम् ।
मरुभूमेः शिरः ख्यातं तृणविन्दुसरः प्रति ।
तत्रेमा वसतीः शिष्टा विहरन्तो रमेमहि ॥ १३
ततस्ते पाण्डवाः शीघ्रं प्रययुर्धर्मकोविदाः ।
ब्राह्मणैः सहिता राजन्ये च तत्र सहोपिताः ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुश्चत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २४४ ॥ समाप्तं मृगस्वप्नभयपर्व ॥

२४५

वैशंपायन उवाच ।

वने निवसतां तेषां पाण्डवानां महात्मनाम् ।
वर्षाण्येकादशातीयुः कृच्छ्रेण भरतर्षभ ॥ १
फलमूलाशनास्ते हि सुरार्हा दुःखमुत्तमम् ।

प्राप्तकालमनुष्यान्तः सेहुरुत्तमपूरुषाः ॥ २
युधिष्ठिरस्तु राजर्षिरात्मकर्मापराधजम् ।
चिन्तयन्स महाबाहुर्भ्रातृणां दुःखमुत्तमम् ॥ ३
न सुष्वाप सुखं राजा हृदि शल्यैरिवापितैः ।

1173*

अर्जुन ।

स्वदधीना वय राजन्मा स्वमस्मान्विचारय ।
यत्रैव मन्यसे पार्थ तत्र गच्छामहे वयम् ।

13 Before 13, S (except G₃) ins युधिष्ठिर — ^b)
T₁ G₁ M श्रूयते काम्यकं वन — ^c) D_n स्थानं (1), M₂
ख्यातस् G₁ २ ४ मरुभूः शिखर ख्यात — ^e) B D_n D₄ ६
G₃ M₂ तत्रेमा वसति शिष्टा, T₂ G₁ २ ४ तत्र मासान्वने
शिष्टान् — ^f) Ś₁ K D₀ D₁₋₃ ६ वसेमहि, B₁ २ रमामहे
— After 13, T₂ G₁ २ ४ ins

1174*

वैशंपायन ।

इत्युफाले महात्मान पाण्डवेन महात्मना ।

14 T₂ G₁ २ om 14^{ab} — ^b) B₁ युद्ध (for धर्म)
— ^d) Ś₁ K₁ यैस्त्रैः; K₂ D₀ ये तैस्त्रैः, K₄ D₀ D₂ २
T₁ G₄ ये ते तत्र, D₁ य एतेत्र, M ये तत्रासन् D₅ ये तत्र
वनवासिन, T₂ G₁ २ जग्मुस्त्र सहोपितै — ^f) T₂ G₁ २
मृत्सैर् (for प्रेष्यैर्) D₀ अनुगतेस् K₁ २ ४ B₁ D₁₋₃ २ ३
G₃ तथा, T₂ G₁ च ते

15 ^a) K₄ ते याता, T₁ गवा ते K₄ D₃ T₁ G₂ ४
M₁ सुसुवैर्, B₃ M₂ [अ]नुगतैर्, T₂ तु रषैर्, G₁ तु सुवैर्
— ^b) Ś₁ K₁ २ ४ D₁ २ शुभे, B₁ स्वत्रै, D₅ क्षुण्णै, T₁
स्वच्छै, T₂ G₁ २ शनै — ^c) T₁ विविशु (cf 16^a) G₁
पुण्याम्, M₂ रम्यम्. — ^e) K₁ तापमावृत, K₂ ४ B D₀
D_n D₁ ४ ६ T G₄ M₂ तपसा युत (B₃ T न्वित, D₀ युता,
D₀ न्विता), G₁ २ तापसान्वित, M₁ तापसैर्युत

16 ^a) T G₁ M₂ ददशु (for विविशु), cf 15^c

— ^b) K₄ D₀ D₁₋₃ विप्रपिभिस् K₄ B₁ D₂ २ M₂ तथा
— ^c) M *श्रेष्ठ G₁ तद्वन विविशु पार्था

Colophon — Major parvan Ś₁ K₁ २ D_n G₂ ४
आरण्य — Sub-parvan K₃ B₄ D₀ D₁₋₃ M₂ मृगस्वप्न-
दर्शन, K₄ B₂ २ D_n D₄ ६ G₃ मृगस्वप्न, B₁ स्वप्नदर्शन; D₅
मृगस्वप्नोद्भवप्रदर्शन — Adhy no (figures, words or
both) D_n 256 (D_n 257), D₁ 259, T₁ G₄ M
(M₂ inf lin) 248 (M₂ orig 250), T₂ G₁ 245,
G₂ 247 — Śloka no D_n D₁ 17

245

2 ^a) K₁ 'शिन' (for 'शाना') D_n D₄ ६ G₃ [S]वि;
T₁ [S]पि (for हि) — ^b) K₄ G₄ सुखम् (for दुःखम्)
— Ś₁ D₁ om (hapl) 2^c-3^d — ^c) T₂ प्राच्य- (for प्राप्त)
T₂ G₁ २ 'प्राप्ता' (for 'ध्यान्त') D₅ प्राप्तकालमनुष्यत्वाद्
— ^d) K₄ D₂ २ T₁ सेहुरुत्तमपौरुषा, B₂ २ ४ (m as in
text) D_n D₄ ६ G₃ सेहुरे वरपूरुषा, T₂ तेरुस्ते पुरुषर्षभा
3 S₁ D₁ om 3 (cf v 1 2) — ^c) K₁ २ ४ D₅
चित्तयस्त्रन्, S (except G₃) अचित्तयन्

4 ^a) T₁ महाराज, T₂ चिर राजन्, G₂ ४ M₁ तदा राजा
(for सुखं राजा) — ^b) Ś₁ K₁ २ इवादित, B₁ T₁ G₁ M₁
इवापित, T₂ इवाभवत् — ^c) Ś₁ K₁ २ ४ D₂ ३ अनु-
पश्यन्स, D₁ अनुसंपश्यन् T₁ दौराम्यमात्मन पश्यन् — ^d)

दौरात्म्यमनुपशयंस्तत्काले द्यूतोद्भवस्य हि ॥ ४
 संस्मरन्परुषा वाचः सूतपुत्रस्य पाण्डवः ।
 निःश्वामपरमो दीनो विभ्रत्कोपविपं महत् ॥ ५
 अर्जुनो यमजौ चोभौ द्रौपदी च यशस्विनी ।
 स च भीमो महातेजाः सर्वेषामुत्तमो वली ।
 युधिष्ठिरमुदीक्षन्तः सेहर्दुःखमनुत्तमम् ॥ ६
 अवशिष्टमल्पकालं मन्वानाः पुरुषर्षभाः ।
 वपुरन्यदिवाकार्पुक्रुत्साहामर्षचेष्टितैः ॥ ७
 कस्यचिच्चथ कालस्य व्यासः मत्यवतीसुतः ।
 आजगाम महायोगी पाण्डवानवलोककः ॥ ८
 तमागतमभिप्रेक्ष्य कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 प्रत्युद्गम्य महात्मानं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥ ९
 तमासीनमुपासीनः शुश्रूषुर्नियतेन्द्रियः ।

तोपयन्प्रणिपातेन व्यासं पाण्डवनन्दनः ॥ १०
 तानवेक्ष्य कृशान्पौत्रान्वने वन्येन जीवतः ।
 महर्षिरनुकम्पार्थमत्रवीद्वाष्पगाद्गदम् ॥ ११
 युधिष्ठिर महाबाहो शृणु धर्मभृतां वर ।
 नातप्ततपसः पुत्र प्राप्नुवन्ति महत्सुखम् ॥ १२
 सुरदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणोपसेवते ।
 नात्यन्तमसुखं कश्चित्प्राप्नोति पुरुषर्षभ ॥ १३
 प्रजात्रांस्त्वेव पुरुषः संयुक्तः परया धिया ।
 उदयास्तमयज्ञो हि न शोचति न हृष्यति ॥ १४
 सुरमापतितं सेवेद्दुःखमापतितं सहेत् ।
 कालप्राप्तमुपासीत सस्यानामिव कर्षकः ॥ १५
 तपसो हि पर नास्ति तपमा विन्दते महत् ।
 नासाध्यं तपसः किञ्चिदिति बुध्यस्व भारत ॥ १६

C 3 15386
 B 3 259 17
 K 3 260 17

Śī K D₁ ३ ६ M₁ क्नेर्, B₁ काल S₁ K_३ ४ D₁ ३ ६ T₁
 ह, K₁ ३ च (for द्वि) B₁ Dc काले (B₁ 'ल' द्यूतोद्भव स्य
 ह, B_३ G_३ काले द्यूतोद्भव प्रणि (G_३ स हि)

5 °) T₁ उवाच (for सम्मरन्) — °) Some MSS
 निश्वामं — °) S (except G_३) दक्षे (for विभ्रत्)

6 °) G_३ भीमयेनो महा — °) S (except T_३ G_३)
 वले (for वली) — After 6th, S (except G_३) ins

1175* चिरस्य जातधर्मज्ञ मामुद्यमिव ते नदा ।
 — °) S₁ उपे, K₁ ३ अपे (for उदी) — °) S₁ K₁ ३
 मेहिरेदुःखमुत्तम

7 °) S₁ छल्पकाल, G₁ च काल तु, G_२ ४ स्वल्प, M₁
 चाल्यं K_४ D_२ ३ अत्रनिष्ठात्काल च — °) B₁ पुन्दो
 चमा — °) T₁ अन्य, G₁ अन्यम् (for अन्यद्) — °) G₁
 चोदित

8 8^c=1 123 69^c — 8^b=1 157 1^d ३ 27
 20^d (var) L 100 16^c — °) =3 37 20^c Śī K₁-3
 Dc D₁ ३ महानेजा (for योगी) — °) =3 180 44^d

9 °) T₁ तमापततमुदीक्ष्य
 10 °) Śī उपां, G_३ ४ समां (for तमा) B₁ च
 शुश्रूष, Dc उपासीन, G_३ उपासीना — °) B₁ नियते (for
 शुश्रूष) K_४ विजितेन्द्रिय; D₁ G_३ नियतेन्द्रिया — °) S₁
 K Dc D₁-३ प्रणिधानेन G_३ ४ M तोपयामास शौचेन
 — °) K₁ ३ G₁ पाण्डवनन्दन, B_४ मत्यवतीसुत

11 °) Śī K₁ ३ ४ Dc D₁-३ समीक्ष्य, T_३ G₁ प्रेक्ष्य च
 (for अवेक्ष्य) T₁ समवेक्ष्य तु तान्पौत्रान् — °) B_३ Dc

Dn₁ D₁ ३ T_३ G_४ जीवित (D₁ G_४ 'न'), G_३ जीवन
 — °) Śī K Dc D₁ ३ ६ 'रनुकपस्तान् — °) D_६ वाक्यं
 (for वाप्यं)

12 °) K_४ महाप्राज्ञ, D_३ ३ महाराज — °) S₁ काम,
 K_३ B_३ ३ Dn D₁ ४ ६ T_३ G_३ ३ लोके; B₁ ४ T₁ पुस; D_३
 शीघ्र, M_३ पार्थ (for पुत्र) — °) B₁ Dn D₁ M_३ महासुख,
 T_३ G₁ महत्फल

13 °) T_३ G₁ सुखदुःख — °) B₁ [उ]पभुजते, T_३ G₁
 च सेवते — °) S₁ K D₁ ३ ६ न ह्यत्यत सुख, B Dc Dn
 D_३ ४ ६ G_३ न ह्यनत सुख; T₁ M नात्यत हि (T₁ च) सुख
 — °) K_४ Dc D_३ ३ ६ भरतर्षभ; T_३ M_३ पुरुषर्षभ

14 °) G_३ भाग्यं (for प्रज्ञा) K₁ एव, K_४ D_३ ३
 चंद्र, D₁ त्वेष (for त्वेव) — °) K_४ समक्त; D_३ M_३ स
 युक्त. D₁ युक्तः परमया धिया — °) K_४ B D (except
 D₁ ३ ६) G_३ स्तमनज्ञो — °) B_३ ३ Dn D_३ ६ G_३ transp
 शोचति and हृष्यति Dc कुप्यति (for हृष्यं)

15 °) T_३ G₁ ३ मेहेद्; G_३ विद्वान् (for सेवेद्) Dc
 दुःख च पतित मे — °) Śī K₁ ३ तथा, B_३ ३ Dn D_३ ६
 वहेत्, D_३ महत्, T₁ G_४ सहन्, G₁ महे, M_३ सह — Śī
 K₁ ३ om 15^c-16^b — °) K_३ D₁ T₁ प्राप्तकालं; G_४
 काल्यप्राप्तिं (for कालप्राप्तं) — °) K_४ D₁ ३ ह्व कर्षुकं;
 Dc उपकर्षक

16 S₁ K₁ ३ om 16^{ab} (of v1 15) — °) Śī K₁
 तपसा, S (except G_३ M₁) न्मा

17 °) K₁ सविभागे दमश्च स — Śī K₁ ३ om 17^{cd}

सत्यमार्जवमक्रोधः संविभागो दमः शमः ।
 अनसूयाविहिंसा च शौचमिन्द्रियमंयमः ।
 साधनानि महाराज नराणां पुण्यकर्मणाम् ॥ १७
 अधर्मरुचयो मूढास्तिर्यग्गतिपरायणाः ।
 कृच्छ्रां योनिमनुग्राप्य न सुखं विन्दते जनाः ॥ १८
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
 तस्माच्छरीरं युञ्जीत तपसा नियमेन च ॥ १९
 यथाशक्ति प्रयच्छेच्च संपूज्याभिप्रणम्य च ।
 काले पात्रे च हृष्टात्मा राजन्विगतमत्सरः ॥ २०
 सत्यवादी लभेतायुरनायासमथार्जवी ।
 अक्रोधनोऽनसूयश्च निर्वृतिं लभते पराम् ॥ २१
 दान्तः शमपरः शश्वत्परिक्लेशं न विन्दति ।
 न च तप्यति दान्तात्मा दृष्ट्वा परगता श्रियम् ॥ २२

मंविभक्ता च दाता च भोगवान्पुरवाचनः ।
 भवत्यहिंसरुश्चैव परमारोग्यमश्रुते ॥ २३
 मान्यान्मानयिता जन्म कुले महति विन्दति ।
 व्यसनैर्न तु संयोगं प्राप्नोति विजितेन्द्रियः ॥ २४
 शुभानुशयवृद्धिर्हि संयुक्तः कालधर्मणा ।
 प्रादुर्भवति तद्योगात्कल्याणमतिरेव सः ॥ २५
 युधिष्ठिर उवाच ।
 भगवन्दानधर्माणां तपसो वा महामुने ।
 किं स्विद्रहुगुणं प्रेत्य किं वा दुष्करमुच्यते ॥ २६
 व्यास उवाच ।
 दानान्न दुष्करतरं पृथिव्यामस्ति किंचन ।
 अर्थे हि महती वृष्णा स च दुःखेन लभ्यते ॥ २७
 परित्यज्य प्रियान्प्राणान्धनार्थं हि महाहवम् ।

(of v l 15) — °) K₄ D₂ s अहिंसा चानसूया च, K₃ D₁ T G₁ s अनसूयाप्य (K₃ यापि, D₁ या त्व) हिंसा च — °) D₄ T₂ G₁ 'निग्रह', T₁ सगम, G₂ मयम — °) K₃ D₂ s साधनानि, B₂ s Dn D₂ s c G₂ पावनानि B (except T₂ G₂) महागहो — °) K₄ नृणां वै (for नराणां)

18 °) G₁ तिर्यग्योनि — °) T₁ G₂ s गति (for योनि) B₁-s Dn D₄ c G₂ अनुप्रासा — °) B₄ (m as in text) महत् (for जना) Ś₁ K₁ s B₁ D₂ न विन्दते (D₂ ति) सुप जना; S (except G₂) सुव विदति नो जना — After 18, K₄ D₂ s ins

1176* कर्मभूमिरिय तात फलभूमिरसौ परा ।

19 °) Ś₁ कुरुते (for क्रियते) — °) B₂ s Dn D₁ s c G₂ युज्यते (for मुज्यते) — After 19^{ab}, B Dc D₂ ins

1177* मूले विक्तस्य वृक्षस्य फलं शाग्यासु दृश्यते ।

20 °) Ś₁ B₂ s Dn D₂ s c G₂ प्रयच्छेत (for च्छेच्च) — °) Ś₁ K₁ s B Dn D₁ s c G₂ प्राप्ते (for पात्रे)

21 °) K D₂ M लभत्यायुर, D₂ T₂ लभेदायुर — °) Ś₁ अयाजं, K₁ s B Dn D₂ s c T₂ G₂ अयाजं, K₃ Dc D₁ s अयाजंवात्; K₄ अनामय — °) Ś₁ Dc D₄ G₁ s M₁ [S]नसूयश्च — °) K₄ B₁ D₁-s निवृत्ति

22 °) K₄ D₂ प्रत्य (for शश्वत्) — °) K₁ s Dc D₁ G₄ M परिक्रान्त — G₁ om (hapl) 22^c-24^b — °) M₂ कुप्यति (for त) Ś₁ K₁ s D₁ दातात्मा, D₂ दीनात्मा

23 G₁ om 23 (cf v l 22) — °) T₂ M 'रोग्य सयुत

24 G₁ om 24^{ab} (cf v l 22) — °) K₃ s B Dn D₂-c G₂ M₁ मान्य; Dc D₁ T₁ मान्य, M₂ मान्या (for मान्यान) — After 24^{ab}, S (except G₂) ins

1178* विन्दते सुगमत्यन्तमिह लोके परत्र च ।

— °) K₄ नैव, T G₁ s M न च

25 °) G₂ s शुभानुशय — °) B₂ s M₂ कालकर्मणा — °) Dc सयोगात् (for तद्योगात्) — °) T₁ G₁ इ; G₂ s हि; M च (for म)

26 °) K₃ s D₂ किंविद्दुः T₁ प्राप्य (for प्रेत्य) — G₁ om 26^a-27^a

27 G₁ om 27^a (cf v l 26) — °) B₁ s D (except D₁-s s) T₁ G (G₁ om) दुष्कर तात (G₂ s पार्थ) (for दुष्करतर) — °) B₁ अर्थ तु, B₂ अर्थेषु, B₃ s Dc₁ Dn D₂ c T₂ G₁ s M₁ अर्थे च, Dc₂ D₄ अर्थन, M₂ अर्थेति — °) D₁ कृच्छ्रेण (for दुःखेन) — After 27, D₂ ins

1179* राजन्प्रत्यक्षमेवैतद्दृश्यते लोकमादिकम् ।

28 °) Ś₁ K₁ s धनार्थं, B₁ परार्थं B₁-s D (except D₁-s s) G₂ मते (for हवम्) B₄ T₁ G₂ s M प्रविशति रणाजिर, T₂ G₁ धनार्थं दुर्गमं स्वल् — °) B₁ आविशति Ś₁ K B₁ D₁ s नरा (K₄ महा) धीरा, T₂ G₁ महावीरा B₂ T₁ G₂ s M तत्र प्रतिपद्यते, D₂ प्रविशते महाधीरा — After 28^c, T₂ G₁ ins

प्रविशन्ति नरा वीराः ममुद्रमटवीं तथा ॥ २८
 कृपिगोरक्ष्यमित्येके प्रतिपद्यन्ति मानवाः ।
 पुरुषाः प्रेष्यतामेके निर्गच्छन्ति धनार्थिनः ॥ २९
 तस्य दुःखार्जितस्यैवं परित्यागः सुदुष्करः ।
 न दुष्करतरं दानात्तस्मादानं मतं मम ॥ ३०
 विघ्नेपस्त्वत्र विघ्नेयो न्यायेनोपार्जितं धनम् ।
 पात्रे देगे च काले च साधुभ्यः प्रतिपादयेत् ॥ ३१

अन्यायसमुपात्तेन दानधर्मो धनेन यः ।
 क्रियते न स कर्तारं त्रायते महतो भयात् ॥ ३२
 पात्रे दानं खल्पमपि काले दत्तं युधिष्ठिर ।
 मनसा सुविशुद्धेन प्रेत्यानन्तफलं स्मृतम् ॥ ३३
 अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
 ब्रीहिट्रौणपरित्यागाद्यत्फलं प्राप मुद्गलः ॥ ३४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चत्रवारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २४५ ॥

२४६

युधिष्ठिर उवाच ।

ब्रीहिट्रौणः परित्यक्तः कथं तेन महात्मना ।

कस्मै दत्तश्च भगवन्विधिना केन चात्थ मे ॥ १

प्रत्यक्षधर्मा भगवान्यस्य तुष्टो हि कर्मभिः ।

C 3 15406
B 3 260 2
K 3 261 2

1180*

शास्त्रार्थकुशला मुनि ।

तर्ध्व प्रतिपद्यन्ते

— ^a) B₂ धनार्थं (for समुद्रं) S₁ K₁₋₃ Dc अटवीस
 29 ^o) S₁ D₂ T₁ G₁ ; M₂ कृपिगोरक्षम्, K₄ B₂ कृपि
 गोरक्षम् (B₂ इत्यम्), B₁ 3 कृपि (B₂ पि) गौरक्ष्यम् B₁
 G₁ M₂ इत्येते, B₂ अप्यन्ये (for इत्येके) — ^b) K₁ Dc प्रति-
 पद्यन्ति — ^c) M₁ प्रेत्यनाम् — K₂ om 29^d-31^e — ^d)
 S₁ K₁ गच्छति हि, G₂ 4 नियच्छति
 30 K₂ om. 30 (cf v 1 29) — ^a) B₁ 3 Dn D₄₋₅
 G₂ तस्माद् (for तस्य) B Dn D₄₋₅ G₂ M₁ [ए]व (for
 [ए]व) — ^b) G₁ हि (for सु) — ^c) D₄ G₂ 4 सु (for न)
 K₂ G₂ 4 दान, K₄ तात (for दानात्) G₂ सुदुष्करकर दान
 — ^d) K₂ 4 दानान् (for तस्मात्) S₁ K₁ 4 D₁₋₃ राजन्,
 K₂ तस्माद् (for दान) B₂ 4 om पर मत (for मत मम)
 — After 30, G₁ ins

1181* तदुष्करतर दान नस्मादान विशिष्यते ।

31 K₂ om 31^{ab} (cf v 1 29) — ^a) S₁ K (K₂
 om) B Dc₂ D₁ 3 T₂ G₁ तत्र, T₁ G₂ 4 M तस्य (for त्वत्र)
 — ^b) T₂ G₁ 'नरा' (for 'नोपा') — ^c) B₂ Dn D₄₋₅
 G₂ transp देगे and काले — ^d) S (except G₂) प्रयत्न
 (for साधुभ्य) B₁ प्रतिपादन — After 31, D₂ ins

1182* श्रद्धया विधिवत्पात्रे दत्तस्यान्ते न विद्यते ।

32 ^a) B D (except D₁ 3) T₁ G₂₋₄ अन्यायात् (for
 अन्याय) — ^b) K₁ G₁ दानधर्मो; B₂ दान मस्यर्ग S₁
 K₁ 3 न चोदय, K₂ विद्या पते (for धनेन य) — ^c) T₂

G₂ कुरुते (for क्रियते) — 32^d=Gita (Vulg) 2 40

33 ^a) T₂ G₁ न्यायाजित (for पात्रे दान) — ^b) G₂ 4
 दान; M₁ दत्त्वा (for दत्त) — ^c) B D (except D₁₋₃)
 G₂₋₄ हि (B₂ तु) (for सु) T₁ मनसा तु विशिष्टेन — ^d)
 B₂ प्रेत्यानन्तफलप्रद — After 33, K₄ ins

1183* देगे काले च पात्रे च मुद्गल श्रद्धयान्वित ।

ब्रीहिट्रौण प्रदायाथ परम पदमासवान् ।

34 34^{ab}=5 35 5^{ab}, etc, etc — ^a) G₂ M
 transp यत् and फल

Colophon — Major parian S₁ K₁ 3 Dn₂ G₂ 4
 आरण्य — Sub-parian K₂ 4 B₂₋₄ Dc Dn₁ ns D₁₋₅
 G₂ ब्रीहिट्रौ (B₂ 4 'द्रौ)णिक, M₂ ब्रीहिट्रौण — Adhy
 name M₁ न्यायवचन — Adhy no (figures, words
 or both) Dn 257 (Dn₂ 258), D₁ 260, T₁ G₄ M
 (M₂ inf lin) 249 (M₂ orig 251), T₂ G₁ 246,
 G₂ 248 — S₁loka no Dn 35, D₁ 33

246

1 ^a) T₂ G₁ 3 4 'द्रौण 'त्यक्त — ^b) S₁ K D₀ D₁₋₃ 3
 महर्षिणा (for महा) — ^c) T दत्त च — ^d) S₁ K₁ 3
 तद्द, K₄ D₁₋₃ 3 शस मे; B₁ चा विभो; B₂₋₄ D₄ चात्थ मे;
 T₂ चार्थिने

2 ^a) S₁ K₁ 3 4 B₁ D₂ 3 'धर्मो; K₂ D₄ G₁ 'धर्मः

स्वागतं तेऽस्त्विति मुनिं मुद्गलः प्रत्यभाषत ।
 पाद्यमाचमनीयं च प्रतिवेद्यान्नमुत्तमम् ॥ १४
 प्रादात्म तपमोपात्तं क्षुधितायातिथिव्रती ।
 उन्मत्ताय परा श्रद्धामास्थाय स घृतव्रतः ॥ १५
 ततस्तदन्नं रमवत्स एव क्षुधयान्वितः ।
 बुभुजे कृत्स्नमुन्मत्तः प्रादात्तस्मै च मुद्गलः ॥ १६
 भुक्त्वा चान्नं ततः सर्वमुच्छिष्टेनान्मनस्ततः ।
 अयानुलिलिपेऽङ्गानि जगाम च यथागतम् ॥ १७
 एवं द्वितीये मंत्राप्ते पर्वकाले मनीषिणः ।
 आगम्य बुभुजे सर्वमन्नमुच्छोपजीविनः ॥ १८
 निगहारस्तु स मुनिरुच्छमार्जयते पुनः ।
 न चैनं विक्रियां नेतुमशकन्मुद्गलं क्षुधा ॥ १९
 न क्रोधो न च मात्सर्यं नावमानो न मंथ्रमः ।

सपुत्रदारमुच्छन्तमाविवेश द्विजोत्तमम् ॥ २०
 तथा तमुच्छधर्माणं दुर्वासा मुनिसत्तमम् ।
 उपतस्थे यथाकालं पट्कृत्वः कृतनिश्चयः ॥ २१
 न चास्य मानसं किञ्चिद्विकारं ददृशे मुनिः ।
 शुद्धसत्त्वस्य शुद्धं स ददृशे निर्मलं मनः ॥ २२
 तमुवाच ततः प्रीतः स मुनिर्मुद्गलं तदा ।
 त्वत्समो नास्ति लोकैस्मिन्दाता मात्सर्यवर्जितः ॥ २३
 क्षुद्रर्ममंजां प्रणुदत्यादत्ते धैर्यमेव च ।
 विषयानुमारिणी जिह्वा कर्पत्येव रसान्प्रति ॥ २४
 आहारप्रभवाः प्राणा मनो दुर्निग्रहं चलम् ।
 मनमथेन्द्रियाणां चाप्यैकाग्र्यं निश्चितं तपः ॥ २५
 श्रमेणोपार्जितं त्यक्तुं दुःखं शुद्धेन चेतसा ।
 तत्सर्वं भवता साधो यथावदुपपादितम् ॥ २६

C 3 15430
 B 3 260 26
 F 3 261 27

— 4) K₁ 4 B D G₁ द्वित (B₁ वृत्) (for मुनि)
 14 °) K₁ T₁ मुनिर, B₁ सुहुर, D₁ मुने — 5) B₁
 (m 15 in text) म्कृत् (for मुद्गल) — 6) B D (except
 D₁₋₃ 4) T₁ G₁ 'पादा' (for 'वेद्या')
 15 °) D₁ T₁ प्रादाद्य (T₁ 'त्' वृ, T₂ प्रदाय, M₂ प्रामा
 दान (for प्रादात्म) S₁ K₁ 3 तापमोपात्त, B₂ 4 तपमो
 पात् (sc), Dn D₄ 6 G₃ तापमायात्त; D₅ मनमोपात्त — 6)
 T G₁ 3 4 'निथिव्रिय' — 6) S₁ Dc D₂ स दृ', K₁ 3 G₁
 सुध', D₃ T G₄ M मुद्गल
 16 °) B₁ मरुत् (m यत्त्वम्), T₁ सर्वं हि (for रम
 वत्) — 5) Ś₁ K D₁₋₃ 4 T₂ G₁ 3 द्वित (for न्वित)
 — 6) Ś₁ K₁ 3 T G₁ स (for च)
 17 °) S₁ K₁ 3 transp चान्न and सर्वं — 5) T₁ तनु
 (for तन) K₄ D₂ उच्छिष्टेनात्तमना — After 17^{ab},
 K₄ ins
 1185* दोषे***लिप्य हसन्नायन्प्रधापति ।
 नृत्येन धावते चैव बुद्ध्या तच्छ्रोतं यथा ।
 — 6) B₁ 3 4 Dn G₃ अथाग लिपिपद्मानि (B₂ 4 G₃
 'पैगानि, Dn₁ 'पैत्रेन), D₄ 6 अथागानि लिपिपद्मानि — 6)
 K₃ यथानुत्त B₁ 3 4 Dn D₄ 6 G₃ यथागतमगाच्च स
 18 °) G₂ 4 नने (for एव) — 5) K₁ पूर्व', K₂ G₁
 सर्वं, B₂ 4 Dn D₄ 6 T₂ G₃ यथा' (for पवं) — 6) K₄
 T₁ आगम्य — 6) K₁ Dc 'जीवन
 19 °) S₁ K₁ 3 transp तु and स K₄ D₁ च (for
 तु) — 5) Ś₁ K Dc D₁₋₃ 'मंजयने — 6) B₁ Dc D₁

चैव — 4) K₁ 3 दुर्धल, T₁ M₂ मुद्गल
 21 °) K₃ 4 B Dc D₁₋₃ 4 T₂ G₃ 4 'मत्तम — 6)
 S₁ K₁ यथाकाम — 6) D₂ 3 मुनिपुगव' (for कृत')
 22 °) K₄ Dn₃ मनस कचिद्, B₂ G₁ मनस कश्चिद्,
 B₃ D₂ 3 T₁ M मनस किञ्चिद्; B₄ Dn₁ n₂ D₄ 6 T₂ G₃
 मनसा कश्चिद्, G₂ मानस किञ्चिद् — 5) T₂ G₁ 3 विकारो
 ददयते मुने — 6) K₃ 4 B₂ D₁ मत्व स (K₄ तु) Dc
 शुद्धस्य, T₁ मह्यो, G₁ शुद्धात्, G₂ 4 M ददृशे (for शुद्ध स)
 D₂ 3 तु (for स) S₁ K₁ 3 मत्वशुद्धस्य शुद्ध हि (K₄ तु)
 — 6) Dc ददृशे T₁ G₂ 4 M विशुद्ध (for ददृशे)
 23 °) G₁ मुनि' (for तन) — 5) K₁ तथा, K₃ 4
 B Dn D₄ 6 G₃ M₂ तत (for तदा)
 24 °) K₄ Dc D₁ प्रणुदन् (for प्रणुदति) — 5) Ś₁
 [आ]वृत्ते, Dc नादात्, D₃ नादत्ते (for [आ]दत्ते) Ś₁ K₁₋₃
 D₂ वा (for च) K₄ यो दत्ते धममान्वित — 6) Hyper-
 metric! B₁₋₃ D (except D₁ 3) T₁ G₃ रमानुमारिणी;
 B₄ विषयान्वादिनी — 6) Ś₁ कर्पत्यन्न, K₃ कर्पते च; Dc
 कर्पत्येन (for कर्पत्येव) G₁ रम Dn₂ कस्यात्त्वात्न प्रगाधते,
 T₂ क्षरत्येव रम प्रति
 25 °) K₁ आहार, Dc आहार (for आहार) — 6)
 K₄ B₁ 3 Dc₂ Dn₃ G₃ वा (for च) — 6) S₁ K₁ 3 Dc
 D₁₋₃ 4 T₁ M₂ [अ]प्येकाग्र, T₂ G₃ निग्रह, G₁ एकाग्र (for
 [अ]प्यैकाग्र्य) B₁ निश्चित, B₄ 'श्चल' (for 'श्चित)
 26 °) Dc D₁ G₄ त्यक्त, G₂ दत्त — 5) Dc दुःखे
 B₃ नेजमा (for चेतसा) T₂ G₂ 4 न च दुःखेन चेतसा; M

प्रीताः स्मोऽनुगृहीताश्च समेत्य भवता सह ।
 इन्द्रियाभिजयो धैर्यं संविभागो दमः शमः ॥ २७
 दया सत्यं च धर्मश्च त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ।
 जितास्ते कर्ममिलोक्ताः प्राप्तोऽसि परमां गतिम् ॥ २८
 अहो दानं विघुष्टं ते सुमहत्स्वर्गवासिभिः ।
 सशरीरो भवान्गान्ता स्वर्गं सुचरितव्रत ॥ २९
 इत्येवं वदतस्तस्य तदा दुर्वागसो मुनेः ।
 देवदूतो विमानेन मुद्गलं प्रत्युपस्थितः ॥ ३०
 हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
 कामगेन विचित्रेण दिव्यगन्धव्रता तथा ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पद्मचत्वारिंशदधिकच्छिदातनमोऽध्याय ॥ २४६ ॥

उवाच चैनं विप्रर्षिं विमानं कर्मभिर्जितम् ।
 समुपागोह संसिद्धिं प्राप्तोऽसि परमां मुने ॥ ३२
 तमेवंवादिनमृषिर्देवदूतमृषाच ह ।
 इच्छामि भवता प्रोक्तान्गुणान्स्वर्गनिवासिनाम् ॥ ३३
 के गुणास्तत्र व्रता किं तपः कश्च निश्चयः ।
 स्वर्गं स्वर्गसुगं किं च दोषो वा देवदूतक ॥ ३४
 गतां मत्पदं मित्रमाहुः गन्तः कुलोचिताः ।
 मित्रता च पुरस्कृत्य पृच्छामि त्वामहं विभो ॥ ३५
 यदत्र तथ्यं पथ्यं च तद्ब्रवीत्यविचारयन् ।
 श्रुत्वा तथा करिष्यामि व्ययमार्यं गिरा तत्र ॥ ३६

दृष्ट (M₁ 'न्व)युक्तेन चं

27 °) Ś₁ K₁ ; Dc सम् (for च) K₂ D₂ ; T G₁ ; M
 श्रीतोस्म्यनुगृहीतश्च (T₂ 'नोस्मि) — °) Ś₁ मत्वेन (for
 समेत्य) B₂ समेत्य भरतर्षभ — After 27^{ab}, K₄ D₁₋₃
 ins

1186* सद्भिः समागमो नित्य सर्वपापहर म्भृत ।;
 while S (except G₂) ins

1187* पावन परम मन्ये दर्शनं ते महासुने ।

— °) M₁ इन्द्रियाणा (for 'याभि) G₄ M₂ इन्द्रियाणि
 मनोधैर्यं — °) K₄ D₂ ; transp दम' and शम

28 °) T₁ G₄ M₁ दयालुश्च, G₁ तथा सत्य, M₂ दयार्थं च
 (for दया सत्य) — °) Dc सत्य (for सर्व) — After
 28^{ab}, K₄ D₁₋₃ ins

1188* लोका समस्ता धर्मेण धार्यन्ते सचराचरा ।

धर्मोऽपि धार्यते ब्रह्मन्प्रतियुक्तामना स्वया ।;

while S (except G₂) ins

1189* विष्टुदमत्त्वमपशो न त्वदन्वोऽस्ति कश्चन ।

29 °) K₁ विसृष्ट, B₁ ; विदिष्ट ते — °) B₄ (m
 as in text) कामहृत्स्वर्गवासिन — °) K₂ ; Dc D₁₋₃ T₂
 G₂ 'व्रत

30 °) K₂ समुपास्थित, T₂ प्रत्यपद्यत, G₁ प्रत्यभापत

31 °) = 1 212 3^d, etc T₁ 'शोभिना, G₄ 'नादिना
 — °) Ś₁ K D₁₋₃ ; विमानेन (for विचित्रेण) — °) Ś₁
 D₂ T₁ G₁ तदा (for तथा)

32 °) Ś₁ K₁ ; B D₁₋₃ विप्रर्षिः ; Dc विप्रर्षिर् — °) D₂
 G₄ M कर्मनिजि (M₁ 'मि)त — °) T₁ G₂ ; M त्वमु'
 (for समु') — °) K₄ B₂ गति (for मुने) G₁ मप्राप्तोमि

परा मुने

33 °) K₄ भगवत् (for मरता) — °) B₂ 'वासिन,
 B₂ 'वासिन

34 °) B₂₋₄ Dn D₁ ; G₂ मत्प्र मुने, Dc स्वार्क
 K₂ ; B₁ ; D₁ ; G₁ M₂ विविट, D₂ किं विविट, G₂ ; कि
 तु, M₁ कि तु (for कि च) — °) K₁ ; D₂ T₂ शेषा
 Ś₁ K₁ ; 'दूत के

35 °) K₁ B₂ Dn D₁ G₄ M₁ मत्प्रपद K₄ Dc Dns
 (b₂ corr) D₁ T₂ G₁ मत्प्रम — °) D₂ प्राहुः K₄ T₂
 G₁ कुलोचिता, T₁ M₂ 'दृष्टा, G₂ ; M₁ 'दृष्टा — °) S₁
 K Dc D₁₋₃ ; तु (for च) — °) K₂ विभो ह्यह, K₄ D₁₋₃
 T अह प्रभो

36 °) K₂₋₄ B₁ Dc D₁ ; transp तथ्य and पथ्य
 T₁ तत्र (for तथ्य), and यत् (for च) — °) S₁ K₁ ;
 मत्प्र मूढि, D₂ T₂ G₁ तद्दृष्टि स्व, T₁ प्रमदीहि (for तद्ब्रवीहि)
 D₂ महामने, T₂ G₁ विचारयन् (for [अ]विचारयन्) — °)
 T₂ G₁ तदा (for तथा) — °) K₁ G₄ गिरा, T₁ G₁
 M गिर

Colophon — *Maj*er part in S₁ K₁ ; Dn₂ T₁
 G₂ ; आरण्य — *Sub* part in K₂ ; B Dc Dn₁ ns
 D₁₋₃ T₁ G₂ श्रीहिद्वैगिरिक; M₂ श्रीहिद्वैगोपाख्यान G₁
 (om sub parvan name) mentions only मुद्गलोपाख्यान
 — *Adhy* ranc M₂ देवदूतागमन — *Adhy* 10
 (figures, words or both) Dn 25S (Dn₂ 259), D₁
 261, T₁ G₄ M 250 (M₂ 252) T₂ G₁ 247, G₂
 249 — *Slo*ta no Dn 36

२४७

देवदूत उवाच ।

महर्षेऽकार्यबुद्धिस्त्वं यः स्वर्गसुखमुत्तमम् ।
संप्राप्तं बहु मन्तव्यं विमृशस्यबुधो यथा ॥ १
उपरिष्टादसौ लोको योऽयं स्वरिति संज्ञितः ।
ऊर्ध्वगः सत्पथः शश्वदेवयानचरो मुने ॥ २
नातप्तपसः पुंसो नामहायज्ञयाजिनः ।
नानृता नास्तिकाश्चैव तत्र गच्छन्ति मुद्गल ॥ ३
धर्मात्मानो जितात्मानः शान्ता दान्ता विमत्सराः ।
दानधर्मरताः पुंसः शूराश्चाहवलक्षणाः ॥ ४
तत्र गच्छन्ति कर्माभ्यं कृत्वा शमदमात्मकम् ।

लोकान्पुण्यकृतां ब्रह्मन्सद्भिरासेविताभूमिः ॥ ५
देवाः साध्यास्तथा विश्वे मरुतश्च महर्षिभिः ।
यामा धामाश्च मौद्गल्य गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ ६
एषां देवनिकायानां पृथक्पृथगनेकशः ।
भास्वन्तः कामसंपन्ना लोकास्तेजोमयाः शुभाः ॥ ७
त्रयस्त्रिंशत्सहस्राणि योजनानां हिरण्मयः ।
मेरुः पर्वतराज्यत्र देवोद्यानानि मुद्गल ॥ ८
नन्दनादीनि पुण्यानि विहाराः पुण्यकर्मणाम् ।
न क्षुत्पिपासे न ग्लानिर्न शीतोष्णभयं तथा ॥ ९
धीभत्समशुभं वापि रोगा वा तत्र केचन ।

C 3 15450
B 3 261 10
K 3 262 11

247

1 °) B₂ 4 Dn D₄ 6 G₃ आर्यबुद्धि* (with hiatus!),
T₁ पात्रमुख्य*, T₂ [S]कल्यबुद्धि — °) K₄ D₂ 3 G₂ यद्
(for य) — °) S (except G₃) *त प्रतिपत्त(T₁ *वक्त)भ्य
— °) S₁ B₂ Dc विमृष्य, K₁₋₃ B₁ Dn₂ ns D₄ 6 विमृष्य*,
D₁ विमृष्य*, D₃ विमृष्य* — After 1, K₄ D₁₋₃ ins

1190* नन्दनादीनि रम्याणि तत्रोद्यानानि मुद्गल ।

मर्वकामफलैर्बुद्धैः शोभितानि ममन्तत ।

[Cf 9]

2 °) B₁ 3 Dc Dn D₄ 6 G₃ च स्वरः; B₂ D₂ T G₁ 3 4
M अय (for अयौ) — °) K₄ D₃ मञ्जक*, B₄ शब्दित (for
मञ्जित*) T₁ य स्वर्ग इति मञ्जित

3 °) S₁ चैव, K₁ धैर्य, K₂ चर्या, Dc पुसा; D₁₋₃ 3
मर्त्या (for पुसो) — °) K₄ *याचका* (for *याजिन)
— °) T₁ नाहता D₁ 2 स्तेनास् (for चैव)

4 °) B₂ हि पुरुषा, T G₁ 4 M₂ महात्मान* (for
जिता) — °) B₄ T₁ G₂ 4 M जिर्नेन्द्रिया (for विमत्सरा)
— °) K₃ D₂ T₁ G₂ 4 *परा (for *रता) Ś₁ K₂ 4
प्रजा*, K₁ यज्ञा, K₃ D₂ 3 3 प्राज्ञा, Dc D₁ मर्त्या, T₁
G₂ 4 M₁ निस्व (for पुम) — °) B₁ शूरास्तेजोमया शुभा,
B₂₋₄ D (except D₃ 6) G₂ M₂ शूराश्चाहवलक्षणा; T
G₁ 2 4 *श्राहितल

5 °) K₃ ते कर्म, B₁₋₃ Dn D₄ 6 T₁ G₂₋₄ धर्माभ्य;
D₂ 3 कृत्वाभ्य, M₂ धामाग्र (for कर्माभ्य) — °) Ś₁ शम

109

[865]

दमादिक, B₁ G₁ 4 M दमशमात्मक — °) K₄ Dc D₁ 6
पुण्यकृतान्, M₂ *तमान् — °) B₂ *चरितात्मभिः, B₃ 4
Dn D₄ 6 G₃ चरिताभूमि, Dc सेवितात्मभिः, T₁
*चरित नृप

6 °) Dc महर्षया, D₁ T₁ M सहर्षिभिः B Dn D₄ 6
G₃ तथैव च महर्षया — °) K₁ T₂ G₂₋₄ यामायामाश्व; K₄
Dc₂ T₁ G₁ यमो धाता च, D₁ यामा वामाश्च B₄ सौकुल्य
(for मौद्गल्य), cf v l 13^c — B₂ om (hapl) 6^d-13^c
— After 6, K₃ (line 2 in marg sec m) ins

1191* देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिता सा परा गति ।

न दुःखमसुख चापि रागद्वेषौ कुतो मुने ।

7 B₂ om 7 (cf v l 6), K₃ om 7^{ab} — °) Ś₁
K₁ 3 D₂ एव, T₂ एतद्, G₂ येषा (for एषा) T₁ एते देव-
निकायास्ते — D₄ om (? hapl) from 7^b up to योजना
नां in 8^b — °) K₃ ततो वै, T₁ आजत (for भास्वन्त*)
— °) K₄ स्मृता* (for शुभा)

8 B₂ om 8 (cf. v l 6), D₄ om up to योजनाना
(cf v l 7) — °) B₃ 4 Dn D₂ T₂ G₂ 3 योजनानि
— °) D₃ 4 G₂ 4 अत्र, D₂ G₂ तत्र (for यत्र) K₃ मेरुः
पर्वतराजान, T₁ मेरो पर्वतराजस्य

9 B₂ om 9 (of v l 6) — °) T₂ चत्वारि (for
पुण्यानि) — °) K₁ T₂ विहार T₁ *कर्मण* — °) S₁
K₁ 2 न क्षुत्पिपासे न च ग्लानिर् — °) B Dn D₄ 6 G₃ M₂
शीतोष्णे; T₂ G₁ *ष्णौ, M₁ ण (for ण)

10 B₂ om 10 (cf v l 6) — °) T₁ अश्विग; T₂

मनोज्ञाः सर्वतो गन्धाः सुखस्पर्शाश्च सर्वशः ॥ १०
 शब्दाः श्रुतिमनोग्राह्याः सर्वतस्तत्र वै मुने ।
 न शोको न जरा तत्र नायासपरिदेवने ॥ ११
 ईदृशः स मुने लोकाः स्वकर्मफलहेतुकाः ।
 सुकृतैस्तत्र पुरुषाः संभवन्त्यात्मकर्मभिः ॥ १२
 तेजसानि शरीराणि भवन्त्यत्रोपपद्यताम् ।
 कर्मजान्येव मौद्गल्य न मातृपितृजान्युत ॥ १३
 न च स्वेदो न दौर्गन्ध्यं पुरीषं मूत्रमेव च ।
 तेषां न च रजो वस्त्रं वाधते तत्र वै मुने ॥ १४
 न म्लायन्ति स्रजस्तेषां दिव्यगन्धा मनोरमाः ।
 पर्युह्यन्ते विमानैश्च ब्रह्मत्रैवंविधाश्च ते ॥ १५

G₁ वाशुभ (for अशुभ) S₁ K₂ D₁ M₁ चापि, B₁ चैव (for चापि) — ^b) D₂ ऽ न च (for तत्र) B (B₂ om) Dc Dn D₄ ० T₁ G₂ M तत्र किञ्चित् (T₁ 'च न) विचये; T₂ G₁ २ ४ रोगो वा तत्र कश्चन — ^c) T₂ G₁ सर्वशो — ^d) S₁ च सर्वत, D₁ च मारुत, T₁ समतत, T₂ G₁ २ ४ M₁ च चायत्र (for च सर्वश)

11 B₂ om 11 (cf v l 6) — ^a) Dc गधा (for शब्दा) T₂ G₂ ४ M शब्दाः] श्रुतिमनोग्राह्या — ^b) Ś₁ श्रुत्ये (for सर्वतश्च) — K₄ om (hapl) 11^c-16^d — ^d) Ś₁ Dc D₂ G₁ ४ M नायास परिदेवन (Dc 'न, D₂ M 'ना), K₁ २ नायासपरिदेवन; T₂ G₂ 'परिदेवना

12 K₄ B₂ om 12 (cf v l 6, 11) — ^a) D₂ न ईर्ष्या तु (for ईदृश स) K₁ D₂ स मुनेर्; T₂ सुमनो (for स मुने) — ^b) S₁ K₂ सुकर्म; B₁ T G₁ २ ४ M₂ स्वधर्म — ^c) D₁₋₃ M पुरुष T₁ सुकृतस्तत्र पुरुष — ^d) K₁ Dc₂ D₂ ३ T₁ M₁ सभवति; D₁ सचरति D₂ 'कर्मसु

13 K₄ om 13 (cf v l 11), B₂ om 13^{abc} (cf v l 6) — ^a) K₃ Dc तेजसानि — ^b) Dc 'युज्यता (for 'पद्यताम्) — ^c) G₄ धर्म (for कर्म) B₆ मौकुल्य (for मौद्ग) — ^d) B₂ [न]त; D₂ तु, D₃ च; D₄ [अ]पि (for [उ]त)

14 K₄ om 14 (cf v l 11) — ^a) T₂ G₁ वा (for च) Ś₁ K (K₄ om) Dc D₁₋₃ ३ न स्वेदो न च दौ; B Dn D₄ ० G₂ ३ M न सस्वेदो न दौ — ^b) Ś₁ K₁ २ पुरीषो B M₁ वा (for च) — ^c) D₂ ३ ण्वा Ś₁ K (K₄ om) Dc D₁₋₃ (by transp) च न, G₁ तु न T₁ जरा (for रजो) — ^d) T₁ न वाधा (for वाधते) G₁ वाधते नाधयो मुने, G₂ ४ वाधते हि तपोधन

ईर्ष्याशोककृमापेता मोहमान्मर्यवर्जिताः ।
 सुगं स्वर्गजितस्तत्र वर्तयन्ति महामुने ॥ १६
 तेषां तथाविधाना तु लोकानां मुनिपुंगव ।
 उपर्युपरि शक्रस्य लोका दिव्यगुणान्विताः ॥ १७
 पुरस्ताद्ब्रह्मणस्तत्र लोकास्तेजोमयाः शुभाः ।
 यत्र यान्त्यृषयो ब्रह्मन्पूताः स्वैः कर्मभिः शुभैः ॥ १८
 ऋभवो नाम तत्रान्ये देवानामपि देवताः ।
 तेषां लोकाः परतरे तान्यजन्तीह देवताः ॥ १९
 स्वयंप्रभास्ते भास्वन्तो लोकाः कामदुधाः परे ।
 न तेषां स्त्रीकृतस्नापो न लोकैश्चर्यमन्मरः ॥ २०
 न वर्तयन्त्याद्भुतिभिस्ते नाप्यमृतभोजनाः ।

15 K₄ om 15 (cf v l 11) — ^a) B₁ ४ G₁ न म्लायति; D₂ (by transp) म्लायति न G₁ मर्या (for तेषां) — ^c) K₂ D₂ पर्युज्यते, B₁ Dc₂ प्रयुज्यते; B₂₋₄ Dc₁ Dn D₄ ० G₂ मयुज्य (B₂ ३ 'ज्य)न, D₂ पर्यटति, T₁ G₁ ४ पर्युह्यते, T₂ G₂ मयू (G₂ 'मु)ह्यते — ^d) K₂ B Dn D₄₋₃ G₂ ब्रह्मणोवधिर्धर्मः Dc 'पुत्रधिर्धर्मः D₂ ३ T₁ G₂ ४ M हि (for च) B₁ मा, B₂ D₁ य (for ते)

16 K₄ om 16 (cf v l 11) — ^a) Ś₁ K₁ Dc D₂ 'हृमोपेता, T₁ 'मोदकृमा', G₁ 'शोकमनो' — ^b) T₁ मद — ^c) B Dn D₄ ० T₁ G₂ वर्तयते M₂ मनोरमा (for महा)

17 ^a) T₁ तेषां तथा विमानाना — ^c) B₂ ३ D (except D₁₋₃) G₂ लोकस्य (for शक्र) — ^d) Dn₂ D₃ D₄ ० G₂ लोका दिव्या गुणा, T₂ G₂ ४ M लोको न्वित; G₁ दिव्यो लोकगुणान्वित

18 ^a) T₁ G₂ पगितो; T₂ G₁ परमाद्, G₂ M परतो (for पुरमाद्) S₁ B₂ ३ Dn₁ ब्राह्मणं S (except G₂) तस्य (for तत्र) — ^b) S (except G₂) लोकस्तेजोमय शुभ — ^d) Dc सुभै (for शुभै) B₄ पूता स्वै स्वैस्तु कर्मभि

19 ^a) K₂ B₂ D₂ ऋषयो, T₁ मानवा (for ऋभवो) — T₁ om 19^c-22^b, K₄ G₁ om (hapl) 19^d, — ^c) K₁ ३ G₂ लोक; B₄ Dc₁ Dn₁ G₂ लोकात् Ś₁ K₁ ३ परतरस — ^d) K₂ क्षरतीह; G₄ D₁ ३ जयतीह

20 T₁ om 20 (cf v l 19) — ^a) Dc वा (for ते) B₁ ३ D₂ G₂ भासते — ^b) M कामदुह — ^c) S₁ K₁ ३ D₁₋₃ ३ श्री (for स्त्री) — ^d) Ś₁ Dc लोकैश्चर्यमन्मर, G₁ ३ ४ M भोगै (G₁ लोभे)श्चर्यमन्मर

21 T₁ om 21 (cf v l 19) — ^a) D₂ (by corr)

तथा दिव्यशरीरास्ते न च विग्रहमूर्तयः ॥ २१
 न सुखे सुखकामाश्च देवदेवाः सनातनाः ।
 न कल्पपरिवर्तेषु परिवर्तन्ति ते तथा ॥ २२
 जग मृत्युः कुनस्तेषा हर्षः प्रीतिः सुखं न च ।
 न दुःखं न सुखं चापि गगद्वेषौ कुतो मुने ॥ २३
 देवानामपि मौद्गल्य काङ्क्षिन्ता मा गतिः परा ।
 दुष्प्राया परमा सिद्धिर्गम्या कामगोचरैः ॥ २४
 त्रयस्त्रिंशदिभे लोकाः शेषा लोका मनीषिभिः ।
 गम्यन्ते नियमैः श्रेष्ठैर्दानैर्वा विधिपूर्वकैः ॥ २५
 सेयं दानकृता व्युष्टिरत्र प्राप्ता सुखावहा ।
 तां मुद्गञ्च सुकृतैर्लब्धां तपमा द्योतितप्रभः ॥ २६

एतत्स्वर्गसुखं विप्र लोका नानाविधास्तथा ।
 गुणाः स्वर्गस्य प्रोक्तास्ते दोषानपि निबोध मे ॥ २७
 कृतस्य कर्मणस्तत्र भुज्यते यत्फलं दिवि ।
 न चान्यन्क्रियते कर्म मूलच्छेदेन भुज्यते ॥ २८
 सोऽत्र दोषो मम मतस्तस्यान्ते पतनं च यत् ।
 सुखव्याप्तमनस्कानां पतनं यच्च मुद्गल ॥ २९
 असंतोषः परीतापो दृष्ट्वा वीक्षतराः श्रियः ।
 यद्भवत्यवरे स्थाने स्थिताना तच्च दुष्करम् ॥ ३०
 संज्ञामोहश्च पतता रजमा च प्रधर्षणम् ।
 प्रम्लानेषु च माल्येषु ततः पिपतिषोर्मयम् ॥ ३१
 आ ब्रह्मभवनादेते दोषा मौद्गल्य दारुणाः ।

C 3 15472
E 3 261 32
F 3 262 33

ते (for न) G₁ वर्तयत्याहुविमिन्ने, M न वर्तयत्याहुविमिन्ने
 — ^b) T₂ G₂ 4 ते न वा; G₁ न च च, M न चापि (for ते
 नापि) K₃ B₂ D₂ 3 G₁ 3 भोजिन D₂ ते नानामृतभो
 जिन — ^c) B₁ 'रुपिग (for 'मृत्येय)

22 D₁ om. 22^a-23^b T₁ om 22^b (cf v.l 19)
 — ^c) K₁ निनेया, T₂ G₁ 2 नासुन्वा, G₄ M नासुन्वे (for
 न सुन्वे) B₂ 3 Dn D₂ G₃ ते (for च) B₁ न च सुन्वे
 सुन्वकामा — ^c) K₄ न कल्पे परिवर्तेते, T₁ न कल्पपरिवृत्तेषु,
 T₂ न 'वर्तेते

23 D₁ om 23^{ab} (cf v.l 22) — ^a) K₁ D₂ T₂
 G₁ 2 जगमृत्यु, K₄ D₂ e G₃ जगमृत्यु — ^b) Ś₁ K₁ 2
 तैवेव, M₂ सुवानि (for सुव न) K₃ D₂ Dn₁ D₂ 3 e e
 T₂ G₃ ह्य (K₃ 'पं, D₃ 'पं) प्रीतिमुख न च, Dn₂ हर्ष
 प्रीति क्यन्न, T₁ G₁ 2 M₁ हर्ष (G₂ M₁ 'पं) प्रीतिसुवानि
 च — ^c) D₁ च दुःख (for दुःख न) K₃ D₂ T₁ M₁
 असुव, G₁ वासुव (for न सुव) S₁ K₁ 2 चास्त्रि, K₃
 B₁₋₃ D₂ T₁ G₁ 2 4 M₁ चापि (for चापि) T₂ दुःख
 वाप्यसुव चापि

24 ^b) K₁ T₁ पुरा (for परा) — ^c) T₂ पुष्पोपमा
 परा मिद्विर् — ^d) S₁ K₁ D₂ अकाम्या का

25 ^a) S₁ K₁ 2 अमी (for इमे) K₃ 4 B D T₂
 G₁ 2 देवा (D₁ मावा) (for लोका) — ^b) N
 T G₁ 2 शेषा (K₄ शेषा) (for दोषा) — ^c) T नियतैर् T
 दतैर्; G₁ दारैर् (for श्रेष्ठैर्) — ^d) T₂ G₁ दार्तं (for
 दार्तं) T₂ वृद्धिं (for विधिं)

26 ^a) T₂ श्रेय दानवता वीर — ^b) K D₂ D₁ 3 5
 श्वया, T G₁ अनु (for अग्र) Ś₁ त्वया प्राप्ता ह्यनुत्तमा; B

Dn D₂ 4 e अनुप्राप्ता सुव स्वया — S₁ om 26^c-27^b
 — ^c) D₂ प्रकृतैर् K₃ तां सुव सुवृतेनाद्य

27 S₁ om 27^{ab} (cf v.l 26) — ^a) G₂ 4 एव (for
 पतन) K₄ D₂ G₁ स्वर्गफल — ^c) S₁ K₁ 2 ते प्रोक्ता (by
 transp), K₃ D₂ S (except G₃) चोक्तास्ते, B₁ भोग्यास्ते
 K₄ D₁₋₃ टका गुणान्ते स्वर्गस्य

28 ^a) B₁ तात, T₁ G₁ तस्य (for तत्र) — ^b) B₁
 भुज्यते Ś₁ K₁ 2 D₂ तत् (for यत्) K₄ यत्फल भुज्यते
 दिवि — ^d) B₁ मूलभेदेन, G₃ सूत्रछेदेन

29 ^a) G₁ तत्र (for मोऽत्र) — ^b) T₁ तस्याव- (for
 तस्यान्ते) K₄ D₁ 3 गमन (for पतन) — ^d) T G₂ 4
 M₁ महमा (for पतन) B₂ D₂ यत्र, D₂ तच्च, T₂ य च
 G₁ महश्चावश्च मुद्गल

30 ^a) S₁ K D₂ Dn₂ D₃ T₁ G₁ अमतोपपरीतापो
 (K₁ 2 D₂ D₃ पौ, T₁ ना) — ^b) K₃ 4 D₃ 5 दीप्ततरा
 श्रिय, D₂ वीप्ता परश्रिय, T₁ G₂ 4 M वीप्ता परश्रिय, T₂ G₁
 परगता श्रिय — ^c) T₁ M तद् (for यद्) Ś₁ K₁ 2 D₁
 'त्यमरस्थाने, K₃ त्यम, Dn₃ D₄ e 'त्यधरे स्थाने, D₂ 'त्यपरे
 स्थाने, T₁ 'त्यातुरे ज्ञाने, T₂ G₁ 2 4 'त्य (G₁ त्या) तुले स्थाने,
 M त्यातुरे स्थाने — ^d) B₁ यच्च, B₂ 3 Dn D₄₋₅ G₃ तस्सु-
 D₂ चेन्न (for तच्च) Ś₁ K₁₋₃ दुःखद, T₂ G₁ 2 4 दुष्कृत,
 M₁ दुष्पह (for दुष्करम्)

31 ^a) S₁ 'मोहाश्च — ^b) K₄ D₂ 4 स- (for च)
 — ^c) K₃ D₂ G₁ अम्ला, M₂ प्रमादेषु (for प्रम्ला) D₁
 तु, T₁ हि (for च) D₂ मानेषु, D₁ पुण्ये (for माल्ये)
 — ^d) G₂ 4 M तस्मात् (for तत्) B₂ D₁ प्रपत्तिनोर्, G₁
 पियनिपोर् D₁ मृश, T₂ ह्य (for भयम्) T₁ तस्माच्च

नाकलोके सुकृतिनां गुणास्त्वयुतजो नृणाम् ॥ ३२
 अयं त्वन्व्यो गुणः श्रेष्ठश्च्युतानां स्वर्गतो मुने ।
 शुभानुशययोगेन मनुष्येषुपजायते ॥ ३३
 तत्रापि सुमहाभागः सुगुणभागमिजायते ।
 न चेत्संबुध्यते तत्र गच्छत्यधमता ततः ॥ ३४
 इह यत्क्रियते कर्म तत्परत्रोपभुज्यते ।
 कर्मभूमिरियं ब्रह्मन्फलभूमिरमौ मता ॥ ३५
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यन्मां पृच्छसि मुद्गल ।
 तत्रानुक्रमया साधो साधु गच्छाम माचिरम् ॥ ३६

पततो भय

32 °) Śī K De D₁₋₃ ; 'भुवनम्' — °) B₁ मौकुम्भ
 — °) Śī K₁ ; B₂ ; D₁ G₁ गक(G₁ र)लोकेषु ५ ;
 T₁ G₂ M₂ नाग(T₁ देव)लोके सु — °) T₁ M₁ मिषा .
 G₂ ; M₂ मता (for नृणाम्)

33 °) K₁ अन्वस्य (for भय त्वन्व्यो) K₂ स्वरो
 गुण ; K₂ B₂ ; De D₁ ; त्वन्व्यो गुण ; B₁ सुयो गुण (for
 त्वन्व्यो गुण) — °) Śī K₁ ; D₁ ; T₁ मयं (for स्वर्गं)
 Śī K₁ ; D₁ ; गुणे (for मुने) — °) K₂ D₂ T G₁ ;
 M₂ सु(T₁ हु)षातुं — °) Śī K₁ ; मानुषेषु Śī प्र ; S
 (except G₂) [उ]र (for [उ]र)

34 T₁ om 34^{ab} — °) K₂ B₁ T₂ G₁ M₂ सुमहा
 भागः ; B₂₋₄ De Dn D₁₋₄ ; G₂ स महाभाग (D₂₋₄ G₂
 'न) — °) Śī K₁ ; B₄ De T₂ भवि (for भूमि) K₂
 D₂ सुगभो(D₂ 'आ)गी हि जायते, G₂ ; कुले महर्षि जा
 — °) De G₁ M स, T₁ सु (for स) — °) Śī प्राप्ते
 धमतां तत (sic), T₂ गच्छत्यधमतामि — After 34
 M₁ ins

1192* तत्र गथा निर्वर्णने न बुधा योगिनलथा ।

35 °) T₂ G₁ लोके (for कर्म) — °) D₁ G₁ (sup
 in as in text) [उ]पयुज्यते — °) Śī K₁ ; D₂ अदौ
 परा ; K₂ D₂ अतो परा, T₁ तु स स्मृतं T₂ भोगभूमिरसौ
 स्मृता — After 35, D₂ ins 1193*

36 °) Śī K₁ ; De यन्मां एव परिपृच्छसि ; M₁ यन्मा
 पृच्छसि मुद्गल — °) T₂ G₁ ; तत्र (for साधु) B₂ D₁ ;
 G₂ गच्छामि, G₁ 'व

37 Śī K₂ धीश्याम' (for स्वास उ') — °) T₁ G₂ ;
 M एवमुक्तस (for एतच्छुश्या) Śī K₁ ; च (for तु) — °)
 Śī K₁ ; B₁ ; D₂ ; D₁ ; विमृशये ; B₂ ; De विमृशये ;
 T₁ स विमृशद्, G₂ ; सोवि(M₁ 'प)मृशद् — °) Śī K₁ ;

श्याम उवाच ।

एतच्छ्रुत्वा तु मौद्गल्यो वामपं विमृशे धिया ।
 विमृश्य च मुनिश्रेष्ठो देवदत्तमुवाच ह ॥ ३७
 देवदत्त नमस्तेऽस्तु गच्छ त्वत्त यथासुमम् ।
 महादोषेण मे कार्यं न स्वर्गेण सुमेन वा ॥ ३८
 पतनं तन्महदुःख परिणापः सुदारुणः ।
 स्वर्गमानश्च्यवर्त्तीह तन्मान्स्वर्गं न कामये ॥ ३९
 यत्र गत्वा न शोचन्ति न व्यथन्ति पत्यन्ति वा ।
 तदहं श्याममन्यन्तं मार्गविष्यामि कैरलम् ॥ ४०

B₁₋₃ D₁ ; D₂ विमृशय च D₁ विमृशतः M₁ विमृश्यत
 38 Before (, M₁ ; सुमि — °) K₂ D₁ D₂
 महादोषेण B₁ वाचय (for वाचं) — °) D₁ स्वर्गं न
 K₂ ; D₂ ; च (for वा)

39 G₂ om (1) 39^a 39^b-40^b — °) Śī K₁ ;
 D₂ T₂ G₁ पतनं ; K₂ B₂ D₂ D₁ ; च (for तनि) T₂
 'तां गच्छ' ; M₁ 'तां सु' (for 'न च') B₂ ; D₁ ; D₂ ; T
 G₂ महादुःख — °) K₂ ; D₂ ; परिणापः G₁ दशमोदि
 Śī K₂ B₂ ; De D₁ ; सुदारुण — °) Śī K₁ ; T₁ [प]र्यु
 येति ; B₂ ; De D₂ ; G₂ परिणापः D₂ ; व्यथन्ति ; D₂ ; (B
 catr) G₂ पत्यन्ति ; T₂ व्यथन्ति (for स्वथन्ति)

40 G₂ om 40^{ab} (cf 1 39) — °) D₁ T₁ G₂
 M स्वपथे K₂ B₁ De G₁ च (for वा) T₂ G₂ न स्वपथि
 पतयिष्य' (G 'सुत) — °) G₁ ततोऽ B₂ भयप्र, T₁
 अन्वस्य (for अन्वस्य) — °) Śī जन ; K₂ B₂ D₁₋₂ ;
 अत्र' (for मार्गं) B₂ मापिर (for वेदन्म्) — D₂ (°)
 ins after 40 D₂ after 35

1193*

मुद्गल उवाच ।

महान्स्वस्तु शमी दोषायाया स्वर्गस्य हीनिषा ।
 निर्दोष एव यस्त्वन्व्यो लोके न प्रवक्ष्य मे ।

श्रेष्ठत उवाच ।

महाग' मदात्कूर्चं तत्रिज्जो परम परम् ।
 शुभ सनातन उवाचि परं प्रहोति पद्विदु ।
 न यत्र विप्र गच्छन्ति पुण्या विपदायता । [3]
 दम्भलोभमहाकोषमोहदोर्हरभित्तु ।
 निर्ममा निरहकारा निर्दोहा स्वयनेश्वरा ।
 श्यामयोगपराश्रय तत्र गच्छन्ति साया ।

[N B Some printed ed wrongly read these lines
 after 35 (cf D₂ above)]

41 Before 41 B₁ ins स्वास उ' — °) B₁ एवमुक्तया

इत्युक्त्वा स मुनिर्वाक्यं देवदूतं विसृज्य तम् ।
शिलोञ्छवृत्तिमुत्सृज्य गममातिष्ठदुत्तमम् ॥ ४१
तुल्यनिन्दाम्बुतिर्भूत्वा ममलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
ज्ञानयोगेन शुद्धेन ध्याननित्यो बभूव ह ॥ ४२
ध्यानयोगाद्गलं लब्ध्वा प्राप्य चर्द्धिमनुत्तमाम् ।
जगाम शाश्वतीं मिद्धि परां निर्वाणलक्षणाम् ॥ ४३
तस्मात्त्वमपि कौन्तेय न शोकं कर्तुमर्हसि ।
राज्यात्स्फीतात्परिभ्रष्टस्तपमा तदवाप्स्यसि ॥ ४४
इति श्रीमहाभागने आरण्यकपर्वणि सप्तचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २४७ ॥ समाप्त त्रीहिद्रौणिकपर्व ॥

सुखस्थानन्तरं दुःखं दुःखस्थानन्तरं सुखम् ।
पर्यायेणोपवर्तन्ते नरं नेमिमरा इव ॥ ४५
पितृपैतामहं राज्यं प्राप्स्यस्यमितविक्रम ।
वर्पात् त्रयोदशादूर्ध्वं व्येतु ते मानसो ज्वरः ॥ ४६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्त्वा स भगवान्ब्यासः पाण्डवनन्दनम् ।
जगाम तपसे श्रीमान्पुनरेवाश्रमं प्रति ॥ ४७

२४८

वैशंपायन उवाच ।

तस्मिन्बहुमृगेशरण्ये रममाणा महारथाः ।

काम्यके भरतश्रेष्ठा विजहुस्ते यथामराः ॥ १
प्रेक्षमाणा बहुविधान्वनोद्देशान्ममन्ततः ।

C 3 15572
B 3 264 2
K 3 265 2

(for इत्युक्त्वा स) — ^b) K₃ B₁ G₁ विसृज्य Dc च, G₁
वै (for तम्) — ^c) B₁₋₃ D (except D₁ 3 s) G₃ वृत्ति
धर्माग्ना

42 42^a=(var) GItā (Vulg) 12 19 — 42^b=*ibid*
6 8 — ^c) S₁ K₁ 3 ज्ञानशुद्धेन योगेन — ^d) M₂ ज्ञान
नित्यो — After 42, K₄ D₁₋₃ ins

1194* निगृहीतेन्द्रियग्राम समयोजयद्रामनि ।

युक्त्वा च तथामान युयोज परमेश्वरे ।

43 ^a) G₁ ध्यानयोगे T₁ फल; G₄ उर (for यत्)
Dn₂ G₂ M₁ योगबल लब्ध्वा, T₂ योगे मनो वप्या; M₂
ज्ञानयोगफल लब्ध्वा — ^b) K₄ D₃ वृद्धिम्, B Dn D₁ 3 4
T G वृद्धिम्; D₃ ऋद्धिम् (for चर्द्धिम्) D₁ च उत्तमां (for
अनु) — ^c) Ś₁ वृद्धि, K₃ B₁ ऋद्धि (for विद्धि) — ^d)
B₁ निर्वाटं (for निर्वागं)

44 T₁ om 44^{cd} — ^e) D₃ राज्यस्यातात्, G₂ राज्या
म्यिरात्

45 ^c) Ś₁ K₁ 3 M₂ गोपवर्तन (M₂ वे), K₄ D₂ 3
गणवर्तने, B₁₋₃ Dc Dn D₄ 6 T₁ G₃ गोपवर्तति (Dn T₁
वे), T₂ G₁ गोपवर्तत (G₁ ति), G₂ 4 णानुवर्तते — ^d)
Ś₁ K₁ 3 B₁ नर नेमिचरा, K₄ (m as in text) D₃ (*sup*
lin sec m) नर नेमिचरा, B₂ Dc रथ नेमिनरा, D₄ T₂ G₁
नग नेमिचरा (T₂ गना, G₁ मरा), T₁ नराक्षेत्रमरा

46 ^b) B₁ लभ्यमे, Dc प्राप्स्यमे

47 T G₁ om the ref — ^a) B₂₋₄ Dn₁ n₂ स एव
मुक्त्वा (by transp) D₃ T G₁ तु (for स) — ^b) M₁
ब्यास मत्यवतीसुत — 47^{cd}=1 1 55^{cd} — 47^e=1
107 23^e

Colophon — *Major parvan* Ś₁ K₃ Dn₂ G₂ 4
आरण्य — *Sub parvan* N G₂ श्रीहि (K₄ om श्रीहि)-
द्रौणिक, followed (except in B₂ D₂) by समाप्त; T G₂
श्रीहिद्रो (T₂ द्रौ)णोपाख्यान G₁ (om sub parvan name)
mentions only सुदलोपाख्यान — *Adhy name* M₂
श्रीहिद्रोणमोक्षस्तुति — *Adhy no* (figures, words or
both) Dn 259 (Dn₂ 260), D₁ 262, T₁ G₄ M
(M₂ *inf lin*) 251 (M₂ *orig* 251), T₂ G₁ 248,
G₂ 250 — *Śloka no* Dn 51 (Dn₂ 50), D₁ 53

After adhy 247, Dc₁ Dn D₁ 3 6 G₃ ins two
addl adhy given in App I (No 25), compris
ing the famous Durrvasas episode, which, as may be
seen, is a clear interpolation

248

1 ^a) S₁ K₁ 3 4 रभ्ये (for रण्ये) — ^b) K₄ B₁₋₃

यथर्तुकालरम्याश्च वनराजीः सुपुष्पिताः ॥ २
पाण्डवा मृगयाशीलाश्चरन्तस्तन्महावनम् ।
विजहुरिन्द्रप्रतिमाः कंचित्कालमरिंदमाः ॥ ३
ततस्ते यौगपद्येन ययुः सर्वे चतुर्दिशम् ।
मृगयां पुरुषव्याघ्रा ब्राह्मणार्थं परतपाः ॥ ४
द्रौपदीमाश्रमे न्यस्य वृषाचिन्दोरनुज्ञया ।
महर्षेर्दीप्ततपसो धौम्यस्य च पुरोधसः ॥ ५
ततस्तु राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्महायशाः ।
विवाहकामः शाल्वेयान्प्रयातः सोऽभवत्तदा ॥ ६
महता परिवर्हेण राजयोग्येन संवृतः ।
राजभिर्वहुभिः सार्धमुपायात्काम्यकं च सः ॥ ७
तत्रापश्यत्प्रियां भार्यां पाण्डवानां यशस्विनीम् ।

विष्णुन्तीमाश्रमद्वारि द्रौपदीं निर्जने वने ॥ ८
विभ्राजमानां वपुषा विभ्रतीं रूपमुत्तमम् ।
आजयन्तीं वनोद्देशं नीलाश्रमिव विद्युत्तम् ॥ ९
अप्सरा देवकन्या वा माया वा देवनिर्मिता ।
इति कृत्वाञ्जलिं सर्वे ददृशुस्तामनिन्दिताम् ॥ १०
ततः स राजा सिन्धूनां वार्धक्षत्रिर्जयद्रथः ।
विस्मितस्तामनिन्द्याङ्गीं दृष्ट्वासीद्दृष्टमानसः ॥ ११
स कोटिकाश्यं राजानमत्रवीत्काममोहितः ।
कस्य त्वेषानवद्याङ्गी यदि वापि न मानुषी ॥ १२
विवाहार्थो न मे कश्चिदिमां दृष्ट्वातिसुन्दरीम् ।
एतामेवाहमादाय गमिष्यामि स्वमालयम् ॥ १३
गच्छ जानीहि सौम्यैना कस्य का च कुतोऽपि वा ।

Do Dn D2 4 6 G2 अटमाना, D3 चममाना (for रममाण)
S (except G3) महावला — Dc om 1^{cd} — °) K1 3 4
Dn2 T1 G1 4 M भरतश्रेष्ठ — °) B1 यथा सुरा (for
मरा) T2 G1 महात्मानो महाबला

2 °) K1 3 4 B1 2 Dc1 Dn3 D1 3 प्रेक्ष्य, B4 वीक्ष
(for प्रेक्ष) — °) T1 G2 4 M सुदा युता (for समन्तत)
— °) Ś1 अथर्तुः ; D5 सर्वर्तु (for यथर्तु)

3 D5 om 3-4 — °) T1 G2 4 M च (for तन्)
K3 B D (except D1 2, D5 om) T2 G1 3 महद्हन (B1
वन महत्), T1 M1 महावने — °) K4 D1 किंचित्, G1
कचित् S1 K2 Dn अरिंदम T2 कालशेषमरिंदमा

4 D5 om 4 (cf v1 3) — °) M ययु प्रतिदिशो
नृप

5 °) T1 G2 4 M महर्षि वीसतपस धौम्य चापि पुरोहित
(T1 नृप पुरोधस, M1 चैव पुरोहित, M2 चापि पुरोधस)

6 °) B2 च; D5 T2 G1 3 स (for तु) D1 सिंहाता
(for सिन्धू) — °) Dc वार्धक्षत्रो; T1 वार्धक्षेमिर; M1
वर्धक्षत्रि K1 महाबल, K3 4 D1-3 जयद्रथ (of 11^b)
— °) T G1 कर्तुं विवाह (for विवाह) K1 D3 T G2 4
M साल्वे, B1 पार्थे (for शाल्वे) — °) B2 4 Dc स,
S (except G3) [अ]थ (for स) G2 M2 भवत्तदा

7 °) D2 परिवर्हेण — °) B4 समृत, M1 सयुत
— °) K1 B2 D3 सर, T1 हि स, G1 3 वन (for च स)

8 °) K1 मनस्विनी, M1 यशस्विना — °) D1 T1 द्वारे

9 9^a=1^a 65 11^a, (var) 57 92^c — °) K4
विभ्रती B1 कालम् (for रूपम्) G2 (sup lin as in

text) अद्भुत (for उत्तमम्) — °) K4 आजयती G1
विभ्राजती वनोद्देशे — After 9, M1 repeats 9^{cd} (v1
राजयती for ब्राज)

10 °) Ś1 देवकाया — °) G1 मायया (for माया वा)
— °) Ś1 K1 3 D1 G2 [अ]जलीन्, K4 [अ]जली, B2 मति;
D2 [अ]जसा

11 °) T1 G2 4 M तु (for स) — °) S1 वार्धक्षत्रो,
T1 वार्धक्षेमिर — °) K3 विस्मितस्वननिघागी, K4 चिन्मितो
ह्यनवघागी, B (Bsm as in text) Dn D4 6 G3 विस्मित
स्वनवघागी; G2 4 विष्टिनामनवघागी — °) B1 T G1 दुष्ट-
मानस, G2 4 M दुष्टचेतन (G4 स) S1 K1 3 B1-3 Dn
D4 6 G3 दृष्ट्वा ता दु (S1 K1 सह) दृष्टमानस

12 Dc1 om 12 — °) S1 K4 B1 4 Dn3 D1 3 Cn
कोटिकास्य, K1 2 श, B2 3 Dc2 D2 6 Cnp रस्य, Cnp
also as in text — °) T2 कैषा (for त्वेषा) G1 हानि
घागी (for [अ]नवघाङ्गी) — °) S1 यदि वा नाप्यमानुषी;
K4 देवी वा मानुषी यदि

13 °) T G1 विवाहेच्छा (for हार्थो) T1 G1 काचिद्
— °) B2-4 Dn D4 6 G3 प्राप्य (for दृष्ट्वा) S1 K1 2 4
D5 तु सुदरी, B1 M2 [अ]तिमानुषी — °) T2 G1 एनाम्
(for एताम्) — °) Ś1 सुरालय

14 °) Dc1 सौम्यता, Dn3 D4 G6 सौम्येसां, T2 सौरथ्य,
M सौम्यैना — °) S1 K1 3 वापि, K3 D1 G1 वा नु, K4
वाथ, B Dn3 n3 D2-4 6 G3 वात्र, Dc वा त्व; T1 का वा,
T2 का नु, M2 कापि (for का च) — °) T1 G1 चागता
(for आगता)

किमर्थमागता सुभूरिदं कण्टकितं वनम् ॥ १४
अपि नाम वरारोहा मामेपा लोकसुन्दरी ।
मजेदद्यायतापाङ्गी सुदती तनुमध्यमा ॥ १५
अप्यहं कृतकामः स्यामिमा प्राप्य वरस्त्रियम् ।

गच्छ जानीहि को न्वस्या नाथ इत्येव कोटिक ॥ १६
स कोटिकाश्यस्तच्छ्रुत्वा रथात्प्रस्कन्ध कुण्डली ।
उपेत्य पप्रच्छ तदा क्रोष्टा व्याघ्रवधूमिव ॥ १७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टचत्वारिंशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २४८ ॥

२४९

कोटिकाश्य उवाच ।
का त्वं कदम्बस्य विनम्य शाखा-
मेकाश्रमे तिष्ठसि शोभमाना ।
देदीप्यमानाग्निगिखेव नक्तं
दोधूयमाना पवनेन सुभूः ॥ १
अतीव रूपेण समन्विता त्वं
न चाप्यरण्येषु विभेषि किं नु ।
देवी नु यक्षी यदि दानवी वा

वराप्सरा दैत्यवराङ्गना वा ॥ २
त्रपुष्मती वोरगराजरून्या
वनेचरी वा क्षणदाचरस्त्री ।
यद्येव राज्ञो वरुणस्य पत्नी
यमस्य सोमस्य धनेश्वरस्य ॥ ३
धातुर्विधातुः मवितुर्विभोर्वा
शक्रस्य वा त्वं सदनात्प्रपन्ना ।
न ह्येव नः पृच्छसि ये वयं स्म

C 3 15591
B 3 265 4
K 3 266 4

15 °) Ś1 K1 मजेत न्यायतापानी (K1 'गा), T2 G1
'द्र्यामितापानी — °) B2 T1 G2 M2 सुदरी (for सुदती)
16 B1 om 16^{ab} — °) S1 K1 कोन्योस्ता, T2 को
वासा — °) T G1 3 4 नाथ' मन्त्रविचारय
17 Before 17, M ms वैश' — °) Ś1 K1 2 B2 Dc
D2 3 कोटिकाश्य', K2 4 B1 3 4 Dn2 ns D1 6 'कास्य'
— °) = 4 30 4^d, 32 32^b 5 46 14^b etc, etc T
G1 मैश्यात्प्रस्कन्ध तद्रयात् — °) K1 2 G1 विह' (for
न्यात्र')

Colophon om. in S1 K1 3 D2 (cf. colophon of
adhv 249) — Major parian Dn2 G2 4 आरण्य
— Sub-parian N (Ś1 K1 3 D2 om) T1 G2 M2
द्रौपदीप्रमाय — Adhy no (figures, words or both)
Dn 262 (Dn2 263) D1 265, T1 G2 M (M2 inf
lm) 252 (M2 orig 254), T2 G1 249, G2 251
— Ślo¹a no Dn D1 17

249

1 Ś1 K1 om the ref' K2 3 B Dc Dn D4 6 G2

कोटिक उ', K4 D1-3 कोटिकास्य (D2 3 'रूप्य' उ' — °)
K2 4 B1 3 4 Dc1 D2 5 विनाम्य, M1 नियम्य — °)
G2 4 किमाश्रमे (for एका') — °) D2 3 प्रदीप्य' — °)
B2-4 Dc D4 6 G2 व्याधू (for द्रोष्ू') S1 K1-3 Dn
D2 5 6 T1 G2 सुभू; Dc D1 सुभू M भावक्ष्व शीघ्र (M2
तत्त्व) व्रजिनाप्रकेशि (M2 'केशिनी)

2 °) T1 विभषि D2 5 कि तु; T G1 का तु, G2 4 M
देवि — °) K2 च, D2 T1 तु, G1 4 न (for तु) D2 3
न च (for यदि) S1 K1 3 D2 दानवी स्व, B2 (m as in
text) मानवी वा, Dc T1 मानुषी वा, T2 वापि मानुषी, G1
वा मनुष्या

3 °) K2 Dn2 D1 3 G1 4 च (for वा) K2 'नाग
कन्या, T2 'राजकन्यका, M2 कन्यका वा (for 'राजकन्या)
— °) S (except T1 G2) वनेचरा K2 वनेचरी वा कुसुमा
युषस्त्री — °) K4 D1-3 कि देव, G2 4 स्व देव (for यद्येव)

4 °) K2 T1 G2 4 M1 प्रभोर्वा, K4 D1-3 6 प्रभा वा
(for विभोर्वा) — °) D2 चैव (for ह्येव) S1 K D1-3
न (for न') D2 3 के (for ये) — °) G1 वय न (for
न चापि) K1 3 जाता कुले कस्य हि चद्रवक्त्रे

5 °) Ś1 भवन (for प्रभव) Ś1 K1 3 D2 पति, T2
G1 3 भुव (for प्रभु) — °) B1 G2 M transp पति and

C ३ १५५९१
B ३ २६६ ४
K ३ २६६ ४

न चापि जानीम तवेह नाथम् ॥ ४
 वयं हि मानं तव वर्धयन्तः
 पृच्छाम भद्रे प्रभवं प्रभुं च ।
 आचक्ष्व बन्धुंश्च पतिं कुलं च
 तत्त्वेन यच्चेह करोपि कार्यम् ॥ ५
 अहं तु राज्ञः सुरथस्य पुत्रो
 यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
 असौ तु यस्तिष्ठति काश्चनाङ्गे
 रथे हुतोऽग्निश्चयने यथैव ।
 त्रिगर्तराजः कमलायताक्षि
 क्षेमं करो नाम स एष वीरः ॥ ६
 अस्मात्परस्त्वेप महाधनुष्मा-
 न्पुत्रः कृष्णिन्दाधिपतेर्वरिष्ठः ।
 निरीक्षते त्वां विपुलायतांसः
 सुविस्मितः पर्वतवासनित्यः ॥ ७

असौ तु यः पुष्करिणीसमीपे
 श्यामो युवा तिष्ठति दर्शनीयः ।
 इक्ष्वाकुराजः सुवलस्य पुत्रः
 स एष हन्ता द्विपतां सुगात्रि ॥ ८
 यस्यानुयात्रं ध्वजिनः प्रयान्ति
 सौवीरका द्वादश राजपुत्राः ।
 शोणाश्वयुक्तेषु रथेषु सर्वे
 मखेषु दीप्ता इव हन्यवाहाः ॥ ९
 अङ्गारकः कुञ्जरगुप्तकश्च
 शत्रुञ्जयः संजयसुप्रवृद्धौ ।
 प्रभं करोऽथ भ्रमरो रविश्च
 शूरः प्रतापः कुहरश्च नाम ॥ १०
 यं पद्मसहस्रा रथिनोऽनुयान्ति
 नागा हयाश्चैव पदातिनश्च ।
 जयद्रथो नाम यदि श्रुतस्ते

कुल — ^d) Ś; K₁ ३ D_१ T_१ G_१ यच्चेह; K_१ ४ Dc_१ D_{१-३} G_२ ४ जाति च, T_१ गति च; M_१ ज्ञाति च, M_२ ज्ञातीश्च (for तत्त्वेन) Ś; K_१ ३ D_१ भद्रे प्र, T_२ किं वाच, G_१ लोको हि (for यच्चेह)

6 ^a) Ś; K_१ ३ D_१ हि, Dc D_३ च (for तु) — ^b) = ३ २५० ४^b Dc मा (for य) Ś; K B_१ Dn D_{२-५} कोटिकासे (K_१ क्षे)ति, B_२ ३ Dc D_१ ३ ० 'काव्येति, B_१ 'शश्वानि — After 6^{ab}, 8 (except G_३) ins

1195* वश्येन्द्रिय सम्यरुचिर्वरोरु
 वृद्धोपसेवी गुरूपजकश्च ।

— ^a) T_२ G_१ अथो तु (G_१ न) (for असौ तु) Ś; K_१ काचनाके — ^d) K_१ ४ T_२ हुताग्निश्च, Dc नतोग्निश्च, G_१ चितोग्निश्च Dc_१ G_१ च वने, T_१ स वने — ^e) B Dc Dn D_३ ४ ० G_३ 'यताञ्च — ^f) K_३ ममर्ष, B_१ D_१ २ G_१ स एव (for स एष)

7 ^a) B_३ तस्मात्, B_१ G_१ अस्मत् D_२ ३ पुरस्त्वेप — ^b) B D (except D_१ २) T_२ G_३ कृष्णिन्दा — ^{cd}) Ś; M_२ स्वा (for त्वा) B_१ ३ ४ Dn D_२ ४ ० T_१ G_३ M_१ विपुलायताक्ष; B_२ Dc कमलायताक्षि (B_२ 'क्ष) B_१ २ sm Dc Dn M_१ सुपुष्पित, B_३ ४ D_३ सुविस्मित, T_१ आविस्मित, T_२ G_१ भुवि स्थित, G_१ सुरमित्ते (for सुविस्मित) K_३ 'वामसुरश्च — For 7^{cd}, K_१ subst

1196* सुविस्मित पर्वतवामनिद्रो

न चापि जानीम तवेह नाथम् ।

[Prior half = (var) 7^d Posterior half = 4^d]

8 ^c) Ś; K_३ B_२ D_२ ३ G_२ ४ 'राज' (for 'राज्ञ') G_३ सुभवस्य (for सुवलस्य), and this is the reading of some of our old ed ! — ^d) B_१ Dc Dn D_१ एव (for एष)

9 ^a) Ś; K B_२ ४ Dc Dn_१ n_३ D_२ ३ T_२ यस्यानुचक्र, B_१ ३ Dn_२ D_३ 'नुयात्रा, T_१ G_२ ४ 'नुयात्र Cnp अनुयात्रा[?] — ^d) Dc मध्येषु, M कुडे' (for मन्वे') Dc_१ तसा (for दीप्ता)

10 ^a) B_२ ४ Dn_१ n_२ D_२ G_३ कुञ्जरो गुप्तकश्च, B_३ कुञ्जर गुप्तकः, T_२ G_१ ३ ४ M_१ 'गुप्तकौ च — ^b) Dc_१ शत्रुतप' K_१ 'पुत्रवृद्धौ, B_१ T G_२ ४ M_१ 'सुप्रवृद्धौ, B_३ 'सुप्रवृत्तौ, B_१ 'मप्रवृत्तौ; D_१ 'सप्रवृद्धौ, M_२ सुप्रमिद्धौ — ^c) Ś; K_१ ३ भ्रमंपुरोय, K_१ Dn D_३ ० G_३ भयकरोय, B_१ M_२ प्रभा', T G_१ शुभं; M_१ भ्रम' K_१ D_१ भ्रमरोय विश्व — ^d) K_१ प्रतीप, T_१ पराग, G_२ ४ पतग (for प्रताप) K_१ कुररश्च, B_२ च सहश्च, B_३ Dc D_२ T G_१ ३ ४ M_२ कुहक', B_१ Dn G_३ कुहन' D_३ T G_१ ४ M_१ नात्रा, G_२ नात्र

11 ^b) T_१ G_२ ४ M चापि (for चैव) S_१ K B_१ ३ Dc_१ D_{१-३} ३ T_२ G_१ पदातयश्च — ^c) S_१ K_३ यथा (for यदि) — ^d) Ś; K_१ २ B_१ ३ ४ सुभग S_१ K_१ य (for स)

सौवीरराजः सुभगे न एषः ॥ ११
 तस्यापरे भ्रातरोऽर्जुनमत्त्वा
 बलाहकानीकविदागणाद्याः ।
 सौवीरवीगः प्रवरा युवानो
 गजानमेते बलिनोऽनुयान्ति ॥ १२

एतैः सहायैरुपयाति गजा
 मरुद्वर्णैरिन्द्र इवाभिगुप्तः ।
 अजानता ख्यापय नः सुकेजि
 कस्यामि भार्या दुहिता च कस्य ॥ १३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठीनपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २४९ ॥

२५०

वैजंपायन उवाच ।
 अथात्रवीद् द्रौपदी गजपुत्री
 पृथा शिवीनां प्रवरेण तेन ।
 अवेक्ष्य मन्दं प्रविमृच्य शारदा
 मंगृहती कौशिकमुत्तरीयम् ॥ १
 बुद्ध्याभिजानामि नरेन्द्रपुत्र
 न मादृशी त्वामभिभाषुमर्हा ।

न त्वेह वक्तास्ति तवेह वाक्य-
 मन्यो नरो वाप्यथ वापि नारी ॥ २
 एका ह्यहं मंग्रति तेन वाचं
 ददानी वै भद्र निबोध चेदम् ।
 अहं ह्यरण्ये कथमेकमेका
 त्वामालपेयं निरता स्वधर्मे ॥ ३
 जानामि च त्वा सुरथस्य पुत्रं

C ३ 15605
 E ३ 266 4
 K. ३ 297 4

12 °) S₁ K₁ ३ Dc अन्यापरे — °) T G₁ 'कामिप्र
 विदा(T₁ 'चा)गणाद्या, G₂ ४ M 'काभीरत्रिचागणाद्या — °)
 G₂ सुवीर — °) D₂ ३ 'याना (for 'यान्ति)

13 °) S₁ इवावगुप्त, B₂ ३ इवापि, T₁ इगनुयान-
 — °) K₂ T G₂ ४ M सा जानती, Dc न जानती, D₁₋₃
 साजानता K₂ आख्यादि मे शीघ्र * * * * *, G₁ (corrupt)
 नतानमग्यापय न सुदृति — °) K₂ D₂ G₂ ४ [अ]पि,
 T₂ [अ]य (for च)

Colophon om in S₁ K₁ ३ D₁ (cf colophon of
 adhv 249) — Major partan Dn₂ G₂ आरण्य, G₂
 श्रीमदाण्यदाद (!) — Sub partan X (S₁ K₁ ३ D₁
 om) T₁ G₂ M₂ द्रौपदीप्रसाय — Adhy nam^o M₂
 द्रोदिदाद्वयचन — Adhy no (figures, words or both)
 Dn 263 (Dn₂ 264), T₁ G₂ M (M₂ inf lin) 253
 (M₂ orig 255) T₂ G₁ 250, G₂ 252 — S'ola no
 Dn 13 (Dn₂ 14)

250

1 °) G₂ ४ गतपुत्र (for 'पुत्री) T₂ G₁ अथात्रवीद्वा

110

जपुत्री तदानीं — °) B₂ G₁ ऋपमेण (for प्रवरेण) — °)
 B₁ (m as in text) सर्वं (for मन्द) G₁ शाला (for
 शाला) — °) T₂ मगृह सा; G₂ मगृहती

2 °) S₁ K₁ ३ बुद्ध्या विजानामि, K₂ बुद्ध्याभिजा,
 D₂ ३ बुद्ध्याभिजानामि, T₁ अन्यापि जानामि, T₂ G₁ ३ ४
 M अद्याभिजानीहि (M 'नामि) — °) B₂ अभिभाष्यमाना,
 Dn अभिभाषुमर्हति (!), D₁ T₁ अभिप्रष्टुमर्हा, G₂ ४ अभि
 प्रष्टुमर्हा T₂ G₁ न मादृशी स्वादृशे (G₁ स्वदृशे) प्रष्टुमर्हा
 — °) S₁ K₁ ३ B₁ Dc₂ Dn₂ D₂ ३ G₂₋₄ त्वेव (for त्वेह)
 T₂ G₁ न त्वेव वक्ता हि न मेघ वाक्य

3 K₂ om 3^{ab} — °) S₁ K₁ ३ पद्मप्यह G₁ नैव
 (for तेन) B₂ G₂ वाक्य, T₁ वाचा — °) K₂ Dn₂ D₁₋₃
 T₁ द्वापि S₁ K (K₂ om) D₁₋₃ T₂ G₁ वै; T₁ G₂ ४
 M तद (for वै) — °) K₂ अरण्ये (om हि), G₂ स्वरण्ये
 — °) S₁ K₁ समा, B₂ स्वा या, M₁ यामा (for
 वामा) T₂ G₁ नियता

4 °) S₁ K₁ ३ G₁ त्वा (for त्वा) — °) = 3 249
 6^b S₁ K₂ ४ B₁ ४ Dn₁ n₃ D₁ ३ 'काम्ये', K₁ काशे,
 K₂ om B₂ ३ Dc D₂ ३ ३ 'काम्ये (for 'काश्ये) — K₂ ४
 M om (hapl) 4^c-5^b — °) S₁ तुभ्य हि सर्वम् (for

यं कोटिकाश्येति विदुर्मनुष्याः ।
 तस्मादहं शैव्य तथैव तुभ्य-
 माख्यामि बन्धून्प्रति तन्निबोध ॥ ४
 अपत्यमसि द्रुपदस्य राज्ञः
 कृणोति मां शैव्य विदुर्मनुष्याः ।
 साहं वृणे पञ्च जनान्पतित्वे
 ये खाण्डवप्रस्थगताः श्रुतास्ते ॥ ५
 युधिष्ठिरो भीमसेनार्जुनौ च
 मायाश्च पुत्रौ पुरुपप्रवीरौ ।
 ते मां निवेश्येह दिशश्चतस्रो
 विमज्य पार्था मृगयां प्रयाताः ॥ ६
 प्राचीं राजा दक्षिणां भीमसेनो

जयः प्रतीचीं यमजावुदीचीम् ।
 मन्ये तु तेपा रथमत्तमाना
 कालोऽमितः प्राप्त इहोपयातुम् ॥ ७
 संमानिता यास्यथ तैर्यथेष्टं
 विमुन्य वाहानवगाहयध्वम् ।
 प्रियातिथिर्धर्मसुतो महात्मा
 प्रीतो भविष्यत्यभिवीक्ष्य युष्मान् ॥ ८
 एतावदुक्त्वा द्रुपदात्मजा मा
 शैव्यात्मजं चन्द्रमुखी प्रतीता ।
 विवेश तां पर्णकुटीं प्रशस्तां
 संचिन्त्य तेषामतिथिस्वधर्मम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आरण्यरूपवर्णि पञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५० ॥

२५१

वैशंपायन उवाच ।
 अथासीनेषु सर्वेषु तेषु राजसु भारत ।

कोटिकाश्यवचः श्रुत्वा शैव्यं सौवीरकोऽब्रवीत् ॥ १
 यदा वाचं व्याहरन्त्यामस्यां मे रमते मनः ।

तथैव तुभ्यम्) — ^a) S₁ K₁ ३ ते; T₁ G₁ तान् (for तन्)
 B D (except D₁₋₃) आख्यामि बन्धून्प्रथित कुल च, T₂
 आख्यामि बन्धुप्रतिम निबोध

5 K₃ ४ M om 5^{ab} (cf v 1 4) — ^b) Ś₁ B₁ मा
 (for मा) — ^c) G₂ ४ M वृता (for वृणे) D_n ३
 पतीन्वे (for पतिस्वे)

6 ^a) M भीमसेनोर्जुनश्च

7 ^a) Ś₁ K₁ भीमसेनोप्यवाचीं (for दक्षिणा भीं) — ^b)
 G₁ जिष्णु (for जय) T₂ G₁ च यमां (for यमजां)
 — ^d) B₁ कालोचित, T G₁ कालोनीत, G₂ ४ M कालो
 यहु D₁ कालोभीत प्रातरिहोपयातु

8 ^a) Ś₁ समानिताश्वाप्य वा यथेष्ट — ^b) B Dc Dn
 D₂ ४ ६ G₂ अपरोह (D₂ प) यध्व, M अवगाहयतु — ^d) T₁
 G₂ ४ M सर्वान् (for युष्मान्)

9 ^b) B₁ प्रदास्ता (for प्रतीता) — ^c) B₂ ३ Dn D₄ ६
 G₂ पर्णशालां, D₂ ३ पत्रकुटीं — ^d) Dn₁ ३ D₆ G₂ अति
 थिस्वधर्म The reading अतिथिस्वधर्म (for स्वधर्मम्)

of some old printed ed was not found in any MS
 collated!

Colophon — Major parvan S₁ K₂ Dn₂ G₂ ४
 आरण्य — Sub parvan Ś₁ K B Dc Dn D₁ ३ ४-६
 G₂ M₂ द्रौपदीप्रसाध — Adhy name B₁ द्रौपदीवाक्य
 — Adhy no (figures, words or both) Dn 264
 (Dn₂ 265), D₁ 266 T₁ G₁ M (M₂ mf ln) 254
 (M₂ orig 256), T₂ G₁ 251, G₂ 253 — Śloka no
 Dn 9, D₁ 23

251

1 ^a) K₃ B₁ ३ ४ D (except D₁₋₃ ३) S (except
 G₂ ४) तयां (for अया) — After 1^{ab}, B₂-4 D (except
 D₁ ३) ३ ३ ३

1197* यदुक्त कृष्णया माधं तमवचं प्रत्यवेदयत् ।

सीमन्तिनीनां मुख्यायां विनिवृत्तः कथं भवान् ॥ २
 एतां दृष्ट्वा स्त्रियो मेऽन्या यथा शाखासृगस्त्रियः ।
 प्रतिभान्ति महाबाहो सत्यमेतद्भवीमि ते ॥ ३
 दर्शनादेव हि मनस्तया मेऽपहृतं भृगम् ।
 तां समाचक्ष्व कल्याणीं यदि स्थाच्छैव्य मानुषी ॥ ४
 कोटिकाटय उवाच ।
 एषा वै द्रौपदी कृष्णा राजपुत्री यशस्विनी ।
 पञ्चानां पाण्डुपुत्राणां महिषी संमता भृशम् ॥ ५
 सर्वेषां चैव पार्यानां प्रिया बहुमता मती ।
 तथा ममेत्य सौवीर सुवीरान्सुसुखी व्रज ॥ ६

वैशंपायन उवाच ।

एवमुक्तः प्रत्युवाच पश्यामो द्रौपदीमिति ।
 पतिः सौवीरसिन्धूनां दुष्टभावो जयद्रथः ॥ ७
 स प्रविश्याश्रमं शून्यं सिंहगोष्ठं वृको यथा ।
 आत्मना सप्तमः कृष्णामिदं वचनमब्रवीत् ॥ ८
 कुशलं ते वरारोहे भर्तारस्तेऽप्यनामयाः ।
 येषां कुशलकामासि तेऽपि कचिदनामयाः ॥ ९
 द्रौपद्युवाच ।
 कौगव्यः कुशली राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 अहं च भ्रातरश्चास्य याश्चान्यान्परिपृच्छसि ॥ १०

C 3 15622
 B 3 267 12
 K 3 268 12

[D₁ वीर (for मार्ष) B₂ नमवर्धयत, D₃ कोटिकोत्रवीद
 (for प्रच)]

— D₅ cont

1198* चाक्य यथार्थं तच्छ्रुत्वा कोटिकाश्यमुखोद्वनम् ।

On the other hand, after 1^{ab}, G₂ 4 ins

1199* कोटिकाश्यो जगामाशु म्निधुराजनिवेशनम् ।

— ^c) MSS 'कास्य', 'कास्य', 'काश', etc T₂ G₁ 3 4
 श्रोतु (for श्रुत्वा) — ^d) A few MSS मैव्य

2 ^a) K₃ 4 Dc D₁₋₃ यदा वाचो, T₁ पाचालीति, T₂
 यदुवाच — ^b) T निरत, G₁ नियत (for रमते) — ^c)
 K₃ Dc₂ T₂ मुख्याना, B₄ मुख्या मा, D₁ सुत्येय — ^d) T₂
 विनियुक्तः K₃ भवेद, D₁ तदा, G₂ पुमान् (for भवान्)

3 ^a) Dc स्त्रिया, T₂ G₁ 2 4 स्त्रिय S₁ K₁ [S]प्यन्या,
 B₁ [S]न्या मे, T₂ G₁ मन्ये, G₂ मेन्यां

4 ^{ab}) S₁ K₂ मनो यथा, K₁ 4 D₁ 3 5 मनोनया (for
 मनन्तया) T₁ M प्रमभ (for स्पहत) S₁ K₁ 3 यलात्
 (for श्रुत्वा) — ^c) D₄ 6 T₁ G₂ 4 M ता समाचक्ष्व; G₁
 नाममाचक्ष्व (corrupt) — ^d) T₁ G₄ M₂ मानुषीं

5 S₁ K₄ D₁ 3 कोटिकास्य ढं (S₁ om ढं), K₁ 'काश',
 K₂ 3 B Dc Dn D₄ 6 G₃ कोटिक ढं, D₂ 'कास्य ढं', M
 मैव्य — ^b) D₂ राजपत्नी M₁ तर (for यदा) — ^d)
 B₄ T₂ G₁ transp महिषी and समता

6 ^a) B₄ T₁ G₂ 4 M₁ om च — ^b) T₂ G₁ या वै
 प्रियतमा मती — ^c) Ś₁ यथा, K₂ तथा (for तथा) G₁
 सौवीरान् — ^d) S₁ K₁ 3 सुवीरा, B₁ 4 Dc T₁ G₂ 4
 सौवीरान्, G₁ प्रयाहि K₁ 3 सुसुवीं, K₄ B₁ 4 Dc D₂ 5
 सुसुवी, G₂ सुकृती B₂ 3 Dn D₄ 6 G₃ सौवीराभिसुखो
 वन

7 T₂ G₁ om the ref — ^b) K₃ पश्याम, B₂ 4 D₁

G₁ 3 पश्यामि, T₂ नापश्य K₁ 3 प्रति (for इति) — ^c)
 S₁ K Dc D₁₋₃ 5 T₂ G₁ नृप (for पति) D₅ सौवीर-
 विद्वाना, T₁ G₂ सुवीरसिन्धूना

8 ^a) T₁ तत्, T₂ M₁ स (for स) B₁ 3 4 Dn D₄ 6
 G₃ M पुण्य (for शून्य) G₂ 4 स प्रविश्याश्रमपद — ^b)
 S₁ K₁ 2 मिहीगोष्ठ, T₁ मिहपर्वी, G₁ M₁ सिंहकोष्ठ, G₄
 मिहकोष्ठ B₄ (m as in text) मृगो (for वृको) — ^c)
 S₁ K₁ 2 आत्मन D₁ सुदित (for मप्तम) B_{4m} आत्म
 नाभिसुख कृष्णाम्, T₂ G₁ 3 आत्मना सप्तदशम — ^d) T₂
 G₁ 3 कृष्णा (for इद) B₄ इदमित्ययवीद्वच, T₁ G₄ M
 अधोवाच हसन्निव (G₄ महीपते)

9 D₄ om 9 — ^b) B₁ G₄ हि (for ऽपि) — ^c)
 T₂ येषां कुशलकामासीत् — ^d) T G₄ तेषां (for तेऽपि)
 T G₂ 4 अनामय G₁ तेषां सप्रत्यनामय

10 K₂ B₁ Dc Dn D₂ 4-5 ins after the ref B₂₋₄
 ins after 10 T G ins after 1201*

1200* अपि ते कुशल राज्ये राष्ट्र कोशे वले तथा ।
 कच्चिदेकं शिवीनाख्यान्सौवीरान्सह म्निधुभिः ।
 अनुतिष्ठमि धर्मण ये चान्ये विदितान्भवया ।

[(L 1) Dn राजन् (I), T G राष्ट्र (for राज्ये) T G
 तथा कोशे च तैषव — (L 2) D₅ अद्य, T G₁ 2 4 सर्वान्
 (for आख्यान्) Dc₂ मह धधुभि, T G₁ 2 4 चाप्यकटकान्
 — (L 3) T G विजिता G₁ स्मृता (for त्वया)]
 — D₁ om 10-11 — ^a) G₄ राजन् (for राजा) — ^b)
 Ś₁ K Dc₂ D₂ 3 5 धर्म (for कुन्ती) — ^d) Ś₁ K Dc₂
 D₂ 3 5 अनु (for परि) — After 10, B₂₋₄ ins 1200*,
 while T G ins

1201* अपि एव कुशली राजन्सहामात्य सहप्रज 1,
 followed by 1200*

पाद्यं प्रतिगृहाणेदमासनं च नृपात्मज ।
मृगान्पञ्चाशतं चैव प्रातराशं ददानि ते ॥ ११
एणेयान्पृषताद्भ्यङ्गुण्डरिणाञ्जरभाञ्जगान् ।
ऋश्यान्नुरुञ्जश्म्वरांश्च गवयांश्च मृगान्वहून् ॥ १२
वराहान्महिषांश्चैव याश्चान्या मृगजातयः ।
प्रदास्यति स्वयं तुभ्यं कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ १३

जयद्रथ उवाच ।

कुशलं प्रातराशस्य सर्वा मेऽपचितिः कृता ।
एहि मे रथमारोह सुखमामुहि केवलम् ॥ १४
गतश्रीकांश्च्युतान्नाज्यात्कृपणान्गतचेतसः ।
अरण्यवासिनः पार्थान्नानुरोद्धुं त्वमर्हसि ॥ १५
न वै प्राज्ञा गतश्रीकं भर्तारमुपयुञ्जते ।

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २५१ ॥

युञ्जानमनुयुञ्जीत न त्रियः संक्षये वसेत् ॥ १६
त्रिया विहीना राज्याच्च विनष्टाः शाश्वतीः समाः ।
अलं ते पाण्डुपुत्राणां भक्त्या क्लेशमुपामितुम् ॥ १७
भार्या मे भव सुश्रोणि त्यजैनान्मुस्रमासुहि ।
अखिलान्सिन्धुसौवीरानवाप्तुहि मया मह ॥ १८
वैजंपायन उवाच ।
इत्युक्ता सिन्धुगजेन वाक्यं हृदयकम्पनम् ।
कृष्णा तस्मादपाक्रामदेशात्मश्रुकुटीमुखी ॥ १९
अवमत्यास्य तद्वाक्यमाक्षिप्य च सुमध्यमा ।
मैवमित्यत्रवीत्कृष्णा लज्जस्वेति च सैन्धवम् ॥ २०
सा काङ्क्षमाणा भर्तृणामुपयानमनिन्दिता ।
विलोभयामास पर वाक्यैर्वाक्यानि युञ्जती ॥ २१

11 D₁ om 11 (of v l 10) — ^a) B₂ T G₁ २ ४
त्वम् (for [ह]दम्) — ^c) K₁ D₈ पचशत S₁ चापि,
K₁ २ चास्य (for चैव) T₁ G₁ मृगान्हत्वा मृगीं चैव, T₂
मृगान्हत्वात्मृतांश्चैव, G₂ ४ मृगान्विता मृगीश्चैव — ^d) G₄
प्रातराशीन् K₃ ४ D₂ २ T G₁ २ ४ ददानि

12 ^a) S₁ K₁ २ D₀ D₃ एणेयान् T₁ न्यकुकांश्चैव (for
पृषताद्भ्यङ्गुण्ड) — ^b) M₁ शलभात् G₄ शकान्, M₁ शलान्
(for शकान्) — ^c) S₁ K₁ २ B₂ ३ D₀ D₃ २ ऋष्यान्,
K₃ B₁ ४ D₀ D₁ २ ४ ६ T G₃ ऋक्षान् S₁ K₁ कुरून्
(for ररून्) S₁ K₁ २ शभराश्व, D₈ M₁ च स्मरान्, T₁
M₂ वराहांश्च, T₂ G₁ २ ४ च चमरान्

14 ^b) S₁ सर्वस्य; K₁ २ सर्वापि; D₃ मदा मे, D₈ सर्वा
च (for सर्वा मे) B D₀ D₁ D₄ ६ G₃ सर्वं मे दिक्षित (B₁
वृषित) त्वया — ^c) K₄ आरुह्य

15 ^a) T₂ G₁ २ ४ हतं (for गत) B D₁ D₄ ६
हताराज्यान् — ^b) D₈ नष्ट (for गतं) — ^c) K₃ T₂
आरण्यं — ^d) D₁ हृहा (for स्वम्)

16 ^a) K₄ B₁ ३ D₁ n₂ T₂ G₃ नैव, G₁ २ ४ न तु,
M न हि (for न वै) S₁ पूज्या, K₁ G₄ प्रजा M गतश्रीकान्
T₁ न तु प्राज्ञान्गतश्रीकान् — ^b) S₁ K₁ २ B₁ २ ४ उपभुजते,
K₃ D₀ युजसे (K₃m भुजसे), G₂ युज्यते T₁ M भर्तृ-
न्समुपयु(T₁ भु)जते — ^c) S₁ K₁ २ भुजानम् K₁ ३
D₀ D₁-३ T₁ M उपयु(T₁ भु)जीत — ^d) B₁ त्रिया न;
B₄ त्रियश्च (for न त्रिय) S₁ मक्षय, B₄ D₃ D₁ २ ४ ६

प्रक्षये, T₂ मक्षयो T₂ भवेत् (for वनेत्)

17 ^a) B₂ ४ विहीनान् D₁ राष्ट्राच्च (1) — ^b) S
(except G₃) च्युतास्त्रे (for विनष्टा) — ^c) B₁ अन्ष्टे
(for अन् ते)

18 18^a = 1 67 1^c, etc — ^b) K₃ ४ D₀ D₁-३ T₁
G₄ M₁ त्यजेतान् — ^d) B₁ ४ तानामुहि, B₂ ३ D₁ D₄ ६
T₂ G₃ आमुहि त्व, G₁ २ ४ प्रामुहि त्व (for भवामुहि)

19 K₄ om 19 — ^d) G₁ प्रोधात् (for देशात्)
B₃ ४ D₀ सा (for स)

20 ^a) S₁ K D₀ D₁-३ ३ अनारत्य तु (K₄ D₀ च),
B₁ ३ अवमन्यास्य T₁ G₃ ४ M transp मद् and वाक्य
— ^b) S (except G₃) तदाक्षिप्य (for आक्षिप्य च) — ^c)
M₂ वाक्य (for कृष्णा) — ^d) T₁ चधस्वेति, T₂ G₁ ४ त्यजं
(for लज्ज) B₄ लज्जसे नेति सैन्धव, D₀ न लज्जस्वेति सैन्धव

21 ^b) B₁-३ D₀ D₁ D₃ उपयातम्, D₈ उपस्थानम्
— ^c) G₁ २ विलव (for विलोभं) S₁ K B₁ ४ D₁
D₁-६ परैर् (for पर) — ^d) T [अ]योजयत्, M योजयत्
(for युञ्जती) G₁ २ ४ वाक्यैर्वाक्यं न योजयत् (G₃ न्ययो
जयत्) — After 21, T G₁ २ ४ ins

1202* द्रौपदी ।

नैव वद महायाहो न्याय्य त्व न च मन्यसे ।
पाण्डूना धार्तराष्ट्राणा स्वमा चैव कनीयसी ।
दुःशला नाम तस्यास्त्व भर्ता राजकुलोद्भव ।
मम भ्राता च न्याय्येन त्वया रक्षया महारथ ।

२५२

वैशंपायन उवाच ।
सरोपरागोपहतेन बल्युना
सगगनेत्रेण नतोन्नतभ्रुवा ।
मुखेन विस्फूर्य सुवीरराष्ट्रपं
ततोऽन्नवीत्तं ह्रुपदान्मजा पुनः ॥ १
यज्ञस्त्रिनस्तीक्ष्णत्रिपान्महारथा-
नधिक्षिपन्मूढ न लज्जसे कथम् ।
महेन्द्रकल्पान्निगतान्स्वकर्मसु
स्थितान्समूहेष्वपि यक्षरक्षाम् ॥ २
न किञ्चिदीड्यं प्रवदन्ति पापं

वनेचरं वा गृहमेथिनं वा ।
तपस्विनं संपरिपूर्णाविद्यं
भपन्ति ह्येवं श्वनराः सुवीर ॥ ३
अहं तु मन्ये तव नास्ति कश्चि-
देतादृशे क्षत्रियसंनिवेशे ।
यस्त्वाद्य पातालमुखे पतन्तं
पाणौ गृहीत्वा प्रतिसंहरेत ॥ ४
नागं प्रभिन्नं गिरिकूटकल्प-
मुपत्यकां हैमवतीं चरन्तम् ।
दण्डीय यूथादपसेधसे त्वं

C 3 15643
B 3 268 5
V 8 269 5

धर्मिष्ठाना कुले जातो न धर्मं स्वमवेक्षमे । [5]
वैशंपायन ।

इत्युक्तः विन्धुराजोऽपि वाक्यमुत्तरमग्रवीत् ।
राजा धर्मं न जानीषे स्त्रियो रत्नानि चैव हि ।
साधारणानि लोकेऽस्मिन्प्रवदन्ति मनीषिण ।
स्वमा च स्वस्त्रिया चैव आनृभार्या तथैव च ।
मगृह्णन्ति च राजानन्त्याश्च नत्र नृपोद्भवा । [10]

[(L 1) T₁ नैव (for नैव) T₂ बुध्यमे (for मन्यमे)
— (L 3) T₂ रानकुन्देद्द — (L 5) G₁ अपे*, G₄ उपे*
(for अवे*) — (L 10) T₂ न मगृह्णन्ति गजानन् G₄
नृपोत्तना]

Colophon — Major partan S₁ K₁ 2 Dn₂ G₂ 4
आरण्य — Sub-partan S₁ K₁ 3 4 B D G₃ द्रौपदी
प्रमाथ — Adhy name M₂ नयद्रथप्रार्थन — Adhy no
(figures, words or both) Dn 265 (Dn₂ 266), D₁
267, T₁ G₄ M (M₂ inf lin) 255 (M₂ orig 257),
T₂ G₁ 252, G₂ 254 — Śloka no Dn₁ 23, Dn₂
22, Dn₃ 24, D₁ 21

252

1 Dc om the ref — °) Ś₁ K₂ सा रागरोपोपहतेन,
K₁ 2 सगगनेत्रेण, K₂ B₁ सा रागरोपोप, B₂-4 D₁ 2 सा
रोपरागोप, Dc D₂ 2 सा रागरोपाप, T G₁ 4 सरोपवाचो-
पहिनेन, G₂ M सा रोपवाचोपहतेन K₁ 2 G₁ फल्युना, D₂

चक्षुषा (for बल्युना) — °) Ś₁ K₃ B₁ D₂ M₂ नतो (D₂
तथो, M₂ ततो) श्वतभ्रुणा, D₂ G₂ 4 ततो (D₂ 'थो) श्वतभ्रुवा,
T₁ ततो नतभ्रु — °) Ś₁ K₁-3 D₂ 5 G₁ M₁ विस्फूर्ज्य,
B₁ G₄ विस्फार्य Ś₁ K B₁ D₂ 'राष्ट्रज, Dc D₁ 'राज, T₁
'राष्ट्रक

2 °) S₁ K₁-3 तीक्ष्णमुखान् Ś₁ K D₁-3 5 महोरगान्
(for महारथान्) — °) B₁-3 Dc₁ Dn D₄ 6 G₃ अभिब्रुवन्
(for अधिक्रिपन्) B₃ वि (for न) — °) K₄ नरेन्द्र*, T₂
G₁ 2 यमेन्द्र* (for महेन्द्र*) D₂ S (except G₂) स्वधर्मे
(for स्वकर्मसु) — °) D₁ T₂ स्थिरान् Dc समूहे
(for समूहे)

3 °) K₄ B_{4m} कचिद् K₃ अन्य, B₁ ईह्या; B_{1m}
हृष्ट, T₁ एव; G₁ M आर्य, G₂ 4 आर्या (for ईह्य) Ś₁
K Dc D₂ 2 (before corr) G₃ पापा; D₃ (after corr) 5
पार्था, T G₁ वाचा (for पाप) — °) Ś₁ D₁ 'मेथिना
— °) K₂ B₁ G₁ भवति, G₂ 4 भजति (for भपन्ति) Ś₁
K₁ 2 श्वाना, K₂ नैव, B₁ नैव, T G₁ 2 4 चैव, M चैव
(for हैव) B₂ T₂ श्वनरा, T₁ शुनका, G₁ 4 च नरा, G₂
सुनरा (for श्वनरा)

4 °) B₁ 3 Dn D₄ G₃ यस्त्वद्य, T G₁ 2 4 M यस्त्वं
हि — °) S₁ K₁ 2 पाणि G₂ प्रतिमरभेत

5 °) S₁ K D₁ 2 5 मात्स्य, S (except G₃) 'कायम्
(for 'कल्पम्) — °) K₁ अपत्यका; K₂ उत्पत्तिका; Dc
उपेत्य तां, S (except G₃) उपेत्य गां T G₁ 2 4 हैमवत
— °) K₁ 2 B₁ 4 D₂ अपमेवसे, K₄ D₁ अपकर्षसे (D₁ मि),
B₂ Dn₁ D₂ 4 6 G₃ अपसेधमि, M अवघावमे T₁ दडेन

यो जेतुमाशंससि धर्मराजम् ॥ ५

वाल्यात्प्रसुप्तस्य महाबलस्य

सिंहस्य पक्षमाणि मुखाल्लुनासि ।

पदा समाहत्य पलायमानः

क्रुद्धं यदा द्रक्ष्यसि भीमसेनम् ॥ ६

महाबलं घोरतरं प्रवृद्धं

जातं हरिं पर्वतकन्दरेषु ।

प्रसुप्तमुग्रं प्रपदेन हंसि

यः क्रुद्धमासेत्स्यसि जिष्णुमुग्रम् ॥ ७

कृष्णोरगौ तीक्ष्णविषौ द्विजिह्वौ

मत्तः पदाक्रामसि पुच्छदेशे ।

यः पाण्डवाभ्यां पुरुषोत्तमाभ्यां

जघन्यजाभ्यां प्रयुयुत्ससे त्वम् ॥ ८

यथा च वेणुः कदली नलो वा

फलन्त्यभावाय न भूतयेऽऽत्मनः ।

तथैव मां तैः परिरक्ष्यमाणा-

मादास्यसे कर्कटकीव गर्भम् ॥ ९

जयद्रथ उवाच ।

जानामि कृष्णे विदितं ममैत-

द्यथाविधास्ते नरदेवपुत्राः ।

न त्वेवमेतेन विभीषणेन

शक्या वयं त्रासयितुं त्वयाद्य ॥ १०

वयं पुनः सप्तदशेषु कृष्णे

कुलेषु सर्वेऽनवमेषु जाताः ।

पद्भ्यो गुणेभ्योऽभ्यधिका विहीना-

न्मन्यामहे द्रौपदि पाण्डुपुत्रान् ॥ ११

सा क्षिप्रमातिष्ठ गजं रथं वा

न वाक्यमात्रेण वयं हि शक्याः ।

आशंस वा त्वं कृपणं वदन्ती

सौवीरराजस्य पुनः प्रसादम् ॥ १२

द्रौपद्युवाच ।

महाबला किं त्विह दुर्बलेव

युद्धादवसेधसि त्व, T₂ G₁ २ ४ दङ्गीच दद्वेन हि धावामि (T₂ G₂ 'से) त्व — ^d) M₁ धर्मपुत्र

6 ^a) D₁ T₁ G₁ M₁ बलात् (for वात्यात्) B₁ ३ महाधनस्य — ^c) S₁ K₁ पलायमानः; T₁ पलायसे त्व

7 ^a) Ś₁ Dc₂ D₂ T₁ G₁ ४ घोरतरं Ś₁ K₁ २ च (for प्र) — ^b) T₁ G₁ ४ M 'कदरासु — ^d) S₁ K₁-३ आपत्स्यसि; K₄ D₂ आपश्यं; B Dc Dn D₂ ४-६ G₂ आयोत्स्यं; D₁ T₁ आशंस (for आसेत्स्यं) K₁ २ मूढ जिष्णु (for जिष्णुमुग्रम्)

8 ^a) T₂ G₁ ४ M₂ तीक्ष्णो (for कृष्णो) K₄ दीप्त विषौ, Dc Dn D₄-६ तीक्ष्णमुखौ, D₂ ३ दीप्तमुखौ, G₂ तीव्र भुजौ; G₄ तीव्रविषौ Ś₁ K₁ २ सुजिह्वौ, G₂ ४ भुजगमौ — ^b) T₁ सुग्रह, T₂ G₁ २ ४ M मत्तौ G₁ पुच्छमूले — ^c) K₄ D₁-४ यत् (for य)

9 ^a) D₂ (by corr) कदलीदले च, T₁ M कदलीदलो वा — ^b) Ś₁ K₁ ३ ४ Dc Dn₂ D₂-४ ६ G₂ फलत् Ś₁ K₁ २ B₄ D₂ (by corr) पुन (for ऽऽत्मन) T₁ G₁ २ ४ M पराभवायैव फल विभर्ति — ^d) Ś₁ K₁ ३ कर्णं (for गर्भम्)

10 ^b) S (except G₂) ययागता (T₁ विधा) द्रौपदि पाण्डुपुत्रा — ^c) T₁ विभर्षि तेन (for विभीषणेन) — ^d)

G₁ भवत्या (for त्वयाद्य)

11 K₃ om 11 D₂ transp 11 and 12 — ^c) Ś₁ त्विमे (for पुन) — ^c) B₁ [S]प्यधिका, Dc G₂ [S]भ्यधिकान्, D₂ T₂ G₂ M [S]भ्यधिक; T₁ G₁ ४ ह्यधिक K₁ ४ न हीनान्; B₁ [अ]वहीनान्, D₁ ३ निहीनान् (for विही) — ^d) B₁ सध्या (for मन्या)

12 Before 12, S₁ K₁ २ D₂ ३ ins चित्रमेत उ; K₂ कोटि — D₂ transp 11 and 12 — ^c) Ś₁ K Dc D₁ ३ ४ प हि त्वमातिष्ठ रथ गज वा — ^b) S (except T₂ G₂) स्म (for हि) — ^c) B₁ आशंस वाक्य, T₁ आशंसमे त्व, M₂ आशंसमे त्वा (for आशंस वा त्व) — S₁ om (hapl) 12^d-13^a — ^d) B₂-४ सौवीरराजस्य, M₂ सुवीरराजस्य K₂ पुर; D₂ हि न, D₂ कुरु (for पुन) G₂ प्रवादम्

13 Ś₁ om 13^a (cf v 1 12), M₂ om the ref — ^a) T₂ G₄ महाबला M त्विह T G₂ वा, G₁ ४ M वै (for [ह]व) — ^b) K₄ पचाल; B₃ ४ D₂ G₂ M₂ सुवीर, T G₁ २ ४ पांचाल (for सौवीर) K₄ T₁ G₁ २ ४ सुताहम्, Dc नताहम् (for मताहम्) Ś₁ K₁ २ अस्य; D₂ अद्य (for अस्मि) — ^c) K₃ ४ B D G₂ नाह, T₁ कथ, T₂ G₁ २ ४ साह (for याह) S₁ K₁ २ T G₁ २ ४ प्रमादादिह

मौवीरगजस्य मताहमस्मि ।
 याहं प्रमाथादिह संप्रतीता
 मौवीगराजं कृपणं वद्रेयम् ॥ १३
 यस्या हि कृष्णा पदवीं चरेता
 ममास्थितावेकरथे महायौ ।
 इन्द्रोऽपि ता नापहरेत्कथंचि-
 न्मनुष्यमात्रः कृपणः कुनोजन्यः ॥ १४
 यदा किरीटी परवीग्धानी
 निव्रत्रथस्थो द्विषतां मनासि ।
 मदन्तरे न्वद्भुजिनीं प्रवेष्टा
 कक्षं दहन्नयिरिवोष्णगेषु ॥ १५
 जनार्दनस्नानुगा वृष्णिवीरा
 महेश्वासाः केकयाश्चापि सर्वे ।
 एते हि सर्वे मम गजपुत्राः
 ग्रहष्टरूपाः पदवीं चरेयुः ॥ १६
 मौर्वीविसृष्टाः स्तनयिन्नुद्योपा

गाण्डीवमुक्तामन्व्रतिवेगवन्तः ।
 हस्तं समाहृत्य धनंजयस्य
 भीमाः शब्दं घोरतर नदन्ति ॥ १७
 गाण्डीवमुक्ताश्च महागरौधा-
 न्यतंगमंधानिव शीघ्रवेगात् ।
 मगह्वयोपः मनलत्रयोपो
 गाण्डीवधन्वा मुहुरुद्धमंध ।
 यदा शरानर्पयिता तवोगसि
 तदा मनस्ते किमिवाभविष्यत् ॥ १८
 गदाहन्तं भीममभिद्रवन्तं
 माद्रीपुत्रौ संपतन्तौ दिग्धश्च ।
 अमर्षजं क्रोधविषं वमन्तौ
 दृष्ट्वा चिरं तापमुपैष्यसेऽधम ॥ १९
 यथा चाहं नातिचरे कथंचि-
 त्पतीन्महार्हान्मनमापि जातु ।
 तेनाद्य मत्येन वशीकृतं त्वां

C 3 15659
 S 3 268 21
 P 3 259 21

K₃ & D₁₋₃ G₂ संप्रतीता, B₁ 'रूता, T G₃ 'दीगा — ^d
 M₂ सुवीर'

14 ^a) T₂ G₃ & यस्याश्च, G₁ यस्या च — ^b) K₄ T₁
 मनापिनार् S₁ K Dc₂ षकरथौ (K₄ 'थ) K₅ & D₁₋₃
 महायौ; B Dn D₄ & G₃ ममेतौ (for महायौ) — ^c)
 K₃ & B₁ & D₂ नोव (K₄ 'प) इरेन, T₂ नाभिभवेत

15 ^a) B₁ & Dc₁ Dn D₄ & T₁ G₃ M₁ वषा, T₂
 G₁ & मदा (for यदा) — ^c) S₁ मा नदयस्, K₁ मामा
 नरे, K₂ मामतरं, M₂ नदतरं (for मन्तरे) K₃ G₁ तद्, T₁
 नु, G₃ & वे (for त्वद्) S₁ K₂ & चचिनी D₃ प्रविष्ट',
 T₁ प्रवेष्ट — ^d) K₃ Dc₂ T₁ दहन्नयिर S₁ K Dc D₁₋₃ &
 इवोष्ण' Dc 'प्र'वेता, T₁ इवोष्णक्रेण, G₁ इवोष्णकेषु

16 ^a) K₄ D₁ T₁ जनार्दनस्यानुगा वृष्णिवीरा, B Dc
 Dn D₄ & G₃ जनार्दन या (D₃ G₃ नो) यद्भुजिनीवीरो, G₂ &
 'न्याद्भुजिनीवीरो (G₄ 'रा) — ^b) K₄ B₂ Dn₂ n₃ D₁ &
 G₃ केकया S (except T₁ G₃) चैर पच (for चापि मव)
 — ^c) S₁ K Dc D₁₋₃ & ममेता (for हि सर्वे)

17 ^a) T₁ M₂ 'प्रमृष्ट', G₁ & 'विसुक्ता, M₁ 'निसृष्टा
 M₂ 'घोरा (for 'घोया) — ^b) T₁ शनिवेगावत, T₂ G₁ & &
 M शनिवल्मुष्टा — ^d) Dc T G₁ & शरा (for शब्द)

K₃ योपतर, B₁ घोसरव, Dc योर्भय T₁ पतति (for
 नदन्ति)

18 After 1S^{ab}, N T₁ G₃ ms

1203^a यदा द्रष्टाम्यनुन वीर्यंशालिन
 नदा न्वदुद्धि प्रतिनिन्दितामि ।

[(L 1) S₁ K₁ & D₃ (by transp) द्रष्टा यत्, D₁
 यत् द्रष्टा, T₁ दृष्ट्वा यथा K₁ & T₁ हि (for [अ]दि) K₃ B₄
 Dc D₁₋₃ & [अ]नुनेन प्रयु (K₃ D₂ & & सु)क्तात्, T₁ [अ]नुन-
 वीर्यशालिन S₁ वं वृत्त, K₁ & वी- (K₃ 'व)शालि (for
 वीरशालिन) — (L 2) T₁ न्वदुद्धि (for न्वदुद्धि) K D₁₋₃ &
 T₁ पति (for प्रति)]

— ^c) S₁ K₁ & नतनुत्र — ^d) K₃ B D (except D₁₋₃ &
 G₃ मुहुरुद्धश्च, T₂ G₁ 'रन्वहश्च

19 ^b) Ś₁ K₁ & Dc मचरन्तौ T₂ G₁ & हि दृष्ट्वा,
 M च दृष्ट्वा (for दिग्धश्च) — M om 19^{cd} — ^c) T₁
 यदाजरथौ (for अमर्षज) T₁ G₄ वहतौ (for वमन्तौ)
 — ^d) K₅ Dc₂ D₂ मृदा, K₄ D₁ & पर; T₁ वृत् (for चिर)
 Dc₃ नादात् (for तापत्) K₃ Dc₁ D₁ & उपे (Dc₂ D₂ 'प)
 प्यमि, K₄ अवेक्ष्यमे, D₃ & T₁ उपेयमे K₅ Dc₁ D₁ & &
 T₁ न्वम (for ऽधम) Ś₁ K₁ दृष्ट्वा मृदा तापयमे नृपाधम,

द्रष्टामि पायैः परिकृष्यमाणम् ॥ २०
 न भंभ्रमं गन्तुमहं हि शक्ये
 त्वया नृशंसेन विहायमाणा ।
 समागताहं हि कुरुप्रतीरैः
 पुनर्वनं काम्यकृमागता च ॥ २१
 वैशंपायन उवाच ।
 सा ताननुप्रेक्ष्य विशालनेत्रा
 जिघृक्षमाणानरभर्त्सयन्ती ।
 प्रोवाच मा मा स्पृशतेति भीता
 धौम्यं प्रचुक्रोश पुणेहितं मा ॥ २२
 जग्राह तामुत्तरनखदेये
 जयद्रथस्तं ममाक्षिपत्त्वा ।
 तया ममाक्षिप्तनुः म पापः

पपात शार्मीर निरुणमूढः ॥ २३
 प्रगृह्यमाणा तु महाजनेन
 मूर्ध्विनिःश्रम्य च गजपुत्री ।
 मा ज्ञायमाणा रथमास्त्रोद्
 धौम्यस्य पादावगिराय कृष्णा ॥ २४
 धौम्य उवाच ।
 नेयं शक्या त्वया नेतुमपित्रित्य महाग्धान ।
 धर्म शत्रस्य पीगणमनेनास्य जयद्रथ ॥ २५
 क्षुद्रं कृत्वा फटं पापं प्राप्स्यसि नमर्षद्वयम् ।
 आसाद्य पाण्डुसानीगन्धर्गाजपुणेनमान ॥ २६
 वैशंपायन उवाच ।
 इत्युक्त्वा त्रिपमाणा तां गजपुत्रीं यशस्विनीम् ।
 अन्वगच्छन्तद्रा धौम्यः पदानिगणमध्वजः ॥ २७

इति श्रीमहाभागे अरण्यकपर्णेण त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ २५२ ॥

T₂ G₁ २ ४ इत्या समागतुपप्रेक्ष्य (G₂ 'भ्रिषीहय) विष
 For 20, 22*, 23 and 24 of passage 307* of
 the Virāṭa parvan (lines 1-7, 9-12)
 20 *) K₃ D₄ T₂ G₁ २ ४ यदा (for यथा) B₁ D₃ २
 वाह; G₂ चरन् (for चाह) K B₂ २ D₁ २ २ नाभिचरे
 De नाभिचरेत् B₁ २ T₂ कदाचित् — १) T₁ मेनास्य
 — २) T G₁ २ ४ द्रक्ष्यामि; M पश्यामि B₁ D₂ परिकृष्य
 माण, M₂ 'शुष्यमाय
 21 *) D₂ क्तुम् (for गन्तुम्) B₁ प्रसहो; B₂ हि
 शक्ये, De हि शक्या — १) B₂ ३ Dn D₁ २ G₂ [अ]न्ति
 (for च)
 22 B S (except G₂) om the ref — १) Ś₁ K
 D₂ २ (ong) २ अभिप्रेक्ष्य, T₁ G₁ M उपमे; T₂ G₂ ४
 ममुष्ये Ś₁ K₁ om विद्यात्, K₁ जिघृक्षमाणा M₂ विद्या
 लनेत्रा D₂ (by corr) य तामभिप्रेक्ष्य विद्यालनेत्रा — १)
 T₂ परि, G₂ भयि, G₃ अभि (for भय) K शौभीमज्जेन
 न भयं; K₄ Dn₂ जिघृक्षमाणा न च भयं; D₂ (by corr)
 'माणो न च भयंयती — १) Ś₁ K₁ २ ४ De D₂ २ २ उवाच
 (for प्रो) D₂ मा मा K₂ उवाच मा तस्पृशतीति मया;
 T G₁ २ ४ M पुरा ह्यय मा (T₁ नराधमो मां, T₂ पुरा ह्यधर्मा,
 G₁ पुरा ह्यधर्मा) स्पृशतीति मया — १) D₂ च; S (except
 G₂) वै (for मा)

23 *) S₁ उपम (I उपाय) — १) K₁ ४ D₂ D₁ न
 मया; T₂ G₁ ४ म मया (I - पया) — १) D₂ ममु
 शिष्यतनु G₁ पती (I - पान)
 24 *) '१ महाजने — १) २ २ २ २ २ विविधय
 D₂ T₁ मु (for च) — १) K₁ De D₂ विष्यत् २ T₂ G₁ २
 M मास्ये — १) D₂ मा पीय (I : पीयस्य) S₁ K₁
 [अ]भिलष, K₁ ४ D₁ २ [अ]भियेत्
 25 *) T₁ उवाच (I उवाच) G₁ २ [अ]शुभम्; M₂
 'लेतुम् (I लेतुम्) — १) D₂ अभिप्रेक्ष्य T₂ M₂ भाषित्यः
 G₁ २ ४ अवस्य — १) Ś₁ शक्यामेव, T₁ पत्रार्थे म, G₂ २
 धर्म क्षयस्य T G₁ पीयमान
 26 *) S K₂ दत्ते; K₁ दत् (I - दत्) B₁ D₁ वार
 S (except T₁ G₁) क्षुद्र मनु र्वापानम् — १) K₁ D₂
 Dn D₁ २ G₂ तान्; प्रत्ययि-... K₂ B D except
 D₁ D₁ G₂ न मया; T शक्याय

Colophon — M₁ २ २ २ २ Ś₁ K₁ २ D₁ G₁ २
 शरण्य — S₁ २ २ २ २ Ś₁ K₁ २ ४ B De Dn₁ २ २
 D₁ २ T₁ G₁ M₂ श्रीवहीमण्ये — १) २ २ २ २
 won a or both) Dr 275 (D₁ 277) D₁ 208, T₁
 G₁ M (M₂ inf. m) 233 (M₂ om 255) T₂ G₁
 253 G₂ 255 — Ś₁ २ २ २ २ Dn D₁ 28

२५३

वैशंपायन उवाच ।
 ततो दिग्गः संप्रविहृत्य पार्था
 मृगान्त्रगहान्महिषाश्च हत्वा ।
 धनुर्धरः श्रेष्ठतमाः पृथिव्या
 पृथक्चरन्तः सहिता बभूवुः ॥ १
 ततो मृगव्यालगणानुकीर्णं
 महावनं तद्विहगोपघुष्टम् ।
 भ्रातृश्च तानभ्यवदद्युधिष्ठिरः
 श्रुत्वा निगे व्याहरता मृगाणाम् ॥ २
 आदित्यदीप्ता दिग्गमभ्युपेत्य
 मृगद्विजाः ऋग्मिमे वदन्ति ।
 आयाममुग्रं प्रतिवेदयन्तो
 महाद्वं शत्रुभिर्मानमानम् ॥ ३
 क्षिप्रं निवर्तध्वमलं मृगैर्नो
 मनो हि मे द्यति दद्यते च ।

बुद्धिं ममान्छाद्य च मे समन्यु-
 रुद्ध्यते प्राणपतिः शरीरे ॥ ४
 सरः सुपर्णेन हृतोर्गं यथा
 गणं यथाराजक्रमात्तलक्ष्मि ।
 एवापद्यं मे प्रतिभाति काम्यकं
 शौण्डैर्यथा पीतरमश्च कुम्भः ॥ ५
 ते मेन्धर्वगत्यनिलौघवेर्ग-
 र्महाजर्वर्वाजिमिरुद्यमानाः ।
 युक्तैर्वृहद्भिः सुरैर्नृवीरा-
 स्तदाश्रमायाभिमुग्ना बभूवुः ॥ ६
 तेषां तु गोमायुरनल्पघोषो
 निवर्तता चाममुपेत्य पार्थम् ।
 प्रव्याहरत्तं प्रविसृश्य राजा
 प्रोवाच भीमं च धनंजयं च ॥ ७
 यथा वदत्येष विहीनयोनिः

253

1 * K₃ & D₁ ३ मरुगि (K₃ 'रु) च, T G₁ ३ & मप
 निवृत्त्य; M मरुगिच 'I₂ पादया (for- पार्था) — * B₁
 D₁ G₁ श्रेष्ठतमा — * K₃ D₁ मरु म (for- मरुगि)
 2 * K D₁ ३ & मना, T₁ मृगा, G₁ ३ & M 'नना'
 (for 'नना) — * I₁ D₂ T₂ G₁ मरुतन D₁ T₁ G₁
 'तुष्ट (for 'घुष्ट) — * Ś₁ K₁ ३ 'मरु, K₃ & G₁ M₃
 चन, D₁ ३ चरगो (for 'च गान्) De D₂ न्ययदद्, T₁ M₃
 अभ्यवदन् — * T₂ चरगो (for निगे)
 3 K₃ om ३ — * S₁ K₁ ३ आदीप्तदीप्ता, K₄ D₃
 आदित्यपुष्टा T₁ अभ्युपेता, 'I₁ अभ्युपेयुर् — * B Dn
 D₁ & T₂ मृगा (for मृग) — * M₃ यथा ममग्र (for
 आयाममुग्र) Ś₁ न्ययते, K₁ ३ B₂ वेदयति — * S₁
 मरुतन, B D / except D₁ ३ & 'घन, T G₁ ३ & मय.
 G₂ Cap 'न S₁ K₁ ३ मय, K₄ D₃ चार, B De Dn
 D₁ & G₃ वाश्य, D₁ आदमते, G₁ तप्य (for 'तप')
 4 * S₁ निवर्तय, K₁ मनो दि (for मृगैर्नो) — *
 K₁ मृगश्च (for मनो दि) Ś₁ K₄ D₃ न्ययति, K₃ ३ B₂-4

De D₁ ३ & T₂ G₁ ३ M₁ द्यते, B₁ T₁ द्यते, G₂ ग्लायते,
 G₄ ग्लायति (for द्यति) Ś₁ K₄ B₁ D₃ G₂ & द्यते, T₁
 द्यते (for द्यते) — * S₁ K₁ ३ & D₃ ममामाद्य, K₃
 मय (for चार) — * T₂ G₁ उद्द्यायते; G₂ & आधू-
 यो S₁ प्राणपति, B₁ मिम (for पति)
 5 * G₂ & हृतोर्गद (for हृतोर्ग यथा) — * T₁
 राज्य यथा राजममात्तदम (sic) T₂ G₁ ३ & M अ (M अ)
 राजरु राष्ट्रमिये शांत — * D₂ 'रम च कुट; S (except
 T₁ G₂) 'सुरध कुम्भ'
 6 * Ś₁ K T₂ न (for ते) B₂-4 Dn D₁ & G₃ अत्य
 निलोम्रैर्गद, De D₂ अत्यनिलौघवर्णद, T₂ G₁ ३ & अद्यनि
 लोद्ध (G₂ 'लाभ, G₄ 'न्येन्धर्ववेर्ग — * K₃ & D₃ S
 (except G₂) महाद्वैर् — * K₄ B₁ & D₃ महद्भि (for
 वृहद्भि) B₁ पुर्य, T₂ न्वरथे, G₁ ३ & मरथे
 7 * K₄ T₁ च (for तु) K₁ 'तजा (for 'घोषो)
 — * K₃ & T₁ निवर्तता — K₃ om (hapl) 7^c-8^b
 — * K₁ B₁ T₁ G₄ प्रव्याहरत, D₃ प्रव्याहरत्त B₂-4 De
 Dn D₁ ३ & T₂ G₂ ३ M 'तन (for त) A few MSS
 'मृग

C 1 156-4
 B 3 269 8
 K 3 270 8

C. 3 157-4
D. 3 269 8
E. 3 270 6

शालावृको वाममुपेत्य पार्श्वम् ।
 सुच्यक्तमस्मानवमन्य पापैः
 कृतोऽभिमर्दः कुरुभिः प्रसह्य ॥ ८
 इत्येव ते तद्वनमाविशन्तो
 महत्यरण्ये मृगयां चरित्वा ।
 बालामपश्यन्त तदा रुदन्तीं
 धात्रेयिकां प्रेष्यवधूं प्रियायाः ॥ ९
 तामिन्द्रसेनस्त्वरितोऽभिसृत्य
 रथादवपुत्य ततोऽभ्यधावत् ।
 प्रोवाच चैनां वचनं नरेन्द्र
 धात्रेयिकामार्ततरस्तदानीम् ॥ १०
 किं रोदिषि त्वं पतिता धरण्यां
 किं ते मुखं शुष्यति दीनवर्णम् ।
 कच्चिन्न पापैः सनुगंसकृद्धिः
 प्रमाथिता द्रौपदी राजपुत्री ।

अनिन्द्यरूपा सुविशालनेत्रा
 शरीरतुल्या कुरुपुंगवानाम् ॥ ११
 यद्येव देवी पृथिवीं प्रविष्टा
 दिवं प्रपन्नाप्यथ वा समुद्रम् ।
 तस्या गमिष्यन्ति पदं हि पार्था-
 स्तथा हि संतप्यति धर्मराजः ॥ १२
 को हीदृशानामरिमर्दनानां
 क्लेशक्षमाणामपराजितानाम् ।
 प्राणैः समाभिष्टतमां जिहीर्षे-
 दनुत्तमं रत्नमिव प्रमूढः ।
 न बुध्यते नाथवतीमिहाद्य
 वहिश्चरं हृदयं पाण्डवानाम् ॥ १३
 कस्याद्य कार्यं प्रतिभिद्य घोरा
 महीं प्रवेक्ष्यन्ति शिताः शराग्र्याः ।
 मा त्वं शुचस्तां प्रति भीरु विद्धि

8 Ks om 8^{ab} (cf 7 l 7) — ^a) Śī K1 ३ विहीन
 ऋनि, D₂ ३ T₂ G₁ ३ M निहीनयोनि — ^b) T₁ सुगा
 लको; T₂ G₁ ३ ४ M शालावृको B₂ ४ पापैः (for पापंम्)
 — ^c) T G₁ ३ ४ M₁ परिभूय; M₂ अभिभूय (for अवमन्य)
 — ^d) S₁ K₁ ३ D₁ ३ कृतो विमर्द; K₂ ४ Dc₂ D₂ ३ T₂
 G₁ ३ ४ M कृतोऽमर्द, T₁ कृतोवमान

9 ^a) S (except G₂) प्ल्याथ (for इत्येव) K₂ आवि
 द्रायो, T₁ आचरतो — ^b) G₂ दहत्यरण्ये — K₂ om
 (hapl) 9^d-10^c — ^d) K₂ ४ D₁ ३ G₁ M₂ प्रेष्य, G₂
 वीक्ष्य (for प्रेष्य) T₁ धात्रीं तदा प्राणममां प्रिया ता

10 Ks om 10^{abc} (cf 7 l 9) — ^a) K₁ G₁ 'तो विसृत्य,
 G₂ ४ 'तोपसृत्य — ^d) Dn₁ n₂ Cn अति, Cnp as in text

11 ^a) Śī K₂ धरिण्यां, K₁ ३ ४ D₁-३ धरिण्या — ^b)
 T₂ G₁ ३ ४ सन् (for ते) K₂ ४ D₂ (m as in text)
 दीनकट — After 11^{ab}, S ins

1204* गनेन्द्रण्य हि सुतेषु पाण्डो
 षधिपरैर्नापकृत वनेऽस्मिन् ।
 पर्याकुला मा तु ममीक्ष्य सूत
 मभ्यापतन्म द्रुतमिन्द्रसेनम् ।
 उरो प्रनी कष्टतर तदानी
 सुचं प्रसुप्तोऽहतेनि देवी ।

[(L 4) T₁ M₁ मगा (for अन्या) — (L 5) T₁

छिष्टतर — (L 6) T₁ M₁ प्रचक्रद (for प्रचुकोय)]
 — S (except G₂) om 11^{cd} — Before 11^{ef}, S ins
 इन्द्रमेन — ^e) K₂ B D (except D₁ ३ ६) अचिद्य (for
 अनिन्द्य) — After 11, D₁ ३ ins

1205* पतिव्रता सत्यमथा तथैव
 क मा नीता केन वा शम तथ्यम् ।,
 while S (except G₂) ins

1206* केनात्मनादाय वदापनीता
 छिद्र समात्माद्य नरेन्द्रपत्नी ।

[(L 1) T₁ हतो, G₂ विदो, M पथा (for वदा)
 — (L 2) T₂ रथ (for छिद्र) T₁ M₁ नरेन्द्रपुत्री]

12 ^a) S (except G₂) यदीह (for यद्येव) Dc Dn
 D₂ ३ T देवी D₁ यदाप्यमौ पृथिवीं सप्रविष्टा — ^b) T₁
 प्रपत्तो T₁ यदि वा, T₂ G₁ ४ M द्यथ वा — ^c) K₂ पथ,
 B₂ D₂ पदे (for पद) S (except G₂) पद गमिष्यति हि
 तस्य (T₁ M₁ तत्र) पार्थास् — ^d) B Dc₁ Dn D₂ ६ G₂
 यथा (for तथा) N (except Śī D₁) G₂ धर्मपुत्र

13 ^a) Śī माह (for हीह) B₁ नरपुगवाना (for
 अरिमर्द) — ^b) K₁ ३ B Dn D₂-६ 'क्षमानाम् — ^c)
 T₁ जिहीर्षुः — ^d) T₁ ह्व प्रमूढ, T₂ ह्व प्रसूमान् (sic),
 G₁ ३ ४ ह्व प्रसू, M ह्वासुमूर्षु

14 ^a) K₂ ४ D₁ ३ ६ T₂ G₁ ३ ४ प्रविभिद्य, T₁ प्रवि

यथाद्य कृष्णा पुनरेष्यतीति ।
निहत्य सर्वान्द्रिपतः समग्रा-
न्यार्थाः समेष्यन्त्यथ याज्ञसेन्या ॥ १४
अथात्रवीचारुमुखं प्रमृज्य
धात्रेयिका सारथिमिन्द्रसेनम् ।
जयद्रथेनापहृता प्रमथ्य
पञ्चेन्द्रकल्पान्परिभूय कृष्णा ॥ १५
तिष्ठन्ति वर्त्मनि नवान्यमूनि
वृक्षाश्च न म्लान्ति तथैव भगाः ।
आवर्तयध्वं ह्यनुयात शीघ्रं
नदूरयातैव हि राजपुत्री ॥ १६
मंनह्यध्वं सर्व एवेन्द्रकल्पा
महान्ति चारुणि च दंशनानि ।

गृहीत चापानि महाधनानि
शरांश्च शीघ्रं पदवीं ब्रजध्वम् ॥ १७
पुरा हि निर्भर्त्सनदण्डमोहिता
प्रमूढचित्ता वदनेन शुष्यता ।
ददाति कस्मैचिदनर्हते तनुं
वराज्यपूर्णांमिव भस्मनि सुचम् ॥ १८
पुरा तुपाग्नाविव ह्ययते हविः
पुरा श्मशाने स्रगिवावधिष्यते ।
पुरा च सोमोऽध्वरगोऽवलिह्यते
शुना यथा विप्रजने प्रमोहिते ।
महत्परण्ये मृगया चरित्वा
पुरा शृगालो नलिनीं विगाहते ॥ १९
मा वः प्रियायाः सुनसं सुलोचनं

C 3 15688
B 3 269 22
K 3 270 25

मनि, M₁ प्रतिपद्य, M₂ प्रतिविभ्य G₂ घोर, M₁ बाणा,
M₂ बाला (for बोरा) S₁ K₁ २ आच्छाद्य काम प्रविशिय
बोरा — ^b) G₁ नमि (for महीं) K₄ प्रविष्यति (sic)
M सुपुत्रा (for दाराद्या) — ^d) G₁ २ ४ यथा च (for
यथाद्य) — ^e) Dc D₂ द्विपनात् S₁ K₁ २ समेता, K₃ ४
Dc D₁₋₃ २ समेतान, B₁ T₁ मनग्रा, M समन्यान्

15 ^a) B₂ चाशुमुखी, T₂ G₁ २ ४ मा तु सुम्, G₂
माशुमुख K₃ Dn₂ विमृष्य, B₁ ३ विसृज्य, B₂ ४ Dc₁
Dn₁ n₃ D₄ विमृष्य, Dc₂ D₆ T₂ G₃ विमृष्य, D₁ प्रमृष्य
— Before 15^{cd}, G₁ २ ins धात्रेयिका, G₄ धात्री — ^c)
K₄ D₃ नोपहृता, D₁ नापहृता K₁ प्रमाथ्य, K₃ D₃ प्रपश्य
— ^d) K₄ D₃ G₁ कृष्णा, D₁ पार्थनि

16 ^a) Ś₁ K₁ तिष्ठन्ति वर्त्मनि K₁ B₂ वनानि, K₄ D₃
वहूनि, G₁ पद्मानि, G₂ चर्माणि (for नवानि) — ^b) S
(except G₂) दुर्मा (for वृक्षा) B₁ नश्यति, Dc D₂
लज्जति, T₁ नम्राश्च, T₂ G₁ ४ न ग्लाति D₁ म्लायति वृक्षाश्च
तथानिमग्ना — ^c) S₁ K Dc D₁₋₃ २ अनुयात, T₂ G₁ २ ४
ह्यनुयातु — ^d) S₁ अदूरं, T₂ G₁ २ ४ न दूरयातेव Dc
D₂ ह (for हि)

17 ^b) Dc D₁ दंशितानि, T₂ G₁ २ ४ दमितानि T₁
महानि चारुणि चतमितानि (sic), M₁ महाहंरूपाणि च दम
नानि — ^c) K₂ ३ B₃ Dc D₂ ३ गृहीत Ś₁ K₁ २
समाग्रनानि; B₁ शराश्च शीघ्रं, G₁ महायुधानि (for धनानि)
— ^d) Ś₁ प्रपद्य, K₁ प्रवृत्त, K₂ पतध्व, K₃ B₂₋₄ Dc Dn
D₂ ४-६ G₃ M चरध्व, D₁ प्रपद्य (for ब्रजध्वम्) B₁ बहीत

तूणौ पदवीं च लब्ध

In Ś₁, the portion from भस्मनि (in 18^d) up to
the end of this parvan is lost on missing fol, the
MS is almost entirely ignored in the sequel

18 ^a) K₄ दडताडिता — ^b) Dc₁ Dn D₄ ६ G₂
प्रमोहचित्ता, Dc₂ प्रमूढचेता T₂ G₁ २ ४ शुष्यति — ^d)
B₁ ३ ४ श्रुत, Dc T₁ G₁ ३ सुव (for लुचम्)

19 ^b) K₃ ४ D₂ ३ श्मशाने K₃ स्रगिवावधिष्यते, B₁
M₁ वोपदश्यते, Dc D₂ नोपधिष्यते, G₁ ४ वावयष्यते
— ^c) K₁ ३ पुरे च; T₁ पुरा हि S (except G₂) ध्वरजो
K D₁ ३ ६ T₂ G₂ ४ विलुप्य (K₄ प्यते), T₁ विलिह्य, G₁
विलिप्य, M₁ विलिह्यते — ^d) Dc D₂ ३ S (except G₂)
विमो (for प्रमो) — After 19^{cd}, T₁ ins

1207* पुरा हि पार्थाश्च हतौ च कापिलम्
प्रसिच्यते क्षीरधारा यतध्वम् ।

— ^c) D₂ ६ गताना (for चरित्वा) — ^f) K₁ S सुगालो
B₃ प्रगाहते — After 19, Dc₁ D₁₋₃ ins

1208* श्रुतिं च सम्यक्प्रकृति महाध्वरे
ब्राम्यो जनो यद्वदसौ न नाशयेत् ।;

while S (except G₂) ins

1209* पुरा हि मन्त्राहुतिपूजिताया
हुताग्निवेद्यां बलिभुङ्क् निलीयते ।

20 ^b) K₁ २ B₁ Dc D₁ ३ ६ प्रभास, K₃ प्रभ तद्,
K₄ D₃ प्रभास B₄ T₂ G₁ २ ४ M चद्रप्रभ वदन तपुरस्तात्
(B₁ न सुप्रमद्य) — K₁ om 20^{cd} — ^c) K₄ पश्चाच्छुम्,

C 3 15688
B 3 269 22
K 9 270 25

चन्द्रप्रभाच्छं वदनं प्रसन्नम् ।
स्पृश्याच्छुभं कश्चिदकृत्यकारी
श्वा वै पुरोडाशमिवोपयुङ्क्षीत् ।
एतानि वर्त्मान्यनुयात शीघ्रं
मा वः कालः क्षिप्रमिहात्यगाद्वै ॥ २०
युधिष्ठिर उवाच ।
भद्रे तूष्णीमास्व नियच्छ वाचं
मासत्सकाशे परुषाण्यवोचः ।
राजानो वा यदि वा राजपुत्रा
वलेन मत्ता वञ्चनां प्राप्नुवन्ति ॥ २१
वैशांपायन उवाच ।
एतावदुक्त्वा प्रययुर्हि शीघ्रं
तान्येव वर्त्मान्यनुवर्तमानाः ।
सुहृसुहृर्ग्यालवदुच्छ्रस्तन्तो
ज्यां विक्षिपन्तश्च महाधनुर्भ्यः ॥ २२
ततोऽपश्यन्तस्य सैन्यस्य रेणु-

मुद्गतं वै वाजिसुरप्रणुन्नम् ।
पदातीना मध्यगतं च धौम्यं
विक्रोशन्तं भीममभिद्रवेति ॥ २३
ते सान्त्वय धौम्यं परिदीनसत्त्वाः
सुरं भवानेत्विति गजपुत्राः ।
श्येना यथैवामिपसंप्रयुक्ता
जवेन तत्सैन्यमथाभ्यधावन् ॥ २४
तेषां महेन्द्रोपमविक्रमाणां
संरुधानां धर्यणाद्याजसेन्याः ।
क्रोधः प्रजज्वाल जयद्रथं च
दृष्ट्वा प्रियां तस्य रथे स्थितां च ॥ २५
प्रसुकुशुश्चाप्यथ सिन्धुराजं
वृकोदरश्चैव धनंजयश्च ।
यमौ च राजा च महाधनुर्धरा-
स्ततो दिशः संमुमुहुः परेषाम् ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५३ ॥

D₁ १ स्पृश्याच्छुभः T₁ G₁ १ ४ रागान्वित ; M रागासर
— ^d) K₁ इवोपयोक्ष्य ; K₂ D₂ T₂ १ पयोक्षीत्, K₄ D₁ १ पयु
ज्यात्, B Dc Dn D₂ १ ६ G₂ इवाध्वरस्य, D₃ इवोपयुज्यते,
G₃ १ पभोक्ष्येत् — ^e) T₁ G₁ १ वाक्यानि, M₂ वर्णानि (for
वर्त्मानि) T₂ G₂ १ ४ [अ]नुयात् (for 'यात्) T₂ G₂ १ ४
मा व (for शीघ्र) — ^f) T₂ G₂ १ ४ काल' प्रति (for मा
व काल') M दीर्व (for क्षिप्रम्) K₃ ४ इहातिगाद्वै, M₂
इहात्यगाद्वै — After 20, K₄ Dc₁ D₁-3 ins

1210* शीघ्रं प्रधावध्वमितो नरेन्द्रो

यावन्न दूरं व्रजतीति पाप' ।,

while S (except G₃) ins

1211* प्रत्याहरध्वं द्विपतां सकाशा

लक्ष्मीमिव स्वां दयितां नृसिंहा ।

21 T₁ G₁ om the 1st — ^a) K₁ १ तूष्णीमाशु; B₂ ४
Dn D₂ ६ G₂ प्रतिक्राम (for तूष्णीमास्व) T₁ भद्रे प्रतीप
विनयाच्च वाच — ^b) K₁ ४ M₁ वाच (for [अ]वोच')
— ^d) G₁ वलेन युक्ता G₁ १ ४ पचतामामु' (for वञ्चनां
प्राप्तु')

22 ^e) B₁ सुहृसुहृर्ग्यालवन विशातो — ^d) B₂ ४ Dc₁

Dn₂ D₂ T₁ G₂ ज्या (for ज्या) B₂ उक्षि' (for विक्षि')
T₁ महाधनुर्भूत

23 ^a) B₁ ततोपश्य रेणुमुद्गतं वै — ^b) L₁ T G₁ १ १
M₂ उद्भूयत, B₂ समुद्भूत; B₂ उद्भूत धं, B₂ निपीडित, M₁
आधूयत (for उद्भूत वै) K₃ १ सुरप्रपत्त — ^c) K₁ १ हि
(for च) T₂ G₂ १ ४ पदातिमध्ये विधरत च धौम्य — ^d)
K₂ B₁ D₁ १ १ T₂ M₂ अभ्याद्रवेति, K₄ अभिद्रवत, G₁
अभ्यद्रवत T₁ विक्रोशत भीम भीमाद्रवेति; T₂ G₂ १ ४ विक्रो
शत भीम पाथैत्यभीक्ष्ण

24 ^a) L₁ १ ४ B₂ (m as in text) D₁ १ धौम्य परि
दीनसत्त्व; T₂ G₂ १ ४ M त धौ(G₂ M₂ तद्वौ)भ्यमदीनसत्त्वा'
— ^b) G₂ ४ सुखी भवानेत्विति राज' — ^c) K₁ Dc₁ D₂
S (except G₂ M₂) १ सप्रसक्ता

25 ^c) T₂ G₂ १ ४ M₁ कोप (for क्रोध) K₃ ४ D₂
तु (for च) — ^d) T₁ स्थिता (for प्रियां) M₁ चास्य (for
तस्य) K₄ G₁ १ ४ M₂ रथस्थितां, T₁ रथे प्रियां

26 ^a) M [अ]भि (for [अ]पि) — ^c) B₂ T₂ G₂ १ ४
M धनुर्धरास्तदा (B₂ १ तो) — ^d) B₂ दिशो (for ततो)
G₂ सप्रमुहु' M₂ परेतार

२५४

वैजंपायन उवाच ।

ततो घोरतरः शब्दो वने समभवत्तदा ।
मीमसेनार्जुनां दृष्ट्वा क्षत्रियाणाममर्षिणाम् ॥ १
तेषां ध्वजाग्राण्यभिव्रीक्ष्य राजा
स्वयं दुरात्मा कुरुपुंगवानाम् ।
जयद्रथो याज्ञसेनीमुवाच
रथे स्थितां भानुमतीं हतौजाः ॥ २
आयान्तीमे पञ्च रथा महान्तो
मन्ये च कृष्णे पतयन्त्वैते ।
सा जानती ख्यापय नः सुकेशि
पर पर पाण्डवानां रथस्यम् ॥ ३
द्रौपद्युवाच ।
किं ते ज्ञातैर्मूढ महाधनुर्धरै-
रनायुष्यं कर्म कृत्वातिघोरम् ।

एते वीराः पतयो मे समेता
न वः शेषः कश्चिदिहास्ति युद्धे ॥ ४
आख्यातव्यं त्वेव सर्वं सुमूर्षो-
र्मया तुभ्यं पृष्टया धर्म एषः ।
न मे व्यथा विद्यते त्वद्भयं वा
संपश्यन्त्याः सानुजं धर्मराजम् ॥ ५
यस्य ध्वजाग्रे नदतो मृदङ्गा
नन्दोपनन्दौ मधुरौ युक्तरूपौ ।
एतं स्वधर्मार्थविनिश्चयजं
सदा जनाः कृत्यवन्तोऽनुयान्ति ॥ ६
य एष जाम्बूनदशुद्धगौरः
प्रचण्डघोणस्तनुगयताक्षः ।
एतं कुरुश्रेष्ठतमं वदन्ति
युधिष्ठिर धर्मसुतं पति मे ॥ ७

C ३ 15⁰¹
B ३ 270 7
P ३ 271 7

Colophon om in B₁ : — Major part in K₁ ; Dn₂ G₂ ४ आरण्य; G₁ श्रीमदारण्य — Sub part in K B₂ ४ Dc Dn₃ D₁₋₆ T₁ G₃ M₁ द्रौपदीप्रमाथ, Dn₁ द्रौपद्या प्रमाथ — Adhy name M पाण्डवानुगमन — Adhy no (figures, words or both) Dn₃ 267, Dn₃ 268, D₁ 269, T G₄ M (M₂ inf lin) 257 (M₂ orig 259), G₁ 254, G₂ 256 — Śloka no Dn₁ n₃ 28, Dn₃ 29, D₁ 30

254

1 ^a) K₂ अमपण, D₁ मनीषिणां, T₁ अमर्षिणौ, G₄ महर्षिणां
2 K₁ om 2^{ab} — ^a) K₂ D₂ ध्वजाग्राणि, G₁ ध्वजाग्राण T₁ राचन् — ^b) Dn₂ n₃ स्वयन् (for स्वय) M₂ कुरुपाण्डवानां — ^d) G₁ M स्थितो (for स्थितां) B₄ कालिमर्षो, G₄ ननुमती K₁ B M ह (B₁ त) तौजा, K₄ महौजा, T₁ विहस्य
3 ^a) K₁ आयान्ते T G₁ २ ४ ते (for [ह]ते) — ^b) K₂ नथेते, K₄ नवेति, S (except G₂) नयेमे — ^c) = var ३ 249 13^c K₁ सा जानता, T₂ मेमानिति, G₄ सजानती

— ^d) D₃ परस्वरा, T₁ परावर; G₁ २ ४ परपरा (for पर पर) D₃ T G₁ रथस्या, G₂ रथस्या, G₄ रथानौ
4 ^a) G₁ २ ४ M₁ ते (for ते) — ^b) K₁ अनायोध्य, B₂ अमानुष K₁ २ ४ Dc D₂ कृत्वा सुघोर (K₁ प) — ^c) M क्रुद्धा (for एते) Dc D₂ प्रिया (for वीरा) — ^d) T₁ ते (for व) K₃ ४ Dc D₁₋₃ G₄ शेष K₃ D₁ ३ T₁ किंचिद्
5 ^a) G₁ आख्याताया K₄ चैव, T₂ G₁ २ तव; G₄ नद्य (for स्वेव) K₁ ३ ४ Dc₂ D₂ ३ G₂ M₁ सुमूर्षो — ^b) T₂ G₁ २ ४ सर्वं (for तुभ्य) — ^c) K₃ ४ D₁ T₂ G₁ २ ४ transp विद्यते and स्वन्नय — ^d) K₄ मप्रेक्षत्या
6 ^a) T₁ ध्वजाग्रौ K₃ T G₂ ४ नदतो K₁ मृदङ्गैर्, K₄ Dc₂ D₁ २ मृदङ्गो — ^b) K₃ Dc D₁ २ मधुर युक्तरूपौ; K₄ B₂ र सुरूपौ, S (except G₂) र सुयुक्तौ — ^c) K₁ B₄ Dn₂ D₁ ३ एन, T₂ G₁ २ ४ एन (for एत) K₃ T₁ सु, M₁ म् (for म्) — ^d) K₁ Dc D₂ कृतवतो T₁ मदा जना मत्यवतो वदन्ति
7 ^a) D₁ G₁ २ ४ M₁ य (for य) — ^b) K₁ २ D₁ T₁ घोरं, K₂ B₁ D₃ घोषं (for घोण) — ^c) K₄ Dc₂ D₁₋₃ T G₂₋₄ एन — ^d) T₁ प्रिय (for पति)

अप्येष शत्रोः शरणागतस्य
 दद्यात्प्राणान्धर्मचारी नृवीरः ।
 परैर्ह्येनं मूढ जवेन भूतये
 त्वमात्मनः प्राञ्जलिन्यस्तशस्त्रः ॥ ८
 अधाप्येनं पश्यमि यं रथस्थं
 महाभुजं शालमित्र प्रवृद्धम् ।
 संदष्टोष्ठं भ्रुकुटीसंहतभ्रुवं
 वृकोदरो नाम पतिर्ममैपः ॥ ९
 आजानेया बलिनः साधु दान्ता
 महाबलाः शूरमुदावहन्ति ।
 एतस्य कर्माण्यतिमानुपाणि
 मीमेति शब्दोऽस्य गतः पृथिव्याम् ॥ १०
 नास्यापराद्धाः शेषमिहामुवन्ति
 नाप्यस्य वैर विस्मरते कदाचित् ।
 वैरस्यान्तं संविधायोपयाति

पश्चाच्छान्ति न च गच्छत्यतीव ॥ ११
 मृदुर्वदान्यो धृतिमान्यशस्त्री
 जितेन्द्रियो वृद्धसेवी नृवीरः ।
 भ्राता च शिष्यश्च युधिष्ठिरस्य
 धनंजयो नाम पतिर्ममैपः ॥ १२
 यो वै न कामान्न भयात्न लोभा-
 न्यजेद्धर्मं न नृशमं च कुर्यात् ।
 स एष वैश्वानरतुल्यतेजाः
 कुन्तीसुतः शत्रुमहः प्रमाथी ॥ १३
 यः सर्वधर्मार्थविनिश्चयज्ञो
 भयार्तानां भयहर्ता मनीषी ।
 यस्योत्तमं रूपमाहुः पृथिव्यां
 यं पाण्डवाः परिरक्षन्ति सर्वे ॥ १४
 प्राणैर्गरीयांसमनुव्रतं वै
 स एष वीरो नकुलः पतिर्मे ।

8 °) G₁ 4 शरण गतस्य — °) G₁ प्राण (for प्राणान्)
 — °) B₁ Dc₁ Dn₁ n₃ D₄ G₁ M₂ परैर्ह्येन, B₄ M₁ परैर्ह्येन,
 G₂ पुरोहित; G₄ परो ह्येत T₁ प्रेत्य ह्येन मूढ भजन्व तूर्ण
 — °) K₁ D₁ त्वमात्मना, B₄ दुरात्मन, T₁ महात्मान, G₄
 तवात्मान

9 °) K₁ M अधाप्येत K₃ पश्यमे S (except G₃)
 रथे स्थित (for रथस्थ) — °) K₁ महाबल K₁ S (except
 T₂ G₃) शाल (for शाल) K₃ प्रवृद्ध — °) N (except
 D₁) T G₂ संदष्टोष्ठ A few MSS भ्रुकुटी K₁ मनतभ्रूर,
 K₃ 4 D₁ T₂ संहतभ्रु, T₁ संहतभ्रुर, M₂ संहतभ्रुवो

10 M₂ om (hapl) 10-12 — °) K₁ आजानीया,
 K₂ आजानया; D₄ आजानेया Dc बलिनां; T₂ G₁ 2 4
 वाजिन — °) K T₁ M₁ महाबल, G₄ महाजवा K₁
 शूरमुदाहरति; T₁ तम वहति — °) T G₁ 2 4 M₁ तत
 (for गत)

11 M₂ om 11 (cf v 1 10) — °) D₆ T₂ G₂
 अपराधात् K₁ 2 शेषमिहामुवन्ति, B₁-3 D (except D₁ 5)
 G₂ मवामुवति — °) B Dn D₄ 4 नाय, Dc D₂ 3 6 G₂
 नाय च (for नाप्यस्य) T G₁ 2 4 विस्मरते — °) K₁ 2 4
 B₁ Dc D₂ 3 6 T G₁ 4 मनिधा — °) T G₁ 2 4 M₁
 तत्प्यतीह (for गच्छत्यतीव)

12 M₂ om 12 (cf v 1 10) — °) B Dn D₄ 6
 G₂ धनुर्वदान्यो (for मृदुर्वदान्यो) T G₁ 2 4 M₁ मति
 (for धृति) K Dc D₁ 2 4 मनन्वी (for यदन्वी) — °)
 Dc D₂ तथैव (for नृवीर) — °) K₁ श्रुता (for भ्राता)

13 °) K₂ 4 D₁ G₁ 2 4 M₁ नैव (for वै न) G₁ 2 4
 कोपात् (for कामा) K₃ B Dc D₂ T₁ कोपात्, G₁ 2 4
 कामात्; M₁ मोहात् (for लोभात्) T₂ कदापि कोपात् भिया
 न कामात् — °) T₁ धर्मं त्यजेत् (by transp) Dc D₁ 2
 G₄ नानुदास्य, Dn₂ n₃ D₂ 4 G₂ 3 न नृशम्य — °) B₂ 2
 M माद्रीसुत, D₁ T₁ कुनीसुत B₂ महदेव, Dc D₂ 2
 शत्रुमघ, M₁ शत्रुगण

14 After 14^{ab} S (except G₃) ins
 1212* चन्द्रुप्रिय शस्त्रभृता वरिष्ठो
 महाहवेप्यप्रतिवार्यवीर्य ।

15 °) D₁ प्राणैर्गरीयान्पाण्डवाना महारत्ना, T G₁ 2 4
 प्राणैर्गरीयान्ममनुव्रतश्च — After 15^a, D₁ ins

1213* शूर कृन्तो ददमौहदश्च ।
 महाहच यश्च रिपुप्रमाथी
 — °) K₄ स्वद्वेषी, B₁ मगयोधी K₃ B₂ Dc D₁ य स्वद्व
 हस्तो लघुचित्रयोधी — °) K₁ 2 B₁ Dc₂ D₁ T₁ G₁ 2 M
 मतो, K₄ मानी, B₂ T₂ G₄ मतो च (for महाश्च) K B

यः खड्गयोधी लघुचित्रहस्तो
 महांश्च धीमान्महदेवोऽद्वितीयः ॥ १५
 यस्याद्य कर्म द्रक्ष्यसे मूढमत्त्व
 गतक्रतोर्वा दैत्यसेनासु संख्ये ।
 शूः कृतात्नो मतिमान्मनीषी
 प्रियं करो धर्मसुतस्य राज्ञः ॥ १६
 य एष चन्द्रार्कममानतेजा
 जघन्यजः पाण्डवानां प्रियश्च ।
 बुद्ध्या समो यस्य नरो न विद्यते
 वक्ता तथा मत्सु त्रिनिश्चयज्ञः ॥ १७
 स एष शूरो नित्यममर्षणश्च
 धीमान्नाजः महदेवः पतिर्मे ।
 त्यजेत्प्राणान्प्रविशेद्व्यवाहं
 न त्वेवैष व्याहरेद्धर्मवाह्यम् ।
 सदा मनस्वी क्षत्रधर्मे निविष्टः

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २५४ ॥

कुन्त्याः प्राणैरिष्टतमो नृवीरः ॥ १८
 विशीर्यन्तीं नावमिवार्णवान्ते
 रत्नाभिपूर्णां मकरस्य पृष्ठे ।
 सेनां तवेमां हतसर्वयोधां
 विक्षोभितां द्रक्ष्यसि पाण्डुपुत्रैः ॥ १९
 इत्येते वै कथिताः पाण्डुपुत्रा
 यांस्त्वं मोहादवमन्य प्रवृत्तः ।
 यद्येतैस्त्वं मुच्यसेऽरिष्टदेहः
 पुनर्जन्म प्राप्स्यसे जीव एव ॥ २०
 वैशंपायन उवाच ।
 ततः पार्थाः पञ्च पञ्चेन्द्रकल्पा-
 स्त्यक्त्वा त्रस्तान्प्राञ्जलींस्तान्पदातीन् ।
 रथानीकं शरवर्षान्धकार
 चक्रुः क्रुद्धाः सर्वतः संनिगृह्य ॥ २१

C 3 15715
 B 3 270 21
 K 3 271 22

De D1 3 5 6 G3 ब्रह्मदेवो द्वि (K1 B1 'वाद् द्वि, K4 B3 De2
 'वद्वि) तीय

16 °) D2 M1 तस्याद्य, T3 G2 4 यस्मात्, G1 तस्मात्
 D1 द्रक्ष्यसि De D2 मूढभाष, G4 'मत्त्व — °) K4 om
 वा K1 3 दैत्यसैन्यस्य, T2 मन्यसे माधु, G1 अद्य सेनासु, M1
 दैत्यसैन्येषु K1 2 मध्ये, T1 G4 M मत्वे, G2 मत्वे — °)
 K Dc1 D1 2 5 धृतिमान् B D (except D1 2 5) G3
 मनस्वी (for मनीषी) — °) T2 धर्मगजस्य

17 °) K1 2 4 Dc1 य एष, S (except G3) हुताद्य
 18 °) G1 2 4 य एष — °) K4 न त्वेवैव, G1 न त्वेष
 च, M2 न त्वेवैव B1 धर्मवाक्य; B3 4 'गुण्य — °)
 G1 2 4 मनीषी (for मनस्वी) G2 मत्यधर्मे B2 3 Dn
 D2 4 6 G3 रतश्च (for निविष्ट)

19 °) K3 G2 विशीर्यन्ती, B2 न्यशीर्यन्ती, B3 विशीर्य
 तीर्, T1 चशीर्यन्तिर् (sic), G4 M3 विशीर्यन्ती K1 2 4
 T1 'णवातरे (T1 2) — °) K1-3 D1 T1 G1 2 M तथेमा
 — °) T1 पश्यसि (for द्रक्ष्य)

20 °) K1 3 4 Dc1 D1 2 T2 G1 2 4 इत्येव ते, T1
 इत्येवमेते, M इत्येते ते (for इत्येते वै) — °) T1 G1 4 M1
 अवमत्य — °) B2-4 Dn D2 4 6 G3 यद्येतेभ्यो (for
 'यस्व) K2 B2 4 T1 G1 मुच्यते K2 T2 [S] निष्ट — °)

K1-3 B1 3 D1 5 M2 प्राप्स्यसि K2 जीव एष; B1 मत्यमेव,
 T G1 M2 जीवित च, G2 4 जीवन च, M1 जीवमान

21 D2 G1 2 4 M2 om the ref — °) K3 द्विजा
 तीन् (for पदा) — °) D (except D1 3) यथानीक
 — °) D1 मनिरुद्धा, G1 2 4 ते निगृह्य

Colophon — Major parian K1 3 Dn2 G2 4
 आरण्य — Sub parian K1 3 4 B D G3 M द्रौपदी
 प्रमाथ — Adhy no (figures, words or both) Dn
 268 (Dn3 269), D1 270, T G4 M (M2 inf lin)
 258 (M2 orig 260), G1 255, G2 257 — Śloka
 no Dn1 n3 21, Dn3 D1 22

255

1 °) T2 G1 2 4 M स (G1 जा) तिष्ठन् (for 'ष्टत)
 — °) K1 3 4 De D1 2 5 द्रुत, G1 2 4 M2 तूर्णी (for
 तूर्ण) K2 द्रुवति परि, T2 तूर्णं न परि — °) K1 तस्मिन्
 (for इति) K1 स, B2 वै (for स) — °) K1 D2 सैनिकान्
 (for तान्पुत्रान्)

2 °) B2 4 Dn D2-6 G3 घोरतम — °) B1 समैन्यान्

२५५

वैशांपायन उवाच ।

संतिष्ठत प्रहरत तूर्णं विपरिधावत ।
 इति स्म सैन्धवो राजा चोदयामास तानृषान् ॥ १
 ततो घोरतरः शब्दो रणे समभवत्तदा ।
 भीमार्जुनयमान्दृष्ट्वा सैन्याना सयुधिष्ठिरान् ॥ २
 शिविसिन्धुत्रिगर्तानां विषादश्चाप्यजायत ।
 तान्दृष्ट्वा पुरुषव्याघ्रान्व्याघ्रानिव बलोत्कटान् ॥ ३
 हेमचित्रसमुत्सेधां सर्वशैक्यायसीं गदाम् ।
 प्रगृह्णाभ्यद्रवद्भीमः सैन्धवं कालचोदितम् ॥ ४
 तदन्तरमथावृत्य कोटिकाश्वोऽभ्यहारयत् ।
 महता रथवंशेन परिवार्यं वृकोदरम् ॥ ५
 शक्तितोमरनाराचैर्वीरवाहुप्रचोदितैः ।
 कीर्यमाणोऽपि बहुभिर्न स्म भीमोऽभ्यकम्पत ॥ ६

गजं तु सगजारोहं पदार्तींश्च चतुर्दश ।
 जघान गदया भीमः सैन्धवध्वजिनीमुखे ॥ ७
 पार्थः पञ्चशताञ्छूरान्पार्वतीयान्महारथान् ।
 परीप्समानः सौवीरं जघान ध्वजिनीमुखे ॥ ८
 राजा स्वयं सुवीराणां प्रवराणां प्रहारिणाम् ।
 निमेषमात्रेण शतं जघान समरे तदा ॥ ९
 दृष्ट्वा नकुलस्तत्र रथात्प्रस्कन्ध खड्गधृक् ।
 शिरांसि पादरक्षाणां वीजवत्प्रवपन्मुहुः ॥ १०
 सहदेवस्तु संयाय रथेन गजयोधिनः ।
 पातयामास नाराचैर्दुर्भेभ्य इव बर्हिणः ॥ ११
 ततस्त्रिगर्तः सधनुर्वतीर्य महारथात् ।
 गदया चतुरो वाहान्नाज्ञस्तस्य तदावधीत् ॥ १२
 तमभ्याशगतं राजा पदार्तिं कुन्तिनन्दनः ।

(for सैन्यानां)

3 °) B Dn Ds-6 Gs शिविसिन्धुत्रिगर्तानां — °) Ks B1 D1 चोपजायते; B2 S (except Gs) समजायत — °) K4 तान्दृष्ट्वा पुरुषाञ्छूरान् — °) Dn2 अतीव च (for व्याघ्रानिव) S (except Gs Ms) मद्यो (for बलो)

4 °) D1 हेमचित्रसमुत्सेधां, T1 हेमचित्रसमुत्सेधां; T2 G1 3 4 हेमचित्रसमुत्सेधां; M हेमचित्रसमुत्सेधां — °) K1 3 4 B1 3 Ds S (except Gs) 'सैक्या' — °) G1 प्राद्र (for [अ]भ्यद्र) — °) K D1 सैन्धव काममोहित

5 °) T G1 3 4 तदन्तर समासाद्य (T1 'विद्यय'); M तयोरे (M2 'तोरे')तरमासाद्य — °) K1 3 कोटिकाश्वो; Ks 4 B1 Dn1 D1 4-6 'काश्वो; B2 3 Dc D2 3 'काश्वो Ks व्यदाहरत्, T1 ह्यधारयत्; T2 G2 ह्यवा; G1 4 न्यवा', M [S]भ्यवा' — °) K4 महता शरवर्षेण

6 °) B2 यष्टि — °) K1 D1 स, K4 G1 च (for स्म) K1 3 D1 T2 G2 4 व्यकपत्; Dc D2 व्यकपयत्; T1 G1 M1 [S]प्यकपत्

7 °) K1 3 Dc2 D2 T1 G4 च (for तु) — °) K1 3 D1 पदार्तींश्च, Dc D2 पादातींश्च M1 सहस्रदा' (for चतुर्दश) — °) Ks T G1 3 4 वीर (for भीम) — °) Ds सैन्धवस्य महारणे

8 K1 3 om (hapl) 8 — °) K4 पचाशत्, B1 पच रथाञ्च, M पचदात् B2 T G1 3 4 वीरान् (for शूरान्) — °) D1 G4 परीप्समानान् K4 Dc D2 G1 4 सौवीराञ्च

9 °) K1 3 युधिष्ठिर', Ks 3 Dc D1 3 स्वय राजा (by transp) K1 3 स (for सु) — °) D1 प्रवीराणा B1 महीभुजां (for प्रहां) — °) Ds शतं, T2 तथा (for तदा) G1 जघानाजौ युधिष्ठिर'

10 °) T G1 3 4 M नकुलोपि (T2 G2 4 'य' तदा क्रुद्धो — °) K1 3 4 Dc D1 3 T1 G2 M खड्गधृक्; Ks 'वित्; Dn1 T2 'धृत् — °) B2 (m as in text) शतानि (for शिरांसि) — °) B1 T G2 M प्रावपन्, G1 प्रावपद् G1 भुवि (for सुहु)

11 °) K4 T2 G1 3 4 M सवार्य; B2 'जज्ञे; Dc D2 'प्राप्य, Dn2 T1 'घाय, D1 'प्राप्ते (for 'घाय) — °) K1 शत' (for गज')

12 °) Ks B3 D1 3 5 M सु (for स) — °) K1 3 4 D1 रथोत्तमात् (for महारथात्) — °) D2 वीरान् (for वाहान्) — °) K D1 3 सर्वान् (for तस्य) T1 राजस्त स्यावधीत्युन

13 °) K1 Ds अभ्याशे गत; K2 Ds अभ्यासे गत, Ks 4 B5 Dc D1 3 4 अभ्यास', G2 4 अयाभ्या — °) B1 4

अर्धचन्द्रेण बाणेन विव्याधोगसि धर्मराट् ॥ १३
 म भिन्नहृदयो वीरो वक्राच्छोणितमुद्रमन् ।
 पपाताभिमुखः पार्थं छिन्नमूल इव दुमः ॥ १४
 इन्द्रसेनद्वितीयस्तु रथात्प्रस्कन्द्य धर्मराट् ।
 हताश्वः महदेवस्य प्रतिपेदे महारथम् ॥ १५
 नकुलं त्वभिमंधाय क्षेमकरमहामुखाँ ।
 उभावुभयतस्तीक्ष्णैः शरवर्षैरवर्षताम् ॥ १६
 तौ शर्मभिवर्षन्तौ जीमूताविव वार्षिकौ ।
 एकैकेन विपाटेन जघ्ने माद्रवतीसुतः ॥ १७
 त्रिगर्तगजः सुरथस्तम्याथ रथधूर्गतः ।
 रथमाश्रेषयामास गजेन गजयानवित् ॥ १८
 नकुलस्त्वपमीन्तस्माद्रथाच्चर्मासिपाणिमान् ।

उद्भ्रान्तं स्थानमास्थाय तस्थौ गिरिरिवाचलः ॥ १९
 सुरथस्तं गजवरं वधाय नकुलस्य तु ।
 प्रेषयामास सक्रोधमभ्युच्छिन्नकरं ततः ॥ २०
 नकुलस्तस्य नागस्य समीपपरिवर्तिनः ।
 मन्त्रिषाणं भुजं मूले खड्गेन निरकृन्तत ॥ २१
 स विनद्य महानादं गजः कङ्कणभूषणः ।
 पतन्नवाङ्गिरा भूमौ हस्त्यारोहानपोथयत् ॥ २२
 स तत्कर्म महत्कृत्वा शूरो माद्रवतीसुतः ।
 भीमसेनरथं प्राप्य शर्म लेभे महारथः ॥ २३
 भीमस्त्वापततो राज्ञः कोटिकाश्वस्य संगरे ।
 हतस्य नुदतो वाहान्धुरेणापाहरच्छिरः ॥ २४
 न बुधोध हतं हतं म राजा वाहुशालिना ।

C 3 15740
 E 3 271 25
 F 3 272 25

De पदात्रि K₁ ३ ६ D₁ पाद् (for कुन्ति)
 14 K₁ om (hapl) 14^a-15^b — °) K₁ धीरो
 — °) Dn₁ n₂ D₁ ३ G₂ दृष्ट्वा — °) K₂ B₂ [अ]भि
 मुख K₁ नव्य (for पार्थं) T₁ पपात महमा भूमौ, T₂
 G₂ ३ 'निमुख प्राप्तम् — °) = ३ 15 9^d M₂ जीर्ण
 (for 'त्रिद')
 15 K₁ om 15^{ab} (cf v l 14) — °) T₁ अधान्य,
 T₂ हवाशान्
 16 °) K₂ B₂ D₂ ६ G₂ स्वभिमयाय (K₂ D₂ both
 marg ser m as in text) De₂ D₂ स्वभिमप्राप्य, T
 G₁ ३ ६ चापि मयायं, M स्वभिमयायं — °) T₂ G₂ 'सु
 मालवौ, G₁ ३ 'मद्रामलौ — °) K₁ ३ अत्राश्रित् (for
 अवर्षनाम्)
 17 °) B Dn D₂ ३ ६ G₂ नोर्मर्ग, De D₂ ३ नौ दगव्
 K₁ G₁ अभिरर्षना — °) K₂ पार्थिवौ (for वार्षिकौ) — °)
 D₁ पर्वक्रेन्दव बाणेन
 18 M₂ om (hapl) 15^a-23^b — °) K₁ ६ B₁ D₂
 T₁ G₁ गजधूर्गतं, T₂ गजयूथयं D₁ नपार्श्वगतधूर्गतं
 — °) G₂ आश्रेषं (for आश्रेषं) — °) T₂ 'न गजयूथवत्
 19 M₂ om 19 (cf v l 18) — °) K₁ D₁ तम
 भीम, M₁ स्वपवत् (for उपमीय) — °) T₂ G₁ ३ ६
 'खड्गच्छ (for 'पाणिमान्) — °) K B₁ De D₁ ३ S
 (except G₂) दृष्ट्वा, B₁ दृष्ट्वा — °) 1 179 14^d,
 181 4^d ३ 54 13^d Cf Hopkins, Great Epic,
 App A, No 91 (p 414)
 20 M₂ om 20 (cf v l 18) — °) K₁ ३ सुरथस्य

— °) T₁ रथाय (for वधाय) K₂ B₁ G₁ च (for तु)
 — °) D₁ M₁ मद्रवम् — °) K₁ ३ B₁ Dn D₁ ३ G₁
 भ्यु' (for अभ्यु') G₁ तदा, M₁ तथा
 21 M₂ om 21 (cf v l 18) — °) K₂ B₁ राजन्व
 (for नाग) — °) D₁ पर (for भुज) K₁ T₂ मूल, K₂
 मूलान् — °) B₂ निरूत तत्, T₁ विनिकृत्त
 22 M₂ om 22 (cf v l 18) — °) K₁ ३ किंकिणि',
 K₂ ६ B₂ कटक, B₂ ६ De Dn₁ D₁ ३ ६ M₁ ककट, T₁
 कनकं, T₂ G₁ ३ ६ घटात्रि (for कद्रव्य) — °) T₁ पपा
 ताय (for पतन्नवाक) K D₁ राजन् (for भूमौ) — °)
 T₂ दनमोहाद्, G₂ हन्त्रिगोपान्, G₃ हस्तमोहाद्, M₁ हस्त्या
 मोहम्
 23 M₂ om 23^{ab} (cf v l 18) — °) K₂-4 De
 D₁ ३ ६ म तद्रवत्वा महत्कर्म — °) B₂ परतप (for महा')
 24 °) K₁ ३ कोटिकाश्वस्य; K₂ B₁ Dn D₁ ३ ६ 'स्यस्य,
 B₂-4 De D₂ ३ 'स्यस्य, De G₂ 'रथेन B₁ De D₂ S
 (except G₂) मयुगे — °) K₁ B₂ Dc₂ M नुदतो, K₂ B₁
 T₁ G₁ ३ ६ तु ततो, B₂ नकुलो (for नुदतो) — °) K₁
 शरेण (for धुरेण) K₂ ६ B₁ Dn₂ n₃ D₂ G₁ [अ]पहरत्
 De D₂ धुरेणाहरच्छिर
 25 °) K₂ बुधोधहन, T₁ प्रबोधहत — °) De₂ G₂ ६
 M₂ वहुशालिना, T M₁ वा (T₁ च) वहुशालिन — °) K₁ ३ ६
 अश्व K₁ प्राद्रवत्, K₂ ६ चद्रवत्, D₁ [अ]भ्याद्रवत्, T₁
 हद्रवत्; T₂ G₂ प्राद्रवत्, G₁ ६ M₁ [अ]भ्याद्रवत्, M₂ स्याद्रवत्
 T₁ G₁ ३ M मन्वे — °) K₁ Dc₂ D₂ हस्तस्त (for ततस्त)
 G₁ ३ ६ हस्तसूत्रधाम्नत (G₁ 'धे स्थित)

C 3 15-40
B 3 271 25
K 3 272 25

तस्याश्वा व्यद्रवन्संख्ये हतस्रतास्ततस्ततः ॥ २५
विमुखं हतस्रतं तं भीमः प्रहरता वरः ।
जघान तलयुक्तेन प्रासेनाभ्येत्य पाण्डवः ॥ २६
द्वादशानां तु सर्वेषां सौवीराणां धनंजयः ।
चकर्त निशितैर्भल्लैर्धनूपि च शिरांसि च ॥ २७
शिबीनिक्ष्वाकुमुख्यांश्च त्रिगर्तान्सैन्धवानपि ।
जघानातिरथः संख्ये वाणगोचरमागतान् ॥ २८
सादिताः प्रत्यदृश्यन्त बहवः सव्यसाचिना ।
सपताकाश्च मातङ्गाः सध्वजाश्च महारथाः ॥ २९
प्रच्छाद्य पृथिवीं तस्थुः सर्वमायोधनं प्रति ।
शरीराण्यशिरस्कानि विदेहानि शिरांसि च ॥ ३०
श्वगृध्ररुद्रकाकोलभासगोमायुवायसाः ।
अतृप्यंस्तत्र वीराणां हतानां मासशोणितैः ॥ ३१

हतेषु तेषु वीरेषु सिन्धुराजो जयद्रथः ।
विमुच्य कृष्णा संत्रस्तः पलायनपरोऽभवत् ॥ ३२
स तस्मिन्संकुले सैन्ये द्रौपदीमवतार्य वै ।
प्राणप्रेप्सुरुपाधावडनं येन नराधमः ॥ ३३
द्रौपदीं धर्मराजस्तु दृष्ट्वा धौम्यपुरस्कृताम् ।
माद्रीपुत्रेण वीरेण रथमारोपयत्तदा ॥ ३४
ततस्तद्विद्रुतं सैन्यमपयाते जयद्रथे ।
आदिश्यादिश्य नाराचैराजघान वृकोदरः ॥ ३५
सव्यसाची तु तं दृष्ट्वा पलायन्तं जयद्रथम् ।
वारयामास निघ्नन्तं भीमं सैन्धवसैनिकान् ॥ ३६
अर्जुन उवाच ।
यस्यापचारात्प्राप्तोऽयमसान्केशो दुरासदः ।
तमस्मिन्समरोद्देशे न पश्यामि जयद्रथम् ॥ ३७

26 ^a) S (except G₃) विरथ (for 'मुख) — ^c)
K₁ 3 4 D₁ 'मुक्तेन (for 'युक्तेन) T₂ G₂ 4 निजघानाति
यत्नेन, G₁ निजघान रथस्थेन — ^d) T₁ [आ]वृत्य (for [अ]-
भ्येत्य) — After 26, T₁ ins

1214* तदा तु समप्रवृत्ते तु तुमुले योधसक्षये ।
अहारकः कुञ्जरश्च सजयो युत्कस्रथा ।
शशुजयः सुप्रसुद्धो शुभक्रुद्धमका अपि ।
शूरः पराकुः कुहको द्वादशैते महारथाः ।
सुमलाः सैन्धवाश्चैव त्रिगर्ताश्च महाबलाः । [5]
इक्ष्वाकुयोधा प्रमला रथिन सह यद् द्विपा ।
कोटीकृत्य च पार्थं तु शरवर्षैरवाकिरन् ।
अर्जुनस्तु ततः क्रुद्ध शरवर्षं निहत्य च ।

27 ^{ab}) K₄ वीराणां (for सर्वेषां), and सर्वेषा वा (for
सौवीराणा) — ^c) K₁ 1 4 D₁ व्राणैर्, G₁ 2 फलैर्

28 ^a) S (except G₃) 'वीरांश्च (for 'मुख्यांश्च) — ^c)
K₄ रथिन (for [अ]तिरथ) S (as usual) सखे

29 ^a) K₁ सागता, T₂ G₁ 2 सूदिता — ^b) K₁ 3 4
D₀ D₂ S (except G₃) बहुषा, D₁ चलिना (for बहव) —
T₁ om 29^d-30^e

31 ^{ab}) K₁ श्वगृध्रकक', K₂ श्वगृध्रकककोलकाकोलभास', K₄
श्वगृध्रकककाकोला भासागोमायु', B₁ श्वककगृध्रा पृथुला भास',
D₀ D₂ श्वगृध्रकककाकोलश्वेनगोमायु', D₅ श्वगृध्रककगोमायु
काकोलका' मयायमा', T M श्वककगृध्रकाकोल'; G₁ 3 4
श्वकाकगृध्रकाकोल(G₁ गाकोले)भास' — After 31, T₁

ins a passage given in App I (No 26)

32 ^a) B₂ 4 D_n D₄₋₅ G₂ M 'मना' (for 'परो')
— After 32, T₁ ins

1215* विद्राव्यमाने सैन्ये तु मकरैरण्वो यथा ।

33 ^a) K₄ आकुले (for सकुले) — ^b) B₁ अपहाय वै,
B₂ 3 D_n G₂ अवतार्य तां, D₅ T₂ G₁ 4 'र्थं च — ^d) K₂
ये च, D₅ (marg sec m) वीरो, G₂ 4 तत्र (for येन)
K₂ B₂ 3 D₀ D₅ (marg sec m) T₂ G₄ नराधिप'; G₂
जनाधिप' G₁ वनायैव नराधिप

34 ^b) M₂ कृन्वा (for दृष्ट्वा) B₂ 'पुर'सरा D₁ धौम्य-
दृष्टिपुरस्कृता — ^c) D₁ माद्रीसुतेन — ^d) T₂ G₁ 3 4
आरोहयत् B₁ 4 तत (for तदा) — After 34, D₁ ins
an addl colophon (adhy no 271)

35 ^a) K₂ B₂ त; D₁ G₁ 3 4 तु (for तद्) K₄
विहत — ^b) K₁ उपयाते — ^c) K₁ 2 नाराचान् — ^d)
K₁ 3 G₁ निचखान, K₂ B₂ T₂ निर्जघान, K₄ D₀ D₁ 3 T₁
G₂ 4 M₂ निजघान (for आजघान)

37 ^a) K₄ D₀ D₂ T₂ G₁ 4 M [अ]पराधात् — ^b)
K₁ अस्मत्, D₁-3 5 अस्या, G₁ अस्मात् (for अस्मान्) G₄
केशोस्साकं (for अस्मान्केशो) — ^c) K₁ स तस्मिन्; D₀
T₂ G₁ 4 एतस्मिन् (for तमस्मिन्) B₁ शरणोद्देशे — ^d)
G₄ पश्याम

38 ^a) D₁ 3 अन्वेप, S (except G₂ 3) अन्विच्छ
— ^b) K₄ नो, T₂ G₁ तैर् (for ते) — ^c) K₂ अमानुपम,

तमेवान्विष भद्रं ते किं ते योधैर्निपातितैः ।
अनामिपमिदं कर्म कथं वा मन्यते भवान् ॥ ३८

वैशंपायन उवाच ।

इत्युक्तो भीमसेनस्तु गुडाकेजेन धीमता ।
युधिष्ठिरमभिप्रेक्ष्य चाग्मी वचनमब्रवीत् ॥ ३९
हतप्रवीरा रिपवो भूयिष्टं विद्रुता दिग्गः ।
गृहीन्वा द्रौपदीं राजन्निवर्ततु भवानितः ॥ ४०
यमाभ्यां सह गजेन्द्र धौम्येन च महात्मना ।
प्राप्याश्रमपदं राजन्द्रौपदीं परिमान्त्वय ॥ ४१
न हि मे मोक्षयते जीवन्मूढः सैन्धवको नृपः ।
पातालतलसंस्थोऽपि यदि शक्रोऽस्य सारथिः ॥ ४२
युधिष्ठिर उवाच ।
न हन्तव्यो महाबाहो दुरात्मापि स सैन्धवः ।
दुःशलामभिसंस्मृत्य गान्धारीं च यशस्विनीम् ॥ ४३

वैशंपायन उवाच ।

तच्छ्रुत्वा द्रौपदी भीममुवाच व्याकुलेन्द्रिया ।
कुपिता ह्रीमती प्राज्ञा पती भीमार्जुनावुभौ ॥ ४४
कर्तव्यं चेत्प्रियं मह्यं वध्यः स पुरुषाघमः ।
सैन्धवापमदः पापो दुर्मतिः कुलपांमनः ॥ ४५
भार्याभिहर्ता निर्वैरो यश्च राज्यहरो रिपुः ।
याचमानोऽपि संग्रामे न स जीवितुमर्हति ॥ ४६
इत्युक्तौ तौ नगव्याघ्रौ ययतुर्यत्र सैन्धवः ।
राजा निववृते कृष्णामादाय सपुरोहितः ॥ ४७
स प्रविश्याश्रमपदं व्यपविद्वृषीघटम् ।
मार्कण्डेयादिभिर्विप्रैरनुकीर्णं ददर्श ह ॥ ४८
द्रौपदीमनुशोचद्भिर्ब्राह्मणैस्तैः समागतैः ।
समियाय महाप्राज्ञः सभार्यो भ्रातृमध्यगः ॥ ४९
ते स्म तं मुदिता दृष्ट्वा पुनरभ्यागतं नृपम् ।

C 3 16765
B 3 271 50
V 3 272 58

B₁ अनामृष्यम्, G₁ १ ४ अनार्याणाम् (for अनामिपम्) T₂
अनामक कर्म कथ — ^d) T₂ कर्तुं वै (for कथं वा)

39 ^b) D₂ भागत (for धीमता) — Dc D₂ om
39^{cd} — ^c) G₂ ४ अभिप्रेत्य — ^d) K₃ Dn₂ चास्ती, T₁
इद्

40 Before 40, M₁ ins भीम — ^a) T₁ बहवो (for
रिपवो) — ^b) T₂ G₁ १ ४ M भूयिष्टं वि (T₂ G₄ प्र) ब्रुव
वल् — ^c) T₁ प्रगृह्य (for गृहीन्वा) — ^d) K₄ Dc D₂
इति (for इत्)

41 ^b) G₁ १ ४ तु (for च) — ^d) B₃ ४ परिमात्स्वयन्

42 ^a) K₃ मे मोक्षये, Dc D₂ समोक्ष्य (D₂ क्ष)ते, D₆
मोक्षयति मे K₁ १ मूढो, K₃ वीर (for जीवन्) — ^b)
K₁ १ वीर (for मूढ) — T₂ om 42^{cd} — ^d) G₁ शक्रस्य
(for शक्रोऽस्य)

43 K₄ om 43^{ab} — ^b) D₂ T G₁ १ ४ चापि (for
[अ]पि स) — ^c) K₁ D₁ अपि सम्मृत्य, T₂ G₁ ४ अभि
(G₁ भीम)मप्रेक्ष्य

44 ^a) S (except G₃) मास्वी (for भीमम्) — ^c)
K₁₋₃ Dc D₂ १ चान्वा (for प्राज्ञा) K₄ D₁ कुपिताग्नी गत
प्राज्ञा (D₁ नगव्याघ्र), T₂ कुपिता स्त्री महाप्राज्ञा

45 Before 45, M₁ ins द्रौपदी — ^a) S (except
T₁ G₃ M₁) हि (for चेत्) — ^c) S (except G₃) पशद
— ^d) K₁ D₁ दुर्मुदि (for दुर्मति)

46 ^a) K₁ १ Dn₁ D₂ भार्या विहर्ता; K₃ र्या हि हर्ता,
B₁ १ पहर्ता, T₁ भिमता, T₂ G₃ ४ M वमता, G₁ र्या
हि मता B₁ य पापो, B₂ वै भीमो, B₃ ४ D (except
D₁ १) G₃ वैरी यो, G₁ निर्वैर्यो, M₂ निर्वैरो — ^d) K₄ B
D न मोक्षय कथचन (Dc च न)

47 Before 47, M₁ ins वैशं — ^b) B₁ पर्यंतप्यत
वैशव — ^c) T₁ निवर्तते

48 ^a) Dc₂ D₂ विवेदा (for प्रविश्या) — ^b) K₃ ४
Dc D₁ १ १ वृषी (K₄ वृषी)घट, B₁ ४ वृषीमठ, B₂ १
Dn₃ D₂ ६ G₃ विप्रविद्वृषी (Dn₃ G₃ सी)मठ, Dn₁ n₃
D₄ अपविद्वृषी (D₄ पी)मठ; T₁ G₂ ४ अपविद्वृषीकट,
T₂ अपविद्वृषीमठ, G₁ ह्यपविद्वृषीकट — ^d) Dc D₂ अनु-
कीर्ण, M₂ अचकीर्ण K₄ D₁ समतल, D₂ महस्त्रस (for
ददर्श ह)

49 ^b) K₁ १ समतल, B Dn D₂ ४ ६ T₁ G₃ M₂
समाहित, Dc D₂ हित — ^c) K₄ S (except T₂ G₃)
समेयाय K₁ महायाहु, K₄ प्राज्ञे — ^d) K₁ १ मृत्य
मध्यग, K₄ धर्मनदन, D₁ भ्रातृनदन

50 ^a) K₃ Dc D₂ T₁ G₄ त मुदित, K₄ प्रमुदिता, D₂
ता मुदिता K₁ मृत्यं मपदि त दृष्टा — ^b) K₄ B Dn D₃-६
G₃ प्रत्या (for अस्यां) — ^c) S (except T₂ G₃) च
(for तान्) — ^d) S (except T₂) om च T₂ [आ]गता
(for [आ]हता)

जित्वा तान्मिन्धुमौवीरान्द्रौपदीं चाहतां पुनः ॥ ५०
 म तैः परिवृतो राजा तत्रैवोपविवेश ह ।
 प्रविवेशाश्रमं कृष्णा यमाभ्यां सह भामिनी ॥ ५१
 भीमार्जुनावपि श्रुत्वा क्रोशमात्रगतं रिपुम् ।
 स्वयमश्वांस्तुदन्तौ तौ जवेनैवाभ्यधावताम् ॥ ५२
 इदमत्यद्भुतं चात्र चकार पुरुषोऽर्जुनः ।
 क्रोशमात्रगतानश्चान्सैन्धवस्य जघान यत् ॥ ५३
 स हि दिव्यास्त्रसंपन्नः कृच्छ्रकालेऽप्यमंभ्रमः ।
 अकरोद्दुष्करं कर्म शरैस्त्रानुमन्त्रितैः ॥ ५४
 ततोऽभ्यधावता वीराजुमौ भीमघनंजयौ ।
 हाताश्च सैन्धवं भीतमेकं व्याकुलचेतसम् ॥ ५५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २५५ ॥

सैन्धवस्तु हतान्दृष्ट्वा तथाश्चान्स्वान्सुदुःखितः ।
 दृष्ट्वा विक्रमकर्माणि कुर्वाणं च धनंजयम् ।
 पलायनकृतोत्साहः प्राद्रवद्येन वै वनम् ॥ ५६
 सैन्धवं त्वभिसंप्रेक्ष्य पराक्रान्तं पलायने ।
 अनुयाय महाबाहुः फल्गुनो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७
 अनेन वीर्येण कथं स्त्रियं प्रार्थयसे बलात् ।
 राजपुत्रं निवर्तस्व न ते युक्तं पलायनम् ।
 कथं चानुचरान्हित्वा शत्रुमध्ये पलायसे ॥ ५८
 इत्युच्यमानः पार्थेन सैन्धवो न न्यवर्तत ।
 तिष्ठ तिष्ठेति तं भीमः सहस्राभ्यद्रवद्बली ।
 मा वधीरिति पार्थस्तं दयावानभ्यभाषत ॥ ५९

51 ^b) B₁ २ ४ D₂ G₂ च (for [ए]व) — ^d) B D (except D₁ २) G₂ भाविनी

52 ^a) Dc D₂ अपि श्रुत्वा, D₁ अभिक्रुदौ, D₂ च सक्रुदौ K₁ B₂ Dn D₂ ४ ६ G₂ भीमयेनार्जुनौ चापि — ^b) K₂ ४ B₂ Dn D₂-६ G₂ ध्रुत्वा क्रोशगत रिपु, Dc₂ D₂ क्रोशमात्र रिपु गन — ^c) T₁ चोदयतौ (for तुदन्तौ तौ) — ^d) K₁ २ [अ]धाम्य^{*}, G₂ धाम्य^{*} (for [ए]वाम्य^{*})

53 ^b) B₁ Dc D₁ २ ६ G₁ २ ४ [अ]तिरथो, T₁ पुनर् (for पुरुषो) — After 53, T₁ ins 1216*

54 T₁ om 54^a-56^b — ^b) K₁ २ ४ G₁ २ कृच्छ्र (G₁ कष्ट)कालेऽप्यमंभ्रम^{*}, G₁ M *प्वमंभ्रमन् — ^d) Dc D₁ २ M₁ अस्त्राभिमन्त्रितै

55 T₁ om 55 (cf vl 54) — ^a) Dc D₂ दृष्ट्वा (for वीरौ) — ^d) T₂ अवेक्ष्याकुल

56 T₁ om 56^{ab} (cf vl 54) — ^b) K Dc₂ D₁ २ २ नान्मदश्चान, B₁ ४ T₂ G₁ M तत्राश्चान्स्वान् G₂ ४ तत्राश्चान्स्वरादुःखित — T₂ G₁ २ ४ M ins after 56^{ab} T₁ (which om 54^a-56^b) ins after 53

1216* रथायस्कन्ध पट्यां वै पलायनपरोऽभवत् ।

— ^c) K₁ २ ४ दृष्ट्वा विक्रम्य कर्माणि, K₂ B D (except D₁) अतिविक्रम (B₁ *मानुष)कर्माणि — ^f) B₂ सैन्धव (for वै वन) T₁ प्राद्रवन्त्ये वन तत^{*}, G₁ प्रायाद्येव (sic) वन प्रति

57 ^c) K₁ अनुजाय, Dc D₂ अन्वधावन्, S (except T₁ G₂) अनुयाया Dc D₂ महाप्राज्ञ — ^d) N (except K₁) T₂ G₂ फाल्गुनो

58 ^b) T₁ transp स्त्रिय and बलात् — ^c) K₁ वालु^{*},

B₂ २ Dn D₂ ४ ६ G₂ ह्यनु^{*}, M₂ स्वातु (for चानु) — ^f) G₁ २ ४ प्रधावसि (for परा^{*})

59 After 59^c, K₁ ins

1217*

अर्जुनेन च धीमता ।

सैन्धवोऽपि च पापात्मा

— ^b) K₁ यातीति (for सैन्धवो) B₁ ४ Dc D₂ नाम्य, T₁ न नि^{*} (for न न्य^{*}) — ^d) K₁ B₂ प्राद्रवद् (for [अ]भ्यद्र^{*}) — ^e) Dc मावधीद् B₁ S (except G₁) तु (for त) — ^f) K₁ B₁-३ Dc Dn D₂ ४ ६ G₂ २ प्रत्य^{*} (for अभ्य^{*})

Colophon — Major partan K₁ २ Dn₂ G₂ ४ आरण्य — Sub partan K₁ २ ४ B₁-३ D G₂ M द्रौपदी-प्रमाथ — Adhy name B₁ जयद्रथदर्शन, T₁ जयद्रथ-पलायन — Adhy no (figures words or both) Dn 269 (Dn₂ 270), D₁ 272, T G₁ M (M₂ inf ln) 259 (M₂ orig 261), G₁ 256, G₂ 258 — Śloka no Dn₁ ns 61, Dn₂ 60, D₁ 27

256

1 G₁ om the ref K₂ om 1^a-2^b — ^a) B₁ सप्राप्य, B₂ त प्रेक्ष्य — ^b) K₁ २ B₂ ३ D (except Dc₁ D₁ २) G₂ दुद्यतावुमौ — ^c) K₂ B₁-३ Dn D₂-६ G₂ प्राधावद् (for प्राडा) T₁ आवृणो (for अन्यत्रो) — After 1, T₁ ins

२५६

वैशंपायन उवाच ।

जयद्रथस्तु मंत्रेभ्य आतगवृधतायुधौ ।
 प्राद्रवचूर्णमव्यग्रो जीवितेषुः मुदुःखितः ॥ १
 तं भीमसेनो धावन्तमवतीर्य रथादली ।
 अभिद्रुत्य निजग्राह क्रेगपत्रेऽत्यमर्षणः ॥ २
 ममुद्यम्य च तं रोषान्निर्गिपपेय महीतले ।
 गले गृहीन्वा राजानं ताडयामास चैव ह ॥ ३
 पुनः मंजीवमानस्य तस्योत्पतितुमिच्छतः ।
 पदा मूर्ध्नि महाबाहुः प्राहरद्विलपियतः ॥ ४
 तस्य जालुं ददौ भीमो जघ्ने चैनमग्निना ।
 स मोहमगमद्राजा प्रहाग्वरपीडितः ॥ ५

विशेषं भीमसेनं तु वाग्यामास फल्गुनः ।
 दुःशलायाः कृते राजा यत्तदाहेति कौरव ॥ ६
 भीमसेन उवाच ।
 नायं पापसमाचारो मत्तो जीवितुमर्हति ।
 द्रौपद्यास्तदनर्हायाः परिक्लेष्टा नराधमः ॥ ७
 किं नु गन्धर्वं मया कर्तुं यद्राजा सततं घृणी ।
 त्वं च बालिशया बुद्ध्या मद्रैवास्मान्प्रधावसे ॥ ८
 एवमुक्त्वा सदास्तस्य पञ्च चक्रे वृकोदरः ।
 अर्धचन्द्रेण बाणेन किञ्चिदधुवतस्तदा ॥ ९
 विकल्पयित्वा राजानं ततः प्राह वृकोदरः ।
 जीवितुं चेच्छसे मूढ हेतुं मे गदतः शृणु ॥ १०

C 3 15786
 B 3 272 10
 P 3 273 11

1215^a यत्तनामि मवृते किरीट रत्नमास्वरम् ।
 आने विद्रव्य धावन्त मिलीयन्त वनान्तरम् ।
 भीमसेनस्तु व कश्चे लीयमान भयाकुलम् ।
 मागंमागोऽवतीर्याशु ग्याद्रवचिचूरितान् ।

2 K₃ T₁ om 2^{ab} (for K₃ cf v1 1) — ^c K₃
 जयद्रथ च जग्राह, D₂ अभिद्रुत्यामिजं, G₂ ५ अभिद्रुत त जं
 — ^d B₂₋₄ Dn D₂ ५ ६ G₂ ५ अं ह्यमर्षण

3 ^a B D (except D₁ ६) G₂ भीमो (for रोषान्)
 — ^c B Dn D₂ ५ ६ G₂ निरो (for गले) — D₆ om
 3^d-5^c — ^d K₁ त्राययामास; K₂₋₄ Dc₂ D₁ ५ T₁ त्रामं ;
 T₂ G₂ ५ M पातं, G₁ पोयं K₁ ५ ६ D₁ G₄ M₂ चैव हि,
 M₁ (sup lin) मूलं

4 D₆ om ५ (cf v1 3) — ^a T₂ G₂ पुन स जीव
 मामास — ^b T₂ G₁ २ मद्योपवितुं, G₂ मद्योप्याडितुं
 — ^d B₁ ५ प्राहन्द्

5 D₆ om 5^{abc} (cf v1 3) — ^a K Dc D₂ ५ ६
 G₂ ५ जालु, B₂₋₄ Dn₁ चान् T₁ नदा (for ददौ) — ^b
 K₂ जवान (for जघ्ने च) B₁ G₁ ५ ६ चैवम K₁ ५ जघ्ने
 चैनमग्निना — ^c G₂ ५ गजत्र — ^d K₄ ५ बलं, S
 (except G₂) परिं (for वरं)

6 ^a K₁ विजगति, K₂ विज्जोद, B₁ विगोपो, B₂₋₄ Dc
 D₂ ५ T G₁ ५ ६ मरोप — ^b K B₂ D₁ ५ स्मारं (for
 चारं) M (except K₁) G₂ फाल्गुन — ^d K₃ ५ D₁ ६ S
 (except G₂) चाम् (for नदा) B₂ [ट]वाच (for [आ]दिदि)

T₁ म (for [ट]ति) K₁ ५ B₂₋₄ G₁ ५ ६ M कौरव, T₁
 वर्मराट

Many of the following stanzas (up to 24)
 recur almost *verbatim* in an interpolated passage of
 the Virātaparvan (cf App I, No 32 of that parvan)

7 K₃ ५ B₂ ५ Dn₂ n₂ D₁ ६ G₂ भीम टं; T G₁ ५ ६
 M भीम — ^b T₂ मर्वो, G₁ मुक्तो (for मत्तो) T₁
 मवितुं (for जीवितुं) — ^c B Dn D₂ ५ ६ G₂ कृष्णायास्
 (for द्रौपद्यास्) K₄ M₂ तत्र (M₂ ५ न) नार्हाया, Dc D₂
 यस्वतर्हाया

8 ^b T₁ म (for यद्) — ^c G₁ ५ ६ तु (for च)
 — ^d K Dc D₁ ५ ६ सतत स्म, S (except G₂) यततो
 स्मान् K D₁ ६ T₁ प्रमायमे

9 Before 9, K D₁ ५ ins वैशं डं (resp वैशं)
 — ^a K₁ ५ D₆ मदा D₆ चक्रे (for तस्य) — ^b D₆
 तस्य पच वृको — ^d D₁ न धुवतं, G₁ उद्रवतं (for
 अधुं) T₁ मुद्रयित्वा निगन्त्या

10 ^a K₁ ५ विकल्पयुद्ध्या; B Dn D₂-६ G₂ विकल्पं,
 M निरुपं — ^b K₄ खाह (for प्राह) — After 10^{ab},
 T₁ ins a corrupt variant of 18^{ab}

1219* त तथा न विचेष्टन्तमदुभ्याप वृकोदर ।
 — ^c K₁ T₁ G₄ M₁ जीवित, K₃ जीवित्व — ^d K₃
 क्षेत्तत्र (for हेतु) D₆ वदन

11 ^a B₂ तथा (for न्वया) — ^b T₁ मस्तु चैव (for

दासोऽस्मीति त्वया वाच्यं संगत्सु च सभासु च ।
 एवं ते जीवितं दद्यामेप युद्धजितो विधिः ॥ ११
 एवमस्तिवति तं राजा कृच्छ्रप्राणो जयद्रथः ।
 प्रोवाच पुरुषव्याघ्रं भीममाहवगोभिनम् ॥ १२
 तत एनं विचेष्टन्तं वद्धा पार्थो वृकोदरः ।
 रथमारोपयामास विसंज्ञं पांसुगुण्डितम् ॥ १३
 ततस्तं रथमास्थाय भीमः पार्थानुगस्तदा ।
 अभ्येत्याश्रममध्यस्थमभ्यगच्छद्युधिष्ठिरम् ॥ १४
 दर्शयामाम भीमस्तु तदवस्थं जयद्रथम् ।
 तं राजा प्राहसदृष्ट्वा मुच्यतामिति चात्रवीत् ॥ १५
 राजानं चात्रवीद्भीमो द्रौपद्यै कथयेति वै ।
 दासभावं गतो ह्येप पाण्डूनां पापचेतनः ॥ १६
 तमुवाच ततो ज्येष्ठो भ्राता सप्रणयं वचः ।
 मुञ्चैनमधमाचार प्रमाणं यदि ते वयम् ॥ १७

द्रौपदी चात्रवीद्भीममभिप्रेक्ष्य युधिष्ठिरम् ।
 दामोऽयं मुच्यतां राजस्त्वया पञ्चसटः कृतः ॥ १८
 स मुक्तोऽभ्येत्य राजानमभिवाद्य युधिष्ठिरम् ।
 ववन्दे विह्वलो राजा ताश्च सर्वान्मुनीस्तदा ॥ १९
 तमुवाच घृणी राजा धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ।
 तथा जयद्रथं दृष्ट्वा गृहीतं स्वयमाचिना ॥ २०
 अदासो गच्छ मुक्तोऽसि मैवं कार्पीः पुनः क्वचित् ।
 स्त्रीकामुक धिगस्तु त्वां क्षुद्रः क्षुद्रसहायवान् ।
 एवंविधं हि कः कुर्याच्चदन्यः पुरुषाधमः ॥ २१
 गतसत्त्वमिव ज्ञात्वा कर्तारमशुभस्य तम् ।
 संप्रेक्ष्य भरतश्रेष्ठः कृपां चक्रे नराधिपः ॥ २२
 धर्मे ते वर्धतां बुद्धिर्मा चाधर्मे मनः कृथाः ।
 साश्वः सरथपादातः स्वस्ति गच्छ जयद्रथ ॥ २३
 एवमुक्तस्तु सत्रीडं तूष्णीं किञ्चिदवाञ्छुः ।

मसत्सु च) — °) G₂ ४ चेज् (for ते) — °) K₁ २ ते
 युज्यते, K₄ D₂ ६ M₂ युद्धजिते

12 °) K₂ B₁ ३ ४ Dn D₂ ४ ६ G₂ कृष्यमाणो, K₄
 कृच्छ्रप्राप्तो K₁ जितेंद्रिय (for जय) — °) K₂ Dn₂
 शोभन, K₃ B₃ D₂ शोभित G₁ दामोह वो वृकोदर

13 K₁ om 13 — °) B₂ Dc D₂ पार्श्व (for पार्थो)
 — °) K (K₁ om) Dc D₂ पाण्डुगुण्डित; S (except G₂)
 पांसुगुण्डित

14 °) K₂ Dc D₂ ६ T₂ तथा — °) G₂ ४ अद्यम्
 (for अभ्येत्य)

15 °) G₂-4 M₂ वीभन्सुस् — °) B₂ (m as in text)
 युधिष्ठिर (for जय) — °) K₂ B₄ प्राह स दृष्ट्वा, D₂ G₂
 प्राह सदृष्ट्वा, D₂ T G₂ प्रहयन्दृष्ट्वा M₂ त दृष्ट्वा प्राहमद्राजा

16 °) K B₁ ३ (orig) Dc D₁ ३ ६ T₁ द्रौपदी (B₁ ३
 र्दी) कथयत्विति, B₂ ३m ४ Dn D₄ ६ G₂ द्रौपद्या कथयता
 मिति — °) K₂ ३ D₁ चेतम

17 °) B₁ युधा श्रेष्ठो; Dc ततो हृष्टो — °) T₂ राजा
 (for भ्राता) D₂ M₁ स, T₁ [अ]मौ (for स) — °) B
 D (except D₁ ३) G₂ सुचेमम् — °) B D (except
 D₁ ३) G₂ प्रमाणा

18 °) K Dc D₁ ३ ६ अभिगम्य; B₂ वीक्ष्य — °)
 T₁ वि (for स्य) K₃ ४ Dn₂ n₃ राजन्, T₁ पाप (for
 राज) — °) G₂ पंचदितर; G₄ दिग्व G₁ स्वया पच-

मदा कृता — After 18, T₁ ins

1220* एवमुक्तं स भीमस्तु भ्रात्रा चैव च कृष्णया ।
 सुमोच त महापाप जयद्रथमचेतनम् ।,
 while G₁ ins

1221* स [मु]चैवमुक्तस्तु भीमस्त वन्वनात्तदा ।

19 °) T₂ एवमुक्तो हि राजानम् — °) B₂ ३ Dn
 D₂ ४ ६ T₂ G₂ राजन् (for राजा) — °) B Dn D₄ ६ G₂
 दृष्ट्वा, T G₁ M सिद्धान, G₂ ४ दृष्ट्वा (for सर्वान्) Dc
 D₂ ६ तथा (for तत्रा)

21 °) T₂ G₂ ४ अभीतो, G₁ अभिनो (for अदामो)
 — °) D₁ त्विति (for क्वचित्) — °) B D₂ स्त्रीकाम च,
 Dn D₂ ६ G₂ काम वा, T₁ कामुका, M₁ कामुक K₁ ३ स्वा
 (for त्वा) — °) K B₃ D₁ ३ ६ T₁ M₁ क्षुद्रकर्म, Dc
 Dn₂ D₂ क्षुद्र क्षुद्र; Dn₂ D₄ ६ M₂ क्षुद्र क्षुद्र; T₂ G₁ २ ४
 क्षुद्रक्षत्र — °) B₁ एव विहिंसक कुर्यात् — °) Dn₂ D₂
 G₂-4 पुरुषाधम — After 21, T₂ G₁ २ ४ M₁ ins

1222* कर्म धर्मविरुद्ध वै लोकदृष्ट च दुर्मते ।

22 °) B₁ इति, Dc₂ D₂ इद, T₁ अपि (for इव)
 — °) T₁ संप्रेष्य Dc D₂ ४ M₁ भरतश्रेष्ठ — °) K₄ D₄
 G₄ नराधिप, B₄ युधिष्ठिर

23 °) K B₁ Dc D₁ २ ६ G₁ M₂ वर्तना, M₁ रमत
 — °) K₁ ३ मति (for मन) — °) B₂ नेस्तु (for गच्छ)

24 °) G₂ M स (for तु) K₁ ३ ४ B₁ २ ४ Dc₂

जगाम राजा दुःखातो गङ्गाद्वाराय भारत ॥ २४
स देवं शरणं गत्वा विरूपाक्षमुमापतिम् ।
तपश्चचार विपुलं तस्य प्रीतो वृषध्वजः ॥ २५
बलिं स्वयं प्रत्यगृह्णात्प्रीयमाणस्त्रिलोचनः ।
वरं चास्मै ददौ देवः स च जग्राह तच्छृणु ॥ २६
समस्तान्सरथान्पञ्च जयेयं युधि पाण्डवान् ।
इति राजात्रवीदेवं नेति देवस्तमत्रवीत् ॥ २७

अजय्यांश्चाप्यवध्यांश्च वारयिष्यसि तान्युधि ।
ऋतेऽर्जुनं महाबाहुं देवैरपि दुरासदम् ॥ २८
यमाहुरजितं देवं शङ्खचक्रगदाधरम् ।
प्रधानः सोऽस्त्रविदुषां तेन कृष्णेन रक्ष्यते ॥ २९
एवमुक्तस्तु नृपतिः स्वमेव भवनं ययौ ।
पाण्डवाश्च वने तस्मिन्त्यवसन्काम्यके तदा ॥ ३०

C 3 15858
B 3 272 81
K 3 273 63

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पट्टपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५६ ॥

D₁ : T₁ G₁ : 4 सघ्नीडस, M तु धीळात् — ^b) B₃ T₁
G₂ M अधोमुख — ^c) K₄ B Dn D₁ : 4 6 G₃ राजन्
(for राजा)

25 ^a) K₄ कृत्वा (for गत्वा) — After 25^{ab}, T₁
ins

1223* निराहारो जितक्रोधं पादाङ्गुष्ठाम्रविष्टित ।

— ^d) B₄ (m as in text) [S]भवद्भव, T₂ G₁ : 4 [S]भ
वत्तदा (for वृषं)

26 ^a) D₁ पूजां (for बलिं) — ^c) K Dc D₁ : 3 प्रीत
(for देव) K₄ वर चास्याददधीत — ^d) K₂ B D
(except Dc₂ D₁ : 3) T₁ G₃ transp च and जग्राह D₁
S (except T₁ G₂) तं (for तत्)

27 Before 27, B₃ : 4 Dn₂ D₃ : 4 G₃ ins जयद्रथ उ
— ^d) T₂ G₁ : 4 ततो (for तम्)

28 Before 28, K₂ G₁ : 4 M ins देव ; B₁ : 4 Dc
महेश्वर उ ; B₂ शिव उ , D₃ : 6 देवदेव उ — ^b) K₁ धारं
(for वारं) Dc D₃ शृणु (for युधि) — After 28^d,
B D (except D₁) G₃ ins

1224* नर नाम सुरेश्वरम् ।

वदर्यां तप्ततपस्य नारायणमहायकम् ।

अजित सर्वलोकानां

[(L 1) D₃ देवैरपि सुदु मह — (L 2) B₁ महायवान्]
— ^d) K M दुरुत्सह (for दुरामदम्) — After 28^d, B D
(except D₁) G₃ ins a passage given in App I (No
27) On the other hand, K₁ : 4 ins after 28^d

1225* मम पाशुपतास्त्रेण गुप्त सर्वत्र सर्वदा ।

29 ^a) K₂ B Dn D₂-5 T G₃ M कृत्वा (for देव)
— After 29^{ab}, B D (except D₁) G₃ ins

1226* धीवत्सधाग्निं देव पीतकौशियवाममम् ।

— ^c) K₄ B D G₃ M₁ प्रधान श (K₄ Dn₂ D₃ न श,
B₁ : 4 न श, M₁ न सो)स्त्रविदुषा — ^d) B₂ तेन कृष्णेति

कीर्त्यते, T₂ तेन द्रक्ष्यसि रक्षित — After 29, B D (except
D₁) G₃ ins

1227* सहायं पुण्डरीकाक्षं श्रीमानतुलविक्रम ।

समानस्वन्दने पार्थमास्थाय परवीरहा ।

न शक्यते तेन जेतु त्रिदशैरपि दुःसह ।

क पुनर्मानुषो भावो रणे पार्थं विजेष्यति ।

तमेकं वर्जयित्वा तु सर्वं यौधिष्ठिरं बलम् । [5]

चतुरं पाण्डवाभ्राजन्दिनेकं जेष्यसे रिपून् ।

वैशंपायन उवाच ।

इत्येवमुक्त्वा नृपतिं सर्वपापहरो हर ।

उमापतिं पशुपतिर्यज्ञहा त्रिपुरार्दन ।

वामनैर्विकटं कुञ्जैरुग्रश्रवणदर्शनैः ।

वृत्त पारिपदैर्घो रेर्नानाग्रहणोच्चैः । [10]

श्वम्भको राजशार्दूल भगनेभ्रनिपातन ।

उमामहायो भगवांस्त्रैवान्तरधीयत ।

[(L 3) B₁ म जेतु वै (for तेन जेतु) — (L 4) B₁

क पुमान्, B₂ किं पुनर्; Dc D₃ क एष (for क पुनर्)

— (L 5) B₁ त्वया, Dc D₃ त्व वै (for सर्व) — (L 7)

Dc D₃ इत्युक्त्वा नृपतिं राजन् (for the prior half)

— (L 8) Dc D₃ त्रिपुरार्दन (for 'ार्दन) — (L 9)

Dc D₃ विकटै, D₃ वटकै (for विकट) Dc D₃ उग्रश्रवणं

(for उग्रश्रवणं) — (L 10) Dc D₃ परिपदैर् (for पारि)

— On the other hand, T₁ ins after 29

1228* तस्मात्तव पार्थरहितान्पाण्डवान्वारयिष्यसि ।

एकश पुरुषस्याग्र मया दत्तं वरं तव ।

30 ^a) B D (except D₁) G₃ जयद्रथोपि मदात्मा

— ^b) T₂ स्वयमेव वरं ययौ — ^c) D₃ च तदा, T₂ च हते,

G₂ : 4 विपिने (for च वने) — ^d) S (except G₃) transp

न्यवयन् and काम्यके B₃ Dn D₃ : 4 G₃ तथा

Colophon — Major parvan K₂ Dn₂ G₂ : 4 आरण्य

२५७

जनमेजय उवाच ।

एवं हतायां कृष्णायां प्राप्य क्लेशमनुत्तमम् ।
अत ऊर्ध्वं नरव्याघ्राः किमकुर्वत पाण्डवाः ॥ १

वैठांपायन उवाच ।

एवं कृष्णां मोक्षयित्वा विनिर्जित्य जयद्रथम् ।
आसांचक्रे मुनिगणैर्धर्मराजो युधिष्ठिरः ॥ २
तेषां मध्ये महर्षीणां शृण्वतामनुशोचताम् ।
मार्कण्डेयमिदं वाक्यमब्रवीत्पाण्डुनन्दनः ॥ ३
मन्ये कालश्च बलवान्दैवं च विधिनिर्मितम् ।
भवितव्यं च भूतानां यस्य नास्ति व्यतिक्रमः ॥ ४

— *Sub parvan* N G₂ M₁ द्रौपदीप्रमाथ, to it the same MSS (except B₂ Dn₂ G₂) add समाप्त — *Adhy name* B₄ जयद्रथवरलम्भ; T₁ M जयद्रथमया (T₁ 'टी')करण, G₁ जयद्रथशिरोवपन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn 270 (Dn₂ 271), D₁ 273, T G₄ M (M₂ inf lin) 260 (M₂ orig 262), G₁ 257, G₂ 259 — *Śloka no* Dn 81, D₁ 31

257

1 °) K₁ ३ गताया (for हृ°) — °) Dc₂ D₂ प्राप्ता (for प्राप्य) — °) K₂ B₁ ३ D₁-३ T₁ G₁ M अकुर्वंत (for 'वंत)

2 K₄ om 2^{ab} — °) K₂ G₁ मोच°, Dc₂ D₂ मोह° (for मोक्ष°) B₂ ३ transp मोक्ष° and विनि°

3 °) T G₁ ३ ४ महर्षीणां मध्ये (by transp) — After 3, B D (except D₁ ३) G₂ ins

1229* युधिष्ठिर उवाच ।

भगवन्देवर्षीणा एव ख्यातो भूतभविष्यवित् ।

सत्राय परिपृच्छामि छिन्धि मे हृदि सस्थितम् ।

[(L 1) To improve the metre, B₂ ४ देवर्षीणां त्व प्रवर (for the prior half) — (L 2) B₂ त छिधि (for छिन्धि मे) B₁ त मे छिधि हृदि स्थित, Dc D₂ छिधि त च हृदि स्थित (for the posterior half)]

— B Dn D₂ ४ ६ G₂ cont Dc D₂ ins after 5
1230* द्रुपदस्य सुता क्षेपा वेदिमध्याममुत्थिता ।

कथं हि पत्नीमस्माकं धर्मज्ञां धर्मचारिणीम् ।
संस्पृशेदीदृशो भावः शुचिं स्तैन्यभिवानृतम् ॥ ५
न हि पापं कृतं किञ्चित्कर्म वा निन्दितं क्वचित् ।
द्रौपद्या ब्राह्मणेण्वेव धर्मः सुचरितो महान् ॥ ६
तां जहार बलाद्राजा मूढबुद्धिर्जयद्रथः ।
तस्याः संहरणात्प्राप्तः शिरसः केशवापनम् ।
पराजयं च संग्रामे ससहायः समाप्तवान् ॥ ७
प्रत्याहृता तथास्माभिर्हृत्वा तत्सैन्धवं बलम् ।
तदारहरणं प्राप्तमस्माभिरवितर्कितम् ॥ ८
दुःखश्चायं वने वासो मृगयायां च जीविका ।

अयोनिजा महाभागा स्तुपा पाण्डोर्महात्मन ।

[(L 1) B₁ ज्येष्ठा (for क्षेपा) D₂ दुहिता द्रुपदस्यैषा (for the prior half)]

4 Before 4, T₁ M₁ ins युधिष्ठिर — °) T G₁ ३ ४ काल च B₂ Dn D₂ ६ G₂ भगवान्, T₂ G₁ ३ ४ भगवन् (for बलवान्) — °) T₂ विधिनिर्जित, G₂ ४ दुरतिक्रम

5 °) B Dc₁ Dn D₂ ४ ६ G₂ इमा (for कथ) — °) G₂ पांचाली (for धर्मज्ञां) B₁ धर्मभाविनी, Dc₂ D₂ 'चारिणा — °) Dc₂ D₂ शुचीन्, D₂ G₂ ४ शुचि B₁ ३ [अ]मृत (for [अ]नृतम्) — After 5, Dc D₂ ins 1230*

6 °) Dc कर्मणा (for कर्म वा) K₁ ३ D₂ निर्मित (for निन्दित) — °) G₂ ४ [प]व (for [प]व)

7 °) K₄ स यत् (for बलाद्) K Dc₂ D₂ ५ पापो, D₁ पुण्या (for राजा) — °) K₁ M₂ तस्य (for तस्या) K₁ स, K₂ T G₁ ३ य (for स) B₁ सहरणोपाय°; D₂ सहरणार्थाय K प्राप्त, B₂-4 Dn D₂ ४ ६ G₂ पाप°, G₂ पार्या (for प्राप्त°) — °) B Dn D₂ (marg sec m as in text) ४ ६ 'पातन (for 'वापनम्) — °) G₂ ४ समहायै° K₂ स आप्तवान्, B₂ य पाहवान् M₁ सहाय° समवाप्तवान्

8 °) T₁ महा°, T₂ तदा° (for तथा°) — °) G₂ ४ जित्वा (for हृत्वा) — °) D₁ तद्वीरग्रहण, T₁ ततोनुग्रहण°, G₂ ४ तत्तदा हरण

9 °) K₁ ३ जीवन् (for जीविका) — °) G₂ वनौको हि (for 'कोभिर्) — °) K₂ Dn₁ n₂ इय, Dc D₂ अपि (for अयम्)

हिंसा च मृगजातीनां वनौकोभिर्वनौकसाम् ।

ज्ञातिमिर्विप्रवासश्च मिथ्या व्यवसितैरयम् ॥ ९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५७ ॥

२५८

मार्कण्डेय उवाच ।

प्राप्तमप्रतिमं दुःखं रामेण भरतर्षभ ।

रक्षसा जानकी तस्य हृता भार्या बलीयसा ॥ १

आश्रमाद्राक्षसेन्द्रेण गवणेन विहायसा ।

मायामास्थाय तरमा हत्वा गृध्रं जटायुषम् ॥ २

प्रत्याजहार तां रामः सुग्रीवचलमाश्रितः ।

वद्ध्वा सेतुं समुद्रस्य दग्ध्वा लङ्कां शितैः शरैः ॥ ३

युधिष्ठिर उवाच ।

कसित्रामः कुले जातः किंवरीयः किंपराक्रमः ।

रावणः कस्य वा पुत्रः किं वैरं तस्य तेन ह ॥ ४

एतन्मे भगवन्मर्षं सम्यगाख्यातुमर्हसि ।

श्रोतुमिच्छामि चरितं गमस्याह्लिष्टकर्मणः ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

अजो नामाभवद्राजा महानिक्ष्वाकुवंगजः ।

तस्य पुत्रो दशरथः शश्वत्स्वाध्यायवाञ्छुचिः ॥ ६

अभवंस्तस्य चत्वारः पुत्रा धर्मार्थकोविदाः ।

रामलक्ष्मणगजुघ्ना भरतश्च महाबलः ॥ ७

रामस्य माता कौसल्या कैकेयी भरतस्य तु ।

C 3 158 9
B 3 274 P
V 3 275 8

10 = (var) 3 49 34^{abcd} — ^a) 8 (except T₁ G₂) लोके (for नून) — ^d) K₁₋₃ D₁ भवेदिति (for ऽपि वा भवेत्) S (except G₃) ष्विति (for भवेत्)

Colophon om in B₄ — Major parvan K₁ 2 4 Dn₂ G₂ 4 आरण्य — Sub parvan K₃ 4 B₁₋₃ Dc Dn D₁₋₃ G₂ (all om sub-parvan name) mention only रामो (B₂ श्रीरामो) पाख्यान, M₂, likewise, रामायणो पाख्यान — Adhy no (figures, words or both) Dn 271 (Dn₃ 272), D₁ 274, T G₂ M (M₂ inf ln) 261 (M₂ orig 263), G₁ 258, G₂ 260 — Stola no Dn 13, D₁ 11

258

1 ^a) G₂ 4 मतिमता (for अप्रतिम) K₄ रूप (for दुःख) — ^b) K₄ दुःख रामेण भागत, T₁ रामेणाह्लिष्टकर्मणा — After 1^{ab}, K₂ Dc ins

1231* व्यसन पितृनोकादि भार्याया हरण महत् ।

पितृनिदेशाद्भवतो वनेऽस्य स्वर्गं पिता ।

2 ^a) K₁ 2 रक्षसा तेन (for राक्षसेन्द्रेण) — ^b) B₁ 3 4 Dc Dn D₂₋₄ 6 G₂ दुरामना, B₂ D₆ G₂ बलीयसा (for

118

विहायमा)

3 ^a) K₁ 2 राजन् (for राम) — ^c) K₄ समुद्रे स (for 'द्रस्य) — After 3, B₂ 4 Dc D₁ 2 ins

1232* ततस्त बलवात्रामो रिपु भार्यापहारिणम् ।

मह वानरमेन्येन जघान रणमूर्धनि ।

4 ^c) B D (except D₂) G M₂ पुत्रो वा (by transp) — ^d) K B₁ 3 4 Dc₂ D₂ 2 6 T₁ च, T₂ G₁ 2 4 M वे (for इ)

5 After 5^{ab}, K₄ ins

1233* तस्या प्रत्यक्षतो दृष्ट यथा सर्वमक्षेपत ।

— ^c) G₁ भगवन् (for चरित)

6 After the ref, B₄ D₁ ins

1234* शृणु राजन्पुरा घृत्तमिनिहाम पुरातनम् ।

सभायण यत्र प्राप्त दुःख रामेण भारत ।

— ^b) K₁ 2 4 D₁ 'सभव (for 'वशाज) — ^d) K₂ Dc D₂ 2 'तत्पर' (for 'वाञ्छुचि)

7 ^b) T₂ G₁ 2 4 'चारिण', M₁ वेदिन, M₂ 'वादिन' (for 'कोविदा) — ^c) T₁ G₁ 2 4 M₁ शशुन्नभरता (G₁ 2 न)श्च B₁ T₁ G₄ M महाबला B₂ रामलक्ष्मणभरतगजुघ्ना इति निश्चुता

8 ^a) Many N MSS कौसल्या — ^b) K₁ 2 B₁ 2 Dc D₁ 2 2 च (for तु) — ^d) K₁ 2 सुमित्रायां K D₁ 2

[897]

सुतौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्रायाः परंतपौ ॥ ८
विदेहराजो जनकः सीता तस्यात्मजा विभो ।
यां चकार स्वयं त्वष्टा रामस्य महिषीं प्रियाम् ॥ ९
एतद्रामस्य ते जन्म सीतायाश्च प्रकीर्तितम् ।
रावणस्यापि ते जन्म व्याख्यास्यामि जनेश्वर ॥ १०
पितामहो रावणस्य साक्षाद्देवः प्रजापतिः ।
स्वयंभूः सर्वलोकानां प्रभुः स्रष्टा महातपाः ॥ ११
पुलस्त्यो नाम तस्यासीन्मानसो दयितः सुतः ।
तस्य वैश्रवणो नाम गवि पुत्रोऽभवत्प्रभुः ॥ १२

पितरं म समुत्सृज्य पितामहमृपस्थितः ।
तस्य कोपात्पिता राजन्ममर्जात्मानमात्मना ॥ १३
स जज्ञे विश्रवा नाम तस्यान्मार्धेन वै द्विजः ।
प्रतीकाराय सक्रोधस्ततो वैश्रवणस्य वै ॥ १४
पितामहस्तु प्रीतात्मा ददौ वैश्रवणस्य ह ।
अमरत्वं धनेशत्वं लोकपालत्वमेव च ॥ १५
ईशानेन तथा सख्यं पुत्रं च नलकृवरम् ।
राजधानीनिवेशं च लङ्कां रक्षोगणान्विताम् ॥ १६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टपञ्चाशदधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २५८ ॥

२५९

मार्कण्डेय उवाच ।

पुलस्त्यस्य तु यः क्रोधादर्धदेहोऽभवन्मुनिः ।

विश्रवा नाम सक्रोधः स वैश्रवणमैक्षत ॥ १

युवुधे तं तु सक्रोधं पितरं राक्षसेश्वरः ।

चभूवतु

9 T₂ om 9^{ab} — °) T₁ G₄ °राजा (for °राजो)
— °) K B₂ D₁ [अ]भवत् (for विभो) — °) D₂ स्त्रिय
(for स्वय) Dc₂ D₁ ३ स्रष्टा, T G₁ M तुष्टो, G₂ ४ हृष्टो
(for स्वष्टा) — °) T₂ G₁ ४ यो राम (for रामस्य) Dc
महिषी प्रिया

10 °) K₂ जन्मासीत् (for ते जन्म) — °) B₁ सप्रकी°;
T₂ G₂ ४ चापि की° (for च प्रकी°) — °) B₂ Dc₂ च (for
[अ]पि) — °) K₁₋₃ B₂ नरेश्वर, Dc₂ D₂ विशेषत (for जने°)

11 Dc D₂ om 11^{ab} — °) K₄ D₁ पितामह° (for
प्रजा°) — °) K₁ ३ ४ D₁ °भूताना (for °लोकानां) — °)
D₂ स्वष्टा; S (except G₂) म्रष्टा (for स्रष्टा) K₁ ३ प्रजा
पति (for महा°)

12 °) K₄ Dc D₂ T₂ मनमो (for मा°) T₁ विदित°
(for दयित) — °) K₂ विश्रवसो, G₂ वैश्रवसो — °)
T₂ G₁ ३ ४ ऋषे; M ऋषि° (for गवि) G₂ पौत्रो

13 °) T₁ स्व (for स) — °) B₂ उपाश्रित°; G₄ उपा
स्थित° — °) T₁ रोपात् (for कोपात्) — °) T₂ G₂
विसृज्य; G₄ विनिध (for ससर्जं)

14 °) T₁ सजज्ञे — °) G₁ ३ ४ तस्यार्धेन च (G₂ स);
M तस्यैवार्धेन (for तस्यात्स्यैवार्धेन) — T₂ G₂ ४ om 14^{cd}

— °) K D₁ २ प्रतिकाराय K₄ सक्रोध, G₁ स क्रोधात्
— °) T₁ तदा, G₁ M तस्माद् (for ततो) B₂ हि
(for वै)

15 B₂ om (hapl) 15^{ab} — °) B₁ धर्मोमा (for
प्रीता°) — °) K₂ ४ Dc D₁ ३ वैश्रवणाय Dc D₂ च,
D₁ T₁ M₂ वै (for ह)

16 °) K₂ पुत्रस्तु (for पुत्र च) K₁ ३ नह° (for नल°)
— °) Dc₂ T G₁ ३ M₂ राजधानी° — After 16, B₂ ४ Dc
Dn₂ D₁₋₃ ins

1235* विमान पुष्पक नाम कामग च इदौ प्रभुः ।
यक्षणाभाधिपत्य च राजराजत्वमेव च ।

Colophon — Major parian K₁ ३ G₂ ४ आरण्य
— Sub parian K B Dc Dn₁ n₂ D₁₋₃ G₂ (all om
sub parvan name) mention only रामोपाख्यान, T₁,
likewise, only श्रीरामायणोपाख्यान, and G₁ M₁, only
रामायणो° — Adhy name B₁ कुवेरवरप्रदान — Adhy
no (figures, words or both) Dn₁ (sup lin sec m)
n₂ 272, Dn₂ 273, D₁ 275, T G₄ M (M₂ inf lin)
262 (M₂ orig 264), G₁ 259, G₂ 261 — Śloka no
Dn₁ n₂ 16, Dn₂ 17, D₁ 19

कुचेरस्तत्प्रसादार्थं यतते स्म सदा नृप ॥ २
 स राजराजो लङ्कायां निवसन्नखाहनः ।
 राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥ ३
 तास्तदा तं महात्मानं संतोषयितुमुद्यताः ।
 ऋषिं भरतशार्दूलं नृत्तगीतविशारदाः ॥ ४
 पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशां पते ।
 अन्योन्यस्पर्धया राजश्रेयस्कामाः सुमध्यमाः ॥ ५
 तासां स भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
 लोकपालोपमान्पुत्रानेकैकन्या यथेप्सितान् ॥ ६
 पुष्पोत्कटायां जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसेश्वरौ ।
 कुम्भकर्णदशग्रीवौ बलेनाप्रतिमौ भुवि ॥ ७
 मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।

राकायां मिथुनं जज्ञे खरः शूर्पणखा तथा ॥ ८
 विभीषणस्तु रूपेण सर्वेभ्योऽभ्यधिकोऽभवत् ।
 स बभूव महाभागो धर्मगोप्ता क्रियारतिः ॥ ९
 दशग्रीवस्तु सर्वेषां ज्येष्ठो राक्षसपुंगवः ।
 महोत्साहो महावीर्यो महासत्त्वपराक्रमः ॥ १०
 कुम्भकर्णो बलेनासीत्सर्वेभ्योऽभ्यधिकस्तदा ।
 मायावी रणशौण्डश्च रौद्रश्च रजनीचरः ॥ ११
 खरो धनुषि विक्रान्तो ब्रह्मद्विद् पिशिताशनः ।
 सिद्धविघ्नकरी चापि रौद्रा शूर्पणखा तथा ॥ १२
 सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे सुचरितव्रताः ।
 ऊपुः पित्रा सह रता गन्धमादनपर्वते ॥ १३
 ततो वैश्रवणं तत्र ददृशुर्नखाहनम् ।

C 8 15902
 B 3 275 14
 K 3 276 14

259

1 °) D₁ च (for तु) K₄ कोपाद्, M₂ क्रोधो (for क्रोधाद्) — °) B₁ अर्धहेतो, T₂ M₂ दग्धदेहो (for अर्धदेहो)

2 °) K₁ 2 D₂ च (for तु) G₂ यक्रोध — °) G₂ 4 'श्वर (for 'श्वर) — K₂ om 2^d-4^a (up to त) — °) S (except T₂ G₃) यतति स्म K₄ G₁ तदा (for सदा) G₄ नृप (for नृप)

3 K₂ om 3 (cf v l 2) — °) K₄ तोषयन्, D₀₁ D_n D₂ 4 G₁ न्यवमन् (for निवमन्) — °) D_n T₁ राक्षस्य (for 'सी) K₁ 2 विप्र (for तिस्र) — °) T₁ परिचारका, G₁ 'वारका

4 K₂ om up to त (cf v l 2) — °) D_n मदा(!), G₁ 4 M तथा (for तदा) T G₁ 2 4 वै (for त) — °) N G₂ नृत्य

5 °) K₁ 2 4 च वा (K₁ वा) का च; T G₁ 2 4 M यका चेति (T₁ M चैव) (for च राका च) — °) G₁ 4 [इ]ति (for च) — °) D₂ T M₁ अन्योन्य स्पर्धया — °) K₂ जय कामा (for श्रेय)

6 °) B D (except D₁ 4) T₂ G₂ 2 3 सै तामां (by transp) — °) K₂ वर (for वगन्) — °) B₁ एकैकस्यै, B₂ 'कस्यां

7 °) K₁ 2 4 D₁ 2 पुष्पोत्कटाया

8 D₂ om 8 — °) D₁ 2 4 एक पुत्र (by transp) — °) K₁ 4 चाकाया; K₂ D₁ 2 4 राकाया; K₂ T₂ G₁ 2 4

M₂ चकाया, T₁ चलाया — °) K₁ 2 D₀ D₂ G₁ शूर्पणखा, G₂ 4 M 'णखी G₁ 2 तदा (for तथा) T₁ खर शूर्पणखी तथा

9 °) K₁-3 D₁ च (for तु) D₂ धर्मात्मा (for रूपेण) — °) = (var) 11^b D₁ [S]पि; G₁ हि (for स्मि) G₁ 2 4 तदा (for [अ]भवत्) — °) K D₁ 2 बभूव च (K₁ इ and च, K₄ स) (for स बभूव) T₁ G₄ 'वाहो (for 'भागो) D₀ T₂ G₁ 2 4 रत (for 'रति) D₀ D₂ महाभागो धर्मगोप्ता स बभूव क्रियारत (D₂ 'रति)

10 °) K₂ B D_n 2 3 D₂ 4 6 T₂ G₂ ज्येष्ठो (for ज्येष्ठो) — °) T₂ G₁ 2 4 'वाहुर (for 'वीर्यो)

11 °) D₂ बले राजन्, S (except G₂ M₁) महानासीत् (for बलेना) — G₂ om 11^b-12^d — °) = (var) 9^b K₄ D₁ [S]पि, G₁ हि (for स्मि) K₂ 4 D₁ T₁ M तथा, B D₀ D_n D₂-4 6 G₂ युधि, D₂ [अ]भवत् (for तदा) — °) K D₁ 2 रणशूरश्च, D₀₂ D₂ युद्धदौर्द्वश्च, T₁ रणचडश्च

12 G₂ om 12 (cf v l 11) — °) T₁ भयकरोपि (for खरो धनुषि) — °) D₂ ब्रह्मविद्; D₂ ब्रह्मर्षि, G₁ ब्रह्महा (for ब्रह्मद्विद्) — °) K₁ 2 D₁ T₁ सिद्धिविघ्न (D₁ T₁ 'घ्न)करी — °) B₂ 4 D_n D₂ T₁ M₂ रौद्री K₁ 2 D₀ D₂ G₁ शूर्पणखा; B₁ G₄ M 'णखी K₂ 4 B D₀₂ D₂ मदा, D₀₁ D_n D₂-6 T₂ G₁ 2 तदा (for तथा)

13 °) K₁-3 D₂ T₁ M च, G₄ तु (for सु) — °) G₂ तदा (for रता) T₁ ऊपु पिता च सह ते — °) D₀ D₂ पर्वत

14 °) K D₁ 2 3 अथा (for समा) — °) T₁ च

पित्रा मार्षं ममासीनमृद्ध्या परमया युतम् ॥ १४
 जानस्पर्धास्ततस्ते तु तपसे धृतनिश्चयाः ।
 ब्रह्माणं तोपयामासुधौरेण तपसा तदा ॥ १५
 अतिष्ठदेकपादेन सहस्रं परिवत्सरान् ।
 वायुभक्षो दशग्रीवः पञ्चाग्निः सुसमाहितः ॥ १६
 अधःशायी कुम्भकर्णो यताहारो यतव्रतः ।
 विभीषणः शीर्णपर्णमेकमभ्यवहारयत् ॥ १७
 उपवासरतिर्धामान्सदा जप्यपरायणः ।
 तमेव कालमातिष्ठचीत्रं तप उदारधीः ॥ १८
 खरः शूर्पणखा चैव तेषां वै तप्यता तपः ।
 परिचर्या च रक्षा च चक्रतुर्हृष्टमानमौ ॥ १९
 पूर्णे वर्षसहस्रे तु शिरश्छित्त्वा दशाननः ।

जुहोत्यथौ दुराधर्षस्तेनातुष्यज्जगत्प्रभुः ॥ २०
 ततो ब्रह्मा स्वयं गत्वा तपसस्तान्प्रवारयत् ।
 प्रलोभ्य वरदानेन सर्वानिव पृथक्पृथक् ॥ २१
 ब्रह्मोवाच ।
 प्रीतोऽस्मि वो निवर्तध्वं वरान्वृणुत पुत्रकाः ।
 यद्यदिष्टमृते त्वेकममरत्वं तथास्तु तत् ॥ २२
 यद्यदशौ हुतं सर्वं शिरस्ते महदीप्सया ।
 तथैव तानि ते देहे भविष्यन्ति यथेप्सितम् ॥ २३
 वैरूप्यं च न ते देहे कामरूपधरस्तथा ।
 भविष्यसि रणेऽरीणां विजेतासि न संशयः ॥ २४
 रावण उवाच ।
 गन्धर्वदेवासुरतो यक्षराक्षसतस्तथा ।

परया (for परमया)

15 G₁ om 15-16 — °) K₄ जातत्पर्शास्, B Dc Dn
 D₂ 2 (before corr) 4 6 G₃ जातामर्षास् Dc₂ तत्र (for
 ततस्) G₂ 4 जातस्पर्धान्वितान्ते तु — °) B₁ D₁ 5 T₂
 G₁ 2 4 कृत (for घृत) T G₁ 2 4 M₁ मानना (for
 निश्चया)

16 G₁ om 16 (cf १1 15) — °) M सहस्र — °)
 K₂ B₁ 2 4 पचामिसु, D₄ पचमि सु, M₁ पचामिसु

17 G₄ om 17 — °) K₄ जिताहारो, Dc यताहारी
 K₁ G₂ घृतव्रतः, K₂₋₄ D₁ 5 दृढ — °) B₁ पत्रम् (for
 पर्णम्) — °) B₄ Dc D₁ 4 5 T₂ G₂ M₂ हारयन्, G₂
 हारवान्

18 °) Dc घृती (for रतिर्) — °) K₁ 2 अभृज्
 (for मद्रा) — °) K₁ 2 transp तीव्र and तप

19 °) K₁ 2 Dc D₂ G₁ शूर्पणखा, T G₂ 4 M गण्डी.
 G₁ 2 4 चापि (for चैव) — °) K₁ पुन (for तप) — °)
 K₁ रक्षमा (for च रक्षां) — °) G₁ चक्रते (for चक्रतुर)
 — Alter 19, D₂ ins

1236* विभीषणदशग्रीवौ तेषाते उत्तम तपः ।

ददा वर्षसहस्राणि वायुभक्षौ परतपौ ।

मरके दश वर्षाणि अष्ट वर्षाणि मागरे ।

ऊयुवैर्षमहस्राणि गोकर्णेऽस्मिन्प्रोवने ।

चेरतुस्तृणपर्णानि मृगैः मार्धमरिंदमौ ।

[5]

यादर्यान्वाक्षमे राजन्तेपाते परम तपः ।

आगाधयन्तौ शौचेन ब्रह्माण सुतपस्विनौ ।

20 °) G₁ वर्षे (for वर्षे) K₁ महस्त्रेण, B₁ सहस्त्रेण

(for सहस्त्रे तु) — °) K₁ 2 B₄ जुहाव (for जुहोति) K
 D₁ 2 5 दशग्रीवस् (for दुराधर्षस्) — °) L₂ D₂ तुष्यज्
 (for [भ]तुष्यज्) K B₁ D₁ जगत्पति, D₂ प्रजापति, T₁
 M जगद्गुरु, T₁ G₁ 2 4 पितामह

22 K₁₋₃ D₂ T₁ om the ref — °) K₁₋₃ B₁ D₁ 2
 वि (for चो) K₄ वरदोस्ति निव — °) G₁ वर — °)
 K D₁ 2 M₁ व (for तत्)

23 °) B₂ Dc D₂ यद्यच्चाप्रौ B Dc₂ D₂ 3 6 G₂ पूर्व,
 T₂ G₁ 2 4 मन्वक् (for सर्वं) K D₁ 2 शिरासि यानि पूर्व
 ते — °) K D₁ 2 हुतानि (for शिरस्ते) K₄ मदभीप्सया,
 B₁₋₃ Dc D₂₋₄ 6 T₁ G₂ M₂ महदीप्सिता (B₁ T₁ प्सित,
 D₂ 4 6 प्सिता) — D₂ om 23^{cd} — °) K₂ देहे तु, B₂
 वै देहे; T₁ ते देहाद् T₂ G₁ 2 4 M₂ देहे ते (by transp),
 M₁ देहेस्मिन् — B₂ om (hapl.) 23^d-24^a — °)
 B₁ 4 D (except D₁ 5) G₂ यथेप्सया; B₂ यथेष्टया

24 B₂ om 24^a (cf १1 23) — °) K B₁ 4 Dc₂
 D₂ 5 न च ते (by transp) — °) K₂ Dc₂ D₁ 2 भवि-
 प्यति (Dc₂ प्यति, D₁ प्यते) Dc₂ D₂ वीरा (for
 ऽरीणा) — °) K₂ 4 B₁ Dn₁ D₁ 2 विजेता च न, B₁ 3
 Dc Dn₂ n₂ D₂₋₄ 6 G₂ ता न च B₂ ता नात्र, M ता
 हि न (for तासि न)

25 °) T G₁ 2 4 राक्षमयोस्तथा. — °) K D₁ 2
 नागेभ्यो

26 °) D₂ [ए]तेभ्यो (for तेभ्यो) B₂ परामव (for
 भय तव) — °) D₂ तत्तथा (by transp) D₁ ते (for
 तद्) T₁ G₁ M विदित (for विहित)

मर्पकिनरभूतेभ्यो न मे भूयात्पराभवः ॥ २५

ब्रह्मोवाच ।

य एते कीर्तिताः सर्वे न तेभ्योऽस्ति भयं तव ।

ऋते मनुष्याद्भद्रं ते तथा तद्विहितं मया ॥ २६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्तो दशग्रीवस्तुष्टः समभवत्तदा ।

अवमेने हि दुर्बुद्धिर्मनुष्यान्पुरुषादकः ॥ २७

कुम्भकर्णमथोवाच तथैव प्रपितामहः ।

म वत्रे महतीं निद्रा तमसा ग्रस्तचेतनः ॥ २८

तथा भविष्यतीत्युक्त्वा विमीपणमुवाच ह ।

वर वृणीष्व पुत्र त्वं प्रीतोऽस्मीति पुनः पुनः ॥ २९

विमीपण उवाच ।

परमापद्रतस्यापि नाधर्मं मे मतिर्भवेत् ।

अशिक्षितं च भगवन्नब्राह्मं प्रतिभातु मे ॥ ३०

ब्रह्मोवाच ।

यस्माद्राक्षमयोर्नौ ते जातस्यामित्रकर्शन ।

नाधर्मं रमते बुद्धिरमरत्वं ददामि ते ॥ ३१

मार्कण्डेय उवाच ।

राक्षसस्तु वरं लब्ध्वा दशग्रीवो विशां पते ।

लङ्कायाश्च्यावयामाम युधि जित्वा धनेश्वरम् ॥ ३२

हित्वा स भगवाँल्लङ्कामाविशद्रन्धमादनम् ।

गन्धर्वयक्षानुगतो रक्षःकिंपुरुषैः सह ॥ ३३

विमानं पुष्पकं तस्य जहाराक्रम्य रावणः ।

शशाप तं वैश्रजणो न त्वामेतद्वहिष्यति ॥ ३४

यस्तु त्वां समरे हन्ता तमेवैतद्वहिष्यति ।

अधमन्यं गुरुं मां च क्षिप्रं त्वं न भविष्यसि ॥ ३५

विमीपणस्तु धर्मात्मा सता धर्ममनुस्मरन् ।

अन्वगच्छन्महाराज श्रिया परमया युतः ॥ ३६

तस्मै स भगवांस्तुष्टो भ्राता भ्रात्रे धनेश्वरः ।

सेनापत्यं ददौ धीमान्यक्षराक्षससेनयोः ॥ ३७

राक्षसाः पुरुषादाश्च पिशाचाश्च महाबलाः ।

सर्वे समेत्य राजानमभ्यपिञ्चन्दशाननम् ॥ ३८

C 3 15926
B 3 275 38
K 3 276 38

27 K B₁ Dc D₁ ३ ४ S (except G₃ M₁) om the ref — ^a) G₄ उक्ते (for उक्ते) — ^b) G₄ मनुष्ट मोभवत्तदा — ^c) K₁₋₃ D₁ च (for हि) D₂ अधर्मेणैव दुर्बुद्धिर्

28 K₄ om (hapl) 29^{ab} — K₄ (which om 29^{ab}) ins after 27 D₁, after 29^{ab}

1237* कुम्भकर्ण महायाज्ञो वर वरय सुवत ।
S (except G₃) ins after 29^{ab}

1238* वर वृणीष्व भद्रं ते प्रीतोऽस्मीति पुन पुन ।
— ^c) G₁ वत्रे म (by transp) — ^d) K तपमा K D₂ नष्टचेतन

29 ^c) K₄ पुत्रो वै (for पुत्र त्व) — ^d) T₂ G₂ ४ पुनरेव च (T₂ तत्) (for [इ]ति पुन पुन)

30 =(var) Rām 7 10 30^{cd}-31^{ab} — ^b) K₂ D₂ माधर्मं मे, B₁ धर्मं चैव, B₂ धर्म एव (for नाधर्मं मे) T₁ G₂ रतिर्, M₁ गतिर् (for मतिर्) — ^{cd}) B₂ transp भगवन् and ब्रह्मास्त्र K₁ ३ Dc₂ D₂ G₂ M₂ प्रतिभाति

31 =(var) Rām 7 10 34^{cd}-35^{ab} — ^a) K₁ तु, M₂ हि (for ने) — ^b) K₁ ३ B₁ ३ ४ D₁ ६ मित्रकरण — ^c) B D (except D₁) G₂ M₁ वीयते (for रमते) — ^d) K₁ ३ B₁ ४ Dc₁ Dn₁ ns D₂ ४ ६ T₁ G₂ M व्रजानि

(for 'मि)

32 ^{ab}) K₄ D₁ वरान् (for वर) M₂ transp वर लब्ध्वा and दशग्रीवो — ^c) T₂ G₂ ४ लकाया वामयामास — ^d) S (except G₃ ४) युद्धे (for युधि) K₄ जने (for धने)

33 ^a) Dc₂ D₂ जित्वा; D₁ त्यक्त्वा (for हित्वा) — ^b) B₂ D₂ प्रा (D₂ प्र) विशाद् (for आवि) M₂ (sup lin as in text) गधमादनमाविशत् — ^c) T₁ G₁ ३ ४ M₁ 'रक्षो (T₁ 'रक्षा') (for यक्षा) — ^d) Dc D₂ T₁ G₁ ३ ४ M₁ यक्ष (Dc D₂ यक्ष) (for रक्ष) K₄ चूत (for सह)

34 ^a) T₁ तस्य महसा (for पुष्पक तस्य) K₁ ३ नाम; K₄ चान्य (for तस्य) — ^b) Dc D₂ राक्षम (for रावण) — ^d) D₁ भवि (for वहि)

35 K₁ ३ D₁ M₂ om (hapl) 35^{ab}, K₄ om up to त्व न — ^c) S (except G₃) 'मत्य (for 'मन्य)

36 ^b) B D (except D₁ ६) G₂ मार्गम्, M₂ धर्मान् (for धर्मम्) — ^c) K₁ ३ ४ G₄ M 'राज (for 'राज) — ^d) K₂ ३ T₁ M₁ युत; B₂ ज्वलन् (for युत)

37 ^b) G₄ भ्रात्रे भ्राता (by transp) — ^c) B Dc Dn₂ D₂ ६ G₂ M₂ सेना (for सेना) K₄ B₁ ३ G₂ M₁

दशग्रीवस्तु दैत्यानां देवानां च बलोत्कटः ।
आक्रम्य रत्नान्यहरत्कामरूपी विहंगमः ॥ ३९

रावयामास लोकान्यत्तस्माद्रावण उच्यते ।
दशग्रीवः कामबलो देवानां भयमादधत् ॥ ४०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनपष्ट्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २५९ ॥

२६०

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो ब्रह्मर्षयः सिद्धा देवराजर्षयस्तथा ।
हन्यवाहं पुरस्कृत्य ब्रह्माणं शरणं गताः ॥ १

अग्निरूवाच ।

यः स विश्रवसः पुत्रो दशग्रीवो महाबलः ।
अवश्यो वरदानेन कृतो भगवता पुरा ॥ २
स बाधते प्रजाः सर्वा विप्रकारैर्महाबलः ।
ततो नस्नातु भगवन्नान्यस्नाता हि विद्यते ॥ ३

ब्रह्मोवाच ।

न स देवासुरैः शक्यो युद्धे जेतुं विभावसो ।
विहितं तत्र यत्कार्यमभितस्तस्य निग्रहे ॥ ४
तदर्धमवतीर्णोऽसौ मन्त्रियोगाच्चतुर्भुजः ।
विष्णुः प्रहरतां श्रेष्ठः स कर्मैतत्करिष्यति ॥ ५

मार्कण्डेय उवाच ।

पितामहस्ततस्तेषां संनिधौ वाक्यमब्रवीत् ।
सर्वैर्देवगणैः सार्धं संभवध्वं महीतले ॥ ६

श्रीमान् (for धी')

38 ^d) K₁ & D₁ T₁ अभिविचन् G₁ नराधिप (for दशा')

39 ^{ab}) D_n D_s & G_s M च (for तु) K D₁ & transp दैत्याना and देवानां G_s & दानवानां (for देवानां च) — ^d) T₁ रूपो (for 'रूपी)

40 ^a) D_n D_s T₁ यस् (for यत्) — ^c) D₁ 'लोभाद्, T₁ 'रूपो (for 'बलो) — ^d) D₁ T₁ आवहत्, D_s आद्रवत् (for आदधत्)

Colophon — Major parvan K₁ & G_s & आरण्य
— Sub parvan K B Dc₁ Dn₁ n_s D₁₋₆ G_s (all om sub parvan name) mention only रामो (K_s श्रीरामो) पाष्यान; T₁ G₁ M₁, likewise, only रामायणोपाख्यान
— Adhy name B_s रावणादिवरलभ, M₁ लकापहरण
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (marg) n_s 273, Dn_s 274, D₁ 276, T G_s M (M_s inf lin) 263 (M_s orig 265), G₁ 260, G_s 262 — Śloka no Dn₁ 41, Dn_s n_s 40

260

1 ^{ab}) B Dc Dn D₂₋₄ & G_s ततो ब्रह्मर्षयः सर्वे भिद्धा

देव (B₁ ब्रह्म)र्षयस्तथा T_s G_s & देवाश्च मुनय (T_s ऋषयः)स्तथा (for ^b) — For 1, D_s subst

1239* ततो देवा समागम्य सर्वे शक्रपुरोगमा ।
असौ वाक्य समाधाय ब्रह्मणे तेऽभ्यवाक्यन् ।
तत कृशानुर्भगवान्भगवन्त पितामहम् ।
प्रणम्योवाच लोकेश कृताञ्जलि रिव वच ।

2 ^a) K_s B Dc Dn D₂₋₄ & G_s M₁ योसौ, D_s स च (for य स) — D₁ om (hapl.) 2^c-3^b

3 D₁ om 3^{ab} (of v 1 2) — ^d) Dc D_s तु (for हि) T₁ G₁ M अन्यस्नाता न विद्यते

4 ^c) B_s तस्य; G₁ & M स्वत्र (for तत्र) D₁ तत्कार्यम् — ^d) B_sm अचिरात्; G_s & अहितस (for अभितस) B D (except D₁ &) G_s M_s निग्रह (for 'हे)

5 ^d) B D (except D₁) G_s तत्कर्म (for कर्मैतत्)

6 ^b) K_s B_s & Dn D_s & G_s शक्रम् (for वाक्यम्) — ^c) K_s सर्वे (for सर्वैर्) Dc D_s यात देवा सुरैः सर्वैः — ^d) K_s D_s (by corr) सभवत्, B₁ भवध्व च; Dn D_s (before corr) & G_s सभव त्व (for सभवध्व)

7 ^a) K₁ & M₁ सहायाद् (for 'यान्) K₁ & ऋक्षेषु — ^b) K₁ & चानरेषु च सर्वत — After 7, B_s & (om line 2) Dc_s D₁ ins

1240* ते तथोक्ता भगवता तत्प्रतिश्रुत्य शामनम् ।

सस्सुदैवगन्धर्वा पुत्रान्वानररूपिण ।

विष्णोः महायानृशीषु वानरीषु च सर्वशः ।
जनयध्वं सुतान्नीरान्कामरूपवलान्वितान् ॥ ७
ततो भागानुभागेन देवगन्धर्वदानवाः ।
अवतर्तुं महीं सर्वे रञ्जयामासुरञ्जमा ॥ ८
तेषां समक्षं गन्धर्वीं दुन्दुभीं नाम नामतः ।
शशाम वरदो देवो देवकार्यार्थसिद्धये ॥ ९
पितामहवचः श्रुत्वा गन्धर्वीं दुन्दुभी ततः ।
मन्थरा मानुषे लोके कुब्जा समभवत्तदा ॥ १०
शक्रप्रभृतयश्चैव सर्वे ते सुरमत्तमाः ।
वानरर्क्षवर्गस्त्रीषु जनयामासुरात्मजान् ।

तेऽन्ववर्तन्निपदन्सर्वे यशसा च बलेन च ॥ ११
भेत्तारो गिरिशृङ्गाणां शालतालशिलायुधाः ।
वज्रसंहननाः सर्वे सर्वे चौघवलास्तथा ॥ १२
कामवीर्यधराश्चैव सर्वे युद्धविशारदाः ।
नागायुतसमप्राणा वायुवैगममा जवे ।
यत्रेच्छकनिवासाश्च केचिदत्र वनौकमः ॥ १३
एवं विधाय तत्सर्वं भगवाँल्लोकभावनः ।
मन्थरां बोधयामास यद्यत्कार्यं यथा यथा ॥ १४
मा तद्वचनमाज्ञाय तथा चक्रे मनोजवा ।
इतश्चेतश्च गच्छन्ती वैरसंधुक्षणे रता ॥ १५

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि षष्ठ्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २६० ॥

C 3 15944
B 3 276 16
K 3 277 19

which, in Dc₂ is followed by lines 3-6 of 1241*
8 Dc₂ om 8 — °) T₁ ततो भागेन भागेन, T₂ G₂ 4
वानरान्भागभागेन — °) K D₁ *पद्मगा — °) K₁₋₃ B₁ D₁
M₁ अवतरेत्, T₁ अवातरन् (for अवतर्तुं) K₁ 3 सर्वान्,
K₂ D₁ स्वर्गाद् (for सर्वे) — °) K₁ 3 अदात्तं सर्वतं सुरा,
K₂ D₁ अर्धाश्च (D₁ वरदाम) महिना सुं — B₂ (marg) 4
Dc₁ D₁ 3 ins after 8 Dc₂ (om lines 1-2), after
1240*

1241* ऋषयश्च महारमान् विद्वाश्च मह किर्नरैः ।
चाग्णाश्चासु नन्वोगन्वानगन्वनचारिणः ।
ते सृष्टा बहुमाप्स्रा ददामीवयधे रता ।
अप्रमेयचला शूरा वानरा कामरूपिणः ।
यस्य देवस्य यद्रूप वेपथेनश्च यद्विधम् । [5]
अजायन्त ममात्मिन तस्य तस्य सुताम्नदा ।

[(L 2) D₁ वानरान् (for चाग्णाश्चा), and वलिनो (for
वानरान्) D₂ बल (for वन) — (L 3) D₂ द्य (for
बद्ध) Dc₁ D₂ धृता, Dc₂ धृता (for रता) — (L 4)
Dc₁ सर्वे (for शूरा) — (L 5) B₂ 4 वेध (for वेप) —
(L 6) Dc₁ D₂ सुताम् (for ममाम्) Dc₂ तेन तस्य
(for तस्य तस्य)]

9 °) K₁ 3 गाधर्वी, B D₁ 3 गधर्वा, G₁ M₁ गधर्वी
— °) G₁ दुन्दुभिर् — °) D₁ वरदा, T₁ परतो (for वरदो)
— °) K₂ B Dn D₂ 4 ° T₂ G₂ गच्छ (for देव) D₁
देवाना कार्यमिद्धये

10 °) B₂ Dn₂ D₂ T₂ G₂ 4 दुन्दुभिस् D₂ T₂
G₁ 4 तदा (for तत) — °) K D₁ 2 नामा (for सम)

11 °) G₁ ऋक्षवानरनारीषु — °) K₁ ते तु च ; K₂

D₁ 3 तस्य च, K₂ 4 D₂ तेभ्यव (for तेऽन्वव) S (except
G₂) ओजमा तेजमा युक्तान्

12 °) D₁ भेत्तारो, T₁ G₂ भोक्ता; G₂ मर्ता (for
भेत्ता) — °) K₂₋₄ B₂₋₄ Dc₂ D₁ 3 5 6 G₂ शालताल
(as in text), T₂ G₂ 4 तालमाल, the rest मालताल
— °) D₁ शूरा (for सर्वे) — °) K₁ 3 Dn₂ D₂ 5 6
[S]मोव, T₂ G₁ 3 घोर, G₄ मार (for चौव)

13 °) K₄ B D (except D₁) G₂ 4 बला (for
धरा) G₂ 4 सर्वे (for चैव) — °) K D₂ T₂ G₂ M
युद्धि (for युद्ध) — °) D₁ बल (for सम) — °) D₂
मनोजवा (for समा जवे) — °) K Dc D₂ 5 T₁ M₁
यथेच्छक (for यथेच्छक) B Dc D₂ 6 G₂ T₁ M निपा
ताश्च (for निचामाश्च) T₂ केचिच्छकनिपाताश्च, G₁ 2 4
यथेच्छविनि (G₁ क्रम)पाताश्च — °) K G₂ 4 M तत्र (for
अत्र) D₁ दिवौ (for वनौ)

14 °) G₂ चोद (for बोध) — °) G₁ तथा, G₂ 4
त्वया (for the first यथा) K₁ 4 Dc₂ D₂ T₁ तथा, D₂
G₂ तथ, G₄ तदा (for the second यथा)

15 °) B₂ Dn D₂ 4 ° T₂ G₂ तद्वच ममाज्ञाय, D₂
तदेव ममाज्ञाय, T₁ G₁ 3 4 M तद्वचनमास्थाय — °) K₂
यथा (for तथा) — °) D₁ इतस्ततश्च T₁ धावती (for
गच्छन्ती)

Colophon — Major parvan K₁ 3 Dn₂ G₂ 4 आरण्य
— Sub parvan N G₂ (all om sub parvan name)
mention only रामो (K₁ श्रीरामो)पाख्यान; G₁ M₁, like
wise, only रामायणोपाख्यान — Adhy name B₂ अशा

२६१

युधिष्ठिर उवाच ।

उक्तं भगवता जन्म रामादीना पृथक्पृथक् ।
प्रस्थानकारणं ब्रह्मञ्श्रोतुमिच्छामि कथ्यताम् ॥ १
कथं दाशरथी वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
प्रस्थापितौ वनं ब्रह्मन्मैथिली च यशस्विनी ॥ २

मार्कण्डेय उवाच ।

जातपुत्रो दशरथः प्रीतिमानभवन्नृपः ।
क्रियारतिर्धर्मपरः मततं वृद्धसेविता ॥ ३
क्रमेण चास्य ते पुत्रा व्यवर्धन्त महौजसः ।
वेदेषु मरहस्येषु धनुर्वेदे च पारगाः ॥ ४
चरितब्रह्मचर्यास्ते कृतदाराश्च पार्थिव ।
यदा तदा दशरथः प्रीतिमानभवत्सुखी ॥ ५

ज्येष्ठो रामोऽभवत्तेषां रमयामास हि प्रजाः ।
मनोहरतया धीमान्पितुर्हृदयतोपणः ॥ ६
ततः स राजा मतिमान्मत्वात्मानं वर्योधिकम् ।
मन्त्रयामास सचिवैर्धर्मज्ञैश्च पुरोहितैः ॥ ७
अभिषेकाय रामस्य यौवराज्येन भारत ।
प्राप्तकालं च ते सर्वे मेनिरे मन्त्रिमत्तमाः ॥ ८
लोहिताक्षं महाबाहुं मत्तमातङ्गगामिनम् ।
दीर्घबाहुं महोरस्कं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ९
दीप्यमानं श्रिया वीरं शक्रादनवमं वले ।
पारगं सर्वधर्माणां वृहस्पतिसमं मतौ ॥ १०
सर्वानुरक्तप्रकृतिं सर्वविद्याविशारदम् ।
जितेन्द्रियमभिप्राणामपि दृष्टिमनोहरम् ॥ ११

व्रतार , M₁ देवावतार — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (sup lin sec m) n₂ 274, Dn₂ 275, D₁ 277, T G₂ M (M₂ inf lin) 264 (M₂ orig 266), G₁ 261, G₂ 263 — Śloka no Dn 16, D₁ 16

261

- 1 °) G₁ ब्रह्मन् (for जन्म) — After 1^{ab}, G₁ ins 1242* जन्मादि चरितं सर्वं विवाहादि मया श्रुतम् ।
— °) T₁ G₁ २ ४ M₂ 'गमने, T₂ 'गमन (for 'कारण)
— °) K₂ तत्पत्न ; K₄ कारण (for कथ्यताम्)
2 °) Dc D₂ दाशरथौ (for 'रथी) — °) B Dn D₂ ४ ६ G₂ M₂ सप्रस्थितौ (for प्रस्था) B₁ २ ४ Dn D₁ २ ४ ६ G₂ M₂ वने, T₁ G₁ कथ (for वन) K₁ २ वीरौ (for ब्रह्मन्) — °) K₂ ४ D₂ तप (for यदा)
3 After the ref, D₁ ins (cf Rām 1 7 3) 1243* वृष्टिर्जयन्तो विजय मिन्द्रार्थो राष्ट्रवर्धन ।
अशोकौ धर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ।
पतेष्टौ दशरथामात्या ।
— °) K₂ M जात पुत्रो, T₁ जाते पुत्रे (for जातपुत्रो)
— °) K₁-२ B Dn D₂-३ G₁ २ M₂ नृप, T₁ पुन (for नृप)
— °) K₁ २ G₂ 'रति, K₂ B Dn D₂ ४ ६ G₂ M₂ 'रत (for पर) — °) B D₂ ६ G₂ धर्ममंत्रिता, T₂ G₁ २ ४

ब्रह्मसेवक

- 4 °) K₂ ते चास्य (by transp), B₁ राजन्ते, G₂ ४ [ए]वास्व ते — °) S (except G₂) [न]मितौ (for महौ) — °) K₂ च (for न) — °) K₂ B D (except D₁ २ ३) T₁ G₂ धनुर्वेदेषु पा
5 °) B₂ 'व्रत (for 'ब्रह्म) D₁ G₁ च (for ते) T₂ G₂ ४ चरति ब्रह्मचर्यं ते — °) Dc D₂ २ पार्थिवा — °) B₂ यथा तथा; S (except G₂) दृष्ट्वा राम (for यदा तदा)
6 °) K₁ भवेत्, T₁ प्रजास्य (for Sभवत्) — °) S (except G₂) रज (for रम) K Dc D₁ २ ३ स प्रजा, T₁ तेजसा (for हि प्रजा) B₁ corrupt — °) T₂ corrupt Dc D₂ श्रीमान् (for धी) — °) B₂ Dn D₂ ४ ६ G₂ 'नदन, D₁ 'लोपक
7 °) B₂ दृष्ट्वा (for मन्वा) — °) M₂ विविधैर् (for सविधैर्) — °) K₂ D₂ T G₁ ४ M₁ मन्त्र (for धर्म)
8 G₁ om 8^a-9^b — °) K₁ २ यौवराज्ये च, T₂ G₂ ४ M₁ 'राज्याय — °) K₂ २ D₁ मन्त्र (for मन्त्रि)
9 °) K₂ वारण (for -मातङ्ग) B₂ विक्रम (for गामिनम्) — °) M₁ क्लृप्तीव (for दीर्घ)
10 °) Dc D₂ लुष्ट (for वीर) — °) K₂ अप्यधिक वले, B Dn D₂ ४ ६ G₂ अनवर रणे, D₂ अनुपम वले — °) D₁ T₁ नये (for मतौ)
11 °) T₂ G₂ मदानु — °) B₂ 'रय, T₁ 'रम (for

नियन्तारममाधुनां गोप्तारं धर्मचारिणां ।
 वृत्तिमन्तमनाधृष्यं जेतारमपराजितम् ॥ १२
 पुत्रं राजा दशरथः क्रौमल्यानन्दवर्धनम् ।
 मंहृष्य परमा प्रीतिमगच्छन्कुरुनन्दन ॥ १३
 चिन्तयंश्च महातेजा गुणात्रामस्य वीर्यवान् ।
 अभ्यभाषत भद्रं ते प्रीयमाणः पुरोहितम् ॥ १४
 अथ पुष्यो निशि ब्रह्मणुष्यं योगमूर्ध्वयति ।
 मंभाराः मंभ्रियन्तां मे रामश्चोपनिमन्थनाम् ॥ १५
 इति तद्राजवचनं प्रतिश्रुत्याथ मन्थरा ।
 कैकेयीमभिगम्येदं काले वचनमब्रवीत् ॥ १६
 अथ कैकेयि दौर्भाग्यं गता ते ख्यापितं महत् ।
 आशीविषन्वां संकुदृश्यण्डो दशति दुर्भगे ॥ १७

सुभगा खलु क्रौमल्या यस्याः पुत्रोऽभिपेक्ष्यते ।
 कुतो हित्तु मौभाग्यं यस्याः पुत्रो न राज्यभाक् ॥ १८
 मा तद्वचनमाजाय मर्वाभरणभूषिता ।
 वेर्दाविलग्नमव्येव विभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ १९
 विविक्ते पतिमामाद्य ह्यमन्तीव शुचिस्मिता ।
 प्रणयं व्यञ्जयन्तीव मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ २०
 मत्यप्रतिज्ञ यन्मे त्वं काममेकं निसृष्टवान् ।
 उपाकुरुष्व तद्राजंस्तस्मान्मुच्यस्व संकटात् ॥ २१
 राजोवाच ।
 वरं ददानि ते हन्त तद्गहाण यदिच्छसि ।
 अत्रध्यो वध्यतां कोऽद्य वध्यः कोऽद्य विमुच्यताम् ॥
 धनं ददानि रुस्याद्य ह्रियतां कस्य वा पुनः ।

C 3 15957
 B 3 277 23
 P 3 278 24

*हम्)

12 ^a) B₁₋₃ निहनागम्, G₂ 4 नागितागम् — ^c) T₁
 महादृष्टिम्, M₂ मन्त्रिमन्त्रम् (for दृष्टिमन्त्रम्) T₂ G₁ 2 4
 च दारं च (for अनादृष्य)

13 ^b) N (except K₁ D₂ 4) क्रौमल्या B Dc Dn₁
 D₂₋₄ 6 S (except T₁ G₁) नदि (for नन्द) — K₁
 om 13^c-14^b — ^c) K₃ ममृष्य (for मृष्य) — ^d) K₃
 Dc₁ D₂ अगमन् (for अगन्तव) K (K₁ om) D₁ 5
 म्पुनदन् (K₃ न), Dc D₂ नृपमत्तम्, G₁ 2 4 कुलनदन
 (G₂ नं)

15 Before 15 K₃ B₁ inc दशरथ इ — ^a) D₂
 पुष्ये निशि, T₁ पुष्यनिशि — ^b) D₁ 2 T₂ G₂ 4 पुष्य
 योगम्, T₁ पुष्ययोगम् K₁ 2 4 T₁ G₁ 4 M₁ उपेक्ष्यति
 — ^c) Dc Dn₁ D₂ वै (for मे) K₃ मन्नागन्मश्रयता मे,
 B₂ मन्त्रियता मे मन्नाग (bv transp) — ^d) K Dc
 D₁ 2 1 चोपनिमं (for चोपनिमं) — After 15, B₁ 2
 (marg) Dc D₁ 2 ins

1244^b अथ पुष्यो भविता यत्र राम सुनो मया ।

शौवगन्त्रेऽभिपेक्ष्य पौरंश्च मह मन्त्रिणि ।

16 K₁ om 16^a-17^b Before 16, B₁ ins मारुण्डय
 इ — ^a) G₁ M₂ गमं (for गमं) — ^c) T₂ G₂ गम्यं च,
 G₃ मगम्य (for गम्ये)

17 K₁ om 17^b (cf -1 16) — ^b) K₂ ज्ञापि
 (for ग्या) — ^c) K₁₋₂ T₁ ज्ञा, T₂ नृ (for न्या) — ^d)
 T G₁ 2 4 उतो (for चण्डो) B D G₃ दशतु (for दशति)

18 ^a) = (var) Ram 2 8 9^b B₂ [अ]य सु

(for गल) Most N MSS क्रौमल्या K B₂ 3 Dc D₁₋₆

[S]निशि (Dc₂ D₂ न) च्यते (for ऽभिपेक्ष्यते) — ^c) T₁ G₁
 [S]वि (for हि) S (except G₃) गल (for तव)

19 ^a) = 24^a T एतद्वचनमास्या (T₁ ज्ञा) य — ^c)
 K₂ 4 G₂ देवी (for वेदी) D₁ च, T₂ मा (for [इ]व)

20 ^a) B₂ ननिमां, D₂ त ममां (for पतिमां) — ^b)
 K₄ हयनी च, T₁ G₂ 4 M विह्यती, T₂ ह्यतीह B₁ सुवि-
 म्मिता, D₁ सुमध्यमा, G₁ सुवि म्मिता (for शुचि) — ^c)
 T₂ G₁ 2 4 राजान तर्जयतीव

21 Before 21, T₂ ins कैकेयी — ^a) K₁ 2 य (for
 यत्) T₂ पुग मा प्रति यन्मे च — ^b) T₂ वरम् (for
 कामम्) K₁ M₁ एव (for एक) K₃ 4 B Dc D₁ 2 6
 T₂ G₂ वि (for नि) — ^{cd}) M₁ उपां (for उपां)
 K₁ 2 D₁ त, K₄ मा (for तद्) K B₂ Dc D₁ 2 5 कि
 िग्यात्, M₁ मगरात् (for मकटात्) T G₁ 2 4 M₂ तदद्य
 कु गत्य म वर वरद मूपने

22 K₁ 2 T₂ G₁ 2 4 दशरथ (for राजा) — ^a)
 K₃ 4 B₁ Dc₂ Dn₂ D₁ 2 T₁ G₂ 4 ददामि S (except
 G₃) मद्रं (for हन्त) — ^b) K₃ 4 T₂ M यदि, D₂ यम्,
 G₂ यथा (for यद्) — 22^{cd} = (var) Ram 2 10 33^{ab}
 — ^c) Dn₁ ns T₂ G₁ 2 4 अवध्यो वध्यतां K Dc कोत्र,
 Dc D₂ को नु (for कोऽद्य) G₂ अवध्यता कोच वध्य — ^d)
 K₄ B₂ D₂ यद्, Dc वध, Dn₁ ns D₄ T₂ G M₁ वध्य
 (for वध्य) K₁ 2 कोत्र, B₂ चापि, Dc D₂ को नु, T₁
 G₁ 4 M वाद्य, T₂ G₂ को वा (for कोऽद्य) B₁ को वा
 वध्यो विमुच्यता

ब्राह्मणस्त्रादिहान्यत्र यत्किञ्चिद्विचमस्ति मे ॥ २३

मार्कण्डेय उवाच ।

मा तद्वचनमाज्ञाय परिगृह्य नराधिपम् ।

आत्मनो बलमाज्ञाय तत एनमुवाच ह ॥ २४

आभिषेचनिकं यत्ते रामार्थमुपकल्पितम् ।

भगतस्तद्वामोतु वनं गच्छतु राघवः ॥ २५

म तद्राजा वचः श्रुत्वा विप्रियं दारुणोदयम् ।

दुःखार्तो भरतश्रेष्ठ न किञ्चिद्वाजहार ह ॥ २६

ततस्तथोक्तं पितरं रामो विज्ञाय वीर्यवान् ।

वनं प्रतस्थे धर्मात्मा राजा सत्यो भवत्विति ॥ २७

तमन्वगच्छच्छक्ष्मीवान्धनुर्गमाल्लक्ष्मणस्तदा ।

सीता च भार्या भद्रं ते वैदेही जनकात्मजा ॥ २८

ततो वनं गते रामे राजा दशरथस्तदा ।

समयुज्यत देहस्य कालपर्यायधर्मणा ॥ २९

रामं तु गतमाज्ञाय राजानं च तथागतम् ।

आनाय्य भरतं देवी कैकेयी वाक्यमब्रवीत् ॥ ३०

गतो दशरथः स्वर्गं वनस्थौ रामलक्ष्मणौ ।

गृहाण राज्यं विपुलं क्षेमं निहतकण्ठकम् ॥ ३१

तामुवाच स धर्मात्मा नृशंसं वत ते कृतम् ।

पतिं हत्वा कुलं चेदमुत्साद्य धनलुब्धया ॥ ३२

अयशः पातयित्वा मे मूर्ध्नि त्वं कुलपांसने ।

सकामा भव मे मातरित्युक्त्वा प्ररुरोद ह ॥ ३३

स चारित्रं विशोध्याथ सर्वप्रकृतिसंनिधौ ।

अन्वयाद्भ्रातरं रामं विनिवर्तनलालसः ॥ ३४

कौसल्यां च सुमित्रां च कैकेयीं च सुदुःखितः ।

अग्रे प्रस्थाप्य यानैः स शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ ३५

चसिष्ठवामदेवाभ्यां विप्रैश्चान्यैः सहस्रशः ।

पौरजानपदैः सार्धं रामानयनकाङ्क्षया ॥ ३६

23 °) K₃ 4 D₁₋₃ T₁ G₁ 3 4 ददामि — °) D₀ क्रियता, T₃ G₃ गृह्यता (for हियता) T₃ G₁ 2 4 धन (for पुन) K₃ कस्य वा हियता पुन — °) T₁ M₃ "स्वानि चा" (for "न्वादिहा") — After 23, N (except K₁ 3 4) G₃ ins

1245* पृथिन्यां राजराजोऽस्मि चातुर्वर्ण्यस्य रक्षिता ।

यस्तेऽभिलपित कामो ब्रूहि कल्याणि माचिरम् ।

24 All MSS (except K D₁ 3) om the ref — °) = 19° T एतद् (for मा तद्) K₃ M₃ आस्थाय (for आज्ञाय) — °) G₂ 4 आस्थाय (for आज्ञाय)

25 °) K₃ 4 D₄ T₃ G₁ अभि° (for आभि°) D₅ तु (for ते) — °) D₅ वच° (for गच्छ°) — After 25, B₃ 4 Dc D₁ 3 ins

1246* नय पञ्च च वर्षाणि दण्डकारण्यमाश्रित ।

चीराजिनजटाधारी रामो व्रमतु तापम ।

26 °) K₄ न तु, M तन्या (for न तद्) T₃ G₃ 4 वर (for वच) — °) D₅ प्रियाया दुःमह तदा — °) D₅ प्रत्युवाच (for न्याजहार) Dc D₃ च; T₁ न (for ह)

27 °) T₁ तदयश्च तु पितर — °) M मत्यो राजा (by transp)

28 °) K₄ वपु° (for धपु°) K₁ 3 तथा, K₃ D₁ तत (for तदा) — K₄ om (hapl) 28°-29° — °) M₁ भार्या च (by transp) T₃ राम (for भार्या)

29 K₄ om 29°b (cf v l 28) — °) N (except K₃ Dn₁ D₃, K₄ om) T₃ वच° (for वच) G₁ गतो रामो — °) Dc₃ D₃ देहोस्य, S (except G₃) धर्मात्मा (for देहस्य)

30 °) B₃ रामस्य मतमाज्ञाय, T₁ रामागमनमा° — °) D₁ (? gloss) मृत (for गतम्) — °) K₁ आनय्य, Dc₃ D₃ आनघ (for आनाय्य)

32 °) D₀ वे; D₃ मे (for ते) — °) K₃ हित्वा (for हत्वा) K₄ कुल त्वेमम्; T₁ मूलछेदम् (for कुल छेदम्)

33 °) T₃ मूढे (for मूर्ध्नि) K₁ B₁ 3 Dc₁ G₂ 4 M₂ कुलपांसनि, K₄ Dc₃ D₃ T G₁ M₁ पासिनि — °) M₂ तान (for मातर)

34 °) G₁ 4 स्व (for स) B₁ चापि त, B₃ चारित्र्य K Dc D₁ 3 5 स चारित्र (D₁ 5 "त्र्य)विशुद्धयर्थ — °) K₃ Dc₃ D₀ सर्व (for सर्व) — After 34°b, G₂ ins

1247* मस्कृत्य पितर वृत्त भरतो धर्मवत्सल । — °) T₃ G₃ 4 वीर (for राम) — °) B₁ 2 4 विनिवर्तन°, T₁ अभिवर्तन°, T₂ G₁ 4 मनिवर्तन°

35 °) N (except K₁ Dn) कौशल्या — °) Dc D₁ 3 5 T₃ G₁ 3 4 सुदुःखिता — °) T₁ यानेन (for यानै न) K₄ अग्रे प्रस्थापयामाम — °) K₃ ययु (for ययौ)

36 °) D₃ अन्यैर्विप्रै (for विप्रै) T₃ G₁ 3 4 मम

ददर्श चित्रकूटस्थ म रामं महलक्ष्मणम् ।
तापसानामलंकार धारयन्तं धनुर्धरम् ॥ ३७
विमर्जितः म रामेण पितुर्वचनकारिणा ।
नन्दिग्रामेऽकरोद्राज्यं पुरस्कृत्यास्य पादुके ॥ ३८
रामस्तु पुनराशङ्क्य परं जानपदागमम् ।
प्रविवेश महारण्यं शरभङ्गाश्रमं प्रति ॥ ३९
मत्कृत्य शरभङ्गं म दण्डकारण्यमाश्रितः ।
नदीं गोदावरीं रम्यामाश्रित्य न्यवमत्तदा ॥ ४०
वमतस्तस्य गमस्य ततः शूर्पणखाकृतम् ।
श्वरेणासीन्महद्वैरं जनस्थाननिवासिना ॥ ४१
रक्षार्थं तापमानां च राघवो धर्मवत्मलः ।

चतुर्दश सहस्राणि जघान भुवि रक्षसाम् ॥ ४२
दूषणं च सरं चैव निहत्य सुमहाबलौ ।
चक्रे क्षेमं पुनर्धीमान्धर्मार्णव्यं स राघवः ॥ ४३
हतेषु तेषु रक्षःसु ततः शूर्पणखा पुनः ।
ययौ निकृत्तनासोष्ठी लङ्कां भ्रातृनिवेशनम् ॥ ४४
ततो रावणमभ्येत्य राक्षसी दुःखमूर्च्छिता ।
पपात पादयोर्भ्रातुः संशुष्करुधिरानना ॥ ४५
ता तथा विकृता दृष्ट्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः ।
उत्पपातामनात्कुद्वो दन्तैर्दन्तानुपस्पृशन् ॥ ४६
खानमात्यान्विसृज्याथ विविक्ते तामुवाच सः ।
केनास्येवं कृता भद्रे मामचिन्त्यावमन्य च ॥ ४७

C 3 15992
B 3 277 48
K 3 278 54

नित्त (for मत्) — ^c) D₂ पौरं (for पौर) — ^d) D₂
G₂ गमन , M₂ नुनय (for नयन) B₁ D₂ D₂ काम्यया
(for कात्याया)

37 T₁ om 37^c-39^d — K₂ D₁ ins after 37

1245* टमाच प्राश्रित्यभूया प्रणिपत्य स्मृतमम् ।
ग्रामम मरण राज सोऽनाथाश्रय कोजलात् ।
नाथ स्व प्रणिपद्यन् स्वराज्यमिति चोत्तरान् ।
तस्य नदृचन श्रुत्या राम परमदु गित ।
चकार देवकृत्यस्य पितु स्ताम्बोदकक्रियाम् । [5]
अयवीच तदा रामो भरत भ्रातृव्यमलम् ।
पादुके मे भविष्येत् राज्यगोप्ते परतप ।
पामन्त्रिणि न प्राह भरत प्रणामदा ।

On the other hand T₁ (which om 37^c) ins after 37^b G₁ 2 2 after 37

1249* म रामो भरत दृष्ट्वा श्रुत्या स्वर्गगति पितु ।
कृत्या तस्योदक मम्यगुवाच आर प्रियम् ।
गात्र तान प्रजा रक्ष मय्य र.आम्यह पितु ।

38 T₁ om 38 (c^f v l 37), K₂ om 38^c-39^b
— ^c) K₁ महदृ (for स्मरेत्) — ^d) B₂ D₂ च, D₂ m
(for [अ]य्य) D₂ D₂ भाग्न (for पादुके)

39 T₁ om 39, K₂ om 39^b (cf v l 37, 38)
— ^a) K (K₂ om) D₂ D₁ 2 2 M^a नरन् (for नदृच)
— ^b) T₂ G₁ 2 2 गति (for गमम्) — ^c) M₂ विवेश
महदारण्य

40 ^a) K₂ च, D₂ D₁ 2 तु (for स) — ^b) D₂ वामिन
(for माश्रित) — ^c) K₂ D₂ नदी गोदावरी K₁ 2 नाम
(for रम्याम्)

41 ^a) K₁₋₂ D₂ D₂ M₁ तत्र (for तस्य) — ^b) D₂
यत्र, T₁ तत्र, G₂ 2 चने (for तत) Some N MSS सूषं,
B₁ S (except G₂) शूर्पण्णीकृत (G₁ ते), B₂ शूर्पण्णयाकृते
— ^c) G₂ 2 श्वरेणाभूत् K₁ 2 T₁ महापैर, D₁ महद्युद्ध

42 ^a) B Dn D₁ 2 T₂ G₂ तु, M स (for च) — ^b)
K₂ D₁ भक्त (for धर्म) — ^c) D₂ T₁ युधि; G₂ सह (for
भुवि) K₂ B₁ 2 Dn D₂ 2 2 G₂ राक्षमान् (for रक्षसाम्)

43 ^a) M₂ transp दूषण and मर — ^b) G₁ म निहत्य
(for निहत्य सु) D₂ T₂ G₂ म, T₁ च (for सु) — ^c)
K₂ क्षेप; K₂ क्षेम (for क्षेम) — After 43, D₁ ins
1250* तेन शूर्पण्णया दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश ।

हतानि युधि रामेण शरंभोर्ध्वं पदातिना ।

44 ^b) Some N MSS सूषं, K₁ 2 D₂ D₂ शूर्पणखा,
S (except G₂) णशी — ^c) K₁ 2 B₁ D₂ D₂ नासौ
ष्टा, D₂ नामोष्टा — ^d) T₁ भ्रातृ (for भ्रातृर)

45 ^a) M आश्रित्य (for अभ्येत्य) B₁ अयवीद्रावण सा
तु — ^b) K₁ 2 D₂ G₁ क्रोधं (for दुःखं) — ^c) G₂ 2
मूले (for भ्रातृ) — ^d) K₁ रधिराशाना, K₂ हृदयानना,
B₂ रधिरक्षणा, T₂ रधिराशाना, G₁ 2 2 रधिरा तदा

46 ^a) T₂ G₁ 2 तदा (for तथा) — ^b) K₁ 2 क्रोध
वर्जित — ^c) D₁ अनुस्पृशन्, G₁ उपस्पृशन्

47 ^a) M₂ तान् (for स्नान) — ^b) B₂ D₂ T₂ G₁ 2 2
ष्ट (for स) — ^c) K₂ T₁ [अ]पि (for [अ]सि) — ^d)
K₁ 2 2 D₁ अम्मृग्या (D₁ त्य) (for अचिन्त्य) T G₁ 2
M [अ]मत्य

48 ^a) T₁ स (for क) B₂ भाक्रम्य (for आसाद्य)
— ^b) T₂ G₁ 2 2 गात्रेषु मे (for गात्रैर्निषे) — ^c)

C 3 15903
B 3 277 49
K 3 278 55

कः शूलं तीक्ष्णमासाद्य सर्वगात्रैर्निपेवते ।
 कः शिरस्यग्निमाधाय विश्वस्तः स्वपते सुखम् ॥ ४८
 आशीचिपं घोरतरं पादेन स्पृशतीह कः ।
 सिंहं केशरिणं कश्च दंप्रासु स्पृश्य तिष्ठति ॥ ४९
 इत्येवं ब्रुवतस्तस्य स्रोतोभ्यस्तेजसोऽर्चिपः ।
 निश्चेरुर्दद्व्यतो रात्रौ वृक्षस्येव स्वरन्ध्रतः ॥ ५०
 तस्य तत्सर्वमाचख्यौ भगिनी रामविक्रमम् ।
 खरदूपणसंयुक्तं राक्षसानां पराभवम् ॥ ५१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकपष्टथधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २६१ ॥

२६२

मार्कण्डेय उवाच ।

मारीचस्त्वथ संभ्रान्तो दृष्ट्वा रावणमागतम् ।

पूजयामास सत्कारैः फलमूलादिभिस्तथा ॥ १
 विश्रान्तं चैनमासीनमन्वासीनः स राक्षसः ।

K₁ ३ जादाय; D₁ आसाद्य (for आधाय) — ^d) T₂ G₁ ३ ५
 निस्त्रयध' (for 'श्वस्त') D₁ सुखी (for सुखम्)

49 °) K D₁ ३ M 'विप, B D₀ D₂ 'तम (for 'तर)
 — ^b) T₁ स्पर्शते K₁ ५ [ह]व क, K₂ [ह]व च; T₁ हत
 (for [ह]ह क' — ^c) T₂ G₄ सिंह' (for सिंह) K₃ B
 केशरिण D₀ D₂ शश्वद्; T₂ चैव, G₁ पच, G₂ ५ सतो (for
 कश्च) K₆ कश्चिस्केसरिणो दृष्ट्वा — ^d) B D_n D₄ ० दृष्ट्वाया;
 D₀ D₂ ३ दृष्ट्या K₃ सुख सस्पृश्य तिष्ठति, S (except G₃)
 स्पृष्ट्वा दृष्ट्वासु ति'

50 °) D₂ T₂ वदतस् (for ब्रुवतस्) — T₂ om from
 स्रोतो' up to स्वर — ^b) B₁ वक्षत्रे; D₁ श्रोत्रे', G₃ ५ नेत्रे'
 (for स्रोतो') — ^c) D₀ D₁ ३ दद्व्यमानस्य, T₁ G₁ दद्व्यते
 रात्रौ — D₂ om 50^d-51^e

51 D₂ om 51^{ab} (cf v 1 50) — °) T₁ सा तस्य
 (for तस्य तत्) B₁ पूर्वम् (for सर्वम्) — ^b) K₃ भग्नी
 रामस्य विक्रम — °) K₁ ३ 'युक्ताना (for 'सयुक्त) — ^d)
 T₁ बल हत, T₂ G₁ ३ ५ M₂ भयावह, M₁ वध तथा (for
 पराभवम्) — After 51, B₂₋₄ D₀ D₁ ३ (D₀ D₂ om
 line 2) ins

1251* ततो ज्ञातिवध श्रुत्वा रावण कालनोदित ।

रामस्य वधमाकाङ्क्षन्मारीच मनसागमत् ।

[(L 1) D₀ D₂ शाल्वा (for श्रुत्वा) — (L 2) B₃
 सारन् (for [अ]गमत्)]

52 °) T₂ G₂ तु तत्, G₄ स तत् (for तत) G₁ स
 निनिश्चित्य तत्कृत्य — ^b) D₂ अभि- (for उप) T₁ M₂
 सागर बहुलाकर (T₁ कृत); T₂ G₁ ३ ५ सागर लवणाकर (G₄
 'णव), M₁ आकाश बहुलाकर — ^c) K₁₋₃ D₁ ३ T₁ G₂
 राजन् (for राजा)

53 °) T₂ स ददर्श गगावाप्तं — ^d) D₂ (h₃ corr)
 अभोराक्षि महोर्दधि, T₁ G₁ M₂ सागर बहुलाकर (cf v 1
 52), T₂ आकाश बहुलाकर, M₁ सागर सरितां पनि

54 ^b) L₁ अभि'; G₁ अभ्या' (for अभ्य') — ^c) K₃
 D₀ D₂ T₁ अत्युग्र (for अभ्यग्र)

55 K₄ om (? hapl) 55^{ab} — °) G₂ ५ M₂ ततो
 भ्यग' — ^b) D₁ स रावण (for दशा') — ^d) D₂ तापम्,
 D₂ तपस्य D₀ D₂ 'धित T G₁ ३ ५ M तापम् (G₂ M₂
 'स्य) प्रिय(T₁ चिर)जीवित

Colophon — Major parian K₁ ३ D_n G₂ ५
 आरण्य — Sub parian K B D₀ D_n ३ D₁₋₃ G₂
 (all om sub parvan name) mention only रामो (K₁ ३
 B₂ श्रीरामो)पाख्यान; G₁ M, likewise, only रामायणोपा
 ख्यान — Adhy no (figures, words or both) D_n
 (maig sec m) ३ 275, D_n 276, D₁ 278, T₁ G₄
 M (M₂ inf lin) 265 (M₂ orig 267), G₁ 262, G₂
 264 — Śloka no D_n 56, D₁ 65

उवाच प्रश्रितं वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ २
 न ते प्रकृतिमान्वर्णः कञ्चित्क्षेमं पुरे तव ।
 कञ्चित्प्रकृतयः सर्वा भजन्ते त्वा यथा पुरा ॥ ३
 किमिहागमने चापि कार्यं ते राक्षसेश्वर ।
 कृतमित्येव तद्विद्धि यद्यपि स्यान्सुदुष्करम् ॥ ४
 शशं रावणस्तस्मै तत्सर्वं रामचेष्टितम् ।
 मारीचस्त्वब्रवीच्छ्रुत्वा ममासेनैव रावणम् ॥ ५
 अलं ते गममासाद्य वीर्यज्ञो ह्यस्मि तस्य वै ।
 चाणवेशं हि कन्तस्य गक्तः सोढु महात्मनः ॥ ६
 प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ।
 विनाशमुखमेतत्ते केनाख्यातं दुर्गमना ॥ ७
 तमुवाचाथ मक्रोधो रावणः परिभर्त्सयन् ।
 अङ्गुर्वतोऽस्मद्वचनं स्यान्मृत्युगपि ते ध्रुवम् ॥ ८

मारीचश्चिन्तयामास विशिष्टान्मरणं वरम् ।
 अवश्यं मरणे प्राप्ते करिष्याम्यस्य यन्मतम् ॥ ९
 ततस्तं प्रत्युवाचाथ मारीचो राक्षसेश्वरम् ।
 किं ते माह्यं मया कार्यं करिष्याम्यवशोऽपि तत् ॥ १०
 तमब्रवीद्दशग्रीवो गच्छ सीता प्रलोभय ।
 रत्नशृङ्गो मृगो भूत्वा रत्नचित्रतनूरुहः ॥ ११
 ध्रुवं सीता ममालक्ष्य त्वां रामं चोदविष्यति ।
 अपक्रान्ते च काकुत्स्थे सीता वश्या भविष्यति ॥ १२
 तामादायापनेष्यामि ततः स न भविष्यति ।
 भार्यावियोगाद्दुर्बुद्धिरेतत्माह्यं कुरुष्व मे ॥ १३
 इत्येवमुक्तो मारीचः कृत्वोदकमथात्मनः ।
 रावणं पुरतो यान्तमन्वगच्छत्सुदुःखितः ॥ १४
 ततस्तस्याश्रमं गत्वा रामस्याक्लिष्टकर्मणः ।

C 3 16015
 B 3 278 15
 K 3 29 15

262

1 °) D₁ मारीचस्तममत्राल — °) B Dn D₂ 4 6 G₂
 तत्, G₁ 4 तदा (for तथा)
 2 °) B₁ Dc₂ D₁ 2 T₂ G₁ चैवम् (for चैनम्) — °)
 D₁ नु (for न) G₂ रावण, G₃ रावण (for रावण) T₂
 रावण राक्षसाधिप — °) B₁₋₄ Dn D₂₋₆ G₃ प्रसूत, T₁
 प्राजन्ति, G₄ प्रयुत (for प्रश्रित) — °) K₁ 2 वाक्यज्ञ,
 D₂ वाक्यज्ञः K₁ 2 4 B₁ Dc D₂ 2 वाक्यकोविदः
 3 Cf Rām 3 35 41^{ab} — Before 3, G₁ 4 ins
 मारीच — °) Dc₂ D₂ ते न (bv transp) — °) D₃
 मज्जति (corr from मज्जति) S (except G₂) च (for त्वा)
 G₁ 2 4 M₂ सुखं, M₁ पुग (for पुग)
 4 °) K₁₋₄ Dc D₁ 2 3 गमने चैव, B₁ 3 गमने वापि,
 T₁ गमनेनापि — °) M कृत्य (for कार्यं)
 5 Before 5, D₁ ins मार्कण्डेय उ — After 5^{ab}, N
 (except K₃ D₁) G₂ ins
 1252* मनासेनैव कार्याणि श्रोत्रामर्षममन्वित ।
 6 °) K₁ Dc D₂ G₂ ह्यस्मि, T₂ [S]न्नि हि (by transp)
 T₁ वीर्यम्याम्य च तस्य व — °) K₂ प्राणमेक D₃ त्वम्य (for
 तस्य)
 7 °) K₁ 2 4 D₂ T G₁ 2 M₂ प्रव्र (G₂ 2 घ्रा)ज्याया,
 D₁ प्रव्राज्याया — °) A few MSS पुष्पपर्षभ
 8 °) T₁ G₂ मृद्वो (for मयोवो) — °) D₃ प्रति

(for परि) — °) K₁ 2 मे, Dc D₂ मद (for [S]सद्)
 9 B₂ om 9^{ab} — °) Dc D₂ ध्रुव (for वरम्) — °)
 K₁ 3 4 अवश्य (for 'श्य) — °) B₂ [अ]द्य (for [अ]न्य)
 K Dc D₂ 2 यद्वित (for यन्मतम्)
 10 °) B₂ Dn D₂ 4 6 G₂ रत्नमा वर, Dc D₂ राक्षसे
 श्वर — °) B₂₋₄ Dc₂ D₂ D₃ माह्य, T₁ वाक्यान् (for
 माह्य) B₁ किं ते शक्य मया कर्तुं, T₂ G₁ 2 4 किं ते कार्यं
 दशग्रीव — °) K₄ [अ]वशेषित, T₂ [अ]वशेषित तत्, D₃
 [अ]वशेषिते
 11 °) A few MSS शीता (for सीता) G₂ 4 विलो
 मय — °) D₃ रत्नशृङ्गी — °) M₁ चित्र रुह
 12 °) K₁ 2 एव (for ध्रुव) B₂ ममालोक्य, T₂ G₁
 'वेक्ष्य, G₂ 4 ममीक्ष्य त्वा (for 'लक्ष्य) — °) G₂ 4 रावण
 (for द्वा राम) Dc₂ D₂ जोद्, D₁ प्रेर (for चोद्)
 — °) = Rām 3 40 20^a, 22^a K₁ 2 T₁ तु (for च)
 — °) D₁ नेतुमाणा (for सीता वश्या)
 13 °) B₂ 'यान्यामि (for 'नेष्यामि) — °) K₄ भार्या
 योगाच्च; D₁ तस्या वियोगाद्, D₃ भार्यावियोगी — °) K₁
 कार्यं, B₁ शक्य, B₃ Dc Dn₁ n₂ D₂ 6 मद्य (for माह्य)
 14 °) D₁ कृत्वोदकम्, T₁ कृत्वा रूपम् — Dc D₂
 om 14^{cd} — °) T₁ अनु (for अन्व) K₁ सुषोषण
 (for सुदु)
 15 °) B₂ 'चेतस्य, G₁ कारिण (for 'कर्मण) — °)
 K₄ D₂₋₄ 6 G₃ तौ, G₄ च (for तत्) B₁ Dn D₂ 4 6

चक्रतुस्तत्तथा सर्वमुभौ यत्पूर्वमन्त्रितम् ॥ १५
 राघवस्तु यतिर्भूत्वा मुण्डः कुण्डी त्रिदण्डधृक् ।
 मृगश्च भूत्वा मारीचस्तं देशमुपजग्मतुः ॥ १६
 दर्शयामास वैदेहीं मारीचो मृगरूपधृक् ।
 चोदयामास तस्यार्थे मा रामं विधिचोदिता ॥ १७
 रामस्तस्याः प्रियं कुर्वन्धनुरादाय मत्वरः ।
 रक्षार्थं लक्ष्मणं न्यस्य प्रययौ मृगलिप्तया ॥ १८
 स धन्वी बद्धतूणीरः खड्गगोधाडुलित्रवान् ।
 अन्वधावन्मृगं रामो रुद्रस्तारामृगं यथा ॥ १९
 सोऽन्तर्हितः पुनस्तस्य दर्शनं राक्षसो ब्रजन् ।
 चकर्ष महदध्वानं रामस्तं बुबुधे ततः ॥ २०
 निशाचर विदित्वा तं राघवः प्रतिभानवान् ।

अमोघं शरमादाय जघान मृगरूपिणम् ॥ २१
 स रामत्राणामिहतः कृत्वा रामस्वर तदा ।
 हा सीते लक्ष्मणेत्येवं चुक्रोशार्तस्वरेण ह ॥ २२
 शुश्राव तस्य वैदेही ततस्तां करुणां गिरम् ।
 मा प्राद्रवद्यतः शब्दस्तामुवाचाथ लक्ष्मणः ॥ २३
 अलं ते शङ्कया मीरु को रामं विपहिष्यति ।
 मुहूर्ताद् द्रक्ष्यसे राममागतं तं शुचिस्मिते ॥ २४
 इत्युक्ता सा प्ररुदती पर्यशङ्कत देवरम् ।
 हता वै स्त्रीस्वभावेन शुद्धचारित्रभूषणम् ॥ २५
 सा तं परुषमारुधा वक्तुं साध्वी पतिव्रता ।
 नैप कालो भवेन्मूढ यं त्वं प्रार्थयसे हृदा ॥ २६
 अप्यहं शस्त्रमादाय हन्यामात्मानमात्मना ।

T₂ यथा, G₄ तत् (for तया) — ^d) K₄ तत् (for यत्)
 M₁ 'मात्रित (for 'मन्त्रितम्)

16 ^b) K₃ मुद्रमुडी, K₄ Dc₂ D₂ मुडकुडी, D₁ मुद्रमडी
 K₁ ; G₁ M₁ 'मृत्, K₃ 'धृत्, B₄ 'भाक्, D₁ T₁ 'वान् (for
 'धृक्) — ^c) K₃ B₂ Dc D₂ तु (for च) G₂ ; मृगो
 भूत्वा स मारीचश्च

17 ^{ab}) B D (except D₅) T₁ G₁ ; transp वैदेहीं
 and मारीचो K₁₋₃ G₁ मृगरूपधृत्, D₂ मृगपश्यते — ^c)
 Dc₂ D₁ ; ऽ नोद' (for चोद) K₄ तत्पार्श्व (for तस्यार्थं)
 — ^d) K₃ ; Dc₂ D₁ ; 'नोदिता (for 'चोदिता)

18 ^c) K B₂ Dc D₁ ; रक्षार्थं M₂ लक्ष्मणस्तस्य

19 ^b) K₁ G₂ ; खड्गो; Dc D₂ बद्ध (for खड्ग) — K₄
 om 19^c-20^b — ^d) K₁ ; क्रतु' (for तारा')

20 K₄ om 20^{ab} (cf v l 19) — ^a) K (K₄ om)
 Dc D₁ ; ऽ तत् (for पुन) — ^b) K₁ ; B₁ Dc Dn₂
 D₂ ; T₁ राक्षसोब्रजत्, D₁ मोगमत्; T₂ 'सो गत', G₁
 'माधम, G₂ ; 'सेश्वर' — K₁ om 20^c-21^b — ^c)
 K₂ ; Dc D₁ ; ऽ दीर्घम् (for महद्) — ^d) K₄ Dc
 D₂ ; ऽ तद् (for त) Dc D₂ बुबुधेश्वर

21 K₁ om 21^{ab} (cf v l 20) — ^a) K₄ Dc
 D₂ ; ऽ त त्रिदिव्या (by transp) — ^b) D₅ रामस्तु (for
 राघव) B₂ प्रणिधानवान् — B₁ om 21^c-24^b — ^d)
 K T₁ (inf ltn as in text) M बहु' (for मृग')

22 B₁ om 22 (cf v l 21) — ^b) T G₁ ; चार्त
 स्वर (G₁ 'स्वन, G₄ 'रव) (for राम) D₁ तया, G₂ ; तत्
 (for तदा) — 22^{cd} = (var) Rām 3 44 24^{ab}

— ^c) G₄ M₂ 'स्वेव (for 'स्वेव) — ^d) K D₁ ; वै (for ह)
 23 B₁ om 23 (cf v l 21) — ^a) G₁ शुस्वा तु
 (for शुश्राव) — ^c) K D₁ ; सप्रधावद्, B₂₋₄ स प्राघो
 (B₂ 'द्र)वद्, Dc D₂ M सा प्राघा', T₂ G₂ सा पपात, G₁ ;
 सा प्रापवद् T₂ G₁ ; ऽ तत् सीता (for यत् शब्दश्च)

24 B₁ om 24^{ab} (cf v l 21) — ^a) T₂ G₁ ; ऽ
 देवि (for भीरु) — ^b) K₁ ; G₄ विपहिष्यते, B (B₁
 om) D G₃ प्रहरि (D₁ विहनि)प्यति — ^d) K₁ ; ऽ आगत
 त्व, B₂ Dn D₂ ; ऽ G₂ मर्तार त्व G₂ ; शुचिस्मित
 B₁ (m as in text) ; ऽ Dc D₂ मातंगमिव शुष्मिण

25 ^a) K₁ शुचिदती, K₃ सुरदती, K₄ B₁ D₁ M शुद्ध
 (B₁ D₁ 'द)ती, T₁ च रुदती, T₂ G₁ ; ऽ तु रु' — ^b) B
 Dn D₂ ; ऽ G₂ 'त लक्ष्मण — ^c) K₁ ; ऽ T₁ G₄ M₁
 हता, T₂ धत्वा, G₁ भीता (for हता) — ^d) B D (except
 D₁ ;) G₃ शुद्ध; T₂ शुद्धा (for शुद्ध) K₁₋₃ B₂ Dc
 D₂ ; T₁ G₁ M 'भूषण (as in text), B₁ ; 'दूषण, the
 rest दूषण

26 ^a) T₂ आस्थाय (for आरुष्या) B₂ सा त परुषया
 वाचा — ^b) T₂ वाक्य (for वक्तु) B₂ व्रते स्थिता (for
 पति') — ^c) B₂₋₄ D (except D₁ ;) G₂ M₁ नैप कामो,
 T₂ G₂ ; नैव कालो G₂ ; ह्यय (for भवेन्) — ^d) K
 B₁ D₁ ; ऽ ऽ T₂ G₁ ; यत्, Dn₂ n₃ D₂ M₁ यस (for
 य) K₁ तदा, T₂ G₁ ; ऽ वृथा (for हृदा)

27 ^c) Dc D₂ 'शृगेभ्यो (for 'शृङ्गाद्वा) — After
 27, G₁ ins

1253^c पिषेय वा विष घोर त्यजाम्यात्मानमद्य वै ।

पतेयं गिरिशृङ्गाद्वा विद्येयं वा हुताग्नम् ॥ २७
 रामं भर्तारमुत्सृज्य न त्वहं त्वां कथंचन ।
 निहीनमुपतिष्ठेयं शार्दूली क्रोष्टुकं यथा ॥ २८
 एतादृशं वचः श्रुत्वा लक्ष्मणः प्रियगधवः ।
 पिधाय कर्णौ मद्भुक्तः प्रस्थितो येन राघवः ।
 स गगस्य पदं गृह्य प्रममार धनुर्धरः ॥ २९
 एतस्मिन्नन्तरे रक्षो गवणः प्रत्यदृश्यत ।
 अभव्यो मन्यरूपेण भस्मच्छन्न इवानलः ।
 यतिवेषप्रतिच्छन्नो जिह्वापुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३०
 मा तमालक्ष्य संप्राप्तं धर्मजा जनकान्मजा ।
 निमन्त्रयामाम तदा फलमूलागनादिभिः ॥ ३१
 अवमन्य स तत्तमर्व स्वरूपं प्रतिपद्य च ।
 सान्त्वयामाम वैदेहीमिति राक्षमपुंगवः ॥ ३२

सीते गक्षमराजोऽहं रावणो नाम विश्रुतः ।
 मम लङ्का पुरी नाम्ना रम्या पारे महोदधेः ॥ ३३
 तत्र त्वं वरनारीषु शोभिष्यसि मया सह ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि तापसं त्यज राघवम् ॥ ३४
 एवमादीनि वाक्यानि श्रुत्वा सीताथ जानकी ।
 पिधाय कर्णौ सुश्रोणी मैत्रमित्यववीद्वचः ॥ ३५
 प्रपतेद् द्यौः मनश्चत्रा पृथिवी शकलीभवेत् ।
 शैत्यमग्निरियान्नाहं त्यजेयं रघुनन्दनम् ॥ ३६
 कथं हि भिन्नरुटं पद्मिनं वनगोचरम् ।
 उपस्थाय महानागं करेणुः सूकर सृष्टेत् ॥ ३७
 कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाधवीम् ।
 लोभं सौवीरके कुर्यान्नारी काचिदिति स्मरे ॥ ३८
 इति सा तं समाभाष्य प्रविवेशाश्रमं पुनः ।

C 3 16041
B 3 278 41
K. 3 279 42

28 °) T₁ आमात्र (for उत्सृज्य) — °) K₁ G₁ चा
 (for ग्ना) K₃ D₁ ; S (except G₃) कत्रा (for कथं)
 — °) K₁ ; 2 ; D₁ ; 3 ; 4 ; T₁ न हीनम्, Dc Dn₃ D₂ ;
 T₂ G₁ ; 2 ; निहीनम् K₃ अधि, D₁ अनु (for उप)

29 °) B₁ सीताया स उच श्रुत्वा, D₂ T₁ नादृश वचन
 द्यु — °) T₂ G₁ ; 2 ; राघवप्रिय (for प्रिय) — °)
 K₁ प्रययौ, K₃ ; Dc₂ D₁ ; T₁ G₁ ; M प्रतप्ये (for
 प्रस्थितो) K₁ ; राघव (for राघव) — T₁ om 29^{af}
 — After 29, B₂ (marg) Dc Dn D₁ ; ins

1254* अव्येक्षमाणो वैदेहीं प्रययौ लक्ष्मणमन्दा ।

[Dn व्रीमनागो! Dn D₁ विवेर्हि (for वैदेहा)]

30 °) T₁ दृष्टो (for रक्षो) — 30^c = Rām 3 46 9^c
 — °) A few MSS वेद (for वेप) K₄ B₁ प्रविवेश
 प्रति, D₁ यतिवेपेण प्र — After 30, T₂ G₁ ; 2 ; ins

1255* उपागच्छन्त्य वैदेहीं रावण पापनिश्चय ।

31 °) T₂ G₂ ; आलोक्य (for आरक्ष्य) K₁ transp
 मप्राप्त and वमजा T₁ वमजा (for मप्राप्त) — °) A
 few MSS लामनादिभि

32 °) G₁ ; 2 ; M अवमन्य (for मन्य) K₃ Dc
 D₁ ; 2 ; T₂ G₁ ; 2 ; च नत्, B Dn D₃ ; 4 ; तन (for स
 नत्) K₄ अवमन्यन तन्मर्ष, T₁ अथावमन्य तन्मर्ष, G₃ अव
 मन्यत्तन सव — °) K₂ स रूप, B₃ G₄ M₁ स्व रूप B₁ ;
 Dc Dn₂ D₁ ; 2 ; T₂ G प्रत्यपद्य — °) S (except G₃)
 कामी (for इति)

33 °) K₂ पुगव, B₁ ; 4 नामन (for विश्रुत)
 — °) = (var) Rām 3 47 29^{ab}, 48 10^{ab} B₂ S
 (except G₃) transp नाम्ना and रम्या K₃ महोदधौ

34 °) K B₂ Dc D₁ ; 2 ; T₁ व (B₂ न) रनारीभि, B₁
 Dn D₃ ; 4 ; T₂ G₃ M₂ नरनारीषु; G₂ वनराजीपु — 34^c
 = 1 67 1^c 3 251 18^a

35 For 35, D₂ reads only एवमादि प्रवीद्वच — °)
 B Dn D₂ ; 4 ; G₃ तस्याथ (for सीताथ) — 35^d = (var)
 I 2 186^a

36 After 36^{ab}, S (except G₃) ins
 1256* शुष्येत्तोयनिधौ तोय चन्द्र शीताशुता स्यजेत् ।
 उपागच्छन्मयो जह्यादादित्यो वह्निरुणाताम् ।

— °) S (except G₃) त्यक्त्वा शैत्यमिया (G₂ ; 4 'त्य मजे) छाह
 37 °) G₂ प्र (for हि) G₄ करकं, M₂ करण — °)
 T G₁ ; 2 ; पद्मिनी (for पद्मिन) — °) S (except G₃)
 नपहाय (for उपस्थाय) — °) K₄ करभ; some N MSS

शूकर (for सूकर) Dc D₂ S (except G₃) वजेत् (for
 सृष्टेत्)

38 Cf Rām 3 47 45^{cd} — °) D₂ तु, M तु (for
 हि) T G₂ ; 4 पीत्या च, G₁ पीत्वाय (for हि पीत्वा) B₁
 भ्रमरो (for माध्वीक) D₁ कथ हि भुक्त्वा स्वादूनि — °)
 B₁ हित्वा (for पीत्या) D₂ मधुमाधव, T₁ माधवे, T₂
 G₂ ; 4 'राघव — °) K₃ लोभ इतरपातेषु — °) K₁ ;
 स्मर, B₃ Dc₁ Dn₁ n₃ D₂ स्मरेत्, G₁ ; 4 स्मरे

तामनुदुत्य सुश्रोणीं रावणः प्रत्यपेधयत् ॥ ३९
भर्तृयित्वा तु रूक्षेण स्वरेण गतचेतनाम् ।
मूर्धजेषु निजग्राह खमुपाचक्रमे ततः ॥ ४०

तां ददर्श तदा गृध्रो जटाशुर्गिरिगोचरः ।
रुदतीं राम रामेति ह्रियमाणां तपस्विनीम् ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विप्रष्ट्यधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २६२ ॥

२६३

मार्कण्डेय उवाच ।

मया दशरथस्यासीजटाशुगरुणात्मजः ।
गृध्रगजो महावीर्यः संपातिर्यस्य सोदरः ॥ १
य ददर्श तदा सीतां रावणाङ्गतां स्तुपाम् ।
क्रोधादभ्यद्रवत्पक्षी रावणं राक्षसेश्वरम् ॥ २
अथैनमन्नवीद्गृध्रो मुञ्च मुञ्चेति मैथिलीम् ।

ध्रियमाणे मयि कथं हरिष्यसि निशाचर ।
न हि मे मोक्षयसे जीवन् यदि नोत्सृजसे वधूम् ॥ ३
उक्त्वैवं राक्षसेन्द्रं तं चकर्त नखरैर्भृशम् ।
पक्षतुण्डप्रहारैश्च बहुशो जर्जरीकृतः ।
चक्षार रुधिरं भूरि गिरिः प्रस्रवणैरिव ॥ ४
स वध्यमानो गृध्रेण रामप्रियहितैषिणा ।

39 °) B₁ D₂ सीता, T₂ चाय (for सा त) T₁ G₂
M ममालक्ष्य, T₂ G₄ 'लोक्य — °) K₁ २ ४ B₁ ३ ४ D
(except D₁ ३) G₂ तत (for पुन) — After 39^{ab}, K₂
B D (except D₁) G₂ ins

1257* क्रोधात्प्रस्फुरमाणौषी विधुन्वाना करौ मुहुः ।
— °) B D (except D₂) G₂ अभिद्रुत्य, G₁ अनुसृत्य
— °) K D₁ 'पेधत; B₁ D₂ भायत, B₂ 'धर्षयत् (for
'पेधयन्)

40 °) K₁ ३ B Dc D₂ ३ T₁ च, K₄ स; G₂ ३ च
(for तु) K₃ कास्त्वेन, D₁ सुश्रोणी, S (except G₂)
रूपेण (for रूक्षेण) — °) D₁ रूक्षेण (for स्वरेण) — °)
B Dn D₂ ३ ३ G₂ ऊर्ध्वमाचक्रमे G₁ २ ४ M पुन
(for नत)

41 °) K₂ B Dn D₁-४ ३ G₂ M₂ ततो (for तदा)
— °) K₁ ३ नन (for गिरि) — °) K₂ ४ Dc T₁ G₂ ४
M₁ रुदतीं (for रुदतीं)

Colophon — Major parvan K₁ ३ G₂ ४ आरण्य
— Sub parvan N G₂ (all om sub parvan name)
mention only रामोपाख्याय, G₁ M, likewise, only रामा
यणोपाख्याय — Adhy name B₄ सीताहरण, M₂ सीता
पहरण — Adhy no (figures, words or both) Dn₁
(in arg) ३ 276 Dn₂ 277 (in words), and 270
(in figures) D₁ 279, T G₄ M (M₂ nf lin) 266

(M₂ orig 268), G₁ (erroneously) 260, G₂ 265
— Śloka no Dn₂ 42, Dn₃ 43

263

1 °) T₂ G₁ २ ४ [अ]पि (for [आ]सीज) — °) Dn
D₂ ३ ३ G₂ 'वीर (for 'वीर्य)

2 °) G₁ २ ४ तत (for तदा) — °) L B₄ D₁
रावणाकागता — °) B Dn D₂ ३ ३ G₂ सक्रोधो (for
क्रोधाद्) K₁ ३ अनु, K₂ Dc D₁ ३ ३ अथ, K₄ उप, T₁
M चैव (for अभि)

3 °) K₁ क्रुद्धो, K₂ क्षुद्र, T₂ G₁ २ ४ पक्षी (for गृध्रो)
— °) K₂ B₂ ४ Dn D₁ ३-३ G₂ सुचस्व; B₁ सुचाशु, B₂
सुचाय (for मुञ्चेति) — °) G₂ जीव; M₁ ह्रिय (for
ध्रिय) — °) K₂ हनिष्यसि D₁ निशाचर — °) D₂
वीर्याद् (for जीवन्) — °) K₄ B Dn D₄ T₁ G₂ M₂ नो
न्युज्यसे, G₁ नोत्सहसे

4 °) G₂ ४ राक्षसेन्द्रस्य (for 'द्र त) T G₁ M₁ स
(for त) — °) B₁ त चकर्त नखैर्भृश — °) D₁ पक्षि;
G₂ पच (for पक्ष) B₁ तु (for च) — °) B₁ ३ ४ Dn
D₂ ३ ३ G₁ ३ M₁ शतशो (for बहुशो) K₂ B₂ Dn
D₁ ३-३ G₂ 'कृत — °) K₂ D₂ ३ सुखाव, B₁ D₂ G₂ ४
M₂ चकार; B₄ अक्षरद् (for चक्षार) G₁ भूमौ (for भूरि)
— °) G₁ भूरि (for गिरि) T₂ G₁ २ ४ M₁ प्रस्रवणैरिव
(T₂ G₄ 'नि च)

खड्गमादाय चिच्छेद भुजौ तस्य पतत्रिणः ॥ ५
निहत्य गृध्रराजं स छिन्नाभ्रगिरसरोपमम् ।
ऊर्ध्वमाचक्रमे सीतां गृहीत्वाङ्केन राक्षसः ॥ ६
यत्र यत्र तु वैदेही पश्यत्याश्रममण्डलम् ।
सरो वा मरितं वापि तत्र मुञ्चति भूषणम् ॥ ७
सा ददर्श गिरिप्रस्थे पञ्च वानरपुंगवान् ।
तत्र वासो महदिव्यमुत्समर्ज मनस्विनी ॥ ८
तत्तेषां वानरेन्द्राणां पपात पवनोद्भुतम् ।
मध्ये सुपीतं पञ्चानां त्रिद्युन्मेघान्तरे यथा ॥ ९
एवं हृतायां वैदेह्यां रामो हत्वा महामृगम् ।
निवृत्तो दृष्ट्वा धीमान्भ्रातरं लक्ष्मणं तदा ॥ १०

कथमुत्सृज्य वैदेहीं वने राक्षससेविते ।
इत्येवं भ्रातरं दृष्ट्वा प्राप्तोऽसीति व्यगर्हयत् ॥ ११
मृगरूपधरेणाथ रक्षमा सोऽपकर्षणम् ।
भ्रातुरागमनं चैव चिन्तयन्पर्यतप्यत ॥ १२
गर्हयन्नेव रामस्तु त्वरितस्तं समासदत् ।
अपि जीवति वैदेही नेति पश्यामि लक्ष्मण ॥ १३
तस्य तत्पर्वमाचख्यौ सीताया लक्ष्मणो वचः ।
यदुक्तवत्यमदृशं वैदेही पश्चिमं वचः ॥ १४
दह्यमानेन तु हृदा रामोऽभ्यपतदाश्रमम् ।
स ददर्श तदा गृध्रं निहतं पर्वतोपमम् ॥ १५
राक्षसं शङ्कमानस्तु विक्रुष्य बलवद्भुतः ।

C 3 16063
B 3 279 19
V 3 280 19

5 After 5^{ab}, B₃ Dc D₁ 2 ins

1258* अभिदृष्ट्वाव सकृद् पतनेन्द्र दशानन ।

— ^a) D₁ T₂ G₁ 2 4 पञ्चौ (for भुजौ)

6 T₂ om 6^a-8^b — ^a) G₁ 2 4 म(G₁ म) छिद्य (for निहत्य) B₁ राज तु, G₄ राजान (for राज म) — ^b) K₄ B₄ छिन्नाग्र, B₁ मच्छिद्य, B₂ 3 भिन्नाग्र, Dn D₃ 4 6 G₃ भिन्नाग्र (for छिन्नाग्र) K₁ 2 निचयो (for शिन्वरो) — ^c) K Dc D₁ 2 प्रगृह्य (for गृहीत्वा) K₄ [अं]के च (for [अ]ङ्केन) D₁ G₁ 2 4 रावण (for राक्षम)

7 T₂ om 7 (cf v 1 6) — ^a) T₁ M₁ हि, G₁ 2 4 M₂ च (for तु) — ^c) B Dn D₃-6 G₂ 3 मरितो (for 'त) — ^d) K₄ दुम्बर (for भूषणम्)

8 T₂ om 8^{ab} (cf v 1 6) — ^{ab}) = var Rām 3 5 1 1^{cd} K₁ 2 पृष्टे (for 'प्रस्थे) — ^c) M₁ बहिर (for महद्) — ^d) K₁ 2 तप (for मन')

9 ^a) T₂ G₁ 2 4 तत्रया (for नत्तेया) — ^b) K B₂ D (except D₄ 6) T₁ G₂ M₂ पवनोद्भूत, B₃ 4 T₂ G₄ 'द्वय, G₁ 'घन — ^c) K₁ 2 सुत्पेयु पीत (for मध्ये सुपीत) — ^d) D₂ 'न्मात्यरे (for 'न्मेघान्तरे) K₁ तथा (for यथा) — After 9, B₄ Dc D₁ 2 ins

1259* अथ लङ्केश्वरो मानी समुत्तीर्य महोदधिम् ।

सीता निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।

[Line 2=3 264 41^{cd}]

B₄ Dc D₂ cont B₁-3 Dn D₃-6 G₃ ins after 9

1260* अचिरेणानिचक्राम गंचर न्वे चरश्चिव ।

ददर्शाथ पुरीं रम्या बहुदाग मनोरमाम् ।

प्राकारवप्रपयाथा निर्मिता विश्वकर्मणा ।

115

प्रविशेश पुरीं लङ्का समीतो राक्षसेश्वर ।

[(L 3) B₁ 3 Dc D₂ 'वर, B₂ 'पु' (for 'वम')]

On the other hand, G₁ ins after 9

1261* एव हत्वा रामपत्नीं रावणोऽगाम्बका पुरीम् ।

10 ^a) T₁ (? gloss) सीताया (for वैदेह्यां) — ^b) D₁ हत्वा रामो (by transp) — ^c) B₁ 4 निवर्तन् (for निवृत्तो) S (except G₂) दूराद् (for धीमान्) K Dc D₁ 2 5 निवर्तमानो दृष्ट्वा — ^d) G₂ 4 लक्ष्मण भ्रातर (by transp) Dn D₃ 4 6 G₃ 4 M₂ तथा (for तदा)

11 ^a) K₃ B Dn D₂-4 6 T₁ G₃ त (B₁ म) (for [ए]म) M₂ लक्ष्मण (for भ्रातर) — D₅ om 11^d-13^c — ^d) T₂ G₁ 2 4 मप्राप्तोमि (for प्राप्तोऽसीति) K₁ T विगर्हयन्, K₂ G₂ विगर्हयत्, K₃ विमर्शयन्, D₃ 6 व्यगर्हयन्, G₁ 4 [इ]ति गर्हयन्

12 D₅ om 12 (cf v 1 11) — ^a) G₂ 4 [अ]पि (for [अ]य) — ^b) K₁ G₄ चोप, B₁ मोपि कर्षण, Dc D₂ मोपकशित, D₁ [आ]मोपकर्षण, T₂ चाप, G₂ पाप

13 D₅ om 13^{abc} (cf v 1 11) — ^a) T₁ गर्ह्येव तु (for 'यन्नेव) — ^b) T₂ G₄ त्वरित म (for त्वरितस्त) K₁ ममाददत्, D₃ 6 'सदन् — ^c) B₂ 3 Dn D₃ 4 6 G₃ वैदेहीम् — ^d) B₂ 3 Dn D₃ 4 6 G₃ इति, D₁ वैति (for नेति) K₃ लक्ष्मण, G₁ 'ण

14 ^b) K₄ सीता लक्ष्मणमेव च — B₂ om (hapl) 14^{cd} — ^d) D₅ वैदेह्या T₁ पर्य (for पश्चिम)

15 ^a) D₁ च (for तु) K₄ तदा (for हृदा) T₁ दह्यमाने तु हृदये — ^b) B₂ D₆ [S]भ्यापतद्, B₄ [S]भ्याग मद्; Dc D₂ [S]भ्यापात्तदा, T₁ क्षापतद्, G₁ ह्यप — After

अभ्यधावत् काकुत्स्थस्ततस्तं सहलक्ष्मणः ॥ १६
 स तावुवाच तेजस्वी सहितौ रामलक्ष्मणौ ।
 गृधराजोऽस्मि भद्रं वां सखा दशरथस्य ह ॥ १७
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा संगृह्य धनुषी शुभे ।
 कोऽयं पितरमस्माकं नाम्नाहेत्यूचतुश्च तौ ॥ १८
 ततो ददृशतुस्तौ तं छिन्नपक्षद्वयं तथा ।
 तयोः शशंस गृध्रस्तु सीतार्थे रावणाद्वधम् ॥ १९
 अपृच्छद्राघवो गृध्रं रावणः कां दिशं गतः ।
 तस्य गृध्रः शिरःकम्पैराचचक्षे ममार च ॥ २०
 दक्षिणामिति काकुत्स्थो विदित्वास्य तदिङ्गितम् ।
 संस्कारं लम्भयामास सखायं पूजयन्पितुः ॥ २१
 ततो दृष्ट्वाश्रमपदं व्यपविद्धवृषीघटम् ।

विध्वस्तकलशं शून्यं गोमायुवलसेवितम् ॥ २२
 दुःखशोकसमाविष्टौ वैदेहीहरणार्दितौ ।
 जग्मतुर्दण्डकारण्यं दक्षिणेन परंतपौ ॥ २३
 वने महति तस्मिस्तु रामः सौमित्रिणा सह ।
 ददर्श मृगयूथानि द्रवमाणानि सर्वशः ।
 शब्दं च घोर सत्त्वानां दावाग्नेरिव वर्धतः ॥ २४
 अपश्येतां मुहूर्ताच्च क्वचन्धं घोरदर्शनम् ।
 मेघपर्वतसंकाशं शालस्कन्धं महाभुजम् ।
 उरोगतविशालाक्षं महोदरमहामुखम् ॥ २५
 यदृच्छयाथ तद्रक्षः करे जग्राह लक्ष्मणम् ।
 विपादमगमत्तमघः सौमित्रिरथ भारत ॥ २६
 स राममभिसंप्रेक्ष्य कृष्यते येन तन्मुखम् ।

15^{ab}, D₂ reads 22^a-24^b for the first time, repeating it in its proper place — °) T₁ ततो (for तदा)

16 °) N (except K₁ १) T₂ G₂ त (for तु)

17 °) K₃ वे, B₁ ३ ४ ते; Dc₁ D₂ मे, M₂ च (for वा) — °) L Dc D₁ १ २ T G₁ १ M₂ च, B DnD₂ ४ ६ G₃ वै (for ह)

18 °) K Dc D₁ १ २ T₁ सहस्य (for 'गृध्र') M₁ उभे (for शुभे) — °) Dc D₂ सोय (for कोऽय) — °) B₂ स तौ, T₂ G₁ १ ४ तदा (for च तौ)

19 °) K₂₋₄ B₄ Dc D₂ T₂ G₁ १ ४ तौ तु, B₂ त तौ (by transp) — °) K₁ तदा, B D (except D₁ १) G₃ M₂ खग (for तथा) M₁ छिन्नपक्ष जटायुष — °) T₂ G₁ १ ४ सीतार्थं स्वकीय (for गृध्रस्तु सीतार्थं)

20 °) S (except G₃ M₁) शिर क्षेपैर् — °) T₁ आचष्ट स, M आचक्षन्स (for आचचक्षे) T₁ M ह (for च)

21 °) S (except T₂ G₃) दक्षिणेनेति (for 'णामिति') G₂ ४ काकुत्स्थौ — °) T₁ M तदङ्गित K₄ विदित्वाश तदिङ्गितै; Dc D₂ विदित्वा तस्य चङ्गित — °) = 1 2 225° N (except K₄ D₁) T₂ G₃ सस्कार (for संस्कार) — °) A few MSS पूजयत् — After 21, M ins

1262* अहो धन्य सुभायोऽसौ जटायुरिति भारतीम् ।

दिवि शृण्वन्गतं सिद्धिं मिद्वानामपि दुर्लभाम् ।

22 D₂ repeats 22^a-24^b (cf v 1 15) — °) K₃ 'वृषीघट', K₄ 'वृषीघट', B D₄ ६ 'वृषीमठ'; Dc D₁ 'वृषीघट', Dn G₃ वृषीमठ, D₂ (first time) वृषीघट, D₂ (second time) ३ वृषीमठ, T G₁ १ ४ 'वृषीघट' (for 'वृषीघटम्')

— °) B₂ ३ कलम; D₂ (first time) 'सकल', T₂ G₂ 'कुशल' — °) L₁ १ गोमायुरवनादित, K₂ ४ 'यलनादित', B Dc Dn D₂ (second time) ३ ४ ६ G₂ 'शतमंकुल', D₁ 'मृगनादित', D₂ (first time) १ 'शतनादित', T₁ 'यलमकुल'

23 °) K₁ १ 'विद्धौ'; D₁ 'युक्तौ' — °) K₄ D₂ (first time) M₂ ददकारण्याद्

24 °) Dc₂ D₂ (second time) G₄ M₂ च, T₁ स (for तु) D₁ वने तस्मिश्च महति — °) L₁ transp 'मृग' and 'द्रव' D₂ ४ ६ दान', T₂ भ्रम' (for 'द्रव') — °) S (except G₃) शब्दश्च घोर' K₁ १ आकर्ष्य, K₂ Dc D₂ शब्दानां (for सत्त्वानां) — °) T₂ दवाग्नेरिव Dc D₂ G₂ ४ ददत्त', T₁ वर्तते (for वर्धत) K₂ दवाग्नेरिव पर्वत'

25 °) K₁ ३ ४ B₁ ३ Dc D₁ १ २ अपश्यता D₂ ते (for च) T₂ अपश्यत्तन्मुहूर्ताच्च — °) S (except T₁ G₃) भीम' (for घोर) — °) K₁ S (except T₂ G₃) साल' (for शाल) — °) K₁ १ उरोगम, Dc D₂ तारागत (for उरोगत) Dc₂ D₂ विशालाख्य — °) T₁ 'भुज (for 'मुखम्)

26 °) D₁ १ T₁ च, G₄ त (for [अ]थ) — °) T₁ तत्र, T₂ रक्ष', G₂ ४ तस्य (for सद्य) — °) K₂ भावत् (for भारत)

27 °) K₁ दृश्यते, K₂ दृश्यते, K₃ कृष्यते, K₄ हृष्यते, B₄ ह्रिष्यते K₃ D₄ तेन (for येन) — D₂ om from 'द्राम in (27°) up to पृथिवी (in 29°) — °) B₄ विवर्ण (for विपण्ण) — °) T₁ महाभुज, G₂ ४ इमामिति (for इमा मम)

विषण्णाश्चात्रवीद्रामं पश्यावस्थामिमां मम ॥ २७
हरणं चैव वैदेह्या मम चायमृषपुत्रः ।
गज्यभ्रंगश्च भवतस्तातस्य मरणं तथा ॥ २८
नाहं त्वा मह वैदेह्या समेतं कोमलागतम् ।
द्रक्ष्यामि पृथिवीगज्ये पितृपैतामहे स्थितम् ॥ २९
द्रक्ष्यन्त्यार्यस्य धन्या ये कुगलाजगमीलवैः ।
अभिपिक्तस्य वदनं सोमं माभ्रलवं यथा ॥ ३०
एवं बहुविधं धीमान्विललाप स लक्ष्मणः ।
तमुवाचाथ काकुत्स्थः संप्रमेप्वप्यसंप्रमः ॥ ३१
मा विपीड नरव्याघ्र नैप कश्चिन्मयि स्थिते ।
छिन्ध्यस्य दक्षिणं बाहुं छिन्नः मय्यो मया भुजः ॥ ३२
इत्येवं वदता तस्य भुजो रामेण पातितः ।

खड्गेन भृशतीक्ष्णेन निकृत्तस्तिलकाण्डवत् ॥ ३३
ततोऽस्य दक्षिणं बाहुं खड्गेनाजघ्निवान्वली ।
सौमित्रिरपि संप्रेक्ष्य आतरं राघवं स्थितम् ॥ ३४
पुनरभ्याहनत्पार्श्वे तद्रक्षो लक्ष्मणो भृशम् ।
गतासुरपतद्भूमौ रुवन्धः सुमहांस्ततः ॥ ३५
तस्य देहाद्विनिःसृत्य पुरुषो दिव्यदर्शनः ।
दृष्ट्वा दिवमास्थाय दिवि सूर्यं इव ज्वलन् ॥ ३६
पप्रच्छ रामस्तं वाग्मी कस्त्वं प्रवृद्धिं पृच्छतः ।
कामया किमिदं चित्रमाश्चर्यं प्रतिभाति मे ॥ ३७
तस्याचक्षे गन्धर्वो विश्वावसुरहं नृप ।
प्राप्तो ब्रह्मानुशापेन योनिं राक्षससेविताम् ॥ ३८
राघणेन हता सीता राज्ञा लङ्कानिवासिना ।

C ३ 16087
B ३ 279 43
V ३ 280 43

28 D₂ om 28 (cf v1 27) — °) K₁ ३ ४ Dc
D₁ ३ G₃ चापि (for चैव) — °) T₁ पितृश्च (for तातस्य)
K₁ यथा (for तथा)
29 D₂ om up to पृथिवी (cf v1 27) — °) K₃
G₂ ४ M स्था (for स्त्वां) — °) K₁ ३ स्था मर्ही गत, K₃
Dc स्था पूर्णि गत (Dc °त), B₂ ३ D₃ ४ ६ कोदा (B₂ °प)
लागत, D₁ स्वपूर्णि गत, D₃ स्था पूर्णि गत, T₂ कोमलाधिप
— °) T₁ G₄ प्रथिते, G₂ प्रयतो (for पृथिवी) — °) G₁
पिष्ये (for पितृ)
30 °) B₂ (m as in text) ४ D₁ ३ ६ °जले, G₃ °यन
— °) K₃ आतृत्व, B Dn D₃-६ G₃ शानघन, Dc D₂
मात्रवन, T₁ G₂ ४ व्यभ्रमल
31 °) Dc D₂ श्रीमान् (for धी°) — °) T₂ G₁ सु
दु खित (for स लक्ष्मण) — °) Dc सप्रामेपु (for सप्र
मेपु) K₃ D₃ [अ]य स° (for [अ]प्यस°) D₅ सप्रमा
कुलितेन्द्रिय°
32 °) T G₁ २ ४ विपाद् (for विपीद्) T₂ G₁ °क्षेष्ट
(for °स्याद्) — °) = 1 140 7^b Dc D₂ नैव (for नैप) T₂
छिन्न (for कश्चिन्) — After 32^{ab}, S (except G₃) ms
1263* शक्तो धर्मयितु धीर सुमित्रानन्दिवर्धन ।
— °) K₁ छिन्न (for छिन्न) K₁ ३ ४ B₂ D₁ ३ T G₄
M₂ महा- (for मया)
33 °) K₃ B₁ Dc₂ D₂ वदनस् (for वदता) S
(except G₃) इत्येवमुक्त्वा रामस्तु सुजमस्य न्यपानयत् — °)
K₄ च सुतीक्ष्णेन; Dc D₂ G₁ शितयारेण, T₂ शिततीक्ष्णेन
— °) T₁ G₂ ४ चकर्त, M निकृत्य (for निकृत्तम्) T₁

तिलग्वडवत्

34 °) T₁ G₄ वशी (for वली) — °) K₁ ३ D₁ अय,
B₁ चैव, G₄ अभि (for अपि) — °) B₁ राघव तथा, D₁
रामस्यस्थित, D₂ राघव स्थित
35 °) B₁ ३ ४ Dc D₂ अभ्य° (for अभ्या°) B₂ Dn
D₃ ४ ६ T₁ G₂-4 M₂ पुनर्जवान पार्श्वे च (T₁ G₂ ४ M₂ पादेन),
T₂ G₁ M₁ पुनराजघ्नुत् पश्या — °) T₂ G₁ M मृदा तौ (M
त) रामलक्ष्मणौ — °) T₁ G₄ तद्रक्ष (for कवन्ध) K₁-३
D₅ स, T₂ G₁ ३ तु (for सु) T₁ G₄ सुमहायल (for
हास्रत)
36 °) K₁-३ T G₁ M₂ विनिप्यस्य; B₁ G₂ ४ °कस्य,
M₁ °गल (for विनिःसृत्य) — °) K₄ °लक्षण, B₁ °रूप
ष्टक (for °दर्शन) — °) T₁ दिव, T₂ G₁ २ ४ M स्थित°
(for दिवि) T₁ G₂ इवोज्वलन्, G₄ इवोदित
37 °) Dc₂ तद्बृद्धि; T₁ G₄ ब्रूहीति (for प्रवृद्धि) — °)
K₁ ४ Dc D₂ काम्यया, B₁ कायस्य, B₃ T₂ कामाय, D₁ G₁
का माया, T₁ G₂ ४ रामोह, M₂ भो मया (for कामया)
— °) K₁ द्वाश्चर्यं, G₂ ४ दर्शन (for आश्चर्यं) B₂ मा, D₃
चै, T₁ मा (for मे)
38 °) K₃ Dc₁ D₂ G₂ नृप, D₁ प्रभो (for नृप) — °)
K₁ ३ B₂-4 D G₃ ब्राह्मण° (for ब्रह्मानु) G₂ ४ प्राप्तेस्ति
ब्रह्मशापेन
39 °) B₂ Dn G₅ M₁ लङ्काविवा° T₁ G₁ २ ४ लका
या स (T₁ मा, G₁ सु) निवेदिता — °) B₁ °युक्श्च; B₃ ४
T₂ G °गच्छत्व (for °गच्छम्) — °) B₃ ४ Dc D₂ ४
सद्वा, T₁ कार्य (for साह्य) K₄ स साहाय करिष्यति, B₁

सुग्रीवमभिगच्छस्व स ते साह्यं करिष्यति ॥ ३९
 एषा पम्पा शिवजला हंसकारण्डवायुता ।
 ऋश्यमूकस्य शैलस्य संनिकर्षे तटाकिनी ॥ ४०
 संवसत्यत्र सुग्रीवश्चतुर्भिः सचिवैः सह ।
 भ्राता वानरराजस्य वालिनो हेममालिनः ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिपष्ट्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २६३ ॥

२६४

मार्कण्डेय उवाच ।
 ततोऽविदूरे नलिनीं प्रभूतकमलोत्पलाम् ।
 सीताहरणदुःखार्तः पम्पां रामः समासदत् ॥ १
 मारुतेन सुशीतेन सुखेनामृतगन्धिना ।
 सेव्यमानो वने तस्मिञ्जगाम मनसा प्रियाम् ॥ २

विललाप स राजेन्द्रस्तत्र कान्तामनुस्मरन् ।
 कामवाणाभिसंतप्तः सौमित्रित्तमथाब्रवीत् ॥ ३
 न त्वामेवंविधो भावः स्पष्टमर्हति मानद ।
 आत्मवन्तमिव व्याधिः पुरुषं वृद्धशीलिनम् ॥ ४
 प्रवृत्तिरुपलब्धा ते वैदेह्या रावणस्य च ।

स ते सखा भविष्यति

40 ^a) B₁ ज्ञेया (for एषा) B₁ बहु^a, T₂ G₁ २ M
 हिम^a, G₄ सित^a (for शिव^a) — ^b) K₄ D₁ T₁ कारडवै
 युता, G₄ सेविता — ^c) N T₂ G₅ ऋष्य^a (for ऋश्य^a)
 — ^d) K₁₋₃ Dn₁ तटाकिनी, B Dc Dn₂ n₃ D₁₋₅ तटा
 किनी G₂ ४ सनिकर्षतया नदी

41 41^{ab}=(var) Rüm ३ 72 12^{cd} — ^a) B Dn
 D₂ ४ ६ G₃ वसते तत्र, T G₁ M₂ सपतत्यत्र — ^b) B₁ ३ ४
 वृत् (for सह) — ^d) K₁ हेमशालिन^a K₄ सूर्यपुत्रस्य
 वालिन — After 41, N (except K₁ ३ ४ D₁) G₂ ins

1264* तेन स्व मह सगम्य दुःखमूल निवेदय ।

समानशीलो भवत साहाय स करिष्यति ।

[(L 1) B₁ ३ तस्य (for तेन) B₂ उप- (for सह)]

42 ^b) K D₁ द्रक्ष्यमि, G₂ ४ द्रष्टुय (for द्रष्टासि) B₂
 मैथिली (for जानकीम्) — ^c) T₁ G₁ २ ४ श्रुतो (G₂ श्रुव)
 वानरराजेन — ^d) K₂ विदिता रावणादय

43 ^{ab}) K₂ B₁ Dc D₂ सु (for स) G₂ ४ इत्युक्त्वा
 दिव्यपुरुषस्तदा त्वतर्हितोभवत् — ^c) B₂ वीरौ; D₁ तौ तु,
 G₂ ४ उभौ (for चोभौ) — ^d) K₁ २ B₁ Dc D₂ ६ वीरौ
 तौ (by transp), K₄ D₁ भ्रातरौ; B₂₋₄ Dn D₂ ४ ६ G₃
 प्रवीरौ; G₂ नृवीरौ, G₄ नृवीरौ

Colophon — Major parvan K₁ ३ Dn₂ T₁ G₂ ४

आरण्य — Sub parvan K₁ ३ ४ B Dc Dn₁ n₃ D₁₋₅
 G₂ (all om sub parvan name) mention only रामो-
 (B₂ श्रीरामो)पाख्यान, M₁ श्रीरामायणो^a, M₂ रामायणो^a
 — Adhy name B₄ M₂ कवधवध^a — Adhy no
 (figures, words or both) Dn 277 (Dn₂ 278), D₁
 280, T G₄ M (M₂ inf lin) 267 (M₂ orig 269),
 G₁ 264, G₂ 266 — Śloka no Dn 48, D₁ 47

264

1 ^b) B₁ कुमुदोत्पला, Dc D₂ कमलोद्भवा, M₂ मक
 रोत्पला — ^c) Dc D₂ हरेण दुःखार्त, T₂ हरेणदुःखेन
 — ^d) D₁ T₂ राम पर (by transp)

2 ^a) K₁₋₃ स्व मारुतेन शीतेन — ^d) D₂ मनसि (for
 मनसा)

3 ^a) K₁ ३ B₂ D₂ ६ T₂ G₁ राजेन्द्र — ^b) B₁ तां स्वा
 (for तत्र) — ^c) K₂ ४ B D₁ T G₁ २ ४ सतस — ^d)
 T₂ G₁ सतो (for अथा^a)

4 ^a) B₂ वीर (for भाव) — ^b) K Dc D₁ २ रावव
 (for मानद) — ^c) T₂ व्याधि (for व्याधि) — ^d) T₁
 G₁ २ ४ वृद्धसेविन

5 ^a) T G₁ लम्बा (for लब्धा) — ^b) S (except
 T₂ G₂) सीताया (for वैदेह्या) T₁ G₂ ४ रावणालये (for

तां त्वं पुरुषकारेण बुद्ध्या चैवोपपादय ॥ ५
 अभिगच्छाव सुग्रीवं गैलस्थं हरिपुंगवम् ।
 मधि शिष्ये च भृत्ये च महाये च ममाश्वस ॥ ६
 एवं बहुविधैर्नान्यैर्लक्ष्मणेन स राघवः ।
 उक्तः प्रकृतिमापेदे कार्यं चानन्तरोऽभवत् ॥ ७
 निषेव्य वारि पम्पायास्तर्पयित्वा पिबन्पि ।
 प्रतस्थतुरुभौ वीरौ भ्रातरौ गमलक्ष्मणौ ॥ ८
 तावृश्यमूकमभ्येत्य बहुमूलफलं गिरिम् ।
 गिर्यग्रे वानरान्पञ्च वीरौ ददृशतुस्तदा ॥ ९
 सुग्रीवः प्रेपयामास सचिवं वानरं तयोः ।
 बुद्धिमन्तं हनूमन्तं हिमवन्तमिव स्थितम् ॥ १०
 तेन संभाष्य पूर्वं तौ सुग्रीवमभिजग्मतुः ।
 मख्यं वानरगजेन चक्रे गमस्ततो नृप ॥ ११

तद्वासो दर्शयामासुस्तस्य कार्यं निवेदिने ।
 वानराणां तु यत्सीता हियमाणाभ्यवासुजत् ॥ १२
 तत्प्रत्ययकरं लब्ध्वा सुग्रीवं पुवगाधिपम् ।
 पृथिव्यां वानरैश्चर्ये स्वयं रामोऽभ्यपेचयत् ॥ १३
 प्रतिजज्ञे च काकुत्स्थः समरे वालिनो वधम् ।
 सुग्रीवश्चापि वैदेह्याः पुनरानयनं नृप ॥ १४
 इत्युक्त्वा समयं कृत्वा विश्वास्य च परस्परम् ।
 अभ्येत्य सर्वे किष्किन्धां तस्युर्धुद्वाभिकाङ्क्षिणः ॥ १५
 सुग्रीवः प्राप्य किष्किन्धा ननादौघनिमख्वनः ।
 नास्य तन्ममृपे वाली तं तारा प्रत्यपेधयत् ॥ १६
 यथा नदति सुग्रीवो बलवानेष वानरः ।
 मन्ये चाश्रयवान्प्राप्तो न त्वं निर्गन्तुमर्हसि ॥ १७
 हेममाली ततो वाली तारां ताराधिपाननाम् ।

C 3 16110
 B 3 280 18
 V 3 281 19

*ण्य च) — °) D₂ (bv corr) तत्त्व, T₂ नां तां, G₁ त
 ता (for ता स्व) — °) D₂ बुद्ध्या (for बुद्ध्या)

6 °) T₂ G₁ दैलेमिन (for दैलम्य) — °) G₁ मया
 (for मधि) K₁ नित्य (for शिष्ये) K₂ G₂ 4 transp
 शिष्ये and भृत्ये — °) T₁ माहाय्ये T₁ ममाश्वस, T₂ G₁
 परतप, M पगश्वस

7 °) B₂ आपेद (for आपेदे) — °) B₂ कार्यस्य, D₂
 पु (for कार्य च) G₂ 4 त्वन्तो (for [अ]नन्तरो)

8 °) K₁ 3 4 B₁ Dc D₂ T₁ M₂ पपायां — °) B₂
 अय (for अपि) — °) G₂ प्रन्येनुर (for न्यतुर)

9 °) N T₁ G₂ [क्र]ण्य (for [क्र]ण्य) — °) K₁ 3
 फल दिव, B₂ Dn D₂ 4 6 G₂ फलद्रुम — °) K Dc
 D₁ 2 M तत, D₂ च नौ (for तदा)

10 K₁ 4 transp 10^{ab} and 10^{cd} — °) K₁ 3
 मचिव वानरस्य, M₂ वानर मचिव (bv transp) — °) K₁
 Dc₁ D₁ 5 G₂ 4 न्यिर (for स्थितम्)

11 °) G₂ तु (for तौ) — °) K₁ उप (for अभि)
 — °) D₂ गजेद्र (for राजेन) — °) K₁ 2 रामेण च
 (for चक्रे गमम्) B Dn D₂ 4 6 T₂ G₁ 3 4 तदा (for
 ततो) — D₂ om from ततो up to हिय- (in 12^d) A
 few MSS नृप (for नृप) — After 11, G₂ ins

1265^a तत सीता हना शुना सुग्रीवो वालिना कृतम् ।

दुःखमाप्तयानवान्मवं रामायामितवेजसे ।

12 D₂ om up to हिय (cf v l 11) — °) B₂ 4
 D₁ G₂ 4 माम (for मासुस्य) B₁ बुद्ध्या मदेशयामास

— °) T₁ नत्र (for तस्य) B₁ कार्य (for कार्ये) — °)
 T G₁ 2 4 M वानरा यत्तदा (T₁ G₂ 4 गय तदा) सीता
 — °) B Dn D₂ 6 T₁ G₂ 4 व्यपा (B₂ D₂ वा)सुजत्

13 °) D₁ एतद्विषयकर, T G₁ तत्प्रत्ययतर, M₂ तद्यत्
 क्षकर — °) B₁ S (except G₂) वानरा (for पुवगा)
 — °) K₂ D₂ शर्ये (for शर्ये) — °) B₂ 3 न्यवेदा (for
 अभ्यपेच)

14 °) Dc D₂ T [S]य, G₁ M₁ म (for च) — °)
 G₁ वालिना समरे (by transp) D₂ वधे — °) G₁ पुन
 रानयने K₁ 3 प्रति; T₁ तत (for नृप)

15 °) S (except T₁ G₂) इत्येव (for इत्युक्त्वा)
 — °) K₁ विनि शस्य, K₂ D₁ G₂ 4 विश्वस्य च B₂ पुन
 पुन (for पर) — K₄ om (hapl) 15^d-16^e

16 K₄ om 16^e (cf v l 15) — °) K₁ G₂ 4 नना
 दात्रनिमख्वन (K₁ न), B₂ T₁ द वननिमख्वन, Dn₂ D₂ 6
 दोघत (D₂ 6 दोघत)निमख्वन, D₁ दोघर्धनमख्वन, T₂ दाव्
 निमख्वन — °) T₁ त (for तन्) — °) B Dc₁ Dn
 D₂ 4 6 G₂ तारा त (by transp), D₁ त राम K₁ 3
 प्रलशोचयत्

17 °) K₂ एक, G₂ 4 त्वेप (for एप) — G₂ om
 17^c-18^d — °) K₁ 3 माश्रयतां, K₂ [S]पाश्रयत; Dc D₂
 चाश्रयता, B₂ T₂ G₁ 4 M₂ [S]पा (T₂ प्पा, G₁ 4 ष्पा)धय
 वान् (for चाश्रयवान्) D₁ मोन्यस्याश्रयतां प्राप्ते, M₁ मन्ये
 प्पापाश्रयाप्राप्ते — T₂ om (hapl) 17^d-19^e — °) B
 Dn D₂ 4 6 T₁ G₂ M निष्कातु (for निर्गन्तु)

प्रोवाच वचनं वाग्मी तां वानरपतिः पतिः ॥ १८
 मर्वभूतरुतजा त्वं पश्य बुद्ध्या समन्विता ।
 केनापाश्रयवान्प्राप्तो ममैव भ्रातृगन्धिकः ॥ १९
 चिन्तयित्वा मुहूर्तं तु तारा ताराधिप्रभा ।
 पतिमित्यत्रवीत्प्राज्ञा शृणु सर्वं कपीश्वर ॥ २०
 हृतदारो महासत्त्वो रामो दशरथात्मजः ।
 तुल्यारिमित्रता प्राप्तः सुग्रीवेण धनुर्धरः ॥ २१
 भ्राता चास्य महाबाहुः सौमित्रिग्रपराजितः ।
 लक्ष्मणो नाम मेधावी स्थितः कार्यार्थसिद्धये ॥ २२
 मैन्दश्च द्विविदश्चैव हनूमाश्चानिलात्मजः ।
 जाम्बवानुशरराजश्च सुग्रीवमचिवाः स्थिताः ॥ २३
 सर्व एते महात्मानो बुद्धिमन्तो महाबलाः ।
 अलं तव विनाशाय रामवीर्यव्यपाश्रयात् ॥ २४

तस्यास्तदाक्षिप्य वचो हितमुक्तं कपीश्वरः ।
 पर्यशङ्कत तामीर्षुः सुग्रीवगतमानमाम् ॥ २५
 तारा परुषमुक्त्वा म निर्जगाम गुहामुखात् ।
 स्थितं माल्यवतोऽभ्यागे सुग्रीवं सोऽभ्यभापत ॥ २६
 असकृत्वं मया मूढ निर्जितो जीवितप्रियः ।
 मुक्तो ज्ञातिरिति ज्ञात्वा का त्वरा मरणे पुनः ॥ २७
 इत्युक्तः प्राह सुग्रीवो भ्रातरं हेतुमद्वचः ।
 प्राप्तकालममित्रघ्नो रामं संवोधयन्निव ॥ २८
 हृतदारस्य मे राजन्हृतराज्यस्य च त्वया ।
 किं नु जीवितसामर्थ्यमिति विद्धि समागतम् ॥ २९
 एवमुक्त्वा बहुविधं ततस्तौ संनिपेततुः ।
 समरे वालिसुग्रीवौ शालतालशिलायुधौ ॥ ३०
 उभौ जघ्नतुरन्योन्यमुभौ भूमौ निपेततुः ।

18 T₂ om 18 (cf v l 17) — °) M₂ चपल (for वचन) T₁ म प्रोवाचात्रला स्रग्वी — °) T₁ G₁ 4 M वानराधिपतिः पति

19 T₂ om 19^{abc} (cf v l 17), T₁ om 19 — °) K₄ D₁ 'धनज्ञा, G₁ 'स्य तज्ज्ञा (for 'स्तज्ञा) K₄ तां (for त्व) — °) K₄ पश्यन्बुद्ध्या समन्विता — °) B₁ 4 Dn₂ D₄ G₂ केन चां; B₂ 3 D₁ केनाप्यां; Dc D₂ G₄ M₂ केन चां, G₂ केन ह्यां, M₁ केनोपां (for केनापां) — °) K₁ मामैप, D₂ मयेप, G₁ 4 ममेव (for ममैप)

20 °) K₂ 'धिप्रम, G₁ 'धिपानना (cf 18^b) — °) S (except G₂) राजब् (for प्राज्ञा) — °) K₁ वाक्य (for मवं) — After 20, K₁ ins 1266*

21 K₁ om 21 — °) T₁ 'राज (for 'सत्त्वो) — T₁ om (hapl) 21^c-23^b — °) K₄ G₂ तुल्यारिमित्रता, B₁ प्रकारिमिं, B₂ सुग्रीवमिं — K₂ ins after 21 K₁ (which om 21), after 20

1266* श्रूयते दाशरथी रामो वने पितुरनुज्ञया ।

[Prior half hypermetric]

23 T₁ om 23^{ab} (cf v l 21) — °) K₁ द्विविधश्, K₂ त्रिविधश्; M₁ त्रिविदश् B₂ Dn D₂ 4 6 G₂ चापि (for चवं) — °) B₁ om च T₂ G₁ 2 4 हनूमाश्वय वानर, M 'श्रापराजित — °) Dc₂ D₁ 2 जाडुवान् — °) T₁ स्थिरा; T₂ G₁ 2 तथा, G₄ तदा (for स्थिता)

24 °) B 'बलाश्रया, Dn D₂ 4 6 G₂ 'बलाश्रयात्,

T₂ G₁ 2 4 M न्यपाश्रया

25 °) T₂ चाली, G₁ 2 4 ईर्ष्यात् (for ईर्षुं)

26 °) K₁ परुषवक्ता B₂ 4 Dn D₂ 4 6 G₂ तु (for म) — °) M₂ स्थितो Most N MSS 'भ्यामे (for 'भ्यादे)

27 °) K₄ अमकृत्, G₂ अमकृत् K₄ त्वया (for मया) B Dn D₁ 2-6 G₂ पूर्व, T G₁ 2 4 M₁ ह्रीव (for मूढ) — °) B₂-4 T₁ G₁ M₂ 'प्रिय — °) K₁ 2 ज्ञातिभिरज्ञात्वा, B₁ 2 M₁ ज्ञातीति दुर्बुद्धे, T G₁ 2 4 M₂ गच्छामि (T₁ M₂ गर्जयि) दुर्बुद्धे — °) Dc D₁ 2 तव (for पुन) T G₁ 2 4 कय घोरे (T₁ 'कार, G₁ कामो) रणे पुन

28 °) T₁ तेन (for प्राह) — For 28^{ab}, B₁ subst

1267* इत्युक्त्वा जहामोच्चं सुग्रीवो भ्रातर प्रति ।

हेतुमद्वचन भ्रात्रं प्रोवाचेद महात्मने ।

— °) S (except G₂) भमित्रन्न

29 °) K B₁ 3 4 Dc Dn₁ D₁ 2 4 2 transp 'दारस्य and 'राज्यस्य D₁ मे (for च) — °) B₂ 4 Dn D₂ 4 G₂ मे (for तु) — °) D₁ बुद्ध्या (for विद्धि) K B₂ Dc D₂ 2 [इ]दमागत, D₁ [अ]दमागत, T₁ नमागत, T₂ G₁ तवागत, G₂ 4 कपीश्वर, M₂ स्वमागत

30 °) K₁ तौ तत (by transp) — K₁ 2 T₁ om (hapl) 30^c-31^b K₂ om 30^c-31^d — °) S (except G₂, T₁ om) साल (for शाल-) Dn₂ ns D₂ 4 6 G₂ 'युधे (for 'युधौ)

उभौ ववल्गतुश्चित्रं मुष्टिभिश्च निजघ्नतुः ॥ ३१
 उभौ रुधिरसंसिक्तौ नखदन्तपरिक्षितौ ।
 शुशुभाते तदा वीरौ पुष्पिताविव किंशुकौ ॥ ३२
 न विशेषस्तयोर्युद्धे तदा कश्चन दृश्यते ।
 सुग्रीवस्य तदा मालां हनूमान्कण्ठ आसजत् ॥ ३३
 स मालया तदा वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ।
 श्रीमानिव महाशैलो मलयो मेघमालया ॥ ३४
 कृतचिह्नं तु सुग्रीवं रामो दृष्ट्वा महाधनुः ।
 विचर्कर्य धनुःश्रेष्ठं वालिमुद्दिश्य लक्ष्यवत् ॥ ३५
 विस्फारस्तस्य धनुषो यन्त्रस्येव तदा वभौ ।
 वितत्रास तदा चाली शरेणाभिहतो हृदि ॥ ३६
 स भिन्नमर्माभिहतो वक्त्राच्छोणितमुद्गमन् ।
 ददर्शावस्थितं राममारात्सौमित्रिणा सह ॥ ३७

गर्हयित्वा स काकुत्स्थं पपात भुवि मूर्छितः ।
 तारा ददर्श तं भूमौ तारापतिमिव च्युतम् ॥ ३८
 हते वालिनि सुग्रीवः किष्किन्धां प्रत्यपद्यत ।
 तां च तारापतिमुखीं तारां निपतितेश्वराम् ॥ ३९
 रामस्तु चतुरो मासान्पृष्टे माल्यवतः शुभे ।
 निवासमकरोद्धीमान्सुग्रीवेणाभ्युपस्थितः ॥ ४०
 रात्रणोऽपि पुरीं गत्वा लङ्का कामवलात्कृतः ।
 सीतां निवेशयामास भवने नन्दनोपमे ।
 अशोकवनिकाभ्यांशे तापसाश्रमसंनिभे ॥ ४१
 भर्तृस्मरणतन्वङ्गी तापसीवैपधारिणी ।
 उपवासतपःशीला तत्र सा पृथुलेक्षणा ।
 उवास दुःखवसतीः फलमूलकृताशना ॥ ४२
 दिदेश राक्षसीस्तत्र रक्षणे राक्षसाधिपः ।

C 3 16156
 B 3 280 44
 K 3 281 45

31 K₁ 2 T₁ om 31^{ab}, K₃ om 31 (cf v1 30)
 — ^a) Dc D₂ जगन्तुर (for जगन्तुर) — ^b) T₂ G₂ 4 उभौ
 तौ (T₂ ते) मनिपेततु, G₁ उभौ तौ मनिवेशतु — D₃ om
 (? hapl) 31^{cd} — ^d) T₁ वि, T₂ G₁ 2 4 [अ]भि
 (for नि)

32 ^a) K₃ D₁ M₂ संमक्तौ, K₄ B₂ G₁ 2 *मिक्तान्गौ,
 Dn₂ *मयुक्तौ — ^b) K₃ Dc D₁ 2 क्षितौ — ^c) K₁ 4
 M₂ महावीरौ, T G₁ 2 4 M₁ हया वीरौ (for तदा वीरौ)
 — ^d) K₁ किंशुकाविव पर्वतौ; T₁ M₁ किंशुकाविव पुष्पितौ

33 ^b) K₃ कश्चिन्न दृश्यते, D₁ कश्चिन्न^a; G₄ किंचन हं,
 M₁ कश्चन विद्यते — After 33^{ab}, B₃ Dc D₂ ins

1268* प्रज्ञानार्थं तदा रामो निश्चित्य मनसा तदा ।
 — ^d) K₁-3 D₁ कण्ठम् (for कण्ठ) K₃ S (except G₁ 3)
 आसजत् (cf 34^b)

34 ^a) S (except G₃) मालया स (by transp)
 K₃ 4 D₁ ततो, T G₂ M₂ तथा (for तदा) D₃ वीर — ^d)
 S (except G₁ 3) हेम^a (for मेघ)

35 ^a) D₃ च (for तु) — ^b) K₃ महाधनुः; K₄ बल,
 B₁ वनुर्यर, T₂ G₁ 2 4 महद्बलु — ^c) D₁ रोष्य लक्ष्य,
 T₂ G₁ 2 4 चर्कर्य च (for विचर्कर्य) K₁ धनुः सक्तो, D₁
 ममुद्दिश्य, T₁ धनुः मेपु — ^d) B₂ लक्ष्यवित्त; D₃ T G₁ 2
 लक्षयन (D₃ चत्), G₄ लक्षण (for लक्ष्यवत्) K Dc D₂
 लक्ष्यमुद्दिश्य वालिन, D₁ वालिन हेममालिन

36 ^b) K₁ मत्रस्येव, T₂ G₁ 2 4 वज्रस्येव — ^c) D₁
 निपपात, G₂ विक्षेप च (for वितत्राम) K₁ 3 4 Dc D₁ 2

तनो (for तदा) — ^d) K₄ मृश, B₂ Dn₁ n₂ [उ]रसि
 (for हृदि)

37 ^a) T₂ G₁ 2 4 तेन (for मिन्न) B₁ 3 4 T₁ M
 *मर्माभि (B₂ *वि)मुखो; B₂ Dn D₃ 4 6 G₂ *हृदयो वाली
 — ^b) S (except G₃) मुक्ता^a (for वक्त्रा^a) — ^c) K₁
 [अ]वसथ, G₂ 4 [अ]प्रस्थित (for [अ]वस्थित) — ^d) B₁ 3
 भ्रात्रा, B₂ 4 Dn D₃ 4 6 G₃ तत् (for भारत्)

38 ^a) D₁ विगर्हयित्वा (for गर्हयित्वा म) K₁ G₂ तु,
 K₃ 4 Dc₂ D₂ च (for स) — ^d) K₁ निवोद्यत, K₃ m
 *मिव स्थित, B₂ Dn D₃ 4 6 G₂ *समौजम

39 ^c) K₁ 3 4 B₁ 3 4 Dc D₁ 2 T₁ G₁ 2 4 तारा
 धिपमुखी (T₂ G₂ 4 *खां)

40 ^d) K₁ 3 *भ्युपेक्षित; B₁ *भिन्मस्थित, T₁ *नुप
 स्थित; T₂ G₁ 2 4 *भ्यवस्थित — After 40, D₁ T₁ ins
 an addl colophon (*adhy no* D₁ 281, T₁ 268)

41 Before 41, D₁ ins मार्कंडेय उ^a, T₁ मार्कंडेय^a
 — ^{ab}) D₁ [S]ध (for ऽधि) S (except T₂ G₂) लकां
 गत्वा (by transp) K D₁ sm 5 *दित (for *कृत)
 — ^c) Many N MSS *भ्यासे, B₁ *वाले

42 ^a) D₁ दुःखार्ता — ^b) K₁ 3 वेदा^a — ^c) D₃
 उपवासतनु सीता — ^d) K Dc D₁ 2 6 G₂ 4 तत मा,
 B₁ 2 4 Dn₁ n₂ D₄ G₃ तत्रास, G₁ तपसा K₁ 3 पृष्ट
 लक्षणा, B₁ 3 T₂ G₂ 4 पृथुलोचना — ^e) K₄ दुःखा, D₁
 दुःख (for दुःख) K₂ B₂ Dc₂ Dn₁ n₂ D₅ G₁ 2 4
 वसति, Dn₂ D₂ 4 वसती — ^f) K Dc D₁ 2 5 *जला^a

प्रासामिशूलपरशुमुद्गरालातधारिणीः ॥ ४३
 व्यर्क्षीं व्यर्क्षीं ललाटाक्षीं दीर्घजिह्वामजिह्विकाम् ।
 त्रिस्तनीमेकपादां च त्रिजटामेकलोचनाम् ॥ ४४
 एताश्चान्याश्च दीप्ताक्ष्यः करभोत्कटमूर्धजाः ।
 परिवार्यासते सीता दिवारत्रमतन्द्रिताः ॥ ४५
 तास्तु तामायतापाङ्गीं पिशाच्यो दारुणस्वनाः ।
 तर्जयन्ति सदा रौद्राः परुषव्यञ्जनाक्षराः ॥ ४६
 खादाम पाटयामैनां तिलशः प्रविभज्य ताम् ।
 येयं भर्तारमस्माकमवमन्येह जीवति ॥ ४७
 इत्येवं परिभर्त्सन्तीस्त्रास्यमाना पुनः पुनः ।
 भर्त्सुशोकसमाविष्टा निःश्वस्येदमुवाच ताः ॥ ४८
 आर्याः खादत मां शीघ्रं न मे लोभोऽस्ति जीविते ।
 विना तं पुण्डरीकाक्षं नीलकुञ्चितमूर्धजम् ॥ ४९

अप्येवाहं निराहारा जीवितप्रियवर्जिता ।
 शोपयिष्यामि गात्राणि व्याली तालगता यथा ॥ ५०
 न त्वन्यमभिगन्त्रेयं पुमां गवघ्नादने ।
 इति जानीत मत्स्यं मे क्रियतां यदनन्तरम् ॥ ५१
 तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा राक्षस्यस्ताः गग्म्वनाः ।
 आख्यातुं राक्षसेन्द्राय जग्म्वस्तन्गर्वमादितः ॥ ५२
 गतासु तासु गर्वासु त्रिजटा नाम राक्षसी ।
 मान्त्वयामाम वैदेही धर्मज्ञा प्रियवादिनी ॥ ५३
 सीते वक्ष्यामि ते किञ्चिद्विश्रामं कुरु मे गरि ।
 भयं ते व्येतु वामोरु शृणु चेदं उच्यो मम ॥ ५४
 अविन्ध्यो नाम मेधावी वृद्धो राक्षसपुंगवः ।
 स गमस्य हितान्वेषी त्वदर्थे हि स मावदत् ॥ ५५
 सीता मद्वचनाद्वाच्या ममाश्वास्य प्रमाद्य च ।

(for 'कृता)

43 ^{ab} K₁ ३ transp राक्षसी and रक्षणे K₁ ३ तस्य,
 K₃ ४ B₁ ३ Dc D₁ ३ ३ तस्या; B₄ तस्यां (for तत्र) D₅
 रक्षार्थं (for रक्षणे) K₅ Dc₁ D₂ रक्षमाधिप , T₂ G₁ ३ ४
 M₃ राक्षसेश्वर

44 ^a K D₅ T₁ M स्वर्क्षीं (for व्यर्क्षीं) D₅ शर्षीं
 (for व्यर्क्षीं) — ^b K₄ Dn₃ D₁ अजिह्वका — ^c K₁ ३
 T₁ M एकपादीं, G₄ चैकपादा (for एकपादां) — ^d K₁ ३
 तिग्मं, G₄ चैकं (for एकं)

45 ^b K₃ 'भोत्कर', T₁ 'भायत', T₂ G₁ ३ ४ M 'भो
 स्कचं' (for 'भोत्कट') — ^d G₃ ४ 'रात्रिम्' (for 'रात्रम्')
 B₁ अनिद्रिता; B₃ अनिद्रिता, M₃ अनिद्रिता (for
 अतन्द्रिता)

46 ^a K Dc D₂ ३ स्व नाम्; D₁ सीताम् (for तु ताम्)
 — ^b N (except K₁ ३ D₅) G₃ 'स्वरा' (for 'स्वना')
 — ^c T₂ G₁ ३ ४ तर्जयत्य' K₄ महा, T G₁ ३ ४ तदा
 (for सदा) K₁ रात्रौ (for रौद्रा) — ^d K₁ व्यजन
 क्षमा, K₄ G₃ ४ 'व्यजिताक्षरा'; Dn D₃ ४ ६ G₃ व्यजनस्वरा

47 ^a K₃ ४ M₁ खादाम K₄ पाटयामि; G₁ पाटयाम
 (for पाटयाम) T₁ [ए]तां (for [ए]तां) — ^c T₁ सेय
 (for येय) — ^d G₁ ३ ४ 'मत्येह; M 'मत्येव' (for मत्येह)

48 ^a K₁ ३ D₁ परिभर्त्सोर्घसु; K₃ ४ B₁ Dc D₂ G₃ ४
 M₁ भर्त्सं (K₄ 'र्त्सं' ती, B₃ ४ भर्त्स्यमाना स्या — ^b K₁ ३
 त्रासयती, K₄ त्रास्यमाना, B₁ D₃ ४ त्रासयाना, B₃—4 D₅

T₂ G₂ त्रास्यमाना, G₂ ४ त्रास्यमाना Dc D₅ सुदुर्बुद्ध
 (for पुन पुन) — ^d K₄ G₂ ४ [ए]त्रम्; T₂ [ए]त्रम् (for
 [दृ]त्रम्) K₃ यत्; Dc D₂ ३ ट (for ना)

49 ^a K₃ M₃ मा (for मां) — ^b K₃ Dc D₂ ३ ४
 लभो (for लोभो) G₂ ४ जीवने (for जीविते) — G₁
 om 49^{cd} — 49^d = (var) 1 96 51^b, 155 42^b

50 ^a K₃ T₂ G₁ ३ ४ अद्य; D₁ ३ अद्य (for भवि)
 — ^b K₁ ३ जीवित; S (except T₂ G₂) जीवती (for
 जीवित) D₁ दर्शिता (for 'वर्जिता') — ^c S (except
 G₂) वही (for व्याली) D₁ तालगता, T₁ कालगता; T₂ G₃
 तल' K₃ इव (for यथा)

52 ^b K₃ B₃ ४ Dc D₁ ३ M 'स्वरा' (for 'स्वना')
 G₂ ४ राक्षस्य स्वरनिस्वना — ^d T₁ ता' (for तत्)
 The reading आदगा of some printed ed was not
 found in any MS collated'

53 ^d K₄ B₁ Dc D₂ ३ धर्मज्ञां 'वादिनीं

54 ^c B₃ Dn D₂ ४ ६ G₃ स्व त्यज (for ते व्येतु)

55 ^a K₄ D₁ अवध्यो, B₃ अविदो; T₁ G₄ अविध्यो;
 T₂ G₁ ३ अवध्यो (for अविध्यो) — ^c K₁ Dc स मा
 राम, K₃ ४ D₅ स राघव; D₁ ३ स च राम, S (except
 G₃) सदा राम (for स रामस्य) — ^d Dc त्वदर्थं K D₁
 T₂ G₁ मा (K₃ [S]ति), Dc D₂ मे, G₂ ४ मा (for हि)
 K D₁ T₂ G₁ समामदत्, Dn स मां वदत् (1), T₁ M₃ समा
 दधत्, G₂ ४ अचक्षुदत्, M₁ समादिशत् (for स मावदत्)

भर्ता ते कुशली रामो लक्ष्मणानुगतो बली ॥ ५६
 सख्यं वानरराजेन अक्रप्रतिमतेजसा ।
 कृतवाचाधवः श्रीमांस्त्वदर्थं च ममुद्यतः ॥ ५७
 मा च तेऽस्तु भयं मीरु गवणाह्योऽकर्हितात् ।
 नलक्ष्मणरगापेन रक्षिता ह्यस्यनिन्दिते ॥ ५८
 शप्तो ह्येव पुग पापो ब्रधूं रम्भां पगमृगन् ।
 न शक्तो विवशा नारीमुपैतुमजितेन्द्रियः ॥ ५९
 क्षिप्रमेप्यति ते भर्ता सुग्रीवेणाभिरक्षितः ।
 सौमित्रिमहितो धीमांस्त्वां चेतो मोक्षयिष्यति ॥ ६०
 स्वभा हि समहाधोरा दृष्टा मेऽनिष्टदर्शनाः ।
 विनागायास्य दुर्बुद्धेः पौलस्त्यकुलवातिनः ॥ ६१
 दारुणो ह्येव दुष्टात्मा क्षुद्रकर्मा निशाचरः ।
 स्वभावाच्छीलद्रोणेण मर्वेषां भयवर्धनः ॥ ६२

स्पर्धते मर्वदेवैर्यः कालोपहतचेतनः ।
 मया विनागलिङ्गानि स्वप्ने दृष्टानि तस्य वै ॥ ६३
 तैलाभिपिक्तो विक्रचो मज्जन्पङ्के दशाननः ।
 अमकृत्स्वरयुक्ते तु रथे नृत्यन्निव स्थितः ॥ ६४
 कुम्भकर्णादयश्चेमे नग्नाः पतितमूर्धजाः ।
 कृष्यन्ते दक्षिणामागां रक्तमाल्यानुलेपनाः ॥ ६५
 श्वेतातपत्रः सोष्णीपः शुक्लमाल्यविभूषणः ।
 श्वेतपर्वतमारूढ एक एव विभीषणः ॥ ६६
 सचिवाश्चास्य चत्वारः शुक्लमाल्यानुलेपनाः ।
 श्वेतपर्वतमारूढा मोक्ष्यन्तेऽस्मान्महाभयात् ॥ ६७
 रामस्याक्षेण पृथिवी परिक्षिप्ता ममागरा ।
 यगसा पृथिवीं कृत्स्नां पूरयिष्यति ते पतिः ॥ ६८
 अस्थिसंचयमारूढो भुञ्जानो मधुपायमम् ।

C 3 16161
B 3 280 70
F 3 281 71

56 ^a) D₂ मद्रचमा, G₁ उद्रचनाद् — ^b) B₁ T₂
 'याद्य (for 'श्रास्य)
 57 ^a) K₁ 'गजेन्द्र (for 'राजेन) — ^c) B₃ 4 T₁ G₁
 M नत' (for कृत') — ^d) G₂ 4 कृतोद्यम (for ममु')
 58 ^a) S (except T₂ G₂) ते भूद् (for तेऽस्तु) — ^d)
 K₄ B₁₋₃ D_n D₄ 4 6 G₁ 2 M₁ नदिनि (for [अ]निन्दिते)
 59 ^a) K₁ ह्येया (for पापो) — ^b) K₁ 2 B D_n
 D₄ 6 नृपन (D₄ 'नृगन्' also as in text) — ^c) B D_n
 D₁₋₆ G₂ न शक्तोऽप्यवशां, D₂ न शक्तोऽप्यवशां, T₁ अशक्तो-
 प्यवशा — ^d) K₁ 4 B₂ 4 Dc D₁ 2 G₂ उपेतुम् (for उर्प')
 D₁ जीवितप्रिय (for अजितेन्द्रिय)
 60 ^b) T₁ सुग्रीवमहित प्रभु, T₂ G₁ 2 4 M सुग्रीवेण
 सह (T₂ मम) प्रभु — ^c) S (except G₂) सौमित्रिणा च
 वीर्येण — ^d) T₁ त्वामितो, T₂ G₁ 2 4 M तवस्त्वा (for
 स्वा चेतो) K₄ मोक्ष' (for मोक्ष')
 61 D₂ om 61^a-62^b — ^a) T₁ स्वमो — 'धोरो (for
 स्वमा — 'धोरा) — ^b) K₁ Dc दृष्टा, T₁ दृष्टे (for दृष्टा)
 K₁ Dc D₁ धोर', K₄ रौद्र', G₂ 4 [ऽ]रिष्ट' (for ऽनिष्ट')
 T₁ दर्शन' (for 'दर्शना) — ^c) D₁ नागायास्य सुदुर्बुद्धे'
 — ^d) T₁ 'पामन G₂ 4 पौलस्त्यस्य कुलस्य च
 62 D₂ om 62^{ab} (cf v.l. 61) — ^b) K₁ D₁ रौद्र',
 K₂ क्षौद्र' (for क्षुद्र') — ^c) K₄ G₂ 4 'वशील' (for
 'वाच्छील')
 63 K₂ om (hapl.) 63^a-64^b — ^a) T₂ G₁ सर्व-
 (G₁ मह)देवेभ्य — ^d) K₁ स्वप्न, T₂ मस (for स्वप्ने)

D₂ च (for वै)

64 K₂ om 64^{ab} (cf v.l. 63) — ^a) K₁ B₂ 4 Dc
 D₁ 2 'वमिक्तो (for 'मिपिक्तो) — ^c) K₁ B₁ D₁ G₂ 4
 M 'युक्ते च, Dc D₂ 3 T₁ G₁ 'युक्तेन (for 'युक्ते तु) — ^d)
 G₁ चरन (for रथे) G₂ 4 नृत्यम् (for नृत्यन) T₁ G₂ 4
 M₁ अवस्थित (for इव स्थित)
 65 ^a) B₂ चान्ये; S (except G₂) चैव (for चेमे)
 — ^b) K₁ नागा, K₄ मग्ना, D₁ मग्ना (for नग्ना) K₄
 पलित' (for पतित') — ^c) B D (except D₁ 3 5) G₂
 गच्छति (for कृष्यन्ते)
 66 K₁ M₁ om (hapl.) 66^a-67^b — ^b) K₄ शुक्ल-
 माल्यविभूषित, B₁ D₁ G₂ 'माल्यो वि(B₁ 'माल्यवि)भी-
 षण, B₂ 3 Dc D_n D₂ 5 T₁ G₁ 5 'माल्यानुलेपन' — D₁
 om (hapl.) 66^{cd}, G₄ om 66^c-67^b — ^c) =(var)
 67^c K₂ श्वेत पर्वतम् M₂ आस्थाय (for आरूढ) — G₂
 om (hapl.) 66^d-67^c
 67 K₁ T₂ G₂ M₁ om 67^{ab}, G₂ om 67^{abc} (cf v.l.
 66) B₂ om 67 — ^a) K₄ तस्य (for चास्य) — ^c)
 =(var) 66^c K₁ 3 T₂ G₄ श्वेत, B₁ शुक्ल (for श्वेत)
 — ^d) A few N MSS मोक्षते B₁ दृष्टा स्वमे मयानघे
 — After 67, B₁ ins
 1269^a मोक्षिता स्वा भयादस्माद्रामं शत्रुनिपूदन ।
 68 ^b) K Dc D₁ 2 5 विनि' (for परि') — ^c) K₄
 T₁ मर्वा (for कृष्णां)
 69 ^a) K₁ 2 G₁ अस्थिपर्वतमारूढो, T G₄ हन्निमचय';

C 3 161E1
B 3 280 70
V 3 261 71

लक्ष्मणश्च मया दृष्टो निरीक्षणमर्चनो दिशः ॥ ६९
रुदती रुधिगद्रांङ्गी व्याघ्रेण परिगक्षिता ।
असकृच्चं मया दृष्टा गच्छन्ती दिशमुत्तगम् ॥ ७०
हर्ममेप्यसि वैदेहि क्षिप्रं भर्तृममन्विता ।
राघवेण सह आत्रा मीने न्वमचिगदिव ॥ ७१

इति श्रीमहाभागने आरण्यरूपवर्णि चतु षष्ट्यधिकद्विगततमोऽध्यायः ॥ २६५ ॥

२६५

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्ता भर्तृशोकातां दीना मलिनवामगम् ।
मणिशेषाम्बलंकारा रुदतीं च पतिव्रताम् ॥ १
राक्षसीभिरुपास्यन्तीं ममामीना शिलानले ।
रावणः कामवाणातो ददर्शोपसमर्ष च ॥ २

देवदानसगन्धर्वैश्चक्रिषुर्नैर्युधि ।

अजितोऽत्रोत्तमनिकां ययौ कन्दर्पमोहितः ॥ ३
दिव्याम्बरधरः श्रीमान्सुमृष्टमणिहुण्डलः ।
विचित्रमाल्यमुकुटो वमन्न इव मूर्तिमान् ॥ ४
स कल्पवृक्षसदृशो यन्नादपि विभूषितः ।

G₂ हन्त्रिष्कधमसां — ^b) Dc D₂ T₂ G₁ : 4 घृत् (for मधु) — ^c) B Dn D₂-6 G₂ दिघकु, T G₁ : 4 M वि (T₁ प्र)पश्यन् (for निरीक्षण) K₁ B Dn D₁ : 4 : T₁ G₁ : 4 दिश (for दिश)

70 ^a) B₂ कपिता, T₁ G₁ रुदती

71 ^a) D₂ नोदयवि (for ण्यवि) — ^b) B Dn D₂ : 6 G₂ M भर्ता (for भर्तृ) — T G₂ : 4 om 71^{cd} — ^c) B₂m लक्ष्मणेन (for राघवेण) K Dc D₁ : 4 लक्ष्मणेन च मयुक्ता मीने भर्तृद्वि रता, G₁ M राघवेणेति वक्तव्या (G₁ णामिपक्षव्या) मीना भर्तृद्वि रता

72 ^a) B₁ इत्येव, B₂ : 4 Dn D₂ : 6 G₂ इत्येव (for इति म्वा) — ^c) K₁ वनूवाशावला म्वा तु — ^d) S (except G₂) भनुरेव ममागमे

73 ^a) S (except T₂ G₂) तावद् (for यावद्) S (except T₁ G₂) रौद्रा (for रौद्रा) — ^b) S (except G₂) महारवा (for सुदारुणा) — ^c) T₁ G₂ तासु, T₂ हि (for वा) — ^d) K₁ मह मीना, T₁ मुव्यामीनां S (except G₂) यथापुर

Colophon om in K₁ : — Major parvan Dn₂ G₂ : 4 आरण्य — Sub parvan N (K₁ : om) G₂ (all om sub-parvan name) mention onk रामोपाख्यान, M₁, likewise, onk रामायणोपाख्यान — Adhy name B₂

त्रिदशान्वननिवेद्य D₁ त्रिदशायय, *I₂ त्रिदशाययममा श्याम — Adhy 10 (sparc for 3 or 10 b) Dn 270 (Dn₂ 270) D₁ 262 T₁ 263, T₂ G₁ M (M₂ 177 for) 265 (M₁ or 270) G₁ 265 G₂ 267 — Śloka : Dn 74, D₁ 34

265

1 ^b) K₂ मलिन् (for मलिन) K₁ : 3 Dc₂ D₁ : 3 वामसां, T G₁ M वामसी, G₂ वामिनी — ^c) K₁ : 4 Dn₂ D₁ : 3 रुदती S (except G₂) च (for च)

2 ^a) B₁ उपासती, Dc D₂ अवश्यती (for उपासन्ती)

3 ^a) K₁ : 4 त्रैवेद् (for गन्धर्व) T₂ G₂ पुरतो रौद्रा (for पुनैर्युधि) — ^d) B Dn D₂-6 G₂ दीदित (for नोहित)

4 ^a) B₂ दिव्यायुधधर — ^c) T₁ नरीविमाला (for विचित्रमाल्य) S (except G₂ : 3) नकुटो (for मुकुटो) — ^d) = R₁m 5 22 29^b

5 = (var) R₁m 5 22 29 — ^a) Dn₁ D₁ : 6 G₂ न (for म) G₁ महितो (for महतो) — ^b) D₂ सु (for वि) — ^c) B₂ प्रनिमो (for दुमवद्)

6 ^a) K₁ : 3 सुमनुष्याया (for रुद्) — ^c) T₁ रुदती (for रुदते)

श्मशानचैत्यद्रुमवद्भूपितोऽपि भयंकरः ॥ ५
 स तस्यास्तनुमध्यायाः समीपे रजनीचरः ।
 दृष्ट्ये रोहिणीमेत्य शनैश्चर इव ग्रहः ॥ ६
 म तामामन्त्र्य सुश्रोणीं पृष्पकेतुशराहतः ।
 इदमित्यब्रवीद्बाला व्रस्तां रोहीभिवाचलाम् ॥ ७
 सीते पर्याप्तमेतावत्कृतो भर्तुरनुग्रहः ।
 प्रमादं कुरु तन्वद्भि क्रियता परिक्रम ते ॥ ८
 भजस्व मां वरारोहे महार्हाभगणाम्बरा ।
 भव मे सर्वनारीणामुत्तमा वरवर्णिनि ॥ ९
 मन्ति मे देवकन्याश्च राजर्षीणां तथाङ्गनाः ।
 मन्ति दानवरुन्याश्च दैत्याना चापि योषितः ॥ १०
 चतुर्दश पिशाचानां कोट्यो मे वचने स्थिताः ।
 द्विस्तावत्पुरुपादानां रक्षमां भीमकर्मणाम् ॥ ११
 ततो मे त्रिगुणा यथा ये सद्रचनकारिणः ।
 केचिदेव घनाध्यक्षं भ्रातरं मे ममाश्रिताः ॥ १२

गन्धर्वाप्सरसो भद्रे सामापानगतं सदा ।
 उपतिष्ठन्ति वामोरु यथैव भ्रातरं मम ॥ १३
 पुत्रोऽहमपि विप्रर्षेः नाक्षाद्विश्रवमो मुनेः ।
 पञ्चमो लोकपालानामिति मे प्रथितं यशः ॥ १४
 दिव्यानि भक्ष्यभोज्यानि पानानि विविधानि च ।
 यथैव त्रिदशेगस्य तथैव मम भामिनि ॥ १५
 क्षीयतां दुष्कृतं कर्म वनवासकृतं तव ।
 भार्या मे भव सुश्रोणि यथा मन्दोदरी तथा ॥ १६
 इत्युक्त्वा तेन वैदेही परिवृत्य शुभानना ।
 वृणमन्तरतः कृत्वा तमुवाच निशाचरम् ॥ १७
 अग्निवेनातिवामोरुजम्बं नेत्रवारिणा ।
 स्तनावपतितौ बाला सहितावभिवर्षती ।
 उवाच वाक्यं तं क्षुद्रं वैदेही पतिदेवता ॥ १८
 अमकृद्ददतो वाक्यमीदृशं राक्षसेश्वर ।
 विपादयुक्तमेतत्ते मया श्रुतमभाग्यया ॥ १९

C. 3 16185
B 3 281 20
K 3 282 20

7 °) G₁ २ ४ M गन्ध (for इति) Dn D₄ ६ वाक्य (for बाला) — °) K Dc D₁ २ ३ व्रस्तां व्याकुललोचना, T₁ मन्त्रामिव रोहिणीं, T (T₁ ong) G₁ ३ sm ४ व्रस्तां मृगवर्षमिव

8 °) G₁ M अनुक्रम (for अनुग्रहः) — °) G₁ ४ M₂ कुरु प्रमाद (by transp) — °) K₁ २ ४ B₁ ३ T₁ M₁ प्रति (for परि) K₁ D₁ च (for ते)

9 °) K₂ Dc₂ Dn₂ n₃ D₁ T₁ G₁ वरवर्णिनी

10 °) S (except G₃) दानव (for मे देव) — B₂ om (hapl) 10^{b,c} — °) K₁ २ ४ देव (for राज) K₃ B (B₂ om) Dc Dn D₂₋₆ G₃ गधर्वाणां च योषित — K₃ G₄ M₃ om 10^d — °) T G₁ २ M₁ तामामद्य विद्यालक्षि सर्वाया मे भवोत्तमा

11 °) B₂ T₁ M पिशाचीनां — °) T₂ G₁ ४ M चचमि (for वचने) — °) K₁ २ भीमरूपिणां

12 °) K₁ ३ तत्र (for ततो) Dc₂ D₂ T₁ द्वि (for द्वि) — °) T₂ G₂ ४ मे (for मद्)

13 °) D₁ यज्ञे (for भद्रे) — °) K₁ D₃ (by corr) सामापनगत तदा (D₃ मत्), D₁ नानापानगत मदा, T₁ मा विमानगत मदा

14 K₃ om 14^a-15^b — °) T₂ मुनि (for मुने) — °) D₁ पचम

15 K₃ om 15^{ab} (cf v 1 14) — °) D₃ तु (for च) — °) K₁ B₁ D₁ त्रिदशेगस्य, Dc D₂ त्रिदशेद्रस्य — °) T₂ G₂ ४ M₂ मज (for मम) K₂ B Dc₂ Dn₁ n₃ D₁₋₆ भामिनि (for भामिनि)

16 °) D₃ दुष्कर (for दुष्कृत) T₁ धर्म (for कर्म) — °) Dc D₂ गत (for कृत) K₁ २ तथा (for तव) — 16^c = 1 67 1^c 3 251 18^a, 262 34^c, etc — °) T₂ G₂ ४ M मन्दोदरी (for मन्दो)

17 °) K₁ सुशोभना (for शुभा) — 17^{cd} = (var) Rām 3 56 1^{cd} 5 21 3^{cd}

18 °) T₂ अद्रितव; G₁ अदीनेन, G₂ अद्रितव्य, G₃ अद्रितेन (for अद्रिवेन) T₂ G₂ ४ हि, G₁ [प]त्र (for [अ]ति) — °) T₂ अमकृत् (for अजस्र) — °) K₁ ३ ४ Dc D₁ ३ पीनौ (for बाला) — °) B₂ ४ D (except D₁ ३) G₁ महताद् (for सहिताद्) D₁ अपि (for अभि) B₂ D₁ वर्षति — After 18^{cd}, S (except G₃) ins

1270^a न्यवस्थाप्य कथंचिस्ता विपादादतिमोहिता ।

[T₁ G₁ M रटनी गिर (for अतिमोहिता)]

— °) T G₁ २ ४ रावण (for वाक्य त) K₁ क्रुद् (for क्षुद्)

19 °) K₂₋₄ Dc₂ D₁ राक्षसेश्वर, D₃ ६ मेरित, T₁ माध्रम, G₁ श्वर — °) K₄ अधर्म, T₁ न याचे, M विपाद (for विपाद) — °) K₃ क्षणम्, G₁ चैवम् (for

तद्द्रसुख भद्रं ते मानसं विनिवर्त्यताम् ।
 परदारास्म्यलभ्या च मततं च पतिव्रता ॥ २०
 न चैवोपयिकी भार्या मानुषी कृपणा तव ।
 विवशा धर्षयित्वा च का त्वं प्रीतिमवाप्स्यसि ॥ २१
 प्रजापतिममो विप्रो ब्रह्मयोनिः पिता तव ।
 न च पालयसे धर्मं लोकरूपालममः कथम् ॥ २२
 भ्रातर राजराजानं महेश्वरमसं प्रभुम् ।
 धनेश्वर व्यपदिशन्कथं त्विह न लज्जमे ॥ २३
 इत्युक्त्वा प्रारुदत्मीता रुम्पयन्ती पयोधरौ ।
 गिरोधरा च तन्वङ्गी सुसं प्रच्छाद्य वाससा ॥ २४
 तस्या रुदत्या भामिन्या दीर्घा वेणी सुमंयता ।

दृष्टो स्वमिता स्निग्धा काली व्यालीव मूर्धनि ॥ २५
 तच्छ्रुत्वा रावणो वाम्यं सीनयोक्तं मुनिपुङ्गम् ।
 प्रत्याख्यातोऽपि दुर्मंथाः पुनरेवाव्रवीद्वचः ॥ २६
 काममद्भानि मे गीते दुनोतु मकरध्वजः ।
 न त्वामक्रामा सुश्रोणीं ममेष्ये चारुहामिनीम् ॥ २७
 किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्प्रमद्यापि मानुषम् ।
 आहारभृतमम्माकं राममेवानुक्रुध्यसे ॥ २८
 इत्युक्त्वा तामनिन्द्यार्द्धीं स गक्षमगणेश्वरः ।
 तत्रैवान्तर्हितो भूत्वा जगामाभिमता दिशम् ॥ २९
 राक्षसीभिः परिवृता वेदेही शोककर्मिता ।
 सेव्यमाना त्रिजटया तत्रैव न्यवमत्तदा ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चपट्टयधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २६५ ॥

श्रुतम्) K₁ अनार्यया, D₁ अयोग्यया (for अनार्यया)
 20 °) K₃ 4 B₁ T₂ G₂ 4 M सुग्य (for 'सुग्य' — °) K₁ D₂ G₁ विनिवर्तना, G₂ 'वृत्त्यता — °) K₁ 2 D₁ न, G₂ 4 M₂ हि (for [अ]न्ति) K₁ 2 D₁ [अ]न्ति (for च) — °) D₂ M₂ मतव
 21 °) K₁ चैव पावकी, K₂ चैवैतादनी, K₃ 4 Dc₁ D₂ 6 T₂ चैवोपयिकी, B₂ चैवोपायिकी, B₃ चैवोपयिका, Dc₂ चैवापायिकी, D₂ एवोपयिकी — °) G₁ मानुष्या (for मानुषी) K₄ कृपणा तथा, G₂ 4 तव राक्षम (for कृपणा तव) — °) K Dc D₁ 2 सा, B₂ तु (for च) T₂ त्रिहयां धर्मयित्वा च — °) G₁ शान्तिम् (for प्रीतिम्)
 22 °) T₂ G₂ त्व (for च) B₁ मरं (for धर्म) — °) K₁ 3 4 Dc₂ D₁ 2 2 'पालोपम (for 'पालमम)
 23 °) K₁ राजराजत्वे; K₂ 'राजत्व, D₁ यक्षराज न, T G₁ 2 4 राजराज च; M 'राज त्व — °) K₁ 'सम विभु, B₁ 'समप्रभ, Dc₁ 'सम प्रभु, Dc₂ D₂ 'सम प्रभ (for 'सम प्रभुम्) — °) K₁ 2 इत्थ, K₃ Dc D₁ 2 6 हि त्व, K₄ त्व हि, D₂ त्व ह (for त्विह)
 24 °) B₁ सारुदत्, Dc₁ G₁ M₂ प्ररुदत् — °) Dc D₂ कपयतौ — °) K₄ D₁ पाणिता (for वाससा)
 25 °) T₂ तस्या K B₁ Dc Dn₂ n₃ D₂ 2 T₁ G₁ M रुदत्या; T₂ रुदत्या B D (except Dn₁) G₂ M₁ भाविन्या, T₂ भामिन्या — °) K₃ 4 B₁ 2 Dc D₂ G₄ M₂ जीव (for दीर्घा) B₁ वेगा (for वेणी) K₁ 2 सुशोभना, B₁ समु घता, Dn₂ D₂ सुमयुता — °) Dc D₂ म्यगिता, D₂ स्वमिता, T₂ मविषा, G₁ 2 4 M₂ सामिता (for स्व) — °) Dc₂

Dn₃ दया, T₂ कृपा (for वाली) G₁ 2 4 M स्यादी कालीव (by transp)
 26 °) B Dn D₂ 4 2 G₂ M₁ शुभ तद् (by transp) — °) K₁ 2 4 D₁ T G₂ 4 M अनि, G₁ तुनि (for मुनि)
 27 °) K₂ पुनोतु, Dn₂ D₁ 2 S (except G₂) दुनोति — °) K₁ 4 B₁ 2 4 Dc Dn₂ n₃ D₁ 2 4 T₁ G₁ M सुश्रोणि — °) K₁ 4 B₁ 2 4 Dc₁ D₂ T₂ M 'हामिनि
 28 °) K₁ न, K₂ Dc₂ T₁ G₂ M नु (for नु) — °) D₁ मानुषी — °) D₁ आहारभूताम् — °) B₁ [अ]नु बुध्यमे, D₁ राक्षमे
 29 °) B₁ इत्युक्त्वा चानवशार्णी — °) K₂ B Dc₁ Dc D₂ 4 6 G₂ M महेश्वर, G₁ जनेश्वर — °) G₂ [अ]न्तर्हितो (for [अ]न्तर्हितो) — °) B₂ जगामाभीप्सिता दिशं, Dc 'माभिहतं शुभ, D₂ नाभिहित शुभे
 30 °) K₁ जानकी (for वेदेही) K₁₋₃ B₁ 2 4 Dn₂ n₃ शोककर्मिता — °) B₁ नाच्य (for मेच्य) — °) D₂ 4 G₂ तथा (for तदा)

Colophon — Major part K₁ 2 Dn₂ G₂ 4 आरण्य — Sub partan N G₂ (all om sub partan name) mention only रामो (K₂ B₂ श्रीरामो) पाख्यान, M₂, likewise only रामायणोपाख्यान — Adh, rare M₂ मीताप्रार्थन — Adh 10 (figures words or both) Dn 279 (Dn₂ 250) D₁ 253 T₁ 270 T₂ G₄ M (M₂ inf ln) 269 (M₂ orig 271), G₁ 266, G₂ 269 — *Stola ro* Dn₁ n₃ D₁ 31

२६६

मार्कण्डेय उवाच ।

राघवस्तु ससौमित्रिः सुग्रीवेणामिपालितः ।
 वसन्माल्यघतः पृष्ठे ददर्श विमलं नभः ॥ १
 स दृष्ट्वा विमले व्योम्नि निर्मलं शशलक्षणम् ।
 ग्रहनक्षत्रताराभिरनुयातममित्रहा ॥ २
 कुमुदोत्पलपद्माना गन्धमादाय वायुना ।
 महीधरस्थः शीतेन सहसा प्रतिबोधितः ॥ ३
 प्रभाते लक्ष्मणं वीरमभ्यभाषत दुर्मनाः ।
 सीतां संस्मृत्य धर्मात्मा रुद्धां राक्षमवेश्मनि ॥ ४
 गच्छ लक्ष्मण जानीहि किष्किन्धाया कपीश्वरम् ।
 प्रमत्तं ग्राम्यधर्मेषु कृतमं स्वार्यपण्डितम् ॥ ५
 योऽमौ कुलाधमो मूढो मया राज्येऽभिपेक्षितः ।

सर्वानरगोपुच्छा यमृक्षाश्च भजन्ति वै ॥ ६
 यदर्थं निहतो वाली मया रघुकुलोद्बह ।
 त्वया सह महाबाहो किष्किन्धोपवने तदा ॥ ७
 कृतमं तमहं मन्ये वानरापसदं भुवि ।
 यो मामेवंगतो मूढो न जानीतेऽद्य लक्ष्मण ॥ ८
 अमौ मन्ये न जानीते समयप्रतिपादनम् ।
 कृतोपकारं मां नूनमवमन्यात्पया धिया ॥ ९
 यदि तावदनुद्युक्तः शेते कामसुखात्मकः ।
 नेतव्यो वालिमार्गेण सर्वभूतगतिं त्वया ॥ १०
 अथापि घटतेऽस्माकमर्थे वानरपुंगवः ।
 तमादायैहि काकुत्स्थ त्वरागान्भव मा चिरम् ॥ ११
 इत्युक्तो लक्ष्मणो भ्रात्रा गुरुवाक्यहिते रतः ।

C 3 16208
 B 3 282 12
 K 3 283 12

266

- 1 K₁ T₂ G₁ om the ref — ^a) B₁₋₃ D_n D₃ 4 5
 G₂ M₁ महमौ (for तु समौ) — ^c) = (var) 61^d
 K₁ 'पूजित — ^c) = Rām 4 28 1^c — ^d) B₁ 2 4
 D_{n1} n₃ D₁ 4-5 M₁ ददशे (for ददर्श)
 2 ^a) B₁ 3 त्रिपुले, T₁ G₁ विमल (for विमले) — ^b)
 K₁ 3 4 Dc D₁ 3 विमल (for निमल) B₂ S (except
 G₂) दशालंछन, D₁ 3 (by corr) दक्षिणक्षण
 3 ^a) T₂ G₁ 2 4 M₂ 'गधेन — ^b) K₂ 4 Dc D₁ 2
 गधान (for गन्धम्) G₁ 2 गधमादनवायुना — ^c) D_{n3}
 T₂ महीधरस्य, T₁ धर स Dc D₂ पीनेन (for शी)
 G₁ 2 M₂ transp शीतेन and सहसा
 4 ^b) G₁ दु द्वित (for दुर्मना) — ^c) B₂ ना मस्मृत्य
 च ध'
 5 ^a) K₁ 2 गच्छ जानीहि नौमित्रे — ^c) K₁ 4 Dc
 D₁ 2 प्रमत्त (for प्रमत्त) K₄ 'धर्मण (for 'धर्मपु) — D₄
 om 5^d-21^d — ^d) Dc D₂ प्रमत्त (for कृन्त)
 6 D₄ om 6 (cf v 1 5) — ^b) K₁ [अ]रण्ये (for
 राज्ये) — ^c) K₁ 2 Dc D₁ G₁ 2 4 M₂ सर्वे (for सर्व)
 — ^d) D₂ ये मृया च, T₂ G₂ 4 M₂ यमृक्षाश्च (for यमृक्षाश्च)
 K Dc D₁ 2 4 [अ]पि भेजिरे (for भजन्ति वै)
 7 D₄ om 7 (cf v 1 5) — ^a) K₄ धीमाल (for

- वाली) — ^d) D₁ M₁ तया, G₂ 4 M₂ पुरा (for तदा)
 8 D₄ om 8 (cf v 1 5) — ^a) K₁ तदह (for तमह)
 — ^b) K₂ S (except G₂) वानरापशद — ^c) K₁ 4 G₄
 M₂ 'गत, Dc D₂ T₁ 'गते (for गते) — ^d) K₁ 2 जा
 नाति (for जानीते), cf v 1 9
 9 D₄ om 9 (cf v 1 5) — ^a) K D₁ 2 स्वतिरिक्त,
 B₂ Dc D₂ T G₂ 4 योमौ मन्ये (for अमौ मन्ये) K₁₋₃
 D₁ न जानाति, cf v 1 8 — ^b) B Dc D_n D₂ 3 5 G₂
 'प्रतिपालन — ^c) K₂ Dc₂ D₂ मा (for मां) — ^d) S
 (except T₂ G₂) अवमत्य B₁ [आ]मपौरुष, B₃ 4 T₁
 [अ]रुपमेधया (for [अ]ल्पया धिया)
 10 D₄ om 10 (cf v 1 5) — ^a) T₂ अनायत्त (for
 अनुद्युक्तः) — ^b) K₁ Dc D₂ कामवशात्तुना, K₂ 4 'वशा
 त्मक, B₂ 'सुन्याशया — ^d) K₄ Dc₂ T₁ M₁ 'गतिस् (for
 'गति) K₄ स्वय (for स्वया) K₃ 'गत तदा; D₁ 'गतेन वै
 11 D₄ om 11 (cf v 1 5) — ^a) K Dc D₁₋₃ 2
 T₁ G₁ अथ वा; B₄ तथापि (for अथापि) D₃ 'चेष्ट', G₁
 त्वर' (for घट') — ^b) K₁ 3 D₁ कृते (for अर्थे) — ^c)
 K₂ B₁ 2 4 D_n D₂ 5 6 T₁ G₂ 'चंय, B₃ M₁ 'य हि
 (for 'यंहि)
 12 D₄ om 12 (cf v 1 5) — ^b) K₁ ततो वाक्ये,
 K₂ गुरुवाक्ये — K₂ om (hapl) 12^{cd} — ^d) T G₁ 2 4
 गण (for 'गुण) — ^f) K₁ [अ]निवेदित (for [अ]नि

प्रतस्थे रुचिर्गृह्य समार्गणगुणं धनुः ।
 किष्किन्धाद्धारमामाद्य प्रविवेशानिवारितः ॥ १२
 मक्रोध इति तं मत्वा राजा प्रत्युद्ययौ हरिः ।
 तं मदारो विनीतात्मा सुग्रीवः पुत्रगाधिपः ।
 पूजया प्रतिजग्राह प्रीयमाणस्तदर्हया ॥ १३
 तमत्रवीडामवचः मौमित्रिकृतोभयः ।
 य तत्सर्वमशेषेण श्रुत्वा प्रह्वः कृताञ्जलिः ॥ १४
 मभृत्यदारो गजेन्द्र सुग्रीवो वानगाधिपः ।
 इदमाह वचः प्रीतो लक्ष्मणं नरकुञ्जरम् ॥ १५
 नास्मि लक्ष्मण दुर्मेधा न कृतज्ञो न निर्द्वेषः ।
 श्रूयता यः प्रयत्नो मे सीतापर्येषणे कृतः ॥ १६
 दिग्ः प्रस्थापिताः सर्वे विनीता हरयो मया ।
 सर्वेषां च कृतः कालो मासेनागमनं पुनः ॥ १७

यैरियं सवना माद्रिः सपुग मागराम्वरा ।
 विचेतव्या मही वीर मग्रामनगगकरा ॥ १८
 न सामः पञ्चगत्रेण पूर्णो भवितुमर्हति ।
 ततः श्रोप्यसि गमेण महितः सुमहन्प्रियम् ॥ १९
 इत्युक्तो लक्ष्मणस्तेन वानरेन्द्रेण धीमता ।
 त्यक्त्वा रोपमदीनान्मा सुग्रीवं प्रत्यपूजयत् ॥ २०
 य गमं महसुग्रीवो माल्यवन्पृष्टमास्थितम् ।
 अभिगम्योदयं तस्य कार्यस्य प्रत्यवेदयत् ॥ २१
 इत्येवं वानरेन्द्रास्ते समाजग्मुः महस्रगः ।
 दिग्गस्तिस्रो विचित्याथ न तु ये दक्षिणां गताः ॥ २२
 आचख्युस्ते तु रामाय महीं सागरमेखलाम् ।
 विचितां न तु वैदेह्या दर्शनं गवणस्य वा ॥ २३
 गतास्तु दक्षिणामागां ये वै वानरपुंगवाः ।

वाग्नि)

13 D₄ om 13 (cf v l 5) — ^a) D₂ n₃ D₂ ०
 T₁ G₂ M₁ इव (for इति) K₁ ३ न लक्ष्य, D₁ नत्वा म
 (for न मत्वा) — ^d) B₂ T₂ पुत्रगेश्वर, G₁ २ ४ "गोत्तम
 — ^f) D₄ मदा हिया (for तदर्हया)

14 D₄ om 14 (cf v l 5), D₁ om 14^c-15^b
 — 14^b=3 267 16^c — ^c) K₁ पूर्वम् (for सत्रम्) T₁
 विनेषेण — ^d) K₁ ग्राह (for प्रह्वः) S (except G₂)
 शुश्राव हरिपुगव

15 D₄ om 15, D₁ om 15^{ab} (cf v l 5, 14)
 — ^{ab}) B₂ वानरेश्वर (for 'गधिप') S (except G₂)
 मभृत्यस्त वदा प्रह्वः स वानरगणाधिप — ^d) B₁ २ नरपुगव;
 T G₂ ४ M वानरर्षभ, G₁ कपिपुगव

16 D₄ om 16 (cf v l 5) — ^b) B Dn D₂ ० ०
 G₂ नाकृतज्ञो (for न कृतज्ञो) — ^d) K₁ सीतापर्येषणे स्त,
 G₁ 'न्वेपणकौतुम्

17 D₄ om 17 (cf v l 5) — ^c) M₁ सर्वा (for
 सर्वे) — ^b) S (except G₂ M₂) समर्था (for विनीता)
 — ^d) S (except G₂) मामोभ्या (T₁ G₁ 'सो ह्या) गमने पुन

18 ^a) D₄ चैर् (for चैर्) K D₁ ३ मनगा, M₁
 समग्नि, M₂ सपुग (for सवना) — ^b) M सवना (for
 सपुग) — ^c) K₁ ३ ४ Dc₂ D₁ ३ मही सर्वा, G₂ ४ मदा
 वीर — ^d) K₄ समग्र

19 D₄ om 19 (cf v l 5) — ^c) T₁ M₂ नत्र

(for तत्)

20 D₄ om 20 (cf v l 5) — ^{ab}) T₂ G₂ ४ transp
 लक्ष्मणं and वानरं

21 D₄ om 21 (cf v l 5) — ^b) K₁ २ हिनं (for
 माल्यं) K₁ B₂ G₄ 'पृष्टमाधिव, K₂ ४ Dc D₁ २ ३ G₁
 M 'पृष्ट(D₁ प्रत्य)वाग्नि T₁ गिगिपृष्टनिवाग्नि — ^c)
 B₂ कार्यं (for तस्य) T₂ G₂ ४ M₂ अभिगम्योदयं तस्य

22 ^a) K Dc D₁ २ ३ अत्रात्रे वानरेन्द्रा, T G₁ २ ३
 इत्येव वादिन (T₁ चदन) न्न्य, M इत्येवं वे वानरेन्द्रा — After
 22^c, G₁ ins

1271*

आयात्रा वानरगन्त्रा ।

दिग्गस्तिस्रो वानरेन्द्रा

— ^b) T₁ वानरेन्द्रा (for सना) T₂ G₂ ४ आयात्रा वान
 रगन्त्रा (T₂ 'या) (=line 1 of 1271*) — ^c) K₄ विवि
 च्याय, B₁ विहृत्याथ — ^e) Dc₂ D₁ ३ ४ च (for तु) T₁
 दिग्ग (for गवा)

23 D₄ om 23-31 — ^a) B₄ Dc₂ D₂ आचख्युच.
 K₁ Dc₂ D₂ नेय, K₂ B₁-2 Dc₁ Dn D₂ ३ ३ G₂ तत्र, K₄
 नेत्र; D₁ T G₂ ४ ने च, G₁ नेपि (for ने तु) K₁ रामन्य
 — ^b) Dc₂ D₁ ३ T₁ G₁ मही 'मेन्द्रा (Dc₂ D₁ 'मेन्द्रा)
 — ^c) D₃ T G₁ ४ विचित्रा; D₂ निचितां K₁ ३ ४ Dc
 D₁ ३ S (except G₂ M₁) च (for तु) — ^d) K₁ २ ४ D₂
 च (for वा)

24 D₄ om 24 (cf v l 23) — ^a) B₁ वै; Dc₂

आशानांस्तेषु काकुत्स्थः प्राणानार्तोऽप्यधारयत् ॥ २४
द्विमामोपरमे काले व्यतीते पुत्रगास्ततः ।
सुग्रीवमभिगम्येदं त्वरिता वाक्यमब्रुवन् ॥ २५
रक्षितं वालिना यत्तत्स्फीतं मधुवनं महत् ।
त्वया च पुत्रगश्रेष्ठ तद्भुङ्क्ते पवनात्मजः ॥ २६
वालिपुत्रोऽङ्गदशैव ये चान्ये पुत्रगर्पभाः ।
विचेतुं दक्षिणामाशां राजन्प्रस्थापितास्त्वया ॥ २७
तेषां तं प्रणयं श्रुत्वा मेने न कृतकृत्यताम् ।
कृतार्थानां हि मृत्यानामेतद्भवति चेष्टितम् ॥ २८
स तद्रामाय मेधावी शशंस पुत्रगर्पभः ।
रामश्चाप्यनुमानेन मेने दृष्टां तु मैथिलीम् ॥ २९
हन्मत्प्रमुखाश्चापि विश्रान्तास्ते पुत्रंगमाः ।
अभिजग्मुर्हरीन्द्रं तं रामलक्ष्मणसंनिधौ ॥ ३०
गतिं च मुखवर्णं च दृष्ट्वा रामो हन्मतः ।

अगमत्प्रत्ययं भूयो दृष्टा मीतेति भारत ॥ ३१
हन्मत्प्रमुखास्ते तु वानराः पूर्णमानमाः ।
प्रणेषुर्विधिवद्रामं सुग्रीवं लक्ष्मणं तथा ॥ ३२
तानुवाचागतात्रामः प्रगृह्य सशर धनुः ।
अपि मां जीययिष्यध्वमपि वः कृतकृत्यता ॥ ३३
अपि राज्यमयोध्यायां कारयिष्याम्यहं पुनः ।
निहत्य समरे शत्रूनाहृत्य जनकात्मजाम् ॥ ३४
अमोक्षयित्वा वैदेहीमहत्वा च रिपूत्रणे ।
हृतदारोऽवधूतश्च नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ३५
इत्युक्तवचनं रामं प्रत्युवाचानिलात्मजः ।
प्रियमाख्यामि ते राम दृष्टा सा जानकी मया ॥ ३६
विचित्य दक्षिणामाशां सपर्वतवनाकराम् ।
श्रान्ताः काले व्यतीते स्म दृष्टवन्तो महागुहाम् ॥ ३७
प्रविशामो वयं तां तु बहुयोजनमायताम् ।

C 8 16235
B 3 282 39
K 3 283 39

D₂ ते (for तु) — °) K₁ ३ ४ B₁ तेन (for तेषु) — °)
K₂ [S]यं, K₄ D₁ T₂ G₁ २ ४ M₂ व्यं, B₄ Dn D₂ ६ T₁
G₂ [S]म्यं (for स्प्यं)

25 D₄ om 25 (cf v 1 23), K₂ om 25^a-26^b
— °) K (K₂ om) D₁ T₂ G₂ M द्विमामपरमे; T₁ G₁
मे परमे — °) K₁ वानरां (for पुत्रगां) — °) G₁ गन्वा
(for गम्य) — °) Dc D₂ G₁ स्वरित (for ता)

26 D₄ om 26, K₂ om 26^{ab} (cf v 1 23, 25)
— °) M₂ यत्ते (for यत्तत्) — °) T₂ वानरं (for पुत्रग)

27 D₄ om 27 (cf v 1 23) — °) K₂ पुत्रगेश्वरा,
T₁ गर्पभ — °) T₁ विचेहृ (for विचेतु)

28 D₄ om 28 (of v 1 23) — °) Dn₃ T₃ G₃
तत्प्रणय, Dn₁ n₃ D₁ अ(D₁ च्च)पनय, T₁ G₁ २ ४ M
मप्रणय G₁ वाक्य (for युखा) — °) T G₂ ४ M स मेने
(by transp) K₁ नत् (for स) G₁ श्रुत्वा मेने कृता
यता — °) K₄ भद्रानाम् (for मृत्यानाम्) — °) M₁
जीवति (for भवति)

29 D₄ om 29 (cf v 1 23) — °) T₁ दृष्टां मेने
(by transp) K D₁ ६ दृष्टा (for दृष्टा) K D₁ M स्म;
T₂ G₁ २ ४ च (for तु) D₃ ६ मैथिली

30 D₄ om 30 (cf v 1 23) — °) = (var) 32^a
Some MSS हनुमत् — °) T₂ G₁ २ ४ विश्रुता (for
विश्रान्ता) — °) K₁ ३ ४ Dc D₁ ३ प्रति, M उप (for

अभि) Dc D₂ हरीन् त, T₁ गिरीन्द्र, G₂ ४ हरीश, M₁
हरीन्द्रास् (for हरीन्द्र) K₄ Dc D₂ तु, S (except G₂) ते
(for त)

31 D₄ om 31 (cf v 1 23) — °) S (except G₂)
रामो दृष्ट्वा (by transp) — °) K₁ ३ D₁ अगच्छन् (for
अगमत्)

32 T₁ om 32 — °) = (var) 30^a K₁ हरीन्द्र,
some MSS हनुमत् (for हन्मत्) — °) B₁₋₃ G₁ M
रामे (for राम) — °) Dc₂ D₂ G₂ तदा (for तथा) B₁₋₃
T₂ G₁ M₂ सुग्रीवे लक्ष्मणे तथा (T₂ G₁ तदा)

33 °) K₂ Dc₂ तम् (for तान्) K Dc D₁₋₃ ६ ततो;
Dn₁ n₃ [आ]नतान् (for [आ]गतान्) — °) T₂ G₁ २ ४
रुचिर (for यदार)

34 °) K₁₋₃ D₆ T₁ M शत्रुम् (for शत्रून्)

35 °) K₁₋₃ रिपु रणे, B D G₃ रणे रिपून् (D₂ पु)
(by transp) K₄ अहिन्वाचरित रणे, G₄ हत्वा मम
रिपूत्रणे

36 °) B₁ ३ प्रियामाख्याति ते राम — °) K₁ ३ D₅
G₁ ३ ४ M [आ]र्या (for सा) T₂ दृष्टार्यां जानकीमह

37 °) K₄ विचित्य (for विचित्य) — °) G₁ तु (for
स्म) — °) T₁ महौं शुभो, T₂ G₁ २ ४ महीगुहा

38 °) B₁ प्राविशाम, T₂ G₂ M विशामश्च; G₁ विशतश्च,
G₄ विश्राम्य च S (except G₂) स्म (for तु) — °) G₁ २ ४

C 3 16235
B 3 282 39
V 3 283 39

अन्धकारां सुविपिनां गहनां कीटसेविताम् ॥ ३८
 गत्वा सुमहदध्वानमादित्यस्य प्रभां ततः ।
 दृष्टवन्तः स्म तत्रैव भवनं दिव्यमन्तरा ॥ ३९
 मयस्य किल दैत्यस्य तदासीद्वेश्म राघव ।
 तत्र प्रभावती नाम तपोऽतप्यत तापसी ॥ ४०
 तथा दत्तानि भोज्यानि पानानि विविधानि च ।
 भुक्त्वा लब्धवलाः सन्तस्तयोक्तेन पथा ततः ॥ ४१
 निर्याय तस्माद्दुद्देशात्पश्यामो लवणाम्भसः ।
 ममीपे सह्यमलयौ दर्दुर च महागिरिम् ॥ ४२
 ततो मलयमारुह्य पश्यन्तो वरुणालयम् ।
 विषण्णा व्यथिताः खिन्ना निराशा जीविते भृशम् ॥ ४३
 अनेकशतविस्तीर्णं योजनाना महोदधिम् ।
 तिमिनक्रझपावासं चिन्तयन्तः सुदुःखिताः ॥ ४४
 तत्रानशनसंक्रल्पं कृत्वासीना वयं तदा ।
 ततः कथान्ते गृध्रस्य जटायोरभवत्कथा ॥ ४५

ततः पर्वतशृङ्गाभं घोररूपं भयावहम् ।
 पक्षिणं दृष्टवन्तः स्म वैनतेयमित्रापरम् ॥ ४६
 सोऽस्मानतर्कयद्भोक्तुमथाम्भ्येत्य वचोऽत्रवीत् ।
 भोः क एष मम भ्रातुर्जटायोः कुरुते कथाम् ॥ ४७
 संपातिर्नाम तस्याहं ज्येष्ठो भ्राता खगाधिपः ।
 अन्योन्यस्पर्धयारूढावावामादित्यसंसदम् ॥ ४८
 ततो दग्धाविमौ पक्षौ न दग्धौ तु जटायुषः ।
 तदा मे चिरदृष्टः स भ्राता गृध्रपतिः प्रियः ।
 निर्दग्धपक्षः पतितो ह्यहमस्मिन्महागिरौ ॥ ४९
 तस्यैवं वदतोऽस्मामिर्हतो भ्राता निवेदितः ।
 व्यसनं भवतश्चेदं संक्षेपाद्वै निवेदितम् ॥ ५०
 स संपातिस्तदा राजञ्श्रुत्वा सुमहदप्रियम् ।
 विषण्णचेताः पप्रच्छ पुनरस्मानरिंदम ॥ ५१
 कः स रामः कथं सीता जटायुश्च कथं हतः ।
 इच्छामि सर्वमेवैतच्छ्रोतुं पुत्रगसत्तमाः ॥ ५२

M₁ साधकारा (for अन्धं) T₁ M₁ सुविपुलां

39 °) G₁ गत्वा मह महध्वान — °) K₄ D₁ ३ च (for स्म)

40 °) D₂ D₁ 4 G₁ तदा यद्वेश्म रा — °) K₄ तपस्तप्यति

41 °) T₁ फलानि (for पानानि) — °) K₄ चैव (for मन्तरम्) — °) K₄ D₂ गता (for ततः)

42 °) S (except G₂) पश्याम (for 'मो) D₂ T₁ लवणाम्भस — °) B₂ 4 सह्यमलयोर, G₂ ह्यस्य मलयौ — °) K₁ दुदुरं, D₂ दर्दुरश्च, D₁ दुर्धर, S (except G₂ M₂) दर्दुर K₁ ३ तथा (for महा)

43 °) K₁ ३ क्षुण्णा, K₄ भिक्षा (for खिन्ना) — °) K₁ जीविते भवान्, K₂ D₁ 'तेभवन्; K₂ 'तेभव, D₂ ते ध्रुव; G₁ 'ते वय (for 'ते शृशम्)

44 °) G₂ 4 'ज्ञपाकीर्णं

45 °) K₂ B₁ भ्रत्र, T₁ तदा (for तत्र) — °) K₁ ३ 4 D₂ D₁ ३ तदा (D₂ D₂ 'तो) वय, T₂ G₁ ३ 4 वय तत (for वय तदा) — °) S (except G₂ M₂) भवत् (for तन्) T₂ G₂ 4 कथाया (for कथान्ते)

46 °) K₁ ३ D₂ D₂ मक्रादा, B₂ 'शृगाभिर्, D₂ 'शृगाम्भ्या — °) K₄ च (for स्म)

47 °) K₄ अधोपेल, G₂ अथाम्भ्येत्य (for अथाम्भ्येत्य)

T₁ च मो (for वचो) K₁ अह त्यक्तमिनोत्रवीत्, K₂ D₂ D₁ ३ अधेत्य (D₁ 'तान्) कुपितो — K₂ om 47°-48°

48 K₂ om 48 (cf v1 47) — °) B₁ भ्राता ज्येष्ठः (by transp) — °) B₁ मूढौ, D₂ नूढौ (sup ltn हतौ) (for [जा]रूढौ) — °) K₁ आदित्यमपदा, K₂ D₂ D₂ M₁ मपद, K₄ D₁ ३m T₁ 'मदल, B₄ 'स्यपद, D₂ 'सत्तम, D₂ 'मक्षय

49 °) T G₁ ३ 4 तदा (for ततो) — °) K₄ च, D₂ D₂ तौ (for तु) — °) D₁ तस्य, T₂ G₁ ३ 4 तस्मान् (for तदा) S (except G₂) तु (for म) — °) B₂ ततो (for भ्राता) K₄ स्वय (for प्रिय) — °) K₂ निर्दग्ध — °) D₁ अहम्, T₁ [अ]प्यहम् (for अहम्) — After 49, S (except G₂) ins

1272* द्रष्टुं घोर न शक्नोमि भ्रातर चै जटायुषम् ।

50 °) K₁ भ्रातुर (for [अ]म्माभिर्)

51 °) S (except T₁ G₂) संपातिस्तु (for म संपातित्) T₁ ततो (for तदा) — °) = 1 1 95^b, 44 2^b K₁ 4 G₁ म, T₁ तु (for सु) B₁ विधिवद् (for सुमहद्) — °) D₁ विखिन्नचेता — °) K₂ D₂ T₁ G₁ ३ 'दस' (for 'दस)

52 °) K₁ D₂ D₂ ३ कस्य, K₄ D₁ T कश्च, B₁ ३ 4 य म, B₂ कथ (for क म) K₂ कथ सीता जटायुश्च — K₂ om 52°-53° — °) K₁ [इ]द (for [ए]न्त) — °) G₂ ३

तस्याहं सर्वमेवैतं भवतो व्यसनागमम् ।
 प्रायोपवेशने चैव हेतुं विस्तरतोऽब्रुवम् ॥ ५३
 सोऽस्मानुत्थापयामाम वाक्येनानेन पक्षिराट् ।
 रावणो विदितो मखं लङ्का चास्य महापुरी ॥ ५४
 दृष्टा पारे समुद्रस्य त्रिकूटगिरिकन्दरे ।
 भवित्री तत्र वैदेही न मेऽस्त्यत्र विचारणा ॥ ५५
 इति तस्य वचः श्रुत्वा वयमुत्थाय सत्वरः ।
 सागरपुत्रने मन्त्रं मन्त्रयामः परतप ॥ ५६
 नाध्यवस्यद्यदा कश्चित्सागरस्य विलङ्घने ।
 ततः पितॄन् विद्म्यन् पुषुवेऽहं महार्णवम् ।
 शतयोजनं विद्यान्निहत्य जलराक्षसीम् ॥ ५७
 तत्र सीता तत्र रावणान्तःपुरे सती ।
 उपवासतपःशीला भर्तृदर्शनलालसा ।
 जटिला मलदिग्धाङ्गी कृशा दीना तपस्विनी ॥ ५८

निमित्तैस्तामहं सीतामुपलभ्य पृथग्विधैः ।
 उपसृत्याब्रुवं चार्यामभिगम्य रहोगताम् ॥ ५९
 सीते रामस्य दूतोऽहं वानरो मारुतात्मजः ।
 त्वदर्शनमभिप्रेप्सुरिह प्राप्तो विहायसा ॥ ६०
 राजपुत्रौ कुशलिनी भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
 सर्वशाखामृगेन्द्रेण सुग्रीवेणामिपालितौ ॥ ६१
 कुशलं त्वात्रवीद्रामः सीते सौमित्रिणा सह ।
 सखिभावाच्च सुग्रीवः कुशलं त्वानुपृच्छति ॥ ६२
 क्षिप्रमेप्यति ते भर्ता सर्वशाखामृगैः सह ।
 प्रत्ययं कुरु मे देवि वानरोऽस्मि न राक्षसः ॥ ६३
 मुहूर्तमिव च ध्यात्वा सीता मां प्रत्युवाच ह ।
 अवैमि त्वा हनूमन्तमविन्ध्यवचनादहम् ॥ ६४
 अविन्ध्यो हि महाबाहो राक्षसो बृद्धसंमतः ।
 कथितस्तेन सुग्रीवस्त्वद्विधैः सचिवैर्वृतः ॥ ६५

C 3 16264
 B 3 282 68
 K 3 283 67

'पुगवा (for 'सत्तमा) B₁ श्रोतु व्यमनमागत
 53 K₁ B₁ om 53^{ab} (for K₄ of v1 52) — ^a
 K₁ : M₂ [इ]म, K₃ D₃ D₁ : ३ T₁ G₁ M₁ [इ]द, B (B₁
 om) D_n D₃ : ३ G₃ [र]नद्, T₂ [इ]ह (for [प]त) — ^c
 T₂ चापि, G₁ : ४ चापि (for चैव) — ^d B D_n D₃ : ३
 G₃ विस्तरशो (for 'तो) K₄ B₄ D₃ ध्रुव (for ऽब्रुवम्)
 54 ^a T₂ G₁ : ३ आश्वासया* (for उत्थापया) — ^b
 D_n G₁ : ३ [अ]न्धेन (for [अ]नेन)
 55 ^c T₁ वमती, G₄ भवती (for भवित्री) — ^d K
 D₃ D₁ : ३ [S]न्नास्ति (for ऽस्त्यत्र)
 56 ^a K₁ : ४ D₃ D₁ : ३ ततस् (for इति) — ^b
 T₁ साडरा (for सत्वरः) M₂ वयसुन्धापयत्वरः — ^c
 K₂ B₁ D (except D₁) G₃ सागरक्रमणे, K₃ रामवणे; K₄
 B₂₋₄ 'राक्रमणे — ^d B (except T₂ G₃) मन्त्रयाम B₄
 D₃ परस्पर (for परतप)
 57 ^a K D₁ : ३ T₂ नाध्यगच्छद्, B₄ नान्यवस्यद् (for
 नाध्य) K₁₋₃ D₃ T₁ तदा, B₁ : ३ मुदा (for यदा) — ^b
 K₁₋₃ [अ]ति, D₃ D₃ [र]व, D₁ [अ]पि (for नि) N G₂
 लघन K₄ सागरस्यास्य वै मिल (sic) — ^c K₂ : ३ D₃
 तदा (for तत) B₁ : ४ D₃ D₃ उद्दिश्य (for आविश्य)
 — ^d B₁ सुस्तुवे (for पुषुवे) K₁ 'वल (for 'गंघम्)
 T₁ पुषुवे लवणार्णव — ^e G₃ 'विस्तीर्णं
 58 ^{ab} = Rām 5 65 11^{cd} D₁ स्थिता (for सती)

— 58^d = (var) 3 61 118^f
 59 ^b B₁ तपस्विनी (for पृथग्विधै) — ^c M₂ 'गम्य
 (for 'सत्य) D₃ D₂ [अ]प्रव, T₁ G₂ M₁ [अ]ब्रुवन्, G₄
 [अ]प्रवीन्, M₂ [अ]प्रवन् (for [अ]ब्रुव) K₂ D₁ : ३ वाक्यम्,
 B₁ पादाद्, T₁ आर्याम् (om च); T₂ G₂ : ४ M₂ न्यायाद्, G₁
 सार्याम्, M₁ आयाद् (for चार्याम्) D₃ D₂ उपसृत्याहृ-
 वत्यायाद् — ^d K₂ D₃ D₁ वाच (for 'गम्य)
 60 ^b T₁ मारुतात्मजवानर — ^{cd} T₂ transp अभि
 and इह
 62 ^a D₃ D₂ स्वा प्र, D₁ T₂ G₁ : ४ चाम* (for
 स्वाप्र*) — ^d D₁ T₂ G₁ चा* (for स्वा)
 63 ^a K₁ : ४ D₃ D₁ : ३ आगमिष्यति (for क्षिप्रमे
 प्यति) — ^b S (except G₃ M₂) वृत (for सह) — T₂
 G₂ : ४ om (hapl) 63^c-65^d — ^c M विश्वास (for
 प्रत्यय) — ^d K₁ T₁ [S]ह (for ऽस्मि)
 64 T₂ G₂ : ४ om 64 (of v1 63) — ^a K₁ :
 D₃ D₂ G₁ तु, K₄ B₂₋₄ D₁ : ३ G₃ M₂ तद्, B₁ मा, T₁ सा
 (for च) — ^c T₁ M₂ अवैहि K₃ M रवा (for स्वा)
 — ^d K₁ D₃ T₁ अविध्य*, K₄ अवध्य, G₁ अवध्य* (for
 अविन्ध्य*) T₁ इह (for अहम्)
 65 T₂ G₂ : ४ om 65 (of v1 63) — ^a K₄ G₁
 अवध्यो, D₃ अविध्यो, T₁ अरण्ये (for अविन्ध्यो) K₂ :
 D₁ T₁ 'भागो (for याहो) — ^c G₁ अधीत (for

गम्यतामिति चोक्त्वा मां सीता प्रादादिमं मणिम् ।
धारिता येन वैदेही कालमेतमनिन्दिता ॥ ६६
प्रत्ययार्थं कथा चेमां कथयामाम जानकी ।
क्षिप्तामिपीका काकस्य चित्रकूटे महागिरौ ।

भवता पुरुषन्याघ्न प्रत्यभिज्ञानकारणात् ॥ ६७
श्रावयित्वा तदात्मानं ततो दग्ध्वा च तां पुरीम् ।
संप्राप्त इति तं रामः प्रियवादिनमर्चयत् ॥ ६८

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पट्टपट्टव्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २६६ ॥

२६७

मार्कण्डेय उवाच ।

ततस्तत्रैव रामस्य समासीनस्य तैः सह ।
समाजग्मुः कपिश्रेष्ठाः सुग्रीववचनात्तदा ॥ १
वृतः कोटिसहस्रेण वानराणां तरस्विनाम् ।
श्वशुरो वालिनः श्रीमान्सुपेणो राममभ्ययात् ॥ २

कोटीशतवृतौ चापि गजो गवय एव च ।
वानरेन्द्रौ महावीर्यौ पृथक्पृथग्दृश्यताम् ॥ ३
पष्टिकोटिसहस्राणि प्रकर्षन्प्रत्यहदैतम् ॥
गोलाङ्गुलो महाराज गवाक्षो भीमदृष्टियम् ॥ ४
गन्धमादनवासी तु प्रथितो गन्धमादनः ।

कथित) — ^d) G₁ स्वद्विधं T₁ सह (for वृत)

66 ^a) G₂ मा सीता (for चोक्त्वा मा) L₁ ३ मा (for मा) — Dc₁ om (hapl) 66^b-67^a — ^b) G₂ तदा (for सीता) M इद (for इम) — ^c) Dn₃ [अ]नेन (for येन) — ^d) B₁ ३ Dc₂ D₂ G₁ एतद्, G₂ ४ एनम् (for एतम्)

67 Dc₁ om 67^a (cf v1 66) — ^a) K₄ चैन(, D₁ दं मा (for चेमा) — ^b) B₁ कारं (for कयं) — ^c) B₂ ४ Dn D₁ ३ ६ G₁ ३ काकाय, D₂ काकुल (for काकस्य) — ^d) T₂ चित्रकूटगिरौ तदा — ^e) G₂ ४ समाके (for भवता) — After 67, S (except G₃) ins

1273* एकाक्षी विकलं काकं सुदुष्टात्मा कृतश्च वै ।

68 ^a) T₁ M₂ महा^a; M₁ [अ]हमा^a (for तदा^a) K Dc D₁ ३ ६ अथात्मानं प्राह (K₁ ३ दर्शं) वित्वा, B Dn D₃ ४ ६ G₂ प्राहयित्वाहमा (B₂ ^aत्वा महा)त्मान — ^b) K Dc D₁ ३ ६ दग्ध्वा ता च पुरीं तत (K₁ ३ पुन^a) — ^c) G₂ ४ मप्राप्तोस्वीति — ^d) K₁₋₃ B Dc D₆ ^aदिनमा (B₁ ^aदी नम)र्चयत्

Colophon — Major parian K₁ ३ Dn₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parian K₁ ३ B D G₂ M₂ (all om sub parian name) mention only रामो (M₂ रामायणो) पाठ्यान् — Adhy name B₂ हनूमद्वाक्य — Adhy no (figures, words or both) Dn 280 (Dn₃ 281), D₁

28^a, T₁ 271, T₂ G₂ M (M₂ after corr) 270 (M₂ orig 272), G₁ 267, G₂ 269 — *Sloka no* Dn 71, D₁ 70

267

1 T₂ om the ref — ^a) T₁ G₁ २ ४ तस्य (for तत्र) — ^d) G₁ २ ४ कपिवरा (for श्रेष्ठा^a), and तत (for तदा)

2 ^a) K D (except Dn₂ D₁ ३) G₂ M₂ कोटी^a (for कोटि^a) — ^b) K₅ B Dn₂ D₂ ३ ६ T₂ G₂ तप^a (for तर^a) — ^c) G₂ ४ वानर (for वालिन) — ^d) Dc D₂ G₂ ४ अभ्यगात्

3 ^a) K₅ B₂ Dn D₆ शतवृतौ, K₅ समावृतश्च K₅ B₂ Dc Dn D₂ ६ वा (for च) — ^b) K₁₋₃ B₁ ३ ४ Dc D₂ गयो (for गजो) — ^c) T₂ G₁ २ ४ महाबाहू — ^d) K₁ ३ D₁ [अ]दृश्येता पृथक्पृथक् — After 3, T₁ ins

1274* कुमुदोऽपि महावीर्यं कृत्वगर्षभसत्तम ।

4 ^a) K₁ २ ४ B₁ ३ ४ Dc D₂ T₁ G₁ M पष्टि कोटिसहस्राणि (M ^aणा) — ^b) B₂ कर्षन्स (for प्रकर्षन्) — ^c) T₁ महारूपो (for राज) — ^d) K₁₋₃ D₁ भीमविक्रम, D₂ नाम वानर

5 ^a) K Dc D₁ ६ M₂ च (for तु) — ^b) K₂ D₅ प्रस्थितो — ^c) K₅ कोटीसहस्रमुख्याना, B Dc Dn D₂₋₄ ६

कोटीमहस्यमुद्राणां हरीणां गमकल्पित ॥ ५
 पनसो नाम मेधावी वानरः सुमहाबलः ।
 कोटीर्दश द्वादश च त्रिंशत्पञ्च प्रकल्पति ॥ ६
 श्रीमान्दधिमुरखो नाम हरिवृद्धोऽपि वीर्यवान् ।
 प्रचकल्प महत्सैन्यं हरीणा भीमतेजसाम् ॥ ७
 कृष्णानां मृगपुण्ड्राणामृक्षाणां भीमकर्मणाम् ।
 कोटीशतमहस्येण जाम्बवान्प्रत्यदृश्यत ॥ ८
 एते चान्ये च बहवो हरिवृथपयूथपाः ।
 असंख्येया महाराज ममीयू गमकृष्णात् ॥ ९
 शिरीषकुसुमाभानां मिहानामिव नर्दताम् ।
 श्रूयते तुमुलथप्यास्तत्र तत्र प्रधावताम् ॥ १०
 गिरिकूटनिःसन्नाः केकेचिन्महिषयनिभाः ।
 शरदभ्रप्रतीकाशाः पिष्टहिङ्गुलकाननाः ॥ ११
 उत्पतन्तः पतन्तश्च पुवमानाश्च वानराः ।

उद्धुन्वन्तोऽपरे रेणुन्ममाजग्मुः गमन्ततः ॥ १२
 स वानरमहालोकः पूर्णमागरमन्निभः ।
 निवेशमकरोत्तत्र सुग्रीवानुमते तदा ॥ १३
 ततस्तेषु हरीन्द्रेषु गमावृत्तेषु सर्वजः ।
 तिश्रीं प्रशम्ने नक्षत्रे मृद्वर्ते चामिपूजिते ॥ १४
 तेन व्यूढेन सैन्येन लोकानुद्वर्तयन्निव ।
 प्रययौ गधवः श्रीमान्सुग्रीवमहितस्तदा ॥ १५
 सुरसामीप्ये सैन्यस्य हनृमान्मारुतान्मजः ।
 जघनं पालयामास गौमित्रिकृतोभयः ॥ १६
 चद्रगोधाङ्गुलित्राणौ गधवौ तत्र रजतुः ।
 वृतौ हरिमहामार्गश्चन्द्रसूर्यौ ग्रहग्वि ॥ १७
 प्रवभौ हरिसैन्यं तच्छालतालशिलायुधम् ।
 सुमहच्छालिभवनं यथा सूर्योदयं प्रति ॥ १८
 नलनीलाङ्गदक्राथमन्दद्विविदपालिता ।

१२ १३ १४ १५ १६ १७ १८

कोटी (Dc D₂ 'दी , D₃ 'टि)शतमस्राना (Dn D₆ 'णि),
 D₈ महस्राण्युद्राणा

6 ^b) T₁ समदृश्यत (for सुमहा) — ^c) K₂ B₂ Dc
 कोटिर्, T G₁ M कोट्यो (for कोटीर्) G₂ ५ कोट्यो द्विर्दा
 दशान्निशत — ^d) K₂₋₄ Dc₁ D₂ T G₁ M त्रिंशत्पञ्च च
 कल्पति (K₂ 'त) B₂ Dn₂ n₃ D₁ ३ त्रिंशत्पञ्च (Dn₂ n₃
 'त च) प्रकल्पति, T₁ त्रिंशत्पञ्च च महाबल', G₂ ५ पञ्च पञ्च च
 कल्पति

7 ^b) K₂ B₂ ३ Dn D₃₋₆ G₂ [S]ति (for ऽपि) — ^c)
 B₁ प्रकल्पयन् (for प्रचकल्प) K₂ B₁ ३ ५ D G₂ महा (for
 महत्)

8 ^a) K₁ ५ Dc D₂ G₁ ३ ५ सुगपपाह्वनाम्, B₂ सुरपुत्रा
 णाम्, D₁ सुरमुद्राणाम् — ^b) K₁ कपीना, B₁ T₁ G₂ ५
 मृगाणा, G₁ हरीणां (for क्रक्षाणां) — ^c) B₂ 'महस्राणा,
 T₂ 'महस्राणि — ^d) Dc₂ D₂ जासुवान्

9 ^d) K₃ ५ Dc₂ D₂ समेयू, D₁ सर्व ते (for समीयू)
 K₁ ३ समीपे राममभ्ययु (K₂ 'भ्ययात्)

10 ^a) B D (except D₁ ६) G₂ गिरिकूटनिभागांतां,
 T₂ गिरिपकुसुमाभामा — ^b) D₂ 'नपि (for इव) K₁ ३
 B D₂ ५ ६ G₂ गर्भता, D₁ दर्शं (for नर्दं)

11 ^a) B₁ महागत, D₁ गिरीगृह — ^b) T₁ रेचिञ्ज
 लधरोपमा — ^c) K₁ ३ ५ D₂ शरदभ्रप्रकाशाश्च, D₁ G₂ M
 शरदभ्रश्च — ^d) B D (except D₁ ३) T₁ G₂ केकेचिद्विपु

(T₁ 'रि)कानना, T₂ G₁ ३ ५ पिष्ट(G₁ पृष्ट; M पिष्टु)
 द्विगुलि'

12 ^a) G₂ ५ उद्धुन्वन्त उद्धुन्वन्तश्च — ^c) K₁ उद्धुन्वन्तो,
 K₂ D₁ ५ G₂ ५ M उद्धुन्वन्तो, Dc D₂ उद्धुन्वन्तो (for उद्धु
 न्वन्तो) Dc D₂ सुरे, T₁ तने, T₂ G₁ ३ ५ रणे (for ऽपरे)
 K₁ ३ ५ Dc₂ D₁ ३ S (except G₂) रेणु (for रेणुन्) — ^d)
 Dc D₂ महस्राण (for सम')

13 ^a) B₁ तद् (for स) B Dc Dn D₁ (as in
 as in text) ३ ५ महस्येन्य (B₁ ५ 'न्य) — ^b) B₁ ५
 'मागरमन्निभ, G₁ पूर्वमागरमन्निभ — ^c) 'T₂ निवासन्
 (for निवेशम्) — ^d) K₂ नल (for नला)

14 ^b) M₂ 'वर्तेषु (for वृत्तेषु) — ^d) T₁ ग (for ग)
 K₁ ३ चापि शोभने D₁ चाभिपूजना, S (except T₂ G₂)
 चापि पूजिते

16 ^a) M₂ सुव आ (for सुगमां) B₂ D₁ च (for
 तु) — ^b) K₂ ५ Dc Dn₂ D₁ ३ हनुमान् — 16' = 3
 266 11'

17 ^b) B Dn D₂ ५ ६ T₂ G तमयु (for रेणु)
 — ^c) K₁ ५ सान्वेद, Dc₂ D₂ सर्वे

18 ^a) B₁ तु (for तत्) — ^b) K₁ B Dn₂ n₃ D₁ ३
 शालाणां (as in text) 'the 10' सान्वेद' — ^c) K₂
 Dc₂ D₂ सुमान् (for सुमान्) T₂ G₂ शरि (for शरि)

19 ^d) K₂ T G₁ ३ ५ सा (for सु) M तत्र पाम्ये

ययौ सुमहती सेना राघवस्यार्थसिद्धये ॥ १९
 विधिवत्सुप्रगस्तेषु बहुमूलफलेषु च ।
 प्रभृतमधुमांसेषु वारिमत्सु शिवेषु च ॥ २०
 निवसन्ती निरावाधा तथैव गिरिमानुषु ।
 उपायाद्हरिसेना सा क्षारोदमथ सागरम् ॥ २१
 द्वितीयमागरनिभं तद्वलं बहुलध्वजम् ।
 वेलावनं ममासाद्य निवाममकरोत्तदा ॥ २२
 ततो दागरथिः श्रीमान्सुग्रीवं प्रत्यभाषत ।
 मध्ये वानरमुख्यानां प्राप्तकालमिदं वचः ॥ २३
 उपायः को नु भवता मतः सागरलङ्घने ।
 इयं च महती सेना सागरश्चापि दुस्तरः ॥ २४
 तत्रान्ये व्याहरन्ति स्म वानराः पटुमानिनः ।
 ममर्था लङ्घने सिन्धोर्न तु कृत्स्नस्य वानराः ॥ २५

स्वरिता (M₂ परितो) वानराणा महाचमू

20 ^a) K₄ B D (except D₁ ६) G₃ विविधेषु (for विधिवत्सु) — ^b) K₁ ३ D₁ ६ मधुमूल* — ^d) M₂ वारि शीतशिलेषु च

21 ^a) K₁ २ विवमति, D₁ निवसतो, D₂ G₂ ४ निवमं (D₂ 'म')नि D₁ G₂ ४ निरायाधस् — ^b) B₄ गिरिमधिषु — ^c) D₁ हरिमैन्य तव (for हरिमेना मा) — ^d) D₂ ६ S (except M₂) क्षीरोदम् B₁ अधि, S (except M₂) इव (for अथ)

22 ^a) K₁ ३ T₁ M₂ द्वितीय (for द्वितीय) — ^b) D₃ बहुलध्वनि — ^d) S (except G₃ M) निवेशम् (for निवामम्)

24 ^a) Dc D₁ ३ [S]त्र (for तु) K₃ D₂ G₄ भवता, T₂ G₃ भवतो — ^b) T₁ G₂ ४ मम (for मत) — ^c) B Dn D₃ ४ ६ G₁ ३ हि (for च) — ^d) B₂ ४ Dn D₃ ४ ६ G₃ [स्]ति (for[स्]पि) Dc D₁ दुश्चरा (Dc₁ 'र'), G₄ दुःमह* (for दुस्तर)

25 ^a) D₁ तस्मादेव व्याहरति, T₁ तत्र ह्येषा हरति स्म — ^b) K₄ B₂ ३ Dn D₃ ४ ६ G₃ बहुमानिन, D₁ युद्ध*, D₃ पटुभाषिण, T₁ बलमानिन, T₂ पर* — ^d) T₂ [ए]तत् (for तु) N न तु तत्कृत्स्नकारक (K₄ कृत्स्न च सागर), T₁ न तु कृत्स्नास्तु (T₂ 'श्च) वानरा

26 ^a) K₁ D₁ व्यवसत, K₂ 'मन, K₃ विमित्यति — ^b) B₄ विविध (for विविधै) K₄ तैर* (for पुत्रै) — ^c) K₂ B₁₋₃ Dn D₃₋₆ G₃ तु (for च)

केचिन्नौभिर्व्यवस्यन्ति केचिच्च विविधैः पुत्रैः ।
 नेति रामश्च तान्मर्त्रान्सान्त्वयन्प्रत्यभाषत ॥ २६
 शतयोजनविस्तारं न शक्ताः सर्ववानराः ।
 क्रान्तुं तोयनिधिं वीरा नैपा वो नैष्ठिकी मतिः ॥ २७
 नात्रो न सन्ति सेनाया बहुयस्तारयितुं तथा ।
 वणिजामुपघातं च कथमस्मद्विधश्चेत् ॥ २८
 विस्तीर्णं चैव नः सैन्यं हन्याच्छिद्रेषु वै परः ।
 पुत्रोडुपप्रतारश्च नैवात्र मम रोचते ॥ २९
 अहं त्विमं जलनिधिं समारप्स्याम्युपायतः ।
 प्रतिशेष्याम्युपवसन्दर्शयिष्यति मा, ततः ॥ ३०
 न चेद्दर्शयिता मार्गं धक्ष्याम्येनमत्तम् ॥ १
 महास्त्रैरप्रतिहतैरत्यग्निपवनोज्ज्वलैः प्रियम् १
 इत्युक्त्वा सहसौमित्रिरुपस्पृश्याथ राघवः ।

27 ^b) G₁ अशक्ता सर्ववानरा ; G₂ ४ शक्ता सर्वे च (? read न) वानरा*

28 ^a) K₃ M₂ नावा (for नावो) K₃ D₅ T₂ G₃ सेनायां, Dc D₂ नैवात्र, Dn₃ च तथा (for सेनाया) — ^b) K₁ ३ तदा (for तथा) — ^c) K₁ उपघातश्च, K₄ अनुयात, B₁ Dn₃ उपयात (for उपघात) Dn₃ तत् (for च)

29 ^a) G₄ तत् (for न) T₁ सत्रं (for सैन्य) K₄ विस्तीर्णं च महत्वेन्य, G₁ प्रविस्तीर्णं च न सैन्य — ^b) B D (except Dc₂ D₂) G₃ छिद्रेण D₁ G₁ वा पर*, G₂ ४ चापर

30 ^a) G₂ ४ चेम (for त्विम) — K₃ om (hapl) 30^b-32^c — ^b) Dc₂ समारप्सा*, T₂ ममवाप्या*, G₂ ३ समाराध्या* — ^c) K₁ B₁ प्रतिशेष्यामि, K₂ Dn D₅ ६ G₁ ३ 'शेष्यापि, D₃ M₁ 'शेष्यामि, D₄ 'शेष्यामि (for 'शेष्यामि) T₁ प्रतिशेष्यसुपवसे — ^d) K₄ मार्गं च, G₁ मामत* (for मा तत)

31 K₃ om 31 (cf v l 30) — ^a) K₄ D₅ च (for चेद्) — ^b) B₁ वक्ष्याम्येनम्, D₁ शोषयिष्यामि, D₅ (sup lin as in text) वक्ष्याम्येनम् (for धक्ष्याम्येनम्) — ^c) K (K₃ om) B₄ अत्यग्निज्वलनो (K₄ B₄ 'पवनो)पमै, B₁ अत्यग्निपरमोज्ज्वलै*, Dc D₁ ६ अर्काग्निपवनो (D₁ 'वपनो)पमै*

32 K₃ om 32^bc (cf v l 30) — ^a) G₁ 'सौमित्रिम् — ^b) K₄ अपस्पृश्याथ, D₁ उपविश्या* — ^c) K (K₃ om) B D (except Dn₂ D₄) T₂ G₁₋₃ M₂ प्रतिशेष्ये — ^d) B₁ देव*, G₂ ४ दभं* (for कुश*)

प्रतिशिश्ये जलनिधिं विवेत्कुगमंस्तरे ॥ ३२
 मागरस्तु ततः स्वप्ने दर्शयामास राघवम् ।
 देवो नदनदीभर्ता श्रीमान्यादोगणैर्वृतः ॥ ३३
 कौमल्यामातरित्येवमाभाष्य मधुरं वचः ।
 इदमित्याह रत्नानामाकरैः गतशो वृतः ॥ ३४
 बृहि कि ते क्रोम्यत्र माहाय्यं पुरुपर्षभ ।
 इक्ष्वाकुगम्भि ते ज्ञातिरिति रामस्तमब्रवीत् ॥ ३५
 मार्गमिच्छामि सैन्यस्य दत्तं नदनदीपते ।
 येन गत्वा दशग्रीवं हन्यां पौलस्त्यपांमनम् ॥ ३६
 यद्येवं याचतो मार्गं न प्रदास्यति मे भवान् ।
 शरैस्त्वा शोपयिष्यामि दिव्यास्त्रप्रतिमन्त्रितैः ॥ ३७
 इत्येवं ब्रुवतः श्रुत्वा रामस्य वरुणालयः ।
 उवाच व्यथितो वाक्यमिति वद्वाञ्छलिः स्थितः ॥ ३८
 नेच्छामि प्रतिघातं ते नास्मि विघ्नकरस्तव ।

शृणु चेदं वचो राम श्रुत्वा कर्तव्यमाचर ॥ ३९
 यदि दास्यामि ते मार्गं सैन्यस्य व्रजतोऽऽजया ।
 अन्येऽप्याज्ञापयिष्यन्ति मामेवं धनुषो बलात् ॥ ४०
 अस्ति त्वत्र नलो नाम वानरः शिल्पिममतः ।
 त्वष्टुर्देवस्य तनयो बलवान्निश्चकर्मणः ॥ ४१
 स यत्काष्ठं वृणं वापि गिलां वा क्षेप्यते मयि ।
 सर्वं तद्धारयिष्यामि म ते सेतुर्भविष्यति ॥ ४२
 इत्युक्त्वान्तर्हिते तस्मिन्नामो नलमुवाच ह ।
 कुरु सेतुं समुद्रे त्वं शक्तो ह्यसि मतो मम ॥ ४३
 तेनोपायेन काकुत्स्थः सेतुवन्धमकारयत् ।
 दशयोजनविस्तारमायतं गतयोजनम् ॥ ४४
 नलसेतुरिति ख्यातो योऽद्यापि ग्रथितो भुवि ।
 रामस्याज्ञां पुरस्कृत्य धार्यते गिरिसंनिभः ॥ ४५
 तत्रस्थं म तु धर्मात्मा समागच्छद्विभीषणः ।

C 3 16314
 B 3 283 46
 P 3 284 46

33 °) T₂ तप्तो, G₂ ४ सुप्त (for स्वप्ने) — °) Dc D₂
 कर्ता (for भर्ता) — °) B₃ युत (for वृत)

34 °) Most N MSS कौशल्या — °) M₂ इदामी
 त्याह (for इदमित्याह) T₂ G₁ २ ४ मतिमान् (for रत्नानाम्)
 — °) B₁ T₂ G₁ मकरं (B₁ 'र'), G₂ ४ वानरं (for
 आकरं) G₂ ४ वृत

35 D₂ om 35 — °) K₁ ४ D₅ T₂ G₁ २ [अ]य
 (for [अ]त्र) — °) K₁ ३ B₁ ३ ४ Dn₂ ns D₁ ३ ४ ६ G₃
 ऐक्ष्वाकु, B₂ Dn₁ G₁ २ ४ ऐक्ष्वाक, T₂ M इक्ष्वाक (for
 इक्ष्वाकु) K₃ ४ B₁ २ ४ Dc Dn D₃ ४ ६ G₃ M ह्यस्मि,
 T₂ G₁ २ ४ [अ]स्मि च (for अस्मि) K₃ Dc₂ जातिर, S
 (except T₁ G₃) ज्ञाती (for ज्ञातिर) — °) D₅ अब्रुवन्
 (for अब्रवीत्) S (except G₂) राम सत्यपराक्रम
 — After 35, S (except G₃) ins

1275* पप्रमुक्तः समुद्रेण रामो वाक्यमथाब्रवीत् ।

36 °) K₁ इत्या (for इत्या) T G₁ M 'व कुल' (for
 पौलस्त्य) G₂ ४ इत्याम कुलपामन — After 36, S
 (except G₃) ins

1276* राक्षसं मानुषं च तु मम भार्यापहारिणम् ।

37 °) K D₁ २ G₁ ४ याचिनो, Dn₂ ns G₂ याचते
 (for तो) — °) K₁₋₃ D₁ नो (for मे) — °) K₃ M त्वा
 (for त्वा) D₅ शेष (for शेष) — °) T₁ प्रतिमै शितं

38 °) K Dc D₁₋₃ ६ वदत (for ब्रुवत) — °) T₁

व्यग्रम् (for वाक्यम्) — °) T G₁ ४ इद (for इति)

39 °) Dc₂ D₂ नेष्यामि (for नेच्छामि) — °) S
 (except G₃) नाह (for नास्मि)

40 °) T₁ मया, G₁ यथा (for ऽऽजया) — °) T₁
 मानुषा (for धनुषो)

41 °) K₁ [ए]व तु (for त्वत्र) — °) B₁ T₂ G₁ M₂
 शिल्पिममत, D₁ ६ T₁ G₂ ४ शिल्पिममत — °) T₂
 G₁ २ ४ त्वष्टु काकुत्स्थ तनयो

42 °) Dc D₂ यद् (for म) — °) K₁ यत्, G₂ ४
 प्र (for वा) — °) T₁ सर्वं त, G₂ ४ समस्त (for सर्वं तद्)
 K₁ सर्वमुद्धारं

43 °) K₃ (m as in text) नदम् (for नलम्) G₂ ४
 अधाब्रवीत् (for उवाच ह) — °) K₁ २ समुद्रस्य, D₁
 समुद्रे तु (for द्रे त्व)

44 °) = (var) Bām 6 22 72^{ab} K₁ T₁ 'त्रिस्तीर्णम्

45 °) G₁ शतयोजनविस्तारो (cf 44^c) — °) T₂
 G₁ २ ४ म रामाज्ञा (for रामस्याज्ञा) — °) B Dc Dn₁ ns
 D₂ ४ G₃ निर्यातो (for धार्यते) B₁ गुरुं (for गिरिं),
 T₁ corrupt

46 °) K₁ २ तनस्य तु, K₃ ४ Dc₁ D₁ २ ६ तनस्य
 तु (K₁ च) T₂ G₂ ४ तत्रैव म तु (G₂ by transp तु म)
 — °) T₁ म भ्राता; T₂ G₁ २ ४ भ्राता तु (for भ्राता व)
 K₁ ३ ४ भ्राता राक्षसराजस्य — °) K₁ वानरं मह, G₂ मह

C 3 16314
B 3 283 46
K 3 284 46

आता वै राक्षसेन्द्रस्य चतुर्भिः सचिवैः सह ॥ ४६
प्रतिजग्राह रामस्तं स्वागतेन महामनाः ।
सुग्रीवस्य तु शङ्काभूत्प्रणिधिः स्यादिति स्मह ॥ ४७
राघवस्तस्य चेष्टाभिः सम्यक् च चरितेद्भितैः ।
यदा तत्त्वेन तुष्टोऽभूत्तत एनमपूजयत् ॥ ४८
सर्वराक्षसराज्ये चाप्यभ्यपिञ्चद्विमीपणम् ।
चक्रे च मन्त्रानुचर सुहृदं लक्ष्मणस्य च ॥ ४९
विमीपणमते चैव सोऽत्यक्रामन्महार्णवम् ।
ससैन्यः सेतुना तेन मासेनैव नराधिप ॥ ५०

ततो गत्वा समासाद्य लङ्कोद्यानान्यनेकशः ।
भेदयामाम कपिभिर्महान्ति च बहूनि च ॥ ५१
तत्रास्ता रावणामात्यौ राक्षसौ शुक्रघ्नारणौ ।
चारौ वानररूपेण तौ जग्राह विमीपणः ॥ ५२
प्रतिपन्नौ यदा रूपं राक्षसं तौ निशाचरौ ।
दर्शयित्वा ततः सैन्यं रामः पश्चादवाप्तुजत् ॥ ५३
निवेश्योपवने सैन्यं तच्छूरः प्राज्ञवानरम् ।
प्रेषयामास दौत्येन रावणस्य ततोऽद्भुदम् ॥ ५४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तपट्टस्थिकृतिशततमोऽध्याय ॥ २६७ ॥

२६८

मार्कण्डेय उवाच ।
प्रभूतान्नोदके तस्मिन्बहुमूलफले वने ।

सेनां निवेश्य काकुत्स्थो विधिवत्पर्यर्क्षत ॥ १
रावणश्च विधिं चक्रे लङ्कायां शास्त्रनिर्मितम् ।

मन्त्रिभिः, G४ सह राक्षसै (for सचिवै सह)

47 ^b) K२-4 B२ Dc1 D1 ३ ६ G२ ४ महात्मना (D३ 'न) — ^c) B1 सभूत (for शङ्काभूत्)

48 ^a) B1 राघवस्य तु चे', B२-4 Dn D३-६ T1 राघव' सत्यचे, Dc D२ वायव' सत्यचे — ^b) K४ B३ सु (for च) Dc D२ सम्यक्सुचरितमते (D२ 'जे') — ^c) B२ D1 तदा, G२ यथा (for यदा) K३ तुष्टेन (for तत्त्वेन) K३ तत्वो, B२ क्षिष्टो, T२ G२ ४ दृष्टो (for तुष्टो) — ^d) K1 ३ तदेन प्रत्यपूजयत्, K३ Dc तदेनमभि', D1 ३ ६ तदेनमभि' (D1 म्य')

49 ^{ab}) K४ B४ Dc1 वा, D६ [S]थ (for च) K२-4 B४ Dn२ ns [अ]प्यभिर्पिचद्, B1 [अ]प्यभिपिन्य, G२ ४ अभ्यपि चद् (for [अ]प्यभ्य') — ^c) K1 २ सुहृद मन्त्रे, K३ D४ मन्त्रा वरज, K४ D६ बुद्धिसचिव, B४ मन्त्रानुचर, Dc Dn D२ ६ मन्त्रसचिव, D1 त सुसचिव, T G२ ४ मन्त्रिप्रवर, G३ सचिव त तु (for मन्त्रानुचर) — ^d) K1 २ सचिव (for सुहृद)

50 ^a) B1 Dc D1 T1 'मतेनैव — ^b) B४ Dc D1 सोम्यक्रामन्, T२ सोत्यगात् K1 ३ महोदधि (for महार्णवम्) — ^c) B४ मार्गणैव B३ Dc D1 ३ T G२ ४ M नराधिप'

51 ^b) D1 ६ सर्वश' (for [अ]नेकश') — ^c) T1 षलि भिर् (for कपिभिर्)

52 ^a) K1 ३ ततश्च; K३ ततस्तां, B D (except D1 ३) G३ ततस्तौ (for तत्रास्ता) — ^b) = Rām 6 25 9^b, 26^b

K३ B D (except Dc२ D1 ३) मन्त्रिणौ (for राक्षसौ) K२ ३ 'सारिणौ — After 52^{ab}, K३ ins

1277* द्रष्टु मेनामनुप्राप्तौ रावणप्रियकारिणौ ।

— ^c) K D1 वीरौ; B Dc Dn D२ ३ T२ G३ चरौ; D४ वनौ (for चारौ) — ^d) G४ गृहीत्वा (for जग्राह)

53 ^b) K1 ४ D1 राक्षसौ तौ, S (except G३) हन्यमानौ (for राक्षस तौ) — ^c) S (except G३) तदा (for तत) — T1 om (hapl) 53^d-54^a — ^d) K1 सैन्याद् (for पश्चाद्) B२ ४ अपाप्तुजत् (for अवा)

54 T1 om 54^a (cf v1 53) — ^b) K B३ Dc D1 ३ ६ M तच्छूर (K४ 'र'), Dn D३ ४ ६ G३ तन्पुर (for तच्छूर) T1 तच्छूर वानरर्षभ — T२ G२ ४ om 54^{cd} — ^c) K४ दूत्येन

Colophon — Major parvan K1 ३ Dc1 Dn२ T1 G२ ४ आरण्य — Sub parvan K B1 ३ ४ D G३ M२ (all om sub parvan name) mention only रामो (K३ श्रीरामो, M३ रामायणो) पाख्यान — Adhy name B२ सेतुवधन, B३ अगददौत्य — Adhy no (figures, words or both) Dn 281 (Dn३ 282), D1 285, T1 272, T२ G४ M (M२ inf lin) 271 (M३ orig 273), G1 268, G२ 270 — Śloka no Dn1 ns D1 54, Dn३ 53

प्रकृत्यैव दुग्धर्षा दृढप्राकारतोरणा ॥ २
 अगाधतोयाः परिखा मीननक्रसमाकुलाः ।
 बभूवुः सप्त दुर्धर्षाः खादिरैः शङ्कुभिश्चिताः ॥ ३
 कर्णाट्टयन्त्रदुर्धर्षा बभूवुः सहुडोपलाः ।
 साशीवियघटायोधाः समर्जरसपामवः ॥ ४
 मुमलालतनाराचतोमरासिपरश्वधैः ।
 अन्विताथ शतघ्नीभिः समधृच्छिष्टमुद्रराः ॥ ५
 पुरद्वारेषु सर्वेषु गुल्माः स्थावरजङ्गमाः ।
 बभूवुः पत्तिवहुलाः प्रभृतगजवाजिनः ॥ ६
 अङ्गदस्त्वथ लङ्काया द्वारदेशमुपागतः ।
 विदितो राक्षसेन्द्रस्य प्रविधेश गतव्यथः ॥ ७
 मध्ये राक्षसकोटीनां बह्वीनां सुमहाबलः ।

शुशुभे मेघमालाभिरादित्य इव संवृतः ॥ ८
 स समासाद्य पौलस्त्यममात्यैरभिसंवृतम् ।
 रामसंदेशमामन्व्य वाग्मी वक्तुं प्रचक्रमे ॥ ९
 आह त्वा राघवो राजन्कोसलेन्द्रो महायशाः ।
 प्राप्तकालमिदं वाक्यं तदादत्स्व कुरुष्व च ॥ १०
 अकृतात्मानमासाद्य राजानमनये रतम् ।
 विनश्यन्त्यनयाविष्टा देशाश्च नगराणि च ॥ ११
 त्वयैकेनापराद्धं मे सीतामाहरता बलात् ।
 वधायानपराद्धानामन्येषा तद्भविष्यति ॥ १२
 ये त्वया बलदर्पाभ्यामाविष्टेन वनेचराः ।
 ऋपयो हिसिताः पूर्वं देवाश्चाप्यवमानिताः ॥ १३
 राजर्षयश्च निहता रुदन्त्यश्चाहताः स्त्रियः ।

C 3 16336
 B 3 284 14
 K 3 285 14

268

2 °) K₁ 4 B₂ Dc₁ Dn₂ n₃ D₄ रावण मविध, B₁
 G₂ °णस्य (G₂ °णन्तु) विधि, B₃ 4 Dc₃ Dn₁ D₂ 3 (before
 corr) G₃ °ण मविधि, T₂ णश्च द्विधा — °) D (except
 Dc D₄) शास्त्रनिर्मिता — °) K₁ 2 Dc च दुर्धर्षा, K₃ सुदु-
 र्धर्षा, D₁ 2 तु दुर्धर्षा (for दुरा) — K₂ om 2^a-3^c

3 K₂ om 3^{ab} (cf v 1 2) — °) K₁ अगाधतोय-
 परिखा, K₂ 4 Dn₂ n₃ D₄ °नोया परिखा, D₁ G₂ °तोय
 परिखा, T M₁ °तोया गमीरा, G₁ 4 M₂ °तोयगमीरा — °)
 K₁ 3 Dc D₂ T₁ M °झपाकुला, K₄ °झपाकुला, D₁ T₂
 भीमनक्रसपा(T₂ समा)कुला — °) T₁ G₂ परिखा, G₄
 M परिखा (for दुर्धर्षा) D₁ बभूव मान्दुर्धर्षा, T₂ बभूव
 सुसपरिघा — °) K D₁ 3 5 G₂ transp खादिरै and
 शङ्कुभि K₃ यिता, K₄ च ता, B₁ चितै, B₂ तथा, D₃
 युता (for चिता)

4 °) K₁ कर्णाट्टयन्त्र, K₂ कर्णाट्टयन्त्र, K₃ कर्णाट्टयन्त्र,
 K₄ B₁ Dc D₂ 6 कर्णाट्टयन्त्र, Dn D₁ 7 कपाट(D₁ °टा)
 यत्र, D₂ अट्टालयत्र — °) D₁ 3 बभूव (for बभूवु)
 K₄ B₂ om M सहुडोपला, B₁-3 Dc D₁ 2 6 G₂ मगुडो,
 B₄ महतो, D₃ तद्भुविस्तरा, T₁ सहुडोपला, T₂ G₃ सहुडो,
 G₁ सहुडो, G₄ सहुडो — °) K₂ °घटायुक्ता, T₂ °गणा
 योधा, G₁ °गुणोयोधा, G₂ °गुणायोधा, M °गुणायोधा
 — °) A few MSS °पांशव

5 °) A few MSS मुशर (for सुमर) K₁ 3 नारा
 चर, G₁ 4 नाराचर — °) A few MSS परम्बधे T

तोमराणि (T₂ °शि) परश्वधे, G₁ 4 तोमराणि परश्वधा, M₂
 तोमरामिपरश्वधा — °) K₄ D₁ मुद्ररा, B₁ मसुच्छिष्टाश्च
 मुद्ररा, T₁ पट्टमैश्च मसुद्ररा

6 °) Dn₂ n₃ प्रभूता (for प्रभूत) K₁ 3 वाहना
 (for वाजिन)

7 °) T₁ द्वारदेश (for द्वारदेशम्) D₁ अथागमत् (for
 उपागत) — °) T₁ राक्षसेन्द्रेण

8 °) G₂ बलिनां (for बह्वीनां) D₁ T₁ G₄ म (for
 सु) — °) T₁ मेघपटलैर्, G₂ °जालाभिर्

9 K₂ D₃ om 9^{ab} — °) K₃ सामात्यैर्, T₂ G₁ 2 4
 राक्षसैर् (for अमात्यैर्) D₃ यद्भुविचूत (for अभिमघुतम्)
 — °) G₂ 4 आगम्य (for आमन्व्य)

10 °) K₁ 2 G₁ 4 M त्वा (for स्वत) D₃ T₁ राजा
 (for राजन्) — °) K₂ 4 B D (except Dn₂) कोश; K₃
 कौश, T₂ G₁ 4 कौश (for कोम) D₁ मना, T₂
 G₁ 2 4 °वल, M °तपा (for यथा) — °) K₄ कुरुद्वह,
 S सुदुर्मते (G₃ कुरुव ह) (for कुरुव च)

12 °) T₁ G₁ 2 4 [अ]पराधेन (for [अ]पराध मे)
 — °) K D₁ 5 M₁ वनात् (for जलात्) G₁ 2 4 मीता
 सुपहता बलात् — °) K₁-3 G₄ वधायानपराधानाम्, B₁ वध
 मनपराद्धानाम्, B₄ वधायानपकागणाम्

13 °) K₁-3 Dc T₁ यत् (for ये) T₂ G₂ 4 °दर्पाणाम्
 (for दर्पाभ्याम्) — °) M₂ वने वने (for चरा) — After
 13^{ab}, K₃ repeats 11^a-13^b — °) G₄ देवताश्चापि मानिता

14 K₄ om 14^a-15^b — °) K₁ 2 Dn₃ D₃ रुदत्यश्च,
 B₄ मरुता च (for रुदन्त्यश्च) B₃ 4 D₁ G₃ हता (for

तदिदं समनुप्राप्तं फलं तस्यानयस्य ते ॥ १४
 हन्तास्मि त्वा महामातयं युध्यस्व पुरुषो भव ।
 पश्य मे धनुषो वीर्यं मानुषस्य निशाचर ॥ १५
 मुच्यता जानकी सीता न मे मोक्षयामि कर्हिचित् ।
 अराक्षममिमं लोकं कर्तास्मि निशितैः शरैः ॥ १६
 इति तस्य श्रुवाणस्य दूतस्य परुषं वचः ।
 श्रुत्वा न ममृषे राजा गवणः क्रोधमूर्च्छितः ॥ १७
 इङ्गितजास्ततो भर्तृश्वत्वारो रजनीचराः ।
 चतुर्ध्वङ्गेषु जगृहुः शार्दूलमित्र पक्षिणः ॥ १८
 तान्तथाङ्गेषु मंसक्तानङ्गदो रजनीचरान् ।
 आदायैव खमुत्पत्य प्रासादतलमाविशत् ॥ १९
 वेगेनोत्पततस्तस्य पेतुस्ते रजनीचराः ।
 भुवि मंभिन्नहृदया प्रहारपरिपीडिताः ॥ २०
 स मुक्तो हर्म्यगिरात्तस्मात्पुनरवापतत् ।

लङ्घयित्वा पुरीं लङ्का खवलस्य ममीपतः ॥ २१
 क्रोमलेन्द्रमथाभ्येत्य सर्वमावेद्य चाङ्गदः ।
 विशश्राम स तेजस्वी राघवेणाभिनन्दितः ॥ २२
 ततः सर्वाभिसारेण हरीणां वातरहसाम् ।
 भेदयामास लङ्कायाः प्राकारं रघुनन्दनः ॥ २३
 विभीषणर्क्षाधिपती पुरस्कृत्याथ लक्ष्मणः ।
 दक्षिणं नगरद्वारमवामृद्वाद्दुरासदम् ॥ २४
 करभारुणगात्राणा हरीणां युद्धशालिनाम् ।
 कोटीशतसहस्रेण लङ्कामभ्यपतत्तदा ॥ २५
 उत्पतद्भिः पतद्भिश्च निपतद्भिश्च वानरैः ।
 नादृश्यत तदा सूर्यो रजसा नाशितप्रभः ॥ २६
 शालिप्रघ्ननसदृशैः शिरीषकुसुमप्रभैः ।
 तरुणादित्यसदृशैः शरगौरैश्च वानरैः ॥ २७
 प्राकार ददृशुस्ते तु समन्तात्कपिलीकृतम् ।

[आ]ह्वना) — °) K₂ Dn₃ यद्, D₁ तम् (for नद्)

15 K₂ om 15^{ab} (cf v1 14) — °) Dc₂ D₃ M
 र्ता (for रता) B₂₋₄ Dn D₃₋₆ महामातयैर् — °)
 D₅ मानुष्य च (for मानुषस्य) G₄ corrupt

16 °) G₁ मुच ता, G₂ ५ मुचता (for मुच्यता) K₂
 G₄ जानकी K₃ सीता, S (except G₂) मा वा (for सीता)
 — °) K D₁ ५ चेत्, Dc₂ D₂ च, G₄ च (for मे) G₄
 मोक्षाय (for मोक्षयामि) T₁ न मे जीवन्दि मोक्षयमे — 16^{cd}
 =Rām 6 41 67^{ab}

17 G₁ om 17^{ab} — °) T₁ रामस्य (for दूत°)

19 °) D₂ तदा (for तथा) G₄ युक्ताताम् (for
 समक्तान्) — K₂ om (hapl) 19^c-20^b — °) D₁
 आदाय च, M °याद्यु (for °यैव) T₂ समुत्पत्य, G₂ स्वमुत्पत्य

20 K₂ om 20^{ab} (cf v1 19) — °) Dc D₂ वेगे
 नोत्पतमानस्य, T₂ G₁ M वेगेन तु ततस्त्वय — °) K B Dc
 Dn D₂₋₄ ६ प्रहारवर, D₁ प्रहारेण, D₅ प्रहारेणापि

21 °) B₁ २ Dn D₃ ५ G₃ समक्तो, T₂ विमुक्तो (for
 स मुक्तो) — °) B₄ तत् (for पतत) — °) S (except
 G₂ ३) रम्या (for लङ्का)

22 °) Many N MSS with G₂ क्रोशलेन्द्रम्, T₂ G₁ ५
 क्रोमलेन्द्रम् B Dn D₃ ५ G₃ [आ]गम्य, Dc [आ]गम्य (for
 [अ]भ्येत्य) — °) B₂ Dn D₃ ५ G₃ वानर (for चाङ्गद)
 — °) K Dc₂ D₃ ५ T₁ [अ]थ, D₁ [इ]व (for स) T₂

G₁ २ ५ M₂ transp विशश्राम and स

24 °) B₁ विभीषण ऋक्षपति, T₁ विभीषण रक्षोधिपति
 (hypermetric) — °) K₁ ३ M₁ उ (M₁ अ)पामृद्वाद्,
 B₄ अवामृद्वाद्, D₁ उपास्य, T₂ अमर्त्यानां, G₂ अमात्यानां
 G₄ अमृद्वाद् (for अवामृद्वाद्) K₃ दुरात्मन

25 °) K₂ करभारुणया स्वधा, K₄ B₁ ३ Dc D₃ °या
 च स्वा, B₄ Dn₁ घोरदघ्नानला (Dn₁ °ना)ज्ञाणा, Dn₂ n₃
 D₂ ६ करभारुणपादुना, D₁ दारुणाारुणरूपाणा, D₄ ५ दारुणा
 रणया चम्बो, G₃ करभारुणपादाना — °) K₄ वातरहसा (for
 युद्ध°) — °) K₁ ३ कोटिशत S (except G₃) सहस्राणि
 — °) K₄ B₁ T G₁ ३ ५ M °पतस्तत (K₄ °था, B₁ M
 °वा) — After 25, B₂₋₄ D (except D₁ ६) G₂ ins

1278* प्रलम्बयाहृत्करजङ्घान्तरविलम्बिनाम् ।

ऋक्षणा धूम्रवर्णाना तिल कोट्यो व्यवस्थिता ।

[(L 1) B₂ प्रलम्बयाहृत्कर, B₄ °वाहृत्कर, Dc₁ D₃ °वाहृ
 न्कर — (L 2) Dc D₂ लक्ष्मण (for ऋक्षणां)]

26 °) D₂ तु (for च) — °) Dc D₂ विपतद्भिश्च,
 D₁ प्रकारस्थं, M₂ निवर्तद्भिः D₅ तु (for च) — °) D₁
 भावृत्तश्च, D₂ व्यदृश्यत (for नादृश्यत)

27 °) K₂ शालपुष्पस्य सदृशे, K₄ D₁ शालप्रसून°
 — °) T₁ शिरोभि कुसुम° — °) K Dc D₁ ३ ५ M₁
 °मकादौ — °) K₄ शिरो गौरैश्च (sic), B₁ ३ ५ D₃ ५ G₃
 शरणगौरैश्च, Dc D₂ मरागौरिव, M₂ शरणगौरैश्च

राक्षसा विस्मिता राजन्मस्त्रीशुद्धाः समन्ततः ॥ २८
 विभिद्गुस्ते मणिस्तम्भान्कर्णाद्भृगिखराणि च ।
 भयोन्मथितवेगानि यन्त्राणि च विचिक्षिपुः ॥ २९
 परिगृह्य गतस्त्रीश्च मचक्राः बहुडोपलाः ।
 चिक्षिपुर्भुजवेगेन लङ्कामध्ये महाबलाः ॥ ३०
 प्राकारस्थाश्च ये केचिन्निशाचरगणास्तदा ।
 प्रदुद्रुवुस्ते शतशः कपिभिः समभिद्रुताः ॥ ३१
 ततस्तु राजवचनाद्राक्षसाः कामरूपिणः ।
 निर्ययुर्विकृताकाशः सहस्रशतमंघशः ॥ ३२
 शस्त्रवर्षाणि वर्षन्तो द्रावयन्तो वनौकसः ।
 प्राकारं शोधयन्तस्ते परं विक्रममास्थिताः ॥ ३३
 म . गगशिमद्वर्जैर्भूव क्षणदाचरैः ।
 कृतो निर्वाणरो भूयः प्राकारो भीमदर्शनैः ॥ ३४

पेतुः शूलविभिन्नाङ्गा बहवो वानरर्षभाः ।
 स्तम्भतोरणभयाश्च पेतुस्तत्र निशाचराः ॥ ३५
 कैशाकेश्यभवद्युद्धं रक्षसा वानरैः सह ।
 नखैर्दन्तैश्च वीरिणां सादतां वै परस्परम् ॥ ३६
 निष्टनन्तो ह्युभयतस्तत्र वानरराक्षसाः ।
 हता निपतिता भूमौ न मुञ्चन्ति परस्परम् ॥ ३७
 रामस्तु शरजालानि वर्ष्य जलदो यथा ।
 तानि लङ्कां ममामाद्य जघ्नुस्तात्रजनीचरान् ॥ ३८
 सौमित्रिरपि नाराचैर्दृढधन्वा जितक्लमः ।
 आदिश्यादिश्य दुर्गस्थान्पातयामास राक्षसान् ॥ ३९
 ततः प्रत्यवहारोऽभूत्सैन्यानां राधवाज्ञया ।
 कृते विमर्दे लङ्कायां लब्धवलक्षो जयोत्तरः ॥ ४०

C 3 16363
B 3 284 41
V 3 285 41

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टमप्रत्ययधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २६८ ॥

28 ^a) T₁ प्रामाद ((for प्राकार) K B₂ s Dc D₂ T₁
 M न्न (for तु) — ^b) K₂ चानैर (for समन्तात्) T₂
 क्वली (for कपिली) — ^c) T₂ G₂ [अ]धिष्टिता, G₂
 विष्टिता (for विन्मिता) S (except T₁ G₂) चामन् (for
 राजन्) — ^d) T₁ मनिद्रुता (for मस्त्रीशुद्धा)

29 D₂ om 29^b-30^a — ^b) K₂-4 B₁ र्णाट, Dc₂
 र्णादि, D₁ इक्याट — ^c) B D (D₂ om) G₂ श्रगाणि

30 Dc₂ om 30^b D₂ om 30^a (cf १1 29)
 — ^b) B₂ D (Dc₂ om) G₂ मगुडो (D₂ दौ)पला, T₁
 बहुगे, T₂ G₁ s M बहुगे K₂ मचक्रा मायुधानि च,
 D₂ मचक्रमुगलोपला — ^c) B Dn D₂ s G₂ म्वना (for
 वला)

31 ^b) B Dc Dn D₂ s e G₂ तथा, D₁ तत (for
 तदा) — ^c) h Dc D₁ s वि, M₁ प्रा (for प्र) K Dc
 D₂ s च (for ने) — ^d) G₂ यमनुद्रुता

32 ^a) K Dc D₁ s ने (for तु) D₂ भवनाद् (for
 वचनाद्) — ^c) T G₁ s विविधा (for विकृता)
 — ^d) D₂ महता

33 K₂ om 33^b — ^a) T₁ G₁ s M₂ अस्त्र (for
 नस्त्र) — ^b) B₁ s Dn D₂ s द्रावयित्वा, D₂ G₂ द्रावयति
 — ^c) K₁ s प्राकारात्, B₁ प्राकारं K₂ B Dn D₂-e G₂ s
 शोनं (B₂ शोध), Dc D₂ दर्श, T₁ शोष (for शोध)
 — ^d) T₂ G₁ s विस्मयम् (for विक्रमम्) T₂ भागता

(for आस्थिता)

34 ^a) K₂ B₂ Dn₂ D₁ मास, B₂ सेव (for साप)
 K₂ महगो, G₁ महिर्द (for महदीर्)

35 ^a) K D₂ शरविभिन्नागा, Dc D₂ शरविभिन्नाश्च, S
 (except G₂) शू(T₂ शी)लविभिन्ना D₁ निपेतु शरभि-
 न्नागा — ^c) T₁ समताद्रणभयाश्च

36 ^a) S (except G₂) च (for चे)

37 ^a) K₁ निघ्नतस्त्रे, K₂ B₂ D₁ sm s निम्बनतो, B₁
 निस्सुदतो (for निष्टनन्तो) Dc₂ D₂ प्रभयतस्त्र, M₂ [S]स्यु-
 भयतस्त्र (for ह्युभयतस्त्र) T₂ G₁ निविष्टनतो ह्युभयात् (T₂
 वे) — ^b) K₂ D₂ तत्र राक्षसवानरा — ^d) K₂ न सुचत,
 S (except G₂) नवासुचन्

39 ^c) T₂ दूर (for दुर्ग)

40 ^c) K₁ s T G₁ s कृतेवमर्दे, M₂ कृतोपमर्दे
 — ^d) B₁ s Dn₁ लब्धवलक्षो, T₁ M लब्धवा लक्ष K₂
 जयोत्तम, Dc D₂ द्रव, T G₁ s भवत्, M₂ चर

Colophon — Major parvan K₁ s Dn₂ G₂ s
 आरण्य — Sub parvan K₁ s 4 B Dc Dn₁ n₂ D₁-e
 G₂ M (all om sub parvan name) mention only रामो
 (M रामायणो)पाख्यान — Adhy : ame M₂ अशदप्रेषण
 — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (sup
 lit) n₂ 282, Dn₂ 283, D₁ 286, T₁ M₂ (org)

२६९

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो निविशमानान्स्तान्सैनिकात्रावणानुगाः ।
 अभिजग्मुर्गणानेके पिशाचक्षुद्ररक्षसाम् ॥ १
 पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।
 प्ररुजश्चारुजश्चैव प्रघसश्चैवमादयः ॥ २
 ततोऽभिपततां तेषामदृश्यानां दुरात्मनाम् ।
 अन्तर्धानवधं तज्जश्चकार स विभीषणः ॥ ३
 ते दृश्यमाना हरिभिर्बलिभिर्दूरपातिभिः ।
 निहताः सर्वशो राजन्महीं जग्मुर्गतासवः ॥ ४

अमृष्यमाणः सवलो रावणो निर्ययावथ ।
 व्यूह्य चौशनमं व्यूहं हरीन्सर्वानहारयत् ॥ ५
 राघवस्त्वभिनिर्णय व्यूहानीकं दशाननम् ।
 बार्हस्पत्यं विधिं कृत्वा प्रत्यव्यूहन्निशाचरम् ॥ ६
 समेत्य युयुधे तत्र ततो रामेण रावणः ।
 युयुधे लक्ष्मणश्चैव तथैवेन्द्रजिता सह ॥ ७
 विरूपाक्षेण सुग्रीवस्तारेण च निखर्वटः ।
 तुण्डेन च नलस्तत्र पटुशः पनसेन च ॥ ८
 विपह्यं यं हि यो मेने स स तेन समेयिवान् ।

274, T₂ G₄ M (M₂ inf l m) 272, G₁ 269, G₂ 271
 — Śloka no Dn 41, D₁ 40

269

1 ^a) B₂ निवसं, Dc₂ निविश्य, D₂ निविश्य, T₁
 निवर्तं (for निविशमानान्) B₂ ते (for तान्) — ^b)
 K₄ (m as in text) चानरान् (for सैनिकान्) G₁ रावणा
 जया — ^c) K₁ गणानीके, K₂ गुणानीके, K₄ गणानीका,
 T₂ G₄ M 'नेका, G₁ 'नेका, G₂ 'नेका (for गणानेके) T₁
 अनुजग्मुर्महात्मान — ^d) K₁ 'राक्षमान्, K₂ B₄ 'राक्षमा,
 D₂ T 'रक्षमा K₄ पिशाचा यक्षराक्षसा

2 ^a) Dc पर्वत, D₂ पवन B₁ ३ पूतनो, B₂ 4 Dn
 पूतनो; G₁ पूतना (for पूतनो) K₂ भज; B₂ 4 जघ;
 Dc₂ G₁ 2 जभ — ^b) K₂ G₁ 2 खर (for खर) — ^c)
 K₂ B₂ 4 Dc₁ T₁ पुरुजं; K₂ M पूरुज, K₄ अरुज, Dc₂
 D₂ पुरजं (for प्ररुजं) B₂ पुरुं (for [अ]रुजं) — ^d) B₄
 विघषश्, Dc प्रघशश्, T G₁ 2 4 M₁ प्रहसश्, G₂ M₂
 प्रहसश् (for प्रघसश्) S (except T₁ G₂) चैव मानदं
 (for चैवसादयं)

3 ^a) K₂ [S]भ्यपतिता, Dn₂ [S]पि पतता (for Sभि
 पतता). — ^b) B₁ मदृश्याना, D₁ अदृश्याना, G₂ दृश्यमाना
 (for अदृश्याना) K Dc D₂ 5 महौजसा, T₁ दुरात्मवान्
 (for दुरात्मनाम्) — ^c) K₁ त्वज्जश्, B₁ तेषा, D₂ ज्ञात्वा,
 T₂ G₁ 2 4 तत्र (for तज्जश्)

4 ^{ab}) T₂ दह्यं (for दृश्य) Dc D₂ T₂ transp
 हरिभिर् and बलिभिर् Dc D₁ 2 5 जितकाशिभि, T₂
 शूलपाणय, M दूरपातिन — ^c) Dc₂ D₂ शतशो, T G₂ 4

सर्वतो (for सर्वशो) — ^d) T₂ G₁ अभि (for महीं)

5 ^b) T₁ राक्षमो (for रावणो) — After 5^{ab}, N
 G₂ ins

1279* राक्षमाना बलैर्घोरैः पिशाचाना च सवृत ।

युद्धशास्त्रविधानज्ञ उदाना इव चापरः ।

[(L 1) K₁ घनेर्, K₂-4 D₂ तौर् (for बलेर्) K₄ च
 (for च)]

— ^c) K₄ transp व्यूह्य and व्यूह — ^d) K B₂ 4
 Dn₁ n₂ D₁ 2 6 हरीनभ्यवहारयत्, S (except G₂) हरी
 न्मर्वान (G₂ 4 'न्य) वारयत्

6 ^a) K B₄ D₂ त्वभि (K₂ 'थ) निर्वाति, B₁-3 Dn
 D₂ 4 6 G₂ तु विनिर्यां (B₂ D₂ 'र्यां) त, Dc D₁ 2 त्वभि
 (D₁ 'पि) निर्वातो, T₂ G₁ 2 4 त्वथ निर्णय — ^b) K
 B₁ 2 Dc D₁ 5 व्यूहानीके (B₁ 2 Dc कैर्) K D₁ 5
 दशानने, T₁ ददर्श ह — ^d) K₂ 3 प्रत्यव्यूहि (K₂ 'ह), Dc
 D₂ पर्यव्यूह्य, T₁ G₂ 4 प्रत्यव्यूह्य (for प्रत्यव्यूहन्) T₂
 स्वक बल, G₁ महाबल, G₂ 4 व्यदृश्यत (for निशाचरम्)

7 ^b) S (except G₂) रामेण सह रावण — D₂ om
 (hapl) 7^c-9^b — ^c) B Dn D₂ 4 6 G₂ चापि (for
 चैव) — ^d) G₁ 2 4 तस्यौ च (for तथैव)

8 D₂ om S (cf v 1 7) — ^b) K₂ सतारेण, B₂ 4
 तारेणैव (for तारेण च) K₁ 2 4 निख (K₄ 'व) र्वटं,
 D₁ विकर्षत (for निखर्वटं) T₁ तारेण निखर्वटं, T₂ G₄
 तारेणाटनिखर्वटं (G₄ 'ण'), G₁ तारेणेण निखर्वटः — ^c)
 K₄ कुण्डेन, S (except G₂) पौण्ड्रेण (for तुण्डेन) G₁ नखं
 (for नलं) — ^d) K₁ 4 पट (K₄ 'न) मा, K₂ 3 D₁ 5 T
 पट (D₁ 5 'टि, T₁ 'र) श, G₁ 3 पुटा (G₂ ट) श K₄

युयुधे युद्धवेलायां स्वनाहुव्रलमाश्रितः ॥ ९
 स मंग्रहरो वृधे भीरूणां भयवर्धनः ।
 लोममंहर्षणो घोरः पुरा देवासुरे यथा ॥ १०
 रावणो राममानर्हच्छक्तिशूलासिवृष्टिभिः ।
 निशितैरायमैस्तीक्ष्णै रावणं चापि राघवः ॥ ११
 तथैवेन्द्रजितं यत्तं लक्ष्मणो मर्मभेदिभिः ।

इन्द्रजिचापि सौमित्रि विभेद बहुभिः शरैः ॥ १२
 विभीषणः प्रहस्तं च प्रहस्तश्च विभीषणम् ।
 खगपत्रैः शरैस्तीक्ष्णैरभ्यवर्षद्गतव्यथः ॥ १३
 तेषा बलवतामासीन्महास्त्राणा समागमः ।
 विव्यथुः सकला येन त्रयो लोकाश्चराचराः ॥ १४

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २६९ ॥

२७०

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः प्रहस्तः सहमा ममभ्येत्य विभीषणम् ।
 गदया ताडयामास विनद्य रणकर्कशः ॥ १

स तयाभिहतो धीमान्गदया भीमवेगया ।
 नाकम्पत महाबाहुर्हिमवानिव सुस्थिरः ॥ २
 ततः प्रगृह्य विपुलां शतघण्टां विभीषणः ।

C 3 16381
B 3 286 A
K 3 287 3

प्रव*, G: पान (for पन*)

9 D₂ om 9^{ab} (cf v l 7) — °) K₃ & Dc₂ यो हि
 य (K₃ त), T₁ विस्मय, G₂ आत्मनो (for य हि यो) K₁ &
 अविषह्य ह्यय (K₂ हि य) मेने, D₆ विपजयो हि जवेन, T₂
 G₂ विपहामान्नो य स्स — °) D₆ T₁ G₁ & मह, M₂
 स तु (for स स) K₁ Dc₂ मयी (for समे*) — °)
 K₁ & इन्मान् (for युयुधे) B₁ (corrupt) युधि युद्धवतो
 पेत

10 °) K₂ & D₁ वृते, D₆ विपुलो (for वृधे) — °)
 K₂ आदृणा (for भीरूणां) — D₁ om 10^c-11^b — °)
 B₂ G₂ रोममघर्षणो, T₂ G₁ & M रोममघ

11 D₁ om 11^{ab} (cf v l 10) — °) T₂ आगच्छच्;
 G₁ & आनच्छ (for आनच्छ) D₆ रावणो वानरानच्छ
 — °) K₁ & शूल (K₄ शूल) शक्यमि*

12 °) S (except G₃) यत्तो (for यत्त) — °) D₂
 चिच्छेद (for विभेद) K Dc D₆ दशभि, D₂ शरभि; T₂
 G₁ & निमित्तं (for बहुभि)

13 D₆ om 13 — °) B₂ & तु (for the second
 च) K₁ & G₁ विभीषण प्रहस्तश्च प्रहस्त च विभीषण — °)
 B₆ न्वर*, D₆ स्त्रणं*, T₂ G₁ & कृ (for न्वग*) B₁ सुनी
 क्षणार्द्र (for शरैस्तीक्ष्णैर्) — °) K₃ अत्यवर्षद्, D₁ अन्व
 वर्षद्, G₂ & प्रत्यविध्यद्

14 °) D₆ चामीन् (for भामीन्) — °) K₄ विव्यथे
 सकलो येन — °) K₆ लोकोय सचराचर, S (except

G₂) लोका वै सचराचरा

Colophon — Major parvan K₁ & T₂ G₂ & आरण्य
 — Sub parvan K₁ & B Dc Dn₁ n₂ D₁₋₆ G₂ M
 (all om sub parvan name) mention only रामो (M
 रामायणो)पाख्यान — Adhy no (figures, words or
 both) Dn₁ (marg) n₂ 283, Dn₃ 284, D₁ 287,
 T₁ M₂ (ong) 275, T₂ G₄ M (M₂ inf lin) 273,
 G₁ 270, G₂ 272 — Śloka no Dn 15, D₁ 14

270

1 K₃ T₂ om the ref — °) K Dc D₆ T G₁ M
 तरसा, D₁ तु तथा (for महत्मा) — °) M पोय* (for ताड*)
 — °) D₁ विनदन् (for विनद्य) K₁₋₃ Dc D₁ रणमूर्धनि,
 G₂ & रणकर्कश

2 °) K₃ & B₂₋₄ Dc₂ D₁ & T₁ G₈ तथा, T₂ G₁
 तदा (for तथा) K₄ [अ]भिहतो, D₁ निहतो (for [अ]भि
 हतो) — °) K₆ गदयातिसुवेगया — °) K B₁ T₂ G₁ &
 M₂ सुस्थिर

3 K₄ repeats (with v l) 3^a-7^b after 7^{ab} — °)
 B₁ & शतघ्नी च, Dc D₂ श्नीश्च (for 'घण्टां) — °) N
 (except K₄) T₂ G₃ अनु* (for अभि*) T₁ तत (for
 महा) — °) T₁ प्रहस्तस्य (for चिक्षेपास्य)

C 3 163B1
B 3 286 3
K 3 287 3

अभिमन्व्य महाशक्तिं चिक्षेपास्य शिरः प्रति ॥ ३
पतन्त्या स तथा वेगाद्राक्षसोऽशनिनादया ।
हतोत्तमाङ्गो ददृशे चातरुण इव द्रुमः ॥ ४
तं दृष्ट्वा निहतं संख्ये प्रहस्तं क्षणदाचरम् ।
अभिदुद्राव धूम्राक्षो वेगेन महता कपीन् ॥ ५
तस्य मेघोपमं सैन्यमापतद्भीमदर्शनम् ।
दृष्ट्वैव सहसा दीर्णां रणे वानरपुंगवाः ॥ ६
ततस्तान्सहसा दीर्णान्दृष्ट्वा वानरपुंगवान् ।
निर्याय कपिशार्दूलो हनुमान्पर्यवस्थितः ॥ ७
तं दृष्ट्वावस्थित संख्ये हरयः पवनात्मजम् ।
वेगेन महता राजन्सैन्यवर्तन्त सर्वशः ॥ ८

ततः शब्दो महानासीत्तुमुलो लोमहर्षणः ।
रामरावणमैन्यानामन्योन्यमभिध्रावताम् ॥ ९
तस्मिन्प्रवृत्ते मंग्रामे घोरे रुधिग्कर्दमे ।
धूम्राक्षः कपिमैन्यं तद् द्रावयामास पत्रिभिः ॥ १०
त राक्षसमहामात्रमापतन्तं सपत्नजित् ।
तस्मा प्रतिजग्राह हनुमान्पवनात्मजः ॥ ११
तयोर्बुद्धमभूद्गोर हरिगक्षमवीर्योः ।
जिगीपतोर्युधान्यान्पमिन्द्रप्रह्लादयोरिव ॥ १२
गदाभिः परिवेश्वैव राक्षसो जघ्निमान्कपिम् ।
कपिश्च जघ्निमात्रक्षः मस्कन्धविटपेट्टुमैः ॥ १३
ततस्तमतिक्रायेन माश्वं सरथमारथिम् ।

4 ^a) Dc₂ D₁ T₂ तथा (for तथा) T₁ चीरो (for वेगाद्) — ^b) B Dc Dn D₂₋₄ ० T₁ G₂ 'शनिवेगया, T₂ G₁ ३ ४ M₁ 'शनिना यथा — ^c) B₂ Dc₂ कृतोत्तमागो, M हृतोत्तमागो — ^d) K₂ ४ (second time) वातभ्रम — After 4, D₂ ins

1280* कृतोत्तमाङ्ग सख्ये तदनयानुगतापवाम् ।

पपात रक्ष सहसा चातरुण इव द्रुम ।

[(L 2) Posterior half = 4^d]

5 ^a) T₁ M सखे, G₂ ४ सखे (for सख्ये) — ^b) G₁ चाहिनीपति (for क्षण) — ^c) M₁ transp धूम्राक्षो and वेगेन K (K₄ second time) Dc D₁ ३ ४ नदन्, G₁ हरीन् (for कपीन्)

6 ^b) G₁ ३ ४ उत्पतद् (for आपतद्)

7 T₁ om 7^{ab} — ^a) K₁ ३ चीर्णान् (for दीर्णान्) — After 7^{ab}, K₄ repeats (with v1) ३^a-7^b — ^c) K D₁ ३ निवार्य, B Dc Dn D₂₋₄ ० G₂ ४ निर्ययी (for निर्याय) — ^d) K₄ D₁ ३ हनुमान् B₂ Dn D₃ ४ ० मारु तात्मज (for पर्यव)

8 ^a) D₁ सैन्ये, T₁ M सखे, G₂ ४ सखे (for सख्ये) — ^c) B₁₋₃ D (except D₁ ३) महत्या स्वरया राजन् — ^d) K₁ B₄ D₁ ३ अभ्यवर्तं (K₁ ३ 'र्त'त (for सन्य') K₁ सर्वत, K₂ सर्वदा

9 ^a) D₂ तस्य (for तत) — ^b) K₄ Dc₂ तुमलो K₂ S (except T₂ G₂ ३) रोम (for लोम)

10 ^c) B₁ तु (for तद्) — ^d) S (except G₂) वीर्यवान् (for पत्रिभि)

11 ^a) B Dn D₂ ४ ० G₂ स रक्षो (for राक्षस-) — ^b)

G₂ ४ द्रावयन (for आपतन्त) — ^c) K₂ Dc₁ D₁ ३ T₂ M हनुमान (for हनु) B₁ ३ ४ D₂ T G₁ ३ ४ M मारुता (for पवना) B₂ Dn D₂ ४ ० G₂ प्रतिजग्राह हनुमान्तरया पव — 11^d = (var) 11^d

12 ^a) T₂ महद् (for अभूद्) K Dc D₂ तयो मम भवद्युद् — ^b) K₁ ३ कविराश्रमं; T₁ हरिगक्षमवीर्योः; G₁ ३ ४ 'सैन्ययो — ^c) K₂ जिगीपितोर, Dc D₂ 'पयोर्, G₂ जिगीपितोर, G₁ जिगीपितोर Dc₂ D₂ T₁ G₁ ३ ४ यथा, M अथा (for युधा) — ^d) K₂ ४ Dc₁ D₂ ३ ० हद्रप्रह्लादयोरिव, Dn₂ पत्रप्रह्लाद

13 ^a) Dc D₂ पट्टिमैक्ष्व, T₁ परिघाभिश्च, G₁ परिवै श्रापि — ^d) K₁ ३ मकरं (L₂ 'कद) विटपेट्टुमै, M₁ सुक्क चविटपेट्टुमै — After 13, B₂₋₄ Dc D₂ ३ ins

1281* शिरस्यभ्यहनत्पूर्वं कालया च पुन पुन ।

वृणराजेन महता लोहमारथिभेदिना ।

[[(L 1) B₂₋₄ शिरसा (for शिरसि) D₂ [च]निहत (for [अ]न्यएन्त) B₂ गत्वा, B₃ हान्या, B₄ D₂ कालया (for कालया)]

14 D₂ om 14 — ^a) K₁ ३ अतिक्रायोपि, B अति (B₁ ३ 'भि)कोपेन (for अतिक्रायेन) — ^c) K₁ Dc D₁ प्राणा, K₂ B D₄ ० क्रुद्धो, K₂ ४ D₂ राजन्, D₂ प्राज्ञो (for धीमान्) T₂ धूम्राक्षमाजघानाशु — ^d) = (var) 11^d K₂ Dc D₁ ३ हनुमान्, T₂ G₁ ३ ४ द्रुमेण (for हनुमान्) S (except G₂) पवना (for मारुता); of v1 11 — After 14, Dc₂ repeats 12^{ab} Dc₂ cont B₂ ४ ins after 14

1282* वेगेन महताविष्टो राक्षमानां महद्वलम् ।

योधयामास राजेन्द्र शिलावर्षे समन्तत ।

धूम्राक्षमवधीद्वीमान्दन्मन्मारुतात्मजः ॥ १४
 ततस्तं निहतं दृष्ट्वा धूम्राक्षं राक्षसोत्तमम् ।
 हरयो जातविस्त्रम्भा जम्बुरभ्येत्य सैनिकान् ॥ १५
 ते वध्यमाना बलिभिर्हरिभिर्जितकाशिमिः ।
 राक्षसा भयमं कल्पा लङ्कामभ्यपतन्भयात् ॥ १६
 तेऽभियत्य पुर भग्ना हतशैपा निशाचराः ।
 सर्वं राज्ञे यथावृत्तं रावणाय न्यवेदयन् ॥ १७
 श्रुत्वा तु रावणस्तेभ्यः प्रहस्तं निहतं युधि ।
 धूम्राक्षं च महेष्वामं मसैन्यं वानरर्षभैः ॥ १८
 सुदीर्घमिव निःश्वस्य समुत्पत्य वरासनात् ।
 उवाच कुम्भकर्णस्य कर्मकालोऽयमागतः ॥ १९
 इत्येवमुक्त्वा विविधैर्वादित्रैः सुमहास्वनैः ।
 शयानमतिनिद्रालुं कुम्भकर्णमवोधयत् ॥ २०

प्रबोधय महता चैनं यत्नेनागतसाध्वसः ।
 स्वस्थमासीनमव्यग्रं विनिद्रं राक्षसाधिपः ।
 ततोऽत्रवीद्दशग्रीवः कुम्भकर्णं महाबलम् ॥ २१
 धन्योऽसि यस्य ते निद्रा कुम्भकर्णेयमीदृशी ।
 य इमं दारुणं कालं न जानीषे महाभयम् ॥ २२
 एष तीर्त्वार्षिण्यं रामः सेतुना हरिभिः सह ।
 अवमन्येह नः सर्वान्करोति कदनं महत् ॥ २३
 मया ह्यपहृता भार्या सीता नामास्य जानकी ।
 तां मोक्षयिषुरायातो बद्ध्वा सेतुं महार्णवे ॥ २४
 तेन चैव प्रहस्तादिर्महान्नः स्वजनो हतः ।
 तस्य नान्यो निहन्तास्ति त्वद्वते शत्रुकर्षण ॥ २५
 म दंशितोऽभिनिर्वाय त्वमद्य बलिनां वर ।
 रामादीन्समरे सर्वाञ्जहि शत्रून्परिदम ॥ २६

C ३ 16405
 B ३ 286 27
 K ३ 287 26

[(L 2) Dc₂ वेगवान्पवनात्मन (for the posterior half)]

Thereafter B₃ 4 repeat 12^{ab} (v 1 'सैनयो for 'वीरयो)

15 ^a) B₄ निस्तन (for निहत) — ^b) K₃ 4 B₄ D₁ S (except T₁ G₃) राक्षसाम्भज, D₆ राक्षस युधि (for राक्षसो) — ^c) K₂ 4 Dc जातविश्रम्भा, D₆ 'सरभा — ^d) K₃ B₁ Dc₁ अन्योन्य, B₂ 4 अन्येभ्यः; D₂ 4-5 G₃ अन्ये च, T₂ G₁ 2 4 तस्य हि, M तस्यानु (for अभ्येत्य) T₁ निजद्गुन्त्रस्य सैनिकान्

16 ^{ab}) K₁ 3 B D (except Dc D₁ 2) T₂ G₁ 3 transp बलिभिर् and हरिभिर्

17 ^a) B₂ प्राप्य, D₂ भीमा (for भग्ना) — ^c) T₁ सर्वं, G₂ 'र्वा (for वं)

18 ^a) K Dc D₂ च (for तु) — ^d) K D₆ महसैन्य वनश्रयं, D₁ स(ह)सैन्य प्लवगैर्हत, S (except G₃) ससैन्य मह राक्षसैः

19 ^a) K₂ य दीर्घम्, T₁ M अशीत, T₂ G₁ 2 4 अभीन (for सुदीर्घम्) D₆ अथ (for इव) — ^b) K₄ समुत्पत्य

20 ^a) B₁ Dc D₂ अतिनिद्राद्य, G₁ 2 4 अपि निद्रालु — ^d) D₁ महाबल (for अगो वयत्)

21 D₁ om 21 — ^b) K₂ नागतो यत्नसाध्वस, T₁ G₁ 2 4 यत्नेन गत, T₂ यत्नेनैव स — ^d) K₄ अनिद्र, T₂ अग्नि (for विनिद्र) K₁ 2 राक्षसेश्वर, T₂ राक्षसाधिप — ^f) Dc D₂ महाबल

22 ^a) T₂ मेन्यते (for यस्य ते) — ^b) M₂ यद् (for [इ]यम्) — ^c) K₂ इद मे, D₆ G₄ M₁ य इद् (for य इम)

B Dn D₃ 4 6 G₃ य इद् दारुणाकार — D₃ om 22^d-24^b — ^d) S (except G₃) भयावह (for महाभयम्)

23 D₃ om 23 (cf v 1 22) — ^a) B₂ पयभीर्दुस्तर राम — ^c) T₁ M अवमत्येह, G₁ 2 4 अभियत्ये Dc D₂ श्रीमान् (for सर्वान्)

24 D₃ om 24^{ab} (cf v 1 22) — ^a) K₁ T₁ [अ]प्या पहृता, K₂ [अ]स्यापि हृता, K₄ ह्यपहृता, B₃ D (except D₁-3 5) G₃ स्वपहृता — ^b) K₁ 2 B₁ रामस्य (for नामास्य) G₁ नाम्ना सीतास्य जानकी — ^c) K₁ 3 4 Dc D₂ मोक्षयिष्युर (K₃ Dc₁ 'पुर, Dc₂ D₂ 'तुर), K₂ D₁ G₁ 2 4 मोक्ष (G₁ 2 4 'क्ष) यितुम्; B Dn D₄-6 T₂ G₃ नेतु स इह

25 ^a) K₁-3 चैव (for चैव) K₄ प्रहस्तो यो, B₁ D₁ प्रहस्ताद्या (for 'स्तादिर् — ^b) T₁ महाक्ष (for महान्न) B₁ D₁ महात स्वजना हता, B₃ महात्मा सुजनो हत — ^c) T₁ हि (for नि-) — ^d) K₄ B Dn D₄ 6 G₃ त्वाचृते K₁ शत्रुकर्षण, K₂ B D₁ 3 5 'कर्षण

26 ^a) K₁ 2 T₁ M स दशितो, D₂ सहशितो, T₂ दशि तोपि, G₁ 2 4 दशितो हि (for स दशितो) K₁ 2 D₂ विनि र्याहि, K₃ विनिर्यात्वा, K₄ Dc D₁ 2 5 विनिर्याय, B₃ 4 G₂ 4 [S]विनिर्याहि, T₂ G₁ [S]त्र (G₁ घ) निर्याहि (for ऽभिनिर्याय) — ^b) K₁-3 Dc D₁ 5 वलेन, B₄ स्वमस्य, D₃ जवेन, T₁ त्वदन्य (for स्वमद्य) K₁ Dc D₁ 3 वर G₁ कुम्भकर्ण महाबल — ^d) K₁-3 Dc₂ D₁-3 5 transp सर्वान् and शत्रून् K₄ रामादीन्समरे शत्रून्सर्वाञ्जहारिमर्दन

दूषणावरजौ चैव वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
तौ त्वां बलेन महता सहितावनुयास्यतः ॥ २७
इत्युक्त्वा राक्षसपतिः कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।

संदिदेशेतिकर्तव्ये वज्रवेगप्रमाथिनौ ॥ २८
तथेत्युक्त्वा तु तौ वीरौ रावणं दूषणानुजौ ।
कुम्भकर्णं पुरस्कृत्य तूर्णं निर्ययतुः पुरात् ॥ २९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २७० ॥

२७१

मार्कण्डेय उवाच ।

ततो विनिर्याय पुरात्कुम्भकर्णः सहानुगः ।
अपश्यत्कपिसैन्यं तज्जितकाश्यप्रतः स्थितम् ॥ १
तमभ्येत्याशु हरयः परिवार्य समन्ततः ।
अभ्यघ्नंश्च महाकायैर्वहुभिर्जगतीरुहैः ।

करजैरतुदंश्रान्ये विहाय भयमुत्तमम् ॥ २
बहुधा युध्यमानास्ते युद्धमार्गैः पुवंगमाः ।
नानाप्रहरणैर्भीमं राक्षसेन्द्रमताडयन् ॥ ३
स ताड्यमानः प्रहसन्भक्षयामास वानरान् ।
पनमं च गवाक्षं च वज्रवाहुं च वानरम् ॥ ४

27 °) K Dc₂ Dn₂ D₁ २ २ चापि, G₂ ष्तौ (for चैव)
— °) = 28^d Dc₂ Dn₂ चक्रं, D₂ चक्रं — B₁ D₁ T G₁
M om (hapl) 27^c-28^d — °) G₂ ४ सैन्येन (for बलेन)
28 B₁ D₁ T G₁ M om 28 (cf v1 27) — °)
K₄ उक्त्वा रक्ष पति काले — °) K₁ २ महाबल (for तर)
— °) K B (B₁ om) Dc D₂ कर्त्तव्य — 28^d = 27^b
29 °) K₁ २ ततो; K₄ च तौ (for तु तौ) — °) B₂
दूषणात्मजौ — °) K₃ तूर्णो; G₂ तूर्णं (for तूर्णं)

Colophon — Major parvan K₂ T G₂ ४ आरण्य
— Sub-parvan N G₂ (all om sub-parvan name)
mention only रामो (K₂ श्रीरामो) पाष्यमान — Adhy
name M₂ प्रहसन्भ्रूक्षवध — Adhy no (figures,
words or both) Dn₁ (marg) n₂ 284, Dn₂ 285,
D₁ 288, T₁ M₂ (orig) 276, T₂ G₂ M (M₂ inf ln)
274, G₁ 271, G₂ 273 — Śloka no Dn₁ n₂ 29,
Dn₂ 30 D₁ 27

271

1 °) Dc D₂ T G₁ २ ४ M [S]भिनिर्याय B Dn
D₂ ४ २ G₂ ततो निर्याय स्व (B₁ स) पुरात्, D₁ ततो विनिर्य-
यौ गत्वा — °) Dc D₁ २ महानुज — °) K₁ २ स, B₁
सु (for तज्) — °) K Dc D₁ २ २ [अ]भित (for [अ]
प्रत) — After 1, N (except K₂) G₁ २ ins
1282a* स वीक्षमाणन्मन्येन्य रामदर्शनकाङ्क्षया ।
अपश्यत्चापि सौमित्रि धनुष्पाणि वयवस्थितम् ।

[(L 1) K₂ ४ B Dc Dn₁ n₂ D₂ २ २ न वीर्यं, D₁
समांश्य — (L 2) K₁ २ Dc D₂ २ दारात्, K₄ द्वावन्,
B₁ दपि, D₁ दत्रे (for चापि) K₁ ४ Dc D₁ २ २ अब
(for व्यव)]

2 °) K₁ २ ४ B₂ D₁ २ [अ]थ (for [आ]शु) Dc D₁
कपय (for हरय) — °) K₂ वक्रं, B D (except D₁)
G₂ वक्रु (for वार्य) — After 2^b, S (except G₂) ins
1283* शैलवृक्षायुधा नादानमुच्चन्भीषणास्ततः ।

[T₂ अनिभीषणान् (for भीषणास्ततः)]
— °) K₁ D₁ महाकाय, K₂ कार्य, D₂ कार्यैर (for
कार्यैर) — °) D₁ धरणीधर (for जगती) — °) K₄
करजैश्च रदंश्रान्ये, B₁ करजैरहनश्चापि — °) T₁ विहमा
युधमुत्तम

3 °) K₂ G₁ युध्यमानस, B₁ G₂ ४ वध्यमानस — °)
K₂ B Dn D₁ २ ४ २ G₂ भीमै (for भीम)

4 M₁ om (hapl) 4^b-9^a — °) T₁ ताड (for
भक्ष) — °) K₁ २ वनपट, K₂ Dc D₁ वन चट, K₄ D₂
M₂ वनचड, B₂ ४ चल चड; D₂ चल चड, T₁ उरुचंड (for
पनस च) K Dc D₁ २ वनाक्ष, B₂ ४ चलाख्य, D₂ बला-
ख्य (for गवाक्ष) B₁ २ Dn D₁ २ G₂ यल चडयलाख्य च,
D₂ घन चडत्वनाक्ष च — °) K₄ चेत्रं, D₁ बहु, G₂ सुधि
(for वज्र)

5 M₁ om 5 (cf v1 4) — °) K₂ Dc D₂ T₁ M₂
त; T₂ G₁ २ ४ ते (for तद्) K₄ व्यधितं, D₁ विषम, T₁
द्व्यधिक, G₁ २ ४ व्यधिता (for व्यधन) — °) G₁ २ ४
धीमत (for रक्षम) — °) T₁ आतास (for ब्रह्मास)

तद्दृष्ट्वा व्यथनं कर्म कुम्भकर्णस्य रक्षसः ।
 उदक्रोशन्परित्रस्तास्तारप्रभृतयस्तदा ॥ ५
 तं तारमुच्चैः क्रोशन्तमन्याश्च हरियूथपान् ।
 अभिदुद्राव सुग्रीवः कुम्भकर्णमपेतमीः ॥ ६
 ततोऽभिपत्य वेगेन कुम्भकर्णं महामनाः ।
 शालेन जघ्निवान्मूर्ध्नि वलेन कपिकुञ्जरः ॥ ७
 स महात्मा महावेगः कुम्भकर्णस्य मूर्धनि ।
 विभेद शालं सुग्रीवो न चैवाव्यथयत्कपिः ॥ ८
 ततो विनद्य प्रहसञ्जालस्पर्शविधोधितः ।
 दोर्म्यामादाय सुग्रीवं कुम्भकर्णोऽहरद्रलात् ॥ ९
 ह्रियमाणं तु सुग्रीवं कुम्भकर्णेन रक्षसा ।
 भ्रमणस-

अवेक्ष्याभ्यद्रवद्वीरः सौमित्रिभिन्नन्दनः ॥ १०
 सोऽभिपत्य महावेगं रुक्मपुङ्गवं महाशरम् ।
 प्राहिणोत्कुम्भकर्णाय लक्ष्मणः परवीरहा ॥ ११
 स तस्य देहावरणं भित्त्वा देहं च सायकः ।
 जगाम दारयन्भूमिं रुधिरेण समुक्षितः ॥ १२
 तथा स भिन्नहृदयः समुत्सृज्य कपीश्वरम् ।
 कुम्भकर्णो महेष्वासः प्रगृहीतशिलायुधः ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिमुद्यम्य महतीं शिलाम् ॥ १३
 तस्याभिद्रवतस्तूर्णं क्षुराभ्यामुच्छ्रितौ करौ ।
 चिच्छेद निशिताग्राभ्यां स बभूव चतुर्भुजः ॥ १४
 तानप्यस्य भुजान्सर्वान्प्रगृहीतशिलायुधान् ।

C 3 16425
 B 3 287 17
 P 3 288 18

— ^d) G₁ ४ ताराप्रभृतयस् K B₁ ३ Dc D₁ ३ ६ T₁ M₂
 तत , B₂ तथा (for तदा)

6 M₁ om 6 (cf v l 4) — ^a) B₂ Dn D₂ ४ ६
 G₂ तानुच्चैः क्रोशत (D₄ शरा) सैन्यात् — ^b) B₂ Dn
 D₄ ६ G₂ श्रुत्वा स (for अन्याश्च) Dn₂ यूथप — ^c)
 K₁₋₃ श्रुत्वा (for [अ]भि)

7 M₁ om 7 (cf v l 4) — ^a) B₁ ४ Dn D₆ T₁
 G₂ निपत्य (for ऽभिपत्य) — ^b) Dn₂ कुम्भकर्णं — ^c)
 K₁ ३ B₂ T₁ G₂ ३ ४ M₂ सलेन, T₂ तलेन (for शालेन)
 B₂ Dn₁ n₂ D₆ [आ]जघ्निवान् — ^d) T₁ तरुणेन स वानर,
 T₂ G₂ ४ तरुणा स च वानर, G₁ तरुणा वानराधिप

8 M₁ om 8 (cf v l 4) — ^a) K B₁ ३ Dc D₁ ३
 M₂ महावेग — D₄ om (hapl) 8^b-9^c — ^c) K₁ B₂ ३
 S (except G₂) माल; Dc D₂ गाम्न (for शाल) — ^d)
 Dc D₂ चिराद्, D₂ T₁ चैन (for चैव) K₄ व्यचलत्, Dc
 व्यथयत् (for [अ]व्यथयत्) B₁ ३ कचित् (for कपि)

9 M₁ om 9^a (cf v l 4), D₄ om 9^b^c (cf v l 8)
 — ^a) K₂ B Dn D₆ G₂ महत्मा (for प्रहसञ्) — ^b) B₂
 S (except G₂) सालस्पर्श T₁ नियोधित, M₂ विपोधित
 — ^d) K₁ महद्, G₄ [S]दनद् (for ऽहरद्)

10 ^b) K₄ दृष्ट्वा वायुसुनो बली — After 10^{ab}, K₄ D₂
 ins

1284* गच्छन्मयोधयामास प्रहारेणात्पचेतयम् ।
 ततः सन्वन्धमञ्जस्तु हृत्वा कर्णोष्टनासिकासु ।
 सुग्रीव कुम्भकर्णस्य जगाम हरिवाहिनीम् ।
 अथ क्रुद्ध कुम्भकर्णो मिथितान्हरिराक्षमान् ।
 भक्षयामास बलवान्ममर्द्धं पदयोरपि ।

[5]

भक्षयामाणान्दरीन्सर्वान्कुम्भकर्णं रक्षसा ।

— ^a) B₁₋₃ T G₁ M अभ्यपतद् (for अभ्यद्रवद्) K₂
 वीर — ^d) MSS 'नदन, 'मर्दन, 'नदन also (for 'नन्दन)
 11 ^a) D₆ 'गम्य (for 'पत्य) — ^b) K₂ वज्र (for
 रुक्म) — ^c) D₄ प्रहिणोत्

12 ^a) B₂ देहावरण; M₂ वेगावरण — ^b) D₁ स (for
 च) — ^c) G₁ प्रजवाद् (for जगाम) B₂ उर्वी (for
 भूमि) T₂ जवाददारयन्भूमि, G₂ ३ जवाद्यदारयन्भूमि

13 ^a) K Dc D₁ ३ ६ G₂ transp तथा and स Dn₁
 T₁ M₁ तथा सभिन्नं, T₂ G₁ ३ ४ तदा सभिन्नं — ^b) G₁
 हरी (for कपी) — After 13^{ab}, S (except G₂) ins
 1285* वेगेन महताविष्टस्त्रिष्टेति चाग्रवीत् ।

— D₆ om (hapl) 13^c-15^b — ^f) T₁ प्रगृह्य (for
 उद्यम्य)

14 D₆ om 14 (cf v l 13) — ^a) B Dn D₂ ४ ६
 G₂ अभि (B₂ 'पि)पतत्स (for 'द्रवतत्स) — ^b) T₁ G₁
 शरा (for क्षुरा) K Dc D₁ ३ सुजौ (for करौ) — ^c)
 D₁ T₂ G₁ ३ ४ निशिताभ्यां स (D₁ 'भ्यां च, G₄ 'भ्यास')
 (for 'ग्राभ्यां)

15 D₆ om 15^{ab} (cf v l 13) — ^a) K₄ तानपद्य,
 T G₁ ३ ४ ततो ह्यस्य (for तानप्यस्य) — ^b) D₁ प्रस्रतोच्च
 शिला — ^c) K Dc D₁ ३ क्षरं (for क्षुरं) S (except
 T₂ G₂) लक्ष्मण K B₂ Dc D₁ ३ transp लक्ष्मण and
 सौमित्रि K₂ प्रत्यदर्शन (sic), T₁ प्रियदर्शन, T₂ G₂ ४
 प्रविदर्शयन्; G₁ मग्न

16 ^a) D₂ बभूव च (for स बभूव) — After 16^{ab},
 G₁ ins

क्षुरैश्चिच्छेद लघ्वस्त्रं सौमित्रिः प्रतिदर्शयन् ॥ १५
 स बभूवातिक्रायश्च बहुपादशिरोभुजः ।
 तं ब्रह्मास्त्रेण सौमित्रिर्ददाहाद्रिचयोपमम् ॥ १६
 स पपात महावीर्यो दिव्यास्त्राभिहतो रणे ।
 महाशनिविनिर्दग्धः पादपोऽङ्कुरवानिव ॥ १७
 तं दृष्ट्वा वृत्रसंकाशं कुम्भकर्णं तरस्विनम् ।
 गतासुं पतितं भूमौ राक्षसाः प्राद्रवन्भयात् ॥ १८
 तथा तान्द्रवतो योधान्दृष्ट्वा तौ दूषणानुजौ ।
 अवस्थाप्याथ सौमित्रिं संक्रुद्धावभ्यधावताम् ॥ १९
 तावाद्रवन्तौ संक्रुद्धौ वज्रवेगप्रमाथिनौ ।
 प्रतिजग्राह सौमित्रिर्विनद्योभौ पतत्रिभिः ॥ २०
 ततः सुतुमुलं युद्धमभवल्लोमहर्षणम् ।
 दूषणानुजयोः पार्थ लक्ष्मणस्य च धीमतः ॥ २१

महता शरवर्षेण राक्षसौ सोऽभ्यवर्षत ।
 तौ चापि वीरौ संक्रुद्धावुभौ तौ समवर्षताम् ॥ २२
 सुहृत्मेवमभवद्वज्रवेगप्रमाथिनोः ।
 सौमित्रेश्च महाबाहोः संप्रहारः सुदारुणः ॥ २३
 अथाद्रिशृङ्गमादाय हनूमान्मारुतान्मजः ।
 अभिद्रुत्याददे प्राणान्वज्रवेगस्य रक्षमः ॥ २४
 नीलश्च महता ग्राण्णा दूषणावरजं हरिः ।
 प्रमाथिनमभिद्रुत्य प्रममाथ महाबलः ॥ २५
 ततः प्रावर्तत पुनः संग्रामः कडुकोट्यः ।
 रामरावणसैन्यानामन्योन्यमभिधावताम् ॥ २६
 गतशो नैर्ऋतान्वन्या जघ्नुर्वन्याश्च नैर्ऋताः ।
 नैर्ऋतास्तत्र वध्यन्ते प्रायशो न तु वानराः ॥ २७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि ण्कसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २७१ ॥

1286* सौमित्रिद्रुत दृष्ट्वा क्रूर समरकोविद ।

— ^a) K₁ ३ जघान परमास्त्रवित्; K₂ ४ दृम(K₁ ददा)हाप्रि
 चयोपम; B₁ अविध्यत्पर्वतो, B₂ ३ Dc D₂ ३ ६ ददारा (Dc
 D₂ 'हा'द्विवरो, B₄ Dn ददाराद्रिचयो, D₅ ददाहायश्चयो;
 G₂ ४ ददाह ध्रिपुरो

17 K₁ ३ om 17^a-19^b — ^a) T₂ G₁ ३ ४ वभूव (for
 पपात) — ^b) Dn₂ दिव्यास्त्रनिहतो — ^c) K₄ D₁ महान
 शनिनिर्द (D₁ म्द)ग्ध — ^d) K₂ पादपोवाव (read 'प'
 तद्रुवि

18 K₁ ३ om 18 (cf v1 17) — ^a) D₁ मत्वा
 (for दृष्ट्वा) Dc वज्र (for वृत्र)

19 K₁ ३ om 19^{ab} (cf v1 17) — ^a) K₄ Dc
 D₁ ३ ३ T₁ G₁ M ततस् (for तथा) G₁ त (for तान)
 T₁ G₁ M सैन्यान् (for योधान्) T₂ G₂ ४ ततस्त्रिद्रुत
 (T₂ 'चामित) सैन्य — ^b) K₂ B₂ (m as in text) ३ Dc
 दूषणात्मजौ — ^c) K₄ [अ]त्र, T₂ G₁ ३ ४ च (for [अ]थ)
 K₁ ३ दूषणावरजौ चाथ

20 ^a) K₁ तावभिवेग संक्रुद्धौ, K₂ तावभिवेगस, D₁
 ततो द्रवतौ स, T₂ G₁ ३ ४ द्रव (T₂ 'वि)तौ सहसा क्रुद्धौ
 — ^c) B₁ ३ Dn D₂ ६ G₂ अभिजग्राह — ^d) K₄ D₁ क्रुतो
 घोग, B₁ ३ ४ D₂ ४ त्रितु (B₁ 'त्)त्रतौ, Dc त्रितुयोभौ,
 T₂ G₂ ४ वध्यमान, G₁ कृत्वा नाद (for विनद्योभौ)

21 21^{ab} = (var) R₁m ३ २५ ३४^{cd} — ^a) K₄

D₁ तु तुम (D₁ 'सु)ल, D₂ सुतुमल, T₂ G₁ ३ ४ समभवद्
 (for सुतुमुल) — ^b) T₁ सुमहद्रोम, T₂ G₁ ३ ४ तुमुल्
 रोम, M₂ अभवद्रोम

22 ^b) K₁ राजसो, G₄ महता (for राजसौ) D₁
 सोभ्यवर्षयत्, D₂ 'चर्षता, T₂ M₁ 'वर्तत (for 'वर्षत) G₁
 राक्षमेभ्योवर्षत — ^c) T₂ G₁ ३ ४ transp उभौ and तौ
 B₁ तु, B₂ D₂ ३ ६ T₁ M त, Dc D₂ ता, D₂ स (for तौ)
 K₁ ३ ४ समभिवर्षता, K₂ D₁ सपर्यवर्षता (for तौ सम)
 B₂ शरवर्ष, B₄ समकर्ष, D₂ प्रतिवर्ष, T₁ M प्रत्यवर्ष, T₂
 अभ्यवर्ष, G₁ ३ ४ सप्रवर्ष (for नमवर्ष)

23 ^a) B₁ सुहृत्मेवमभवद्युद्ध — ^c) Some MSS महा
 बाहो B₁ प्रतिजग्राह सौमित्रि

24 ^b) K₄ B (B₁ damaged) Dc Dn₂ D₁ ३ ३ ६ T₂
 G₁ ३ हनु (for हनू) — ^c) T₁ G₁ ३ ४ [अ]हन (G₁
 'र)हीरो (for [आ]ददे प्राणात्) — ^d) T₂ G₁ ३ ४ वज्रवेग
 महाबल

25 K₁ transp 25^{ab} and 25^{cd} — ^a) B₁ नीलस्तु
 सुमहाप्राण्णा, S (except G₂) नीलश्च सहसा गृह्य — ^b)
 G₁ गिरि (for हरि) — ^c) T₂ अनु (for अभि)

26 K₁ om 26, K₄ om 26^{ab} — ^b) G₁ कडुको
 (for कडुको)

27 T₁ om 27^{cd} — ^a) B₂ ३ Dn D₂ ३ ६ G₂
 प्रायेण (for यशो) K₂ [S]नत (for न तु)

२७२

माकर्ण्डेय उवाच ।

ततः श्रुत्वा हतं संख्ये कुम्भकर्णं महानुगम् ।
 प्रहस्तं च महेष्वामं धूम्राक्षं चातिनेजमम् ॥ १
 पुत्रमिन्द्रजितं श्रं रावणः प्रत्यभाषत ।
 जहि गमममित्रघ्न सुग्रीवं च मलक्ष्मणम् ॥ २
 त्वया हि मम मत्पुत्र यशो दीप्तमृषार्जितम् ।
 जिन्वा वज्रधरं संख्ये महस्त्राक्षं शचीपतिम् ॥ ३
 अन्तर्हितः प्रकाशो वा दिव्यैर्दत्तवरैः शरैः ।
 जहि शत्रून्मित्रघ्न मम शस्त्रभृता वर ॥ ४
 रामलक्ष्मणसुग्रीवाः शरस्पर्शं न तेऽनघ ।
 ममर्थाः प्रतिमंमोहं कुतस्तदनुयायिनः ॥ ५

अकृता या प्रहस्तेन कुम्भकर्णेन चानघ ।
 सख्यापचितिः संख्ये ता गच्छन्म महाभुज ॥ ६
 त्वमद्य निशितर्षार्णैर्हन्त्वा शत्रून्ममनिकान् ।
 प्रतिनन्दय मा पुत्र पुग वद्वेन वामयम् ॥ ७
 इत्युक्तः स तथेन्पुन्वा रथमास्थाय दंडितः ।
 प्रययाविन्द्रजिद्राजंस्तूर्णामायोध्नं प्रति ॥ ८
 तत्र विश्राज्य विम्पष्टं नाम गक्षमपुंगवः ।
 आह्वयामाम यमरे लक्ष्मणं शुभलक्षणम् ॥ ९
 तं लक्ष्मणोऽप्यस्यधावत्प्रगृह्य सगर धनुः ।
 त्रासयंस्तलघोपेण सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १०
 तयोः मम भवद्युद्धं सुमहजयगृद्धिनोः ।

६३ १४४१
१३ १४४१

Colophon — Major parvan K₁ १ Dn₂ T₂ G₂ ४
 आरण्य — Sub parvan K₁ १ ४ B D G₁ ३ M₁ (all
 om sub parvan name) mention only रामो(G₁ M₁
 रामायणो)पाख्यान — Adhy name B₁ G₁ M₂ कुम्भकर्ण
 उच — Adhy no (figures, words or both) Dn₁
 (marg) n₂ 285, Dn₂ 286, D₁ 289, T₁ M₂ (ong)
 277, T₂ G₁ M (M₂ inf lin) 275, G₁ 272, G₂ 274
 — Śloka no Dn D₁ 29

272

1 ^{ab}) K B₁ Dc D₁ १ : महायत् (for महा) S
 (except G₂) कुम्भकर्णं हतं श्रुत्वा मानुगं (T₁ 'ज) राक्षसाधिप
 — ^c) B₁ प्रसुम्भ (for प्रहस्त) — ^d) Dc D₂ om च B₁
 धूम्रमत्तोन्तिते' ; M₂ धूम्राक्षं चातिनेजम
 2 ^a) B Dn D₁ ६ G₁ १ वीर (for शूर) — ^c) K₁
 हरि (for जहि) B₁ वज्रधर (for अमित्रघ्न) — ^d) Dc₁
 D₁ महलक्ष्मण (for च मलक्ष्मण)
 3 ^a) G₁ पुत्रेण (for मत्पुत्र) — ^c) S (except T₂
 G₂) नये
 4 ^a) K₂ १ 'हित (for हित) K₁ प्रकाशं च (for
 'प्रो वा) — ^b) K₁ १ अस्त्रं (for दत्त) — ^c) K₂ ४
 B₁ ३ Dc D₁ ३ : शत्रुम् (for शत्रून्) — ^d) D₂ मवं
 for मम)

119

5 ^b) T₁ न या, T₂ G₂ ४ [ऽ]पि च (for अनघ) — ^c)
 B₁ ३ Dn D₂ ४ ६ G₂ प्रतिमोऽनुचः ; Dc₁ 'मयादु, T₂ 'मोऽनु
 6 ^a) K₁ ३ B Dn₂ D₁ ६ G₂ अगा या, B₂ Dc
 Dn₁ n₂ D₂ १ आगता या, K₁ अपयात, D₂ न गता या
 — ^c) K₁ ३ वीरस्य, K₁ वैदरस्य, D₂ वैरस्य, G₁ परस्य (for
 सरस्य) — ^d) N G₂ गच्छ रा (for गच्छस्य)
 7 ^a) S (except G₂) तस् (for त्वम्) — ^b) S
 (except G₂) इत्या शत्रु मयैनिक — ^c) D₂ प्रतिनन्दय
 — ^d) B₁ येन (for पुरा) B₁ ३ ४ Dn D₂ ४ ६ G₂
 निम्बेण (for यदृच्छेव)
 8 ^b) K₁ आदाय (for आण्वाय) B₁ इनिर्ना ; S
 (except T₂ G₂) दमित — ^c) K₁ [ह]द्रमरता (for [ह]न्द्र
 निद्राजन्)
 9 ^a) K₂ B D (except D₁) T₂ G₂ ततो (for तत्र)
 K₂ om from विस्पष्ट up to 10^b K₁ तत्र गत्वा महेशामो
 — ^b) K (K₂ om) राम (for नाम)
 10 K₂ om 10^{ab} (cf १ १) — ^a) K₁ T G₁
 [ऽ]प्यधायम्, B₂ Dn D₁ ३ ४ ६ G₂ [ऽ]प्यधायच, G₂ ४
 एभ्यधायन (for [ऽ]प्यभ्यधायन) B₁ त लक्ष्मणोभ्यायत
 चूणं, B₁ त लक्ष्मणोभ्यभ्यधायन (both hypermetric)
 — ^d) K₁ ३ क्षुद्रमृगा, B₁ ३ Dn G₂ शान्, D₂ क्रुद्धो मृग
 (for क्षुद्रमृग)
 11 ^b) T₁ उभवोर्, G₂ पुत्र (for सुमात्र) K₂
 गृद्धिणं, K₂ D₂ गृद्धिणो, D₁ 'नदिनो, G₁ 'गृह्णो

[११५]

दिव्यास्त्रविदुषोस्तीव्रमन्योन्यस्पर्धिनोस्तदा ॥ ११
 रावणिस्तु यदा नैनं विशेषयति सायकैः ।
 ततो गुरुतरं यत्नमातिष्ठद्रलिनां वरः ॥ १२
 तत एनं महावेगैरर्दयामास तोमरैः ।
 तानागतान्स चिच्छेद सौमित्रिर्निशितैः शरैः ।
 ते निकृत्ताः शरैस्तीक्ष्णैर्न्यपतन्वसुधातले ॥ १३
 तमङ्गदो बालिसुतः श्रीमानुद्यम्य पादपम् ।
 अभिद्रुत्य महावेगस्ताडयामास मूर्धनि ॥ १४
 तस्येन्द्रजिदसंभ्रान्तः प्रासेनोगसि वीर्यवान् ।
 प्रहर्तुमैच्छत्तं चास्य प्राप्तं चिच्छेद लक्ष्मणः ॥ १५
 तमभ्याशगतं वीरमङ्गदं रावणात्मजः ।
 गदयाताडयत्सव्ये पार्श्वे वानरपुंगवम् ॥ १६
 तमचिन्त्य प्रहारं स बलवान्वालिनः सुतः ।
 समर्जेन्द्रजितः क्रोधाच्छालस्कन्धममित्रजित् ॥ १७

सोऽङ्गदेन रूपोत्सृष्टो वधायेन्द्रजितस्तरुः ।
 जघानेन्द्रजितः पार्थ रथं माश्र्वं समारथिम् ॥ १८
 ततो हताश्वात्प्रस्कन्ध रथात्स हतमारथिः ।
 तत्रैवान्तर्दधे राजन्मायया रावणात्मजः ॥ १९
 अन्तर्हितं विदित्वा तं बहुमायं च राक्षमम् ।
 रामस्तं देशमागम्य तत्सैन्यं पर्यगक्षत ॥ २०
 स राममुद्दिश्य शरैस्ततो दत्तवरैस्तदा ।
 विव्याध सर्वगात्रेषु लक्ष्मणं च महारथम् ॥ २१
 तमद्दश्यं शरैः शूरो माययान्तर्हितं तदा ।
 योधयामासतुरुभौ रावणि रामलक्ष्मणौ ॥ २२
 स रूपा सर्वगात्रेषु तयोः पुरुषसिंहयोः ।
 व्यसृजत्सायकान्भूयः शतशोऽथ महस्रशः ॥ २३
 तमद्दश्यं विचिन्वन्तः सृजन्तमनिशं शरान् ।
 हरयो विविशुर्व्योम प्रगृह्य महतीः शिलाः ॥ २४

— °) G₁ तूर्णम् (for तीव्रम्) — °) K₁₋₃ D₁ G₁ तथा, Dc D₂ यथा (for तदा)

12 °) K₂ Dc D₂ रावणं, B₁ राघवं (for रावणिं) B₁ च (for तु) B₁ D (except Dc D₁ s) नैनं (for नैनं) — °) G₁ विशेषयति — °) M अतिष्ठत् (for आतिष्ठत्)

13 °) K₁ s तत्र त्वेन, Dc D₂ त पतत, Dc तत एव, T₂ ततश्चैन (for तत एन) — °) D₂ दारयामास B₁ Dc S (except T₁ G₂) सायकैः (for तोमरैः) — °) K₄ निपे तुर्; D₁ व्यतन्वन् (for न्यपतन्) K₄ Dn₂ ns D₂ s G₃ धरणीतले — After 13, S (except G₃) ins

1287* मायका रावणेराजौ शतश शकलीकृता ।

[T₁ तोमरा (for सायका) T₂ रावणे रानन् (for राजौ)]

14 °) T₁ ततो गदो M बालिसुत — °) K₁ B₁₋₃ D₂ महावेग

15 °) S (except G₂ M₁) तम् (for तस्य) G₂ s सुमभ्रात. — °) G₁ चास्य (for चापि)

16 °) K₁ s अभ्यासो (K₁ by corr 'से' गतं, K₂ s B₂ s Dc D₁ s अभ्यासं, G₄ अभ्याशाशान — °) B₁ D₂ m T₂ M ताडयामास, D₂ ताडयन्मद्ये

17 °) K₁ s सोमिचित्य, D₁ सोविचित्य K₁ s प्रहारे, K₄ T₂ प्रभाव K₁ s D₁ त (for म) — °) G₁ बालिनन्दन, M बालिन सुत — °) T₂ स तथा (for समर्ज) K₃

G₁ s s [इ]द्रजित, D₁ T₁ [इ]द्रजिति Dc D₂ कोपात्, G₁ घोर (for क्रोधात्) — °) K₂ D₄ S (except G₂) माल स्कदम्, K₃ तालस्कदम् B D₂ s तथागद (for अभिद्रु चित्)

18 °) K₁ s मसुत्सृष्टो, K₂ वृषो, B₂ T₁ रूपा वृष्टो — °) K₁ s तदा; K₂ s Dc D₁ s तत (for तरु)

19 °) K₁ s B₂ हताश (for 'श्वात्) — °) D₁ हत नारथे — °) K₄ च (for [पु]व)

20 °) K₁ s s Dc D₂ तु (for त) — °) K D₂ म (for च) — °) K₁ s आगत्य (for आगम्य)

21 °) K₁ (sup lin as in text) शरैस्, G₂ s शितैस् (for शरैस्) — °) K₄ Dc D₂ तथा; G₂ s शरैः (for तदा) — °) B Dn D₂ s G₃ 'बल, T₂ G₂ s M₁ रथ, G₁ 'बल (for रथम्)

22 °) K₄ S (except T₁ G₂) उद्दिश्य (for अद्दश्य) K₂ s (m as in text) शूल, S (except G₂) तीक्ष्णैर् (for शूरो) — D₁ om 22^c-26^b — °) G₂ पोथं, G₄ चोध, M₁ रोधं (for पोथं)

23 D₁ om 23 (cf v 1 22) — °) K₂ s न्य (K₂ वि)सृजन्, B₂ असृजत् B₁ भीम (for भूय)

24 D₁ om 24 (cf v 1 22) — °) K₂ अद्दश्ये (for अद्दश्य) Dc विचिन्वन्त — °) K₁ व्यविशुर (for विविशुर) B₁ व्योन्नि — °) Dc D₂ महतीर्गृह्य वै शिला

तांश्च तौ चाप्यदृश्यः स शरैर्विव्याध राक्षसः ।
स भृशं ताडयन्वीरो रावणिर्मायया वृतः ॥ २५

तौ शरैराचितौ वीरौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ।
पेततुर्गगनाद्भूमिं सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ २६

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्विसप्तत्यधिकद्विशतनमोऽध्याय ॥ २७२ ॥

२७३

मार्कण्डेय उवाच ।

तावुभौ पतितौ दृष्ट्वा भ्रातरावमितौजसौ ।
ववन्ध रावणिर्भूयः शरैर्दत्तवरैस्तदा ॥ १
तौ वीरौ शरजालेन बद्धाविन्द्रजिता रणे ।
रेजतुः पुरुषव्याघ्रौ शकुन्ताविव पञ्चरे ॥ २
तौ दृष्ट्वा पतितौ भूमौ शतशः सायकैश्चितौ ।

सुग्रीवः कपिभिः सार्धं परिवार्य ततः स्थितः ॥ ३
सुपेणमैन्दद्विविदैः कुमुदेनाङ्गदेन च ।
हनूमन्नीलतारैश्च नलेन च कपीश्वरः ॥ ४
ततस्तं देशमागम्य कृतकर्मा विभीषणः ।
बोधयामास तौ वीरौ प्रज्ञास्त्रेण प्रबोधितौ ॥ ५
विशलयौ चापि सुग्रीवः क्षणेनोभौ चकार तौ ।

C 3 16470
B 3 289 6
K 3 290 6

25 D₁ om 25 (cf v 1 22) — ^a) K₁ (orig) ३
[अ]दृश्यत, K₁ (marg sec m) Dc₂ D₃ [अ]दृश्य स (for
[अ]दृश्य स) T₂ सञ्च (for स) — ^b) K₁ (by corr) ३
राक्षस्ये — ^c) T₁ M सु (for स) K₁₋₃ B₁ ३ D (except
D₃ ३, D₁ om) ताडयामाम, K₄ S (except T₂ G₃) पीड
यन्वीरो

26 D₁ om 26^{ab} (cf v 1 22) — ^a) Dc तै (for
तौ) K₄ आयतौ, G₂ ३ अर्दितौ, M₁ आवृतौ (for आचितौ)
K D₅ शूरो, Dc भूयो (for वीरौ) — ^c) K₃ भूमौ

Colophon — Major parvan K₁ ३ T₂ G₂ ३ आरण्य
— Sub parvan K₁ ३ ३ B Dc Dn₁ n₃ D₁₋₆ G₂ M₁
(all om sub parvan name) mention only रामो(M₁
रामायणो)पाख्यान — Adhy name M₂ इन्द्रजिद्युद्ध
— Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (marg)
n₃ 286, Dn₃ 287, D₁ 290, T₁ M₂ (orig) 278,
T₂ G₄ M (M₂ inf lin) 276, G₁ 273, G₂ 275
— Śloka no Dn 26, D₁ 23

273

1 ^a) K₁₋₃ Dc D₂ ३ सहितौ (for पतितौ) — ^b)
K₂ B Dn D₃ ३ ३ T₁ रामलक्ष्मणौ, D₂ [अ]तितेजसौ (for
[अ]मितौजसौ)

2 ^a) B Dn D₃ ३ G₂ शरघधेन, D₄ सारवधेन — ^a)
G₁ शकुना (for शकुन्ता)

3 ^a) T G₁ ३ ३ M इष्ट्वा निपतितौ भूमौ (G₁ वीरौ)
— ^b) K₁ ३ शितै (for चितौ) S (except G₃) सवांगेषु
शराचितौ — ^d) K₁ ३ ३ Dc D₁ ३ न्यतिष्ठत; K₃ D₃ [अ]व
तिष्ठत, D₂ (before corr) [उ]पतिष्ठत (by corr इति
स्थित), T₁ M₂ [अ]वतस्थिवान्; T₂ G₁ ३ ३ [उ]पतस्थिवान्,
M₁ [अ]भित स्थित (for तत स्थित)

4 ^a) K₂ मैद्विविधै, M मैद्विविधै — ^c) K₁ ३ ३
B₁ ३ Dc Dn₁ n₃ D₁ ३ ३ ३ T G₁ ३ हनुम(K₁ D₄ 'मा)
श्रील', M₁ हनूमाश्रील — ^d) K इरी(K₁ 'रे)श्वर; S
(except G₂) महात्मना — After 4, K₄ Dc₂ D₁ ३
ins

1288* तत समीरवचनाद्दामाध्यात खगेश्वर ।

आगम्यामोचयद्वीरौ सर्पवन्धात्सुदाहणात् ।

[(L 1) Dc₂ D₃ अथायात (for रामाध्यात)]

Dc₂ D₁ ३ cont

1289* क्षणेन गरुडस्तात पतश्री समदृश्यत ।

दर्शनात्पक्षिराजस्य पद्मगाश्च प्रदुन्दुव ।

स चागत्य महापक्षी तावुभौ रामलक्ष्मणौ ।

परामृज्य करेणाथ ययौ येन पथागत ।

5 ^a) K₄ D₁ आगत्य (for आगम्य) — ^b) K₄ कृत
कर्मा — ^d) K₃ दिव्यास्त्रेण; G₂ ३ द्रष्ट्वा K₃ D₁ विभो
हितौ, T₁ G₁ ३ ३ M प्रमोहितौ

6 ^b) K₁ B Dn D₄ ३ G₂ [ए]तौ, K₄ [ए]व, D₃ च
(for [उ]भौ) K₁ (marg sec m as in text) B Dn
D₂ ३ ३ G₂ ह; D₁ स (for तौ) — ^c) T₁ तौ विशलयौ
(for विशलयया)

विश्लयया महौषध्या दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥ ६
 तौ लब्धसंज्ञौ नृवरौ विश्लयाबुदतिष्ठताम् ।
 गततन्द्रीकुमौ चास्तां क्षणेनोभौ महारथौ ॥ ७
 ततो विभीषणः पार्थ राममिक्ष्वाकुनन्दनम् ।
 उवाच विज्वरं दृष्ट्वा कृताञ्जलिरिदं वचः ॥ ८
 अयमम्भो गृहीत्वा तु राजराजस्य शासनात् ।
 गुह्यकोऽभ्यागतः श्वेतान्वत्सकाशमरिंदम ॥ ९
 इदमम्भः कुवेरस्ते महाराजः प्रयच्छति ।
 अन्तर्हितानां भूतानां दर्शनार्थं परंतप ॥ १०
 अनेन स्पृष्टनयनो भूतान्यन्तर्हितान्युत ।
 भवान्द्रक्ष्यति यस्मै च भवानेतत्प्रदास्यति ॥ ११
 तथेति रामस्तद्वारि प्रतिगृह्णाथ सत्कृतम् ।
 चकार नेत्रयोः शौचं लक्ष्मणश्च महामनाः ॥ १२

सुग्रीवजाम्बवन्तौ च हनुमानङ्गदस्तथा ।
 मैन्दद्विविदनीलाश्च प्रायः पुत्रगसत्तमाः ॥ १३
 तथा समभवत्त्रापि यदुवाच विभीषणः ।
 क्षणेनातीन्द्रियाप्येषां चक्षूंष्यासन्द्युधिष्ठिर ॥ १४
 इन्द्रजित्कृतकर्मा तु पित्रे कर्म तदात्मनः ।
 निवेद्य पुनरागच्छच्चरयाजिशिरः प्रति ॥ १५
 तमापतन्तं संकुटं पुनरेव युयुत्सया ।
 अभिदुद्राव सौमित्रिर्विभीषणमते स्थितः ॥ १६
 अकृताह्निकमेवैनं जिघांसुर्जितकाशिनम् ।
 शरैर्जघान संकुटः कृतसंज्ञोऽथ लक्ष्मणः ॥ १७
 तयोः समभवद्युद्धं तदान्योन्यं जिगीपतोः ।
 अतीव चित्रमाश्चर्यं शक्रप्रह्लादयोरिव ॥ १८
 अविध्यदिन्द्रजितीक्ष्णैः सौमित्रिं मर्मभेदिभिः ।

7 °) K₃ वाततद्रागतौ, D₂ D₃ गततद्राकुमौ, D₅ गत-
 तद्भिः K₄ B₄ D₁ आस्तां, B₁₋₃ D_n D₄ ४ ६ चापि (for
 चास्ता) — °) B₁ २ ४ D₁ ३ ४ ६ G₃ [ए]तौ, G₂ ४ [ई]तौ
 (for [उ]तौ)

8 °) G₁ तयोर् (for ततो) T₁ वीक्ष्य (for पार्थ)
 — °) K₄ उवाच विशद वाग्मी

9 °) B D₂ D_n D₃ ४ ६ G₃ इदम् (for अयम्) B₁
 अस्त्रो (for अम्भो) B₁ M₁ गृहीत्वाद्यु (for 'त्वा तु)
 — °) B₁ महाराजस्य — °) K₁ (marg sec m) श्वेतत्,
 K₃ श्वेत; K₄ चैतान्, T₁ M श्वेतत्, T₂ G₁ २ ४ चैव (for
 श्वेतात्) — °) D₃ ५ अरिंदम

10 K₄ om 10 — °) K (K₄ om) B₂ ३ D₂
 D₁ ३ ५ T₁ G₁ ३ ४ राजराज, D_n D₄ ६ महाराज, D₅
 महाराज

11 °) B D_n D₃ ४ ६ G₃ स्पृष्टनयनो, D₅ स्पृष्टवदनो
 — °) B₂ D₂ D₁ च, B₃ [अ]पि (for [उ]न) K₂ भूतान्य-
 तर्हितान्हत — °) K₁ ३ यदा, K₃ सदा (for भवान्)
 K₁ ३ यस्यैव, D₂ यस्यैव (for यस्मै च) — °) B₂ D_n
 D₃ ४ G₃ प्रदास्यति नरं स तु

12 °) M₁ वाक्य (for वारि) — °) K₁ २ ४ D₁
 परिगृह्य K D₂ D₁ २ ५ [अ]थ सखर, B₁ [अ]थ तत्कृत,
 B₂ [अ]तिमत्कृत, D_n D₃ ४ ६ T₁ G₃ [अ]भिसस्कृतं, M
 [अ]भिमत्कृत

13 °) K₃ D₁ सुग्रीव जाव(D₂ 'बु)वत च — °) K₁

B₂ D₂ D₅ ६ T₂ G₃ हनुमान् K₁ D₂ तदा (for तथा)
 — °) K₂ मैन्दद्विविधं — °) K₃ सर्वे (for प्राय)

14 °) G₁ तदा (for तथा) — After 14, D₁ ins

1290* ततो विभेद पौलस्त्य शकत्या चक्षसि लक्ष्मणम् ।

पौलस्त्यमेतदालक्ष्य प्राप मूर्च्छां म लक्ष्मण ।

अवहार ततः कृत्वा राघव सर्ववानरान् ।

वाक्यमित्यमवीहीन तन्मे निगदतः शृणु ।

राज्यमङ्गो बने वासः सीता नीता पिता मृतः । [5]

लक्ष्मणो मोहमापन्न किं नो द्रुग्वमतः परम् ।

विभीषणो हनुमता रामस्त बोध्य बुद्धिमान् ।

आनाय्यौपधयो दिव्या लक्ष्मण समजीवयत् ।

15 °) B₂ ४ D_n D₃ ४ ६ G₃ च (for तु) — °) B₂
 पित्रे तत्कर्म चात्मन — °) K₃ स्वरया शिविरं; S (except
 G₃) स्वयमाजिशिरः

16 °) G₁ २ ४ आगत तु (for आपनन्त)

17 °) K₂ अकृताह्निकमेवैनं, T₂ G₃ ४ कृताह्निकमेवैनं
 — °) D₅ T₂ G₁ २ ४ जिघांसु M₂ जय* (for जित*)

18 °) G₁ २ ४ तत (for तयो) — °) T₁ G₂ ४
 ततो (for तदा) D₁ अन्योन्य (for अन्योन्य) K₁ जि
 घांसत, K₂ जिघांसतो, K₃ जिगीपया, G₁ २ ४ जिगी(G₂
 'ही)पतो — °) K₃ ४ D₂ ३ शक्रप्रह्लाद*

19 °) K₄ अन्यभ्यद्, S (except G₂) सोवि* (for
 अविध्यद्) — °) D₂ D₃ मर्मभेदिन — °) B₂ [अ]शानि*
 (for [अ]नल*) — °) T₁ राक्षमेश्वर (for रावणि शरै*)

सौमित्रिश्वानलस्पृशेर्विष्यद्रावणिं शरैः ॥ १९
 सौमित्रिश्वरमम्पर्गाद्रावणिः क्रोधमूर्च्छितः ।
 असृजल्लक्ष्मणायाष्टौ शगनाशीविषोपमान् ॥ २०
 तस्यामृन्पावरूपमर्शैः सौमित्रिः पत्रिमिच्छिमिः ।
 यथा निरहर्गद्वीरस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ २१
 एकेनास्य धनुमन्तं बाहुं देहादपातयत् ।
 द्वितीयेन मनागर्चं भुजं भूमौ न्यपातयत् ॥ २२
 तृतीयेन तु बाणेन पृथुधारेण भास्वता ।
 जहार सुनमं चारु शिरो भ्राजिष्णुकण्डलम् ॥ २३
 विनिकृचभुजस्कन्धं रुचन्धं सीमदर्शनम् ।
 तं हन्वा ब्रूतमप्यङ्घ्रिर्जघान बलिना वरः ॥ २४
 लद्धा प्रवेश्यन्मासुर्माजिनस्तं रथं तदा ।

ददर्श रावणस्तं च रथं पुत्रविनाकृतम् ॥ २५
 स पुत्रं निहतं दृष्ट्वा त्रासात्संभ्रान्तलोचनः ।
 रावणः शोकमोहार्तो वैदेहीं हन्तुमुद्यतः ॥ २६
 अशोकवनिक्लास्या तां रामदर्शनलालसाम् ।
 सङ्गमादाय दुष्टात्मा जवेनामिपपात ह ॥ २७
 तं दृष्ट्वा तस्य दुर्युद्धेरविन्ध्यः पापनिश्चयम् ।
 गमयामास संकुद्धं श्रूयतां येन हेतुना ॥ २८
 महाराज्ये स्थितो दीप्ते न स्त्रियं हन्तुमर्हसि ।
 हतैर्वपा यदा स्त्री च बन्धनस्था च ते गृहे ॥ २९
 न चेपा देहभेदेन हता स्यादिति मे मतिः ।
 जहि सर्ताग्मेवास्या हते तस्मिन्हता भवेत् ॥ ३०
 न हि ते विक्रमे तुल्यः साक्षादपि शतक्रतुः ।

C 3 16495
 B 3 289 31
 K 3 290 32

20 *) D₁ सौमित्रिवारं — *) K₁ om from क्रोध
 मूर्च्छित up to सौमित्रि in 21^b — *) T₁ G₁ ३ M व्यमृन्तल,
 G₁ मिमृन्त (for अमृन्त) K₁ [अ]वी (for [अ]ष्टौ)
 — After 20, D₁ in-

1291* तस्मिन्पत्रे सौमित्रि शगनष्टावनापातान् ।
 while M₁ in-

1292* तानप्राप्ताङ्घ्रिर्नयार्शैश्चिन्तयन् शृणुन्तन् ।

21 D₁ om up to सौमित्रि in 21^b (cf v 1 20)
 — *) K₁ [अ]थ, K₂ [अ]यत्, G₁ ३ ४ [ए]यत् (for [अ]
 मृत्) K₄ तस्यामृन्पावरूपमर्शैः — After 21^{ab}, S (except
 G₃) in-

1293* वारयामास नागर्चं सौमित्रिमिग्रनन्तन् ।

अमृन्तल्लक्ष्मणायाष्टौ राक्षसाय शरान्पुन ।
 — *) K₁ न्यरहरद्, T₂ G₁ ४ न न्यहनद्, G₁ तमहनद् (for
 निगदद्) K₁ B₂-4 D₂ D₃ धीर (for वीरम्)

22 K₁ om (hapl) 22^{ca} — *) S (except G₃)
 तु बाणेन (for मनागर्च) — *) S (except G₃) अन्यम्
 (for भूमौ) K B₁ ३ Dc D₂ S (except G₃) न्यपातयत्
 (for न्यपात)

23 *) B₁ येन च वीर्ये — *) Dc₁ D₂ तीक्ष्णं, T₂
 G₁ ३ ४ नितं (for पृथु) K₂ न्यूयमा (for भास्वता)
 — *) T₂ G₁ ३ ४ जघान (for जहार) B₁ रचिर (for
 सुनम) B₁ ३ ४ D (except Dc D₂) चापि (for चारु)
 — *) G₁ उवलितं (for भ्राजिष्णुं)

24 *) K₂-4 D₁ ३ विनिकृचनिरस्फुध (D₁ स्फुधात्),
 Dc₁ D₂ D₃ ६ विनिकृत्य भुजस्कन्ध, T G₁ ३ ४ M विनियुत्

(T₁ M 'कृत्)निरस्फुध — *) D₃ (marg sec m)
 रावणि (for कयन्ध) K D₁ ३ सीमदर्शनदर्शन; S (except
 G₃) कयधाहनिदर्शन — After 24^{ab}, S (except G₃)
 in-

1294* पपात वसुधायां तु उग्रमूल इव द्रुम ।

— *) K₁ ४ D₁ ३ कृत्वा (for इत्वा) K₁ B₁ ३ ४ Dc
 D₁ ३ ४ G₁ सूतमप्याद्यु; T₁ पुत्र च, T₂ G₁ ४ मप्यस्य

25 *) B₂ Dn D₂ ४ ६ G₃ त रथ वाजिनस्तदा — K₃
 om 25^c-26^b — *) Dc D₂ सरथ (for ददर्शं), and
 पुत्रविनादान

26 K₁ om 26^{ab} (cf v 1 25) — *) D₁ सु (for
 स) D₁ विनित (for निहत) K₁ ३ Dc D₂ ३ T₂ G₂ ४
 श्रुत्वा, T₁ M ज्ञाया (for दृष्ट्वा) — *) Dc D₂ रामात् (for
 त्रामात्) B Dn D₂ ४ ६ G₃ म(D₂ म)भ्रातमानम्

27 *) D₁ वनिका सीता, T₁ वनिकासन्या — *)
 D₁ वान (for जघन) D₁ ममार (for पपात)

28 *) B₁ वुद्ध्या (for दृष्ट्वा) B₁ चाप्य (for तस्य)
 D₂ दुर्युद्धिर K₁ D₁ अपथ्य, B₁ अचिन्त्य, T₁ अविध्य,
 T₂ G₁ ३ ४ अपथ्य (for अविन्ध्य) — *) T₁ सूक्ष्म
 युक्तेन हेतुना

29 *) T₁ महाराज्य T₁ शीपे; G₁ ३ ४ शीप्तो — *)
 D₂ G₁ हता चेपा, M₁ हनेर्वपा K₃ यदि — *) B Dc
 Dn D₂ ३ m (m as in text also) ४ ६ G₃ च ते (B₁ वने)
 वदो (D₃ ong भविष्यति) (for च ते गृहे)

30 *) K₂ पतस्या, G₁ M प्वास्य (for प्वास्या)

31 *) G₁ मे (for ते) — *) K D₁ ३ ४ दाचीपति

असकृद्धि त्वया सेन्द्रास्त्रासितास्त्रिदशा युधि ॥ ३१
एवं बहुविधैर्वाक्यैरविन्ध्यो रावणं तदा ।
क्रुद्धं संशमयामास जगृहे च स तद्वचः ॥ ३२

निर्याणि स मतिं कृत्वा निधायार्सि क्षपाचरः ।
आज्ञापयामास तदा रथो मे कल्प्यतामिति ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २७३ ॥

२७४

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः क्रुद्धो दशग्रीवः प्रिये पुत्रे निपातिते ।
निर्ययौ रथमास्थाय हेमरत्नविभूषितम् ॥ १
संवृतो राक्षसैर्घो रैर्विधिषाद्युधपाणिभिः ।
अभिदुद्राव रामं स पोथयन्हरियूथपान् ॥ २
तमाद्रवन्तं संक्रुद्धं मैन्दनीलनलाङ्गदाः ।
हनूमाञ्जाम्बवांश्चैव ससैन्याः पर्यवारयन् ॥ ३

ते दशग्रीवसैन्यं तद्वक्षवानरयूथपाः ।
द्रुमैर्विध्वंसयांचक्रुर्दशग्रीवस्य पश्यतः ॥ ४
ततः स्वसैन्यमालोक्य बध्यमानमरातिभिः ।
मायावी व्यदधान्मायां रावणो राक्षसेश्वरः ॥ ५
तस्य देहाद्विनिष्क्रान्ताः शतशोऽथ सदृशशः ।
राक्षसाः प्रत्यदृश्यन्त शरशक्त्यृष्टिपाणयः ॥ ६
तात्रामो जन्निवान्सर्वान्दिव्येनास्त्रेण राक्षसान् ।

(for शत*) — °) G₁ वै (for द्वि) — °) S (except G₃)
निर्जिता* (for प्राप्तता*) G₁ (before corr) अपि
(for युधि)

32 °) B₂ अविधो, T G₁ १, ४ अव (T₁ 'वि) ध्यो (for
अविन्ध्यो) K₄ अवधयो राक्षसेश्वर — °) M सक्रुद्ध शम
(M₁ सत्र) यामास — °) K₃ ४ T₁ M₁ transp च and
स T₁ स च जग्राह तद्वच

33 °) K₂ निधायस्य, D₁ पिधायार्सि, T₂ G₁ १, ४
नियतार, M निरस्थार्सि K Dc D₂ १ निशाचर — °) S
(except G₃) युज्य* (for कल्प्य*)

Colophon — Major parvan K₁ १ Dn₃ G₂ ४ आरण्य
— Sub parvan N G₁ १ (all om sub parvan name)
mention only रामो (K₂ श्रीरामो, G₁ रामायणो) पास्त्यान
— Adhy name B₁ अविध्यवाक्य, G₁ M₂ इद्वजिद्वध
— Adhy no (figures, words or both) Dn 287
(Dn₃ 288), D₁ 291, T₁ M₂ (orig) 279, T₂ G₂
M (M₂ inf lin) 277, G₁ 274, G₂ 276 — Śloka
no Dn 33, D₁ 40

274

1 °) = R₁m 6 95 50° K₁ १ दशशिरा* — °) B₁

G₄ निपूदिते (for निपा*) — °) G₂ निर्याय

2 °) Dn₃ n₃ D₁ १-१ G₃ ४ स वृतो, T₁ वृतो वै — °)
B Dn D₂ ४ ° G₂ योध*, Dc D₂ बोध* (for पोथ*) G₂
'वाहिर्नी (for 'यूथपान्) K₄ पोथयामास यूथपान्

3 °) K₁ १ Dc D₁ १ १ M आपतत (for आद्रवन्त)
— °) B₁ मैदनीलांगदास्त्रथा — °) K₄ D₁ हनुमान्, Dc
D₂ हनुवान् D₁ १ जाडुवान् — °) G₁ सैन्यास्ते, G₂
तसैन्य, G₄ ससैन्य

4 °) B₁ १ D₁ १ ४ ° G₂ ऋक्षवानरपुगवा*, T G₁ १ ४
M दृष्ट्वा वानरयूथपा* (T₁ 'पुगवा)

5 °) K₁ १ B₂ १ Dc Dn D₁ १ T G₂ स (for स्व)
K₄ तत* सैन्य समालोक्य — °) T G₁ १ ४ महात्मभि* (for
भरातिभि) B₁ लोभ्यमान स शत्रुभि — °) K₁ १ व्यद-
धन्, B₂ ४ D₃ ४ ° G₂ चासृजन्, Dc D₂ व्यसृजन्, D₂
विदधन्; T₁ विदधे (for व्यदधान्) T₂ G₂ मायावीर्योप्य
धान्माया, G₄ मायाम्रादाय युयुधे — °) B Dn D₁ १ ४ °
G₂ राक्षसाधिप (cf 7 and v 1)

6 T₁ om 6-7 — °) B₁ १ ४ D₂ ४ ° G₂ देहविति
ष्कता; D₁ देहाद्विनि'स्त्व

7 T₁ om 7 (of v 1 6) — °) M₁ दिव्यास्त्रेणैव
T₂ G₂ ४ वीर्यवान् (for राक्षसान्) — °) Dc D₁ १ व्यद
धद् K₁ १ T₂ G₁ १ ४ राक्षसेश्वर (of 5 and v 1)

8 °) K₄ धीमत*, G₂ ४ वीर्यवान् (for भारत) — D₂

अथ भूयोऽपि मायां स व्यदधाद्वाक्षमाधिपः ॥ ७
 कृत्वा रामस्य रूपाणि लक्ष्मणस्य च भारत ।
 अभिदुद्राव गमं च लक्ष्मणं च दशाननः ॥ ८
 ततस्ते राममर्हन्तो लक्ष्मणं च क्षपाचराः ।
 अभिपेतुस्तदा राजन्प्रगृहीतोच्चकार्मुकाः ॥ ९
 तां दृष्ट्वा राक्षसेन्द्रस्य मायामिक्ष्वाकुनन्दनः ।
 उवाच रामं मौमित्रिरयंभ्रान्तो बृहद्रथः ॥ १०
 जहीमात्राक्षमान्पापानात्मनः प्रतिरूपकान् ।
 जघान रामस्तांश्चान्यानात्मनः प्रतिरूपकान् ॥ ११
 ततो हर्यश्वयुक्तेन रथेनादित्यवर्चमा ।
 उपतस्थे रणे रामं मातलिः शक्रसागथिः ॥ १२
 मातलिरुवाच ।
 अयं हर्यश्वयुर्जैत्रो मघोनः सन्दनोत्तमः ।

अनेन शक्रः काकुत्स्थ ममरे दैत्यदानवान् ।
 शतशः पुरुषव्याघ्र रथोदारेण जघ्नवान् ॥ १३
 तदनेन नरव्याघ्र मया यत्नेन संयुगे ।
 सन्दनेन जहि क्षिप्रं रावणं मा चिरं कृथाः ॥ १४
 इत्युक्तो राघवस्तथ्यं वचोऽगङ्कत मातलेः ।
 मायेयं राक्षसस्येति तमुवाच विभीषणः ॥ १५
 नेयं माया नरव्याघ्र रावणस्य दुरात्मनः ।
 तदातिष्ठ रथं शीघ्रमिममैन्द्रं महाद्युते ॥ १६
 ततः प्रहृष्टः काकुत्स्थस्तथेत्युन्त्वा विभीषणम् ।
 रथेनाभिपपाताशु दशग्रीवं रुपान्वितः ॥ १७
 हाहाकृतानि भूतानि रावणे ममभिद्रुते ।
 सिंहनादाः सपटहा दिवि दिव्याश्च नानदन् ॥ १८
 स रामाय महाघोर विससर्ज निगाचरः ।

C 3 16517
 B 3 290 20
 V 3 291 21

om (hapl) 8^c-9^b — ^c) K₄ T₁ G₁ 2 4 म (for च)
 — After 8, D₁ reads (for the first time) 10^{cd} and
 repeats thereafter 8^{ab}

9 D₂ om 9^{ab} (cf v 1 8), D₁ om 9^a-10^b — ^a)
 K₃ 4 D₃ आर्हन्तो; T₁ आनर्हन्, T₂ G₁ 2 4 आगच्छन्, G₃
 अयंतो, M₁ आनर्हन्, M₂ आनर्हन् (for अर्हन्तो) — ^b)
 K₃ B₁ G₂ 4 निशाचरा; G₁ क्षपाकरा — ^c) K₁ ततो (for
 तदा) B Dn D₃ 4 6 G₃ राम (for राजन्) — ^d) B
 Dn D₃ 4 6 G₃ प्रगृहीतशरामना, T G₁ 2 4 तेषुकार्मुका

10 D₁ om 10^{ab} (cf v 1 9) — ^c) K D₁ 6 G₁ 2 4
 उवाच राम (G₁ 2 4 वाक्य) मौमित्रिम् — ^d) K Dc
 D₁ 2 6 G₁ 2 4 महद्, T₁ [S]यवीद् (for बृहद्)

11 ^b) G₄ प्रतिरूपितान् — After 11^{ab}, G₁ 2 ins
 1295* इत्युक्तो लक्ष्मण पार्थ तदा गन्तु ममुद्यत ।
 — ^{cd}) K₁ 2 T G₁ 2 4 om (hapl) 11^{cd} M₁ चापि
 क्षामन, M₂ चापि नात्मन (for चान्यानात्मन)

12 ^c) Dc D₂ तदा (for रणे) — ^d) K₄ प्राजलि (for
 मातलि)

13 G₁ M₃ om the ref — ^a) S (except G₃) राम
 (for जैत्रो) — ^b) T₁ G₁ 2 4 (with hiatus) अमोच
 (for मघोन) — After 13^{ab}, S (except G₃) ins

1296* स्वदर्थमिह मप्राप्त मदेशाद्द्वै शतक्रतो ।
 — ^c) B₂ स युद्धे (for शतश)

14 ^a) D₁ तम्मारज पुरुषव्याघ्र — ^b) K₃ S (except

G₃) दत्तेन, B₁ युक्तेन (for यत्नेन)

15 Before 15, D₂ ins मार्कण्डेय उ — ^a) T₂
 G₁ 2 4 transp रावव and मातले (in ^b) K₁ 2 इ (K₃
 य)ल्यूच मातलिस्तथ्य — ^b) K D₁ ततो (for वचो) K₄
 Dn₃ D₃ मातलि (for मातले) — ^c) B₂ Dn D₁ 2 4 6
 G₃ मायेया (for मायेय) G₁ 2 4 राक्षसेन्द्रस्य (for मस्येति)

16 ^c) Dc D₂ उपातिष्ठ (for तदा) K Dc D₁ 2
 दिव्यम्, B₁ इमम् (for शीघ्रम्) T₂ तदातिष्ठाभिदिष्टयेन,
 G₁ 2 4 M तदा (G₁ 'मा, G₄ था)तिष्ठाभिनर्हन् — ^d) B₁
 शीघ्रम्; S (except G₃) रथम् (for इमम्)

17 ^c) B₂ Dn D₃ 4 6 G₃ 'भिपपाताथ

18 After 18^{ab}, K₂ repeats 17^a-18^b — ^c) B₂ G₂
 सिंहनाद T₁ G₁ 2 4 च पटहा — ^d) B₁ उवाच (for
 दिव्याश्च) K₁ Dc तदा, K₂ Dn D₁-6 G₃ तथानदन्, B₁
 D₃ स्वथा, D₁ नतो (for च ना) T₁ G₁ नादयन् (for
 नानदन्) — After 18, B₁ 2 4 Dc D₂ ins

1297* तत प्रवृत्ते युद्ध रामरावणयोर्महत् ।
 B₄ cont B₂ Dn D₃ 4 6 G₃ ins after 18

1298* दशकन्धररानसून्वोस्तथा युद्धमभून्महत् ।
 B₁ 2 Dc D₂ ins after 1297* B₂ 4 Dn D₃ 4 6 G₃,
 after 1298*

1299* अलक्ष्मोपममन्यन्न तयोरेव तथाभवत् ।
 [For 1298* (hypermetric!) and 1299*, cf Rām 6
 107 51^{cd}-52^{ab}, and Jacobi, *Das Rāmāyana*, pp 14, 74

C. 3 16518
B. 3 290 21
Y. 3 291 21

शूलमिन्द्राशनिप्रख्यं ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ १९
तच्छूलमन्तरा रामश्चिच्छेद निशितैः शरैः ।
तद्दृष्ट्वा दुष्करं कर्म रावणं भयमाविशत् ॥ २०
ततः क्रुद्धः ससर्जाशु दशग्रीवः शिताञ्शरान् ।
सहस्रायुतशो रामे शस्त्राणि विविधानि च ॥ २१
ततो भृशुण्डीः शूलांश्च मुसलानि परश्वधान् ।
शक्तीश्च विविधाकाराः शतघ्नीश्च शितक्षुराः ॥ २२
तां मायां विकृतां दृष्ट्वा दशग्रीवस्य रक्षसः ।
भयात्प्रदुद्बुधुः सर्वे वानराः सर्वतोदिशम् ॥ २३
ततः सुपत्रं सुमुखं हेमपुङ्गुं शरोत्तमम् ।
तूणादादाय काकुत्स्थो ब्रह्मास्त्रेण युजो ज ह ॥ २४

तं चाणवर्यं रामेण ब्रह्मास्त्रेणाभिमन्त्रितम् ।
जहृषुर्देवगन्धर्वा दृष्ट्वा शक्रपुरोगमाः ॥ २५
अल्पावशेषमायुश्च ततोऽमन्यन्त रक्षसः ।
ब्रह्मास्त्रोदीरणाच्छत्रोर्देवगन्धर्वकिंनराः ॥ २६
ततः ससर्ज तं रामः शरमप्रतिमौजसम् ।
रावणान्तकरं घोर ब्रह्मदण्डमिवोद्यतम् ॥ २७
स तेन राक्षसश्रेष्ठः सरथः साश्वसारथिः ।
प्रजज्वाल महाज्वालेनाग्निनाभिपरिष्कृतः ॥ २८
ततः प्रहृष्टास्त्रिदशाः सगन्धर्वाः सचारणाः ।
निहतं रावणं दृष्ट्वा रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २९
तत्यजुस्तं महाभागं पञ्च भूतानि रावणम् ।

— Dc D₂ यथा (for तथा) Dc भवेत् (for [अ]भवेत्)]
19 °) T₁ मायामय (for स रामाय) B₁ तेजा (for 'घोर) — °) K₁ स्पष्ट, K₂ स्पशं (for 'प्रस्य) T₁ शूल चाशनिप्रख्य — °) = 27^d G₁ यमदडम्
20 °) K₂ अतराद्; B D (except D₁ ५) G₂ M₁ सत्वर (for अन्तरा) T₂ G₁ ३ ४ तच्छूलमय रामस्तु
21 °) K₂ वरान् (for शरान्) — °) D₁ रक्ष (for रामे)
22 °) K Dc D₁ ३ ५ गदा (for ततो) K₁ ३ भुसुदी, K₂ भुशुडा, K₄ सुख्दी, B D₂ ४ ६ G₂ भुसुडी, Dc भूपदी, D₁ शृशुदी, G₁ ३ ४ सुमदी, M सुसुदी K₁ ३ शूलाद्यान्, K₂ B₂₋₄ D₂ ४ ६ G₂ शूलानि (for शूलाश्च) T₁ ततो मुसठिका शूला — °) Many MSS मुसलानि K₂ ४ Dc D₁ ४ ६ परश्वधान्, G₁ ३ ४ परश्वधान् — °) K₁ M शतक्षुरा, K₄ B₂₋₄ Dc D₄ T₂ G₁ ३ ४ शि (K₄ मि) तान्क्षुरान्, Dn D₆ G₂ शिता क्षुरा, D₅ शतान्दरान्, T₁ शितान्दरान्
23 °) S (except G₂) विविधा (for विकृता) — °) M₂ विदुद्बुधु — °) G₁ ३ ४ मैनिका (for वानरा) D₂ ५ T₁ दिश
24 °) K₄ D₂ T₂ सपत्र — °) D₁ दीप्यमान (for हेम) — °) K₄ शत्रून् (for तूणाद्)
25 In D₄, the portion of the text from 25 up to 48° of the next adhy is lost on missing fol (401-402) — °) K₁ चाणवीर्यं, K₂₋₄ B₂ Dn₁ n₂ D₂ ३ चाणवर्यं, G₂ ४ प्रेक्ष्य चाण — °) B₁ ५ Dc₁ Dn D₆ G₂ [अ]नुमन्त्रित, B₂ ४ सुमन्त्रित — °) K₂ G₁ ४ जहृषुर् (for

जहृपुर) Dn₂ तेन (for देव) — °) Dn₂ देव (for शक्र)

26 D₄ missing (cf v l 25) — °) K₁ ४ G₄ राक्षस, D₁ राक्षस — °) S (except G₂) ब्रह्मास्त्रे योजिते तस्मिन् — °) B Dn D₆ G₂ दानवकिंनरा, G₂ ४ गधर्व दानवा

27 D₄ missing (cf v l 25) D₁ om 27^{ab} — °) T₂ G₁ ३ ४ तस्मिन् (for तत्) — °) = 19^d D₁ [उ]दित (for [उ]द्यतम्) — After 27, B₂₋₄ D (except Dc₁ D₂, D₄ missing) G₂ ins

1300* सुकमात्रेण रामेण दूराकृष्टेन भारत ।

On the other hand, G₁ ins after 27

1301* अमोघमविपद्वा च स देवासुरपक्षमैः ।

भासयन्त दिश सर्वा स्वया दीप्त्या महाप्रभा ।

28 D₄ missing (cf v l 25) — °) B₁ पुरस्कृत; B₂ ४ Dc Dn D₂ ४ G₂ परिष्कृत (for 'परिष्कृत) T₁ प्रजज्वाल महाज्वालो तथा (sic) चापि परिष्कृत; G₂ ४ जज्वाल स (G₄ सु) महाज्वालो अ (G₄ ह्य)ग्निनाभिपरिष्कृत

29 D₄ missing (cf v l 25) — °) B Dc₁ Dn D₆ G₂ सहगधर्वचारणा

30 D₄ missing (cf v l 25) — °) K₁ T₂ महा बाहु — °) T₂ भूलाश्च (for 'नि) — °) K₁ ३ सर्वलोकेभ्य — °) G₂ ४ ब्रह्मास्त्रेगामितौजसा

31 D₄ missing (cf v l 25) — °) K₄ तु, S (except G₂) [S]पि (for हि) — °) K₁ ३ तेन, T₁ देह (for नेशुर्) K₁ ३ T₁ निर्दग्ध — °) K₁ ३ Dc D₂ स, T G₁ ३ ४ हि (for च) K₁ ३ Dc D₁ ३ भस्व प्रदश्यत

अंशितः सर्वलोकेषु स हि ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ ३०
शरीरधातवो ह्यस्य मांसं रुधिरमेव च ।

नेशुर्ब्रह्मास्त्रनिर्दग्धा न च भस्माप्यदृश्यत ॥ ३१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २७४ ॥

२७५

मार्कण्डेय उवाच ।

म हत्वा रावणं क्षुद्रं राक्षसेन्द्रं सुगडिपम् ।
बभूव हृष्टः ससुहृद्रामः सौमित्रिणा सह ॥ १
ततो हते दशग्रीवे देवाः सर्पिपुरोगमाः ।
आशीर्भिर्जययुक्ताभिगानर्चुस्तं महाभुजम् ॥ २
रामं कमलपत्रार्धं तुष्टुष्टु सर्वदेवताः ।
गन्धर्वाः पुष्पत्रपैश्च वाग्भिश्च त्रिदशालयाः ॥ ३
पूजयित्वा यथा रामं प्रतिजगमुर्मथागतम् ।

तन्महोत्सवमंकाशमासीदाकाशमच्युत ॥ ४
ततो हत्वा दशग्रीवं लङ्कां रामो महायगाः ।
विभीषणाय प्रददौ प्रभुः परपुरंजयः ॥ ५
ततः सीतां पुरस्कृत्य विभीषणपुरस्कृताम् ।
अविन्ध्यो नाम सुप्रज्ञो वृद्धामात्यो विनिर्ययौ ॥ ६
उवाच च महात्मानं काकुत्स्थं दैन्यमास्थितम् ।
प्रतीच्छ देवीं सद्भृतां महात्मज्ञानकीमिति ॥ ७
एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्मादवतीर्य रथोचमात् ।

C ३ 16538
B ३ 291 8
K ३ 292 8

(D₁ 'ते'), K₄ भस्मापि दृश्यते, B₂ भस्मान्यदृश्यत M निशा
तन्माद्यदृश्यत

Colophon D₄ missing — Major parian K₁ ;
Dn₂ T₂ G₂ ; आरण्य — Sub parian N (D₄ miss
ing) T₁ G₁ ; (all om sub parvan name) mention
only रामो (K₂ श्रीरामो, T₁ श्रीरामायणो ; G₁ रामायणो)
पाण्ययान — Adhy name B₄ Dn₂ D₁ ; G₁ ; M₂
रावणरथ — Adhy no (figures, words or both)
Dn₁ (marg) n₂ 288, Dn₂ 289, D₁ 292, T₁ M₂
(orig) 280, T₂ G₄ M (M₂ inf lin) 278 G₁ 275,
G₂ 277 — *S'ol'a no* Dn₁ 34, Dn₂ n₂ 33 D₁ 30

275

☞ D₄ missing up to 48° (cf v 1 3 274 25),
the MS is mostly ignored up to the end of the
lacuna

1 °) K₁ ; राक्षस (for राण) K₁ ; T G₂ ; क्रुद्ध,
G₁ मन्थे (for भुद्र) — °) K₁ ; दशग्रीव, T₂ गक्षमेदा
(for 'मेन्द्रं) B₄ युधिष्ठिर (for सु) — °) Dn₂ सु
महद्, G₁ सुसुहृद् D₁ corrupt

2 °) M तन्मिद् (for ततो) B₁ दशग्रीवे हते तस्मिन्
— °) B₂ ; सर्वं पुरे, G₂ ; सर्पिणगाम्स्था — °) D₂ T₁

ते (for त) D₀₁ D₂ महानुज (for महाभुजम्)

3 °) K₄ B₁₋₃ चनदेवता — °) K₂ ; D₂ त्रिदिव
लया, M₂ त्रिदशस्त्रिय B₄ वचर्षुस्ता सुरालया

4 °) K B₁ Dc D₁ ; ; ६ तथा, D₂ ततो, T₁ M₁
तु ते, T₂ G रणे (for यथा) — °) Dc₁ 'यथागत — °) S
(except G₂) गतोस्मव* (for महोत्सव*) — °) K₁ ; 4
अच्युत (for अच्युत)

5 °) M राज्य (for लङ्का) B₁ महाबल — °) T₁
पुन (for प्रभु) K₂ 'पुरजय

6 T₁ om 6° — °) K₁₋₃ D₂ 'पुर सरां, K₄ 'पुर
सर, Dc D₁ ; 'पुर'मरा; D₂ 'पुर'यर, T₂ 'पुर'कृत
— °) K₄ T₂ G₁ ; 4 अत्रप्यो, B₁ अविदो, D₁ T₁ अविष्यो
K₂ D₂ ; G₁ (by corr) ; 4 M सुप्रज्ञो, G₁ (before
corr) 'प्रीतो (for 'प्रज्ञो) — °) G₁ ; 4 वृद्धोमात्यो M
[S]भिनिर्ययौ T₁ वृद्धो मान्यो हि निर्ययौ

7 °) D₁ च (for च) B₂ महाघोर (m 'प्रज्ञ); T₁
'प्रज्ञ — °) K₁ दैत्यनाशन, K₂ 'माधित, K₄ चेत्यमाधित
(sic), B Dn Dc T₂ G₂ M₂ दैन्यमास्थित — °) D₂
प्रतीक्ष

8 °) T₁ रामोवाच (for एतच्छ्रुत्वा) — °) G₂ ; महा
रधात (for रथो) — °) B₄ रूपेण (for व्रापेण) K₁ ;
[अ]भिहता, K₄ B₂ ; D₁ G₂ M [अ]पिहित, Dc D₂ [अ]भि
हित, D₂ [अ]भिहता, D₂ G₁ [अ]पिहित, T₂ G₁ ; 4

वाप्येणापिहितं सीतां ददर्शेक्ष्वाकुनन्दनः ॥ ८
 तां दृष्ट्वा चारुसर्वाङ्गीं यानस्थां शोककर्षिताम् ।
 मलोपचित्तमर्वाङ्गीं जटिलां कृष्णवाससम् ॥ ९
 उवाच गमो वैदेहीं परामर्शविगङ्कितः ।
 गच्छ वैदेहि मुक्ता त्वं यत्कार्यं तन्मया कृतम् ॥ १०
 मामामाद्य पतिं भद्रे न त्वं राक्षसवेश्मनि ।
 जग ब्रजेथा इति मे निहतोऽसौ निशाचरः ॥ ११
 कथं ह्यस्मद्विधो जातु जानन्धर्मविनिश्चयम् ।
 परहस्तगतां नारीं मुहूर्तमपि धारयेत् ॥ १२
 सुवृत्तामसुवृत्तां वाप्यहं त्वामद्य मैथिलि ।
 नोत्सहे परिभोगाय श्वावलीढं हविर्यथा ॥ १३
 ततः सा सहसा बाला तच्छ्रुत्वा दारुणं वचः १ -
 पपात देवी व्यथिता निकृत्ता कदली यथा ॥ १४
 यो ह्यस्या हर्षसंभूतो मुखरागस्तदाभवत् ।

क्षणेन स पुनर्भ्रष्टो निःश्वामादिव दर्पणे ॥ १५
 ततस्ते हरयः सर्वे तच्छ्रुत्वा रामभाषितम् ।
 गतासुकल्पा निश्चेष्टा बभूवुः सहलक्ष्मणाः ॥ १६
 ततो देवो विशुद्धात्मा विमानेन चतुर्मुखः ।
 पितामहो जगत्स्रष्टा दर्शयामास रावणम् ॥ १७
 शक्रश्चाग्निश्च वायुश्च यमो वरुण एव च ।
 यक्षाधिपश्च भगवास्तथा सप्तर्षयोऽमलाः ॥ १८
 राजा दगरथश्चैव दिव्यभास्वग्मूर्तिमान् ।
 विमानेन महार्हेण हंमथुक्तेन भास्वता ॥ १९
 ततोऽन्तरिक्षं तत्सर्वं देवगन्धर्वमकुलम् ।
 शुशुभे तारकाचित्रं गरदीव नभस्तलम् ॥ २०
 तत उत्थाय वैदेही तेषां-मध्ये यशस्विनी ।
 उवाच वाक्यं कल्याणी रामं पृथुलवक्षसम् ॥ २१
 राजपुत्र न ते कोपं करोमि विदिता हि मे ।

[अ]भिहित

१ १) K₂ ध्यानस्था, B₁ वनं, G₁ यूनं K₁ २ ४
 B₁ २ ४ Dn₂ D₂ शोककर्षितां — ४) K₂ म्लिष्टवामस, K₄
 छिष्टवामसा; B₄ T कृष्णवामसा, Dc D₁₋₃ G₁ कृष्णवामसा
 G₁ २ ४ ध्यानशोकपरायणा

१० १) K₁ (before corr) जटिला (for वैदेहीं) — १)
 K₂ B Dc₁ Dn₂ ns परामर्षं — After 10^{ab}, G₁ २ ४
 read 60^{ab} — २) D₂ transp गच्छ and वैदेहि K Dc
 D₁₋₃ [अ]वि (for त्व) — ४) K Dc D₁₋₃ transp मया
 and हृत् S (except G₂) एतत्कार्यं मया त्व

११ १) Dn₂ मे, D₁ च (for [अ]मौ) K₁ २ निह-
 (K₁ 'हि)तो राक्षसेश्वर

१२ १) K₂ T₁ अस्मद्, B₁ न्वस्मद्, G₂ त्वस्मद् (for
 ह्यस्मद्) T₂ G₁ २ ४ M कस्माद् (G₁ तस्माद्, M₁ कस्माद्-य)
 स्मद्विधो जातु — १) T G₁ २ ४ M जानन्धर्मविनिश्चयात्
 (G₂ ४ 'य)

१३ १) G₁ ४ सुवृत्ताम् (for सुवृत्ताम्) K₁ च (for वा)
 T₂ G₂ अमहृत्ता सुवृत्तावा — २) T₂ भोगया च, G₁ भोगाच्च
 (for भोगाय)

१४ M₂ om (hapl) 14^b-16^a — २) M₁ transp
 देवी and व्यथिता.

१५ M₂ om 15 (cf v l 14) — १) B Dn D₂
 [S]वि (for हि) K₄ सुवमभूतो; T₁ हर्षमभ्रतो, T₂ भव

समूतो — १) T₁ मुक्ते (for सुख) S (except G₂ M₂
 om) पुरा (for तदा) — २) K D₂ २ परिभ्रष्टो, B D₂
 G₂ २ M₁ पुनर्भ्रष्टो, Dc D₁ २ परिभ्रष्टा, T₂ G₁ ४ पुनर्भ्रष्टो
 — ४) B Dc Dn D₂ M₁ निश्वास इव K₁ २ ४ D₁ २
 दर्पण

१६ M₂ om 16^a (cf v l 14) — १) K₁ रामभाषण
 — ४) T₂ G₂ ४ बभूवुः शुभलक्षणा, G₁ 'व शुभलक्षणा
 — After 16, Dc D₂ ins a passage given in App I
 (No 28)

१७ Before 17, D₁ २ ins माकंडेय उ — १) T₁
 विनयेन, G₄ विमाने च — २) B D₂ G₂ पद्मयोनिर्
 (for पिता)

१८ १) Dc D₂ प्रहार्पयो (for सप्तर्षयो)

१९ १) D₁ नाम (for चैव) — १) K₂ D₁ 'भास्करं,
 Dc D₂ 'भासुरं

२० १) B₂ ३ [अ]नरीक्ष, M₁ [अ]नरिक्षे — १) Dc D₂
 'दानव' (for 'गन्धर्व') — B₄ om 20^{cd} — ४) T₁
 G₁ २ ४ नभस्वल

२१ १) Dc D₂ transp तेषां and मध्ये

२२ १) T₂ तत (for न ते) K₂ कार्यं, B₁₋₃ Dn D₂
 T₁ G₂ दोष (for कोप) — १) K₄ त्व, B Dc Dn D₂ २
 G₂ हि ते (B₁ च मे) (for हि मे)

२३ =(val) ३ ७५ ७ — १) T₁ भूतात्मा (for 'त')

गतिः स्त्रीणां नगणा च शृणु चेदं वचो मम ॥ २२
 अन्तश्च गति भूतानां मातरिश्वा सदागतिः ।
 स मे विमुञ्चतु प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २३
 अयिगपस्तथाकाशं पृथिवी वायुरेव च ।
 विमुञ्चन्तु मम प्राणान्यदि पापं चराम्यहम् ॥ २४
 ततोऽन्तरिक्षे वागामीत्मर्वा विश्रावयन्दिशः ।
 पुण्या संहर्षणी तेषां वानराणा महात्मनाम् ॥ २५
 वायुरुवाच ।
 भो भो राघव मत्स्यं वै वायुरस्मि सदागतिः ।
 अपापा मैथिली राजन्मंगच्छ मह भार्यया ॥ २६
 अग्निरुवाच ।
 अहमन्तःशरीरस्यो भूतानां रघुनन्दन ।
 सुदुस्ममपि काकुत्स्थ मैथिली नापगध्यति ॥ २७

— 23^{cd} = (var) 24^{cd} — °) S (except G₃) transp
 मे and विमुचतु

24 T₁ G₃ s om (hapl) 24 — 24^{cd} = (var)
 23^{cd} — °) K D₁ s विमुचतु यथातत्र (K₁ s °ष्य)
 — °) K₁ s 4 D₁ s ण्ते वा (K₃ D₃ चा) घ त्यजतु मा, K₃
 तमेवाटि त्यजतु मा — After 24 N (D₄ missing) T₁
 G₃ ins

1302* य ऋह स्वहते वीर नान्य स्वमेऽप्यचिन्तयम् ।

नथा मे देवनिर्दिष्टममेव हि पतिर्भव ।

[(L 1) Dc D₂ हि (for [अ]ह) K₃ व्यचिन्तय, T₁
 राचिनय — (L 2) B₂ यथा (for नथा) K₃ D₁ s ;
 [ह]ह (for हि) T₁ गतिर (for पतिर)]

25 °) K₁ s ध्रा (K₃ ऋ) प्रयत्यखिला दिश, K₃ Dc
 D₁ s सुम्बरा लोकाक्षिणी

26 °) K₄ D₃ M₁ ने (for व) — °) B₁ न पापा
 (for अपापा) — °) D₁ गच्छन् (for सगच्छ) S (except
 G₂) सीतया (for भार्यया)

27 S (except T₁ G₃) om the ref — °) K₁ D₃ s
 नापगध्यते, K₃ प्रतिगृह्यता

28 °) K Dc D₁-3 s रमा रयं मय्यसृता, B₁ रमा मम
 प्रसृता हि, T₁ रमानि मय्यसृतानि, T₂ यमनस्य प्रसृते हि,
 G₁ रम मत्त प्रसृत्ति, G₂ सर्वमनश्रगे वेत्ति — °) K₄ D₂
 देहे देहेषु, Dc दहिदेहेषु, T₁ हिनो देत्रेषु, T₂ स्यदेवेषु
 (for भूतदेवेषु) — °) K₁ s च म्या, K₃ Dc D₁-3 s T₁
 M स्वा वै (hv transp) T₁ वधीमिह, G₂ s वधीम्येतन्

चरुण उवाच ।

रसा वै मत्प्रसृता हि भूतदेहेषु राघव ।
 अहं वै त्वां प्रव्रवीमि मैथिली प्रतिगृह्यताम् ॥ २८
 ब्रह्मोवाच ।
 पुत्र नैतद्विहाश्रयं त्वयि राजर्षिधर्मिणि ।
 साधो मद्वृत्तमार्गस्ये शृणु चेदं वचो मम ॥ २९
 शत्रुरेप त्वया वीर देवगन्धर्वभोगिनाम् ।
 यक्षाणा दानवानां च महर्षीणां च पातितः ॥ ३०
 अवध्यः सर्वभूतानां मत्प्रसादात्पुराभवत् ।
 कस्माच्चित्कारणात्पापः कंचित्कालमुपेक्षितः ॥ ३१
 वधार्थमात्मनस्तेन हृता सीता दुरात्मना ।
 नलकूवरगापेन रक्षा चास्याः कृता मया ॥ ३२
 यदि ह्यकामामासेवेत्स्त्रियमन्यामपि ध्रुवम् ।

(for प्रव्रवीमि) — °) K₁ s जानकी (for मथिली)

— After 28, D₁ ins

1303* पार पर स्वमेवामीविष्णुग्रह्णात्मरूपवान् ।
 अपारपारोऽसि हरे पारेभ्योऽपि पर सदा ।
 ब्रह्मपारोऽसि विश्वेश परपारनयस्तथा ।
 पराणां च परास्यमि पार पार सर्वेव म ।
 सर्वभूतनिवासी च भूमन्म परमस्तथा ।

while T₁ G₁ M ins

1304* यम ।

धर्मराजोऽस्मि काकुत्स्थ साक्षी लोकस्य कर्मणाम् ।

शुभाशुभानां सीतेयमपापा प्रतिगृह्यताम् ।

[G₁ धर्म (for यम) — (L 1) G₁ धर्मोऽहमस्मि (for
 धर्मराजोऽस्मि)]

29 °) T₂ G₁ s अत्र (for पुत्र) — °) K₁ s सद्वृत्त
 धर्मिणि, some MSS राजर्षिधर्मिणि — °) K₁ s B₂ s
 Dn₁ D₃ s G₂ साधौ K₃ T₂ G₂ मार्गस्ते, Dc₁ Dn₂ ns
 D₂ s काकुत्स्थ; Dc₂ T₁ मार्गस्य, G₁ M₁ मार्गस्य

30 D₂ om 30° — °) T₂ पृषां (for एष) K₁ s
 वीर (for वीर) — °) D₁ मानवाना निपातित

31 °) K₃ D₃ मत्वाना; B₁ शत्रूना (for भूताना)
 — K₁ s om 31°-32° — °) Dc₂ D₃ G₂ किंचित् (for
 कंचित्)

32 K₁ s om 32° (cf v l 31) — °) K₁ s नड
 कूर — °) D₁ हि, T₂ वा (for च) S (except G₂
 M₁) transp कृता and मया

C 3 18564
 B 3 291 34
 K 3 292 35

शतधास्य फलेद्देह इत्युक्तः सोऽभवत्पुरा ॥ ३३
नात्र शङ्का त्वया कार्या प्रतीच्छेमां महाद्युते ।
कृतं त्वया महत्कार्यं देवानाममरप्रभ ॥ ३४

दशरथ उवाच ।

प्रीतोऽस्मि वत्स भद्रं ते पिता दशरथोऽस्मि ते ।
अनुजानामि राज्यं च प्रशाधि पुरुषोत्तम ॥ ३५

राम उवाच ।

अभिवादेय त्वां राजेन्द्र यदि त्वं जनको मम ।
गमिष्यामि पुरीं रम्यामयोध्यां शासनात्तव ॥ ३६
मार्कण्डेय उवाच ।

तमुवाच पिता भूयः प्रहृष्टो मनुजाधिप ।
गच्छायोध्यां प्रशाधि त्वं राम रक्तान्तलोचन ॥ ३७
ततो देवानमस्कृत्य सुहृद्भिरभिनन्दितः ।

महेन्द्र इव पौलोम्या भार्यया म ममेयिवान् ॥ ३८
ततो वर ददौ तस्मै अविन्ध्याय परंतपः ।
त्रिजटां चार्थमानाभ्यां योजयामास राक्षसीम् ॥ ३९
तमुवाच ततो ब्रह्मा देवैः शक्रमुसैर्वृतः ।
कौसल्यामातरिष्टांस्ते वरानद्य ददानि कान् ॥ ४०
वज्रे रामः स्थिति धर्मं शत्रुभिश्चापराजयम् ।
राक्षसैर्निहतानां च वानराणां समुद्भवम् ॥ ४१
ततस्ते ब्रह्मणा प्रोक्ते तथेति वचने तदा ।
समुत्तस्थुर्महाराज वानरा लब्धचेतसः ॥ ४२
सीता चापि महाभागा वरं हनुमते ददौ ।
रामकीर्त्या समं पुत्र जीवितं ते भविष्यति ॥ ४३
दिव्यास्त्वामुपभोगाश्च मत्प्रमादकृताः सदा ।
उपस्थास्यन्ति हनुमन्निति स्म हरिलोचन ॥ ४४

33 K₂ om 33 — °) K₁ & D₁ : आसीदेत्; B₁ ;
Dn₂ मेवेत्, D₆ आसीदे, T₂ G₁ ; & सीता वा; M₁ मन्येत;
M₂ आसीत् (for आमेवेत्) — °) K₁ : प्रियाम् (for
स्त्रियम्) K₁ : इति (for अवि) K₂ ब्रुवन् (for ध्रुवम्)
— °) K₁ : पतेद्, D₁ भवेद् (for फलेद्) B Dc₁ Dn
D₆ सूर्या (for देह) — °) K₁ : इत्युक्तोऽसौ पुराभवत्

34 °) T₂ G₁ ; & तु (for [अ]त्र) — °) Dc D₂
G₂ महामते (for 'द्युते) K₁ : D₁ सगच्छ सह भार्यया
— °) M₁ कर्म (for कार्य) — °) K₁ : अमरप्रभो, Dc₁
D₂ °प्रभ ; G₄ अमितप्रभ

35 °) D₂ S (except G₂) तव (for वत्स) — °) K₁
K₁ : तव; T₂ G₄ [अ]स्म्यह (for [अ]स्मि ते) — °) K₁
Dc D₁ : & T₁ ते राज्य, T₂ G₁ ; & राज्य स्व (for राज्य च)

36 °) Hypermetric ! K₂ D₃ G₁ M₂ स्वा — °) G₂
G₂ : पिता मे जनको यदि

37 T₁ om 37-39 (with मार्कण्डेय उ°), T₂ G₁ ; &
M om the ref — °) B Dn D₆ G₂ भरत्सर्पभ; T₂ G₁ ; &
मनुजर्पभ M प्रहृष्टेनातरामना — °) B Dc Dn D₆ G₂
[इ]ति (for एव) — °) B Dc Dn D₂ : & G₂ राम रक्तान्त-
लोचन — After 37, N (D₄ missing) G₂ ins

1305* सपूर्णानि हि चर्पाणि चतुर्दश महाद्युते ।

[K₄ च, B₂ : Dn D₁ 4-6 [इ]ह { for हि }]

38 T₁ om 38 (of v1 37) — °) G₂ अभिसवृत्
— °) K₃ & D₃ : वैदेह्या, G₁ सीतया (for भार्यया)

K₁ : भार्यया ममुपेयिवान्, T₂ सभार्यं पुरमेयिवान्, G₂ :
भार्यया सह सीतया

39 T₁ om 39 (cf v1 37) — °) Dc D₂ तपोर
(for ततो) M₁ transp वर and ददौ K₂ : Dc D₂ T₂
तस्मा, D₁ M तस्माद् (for तस्मै) K₂ Dc D₂ : & अ(K₃
य)विध्याय, K₄ अवध्याय, B Dn D₂ : & G₂ ह्यविध्याय, T₂
G₁ ; & अवध्याय (for अविन्ध्याय) K₂ Dc₁ D₁ : & परतप
— °) B₁ चानुमानाभ्या, B₂ D₁ दानं, G₁ : & M चार्थ-
कामाभ्या

40 °) B Dn D₆ G₂ (before corr) शक्रपुरोगम (for
'सुवैर्वृत' — °) N (except K₁ Dn₂, D₄ missing)
कौशल्या T₁ कौशल्यापुत्र ते राम — °) T G₁ ; & अन्यान्
(for अद्य) K₄ Dn₂ D₃ G₂ : & इदामि

42 °) T₂ G₁ ; & तथेति (for ततस्ते) K₁ सर्वे (for
प्रोक्ते) — °) T₂ G₂ : & ततस्सद्, G₁ M₁ ततस्ते, M₂ तथेव
(for तथेति) K₁ & T₂ G₁ ; & वचनाद् (for वचने) K₂
Dc₂ D₂ तया (for तदा) — °) K₁ : लब्धचेतना

43 °) T₁ चैव (for चापि) T₁ महाभाग — °) M₁
हनुमतो — °) T₂ रामकीर्ति T₁ वत्स (for पुत्र)

44 °) D₂ च सुख (for स्वामुप) — °) T₂ G₁ ; &
प्रसादात् (for प्रसाद) S (except G₂) तथा (for मदा)
— °) D₂ नित्य (for इति)

45 °) T₂ G₁ ; & तत्, M तु (for ते) K₁ D₂ तत्
सप्रेक्ष्य(D₂ 'क्ष)माणाना — °) K₄ D₃ G₁ ; & 'कारिणा

तवस्ते प्रेक्षमाणानां तेषामह्निष्टकर्मणाम् ।
 अन्तर्धानं ययुर्देवाः सर्वे शक्रपुत्रो गमाः ॥ ४५
 दृष्ट्वा तु गमं जानक्या समेतं शक्रमाग्निः ।
 उवाच परमप्रीतः सुहृन्मध्य इदं वचः ॥ ४६
 देवगन्धर्वयक्षाणां मानुषामुरभोगिनाम् ।
 अपनीतं त्वया दुःखमिदं सत्यपराक्रम ॥ ४७
 मदेवासुरगन्धर्वा यक्षराक्षसपन्नगाः ।
 क्रथयिष्यन्ति लोकास्त्वा यावद्भूमिर्धरिष्यति ॥ ४८
 इत्येवमुक्त्वानुजाप्य रामं शस्त्रभृतां वरम् ।
 मंपूज्यापाक्रमत्तेन रथेनादित्यवर्चमा ॥ ४९
 ततः सीतां पुरस्कृत्य गमः सौमित्रिणा सह ।
 सुग्रीवप्रमुखैश्चैव सहितः सर्ववानरैः ॥ ५०
 विधाय रक्षां लङ्कायां विभीषणपुरस्कृतः ।
 संतनारं पुनस्तेन सेतुना मरुगलयम् ॥ ५१
 पुष्पकेण विमानेन खेचरेण विगजता ।

कामगेन यथा मुख्यैरमात्यैः संवृतो वशी ॥ ५२
 तनस्तीरे मसुद्रस्य यत्र शिश्ये स पार्थिवः ।
 तत्रैवोवाम धर्मात्मा सहितः सर्ववानरैः ॥ ५३
 अर्थेनात्राघवः काले ममानीयाभिपूज्य च ।
 विमर्जयामाम तदा रथैः संतोष्य सर्वशः ॥ ५४
 गतेषु वानरेन्द्रेषु गोपुच्छक्षेपु तेषु च ।
 सुग्रीवमहितो गमः किष्किन्धा पुनरागमत् ॥ ५५
 विभीषणेनानुगतः सुग्रीवमहितस्तदा ।
 पुष्पकेण विमानेन वैदेह्या दर्शयन्वनम् ॥ ५६
 किष्किन्धा तु ममामाद्य रामः प्रहरतां वरः ।
 अद्भुतं कृतकर्माणं यौवराज्येऽभ्यषेचयत् ॥ ५७
 ततस्त्वेव सहितो रामः सौमित्रिणा सह ।
 यथागतेन मार्गेण प्रययौ स्वपुरं प्रति ॥ ५८
 अयोध्यां मम ममामाद्य पुरीं राष्ट्रपतिस्ततः ।
 भरताय हनूमन्तं दूतं प्रस्थापयत्तदा ॥ ५९

C 3 16591
 B 3 291 61
 V 3 292 61

(for 'क्रमणम्' — ^a) K D₃ s s transp देवा and सर्व
 46 ^{ab}) B Dn D₃ e G₃ transp तु and राम, and
 read मगत (B₁ 'म) (for समेत) — ^c) K₃ s D₂ s s e
 T₁ परम, B₁ परम — ^d) K₃ सुगमध्य (for सुहृन्मध्य)
 47 ^b) K₁₋₃ D₁ s s मनुष्योत्तररक्षमा, K₄ मानुषामु
 रक्षमा, B₁ गन्धमाना च भोगिना, Dc D₂ मनुष्योत्तरभोगिना,
 G₂ 4 मनुष्यासुरं — ^d) T₁ इति (for इद)
 48 ^a) K₁ B₁ 'गधर्वे — ^b) K B₁ 4 Dc D₁₋₂ s
 'गधर्वपन्नगा; T G₁ s M 'द्विनरपन्नगा, G₄ 'गधर्वपन्नगा
 — ^c) T₂ G₁ s 4 लोके (for लोकासु) — D₄ resumes
 from 49^a — ^d) M₁ भविष्यति (for वरि)
 49 ^c) K₄ D₁ s T₁ प्राक्रमत्, T₂ G₂ [अ]पक्रमत् (for
 [अ]पक्रमत्)
 50 ^c) S (except G₂) चापि (for चैव)
 51 ^a) S (except T₂ G₂) लङ्काया — ^c) K Dc
 D₁₋₃ s दन्तार, B₁ S (except G₂ M₁) स तनार K₃
 G₂ पुत्रं, T₂ रतुं (for पुत्रं) B₁ त तु (for तेन)
 52 ^a) K₄ Dc D₁ s 4 s पुष्पकेन — ^b) K₃ B₁ s
 D₂ T₂ G₁ M न्वचेण K₁ पुरस्कृता, K₂ विगजिता — ^c)
 K₁ D₃ स (D₂ सु) दूतो K₁ s 4 Dc D₁ वनी (for वनी)
 53 K₄ om 53-55 — ^b) K₁ s 4 B₂ s Dc D₁ s
 निष्ये K₁ s M₂ गधर्व (for पार्थिव) — ^c) T₂ G₁

यत्रं (for तत्रं) — ^d) B₁₋₃ Dn D₃ तत्र (for सर्व)
 54 K₃ om 54 (cf v 1 53) — ^a) K₄ B₃ [ए]नान्
 (for [ए]नान्) — ^c) B₃ हरीन् (for तदा) — ^d) S
 (except T₂ G₂) मपूज्य (for 'तोष्य)
 55 K₃ om 55 (cf v 1 53) — ^a) T₁ गधर्वे (for
 गतेषु) Dn D₂ G₂ तेषु सर्वेषु (for वानरैः) — ^b) G₁ s 4
 गोपुच्छेषु च (for गोपुच्छ) D₂ G₂ 4 सर्वश (for तेषु च)
 — ^d) K₁ s किष्किदा, K₄ D₂ s किष्किष्यां K (K₃ om)
 Dc D₂ पुनराव्रजन्, G₃ 4 ममुपागमत्
 56 ^a) K₁ s 'मन (for 'गन) — ^b) G₄ तत (for
 तदा) — ^c) = 52^a K B₂ s Dc D₂ s 4 पुष्पकेन
 57 ^a) K₁ s किष्किदा, K₄ किष्किष्यां T₂ G₁ s 4
 च (for तु) — ^b) B₁ शस्त्रभृतां (for प्रहरता) K₃ वर
 — ^d) D₃ 'भविष्यत्, T G₁ 4 M₁ 'भियेचयत्
 58 ^a) T₁ जगाम घमति प्रति
 59 ^a) B₁ च, S (except G₂) तु (for स) — ^b)
 Dc₁ गध्रे पर तत; Dc₂ D₂ राष्ट्र (Dc₃ राष्ट्र) परतप — ^c)
 Dc हनुमत — ^d) T₁ इरात् (for दूत) B Dn₂ n₃
 D₁ s 4 M₁ प्रान्वापयत् T₂ G₁ रतु; G₂ 4 द्रुत (for तदा)
 60 T₂ om 60^{ab} G₁ s 4 read 60^{ab} after 10^{ab}
 — ^a) K₃ 4 Dc D₁₋₃ s T₁ G₁ M [ह]गितं (for [ह]गित)
 T₁ G₁ सर्वं — ^b) T₁ G₁ s 4 सर्वं (for तस्मै) K₃ B₂ s

C 3 16591
B 3 291 61
P 3 292 62

लक्षयित्वेङ्गितं सर्वं प्रियं तस्मै निवेद्य च ।
वायुपुत्रे पुनः प्राप्ते नन्दिग्राममुपागमत् ॥ ६०
स तत्र मलदिग्धाङ्गं भरतं चीरवाससम् ।
अग्रतः पादुके कृत्वा ददर्शासीनमासने ॥ ६१
समेत्य भरतेनाथ शत्रुघ्नेन च वीर्यवान् ।
राघवः सहसौमित्रिर्मुमुदे भरतर्षभ ॥ ६२
तथा भरतशत्रुघ्नौ समेतौ गुरुणा तदा ।
वैदेह्या दर्शनेनोभौ प्रहर्षं समवापतुः ॥ ६३
तस्मै तद्भरतो राज्यमागतायाभिसत्कृतम् ।
न्यासं निर्यातयामास युक्तः परमया मुदा ॥ ६४

ततस्तं वैष्णवे शूर नक्षत्रेऽभिमतेऽहनि ।
वसिष्ठो वामदेवश्च सहितावभ्यपिञ्चताम् ॥ ६५
सोऽभिपिक्तः कपिश्रेष्ठं सुग्रीवं ससुहृजनम् ।
विभीषणं च पौलस्त्यमन्वजानाद्गृहान्प्रति ॥ ६६
अभ्यर्च्य विविधै रत्नैः प्रीतियुक्तौ मुदा युतौ ।
समाधायेतिकर्तव्यं दुःखेन विससर्ज ह ॥ ६७
पुष्पकं च विमानं तत्पूजयित्वा स राघवः ।
प्रादाद्वैश्रवणायैव प्रीत्या स रघुनन्दनः ॥ ६८
ततो देवर्षिसहितः सरितं गोमतीमनु ।
दशाश्वमेधानाजहे जारूथ्यान्स निरर्गलान् ॥ ६९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकद्विंशत्तमोऽध्यायः ॥ २७५ ॥

Dn D₁ ६ वं; B₁ तत्, G₂ ४ स* (for च) — ^c) B₁ T₁
G₁ तत् (for पुन) T₂ G₂ ४ वायुपुत्रस्तत् प्राप्त — ^d)
Dc D₂ ६ उपागत (D₅ त); Dn₁ पुरागमत्, T₂ G₁ २ ४
उपाविशत् (for उपागमत्)

61 ^b) T₁ जटिल (for भरत) — After 61^{ab}, G₂ ४
ins

1306* नन्दिग्रामगत राम सशत्रुघ्न स राघव ।

62 ^a) B₂-4 Dn D₁ ६ G₂ सगतौ (for समेत्य) — Dc
om 62^c-64^d — ^d) G₁ मुदिनो (for मुमुदे)

63 Dc om 63 (cf v 1 62) — ^a) B Dn D₁ ६
G₂ ततो; T₂ G₂ ४ तदा (for तथा) — ^b) G₄ मुमुदे
(for समेतौ) — ^c) B₁ T₂ G₁ ४ M₂ दर्शने चो* (for
दर्शनेनो*)

64 Dc om 64 (cf v 1 62) — ^b) K₂ *भिमकृत,
K₃ *भिमस्कृता; B₁ ४ Dn D₁ ६ *तिसत्कृत; D₁ ३ T₁ G₂
*भि(D₃ G₂ *ति)सत्कृत — ^d) G₁ २ ४ सयुक्त परया मुदा
(G₁ तदा)

65 ^a) K₁ २ M₂ राघव, B₂ ४ वैष्णव B₁ ततस्तं च
महाशूर — ^b) K₄ नक्षत्रेभिहिते, Dc D₂ भिजिते, D₁ G₂ ४
*त्रे महि(D₁ मह)ते — ^c) B₂ ३ वसिष्ठो — ^d) K₁ ४
[अ]भिपिचतां

66 ^a) T₂ G₁ २ ४ वसिष्ठेन (for कपिश्रेष्ठ) — ^b) G₁
ससुहृद्वृण, G₂ सुसुहृजन — ^c) G₂ धर्मज्ञम् (for पौलस्त्यम्)
— ^d) Dc D₂ भुजानाद्, T₁ अभ्यजानाद् (for भन्वजानाद्)
B₁ पुरीन्द्र; G₁ गृह (for गृहान्) G₄ वली (for प्रति)

67 ^a) B₂ ३ Dn D₁ ६ G₂ भोग (for रत्न) — ^b)
K₁ २ D₁ T₁ G₁ M₁ मुदान्वितौ (for मुदा युतौ) — ^c)

K₂ समाधीय, K₄ *ध्याय, D₁ ३ (sup lin as in text)
*दाय (for *धाय) — ^d) K₁ २ तौ दुःखेन समर्ज ह

68 ^a) B₁ ३ G₁ तु, D₃ तद् (for च) K₂ ४ D₃ ३
T₁ च (for तत्) — ^b) T₂ G₁ M [अ]य (for स) — ^d)
D₁ प्रीत (for प्रीत्या) K₄ D₃ वै, D₅ च (for स) ३
(except G₂) प्रीत्या परमया युत

69 ^a) G₁ २ ४ शताश्व — ^d) K₁ २ शयोभ्या, B₁ D₁
M₁ जारूथ्यां; T₁ हेरण्यान्; T₂ जानक्या (for जारूथ्यान्)
ॐ Cn जारूथ्यान् त्रिगुणदक्षिणानित्यर्जुनमिश्र* ॥ — After
69, D₁ ins

1307* दश वर्षमहस्त्राणि दश वर्षशतानि च ।

राज्य कारितवाप्राप्त पश्चात्स त्रिदिव गत ।

Colophon — Major parvan K₁ २ G₂ ४ आरण्य
— Sub-parvan K₁ ४ B D G₁ M₂ (all om sub par-
van name) mention only रामो(G₁ श्रीरामायणो-, M₂
रामायणो)पारुथ्यान, to it Dn₂ adds समाप्त — Adhy
name K₂ अभ्युदयिक, B₁ सुग्रीवादिविसर्जन, G₁ श्रीरघु
नाथपट्टाभिषेक, M₂ रामाभिषेक — Adhy no (figures,
words or both) Dn₁ (marg) n₂ 289, Dn₃ 290,
D₁ 294, T₁ M₂ (org) 281, T₂ G₄ M (M₂ mf lin)
279, G₁ 276, G₂ 278 — Śloka no Dn 72, D₁ 58

276

1 ^a) T₁ महाप्राज्ञ (for महाबाहो) — ^b) D₁ राघवे
णामितौजसा — ^d) D₁ वने (for वन) Dc D₂ पुन (for
पुरा) — After 1, G₁ ins

२७६

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमेतन्महाबाहो रामेणामितनेजसा ।
 प्राप्तं व्यसनमत्युग्रं वनवासकृतं पुरा ॥ १
 मा शुचः पुरुषव्याघ्र क्षत्रियोऽसि परतप ।
 बाह्वीर्यीश्रये मार्गे वर्तमे दीप्तनिर्णये ॥ २
 न हि ते वृजितं किञ्चिद्दृश्यते परमण्वपि ।
 अस्मिन्मार्गे विपीदेयुः सैन्धवा जपि सुगमुगाः ॥ ३
 मंहत्य निहतो वृत्रो मरुद्भिर्वज्रपाणिना ।
 नमुचिथैव दूर्ध्वो दीर्घजिह्वा च गक्ष्मी ॥ ४
 महायवति सर्वाथाः संतिष्ठन्तीह सर्वथाः ।
 किं नु तस्माजितं संख्ये भ्राता यस्म्य वनंजयः ॥ ५
 अयं च बलिना श्रेष्ठो भीमो भीमपराक्रमः ।

युवानौ च महेश्वासौ यमौ माद्रवतीसुतौ ।
 एभिः महायैः क्रुमाचं विपीदसि परंतप ॥ ६
 य इमे वज्रिणः सेना जयेयुः समरुद्गणाम् ।
 न्वमप्येभिर्महेश्वासैः महायैर्देवैरुपिभिः ।
 विजेप्यसि रणे सर्वानमित्रान्भरतर्षभ ॥ ७
 इतश्च त्वमिमां पश्य सैन्धवेन दुर्गत्मना ।
 बलिना वीर्यमत्तेन हृतामेभिर्महान्मभिः ॥ ८
 आनीतां द्रौपदीं कृष्णा कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 जयद्रथं च राजानं विजितं वगमागतम् ॥ ९
 अमहायेन रामेण वैदेही पुनराहृता ।
 हत्वा संख्ये दशग्रीवं गक्ष्मं भीमविक्रमम् ॥ १०
 यस्य शास्त्रामृगा मित्रा क्रुधाः कालमुखास्तथा ।

C 3 16613
 B 3 292 12
 P 3 293 12

1909* मरुक् भवता मयं सानायगमनुत्तमम् ।
 आयुःसमिदमाख्यानं शृण्वतामवनाशनम् ।
 पुत्रसौम्यप्रदं पुमानायुगरोर्यभवनम् ।
 वन्सारवमवि गच्छेत्त आनृत्तिं सद चमंज ।
 2 *) D₂ जगत् (for पुरा) — *) D₂ परतप
 — *) B₁₋₄ D (except D₁ & 4) G₂ श्रिते (for 'श्रये')
 — *) B₁ प्राप्तनिर्णये, *I₁ दीप्तनिर्णये
 3 *) B D₁ D₂ D₃ & G₂ M तप (for दृश्यते) K₄
 परमापरि, G₁ परमापरि — *) T₁ तस्मिन् (for अस्मिन्)
 K₃ B D (except D₁ & 3) निरी (B₁ 'पे')यु — *) B₁ &
 सैन्धवापि समुगमुगा
 4 *) T₁ महत्यानिहते युत्रे — *) G₄ मनुभिर् (for
 मरुद्भिर्) — *) K Dc D₁₋₃ & च (D₁ स) महावीर्यो (for
 चैव दूर्ध्वो) — *) G₁ दीप्तजिह्वा, G₂ & दीर्घजवा
 5 *) Dc D₂ ते सर्वा (for सर्वाथा) — *) K₄ Dc
 D₂ मनिष्टे K₃ D₂ & च, Dc D₁ & ि (for [ट]-)
 K₁ & मयं; B₁ & S (except G₂) निव्यश — *) K₃
 D₄ न, Dc₂ D₂ T₁ G₁ & नु (for नु) D₂ मयं, T G₄ M
 मय, G₁ युत्रे, G₂ मयं (for मयं) — *) B Dn D₄ &
 G₂ transp भ्राता नल यस्म
 6 *) G₂ & नु (for च) — *) = 1 2 191^b 114
 9^a, 141 15^b, etc, etc — *) K₁ युवानौ, K₃ सूरीशौ

च, D₁ & सोदासी च (for युवानौ च) — *) B D (except
 D₁ & 4) G₂ वीरौ, *I₁ इमौ, M₂ विमौ (for यमौ) — *)
 G₄ नगपिप (for परं)
 7 *) K₄ D₂ यत्ने Dc₂ D₂ यदिमे (for य इमे) G₁
 पयिग (for वज्रिण) Dc सैन्धवा (for सेना) — *) K₁₋₃
 D₁ & जयेयु K₁ Dc D₂ समरुद्गणा, K₃ D₆ G₁ 'दृणान्,
 D₁ & 'दृण — *) T₂ [ए]नर् (for [ए]भिर्) — *) K₄
 विजेप्यमे B₂ कुरुत् (for रणे)
 8 *) K₁ Dc D₁₋₃ & आनृत्तिश्चापि पश्येता
 9 K₁ om 9^{ab} — *) Dc D₂ T₁ G₁ & आनीता
 द्रौपदी कृष्णा — *) = 1 1 82^a 147 13^a K₃ सुदुष्कर
 — After 9^{ab} K₁ repeats 7^{cd} — *) D₁ च समागत,
 D₂ च महानुग (for यदमां)
 10 *) B₁ महत्या येन ग — *) T₁ G₂ & M मयं,
 G₁ मयं — *) K₁ & Dc D₁ & भीमदशनं
 11 *) K₁ & 4 B₁ & Dn D₃ & मित्राण्युक्षा, D₁
 T G₂ & मित्रमृधा, G₁ क्रुधा मित्रा (by transp) S
 (except G₂) कृष्णा (for काल) — *) K₁ & गतान्, G₂
 'कृत्वा (for 'गता) — *) K₁ एतान्, S (except G₂) इति
 (for एतद्) K₁ & 4 D₁ & त्रिचारय; K₃ Dn₁ D₂ T₁
 विचिन्तय, Dc D₂ विचिन्तया; G₁ [अ]नुचिन्तय च (for [अ]नु
 चिन्तय)

C 3 16613
B 3 292 12
K 3 293 12

जात्यन्तरगता राजन्नेतद्बुद्धानुचिन्तय ॥ ११

तस्माच्चं कुरुशार्दूल मा शुचो भरतर्षभ ।

त्वद्विधा हि महात्मानो न शोचन्ति परंतप ॥ १२

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि पट्टसप्तत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २७६ ॥

वैशंपायन उवाच ।

एवमाश्वासितो राजा मार्कण्डेयेन धीमता ।

त्यक्त्वा दुःखमदीनात्मा पुनरेवेदमब्रवीत् ॥ १३

२७७

युधिष्ठिर उवाच ।

नात्मानमनुशोचामि नेमान्भ्रातृन्महामुने ।

हरणं चापि राज्यस्य यथेमां द्रुपदात्मजाम् ॥ १

धूते दुरात्मभिः क्लिष्टाः कृष्णया तारिता वयम् ।

जयद्रथेन च पुनर्वनादपहता बलात् ॥ २

अस्ति सीमन्तिनी काचिद्दृष्टपूर्वार्थ वा श्रुता ।

पतिव्रता महाभागा यथेयं द्रुपदात्मजा ॥ ३

मार्कण्डेय उवाच ।

शृणु राजन्कुलस्त्रीणां महाभाग्यं युधिष्ठिर ।

सर्वमेतद्यथा प्राप्तं सावित्र्या राजकन्यया ॥ ४

12 °) Dc D₂ एतस्मात् (for तस्मात्) G₂ वै कुरुश्रेष्ठ (for कुरु) B₂ 4 Dn D₄ 6 तस्मात् त्व (B₂ Dn सर्वं) कुरु श्रेष्ठ — °) K₁ तद्विधाय (for त्वद्विधा हि) K₁ 2 महा बाहो (for 'स्मानो) — After 12, K₁ 2 ins a passage of 14 lines given in App I (No 29)

13 °) D₂ राजन् (for राजा) — °) K₁ मार्कण्डेयेन — °) D₂ दैन्यम् (for दुःखम्) — °) B₁ 2 अप्येवम्, B₂ 4 Dn D₄ 6 G₂ अप्येनम् (for एवेदम्) — For 13^{cd}, G₁ subst

1309* श्रुत्वा रामायण सर्वं त्यक्त्वा दुःखं युधिष्ठिर ।
मार्कण्डेय पुन प्राह भ्रातृभि सह समतै ।

Colophon In K₂, the portion of the text from this colophon up to 3 278 19^{ab} is lost on a missing fol — Major partan K₁ 2 Dn₂ T₂ G₂ 4 आरण्य — Sub-parvan K₁ 2 4 B Dc Dn₁ n₂ D₁₋₃ T₁ G₁ M (all om sub-parvan name) mention only रामो (K₂ श्रीरामो ; T₁ G₂ M₂ श्रीरामायणो ; G₁ M₁ रामायणो) पाख्यान, to it all these (except B₂) add समाप्त — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (marg) n₂ 290, Dn₂ 291; D₁ 295, T₁ M₂ (orig) 282, T₂ G₂ M (M₂ inf ln) 280, G₁ 277, G₂ 279 — Śloka no Dn D₁ 14

celebrated of all the episodes of the Great Epic, namely, the Sāvitrī episode The episode occurs also in the Shanda Purāna (7 1 166), many lines and pādas of our text recur *verbatim* in the Purāna text — This adhy is missing in K₂ (cf v 1 3 276 13)

1 1^c=3 281 92^c — °) K₁ 2 transp नेमान् and भ्रातृन् K (K₂ missing) D₁ 2 T₂ G₂ M तथा मुने, T₁ परतप (for महासुने)

2 °) D₂ T₁ M₁ क्लिष्टा, G₁ 2 4 क्लिष्टा — °) T₁ G₁ 2 4 M₂ क्लिष्टया (for कृष्णया) D₂ कृष्णय तापिता वय, M₁ क्लिष्टया तारिता वन — °) T₁ बलात् (for पुनर्) — °) Dc D₂ T₂ G₁ 2 4 बलात्, T₁ वने (for वनाद्) B₁ अपहत्त; B₂₋₄ D (except D₁ 2) G₂ चापि हता, T₁ चाप हता Dc₂ D₂ वनात्, T₁ पुन, T₂ G₂ 4 [अ]बला (for बलात्)

3 Cf 3 49 34^{abcd} — °) K₂ G₂ यया, B₂ Dn D₂₋₆ G₂ [अ]पि वा (for [अ]थ वा) — °) T₂ G₁ 2 4 यथैव

4 K₁ मार्कण्डेय, M₂ श्रीमार्कण्डेय — °) Dc D₂ वर स्त्रीणा, D₁ कुरु — °) K₂ यथाप्राप्त, M₂ यथावृत्त

5 °) B₂₋₄ मद्रेषु, G₁ माद्रेषु — °) B₂ 2 Dn D₄ 6 G₂ महात्मा च, T₂ G₁ 2 4 कृतज्ञश्च (for शर) — °) Dc₁ सत्यवान्सयत्तैर्द्विय

6 G₂ om (hapl) 6^a-7^b, Dc₁ om 6 — °) K₁ दानमतिर् D₂ दात (for दक्ष) — 6^d=1 8 4^d,

277

Here begins what is perhaps the most

आसीन्मद्रेषु धर्मात्मा राजा परमधार्मिकः ।
 ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च मत्स्यमथो जितेन्द्रियः ॥ ५
 यज्जा दानपतिर्दक्षः पौरजानपदप्रियः ।
 पार्थिवोऽश्वपतिर्नाम सर्वभूतहिते रतः ॥ ६
 क्षमावाननपत्यश्च मत्स्यवाग्जितेन्द्रियः ।
 अतिक्रान्तेन वयमा संतापमुपजग्मिवान् ॥ ७
 अपत्योत्पादनार्थं य तीव्रं नियममास्थितः ।
 काले परिमितादारो ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ॥ ८
 हुत्वा शतमहस्रं न सावित्र्या राजमत्तम् ।
 पष्टे पष्टे तदा काले बभूव मितभोजनः ॥ ९
 एतेन नियमेनामीद्वर्याण्यष्टादशैव तु ।
 पूर्णे त्वष्टादशे वर्षे सावित्री तृष्टिमभ्यगात् ।
 स्वरूपिणी तदा राजन्दर्शयामास तं नृपम् ॥ १०
 अग्निहोत्रात्ममुत्थाय हर्षेण महतान्विता ।

उवाच चैनं वरदा वचनं पार्थिवं तदा ॥ ११
 ब्रह्मचर्येण शुद्धेन दमेन नियमेन च ।
 सर्वात्मना च मद्भक्त्या तुष्टास्मि तव पार्थिव ॥ १२
 वरं वृणीष्वश्वपते मद्रराज यथेप्सितम् ।
 न प्रमादश्च धर्मेषु कर्तव्यस्ते कथंचन ॥ १३
 अश्वपतिरुवाच ।
 अपत्यार्थः ममारम्भः कृतो धर्मेष्वया मया ।
 पुत्रा मे बहवो देवि भवेयुः कुलभावनाः ॥ १४
 तुष्टासि यदि मे देवि काममेतं वृणोम्यहम् ।
 मंतानं हि परो धर्म इत्याहुर्मां द्विजातयः ॥ १५
 सावित्र्युवाच ।
 पूर्वमेव मया राजन्भिप्रायमिमं तव ।
 ज्ञात्वा पुत्रार्थमुक्तो वै तव हेतोः पितामहः ॥ १६
 प्रसादाच्चैव तस्मात्ते स्वयंभुविहिताद्भुवि ।

C 3 16632
 B 3 293 17
 P 3 294 18

61 53^c, 92 1^b, 110 10^c etc

7 G₂ om 7^{ab} (cf v.l. 6), M₂ om 7^c-S^b — ^b)
 Dc D₂ मत्स्यवान् B₁ 3 Dc D₂ S (G₃ M₂ om)
 मय(Dc₂ D₂ 'नि')न्द्रिय', D₂ यो चित्तेन्द्रिय' (for चित्ति')
 K (K₃ missing) वेदवेदागपागा — D₂ om (hapl)
 7^c-S^c — ^c) T₁ मनसा (for वयसा) — ^d) T₁ इव
 (for ष्य)

8 D₂ om S, M₂ om S^{ab} (cf v.l. 7) — ^a) B D
 (except D₁ 2) G₃ 'ना' च, T₂ G₁ 2 3 'नार्याय — ^d)
 S (except G₃) वभूव ह (for जितेन्द्रिय')

9 ^a) K₁ 3 हुत्वा शतमहस्रया म, T₁ हुताशनमहस्र म
 — ^b) Dc₁ D₃ 2 T₁ 'मत्तम्' K₁ 2 सावित्र्या 'मत्तम्'
 — ^c) G₂ 4 गते, M₂ यथा (for तदा) B₂ पष्टे काले
 वना राजन्

10 ^a) D₂ यवेन (for एतेन) — ^b) T₁ च, T₂ G₄
 M₂ इ, G₁ 2 M₁ हि (for तु) K₁ 3 D₁ 2 वर्षाणि दश
 चाष्ट च, Dc₂ D₂ वर्षाण्यष्टौ दर्शव तु — ^d) D₂ नोपम् (for
 तुष्टिन्) K₁ 2 D₂ सावित्री त मसम्यया (D₂ गा)त्, K₄
 'त्री नोपसम्ययात् — ^c) B D (except D₁ 3 2) G₃
 रूपिणी तु (for स्वरु) K (K₃ missing) D₁ 3 2 हि
 सावित्री (for तदा राजन्)

11 ^a) S (except G₃) मसुम्नान्ना (for 'न्थाय) — ^b)
 K (K₃ missing) D₁ 3 2 मौस्येन वपुषान्विता — ^c) K₁

वपुषा (for वरदा) — After 11, S (except G₃) ins
 1310* मा नमभपति राजन्सावित्री नियमस्थितम् ।

12 Before 12, N (except K₁, K₃ missing) T₂ G
 ins सावित्र्युवाच (resp सावित्री) — ^b) B₁ 3 4 Dc
 D₁ 2 transp दमेन and नियमेन K (K₃ missing) D₂ 2
 नियमेन च तेनच — ^c) B D (except D₁ 3 2) G₃
 नक्त्या च (for मद्भक्त्या)

13 ^b) B₁ 2 4 Dn D₄ 2 T₂ G₂-1 यदीप्सित, G₁ यदि
 च्छमि — ^c) D₂ च कर्तव्यस, T₁ G₁ तु (G₁ च) ते धर्मं,
 G₂ 2 स्वधर्मेषु — ^d) K (K₃ missing) D₁ 3 कदाचन
 D₂ त्वया धर्मं कदाचन

14 ^a) K₁ 3 B₂ D₂ 2 T₁ G₁ M अपत्यार्थं — ^b) T₂
 G₂ 4 ततो (for कृतो) — ^c) T₁ बहूला (for बहवो)
 — ^d) B₂ कुलपावना, T₁ G₂ 'वर्षेणा'

15 ^a) K₄ D₃ 2 तुष्टा च, M तुष्टा तु — ^b) B Dc₁
 Dn D₁ 2 2 G₃ वरम् (for कामम्) Dn₂ G₃ एन, T₁
 एतद्, T₂ G₁ 2 2 एव — ^c) B₁ 3 सतान K₁ हि वृणो,
 B Dn D₄ 2 G₃ परमो, D₂ G₄ हि पर, T₂ हि पुरो D₂
 धर्मम् — After 15 B ins

1311* एवमुक्त्वा तु सावित्री प्रत्युवाच च त नृपम् ।

16 ^b) K₄ T₁ G₁ 2 M₂ इद् (for इम) — D₁ om
 16^{cd} — ^d) B D (except D₃ 2, D₁ om) G₃ सगावासे
 (for तव हेतो)

C 3 16633
B 3 293 17
K 9 294 16

कन्या तेजस्विनी सौम्य क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ १७
उत्तर च न ते किञ्चिद्ब्यार्हतव्यं कथंचन ।
पितामहानिसर्गेण तुष्टा ह्येतद्भवीमि ते ॥ १८
मार्कण्डेय उवाच ।
स तथेति प्रतिज्ञाय सावित्र्या वचनं नृपः ।
प्रसादयामाम पुनः क्षिप्रमेव भवेदिति ॥ १९
अन्तर्हिताया सावित्र्यां जगाम स्वगृहं नृपः ।
स्वराज्ये चावसत्प्रीतः प्रजा धर्मेण पालयन् ॥ २०
कस्मिंश्चित्तु गते काले स राजा नियतव्रतः ।
ज्येष्ठायां धर्मचारिण्यां महिष्या गर्भमादधे ॥ २१
राजपुत्र्यां तु गर्भः स मालव्यां भरतर्षभ ।
व्यवर्धत यथा शुक्ले तारापतिरिवाम्बरे ॥ २२
प्राप्ते काले तु सुपुत्रे कन्यां राजीवलोचनाम् ।
क्रियाश्च तस्या मुदितश्चक्रे स नृपतिस्तदा ॥ २३

सावित्र्या प्रीतया दत्ता सावित्र्या हुतया ह्यपि ।
सावित्रीत्येव नामास्याश्चक्रुर्विप्रास्तथा पिता ॥ २४
सा विग्रहवतीव श्रीर्न्यवर्धत नृपात्मजा ।
कालेन चापि सा कन्या यौवनस्था बभूव ह ॥ २५
तां सुमध्यां पृथुश्रोणीं प्रतिमां काञ्चनीमिव ।
प्राप्त्यं देवकन्येति दृष्ट्वा मंमेनिरे जनाः ॥ २६
तां तु पद्मपलाशाक्षीं ज्वलन्तीमिव तेजसा ।
न कश्चिद्वरयामाम तेजसा प्रतिभारितः ॥ २७
अथोपोष्य शिरःस्नाता दैवतान्यमिगम्य सा ।
हुत्वाग्निं विधिमद्रिप्राप्त्याचयामाम पर्वणि ॥ २८
ततः सुमनसः शेषाः प्रतिशृष्य महात्मनः ।
पितुः मकाशमगमद्देवी श्रीरिव रूपिणी ॥ २९
साभिवाद्य पितुः पादौ शेषाः पूर्वं निवेद्य च ।
कृताञ्जलिर्वरारोहा नृपतेः पार्श्वतः स्थिता ॥ ३०

17 ^{a)} M प्रसाद चैव T₁ दत्ता (for तस्मात्) — ^{b)} B₁ स्वय तु, B₂ Dn₁ n₂ स्वयभू (for स्वयभु) D₂ नृप (for भुवि) K₁ २ ४ D₁ २ T₁ स्वयभु (K₂ भू) विहितानघ, T₂ G₁ २ ४ M स्वय विहितवत्यह — ^{c)} K₂ B₂ M सौम्या, T₂ G₁ २ ४ नाम
18 ^{a)} K₂ D₂ नेह, G₁ २ ४ न च (by transp) — ^{b)} G₁ व्याहृतं वै — ^{c)} K₁ २ विसर्गेण, T₂ G₁ २ ४ *नियोगेन

19 B₂ G₁ M₂ om the ref K₁ मार्कण्डेय — ^{a)} M₁ तथैव — ^{b)} K (K₂ missing) Dc D₁ २ ६ नृप — ^{c)} B₂ तदा (for पुन) T₁ प्रसादादेव नोवाच — ^{d)} K₁ ४ D₁ एव, D₂ एतद्, T₂ चैव, G₁ स्वेतद् (for एव) B Dc Dn D₂ ४ ० G₂ क्षिप्रमेतद्भविष्यति, T₁ पुत्रार्थं किञ्चिदुत्तर
20 ^{b)} K (K₂ missing) D₂ स्वगृहान्, B Dn D₂ ० G₂ स्वपुर, K₁ २ D₁ नृप, Dc D₂ पुन — ^{c)} M स्व राज्य B Dn D₂ ० G₂ वीर (for प्रीत) T₂ G₁ २ ४ स राजोपा वसत्प्रीत — ^{d)} K₂ प्रजा

21 ^{c)} K (K₂ missing) D₁ २ ६ श्रेष्ठायां — ^{d)} S (except G₂) आदधत्

22 ^{a)} B₂ Dn D₂ ० T G₂ ४ राजपुत्र्यासु; D₁ G₁ पर्या K₁ २ M₁ transp तु and स B₁ राजपुत्र्याम भुङ्क्ते — ^{b)} Cf 3 281 58^{cd} B Dn D₂ ० मानव्या (B₂ ४ व्या), D₁ मालव्य; D₂ दालव्य, T G₂ मालव्या,

G₂ ४ कालेन — ^{c)} B Dn D₂ ० T₁ G₂ ४ तदा T₂ G₁ २ ४ महात् (for यथा) — ^{d)} G₂ ताराधिप ह्यायरे

23 ^{a)} Dc₂ D₂ प्राप्तकाले T₁ [अ]नयन् (for सुपुत्रे) — ^{b)} G₁ (? gloss) कमल (for राजीव) — ^{c)} T₂ G₁ २ ४ नृपति (for सुदिन) — ^{d)} B Dn D₂ ० G₂ चक्रे च (B₂ ४ स) नृपमत्तम, D₂ चक्रे च नृपतिस्तथा, T₂ G₁ २ ४ चक्रे स (G₁ सु) मुदितस्तदा

24 ^{b)} D₁ गतया (for हु) K (K₂ missing) Dc D₁ २ ६ ह्यपि, B₁ ह्यपि (for ह्यपि) — ^{c)} D₂ T₂ G₁ २ ४ च (for [ए]व)

25 ^{a)} K₂ B₁ २ ४ धी Dc₂ सावित्री विग्रहवती, D₂ सावित्रीप्रयती च धी (sic) — ^{c)} K₁ २ [ए]व तु, D₁ नाति (for चापि) D₁ कन्या सा (by transp)

26 ^{c)} K₂ प्राप्तेय देवि कस्येति — ^{d)} K₂ B₁ S (except G₂) तां (for स)

27 ^{b)} D₂ दीप्यती (for ज्वलन्ती) — ^{d)} Dc Dn₂ n₂ प्रतिवाचित, D₂ G₂ *योधित, D₂ *आमितां

28 ^{a)} B₁ अथोपास्य B₁ M₂ *जात्वा — ^{b)} B Dc Dn D₂ ४ ० G₂ देवताम (Dc D₂ *न)भि

29 ^{b)} Dc D₂ प्रतिपूज्य — ^{c)} B Dn D₂ ० G₂ समीप (for सकाश) — ^{d)} Cf 1 92 2^b D₁ G₂ देवश्रीवर (G₂ *रिव)रु

30 ^{c)} D₁ om सा — ^{b)} K₁ शेषा पूर्व, K₂ Dc₁ शेषा

यौवनस्थां तु तां दृष्ट्वा स्थां सुतां देवरूपिणीम् ।
अयाच्यमानां च वरैर्नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥ ३१

राजोवाच ।

पुत्रि प्रदानकालस्ते न च कश्चिद्दृणोति माम् ।
स्वयमन्विच्छ भर्तारं गुणैः सदृशमात्मनः ॥ ३२
प्रार्थितः पुरुषो यश्च स निवेद्यस्त्वया मम ।
विमृश्याहं प्रदास्यामि वरय त्वं यथेप्सितम् ॥ ३३
श्रुतं हि धर्मशास्त्रे मे पठ्यमानं द्विजातिभिः ।
तथा त्वमपि कल्याणि गदतो मे वचः शृणु ॥ ३४
अप्रदाता पिता वाच्यो वाच्यश्चानुपयन्पतिः ।
मृते भर्तरि पुत्रश्च वाच्यो मातुररक्षिता ॥ ३५
इदं मे वचनं श्रुत्वा भर्तुरन्वेपणे त्वर ।

देवतानां यथा वाच्यो न भवेयं तथा कुरु ॥ ३६
मार्कण्डेय उवाच ।

एवमुक्त्वा दुहितरं तथा बृद्धांश्च मन्त्रिणः ।
व्यादिदेशानुयात्रं च गम्यतामित्यचोदयत् ॥ ३७
साभिवाद्य पितुः पादौ व्रीडितेव मनस्विनी ।
पितुर्वचनमाज्ञाय निर्जगामाविचारितम् ॥ ३८
सा हैमं रथमास्थाय स्थविरैः सचिवैर्वृता ।
तपोवनानि रम्याणि राजर्षिणा जगाम ह ॥ ३९
मान्याना तत्र बृद्धानां कृत्वा पादाभिवन्दनम् ।
वनानि क्रमशस्तात सर्वाण्येवाभ्यगच्छत ॥ ४०
एवं सर्वेषु तीर्थेषु धनोत्सर्गं नृपात्मजा ।
कुर्वती द्विजमुख्यानां तं तं देशं जगाम ह ॥ ४१

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २७७ ॥

C 3 16657
6 8 293 41
P 3 294 42

पूर्वं D₁ G₃ नियम्य (for निवेद्य) — ^a) B Dn D₁ ६
T₂ G₃ पार्श्वमास्थि (B₁ ३ ग) ता, D₅ अग्रत' स्थिता

31 ^a) D₂ स ता, T₁ सुतां (for तु तां) — ^b) D₁
G₁ ४ स्व (for स्तां) — ^c) D₅ M तु (for च) K₁ ३
M₂ परैर्, G₁ ३ ४ नरैर् (for वरैर्)

32 K₁ ३ अश्वपति' (for राजो') — ^a) K₂ पुत्र, B₂
प्रति (for पुत्रि) — ^c) K₂ अन्विच्छ; Dc D₂ अन्विष्य, T₂
G₁ ३ ४ M₂ इच्छस्व

33 ^a) K₁ ३ प्राकृत', T₂ G₁ ३ ४ पार्थिव — ^b) G₃
मनिवेद्यस K₁ ३ D₁ ३ ६ त्वयानवे — ^c) K (K₃
missing) B₂ Dc₂ Dn D₂ ३ ६ G₃ विमृश्याह — ^d) B₁
वरयध्व, D₅ 'स्व, T₂ G₁ वर तव, G₂ ४ रवा वराय, G₃ वर
येस्व; M वराय स्वा Dc D₂ यथेच्छमि

34 ^a) K (K₃ missing) D₁ ३ ६ च (for हि) K₁ ३
धर्मशास्त्रे, K₄ B D G₃ 'शास्त्रेषु, G₁ सर्वशास्त्रे मे — ^b)
T₂ G₂ ४ पठ्यमाने, G₁ 'मानैर् D₁ द्विजातिषु — ^c) G₂ ४
यथा (for तथा)

35 =(var) Manu 9 4 — ^a) K₁ ३ वाच्यो, D₂
वाह्यो, M वाच्यो — ^b) K₁ D₃ (sup lin as in text)
वाच्या (D₃ 'त्या)श्चा, K₂ वाच्योश्चा' (sic), D₅ वाच्याश्चा';
M वाच्यश्चा' — ^c) S (except G₁ ३) मृते पितरि पुत्रस्तु
— ^d) K₁ ३ वाच्यो, D₂ (sup lin as in text) वाच्यो, M
वाच्यो

36 ^b) G₂ ४ कुरु (for त्वर) — ^c) K₁ ३ D₃ (sup
lin as in text) वाच्यो, M वाच्यो

37 K₁ S (except G₃ M₁) om the ref — ^a) Dc₂
D₂ तु दुहिता (for दुहितर) — ^b) K₂ Dc₂ D₂ ३ यथा
T₂ धर्मिण (for मन्त्रिण) — ^c) K₁ 'यात्रे च, B₁ यात च,
Dc D₂ 'याताश्च, D₅ यात्र तु, G₁ 'यात्रां च — ^d) K₄
(marg sec m as in text) म्रियताम् (for गम्यताम्)
K₁ ३ B₂-4 D (except D₁ ३) G₃ चेति, K₄ चापि (for
हृति) K₄ D₁ [अ]नोदयत्

38 ^a) G₁ तत (for पितु) — ^b) K₂ ४ B D (except
D₁ ३) G₃ तप' (for मन') — ^c) D₁ भाद्राय (for भा-
ज्ञाय) — ^d) D₃ [अ]निवारिता, T [अ]विचार्यं मा (T₂ च),
G₁ M₁ विचार्यं च, G₂ ४ विमृश्य च, M₂ [अ]विचारयन्
(for [अ]विचारितम्)

39 ^a) K₂ D₂ हैमरथम् T₁ G₂ ४ हैम रथ ममास्थाय
— ^b) T G₁ ३ ४ transp स्थविरै and सचिवै — ^c) Dc₂
D₂ वन्यानि (for रम्याणि) — ^d) T₁ G₂ ४ मा (for ह)

40 K₁ om (hapl) 40-41 — ^a) B₂ Dc₂ D₂ ३
(sup lin as in text) वन्यानां (for मा') — ^b) =(var)
3 278 3^d B₁ ३ Dn₃ T₂ G₃ 'वादन (for 'वन्दनम्)
— ^c) K₂ ४ Dc D₂ ३ ६ तानि, M तत्र (for ताव) — ^d)
K₂ D₅ अन्व, Dc D₂ ३ M अभि' (for अभ्य')

41 K₁ om 41 (cf v 1 40) — ^a) B Dn D₂ ४ ६
T₁ G₂ M (by transp) तीर्थेषु सर्वेषु; Dc₂ (marg sec m)
वनेषु सर्वेषु — ^b) K₄ B₄ Dc D₂ वनोत्सर्गं, Dc₂ (hy
corr) विचरती — ^c) K₂ Dn₃ कुर्वती K₂ D₅ ऋषि'
(for द्विज') T₂ G₁ ३ ४ M कुर्वं (G₁ 'वं) ती द्विजमुख्येषु

C ३ 16658
B ३ 294 1
K ३ 296 1

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ मद्राधिपो राजा नारदेन समागतः ।
उपविष्टः सभामध्ये कथायोगेन भारत ॥ १
ततोऽभिगम्य तीर्थानि सर्वाण्येवाश्रमांस्तथा ।
आजगाम पितुर्वैशम सावित्री सह मन्त्रिभिः ॥ २
नारदेन सहस्रीनं दृष्ट्वा सा पितर शुभा ।
उभयोरेव शिरसा चक्रे पादाभिवन्दनम् ॥ ३
नारद उवाच ।

क गताभूत्सुतेयं ते कुतश्चैवागता नृप ।
किमर्थं युवतीं भर्त्रे न चैनां संप्रयच्छसि ॥ ४

अश्वपतिमुवाच ।

कार्येण खल्वनेनैव प्रेषिताद्यैव चागता ।
तदस्याः शृणु देवर्षे भर्तारं योऽनया वृतः ॥ ५
मार्कण्डेय उवाच ।
सा ब्रूहि विस्तरेणेति पित्रा संचोदिता शुभा ।
दैवतस्येव वचनं प्रतिगृयेदमब्रवीत् ॥ ६
आसीच्छाल्वेषु धर्मात्मा क्षत्रियः पृथिवीपतिः ।
द्युमत्सेन इति ख्यातः पश्चाद्ब्रूधो बभूव ह ॥ ७
विनष्टचक्षुपस्तस्य बालपुत्रस्य धीमतः ।
सामीप्येन हृतं राज्यं छिद्रेऽरिभन्पूर्वैरिणा ॥ ८

— ^a) K₂ D₂ त देश सा (for त त देश)

Colophon K₂ missing — Major parvan K₁ २
T₂ G₂ ४ आरण्य — Sub parvan N (K₂ missing)
T G₁ ३ M (all om sub parvan name) mention only
सावित्र्यु (D₂ 'त्र्यो)पाख्यान — Adhy name D₂ परा
न्वेषण, M₂ सावित्रीजन्मकथन — Adhy no (figures,
words or both) Dn 291 (Dn₂ 292), D₁ 296, T₁
M₂ (orig) 283, T₂ G₂ M (M₂ inf lin) 281, G₁
278, G₂ 280 — Śloka no Dn₁ n₂ 40, Dn₂ D₁ 41

278

1 In K₂, 1^a-19^b are missing (of v 1 ३ 276 1३)
K₁ मार्कण्डेय; M₂ श्रीमार्कण्डेय — ^a) D₁ राजन्

2 K₂ missing (of v 1 1) — ^a) M₂ [S]धिगम्य
— ^b) K₁ D₂ T₁ सर्वान् (for सर्वाणि) B₂ च (for [ए]व)
B₂ ४ च सा; T₂ G₂ ४ तदा (for तथा) — In D₂, the
portion from 2^{cd} up to ३ 279 7 is lost on a missing
fol — ^c) K (K₂ missing) Dc D₁ ३ ६ पुनर (for
पितुर) — ^d) K₁ ३ श्री च समन्विता

3 K₂ D₂ missing (of v 1 1, 2) — ^a) K₁ B₂ ४
Dc D₂ G₂-४ समासीन — ^b) B Dn D₁ ३ ४ ६ G₂ transp
दृष्ट्वा and सा K₁ ३ त (for सा) K₁ शुभम्, D₁ ३ तदा
— ^d) = (var) ३ 277 40^b B₂-४ D (except Dc D₁,
D₂ missing) T₂ G₂ M₂ 'वादन (for 'वन्दनम्)

4 K₂ D₂ missing (cf v 1 1, 2) — ^a) K₁ ३ गग
नीम्, T₂ [जा]गताभूत् — ^b) K₁ ३ पुन (for नृप) — ^c)
K₁ B₂ ३ भद्र; K₂ भद्र, T₂ G₁ ३ ४ भद्र (for भर्त्र) — ^d)
K (K₂ missing) D₁ ३ T₂ G₁ M चेमा (for चैनां) G₂
त्व (for म)

5 K₂ D₂ missing (cf v 1 1, 2) D₁ राज उ'
— ^a) K₁ तेन (for [अ]नेन) — ^b) T₂ G₁ ३ ४ समागता
(for [ए]व चागता) — ^c) B₂ ४ Dn D₁ ४ ६ G₂ प्तव्या;
T₂ ततोस्या T₂ विप्रर्षे — ^d) K₂ Dc D₂ ६ भर्ता वै (D₂
च); D₁ भर्तृत्वे (for भर्तार) T₁ M₁ वृत K₁ ३ भर्ता
यो रं नराधिप, T₂ भर्तार येन सा वृता

6 K₂ D₂ missing (cf v 1 1, 2) K₁ मार्कण्डेय, M₂
श्रीमार्कण्डेय — ^a) G₁ विस्तरेणेति (for विस्त) — ^b) D₁
सचोदिता, D₂ सचोदिता T₁ सती; T₂ G₁ ३ ४ M तदा
(for शुभा) — ^c) B₂ ४ Dn₂ n₂ तदैव तस्य (for दैव
तस्यैव) B₁ D₁ T₁ G₁ M₂ [ए]व; D₂ [ह]ति (for [ह]व)

7 K₂ D₂ missing (cf v 1 1, 2) Before 7, all
MISS (except T₂ M, K₂ D₂ missing) ins सावित्र्युवाच
(resp सावित्री) — ^a) K₁ ३ S (except T₁) भासीरसात्वेपु
— ^d) B₁ ३ ४ Dn D₂ ६ G₂ चाधो, T G₂ ४ M त्वधो
(for अन्धो) K (K₂ missing) B₂ M स (for ह)

8 K₂ D₂ missing (of v 1 1, 2) — ^a) T₂ G₁ ३ ४
विचक्षुपस्तदा तस्य — ^b) T₁ साल्व (for बाल) — ^c)
K (K₂ missing) Dc D₁ ३ मामतेन, B₂ मामालेन (for
सामीप्येन) T₁ सामीप्येपहृत राज्य — ^d) B₁ वैरिणा किल
(for पूर्वैरिणा)

म बालवत्सया मार्धं मार्यया प्रस्थितो वनम् ।
महारण्यगतश्चापि तपस्तेपे महाव्रतः ॥ ९
तस्य पुत्रः पुरे जातः संवृद्धश्च तपोवने ।
सत्यवानुरूपो मे भर्तेति मनमा वृतः ॥ १०

नारद उवाच ।

अहो व्रत महत्पापं सावित्र्या नृपने कृतम् ।
अजानन्त्या यदनया गुणवान्मत्यवान्वृतः ॥ ११
सत्यं वदत्यस्य पिता सत्यं माता प्रभापते ।
ततोऽस्य ब्राह्मणाश्चकुर्मैतत्सत्यवानिति ॥ १२
बालसाक्षाः प्रियाश्चास्य करोत्यश्वाश्च मृन्मयान् ।
चित्रेऽपि च लिखत्यश्वाश्चिन्नाश्च इति चोच्यते ॥ १३
राजोवाच ।

अपीदानीं म तेजस्वी बुद्धिमान्वा नृपात्मजः ।

धमावानपि वा शूरः सत्यवान्पितृनन्दनः ॥ १४

नारद उवाच ।

त्रिवस्वानिव तेजस्वी बृहस्पतिममो मतौ ।
महेन्द्र इव शूरश्च वसुधेव धमान्वितः ॥ १५

अश्वपतिरुवाच ।

अपि राजात्मजो दाता ब्रह्मण्यो वापि सत्यवान् ।
रूपवानप्युदारो वाप्यथ वा प्रियदर्शनः ॥ १६

नारद उवाच ।

माङ्कते रन्तिदेवस्य म शक्त्या दानतः ममः ।
ब्रह्मण्यः सत्यवादी च शिविरौशीनरो यथा ॥ १७
ययातिरिव चोदारः सोमवत्प्रियदर्शनः ।
रूपेणान्यतमोऽश्विभ्यां द्युमत्सेनसुतो बली ॥ १८
म दान्तः म मृदुः शूरः म सत्यः म जितेन्द्रियः ।

C 3 16676
B 3 294 19
P 3 295 19

9 K₃ D₃ missing (cf v 1 1, 2) — °) B D (except D₄, D₅ missing) महारण्य — °) T₁ सुदारण्य (for महा°)

10 K₃ D₃ missing (cf v 1 1, 2) M₂ om 10-11 — °) D₁ अन्य (for तस्य) K₁ ३ पुनर (for पुरे) — °) Dc D₂ वै, T₂ [S]मौ (for मे) G₁ सत्यवान्मनुरूपश्च — °) T₂ मे भर्तेति समावृत्त

11 K₃ D₃ missing (cf v 1 1, 2) M₂ om 11 (cf v 1 10) — °) K (K₃ missing) D₁ T₁ कष्ट (for पाप) — °) B₂₋₄ T₁ M₁ अजानत्या T₁ तनयया (for यदनया) — °) B₁ D₅ सत्यवान्गुणवान् (by transp)

12 K₃ D₃ missing (cf v 1 1, 2) — °) G₂ ३ माता सत्य (by transp) D₅ [अ]व (for प्र) — °) K₄ B₁ ३ Dn D₄ ६ G₃ तथा, T₂ तेन (for तवो)

13 K₃ D₃ missing (cf v 1 1, 2) — °) Dc D₂ तस्य, D₁ वै, M चापन (for चाप्य) — °) T₂ G₁ ३ ३ म (for च), and मृण्म° (for मृन्म) — °) T₁ चित्रे च, G₁ पित्रे च (for चित्रेऽपि) B₂ Dn D₄ ६ G₃ त्रिलिख°, G₁ तान्त्रिख°, M चात्रिख° (for च त्रिख°) — °) B₄ तेन (for इति) D₁ क्रीयते (for चोच्य°)

14 K₃ D₃ missing (cf v 1 1, 2) T₁ om the ref K₁ ३ अश्वपति (for गनो) — °) B₂ D₁ म, T₂ G₁ ३ ३ वै (for वा) K₁ ३ बृहस्पतिममो मतौ (= 15^b) — °) Dc₂ D₅ शूरश्च (for वा शूर) K₁ ३ महेन्द्र इव

शूरश्च (= 15^c) — °) B Dc Dn D₂ ३ ६ T₁ G₃ पितृव स्मल, D₁ नृपनदन, G₄ मित्रनदन D₅ न्वया दोषो न दर्शित

15 K₃ D₃ missing (cf v 1 1, 2) — °) M आदित्य इव ते° — °) B Dn D₁ ३-६ G₃ वीर° (for शूर)

16 K₃ D₃ missing (cf v 1 1, 2) K₄ D₁ ६ S (except G₃) राजा (D₁ ६ add उ°) — °) B₁ चापि (for दाता) — °) B D (except D₁ ३) G₃ चापि (for वापि) K (K₃ missing) B₁ ३ ३ Dc D₁ ६ वीर्य° (for सत्य) — °) Dc₁ D₁ T₁ G₁ om (the second) [अ]पि (leaving hiatus !)

17 K₃ D₃ missing (cf v 1 1, 2) M₂ om the ref — °) K₁ मकुने, K₂ मस्कृते, K₄ आकृते — °) B Dc Dn D₂ ३ ६ G₃ म्व (for म) D₅ G₁ शक्त्या दानरत° मम — °) T₂ सत्यमघश् (for °वादी)

18 K₃ D₃ missing (cf v 1 1, 2) — °) Dc प्रनिमो (for न्यतमो) — For 18^d, cf 3 50 1^b — After 18, S (except G₃) ins

1812* म वदान्य म तेजस्वी म वीमान्ध धमान्वित ।

19 D₃ missing (cf v 1 2) 19^{ab} missing in K₃ (cf v 1 1) — °) K₁ ३ मौम्य (for शूर) Dc (marg sec m) मदा गत समृद्धश्च — M om 19^b-20^c — °) B₁ T G₁ ३ ३ सत्यमघो, Dc₃ शूर मयो (for म सत्य म) B₂₋₄ Dc₁ Dn D₁ ३ ६ G₃ मय (B₃ °जि) तेंद्रिय (for म जितेन्द्रिय) — °) G₃ ३ मन्मत्र Dc:

C 3 16676
B 3 204 19
K 3 295 19

स मैत्रः सोऽनसूयश्च स ह्रीमान्भृतिमांश्च सः ॥ १९
नित्यशश्चार्जवं तस्मिन्स्थितस्तस्यैव च ध्रुवा ।
संक्षेपतस्तपोवृद्धैः शीलवृद्धैश्च कथ्यते ॥ २०

अश्वपतिरुवाच ।

गुणैरूपेतं सर्वैस्तं भगवन्प्रव्रवीषि मे ।
दोषानप्यस्य मे ब्रूहि यदि सन्तीह केचन ॥ २१
नारद उवाच ।

एको दोषोऽस्य नान्योऽस्ति सोऽद्य प्रभृति सत्यमान् ।
संवत्सरेण क्षीणायुर्देहन्यासं करिष्यति ॥ २२
राजोवाच ।

एहि सावित्रि गच्छ त्वमन्यं वरय शोभने ।
तस्य दोषो महानेको गुणानाक्रम्य तिष्ठति ॥ २३

यथा मे भगवानाह नारदो देवमत्कृतः ।
संवत्सरेण मोऽल्पायुर्देहन्यामं करिष्यति ॥ २४
सावित्र्युवाच ।

मकृदंशो निपतति मकृत्कन्या प्रदीयते ।
मकृदाह ददानीति त्रीण्येतानि मकृन्मकृत् ॥ २५
दीर्घायुरथ वाल्पायुः भगुणो निर्गुणोऽपि वा ।
मकृद्भृतो मया भर्ता न द्वितीयं घृणोम्यहम् ॥ २६
मनसा निश्चयं कृत्वा ततो वाचाभिधीयते ।
क्रियते कर्मणा पश्चात्प्रमाणं मे मनस्ततः ॥ २७
नारद उवाच ।

स्थिरा बुद्धिर्नग्रेष्ठ सावित्र्या दुहितुस्तव ।
नैषा चालयितुं शक्या धर्मादम्मात्कर्यंचन ॥ २८

(*marg sec m*) सोमसूर्यश्च, T₂ G₁ २ ५ चानसूय (G₁ ५
यु)श्च — ^d) D₁ धीमान्म, T₁ म धीमान् (for म हीमान्)
B₁ २ ५ Dn D₆ युतिमाश्च, D₈ कीर्तिमाश्च

20 D₃ missing (cf v l 2) M om 20^{ab} (cf
v l 19) — ^a) T₂ G₂ चार्जवस् K₃ तस्य, T₂ त च (for
तस्मिन्) — ^b) T₂ G₂ धृतिस्, G₁ रतिस् (for न्यितिस्)
T G₁ २ तत्रैव G₁ धृतिर्ध्रुव त्रया ध्रुवा — ^c) K₃ म दमेन,
T₁ म शिक्षितस् (for मक्षेपतस्) K₄ D₁ २ T₂ G₁ ततो,
G₂ तथा, G₄ तदा (for तपो) — ^d) B₃ M शीलवृद्धैः
K₁-३ स (for च) K₄ (*marg sec m* as in text) चाल-
वृद्धैः स कथ्यते

21 D₃ missing (cf v l 2) K₃ ५ D₁ ५ S (except
G₃) राजोवाच (resp राजा) — ^a) T₁ सर्वैस्त्व, T₂ G₁ २ ५
भगवन् — ^b) K Dc D₁ २ ५ M भगवान् K₁ ५ B₁ २ ५
D₁ ५ M₁ प्रव्रवीति, K₂ ५ मि, K₃ T₁ हि, Dc D₂ ५ तु T₂
G₁ २ ५ सत्यवत व्रवीषि मे — ^c) B₃ दोषानप्येष K₁ ५ ५
D₁ वै (for मे)

22 D₃ missing (cf v l 2) After the ref, K₃
B₂-4 D (except D₁ ५) G₃ ins

1313* एक एवास्य दोषो हि गुणानाक्रम्य तिष्ठति ।

म च दोषं प्रयत्नेन न शक्यमतिवर्तितुम् ।

[For line 1, cf 23^{cd}]

— ^a) K₁ २ Dn D₄ ५ G₃ [S]स्ति, K₃ B₂ D₂ G₁ हि (for
स्य) B₂ Dn D₁ ५ ५ G₃ नान्योस्य — 23^{cd} = (var)
24^{cd} — ^c) = Matsyapurāṇa 208 13^c T₂ G₁ २ ५
सोल्पायुर (for क्षीणायुर) — D₄ om 22^d-23^c — ^d)

K₄ D₄ देहत्याग, M₁ न्याय

23 D₃ missing (cf v l 2) K₁ २ ५ T₁ om
(hapl) 23-24, D₄ om 23^{ab} (cf v l 22) B₁ अस-
पतिरुवाच — ^a) B Dc Dn D₂ G₂ गच्छस्व — ^b) B₁ २
Dn D₄ ५ G₂ च (B₁ हि) स्थित (for तिष्ठति), cf 1313*
(line 1)

24 D₃ missing (cf v l 2) K₁ २ ५ T₁ om 24
(cf v l 23) — ^a) K₂ Dc D₁ २ ५ मा (for मे) — ^b)
Dc D₂ त्रेयसत्सम — 24^{cd} = (var) 22^{cd} — ^c)
Dn₃ n₃ D₂ G₁ देहत्याग

25 = (var) Manu 9 47 — D₃ missing (cf
v l 2) — ^a) K₂ M₁ निपतित K₃ मकृत्कन्या भूमिदा
— ^c) K₄ मकृदाह K₄ D₁ ददामीति — ^d) K₁-3 D₂
सता (for the first मकृत्), the Manusmṛiti variant!

26 D₃ missing (cf v l 2) — ^a) K₁ २ स्वल्पायु-
(for वा) — ^c) T₂ भक्त्या (for भर्ता)

27 D₃ missing (cf v l 2) — ^a) K₁ २ मनसो
G₂ निश्चित — ^b) Dc Dn₂ n₂ D₂ वाचा विधी, T₁ वाचा-
भिधी, T₂ G₁ वागभिधी — ^c) Dc transp क्रियते and
कर्मणा

28 D₃ missing (cf v l 2) T₂ G₂ ५ om
(hapl) 28-30 — ^a) B₁ ५ मृप्रेष्ठ — After 28^{ab}, K₁ २
ins

1314* विलम्बो नात्र कर्तव्यो निश्चिते कर्मणि ध्रुवम् ।
— K₁ २ D₄ om (hapl) 28^c-29^d, G₃ om 28^{cd} — ^c)
K₄ पाल, B Dc Dn D₂ ५ वार (for चाल)

नान्यस्मिन्पुरे सन्ति ये सत्यवति वै गुणाः ।
प्रदानमेव तस्मान्मे रोचते दुहितुस्तव ॥ २९

राजोवाच ।

अविचार्यमेतदुक्तं हि तथ्यं भगवता वचः ।
करिष्याम्येतदेवं च गुरुर्हि भगवान्मम ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २७८ ॥

२७९

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ कन्याप्रदाने स तमेवार्थं विचिन्तयन् ।
समानिन्ये च तत्सर्वं भाण्डं वैवाहिकं नृपः ॥ १

नारद उवाच ।
अविघ्नमस्तु सावित्र्याः प्रदाने दुहितुस्तव ।
साधयिष्यामहे तावत्सर्वेषां भद्रमस्तु वः ॥ ३१
मार्कण्डेय उवाच ।
एवमुक्त्वा खमुत्पत्य नारदस्त्रिदिवं गतः ।
राजापि दुहितुः सर्वं वैवाहिकमकारयत् ॥ ३२

ततो वृद्धान्द्विजान्सर्वाङ्गित्विजः सपुरोहितान् ।
समाहूय तिथौ पुण्ये प्रययौ सह कन्यया ॥ २
मेधारण्यं स गत्वा च द्युमत्सेनाश्रमं नृपः ।

C ३ 16693
B ३ 295 3
K ३ 296 3

29 D₂ missing (cf v 1 2) K₁ 2 D₄ T₂ G₂ 4
om 29 (cf v 1 28) — °) D₂ प्रदानमेतत्तस्मात्

30 D₂ missing (cf v 1 2) T₂ G₂ 4 om 30 (cf
v 1 29) K₁ 2 अश्वपति (for राजो) — °) Hyper-
metric! M यत् (for हि) K₃ 4 B Dc Dn D₁ 2 4 6
G₃ अविचार्यमेतदुक्तं, D₂ अवश्यमेतदुक्तं हि, T₁ अविचार्यं मे
तावदुक्तं (hypermetric), G₁ अविचार्यं तदुक्तं यत् — °) K₄
M भगवतो K₃ B₁₋₂ Dn D₄ 6 T₁ G₂ तथ्य च (K₃ हि
तथ्य, T₁ यत्तथ्य) भवता वच — °) K₁ तदेवैव; K₂ तदेवेत,
K₃ 4 Dc D₁ 2 तदेव वै, B₃ [ए]तदेवाह, D₂ T₁ M [ए]त
देव हि (M वै), G₁ [ए]तदेवेह — °) T₁ स्व गुरुर् (for
गुरुर्हि)

31 D₂ missing (cf v 1 2) — °) Dc D₂ 5 प्रदान
— °) K₁ 2 B₂ Dn प्याम्यह तावत्, K₄ प्यामहे तात; D₁
T₁ प्यामि हे तात, G₄ प्यामि भोस्त्वावत् — °) K₁ 2
प्रदाने (for सर्वेषां)

32 D₂ missing (cf v 1 2) D₁ om 32 T G₂ 4
M₂ om the ref K₁ मार्कण्डेय — °) B₁ Dn D₄ 6 G₃
ममु (for खमु) — °) S (except G₃) ययौ (for गत)
— °) K तु, G₂ 4 च (for [अ]पि) B₂ Dn D₄ 6 G₃
मज्ज (for सर्व) — °) D₂ मथाकरोत्

parvan K₃ 4 B D (D₁ om, D₂ missing) G₁ 5 M
(all om sub parvan name) mention only सावित्र्यु
पाख्यान — Adhy name B₂ नारदवाक्य, M₂ सावित्री
स्वयवरकथन — Adhy no (figures, words or both)
Dn₁ (sup lin) n₂ 292, Dn₂ 293 T₁ M₂ (orig)
284, T₂ G₄ M (M₂ inf lin) 282, G₁ 279, G₂ 281
— Śloka no Dn 33

279

1 In D₂, st 1-7 are missing (cf v 1 3 278 2)
K₁ मार्कण्डेय, M₂ श्रीमार्कण्डेय — °) K₁ 2 4 Dc D₁ 2 5
प्रदानाय, S (except T₁ G₂) प्रदानेन (for प्रदाने स)
— °) K₄ Dc वैवाहिकमचितयत् — °) K₃ D₁ 5 नृप,
Dc D₂ तत (for नृप)

2 D₂ missing (cf v 1 1) — °) T₂ वृद्धद्विजान्
— °) T₂ G₂ M₂ ऋषिभिः, G₁ रम्य, T₂ G₁ 2 4 च
(for स) Dc ऋषिजं सपुरोहित; T₁ ऋषिक्सम्यपुरो
गमान् (inf lin हितान्) — °) K₁ 2 M समानीय B
Dn D₄ 6 G₃ दिने (for तिथौ) — °) D₁ (by transp)
कन्यया सह

3 D₂ missing (cf v 1 1) — °) K₁ 2 Dc₂ D₁
मेधारण्य T₁ M तु, G₂ 4 [अ]थ (for च) — °) B₂
द्युमत्सेनात्मज K₁ 2 तत; B₁ G₂ प्रति, T₂ पुर, G₁ 2

Colophon om in D₁ D₂ missing G₁ partly broken
— Major parvan K₁ 2 T₂ G₂ 4 आरण्य — Sub

पञ्चामेव द्विजैः मार्धं राजर्षिं तमुपागमत् ॥ ३
 तत्रापश्यन्महाभारं शालवृक्षमुपाश्रितम् ।
 कौश्या वृक्षां समासीनं चक्षुर्हीनं नृपं तदा ॥ ४
 स राजा तस्य राजर्षेः कृत्वा पूजा यथार्हतः ।
 वाचा सुनियतो भूत्वा चकारात्मनिवेदनम् ॥ ५
 तस्यार्घ्यमासनं चैव गां चावेद्य स धर्मवित् ।
 क्रिमागमनमित्येवं राजा राजानमब्रवीत् ॥ ६
 तस्य सर्वमभिप्रायमितिर्कृत्यन्यतां च ताम् ।
 सत्यवन्तं ममुद्दिश्य सर्वमेव न्यवेदयत् ॥ ७
 अश्वपतिरुवाच ।

सावित्री नाम राजर्षे कन्येयं मम शोभना ।
 ता स्वधर्मेण धर्मज्ञ स्तुपार्थे त्वं गृहाण मे ॥ ८
 द्युमत्सेन उवाच ।

च्युताः स राज्याद्वनवासमाश्रिता-

श्रराम धर्मं नियतास्तपस्विनः ।
 कथं त्वनर्हा वनवासमाश्रमे
 साहिष्यते क्लेशमिमं सुता तव ॥ ९
 अश्वपतिरुवाच ।
 सुखं च दुःखं च भवाभवात्मकं
 यदा विजानाति सुताहमेव च ।
 न मद्विधे युज्यति वाक्यमीदृशं
 विनिश्चयेनाभिगतोऽस्मि ते नृप ॥ १०
 आशां नार्हसि मे हन्तुं सौहृदात्प्रणयेन च ।
 अभितश्चागतं प्रेम्णा प्रत्याख्यातुं न मार्हसि ॥ ११
 अनुरूपो हि संयोगे त्वं ममाहं तवापि च ।
 स्तुषा प्रतीच्छ मे कन्या भार्या मत्यवतः सुताम् ॥ १२
 द्युमत्सेन उवाच ।
 पूर्वमेवाभिलपितः संबन्धो मे त्वया सह ।

(sup lin) ४ पुन (for नृप) — °) G₄ [अ]य तै (for द्विज) — °) K₄ Dc D₁ २ S (except T₁ G₃) राजर्षिस् K₁ उपागत

4 D₃ missing (cf v l 1) — °) Dc T₁ 'न्महा स्मान — °) K₁ २ S (except T₂ G₃) शालवृक्षम् B₁ Dc D₃ अपाश्रितः B₃ अवां, Dn₃ समां — °) K₂ कौश्या K₁₋₃ Dn₃ n₃ Dc G₁ M वृक्षां; K₄ वृक्षा, B₂₋₄ Dc₁ D₁ वृक्षा; Dc₂ Dn₁ D₂ ३ वृष्या, D₄ वृष्या, T₂ G₂₋₄ यस्यां G₄ उपां (for समां) — °) Dc₁ c₂ (before corr) D₂ चक्षुर्हीन

5 D₃ missing (cf v l 1) — °) T₂ G₁ २ ४ चक्रे (for कृत्वा) K Dc D₁ २ यथाविधि

6 D₃ missing (cf v l 1) — °) Dc₂ D₃ तस्यार्घ्यम्, D₁ 'धर्म, G₂ ४ 'हंम् K₄ Dc₁ मानम् (for आसन) — °) K₄ आवेद्य, B₁ निवेद्य (for चा) T₂ G₁ २ ४ पाद्य चा (G₂ ४ 'द्यमा)वेद्य धर्मं — °) K S (except T₂ G₃) इत्येव

7 D₃ missing (cf v l 1) — °) D₃ राजा (for तस्य) D₁ ३ पूर्व (for सर्वं) — °) K₃ ४ Dc D₂ ३ प्रति; B₁ ४ S (except G₃) च स' (for च ताम्) K₁ ३ इतिकर्तव्यसयुज

8 B₁ ३ ४ S (except M₁) om the rel — °) B₁ धर्माभ्यम् (for धर्मज्ञ) — In D₁, the portion of the text from S^d up to ३ २८४ २६ is lost on missing fol

— °) K Dc D₂ G₂ ४ स्तुपार्थं G₂ ४ म (for स्व)

9 D₁ missing (cf v l 8) K₄ राजा उ' — °) S (except G₃ M₂) च (for स) — °) Dc₂ वनर्हा (for स्व) D₃ G₄ आश्रिता (for आश्रमे) — °) B Dn D₃ ३ G₃ निवस्यते, T₂ G₁ २ ४ सहिष्यति, M विशाद्यति

10 D₁ missing (cf v l 8) D₃ राजोवाच — °) Dc नु (for the second च) D₂ भवाभवात्मकं यदा (for भवाभवात्मक) — °) K₄ Dc D₂ ३ यदा, D₃ पुरा, S (except G₃) यथा (for यदा) K₁ ३ सुता मम, T₁ सुत्वा हंम् (for सुताहम्) D₃ वा (for च) — °) G₄ मद्विधो D₃ तिष्ठति (for युज्यति) — °) K₃ Dc D₂ ३ T₁ M 'नाभिगतो (Dc D₂ 'नाभिगता) स्ति ते नृप, T₂ G₂ ४ नाहमिहा गतो नृप

11 D₁ missing (cf v l 8) — °) K₁ ३ हन्तु (for हन्तु) — °) N (except D₃, D₁ missing) G₃ प्रणतस्य (for 'येन) — °) B₂ Dc D₂ स्वागत, T₂ G₂ ४ चागत.. B₂ प्रेष्यु, D₃ T₂ प्रीत्या (for प्रेम्णा) — °) K₄ च नार्हसि (for न मार्हसि)

12 D₁ missing (cf v l 8) — °) K₄ अभि' (for अनु) K₁ ३ G₁ [S]मि, Dc D₂ [S]पि (for हि) K₄ D₃ ३ T₁ संयोगस, B Dc Dn D₂ ४ ३ G₃ युक्तश्च, T₂ G₁ संयोक्ता; G₂ ४ M सयुक्त. (G₄ 'क्ता) — °) T₂ क्षमो मे चैव वै तव, G₁ २ ४ M त्व ममाह च वै तव — °) D₁ G₃

अष्टराज्यस्त्वहमिति तत एतद्विचारितम् ॥ १३
 अभिप्रायस्त्वयं यो मे पूर्वमेवामिकाङ्क्षितः ।
 म निर्वर्ततु मेऽद्यैव काङ्क्षितो ह्यसि मेऽतिथिः ॥ १४
 मार्कण्डेय उवाच ।
 ततः मर्त्रान्ममानीय द्विजानाश्रमवासिनः ।
 यथाविधि ममुद्गाहं कारयामामतुर्नृपौ ॥ १५
 दत्त्वा त्वश्रपतिः कन्या यथाहं च परिच्छदम् ।
 ययौ स्वमेव भवनं युक्तः परमया मुदा ॥ १६
 मत्पुत्रानपि भार्या तां लब्ध्वा मर्वगुणान्विताम् ।
 मुमुद्रे मा च तं लब्ध्वा भर्तारं मनसेप्सितम् ॥ १७
 गते पितरि सर्वाणि मन्यस्वाभरणानि सा ।

जगृहे बल्कलान्येव वत्सं कापायमेव च ॥ १८
 परिचारैर्गुणैश्चैव प्रथयेण दमेन च ।
 सर्वकामक्रियामिश्च सर्वेषां तुष्टिमावहत् ॥ १९
 श्वश्रू शरीरसत्कारैः सर्वैराच्छादनादिभिः ।
 श्वशुर देवकार्यैश्च वाचः संयमनेन च ॥ २०
 तथैव प्रियवादेन नैपुणेन शमेन च ।
 रहथैवोपचारेण भर्तारं पर्यतोपयत् ॥ २१
 एवं तत्राश्रमे तेषां तदा निवसतां सताम् ।
 कालस्तपस्यता कश्चिदतिचक्राम भारत ॥ २२
 सावित्र्यास्तु शयानायास्तिष्ठन्त्याश्च दिवानिशम् ।
 नारदेन यदुक्तं तद्वाक्यं मनसि वर्तते ॥ २३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकोनाशीत्यधिकद्विशततमोऽध्याय ॥ २७९ ॥

C 3 16713
B 3 295 23
P 3 296 23

प्रतीक G₁ [इ]मा (for मे) — ^a) K₁ २ कृते, K₃ B₃ ४
 Dn D₁₋₂ G₃ मन, K₄ शुभा, B₁ नन, B₂ सुत, T₁ म ता
 Dc D₂ भार्यायं अत्र सुत, D₃ यथाहं च परिच्छद (= 16^b)
 13 D₁ missing (cf v l 8) K₂ om 13^a-14^b
 — ^c) M हन* (for अष्ट*) T₁ अष्टगज्वोहमिति च — ^d)
 B₂ तत्र यत्र (for तत्र पुनर्त्)

14 D₁ missing (cf v l 8) K₂ om 14^{ab} (cf
 v l 13) — ^a) K (K₂ om) Dc D₂ ३ ३ transp [अ]य
 and यो T₁ [अ]य (for [अ]य) T₁ मेय, T₂ G₁ वै मे,
 G₂ ४ वैने, M मे य (for यो मे) B₂ प्रायस्त्वदीया मे
 — In K₃, the portion of the text from 14^b up to
 ३ २३ ३३ is lost on missing fol. — ^b) D₃ तु (for
 [अ]भि) — ^c) B₂ Dn₁ निर्वर्ततु, D₃ प्रवर्ततु, D₄ प्रजातस्तु
 K₁ मनिवर्तितुमद्यैव, K₂ म निर्वर्ततुमद्यैव, K₄ म प्रवर्ततु अद्यैव,
 Dc D₂ म निवृत्तस्त्वयाद्यैव, T₁ G₁ म ते निवर्ततामद्य (G₁
 'मा मद्य), T₂ G₂ ४ मद्यो निवर्ततां मद्य, M म मे (M₂
 ते) निवर्तता मद्य — ^d) M₂ मत् (for ऽतिथि) T₁
 corrup^t

15 K₂ D₁ missing (cf v l 14, 8) B Dc Dn
 D₂ ४ S (except G₂ M₁) om the ref K₁ मार्कण्डेय
 — ^a) B₂ Dn D₄ ६ G₃ समानाद्य — ^c) K₄ ममुद्गाह

16 K₃ D₁ missing (cf v l 14, 8) — ^a) T₁ ददौ
 (for दत्त्वा) B₁ ३ Dn D₄ ६ G₃ मोक्ष*, B₂ T G₁ ३ ४
 चाक्ष* (for स्वक्ष*) — ^b) K (K₃ missing) B₁ ३ Dn
 D₄-६ G₂ म (for च) K₁ ३ परिच्छदा — ^c) T₁ ददौ
 (for ययौ)

17 K₃ D₁ missing (cf v l 14, 8) — ^a) B Dn
 D₁-६ G₃ transp भार्या and ता — ^c) K (K₃ missing)
 Dc D₂ ३ मापि (for सा च) K₁ ३ लब्ध्वा त (by transp)
 18 K₃ D₁ missing (cf v l 14, 8) — ^{ab}) G₂ ४
 transp सर्वाणि and मन्यस्व B₂ T₁ G₁ M₁ च (for मा)
 — ^c) K₄ D₃ जग्राह

19 K₃ D₁ missing (cf v l 14, 8) T₁ om
 (hapl) 19-20 — ^a) T₂ G₂ ४ देवी, G₁ चापि, M एव
 (for चैव) — ^b) D₃ प्रदालेन D₄ नयेन (for दमेन)
 — T₂ G₂ ४ om (hapl) 19^c-21^b — ^c) G₁ मा च
 (for सर्व) — ^d) K₄ पुष्टिम्, B₁ प्रीतिम् B Dn D₄-६
 G₁ ३ M₁ आदधे; M₂ आदधत् (for आवहत्)

20 K₃ D₁ missing (cf v l 14, 8) T G₂ ४ om
 20 (cf v l 19) — ^a) K (K₃ missing) B₁ ३ D₃ ३
 M₁ *सत्कारै (for *सत्कारि) — ^b) K₁ ३ सर्वैरसादनानि
 च (K₂ *दिभि) — ^c) B₁ ३ ३ D (except D₃ ३, D₁
 missing) G₃ देवसत्कारै

21 K₃ D₁ missing (cf v l 14, 8) T₂ G₂ ४ om
 21^{ab} (cf v l 19), K₁ ३ om (hapl) 21^{ab} — ^b) K₄
 Dn₂ D₃ ३ नैपुण्येन, Dc D₂ निपुणेन Dc D₂ स्मेन, D₁
 द* (for द*) — ^d) B₁ मम (for पर्य)

22 K₃ D₁ missing (cf v l 14, 8) — ^b) K₄ B₂
 Dc D₂ ३ मदा, S (except G₂ ३) तथा (for तदा) — ^c)
 T₁ किञ्चिद् — ^d) B₁ अभिचक्राम, B₂-३ Dn D₄ ६ G₃
 अपाक्रामत; Dc D₂ T₁ अतिक्रामत, T₂ मभित्चक्राम, M
 इति चक्राम

२८०

मार्कण्डेय उवाच ।

ततः काले बहुतिथे व्यतिक्रान्ते कदाचन ।
 प्राप्तः स कालो मर्तव्यं यत्र सत्यवता नृप ॥ १
 गणयन्त्याश्च सावित्र्या दिवसे दिवसे गते ।
 तद्वाक्यं नारदेनोक्तं वर्तते हृदि नित्यशः ॥ २
 चतुर्थेऽहनि मर्तव्यमिति संचिन्त्य भामिनी ।
 व्रतं त्रिरात्रमुद्दिश्य दिवारान्नं स्थिताभवत् ॥ ३
 तं श्रुत्वा नियमं दुःखं वध्वा दुःखान्वितो नृपः ।
 उत्थाय वाक्यं सावित्रीमत्रवीत्परिसान्त्प्रयन् ॥ ४
 अतितीव्रोऽयमारम्भस्त्वयारब्धो नृपात्मजे ।
 तिसृणां वसतीनां हि स्थानं परमदुष्करम् ॥ ५

सावित्र्युवाच ।

न कार्यस्तात मंतापः पारयिष्याम्यहं व्रतम् ।
 व्यवमायकृतं हीदं व्यवसायश्च कारणम् ॥ ६
 द्युमत्सेन उवाच ।
 व्रतं भिन्धीति वक्तुं त्वां नास्मि शक्तः कथंचन ।
 पारयस्वेति वचनं युक्तमस्माद्विधो वदेत् ॥ ७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा द्युमत्सेनो विरराम महामनाः ।
 तिष्ठन्ती चापि सावित्री काष्ठभूतेव लक्ष्यते ॥ ८
 श्वोभूते भर्तृमरणे सावित्र्या भरतर्षभ ।
 दुःखान्वितायास्तिष्ठन्त्याः सा रात्रिर्व्यत्यवर्तत ॥ ९

23 K₃ D₁ missing (cf v 1 14, 8) — ^a) K₄ T
 G₁ ३ ४ M₁ च, B₂₋₄ स (for तु) B₁ D_n D₄ ६ G₃
 सावित्र्या ग्लायमानायास् — ^b) B D_n D₄ ६ G₃ च (for तु)
 — After 23, G₁ ins

1315* तदा प्रभृति सावित्री गणयामास वामरान् ।

Cclophon om in K₁ ३ K₃ D₁ missing — Major
 parvan T₂ G₂ ४ आरण्य — Sub-parvan K₄ B D
 (D₁ missing) T₁ G₁ ३ (all om sub parvan name)
 mention only सावित्र्यु (D₃ 'श्वो) पारयान — Adhy
 name M₂ सावित्रीप्रदान — Adhy no (figures, words
 or both) D_{n1} (marg) n₂ 293, D_{n3} 294, T₁ M₂
 (ong) 295, T₂ G₄ M (M₂ inf lin) 283, G₁ 280,
 G₂ 282 — Śloka no D_n 23

280

☞ This adhy is missing in K₃ D₁ (cf v 1 3
 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

- 1 K (K₃ missing) om the ref M₂ श्रीमार्कण्डेय
^a) T₁ तस्य काले बहुतिथौ, T₂ G₁ ३ ४ काले बहुतिथे (T₂
 'थौ) तस्य — ^c) T₁ मर्तव्यो — ^d) T₁ M सत्यवतो
- 2 ^a) M₁ गणयत्या च — ^c) B D_n D₄ ६ G₃ यद्वाक्य
- 3 K₂ om 3^{ab} — ^a) T₂ G₂ ४ मप्राप्त (for मर्तव्यम्)

— ^b) D₃ G₂ ४ निश्चित्य (for मचिन्त्य) B D (except
 D₃) G₃ भाविनी

4 ^a) K₁ ३ तत् (for त) K₁ ३ यद्, B D_n D₂
 (marg sec m) ४ ६ G₃ तस्या, G₁ M वध्वा (for दुःख)
 T₂ G₂ ४ ता ध्रुत्वा नियति वध्वा — ^b) B D_n D₃ (marg
 sec m) ४ ६ G₃ शृश, T₂ G₁ ३ ४ नित्य, M तदा (for
 वध्वा) — ^c) K₂ D₃ मोमवीत्, B₁ उवाच (for अत्रवीत्)

5 Before 5, all MSS (except D₃, D₃ marg sec
 m K₃ D₁ missing) ins द्युमत्सेन उ — ^a) B₁ अति
 व्रतो T₁ समारभस, G₂ यथा, G₄ व्रता (for [अ]यमा-
 रम्भस) — ^b) D₃ D₂ स्वया प्राप्तो — ^c) D_{n2} T₁ M₁
 तिसृणां K₄ (marg sec m as in text) वासतेयीना (for
 वसतीना हि) — ^d) B D (except D₃ ३) G₃ 'दुष्कर

7 ^a) M स्वा (for स्वा) D₂ व्रत मिष्यति व्यक्त स्वा,
 T₂ व्रत ते मेति वक्तु स्वा, G₂ व्रत तेनेति वा वक्तु, G₄ व्रत नेति
 ममावक्तु — After 7^{ab}, K₂ reads 8^{cdab} — ^d) T₁
 corrupt

8 K₂ transp 8^{ab} and 8^{cd} and reads the st after
 7^{ab} — ^c) B D_n D₄ ६ G₃ चैव (for चापि) G₄ गायत्री
 (for सावित्री)! — ^d) K₁ ३ स (for [इ]व) G दृश्यते

9 G₄ om 9^{cd} — ^d) D₃ सा रात्रि, M₁ सा निशा,
 M₂ सावित्र्या I₁ व्यभिवर्तत, B₁ D₃ D₂ पर्य; B₃ अत्यं,
 B₄ व्यस्यवर्तते; D₃ सन्यवर्तत

10 ^a) B₄ त (for तद्) D₃ D₂ दिवसश्च B₃ प्राप्त

अद्य तद्विमं चेति हुत्वा दीप्तं हुताशनम् ।
 युगमात्रोदिते सूर्ये कृत्वा पौर्वाहिकीः क्रियाः ॥ १०
 ततः सर्वान्द्रिजान्बृह्वाञ्चश्वश्रुं श्वशुरमेव च ।
 अभिवाद्यानुपूर्व्येण प्राञ्जालेर्नियता स्थिता ॥ ११
 अवैधव्याशिपस्तं तु सावित्र्यर्थं हिताः शुभाः ।
 ऊचुस्तपस्विनः सर्वे तपोवननिवासिनः ॥ १२
 एवमस्त्विति सावित्री ध्यानयोगपरायणा ।
 मनसा ता गिरः सर्वाः प्रत्यगृह्णात्तपस्विनाम् ॥ १३
 तं कालं च मुहूर्तं च प्रतीक्षन्ती नृपात्मजा ।
 यथोक्तं नारदवचश्चिन्तयन्ती सुदुःखिता ॥ १४
 ततस्तु श्वश्रुश्वशुरावृचतुस्ता नृपात्मजाम् ।
 एकान्तस्थामिदं वाक्यं प्रीत्या भरतसत्तम ॥ १५
 श्वशुरावृचतुः ।
 व्रतो यथोपदिष्टोऽयं यथावत्पारितस्त्वया ।

आहारकालः संग्रासः क्रियतां यदनन्तरम् ॥ १६
 सावित्र्युवाच ।
 अस्तं गते मयादित्ये भोक्तव्यं कृतकामया ।
 एष मे हृदि संकल्पः समयश्च कृतो मया ॥ १७
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवं संभाषमाणायाः सावित्र्या भोजनं प्रति ।
 स्कन्धे परशुमादाय सत्यवान्प्रस्थितो वनम् ॥ १८
 सावित्री त्वाह भर्तारं नैकस्त्वं गन्तुमर्हसि ।
 सह त्वयागमिष्यामि न हि त्वां हातुमुत्सहे ॥ १९
 सत्यवानुवाच ।
 वनं न गतपूर्वं ते दुःखः पन्थाश्च भामिनि ।
 व्रतोपवासक्षामा च कथं पश्यां गमिष्यसि ॥ २०
 सावित्र्युवाच ।
 उपवासान्न मे ग्लानिर्नास्ति चापि परिश्रमः ।

C 3 16734
 B 3 296 21
 K 3 297 22

(for चेति) K (Ks missing) Ds s अद्या (Ds °प्य) सौ
 दिवमश्चेति, S (except Gs) अद्य वै तद्विन चेति — °) K
 (Ks missing) Dc Ds s s नीत्र (for दीप्त) — °) Epic
 tag Cf Hopkins, *Great Epic* p 409, No 49 K1 s
 Dn Ds s Gs पूर्वाहिकी, Ks Dc Ds पूर्वाहिकी (Ks °की),
 T2 G2 s पौर्वाहिकी Ks T2 G2 s क्रिया — After 10,
 G1 ins

1316* व्रत समाप्य सावित्री स्नात्वा शुद्धा यशस्विनी ।

11 °) G1 सर्वद्रिजान् B1 श्वश्रु (for बृह्वाञ्च) — °)
 B1 तथा (for श्वश्रु) — °) Ks s Dcs Ds s °पूर्व्येण — °)
 M प्रणता (for नियता)

12 °) B1 T1 निय K1 तेस्तु — °) K (Ks
 missing) Ds s मवृत्त्या (Ks ना, Ds °त्य, Ds °ध्य)र्थं,
 B1 सावित्र्यार्थं, T1 G1 s s M मप्रीत्यर्थं, T2 सममेव Ds
 हिना शुभा, T1 गिर शुभा

13 °) K (Ks missing) Dc Ds s s एकान्ते (Dc
 Ds s ष्कात, Ds °वेकात) ध्यानसाध्यता, G1 s ध्यानशोक
 परायणा — °) T1 सा (for ता) A few MSS सर्वा
 — °) B2 G2 s तपस्विनी, G1 सनस्विनी

14 °) B D (except Ds s) Gs त (for the second
 च) — °) K1 तु विस्मिना, Ks शुचिस्मिना (for नृपा°)

15 K1 om 15^{ab} — °) Ks Ds G1 s s च (for
 तु) T2 नौ श्वश्रुशुरौ वधु — °) Gs s तौ (for ता)

G1 अनिद्रिता (for नृपा°) — °) B Dn Ds s Gs एकान्त
 मास्थिता वाक्य — °) Ds प्रीतौ

16 Ks T2 G1 s s M om the ref K1 श्वश्रुशुरा
 वृचतु, Ks Ds s T1 श्वशुर उवाच — °) T1 व्रत T2
 G1 s s [S]पि (for स्य) Ks B Dc Dn Ds s s Gs व्रत
 यथोपदिष्ट तु (Ks Ds वै; B1-s यद्; B1 Dns ते, Dn1 ns
 Ds s तद्) — °) Ks Ds पारित, T1 धारितस्, T2 G1 s s
 चरितस् (for पारितस्) B Dc Dn Ds s s Gs तथा
 त्पारि (B1 °लि) त स्वया — °) K (Ks missing) Ds s
 प्रासस्ते (for सप्रास) — °) B1 T2 G2 s तदनन्तर

17 T2 om the ref — °) Ks Dc Ds s s Gs s
 कृतकाम्यया — K1 s T2 G2 s om (hapl) 17^{cd} — °)
 Dc Ds एव (for एष)

18 T2 om the ref K1 मार्कण्डेय — °) K1 s B1
 संभाष्य (B1 प) मानाया, Ks B1 s Dc Ds s T2 M1 °पमा
 णया — °) Ks B (except B2) T2 M1 सावित्र्या — °)
 B2 G1 भाषाय — G1 (om 18^d) ins after 18^{ab}

1317* कठिनं च तथा करे ।

स्वनिम्न सत्यवान्गृह्य प्रस्थितश्च वनं प्रति ।

तं प्रणम्यात्प्रवीत्माध्वी नारदोक्तं वशानुगा ।

19 °) Dcs Ds T2 G2 s सावित्रीत्याह, G1 सावित्र्याह
 च — °) Dns नैव स्व — T2 G2 s om (hapl)
 19^c-21^d — °) K1 s साधं स्वया, Ds स्वया महा — °)

गमने च कृतोत्साहां प्रतिपेद्भुं न मार्हसि ॥ २१

सत्यवानुवाच ।

यदि ते गमनोत्साहः करिष्यामि तव प्रियम् ।

मम त्वामन्त्रय गुरुञ्च मां दीपः स्पृशेदयम् ॥ २२

मार्कण्डेय उवाच ।

साभिगम्याव्रवीच्छृं श्वशुरं च महाव्रता ।

अयं गच्छति मे भर्ता फलाहारो महावनम् ॥ २३

इच्छेयमभ्यनुज्ञातुमार्याया श्वशुरेण च ।

अनेन सह निर्गन्तुं न हि मे विरहः क्षमः ॥ २४

गुर्वग्निहोत्रार्थकृते प्रस्थितश्च सुतस्तव ।

न निवार्यो निवार्यः स्यादन्यथा प्रस्थितो वनम् ॥ २५

संवत्सरः किञ्चिदूनो न निष्क्रान्ताहमाश्रमात् ।

वनं कुसुमितं द्रष्टुं परं कौतूहलं हि मे ॥ २६

धुमत्सेन उवाच ।

यतः प्रभृति सावित्री पित्रा दत्ता स्नुषा मम ।

नानयाभ्यर्थनायुक्तमुक्तपूर्वं स्मराम्यहम् ॥ २७

तदेया लभतां कामं यथाभिलपितं वधूः ।

अप्रमादश्च कर्तव्यः पुत्रि सत्यवतः पथि ॥ २८

मार्कण्डेय उवाच ।

उभाभ्यामभ्यनुज्ञाता सा जगाम यशस्विनी ।

सह भर्त्रा ह्यगन्तीव हृदयेन विदूयता ॥ २९

सा वनानि विचित्राणि रमणीयानि सर्वशः ।

मयूरवघुष्टानि ददर्श विपुलेक्षणा ॥ ३०

नदीः पुण्यवहाश्चैव पुष्पिताश्च नगोत्तमान् ।

सत्यवानाह पश्येति सावित्रीं मधुराक्षरम् ॥ ३१

निरीक्षमाणा भर्तारं सर्वावस्थमनिन्दिता ।

K₁ ३ नाह (for न हि) K₁ T₁ त्वा (for त्वां) K₁ ३ त्यक्तं, T₁ [अ]सितु (for हातु)

20 T₂ G₂ ४ om 20 (of v 19) — ^b) K₁ ४ Dc₁ D₂ ३ दुःखपथाश्च B Dc Dn D₂ ४-६ G₂ भाविनि — ^c) K (K₃ missing) D₃ ३ ग्लाना च, T₁ ३ मक्षामा, M₂ ३ कामा च (for ३ क्षामा च)

21 T₂ G₂ ४ om 21 (of v 1 19) K₁ om the ref — ^a) T₁ G₁ M उपवासेन (for ३ मात्र) — ^b) T₁ M नापि (for चापि) G₁ नास्ति नाथ त्वया सह — ^c) G₁ अनुग्रहस्त्वया कार्यं — ^d) K₁ न चाहंमि, Dc D₂ च नाहंमि

22 T₂ G₂ om the ref — ^c) Dc₁ Dn₁ D₄ ६ गुरु (for गुरुन्) — ^d) T₁ G₂ ४ मे, M₂ सा (for मां)

23 K₁ मार्कण्डेय, M₂ श्रीमार्कण्डेय — ^a) B D (except D₃) T₁ G₂ साभिवाच, T₂ सा हि गथा (for सा भिगम्य) K₁ ३ [अ]ह तच् (for [अ]व्रवीच्) — ^b) B₂ पतिव्रता (for महा) — ^c) B₄ स्वय Dc D₂ भर्ता मे (b₂ transp) — ^d) T₁ फलान्वेषी G₁ महद्वन

24 ^a) K₂ ४ इच्छेहम् B₁ ४ Dc D₂ ३ ज्ञातम्, B₂ ३ Dn D₄ ६ G₂ ३ ज्ञाता (for ३ ज्ञातम्) T₂ G₁ ३ ४ इच्छाम्य हसनुज्ञातुम् — ^b) K₁ B₁-३ Dn D₄ ६ G₂ ह (for च) B₄ Dc D₂ आर्याया श्वशुरस्य ह — ^c) K (K₃ missing) Dc D₂ ३ ५ T₁ गच्छेय, G₁ निर्यातु — ^d) B Dn D₄ ६ G₂ मेघ, D₃ हि त (for हि मे) T₂ G₂ ४ प्रिय (for क्षम)

25 ^a) K₁ ३ Dc D₂ ३ होत्रस्य कृते — ^b) T₂ G₁ ३ ४ [अ]य (for च) K₁ ३ प्रस्थितस्य सुतस्य ते — ^c) B₂ ४ हि

वार्यो (for निवार्यो)

26 ^a) B₂ ४ D₅ T₂ स्वस्मर किञ्चिदून, Dc₂ D₃ ३ स्मर कि दूर नो — ^b) G₁ महाश्र, G₄ ममाद्य (for [अ]हमाद्य)

27 ^a) S (except T₂ G₂) यदा (for यत) — ^b) K₂ D₃ दत्ता पित्रा (b₂ transp) — ^c) G₁ ननु याद्यामनो युक्तम् — ^d) D₅ पूर्वमुक्त, T₁ M वच किञ्चित् (for उक्तपूर्वं)

28 ^a) K₁ ३ पतिमत्य, Dc D₂ पुत्रि मत्यवता

29 T₁ G₁ om the ref K₁ मार्कण्डेय, M₂ श्री मार्कण्डेय — ^a) Dc D₂ अप्यं (for अस्यं) — ^b) T₁ तपं G₁ मनं (for यदा) — ^d) K₁ ३ विदूयता; B₁ ३ M च दूयता, T₁ [अ]वदूयता

30 ^a) B Dn D₄ ६ G₂ मयूरगणघुष्टानि, T₁ ३ परि घुष्टानि, G₁ ३ वरघुष्टानि — ^d) D₃ T₁ G₁ ३ ४ विमले (for विपुले)

31 ^a) K₁ ३ D₂ नदी, G₂ ४ नदी B₄ D₃ ३ T G₁ ३ ४ M पुण्यवहाश् (G₂ ४ हां), Dc₁ D₂ पुण्यवहा — ^d) K₁ ३ मधुरस्वना; K₄ ३ स्वर, B₁ ३ Dn D₄ ६ G₂ मधुर वच, B₂ ४ Dc D₂ ३ मधुरस्वरा, D₅ मधुर स्वर

32 ^a) K₁ ३ B₂ Dn₁ n₂ D₂ ६ निरीक्ष्य, T₁ सा पश्य माना, G₁ ३ ४ M सा वीक्षमाणा — ^b) D₅ सर्वावस्थास्व निन्दिता, G₂ ४ स्थमतद्विता — ^c) T₁ हतं (for सृतं) B₂ Dn D₄ ६ G₂ हि भर्तार; T₁ M पति मेने (for हि त मेने) — ^d) M₁ [अ]स्मरत् (for स्मरत्) K₁ ३ स्मरती वचन मुने ।

33 ^a) H₁ permetric! K₁ अनुवर्ती तु भर्तार; K₄ B₂ ३ Dn D₃-६ G₂ अनुव्रजती भं, B₄ भर्तारमनुवर्तती, Dc D₂

मृतमेव हि तं मेने काले मुनिवचः सग्न ॥ ३२ । द्विधेव हृदयं कृत्वा तं च कालमवेक्षती ॥ ३३
अनुवर्तती तु भर्तारं जगाम सृष्टुगामिनी ।

इति श्रीमहाभागने आरण्यकपर्वणि अशीत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८० ॥

२८१

मार्कण्डेय उवाच ।

अथ भार्यामहायः स फलान्यादाय वीर्यवान् ।
कठिनं पूरयामास ततः काष्ठान्यपाठयत् ॥ १
तस्य पाठयतः काष्ठं स्वेदो वै समजायत ।
व्यायामेन च तेनास्य जज्ञे शिरसि वेदना ॥ २
सोऽभिगम्य प्रियां भार्यामुवाच श्रमपीडितः ।
व्यायामेन ममानेन जाता शिरसि वेदना ॥ ३

अङ्गानि चैव सावित्रि हृदयं द्यतीव च ।
अस्त्रस्थमिव चात्मानं लक्षये मितभाषिणि ॥ ४
शूलैरिव शिरो विद्वमिदं संलक्षयाम्यहम् ।
तन्स्त्रप्तमिच्छे कल्याणि न स्यातुं शक्तिरस्ति मे ॥ ५
समासाद्याथ सावित्री भर्तारमुपगूह्य च ।
उत्तङ्गेऽस्य शिरः कृत्वा निपमाद महीतले ॥ ६
ततः सा नारदवचो विमृशन्ती तपस्विनी ।

C 3 16753
B 3 237 7
V 3 299 7

अनुवर्तती नं, T₁ (hypermetric) अनुवर्तमाना नं, T₁
G₁ १ ६ आवर्तयतीव पतिं, M (hypermetric) अनुवर्तती
मातु (M₂ तु नृ) पति — ^b) K₁ १ सृष्टुवादि (K₂ दि) नी M
मर्तावन्यमनिदिना (= ३२^b) — ^c) K₁ D₁ T₁ G₂ द्विधेव
K₂ द्विधेव मनसा हृत्वा, D₂ हृदयं च द्विधा हृत्वा — ^d)
K₁ ६ अवेक्षत, K₂ D₂ अवेक्षत, D₂ अवेक्षती, D₂ अवेक्ष्य च,
T₁ अवेक्ष्य मा, T₂ G₁ १ ६ प्रतीक्षती M त कालं च प्रतीक्षते
(M₂ त्वा)

Colophon om. in D₁ K₂ D₁ mis-sing — Major
partan K₁ २ Dn₂ T₂ G₂ ६ आरण्य — Sub partan
K₁ B D T₁ G₁ १ (all om sub-partan name) mention
only माविश्रु (D₂ श्रु) पाख्यान — Adhy name M₂
माविश्रुानुमान — Adhy no (figures, words or both)
Dn₁ (marg) n₁ 294, Dn₂ 295 T₁ M₂ (orig) 296,
T₂ G₁ M (M₂ inf lin) 234, G₁ 231, G₂ 233
— Ś'ā'ra no Dn₁ n₁ 32, Dn₂ 33

281

✂ This adh- is missing in K₂ D₁ (cf v 1 3
279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 K₁ मार्कण्डेय, M₂ श्रीमार्कण्डेय — ^c) K₁ १ जड
(for कठिन) T₁ पाठ (for पू) — ^d) K₁ २ B₁ ६

G₂ [अ]पाठयत T G₁ १ ६ M तत काष्ठं समा (T₁ 'ष्टुपा)
हग्न

2 ^c) B₁ ६ Dc D₂ G₁ ६ M तत (for तस्य) K₁ १
पाठयत — ^c) D₂ कृतेन (for च तेन)

3 K₁ २ ६ om (hapl) १ Before 3^{cd}, B Dn
D₁ २ G₂ ins मत्वानुवाच — ^c) T G₁ १ ६ M व्यायामेन
च (T₁ M₁ हि) मे मीरु — ^d) Dc D₂ जज्ञे

4 ^b) Dc D₂ दृष्टतीव च, D₂ द्यूते हि मे, T₁ G₁ च
विद्यूते, T₂ च प्रद्यूते, G₁ १ चैव द्यूते, M चापि द्यूते (for
द्यूतीव च) — ^c) K₂ अतस्य (for अस्त्रस्थ) — ^d) K₂
लक्ष्यमे T₂ G₁ १ ६ सृष्टु (for मित)

5 ^c) B₂ अस्त्रस्थमेव कल्याणि, S (except G₁ १) स्वसु
मिच्छामि कं — After 5, K₁ १ ins

1318* भ्रमतीव दिश सर्वाश्चक्रासृष्ट मनो मम ।

6 ^a) B₂ Dn D₁ ६ G₂ मा समासाद्य सावित्री; T₁ मह
माप्यथ मा, M तमासाद्य तु मा — ^b) Cf 69^c K₁ D₂
T₁ उपगूह्य, K₂ उपगूह्य, K₄ B₂ Dc T₂ G₁ ६ 'गूह्य; B₁ १ ६
Dn D₂ ६ G₂ 'गम्य, only D₂ ६ G₂ M as in text — ^c)
K₁ १ तमगे च, B₂ 'गस्य, Dc₁ D₂ 'गेभ्या; G₂ ६ 'गे मा
— ^d) D₂ शुभानना (for मही)

7 ^b) K₁ Dc विमृशन्ती, K₂ B₁ १ ६ Dn₂ n₂ D₂ विमृ
शती K₁ २ T₂ मनस्विनी — ^c) M मुहूर्तं च (M₂ ल) क्षण
वेला — After 7, S (except G₂) ins

1319* इत्तं प्रातः स कालोऽयमिति चिन्तापरा मती ।

तं मुहूर्तं क्षणं वेलां दिवसं च युयोज ह ॥ ७
 मुहूर्तादिव चापश्यत्पुरुषं पीतवाससम् ।
 वद्धमौलिं वपुष्मन्तमादित्यसमतेजसम् ॥ ८
 श्यामावदातं रक्ताक्षं पाशहस्तं भयावहम् ।
 स्थितं सत्यवतः पार्श्वे निरीक्षन्तं तमेव च ॥ ९
 तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय भर्तुर्न्यस्य शनैः शिरः ।
 कृताञ्जलिरुवाचार्ता हृदयेन प्रवेपता ॥ १०
 दैवतं त्वाभिजानामि वपुरेतद्धमानुपम् ।
 कामया ब्रूहि मे देव कस्त्वं किं च चिकीर्षसि ॥ ११
 यम उवाच ।
 पतिव्रतासि सावित्रि तथैव च तपोन्विता ।
 अतस्त्वामभिभाषामि विद्धि मां त्वं शुभे यमम् ॥ १२

8 ^a) B₂ ; D (except D₂ ६) G₁ ; सुहूर्तादिव S (except G₁ ९) सा^a (for चा) — ^b) Dc₁ D₂ सुहूर्तं (for पुरुष) B D (except D₂ ९) G₂ रक्तं (for पीतं) — T₁ M₂ om 8^{cd} T₂ G₁ ; ४ M₁ transp 8^{cd} and 9^{ab} — ^c) K₂ उद्ध^a ; K₄ चद्र (for वद्ध^a) — ^d) = 1 114 25^b D₂ त्यसमतेजसा, T₂ G₁ ; ४ M₁ त्वमि (M₁ त्य इ) व तेजसा

9 T₂ G₁ ; ४ M₁ transp 8^{cd} and 9^{ab} — ^a) K₂ श्यामावदात D₂ चक्राक्ष — ^d) T₂ G₁ ; ४ निरीक्षती
 10 ^b) T₁ M transp शनैः and शिर — ^c) B₂ (m as in text) उवाचेद्, G₂ अधोवाच, G₄ उवाचाथ (for उवा चार्ता) — ^d) K₄ विदूयता, B D (except D₂) G₂ प्रवेपती; T₂ G₂ ; ४ प्रवेपिता

11 Before 11, B₂ ; Dn D₄ ; S (except M₁) ins सावित्र्युवाच (S MSS om उवाच) — ^a) K₁ ; दैवत्व T₂ G₁ ; ४ चाभि^a, M₁ त्वां वि^a, M₂ त्वावि^a (for त्वाभि^a) — ^b) K₁ ह्येतद् (for एतद्) K₄ Dc D₂ ; ६ T₂ G₂ ; ४ अमा^a (om हि), T₁ न मा^a (for ह्यमा) — ^c) K₁ ; काम्यया, T₁ कामये, G₁ काम्याया, G₂ ; कामया B Dn D₂ ; ६ G₂ देवेश; T₂ G₂ मे कस्त्व, G₁ कस्त्व हि; G₂ मे सत्य (for मे देव) K₄ D₂ को हि देवोसि मे ब्रूहि — ^d) D₂ देव त्व किं, T₂ G₁ ; ४ किं च कर्म (for कस्त्व किं च)

12 K₂ श्रीयम — ^a) T₁ G₁ ; व्रता च — ^b) T₂ तथैव तपमान्विता — ^c) K (K₂ missing) D₂ ततस्त्वाम् Dc D₂ T₂ अभिजानामि, G₂ ; ४ न हि भीषामि — ^d) D₄ मा (for मा) G₂ ; ४ च (for त्व)

अयं ते सत्यवान्भर्ता क्षीणायुः पार्थिवात्मजः ।
 नेष्याम्येनमहं वद्धा विद्धेतन्मे चिकीर्षितम् ॥ १३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 इत्युक्त्वा पितृराजस्तां भगवान्स्वं चिकीर्षितम् ।
 यथावत्सर्वमारुयातुं तत्प्रियार्थं प्रचक्रमे ॥ १४
 अयं हि धर्मसंयुक्तो रूपवान्गुणसागरः ।
 नाहो मत्पुरुषैर्नेतुमतोऽस्मि स्वयमागतः ॥ १५
 ततः सत्यवतः कायात्पाशवद्धं वशं गतम् ।
 अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्क्य यमो बलात् ॥ १६
 ततः समुद्धृतप्राणं गतश्चामं हतप्रभम् ।
 निर्विचेष्टं शरीरं तद्भूवाप्रियदर्शनम् ॥ १७
 यमस्तु तं तथा वद्धा प्रयातो दक्षिणामुखः ।

13 ^a) G₁ अयं ते तु पति ज्ञात — T₁ om 13^{cd} — ^c) K₁ ; २ [ए]नम्, B Dn D₄ ; ६ G₂ नम्, D₂ [ए]नम् (for [ए]नम्) — ^d) Dc₂ D₂ तन् (for [ए]तन्) — After 13, Dn D₂ G₂ ins

1320*

सावित्र्युवाच ।

श्रूयते भगवन्पूर्वास्तवागच्छन्ति मानवान् ।
 नेतुं किल भवान्कस्मादागतोऽसि स्वयं प्रभो ।

14 K₄ B₂ D₂ ; ६ T₁ G₁ om the ref K₁ मार्कण्डेय M reads 14^{ab} after 15 — ^c) K₄ Dn D₂ ; ६ इत्युक्तः M त्वा (for ता) — ^b) K B₁₋₃ Dn D₂ ; ६ स्व ; G₁ म (for स्व) — M om 14^{cd} — ^c) T₁ G₂ स यथावत्समाख्यात
 15 Before 15, D₄ T₂ G₂ ins यम — ^a) B Dn D₂ ; ६ G₂ अयं च, G₁ सत्यवान् (for अयं हि)

16 Cited (with v l) as "smṛti" in Samkara's Bhāṣya on the Vedānta Sūtra 1 3 24, also in the Tantaavārttika of Kumārila on Jaim Sūtra 2 1 5 — ^b) Dc₁ G₂ ; ४ M पाशवद्धवशं गत, D₂ G₂ पाशवद्ध (G₂ 'द्ध' च सगत, T₁ पाशवधम+स्त; G₁ पाशवद्धवशं गत
 17 ^b) K₄ D₂ ; ६ गतसत्त्व T G₁ ; ४ गतप्रभ — ^c) D₂ विनिश्चेष्ट G₂ शरीरं त; M₂ वश [? read शव] तद्

18 ^a) D₂ यमश्च K₁ ; ४ B Dn D₄ ; ६ G₂ ततो; Dc D₂ महा (sic), G₁ तदा (for तथा) — ^b) K₁ ; २ मुख, D₂ मुखे — ^c) B Dn D₂ ; ६ G₂ चैव, M सापि — ^d) Dc D₂ T₂ G₁ ; ४ [अ]न्यपद्यत T₁ स्वयं वा यत्र गच्छती — After 18^{cd}, S (except G₂) ins

1321* भर्तुं शरीररक्षा च विधाय हि तपस्विनी ।

सावित्री चापि दुःखार्ता यममेवान्वगच्छत ।
नियमव्रतसंसिद्धा महाभागा पतिव्रता ॥ १८

यम उवाच ।

निवर्त गच्छ सावित्रि कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिकम् ।
कृतं भर्तुस्त्वयानृप्यं यावद्भ्रम्यं गतं त्वया ॥ १९

सावित्र्युवाच ।

यत्र मे नीयते भर्ता स्वयं वा यत्र गच्छति ।
मयापि तत्र गन्तव्यमेव धर्मः सनातनः ॥ २०
तपसा गुरुवृत्त्या च भर्तुः स्नेहाद्व्रतेन च ।
तत्र चैव प्रसादेन न मे प्रतिहता गतिः ॥ २१
प्राहुः सप्तपदं मित्रं बुधास्तत्त्वार्थदर्शिनः ।
मित्रतां च पुरस्कृत्य किञ्चिद्वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २२

नानात्मवन्तस्तु वने चरन्ति

धर्मं च वासं च परिश्रमं च ।

विज्ञानतो धर्ममुदाहरन्ति

तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २३

एकस्य धर्मेण सतां मतेन

सर्वे स्म तं मार्गमनुप्रपन्नाः ।

मा वै द्वितीयं मा तृतीयं च वाञ्छे

तस्मात्सन्तो धर्ममाहुः प्रधानम् ॥ २४

यम उवाच ।

निवर्त तुष्टोऽस्मि तवानया गिरा

स्वराक्षरव्यञ्जनहेतुयुक्तया ।

वर वृणीष्वेह विनास्य जीवितं

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वरम् ॥ २५

सावित्र्युवाच ।

च्युतः स्वराज्याद्वनवासमाश्रितो

विनष्टचक्षुः श्वशुरो ममाश्रमे ।

स लब्धचक्षुर्वलवान्भवेन्नृप-

स्तव प्रसादाज्ज्वलनार्कसंनिभः ॥ २६

यम उवाच ।

ददानि ते सर्वमनिन्दिते वर

C 3 15775
E 3 297 28
P 3 298 29

भर्तारमनुगच्छन्ती तथावस्थ सुमध्यमा ।

[T₁ transp lines 1 and 2 — (L 2) T₁ तथावृत्त]

— °) K (K₃ missing) Dc D₂ ३ ६ 'सपत्ना — /) K₂ 4
B₃ D₄ ६ यतव्रता (for पति)

19 K₂ श्रीयम — °) T₂ G₄ निवर्त्य — °) K (K₃
missing) D₂ T₂ कुरुष्वास्यौर्ध्वदेहिक; Dc D₂ ३ 'त्वास्यो
र्ध्वदे (D₂ ३ 'दे)हिक — After 19 D₃ ins

1322* एष मार्गो विद्यालाक्षि न केनाप्यनुगम्यते ।

20 °) Dc₂ (marg sec m) एष (for यत्र) Dc
नियमे (for नीयते) — °) B Dn D₄ ६ T₂ G₃ मया च
(for मयापि) — 20^d=1 113 19^d 4 50 7^d, etc, etc

21 °) K₄ B D (except D₂ ६) T₁ G₃ गुरुमत्स्या
— °) K₂ Dc₁ D₂ ३ ६ G₄ भर्तुस्त्रहाद्, T₁ M भर्तुस्त्रह
— °) G₂ तत्रेव च (for तत्र चैव)

22 °) = (var) 3 246 35^c K₄ B₁ Dn D₂ ३ ६
G₃ M₁ सप्तपद K₁ 4 B₂₋₄ D (except D₂ ६) G₃ M₁
मत्र — °) D₂ वृद्धास्य (for बुधास्य) G₄ न्यायार्थं (for
तत्त्वार्थं) — °) = 3 246 35^c K₁ 4 B₂ 4 D₆ T₁ तु,
K₃ तत्, D₂ ते (for च) — °) D₂ ते (for तत्)

23 Before 23, T₁ ins सावित्री — °) B₁ नानार्थं
चतस K (K₃ missing) Dc D₂ ३ ६ हि, T₁ M च (for

तु) — °) K (K₃ missing) Dc D₂ ३ ६ सत्य (for वाम)
B Cnp (1) प्रतिश्रय, Dn₁ n₃ परिश्रय, Dn₃ प्रतिश्रम
— °) D₆ M विज्ञानतो, T G₁ ३ 4 विजा (T₁ 'ज्ञानतो
— °) = 24^d B₂ तस्यां वसतो; T₁ तद्वै सतो (for
तस्मात्सन्तो)

24 K₁ ३ 4 D₂ om (hapl) 24 — °) G₁ एतस्य
Dc D₂ ३ S (except G₂) धर्मस्य — °) D₂ स्म तन्, D₆
मता, T₁ स्वतन् (sic) T₂ G₁ ३ 4 मत्, M₂ स सन् (for स
त्) — °) Dc om वै D₁ om the second मा B₃ Dc
Dn D₄ ६ च वाञ्छेत्; S (except G₂) चतुर्थं — 24^d=23^d

25 K₂ श्रीयम — °) B₂ गच्छस्व (for तुष्टोऽस्मि)
— °) B₄ सुधाक्षर, G₄ स्फुटाक्षर — °) M₁ वृणीष्वेव
G₁ विनाय — °) = 27^c K₄ Dc₂ D₂ ३ G₁ ३ ददामि
K (K₃ missing) D₂ मम्यग्, M₁ धर्मम्; M₂ धर्म्यम् (for
सर्वम्)

26 °) K₂ D₂ G₁ 4 म राज्याद्, D₄ G₂ म्वगद्गाद्, T₁
च राज्याद् — °) B₄ 'नार्कसप्रम

27 K₂ श्रीयम — °) = 25^d K₄ D₂ G₂ 4 ददामि
B₂ Dn D₄ ६ G₃ [S] इ तम् (for सर्वम्) — °) Dc D₂
transp यथा and त्वया — °) K₁ 4 Dc D₂ ३ T तवा
(T₁ था) ध्वनि T₁ क्लेश, G₁ ३ 4 क्लृप्ति (for ग्लानि)

यथा त्वयोक्तं भविता च तत्तथा ।
 तवाध्वना ग्लानिमिवोपलक्षये
 निवर्तं गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ २७
 सावित्र्युवाच ।
 कुतः श्रमो भर्तृसमीपतो हि मे
 यतो हि भर्ता मम सा गतिर्ध्रुवा ।
 यतः पति नेष्यसि तत्र मे गतिः
 सुरेश भूयश्च वचो निबोध मे ॥ २८
 सतां सकृत्संगतमीप्सितं पर
 ततः परं मित्रमिति प्रचक्षते ।
 न चाफलं सत्पुरुषेण संगतं
 ततः सतां संनिवसेत्समागमे ॥ २९
 यम उवाच ।
 मनोनुकूलं बुधबुद्धिवर्धनं
 त्वयाहमुक्तो वचनं हिताश्रयम् ।
 विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं
 वरं द्वितीयं वरयस्व भामिनि ॥ ३०

सावित्र्युवाच ।
 हतं पुरा मे श्वशुरस्य धीमतः
 स्वमेव राज्यं स लभेत पार्थिवः ।
 जह्यात्स्वधर्मं न च मे गुरुर्यथा
 द्वितीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३१
 यम उवाच ।
 स्वमेव राज्यं प्रतिपत्स्यतेऽचिरा-
 न्न च स्वधर्मात्परिहास्यते नृपः ।
 कृतेन कामेन मया नृपात्मजे
 निवर्तं गच्छस्व न ते श्रमो भवेत् ॥ ३२
 सावित्र्युवाच ।
 प्रजास्त्वयेमा नियमेन संयता
 नियम्य चैता नयसे न कामया ।
 अतो यमत्वं तव देव विश्रुतं
 निबोध चेमां गिरमीरितां मया ॥ ३३
 अद्रोहः सर्वभूतेषु कर्मणा मनसा गिरा ।
 अनुग्रहश्च दानं च सतां धर्मः सनातनः ॥ ३४

28 ^a) B Dn D₄ ० T₁ G₃ M transp कुत and श्रम-
 K (K₃ missing) Dc D₂ १ [अ]च, D₃ च (for हि) — ^b)
 D₃ गतिर्ध्रुव — ^d) K₄ D₂ ३ सुरेश भूयोपि; Dc स्वरेण
 भूयश्च, T₁ सुरोत्तमान्यच्च

29 ^a) B₃ १ हसगमम् (for १ हसगतम्) Dn₃ वर, S
 (except G₃) मत्त (for पर) K₄ सकृत्सतां संगतमीप्सित
 वर — ^c) K₄ S (except G₃) सत्पुरुषेषु — ^d) K₄ D₃
 (marg sec m) तत सता संगतमेव मन्ये

30 K₂ श्रीयम — ^a) K₄ वत, Dc₂ बहु; D₂ G₃ M
 चल (for बुध) — ^b) K₁ ३ स्वयेदमुक्त, B Dn D₄-० G₃
 त्वया यदुक्त — 30^c=36^c — ^d) B₃ ४ Dc D₂ ३ भाविनि
 (for भामिनि)

31 T₁ om the ref — ^a) M₁ परं (for पुरा) T
 G₁ ३ ४ हत हि राज्य श्वशुरस्य मे परं — ^b) K₂ प्रतिपत्स्यते
 चिरात् (cf 32^a), K₄ B D (except D₃) G₃ लभता न्य
 पार्थिव — ^c) B₁₋₃ Dn D₄ ० G₃ स्वधर्मान् T₂ G₂ ४
 ransp न and च G₁ M यम (for यथा) K₁ ३ ४ Dc
 D₂ ३ ५ न च स्वधर्मं प्र (K₄ वि)जहीत मे गुरुर — ^d) B₁ ३ ४
 Dn D₄ ० T₁ G₃ एतद्, Dc D₂ ३ G₂ ४ M₂ एव, T₂ G₁

एन (for एत)

32 ^a) B₁ पुनः न्वराज्य K₄ स हि लप्स्यते, D₃ प्रति-
 लप्स्यते, G₁ प्रतिपद्यते — ^b) K₂ प्रतिहास्यते, K₄ परिहार्यते,
 T₁ G₁ ३ ४ M₁ परिहीयते

33 ^a) K₄ प्रजा त्वयेय, B₁₋₃ D (except D₃ ३, D₁
 missing) G₃ प्रजास्त्वयेता T₁ प्रजास्त्वमेता च नियम्य चैव
 — ^b) K₄ नियम्य चैता, D₃ १ न्य चैतान्; D₃ १ न्य चैना, T₁
 त्वमेव सर्वा, T₂ नियम्यते ता; G₁ १ न्य चेतो, G₂ ४ १ न्य चैव
 K (K₃ missing) B₃ Dc Dn₂ D₂ ३ ५ G₃ न काम्याया,
 B₁ ३ Dn₁ Cn निकामया, G₁ M₁ न कामत्, Cnp न कामया
 (as in text) ☞ Cn निकामया कामितेनार्थेन । ☞ — ^c)
 B Dn D₄ ० G₂ ३ ततो (for अतो)

34 ^a) D₃ सर्वभूतानां

35 ^b) B₁ ४ Dn₁ (sup lin as in text) n₃ D₄ G₃
 Cnp (see below) भक्तिं, G₁ शक्तिं (for शक्तिं)
 ☞ Cn अशक्तियेशला शक्तिकौशलहीना । पाठान्तरे भक्ति
 श्रद्धा कौशल च ताम्नां हीना । सधिरार्थ । ☞ — ^c) K₁ ३ ४
 Dc D₂ ३ ५ सतस्त्वपि द्विमित्रेषु, Dn₃ ३ स चाप्यं, T₂ G₁ ३ ४
 मत स्वेवप्य (G₃ पि) मित्रेषु

एवंप्रायश्च लोकोऽयं मनुष्याः शक्तिपेगलाः ।
सन्तस्त्वेवाप्यमित्रेषु दयां प्राप्तेषु कुर्वते ॥ ३५

यम उवाच ।

पिपासितस्येव यथा भवेत्पय-

स्तथा त्वया वाक्यमिदं समीरितम् ।

विना पुनः सत्यवतोऽस्य जीवितं

वरं वृणीष्वेह शुभे यदिच्छसि ॥ ३६

सावित्र्युवाच ।

ममानपत्यः पृथिवीपतिः पिता

भवेत्पितुः पुत्रशतं ममौरसम् ।

कुलस्य संतानकरं च यद्भ्रूवे-

चृतीयमेतं वरयामि ते वरम् ॥ ३७

यम उवाच ।

कुलस्य संतानकरं सुवर्चसं

शतं सुतानां पितुरस्तु ते शुभे ।

कृतेन कामेन नराधिपात्मजे

निवर्त दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ३८

सावित्र्युवाच ।

न दूरमेतन्मम भर्तृसंनिधौ

मनो हि मे दूरतरं प्रधावति ।

तथा ब्रजन्नेव गिरं समुद्यतां

मयोच्यमानां शृणु भूय एव च ॥ ३९

विवस्वतस्त्वं तनयः प्रतापवा-

स्ततो हि वैवस्वत उच्यसे बुधैः ।

शमेन धर्मेण च रञ्जिताः प्रजा-

स्ततस्तवेहेश्वर धर्मराजता ॥ ४०

आत्मन्यपि न विश्वासस्तावान्भवति सत्सु यः ।

तस्मात्सत्सु विशेषेण सर्वः प्रणयमिच्छति ॥ ४१

सौहृदात्सर्वभूतानां विश्वासो नाम जायते ।

तस्मात्सत्सु विशेषेण विश्वासं कुरुते जनः ॥ ४२

यम उवाच ।

उदाहृतं ते वचनं यदङ्गने

शुभे न तादृक्त्वद्दते मया श्रुतम् ।

अनेन तुष्टोऽस्मि विनास्य जीवितं

वरं चतुर्थं वरयस्व गच्छ च ॥ ४३

सावित्र्युवाच ।

ममात्मजं सत्यवतस्तथौरसं

भवेदुभाभ्यामिह यत्कुलोद्बहम् ।

C 3 16792
B 3 297 45
K 3 298 46

36 K₂ धीयम ड^a — ^a) K₁ १ T₁ G₄ 'स्यैव (for 'स्यैव) B₁₋₃ Dn D₄₋₆ G₃ transp यथा and भवेत् T₂ G₁ १ ४ जर (for पयस्) — ^b) D₅ मया चाहम् (for त्वया वाक्यम्) — ^c) = 30^c T₂ G₁ ४ 'तो हि (for 'तोऽस्य) K₄ जीविताद् — ^d) K₄ D₃ सुते (for शुभे) K₁ १ T₁ M यमिच्छसि; K₄ यमीप्ससि, B₂ १ D₃ १ T₂ G₃ यदीच्छसि B₄ वर चृतीय वरयस्व भाविनि

37 ^b) B (B_{3m} as in text) Dn D₄ ६ T₂ G₃ तथौ (for ममौ^a) — ^c) T₁ न (? read नु), G₂ हि (for च) K₁ १ D₃ १ S (except G₃) तद् (for यद्) — ^d) B Dn D₄ ६ T₁ G₃ एतद्, D₄ T₂ G₁ १ ४ एन (for एत)

38 K₂ धीयम — ^a) K₁ ४ Dc₁ D₃ १ १ G₁ M सुवर्चमा; K₂ च तद्भवेत् (cf 37^c), T₂ ममुष्य — ^d) = 45^d D₅ पथ, T₂ G₃ पति, G₁ ४ पथि Dc D₂ स्वयागता

39 ^c) K₁ १ T G₁ यथा, B₁₋₃ Dn D₄ ६ G₃ भय, B₄ G₂ ४ पथा, D₅ परि (for तथा) T₁ ब्रजस्यैव — ^d)

K₁ १ B₄ D₃ १ T₁ हि; K₄ Dc₂ D₂ ह; B₂ तत् (for च) 40 ^b) K (K₃ missing) D₃ T₁ M भतोसि, B₃ ततोमि (for ततो हि) B₄ Dc Dn₃ D₃ G₁ १ उच्यते — ^c) K₄ B₁ १ ४ D (except D₅, D₁ missing) समेन, T₂ G₁ ४ श्रमेण (for शमेन) B₁ १ ४ Dn D₅ G₃ M चरति ता, G₂ ४ चिर जिता (for च रञ्जिता) — ^d) D₅ तत स वेदेन च धर्मराज^a

41 ^b) K₁ १ T₁ तावद्; B Dn D₄ ६ G₃ तथा; D₅ स वै (for तावान्) K₁ १ समत (for सत्सु य) — ^c) = 42^c K₁ १ यस्माद् — ^d) T G₁ १ ४ सर्वं प्रणयते नर (T₁ यते जनः; G₃ मते नर)

42 ^b) B₄ विश्वास उपजायते — K₄ om 42^{cd} — ^c) = 41^c D₅ S (except G₃) यस्तु तस्माद् (by transp)

43 K₂ धीयम — ^a) T₂ त्व (for ते) T₁ उदाहृत यद्दचन स्वयागने — ^b) K (K₃ missing) Dc D₂ १ ४ शुभ G₂ ४ तावत् (for तादृक्) B₁ १ Dn D₄ ६ G₃ श्रुत

शतं सुतानां बलवीर्यशालिना-
मिदं चतुर्थं वरयामि ते वरम् ॥ ४४
यम उवाच ।
शतं सुतानां बलवीर्यशालिनां
भविष्यति प्रीतिकरं तवावले ।
परिश्रमस्ते न भवेन्नृपात्मजे
निवर्तं दूरं हि पथस्त्वमागता ॥ ४५
सावित्र्युवाच ।
सतां सदा शाश्वती धर्मवृत्तिः
सन्तो न सीदन्ति न च व्यथन्ति ।
सतां सद्भिर्नाफलः संगमोऽस्ति
सञ्चो भयं नानुवर्तन्ति सन्तः ॥ ४६
सन्तो हि सत्येन नयन्ति सूर्यं
सन्तो भूमिं तपसा धारयन्ति ।
सन्तो गतिर्भूतभव्यस्य राज-

न्सतां मध्ये नावसीदन्ति सन्तः ॥ ४७
आर्यञ्जुष्टमिदं वृत्तमिति विज्ञाय शाश्वतम् ।
सन्तः परार्थं कुर्वाणा नावेक्षन्ते प्रतिक्रियाम् ॥ ४८
न च प्रसादः सत्पुरुषेषु मोघो
न चाप्यर्थो नश्यति नापि मानः ।
यस्मादेतन्नियतं मत्सु नित्यं
तस्मात्सन्तो गक्षितारो भवन्ति ॥ ४९
यम उवाच ।
यथा यथा भापसि धर्मसंहितं
मनोनुकूलं सुपदं महार्थवत् ।
तथा तथा मे त्वयि भक्तिरुत्तमा
वरं वृणीष्वप्रतिमं यतव्रते ॥ ५०
सावित्र्युवाच ।
न तेऽपवर्गः सुकृताद्दिनाकृत-
स्तथा यथान्येषु वरेषु मानद ।

मया (by transp) — ^d) K₁ च वक्तु (for चतुर्थं)
44 T₂ om (hapl) 44-45 — ^a) G₁ मदात्मज
सत्यवत्सदौरसं — ^b) B₂ ऽ इति; Dc D₂ अपि (for इह)
— ^c) = 45^a K (K₂ missing) B₄ Dc D₂ ऽ ऽ बलिनां
महात्मनाम् (for बलवीर्यं) — ^d) K (K₂ missing) Dc
D₂ ऽ ऽ इम (for इद) T₁ G₁ M चतुर्थमेक (T₁ 'मेतद्';
G₁ 'मेन) वरयामि ते वर — For 44, G₂ 4 subst

1323* वर घृणे सत्यवतो मयि प्रभो
भवेत्सुतानां शतमेतदीप्सितम् ।
[Of 1324*]

45 T₂ om 45 (of v1 44) — ^a) = 44^c B₂ एवं
(for शत) T₁ M कुलं (for चलं) — ^b) K₄ तथा, Dc
तदा (for तव) — ^c) K₄ D₂ भविता (for न भवेत्)
— 45^d = 38^d — For 45, G₂ 4 subst

1324* तथास्तु ते पुनश्चतुःशतं शुभानने
द्रुत निवर्तस्व परिश्रमो न ते ।
[Of 1323*]

46 ^a) K (K₂ missing) Dc D₂ ऽ ऽ हित्वा (for सदा)
B Dn D₄ ऽ G₂ शाश्वत (for शाश्वती) — ^b) K₁ ऽ B₄
Dc D₂ ऽ ऽ (except G₂) व्यथते — ^c) T₂ G₁ ऽ ऽ
सगमो (T₂ G₁ 'तो) नाफलो (for नाफल' सगमो) — ^d)
K (K₂ missing) Dc D₂ ऽ ऽ नानुभवति, G₂ नानुपश्यति

47 K₁ ऽ om (hapl) 47 — ^a) G₁ मतो हि
Dc D₂ भवति शूरा' (for नयन्ति सूर्यं) — ^b) K₄ D₂ G₂
सतो हि भूमि, Dc D₂ सता भूमि G₁ सतो हि भूमि तपसा
चरति — ^c) K₄ D₁ G₂ T₁ 'भवस्य (for 'भव्यस्य) — ^d)
Dc D₂ न विपीदति (for नावसी')

48 ^a) K₁ ऽ आर्यवृत्तम्, Dc D₂ 'दृष्टम् — ^d) B₁-
Dn D₄ ऽ G₂ नापेक्षति, T₂ G₁ ऽ ऽ नापेक्षते B₁ ऽ Dn
D₄ ऽ G₂ M परस्पर (for प्रति')

49 ^a) D₂ न सत्, T₁ नरा (for न च) B₂ Dn₂ D₄
सत्पुरुषेण, D₂ मत्यभाषेपु, S पुरुषेषु (G₂ 'ण) T₁ मत्सु
(for मोघो) K₄ न प्रमाद. (sic) सत्यभाषिषु मोघो [marg
sec m न च प्रमाद' (sic) मत्पुरुषेष्वमोघो] — ^b) T₁
न चाप्यनर्थो K₄ D₂ नश्यते K₄ D₂ नाभिमान, B₂ नाप-
मान, B₂ वापि मान — ^c) B₂ ऽ तस्मादेतन्, Dc₂ D₂
यस्मादेन, D₂ यस्मादेव, G₁ यस्मादेत

50 K₂ श्रीयम — ^a) G₁ भाषिणि (for भाषमि)
— ^b) Dc D₂ स्व (for सु) — ^c) D₂ च (for मे) — ^d)
B D (except D₂, D₁ missing) G₂ पति' (for यत')

51 ^a) K₁ ऽ तेस्ति किञ्चित् (for तेऽपवर्गं) D₂ न
तेपवर्गं सुकृता तथा कृतो; T₁ न मे स्वर्गं मत्यवताकृतो यथा,
G₁ न मेपवर्गं सुकृताद्दिनाकृतास् — ^b) K₄ D₂ ऽ यथा
(for तथा) T₁ [अ]हमं, G₁ [अ]यमं (for यथा) — ^d)

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं

यथा मृता ह्येवमहं विना पतिम् ॥ ५१

न कामये भर्तृविनाकृता सुरं

न कामये भर्तृविनाकृता दिवम् ।

न कामये भर्तृविनाकृता प्रियं

न भर्तृहीना व्यवभामि जीवितुम् ॥ ५२

वरातिमर्गः शतपुत्रता मम

त्वथैव दत्तो द्वियते च मे पतिः ।

वरं वृणे जीवतु सत्यवानयं

तथैव मत्वं वचनं भविष्यति ॥ ५३

मार्कण्डेय उवाच ।

तथेत्युर्वेत्सु तु तान्पाशान्मुक्त्वा वैवस्वतो यमः ।

धर्मराजः प्रहृष्टात्मा सावित्रीमिदमब्रवीत् ॥ ५४

एष भद्रे मया मुक्तो भर्ता ते कुलनन्दिनि ।

अरोगस्तत्र नेयश्च सिद्धार्थश्च भविष्यति ॥ ५५

चतुर्वर्षशतं चायुस्त्वया सार्धमवाप्स्यति ।

इष्ट्वा यज्ञैश्च धर्मेण ख्यातिं लोके गमिष्यति ॥ ५६

त्वयि पुत्रशतं चैव सत्यवाञ्छनयिष्यति ।

ते चापि सर्वे राजानः क्षत्रियाः पुत्रपौत्रिणः ।

ख्यातास्त्वन्नामधेयाश्च भविष्यन्तीह शाश्वताः ॥ ५७

पितुश्च ते पुत्रशतं भविता तव मातरि ।

मालव्यां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ।

भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥ ५८

एवं तस्यै वरं दत्त्वा धर्मराजः प्रतापवान् ।

निवर्तयित्वा सावित्रीं स्वमेव भवनं ययौ ॥ ५९

सावित्र्यपि यमे याते भर्तारं प्रतिलभ्य च ।

जगाम तत्र यत्रास्या भर्तुः शश्वं कलेवरम् ॥ ६०

सा भूमौ प्रेक्ष्य भर्तारमुपसृत्योपगूह्य च ।

उत्सङ्गे गिर आरोप्य भूमावुपविवेश ह ॥ ६१

संज्ञां च सत्यवाल्लब्ध्वा सावित्रीमभ्यभाषत ।

K₁ : ह्येवमहं, G₂ : [अ]स्म्येवमहं B₁ Dn D₄ & T₁ G₃
M transp विना and पतिम्

52 T₂ om 52^{ab} Dn₃ transp the lines of the
stanza — ^b) B₃ : प्रिय (for दिवम्) — ^c) Dc D₂
भर्तृविनाकृता B₁ दिव, Dc D₂ : प्रिय (for प्रिय) — ^d)
K₁ : D₂ [अ]भ्यवभामि (for व्यय)

53 ^a) T₁ वरानिमर्गं — ^b) L₂ B₁ : T₁ G₁ : M₁
दत्ता, M₂ यत्ता (for दत्तो) T G₁ : & द्वियते (for द्वि)
— ^c) G₁ तथैव, G₂ तथैव — After 53, K₄ D₂ ins
(an addl) colophon

54 K₁ : T₁ om the ref M₂ श्रीमार्कण्डेय — ^a)
K₄ D₂ च (for तु) B Dn D₄ : G₂ त पाश, Dc D₂ च
पाशान् — ^b) S (except G₃) मत्त्वतो (for त्वस्त्वतो)

55 Before 55, B₁ D₄ & G₂ ins यम उ, M₁ धर्म
— ^a) T₂ G₁ : ण्हि, G₄ ण्य (for ण्य) Dc D₂ भर्ता
(for भद्रे) — ^b) Dc₂ D₂ कुलनन्दिनि, T₂ (m as in
text) वरवगिनि — After 55^{ab}, S (except G₂) ins

1325* तोषितन श्या माघ्नी वाङ्मयधमाथमर्हितं ।

[G₂ : तौषितो T₂ M नाधि]

— ^c) L₂ आरोगस्तत्र L₁ नीयश्च, K₂ नोज्ञश्च, T₂ G₁ : &
देहश्च — ^d) Dn D₄ : G₂ म (for च)

56 K₁ om (hapl) 56^{a-57^b} — ^a) B₂ Dn D₄ &

G₂ चतुर्वर्षशतं चायुश्च — ^b) K₂ तव, Dc₂ D₂ तथा (for
त्वया) K₂ Dc₂ D₂ अवाप्स्यसि, K₄ D₂ उपेयति — ^c)
T₁ यज्ञाश्च — ^d) S (except G₃) transp ख्यातिं and
लोके K₂ गमिष्यसि

57 = (var) Matsyapurāna 213 14-15^{ab} K₁
om 57^{ab} (cf v l 56) — ^a) K₂ : Dc D₂ : & T₁
चापि (for चैव) — K₁ : T₁ M om (hapl) 57^{c-58^d}
— ^c) L₄ D₂ : क्षामपुत्राख्या, Dc D₂ क्षामका पुत्रा; T₂
G₁ : & क्षामधेयाख्या — ^d) K₄ D₂ : [ह]ति (for [ह]ह)

58 = Matsyapurāna 213 15^{cd}-16 K₁ : T₁
M om 58^{ab} (cf v l 57) — ^b) D₂ भविष्यत् (for
भविता) — ^c) Cf 3 277 22^b T₂ व्या मालवाना च

59 Before 59, M₁ ins मार्कण्डेय — ^a) Dc D₂ : &
वरान् (for वर) — ^c) D₂ निवर्त्य चैव सावित्री

60 ^b) M ह (for च) — ^{cd}) Dc₂ D₂ यत्रासा, D₄-^e
यत्रास्य T G₁ : & M जगाम यत्र तच्छाप (T₁ क्षाप, G₁
च्छाप) भर्तुस्तस्य विचेतन

61 ^a) K₄ D₂ भूमौ स्प्रेक्ष्य भर्तारं — ^b) K₄ Dc
D₂ : & [अ]भि (for [उ]प) N (except K₁ : D₂ : K₂
D₁ missing) T₂ G [उ]पगूह्य (for गूह्य) — ^c) K₁ :
उत्सङ्गेस्य गिर ख्याप्य

62 ^a) T₁ G₁ म सज्ञा (for सज्ञा च) B Dn D₄ : G₂

श्रोण्यागत इव प्रेम्णा पुनः पुनरुदीक्ष्य वै ॥ ६२

सत्यवानुवाच ।

सुचिरं वत सुप्तोऽस्मि किमर्थं नावबोधितः ।

क चासौ पुरुषः श्यामो योऽसौ मां संचर्ष ह ॥ ६३

सावित्र्युवाच ।

सुचिरं वत सुप्तोऽसि ममाङ्गे पुरुषर्षभ ।

गतः स भगवान्देवः प्रजासंयमनो यमः ॥ ६४

विश्रान्तोऽसि महाभाग विनिद्रश्च नृपात्मज ।

यदि शक्यं समुत्तिष्ठ विगाढां पश्य शर्वरीम् ॥ ६५

मार्कण्डेय उवाच ।

उपलभ्य ततः संज्ञा सुखसुप्त इवोत्थितः ।

दिशः सर्वा वनान्ताश्च निरीक्ष्योवाच सत्यवान् ॥ ६६

फलाहारोऽस्मि निष्क्रान्तस्त्वया सह सुमध्यमे ।

ततः पाटयतः काष्ठं शिरसो मे रुजाभवत् ॥ ६७

शिरोभितापसंतप्तः स्थातुं चिरमशक्नुवन् ।

तवोत्पङ्गे प्रसुप्तोऽहमिति सर्वं स्मरे शुभे ॥ ६८

त्वयोपगूढस्य च मे निद्रयापहतं मनः ।

ततोऽपश्यं तमो घोर पुरुषं च महौजमम् ॥ ६९

तद्यदि त्वं विजानासि किं तद्ब्रूहि सुमध्यमे ।

स्वप्ने मे यदि वा दृष्टो यदि वा सत्यमेव तत् ॥ ७०

तमुवाचाथ सावित्री रजनी व्यवगाहते ।

श्वस्ते सर्वं यथावृत्तमाख्यास्यामि नृपात्मज ॥ ७१

उत्तिष्ठोत्तिष्ठ भद्रं ते पितरौ पश्य सुव्रत ।

विगाढा रजनी चेयं निवृत्तश्च दिवाकरः ॥ ७२

नक्तंचराश्चरन्त्येते हृष्टाः क्रूराभिभाषिणः ।

श्रूयन्ते पर्णशब्दाश्च मृगाणां चरता वने ॥ ७३

एताः शिवा घोरनादा दिशं दक्षिणपश्चिमान् ।

आस्थाय विरुवन्त्युग्राः कम्पयन्त्यो मनो मम ॥ ७४

सत्यवानुवाच ।

वनं प्रतिभयाकारं घनेन तमसा वृतम् ।

स पुनर् (for सत्यवान्) — ^b) T₁ G₂ & M प्रत्यं (for अभ्यं) — ^d) K₄ उदैक्षत

63 M₂ om the ref — ^a) D₅ तव (for वत) K₄ सुप्तोह — ^b) K₄ वानि (for नाव) — ^c) T₂ वा स, G₂ & वासौ (for चालौ) — ^d) K₁ यो मा, K₂ यो मा, T G₁ & योद्य (for योऽसौ) K₁ & सप्रचर्ष ह, K₂ मा सप्रकर्षित, D₃ S (except G₂) मा सप्रकर्षित, D₅ मां विचर्ष ह

64 ^a) K₂ तव, B D (except D₃) G₂ त्व प्र (for वत) — ^b) K₁ & ममणि

65 ^a) Dc D₂ विश्रातश्च, T₂ विरुजश्च — ^c) K₁ D₂ सत्व, K₂ S (except G₂) सह्य, D₃ शक्य — ^d) D₂ विश्राला, T₁ G₁ विगाढ

66 K₁ & D₃ om the ref — ^a) M पुन (for तत) — ^b) B₂ सोध (for सुख) — ^c) K₁ D₂ दिगताश्च; a few MSS वनाताश्च

67 Before 67, M₁ ins सत्यवान् — ^a) K₁ & [S]स्मि विश्रातस्, B₄ T₁ [S]मि निष्क्रान्तस्, T₂ [S]मिनि, G₁ & हिनि; G₄ चिनि — ^d) G₄ रुजो

68 K₄ om 68-70 — ^a) K₁ & तापसयुक्त — ^b) M₂ स्थातु चाशक्नुवन्पुन — ^{cd}) B₂ ततोऽसरे B₁ & Dn D₄ & G₂ प्रसुप्तोस्मि इति (with hiatus!)

69 K₄ om 69 (cf v1 68) — ^c) K₁ & तदा, T₂ G₂ & अह (for तमो) — ^d) K₁ & सु (for च)

70 K₄ om 70 (cf v1 68) — ^a) T₁ G₁ & त (for तद्) — ^b) Dc₂ D₂ किचिद् (for कि तद्) — ^c) K₁ & स्वप्ने न; B₂ & Dn D₄ & स्वप्नेन, Dc D₂ स्वप्ने तु, D₃ स्वप्नेन, D₅ स्वप्नेय, T G स्वप्ने हि, M₁ स्वप्नेद्य; M₂ स्वप्नेत्य, only B₁ & as in text! K₁ & Dc D₂ & मया (for चदि वा) — ^d) Dn D₄ मयि (for यदि) K₁ & D₂ तध्यम्, Dc D₂ [S]स्वप्नम् (for सत्यम्) B₂ तु (for तत्)

71 Before 71, S (except G₂) ins मार्कण्डेय — ^b) K₄ Dc D₂ व्यवगाहते, T₁ G₁ व्यवगाहते — ^c) K₁ सुप्ते, K₂ स्वप्ने (for श्वस्ते) — ^d) B₂ व्याख्यास्यामि

72 ^b) S (except G₂) पितर पश्य सुव्रत — ^c) G₄ चैव

73 ^a) G₁ श्व इत्येते — ^b) D₂ G₂ & दुष्टा, G₁ दृष्टा (for हृष्टा) — ^c) B₂ मतु, D₃ G₂ & पूर्ण, M वर्ण (for पर्ण)

74 ^a) K (K₃ missing) Dc D₂ & घोररूपा B Dn D₄ & एतान्वोरान् (B₁ & ता घोर, B₂ ता घोरान्) शिवा नादान् — ^c) K₄ अहाय (for आस्थाय) K₂ विचरन्त्युग्रा, Dc D₂ विवृव — ^d) A few MSS कपयतो

75 ^a) M₂ घोर (for कार) — ^b) K (K₃ missing)

न विज्ञास्यसि पन्थानं गन्तुं चैव न शक्यसि ॥ ७५

सावित्र्युवाच ।

असिन्नद्य वने दग्धे शुष्कवृक्षः स्थितो ज्वलन् ।

वायुना धम्यमानोऽग्निर्दृश्यतेऽत्र क्वचित्क्वचित् ॥ ७६

ततोऽग्निमानयित्वेह ज्वालयिष्यामि सर्वतः ।

काष्ठानीमानि सन्तीह जहि संतापमात्मनः ॥ ७७

यदि नोत्सहसे गन्तुं सरुजं त्वाभिलक्ष्ये ।

न च ज्ञास्यसि पन्थानं तमसा संवृते वने ॥ ७८

श्वः प्रभाते वने दृश्ये यास्यावोऽनुमते तव ।

वसावेह क्षपामेतां रुचितं यदि तेऽनघ ॥ ७९

सत्यवानुवाच ।

शिरोरुजा निवृत्ता मे स्वस्थान्यङ्गानि लक्ष्ये ।

मातापितृभ्यामिच्छामि संगमं त्वत्प्रमादजम् ॥ ८०

न कदाचिद्विकाले हि गतपूर्वो मयाश्रमः ।

अनागतायां संध्यायां माता मे प्ररुणद्धि माम् ॥ ८१

दिवापि मयि निष्क्रान्ते संतप्येते गुरु मम ।

विचिनोति च मां तातः सहैवाश्रमवासिभिः ॥ ८२

मात्रा पित्रा च सुभृशं दुःखिताभ्यामहं पुरा ।

उपालब्धः सुबहुशश्चिरेणागच्छसीति ह ॥ ८३

का त्ववस्था तयोरद्य मदर्थमिति चिन्तये ।

तयोरदृश्ये मयि च महद्दुःखं भविष्यति ॥ ८४

पुरा मामूचतुश्चैव रात्रावस्त्रायमाणकौ ।

भृशं सुदुःखितौ वृद्धौ बहुशः प्रीतिसंयुतौ ॥ ८५

त्वया हीनौ न जीवाव सुहूर्तमपि पुत्रक ।

De D₂ ऽ बोरेण (for वनेन) — °) T G₁ ऽ ४ M₁ विज्ञा
स्यामि; M₂ °स्यति — °) K₂ शक्यति, B₂ शक्यसे, De D₂
शक्यसे, T₁ G₁ ऽ ४ M शक्यते; T₂ शक्यते

76 T₂ om 76-77 — °) K₁ ऽ ४ D₂ G₂ शुष्क(K₁
°के)वृक्षे, D₂ शुष्को वृक्ष — °) T₁ G₁ ऽ ४ धूय, M₁
धाम्य B D (except D₂ ऽ) G₂ [S]त्र (for Sत्रि) — °)
K (K₂ missing) D₂ तु, K₄ (marg sec m) D₂ च, B
De Dn D₂ ऽ ४ G₂ [S]त्रि, M₂ हि (for Sत्र) K₄ (marg
sec m as in text) पृथक् पृथक् (for क्वचित्क्वचित्)

77 T₂ om 77 (cf v1 76) — °) K₄ D₂ S
(except G₂, T₂ om) अतो (for ततो) K₁ ऽ °यस्वेह,
D₂ यित्वेद, G₁ °यित्वाह, G₂ ऽ °यस्वेह — °) K₁ ऽ D₂
ज्वल K (K₂ missing) D₂ ऽ पावक, De₁ D₂ T₁ G₁ ऽ ४
सर्वश

78 Before 78, T₂ ins सावित्री — °) B De Dn
D₂ ऽ ४ G₂ खां हि; D₂ चोप, T₁ G₁ चापि, T₂ चाभि
— °) K₄ विज्ञास्यसि, B₂ च जानासि — °) D₂ सवृते
पथि; T₂ °ते तु वै; G₂ ऽ तेन वै (for ते वने)

79 °) T G₁ ऽ ४ प्रभाते तु (for श्व प्रभाते) — °)
K (K₂ missing) D₂ यास्यामो — °) K₂ ऽ De D₂ वमामे
(K₄ °मी)ह K₄ B Dn D₂-६ G₂ M₂ एकां; T₂ एतद् (for
एता) — °) T G₁ ऽ ४ उचित, M₁ रुचिर K₄ विभो
(for Sनघ)

80 °) M₁ विवर्ता (for निवृत्ता) — °) S (except
G₂ M₂) मयोग (for सगम)

81 °) K₁ ऽ च काले, B₁ ऽ Dn (Dn₂ before corr)

D₂ G₂ विकाल, B₂ ऽ D₂ हि काले, De D₂ विकाले, Dn₂
(after corr) D₂ हि काल D₂ च, T₂ [S]पि (for हि)
— °) K₄ गतपूर्वोयमाश्रम, B₂ T₂ G₂ ऽ M °वोहमाश्रमात्;
T₁ G₁ °वो मयाश्रमात् — °) D₂ वै (for मे) K (K₂
missing) De D₂ ऽ ऽ माता वै सरुण(De₂ D₂ सरुजा, D₂
प्ररुण)द्धि मा; S (except G₂) रुणद्धयवा हि मा सदा

82 °) K₄ B D (except D₂ ऽ) G₂ हि (for च)
De D₂ मे (for मां) K (K₂ missing) De D₂ ऽ ऽ
माता (for तात) — °) De D₂ सहैवाश्रम

83 °) A few MSS माता (for मात्रा) De D₂ तु
(for च) T₂ G₂ ऽ मातापितृभ्यां सुभृश — °) T₁ उपा
लभ्य B₁ ऽ Dn D₂ ऽ G₂ च (for सु) — °) K₁ ऽ
B₁ ऽ ४ Dn D₂ ऽ G₂ हि, K₄ T G₁ ऽ ४ च (for ह)

84 °) S (except T₂ G₂) न्ववस्था — °) B₂ transp
मयि and च K (K₂ missing) De D₂ ऽ ऽ अदृश्ये मयि
ताभ्या हि

85 °) K₄ रात्रावस्त्रायमाणकौ (marg sec m रात्र्याव
स्थानमागत), D₂ °वाधाय, T G₁ ऽ ४ °वाघ्रा(T₁ °वाहा,
G₂ °व्याघ्रा)य मा तदा, M वास्त्रायमाणकौ — °) K (K₂
missing) D₂ ऽ सुभृश (for भृश सु) — °) T₁ G₁ बहुश
प्रतिमयतौ

86 °) K₄ (marg sec m as in text) हीनौ (for
हीनौ) K₁ ऽ ४ (marg sec m as in text) B₂ De₁
D₂ M₂ जीवेव; B₂ ऽ D₂ T₁ G₁ ऽ ४ जीवावो, De₂ D₂
जीवेव (for जीवाव) — °) K₁ ऽ ह्व (for अपि) — °)
K₄ (marg sec m as in text) त्वरिष्यते, T₁ G₁ ऽ धरि

यावद्दरिष्यसे पुत्र तावन्नौ जीवितं ध्रुवम् ॥ ८६
 बृद्धयोरन्धयोर्यष्टिस्त्वयि वंशः प्रतिष्ठितः ।
 त्वयि पिण्डश्च कीर्तिश्च संतानं चावयोरिति ॥ ८७
 माता बृद्धा पिता बृद्धस्तयोर्यष्टिरहं किल ।
 तौ रात्रौ मामपश्यन्तौ कामवस्थां गमिष्यतः ॥ ८८
 निद्रायाश्चाभ्यसूयामि यस्या हेतोः पिता मम ।
 माता च संशयं प्राप्ता मत्कृतेऽनपकारिणी ॥ ८९
 अहं च संशयं प्राप्तः कृच्छ्रामापदमास्थितः ।
 मातापितृभ्या हि विना नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ९०
 व्यक्तमाकुलया बुद्ध्या प्रजाचक्षुः पिता मम ।
 एकैकमस्यां वेलायां पृच्छत्याश्रमवामिनम् ॥ ९१
 नात्मानमनुशोचामि यथाहं पितर शुभे ।

भर्तार चाप्यनुगतां मातरं परिदुर्वलाम् ॥ ९२
 मत्कृतेन हि तावद्य मतापं परमेप्यतः ।
 जीमन्तामनुजीवामि भर्तव्यौ तौ मयेति ह ।
 तयोः प्रियं मे कर्तव्यमिति जीवामि चाप्यहम् ॥ ९३
 मार्कण्डेय उवाच ।
 एवमुक्त्वा स धर्मात्मा गुरुवर्ती गुरुप्रियः ।
 उच्छ्रित्य बाहू दुःखार्तः मखरं प्ररुगेह ह ॥ ९४
 ततोऽन्नवीक्षया दृष्ट्वा भर्तारं शोककश्चितम् ।
 प्रमृज्याश्रुणि नेत्राभ्यां सावित्री धर्मचारिणी ॥ ९५
 यदि मेऽस्ति तपस्तप्तं यदि दत्तं हृतं यदि ।
 श्वश्रूश्चशुरभर्तृणा मम पुण्यास्तु शर्वरी ॥ ९६
 न स्मराम्युक्तपूर्वा वै स्वैरेष्वप्यनृतां गिरम् ।

प्यते — ^d) K₁ ३ Dc D₂ G₄ तावन्नौ

87 ^a) D₂ G₁ आवयोर्, M₁ भतयोर् (for अन्धयोर्)
 K₁ (by corr) B₂ Dn T₂ M₁ दृष्टिस् (for यष्टिस्) — ^b)
 T G₁ ३ ४ प्राण, M₁ चरम् (for चरा) — ^d) T₁ G₂ ३
 M₂ मतानश्च K₄ भपि, D₂ त्वयि (for इति)

88 ^a) K₁ (sup lin sec m) ३ स्वधस्, K₄ Dc
 D₂ ३ ४ [अ]प्यधस् (for वृद्धस्) T₁ G₁ वृद्धौ च मातापितरौ,
 T₂ G₂ ४ माता पिता च वृद्धौ च — ^c) S (except G₂)
 पुत्र (for रात्रौ)

89 ^a) K₁ ३ ४ (marg sec m) निद्रामेवाभ्य (K₂
 भि)सूयामि, K₄ (orig) Dc D₂ ३ ४ T₁ G₁ M₁ निद्रां
 चंवा (Dc₂ D₂ 'व')भ्य — ^b) K₂ यस्या, T₁ G₁ ३ ४ यस्य
 — G₁ om (hapl) 89^c-91^b — ^c) D₄ प्राप — ^d)
 K₁ ३ स्वकृते च सुमध्यमे; T₂ मकृतेनोपका, G₄ मकृते
 नापि का^a

90 G₁ om 90 (cf v l 89) — ^b) G₄ M₁ (sup
 lin as in text) कृच्छ्रादा^a — ^c) K (K₃ missing) Dc
 D₂ ३ ४ रहितो (for हि विना)

91 G₁ om 91^b (cf v l 89) — ^a) Dc D₂
 व्यक्त्याम् (for व्यक्तम्) — ^d) B₂ ४ Dc Dn₂ D₂ M
 वासिना; T₁ G₁ ३ ४ 'वामिन', T₂ 'वासिभि'

92 92^a = 3 277 1^a — ^d) K₁ ३ चं व दुर्वला, T G₁
 शृशदु^a, G₂ ४ शृशदु^a खिता, M प्रति दुर्वलां

93 ^a) T G₁ ३ ४ मकृते पितरावद्य, M₁ ते चापि ता,
 M₁ 'तेपि च ता' — ^b) G₂ ४ शृशम् (for परम्) — ^c) D₂
 यावन्नौ, G₁ एव तौ (for जीवन्तौ) B₂ [अ]नुपश्यामि

— ^d) Dc D₂ ममेति च, T G₁ ३ ४ मया चिति (for
 मयेति ह) B₂ मृनावनुस्रिये च तौ — ^e) h₄ T₂ तथा
 (for तयो) K (K₃ missing) D₂ च (for मे) — ^f)
 B₁ ३ ४ D (except D₂) T₂ G₂ इति जानामि; B₂ भतिनी
 वामि D₂ नापर, G₂ प्राप्यह — After 93, S (except
 G₂) ins

1326* परम देवन तौ मे पूजनीयौ मदा मया ।

[M नम (for नया)]

T G₁ ३ ४ cont K₁ ३ ins after 93

1327* तयोस्तु मे मदान्येव व्रतमेतपुरातनम् ।

[K₁ तयोर्हितमवाप्येव, K₂ तयोर्हि ते नमान्येव, T₁ तयोर्हि
 तथास्वेव, T₂ तयो हि मे दया मेव्य, G₁ तयो सवाद्य गच्छामि]

94 K (h₃ missing) D₂ T₁ G₁ M₂ om the ref
 — ^a) h₁ D₂ तु; K₄ च (for म) — ^b) B Dn D₄ ३ G₂
 गुरुभक्तो; Dc₂ D₂ वृत्ति, D₂ 'धर्म' (for वर्ती) T G₁ ३ ४
 गुरुप्रियहिते स्त — ^c) K₁ D₂ उन्मूल्य, B₁ ३ D₂ G₁ ३ ४
 उन्मूल्य Dn₂ n₃ चाह (for याहू) — ^d) = 3 73 25^d
 K₁ ४ B₁ ३ Dc₂ Dn D₂ ३ ४ G₂ सुम्बर, D₂ मस्वन

95 Before 95, K (K₃ missing) D₂ ३ ins मार्क^a
 — ^a) T₂ G₁ ३ ४ तदा (for न मा) — ^b) K (K₃ mis-
 sing) Dc D₂ ३ शोकपीडित, B Dn D₄ ३ 'कर्षित' — ^c)
 K₄ Dc D₂ वि (for प्र) D₄ T₂ G₂ M पाणिभ्या, T₁
 G₁ ४ बाहुभ्या

96 Before 96, M₁ ins सावित्री — ^a) T₁ G₁ मेघ
 (for मेऽस्ति) — ^b) T₂ भवेत् (for the second यदि)
 — ^d) h (K₃ missing) Dc D₂ क्षेमास्तु, M₁ रम्या (for

तेन सत्येन तावद्य त्रियेता श्वशुरौ मम ॥ ९७

सत्यवानुवाच ।

क्रामये दर्शनं पित्रोर्याहि मावित्रि माचिरम् ।

पुरा मातुः पितुर्वापि यदि पश्यामि त्रिप्रियम् ।

न जीविये वगरोहे मत्येनात्मानमालभे ॥ ९८

यदि धर्मे च ते बुद्धिर्मा चेज्जीवन्तमिच्छसि ।

मम प्रियं वा कर्तव्यं गच्छस्वाश्रममन्तिक्रात् ॥ ९९

मार्कण्डेय उवाच ।

मावित्री तत उत्थाय केशान् संयम्य भामिनी ।

पतिमुत्थापयामाम ब्राह्मभ्या परिगृह्य वै ॥ १००

उत्थाय सत्यवाश्वापि प्रमृज्याद्भानि पाणिना ।

दिशः सर्वाः समालोक्य कठिने दृष्टिमादधे ॥ १०१

तमुवाचाथ सावित्री श्वः फलानीह नेप्यसि ।

योगक्षेमार्थमेतत्ते नेप्यामि परशुं त्वहम् ॥ १०२

कृत्वा कठिनभारं मा वृक्षशाखावलम्बितम् ।

गृहीत्वा परशुं मर्तुः मरुगं पुनरागमत् ॥ १०३

वामे स्कन्धे तु वामोरूर्ध्वर्तुर्वाहुं निवेश्य मा ।

दक्षिणेन परिष्वज्य जगाम मृदुगामिनी ॥ १०४

सत्यवानुवाच ।

अभ्यासगमनाद्भीरु पन्थानो विदिता मम ।

वृक्षान्तरालोकिनया ज्योत्स्नया चापि लक्षये ॥ १०५

आगतौ स्वः पथा येन फलान्यवचितानि च ।

यथागतं शुभे गच्छ पन्थानं मा विचारय ॥ १०६

पलाशपण्डे चैतस्मिन्पन्था व्यावर्तते द्विधा ।

पुण्या) D₂ अन्तु क्षेमाशु शर्वरी, T G₁ 2 4 स्वन्ध(G₂ 4 'स्यो)भावो भवन्त्युत

97 °) B D (except D₂ 5, D₁ missing) T₁ G₁ [ट]स्त्वं — °) G₄ [अ]हिता (for [अ]नृता) — °) Dc D₂ प्रियेता, B₂ सवेता K₁ 3 प्रियता श्वशुरो मम

98 °) T₁ माचिर (for दर्शन) — °) K₁ 2 यावत् (for याहि) — After 95^{ab}, S (except G₃) ins

1328* अपि नाम गुरु तौ हि पश्येय त्रियमाणकौ ।

[G₄ प्रपश्येद् (for पश्येय)]

— T₁ om. 98^c-99^d — °) Cf 1 205 29^d

99 T₁ om 99 (cf v 1 98) — °) D₂ चेद्धर्मि, S (except G₃, T₁ om) च(G₄ क)तुं 'ममं (for यदि धर्मे) T₂ मे (for ते) — °) D₂ 4 मा (for मां) K (K₃ missing) B₂ Dc D₂ 3 5 G₁ च जी(K₄ D₃ सर्जी, B₂ G₁ चेजी)वितुम् (for चेजीवन्तम्) — °) K (K₃ missing) चेन्, D₁ च (for वा) — °) K₄ B₁ 3 4 Dc1 Dn D₂ 4 6 T₂ गच्छाव, B₂ Dc₂ गच्छ च, D₂ 2 गच्छ वा K (K₃ missing) D₂ 5 [आ]श्रममडल, Dc D₂ सुत्तम

100 K₄ T₁ G₁ om the ref K₁ मार्कण्डेय, M₂ श्रीमार्कण्डेय — °) K₄ D₂ सावित्री त म(D₃ च न)मादाय, S (except G₃) तत्र उत्थाय सावित्री — °) B D (except D₃) G₃ भाविनी — °) D₂ त (for तं)

101 D₂ om 101 — °) T₁ G₁ 2 4 वि (for प्र) — °) Dn D₄ 6 G₃ transp दिदा and सर्वा

102 °) K₄ D₂ ह नेप्यमि (K₄ marg sec m [आ] हरिण्यमि), B Dn D₄ 6 G₃ हरिण्यमि, T G₁ 2 4 [ह]ह

चेप्यमि — °) K₁ 2 B₁ 2 4 Dn₁ D₂ एत (for एतत्) — °) S (except G₃) दास्यामि (for नेप्यामि) K₄ (marg sec m) शुभम् (for त्वहम्)

103 °) B₂ वृक्षमूला — °) B₂ Dn D₄ 6 G₃ मरुगो, T₁ ममीप

104 °) K₄ वामस्कधे B₂ स्कधेन (for स्कन्धे तु) K₁ 2 तु वामूरु (K₃ रूर); K₄ सुवामोरूरु; Dc तु वामोरु, D₂ G₄ [S]थ वामोरु(G₄ रूर — °) K₁ 2 निवेश B Dn D₄ 6 G₃ च (for मा) — °) K₄ परिगृह्य — °) K (K₃ missing) D₃ मृदुभापिणी, B Dn D₄ 6 G₃ गजगामिनी

105 °) K₁ 2 4 (marg sec m) D₂ 5 नित्यास्या (K₄ ong 'मि)गमनाद् — °) K₁ 2 [S]धिगता (for विदिता) — °) K₁ 2 वृक्षारामालोकिनया, K₄ वृक्षातरालोक नया (marg sec m वृक्षातरालानि तथा) — °) G₂ 4 transp च and अपि K (K₃ missing) Dc D₂ 3 5 चोपलक्षये, T₂ चापि लक्षये, M₁ चाभिलक्षये

106 °) K₁ 4 D₂ 3 स्व (for स्त्र) S (except G₃) [अ]नेन (for येन) — °) T₂ G₁ 2 4 फलान्यप(G₄ वि) चितानि च, M फलान्युपचितान्यत — °) T₂ G₂ 4 अ (for मा)

107 °) K₂ 4 D (D₁ missing) G₃ 'ग्वडे (for पण्डे) B₂ 4 Dc D₂ वा, M₁ हि (for च) — °) T G₁ 2 4 अम्य, M अत्र (for तम्य) — °) G₄ तेन गच्छस्त्र च स्वरा — °) T G₁ चान्मि (for जन्मि)

108 All MSS except M₁ (K₃ D₁ missing) om the ref — °) K₁ B Dc1 Dn₁ n₂ T G हुवन्नेव K₁

C 3 16855
E 3 297 110
V 3 299 112

C 3 16856
B 3 297 110
K 3 298 112

तस्योत्तरेण यः पन्थास्तेन गच्छ त्वरस्व च ।

स्वस्थोऽस्मि बलवानस्मि दिदृक्षुः पितराबुधौ ॥ १०७

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि एकादशीत्यधिकरुद्रिशततमोऽध्याय ॥ २८१ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

युवन्नेवं त्वरायुक्तः न प्रायादाश्रमं प्रति ॥ १०८

२८२

मार्कण्डेय उवाच ।

एतस्मिन्नेव काले तु द्युमत्सेनो महावने ।

लब्धचक्षुः प्रमत्तात्मा दृष्ट्वा सर्वं ददर्श ह ॥ १

स सर्वानाश्रमान्गत्वा शैव्यया सह भार्यया ।

पुत्रहेतोः परामर्तिं जगाम मनुजर्षभ ॥ २

तावाश्रमान्नादीश्वैव वनानि च सरांसि च ।

तांस्तान्देशान्विचिन्वन्तौ दंपती परिजग्मतुः ॥ ३

श्रुत्वा शब्दं तु यत्किंचिदुन्मुखां सुतगङ्गाया ।

सावित्रीमहितोऽभ्येति मत्पवानित्यधावताम् ॥ ४

भिन्नैश्च परुषैः पादैः सन्नैः गोणितोक्षितैः ।

कुगरुण्टकविद्वाङ्गाबुन्मत्ताविव धावतः ॥ ५

ततोऽभिसृत्य तैर्विभ्रैः सर्वैराश्रमवाग्भिः ।

परिवार्य समाश्वास्य समानीतौ स्वमाश्रमम् ॥ ६

तत्र भार्यामहायः न वृतो वृद्धैस्तपोधनैः ।

Dn₂ स्वया युक्तः, Dc₁ तथा युक्तः, Dc₂ D₂ तथा युक्त (for स्वरां) — ^b) B₁ १ ५ D (except D₂) G₂ सप्रायाद्, G₁ सप्रायात्, G₄ सप्रदाद् (for स प्रायाद्) M यत (for प्रति) — After 108, M₁ ins

1329* सावित्रीमहित श्रीमान्मत्पवान्मक्षितवत ।

Colophon K₃ D₁ missing — Major parvan K₁ १ Dn₂ G₂ ५ आरण्य — Sub parvan N (K₃ D₁ missing) T₁ G₁ १ M₁ (all om sub parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान — Adhy name M₂ सावित्रीवरप्रसाद — Adhy no (figures, words or both) Dn₁ (marg) n₂ 295, Dn₃ 296, T₁ G₁ 282, T₂ M (M₂ inf lin) 285 (M₂ orig 287) G₂ 284, G₄ corrupt — Śloka no Dn₁ n₂ 108 Dn₃ 111

282

This adhy is missing in K₃ D₁ (cf १ 3 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here1 G₄ om the ref K₁ मार्कण्डेय, M₂ श्रीमार्कण्डेय — ^a) Standing phrase! Cf Hopkins Great Epic, p 406 (No 31) T₂ G₄ तस्मिन्नेव तु काले वै — ^b) B Dc Dn D₂ ५-६ G₂ महाबल (B₁ ५ बले) (for वने) — ^c) B Dn D₄-६ G₂ M₂ प्रमत्तायां (for रमा) Dc D₂ ३ प्रमनया लब्धचक्षु — ^a) K₁ १ सर्वदृष्ट्या, K₄ D₃ सर्व दृष्ट्या; B₁ १ ५ दृष्ट्वा सर्वा, B₂ Dn D₂ ६ G₂ दृष्ट्यां सर्वं, Dc D₂ सर्वं दृष्ट्वा, D₂ सर्वदृष्ट्या, T₁ दृष्ट्वा सर्वं, T₂ भूत्वा सर्वं, G₂ ५ दृष्ट्या सर्वान् D₂ स (for इ)2 ^b) B D₂ ५ सर्वदृष्ट्या (for शै) — ^a) B Dc₁ Dn D₂ ६ G₂ भरतर्षभ, Dc₂ D₂ पुत्र्य, D₂ T₁ G₁ मनुजर्षभ3 ^a) T₂ तानाश्रमान् — ^c) B D (except D₂ १, D₁ missing) G₂ तस्या निधि (for तांस्तान्देशान्) — ^d) D₂ परिमार्गत्4 ^a) S (except G₂) च (for तु) K₁ १ B Dc Dn D₂ ५ ६ G₂ M₂ य (for यत्) K (K₃ missing) B₂ ५ Dn D₂ ६ G₂ M₂ क्विद् (for किंचिद्) — ^c) K₄ D₂ T₁ भ्येत्य (for भ्येति) — ^d) K (K₃ missing) M₁ इति धावता, B Dc Dn D₂ १ (marg see m) ५ ६ G₂ इत्य मापता, D₂ अभ्यधावता5 ^a) K (K₃ missing) पुरुषैः M₁ प्रासै (for पादै) — ^b) K₁ (corrupt) सन्नैः गोणितै क्षणैः, G₂ सन्नैः गोणितोक्षितैः — ^c) K (K₃ missing) D₂ दिग्धागाद् — ^d) S (except G₂) धावता6 ^a) T₁ G₁ १ ५ [S]भिराम्य (T₁ त्व) M₁ सर्वै (for विभ्रै) — ^b) M₁ द्विजर् (for सर्वै) — ^c) B Dn D₂ ६ T₂ G₂ तावानीतौ (for समां)7 ^a) T₁ G₁ १ ५ ततो (for तत्र) — ^b) K₄ D₂ वृद्धो (for वृतो) — ^c) Dn₁ G₂ आश्वासितोपि चित्रार्थैः, T₂ तौ पवित्रार्थैः — ^d) K₄ पूर्वराजां कथानकैः, T₂

धौम्य उवाच ।

सर्वैर्गुणैरुपेतस्ते यथा पुत्रो जनप्रियः ।
दीर्घायुर्लक्षणोपेतस्तथा जीवति सत्यवान् ॥ १९

मार्कण्डेय उवाच ।

एवमाश्वासितस्तैस्तु सत्यवाग्भिस्तपस्त्रिभिः ।
तांस्तान्विगणयन्नर्थानवस्थित इवाभवत् ॥ २०
ततो मुहूर्तात्सावित्री भर्त्रा सत्यवता सह ।
आजगामाश्रमं रात्रौ प्रहृष्टा प्रविवेश ह ॥ २१

ब्राह्मणा ऊचुः ।

पुत्रेण संगतं त्वाद्य चक्षुष्मन्तं निरीक्ष्य च ।
सर्वे वयं वै पृच्छामो वृद्धिं ते पृथिवीपते ॥ २२
समागमेन पुत्रस्य सावित्र्या दर्शनेन च ।
चक्षुषश्चात्मनो लाभात्त्रिभिर्दिष्ट्या विवर्धसे ॥ २३

सर्वैस्माभिरुक्तं यत्तथा तन्नात्र संशयः ।

भूयो भूयश्च वृद्धिस्ते क्षिप्रमेव भविष्यति ॥ २४
मार्कण्डेय उवाच ।

ततोऽग्निं तत्र संज्वालय द्विजास्ते मर्ष एव हि ।
उपासांचक्रिरे पार्थ द्युमत्सेनं महीपतिम् ॥ २५
शैब्या च सत्यवाश्वैव सावित्री चैकतः स्थिताः ।
सर्वैस्तैरभ्यनुज्ञाता विशोकाः समुपाविशन् ॥ २६
ततो राज्ञा सहासीनाः सर्वे ते वनवाग्भिः ।
जातकौतूहलाः पार्थ पप्रच्छुर्नृपतेः सुतम् ॥ २७
प्रागेव नामतं कस्मात्सभार्येण त्वया विभो ।
विरात्रे चागतं कस्मात्कोऽनुवन्धश्च तेऽभवत् ॥ २८
संतापितः पिता माता वयं चैव नृपात्मज ।
नाकस्मादिति जानीमस्तत्सर्वं वक्तुमर्हसि ॥ २९

18 K₂ reads 18 after 15, repeating it here K₄
B Dn D₄ 6 G₃ आपस्तव उ^०, T G₁ 2 4 वामदेव, M
पांक्त्य^० — ^a) Dc D₂ G₂ वदति, T₂ वै दिशि (for वदन्ति)
— ^b) D₂ T₂ वदति (for दिशि वै) — ^c) D₂ पार्थिवी च
वृत्तिकेन; T₂ G₁ 2 4 पार्थिवी चैव वृद्धिं ते, M पार्थिवी चैव
वृद्धिस्ते

19 K₁ om (hapl) 19 — ^b) T G₂ 4 M द्विजप्रियः;
G₁ द्विजोत्तम (for जन^०)

20 K₁ मार्कण्डेय, M₂ श्रीमार्कण्डेय — ^a) B₂ 4 च;
S (except T₁ G₃) तै^० (for तु) D₂ एवमाश्वासितौ तौ तु
— ^c) B₁ 2 4 Dn D₄ 6 G₃ सर्वान् (for अर्थान्) — ^d)
B Dn D₆ तत (B₆ 'त्र स्थिर; Dc D₂ अवस्थिर, D₄ G₃
तत शिष्य (for अवस्थित) T₂ इह (for इय)

21 ^b) S (except G₃) सह सत्यवता तदा — ^d) K₁
प्रविष्ट; T₁ G₁ 2 M₂ प्रविष्टा — After 21, T G₂ 4
M₁ ins

1392* इष्ट्वा चोत्पतिता सर्वे हर्षं जग्मुश्च ते द्विजा ।

कण्ठ माता पिता चास्य समालिङ्गन्याभ्यरोदताम् ।

22 K₁ 2 Dc D₂ ब्राह्मण उ^० — ^a) B₁ 2 Dn D₄ 6
G₃ स्वा तु; B₂ त्व च, G₁ त्वद्य (for त्वाद्य) — ^c) K₄
(marg sec m) वै पृच्छामो; T G₁ 2 4 हि पश्यो^० (for वै
पृच्छा^०) — ^d) B₁ 2 Dn D₄ 6 G₃ वै (for ते)

23 ^b) M₁ 'व्यागमेन च — ^d) S (except G₃)
[अ]भि (for वि)

24 ^a) D₂ च (for यत्) T₁ G₁ 4 यथा सर्वैर्मुवाप्युक्तं,

T₂ G₂ यथा सर्वे मुदा युक्तास् — ^b) Dc D₂ 2 तत्तथा नात्र;
D₂ यत्तथा तत्र (for तथा तन्नात्र) — ^c) B₁ 4 Dn D₄ 6
G₃ समृद्धिं, B₂ समृद्धिं (for च वृद्धिं) — ^d) Dn₂ D₂ 2
गमिं (for भविं^०)

25 N (except K₂ B₂, K₂ D₁ missing) T₁ G₃ om
the ref M₂ श्रीमार्कण्डेय — ^a) B₂ तथा (for ततो)
K₂ प्रज्वालय T₂ G₂ ततोऽग्निं ते समुज्वालय, G₄ ततोऽग्निहोत्र
न^० — ^b) T₂ ब्राह्मणा (for द्विजास्ते) D₂ M₁ इ (for हि)
— ^d) नराधिप (for मही^०)

26 ^b) K₁ G₁ चैकता, G₂ 4 च ततस् K (K₃ missing)
Dn D₂ 4 6 T₁ G₁ स्थिता; G₂ 4 तथा — ^d) K (K₃
missing) विशोका विरात्

27 ^a) D₂ G₁ 2 4 M₂ समासीना — ^c) K₆ सर्वे
(for पार्थ)

28 Before 28, B D (except D₂ 2, D₁ missing)
G₃ ins ऋषय ऊ^० — ^a) G₁ प्रागेवानगत — ^b) K₁ 2
ख्यानघ (for स्वया विभो) — ^c) T₂ विरात्रौ चागत; G₂
चिराच्चैवागत K (K₃ missing) T₁ G₁ चागत, B₁ वागत,
Dn₁ वागत — ^d) K₁ को विरस्व च, K₂ को विलयश्च, K₄
को नु विघ्नं, B₂ छ च बाधा^०, M₁ को वा बाधा^० B₁ 2 Dn
D₄ 6 G₃ तव (for च ते) B₂ सभार्येण स्वया विभो (marg
कोनुयधस्तवाभवत्)

29 ^a) B₂ सतापिता, T₂ पिता — ^b) Dc D₂ तथा
नृप, M [अ]नुतापिता — ^c) K₁ 2 Dc D₂ T G₁ 2 4 न
कस्माद् (for नाकस्माद्) T₁ G₁ M एव (for इति) B

सत्यवानुवाच ।

पित्राहमभ्यनुज्ञातः सावित्रीमहितो गतः ।
 अथ मेऽभूच्छिरोदुःखं वने काष्ठानि भिन्दतः ॥ ३०
 सुप्तश्चाहं वेदनया चिगमित्युपलक्षये ।
 तावत्कालं च न मया सुप्तपूर्वं कदाचन ॥ ३१
 सर्वेषामेव भवतां संतापो मा भवेदिति ।
 अतो विगत्रागमनं नान्यदस्तीह कारणम् ॥ ३२
 गौतम उवाच ।
 अकम्पाच्चक्षुषः प्राप्तिर्द्युमत्सेनस्य ते पितुः ।
 नास्य त्वं कारणं वेत्थ सावित्री वक्तुमर्हति ॥ ३३
 श्रोतुमिच्छामि सावित्रि त्वं हि वेत्थ परावरम् ।
 त्वा हि जानामि सावित्रि सावित्रीमिव तेजसा ॥ ३४
 त्वमत्र हेतुं जानीषे तस्मात्सत्यं निरुच्यताम् ।
 रहस्यं यदि ते नास्ति किञ्चिदत्र वदस्व नः ॥ ३५

सावित्र्युवाच ।

एवमेतद्यथा वेत्थ संकल्पो नान्यथा हि वः ।
 न च किञ्चिद्रहस्यं मे श्रूयतां तथ्यमत्र यत् ॥ ३६
 मृत्युर्मे भर्तुराख्यातो नारदेन महात्मना ।
 स चाद्य दिवसः प्राप्तस्ततो नैनं जहाम्यहम् ॥ ३७
 सुप्तं चैनं यमः साक्षादुपागच्छत्सर्किकरः ।
 स एनमनयद्ब्रुवा दिशं पितृनिषेधिताम् ॥ ३८
 अस्तौषं तमहं देवं मत्पुत्रेण वचमा विभुम् ।
 पञ्च वै तेन मे दत्ता वराः शृणुत तान्मम ॥ ३९
 चक्षुषी च स्वराज्यं च द्वौ वरौ श्वशुरस्य मे ।
 लब्धं पितुः पुत्रशतं पुत्राणामात्मनः शतम् ॥ ४०
 चतुर्वर्षशतायुर्मे भर्ता लब्धश्च सत्यवान् ।
 भर्तुर्हि जीवितार्थं तु मया चीर्णं स्थिरं व्रतम् ॥ ४१
 एतत्सत्यं मयाख्यातं कारणं विस्तरेण वः ।

C 3 16899
 B 3 298 42
 K 3 299 43

Dn D₁ ० G₃ कस्मादिति न जा' — ^d) K₁ ३ सर्वं वक्तु
 मिहाहंमि

30 ^c) D₃ (marg sec m) अद्य (for अध) — ^d)
 K (K₃ missing) D₃ (marg sec m as in text) ३
 कुर्वत, T G₁ ३ भिद्यत, M छिद्यत

31 ^c) K₁ ३ काले (for काल) K₁ B Dn D₃
 (sup lin sec m) ६ ० G₃ transp च and न — ^d)
 K₁ कथचन

32 ^b) D₃ न (for मा) — ^c) K₁ अतश्चिराभ्यागमने,
 K₂ अतो विरात्रागमन, G₂ अतो विरात्र्या', G₃ अतो विरात्राव
 गम — ^d) B₂ Dc D₂ [इ]ति (for [इ]इ)

33 ^a) T₂ M नाक' (for अक') — ^c) B₂ नान्यत,
 T₁ G₁ न स (for नाम्य) B D (except D₅, D₁ missing)
 T₁ G₁ ३ वेत्सि (for वेत्थ) — ^d) D₅ वेत्सुम्

34 ^a) M हृच्छाम — ^b) K₂ परापर — ^c) D₂ स्वा
 (for त्वा) K₁ B₄ D₃ G₁ ३ ४ त्वां हि जानीमः; M₁ त्वा
 भिज्जानाम, M₂ त्वां विज्जानाम — ^d) K₁ ३ त्रीमेव

35 ^a) S (except G₃) स्वामत्र T₁ G₁ ३ ४ M
 जानीमस्, T₂ जानामि (for जानीषे) — ^b) S (except G₃)
 सर्वं (for मत्व) K₂ निरुच्यतां — ^c) K₁ ३ transp रहस्य
 and यदि — ^d) M किञ्चिदेव D₅ वधीहि न

36 ^a) D₃ पुत्रमेव G₃ चेत्य, M वित्त (for वेत्थ)
 — ^b) M₁ [अ]पि (for हि) — ^c) B Dc Dn D₂ ४ ० G₃

हि (for च) Dc D₂ च (for मे) — ^d) T G₁ ३ ४
 हुनम् (for तथ्यम्) B₁ ३ Dn D₄ ० G₃ एव, B₃ अस्य
 (for अत्र)

37 ^a) B Dc₁ Dn D₄ ० T₂ G₃ पत्युर् (for भर्तुर्)
 — ^b) K (K₃ missing) Dc D₂ ३ न महयिणा — ^c) K
 (K₃ missing) D₃ स चास्य, G₃ दिव्य मप्राप्तस् — ^d)
 B₃ मेन; G₃ नैत (for नैन)

38 ^a) G₃ चत — ^b) G₂ उपगच्छत् — ^c) T₁
 G₁ ३ ४ चैनम् (for एनम्) G₁ आनयद् T₂ स वै चैन
 यमो वध्वा

39 ^a) D₅ व्यतोपयम्, T G₁ ३ ४ अतोपयम् (for
 अस्तौप तम्) — ^b) K₂ विभुः, G₃ भुवम् — ^c) S
 (except G₃) transp वै and मे K₁ पच चैतेन, B₁ ३
 पचैव तेन, B₄ पचायतेन, D₅ पच तेनैव (for पञ्च वै तेन)
 B₂ ४ transp मे and दत्ता — ^d) K₁ Dc D₂ G₂ M₂
 वराथ K₂ ता सम, D₅ चारमना, G₁ तानिह (for तान्मम)

40 ^a) K (K₃ missing) D₂ ६ चक्षुष्मत्ता (D₃ 'र्ता,
 D₅ 'त्ता), Dc D₂ चक्षुष्मत (for चक्षुषी च) — ^c) K₁ ३
 पित्रो' (for पितु') — ^d) B₁ ३ ४ Dn D₄ ० G₃ चाग्मन

41 ^b) K₁ ३ लब्ध (K₁ 'ब्धो) भर्ता, K₂ Dc D₂ ३ ४
 लब्धो भर्ता (by transp) — ^c) K (K₃ missing) D₃ ६
 जीवितार्थयः; Dc D₂ जीवनार्थय (for 'र्थं तु) B₂ हि; M
 तम् (for तु) — ^d) K₁ ३ G₂ (by transp) व्रत स्थिरं,

यथा वृत्तं सुखोदकमिदं दुःखं महन्मम ॥ ४२

ऋषय ऊचुः ।

निमज्जमानं व्यसनैरभिद्रुतं

कुलं नरेन्द्रस्य तमोमये हृदे ।

त्वया सुशीले धृतधर्मपुण्यया

समुद्धृतं साध्वि पुनः कुलीनया ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि द्रव्यशीत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २८२ ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

तथा प्रशस्य ह्यभिपूज्य चैव ते

वरक्षियं तामृषयः समागताः ।

नरेन्द्रमामन्व्य सपुत्रमज्जमा

शिवेन जग्मुर्मुदिताः स्वमालयम् ॥ ४४

२८३

मार्कण्डेय उवाच ।

तस्यां रात्र्यां व्यतीतायामुदिते सूर्यमण्डले ।

कृतपूर्वाह्निकाः सर्वे समेयुस्ते तपोधनाः ॥ १

तदेव सर्वं सावित्र्या महाभाग्यं महर्षयः ।

द्युमत्सेनाय नावृष्यन्कथयन्तः पुनः पुनः ॥ २

ततः प्रकृतयः सर्वाः शाल्वेभ्योऽभ्यागता नृप ।

आचख्युर्निहतं चैव स्वेनामात्येन तं नृपम् ॥ ३

तं मन्त्रिणा हतं श्रुत्वा मसहायं सचान्धवम् ।

B₁ १ ४ Dn D₄ ६ G₃ स्वित्त वत

42 ^a) B Dn D₄ ६ T G₃ M मयं (for मत्स्य) K (K₃ missing) B₂ D₃ M समा^a (for मया^a) — ^b) K₄ D₃ १ १ च (for च) — ^c) T G₁ १ ४ मह^a (म)पयं, M महन्मया

43 G₁ om the ref. M₂ ऋषि — ^a) Some MSS निमज्जमान B₂ उपद्रुत, D₃ अभिद्रुत — ^c) K (K₃ missing) D₀ D₂ १ १ सुशीलव्रतधर्मयुक्तं (D₀ नित्य)या, B Dn D₄ ६ G₃ सुशीलव्रतपुण्यया कुल (B₂ चयंया); T₂ सुशीले धृतपुण्यधर्मया, G₁ सुशीलधृतधर्मं

44 K (K₃ missing) S (except G₃ M₂) om the ref — ^a) B₁ तत K₁ १ प्रशस्य, T G₁ M प्रशस्याम्, G₃ ४ प्रशस्याम् K₁ हृदि पूज्य; B₁ ४ ह्यतिपूज्य; S (except G₃) अभिपूज्य (for ह्यभि^a) B₁ १ ४ Dn D₃ ४ ६ G₃ om ते — ^b) K (K₃ missing) D₃ ६ M ता मुनय, T₁ ता ऋषय — ^c) K (K₃ missing) D₃ ६ transp नरेन्द्रम् and सपुत्रम् — ^d) S (except G₃) शुभेन जग्मुर्मुदिता यथालय

Colophon K₃ D₁ missing — Major parvan K₁ १ T₂ G₃ ४ आरण्य — Sub parvan K₄ B D (D₁ missing) T₁ M (all om sub parvan name) mention only सावित्र्युपाख्यान, G₃ श्रुवाच (sic) — Adhy name M₂

आश्रमप्रवेदा — *Adhy 10* (figures words or both) Dn₁ (marg) n₂ 296, Dn₃ 297, T₁ G₁ 283, T₂ G₄ M (M₂ inf lin) 286 (M₂ orig 286) G₃ 285 — *Śloka 10* Dn 44

283

~~⚠~~ This adhy is missing in K₃ D₁ (cf v.l 3 279 14, 8), the MSS are mostly ignored here

1 K₁ मार्कां, M₂ श्रीमार्कं — ^a) T G₁ १ ४ ततो (for तस्या) — ^c) L₄ Dc D₃—4 T₁ पूर्वाह्निका; Dn₂ T₂ G₃ M पूर्वाह्निका — ^d) K (K₃ missing) B₂ ४ Dc D₃ १ १ समीयुष

2 ^a) K₁ १ तदेव — ^b) B₂ ४ महो भाग्य; Dc M₂ माहा^a, T₁ माहात्म्य च

3 ^b) K₃ ४ D₃ G₁ १ ४ M शाल्वेभ्यो K₁ १ D₃ १ [S]भ्यागमन्; K₄ [S]भ्यगमन्, Dc D₃ G₃ M₂ [S]भ्यागतान् K (K₃ missing) B₂ T G₁ १ ४ नृप — K₁ om (hapl) 3^{cd} — ^c) G₄ आचरेन् (for आचख्युर) — ^d) B₁—3 Dn D₄ ६ G₁ १ द्विप (for नृपम्)

4 ^a) K₁ १ D₃ १ ते (for त) S (except G₃) प्रोच्य (for ध्रुत्वा) — ^b) G₃ १ सहाय सहबाधव — T₂ om 4^{cd} — ^c) K₁ १ B₁ १ Dn D₄ ६ G₃ यथावृत्त (for तत्त्व)

न्यवेदन्यथातत्त्वं विद्भुतं च द्विपद्मम् ॥ ४
 ऐकमत्यं च सर्वस्य जनस्याथ नृपं प्रति ।
 सचक्षुर्वाप्यचक्षुर्वा स नो राजा भवत्विति ॥ ५
 अनेन निश्चयेनेह वयं प्रस्थापिता नृप ।
 प्राप्तानीमानि यानानि चतुरङ्गं च ते बलम् ॥ ६
 प्रयाहि राजन्भद्रं ते घुष्टस्ते नगरे जयः ।
 अध्यास्व चिररात्राय पितृपैतामहं पदम् ॥ ७
 चक्षुष्मन्तं च तं दृष्ट्वा राजानं वपुषान्वितम् ।
 मूर्धभिः पतिताः सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचनाः ॥ ८
 ततोऽभिवाद्य तान्वृद्धान्द्विजानाश्रमवासिनः ।
 तैश्चामिपूजितः सर्वैः प्रययौ नगरं प्रति ॥ ९
 शैव्या च मह सावित्र्या स्वास्तीर्णेन सुवर्चसा ।
 नरयुक्तेन यानेन प्रययौ सेनया वृता ॥ १०

ततोऽभिपिपिचुः प्रीत्या द्युमत्सेनं पुरोहिताः ।
 पुत्रं चास्य महात्मानं यौवराज्येऽभ्यपेचयन् ॥ ११
 ततः कालेन महता सावित्र्याः कीर्तिवर्धनम् ।
 तद्वै पुत्रगतं जज्ञे शूराणामनिवर्तिनाम् ॥ १२
 भ्रातृणां सोदराणां च तथैवास्याभवच्छतम् ।
 मद्राधिपस्याश्वपतेर्मालव्या सुमहाबलम् ॥ १३
 एवमात्मा पिता माता श्वश्रूः श्वशुर एव च ।
 भर्तुः कुलं च सावित्र्या मर्वं कृच्छ्रात्समुद्भूतम् ॥ १४
 तथैवैपापि कल्याणी द्रौपदी शीलसंमता ।
 तारयिष्यति वः सर्वान्सावित्रीव कुलाङ्गना ॥ १५
 वैशंपायन उवाच ।
 एवं स पाण्डवस्तेन अनुनीतो महात्मना ।
 विशोको विज्वरो राजन्काम्यके न्यवसत्तदा ॥ १६

C 3 16917
B 3 299 16
K 3 300 16

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि त्र्यशीत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २८३ ॥ समाप्तं द्रौपदीहरणपर्वं ॥

— ^a) D₃ विहत K₂ तद् (for च)

5 ^a) T₁ G₁ ऐकमत्येन (for मत्य च) — ^b) K₁ ३ जनस्यासु, K₄ D₃ 'स्यास्य, B₂ D₃ T M 'स्य त्वां (T₂ त्वा), De D₃ स्यामिन् G₁ सात्वयन्नृपतिं प्रति — ^c) K₂ वापि चक्षुर (for वाप्यचक्षुर) B₃ अचक्षुर्वा मचक्षुर्वा — ^d) K₁ ३ भवेदिति, K₄ Dc₂ D₂ भविष्यति

6 ^a) M₁ अनेन व्यवसायेन — ^b) T₂ मर्वं (for वयं)

7 ^b) Dc₃ D₂ नगर — ^c) Almost all MSS अध्यास्व D₄ चिररात्राय

8 Before 8, B₃ S (except T₂ G₃) ins मार्कण्डेय (M₂ श्रीमार्कं) — ^a) De D₂ तु (for च) K₄ D₃ ते (for त) — ^b) D₃ राजानं च क्षुषान्वित — ^c) K₄ मूर्धां भिपतिता, B De Dc D₂₋₄ ६ G₃ मूर्धां निप

9 ^a) K₁ ३ विप्रान् (for वृद्धान्) — ^b) K₁ ३ वृद्धान् (for द्विजान्) D₃ ये चाश्रमनिवासिनः — ^c) B₃ ३ T₂ G₁ ३ M चापि (for चाभि) Dc₂ D₂ ते चाभि (D₃ चापि) पूजिता सर्वं K (K₃ missing) D₂ ६ प्रययौ स्वपुरं हृष्टस्तै सर्वैरभिपूजित

10 ^a) B₁ शैव्या (for शैव्या) T₂ [अ]पि (for च) — ^b) T₂ स्वास्तीर्णे सुवर्चसा — ^c) K₄ नगरं (for नरं) — ^d) B₃ M भेनया वृता, T₁ G₁ मह भेनया, T₂ G₂ ३ सेनाया मह

11 ^a) G₂ अतो D₆ T₁ 'मिपिचु D₃ प्रीता, S

(except G₃) मर्वं — ^b) K₁ ३ D₃ नराधिप (for पुरो) — ^c) T G₁ ३ ३ महाभाग (for त्मान) — ^d) T₁ G₁ [S]भिपेचयन्

13 K₁ ३ om 13 — ^b) S (except T₂ G₃) वाप्या (for 'वासा') — ^c) De D₂ यत्राधिगम्याश्च (D₂ 'श्च) पतिर् — ^d) B₃ Dn D₄ ६ G₃ सुमहद्वल

14 ^a) Dc D₃ चैव (for माता)

15 ^a) K₄ D₂ ६ G₃ हि, D₃ च (for [अ]पि) — ^b) K₁ ३ B₄ D₂ 'सपदा (for 'समता)

16 G₁ om 16^{ab} — ^{ab}) K (K₃ missing) D₃ स्वसु (for अनु) T₂ एव ते पादवाक्तेन अनुनीता महा — ^c) K₄ G₂ ३ राजा (for राजन्) T₂ विशोका विज्वरा राजन् — ^d) K₄ न्यवसत्काम्यके तदा, T₂ काम्यके न्यवसत्तदा — After 16, B D (except D₃) G₂₋₄ ins (the *phalaśrutī*)

1833* यश्चेद ऋणुपाद्भक्त्या सावित्र्याख्यानमुत्तमम् ।

स सुस्वी सर्वमिद्वार्यो न दुःखं प्राप्तुयाच्चर ।

[(L 2) G₂ दीषमायुरवामुयात् (for the posterior half) — This stanza occurs (with v 1) also in one MS of the Matsyapurāna (214 28)]

Colophon K₃ D₁ missing — Major parian K₁ ३ G₂ ३ आरण्य — Sub parian N (K₃ D₁ missing)

२८४

जनमेजय उवाच ।

यत्तदा महान्नल्लोलमगो वाक्यमत्रवीत् ।
 इन्द्रस्य वचनादेत्य पाण्डुपुत्रं युधिष्ठिरम् ॥ १
 यच्चापि ते भयं तीव्रं न च कीर्तयसे क्वचित् ।
 तच्चाप्यपहरिष्यामि सव्यमाचाविहागते ॥ २
 किं तु तद्विदुषां श्रेष्ठ कर्णं प्रति महद्भयम् ।
 आसीन्न च स धर्मात्मा कथयामाम कस्यचित् ॥ ३

वैशंपायन उवाच ।

अहं ते राजशार्दूल कथयामि कथामिमाम् ।
 पृच्छते भरतश्रेष्ठ शुश्रूपस्य गिरं मम ॥ ४

द्वादशे समतिक्रान्ते वर्षे प्राप्ते त्रयोदशे ।
 पाण्डुना हितकृच्छकः कर्णं भिक्षितुमुद्यतः ॥ ५
 अमिप्रायमथो ज्ञान्वा महेंद्रस्य निभामसुः ।
 कुण्डलार्थं महाराज सूर्यः कर्णमृपागमत् ॥ ६
 महाहं जयने वीरं स्वर्ध्यास्तगणसंतृते ।
 जयानमभिविश्वस्तं ब्रह्मण्यं मत्स्यवादिनम् ॥ ७
 स्वप्नान्ते निशि राजेन्द्र दर्शयामाम रश्मिवान् ।
 कृपया पर्याविष्टः पुत्रमेहाच भारत ॥ ८
 ब्राह्मणो वेदविद्भूत्वा सूर्यो योगाद्वि रूपवान् ।
 हितार्थमत्रवीत्कर्णं मान्त्वपूर्वमिदं वचः ॥ ९

T₁ G M (all om sub parvan name) mention only सावित्र्यु (D₃ 'त्र्यो)पारुयान (G₄ सावित्र्याख्यायान), followed by समाप्त in all these MSS (except B₂) — Adhy name M₂ राजप्राप्ति — Adhy no (figures, words or both) Dn 297 (Dn₃ 295), T₁ G₁ 284, T₂ G₄ M (M₂ inf ln) 287 (M₂ orig 289), G₂ 286 — Śloka no Dn₁ n₂ 17, Dn₃ 16

284

1 Stanzas 1-33^a in K₃ and 1-26 in D₁ are lost on missing fol (cf v 1 3 279 S, 14) — ^a) Dc D₂ यत्तदाह; T G₁ 2 4 यत्तदा म B Dn D₄ 6 G₂ महद्भयान्, T G₁ 2 4 महाभागो — ^c) B₁ 4 Dn D₄ 6 G₂ एव, B₂ D₂ एतद् (for एतत्)

2 K₃ D₁ missing (cf v 1 1) — ^a) S (except G₂) किंचिन् (for तीव्र) — ^b) K (K₃ missing) Dc D₂ 2 5 [S]नघ (for क्वचित्) — ^c) B₁ 3 4 Dc D₂ तत् वाप, S (except G₂) तदप्यप (for तच्चाप्यप) — ^d) K (K₃ missing) Dc D₂ 2 5 सव्यसावित्र्यतो गते, B Dn D₄ 6 G₂ धनंजय इतो गते

3 K₃ D₁ missing (cf v 1 1) — ^a) Dn₁ D₂ 5 T₂ तु (for तु) B₂ यज् (for तद्) B Dn₁ n₂ D₄ 6 G₂ जपतां, Dc Dn₂ D₃ जयता (for विदुषां) — ^b) K₁ शुश्रूपस्य गिर मम (= 4^d) — K₁ reads 3^{cd} after 5^{ab} — ^c) K₁ 2 स च न, B₂ न स च (by transp), T₂ G₂

नय म

4 K₃ D₁ missing (cf v 1 1) — ^a) B Dc D₂ D₂ 6 M अय, D₄ G₂ अथ, D₂ इत (for अत्) — ^c) K₁ B Dn D₄ 6 T₂ G₂ पृच्छते — ^d) K₁ 2 गिता, Dc D₂ पर (for गिर) T G₁ 2 4 शुश्रूपस्य हि मे मम

5 K₃ D₁ missing (cf v 1 1) — ^b) Dc₁ D₂ प्राप्ते वर्षे (for वर्षे प्राप्ते) — After 5^{ab}, K₁ reads 3^{cd}

6 K₃ D₁ missing (cf v 1 1) — ^a) D₂ अहो, T G₁ 2 4 तनो (for अथो) — ^c) K (K₃ missing) Dc D₂ 2 कुडलार्थं K₁ 2 महाभाग — ^d) K (K₃ missing) D₂ 6 transp सूर्य and कर्णम् S (except G₂) तन (for सूर्य) K₄ उपागत, B₁ 2 Dn D₄ 6 G₁ 2 उपागतः

7 K₃ D₁ missing (cf v 1 1) — ^a) K₄ Dc T₁ G₁ महाहं (for 'हं') D₂ 5 G₂ वीर, S (except G₂) चैन (for वीर) — ^b) K₂ D₂ 4 6 स्वर्ध्यास्तगण, T₁ G₁ साध्वा, G₂ स्वत्स्या (for स्वर्ध्या) K₁ 2 मयते, K₄ मसृते, D₂ 2 मसृते, G₄ मयुते (for मयुते) — ^c) K₁ 4 B D (except D₂, D₁ missing) G₂ अति, K₂ इति (for अभि)

8 K₃ D₁ missing (cf v 1 1) — ^a) K (K₃ missing) D₂ 5 स्वप्नान्ते त महाबाहु — ^b) B₂ 4 D₂ T₁ G₁ M रश्मिमान् — M₂ om 8^c-9^d — ^d) D₂ 5 'वेहात्सु, G₄ ज्ञेह

9 K₃ D₁ missing (cf v 1 1) M₂ om 9 (cf v 1 S) — ^b) K₁ 2 योगाद् द्वि (K₂ नाद्वि)रूपवान्, K₄ B₂ 4 Dc D₂ 4 योगाद्वि (K₄ गाद् द्वि)रूपवान्; Dn D₂ T₂ G₂ योगधि (Dn₃ योगादि)रूपवान्, T₁ G₁ योगविरूपश्च (G₁ 'घत्) — ^c)

कर्णं मद्बचनं तात शृणु सत्यभृतां वर ।
 ब्रुवतोऽद्य महाबाहो मौहृदात्परमं हितम् ॥ १०
 उपायास्यति शक्रस्त्वां पाण्डवानां हितेऽप्यया ।
 ब्राह्मणच्छन्नना कर्णं कुण्डलापजिहीर्षया ॥ ११
 विदितं तेन शीलं ते सर्वस्य जगतस्तथा ।
 यथा त्वं भिक्षितः मद्भिर्ददास्येव न याचसे ॥ १२
 त्वं हि तात ददास्येव ब्राह्मणेभ्यः प्रयाचितः ।
 वित्तं यच्चान्यदप्याहुर्न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् ॥ १३
 तं त्वामेवंविधं ज्ञात्वा स्वयं वै पाकशासनः ।
 आगन्ता कुण्डलार्थाय क्वचं चैव भिक्षितुम् ॥ १४
 तस्मै प्रयाचमानाय न देये कुण्डले त्वया ।
 अनुनेयः परं शक्यता श्रेय एतद्वि ते परम् ॥ १५

कुण्डलार्थं ब्रुवंस्तात कारणैर्बहुभिस्त्वया ।
 अन्यैर्बहुविधैर्वित्तैः स निवार्यः पुनः पुनः ॥ १६
 रत्नैः स्त्रीभिस्तथा भोगैर्धनैर्बहुविधैरपि ।
 निदर्शनैश्च बहुभिः कुण्डलेप्सुः पुरंदरः ॥ १७
 यदि दास्यसि कर्णं त्वं सहजे कुण्डले शुभे ।
 आयुषः प्रक्षयं गत्वा मृत्योर्विशमुपेक्षसि ॥ १८
 क्वचन च संयुक्तः कुण्डलाभ्यां च मानद ।
 अवध्यस्त्वं रणेऽरीणामिति विद्धि वचो मम ॥ १९
 अमृतादुत्थितं ह्येतदुभयं रत्नमंभवम् ।
 तस्माद्रक्ष्यं त्वया कर्णं जीवितं चैत्प्रियं तव ॥ २०
 कर्णं उवाच ।
 को मामेवं भवान्प्राह दर्शयन्सौहृदं परम् ।

B₂ Dc D₂ T G₁ २ ४ M₁ काले (for कर्णं)

10 K₂ D₁ missing (cf v.1 1) Before 10, G₂ ४ ins ब्राह्मण, M₁ सूयं — °) M₁ मद्बचनात् T G₁ २ ४ M₂ तावत् (for तात) — °) K (K₂ missing) D₂ ६ धर्मं; T G₁ २ ४ शस्त्रं (for सत्यं) M शृणु सत्यपराक्रम — °) D₂ ६ [S]ध (for [S]द्य)

11 K₂ D₁ missing (cf v.1 1) — °) K₁ २ Dn₁ 8 (except T₂ G₂) उपं (for उपां) M त्वा (for त्वा) — °) T₁ G₁ २ ४ छन्नना चव, T₂ छन्नरूपेण — °) K₂ B₁ ४ Dn D₂ T₁ G₂ M कुण्डलोप (for लोप) B₂ T₁ जिगीषया (for जिहीर्षया) D₂ न प्रत्याख्यासि कर्हिचित् (=13^d)

12 K₂ D₁ missing (cf v.1 1) — °) T₁ G₁ २ ४ ह्येव, T₂ चैव, M तस्य (for तेन) T₂ मे, G₂ ४ तु (for ते) K (K₂ missing) Dc D₂ ३ स्वच्छील विदित तस्य — °) T G₂ ४ तव (for तथा) — °) G₂ यदा (for यथा) — °) G₁ दास्येव न तु याचसे, G₂ दास्यस्येव न याचसे

13 K₂ D₁ missing (cf v.1 1) — °) G₂ ४ दाता (for तात) T₁ G₁ २ ४ [ए]व (for [ए]व) — °) B Dc Dn D₂ ४ ६ T₁ G₁ ३ प्रयाचित — °) D₂ विप्र (for वित्त) G₂ [अ]प्यन्यद् (by transp) — °) K₂ प्रत्याख्यातु, G₁ रयाहि K₁ २ B₁₋₃ Dn D₂₋₃ G₂ कस्य (for कर्हि) T₂ G₂ ४ M₁ प्रत्याख्यात न (M₁ ह्यामीह) कर्हिचित्

14 K₂ D₁ missing (cf v.1 1) — °) K (K₂ missing) Dc D₂ ३ न त्वामे, B Dn D₂ ६ G₂ त्वा तु चं, D₂ सर्वमे, T₁ तत्वामे (for त त्वामे) K₁ २ Dc D₂ ३ ३

M जानन्, K₂ राजन् (for ज्ञात्वा) — D₂ om 14^d-16^a

15 K₂ D₁ missing (cf v.1 1) D₂ om 15 (cf v.1 14) — °) K₁ २ अनेन य, B₁ ३ अनुनीय (for अनु नेय) — °) D₂ ६ हित; M₁ हि वे (for हि ते) T₂ G₂ वर (for परम्)

16 K₂ D₁ missing (cf v.1 1) D₂ om 16^a (cf v.1 14) — °) K (K₂ missing) D₂ कुण्डलार्थं K₁ २ Dc ध्रुव (for ब्रुवन्) — °) K₁ करणे, K₂ कारणे, Dc कुण्डले (for कारणे) Dc₂ तथा, D₂ सदा (for त्वया) — °) T₂ वरे (for विधै) D₂ चित्रै, T₂ वीर (for वित्तै) — °) B Dn D₂ ४ ६ T₂ G₂ M स (for स) K₁ निवार्यात्, B₂₋₄ Dc₂ D₂ निवार्यं (for यं)

17 K₂ D₁ missing (cf v.1 1) — °) D₂ यथा (for तथा) B Dc Dn D₂ ४ ६ G₂ गोभिर्; D₂ योगै (for भोगै) — °) K₁ २ तथा (for अपि)

18 K₂ D₁ missing (cf v.1 1) — °) K₁ २ Dc D₂ दास्यति — °) K (K₂ missing) Dc₂ D₂ ३ कुण्डले सहजे (by transp) B₂ त्वया (for शुभे) — °) K₁ २ B₁₋₃ Dc D₂ ३ ३ T G₂ ४ कृत्वा (for गत्वा) — °) B D (except D₂, D₁ missing) G₂ उपेक्षसि (for उपे)

19 K₂ D₁ missing (cf v.1 1) — °) K (K₂ missing) Dc D₂ ३ हि संयुक्त, B Dn D₂ ६ G₂ समायुक्त (for च स) — °) T₂ सत्य (for विद्धि)

20 K₂ D₁ missing (cf v.1 1) — °) D₂ उद्धृत (for उरिधत) K₁ २ एतद्, T G₁ २ ४ इदम् (for ह्येतद्) — °) S (except G₂) समित (for समभवम्) — °) K₁ २

कामया भगवन्नूहि को भवान्द्विजवेपथुक् ॥ २१

ब्राह्मण उवाच ।

अहं तात सहस्राशुः सौहृदाच्चां निदर्शये ।

कुरुष्वैतद्वचो मे त्वमेतच्छ्रेयः परं हि ते ॥ २२

कर्ण उवाच ।

श्रेय एव ममात्यन्तं यस्य मे गोपतिः प्रभुः ।

प्रवक्ताद्य हितान्वेषी शृणु चेदं वचो मम ॥ २३

प्रसादये त्वां वरदं प्रणयाच्च ब्रवीम्यहम् ।

न निवार्यो व्रतादस्मादहं यद्यस्मि ते प्रियः ॥ २४

व्रतं वै मम लोकोऽयं वेत्ति कृत्स्नो विभावसो ।

यथाहं द्विजमुख्येभ्यो दद्या प्राणानपि श्रुवम् ॥ २५

यद्यागच्छति शक्रो मां ब्राह्मणच्छन्ननावृतः ।

हितार्थं पाण्डुपुत्राणां खेचरोत्तम भिक्षितुम् ॥ २६

दास्यामि विबुधश्रेष्ठ कुण्डले वर्म चोत्तमम् ।

न मे कीर्तिः प्रणश्येत त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ २७

मद्विधस्यायशस्यं हि न युक्तं प्राणरक्षणम् ।

युक्तं हि यगमा युक्तं मरणं लोकममतम् ॥ २८

सोऽहमिन्द्राय दास्यामि कुण्डले मह वर्मणा ।

यदि मां बलवृत्रघ्नो भिक्षार्थमुपयास्यति ॥ २९

हितार्थं पाण्डुपुत्राणां कुण्डले मं प्रयाचितुम् ।

तन्मे कीर्तिकरं लोके तस्याकीर्तिर्भ्रमिष्यति ॥ ३०

वृणोमि कीर्तिं लोके हि जीवितेनापि भानुमन् ।

कीर्तिमानश्रुते स्वर्गं हीनकीर्तिस्तु नश्यति ॥ ३१

कीर्तिर्हि पुरुषं लोके मंजीवयति मावृत् ।

अकीर्तिर्जीवितं हन्ति जीवतोऽपि शरीरिणः ॥ ३२

अयं पुराणः श्लोको हि स्वयं गीतो विभावसो ।

रक्ष्ये (for रक्ष्य)

21 K₃ D₁ missing (cf v 1 1) — °) K₁ विधि, K₂ 4 D₃ 5 विध (for भवान्) — °) B₃ मौहृद दर्शयन् (bv transp) Dc D₃ मम (for परम्) T₂ उचन शुभद पर — °) K (K₃ missing) Dc D₃ 2 3 T₂ G₂ 4 काम्यया (for कामया) — °) K₁ 3 द्विजवेपथुक्, B₃ इह वेपथुक्

22 K₃ D₁ missing (cf v 1 1) — °) S (except G₃) कर्ण (for तात) — °) G₁ तु, M₂ त्वा (for स्वा) Dc D₃ हि दर्शये, G₂ निवेदये (for निदर्शये) — °) Dc D₃ महम् (for मे त्वम्) — °) K₁ 3 प्रिय पर, D₃ प्रिय हि ते

23 K₃ D₁ missing (cf v 1 1) — °) K₁ 3 एव (for एव) D₃ [अ]त्यात (for [अ]त्यन्त) — °) K₁ 2 4 Dc D₃ 3 5 प्रसन्नो हि (K₄ D₃ 3 श्लोघ), B₃ प्रवक्ता हि T₁ G₁ 2 4 M भवान्द्विजवेपथुक्, T₂ भो हितार्थं समुचुक्त — °) S (except G₃) श्रूयता तु (for शृणु चेदं)

24 K₃ D₁ missing (cf v 1 1) — °) K₁ 3 M प्रसाद्य वै त्वा (for 'दये त्वां) K (K₃ missing) Dc D₃ 3 M वरद — °) K (K₃ missing) Dc D₃ 2 3 प्र, S (except G₃) यद् (for च) — °) Dc₂ D₃ अय (for अह)

25 K₃ D₁ missing (cf v 1 1) — °) K₁ 2 4 B₁ 3 Dc Dn D₂ 4 6 T₁ G₃ कृत्स्न (for कृत्स्नो) — °) K₄ D₃ G₂ यदह (for यथा) — °) B₃ प्राणम् (for प्राणान्)

26 K₃ D₁ missing (cf v 1 1) — °) K₁ यद्वा, Dc D₃ अन्या (for यथा) B Dn D₄ 6 G₃ मा शक्रो (bv

transp) — °) = 30° G₁ नृगार्थं, M₁ हितार्थं — °) K₄ खेचरो उरमं, B₃ खचरोत्तम

27 K₃ missing (cf v 1 1) D₁ resumes — °) T₂ G₁ 2 4 कवचो (for वर्म चो)

28 K₃ missing (cf v 1 1) — °) K₁ T₂ G₂ यदास्य (for [अ]यशस्य) H₁ 3 च (for हि) — °) K₁ धारण (for रक्षणम्) — °) K₄ D₃ युक् हि (for युक्त हि) K₄ महत्मा (for यगमा) — °) K₁ 3 विश्रुत (for 'ममन्)

29 h₃ missing (cf v 1 1) — °) K₁ 3 कुण्डल (for कुण्डले) H₁ मम (for मह) — °) T₂ G₂ 3 वा (for ना)

30 K₃ missing (cf v 1 1) — °) = 26° K₁ 3 हिताय (for 'र्थं) S (except G₃) यदि पार्थना (for पाण्डुपुत्राणां) — °) B₃ च (for मे) S (except G₃) चने (for चितुम्) — °) T₁ G₁ तस्य कीर्तिर, T₂ G₂ 4 तच्च कीर्तिर (for तस्याकीर्तिर)

31 K₃ missing (cf v 1 1) — °) K (K₃ missing) D₃ S (except G₃) [S]न्निष्' for हि) — °) Dc D₁ 3 जीविनादपि (for 'तेनापि) D₁ [अ]नुत्तमा (for भानुमन्) — °) K (K₃ missing) D₁ 3 नष्ट, G₁ न हि (for हीन) Dc D₂ 3 च, Dn₂ n₃ D₃ हि (for तु)

32 K₃ missing (cf v 1 1) — °) K₁ 3 S (except G₃) तु (for हि) — °) D₃ वृणोमि कीर्तिं लोकेस्त्रि (cf 31°) — °) Some MSS जीवितो (cr 'ते) पि G₄ शरीरिण

धात्रा लोकेश्वर यथा कीर्तिरायुर्नरस्य वै ॥ ३३
 पुरुषस्य परे लोके कीर्तिरेव परायणम् ।
 इह लोके विशुद्धा च कीर्तिरायुर्विबर्धनी ॥ ३४
 सोऽहं शरीरजे दत्त्वा कीर्तिं प्राप्स्यामि शाश्वतीम् ।
 दत्त्वा च विधिवद्दानं ब्राह्मणेभ्यो यथाविधि ॥ ३५
 हुत्वा शरीर मंग्रामे कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
 विजित्य वा परानाजौ यशः प्राप्स्यामि केवलम् ॥ ३६

मीतानामभयं दत्त्वा संग्रामे जीवितार्थिनाम् ।
 वृद्धान्बालान्द्विजार्तींश्च मोक्षयित्वा महाभयात् ॥ ३७
 प्राप्स्यामि परमं लोके यशः स्वर्भानुसूदन ।
 जीवितेनापि मे रक्षया कीर्तिस्तद्विद्धि मे व्रतम् ॥ ३८
 सोऽहं दत्त्वा मघवते भिक्षामेतामनुत्तमाम् ।
 ब्राह्मणच्छन्निने देव लोके गन्ता परां गतिम् ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते आरण्यकपर्वणि चतुस्शीत्यधिकद्विंशततमोऽध्याय ॥ २८४ ॥

२८५

सूर्य उवाच ।

माहितं कर्णं कार्षीस्त्वमात्मनः सुहृदां तथा ।
 पुत्राणामथ भार्याणामथो मातुरथो पितुः ॥ १

शरीरस्याविरोधेन प्राणिनां प्राणभृद्भर ।
 हृष्यते यशसः प्राप्तिः कीर्तिंश्च त्रिदिवे स्थिरा ॥ २
 यस्त्वं प्राणविरोधेन कीर्तिमिच्छसि शाश्वतीम् ।

C ३ 16960
B ३ 301 ३
K ३ 802 3

33 K₂ missing up to 33^a (cf v 1 1) — *^a) K₁ G₁ ३ ४ पुगणसोको T₂ G₂ ४ M वै (for हि) — *^c) T₁ G₁ 'श्रेणाद्य (for 'श्वर यथा) — *^d) B₂ Dn D₄ ६ T₁ G₂ ह (for वै)

34 *^a) K₂ परत्रे च, Dc D₂ चरित्वा च, D₁ विशुद्धैव; T G₁ ३ ४ विशुद्धाया, M चैव तथा (for विशुद्धा च) — *^a) K₂ ४ Dc D₂ ३ 'विधिनी; D₁ 'विधीयते S (except G₂) त्रितिवर्धनमायुष

35 *^b) D₂ आप्यामि; T G₁ ३ ४ लप्स्यामि (for प्रा')

36 *^a) D₂ दत्त्वा, T G₁ ३ ४ सुक्त्वा (for हुत्वा) — *^b) K D₁ ३ ३ कीर्तिमेवाद्य कामये — *^c) T G₁ ३ ४ निहत्य (for विजित्य) K Dc D₁₋₃ ३ T₁ G₁ M वा (for च) — *^d) D₁ ३ जय (for यश)

37 *^a) D₁ चाभय (for अभय) — *^b) T₁ G₁ 'स्मना (for 'धिनाम्)

38 *^a) K₁ ३ यास्यामि (for प्राप्स्यामि) — *^b) B D (except D₁ ३ ३) G₂ यदा स्वर्ग्यं (Dc D₂ 'र्ग)मनुत्तम — *^c) D₂ 'ने नापि (for 'तेनापि) K₂ रक्षया वै (for मे रक्षया) — *^d) K₂ त्व; B₂ मे (for तद्)

39 *^a) Dc भग' (for मघ') — *^b) Dn₂ T G₁ ३ ४ ग्नाम् (for एवाम्) D₂ सुरोत्तम (for अनुत्तमाम्) — G₂ om 39^a — *^c) K D₂ ३ 'च्छन्ने, Dc 'च्छन्ना (for 'च्छन्निने) T G₁ ३ यद्गुरूपधरो देव (G₂ 'धरे देवे) — *^d)

D₄ ६ G₂ गत्वा (for गन्ता) K₁ ३ ४ D₂ कथां (for गतिम्)

Colophon om in K₁ ३ — *Major parvan* K₂ Dn₂ G₂ ४ आरण्य — *Sub parvan* K₂ ४ B Dc Dn₁ n₂ D₁₋₆ G₂ M कुडला (D₂ 'लाभि)हरण — *Adhy name* D₁ कर्णवाक्य; M सूर्यदर्शन — *Adhy no* (figures, words or both) Dn₁ (marg) n₂ 298, Dn₂ 299, D₁ 303, T₁ G₁ 285, T₂ G₄ M₁ ३ (inf lin) 288, G₂ 287, M₂ (orig) 290 — *Stoka no* Dn D₁ 39

285

1 K₂ श्रीसूर्य; T₂ भास्वान्; G₂ ४ विवस्वान् (for सूर्य) — *^b) K₂ ३ D₀₁ D₁ 'दास्तथा, D₂ 'दा तदा, T₁ G₁ 'दस्तथा (for 'दा तथा) — *^d) T G₁ ३ ४ अथ (for the first अथो)

2 D₂ om (hapl) 2^b-3^a — *^b) T₂ M₂ 'द्वर (for 'द्वर) K₁₋₃ Dc D₁ ३ ३ प्राणिभि प्राणिना घर — *^c) T G₁ हृष्यमे — *^d) T₂ G₄ स्थिता (for स्थिरा)

3 D₂ om 3^a (cf v 1 2) — *^a) K₁ ३ यस्व, S (except T₂ G₂) स त्व K₂ Dn D₂ प्राणावि' (for प्राणवि') — *^d) S (except G₂) यमभय (for न सशय')